HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR

6. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 182

Dinî İlimler Serisi : 31

Kitabın Adı : HAK DİNİ KUR'AN DİLİ
6. Cilt, Nûh-Nâs

Müellifi : Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942)

Özgün Dili : Osmanlı Türkçesi

Hazırlayan : Prof. Dr. Asım Cüneyd Köksal
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri (İslam Hukuku), Öğretim Üyesi

Doç. Dr. Murat Kaya
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
Temel İslam Bilimleri (Tefsir), Öğretim Üyesi

Dizgi ve Son Okuma : Ahmet Çinar, Yazma Eser Uzmanı
Muhammet Kasım Gültekin, Yazma Eser Uzmanı

Yapım : Yüksel Yücel

Baskı : Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tevfikbey Mh. Dr. Ali Demir Cd. No: 51 Sefaköy - İstanbul
Tel: 0 (212) 624 21 11- Sertfika No: 40421

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2023

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record
Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır
Hak Dini Kur'an Dili

1. Kur'ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Hak Dini Kur'an Dili, 4. Elmalılı, 5. Meâl
ISBN: 978-975-17-4868-3 (Takım) 978-975-17-5593-3 (6. Cilt)

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

(İNCELEME - TENKİTLİ METİN)

6. CİLT

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR
(ö. 1942)

Hazırlayan
Asım Cüneyd Köksal
Murat Kaya

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır

TENKİTLİ METİN

[5365]

سُورَةُ نُوحٍ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانٌ وَعِشْرُونَ اٰيَةً

NÛH SÛRESİ

Sûre-i Nûh Mekkî'dir.

Âyetleri: Kûfî'de yirmi sekiz, Basrî'de ve Şâmî'de yirmi dokuz, mâʻadâda otuzdur.

Kelimeleri: İki yüz yirmi birdir.

Harfleri: Yedi yüz ellidir.

Fâsılası: م، ن، ا.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اِنَّٓا اَرْسَلْنَا نُوحًا اِلٰى قَوْمِهٖٓ اَنْ اَنْذِرْ قَوْمَكَ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ اَل۪يمٌ ﴿١﴾ قَالَ يَا قَوْمِ اِنّ۪ي
لَكُمْ نَذ۪يرٌ مُب۪ينٌۙ ﴿٢﴾ اَنِ اعْبُدُوا اللّٰهَ وَاتَّقُوهُ وَاَط۪يعُونِۙ ﴿٣﴾ يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرْكُمْ
اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّىۜ اِنَّ اَجَلَ اللّٰهِ اِذَا جَٓاءَ لَا يُؤَخَّرُۢ لَوْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٤﴾ قَالَ رَبِّ اِنّ۪ي دَعَوْتُ قَوْم۪ي
لَيْلًا وَنَهَارًاۙ ﴿٥﴾ فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَٓاء۪ٓي اِلَّا فِرَارًا ﴿٦﴾ وَاِنّ۪ي كُلَّمَا دَعَوْتُهُمْ لِتَغْفِرَ لَهُمْ جَعَلُٓوا اَصَابِعَهُمْ
ف۪ٓي اٰذَانِهِمْ وَاسْتَغْشَوْا ثِيَابَهُمْ وَاَصَرُّوا وَاسْتَكْبَرُوا اسْتِكْبَارًاۚ ﴿٧﴾ ثُمَّ اِنّ۪ي دَعَوْتُهُمْ جِهَارًاۙ ﴿٨﴾
ثُمَّ اِنّ۪ٓي اَعْلَنْتُ لَهُمْ وَاَسْرَرْتُ لَهُمْ اِسْرَارًاۙ ﴿٩﴾ فَقُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ اِنَّهُ كَانَ غَفَّارًاۙ ﴿١٠﴾
يُرْسِلِ السَّمَٓاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًاۙ ﴿١١﴾ وَيُمْدِدْكُمْ بِاَمْوَالٍ وَبَن۪ينَ وَيَجْعَلْ لَكُمْ جَنَّاتٍ وَيَجْعَلْ لَكُمْ
اَنْهَارًاۜ ﴿١٢﴾ مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلّٰهِ وَقَارًاۚ ﴿١٣﴾ وَقَدْ خَلَقَكُمْ اَطْوَارًا ﴿١٤﴾ اَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ
خَلَقَ اللّٰهُ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ طِبَاقًاۙ ﴿١٥﴾ وَجَعَلَ الْقَمَرَ ف۪يهِنَّ نُورًا وَجَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا ﴿١٦﴾
وَاللّٰهُ اَنْبَتَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ نَبَاتًاۙ ﴿١٧﴾ ثُمَّ يُع۪يدُكُمْ ف۪يهَا وَيُخْرِجُكُمْ اِخْرَاجًا ﴿١٨﴾ وَاللّٰهُ جَعَلَ
لَكُمُ الْاَرْضَ بِسَاطًاۙ ﴿١٩﴾ لِتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلًا فِجَاجًاۚ ﴿٢٠﴾

[5366] **Meâl-i Şerîfi**

Haberiniz olsun ki Biz Nûh'u kavmine gönderdik, "kavmini inzar et" diye, gelmezden evvel onlara bir azâb-ı elîm (1). Dedi ki: [5367] "Ey kavmim! Haberiniz olsun ben size açık bir nezîrim (2). Şöyle ki, Allah'a kulluk edin ve O'na korunun ve bana itaat eyleyin (3). Günahlarınızdan size mağfiret buyursun ve sizi müsemmâ bir ecele kadar tehir eylesin. Muhakkak ki Allah'ın takdir eylediği ecel gelince tehir olunmaz, eğer bilse idiniz!" (4). Dedi ki: "Yâ Rab! Ben kavmimi gece gündüz davet ettim (5) fakat benin çağırmam onlara firardan başka bir şey artırmadı (6). Ve ben onları mağfiret buyurman için her davet ettiğimde onlar parmaklarını kulaklarına tıkadılar ve esvablarına büründüler ve ısrar ettiler[1] ve kibirlendikçe kibirlendiler (7). Sonra ben onları yüksek sesle çağırdım (8). Sonra hem ilan ederek söyledim onlara hem gizli gizli söyledim (9). 'Gelin' dedim, 'Rabbinizin mağfiretini isteyin, çünkü, O mağfireti çok bir Gaffâr'dır (10). Bol hayır ile üzerinize semâyı salsın (11). Ve size mallar[2] ve oğullarla imdad eylesin ve sizin için cennetler yapsın, sizin için ırmaklar yapsın (12). Neye siz ummazsınız Allah için bir vakar (13). Yaratmış iken O sizi tavır tavır bu tavra kadar (14). Görmediniz mi nasıl yaratmış Allah yedi semâyı[3] uygun tabaka tabaka? (15). Kamer'i kılmış içlerinde bir nûr, Güneş'i de kılmış bir lamba (16). Ve Allah yetiştirdi sizi Arz'dan nebat tarzıyla (17). Sonra sizi onda geri çevirecek ve çıkaracak sizi bir çıkarış daha (18). Ve Allah sizin için Arz'ı bir sergi yapmıştır (19). Gidesiniz diye ondan geniş geniş yollarda'" (20).

{إِنَّا اَرْسَلْنَا نُوحًا} ❁ Âlûsî der ki: "Nûh ismi aslen Arabî değil, A'cemî'dir. Cüvâlikī mu'arreb olduğunu söylemiş, Kirmânî de Süryanî'de mânası sâkin demek olduğunu söylemiştir. Hâkim'in *Müstedrek*'te asıl ismi Abdülgaffâr olup çok nevha ve bükâ etmiş olmasından dolayı Nûh denilmiş olduğuna dair rivayeti sahih olmasa[4] gerektir. Meşhûra göre:

---

1 F: "ve ısrar ettiler / ve kıçın kıçın gittiler".
2 B: "mallarla".
3 B +"size".
4 B -"olmasa".

Hazret-i Nûh'un nesebi, İbn Lemek b. Mettuşelah b. Ahnûh'tur. Ahnûh da İdris aleyhisselâm'ın ismidir. Buna nazaran Nûh, İdris aleyhisselâm'dan sonradır. *Müstedrek*'te [5368] ise ekser sahabe radıyallahu anhüm Hazret-i Nûh'un Hazret-i İdris'ten evvel olduğuna kāil oldukları mezkurdur."[1] Hazret-i Nûh ile Hazret-i Âdem arasında bin sene kadar[2] veya daha yakın[3] bir zaman geçmiş olduğuna dair de aslı kütüb-i sâlifeye nisbet olunan şâyi' bir rivayet vardır. Lâkin Hazret-i Nûh'un kavmi bu sûrede beyan olunduğuna göre Vedd, Süvâ', Yegūs, Ye'ûk, Nesr namlarında birtakım putlar yapmış oldukları, bu ise Hazret-i Nûh'un gemisi gibi mucize kabîlinden olamayacağına mebnî o vakit sanâyi'in bunları yapabilecek kadar ilerlemiş bulunduğunu gösterdiği cihetle bin sene zarfında ilk insanların sanâyi'de bu dereceye gelebilmiş olmaları hükm-i rubûbiyetle âlemde meşhud olagelen tedrîcî tekâmül seyrine nazaran muhal değilse de garib ve müsteb'ad görünür. Bu cihetle ya hilkat-i Âdem'e[4] isnad olunan tarihin yanlışlığına hükmetmek veya o Âdem'den murad, Ebü'l-beşer olan Âdem olmadığına kāil olmak îcab eder. Biz ise Kur'an'da Âdem'i ism-i alem olarak bir tanıdığımızdan Hazret-i Nûh ile Hazret-i Âdem beyninde ne kadar bin sene geçmiş olduğunu Allah'tan başka kimse bilmez[5] deriz.

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 76. Krş. Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 595:

هو اسم أعجمي زاد الجواليقي معرب والكرماني معناه بالسريانية الساكن وصرف لعدم زيادته على الثلاثة مع سكون وسطه وليس بعربي أصلا. وقول الحاكم في المستدرك إنما سمي نوحا لكثرة نوحه وبكائه على نفسه، واسمه عبد الغفار لا أظنه يصح وكذا ما ينقل في سبب بكائه من أنه عليه السلام رأى كلبا أجرب قذرا فبصق عليه فأنطقه الله تعالى ف:قال أتعيبني أم تعيب خالقي فندم وناح لذلك. والمشهور أنه عليه السلام ابن لَمْك بفتح اللام وسكون الميم بعدها كاف ابن مَتُّوشَلخ بفتح الميم وتشديد المثناة المضمومة بعدها واو ساكنة وفتح الشين المعجمة واللام والخاء المعجمة ابن خَنُوخ بفتح الخاء المعجمة وضم النون الخفيفة وبعدها واو ساكنة ثم خاء معجمة وشاع أخنوخ بهمزة أوله وهو إدريس عليه السلام بن يرّد بمثناة من تحت مفتوحة ثم راء ساكنة مهملة ابن مهلاييل بن قينان بن أنوش بالنون والشين المعجمة ابن شيث بن آدم عليه السلام وهذا يدل على أنه عليه السلام بعد إدريس عليه السلام. وفي المستدرك أن أكثر الصحابة رضي الله تعالى عنهم على أنه قبل إدريس.

2 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* I, 42; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 19; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 639; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 480; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 76:

عن عكرمة قال: كان بين آدم ونوح عشرة قرون كلهم على الإسلام.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 260. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 76:

عن الحكم قال: وكان بين آدم ونوح ثمانمائة سنة...

4 B: "âleme".

5 B: "bilemez".

{إِلٰى قَوْمِهِ} ❁ Burada Hazret-i Nûh'un umûma değil, kavmine mürsel olduğu anlaşılıyor. Zira mürselîn meyânında umûma bi'set Peygamberimize mahsustur. O zaman yeryüzünde ne kadar insan ve hangi kavimler vardı ve Arz'ın nereleri meskun idi onu da ancak Allah bilir. Bununla beraber Âlûsî'nin beyânına göre denilmiş ki Hazret-i Nûh'un kavmi Cezîretü'l-Arab ve ona yakın yerlerin sükkânı idi, meşhur olan da müşârün ileyhin Kûfe arzında yani Irak'ta sâkin olduğu ve orada kendisine risalet verilmiş olmasıdır. Bundan Nûh tûfânının da mâlum olabilen umûmu, kavm-i Nûh'a ve onların umûmuna ait demek olup bütün küre-i Arzın her tarafına şâmil olması lâzım gelmeyeceği ve o vakit rûy-i Arzda onlardan başka [5369] insanlar bulunup bulunmadığı da kestirilemeyeceği anlaşılıyor ki, Âlûsî'nin de muhtârı budur.[1] İbn Esîr *Kâmil*'de ve Ebü'l-Fidâ *Tarih*'inde "Mecus tûfânı tanımazlar, bazıları da tûfânı ikrar eder velâkin Bâbil iklimiyle ona yakın yerlerde olduğunu ve Keyûmers[2], yani Âdem evlâdının meskenleri maşrıkta olduğundan onlara tûfan vâsıl olmadığını zu'meder. Kezâlik Hind, Fürs, Çin gibi maşrık ümmetleri tûfânı tanımazlar. Fürsün bazısı onu itiraf eder ve fakat 'umûmî değildi[3], Hulvan akabesini geçmemişti' derler. Sahih olan ehl-i Arzın hepsi Nûh evlâdından olmasıdır. Çünkü وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ [es-Sâffât 37/77] buyurulmuştur" diye tahrir eylemişlerdir.[4] (*Sûre-i Sâffât'ta bu âyet ile Sûre-i Hûd'da* قِيلَ يَا نُوحُ اهْبِطْ بِسَلَامٍ مِنَّا وَبَرَكَاتٍ

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 76:

قيل هم سكان جزيرة العرب ومن قرب منهم لا أهل الأرض كافة لاختصاص نبينا صلّى الله عليه وسلم بعموم البعثة من بين المرسلين عليهم السلام، وما كان لنوح بعد قصة الغرق على القول بعمومه أمر اتفاقي واشتهر أنه عليه الصلاة والسلام كان يسكن أرض الكوفة وهناك أرسل.

2 M: "küyümers".

3 B: "değildir".

4 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* I, 67:

وأما المجوس فإنهم لا يعرفون الطوفان ويقولون: لم يزل الملك فينا من عهد جيومرث، وهو آدم، قالوا: ولو كان كذلك لكان نسب القوم قد انقطع وملكهم قد اضمحل، وكان بعضهم يقر بالطوفان ويزعم أنه كان في إقليم بابل وما قرب منه، وأن مساكن ولد جيومرث كانت بالمشرق فلم يصل ذلك إليهم، وقول الله تعالى أصدق في أن ذرية نوح هم الباقون فلم يعقب أحد ممن كان معه في السفينة غير ولده سام، وحام، ويافث.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* I, 133:

وقد أنكرت طائفة من جهلة الفرس وأهل الهند وقوع الطوفان واعترف به آخرون منهم وقالوا: إنما كان بأرض بابل ولم يصل إلينا. قالوا: ولم نزل نتوارث الملك كابرا عن كابر من لدن كيومرث يعنون آدم إلى زماننا هذا...

Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418, I, 221:

وقال أبو الريحان البيروني في كتاب الآثار الباقية عن القرون الخالية: والفرس والمجوس تنكر الطوفان وأقرّ به بعض الفرس لكنهم قالوا: كان بالشام والمغرب منه شيء في زمان طهمورث ولكنه لم يعمّ العمران كله، ولم يتجاوز عقبة حلوان...

عَلَيْكَ وَعَلٰٓى اُمَمٍ مِمَّنْ مَعَكَۜ وَاُمَمٌ سَنُمَتِّعُهُمْ *[11/48] âyetlerine bak*). {عَذَابٌ اَل۪يمٌ} Âhiret azâbı yahut tûfan {يَغْفِرْ لَـكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ} günahlarınızdan bir kısmını mağfiret etsin ❁ ki o geçmiş günahlardır. Çünkü اَلْإِسْلَامُ يَجُبُّ مَا قَبْلَهُ'dur.[1] İslâm mâkablini keser atar, âhirette onunla muâhaze olunmaz. Yahut hukūkullâha müte'allik olan günahlar; çünkü hukūk-ı ibâdın affını Allah teâlâ onlara bırakmıştır. Onun mağfireti onlarla helâlleşmeye mütevakkıftır. {وَيُؤَخِّرْكُمْ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى} Ve sizi müsemmâ bir ecele kadar tehir etsin ❁ de ecel gelmeden evvel mağfiret olunduktan başka sevab kazanacak güzel ameller yapmaya da meydan bulabilesiniz. Çünkü o müsemmâ ecel iman ve ittikā ve tâat şartıyla takdir buyurulan eceldir. {اِنَّ اَجَلَ اللّٰهِ} Çünkü Allah'ın takdir buyurduğu ecel ❁ herhangi şey hakkında olursa olsun takdir buyurulduğu[2] vechile {اِذَا جَٓاءَ} gelince {لَا يُؤَخَّرُ} tehir olunmaz ❁ Allah'ın takdîrini vukū'undan [5370] evvel kendisinden başka kat'î surette kimse[3] bilemeyeceği cihetle[4], "daha vakit var, biraz eğlenelim de o gelmezden evvel yine hazırlanırız" demek de kābil olmaz. Onun için henüz ecel gelmeden evvel imhâl ve tehir vakitlerini fırsat[5] bilip de ona göre iman ve ubûdiyet ile azabdan korunup tâat ile sevab kazanmaya çalışmalıdır.

"Burada bir taraftan 'tehir etsin' deniliyor, bir taraftan da 'gelince tehir olunmaz' deniliyor. Gelince tehir olunmayan, 'tehir olunsun' demek tenakuz olmaz mı?" denecek olursa, ilk nazarda vârid gibi zannedilen bu suâlin vârid olmadığı cüz'î bir teemmül ile anlaşılır. Çünkü gelince tehir olunmayanın gelmezden evvel tehir olunması tenakuz değil, ayn-ı hakikattir. Zira henüz gelmeyen tehir olunmuş demektir.[6] Bundan başka يُؤَخِّرْكُمْ'de tehir olunan ecel değil, muhatablardır. "Eceliniz tehir olunsun"

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 198, 204:
عن قيس بن شفي أن عمرو بن العاص قال: قلت: يا رسول الله، أبايعك على أن تغفر لي ما تقدم من ذنبي؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الإسلام يجب ما كان قبله وإن الهجرة تجب ما كان قبلها.

2 H: "buyurduğu".

3 F -"kimse".

4 F +"~~gelmeden~~".

5 B -"fırsat".

6 H -"Zira henüz gelmeyen tehir olunmuş demektir".

denilmemiş, "siz ecele kadar mağfiretle tehir olunasınız" denilmiştir ki, "mağfur olarak ecele eresiniz" demek olur. Hâlbuki tenakuzda nisbetin ittihâdı için müte'allakların ittihâdı şarttır. "Siz ecele tehir olunursunuz, ecel tehir olunmaz" demek hiçbir zaman tenakuz olmaz. Şu kadar ki bu mânaca burada يُؤَخِّرْكُمْ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى cümlesinin açık bir fâidesi anlaşılmaz. Onun için bundan ilk tebâdür eden mâna tenakuz değil şu olur: Muhakkak bir ecel-i müsemmâ vardır. Ondan büsbütün kurtuluşa imkân yoktur. Ancak o ecel gelmeden evvel Allah'a iman ve itaatle iyi korunmak gibi bazı esbâba mebnî tehir olunabilir, lâkin ecel gelince asla tehir olunmaz. Binâen'aleyh o gelmezden evvel hazırlanmaya çalışmalıdır. Şu hâlde ecel gelmezden bazı esbâb ile tehir olunabilmesine ne mâna vermeli? Takdir olunan ecel meselâ yüz sene ise korunmamakla ondan evvel gitmek mümkin olur mu? Veya o gelmezden[1] evvel Allah'a iman ve emirlerine itaat ile korunarak onu yüz yirmi seneye çıkarmak mümkin olabilir mi? Bundan dolayı bazıları buradan iki ecel mânası anlaşıldığına zâhib [5371] olmuşlar ve ecelin takdîrini terdid ile şarta mu'allak olarak tasvir etmişlerdir. *Keşşâf* demiştir ki: "Allah teâlâ şöyle kazâ buyurmuştur ki, meselâ Nûh kavmi iman ederlerse ömürleri bin senedir ve eğer küfr üzere giderlerse dokuz yüzün başında onları ihlâk edecektir. Bu suretle onlara denilmiştir ki iman edin ki Allah sizi ecel-i müsemmâya kadar tehir etsin, yani tesmiye etmiş ve sizin için daha ilerisine gidemeyeceğiniz bir gaye olarak tâyin buyurmuş olduğu vakte kadar bıraksın ki o tam bin olan en uzun vakittir. Sonra da haber vermiş ki o uzun gaye geldiği vakit, bu kısanın tehir olunduğu gibi tehir olunmaz"[2]. Râzî de tefsirinde bunu aynen almıştır.[3] Kādî ve Ebussuud ve Âlûsî dahi aynı mânada yürümüş olmakla beraber yalnız gelince tehir olunmayan eceli, müsemmâ olan

1 H -"bazı esbâb ile tehir olunabilmesine ne mâna vermeli? Takdir olunan ecel meselâ yüz sene ise korunmamakla ondan evvel gitmek mümkin olur mu? Veya o gelmezden".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 615:

قضى الله مثلا أنّ قوم نوح إن آمنوا عمرهم ألف سنة وإن بقوا على كفرهم أهلكهم على رأس تسعمائة، فقيل لهم: آمنوا يؤخركم إلى أجل مسمى، أى: إلى وقت سماه الله وضربه أمدا تنتهون إليه لا تتجاوزونه، وهو الوقت الأطول تمام الألف. ثم أخبر أنه إذا جاء ذلك الأجل الأمد لا يؤخر كما يؤخر هذا الوقت.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 650.

uzuna kasretmeyip[1] ikisi de lâ-yuahhar olduğunu, burada ise اِنَّ اَجَلَ اللّٰهِ اِذَا جَٓاءَ لَا يُؤَخَّرُ'dan murad, iman takdîrinde müsemmâ olan ecel değil, iman edilmediği takdirdeki kısa ecel olması iktizâ edeceğini ve çünkü ibadetin اِنَّ ile ta'lîl edilmesi menfî tehirin mev'ud tehir olmasını îcab ettiğinden "ibadet etmezseniz uzun ecele tehir edilmezsiniz ve o hâlde mukadder olan eceliniz kısa ecel olur, o gelir çatar, gelince de tehir edilmez, o vakit kurtulamazsınız, müsemmâ eceliniz uzun olan değil, kısası[2] olmuş olur" demek olduğunu anlatmışlar[3] ve bu suretle bunlar bir taraftan şarta göre uzun veya kısa iki ecel farzetmekle beraber hakikatte ecelin bir olduğunu da göstermek istemişlerdir. Çünkü meselenin iki safhası vardır.

Birisi eşyânın tabiatına nazaran haddizâtındaki imkânı safhasıdır ki bu bakımdan muhtelif esbâba nazaran ecel, vukū'una kadar muhtelif surette uzun ve kısa olmak mümkindir. Vukū'undan veya delâil-i vukū'undan evvel sırr-ı kader Allah'tan başkasına mâlum olmadığı [5372] cihetle insan ancak imkân safhasını mülâhaza ederek ona göre hazırlanmak lâzım gelir.

İkincisi de vukū' safhasıdır ki bu bakımdan vâki'de tahakkuk eden ecel o mümkinlerin ancak birisidir. Kimsenin iki eceli yoktur. Takdîr-i ilâhîye gelince takdir, Allah teâlâ'nın ezeldeki ilmi, kazâ o ilmin lâyezâlde fiile çıkarılması demek olduğuna göre لَا يَعْزُبُ عَنْ عِلْمِهٖ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي الْاَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ[4] olan ilm-i ilâhîde hafâ ve tereddüd ihtimâli bulunmayacağından ileride bilfiil vâki' olacak olan ecel ne ise, ilm-i ilâhîde mukadder olan ecel de odur. Binâen'aleyh hakikatte mukadder olan ecel vâki'deki gibi birdir. Lâkin onu vukū'undan evvel Allah'tan ve Allah'ın bildirdiklerinden başka kimse bilemez[5]. İlim mâluma tâbi' ve teklîfin menâtı ise imkân-ı zâtî olmak hasebiyle Hazret-i Nûh'un daveti de hakīkat-i takdîre nazaran değil, sûret-i imkâna nazarandır. İbn Atıyye

---

1 H: "hasretmeyip".
2 H: "kısa".
3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 248; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 324; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 79.
4 Bk. Yûnus 10/61; Sebe' 34/3.
5 B: "bilmez".

tefsirinde demiştir ki: “وَيُؤَخِّرْكُمْ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى Mu‘tezilenin ‘insan için iki ecel vardır’ demelerinde temessük ettiklerindendir. Eğer bir ve müncez olsa idi haddine erince tehiri sahih olmaz, ermeyince de ta‘cîli sahih olmazdı demişlerdir. Hâlbuki âyette onların tutunacağı bir şey yoktur. Çünkü Nûh aleyhisselâm onların tehir olunacaklardan mı, yoksa ta‘cîl[1] olunacaklardan mı olduğunu bilmiş değildir. Ve onlara ‘siz vakti gelen ecelden tehir olunursunuz’ da dememiş. Lâkin ezelde onların ya iman ve tehir ile hüküm olunanlardan veya küfr ve ta‘cîl[2] ile hüküm olunanlardan olduğu sebketmiştir, sonra[3] bu mânaya şiddet verip اِنَّ اَجَلَ اللّٰهِ اِذَا جَٓاءَ لَا يُؤَخَّرُ kavliyle şimşeği çakarak karar vermiştir.”[4]

{مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلّٰهِ وَقَاراً} Neye siz Allah için bir vakar ummazsınız? ❂ “**Vakar**” hafifliğin zıddı olarak ağırlık, hilm ü temkin ile azamet mânalarına gelir, nitekim “tevkīr” tâzim demektir. لِلّٰهِ fâili veya müte‘allakı beyandır. Yani siz neye Allah'tan korkmuyorsunuz, Allah teâlâ'nın [5373] hilmiyle beraber bir azamet ve izzeti bulunduğuna inanmıyor ve O'nu saymayanın âkıbet helâk olacağına ihtimal vermiyor, itikad etmiyorsunuz da O'na saygısızlık ediyor, putlara tapıyorsunuz. Bu mânaca kelâm sırf tehdid olur. Yahut ne için siz Allah teâlâ'nın size ileride bir vakar ve haysiyet bahşederek tevkir etmesini, terakki ettirip âkıbette büyük mertebe ve sevâba erdirmesini ümid etmiyorsunuz da iman ile O'nun yoluna gitmiyor, O'na küfr ile putlara tapıp zillet yolunu ihtiyar ediyorsunuz? demektir ki bu surette tehdidden ziyade teşvik olmuş olur. {وَقَدْ خَلَقَكُمْ اَطْوَاراً} Hâlbuki o sizi tavır tavır nice hâllerden geçirerek halketmiştir[5]. ❂ Burada insan hilkatinin ferden ve

---

1 H: “tecil”.
2 H: “tecil”.
3 F: “diye”.
4 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 373:
وقوله تعالى: «وَيُؤَخِّرْكُمْ إلى أَجَلٍ مُسَمًّى» مما تعلق المعتزلة به في قولهم: إن للإنسان أجلين، وذلك أنهم قالوا: لو كان واحدا محدودا لما صح التأخير، إن كان الحد قد بلغ ولا المعاجلة إن كان الحد لم يبلغ. قال القاضي أبو محمد: وليس لهم في الآية تعلق، لأن المعنى أن نوحا عليه السلام لم يعلم هل هم ممن يؤخر أو ممن يعاجل ولا قال لهم: إنكم تؤخرون عن أجل قد حان لكم، لكن قد سبق في الأزل أنهم إما ممن قضى لهم بالإيمان والتأخير وإما ممن قضي عليه بالكفر والمعاجلة فكأن نوحا عليه السلام قال لهم: آمنوا يبين لكم أنكم ممن قضي لهم بالإيمان والتأخير، وإن بقيتم فسيبين لكم أنكم ممن قضي عليه بالكفر والمعاجلة ثم تشدد هذا المعنى ولاح بقوله: «إِنَّ أَجَلَ اللَّهِ إذا جاءَ لا يُؤَخَّرُ».
5 B: “helâk etmiştir”.

cem'an geçirmiş olduğu tekâmül mertebelerine işaret buyurulmuştur ki Ebussuud'un tahrîri vechile ibtidâ anâsır hâlinde, sonra ağziye hâlinde, sonra ahlât hâlinde, sonra nutfe hâlinde, sonra aleka hâlinde, sonra mudga hâlinde, sonra izâm ve luhûm hâlinde, sonra da bambaşka bir hilkatte inşâ etmiştir.[1] فَتَبَارَكَ اللّٰهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِينَ [el-Mü'minûn 23/14] Bunları yapan o güzel Hâlık tevkir ve tazime lâyık değil mi? O sizi daha başka bir tavr u hilkatle yükseltemez mi? Yahut kahr u tedmir ile elîm azablara düşüremez mi? Siz neye bunları düşünmüyorsunuz? Bunu daha ziyade îzah ve isbat için buyuruluyor ki: {اَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ} ilh.

{وَاللّٰهُ اَنْبَتَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ نَبَاتًا} ❁ "Nebat", "nebt" kelimeleri lügatta ism-i cins ve masdar olur. İsim olduğuna göre yerde biten, yani neş'et edip yetişen her şeye denir, sonra sâkı olmayanda belki hayvânâtın yediğinde örf olmuştur ki "ot" dediğimizdir. Masdar olduğuna göre de bitmek, ot bitmek, yetişmek; "inbât" da bitirmek, yetiştirmek, neş'et ettirmek demek olur. Nebâtın faslı, mümeyyiz[2] vasfı nümüvdür ki uzviyetin tegaddî ve tenasül ile [5374] tezahürüdür. Lâkin kelimenin asıl sîgası masdar olduğu ve insan hayatı, nebâtî hayattan ibaret bulunmadığı için müfessirîn burada نَبَاتًا hâl değil, masdar olarak mef'ûl-i mutlak olduğunu beyan[3] etmişlerdir. Ancak bazıları doğrudan doğru اَنْبَتَكُمْ'den mef'ûl-i mutlak olmak için نَبَاتًا, انبْاتًا mânasına olup bâbının gayrıdan olarak zikredilmiş olduğunu söylemişlerdir ki "sizi Arz'dan bitirmek suretiyle yetiştirdik"[4] demek olur. Diğer bazıları da "inbât"ın neticesi olmak üzere sülâsî bâbından mukadder olan fiilin masdarı olmak dolayısıyla إنبْات'ın mef'ûl-i mutlakı olduğunu söylemişlerdir ki aslı اَنبْتَكُمُ اللّٰهُ فَنَبَتُّمْ نَبَاتًا olup mâna "Allah sizi bitirdi de siz bir bitiş bittiniz" demek olur. Râzî der ki: "Bunda iki mesele vardır.

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, VIII, 327:
«وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَاراً» أي والحالُ أنكم على حالٍ منافيةٍ لما أنتُم عليهِ بالكليةِ وهيَ أنكم تعلمونَ أنَّه تعالَى خلقَكُم تاراتٍ عناصرَ ثم أغذيةً ثم أخلاطا ثم نطفا ثم علَقاً ثم مُضَغاً ثم عظاما ولحوما ثم أنشأكم خلقاً آخرَ.

2 H, F, M ve B +"ve".

3 H: "isbat".

4 B: "yetiştirmek".

Birincisi: Âyette iki vecih var: birisi, 'sizi Arz'dan bitirdi' demek, babanızı Arz'dan bitirdi -ibtidâ topraktan onu yaratmak suretiyle cinsinizi yarattı- demektir, o kadar ki اِنَّ مَثَلَ عِيسٰى عِنْدَ اللّٰهِ كَمَثَلِ اٰدَمَۜ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ [Âl-i İmrân 3/59] gibi olur. Diğeri 'hepinizi Arz'dan yarattı' demek olur; çünkü Allah bizleri nutfelerden, onları gıdalardan, onları nebattan, onu da Arz'dan yaratıyor.

İkincisi اَنْبَتَكُمْ إِنْبَاتًا denilmek gerekken اَنْبَتَكُمْ نَبَاتًا buyurulmuştur ki اَنْبَتَكُمْ فَنَبَتُّمْ نَبَاتًا takdîrindedir. Bunda latif bir incelik vardır. Zira إِنْبَاتًا buyursa idi acib garib bir inbat demek olurdu. Hâlbuki Allah'ın sıfatı olan inbat bizim için[1] mahsüs olmadığından biz onun acîb, kâmil bir inbat olduğunu başka türlü tanımazdık, ancak Allah'ın ihbârıyla tanımış olurduk, bu makam ise Allah teâlâ'nın kemâl-i kudretine istidlâl makāmıdır. Onu yalnız sem' ile isbat kâfi gelmeyebilir, lâkin O inbat etti de siz acîb, garib bir bitiş bittiniz[2] mânasına نَبَاتًا buyurulunca bizim vasfımız olan o acîb, garib, kâmil bitiş mahsüs, müşâhed[3] olduğundan bununla Allah'ın kemâl-i kudretine istidlâl mümkin olur, onun için نَبَاتًا buyurulması bu [5375] makāma daha muvâfık, daha beliğ olmuş ve bu latif sırrı göstermek için hakikatten bu mecaza geçilerek إِنْبَاتًا yerinde نَبَاتًا buyurulmuştur."[4] Ma'amâfîh نَبَاتًا hâl yapıldığı takdirde de bu nükte anlaşılmaz değildir. Lâkin kelimenin esasen masdar olması ve mef'ûl-i mutlakın hâlden akdem ve daha kuvvetli bulunması hasebiyle müfessirîn hâlden ziyade esası gözetmişlerdir. Bu suretle etvârın mebâdîsine işaretten sonra istikbâlini ve gayesini beyan için de buyuruluyor ki: {ثُمَّ يُعِيدُكُمْ فِيهَا} ilh.

1 B -"için".
2 B -"bittiniz".
3 B: "meşhûd".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 654-655:
أما قوله: «أنبتكم من الأرض نباتا» ففيه مسألتان: المسألة الأولى: في هذه الآية وجهان أحدهما: معنى قوله «أنبتكم من الأرض» أي أنبت أباكم من الأرض كما قال: «إن مثل عيسى عند الله كمثل آدم خلقه من تراب» (آل عمران ٣/٥٩) والثاني: أنه تعالى أنبت الكل من الأرض لأنه تعالى إنما يخلقنا من النطف وهي متولدة من الأغذية المتولدة من النبات المتولد من الأرض. المسألة الثانية: كان ينبغي أن يقال: أنبتكم إنباتا إلا أنه لم يقل ذلك بل قال: «أنبتكم نباتا» والتقدير: أنبتكم فنبتم نباتا، وفيه دقيقة لطيفة: وهي أنه لو قال: أنبتكم إنباتا كان المعنى أنبتكم إنباتا عجيبا غريبا، ولما قال: «أنبتكم نباتا» كان المعنى أنبتكم فنبتم نباتا عجيبا، وهذا الثاني أولى لأن الإنبات صفة لله تعالى وصفة الله غير محسوسة لنا، فلا نعرف أن ذلك الإنبات إنبات عجيب كامل إلا بواسطة إخبار الله تعالى، وهذا المقام مقام الاستدلال على كمال قدرة الله تعالى فلا يمكن إثباته بالسمع، أما لما قال: «أنبتكم... نباتا» على معنى أنبتكم فنبتم نباتا عجيبا كاملا كان ذلك وصفا للنبات بكونه عجيبا كاملا، وكون النبات كذلك أمر مشاهد محسوس فيمكن الاستدلال به على كمال قدرة الله تعالى فكان هذا موافقا لهذا المقام فظهر أن العدول من تلك الحقيقة إلى هذا المجاز كان لهذا السر اللطيف.

Bu davet ve beyandan sonra ne oldu?

قَالَ نُوحٌ رَبِّ اِنَّهُمْ عَصَوْنِى وَاتَّبَعُوا مَنْ لَمْ يَزِدْهُ مَالُهُ وَوَلَدُهُٓ اِلَّا خَسَاراًۚ ﴿٢١﴾ وَمَكَرُوا
مَكْراً كُبَّاراًۚ ﴿٢٢﴾ وَقَالُوا لَا تَذَرُنَّ اٰلِهَتَكُمْ وَلَا تَذَرُنَّ وَدًّا وَلَا سُوَاعاً وَلَا يَغُوثَ وَيَعُوقَ
وَنَسْراًۚ ﴿٢٣﴾ وَقَدْ اَضَلُّوا كَث۪يراًۚ وَلَا تَزِدِ الظَّالِم۪ينَ اِلَّا ضَلَالاً ﴿٢٤﴾ مِمَّا خَط۪ٓيـَٔاتِهِمْ
اُغْرِقُوا فَاُدْخِلُوا نَاراً فَلَمْ يَجِدُوا لَهُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَنْصَاراً ﴿٢٥﴾ وَقَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْ
عَلَى الْاَرْضِ مِنَ الْكَافِر۪ينَ دَيَّاراً ﴿٢٦﴾ اِنَّكَ اِنْ تَذَرْهُمْ يُضِلُّوا عِبَادَكَ وَلَا يَلِدُٓوا اِلَّا فَاجِراً
كَفَّاراً ﴿٢٧﴾ رَبِّ اغْفِرْ ل۪ى وَلِوَالِدَيَّ وَلِمَنْ دَخَلَ بَيْتِىَ مُؤْمِناً وَلِلْمُؤْمِن۪ينَ وَالْمُؤْمِنَاتِۜ
وَلَا تَزِدِ الظَّالِم۪ينَ اِلَّا تَبَاراً ﴿٢٨﴾

[5376] **Meâl-i Şerîfi**

Nûh dedi ki: "Yâ Rab! Mâlumun onlar bana isyan ettiler ve malı ve veledi kendisine hasardan başka bir şey artırmayan kimsenin ardınca gittiler[1] (21). Ve büyük büyük mekre giriştiler (22). Ve 'sakın ilâhlarınızı bırakmayın ve sakın bırakmayın ne Vedd'i, ne Suvâ'ı, ne de Yeğûs'ü ve Ye'ûk'u ve Nesr'i' dediler (23). Ve çoğunu şaşırttılar, sen de zâlimleri artırma, ancak şaşkınlıkça artır (24). Birçok hatîâtlarından dolayı suya boğuldular da ateşe atıldılar ve kendilerine Allah'ın dûnundan yardımcılar bulamadılar" (25). Nûh demişti ki: "Yâ Rab! Bırakma yeryüzünde kâfirlerden bir deyyâr (26). Zira Sen onları bırakırsan kullarını yoldan çıkarıyorlar, ve nankör fâcirden başka da doğurmuyorlar (27). Yâ Rab! Mağfiret buyur bana ve babama anama[2], mü'min olarak evime girene ve bütün mü'minîn ve mü'minâta. Zâlimleri ise artırma, ancak helâkçe artır" (28).

{وَاتَّبَعُوا مَنْ لَمْ يَزِدْهُ مَالُهُ وَوَلَدُهُٓ اِلَّا خَسَاراً} ❁ Bu kimse, kavm-i Nûh'un tâbi' oldukları ve Hazret-i Nûh'a adavet eden zâlim demek oluyor.

1 H: "ve malı evlâdı kendisine kasreden başka bir şey arttırmayan kimsenin ardınca gittiler".
2 B -"anama".

{وَدًّا وَلَا سُوَاعًاۙ وَلَا يَغُوثَ وَيَعُوقَ وَنَسْرًا} ❁ Bunlar kendilerince en büyük tanıdıkları ve tapındıkları[1] putlarının isimleri, ma'amâfîh aralarında mertebeleri muhtelif. Bazılarında "lâ"nın tekrarı ve bazılarında terki ile bu tefâvüte îmâ olunmuştur. Demek ki Vedd ve Süvâ', her biri Yeğūs ve Ye'ûk ve Nesr'in mecmû'una mukabil. Demişler ki bu putlar Araba intikal etmişti, bundan dolayı [5377] Arab "Abdi Vedd, Abdi Yeğūs" diye isimler takardı. Âlûsî der ki: "Buhârî ve İbn Münzir ve İbn Merdûye, İbn Abbas'tan şöyle tahric etmişlerdir ki kavm-i Nûh'taki evsân sonradan Arabda idi. Vedd, Dûmetü'l-Cendel'de Kelb'in idi, Süvâ' Hüzeyl'in idi, Yeğūs Murâd'ın, sonra Sebe'de[2] Benî Gatîf'in[3] idi. Ye'ûk Hamedan'ın idi, Nesir de Himyer'in, Âl-i zi'l-kelâ'ın idi. Ve bu isimler esasen bazı sâlih kimselerin isimleri iken vefatlarında onların nâmına ve oturdukları mevkilere Şeytan'ın ilkāâtıyla dikmeler (ensâb) dikilmiş ve onların adları verilmiş, sonra da bilenler kalmayınca cehaletle onlara ta'abbüd olunmuştur. İbn Ebî Hâtim'in Urve b. Zübeyr'den tahrîcine göre Vedd en büyükleri ve en iyileri idi ve hepsi Âdem oğullarından idi. Bir de rivayet olunmuştur ki Vedd, Allah teâlâ'dan başka mâbud ittihaz edilenlerin ilkidir. Abd b. Humeyd'in Ebû Mutahher'den tahrîcine göre Ebû Ca'fer Muhammed b. Bâkır Hazretleri demiştir ki: 'Vedd, kavmi içinde sevgili müslim bir er idi, vefat edince Bâbil arzında kabrinin etrafında ordu kurdular, matem tuttular. İblis bunların bu feryadını görünce bir insan suretinde onlara: «Sizin feryad ve eleminizi görüyorum, size onun bir suretini yapsam toplandığınız yere koysanız da onu ansanız!» dedi, «peki» dediler. Onun gibi bir tasvir yaptı, mecma'larına koydular, onu anarlardı. Bunu görünce: «Nasıl, evlerinize[4] de yapsam herkes evinde de ansa olur mu?» dedi, onu da yaptı, o suretle onu anarlardı. Sonra evlâdları yetişti, ona yaptıklarını görüyorlardı, nesil uzadıkça onu neye andıkları unutuldu, tuttular ona mâbud diye ibadet etmeye başladılar. İşte Arz'da

1 H: "taptıkları".
2 H, M ve B: "Seba'da".
3 H ve B: "Gātıf'ın".
4 B: "evlerinizde".

Allah'ın gayrı ilk ibadet edilen Vedd oldu.' İbn Münzir ve gayrısı Ebû Osmân-ı Nehdî'den rivayet etmişlerdir, demiştir ki: 'Yeğūs'u gördüm, kurşundan idi. Çıplak bir deveye yükletilir, beraberinde giderler, bir yere varıp kendi kendine çökene kadar onu hiç tehyic etmezlerdi, o çökünce de «haydin, konacağınız [5378] menzili beğendi» derler ve etrafına konarlar ve onun üzerine bir binâ yaparlardı.'"[1] *Keşşâf*'ta mezkur olduğu üzere bir de denilmiştir ki: "Vedd, bir erkek suretinde, Süvâ' bir kadın suretinde, Yeğūs bir arslan suretinde, Ye'ûk bir feres suretinde, Nesr bir nesr (kartal veya akbaba) suretinde idi."[2] Yine denilmiştir ki "helâk olmuş olan kavm-i Nûh'un esnâmı aynıyla Araba intikal etmiş olması ba'îddir, anlaşılmaz. Zâhir olan budur ki ancak isimleri kalmış, Arab birtakım esnâm edinerek onlara o isimleri vermişler ve Abdi Yeğūs, Abdi Ye'ûk tesmiyelerinde de o sanemlerinin isimlerine izâfeti kasdetmişlerdir. Ebû Osman'ın gördüğü de aynen Nûh zamanından kalma değil, ancak o isim ile müsemmâ bir şey olmak lâzım gelir."[3] Âlûsî, evvelce nakledildiği üzere onların hepsi de insan suretinde idikleri esah olduğunu da kaydeylemiştir.[4] Bu isimler esasen Arabî olmayıp ucme olduklarına göre

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 86. Krş. Buhârî, Tefsîr, 71; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3375-3376; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 104:

أخرج البخاري وابن المنذر وابن مردويه عن ابن عباس قال: صارت الأوثان التي كانت في قوم نوح عليه السلام في العرب بعدُ، أما وَدّ فكانت لكلب بدومة الجندل وأما سواع فكانت لهذيل وأما يغوث فكانت لمراد ثم لبني غطيف عند سبأ، وأما يعوق فكانت لهمدان، وأما نسر فكانت لحمير لآل ذي الكلاع، وكانت هذه الأسماء أسماء رجال صالحين من قوم نوح فلما هلكوا أوحى الشيطان إليهم أن انصبوا في مجالسهم التي كانوا يجلسون فيها انصابا وسموها بأسمائهم ففعلوا فلم تعبد حتى إذا هلك أولئك ودرس العلم عبدت... وأخرج ابن أبي حاتم عن عروة بن الزبير أن ودا كان أكبرهم وأبرهم وكانوا كلهم أبناء آدم عليه السلام، وروي أن ودا أول معبود من دون الله سبحانه وتعالى. أخرج عبد بن حميد عن أبي مطهر قال: ذكروا عند أبي جعفر رضي الله تعالى عنه... ودا وقال: كان رجلا مسلما وكان محببا في قومه، فلما مات عسكروا حول قبره في أرض بابل وجزعوا عليه فلما رأى إبليس جزعهم تشبه في صورة إنسان ثم قال: أرى جزعكم على هذا فهل لكم أن أصور لكم مثله فيكون في ناديكم فتذكرونه به؟ قالوا: نعم، فصور لهم مثله فوضعوه في ناديهم فجعلوا يذكرونه به فلما رأى ما بهم من ذكره قال: هل لكم أن أجعل لكم في منزل كل رجل منكم تمثالا مثله فيكون في بيته فيذكر به؟ فقالوا: نعم، ففعل فأقبلوا يذكرونه به وأدرك أبناؤهم فجعلوا يرون ما يصنعون به وتناسلوا ودرس أمر ذكرهم إياه حتى اتخذوه إلها يعبدون من دون الله تعالى فكان أول من عبد غير الله تعالى في الأرض ودا وأخرج ابن المنذر وغيره عن أبي عثمان النهدي أنه قال: رأيت يغوث وكان من رصاص يحمل على جمل أجرد ويسيرون معه لا يهيجونه حتى يكون هو الذي يبرك فإذا نزلوا وقالوا قد رضي لكم المنزل فينزلون حوله ويضربون عليه بناء.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 619:

وقيل: كان ودّ على صورة رجل وسواع على صورة امرأة ويغوث على صورة أسد ويعوق على صورة فرس ونسر على صورة نسر.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 86:

وقيل يبعد بقاء أعيان تلك الأصنام وانتقالها إلى العرب فالظاهر أنه لم يبق إلا الأسماء فاتخذت العرب أصناما وسموها بها وقالوا أيضا عبد ود وعبد يغوث يعنون أصنامهم. وما رآه أبو عثمان منها مسمى باسم ما سلف.

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 86:

ويحكى أن ودا كان على صورة رجل وسواعا كان على صورة امرأة ويغوث كان على صورة أسد ويعوق كان على صورة فرس ونسرا كان على صورة نسر وهو مناف لما تقدم أنهم كانوا على صور أناس صالحين وهو الأصح.

Vedd ve Yeğūs isimleri Hindlilerin "Veda", "Vüyasa" isimlerine benzer gibi oldukları da hatırlara gelmez değildir.

{مِمَّا خَطِيٓـَٔاتِهِمْ} ❁ مِنْ harf-i cer, ta'lîl için, مَا zâide veya nekredir. Hatâyâ ve cinayetlerinin büyüklüğüne ve ziyadeliğine tenbih için ziyade kılınmıştır. Takdim de kasr ifade eder. Başka sebepten dolayı değil, beyan olunduğu üzere sırf kendilerinin birçok büyük hatîelerinden ötürü {اُغْرِقُوا} gark edildiler ❁ tûfâna boğuldular {فَاُدْخِلُوا نَارًا} sonra da bir ateşe atıldılar ❁ ki berzah azâbı, yahut âhiret azâbı. Suya boğulmakla ateşe atılmak iki zıd azâbın cem'inde de beliğ bir tıbâk sanatı vardır. {قَالَ نُوحٌ رَبِّ} ❁ Evvelki قَالَ نُوحٌ رَبِّ üzerine ma'tuftur. Fakat evvelkiler gibi yalnız söyleneni hikâye için değil, ondan helâke istihkaklarını beyan için olup bu duanın da onların hatîâtları yüzünden olduğu anlatılmak üzere tehir olunmuştur. [5379] Çünkü bu duanın garktan evvel olması zâhirdir. Yâ Rab! {لَا تَذَرْ عَلَى الْاَرْضِ} Bırakma Arz üzerinde ❁ "Arz" denince[1] zâhir ve umûmen mâlum olan arzdır. Ma'amâfîh ahd ile "kavm-i Nûh'un bulunduğu arz" demek de olabilir. {مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا[2]} Bütün o kâfirlerden bir kimse, yahut yurd sâhibi bir kimse. ❁ Derler ki دَيَّارًا kelimesi ancak umûmu nefiyde[3] kullanılır مَا بِالدَّارِ دَيَّارٌ denilir ki "evde kimse yok" demektir. Ve bu kelimenin aslı "dâr"dan yahut "devr"den[4] "fey'âl" vezninde "deyvâr"dır. Vav "yâ"ya kalbolunmuştur. "Fa''âl" vezninde değildir. Yoksa "yâ" olmaz, "devvâr" olurdu. Şu hâlde iştikākına nazaran asıl mefhûmu evcil yahut yurdcul demek gibidir. Ma'amâfîh "deyyâr", "ayyâş"[5] gibi yâ'î olarak دير'den "fa''âl" vezninde de olur ki deyr bekleyen, manastır bekçisi mânasınadır. Bu suretle nefy umûmî olmakla beraber maksad yurd sâhibi dâr u diyar idare eder hiçbir kimse demek olması da zâhiren şu ta'lîle muvâfık görünür: {اِنَّكَ اِنْ تَذَرْهُمْ يُضِلُّوا عِبَادَكَ وَلَا يَلِدُٓوا اِلَّا فَاجِرًا كَفَّارًا} Zira onları bırakırsan kullarını idlâl ediyorlar, evlâdları da fâcir ve keffârdan başka bir şey olmuyor ❁ bu duanın eseri yalnız kavm-i Nûh'un garkıyla

1 B: "denilince".
2 F -"ديارا".
3 H: "umûm-ı nefiyde".
4 B: "diyâr'dan".
5 H: "ayyâs".

kalmamış, sonra onun ve maiyyetindeki mü'minlerin zürriyetleri قِيلَ يَا نُوحُ اهْبِطْ بِسَلَامٍ مِنَّا وَبَرَكَاتٍ عَلَيْكَ وَعَلٰى اُمَمٍ مِمَّنْ مَعَكَۜ وَاُمَمٌ سَنُمَتِّعُهُمْ ثُمَّ يَمَسُّهُمْ مِنَّا عَذَابٌ اَل۪يمٌ [Hûd 11/48] vefkınca arzı istîlâ ederek وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاق۪ينَ [es-Sâffât 37/77] mantûkunun tecellî etmiş olmasıyla da tezahür eylemiştir. Bu da Nûh'un şu duasıyla alâkadardır: {رَبِّ اغْفِرْ ل۪ي وَلِوَالِدَيَّ وَلِمَنْ دَخَلَ بَيْتِيَ مُؤْمِناً وَلِلْمُؤْمِن۪ينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ} Geçmiş ve kıyamete kadar gelecek bütün ümmetlerin mü'minîn ve mü'minâtına şâmildir. {وَلَا تَزِدِ الظَّالِم۪ينَ اِلَّا تَبَاراً} Zâlimlere ise helâkten başka bir şey artırma. ❁ Bu cümle de geçmişteki [5380] zâlimlere de arkalarından beddua olarak şâmil olmakla beraber daha ziyade o kâfirler helâk edildikten sonra gelecek zâlimler aleyhine dua demek olur. Yani "her kim olursa olsun benim zürriyetimden ve bütün mü'minîn[1] ve mü'minâtın zürriyetinden dahi zâlimlerin[2] hep helâklerini artır, âkıbetlerini perişan eyle" mânasını da ifade eder ki ona وَاُمَمٌ سَنُمَتِّعُهُمْ ثُمَّ يَمَسُّهُمْ مِنَّا عَذَابٌ اَل۪يمٌ [Hûd 11/48] buyurulması, kezâlik Hazret-i İbrâhim'in وَمِنْ ذُرِّيَّت۪ي duasına لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِم۪ينَ [el-Bakara 2/124] buyurulması bunun cevâbı demektir. Demek ki küfür ve zulme gidenler her kim olursa olsun atalarının iman ve adaletleri dolayısıyla dünyada ni'met-i ilâhiyeden bir nasib alarak bir müddet yaşayabilirlerse de âkıbet helâk olup mağfirete ermeksizin azâb-ı elîm içinde kalmaya mahkumdurlar ve o[3] azab onların sırf küfür ve zulüm ile ettikleri hataları ve cinayetleri yüzündendir. Bu suretle Sûre-i Me'âric'de zikrolunan kâfirler de o vaad olundukları acı günü görecekler, azab muhakkak vâki' olacak, o Hâkka çaresiz başlarına inecektir.

Görülene ve görüleceğe dair olan bu iki sûreden sonra umumiyetle görülmeyen ve nazardan mestur bulunan kuvvetlere dair olmak üzere de buradan Sûre-i Cin'e geçilecektir. Ki bunlar Âdem'in ve Nûh'un zürriyetinde olmayan kuvvetlere şâmil olur.

---

1 B: "mü'minlerin".
2 B -"ve mü'minâtın zürriyetinden dahi zâlimlerin".
3 B -"o".

[5381]

سُورَةُ الْجِنِّ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانٌ وَعِشْرُونَ اٰيَةً

CİN SÛRESİ

Sûre-i Cin Mekkîdir. Buna قُلْ اُوحِىَ de denilir.

Âyetleri: Yirmi sekizdir.

Kelimeleri: İki yüz seksen beş.

Harfleri: Yedi yüz elli dokuz sayılmıştır.

Fâsılası: Yalnız ا harfidir.

"Cin" ism-i cins, müfredi "cinnî"dir. İncillerde ve sâir kütüb-i sâlifede, eski ve yeni milletlerde zikrolunagelmiştir. Frenklerin "genie", Latinlerin "genius" dedikleri de budur. Sûre-i En'âm'da وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَٓاءَ الْجِنَّ وَخَلَقَهُمْ وَخَرَقُوا لَهُ بَنٖينَ وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ [6/100] buyurulduğu üzere Allah'ın gizli mahlûku olan cinleri müşrikler ulûhiyet derecesine çıkarıp Allah'a şerîk[1] koşmuşlardı ve o suretle Allah'a oğullar ve kızlar uydurup cehaletle onlara tapmışlardı ve Sûre-i Saffât'ta وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَباً [37/158] buyurulduğu üzere Allah ile cinnîler beyninde bir neseb uydurmuşlar, mâbudların tevâlüd ve tenasüllerine zâhib olmuşlar, birtakımları da cinlerin gaybı bildiklerine itikad ederek o suretle onların tasallut ve istîlâlarına sebebiyet vermişlerdi. Bu bâtıl akideler müte'addid âyetlerde redd ü ibtal olunduğu gibi, bilhassa bu sûrede Allah'ın birliği ve büyüklüğü ve cinler hakkındaki yanlış ve mübalağalı akidelerin butlânı anlatılmak üzere Kur'ân'ın onlar üzerindeki tesiri ve cinin her ne suretle olursa olsun bir varlığı bulunmakla beraber [5382] onların da müslimi ve kâfiri, iyisi kötüsü bulunduğu ve ma'âmâfîh Allah'a karşı hiçbirinin hükmü olmayıp hepsinin âciz ve mes'ul olduğu ve hepsinin başına kıyametin kopacağı ve Allah'a iman edenlerin onların

---

1 H: "şirk".

şerlerinden korkmaması[1] lâzım geleceği ve onların inse tasallut ve istîlâları yine insten birtakımları vâsıtasıyla olageldiği[2] ve Peygamber'in bi'setiyle cinlerin cehalet ve fetret zamanlarında oynadıkları rolleri oynayamaz oldukları ve çünkü bi'set-i Muhammediye üzerine eskisi gibi sokulmak istedikleri yüksek mevkilerde kendilerini gözetleyen ve hulûllerine meydan vermeyen parlak ateşlerle karşılandıkları ve hâlâ buna inanmayıp fenalıklarında devam etmek isteyenler varsa da Allah'ın kudretine karşı onların hiç hükmü olmayıp Allah'a iman edenlere hiçbir zarar yapamayacakları ve ancak kendileri helâk olup cehenneme odun olacakları ve buna böyle iman etmiş cinlerin ise fenalığa değil, hak ve savâba hizmet ettikleri ve binâen'aleyh Allah'tan başkasına dua ve ibadet edilmemesi ve cinler gaybı bilir veya bir zarar yapabilir zannederek aldanılmaması ve Peygamber'in de Allah'ın bir kulu olup Allah'ın emir ve izni olmayınca kimseye kendiliğinden ne menfaat ne zarar yapamayacağı ve ancak Allah'tan gelen risaletler dairesinde teblîgât yaptığı ve Allah'ın gaybına kimseyi âgâh etmeyip ancak dilediği bir resûle tebliğ etmek için bildirdiği ve şu hâlde bunun da gaybı bilmek olmayıp kat'î olarak bildirilmiş[3] olan emirleri haber vermek demek olduğu ve her hâlde Allah'ın vaadleri yerini bulacağı ve Allah teâlâ'nın gizli açık her şeyi bütün tafsîlâtıyla tamamen bildiği anlatılmıştır.

Sûre-i En'âm'da geçtiği, ehl-i lügatın ve müfessirînin beyan ettiği üzere "cin" kelimesi, bu maddenin bütün iştikākâtında[4] aslı bir şeyi histen setretmek mânasını ifade eder. "Cennehu ve ecennehu" onu örttü, gizledi, جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ [el-En'âm 6/76] gece üzerini örttü bürüdü, "cünne"; kalkan yani siper, "cenîn" [5383] henüz doğmamış, rahimde mestur çocuk, yahut kabir; "cenân" bâtındaki kalb; "cennet" zemîni örtülmüş[5] bağ ve bostan, yahut da histen gizli bağ, "cünûn" nefs ile akıl arasına hâil olmuş delilik; bütün bu kelimelerde ve mânalarında histen bir gizlilik mânası vardır.

1 H: "korunması".
2 B: "olacağını".
3 H, M ve B: "bildirmiş".
4 H, M ve B: "iştikakında".
5 F, M ve B: "örtmüş".

"İns" mukabili olarak isti'mâl olunan, yani görülen ve mahsüs olan insan değil de onun his mâverasında bulunan zihnî tasavvurâtı, tahayyülâtı, iradesi gibi rûhâniyetle bir münasebeti olan gizli kuvvetler mânasına gelen "cin" ismi Râgıb'ın *Müfredât*'ta beyânına göre iki vech ile söylenir:

Birisi, e'am mânasıdır ki "ins" mukabilinde havâstan mestur olan ale'l-umûm rûhânîlere denir, bu surette melâike ve şeyâtîn dahi bunda dâhil olur. Her melâike cindir, her cin melâike değildir.

Birisi de cin, böyle rûhânîlerin hepsi değil, bazısıdır. Çünkü rûhânîler üç kısımdır.

Birincisi: Hepsi ahyâr, melâikedir, yanlış iş yapmaz, insanı aldatmazlar, Allah'ın emrinden çıkmazlar.

İkincisi: Hepsi eşrâr, şeytanlardır. İnsanı aldatır, şerre fenalığa çalışırlar.

Üçüncüsü: İkisi ortası, hayırlısı da vardır şerlisi[1] de. İşte has mânasıyla cin bunlarda müte'âreftir. İşbu قُلْ اُوحِىَ sûresinde "cin" وَاَنَّا مِنَّا الْمُسْلِمُونَ [72/11] وَاَنَّا مِنَّا الصَّالِحُونَ وَمِنَّا دُونَ ذٰلِكَۜ كُنَّا طَرَٓائِقَ قِدَداً, [72/14] وَمِنَّا الْقَاسِطُونَ âyetlerinin delâletinden bunlar olduğu anlaşılıyor. Sûre-i Rahmân'da geçen "cânn" ve "cin" de bunlar demek oluyor. Cinin cemaatine "cinne" denilir; مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ [en-Nâs 114/1] gibi.[2]

Nasârânın İncillerinde cin çıkarmaktan bahseden bir hayli kelâmlar vardır. Bu sûrede de onlara târiz eden noktalar, nükteler vardır.

Fransızca *Larousse*'da[3] "génie" kelimesinde şöyle denilmiştir: [5384] "Bu isim 'demon favorable[4]' (uyar şeytan veya melek demek olan) Latince

---

1 F: "şerri".

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 204:

والجنّ يقال على وجهين: أحدهما للروحانيين المستترة عن الحواس كلها بإزاء الإنس، فعلى هذا تدخل فيه الملائكة والشياطين، فكلّ ملائكة جنّ، وليس كلّ جنّ ملائكة، وعلى هذا قال أبو صالح: الملائكة كلها جنّ، وقيل: بل الجن بعض الروحانيين، وذلك أنّ الروحانيين ثلاثة: أخيار: وهم الملائكة وأشرار: وهم الشياطين وأوساط فيهم أخيار وأشرار: وهم الجن، ويدلّ على ذلك قوله تعالى: «قُلْ أُوحِيَ إِلَيَّ» إلى قوله «وَأَنَّا مِنَّا الْمُسْلِمُونَ وَمِنَّا الْقَاسِطُونَ» والجِنَّة: جماعة الجن. قال تعالى: «مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ».

3 M: "Larosta".

4 M: "favarable".

'genius' kelimesinden, eskilerin re'yince herkesin iyi kötü hayâtına hâkim olan 'divinité' yani ulûhiyet, 'lutin' yani rüyada hoş görünerek aldatan rûh; 'gnume', yani Yahudî tılsımcılarınca Arz'ın sînesinde sâkin olup ondaki defineleri beklediği iddia olunan ve 'gnume' denilen fevka't-tabî'a cüceler; 'sylphe' silf, yani kurûn-i vustâda Kelt[1] ve Cermen esâtîrinde hava cini, bir iş yapmak için maharet, zevk, meyl-i tabî'î, beşer zihninin varabileceği[2] en yüksek derece, cin fikirlilik, dehâ ve bununla muttasıf şahıs: dâhi."[3]

Bundan Frenklerin de cinnîye dair eski ve yeni telakkīleri kısaca anlaşılmış oluyor. Bu da gösteriyor ki müşrikler eskiden cinleri ulûhiyet derecesine çıkararak onları te'lîh ediyorlardı. Dev, peri, melek şeytan, cinn namlarıyla anılan hayr ü şer esrârengiz rûhânî mahlûkāt veya muhayyelâtı türlü türlü ilâh tanıyarak onlara ta'abbüd eden ve suretlerini tasvir eden ve onların havâslarına göre tılsımlar, sihirler yapan Sâbiîler: Süryânîler, Gildânîler, Yunânîler, Romalılar ve câhiliye Arapları gibi sâir müşrikler bütün bunları "cin" nâm-ı umûmîsi ile te'lîh ediyor, وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَٓاءَ الْجِنَّ [el-En'âm 6/100], وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَباً [es- Saffât 37/158] âyetleriyle beyan olunduğu üzere Allah'a ortak edip O'na oğullar, kızlar uyduruyorlardı. Sonrakiler de maharet, işgüzarlık ve beşerin erebileceği en yüksek derece diye cinni, jeniyi [*génie*] cin fikirlilik, dehâ veya dâhi mânasıyla i'zâm eylemişler, ki Arapça'da "dehâ" hakkından gelinmez belâ mânasındandır.

Yahudîlerin "Kabala" denilen tılsımcıları ve sâhirleri, kâhinleri bunları te'lîh etmemekle beraber Sâbiîler gibi tılsım ve sihir için esrarlı

---

1 H, F, M ve B: "selt".
2 B: "yarabileceği".
3 "GÉNIE (nî) n. m. (du lat. genius, démon favorable). Divinité qui, dans l'opinion des anciens, présidait à la vie de chacun: bon, mauvais génie. Lutin, gnome, sylphe: un génie lui apparaît. Talent, goût, penchant naturel pour une chose: le génie des affaires, de l'intrigue. Le plus haut degré auquel puissent arriver les facultés humaines: avoir du génie. Personne ainsi douée: génies de la France. Caractère propre et distinctif: le génie d'une langue. Art de fortifier, d'attaquer et de défendre des places. Corps de troupes affecté à cet art: officier du génie; il y a en France 7 régiments de génie. Génie civil, art des constructions. Corps des ingénieurs." (Claude Augé (ed.), *Petit Larousse Illustré - Nouveau Dictionnaire Encyclopédique,* Paris, 1906, II/426).
(http://bruscand.audrey.free.fr/petit_larousse_der/index.php?lettre=g)

vâsıtalar olmak üzere tâkip etmişlerdi. Bunlar tâ Hazret-i Nûh'a, Hazret-i İbrâhim'e, Hazret-i Mûsâ'ya karşı gelenler tarafından tâkip olunagelmiş şeytanetli şeyler olup Hazret-i Süleyman'a karşı da [5385] yapılmış ve mülkünde o suretle fitne çıkarılmıştı. Fakat Sûre-i Sâd'da geçtiği üzere neticede Allah'ın inayetiyle Süleyman aleyhisselâm'a o şeytanetli jeniler, cinnîler, bennâ ve gavvâs ve âharîn, teshir edilmiş çifte çifte prangalara bağlanarak esaret altında ağır ve ince işlerde istihdam edilmişlerdi. Onun vefatı üzerine o esaretten kurtulmuş olan o şeytanlar, Süleyman mülkünü bu ilimlerle idare ederdi, cinleri, şeytanları bununla teshir eylerdi diye birtakım tılsım ve sihir kitapları yazmışlardı. Sûre-i Bakara'da
وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَۚ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا
يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَۗ وَمَٓا اُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ [2/102] âyetinde beyan olunduğu vechile sonraki Yahudîler Allah'ın kitabı olan Tevrat'ı arkalarına atıp bir taraftan Süleyman aleyhisselâm'ın mülküne, devletini sûret-i idaresine dair diye ona yalandan birtakım küfriyyât isnad ederek o şeytanların ilim namına nâsı aldatmak üzere sihir tâlim için küfür ile uydurdukları eserlerin, bir taraftan da sihir ve tılsımla iştigal edegelen[1] Bâbilîlerden kalma Hârût ve Mârût hikâyeleri gibi şeylerin arkalarına düşerek karıyı kocasından ayıracak sihir ve tılsım arkasına düşmüşlerdi. Dini ve mucizeyi bir sihirbazlık addedenler de bunlara aldananlardı. Nasârâ da habis rûhlu cinnîleri çıkarmak için cinlere ehemmiyet vermişlerdi, câhiliye Arapları da bütün bunların arasında çalkanarak kendilerini sâhirlere, kâhinlere[2], cinlere kaptırmışlar ve bir yere, tenhâ vâdiye vardıkları vakit oranın cinlerine sığınırlar ve bu suretle onların istîlâlarını artırırlardı. Bi'set-i Muhammediye ile o cinlerin, jenilerin hadleri bildirilmiş, nûr-i Muhammedî ile taraf-ı Hak'tan tepelerine indirilen âteşîn alevler, âyetler onları yakmaya başlamıştı. Ki işte bu sûre de cinlerin hadlerini tanıtarak Allah'ın birliğini ve büyüklüğünü, doğru ve mâkul rüşd yolunu gösterip cinlerin yalanlarına ve tecavüzlerine set

---

1 B: "edenlerin".
2 H -"kâhinlere".

çeken ve onları gökten inen şihablar gibi işti'âl ederek yakacak olan Kur'ân'ın [5386] hakkiyetini ve onu getiren Peygamber'in vazife ve galebe ve muvaffakiyetini anlatmıştır ve onun için bu sûreyi de Peygamber'e ilk nâzil olan Müzzemmil ve Müddessir sûreleri tâkip edecektir.

İslâm ulemâsı tarafından da cinlere dair bahisler yapılmış, eserler yazılmıştır. *Âkâmü'l-mercân fî ahkâmi'l-cân*[1] bu babda meşhur olan kitaplardandır. Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*'inde de cinlerin sübûtuna ve mâhiyetine dair epeyce uzun ve kelâmî bir bahis yapmıştır. Burada ona dair de bir hulâsa yapmak muvâfık olacaktır.

Hakîm Fârâbî *Fusûsu'l-hikem* nâm eserinde melâikeyi şöyle târif etmiştir: "Melâike, cevherleri ulûm-i ibdâ'iye olan suver-i ilmiyedir. Nukūş bulunan levhalar gibi değil, ulûm bulunan sudûr gibi de değil, belki bizevâtihâ kāim olan ibdâ'î ilimlerdir ki emr-i a'lâyı mülâhaza ederler de onların hüviyetlerinde mülâhaza ettikleri intibâ' eyler. Ve onlar mutlaktırlar. Lâkin rûh-i kudsiye onlara yakazada muhataba eder, rûh-i beşerîye de nevmde muhataba eder."[2] *Mesâil-i felsefiye ve cevapları* nâmındaki risalesinde de cinin mâhiyeti hakkında sorulan suâle cevap olarak da Fârâbî demiştir ki: "Cin, hayy-i gayr-i nâtık, gayr-i mâittir, yani bir zîhayat ki nâtık da değil, ölmez de. Bu târif, insanın hayy-ı nâtık-ı mâit diye mâruf olan haddinin tebeyyün ettiği taksîmin îcâbıdır. Ki şöyledir: Hayy ya nâtık-ı mâittir ki o insandır, veya nâtık-ı gayr-i mâittir ki o melektir. Veya gayr-i nâtık-ı mâittir ki o behâyimdir. Veya gayr-i nâtık gayr-i mâ'ittir ki o da cindir." Bunun üzerine sâil dedi ki: "Kur'an'daki اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ فَقَالُوا اِنَّا سَمِعْنَا قُرْاٰنًا عَجَبًا [el-Cin 72/1] kavl-i ilâhîsi buna münâkızdır. Zira gayr-i nâtık olan nasıl dinler ve nasıl kāil olur?" Fârâbî buna cevâben demiştir ki: "Münâkız değildir. Zira hayy,

1 Bu eser Hanefî fakihlerinden Bedreddin eş-Şiblî'ye (ö. 769/1367) ait olup cinler hakkındaki haber ve hükümleri konu edinmekte ve 140 babdan oluşmaktadır (Bk. İlyas Çelebi, "Şiblî, Bedreddin", *DİA*, c. 39, s. 124-125).

2 İsmâil el-Hüseynî eş-Şenb Gāzânî, *Fusûsu'l-hikme ve şerhuhu,* thk. Ali Ucbî, Tahran 1381/1961, s. 126-127:

الملائكة صور علمية، جواهرها علوم ابداعية ليست كألواح فيها نقوش أو صدور فيها علوم بل هي علوم ابداعية قائمة بذواتها تلحظ الأمرَ الأعلى فينطبع في هويّاتها ما تلحظ وهي مطلقة لكن الروح القدسية تخاطبها في اليقظة والروح النبوية تعاشرها في النوم.

hayy olmak haysiyetiyle onun için sem‘ ve kavl mümkindir. Çünkü kavl ve telaffuz, nutk denilen temyîzin gayrıdır. Behâyimden birçoğunu görürsün ki hayy olmakla beraber [5387] kavli yoktur. İnsanın sesi de bu mekātı‘ıyla onun için bu nevide hayy olması haysiyetinden tabî‘îdir. Cin envâ‘ından her nev‘in savtına diğer nevilerden olan gayrısının savtı yetişmediği gibi bu mekātı‘ ile insanın savtı da sair hayvan nevilerinin asvâtına muhaliftir. Gayr-i mâit dememize gelince Kur'an ona delâlet eder: قَالَ[1] اَنْظِرْنٖٓى اِلٰى يَوْمِ يُبْعَثُونَ قَالَ اِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرٖينَ [el-A‘râf 7/14-15. Krş. el-Hicr 15/36-37; Sâd 38/79-80]"[2] Bunun hâsılı kavlin nutuktan e‘am ve nutkun insana mahsus olmasıdır. Nitekim mantıkta kavli[3] melfuz ve ma‘kul diye ikiye ayırırlar. Lâkin insanın târifindeki nutuk kavl-i melfuz mudur, yoksa ma‘kul müdür?[4] Fârâbî bunu melfuza hamletmiş oluyor ki bu nokta zayıftır. Sâniyen, âyet ile istidlâl eksiktir. Çünkü bu âyetin diğer yerinde اِلٰى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ [el-Hicr 15/38] vardır. Demek ki Fârâbî esas itibariyle cini inkâr etmemiş, mâhiyetini bile târife kadar gitmiştir. Ancak gayr-i mâit demesinde isabet olmadığı gibi gayr-i nâtık demesinde de isabet[5] etmemiştir. Hadd-i tâm ile târif etmek isteyeceğine hadd-i nâkıs olarak hayy-i mâit-i hafî deseydi yanılmamış olurdu. İbn Sînâ *Hudûd* risalesinde "cin, eşkâl-i muhtelifede teşekkül eder bir hayvân-ı hevâîdir" diye târif etmiş ve sonra da هذا شرح للإسم bu ismin şerhidir demiştir.[6] Fahr-i Râzî de bunu inkâra hamlederek "cinin sübut ve nefyinde nâs

1 H, F, M ve B: "رب".

2 Fârâbî, *Kitâbu't-tenbîh alâ sebîli's-sa‘âde, et-Ta‘lîkât, Risâletân felsefiyyetân,* thk. Ca‘fer Âlu Yâsîn, İran: İntişârât-ı Hikmet 1371/1312, s. 80-81:

فقال: إن الجن حي غير ناطق غير مائت وذلك على ما توجبه القسمة التي يتبين منها حد الإنسان المعروف عند الناس أعني الحي الناطق المائت وذلك أن الحي منه ناطق مائت وهو الإنسان ومنه ناطق غير مائت وهو الْمَلَك ومنه غير ناطق مائت وهو البهائم ومنه غير ناطق غير مائت وهو الجن. فقال السائل: الذي في القرآن مناقض لهذا وهو قوله «استمع نفر من الجن فقالوا إنا سمعنا قرآناً عجباً» والذي هو غير ناطق كيف يسمع وكيف يقول؟ فقال: ليس ذلك بمناقض وذلك أن السمع والقول يمكن أن يوجد للحي من حيث هو حي لأن القول والتلفظ غير التمييز الذي هو النطق وترى كثيراً من البهائم لا قول لها وهي حيّة وصوت الإنسان مع هذه المقاطع هو له طبيعي من حيث هو حي بهذا النوع كما أن صوت كل نوع من أنواع الحي لا يشبه صوت غيره من الأنواع كذلك هذا الصوت بهذه المقاطع الذي للإنسان مخالف لأصوات غيره من أنواع الحيوان، أما قولنا: غير مائت فالقرآن يدل بذلك قوله تعالى «رب انظرني إلى يوم يبعثون قال إنك من المنظرين».

3 H: "kavl-i".

4 H, F, M ve B: "mantık mıdır".

5 B -"olmadığı gibi gayr-i nâtık demesinde de isabet".

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XV, 93:

وفي رسالة الحدود لابن سينا: الجني حيوان هوائي متشكل بأشكال مختلفة وهذا شرح الاسم.

eski ve yeni ihtilâf etmiştir. Felâsifenin[1] ekserisinden zâhir olan inkârdır. Çünkü Ebû Ali b. Sînâ'nın bu târiften sonra هذا شرح للإسم demesi 'bu târif, bu lafızdan murad olunan mânayı şerhtir. Bu hakikatın hâriçte vücûdu yoktur' demeye delâlet eder"[2] deyip isbâtı için tafsîlâta girişmiştir. Çünkü hadd-i ismî, yalnız ismin mefhûmunu şerheder. Müsemmânın mâhiyetini şerh eden hadd-i hakīkī gibi vücûduna delâlet etmez. Lâkin bundan 'ademine delâlet mânası çıkarıp da inkâra hamleylemek de doğru olmaz. Zira maksad müsemmânın[3] gizli olduğu için hadd-i hakīkī ile hakikatini târif kābil olmadığını söylemek de olabilir.

Râzî'nin tahkīkine göre: Erbâb-ı milelin cumhûru cinin [5388] varlığını itiraf etmişler. Kudemâ-i felâsifeden ve ashâb-ı rûhâniyâttan birçoğu da ona ervâh-ı süfliye demişler ve ervâh-ı süfliyenin icâbette daha çabuk fakat zayıf, ervâh-ı felekiyenin ise icâbette ağır fakat kavî olduklarını zu'm eylemişlerdir. Ve cinin sübûtuna kāil olanlar mâhiyeti hakkında ikiye ayrılmışlardır. Bir kısmı ne cisim ne de cisme hulûl eden cismânî olmayıp bi-nefsihâ[4] kāim cevâhir-i mücerrede olduklarına kāil olmuşlar ve demişlerdir ki bunların ne cisim ne de cismânî olmamaları, Allah'a müsâvî olmalarını istilzam etmez, çünkü ne cisim ne de cismânî olmamak sülûbdur. Sıfât-ı selbiyede iştirak, hakikat ve mâhiyette iştiraki iktizâ etmez. Nitekim a'râz, bir mahalle ihtiyaçta müsâvî olmakla[5] beraber mâhiyetleri muhteliftir. Bazısı hayırlı, bazısı şer, bazısı hoş ve sevgili, bazısı da alçak ve hasistir. Kimisi iyi işlere yarar[6], kimisi de kötü işler yapar. Bunları düşünebilmek için en yakın misâl insanın nefs-i nâtıkasıyla onun beden üzerindeki ef'âlidir. Bir şuurdan bir hareket hâsıl olabilir. Bu kısımdan bazıları da demişlerdir ki: Cin, beşerin

1 H, F, M (ilk baskı) ve B: "Felâsifesinin".
2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 661:
اختلف الناس قديما وحديثا في ثبوت الجن ونفيه، فالنقل الظاهر عن أكثر الفلاسفة إنكاره، وذلك لأن أبا علي بن سينا قال في رسالته في حدود الأشياء: الجن حيوان هوائي متشكل بأشكال مختلفة، ثم قال: وهذا شرح للاسم. فقوله: وهذا شرح للاسم يدل على أن هذا الحد شرح للمراد من هذا اللفظ وليس لهذه الحقيقة وجود في الخارج.
3 B: "müsemmâsının".
4 B: "bi-nefsihî".
5 F: "olmamakla".
6 H: "Kimisi iyi işler yapar".

bedenlerinden mufârakat etmiş olan rûhları ve nefs-i nâtıkalarıdır. Bedenlerinden ayrılmakla rûhânî âlemde inkişaf ederek kuvvet ve kemâlleri artar, ayrıldıkları bedene müşâbih bir beden hudûsa gelince ona müşâkelet sebebiyle o ayrılmış olan rûhun bu bedene bir alâkası bulunur. Ve bu suretle o ikinci bedenin nefsine ef'âlinde ve tedbîrinde mu'âvenet eder. Zira cinsiyet zamma illet olur. O ikinci nefis hayırlı nüfûstan ise ona[1] mu'în olan rûh melek ve o yardım, ilham olur; şirrîr ise o mu'în şeytan ve o i'âne vesvese olur. Diğer kısım, cinlerin ecsâm olduklarına kāil olmuşlar ve bunlardan bazıları şöyle demişlerdir: Cisimler hayyiz, mekân, cihet, tûl, arz, umk sıfatlarında müşterek olmakla beraber sıfatta iştirak tamâm-ı mâhiyette iştiraki iktizâ etmeyeceğinden bunlar cismiyetin a'râzından olur da hakikati olmayabilir. [5389] Ve Çünkü muhtelif mâhiyetteki şeyler bazı levâzımda iştirak edebilir ve cisimlerin latif ve kesif olarak taksim edilebilmeleri cismiyet hakikatinde müşterek oldukları hâlde yalnız letâfet, kesâfet mefhumlarıyla ayrılmış olmalarını îcab etmez. Ve şu hâlde cismiyet[2] mefhûmu "ecsâm" dediğimiz şeylerin hepsinde müşterek-i zâtîsi olmayıp bir arazîsi olabilir. Meselâ su mâhiyeti buhar, mâyi', incimad hallerindeki tehavvülâtta su hakikatinden çıkmak lâzım gelmeyeceği gibi, bir şey de hakikatinden çıkmaksızın hem muhtelif cisimler hâlinde görünmek hem de cismiyet[3] onun bir arazîsi olup o cismiyet mâverâsında bir şey olarak bulunmak kābil olur. Bu suretle havâî bazı ecsâm-ı latîfenin mâhiyette sâir havâî cisimler envâ'ına muhalif bir mâhiyette[4] bulunması ve bundan bazı ef'âl-i acîbe zuhur etmesi tasavvur olunamayacak[5] bir şey değildir. Cinler de bu suretle muhtelif şekiller alabilir ve başkalarının gözüne bir şey görünmezken bazılarının gözüne ecsâm hâlinde birçok şeyler görünebilir.

Ma'amâfîh diğer birçokları bunu kabul etmemiş, ecsâmın zikrolunan vasıflarla tamâm-ı mâhiyette müsâvî olduklarına ve envâ'a ayrılmaları

---

1 H: "o".
2 H: "cismâniyet".
3 H: "cismâniyet".
4 H -"sâir havâî cisimler envâ'ına muhalif bir mâhiyette".
5 H: "olunmayacak".

ona munzam olan ayrı vasıflarla olduğuna kāil olmuşlar, bunlar da hayat hakikati nokta-i nazarından iki mezhebe ayrılmışlardır.

Birincisi, Eş'arî'nin ve cumhûr-ı etbâ'ının kavlidir ki hayat için bünye şart değildir. Hayat haddizâtında tecezzî etmeyen bir hakikattir. Onun bir bünyede tecellî etmesi haddizâtında bir bünyeye mütevakkıf olmasını iktizâ etmez. Bir bünyede tecellî eden hayat ne onun mecmû'unda ne de ayrı ayrı eczâsının her birinde değildir. Cisim, cismiyette[1] müsâvî olmak hasebiyle her cüz'üyle kāim olan hayat diğerinin misli olacağından, bir şeyin hükmü mislinin hükmüne mütevakkıf olamaz. Öyle olsa [5390] mütekābilen o ona, o ona mütevakkıf olacağından nâmütenahî devir lâzım gelir, nâmütenahî zamanda bir hayat husule gelemezdi. Bir arazın birçok mahallere birden hulûlü de mâkul değildir. Doğrusu büyük bir bünyede tecellî eden hayat, basit bir tek cüzde de tecellî edebilir. Hakikat itibariyle hayat, madde ve ecsâmın bir tabiatı değil, bir emr-i rabbânîdir. Onun için bir cüzde büyük büyük cisimler tecellî edebilir.[2] Ve bir göz, ortada bir bünye olmadığı hâlde, başkalarının görmediği bir cisim görebilir. Hatta görmek için göz bile şart değildir. Allah teâlâ murad ederse gözler kapalı iken bir parmak ucuyla bile gösterebilir. Cinler de böyle bünyesi olmayan bir hayat kuvveti olmak üzere ecsâmın herhangi bir cüz'ünde görünür veya görünmeyebilir.

İkincisi, bu âlemdeki hayatta istikrâların gösterdiğine göre bünye de şarttır. Cinnîlerin de cismânî bir bünyesi olabilir. Lâkin bizim her bünyeyi görmemiz lâzım gelmeyeceği gibi gördüklerimizin de her cüz'ünü görmediğimiz mâlumdur. Şu hâlde gözlerimizin önünde nice nice bünyeler bulunurken biz onları görmeyebiliriz. Nitekim mikropları alelâde bakışla göremediğimiz gibi, cevv-i hava içinde hiç hislerimize ilişmeyen mevceler, ziyâlar da bulunabilir ve bunların bize uzak ve yakın, yüksek ve alçak olanları da bulunabilir ve biz bütün ecsâmı ve

---

1 H: "cismâniyette".

2 B -"Hakikat itibariyle hayat, madde ve ecsâmın bir tabiatı değil, bir emr-i rabbânîdir. Onun için bir cüzde büyük büyük cisimler tecellî edebilir".

bütün cismânî ve fizikî kuvvetleri keşfetmiş değilizdir. Şu hâlde gerek rûhânî, gerek cismânî bakımdan bizim hislerimizden mestur mahluklar bulunduğunu inkâr etmek doğru değildir.

Böyle olmakla beraber cinnîleri[1] isbat edeceğiz diye onların şeytanetlerine kapılarak onları nazarlarda haddinden ziyade büyültmeye ve onlardan gayblar, sırlar öğrenmek sevdâsıyla onların istîlâlarına düşmeye de kalkışmamalıdır. Onlara verilen kuvve insin idrâkine [5391] verilen kuvveden yüksek değildir. Ve hepsi kudret-i ilâhiye önünde hiçtir. Onun için فَمَنْ يُؤْمِنْ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ بَخْساً وَلَا رَهَقاً buyurulduğu üzere Allah'a cidden iman edenler onlardan korkmaz ve onların istîlâlarına uğramazlar, Kur'ân'ın nûru onları yakar.

Bu sûre bu hakikatleri anlatmış ve cinlerin vücûdunu ve mes'ûliyet ve mükellefiyetlerini ve inse alâka ve müşabehetlerini haber vermekle beraber hepsinin bir vahdet arzedecek mâhiyette olmayıp dilim dilim, boy boy, fırka fırka ayrılmış olduklarını ve toplansalar bile Allah'a ve Allah'ın emrine karşı bir şey yapmaktan ve gaybı bilmekten âciz ve onların fitne ve imtihan meydanlarında mahkum bulunduklarını bildirmiştir.

Gerek Sûre-i Ahkāf'ta gerek bu sûrede birtakım cinin Peygamber'e gelip Kur'an dinledikleri ve ona iman ile cemiyetlerine dönüp nasihat ederek davet eyledikleri zikr ü beyan olunmuş olduğunda şüphe yoksa da Peygamber'in onları görüp görmediği hakkında rivayet muhteliftir:

1. Sa'îd b. Cübeyr'den, İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre Resûlullah cinlere karşı okumamış ve onları görmemişti, ancak Resûlullah birkaç nefer ashabı ile Sûk-i Ukâz'a[2] giderken Nahle nâm mevkide sabah namazı kıldıkları esnada okuduğu Kur'ân'ı cinler dinlemişti. O sırada şeytanlar semâ haberleri alamaz olmuş ve üzerlerine şihablar saldırılmıştı. "Herhâlde yeni bir şey hâdis oldu ki sizinle semâ haberleri arasına hâil

1 M ve B: "cinleri".
2 H: "Sûku'l-Ukâz'a".

oldu, Arz'ın şark u garbına gidin bakın bakalım o hâdis olan nedir?" demişler ve bu sebeple şark u garbı araştırmaya başlamışlardı. Tihâme tarafına giden takım Sûk-i Ukâz'a gitmekte bulunan Peygamber'in Nahle'de ashabıyla sabah namazı kılarken okuduğu Kur'ân'ı işitince varıp [5392] dikkatle dinlemişler, dinleyince de "işte bu, size semâ haberine hâil olan" demişler, hemen oradan kavimlerine döndüklerinde اِنَّا[1] سَمِعْنَا قُرْاٰنًا عَجَباً. يَهْدٖٓى اِلَى الرُّشْدِ فَاٰمَنَّا بِهٖۜ وَلَنْ نُشْرِكَ بِرَبِّنَٓا اَحَداً demişlerdi. Allah teâlâ bunun üzerine Peygamberine قُلْ اُوحِيَ اِلَيَّ اَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ Sûresi'ni indirdi, cinin dedikleri Peygamber'e ancak vahyolundu.[2] Tirmizî'de ve İbn Cerîr tefsirinde bu rivayetin başında مَا قَرَأَ رَسُولُ اللهِ عَلَى الْجِنِّ وَلَا رَآهُمْ fıkrası vardır.[3] Lâkin Buhârî'de o fıkra yoktur, ancak sonunda وَإِنَّمَا أُوحِيَ إِلَيْهِ قَوْلُ الْجِنِّ vardır. Abd b. Humeyd'in Mihran, Süfyan, Âsım tarîkiyle Verkā'dan rivayetinde de Zevbe'a rehti ve ashabı Mekke'ye gelmiş, Peygamber'in kıraatini dinlemişler sonra gitmişlerdi; وَاِذْ صَرَفْنَٓا اِلَيْكَ نَفَراً مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْاٰنَۚ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُٓوا اَنْصِتُوا [el-Ahkâf 46/29] budur. Onlar dokuz idiler, Zevbe'a da içlerinde idi.[4] Dahhâk'ten rivayette de İbn Abbas'tan rivayet vechile ilk gönderilen nefer Nasîbîn ehlinden idi, Nasîbîn Yemen'de bir arzdır ve onlar cinin eşraf ve sâdâtıdır. İblis onları Tihâme ve Yemen havalisine göndermişti, onlar vâdi üzere Nahle vâdisine gelmişlerdi ki Nahle vâdiden iki gecelik mesafedir. Orada Peygamber'i sabah namazı kılarken buldular, Kur'an okurken işittiler, huzûruna geldiklerinde birbirlerine "susun" dediler, namaz bitince de kavimlerine mü'min olarak

1 H, F, M ve B: "يا قومنا انا".

2 Buhârî, Tefsîr, 72; Müslim, Salât, 149:

عن سعيد بن جبير عن ابن عباس قال: انطلق رسول الله صلى الله عليه وسلم في طائفة من أصحابه عامدين إلى سوق عكاظ وقد حيل بين الشياطين وبين خبر السماء وأرسلت عليهم الشهب فرجعت الشياطين فقالوا: ما لكم؟ فقالوا: حيل بيننا وبين خبر السماء وأرسلت علينا الشهب، قال: ما حال بينكم وبين خبر السماء إلا ما حدث فاضربوا مشارق الأرض ومغاربها، فانظروا ما هذا الأمر الذي حدث. فانطلقوا فضربوا مشارق الأرض ومغاربها ينظرون ما هذا الأمر الذي حال بينهم وبين خبر السماء، قال: فانطلق الذين توجهوا نحو تهامة إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم بنخلة وهو عامد إلى سوق عكاظ وهو يصلي بأصحابه صلاة الفجر، فلما سمعوا القرآن تسمعوا له فقالوا: هذا الذي حال بينكم وبين خبر السماء، فهنالك رجعوا إلى قومهم فقالوا: «يا قومنا إنا سمعنا قرآنا عجبا. يهدي إلى الرشد فآمنا به ولن نشرك بربنا أحدا». وأنزل الله عز وجل على نبيه صلى الله عليه وسلم: «قل أوحي إلي أنه استمع نفر من الجن». وإنما أوحي إليه قول الجن.

3 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 72; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 647.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 648:

حدثنا ابن حميد قال: ثنا مهران عن سفيان عن عاصم عن ورقاء قال: قدم رهط زوبعة وأصحابه مكة على النبيّ صلى الله عليه وسلم فسمعوا قراءة النبيّ صلى الله عليه وسلم ثم انصرفوا، فذلك قوله: «وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوا أَنْصِتُوا» قال: كانوا تسعة فيهم زوبعة.

dönüp gittiler, Peygamber onları bilmiyordu. Allah teâlâ قُلْ اُوحِيَ اِلَيَّ اَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ'i indirinceye kadar Peygamber'in onların gönderilmiş olduklarından haberi bile yoktu.[1] Bir rivayette de bunlar Şeysabân'dan idiler ve onlar cinin adedce en çoğudur. İblis'in cünûdunun çoğu onlardandır.[2]

2. İbn Mes'ûd rivayetidir, demiş ki: "Aleyhissalâtü vesselâm 'ben cine Kur'an okumakla emrolundum, beraberimde kim gider?' dedi, sükût ettiler. İkinci kere söyledi yine sükût ettiler, üçüncüde yine söyledi, 'ben Abdullah, maiyyetinde giderim yâ Resûlallah' dedim, bunun üzerine kalktı, İbn Ebî Düb Şı'bı'nın[3] yanında [5393] Hacûn'a gelince benim üzerime bir hat çizdi, 'bunu tecavüz etme' dedi. Sonra Hacûn'a doğru geçti, derhâl üzerine doğru keklikler gibi uçuştular, sanki Zût ricâline benziyorlardı, kadınların def çaldıkları gibi deflerini çalıyorlardı. Nihâyet onu sardılar, gözümden gāib oldu, hemen kalktım, bana eliyle 'otur' diye işaret etti. Sonra Kur'an okumaya başladı, gittikçe sesi yükseliyordu, hepsi yere yapıştılar, o derece ki seslerini işitiyordum da kendilerini görmüyordum. Sonra bana avdet buyurduğunda 'gelmek istedin değil mi?' dedi, 'evet yâ Resûlallah' dedim. 'O sana gerekmezdi, onlar cin, Kur'an dinlemeye geldiler, sonra da kavimlerini inzar etmek üzere döndüler, benden azık istediler, ben de onlara kemiği azık ettim; kemikle, deve gübresiyle kimse taharetlenmesin' buyurdu."[4]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 648:

سمعت الضحاك يقول... وكان أوّل من بُعث نفر من أهل نصيبين وهي أرض باليمن وهم أشراف الجنّ، وسادتهم فبعثهم إلى تهامة وما يلي اليمن فمضى أولئك النفر فأتوا على الوادي وادي نخلة وهو من الوادي مسيرة ليلتين فوجدوا به نبيّ الله صلى الله عليه وسلم يصلي صلاة الغداة فسمعوه يتلو القرآن فلما حضروه قالوا: أنصتوا، فلما قُضِيَ يعني فُرِغ من الصلاة وَلَّوْا إلى قومهم منذرين يعني مؤمنين، لم يعلم بهم نبيّ الله صلى الله عليه وسلم ولم يشعر أنه صُرِف إليه حتى أنزل الله عليه: «قُلْ أُوحِيَ إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ».

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 417:

قال أبو حمزة الثمالي: بلغنا أنهم من بني الشيصبان وهم أكثر الجن عددا وهم عامة جنود إبليس.

3 B: "şihâbın".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 665. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 136; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* X, 63:

قال ابن مسعود: قال عليه الصلاة والسلام: أمرت أن أتلو القرآن على الجن فمن يذهب معي؟ فسكتوا ثم قال الثانية فسكتوا ثم قال الثالثة فقال عبد الله: قلت أنا أذهب معك يا رسول الله قال: فانطلق حتى إذا جاء الحجون عند شعب ابن أبي دب، خط علي خطا فقال: لا تجاوزه، ثم مضى إلى الحجون فانحدروا عليه أمثال الحجل كأنهم رجال الزط يقرعون في دفوفهم كما تقرع النسوة في دفوفها حتى غشوه فغاب عن بصري فقمت فأومأ إلي بيده أن اجلس ثم تلا القرآن فلم يزل صوته يرتفع ولصقوا بالأرض حتى صرت أسمع صوتهم ولا أراهم... فلما عاد إلي قال: أردت أن تأتيني؟ قلت: نعم يا رسول الله قال: ما كان ذلك لك، هؤلاء الجن أتوا يستمعون القرآن ثم ولوا إلى قومهم منذرين فسألوني الزاد فزودتهم العظم والبعر فلا يستطيبن أحد بعظم ولا بعر.

İbn Mes'ûd Hazretleri meselede daha salahiyetdar olmakla beraber İbn Abbas Hazretleri'nden rivayet tarîkleri sahih ve kuvvetli olması ve sûrenin cereyânı da buna muvâfık görünmesi hasebiyle bu rivayetlerin birini tercihten ziyade tevfîki cihetine gidilmesi daha muvâfıktır. Birçokları vak'anın ta'addüdüne zâhib olmuşlardır. Evvelâ İbn Abbas'ın dediği gibi olmuş, onun üzerine Allah teâlâ Peygamber'e bu sûreyi vahyedip onların dinlediklerini[1] ve dediklerini haber vermiş, sonra da İbn Mes'ûd'un rivayet ettiği gibi onlara çıkmasını da emir buyurmuş olabilir. Çünkü İbn Mes'ûd rivayetinde bu sûrenin inzâli zikredilmemiştir. Bir de Sûre-i Rahmân'da geçtiği üzere Peygamber'in o sûreyi de cinlere okuduğu geçmişti, muhaddisler cin vifâdesinin altı kere olduğuna hadislerin delâlet eylemekte olduğunu söylemişlerdir. Diğer taraftan vak'a bir olduğu hâlde bile Resûlullah bu vakte kadar cinleri ne görmüş ne de onlara cinciler gibi bir şey okumuş, fakat bu kere onlara Kur'an okumakla emrolunmuş, lâkin onların kavimlerine varıp söylediklerini [5394] bilmemiş, bu cihet kendisine taraf-ı ilâhîden vahiy ile haber verilmiş demek olur. Filhakika İbn Abbas rivayetinin en mühim nüktesi cinin bu sûrede haber verilen sözlerini onlar söylerken Peygamber kendilerini görerek onlardan dinlemek suretiyle bilmiş olmayıp, cinlerin bu sözleri onun[2] gıyâbında söylenmiş olduğu hâlde Allah teâlâ Peygamber'e vahiy ile bildirmiş bulunduğunu anlatmasıdır. Buhârî'nin rivayetinde nefy-i rü'yet mezkur olmayıp yalnız, وإنما أوحي إليه قول الجن denilmesi bu mânaya tenbih olduğu gibi, قُلْ اُوحِيَ اِلَيَّ buyurulması da tamamen bunu nâtıktır. Yoksa قُلْ اِنّي اسْتَمَعْتُ اَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ فَقَالُوا buyurulmak lâzım gelirdi. Bu sözlerini söylerlerken onları görmemiş ve dinlememiş olması ise hiç görmemiş olmasını iktizâ eylemez. İbn Mes'ûd rivayeti de Peygamber'in bunları cinlerin kendilerinden dinlediğini söylememiş, ancak Peygamber'in onlara karşı Kur'an okumaya me'mur olduğunu ve vak'ada kendisinin de hazır bulunup onları Peygamber'in etrafında nasıl gördüğünü anlatmıştır. Demek aradaki en farklı cihet

1 M: "dilediklerini".
2 H ve F: "onların".

Peygamber'in cini mutlaka görüp görmemiş olması meselesidir. İbn Abbas rivayeti ale'l-ıtlâk değil, bu vak'aya kadar ve bu sözleri söyledikleri sırada görmemiş olduğunu anlatıyor. Böyle olmasa bile, müsbit nâfîye müreccah olduğundan, bu hususta İbn Mes'ûd rivayeti tercih olunmak lâzım gelir. Hem Cebrâil'i gören ve hatta İbn Abbas'ın kavlince Mi'râc'da Rabbini gören Resûlullah'ın cinleri, şeytanları hiç görmemiş olması mânasız olur. Demek ki İbn Abbas'ın مَا قَرَأَ رَسُولُ اللهِ عَلَى الْجِنِّ وَلَا رَآهُمْ demesi sâbit olduğuna göre de murâdı Peygamber bu sûredeki sözleri cinlerden dinlemedi, ancak Allah tarafından vahiy ile bildirildi demektir ve Peygamber'in bi'setiyle cinlerin, şeytanların idlâllerine karşı bir sed çekilmiş olduğunu anlatmaktır ki bu sûrenin rûhuna tamamen muvâfıktır. Nitekim İbn Mes'ûd rivayetinin sonunda cinlere [5395] azık olarak kemik atılmak fıkrası da onların hakāretini beyandır.

"Zevbe'a" lügatta kasırga demektir. Bir de kasırga gibi bir nevi cin veya şeytan ismi olduğu zikrolunmuştur. "Şeysabân" dahi *Kāmûs*'ta erkek karınca, karınca yuvası, cinden bir kabilenin ve bir şeytanın ismidir. *Kāmûs* şerhinde Şeytân-ı Racîm'in ismi denilmiştir. Demek ki Zevbe'a'da kasırga gibi hevâî bir ihtilâl cereyânı, Şeysabân'da da hurde ve mikroplar gibi bakteriyolojik[1] bir gizlilik vardır. Nasîbîn de Musul tarafındaki Nasîbîn değil, Yemen'de ciniyle meşhur bir mevki imiş. "Ehl-i Nasîbîn" tâbiriyle mahal tâyin edilmesinde de bunların mukabili olmakla beraber insten e'am olan ale'l-ıtlâk insan mukabili bir cin olmadıklarını andıran bir mâna vardır. يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ kavlinden zâhir olan da bunların ricâl suretinde temessülüdür. El-ilmü indallah.

Âlûsî'nin İbn Teymiyye'den nakline göre cin kıssası hicretten üç sene evvel vâki' olmuştur.[2] Vâkıdî[3] de nübüvvetin on birinci senesinde olduğunu söylemiştir.[4]

---

1 F ve M: "bakteriyolozik".
2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 93:

وقال ابن تيمية... وقصة الجن كانت قبل الهجرة بثلاث سنين

3 B: "Vâkı'î".
4 Ebû Nu'aym, *Delâilü'n-nübüvve,* s. 364:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

قُلْ اُوحِيَ اِلَيَّ اَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ فَقَالُوا اِنَّا سَمِعْنَا قُرْاٰنًا عَجَبًاۙ ﴿١﴾ يَهْدٖى اِلَى
الرُّشْدِ فَاٰمَنَّا بِهٖۜ وَلَنْ نُشْرِكَ بِرَبِّنَا اَحَدًاۙ ﴿٢﴾ وَاَنَّهُ تَعَالٰى جَدُّ رَبِّنَا مَا اتَّخَذَ صَاحِبَةً وَلَا
وَلَدًاۙ ﴿٣﴾ وَاَنَّهُ كَانَ يَقُولُ سَفٖيهُنَا عَلَى اللّٰهِ شَطَطًاۙ ﴿٤﴾ وَاَنَّا ظَنَنَّا اَنْ لَنْ تَقُولَ الْاِنْسُ
وَالْجِنُّ عَلَى اللّٰهِ كَذِبًاۙ ﴿٥﴾ وَاَنَّهُ كَانَ رِجَالٌ مِنَ الْاِنْسِ يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ فَزَادُوهُمْ
رَهَقًاۙ ﴿٦﴾ وَاَنَّهُمْ ظَنُّوا كَمَا ظَنَنْتُمْ اَنْ لَنْ يَبْعَثَ اللّٰهُ اَحَدًاۙ ﴿٧﴾ وَاَنَّا لَمَسْنَا السَّمَٓاءَ
فَوَجَدْنَاهَا مُلِئَتْ حَرَسًا شَدٖيدًا وَشُهُبًاۙ ﴿٨﴾ وَاَنَّا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِۜ فَمَنْ يَسْتَمِعِ
الْاٰنَ يَجِدْ لَهُ شِهَابًا رَصَدًاۙ ﴿٩﴾ وَاَنَّا لَا نَدْرٖٓى اَشَرٌّ اُرٖيدَ بِمَنْ فِى الْاَرْضِ اَمْ اَرَادَ بِهِمْ رَبُّهُمْ
رَشَدًاۙ ﴿١٠﴾ وَاَنَّا مِنَّا الصَّالِحُونَ وَمِنَّا دُونَ ذٰلِكَۜ كُنَّا طَرَٓائِقَ قِدَدًاۙ ﴿١١﴾ وَاَنَّا ظَنَنَّٓا اَنْ لَنْ
نُعْجِزَ اللّٰهَ فِى الْاَرْضِ وَلَنْ نُعْجِزَهُ هَرَبًاۙ ﴿١٢﴾ وَاَنَّا لَمَّا سَمِعْنَا الْهُدٰٓى اٰمَنَّا بِهٖۜ فَمَنْ يُؤْمِنْ
بِرَبِّهٖ فَلَا يَخَافُ بَخْسًا وَلَا رَهَقًاۙ ﴿١٣﴾ وَاَنَّا مِنَّا الْمُسْلِمُونَ وَمِنَّا الْقَاسِطُونَۜ فَمَنْ اَسْلَمَ

ثنا محمد بن عمر الواقدي قال: حدثني ابن أبي سبرة، عن إسحاق بن عبد الله بن جعفر قال: غاب رسول الله صلى الله عليه وسلم بالطائف إلى أن رجع خمسا وعشرين ليلة وقدم مكة يوم الثلاثاء لثلاث وعشرين خلت من ذي القعدة وكان قد خرج لثلاث بقين من شوال وقدم عليه الجن الحجون في ربيع الأول سنة إحدى عشرة من النبوة قال الواقدي: وبقي رسول الله صلى الله عليه وسلم بمكة ثلاثة أشهر حتى قدم عليه الجن قال:

فحدثني يعقوب بن عمرو عن يعقوب بن سلمة عن كعب الأحبار قال: لما انصرف النفر السبعة من أهل نصيبين من بطن نخلة وهم فلان وفلان وفلان والأردييان والأحقب جاءوا قومهم منذرين فخرجوا وافدين إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وهم ثلاثمائة فانتهوا إلى الحجون فجاء الأحقب فسلم على رسول الله صلى الله عليه وسلم وقال: إن قومنا قد حضروا الحجون يلقونك فواعده رسول الله صلى الله عليه وسلم من الليل بالحجون.

قال الواقدي: فحدثني عبد الحميد بن عمران بن أبي أنس عن أبيه قال: قدم نفر من الجن على النبي صلى الله عليه وسلم بمكة حتى نزلوا بأعلى مكة فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا يذهب معي رجل في قلبه حبة خردل من غل على أحد فقال عبد الله بن مسعود: فتناولت إداوة فيها نبيذ قال عمران بن أبي أنس: خرج حتى إذا كان بالحجون خط له رسول الله صلى الله عليه وسلم خطا ثم قال: قف هاهنا حتى أرجع ولا تخف ومضى قالوا: قال ابن مسعود: وأنا أنظر إلى جبلهم حلقا حلقا قال: ومضى رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى تغيب عن ابن مسعود فلم يره عبد الله حتى أسحر وعبد الله قائم لم يجلس فقال له: ما زلت قائما؟ قال عبد الله: قلت لي: قف هاهنا فما كنت أجلس حتى أراك قال: هل رأيت شيئا؟ قال: رأيت أسودة وأجبلة وسمعت لغطا شديدا قال: هؤلاء جن نصيبين جاءوا إلي في شيء كان بينهم فلما برق الفجر قال: هل معك من وضوء للصلاة؟ قال: قلت: معي إداوة فيها نبيذ قال: تمرة طيبة وماء طهور قال: اصبب علي ففعلت ثم جاءه اثنان منهم فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ألم أقض حاجتكما؟ قالا: بلى ولكنا أحببنا أن يصلي معك منا مصل فصلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وصليا وقرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم في الصبح تبارك الملك وسورة الجن فلما سلم رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ابن مسعود: رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يصغي بسمعه، فلبث ساعة، قال: فما علي ما سمعا من القرآن وسألوني الزاد فقال عبد الله: يا رسول الله، فهل عندك شيء يزودهم، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: زودتهم الرجيع، ولا يجدون عظما إلا وجدوه عرقا ولا روثة إلا وجدوها تمرة نضرة، قالوا: يا رسول الله، يفسده الناس علينا، فنهى رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يستنجى بالعظم والرجيع. فقال عبد الله بن مسعود: لما قدم الكوفة ورأى الزط قال: هؤلاء أشبه من رأيت من الإنس بالجن الذين صرفوا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم بالحجون.

Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 93-94:

وقال الواقدي كانت سنة إحدى عشرة من النبوة.

فَأُولٰٓئِكَ تَحَرَّوْا رَشَدًا ﴿١٤﴾ وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا ﴿١٥﴾ وَأَنْ لَوِ اسْتَقَامُوا
عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَاهُمْ مَاءً غَدَقًا ﴿١٦﴾ لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ وَمَنْ يُعْرِضْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِ يَسْلُكْهُ
عَذَابًا صَعَدًا ﴿١٧﴾ وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلّٰهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللّٰهِ أَحَدًا ﴿١٨﴾ وَأَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ
اللّٰهِ يَدْعُوهُ كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَدًا ﴿١٩﴾

[5397] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Vahyolundu bana hakikat birtakım cinin dinleyip de şöyle dedikleri: 'İnan olsun biz acâyib[1] bir Kur'an dinledik (1). Rüşde erdiriyor, biz de ona iman eyledik, Rabbimize hiç kimseyi şerîk koşmayacağız (2). Ve doğrusu O Rabbimizin şânı çok yüksek, ne bir arkadaş edinmiş ne de bir veled (3). Ve doğrusu bizim sefih, Allah'a karşı saçma söylüyormuş[2] (4). Ve doğrusu biz, ins ü cin Allah'a karşı asla yalan söylemez sanmışız (5). Ve doğrusu insten bazı ricâl cinden[3] bazı ricâle sığınıyorlardı da onların istîlâlarını artırıyorlardı (6). Ve doğrusu onlar sizin zannettiğiniz gibi zannetmişlerdi ki Allah ebedâ hiçbir kimseyi ba's etmeyecek (7). Ve doğrusu biz o semâyı yokladık da onu öyle bulduk ki şiddetli muhafızlar ve şihablarla doldurulmuş (8). Ve doğrusu biz ondan dinlemek için bazı mevkilere otururduk[4], fakat şimdi her kim dinleyecek olursa onun için gözeten bir şihab buluyor (9). Ve doğrusu biz bilmeyiz o Arzdaki kimselere bir şer mi irade edilmiştir, yoksa Rableri onlara bir hayır mı murad etmiştir (10). Ve doğrusu bizler, bizlerden sâlih olanlar da var, olmayanlar da var; dilim dilim tarikatlar[5] olmuşuz (11). Ve doğrusu biz anladık ki Allah'ı Arz'da acze[6] düşürmemize ihtimal yok, kaçmakla da O'nu asla âciz bırakamayız (12). [5398] *Ve doğrusu biz o hidâyet rehberini dinlediğimizde ona iman*

1 H: "acîb"; B: "bir acîb".
2 H -"Ve doğrusu bizim sefih, Allah'a karşı saçma söylüyormuş".
3 H -"bazı ricâl cinden".
4 F: "oturduk".
5 H: "tarîkler".
6 H: "âciz".

ettik, her kim O Rabbine iman ederse artık ne hakkı yenmek ne de istîlâ olunmak[1] korkusu kalmaz (13). Ve doğrusu bizler; bizlerden müslimler de var, haksızlar da var. Müslim olanlar, işte onlar rüşd ü savâbı arayanlardır (14). Ama haksızlar cehenneme odun olmuşlardır" (15). Ve hakikat o tarikat üzere istikāmetle gitselerdi elbette kendilerini bol bir su ile suvarırdık (16). Ki onları onun içinde imtihan edelim, her kim de Rabbinin zikrinden yüz çevirirse O onu gittikçe yükselen bir azâba sokar (17). Ve hakikat mescidler hep Allah içindir, o hâlde Allah'ın yanında başka birine dua etmeyin (18). Ve fi'l-hakīka o Allah'ın kulu kalkmış O'na[2] dua ederken üzerine keçeleneyazdılar[3] (19).

{نَفَرٌ} ❁ Biz bir tek kişiye de "nefer" deriz, Arapça'da ise meşhuru üçten ona kadardır. Âlûsî'nin beyânına göre fasihte ondan yukarıya ıtlak olunur. Erlere, hatta inse de mahsus değildir. Çünkü burada cine de ıtlak olunmuştur. *Mücmel*'de demiştir ki: "Reht" ve "nefer" kırka kadar kullanılır, aralarında fark: "Reht" bir ataya râci' olurlar[4], "nefer"de ise öyle değil, "nefer" kavme de ıtlak olunur ki وَاَعَزُّ نَفَراً [el-Kehf 18/34] kavl-i celîli bundandır. İmâm Kirmânî de "nefer"in örf-i lügatta diğer bir mânası vardır "recül (er)" demiş ve bir hadîs-i sahîhin bu mâna ile tefsir olunduğunu söylemiştir.[5] Demek ki bizde "nefer" bu mânadan gelmiştir.[6] {اَنَّهُ اسْتَمَعَ} ❁ Bu اَنَّ kıraatlerin hepsinde bi'l-ittifâk üstün okunur. Çünkü cümle اُوحِىَ'nin nâib-i fâili mevkiindedir. Buna ma'tuf olanlar da böyle feth ile okunmak lâzım gelir. Zamir, şândır. {فَقَالُوا اِنَّا} ❁ Bu اِنَّا mekūl-i kavl olduğundan bütün kıraatlerde esre okunur. Buna ma'tuf [5399] olanlar da meksur okunmak lâzım gelir. {الرُّشْدِ} ❁ Hak ve

1 B: "istîlâya uğramak".
2 H: "onu".
3 F: "bir keçe olayazdılar".
4 B: "olanlar".
5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 92:
النفر في المشهور ما بين الثلاثة والعشرة. وقال الحريري في درته: إن النفر إنما يقع على الثلاثة من الرجال إلى العشرة وقد وهم في ذلك فقد يطلق على ما فوق العشرة في الفصيح وقد ذكره غير واحد من أهل اللغة وفي كلام الشعبي: حدثني بضعة عشر نفرا ولا يختص بالرجال بل ولا بالناس لإطلاقه على الجن هنا وفي المجمل: الرهط والنفر يستعمل إلى الأربعين والفرق بينهما أن الرهط يرجعون إلى أب واحد بخلاف النفر وقد يطلق على القوم ومنه قوله تعالى «وَأَعَزُّ نَفَراً»... وقال الإمام الكرماني للنفر معنى آخر في العرف وهو الرجل وأراد بالعرف عرف اللغة لأنه فسر به الحديث الصحيح فليحفظ.
6 H -"Demek ki bizde "nefer" bu mânadan gelmiştir".

savab {وَاَنَّهُ} ❁ bu sûrede bu ve mâba'dindeki اَنَّ'lerin atfı, mühim meseledir. Kıraatlerin bazısında üstün bazısında esre okunmuştur. Bazılarında esre bazılarında fetha okuyanlar da vardır. Esre okunan kıraatlerde اِنَّا سَمِعْنَا üzerine ma'tuf olduğu açıktır. "Şöyle söylediler, şöyle söylediler" demektir. Feth ile okunmasında ise ki -bizim Hafs kıraatinde ve mushaflarımızda böyledir -bunda incelikler vardır. Bazısı اٰمَنَّا بِهٖ'deki بِهٖ'nin mahalline veya بِاَنَّهُ takdîriyle بِه zamirine ma'tuf olup "dinledik de ona ve şu hakikatlere iman ettik" demek olur. Bu suretle bunlar da cinlerin kelâmı cümlesine dâhil bulunur. Arada ve sonunda bazıları da اُوحِىَ اِلَيَّ اَنَّهُ'daki اَنَّهُ üzerine ma'tuf olur ki onlar cinin kelâmından hikaye olmayıp doğrudan doğru taraf-ı ilâhîden vahyolunan kelâmlar cümlesinden olarak mülâhaza edilmek lâzım gelir. Nitekim وَاَنْ لَوِ اسْتَقَامُوا [el-Cin 72/16], وَاَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلّٰهِ [el-Cin 72/18][1] böyle doğrudan doğru vahiy olduğu için kıraatlerin hepsinde feth ile okunmuştur. Arada وَاَنَّا ظَنَنَّا [el-Cin 72/5], وَاَنَّهُمْ ظَنُّوا [el-Cin 72/7][2] sonra وَاَنَّهُ لَمَّا قَامَ [el-Cin 72/19] iki veche muhtemildir. Biz bunları mealde "doğrusu" ve "hakikat" ve "fi'l-hakīka" tâbirleriyle göstermeye çalıştık ve bütün bunlarda rüşdün, mâkul ve doğru yolun bir îzâhı vardır. {تَعَالٰى جَدُّ رَبِّنَا}

"**Cedd**" Sâhib-*Kāmûs*'un *Besâir*'de beyânına göre bu maddenin aslı düz araziyi baştan başa kat edip geçmek mânasınadır. Sa'y ü cehde ve elbiseyi kesip biçmekle lâzımı olan yeniliğe ve gece gündüz kat'-ı mesafe zımnında[3] mu'în olan feyz-i ilâhî; baht, gınâ, nasib, şân u azamet mânalarına ve bu münasebetle büyükbabaya ıtlâkı ondan müteferri'dir.[4]

---

1 H: "وَاَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلّٰهِ [el-Cin 72/18], وَاَنْ لَوِ اسْتَقَامُوا [el-Cin 72/16]".
2 H: "وَاَنَّهُمْ ظَنُّوا [el-Cin 72/7], وَاَنَّا ظَنَنَّا [el-Cin 72/5]".
3 H: "zamanında".
4 Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 370-371:

وورد فى القرآن والأخبار واللغة على خمسة أوجه: الأول: بمعنى أب الأب وأب الأم وبمعنى البخت وبمعنى العظمة وبمعنى الحظ وبمعنى القطع وهو أصل الكلمة. وجددت الثوب إذا قطعته على وجه الإصلاح، وثوب جديد أصله المقطوع ثم جعل لكل ما أحدث إنشاؤه. وقال تعالى: «بل هم في لبس من خلق جديد» إشارة إلى النشأة الثانية. وقوبل الجديد بالخلق لما كان المقصود بالجديد القريب العهد بالقطع من الثوب، ومنه قيل لليل والنهار: الجديدان والأجدان. وقوله تعالى: «ومن الجبال جدد بيض» جمع جدة أى طريقة ظاهرة، من قولهم: طريق مجدود أى مسلوك مقطوع. ومنه جادة الطريق. وسمى الفيض الإلهى جدا، قال تعالى: «وأنه تعالى جد ربنا» أى فيضه. وقيل: عظمته وهو يرجع إلى الأول وإضافته إليه على سبيل اختصاصه بملكه. وسمى ما جعله الله للإنسان من الحظوظ الدنيوية جدا وهو البخت فقيل جددت حظظت. وقوله «لا ينفع ذا الجد منك الجد» أى لا يتوصل إلى ثواب الله فى الآخرة بالجد، وإنما ذلك بالجد فى الطاعة. ومنه قولهم: الأمر بالجد لا الجد يعنون الأمور الدنيوية... وقيل: فى معنى «لا ينفع ذا الجد منك الجد» أى لا ينفع أحدا نسبه وأبوته. فكما نفى نفع البنين فى قوله «يوم لا ينفع مال ولا بنون» كذلك نفى نفع الأبوة فى هذا الحديث.

Bu vechile "cedd" iyi baht, kadr ü haysiyet, nasib ü kısmet mânalarına geldiğinden böyle bahtiyar kimselere "ashâbü'l-cedd", "zevü'l-cedd" veya "mecdûd" [5400] denildiği gibi ululuk ve azamet mânasıyla da جَدَّ فِي عُيُونِ النَّاسِ جَدًّا "herkesin gözünde büyüdükçe büyüdü" denilir,[1] ve cîmin zammıyla, "cüdd" azîm[2] demek olur. لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ [el-İhlâs 112/3] olan Allah teâlâ'ya izâfetle "cedd", O'nun bütün kâinâtı kat' etmiş olan ezelî şân u azameti, gınâ-yı zâtîsi, bir de umumiyetle kâinâta ve hususiyetle dilediklerine olan yüksek feyz u inayeti mânalarıyla tefsir olunur ki burada birincisi olmak zâhirdir. {سَفِيهُنَا} ❁ İblis, veya cins[3] mânasıyla cinin mütemerridleri diye mâna verilmiştir. {شَطَطًا}

"**Şetat**" hadden aşırı, haktan rüşdden uzak, saçma, ki o, sefîhin Allah'a eş ve veled isnad etmesidir. {وَاَنَّا ظَنَنَّا} ilh. ❁ O sefihlerinin saçmasına bu vakte kadar ne sebeple aldanmış olduklarını beyandır. {وَاَنَّهُ} ❁ Bunun اَنَّهُ اسْتَمَعَ'ya ma'tuf olması melhuzdur. Burada cinlerin öyle yalan ve saçmalara cür'et etmelerinin vechi ve inse tasallut edebilmelerinin sebebi anlatılmış oluyor ki şudur: {كَانَ رِجَالٌ مِنَ الْاِنْسِ يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ} İnsten birtakım ricâl, cinden birtakım ricâle sığınıyorlardı. ❁ Böyle sığınma dualarına, "ta'vîzât" ve "efsûn" nâmı verilir.

Demişlerdir ki: Bir adam tenhâ bir vâdide yatmak veya konmak geçmek istediği ve nefsine bir tehlikeden korktuğu zaman yüksek sesle "ey bu vâdinin azizi! Ben senin itaatinde bulunan süfehâdan sana sığınıyorum!" der ve bu suretle o vâdideki cinnînin kendisini himaye edeceğini itikad ederdi. Şüphe yok ki bu itikaddaki kimseler başı sıkıldıkça veya herhangi bir maksada ermek istedikçe işi evvelâ cine sığınmak olur. Ebû Hayyân'ın zikrettiği vechile Mukātil demiştir ki: "Arabda cine te'avvüz Yemen'de bir kavimden başladı, sonra Benî Hanîfe'ye [5401] geçti, sonra Arabda şâyi' oldu."[4] Burada cin hakkında "ricâl" tâbirinin kullanılması şâyân-ı

1 Cemel, *Fütûhâtü'l-vehhâb bi-tavzîhi Şerhi Menheci't-tullâb,* Dâru'l-Fikr, ts., I, 367.
2 B: "azm".
3 H ve B: "cin".
4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 295. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 462; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 426:

قال مقاتل: أول من تعوذ بالجن قوم من اليمن ثم بنو حنيفة ثم فشا ذلك في العرب.

dikkattir. Bazıları demiştir ki: "Cinlere 'ricâl' ıtlak olunmaz, bu âyette 'ricâl'in ikisinden de murad ins ricâli olarak mâna şu olmak lâzım gelir: İnsten birtakım ricâl, cinin şerrinden birtakım ins ricâline sığınıyorlardı, meselâ 'bu vâdinin cininden Huzeyfe'ye sığınıyorum' diyorlardı. Buna göre "مِنَ الْجِنِّ", مِنَ الْاِنْسِ gibi beyâniye olarak 'ricâl'in sıfatı değil, ibtidâiye olarak يَعُوذُونَ'ye müte'allik mef'ûl-i bih gayr-i sarihtir. Bu sığınış ise ölmüş veya diri bir adamın ismine ve rûhâniyetine veya kâhinlere müracaat gibi fiilen kendisine müracaat suretiyle de olabilir." Bu mâna da güzel bir mânadır. Bu surette cinin erkekliğine dişiliğine delalet eyler bir cihet yoktur. Lâkin cumhur, مِن'lerin ikisinin[1] de beyâniye olmasını zâhir görerek "bu âyetin zâhiri cinlerin erkekleri ve dişileri bulunduğuna ve onların erkeklerine de 'ricâl' tâbir olunduğuna delâlet eyler" demişlerdir. Şu hâlde hiçbir hayvanın erkeğine "recül" denilmediği düşünülürse burada "ins" mukabili cinlerin başka bir hayvan olmayıp insanların içinde gizli mahluklar olmaları iktizâ edeceğini tefekkür etmek lâzım gelir. Bunun için biz, cin hakkında "ricâl" tâbirini hakikatleri itibariyle değil temessülleri itibariyle olmasına hamletmek istiyoruz. Hâsılı insten birtakım ricâl, cinden birtakım ricâle her ne suretle olursa olsun sığınıyorlardı {فَزَادُوهُمْ رَهَقاً} da o sığınan ins ricâli cinlerin kibr u tuğyanlarını artırıyorlardı.

"**Rehak**" asıl mânasında gaşyetmek, sarıp bürümek demek olduğu gibi, bir adamın arkasından yaklaşıp çatmak mânasına ve sefâhet, yani hafiflik ve hamâkat mânasına, ve şerr ü şûr, zulm ü cefâ irtikab etmek ve muharremât ve menhiyyâta dalıp hep onunla uğraşmak mânalarına geldiğinden burada müfessirîn; ism, cür'et ve[2] [5402] tuğyan, sefâhet, şirret, kibr u utüvv mânalarına tefsir etmişlerdir. Yani o adamlar cinlere sığınmakla cinleri şımartıyor, onların sefâhet ve tuğyâna cesaretlerini artırıyor, bu sebeple mütemerrid cinler de Allah hakkında bile yalanlar uydurarak cin ve inse zulm ü tasallutlarını artırıyorlardı. İnsanlar

1 H: "ikisine".
2 B -"ve".

onlara sığınarak kurtulmak isterlerken o suretle onlara yüz verip daha ziyade tuzaklarına düşüyorlardı. Demek ki insanlara fenalığı cinlerden ziyade asıl kendileri yapmış oluyor, cinler, inse yine ins vâsıtasıyla zarar yapıyorlar. Onları alet ediniyorlar, onların sığınmasından kuvvet alarak tasallut ve istîlâlarını artırıyorlar. Şu hâlde insanlar yalnız Allah'a sığınsalar da cinlere hiç ehemmiyet vermeselerdi cinler onları saramazlardı. Cinn ü insin Allah'a karşı böyle yalan ve tuğyanlarına sebep olan sefâhetlerinden birisi de {وَاَنَّهُمْ ظَنُّوا} ❁ bunun atfında da[1] iki vecih muhtemildir. Cinin birbirlerine sözlerini hikâye olduğuna göre هُمْ zamiri inse, {كَمَا ظَنَنْتُمْ} hitâbı cinedir. اَنَّهُ اسْتَمَعَ'ya ma'tuf olarak doğrudan doğru vahyolunan kelâm-ı ilâhî olduğuna nazaran[2] اَنَّهُمْ zamiri cine, hitab insedir. Bu makamda âyetlerin böyle bir aşağıya bir yukarıya atfında iki tarafa çakan şimşek gibi bir yaldırayış ve bu suretle bir taraftan anlatılan zan mefhûmundaki çalkanışa, bir taraftan da onlara saldırılan[3] şihabların parıldayışına tam bir mutabakat belâgati vardır. Yani ey o cinlere sığınan insanlar, o cinler de sizin gibi zannetmişlerdi ki; yahut ey o Kur'ân'ı dinlemiş olan cinler, o size aldanan insanlar da sizin gibi zannetmişlerdi ki {اَنْ لَنْ يَبْعَثَ اللّٰهُ اَحَدًا} Allah ebeden hiç kimseyi ba'ś etmeyecek ❁ yani âleme hakk u savâbı anlatır, sizlere haddinizi bildirir, yalanlarınıza, tuğyanlarınıza karşı başlarınıza ateşler [5403] yağdırır[4] bir[5] peygamber, bir resul göndermeyecek zannetmişlerdi. Burada ba'sin âhirette ölüleri diriltip herkesin cezâlarını vermek mânası da melhuz ise de murad dünyada vâki' olan Peygamber'in[6] bi'seti olduğunu gelen âyetler anlatmaktadır. Zira cinler o zanlarının butlânını ve bi'sete imanlarının[7] sebep ve delîlini[8] şu tecribeleriyle anlatıyorlar: {وَاَنَّا لَمَسْنَا السَّمَٓاءَ فَوَجَدْنَاهَا مُلِئَتْ حَرَسًا شَدِيدًا وَشُهُبًا} ❁ Esasen "lems" dokunmak, elle

1 H -"da".
2 B: "göre".
3 H: "saldıran".
4 B +"gibi".
5 H -"bir".
6 B: "peygamberlerin".
7 B -"butlânını ve bi'sete imanlarının".
8 H: "delâilini".

yoklamaktır. Semâyı yoklamak, taleb ve iltimas ile araştırmak istemek, sınamak mânasına mecaz olduğu beyan olunuyor.

"**Hares**" bekçi ve muhafız demek olan "hâris"in cem'i; "hadem - hâdim" gibi.

"**Şühüb**" de "şihâb"ın cem'idir. "Şihâb" esasen ateş alevi, بِشِهَابٍ قَبَسٍ [en-Neml 27/7] gibi. Bundan semâda yıldız kayar gibi kayan parıltılara da isim olmuştur. Mânanın hâsılı şu oluyor: Biz iman ettik ki Allah kimseyi ba's etmeyecek, etmez zannı yanlış imiş. Biz yüksek bir kimsenin ba's olunduğunu anladık, çünkü biz semâyı, o yüksek âlemi yokladık da onu şiddetli hârisler, kuvvetli muhafız melekler ve atılmaya müheyyâ âteşîn alevler, şihablarla doldurulmuş bulduk {وَاَنَّا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ} ve mâlum ki biz o semâdan dinlemek, haber almak için bazı meclislere otururduk[1] ❁ yani bazı mevkilerden tarassud eder, gizli semâ haberleri alır, onlarla halkı şaşırtırdık. {فَمَنْ يَسْتَمِعِ الْاٰنَ يَجِدْ لَهُ شِهَابًا رَصَدًا} Fakat şimdi her kim dinlemek isterse onun için râsıdlar hâlinde gözleyen, yakmaya müheyyâ bulunan bir şihab, parlak bir alev buluyor. ❁ O Kur'ân'ın ve onu okuyan zâtın karşısında cin ve şeytan böyle eriyecek bir vaziyette kalıyor. İşte Allah teâlâ böyle bir kimse ba's etmiş ve âleme böyle tehavvül vermiştir. Burada [5404] ekseriyetle "şihâb"ın zâhirî mânasında ısrar ediliyorsa[2] da biz bu ısrarda mânayı tecessüm ettirmekten başka bir fayda görmüyoruz, asıl murad nûr-ı nübüvvet ve âyât-ı Kur'an ile hakikat âleminde parlatılan ve efkâr-ı bâtıleye karşı fırlatılan âteşîn inzarları anlatmak olması daha yüksek bir mâna olduğu kanaatindeyiz. Zira hâdisât-ı cevviyeden olan o şihabların bi'set-i seniyyeden evvel dahi olageldiği rivayetlerde de inkâr olunmuyor. Bi'set-i seniyye esnalarında denildiği gibi fazla birçok şihab yağmurları olmuş ve bunlardan müneccimler, kâhinler, şeytanlar korkup türlü mânalar çıkarmaya çalışmış olsunlar. Fakat bu vechile onlardan semâ haberleri kesilmiş değil, bilakis çoğaltılmış ve istirâk-ı sem'e daha ziyade meydan verilmiş demek olmaz mı? Hâlbuki

1 H: "oturduk".
2 H: "ediyorlarsa".

İbn Abbas Hazretleri'nin söylediği ve bu âyetin de anlattığı mâna bu şihabların onlardan haber-i semâyı kesmiş ve semâ kapılarını[1] birer zâbıt olarak tutmuş doldurmuş olmalarıdır. Bu ise, onların mâneviyetlerini, yalanlarını, sefâhet ve tuğyanlarını yakan hakikat şihablarını anlatıyor ki onlar semâ-i Muhammedîden parıldayan âteşîn âyetler ve mucizelerdir ki onun karşısında ins ü cin şeytanlarının ödleri kopmuş, dilleri tutulmuştur. Bu tecribeleri yapmış olan cinler, artık eskisi gibi gaybdan dem vurmaya, istikbalden haber vermeye kalkışmayıp yalan söylemiş olmaktan sakınarak ilerisi hakkında imanlarını şöyle anlatıyorlar: {وَاَنَّا لَا نَدْرٰى} Ve inandık ki doğrusu biz bilmeyiz ❁ bizim dirayetimiz yetişmez {اَشَرٌّ اُرِيدَ بِمَنْ فِى الْاَرْضِ} Arz'daki kimselere bir şer mi murad edilmiş {اَمْ اَرَادَ بِهِمْ رَبُّهُمْ رَشَدًا} yoksa Rableri onlara bir hayır, bir muvaffakiyet mi murad eylemiştir. ❁ Yani evvel yaptığımız[2] gibi gaybdan dem vurmaya kalkışmayalım; biz gaybı, Allah'ın takdîrini bilmeyiz, o Allah'a [5405] aittir. Binâen'aleyh bu kere de o semânın mahfûziyetinden, o şihabların parlayışından yerdeki kimseler, ins ü cin korunup da hayır mı görecekler, yoksa korunmayıp da ateşlere yanarak zarar mı görecekler orasını Allah bilir. Bu babda bize düşen kendimizi düşünmektir. Bizim bildiğimiz ve anladığımız şudur ki:[3] {وَاَنَّا مِنَّا الصَّالِحُونَ} Doğrusu bizler: biz cinler içinde sâlihler de vardır ❁ onlar iman edip hayra ermeye sâlih ve müsta'iddirler. {وَمِنَّا دُونَ ذٰلِكَ} Yine içimizden öyle olmayan aşağılıklar da vardır. ❁ Onların hayra ermesi pek melhuz değildir. {كُنَّا طَرَٓائِقَ} Biz tarikat tarikat, yol yol {قِدَدًا} kıdde kıdde, sırımlar gibi dilim dilim, fırka fırka olmuşuz ❁ yani hepimiz bir yolda müttefik değiliz ki hakkımızda ale'l-ıtlâk hayır veya şer diye bir hüküm verilebilsin. {وَاَنَّا ظَنَنَّا} ❁ Burada "zan" cezm-i nefs ile ilim mânasınadır. Yani o Kur'ân'ı dinleyen ve o tecribeleri görüp bunları söyleyen biz cinler şunu anladık {اَنْ لَنْ نُعْجِزَ اللّٰهَ فِى الْاَرْضِ} ki Allah teâlâ'yı Arz'da asla âciz bırakamayız. ❁ Arz'ın neresinde olursak olalım, ne kadar gizlenirsek gizlenelim, gerek böyle muhtelif kalalım,

---

1 H -"onlardan haber-i semâyı kesmiş ve semâ kapılarını".
2 B: "peygamberimiz".
3 H -"Bizim bildiğimiz ve anladığımız şudur ki".

gerekse müttefik olalım her ne yapsak Allah'a karşı koyup da O'ndan kurtulmamıza imkân ve ihtimal yok {وَلَنْ نُعْجِزَهُ هَرَباً} ve O'ndan kaçmakla da kurtulamayacağız. ❁ Arz'da kalmayıp da semâya kaçacak olsak yine O'nu âciz bırakamayacağız, kendimizi O'ndan kurtaramayacağız. O'na iman ve itaat etmedikçe nerede bulunsak bizi yakacak. Biz bunu bi't-tecribe anladık {وَاَنَّا لَمَّا سَمِعْنَا الْهُدٰى} ve bize [5406] bunu anlatan o hüdâyı, o rüşde erdiren hidâyet rehberi Kur'ân'ı veya Peygamber'i dinlediğimiz vakit de {اٰمَنَّا بِهٖ} ona iman ettik ❁ iman etmekte hiç tereddüd eylemedik. {فَمَنْ يُؤْمِنْ بِرَبِّهٖ} Bundan böyle her kim Rabbine iman ederse, yani O'nun birliğini ve büyüklüğünü tanır, indirdiklerini tasdik eyler, azâbından korunur, O'na sığınırsa {فَلَا يَخَافُ بَخْساً} artık o ne bahstan korkar {وَلَا رَهَقاً} ne de rehaktan ❁ yani hakkı yenilmek, ecrinden bir şey zâyi' edilmek suretiyle zulme de uğramaz, gerek ins gerek cin başka birisi tarafından istîlâya uğrayıp zillete de düşmez, bu korkuların hiçbiri kalmaz. Çünkü Allah'ın şerîki yoktur, O'nun izzet ve kudretine karşı gelecek kimse bulunamaz. Hulâsa ins ü cinne sığınanlar kendilerini kurtaramaz, ancak Allah'a iman edip de O'na sığınanlar selâmete erer. Onun için insanlar cine sığınmamalı cinler de sefihleri ve alçakları olan şeytanlara uyup da insanları aldatmaya çalışmamalıdır. {وَاَنَّا مِنَّا الْمُسْلِمُونَ} Onunla beraber biz cinlerin içinden müslim olanlar, beyan olunduğu üzere Allah'ın birliğine iman ve itaatle selâmet yolunu tutanlar da var {وَمِنَّا الْقَاسِطُونَ} kāsıtlar[1], yani iman ve islâm yolundan sapıp da zulme gidenler de var. {فَمَنْ اَسْلَمَ فَاُولٰٓئِكَ تَحَرَّوْا رَشَداً} Fakat müslim olanlar, işte onlar, hayr u savâbı arayan ve ona lâyık olanlardır ❁ o hâlde o semânın mahfûziyetiyle o bi'set ile onlar hakkında hayır murad edilmiş demektir. {وَاَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَباً} Amma kāsıtlar: kâfirler, zâlimler cehenneme odun olmuşlardır ❁ yanacaklardır, onlar hakkında da şer murad olunmuş demektir.

[5407] {وَاَنْ لَوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ} ❁ Bu اَنْ, اَنَّ'den muhaffeftir, zamîr-i şân mahzuftur. اَنَّهُ demektir ve bu cinlerin kelâmından değil اَنَّهُ اسْتَمَعَ'ya ma'tuf olarak doğrudan doğru vahyolunan kelâm-ı ilâhîdendir. Yani o

1 H: "kāsıtları".

cin ve ins zikrolunduğu üzere hep o iman ve islâm yolunda bir tarîkat üzere dosdoğru gitselerdi {لَاَسْقَيْنَاهُمْ مَٓاءً غَدَقًا} elbette Biz onların hepsine bol bir su sunardık ❁ yani bol rızıklar içinde yaşatırdık {لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ} ki onları onun içinde imtihan edelim ❁ yani öyle hepsi istikāmet yolunu tuttukları hâlde de onları başıboş bırakıverecek değildik. Bu âlem, imtihan âlemi olduğu için bunun darlığı da genişliği de bir imtihandır. Mihnet içinde bir gayeye yürüyüştür. Fakat hep rızık darlığı içinde imtihan vermekle, genişlik içinde imtihan vermek arasında fark vardır. Onun için onlar o istikāmetle gitselerdi onları darlıklar içinde değil, bol bol rızıklar içinde imtihan eder, o yüzden yükseltirdik. Lâkin onlar, o ins ü cin öyle yapmadılar, çokları o nasihati dinlemediler, i'râz ettiler. {وَمَنْ يُعْرِضْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهٖ يَسْلُكْهُ عَذَابًا صَعَدًا} Her kim de Rabbinin zikrinden, vahy ü nasihatinden, ibadetinden i'râz ederse O onu gittikçe yükselen bir azâba sokar. {وَاَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلّٰهِ} ❁ Bu da kıraatlerin hepsinde meftuhtur. اَنْ لَو gibi yukarıya ma'tuftur. قُلْ اُوحِيَ اِلَيَّ اَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلّٰهِ demektir. Yani mescidler hep Allah'ındır {فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللّٰهِ اَحَدًا} onun için Allah'ın yanında başka birine dua ve ibadet etmeyin, ancak Allah'a ibadet edin.

"Mesâcid" mâlum olduğu üzere "mescid"in cem'idir. Cîm'in fethiyle "mesced"in cem'i de olur. Cîm'in kesriyle "mescid" secde ile namaz ve ibadet için tahsis olunmuş [5408] olan yerlerdir ki lügaten müslim ve gayr-i müslim her milletin mâbedine şâmil olabilir. Örfte ehl-i islâmın mâbedine mahsustur. İmtiyâzına tenbih için ism-i mekânın şâz vezinlerinden olmak üzere meksur okunarak kıyastan ayırt edilmiştir. Cîm'in fethiyle "mesced" ise secde mânasına mimli masdar veya secde mevzii, secde uzvu mânasına[1] kıyâsî ism-i mekân olur. أُمِرْتُ أَنْ أَسْجُدَ عَلَى سَبْعَةِ آرَابٍ "Yedi a'zâ üzerine secde ile emr olundum"[2] hadîsinde beyan olunduğu üzere bu yedi a'zâ alınla burun, iki el, iki diz, iki ayaktır ki alın ile burun bir sayılmıştır. وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللّٰهِ [el-Bakara 2/114] gibi yukarılarda geçen bütün âyetlerde olduğu üzere burada

1 H -"mimli masdar veya secde mevzii, secde uzvu mânasına".

2 Ebû Dâvûd, Salât, 154. Krş. Buhârî, Salât, 49; Müslüm, Salât, 227:

عن ابن عباس عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: أُمِرتُ –وربما قال: أُمِرَ نبيّكم– أن يسجدَ على سبعةِ آرابٍ.

da zâhir olan evvelki mâna ile ibadethânelerdir, cumhûrun kavli de budur. Yehûd ve Nasârâ havra ve kiliselerinde Allah'ın gayrısına da dua ettiklerinden dolayı Müslümanlara ihlâs ile emrolunmuştur. Ancak bu sûre nâzil olduğu zaman Müslümanlara mahsus mescidler yapılmış olmadığı için burada mesâcidi daha umûmî mânasıyla tefsir etmek üzere birkaç vecih daha zikrolunmuştur ki şunlardır: جُعِلَتْ لِيَ الْأَرْضُ مَسْجِدًا طَهُورًا "Arz bana mescid ve tahûr kılındı"[1] hadîs-i şerîfine nazaran Hasan-ı Basrî demiştir ki: "Burada 'mesâcid'[2], Arz'ın bütün buk'alarına işarettir." "Arz'ın hepsi Allah'ın mahlûku olduğu için onların üzerinde Hâlıkının gayrısına secde etmeyin" demektir. Yahut "mesced" feth ile mimli masdar olmak üzere "secdeler, yani namazlar Allah'a mahsustur; başkasına secde etmeyin" demektir. Sa'îd b. Cübeyr de demiştir ki: "Secde a'zâları olan mescedler Allah'ındır, yani Allah'ın mahlûkudur. Binâen'aleyh onlarla Allah'ın gayrısına secde etmeyin, âkil[3] olan Allah'tan başkasına secde etmez" demektir. Atâ, İbn Abbas'tan burada "mesâcid"den[4] murad Mescid-i Haram'dır diye de bir rivayet söylemiştir. Bunun vechinde çünkü Mescid-i Haram birçok mescidleri hâvî demektir.[5] Bu surette diğer mesâcidin hükmü bu âyetin ibaresinden değil, delâletinden anlaşılmış olur. [5409] Bunların her birinin bir vechi bulunmakla beraber en zâhir olan cumhûr-i ulemânın dediği vechile ale'l-umûm ibadethaneler demek olmasıdır. {وَاَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللّٰهِ يَدْعُوهُ} ۞ Burada اَنَّهُ Nâfi' ve Âsım'dan Ebû Bekir kıraatlerinde kesr ile, Hafs'ta vesâir kıraatlerin hepsinde feth ile okunur. Kesr ile

---

1 Bk. Buhârî, Teyemmüm, 1; Müslim, Mesâcid, 3; İbn Mâce, Tahâret, 90.
2 H: "mescid".
3 H: "aklı".
4 B: "mescid'den".
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 673-674:
اختلفوا في المساجد على وجوه أحدها: وهو قول الأكثرين: أنها المواضع التي بنيت للصلاة وذكر الله ويدخل فيها الكنائس والبيع ومساجد المسلمين، وذلك أن أهل الكتاب يشركون في صلاتهم في البيع والكنائس، فأمر الله المسلمين بالإخلاص والتوحيد وثانيها: قال الحسن: أراد بالمساجد البقاع كلها، قال عليه الصلاة والسلام: «جعلت لي الأرض مسجدا» كأنه تعالى قال: الأرض كلها مخلوقة لله تعالى فلا تسجدوا عليها لغير خالقها وثالثها: روي عن الحسن أيضا أنه قال: المساجد هي الصلوات فالمساجد على هذا القول جمع مسجد بفتح الجيم والمسجد على هذا القول مصدر بمعنى السجود ورابعها: قال سعيد بن جبير: المساجد الأعضاء التي يسجد العبد عليها وهي سبعة القدمان والركبتان واليدان والوجه، وهذا القول اختيار ابن الأنباري، قال: لأن هذه الأعضاء هي التي يقع السجود عليها وهي مخلوقة لله تعالى فلا ينبغي أن يسجد العاقل عليها لغير الله تعالى، وعلى هذا القول معنى المساجد مواضع السجود من الجسد، واحدها مسجد بفتح الجيم وخامسها: قال عطاء عن ابن عباس رضي الله عنهما: يريد بالمساجد مكة بجميع ما فيها من المساجد.

okunması cinin sözlerine[1] atıftan deniliyor.[2] Bu surette كَادُوا zamiri cinlere râci' olmaz. Lâkin buradan bir tek âyeti arada cinin kavline atıfta yukarıki letâfet görünmez, onun için kesr kıraatinde vâv atıf olmayıp taraf-ı ilâhîden istînaf olması daha muvâfık olur. Feth[3] ile okunması ise vahiy cümlesine atıftır. Bu suretlerde كَادُوا zamiri cine veya cin ve inse ait olur. "Abdullah" Allah'ın kulu, bu vahiy kendisine indirilmiş olan Hazret-i Peygamber'in kendisidir. Allah'a ubûdiyetini îfâda ihtisas ile beraber tevâzu'unu iş'âr için bu unvan ile tavsif buyurulmuştur. Yani bana[4] şu da vahyolundu ki: O Allah'ın kulu Muhammed kalkmış O'na dua ederken, ibadet ederken {كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَداً} o kulun üzerine keçeleneyazdılar ۞ yani o dinleyen cinler ta'cillerinden kesret ve izdiham ile etrafına öyle toplandılar ki az daha keçe gibi birbirlerine geçeceklerdi, çünkü hiç görmedikleri bir ibadet görüyor ve işitmedikleri bir dua dinliyorlardı. Cinin kelâmından olduğuna göre ise mâna şu olur: Cinler kavimlerine şunu da söylediler: "O Allah'ın kulu kalkmış Allah'a dua ederken müşrik insanlar ona adâvetle aleyhine öyle toplanmışlardı ki az daha birbirlerine geçip keçeleneceklerdi." Katâde'den mervî olan üçüncü bir mâna daha vardır. Şöyle ki: İns ü cin kâfirleri onun işini, kıyam ve davetini ibtal etmek için aleyhinde öyle toplanmışlardı ki az daha birbirlerine keçeleneceklerdi. Fakat Allah onu her hâlde muhafaza eder, düşmanlarına karşı muzaffer eyler. Bu mâna iki kıraate göre de muvâfık ve[5] فَمَنْ يُؤْمِنْ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ بَخْساً وَلَا رَهَقاً mazmûnuna [5410] da mutabıktır. Ve her iki takdirde de Peygamber'e gıyâbında cereyan eden zâhirî ve bâtınî ahvâl ve hissiyâtı ihbardır. Bundan sonraki emirler, âyetlerin sevkiyle de gayet mütenâsibdir. Zira buyuruluyor ki:

---

1 B: "üzerlerine".
2 H: "Kesre ile okunması cinin üzerlerine etraftan deniliyor".
3 H: "Fetha".
4 H: "ona".
5 H -"ve".

قُلْ اِنَّمَٓا اَدْعُوا رَبّ۪ي وَلَٓا اُشْرِكُ بِه۪ٓ اَحَدًا ﴿٢٠﴾ قُلْ اِنّ۪ي لَٓا اَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا رَشَدًا ﴿٢١﴾
قُلْ اِنّ۪ي لَنْ يُج۪يرَن۪ي مِنَ اللّٰهِ اَحَدٌ وَلَنْ اَجِدَ مِنْ دُونِه۪ مُلْتَحَدًاۙ ﴿٢٢﴾ اِلَّا بَلَاغًا مِنَ اللّٰهِ
وَرِسَالَاتِه۪ۜ وَمَنْ يَعْصِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ فَاِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِد۪ينَ ف۪يهَٓا اَبَدًاۜ ﴿٢٣﴾ حَتّٰٓى اِذَا
رَاَوْا مَا يُوعَدُونَ فَسَيَعْلَمُونَ مَنْ اَضْعَفُ نَاصِرًا وَاَقَلُّ عَدَدًا ﴿٢٤﴾ قُلْ اِنْ اَدْر۪ٓي اَقَر۪يبٌ مَا
تُوعَدُونَ اَمْ يَجْعَلُ لَهُ رَبّ۪ٓي اَمَدًا ﴿٢٥﴾ عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِه۪ٓ اَحَدًاۙ ﴿٢٦﴾ اِلَّا
مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَسُولٍ فَاِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِه۪ رَصَدًاۙ ﴿٢٧﴾ لِيَعْلَمَ اَنْ قَدْ اَبْلَغُوا
رِسَالَاتِ رَبِّهِمْ وَاَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ وَاَحْصٰى كُلَّ شَيْءٍ عَدَدًا ﴿٢٨﴾

[5411] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Ben ancak Rabbime dua ederim ve O'na hiçbir şerîk koşmam" (20). De ki: "Haberiniz olsun ben size kendiliğimden ne bir zarar, ne de bir irşad yapamam" (21). De ki: "Allah'tan beni kimse kurtaramaz ve ben O'ndan başka bir sığınacak bulamam (22). Ancak Allah'tan ve risâlâtından bir tebliğ yapabilirim." Her kim de Allah'a ve Resûlüne isyan ederse muhakkak ki ona cehennem ateşi var, içinde ebedâ kalmak üzere onlar (23). Nihâyet o vaad olundukları şeyi gördükleri vakit artık bileceklerdir ki yardımcısı en[1] zayıf ve sayıca en az olan kimmiş? (24) De ki: "Dirayet ile bilmem, yakın mı o size vaad olunan, yoksa Rabbim onun için bir uzun gaye mi yapar?" (25) O bütün gaybı bilir, fakat gaybına kimseyi apaçık âgâh etmez (26) ihtiyar buyurduğu bir Resulden başka, çünkü onun önünden ve ardından râsıdlar dizer (27). Bilsin diye ki onlar Rablerinin risaletlerini hakkıyla eriştirmişlerdir ve O[2] onların nezdindekini ihâta etmiş ve her şeyi sayısıyla ihsâ buyurmuştur (28).

{قُلْ اِنَّمَٓا اَدْعُوا رَبّ۪ي} De ki ben ancak Rabbime dua ediyorum ve ederim ❁ yani neye öyle üzerime veya aleyhime keçeleniyorsunuz? Sizin bana taaccüb veya adâvet etmenize sebep yok. Çünkü ben başka bir

---

1 B: "ne".
2 B -"O".

şey yapmıyorum ancak yaratan Rabbime ibadet ediyorum, ve siz her ne yapsanız ben ancak O'na dua ederim {وَلَٓا اُشْرِكُ بِهٖٓ[1] اَحَداً} ve Rabbime hiç kimseyi şerîk koşmam ❁ başkasından ne bir ümid umarım ne de korkarım. {قُلْ اِنّ۪ي لَٓا اَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا رَشَداً} ❁ "Zarar" mukabili "menfaat" zikredilmek iktizâ ederken, "gayy ü dalâl" mukabili olan "rüşd" zikredilmesinde bir nevi ihtibak[2] sanatı vardır. Yani "ne bir zarar yapabilirim ne de bir menfaat, idlâl etmem mevzû'-i bahis olmaz ya olsa olsa irşad olur, fakat ben [5412] kendiliğimden onu da yapamam, sizi yola getiremem. Eğer siz benim bir zarar etmemden korkarak veya bir menfaat ve irşad umarak üzerime toplanıyorsanız, haberiniz olsun ki ben size kendiliğimden bunların hiçbirini yapmaya mâlik değilim, onu Rabbim yapar, ben ancak O'na dua ederim. Onun için O'ndan korkun ve ne umacaksanız O'ndan umun ey ins ü cin" de. Bu emir, gayrın şuûnu hakkında, şu emir de kendinin şuûnu hakkındadır: {قُلْ اِنّ۪ي لَنْ يُج۪يرَن۪ي مِنَ اللّٰهِ اَحَدٌ} De ki beni Allah'tan kimse kurtaramaz ❁ yani Allah فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللّٰهِ اَحَداً buyururken O'ndan başkasına dua ve ibadet edecek, emrine muhalefet eyleyecek olursam Allah azab eder ve Allah'tan beni ne ins ne cin ne melek ne de[3] başka birisi hiç kimse kurtaramaz. Onun için başkasına ibadet ve dua etmekte hiçbir fâide yok, büyük zarar vardır. Lâkin Allah murad ederse hiçbirine zarar ettirmez, hepsinin adâvetinden korur, onun için ancak O'na dua ederim {وَلَنْ اَجِدَ مِنْ دُونِه۪ مُلْتَحَداً} ve O'ndan başka bir sığınacak bulamam ❁ gerek O'nun celâlinden ve gerek başkalarının adâvet ve ızrârından sığınacak melce' ve penâh ancak O'dur. Hepsi O'na mahkumdur. Dua ve ibadet ancak O'na olur. O hâlde ben böyle olduğum gibi siz de öylesinizdir. Sizler de ne benden ne başkasından korkmayın ve bir menfaat ve irşad ümidiyle bana sığınmayın, ancak Rabbimden korkun ve O'na sığının.

Burada bundan sonraki istisnâ mülâhaza edilmeden hükmedilecek olursa bu emirlerin zâhiri Peygamber'den hiçbir ümid ve talepte bulunmak câiz olmayacağını zannettirir. Nitekim Vehhâbîler duada

---

1 F: "بربي".
2 H: "intibak".
3 F, M ve B -"de".

Peygamber'le tevessülü, "şefaat yâ Resûlallah" demeyi şirk addetmeye kadar gitmişlerdi. Hâlbuki istisnâdan evvel hüküm sahih olmaz. Buna karşı evvelâ ins ü cinden şöyle bir sual vârid olur: "Pek iyi senden bir zarar gelmesin, fakat bir menfaat ve irşad[1] da ümid [5413] edilmeyecek ise bu emir ve davet ne oluyor? Sen Rabbine dua edeceksen et, başkalarını neye çağırıyor, neye inzâr ediyorsun?" İşte böyle bir suâle meydan bırakmamak için buyuruluyor ki: {اِلَّا بَلَاغًا مِنَ اللّٰهِ وَرِسَالَاتِهِ} ۞ Bu istisnâ yukarıki لَٓا اَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا رَشَدًا'dan istisnâdır. رِسَالَاتِهِ de ya mecrur olarak karîbi olan lafza-i celâleye yahut da kesre ile mansub olarak بَلَاغًا üzerine ma'tuftur. Size ne zarar, ne rüşd hiçbir şeye mâlik değilim, ancak Allah'tan tebliğ ve risâlâtı müstesnâ, yahut Allah'tan ve risaletlerinden bir tebliğ yapmak işi müstesnâ. Ona mâlikim, Allah'ın Resûlüyüm, O'nun emrini tebliğ vazifemdir, onu yaparım. Gerek zararınıza ait olsun gerek menfaatinize ait olsun Allah emredince size tebliğ ederim. Onun icrâsı ise O'na aittir. مَا عَلَى الرَّسُولِ اِلَّا الْبَلَاغُ'dır [el-Mâide 5/99]. İşte Peygamber'den beklenecek olan budur. Elbette Allah'tan kullarına resul ve elçi olan zat وَصَلِّ عَلَيْهِمْ اِنَّ صَلٰوتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ [et-Tevbe 9/103] emri mûcebince kulları tarafından Allah'a risalet ile dua ve niyâza dahi tevessül ve tevassut eder. Hatta her mü'min, mü'min için dua eder ve etmekle mükelleftir. Mü'minlerin birbirinden dua talebi menhî olmadığı gibi Peygamber'den hasbe'r-risâle talepleri de menhî olmaz, sebeb-i itmi'nân ve sekinet olur. Şüphe yok ki bu istisnâ Peygamber'e çok büyük bir şan ve salâhiyet vermiştir. O Allah'ın kulu böyle bir resuldür. O[2] gerçi kendiliğinden bir şeye mâlik değildir, fakat onu gönderen Rabbi her şeye mâliktir. Resûlüne adâvet eden Rabbine adâvet etmiş, mahabbet ve itaat eden de yine Rabbine mahabbet ü itaat etmiş olur. Bundan dolayı Resûl'e isyan Allah'a isyan demek olduğu sarâhaten anlatılmak ve âsîlere inzar şihabları fırlatılmak üzere şöyle tebliğ olunuyor ki: {وَمَنْ يَعْصِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ فَاِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَٓا اَبَدًا} ۞ Burada اَبَدًا kaydı isyânın şirk ve küfür ile isyan demek olduğunu anlatır. [5414] {حَتّٰٓى اِذَا رَاَوْا مَا يُوعَدُونَ} ۞ حَتّٰى hâlin delâlet ettiği mahzuf bir

1 H: "şefaat".
2 H: "Ve".

fiile müte'alliktir ki şöyle demektir: Seni ve yardımcını zayıf ve adedinizi[1] az addeden o âsîler o fikr ü isyanlarında nihâyet vaad olundukları o azâbı, o ebedî cehennem ateşini görecekleri vakte kadar ısrar edebilirler. {فَسَيَعْلَمُونَ} Fakat onu gördükleri vakit muhakkak bileceklerdir ki {مَنْ اَضْعَفُ نَاصِراً وَاَقَلُّ عَدَداً} yardımcısı en zayıf ve sayıca daha az olan kimmiş? ۞ Çünkü o zaman Allah'ın o ebedî azâbından kendilerini hiç kimse kurtaramayacak, kendilerini kuvvetli ve çok zanneden bütün o ins ü cin âsîleri kendilerinin ne kadar zayıf ve hiç olduklarını anlayacaklardır. "O ne zaman?" denirse {قُلْ اِنْ اَدْرٰى} burada اِنْ nâfiyedir. لَا اَدْرِي demektir. Yani de ki: Rabbimden tebliğ olunmayınca dirayet ile bilmem {اَقَرِيبٌ مَا تُوعَدُونَ} yakın mı o sizin vaad olunduğunuz {اَمْ يَجْعَلُ لَهُ رَبّٖى اَمَداً} yoksa Rabbim ona uzak bir gaye, uzun bir ecel mi[2] yapar? ۞ Her hâlde olacağı tebliğ edildi, lâkin yakınlığı uzaklığı tebliğ edilmedi o cihet gaybdır, {عَالِمُ الْغَيْبِ} O Rabbim bütün gaybı bilir. ۞ Gaybın izâfîsini de bilir, mutlakını da bilir.

"**Gayb**" his ve ilimde veya[3] vücudda hazır[4] olmayan demektir. Birçok şeyler nefsü'l-emrde, vücudda âlem-i şehadette hazır olduğu hâlde birbirlerine nazaran gāib olurlar[5]. Bir defa birine nazaran mevcud, mahsüs veya mâlum, hazır, diğerine nazaran mechul ve gāib olur. Meselâ bir kişinin kalbindeki kendisine nazaran hazır olduğu hâlde başkasına nazaran gayb[6] olur. Ve o kalb onun, başkasına nazaran gaybıdır. Nitekim يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ bir mânaca بِالْقَلْبِ diye tefsir olunmuştur. Lâkin gayb-ı mutlak [5415] değil, gayb-ı izâfîdir. Haddizâtında mevcud ve hazır olduğu için doğrudan doğru veya delâil ve emârâtından bilinmek şânıdır. Henüz vücûda gelmeyen ve delâil ü emârâtı da bulunmayan bazılarına nisbetle gayb olanları bildiği gibi, henüz vücûda gelmemiş olanları da bilir. O'na nazaran gayb yoktur. {فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ اَحَداً} Fakat O kendi gaybına ۞ yani bütün kâinâta nazaran gayb-ı mutlak olan ve "Bâtın" isminin mazharı

1 F, M ve B: "adedini".
2 F -"mi".
3 F, M (ilk baskı) ve B +"ve".
4 B: "zâhir".
5 F: "bulunurlar"; M (ilk baskı) ve B: "olunurlar".
6 H: "gāib".

bulunan kendi ilmine kimseyi zâhir kılmaz; açık ve kat'î surette izhar edecek yakīnî bir keşf ile muttali' kılmaz. Onun için ne ins ne cin, ne melek, ne bir şey gayb-ı mutlakı yakīnen bilemez, böyle olması gayb-ı nisbîye dair bazı mâlumat edinilebilmesine münâfî olmayacağı gibi rüya, ilham, keramet veya hafî bazı esbâb ile gayb-ı mutlaka dair bazı şeyler sezilebilmesine de münâfî olmaz ise de bunların hiçbirisi zan ve vehimden ârî tam bir keşf ve izhar mânasına yakīnî bir ilim olamaz[1]. Bundan dolayıdır ki vâkı'ât üzerinde cereyan eden fennî istikrâların, mantıkī istidlâllerin bile yarın için hükmü bir kıyastan ileri geçemez, riyâzî bir kat'iyyet ifade edemez. Zâhire nazaran mülâhaza yürütmek başka, zâhir olmak yine başkadır. Allah teâlâ henüz vücûda çıkarmamış olduğu gaybını kimseye zâhir kılmaz, izhar etmez {اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَسُولٍ} ancak resulleri[2] içinden ihtiyar edip dilediği bir resul müstesnâ ❁ dilerse ona gaybından bazı şeyler izhar eder. Henüz vücûda gelmeyen şeyleri açıkça bildirir. Bunlar onun ya risaletinin mebâdîsi ve delilleri olan mucizeleri yahut tekâlîf ve ahkâm ve müeyyidâtı gibi risaletin erkân ve makāsıdına müte'allik ma'lûmât olur. Bu surette ise yine o resul gaybı bilmiş olmaz. Kendisine haber verilmiş, bildirilmiş olanı bilir. Onun için o kıyametin her hâlde olacağı bildirilmiş ise de yakın mı uzak mı ne zaman olacağı bildirilmemiş, قَالَ اِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ [el-Ahkâf 46/23; el-Mülk 67/26] buyurulmuştur. Fakat o resul kendisine gaybdan [5416] izhar olunan şeylerin cin, şeytan işi vehm ü hayâl olmayıp da Allah tarafından hak olduğunu nasıl bilir? Bunu îzah için buyuruluyor ki: {فَاِنَّهُ} çünkü Allah ❁ onu izhar ederken[3] {يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا} o resûlün önünden ve arkasından, her tarafından gözetecek birtakım râsıd melekler dizer. ❁ Onlar, o risalet indirilip izhar olunurken ona gizli bir şey karıştırılmamak; cin, şeytan gibi sokulup aldatabilecek sâir mahlûkāt tarafından müdahale olunamamak için gözetir, sokulmak isteyenleri

1 B: "olmaz".
2 H: "resûlü".
3 Burada "rasad", "râsıd"ın cem'idir; "hares - hâris", "hadem - hâdim"* gibi [Müellifin notu].
* B: "هدم هادم".

bâlâda beyan olunduğu üzere âteşîn şihablarla yakarlar. Onun için o gizli bir noktası olmaksızın resûle açık bir surette mahfuz olarak gelir. Ve ondan dolayıdır ki o sırada cinler, şeytanlar ona bir şey karıştıramaz. Ancak o râsıdların dizilişinden uzaktan uzağa sezer, kulak hırsızlığı kabîlinden bir şey çalmak ve bununla kehanet yapmak için sokulmaya çalışırlar. Lâkin yanaşıverenler onları yakacak bir alev, bir şihâb-ı mübîn ve sâkıb ile recm ü tard olunurlar ki bu hâssa risâlet-i Muhammediyeye mahsus olan şihab mucizesidir. "Allah teâlâ'nın böyle râsıdlar dizmesine ne lüzum var, cine şeytana sezdirmeden doğrudan doğru resûle izhar ediverse olmaz mı?" denilmesin, zira Allah o râsıdları şunun için dizer ki {لِيَعْلَمَ} o resul şunu bilsin ❁ bütün şâhidleriyle mertebe-i şuhûdda yakīnen şuna ilim hâsıl etsin {اَنْ قَدْ اَبْلَغُوا رِسَالَاتِ رَبِّهِمْ} ki onu gaybından kendine getiren elçiler, hakikaten Rableri olan Allah teâlâ'nın risaletlerini, gönderdiği emanetlerini olduğu gibi hakkıyla tebliğ etmişlerdir. {وَاَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ} Ve onu öyle izhar edip gönderen Allah teâlâ, gerek o râsıdların ve gerek o resûlün nezdinde olan bitenin hepsini ilmiyle [5417] ihâta buyurmuş {وَاَحْصٰى كُلَّ شَيْءٍ عَدَدًا} ve her şeyi adediyle bütün tafsîlâtıyla zabt u ihsâ eylemiştir. ❁ İşte o resul bütün bunları yakīnen bilsin de ona göre vazifesini îfâ etsin diye tarafından o râsıdları dizer.[1]

Sûre-i Hâkka'da kasem edilen [مَا تُبْصِرُونَ. وَمَا لَا تُبْصِرُونَ 69/38-39] hakkında üç sûre ile îzâhât verildikten ve Sûre-i Nûn'da وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ [el-Kalem 68/4] ile tavsif buyurulan Peygamber'in kadr ü hüviyeti ve vahyin sûret-i cereyânı anlatıldıktan sonra, مَا تُبْصِرُونَ'a ait olmak üzere vazifesine mübaşereti emrine geçilmek üzere bu sûreyi Müzzemmil Sûresi tâkip edecektir.

1 F: "o râsıdları tarafından dizer".

[5418]

سُورَةُ الْمُزَّمِّلِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ عِشْرُونَ اٰيَةً

MÜZZEMMİL SÛRESİ

Müzzemmil Sûresi Mekkîdir. Ancak hepsi bir defada nâzil olmayıp âhirindeki اِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ اَنَّكَ تَقُومُ[1] sonra nâzil olmuş olduğunda da ittifak vardır. Hazret-i Câbir'in rivayetinde baş tarafı Müddessir'den evvel nâzil olmuştur. Lâkin cumhûrun kavlince Müddessir'in baş tarafı bundan önce fakat pek yakındır. Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne Hira mağarasında melek gelip de söylediklerini söylemesi üzerine Hazret-i Peygamber Hatice radıyallahu anhâ'nın[2] nezdine döndüğü zaman زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي "beni örtün, beni örtün!" demişti. Bunun üzerine يَٓا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ arkasından da يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ nâzil olmuştur.[3] Bezzâr'ın ve *Evsat*'ta Taberânî'nin[4] ve *Delâil*'de Ebû Nuaym'ın Câbir radıyallahu anh'tan rivayetlerinde ise Kureyş Dârü'n-Nedve'de toplanmış, "şu adama bir isim takın da halk ona göre hareket etsin" demişlerdi. Kimisi kâhin dedi; "kâhin değildir" dediler. Kimi mecnun dedi; "mecnun değildir" dediler. Kimi sâhir dedi, "sâhir değildir" dediler, "sevgiliyi sevgilisinden ayırır" dediler, bu suretle müşrikler meclislerinden dağıldılar. Bu Hazret-i Peygamber'e vâsıl oldu, bunun üzerine siyâbını örtünüp disârına büründü, derken Cibrîl gelip يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ، يَٓا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ dedi.[5]

---

1 M ve B: "تقول".

2 B: "anh'ın".

3 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 4; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 113:

قال ابن شهاب: وأخبرني أبو سلمة بن عبد الرحمن أن جابر بن عبد الله الأنصاري قال وهو يحدث عن فترة الوحي فقال في حديثه: بينا أنا أمشي إذ سمعت صوتا من السماء فرفعت بصري فإذا الملك الذي جاءني بحراء جالس على كرسي بين السماء والأرض فرعبت منه فرجعت فقلت: زملوني زملوني، فأنزل الله تعالى: «يا أيها المدثر. قم فأنذر» –إلى قوله– «والرجز فاهجر» فحمي الوحي وتتابع.

4 H: "Taberî'nin".

5 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* II, 319; Heysemî, *Keşfü'l-estâr,* III, 77:

عن جابر قال: اجتمعت قريش في دار الندوة فذكروا النبي صلى الله عليه وسلم فقال بعضهم: ساحر، قالوا: ليس بساحر، وقال بعضهم: كاهن، قالوا: ليس بكاهن، وقال بعضهم: مجنون، قالوا: ليس بمجنون، قالوا: يفرق بين الحبيب وحبيبه، فصدر المشركون على ذلك فبلغ النبي صلى الله عليه وسلم فزمل في ثيابه ودثر فأنزل الله عز وجل: يا أيها المزمل، يا أيها المدثر.

Âyetleri: Medenî'de on sekiz, Basrî'de on dokuz, mâ'adâsında yirmidir.

Kelimeleri: İki yüz elli sekiz[1].

[5419] Harfleri: Sekiz yüz seksen sekiz.

Fâsılası: Yalnız ا harfidir.

Buradaki[2] قُمْ emrinin Sûre-i Cin'deki وَاَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللّٰهِ يَدْعُوهُ [72/19] kıyâmına bilhassa münasebeti âşikârdır. Allah teâlâ resullerinden ihtiyar buyurduğu ve ins ü cinin şerrinden muhafaza ederek zikrolunan hasâise mazhar kıldığı o murtezâ Resûl'ü tanıtmak ve gizlilikten zâhire çıkarmak üzere buyuruyor ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُۙ ﴿١﴾ قُمِ الَّيْلَ اِلَّا قَل۪يلاًۙ ﴿٢﴾ نِصْفَهُٓ اَوِ انْقُصْ مِنْهُ قَل۪يلاًۙ ﴿٣﴾ اَوْ زِدْ عَلَيْهِ
وَرَتِّلِ الْقُرْاٰنَ تَرْت۪يلاًۜ ﴿٤﴾ اِنَّا سَنُلْق۪ي عَلَيْكَ قَوْلاً ثَق۪يلاًۜ ﴿٥﴾ اِنَّ نَاشِئَةَ الَّيْلِ هِيَ اَشَدُّ
وَطْـًٔا وَاَقْوَمُ ق۪يلاًۜ ﴿٦﴾ اِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحاً طَو۪يلاًۜ ﴿٧﴾ وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ اِلَيْهِ
تَبْت۪يلاًۜ ﴿٨﴾ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ فَاتَّخِذْهُ وَك۪يلاً ﴿٩﴾ وَاصْبِرْ عَلٰى مَا
يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْراً جَم۪يلاً ﴿١٠﴾ وَذَرْن۪ي وَالْمُكَذِّب۪ينَ اُو۬لِي النَّعْمَةِ وَمَهِّلْهُمْ قَل۪يلاً ﴿١١﴾
اِنَّ لَدَيْنَٓا اَنْكَالاً وَجَح۪يماًۙ ﴿١٢﴾ وَطَعَاماً ذَا غُصَّةٍ وَعَذَاباً اَل۪يماً ﴿١٣﴾ يَوْمَ تَرْجُفُ الْاَرْضُ
وَالْجِبَالُ وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَث۪يباً مَه۪يلاً ﴿١٤﴾ اِنَّٓا اَرْسَلْنَٓا اِلَيْكُمْ رَسُولاً شَاهِداً عَلَيْكُمْ
كَمَٓا اَرْسَلْنَٓا اِلٰى فِرْعَوْنَ رَسُولاًۜ ﴿١٥﴾ فَعَصٰى فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ فَاَخَذْنَاهُ اَخْذاً وَب۪يلاً ﴿١٦﴾
فَكَيْفَ تَتَّقُونَ اِنْ كَفَرْتُمْ يَوْماً يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ ش۪يباًۗ ﴿١٧﴾ اَلسَّمَٓاءُ مُنْفَطِرٌ بِه۪ۜ كَانَ وَعْدُهُ
مَفْعُولاً ﴿١٨﴾ اِنَّ هٰذِه۪ تَذْكِرَةٌۚ فَمَنْ شَٓاءَ اتَّخَذَ اِلٰى رَبِّه۪ سَب۪يلاً۟ ﴿١٩﴾

1 B: "sekizdir".
2 H: "Burada".

[5420] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o örtünen (müzzemmil)! (1). Kalk gece, meğer biraz: (2) Yarısı, yahut eksilt ondan biraz (3). Yahut artır ve Kur'an oku, tertil ile yavaş yavaş güzel güzel (4). Çünkü Biz senin üzerine ağır bir söz ilkā edeceğiz (5). Çünkü gece neş'esi hem daha dokunaklı hem deyişce daha sağlamdır (6). Çünkü sana gündüzün uzun bir yüzüş vardır (7). Hem Rabbinin ismini an ve mâsivâdan kesilerek O'na çekil (8). O maşrık u mağribin rabbi, başka tanrı yok ancak O; o hâlde yalnız O'nu tut vekil (9). Ve ağyârın diyeceklerine sabret ve onları bir hecr-i cemîl ile terket, ayrıl (10). Ve bırak da Bana o tekzib edici zevk u refah sâhiplerini, mühlet ver onlara biraz (11). Çünkü Bizim yanımızda bukağılar var ve bir cahîm var (12). Ve boğaza duran bir taâm ve bir azâb-ı elîm var (13). O gün ki yer ve dağlar [5421] *sarsılacak, dağlar erimiş bir kum yığınına dönecektir (14). Haberiniz olsun Biz size bir resul gönderdik, üzerinizde şâhid, nitekim gönderdiğimiz gibi Firavun'a bir resul (15). Ki[1] Firavun o resûle isyan etti de Biz onu vahim bir tutuşla tuttuk, alıverdik (16). O hâlde siz nasıl korunursunuz küfrederseniz?[2] O gün ki çocukları ak saçlı kocalara çevirir (17). Semâ[3] onunla çatlamıştır[4] ve onun vaadi fiile çıkarılmıştır[5] (18). İşte bu bir tezkiredir[6], artık dileyen Rabbine bir yol tutar (19).*

{الْمُزَّمِّلُ} ❁ "**Müzzemmil**" tefe"ul bâbından ism-i fâil, aslı "mütezemmil"; "tâ" "zâ"ya idgam olunmuştur. Örtüsüne bürünüp örtünen demektir ki kendisi örtünmüş veya başkası tarafından örtülmüş olabilir. Bunun büyük bir vâkı'a karşısında başını içine çekmek, gizlenmek, kaçınmak, rahata meyletmek gibi kinaye mânaları da olabilir. Nitekim Râğıb, istiare tarîkiyle işe pek ehemmiyet vermeyen, kısa davranan mânasına

1 F: "O vakit".
2 H, F ve B: "küfredersiniz".
3 B: "Sonra".
4 F: "çatlamış bulunur".
5 F: "çıkarılagelmiştir".
6 H: "tezkirdir".

kinaye ve târiz olmasını söylemiştir.[1] "Tezemmül" masdarının sülâsîsi olan "zeml" maddesi birçok mânalara gelir, meselâ "zeml" ve "zemelân" atın, davarın neş'e ve cünbüşle bir nevi yürüyüşü; yine "zeml" terkiye redif almak, "zeml" yük yüklemek, "zemîl" ve "ziml" redif ve arkadaş; "zümle" çok yoldaş cemaati mânalarına geldiği cihetle "tezemmül" bunlardan herhangi bir tefe"ule muhtemil olabilir. Lâkin bilhassa mâruf ve mesmû' olan hakikat mânası[2] teleffüf bi's-siyâb, esvâbına bürünüp örtünmek olduğu beyan olunuyor. Bir de "müzzemmil" yük yüklemek mânasına "zeml"den yükü[3] yüklenen mânasına geldiği söylenmiştir.

يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ hitabı ilk evvel Hazret-i Peygamber'i intibâha davettir. Bazıları işin ehemmiyetine binâen bunun "ne yatıyorsun? Neye gizleniyorsun? Neye zayıf davranıyorsun? Kalk!" gibi bir nevi târiz[4] ve azarlama tarzında bir [5422] şiddet hitâbı olduğunu, bazıları da taltif mânasıyla bir teşvik hitâbı olduğunu söylemişler ve böyle olması makām-ı nübüvvete daha lâyık olacağını mülâhaza eylemişlerdir.

Ebû Hayyân'ın zikrettiği vechile Süheylî demiştir ki: "'Müzzemmil' ismi Aleyhissalâtü vesselâm'ın öteden beri tanınageldiği isimlerinden bir isim değildir. Ancak bu hitab sırasında bulunduğu bir hâletten müştaktır. Arab bir muhataba itâb etmeksizin mülâtafe kasdettiği zaman ona bulunduğu hâlden müştak bir isim ile nidâ eder. Nitekim Hazret-i Ali kerremallâhu vecheh toprak üzerinde uyumuş ve böğrüne toprak yapışmış olduğu bir sırada Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem ona قُمْ يَا أَبَا التُّرَابِ 'kalk ey toprak babası!' diye hitab buyurmakla ona mülâtafe ettiğini anlatmıştır.[5] İşte يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ hitâbında da böyle

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 383:

«يا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ» أي: الْمُتَزَمِّلُ في ثوبه، وذلك على سبيل الاستعارة كناية عن المقصّر والمتهاون بالأمر وتعريضا به.

2 H: "mânasına".

3 H: "yük".

4 H: "tâzir".

5 Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 38:

عن سهل بن سعد قال: استعمل على المدينة رجل من آل مروان، قال: فدعا سهل بن سعد فأمره أن يشتم عليا، قال: فأبى سهل، فقال له: أما إذ أبيت فقل لعن الله أبا التراب! فقال سهل: ما كان لعلي اسم أحب إليه من أبي التراب وإن كان ليفرح إذا دعي بها. فقال له: أخبرنا عن قصته لم سمي أبا تراب؟ قال: جاء رسول الله صلى الله عليه وسلم بيت فاطمة فلم يجد عليا في البيت فقال: أين ابن عمك؟ فقالت: كان بيني وبينه شيء فغاضبني فخرج فلم يقل عندي! فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم لإنسان: انظر أين هو؟ فجاء فقال: يا رسول الله هو في المسجد راقد. فجاءه رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو مضطجع قد سقط رداؤه عن شقه فأصابه تراب فجعل رسول الله صلى الله عليه وسلم يمسحه عنه ويقول: قم أبا التراب، قم أبا التراب.

bir te'nîs ve mülâtafe vardır."[1] Bu beyânın en sağlam olarak ifade ettiği hakikat Resûlullah hakkında "müzzemmil" ismi evvelce mâruf olan bir isim olmayıp ancak bu hitab lahzasındaki hâlini gösteren bir vasf ü taltif olduğunu bildirmesidir. Lâkin mülâtafe tâbirinin zâhiri vechile bunun bir latîfe siyâkında olması emrin ibtidâ vücub için olmasına münâsib düşmez, bir nedb ve istihbab mâhiyetinde telakkī edilmesini iktizâ eder. Buna zâhib olanlar bulunmakla beraber bu telakkī ibtidâ-i risalet işinin ehemmiyeti ve اِنَّا سَنُلْقٖى عَلَيْكَ قَوْلاً ثَقٖيلاً kavlinin ağırlığı karşısında hafif görünür. Taraf-ı ilâhîden Zât-ı Muhammedîyi makām-ı risalete yükseltmek üzere kıyam emrini vermek için gelen bu nidâyı evvelemirde şiddetli bir tenbih telakkī etmek, latîfe gibi telakkī etmekten daha çok yüksek bir belâgatle risaletin şân u şerefine ihtirâmı ifade eder.

Peygamber'in bu nidâ esnasında bulunduğu tezemmül hâli ne idi ve niçin idi? Bunda birkaç vecih söylemişlerdir.

[5423] Birincisi, cumhur bunun bâlâda beyan olunduğu üzere زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي diyerek örtünmüş yatmış olması hâli, bunun sebebi de Hira mağarasında gördüğü meleğin ve aldığı vahyin şiddetinden duyduğu havf u heyecan olduğunu, bazı rivayette de Kureyş'in Dârü'n-Nedve'deki sözlerinden teessürü olduğunu söylemişlerdir. Bu hâl içinde Peygamber'e te'nîs ve taltif tam zamanında yetişen bir inâyet-i[2] ilâhiye olduğunda şüphe olmamakla beraber bunun daha yüksek bir intibâha davet siyâkında şiddetli bir takviye olması her hâlde daha kuvvetli bir inayet ve imdad olur. Bu hâl içinde Peygamber'in örtündüğü ne idi? Bazıları bunun bir kadife yani saçaklı bir Acem keçesi olduğunu söylemişlerdir. Bazıları da Hazret-i Hatice'nin "mırt" tâbir olunan büyük bir kisâsı, ihrâmı veya battaniyesi demişlerdir ki ikisi arasında fark olmasa gerektir.

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 311:
وقال السهيلي: ليس المزمل باسم من أسمائه عليه الصلاة والسلام يعرف به وإنما هو مشتق من حالته التي كان التبس بها حالة الخطاب، والعرب إذا قصدت الملاطفة بالمخاطب تترك المعاتبة نادوه باسم مشتق من حالته التي هو عليها كقول النبي صلى الله عليه وسلم لعلي كرم الله وجهه وقد نام ولصق بجنبه التراب: «قم أبا تراب» إشعارا بأنه ملاطف له فقوله: «يا أيها المزمل» فيه تأنيس وملاطفة.

2 H: "intibâh-ı".

İkincisi: Katâde demiştir ki: "Hazret-i Peygamber salât[1] için elbisesine bürünmüş idi", Ferrâ ve İbn Cerîr bunu ihtiyar etmişler.[2] Bu surette müzzemmil hitâbı mücerred teşvik için olmuş olur. Gerçi burada قُمِ emrinden evvel salât için bir emir bulunduğu mâlum değildir. Lâkin İbn Cerîr, "Hazret-i Peygamber geceleri namaz kılardı, işitenler de gelip iştirak etmeye başlamışlar, bir cemaat husûle gelmişti. Resûlullah onların[3] toplanmasını pek muvâfık görmeyip devam edememelerinden ve farz kılınmasından sakınmıştı, 'ey insanlar tâkat getirebileceğiniz amellere girişin, siz amelden usanmadıkça Allah teâlâ sevabdan usanmaz, amellerin hayırlısı ise devamlı olanıdır' diye nasihat etmişti. Devam edenler devam ediyordu, يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ nâzil oldu, farz kılındı" diye Hazret-i Âişe'den rivayet tahric etmiştir.[4] Resûlullah'ın Hira gārında tehannüs ve ta'abbüd ettiği de sıhâhta[5] mervîdir.[6]

Üçüncüsü, İkrime "müzzemmil" hıml mânasına "ziml"den büyük yük yüklenen mefhûmuyla mecaz olup [5424] يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ "ey nübüvvet yükünü yüklenen" demek olduğunu söylemiştir ki güzel bir mânadır. Bu üç kavle nazaran bu âyetin nüzûlünden itibaren Peygamber'e "müzzemmil" ismiyle hitabda şu mefhumlardan birisi mülâhaza edilmek lâzım gelir: زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي diyen; ikincisi ey namaz kılmak, ibadet etmek için giyinip hazırlanan; üçüncüsü, ey nübüvvet ve risalet yükünü yüklenen. {قُمِ الَّيْلَ}

1 H, M ve B: "salâtı".
2 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 196:

والمزمل: الذي قد تزمل بثيابه وتهيأ للصلاة وهو رسول الله صلى الله عليه

Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 676:

عن قتادة: «يَاأَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ» أي المتزمل في ثيابه.

قال أبو جعفر: والذي هو أولى القولين بتأويل ذلك ما قاله قتادة؛ لأنه قد عقبه بقوله: «قُمِ اللَّيْلَ» فكان ذلك بيانا عن أن وصفه بالتزمُّل بالثياب للصلاة وأن ذلك هو أظهر معنييه.

3 H: "bunların".
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 678-679:

عن عائشة قالت: كنت أشتري لرسول الله صلى الله عليه وسلم حصيرا فكان يقوم عليه من أول الليل فتسمع الناس بصلاته فاجتمعت جماعة من الناس فلما رأى اجتماعهم كره ذلك فخشي أن يكتب عليهم فدخل البيت كالمغضب فجعلوا يتنحنحون ويتسعّلون حتى خرج إليهم فقال: «يا أيها الناس إن الله لا يمل حتى تملوا –يعنى من الثواب– فاكْلُفوا من العمل ما تطيقون فإن خير العمل أدومه وإن قل» ونزلت عليه: «يا أيها المزمل قم الليل إلا قليلا» السورة قال: فكتبت عليهم وأنزلت بمنزلة الفريضة حتى إن كان أحدهم ليربط الحبل فيتعلق به فلما رأى الله ما يكلفون مما يبتغون به وجه الله ورضاه، وضع ذلك عنهم فقال: «إن ربك يعلم أنك تقوم أدنى من ثلثي الليل ونصفه...» إلى «علم أن لن تحصوه فتاب عليكم» فردهم إلى الفريضة ووضع عنهم النافلة إلا ما تطوعوا به.

5 H: "sıhhatle".
6 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 3; Müslim, Îmân, 252.

Gece kıyam et ❁ kalk. Gece kıyam, maksada göre şümullü mânalar ifade eder. Burada kelâmın tertil, zikir, tebettül gibi siyâkından anlaşıldığına göre ibadet için kıyam olduğu anlaşılıyor, müfessirîn "namaza kalk" demek olduğunu beyan ediyorlar[1] ki bunun iki vechi vardır. Birisi قُمْ إِلَى الصَّلَاةِ takdîrinde olması, birisi de "kıyam" tâbirinin namaz mânasına olmasıdır. Onun için kıyâm-ı leyl gece namazında örf-i şer'î olmuştur, "gece kāim gündüz sâim" denilir. Gece kāim olmak yatmazdan evvel de, uyuyup sonra kalkmak suretiyle de olabilir, ikincisine "teheccüd" denilir. "Gece kalk" demekten lisânımızda uykudan kalkmak anlaşılırsa da, "gece kāim ol" denilmek ikisine de muhtemildir ki burada zâhir olan budur. İslâm'da beş vakit namaz farz kılınmazdan evvel ibtidâ Peygamber'e bu emir ile gece farz kılınmış olup Peygamber ve ashabının ramazanda olduğu gibi her gece uzun uzadı namaz kıldıkları, sonra bu sûrenin âhirinde gelecek olan اِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ اَنَّكَ تَقُومُ... إلخ âyetiyle mikdârı[2] ta'dîl ve tahfif olunduğu ve bazılarının kavlince bundan murad teheccüd olup ve beş vakit namaz farz kılındıktan sonra teheccüdün vücûbu ümmet[3] hakkında nesholunduğu, Peygamber hakkında da وَمِنَ الَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهٖ نَافِلَةً لَكَ [el-İsrâ 17/79] emri cârî olduğu beyan olunuyor. Bazılarının kavlince ise kıyâm-ı leylin vücûbu hiç nesholunmamış, ancak tahfif olunmuştur. Diğer bazıları ise bu ilk "kumi'l-leyl" emrinin farziyet için olmayıp nedb suretiyle bir teşrî' olduğuna, nısf veya daha az veya daha çok diye [5425] mikdar hakkındaki tahyîrin buna delâlet eylediğine ve binâen'aleyh teheccüdün ne evvel ne sonra ne Peygamber'e ne de ümmete farz kılınmadığına zâhib olmuşlardır.

{اِلَّا قَلٖيلًا} Meğer biraz -birazı müstesnâ, yani gecenin birazından mâ'adâsında kalk- ❁ Ne kadar? {نِصْفَهُ} Gecenin nısfı, yarısı {اَوِ انْقُصْ مِنْهُ قَلٖيلًا} yahut ondan biraz eksilt ❁ yarısından az kalk, amma o eksiltmek yarının yarısından yani gecenin dörtte birinden fazla olmasın, en aşağı dörtte biri kadar kalk. Çünkü rub'undan aşağı eksiltmek nısfın nısfından

1 H -"müfessirîn 'namaza kalk' demek olduğunu beyan ediyorlar".
2 H: "mikdâr".
3 H -"farz kılındıktan sonra teheccüdün vücûbu ümmet".

kalîl değil, kesîr olmuş olur. {اَوْ زِدْ عَلَيْهِ} Yahut artır ❁ yarısından ziyade kıl, ki bu da üçte ikisi, nihâyet dörtte üçü kadar olabilir. Burada nısf, eksik ve ziyade, gecenin birazından mâʻadâ olan kalkılacak kısmını yahut istisnâ edilen kalkılmayacak olan kalîli beyan olabilir. Gerek müstesnâ minh gerek müstesnâ hangi taraftan mülâhaza edilse netice aynı olur. Çünkü bir tarafı eksildikçe diğeri mütekābilen aynı nisbette artar, birisi arttıkça diğeri aynı nisbette eksilir. Şu kadar ki naks ve ziyade muhataba nisbet edilmiş olduğundan kıyam gibi onun fiili olmak lâzım gelir. Bu ise bunların kalkılmayacak olan müstesnâ kalîli değil, kalkılacak olan gece müddetini beyan olduğunu işʻâr eder. Bu karîne ile Ebussuud'un dediği gibi نِصْفَهُ zamîrinin râciʻ olduğu müstesnâ minh "leyl"den bedel olarak kıyam müddetini beyan olmak zâhirdir. اَوِ انْقُصْ، اَوْ زِدْ fiilleri de قُمِ emrine maʻtuftur.[1] Bu suretle istisnâ edilen birinci "kalîlen" de dolayısıyla mütekābilen beyan edilmiş olarak gecenin nısf, sülüs veya rubuʻ, veya sülüsâna[2] ve üç rubʻa kadar müddetine şâmil olabilir. Bunun hepsi müstesnâ minh olan gecenin küllünden az olmakla beraber bazısında müstesnâ mütebâkīden az olsa da bazısında müsâvî veya çok olmuş olur. [5426] İstisnâlarda çıkanın külle müsâvî olmamak üzere kalandan az veya çok olması câizdir. Fakat istisnânın tabiatına nazaran çıkanın kalandan az olması zâhir ve kıyastır. Bunun aksi[3] yapıldığı zaman bir nüktesi olmak lâzım gelir. Burada evvelâ kıyâsa muvâfık olmak üzere اِلَّا قَلٖيلًا "leyl"den istisnâ edilmiş, bununla beraber o kalîlin mütebâkīye müsâvî veya ondan çok olabileceği de anlatılmıştır. Bunda başlıca üç nükte vardır.

Birincisi; evvelemirde istisnânın az olması kāidesine tenbih,

İkincisi; istisnânın şaz olarak müsâvî veya çok olması da câiz ise de kıyam müddetinin nısfı geçmesi evlâ[4] olacağına bir işaret,

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 348.
2 B: "sülüsüne".
3 H: "eksik".
4 H -"evlâ".

Üçüncüsü; uyku ve gaflet ile geçen müddet, kemmiyet itibariyle nısfından çok olsa da kıymet ve keyfiyet itibariyle az ve zikr ü ibadet ile geçen müddet, diğerinden az da olsa çok demek olacağına işaret. Ve işte bu üç[1] nükteyi iş'âr için evvelâ اِلَّا قَل۪يلاًۙ istisnâ edilmiş, sonra da o kalîlin müsâvî veya az veya çok olabileceği, ma'amâfîh her ne olsa az demek olacağı anlatılmak üzere âyet, bu üslûb-i beyanda vârid olmuştur. Bu üç mikdar beynindeki tahyir, hâlin îcâbına veya gecelerin uzayıp kısalması takdirlerine göre en muvâfığını ihtiyar için demek olur. Bunlar içinde rub'a kadar ekall-i[2] müteyekkan ve binâen'aleyh farz, ziyadesi nedb ifade eder. O suretle kalk {وَرَتِّلِ الْقُرْاٰنَ تَرْت۪يلاً}

"**Tertîl**" bir şeyi güzel tensik ve tertib ile kusursuz olarak açık açık hakkını îfâ ederek tebyin eylemektir. Aralarında çok değil, biraz açıklık bulunmakla beraber gayet güzel bir nizamda görünen parlak ön dişlere تَغْرٌ رَتَلٌ tâbir ederler, sözü de öyle tane tane yavaş yavaş mühlet ile ve güzel telif ve beyan ile söylemeye dahi "tertîl-i [5427] kelâm" derler. Kur'ân'ın tertîli de böyle her harfinin, edâsının, nazmının, mânasının hakkını doyura doyura vererek okunmasıdır. Burada "rettil"den sonra تَرْت۪يلاً masdarıyla tekid olunması da bu tertîlin en güzel mertebede olması matlub bulunduğunu gösterir. Bir söz haddizâtında ne kadar güzel olursa olsun gereği gibi güzel okunmayınca güzelliği kalmaz. Güzel okumasını bilmeyenler güzel sözleri berbat ederler. Kelâmın tertil ile güzel söylenmesi ve okunması ise sade ses güzelliğiyle gelişigüzel eze büze tegannî etmek, saz teli[3] gibi sade ses üzerinde yürümek kabîlinden bir musiki işi değildir. Nazmın mâna ile münasebeti ve lisan fesâhat ü belâgati hakkıyla gözetilerek rûhî ve mânevî bir mutabakatla yerine göre şiddet yerine göre yumuşaklık, yerine göre med yerine göre kasr, yerine göre gunne yerine göre izhar, yerine göre ihfâ yerine göre iklâb, yerine göre vasl yerine göre sekit veya vakıf ve hâsılı bütün maksad mânayı duymak ve mümkin olduğu kadar duyurmak olmak üzere tecvid ile

1 H -"üç".
2 H: "ekalli".
3 M (ilk baskı): "saztili".

okumak işidir. Bunun için Kur'an okumakta tertil ve tecvid lâzımdır. Tecvid de kaf çatlatmak derdiyle çatlatmaktaki mânayı gayb etmek değildir.

İlm-i kıraat ve tecvid kitaplarında Kur'an kıraati üç mertebe üzere tasnif olunmuştur:[1] Tahkik, tedvir, hadr. Tahkik, medd-i munfasılı dört veya beş elif mikdârı çekmek suretiyle[2] gayet ağır bir[3] [5428] âhenk ile okumaktır. Tedvir, iki veya üç elif mikdârı çekecek[4] vechile orta okumaktır. Hadr da medd-i tabîî gibi bir elif mikdarı çekecek vechile serî' okumaktır. Bir elif, iki fetha mikdârı demek olduğuna göre bir harekenin belli olacak vechile okunuşundaki ilk ses müddeti âhengin sür'at ve ağırlığına göre her kıraatin miftâhını teşkil eder. Âsım, Hamza, Nâfi'den Verş kıraatleri tahkik, İbn Âmir, Kisâî kıraatleri tedvir, sâirleri hadr tarzındadır. Lâkin bunların hiçbirinde bir harf veya harekenin hakkı çiğnenecek vechile okunmak câiz olamayacağı[5] cihetle asıl mânasıyla tertil hepsinde şarttır. Böyle hadr ve tedvir taksîmine cevaz veren ise gelecek olan فَاقْرَؤُا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ emridir. Görülüyor ki burada tertîl-i Kur'an emri kıyamdan ilk maksad bu olduğunu gösterir. Bu ise Kur'ân'ın namazda ve namaz hâricinde kıraat ve ta'lîm ü tedrîsi ile tebliğine[6] şâmil olabilirse de kıyamda okunması örfen namazda okunmasıdır. Bir de bu âyet, bu sûre nâzil olduğu zaman Kur'an'dan bazı şeyler nâzil olmuş bulunduğunu anlatır. Fakat henüz çok bir şey nâzil olmadığı cihetle her gece bu kadar uzun müddet kalkıp da Kur'an tertil etmek bunun mücerred bellemek için değil, namaz ve ibadetle tatbik için okumaya

---

1 وفي النشر ص 207-205:

وأما كيف يقرأ القرآن

فإن كلام الله تعالى يقرأ بالتحقيق وبالحدر وبالتدوير الذي هو التوسط بين الحالتين مرتلًا مجودًا بلحون العرب وأصواتها وتحسين اللفظ والصوت بحسب الإستطاعة.

أما التحقيق......... وأما الحدر........

وأما التدوير فهو عبارة عن التوسط بين المقامين من التحقيق والحدر وهو الذي ورد عن أكثر الأئمة ممن روى مد المنفصل ولم يبلغ فيه إلى الإشباع وهو مذهب سائر القراء وصح عن جميع الإئمة وهو المختار عند أكثر أهل الأداء.[Müellifin notu]

2 F, M ve B: "çekecek suretle".

3 H -"bir".

4 H: "çekmek".

5 H: "olmayacağı".

6 B -"tebliğine".

vesile olduğunu iş'âr eder. Bununla beraber bu kıyam ve tertîlin maksûd[un] bizzat olmayıp ihzârî bir mukaddime olduğu beyan olunmak üzere buyuruluyor ki: {اِنَّا سَنُلْق۪ي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَق۪يلًا} Çünkü Biz sana ağır bir söz ilkā edeceğiz ❁ tahammülü, icrâ ve îfâsı çok zor olan büyük bir kelâmı üzerine indirip tatbik ve icrâsını sana emredeceğiz ki o söz, ağır teklifleri ve mes'ûliyetleri ihtivâ eden ve def' u reddi kābil olmayan Kur'an ile risalet emri, ilkāsı da onun vahyidir. Resûlullah'a vahiy nâzil olurken o kadar ağır ve şiddetle gelirdi ki derhâl çehresi değişirdi. Nitekim Hazret-i Âişe demişti ki: "Gayet soğuk bir günde vahiy inerken [5429] baktım, açılırken alnından ter fışkırıyordu."[1] Kezâlik Haccetü'l-Vedâ'da Arafat'ta Adbâ[2] nâm devesinin üzerinde iken vahiy gelince ağırlıktan deve çökekalmıştı.[3] Vahiy ve ilkā böyle maddeten bile bir sıklet ve tazyik ile geldiği gibi, mânasındaki ahkâm ve ahlâkın icrâ ve tatbîkātı da nice mücahedelere mütevakkıf ağırlıkları muhtevîdir. Kur'ân'ı okumak kolay olsa da onunla amel zordur. Sonra, Mîzan'da ecr ü sevâbı da ağırdır. İşte ibtidâ gece kıyamı ve Kur'an tertîli ile emir, o cümleden olmak üzere gelecek olan ağır emirlerin icrâsına kābiliyet ve isti'dad kesbetmek üzere nefislerin terbiyesi ve mücahede kuvvetlerinin terakki ve inkişâfı için ihzârî bir riyâzettir. Bunun gündüz yapılmayıp da geceden başlamasının sebebi ve hikmeti {اِنَّ نَاشِئَةَ الَّيْلِ} çünkü gece nâşi'esi; gece yetişen nefis, veya gece vukū'a gelen hâdise veya gece neş'esi ve[4] neş'eti {هِيَ اَشَدُّ وَطْـًٔا}

"**Vat'**" lügatta basmak, çiğnemek, yumuşatıp döşemek, hazırlamak, uydurmak, yani uygun hâle koymak ve uygunluk mânalarına masdardır[5]. Bir de tümseklikler arasında basık ve engin yere denir. Ebû Amr ve İbn Âmir kıraatlerinde vâv'ın kesri[6] tâ'nın fethi ve med ile وِطَآءً okunur.

---

1 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 2:

قالت عائشة رضي الله عنها: ولقد رأيته ينزل عليه الوحي في اليوم الشديد البرد، فيفصم عنه وإن جبينه ليتفصد عرقا.

2 F ve M: "Gadbâ"; B: "Gadbân".

3 Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* II, 9. Krş. Vâkıdî, *el-Megāzî,* II, 419; İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* I, 197:

قوله عز وجل: «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» نزلت هذه الآية في يوم الجمعة بعد العصر في يوم عرفة والنبي صلى الله عليه وسلم واقف بعرفات على ناقته العضباء فكادت عضد الناقة تندق وبركت لثقل الوحي وذلك في حجة الوداع سنة عشر من الهجرة.

4 H: "veya".

5 F, M ve B: "masdar".

6 H: "kasrı"; H +"ve".

"Muvâtae" uygunluk, mutabakat demektir. Yani gece nâşi'esi daha baskın daha samimi, yahut kalb ve vicdâna daha uygun. Gece sükûnet ve inkıtâ' hengâmı olduğu için uyanık olanların gözü gönlüne daha mutabık ve gündüzün mevâni' ve meşâgil içinde duyulamayacak hâdisâtı duymak için keşfi daha açık ve riyâdan, ağyârın müzâhamesinden âzâde olarak gāye-i ihlâsa daha muvâfık yahut daha keskin, daha dokunaklıdır. {وَاَقْوَمُ قٖيلًاۜ} Ve deyişce, söyleyiş ve anlayış cihetiyle daha sağlamdır ❁ kelâm daha iyi söylenir ve duyulur, gürültüler kesilmiş bulunacağı cihetle kıraat ve tefekkür, mütalaa ve tezekkür, [5430] söylenen ve dinlenen söz daha sağlam olur. {اِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحاً طَوٖيلاًۜ} Çünkü senin için gündüzün uzun bir yüzüş (bir sebâhat) var ❁ burada "sebh" (yüzmek) iki vech ile tefsir edilmiştir.

Birisi: "Yeryüzünde hareket, meşgul edecek, kıraat ve ibadete mâni' işler vardır. Onların arasında geceki huzur ve neş'e olmaz" demektir.

İkincisi de "diğer havâyicini ve mühim işlerini görecek müsâid bir zaman vardır" demek olur.

Üçüncü bir mâna da: "Bu kıyam ile me'mur olduğun gecenin bir gündüzü gelecektir ki sen o zaman uzun bir nezâhete ve temizliğe ereceksin" meâlinde istikbal için bir tebşir olur. وَالصُّبْحِ اِذَٓا اَسْفَرَ [el-Müddessir 74/34] gibi. İşte enfüsî, âfâkī bu sebeplerden dolayı ilerisi için hazırlanmak üzere gece kalk ve tertil ile Kur'an oku {وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ} ve Rabbinin ismini zikret ❁ gece ve gündüz an. Ki tesbih ve tehlil, tekbir, temcid, tevhid, namaz, Kur'an okumak, ilim tâlimi, Allah için nasihat ve irşad gibi Resûlullah'ın gece ve gündüz bütün saatlerinde meşgul olduğu şeyler bunda dâhildir. {وَتَبَتَّلْ اِلَيْهِ تَبْتٖيلاًۜ} Ve O'na, yani Rabbine tebtil ile tebettül eyle[1] ❁ kendini her şeyden çekerek Rabbine çekil, ihlâs ile O'nun emr ü tâatine meşgul ol, içinde yüzdüğün dünya meşâgil ve makāsıdı, alâkası gönlünü asla işgal etmesin.

1 M (ilk baskı): "ile".

"**Tebettül**" lügatta kat' etmek, kesmek demektir. Nitekim ibadette Allah'a inkıtâ'ından dolayı Hazret-i Meryem'e "Betûl" denilmiştir. Erkeklere rağbeti olmayan kadına da "betûl" denilir.

"**Tebtîl**" iyice ve tamamıyla kesmek, "tebettül" çalışarak kesilip çekilmektir. Râzî der ki: وَتَبَتَّلْ اِلَيْهِ تَبَتُّلًا yahut [5431] بَتِّلْ نَفْسَكَ تَبْتِيلًا buyurulmayıp وَتَبَتَّلْ اِلَيْهِ تَبْتِيلًا buyurulması ince bir mânayı ifade eder. Şöyle ki asıl maksud bizzat tebettüldür. Tebtil ise tasarruftur. Tasarruf ile meşgul olan Allah'a mütebettil olmaz. Zira Allah'ın gayrıyla meşgul olan Allah'a inkıtâ' etmiş olmaz. Lâkin tebettül husûle gelmek için de evvelâ tebtil lâzımdır. Nitekim وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا [el-Ankebût 29/69] buyurulmuştur. Onun için,

Evvelâ, maksûd^un bizzat olan tebettülü sonra da onun şartı olan tebtîli zikreylemiştir."[1] Zikrin ve tebettülün "Rab" ismine ta'alluk ettirilmesi de evvelâ mahluk ve merbubdan kat'-ı nazar edip Hâlık teâlâ'nın ahkâm-ı rubûbiyetine, enfüsî ve âfâkī tedbir ve tasarrufu esrârını mülâhazaya dalmak,

Sâniyen, fiilden fâile, hükümden hâkime teslîm-i nefs eylemek mânasına işarettir. Ondan dolayı tavzih ile buyuruluyor ki: O senin Rabbin {رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ} bütün maşrık ve mağribin Rabbidir ۞ Rabbü'l-âlemîn'dir. Âlemde gerek parlayan gerek sönen her şeyin her hususta rabbi, müdebbiri, mürebbîsi, mâliki O'dur. Parlatan O, söndüren de O'dur. Herkes gerek bilsin gerek bilmesin bütün cihan O'nun taht-ı rubûbiyetindedir. {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} O'ndan başka ilâh yoktur. ۞ Kemâl-i mahabbet ile sevilip gönül verilecek ve ibadet edilecek, emrine teslim olunacak O'ndan başka mâbud yoktur. Mâbud ancak O'dur. Şuurların kavrayabildiği ve kavrayamadığı bütün emellere muradlara

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 687:

الواجب أن يقال: وتبتل إليه تبتلا أو يقال: بتل نفسك إليه تبتيلا، لكنه تعالى لم يذكرهما واختار هذه العبارة الدقيقة وهي أن المقصود بالذات إنما هو التبتل فأما التبتيل فهو تصرف والمشتغل بالتصرف لا يكون متبتلا إلى الله لأن المشتغل بغير الله لا يكون منقطعا إلى الله، إلا أنه لا بد أولا من التبتيل حتى يحصل التبتل كما قال تعالى: «والذين جاهدوا فينا لنهدينهم سبلنا» فذكر التبتل أولا إشعارا بأنه المقصود بالذات وذكر التبتيل ثانيا إشعارا بأنه لا بد منه ولكنه مقصود بالغرض.

hâkim ancak O'dur. Başkasından ummak beyhûdedir, rubûbiyet de O'nun, ulûhiyet de O'nundur. {فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا} Onun için ancak O'nu vekil tut ❁ bütün işlerini O'nun görmesini iste, şuûrî dileklerin hepsinde O'nun emr ü hükmünce yürü. O'na dayan, ne senin kendinin ne de başkalarının[1] arzusuna göre yürüme, O'nun her hususta irade [5432] ve kudreti nâfizdir. Hâlbuki O'nun hükmüne uymayan her fikr ü emel bâtıldır. O senin bütün umûrunu ıslah ve tanzîme ve sana husumet edecek olanların haklarından gelmeye kâfîdir.

İnsanların en mühim işleri esas itibariyle iki emre münhasırdır. Birisi Allah ile olan muameleleri keyfiyeti, birisi de halk ile olan muameleleri keyfiyetidir. Evvelki kısım daha mühim olduğu için sûrenin evvelinden buraya kadar ona müte'allik olan esaslar beyan olunduktan sonra ikinci kısım için de buyuruluyor ki: Onu vekil tut {وَاصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ} ve ağyârın diyeceklerine sabreyle {وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا} ve onları bir hecr-i cemîl ile terket ❁ şimdilik hâllerine bırak.

"**Hecr-i Cemîl**" kalben ve fikren onlardan uzak durup fiillerinde onlara uymamakla beraber kötülüklerine karşılık vermeye kalkışmayıp müsamaha ve idare ve güzel ahlâk ile hüsn-i muhalefet etmektir, ki bunun nazîri فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ وَعِظْهُمْ [en-Nisâ 4/63], وَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ [el-A'râf 7/199],[2] سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ [el-Kasas 28/55] âyetleridir. Râzî der ki: "Bir kısım müfessirler bu âyetin kıtal emrinden evvel nâzil olup sonra kıtal emriyle nesholunduğuna kāil olmuşlar. Diğer kısım ise bunun kabûle daha ziyade da'î olan husûsâtta Allah'ın iznine tutunmak olduğunu ve bu gibilere nesih vârid olmayacağını söylemişlerdir ki esah olan budur."[3] "Amma onlar o kötülüklerinde devam etsinler gitsinler mi?" diye kalbe bir ukde gelmemek ve bunun her hâlde muvakkat olacağı anlatılmak için de buyuruluyor ki: {وَذَرْنِي وَالْمُكَذِّبِينَ اُولِي النَّعْمَةِ وَمَهِّلْهُمْ قَلِيلًا}

---

1 H: "başkasının".
2 H, F, M ve B +"فَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 689:
قال المفسرون: هذه الآية إنما نزلت قبل آية القتال ثم نسخت بالأمر بالقتال، وقال آخرون: بل ذلك هو الأخذ بإذن الله فيما يكون أدعى إلى القبول فلا يرد النسخ في مثله وهذا أصح.

Ve bana bırak o nimetler içinde zevk ederek yumuşak yaşamak isteyen refah sâhibi münkirleri ve mühlet ver onlara biraz. ❁ *Keşşâf*'ın beyânı vechile nûn'un [5433] fethiyle "na'me", Fâtiha'da da geçtiği üzere "ni'metle tena"um" tereffüh, kesriyle "ni'me" in'âm, zammıyla "nu'me" meserret mânasınadır.[1] أُولِى النَّعْمَةِ Refah sâhipleri, zevkine düşkün kimseler demektir ki Kureyş'in sanâdîdi böyle idiler. Lisânımızda da mâlumdur ki "sen onu bana bırak" demek, "ben onun tamamen hakkından gelirim" demektir. Yani sen yorulma, merak etme, onları sırf benimle bırak ve acele etme, onlara çok değil biraz mühlet ver ben[2] onların tamamen haklarından gelmeye ve cezâlarını vermeye kâfîyim. {اِنَّ لَدَيْنَا} Çünkü Bizim yanımızda ❁ sende olmayan ve başkalarının yanında bulunmayan {اَنْكَالاً} nice tomruklar ❁ görülmedik ağır ağır bukağılar {وَجَحِيماً } ve şiddetli salgın bir ateş var {وَطَعَاماً ذَا غُصَّةٍ} ve boğaza duran bir taâm ❁ zakkum, gıslîn, darî' gibi ki boğaza girdi mi ne yutulur ne çıkarılabilir. {وَعَذَاباً اَلِيماً} Ve her acıdan elim, dayanılmaz bir azab vardır. ❁ Rivayet olunuyor ki, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bu âyeti okuyunca haykırmıştı.[3] Ve Hasan-ı Basrî bir gün oruçlu iken akşam iftar edeceği sıra kendisine bir yemek getirilmişti, tam o lahzada bu âyet zihnine geliverdi, "yemeği kaldırın" dedi. İkinci akşam konuldu, yine hatırına geldi, yine "kaldırın" dedi. Üçüncü gece yine öyle, Sâbit-i Bünânî'ye[4] ve Yezîd-i Dabbî'ye ve Yahyâ el-Bekkâ'ya haber verildi, onlar geldiler, nihâyet biraz sevik şerbeti içmeyince bırakmadılar.[5]

Râzî der ki: "Bu dört mertebeyi rûhânî ukūbete haml ile anlamak da mümkindir. 'Enkāl' nefsin cismânî alâkalar ve bedenî lezzetler kaydında

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 640:

النعمة –بالفتح– التنعم، وبالكسر: الإنعام، وبالضم: المسرّة.

2 B -"ve acele etme, onlara çok değil biraz mühlet ver ben".

3 Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 26; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 691; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 640:

عن حمران بن أعين أن النبي صلى الله عليه وسلم قرأ «إن لدينا أنكالا وجحيما وطعاما ذا غصة وعذابا أليما» فصعق.

4 M: "benanîye".

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 641. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 518:

وعن الحسن: أنه أمسى صائما فأتي بطعام فعرضت له هذه الآية فقال: ارفعه ووضع عنده الليلة الثانية فعرضت له فقال: ارفعه وكذلك الليلة الثالثة فأخبر ثابت البناني ويزيد الضبي ويحي البكاء فجاءوا فلم يزالوا به حتى شرب شربة من سويق.

bağlanıp kalmasıdır. Çünkü o dünyada bunlara mahabbet ve rağbet melekesini kazanmış olduğu için bedenden sonra hasret ve kaygısı artar. Kesb âletleri [5434] harab olmuş kalmamış bulunduğu için o meleke onun halâs olup da rûh ve safâ âlemine geçmesine mâni' engeller, tomruklar hâlini alır. Sonra o rûhânî bağlantılardan rûhânî ateşler[1] çıkar. Çünkü nefsin bedenî ahvâle şiddetli meyli ile beraber onlara ermeye imkân bulamaması[2] -bir kimse pek ziyade rağbet ü iştiyak ile[3] aradığı bir şeyi bulamadığı zaman gönlünün yanması gibi- şiddetli bir rûhânî yanışı îcab eder ki işte o "cahîm"dir. Sonra da o mahrumiyet gussalarını ve firak elemlerini yutmakla uğraşır ki işte "ta'âmen zâ-gussa"dır. Daha sonra da o bu ahvâl sebebiyle nûr-i ilâhînin tecellîsinden ve mukaddesler silkine dizilmekten mahrum kalır ki bu da hepsinden şiddetli olan azâb-ı elîmdir." Râzî bunları söyledikten sonra bilhassa şu ihtârı da unutmayıp der ki: "Sözüm yanlış anlaşılmasın, ben âyetten murad yalnız bu rûhânî mânalardır demek istemiyorum. Diyorum ki âyet hem cismânî dört mertebenin husûlünü hem de rûhânî dört mertebenin husûlünü ifade eder ve ikisine de hamli mümteni' olmaz. Her ne kadar lafız, merâtib-i[4] cismâniyeye nazaran hakikat, merâtib-i[5] rûhâniyeye nazaran meşhur mecâz-ı müte'âref ise de."[6] Yani umûm-ı mecaz ile hakikat ve mecazın cem'i veya işaret ve delâlet sahihtir. Buna karîne ise sûrenin başından beri gelen beyânâtın yalnız cismâniyete münhasır olmaması ve elem ü gussanın cismâniyetten ziyade rûhâniyet işi olmasıdır. Çünkü rûh ile

1 H: "ateşlere".
2 H: "bulunmaması".
3 H, M ve B -"pek ziyade rağbet ü iştiyak ile".
4 B: "mertebe-i".
5 B: "mertebe-i".
6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 689-690:
واعلم أنه يمكن حمل هذه المراتب الأربعة على العقوبة الروحانية، أما الأنكال فهي عبارة عن بقاء النفس في قيد التعلقات الجسمانية واللذات البدنية، فإنها في الدنيا لما اكتسبت ملكة تلك المحبة والرغبة فبعد البدن يشتد الحنين، مع أن آلات الكسب قد بطلت فصارت تلك كالأنكال والقيود المانعة له من التخلص إلى عالم الروح والصفاء، ثم يتولد من تلك القيود الروحانية نيران روحانية، فإن شدة ميلها إلى الأحوال البدنية وعدم تمكنها من الوصول إليها يوجب حرقة شديدة روحانية كمن تشتد رغبته في وجدان شيء، ثم إنه لا يجده فإنه يحترق قلبه عليه فذاك هو الجحيم، ثم إنه يتجرع غصة الحرمان وألم الفراق، فذاك هو المراد من قوله: «وطعاما ذا غصة» ثم إنه بسبب هذه الأحوال بقي محروما عن تجلي نور الله والانخراط في سلك المقدسين... واعلم أني لا أقول المراد بهذه الآيات هو ما ذكرته فقط، بل أقول إنها تفيد حصول المراتب الأربعة الجسمانية وحصول المراتب الأربعة الروحانية، ولا يمتنع حمله عليهما وإن كان اللفظ بالنسبة إلى المراتب الجسمانية حقيقة وبالنسبة إلى المراتب الروحانية مجازا متعارفا مشهورا.

alâkası olmayan cemâdın yanışında azab tasavvur olunmaz. Onların ne vakit olacağına gelince {يَوْمَ تَرْجُفُ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ} yani o gün ki Arz ve dağlar sarsılacak {وَكَانَتِ الْجِبَالُ} ve o sivrilip duran dağlar {كَثِيباً مَهِيلاً} erimiş kum yığınına dönecek ❁ Arz düpedüz olacak. Burada eriyen dağlar olacağı anlaşılıyor ki bu inkılâbda hepsi sarsılmakla beraber bilhassa kodamanların yıkılacağına işaret vardır (*Sûre-i Hâkka'ya bak*).

[5435] Buraya kadar hitab[1] Peygamber'e idi. Peygamber'i bu suretle ihzardan sonra ilk evvel sebeb-i nüzûl olan Mekke müşrikleri dâhil olmak üzere münkirlere hitâben risâlet-i Muhammediyeyi ilan için buyuruluyor ki: {اِنَّا اَرْسَلْنَا اِلَيْكُمْ رَسُولاً} Haberiniz olsun Biz size bir resul gönderdik ❁ Allah'ın emirlerini tebliğ eyleyecek. {شَاهِداً عَلَيْكُمْ} Üzerinize şâhid ❁ kendisine karşı yaptıklarınıza şâhid olarak küfürlerinize, tekziblerinize o kıyamet günü aleyhinizde şehadet edecek {كَمَا اَرْسَلْنَا اِلٰى فِرْعَوْنَ رَسُولاً} Firavun'a bir resul gönderdiğimiz gibi ❁ o Mûsâ idi. Bu teşbihte üç mâna vardır.

Birisi, Sûre-i Bakara'da ve Sûre-i Saf'ta geçtiği üzere Tevrat'ta Hazret-i Mûsâ'ya hitâben âhir zaman Peygamberi hakkında "senin gibi bir resul" diye haber verilmiş olan resûlün bu Peygamber olduğunu beyandır.

İkincisi, o vakit Mekke Cumhuriyeti'ni idare eden müşriklerin Firavun gibi zulüm ve istibdadlarına işarettir.

Üçüncüsü de netice olan şu inzârı anlatmaktır: {فَعَصٰى فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ} Ki Firavun o resûle isyan etti {فَاَخَذْنَاهُ اَخْذاً وَبِيلاً} de Biz o Firavun'u vahim bir tutuşla tuttuk alıverdik ❁ Firavun öyle olunca {فَكَيْفَ تَتَّقُونَ اِنْ كَفَرْتُمْ} o hâlde siz nasıl korunabilirsiniz eğer küfrederseniz? {يَوْماً يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيباً} O gün ki[2] yeni doğmuş çocukları ak saçlı kocalara çevirir ❁ o kadar korkunç, o kadar şiddetli acı bir gün, çünkü meseldir, gam ve keder saçlar ağartır. Ma'âmâfîh bunda o [5436] günün gelmesine, yeni neslin ihtiyarlık çağına girecekleri bir zaman kadar[3] müddet bulunduğuna ve

1 B +"Hazret-i".
2 H, M: "günkü".
3 H +"bir".

batından batna inkılâbâta bir işaret dahi olabilir. {اَلسَّمَٓاءُ مُنْفَطِرٌ بِهٖ} O gün ki semâ onunla çatlayacaktır. ❁ O öyle dehşetli bir gün ki yalnız dağlar erimek, çocuklar kocalmakla kalmayacak, o yüksek semâ bile yarılıp ayrılacak, emr-i ilâhî vârid olup yeni bir âlem kurulacak. "Böyle şey olur mu?" denilmesin {كَانَ[1] وَعْدُهُ مَفْعُولاً} Allah'ın vaadi yapılagelmiştir. {اِنَّ هٰذِهٖ[2]} İşte bu ihtar, bu inzarları ihtivâ eden bu âyetler {تَذْكِرَةٌ} bir tezkire ❁ bir öğüt ve nasihati tazammun eden bir tebliğdir. {فَمَنْ شَٓاءَ اتَّخَذَ اِلٰى رَبِّهٖ سَبِيلاً} Artık dileyen Rabbine bir yol tutar ❁ o günün şiddet ve dehşetinden korunmak ve Rabbine selâmetle ermek için iman ve itaat ve hüsn-i amelle Allah'a tekarrub etmeye çalışır.

اِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ اَنَّكَ تَقُومُ اَدْنٰى مِنْ ثُلُثَيِ الَّيْلِ وَنِصْفَهُ وَثُلُثَهُ وَطَٓائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَكَۜ وَاللّٰهُ
يُقَدِّرُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَۜ عَلِمَ اَنْ لَنْ تُحْصُوهُ فَتَابَ عَلَيْكُمْ فَاقْرَؤُا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِۜ عَلِمَ اَنْ
سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضٰىۙ وَاٰخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِى الْاَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللّٰهِۙ وَاٰخَرُونَ يُقَاتِلُونَ
فِى سَبِيلِ اللّٰهِۘ فَاقْرَؤُا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُۙ وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَاَقْرِضُوا اللّٰهَ قَرْضاً
حَسَناًۜ وَمَا تُقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللّٰهِ هُوَ خَيْراً وَاَعْظَمَ اَجْراًۜ وَاسْتَغْفِرُوا
اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٢٠﴾

[5437] **Meâl-i Şerîfi**

Fi'l-hakīka Rabbin biliyor ki sen muhakkak gece üçte ikisine yakın ve yarısı ve üçte biri kalkıyorsun, beraberindekilerden de bir tâife; hâlbuki geceyi gündüzü Allah takdir eder. Bildi ki siz onu bundan öte başaramazsınız, onun için size lutf ile ircâ'-ı nazar buyurdu. Bundan böyle Kur'an'dan ne kolay gelirse okuyun. Bildi ki içinizden hastalar olacak, diğer birtakımları Allah'ın fazlından bir kâr aramak üzere yeryüzünde yol tepecekler[3], diğer birtakımları da Allah yolunda

1 H, F, M ve B: "وكان".
2 H ve B: "هذا".
3 F: "ayak vuracaklar".

çarpışacaklar,[1] o hâlde ondan ne kolay gelirse okuyun ve namazı kılın ve zekâtı verin ve Allah'a karz-ı hasen takdim edin, kendilerinizin hesâbına hayr olarak her ne de[2] takdim ederseniz onu[3] Allah yanında daha hayırlı ve ecirce daha büyük olarak bulacaksınız. Hem de Allah'a istiğfar edin, şüphesiz ki Allah Gafûr'dur Rahîm'dir (20).

{اِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ} ❁ Bâlâda geçtiği üzere bu âyetin sonradan nâzil olup sûrenin evvelindeki kıyâm-ı leyl emrini tahfif ve ta'dîl etmiş olduğunda ittifak vardır. Ancak yine Mekke'de mi yoksa sonradan Medine'de mi nâzil olduğunda ve tahfif ve neshin keyfiyetini tâyinde ihtilâf edilmiştir. Hazret-i Âişe'den bu âyetin يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ. قُمِ الَّيْلَ'den sekiz ay sonra nâzil olup baştan farîza gibi yazılmış olan kıyâm-ı leyli farza ircâ' ederek ziyadesini nesh etmiş ve tetavvu'a bırakmış olduğuna dair de bazı rivayet vardır.[4] Lâkin İbn Cerîr'in kaydettiği bu rivayetin zâhirine [5438] nazaran bütün sûrenin Medenî olması lâzım geliyor. Hâlbuki sûrenin evveli Mekkî olmasında ihtilâf görülmüyor, İbn Abbas'tan da: "Müzzemmil'in evvelindeki قُمِ الَّيْلَ[5] اِلَّا قَل۪يلًا mü'minlere çok meşakkatli idi, şehr-i Ramazanda kıyamları gibi kāim oluyorlardı, sonra tahfif olundu[6]. Allah teâlâ merhamet buyurdu da ondan sonra عَلِمَ اَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضٰىۙ وَاٰخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْاَرْضِ ilâ kavlihi فَاقْرَؤُا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ inzâl buyurdu, elhamdulillah genişletti de daraltmadı. Evveli ile âhiri arasında bir sene kadar olmuştu."[7] Katâde'den: "يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ nâzil oldu, bir sene veya

1 H -"diğer birtakımları da Allah yolunda çarpışacaklar".
2 F -"de".
3 H -"onu".
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 678:

عن عائشة قالت: كنت أجعل لرسول الله صلى الله عليه وسلم حصيرا يصلي عليه من الليل فتسامع به الناس فاجتمعوا فخرج كالمغضَب وكان بهم رحيما فخشي أن يُكتب عليهم قيام الليل فقال: «يا أيها الناس اكْلُفوا من الأعمال ما تطيقون، فإن الله لا يَمَلُّ من الثواب حتى تملوا من العمل وخير الأعمال ما دمتم عليه» ونزل القرآن: «يا أيها المزمل قم الليل إلا قليلا نصفه أو انقص منه قليلا أو زد عليه» حتى كان الرجل يربط الحبل ويتعلق فمكثوا بذلك ثمانية أشهر فرأى الله ما يبتغون من رضوانه فرحمهم فردهم إلى الفريضة وترك قيام الليل.

5 F, M ve B: "قيام ليل".
6 H: "oldu".
7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 678-679:

سمعت ابن عباس يقول: لما نزل أوّل المزمل، كانوا يقومون نحوًا من قيامهم في رمضان، وكان بين أوّلها وآخرها قريب من سنة.

عن ابن عباس في قوله: «قُمِ اللَّيْلَ إلا قَلِيلا نِصْفَهُ أَوِ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلا أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلا» فأمر الله نبيه والمؤمنين بقيام الليل إلا قليلا فشقّ ذلك على المؤمنين ثم خفَّف عنهم فرحمهم وأنزل الله بعد هذا: «عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَى وَآخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الأَرْضِ...» إلى قوله: «فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ» فوسع الله وله الحمد ولم يضيق.

iki sene kıyam ettiler, o derece ki ayakları ve sâkları şişerdi, nihâyet, فَاقْرَؤُا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ nâzil oldu. Nâs istirâhat etti."[1] Hasan'dan: "يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ âyeti nâzil olunca müslimler[2] bir sene kıyam ettiler, kimi tâkat getirdi kimi getiremedi[3], nihâyet ruhsat nâzil oldu. Elhamdülillah farîzadan[4] sonra tetavvu'."[5] Abd b. Humeyd'in, Ya'kūb, Ca'fer tarîkiyle[6] Sa'îd'den rivayetinde ise "Allah teâlâ Peygamberine يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ indirdiğinde Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bu hâl üzere on sene kaldı, gece Allah'ın emri vechile kalkardı, ashabından bir tâife de onunla beraber kāim olurlardı. Allah teâlâ on seneden sonra اِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ اَنَّكَ تَقُومُ اَدْنٰى مِنْ ثُلُثَيِ الَّيْلِ وَنِصْفَهُ وَثُلُثَهُ وَطَٓائِفَةٌ مِنَ الَّذ۪ينَ مَعَكَ ilâ kavlihi وَاَق۪يمُوا الصَّلٰوةَ indirdi, on seneden sonra tahfif buyurdu."[7]

Birtakımları da bu اِنَّ رَبَّكَ âyetinin Medenî olduğuna kāil olmuşlardır. Ebû Hayyân buna "cumhur kavli" demiş[8] ise de öyle de görülmüyor. Deniliyor ki buna Medenî diyenler, bu âyette, وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ emrinin bulunmasını nazar-ı i'tibâra almışlar, zekât Medine'de farz kılınmış olduğu için bu âyetin de Medenî olması lâzım gelir demişlerdir. Buna cevâben ise Medine'de farz kılınan asl-ı[9] zekât olmayıp Sûre-i Berâe âyeti mûcebince masriflerin, nasiblerin tâyini olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Mekkî olan sûrelerde de esas itibariyle zekâta dair âyetler bulunduğu inkâr olunamaz. Bizim kanaatimizce bu âyetin Medenî [5439] olduğunu

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 679, 699:

عن قتادة «قُمِ اللَّيْلَ إلا قَلِيلا» قاموا حولا أو حولين حتى انتفخت سوقهم وأقدامهم فأنزل الله تخفيفا بعد في آخر السورة.

عن أبي عبد الرحمن، قال: لما نزلت: «يَاأَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ» قاموا بها حولا حتى ورمت أقدامهم وسوقهم حتى نزلت: «فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ» فاستراح الناس.

2 B: "müslümanlar".

3 M ve B: "getirmedi".

4 H: "farzdan".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 680:

عن الحسن، قال: الحمد لله تطوّع بعد فريضة.

6 H: "kıraatiyle".

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 679:

حدثنا ابن حميد قال: ثنا يعقوب عن جعفر عن سعيد قال: لما أنزل الله على نبيه: «يَاأَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ» قال: مكث النبيّ صلى الله عليه وسلم على هذا الحال عشر سنين يقوم الليل كما أمره الله وكانت طائفة من أصحابه يقومون معه فأنزل الله عليه بعد عشر سنين: «إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَى مِنْ ثُلُثَيِ اللَّيْلِ وَنِصْفَهُ وَطَائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَك...» إلى قوله: «وَأَقِيمُوا الصَّلاةَ» فخفَّف الله عنهم بعد عشر سنين.

8 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 311:

وقال الجمهور: هي مكية إلا قوله تعالى: «إن ربك يعلم» إلخ، فإنه نزل بالمدينة.

9 M: "asıl".

andıran bir karîne daha vardır; وَاٰخَرُونَ يُقَاتِلُونَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ fıkrasıdır. Çünkü bunda fî-sebîlillah kıtâle izin mânası vardır. Hâlbuki kıtâle izin Medenî olduğunda ittifak vardır. Gerçi bunda mukātele edin veya me'zunsunuz denilmiyor, mukātele edecekler veya edenler olacak diye haber veriliyor. İstikbâle ait olsa da fi'l-hâl neshin esbâbından sayılması ve sarâhaten mevzû'-i bahis edilmesi ihzârî mâhiyette olsun bir izne delâlet etmekten de hâlî kalmıyor. Hâlbuki buradan başka Mekkî bir âyette kıtalden sarâhaten bahsedilmemiş bulunmasına nazaran bunun Medenî olması bize zekât fıkrasından daha vâzıh görünüyor. Müfessirîn ise bundan bahsetmemiş, yalnız zekât emri dolayısıyla ihtilâf nakleylemişlerdir. Bütün bunları mülâhazadan sonra şu kanaat hâsıl oluyor ki bu âyetin hepsi değilse bile lâekal bir iki cümlesi Medenî olmak gerektir. Ma'amâfîh herhangisi olursa olsun bu âyet sûrenin başındaki gece kıyâmı emrinin şiddetini, mikdârını tahfif etmiş, beş vakit namaz farz kılındıktan sonra akşam, yatsı gece kıyâmı cümlesinden kalarak teheccüdün[1] vücûbu nedbe tehavvül eylemiştir.

Buyuruluyor ki: Fi'l-hakīka Rabbin biliyor ki {اَنَّكَ تَقُومُ اَدْنٰى مِنْ ثُلُثَيِ الَّيْلِ وَنِصْفَهُ وَثُلُثَهُ} sen muhakkak, gecenin sülüsânına yakın ve nısfı ve sülüsü kāim oluyorsun ❁ demek ki a'zamî kıyam müddeti sülüsândan biraz eksik (اَوْ زِدْ), vasatîsi nısf[2], asgarîsi (اَوِ انْقُصْ) sülüs[3] oluyordu. Bu kıraatte نِصْفَهُ وَثُلُثَهُ mansub olarak اَدْنٰى üzerine ma'tuftur.

"**Ednâ**" yakın veya ekal demektir. Nâfi', Ebû Amr, İbn Âmir, Ebû Ca'fer, Ya'kūb kıraatlerinde ise ثُلُثَيِ üzerine atıf ile mecrur okunur. Buna göre mâna: "Sen gecenin sülüsânından ve nısfından ve sülüsünden az kalkıyorsun" demek olur. Bu surette a'zamîsi sülüsândan[4] az, nısf veya biraz fazla, vasatîsi nısıftan az sülüs, asgarîsi de [5440] sülüsten az, rubu' miktarıdır. Şu hâlde on iki saatlik bir gecede ekalli üç veya dört saat, ortası dört veya beş saat, en fazlası da altı veya yedi saat

1 B +"kalarak teheccüdün".
2 M: "nısfı".
3 H: "sülüsü".
4 H: "sülüsünden".

kalkılıyormuş demek olur. {وَطَٓائِفَةٌ مِنَ الَّذ۪ينَ مَعَكَ} Sen de kalkıyorsun seninle beraber olanlardan bir tâife de ۞ yani ashabından bir cemaat de kalkıyor, demek ki hepsi değil, demek ki hepsine farz değildi veya hepsi dayanamıyordu. {وَاللّٰهُ يُقَدِّرُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ} Geceyi de gündüzü de Allah takdir eder. -İkisinin de hakīkī mikdârını ancak[1] O biçer ve O bilir ve O bütün zamanı bilir.- {عَلِمَ} İlm-i ezelîsiyle bilmiştir ki {اَنْ لَنْ تُحْصُوهُ} siz onu, o gecenin takdîrini ihsâ edemezsiniz. ۞ Bunda iki mâna vardır. Birisi her gecenin saatlerini bütün küsûrâtıyla ale's-seviyye ve tamamen sayacak vechile takdir edemezsiniz. Çünkü gece ve gündüz ihtilâf eder. Kesirler takdîr-i beşerin fevkinde nâmütenahiye gider, uyku hâlinde ise temyiz bulunmaz. Bundan dolayı bu emri tamamen[2] yerine getirmek hepinizin yapabileceği bir iş olmamakla beraber sen ve bazı ashabın gibi yapacak olanlarınız da ihtiyat olmak için fazlasını tutarak zahmetler, meşakkatler çekersiniz. "İhsâ", zamirinin "takdîr"e ircâ'ıyla *Keşşâf*'ın[3] ve birçoklarının ihtiyar ettiği bu mâna haddizâtında doğru olmakla beraber bu yalnız istikbâle ait değil, emrin bidâyetinde de böyle olduğu cihetle bu ilme nazaran ibtidâ-i emrin pek yerinde olmamış olması gibi yanlış bir düşünce hatıra getirebilir. Bunun için تُحْصُوهُ zamirini Taberî'nin[4] rivayeti vechile[5] "kıyâm"a ircâ' ederek takdir ve ihsâyı şu mâna ile anlamak daha sade ve pürüzsüzdür: Daha ileride hepiniz bu kıyâmı tamamıyla başaramazsınız[6], başa çıkaramazsınız. Geceyi gündüzü, zamanların hâl ve istikbalde bütün tehavvülâtını takdir eden ve bilen Allah sizin bu gece kıyâmını ileriye [5441] doğru hepinizin tamamıyla îfâya tâkat getiremeyeceğinizi, başaramayacağınızı ezelden bilmiş ve o

---

1 H -"ancak".
2 B -"tamamen".
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 643:
والضمير في «لَنْ تُحْصُوهُ» لمصدر يقدّر، أى علم أنه لا يصح منكم ضبط الأوقات ولا يتأتى حسابها بالتعديل والتسوية إلا أن تأخذوا بالأوسع للاحتياط وذلك شاق عليكم بالغ منكم.
4 B: "Taberânî".
5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 697:
وقوله: «عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصُوهُ» يقول: علم ربكم أيها القوم الذين فرض عليهم قيام الليل أن لن تطيقوا قيامه «فَتَابَ عَلَيْكُمْ» إذ عجزتم وضعفتم عنه ورجع بكم إلى التخفيف عنكم.
6 F, M ve B: "başarmazsınız".

suretle kıyam emrini verirken de bunu bilerek haddizâtında muvakkat olmak üzere ibtidâen sûrenin başında işaret edildiği vechile ilerisi için bir hazırlık mâhiyetinde olarak vermiş, şimdiye kadar o ihzar yapılmış, bundan sonra ise işin genişlemesi ve ta'mîmi maksud ve hepinizin o zor kıyâmı hakkıyla yapamayacağı da ind-i ilâhîde mâlum bulunmuş olduğundan onun ta'dîl ve tahfîfi zamanı gelmiştir.[1] {فَتَابَ عَلَيْكُمْ} Onun için Allah sizlere ilm ü lutfuyla yeniden nazar buyurdu ❁ tevbe ve salâh ile müracaat edenlere tevbelerinin kabûlüyle tekrar nazar ve merhamet buyurduğu gibi sizlere de yeniden lütuf ve merhametiyle nazar buyurdu. O ağır kıyâmın ağırlığını neshedip kolaylaştırarak yeniden şu emri verdi: {فَاقْرَؤُا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ} Bundan böyle Kur'an'dan kolay geleni okuyun ❁ gece kıyâmından, kıraatten büsbütün vazgeçin değil, asl-ı kıyam emri nesholunmuyor; yine kalkın, fakat nısfı veya daha azı veya daha çoğu mikdarlarıyla ve uzun uzadıya tertil kaydıyla mukayyed olmayarak Kur'an ve kıraat denilebilmek şartıyla ne mikdar kolayınıza gelirse o kadar okuyun, o kadar kıyam edin.

Burada zikri lâzım üç mesele vardır: Birincisi "kıraat"; bunda iki kavil vardır. Müfessirînden birçokları demişlerdir ki قُمِ الَّيْلَ emrine tam tekabül edebilmek için burada "kıraat"ten murad namazdır. Kıraat namazın erkânından olduğu için cüz zikrolunup kül murad olunmuştur. Nitekim kıyam, rükû', sücud her biriyle de böyle namazdan tâbir olunur. Buna göre mâna "gece namazından kolayınıza geldiği kadar kılın" demektir. [5442] Namaz mânası murad olunmak hasebiyledir ki evvelki zor olan kıyâm-ı leyl neshedilmiş, onun yerine kolayı emrolunmuş olur[2]. Buna akşam ve yatsı namazları diyenler olmuş, teheccüdün vücûbu nesholunup tetavvu' ve ihtiyâra bırakıldığını söyleyenler olmuştur. Fi'l-vâki' bu kıraatte namaz veya kıyam kaydı gözetilmediği surette قُمِ الَّيْلَ اِلَّا قَلٖيلًا emrindeki zorluğun Kur'an'dan kolay geleni okumakla tahfif veya nesholunması lâzım gelmez. Olsa olsa bu emir yalnız وَرَتِّلِ الْقُرْاٰنَ تَرْتٖيلًا

---

1 Burada "ihsâ"nın nefyi mâzîye değil, istikbâle ta'alluk ettirilmiştir. Mâzî sîgasıyla مَا أَحْصَيْتُمْ buyurulmamış, nefy-i istikbal sîgasıyla لَنْ تُحْصُوهُ buyurulmuştur [Müellifin notu].

2 H: "emrolunmuştur".

emrine tekabül etmiş olur. Hâlbuki bu âyetin siyâkı tahfif içindir. Teyessür de buna delâlet eder demek olur. Mecaza dâî ve karîne bu demek olur. Ancak bu surette "Kur'an" ismi de اِنَّ قُرْاٰنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا [el-İsrâ 17/78] gibi kıraat mânasına masdar olarak "salât"tan mecaz olmak ve kıraatin kolaylığı da bi'l-ibâre değil, erkânından bulunduğu namazın kolaylığı dolayısıyla mülâhaza edilmek iktizâ eder. Bunlar ise zâhirin pek hilafınadır. Bunun için hem Kur'an ve kıraatin hakikat mânası muhafaza edilmek hem de namaz mânası gözetilmek için قُمِ الَّيْلَ'de قُمْ اِلَى الصَّلَاةِ takdîrinde namaza kalkmak mânasıyla mevzû'-i bahis olan kıyâmı فا'ların terettübü karînesiyle burada da "kıraat"e kayd olarak mülâhaza etmek kâfîdir ki mâna فَاقْرَؤُا فِي الْقِيَامِ أَي الصَّلَاة مَا تيَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ yani "namazda Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun, o kadar kâfîdir" demek olur. Ve tahfif fahvâ-yı kelâmdan anlaşılmış olur. Diğer bir kısım müfessirîn ise فَاقْرَؤُا gece namazla değil, aynen Kur'an kıraatiyle emirdir. Binâen'aleyh her gece lâekal elli âyet okumalı[1] demişlerdir.

İkincisi, emrin zâhiri yine vücub içindir. Yani gece kıyam ve kıraat yine farz, ancak evvelki gibi ihsâ edilemeyecek vechile çok olmak şart değil, kolayına geldiği kadar demektir. Bu surette bunun da neshi ikinci فَاقْرَؤُا ve اَقِيمُوا الصَّلٰوةَ emirleriyle vâki' olmuş olur. Murad yalnız kırâat-i Kur'an olduğuna göre de her gece biraz Kur'an okumak bu vechile farz olmuş olur ki bu namazda da [5443] namaz hâricinde de olabilir. Lâkin bir kısım müfessirîn مَا تَيَسَّرَ kolaya gelen tâbirinden ihtiyâra tefviz mânası anlaşılacağına mebnî bu emrin nedb veya ibâha için olduğuna kāil olmuşlardır[2] ki Ebû Hayyân buna cumhur kavli demiştir.

Üçüncüsü مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ Kur'an'dan kolay gelen ne kadar olabilir? Bu ale'l-ıtlâk mülâhaza edildiği surette tâkat dâhilinde olarak yormayacak, zahmet vermeyecek kadar demek olacağından, bu ise eşhâsın ve hâlin ihtilâfına göre fark edebileceğinden zâhirine nazaran tâyin olunamaz.

---

1 B: "okunmalı".
2 H: "olmuştur".

Bununla beraber mutlak kıraat mânasına hamledenler usûl-i âdiyeye[1] ve eslâfın itiyadına nazaran lâekal elli âyet olmalıdır demişlerdir. Lâkin her farzda esas olarak sâbit mikdar tâyini zarûrî olmak hasebiyle namazda rükün olan farz kıraatin ednâ mertebesi olmak üzere İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'den bu hususta üç rivayet vardır:

1. Lâekal kısa bir âyet olmalıdır.

2. "Kur'an" ismi ıtlak olunacak ve bir insan hitâbına benzemeyecek kadar olmalıdır.

3. Lâekal üç kısa âyet veya bir uzun âyet olmalıdır. Çünkü en kısa sûre, üç kısa âyettir. Bu rivayet İmameyn'in de kavlidir, müftâ bih olan da budur. İmam Mâlik ve Şâfiî lâekal Fâtiha[2] okumak farzdır. Zira لَا صَلَاةَ إِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ "Fâtihasız namaz yoktur"[3] hadîs-i şerîfi bunu ifade eder demişlerdir. İmâm-ı A'zam vâcib ile farzı fark ederek bu hadis ile namazda Fâtiha'nın vücûbu sâbit ise de, مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ ile sâbit olan farziyet mutlak olduğuna ve binâen'aleyh kasden Fâtiha terk edildiği surette namazın iadesi lâzım gelirse de sehven terk edildiği ve secde-i sehv de yapılmadığı surette vakit geçmiş ise o namazın iadesi vâcib olmayıp müstehab olacağına kāil olmuştur. Burada bir de şundan gaflet etmemek lâzım gelir ki مِنَ الْقُرْاٰنِ'de مِن bi'l-ittifak beyâniyedir. Binâen'aleyh مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ Kur'an'dan bir cüz'-i mahmul, yani bir sûre veya bir yahut birkaç âyet gibi yine Kur'an ıtlâkı sahih olan bir cüz'ü demektir.

[5444] Şimdi bu teyessürün ve neshin istikbâle müte'allik olmak üzere hikmeti beyan olunarak buyuruluyor ki: {عَلِمَ اَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضٰى} Allah ilm-i ezelîsinde bildi ki sizin içinizden hastalar olacak {وَاٰخَرُونَ} diğer birtakımları da olacak {يَضْرِبُونَ فِي الْاَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ} Allah'ın fazlından talebde bulunmak üzere yeryüzünde yol tepecekler[4] ❁ ticaret için şuraya

---

1 H, M ve B: "âdete".

2 F: "Fâtiha lâekal".

3 Tirmizî, Salât, 69:

عن عبادة بن الصامت عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: لا صلاة لمن لم يقرأ بفاتحة الكتاب.

4 F: "ayak vuracaklar".

buraya sefer edecekler {وَاٰخَرُونَ يُقَاتِلُونَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} diğer birtakımları da olacak Allah yolunda çarpışacaklar ❁ mücahede edecekler. Bunlar için ise bâlâda zikrolunan kıyâm-ı leyl müte'azzir olacak, o emri yerine getiremeyecekler. Burada Allah'ın fazlından kesb ü ticaret için sefer edenlerle fî-sebîlillah çarpışacak mücâhidlerin yan yana zikredilmiş olmalarında bunların ikisinin de ecirde birbirlerine yakın olduklarına işaret vardır. Beyhakī *Şu'ab-ı İman*'da ve daha diğerleri Hazret-i Ömer radıyallahu anh'tan rivayet etmişlerdir ki: "Bana ölümün geleceği hâller içinde fî-sebîlillah cihaddan sonra en sevgili hâl, ben bir dağın iki şubesi arasında Allah'ın fazlından talebde bulunduğum bir sırada ölümün bana gelmesidir" demiş ve bu وَاٰخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِى الْاَرْضِ âyetini okumuştur.[1] İbn Merdûye'nin İbn Mes'ûd'dan rivayet ettiği bir hadiste de Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem: "Her kim Müslüman beldelerinden birine bir taâm celbeder de onu gününün fiyatıyla satarsa her hâlde Allah yanında onun için bir menzile olur" buyurmuş, sonra bunu okumuştur: وَاٰخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِى الْاَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللّٰهِۙ وَاٰخَرُونَ يُقَاتِلُونَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ.[2] Hâsılı bunlar ve bunlar gibi gözetilmeleri ve çalışmaları lâzım gelen birtakım mazeret ashabı[3] kıyâm-ı leyli başaramayacaklarını Allah bildiği cihetle {فَاقْرَؤُا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُۙ} bundan [5445] böyle ondan, yani Kur'an'dan kolay geleni okuyun {وَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ} ve sade farz olan vakit namazını kılın ve zekâtı verin {وَاَقْرِضُوا اللّٰهَ قَرْضاً حَسَناً} ve Allah'a karz-ı hasen takdim edin ❁ ileride sevâbını almak üzere hüsn-i niyet ve ihlâs ile ödünç verir gibi hayr yolunda infâkātta bulunun (*Sûre-i Bakara'da ve Sûre-i Hadîd'de ve Sûre-i Tegâbün'de ve emsâlinde geçen nazirlerine bak*). {وَمَا تُقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللّٰهِ هُوَ خَيْراً وَاَعْظَمَ اَجْراً} Ve çünkü nefisleriniz için her ne

---

1 Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* II, 450. Krş. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* XI, 464; Abdürrezzâk, *el-Musannef,* X, 471:

عن عبيد الله ذكر عمر أو غيره قال: ما جاءني أجلي في مكان ما عدا في سبيل الله عزّ وجلّ أحب إلي من أن يأتيني وأنا بين شعبتي رحلي أطلب من فضل الله. ورواه غيره فقال عن عمر بن الخطاب لم يشك وزاد تلا هذه الآية: «وَآخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ».

2 İbn Ebi'd-Dünyâ, *Islâhu'l-mâl,* thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut: el-Kütübü's-Sekāfiyye, s. 80; Semerkandî, III, 512; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 323:

عن ابن مسعود أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من يجلب الطعام إلى بلد من بلاد المسلمين فباع بسعر يومه محتسبا كان له أجر شهيد، ثم تلى النبي صلى الله عليه وسلم: «وآخرون يضربون في الأرض يبتغون من فضل الله وآخرون يقاتلون في سبيل الله».

3 H: "sahibi".

hayr takdim ederseniz Allah yanında onu hayr[1] ve ecri daha büyük olarak bulacaksınız. {وَاسْتَغْفِرُوا اللّٰهَ} Hem de Allah'a istiğfar ederek bütün ahvâlinizde mağfiretini isteyin {اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} çünkü Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir. ❁ İsteyenleri mağfiret ve rahmetiyle bekâm eder.

اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ
بِحُرْمَةِ مَا أَنْزَلْتَ عَلَى رَسُولِكَ سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ وَسَلَّمَ.

1 B: "hayrı".

[5446]

سورة المدثر مكية وهي ست وخمسون آية

MÜDDESSİR SÛRESİ

Müddessir Sûresi Mekkîdir. Esahh-ı rivayette başından فَاهْجُرْ'e kadar beş âyet Müzzemmil'den evvel nâzil olmuştur. عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ... وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ [el-Müddessir 74/30-31] âyetinin Medenî olduğu da mervîdir.

Âyetleri: Elli altıdır, Şâmîde elli beştir.[1]

Kelimeleri: İki yüz elli beş.

Harfleri: Bin on.

Fâsılası: ر، د، ن، ه، ا harfleridir.

Müzzemmil'in sebeb-i nüzûlüyle Müddessir'in sebeb-i nüzûlü bir ve ikisi de emr-i risâletin ilânı ile alâkadar olmak ve bunun evveli nüzulde daha mukaddem bulunmakla beraber Müzzemmil'in sebep ve mukaddimâta, bunun gaye ve murâda ta'alluku daha sarih ve enfüsten âfâka seyri daha şümullü olduğu için tertibde bu ondan sonra konulmuştur.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

يَٓا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُۙ ﴿١﴾ قُمْ فَاَنْذِرْۙ ﴿٢﴾ وَرَبَّكَ فَكَبِّرْۙ ﴿٣﴾ وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْۙ ﴿٤﴾ وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْۙ
﴿٥﴾ وَلَا تَمْنُنْ تَسْتَكْثِرُۙ ﴿٦﴾ وَلِرَبِّكَ فَاصْبِرْۜ ﴿٧﴾ فَاِذَا نُقِرَ فِي النَّاقُورِۙ ﴿٨﴾ فَذٰلِكَ
يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ عَسِيرٌۙ ﴿٩﴾ عَلَى الْكَافِرِينَ غَيْرُ يَسِيرٍ ﴿١٠﴾ ذَرْنِي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيدًاۙ ﴿١١﴾
وَجَعَلْتُ لَهُ مَالًا مَمْدُودًاۙ ﴿١٢﴾ وَبَنِينَ شُهُودًاۙ ﴿١٣﴾ وَمَهَّدْتُ لَهُ تَمْهِيدًاۙ ﴿١٤﴾ ثُمَّ يَطْمَعُ اَنْ
اَزِيدَۗ ﴿١٥﴾ كَلَّاۜ اِنَّهُ كَانَ لِاٰيَاتِنَا عَنِيدًاۜ ﴿١٦﴾ سَاُرْهِقُهُ صَعُودًاۜ ﴿١٧﴾ اِنَّهُ فَكَّرَ وَقَدَّرَۙ ﴿١٨﴾

---

1 B -" Şâmîde elli beştir".

فَقُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَۙ ﴿١٩﴾ ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَۙ ﴿٢٠﴾ ثُمَّ نَظَرَۙ ﴿٢١﴾ ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَۙ ﴿٢٢﴾ ثُمَّ
اَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَۙ ﴿٢٣﴾ فَقَالَ اِنْ هٰذَٓا اِلَّا سِحْرٌ يُؤْثَرُۙ ﴿٢٤﴾ اِنْ هٰذَٓا اِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِۜ ﴿٢٥﴾
سَاُصْلٖيهِ سَقَرَ ﴿٢٦﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا سَقَرُۜ ﴿٢٧﴾ لَا تُبْقٖى وَلَا تَذَرُۚ ﴿٢٨﴾ لَوَّاحَةٌ لِلْبَشَرِۚ ﴿٢٩﴾
عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَۜ ﴿٣٠﴾ وَمَا جَعَلْنَٓا اَصْحَابَ النَّارِ اِلَّا مَلٰٓئِكَةًۖ وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ اِلَّا فِتْنَةً
لِلَّذٖينَ كَفَرُواۙ لِيَسْتَيْقِنَ الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ وَيَزْدَادَ الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اٖيمَانًا وَلَا يَرْتَابَ
الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ وَالْمُؤْمِنُونَۙ وَلِيَقُولَ الَّذٖينَ فٖى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْكَافِرُونَ مَاذَٓا اَرَادَ
اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًاۜ كَذٰلِكَ يُضِلُّ اللّٰهُ مَنْ يَشَٓاءُ وَيَهْدٖى مَنْ يَشَٓاءُۜ وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ اِلَّا هُوَۜ وَمَا
هِىَ اِلَّا ذِكْرٰى لِلْبَشَرِ۟ ﴿٣١﴾

[5448] **Meâl-i Şerîfi**

Ey bürünen (müddessir)! (1) Kalk artık inzar et[1] (2). Ve Rabbini artık büyükle (3). Ve elbiseni artık temizle (4). Ve o pislikleri artık def'eyle (5). Hem çoksunarak mennetme (6). Ve Rabbin için sabreyle (7). Çünkü o boru öttürüldü mü bir (8) o işte o gün pek zorlu gündür (9). Kâfirlere hiç kolay değildir (10). Bırak bana o herifi[2] ki yarattım da tem tek (11) hem uzun boylu mal verdim (12) hem göz önünde oğullar (13) hem kendisine bir döşeyiş döşedim (14) sonra da tama' eder ki daha artırayım (15). Hayır, çünkü o Bizim âyetlerimize bir anûd kesildi (16). Ben onu dimdik sarpa sardıracağım (17). Çünkü o bir düşündü, ölçtü biçti (18). Kahrolası nasıl biçti (19). Sonra kahrolası nasıl biçti (20). Sonra baktı (21) sonra kaşını çattı ve ekşiyerek surat astı (22) sonra ardına döndü ve büyüklük tasladı da (23) "bu" dedi, "başka değil, bir sihr-i mü'ser (24). Başka değil kavl-i beşer" (25). Yaslayacağım onu sekara (26). Bilir misin hem ne sekar (27). Ne bakıyye kor ne bırakır (28). Beşere susamış bir susuz (29). Üzerinde on dokuz (30). Hem Biz o ateşin muhafızlarını hep melâike yaptık, sayılarını da ancak küfredenler için bir fitne kıldık

1 F: "inzar et / gocundur".
2 B: "kâfiri".

ki kitap verilmiş olanlar yakīn edinsin ve iman edenlere iman artırsın, kitap verilenler ve mü'minler şüphelenmesin, kalblerinde bir maraz bulunanlarla kâfirler de desin: "Allah bununla meselâ ne murad etmiş?" İşte böyle Allah dilediğini şaşırtır, dilediğini de yola getirir ve Rabbinin [5449] ordularını ancak kendisi bilir ve o ancak bir öğüttür düşünmek için beşer (31).

{يَٓا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ} ❁ "Müddessir", aslı "mütedessir", disâra bürünen demektir. "Disâr" entari[1], cübbe, kaftan, ihram gibi şi'ârın üstüne giyilen veya örtülen dış kisvesi veya bürgüsü, şi'âr da gömlek, don, izar gibi bedene temas eden iç çamaşırıdır. Müzzemmil'de de geçtiği üzere denilmiştir ki Peygamber'in büründüğü disâr bir katîfe[2] idi, İkrime'nin beyânına göre: Nübüvvet ve kemâlât-ı nefsiye ile bürünüp giyinmiş olan demektir.[3] Bu mânalarla bu hitap Müzzemmil gibi risâletin ilk tebliğinde şöyle bir kinaye ile intibâha daveti iş'âr eder: Ey o bürünen, ey o kendisine tevdî' edilmiş olan hakikati halkın nazarlarından gizlemeye çalışan Muhammed! O bürünmek, uyumak, rahat etmek zamanı geçti; uyanmak, görünmek, o hakikati izhar etmek, zahmetler çekmek, meşakkatlere katlanmak, halkı irşad, etrafı tathir için teklifler,[4] ağır yükler yüklenerek azm ile kalkıp hareket etmek zamanı geldi. {قُمْ} Kalk ❁ yatağından kalk, yahut azm ile kıyam et, işe başla {فَاَنْذِرْ} artık inzar vazifesini yap ❁ etrafındakilere âkıbetin vehâmetini anlat, saygısızları gocundur {وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ} ve Rabbini artık büyükle ❁ büyüklük ancak O'nun şânı olduğunu ve O'na karşı her şeyin küçük ve hakir bulunduğunu kalben tanıdığın gibi kavlen ve fiilen de anlat, ilan et.

Rivayet olunur ki bu nâzil olunca Resûlullah "Allahu Ekber" demiş, Hazret-i Hatice de tekbir almış, sevinmiş ve onun vahiy olduğuna

---

1 H ve B: "anteri".

2 B: "kaftan".

3 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 135; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 392; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 324:

قوله تعالى: «يا أيها المدَّثِّر» فيه قولان: أحدهما: يا أيها المدثر بثيابه، قاله قتادة. الثاني: بالنبوة وأثقالها، قاله عكرمة.

4 H -"meşakkatlere katlanmak, halkı irşad, etrafı tathir için teklifler".

yakīn hâsıl etmişti.[1] Burada رَبَّكَ'nin takdîmi kasr içindir. Fâ bir şarta cezâ mânası ile mâba'dinin mâkabline terettübünü müfid olarak [5450] şöyle demek olur: Ve Rabbini, ancak Rabbini büyükle, her ne hâdise olursa olsun hiçbir sebeple artık O'nu tekbir ile büyüklemek vazifesini bırakma {وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ} ve esvâbını, elbiseni artık temizle ۞ siyâb ve elbise bazen içindeki sâhibinin kendisinden, esvâbının temizliği de kendisinin temizliğinden kinaye olur. Nitekim "filânın eteği temizdir" denildiği zaman onun iffeti ve ahlâkının temizliği kasdolunur. Gaylan b. Seleme:

فَإنّي بِحَمْدِ اللهِ لا ثَوْبَ فاجِرٍ   لَبِسْتُ وَلا مِنْ غَدْرَةٍ[2] أتَقَنَّعُ

"Bihamdillah[3] ben ne fâcir elbisesi giydim ne de bir özre[4] ile maskelenirim" beytinde kendisinin ne fücur ne de bir leke ile kirlenmediğini ve kirlenmeyeceğini anlatmıştır. Antere:

فَشَكَكْتُ بِالرُّمْحِ الطَّوِيلِ[5] ثِيَابَهُ   لَيْسَ الْكَرِيمُ عَلَى الْقَنَا بِمُحَرَّمِ

"Uzun mızrakla siyâbını parçaladım; kerîm, mızrağa nâmahrem değildir" beytinde "siyâb" ile nefisten[6] kinaye etmiştir. İmriu'l-Kays da:

وَإنْ تَكُ قَدْ ساءَتكِ مني خَليقةٌ   فَسُلّي ثِيَابي من ثِيابِكِ تَنْسُلِ[7]

"Eğer benim bir huyum sana fena geldiyse benim siyâbımı kendi siyâbından sıyırıver, kurtulursun" beytinde "siyâb" ile kalbden kinaye etmiştir. Bunlar gibi burada da "siyâb", nefisten veya kalbden kinaye

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 490; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XXII, 395; Ömer Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, XV, 86; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 645:

«وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ» يعني فعظم ولا تعظمن كفار مكة في نفسك فقام من مضجعه ذلك فقال: الله أكبر كبيرا، فكبرت خديجة وخرجت (أو فرحت) وعلمت أنه قد أوحي إليه.

2 H, F, M ve B: "عذرة".

3 B: "Binâen 'aleyh".

4 Bu kelime, kaynaklarda haksızlık etmek, bir kimsenin zarara uğramasına sebep olmak gibi anlamlara gelen غدرة şeklinde geçmekte olup, müellif tarafından kullanılan nüshada عذرة şeklinde kaydedilmiş olduğu anlaşılıyor. Tercümeyi de buna göre yapmıştır.

5 Erken dönem kaynaklarda bu kelime الأصم şeklinde kaydedilmekle birlikte muahhar bazı kaynaklarda الطويل şeklindedir.

6 H: "nefsinden".

7 H, F, M ve B: "تنسلى".

olmak üzere birçok müfessirîn "ثِيَابَكَ فَطَهِّرْ" kendini veya kalbini günahtan, gadirden temiz tut, inzârını kabûle mâni' olacak kirli ahlâktan sakın, nasihatlerini kabûle sâik olan güzel ahlâk ile mütehallık ol demektir" diye tahâret-i mâneviye ve ahlâkiye ile tefsir etmişlerdir. Lâkin kinaye hakikati iradeye de mâni' olmadığı cihetle bu tefsir aynı zamanda gerek bedenin ve gerek elbisenin cismânî temizliği dahi emredilmiş olmasına münâfî olmaz. Çünkü "tahâret" "nezâfet"ten e'am olarak maddî ve mânevîye şâmildir. Ma'amâfîh burada bundan başka bir mâna daha vardır ki o [5451] da "siyâb"ın yakından bürüyen muhît ve zurûftan kinaye veya mecaz olmasıdır. Nitekim birtakım kimselerin üzerine atılıp binerek alıp getirdikleri bir deveyi vasfettiği şu beytinde Leylâ:

رَمَوْهَا بأَثْوابٍ خِفافٍ فَلَا تَرى لَها شَبَهاً[1] إلَّا النّعامَ الْمُنَفّرا

"Ona hafif hafif birtakım esvâb attılar, şimdi onun ürkütülmüş devekuşundan başka bir benzerini göremeyiz" derken, devenin üzerindeki insanları evvelâ esvâba, sonra da koşan devekuşunun üzerindeki tüylere benzetmiştir. Yani "seni esvâbın gibi yakından sarmış olan ma'şerini, ilk evvel etrafındaki kimseleri tathir eyle" demek olur ki bu mâna وَاَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْاَقْرَبِينَ [eş-Şu'arâ 26/213] mazmûnuna da muvâfık olur. Hem bunda Hazret-i Peygamber'in maddî ve mânevî tahâret-i nefsiyesi evleviyetle anlatılmış olacağından onun nefsindeki tahâretini ihtâra lüzum kalmaz.

{وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ} Ve o rüczü, o pislikleri artık def' eyle ۞ râ'nın zammı veya kesri ile رجْزَ pislik ve azab mânasına geldiği gibi burada putlar, esnâm ve evsân demek olduğunu da beyan etmişlerdir. {وَلَا تَمْنُنْ تَسْتَكْثِرُ} Hem çoksunarak mennetme ۞ burada da iki mâna beyan edilmiştir. Birisi: "Menn" başa kakmak mânasına olarak "yaptığın işi, hizmeti, iyiliği çok sayarak başa kakma, amelinle nazlanma" demek olur. Birisi de "menn" in'âm ve atâ mânasına olarak "bir iyilik, bir in'âm ve atâ yaptığın zaman verdiğin kimseden mukabilinde daha çoğunu almak

---

1 B: "شهباً".

maksadıyla yapma. Yani on para sadaka verip de yirmi paralık hizmet veya hürmet bekleyenler gibi dünya ticareti veya maksadı gözeterek veya gösteriş, riya için iyilik etme, mahza[1] Allah için iyilik et, başkasından bir ecir bekleme." Bu mâna İbn Abbas'tan menkuldür. Bu iki mânada تَسْتَكْثِرُ cümlesi hâldir, مُسْتَكْثِراً demektir. Râ merfû' olmayıp da nehye cevap olarak meczum olsa idi "yaptığın iyiliği başa kakma ki çoğaltasın, çok hayır ve [5452] ecre eresin" demek olurdu. Lâkin aşerede bu kıraat yoktur. Ma'amâfîh terettüb kasdedilmeyerek şu mâna da olabilir: Yaptığın hizmeti başa kakma, daha çok hayırlara ereceksin {وَلِرَبِّكَ فَاصْبِرْ} ve Rabbin için artık sabret ❁ yani bu vazifeleri yapmak için her ne kadar zahmetler çekecek, ezâlar görecek isen de mahza Rabbinin hükmü için artık sabreyle {فَإِذَا نُقِرَ فِى النَّاقُورِ} çünkü o boru çalındığı vakit

"**Nâkūr**" sûr gibi ağızla üflenerek çalınan boruya denir, nakr vurmak ve didiklemek mânalarına geldiği gibi boru çalmak mânasına da gelir. Zira boru çalındığı zaman içinden hava tazyik ile didiklenmiş olacağı gibi, dışından da o ses çarptığı kulakları didikleyeceği cihetle boruya minkar mânasıyla alâkadar olarak "nâkūr" denilmiştir. Boru çalınmak örfte de[2] kervanın veya askerin seferi için hareket kumandası demek olduğu gibi borusu ötmek de emir ve kumandasının nüfûzundan kinaye olduğu cihetle nakr-i nâkūr, nefh-i sûr, âhiret seferi için فَإِنَّمَا هِىَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ [en-Nâziât 79/13] emr-i ilâhîsinin zuhûrudur. فَإِذَا نُقِرَ فِى النَّاقُورِ, Fâ ta'lîliye olarak اذا نفخ في الصور demektir. Burada murad nefha-i ûlâ olduğu beyan olunuyor. {يَوْمَئِذٍ} ❁ Tenvin, muzâf-ı ileyhden ivazdır. يوم اذ كان كذا yani "o öyle olduğu gün" demektir. Biz bunun meâlinde o "gün" demekle iktifâ ediyoruz. {عَلَى الْكَافِرِينَ غَيْرُ يَسِيرٍ} Kâfirlere kolay değil ❁ "pek zor" denildikten sonra "kolay değil" demek ilk nazarda lüzumsuz gibi görünür. Lâkin zorluk iki türlüdür. Birisi evvelâ çok zor olmakla beraber gittikçe kolaylaşır, yenilebilir. Birisi de gittikçe zorlaşır, hiç kolaylaşmaz. O gün herkes için zor olacak olduğu bildirilmek üzere عَسِيرٌ'den sonra

---

1 H, M ve B: "maahaza".
2 H -"de".

غَيْرُ يَسٖيرٍ [5453] buyurulmuştur. {ذَرْنٖي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحٖيداًۙ} ۞ Burada "vahîden" "Hâlık"tan da, mahluk olan مَنْ'den de hâl olabilir. Yani Benimle bırak o Benim şerîkten[1] münezzeh yegâne Hâlık olduğum hâlde yarattığım kimseyi; yahut kendisini[2] tek başına, kimsesiz olarak yapayalnız yarattığım kimseyi demek de olabilir. Ve bu mazmun وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادٰى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ [el-En'âm 6/94] buyurulduğu üzere her ferd hakkında sahihtir. Ve bununla kıyametin de hilkat gibi bilhassa ferdî safhasına işaret buyurulmuş demektir. Sebeb-i nüzûlün has olması hüküm ve inzârın vasıflara nazaran umûmî olmasına mâni' de değildir. Bunun sebeb-i nüzûlü Velîd b. Mugīre el-Mahzûmî olduğu rivayet olunuyor. Burada onun Sûre-i Nûn'da geçtiği vechile zenîm, da'iyy olduğuna îmâ ve "Vahîd" nâmıyla anıldığına[3] işaret olduğu söylenmiştir.[4] {وَجَعَلْتُ لَهُ مَالاً مَمْدُوداًۙ} ۞ "Mâl-ı memdûd" uzun uzadıya uzatılmış, yani çok mal, servet, arazi ve çiftlik gibi geniş yahut nemâ ile veya ticaret ile artırılmış uzatılmış. Velîd'in Mekke ile Tâif arasında türlü emvâli ve Tâif'te yaz kış meyveleri eksik olmayan bostanı ve milyon kadar nukūdu bulunduğuna dair rivayetler nakledilmiştir.[5]

{وَبَنٖينَ شُهُوداًۙ} ۞ "**Şuhûd**" "şâhid"in cem'i, yani hazır hepsi yanında, göz önünde, çalışmak için şuraya buraya gitmek ihtiyâcından âzâde, mecâlis ve mehâfilde babalarının maiyyetinde hazır veyahut mühim işlerde şehadetlerine, reylerine, ma'lûmâtlarına müracaat olunur oğullar. Denilmiş ki Velîd b. Mugīre'nin hepsi ricâlden olmak üzere on veya on üç oğlu vardı, fakat mâlum olan yedidir: Velîd b. Velîd, Hâlid b. Velîd, Umâre b. Velîd, Hişam b. Velîd, Âs b. Velîd, Kays[6] b. Velîd, Abdişems

---

1 H: "şirkten".
2 H -"kendisini".
3 H: "anlatıldığına".
4 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 491; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 40-41. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 19:

«ذَرْنِي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيداً» يعني الوليد بن المغيرة المخزومي كان يسمى الوحيد في قومه.

5 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 494; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 19-21; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 41-42; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* IV, 382.
6 H: "Kâbis"; F, M ve B: "Kabis".

b. Velîd. Denilmiş ki: Bunlardan Hâlid, Hişam, Velîd[1] şeref-i İslâm ile müşerref olmuşlar.[2] Sâhib-i *Keşşâf* böyle أَسْلَمَ مِنْهُمْ ثَلَاثَةٌ: خَالِدٌ وَهِشَامٌ وَعُمَارَةُ diye [5454] zikretmiş,[3] Âlûsî der ki: "Umâre'nin Bedir'de veya Habeşte Necâşî tarafından katledildiği ihtilâflıdır, iki rivayet de kâfiren katlinde müttefiktir. İslâmına dair Sa'lebî'nin Mukātil'den rivayeti sahih olmaz, İbn Hacer onun galat olduğunu tansis etmiştir. Bu galat sâhib-i *Keşşâf*'ta da vâki' olmuş ve ona tâbi' olanlar da tâbi' olmuşlar. Taaccüb olunur ki Velîd b. Velîd'i İslâm ile müşerref olanlar meyânında zikretmemişler, hâlbuki muhaddisîn baştan âhire onun islâmında müttefiktirler."[4] Evet, Velîd b. Velîd'in de sonradan islâmında ihtilâf görülmüyor fakat Umâre ihtilâflı, dörtten mâ'adâsı ise gayr-i mâlum.

{وَمَهَّدْتُ لَهُ تَمْهِيداً} Ve ona döşedim de döşedim ۞ mal ve oğullardan başka, birçok esbâb ihzar ederek câh ve haşmet ü ikbal de verdim. Velîd Kureyş içinde vücûhtan, sanâdîdden sayılırdı. "Vahîd" ve "Reyhânetü Kureyş"[5] lakablarıyla[6] anılırdı.[7] {ثُمَّ يَطْمَعُ اَنْ اَزِيدَ} Sonra da tama' eder ki daha ziyade edeyim ۞ öyle harîs, hatta demiş ki "eğer Muhammed sâdık ise cennet benim için yaratılmış demektir."[8] {كَلَّا} Hayır, öyle şey yok.

"Kellâ" harf-i red'dir[9]. Bir sözü, bir davayı veya ümit ve talebi reddeder. Biz bunun yerinde "hayır öyle değil, öyle bir şey yok, yağma yok" gibi tâbirler kullanıyoruz. "Hayır" tâbirini yerine göre لا، بلى، بل mevki'lerinde

---

1 F: "Umâre".
2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 494; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 43-44; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 72.
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 648.
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 136:

وعمارة واختلف الرواية فيه أنه قتل يوم بدر أو قتله النجاشي لجناية نسبت إليه في حرم الملك والروايتان متفقتان على أنه قتل كافرا ورواية الثعلبي عن مقاتل إسلامه لا تصح ونص ابن حجر على أن ذلك غلط وقد وقع في هذا الغلط صاحب الكشاف وتبعه فيه من تبعه، والعجب أيضا أنهم لن يذكروا الوليد بن الوليد فيمن أسلم مع أن المحدثين عن آخرهم أطبقوا على إسلامه.

5 B: "Reyhânetü'l-Kureyş".
6 H: "lakabıyla".
7 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 492; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXI, 594; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIII, 428:

وكان يقال للوليد ريحانة قريش.

8 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 648; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 705; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 72; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 329:

وقيل: إنه كان يقول: إن كان محمد صادقا فما خلقت الجنة إلا لي.

9 H ve B: "redî'dir".

de kullandığımızdan tam mukabili denemezse de yakındır. Burada onun tama' ve ümidini kat'dır[1]. Sebebi {إِنَّهُ كَانَ لِاٰيَاتِنَا عَنِيداً} çünkü o, bizim âyetlerimize inatçı kesildi ❁ o nimetleri veren mün'imin vahdâniyeti delillerine veya Kur'an âyetlerine karşı inada kalkıştı, bu ise küfrân-ı nimettir. Nimete küfran ise onun [5455] artmasına değil, kesilmesine sebeptir. {سَاُرْهِقُهُ صَعُوداً} Ben onu sa'ûda: sarp yokuşa, dikine azâba sardıracağım ❁ Tirmizî ve Hâkim ve daha birtakımlarının rivayet ettikleri bir hadiste Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: "Sa'ûd ateşten bir dağdır ki ona yetmiş yıl çıkar, sonra içine düşer."[2] Yine Hazret-i Peygamber'den: "Cehennemde bir akabeye çıkması teklif olunur ki ona elini koydukça erir, kaldırınca yerine gelir, ayağını koydukça[3] erir, kaldırınca yerine gelir."[4] Yine rivayet olunuyor ki âyetin nüzûlünden sonra Velîd'in malı günden güne eksilmiş, nihâyet helâk olmuştur.[5] Va'îdin illeti veya inadın beyânı için buyuruluyor ki: {إِنَّهُ فَكَّرَ} Çünkü o düşündü {وَقَدَّرَ} ve bir takdir yaptı ❁ zihninde ölçtü biçti, bir tahmin yaptı {فَقُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ} ❁ Arapçada bu قُتِلَ yahut قَاتَلَهُ اللّٰه tâbirleri "kahrolası, Allah canını alası" gibi esasen beddua olmakla beraber nazardan esirgemek tarzında "yahu[6] ne yaman şey, anası ağlayası" gibi bir kıymete işaret olarak medih makāmında ve bazen de bu mânada[7] tehekküm ve istihzâ için kullanılır ki burada onun düşüncesini beğenenlerin bu yoldaki senâlarını hikâye ile tahkir içindir. Yani dedikleri gibi kahrolası nasıl da takdir etti ya!... {ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ} Sonra kahrolası nasıl da takdir etti ya! ❁ Bu tekrar, hem tahkīri tekid hem de takdîrin[8] tefâvütüne işarettir. {ثُمَّ نَظَرَ} Sonra baktı ❁ etrafındakilere bir bakındı {ثُمَّ عَبَسَ} sonra kaşını çattı {وَبَسَرَ} ve ekşidi, surat astı.

---

1 H: "kat'ıdır".
2 Tirmizî, Tefsîr, 74; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 551:
عن أبي سعيد عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: الصعود جبل من نار يتصعد فيه الكافر سبعين خريفا ثم يهوي به كذلك أبدا.
3 F ve B: "koyunca".
4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 648; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 136. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 22-23:
وعن النبي صلى الله عليه وسلم: يكلف أن يصعد عقبة في النار كلما وضع عليها يده ذابت فإذا رفعها عادت وإذا وضع رجله ذابت فإذا رفعها عادت.
5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 44. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3382:
قالوا: فما زال الوليد بعد نزول هذِه الآية في نقصان من ماله وولده حتى هلك.
6 H: "yahut".
7 H -"ve bazen de bu mânada".
8 B: "tekdîrin".

"**Besr**" vaktinden evvel isti'câl etmek, hamlık yapmaktır. Nitekim meyvanın hamına, hurmanın koruğuna [5456] "büsür" denilir. Râgıb burada bu mânadan olduğunu söyler.[1] Yani vaktinden evvel kopmuş ham koruk gibi ekşidi, surat astı {ثُمَّ اَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَۙ} sonra ardını döndü ve büyüklendi ❁ anlamış olduğu haktan yüz çevirdi, imana arkasını, küfre yüzünü döndürdü ve Allah'tan korkmayıp gurur ile büyüklük tasladı, hakkı ikrar etmeyi kibrine yediremedi de hâkimâne bir tavırla {فَقَالَ} hemen dedi ki {اِنْ هٰذَٓا اِلَّا سِحْرٌ يُؤْثَرُۙ} bu Kur'an başka değil, ancak bir sihr-i mü'ser ❁ işbu سِحْرٌ يُؤْثَرُ tâbirinde iki mâna vardır.

Birisi "me'sûr" yani öteden beri tâlim ve rivayet olunagelen ehlinden ehline öğrenilegeldiği söylenen bir sihir demektir.

Birisi de "yü'ser" îsâr olunacak, sâir sihirlere tercih edilecek, beğenilecek bir sihir demek olur. Bu, parlak sihir mânasına "sihr-i mübîn" demelerine benzer. "Bunda aldatıcı bir câzibe var" demiş oluyor ve nihâyet kararını[2] şöyle veriyordu: {اِنْ هٰذَٓا اِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِۜ} "Bu başka değil, her hâlde bir beşer sözü" ❁ dedi. Kararı bastı, risâleti ve Kur'ân'ın Allah kelâmı olmasını inkâr ediverdi ki işte anûd kâfirlerin Kur'an ve Peygamber hakkında söyledikleri nihâyet budur. "Allah'ın indirdiği kelâmı değil, Muhammed'in kendi söylediği kitabı" derler. Hâdise tefsirlerde şöyle rivayet olunuyor: Velîd b. Mugīre Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin yanına gelmiş, Kur'an dinlemiş, bir teessür duymuştu. Kalkıp kavmi Benî Mahzûm'a varmış, "vallahi Muhammed'den demin bir kelâm dinledim, ne ins kelâmı ne de cin kelâmı; onun bir halâveti var, onda bir talâvet[3] var, a'lâsı müsmir, esfeli muğdık[4], zemîni feyyaz.

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 122:

البَسْرُ: الاستعجال بالشيء قبل أوانه، نحو: بَسَرَ الرجل الحاجة: طلبها في غير أوانها، وبَسَرَ الفحل الناقة: ضربها قبل الضّبعة، وماء بُسْر: متناول من غديره قبل سكونه، وقيل للقرح الذي ينكأ قبل النضج: بُسْر، ومنه قيل لما لم يدرك من التمر: بُسْر، وقوله عزّ وجل: «ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَ» أي: أظهر العبوس قبل أوانه وفي غير وقته، فإن قيل: فقوله: «وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ باسِرَةٌ»

(القيامة ٤٢/٥٧) ليس يفعلون ذلك قبل الوقت، وقد قلت: إنّ ذلك يقال فيما كان قبل الوقت! قيل: إنّ ذلك إشارة إلى حالهم قبل الانتهاء بهم إلى النار فخصّ لفظ البسر تنبيها أنّ ذلك مع ما ينالهم من بعد يجري مجرى التكلف ومجرى ما يفعل قبل وقته ويدل على ذلك قوله عزّ وجل: «تَظُنُّ أَنْ يُفْعَلَ بِها فاقِرَةٌ» (القيامة ٥٢/٥٧).

2 H: "Kur'ân'ı".

3 B: "tilâvet".

4 H: "mukdık".

O her hâlde üste çıkar, üstüne çıkılmaz" demiş, buna karşı Kureyş "Velîd saptı, vallahi bütün [5457] Kureyş sapacaktır" demişler, bunu işiten Ebû Cehil "ben size onun hakkından gelirim" deyip hazin hazin yanına varmış, "ey amca!" demiş, "kavmin sana vermek için bir mal topluyorlar, çünkü sen Muhammed'den bir şeye nâil olmak için onun yanına gidiyormuşsun." Velîd "Kureyş bilir ki ben onların malca en zenginleriyim" diye cevap vermiş, Ebû Cehil "o hâlde onun hakkında bir söz söyle de kavmin işitsin, senin onu hoşlanmadığını, inkâr ettiğini anlasınlar." Velîd "ne diyeyim[1]; içinizde şiiri, recezini kasidesini ve cin şiirlerini benden iyi bileniniz yoktur, onun söylediği bunların hiçbirine benzemiyor ki..." "Yok her hâlde bir şey söylemelisin..." Bunun üzerine Velîd kalkmış, kavmin meclislerine varmış, "siz" demiş, "'Muhammed mecnun' diyorsunuz, hiç kimseyi boğarken gördünüz mü? Kâhin diyorsunuz, hiç kehanete çalışırken gördünüz mü? Şâir diyorsunuz, hiç şiir ile uğraşırken, şiir söylerken gördünüz mü? Yalancı diyorsunuz hiçbir yalanını tecribe ettiniz mi?" demiş, "hayır amma, fakat nedir?" demişler, "durun düşüneyim" demiş, düşünmüş düşünmüş اِنْ هٰذَٓا اِلَّا سِحْرٌ يُؤْثَرُ. اِنْ هٰذَٓا اِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ demiş. Bunun üzerine hoşlarına gitmiş, meclislerinde bir alkıştır kopmuş, onun sözünü alkışlayarak dağılmışlar.[2] Yukarıda geçtiği üzere bazılarının kavlince bu hâdise, Müzzemmil ve Müddessir Sûrelerinin sebeb-i nüzûlü gibi nakledilmiş ise de Velîd'in dinlediği âyetler حٰمٓ'lerden olduğuna dair vâki' olan rivayetlerden de anlaşıldığına göre bu, bu sûrenin başının değil, bu âyetlerinin sebeb-i nüzûlü olmuştur. Buyuruluyor ki:

---

1 B: "diyelim".

2 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 362. Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 24-25; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 550; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXII, 425-427; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 649:

عن معمر عن رجل عن عكرمة أن الوليد بن المغيرة جاء إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقرأ عليه القرآن فكأنه رق له فبلغ ذلك أبا جهل فأتاه فقال له: أي عم إن قومك يريدون أن يجمعوا لك مالا، قال: ولم؟ قال: ليعطوكه فإنك أتيت محمدا لتعرض لما قبله، قال: قد علمت قريش أني من أكثرها مالا، قال: فقل فيه قولا يبلغ قومك أنك تنكر لما قال، وإنك كاره له، قال: وماذا أقول فيه فوالله ما منكم رجل أعلم بالأشعار مني ولا أعلم برجزه ولا بقصيده ولا بأشعار الجن مني فوالله ما يشبه الذي يقول شيئا من هذا، والله إن لقوله الذي يقول لحلاوة وإن عليه لطلاوة وإنه لمثمر أعلاه مغدق أسفله وإنه ليحطم ما تحته وإنه ليعلو وما يعلى، فقال: قد والله لا يرضى عنك قومك حتى تقول فيه، قال: فدعني حتى أفكر فيه، قال: فلما فكر قال: «إن هذا إلا سحر يؤثر» أي: يأثره عن غيره، فنزلت فيه «ذرني ومن خلقت وحيدا وجعلت له مالا ممدودا» إلى آخر الآية.

{سَاُصْلِيهِ سَقَرَ} Ben onu sekara yaslayacağım. ❁ Bu âyet سَاُرْهِقُهُ صَعُودًا'den bedel-i iştimâldir ve onun mazmûnunu îzahtır. "**Sekar**" cehennemin isimlerindendir. Bazıları[1] bunun ucmeliğine kāil olmuşlarsa da Güneş'in yüzü çalıp kavurması mânasına "sakr"dan müştak olarak yakıcı mefhûmundan me'huz olduğunu söylemişlerdir. 5458] {وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا سَقَرُ}] Ve ne dirayet bildirdi sana ki[2] o ne sekar ❁ yani o öyle bir sekar ki onun mâhiyetini dirayetle bilemezsin. {لَا تُبْقٖي وَلَا تَذَرُ} Ne bakıyye kor ne bırakır ❁ yani o öyle sırnaşık bir sekardır ki bir kere çattığı bir şeyi hiçbir zerresi kalmayacak vechile helâk eder, tüketir, sonra da yakasını yine bırakmaz, o helâk olan yeni bir hilkate tebdil olunur. O yine evvelki gibi azab ile çatmakta devam eder. {لَوَّاحَةٌ لِلْبَشَرِ}

"**Beşer**" insan demek olduğu gibi "beşere"nin cem'i, derinin bâhusus insan derisinin dış yüzleri mânasına da olur ki insana "beşer" denilmesi de bu yüzdendir.

"**Levvâha**" "levh"ten mübalağa sîgasıdır. "Levh" susamak veya Güneş'in harâreti, yahut susuzluk bir adamın çehresini bozmak, yani yakıp kavurup karartmak veya zuhur etmek veya şimşek çakmak veya gözle görmek mânalarına gelir ki, "levvâha" bunların hepsine muhtemildir. Beşere susamış yahut mütemâdiyen beşereler kavuran, yüzler karartan yahut hep beşer gözeten, beşere taarruz eden mânalarını ifade eder. İbn Abbas'tan: Mütemâdiyen beşereler kavuran, yüzler karartan mânası mervîdir.[3] Daha başka da söylenmiştir. Buna şöyle diyebileceğiz: Kanmak bilmez bir susuz, mütemâdiyen beşer-sûz. {عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ} Üzerinde on dokuz. ❁ Bu on dokuzun ne olduğunu anlatan mümeyyizi zikrolunmuyor. Ancak bundan sonraki âyetten o cehennemin korucuları[4] olan melâike yani zebâniler olması anlaşılıyor. Beşerin rûhî

---

1 F ve M: "Bazılar".

2 H: "sanki".

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 395; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 331-332. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 28:

قال ابن عباس ومجاهد وقتادة وأبو رزين وجمهور الناس: معناه، مغيرة للبشرات، محرقة للجلود مسودة لها.

4 H: "kapıcıları".

ve ahlâkī kuvvelerini tahlil ve tasnif ile bu adedin sırr u hikmetini îzâha çalışmak isteyenler olmuş ise de doğrusu bunun dirayetle bilinecek bir ilim işi değil, mutlak bir iman işi olmak üzere imtihan için olduğu ikinci âyette bilhassa [5459] anlatılmıştır. Onun için bunun bilâ kayd u şart bir iman ile inanılması matlub, mutlak bir ihbâr-ı ilâhî olduğunu tasdik edip tevilini Allah bilir demek lâzım gelir. Bunun hâsılı, Allah teâlâ'nın şimdi sizin tamamen bilip anlayamayacağınız ve ileride tezahür edecek öyle kuvvet ve kudretleri vardır ki onların hakikatini ancak kendisi bilir. Ve sizin ona mutlak surette inanmanız lâzım gelir. İşte size onlardan bir numûne haber veriyor. Bu hâlihazırda imanı olmayan ve kalblerinde bir çürüklük bulunanlar için şaşırtıcı bir muamma gibi gelir; "böyle kapalı Allah kelâmı, Peygamber tebliği mi olur?" diye alay ve inkâra sapmalarına sebep olabilirse de kitap ve peygamberin ne demek olduğunu ve istikbal işinin bugünkü kıyaslarla bilinemeyeceğini bilenlerin işkillerini kesecek ve iman kābiliyeti olanların imanlarını artırarak muvaffakiyet ve halâslarına bâ'is olacak en mühim sebeplerden, ihtar ve ihbarlar cümlesinden olduğu için bunların teviline çalışmayarak mutlak bir iman ile inanılmak iktizâ eder demek olduğunu beyan siyâkında buyuruluyor ki: {وَمَا جَعَلْنَٓا اَصْحَابَ النَّارِ اِلَّا مَلٰٓئِكَةًۙ وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ اِلَّا فِتْنَةً لِلَّذٖينَ كَفَرُوا} ❁ Burada "ashâb-ı nâr" ebediyen o ateş içinde kalıp yanacak olanlar mânasına değil, o ateşe sâhip olup koruyacak[1] bekçiler, muhafızlar mânasına olduğu zâhirdir ki murad "cehennem hazenesi" denilen ve Sûre-i Tahrîm'de عَلَيْهَا مَلٰٓئِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَٓا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ [66/6] diye tavsif olunan ve reisleri Mâlik olan zebâni meleklerdir[2]. Bunların "iddet"lerinden, yani adetlerinden murad da zikrolunan تِسْعَةَ عَشَرَ adedi olduğu vâzıhtır. Yani bunların sayılarının on dokuz yapılması veya şahısları mı nevileri mi ne olduğu tâyin edilmeyerek sade on dokuz adediyle muammâ hâlinde ifade ve ihbar olunması mücerred kâfirlere bir mihnet ve imtihan içindir. Bunun fâidesi de şunlardır: {لِيَسْتَيْقِنَ الَّذٖينَ} ilh... Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde iki rivayet zikrolunuyor:

1 M: "koruyacak".
2 H: "meleklerdir".

[5460] Birisi: عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ nâzil olduğu zaman, Ebû Cehil Kureyş'e şöyle demişti: "Analarınız ağlasın, [1]Ebû Kebşe'nin oğlunu işitiyorum, size hazene-i nârın on dokuz olduğunu haber veriyor. Sizler ise demir pehlivanlarsınız, sizin her onunuz onlardan bir adamı yakalamaktan âciz misiniz?" Ebu'l-Eşed b. Üseyd b. Kelede el-Cümehî pençesi pek kuvvetli yırtıcı bir adamdı, "ben size on yedisinin hakkından geliveririm, siz de bana ikisinin hakkından geliverin" demişti, وَمَا جَعَلْنَٓا اَصْحَابَ النَّارِ اِلَّا مَلٰٓئِكَةً nâzil oldu. "Onlar sizin tâkat getireceğiniz adamlar değil, melâikedir" diye haber verildi.[2] Ve Ebû Cehil hakkında da Sûre-i Kıyâme'deki اَوْلٰى لَكَ فَاَوْلٰى. ثُمَّ اَوْلٰى لَكَ فَاَوْلٰى [75/34-35][3] nâzil oldu.[4] Tirmizî ve İbn Merdûye'nin Hazret-i Câbir'den bir rivayetlerine göre: Yahudîlerden bazı kimseler Peygamber'in ashabından bazılarına "sizin peygamberiniz cehennem hâzinlerinin adedini biliyor mu?" diye sormuşlar, onlar da Resûlullah'a haber vermişlerdi. Resûlullah şöyle ve şöyle deyip elleriyle bir kere on, bir kere de dokuz işaret buyurmuştu.[5] Yahudîlerin Medine'de bulunmasından dolayı bundan bazıları bu âyetin Medenî olduğunu anlamak istemişlerse de ashabdan bazılarının Medine'ye

---

1 H, F, M ve B +"İbn".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 62-63. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 497; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 28:

قال ابن عباس رضي الله عنهما وقتادة والضحاك: لما نزلت هذِه الآية قال أبو جهل لقريش: ثكلتكم أمهاتكم، أسمع ابن أبي كبشة يخبركم أن خزنة النار تسعة عشر، وأنتم الدهم أي: الشجعان، أفيعجز كل عشرة منكم أن يبطشوا برجل من خزنة جهنم، فقال أبو الأشدين بن كلدة بن خلف بن أسد الجمحي: أنا أكفيكم منهم سبعة عشر، عشرة على ظهري وسبعة على بطني فاكفوني أنتم اثنين، فأنزل الله تعالى: «وَمَا جَعَلْنَا أَصْحَابَ النَّارِ إِلَّا مَلَائِكَةً».

3 "Gerektir sana o belâ gerek. Evet, gerektir sana o belâ gerek."

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 28. Krş. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 396; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 332:

عن ابن عباس «عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ...» إلى قوله: «وَيَزْدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا» فلما سمع أبو جهل بذلك قال لقريش: ثكلتكم أمهاتكم، أسمع ابن أبي كبشة يخبركم أن خزَنة النار تسعة عشر وانتم الدَّهم، أفيعجز كل عشرة منكم أن يبطشوا برجل من خزنة جهنم؟ فأوحي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يأتي أبا جهل، فيأخذ بيده في بطحاء مكة فيقول له: (أَوْلَى لَكَ فَأَوْلَى ثُمَّ أَوْلَى لَكَ فَأَوْلَى) فلما فعل ذلك به رسول الله صلى الله عليه وسلم قال أبو جهل: والله لا تفعل أنت وربك شيئا، فأخزاه الله يوم بدر.

5 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 74:

عن جابر بن عبد الله قال: قال ناس من اليهود لأناس من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم: هل يعلم نبيكم كم عدد خزنة جهنم؟ قالوا: لا ندري حتى نسأله، فجاء رجل إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: يا محمد، غلب أصحابك اليوم، قال: وبم غلبوا؟ قال: سألهم يهود هل يعلم نبيكم كم عدد خزنة جهنم؟ قال: فما قالوا؟ قال: قالوا: لا ندري حتى نسأل نبينا. قال: أفغلب قوم سئلوا عما لا يعلمون فقالوا: لا نعلم حتى نسأل نبينا، لكنهم قد سألوا نبيهم فقالوا: «أرنا الله جهرة»، علي بأعداء الله، إني سائلهم عن تربة الجنة وهي الدرمك. فلما جاءوا قالوا: يا أبا القاسم، كم عدد خزنة جهنم؟ قال: هكذا وهكذا، في مرة عشرة وفي مرة تسعة، قالوا: نعم، قال لهم النبي صلى الله عليه وسلم: ما تربة الجنة؟ قال: فسكتوا هنيهة ثم قالوا: خبزة يا أبا القاسم، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: الخبز من الدرمك.

veya Yahudîlerden bazılarının Mekke'ye gitmiş olmaları melhuz bulunduğundan bu istidlâlin zayıf olduğu derkârdır. Ve hatta sebeb-i nüzûlden ziyade bir tefsir mânasındadır. {وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ اِلَّا هُوَ} ❁ İşte o muammânın asıl sırrı ve fâidesi bu hakikate mutlak bir imanı temin etmektir.

"**Cünûd**" "cünd"ün cem'idir ki asker ve bir adamın a'vân u ensârı, alay ve ordu mânalarına gelir. Kuvvet ve gılzati[1] itibariyle askerde iştihar etmiştir. Aslı كند vezninde جند'den me'huzdur ki taşlık, sert araziye denir. {وَمَا هِيَ} Ve o -yani sekar veyahut bu âyetler- başka [5461] bir şey değil, {اِلَّا ذِكْرٰى لِلْبَشَرِ} ancak beşer için, beşerin menfaati için bir öğüt, bir muhtıradır.

Bunu istihfaf edenleri red ile inzârı hem takviye hem de müsbet gayeye tevcih ve[2] tenvir zımnında buyuruluyor ki:

كَلَّا وَالْقَمَرِۙ ﴿٣٢﴾ وَالَّيْلِ اِذْ اَدْبَرَۙ ﴿٣٣﴾ وَالصُّبْحِ اِذَٓا اَسْفَرَۙ ﴿٣٤﴾ اِنَّهَا لَاِحْدَى الْكُبَرِۙ
﴿٣٥﴾ نَذٖيراً لِلْبَشَرِۙ ﴿٣٦﴾ لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَتَقَدَّمَ اَوْ يَتَاَخَّرَۜ ﴿٣٧﴾ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا
كَسَبَتْ رَهٖينَةٌۙ ﴿٣٨﴾ اِلَّٓا اَصْحَابَ الْيَمٖينِۜ ﴿٣٩﴾ فٖي جَنَّاتٍۜ يَتَسَٓاءَلُونَۙ ﴿٤٠﴾ عَنِ
الْمُجْرِمٖينَۙ ﴿٤١﴾ مَا سَلَكَكُمْ فٖي سَقَرَ ﴿٤٢﴾ قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلّٖينَۙ ﴿٤٣﴾ وَلَمْ نَكُ
نُطْعِمُ الْمِسْكٖينَۙ ﴿٤٤﴾ وَكُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخَٓائِضٖينَۙ ﴿٤٥﴾ وَكُنَّا نُكَذِّبُ بِيَوْمِ الدّٖينِۙ ﴿٤٦﴾
حَتّٰٓى اَتٰينَا الْيَقٖينُۜ ﴿٤٧﴾ فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعٖينَۜ ﴿٤٨﴾ فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَةِ
مُعْرِضٖينَۙ ﴿٤٩﴾ كَاَنَّهُمْ حُمُرٌ مُسْتَنْفِرَةٌۙ ﴿٥٠﴾ فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍۜ ﴿٥١﴾ بَلْ يُرٖيدُ كُلُّ امْرِئٍ
مِنْهُمْ اَنْ يُؤْتٰى صُحُفاً مُنَشَّرَةًۙ ﴿٥٢﴾ كَلَّاۜ بَلْ لَا يَخَافُونَ الْاٰخِرَةَۜ ﴿٥٣﴾ كَلَّٓا اِنَّهُ تَذْكِرَةٌۚ
﴿٥٤﴾ فَمَنْ شَٓاءَ ذَكَرَهُۜ ﴿٥٥﴾ وَمَا يَذْكُرُونَ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُۜ هُوَ اَهْلُ التَّقْوٰى وَاَهْلُ
الْمَغْفِرَةِ ﴿٥٦﴾

1 B: "izzeti".
2 B: "ile".

[5462] **Meâl-i Şerîfi**

Hayır hayır, o Kamer'e (32) ve döndüğü dem o geceye (33) ve açtığı sıra o sabaha kasem olsun ki (34) her hâlde büyüklerin biridir o sekar (35). Gocundurmak için beşeri (36). İçinizden ileri gitmek veya geri kalmak isteyen kimseleri (37). Her nefis kazancına bağlıdır (38). Ancak ashâb-ı yemîn (39) cennetlerdedir, soruşur dururlar (40) mücrimlerden (41) "nedir" diye, "sizi sekara sokan?" (42) Derler: "Biz namaz kılanlardan değildik (43). Ve fukarâya yemek yedirmezdik (44). Batakçılarla dalar[1] giderdik (45). Ve cezâ gününe yalan derdik[2] (46). Tâ gelinceye kadar bize o yakīn" (47). Fakat fâide vermez o vakit şefaati şefaatçilerin (48). Ya şimdi ne mazeretleri var o öğütten yüz çevirirlerken (49). Sanki ürkmüş yaban eşekleri (50). Arslandan kaçmaktalar (51). Yok, onlardan her kişi kendisine ayrı sahifelerle tezkireler[3] dağıtılmasını istiyor (52). Hayır, doğrusu âhiretten korkmuyorlar (53). Hayır hayır,[4] o muhakkak bir tezkire (54). Dileyen onu tezekkür ede[5] (55). Ma'amâfîh Allah dilemeyince düşünmezler, koruyacak da O'dur, mağfiret edecek de (56).

{كَلَّا وَالْقَمَرِ} ilh... Burada "Kamer", "gece", "sabah" kendi[6] mânalarında ve cünûd-i ilâhînin tecelliyâtı lemhalarına işaret olmakla beraber dünyanın zulmete boğulduğu câhiliye devri içinde nûr-i nübüvvetin doğuşu ve o gecenin zevâle yüz tutuşu ve parlamak üzere bulunan hayır ve hakikat sabahının yaklaşışı demleriyle İslâm güneşinin tulû'u [5463] hengâmına da îmâ vardır. Ve hatta asıl mâ-sîka-leh budur. {اِنَّهَا} Muhakkak o sekar {لَاِحْدَى الْكُبَرِ} her hâlde kübrâların birisidir. ❁ Yani en büyük beliyyelerin birisidir. {نَذِيرًا لِلْبَشَرِ} İnzar etmek, gocundurmak itibariyle beşeri, yahut münzir olarak beşeri ❁ bunu bazıları sûrenin evveline merbut demişlerdir ki قُمْ نَذِيرًا demektir. {كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ} Her nefis kazancına bağlıdır. ❁ Yani Allah indinde borçlu olarak kazancına rehindir. Saadet ve felâketi

1 B: "batar".
2 H -"Ve cezâ gününe yalan derdik".
3 H: "tezkirler".
4 F: "Yok ama".
5 H: "eder".
6 H: "ikindi".

kazancıyla mütenâsibdir. Çalışır, güzel ameller yapar, Allah'a borçlarını öderse kendisini kurtarır (*Sûre-i Tûr'da* كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ *[52/21] bak*). {اِلَّٓا اَصْحَابَ الْيَمٖينِ} Ancak ashâb-ı yemîn müstesnâ ۞ ki bunlar yalnız kendi kesblerine merhun kalmayarak takdîr-i ezelîde Allah teâlâ'nın mahza fazl u kereminden nasipleri, kısmetleri ziyade takdir edilmiş olan bahtiyarlardır. Çünkü adl ü hakîm olan Allah teâlâ herkese kesbiyle mütenâsib bir ecir verir, kimsenin hakkını zâyi' etmez. Hukūk nokta-i nazarından hepsini müsâvî yaratmış, kesbine bağlamış olmakla beraber lâ yüs'elü ammâ yef'al olduğu için mahza fazl u lutf nokta-i nazarından hepsinin mukadderâtını ve mazhariyetini müsâvî kılmamış, kimine az, kimine çok vermiş, kimini de fazla fazlından mahrum kılarak[1] yalnız kesbine bırakmıştır. İnsanları sâir hayvânâttan mümtaz olarak yaratması bir kesb işi değil, mahz-ı fazl olduğu gibi insanları da muhtelif merâtibde yaratması, enbiyâ ve evliyâyı yüksek mazhariyetlerle mümtaz kılması ve enbiyânın bazısını bazısına tafdil buyurması, mazhariyyet-i Muhammediyeyi hepsinden üstün kılması da bu kabîldendir. Bu suretle merâtib-i âliyenin birçoğu kesb ile istihsâl edilemez[2], bu ise لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى [en-Necm 53/39] mazmûnuna münâfî düşmez. Zira kesb ü sa'yinden [5464] başkası insanın kendi hakkı değil, mahz-ı fazldır. Ma'âmâfîh istisnâ muttasıl olduğuna göre ashâb-ı yemîn onun da bir istisnâsı sayılmak lâzım gelir. Şu hâlde burada "ashâb-ı yemîn", Sûre-i Vâkı'a'da geçen "ashâb-ı yemîn"den ehas, sâbikūn gibi mümtaz bir mânada demektir. Bunun tefsîrinde[3] melâike, muhlis mü'minler, etfâl-i müslimîn, mîsâk-ı fıtratta sağ tarafta vâki' olanlar, yani هَؤُلَاءِ خَلَقْتُهُمْ لِلْجَنَّةِ وَلَا أُبَالِي وَهَؤُلَاءِ خَلَقْتُهُمْ لِلنَّارِ وَلَا أُبَالِي "şunları cennet için yarattım ehemmiyet vermem, şunları da cehennem için yarattım yine ehemmiyet vermem"[4] hadîs-i kudsîsinde cennet için yaratılmış olanlardır diye muhtelif

---

1 B: "olarak".

2 H: "olunamaz".

3 B: "tafsîlinde".

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 239, VI, 441:

عن معاذ بن جبل: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم تلا هذه الآية: «أصحاب اليمين»، «وأصحاب الشمال» فقبض بيديه قبضتين فقال: هذه في الجنة ولا أبالي وهذه في النار ولا أبالي.

rivayetler vârid olmuştur.[1] Etfâl-i müslimîn rivayeti Hazret-i Ali'den deniliyor.[2] Bunlar kesbleri olmadan atalarının maiyyetinde cennete girecekleri cihetle istisnâ edilmiş oluyorlar. Bu rivayet de gösteriyor ki bu istisnâ ehl-i kesb içinde cennete girecek yok demek değil, lâkin birtakımlarının kesblerine bağlı olmadan veya kesblerinin değerinden fazla olarak mahz-ı fazl ile müstesnâ surette cennete gireceklerini anlatmış oluyor. Gerçi bunda cennete girmek mahz-ı fazl olduğunu iş'âr eden bir mâna varsa da, bu mâna لَهَا مَا كَسَبَتْ [el-Bakara 2/286] düstûrunu ibtal değildir. Kesbde hüsn-i amele muvaffakiyet dahi esas itibariyle Allah teâlâ'nın bir fazl u tevfîki olmasına nazaran hepsini de fazl-ı ilâhîye nisbet doğru olmakla beraber, burada maksad kesbin ehemmiyetini ıskāt etmek değil, اِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنٰى [el-Enbiyâ 21/101] mantûkunca kaderleri yâver olan ve kesb ile erilemeyecek mertebeler kendilerine mahz-ı lütuf olarak verilmiş bulunan güzide havas istisnâ edilmek şartıyla umûmun felah ve felâketi kesbine merbut bulunduğunu beyan ile kesbin kıymetini iş'ârdır[3]. İnzârın, tezkîrin asıl fâidesi de budur. Binâen'aleyh burada "yemîn" iki mâna ile mülâhaza olunabilir:

Birincisi: Kaderde sağ tarafta vâki' olmuş, hiç kesbleri olmadan kaderleri yâver kılınmış kimseler demektir. Meselâ Peygamber'in nübüvvet ü risâleti اَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ [ez-Zuhruf 43/32] [5465] âyetinden de anlaşıldığı üzere kesbinin hiç dahli olmayan bir mevhibe, bir rahmet-i ilâhiyedir.

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 75-79. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 655:
عن علي بن أبي طالب عليه السَّلام فى قوله: «إِلَّا أَصْحَابَ الْيَمِينِ» قال: هم أطفال المسلمين... وقال أبو ظبيان عن ابن عباس رضي الله عنهما: هم الملائكة. وروى أبو حمزة الثمالي عن أبي جعفر الباقر قال: نحن وشيعتنا أصحاب اليمين. وقال مقاتل: هم أهل الجنة الذين كانوا على يمين آدم عليه السلام يوم الميثاق حين قال لهم الله تعالى: هؤلاء في الجنة ولا أبالي. وقال الحسن: هم المسلمون المخلصون. وعنه أيضًا: هم الذين كانوا ميامين على أنفسهم. وقال ابن كيسان: هم المؤمنون الصالحون ليسوا بمرتهنين، لأنهم أدوا ما كان عليهم. وقال يمان: هم الذين افتكوا رهونهم. وقال الحكيم: هم الذين اختارهم الله تعالى لخدمته فلم يدخلهم في الرهن، لأنهم خدام الله وصفوته وكسبهم لم يضرهم.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 36. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 655:
عن عليّ رضي الله عنه في قوله: «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ إِلا أَصْحَابَ الْيَمِينِ» قال: أطفال المسلمين.

3 H: "iş'âr eder".

İkincisi: "Yemîn" ahd ve mîsak mânasına olmasıdır. Çünkü mîsâk-ı fıtrî ile ahd-i ilâhîye dâhil olmuş ve yeminlerine sâdık kalmış kimseler kesblerinden mes'ul ve müstefid olmakla beraber netice itibariyle yalnız kesblerine bağlı olmayıp kesblerinden çok fazla nimet ve saadetlere ererler ki bunun misâli bir ferdin tek başına çalışmasıyla ictimâ'î bir mukaveleye merbut olarak cemiyet hâlinde çalışması arasındaki farktır. Zira cemiyetle yaşayanlar yalnız kendi kesblerinden değil, cemiyetlerinin kıymetine ve mukavelelerindeki sadakatlerine göre yekdiğerinin müşterek ve mütekābil mesâîsinden yüksek bir surette istifade ederler. Dağınık kesblerin zahmeti çok, verimi az olduğu hâlde bir yemin ve mîsaka bağlanarak muhtelif kesblerini sadakatle birleştirmiş ve amellerinin tevzî' ve iştirak noktalarına hep bir rûh ile sarılarak cemaatle yürümüş olanlar her biri kendi kesbinden müstefid olmakla beraber yekdiğerinin kesblerinden de mütezâyid bir surette nasip alırlar. Ve işte Allah'a ve Resûlüne ve âhiret gününe iman edip de "sekar"dan korunarak hak yolunda rûhlarını ve mesâîlerini tevhid etmiş olan ve aynı kıbleye müteveccih olarak yürüyen hâlis iman sâhipleri kendi kesblerine bağlanmakla kalmayıp fazl-ı ilâhîden müstesnâ bir surette nasip alan ashâb-ı yemîndirler. Soldakiler, çalışmayanlar, yahut tek başına çalışan, kendi keyfine uğraşan yeminsizler kendi kesbleriyle boğuşurken bu ashâb-ı yemîn {فِى جَنَّاتٍ} cennetlerdedirler. {يَتَسَٓاءَلُونَ عَنِ الْمُجْرِمِينَ} Mücrimlerden soruştururlar. ❁ Mücrimlerin hâllerinden kendi aralarında konuşur, bahseder, birbirlerine sorar yahut sordururlar. Bu sual tevbih ve tahsir için denilmiş ise de evvelemirde tahkīk-ı hak ile [5466] cürümlerinin mâhiyetine göre şefaat imkânını taharrî için bir hasbihâl veya istintak olmak فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ siyâkına daha uygun görünür. Bu soruşturmanın bu suretle hikâye ve beyânı da mücrimlerin hâllerini ve mahkûmiyetlerinin sebeplerini sorup araştırarak hakkı tebeyyün ettirmek ve ona göre hayr u salâh için çalışmak ashâb-ı yemînin hasleti olduğunu anlatmak, bununla beraber ta'dâd olunacak cürümlerin sâhibi mücrimlerin âhirette şefaat ile de halâslarına ihtimal

olmadığını dünyadakilere ihtar ile nasihat etmek içindir. {مَا سَلَكَكُمْ فٖي سَقَرَ} Sizi sekara sokan nedir? ❁ Yani bu cehenneme girmenize sebep olan cürmünüz nedir? Bu sual, ashâb-ı yemînin birbirlerine değil de mücrimlere bizzat veya bi'l-vâsıta sordukları sualdir. Sâhib-*Keşşâf* der ki: Bu, ashâb-ı yemînin birbirlerine suallerini beyan değildir. Öyle olsaydı مَا سَلَكَهُمْ في سَقَرَ 'onları sekara sokan nedir?' denilmesi lâzım gelirdi. Bu, onların sorduğu vâsıtanın ifadesini hikâyedir. Yani sorulanlar böyle anlatırlar: O mücrimlere "sizi sekara sokan nedir?" dedik; {قَالُوا} dediler ki: {لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلّٖينَ} biz namaz kılanlardan değildik[1] {وَلَمْ نَكُ نُطْعِمُ الْمِسْكٖينَ} ve miskîni it'âm etmezdik ❁ fakire yemek vermez, karnını doyurmak çaresini aramazdık, yani Allah'ın emrini tanımaz ve kullarına acımazdık {وَكُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخَٓائِضٖينَ} ve dalanlarla beraber dalar dururduk ❁ boş lakırdılar, beyhûde işler, şunun bunun aleyhinde lehinde[2] mâlâyâni sözler, vakitleri öldüren, keyf ü hevâya ta'alluk eden bâtıl şeylere dalan gāfillerle beraber kendimizden geçer, dalar giderdik. {وَكُنَّا نُكَذِّبُ بِيَوْمِ الدّٖينِ} Ve din gününe, yani cezâ gününe yalan derdik, inanmazdık dediler. ❁ Namaz kılmamanın, fukarâya bakmamanın, dalanlarla beraber dalıp gitmenin asıl sebebi de bu [5467] imansızlık, bu küfürdür. {حَتّٰٓى اَتٰينَا الْيَقٖينُ} Tâ bize o yakīn, yani ölüm gelene kadar bu hâlde devam ettik ❁ ancak ölüm gelince cezâ gününün hak olduğunu yakīnen anladık dediler. İşte kendilerini cehenneme sokan cürümlerini böyle haber verirler. {فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعٖينَ} Onun için de onlara şefaatçilerin şefaati fâide vermez ❁ çünkü imansız gitmişlerdir. Demek ki o gün mü'minlere şefaat olacak, bunlar da tekzib etmeseler, küfre gitmeselerdi belki ashâb-ı yemînin onlara şefaati de mümkin olabilecekti. Lâkin bu cürümleri işlemiş, küfür ile gitmiş oldukları tahakkuk eden mücrimler kendilerini kurtaracak amel yapmamış oldukları gibi şefaatçilerin hepsi de şefaat edecek olsa fayda vermez, hakikat tebdil olunmaz. Onlar kesbleri olan

---

1 Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 655:

قلت: ما سلككم ليس ببيان للتساؤل عنهم، وإنما هو حكاية قول المسئولين عنهم، لأنّ المسئولين يلقون إلى السائلين ما جرى بينهم وبين المجرمين، فيقولون: قلنا لهم «ما سلككم فِي سَقَرَ قالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ» إلا أن الكلام جيء به على الحذف والاختصار كما هو نهج التنزيل في غرابة نظمه.

2 H -"lehinde".

cürümlerin cezâsı olarak o sekara dalar giderler. {فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَةِ مُعْرِضِينَ} Şimdi o tezkireden yüz çevirmekle kendilerine ne fâide var? ❁ Bu Kur'an'dan yüz çevirmekte, o yakīni ihtar ile edilen nasihatten kaçınmalarında kendileri için bir fayda mı var? Öğütten yüz çevirmekle o âkıbetten kurtulacaklarını mı zannediyorlar? O tezkireden öyle yüz çeviriyorlar ki {كَاَنَّهُمْ حُمُرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ} sanki ürkmüş yabânî eşekler {فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ} kasvereden firar etmekteler.

"**Kasvere**" "kasr"dan müştak olarak zorlu, zorba demek gibi olup zorlu avcı alayı veya arslan mânalarına geldiği beyan olunuyor. Ekser lügaviyyûn "kasvere" arslan demişlerdir. Bunun Habeş lügatı olduğu da rivayet olunmuştur. İşte Kur'an ile verilen Allah nasihatinden[1] kaçan, onu dinlemek istemeyen budalalar öyle ürküp kaçıyorlar. Hâlbuki o zavallı himâr-ı[2] vahşîlerin kaçmaları bir nâçarlık olmakla beraber yine tehlikeden kaçmaktır. Onda belki bir halâs, bir fayda melhuzdur. Öğütten kaçan bu [5468] budalalar ise tehlikeden değil, halâstan, halâskârdan[3] kaçıyor, faydalarını bırakıp helâke koşuyorlar. {بَلْ يُرِيدُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ اَنْ يُؤْتٰى صُحُفًا مُنَشَّرَةً} Hayır, o kadar da değil, belki onlardan her kişi kendisine ayrı ayrı dağıtılmış sahifeler hâlinde tezkire getirilmesini istiyor. ❁ Umûmî bir tezkire ile iktifâ etmek istemiyor. Her biri ziyafete davet olunur gibi husûsî bir tezkire ile ayrıca davet olunmasını istiyor; vazifesine, menfaatine koşmak için kibirleniyor da her biri yarın "ecelin geldi, şu, şu vazifeleri yapıp hazırlanarak gelmeniz tebliğ olunur" diye ayrı bir tezkire bekliyor veya her biri bir peygamber olmasını arzu ediyor ki bu budalalık evvelkinden çok fazladır. {كَلَّا} Hayır, öyle şey yok ❁ herkes için ayrı bir tezkire, ayrı bir kitap gelmesine ihtimal yok, bununla beraber öyle de olsa yine gelmezler {بَلْ} doğrusu onlar {لَا يَخَافُونَ الْاٰخِرَةَ} âhiretten korkmuyorlar ❁ bu tezkireye icâbet etmeyenlere sonunda cezâ edileceğine inanmıyor, sonunu saymıyorlar. {كَلَّا} Hayır, iş zannettikleri

1 B: "nasihatlerinden".
2 H: "himârı".
3 H: "halâskârlıktan".

gibi değil ❁ korkunç bir âhiret var. {اِنَّهُ تَذْكِرَةٌۚ} İşte o bir tezkiredir[1] ❁ bir ihtardır. {فَمَنْ شَٓاءَ ذَكَرَهُۜ} Artık her kim isterse düşünsün ❁ mazmûnunu anlasın, îcâbına göre hareket etsin {وَمَا يَذْكُرُونَ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُۜ} ma'amâfîh Allah dilemeyince düşünmezler {هُوَ اَهْلُ التَّقْوٰى وَاَهْلُ الْمَغْفِرَةِ} takvâya ehil de mağfirete ehil[2] de O'dur. ❁ Azâbından korkulup korunulacak olan da O, mağfiret edecek de O'dur. O'ndan korkmayan ne âhirette ne dünyada hiçbir şeyden korkmaz, korunmaz, O'ndan başkası da ne günahları mağfiret edebilir ne koruyabilir. Onun için her hikmetin başı Allah korkusu, Allah mahabbetidir. İmam Ahmed, [5469] Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce, Hâkim ve daha başkaları Hazret-i Enes'ten rivayet etmişlerdir; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bu âyeti هُوَ اَهْلُ التَّقْوٰى وَاَهْلُ الْمَغْفِرَةِ okudu da dedi ki: "Rabbiniz böyle buyurdu: أَنَا أَهْلٌ أَنْ أُتَّقَى فَلَا يُجْعَلْ مَعِي إِلَهٌ فَمَنِ اتَّقَانِي فَلَمْ يَجْعَل مَعِي إِلهًا آخَرَ فَأَنَا أَهْلٌ أَنْ أَغْفِرَ لَهُ 'Ben ittikā olunmaya, korkulup vikāyesine sığınılmaya ehilim, Benimle beraber başka bir ilâh yapılmasın. Her kim Benden korkar da Benimle beraber başka bir ilâh tutmazsa[3] Ben onu mağfirete ehilim'".[4] Hakîm-i Tirmizî *Nevâdiru'l-Usûl*'de Hazret-i Hasan'dan tahric ettiği bir hadiste demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle söyledi: 'Allah teâlâ buyuruyor[5] ki: «Kulum Bana iki elini kaldırır dua ederse Ben o elleri mağfiretsiz reddetmekten hayâ ederim.» Melâike «ey bizim ilâhımız, o mağfirete ehil değil» dediler, Allah teâlâ buyurdu ki: «Lâkin ben takvâya da ehilim, mağfirete de ehilim; sizi işhad ederim ki Ben onu mağfiret ettim»'".[6]

Yâ Rab! Bu kulunu da o koruduğun, mağfiretine erdirdiğin kulların zümresine ilhak eyle, Sensin ehlü't-takvâ, Sensin ehlü'l-mağfire.

---

1 H: "tezkirdir".
2 B: "takvâ ehli de mağfiret ehli".
3 H: "ilâha dayanmazsa".
4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 142; İbn Mace, Zühd, 35; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 74:
عن أنس بن مالك قال: قرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم هذه الآية: «أهل التقوى وأهل المغفرة» قال: قال ربكم: أنا أهل أن أتقى فلا يجعل معي إله، فمن اتقى أن يجعل معي إلها كان أهلا أن أغفر له.
5 H: "buyurdu".
6 Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl,* II, 326:
قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: قال الله عز وجل: إني لأجدني أستحيي من عبدي يرفع يديه ثم أردهما، قالت الملائكة: إلهنا ليس لذلك بأهل، قال الله تعالى: لكني أهل التقوى وأهل المغفرة أشهدكم أني غفرت له.

[5470]

سورة القيمة مكية وهى اربعون اية

KIYÂMET SÛRESİ

Buna hem "Sûre-i Kıyâme" hem "Lâ-uksimu Sûresi" denilir. Hilâfsız, istisnâsız Mekkîdir.

Âyetleri: Kırktır.

Kelimeleri: Yüz doksan dokuz.

Harfleri: Üç yüz elli iki.

Fâsılası: ه، ر، ق، ى، ا harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

لَٓا اُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيٰمَةِۙ ﴿١﴾ وَلَٓا اُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ ﴿٢﴾ اَيَحْسَبُ الْاِنْسَانُ اَلَّنْ نَجْمَعَ
عِظَامَهُۜ ﴿٣﴾ بَلٰى قَادِرِينَ عَلٰٓى اَنْ نُسَوِّيَ بَنَانَهُ ﴿٤﴾ بَلْ يُرِيدُ الْاِنْسَانُ لِيَفْجُرَ اَمَامَهُۚ ﴿٥﴾
يَسْـَٔلُ اَيَّانَ يَوْمُ الْقِيٰمَةِۜ ﴿٦﴾ فَاِذَا بَرِقَ الْبَصَرُۙ ﴿٧﴾ وَخَسَفَ الْقَمَرُۙ ﴿٨﴾ وَجُمِعَ الشَّمْسُ
وَالْقَمَرُۙ ﴿٩﴾ يَقُولُ الْاِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ اَيْنَ الْمَفَرُّۚ ﴿١٠﴾ كَلَّا لَا وَزَرَۜ ﴿١١﴾ اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذِنِ
الْمُسْتَقَرُّۜ ﴿١٢﴾ يُنَبَّؤُا الْاِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَاَخَّرَۜ ﴿١٣﴾ بَلِ الْاِنْسَانُ عَلٰى نَفْسِهٖ بَصِيرَةٌۙ
﴿١٤﴾ وَلَوْ اَلْقٰى مَعَاذِيرَهُۜ ﴿١٥﴾ لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهٖۜ ﴿١٦﴾ اِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ
وَقُرْاٰنَهُۚ ﴿١٧﴾ فَاِذَا قَرَاْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْاٰنَهُۚ ﴿١٨﴾ ثُمَّ اِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُۜ ﴿١٩﴾ كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ
الْعَاجِلَةَۙ ﴿٢٠﴾ وَتَذَرُونَ الْاٰخِرَةَۜ ﴿٢١﴾ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌۙ ﴿٢٢﴾ اِلٰى رَبِّهَا نَاظِرَةٌۚ ﴿٢٣﴾
وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ بَاسِرَةٌۙ ﴿٢٤﴾ تَظُنُّ اَنْ يُفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌۜ ﴿٢٥﴾ كَلَّٓا اِذَا بَلَغَتِ التَّرَاقِيَۙ ﴿٢٦﴾
وَقِيلَ مَنْ رَاقٍۙ ﴿٢٧﴾ وَظَنَّ اَنَّهُ الْفِرَاقُۙ ﴿٢٨﴾ وَالْتَفَّتِ السَّاقُ بِالسَّاقِۙ ﴿٢٩﴾ اِلٰى رَبِّكَ
يَوْمَئِذِنِ الْمَسَاقُۜ ﴿٣٠﴾

[5471] **Meâl-i Şerîfi**

Yo… Kasem ederim o kalkım gününe (yevm-i kıyâmeye) (1). Yine yo… kasem ederim o pişman cana (nefs-i levvâmeye) (2). İnsan sanır mı ki derleyemeyiz kemiklerini? (3) Evet, derleriz kādir olarak tesviyeye bile parmaklarını (4). Fakat insan ister önünde fücur etmesini (5). Sorar[1] ne zaman diye o kıyamet günü (6). Ne vakit ki o göz şimşek çakar (7) ve Ay tutulur (8) ve Güneş ve Ay toplanır (9). Der o insan "o gün nereye kaçmalı? [5472] (eyne'l-mefer)?" (10). Hayır hayır, yok bir siper (11). Rabbinedir ancak o gün karar (12). Ayıtılır insan o gün, yaptıklarıyla mukaddem, muahhar (13). Doğrusu insan kendine karşı bir basîrettir (14). Dökse de ortaya mazeretlerini (15). Depretme ona dilini ivedinden onu (16). Çünkü Bize[2] aittir onun cem'i ve kur'ânı (17). Biz okuduk mu o vakit tâkip et o Kur'ân'ı (18). Sonra Bize aittir yine onun beyânı (19). Hayır hayır, siz peşini seviyorsunuz (20) ve âhireti bırakıyorsunuz (21). Nice yüzler o gün ışılar parlar (22) Rabbine[3] nâzır (23). Nice yüzler de o gün ekşir pusarır (24). Anlar ki kendilerine bel kıran yapılır (25).[4] Hayır hayır, ne zaman ki o can köprücüklere dayanır (26) ve denilir: "Kim var bir okuyacak?" (27). Ve sezer o dem tamâme'l-firâk (28). Ve dolaşır el ayak, bacağa bacak (29). Rabbinedir o gün yalnız mesâk (30).

{لَٓا اُقْسِمُ} ❁ Kasemi nefy değil, لا والله "hayır vallahi, yok vallahi, değil vallahi" gibi nefiyden sonra kasemdir. Nitekim İmri'u'l-Kays şöyle demiştir:

لَا وَأَبِيكِ ابْنَةَ الْعَامِرِيِّ لَا يَدَّعِي الْقَوْمُ أَنِّي أَفِرُّ[5]

Cumhur, bu gibi لا'ların sıla, yani mücerred tekid için ilâve edilmiş, zâid olduğunu söyler (*Sûre-i Vâkı'a'da* فَلَٓا اُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ *[56/75] bak*) fakat Zemahşerî'nin beyânına göre kasemden evvel gelen bu

---

1 H ve B: "sonra".
2 F: "Biz".
3 B: "Rablerine".
4 H -"Rabbine nâzır (23). Nice yüzler de o gün ekşir pusarır (24). Anlar ki kendilerine bel kıran yapılır (25)".
5 Hayır, baban hakkı için ey Âmirî'nin kızı, kavim benim kaçacağımı iddia etmez [Müellifin notu].

لا, فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ [en-Nisâ 4/65] gibi kelâmın arasında olursa kasemi tekid için ziyade edilmiş sıladır. Nitekim لِئَلَّا يَعْلَمَ اَهْلُ الْكِتَابِ'de [el-Hadîd 57/29] ilmi tekid için ziyadedir.[1] Lâkin bu sûrede ve Sûre-i Beled'de olduğu gibi kelâmın ibtidâsında vâki' olduğu zaman sıla değil, nefiydir. Çünkü sıla kelâmın esnasında olur. Bu nefyin vechi şudur: Bir şeye yemin etmek onu büyütmek, i'zâm etmektir. Bunun başına harf-i nefy idhal etmekle sanki şöyle denilmiş gibi olur: "Şu söyleyeceğim söz o kadar [5473] mühim ve büyüktür ki bunun[2] büyüklüğünü tanıtmak için kasem etmek bile etmemek gibidir, yani ondan ziyade tâzime lâyıktır." Bu mâna ise kasemi takviye etmiş olacağından nefy ile tekid edilmiş olur. Bazıları "kaseme hâcet ve lüzum yok, bu gayet kuvvetli ve belli" mânasıyla bu tekidi ifade etmişler, bazıları da kasemden evvel geçmiş olan muhalif[3] fikirleri red için olduğunu söylemişlerdir. Bunu[4] kasemden evvel muhatabın zihnini tahliye mânasıyla da îzah edebiliriz ki şöyle demek olur: "Şimdi zihninden bütün muhalif fikirleri sil, söylenecek ve dinlenecek başka bir şey yok, ancak şu söyleyeceğim hakikat vardır.[5] Kasem ederim ki ilh..." "Kasem" mâlum ki yemin demektir. Biz meâlde bu "lâ"yı, bu mânalara temas edebilmek için "yo..." diye ifade etmeyi muvâfık gördük. {بِيَوْمِ الْقِيٰمَةِ} ❁ "Yevm-i Kıyâme" ölülerin dirilip kalkması günü, kalkım günü ki önü ölüm ve yıkım günüdür. Bununla kasemin cevâbı mâlum olduğu için hazfedilmiştir. اَيَحْسَبُ الْاِنْسَانُ cevâbı makāmına ikāme olunmuştur. Zira kıyamet gününe kasem onun muhakkak olacağına kasemdir. Bu ise

---

1 H -"Nitekim لِئَلَّا يَعْلَمَ اَهْلُ الْكِتَابِ'de ilmi tekid için ziyadedir".
2 B +"bunun".
3 B: "muhtelif".
4 H ve B: "Bunun".
5 Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 658-659:

إدخال «لا» النافية على فعل القسم مستفيض في كلامهم وأشعارهم... وفائدتها توكيد القسم، وقالوا إنها صلة مثلها في «لِئَلَّا يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ»... واعترضوا عليه بأنها إنما تزاد في وسط الكلام لا في أوّله، وأجابوا بأنّ القرآن في حكم سورة واحدة متصل بعضه ببعض، والاعتراض صحيح، لأنها لم تقع مزيدة إلا في وسط الكلام ولكن الجواب غير سديد. ألا ترى إلى امرئ القيس كيف زادها في مستهل قصيدته. والوجه أن يقال: هي للنفي والمعنى في ذلك أنه لا يقسم بالشيء إلا إعظاما له يدلك عليه قوله تعالى «فَلا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ» فكأنه بإدخال حرف النفي يقول: إنّ إعظامى له بإقسامى به كلا إعظام، يعنى أنه يستأهل فوق ذلك. وقيل إن «لا» نفى لكلام وردّ له قبل القسم، كأنهم أنكروا البعث فقيل: لا، أى ليس الأمر على ما ذكرتم، ثم قيل: أقسم بيوم القيامة...

şöyle demek olur: Kalkım gününe kasem ederim ki siz muhakkak ba'solunacak, öldükten sonra kaldırılacaksınız. {وَلَٓا اُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ} ۞ Bu da aynı mazmunda olarak nefs-i levvâmenin tahakkukuna kasemdir. "Nefs-i levvâme" levm edici nefis demektir. Bu da ya başkasını levm eden, pek kınayan nefis, yahut yaptığı günahların fenalığını anlayıp da kendini kınayan, pişman nefis demek olabilir. İkincisi daha mâruf ve meşhurdur. Onun için nefisler: Nefs-i emmâre, nefs-i levvâme, nefs-i mutmainne, nefs-i mülhime[1], nefs-i zekiyye, nefs-i râziye, nefs-i marziye diye yedi mertebeye kadar sayılır ki her biri terbiye ve riyâzât ile sülûkte bir mertebedir. Yani kıyamet günü muhakkak olacak ve ona inanmak [5474] istemeyen emmâre nefisler o gün kendisini çok levm edecek, dünyada yaptıkları gafletlere, günahlara çok pişman olacaklar, hatta her nefis kendisini levm edecek, dünyada yaptığı kusura pişman olacak, "daha iyi neye çalışmadım, daha güzel işler neye yapmadım" diye pişmanlık edecektir. Bu suretle nefs-i levvâmeye kasem o gün mütehakkık olan levmindeki acılığın ehemmiyetine ve büyüklüğüne tenbih için demek olur. {اَيَحْسَبُ الْاِنْسَانُ اَلَّنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ} ۞ Kasemlerin cevapları makāmındadır. Ahnes b. Şerîk'in[2] damadı Adî b. Ebû Rabî'a Hazret-i Peygamber'in komşusu idi ve bu ikisi hakkında Resûlullah اَللّٰهُمَّ اكْفِنِي جَارَ السُّوءِ "Allahım bana kötü komşumun hakkından gel" derdi. Adî bir gün Resûlullah'a "Yâ Muhammed, bana o kıyamet gününden haber ver bakalım, o ne zaman ve nasıl olacak?" demişti, Resûlullah da haber vermişti, onun üzerine Adiyy: "Yâ Muhammed ben onu gözümle görsem yine tasdik etmem ve sana inanmam, Allah o kemikleri mi toplayacak?!" demişti.[3] Ebû Cehil de: "Muhammed, Allah teâlâ'nın bu kemikleri çürüyüp dağıldıktan sonra toplayıp yeni bir hilkatle iade edeceğini mi

---

1 M: "mülheme".

2 M: "Şüreykın".

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 115-116; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 659. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 510:

نزلت في عدي بن ربيعة بن أبي سلمة حليف بني زهرة ختن الأخنس بن شريق الثقفي، وكان النبي صلى الله عليه وسلم يقول: اللهم اكفني جاري السوء، يعني: عديّا، والأخنس، وذلك أن عدي بن ربيعة أتى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: يا محمد حدثني عن يوم القيامة متى تكون وكيف أمرها وحالها؟ فأخبره النبي صلى الله عليه وسلم بذلك، فقال: لو عاينت ذلك اليوم لم أصدقك يا محمد ولم أؤمن به أو يجمع الله العظام؟ فأنزل الله تعالى: «أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ».

zu'mediyor?" demişti,[1] bu sûre bunların biri sebebiyle nâzil olduğu rivayet olunuyor. Bundan dolayı اَلْاِنْسَان'ı ahde hamletmek isteyenler olmuş ise de sebeb-i nüzul tahsis ve tâyini îcab etmeyeceğinden zâhiri vechile cinse mahmul olması doğrudur. Bundan her insanın böyle zannetmesi de lâzım gelmez. {بَلٰى} ❁ Harf-i tasdiktir. Şu kadar ki "ne'am", "lâ", "evet", "hayır" gibi değil, nefyi isbat suretiyle tasdik ve takrir eden bir harf-i tasdiktir. Meselâ "daha gelmedi mi?" suâline karşı "evet" yahut "hayır" denilse, "evet gelmedi", "hayır gelmedi" denilmiş gibi olduğu hâlde "belâ" denildiği zaman "evet geldi" denilmiş olur. Onun için biz بَلٰى harfini fiili zikretmeksizin sadece [5475] terceme edemiyoruz. Burada "بَلٰى", اَلَّنْ نَجْمَعَ'ya[2] mukabil بلى نَجمَع demektir. {قَادِرٖينَ} ❁ de mukadder نَجْمَعُ'nün fâilinden hâldir. Meâli: Evet, Biz onun kemiklerini öyle cem' eder, derler toplarız ki {عَلٰٓى اَنْ نُسَوِّىَ بَنَانَهُ} parmaklarını bile tesviyeye kādir olarak ❁ yani sade o iri kemikleri değil, bedeninin[3] en ince teşkîlâtına varıncaya kadar hepsini, hatta gövdesinin, etrafının en ince uçları olan parmaklarını uçlarındaki inceliklere varıncaya kadar tamamıyla tesviye etmek şartıyla derleyip toplamaya kādiriz. Parmakların uçlarının hilkatinde bu suretle inceliğe işaret edilmiş olması zâhirî ve basit bir şey değil, onların hilkatinde göründüğünden çok derin ve ehemmiyetli incelikler bulunduğuna delâlet eder. Evvelâ insan en mühim işlerini elleriyle yapar, onun için el, kudretin timsâli addolunur. "Şu iş onun elindedir, elinden gelir, eli dardır, eli geniştir, eli uzundur, eli kısadır, eli açıktır, eli sıkıdır" gibi kudret mefhûmuna ta'alluk eden ifadelerin ele nisbet edildiği kadar hiçbir uzva nisbet edildiği yoktur denilebilir. Sonra elin bütün kıymeti ise parmaklardadır. El ile yapılan bütün işler parmakla alâkadardır. Onun için on parmağın diyeti iki el diyetine müsâvîdir. "Fülan işte onun parmağı var" denilmek de parmağın tesir ve kudret[4] nişanesi olduğunu anlatır. Parmakların bütün incelikleri

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 344:

وقيل: نزلت في أبي جهل، كان يقول: أيزعم محمد صلى الله عليه وسلم أن يجمع الله هذه العظام بعد بلاها وتفرقها فيعيدها خلقا جديدا؟

2 H, M ve B: "بَلٰى, اَلَّنْ نَجْمَعَ'ya".

3 H -"bedeninin".

4 H: "kudreti".

de uçlarındadır. Parmaklarda ve parmak uçlarında öyle acîb bir sanat ve öyle ince bir hassasiyet vardır ki teşrîhin, ilm-i ensâcın incelikleri bile onu ihâtaya kâfî gelmez. Lâmise kuvvesinin hemen hemen bütün incelikleri onlarda toplanmıştır. Kaba bir misâl ile: Karanlık bir gecede meselâ bir kiler veya bir dükkânda gezinirken elinizdeki bir baston ile şuraya buraya dürttükçe şu taş, şu toprak, şu tahta, şu un çuvalı, şu pirinç veya bulgur çuvalı, şu kahve veya fasulye çuvalı, şu [5476] şeker, şu kömür çuvalı diye birçok şeyler ayırabilirsiniz ki bütün bunlar bastondan gelebilen türlü ihtizâzâtın tenevvü'âtını parmaklarınızın sinir uçlarıyla aldığı ihsâsât şebekesinin incelikleridir. Bir taraftan silah gibi birçok şeylere mukavemet eden tırnakların sertliğiyle mütenâsib adalelerinin dayanıklı teşkîlâtı içinde böyle[1] muhtelif zarafet ve incelikleri ihtivâ eden ve büyük büyük çekiç ve külünk darbeleriyle, yazı, nakış, resim, tezhib, tahrir taramaları gibi en rakīk çizgileri çizen rakīk ve zarif kalemleri, fırçaları, iğneleri imal ve idareye âlet olan parmaklar ve uçları hemen hemen insanlardan sudûr eden amellerin en mühim kısmının tecellî ettiği hilkat ünbûbeleridir. Ki bunların tamam okunması bilinse bir insanın her şeyini denemezse de pek çok hususiyetlerini ifade ettikleri anlaşılır. Şu hâlde "parmaklarını bile tesviyeye kādir olarak" denilmekte "o insanın ellerinden çıkan iyi kötü bütün a'mâl ve âsâr ile beraber" denilmek gibi derin bir mâna vardır. Bunları yaratan elbette yine derleyip toplamaya kādirdir. Evet, Allah teâlâ insanın bütün hususiyetlerini bir hüceyrede toplayıp temessül ettirmeye kādirdir. Nasıl ki kuyruk sokumundan acbü'z-zenebden[2] bir zerre içinde bir insanın bütün hususiyetlerini toplar. İnsanın o zannı esas itibariyle bu kudreti hiç hissetmediğinden değil {بَلْ يُرِيدُ الْاِنْسَانُ لِيَفْجُرَ اَمَامَهُ} fakat insan, yani fâcir insan önünde fücur etmesini ister ۞ şehvetlerinden[3], masiyetlerinden, lezzetlerinden ayrılmamasını, ileride onlara devam etmesini ve hatta ilelebed fısk u fücur ile Rabbine karşı terbiyesizlik etmesini ister, fücurda

1 H: "öyle".
2 H, F, M ve B: "acüzüzzeneb".
3 B: "şehevâtlarından".

devamı salâha tercih eyler de istihzâ tarzında çapkınlıkla {يَسْـَٔلُ اَيَّانَ يَوْمُ الْقِيٰمَةِ} sorar "ne zaman o kıyamet günü" diye. ۞ Lâkin sonra o kıyametin başlangıcı başladı mı gözü açılır, dünyanın her taraftan başına yıkılmakta [5477] olduğunu görür, dehşetler içinde kalır, yaptıklarına pişman olur, kendini levm zamanı gelir çatar, hâlbuki son pişmanlık fayda vermez, hak yerini bulur. İşte o suâle karşı ölüm ve yıkım emarelerinin görünmeye başladığı, kıyamet başlangıcı anlatılarak buyuruluyor ki: {فَاِذَا بَرِقَ الْبَصَرُ} Derken ne zaman ki göz şimşek çakar…

"**Berk-i basar**" gözün şimşek çakması, nâgehan tepesinde çakan şimşekten mâruz olduğu dehşet ve şiddet hâlinden mecaz olarak ansızın başına gelen mühlik hâdisenin şiddetli âlâm ve ıztırabıyla dehşet ve hayret içinde duyulan keskin intibâhı ifade eder ki bu sırada hakikat yıldırımının yaldırayışı içinde insanın gözünden bütün dünya yerinden oynayıp silinmeye başlar {وَخَسَفَ الْقَمَرُ} ve Ay tutulur.

Burada "Husûf-i Kamer" Kamer'in Şems'e istikbâli hâlinde aralarına Arz gölgesinin haylûleti demek olan mâruf Ay tutulmak mânasına da olabilirse de hafif kalır. Bu daha ziyade o güne mahsus bir tecellî olmak üzere nûr-i Kamer'in zâil olup o şimşek çakan göze görünmez olması veya puslu, hazin bir manzara içinde kalması hâlini anlatır. Yani mehtâbında[1] zevk u safâ ettiği o mâh-i tâbân söner, puslanır, kararır, görünmez olur. {وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ} Ve Şems ü Kamer cem' olunur, toplanır ۞ şimşek manzarasında olduğu gibi kurs-ı Şems ile kurs-ı Kamer yerlerinden oynatılarak çalkanır çalkanır bir araya gelir. Şems ile Kamer'in ictimâ'ı tâbir olunan mihâk gecesi gibi[2] Ay ve Güneş bir araya gelmiş ve fakat yalnız Ay değil, Güneş de deryâ-yı 'ademe dalmış, görünmez olmuş bulunur. {يَقُولُ الْاِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ} Der o insan o gün [5478] {اَيْنَ الْمَفَرُّ}

"Eyne'l-mefer" ۞ nereye kaçmalı. "Mefer", firar mânasına mimli masdardır. O fâcir insan o vakit dehşetten kaçacak yer arar; ye'sinden, şaşkınlığından böyle der. Bu, yeis ifade eden bir istifhâm-ı inkârîdir.

1 F: "mehtâbda".
2 B -"bir araya gelir. Şems ile Kamer'in ictimâ'ı tâbir olunan mihâk gecesi gibi".

كَلَّا لَا وَزَرَ Bu, yeisi tasrihtir. Ma'amâfîh şaşkınlıkla hakīkī istifham da olabilir. Bu surette de كَلَّا لَا وَزَرَ taraf-ı ilâhîden o gün cevâbı red veya bugün beyandır, şöyle ki: {كَلَّا لَا وَزَرَ} Hayır hayır yok bir kaçacak sığınacak yer.

"**Vezer**" aslında ağırlık mânasından cebel-i menî'[1], sarp ve muhkem dağ demektir. Böyle dağlar firârîlerin sığındıkları yerler olduğu için gerek dağ, gerek kale, gerek silah, gerek insan ve sâire mutlaka melce', sığınak, sığınacak yer veya er veya siper mânasında şâyi' olmuştur ki şâirin:

لَعَمْرُكَ مَا لِلْفَتَى مِنْ وَزَر مِنَ الْمَوْتِ يُدْرِكُهُ وَالْكِبَرُ

"Ömrüne kasem ederim ki yiğide[2] yetişecek ölümden ve ihtiyarlıktan sığınacak bir yer, bir penâh yoktur." Demek ki كَلَّا لَا وَزَرَ kavli, o gün "eyne'l-mefer" diyen insanın sözünü hikâye olmak muhtemil olduğu gibi o gün onu red için yahut bugün ihtar için doğrudan doğru kelâm-ı ilâhîden olmak da muhtemildir. Şu da onu beyan zımmında istînaftır: {اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ} Rabbinedir o gün ancak karar.

"**Müstekar**" istikrar mânasına mimli masdardır. Karargâh mânasına ism-i mekân da olabilir. Yani o gün her kim olursa olsun kulların sığınma kararı ancak Rabbin Allah teâlâ'yadır. O'ndan kaçmak isteyenler de o gün O'ndan başka sığınacak hiçbir penâh bulamazlar. Son karar O'na veya O'nun emrine varılmaktır. Diğer bir mâna ile, o gün insanların varacakları karargâhı cennet mi cehennem mi tâyin etmek Rabbine aittir. Bu hitab [5479] o gün kaçacak yer arayan insana değil, seyyid-i muhâtabîn olan Resûl-i Ekrem'e, dolayısıyla da ale'l-umûm insanlara beyân-ı hakikattir. {يُنَبَّؤُا الْاِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ} İnsan o gün ayıtılır; haber verilir ❁ yani kendine haber verilir, yahut insanın ne olduğu, hakkı neden ibaret bulunduğu hayır veya şer anlatılır. {بِمَا قَدَّمَ وَاَخَّرَ} Mukaddem ve muahhar yaptıklarıyla ❁ evvel yaptığı ve sonra yaptığı amelleriyle yahut yaptığı,

1 H: "mâni'".
2 H: "yiğit".

âhiret için takdim ettiği ve yapmayıp[1] geri bıraktığı, iyi veya kötü, hasenât veya seyyiât bütün işleriyle anılır, anlatılır, hesâba çekilir. İşte o vakit tam gözü açılır. Ma'amâfîh insan olana bunları anlatmaya lüzum bile yoktur. Çünkü {بَلِ الْاِنْسَانُ عَلٰى نَفْسِه۪ بَص۪يرَةٌۙ} doğrusu insan kendine karşı bir basîrettir. ❁ Bu âyet çok şâyân-ı dikkattir. Burada insanın tam hakikati târif edilmiştir. İnsan ne yaptığını bilmeyecek bir bedenden ibaret değil, kendine şuuru olan kendini kendi vicdânında duyan bir basîret diye anlatılmıştır ki nefs-i nâtıkayı iş'âr eder. İnsanın hakikati, böyle kendine karşı bir basîret olduğu için insan olan kendinde olup biten, yani rûhuna, şuuruna ilişmiş bulunan her şeyi duyar. Yaptığı bütün ef'âl ve harekâtına kendi vicdânında kendisi şâhid bulunur. {وَلَوْ اَلْقٰى مَعَاذ۪يرَهُۜ} Ve her ne kadar ortaya mazeretlerini sayar dökerse de; yaptığı işler hakkında, hesab ve sual hengâmında başkalarına karşı kendisini mâzur göstermek için türlü mazeretler beyânına kalkarsa da ne yaptığını, mazeretlerinin doğru olup olmadığını kendi nefsinde, kendi rûh ve vicdânında bilir. ❁ Şu hâlde insanın hakikati başkasına karşı görünen söylenen değil, onun kendi nefsinde kendi vicdânında duyduğu ne ise odur. Âhirette Allah yanında göreceği de ondan ibarettir. İnsan söylediği bir sözün yalan olduğunu kendisi [5480] bilip dururken halka karşı kendisini doğru göstermek için ne kadar mazeret saysa dökse o kendi bilir ki kendi nazarında yalancıdır. Binâen'aleyh halk nazarında doğru da sayılsa Hak nazarında yalancıdır. Halka iyi görünmekle şu, bu mazeretler saymakla kendi vicdânında bilip durduğu hakikati değiştiremeyeceği gibi Hak nazarında hiç değiştiremez. O hâlde halk ne söylerse söylesin, kendisi ne kadar mazeret serdederse etsin insan huzûr-ı Hak'ta haddizâtındaki hakikatiyle karşılaşacak, kendisi kendi aleyhine şâhid olacaktır. Onun için insan kendini gözetmeli, haddizâtında iyi olmaya çalışmalı, kötü işler yapıp da şöyle böyle[2] mazeretler saymaya kalkışmamalı, kendisini keyfinin, temenniyâtının sevkine göre değil, hak gözüyle ve vicdânının bütün samimiyetiyle dinleyip gözeterek

1 H: "yapmayı".
2 H: "şöyle".

hareket etmelidir ki hak ile nâhakkı, hayr ile şerri iyi temyiz edebilsin. Kendi aleyhine şâhid olmasın. Bu münasebetle Peygamber'in kendine ait olmak üzere buyuruluyor ki: {لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ} Ona dilini depretme {لِتَعْجَلَ بِهٖ} onu iveceksin diye ۞ ilh... Bu âyetteki بِهٖ zamirlerinin merci'i zâhir değildir. Hitab mutlak insana olsaydı mazeretlerini sayıp dökmeye kalkışan insanın nefsindekine, yani vicdânındakine râci' olabilirdi ve şöyle demek olurdu: "Ey insan, o gün hesab başında Hakk'ın huzûrunda vicdânındakini acele söyleyip de işin içinden çıkacağım diye telaş etme, sakın dilini bile oynatma. Zira onu, o bildiklerini derleyip toplayan sen değilsin Biziz, Biz onu derler toplar sana okuruz. Sen yalnız Bizim okuduğumuzun ardınca gel, ki o vakit tam hakkı söylemiş, yanlışlığa düşmemiş olursun." Fi'l-vâki' bu âyetin revişinden bu mâna da anlaşılmaz değildir.[1] Lâkin hitab bilhassa Peygamber'e olmak ve sonra da "Kur'an" denilmiş bulunmak itibariyle bu بِهٖ zamirinin evvelâ bu sırada Peygamber'in kalbine nâzil olmakta bulunan Kur'ân'a râci' olması iktizâ eder. Zira zamirin merci'i mânen [5481] veya hükmen geçmiş olmak kâfî olduğu ve اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ فٖى لَيْلَةِ الْقَدْرِ [el-Kadr 97/1][2] gibi birçok yerlerde Kur'ân'ın ismi geçmeden makam karînesiyle ona zamir gönderilegeldiği mâlum olmakla beraber burada siyâkın buna bir delâlet-i mahsûsası da vardır. Onun için tefsirler bu بِهٖ zamirlerinin Kur'ân'a râci' olduğunu beyan etmektedirler. Tirmizî de bunun sebeb-i nüzûlünü Sa'îd b. Cübeyr, İbn Abbas'tan şöyle rivayet eylemiştir: "Kur'an nâzil olurken Resûlullah iyi bellemek için dilini dudaklarını depretirdi, bunun üzerine Allah teâlâ لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ'yi indirdi."[3] Anlaşılıyor ki Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bu sûre nâzil olurken bilhassa bu noktada lisânını depretmiş, acele okumak istemişti; bu âyet de bunun üzerine

---

1 B -"Fi'l-vâki' bu âyetin revişinden bu mâna da anlaşılmaz değildir".

2 "Elhak biz indirdik onu kadir gecesî."

3 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 5; Müslim, Salât, 147:

حدثنا سعيد بن جبير عن ابن عباس في قوله تعالى: «لا تحرك به لسانك لتعجل به» قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يعالج من التنزيل شدة وكان مما يحرك شفتيه –فقال ابن عباس: فأنا أحركهما لكم كما كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يحركهما، وقال سعيد: أنا أحركهما كما رأيت ابن عباس يحركهما، فحرك شفتيه– فأنزل الله تعالى: «لا تحرك به لسانك لتعجل به. إن علينا جمعه وقرآنه». قال: جمعه في صدرك وتقرأه: «فإذا قرأناه فاتبع قرآنه». قال: فاستمع له وأنصت: «ثم إن علينا بيانه». ثم إن علينا أن تقرأه، فكان رسول الله صلى الله عليه وسلم بعد ذلك إذا أتاه جبريل استمع، فإذا انطلق جبريل قرأه النبي صلى الله عليه وسلم كما قرأه.

nâzil olmuş ve iyi zabtetmek için evvelemirde hareketsiz dinlemek emrolunmuştur. Yani Kur'an kalbine, basîretine nâzil olurken sade dinle, acele okumak için dilini oynatma {إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْاٰنَهُ} çünkü Bize aittir onun cem'i ve kur'ânı -yani tamamını[1] toplayıp Kur'an hâlinde tesbit ederek okutmak Bizim taahhüd etmiş olduğumuz bir iştir. Onu sana indiren okutacaktır. {فَإِذَا قَرَأْنَاهُ} Onun için Biz onu okuduğumuzda ۞ Cibrîl kıraatini bitirdiğinde {فَاتَّبِعْ قُرْاٰنَهُ} o vakit onun okuduğunu tâkip et ۞ ardınca peyderpey oku {ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ} sonra beyânı da Bize aittir. ۞ Lüzum ve ihtiyaç hâsıl oldukça vücûh-i beyandan biriyle murâdın beyan ve îzâhı da Bize aittir. İlm-i usûlde tafsil olunduğu üzere beyânın vücûhu beştir: Beyân-ı takrir, beyân-ı tefsir, beyân-ı tağyir[2], beyân-ı tebdil[3], beyân-ı zarûrettir. Bu suretle Kur'ân'ın birçok âyetleri birbirlerini beyan ederler. Burada dikkate şâyan olan noktalardan birisi de şudur ki جَمْعَهُ وَقُرْاٰنَهُ... فَاتَّبِعْ قُرْاٰنَه âyetlerinde "kur'an" isim değil, kıraat mânasına [5482] "rüchân" vezninde masdardır. İkincisi "makrû'" mânasına da olabilir. Bu münasebetle burada evvelce zikrettiğimiz mânaya da bir nevi işaret vardır. Nefsine basîret olan insan herhangi mühim bir hâdise karşısında vicdânının derinliğindeki hâtırât-ı hakkı hakkıyla dinlemek ve kendi nefsine karşı şâhid olmak için acele etmemeli, nefsinin temayülâtını karıştırmayarak samimiyet ve teennî ile dinleyip ona göre hareket etmelidir. Nitekim اِسْتَفْتِ قَلْبَكَ وَلَوْ أَفْتَاكَ الْمُفْتُون "kalbine danış, müftüler sana fetvâ verseler bile"[4] hadîs-i şerîfinde ve istihare hadislerinde bu mâna beyan edilmiş olduğu gibi لَا يَزَالُ الْعَبْدُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أَكُونَ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ... إلخ hadîs-i kudsîsinde de[5] bu mâna vardır. Enbiyânın vahyinden mâ'adâ ilhâmât umum için esbâb-ı ilimden değil ise de amellerin hükmü niyete bağlı ve niyet umûr-ı kalbiyeden olduğu ve bunda şehâdet-i vicdânın ehemmiyeti büyük olduğu gibi bilhassa insan ef'âl ve akvâlinde kendi

1 H: "tamamen".
2 F -"beyân-ı tağyir".
3 H: "tebliğ".
4 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kūtü'l-kulûb,* I, 262. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 228; Ebû Nuaym, *Hilye*, IX, 44.
5 Bk. Buhârî, Rikāk, 38; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 221/7880; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* II, 248.

vicdânına sâdık olabilmek için rûhundaki bütün ma'lûmâtı ve delâili gereği gibi dinlemek ve fücûrunu, takvâsını Allah'ın ilham ettiği gibi sezerek ona göre fi'liyyâta girişmek dahi nüfûs-ı mülhimenin[1] şi'ârındandır. Çünkü huzûr-ı Hakk'a insan onunla çıkacaktır. Ve işte bu mânaya işarettir ki bu âyetleri bu sûrede bir istitrad hâlinde bırakmayarak evvelini âhirine tamamen yapıştırmıştır. {كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ} Bu da Peygamber'e hitabdan sonra umûma hitabdır. Burada كَلَّا aceleyi reddir. "Hakkā" mânasına olduğu da söylenmiştir. {الْعَاجِلَةَ} Peşin ❁ yani dünya, zira mukabilinde {وَتَذَرُونَ الْاٰخِرَةَ}. ❁ Burada kelâm tamamen âhirete intikal etmiş bulunuyor ki kıyametin, ba'sin fasıl günü olan hengâmına gelmiş bulunuyor. {وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ} Nice yüzler o gün nadâretlidir. ❁ [5483] Muvaffakiyet neş'esiyle sürur içinde ışılar parıldar. Çünkü {اِلٰى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ} Rabbine nâzırdır. ❁ O'nun cemâline bakmaktadır. Ehl-i sünnet bu bakışı rü'yet mânasıyla anlayarak âhirette mü'minlerin cemâlullâhı rü'yetini isbat etmişlerdir. لَنْ تَرٰينِى'ye [el-A'râf 7/143] sarılan Mu'tezile de bu bakışı intizar mânasına hamleylemişlerdir. Hâlbuki gayeye ermeyen intizârın neticesi neş'e değil, inkisâr-ı hayâl ile elem olacağından burada sade intizar mânasının doğru olamayacağını anlatır. {وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ بَاسِرَةٌ} Nice yüzler de o gün pusarır ❁ eleminden ekşir, kararır, pusarır[2] {تَظُنُّ} ❁ burada "zann" cezmen ve yakīnen anlamak mânasınadır. Yani anlar ki {اَنْ يُفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌ} kendilerine fâkıre yapılacaktır. "**Fâkıre**" büyük musibet, dâhiye-i azîme demektir ki amûd-i fikārîye isabet eden, yani belleri kırıp hurduhâş eyleyen şiddet mânasından gelir. Bazıları devenin burnunu dağlamak mânasına "fakr"dan geldiğini söylemişlerdir. Birisi şiddetini, birisi de azâbın acılığını ifade eder. Lisânımızda "filân iş fülânın belini kırdı" tâbiri kullanılmak itibariyle biz buna mealde "belkıran" demeyi muvâfık bulduk. İşte âhireti bırakıp, sonunu düşünmeyip de yalnız peşine, dünyaya mahabbet etmenin neticesi budur, bu beller kıran fâkıredir.

Buraya kadar kıyametin kısmen dünyaya ta'alluk eden yıkım manzarasındaki dehşet, sonra da âhirete ta'alluk eden[3] biri tecellî-i

1 M: "mülhemenin".
2 F: "purtarır"; M: "pursarır".
3 H -"yıkım manzarasındaki dehşet sonra da âhirete ta'alluk eden".

cemâle, biri tecellî-i celâle ait olan iki âkıbet beyan olunduktan sonra hayât-ı dünyanın sonu ve âhiretin ilk kapısı ve ferdin kıyameti demek olan ölüm ve sekerât-ı mevt hâli tasvir olunarak âhireti bırakıp da dünyaya mahabbet edenlerin belini kıran fâkıre âhirete de kalmayıp [5484] dünyadan başladığı anlatılmak üzere buyuruluyor ki: {كَلَّٓا اِذَا} ❁ كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ'ye nâzır olup âcileye mahabbetle âhireti terkten tahzir ve mevt hâlini tasvirdir. {بَلَغَتِ} ❁ Zamiri, dünyaya mahabbet eden nefse yahut o karîne ile rûha râci'dir. {التَّرَاقِيَ} ❁ "Turkuve"nin cem'idir ki boyunun dibinden kollara doğru olan köprücük kemiklerine denir. {مَنْ رَاقٍ} "**Râk**" râkī, yani rukye, irvâsâ yapan, nâçarlık hâllerinde son bir tedbir olmak üzere müracaat edilen okuyucu, bir nefes edici veya kavlî, fiilî bir irvâsâcı demektir ki ölüm hâlinde çağırılan cismânî veya rûhânî tabibden, hekimden ve okuyucudan e'am olabilirse de daha ziyade rûhânî olan okuyucuda zâhirdir. İnanan da inanmayan da son bir teselli olmak üzere ona müracaat eder. Burada مَنْ bir sekte ile okunur, ki bunda lafzî ve mânevî iki nükte vardır:

Birisi, sekte yapılmadığı takdirde "nûn", "râ"da idğām-ı bilâ-gunne[1] yapılmak lâzım gelip مَنْ رَاق "merrâk" gibi okunmuş, yani "çorbacı" denilmiş gibi olacağından sekte ile bu iltibâs kat' edilmiş olur.

İkincisi de bu lahza nefesin kesildiği bir sekte lahzası olduğuna bir tenbih olur. O râkī çağırılır çağırılmaz, bulunur bulunmaz o cihet başka fakat o lahzada bu söylenir {وَظَنَّ} ve sezer, anlar ❁ o can çekiştiren, nefesi tıkanan muhtazar o demde anlar ki {اَنَّهُ} o ❁ başına gelen emr-i Hak {الْفِرَاقُ} tam firaktır. ❁ Sevgilisinden, sevgili dünyasından ve nimetlerinden ve bütün a'zâlarının yekdiğerinden elvedâ, el-firâk diye diye hicranlar içinde [5485] ayrıldığı tam ayrılıktır. O dem o bunu anlamış {وَالْتَفَّتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ} ve sâk sâka dolaşmıştır. ❁ Ölüm acısıyla el ayak karışmış, bacak bacağa dolaşmıştır. {اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ} "**Mesāk**" da sevk mânasına mimli masdardır. Yani o gün o kişi yakalanır, başka birine değil, ancak Rabbine sevkedilir. Hesâbı görülmek, cezâsı verilmek üzere

1 H: "bi'l-gunne".

cebren ve kahren O'nun huzûruna götürülür. İşte dünyanın sonu bu, âhireti bırakıp da peşin dünyayı sevenlerin dünyada varacakları âkıbet budur. Âhireti sevenlerin halâs ve visâl neş'esiyle gülümsedikleri bu lahza dünya mahabbetine sargın rûhlar için böyle elîm bir firak, nihâyetsiz bir hicran, ebedî bir sürgündür. Evet, o gün o can her şeyden ayrılıp yalnız Rabbine sevkedilecektir, yâ Muhammed!

فَلَا صَدَّقَ وَلَا صَلّٰىۙ ﴿٣١﴾ وَلٰكِنْ كَذَّبَ وَتَوَلّٰىۙ ﴿٣٢﴾ ثُمَّ ذَهَبَ اِلٰٓى اَهْلِه۪ يَتَمَطّٰىۜ ﴿٣٣﴾
اَوْلٰى لَكَ فَاَوْلٰىۙ ﴿٣٤﴾ ثُمَّ اَوْلٰى لَكَ فَاَوْلٰىۜ ﴿٣٥﴾ اَيَحْسَبُ الْاِنْسَانُ اَنْ يُتْرَكَ سُدًىۜ ﴿٣٦﴾
اَلَمْ يَكُ نُطْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُمْنٰىۙ ﴿٣٧﴾ ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوّٰىۙ ﴿٣٨﴾ فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ
الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰىۜ ﴿٣٩﴾ اَلَيْسَ ذٰلِكَ بِقَادِرٍ عَلٰٓى اَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتٰى ﴿٤٠﴾

[5486] **Meâl-i Şerîfi**

Fakat o ne sadaka verdi ne namaz kıldı (31). Velâkin "yalan" dedi ve döndü (32). Sonra da gerneşe gerneşe ehline gitti (33). Gerektir sana o belâ gerek (34). Evet, gerektir sana o belâ gerek (35). Sanır mı insan mühmel[1] bırakıla (36). Değil miydi bir nutfe dökülen meniden? (37) Sonra bir aleka oldu, derken biçimine koydu, derken tesviye etti de (38) yaptı ondan da iki eşi: erkek ve dişi (39).[2] O, ölüleri diriltmeye kādir değil mi? (40).

{فَلَا صَدَّقَ} ❁ Bunu ekser müfessirîn iman mânasına "tasdîk"ten olmak üzere tefsir etmişlerdir ki zâhiri de budur. Lâkin Ebû Hayyân'ın dediği gibi bazıları da "sadaka"dan olarak, "sadaka vermedi" diye tefsir etmişlerdir[3] ki bunda ziyade bir mâna var. Evvelkinde وَلٰكِنْ كَذَّبَ mücerred tekid gibi kalmış olacağından bu mâna daha faydalıdır. Ve evvelki sûredeki لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلّ۪ينَۙ وَلَمْ نَكُ نُطْعِمُ الْمِسْك۪ينَ [el-Müddessir 74/43-44] mazmûnuna

1 F: "keyfine".
2 F: "Sonra oldu aleka, derken koydu biçimine, derken etti de tesviye (38) ondan da iki eşi yaptı: erkek ve dişi (39).
3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 353:
وقال قوم: هو من الصدقة، وهذا الذي يظهر نفى عنه الزكاة والصلاة وأثبت له التكذيب، كقوله: لم نك من المصلين ولم نك نطعم المسكين وكنا نخوض مع الخائضين وكنا نكذب بيوم الدين.

da mutabıktır. Çünkü "tasdîk" tasadduk mânasına da gelir. İkisinde de bunun "fâ" ile yukarıya rabtı şu mazmûnu ifade eyler: Fakat o dünya zevk ve mahabbetine dalıp da nihâyet böyle Rabbine sevkolunacak olan ve 'ne zaman o kıyamet?' günü diyen o fâcir can, ne yüzle Rabbine varacak? Çünkü o dünyada ilerisini ne tasdik etti, ne Allah için bir amel işledi, ne sadaka verdi, ne namaz kıldı, velâkin Allah'ı, Peygamber'i, Kur'ân'ı, âhireti inkâr etti yalan dedi ve Hakk'a karşı arkasını döndü, tâatta bulunmadı. Sonra da bununla iftihar ederek gerneşe gerneşe, kurula kurula ehline, evine veya iline keyif çatmaya gitti. Şimdi bu adam sonunda dünyadan uzak bir hicran ile varacağı Rabbine ne yüzle varacak? Şüphe yok ki bu adam o gün gülecek yüzlerden değil. Kendilerine fâkıre[1] yapılacak, belleri kırılacak, belâsını bulacak pusarık, kara yüzlülerdendir. Bu âyetlerin îcaz içinde bu mânalara daha revnaklı delâletleri vardır. Onun için o gibilere [5487] şöyle buyuruluyor: {اَوْلٰى لَكَ فَاَوْلٰى} ❁ Arapça'da اَوْلٰى لَكَ tâbiri Türkçemizde "gerekti sana bu belâ oh olsun!" demek gibi bir dua ve teşeffî makamında kullanılır. Mâlumumuz olan اَوْلٰى'dan اَوْلى لَكَ الْوَيْل "evlâ ve elyaktır sana o veyl ü helâk" mânasınadır. Bazıları da bu اَوْلٰى'nın ويل kelimesinden maklub olarak "en büyük veyl başına olsun" demek olduğunu söylemişlerdir. Bu âyetin Ebû Cehil hakkında nâzil olduğu rivayeti geçmişti. Ma'amâfîh mazmûnun[2] emsâline de şümûlü zâhir olduğunda şüphe yoktur.

{اَيَحْسَبُ الْاِنْسَانُ اَنْ يُتْرَكَ سُدًى} "**Südâ**" mühmel, teklifsiz, başıboş, kendi keyfine bırakılmış ilişiksiz demektir. {اَلَمْ يَكُ نُطْفَةً... اِلخ} ❁ Mezkur zannın butlânını isbat ile hâtimeye ihzardır. {اَلَيْسَ ذٰلِكَ بِقَادِرٍ عَلٰٓى اَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتٰى} ❁ Bu sûre okunduğu zaman âhirinde بلى denilmesi, Ve'l-Mürselât âhirinde آمَنَّا بِاللهِ denilmesi, Ve't-tîni ve'z-zeytûni"nin âhirinde بَلَى وَاَنَا عَلى ذٰلِكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ denilmesi Resûlullah'tan Ebû Hüreyre hadîsiyle, Ahmed, Ebû Dâvûd, Hâkim, Beyhakī gibi muhaddisîn ve müfessirîn tarafından rivayet edilmiştir.[3]

---

1 F: "fâkır".
2 B: "mazmûnu".
3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 249; Ebû Dâvûd, Salât, 153; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 84: سمعت أبا هريرة يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من قرأ: والمرسلات عرفا فقال: «فبأي حديث بعده يؤمنون» (المرسلات ٧٧/٥٠) فليقل: آمنا بالله، ومن قرأ: والتين والزيتون، فليقل: بلى وأنا على ذلك من الشاهدين، ومن قرأ: «أليس ذلك بقادر على أن يحيي الموتى» فليقل: بلى.

[5488]

سُورَةُ الدَّهْرِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ اِحْدٰى وَثَلٰثُونَ اٰيَةً

İNSAN SÛRESİ

"Sûre-i İnsan", "Sûre-i Dehr", "Sûre-i Ebrâr", "Sûre-i Emşâc", "Heletâ Sûresi" dahi denilen bu sûre-i celîle Mücâhid ve Katâde rivayetlerinde Medenî denilmiştir. Hasan ve İkrime dahi Medenî olduğunu ve ancak وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ اٰثِماً اَوْ كَفُوراً bir âyetinin Mekkî bulunduğunu söylemişler, lâkin çokları hepsi Mekkî demişlerdir. Zemahşerî, Râzî, Beyzâvî, Ebussuud, Nîsâbûrî hep Mekkî olduğunu kaydetmişler, Ebû Hayyân da buna cumhur kavli demiştir.[1] Âlûsî der ki: "İbn Âdil'den cumhûra göre ale'l-ıtlâk Medenî olduğu menkuldur. Şîa da Medenî olduğuna kāil olmuşlardır."[2]

Âyetleri: Bilâ hilâf otuz birdir.

Kelimeleri: İki yüz kırk.

Harfleri: Bin elli üç.

Fâsılası: Yalnız ا harfidir.

Sûre-i Kıyâme, Kıyamet ve ölüm ahvâlini beyan ile başlamış; insanın mükellefiyeti, hayâtı ile gayesinin ebedî hayat olduğunu anlatmak üzere ölülerin ihyâsına kudreti isbat[3] ile hitam bulmuştu. Bu sûre de insanın mebde'-i hilkati ve hikmet-i tekâmülüyle sa'y-i beşerin fevâidini göstermek üzere o hayâtı, o hâtime ve gayeyi tavzih edecektir. [5489]

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 358:

هذه السورة مكية في قول الجمهور.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 166:

وعن ابن عادل حكاية مدنيتها على الإطلاق عن الجمهور وعليه الشيعة.

3 H: "ihdas".

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

هَلْ اَتٰى عَلَى الْاِنْسَانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْـًٔا مَذْكُوراً ﴿١﴾ اِنَّا خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ
مِنْ نُطْفَةٍ اَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعاً بَصِيراً ﴿٢﴾ اِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ اِمَّا شَاكِراً
وَاِمَّا كَفُوراً ﴿٣﴾ اِنَّٓا اَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلَا۬ وَاَغْلَالاً وَسَعِيراً ﴿٤﴾ اِنَّ الْاَبْرَارَ يَشْرَبُونَ
مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُوراًۚ ﴿٥﴾ عَيْناً يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللّٰهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيراً ﴿٦﴾
يُوفُونَ بِالنَّذْرِ وَيَخَافُونَ يَوْماً كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيراً ﴿٧﴾ وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلٰى حُبِّهِ مِسْكِيناً
وَيَتِيماً وَاَسِيراً ﴿٨﴾ اِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللّٰهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَٓاءً وَلَا شُكُوراً ﴿٩﴾
اِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبِّنَا يَوْماً عَبُوساً قَمْطَرِيراً ﴿١٠﴾ فَوَقٰيهُمُ اللّٰهُ شَرَّ ذٰلِكَ الْيَوْمِ وَلَقّٰيهُمْ
نَضْرَةً وَسُرُوراًۚ ﴿١١﴾ وَجَزٰيهُمْ بِمَا صَبَرُوا جَنَّةً وَحَرِيراًۙ ﴿١٢﴾ مُتَّكِـِٔينَ فِيهَا عَلَى
الْاَرَٓائِكِۚ لَا يَرَوْنَ فِيهَا شَمْساً وَلَا زَمْهَرِيراًۚ ﴿١٣﴾ وَدَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا وَذُلِّلَتْ قُطُوفُهَا
تَذْلِيلاً ﴿١٤﴾ وَيُطَافُ عَلَيْهِمْ بِاٰنِيَةٍ مِنْ فِضَّةٍ وَاَكْوَابٍ كَانَتْ قَوَارِيرَاۙ ﴿١٥﴾ قَوَارِيرَ
مِنْ فِضَّةٍ قَدَّرُوهَا تَقْدِيراً ﴿١٦﴾ وَيُسْقَوْنَ فِيهَا كَأْساً كَانَ مِزَاجُهَا زَنْجَبِيلاًۚ ﴿١٧﴾ عَيْناً
فِيهَا تُسَمّٰى سَلْسَبِيلاً ﴿١٨﴾ وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَۚ اِذَا رَاَيْتَهُمْ حَسِبْتَهُمْ لُؤْلُؤاً
مَنْثُوراً ﴿١٩﴾ وَاِذَا رَاَيْتَ ثَمَّ رَاَيْتَ نَعِيماً وَمُلْكاً كَبِيراً ﴿٢٠﴾ عَالِيَهُمْ ثِيَابُ سُنْدُسٍ
خُضْرٌ وَاِسْتَبْرَقٌۘ وَحُلُّٓوا اَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍۚ وَسَقٰيهُمْ رَبُّهُمْ شَرَاباً طَهُوراً ﴿٢١﴾ اِنَّ هٰذَا كَانَ
لَكُمْ جَزَٓاءً وَكَانَ سَعْيُكُمْ مَشْكُوراً ﴿٢٢﴾

[5490] **Meâl-i Şerîfi**

Fi'l-hakīka geldi insan üzerine dehirden bir müddet o anılır bir şey olmadı[1] (1). Çünkü Biz yarattık o insanı birtakım katkılarla mezcedilmiş (emşâc) bir nutfeden, evire çevire mübtelâ kılmak üzere de onu bir semî' basîr yaptık (2). Her hâlde Biz ona yolu gösterdik, ister şâkir olsun ister

1 B: "değildi".

nankör kâfir (3). Çünkü Biz, kâfirler için zincirler, tomruklar, bir de sa'îr hazırladık (4). Haberiniz olsun ebrâr (hayr sâhibi iyi insanlar) öyle dolgun bir kadehten içeceklerdir ki mizâcı olmuştur kâfûr (5). Bir çeşme, ondan Allah'ın kulları içer, güzel yollar açarak akıtırlar onu akıtırlar (6). Adaklarını yerine getirirler ve şerri [5491] salgın olan bir günden korkarlar (7). Miskine, yetime, esire seve seve yemek yedirirler (8). "Size ancak li-vechillah it'âm ediyoruz, sizden ne bir karşılık isteriz ne de bir teşekkür (9). Çünkü biz Rabbimizden korkarız, bir suratsız kara günden" (derler) (10). Allah da onları o günün şerrinden korur ve kendilerini bir parlaklıkla bir sürûra erdirir (11). Ve sabırlarına mukabil onlara bir cennet ve bir harîr verir (12). Orada erîkeler üzerine dayanmışlardır ne güneş görürler onlarda ne de zemherîr (13). Üzerlerine o cennet gölgeleri sarkmış ve devşirimleri mebzul mebzul önlerine konmuştur (14). Hem dolaşılır üzerlerine gümüşten kaplar ve küplerle ki billûrlar (15) gümüşten billûrlar, onları türlü türlü biçime koymuşlardır (16). Ve orada bir kadeh sunulur ki katkısı olmuştur zencefil (17). Bir çeşme ki denir selsebil (18). Ve dolanır etraflarına muhalled evlâdlar, görünce onları sanırsın saçılmış inciler (19). Ve gördüğün zaman orada bir na'îm ve pek büyük bir mülk görürsün (20). Üstlerinde bir sündüs esvab yemyeşil ve kalın istebrak, gümüşten bileziklerle[1] süslenmişler, Rableri onlara bir şarâb-ı tahûr sunmaktadır (21). Şöyle diye ki işte bu sizin bir mükâfâtınızdı[2], sa'yiniz meşkur oldu (22).

{هَلْ اَتٰى} ❁ Hel, istifham harflerinden olmakla beraber bazen هل هذا إلا بشر gibi ما mânasında nefy, bazen de burada olduğu gibi قد mânasında isbat yerinde kullanılır. Müfessirîn burada ve هَلْ اَتٰيكَ حَدٖيثُ الْغَاشِيَةِ'de [el-Gâşiye 88/1][3] قد mânasında olduğunu söylemişlerdir. Bunun iki vechi vardır.

Birisi, "hel" aslında قد mânasına tahkik veya takrib için olmaktır ki "hakikaten geldi" yahut "yaklaştı geldi" demek olur.

---

1 H: "bilezikler".
2 H ve B: "mükâfâtınızdır".
3 "Geldimi sana o gaşiye hadîsi."

Birisi de istifhâm-ı takrîrî olmak suretiyle "geldi mi geldi, geldi ya!" diye aynı mânayı ifade etmesidir. Bununla insan hilkatinin tekvin tarihinde teahhuru tahkik ve takrir olunmuştur ki sonra da bunun hikmeti derece derece terbiye ve ıstıfâ ile tekemmül ettirilerek mebde' ve [5492] gayeyi anlayacak marifetullah ile sırr-ı teklîfe kābil bir hâle getirilerek kendi şuur ve gayretiyle ileri doğru daha yüksek bir hayâta ıstıfâ için Sûre-i Mülk'ün başında geçtiği üzere imtihan ve ibtilâ meydanına sevkolduğu anlatılacak ve şükrünü bilmeyip bu vazifeden kaçınmak için kâfirlik edenlerin felâketleriyle şükrünü bilip vazifelerini yapan ebrârın temiz rûhları ve tarz-ı mesâîleri ve onun semeresi olarak âhirette erdikleri hayâtın zevkleri tasvir olunacaktır. {عَلَى الْاِنْسَانِ} İnsan üzerine ❁ burada "insan"dan murad Âdem veya Benî Âdem diyen kaviller varsa da zâhir olan Âdem ve Benî Âdem[1] hepsine şâmil olan cins-i insandır. Ve hüküm, her ferdi hakkında sâdıktır.

{حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ} Dehirden bir hîn. ❁ "**Ed-Dehr**" Sûre-i Câsiye'de de geçtiği gibi Râgıb'ın beyânı vechile asl-ı mânasında âlemin vücûdunun mebde'inden inkızâsına kadar bütün müddeti, yani zamân-ı kül demektir ve burada bu mânayadır. Gayr-i muayyen uzun zamanlara da ıtlak olunur. "Zaman" ise bunun hilâfına olarak az müddete de çok müddete de denir. Yani zaman silsilelerinin yekûnüne de parçalarına da "zaman" denildiği hâlde asıl "dehr" vâhid olan külle ve bazen de büyük kısımlarına denir. Meselâ bir saat, bir gün, bir ay müddete "zaman" denir, "dehr" denilmez ve bundan dolayı fıkıhta yemin meselelerinde "dehr"in ma'rife ve nekre hâllerindeki mânalarının ekallini tâyin hususunda ashabın ve müctehidînin ihtilâfları olmuştur. İmâm-ı A'zam nekre olan "dehr"in ekall-i[2] mânasını tâyinde tevakkuf etmiş, لَا أَدْرِي demiştir.

"**Hîn**" zamandan az veya çok mahdud bir müddete denilir. Külle ıtlak edilmez, "vakt" gibi cüz'e ıtlak edilir. Burada "dehr"in mebde'i olan hilkat-i âlem ile insanın hilkati hadleriyle mahduddur. Nekre olması ise

1 B -"diyen kaviller varsa da zâhir olan Âdem ve Benî Âdem".
2 H ve B: "ekalli".

[5493] haddizâtında mahdud olmakla beraber insana nazaran mikdârının mechul olduğuna işarettir. Yani şu muhakkak ki insan cinsi âlemin hilkatinden hayli müddet sonra yaratılmıştır. Âlemin hilkatiyle başlayan dehirden, insan cinsinin yaratılmasına kadar sizin için mechul ve ma'âmâfîh bu iki had ile mahdud bir müddet cereyan etmiş, insana doğru gelmiştir. O hâlde ki {لَمْ يَكُنْ شَيْـًٔا مَذْكُوراً} o müddet zarfında insan anılır, bu nâm ile tanınır bir şey olmamıştır. ❁ Bu cümle "insan"dan hâl yahut[1] "hîn"in sıfatıdır. Ve nefy kayda müteveccihtir. Hiçbir şey olmamış değil, mezkur bir şey olmamıştır.[2] "Mezkûr" hem kesr ile "zikr"den hem de zam ile "zükr"den olabilir. Asl-ı mâna mücerred "insan" lafzının söylenmesi değil, bununla kasdolunan mefhum ve medlül olduğu için mazmumdan olmak daha mâkuldür. Ma'âmâfîh meksur da bundan e'amdır. Yani "insan" nâmıyla anılan, anlaşılan, insanlık mâhiyetiyle düşünülen bir şey olmamış, bugün "insan" unvânıyla tasavvur olunup zikrolunan cins vücud bulmamıştı, ancak "insan" unvânıyla tanınmayan bir şey olmuştu. Bidâyetinde ilk maddeleri olan anâsır, me'âdin, sonra onlardan tavır tavır yaratılıp mütevassıt maddeleri olan nebâtî hayvânî gıdalar سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ [el-Mü'minûn 23/12] sonra onlardan süzülen ve yakın maddesi olan nutfeye doğru peyderpey etvâr ve merâtib içinde gelen bir şey olmuş, lâkin insan diye mezkur olan şey olmamıştı. Hakikat insanın her ferdi gibi cinsi de kadîm değildir, hâdistir. Hem dehrin başlangıcından, âlemin hilkatinden çok sonra vücûda gelmiştir. Niçin öyle olmuş da daha evvel olmamış? {إِنَّا خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ} Çünkü insanı biz şöyle yarattık: ❁ Yani o kendi kendine, kendi keyfine göre olmadı, basit ve mahdud bir mertebede mühmel olarak kalmak için de yaratılmadı, şu vechile yaratıldı: {مِنْ نُطْفَةٍ} Bir nutfeden ❁ Râgıb'ın beyan ettiği üzere "nutfe" esasen [5494] sâfî suya denir. Erkeğin suyuna da "nutfe" denilmiştir.[3] Örfte "nutfe" ile "meni" müterâdif gibi

---

1 F +"ikinci".

2 H -"Hiçbir şey olmamış değil, mezkur bir şey olmamıştır".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 811:

النُّطْفَةُ: الماءُ الصافي، ويُعَبَّرُ بها عن ماء الرجل.

addedilmiştir. Lâkin Sûre-i Kıyâme'nin âhirinde de geçtiği vechile Kur'an'da نُطْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُمْنٰى [el-Kıyâme 75/37] diye nutfenin meniden bir cüz olduğu ifade olunmuş. *Sahîh-i Müslim*'de rivayet olunduğu üzere لَيْسَ مِنْ كُلِّ الْمَاءِ يَكُونُ الْوَلَدُ hadîs-i şerîfinde[1] de küll-i ifrâdî[2] ile "min külli mâ'in" değil, küll-i mecmû'î ile "min külli'l-mâ'i" buyurulmuş olmasından veledin husûle geldiği o suyun, mecmû'-i mâ olan bütün bir meni değil, onun bir cüz'ünden ibaret olduğu anlatılmış bulunduğundan "nutfe" meniden bir cüz olan hâlis tohumun adı olduğu anlaşılır. Sonra insan cinsinin bir nutfeden yaratılmış olmasının zâhiri Âdem'in de bir nutfeden yaratılmış olduğunu ifade eder. Şu kadar ki o nutfenin bir insandan gelmemiş olmasını istilzam eyler, مِنْ سُلَالَةٍ، مِنْ طِينٍ de bu olmak gerektir. Gerçi خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ [Âl-i İmrân 3/59] ile Âdem'in buradan istisnâsına da istidlâl edilebilir. Lâkin مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ [el-Mü'minûn 23/12], ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [Âl-i İmrân 3/59] gibi diğer âyetler "türab"dan, "tîn"den hilkatin mebde' itibariyle olduğunu gösterdiği gibi, خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ [er-Rûm 30/20; Fâtır 35/11; el-Mü'min 40/67], خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ [el-En'âm 6/2] gibi umûma hitab eden âyetler de mebde' nokta-i nazarından bunların bütün insanlar hakkında sâdık olduğunu anlattığından Âdem'in bir insan ile mesbuk olmayan bir nutfeden yaratılmış olmasına münâfî olmayacağı cihetle خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ'da [er-Rahmân 55/14] olduğu gibi burada da cins mebde'i olarak vârid olan مِنْ نُطْفَةٍ ıtlâkından hiçbir insan istisnâ edilmemek daha zâhirdir. Fakat o nasıl bir nutfe? {اَمْشَاجٍ} "**Emşâc**": "Nutfe"ye sıfat yapılan bu kelime, bir şeyi bir şeye karıştırmak, mezc etmek mânasında olan "meşc" maddesinden olduğu belli, ancak müfred veya cemi' olduğunda ihtilâf edilmiştir. Sâhib-*Keşşâf* müfred olan "nutfe"ye sıfat olduğu için بُرْمَةٌ أعْشَار، برد أكياش tâbirleri gibi elfâz-ı müfrededen olmasını ihtiyar etmiştir. Ve "nutfetin [5495] emşâcin" denilmekle "nutfetin meşcin" denilmesinde fark olmadığını, burada "meşc"in cem'i olmak sahih olmayıp ikisinin de

1 Müslim, Nikâh, 133:
عن أبي سعيد الخدري سمعه يقول: سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن العزل؟ فقال: ما من كل الماء يكون الولد، وإذا أراد الله خلق شيء لم يمنعه شيء.

2 B: "küllî ifâde".

"mahlût", "memzûc" gibi karışık demek olduğunu söylemiştir.[1] Lâkin "emşâc" lafzından zâhir olan "sebeb - esbâb", "ketif - ektâf", "şehîd - eşhâd" gibi cemi' olmasıdır ki müfredi "sebeb" vezninde "meşec", "ketif" vezninde "meşic", "şehîd" vezninde "meşîc"dir. Onun için ekser müfessirîn "ahlât" diye tefsir etmişlerdir. Bu surette müfrede sıfat olması "zâti emşâc^in" takdîrinde olarak emşâclı yahut ahlâttan ibaret, yani her biri karışık eczâdan mürekkeb halîtalar mecmû'u olan nutfe demek olması itibariyledir[2]. Müfred olduğu surette eczâsının bir kere terkib ve mezci mülâhaza edilen bir halîta, cemi' olduğu surette ise eczâsından her biri başkaca bir halîta olan muhtelif halîtaların imtizacları mülâhaza edilen katmerli halîta demek olur. Fi'l-vâki' "ahlât" muhtelit demek olan "hılt"ın[3] cem'idir. Muhtelif anâsırın ihtilâtıyla husûle gelen ve kimyevî bir surette yekdiğeriyle imtizac ettiğinden dolayı "mizac" dahi tâbir olunan kan, safra, sevdâ, balgam "lenfa" (*lymphe*) gibi karışık kimyevî mürekkebât-ı mahsûsaya "ahlât" ıtlak olunur. Şu hâlde nutfenin emşâcı nedir? Şüphe yok ki bu nutfenin tam bir tahlîli ile bilinecek bir şeydir. Bunun tamamını ise ancak yapan bilir. Bunu sade meşîc, karışık mânasına anlayanların çoğu nutfenin rahimde kadın nutfesiyle[4] ihtilâtı, yani telkīh hâli diye telakkī etmişlerdir. Lâkin nutfe o vakit "ulûk" ve "aleka" nâmını aldığı cihetle emşâc vasfının daha evvel olması zâhirdir. Bazıları da kan ve emsâli ahlât demişlerdir. Mervî olan tefsirler içinde ikisi şâyân-ı dikkattir. Birincisi, *Keşşâf*'ta mezkur olduğu üzere İbn Mes'ûd Hazretleri'nden "nutfenin urûku", ikincisi Katâde'den "elvân ve etvâr". Nutfenin urûku zâhiren meninin elyâfından ibaret zannedilebilirse de nutfe asıl tohumdan ibaret[5] olan zürriyet hüceyresi olmak üzere mülâhaza edilince onun urûku damarları, hayâtî teşekkülünde hâiz

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 666:
نُطْفَةٍ أَمْشاجٍ كبرمة أعشار وبرد أكياش: وهي ألفاظ مفردة غير جموع، ولذلك وقعت صفات للأفراد. ويقال أيضا: نطفة مشج... ولا يصحّ أمشاج أن يكون تكسيرا له، بل هما مثلان في الإفراد، لوصف المفرد بهما. ومشجه ومزجه بمعنى. والمعنى: من نطفة قد امتزج فيها الماءان.

2 H: "itibariyle".

3 M: "(halat)".

4 F, M ve B: "menîsiyle".

5 H -"zannedilebilirse de nutfe asıl tohumdan ibaret".

olduğu muhtelif [5496] hususiyetleri çizen hutût-ı esâsiyedir ki ilk madde-i musavveresi olan protoplazmasında, nüveyyesinde, gışâsında bünyesine, uzviyetine dâhil ve evsâfında insan hususiyeti mündemic olan ve künhü henüz tahlîlât-ı fenniyenin mâverâsında atomik inceliklere kadar varan damarlar demek olur ki bunlar önce mezkur olmayan şeylerden başlamıştır. "Nutfenin elvân ve etvârı" tâbiri de teşekkülüne kadar geçirdiği ve gayr-i mezkur şeylerden süzüle süzüle keyfiyetten keyfiyete tahvil olunarak geldiği müte'addid ıstıfâ merâtibindeki ahvâl ve etvâr ile bundan sonra aleka, mudga muhallaka yapılarak geçireceği rüşeym ve cenin hâllerindeki etvâra şâmil olabilir. Hâsılı insan bizâtihi ve lizâtihi kâmil ve kendiliğinden mevcud bir kadîm olmadığı gibi bir anda yaratılıvermiş basit bir mahluk da değil, dehrin bidâyetinden beri devir devir, tavır tavır yaratılagelmiş gayr-i mezkur şeylerin süzülüp birbirlerine katıla katıla imtizac ettirilmiş ve terbiye edile edile birtakım evsâf ve husûsiyyât ilâve olunarak yetiştirilmiş emşâcdan mürekkeb bir nutfeden yaratılmıştır. Basit olmayan böyle bir nutfe yaratılmak için evvelâ alîm, hakîm, dilediğini yapar fâil-i muhtâr bir hâlıkın sun'una mütevakkıf olduğu gibi, sonra mezc ve terkib ve terbiye olunacak basit eczânın halk ve terkîb ü tasfiyesine de[1] tab'an mevkuf olduğundan dolayı insanın hilkati dehr ile beraber başlamış, bu nutfenin tekvîninden sonraya teahhur etmiştir. Şu hâlde bunda ilm-i ilâhîdeki insan tabiat ve mâhiyetinin hiç iktizâsı yok değil, fakat o tabiat fâil ve müessir değil, kendine kalsa hiçbir şey yapamayacak olan âciz ve muhtaç bir mümkin tabiatı ve ihtiyâcı iktizâsıdır. Onun için hüküm tabiatın değil, ona hâkim olan Hâlık ve Sâni' Hak teâlâ'nındır ki o tabiat kendi haddizâtında yok, O'nun ilminde sâbittir. Düşünmeli ki basit bir müvellidü'l-mâ diye yâd olunan şey ile emşâc bir nutfe denilen şey arasında ne büyük fark vardır. Sonra da düşünmeli [5497] ki emşâc bir nutfe diye anılan şey ile insan denilen şey arasında tabiat bakımından aşılmayacak ne büyük bir hatve-i terakki, ne yüksek bir eser-i san'at u kudret vardır. Ve işte bu âyetler

1 F: "tasfiyesisiz de".

insanlara bilhassa bunu duyurmak ve göstermek içindir. Evet, insan kendi kendine olmadığı gibi basit bir hilkat ile de yaratılıvermedi. Allah teâlâ onu şân-ı azametiyle gittikçe tekemmül ettirmek ve en aşağı mertebeden kendine doğru en yüksek mertebelere erdirmek üzere işe yaramazlarını atıp temizlerini süzmek suretiyle emşâc bir nutfeden yarattı, ki böyle yaratmanın hikmeti şununla beyan olunuyor: {نَبْتَلِيهِ} Öyle ki onu mübtelâ kılmak üzere evire çevire ❁ yani o insanı öyle yaratıp artık bitti diye südâ ve mühmel bırakıvermek için değil, onu birtakım emânât ve tekâlîf ile mükellef kılıp kendisine duygular, vazifeler, mihnetler yükleterek imtihâna çekmek ve Sûre-i Mülk'ün başında اَلَّذٖى خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلاً [el-Mülk 67/2] diye beyan olunduğu ve Sûre-i Kıyâme'nin âhirinde اَلَيْسَ ذٰلِكَ بِقَادِرٍ عَلٰٓى اَنْ يُحْيِىَ الْمَوْتٰى 75/40]] diye ihtar kılındığı vechile daha ileri bir âlemde yüksek bir hayâta geçirmek üzere tavırdan tavıra evire çevire yarattık. Bu ibtilâ ve mükellefiyetle ileri doğru neticelerini kābil olması ve verilen emirleri, edilen irşadları dinleyip önünü ardını görerek ona göre yoluna gitmesi için {فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعاً بَصِيراً} yarattık da onu bir semî' basîr yaptık ❁ gerek kendisinde ve gerek âfâkta işitilecek, görülecek tenzîlî, tekvînî âyât ve delâili işitecek, görecek, basîretle bilip ona göre şuur ile vazifesini yapacak mükellef bir mahlûka çevirdik ki işte evvel mezkur bir şey değil iken sonra "insan" diye anılmaya başlayan hâdis mahluk dehrin bidâyetinden beri nice etvârdan geçirilip kāle gelmez nice şeylerden süzülüp nice katkılarla mezcedilerek husûle getirilmiş emşâc bir nutfeden[1] وَقَدْ خَلَقَكُمْ اَطْوَاراً [Nûh 71/14] medlûlünce evirile [5498] çevirile tesviye edildikten sonra ثُمَّ اَنْشَأْنَاهُ خَلْقاً اٰخَرَ [el-Mü'minûn 23/14] mazmûnunca bambaşka[2] bir rûhânî hilkate mazhar edilmiş, semî' basîr mevt ve hayat geçitleriyle

1 F nüshası (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi 5503 numaralı yazma) 4596. sayfadan sonra bir yaprak ilave edilmiştir. "T.C. Diyanet İşleri Reisliği" başlığını taşıyan antetli kağıt üzerine tefsirle ilgili bazı notlar alınmıştır. "Cüz': 29; Forma: 15, 16'ya ait notlar" başlıklı notlardan bu âyetle alâkalı olanında şöyle denilmektedir:
"(مِنْ نُطْفَةٍ اَمْشَاجٍ)da 'katkı' tâbiri biraz tuhaf görülmüştür. Katkı varsa da gāliben hâlis olmayan bir şeyde kullanılıyor. 'Bir kahve getir, fakat katkısı olmasın', 'Bu yağda katkı var' deniyor. Buna nazaran muvâfık düşüp düşmeyeceği bir kere daha tedkik olunsun."

2 B: "hem başka".

mübtelâ, henüz varacağı gayeye varmamış, ölümden sonra da bir hayâta namzed ve yolcu bir mahluktur.[1] Şu hâlde hakkıyla semî‘ basîr olmayan ve Rabbine karşı vazifelerini düşünmeyen kimseler "insan" unvânına lâyık değildirler. Görülüyor ki insanın bu suretle târifi "hayvân-ı nâtık" târifinden daha derin ve daha güzeldir. نَبْتَلٖيهِ kaydı umumiyetle Kur'an'da beyan olunagelen mükellefiyetlerin hepsine işaret olmakla beraber bilhassa Sûre-i Mülk'ten beri anlatılan ve ezcümle Sûre-i Kıyâme'de tasvir olunan ve bundan sonra bu sûrede ve ileri sûrelerde ihtârı tevâlî edecek olan mukadderât-ı beşere müte‘allik vazife mihnetlerini ve mücâzat[2] ve mükâfat ibtilâlarını icmâl eder. بَصٖيراً vasfının yine Sûre-i Kıyâme'de geçen بَلِ الْاِنْسَانُ عَلٰى نَفْسِهٖ بَصٖيرَةٌ [el-Kıyâme 75/14] âyetini husûsî bir ihtârı[3] vardır. Burada Râzî tefsirinde kaydedildiği vechile rivayet olunuyor ki: Hazret-i Sıddîk bu âyeti işittiği vakit يَا لَيْتَهَا كَانَتْ تَمَّتْ فَلَا نُبْتَلَى "ah, nolurdu o tamam olsaydı da mübtelâ kılınmasaydık!" demişti.[4] Bu temenni Hazret-i Sıddîk'ın bu âyeti ne ince bir vukuf ve basîret ile anlamış olduğunu gösterir. Çünkü bunda insanın noksanını ve tekemmül için istikbâle ait vezâifinin ağırlığını derinden duyan bir nidâ-yı haşyet vardır. Fi'l-vâki‘ bu iki âyet insanın hilkat tarihinde hikmet-i teahhuru, geçirdiği ıstıfâ mertebeleriyle sûret-i tekvîni hâli ve istikbâli ile mâhiyeti ve mukadderâtı bakımlarından çok derin uçları ve[5] ince saçakları ihtivâ eden ve nice nice amellerin tahlil ve tedkiklerine müsâid hutût-ı esâsiyesini tenvir eyleyen ledünniyyâtı telhis ve icmâl etmiş; aslını, hilkatin mebde'inden beri en derin, en güzîde damarlarından toplanıp süzülerek bir tavr-ı mahsusta zübde edilen bir usârecik, mâhiyetini tabiatın kendiliğinden yetişmesi ve atlaması ihtimâli olmayan yüksek bir tekâmül hatvesiyle [5499] doğrudan doğru Hâlık teâlâ'nın sıfât ve sun‘unu tecellî ettiren sem‘ u basar ve basîret gibi bir hakīkat-i

1 F nüshası burada itibaren كَانَ مِزَاجُهَا كَافُوراً âyetinin tefsirine kadar eksiktir.
2 H: "mu‘cizât".
3 H: "ihtar".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 739; Kurtubî, *el-Câmi‘ li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 120:

ما روي أن الصديق رضي الله عنه لما سمع هذه الآية قال: يا ليتها كانت تمت فلا نبتلى.

5 H -"ve".

rûhâniye olarak târif ederken, hikmet-i halkıyla bütün mukadderâtını da bir ucu kendi şuur ve iradesine bağlanmış olan tekemmül[1] için ibtilâ ve mes'ûliyet kanununda hulâsa eylemiştir. Ve bu suretle "insan" diye anılan şeyin gayesine ermiş tam mânasıyla mütekâmil ve dehrin son ucuna gelmiş veya ölümüyle bütün mukadderâtı tükenip bitecek bir şeyden ibaret olmayıp Rabbinden geldiği gibi اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ [el-Kıyâme 75/30] ve اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ [el-Kıyâme 75/12] buyurulduğu vechile yine Rabbine gitmek üzere altı sa'îr, ucu na'îme varan ve tehlike ve mihnetlerle dolu bir yolun yolcusu olduğu anlatılmıştır. İbtilânın bu iki ciheti tasrih ve tavzih olunmak üzere buyuruluyor ki: {اِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ} Her hâlde Biz ona doğru yolu gösterdik ۞ o yol اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ ve اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ ve وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى [en-Necm 53/42] gibi âyetlerin nâtık olduğu ve Fâtiha'da beyan edildiği vechile doğrudan doğru Allah'a ve hâlis[2] nimetlerine götüren ve Kur'an ile davet olunan hak İslâm dinidir. Yani âfâk u enfüste mebde' ve gayesiyle Hak yolunu göstermek üzere işitilecek ve görülecek ve düşünülecek tenzîlî ve tekvînî, naklî ve aklî âyetler, deliller, alâmetler nasb u ikāme ederek ve insana sem' u basar ve basîret kuvveleri[3] vererek ona nereden gelip nereye gideceğini ve son murâda ermek için Rabbine ne yolda gitmek ve ne gibi vazifeler yapmak lâzım geleceğini anlatarak irşad eyledik {اِمَّا شَاكِرًا وَاِمَّا كَفُورًا} gerek şâkir olsun o insan gerek nankör kâfir ۞ yani isterse o irşad ve hidâyet nimetinin kadrini bilerek Rabbine şükretmek üzere iman ve hüsn-i niyetle o Hak yoluna sülûk edip mihnetlere göğüs gererek çalışsın, gāye-i kemâle yürüsün, isterse nankörlükle küfredip [5500] teklif ve tekemmülden kaçınarak, bu irşad ve hidâyete karşı, işitmez, görmezceden gelerek bu ibtilâ âlemi olan dünyâ hayatta kalmak istesin, o cihet kendisine, kendi ihtiyârına aittir. Her iki hâlde de yol gösterilmiş bulunuyor. Bu hidâyet ve irşaddan sonra şâkir ve kâfir taksîminde bir taraftan şükre tergīb, bir taraftan da küfürden tahzir için اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ

1 H: "tekâmül".
2 H: "halâs".
3 H: "kuvvetleri".

[Fussilet 41/40] tarzında ihtiyâr-ı beşere hitab eden mücmel bir va'd ü va'îd vardır. Onun için leff ü neşr-i gayr-i müretteb üslûbuyla evvelâ küfr ü küfrândan tahzîrin illeti {إِنَّٓا اَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلَا۬ وَاَغْلَالًا وَسَعِيرًا} çünkü Biz kâfirler için zincirler, tomruklar ve bir sa'îr, çılgın bir ateş hazırlamışızdır. ۞ Yani "dileyen bunları ihtiyar etsin, lâkin bunlar basîreti olanlar için ihtiyar edilecek, tahammül olunacak şeyler olmadığı için her hâlde küfr ü küfrândan sakınmak lâzım gelir" meâlinde kısaca tefhim olunduktan sonra şükr ü iman, birr ü ihsan ile çalışanların rûhlarının temizliğiyle tarz-ı hayatları ve semere-i mesâîleri, dünyâ hayâtın[1] geçici zevklerine ve sâgar-ı[2] sernigûn olmaya müheyyâ humarlı işretlerine[3] meftun olanları imrendirecek ve hasretlerini artıracak bir surette beyan ve tafsil olunmak üzere buyuruluyor ki: {إِنَّ الْاَبْرَارَ} Haberiniz olsun ebrar ۞ "**Ebrâr**" "berr"in cem'idir, "rabb - erbâb" gibi. "Fâ'il" vezni "ef'âl" diye cemi'lenebildiğine göre "bârr"ın[4] cem'i de olabileceği söylenmiştir. "Berr", birr sâhibi, yani kemâliyle hayır sâhibi mutî' iyi insan demektir. "Hakkullâhı edâ ve nezrini îfâ eder kimse" diye de târif edilmiştir. Hasan'dan "karıncayı incitmez, şerre râzı olmaz kimse" diye de mervîdir.[5] Sûre-i Bakara'da, لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ [2/177] âyetine, Âl-i İmrân'da لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ [3/92] âyetine bak.

"**Bârr**"[6] iyilik ve ihsan yapan, bir de ahdinde ve yemîninde sâdık olan mânalarına gelir. Burada şâkir olanların [5501] güzel hâlleri ve âkıbetleri beyan olunurken onlardan "ebrâr" unvânıyla tâbir olunması bir târif demek olup bunların nâil oldukları yüksek kerametlere istihkakları bu vasıf ile olduğuna, yani şükürden murad şükr-i amelî olup bunun birr ü hayr ve ihsan ve sadakāt ile îfâ olunacağına tenbihtir. Böyle birr ü hayr sâhibi iyi insanlar {يَشْرَبُونَ} içerler ۞ yani âhirette içecekler, kâfirlerin sa'îrde

1 H: "hayâtının".
2 B: "sâgarı".
3 H -"ve sâgar-ı sernigûn olmaya müheyyâ humarlı işretlerine".
4 H: "'berr'in".
5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 204; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 409; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 170. Krş. Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 309; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 290:
وقال الحسن: هم الذين لا يُؤذون الذر ولا يرضون الشر.
6 H: "Berr".

yanmaları âhiretteki âkıbetleri olduğu gibi, mukabilinde zikrolunan ebrârın da şürblerinden murad âhiretteki şürbleri demek olur.

{مِنْ كَأْسٍ} Bir ke'sten ki ❁ "**Ke's**", kâse, yukarılarda da geçtiği vechile dolgun kadehe ıtlak olunur. Boş olursa "ke's" denmez. Meşhurda hakikati, içinde içki bulunan kabın kendisidir. Bilhassa içindeki içkiye de ıtlak olunur. İçki içenlerin asıl maksadları gayesi olan neş'e olduğu için sonra da zikr-i sebeb irâde-i müsebbeb tarîkiyle "ke's" tam neş'eden mecaz olur ki edebiyatta isti'mâli bu mâna ile örf[1] olmuştur. Şu hâlde tam mânasıyla dolgun kadeh neş'esinde hiç humar olmayan, hâl ve istikbâlinde her türlü gamm ü kederden âzâde olan sâfî bir hayat zevki demek olur. Böyle bir hayat ise وَاِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ [el-Ankebût 29/64] mısdâkınca ancak hayât-ı âhiredir. Çünkü dünyanın hiçbir neş'esi yoktur ki keder ve humârı bulunmasın. Bu mânada müverrih Âlî ne güzel söylemiştir:

Neş'e ümmîd ettiğin sâgar da senden gamlıdır
Bir dokun bin âh dinle kâse-i fağfûrdan

Onun için "ke's" tâbirinde gözetilen tam neş'e mânası dünya kadehlerinde, dünya şarablarında yoktur. Onlar bir neş'eye bedel bin tahrib ile doludur. Bundan dolayı Kur'an'da dünya şarabı وَاِثْمُهُمَٓا اَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا [el-Bakara 2/219], رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ [el-Mâide 5/90] diye tavsif olunduğu hâlde âhiret şarabı شَرَاباً طَهُوراً ile [5502] tavsif olunmuştur ki bu, dünyada ancak mutlak bir iman, sâfî bir aşk neş'esi ile rûhânî bir gaye hâlinde mülâhaza olunabilir. Bunda zevk-i cismânîden zevk-i rûhânîye, hüsn-i fânî mir'âtından[2] cemâl-i mutlak şevkine geçen öyle derin ve lâyezâl bir neş'e-i visâl vardır ki yolunda dünyadan geçilir, canlar feda edilir;

Canı Cânân dilemiş vermemek olmaz ey dil
Ne nizâ' eyleyelim ol ne senindir ne benim[3]

1 B: "ma'rûf".
2 B: "mertebesinden".
3 Beyt Fuzûlî'ye aittir.

denilir. Ve bu neş'eyi duyanlardır ki وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذ۪ينَ قُتِلُوا ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ اَمْوَاتاًۜ بَلْ اَحْيَٓاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ [Âl-i İmrân 3/169] ve اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الصِّدّ۪يقُونَۗ وَالشُّهَدَٓاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْۜ لَهُمْ اَجْرُهُمْ وَنُورُهُمْ [el-Hadîd 57/19] tebşirleriyle indallah ebedî hayatta serşâr-ı câm-ı kâm olurlar. Bu âhiret neş'esinden gâfil olup da bütün lezzetlerini dünyâ hayâtın zevkinde tüketmek isteyenler, âlâm-ı dünyayı yalnız dünya şarabının dolmak ihtimâli olmayan ve cüz'î bir neş'eye bedel türlü acılıklar, türlü humarlarla âlûde ve âkıbet kırılmaya mahkum bulunan boş veya eksik sâgarında[1] aradıkları için Allah teâlâ onlara rağmen ebrârın temiz rûhlarıyla zevk-i uhrevî ve ebedî neş'e-i hayâtını birçok sûrelerde olduğu gibi burada da dolgun bir kâse-i işret ve temiz bir içki demek olan "şürb-i ke's" ve "şarâb-ı tahûr" zevk u neş'esiyle beyan ve tasvir buyurmuştur[2]. Bu ke's ile içilen içkinin mizâcı dünya içkilerinin mizâcına benzemeyip her türlü şâibeden ve nâhoş kokulardan ârî gayet temiz ve sonunda tasrih olunacağı üzere bir "şarâb-ı tahûr" olduğu anlatılmak üzere de buyuruluyor ki: {كَانَ مِزَاجُهَا كَافُوراً} Onun, yani o ke'sin mizâcı bir kâfûr olmuştur.

"**Mizâc**" ism-i alet mânasında olarak bir şeye mezcolunan katkı demektir ki hâssası onda tebarüz eder. Meselâ bir şerbete katılan gül suyu onun mizâcı olmuştur. "hâ" zamiri "ke's"e râci'dir. "Ke's" dolu kabın kendisinin ismi olduğuna göre "kâfûr" kadehin mizâcı olmuş olur. Bu ise [5503] o ke'sin sırçası, قَوَار۪يرَ مِنْ فِضَّةٍ'den anlaşılacağı vechile kâfûr tıynetinde beyaz ve hoş demek olabileceği gibi o ke'sin içine katılan içkinin kâfûr hâssasında görülmedik bir içki demek olduğunu da ifade edebilir. Bundan başka[3] mizâcı olmak kabın kendisinden ziyade içindeki içkiye daha münasib olacağına nazaran burada "ke's"ten murad içindeki içilecek şey demek olup onun mizâcı da o içilecek içkiye katılan temiz ve hoş bir katkı demek olur. Evvelki mânaya göre "kâfûr" mâruf mânasında mülâhaza olunabilir. Mâlum ki "kâfûr" beyaz ve

1 H: "sâgarlarında".
2 B: "buyurulmuştur".
3 H +"~~katkısı~~".

zarif bir renkte hoş kokulu, serin, antiseptik, yani teʿaffüne muzâd ve mizâcı kalbi takviye etmek hâssasını hâiz, meşhur bir şeydir. Bir ke'sin kendisinin bu mizacda olması onun temizliğini, hoşluğunu, letâfetini ifade eden bedîʿ bir istiʿâre-i temsîliye olur. Ve ikinci, üçüncü mânalara göre ise "kâfûr" mâruf olan mânasında değil, dünyada mâlum olmayan bambaşka bir içki veya içki katkısı demek olur. Fi'l-hakīka bu mânaca "kâfûr" cennet çeşmelerinden bir çeşmenin ismi diye mervîdir. Bu surette ebrâr o dolgun kadehten bu "kâfûr" denilen çeşmenin suyunu veya[1] mizâcı o çeşmeden katılan bir cennet şarabını içecekler demek olur. Bu takdirde {عَيْناً} ۞ "kâfur"dan bedel veya atf-ı beyandır. Yani o ke'sin mizâcı olan kâfûr bir ayn: bir çeşme, taʿbîr-i âharla, bir menbaʿ, bir kaynak gözü, bir pınardır. İkinci ve evvelki takdirde ise يَشْرَبُونَ'nin mefʿûlüdür. Yani mizâcı kâfûr olan o ke'sten mütemâdiyen akan ve ebedî hayat menbaʿı olan bir çeşme suyu veya o su ile mezcedilmiş bir içki içerler. Ki buna Sûre-i Vâkıʿa'da "sâbikūn"un vasfında وَكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ. لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْزِفُونَ. [56/18-19] Sûre-i Saffât'ta بِكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ. بَيْضَٓاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ. لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ. [37/35-37] denilmiştir. Burada "kâfur", orada بَيْضَٓاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ Sûre-i Muhammed'de مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ [47/15] gibi evsâf hep[2] mütekārib mazmunlardır. O kâfur veya o içtikleri öyle bir çeşme ki {يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللّٰهِ} [5504] onunla yahut ondan Allah'ın kulları içer {يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيراً} güzel yollarla akıtırlar da onu akıtırlar ۞ istedikleri yerlere kolay kolay cereyan ettirirler, diledikleri gibi kana kana içerler. Abdullah b. Ahmed'in *Zevâidü'z-Zühd*'de İbn Şevzeb'den[3] rivayetine göre: Altın masuraları vardır, su onları tâkip eder.[4] Burada "ibâdullah" yine o ebrârın kendileri, şürb de evvelkinin beyan ve tavzîhi olmak muhtemil ise de eʿam olmak daha zâhirdir. Bu surette çeşme o ebrârın dünyadaki hayrâtı, ibâdullâhın şürbü ondan umûmun[5] intifâʿ

---

1 H +"~~katkısı~~".
2 M ve B -"hep".
3 H, F, M ve B: "şevzîden".
4 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 369. Krş. İbn Ebi'd-Dünyâ, *Sıfatü'l-Cenne,* s. 84; Ebû Nuaym, *Hilye*, VI, 129:

وأخرج عبد الله بن أحمد في زوائد الزهد عن ابن شوذب في قوله: «يفجرونها تفجيرا» قال: معهم قضبان ذهب يفجرون بها تتبع قضبانهم.

5 B: "umûm[en]".

ve istifadeleri, ebrârın kâfûr mizaclı dolgun ke'sten içmeleri de âhirette onun sevâbından erdikleri ebedî saadet neş'esi demek olur. Bunun şu suretle îzâhı da bu mânayı anlatır. {يُوفُونَ بِالنَّذْرِ} ilh... ۞ Çünkü bu, o "ebrâr" isminin icmâlen anlattığı mânayı bir nevi tafsil olmak üzere onların âhirette o murâda ermelerine sebep olan dünyadaki hâllerini, ahlâklarını, hâlet-i rûhiye ve fikr ü emelleriyle hayır amellerinin esasını ve semerelerini beyâna şürû'dur. Yani "onlar ne suretle o birre erer, o tefcîri yaparlar?" denilirse, buyuruluyor ki: Nezirlerini îfâ ederler.

"**Nezr**" ahid ve adak demektir ki bir kimsenin üzerine vâcib olmayan hayırlı bir işi kendine vâcib kılarak yapayım diye taahhüd etmesidir. Ve şüphe yok ki kendine vâcib olmayan nâfileyi üzerine alıp da îfâ eden kimseler, kendilerine vâcib olan vazifeleri evleviyetle îfâ ederler. Bu haysiyetle يُوفُونَ بِالنَّذْرِ gerek kendilerinin îcâbı ve gerek Hak teâlâ'nın îcâbı ile üzerlerine vâcib olan her türlü vecîbe ve vazifelerini îfâ ederler demek olur. Ve bu suretle وَالَّذِينَ هُمْ لِاَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ [el-Mü'minûn 23/8; el-Meâric70/32] âyeti mazmûnuyla لَا يَزَالُ الْعَبْدُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أَكُونَ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ... إلخ hadîs-i kudsîsi[1] mazmûnunu ihtivâ eyler. يُوفُونَ muzâri' sîgası da bu îfâda [5505] istimrarlarını ifade eyler. Yani bir iki îfâ ile kalıvermezler, müstemirren îfâ eder dururlar, hem de yaptıklarına mağrur olup da artık yetişir diye gāfil davranmazlar {وَيَخَافُونَ يَوْماً كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيراً} ve şerri müstatîr olan bir günden korkarlar ۞ o endişe ile korunur dururlar.

"**Müstatîr**" uçan, uçuşan, yangının veya sabahın intişârı gibi âfâka dağılıp yayılmak isti'dâdında bulunan demektir. {وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلٰى حُبِّهٖ} ۞ Burada عَلٰى حُبِّهٖ zamiri merci'ine göre iki mâna ifade eder.

Birisi "ta'âma sevgileri, yani kendi ihtiyaçları hasebiyle istek ve arzuları bulunmakla beraber" demektir ki وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهٖ [el-Bakara 2/177], لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ [Âl-i İmrân 3/92] mazmûnudur.

---

1 Bk. Buhârî, Rikāk, 38; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 221/7880; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* II, 248.

Birisi de o it'âmı kerhen değil, bütün kalblerinden isteye isteye, seve seve demektir ki her birinin bir vechi vardır. {مِسْكِيناً وَيَتِيماً وَاَسِيراً}

"**Miskîn**" kendi kendine iktisabdan âciz,

"Yetîm", kâsibi ölmüş, kendisi de âciz,

"**Esîr**" memlük olup olmamaktan, müslim olup olmamaktan e'am olarak herhangi bir esir olursa olsun. Burada esirlere, düşkünlere hüsn-i muameleye mühim bir tenbih vardır. Esir kendisine katl vesâir herhangi bir muamele yapılabilmeye mahkum bir hâldedir. Onu katletmek lâzımsa önce katletmeli, fakat kayd-ı esaretle bağlandıktan sonra da işkence etmeyip mümkin olabildiği kadar insanca bakmalıdır. Rivayet olunur ki Resûlullah'a esir getirilir, o onu Müslümanlardan bazılarına teslim eder; "buna ihsan et, güzel bak" diye emrederdi. İki gün üç gün onun yanında kalır, o müslim ona kendi nefsine tercih eder surette bakardı. Katâde demiştir ki: "O gün onların esirleri müşrikler idi, müslim [5506] kardeşin ise elbette it'âmına daha lâyıktır."[1] Müslim esire mu'âvenet, daha ziyade onun esaretten halâsına sa'y ile olur. Sonra onlar bu it'âmdan bir garaz ve ivaz beklemezler. {اِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللّٰهِ... إلخ} ❁ böyle derler. Lâkin bunu sarâhaten yüzlerine söylemez, kalblerinden ve hâlleriyle söylerler. Onun için burada "böyle derler" diye tasrih edilmemiş, kavil zımnî olarak ifade edilmiştir.

"**Livechillah**" Allah yüzü, bâkī olan âhiret vichesi, Allah rızâsı demektir. {عَبُوساً} "Abûs" ❁ bed çehreli, yani içinde bulunanların yüzlerini ekşitip[2] fenalaştıracak olan kara gün {قَمْطَرِيراً} çatık suratlı. ❁ Deniliyor ki bu kelime, devenin telkīh sırasında kibir ile yahut doğururken tazyik hâlinde kuyruğunu kaldırıp burnunu çevirerek ve iki kutrunu, yani yanlarını derleyerek aldığı çalımlı veya sıkıntılı vaziyetini anlatan قمطرت الناقة tâbirinden me'huz olarak iki gözünün arasını çatıp şiddetle çîn-i

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 668:
عن الحسن: كان رسول الله صلى الله تعالى عليه وعلى آله وسلم يؤتى بالأسير فيدفعه إلى بعض المسلمين فيقول: أحسن إليه، فيكون عنده اليومين والثلاثة، فيؤثره على نفسه... وعن قتادة: كان أسيرهم يومئذ المشرك، وأخوك المسلم أحق أن تطعمه.

2 F: "ekşiyip".

cebîn gösteren, yani abuslukta şiddetli veya şerri birbirine girmiş gibi zorlu ve dehşetli veya uzun ve imtidadlı mânalarına tefsir[1] olunmuştur ki, o gün kıyamet günüdür. {فَوَقٰيهُمُ اللّٰهُ شَرَّ ذٰلِكَ الْيَوْمِ وَلَقّٰيهُمْ نَضْرَةً وَسُرُوراً... إلخ} ❁ Bu da dünyadaki o hâlet-i rûhiye ile mesâînin sonundaki semeresini, âhiretteki neticesini beyâna şürû'dur ki يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ ile icmâl edilen neş'e ve saadeti tavzih ve tafsildir[2]. {وَجَزٰيهُمْ بِمَا صَبَرُوا} ❁ Bununla sabır, ebrârın muvaffakiyetleri esbâbından biri olan en mümtaz hasletleri olduğuna ve bu suretle şükür ile sabrı câmi' bulunduklarına da işaret olunmuştur. {جَنَّةً} Cennet ❁ diledikleri gibi yiyip içecekleri dilnişîn bir [5507] bostan {وَحَرِيراً} bir harir وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ [Fâtır 35/33] mantûkunca bir ipek ki giyerler, ziynetlenirler. Bu nadâret ü sürûr ve cennet ü harîr şu hâl ile beyan olunuyor: {مُتَّكِـِٔينَ فِيهَا عَلَى الْاَرَٓائِكِ} Erîkeler üzerine dayanıp kurularak. ❁ "**Erîke**", hacele, yani gelin odasına kurulan serir, donatılmış koltuk {زَمْهَرِيراً} zemheri, şiddetli soğuk ❁ çünkü sıcağın şiddeti azab olduğu gibi soğuğun şiddeti de azabdır. {قَوَارِيرَ مِنْ فِضَّةٍ} Gümüşten kārûreler, billurlar. ❁ Mâlum ki gümüş ile sırça billûrun tabiatları muhteliftir, gümüşten sırça veya billur olmamak lâzım gelir. Lâkin burada bedî' bir istiare yapılmış, gümüş beyazlığıyla billur berraklığının safâsını hâvî muhtelif biçimde kaplar tasvir olunmuştur, ki bunda kâfur mizâcına da delâlet vardır. {كَأْساً كَانَ مِزَاجُهَا زَنْجَبِيلاً}

"**Zencebîl**" "zencefil" dediğimiz mâruf hoş kokulu baharın ismidir ki bazı meşrûbâta katılmasında hoş bir lezzet ve râyiha hâsıl eder. Evvelâ "kâfûr mizaclı ke's", burada da "zencefil mizaclı ke's" denilmesinden ve birinde "şürb" birinde "saky" tâbir edilmesinden iki nevi ke's anlaşılıyor ki birinin kesbî, birinin vehbî olmasına işaret olsa gerektir.

{سَلْسَبِيلاً} ❁ "**Selsebîl**" ilk evvel Kur'an'da işitilmiş bir kelime olduğu söylenmiş, bunun "selsel" ve "selsâl" gibi[3] selâset ve teselsül mânalarıyla alâkadar olarak akımı müteselsil ve içimi ve yudumu boğaza

1 H: "tafsil".
2 H: "tefsirdir".
3 H: "bunun 'silsile' gibi".

dokunmayacak surette gayet kolay ve tatlı mefhûmunu ifade ettiği de söylenmiştir. Mücâhid "cereyânı kuvvetli, içimi kolay" demiş, Mukātil de "suyu istedikleri meclise diledikleri gibi teselsül eder bir ayn" [5508] demiştir. Katâde'den rivayet olunduğuna göre Arş'ın tahtında Adn cennetinden nebe'ân edip bütün cennetlere teselsül eden bir ayndır.[1] *Bahr*'da der ki: "Bunun zâhiri bir isim olmayıp insiyağda selis mezâkta sehl diye bir tavsif olmak gerektir. Çünkü hakikaten isim olsa idi te'nîs ve alemiyetten dolayı gayr-i munsarif olmak lâzım gelirdi."[2] Ma'amâfîh, سَلَاسِلَا ve قَوَارِيرَا gibi fâsılaya riayet için tenvinlenmiş olması da melhuzdur. Bazıları da bunun "bir yol iste" mânasına سَلْ سَبِيلاً terkîbinden menkul bir isim olması ihtimâlini söylemişlerdir ki "ona bir yol arayanlar, ondan içebilirler" mânasını îmâ eder demektir. {وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ} ilh…

{وَاِذَا رَاَيْتَ ثَمَّ} Ve gördüğün vakit orada ❁ yani o cennette gözün her nereye ilişse {رَاَيْتَ نَعِيمًا وَمُلْكًا كَبِيرًا} bir na'îm ve pek büyük bir mülk görürsün. ❁ Kederden, gıll ü gıştan âzâde saf bir nimet ve tavsîfe sığmaz büyük bir saltanat. Ki mahsüs ve ma'kūle şâmildir. Bazıları demiştir ki o büyük mülk, tekvin ve meşiyyet mülküdür ki bir şey irade ettikleri zaman oluverir. Ve işbu اِذَا رَاَيْتَ hitâbında Resûlullah'a ve ümmetine bunu bir vaad vardır. {عَالِيَهُمْ} ❁ O na'îm ehlinin görüldükleri[3] sırada, veya üzerlerine tavaf olunurken hâllerini şerhtir. Yani رَاَيْتَ mazmûnundan yahut يَطُوفُ عَلَيْهِمْ zamirinden veya ta yukarıdaki مُتَّكِـِٔينَ'den hâl olarak "harîr"i îzahtır. Yani o na'îm ehlini gördüğün vakit veya vildân-ı muhalledûn ile etraflarında dolaşıldığı veya erîkeler üzere oturdukları sırada hâlleri üstlerinde giyim yahut üst taraflarında tezyînât olarak {ثِيَابُ سُنْدُسٍ خُضْرٌ} yeşil sündüs esvablar ❁ "sündüs" nâmı verilen gayet ince ve zarif ipek kumaşlardan yeşil kisveler. {وَاِسْتَبْرَقٌ} اِسْتَبْرَق ❁ Kalın

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 365:
وقال قتادة: هي عين تنبع من تحت العرش من جنة عدن إلى الجنان... وقال مجاهد: عين جديرة الجرية سلسلة سهلة المساغ. وقال مقاتل: عين يتسلسل عليهم ماؤها في مجالسهم كيف شاءوا.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 365:
والظاهر أن هذه العين تسمى سلسبيلا بمعنى توصف بأنها سلسلة في الاتساع سهلة في المذاق، ولا يحمل سلسبيل على أنه اسم حقيقة، لأنه إذ ذاك كان ممنوع الصرف للتأنيث والعلمية.

3 H ve B: "gördükleri".

[5509] veya sırmalı ipek kumaşlar ki يَلْبَسُونَ مِنْ سُنْدُسٍ وَاِسْتَبْرَقٍ [ed-Duhân 44/53] medlûlüne nazaran sırasına göre giyinirler veya oturdukları mevkiler aşağıdan yukarı ve yukarıdan aşağı bunlarla donatılmıştır. Aslı Arabî olmayan "sündüs" ve "istebrak" kelimelerinde çok sözler söylenmiş ise de bizim anlayacağımız ince ve kalın ipek kumaşların en güzelleridir. {وَحُلُّوا اَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ} Ve gümüşten bileziklerle hilyelenmişler[1], süslenmişlerdir. ❁ Bu حُلُّوا zamiri, hizmet eden "vildân-ı muhalledûn"a râci' olduğuna göre bunların böyle süslenmeleri mâkuldür. Ehl-i cennetten olan kadınlar hakkında da yaraşır. "Erkekler hakkında bu tarzda süslenmek nasıl memduh olabilir?" diye bir sual hatıra gelebilir. Bunu ehl-i cennetin zevkine havale etmek cevâb-ı kâfî olabilirse de ma'kūl bir vecih de yok değildir. Çünkü kollarındaki[2] bu bileziklerdir ki ehl-i cennetin dünyada elleriyle yapıp ihtisas peydâ etmiş oldukları sâlih amellerin timsâli olan mükâfattır. Bazı âyetlerde altın ve gümüş bilezikler diye bunların merâtibindeki ihtilâfa da işaret buyurulmuştur. Bazıları "gümüş hizmet edenlerin, altın hizmet olunanlarındır; burada hizmet edenlerin hilyesi olmak itibariyle gümüş denilmiştir" demişlerse de, altının parlaklığına mukabil gümüşün rengindeki beyazlığın daha ziyade ihlâs ve safveti temsil etmesi ve bir de altına nisbetle kesretinden dolayı umûma menfaati daha şümullü olması haysiyetleriyle burada sade gümüş denilmiş olması daha muvâfıktır. Sonra şu da unutulmamak gerektir ki bu gümüş mâlum olan gümüş değil, o âleme mahsus olan bir gümüştür. Bu âyetin mazmûnu cismânî, rûhânî daha bazı işârî mânalar ilham edebilirse de onlar zevklerin inceliklerine ait ledünniyyâttır. Bütün bunlar en son olarak şu zevk ve neş'ede hulâsa edilmiştir: {وَسَقٰيهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا} Ve onlara Rableri bir şarâb-ı tahûr [5510] sunmaktadır. ❁ Ki hem temiz hem de hiçbir keder ve leke bırakmayacak vechile gayet temizleyici; hem tâhir hem mutahhir bir şarab. Ki önce zikrolunan biri kâfur mizaclı, diğeri zencefil mizaclı iki nev'in ikisine de fâik ve sakyı

1 H: "hulvelenmişler".
2 M (ilk baskı): "kullarındaki".

doğrudan doğru Rabbü'l-âlemîn'e müsned olan, hiçbir katkı katılmamış, safâ-yı mutlak ile sâfî ve tahûriyet vasfıyla mümtaz tertemiz bir içki, cemâl-i Hakk'a kavuşmak neş'esidir. Bu şarabın tahûriyeti hakkında vârid olan rivayetler: Ebû Kılâbe'den "yiyecekler, içecekler verilir, en sonunda da bir şarâb-ı tahûr sunulur ki bununla kalbleri ve bütün içleri tertemiz olur. Ve dışlarından misk kokusu gibi bir ter hâlinde feyezan eder." Mukātil'den: "Cennet kapısında bir menba'dır ki her kim ondan içerse Allah teâlâ onun kalbinde gıll u gış ve hasedden veya içinde kirden, lekeden eser bırakmaz, hepsini nez' eder çıkarır."[1] وَنَزَعْنَا مَا فِى صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ اِخْوَانًا [el-Hicr 15/47]. Diğer taraftan bunda dünya şarablarında bulunan lekelerden eser yoktur. Bidâyetinde olmadığı gibi nihâyetinde de yoktur. Bazıları da demişlerdir ki "bununla murad sırf rûhânî olan bir şarabdır ki o bütün mâsivâdan geçiren tecellî-i rabbânîdir."

صَفَاءٌ وَلَا مَاءٌ وَلُطْفٌ وَلَا هَوَاء   وَنُورٌ وَلَا نَار وَرُوحٌ وَلَا جِسْم

"Bir safâ var su yok, bir letâfet var hava yok, bir nûr var nâr yok, bir rûh var cisim yok."

İbn Fârız'ın Hamriyye Kasîdesi bu mâna üzere yazılmıştır. Meselâ Tâiyye'sindeki şu beyit ile de bunu kasd eylemiştir:

سَقَوْنِي وَقَالُوا لَا تُغَنّ وَلَوْ سَقوا   جِبَالَ حُنين مَا سَقَوني لَغَنَّتِ

"Bana içirdiler de 'teganni etme!' dediler, hâlbuki bana içirdiklerini Huneyn[2] dağlarına içirseler onlar tegannî ederlerdi." Hikâye olunur ki Bâyezid-i Bestâmî'ye bu âyetten sual etmişler, demiş ki: "Onlara bir şarâb-ı tahûr sundu, onları başkasına mahabbetten tathir etti." Sonra da demiş ki: [5511] "Allah teâlâ'nın bir şarabı vardır ki onu kullarının en faziletlileri için iddihar buyurmuştur. Onu onlara doğrudan doğru

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 755. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 252; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* IV, 405:

القول الثاني في الطهور أنه المطهر، وعلى هذا التفسير أيضا في الآية احتمالان أحدهما: قال مقاتل: هو عين ماء على باب الجنة تنبع من ساق شجرة من شرب منها نزع الله ما كان في قلبه من غل وغش وحسد، وما كان في جوفه من قذر وأذى وثانيهما: قال أبو قلابة: يؤتون الطعام والشراب فإذا كان في آخر ذلك أتوا بالشراب الطهور، فيشربون فتطهر بذلك بطونهم ويفيض عرق من جلودهم مثل ريح المسك.

2 M: "Huney".

kendisi iskā eder, içtiler mi coşarlar, coştular mı uçarlar, uçtular mı ererler, erdiler mi ayrılmazlar. Onlar فِى مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ [el-Kamer 54/55] sırrına mazhardırlar."[1] Râzî zikrettiği vücûhun sonunda bir ma'nâ-yı işârî olarak buradaki içkilerin hepsini böyle bir tarz-ı rûhânîde takrir ederek der ki: "Rûh, melâike âlemindendir. Melâikenin ekâbir ve e'âzımının cevherlerinden bu ervâh üzerine feyezan eden envâr, susuzlukları gideren ve bedeni takviye eden tatlı suya benzer. Menba' suları pınarlar sâfîlikte, çoklukta, kuvvette mütefâvit oldukları gibi envâr-ı ulviye menba'ları da öyledir. Bazıları bârid ve yâbis tabiatta kâfûrîdirler. Bunun sâhibi dünyada havf u bükâ ve inkıbaz makāmındadır. Bazıları da hâr ve yâbis tabiatta zencebîlîdirler. Bu hâletin sâhibi de Allah teâlâ'nın mâsivâsına az iltifat eder, ecsâm ve cismaniyyâta az ehemmiyet verir. Sonra rûh-i beşerî kaynaktan kaynağa, nûrdan nûra intikal eder gider. Ve şek yoktur ki esbâb ve müsebbebât nûr-i mutlak olan Vâcibü'l-vücûd celle celâlühû ve azze kemalühû'ya irtikā ile nihâyet bulurlar. O makama vâsıl olup o şarabdan içince önce içilen içkilerin hepsi münhazım[2], hatta fâni olurlar. Çünkü Allah teâlâ'nın nûr-i celâl ve kibriyâsı karşısında bütün mâsivallâhın nûru muzmahil olur. Ve[3] işte sıddîkīnin seyrinin âhiri, terakki ve kemâlde derecelerinin müntehâsı budur. Bu sebeple Cenâb-ı Allah ebrârın sevâbını zikrederken وَسَقٰيهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا ile hitam vermiştir."[4] Şöyle diyerek ki {اِنَّ هٰذَا كَانَ لَكُمْ جَزَٓاءً وَكَانَ سَعْيُكُمْ مَشْكُورًا}

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 181. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 253:

وقيل: أريد بذاك الشراب الروحاني لا المحسوس وهو عبارة عن التجلي الرباني الذي يسكرهم عما سواه:

صفاء ولا ماء ولطف ولا هوا ونور ولا نار وروح ولا جسم

ولعل كل ما ذكره ابن الفارض في خمريته التي لم يفرغ مثلها في كأس إشارة إلى هذا الشراب وإياه عنى بقوله:

سقوني وقالوا لا تغنّ ولو سقوا جبال حنين ما سقوني لغنت

ويحكى أنه سئل أبو يزيد عن هذه الآية فقال: سقاهم شرابا طهرهم به عن محبة غيره ثم قال: إن لله تعالى شرابا ادخره لأفاضل عباده يتولى سقيهم إياه فإذا شربوا طاشوا وإذا طاشوا طاروا وإذا طاروا وصلوا وإذا وصلوا اتصلوا فهم «فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ».

2 H: "münhezim".

3 B -"Ve".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 756. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 181-182:

ورابعها: وهو أن الروح من عالم الملائكة، والأنوار الفائضة من جواهر أكابر الملائكة وعظمائهم على هذه الأرواح مشبهة بالماء العذب الذي يزيل العطش ويقوي البدن وكما أن العيون متفاوتة في الصفاء والكثرة والقوة فكذا ينابيع الأنوار العلوية مختلفة فبعضها تكون كافورية على طبع البرد واليبس ويكون صاحبها في الدنيا في مقام الخوف والبكاء والانقباض وبعضها تكون زنجبيلية على طبع الحر واليبس فيكون صاحب هذه الحالة قليل الإلتفات إلى ما سوى الله تعالى قليل المبالاة بالأجسام والجسمانيات ثم لا تزال الروح البشرية منتقلة من ينبوع إلى ينبوع ومن نور إلى نور ولا شك أن الأسباب والمسببات متناهية في ارتقائها إلى واجب الوجود الذي هو النور المطلق جل جلاله وعز كماله فإذا وصل إلى ذلك المقام وشرب من ذلك الشراب انهضمت تلك الأشربة المتقدمة بل فنيت، لأن

işte bu sizin için hazırlanmış bir karşılık idi ve sa'yiniz meşkur oldu ۞ dünyadaki çalışmalarınız boşa gitmedi, kadri takdir olunup daha büyük mükâfat ile karşılandı. Bu hitab ehl-i cennetin cennete girip kendileri için hazırlanmış olan na'îmi müşahede ettikleri zamanki tehni'e hitâbını hikâyedir. Yani o zaman böyle denecektir. [5512] İlm-i ilâhîdeki takdîr-i ezelîyi ihbar ile dünyadakilere bir vaad hitâbı olmak da muhtemildir.

Kâfirlere hazırlanan selâsil ve ağlâl ve sa'îre mukabil şâkirlere, ebrâra hazırlanan nadâret ve sürûr, cennet ü harîr, o na'îm-i sâfî ve mülk-i kebîr ile şarâb-ı tahûr, sa'y-i meşkûr neş'e-i kusvâsını beyandan sonra اِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ [1] mazmûnunu tahkik[2] ve tavzih siyâkında buyuruluyor ki:

اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْاٰنَ تَنْزِيلاًۚ ﴿٢٣﴾ فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ اٰثِماً اَوْ كَفُوراًۚ ﴿٢٤﴾ وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ بُكْرَةً وَاَصِيلاًۚ ﴿٢٥﴾ وَمِنَ الَّيْلِ فَاسْجُدْ لَهُ وَسَبِّحْهُ لَيْلاً طَوِيلاً ﴿٢٦﴾ اِنَّ هٰؤُلَٓاءِ يُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ وَيَذَرُونَ وَرَٓاءَهُمْ يَوْماً ثَقِيلاً ﴿٢٧﴾ نَحْنُ خَلَقْنَاهُمْ وَشَدَدْنَٓا اَسْرَهُمْۚ وَاِذَا شِئْنَا بَدَّلْنَٓا اَمْثَالَهُمْ تَبْدِيلاً ﴿٢٨﴾ اِنَّ هٰذِهِ تَذْكِرَةٌۚ فَمَنْ شَٓاءَ اتَّخَذَ اِلٰى رَبِّهِ سَبِيلاً ﴿٢٩﴾ وَمَا تَشَٓاؤُنَ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلِيماً حَكِيماًۗ ﴿٣٠﴾ يُدْخِلُ مَنْ يَشَٓاءُ فِي رَحْمَتِهِۜ وَالظَّالِمِينَ اَعَدَّ لَهُمْ عَذَاباً اَلِيماً ﴿٣١﴾

Meâl-i Şerîfi

Fi'l-hakīka Biz indirdik Biz sana Kur'ân'ı ceste ceste (23). O hâlde sabret Rabbinin hükmünü vermesi için de[3] itaat etme [5513] onlardan bir âsime veya nanköre (24). Ve Rabbinin ismini an[4] hem erken hem ikindiyin[5] (25). Geceden de O'na secde et ve tesbih et[6] O'na uzun gece[7] (26).

نور ما سوى الله تعالى يضمحل في مقابلة نور الله وكبريائه وعظمته وذلك هو آخر سير الصديقين ومنتهى درجاتهم في الارتقاء والكمال فلهذا السبب ختم الله تعالى ذكر ثواب الأبرار على قوله: «وسقاهم ربهم شرابا طهورا».

1 H -"sa'y-i meşkûr neş'e-i kusvâsını beyandan sonra اِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ".
2 H: "tahakkuk".
3 F -"de".
4 F +"da".
5 H: "kindiyin".
6 H -"ve tesbih et".
7 F: "Ve Rabbinin ismini an da hem erken hem ikindi (25) hem geceden de secde et O'na ve tesbih et O'na uzun gece".

Çünkü onlar peşini severler ve önlerindeki ağır bir günü bırakırlar (27). Biz yarattık onları ve kundaklarını biz bağladık, dilediğimiz vakit de kılıklarını[1] tebdil ederiz (28). İşte bu bir tezkiredir, dileyen Rabbine bir yol tutar (29). Ma'amâfîh Allah dilemeyince dilemezsiniz, çünkü yegâne Alîm, Hakîm Allah'tır (30). O dilediğini rahmeti içine kor, zâlimlere ise elîm bir azab hazırlamıştır (31).

{إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ} Başkası değil Biz, ancak Biz indirdik sana {الْقُرْاٰنَ} Kur'ân'ı ❁ insana doğru yolu gösteren ve o şarâb-ı tahûr neş'esini sunan Kur'ân'ı {تَنْزِيلًا} tenzil suretiyle ❁ yani bir defada değil, zaman zaman fâsıla ile yirmi üç senede ceste ceste, ki ilk insan hilkatinde olduğu gibi bunda da tedrîcî tekemmül ve terakki kāidesine bir uygunluk vardır. Bununla önceden mezkur olmayan birçok şeyler olacak ve bu vaad olunan şeyler muhakkak vukū' bulacaktır. {فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ} Onun için acele etme de Rabbinin hükmünü vermesi için sabret ❁ bugün son nusret ve muvaffakiyete erdirivermeyip de mükellef ve mübtelâ kıldığı birtakım mesâî ve mücahedelerin zorluğuna tahammül et, ileride vereceği hükmü gözet, çünkü bu çekilen zahmetlerin güzel bir âkıbeti var. {وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ} Sabırsızlık edip de o insanlar içinden {اٰثِمًا} bir âsime ❁ günaha davet eden bir günahkâra {اَوْ كَفُورًا} veya küfre davet eden nankör bir kâfire itaat etme. {وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ} Ve [5514] Rabbinin ismini an ❁ اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ [el-Bakara 2/153] mantûkunca sabır ile beraber ezan ve namaza devam eyle.

{بُكْرَةً وَاَصِيلًا} ❁ "**Bükre**" erken demek olup er[2] sabaha ve sabahtan öğleye kadara ıtlak olunur. "**Asîl**" ikindi ve akşam üzeri olmakla beraber öğleden akşama kadar ıtlak olunur. Bu suretle, بُكْرَةً وَاَصِيلًا "sabahtan akşama kadar" demek olup bunda sabah, öğleyin, ikindi namazları dâhil olur. {وَمِنَ الَّيْلِ}Ve geceden de ❁ yani gecenin bazı cüz'ünden de **{**فَاسْجُدْ لَهُ} O'na, yani Rabbine secde et ❁ burada "fâ" ile فَاسْجُدْ emri, وَاذْكُرْ emrini de beyan ederek ondan da murad namaz olduğunu anlatır. Secde, zikr-i

1 H: "hilkatlerini".
2 H: "bir"; B: "îr".

cüz irâde-i kül tarîkiyle salâttan mecazdır. Gecenin bazı cüz'ü de akşam ve yatsı demek olur. {وَسَبِّحْهُ لَيْلاً طَوِيلاً} Hem de O'na uzun gece yahut geceleyin uzun uzadıya tesbih et ❁ bunda da Sûre-i Müzzemmil'de geçtiği üzere Peygamber'e teheccüdün vücûbuna tenbih olmakla beraber Rabbinin hükmü gelinceye kadar sabır emrolunan müddetin uzun bir gece gibi geleceğine ve onun Allah'a tesbih ve tenzih ile müteyakkızâne ibadet ve hazırlık ile geçirilmesi lüzûmuna da işaret vardır. Bu işaretin dolayısıyla ümmete ait olacağı da unutulmamak lâzım gelir. {اِنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ} Çünkü onlar ❁ yani kâfirler {يُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ} ilh...{يَوْماً ثَقِيلاً} ❁ Bu ağır gün önlerindeki kıyamettir. {وَشَدَدْنَٓا اَسْرَهُمْ} ❁ "Esâret" maddesi olan "esr", aslında sıkı bağlamak mânasına masdar olup bağlamak vâsıtası olan kayd u bende de ıtlak olunur ki burada hilkat bendleri, bedenlerin mafsallarını bağlayan urûk u a'sâb ve adalât [5515] gibi râbıtalar ile tefsir olunmuştur. Biz bu "şedd-i esr"i mealde "kundaklarını bağlamak" tâbiriyle ifade etmeyi muvâfık bulduk. {وَاِذَا شِئْنَا بَدَّلْنَٓا اَمْثَالَهُمْ} ❁ Burada "tebdîl-i emsâl" "mîm"in kesriyle "misl"den, "kendilerini ihlâk eder, yerlerine diğer misillerini halkederiz" mânasına, tebdîl-i zevât mânasına[1] dahi olabilirse de sıfat ve kılık mânasına "mîm"in fethiyle "mesel"den olarak tebdîl-i sıfât[2] mânasına olmak daha muvâfıktır. Nitekim Sûre-i Vâkı'a'da عَلٰٓى اَنْ نُبَدِّلَ اَمْثَالَكُمْ وَنُنْشِئَكُمْ ف۪ى مَا لَا تَعْلَمُونَ'da [56/61] bu mâna zâhir idi. {وَمَا تَشَٓاؤُ۫نَ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ} ❁ Bu âyet cebr ü kader meselesinde ma'reke-i ârâ olmuş ise de bunda kullara da meşiyyet isbat edilmiş olduğunda ve ma'amâfîh onun mutlak olmayıp meşiyyet-i ilâhiyeye tevâfuk[3] ile mukayyed bulunduğunda şüpheye mahal yoktur. Binâen'aleyh mes'ûliyet abde, hüküm Allah'a muzâftır.[4] Onun için kul mukadderâtını keyfine göre çizemez, meşiyyet-i ilâhiye dairesinde mes'uldür. Allah teâlâ ise hiç mukayyed olmayarak dilediğini yapar; yol O'nun tâyin ettiği, sevab ve ikāb O'nun ahkâmıdır. O dilediğini yapar. Bundan dolayı

---

1 H -"tebdîl-i zevât mânasına".
2 H: "sıfat".
3 B: "tevâfuku".
4 B -"Binâen'aleyh mes'ûliyet abde, hüküm Allah'a muzâftır".

{يُدْخِلُ مَنْ يَشَٓاءُ فٖى رَحْمَتِهٖۜ وَالظَّالِمٖينَ اَعَدَّ لَهُمْ عَذَاباً اَلٖيماً} ۞ diye biri rahmetine, biri azâbına giden iki yol göstermiştir. İşte insan gösterilen bu iki yolun arasında mübtelâ olmak üzere yaratılmıştır. Kısmen bâlâda îzah olunan bu va'd ü va'îd, gelecek sûrelerde de tahkik ve tafsil olunacaktır.

[5516]

سورة المرسلات مكية وهي خمسون آية

MÜRSELÂT SÛRESİ

"Ve'l-Mürselât Sûresi" "Urf Sûresi" dahi denilir, Mekkîdir. İbn Mes'ûd radıyallâhu anh'tan sıhâhta mervî olduğu üzere Mina'da bir gārda nâzil olmuştur.[1]

Âyetleri:[2] Ellidir.

Kelimeleri: Yüz seksen birdir.

Harfleri: Sekiz yüz on altı[3].

Fâsılası: عبرتم لنا harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَالْمُرْسَلَاتِ عُرْفاًۙ ﴿١﴾ فَالْعَاصِفَاتِ عَصْفاًۙ ﴿٢﴾ وَالنَّاشِرَاتِ نَشْراًۙ ﴿٣﴾ فَالْفَارِقَاتِ فَرْقاًۙ ﴿٤﴾
فَالْمُلْقِيَاتِ ذِكْراًۙ ﴿٥﴾ عُذْراً اَوْ نُذْراًۙ ﴿٦﴾ اِنَّمَا تُوعَدُونَ لَوَاقِعٌۜ ﴿٧﴾ فَاِذَا النُّجُومُ طُمِسَتْۙ ﴿٨﴾
وَاِذَا السَّمَٓاءُ فُرِجَتْۙ ﴿٩﴾ وَاِذَا الْجِبَالُ نُسِفَتْۙ ﴿١٠﴾ وَاِذَا الرُّسُلُ اُقِّتَتْۜ ﴿١١﴾
لِاَيِّ يَوْمٍ اُجِّلَتْۜ ﴿١٢﴾ لِيَوْمِ الْفَصْلِۚ ﴿١٣﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا يَوْمُ الْفَصْلِۜ ﴿١٤﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ
لِلْمُكَذِّبِينَ ﴿١٥﴾ اَلَمْ نُهْلِكِ الْاَوَّلِينَۜ ﴿١٦﴾ ثُمَّ نُتْبِعُهُمُ الْاٰخِرِينَ ﴿١٧﴾ كَذٰلِكَ نَفْعَلُ
بِالْمُجْرِمِينَ ﴿١٨﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ ﴿١٩﴾ اَلَمْ نَخْلُقْكُمْ مِنْ مَٓاءٍ مَهِينٍۙ ﴿٢٠﴾
فَجَعَلْنَاهُ فٖى قَرَارٍ مَكِينٍۙ ﴿٢١﴾ اِلٰى قَدَرٍ مَعْلُومٍۙ ﴿٢٢﴾ فَقَدَرْنَاۗ فَنِعْمَ الْقَادِرُونَ ﴿٢٣﴾ وَيْلٌ

---

1 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 16, İhsâr, 18; Müslim, Selâm, 137:
عن عبد الله قال: كنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في غار فنزلت «والمرسلات عرفا» فإنا لَنَتلقّاها مِن فِيه إذ خرجت حَيّة من جحرها فابتدرناها لنقتلها فسبقتْنا فدخلت جحرها فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «وُقيَت شركم كما وُقيتم شرها» وعن إسرائيل عن الأعمش عن إبراهيم عن علقمة عن عبد الله مثله قال: وإنا لنتلقاها مِن فِيه رطبة.

2 H: "Âhiretleri".

3 B: "altıdır".

يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ ﴿٢٤﴾ اَلَمْ نَجْعَلِ الْاَرْضَ كِفَاتاًۙ ﴿٢٥﴾ اَحْيَٓاءً وَاَمْوَاتاًۙ ﴿٢٦﴾ وَجَعَلْنَا
فِيهَا رَوَاسِيَ شَامِخَاتٍ وَاَسْقَيْنَاكُمْ مَٓاءً فُرَاتاًۜ ﴿٢٧﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ ﴿٢٨﴾ اِنْطَلِقُٓوا
اِلٰى مَا كُنْتُمْ بِهٖ تُكَذِّبُونَۚ ﴿٢٩﴾ اِنْطَلِقُٓوا اِلٰى ظِلٍّ ذ۪ي ثَلٰثِ شُعَبٍۙ ﴿٣٠﴾ لَا ظَل۪يلٍ وَلَا يُغْن۪ي
مِنَ اللَّهَبِۜ ﴿٣١﴾ اِنَّهَا تَرْم۪ي بِشَرَرٍ كَالْقَصْرِۚ ﴿٣٢﴾ كَاَنَّهُ جِمَالَتٌ صُفْرٌۜ ﴿٣٣﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ
لِلْمُكَذِّبِينَ ﴿٣٤﴾ هٰذَا يَوْمُ لَا يَنْطِقُونَۙ ﴿٣٥﴾ وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ ﴿٣٦﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ
لِلْمُكَذِّبِينَ ﴿٣٧﴾ هٰذَا يَوْمُ الْفَصْلِۚ جَمَعْنَاكُمْ وَالْاَوَّلِينَ ﴿٣٨﴾ فَاِنْ كَانَ لَكُمْ كَيْدٌ فَكِيدُونِ
﴿٣٩﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ ﴿٤٠﴾

[5518] **Meâl-i Şerîfi**

Kasem olsun o urf için gönderilenlere (1) derken büküp devirenlere (2) ve neşrederek yayanlara (3) derken seçip ayıranlara (4) sonra bir öğüt bırakanlara (5) gerek özr için olsun gerek inzar (6) her hâlde size vaad olunan muhakkak olacaktır (7). Hani o yıldızlar silindiği vakit (8) ve o semâ açıldığı vakit (9) ve o dağlar savrulduğu vakit (10) ve o elçiler mîkatlarına erdirildiği vakit (11) onlar hangi güne tecil[1] edildi? (12). Fasıl gününe (13). Bildin mi nedir fasıl günü? (14). Vay hâline o gün[2] yalan[3] diyenlerin (15). Helâk etmedik mi evvelkileri? (16) Sonra arkalarına takacağız geridekileri (17). Biz öyle yaparız mücrimleri (18). Vay hâline o gün yalan diyenlerin (19). Yaratmadık mı sizi bir hakir sudan? (20). Kılıp da onu bir makarda temkin (21) mâlum bir kadere değin (22). Demek ki ölçmüşüz, demek ki Biz ne güzel kādiriz (23). Vay hâline o gün yalan diyenlerin (24). Ya kılmadık mı Arz'ı bir tokat (25) gerekse diriler için gerekse emvât (26). Ve oturtup da onda yumru yumru oturaklı dağlar, sunmadık mı size bir su (tatlı) bir furât? (27) Vay hâline o gün yalan diyenlerin (28). Haydi boşanın o yalan dediğinize (29). Haydi boşanın bir üç çatallı gölgeye (30). Ne gölgelendirir ne alevden

1 H ve B: "ta'cîl".
2 H -"Fasıl gününe (13). Bildin mi nedir fasıl günü? (14). Vay hâline o gün".
3 H: "نصللان".

korur (31). Çünkü o, öyle şirâreler atacaktır ki her biri bir saray gibi (32). Sanki sarı sarı hopalar gibi (33). Vay hâline o gün yalan diyenlerin (34). Bugün nutukları tutulacağı gündür (35). İzin de verilmez ki i'tizar edeler (36). Vay hâline o gün yalan diyenlerin (37). Bu işte o fasıl günü, topladık sizi ve evvelkileri (38). Varsa bir fenniniz[1] atlatın Beni (39). Vay hâline o gün yalan diyenlerin (40).

[5519] {وَالْمُرْسَلَاتِ} ❁ Vâv kasem içindir. Cevâbı اِنَّمَا تُوعَدُونَ لَوَاقِعٌ'dir. Burada da Ve's-Sâffât, Ve'z-Zâriyât'ta olduğu gibi birtakım kuvvetlere kasem olunmuştur: Mürselât, âsıfât, nâşirât, fârikât, mülkıyât. Bu kasem olunanlar bu sıfatlarla mevsuf şeyler olup mevsufları hazfolunarak sıfatları zikredilmiş bulunduğu için tâyinlerinde ihtilâf edilmiştir. Bunların hepsi bir cins veya kısım kısım muhtelif cinslerden olması muhtemildir. Melâike, rüzgârlar, Kur'an âyetleri, peygamberlerin bi'setleri, insanların kalblerine vârid olan dâ'iyeler[2]. Bunlardan en zâhir olan hepsinin melekûtî kuvvetler olmak üzere melâike olması ve hepsinin Allah tarafından gönderilmiş "mürselât" unvânında dâhil bulunmasıdır. Ancak fiillerine nazaran kısımlara, sınıflara ayrılabilir. Asıl murad da zatlarını anlatmak değil, âlemdeki inkılâbâtı ifade eden fiillerini anlatmaktır. Fâ ile zikrolunanlarda fiilleri arasında bir terettüb bulunduğuna, vâv ile zikredilenlerde[3] terettüb lâzım olmadığına tenbih vardır. Meselâ "asf" irsâle müterettibdir. Fakat "neşr"in "asf"ı tâkip etmesi lâzım değildir. Onunla müterâfık da ayrı da olabilir. Ve aynı sınıfın fiili olabileceği gibi ayrı bir sınıfın fiili de olabilir. Lâkin fark neşre, ilkā-i zikr ise hepsine müterettib demek olur. {عُرْفًا} ❁ Hâl veya mef'ûl-i lehtir. Hâl olduğuna göre at yelesi demek olan "urf"tan müste'âr olarak peyderpey tetâbu' ve tevâlî mânasına gelir ki ihsan etmek veya tanınmak mânasına "urf"tan ["örf"ten] "urf [örf] için, yani tanınması lâzım gelen bir iyilik yapılmak,

1 Kalem sûresinin وَاُمْلٖي لَهُمْ اِنَّ كَيْدٖي مَتٖينٌ şeklindeki 45. âyetini müellif *"Ve Ben onların ipini uzatırım, çünkü fendim sağlamdır"* diye tercüme etmişti. Bu âyette geçen "keyd" kelimesinin karşılığının da "fend" şeklinde ifade edilmesi zihne tebâdür etmekle birlikte kelime bütün nüshalarda ses benzerliği bâriz olan "fenniniz" şeklinde geçmektedir.

2 H: "dâ'îler".

3 F, M ve B: "zikredilende".

bir mâruf ihdas edilmek için" demek olur. Bunda lisânımızdaki "idâre-i örfiye" tâbirini andıran bir mâna vardır. {نَشْرًا} ❁ Yaymak, dağıtmak mânasına yahut da nüşûr yapmak, yani ölüleri diriltmek, harekete getirmek mânasınadır. {ذِكْرًا} ❁ Zikir, din kitabı, öğüt, yani va'z u [5520] nasihat, ibret, hatırdan çıkarılmayacak anıt mânalarına geldiğine göre zikir ilkā edenler evvelemirde peygamberlere vahiy getiren melekler demek olursa da umûmiyetle insanlara öğüt telkin eden, ibret ve hatıra bırakan ilham meleklerine, hâdiselere, kuvvetlere şâmil olabilir. *Keşşâf*ta bu beş âyet vâv'a nazaran iki kısma ayrılarak şöyle mâna verilmiştir: "Allah sübhânehû melâikeden birtakımlarına kasem etmiştir ki onları emirleriyle irsal eylemiştir de onlar emre imtisâlde tehaffüf için rüzgârlar gibi güzergâhlarında önlerine geleni asf ile büküp devirip geçmişlerdir. Birtakımlarına da kasem etmiştir ki onlar vahiy ile inerlerken cevde kanatlarını neşretmişlerdir. Yahut Arz'da şeriatlar neşretmişlerdir. Yahut küfr ü cehl ile ölü olan nefisleri diriltmek, nüşûra erdirmek için vahiy getirmişler, hak ile bâtılı ayırmışlar[1], enbiyâya zikir ilkā eylemişlerdir."[2]

{عُذْرًا اَوْ نُذْرًا} ❁ "**Uzr** [Özr]" mâzur kılmak, yani kabahati silmek mânasına, "**nüzr**" de inzar etmek, korkutmak, sakındırmak mânasına masdar olarak "zikr"den bedel yahut mef'uldürler. Yani muhik olanlara özr için, mubtıl olanlara inzar için, mazeret mânasına "azîr"in veya inzar mânasına "nezîr"in yahut âzir ve münzir mânasına[3] "azîr" ve "nezîr"in cem'i de olabilir ki üçüncüsünde hâl olurlar. Yine *Keşşâf*ta: "Yahut azab rüzgârlarına kasem etmiştir, onları göndermiştir de büküp büküp devirmişlerdir. Ve rahmet rüzgarlarına kasem etmiştir ki ölü araziye hayat neşretmişlerdir de Allah'a şükredenlerle küfredenleri ayırt etmişlerdir, لَاَسْقَيْنَاهُمْ مَٓاءً غَدَقًا. لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ [el-Cin 72/16-17] gibi de bir zikir, bir intibah ilkā eylemişlerdir. Ya Allah'ın nimetini görüp şükretmek üzere

---

1 F: "getirmişlerdir de, hak ile bâtılı ayırmışlardır da".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 677:

أقسم سبحانه بطوائف من الملائكة، أرسلهنّ بأوامره فعصفن في مضيهن كما تعصف الرياح تخففا في امتثال أمره، وبطوائف منهم نشرن أجنحتهن في الجو عند انحطاطهن بالوحي أو نشرن الشرائع في الأرض أو نشرن النفوس الموتى بالكفر والجهل بما أوحين ففرّقن بين الحق والباطل فألقين ذكرا إلى الأنبياء.

3 H -"'azîr'in veya inzar mânasına 'nezîr'in yahut âzir ve münzir mânasına".

tevbe ve istiğfar ile Allah'a i'tizar edeceklere özr için veya onu tabiata hamledip Allah'a şükürden gaflet edenlere inzar için. Ki zikre sebep olduklarından dolayı 'mülkıyât-ı zikr' addedilmişlerdir demek olur."[1] Bundan başka [5521] bu mânalar âyât-ı Kur'an veya enbiyânın bi'setleri ve beşerin kalbine vârid olan havâtır ve devâ'î hakkında da mülâhaza olunmuştur. Ma'amâfîh bu âyetlerde yalnız sıfatlar zikredilmiş olduğu için mevsuflarının tâyinine kalkışmayarak ve bu îzahlar birer misâl gibi addolunarak bu yalnız asf, neşr, fark, ilkā-i zikir denebilen fiilleri yapmak üzere urf için veya mütevâliyen gönderilen kuvvetler diye anlamak en sâlim ve en şümullü mâna olur ki bu da melâike mânasında zâhirdir. {وَاِذَا الرُّسُلُ} ❁ Bu resuller peygamberlerde[2] zâhirdir. {اُقِّتَتْ} ❁ Aslı "tevkīt"ten وُقِّتَتْ'tir. Yani peygamberlerin intizar edegeldikleri ve ümmetlerine karşı şehadet edecekleri vakit ve mî'âda erdirildikleri zaman ki kıyamettir. {لِيَوْمِ الْفَصْلِ} Fasl günü, ayırt ve hüküm günü. {وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ} Bu âyet bu sûrenin tercî' âyetidir. Bu tercî'de mürselâtın sıra sıra tevâlîsi manzaralarına da bir işaret vardır.

"**Veyl**", "leyl" vezninde esasen şerrin hulûlü mânasına olup bazen bir musibetin hudûsu zamanında fecaati ifade için lisânımızdaki "vay", "yazık" kelimeleri gibi tefeccü'[3] makāmında kullanılır. Bu mânaca "vay hâline"[4] yahut "yazık yazık!" demek gibi olur ki, biz bunları terahhum

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 677:

أو أقسم برياح عذاب أرسلهن فعصفن وبرياح رحمة نشرن السحاب في الجوّ ففرّقن بينه كقوله: «وَيَجْعَلُهُ كِسَفاً» أو بسحائب نشرن الموات ففرّقن بين من يشكر لله تعالى وبين من يكفر كقوله «لَأَسْقَيْناهُمْ ماءً غَدَقاً لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ» فألقين ذكرا إمّا عذرا للذين يعتذرون إلى الله بتوبتهم واستغفارهم إذا رأوا نعمة الله في الغيث ويشكرونها وإما إنذارا الذين يغفلون الشكر لله وينسبون ذلك إلى الأنواء وجُعلن ملقياتٍ للذكر لكونهن سببا في حصوله إذا شُكرت النعمة فيهن أو كُفرت.

Müellif bu metni hulâsaten tercüme etmiş görünüyor.

2 H: "peygamberler".

3 H: "tefe"üc".

4 F nüshası (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi 5503 numaralı yazma) 4596. sayfadan sonra ilave edilen yaprakta وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ âyetlerinin mealiyle alâkalı şu mülâhazalara yer verilmiştir:

"وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ... (vay canına) tâbirinin bu makamda kullanılması muvâfık değildir. Bu makam onun yeri olmasa gerektir. Bunu her hâlde 'yazık o gün yalan diyenlerin, vay hâline o gün yalan diyenlerin, vay o inanmayanların hâline, vay o gün o inanmayanlara…' gibi bir şekle ifrâğ etmek lâzımdır.

Bütün satırlar arasındakileri de bu suretle ıslah edilmek lâzımdır."

Sayfanın kenarına hâmiş şeklinde küçük hurûfatla (muhtemelen müellif tarafından) şunlar yazılmıştır: "Bu makam 'yalan' diyenlere terahhum makamı değildir. Hâlbuki 'yazık' ziyade acımaktır, 'veyl' kelimesinin dehşeti ise çok ağırdır ve o ağırlık da daha ziyade rûhânîdir. Ma'amâfîh madem ki 'can' çıkmıştır, o hâlde 'vay hâline' demekle iktifâ edelim."

makāmında da teessüf makāmında da kullanırız. Bir de "veyl" uçuruma yuvarlanmak gibi berbadlık, helâk ve hasar mânasına azab kelimesi, kahır veya beddua olarak kullanılır. وَيْلٌ لَهُ "veyl ona, helâk oldu" veya "olsun" demektir. "Veyl" cehennemde bir vâdinin veya kapının da ismidir: "Veyl deresi, veyl kapısı." Bu âyette o günkü fecaatin şiddetini beyan ile inzar ifade ettiği için biz bunu mealde "vay hâline" diye en ağır mânasıyla terceme ettik.[1] "Veyl o gün o tekzib edenlere" denilse lafzen daha uygun olursa da lisânımız itibariyle bundan o şiddet ve acılık pek duyulmaz;[2] [5522] hâlbuki murad fecaatin şiddetini anlatmaktır. "Mükezzibîn" her âyette mâkablindeki mazmûna nazaran mülâhaza olunmak lâzım gelir. Meselâ birincide fasıl gününü, ikincide mücrimlere yapılacak azâbı, üçüncüde Allah'ın ilmini ve kudretini, dördüncüde beşerin ihtiyaç ve mahdûdiyetini ve kudret-i ilâhiyenin ihâtasını ve nimetini tekzib[3] mânalarıyla alâkadardır.

{قَرَارٍ مَكِينٍ} "Karâr-ı mekîn" sağlam oturaklı karargâh, yani rahim. {اِلٰى قَدَرٍ مَعْلُومٍ} Allah teâlâ indinde mâlum olan bir kadere, yani mukadder bir vakte değin ❁ ki o vilâdet vaktidir. {كِفَاتًا} ❁ "**Kifât**" zamm ve cem' mânasına "keft"ten hisar gibi birbirine zammolunarak sıkışıp toplanılacak mahal, dernek yeri ve Ebû Ubeyde'nin kavlince vi'â'[4] yani kap demektir. Biz buna meâlde "tokat" dedik. Bu "tokat" sille mânasına "tokat" zannedilmesin, sürüden sapıp da ekinlere ve bağlara bahçelere dalan firârî hayvanların bekçiler tarafından tutulup hapsolundukları mahalle dahi Anadolu Türkçesinde "tokat" tâbir olunur. Nitekim Tokat kasabasının ismi de bunu andırır. Buna Rumeli'de bazı yerlerde "kapı" tâbir edildiği de mesmû'um olmuştur. Tevkifhâne mânasına "kapı altı" tâbiri de Anadolu'da mâruf idi[5].

---

1 H, M ve B: "biz bunu mealde 'vay hâline' diye terceme ile iktifâ ettik".

2 H, M ve B: "lisânımız itibariyle vay hâline demek kolay geldi". Diyanet İşleri Başkanlığı'nın B nüshasından yaptığı tıpkıbasımda burada sona eren 127. sayfa yerine 147. sayfa konulmuş, dolayısıyla 127 eksik kalırken 147 iki defa basılmıştır.

3 M: "tekzid".

4 H: "وعى".

5 H: "mâruftur".

Yukarıda قَرَارٍ مَكٖينٍ, burada كِفَات insanların gerek doğmadan evvel ve gerek doğduktan sonra her tavrında vatan ihtiyâcına ve bu suretle gerek hayat ve gerek memâtında kudret-i ilâhiye ile muhât ve her zaman kabza-i kudretinde mevkuf ve mahbus bulunduklarına tenbih, bununla beraber {رَوَاسِيَ شَامِخَاتٍ وَاَسْقَيْنَاكُمْ مَٓاءً فُرَاتًا} ❁ her taraflarından Allah'ın nimetleriyle beslenmekte olduklarını ihtardır.

[5523] "**Revâsî**" ağır basan oturaklı dağlar.

"**Şâmihât**" başını kaldırmış, mürtefi', yumru, yüce.

{اِنْطَلِقُٓوا اِلٰى مَا كُنْتُمْ بِهٖ تُكَذِّبُونَ} ❁ Yani o mükezzibîne o fasıl günü böyle denecek: "Dünyada o nimetler içinde mevkuf ve mahbus bulunduğunuz arzdan boşanın da orada iken yalan diye tekzib edegeldiğiniz azâbı boylayın, def' olun!" diye tevbih olunacak, o arz onlardan boşaltılacak, inkâr ettikleri azâba sevkolunacaklardır ki bu ale'l-umûm küffâra hitaptır. Mutlak tekzîbin cezâsıdır[1]. Bâtıl itikādın cezâsı olmak üzere bilhassa bir kısmına da şöyle denecek: {اِنْطَلِقُوا} Haydin buradan boşanın {اِلٰى ظِلٍّ ذٖى ثَلٰثِ شُعَبٍ} üç çatallı bir gölgeye gidin ❁ Yani Allah'ın birliğini tanıyan muvahhid mü'minlere mahsus koyu gölgede, Arş'ın gölgesinde mütena''im ve sâyebân olmaya sizin hakkınız yoktur. Siz ona inanmıyordunuz; şirke, teslîse kāil oluyordunuz. Şimdi muvahhid mü'minler Arş'ın gölgesinde, zıll-i zalîlde[2] gölgelenirlerken siz itikad ettiğiniz üç çatallı bir gölgeye sığınınız. Atâ'dan mervî olduğuna göre bu üç çatallı gölge cehennem dumanının gölgesi diye tefsir olunmuş,[3] birçok müfessirler bu hitâbı da evvelkinin bir îzâhı gibi telakkī ederek bunu tâkip etmişler ve demişlerdir ki: Duhân-ı cehennem üç mevzi'den yükselecek, kâfirler onu ateşten korur zannederek koşacaklar, en fena

1 F: "cezâsı".
2 B: "ilâhîde".
3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 419; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 377:
وقال عطاء: الظل الذي له ثَلاثِ شُعَبٍ هو دخان جهنم.

bir hâlde bulacaklardır.[1] Bu surette bu[2] zıl مَا كُنْتُمْ بِهٖ تُكَذِّبُونَ'un bir beyânı demek olur. Lâkin Ebû Hayyân'ın naklettiği vechile İbn Abbas Hazretleri demiştir ki: "Bu hitab, salîbe tapanlara söylenecektir. Mü'minler Allah sâyesinde, Arş'ın gölgesinde korunacak, onlara 'mâbudunuz olan salîbin gölgesine gidin' denecek, çünkü salîbin üç şubesi vardır."[3]

"**Şu'ab**" bir cisimden[4] ayrılan çatallardır. Yani [5524] salîbin bir kolu, gövdesi demek olduğundan şubeleri üçtür. Demek ki ظِلٍّ ذ۪ى ثَلٰثِ شُعَبٍ "bir üç çatallı gölge" Hıristiyanlığın teslis akīdesinin, ekānîm-i selâsesinin bir remzidir, salîb onu temsil eder. Hıristiyanlık bunu ve âhireti tekzib etmiyor, fakat en büyük halâsı bundan bekleyerek buna itikad ediyor. Onun için âhirette o fasıl günü Müslümanlar iman etmiş oldukları hâlis tevhid gölgesinde gölgelenirlerken bir üç diye ekānîm-i selâse ile teslîse itikad edenlere "haydin bir üç çatallı teslis gölgesine gidin" denecek, lâkin öyle bir üç çatallı gölge neye yarar? Gölgelendirir mi? Azabdan korumak için bir faydası olabilir mi? Bunu[5] "bir üç çatallı" tâbirinden de anlaşılacağı vechile beyan için buyuruluyor ki: {لَا ظَل۪يلٍ وَلَا يُغْن۪ى مِنَ اللَّهَبِ} O ne gölgelendirir ne de alevden korur ❁ çünkü çatallıdır. Çatallarının arasından alevler hücum eder. Onun için o bir şeye yaramaz, ona sığınmaya gelmez {اِنَّهَا} çünkü o ❁ alev saçan ateş[6] veya o çatallar muhakkak {تَرْم۪ى بِشَرَرٍ} öyle şerâreler, kıvılcımlar atar ki {كَالْقَصْرِ} kasır gibi ❁ lisânımızda "köşk" diye mâruf olan "kasr" burada "dâr-ı kebîr-i müşeyyed"[7] diye tefsir olunmuştur ki maksad büyüklük teşbîhi

---

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 419; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 377:

وروي أنه يعلو من ثلاثة مواضع يراه الكفار فيظنون أنه مغن فيهرعون إليه فيجدونه على أسوأ وصف.

2 B: "bir".

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 419-420; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 377:

وقال ابن عباس: المخاطبة إنما تقال يومئذ لعبدة الصليب إذا اتبع كل واحد ما كان يعبد فيكون المؤمنون في ظل الله ولا ظل إلا ظله ويقال لعبدة الصليب «انْطَلِقُوا إِلَى ظِلّ معبودكم وهو الصليب وله ثَلاثِ شُعَبٍ.

4 H: "cinsten".

5 H: "Bunun".

6 H -"ateş".

7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 194:

كَالْقَصْرِ كالدار الكبيرة المشيدة.

olduğundan "saray gibi" demek olur. Yani her biri cesâmette ve uzanışta saray gibi {كَاَنَّهُ} sanki o şerer {جِمَالَتٌ صُفْرٌ} sarı sarı erkek deve sürüleri gibi. ❁ Evvelki teşbih cesâmet itibariyle bu da renk, kesret ve hareket itibariyledir. "İbil" deve, "nâka" dişi deve, "cemel" erkek deve, "cimâle" "cemel"in cem'i olarak erkek develer demektir. Ve mâlum ki erkek deve daha iri ve daha kuvvetlidir. Bizim Anadolu'da erkek deveye "cemel" yerinde "hopa" tâbir edilir. [5525] İrilik ve kuvvetlilik teşbihlerinde de "hopa gibi" denilir. Biz de mealde "sarı sarı hopalar gibi" demekle bu mânaları anlatmak istedik. İşte o cehennem ateşi, alevi o çatallardan böyle hem her biri saray gibi büyük hem de hopa sürüleri gibi çok sarı sarı kıvılcımlar atacaktır. Düşünmeli ki şerâreleri böyle olan alevler ne kadar salgın olacaktır. Artık[1] böyle bir üç çatallı gölgeye sığınmanın ne felâket olduğunu anlamalı. {وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ} Vay hâline o gün yalan diyenlerin ❁ yani gerek o ateşe ve gerek o üç çatallı gölgenin ondan korumayıp böyle bir felâket olduğuna inanmayıp da ona sığınanların. {هٰذَا يَوْمُ لَا يَنْطِقُونَ... إلخ}

Onlardan korunanlara gelince:

اِنَّ الْمُتَّقِينَ فِى ظِلَالٍ وَعُيُونٍۙ ﴿٤١﴾ وَفَوَاكِهَ مِمَّا يَشْتَهُونَۜ ﴿٤٢﴾ كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيٓـًٔا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٤٣﴾ اِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُحْسِنِينَ ﴿٤٤﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ ﴿٤٥﴾ كُلُوا وَتَمَتَّعُوا قَلِيلًا اِنَّكُمْ مُجْرِمُونَ ﴿٤٦﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ ﴿٤٧﴾ وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ ارْكَعُوا لَا يَرْكَعُونَ ﴿٤٨﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ ﴿٤٩﴾ فَبِاَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ ﴿٥٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Şüphesiz ki (korunan)[2] müttakīler gölgelerde kaynaklar (41) ve canlarının istediğinden meyveler içindedirler (42). Yiyin, için afiyet olsun işlediğiniz amellere mukabil (43). İşte Biz muhsinleri böyle

1 B -"böyle olan alevler ne kadar salgın olacaktır. Artık".
2 F: "korunan [parantezsiz]".

karşılarız (44). Vay hâline o gün yalan diyenlerin (45). [5526] Yiyin, zevk edin biraz, çünkü mücrimlersiniz (46). Vay hâline o gün yalan diyenlerin (47). Yerler, içerler de "rükû' edin" denildiği zaman onlara, rükû' etmezler (48). Vay hâline o gün yalan diyenlerin (49). Artık bundan sonra hangi söze inanacaklar? (50).

Ve'l-Mürselât Sûresi de burada hitam buldu. Lâkin o fasıl günü bilfiil gelmeden ona inanmayanların arkası alınmış olmayacağından bunu Nebe' Sûresi tâkip edecektir.

[5527]

سُورَةُ النَّبَأِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اَرْبَعُونَ اٰيَةً

NEBE' SÛRESİ[1]

Nebe' Sûresi Mekkîdir. Buna "Amme Sûresi" dahi denilir.

Âyetleri: Kırktır.

Kelimeleri: Yüz yetmiş üç.

Harfleri: Yedi yüz yetmiş.

Fâsılası: ن، م، ا harfleridir.

Mürselât Sûresi'nde وَاِذَا الرُّسُلُ اُقِّتَتْ [74/11] buyurulmuş, umûmiyetle peygamberlerin mîkātı ve evvelkilerin, sonrakilerin toplanıp ayrılacağı fasıl günü anlatılmış, âhirinde[2] فَبِاَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ buyurulmuştu. Buna inananlar da inanmayanlar da bulunduğu ve Kur'ân'ın nüzûlüyle nübüvvet-i Muhammediyenin bu haberi üzerine müşriklerin gâh telaş gâh istihzâ tarzında sorup soruşturarak bahs ü münakaşalara dalmış bulunmaları sebebiyle nâzil olmuş bulunan bu Amme Sûresi'nde de bilhassa nübüvvet-i Muhammediye mîkātı itibariyle fasıl günü anlatılacaktır. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

عَمَّ يَتَسَٓاءَلُونَۚ ﴿١﴾ عَنِ النَّبَإِ الْعَظِيمِۙ ﴿٢﴾ اَلَّذ۪ي هُمْ ف۪يهِ مُخْتَلِفُونَۜ ﴿٣﴾ كَلَّا سَيَعْلَمُونَۙ ﴿٤﴾
ثُمَّ كَلَّا سَيَعْلَمُونَ ﴿٥﴾ اَلَمْ نَجْعَلِ الْاَرْضَ مِهَاداًۙ ﴿٦﴾ وَالْجِبَالَ اَوْتَاداًۖ ﴿٧﴾ وَخَلَقْنَاكُمْ
اَزْوَاجاًۙ ﴿٨﴾ وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتاًۙ ﴿٩﴾ وَجَعَلْنَا الَّيْلَ لِبَاساًۙ ﴿١٠﴾ وَجَعَلْنَا النَّهَارَ
مَعَاشاًۖ ﴿١١﴾ وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعاً شِدَاداًۙ ﴿١٢﴾ وَجَعَلْنَا سِرَاجاً وَهَّاجاًۖ ﴿١٣﴾ وَاَنْزَلْنَا

1 F nüshasında Nebe' sûresi tefsirini ihtiva eden sayfalar Kalem sûresinin tefsiri arasına karışmıştır.
2 B: "âhiren de".

مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَٓاءً ثَجَّاجاًۙ ﴿١٤﴾ لِنُخْرِجَ بِه۪ حَبًّا وَنَبَاتاًۙ ﴿١٥﴾ وَجَنَّاتٍ اَلْفَافاًۜ ﴿١٦﴾
اِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ كَانَ م۪يقَاتاًۙ ﴿١٧﴾ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ اَفْوَاجاًۙ ﴿١٨﴾ وَفُتِحَتِ
السَّمَٓاءُ فَكَانَتْ اَبْوَاباًۙ ﴿١٩﴾ وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَاباًۜ ﴿٢٠﴾ اِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ
مِرْصَاداًۙ ﴿٢١﴾ لِلطَّاغ۪ينَ مَاٰباًۙ ﴿٢٢﴾ لَابِث۪ينَ ف۪يهَٓا اَحْقَاباًۚ ﴿٢٣﴾ لَا يَذُوقُونَ ف۪يهَا بَرْداً
وَلَا شَرَاباًۙ ﴿٢٤﴾ اِلَّا حَم۪يماً وَغَسَّاقاًۙ ﴿٢٥﴾ جَزَٓاءً وِفَاقاًۜ ﴿٢٦﴾ اِنَّهُمْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ
حِسَاباًۙ ﴿٢٧﴾ وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا كِذَّاباًۜ ﴿٢٨﴾ وَكُلَّ شَيْءٍ اَحْصَيْنَاهُ كِتَاباًۙ ﴿٢٩﴾ فَذُوقُوا فَلَنْ
نَز۪يدَكُمْ اِلَّا عَذَاباًۚ ﴿٣٠﴾

[5529] **Meâl-i Şerîfi**

Neden soruşuyorlar? (1) O[1] büyük nübüvvet haberinden[2] (2) ki onlar onda ihtilâfa düşüyorlar (3). Hayır ileride bilecekler (4). Hayır hayır[3] ileride bilecekler (5). Değil mi ki biz Arz'ı bir döşek yaptık (6) ve dağları birer kazık (7) ve sizleri çift çift yarattık (8) ve uykunuzu bir sübat yaptık (9) ve geceyi bir libas yaptık (10) ve gündüzü bir meʻâş yaptık (11) ve üstünüze yedi sağlam binâ çattık (12) ve içlerine şaʻşaalı parıl parıl bir kandil astık (13)[4] ve o muʻsıralardan şarıl şarıl bir su indirdik (14) çıkaralım diye onunla dâneler ve otlar (15) ve sarmaş dolaş bağlar bahçeler (16). Şüphesiz ki o fasıl günü bir mîkāt olmuştur (17). O gün ki Sûr üfürülür, derken gelirsiniz fevcâ fevc[5] (18). Semâ da açılmış olmuştur ebvâb (19). Ve dağlar yürütülmüş olmuştur serâb (20). Şüphesiz ki cehennem olmuştur mirsâd (21) azgınlar için bir meâb (22). Devirlerce içinde kalacaklar (23). Ne bir serinlik tadacaklar ne de bir şarab (24). Ancak bir hamîm ve bir gassâk[6] (25). Bir cezâ ki ber vech-i vifâk (26). Çünkü ummazlardı onlar hiçbir hesab (27). Âyetlerimizi

---

1 H -"O".
2 H: "haberlerinden".
3 H: "yarın".
4 H -"ve içlerine şaʻşaalı parıl parıl bir kandil astık (13)".
5 H ve B: "fevc fevc".
6 H: "gussa".

tekzib ede ede kesilmişlerdi kezzâb (28). Her şeyi ise Biz ihsâ etmiş bir kitaba geçirmişiz (29). Artık tadınız, artık size azab artırmaktan başka bir şey yapacak değiliz (30).

{عَمَّ يَتَسَٓاءَلُونَ} ۞ aslı عَنْ مَا'dır. "Ne şeyden? Hangi şeyden?" demektir. İbham tâzim içindir. "Hangi büyük meseleden?" demek olur. "Ne için, neden dolayı?" demek olabileceğini de söylemişlerdir. Her iki surette de bunu soruşanların maksadları gerek müsbet gerek menfî, gerek alay gerek ciddi olsun her hâlde inanmayanların dahi bundan ehemmiyetli bir telâş duyduklarını ve meselenin haddizâtında azameti bulunduğunu iş'âr eder ki bu, şu cevap ile tasrih olunuyor: {عَنِ النَّبَإِ الْعَظِيمِ}

"**Nebe'**" mühim haber, ehemmiyetle telakkī edilmesi [5530] lâzım gelen haber. Lâm, ahd için olduğundan bilhassa nübüvvet haberi"; "azîm" vasfıyla tavsîfi[1] de haddizâtında en büyük haber olduğunu takrir ve tavzihtir. Bu haber Peygamber'in bi'seti ve bilhassa Kur'an ve nübüvvetle ihbar ettiği kıyamet haberidir, ki herkesin iman ve amelinden sorulacağı âhiret günü, ba's günüdür. İmana gelmeyenler Peygamber'in risâletinden birbirlerine ve diğerlerine soruyorlar: "Bu haber ne? O Allah tarafından tevhîde ve âhiret gününe imana davet için gönderilmiş resul mü imiş? Hele o kıyamet haberi nedir? Ölüler dirilecek, herkes amelinden sual olunacakmış, öyle mi?" diyorlar. Kimi öyle diyor, kimi "böyle[2] şey mi olur?" diyor, kimi de acaba diye tereddüt ediyordu, ki burada bunlar anlatılıyor. {اَلَّذٖى هُمْ فٖيهِ مُخْتَلِفُونَ} ۞ فٖيهِ'nin takdîmi mücerred ihtimam veya kasr için olabileceğine göre bunda iki mâna vardır: İhtimam için olduğuna göre kiminin tasdik, kiminin inkâr, kiminin tereddüt ile o haber hakkında ihtilâflarını ve bu ihtilâfın bile onun ehemmiyetine delâletini anlatır. Kasr için olduğuna göre ise onların ihtilâf ve münakaşaları münhasıran o haber verilen şey hakkında olduğunu beyan ile bu ihtilâftan[3] haberin sıhhatine bir nevi istidlâli tazammun eder ki şöyle demek olur: "Onlar

1 B -"tavsîfi".
2 F: "öyle".
3 F +"o".

onda ihtilâf ediyorlar amma ihtilâf etmek bile ileride bir fâide veya zarar mülâhazasıyla olacağından dolayı, istikbalde hayır veya şer muhakkak bir mes'ûliyet gününün geleceğini hissetmekten neş'et eder ve bütün kavgalar ondan kopar ve soruşturanların, ihtilâf edenlerin asıl farkları da o gün tahakkuk eder." Onun için {كَلَّا} ❁ ihtilâf ve inkârı red, bâtıl zu'mları nefy ile haberin kat'iyyetini isbattır. {سَيَعْلَمُونَ} ❁ Yani ileride hakikat münkeşif olup o haberin sıhhatini görecekler, vakt ü saat gelip aralarında ihtilâfın faslolunacağı, haklı ile haksızın ayrılacağı [5531] gün bütün şüpheler kesilecektir. {ثُمَّ كَلَّا سَيَعْلَمُونَ} ❁ Tekiddir. {اَلَمْ نَجْعَلِ الْاَرْضَ} ❁ اِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ'ye kadar bu âyetler o haberin sıhhatini, âfâkī âyât ve delâil ile isbattır. İnkârı kābil olmayan bu hakikatler mülâhaza edilince sonunda bir ayrılık, bir kesim ve hesab gününün geleceğini inkâra mahal kalmaz.

{مِهَاداً} "**Mihâd**" bir beşik ve karyola gibi döşenmiş, ihzar olunmuş döşek. Arz, insanlar için cevv-i semâ içinde böyle döşenmiş bir döşek gibidir. Evvelâ bu döşek hazırlanmış, beşer bu döşekte doğmuştur. Bu döşekte yaşamakta, yine bu döşekte menzil almaktadır. {وَالْجِبَالَ اَوْتَاداً} ❁ Bu da bir teşbîh-i belîğdir. "Evtâd gibi" demektir.

"**Evtâd**" yere veya duvara çakılan çivi ve kazık demek olan وتد'in cem'idir ki müfredinde tânın sükûnu, fethi, kesri üç vecih câizdir. Kazık ve çivi tazyik ve teşdid ile rabt u tesbit vâsıtasıdır. Nitekim bizde de "çivi çakmak" binâ yapmaktan kinaye olarak kullanıldığı gibi, "kazık kakmak" da sebat ve ikāmetten kinaye olarak ebediyet mânasında bile kullanılır. "Sanki dünyaya kazık çakacak![1]" denildiği zaman ebedî kalmak istiyor demekten kinaye olur. Bunun gibi Araplarda da bir kazık çakılmadan bir ev kurulmayacağı meseldir. Nitekim Efveh:

وَالْبَيتُ لا يُبتَنَى إِلَّا لَهُ عَمَدٌ   وَلَا عِمادَ إِذَا لَمْ تُرسَ أَوتادُ

beytinde; direkleri olmadan bir ev kurulamayacağını, kazıklar sağlam çakılmadan da bir direk dikilemeyeceğini söylemiştir.[2]

1 H, M ve B: "kakacak".
2 *Dîvânu'l-Efveh el-Evdî,* thk. Muhammed Altuncî, Beyrut: Dâru Sâdır, 1998, s. 65.

Burada Arz’ın hayât-ı beşer için bir döşek gibi olduğu anlatılırken dağların da bu döşeğin vaziyetini tesbit için çakılmış kazıklar gibi birtakım fâideleri bulunduğuna ve [5532] dağlar kaldırılıvermiş olsa o döşekte ikāmet ve huzûrun münselib olacağına işaret edilmiş bulunuyor. Arz üzerinde çıkıntıları bir sahaya çakılmış birtakım kazıkların manzarasını andıran ve bu suretle nice mıntıkalar ifraz ederek onları ikāmet ve medeniyete elverişli mahfuz yataklar hâlinde tahdid[1] ve tesbit etmiş bulunan dağların hikmet-i hilkati Kur’an’da başlıca وَجَعَلْنَا فِى الْاَرْضِ رَوَاسِىَ اَنْ تَم۪يدَ بِهِمْ[2] [el-Enbiyâ 21/31] gibi âyetlerde geçtiği üzere çalkanma ve ıztırab demek olan “meyedan” ve “meyelan”dan muhafaza ile tesbit ve âsâyişi temin eden baskılar mânasında ifade olunmuştur ki bu ıztırablar, çalkanışlar, hayât-ı beşer bakımından olmak üzere arzî (*jeolojik*)[3] coğrafyâî, cevvî, ictimâ‘î birçok cihetlerle alâkadardır. Bu ifadede kışr-ı Arz’ın hayâta müsâid bir surette teşekkülü için câzibe-i Arz’ın merkezden muhît sathına doğru intişârının tenevvü‘ü ve tevâzünü ve dâhilî indifâ‘âta[4] karşı mukāvemet tesisi ve berr ü bahrin tefrîki ile karalar aksâmının sath-ı bahrdan muhtelif irtifâ‘larda yükseltilerek deniz sularının cezr ü med ile istîlâsı tûfanlarından kurtarılması ve nehirlerin cereyânı için hazineler, menba‘lar, mecrâlar teşkîli; rüzgârların, bulutların, yağmurların muhtelif cereyanlarla tevzî‘i ve muhtelif iklimlerle muhtelif[5] hayat şerâitinin ve akvâtının tenvî‘ ve ihzârı, daha sonra da ictimâ‘î bakımdan beşeriyet akınlarının, ihtilâtlarının, müsâdemelerinin, muharebelerinin tahdid ve tanzîmi gibi ta‘dâda sığmaz nice nice menâfi‘i bir telhis ve tabîî ahvâlin hayâta mülâyim olmayan muktezayâtına da bir işaret vardır. Öyle ki Allah teâlâ’nın hayat bakımından inâyet-i mahsûsası ta‘alluk edip de Arz döşenmemiş, üzerinde dağlar oturtulmamış, ikāmet ve tehaffuz mıntıkaları tesis ve

---

1 B: “tehdîd”.
2 H, F, M ve B: “بكم”.
3 H, F ve M: “(jeolojigu)”; B -“jeolojik”.
4 H: “intifâ‘âta”.
5 H -“muhtelif”.

tesbit edilmemiş,[1] sath-ı arz deniz seviyesinde bırakılmış olsaydı tabiat bakımından üzerinde ârâm kābil olmayacak mütemâdî bir ıztırab cereyan edecekti. Görülmekte bulunan hayat ve şerâiti husûle gelmeyecek, merkez ve muhîtten tabiat [5533] cereyanlarına karşı mukāvemet ve müdafaa esbâbı verilmemiş bulunacaktı. Yetiştirilen bağlar, bahçeler şöyle dursun bir habbe, bir huceyre bile tutunamayacaktı. Onun için semâ kapılarının açılması, dağların yürütülüp serab hâline getirilmesi kıyamet olacaktır. Bunlar burada derin olmakla gayet basit gibi görünen en bedîhî ana hatlarıyla ihtar olunarak mütekābilâtın fevka't-tabî'a demek olan tenevvü'ü ve mantıkī olarak yekdiğerini istilzâmı itibariyle tarz-ı hayattan limmî ve innî deliller hâlinde hâlıkın sun' u iradesine, in'âm u ihsânına, beşeriyetin mükellefiyetine, yapılmanın yıkımına, dünyanın âhiret ile izdivâcına delâletlerine ve ona göre hatt-ı hareket tâyinine nazarları celbedecek vechile gösterilivermiştir. {اَزْوَاجًا} Erkek ve dişi çift çift ۞ hayâtın tabiat fevkinde ilk tenevvü'ü ve Hâlık'ın bir ni'met-i mahsûsası olarak firâş-ı huzûrun ilk kademe-i ictimâ'iyesi; veya sınıf sınıf, boy boy güzel ve çirkin gibi tabiatın ıttırâdını değiştiren ve biri diğerini hatırlatan mütekābil çiftler {سُبَاتًا}

"**Bir Sübât**" bir kesim, bir ta'tîl, yani kesik bir uyku, bir kestirme, bir rahat ve dinleniş, yahut bir sübat gibi, yani hiss ü amelden kesilmek itibariyle bir ölüm gibi sükûn ve sükûnet veya salgınlık. Tefsirlerde ve *Kāmûs*'ta "sübât" kelimesinin ölüm, uyku veya hafif uyku ve rahat mânalarına kullanıldığı ve bu nâm ile mâruf bir hastalığın da adı olduğu naklolunuyor[2] ki insana müfrit bir sükût getirir, uykudan gözünü açtırmaz hatta öldürür ("uyku hastalığı" denilen olmalı). Bu kelime tıp lisânımıza girmiş ve teşrihte de "sağ ve sol şiryan sübâtı" isimleri mâruf olmuştur. Ma'amâfîh bu mânalar kelimenin asıl mânası değil, lâzımı olarak ıtlak edilmiş olduğu da beyan olunuyor. Deniliyor ki "sübât" kelimesinin asıl maddesi olan سبت esâs-ı vaz'ında kat' etmek, kesmek

1 H -"ikāmet ve tehaffuz mıntıkaları tesis ve tesbit edilmemiş".
2 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 573.

[5534] mânasına mevzu'dur. Kesilmesi mülâhaza olunan müte'allakına göre tıraş etmek, helâk etmek, meşguliyeti kesip istirahat etmek, mâruf tâbirimizce tatil yapıp dinlenmek gibi mânalarda kullanılır. Ve bu vechile iş tatili günü mânasına da "sebt" denilmiştir. Bir de "sebt" lügatta temeddüd ve inbisat yani uzanıp serilmek, salmak salıvermek mânasına gelir. سبت شعره denilir ki "başta burulup toplanmış veya örülmüş olan saçının bir mikdârını uzatıp salıverdi" demektir. Ve mütehayyir olmak mânasına da kullanılır. "Sübât" kelimesi de aslında böyle kesmek ve salıvermek mefhumlarıyla alâkadar olarak keskin fikirli dâhi ve ayyar kimse ve ölüm ve bir nevi uyku ve bir hastalık mânalarına mecaz olarak kullanıldığı gibi rahat[1] mânasına da olabileceği söylenmiştir. Edvâ, yani emrâz ekseriya bu vezinde olmasına nazaran bu kelimenin de ölüm veya bir maraz mâhiyetinde olması da nazar-ı i'tibâra alınmıştır. Şu kadar ki burada uykunun sübat olması nimetler meyânında sayılmış olması hasebiyle bundan bir zarar mânası değil, fâide ve nimet haysiyeti murad edilmiş olduğu da anlaşılmaktadır. İşte bu esbâbdan dolayı uykuya hangi mâna ile sübat denilmiş olduğunda ihtilâf edilmiştir. Şüphe yok ki burada sübat doğrudan doğru uyku demek olamaz. Çünkü "uykunuzu uyku kıldık" demek mânasız görünür. Bunu dâimî bir uyku değil, kesik bir uyku mânasına, yani hayâtınıza muzır değil, biraz uyuyarak dinlendikten sonra uyanıp yine işlerinizi görebileceğiniz hafif ve munkatı' bir uyku diye tefsir edenler olmuştur. Nitekim bizim de "bir uyku kestirdi, bir kestirme yaptı" dediğimiz vâki'dir. *Keşşâf* gibi müfessirlerin bir kısmı ise وَهُوَ الَّذٖى يَتَوَفّٰيكُمْ بِالَّيْلِ [el-En'âm 6/60] mazmûnuna muvâfık olmak üzere uykunun bir mevt gibi olması mânasını tercih etmişlerdir.[2] Ve bunun hayat demek olan "me'âş"a tekabülüyle fasıl gününü anlatması cihetinden makāma daha muvâfık olacağını söylemişlerdir. [5535] Lâkin burada bunun nimetleri ta'dâd meyânında zikri umûmiyetle buna pek mülâyim görünmez, bundan dolayı diğer bir kısım müfessirîn

---

1 B -"mânalarına mecaz olarak kullanıldığı gibi rahat".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 685:

«سُباتاً» موتا والمسبوت: الميت، من السبت وهو القطع لأنه مقطوع عن الحركة. والنوم أحد التوفيين، وهو على بناء الأدواء. ولما جعل النوم موتا جعل اليقظة معاشا، أى: حياة في قوله «وَجَعَلْنَا النَّهارَ مَعاشاً» أى: وقت معاش تستيقظون فيه وتتقلبون في حوائجكم ومكاسبكم. وقيل: السبات الراحة.

burada “sübât”ın sükûn ve rahat mânasına olmasını tercih eylemişlerdir. İbn Cerîr Taberî mevt mânasına işaretle beraber demiştir ki: “‘Sebt’ ve ‘sübât’ sükûndur. Nitekim rahat ve huzur günü olmak itibariyle sebte ‘sebt’ denilmiştir. Ve mâna şudur: Uykunuzu sizin için bir rahat ve huzur[1] kıldık, onunla dinlenirsiniz ve rûhlarınız sizden ayrılmamış, hayy olduğunuz hâlde şuursuz ölü gibi sükûnette olursunuz.”[2] Ebû Hayyân da demiştir ki: “‘Sübât’, sükûn ve rahattır. سبت الرجل denilir, ‘şuğlü terk edip istirahat etti’ demektir. Bir de ‘sübât’ mâruf bir illettir ki insana ifrat ile sükût ettirir, hatta kātil olur, uyku da ona benzer fakat zararında değil.”[3] Kādî Beyzâvî de bunları şöyle telhis etmiştir: “‘Sübâten’; kuvâ-yı hayvâniyenin yorgunluğunu izâle ile istirâhati için ihsas ve hareketten kesim yahut ölüm, çünkü ölüm iki teveffînin biridir. Meyyite de ‘mesbut’ denilmesi bundandır. Bunun aslı da kat‘ etmektir.”[4] Süyûtî de *Celâleyn*’de “bedenlerinize rahat” demiştir.[5] Bunlara karşı “‘sübât’ın lügatta rahat mânasına geldiği vârid değildir” diyenler olmuş ise de buna[6] şöyle cevap verilmiştir: Bunu[7] “rahat” ile tefsir[8] edenlerin[9] murâdı hakikat olarak değil, mecaz olarak bu mânayı ifade ettiğini anlatmaktır, ki bunda iki vecih vardır.

Birisi hiss ü hareketin kesilmesi itibariyle ölümde de bir sükûn ve rahat bulunduğundan ölüm mânası dolayısıyla bir mecaz olmasıdır ki mecaz bi-mertebeteyn demektir.

---

1 H -“günü olmak itibariyle sebte ‘sebt’ denilmiştir. Ve mâna şudur: Uykunuzu sizin için bir rahat ve huzur”.

2 Taberî, *Câmi‘u’l-beyân,* XXIV, 151:

«وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا» يقول: وجعلنا نومكم لكم راحة ودَعة تهدءون به وتسكنون كأنكم أموات لا تشعرون وأنتم أحياء لم تفارقكم الأرواح، والسبت والسبات: هو السكون ولذلك سمي السبت سبتا لأنه يوم راحة ودعة.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît,* X, 384:

سباتا: سكونا وراحة، سبت الرجل: استراح وترك الشغل، والسبات علة معروفة يفرط على الإنسان السكوت حتى يصير قاتلا والنوم شبيه به إلا في الضرر.

4 Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl,* V, 278:

«وَجَعَلْنا نَوْمَكُمْ سُباتاً» قطعاً عن الإِحساس والحركة استراحة للقوى الحيوانية وإزاحة لكلالها أو موتاً لأنه أحد التوفيين ومنه المسبوت للميت وأصله القطع أيضاً.

5 Mahallî - Süyûtî, *Tefsîru’l-Celâleyn,* s. 787:

«وجعلنا نومكم سباتا» راحة لأبدانكم.

6 H, M ve B -“buna”.

7 H, M ve B -“Bunu”.

8 H -“diyenler olmuş ise de şöyle cevap verilmiştir: Rahat ile tefsir”.

9 H: “diyenlerin”.

Birisi de doğrudan doğru kesmek veya salınmak mânasından olarak yorgunluğu kesmekte ve salınıp yatmakta rahat mefhûmu bulunmasıdır. Şu hâlde bu tafsilden netice de şu olur: Uykunun sübat olmasında bütün bu mânalara delâlet eden bir mefhum ile târifi var demektir. Bu haysiyetle "sübat" uykunun evvelâ uzviyetin [5536] faaliyetinde bir yorgunluk ve salıklık ile bir kesiklik ve hissin muvakkaten kesilmesi ile hayâta zıt bir tatil ve durgunluk olması hasebiyle bidâyeten bir baygınlık veya ölüm mânasında marazî ve menfî mâhiyette bir hâdise, sâniyen bunun mütemâdî olmayıp bu müddet zarfındaki sükûn ve durgunluk içinde bir dinleniş ile o yorgunluğun kesilip yeni bir nefh ile ba'ʿs ba'de'l-mevt gibi yeni bir neş'ette uyanmak üzere hayâtın istikbâline ta'alluk eden bir istirahat, bir kür olması hasebiyle de nâfi', sıhhî[1], müsbet bir hâdise olduğunu ve binâen'aleyh uykunun bizâtihî değil, neticesi itibariyle maksud bir nimet sayılması lâzım geleceğini anlatan, yani fizyolojisini hulâsa eden bir târifi olmuş olur. Bunun ise tafsîli tıbba ta'alluk ettiğinden mealde "sübat" lafzını terceme edemeyerek tefsirde bunları göstermek üzere aynen muhafazasını daha muvâfık buldum. Çünkü bunda uykunun karanlık ile alâkadar olan ölüm ve hayat arasındaki karanlık mâhiyetine tam bir temâsı vardır. Böyle bir hâlde ise açıkta kalmak tehlike ve örtünüp ağyârın nazarından gizlenmek lâzım olduğu için {وَجَعَلْنَا الَّيْلَ لِبَاساً} geceyi de bir libas yaptık ۞ "libâs" mâlum olduğu üzere bedeni bürüyüp örten geygi veya örtüdür ki, burada sırta giyilen iç çamaşırından ziyade yorgan gibi üstten örtünülen örtü mânası daha iyi yakışır. Nasıl ki elbise insanın ayıp ve kusur yerlerini örtmek, yani setr-i avret eylemek, soğuktan ve sıcaktan ve haşarattan korumak gibi birtakım fâideleri hâiz ise gece de zulmetiyle ağyârdan, düşmandan, yırtıcı hayvanlardan gizlemek ve münebbih veya gammaz olan ziyânın ihtizâzâtından saklamak ve aynı zamanda açıktan erilemeyecek birtakım maksadlara ermek için bir pusu hizmeti görmek gibi nice fâideleri hâizdir. Nitekim Mütenebbî bu mânada şöyle demiştir: [5537]

---

1 H: "hissî".

وَكَمْ لِظَلَامِ اللَّيلِ عِنْدِي مِنْ يَدٍ   تُخَبِّرُ أَنَّ الْمَانَوِيةَ تَكْذِبُ
وَقَاكَ رَدَى الأَعْدَاءِ تَسْرِي إِلَيْهِمُ   وَزَارَكَ فيه ذو الدَّلالِ الْمُحَجَّبُ[1]

{وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشاً} ۞ "**Me'âş**" "ma'îşet" gibi mimli masdar olarak ıyş, geçim mânasınadır ki Râgıb'ın beyânına göre hayvana muhtas olan hayat demektir. Sırf melekî ve rûhânî hayata pek "ıyş" ıtlak edilmez. Örfümüzde "me'âş" mecaz olarak sebebine de ıtlak olunur. Burada ism-i zaman olması da tecviz olunmuştur ki gündüz hayat ve geçim için çalışmak vakti demek olur. Demek ki uyku ve gece bu suretle gündüz çalışmak için bir ihzar olduğu gibi, uyanıp gündüz çalışmak da hayat gayesine ermek ve yarınki hayat için bir hazırlanmaktan ibarettir. Bu çalışmak insana ait olmakla beraber yalnız onun işi de değildir. Yaratan hâlıkın bir tahsîsidir. Ve bunların yapılabilmesi ve o döşeğin döşenmesi için evvelemirde mekân olacak bir yurt, bir binâ lâzımdır ki o da şöyle beyan buyuruluyor: {وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعاً شِدَاداً}

"**Seb'-i Şidâd**", yedi sağlam bina ki sûre-i Mülk'te beyan olunduğu üzere yedi semâdır. Bunlara burada "şidâd" tâbir edilmesi, insan binâları gibi murûr-ı zaman ile yıpranıvermemesi itibariyle kuvvetine ve muhkemliğine ve dâfi'a hududlarının şiddetine işarettir. Bu âyetlerde وَجَعَلْنَا fiilleri yukarıdaki اَلَمْ نَجْعَل üzerine atıf ile istifhâmın hayyizinde dâhil olmak itibariyle burada "seb'-i şidâd" buna ilk muhatab olan Mekke müşrikleri de dâhil olmak üzere umûmun görüp anlayageldiği yedi seyyârenin harekâtı ve dâfi'ası hududlarıyla çizilmiş olan semâ aksâmı olmak kâfi görünür.

{سِرَاجاً وَهَّاجاً} ۞ Güneş. [5538] "**Vehhâc**" ateşin yalınlanarak şa'şaalı ve heyecanlı bir surette parıldaması mânasına وهج'den mübalağa sîgasıdır ki pek şa'şaalı, parıl parıl demektir. {وَاَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ} ۞ "**Mu'sırât**" "mu'sır"ın da, "mu'sıra"nın da cem'i olabilir. Bu vasıf da birkaç vechile cem'iyyetli mânalar ifade eder. Zira "ı'sâr"dan müştaktır. "I'sâr" da

1 "Gece karanlıklarının benim yanımda nice eli, nimetleri vardır ki zulmeti şer ilâhı sayan müşrik mâneviyenin yalan söylediğini haber verir. Seni düşmanların fenalığından korur, sen onlara yürüyebilirsin ve mahcub nazlı dost da seni onda ziyaret etmiştir" [Müellifin notu].

sıkmak, bir şeyin suyunu, usâresini çıkarmak mânasına veya vakit mânasına "asr"dan müştak if'âl olmakla hemzesi duhul veya haynûnet veya ta'diye olduğuna göre vaktine girmek, sıkım vakti gelmek, sıkıp usâresini çıkartmak mânalarına masdar olduğu gibi, sıkıp kavuran bora ve kasırga mânasına isim de olur. Bunun için haynûnet mânasıyla "ı'sâr"dan bülûğ çağına eren veya yirmisine yaklaşan kıza "mu'sır"[1] denildiği gibi olgun üzüm gibi sıkılıp usâresini çıkarma zamanı gelmiş şeylere veya cendere, mengene gibi sıkıp usâresini çıkartan kuvvetlere dahi "mu'sıra" denilir. Burada bu mânaların herbirine göre "mu'sırât" yağmur yağdırma zamanı gelmiş bulutlar veya onları cendereler gibi sıkıştıran rüzgârlar veya semâvât diye tefsir edilmiş ise de, tâyinine kalkışılmaksızın sıkım zamanı gelmiş usâreliler veya usâre çıkartanlar mefhûmuyla ıtlâkı üzere anlaşılmak daha cem'iyyetli olacağından mealde "mu'sıralar" demekle iktifâyı nazmın inceliğine daha muvâfık gördük.

{ثَجَّاجًا} ❁ "**Secc**" ve "**Sücûc**", lâzım ve müte'addî olarak suyun veya bir mâyi'in kesretle dökülüp şarlayarak akması veya akıtılmasıdır. {لِنُخْرِجَ بِهٖ} ❁ İnzâlin hikmetini ve gayesini beyandır. Lâm âkıbet, bâ sebebiyet içindir. [5539] {اَلْفَافًا} ❁ "Leff"in cem'i, mültef, girift yani sarmaş dolaş {اِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ} ❁ اَلَمْ نَجْعَلْ'den beri istifham ile takrir[2] olunan fiillerin delâlet ettikleri netice ile o büyük haberi beyâna şürû'dur. Yani o uykudan bir kalkım vakti ve o hubûbât ve nebâtâtın ve o bağların bahçelerin birer kesim vakti olduğu gibi bütün bu dünyâ hayâtın da bir kesimi ve o[3] ihtilâfların bir halli ve o nimetlerin bir hesab ve mes'ûliyeti vakti olan bir gün geleceği ve o günün bunlara bir had ve nihâyet olmak üzere ilm-i ilâhîde tâyin edilmiş bir mîkāt olduğu muhakkaktır. Bunun geleceğini bu delillerden icmâlen olsun anlamanız lâzım gelir, anlamak istemediğiniz surette de ileride kat'iyyen bileceksiniz.[4] Haberiniz olsun

---

1 Nitekim Ebu'n-Necm Iclî تمشي الهوينا مائلاً خمارُها قد عصَرَتْ أو قد دنا إعصارها "başörtüsü mâil olarak yavaş yavaş yürüyor, usâresini çıkarmış yahut ı'sâr vakti yaklaşmış" dediği beytinde bu mânaya işaret etmiştir [Müellifin notu].

2 H: "tekrir".

3 B -"o".

4 B -"anlamak istemediğiniz surette de ileride kat'iyyen bileceksiniz".

ki Mürselât Sûresi'nde geçtiği[1] üzere muhakkak bir fasıl günü gelecektir. Ve o şaşmaz bir mîkāttır. O fasıl günü {يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ} o gündür ki Sûr'a üfürülür. ❁ Bu nefhin yıkım nefhası olan ilk nefha değil ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ اُخْرٰى فَاِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ [ez-Zümer 39/68] mısdâkınca kıyam ve intibah nefhası olan nefha-i sâniye olduğu da şununla anlatılıyor: {فَتَأْتُونَ اَفْوَاجًا} ❁ fâ fasîhadır. Yani Sûr üfürülünce siz ölüler uykudan uyanır gibi uyanır kalkarsınız da يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ اُنَاسٍ بِاِمَامِهِمْ [el-İsrâ 17/71] mantûkunca her ümmet imamıyla çağırılarak derhâl alay alay, ümmet ümmet, cemaat cemaat mahşere gelirsiniz {وَفُتِحَتِ السَّمَٓاءُ} ve o sırada semâ açılmıştır. ❁ Nizâm-ı âlem değişmiş, bugün kapalı, sağlam bir binâ olan semâ feth edilmiş, Sûre-i Hâkka'da geçtiği gibi, وَانْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ [el-Hâkka 69/16] mazmûnunca inşikāk edip yer yer açılmıştır {فَكَانَتْ اَبْوَابًا} da hep kapılar olmuştur. ❁ Her tarafı kapılardan ibaret gibi küşâd edilmiştir ki emr-i ilâhî ile melekler inecek, Rûh ve melâike saf saf olacaktır. Râzî der ki: "Bu fetih اِذَا السَّمَٓاءُ انْشَقَّتْ [el-İnşikâk 84/1][2] ve اِذَا السَّمَٓاءُ انْفَطَرَتْ [el-İnfitâr 82/1][3] [5540] âyetlerinin mânasıdır. Çünkü 'teşakkuk', 'tefattur', 'feth' mütekāribdirler denilmiş ise de bu pek kavî değildir. Çünkü kapı açılmaktan anlaşılan mâna 'teşakkuk' ve 'tefattur'dan anlaşılan mânadan başkadır. Semâ bab bab olabilir, sonra o kapılar açılır da semânın cirminde yarıklık, çatlaklık bulunmayabilir. Hatta delâil-i sem'iye delâlet etmektedir ki bu kapıların fethi husûle geldiğindedir ki inşikāk ve infitâr ile bi'l-külliyye fena husûle gelecektir."[4] Buna nazaran semânın açılması henüz kendisinin çatlaması ve yarılması ve bi'l-külliyye yıkılması değil, onların mukaddimesi olmak üzere kapılarının açılması ve sanki hepsi kapı imiş, açık kapılardan ibaret imiş gibi olması demek olur. Lâkin bunlar yıkım nefhası olan nefha-i sa'ka aittir. Burada ise

1 F nüshası burada sona ermektedir.
2 "Semâ inşikak ettiği (vakit)."
3 "Semâ çatladığı vakit."
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 13:
قال القاضي: وهذا الفتح هو معنى قوله: «إذا السماء انشقت» و«إذا السماء انفطرت» إذ الفتح والتشقق والتفطر تتقارب، وأقول: هذا ليس بقوي لأن المفهوم من فتح الباب غير المفهوم من التشقق والتفطر فربما كانت السماء أبوابا ثم تفتح تلك الأبواب مع أنه لا يحصل في جرم السماء تشقق ولا تفطر بل الدلائل السمعية دلت على أن عند حصول فتح هذه الأبواب يحصل التشقق والتفطر والفناء بالكلية.

nefha-i kıyam anlaşıldığından bu fetih inşikâktan evvel değil يَوْمَ نَطْوِى السَّمَٓاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ [el-Enbiyâ 21/104] buyurulduğu üzere semânın tayyı ile fenâ-i küllîden sonra كَمَا بَدَأْنَٓا اَوَّلَ خَلْقٍ نُعٖيدُهُ [el-Enbiyâ 21/104] mûcebince ilk hilkat gibi iadenin başlangıcı olarak âhiret nizâmının kurulmaya başladığı sıra, yani gelecek olan يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلٰٓئِكَةُ صَفًّا gününün mebde'i olmak bu sûrenin siyâkına daha ziyade muvâfıktır. Ve bu kapılar yalnız melâike ve Rûh-i A'zam'ın inmesi için değil, Sûre-i A'râf'ta اِنَّ الَّذٖينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ اَبْوَابُ السَّمَٓاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتّٰى يَلِجَ الْجَمَلُ فٖى سَمِّ الْخِيَاطِ [7/40] âyetinde geçtiği üzere kâfirler için açılmayıp cennete girecekler için açılacak olan semâ kapıları da bunlar olacaktır. Şu hâlde bu semâ, inşikâk ve infitar edecek olan dünya semâsı değil, âhiret semâsı demektir, ki şu âyetler de buna delâlet eder gibidir: {وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَاباً} Ve dağlar yürütülmüş de bir serab olmuştur. ۞ Bir şey kalmamış, daha evvel ilk nefhada bütün eczâsı hebâen mensûrâ savrulmuş وَحُمِلَتِ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً [el-Hâkka 69/14] âyetinde anlatılanlar tahakkuk edip Arz veya mahalli düpedüz olarak يَوْمَ تُبَدَّلُ الْاَرْضُ غَيْرَ الْاَرْضِ وَالسَّمٰوَاتُ [İbrâhim 14/48] sırrı zâhir olmuş bulunacağından dünyada Arz döşeğinin [5541] evtâdı olan o dağlar o gün serab gibi hayâle dönmüş, artık ıztırâbâta sed çekecek hiçbir hâlleri kalmamıştır. Bu suretle fasıl gününün kuruluşu ve hevli[1] anlatıldıktan sonra o günün muzâf olduğu fasıl, yani ayırtım ahkâmı da şöyle tafsil olunuyor: {اِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَاداً} Şüphesiz ki cehennem mirsâd olmuştur.

"**Mirsâd**" "rasad"dan ism-i âlet veya "mit'âm" gibi mübalağa sîgası vezninde olmakla beraber "mihrâb", "mizmâr" gibi daha ziyade ism-i mekân olarak kullanılır bir kelime olduğu beyan olunuyor. Binâen'aleyh "mirsâd" dürbün gibi rasad âletinden ziyade rasad yeri, terassud mahalli mânasına kullanılır ki avcının av gözlediği yer gibi gözetme yeri, terassud noktası demek olur. Ma'amâfîh gözetme âletine de, gözetme yerine de ıtlâkı hakikat olmak lâzım gelir. Bu gibi mekânların âlet ve vâsıta mânasında olmaları haysiyetiyle ism-i âlet sîgasıyla tâbir

1 B: "havli".

edilmiş olmaları melhuz olduğu gibi, mübalağa sîgasıyla sıfat ve nisbet mânasında ıtlâk-ı mecâzî olmaları da melhuzdur ki bu itibar ile "mirsâd" çok gözetici mefhûmuyla mekâna nisbet edilmiş olur. Ebû Hayyân der ki: "Nisbet mânasına delâlet eden haberlerin ve sıfatların hepsinde teksir ve lüzum mânası vardır. Cehennem de zebâni meleklerin kelime-i azab hak olmuş azgınları yakalamak için gözetip durdukları bir mirsâddır."[1] Mukātil demiştir ki düşmanların mahbisi, dostların geçiti[2] {لِلطَّاغِينَ} tuğyan edenler, azgınlık yapanlar için ❁ ki bu, "mirsâd"a da, "meâb"a da ta'alluk edebilir. Yani azgınlar için bir mirsâd yahut azgınlar için {مَاٰبًا} bir meâb ❁ dönüp varılacak son yer olan bir mirsâd olmuştur. "Mirsâd"ın sıfatı veya bedel veya كَانَتْ'in ikinci haberidir. {لَابِثِينَ} ❁ Mukīmîn [5542] mânasına "tâğīn"den hâl-i mukadderedir. Yani o hâlde ki onlar orada ikāmet edip durmak üzere {اَحْقَابًا} ❁ "**Ahkāb**" "hukub"un cem'idir. "Hukub" tetâbu' ve tevâlî mânasını tazammun ederek karn, asır gibi ale't-tevâlî birçok seneleri ihtivâ eden bir devir demektir ki seksen küsur yıl diye şâyi'dir. Her biri bin sene demek olan âhiret günleriyle senesi üç yüz altmış gün olmak üzere seksen yıl diye mervîdir[3] ki yirmi dokuz bin sene kadar bir devir demek olur. Yetmiş bin sene diyenler de olmuştur.[4] Her ne olsa "hukub" mütenâhî bir müddet ifade ettiğinden dolayı buradan cehennem azâbının tenâhîsini anlamak isteyenler olmuştur. Lâkin gaflet edilmemek iktizâ eder[5] ki müfred olan "hukub"un mütenâhî olmasından cem'i olan "ahkāb"ın da mütenâhî olması lâzım gelmez. Müfessirîn demişlerdir ki bu kelimede tetâbu' ve tevâlî mefhûmu bulunduğu ve az bir müddetin de tevâlî ve te'âkubu

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 386:
وكل ما جاء من الأخبار والصفات على معنى النسب فيه التكثير واللزوم. وقال الأزهري: المرصاد: المكان الذي يرصد فيه العدو. وقال الحسن: إلا أن على النار المرصاد، فمن جاء بجواز جاز ومن لم يجيء بجواز احتبس.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 386:
وقال مقاتل: مجلسا للأعداء وممرا للأولياء.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 161-162:
عن أبي هريرة: أنه قال: الحُقب ثمانون سنة والسنة ستون وثلاث مئة يوم واليوم ألف سنة.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 162:
عن سالم قال: سمعت الحسن يُسْأل عن قول الله: «لابِثِينَ فِيهَا أَحْقَابًا» قال: أما الأحقاب فليس لها عدّة إلا الخلود في النار ولكن ذكروا أن الحُقْب الواحد سبعون ألف سنة، كلّ يوم من تلك الأيام السبعين ألفا كألف سنة مما تعُدّون.

5 H: "lâzım gelir".

nâmütenâhî gidebileceği cihetle اَحْقَاباً demek devirlerce nâmütenâhî demek olur. Nitekim birçokları da "hukub" dehr demek olduğunu söylemişlerdir. Sonra buradan[1] tenâhî fehmolunduğu farzolunsa bile bu bir mefhûm-ı muhaliftir. Diğer âyetlerde sarih olan ebed naslarına mu'âraza edemez. Bundan başka "tâğīn" tâbiri "müttakīler" mukabili olarak usât-ı mü'minîne de şâmil bir mânada mülâhaza edildiği surette tenâhî onlara nazaran olabilir. Fi'l-vâki' cehennemin usât-ı mü'minîne mahsus olan tabakası nihâyet söneceği hakkında bir hadîs-i şerif de mervîdir. Buradan dünyada mahkum ve esir milletlerin hâllerine de bir işaret çıkarılabilir. {بَرْداً} Hava serinliği veya uyku {اِلَّا حَمِيماً وَغَسَّاقاً} "**Hamîm**" sıcak kaynar su, "**Gassâk**" ehl-i cehennemin cesedlerinden dökülen akan irin, dökülmek, insıbab ve [5543] seyelan mânasına "gasak"tandır. {وِفَاقاً} ❁ Tam muvâfık mânasına mübalağa için masdar ile vasıftır. Vech-i muvafakat, çünkü tekzib ebedî nefiydir. {كِذَّاباً} ❁ Tekzib mânasına yine tef'îl bâbından masdardır. {فَذُوقُوا فَلَنْ نَزِيدَكُمْ اِلَّا عَذَاباً} ❁ Bu da azâbın 'adem-i tenâhîsinde nastır.

Tâğīlerin, mükezziblerin hâlini beyandan sonra müttakīlerin hâline geçilerek buyuruluyor ki:

اِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازاًۙ ﴿٣١﴾ حَدَآئِقَ وَاَعْنَاباًۙ ﴿٣٢﴾ وَكَوَاعِبَ اَتْرَاباًۙ ﴿٣٣﴾ وَكَأْساً دِهَاقاًۜ ﴿٣٤﴾
لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْواً وَلَا كِذَّاباًۚ ﴿٣٥﴾ جَزَآءً مِنْ رَبِّكَ عَطَآءً حِسَاباًۙ ﴿٣٦﴾ رَبِّ السَّمٰوَاتِ
وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمٰنِ لَا يَمْلِكُونَ مِنْهُ خِطَاباًۚ ﴿٣٧﴾ يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلٰٓئِكَةُ
صَفّاًۜ لَا يَتَكَلَّمُونَ اِلَّا مَنْ اَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ وَقَالَ صَوَاباً ﴿٣٨﴾ ذٰلِكَ الْيَوْمُ الْحَقُّۚ فَمَنْ شَٓاءَ
اتَّخَذَ اِلٰى رَبِّهِ مَاٰباً ﴿٣٩﴾ اِنَّٓا اَنْذَرْنَاكُمْ عَذَاباً قَرِيباًۚ يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ وَيَقُولُ
الْكَافِرُ يَا لَيْتَنٖى كُنْتُ تُرَاباً ﴿٤٠﴾

---

1 H: "bunlardan".

[5544] **Meâl-i Şerîfi**

Şüphesiz ki korunanlara halâs ve kâm var (31) hadîkalar var, üzümler var (32) ve turunç sîneli yaşıtlar var (33) ve bir dolgun peymâne var (34). Orada ne boş bir laf işitirler ne de bir tekzib (35). Bir karşılık ki Rabbinden atâ, yeter mi yeter (36). O göklerin ve yerin ve bütün aralarındakilerin rabbi; Rahmân, bir hitâba mâlik olamazlar O'ndan (37). O gün ki kıyâma duracak Rûh ve melâike saf saf. Bir kelime söyleyemezler, o kimseden[1] başka ki O Rahmân ona izin vermiş o da savâbı söylemiştir (38). O gün ki haktır, o hâlde dileyen Rabbine varacak bir yüz edinsin (39). Çünkü Biz size yakın bir azâbı ihtar ettik, o gün ki kişi ellerinin ne takdim ettiğine bakacak ve diyecek ki kâfir: "Ah nolaydı ben bir türâb olaydım!" (40).

{مَفَازًا} ۞ "**Mefâz**" fevz mânasına mimli masdar veya fevzgâh mânasına ism-i mekân olabilir[2]. "Fevz" halâs ve zafer, yani korkulardan, acılardan kurtulup muradlara ermektir. Bazen yalnız kurtuluş, bazen de yalnız zafer mânasında kullanılırsa da hakikati ikisidir. Tenvin tâzim içindir. Yani büyük kurtuluş büyük meram var, ki o ebedî azabdan halâs, ebedî na'îm ve sevâba nâiliyettir. Yahut büyük bir fevz yeri var ki o da dârü'n-na'îm olan cennettir. Ve dünyada azgınların en ziyade tuğyan ve hırslarını tahrik eden zevklerinden olmak hasebiyle onların rağmına şunlar: Bedel-i iştimal veya bedel-i ba'z tarîkiyle mefâzın bazı neş'elerini beyandır. {حَدَٓائِقَ[3]} hadîkalar ۞ "**Hadîka**" suyu olan ve türlü meyve ağaçlarını ve çiçekleri hâvî ve etrafı duvar ile muhât bulunan bostan ve bahçe demektir ki hey'etce göz bebeği demek olan "hadeka"ya teşbîhen bu nâm verilmiştir. {وَاَعْنَابًا}

[5545] "**A'nâb**" üzüme de üzüm bağlarına da denir. {كَوَاعِبَ} ۞ "Kâ'ib"in[4] cem'i ki memeleri kübik, yani yeni ağırşaklanmış, turunç memeli denilen taze kızlara denir. {اَتْرَابًا} ۞ "Tirb"in cem'i, hep bir

---

1 B: "kimselerden".
2 B: "olur".
3 H, M ve B: "و حدائق".
4 H ve B: "كعب'ın".

yaşta. Bazı tefsirlerde cennet kızları hep on altı yaşında, erkekleri otuz üç yaşında diye mervîdir[1] (*Sûre-i Vâkı'a'ya bak*). {دِهَاقًا} Dopdolu ﴿هَلْ اَتٰى﴾ sûresinde ﴿اِنَّ الْاَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَاْسٍ﴾ [el-İnsân 76/5] bak. {حِسَابًا} Burada "hisâben" حَسْبُنَا الله'da olduğu gibi tam kifayet mânasından yeter mi yeter deyinceye kadar kâfî ve vâfî meâlinde tefsir olunmuştur ki tâğīlerin amellerine göre جَزَٓاءً وِفَاقًا'sına mukabil, müttakīlere amellerinin ecrinden fazla olarak عَطَٓاءً حِسَابًا tam mükâfat. {رَبِّ السَّمٰوَاتِ} ﴿رَبِّكَ﴾'den bedeldir. {الرَّحْمٰنِ} atf-ı beyan {لَا يَمْلِكُونَ مِنْهُ خِطَابًا} ondan bir hitâba mâlik olamazlar. ﴿ Rahmân teâlâ'nın rubûbiyetinde gāyet-i azamet ve celâlini[2] ve cezâ ve atâda istiklâlini beyandır. Yani O öyle azametli ve şerîkten[3] münezzeh öyle bir Zü'l-celâl'dir ki bütün semâvât ve Arz sekenesi, yukarıda ve aşağıda bütün mahlûkāt fiilen O'nun işine müdahale etmek şöyle dursun O'nun nâmına kendiliklerinden bir söz söylemek veya O'na bir hitapta bulunmak salâhiyetine mâlik değildir[4]. Meğer ki bundan sonraki âyette beyan olunacağı üzere izin vermiş ola. O vakit de mâlik olarak değil, me'zun olarak söyleyebilirler. {يَوْمَ يَقُومُ} ﴿لَا يَمْلِكُونَ﴾ mazmûnunu takrirdir, takyid değildir. لَا يَتَكَلَّمُونَ'ye ta'alluku da tecviz edilmiştir. يَوْمَ يُنْفَخُ'ya nâzır olarak ondan bedel olması bize daha muvâfık görünüyor. {الرُّوحُ وَالْمَلٰٓئِكَةُ} ﴿الرُّوح﴾ deyince قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي [el-İsrâ 17/85] buyurulan rûh [5546] cinsi tebâdür eder. "Rûh Allah'ın cünûdundan bir cünddür. Melâike değildirler. ilh"[5] meâlinde rivayet olunan bir hadis de buna delâlet eyler. Bazıları melâikenin hafazası demişler, bazıları da ervâh üzerine müvekkel melek demişler. Gazzâlî *İhyâ*'sında "rûh denilen melek, ervâhı ecsâma sokandır. Çünkü o teneffüs eder. Enfâsından her nefeste bir cisimde bir rûh olur. Ve bu haktır, erbâb-ı kulûb onu basîretleriyle

---

1 Bk. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 245:
قال قتادة: «أَتْرَاباً» يعني سنا واحدة ويروى أن أهل الجنة على قد ابن أربعة عشر عاما في الشباب والنضرة، وقيل على مثال أبناء ثلاث وثلاثين سنة مردا بيضا مكحلين.

2 H: "celâleti".
3 B: "şirkten".
4 M: "değiller".
5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3396; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 187:
عن ابن عباس أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: الروح جند من جنود الله ليسوا بملائكة لهم رؤوس وأيد وأرجل، ثم قرأ «يوم يقوم الروح والملائكة صفا» قال: هؤلاء جند وهؤلاء جند.

müşahede ederler" demiştir.[1] İbn Abbas'tan rivayet olunan kavilde ise Cibrîl'dir. Demiştir ki: "Cibrîl aleyhisselâm kıyamet günü Cebbâr teâlâ'nın huzûrunda azâbullahdan havf ile titreyerek kıyâma duracak, سُبْحَانَكَ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ مَا عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ 'sübhânsın yâ Rab, Senden başka ilâh yok, biz Sana hakkıyla ibadet edemedik' diyecektir."[2] Bu rivayetlere göre الرُّوح'da elif lâm ahd için demektir ki مِنْ رَبِّكَ karînesiyle muhatab Resûlullah olduğu cihetle onca ma'hud olan rûh demek olur. Beyzâvî bunları şöyle telhîs eder: "Rûh, ervâh üzerine müvekkel bir melek veya ervâh cinsi yahut Cebrâil, yahut melâikeden a'zam bir halktır."[3] Şu hâlde mazmûnuna iman edip tafsîline "el-ilmi indallah" demek daha muvâfık olur (*Sûre-i Me'âric'in başına ve Sûre-i İsrâ'da* قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّى *[17/85] âyetine bak*). {صَفاًّ} Bundan bir saf anlayanlar olmuşsa da وَالْمَلَكُ صَفاًّ صَفاًّ [el-Fecr 89/22] saf saf olmasını anlatır. {لَا يَتَكَلَّمُونَ} ❁ Cümle-i istînâfiye olarak لَا يَمْلِكُونَ mazmûnunu takrirdir. Onun için zamir, "Rûh" ve "melâike"ye râci' olabilirse de لَا يَمْلِكُونَ gibi bütün semâvât ve Arz ehline râci'[4] olması daha mutabıktır. Yani gerek Rûh ve gerek melâike ve gerek sâireden hiçbiri ne bir şefaat ne bir talep ne de herhangi bir maksad ile bir söz söyleyemezler. {اِلَّا مَنْ اَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ وَقَالَ صَوَاباً} Ancak o Rahmân'ın izin verdiği savab söyleyen kimse müstesnâ ❁ o kimse izne iktiran etmek ve savab söylemek şartıyla [5547] söyleyebilir. Ve söylemesi mâlikiyetle değil, müsaade ile olmuş olur. Demek ki bu izin ile istisnâda şefaat kapısının bir küşâdı vardır. Makām-ı kurbda bulunanlar bu suretle şefaat edebileceklerdir ki Sûre-i İsrâ'da عَسٰۤى اَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَاماً مَحْمُوداً [17/79] âyetinde geçtiği ve şefaat hadîsinde beyan olunduğu üzere bu

---

1 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn,* IV, 257:

وقد قال بعض السلف: إن الملك الذي يقال له الروح هو الذي يولج الأرواح في الأجساد وأنه يتنفس بوصفه فيكون كل نفس من أنفاسه روحاً يلج في جسم ولذلك سمي روحاً وما ذكره في مثل هذا الملك وصفته فهو حق شاهده أرباب القلوب ببصائرهم.

2 Ebu'ş-Şeyh, *el-Azame,* II, 789; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 400; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 220:

حدثنا محمد بن العباس بن أيوب حدثنا زياد بن يحيى حدثنا عبد ربه بن بارق الحنفي قال: حدثني خالي زميل بن سماك أنه سمع أباه يحدث عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: إن جبريل يوم القيامة لقائم بين يدي الجبار تبارك وتعالى ترعد فرائصه فرقا من عذاب الله تعالى يقول: سبحانك لا إله إلا أنت ما عبدناك حق عبادتك، إن ما بين منكبيه كما بين المشرق والمغرب أما سمعت يا حنفي قول الله تبارك وتعالى: «يوم يقوم الروح والملائكة صفا لا يتكلمون إلا من أذن له الرحمن وقال صوابا»، والصواب: شهادة أن لا إله إلا الله.

3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 281:

والرُّوحُ ملك موكل على الأرواح أو جنسها أو جبريل أو خلق أعظم من الملائكة.

4 H -"olabilirse de لَا يَمْلِكُونَ gibi bütün semâvât ve Arz ehline râci'".

makam ilk evvel şefâ'at-i âmmeye me'zun olan Resûlullah'ın Makām-ı Mahmûdudur. Husûsî şefaatler ondan sonra olabilecektir. O izinden sonra da bunlar savab söylemiş, hakka isabet etmiş olmakla meşruttur. Fakat "makām-ı kurbda bulunanların huzûr-ı Rahmân'da savâbın gayrisini de söylemeleri ihtimâli de melhuz mudur ki وَقَالَ صَوَابًا diye bu şartın ayrıca tasrîhine lüzum olsun?" diye bir sual hatıra gelebilir. Buna iki türlü cevap verilebilir.

Birisi: وَقَالَ صَوَابًا o izne nâil olabileceklerin sıfat-ı kâşifesini ve şefaatin birinci şartını beyan olmasıdır. Ki o izin de savab söyleyenlere verilir diye makām-ı kurbu beyan olmuş olur. Böyle savâbı söyleyebilmek de وَلَا يَشْفَعُونَۙ اِلَّا لِمَنِ ارْتَضٰى وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِه۪ مُشْفِقُونَ [el-Enbiyâ 21/28] mazmûnuna intibak ile olabilir. Önce Allah'ın rızâsı olup olmadığını bilmek ise وَلَا يُح۪يطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِه۪ٓ اِلَّا بِمَا شَٓاءَ [el-Bakara 2/255] buyurulduğu vechile ancak Allah teâlâ'nın meşiyyet-i mahsûsasına mütevakkıf ve mahdud olduğundan, onu anlamadan şefaate kalkışmak tehlikeli ve onun için şefaat edecekler وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِه۪ مُشْفِقُونَ [el-Enbiyâ 21/28] korka korka şefaat edecek ve ancak isabet edenlerinki kabul olunacaktır. Bu surette istisnâ لَا يَتَكَلَّمُونَ'un fâillerindendir.

İkincisi, bir ihtimal de haklarında söz söylenecek, şefaat olunacaklardan istisnâ, "savab" kaydı da onlara ait olmasıdır. Yani "Rahmân'ın izin verdiği ve dünyada bir savab söylemiş olan kimseler hakkında söylemeleri ve şefaat etmeleri müstesnâ" demek olur ki birtakım müfessirîn buna kāil olmuşlardır ve bu takdirde mezkur sual esasen vârid olmaz. Bu surette "bir savab"dan murad da kelime-i tevhid لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ demek olup شَفَاعَتِي لِأَهْلِ الْكَبَائِرِ مِنْ أُمَّتِي hadîs-i şerîfi[1] mûcebince ehl-i kebâirden olan mü'minler [5548] hakkında imanlarından dolayı erinde gecinde şefaatin kabul olunabileceğini beyan olmuş olur.

{ذٰلِكَ الْيَوْمُ الْحَقُّ} ۞ Geçen beyânâtı tekiddir. ذٰلِكَ mübtedâ الْيَوْمُ الْحَقُّ haber, yahut ذٰلِكَ الْيَوْمُ mübtedâ, الْحَقُّ haberdir. Yani ber vech-i bâlâ haber

---

1 Ebû Dâvûd, Sünnet, 23; Tirmizî, Kıyâmet, 11.

verilen kıyam ve fasıl günü hak gündür yahut o haber verilen gün beyan olunduğu vechile hak, vukū‘u şüphesiz muhakkaktır. {فَمَنْ شَٓاءَ اتَّخَذَ اِلٰى رَبِّه۪ مَاٰبًا} ❁ Fâ-i fasîha ile ihbârın fâide-i müterettibesini tefhimdir. Yani hâl böyle: O gün hak ve bunun size haber verilmiş olduğu muhakkak olunca bundan sonra iş sizin meşiyyetinize, irâde-i cüz'iyenizle kesbinize bağlıdır. O hâlde her kim o sıfat ve azameti anlatılan Rabbine doğru varmak, O'nun rahmetine erip nâil-i meram olmak isterse O'na götürecek bir meâb, sonunda o gayeye erdirecek bir merci‘ ve makam edinsin, ona göre bir yol tutsun. Ki[1] bu tafsîlâttan anlaşıldığına göre o tekzibden korunup iman ve ittikā ile savab söylemek ve tâat[2] yapmakla olur. {اِنَّٓا اَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا} ❁ Bu cümle فَمَنْ شَٓاءَ'de "fâ"nın delâlet eylediği şart-ı mahzuf mülâzemesinin ta‘lîli ve azâbın yakınlığını beyandır. Yani o hak haber verilmiş olunca o meşiyyetin lüzûmu şunun içindir: Çünkü Biz size bu ihbar ile bir azâbın tehlikesini haber verdik ki o azab uzakta değil yakındır. Kişi ondan kendini[3] kurtarmak için vakit geçirmeden iman ile çalışmak iktizâ eder. Zira o yakın azab {يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ} o gündür ki kişi o gün iki elinin ne takdim etmiş olduğuna, ondan önce hayır ve şer ne yapmış bulunduğuna bakacaktır. ❁ Çünkü iş meşiyyet-i abde rabtedilmiş olduğu için herkes kazancına bağlıdır. O azab ancak kesbin cezâ-i vifâkı olarak verilecektir. {وَيَقُولُ الْكَافِرُ} Ve kâfir diyecektir ki {يَا لَيْتَن۪ي كُنْتُ تُرَابًا} [5549] "ah, nolaydım keşke ben bir türâb olaydım" ❁ yani "dünyada toprak olaydım, meşiyyet sâhibi insan yaratılmayaydım, mükellef olmayaydım da bugün azab görmeyeydim." Yahut "bugün toprak olaydım da ba‘s olunmayaydım." İbn Ömer ve Ebû Hureyre'den ve Mücâhid'den mervîdir ki Allah teâlâ o gün hayvânâtı da ihzar edecek, birbirlerinden haklarını alıp ödeştirecek de sonra onlara "türâb olun!" buyuracak, hepsi toprak olacaklar. İşte kâfir onu gördüğü zaman onlar gibi türâb olmasını temenni edecektir.[4] Nitekim Sûre-i Tekvîr'de

1 H -"Ki".
2 H: "ittikā".
3 H: "kendini ondan".
4 *Tefsîru Abdürrezzâk,* II, 46; Taberî, *Câmi‘u'l-beyân,* XXIV, 180-181; Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XV, 222:
عن أبي هريرة في قوله تعالى: «إلا أمم أمثالكم» (الأنعام ٦/٨٣) قال: يحشر الله الخلق كلهم يوم القيامة البهائم والدواب والطير وكل شيء فيبلغ من عدل الله يومئذ أن الله يأخذ للجماء من القرناء، قال: ثم يقول: كوني ترابا، قال: فلذلك يقول الكافر: «يا ليتني كنت ترابا».

وَاِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ [et-Tekvîr 81/5][1] gelecektir. Bu mânalara göre "türâb" hakikat mânasınadır. Fakat bazıları son mânaya nazaran bunun tevazudan mecaz olması ihtimâline de kāil olmuşlardır ki şöyle demek olur: "Keşke dünyada kibretmese idim, azgınlıkla kafa tutmasa idim, mütevazı olup Allah'a iman ve itaat etse idim." Lâkin zâhiri evvelkisidir[2]. İşte o büyük haberde ihtilâf eden kâfirler o gün hakikati anlayıp böyle diyeceklerdir.

1 "Ve vuhuş toplandığı vakit."
2 B: "evvelkidir".

[5550]

سُورَةُ النَّازِعَاتِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ سِتٌّ وَاَرْبَعُونَ اٰيَةً

NÂZİ'ÂT SÛRESİ

Nâzi'ât Sûresi Mekkîdir. Buna "Sâhire (ساهرة) Sûresi" ve "Tâmme Sûresi" dahi denilir. Amme Sûresi'ni müte'âkib nâzil olmuştur. Bu da onun mazmûnunu tahkik eder.

Âyetleri: Kırk altıdır.

Kelimeleri: Yüz yetmiş.

Harfleri: Yedi yüz otuz.

Fâsılası: ا، ه، م harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

وَالنَّازِعَاتِ غَرْقاًۙ ﴿١﴾ وَالنَّاشِطَاتِ نَشْطاًۙ ﴿٢﴾ وَالسَّابِحَاتِ سَبْحاًۙ ﴿٣﴾ فَالسَّابِقَاتِ
سَبْقاًۙ ﴿٤﴾ فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْراًۢ ﴿٥﴾ يَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَةُۙ ﴿٦﴾ تَتْبَعُهَا الرَّادِفَةُۜ ﴿٧﴾ قُلُوبٌ
يَوْمَئِذٍ وَاجِفَةٌۙ ﴿٨﴾ اَبْصَارُهَا خَاشِعَةٌۢ ﴿٩﴾ يَقُولُونَ ءَاِنَّا لَمَرْدُودُونَ فِى الْحَافِرَةِۜ ﴿١٠﴾ ءَاِذَا
كُنَّا عِظَاماً نَخِرَةًۜ ﴿١١﴾ قَالُوا تِلْكَ اِذاً كَرَّةٌ خَاسِرَةٌۢ ﴿١٢﴾ فَاِنَّمَا هِىَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌۙ ﴿١٣﴾ فَاِذَا
هُمْ بِالسَّاهِرَةِۜ ﴿١٤﴾ هَلْ اَتٰيكَ حَدٖيثُ مُوسٰىۢ ﴿١٥﴾ اِذْ نَادٰيهُ رَبُّهُ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًىۚ ﴿١٦﴾
اِذْهَبْ اِلٰى فِرْعَوْنَ اِنَّهُ طَغٰىۗ ﴿١٧﴾ فَقُلْ هَلْ لَكَ اِلٰٓى اَنْ تَزَكّٰىۙ ﴿١٨﴾ وَاَهْدِيَكَ اِلٰى رَبِّكَ
فَتَخْشٰىۚ ﴿١٩﴾ فَاَرٰيهُ الْاٰيَةَ الْكُبْرٰىۗ ﴿٢٠﴾ فَكَذَّبَ وَعَصٰىۗ ﴿٢١﴾ ثُمَّ اَدْبَرَ يَسْعٰىۗ ﴿٢٢﴾
فَحَشَرَ فَنَادٰىۗ ﴿٢٣﴾ فَقَالَ اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰىۗ ﴿٢٤﴾ فَاَخَذَهُ اللّٰهُ نَكَالَ الْاٰخِرَةِ وَالْاُولٰىۜ ﴿٢٥﴾
اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَعِبْرَةً لِمَنْ يَخْشٰىۜ ﴿٢٦﴾

[5551] **Meâl-i Şerîfi**

O daldırıp nez‘ edenlere (1) ve usulcacık çekenlere (2) ve yüzüp yüzüp gidenlere (3) derken yarışıp geçenlere (4) derken bir emir çevirenlere kasem olsun ki (kıyamet var) (5). O gün ki sarsar râcife (6). Onu velyeder o râdife (7). Yürekler o gün oynar kaygıdan (8) gözleri kalkmaz saygıdan (9). Diyorlar ki: "Biz, gerçek döndürülecek miyiz o hufrede (10) ya ufalanmış kemikler olduğumuz vakit ha?" (11). "O" dediler, "o hâlde hüsranlı bir dönüş" (12). Fakat o zorlu bir kumandadır (13). Bakarsın uyanmışlar hepsi meydandadır (14). Geldi ya sana Mûsâ'nın kıssası (15). O vakit ki ona Rabbi nidâ etmişti o mukaddes vâdide: Tuvâ'da (16). "Haydi" demişti "git Firavun'a da, çünkü o pek azdı (17). De ki: 'İster misin temizlenesin? (18). Ve Rabbine irşad edeyim de seni saygılanasın?"[1] (19). Vardı ona o büyük mucizeyi de gösterdi (20). Fakat o tekzib etti, isyan etti (21). Sonra koşarak idbâra gitti (22). Derken mahşerini topladı da bağırdı: (23) "Benim en yüksek rabbiniz" dedi (24). Allah da onu tuttu sonuna önüne nekâl olmak üzere [5552] *tenkil ediverdi (25). Şüphesiz ki bunda bir ibret var, saygı duyacaklar için (26).*

{وَالنَّازِعَاتِ غَرْقًا. وَالنَّاشِطَاتِ نَشْطًا. وَالسَّابِحَاتِ سَبْحًا. فَالسَّابِقَاتِ سَبْقًا. فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا} ❁ Burada görülüyor ki "nez‘", "neşt", "sebh", "sebk", "tedbîr-i emr", beş fiili[2] yapan kuvvetlere kasem edilmiş, cevâbı da mâba‘di karînesiyle hazfolunmuştur ki bunlar olacak, o kıyamet ve ba‘s vukū‘ bulacak demektir. Bunların hepsi bir cemaat veya bir cemaatin sınıfları yahut bazıları başka bir cemaat olarak mülâhaza edilebilirse de hepsi esasen bir kumandaya tâbi‘ bir cemaat veya onun sınıfları olmak, gelecek olan فَاِنَّمَا هِىَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ karînesiyle daha zâhirdir. Bir de görülüyor ki bu beş fiilin: "nez‘", "neşt", "sebh" üçü arasında tertib gözetilmeyip vâv ile atfolunmuş, "sebk" ile "tedbîr-i emr" ikisi ise fâ ile atfolunarak fiilde veya zikirde tertib ile ifade kılınmıştır ki bununla sebk ü tedbir öbürlerinin neticesi

1 H -"Ve Rabbine irşad edeyim de seni saygılanasın?".
2 H: "fiil".

ve gayesi gibi olduğu anlatılmış demektir. Bunlardan وَالنَّازِعَاتِ غَرْقًا ile وَالنَّاشِطَاتِ نَشْطًا âyetleri "nâzi'" ve "gark", "nâşit" ve "neşt" kelimelerinin lügaten muhtelif mânalara delâlet eyleyen elfâz-ı müşterekeden olmaları hasebiyle her biri birçok mânalara muhtemil bulunduğundan dolayı bunları mealde sade birer mâna ile tercemeye imkân yoktur. Onun için bunları mümkin olabildiği kadar tefsir suretiyle anlamaya çalışmak lâzım gelir.

"**Gark**" "iğrâk" mânasına ism-i masdardır. "İğrâk" suya daldırıp boğmak ve bir kabı doldurmak, müstağrak kılmak ve yayı şiddet ve ifrat ile doldura doldura çekmek ve bundan herhangi bir şeyde ifrat etmek, uzağa gitmek mânalarında kullanılır.

"**Nâzi'ât**", nâzi'ler, müte'addî veya lâzım olduğuna göre [5553] "nez'"den de "nüzû'"dan da gelebilir. "Nez'", bizim "çekmek" ve "çekip almak" ve "soymak" kelimelerimiz gibi muhtelif mânalara gelir:

1. "Nez'", "intizâ'" gibi bir şeyi yerinden koparıp çekmek mânasına gelir, bundan hayatı çekip almak: can almak ve can çekiştirmek mânasına gelir ki bu hâle "hâlet-i nez'" tâbir olunur. Bu mâna ile "nâzi'ât" can alan kuvvetler, melekler demek olabileceği gibi hâlet-i nez'de bulunan canlar demek de olabilir.

2. "Nez'", kuyudan şiddetle kova çekmek, su çıkarmak mânasına gelir ki bundan[1] "garkan nez'" iyice daldırıp derinden doldurarak hızla çekmek demek olur. Bu da tâ derinden çeke çeke can almak mânasına mecaz olabilir. Bu suretle de "nâzi'ât" şiddetle daldıra daldıra, boğa boğa bedenlerinin dipten tırnağa tâ derinliklerinden çeke çeke can alan melekler veya mücâhid kuvvetler demek olur.

3. "Nez'" yay çekmek, "garkan nez'" de yayı şiddet ve ifrat ile doldura doldura çekmek mânasına gelir ki "yayı doldurmak" tâbir olunur. Bu mânada "nâzi'ât" atış yapan kuvvetler, gāzîler demek olur.

---

1 M ve B: "bunda".

4. “Nez‘” atın başını alıp bir düziye koşması mânasına gelir ki bu mânadan “nâzi‘ât” وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا [el-Âdiyât 100/1][1] gibi atlara ve süvarilere ve o mânada olan kuvvetlere sâdık olabilir. Ve bu mânadan mecaz olarak semâda şarktan garba hareket eden nücûm ile de tefsir edenler olmuştur. Lâkin[2] فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا nücûm olamaz[3].

5. “Nüzû‘” bir şeye can atmak, “gönül çekmek” tâbir ettiğimiz vechile meyl ü iştiyak, bir de bir şeyden ferâgat edip geri çekilmek, sıyrılıp çıkmak mânalarına geldiğinden vatanını özleyen garib kimseye “nâzi‘” denildiği gibi, “nâzi‘ât” da bu mânadan olarak bedenlerinden ayrılmış müştâk nefisler demek olabilir.

[5554] “Nâşitât”, “neşt” ve “neşât”tan olabilir. “Neşt”:

1. Kuyudan kovayı suhûlet ve mülâyemetle çekmek mânasına gelir ki “tereyağından kıl çeker gibi çekmek” tâbirimize şebîhtir.

2. Bir düğümü rıfk ile usulcacık çözmek mânasına gelir ki “ünşuta” denilen ve kolay çözülen ilmekli düğümü çözmek gibi. Bu iki mânadan “nâşitât” mü'minlerin rûhlarını rıfk u mülâyemetle kabz eden melekler ve rahmet melekleri denilmiştir; tatlılıkla gönülleri cezbeden rûhlar, nefisler demek de olabilir.

3. Bir yerden bir yere çıkmak mânasına gelir. Nitekim yerden yere giden yaban öküzüne “nâşit” denilir. Buna teşbîhen “nâşitât”, burcdan burca intikal eden seyyar nücûm demek olduğu da söylenmiştir. Ki “nâzi‘ât” da nücûm olduğuna göre şarktan garba hareketleri kendilerinin değil, kasrî mâhiyette olması, burcdan burca seyirleri kendilerinin olarak tabîî mâhiyette olması tarzında anlatılmış demek olur. Bu surette “sebh” de felekteki seyirleri, “sebk” de sürat ve betâette farkları demek olur.

4. “Neşât” gönül hoşluğu, şenlik demek olduğu mâlumdur. Bundan النَّاشِطَاتِ نَشْطًا ölüm zamanında bedenden neşat ile çıkan mü'min rûhlar

---

1 “O harıl harıl koşular koşan.”
2 M: “Lâlin”.
3 H: “olmaz”.

diye tefsir olunmuştur. Nitekim bu takdirde النَّازِعَاتِ غَرْقًا boğula boğula şiddet ve azab ile çıkan kâfir rûhlar demek olur. "Sebh" suda yüzmek ve suhûletle uzağa gitmek, burada hakikat ve mecaz olarak ikinci mânadan olması zâhirdir.

İşte nazm-ı celîlin müfredâtındaki bu kelimelerin bu suretle müte'addid mânalara ihtimâlinden dolayı burada müfessirîn de müte'addid tefsirler nakletmişlerdir:

1. Hepsi melâikedir. "Nâzi'âti garkan" boğa boğa, daldıra daldıra şiddetle can alan melekler, yahut kâfirlerin canını alan azab melâikesi. "Nâşitât" rıfk ile mülâyemetle [5555] can alan, mü'minlerin rûhunu kabzeden rahmet melâikesi. "Sâbihât", emr-i ilâhî ile âfâktan gelip giderek tasarruf eden veya can alırken nefislerde dalgıç gibi dalıp yüzen melâike. "Sâbikāt" kâfirlerin rûhlarını cehenneme, mü'minlerin rûhlarını cennete götürmek için yarışıp giden melâike. "Müdebbirât-ı emr", Allah teâlâ'nın nizâm-ı âlemde teshir buyurduğu, me'mur kıldığı işlerde emri tedbir ve idare eden melâike, yahut rusül-i melâike.

2. Nüfûs-i insâniye ki bunda da iki vecih vardır. Birisi bedenlerinden mufarakat eden nüfus-ı fâzıla ki ülfet etmiş oldukları ve iktisâb-ı hayr için âletleri ve binitleri olan bedenlerinin garkan her noktasından ayrılır, ve ma'amâfîh melekût âlemine iştiyak ve neşât ile çıkar ve orada yüzer ve sonra geçip Hazîre-i[1] Kuds'e gider, sonra da şeref ve kuvveti hasebiyle müdebbirât-ı emr melâike sırasına ve hatta onlardan ileri geçerler. Çünkü ölümden sonra ervâhın bu âlemde bile nice âsâr ve ahvâli zuhur eder. Mâneviyetlerinden, rûhâniyetlerinden istifade edilir. İkincisi ölümden evvel sülûk hâlinde bulunan ve zâhir ve bâtınını ibadet ve mücahede ile tathir ve ma'ârif-i ilâhiyede terakki eden nüfûs-ı fâzıla denilmiştir ki şehevâtından sıyrılır, âlem-i kudse müştâk olur. Kemâlâta terakki merâtibinde yüzer, sonra nüfûs-ı nâkısanın mürebbî ve mükemmili olur.

---

1 H ve M: "hatîre-i".

3. Gāzîler veya elleri veya atları ki elleri silahlarını doldurur çeker, oklarını, mermilerini neşt ile atarlar, berr ü bahrda yüzer giderler, düşmanla harbde yarışıp ileri geçerler, sonra onların emrini tedbir ederler. Bu vasıflar atlarında da mülâhaza olunabilir. Şu kadar ki tedbîr-i emr sebebiyet alâkasıyla mecaz olur.

Mealden bu üç mâna anlaşılabilir.

4. Nücûm denilmiştir. Lâkin bunlar hakkında "müdebbirât-ı emr[1]" vasfı doğru değildir. Bu yine melâike [5556] olmak lâzım gelir. Bunları muhtelif surette mülâhaza etmek isteyenler de olmuştur. En zâhiri melâike veya nüfûs-ı fâzıla veya lisânımızca daha şümullü olmak üzere "kuvvetler" demektir. Bunlara kasem edilerek kıyamet ve ba'sin vukū'u te'kîden tahkik ile haber verilmiştir. "Garkan", تغرق اغراقًا takdîrinde mef'ûl-i mutlak, cümlesi nâzi'âttan hâl veya نفوسا غرقة في الاجساد mânasında sıfat-ı müşebbehe ile müevvel olarak mef'ûl-i bih; "neştan", "sebhan", "sebkan" masdariyet üzere mansub. "Emran", müdebbirâta mef'ûl-i bih olarak mansubdur.

{يَوْمَ تَرْجُفُ} ۞ Kasemin mahzuf olan cevâbına müte'allik mef'ûl-i fîh olarak mansubdur. Yani o kıyamet ve ba's o gün olacak ki, تَرْجُفُ {الرَّاجِفَةُ} o râcife recf edecek.

"**Recf**" şiddetle sarsmak veya sarsılmak mânasına müte'addî ve lâzım olur. Onun için "râcife" şiddetle sarsan sarsıntı, dünyayı yerinden oynatan vâkı'a, ilk nefha yahut o vakit şiddetle sarsılan, sarsılacak olan Arz ve cibâl gibi ecrâm demek olabilir.

Evvelki ta'diye mânası tehvilde eblağdır. Yani dünyayı harekete getirip "mobilizasyon" yaptıracak olan o şiddetli sarsıntı, nefha-i ûlâ vak'ası olacak, âlemi seferber bir hâle koyacak {تَتْبَعُهَا الرَّادِفَةُ} onu râdife tâkip eyleyecektir.

"**Râdife**" Redif gibi ardınca gelen tâbi'a ki ilk nefha da zelzelenin tevâlîsi gibi harekâtın tevâlîsini, semânın inşikākı ve kevâkibin intişârı

---

1 H -"emr".

hâllerini de ifade etmiş olabilirse de nefha-i sâniye vak'ası olmak daha doğrudur, siyak da bunu gösterir. Demek ki "gün"den murad, reciften ba'se kadar mümted olan vakittir. {يَقُولُونَ} ۞ Ba'sin vukū'u kasem ve tekid ile haber verildikten sonra ba'si inkâr eden münkirlerin sözlerini hikâyedir. Yani [5557] münkirler bu gün dünyada şöyle diyorlar: {ءَاِنَّا} {لَمَرْدُودُونَ فِى الْحَافِرَةِ} ۞ "**Hâfir,**[1] **Hâfire**" esasen kazıcı mânasına sıfat olmakla beraber atın tırnağına isim olmuştur. Ve o münasebetle tırnağının kazdığı çukura, yani izine ve o suretle açılan çığıra dahi "marziyye" mânasına "râziye" gibi ıtlak olunur. Ve bundan Arabda iki tâbir mesel olmuştur.

Birisi رُجُوع فِي الْحَافِرَة geldiği yolda dönmekten kinâye olur رَجَعَ فُلَانٌ فِي حَافِرَتِهِ denilir ki, "fülan geldiği yolda döndü" demektir.

Birisi de نقد في الحافره denilir ki, bir alışverişte müşterinin ilk sözde parayı sayması mânasında kullanılır. *Kāmûs* mütercimінin ifadesine göre Türkçe'de "tırnağı dibinde" tâbir olunur.[2] Bunun aslı Arabda at en kıymetli mal olduğundan asla veresiye satılmadığı için pazarlık bitince parası derhâl teslim olunmadıkça tırnağı durduğu yerden bir adım atmaz demektir. Bir de bu meselin aslı koşuda öğdül gelen atın diğerlerinden evvel tırnağının son kazdığı çukur mânasına tırnağı dibinde hemen bahşiş verilmek mânasından olup sonra mutlak evveliyette isti'mâl olunduğu söylenmiştir. İşte bu âyette bu meseller mazmûnu üzere "hâfire" evvelki hilkat ve hayattan kinaye olarak mâna "biz evvelki hâlimizde hayâta redd ü iade mi olunacağız?" demek olur ki İbn Abbas Hazretleri'nden mervî ve müfessirînin muhtârıdır. Ma'amâfîh Mücâhid'den "hâfire" "hufre" gibi mahfûre, yani kazılan çukur yer mânasına olarak kabir diye de rivayet edilmiş olduğu ve redd ü iade "مَرْدُودُون"dan anlaşıldığı ve bu mâna herkese daha vâzıh geleceği için "o hufre" demeyi münasib gördük ki, "biz öldükten sonra o kabirlerde gerisin geri döndürülecek, diriltilecek miyiz?" demek olur. İkisinde de mâna birdir. Şüphe yok ki "hâfire"nin "mahfûre" mânasına olması vecihsiz değilse de hilâf-ı zâhirdir. [5558] Ve

---

1 B: "Hafr".
2 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, ٨٦٢.

evvelki mâna hem ince, hem de mâruftur. {ءَاِذَا كُنَّا عِظَامًا نَخِرَةً} ❁ İnkârdan sonra güya istidlâl tarzında istihzâdır.

"**Nehire**" çürümüş ufalanmış, rüzgârla savrulur, yahut delik deşik göz göz olmuş, rüzgâr estikçe ses verir, vızılar[1] kemik demektir. Evvelkine "nehire", ikinciyi "nâhire" ıtlâkıyla fark da edilmiştir. Böyle çürümüş kemiklerin hayattan uzaklığıyla istidlâl ederek يٰسٓ'de geçen مَنْ يُحْيِ الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ [36/78] demeleri gibi istib'âd ve inkâr ettiler. {قَالُوا} ❁ Evvelkine müteferri' diğer bir küfürlerini hikâyedir. Dediler ki {تِلْكَ اِذًا كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ} o dönüş öyle ise pek hasarlı bir dönüştür. ❁ Çünkü o denildiği gibi ise biz ona iman etmemiş, hazırlanmamış olduğumuz için bize çok hüsran verecek bir dönüş olacaktır. Vah o vakit başımıza geleceklere vah, diye alay etmekte ileri gittiler. Bütün bu sözler onu zor görmekten mütevellid bir istib'âddan neş'et ettiği için kısaca red ile kestirme cevap olarak buyuruluyor ki: {فَاِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ} ❁ Yani onu Allah'a göre zor bir şey zannetmeyin, o bir tek zecirden, zorlu bir kumanda ile bir sayhadan ibarettir. Bir كُنْ emriyle o nefha olur biter {فَاِذَا هُمْ بِالسَّاهِرَةِ} derhâl onlar sâhirede bulunurlar.

"**Sâhire**" uyanık göz ve gözlere serab görünen düpedüz açık yeryüzü, sahra, meydan demek olup burada gözleri açılarak apaçık arz-ı mahşerde bulunacakları anlatılmıştır. {هَلْ اَتٰيكَ حَدِيثُ مُوسٰى} ❁ Burada Peygamber haberini tekzib edenlerin âkıbetleri hakkında bir numûne-i ibret ve Peygamber'e bir tesliyet siyâkında îrad [5559] buyurulmuş olan bu kıssa A'râf'ta, Tâhâ'da, Şu'arâ'da[2], Kasas'ta vesâirede müte'addid yerlerde her birinde farklı hususiyetlerle tafsil olunmuştur. Buradaki hususiyeti ise kavl-i leyyini îzah ve Firavun'un اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى tuğyânıyla Firavunluğunun künhünü hulâsa etmiş olmasıdır. Daha evvel Sûre-i Kasas'ta مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرِى [28/38] demişti, Sûre-i Şu'arâ'da[3] da لَئِنِ اتَّخَذْتَ اِلٰهًا غَيْرِى [26/29] demişti. Bu, diğer tafsillerin bir telhîsi olmak itibariyle

1 B: "vızlar".
2 B: "Şûrâ'da".
3 B: "Şûrâ'da".

هَلْ اَتٰيكَ "geldi değil mi?" gibi bir istifhâm-ı takrîrî olarak istimâ'ına tergībdir. {اِذْ نَادٰيهُ} ❁ "Hadîs"in zarfıdır. Müfessirîn burada nidâyı نَاجَاهُ diye nidâ-yı bâtınî olan münâcat[1] ile tefsir etmişlerdir. {بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ} ❁ Vâdî-i Mukaddes, Berriyyetü'ş-Şâm'da Tûr-i Sînâ dağının eteğinde bir vâdi. {طُوًى} "Tuvâ" o vâdinin ismi. Atf-ı beyan evvelâ mutahhar ve mübarek demek olan "mukaddes" vasfıyla tavsîfi feyz-i ilâhînin ancak temiz kalblere vârid olacağına ve binâen'aleyh evvelemirde temizliğin lüzûmuna tenbihtir. Nitekim Tâhâ'da فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَۚ اِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى [Tâ-hâ 20/12] buyurulmuştu. Bazıları "merreteyn" mânasına, yani "iki kat takdis olunmuş vâdi" demek olduğunu söylemişlerdir ki bu surette تقْدِيسًا مَرَّتَيْنِ meâlinde mef'ûl-i mutlak demek olup aynı ihtârı tekid ile yapmış olur. {هَلْ لَكَ} Var mı senin için ❁ bir meyl, bir arzu, bir niyet. Bu istifhamda sorulan mübtedâ, müte'allakının zikriyle iktifâen mahzuf olarak هَلْ لَكَ مَيل أَوْ رَغْبَة أَوْ نية gibi ilâ ile sılalanabilecek bir fiil takdîriyle şöyle bir mâna ifade eder: Nasıl var mı bir meylin veya bir arzun, bir niyetin? Bir meyl eder veya bir rağbet gösterir veya bir niyet besler misin? {اِلٰٓى اَنْ تَزَكّٰى} Tezekkî etmene ❁ yani küfr ü tuğyan kirlerinden, kötü ahlâklardan temizlenip pak iman ve islâm [5560] hasletleriyle kendini nemâlandırmaya? Buradaki تَزَكّٰى tef'îl bâbından fi'l-i muzâri' olup aslı تتزكّى'dır.

"**Tezekkî**" temizlenmek: hâlis, arı,[2] pampak olmak ve feyzlenip nemâlanmak mânalarına gelir ki İslâm'ın bir mânasıdır. Davet için evvelâ bu suretle hitâbın emredilmesi ef'âl-i ihtiyâriyede meyl ü niyetin şart olduğuna işarettir. Yani ister misin temizlenip nemâlanmaya doğru gidesin? {وَاَهْدِيَكَ اِلٰى رَبِّكَ} Ve seni Rabbine hidâyet edeyim ❁ Rabbini tanımaya irşad edeyim {فَتَخْشٰى} de haşyetlenesin ❁ O'nun gazabından, ikābından korkup O'na tâzim ile saygı duyasın. Çünkü اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا'dır [Fâtır 35/28]. Bilmeyenlerin saygısı olmaz. Saygısı olmayanlar korunmaz, her fenalığa atılır. Bu iki âyette Sûre-i Tâhâ'da

---

1 B: "müracaat".
2 H ve B: "ârî (عارى)".

geçen فَقُولَا لَهُ قَوْلاً لَيِّناً لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ اَوْ يَخْشٰى [20/44] âyetinin bir nevi tafsîli ile "kavl-i leyyin"i bir îzah vardır. {فَاَرٰيهُ الْاٰيَةَ الْكُبْرٰى} ❁ Âyet-i kübra o büyük mucize, asânın dirilip yılan olması mucizesidir ki ölülerin dirilmesine ve كُنْ emrinin tecellîsine bir burhandır. Kavlî delîli dinlemeyince fiilî olarak bunu gösterdi. {فَكَذَّبَ} Fakat Firavun tekzib etti ❁ söze inanmadığı gibi o büyük mucizeyi gördüğü hâlde de ona sihir dedi ve Mûsâ'ya yalan isnad etti {وَعَصٰى} ve isyan etti ❁ Allah'ı ve emrini tanımak istemedi, temizlenmeye niyet etmek şöyle dursun وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ [eş-Şu'arâ 26/23] "o Rabbü'l-âlemîn ne oluyormuş" diye karşılayarak inkâr ve isyâna cüret etti. {ثُمَّ اَدْبَرَ يَسْعٰى} Sonra sa'y ederek idbâra gitti ❁ yani tekzib ve isyanda muvaffak olamadı, bununla beraber boş da durmadı, koştu, çalıştı; lâkin ikbâle doğru çalışmadı, idbâra doğru çalıştı, Allah'a yüz tutacak yerde ardını dönerek helâke doğru tersine gitti. [5561] {فَحَشَرَ} Onun üzerine mahşerini topladı ❁ ibtidâ sâhirleri toplayıp mağlub olduktan sonra Sûre-i Şu'arâ'da فَاَرْسَلَ فِرْعَوْنُ فِى الْمَدَٓائِنِ حَاشِرِينَ [26/53] âyetiyle beyan olunduğu üzere şehirlere sevkiyat me'murları hâşirler göndererek ordusunu ve mele'ini topladı {فَنَادٰى} da haykırdı {فَقَالَ اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى} اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى "benim en yüksek rabbiniz" dedi. ❁ Kendisinden başka herhangi bir rabbi kendi mâdûnunda addederek kendisinin en üstün rabbü'l-erbâb olduğunu iddia etmek derecesinde davayı azıttı, kendisine o nam ile taptırmak istedi. Evvel de مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرِى [el-Kasas 28/38] diye kendisinden başka ilâh bilmediğini söyleyerek ilmi nefy etmişti. Güya taharriyâtta, tedkīkātta bulunmak üzere فَاَوْقِدْ لِى يَا هَامَانُ عَلَى الطِّينِ فَاجْعَلْ لِى[1] صَرْحاً لَعَلِّى اَطَّلِعُ اِلٰى اِلٰهِ مُوسٰى وَاِنِّى لَاَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِبِينَ demişti. Bu kere o taharrî pek boşuna çıkmamış, bir rab bulunduğunu anlamış[2] olduğunu îmâ etmekle beraber onun kendinden yüksek olmadığını iddia edecek derecede kibr ü azamet taslamaya kalkmıştı. İbn Cerîr'in Mücâhid ve sâireden nakline göre bu iki söz arasında kırk sene geçmişti.[3] Burada

---

1 H, M ve B -"فَاجْعَلْ لِى".
2 H, M ve B: "anlatmış".
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 203-204:
عن مجاهد في قوله: «فَأَخَذَهُ اللَّهُ نَكَالَ الآخِرَةِ وَالأولَى» قال: هو قوله: «مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ إِلٰهٍ غَيْرِي» وقوله: «أَنَا رَبُّكُمُ الأَعْلَى» وكان بينهما أربعون سنة.

Âlûsî'nin kaydettiği vechile bazı âsârda şöyle vârid olmuştur ki Firavun topladığı mahşeri içinde kalkıp hitabetle bir nutuk îrâd ederek o büyük lakırdıyı söylemiş, bu suretle kendisini halkın veliyyü'l-emri olanların hepsine tafdil eylemişti.[1] {فَاَخَذَهُ اللّٰهُ} Allah da onu tuttu {نَكَالَ الْاٰخِرَةِ وَالْاُولٰى} âhiretin ve ûlânın nekâliyle tenkil ediverdi. ❁ "Azâb" ta'zîb mânasına geldiği gibi, "nekâl" de tenkil mânasına ism-i masdar olur.

"**Tenkîl**" gören ve işitene ibret olacak ve ona müeddî olan şeylerden men' edecek vechile ta'zîb ve ukūbet etmektir. Burada "nekâl" نَكَلَهُ اللّٰهُ نَكَالَ الْاٰخِرَةِ وَالْاُولٰى takdîrinde mef'ûl-i mutlak, cümlesi hâl mevkiindedir. Veya "âhiret ve ûlâ nekâli için tuttu alıverdi" mânasında اَخَذَ'nin mef'ûl-i [5562] lehidir. Âhiret ve ûlâdan zâhir olan âhiret ve dünyadır ki dünya nekâli iğrâk ile, âhiret nekâli cehenneme sevk ile olmuştur. Ma'amâfîh burada "âhiret" sonraki ve "ûlâ" evvelki mânasına olarak "sonrakinin ve evvelkinin nekâli olmak üzere tuttu alıverdi" ve "sonraki"nden murad اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى kelimesi, "evvelki"nden murad da مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرٖى [el-Kasas 28/38] kelimesi demek olduğu da İbn Cerîr tefsirinde mezkurdur.[2] {اِنَّ فٖى ذٰلِكَ} Şüphesiz ki bunda ❁ bu Mûsâ hadîsinde, Firavun'un macerasıyla tenkîlinde {لَعِبْرَةً} muhakkak bir ibret var. ❁ İbret alınacak, intibah verecek bir ders vardır. Fakat herkes için değil {لِمَنْ يَخْشٰى} haşyet duymak şânından olan, saygısı bulunan kimseler için ❁ ki onlar irfânı olanlardır. Yoksa duygusu olmayanlar bir Mûsâ gelmiş, Firavun batmış da ne olmuş diye bundan hiçbir istifade etmezler. İşte o ba's hakkındaki haber de böyledir.

Bu kıssadan sonra Allah teâlâ'nın rubûbiyetinin, kudretinin yüksekliğini ve O'na nazaran halk ve ba'sin kolaylığını ve azgınlar hakkında âhiret azâbının şiddetini anlatmak üzere münkirlere tevbih tarîkiyle buyuruluyor ki:

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 231:

وفي بعض الآثار أنه قام فيهم خطيبا فقال تلك العظيمة وأراد اللعين تفضيل نفسه على كل من يلي أمورهم.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 203:

عقوبة الآخرة من كلمتيه وهي قوله: «أَنَا رَبُّكُمُ الأَعْلَى» والأولى قوله: «مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ إِلٰهٍ غَيْرِي».

ءَاَنْتُمْ اَشَدُّ خَلْقًا اَمِ السَّمَٓاءُ بَنٰيهَاۜ ﴿٢٧﴾ رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوّٰيهَاۙ ﴿٢٨﴾ وَاَغْطَشَ لَيْلَهَا وَاَخْرَجَ
ضُحٰيهَاۖ ﴿٢٩﴾ وَالْاَرْضَ بَعْدَ ذٰلِكَ دَحٰيهَاۜ ﴿٣٠﴾ اَخْرَجَ مِنْهَا مَٓاءَهَا وَمَرْعٰيهَاۖ ﴿٣١﴾ وَالْجِبَالَ
اَرْسٰيهَاۙ ﴿٣٢﴾ مَتَاعًا لَكُمْ وَلِاَنْعَامِكُمْۜ ﴿٣٣﴾ فَاِذَا جَٓاءَتِ الطَّٓامَّةُ الْكُبْرٰىۘ ﴿٣٤﴾ يَوْمَ
يَتَذَكَّرُ الْاِنْسَانُ مَا سَعٰىۙ ﴿٣٥﴾ وَبُرِّزَتِ الْجَحٖيمُ لِمَنْ يَرٰى ﴿٣٦﴾ فَاَمَّا مَنْ طَغٰىۙ ﴿٣٧﴾
وَاٰثَرَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَاۙ ﴿٣٨﴾ فَاِنَّ الْجَحٖيمَ هِيَ الْمَأْوٰىۜ ﴿٣٩﴾ وَاَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهٖ
وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰىۙ ﴿٤٠﴾ فَاِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوٰىۜ ﴿٤١﴾ يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ اَيَّانَ
مُرْسٰيهَاۜ ﴿٤٢﴾ فٖيمَ اَنْتَ مِنْ ذِكْرٰيهَاۜ ﴿٤٣﴾ اِلٰى رَبِّكَ مُنْتَهٰيهَاۜ ﴿٤٤﴾ اِنَّمَٓا اَنْتَ مُنْذِرُ مَنْ
يَخْشٰيهَاۜ ﴿٤٥﴾ كَاَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَهَا لَمْ يَلْبَثُوٓا اِلَّا عَشِيَّةً اَوْ ضُحٰيهَا ﴿٤٦﴾

[5563] **Meâl-i Şerîfi**

Siz mi daha çetinsiniz yaratılışça yoksa semâ mı? O (Allah) onu binâ etti (27). Boyuna irtifâ' verdi, nizâmına koydu (28) gecesini kararttı, kuşluğunu çıkardı (29) ondan sonra da Arz'ı döşedi (30). Ondan suyunu ve merasını çıkardı (31) ve dağlarını oturttu (32). Sizin ve davarlarınızın intifâ'ı için (33). Fakat geldiği vakit o "tâmme-i kübrâ" (34) o insanın neye koştuğunu anlayacağı gün (35) ve cahîm hortlatıldığı vakit, görür kimseler için (36) artık her kim azgınlık etmiş, (37) dünyâ hayâtı tercih eylemiş ise (38) muhakkak cahîmdir onun varacağı (39). Her kim de Rabbinin makāmından korkmuş ve nefsi hevâdan nehy eylemiş ise (40) muhakkak cennettir onun varacağı (41). Sana o Sâ'at'ten soruyorlar: "Ne zaman demir atması?" (42). Nerde senden onu anlatması? (43). Rabbinedir[1] onun müntehâsı (44). Sen ancak bir münzirisin [5564] ondan haşyet duyacakların (45). Onu görecekleri gün onlar, sanki bir akşam veya kuşluğundan başka durmamışa dönecekler (46).

{ءَاَنْتُمْ} Ey o kendilerini yüksek sanıp da Allah'ın kudretini inkâra kalkışan münkirler! Zu'munuzca kendi takdîrinizce şunu bir düşünün

1 H: "Rabbindir".

bakalım: Siz mi {اَشَدُّ} eşedsiniz ۞ daha çetin, daha zorlusunuz {خَلْقًا} yaratılmak hususunca? ۞ Burada asıl mâna ölümden sonra yeni bir hilkatle yaratılış üzerindedir. Fakat bir kübrâ hâlinda daha şümullü olmak üzere sual mutlak halk üzerinde îrâd olunmuştur. Yani gerek evvel ve gerek sonra ale'l-ıtlâk yaratılmak cihetiyle siz mi daha zor ve çetinsiniz {اَمِ السَّمَٓاءُ} yoksa sizden yüksek ve sizi muhît olan semâ mı? ۞ Belli ki o daha çetin değil mi? Çünkü siz onun içinde bir zerre demeksiniz; öyle iken {بَنٰيهَا} o Allah onu binâ etti. ۞ "**Binâ**" müteferrik eczâyı yekdiğerine zamm u rabt ile mecmû'undan bir kül inşâ etmektir. Semâ da böyle latif ve kesif nice mevâd ve ecrâmın türlü kuvvetlerle sûret-i mahsûsada terkib ve rabtolunarak mecmû'undan husûle getirilmiş bir yapıdır ki onu Allah yapmıştır. Şöyle ki {رَفَعَ سَمْكَهَا} boyuna irtifâ' verdi ۞ direksiz olarak yükseğe[1] kaldırdı.

"**Semk**" bir şeyin "irtifâ'" tâbir ettiğimiz boyu, aşağıdan yukarıya imtidâdı ve yüksekliğidir. Yukarıdan aşağı mülâhaza edildiği zaman "umk" tâbir olunur. Enine boyuna olmak üzere "sihan" (ثخن) ile de tefsir edenler olmuştur. {فَسَوّٰيهَا} Sonra da onu tesviye etti ۞ وَالسَّمَٓاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ [er-Rahmân 55/7] mantûkunca [5565] mîzânını vaz' edip denkleştirdi, nizâmına koyup düzeltti. Bundan semânın şekli tam küre olduğunu anlamak isteyenler olmuş ise de bütün semânın hey'et-i umûmiyesinin şekli tam küre olduğu sâbit değildir. Tafsîlini Allah bilir. {وَاَغْطَشَ لَيْلَهَا} ۞ Gece karanlık olmak mânasına "gatş"tan olduğuna göre gecesini karanlık etti, muzlim kıldı diye mâna verilmiştir. Fakat bunda gecenin semâya izâfeti bazı muhteveyâtına nazaran ednâ[2] mülâbese kabîlinden olmuş olur. Çünkü semânın her tarafı gece olmaz. Bir de "gatş" ve "gataşân" *Kāmûs*'ta mezkur olduğu üzere hastalıktan veya ihtiyarlıktan nâşî âheste âheste yürümek mânasına gelir,[3] bundan "iğtâş"[4] âheste âheste yürütmek demek olacağından "gecesini tedrîcen

1 H: "yukarı".
2 B: "endâ".
3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 1108.
4 H ve B: "اغطش".

giderdi" demek olur. Bu ise şu ihrac ile pek mütenâsibdir: {وَاَخْرَجَ ضُحٰيهَا} Ve duhâsını çıkardı ❁ ziyâsını çıkarıp gündüzünü yaydı. Râgıb'dan anlaşıldığına göre "duhâ" fi'l-asl ziyâ-yı Şems'in inbisâtı ve gündüzün imtidâdı demek olup sonra mâruf kuşluk vaktine isim olmuştur.[1] Burada gecenin mukabili olarak ziyânın parıltısı ile mutlak gündüz mânasına olduğu beyan olunuyor. Gündüzün meydana çıkması ise gecenin gitmesi ile mütenâsib olacağından اَغْطَشَ لَيْلَهَا "geceyi karattı" demekten ziyade "yürüttü, giderdi" demek olması pek yakışıyor. Ve bunda iki mâna mümkindir. Birisi evvelki gibi Arz'a nazaran olan ve her gün te'âkub eden gecesi gündüzü olmasıdır ki bunda Arz'ın hilkatine ve Kamer'in mahvına temas edilmiş olur. Birisi de semânın kendisinde gece tedrîcen gide gide kalmamış hep gündüz olmuş olmasıdır, ki bu mâna "leyl"in ve "duhâ"nın "semâ"ya tam mânasıyla izâfetine pek muvâfık ve ince bir mânadır. Çünkü zulmet esas itibariyle ademî olduğundan Güneş ve sâir ecrâm-ı münîre yaratılmazdan evvel semâ elbette muzlim gece hâlinde demek idi. Ecrâm-ı muzîe yaratılmaya [5566] başlandığından itibaren gitgide o gece giderilmiş ve gündüzü çıkarılmıştır. Onun için gece, Arz ve sâir ecrâmın gölgesi düşen hududları sahasında yürümekle beraber diğer sâha-i semâ gündüz hâlindedir. Arz, bundan sonra söyleneceği cihetle buradaki geceyi ve gündüzü -dediğimiz gibi- semânın kendisinin gecesi ve gündüzü diye anlamak bize daha muvâfık görünüyor. {وَالْاَرْضَ} Arz'a gelince {بَعْدَ ذٰلِكَ دَحٰيهَا} ondan sonra da onu bast[2] edip döşedi ❁ Semâyı halk u tesviye ve gecesini giderip gündüzünü çıkardıktan sonra yeryüzünü üzerinde hayat ve süknâ kābil olacak vechile yayıp serdi, Arz'ın üzerinde yaşadığımız kışrını ondan sonra yaratıp döşek hâlinde döşedi.

دَحَا "**Dehâ**" bast etmek mânasına "dahv" veya "dahy"dendir. "Bast" da döşek serer gibi yaymak, döşemektir. Bunun zâhiri de Arz'ın kendisinin

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 502:

الضُّحَى: انبساطُ الشمس وامتداد النهار وسمّي الوقت به.

2 B: "tesbit".

daha evvel yaratılmış olmasıdır. Sûre-i Bakara'da ثُمَّ اسْتَوٰى اِلَى السَّمَٓاءِ فَسَوّٰيهُنَّ [el-Bakara 2/29] kezâlik حٰمٓ. فُصِّلَتْ âyetlerinde [41/10-12] semânın tesviyesi Arz'ın ve mâ-fi'l-Arz'ın halkından sonra gibi zannedilebilirse de orada ثُمَّ zamanda terâhî için değil, kelâmda terâhî-i rütbî için olmak lâzım geleceğini buradaki بَعْدَ ذٰلِكَ îzah ediyor demektir. Bununla beraber burada şunu da nazar-ı i'tibâra almak lâzım gelir ki Sûre-i İsrâ'da فَمَحَوْنَٓا اٰيَةَ الَّيْلِ'de [17/12] geçtiği üzere İbn Abbas'tan vârid olan rivayette Kamer, mahvedilmezden evvel Güneş gibi parlak olduğu ve o zaman onun gece âyeti olmadığı beyan olunmuştu.[1] Buna nazaran Arz'ın ilk hilkatinde ve Kamer sönmezden evvel Arz'da gece karanlığı yoktu demektir. Ve o hâlde اَغْطَشَ لَيْلَهَا Kamer'in sönmesiyle Arz üzerinde gecenin karartılmış olmasını ifade etmiş ve Kamer'in sönmesi de Arz'ın dahvinden evvel olduğunu da بَعْدَ ذٰلِكَ karînesiyle anlatmış olur. Şu kadar ki Kamer'in ibtidâ-yı hilkati Arz'ın hilkatinden sonra olmak itibariyle Arz'ın hilkatinden sonra da semâda bir tesviye yapılmış demek olacağını düşünmek iktizâ eder. [5567] Şimdi دَحٰيهَا'yi beyan ve tefsir ve tekmil olarak buyuruluyor ki: {اَخْرَجَ مِنْهَا مَٓاءَهَا وَمَرْعٰيهَا} Ondan suyunu ve merasını çıkardı ❁ suyunu yarattı, menbalarını fışkırttı, nehirlerini akıttı, otunu, otlağını mezrasını bitirdi. {وَالْجِبَالَ اَرْسٰيهَا} Dağlarını da oturttu ❁ tesbit etti. İşte Arz'ın dahvi, kışr-ı Arz'ın böyle hayat ve süknâya kābiliyetli bir surette döşenmesi demektir. Nitekim bu hikmet şöyle tasrih olunuyor: {مَتَاعاً لَكُمْ وَلِاَنْعَامِكُمْ} Sizin ve hayvanlarınızın intifâ'ı, yaşaması için ❁ demek ki bu büyük sun' u kudret hikmetsiz değil, bunlar gayesiz abes olarak, keyfemettefak yaratılıvermemiştir. O hâlde bu yaşamanın, yaşatmanın da bir hikmet ve gayesi vardır. Onun için {فَاِذَا جَٓاءَتِ الطَّٓامَّةُ الْكُبْرٰى} o tâmme-i kübrâ geldiği vakit ❁ "tâmme-i kübrâ", kıyametin isimlerindendir.

طَامَّه "**Tâmme**" basıp doldurmak mânasına طَمَّ'den müştak olarak üstün ve baskın güç yetmez belâ demektir. "Tâmme-i kübrâ" da en büyük tâmme demek olup kıyametin ve bilhassa ehl-i cehennemin

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 396:

قال ابن عباس: كان القمر يضيء كما تضيء الشمس، والقمر آية الليل والشمس آية النهار، «فمحونا آية الليل»: السواد الذي في القمر.

cehenneme, ehl-i cennetin cennete gittiği hengâmın ismidir. {يَوْمَ يَتَذَكَّرُ الْاِنْسَانُ مَا سَعٰى} ۞ "Tâmme-i kübrâ"dan bedeldir. Yani o tâmme-i kübrâ, o gün ki insan neye çalışmış olduğunu, hangi emel peşinde koşmuş, hayrına mı, şerrine mi, kârına mı zararına mı uğraşmış bulunduğunu o gün anlar. {وَبُرِّزَتِ الْجَح۪يمُ} ۞ جَٓاءَتِ üzerine ma'tuftur. Yani o tâmme-i kübrâ gelip cehennem kapıları açılarak o salgın ateş apaçık ortaya çıkarıldığı vakit {لِمَنْ يَرٰى} görür kimseler için [5568] ۞ yani her kim olursa olsun görmek şânından olan kimseler için. Çünkü rivayet olunduğuna göre cehennem açılacak, alevler saçarak fırlayacak, her gözü olan görecek.[1] Ve çünkü كٓهٰيٰعٓصٓ'da وَاِنْ مِنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَاۚ كَانَ عَلٰى رَبِّكَ حَتْماً مَقْضِياًّ [Meryem 19/71] buyurulduğu üzere herkes ona varacak, ehl-i cennet de sırâtı onun üzerinden geçecektir. Ma'amâfîh "görecek kimseler için" demek, girecek kâfirler ve azgınlar için demek de olabilir {فَاَمَّا مَنْ طَغٰى} ۞ "İzâ"nın cevâbı ve o vakitki hâlin tafsîlidir. {مَقَامَ رَبِّه۪} ۞ "Makām-ı Rab" rûh ve melâikenin saf saf kıyam durduğu o tâmme-i kübrâ günü kulun huzûr-i ilâhîde duruşu veya duracağı makamdır[2].

{اَيَّانَ مُرْسٰيهَا} Ne zaman onun mürsâsı. "**Mürsâ**" masdar-ı mîmî olarak irsâ mânasına veya[3] ism-i mekân yahut ism-i zaman olarak müntehâ mânasınadır. "İrsâ" sübut mânasına "resâ"dan, geminin demir atılarak durdurulması gibi sâbit kılınıp durdurulmak demektir. Dağlara "revâsî" denilmesi de bu mânadandır. Buhârî'de mezkur olduğu üzere geminin müntehî olduğu yere "sefînenin[4] mürsâsı" denilir.[5] Burada bir istiare var demek olur. Yani Allah o Sâ'at'i ne vakit getirip dikecek, o kıyamet ne zaman vâki' olacak diye soruyorlar. {ف۪يمَ اَنْتَ مِنْ ذِكْرٰيهَا} Bunda da iki mâna söylenmiştir:

---

1 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XIX, 207:

قال ابن عباس: يكشف عنها فيراها تتلظى كل ذي بصر.

2 M ve B: "makamıdır".
3 B -"veya".
4 H: "sefâinin".
5 Buhârî, Tefsîr, 79:

وقال غيره: «أيان مرساها» متى منتهاها، ومرسى السفينة حيث تنتهي.

Birincisi, فِيمَ, اَنْتَ'nin[1] mukaddem haberi olarak "nerdesin sen onu anlatmaktan? Onu anlatmak senin vazifen değildir. O senden uzaktır" diye suâli reddir.

İkincisi, iki cümle olup فِيمَ, "nerde bu sual?" diye suâli red; اَنْتَ mübtedâ مِنْ ذِكْرٰيهَا haberi olarak "sen Hâtemü'l-enbiyâ onun alâmetlerindensin" diye beyandır. Yani senin irsâlin onun[2] vukū'u yaklaşmakta olduğunu [5569] anlatıp dururken bununla iktifâ etmeyip de sormaya kalkışmaları mânasız ve salâhiyetlerinden uzaktır. Çünkü {اِلٰى رَبِّكَ مُنْتَهٰيهَا} onun müntehâsı Rabbinedir. ❁ Bütün künhüyle ve herkes hakkında vukū'u vaktine kadar bütün tafsîlâtıyla onu bilmek Rabbine aittir, başkasına değil. Onu ancak O bilir. İlerisine karışmak onların haddi olmadığı gibi daha fazlasını anlatmak da senin vazifen değildir. {اِنَّمَٓا اَنْتَ مُنْذِرُ مَنْ يَخْشٰيهَا} sen ancak ondan haşyet duyacak, korunacak olan kimseleri sakındıracak habercisin. {كَاَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَهَا لَمْ يَلْبَثُٓوا اِلَّا عَشِيَّةً اَوْ ضُحٰيهَا} Sanki onlar onu görecekleri gün bu dünyada bir akşam veya kuşluğundan fazla durmamışa döneceklerdir. ❁ Uzun zannedilen dünya ömrü o kadar çabuk geçer[3], korkup sakınanlar o suretle korkulardan kurtulurlar, sakınmayıp keyfine bakanlar da bir gün gibi ömürlerini geçirir, nihâyet ebedî belâya düşerler. Binâen'aleyh "ne zaman?" diye alay edip acele etmesinler.

Burada اِنَّمَٓا اَنْتَ مُنْذِرُ buyurulduğu için bunun kimlere ve nasıl fâide vereceği tafsil olunmak üzere bu inzârlar, âtîdeki sûrelerde de tevâlî ettirilerek anlatılacaktır.

---

1 H, M ve B: "اَنْتَ, فِيمَ'nin".
2 H: "bunun".
3 H: "geçecek".

[5570]

سُورَةُ عَبَسَ وَهِيَ اثْنَتَانِ وَأَرْبَعُونَ آيَةً

ABESE SÛRESİ

Abese Sûresi Mekkîdir. Buna "Sâhha Sûresi" ve "Sefere Sûresi" dahi denilir.

Âyetleri: Hicâzî ve Kûfî'de kırk iki, Basrî'de kırk bir, Şâmî'de kırktır.

Kelimeleri: Yüz otuz üçtür.

Harfleri: Beş yüz otuz üçtür.

Fâsılası: اهم harfleridir.

Sebeb-i nüzûlü: Buhârî'de buna dair bir rivayet zikredilmemiştir. Tirmizî'de Hazret-i Âişe'den şöyle mervîdir: "Abese ve tevellâ, a'mâ İbn Ümmi Mektûm hakkında nâzil oldu. Resûlullah'a gelmişti, 'yâ Resûlallah! Beni irşad buyur!' deyip duruyordu, Resûlullah'ın yanında ise müşriklerin büyüklerinden birisi vardı, Resûlullah a'mâdan i'râz ediyor, diğerine ikbal buyuruyor ve 'söylediklerimde[1] bir beis görüyor musun?' diyordu, 'hayır' deniliyordu[2]. Bunun hakkında inzal buyuruldu." Tirmizî buna garîb bir hadîs-i hasen demiş ve daha bazı rivayetleri bulunduğunu da söylemiştir.[3] İbn Cerîr ve daha diğer tefsirlerdeki tafsîlin hulâsası da; İbn Abbas'tan: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri Kureyş'in sanâdîdinden Utbe b. Rebî'a ve Ebû Cehil b. Hişâm ve Ümeyye b. Halef ve Abbas b. Abdulmuttalib ile husûsî konuştuğu bir sırada[4] ki Resûlullah[5] onlara imana gelmeleri [5571] arzusuyla çok özeniyordu; Abdullah b. Ümmi Mektûm nâm zat geldi, Resûlullah Ümeyye b. Halef ile necvâ hâlinde konuşurken Abdullah,

1 H, M ve B: "söyleyeceğinde".
2 B: "diyordu".
3 Tirmizî, Tefsîr, 80. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 217:
عن عائشة قالت: أنزل: «عبس وتولى» في ابن أم مكتوم الأعمى، أتى رسول الله صلى الله عليه وسلم فجعل يقول: يا رسول الله، أرشدني. وعند رسول الله صلى الله عليه وسلم رجل من عظماء المشركين فجعل رسول الله صلى الله عليه وسلم يعرض عنه ويقبل على الآخر ويقول: أترى بما أقول بأسا؟ فيقول: لا، ففي هذا أنزل. هذا حديث غريب. وروى بعضهم هذا الحديث عن هشام بن عروة عن أبيه قال: أنزل: «عبس وتولى» في ابن أم مكتوم، ولم يذكر فيه عن عائشة.
4 B +"idi".
5 H -"Resûlullah".

Hazret-i Peygamber'in Kur'an'dan bir âyet okumasını istedi: 'Yâ Resûlallah! Allah'ın sana tâlim buyurduğundan bana tâlim buyur' dedi ve tekrar etti. Resûlullah ona aldırmadı ve yüzünü buruşturup döndü, sözünün kesilmesini hoşlanmayıp öbürlerine teveccüh etti. Resûlullah sözü bitirip kalkacağı esnada vahiy hâli geldi, gözlerini kapayıp daldı, Abese ve tevellâ nazil oldu." Bundan sonra Resûlullah ona ikram eder ve "merhaba Rabbimin bana hakkında itab buyurduğu!" der ve ihtiyâcını sorardı.[1] Müşârün ileyh İbn Ümmi Mektûm Hazret-i Hatice'nin dayısının oğlu ve muhâcirîn-i evvelînden idi. İsmi İbn Cerîr'de Abdullah b. Zâide,[2] *Keşşâf* ve daha bazılarında Abdullah b. Şüreyh b. Mâlik b.[3] Rebî'a el-Fihrî diye mezkurdur.[4] Âlûsî *Câmi'u'l-usûl*'den "Amr b. Kays b. Zâide b. Cündeb b. Herim b. Revâha b. Hacer b. Me'îs b. Âmir b. Lu'eyy-i Kureşî olduğu eşherdir" diye nakleylemiştir. Şöhreti "İbn Ümmi Mektûm" künyesiyledir.[5] "Ümmü Mektûm" da anası Âtike binti Abdullah-ı Mahzûmiyye'nin künyesidir. Bir rivayette sonradan a'mâ olmuş, diğer rivayette ise a'mâ doğmuş ve onun için vâlidesine "Ümmü Mektûm" künyesi verilmişti.[6] Sonra Resûlullah iki gazâsında bu zatı iki kere Medine üzerine halef bırakmıştı, ahâlisine namaz kıldırmıştı.[7]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 217-218:

عن ابن عباس قوله: «عَبَسَ وَتَوَلَّى أَنْ جَاءَهُ الأَعْمَى» قال: بينا رسول الله صلى الله عليه وسلم يناجي عُتبة بن ربيعة وأبا جهل بن هشام والعباس بن عبد المطلب وكان يتصدّى لهم كثيرا ويَعرض عليهم أن يؤمنوا فأقبل إليه رجل أعمى يقال له عبد الله بن أمّ مكتوم يمشي وهو يناجيهم فجعل عبد الله يستقرئ النبيّ صلى الله عليه وسلم آية من القرآن وقال: يا رسول الله علمني مما علّمك الله فأعرض عنه رسول الله صلى الله عليه وسلم وعبس في وجهه وتوّلى وكره كلامه وأقبل على الآخرين، فلما قضى رسول الله صلى الله عليه وسلم وأخذ ينقلب إلى أهله أمسك الله بعض بصره ثم خَفَق برأسه ثم أنزل الله: «عَبَسَ وَتَوَلَّى أَنْ جَاءَهُ الأَعْمَى وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ يَزَّكَّى أَوْ يَذَّكَّرُ فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرَى» فلما نزل فيه أكرمه رسول الله صلى الله عليه وسلم وكلّمه وقال له: ما حاجَتُك، هَلْ تُرِيدُ مِنْ شَيءٍ؟ وإذا ذهب من عنده قال له: هَلْ لكَ حاجَةٌ فِي شَيْءٍ؟ وذلك لما أنزل الله: «أَمَّا مَنِ اسْتَغْنَى فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى وَمَا عَلَيْكَ أَلا يَزَّكَّى».

Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 417:

فكان رسول الله صلى الله عليه وسلم بعد ذلك يكرمه وإذا رآه قال: «مرحبًا بمن عاتبني فيه ربي» ويقول له: «هل لك من حاجة».

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 218:

عن قتادة «عَبَسَ وَتَوَلَّى أَنْ جَاءَهُ الأَعْمَى» عبد الله بن زائدة، وهو ابن أمّ مكتوم...

3 M ve B +"Ebû".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 700. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 415; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 443; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 241:

أتى رسول الله صلى الله عليه وسلم ابن أمّ مكتوم وأمّ مكتوم أمّ أبيه واسمه عبد الله بن شريح ابن مالك بن ربيعة الفهري من بنى عامر بن لؤي.

5 B -"Şöhreti 'İbn Ümmi Mektûm' künyesiyledir".

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 241:

روي أن ابن أم مكتوم وهو ابن خال خديجة واسمه عمرو بن قيس بن زائدة بن جندب بن هرم بن رواحة بن حجر بن معيص بن عامر بن لؤي القرشي وقيل عبد الله بن عمرو وقيل عبد الله بن شريح بن مالك بن أبي ربيعة الفهري والأول أكثر وأشهر كما في جامع الأصول وأم مكتوم كنية أمه واسمها عاتكة بنت عبد الله المخزومية، وغلط الزمخشري في جعلها في الكشاف جدته وكان أعمى وعمي بعد نور وقيل ولد أعمى ولذا قيل لأمه أم مكتوم.

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 218:

ذُكر لنا أن نبيّ الله صلى الله عليه وسلم استخلفه بعد ذلك مرّتين على المدينة في غزوتين غزاهما يصلي بأهلها.

Hazret-i Enes b. Mâlik onu Kādisiyye muharebesinde beraberinde siyah bir bayrak ve üzerinde zırh olarak gördüğünü söylemiştir.[1] A'mâ bir zatın bu suretle muharebeye iştirâki şüphesiz ki kerâmâtındandır[2]. Orada şehid olduğu, bir rivayette de Medine'ye dönüp orada vefat ettiği mervîdir.[3] Yine bu zatın Bilâl-i Habeşî gibi Peygamber'in müezzini olduğu, Bilâl'in sahur ezanından sonra bunun sabah ezanı okuduğu da mâlumdur.[4]

Bu sebeb-i nüzûl rivayeti "Abese ve tevellâ" zamirlerinin [5572] Resûlullah'a râci' olduğunu anlatır. Bundan kat'-ı nazarla da bunun evvelki sûrenin âhirindeki inzar mazmûnuna mutlak surette alâkadar edecek bir mâna irtibâtı vardır. Oradaki أنت zamirinden burada gāib zamirine geçilmesinde de hitabdan gıyâba bir iltifat vardır. Bu suretle inzar ve nasihatin kimlere fâide vereceği anlatılırken evvelemirde münzirin kendi nefsinden başlaması lüzûmuna da bir tenbih yapılmıştır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

عَبَسَ وَتَوَلّٰىٓ ﴿١﴾ اَنْ جَٓاءَهُ الْاَعْمٰىۜ ﴿٢﴾ وَمَا يُدْر۪يكَ لَعَلَّهُ يَزَّكّٰىٓ ﴿٣﴾ اَوْ يَذَّكَّرُ فَتَنْفَعَهُ
الذِّكْرٰىۜ ﴿٤﴾ اَمَّا مَنِ اسْتَغْنٰىۙ ﴿٥﴾ فَاَنْتَ لَهُ تَصَدّٰىۜ ﴿٦﴾ وَمَا عَلَيْكَ اَلَّا يَزَّكّٰىۜ ﴿٧﴾ وَاَمَّا
مَنْ جَٓاءَكَ يَسْعٰىۙ ﴿٨﴾ وَهُوَ يَخْشٰىۙ ﴿٩﴾ فَاَنْتَ عَنْهُ تَلَهّٰىۚ ﴿١٠﴾ كَلَّٓا اِنَّهَا تَذْكِرَةٌۚ ﴿١١﴾
فَمَنْ شَٓاءَ ذَكَرَهُۢ ﴿١٢﴾ ف۪ي صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍۙ ﴿١٣﴾ مَرْفُوعَةٍ مُطَهَّرَةٍۙ ﴿١٤﴾ بِاَيْد۪ي سَفَرَةٍۙ ﴿١٥﴾

---

1 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 392. Krş. İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ,* IV, 212; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 219:

عن قتادة قال: أخبرني أنس بن مالك قال: رأيته يوم القادسية عليه درع ومعه راية سوداء –يعني– ابن أم مكتوم.

İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ,* IV, 210:

وكان بعد ذلك يغزو فيقول: ادفعوا إلي اللواء فإني أعمى لا أستطيع أن أفر وأقيموني بين الصفين.

2 H: "kerametindendir".

3 İbn Hacer, *el-İsâbe,* IV, 495. Krş. İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ,* IV, 212:

وقال الزّبير بن بكّار: خرج إلى القادسية فشهد القتال واستشهد هناك وكان معه اللواء حينئذ. وقيل: بل رجع إلى المدينة بعد القادسية فمات بها، ذكره البغوي.

4 Buhârî, Ezân, 11:

عن سالم بن عبد الله عن أبيه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «إن بلالا يؤذن بليل فكلوا واشربوا حتى ينادي ابن أم مكتوم». ثم قال: وكان رجلا أعمى، لا ينادي حتى يقال له: أصبحت أصبحت.

كِرَامٍ بَرَرَةٍۜ ﴿١٦﴾ قُتِلَ الْاِنْسَانُ مَٓا اَكْفَرَهُۜ ﴿١٧﴾ مِنْ اَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُۜ ﴿١٨﴾
مِنْ نُطْفَةٍۜ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُۙ ﴿١٩﴾ ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُۙ ﴿٢٠﴾ ثُمَّ اَمَاتَهُ فَاَقْبَرَهُۙ ﴿٢١﴾ ثُمَّ اِذَا
شَٓاءَ اَنْشَرَهُۜ ﴿٢٢﴾ كَلَّا لَمَّا يَقْضِ مَٓا اَمَرَهُۜ ﴿٢٣﴾ فَلْيَنْظُرِ الْاِنْسَانُ اِلٰى طَعَامِهِۙ ﴿٢٤﴾ اَنَّا
صَبَبْنَا الْمَٓاءَ صَبًّاۙ ﴿٢٥﴾ ثُمَّ شَقَقْنَا الْاَرْضَ شَقًّاۙ ﴿٢٦﴾ فَاَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّاۙ ﴿٢٧﴾ وَعِنَبًا
وَقَضْبًاۙ ﴿٢٨﴾ وَزَيْتُونًا وَنَخْلًاۙ ﴿٢٩﴾ وَحَدَٓائِقَ غُلْبًاۙ ﴿٣٠﴾ وَفَاكِهَةً وَاَبًّاۙ ﴿٣١﴾ مَتَاعًا
لَكُمْ وَلِاَنْعَامِكُمْۜ ﴿٣٢﴾ فَاِذَا جَٓاءَتِ الصَّٓاخَّةُۘ ﴿٣٣﴾ يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ اَخِيهِۙ ﴿٣٤﴾ وَاُمِّهِ
وَاَبِيهِۙ ﴿٣٥﴾ وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِۜ ﴿٣٦﴾ لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَاْنٌ يُغْنِيهِۜ ﴿٣٧﴾ وُجُوهٌ
يَوْمَئِذٍ مُسْفِرَةٌۙ ﴿٣٨﴾ ضَاحِكَةٌ مُسْتَبْشِرَةٌۚ ﴿٣٩﴾ وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ عَلَيْهَا غَبَرَةٌۙ ﴿٤٠﴾ تَرْهَقُهَا
قَتَرَةٌۜ ﴿٤١﴾ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْكَفَرَةُ الْفَجَرَةُ ﴿٤٢﴾

[5573] **Meâl-i Şerîfi**

Ekşidi ve döndü (1) çünkü ona a'mâ geldi (2). Ne bilirsin, o belki temizlenecek (3) veya öğüt belleyecek de o öğüt kendine fâide verecek (4). Amma istiğnâ edene gelince (5) sen onun sadâsına özeniyorsun (6). Onun temizlenmemesinden sana ne? (7) Ve amma sana can atarak gelen (8) haşyet duyarak gelmişken (9) sen ondan tegâfül ediyorsun (10). Hayır hayır, zinhar, çünkü o bir tezkiredir (11). İmdi onu dileyen tezekkür etsin (12). Tekrim edilir, yüksek tutulur mutahhar sahîfelerde (13-14). Kirâm-ı berere (15) Sefere ellerinde. (16). O kahrolası insan ne nankör şey (17). O yaratan onu hangi şeyden yarattı? (18) Bir nutfeden, yarattı da onu biçimine koydu (19). Sonra ona yolunu kolaylattı (20). Sonra [5574] onu öldürdü de kabre gömdürdü (21). Sonra dilediği vakit ona nüşur verecek (22). Hayır hayır, doğrusu o hiç O'nun emrini tam edâ etmedi (23). Bir de o insan taâmına baksın (24). Biz o suyu bir döküş dökmekteyiz (25). Sonra o Arz'ı bir yarış yarmaktayız (26). Bu suretle onda dâneler (27) üzümler, yoncalar (28) zeytinlikler, hurmalıklar (29) âfâka ser çekmiş dilber bahçeler (30) meyveler, çayırlar,

neler yetiştirmekteyiz (31) sizin ve davarlarınızın intifâ'ı için (32). Amma geldiği vakit o Sâhha (o sayhasını dinletecek belâ) (33) o kaçacağı gün kişinin kardeşinden (34) ve anasından babasından (35) ve refîkasından ve oğullarından (36). Onlardan her kişinin bir şe'ni vardır o gün başından aşar (37). Yüzler vardır o gün ışılar (38) güler sevinir (39). Yüzler de vardır o gün üzerinde tortoz (40) sarar onu bir kara (41). İşte onlar o kefere-i fecere (42).

{عَبَسَ} ❁ "**Abs**" ve "**ubûs**", bîhuzurluktan yüz burkulmak mânasınadır ki yüz ekşimek, burun civrilmek[1], çehre dürülmek, türşrû olma tâbir olunur. *Kāmûs* şârihinin beyânına göre müte'addî olarak da kullanılır ki yüz ekşitmek, surat etmek, surat asma, çehreyi dürmek, kaşını çatmak, çîn-i cebîn göstermek tâbirleriyle ifade edilir. Lâzım olarak عَبَسَ وَجْهُهُ denilir, "yüzü[2] ekşidi" demek olur. Müte'addî olarak da "vech"in nasbıyla عَبَسَ وَجْهَهُ "yüzünü ekşitti" demek olur. Bizim buna "ekşime" veya "ekşitme" tâbir etmemiz pek ekşi veya buruk bir şey yenildiği zaman yüzü bu hâlde buruşturması münasebetiyle olmalıdır. Ekseriya "yüzü ekşidi" denilirse de yerine göre sadece "ekşidi" denilmekle de aynı mâna ifade edilir. "Filân gelince fülân ekşidi" denilirse "yüzü ekşidi, onun gelmesini hoşlanmadı" demek olduğu bellidir. Burada da böyle yüz zikredilmeyerek عَبَسَ buyurulmuştur. Yani hoşlanmadı, ekşidi {وَتَوَلّٰى} ve döndü ❁ i'râz etti, öte yöneldi {اَنْ جَٓاءَهُ الْاَعْمٰى} çünkü ona a'mâ geldi ❁ a'mânın gelmesini hoşlanmadığı için öyle [5575] yaptı. Bilhassa "a'mâ" sıfatıyla ifade onun mazeretini ve i'râza değil, bilakis iltifat ve irşâda dâ'î olan zâhirî ihtiyâcını iş'âr ve hükmü şahsî haysiyette bırakmayıp mânayı ale'l-umûm delâlete muhtaç özür ve ihtiyaç ehline ta'mîm içindir. Bu gibilerden ubûs ve i'râzın lâyık olmadığını beyan için gıyâbî itabdan hitâba ve zâhirden bâtına geçilerek buyuruluyor ki:

{وَمَا يُدْرِيكَ} Yani a'mâyı mücerred a'mâ olması haysiyetiyle gözetmek yaraşırken ondan hoşlanmayıp yüz çevirmek lâyık olmadığı gibi, ey

1 H ve B: "civirmek".
2 H: "yüz".

ondan yüz çeviren, hem ne bilirsin {لَعَلَّهُ يَزَّكّٰى} belki o tezekkî edecek ❁ günah bulaşıklarından temizlenecek {اَوْ يَذَّكَّرُ} yahut tezekkür edecek ❁ ders alıp öğüt belleyecek {فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرٰى} de o zikir, o senin belleteceğin Kur'an, edeceğin va'z u nasihat kendine fâide verecektir. ❁ Yani derhâl tezekkî edemese bile öğüt ala ala belleyecek, hayr u şerri öğrenecek ve yerine göre hatırlayıp mûcebince amel etmeye çalışarak bundan sonra olsun o sayede günahtan korunup sevab işlemek suretiyle intifâ' edecektir. Onun o a'mâ hâlinde gelerek "yâ Resûlallah beni irşad et, bana Kur'an oku" demesinde bu iki ihtimalden biri melhuz ve me'mul olabilirdi. Ya günah âsârından bir şey kalmayacak vechile tamamen tezekkî ve tefeyyüz, yahut tezekkür ede ede ileride intifâ'. Ki birincisi kemâl, ikincisi ona doğru sülûk. Lâkin sen onu bilmedin öyle yaptın {اَمَّا مَنِ اسْتَغْنٰى} amma istiğnâ edene gelince ❁ imandan, öğütten, tezekkür ve tezekkîden istiğnâ eden, kendisini ihtiyaçsız sayıp da senden ders almak istemeyen veya zengin, servet sâhibi olan kimseye gelince öyle yapmıyorsun da {فَاَنْتَ لَهُ} sen ona {تَصَدّٰى} tasaddî ediyorsun. ❁ *Bahr*'ın beyânı vechile: [5576] "Tesaddâ" "saded"den, yahut "sadâ"dan olabilir.[1] Evvelkinde "sen onun sadedinde oluyorsun, ona ikbal ve teveccüh gösterip onun irşad ve ıslâhına uğraşıyorsun" demek olur. İkincide[2] de "sen ondan sadâ bekliyor, uzaktan uzağa, dağdan taştan ses in'ikâsını beklemek gibi sesinin ondan aksetmesini gözetiyor, ona özeniyorsun" demek olur. {وَمَا عَلَيْكَ اَلَّا يَزَّكّٰى} Hâlbuki onun temizlenmemesinden sana ne? ❁ Senden ve Kur'an'dan istifade etmek istemeyen müstağnînin temizlenmemesinden, İslâm'a girmemesinden sana bir mes'ûliyet teveccüh etmez. Fakat arz-ı ihtiyac eden, öğrenmek isteyen bir müslimden i'râz etmekte mes'ûliyet vardır. Yani kâfirlerin, istiğnâ gösterenlerin irşad ve ıslâhıyla da uğraşmak esas itibariyle memnû' değil, lâkin ihtiyaç arzedip duran bir müslime aldırmayıp da müstağnîlere teveccüh gösterip özenmek memnû'. Onun

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 404:

تصدى: تعرض... وأصله: تصدّد من الصدد، وهو ما استقبلك وصار قُبالتك، يقال: داري صدد داره: أي قبالتها. وقيل: من الصَّدَى وهو العطش.
وقيل: من الصَّدَى وهو الصوت الذي تسمعه إذا تكلمت من بُعد في خلاء كالجبل، والمصاداة: المعارضة.

2 B: "İkincisinde".

için bu cihet daha ziyade tavzih ve tasrih olunarak buyuruluyor ki: {وَاَمَّا مَنْ جَٓاءَكَ يَسْعٰى} Ve amma sana sa'yederek ❁ yani sende bulunan ilm ü irfâna, senden irşâd ü hidâyete tâlib olup taleb yolunda sana can atarak, gayret ederek {وَهُوَ يَخْشٰى} ve haşyet besleyerek, yani bir kusur eder sürçerim, bir günaha girerim diye Allah korkusu, Hak saygısı ile gelen kimse ❁ ki o a'mâ fakir böyle bir şevk ü haşyet içinde talebkâr olarak gelmişti {فَاَنْتَ عَنْهُ تَلَهّٰى} sen ondan telehhî ediyorsun ❁ tegāfül ediyor, aldırmıyor, müstağnî ile uğraşmak gibi buna nazaran beyhûde demek olan bir şuğle dalıyorsun. Yani zâhir gözü görmezse de kulağı ve kalb gözü açık hidâyet âşığı bir tâlibi bırakıyorsun da zâhiren gözü var görünen ve fakat kalb gözü kör, hak sözü dinlemek şânından olmayan müstağnîlerle boşuna uğraşıyorsun. تَصَدّٰى ve تَلَهّٰى fiilleri mâzî değil, muzâri' [5577] muhatabdır. تَتَصَدَّى ve تَتَلَهَّى'dan muhaffeftir. {كَلَّٓا} Hayır hayır ❁ zinhar, öyle yapma: sa'y ü haşyetle gelen tâlibden telehhî edip de müstağnîye tasaddî etme. {اِنَّهَا} Çünkü o ❁ birinin taleb ve öbürünün istiğnâ ettiği o zikrâ, yani o nasihatleri tazammun eden bu Kur'an {تَذْكِرَةٌ} bir tezkiredir ❁ Allah teâlâ'yı andırmak, hak ve vazifeyi düşündürmek, hayr u menfaati belletmek için bir öğüttür. {فَمَنْ شَٓاءَ ذَكَرَهُ} Artık onu dileyen düşünsün, dileyen bellesin ❁ çünkü menfaat ve zararı asıl kendisine[1] aittir. Bu cümle tefrî' hâlinde bir cümle-i mu'terizadır. Bu suretle meşiyyete ta'lîk tahyir için değil, Türkçemizde de meselâ "canı isteyen dinlesin" dediğimiz zaman kasdettiğimiz mâna gibi bir inzar ve tehdid mâhiyetindedir.

"**Tezkire**" esasen tezkir etmek, yani ana ana belletmek ve hatıra getirmek mânasına masdar olmakla beraber bir şeyi unutturmayıp hatırlatmaya vesile olan anımlık mânasına müzekkire, muhtıra gibi isim olarak kullanılır. Meselâ parmağa bağlanan bir iplik, unutulmayıp kulakta küpe olacak ibretli bir söz, bir muhtıra defteri hep birer tezkire olduğu gibi, bu suretle verilen öğüt, edilen va'z u nasihat, yazılan[2] bir eser, bir mektup ve kitaplar hep birer tezkiredirler. Ki bunda esas itibariyle

1 M ve B: "kendine".
2 H: "yalnız".

mâlum olan bir şeyi zühûl zamanında hatıra getirip düşündürmek mânası asıl olmakla beraber o suretle yeniden bir şey ihbar ve ilkā[1] etmek, fikir ve hatıra koyup belletmek mânası da yok değildir. İşte Kur'an; âyetleri, sahîfeleri, sûreleri ve hey'et-i mecmû'ası ile de taraf-ı ilâhîden bir tezkiredir. Onun için bu tezkirenin sıfatı olmak üzere buyuruluyor ki: {فِى صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ} ilh...

[5578] "**Suhuf**" "sahîfe"nin cem'idir. "**Sahîfe**" yazılı veya yazılacak kâğıttan, kırtastan bir parçadır ki bizim "sahîfe" dediğimiz "safha"dan e'am olarak "yaprak ve varak" dediğimiz kıt'adan ibarettir. Cem'i "sahâif" ve "kütüb" gibi "suhuf"tur. Bu suretle "sahîfe" ve "suhuf" mektuba, risale ve kitaba da[2] denilir. Nitekim enbiyâya nâzil olmuş kitaplara "suhuf" denilir. Mukaddimede geçtiği üzere Kur'an sahîfelerinin bir arada toplanıp şirâzelenerek ciltlenmiş olduğu mücellede de "mushaf" denildiği mâlumdur. Kur'ân'ın böyle bir mushafta toplanması ilk evvel Hazret-i[3] Ebû Bekir Sıddîk radıyallahu anh zamanında olmuştu. Ondan evvel ise Kur'an ta Mekke'de nüzûlünden itibaren hem ezberlenmeye hem yazılmaya başlamış olmakla beraber her biri ağaçtan, deriden, taştan, kemikten, yapraktan birer safha ve levh hâlinde imal ve tesviye edilmiş ayrı ayrı deffelere, cerîdelere[4] yazılmış, itina ile zabt u hıfz edilmişti. Bunlara "mushaf" gibi hepsi bir cildde olmak mânasına "suhuf"[5] denilemezse de, her biri bir sahîfe[6] demek olacağından müteferrik bir hâlde sahîfeler mânasına "suhuf" onlara da şâmil olur. Burada "suhuf"tan murad da mutlaka Kur'an sahîfeleri olmak mütebâdirdir ki bu sahîfeler نٓ وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ'da [el-Kalem 68/1] beyan olunduğu üzere Kalem-i A'lâ'nın Levh-i Mahfûz'a yazdığı sahîfelere ve melâikenin Levh-i Mahfuz'dan istinsah edip vahiy ile getirdikleri sahîfelere ve sonra mushaf sahîfelerini teşkil eden ale'l-umûm Kur'an sahîfelerine sâdıktır. Bunu gâh Levh-i

1 H: "ilhak".
2 B: "dahi".
3 H -"Hazret-i".
4 H -"cerîdelere".
5 B: "Mushaf".
6 B: "safha".

Mahfuz ve gâh ondan istinsah olunan sahîfeler ve kâh suhuf-i müslimîn diye vârid olan rivayetler hasra hamlolunmayıp vücûhunu beyan olmak gerektir. Ve bu suretle şu zikrolunan evsâf da Kur'an yazılan bu sahîfelerde tanınması lâzım gelen evsâf ve ahkâmı beyandır. Öyle sahîfeler ki {مُكَرَّمَةٍ} mükerrem ❁ Allah teâlâ indinde şeref ve kerametle mümtaz kılınmış, hürmet ve tâzim ile telakkī [5579] edilmesi vâcib, tekrim edilir, muhterem. {مَرْفُوعَةٍ} Yüksek tutulmuş ❁ kadri âlî[1], yukarı, el üstünde tutulması lâzım. Onun için mushaflar yüksek, hürmetli yerlere konmalı ve okunurken belden yukarı tutulmalıdır. {مُطَهَّرَةٍ} Mutahhar ❁ maddî ve mânevî kir bulaştırılmaz, gayet temiz tutulmasına itina edilir. Kirli, taharetsiz eller sürülmez, tertemiz. {بِاَيْد۪ي سَفَرَةٍ} Sefere elleriyle veya ellerinde ❁ بِاَيْد۪ي zarf-ı müstekar olarak "suhuf"tan sıfat ba'de sıfat olmak muhtemil olduğu gibi, "mutahhara"ya müte'allik olması da melhuzdur.

"**Sefere**" "sâfir"in cem'idir, "kâtib - ketebe" gibi. "Sâfir", "ketb" vezninde ve aynı mânada, yani yazı yazmak demek olan "sefr"den kâtib, kitap yazıcı, hattat mânasına gelir. Nitekim bu maddeden sîn'in kesriyle "sifr" kitap demek olduğu يَحْمِلُ اَسْفَارًا'da [el-Cum'a 62/5] geçmişti. Bu maddenin aslı örtülü şeyi açmak, keşfetmek mânasına mevzû' bulunduğu ve yazı yazmak da mânayı ve merâmı bir nevi keşf ve îzah demek olduğu cihetle yazmaya "sefr", yazana "sâfir" ve yazılana "sifr" denilmiştir. "Sefr" yine bu münasebetle süpürmek mânasına dahi geldiği cihetle bundan "sâfir" süpürüp temizleyici demek de olabilir. Bir yerden bir yere gitmek mânasına mâlum olan "sefer"den "sâfir", müsâfir veya seferber mânasına da gelirse de bunun cem'inde "sefere" denilmeyip "esfâr" veya "süffâr"[2] denilir. "Sâfir" bir de sefir mânasına gelir ki iki kavim beynindeki münaferet esbâbını keşf ile ıslah edici elçi demektir. Bunun masdarında "sefer"den ziyade "sifâret" ve "sefâret" müsta'meldir. Şu hâlde sahîfelere nazaran "sefere", yazan ketebe veya getiren süferâ veya süpürüp temizleyen kitap muhafızları kitapçılar demek olabilir.

1 B: "a'lâ".
2 B: "süferâ".

Ekseriyetle "ketebe" veya "süferâ" melâike mânasına tefsir edilmiştir. Buhârî'de rivayet olunan [5580] tefsirler şöyledir: Mutahhara لَا يَمَسُّهُٓ اِلَّا الْمُطَهَّرُونَ [el-Vâkıa 56/79] demektir. Ona ancak mutahhar olanlar messeder ve onlar melâikedir. Ve bu فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا [en-Nâziât 79/5] gibidir. Hem melâikeyi hem suhufu mutahhar kılmıştır. Çünkü suhuf üzere tathir vâki' olur. Onun için tathir onun gibi onların hâmillerine[1] de yapılmıştır. فَجُعِلَ التَّطْهِيرُ لِمَنْ حَمَلَهَا أَيْضًا "Sefere" melâikedir. Vâhidi "sâfir"dir. سَفَرْتُ أَصْلَحْتُ بَيْنَهُمْ demektir. Melâike Allah'ın vahiy[2] ile indirdiklerinde[3] ve onu te'diye hususunda kavmin beynini ıslah eden sefir gibi kılınmıştır. İbn Abbas da: سَفَرَةٍ، كَتَبَةٍ أَسْفَارًا: yani "kitapları yazan ketebe" demiştir.[4] Görülüyor ki bunda üç mühim mânaya temas edilmiştir.

Evvelâ mutahhar, "ancak mutahhar melâike messeder" demek olarak hâmillerin tathîrine de işaret olunması ona ta'alluk eden بِاَيْدٖى سَفَرَةٍ'nin de onun hâmilleri olan melâike elleri demek olacağına bir tenbîhi tazammun eder ki bunda seferenin temizliği muhafaza için daima süpürüp temizleyen hâmiller, muhafızlar mânasına bir işaret vardır.

Sâniyen "sefere" sefirler mânasına olarak vahyi getiren melâike diye tefsir edilmiş ve hâmiller bu suretle îzah olunmuştur ki bunda evvelki mâna da dâhil ve ancak bir tahsis vardır. Sonra da İbn Abbas'ın kavli olarak "sefere", ketebe-i esfâr mânasına naklolunmuştur ki bu da hâmilleri diğer bir mâna ile tahsis olmakla beraber bir bakışa da min vech^in ta'mîmdir. Bu kâtiblerden murad nedir? Bundan ilk evvel نٓ وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ'daki [el-Kalem 68/1] Kalem ile yazanlar tebâdür eder ki bunlar Levh-i Mahfûz'u yazan melâike ile Levh'ten kütüb-i ilâhiyeyi emrolunan mahallere tevdî' etmek üzere hak yazılarıyla istinsah eden melâikeye, kezâlik kulların defter-i a'mâlini yazan melâikeye şâmil olduğu gibi, o

1 B: "hâmîlerine".
2 M: "vahyi".
3 M ve B: "indiklerinde".
4 Buhârî, Tefsîr, 80:
وقال غيره: «مطهرة» لا يمسها إلا المطهرون وهم الملائكة وهذا مثل قوله: «فالمدبرات أمرا» جعل الملائكة والصحف مطهرة لأن الصحف يقع عليها التطهير فجعل التطهير لمن حملها أيضا، «سفرة» الملائكة واحدهم سافر، سفرت أصلحت بينهم، وجعلت الملائكة إذا نزلت بوحي الله وتأدبته كالسفير الذي يصلح بين القوم... «بأيدي سفرة» وقال ابن عباس: كتبة، «أسفارا» كتبا.

kalemin kalem-i beşere şümûlü takdîrinde de mushaf yazan hattatlara kadar şâmil olarak onların vazife ve hasletlerini dahi iş'âr etmiş olur. Onun için umumiyetle müfessirler "sefere"nin "sefr" veya "sifâret"ten [5581] olmak üzere iki mânası üzerinde yürümüşler, çokları melâikeye bazıları enbiyâya tahsis etmiş, Katâde'den bir rivayette de ehl-i Kur'an diye ta'mîm edilmiştir.[1] Gerçi sifâret mânasında melâike, Allah teâlâ'dan enbiyâya vahiy getirmek itibariyle süferâ mâhiyetinde olduğu gibi, enbiyâ da ümmetlerine[2] nazaran süferâ demek iseler de burada bilhassa Kur'an sahîfeleri anlatılırken gerek sifâret ve gerek kitabet nokta-i nazarından ale'l-umûm enbiyâya intikal ba'îddir. Bundan bilhassa Kur'ân'ın nüzûlünde ve muhafazasında ve evvel ü âhir yazılmasında ve anlaşılmasında[3] hizmeti olan hâmiller murad olunmak iktizâ eder. Ve "sefere" maddesi esasen keşif[4] mânasına mevzû' olmak itibariyle "eydî-i sefere" getiren sefirlerin, yazan kâtiblerin ve yazılanı nezâfet ve tahâretle muhafaza eden veya anlatan ve okuyanların hepsinin ellerine; yalnız ihtimal üzere değil, tenâvül suretiyle şâmil bir mânada anlaşılabilir. Ancak unutulmamak lâzım gelir ki bu sefere {كِرَامٍ بَرَرَةٍ} "kirâm-ı berere" ۞ sıfatlarıyla tavsif edilmiştir.

"**Kirâm**" "kerâmet" veya "kerem"den "kerîm"in cem'idir. Tekrim ve tevkīr mânasına "kerâmet"ten olduğuna göre Allah teâlâ indinde muazzez ve muvakkarlar demek olur. "Kerem"den olduğuna göre de mü'minlere âtıfet ve şefkatli, onlara söyler ve haklarında istiğfar ederler demek olur.

"**Berere**" de "ebrâr" gibi "berr"in veya "bârr"ın cem'idir. "Berr"in cem'i olduğuna göre çok hayr sâhibi, "bârr"ın cem'i olduğuna göre de[5]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 221:

عن قتادة قوله: «فَمَنْ شَاءَ ذَكَرَهُ فِي صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ مَرْفُوعَةٍ مُطَهَّرَةٍ بِأَيْدِي سَفَرَةٍ» قال: هم القرّاء.

2 B: "umumiyetlerine".

3 H -"ve evvel ü âhir yazılmasında ve anlaşılmasında".

4 H -"keşif".

5 H -"mü'minlere âtıfet ve şefkatli, onlara söyler ve haklarında istiğfar ederler demek olur. '**Berere**' de 'ebrâr' gibi "berr"in veya "bârr"in cem'idir. "Berr"in cem'i olduğuna göre çok hayr sâhibi, "bârr"in cem'i olduğuna göre de".

kavillerinde ve fiillerinde sâdık demek olur ki ikisine de şâmil olmak üzere ehl-i takvâ, etkıyâ diye tefsir edilmiştir. Ve denilmiştir ki Kur'an'da "ebrâr" Benî Âdem'den olanlar hakkında, "berere" de melâike hakkında vârid olmuştur. Zira "ebrâr" cem'-i kıllettir. Benî Âdem içinde etkıyâ da azdır. "Berere" ise cem'-i kesrettir. [5582] Melâike de Benî Âdem'den çok olduğu gibi müttakīleri de çoktur ve hatta hepsi müttakīdir لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَٓا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ [et-Tahrim 66/6]. Bunun için lisân-ı şer'de "sefere-i kirâm-ı berere" melâike olmak üzere mâruftur. Ve[1] çünkü sefir ve resul mânası "melâike" kelimesinin de mânasıdır. Şu hâlde bu vasıf doğrudan doğru melâikede dâl bi'l-ibâre olarak nas, insanlardan bu vasıfları hâiz olanlar hakkında da dolayısıyla işarettir. Ve buna işaret içindir ki Buhârî'de bunun ber vech-i bâlâ tefsîrinden sonra Hazret-i Âişe'den şu hadîs-i şerîf rivayet edilmiştir: Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: مَثَلُ الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ وَهُوَ حَافِظٌ لَهُ مَعَ السَّفَرَةِ الْكِرَامِ الْبَرَرَةِ وَمَثَلُ الَّذِي يَقْرَأُ وَهُوَ يَتَعَاهَدُهُ وَهُوَ عَلَيْهِ شَدِيدٌ فَلَهُ أَجْرَانِ yani "Kur'ân'ı hıfz ederek okuyanın meseli, sıfat ve şânı sefere-i kirâm-ı berere ile beraberdir. Kendisine zor geldiği hâlde taahhüd edip çalışarak okuyanın meseli ise ona iki ecir vardır."[2] İşte o Kur'an böyle kirâm-ı berere-i sefere ellerinde öyle mutahhar, merfû', mükerrem sahîfeler içinde bir tezkiredir. Onun için bunu dileyen tezekkür etsin, dileyen düşünsün, bellesin, amel eylesin.

"Tezkire" ve "tezkîr"de yeni bir telkin dahi bulunmakla beraber az çok duyulmuş bir şeyi ihtar ile fikir ve intibâhı tahrik ve mâlumdan mechûle doğru hareket ve intikāli tehyic mânası esas olduğu cihetle bu ihtardan sonra insana Allah'ın sun' u kudretiyle âhiretin hevl ü dehşetini duyurmak ve O'na karşı vazife ve ubûdiyet hissini tehyic ederek iman ve islâm ile tezekkî ve terakki şevkini uyandırmak ve bunların şevâhidi insanın kendi hilkat ve cibilletinde merkuz olup başkaca muğlak muğlak, uzun uzadıya isbatlara lüzum olmaksızın sadece tenbih ve ihtar ile duyulabilecek hakikatler olduğunu anlatmak için insan hilkatinin seyr-i

1 H -"Ve".
2 Buhârî, Tefsîr, 80; Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 244.

terakkīsinde herkesin duyabileceği en bâriz noktaları hatırlatarak nefsini ve hâlıkını, mebde'ini ve me'âdını düşündürmek üzere [5583] buyuruluyor ki: {قُتِلَ الْاِنْسَانُ مَٓا اَكْفَرَهُ... إلخ} ❁ Müddessir'de de geçtiği gibi Arapça'da "kutile" Türkçemizde "kahrolası" tâbiri gibi gazab ve zemme delâlet eyleyen beddua suretinde takbihten kinayedir. "Öyle fena bir hâlde bulunuyor ki hayâta hakkı kalmayacak derecede" demektir. مَٓا اَكْفَرَهُ "küfrân"dan fi'l-i ta'accüb olup onun sebeb ve menşe'ini[1] beyandır. Yani o sehat u teşnî'in sebebi insanın şükredecek yerde ta'accüb edilecek derecede küfranda ileri gitmiş olmasıdır. Çünkü nankörlük etmek ahlâksızlığın en şenî'i olduğu gibi vücûdunun mebde'inden me'âdı saatine kadar müstağrak olduğu nimeti unutmak ve mün'imden ve onun kudretinden zühûl etmek, hem de ihtar ve tezkir edildiği hâlde nazar-ı i'tibâra almamak şüphesiz ki onun en acîbidir. Zira o yaratan mün'im onu {مِنْ اَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ} hangi şeyden yarattı {مِنْ نُطْفَةٍ} bir nutfeden {خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ} yarattı da rüşeym hâlinden doğumuna kadar nice etvârdan geçirerek en güzel biçime koydu. {ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُ} Sonra yolunu kolaylattı ❁ ki bu da doğumundan akl u fikrinin tekemmülüne kadar geçirdiği merâtibe şâmildir. {ثُمَّ اَمَاتَهُ فَاَقْبَرَهُ} Sonra öldürdü de kabre gömdürdü ❁ ölüsünün açıkta bırakılmayıp[2] kabre defnedilmesini de emretti. İnsanın dirisini de, ölüsünü de muhterem kıldı ki bu da bir nimettir. O hâlde insan olan böyle kendisine verilen nimete nankörlük ederse bütün hemcinsine kötülük etmiş olmaz mı? Hâlbuki bununla kalmadı {ثُمَّ اِذَا شَٓاءَ اَنْشَرَهُ} sonra o hâlık dilediği zaman onu neşre de sevketti. ❁ "İnşâr" yukarılarda geçtiği üzere ihyâ eylemektir. Yani ölümünden sonra da o kabirde öyle bırakacak değildir. Dilediği zaman [5584] ona ba's ba'de'l-mevt ile yeniden hayat verecektir. Lâkin onun vakti belli değildir, dilediği zaman ihyâ edecektir. {كَلَّا} ❁ Müfessirlerin çoğu burada "kellâ" hakkā mânasına olduğunu söylemişlerdir. Yani doğrusu insan cinsi {لَمَّا يَقْضِ مَٓا اَمَرَهُ} Allah'ın emrettiğini hiç tamam yapmadı ❁ şükrünü, ubûdiyetini tam îfâ etmedi. Mücâhid ve Katâde'den nakledildiğine göre müfessirîn

1 B: "mânasını".
2 H: "ölüsünü açıkta bırakmayıp".

demişlerdir ki burada أَمَرَهُ مَٓا'dan murad, جَمِيع مَا أَمَرَه'dır[1], yani teklif mebde'inden kabre gömülünceye kadar, yahut hilkat-i Âdem'den bu zamana kadar bunca seneler, asırlar geçmiş olduğu hâlde insan cinsi hilkatinden matlub olan kemâle ermedi. Allah'ın emirlerini tamamıyla yerine getirmedi. Çünkü şekûr olan kullar pek az وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ [es-Sebe' 34/13] olduğu gibi bir nevi kusurdan hâlî olan ferdler de yok gibidir.[2] "Kazâ"da itmam mânası bulunduğu ve لَمَّا cahd-ı müstağrak ifade eylediği cihetle nefy, selb-i küllî ile nefy-i tamam mânasında zâhirdir. Ancak يَقْضِ zamiri her ferde değil, cins-i insana yahut müstağnî görünen insana râci' olmak itibariyle kaziyye-i mühmele olarak ref'-i icâb-ı küllî mâhiyetinde demektir. Onun için ibâd-ı muhlasîn gibi bazı ferdlerin vazifelerini îfâ etmiş olmalarına mâni' olmazsa da cins-i beşerin vazifesini tamamıyla hiç de yapmamış olduğunu ifadede nastır. Onun için umumiyet itibariyle insanlık daha çok büyük terakki ve tekâmüle muhtaçtır ki bu mâna Sûre-i İnsan'da نَبْتَلِيهِ [76/2] kaydıyla ifade edilmişti ve onun için Hazret-i Sıddîk يَا لَيْتَهَا كَانَتْ تَمَّتْ demişti.[3] İnsan, Allah'ın iyi bir nüşûra erdirmek için olan emirlerini tam îfâ etmemiş olduğunu evvelâ kendi hilkatinin nasıl cereyan etmekte bulunduğunu mülâhaza ederek anlasın. {فَلْيَنْظُرِ الْاِنْسَانُ اِلٰى طَعَامِهِ} Bir de o insan ta'âmına baksın ❁ yediği [5585] nimetlerin de nasıl bir kudret ve hikmet ile peyderpey terakki ederek yetiştirildiğine nazar etsin, bu suretle hem enfüsî hem âfâkī haysiyetten ne kadar nimetler içinde bulunduğunu ve onların hakkını ödeyerek istifade etmek için nasıl çalışmak lâzım geldiğini düşünsün. Evvelâ {اَنَّا صَبَبْنَا الْمَٓاءَ صَبًّا} o suyu Biz bir döküş dökmekteyiz ❁ yani Arz'da maddî hayâtın levâzımı olan yiyecekler yetişmek[4] için ilk sebep وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَٓاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ [el-Enbiyâ 21/30]

1 M: "cemîı mâ emrehudur".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 247:

والمراد بـ«ما أمره» جميع ما أمره والمعنى على ما قال غير واحد لم يقض من أول زمانه تكليفه إلى زمان أمانته وإقباره أو من لدن آدم عليه السلام إلى هذه الغاية مع طول المدى وامتداده جميع ما أمره فلم يخرج من جميع أوامره تعالى إذ لا يخلو أحد عن تقصير ما، ونقل هذا عن مجاهد وقتادة.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 739; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 120:

ما روي أن الصديق رضي الله عنه لما سمع هذه الآية قال: يا ليتها كانت تمت فلا نبتلى.

4 B: "yetiştirmek".

medlûlünce sudur. O ise evvelemirde Allah'ın bir inayetidir. Suyu yaratıp o yağmurları şarıl şarıl döken, yağdıran Allah'tır. {ثُمَّ شَقَقْنَا الْاَرْضَ شَقًّا} Sonra da Arz'ı bir yarış yarmaktayız ❁ Sûre-i Hac'da وَتَرَى الْاَرْضَ هَامِدَةً فَاِذَٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَٓاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ [22/5] buyurulduğu vechile o sönük, kupkuru Arz yağmurlar nüzûlüyle ihtizâza gelip feyizlenmeye, sonra çatlayıp nebâtât çıkarmaya başlayan acâib[1] bir şakk ki bunu da yapan Allah'tır. {فَاَنْبَتْنَا فِيهَا} Bu suretle[2] o Arz'da bitirmekteyiz: {حَبًّا} hubûbat {وَعِنَبًا} ve mâlum üzüm ❁ ki Arz'ın sürülüşünde hubûbâtın ve bağların tımarında insanların mesâîlerinin de bir kıymeti olmakla beraber o kara toprakta böyle dâneler, üzümler yetiştirecek derecede feyz ü tekâmül uyandıran hep Allah teâlâ'dır. {وَقَضْبًا} Taze yonca ❁ veya sebze {وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا} ❁ mâlum {وَحَدَٓائِقَ} mâlum {غُلْبًا} ❁ "galbâ"nın cem'i ki "hadîka-i galbâ" ağaçları iri, boylu ve birbirine girift bahçe. Bu kelimenin aslı "boyun"a sıfat olmaktır. Boynu kalın adama "ağleb" denilir. {وَفَاكِهَةً} Ale'l-umûm yaş ve kuru meyvelere denir {وَاَبًّا} ve "ebb" ❁ ki çayır ve otlak, sebze, alef, çerez mânalarına geldiği söylenmiştir. Sâhib-*Misbâh*'ın ve [5586] Râgıb'ın[3] beyânına göre bu kelime esasen hazırlanmak, tedarükâtta bulunmak mânasına mevzû' olup yaz ve kış için biçmeye ve hayvan gütmeye elverişli olması itibariyle ota ve otlağa ıtlâkı ondan müteferri'dir. Samana ve kuruyemişlere ıtlak edildiği de söylenmiştir.[4] Ma'amâfîh Hazret-i Ebû Bekir'den ve Hazret-i Ömer'den bunun hakkında şöyle iki rivayet vardır: Ebû Ubeyde *Fezâil*'inde ve Abd b. Humeyd İbrâhîm-i Teymî'den rivayet etmişlerdir ki Ebû Bekir Sıddîk radıyallahu anh'tan "'ebb' nedir?" diye sorulduğunda "beni hangi semâ gölgelendirir ve hangi arz barındırır Kitâbullah'ta bilmediğim bir şeyi söyleyecek olursam" demiştir.[5] İbn Sa'd

1 B: "acîb".
2 H: "surette".
3 H -"ve Râgıb'ın".
4 Feyyûmî, *el-Mısbâhu'l-münîr,* Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, I, 1. Krş. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 59:

الأب: المرعى الذي لم يزرعه الناس مما تأكله الدواب والأنعام ويقال الفاكهة للناس والأب للدواب وقال ابن فارس: قالوا: أب الرجل يؤب أبا وأبابا وأبابة بالفتح إذا تهيأ للذهاب ومن هنا قيل الثمرة الرطبة هي الفاكهة واليابس منها الأب لأنه يعد زادا للشتاء والسفر فجعل أصل الأب الاستعداد.

5 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 136; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 445; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 421:

عن إبراهيم التيمي أن أبا بكر سئل عن «فاكهة وأبا» فقال: أي سماء تظلّني وأي أرض تقلّني إذا قلت في كتاب الله ما لا أعلم.

ve Sa'îd b. Mansur ve Abd b. Humeyd ve İbn Cerîr ve İbn Münzir ve Hâkim ve daha bazıları Hazret-i Enes'ten rivayet etmişlerdir ki: Hazret-i Ömer radıyallahu anh minberde فَاَنْبَتْنَا فِيهَا'den اَبًّا'ya kadar okumuş, "bunların hepsini biliyoruz, fakat ebb nedir?" demiş, sonra elindeki asâyı kırmış atmış ve demiştir ki: "Hayât-ı ilâhiyeye kasem ederim ki bu tekellüftür. Ey Ömer'in anasının oğlu, 'ebben' ne olduğunu bilmesen ne var? Bu kitaptan beyan olunanı taleb edin ve onunla amel eyleyin, bilmediklerinizi[1] de Rabbine havale edin."[2] Sâhib-*Keşşâf* demiştir ki: "Hazret-i Ömer'in bu sözünde Kur'ân'ın me'ânîsini[3] tetebbu' ve müşkilâtından bahseylemekten nehiy var gibi görünürse de ona zâhib olmuş değildir. Velâkin onların en büyük himmetleri amele masruf[4] idi, amel edilmeyecek bir şeyi bilmekle uğraşmak onlarca bir tekellüf idi. Onun için şunu anlatmak istemiştir ki âyetin sevki insana ta'âmıyla[5] imtinan ve şükrüne davet esası üzerindedir. Âyetin fehvâsından ise 'ebb'in insana veya en'âmına istifade için Allah teâlâ'nın inbat buyurduğu nebâtâttan bir şey olduğu[6] icmâlen mâlum bulunuyor. Şu hâlde burada mü'mine asıl ehem olan vecîbe has ismi 'ebb' olan otların ne olduğunu öğreneceğim diye tekellüf ile vakit [5587] geçirmeyip sayılan nimetlerden açık olarak anladıklarının şükrünü îfâya kıyam etmek ve onun ne olduğu başka bir vakit tebeyyün edinceye kadar icmâlen fehmiyle iktifâ eylemektir."[7] Biz bu rivayetlerden bu kelimede şâyân-ı dikkat üç nükte anlıyoruz:

1 M: "bilemediklerinizi".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 704-705. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 229, 231; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 559; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 421-422:

وعن عمر رضى الله عنه أنه قرأ هذه الآية فقال: كل هذا قد عرفنا، فما الأب؟ ثم رفض عصا كانت بيده وقال: هذا لعمر الله التكلف، وما عليك يا ابن أمّ عمر أن لا تدرى ما الأب، ثم قال: اتبعوا ما تبين لكم من هذا الكتاب وما لا فدَعُوه.

3 H ve B: "mânasını".

4 H: "mâtuf".

5 B: "tamamıyla".

6 B -"nebâtâttan bir şey olduğu".

7 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 705:

فإن قلت: فهذا يشبه النهى عن تتبع معاني القرآن والبحث عن مشكلاته. قلت: لم يذهب إلى ذلك ولكن القوم كانت أكبر همتهم عاكفة على العمل وكان التشاغل بشيء من العلم لا يعمل به تكلفا عندهم فأراد أنّ الآية مسوقة في الامتنان على الإنسان بمطعمه واستدعاء شكره وقد علم من فحوى الآية أنّ الأب بعض ما أنبته الله للإنسان متاعا له أو لأنعامه فعليك بما هو أهم من النهوض بالشكر لله –على ما تبين لك ولم يشكل– مما عدّد من نعمه ولا تتشاغل عنه بطلب معنى الأب ومعرفة النبات الخاص الذي هو اسم له واكتف بالمعرفة الجملية إلى أن يتبين لك في غير هذا الوقت.

Birisi; Kur'an'da herkesin her zaman mânasını ihâta edemeyeceği ve ancak mücmel bir mefhum ile iktifâ olunarak iman edilmesi lâzım gelen ve zamanı geldikçe tafsil ve tevîli tevazzuh edecek olan müşkil ve mücmel kelimeler ve mânalar bulunduğu.

İkincisi; أَبًّا kelimesinin evvelki sûredeki "mer'âhâ" mânasına olmakla beraber daha neler neler gibi insan ve hayvânâtın intifâ' edebileceği yaş ve kuru birçok nebâtâta şâmil ve tafsîli uzun uzun tetebbu'âta mütevakkıf bir icmâl ifade eylediği.

Üçüncüsü; bu kelimenin asl-ı vaz'ında hazırlık, isti'dad ve teheyyü' mânası bulunması itibariyle âyetlerin sevkine nazaran âhiret hayâtı için de böyle hazırlanılması[1] lâzım birçok tedarükâta ihtiyaç bulunduğuna bir işaret olabilmesidir. Çünkü {فَإِذَا جَٓاءَتِ الصَّٓاخَّةُ} ﴿﴾ خا'nın teşdîdiyle "sâhha", "tâmme" gibi büyük belâ ve dâhiye mânasına olup "nefha-i sâniye" veya "nefha-i ahîre[2]" denilen kıyamet sayhasının ismidir. Aslı "sahh"tan müştak olup tesmiyesinde birkaç vecih zikrolunmuştur. "Sahh" demir ve taş gibi katı ve pek bir şeyi içi boş olmayan yine öyle dolgun bir şeye çarpmaktır. Bundan "sâhha" şiddetle çarpan demek olur. Ve öyle şiddetle çarpılan kayanın çarpıldığı sırada ses çıkarmasına da "sahh" ve o sese "sâhha" denilir. Bundan da "sâhha" kuvvetli ses çıkaran, sayha eden demek olur. Bundan isnâd-ı mecâzî suretiyle "sâhha" çarpınca kulağı sağır eden şiddetli sayhaya da ıtlak olunur. Ki kulağa çarpıp sağır etmek mânasına "sahh"tan me'huzdur. صَاحَ بِهِمْ صَيْحَةً تَصُخُّ الْآذَانَ denilir ki "onlara kulakları çatlatacak bir sayha ile [5588] haykırdı" demektir. Ve şiddetli belâ ve dâhiyeye "sâhha" ıtlâkı da bundandır.[3] Çünkü kulağı sağır edecek derecede çarpan şiddetli sayhanın iki haysiyeti vardır.

Birincisi; evvelemirde şiddetle çarpıp kendisini işittirmesi haysiyetidir[4].

---

1 H: "hazırlanması".
2 H: "âhire".
3 Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, IV, 135:

صخ: الصاخّة: صيحة تَصُخُّ الآذان فتُصِمُّها، ويقال: هي الأمر العظيم، يقال: رماه الله بصاخّة أي: بداهية وأمر عظيم.

4 B: "haysiyetiyledir".

İkincisi de şiddetinden dolayı kendisinden başkasını işittirmeyecek vechile kulağı sağır etmesidir. İşte büyük şiddetli belâ ve musibetler de böyle yalnız kendisini işittirip başka şeyleri duyurmayacak[1] bir hâlde kulakları sağır gibi ettiği için "sâhha" denilmiş, kıyamet sayhası da dünyadan sağır edip âhiret işlerini dinleten en şiddetli bir dâhiye olmak hasebiyle bu isim ile tesmiye olunmuştur ki tesirinin şiddetini ifade eden bedî' bir belâgattir. Bu mâna çarpmak ve sağır etmek mânasının lâzımı olan bir mecazdır. Bir de Sâhib-*Keşşâf* demiştir ki: "'Sahh' isâha etmek, yani iyice kulak verip dinlemek, ısğā etmek mânasına gelir. Nefhaya 'sâhha' denilmesi de nâsın ona isâha ve ısğā etmeleri sebebiyle mecazdır. Yani dinleyen nâs iken mübalağa için sayhanın kendisine nisbet edilmiştir."[2] Bu vecihte[3] sâhhanın dinlenilmesi haysiyetine, öbürüsünde de başkasından sağır edecek vechile dinletmesi haysiyetlerine ziyade tenbih vardır. İkisi de şiddette mütelâzımdırlar. Bunun şu suretle îzâhı evvelkine akrebdir: {يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ} ۞ صَاخَّةُ'dan bedel olarak onun şiddetini îzahtır. {مِنْ اَخِيهِ. وَاُمِّهٖ وَاَبِيهِ. وَصَاحِبَتِهٖ وَبَنِيهِ} ۞ Burada biraderden başlayarak yakınlık ve mahabbetin derecâtına göre firarda bir terakki üslûbu vardır. Yani akraba ve ta'allukāt içinde kardeş en yararlıklı, en yakın ve en sevgili, ana baba daha yakın daha sevgili, sâhibe, yani yâr olan zevce ve evlâd daha yakın ve daha sevgili olduğuna işaret ile beraber o gün derece derece bunların hepsinden firar olunacağı [5589] anlatılmıştır ki şöyle denilmek gibidir: O gün kişi başkaları şöyle dursun kardeşinden, hatta anasından babasından, hatta yâri olan refîkasından ve evlâdından kaçar. Çünkü {لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ} onlardan her kişinin o gün {شَأْنٌ يُغْنِيهِ} kendisine yeter bir şe'ni vardır. ۞ Yani kendisini meşgul eden öyle mühim bir işi, bir şuğlü vardır ki başından aşar, onun ehemmiyeti başkalarını düşünmeye, imdad etmeye meydan vermedikten başka onlardan kaçırır, hepsini feda ettirir. Kimisi başının kaygısıyla onlara mu'âvenetten kaçar, kimisi de

---

1 M ve B: "duymıyacak".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 705:

يقال: صخّ لحديثه مثل: أصاخ له، فوصفت النفخة بالصاخة مجازا لأنّ الناس يصخون لها.

3 H: "vecihten".

muâhazeden kaçar. Çünkü kardeş "sen bana dünyada yardım etmedin" diye, ana baba "sen bize iyilikte kusur ettin" diye, zevcesi "sen bana haram yedirdin" diye, evlâd "sen bize dinimizi belletip tâlim ve irşad etmedin" diye yakasına sarılırlar. Taberânî ve İbn Merdûye ve Beyhakī ve Hâkim, Ümmü'l-mü'minîn Sevde binti Zem'a radıyallahu anhâ'dan rivayet etmişlerdir: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem يُحْشَرُ النَّاسُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حُفَاةً عُرَاةً غُرْلًا قَدْ أَلْجَمَهُمُ الْعَرَقُ وَبَلَغَ شُحُومَ الْآذَانِ 'nâs kıyamet günü yalın ayak, çırılçıplak, sörpük ve sarkık, ter gem[1] gibi boğazlarına tıkılmış ve kulakları tozuna çıkmış bir hâlde haşrolunurlar' buyurdu. 'Yâ Resûlallah! Eyvah o ne sefâlet, birbirinin ayıbına bakacaklar!' dedim, شُغِلَ النَّاسُ عَنْ ذٰلِكَ 'nâs ondan meşguldür' buyurdu ve bu âyeti okudu لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ."[2] Ebû Ubeyde'nin ve İbn Münzir'in Katâde'den rivayetlerinde de: Kıyamet günü insan tanıdığı bir kimseyi görmekten sıkıldığı kadar hiçbir şeyden sıkılmaz. Çünkü yaptığı bir haksızlıkla mutâlebe etmesinden korkar.[3] Amma "bu dehşetli belâlı gün böyle olacak olunca bunun hükmü, hikmeti ve ihtar ve ihbârının faydası nedir? Bu surette hayâtın âkıbeti umum için bir bedbinlikten[4] ibaret olmaz mı?" denecek olursa, bunun hükm ü hikmetini beyan ile neticesi herkes için böyle olmadığı anlatılmak üzere buyuruluyor ki: [5590] {وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ مُسْفِرَةٌ} Nice yüzler o gün sabah aydınlığı gibi açılarak ışılar, pırıldar ❁ ki bu sûrenin siyâkından ve buradaki tekabülünden anlaşıldığına göre bu Allah saygısı ve iman ve islâm ile Allah'ın emirlerini edâ ederek tezekkînin eseridir. İbn Abbas'tan

---

1 B: "gam".

2 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 559. Krş. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XXIV, 34; Beyhakī, *el-Ba's ve'n-nüşûr,* s. 222; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 251:

عن سودة زوج النبي صلى الله عليه وسلم قالت: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «يبعث الناس حفاة عراة غرلا يلجمهم العرق ويبلغ شحمة الأذن» قالت: قلت: يا رسول الله، واسوءتاه ينظر بعضنا إلى بعض، قال: «شغل الناس عن ذلك» وتلا رسول الله صلى الله عليه وسلم «يوم يفر المرء من أخيه وأمه وأبيه وصاحبته وبنيه لكل امرئ منهم يومئذ شأن يغنيه». هذا حديث صحيح على شرط مسلم ولم يخرجاه بهذا اللفظ واتفقا على حديث حاتم بن أبي صغيرة عن أبي مليكة عن القاسم عن عائشة مختصرا.

3 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 424; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 251. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 73:

وأخرج أبو عبيد وابن المنذر عن قتادة قال: ليس شيء أشد على الإنسان يوم القيامة من أن يرى من يعرفه مخافة أن يكون يطلبه بمظلمة، ثم قرأ «يوم يفر المرء من أخيه» الآية.

4 B: "bedbahtlıktan".

rivayette "kıyâm-ı leyldendir" denilmiş, çünkü bir hadîste: مَنْ كَثُرَتْ صَلَاتُهُ بِاللَّيْلِ حَسُنَ وَجْهُهُ بِالنَّهَارِ "gece namazı çok olan kimsenin gündüzün yüzü güzel olur" diye rivayet edilmiştir.[1] Dahhâk'ten rivayette "âsâr-ı vuzû'dandır" denilmiş, bu da abdest hakkında mâlum olan gurre ve tahcil hadîsi[2] ile alâkadardır. "Allah yolunda uzun müddet toz toprakla mücahedeye katlanmaktan" denilmiş[3] ki bu hepsinden cem'iyyetli bir ifadedir. Râzî der ki: "Bence bu, dünyadan halâs ve âlem-i kudse ve rahmet ü rıdvan menâziline vusul sebebiyledir."[4] Doğru, lâkin asıl mesele o halâs ve vusûlün dünyadaki esbâbını bilmektir. {ضَاحِكَةٌ} Güler, çünkü hesabdan kurtulmuştur. {مُسْتَبْشِرَةٌ} Müjdelenir, sevinir ❁ çünkü rahmet ü rıdvan ile cemâl-i Hakk'a kavuşmaktadır. {وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ} Nice yüzler de o gün {عَلَيْهَا} üzerlerinde {غَبَرَةٌ} bir gubâr ❁ tortoz istîlâ etmiş {تَرْهَقُهَا} o tozu da {قَتَرَةٌ} is gibi bir karalık sarmıştır. Yüzlerde böyle tortozla karanın ictimâ'ı ise havf u zillet ile elem ve azâbın en mûhiş[5] tezahürüdür. {أُولَٰئِكَ هُمُ الْكَفَرَةُ الْفَجَرَةُ} İşte onlar, öyle tozlu kara yüzlüler kefere-i fecereden ibarettirler. ❁ Onlar küfr ile fücûru cem' etmiş, Allah teâlâ da onu onlara tortoz içinde yüzler karası etmiştir. Onun için insan[6] o gün gelmeden kendi meşiyyet ve iradesiyle bütün bunları düşünüp Allah'tan korkarak ve küfr ü fücurdan sakınarak Allah'ın [5591] emirlerini tutup iman ve islâm ile

---

1 İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 174:

حدثنا إسماعيل بن محمد الطلحي حدثنا ثابت بن موسى أبو يزيد عن شريك عن الأعمش عن أبي سفيان عن جابر قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من كثرت صلاته بالليل حسن وجهه بالنهار.

Söz seneddeki râvîlerden Şerîk'e aittir. Ondan bu sözü nakleden Sâbit birgün Şerîk'in meclisine vardığında Şerîk bu senedi zikrediyormuş, o esnada âmâ ve âbid bir zât olan Sâbit'in geldiğini görünce bu sözü söylemiş, Sâbit de onu zikredilen senedin hadisi zannederek nakletmiştir (İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl,* II, 305).

2 Müslim, Tahâret, 35. Krş. Buhârî, Vudû', 3:

عن نعيم بن عبد الله أنه رأى أبا هريرة يتوضأ فغسل وجهه ويديه حتى كاد يبلغ المنكبين، ثم غسل رجليه حتى رفع إلى الساقين ثم قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: إن أمتي يأتون يوم القيامة غرا محجلين من أثر الوضوء فمن استطاع منكم أن يطيل غرته فليفعل.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 706. Krş. Ömer Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr,* XV, 225:

مسفرة مضيئة متهللة، من أسفر الصبح إذا أضاء وعن ابن عباس: من قيام الليل لما روي في الحديث: من كثرت صلاته بالليل حسن وجهه بالنهار، وعن الضحاك: من آثار الوضوء، وقيل: من طول ما اغبرت في سبيل الله.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 62:

وعندي أنه بسبب الخلاص من علائق الدنيا والاتصال بعالم القدس ومنازل الرضوان والرحمة.

5 H: "müdhiş".

6 H: "insanoğlu".

temizlenmeye çalışmalı ve o gün yüz aklığıyla güle güle, sevine sevine o son murâda ermelidir. Zira bu dünya böyle kalacak değildir. Bundan sonraki sûrede geleceği vechile o Güneş dürülüp yıldızlar sönecek, insana yalnız yaptığı amel kalacak; Hakk'ın huzûrunda ya yüz aklığı ya yüzler karası olacaktır.

[5592]

سُورَةُ التَّكْوِيرِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ تِسْعٌ وَعِشْرُونَ اٰيَةً

TEKVÎR SÛRESİ

Buna Tekvir Sûresi, Küvviret Sûresi, اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ denilir, Mekkîdir.

Âyetleri: Yirmi dokuzdur.

Kelimeleri: Yüz otuz dokuz.

Harfleri: Beş yüz otuz üç.

Fâsılası: ت، س، م، ن harfleridir.

İmam Ahmed, Tirmizî ve Hâkim, İbn Ömer radıyallâhu anhümâ'dan rivayet etmişlerdir ki[1] Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ كَأَنَّهُ رَأْيُ عَيْنٍ فَلْيَقْرَأْ «إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ» وَ«إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ» وَ«إِذَا السَّمَاءُ انْشَقَّتْ» "her kim kıyamet gününe göz göre gibi bakmak arzu ederse اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ ve اِذَا السَّمَٓاءُ انْفَطَرَتْ ve اِذَا السَّمَٓاءُ انْشَقَّتْ sûrelerini[2] okusun."[3]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ ﴿١﴾ وَاِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ ﴿٢﴾ وَاِذَا الْجِبَالُ سُيِّرَتْ ﴿٣﴾ وَاِذَا
الْعِشَارُ عُطِّلَتْ ﴿٤﴾ وَاِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ ﴿٥﴾ وَاِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ ﴿٦﴾ وَاِذَا النُّفُوسُ
زُوِّجَتْ ﴿٧﴾ وَاِذَا الْمَوْؤُدَةُ سُئِلَتْ ﴿٨﴾ بِاَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ ﴿٩﴾ وَاِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ ﴿١٠﴾
وَاِذَا السَّمَٓاءُ كُشِطَتْ ﴿١١﴾ وَاِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ ﴿١٢﴾ وَاِذَا الْجَنَّةُ اُزْلِفَتْ ﴿١٣﴾ عَلِمَتْ
نَفْسٌ مَٓا اَحْضَرَتْ ﴿١٤﴾ فَلَٓا اُقْسِمُ بِالْخُنَّسِ ﴿١٥﴾ اَلْجَوَارِ الْكُنَّسِ ﴿١٦﴾ وَالَّيْلِ اِذَا
عَسْعَسَ ﴿١٧﴾ وَالصُّبْحِ اِذَا تَنَفَّسَ ﴿١٨﴾ اِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ ﴿١٩﴾ ذِى قُوَّةٍ عِنْدَ ذِى

1 M ve B -"ki".
2 H: "sûresini".
3 Tirmizî, Tefsîr, 81.

الْعَرْشِ مَكِينٍۙ ﴿٢٠﴾ مُطَاعٍ ثَمَّ اَمِينٍۜ ﴿٢١﴾ وَمَا صَاحِبُكُمْ بِمَجْنُونٍۚ ﴿٢٢﴾ وَلَقَدْ رَاٰهُ بِالْاُفُقِ
الْمُبِينِۚ ﴿٢٣﴾ وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍۚ ﴿٢٤﴾ وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَيْطَانٍ رَجِيمٍۙ ﴿٢٥﴾
فَاَيْنَ تَذْهَبُونَۜ ﴿٢٦﴾ اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَۙ ﴿٢٧﴾ لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَسْتَقِيمَ ﴿٢٨﴾
وَمَا تَشَٓاؤُنَ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ﴿٢٩﴾

[5593] **Meâl-i Şerîfi**

O Güneş dürüldüğü vakit (1) ve yıldızlar bulandığı vakit (2) ve dağlar yürütüldüğü vakit (3) ve kıyılmaz mallar bırakıldığı vakit (4) ve vuhûş toplandığı vakit (5) ve denizler ateşlendiği vakit (6) ve nüfûs çiftlendiği vakit (7) ve o diri gömülen hangi günahla öldürüldü, sorulduğu vakit (8) ve defterler [5594] *açıldığı vakit (9) ve semâ sıyrıldığı vakit (10) ve cehennem kızıştırıldığı vakit (11) ve cennet yaklaştırıldığı vakit (12) anlar bir nefis ne hazırlamıştır (13). Şimdi kasem ederim o sinenlere*[1] *(14) o akıp akıp yuvasına girenlere (15) ve yöneldiği dem o geceye (16) ve nefeslendiği dem o sabaha ki (17) muhakkak o (Kur'an) kerîm bir Resûl'ün getirdiği kelâmdır (18). Bir Resûl ki pek kuvvetli, metîn (19) Zü'l-Arş'ın*[2] *nezdinde mekîn (20) mutâ' orada, emîn (21). Yoksa sâhibiniz mecnun değil (22). Vallahi gördü onu açık ufukta (23). Ve o gayb üzerine kıskanılır değil (24). Ve o bir recîm şeytanın sözü değil (25). Siz nereye gidiyorsunuz? (26) O hâlis bir zikirdir âlemîn için (27). İçinizden müstakīm olmak dileyenler için (28). Fakat O âlemlerin Rabbi Allah dilemeyince siz dilemezsiniz (29).*

{اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ} O Güneş tekvir edildiği vakit ❁ burada اِذَا ile on iki hâdise zikredilmiş, cevabında عَلِمَتْ نَفْسٌ مَٓا اَحْضَرَتْ buyurulmuştur: 1. tekvîr-i Şems, 2. inkidâr-ı nücûm, 3. tesyîr-i cibâl, 4. ta'tîl-i ışâr, 5. haşr-i vuhûş, 6. tescîr-i bihâr, 7. tezvîc-i nüfûs, 8. suâl-i mev'ûde, 9. neşr-i suhuf, 10. keşt-ı semâ, 11. tes'îr-i cahîm,[3] 12. izlâf-ı cennet. Ki bunlar

1 B: "sînelere".
2 B: "Zü'l-Arş".
3 H: "tesyîr-i cehennem".

bir kısmı nefha-i ûlâ ile dünyada, bir kısmı nefha-i sâniye ile âhirette olmak üzere kıyamet gününün en hâileli manzaraları ve hengâmeleridir.

Evvelâ; 1. **Tekvîr-i Şems**. "**Tekvîr**" esasında tedvir ve toplamak mânalarıyla alâkadar olarak sarık sarar gibi yuvarlamasına dürüp sarmak ve bohçalamak mânasınadır. Bir de bizim "devirmek" ve "kürümek" dediğimiz gibi yıkıp atmak mânasına gelir. Râzî'de mezkur olduğu üzere bazıları Hazret-i Ömer'den mervî olarak kör etmek, körletmek mânasına olduğunu da söylemişlerdir. Bunların mechûlü olarak tekvir olunmak da dürülüp sarılmak veya devşirilip atılmak veya körletilmek [5595] demek olur. Güneş'in dürülmesi iki mânaya anlaşılabilir. Birisi, kurs-ı Şems'in muhîti kabuk bağlayıp bir bohça gibi sarılarak ziyâsının sönmesi ve körlenmesi demek olur ki bu hakikattir. Veya küsuf gibi gözden gāib olmasıdır ki bu mecazdır.[1] İkincisi cirm-i Şems'in kendisi ortadan kaldırılıp atılmak demek olur ki bu mecazdır. Zira bir elbise kaldırılacağı zaman dürülüp de kaldırılmak âdet olduğundan "dürülmek" lüzum alâkasıyla izâle mânasında mecaz olur. "Tekvîr"in ikinci mânası olan yıkıp atmak bu mânada hakikat demektir. Üçüncü mâna olan köreltmek ise evvelkinin aynı demektir. Şu hâlde "tekvîr-i Şems" iki mânadan hâlî değildir. Ya ziyâsının sönmesi veya cirminin kaldırılıp gāib olması. Onun için tefsirler de başlıca bu iki mâna üzerinde yürümüşlerdir. Bu bâbda vâki' olan rivayetler: İbn Abbas'tan bir rivayette Arş'a idhâli, bir rivayette de muzlim olması. Mücâhid ve Katâde ve Hasan'dan: Ziyâsının gitmesi, yine Mücâhid'den muzmahil olması. Rebî' b. Huseym'den[2]: Atılması, Ebû Sâlih'ten: Menkus olması.[3] Kurtubî demiştir ki: "Başa sarık dolanır gibi tekvir olunur, sonra ziyâsı mahvolur, sonra da atılır."[4] Şems'in ziyâsının sönmesi suretiyle tekvîri

---

1 H -"Veya küsuf gibi gözden gāib olmasıdır ki bu mecazdır".

2 H, M ve B: "Haysemden".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 413-414. Krş. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 227:
وتكوير الشمس، قال ابن عباس: إدخالها في العرش وقال مجاهد وقتادة والحسن: ذهاب ضوئها وقال الربيع بن خيثم: رمى بها ومنه: كوّرته فتكوّر. وقال أبو صالح: نكست وعن ابن عباس أيضا: أظلمت وعن مجاهد: اضمحلت. وقيل: غورت وقيل: يلف بعضها ببعض ويرمى بها في البحر. وقال أبو عبيدة: كورت مثل تكوير العمامة.

4 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 227:
وأصل التكوير: الجمع، مأخوذ من كَارَ العمامة على رأسه يَكُورها أي لَاثَها وجمعها فهي تُكوّر ويُمحى ضوءها ثم يُرمى بها في البحر والله أعلم.

onda Arz'ın dahvi gibi bir kışır tabakasının husûlü ve binâen'aleyh yeni ve büyük bir arzın tekvîni demek olacağına göre daha büyük bir güneş yaratıldığı takdirde[1] orada da Arzımızdakine şebih ve fakat çok geniş bir hayat meskeni başlamış olabilirse de o güneşten kat'-ı nazarla mâlumumuz olan Güneş'in gerek sönmesi ve gerek cirminin izâle ve ifnâsı hengâmında Arzımızdaki hayâtın ve Güneş'ten ziyâ [5596] alan seyyârelerin derhâl söneceği derkârdır. İşte اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ evvelâ bu dehşeti ifade ediyor. Ma'amâfîh bu tekvir âfâkī olduğu gibi sırf enfüsî bir haysiyetle de olabilir. Bâhusus hayat ve eşyânın bizim üzerimizdeki intiba' ve temayüzü bilhassa rûhumuzun kābiliyet ve fâiliyetleriyle alâkadar olmasına nazaran rûhların bedenlerinden iftirâkı hâlinde de tekvîr-i Şems vâki' olmuş olur.

2. **İnkidâr-ı Nücûm** {وَاِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ} yıldızlar inkidar ettiği vakit.

"**İnkidâr**" bulanmaktır. Bunda da iki mâna rivayet edilmiştir. Birisi nûrlarının safveti[2] tegayyür edip sönmesi, intımas etmesi ki فَاِذَا النُّجُومُ طُمِسَتْ [el-Mürselât 77/8] bunda zâhirdir. Birisi de وَاِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ [el-İnfitâr 82/2][3] buyurulduğu üzere saçılıp dökülmesidir ki Buhârî yalnız bunu rivayet etmiş,[4] müfessirîn de ekseriyetle bunu tercih eylemişlerdir. Râzî'nin beyânına göre; çünkü inkidarda asıl insıbab, yani dökülmektir. İmam Halil demiştir ki: "اِنْكَدَرَ عَلَيْهِمُ الْقَوْمُ denilir, 'mütevâliyen gelip döküldüler' demektir."[5] Kelbî demiştir ki: "O gün

---

1 Gerçi hâlihazırda sevâbit içinde Güneş'ten çok büyük olduğu tahmin olunan ecrâm farzolunuyorsa da onların Güneş'e nazaran nisbeti, Güneş'in Arzımıza nazaran nisbeti gibi olmadığı görülüyor. Zira öyle olsa idi biz Güneş'in etrafında bulunduğumuzdan dolayı onların bize mesafeleri bu güneşe olan mesafelerinden daha yakın olması hasebiyle bizim üzerimizde Güneş'ten daha büyük mikyasta ziyâ ve harâretleri görülmek ve duyulmak iktizâ ederdi. O hâlde bize güneş olamayan* ecrâmın Güneş'e güneş olamamaları** evleviyette kalır. Ma'amâfîh daha büyük güneşin yaratılması da mümkindir [Müellifin notu].
* H ve B: "olmayan".
** H ve B: "olmamaları".

2 H: "sâfiyeti".

3 "Ve yıldızlar döküldüğü vakit."

4 Buhârî, Tefsîr, 81:

«انكدرت» انتثرت.

5 Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn,* V, 326:

وانكدر القوم: جاءوا أرسالاً حتى انصبوا عليهم.

semâ yıldız yağdıracak, semâda yıldız kalmayıp düşecektir." Sûre-i Mülk'te dahi[1] geçtiği üzere Atâ da demiştir ki: "Çünkü nücûm, semâ ile Arz arasında kandillerde nûrdan silsilelerle mu'allaktır. Ve o silsileler melâikenin ellerindedir. Semâ ve Arz'da bulunanlar ölünce o zincirler melâikenin ellerinden düşecektir."[2] Bunları bizim anlayabileceğimiz vechile ifade edecek olursak şöyle demek oluyor: Şems'in ziyâsı söndüğü zaman şüphesiz ki ondan Kamer ve seyyârât gibi nûr alan yıldızlar tamamıyla bulanıp sönecektir. Sonra küre-i Şems, yani cirmi infilak edip atılıp muzmahil olduğu zaman da ecrâmın muvazenesini tutan ve "nûrdan zincirler" tâbir edilmiş bulunan câzibe-i umûmiye herc ü merc olarak muvâzene-i âlem bozulmuş olacağından semâda yıldızlar şihab yağmurları hâlinde dökülüp düşüşmeye başlayacaktır. Türkçemizde "bulanma" tâbiri "inkidâr" gibi iki [5597] mânayı da ifade edebileceği kanaatiyle mealde "yıldızlar bulandığı vakit" denilmekle de bu mânalar anlaşılabilir zannederim.

3. **Tesyîr-i Cibâl** {وَاِذَا الْجِبَالُ سُيِّرَتْ} dağlar yürütüldüğü vakit ۞ ki Arz'ın recfe ve zelzele ile sarsılıp infilâk ederek dağların yün gibi atıldığı, yerleri serab gibi olmak üzere başlar üzerinden geçen sehâb gibi fezâya fırlatılıp hebâen mensûrâ serpildiği hengâmdır (*Sûre-i Hâkka'da* وَحُمِلَتِ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ *[69/14] bak*). Ecel gelip de hikmet-i ilâhiye dünyâ hayâtı yaşayanların yaşadığı âlemin tahrîbini ve Arz u semâ nizâmının[3] diğer bir nizâma tebdîlini iktizâ ettiği zaman bunlar olacak ve o inkılâb ile varılacak olan diğer âlemde bu ecrâm ve ecsâm kalmayacak, başka bir nizam kurulacaktır. Düşünmeli ki Güneş'in dürüldüğü, yıldızların bulanıp döküldüğü ve Arz'ın parçalanıp dağların yürütüldüğü bu hengâmelerde berhayat olanları ne büyük bir havf u dehşet saracaktır.

1 H -"dahi".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 63. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* IV, 428; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 452:

والأصل في الانكدار الانصباب، قال الخليل: يقال انكدر عليهم القوم إذا جاءوا أرسالا فانصبوا عليهم، قال الكلبي: تمطر السماء يومئذ نجوما فلا يبقى نجم في السماء إلا وقع على وجه الأرض، قال عطاء: وذلك أنها في قناديل معلقة بين السماء والأرض بسلاسل من النور وتلك السلاسل في أيدي الملائكة فإذا مات من في السماء والأرض تساقطت تلك السلاسل من أيدي الملائكة.

3 H: "Arz u semânın diğer bir nizâmın".

Şüphesiz ki o vakit en kıymetli mallar mu'attal bırakılacaktır. Onun için:

4. **Ta'tîl-i Işâr** {وَاِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ} uşerâ[1] sürüleri mu'attal bırakıldığı vakit. ❁ Ayn'ın kesriyle "ışâr", ayn'ın zammı ve şîn'in fethiyle "uşerâ"nın cem'idir. "Nifâs" ve "nüfesâ" gibidir. Ayn'ın zammı ve şîn'in fethiyle "uşerâ" "onlarlı", yani "aşeratlı" demek gibi olup Araplar on aylık gebe deveye doğuruncaya kadar bu nâmı verirler ve nazarlarında en kıymetli mallarıdır. Bu suretle bunun cem'i olan "ışâr" sürüsü bazısı yeni doğurmuş[2], bazısı doğurmak üzere bulunan ve en ziyade bakılması, gözetilmesi lâzım gelen en kıyılmaz[3] mallar demek olur. Bunların ta'tîli ise çobansız, bakımsız mühmel bırakılıvermesidir. Ki[4] yüz gösteren kıyamet hâileleri[5] içinde sâhipleri böyle en nefis mallarını bile ihmal edip bırakırlar. Çünkü o gün يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ. اِلَّا مَنْ اَتَى اللّٰهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ'dir [eş-Şu'arâ 26/88-89]. Râzî'nin beyânına göre bazıları ta'tîl-i [5598] ışâr bulutların kurumasından, yağmurların kesilmesinden kinaye olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Arap bulutu hâmillere teşbih ederler. Bu mâna mecaz olmakla beraber tesyîr-i cibâle münasebeti de vardır.[6] Âlûsî'nin nakline göre bazıları da ziraat olunur; öşrü, vergisi alınır arazi, bazıları da diyar demişlerdir.[7] Bunlar kıymetli, kıyılmaz malların ta'tîli mânasında dâhil olur. Kurtubî demiştir ki: "Kelâm, şiddeti tasvir için temsil üzerinedir. Çünkü o zaman ne ışâr vardır ne ta'tîl, mâna şudur: Işâr sürüleri olsa sâhipleri onları bırakır kendileriyle meşgul olurlardı."[8] Ma'amâfîh âyetler tertîbe delâlet eden fâ ile değil, vâv ile atfedilmiş olduğundan bunlar tesyîr-i cibâlden önce ve Arz'da zelzelelerin başladığı

---

1 H: "Işâra".
2 H: "doğmuş".
3 H: "kıymetli".
4 H -"Ki".
5 H: "halleri".
6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 64. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 255:
والقول الثاني: أن العشار كناية عن السحاب تعطلت عما فيها من الماء وهذا وإن كان مجازا إلا أنه أشبه بسائر ما قبله وأيضا فالعرب تشبه السحاب بالحامل قال تعالى: «فالحاملات وقرا» (الذاريات ٥١/٢).
7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 255:
وقيل: هي الديار تعطل فلا تسكن وقيل: الأرض التي يعشر زرعها تعطل فلا تزرع.
8 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 228:
وهذا على وجه المثل، لأن في القيامة لا تكون ناقة عشراء ولكن أراد به المثل أن هول يوم القيامة بحال لو كان للرجل ناقة عشراء لعطلها واشتغل بنفسه.

hengâmda olabilir. Ve o zaman ışâr da, diyar da, sâir kıymetli mallar da mevcut iken dehşetler içinde hepsi mu'attal bırakılır. Şu da öyle olmalıdır:

5. **Haşr-i Vuhûş** {وَاِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ} vuhûş haşrolunduğu vakit.

"**Vuhûş**" vahşi hayvanlar ki "vahş"ın cem'idir. "Vahş", "vahşî" müfredinin ism-i cinsidir ki insana ünsiyet etmeyen berrî hayvana denilir, "ünsî" ve "ehlî"nin zıddıdır. Lisânımızda "yabânî" diye de tâbir olunur. Işâra münasebeti, "ehlî" ile "yabânî"nin tekabülüdür. Bu münasebetle atıfta bu zıtların cem'i var demektir. Bundan dolayı murad ehlî ve yabânî mutlaka behâimin[1] haşri denilmiştir. Bu da üç vech ile tefsir edilmiştir:

Birincisi: Her taraftan istîlâ eden havf u dehşet içinde hayvânâtın öteden beri korkageldiği şeyleri unutarak deliklerinden ve yuvalarından çılgıncasına fırlayıp ne birbirlerinden ne de insanın satvetinden çekinmeksizin bir araya toplanması demektir ki[2], eşrât-ı Sâ'at'ten olmak üzere ilk nefhadan önce insanları ve hayvanları sürüp sevkedecek olan ateş çıktığı vakit olacaktır.[3]

[5599] İkincisi: Hayvânâtın haşri ölüm ve helâkte toplanmaları denilmiştir. Çünkü kıtlık olduğu yıl حَشَرَتْهُمُ السَّنَةُ denilir ki "kıtlık helâk etti" demektir.[4]

Üçüncüsü: Katâde ve birtakımlarından rivayet olunduğu üzere haşr-i vuhûş hayvanların da kısas için ba's olunup mahşere toplanmalarıdır. Müslim ve Tirmizî'de Ebû Hüreyre'den rivayet olunduğu üzere Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Her hâlde hukūku ehline edâ edeceksiniz, hatta kabaş koyunun boynuzlu koyundan

1 H: "behâim".
2 H -"ki".
3 Bk. Buhârî, Fiten, 23:
وقال أنس: قال النبي صلى الله عليه وسلم: أول أشراط الساعة نار تحشر الناس من المشرق إلى المغرب.
4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 707; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 64-65:
وعن ابن عباس رضى الله عنهما: حشرها موتها. يقال: إذا أجحفت السنة بالناس وأموالهم حشرتهم السنة.

kısas suretiyle hakkı alınacak."[1] Ahmed b. Hanbel'in rivayetinde "ve hatta karınca karıncadan."[2] Katâde de bu âyette demiştir ki: "Her şey hatta sivrisinek kısas için haşrolunacak."[3] *Tefsîr-i Râzî*'de: "Mutezile demiştir ki: Allah teâlâ o gün hayvânâtın hepsini haşredecek ki dünyada mevt, katl ve sâir suretle onlara ermiş olan elemlerin ivazını vermek için. Ondan sonra bazılarını cennette ibkā eylemek dilerse müstahsen olduğu takdirde yapar, dilerse haberde vârid olduğu üzere ifnâ eder. Ashâbımız ehl-i sünnete göre ise Allah teâlâ üzerine istihkak hükmüyle bir şey vâcib olmaz. Velâkin o vuhûşun hepsini haşredecek de kabaşın boynuzludan hakkı alınacak. Sonra onlara 'ölün!' denecek, ölecekler."[4] Bazıları sekaleynden mâʻadâsı mükellef olmadıkları için haşrolunmaz demişlerdir. Lâkin Tirmizî hadise hasen sahih demiştir. Şu kadar ki o hadis bu âyetin tefsiri olarak vârid olmuş değildir. Burada haşr-i vuhûş, taʻtîl-i ışâr ile tescîr-i bihâr arasında zikredilmiş olmasına nazaran da bu haşrin suâl[5] gibi baʻsten sonra değil, dünyada olacak hâdisât sırasında olması zâhir görünür. Onun için birinci mâna müreccahtır. Hadis, adâlet-i ilâhiyeyi ayrıca bir beyan olarak sahihtir. Fakat bu âyetin onunla tefsirini iktizâ etmez. Ancak bu âyet onu da hatıra getirebilmek itibariyle o mânada düşünülebilir. Çünkü vâv ile atıf tertîbi de îcab etmez.

[5600] 6. **Tescîr-i Bihâr** {وَاِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ} denizler tescir edildiği vakit. ۞ "**Tescîr**" alevli ateşle fırını[6] kızdırmak ve doldurmak mânalarına gelir. Burada da bu iki mânadan üç vechile tefsir edilmiştir. Birincisi,

---

1 Müslim, Birr, 60; Tirmizî, Kıyâmet, 2:

عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: لتؤدن الحقوق إلى أهلها يوم القيامة حتى يقاد للشاة الجلحاء من الشاة القرناء.

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 363:

عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم، قال: يقتص للخلق بعضهم من بعض حتى للجماء من القرناء وحتى للذرة من الذرة.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 707; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 64:

قال قتادة: يحشر كل شيء حتى الذباب للقصاص.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 64:

قال المعتزلة: إن الله تعالى يحشر الحيوانات كلها في ذلك اليوم ليعوضها على آلامها التي وصلت إليها في الدنيا بالموت والقتل وغير ذلك فإذا عوضت على تلك الآلام فإن شاء الله أن يبقي بعضها في الجنة إذا كان مستحسنا فعل وإن شاء أن يفنيه أفناه على ما جاء به الخبر وأما أصحابنا فعندهم أنه لا يجب على الله شيء بحكم الاستحقاق ولكنه تعالى يحشر الوحوش كلها فيقتص للجماء من القرناء ثم يقال لها موتي فتموت.

5 H, M ve B: "suâli".

6 M ve B: "furun".

denizlerden volkan hâlinde ateşler çıkarak sularının[1] çekilmesi ki Buhârî'de Hasan'dan bir katre su kalmayacak diye mervîdir. İkincisi, Mücâhid'den rivayet edildiği üzere doldurmak mânasıdır ki bu da iki vechile mülâhaza olunmuştur. Birisi evvelki mâna gibi ateşle doldurulmuş olması, birisi de وَاِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ [el-İnfitâr 82/3][2] zâhirinden anlaşıldığı vechile denizlerin yarılıp akıtılarak Arz'ın her tarafını bir deniz hâlinde istîlâ etmesidir ki zelzeleler ve volkanlarla Arz'ın çalkandığı ve dağların yürütüldüğü hengâm ile mütelâzimdir. Bu üç mâna Buhârî'de de icmâlen menkuldür.[3] Bir de İbn Atıyye tefsirinde mezkur olduğu üzere denilmiştir ki: "Tescîr", "sâcûr"dan olmak muhtemildir. "Sâcûr" kelbin boynuna bağlanmak için geçirilen toka ve tasma demek olduğundan "tescîr" toka takmak veya tasma geçirmek mânasıyla zabt u temellükten mecaz olarak denizlerin o ıztırab hâlinde abluka edilmiş gibi zabt u rabtını[4] ifade etmiş olur.[5]

Abd b. Humeyd ve İbn Münzir Ebû Âliye'den rivayet etmişlerdir ki bu sûreden altı âyet dünyada ve insanlar bakarlarken, altısı da âhirettedir. اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ... وَاِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ bunlar dünyada, وَاِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ... وَاِذَا الْجَنَّةُ اُزْلِفَتْ bunlar da âhirettedir.[6] İbn Ebi'd-Dünya ve İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim de Übey b. Ka'b'dan şöyle rivayet etmişlerdir: Altı âyet kıyamet gününden evvel "nâs esvâkında iken"dir; Güneş'in ziyâsı gider, o hâldeler iken nücûm inkidar eder. O hâldelerken dağlar düşmeye, Arz hareket ve ıztırab ile çalkanmaya başlar. Onun üzerine korkudan cin inse, ins cinne feze' u feryad eder. Hayvânât, bütün tuyûr

---

1 B: "suların".

2 "Ve denizler akıtıldığı vakit."

3 Buhârî, Tefsîr, 81:

وقال الحسن: «سجرت» ذهب ماؤها فلا تبقى قطرة، وقال مجاهد: «المسجور» (الطور ٥٢/٦) المملوء، وقال غيره: «سجرت» أفضى بعضها إلى بعض فصارت بحرا واحدا.

4 B: "rabt u zabtını".

5 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 442:

ويحتمل أن يكون المعنى ملكت وقيد اضطرابها حتى لا تخرج على الأرض بسبب الهول فتكون اللفظة مأخوذة من ساجور الكلب.

6 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 427; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 260:

وأخرج عبد بن حميد وابن المنذر عن أبي العالية رضي الله عنه قال: ست آيات من هذه السورة في الدنيا والناس ينظرون إليه وست في الآخرة، «إذا الشمس كورت» إلى «وإذا البحار سجرت» هذه الدنيا والناس ينظرون إليه، «وإذا النفوس زوجت» إلى «وإذا الجنة أزلفت» هذه في الآخرة.

u vuhûş karışıp birbirine girerler, ışâr ihmal olunur. Cin inse, size bir haber getirelim derler denize fırlarlar, bakarlar ki [5601] deniz ateş olmuş, alevler içinde, o hâldelerken Arz bir çatlayış çatlar, o hâldelerken bir rüzgâr gelir, hepsini öldürür.[1] Bazıları "ilk altı iki nefha arasındadır, dünyada diyenlerin murâdı da budur" demişler, bazıları da "onlar nefha-i ûlâdan önce, mâba'di nefha-i sâniyeye kadardır" demişler. Ma'amâfîh bu sonuncuların murâdı da gaye[2] mugayyâda dâhil olarak nefha-i sâniyeye de şâmil olmalıdır. Çünkü sual sonradır.

7. **Tezvîc-i Nüfûs** {وَاِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ} nüfûs çiftlendiği vakit.

"**Nüfûs**" mâlum olduğu üzere "nefs"in cem'idir. "Nefs" de zât ve rûh mânalarına gelir. Nitekim "şurada şu kadar nüfûs var" dediğimiz zaman şu kadar kişi veya şu kadar can var demek olur.

"Tezvîc" de eşi eşe, dengi denge, emsâl ve akrânı birbirine zam ve ilhak edip bir yere getirmek, çatmak, çiftleştirmek, birleştirmek; hâsılı tasnif veya tevhid mânalarını ifade eder. Bunun tefsirinde başlıca iki rivayet vardır: Birincisi, Sûre-i Sâffât'ta اُحْشُرُوا الَّذٖينَ ظَلَمُوا وَاَزْوَاجَهُمْ [37/22] ve Sûre-i Vâkı'a'da وَكُنْتُمْ اَزْوَاجًا ثَلٰثَةً. فَاَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَٓا اَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ. وَاَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ مَٓا اَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ. وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ. [56/7-10] mazmunları üzere şu rivayetlerle îzah olunmuştur: Buhârî'de "Hazret-i Ömer النُّفُوسُ زُوِّجَتْ ehl-i cennet ve ehl-i nârdan nazîri ile tezvic olunur" dedi, sonra okudu: اُحْشُرُوا الَّذٖينَ ظَلَمُوا وَاَزْوَاجَهُمْ.[3] İbn Cerîr ve daha diğerlerinden[4]; "Numan b. Beşir radıyallâhu anh demiştir ki: 'Ömer b. el-Hattâb radıyallâhu

---

1 İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Ehvâl,* s. 18; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 237; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3402; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 475:

عن أبي العالية قال: دثني أبي بن كعب قال: ست آيات قبل يوم القيامة بينما الناس في أسواقهم إذ ذهب ضوء الشمس فبينما هم كذلك إذ وقعت الجبال على وجه الأرض فتحركت واضطربت واختلطت ففزعت الجن إلى الإنس والإنس إلى الجن فاختلطت الدواب والطير والوحوش فماجوا بعضهم في بعض، «وإذا الوحوش حشرت» قال: انطلقت، «وإذا العشار عطلت» قال: أهملها أهلها، «وإذا البحار سجرت» قالت الجن للإنس: نحن نأتيكم بالخبر، انطلقوا إلى البحر فإذا هو نار تأجج، قال: فبينما هم كذلك إذ تصدعت الأرض صدعة واحدة إلى الأرض السابعة السفلى وإلى السماء السابعة العليا فبينما هم كذلك إذ جاءتهم ريح فأماتتهم.

2 H, M ve B: "gayet".

3 Buhârî, Tefsîr, 81:

وقال عمر: «النفوس زوجت» يزوج نظيره من أهل الجنة والنار، ثم قرأ: «احشروا الذين ظلموا وأزواجهم».

4 H: "diğerlerinden".

anh hutbe okuyordu, dinledim وَكُنْتُمْ اَزْوَاجًا ثَلٰثَةً. فَاَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَٓا اَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ. وَاَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ مَٓا اَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ. وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ. اُولٰٓئِكَ الْمُقَرَّبُونَ [el-Vâkı'a 56/7-11] dedi, sonra وَاِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ dedi أَزْوَاجٌ فِي الْجَنَّةِ أَزْوَاجٌ فِي النَّارِ dedi.'"[1] Yine Numan b. Beşir merfû'an Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den rivayet ederek demiştir ki: "وَاِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ durebâdır, كُلُّ رَجُلٍ مَعَ كُلِّ قَوْمٍ كَانُوا يَعْمَلُونَ عَمَلَهُ her adam ameli gibi amel eden her kavim ile beraber" dedi. Zira [5602] Allah teâlâ وَكُنْتُمْ اَزْوَاجًا ثَلٰثَةً. فَاَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَٓا اَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ. وَاَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ مَٓا اَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ. وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ buyuruyor[2] ki bunlar durebâdır" dedi.[3]

"**Durebâ**", sınıf ve şebîh mânasına "darîb"in cem'i olarak sunûf ve eşbâh demektir. Yani "ezvâcen selâse"de "ezvâc", efrâdı birbirine benzeyen sınıf mânasına "zevc"in cem'i olduğu gibi, burada da "tezvîc" o mânadan tasnif demek olup مَنْ تَشَبَّهَ بِقَوْمٍ فَهُوَ مِنْهُمْ[4] mazmûnu üzere herkes amelde benzerleriyle; iyiler iyilerle, kötüler kötülerle dizilip haşrolunacağı vakit demek olur. İbn Abbas'tan da: وَاِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ nâs ezvâc-ı selâse olduğu vakit. Hasan'dan: Her kişi şî'asına ilhak olunduğu vakit.[5] Mücâhid'den: Nâs içinde emsal birbirleriyle cem' olunduğu vakit. Katâde'den: Her insan kendi şî'asına: Yehûd Yehûda, Nasârâ Nasârâya ilhak edildiği vakit. Rebî' b. Huseym'den[6]: Herkes sâhib-ameliyle haşrolunur: kişi sâhib-ameliyle beraber gelir, diye mervîdir[7] ki bütün bunlarda "nüfûs" zevât, "tezvîc"

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 244:
عن سماك بن حرب أنه سمع النعمان بن بشير يقول: سمعت عمر بن الخطاب وهو يخطب قال: «وَكُنْتُمْ أَزْوَاجًا ثَلَاثَةً فَأَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ وَأَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ» ثم قال: «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: أزواج في الجنة وأزواج في النار.

2 H: "buyuruluyor".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 245:
عن سماك عن النعمان بن بشير عن النبيّ صلى الله عليه وسلم والنعمان عن عمرو قال: «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: الضرباء كلّ رجل مع كل قوم كانوا يعملون عمله، وذلك أن الله يقول: «وَكُنْتُمْ أَزْوَاجًا ثَلَاثَةً فَأَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ وَأَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ» قال: هم الضرباء.

4 Ebû Dâvûd, Libâs, 5.

5 B -"Hasan'dan: Her kişi şî'asına ilhak olunduğu vakit".

6 H ve B: "Hayseme'den"; M: "Haysemden".

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 245:
عن ابن عباس، قوله: «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: ذلك حين يكون الناس أزواجا ثلاثة... عن الحسن في قوله: «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: ألحق كلّ امرئ بشيعته... عن مجاهد قوله: «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: الأمثال من الناس جُمِع بينهم... عن قتادة «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: لحق كلُّ إنسان بشيعته، اليهود باليهود والنصارى بالنصارى... عن الربيع بن خثيم «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: يحشر المرء مع صاحب عمله.

hayr u şer amelde nazîr nazîre cem' u tasnif mânasına olarak يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ اُنَاسٍ بِاِمَامِهِمْۚ فَمَنْ اُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِه۪ [el-İsrâ 17/71] mazmûnu üzere insanların hayr u şer amelde metbû'ları ve birbirlerine benzerleri ile sınıf sınıf, fevc fevc mahşere davet olunup mahkeme-i kübrâda ashâb-ı yemîn, ashâb-ı şimâl ferîkun fi'l-cenne ve ferîkun fi's-sa'îr[1] tefrik olunmak üzere ba's ü tasnif oldundukları vakit demek olur ki bunda sûre-i Kāf'ta geçen وَجَٓاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَٓائِقٌ وَشَه۪يدٌ [50/21] mazmûnu: Dostun dost ile, hasmın hasım ile yan yana ve mütekābilen mevkıfte duruş ve seçilişleri mazmûnu da dâhil olur. أَزْوَاجٌ فِي الْجَنَّةِ وَأَزْوَاجٌ فِي النَّارِ tâbirinden[2] bazıları mü'minlerin cennette zevceleri ve huriler ile tezvicleri ve kâfirlerin cehennemde şeytanlarla çatılmaları mânasını da anlamak istemişlerse de وَاِذَا الْجَنَّةُ اُزْلِفَتْ'den anlaşıldığına göre bu henüz cennet ve cehenneme girilmeden önceki tasnif ve tefrîki anlattığı için أَزْوَاجٌ فِي الْجَنَّةِ cennete girecek sınıflar, أَزْوَاجٌ فِي النَّارِ cehenneme girecek sınıflar demek olması daha doğrudur.

[5603] İkincisi; İkrime, Dahhâk ve Şa'bî'den rivayet olunduğu üzere "nüfûs" ervâh mânasına olarak ervâhın ecsâda iade olunup birleştirildiği vakit diye tefsir olunmuştur[3] ki bu da nefha-i sâniye ile neş'et-i uhrâda ba's vakti demek olur. Demek ki bu iki tefsirin ikisine göre de وَاِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ kıyametin ikinci safhası demek olan ba's ahvâlini nâtıktır. Ve rivayet itibariyle evvelki daha kuvvetli ve mâna itibariyle de daha şümullüdür. Bunun bilhassa tarafeyni mahkeme-i kübrâya ihzar mânasında sual ve hesab ile alâkadar olduğu da şununla anlatılıyor:

8. **Suâl-i Mev'ûde** {وَاِذَا الْمَوْؤُدَةُ سُئِلَتْ} mev'ûdeye sorulduğu vakit {بِاَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ} ki hangi günahla katledildi?

"**Mev'ûde**" (مَوْئُودَه): Küçükken diri olarak gömülüp öldürülen kızcağız demektir ki "ve'd"den müştaktır. "Ve'd" aslında "evd" gibi ağır basmak

1 eş-Şûrâ 42/7.
2 H: "tâbirlerinden".
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 245-246; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 415; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 256:

وقال آخرون: بل عني بذلك أن الأرواح ردّت إلى الأجساد فزوّجت بها أي جعلت لها زوجا... عن عكرِمة «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: الأرواح ترجع إلى الأجساد... عن الشعبيّ أنه قال في هذه الآية «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: زوّجت الأجساد فردّت الأرواح في الأجساد.

mânasıyla alâkadar olup câhiliye Araplarının kız çocuklarını diri diri kabre gömmek âdet-i şenî'alarına denilir. Müfessirînin beyan ettikleri vechile câhiliye Araplarında bu çirkin âdet şâyi' idi ve bunu türlü türlü yaparlardı. Kimisi kızlar yüzünden bir âr gelmek korkusuyla yapar, kimisi züğürtlük ve besleyememek korkusuyla yapar, kimisi de "melâike Allah'ın kızlarıdır" dediklerinden dolayı kızlarını da[1] melâikeye ilhak etmek üzere Allah'a daha lâyıktırlar diye yaparlardı. Âlûsî'nin beyânına göre bir değil, birçokları zikretmiştir ki: Bir adamın bir kızı doğduğu vakit onu öldürmeyip berhayat bırakmak istediği surette ona yünden veya kıldan bir cübbe giydirir, bâdiyede koyun veya deve güttürürdü. Öldürmek istediği takdirde de bırakır, altı yaşlarına doğru gelince anasına "bunu temizle, süsle, hısımlarına gezmeye götüreceğim" der, hâlbuki sahrâda bir kuyu kazmıştır[2] onu oraya götürür, "bak şunun içine" der, sonra arkasından iter ve üzerine toprağı yığar, kuyuyu arz ile dümdüz [5604] edene kadar örterdi. Bir de gebe kadın vakti yaklaştığı zaman bir kuyu kazar, ağrısı tutunca başına gider, kız doğurursa onu onun içine atar, oğlan doğurursa alıkordu denilmiştir.[3] *Kāmûs* şârihi der ki: "Câhiliyede Araplar kız evlâdını açlık veya âr gelme korkusundan kabre defnederlerdi, bazıları açlık korkusuyla oğlanı dahi defnederlerdi. وَاِذَا الْمَوْؤُدَةُ سُئِلَتْ ol babda nâzil oldu."[4] Mısır müftîsi Abduh burada şöyle demiştir: "Bak şu kasvete, şu katı yürekliliğe, şu fakr u âr korkusundan başka bir günahı olmayan masum kızcağızları öldürmek vahşetine ki Arabın kalbine Müslümanlık karıştıktan sonra nasıl merhamet ve şefkate mübeddel olmuş, İslâm bu çirkin âdeti tamamen mahvetmekle bütün insaniyete ne büyük bir nimet olmuştur."[5]

---

1 H -"'melâike Allah'ın kızlarıdır' dediklerinden dolayı kızlarını da".

2 H: "hazırlamıştır".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 256. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 481:
وكانت العرب تئد البنات مخافة لحوق العار بهم من أجلهن، وقيل: مخافة الإملاق ولعله بالنسبة إلى بعضهم ومنهم من يقول: الملائكة بنات الله سبحانه عما يقولون فألحقوا البنات به تعالى فهو عز وجل أحق بهن. وذكر غير واحد أنه كان الرجل منهم إذا ولدت له بنت فأراد أن يستحييها ألبسها جبة من صوف أو شعر ترعى له الإبل والغنم في البادية وإن أراد قتلها تركها حتى إذا كانت سداسية فيقول لأمها طيبيها وزينيها حتى أذهب بها إلى أحمائها وقد حفر لها بئرا في الصحراء فيبلغ بها البئر فيقول لها: انظري فيها ثم يدفعها من خلفها ويهيل عليها التراب حتى تستوي البئر بالأرض. وقيل: كانت الحامل إذا قربت حفرت حفرة فتمخضت على رأس الحفرة فإذا ولدت بنتا رمت بها فيها وإن ولدت ابنا حبسته.

4 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 42.

5 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme),* Mısır, 1341, s. 27:
فانظر إلى هذه القسوة وغلظ القلب وقتل البنات البريئات بغير ذنب سوى خوف الفقر أو العار كيف استبدلت بالرحمة والرأفة بعد أن خالط الإسلام قلوب العرب فما أعظم نعمة الإسلام على الإنسانية بأسرها بمحوه هذه العادة القبيحة.

Âlûsî, Bezzâr ve *Künâ*'da[1] Hâkim ve *Sünen*'de Beyhakī Hazret-i Ömer b. Hattâb radıyallâhu anh'tan rivayet etmişlerdir, demiştir ki: "Kays b. Âsım-ı Temîmî Resûlullah'a geldi de 'ben' dedi, 'câhiliyede sekiz kızımı ve'd ettim.' Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem 'her birinden bir rakabe âzâd et' buyurdu, o 'ben' dedi, 'deve sâhibiyim'. 'O hâlde' buyurdu, 'her birinden bir bedene hedy et.'"[2] اَلْإِسْلَامُ يَجُبُّ مَا قَبْلَهُ İslâm mâkablini keser atar"[3] olmasına nazaran bu emir tevbenin sıhhatinde vücub için olmayıp nedb için olmak gerektir. Ve bunda ve'din pek büyük cinayet olduğuna ayrıca bir tenbih vardır. Maʿamâfîh Araplar içinde ve'di çirkin görenler de vardı. Ferezdak'ın dedesi Saʿsaʿa b. Nâciyetü'l-Mücâşî kavmi Benî Temîm'den mev'ûdeleri fidye ile kurtarırdı, Ferezdak şu beytinde

وجَدِّي الّذِي مَنَعَ الْوَائِدَاتِ وَأَحْيَا الْوَئِيدَ فَلَمْ تُوئَدِ[4]

diye onunla iftihar etmiştir. Taberânî, müşârün ileyh [5605] Saʿsaʿa'dan şöyle rivayet eylemiştir: "'Yâ Resûlallah' dedim, 'ben câhiliyede bazı ameller işledim, onlarda bir ecir var mıdır? Üç yüz altmış mev'ûdenin hayatını kurtardım, her birini iki uşerâ[5] nâka ile iştirâ ederdim, bunlarda bana bir ecir var mıdır?' Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Sana onun ecri var, çünkü Allah teâlâ sana İslâm'ı inʿâm buyurdu' demiştir."[6]

---

1 Hâkim el-Kebîr'in (ö. 378/988) *el-Esâmî ve'l-Künâ* isimli bir eseri matbu olup, Hâkim Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) de *Kitâbü'l-Künâ ve'l-Elkāb* isimli bir eseri bulunduğu kaydedilmektedir. Yukarıdaki rivayeti ilk eserde bulamadık.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 257. Krş. *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 397; *Müsnedü'l-Bezzâr,* I, 355; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIV, 248; Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr,* XVIII, 337; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 483:

وقد أخرج البزار والحاكم في الكنى والبيهقي في سننه عن عمر بن الخطاب رضي الله تعالى عنه أنه قال: جاء قيس بن عاصم التميمي إلى رسول الله صلّى الله عليه وسلم فقال: إني وأدت ثمان بنات لي في الجاهلية، فقال النبي صلّى الله عليه وسلم: «أعتق عن كل واحدة رقبة» قال: إني صاحب إبل قال: «فاهد عن كل واحدة بدنة».

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 198. Krş. Müslim, Îmân, 192.

4 "Dedem hakkı için ki çocuklarını gömen vâ'ideleri* menʿ etti, o suretle gömülecek olanı ihyâ etti de gömülmez oldular." Bu beyitte "vâidât" denilmekle ve'di yapanların daha ziyade kadınlar olduğu da anlatılmış oluyor [Müellifin notu].

H: "ve'îdeleri"; B: "vâ'idleri".

5 B: "ışâra".

6 Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr,* VIII, 76; Hâkim, *el-Müstedrek,* III, 707; Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid,* I, 94;

عن صعصعة بن ناجية المجاشعي وهو جد الفرزدق بن غالب بن صعصعة قال: قدمت على النبي صلى الله عليه وسلم فعرض علي الإسلام فأسلمت وعلمني آيا من القرآن فقلت: يا رسول الله، إني عملت أعمالا في الجاهلية، فهل لي فيها أجر؟ قال: «وما عملت؟» فقلت:... وقد أحييت ثلاثمائة وستين من الموؤدة أشتري كل واحدة منهن بناقتين عشراوين وجمل، فهل لي في ذلك من أجر؟ فقال النبي صلى الله عليه وسلم: لك أجره إذ من الله عليك بالإسلام.

"Ve'd" denilen bu büyük cinayetin hâsılı, evlâdını öldürmekten ibaret olduğu ve bunun en çok sebebi fukaralık ve besleyememek korkusu bulunduğu için Sûre-i En'âm'da وَلَا تَقْتُلُٓوا اَوْلَادَكُمْ مِنْ اِمْلَاقٍۜ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَاِيَّاهُمْۚ [6/151], Sûre-i İsrâ'da وَلَا تَقْتُلُٓوا اَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ اِمْلَاقٍۜ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَاِيَّاكُمْۜ اِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْـًٔا كَب۪يرًا [17/31] âyetleriyle de defe'ât ile nehyolunduğu gibi, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem kadınlardan bey'at alırken وَلَا يَقْتُلْنَ اَوْلَادَهُنَّ [el-Mümtehine 60/12] evlâdlarını katletmemek kaydının da tasrih olunduğu Sûre-i Mümtehine'de geçmişti. Bu âyetlere nazaran yalnız gömmek suretiyle değil, herhangi bir suretle olursa olsun evlâdını amden öldürmek de böyle büyük bir cinayettir. Onun için خِطْـًٔا كَب۪يرًا buyurulmuştur. Şu hâlde ıskāt-ı cenin, kasten çocuk düşürmek dahi evlâdını katletmek olduğu için aynı mâhiyette bir katl cinayeti olduğu unutulmamak lâzım gelir. Câhil bedevîlerin ve'd vahşetlerini dinlerken tüyleri ürperen medenîlerin, ıskāt-ı cenin cinayetlerinden yüzleri kızarmamasına da ne kadar teessüf olunsa azdır. Hatta azlin bile bir ve'd-i hafî olduğu hakkında bir hadîs-i şerif mervîdir. İmam Ahmed, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce, Taberânî ve İbn Merdûye Huzâme binti Vehb'den rivayet etmişlerdir ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne azilden sual olundu, "ذلِكَ الْوَأْدُ الْخَفِيُّ o ve'd-i hafîdir" buyurdu demiştir.[1] Bundan dolayı azlin de hurmetine kāil olanlar olmuşsa da fıkıhta kerâhet olması tahkik olunmuştur. Çünkü nesli kesmeye bir yol, bir sû'-i isti'mâldir. Azil, ve'd-i hafî olunca hilkati tebeyyün etmiş ceninlerin [5606] ıskātı ve yeni doğan yavruların itlâfı gerek tesebbüb ve gerek mübaşeret itibariyle ve'd-i celîye mübaşeret veya tesebbüb mânasında وَلَا تَقْتُلُٓوا اَوْلَادَكُمْ [el-En'âm 6/151; el-İsrâ 17/31] neyh-i sarîhinin hükmü dâhilinde haram bir cinayet olduğunu anlamak kolay olur. Şâyân-ı dikkattir ki burada tezvîc-i nüfûstan sonra mes'ûliyet vakti ihtar olunurken ve'din ve bi-gayri hakk[ın] katl-i nüfûsun mes'ûliyetindeki ağırlık anlatılmak üzere evvelemirde hâmîsi yok farzedilen mev'ûdenin suâli tasrih olunmuş ve bunun evvelâ kātile değil,

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 361, 434; Müslim, Nikâh, 141; İbn Mâce, Nikâh, 61.

katlolunan masum kızcağıza sorulacağı anlatılarak وَاِذَا الْمَوْؤُدَةُ سُئِلَتْ. بِاَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ. buyurulmuştur. Cinayetin sebebi doğrudan doğruya cânîye sorulmayıp da davacısı olan masum mev'ûdeye sorulması o ve'di yapan kātilin vicdânını sızlatacak ve hâmîsiz gördüğü mazlumun karşısında mağlûbiyetini duyuracak ve haksızlığını bütün mânasıyla tanıtarak Hakk'ın huzûrunda hiçbir müdafaaya kādir olamayacak vechile gayz ve ukūbete istihkākını anlatacak şiddetli bir ihtar ve târiz vardır ki buna "tebkît" tâbir olunur. Nitekim Nasârâ muvacehesinde Hazret-i Îsâ'ya ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِى وَاُمِّىَ اِلٰهَيْنِ مِنْ دُونِ اللّٰهِ [el-Mâide 5/116] diye sorulması da Nasârâya bu kabîlden bir târiz ile tebkittir. Bundan başka her türlü amellerin hesâbı rü'yet olunacağı da şununla anlatılıyor:

9. **Neşr-i Suhuf** {وَاِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ} ve sahîfeler neşredildiği vakit ۞ Burada iki nevi suhuf zikredilmiştir: Birisi amel defterleridir ki bunların neşri hesab için açılmaları demektir. İbn Münzir'in İbn Cüreyc'den rivayet ettiği vechile "insan ölünce sahîfesi dürülür, sonra kıyamet günü açılır, ona göre hesâbı görülür"[1].[2] İkincisi de Sûre-i Hâkka'da فَاَمَّا مَنْ اُوتِىَ كِتَابَهُ'de [69/19] dahi geçtiği vechile hesâbın rü'yetinden sonra i'lâm gibi neşr ü tevzî' olunacak sahîfelerdir ki, bunların neşri de dağıtılıp sâhiplerine tevzî' olunması demektir. Buna bazı hadislerde "tetâyür-i[3] suhuf = sahîfelerin uçuşması" tâbir olunmuştur. Âlûsî'nin kaydettiği [5607] vechile Mersed b. Vedâ'a'dan mervîdir ki "Kıyamet günü olunca Arş'ın tahtından sahîfeler uçuşur, mü'minin sahîfesi de eline düşer, cennet-i âliyede, kâfirlerin sahîfesi de eline düşer, semûm ve hamîmde diye, yani o sahîfelerde bunlar yazılıdır."[4] Burada birincisi daha akrebdir. Bundan sonraki sûrede وَاِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ. كِرَاماً كَاتِبِينَ. يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ

---

1 B -"sonra kıyamet günü açılır, ona göre hesâbı görülür".

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 431; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 260. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIII, 261:

وأخرج ابن المنذر عن ابن جريج «وإذا الصحف نشرت» قال: إذا مات الإنسان طويت صحيفته ثم تنشر يوم القيامة فيحاسب بما فيها.

3 H: "tetayyür-i".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 260. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 709:

عن مرثد بن وداعة: إذا كان يوم القيامة تطايرت الصحف من تحت العرش فتقع صحيفة المؤمن في يده في جنة عالية وتقع صحيفة الكافر في يده في سموم وحميم أي مكتوب فيها ذلك.

[el-İnfitâr 82/10-12][1] âyetleri de buna bir beyan demektir. O defterlerin açıldığı hesab günüdür ki insanın bütün amelleri ortaya dökülür.

10. **Keşt-ı Semâ** {وَاِذَا السَّمَٓاءُ كُشِطَتْۙ} ve semâ sıyrıldığı vakit. ❁ "**Keşt**" kesilmiş bir hayvanın derisini yüzmek ve ağacın kabuğunu soymak ve yüzden nikābı sıyırmak gibi örtülü bir şeyi bürüyen örtüyü yüzünden bertaraf edip açmaktır. Semânın böyle sıyrılması da hayvanın derisi soyulur gibi kal' u izâlesiyle tefsir edilmiştir. Bundan ilk nazarda يَوْمَ نَطْوِى السَّمَٓاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ [el-Enbiyâ 21/104] gibi âlem-i ulvînin tahrîbi ile fenâ-i küllî mânası tebâdür ederse de, bu mâna tekvîr-i Şems ve inkidâr-ı nücûm mazmunlarından da[2] anlaşılmış olduğu cihetle bundan murad semânın tayyından sonra كَمَا بَدَأْنَٓا اَوَّلَ خَلْقٍ نُع۪يدُهُ buyurduğu üzere yeni kurulacak olan o âlemde keşf-i gıtâ ve arz-ı küllî ile her hakikatin tecellîsi mânası olmak siyâk-ı beyâna daha muvâfıktır. Nitekim Tefsîr-i Nîsâbûrî'de semâ açılıp izâle olunarak fevkinde[3] cennet ve Arş münkeşif olacak meâlinde ifade etmiştir.[4] Demek ki o gün o âlemde bu dünyanın ecrâm u ecsâmından bir şey kalmayacağı gibi hakikati örten[5] hiçbir şey kalmayacak, Arş-ı Hak zâhir olup her hakikat hakka'l-yakīn münkeşif olacaktır ki bu mâna Sûre-i Kāf'da لَقَدْ كُنْتَ ف۪ي غَفْلَةٍ مِنْ هٰذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَٓاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَد۪يدٌ [50/22] ve Sûre-i Hâkka'da يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفٰى مِنْكُمْ خَافِيَةٌ [69/18] ve Sûre-i İbrâhim'de يَوْمَ تُبَدَّلُ الْاَرْضُ غَيْرَ الْاَرْضِ وَالسَّمٰوَاتُ وَبَرَزُوا لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ [14/48] ve Sûre-i Mü'min'de يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَۚ لَا يَخْفٰى عَلَى اللّٰهِ مِنْهُمْ شَيْءٌۜ لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَۜ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ [40/16] âyetleriyle beyan olunan mânadır. Bundan sonraki sûrede de semânın infitârı ile başlanıp يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْـًٔاۜ وَالْاَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلّٰهِ [el-İnfitâr 82/19][6] hâtimesiyle bunun din günü olduğu beyan olunarak bu mâna îzah edilecektir.

1 "Hâlbuki üzerinizde hâfızlar var. Kiram kâtibler var. Her ne yaparsanız biliyorlar."
2 H -"da".
3 H -"semâ açılıp izâle olunarak fevkinde".
4 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 453-454:

العاشر: كشط السماء كما يكشط الإهاب عن الذبيحة والغطاء عن الشيء أي كشفت وأزيلت عما فوقها وهو الجنة وعرش الله تعالى.

5 B: "öğreten".
6 "O gün ki kimse kimse için bir şeye mâlik olmaz, emir o gün yalnız Allah'ındır."

[5608] Semâ bu suretle sıyrılıp gıtâ keşfolunduğu vakit Arş-ı Hak münkeşif olacak, nüfûs-ı insâniye Hakk'ın şu iki tecellîsi arasında bulunacaktır. Bir taraftan bütün celâl ü azametiyle gazab-ı ilâhî tecelliyâtı, bir taraftan da bütün cemâl ü vüs'atiyle rahmet-i ilâhiye tecelliyâtı:

11. **Tes'îr-i Cahîm** {وَاِذَا الْجَح۪يمُ سُعِّرَتْ} ve cehennem tes'îr olunduğu vakit. ❁ Bütün şiddetiyle alevlendirilip kızıştırıldığı vakit, ki benî Âdem'in kötü amelleri ve Allah teâlâ'nın gazabı ile azgınlar için kızıştırılacaktır. وَبُرِّزَتِ الْجَح۪يمُ لِلْغَاو۪ينَ [eş-Şu'arâ 26/91].

12. **İzlâf-ı Cennet** {وَاِذَا الْجَنَّةُ اُزْلِفَتْ} ve cennet yaklaştırıldığı vakit ❁ ki fazl u rahmet-i ilâhiye ile güzel amellerin sevâbından donanmış olarak müttakīlere yaklaştırılacaktır. وَاُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّق۪ينَ غَيْرَ بَع۪يدٍ [Kāf 50/31] Demek ki bu vakit henüz ehl-i cehennemin cehenneme, ehl-i cennetin cennete girmek üzere ayrıldığı son fasl-ı kazâ sırası olacak ve bunlar tahakkuka mevzû' olan اِذَا ile ifade edildiği için muhakkak vukū' bulacaktır.

İşte bir kısmı dünyada[1] bir kısmı âhirette demek olan bu on iki âyet vâki' olduğu vakit {عَلِمَتْ نَفْسٌ مَٓا اَحْضَرَتْ} bir nefis ne hazırlamış olduğunu bilecektir. ❁ Hayır mı şer mi? İyi mi kötü mü? Dünyada ne yapmış, o gün için ne hazırlamış olduğunu hakka'l-yakīn bilip anlayacaktır. Çünkü bir zerre mikdârı da olsa hayır veya şer, yapmış olduğu her amelin defterinde ihzar edilip mîzânına konduğu ve karşısında temessül ettiğini görecektir. Bu cümle اِذَا'ların atıf ile rabtından sonra hepsinin birden cevâbıdır. Şu hâlde "bu vakitlerin her birinde bilecek" demek olmayıp, "bunları ihtivâ eden mümted vakit içinde bilecek" demek olur. Ve işte birçok âyetlerde فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ diye ihtar olunan bu biliş ve anlayıştır ki ba's [5609] ba'de'l-mevtin ifade ettiği acı veya tatlı en büyük intibahtır. اَلنَّاسُ نِيَامٌ فَاِذَا مَاتُوا اِنْتَبَهُوا "İnsanlar uykudadırlar, öldükleri vakit uyanırlar"[2] denilmesi de bundandır. يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ

---

1 H -"bir kısmı dünyada".

2 Sehl et-Tüsterî, Bişr b. Hâris, Süfyân es-Sevrî ve Hz. Ali'ye izafe edilen hikmetli bir sözdür. Bk. *Hadîsü'z-Zührî,* thk. Hasan b. Muhammed, Riyâd: Advâü's-Selef, 1418, s. 670; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* VII, 52; Sehâvî, *el-Makāsıdü'l-hasene,* s. 691; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ,* II, 312.

مُحْضَراًۚ وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُٓوءٍ [Âl-i İmrân 3/30] buyurulan gün de bugündür. Bu suretle burada da نَفْسٌ, كُلّ نَفْس meâlinde olarak "her bir nefis" demektir. İhzar edilen şey de iyi veya kötü amellerdir. Amellerin ihzârı ya neşr-i suhuftan anlaşıldığına göre defterleriyle huzûra getirilmesi veya dünyadaki amellerin iyilik ve kötülüklerine göre âhirette birer sûret-i mahsûsa ile temsil ve tecellî ederek huzurda bulundurulmasıdır. Nitekim dünyada bile bir nefes bir ateş hâlinde, bir hareket bir ziyâ hâlinde veya bir binâ veya bahçe suretinde temessül eder. Ve öyle olduğu içindir ki mesâîden iyi ve kötü şeyler i'mâl edilir. Ve bu suretle insanların âhiretteki neş'etleri de dünyadaki amellerinin hâsıllarından ibaret olarak temessül edecek olan hakīkat-i nefsiyeleri olmuş olur. Bundan dolayı اِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ اَمْوَالَ الْيَتَامٰى ظُلْماً اِنَّمَا يَأْكُلُونَ فٖى بُطُونِهِمْ نَاراً [en-Nisâ 4/10] âyetini teşbîhe hamletmeksizin zulmen yetim malı yemenin hakikaten ateş yemek demek olduğuna kāil olanlar olmuştur. Amellerin bu suretle temessül ve tecessümü onların yazıldığı sahîfeler olarak da mülâhaza edilebilir. Her iki takdirde de amellerin böyle ihzârı Allah teâlâ'nın emriyle olduğunda şüphe yoktur. Lâkin kesb itibariyle ameller abde muzâf olduğu, ihzar da ona[1] müterettib bulunduğu için sebebiyet alâkasıyla nefs-i abde isnâdı da mecâzen sahih olur. Bu iki vecihten dolayı يَوْمَ تَجِدُ âyetinde "amel" nefs-i abde isnad edilmiş olduğu hâlde "ihzar" nefse isnad olunmayıp her nefsin onu ihzar edilmiş bulacağı anlatılmış, burada ise عَلِمَتْ نَفْسٌ مَٓا اَحْضَرَتْ diye nefs-i abde isnad olunmuştur. Şu hâlde nefs-i abde nazaran "mâ ahdarat" hakikatte "mâ amilet" mânasında olup her nefis dünyada iyi mi kötü mü ne yapmış olduğunu ve bu suretle huzûr-ı Hak'ta kendisi için ne hazırlamış bulunduğunu o gün bilecektir demek olur. [5610] Bilmesinin mânası da hayr u şer bütün amellerini defterinde hiçbir eksiksiz tafsîlâtıyla yazılı bulup hepsine muttali'[2] olacak, مَالِ هٰذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغٖيرَةً وَلَا كَبٖيرَةً اِلَّٓا اَحْصٰيهَا [el-Kehf 18/49] diyecek, yahut وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِراًۜ وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ اَحَداً [el-Kehf 18/49] mantûkunca hepsini iyiliğine

1 B: "buna".
2 B: "muhtemel".

ve kötülüğüne göre temessül eden hakikati üzere hazır bulup hakka'l-yakīn müşahede edecek demektir. Zira dünyada hevâ ve hevesine uygun gelerek hoş gördüğü birtakım amellerin o gün çirkin ve acı bir surette ve dünyada birtakım külfetler[1] ve meşakkatlerle müterâfık olduğundan dolayı güç gelerek yapılan tâatlerin de o gün güzel ve sevimli bir surette karşısına dikilmiş olduğunu görecektir. Şâirin:

سَوْفَ تَرَى إِذَا انْجَلَى الْغُبَارُ   أَفَرَسٌ تَحْتَكَ أَمْ حِمَارُ

"Yakında toz duman açıldığı zaman göreceksin altındaki at mı imiş yoksa merkeb mi?" dediği gibi o gün semâ sıyrılıp bütün hakikat münkeşif olduğu vakit insan da dünyada yaptığı amellerin kendisini cehenneme mi yoksa cennete mi götürdüğünü anlayacaktır. Bu biliş ve anlayış ise haber verilen on iki vaktin her birinde değil, neşr-i suhuf ve keşt-ı semâdan sonra olmak gerektir. Onun için عَلِمَتْ, اِذَا'ların her birine değil, mecmû'una bir cevap olmak üzere tefsir edilmiştir. Gerçi bu surette zâhir olan başta bir اِذَا ile iktifâ olunmaktı[2]. Lâkin bunların bir kısmı mebâdî[3] bir kısmı netâyic[4] olmak ve her biri haddizâtında bilhassa düşünülmesi ve ayrıca bir intibah ifade etmesi lâzım gelen en büyük vâkı'âttan bulunmak hasebiyle bu ahvâl ve inkılâbâtın her birinin müstakillen dehşet ve ehemmiyetine tenbih için اِذَا'lar tekrar edilmiş ve hüküm, mecmû'una rabtolunmuştur.

İbn Atıyye tefsirinde demiştir ki: "Bir kavim bu zikrolunan şeylerin benî Âdem'den her biri ve ölüm sırasındaki ahvâl hakkında istiareler ve binâen'aleyh Şems nefis ve nücûm gözleri ve havâssı olmasına zâhib olmuştur. [5611] Bu ise Kitâbullah'ta rumûz isbâtına zâhib olan bir kavildir."[5] Ebû Hayyân da bunu naklettikten sonra şöyle demiştir: "Bu

---

1 B: "gafletler".
2 H: "olunmaktır".
3 H -"bir kısmı mebâdî".
4 B: "netice".
5 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 442:
وذهب قوم من الملحدين إلى أن هذه الأشياء المذكورة استعارات في كل ابن آدم وأحواله عند موته والشمس نفسه والنجوم عيناه وحواسه والعشار ساقاه
وهذا قول سوء وخيم غث ذاهب إلى إثبات الرموز في كتاب الله تعالى.

Bâtıniyye mezhebi ve gulât-ı sûfiyyeden İslâm'a müntesib olanların mezhebleridir. Bunlar, millet-i İslâm'a intişar ile tesettür etmiş zenâdıkadır. Kitâbullah بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ [eş-Şu'arâ 26/195] gelmiştir. Onda ne remiz ne lügaz ne bâtın yoktur. Felâsifenin ve tabiatçıların intihal eylediği şeylere îmâ da yoktur. İbn Hatîb-i Rey nâmıyla mâruf Ebû Abdullâh Râzî[1] de tefsirine hukemânın ve ashâb-ı nücûm ve ashâb-ı hey'etin kavillerinden bazı şeyler dercetmiş ise de bunlar Kitâbullah'ın tefsirinden uzaktır. Kezâlik *Tahrîr ve Tahbîr*[2] sâhibinin tefsir ettiği âyetlerin âhirinde sûfiyye müntesiblerinin kelâmlarından zikrettiği ve 'hakāyık' nâmını verdiği şeyler de böyledir. Bunların içinde itikadı şöyle dursun yazılması bile câiz olmayanlar vardır. Allah teâlâ'dan dinimizde ve akāidimizde[3] selâmet dileriz."[4] Ma'amâfîh Ebû Hayyân'ın bu sözleri ifrat ve tefritten hâlî değildir. Şüphe yok ki Kelâmullah lisân-ı Arabî-i mübîn[5] ile nâzil olmuştur. Kur'ân'ın lisânı lügaz ve muammâ gibi remizden ibaret sembolik bir ifade değildir. Ve şüphe yok ki nusûsta aslolan bir karîne-i mâni'a bulunmadıkça zâhiri üzere hamlolunmaktır. Bununla beraber şu da muhakkaktır ki Kur'ân'ın ümmü'l-kitâb olan muhkemâtının yanında hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbihâtı, hakikati, mecazı, sarîhi, kinâyesi, istiâresi, temsîli, tansîsi, îmâsı, belâgatinin nükteleri, ta'rîzleri, telmihleri, remizleri de vardır. Bütün bunlarda en vâzıh olan mâna maksud olmakla beraber "müstetbe'ât-i terâkîb" denilen ve derece-i tâliyede matlub olan nice ifadeler de vardır. İlm-i usûlde mâlum olduğu üzere zâhirin zâhir olması aynı zamanda tevil, tahsis, mecaz ihtimallerini kesmiş olmak lâzım gelmeyeceği cihetle o zâhire

---

1 Fahreddîn er-Râzî'yi (ö. 606/1210) kastediyor.

2 İbnü'n-Nakīb el-Makdisî'nin (ö. 698/1298) *et-Tahrîr ve't-tahbîr li-akvâli eimmeti't-tefsîr fî me'âni kelâmi's-semî'i'l-basîr* isimli hacimli tefsir kitabı (Bk. Abdülhamit Birışık, "İbnü'n-Nakīb el-Makdisî", *DİA*, XXI, 165-166).

3 H ve B: "akidemizde".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 415:

وهذا مذهب الباطنية ومذاهب من ينتمي إلى الإسلام من غلاة الصوفية وقد أشرنا إليهم في خطبة هذا الكتاب وإنما هؤلاء زنادقة تستروا بالانتماء إلى ملة الإسلام. وكتاب الله جاء بلسان عربي مبين، لا رمز فيه ولا لغز ولا باطن ولا إيماء لشيء مما تنتحله الفلاسفة ولا أهل الطبائع. ولقد ضمن تفسيره أبو عبد الله الرازي المعروف بابن خطيب الري أشياء مما قاله الحكماء عنده وأصحاب النجوم وأصحاب الهيئة وذلك كله بمعزل عن تفسير كتاب الله عز وجل وكذلك ما ذكره صاحب التحرير والتحبير في آخر ما يفسره من الآيات من كلام من ينتمي إلى الصوف ويسميها الحقائق وفيها ما لا يحل كتابته فضلا عن أن يعتقد، نسأل الله تعالى السلامة في ديننا وعقائدنا وما به قوام ديننا ودنيانا.

5 M ve B: "lisân-ı mübîn-i Arabî".

münâfî ve münâkız olmayarak maiyyetinde bazı ihtimâlât ile derece-i tâliyede birçok işârât fehm ü istinbat olunabilmesi, muhkemâtın vuzuh [5612] ve beyânına muhalif olamayacağı[1] gibi, bilakis lisânının[2] Arabî-i mübîn olmasının levâzımındandır. Bundan dolayı Kur'an'da hiç bâtın ve remiz ve îmâ yoktur demek de doğru olmaz. الٓمٓ، قٓ، نٓ gibi mukatta'ât-ı süver ne suretle tefsir edilirse edilsin remzî olmaktan hâlî denemez. Doğrusu bazı âsârda dahi vârid olduğu üzere Kur'ân'ın hem zâhiri vardır hem bâtını, hem haddi vardır hem matla'ı.[3] Fakat Kur'an وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللّٰهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافاً كَثِيراً [en-Nisâ 4/82] buyurulduğu üzere hakikatte ihtilâf ve tenakuzdan âzâde eblağ bir kitâb-ı mübîn olduğu için zâhiri ile bâtını arasında tehâlüf ve tebâyünden de münezzehtir. Bu esas Kur'ân'ın hadlerinden biridir. مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ. بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ [er-Rahmân 55/19-20] mazmûnu üzere zâhir ve bâtın deryâlarının iltikāsıyla beraber birbirine bağy u tecavüzüne mâni' olan haddi aşılmamak şartıyla ondan zaman zaman vehbî ve zevkī olarak alınan tulû'ât ve ilhâmâta bir nihâyet de tasavvur olunamaz. قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَاداً لِكَلِمَاتِ رَبّى لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ اَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبّى وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَداً'dır [el-Kehf 18/109]. Buna karşı gerek felâsife[4] ve hukemâ ve gerek ashâb-ı nücûm ve hey'et ve sâir ulemâ, ukalâ, büleğā, üdebâ, havâs ve avâmıyla bütün beşerin zihnine, rûhuna temas eden ve edebilecek olan ahvâl ve efkâr ve mevzûlar hakkında Kur'an'da redden

---

1 H ve B: "olmayacağı".

2 B: "lisânın".

3 İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd,* (el-Mülhak) s. 23; *Müsnedü Ebû Ya'lâ,* IX, 80:

عن الحسن قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما في كتاب الله آية إلا ولها ظهر وبطن ولكل حد مطلع». نا ابن المبارك قال: سمعت غير واحد في هذا الحديث: ما في كتاب الله آية إلا ولها ظهر وبطن يقول: لها تفسير ظاهر وتفسير خفي، ولكل حد مطلع قال: يطلع عليه القوم فيستعملونه على تلك المعاني ثم يذهب ذلك القرن فيجيء قرن آخر يطلعون منها على معنى آخر فيذهب عليه ما كان عليه من قبلهم فلا يزال الناس على ذلك إلى يوم القيامة يقول: ينهى عن ذلك ولكن يفسره السنة.

Abdürrezzâk, *el-Musannef,* IV, 90:

عن الحسن قال: لا تتوسدوا القرآن فوالذي نفسى بيده لهو أشد تفصيا من الإبل المعقلة أو قال: المعقولة إلى وطنها والذي نفسى بيده ما منه آية إلا ولها ظهر وبطن وما فيه حرف إلا وله حد وكل حد مطلع.

Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs,* II, 12:

وقال أبو عبيد في حديث النبي عليه السلام أنه قال: ما نزل من القرآن آية إلا لها ظهر وبطن ولكل حرف حد ولكل حد مطلع. فقلت: يا أبا سعيد ما المطلع قال: يطلع قوم يعملون به.

Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* I, 22:

عن عبد الله ابن مسعود قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أنزل القرآن على سبعة أحرف، لكل حرف منها ظهر وبطنٌ ولكل حرف حَدٌّ ولكل حدٍّ مُطَّلَع.

4 B: "felsefe".

veya isbâten îmâ yoktur demek ve Râzî gibi o yolda tenvîr-i efkâra hizmet edenlere ta'n etmek doğru olmadığı gibi, nusûs ve muhkemâtın zâhirini ibtal etmeyecek vechile Kur'ân'ın rûhî ve vicdânî zevklere doğabilen işârât[1] ve te'vîlâtından bahseden sûfiyye tefsirlerinin hepsini de Karâmita ve Hurûfiyye bâtıniyyesi gibi zenâdıkadan saymak da doğru değildir. Meselâ Kâşânî[2] ve *Arâis*[3] tefsirlerini mahza zâhirî olan me'ânî ve ahkâmı ibtal vadisinde yazılmış Hasan Sabbah ve gulât-ı İmâmiyye kitapları gibi mütalaa etmek isteyenler şüphesiz ki yanlış yola gitmiş olurlar. Evet, muhkemâtı bırakıp da فَاَمَّا الَّذٖينَ فٖى قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَٓاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَٓاءَ تَأْوٖيلِهٖ [Âl-i İmrân 3/7] beyânına rağmen hep müteşâbihât arkasına düşmek, şathiyyâta sapmak fitne ve fesad [5613] yolunda tevil aramak kalb çarpıklığından, rûh bozukluğundan neş'et eden bir zeyğ u ilhaddır. Lâkin zâhirî me'ânî ve ahkâmı beyan ve tesbitten sonra onlara münâfî olmayacak vechile birtakım işârât ve te'vîlâttan da bahseden zevâtın sânihâtından istifade etmemek de mahrumiyet olur. Çünkü Kur'an; اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ, اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ [el-En'âm 6/99], لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ [er-Ra'd 13/4], لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ [el-Bakara 2/230], لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ [Yûnus 10/24], لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ [el-En'âm 6/126], لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ [el-En'âm 6/98], لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ [el-Bakara 2/118], لِقَوْمٍ يَتَّقُونَ [Yûnus 10/6], لِاُولِى الْاَلْبَابِ [Âl-i İmrân 3/190] gibi nice âyetlerinde muhatabların evsâf ve kābiliyet-i mahsûsalarıyla derecelerine göre türlü mazmunlarla hitap edip dururken tefsirlerin böyle ezhân ve efkârın ve ahlâk u irfânın merâtibine göre inceliklere alâkadar olmaması Kur'ân'ın hadd ü matla'ına ve umûmu tenvîre mâtuf olan makāsıdına uygun da olmaz. Her hâlde zâhirîlikte ifrat etmek de bâtınîlikte ifrat etmek kadar muzırdır. وَاُولُوا الْعِلْمِ قَٓائِمًا بِالْقِسْطِ'tır [Âl-i İmrân 3/18]. Ve Kur'an'da tefsir de vardır, tevil de vardır. Şüphe yok ki kendi fikr ü hevâsına saplanıp da Güneş'i inkâra kadar gidenler her şeyi inkâr edebilirler. اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ. وَاِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ'de

1 H: "işaret".
2 Abdürrezzak Kâşânî'nin (ö. 736/1335) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* isimli işârî tefsiri.
3 Rûzbihân Baklî'nin (ö. 606/1209) *Arâisü'l-Beyân* isimli işârî tefsiri.

Şems ve nücûmu evvelemirde kendi hakīkī mânalarıyla anlamaya mâni' olacak aklî ve naklî hiçbir karîne olmadığı için bunlara zâhir ve hakikati vechile inanmak lâzımdır. Bunu kaydettikten sonra tekvir ve inkidârın sûret-i vukū'una nazaran mânalarındaki hakīkī ve mecâzî ihtimalleri mülâhaza etmek bu imana münâfî olmayacağı gibi, aynı zamanda Şems ve nücûmdan mecaz ihtimâli üzerine daha umûmî bir mâna ve işaret mülâhaza etmek de o imana münâfî olmaz. Nitekim وَاِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ'de Kurtubî kelâmın istiare ve temsil üzerine olduğunu söylemekle bunun beyâna münâfî bir[1] remizden ibaret olduğunu iddia etmiştir denilemeyeceği gibi, henüz tafsîlâtı idrak olunamayan bu âyetlerin daha bazı elfâzında mecaz ve istiare ihtimallerini düşünerek o vâkı'âtı bir dereceye kadar tasavvura çalışmak da Kur'ân'ın Arabî-i mübîn bir lisan ile nâzil olmasına münâfî sırf bir remzîlik ve [5614] hurûfîlik[2], bir sembolizm ve فَاَمَّا الَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَٓاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَٓاءَ تَأْوِيلِهِ [Âl-i İmrân 3/7] mısdâkınca zeyğ u fitneden ibaret olan bâtınîlik tesettürü demek değildir. Bilakis kıyâmet-i kübrâ vukū'âtını kıyâmet-i suğrâ vukū'âtıyla ezhâna takrib ederek imanı takviyeye çalışmaktır. Nitekim Nizâmüddîn Nîsâbûrî *Garâibu'l-Kur'ân ve Regāibu'l-Furkān* nâm tefsirinde bu âyetleri zâhiri vechile usul dairesinde tefsir ettikten sonra ehl-i tevilin zikri geçen kavillerini de şöyle kaydetmiştir: "Ehl-i tevil dediler ki bu ahvâli kıyâmet-i suğrâ hakkında da itibar etmek mümkindir. Kıyâmet-i suğrâ ise mevt hâlidir. O hâlde Şems nefs-i nâtıkadır. Tekvîri, onun ta'allukunun kesilmesidir. İnkidâr-ı nücûm kuvvelerin tesâkutudur. Tesyîr-i cibâl a'zâ-yı reîsenin[3] fiillerinden in'izaldir. Işâr, bedendir. O vakit emri ihmal olunur. Haşr-ı vuhûş şahıs üzerinde behîmî ve sebü'î[4] ef'âl netâicinin zuhûrudur. Tescîr-i bihâr, evhâm-ı bâtılenin ve boş emellerin tükenmesidir. Çünkü o evhâm ve emânî öyle bir deryâdır ki onun ihtiyârî veya ıztırârî mevtten başka sâhili

1 B: "ve".
2 B: "hurâfîlik".
3 H: "re'sinin".
4 H: "sibâ'î".

yoktur. Tezvîc-i nüfûs her melekenin kendi cinsine; zulmetin zulmete, nûrun nûra inzımâmıdır. Mev'ûde, mükellefin mâ-hulika-lehinin gayride zâyi' ettiği kuvvedir. Üstazlarımdan olan bazı muhakkikīnden o, hatıra sünuh edip de kitabet ile kaydedilmeyerek gāib olmuş olan her meseledir diye de işittim. Semâ da semâ-yı ervâhtır, bâkīsi zâhirdir."[1] Demek oluyor ki bu tevilleri söyleyen ehl-i tevilin muradları bu âyetlerin esas itibariyle kıyâmet-i kübrâ hakkında olduğunu nefy ü inkâr değil, onunla beraber فَاعْتَبِرُوا يَٓا اُو۬لِى الْاَبْصَارِ [el-Haşr 59/2] müeddâsınca[2] bunlardan kıyâmet-i suğrâ olan ve herkesin göreceği muhakkak bulunan mevt ahvâli hakkında da ibret alacak mânalar anlamak mümkin[3] olduğunu dahi göstermektir. Bunun ise iman ve akāide zararı değil, menfaati vardır. Bu itibar ile yalnız مَنْ مَاتَ فَقَدْ قَامَتْ قِيَامَتُهُ[4] muktezâsınca kıyâmet-i suğrâ olan ferdin ölümü değil, kıyâmet-i vustâ demek olan bir [5615] ümmetin ölümü hakkında da bu mânaları ve hâdiseleri mülâhaza etmek çok ibretlidir, bunların hepsinde عَلِمَتْ نَفْسٌ مَٓا اَحْضَرَتْ'dan bir intibah hissesi vardır. Çünkü onlar da büyük kıyametin bir geçidi ve bir numûnesidir. Fakat hiç unutmamak lâzım gelir ki hepsinin tamamı kıyâmet-i kübrâdadır. Ve bu âyetler, asıl onun hakkındadır. Bütün hakk u hakikatin inkişâfı, o ebedî cennet ve cehennemin öne konduğu o fasl-ı kazâ hengâmındadır ki her nefis ne ihzar etmiş olduğunu hakka'l-yakīn o vakit bilecektir.

Şimdi me'âdın bu dehşetli hakikatleri böyle haber verildikten sonra bu haberlerin hakkiyetini teyid ve tekid ile bu ahbârın hikmet ve fâidesini

---

1 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 454:
قال أهل التأويل: هذه الأحوال يمكن اعتبارها في وقت القيامة الصغرى وهي حالة الموت فالشمس النفس الناطقة وتكويرها قطع تعلقها وانكدار النجوم تساقط القوى وتسيير الجبال انعزال الأعضاء الرئيسة عن أفعالها والعشار البدن يهمل أمرها وحشر الوحوش ظهور نتائج الأفعال البهيمية والسبعية على الشخص وتسجير البحار نفاد الأوهام الباطلة والأماني الفارغة فإنها بحر لا ساحل له دون الموت الاختياري أو الاضطراري وتزويج النفوس انضمام كل ملكة إلى جنسها الظلمة إلى الظلمة والنور إلى النور والموؤدة القوّة التي ضيعها المكلف في غير ما خلقت لأجله وسمعت بعض المحققين من أساتذتي أنها كل مسألة سنحت للخاطر ولم تقيد بالكتابة حتى غابت والسماء سماء الأرواح والباقي ظاهر.

2 H: "müdde'âsınca".

3 H -"hakkında da ibret alacak mânalar anlamak mümkin".

4 Makdisî bu sözün Muğîre b. Şu'be'den (r.a) rivayet edildiğini söyler. Bk. *el-Bed' ve't-târîh,* II, 236. Krş. Buhârî, Rikāk, 42; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 49; İbn Abdirabbih, *Ikdü'l-ferîd,* VII, 164; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* VI, 267.

de beyan için bunları haber veren Resûl'ün şânını, risâletin kuvvetini ve Kur'ân'ın mâhiyetini tefhim ve takrir zımnında kasem ile buyuruluyor ki: {فَلَٓا اُقْسِمُ} ❁ (لَٓا اُقْسِمُ *ve Vâkı'a sûrelerine bak*). Yani bunun üzerine artık başka söz yok, ancak kasem ederim ki {بِالْخُنَّسِ} hunnese ❁ sinenlere[1] veya dönenlere. "**Hunnes**" "hânis"in cem'idir. "Hans"[2] ve "hunûs" inkıbaz ve istıhfâ veya ric'at ve teahhur, yani büzülüp sinmek veya gerilemek ve geri kalmak mânalarına lâzım ve müte'addî olduğuna göre "hânis" sinen, gāib olan veya sindirip gāib eden yahut geri kalan veya gerileten demek olur. "Hâ"nın ve "nûn"un fethiyle "hanes" de sığır ve âhu kısmının burunlarında olduğu gibi burunun ucu dudaktan geride biraz kalkık ve gerisi basık olmaya denir ki, "fatas" tâbir olunan yassıdan yakışıklıca olur. Ve onun için âhulara ve yanaklarına ve bakar kısmına zammeteynle "hunüs" ıtlak olunur. Burada "hans" ekseriyetle lâzımdan rücû' ve ıhtifâ mânalarıyla sinenler veya geri dönenler, revâci' mefhumlarıyla tefsir edilmiştir. {[3]اَلْجَوَارِ} ❁ "Cereyan"dan "câriye"nin cem'i akanlar demek olup "hunnes"e sıfat veya bedeldir. 5616] {الْكُنَّسِ}] ❁ "Kânis"in cem'i; "kânis" süpürmek mânasına "kens"ten süpüren ve "künûs"tan kinâs'a giren demektir. "Kinâs" âhu kısmının ağaçlık ve ormanlık aralığında gizlendiği yatağına, yuvasına denir ki kumu, toprağa kadar süpürüp açtığı için ıtlak olunmuştur. Çokları bu cevârî seyyâreler[4] ve bâhusus "derârî-i hamse" tâbir olunan Zuhal, Müşteri, Mirrîh, Zühre, Utârid seyyâreleri olduğunu söylemişlerdir. Çünkü bunlar Şems ile beraber cereyan eder, sonra geri dönmüş görünür, sonra da Şems'in ziyâsında gizlenirler. "Rü'yet[5] itibariyle rücû'ları hunûs, Şems'in ziyâsında gizlenişleri künûstur" demişler ki eski müneccimler bunlara "hamse-i mütehayyire" nâmını vermişlerdi[6]. Birçokları da ale'l-umûm yıldızlar olduğunu nakleylemişlerdir. Bunun îzâhında denilmiştir ki: Çünkü

1 H: "sînelere".
2 H: "Hânis".
3 H, M ve B: "الجواري".
4 H: "seyyarelere".
5 H: "Büyût".
6 B: "vermişlerdir".

yıldızlar gündüzün hunûs eder siner, gözlerden kaybolurlar. Geceleyin de künûs eder, yataklarındaki âhular gibi yerlerinde tulûʿ ederler. Lâkin "künûs"un[1] böyle yalnız tulûʿ ile tefsirinde hafâ vardır. Onun için daha doğru olmak üzere şöyle denilmiştir: Çünkü yıldızlar, gündüzün fevka'l-ufuk oldukları hâlde bile gözlerden gizlenirler, bu sinmeleri hunûslarıdır. Tulûʿlarından sonra da gurûb ederek âhuların kinâslarına dâhil oldukları gibi ufkun tahtına girerler, bu da künûslarıdır. بِالْخُنَّسِ اَلْجَوَارِ الْكُنَّسِ'in böyle ale'l-umûm kevâkib diye tefsîri Hasan ve Katâde'den mervî olduğu gibi, Hazret-i Ali radıyallâhu anh'tan da rivayet edilmiştir.[2] Maʿamâfîh seyyârât-i hamse ile tefsîri de Hazret-i Ali'den rivayet olunduğu söylenmiştir.[3] İkisinde de "kens"[4] ile tavsif sığır, geyik gibi âhulara teşbih tarîkiyle istiare demektir. Çünkü "hans" gibi "künûs"[5] ve "kinâs" dahi bakara-i vahşî ve âhu kısmında kullanılan evsâftandır. Bundan dolayı İbn Abbas'tan, Saʿîd b. Cübeyr'den, Dahhâk'ten zıbâ yani geyik ve İbn Mesud'dan bakar-ı[6] vahşî demek olduğu da rivayet edilmiştir. İbn Cerîr'in bir rivayetine göre İbrâhim ile Mücâhid işbu فَلَٓا اُقْسِمُ بِالْخُنَّسِ. اَلْجَوَارِ الْكُنَّسِ âyetini müzakere etmişler, İbrâhim [5617] Mücâhid'e[7] "bunun hakkında işittiğini söyle" demiş, Mücâhid "biz bir şey işitiyorduk, bazı nâs da nücûm diyorlar" demiş, İbrâhim de (Nehaî olacak) "onlar Hazret-i Ali'ye atfen yalan söylüyorlar" demiş.[8] Lâkin geyik ve bakar-ı[9] vahşî gibi âhu kısmından burada bir mecaz ve istiare mülâhaza edilmediği takdirde bu âyetlerin siyâk u sibâkına nazaran onlara kasem edilmekte

---

1 H: "hunûs'un".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIV, 251-252. Krş. *Tefsîru Mücâhid,* s. 708:
عن خالد بن عُرعُرة أن رجلا قام إلى عليّ رضي الله عنه فقال: ما «الْجَوَارِ الْكُنَّسِ؟» قال: هي الكواكب.

3 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 431; Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 262:
وأخرج ابن أبي حاتم من طريق الأصبغ بن نباتة عن علي في قوله: «فلا أقسم بالخنس» قال: خمسة أنجم زحل وعطارد والمشتري وبهرام والزهرة ليس في الكواكب شيء يقطع المجرة غيرها.

4 B: "hans".

5 H: "kens".

6 H ve B: "bakara-i".

7 B: "Mücâhid'den".

8 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIV, 254:
عن إبراهيم ومجاهد أنهما تذاكرا هذه الآية «فَلا أُقْسِمُ بِالْخُنَّسِ الْجَوَارِ الْكُنَّسِ» فقال إبراهيم لمجاهد: قل فيها ما سمعت، قال: فقال مجاهد: كنا نسمع فيها شيئا وناس يقولون: إنها النجوم، قال: فقال إبراهيم: إنهم يكذبون على عليّ رضي الله عنه.

9 H ve B: "bakara-i".

zâhiren münasebet görülmez, bu olsa olsa onların yırtıcı hayvanlardan firarları hâlinde ışâr ile vuhûşun haşri manzarasına bir telmih olabilir. Seyyârâtın Şems'e irtibatlarına nazaran seyr ü hareketlerindeki ihtilâfı mülâhazada bir mâna varsa da bunu beşe tahsis etmekte vâzıh bir mâna yoktur. Ale'l-umûm nücûma kasemde ise âlemde mekânı işgal eden bütün ecrâmın كُلٌّ يَجْرِى لِاَجَلٍ مُسَمًّى [Fâtır 35/13] mantûkunca bir ecel-i müsemmâya doğru cereyânını iş'âr ederek sûrenin evvelinde zikrolunan âkıbete doğru gitmekte bulunduklarını ihtar için evvelâ mekâniyyâta, sâniyen de gece ve sabah ile zamanının cereyânına kasem edilmiş olmakta açık bir münasebet vardır. Ma'amâfîh İbn Cerîr rivayetleri naklettikten sonra hiçbiri tâyin olunmayıp umûmu[1] üzere bırakılması evlâ olduğuna kāil olmuş ve demiştir ki: "Allah teâlâ bazen hunûs eden, yani kaybolan ve bazen cereyan eden ve sonra da künûs eden[2] birtakım şeylere kasem etmiştir. 'Kinâs', 'meknis', 'mekânis'[3] kelâm-ı Arabda bakar-ı[4] vahşî ve geyiklerin girdikleri mevzi'lerdir. Bununla beraber nücûmun bulundukları mevzi'lere istiare olunması da münker değildir. Bunlardan birine tahsis için âyette bir delil de olmadığından bu sıfatları hâiz olanların hepsine ta'mîmi daha doğru olur."[5] Lâkin bu surette ta'mîm, umûm-ı mecaz olmuş olur. Hâlbuki hakikat mümkin olur, mecaza karîne de bulunmazsa ta'mîm nasıl doğru olur? Ta'mîmi tasvib edebilmek için de mecaza bir karîne bulunduğunu itiraf etmek lâzım gelir ki o da söylediğimiz gibi nücûmun hunûs ve künûs ile cereyânı [5618] siyâk u sibâka daha muvâfık olmasıdır. Bu karîne ile rivayetleri câmi' olmak üzere umûm-ı mecâzın evlâ olduğuna hükmedilebilir.

1 H: "umum".
2 H -"yani kaybolan ve bazen cereyan eden ve sonra da künûs eden".
3 H: "mekânîs".
4 H ve B: "bakara-i".
5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 254-255:
وأولى الأقوال في ذلك بالصواب: أن يقال: إن الله تعالى ذكره أقسم بأشياء تخنس أحيانا أي تغيب وتجري أحيانا وتكنس أخرى وكنوسها: أن تأوي في مكانسها والمكانس عند العرب هي المواضع التي تأوي إليها بقر الوحش والظباء، واحدها: مَكْنِس وكناس... وأما الدلالة على أن الكناس قد يكون للظباء... فالكناس في كلام العرب ما وصفت وغير مُنكر أن يستعار ذلك في المواضع التي تكون بها النجوم من السماء فإذا كان ذلك كذلك ولم يكن في الآية دلالة على أن المراد بذلك النجوم دون البقر ولا البقر دون الظباء فالصواب أن يُعَمّ بذلك كلّ ما كانت صفته الخنوس أحيانا والجري أخرى والكنوس بآنات على ما وصف جلّ ثناؤه من صفتها.

Umûm-ı mecaz olarak hâsıl-ı mâna ise: "Hunûs, cereyan ve künûs ıtlak olunabilen vasıflarla hakikaten veya mecazen muttasıf olabilen[1] şeyler" demek olur. Bu ise gaybda sinen ve sonra âlem-i şuhûdda cereyan edip de nihâyet yine âlem-i gaybda karar edeceği yere varıp nazarlardan nihan olan bütün eşyâya şâmil olur ki bu da âlemin hudûs ve fenâsıyla وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ medlûlü üzere mebde' ve me'âda bir istidlâl olur. Ve onu mülâhaza ettirmek için bilhassa âhular evsâfının âlet-i mülâhaza ittihaz edilmiş olmasında da hayât-ı hayvâniye ve hayât-ı insâniye bakımından düşünülecek incelikler vardır. Bu rivayetlerde görülüyor ki "el-künnes" vasfı hep kinâsa girmek demek olan "künûs"tan olmak üzere mülâhaza edilmiş ve maddenin aslı olan "kens", yani süpürmek mânasına hiç işaret olunmamıştır. Hâlbuki kelimenin maddesine nazaran daha şümullü olmak üzere bu mânaya da ihtimâli vardır. Bu surette "kens"in müte'addî olan bu mânasıyla "hunûs"un lâzım olan iki mânasından her birine göre şu mealleri[2] ifade eder: Birincisi; "kasem ederim o gaybda gizlenenlere, o akıp akıp süpürenlere" demek olur ki اَلْجَوَارِ الْكُنَّسِ "hunnes"in sıfatı olarak bunda kevn ü fesad âlemi olan dünyada tathîrât îfâsına me'mur olan meleklere kasem edilmiş olur. İkincisi; "kasem ederim o sinip sinip dönenlere, o akıp akıp süpürenlere" demek olur ki, bunda da "hunnes" dünyaya gelip gidenlere, "cevârî-i künnes" de ondan bedel olarak onları alıp alıp âhirete götüren meleklere işaret olmuş olur. Müracaat ettiğim tefsirlerde melâikeye işaret olmasına dair bir nakil görmedim, ancak *Kāmûs* etrafında melâike dahi denildiği söylenmiştir.[3] Nazmın da ihtimâli vardır. Şu hâlde İbn Cerîr'in dediği gibi umûm-ı mecaz evlâ olunca مَا يُطْلَقُ عَلَيْهِ الْخُنَّس الْجَوَارِي الْكُنَّس حَقِيقَةً أَوْ مَجَازًا mefhûmuyla bütün bu mânaların mülâhaza [5619] edilmesi daha evlâ olur. Bu tafsîlâttan şunu anlamış oluyoruz ki işbu بِالْخُنَّسْ. اَلْجَوَارِ الْكُنَّسِ kaseminde âlemdeki tehavvülât[4] ve inkılâbâtı anlatmak üzere Ve'l-Mürselâti, Ve'n-Nâziâti

1 H -"vasıflarla hakikaten veya mecazen muttasıf olabilen".
2 H: "mânaları".
3 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 571; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 1005:
والجواري الكنس: هي الخنس، لأنها تَكْنِسُ في الْمَغِيبِ كالظباء في الكُنُس أو هي كل النجوم لأنها تبدو ليلا وتخفى نهارا أو الملائكةُ أو بقر الوحش وظباؤه.
4 H: "tehavvülâtı".

sûrelerinin başındaki kasemleri de icmâl eden bir şümul vardır. Nitekim şu kasemlerde de zamanın tehavvülâtını ihtar ile inzar ve tebşir sarihtir:

{وَالَّيْلِ اِذَا عَسْعَسَ} Ve yöneldiği dem geceye ❁ kasem ederim.

"**As'ase**" ezdâddan olmak üzere hem ikbal hem idbar mânalarına geldiği cihetle burada bazıları ikbal, çokları da idbar mânasıyla tefsir etmişlerdir. Gecenin ikbâli vakti, kararmaya başladığı ilk saatleridir[1]. Bunda bir inzar mânası vardır. İdbârı vakti de zevâle yüz tuttuğu, sabaha yöneldiği son saatleridir ki sabahın mübeşşiridir[2]. Ekseriyet bu mânayı tercih etmişlerdir. Buhârî[3] de bu mânayı rivayet ederek عسعس أدبر demiştir ki Sûre-i Müddessir'deki وَالَّيْلِ اِذْ اَدْبَرَ [74/33] gibi olur. Mealde "yöneldiği dem" demekle de bu iki mânaya işaret ettiğimizi zannediyoruz. {وَالصُّبْحِ اِذَا تَنَفَّسَ} Ve teneffüs ettiği dem sabaha ❁ kasem ederim. Sabahın teneffüsü de اِذَآ اَسْفَرَ [el-Müddessir 74/34] gibi açılmaya başladığı sıradır[4] ki tatlı tatlı bâd-ı sabâsının[5] letâfetine de işaret eder. Bunun gece sıkıntısını izâle eden bir bişâret ifade ettiğinde ise şüphe yoktur. Bu suretle bu kasemde Resûlullah'a ve Müslümanlara وَلَلْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْاُولٰى [ed-Duhâ 93/4][6] mazmûnu üzere hüsn-i âkıbet ile va'd ü tebşir vardır. Bu dünya onlar için sabaha yönelmiş bir gece ve her nefsin ne hazırlamış olduğunu bileceği o kıyamet vakti böyle teneffüs eden bir sabah demek olduğunu müjdelemektedir. Bütün bunlara kasem olsun ki {اِنَّهُ} o ❁ olacak[7] dehşetli vukū'âtı haber veren bu Kur'an {لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ} şüphesiz bir kerîm Resûl'ün, yani Allah [5620] teâlâ indinde mükerrem, muazzez bir Resûl'ün getirdiği kelâmdır. ❁ Sûre-i Hâkka'da dahi zikri geçtiği üzere burada bu "Resûl-i Kerîm"den murad, Kur'ân'ı Peygamber'e getiren Rûh-ı Emîn Cebrâil aleyhisselâm'dır. فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلٰى قَلْبِكَ بِاِذْنِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/97] {ذٖى قُوَّةٍ} Pek kuvvetli ❁ hâmil olduğu risâleti, me'mur bulunduğu emri

1 B: "saatlerdir".
2 H: "mübâşiridir".
3 H, M ve B: "Buhârî'de".
4 H: "sırada".
5 H: "sabânın".
6 "Ve her hâlde sonu senin için önünden daha hayırlı."
7 H +"o".

îfâda zaafı yok, mukāvemet olunmaz, şüphe götürmez, büyük bir kuvveti var, şiddetli bir Resul. Öyle ki شَدِيدُ الْقُوٰىۙ. ذُومِرَّةٍ [53/5-6] (*Sûre-i Necm'e bak*). {عِنْدَ ذِى الْعَرْشِ} Arş'ın sâhibi olan ve onu gönderen Allah-ı Zü'l-celâl indinde {مَكِينٍ} mekîn ❁ mekânetli, yani büyük bir şeref ve haysiyeti hâiz, öyle ki {مُطَاعٍ ثَمَّ} mutâ' orada ❁ Allah teâlâ'nın huzûrunda melâike-i mukarrebîn ona itaat ederler, onun emrini dinlerler. Ondan emir telakkī eder ve ona müracaat eylerler. {اَمِينٍ} Emîn ❁ her vechile itimada şâyan, vahy ü risâlette gayet emniyetli أَمَانَتِي إِنِّي لَمْ أُومَرْ بِشَيْءٍ فَعَدَوْتُهُ إِلَى غَيْرِهِ "benim emanetim, ben bir şey ile emrolunayım da onu başkasına tecavüz edeyim, bu vâki' olmaz"[1] diye kendisinden rivayet olunduğu üzere emrolunduğu bir şeyde asla te'addîsi olmaz,[2] vazifesini gereği gibi yerine getirir, getirmiş olduğu vahiyde kusuru, hatası, hıyaneti asla melhuz değil, {وَمَا صَاحِبُكُمْ} ve sâhibiniz ❁ sohbetinde bulunduğunuz arkadaşınız, yani Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem {بِمَجْنُونٍ} mecnun değil. ❁ Sûre-i Necm'in başındaki مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰى [53/2] âyetinde olduğu gibi burada da Resûlullah'ın nezâheti beyan buyurulurken صَاحِبُكُمْ diye muhatablar zamirine muzâf olarak "sohbet" unvânıyla tavsif buyurulmasında, Sûre-i Yûnus'ta geçen فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِنْ قَبْلِهٖۜ اَفَلَا تَعْقِلُونَ [10/16] mazmûnu üzere zarif bir târiz vardır. Yani ey o [5621] Kur'ân'a ve risalet haberlerine inanmamak için Peygamber'e mecnun diye bühtan etmek isteyenler o Peygamber -Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem- sizin sâhibinizdir, siz senelerce onun sohbetinde bulundunuz. Aklının, ahlâkının yüksekliğini tecribe ettiniz, re'yine müracaat eylediniz, konuştunuz; bilirsiniz ki o mecnun değildir. Akıl ve idrâki tam, fazl u fazileti müsellem, hakkınızda hayırhah bir zattır. Binâen'aleyh o size bu sözleri mecnuncasına söylemiyor; بَلْ جَٓاءَ بِالْحَقِّ وَصَدَّقَ الْمُرْسَلِينَ [es-Saffât 37/37] mısdâkınca Allah'ın gönderdiği o Resûl-i Kerîm'i tasdik ederek hakkı söylüyor. {وَلَقَدْ رَاٰهُ} Vallahi o sâhibiniz, Muhammed, onu: O Zi'l-Arş'ın[3] emîn, mutâ', mekîn, kuvvetli, kerîm

1 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* IV, 431.
2 H -"emrolunduğu bir şeyde asla te'addîsi olmaz".
3 H: "Zi'l-Arş".

Resûlü Cebrâil aleyhisselâm'ı gördü ❁ hem nasıl {بِالْاُفُقِ الْمُبِينِ} ufuk-ı mübînde ❁ beyan edici ufuk veya açık ufuk demek olan "ufuk-ı mübîn" Sûre-i Necm'de اُفُقِ اَعْلٰى [53/7] tâbir olunan ufuktur ki; gündüzün geldiği, Güneş'in doğduğu, eşyâyı tebyin ettirip gösteren maşrık tarafı diye tefsir edilmiştir. Mücâhid'den bir rivayette "Ecyad tarafından ufuk-ı mübîn-i a'lâda" diye vârid olmuştur[1] ki Ecyad, nâm-ı diğeri Ciyad, Mekke'nin şarkında bir dağın veya arzın ismidir. Bir de ehl-i Mekke için metâli'in en yükseği Seretan burcunun re's-i matla'ı olduğundan "ufuk-ı mübîn-i a'lâ"dan murad odur denilmiştir. Resûlullah'ın Cibrîl'i ufuk-ı mübînde bu görüşü sûret-i hakîkiyesi ile görüşüdür ki Hira'dan sonra olmuştu. Arz ve semâ arasında Kürsî üzerinde Allah teâlâ'nın halkeylediği surette gördü, altı yüz cenâhı vardı diye rivayet olunmuştur.[2] İbn Cerîr de İbn Humeyd'in Cerîr tarîkiyle Atâ'dan, Âmir'den rivayetinde demiştir ki: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Cibrîl'i kendi suretinde bir kere görmüştü. Diğerlerinde Dıhye denilen bir recül suretinde gelirdi, kendi suretinde gördüğü gün ise gelmiş, bütün ufku seddetmişti, üzerinde dür ta'lik olunmuş yeşil bir sündüs vardı. وَلَقَدْ رَاٰهُ بِالْاُفُقِ الْمُبِينِ Kavl-i [5622] ilâhîsi budur."[3] Lâkin Ve'n-Necmi Sûresi'nde وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰى عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهٰى. [53/13-14] diye musarrah olduğu üzere Resûlullah'ın Cibrîl'i sûret-i hakîkiyesiyle Sidre-i Müntehâ'nın yanında bir kere daha görmüş olduğu da muhakkaktır. Nitekim Taberânî ve İbn Merdûye'nin tahric ettikleri vechile İbn Abbas'tan buradaki rü'yetin Sidre-i Müntehâ yanındaki rü'yet olduğu da rivayet edilmiştir.[4] Bu surette "ufuk-ı

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 260:

عن مجاهد قوله: «بِالأُفُقِ الْمُبِينِ» الأعلى. قال: بالأفق من نحو أجياد.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 418. Krş. Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 4; Müslim, Îmân, 255; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 8:

ولقد رآه: أي رأى الرسول صلى الله عليه وسلم جبريل عليه السلام، وهذه الرؤية بعد أمر غار حراء حين رآه على كرسي بين السماء والأرض في صورته له ستمائة جناح.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 260. Krş. *Tefsîru Mücâhid,* s. 626:

عن عامر قال: ما رأى جبريل النبيّ صلى الله عليه وسلم في صورته إلا مرّة واحدة وكان يأتيه في صورة رجل يقال له: دحْية فأتاه يوم رآه في صورته قد سدّ الأفق كله، عليه سندس أخضر معلق الدّر، فذلك قول الله: «وَلَقَدْ رَآهُ بِالأُفُقِ الْمُبِينِ».

4 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XII, 90:

عن ابن عباس أنه كان يقول في قوله: «ولقد رآه بالأفق المبين» إنما أعني جبريل عليه السلام أن محمدا صلى الله عليه وسلم رآه في صورة عند سدرة المنتهى.

mübîn", Sidre-i Müntehâ demek olur. Hâlbuki Sidre-i Müntehâ'daki görüş ufuk-ı a'lâda istivâdan başka "nezleten uhrâ"da bir görüş olduğu Ve'n-Necmi'de tasrih edilmiş bulunduğu için, "ufuk-ı mübîn" "ufuk-ı a'lâ"dan başka olmak iktizâ eder. Şu hâlde burada zikrolunan rü'yet iki rü'yetin ikisine de şâmil olmak ve iki rivayeti de câmi' bulunmak üzere ufuk-ı mübîn, ufuk-ı a'lâ ile Sidre-i Müntehâ'dan e'am mülâhaza edilmek daha muvâfık olacaktır. Allâhu a'lem İbn Abbas'ın murâdı da bu olmak gerektir. Bu hususta Sûre-i Necm daha mufassal olduğundan nüzûlü gerek evvel olsun gerek sonra, buradaki rü'yet ona göre tefsir edilmek lâzım gelir. Yani Resûlullah'ın Cebrâil'i hakîkî hilkati ile iki kere görmüş olduğu muhakkaktır. {وَمَا هُوَ} Ve o ❁ yani sâhibiniz {عَلَى الْغَيْبِ} gayb üzerine ❁ yani kendisine öyle vahiy geldiğine ve sâir umûr-ı gaybiyeye dair vermiş olduğu haberler gibi sizin hiss ü tecribenize dâhil olmamış bulunan gayba ait husûsâtta {بِضَنِينٍ} danîn de değildir.

"**Danîn**" buhl demek olan "dann"dan fe'îldir. Fâil mânasına da mef'ul mânasına da olabilir. Yani o meşhûdunuz olan husûsâtta bahîl olmadığı gibi gayba dair olan husûsâtta da kıskanç değildir. Almış olduğu vahyi tebliğ etmekte ve sizin müşahedenizden ve ilminizden gâib bulunan bilmediğiniz şeyleri haber verip bildirmekte bahillik etmez; gayb taslayan, gaybfuruşluk eden kâhinler [5623] veya bildiğini ücretsiz belletmeyen kimseler gibi ücret almak sevdâsıyla kıskançlık yapmaz. Binâen'aleyh onun hakkında cerr-i menfaat gibi bir garaz ve töhmet de mevzû'-i bahis olamaz. Maznun mânasına olduğuna göre de şöyle demek olur: "Meşhûdunuz olan ahvâlde akl ü fazileti mâlumunuz olan o zât-ı Muhammedî gayba karşı kıskanılacak kimse değildir. Onun gaybdan haber vermesi, vahiy alması, sizin bilmediğiniz şeyleri bilmesi çok görülmez. Onu o yüksek fıtrat ve ahlâkta yaratan Allah teâlâ'nın cânib-i gaybından vahy ü risaletle müşerref kılması da[1] kendisine[2] kıskanılacak,

1 H ve B: "kılmasında".
2 B -"kendisine".

çok görülecek bir şey değildir." اَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَباً اَنْ اَوْحَيْنَٓا اِلٰى رَجُلٍ مِنْهُمْ اَنْ اَنْذِرِ النَّاسَ [Yûnus 10/2]. Kıraatlerin bazısında ض yerine ظ ile "zanîn" okunur. Bu da iki mâna ile tefsir olunmuştur: Birincisi, töhmet mânasına "zınne"den olup o, gayb üzerine maznun, töhmetli değildir, emin ve mevsuktur demek olur. Ki bu, birinci mâna ile mütelâzim gibidir. İkincisi, suyu az kuyuya بئر ظنون denilmesinde olduğu gibi zaaf ve kıllet mânasından olarak "o, nefsinde kuvvesi[1] zayıf, hâfızası çürük, vehm ü zan ile söyler, hevâ ve hevese kapılır bir kimse de değildir" demek olur; yani vahiy telakkī ve tebliğ hususunda hiçbir zaafı yoktur. Onun aldığı vahyi alelâde insanların evhâm u zunûn karışan ve esbâb-ı ilimden olmayan ilhâmât ve sânihât gibi zayıf zannetmemelidir. O kuvvetli, emîn Resûl-i Kerîm'den tam bir müşahede üzerine aldığı teblîğātı tam bir kuvvet ile alıp hıfzederek hiçbir harfini zâyi' etmeksizin kemâl-i yakīn ile ahz u tebliğ eyler. İşte o Kur'an bu sâhibinizin ufuk-ı mübînde gördüğü öyle emîn, mutâ' ve Zi'l-Arş indinde mekîn, gayet kuvvetli, kerîm bir Resûl'den böyle kuvvet ve emniyetle ahz u tebliğ eylediği bir kelâmdır ki onu O Arş'ın sâhibi Allah teâlâ'nın göndermiş olduğunda hiç[2] şüphe yoktur. {وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ} Ve o, Kur'an, bir şeytân-ı racîmin, yani [5624] rahmet-i ilâhiyeden tardolunmuş taşlanacak bir şeytanın sözü değildir. ❁ O sâhibinize görünen Resûl, kâhinlere görünenler gibi Mele-i A'lâ'dan kulak hırsızlığı edip de وَيُقْذَفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ. دُحُوراً [es-Sâffât 37/8-9] mısdâkınca her taraftan taşlanan aldatıcı şeytanlardan değil, tekrim ve itaat olunması lâzım emîn bir melek, bir Allah elçisi olduğu zikrolunan evsâftan mâlum bulunduğu gibi, onu gören ve size haber veren sâhibiniz de şeytan ve şeytanetten uzaktır. Bunu sâhibinizin akl u ahlâkı üzerindeki tecribelerinizle bilmeniz, inanmanız lâzım gelir. Âhiretin dehşet ve mes'ûliyetini ve o vakit عَلِمَتْ نَفْسٌ مَٓا اَحْضَرَتْ olduğunu ve bu kadar kuvvetli kasemlerle bu hakikatlerin

1 H: "kuvvesiz".
2 H -"hiç".

tahakkukunu size o Zü'l-Arş tarafından haber verip duran sâhibinize inanmamakta ne büyük tehlikeler bulunduğunu düşünmelisiniz. {فَاَيْنَ تَذْهَبُونَ} O hâlde siz nereye gidiyorsunuz? ❁ Bu hakikatlere karşı doğru yolu bırakıp da nelere zâhib oluyor, ne büyük dalâletlere düşüyorsunuz? Haberiniz olsun ki {اِنْ هُوَ} o Kur'an, başka değil {اِلَّا ذِكْرٌ} hâlis bir zikirdir. ❁ Unutulmaması lâzım gelen bir öğüttür. {لِلْعَالَمِينَ} Bütün ukalâ âlemleri için. ❁ Fakat hakikatte tam mânasıyla âkil olanlar kimler olduğu anlatılmak üzere لِلْعَالَمِينَ'den bedel olarak {لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَسْتَقِيمَ} bilhassa içinizden müstakīm olmak, hakk u savâbı arayarak doğru gitmek dileyenler için ❁ çünkü tezkirden, va'z u nasihatten menfaat görecek olanlar onlardır. Ve hakikatte âkil olanlar da onlar demektir. İşte Kur'ân'ın inzâlinden ve bu haberleri ihbar eylemekten asıl hikmet ve gaye böyle müstakīm olmak isteyenlere istikāmet yolunu anlatmaktır. Doğru gitmek istemeyen kimseler ise o tezkirden hoşlanmaz, ondan istifade etmezler. O zikir onlara tesir etmez, gafletlerinden uyandırmaz, uyandırsa da onlar, eğrilikten hoşlandıkları [5625] için onu eğip bükerek aksine gitmek ister, daha ziyade zarar görürler وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ اِلَّا خَسَاراً [el-İsrâ 17/82] olur. Görülüyor ki[1] zikr ü fikir teklîfi evvelâ "li'l-âlemîn" diye bütün zevi'l-ukūle tevcih olunduktan sonra bilhassa istikāmet dileyenlerin meşiyyetlerine bağlanmıştır. Demek ki teklif ve mes'ûliyet ef'âl-i ihtiyâriyeye aittir. Bunda hidâyet de mükellefînin meşiyyetine[2] mütevakkıftır. Hakkı talep etmek için evvelemirde fikrini hakka ve hayrı kesbetmek için azm ü iradesini hayra tevcih etmesi farzdır. Fakat bununla beraber şunu da bilmek lâzımdır ki mükellefin meşiyyeti şart olmaktan onun muvaffakiyet için ne şart-ı kâfî ne de illet-i müstakille olması lâzım gelmez. Zikirden intifâ' abdin istikāmeti dilemesiyle meşrut kılınmasından dolayı insan irade ve meşiyyetinde tamamen müstakil ise ve binâen'aleyh müstakīm olmayı dilemek isterse hemen dileyiverir.

1 H +"o".
2 H -"aittir. Bunda hidâyet de mükellefînin meşiyyetine".

Dilerse hemen müstakīm oluverirmiş zannetmemelidir. وَكُلَّ اِنْسَانٍ اَلْزَمْنَاهُ طَٓائِرَهُ ف۪ي عُنُقِه۪ [el-İsrâ 17/13] müeddâsınca her insanın mes'ûliyeti itibariyle mukadderâtı kendi meşiyyetine rabtedilerek kendi boynuna geçirilmiş olmakla, o mukadderâtında bütün illet ü esbâb insanın meşiyyetinden ibaret imiş gibi bütün muvaffakiyet de insanın kendine verilmiş değildir. Fi'l-vâki' insanın istikāmete muvaffakiyeti için meşiyyeti bir şarttır. Fakat bütün şurût ve esbâb ondan ibaret değil, onun da bir şartı vardır. Onun için burada zikirden intifâ' hükmü insanın istikāmeti dilemesine rabtedilmiş olmakla insanlar kendi işlerinde tamamen hâkim imişler gibi tevehhüm olunmamak ve meşiyyet hususunda da nokta-i istikāmet anlatılmak üzere vâv-ı hâliye veya istînâfiye ile buyuruluyor ki: {وَمَا تَشَٓاؤُ۫نَ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَم۪ينَ} ۝ Burada hitab, "zikr^ün li'l-âlemîn" ta'mîmine nazaran umûmî görünmekle beraber لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَسْتَق۪يمَ karînesiyle bilhassa istikāmeti dileyenlere nazaran mülâhaza edilmek daha kuvvetlidir. Şu hâlde birisi yakın [5626] sevke göre nas olarak dâl bi'l-ibâre, birisi de sevk-ı ba'îde nazaran veya sevkten kat'-ı nazarla zâhir ve dâl bi'l-işâre olmak üzere derece derece bir iki mâna melhuz olduğu gibi, ما'nın nefy-i hâl veya nefy-i istikbal olabilmesine ve meşiyyetlerin ıtlak ve takyidlerine, bir de اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ istisnâ-i müferrağı اِلَّا بِاَنْ يَشَاءَ اللّٰهُ, bir ihtimâle göre de اِلَّا وَقت اَنْ يَشَاءَ اللّٰهُ takdîrinde olabileceğine nazaran nazmın kendisinde dahi birkaç vecih muhtemil olmakla beraber asıl sevk, istikāmet meşiyyeti üzerine bir tezkir olup diğerleri derece-i tâliyededir. Meşiyyet, mutlak görünmekle beraber istikāmet meşiyyeti olmak siyâkın muktezâsıdır. Bu bakıştan evvelâ ما, karîne bulunduğu zaman nefy-i istikbalde dahi kullanılırsa da, asıl vaz'ı nefy-i hâl olduğuna göre şu mâna zihne gelebilir: "Ma'amâfîh siz dilemiyorsunuz, müstakīm olmak istemiyorsunuz, meğer ki ileride Allah dileye, yani istikāmetinizi dileyip de sizi meşiyyette mecbur ede." Bunda مَا تَشَٓاؤُ۫نَ hâlde اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ istikbalde demek olur. Lâkin bu surette hitab, istikāmeti istemeyenlere tahsis

edilmiş, Allah teâlâ'nın meşiyyetine de اِنْ نَشَأْ نُنَزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَٓاءِ اٰيَةً فَظَلَّتْ اَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِع۪ينَ [eş-Şu'arâ 26/4] gibi yalnız ilcâî ve icbârî meşiyyet mânası verilmiş olur. İnsanı meşiyyetinde tamamen müstakil ve fiilinin hâlıkı addetmek isteyen Mutezile bu mânaya sarılmak istemişlerse de bunda müstakīm olmak isteyenlere bir tezkir yapılmamış, ancak istemeyenlere hitab ile bir inzar yapılmış oluyor. Bu ise لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَسْتَق۪يمَ sevkine münâfîdir. Buna muvâfık olan hitab, ya umûmî veya müstakīm olmak dileyenlere müteveccih olarak istikāmette de meşiyyet-i abdin meşiyyet-i ilâhiyeye iktirânını ihtar etmektir. Ma'amâfîh ey insanlar veya ey istikāmeti dileyenler! Siz o istikāmeti başka bir sebep ve suretle dilemiyorsunuz, ancak Allah'ın onu meşiyyetiyle, yani sizin dilemenizi dilemesi, iradenizi irade etmesiyle diliyorsunuz. O hâlde istikāmete muvaffak olanlar muvaffakiyeti kendilerinden bilmemeli, Allah'ın [5627] fazl u kereminden bilmelidirler. Yahut "siz hiçbir takdirde o meşiyyeti kendi kendinize yapamazsınız, o istikāmeti dileyemezsiniz, ancak Allah'ın meşiyyeti, yani sizin meşiyyetinizi iradesi takdîrinde dilersiniz, yaparsınız." Bu iki mânanın ikisinin de hâsılı şu olur: Allah'ın iradesine iktiran etmeyince sizin ne iradeniz vâki' olur ne murâdınız, ne istikāmetiniz ne tezekkürünüz; çünkü Allah Rabbü'l-âlemîn'dir, O'nun mülkünde, O'nun iradesi olmaksızın hiçbir şey olamaz. Onun için istikāmeti dileyenler de muvaffakiyeti kendi iradelerinden bilmemeli, Allah'ın fazl u kereminden bilmelidirler. İşte siyâka nazaran bu âyetin fâide-i tezkîriyesi budur.

Görülüyor ki bu mânalarda لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَسْتَق۪يمَ karînesiyle وَمَا تَشَٓاؤُ۫نَ: أَيِ الْإِسْتِقَامَة، اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ: أَيْ مَشِيَّتَكُمْ diye tefsir edilmiştir. Ebussuud وَمَا تَشَٓاؤُ۫نَ أَيِ الْإِسْتِقَامَةَ مَشِيَّةً مُسْتَتْبَعَةً لَهَا demekle daha ince bir mâna ifade etmiştir.[1] Yani "siz istikāmeti istilzam edecek bir meşiyyet ile hiçbir vakit dileyemezsiniz, ancak Allah o meşiyyeti irade ettiği vakit dilersiniz.

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 464:

«وما تشاؤن» أي الإستقامة مشيئة مستتبِعة لها في وقت من الأوقات.

Çünkü Allah'ın meşiyyeti olmayınca sizin meşiyyetiniz istikāmeti istilzam etmez" demiştir. Fi'l-vâki' Allah irade etmeyince abd irade edemez, lâkin Allah abdin iradesini irade etmekle murâdını da irade etmiş olmak lâzım gelmez. İnsan bir şey irade eder de murâdı husûl bulmayabilir. Niceleri doğru gitmek ister de başı döner düşer, o vakit Allah onun iradesini irade etmiş, fakat murâdının husûlünü irade etmemiş demektir. Zira iradesini irade etmese idi o, irade edemezdi; murâdını irade ede idi murad husûle gelirdi. Demek ki Allah'ın meşiyyeti murâdı müstelzim, lâkin abdin meşiyyeti Allah'ın meşiyyetine iktiran etmedikçe müstelzim değildir. Burada istikāmeti meşiyyetten murad istikāmetin husûlü olduğu için onu müstelzim olmayan meşiyyet, mevzû'-i bahisten hâriç ve hükümsüz olacağından وَمَا تَشَٓاؤُ۫نَ'den murad da müstelzim olan meşiyyet olmak lâzım gelir. Şu hâlde bu kaydın [5628] hâsılı abdin hem iradesi hem murâdı husûle gelmek için ikisinin de Allah'ın iradesine iktirânı şart olduğunu anlatmaktır. Çünkü müstakīm olmak dileyenlere istikāmete îsâl etmeyen akīm bir meşiyyet ile imtinânın mânası olmaz. O imtinan ancak istikāmete muvaffakiyetleri haysiyetiyle müfîd olur.

Şu hâlde اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ mutlak görünmekle beraber mahzuf mef'ûle müte'alliktir. Hazfe karîne fiilin müte'addî olmaşı, mahzûfu tâyine karîne de وَمَا تَشَٓاؤُ۫نَ'dir. Binâen'aleyh mâna اِلَّا اَنْ يَشَاءَ اللّٰهُ مشيتكم demek olduğu şüphesizdir. Bu da hem meşiyyete hem müte'allâkına şâmil olmak için mezkur meşiyyeti müstelzime olmak sevkin muktezâsıdır, daha düşün. وَمَا تَشَٓاؤُ۫نَ fiili de kezâlik esasen müte'addî olduğu için bir mef'ul iktizâ eder. Bu da mâkabli karînesiyle istikāmettir. Ancak hitab umûma olduğuna göre bunda daha umûmî olarak herhangi bir şey وَمَا تَشَاؤُنَ شَيْئًا mânası muhtemil olduğu gibi lâzım menziline tenzil ile وما تفعلون مشية yani "siz hiçbir meşiyyet yapamazsınız" demek olması da muhtemildir. Bu surette ise istikāmet mazmûnu üzerinde minneti ifade için takrib tamam olmak üzere bunun bir kübrâ mevki'inde olması ve binâen'aleyh istikāmeti meşiyyetiniz de ancak Allah'ın meşiyyetiyledir diye matvî bir tefrî' daha gözetilmesi iktizâ eyler. Birinci vecihte ise

buna hâcet kalmamış olacağından doğrudan doğru وَمَا تَشَاؤُنَ الأستقامة diye anlamak daha kestirme ve evlâ olmuş olur. Onun için muhakkıkīn zikrettiğimiz vechile hep bunu ihtiyar eylemişlerdir[1].

Bununla beraber hitab, âm olmak için وَمَا تَشَٓاؤُنَ lâzım menzilesinde veya وَمَا تَشَاؤُنَ شَيْئًا takdîrinde bir kübrâ olmasını tercih edenler de olmuştur. Çünkü bu surette Allah'ın meşiyyeti olmadıkça abdin hiçbir meşiyyeti olamayacağı sarâhaten ve bi'l-ibâre ifade edilmiş olur ki bu da ehl-i sünnetin tam mezhebidir. İstikāmeti meşiyyetiyle[2] takyid[3] takdîrinde ise bu kübrâ bi'l-ibâre değil, bi'd-delâle anlaşılmış [5629] olacaktır. Bu zâhire daha muvâfık gibi görünürse de beyan ettiğimiz vechile istikāmet siyâkına takrîbinde bir mukaddimeye daha muhtaç olacağından dolayı asıl mâ-sîka-lehden tebâ'üddür.

Bundan başka bazıları bu ıtlâkı bir cebir düstûru gibi farzetmişler, abdin meşiyyetini ale'l-ıtlâk nefyederek yalnız meşiyyetullâhı isbat eylemek istemişlerdir. Lâkin bu hiç doğru değildir. Zira müferrağlarda hüküm istisnâlardan[4] sonra olduğu için burada abdin meşiyyeti külliyen nefyedilmiş değil, meşiyyet-i ilâhiyeye iktiran etmeyen meşiyyeti selbedilmiştir. Allah'ın meşiyyeti ile abde de meşiyyet ve hatta meşiyyet-i müstelzime isbat olunmuştur. Nitekim لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَسْتَقِيمَ'de de meşiyyet-i abd sarihtir. Burada olsa olsa fiilde cebir değil de cebr-i mütevassıt denilen meşiyyette cebir mülâhaza olunabilir. Bu ise doğrudur. Ma'amâfîh meşiyyet-i abd, meşiyyet-i ilâhiyeye göre olunca meşiyyet-i ilâhiye ne vechile ta'alluk eylerse meşiyyet-i abd de o vechile olmak lâzım gelir. Şu hâlde Allah'ın meşiyyeti, abdin meşiyyetinde muhtâr olması suretinde ta'alluk ederse abd meşiyyetinde serbest bırakılmış olacağından cebr-i mütevassıt da mürtefi' olmak mümkindir. Nitekim Mâturîdiyye mezhebi bu esas üzerindedir[5]. Abdin irâde-i külliyesi, yani

1 B: "etmişlerdir".
2 H: "İstikāmeti tam meşiyyetle".
3 B: "teyid".
4 M: "istisnâdan".
5 B: "üzerinedir".

irade kuvvesi mahluk ise de irâde-i cüz'iyesi[1] başkaca bir halka muhtaç olmayacak vechile bir emr-i itibârîdir demekle bunu söylemiştir. Lâkin abdin meşiyyeti Allah'ın meşiyyetinden büsbütün ayrı ve ona muhalif olabilecek derecede muhtâr ve müstakil olduğunu zannetmek de Allah'ın Rabbü'l-âlemîn olduğunu düşünmemektir. Allah'ın meşiyyetinden hâriç hiçbir hâdis tasavvur olunamaz[2]. Onun için ibâdın ef'âl-i ihtiyâriyesinde ne cebr-i mahz ne de tefvîz-i mahz yoktur. Bilakis ibâd[3] için cebr-i mahz, cereyan eden birçok ef'âl-i ıztırâriye bulunduğu hâlde ihtiyâr-ı mahz [5630] yoktur. وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ'dır [el-Kasas 28/68]. اَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْاَمْرُ تَبَارَكَ اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ'dir [el-A'râf 7/54]; binâen'aleyh insanlar istikāmeti dileyerek hakk u savâbı aramalı ve o suretle bu zikirden istifade etmelidir. Fakat istikāmete muvaffak olanlar da muvaffakiyeti Allah'tan bilmeli ve Allah teâlâ'nın verdiği meşiyyeti selb ü nez' edebileceğini de unutmamalı. لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَسْتَقِيمَ buyurulmakla madem ki iş bizim meşiyyetimize bırakılmıştır, o hâlde biz her ne dilersek hakk u savâb olur zannına düşmemeli, meşiyyetleriyle mes'ûliyet kendilerine ait olduğunu dâima hatırda tutmalıdır. Âlûsî'de Süleyman b. Mûsâ ve Kāsım b. Muhaymire'den şöyle rivayet olunmuştur: لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَسْتَقِيمَ nâzil olunca Ebû Cehil "demek ki iş bize bırakılmıştır[4], dilersek müstakīm oluruz, dilersek olmayız" demişti, وَمَا تَشَٓاؤُنَ âyeti nâzil oldu.[5] Buna göre de bu âyet, cebri isbat için değil, tefvîz-i mahzı nefy ile istikāmeti Allah'tan dilemeye teşvik siyâkında nâzil olmuştur. İnzâra ve meşiyyet-i ilcâiyeye[6] delâleti işaret tarîkiyledir. Bu iki haysiyet de yine ber vech-i âtî tavzih olunacaktır.

---

1 B -"yani irade kuvvesi mahluk ise de irâde-i cüz'iyesi".
2 H: "olunmaz".
3 H ve B: "abd".
4 M: "işi bize bırakmıştır".
5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 264; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 509; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 266:

عن سليمان بن موسى قال: لما نزلت هذه الآية «لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ» قال أبو جهل: الأمر إلينا، إن شئنا استقمنا وإن شئنا لم نستقم، فأنزل الله: «وَمَا تَشَاءُونَ إلا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ».

6 B: "ilâhiyeye".

[5631]

سُورَةُ الْاِنْفِطَارِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ تِسْعَ عَشْرَةَ اٰيَةً

İNFİTÂR SÛRESİ

İnfitâr Sûresi veya اِذَا السَّمَٓاءُ انْفَطَرَتْ Sûresi denilen bu sûre dahi Mekkî'dir.

Âyetleri: On dokuzdur.

Kelimeleri: Seksen.

Harfleri: Üç yüz yirmi yedi.

Fâsılası: ت، م، ك، ن، ه harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اِذَا السَّمَٓاءُ انْفَطَرَتْۙ ﴿١﴾ وَاِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْۙ ﴿٢﴾ وَاِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْۙ ﴿٣﴾ وَاِذَا
الْقُبُورُ بُعْثِرَتْۙ ﴿٤﴾ عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ وَاَخَّرَتْؕ ﴿٥﴾ يَٓا اَيُّهَا الْاِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ
الْكَر۪يمِۙ ﴿٦﴾ اَلَّذ۪ي خَلَقَكَ فَسَوّٰيكَ فَعَدَلَكَۙ ﴿٧﴾ ف۪ٓي اَيِّ صُورَةٍ مَا شَٓاءَ رَكَّبَكَۜ ﴿٨﴾ كَلَّا
بَلْ تُكَذِّبُونَ بِالدّ۪ينِۙ ﴿٩﴾ وَاِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظ۪ينَۙ ﴿١٠﴾ كِرَامًا كَاتِب۪ينَۙ ﴿١١﴾ يَعْلَمُونَ مَا
تَفْعَلُونَ ﴿١٢﴾ اِنَّ الْاَبْرَارَ لَف۪ي نَع۪يمٍۚ ﴿١٣﴾ وَاِنَّ الْفُجَّارَ لَف۪ي جَح۪يمٍۚ ﴿١٤﴾ يَصْلَوْنَهَا يَوْمَ
الدّ۪ينِ ﴿١٥﴾ وَمَا هُمْ عَنْهَا بِغَٓائِب۪ينَۜ ﴿١٦﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا يَوْمُ الدّ۪ينِۙ ﴿١٧﴾ ثُمَّ مَٓا اَدْرٰيكَ
مَا يَوْمُ الدّ۪ينِۜ ﴿١٨﴾ يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْـٔاًۜ وَالْاَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلّٰهِ ﴿١٩﴾[1]

[5632] **Meâl-i Şerîfi**

Semâ çatladığı[2] vakit (1) ve yıldızlar döküldüğü vakit (2) ve denizler akıtıldığı vakit (3) ve kabirler deşildiği vakit (4) bilir bir nefis nedir takdim ettiği ve tehir ettiği (5). Ey insan! Ne mağrur etti seni o Kerîm

1 Son üç âyetin metni matbu nüshada yer almamaktadır.
2 B: "açıldığı".

Rabbine? (6). Ki seni yarattı, düzenine koydu, tenasüb ve itidal verdi (7). Dilediği herhangi bir surette terkib etti (8). Hayır hayır, doğrusu siz dini tekzib ediyor, cezâya inanmıyorsunuz (9). Hâlbuki üzerinizde hâfızlar var (10) kirâm[1] kâtibler var (11). Her ne yaparsanız biliyorlar (12). Şüphesiz ki iyiler na'îm içindedir (13). Ve şüphesiz ki fâcirler cahîm içindedir (14). Din günü ona yaslanacaklardır (15) ve ondan gāib olmayacaklardır (16). Ve bildin mi nedir din günü? (17). Evet, bildin mi nedir din günü? (18) O gün ki kimse kimse için bir şeye mâlik olmaz, emir o gün yalnız Allah'ındır (19).

{اِذَا السَّمَٓاءُ انْفَطَرَتْ} ❁ "**İnfitâr**" inşikāk demek ise de başlangıcı olmak daha ziyada yaraşır وَيَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَٓاءُ بِالْغَمَامِ وَنُزِّلَ الْمَلٰٓئِكَةُ تَنْزٖيلًا [el-Furkân 25/25] âlemin nizâmı ve Sûre-i Rahmân'da فَاِذَا انْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ [55/37] Hâkka'da وَانْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ [69/16] Müzzemmil'de اَلسَّمَٓاءُ مُنْفَطِرٌ بِهٖ [73/18] Amme'de وَفُتِحَتِ السَّمَٓاءُ فَكَانَتْ اَبْوَابًا [78/19] âyetleri vechile [5633] melâikenin nüzûlü için yarılıp inşikāk etmeye başlamasıdır[2] ki semânın terkîbi, ecsâmın nizâmı bozularak âlemin harâba yüz tuttuğu zamandır. Evvelki sûrenin başındaki eşrât-ı Sâ'at'ten on iki âyet gibi burada da dört âyet zikrolunuyor ve bunlardan ikisi ulviyyâta, ikisi de süfliyyâta ait bulunuyor. Birincisi infitâr-ı semâ, ikincisi {وَاِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ} kevâkib intisâr ettiği vakit ❁ "**intisâr**" dizili bir şeyin râbıtası koparak dökülüp dağılmasıdır. Yıldızların dökülmesi de umûmî câzibe muvâzenesinin muhtel olmasıyla husûle gelecek sukūt ve izmihlâllerdir ki ipliği kopmuş inci dizilerinin dökülüp saçılmalarına teşbih olunarak, izâlelerinden isti'âre-i musarraha veya mekniyye olduğunu söylemişlerdir. Üçüncüsü {وَاِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ} ve denizler tefcir olunduğu vakit ❁ denizlerin tefcîri, yarılıp akıtılması, aralarındaki berzahların yırtılıp hepsinin bir deniz hâline gelmesi veya sularının çekilip kalmaması suretlerine sâdık olabilir ki evvelki sûrede geçen tescir ile alâkadardır. Dördüncüsü ba'sere-i kubûr {وَاِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ} ve kabirler

1 H: "kerîm".
2 H ve B: "başlamıştır".

deşildiği vakit ۞ "ba'sere", "bahsere" gibi toprağı deşip dağıtarak altını üstüne, içini dışına çevirmektir ki lâzımı olan ihrac mânasında da kullanılır. Bu suretle Ve'l-Âdiyâti Sûresi'nde geleceği vechile ba's ve ihracdan mecaz da olur. Zemahşerî vesâir bazıları demişlerdir ki "bu kelime aslında iki kelimeden mürekkeb olup ba's u isâreden ihtisar edilmiştir. 'Bu'siret' 'buise' ve 'üsire'den muhaffeftir. Buna naht, yani yontma yahut tıraşlama iştikāk tâbir olunur. Bunun Arapça'da 'besmele' 'bismillah' demek, 'hamdele' 'elhamdülillah' demek, 'havkale' 'lâ havle velâ kuvvete illâ billah' demek, 'salvele' 'sallallâhu' demek ve 'dem'aze' أَدَامَ اللهُ عِزَّهُ demek olduğu gibi bir çok nazirleri vardır."[1] Nitekim son zamanlarda Türkçe'de dahi numûneleri çoğalmaya[2] başlamıştır. Buna göre "bu'siret", ba's vâki' olup kabirlerin içindekiler dışarı çıkarıldığı [5634] vakit demek olur ki اِذَا زُلْزِلَتِ الْاَرْضُ زِلْزَالَهَا. وَاَخْرَجَتِ الْاَرْضُ اَثْقَالَهَا [ez-Zilzâl 99/1-2] sûresinin mazmûnu demektir. Bu dört âyet olduğu vakit {عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ وَاَخَّرَتْ} her nefis dünyada neyi takdim ve tehir etmiş olduğunu bilecektir. Çünkü evvelki sûrede zikrolunduğu üzere o vakit haşr u neşr olacaktır. "Takdim ve tehir ettiği" tâbirinde birkaç mâna vardır:

1. Takdim ettiği: Dünyada hayır veya şer önce kendi işlemiş olduğu amel, tehir ettiği de geriye bıraktığı, yani örnek olup da kendisinden sonrakilerin işlemelerine sebep olduğu iyi veya kötü amel. Çünkü مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهُ أَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا وَمَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَلَهُ وِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا hadîs-i şerîfi[3] mûcebince her kim güzel bir âdete yol açarsa ona onu işleyenlerin ecri vardır, her kim de kötü bir âdete yol açarsa ona da onu işleyenlerin vizr ü vebâli vardır. Binâen'aleyh önce kendi yaptığı, takdim ettiği ameli,

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 268. Krş. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 502; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 714-715; *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 331:

وذهب بعض الأئمة كالزمخشري والسهيلي إلى أنه مركب من كلمتين اختصارا ويسمى ذلك نحتا وأصل بعثر بعث وأثير ونظيره بسمل وحمدل وحوقل ودمعز أي قال بسم الله والحمد لله تعالى ولا حول ولا قوة إلا بالله تعالى وأدام لله تعالى عزه إلى غير ذلك من النظائر وهي كثيرة في لغة العرب.

2 H: "geçmeye".

3 Bk. Müslim, Zekât, 69; İbn Mâce, Mukaddime, 14:

فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من سن في الإسلام سنة حسنة فله أجرها وأجر من عمل بها بعده من غير أن ينقص من أجورهم شيء ومن سن في الإسلام سنة سيئة كان عليه وزرها ووزر من عمل بها من بعده من غير أن ينقص من أوزارهم شيء.

ondan öğrenip de sonra yapanlarınki de tehir ettiği, geri miras bıraktığı ameli demektir. Bu mâna İbn Abbas ve İbn Mes'ûd Hazretleri'nden mervîdir.[1]

2. Takdim ettiği: işlemiş olduğu masiyet, tehir ettiği de işlemediği tâattir. Bu mâna da yine İbn Abbas'tan bir rivayet ve Katâde'nin kavlidir.[2]

3. Takdim ettiği: mükellef olduğu şeylerden işlemiş olduğu, tehir ettiği de işlememiş olduğu ameller.

4. Takdim ettiği: Emvâlinden kendisi için sarfettiği, tehir ettiği de vârislerine bıraktığı.

5. Takdim ettiği: Amelinin evveli, tehir ettiği de âhiridir denilmiş. Ki bütün bunlar ba'sten sonra deşilip sahifeleriyle meydana konacaktır. Her nefis de evvelki sûrede geçtiği vechile hakkında iyi mi kötü mü yapmış olduğunu bütün hakikatiyle tafsîlen o vakit bilecektir. Dünyanın fâniliğini[3] duyuracak olan herhangi bir acı inkılâb [5635] ve musibet hengâmında, ölüm geldiği ve ölüm emârelerinin zuhur ettiği saatlerde insan ömründe ileri geri ne yaptığına icmâlen bir ilim edinirse de tafsîli asıl ba'sten sonra neşr-i suhuf ile olacaktır.

Bu suretle haşr u neşrin vukū'u haber verildikten sonra aklen de onu düşündürmesi lâzım gelen bir tezkir ve ihtar olmak üzere buyuruluyor ki: {يَٓا اَيُّهَا الْاِنْسَانُ} Ey o insan -ey o vakitler başına gelecek olan insan!- ❁ Atâ'dan, bu âyetin Velîd b. Mugīre sebebiyle, İkrime'den Übey b. Halef sebebiyle nâzil olduğu,[4] Kelbî ve Mukātil'den de Esed b. Kelede sebebiyle[5] nâzil olduğu söylenmiş; "Hazret-i Peygamber'e vurmuştu. Allah teâlâ hemen ona ukūbet buyurmayıp bu âyeti inzal eyledi" diye

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 130; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* VIII, 282. Krş. *Tefsîru'l-Kur'ân mine'l-Câmi'i li'bni Vehb,* I, 92; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 268:

قال ابن مسعود وابن عباس رضي الله عنهما: بما قدّم قبل موته من عمل صالح أو طالح وما أخّر بعد موته من سنة حسنة أو سيئة فعُمل بها.

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 130-131. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 268:

عن ابن عباس رضي الله عنهما: بما قدم من المعصية وأخر من الطاعة.

3 H ve B: "fenâlığını".

4 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3408; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 439:

وأخرج ابن المنذر عن عكرمة: «يا أيها الإنسان ما غرك» قال: أبي بن خلف.

5 B -"nâzil olduğu, Kelbî ve Mukātil'den de Esed b. Kelede sebebiyle".

rivayet edilmiştir.[1] Ve sonra da كَلَّا بَلْ تُكَذِّبُونَ بِالدِّينِ buyurulmuş olduğundan dolayı birçokları burada "insan"dan murad kâfir insan demek olduğuna kāil olmuşlardır. Fakat sebebin hususiyeti hükmün umumiyetine mâni' olmayacağı cihetle diğer birçokları da gurur ile isyan eden insanların hepsine şâmil olması lafzın umûmuna daha muvâfık olduğunu beyan etmişlerdir. Ey insan {مَا غَرَّكَ} seni ne mağrur etti ❁ ne şey aldattı, iğfal etti de isyâna sevketti: Yaraşmaz şeyler yapacak vechile mağrurlandırdı {بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ} o Kerîm Rabbine? ❁ Bu hitab ve sual inzar hitâbı olmak hasebiyle gurûra mâni' olacak kahr u celâl sıfatlarından biri zikrolunmak zâhir görünürken, "Kerîm" vasfıyla bilhassa kerem-i ilâhînin ihtar olunmasında ince bir nükte ile büyük bir ma'nâ-yı ahlâkīye işaret vardır[2]. Bu, evvelemirde şunu anlatıyor ki: keremin muktezâsı ona karşı mağrurlanarak hürmetsizlik etmek, ahlâksızlık yapmak, günaha girmek değil; bilakis o keremin[3] yüksekliği nisbetinde iman ve şükran ile tâ'ati, saygıyı, [5636] ihtiram ve tâzimi artırmak, küfran ve isyandan ictinab ederek yüksek ahlâka yükselmektir. Şeytanların dediği gibi "adam sen de, Allah Kerîm'dir, istediğini yap, dünyada sana ettiği fazl u keremini âhirette de eder" diyerek lâubâlîlik etmek, yanlış bir kıyas ile aldanmaktır. O fazl u kereme liyâkat ve istihkākı olmadığını isbat etmektir. Çünkü hakikatte kerem, hikmet ile müterâfık olandır. Gerçi kerîm yaptığı lütf u kereme, gösterdiği büyüklük ve in'âma karşı kendisi için bir ivaz ve karşılık gözetmeye tenezzül etmez. Lâkin hakîm olmayan, keremini lâyıkıyla yerinde kullanmayan da kerîm değil, bir müsrif demek olur. Onun için kerîme karşı iman ve şükran ile tâat ve tâzimi arttıracak yerde keremine mağrur olup da saygısızlık etmek büyük bir aldanış olduğu ihtar edilmiştir ki bu mâna tamamen وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ [Fâtır 35/5] mazmûnu demektir.

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 74:
وقال عطاء عن ابن عباس: نزلت في الوليد بن المغيرة وقال الكلبي ومقاتل: نزلت في ابن الأسد بن كلدة بن أسيد وذلك أنه ضرب النبي صلى الله عليه وسلم فلم يعاقبه الله تعالى وأنزل هذه الآية.

2 B: "işarettir".

3 H: "Kerîm'in".

Bu suâli bazıları “beni keremin mağrur etti yâ Rab!” dedirtmek için telkīn-i[1] hüccet kabîlinden bir kerem olarak anlamak istemişler ve bu hayli şâyi‘ olmuş ise de bu telakkī sûrenin ifade ettiği inzar siyâkına münâfîdir. Ahlâk yüksekliği nokta-i nazarından teemmül olunduğu zaman kerem-i ilâhîye imanı olduğu hâlde âsî olmuş bir mü'minin bu hitabdan duyacağı hicab ve teessür, kâfirlerin duyamayacağı bir hiss-i teessür olmak lâzım gelir. Nitekim نِعْمَ الْعَبْدُ صُهَيْب لَوْ لَمْ يَخَفِ اللهَ لَمْ يَعْصِهِ “Suheyb ne güzel kuldur, Allah'tan korkmasa idi bile isyan etmezdi”[2] hadîsinde bu büyük ahlâka işaret buyurulmuştur. Bazı ârifînin “Allah'tan korkmasa idim yine isyan edemezdim”[3] demesi de bu saygıdır. Sûre-i Fâtır'da geçen اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا [35/28] âyeti de bunu nâtık olduğu geçmişti. Müfessirîn o gurûra sebep olmak üzere üç şey nakletmişlerdir. Birisi: Katâde'den mervî olduğu üzere, Şeytan'ın tesvîlidir. وَغَرَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ [el-Hadîd 57/14] Birisi: Hasan'dan mervî olduğu üzere, cehalettir. Birisi de Mukātil'den rivayet edildiği üzere, evvelemirde ukūbet [5637] edilivermediğinden dolayı affa mağrur olmaktır. Bir de Fuzayl b. İyaz Hazretleri'ne “kıyamet günü مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ buyurulduğu[4] zaman ne dersin?” denildiğinde “سُتُورُكَ الْمُرْخَاة indirdiğin perdeler, yani günahlara örttüğün örtüler derim” demiş olduğu da söylenmiştir.[5] Hafi değildir ki bu son ikisi, yani ikābda acele edilmediğinden dolayı affa ve setre güvenmek cehalete râci‘dir. Şeytan'ın tesvîlâtına aldanmak da öyle demektir. Fi'l-vâki‘ Ebû Hayyân'ın ve Âlûsî'nin kaydettikleri vechile Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den rivayet olunmuştur ki bu âyeti kıraat etmiş de جهل demiştir.[6]

---

1 H: “telkīni”.

2 Kāsım b. Sellâm, *Garîbü'l-hadîs,* IV, 284; Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur'ân,* III, 199:

في حديث عمر رحمه الله أنه قال: نعم المرء صهيب لو لم يخف الله لم يعصه.

3 H ve B: “etmezdim”.

4 M: “buyurduğu”.

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 75. Krş. Taberî, *Câmi‘u'l-beyân,* XXIV, 269; Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 12-19; Ömer Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr,* XV, 245:

السؤال الثاني: ما الذي ذكره المفسرون في سبب هذا الاغترار؟ قلنا وجوه: أحدها: قال قتادة: سبب غرور ابن آدم تسويل الشيطان له وثانيها: قال الحسن: غره حمقه وجهله وثالثها: قال مقاتل: غره عفو الله عنه حين لم يعاقبه في أول أمره، وقيل: للفضيل بن عياض إذا أقامك الله يوم القيامة وقال لك: ما غرك بربك الكريم ماذا تقول؟ قال: أقول غرتني ستورك المرخاة.

6 Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân,* s. 151; Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 12; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 421; Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XV, 269:

عن صالح بن مسمار قال: بلغنا أن رسول الله صلى الله عليه وسلم تلا هذه الآية «يا أيها الإنسان ما غرك بربك الكريم» فقال: جهله.

Kezâlik Hazret-i Ömer radıyallahu anh da bunu söyleyip اِنَّهُ كَانَ ظَلُوماً جَهُولاً [el-Ahzâb 33/72] âyetini okumuştur.[1] Bunun اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا [Fâtır 35/28] kasrına muvâfakati de âşikârdır. Demek ki haşyet Allah'a dair bilginin derecesiyle mütenâsibdir. Allah teâlâ'nın rubûbiyet ve keremi de en zâhir misâli olmak üzere insanın hilkatinde herkesin kendisine tebâdür edip duran âsâr-ı kudret ve kerem ile şöyle ihtar buyuruluyor: {اَلَّذٖى خَلَقَكَ} O Rabbin ki seni halketti ۞ burada "halk" tesviye ve ta'dîl ve tasvir ve terkibden mukaddem olmak karînesiyle ibtidâ vücûda getirmek demek olduğu âşikârdır. Ve mâlum ki her nimetin esası olan vücud, kerem-i rabbânînin birincisidir. {فَسَوّٰيكَ} Sonra da seni tesviye etti ۞ خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ سَوّٰيكَ رَجُلاً [el-Kehf 18/37] buyurulduğu ve daha birçok âyetlerde geçtiği gibi hilkatini tavırdan tavra geçirerek rûh nefholunacak vechile insanlık seviyesine getirdi; bünyeni, a'zâlarını, kuvvelerini düzenine koydu, düzgünleştirdi {فَعَدَلَكَ} de sana tenasüb ve itidal verdi. ۞ Burada biri "adl"den dâl'ın feth u tahfîfiyle عَدَلَكَ birisi de "ta'dîl"den dâl'ın[2] teşdîdiyle عَدَّلَكَ iki kıraat vardır. İkisi de bir mânaya olarak denkleştirmek ve mutedil kılmak demek olduğuna göre tesviyenin kemâlini ifade etmek üzere birkaç vecih ile tefsir edilmiştir: [5638]

Birisi, Mukātil'den rivayet edildiğine göre göz, kulak, el, ayak gibi çift a'zâların denkliği ve tafsîli teşrihte mâlum olduğu üzere cüssenin her taraftan tenasüb ve muvâzenesi demek olup بَلٰى قَادِرٖينَ عَلٰۤى اَنْ نُسَوِّىَ بَنَانَهُ [el-Kıyâme 75/4] gibi olur.[3] Fakat bunda insanlık hususiyetini ifade eden haysiyet bâriz değildir.

İkincisi: Atâ'nın İbn Abbas'tan rivayet ettiği vecihte ise "belini doğrulttu, kāim mutedil kıldı, eğri belli behâim gibi yapmadı" diye

---

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 446; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 421:
وقاله عمر وقرأ «إِنَّهُ كانَ ظَلُوماً جَهُولًا».
2 H -"feth u tahfîfiyle, عَدَلَكَ birisi de 'ta'dîl'den dâl'ın".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 75-76. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIII, 295:
قال مقاتل: يريد عدل خلقك في العينين والأذنين واليدين والرجلين فلم يجعل إحدى اليدين أطول ولا إحدى العينين أوسع، وهو كقوله: «بلى قادرين على أن نسوي بنانه».

tefsir edilmiştir[1] ki bunun hem insan tekâmülüne[2] hususiyeti hem de tesviyeden sonra olması daha açıktır. Zira çocuklarda görüldüğü vechile insanın belini doğrultup da ayakta itidal üzere yürüyebilmesi de tesviyesinin tekâmülünde bir merhaledir.

Üçüncüsü, Ebû Ali Fârisî'nin beyânına göre "sana itidal verdi" demek, bu mânaları câmi' olarak "seni ahsen-i takvîm ile en güzel biçimde çıkardı ve bu itidal ile seni akl u fikir ve kudreti kabûle müsta'id kılıp bu sebeple sâir hayvânât ve nebâtâta müstevlî kıldı ve bu âlemdeki diğer ecsâmın vâsıl olmadığı bir kemâl mertebesine erdirdi"[3] diye tefsir edilmiştir ki فَاِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي [el-Hicr 15/29], وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلٰى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلاً [el-İsrâ 17/70] mazmunlarına muvâfıktır. Ve bunların hepsi kerem-i ilâhîdir. Bundan başka tahfif ile عَدَلَكَ udûl ettirmek, imâle edip çevirmek mânasına dahi tefsir edilmiştir ki bunda da iki vecih muhtemildir.

Birincisi "noksandan kemâle, mülâyim olmayan suretten mülâyim olan surete çevire çevire en güzel surete getirdi" demek olarak yine ıstıfâ merâtibini ifade etmiş olur ki bu da kerem cümlesindendir.

İkincisi, tesviye ile ahsen-i takvîme getirildikten sonra ثُمَّ رَدَدْنَاهُ اَسْفَلَ سَافِلِينَ [et-Tîn 95/5][4] buyurulduğu üzere kemâlden noksan ve süfliyete doğru çevirmek mânasını ifade etmiş olur ki bu mâna keremi değil de kereme mağrur olanlara karşı Kerîm'in[5] kudret-i tasarrufiyesini göstererek inzar ve âhirete istidlâl mâhiyetinde olmuş olur.

[5639] {فِى اَيِّ صُورَةٍ مَا شَٓاءَ رَكَّبَكَ} ❁ Bu âyette de birkaç vecih vardır:

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 76. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIII, 295:
وقال عطاء عن ابن عباس: جعلك قائما معتدلا حسن الصورة لا كالبهيمة المنحنية.

2 B: "tekabülüne".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 76. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIII, 294:
وقال أبو علي الفارسي: عدل خلقك فأخرجك في أحسن التقويم، وبسبب ذلك الاعتدال جعلك مستعدا لقبول العقل والقدرة والفكر وصيرك بسبب ذلك مستوليا على جميع الحيوان والنبات وواصلا بالكمال إلى ما لم يصل إليه شيء من أجسام هذا العالم.

4 "Sonra da çevirdik esfel-i sâfilîne kaktık."

5 H: "keremin".

Birisi فِي, رَكَّبَ'ye müte'allik, اَيِّ, فِي صُورَةٍ اَيِّ صُورَةٍ meâlinde istifhamdan menkul sıfat, مَا onu takviye için mezîd, شَٓاءَ cümlesi "suret"in sıfatı ve bunlarla رَكَّبَكَ cümlesi عَدَلَكَ'nin bir beyânı olmaktır ki meâli şu olur: "Seni muhtelif suretlerden dilediği herhangi bir surette terkib ve tasvir eyledi." Bu mânaca "terkib" ahsen-i takvîmi beyan ile kerem cümlesinden olur.

İkincisi, اَيِّ şart ve binâen'aleyh رَكَّبَكَ istikbâl mânasında olarak "seni herhangi bir surette dilerse terkib ve tasvir eder, dilerse o güzel insan kılığından çıkarır da en çirkin suretlere kor, esfel-i sâfilîne yuvarlar" demek olur. Bu mânaca gurûrun cezâsına işaretle bir inzar olur.

Üçüncüsü فِيٓ اَيِّ صُورَةٍ, عَدَلَ'ye müte'allik, اَيِّ yine sıfat, مَا ,مَا شَٓاءَ رَكَّبَكَ mevsul veya mevsuf veya şart olarak ayrıca bir kelâm olmaktır. Bu takdirde meal "seni herhangi bir surette denkleştirdi" yahut "evirdi çevirdi, dilediği gibi seni terkib etti" yahut "dilerse başka bir surette terkib eder" demek olup evvelki iki mânanın ikisini de ihtivâ eyler. Bu mânaların hepsi de muhtemil ve sahihtir. Bazısında suret, merâtib-i[1] hüsünde muhtelif suretlerden herhangi birisi, bazısında da hüsn ve kubuhta muhtelif suretlerden herhangi birisi demektir. Binâen'aleyh anaya babaya ve sâir akrabaya müşabehet ve adem-i müşabehet, renk, uzunluk, kısalık, erkeklik dişilik, sağlamlık çürüklük, salâh ve fesad, zekâ ve hamâkat gibi cismânî ve mânevî bütün suver ve evsafa şâmil olur. İbn Cerîr, Ebû Rebâh Lahmî'den rivayet etmiştir ki, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ona مَا وُلِدَ لَكَ "ne evladın oldu?" diye sormuş, "Yâ Resûlallah! Ne evlâdım olabilir, ya oğlan ya kız" demiş; "kime benziyor?" buyurmuş, "yâ Resûlallah, kime benzeyebilir? Ya babasına ya [5640] anasına" demişti, o vakit Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: "Öyle deme, nutfe rahimde istikrar edince Allah teâlâ onunla Âdem beynindeki her nesebi ihzar[2] buyurur, Kitâbullah'ta şu

1 H: "mertebe-i".
2 H: "izhar".

âyeti okumadın mı: فِىٓ اَىِّ صُورَةٍ مَا شَٓاءَ رَكَّبَكَ , يَسْلُكُكَ yani seni sülûk ettirir o surete koyar" dedi.[1] Görülüyor ki bu hadis üç şeye işaret ediyor:

Birisi, اَىِّ yahut مَا'da şartiyet mânası.

İkincisi, atalara çekme (atavizm) tâbir olunan ırsî haysiyetlerdir[2] ki, bir nutfe Âdem'den beri atalarından[3] intikal edegelen neseblerin, hususiyetlerin her birini ihtivâ edebilir.

Üçüncüsü de tabîî ve ırsî demek olan bu atavizm hususunda dahi fâ'il-i müessir tabiat değil, Allah teâlâ'nın meşiyyeti olduğunun isbâtıdır. Çünkü ana baba gibi yakın ataların hususiyetlerine tâ Âdem'e kadar varan uzak atalardan birinin hususiyeti galebe ettirilmesi o muhtelif tabiatlar ve suretler üzerinde Allah teâlâ'nın meşiyyet ve iradesi hâkim olduğunu gösterir. Demek ki iyi veya kötü olarak tabîî ve ırsî kıymetler yok değildir, onlar da mülâhaza olunmalıdır. Lâkin hüküm onlarda değil mücerred Allah teâlâ'nın meşiyyetinde olduğu bilinmeli ve O'na yükselmeye çalışmalıdır. Bu ise O'nun keremine mağrur olmakla değil, keremiyle beraber kudret ve hikmetini de düşünerek ileride de O'na liyâkat kesbetmek ve ikābından korunmak için iman ve şükran ile tâate ve hayır amellere sarılmakla olur. {كَلَّا} Hayır hayır ❁ kereme mağrur olmaktan zecirdir. Yani öyle mağrur olmayın {بَلْ} fakat siz ❁ o keremin kadrini bilmiyorsunuz {تُكَذِّبُونَ بِالدِّينِ} dini tekzib ediyorsunuz ❁ o Kerîm olan Rabbinizin keremine karşı O'nun emr ü nehyine islâm, yani tam bir ihlâs ve inkıyad ile itaat ederek o kereme lâyık [5641] yüksek ahlâk ile güzel ameller yapmak vazife ve mes'ûliyetine ve ona göre hesab ve cezâya inanmıyorsunuz. Bir gün olup da Allah'ın iyilere iyilikle ecr ü mükâfat, kötülere kötülükleriyle ikāb ve mücâzat edeceğini tekzib

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 270:

قال: ثنا موسى بن عليّ بن أبي رباح اللَّخمي قال: ثني أبي عن جدي أن النبيّ صلى الله عليه وسلم قال له: «ما وُلِدَ لَكَ؟» قال: يا رسول الله ما عسَى أن يولد لي، إما غلام وإما جارية، قال: «فَمَن يُشْبِهُ؟» قال: يا رسول الله من عسى أن يشبه؟ إما أباه وإما أمه؛ فقال النبيّ صلى الله عليه وسلم عندها: «مه، لا تقولن هكذا، إن النطفة إذا استقرت في الرحم أحضر الله كل نسب بينها وبين آدم، أما قرأت هذه الآية في كتاب الله «في أي صورة ما شاء ركبك» قال: سلكك.

2 M ve B: "haysiyyetidir".

3 H ve B: "atalardan".

eder bir surette mağrurlanıyor, aldanıyorsunuz. Çünkü Allah'ın lütf u kereminden ümidi kesmek, ecr ü mesûbâtına inanmamak küfür olduğu gibi azab ve ikābından emin olmak, izzet ve kudretini tanımamak da küfürdür. Bunun sarîhi sarih küfür, zımnîsi de zımnî küfür olmuş olur. Bundan hitâbın kâfirlere olduğu anlaşılırsa da بَلْ kelimesi ile atıf, kelâmda bir ıdrab ve intikal ifade ettiği için mâkablinin kâfir ve âsîye şümûlüne mâni' olmaz. O gurûrun küfre kadar varabileceğini beyan ile zecri takviye etmiş olur. Fâtiha'da مَالِكِ يَوْمِ الدّٖينِ'de geçtiği üzere burada da "dîn" küllî ve cüz'î olarak iki mâna ile de mülâhaza edilmiştir: İslâm ve cezâ. Çünkü "dîn" lügatta cezâ, yani yapılan bir işe hayır veya şer bir karşılık vermektir. Bunun hakkı da hayra hayr ile, şerre şer ile cezâdır. Bunun için Sûre-i Yûsuf'ta فٖى دٖينِ الْمَلِكِ'de geçtiği üzere vazife ve mes'ûliyet ahkâmını tâyin eden kavâ'id ve âdâta dahi "dîn" ve "şerî'at" ıtlak edilir (*شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدّٖينِ مَا وَصّٰى بِهٖ نُوحًا [42/13] Sûre-i Şûrâ'ya bak*). Bu haysiyetle örf ve şeriatta "dîn" insanları hamde, yani medh u senâ ile mükâfâta lâyık hüsn-i ihtiyarlarıyla hayr olan şeylere kendiliklerinden sevkeden vaz'-ı ilâhîdir. Bunun hakikati de اِنَّ الدّٖينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] buyurulduğu üzere İslâm'dır. Bunun esaslarından biri de âhirette ba's ve cezâdır. İşte burada kereme mağruriyetle dini tekzib etmek doğrudan doğru Allah dini olan İslâm'ı tekzib etmek demek olursa da bu tekzib bilhassa O'nun ahkâmından biri olan ba's ve cezâyı ve mûcebince vazife ve mükellefiyeti tekzib etmek mânasına râci' olduğu için, "siz mağrurlanıp saygısızlık etmekle cezâyı ve binâen'aleyh dini kökünden tekzib etmiş oluyorsunuz" meâlinde olur. Bundan dolayı bu gibi mevki'lerde "dîn"i sade cezâ ile tefsir etmek [5642] daha kestirme olacağından ekseriyetle bu mâna tercih olunmuştur. Yani siz demek ki cezâyı tekzib ediyorsunuz ve onun için Allah'tan korkmuyor, mağrurlanıyorsunuz. {وَاِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظٖينَ} Hâlbuki üzerinizde muhakkak hâfızlar var. ۞ Yani iyi ve kötü her yaptığını gözetip hıfz u zabt etmeye me'mur hâfıza[1] kuvveleri, "hafaza" ve "hâfızîn" denilen gözcü melekler

---

1 H: "hafaza".

var. Öyle ki {كِرَامًا كَاتِبِينَ} kirâmen kâtibîn ❁ unvânına mazhardırlar. Her biri Allah indinde mükerrem, vazifelerinde kusur etmez kâtibler, dürüst hak yazıcılarıdır. {يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ} Her ne yapıyorsanız bilirler ❁ iyi ve kötü hiçbirini zâyi' etmeyerek hepsini hak yazısıyla defter-i a'mâlinize bile bile yazarlar ve öyle şehadet ederler. Evvelki sûrede zikri geçen sahifeler öyle neşrolunur. Bu kâtiblerin bu evsâf ile vasfında hesab ve cezâ işinin ehemmiyetini ihtar[1] vardır. Öyle ki Allah teâlâ ona böyle kirâm kâtibler me'mur kılmıştır. Onun için o yazının, o ilm ü hıfzın neticesini beyan zımnında buyuruluyor ki: {إِنَّ الْاَبْرَارَ} Şüphesiz ebrâr ❁ kavl ü fi'ilinde sâdık, hayr ehli iyiler (*Sûre-i Dehre bak*) {لَفِي نَعِيمٍ} muhakkak bir na'îm içinde {وَإِنَّ الْفُجَّارَ} ve şüphesiz ki fâcirler. ❁ Rabbine karşı terbiyesizlik edip aşırı isyan ve muhalefete sapanlar {لَفِي جَحِيمٍ} muhakkak bir cahîm, yani şiddetli bir cehennem ateşi içindedirler. {يَصْلَوْنَهَا يَوْمَ الدِّينِ} O din günü, yani tekzib ettikleri o cezâ günü ona yaslanacaklardır. {وَمَا هُمْ عَنْهَا بِغَٓائِبِينَ} ve onlar ondan gāib olmayacaklardır. ❁ Dâima ve ebediyen onun içinde kalacaklardır. İşte o hilkatin, o [5643] ilmin, o yazının, o hıfzın neticesi ebrâr ile füccârı böyle ayırt ederek ebrârı na'îme, füccârı cahîme gönderecek olan ebedî cezâdır. İbn Kuteybe'nin *Kitâbü'l-İmâme*'sinde tafsîli mezkur olduğu üzere naklolunur ki: Süleyman b. Abdülmelik, Mekke'ye giderken Medine'ye uğradığında ekâbirden Ebû Hâzim'i getirtmiş, onunla bir musahabede bulunmuş idi. Ebû Hâzim ona hayli acı nasihatler etmiş, nihâyet aralarında şu sual ve cevap olmuştu:

Süleyman: "Yâ Ebâ Hâzim! Yarın Allah'a varmak nasıl olacak?"

Ebû Hâzim: "Amma muhsin, seferinden ehline gelen gāib gibi ve[2] amma müsî'[3] mevlâsına gelen kaçak gibi."

Bunun üzerine Süleyman ağladı da "bilse idim Allah yanında bize ne var?" dedi.

1 B: "ihtiyar".
2 H -"ve".
3 H: "mu'sî".

Ebû Hâzim: "Amelini Kitâbullah'a arzet."

Süleyman: "Kitâbullah'ın neresine?"[1]

Ebû Hâzim: اِنَّ الْاَبْرَارَ لَف۪ي نَع۪يمٍۚ وَاِنَّ الْفُجَّارَ لَف۪ي جَح۪يمٍ.[2]

Bu ihtardan sonra o cezâ gününün dirayet ve kıyas ile tahmîni kābil olmayan azamet[3] ve dehşeti haber verilmek üzere buyuruluyor ki: {وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا يَوْمُ الدّ۪ينِ} Ne dirayet bildirdi ki sana o ne din günü? ❁ Yani onun ne büyük cezâ günü olduğunu bildin mi ey muhatab! Hayır, sen onu dirayet tarîkiyle bilemezsin, çünkü o dünyada misli geçmiş kıyas ile bilinebilecek cezâ günleriyle ölçülemez[4]. Bazıları burada hitab zecr ü inzar tarîkiyle kâfire olduğuna kāil olmuş ise de cumhûrun beyânına göre Resûlullah'a hitabdır. Çünkü vahiyden evvel bilmiyordu. Ma'âmâfîh evvelki sûredeki عَلِمَتْ نَفْسٌ مَٓا اَحْضَرَتْ [et-Tekvîr 81/14] ve bu sûrenin başındaki عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ وَاَخَّرَتْ âyetleri mûcebince her nefis için onun dehşet ve azametini hakkıyla bilmek ancak bilfiil vukū' ve müşahedesi hengâmında olabileceğinden [5644] dolayı hitâbın her nefse hitâb-ı âmme olması bizce daha muvâfıktır. {ثُمَّ مَٓا اَدْرٰيكَ مَا يَوْمُ الدّ۪ينِ} ❁ Bu tekrarda iki nükte vardır. Birisi, tehvîli takviye için tekiddir. Birisi de ehl-i na'îme ait olan ile ehl-i cahîme[5] ait olana ayrı ayrı işaret olmasıdır. Bu sualden sonra şöyle haber veriliyor: O din günü, o cezâ {يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْـٔاً} o gündür ki hiçbir nefis bir nefis için bir şeye mâlik olmaz ❁ ne mü'min ne kâfir, ne berr ne fâcir kimse kimsenin hesâbına zerrece bir şey yapamaz. {وَالْاَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلّٰهِ} Ve o gün emir yalnız Allah'ındır. ❁ O ne emrederse ancak O olacaktır. Onun için وَيْلٌ لِلْمُطَفِّف۪ينَ... إلخ

---

1 H ve M: "neresinde?".

2 Dârimi, Mukaddime 56/653; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* III, 234-236:

قال: أنبأ الضحاك بن موسى قال: مر سليمان بن عبد الملك بالمدينة وهو يريد مكة فأقام بها أياما فقال: هل بالمدينة أحد أدرك أحدا من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم؟ فقالوا له: أبو حازم. فأرسل إليه فلما دخل عليه قال له: يا أبا حازم ما هذا الجفاء؟ قال أبو حازم: يا أمير المؤمنين وأي جفاء رأيت مني؟ قال: أتاني وجوه أهل المدينة ولم تأتني. قال: يا أمير المؤمنين أعيذك بالله أن تقول ما لم يكن، ما عرفتني قبل هذا اليوم ولا أنا رأيتك... يا أبا حازم فكيف القدوم غدا على الله؟ قال: أما المحسن فكالغائب يقدم على أهله وأما المسيء فكالآبق يقدم على مولاه. فبكى سليمان وقال: ليت شعري ما لنا عند الله؟ قال: اعرض عملك على كتاب الله. قال: وأي آية وأي مكان أجده؟ قال: «إن الأبرار لفي نعيم. وإن الفجار لفي جحيم».

3 H: "zahmet".

4 B: "ölçülmez".

5 H -"ait olan ile ehl-i cahîme".

[5645]

سُورَةُ الْمُطَفِّفِينَ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ سِتٌّ وَثَلٰثُونَ اٰيَةً

MUTAFFİFÎN SÛRESİ

"Tatfîf Sûresi" dahi denilen işbu وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ Sûresi Mekke'de son nâzil olan sûredir. Resûlullah Medine'ye geldiği zaman Medinelilerin ölçekleri fena olduğundan dolayı ıslâhı için Medine'de ilk nâzil olan sûre olduğu da mervîdir. Medine'ye vüruddan[1] önce Mekke ile Medine arasında nâzil olduğu da söylenmiştir ki o da Mekkî demektir.

Âyetleri: Hilâfsız otuz altıdır.

Kelimeleri: Yüz doksan dokuz.

Harfleri: Yedi yüz otuz.

Fâsılası: ن، م harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَۙ ﴿١﴾ اَلَّذِينَ اِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَۘ ﴿٢﴾ وَاِذَا كَالُوهُمْ اَوْ وَزَنُوهُمْ
يُخْسِرُونَۜ ﴿٣﴾ اَلَا يَظُنُّ اُو۬لٰٓئِكَ اَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَۙ ﴿٤﴾ لِيَوْمٍ عَظِيمٍۙ ﴿٥﴾ يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ
الْعَالَمِينَۜ ﴿٦﴾ كَلَّٓا اِنَّ كِتَابَ الْفُجَّارِ لَفِي سِجِّينٍۜ ﴿٧﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا سِجِّينٌۜ ﴿٨﴾ كِتَابٌ
مَرْقُومٌۜ ﴿٩﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَۙ ﴿١٠﴾ اَلَّذِينَ يُكَذِّبُونَ بِيَوْمِ الدِّينِۜ ﴿١١﴾ وَمَا يُكَذِّبُ بِهٖٓ
اِلَّا كُلُّ مُعْتَدٍ اَثِيمٍۙ ﴿١٢﴾ اِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِ اٰيَاتُنَا قَالَ اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَۜ ﴿١٣﴾ كَلَّا بَلْ رَانَ
عَلٰى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿١٤﴾ كَلَّٓا اِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَۜ ﴿١٥﴾ ثُمَّ اِنَّهُمْ
لَصَالُوا الْجَحِيمِۜ ﴿١٦﴾ ثُمَّ يُقَالُ هٰذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهٖ تُكَذِّبُونَۜ ﴿١٧﴾ كَلَّٓا اِنَّ كِتَابَ الْاَبْرَارِ لَفِي
عِلِّيِّينَۜ ﴿١٨﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا عِلِّيُّونَۜ ﴿١٩﴾ كِتَابٌ مَرْقُومٌۙ ﴿٢٠﴾ يَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَۜ ﴿٢١﴾
اِنَّ الْاَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍۙ ﴿٢٢﴾ عَلَى الْاَرَٓائِكِ يَنْظُرُونَۙ ﴿٢٣﴾ تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ

1 B: "vürûdundan".

النَّعٖيمِۚ ﴿٢٤﴾ يُسْقَوْنَ مِنْ رَحٖيقٍ مَخْتُومٍۙ ﴿٢٥﴾ خِتَامُهُ مِسْكٌۜ وَفٖى ذٰلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ
الْمُتَنَافِسُونَۜ ﴿٢٦﴾ وَمِزَاجُهُ مِنْ تَسْنٖيمٍۙ ﴿٢٧﴾ عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَۜ ﴿٢٨﴾
اِنَّ الَّذٖينَ اَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا يَضْحَكُونَۘ ﴿٢٩﴾ وَاِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَۘ ﴿٣٠﴾
وَاِذَا انْقَلَبُوا اِلٰى اَهْلِهِمُ انْقَلَبُوا فَكِهٖينَۘ ﴿٣١﴾ وَاِذَا رَاَوْهُمْ قَالُوا اِنَّ هٰؤُلَٓاءِ لَضَٓالُّونَۙ ﴿٣٢﴾
وَمَٓا اُرْسِلُوا عَلَيْهِمْ حَافِظٖينَۜ ﴿٣٣﴾ فَالْيَوْمَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَۙ ﴿٣٤﴾ عَلَى
الْاَرَٓائِكِۙ يَنْظُرُونَۜ ﴿٣٥﴾ هَلْ ثُوِّبَ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ ﴿٣٦﴾

[5647] **Meâl-i Şerîfi**

Veyl o mutaffifîne (1) ki nâs üzerinden kendilerine ölçtükleri zaman tam basarlar (2). Onlara ölçtükleri veya tarttıkları vakit ise eksiltirler (3). Zannetmez mi bunlar ki büyük bir gün için ba's olunacaklar? (4-5). O gün ki nâs Rabbü'l-âlemîn için kıyam edecekler (6). Hayır hayır: çünkü fâcirlerin yazısı siccîndedir (7). Bildin mi siccîn nedir? (8). Terkīm olunmuş bir kitab (9). Veyl o gün o yalan diyenlere (10) o din gününü tekzib edenlere[1] (11). Ki onu ancak her bir haddini aşkın, günaha düşkün tekzib eder (12). Karşısında âyetlerimiz okunurken "evvelkilerin esâtîri" dedi (13). Hayır hayır: fakat onların kazançları kalblerinin üzerine pas bağlamıştır (14). Hayır hayır: muhakkak ki onlar o gün Rablerinden hicabda kalacaklar (15). Sonra onlar muhakkak cahîme[2] yaslanacaklar (16). Sonra da denecek: "İşte bu, sizin o tekzib edip durduğunuz" (17). Hayır hayır: çünkü ebrârın yazısı illiyyîndedir (18). Bildin mi illiyyîn nedir? (19). Terkīm olunmuş bir kitab (20). Ki ona mukarrebîn şâhid olurlar (21). Haberiniz olsun ki ebrâr muhakkak bir na'îm içindedir (22). Erîkeler üzerinde nezâret ederler (23). Yüzlerinde na'îmin revnakını tanırsın (24). Onlara öyle bir rahîktan sunulur ki mahtum (25) hitâmı misk, işte ona imrensin artık imrenenler (26). Hem

1 B -"o din gününü tekzib edenlere".
2 H: "cehenneme".

mizâcı tesnîmden (27) bir çeşme ki mukarrebîn onunla[1] içerler (28). Evet, o cürüm işleyenler [5648] iman edenlere gülüyorlardı (29) ve onlara uğradıkları zaman birbirlerine göz kırpıyorlardı (30) ve evlerine döndükleri zaman zevklenerek dönüyorlardı (31) ve onları gördükleri vakit "ha,[2] işte[3] bunlar sapıklar!" diyorlardı (32). Hâlbuki üzerlerine gözcü gönderilmemişlerdi (33). İşte bugün de iman edenler kâfirlere gülecekler (34). Erîkeler üzerinde nazar edecekler (35). Nasıl, kâfirler ettiklerinin cezâsını buldular mı? (36).

{وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ} Veyl o mutaffiflere. ❁ Ekseriya "vay hâline" demekle iktifâ ettiğimiz "veyl" kelimesi hakkında yukarılarda ve ezcümle وَالْمُرْسَلَاتِ Sûresi'nde de söz geçmişti. Maʿamâfîh bizim "vay" tâbiri Arabın "veyh" kelimesine mukabil olduğundan veylin şiddetini pek duyurmadığı gibi, bir ism-i mahsus olması hakkındaki rivayete bir delâleti de olmuyor. Bu itibarla "veyl ona" ve "vâveyla" tâbirleri lisânımızda şâyiʿ olmuş bulunduğu için burada olduğu gibi mealde bazen aynıyla iktibas olunmak fâideli olacağından başka, وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ sûrenin de bir ismi olmak hasebiyle bu iki kelimenin aynen zikri zarûrî demektir. "Veyl" başlıca şu mânalarla tefsir olunmuştur: Şiddet-i[4] şer, hüzn ü helâk, azâb-ı elîm, cehennemde bir vâdi. İmam Ahmed ve Tirmizî Ebû Saʿîd'den tahric etmişlerdir[5]; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki:[6] "Veyl cehennemde bir vâdidir ki kâfir, kaʿrına varmadan evvel onda kırk yıl sukūt eder."[7] İbn Hibbân'ın ve Hâkim'in Sahîhlerinde: "Cebeleyn beyninde bir vadidir ki kâfir ilh..."[8] İbn Ebî Hâtim de

1 B: "olanlar".
2 B: "de".
3 B -"işte".
4 B: "şiddetli".
5 H +"ki".
6 H -"Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki:".
7 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 21:

عن أبي سعيد عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: الويل واد في جهنم يهوي فيه الكافر أربعين خريفا قبل أن يبلغ قعره.

8 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 274:

وفي صحيحي ابن حبان والحاكم بلفظ: واد بين جبلين يهوي فيه الكافر... إلخ.

İbn Hibbân ve Hâkim'deki lafız da Tirmizî'nin lafzıyla aynıdır.

Abdullah'tan "Cehennemde irinden bir vâdidir" diye rivayet etmiştir.[1] Râgıb'ın *Müfredât*'ında; Asma'î demiştir ki: "'Veyl' bir kubuh, yani bir çirkinliktir. Bazen tehassür için de kullanılır. 'Veyl' cehennemde bir vâdidir diyenler lügaten 'veyl' ona mevzû'dur demek istememiş, ancak hakkında Allah teâlâ'nın veyl buyurduğu kimseler o ateşten bir makarra müstahik, o da ona sâbit [5649] olmuştur demek istemiştir."[2] Âlûsî der ki: "Ona veyl ıtlak edilmesi cehennemin mâruf olan mânasına ıtlâkı gibi olmak zâhirdir. Bunun hangi nevi ıtlaktan olduğuna nazar olunsun."[3] Bizce zâhir olan budur ki cehennemin mâruf mânasına ıtlâkı tevâtüren vaz'-ı şer'î olmakla beraber örf-i lügata da dâhil olmuştur. Lâkin "veyl"in îzah olunan mâna ile cehennemde bir vâdi ismi olması şer'î bir ıtlak olmakla beraber mütevâtir olmadığı gibi lügaten de müte'âref olmayan bir mecaz olur. Bu îzahtan anlaşılır ki "vay hâline" demekle "veyl ona" demeyi tamamen terceme etmiş olmuyoruz, ancak lügavî me'hazına bir dereceye kadar işaret etmiş bulunuyoruz.

"**Mutaffifîn**" "mutaffif"in cem'i; mutaffifler, alırken dolgun, verirken eksik ölçenler demek olduğu önünde sıfat-ı kâşife olan iki âyet ile anlatılmıştır. Bunun tam mukabili olarak Türkçemizde müstakil bir kelime bulamadım. Bu münasebetle bunun biraz iştikākından bahsetmek muvâfık olacaktır:

"Mutaffif", belli ki "tatfîf"ten ism-i fâ'ildir. "Tatfîf" de ölçeği eksik ölçmektir. Tefsîr-i Râzî'de der ki: "Bunun iştikākında iki kavil vardır.

Birisi: Bir şeyin taffi, kıyısı ve kenarıdır. Bir kab veya bir deredeki şey onun kıyısına kadar varıp da tam dolmazsa طَفَّ الْوَادِي أَوِ الْإِنَاءُ denir.

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 274. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* II, 268; XXII, 449; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 153; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* IX, 228:

وروى ابن أبي حاتم عن عبد الله أنه واد في جهنم من قيح.

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 888:

قال الأصمعيّ: وَيْلٌ قُبْحٌ، وقد يستعمل على التحَسُّر. ووَيْسَ استصغارٌ. ووَيْحَ ترحُّمٌ. ومن قال: ويلٌ وادٍ في جهنّم، فإنه لم يرد أن ويلا في اللغة هو موضوع لهذا وإنما أراد: من قال الله تعالى ذلك فيه فقد استحق مقرّا من النار وثبت ذلك له.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 274:

والظاهر أن إطلاقه على ذلك كإطلاقه جهنم على ما هو المعروف فيها فليُنظر مِن أي نوع ذلك الإطلاق.

Ve o, onun tafâfı, tufâfı, tafefidir.[1] Onun için ölçeği fena ölçüp de tam yapmayana 'mutaffif' denilir[2] ki ancak tafâfına kadar vardırır demek olur."[3] Lâkin *Kāmûs*'tan anlaşıldığına göre "Taff", "tafef", "tafâf", "tufâf" bir ölçeği veya kabı tam dolduran şeye veya dolusu silindikten sonra içinde kalana veya ölçeğin başına denir. Bundan "tatfîf" tafefi eksiltmek, yani eksik ölçü ile vermek veya eksik ölçmektir ki binası selb için olur.[4]

"İkincisi: Pek az bir şeye 'tafîf' denilir, ölçeği eksik ölçene 'mutaffif' denilmesi ölçekte veya tartıda biraz bir şey [5650] çaldığı içindir."[5] Demek ki "tatfîf" ölçüde veya tartıda biraz bir şey çalmaktır. Binâsı ta'diye veya âdet edinmiş olmak itibariyle teksir içindir. Bu vecih âyetteki tefsire daha mutâbıktır. Zira âyette mutaffifler şöyle tavsif ve târif olunuyor:

{اَلَّذِينَ} O kimseler ki {اِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ} kendilerine ölçtükleri vakit nâs aleyhine olarak {يَسْتَوْفُونَ} istîfâ ederler. Dolgun ölçerler. ❁ Burada ifadenin zâhiri مِنَ النَّاس "nâstan" denilmekti, عَلَى النَّاسِ buyurulması kendi lehlerine olarak nâsın aleyhine istîlâ ve tecavüz suretiyle ölçtüklerine işaret içindir. Yani başkalarından şirâ veya başka bir sebeple bir şey alıp da alacaklarını kendileri ölçtükleri zaman nâsın aleyhine olarak istîfâ ederler; vâfî, dolgun bir surette, yani tamam almak isterler ve hatta basa basa almak için nâs üzerine müstevlî bir surette hareket ederler. {وَاِذَا كَالُوهُمْ اَوْ وَزَنُوهُمْ} O nâsa ölçtükleri veya tarttıkları vakit ise {يُخْسِرُونَ} eksiltirler ❁ eksik ölçek veya tartı ile ölçerler veya ölçüşte, tartışta eksik yapar, onlara ziyan ettirirler. İşte veyle istihkaklarının sebebi bu suretle tatfîfi itiyad etmiş olmalarıdır. Böyle az bir şey çalanlar veyle müstahik olursa çok çalanların kaç katlı veyle müstahik olacakları düşünülmeli. Râzî der ki:

---

1 H: "tafefi, tufâfı, tafîfidir".
2 B: "denir".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 82:
في اشتقاق لفظ المطفف قولان الأول: أن طَفّ الشيء هو جانبه وحرفه، يقال: طَفَّ الوادي والإناء، إذا بلغ الشيءُ الذي فيه حرفَه ولم يمتلئ فهو طِفَافُه وطَفافه وطَفَفُه، ويقال: هذا طَفّ المكيال وطَفَافه، إذا قارب ملأه لكنه بعد لم يمتلئ، ولهذا قيل: الذي يُسيء الكيل ولا يُوفّيه مُطَفِّف، يعني أنه إنما يبلغ الطفاف.
4 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 661-662.
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 82:
والثاني: وهو قول الزجاج: أنه إنما قيل للذي ينقص المكيال والميزان مُطفّف، لأنه يكون الذي لا يسرق في المكيال والميزان إلا الشيء اليسير الطَّفِيفَ.

"A'râbînin birisi Abdülmelik b. Mervan'a şöyle demişti: 'Allah teâlâ'nın وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ dediğini işittin, bununla şunu murad etmişti: mutaffif[1], azıcık bir şey almakla ona büyük inzar teveccüh etti; sen ise çoğu alıyorsun, müslimînin emvâlini ölçüsüz tartısız alıyorsun, o hâlde sen kendine ne zan besliyorsun?'"[2] Burada veznin de söylenmesi evvelkinde yalnız keylin zikri tahsis için değil, iktifâ kabîlinden olduğunu ve tatfif, keyl ve vezin[3] her türlü mikyasta [5651] olabileceğini anlatmak içindir. Sûre-i Rahmân'da ve Sûre-i Hadîd'de dahi geçtiği üzere mâlumdur ki semâvât ve Arz'ın kıvâmı muvâzene ve adalet iledir. Ve bütün hukūkun mi'yârı da mîzandır. Onun için bir yerde hak ve adaletin tesisi için[4] ilk evvel lâzım olan şey ölçünün herkes için ale's-seviyye doğru ve dürüst olmasıdır. Bunun doğru olması için iki rükün lâzımdır. Birisi: ölçünün haddizâtında tam olması, eksik veya fazla yanlış âlet kullanılmaması, birisi de ölçmenin tam ve doğru olmasıdır. Ölçmenin doğru olması ise her şeyden evvel hak ve adalet fikriyle rûh istikāmetinin neticesidir. Ölçüyü, ölçeği ve tartıyı doğrultacak olan da odur. Kalb ve vicdanlarında insaf ve istikāmetle hak fikir[5] ve imanı beslemeyenler doğru âletle dahi ölçerken tatfif yapmaktan kaçınmazlar. İnsanlar başkalarının haklarını da kendi hakları gibi tutarak ale's-seviyye bir ölçü ile ölçmek hissiyle mütehassis olmadıkça tatfiften kurtulmazlar[6]. Düşünmek mikyası bozuk olan kimseler aynı bir hâdiseyi kendileri için düşünürken başka, diğerleri için düşünürken de başka türlü takdir ederler. Meselâ kendinin bir habbesi zâyi' olmasını bir elem saydıkları hâlde başkasının bir habbesi zâyi' olmasına ehemmiyet vermez veya ondan bir lezzet duyarlar ki[7] bu hâl rûh mikyâsında, fikir ölçüsünde bir tatfiftir. Asıl bu hâlet-i rûhiyedir ki

1 H -"mutaffif".
2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 84:
وقال أعرابي لعبد الملك بن مروان: قد سمعت ما قال الله تعالى في المطففين! أراد بذلك أن المطفف قد توجه عليه الوعيد العظيم في أخذ القليل، فما ظنك بنفسك وأنت تأخذ الكثير وتأخذ أموال المسلمين بلا كيل ولا وزن.
3 H: "veznin".
4 B -"bir yerde hak ve adaletin tesisi için".
5 B: "fikri".
6 B: "kurtulamazlar".
7 B: "duydukları".

kilede terazide tatfîfe sâik olur. Ve bu hâlet-i rûhiyede bulunanlara ne kadar doğru kile ve terazi verilse onlar yine fırsat bulup güçleri yettikçe onu sû'-i isti'mâl etmekten çekinmezler. Bunların hepsi "mutaffifîn" unvânında dâhil ve veyle müstahiktirler. Bundan dolayı burada hukūkun tanzîmi ve birr ü hayrın tesisi için ibtidâ keyl ve veznin ıslâhı lüzûmu gösterilmek üzere evvelemirde tatfif itiyadının veyle istihkākı haber verilmiş ve bunun asıl sebebi hak ve âhiret düşüncesini ihmal ettiren itikad bozukluğu olduğu, ıslâhı için de evvelemirde âhirete [5652] iman ile mes'ûliyet his ve intibâhı duyurulmak üzere buyurulmuştur ki:

{اَلَا يَظُنُّ اُولٰٓئِكَ} Zannetmezler mi onlar ❁ o tatfîfi yapanlar, iman etmiyorlarsa bir zan da mı beslemezler? {اَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ. لِيَوْمٍ عَظِيمٍ} Ki hepsi büyük bir gün için ba's olunacaklar ❁ yani o tatfîfin mes'ûliyet ve cezâsı öyle ağır ve o veylin tatbik olunacağı gün öyle büyük bir gündür ki insan onun muhakkak olan vukū'una iman ve îkān şöyle dursun bir zan beslese bile o tatfîfe cür'et etmemek lâzım gelir. {يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ} Yani insanların Rabbü'l-âlemîn için kıyam edecekleri gün ❁ ki o gün herkes kabirlerinden uyanıp kalkarak Allah için kıyam edecek, O'nun huzûrunda muhakemeye durup haklı haksızdan hakkını alacaktır. {كَلَّا} ❁ Tatfîften ve ba's ü kıyâma inanmamak gafletinden vazgeçirmek, tevbe ettirmek için red'[1] u zecirdir. "Hayır hayır yapmayın, sakının" demektir. Bunun sebep ve hikmeti anlatılmak için[2] de ta'lîl makāmında şöyle buyuruluyor: {اِنَّ كِتَابَ الْفُجَّارِ لَفِى سِجِّينٍ} Çünkü fâcirlerin kitabı muhakkak siccîndedir ❁ yani öyle yaparsanız fâcir olursunuz. Fâcirler ise "siccîn" denilen sicilde mukayyeddirler; onların yazısı: nüfus kayıdları, amel defterleri o kıyam günü kendilerine verilecek hüküm ve cezâ vesikası "siccîn" denilen yerde yazılıdır. Yahut "siccînde" diye buyurultuludur. *Kāmûs*'ta "siccîn", sicn ü habs mânasından[3] dâim ve şedîd ve füccâr kitabının mevzi'i ve cehennemde bir dere mânalarına ve açık ve âşikâr

1 H: "redd".
2 B -"red' u zecirdir. 'Hayır hayır yapmayın, sakının' demektir. Bunun sebep ve hikmeti anlatılmak için".
3 B: "mânasında".

ve dibinin çevresine çukur[1] kazılmış hurma ağacı mânalarına geldiği ve شَيْءٌ سِجِّين ey dâimün ve ضرب سجين ey şedîdün ve جاء سجينا ey alâniyeten denildiği mezkurdur.[2]

[5653] "Bu siccîn" kelimesinin lügat itibariyle asıl mânası ve iştikâkı isim veya[3] sıfat olması hakkında muhtelif sözler söylenmiştir. Zâhirine nazaran "secn" veya "secc" maddelerinden olması muhtemildir. Zindan demek olan "sicn" maddesinden[4] zindana koymak demek olan "secn" masdarından olduğuna göre "sikkîn" ve "siccîl" gibi fi"îl vezninde zindanın[5] mübalağalısı olan bir isim veya "seccan" yahut "mescun" gibi bir sıfat olabilir. Sıvamak ve balçık gibi cıvık ve bulaşık olmak mânasına "secc" maddesinden "gıslîn" gibi fi'lîn vezninde olabilir. Lâkin lügatta "secc" maddesinden böyle bir isim veya sıfat zikredilmemiştir. Ebû Hayyan *Bahr*'da şöyle hulâsa etmiştir: "'Siccîn', cumhur demiştir ki 'secin'den fi"îldir, 'sikkîn' gibi. Yahut 'sâcin' bir mevzi'de, yani habsedici bir mevki'de demektir. Mübalağa binâsı olarak gelmiştir. Bu surette 'siccîn' mahzuf mevzi'in sıfatıdır. Mekân olduğu takdirde siccînde muztarib ihtilâf etmişlerdir. Biz onun zikrini hazfettik, burada zâhir olan 'siccîn' bir kitap olmaktır. Onun için كِتَابٌ مَرْقُومٌ ondan bedel yapılmıştır. İkrime demiştir ki 'siccîn, hasar ve hevandan ibarettir. Nitekim birisi gāye-i cümûdda olduğu zaman «fülân, hadıyda erdi» dersin.' Bazı lügaviyyûn da 'siccînin nûn'u lâm'dan bedeldir, siccîldendir' demiş. Bu kavillerin hulâsası siccînin nûn'u ya aslîdir yahut lâm'dan bedeldir. Ve aslî olduğu takdirde iştikâkı sicndendir."[6] Demek ki nûn'u[7] zâid olarak "secc"den olması söylenmemiştir. Zemahşerî, hâtim gibi vasıftan

1 H: "kadar".
2 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 646-647.
3 B: "ve".
4 B: "'secn' veya 'sicn' maddelerinden".
5 B -"zindanın".
6 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 427. Krş. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 451:
سجين، قال الجمهور: فعيل من السجن، كسكير أو في موضع ساجن فجاء بناء مبالغة فسجين على هذا صفة لموضع المحذوف... واختلفوا في سجين إذا كان مكانا اختلافا مضطربا حذفنا ذكره. والظاهر أن سجينا هو كتاب ولذلك أبدل منه «كتاب مرقوم». وقال عكرمة: سجين عبارة عن الخسار والهوان كما تقول: بلغ فلان الحضيض إذا صار في غاية الجمود. وقال بعض اللغويين: سجين، نونه بدل من لام وهو من السجيل فتلخص من أقوالهم أن سجين نونه أصلية أو بدل من لام وإذا كانت أصلية فاشتقاقه من السجن.
7 H: "nûn".

menkul ism-i alem olduğunu ve târiften başka sebep olmadığı için munsarif bulunduğunu söylemiş ve demiştir[1] ki: "'Allah teâlâ füccârın kitabı siccînde olduğunu haber verdi, siccîni de كِتَابٌ مَرْقُومٌ diye tefsir buyurdu. Şu[2] hâlde onların kitabı merkūm kitabdadır denilmiş gibi olur, bunun mânası nedir?' dersen, derim ki: Siccîn câmi' bir kitabdır, o, dîvân-ı şerdir. Allah teâlâ onda cinn ü insten şeytanların ve keferenin ve fesekanın amellerini tedvin buyurmuştur. O, merkum, [5654] mestur, kitâbeti beyyin, yahut alâmetli bir kitaptır ki her kim görse onda hayır olmadığını bilir. Binâen'aleyh mâna: 'füccârın amellerinden yazılan o dîvanda müsbettir' demek olur. Ona habs u tazyik demek olan 'secin'den fi"îl olarak 'siccîn' tesmiye edilmiştir. Çünkü o cehennemde habs ü tazyîke sebebdir, yahut çünkü o yedinci arzın tahtındadır diye rivayet olunduğu gibi İblis ve zürriyetinin meskeni olan muzlim, mûhiş bir mekânda matruhdur. Horlatmak ve hakir tutulmak[3] ve matrud şeytanlar şâhid olmak için atılmıştır. Nasıl ki[4] dîvân-ı hayr olan illiyyûna melâike-i mukarrebîn şâhid olurlar."[5] Demek ki "siccîn", "sâcin" mânasına olduğu gibi mescun ve matrud mânasına da olabilir. Zemahşerî'nin "matruh" diye ifade ettiği mâna "secc" maddesinden olmak da mümkindir. Burada Şeyh Abduh şöyle bir mütalaada bulunmuş da demiştir ki: "'Siccîn" lafzının lügatta isti'mâlinden ve kitâb-ı ebrârın bulunduğu 'illiyyûn'a mukabelesinden anlaşılır ki, illiyyûnda te'allî mânası bulunduğu gibi bunda da teseffül mânası vardır. Lügatlardan bahseden bazı kitaplarda gördüm ki 'vahl' yani balçık, İtyûbiyye[6] (eski Habeş) lügatında, cîm-i[7]

---

1 M ve B: "demiş".
2 B: "O".
3 H: "tutmak".
4 H +"nitekim".
5 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 721:
فإن قلت: قد أخبر الله عن كتاب الفجار بأنه في سجين وفسر سجينا بـ«كتاب مرقوم»، فكأنه قيل: إن كتابهم في كتاب مرقوم، فما معناه؟ قلت: سِجِّين كتاب جامع هو ديوان الشر دوّن الله فيه أعمال الشياطين وأعمال الكفرة والفسقة من الجن والانس وهو كتاب مرقوم مسطور بيّن الكتابة أو معلم يعلم من رآه أنه لا خير فيه فالمعنى أن ما كتب من أعمال الفجار مثبت في ذلك الديوان وسمى سجينا فِعِّيلا من السجن وهو الحبس والتضييق، لأنه سبب الحبس والتضييق في جهنم أو لأنه مطروح –كما روى– تحت الأرض السابعة في مكان وحش مظلم وهو مسكن إبليس وذرّيته استهانة به وإذالة وليشهده الشياطين المدحورون كما يشهد ديوان الخير الملائكة المقرّبون.
6 H, M ve B: "inyubiyye".
7 B: "câm-ı".

acemiye ve vâv'ın harekesinin imâlesiyle "sençûn[1] = sençöne" tesmiye olunur. Balçıkta teseffül mânası bulunduğu ise hafî değildir. Olabilir ki bu lafız Yemen Araplarının isti'mâlindendir. Çünkü bunlarda Habeş ahâlisiyle ihtilât çok olduğundan İtyûbiyye[2] elfâzı çoktur. Bunu[3] da balçığa yakın bir mânada kullanmış olabilirler. O hâlde 'füccârın kitabı ondadır, yani balçığa yakın süflî şeyde yazılıdır' denilmek ba'îd olmaz. Yahut onların amelleri habâsetinden dolayı onunla yazılmış gibi tasvir ve temsil olunmuştur. Bu surette balçığın ve ona yakın şeyin kitâb-ı merkūm[4] olmasının mânası da o ameller onunla yazıldıktan sonra o çirkin mürekkeb merkum bir kitab olmuştur demek olur."[5] Füccârın amellerindeki habâseti[6] tasvir için siccînde balçığa yakın [5655] süflî bir mâna bulmak üzere Habeşin İnyûbiyye[7] lügatındaki "sençune"ye[8] kadar dolaşmak ba'îd[9] olmaz demiş ise de bunun ba'îd bir tekellüf olduğu zâhirdir. Gerçi müfessirîn Kur'an'da bazen Habeş lügatına tevâfuk eden lafızlar bulunduğundan bahsederler. Lâkin Abduh Yemen'de öyle bir isti'mal bulunduğunu nakl u tesbit etmemiş, "olabilir" diye bir ihtimal serdederek pek dolambaçlı bir mülâhaza yürütmüştür. "Siccîn" lafzının "sençune"ye[10] münasebeti de yakın değildir. Hem ucme olsaydı alem yapılınca gayr-i munsarif olması iktizâ ederdi. Mücerred bir ihtimal üzere yürüyecek olunca o tekellüfe ne lüzum vardı? Çünkü o tasavvur ettiği mâna Arabî olan "secc" maddesinden çıkardı. "Siccîn"in[11] "secc"den

1 H: "sençum"; B: "sencun".
2 H, M ve B: "İnyubiyye".
3 H: "Bunun".
4 H: "merkūmu".
5 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 41-42:
ويفهم من استعمال اللفظ في اللغة ومن مقابلته بكتاب الأبرار الذي في عليين أن فيه معنى التسفّل كما أن في مقابله معنى التعلّي وقد رأيت في بعض كتب أهل البحث في اللغات أن الوحل يسمى في اللغة الايتيوبية سنجون بالجيم العجمية مع امالة في حركة الواو ولا يخفى ما في معنى الوحل من التسفل وقد يكون هذا اللفظ من استعمال عرب اليمن فإن فيها كثيرا من الألفاظ الايتيوبية لكثرة المخالطة بينهم وبين أهل الحبشة استعملوه فيما يقارب الوحل فلا يبعد أن يقال أن الكتاب فيه أي أنه مكتوب به أو على التصوير والتمثيل أي أن الأعمال لخبثها تصور وتمثل كأنها مكتوبة به ويكون معنى كون الوحل وما يقاربه كتابا مرقوما أن الأعمال بعد أن خطت به صار ذلك المداد القبيح كتابا مرقوما.
6 M: "habasetini".
7 H, M ve B: "İnyubiyye".
8 H ve B: "sencûne'ye".
9 H: "bîhûd".
10 H ve B: "sencûne'ye".
11 H: "Siccîn".

fi'lîn olmasını mülâhaza etmek daha yakın bir ihtimal olurdu. Maksad fücûrun iğrençliğini anlatarak ondan tiksindirmek olduğuna göre bu ihtimal gerçi müessir bir mâna olurdu. Fakat menkūlât bunu nazar-ı i'tibâra almamış ve "sicn"[1] maddesinden fi"îl olmasını tasvib etmekle daha ince düşünmüştür. Hâsılı "siccîn", maddesi itibariyle bir zindan veya zindancı veya zindanda mahbus mefhumlarını ifade eder bir kelime olmakla füccârın yazısına zarf yapılmasına en yakışan mâna da bir zindan sicili veya sicil zindanı olmasıdır. "Onların defterleri zindancıdadır, yani çok şiddetli bir zindancıya teslim olunur" mânasına olmak da muhtemildir. Bunun sade dirayetle bilinir şeylerden olmadığını anlatan şu tefsir bir zindancı sicilinde olması mânasında zâhirdir: {وَمَٓا اَدْرٰيكَ} Sana ne bildirdi? ۞ Yani bildin mi? Dirayetle bilemedin değil mi? {مَا سِجّينٌ} Nedir siccîn? ۞ Yahud "mâ" taaccüb için olduğuna göre ne siccîn! Ne yaman siccîn! {كِتَابٌ مَرْقُومٌ} Merkum bir kitap ۞ bazıları buna "siccîn"den bedel demişler, bu surette bununla suâlin cevâbı verilmemiş, "siccîn nedir? Kitâb-ı merkūm [5656] nedir?" gibi sual tekrar edilmiş, "siccîn"in neden ibaret olduğu açık tefsir edilmemiş olur. Çünkü bu surette "kitâb-ı merkūm" bedel-i kül olmaktan ziyade siccînde olduğu söylenen kitâb-ı mezkûra masruf olarak bedel-i iştimâl olur. Hâlbuki yukarılarda zikrolunduğu üzere Kur'ân'ın üslûbunda mâzî sîgasıyla "vemâ edrâke" denildiği zaman cevâbı bildirilegelmiştir[2]. Onun için bunun bedel değil, "o bir kitâb-ı merkumdur" diye suâle cevap olarak "siccîn"i tefsir olması daha doğrudur.

"**Merkūm**" terkīm olunmuş veya rakamlı demektir. Râ'nın fethi ve kāf'ın sükûnuyla "rakm" ve "terkīm" yazı yazmak ve yazıya nokta ve hareke koyarak vuzuh vermek ve alâmet koymak mânalarına gelir. Bu üçüncü mâna hepsine esas gibidir. Hesab alâmeti olan rakam da bundan me'huz denilmiştir. Burada beş mâna verilmiştir; birincisi: Beyyinü'l-kitâbe, yani açık, tam ve sağlam yazılı, yanlış ihtimâli yok. İkincisi:

1 M: "sicin"; B: "siccîn".
2 B: "birlikte gelmiştir".

Alâmetli, yani "mûcebince cehenneme" diye buyuruldu alâmeti yazılmış. Üçüncüsü: Tâcirin kumaşına koyduğu gibi işaretli, kayıtlı. Dördüncüsü: Mehâkim vesâire vesâik ve defterlerinde olduğu gibi mühürlü, damgalı, mu'anven ve mersum. Beşincisi: Kumaşın rakmesi, yani hutût ve nukūşu gibi murakkam ve müsbet silinmez bir kitap. سِجّيلٍ مَنْضُودٍ. مُسَوَّمَةً عِنْدَ رَبِّكَ [Hûd 11/82-83] gibi sırasıyla müretteb, rakamına göre mevki'-i icrâya konur rakamlı bir kitap mânasına olmak da muhtemildir. Bunların hepsi şu mânada birleşmiş olur: Şek ve şüpheden âzâde, tahrif ve tasnî'den sâlim, her görenin anlayacağı vechile kendilerine verilecek olan kitapları yazıları böyle sağlam bir sicilde yazılıdır. Hiç şaşmadan icrâ olunacaktır. İbn Cerîr tefsirinde "siccîn" hakkında iki hadis rivayet etmiştir. Birisi: Ebû Hüreyre radıyallahu anh'tan; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: اَلْفَلَقُ جُبٌّ فِي جَهَنَّمَ مُغَطًّى وَأَمَّا سِجِّينٌ فَمَفْتُوحٌ yani "felak cehennemde örtülü bir kuyudur. Ve amma siccîn açıktır."[1] İkincisi Berâ [5657] radıyallahu anh'tan, siccînin arz-ı süflâ olması hakkındadır. "Cehennem arzın en aşağısındadır"[2] denildiğine göre bunların cem'inde münâfat yoksa da İbn Cerîr Berâ hadîsini tercih ederek "siccîn"in arz-ı süflâ ile tefsirini ihtiyar eylemiştir.[3] Bu hadîsin meâli şudur: Berâ radıyallahu anh'tan: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem fâcirin nefsinin semâya çıkarılmasını anlatarak buyurdu ki: 'Onu çıkarırlar, onunla melâikeden hangi bir mele'e uğrarlarsa «bu habis rûh nedir?» derler, onun dünyada anıldığı isimlerinden en çirkini ile «filan» derler. Nihâyet dünya semâya varırlar, açılmasını isterler, ona açılmaz.' Sonra Resûlullah okudu: لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ اَبْوَابُ السَّمَٓاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتّٰى يَلِجَ الْجَمَلُ فٖى سَمِّ الْخِيَاطِ [el-A'râf 7/40]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 284:

عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: الفلق جب في جهنم مغطى وأما سجين فمفتوح.

2 Hâkim, *el-Müstedrek,* IV, 638:

أخبرني صفوان بن يعلى أن يعلى قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إن البحر هو جهنم» فقالوا ليعلى: قال الله عز وجل: «نارا أحاط بهم سرادقها» (الكهف ١٨/٢٩) فقال: «والذي نفسي بيده لا أدخلها أبدا حتى ألقى الله ولا تصيبني منها قطرة». هذا حديث صحيح الإسناد ومعناه أن البحر صعب كأنه جهنم ولذلك فرع على إخراج حديث عبد الله بن عمرو عن النبي صلى الله عليه وسلم أن تحت البحر نار وتحت النار بحر فأما النار فإنها تحت السابعة وقد شهد الصحابة فمن بعدهم على رؤية دخانها... وقد قدمت الرواية الصحيحة أن جهنم تحت الأرض السابعة.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 284:

وإنما اخترت القول الذي اخترت في معنى قوله: «سجين» لما حدثنا ابن وكيع، قال: ثنا ابن نمير، قال: ثنا الأعمش، قال: ثنا المنهال بن عمرو عن زاذان أبي عمرو عن البراء قال: «سجين» الأرض السفلى.

'Allah teâlâ buyurur ki: «Onun kitabını arzın esfelinde yazın: Arz-ı süflâda, siccînde» أُكْتُبُوا كِتَابَهُ[1] فِي أَسْفَلِ الْأَرْضِ فِي السِّجِّينِ فِي الْأَرْضِ السُّفْلَى.'"[2] İbn Cerîr bundan dolayı "siccîn"in arz-ı süflâ olduğunu söylemiş ise de bu hadiste "siccîn arz-ı süflâdır" denilmemiş[3], "arz-ı süflâdadır" denilmiş. Şu hâlde arz-ı süflâ "kitâb-ı merkūm" buyurulan siccînin kendisi değil, mahallidir. Siccîn en aşağı arzın en aşağısındadır. Binâen'aleyh hadis ile âyet arasında bir tehâlüf yoktur. Sâhib-*Keşşâf* da, "arz-ı sâbi'ada matruh" demekle[4] buna işaret etmiştir. Bazı rivayetlerde de arz-ı süflânın esfeli İblis'in haddi olduğu haber verilmiştir. Demek ki füccârın yazısı ve rûhu[5] oradadır.

{وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ} ❁ Bu cümle-i istînâfiye kitâb-ı merkūmun hükm ü tesirini beyan zımnında siccînin şiddetini, fücûrun esasını, kıyam gününün hevlini[6] ihtardır. Bunu bazıları doğrudan doğru يَوْمَ يَقُومُ âyetine rabtedip aradakini mu'teriza addetmiş ise de "merkūm"a merbut olması daha nesaklıdır. Yani "kitâb merkūm olur da ne olur?" denilirse وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ... إلخ. O gün o ba's ü kıyam günüdür. "Füccâr" yerinde "mükezzibîn" denilmesi de fücûrun aslı tekzib ve inkâr olduğuna işarettir. O kitabın hükmü de o gün o [5658] mükezzibler hakkında veyldir. Vay hâline o gün yalan diyenlerin, bu haberlere inanmayanların, yani {اَلَّذِينَ يُكَذِّبُونَ بِيَوْمِ الدِّينِ} o din gününe inanmayıp da açıktan açığa veya dolayısıyla tekzib edenlerin. {وَمَا يُكَذِّبُ بِهِ} Onu ise başkası tekzib etmez {اِلَّا كُلُّ مُعْتَدٍ اَثِيمٍ} ancak her bir mütecaviz, esîm, yani hep haddini aşkın, günaha düşkün kimseler tekzib eder. ❁ Şehvetlerine düşkün, keyiflerine tâbi' olarak

---

1 B: "الكتاب".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 284:

عن البراء أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: وذكر نفس الفاجر وأنه يصعد بها إلى السماء قال: فيصعدون بها فلا يمرون بها على ملإ من الملائكة إلا قالوا: ما هذا الروح الخبيث؟ قال: فيقولون: فلان بأقبح أسمائه التي كان يسمى بها في الدنيا حتى ينتهوا بها إلى السماء الدنيا فيستفتحون له فلا يفتح له، ثم قرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم: «لا تفتح لهم أبواب السماء ولا يدخلون الجنة حتى يلج الجمل في سم الخياط» فيقول الله: اكتبوا كتابه في أسفل الأرض في سجين في الأرض السفلى.

3 H: "denilmiş".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 721:

أو لأنه مطروح –كما روي– تحت الأرض السابعة في مكان وحش مظلم...

5 H: "ruh".

6 B: "havlini".

sonunu düşünmeyip Allah'ın ve kullarının hukūkuna tecavüz etmeye alışmış olduklarından dolayı cezâya ve cezâ gününe inanmak hoşlarına gitmediği, ona inanmak keyiflerini kaçıracağı[1] için ancak onlar "o din gününün aslı yoktur" derler. {إِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِ اٰيَاتُنَا} Kendisine karşı âyetlerimiz okunurken {قَالَ اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ} "evvelkilerin esâtîri" dedi. ❁ Bunu bazıları Velid b. Mugīre, bazıları da Nadr b. Hâris demişlerdir. Sûre-i En'âm'a bak. {كَلَّا} Hayır hayır ❁ bu okunan âyetler esâtîr-i evvelîn değildir. {بَلْ} Fakat ❁ öyle diyenlerin {رَانَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} kazançları, kesbedip durdukları ve kâr sandıkları günahlar kalblerinin üzerine pas bağlamıştır. ❁ O kalbler[2] o günahları itiyad ede ede pas tutmuş aynalar gibi körlenmiş kararmıştır da artık duymaz ve göstermez olmuşlardır. İşte onların öyle demelerinin ve tekzib etmelerinin sebebi budur. İmam Ahmed, Tirmizî ve Hâkim ikisi de sahih diyerek ve Nesâî ve İbn Mâce ve İbn Hibban ve daha diğerleri Ebû Hüreyre'den, Hazret-i Peygamber'den rivayet etmişlerdir. Buyurmuştur ki: "Kul bir günah işlediği vakit kalbinde siyah bir nokta: bir [5659] leke yapar. Eğer tevbe edip çekinir, istiğfar eylerse kalbi yine parlar, döner yine yaparsa o leke artar, nihâyet kalbini istîlâ eder. İşte Kur'an'da Allah teâlâ'nın zikrettiği 'rân' budur." كَلَّا بَلْ رَانَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ.[3] (*Sûre-i Bakara'da* خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ *[2/7] bak*).

"**Râne**" "reyn"dendir. "Reyn" ve "rüyûn"[4] bir şeye pas basıp galebe etmektir. Bundan kalbe günah ve kasvet basmaya da ıtlak olunmuştur ki Kur'an'da kalb mühürlenmek "hatm" ve "tab'" dahi tâbir edilmiştir. Burada بَلْ رَانَ lâm, râ'ya idğam olunmamak için Hafs rivayetinde lâmda hafif bir sekte yapılarak okunur ki "reyn"in mânasındaki tutukluğa sarih bir telmih olur. {كَلَّا} Hayır hayır ❁ öyle reyn[5] veren, kalb körleten kesblerden zecirdir. Sebebi de {إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ} çünkü onlar: o tekzib

---

1 H: "kaçırdığı".
2 H: "kâfirler".
3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 297; İbn Mâce, Zühd, 29; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 83:
عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن المؤمن إذا أذنب كانت نكتة سوداء في قلبه فإن تاب ونزع واستغفر صقل قلبه وإن زاد زادت حتى يعلو قلبه ذاك الران الذي ذكر الله عز وجل في القرآن: «كلا بل ران على قلوبهم ما كانوا يكسبون».
4 H: "rüyün".
5 H: "rân".

edenler, o kıyam günü hak Rablerinden {لَمَحْجُوبُونَ} muhakkak mahcub kalırlar. ❁ Yani hicab ve hâil arkasında kalır, O'nu görmekten memnû' ve mahrum bırakılırlar. Artık felah bulmalarına imkân ve ihtimal kalmaz. {ثُمَّ اِنَّهُمْ لَصَالُوا الْجَحِيمِ} Sonra onlar muhakkak cehennem ateşine yaslanacaklardır. {ثُمَّ يُقَالُ} Sonra denilecektir: {هٰذَا الَّذٖى كُنْتُمْ بِهٖ تُكَذِّبُونَ} Bu işte o sizin yalan, masal diye tekzib edip durduğunuz.

{كَلَّا} ❁ Bu "kellâ" tâ yukarıdaki كَلَّٓا اِنَّ كِتَابَ الْفُجَّارِ'daki "kellâ"ya nâzır olarak tatfif ve tekzibden bir daha zecr ile birr ü hayra sevketmek üzere kıyam gününün diğer bir yüzünü ihtardır. Yani öyle tatfif yapmayın, o ba's u kıyam gününü tekzib eden fâcirlerden olmayın, tevbekâr olup da hayr ü hasenâta çalışın, sebebi {اِنَّ كِتَابَ الْاَبْرَارِ} [5660] çünkü ebrârın, hayır ehli sâdıkların kitabı {لَفٖى عِلِّيّٖينَ} muhakkak ki illiyyîndedir.

İşbu "illiyyîn" kelimesi hakkında da ehl-i lügatın ve ehl-i tefsirin sözleri vardır. Ehl-i lügat: Ebu'l-feth b. Cinnî demiştir ki: "'Ulüv'den fi"îl vezninde 'illiyn'in cem'idir. Aslı 'illiyvûn'dur." Zeccâc da demiştir ki: "Bu ismin i'râbı cemi'[1] i'râbı gibidir. Çünkü lafzı cemi'[2] vezni üzeredir. 'Kınnesr'den 'kınnesrîn' gibidir." Ehl-i tefsire gelince: Yedinci semâ denilmiş, semânın fevkinde Arş'ın kāime-i yümnâsı, yani sağ ayağı denilmiş, Sidre-i Müntehâ denilmiş; Ferrâ "yüksekten yükseğe nihâyetsiz" demiş, Zeccâc da "mekânların en yükseği" demiş. Bazıları "Allah teâlâ'nın azamet ve ulviyet ile donattığı merâtib-i âliye", diğer bazıları da "melâikenin defter-i a'mâlinin bulunduğu mevzi'" demişlerdir[3] ki çokları Kur'ân'ın ber vech-i âtî târifinin zâhirini buna muvâfık bularak dîvân-ı şer olan "siccîn"in tam zıddı ve mukarrebînin meşhedi

---

1 H: "cemî'"; B: "cem'in".
2 H ve B: "cemî'".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 90. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIII, 330; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 262-263:

واعلم أن لأهل اللغة في لفظ عليين أقوالا ولأهل التفسير أيضا أقوالا، أما أهل اللغة قال أبو الفتح الموصلي: عليين جمع علي وهو فعيل من العلو وقال الزجاج: إعراب هذا الاسم كإعراب الجمع لأنه على لفظ الجمع كما تقول: هذه قنسرون ورأيت قنسرين، وأما المفسرون فروي عن ابن عباس أنها السماء الرابعة وفي رواية أخرى أنها السماء السابعة وقال قتادة ومقاتل: هي قائمة العرش اليمنى فوق السماء السابعة وقال الضحاك: هي سدرة المنتهى وقال الفراء: يعني ارتفاعا بعد ارتفاع لا غاية له وقال الزجاج: أعلى الأمكنة وقال آخرون: هي مراتب عالية محفوظة بالجلالة قد عظمها الله وأعلى شأنها وقال آخرون: عند كتاب أعمال الملائكة.

bulunan dîvân-ı hayrın ismi olduğunu söylemişlerdir. Zira bunu tefsir[1] için buyuruluyor ki: {وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا عِلِّيُّونَ} Ve bildin mi illiyyûn nedir? ❁ Yahut ne illiyyûn! {كِتَابٌ مَرْقُومٌ} Terkīm olunmuş bir kitap ❁ burada da yukarıki vechile mülâhaza edilsin, yani tam ve güzel yazılmış, yahut Allah tarafından alâmet-i mahsûsa ile tevkī' buyurulmuş, öyle ki {يَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ} ona mukarrebûn şâhid olurlar[2]. ❁ Mahcûbûn değil, mukarrebûn müşahede eder, onlar görür onlar okurlar. Yahut yazılışına, muhafazasına, okunuşuna melâike-i mukarrebûn hazır olur ve mazmûnuna onlar şehadet ederler. Ederler de ne olur? {اِنَّ الْاَبْرَارَ لَفٖى نَعٖيمٍ} Şüphesiz ebrâr bir na'îm içindedirler ❁ füccârın cahîme[3] yaslanacakları[4] gün ebrâr na'îm içinde [5661] bulunacaklar {عَلَى الْاَرَٓائِكِ يَنْظُرُونَ} erîkeler üzerinde nezâret edeceklerdir. ❁ Cennetin diledikleri manzaralarına diledikleri gibi nazar edecekler, düşmanları olan ehl-i cehennemin ahvâline de bakacaklardır ki bu mâna sûrenin âhirinde ayrıca da anlatılacaktır. {تَعْرِفُ فٖى وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعٖيمِ} Bakarlarken o na'îmin parıltısını, o nimet ve saadet neş'esinin revnakını yüzlerinde tanırsın ❁ yani her gören tanır, neş'e ve mes'ûdiyetleri[5], ebrâr oldukları yüzlerinden belli olur. {يُسْقَوْنَ مِنْ رَحٖيقٍ} Onlara bir rahîktan sunulur ki ❁ "**Rahîk**" hiç karışığı olmayan hâlis şarab, en eskisi, en hoşu da denilmiş ve hepsinin yakın mânalar olduğu söylenmiştir. *Kāmûs* mütercimininin ifadesine göre عَيْنُ الدِّيكِ yani[6] horoz gözü gibi sâfî olana denir ki "bâde-i nâb" tâbir olunur ve "ruhâk" dahi denilir.[7] Burada neş'esi ve lezzeti çok, humârı yok, Sûre-i Sâffât'ta geçtiği üzere بَيْضَٓاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبٖينَ. لَا فٖيهَا غَوْلٌ [37/46-47] diye vasfolunan beyaz şarab diye müfesserdir. Nitekim Mukātil خَمْرٌ بَيْضَاءُ demekle[8] buna işaret etmiştir. Sûre-i Muhammed'de مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتٖى وُعِدَ الْمُتَّقُونَ فٖيهَٓا اَنْهَارٌ

1 H: "bunun tefsiri".
2 H: "şehadet ediyorlar".
3 H ve B: "cehenneme".
4 B: "yuvarlanacakları".
5 B: "mes'ûliyetleri".
6 B -"yani".
7 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 857.
8 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* IV, 624:

وهو الخمر الأبيض إذا انتهى طيبه.

مِنْ مَٓاءٍ غَيْرِ اٰسِنٍۚ وَاَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُۚ وَاَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبٖينَۚ وَاَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى [47/15] âyetinde vasfolunan dört nevi cennet ırmaklarından biri de içenlere mahz-ı lezzet olan şarab ırmakları olduğu anlatılırken bunlardan murad neş'e ve lezzetin kemâlini tefhim için temsîlî bir ifade olduğu da baştaki مَثَلُ tâbiriyle anlatılmış idi. Onun için bu gibi yerlerde o mazmundan gaflet edilmemek lâzım gelir. Buna dair هَلْ اَتٰى عَلَى الْاِنْسَانِ Sûresi'nde اِنَّ الْاَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ [76/5] âyetinde de söz geçmişti, bak. Hatib tefsirinde der ki: Buradaki rahîk اَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبٖينَ buyurulan şarab ırmaklarından başkaca[1] husûsî bir şarab olduğu için şöyle tavsif olunuyor:[2] {مَخْتُومٍ} ki mahtum ❁ mühürlü [5662] ancak içeceklerin nezdinde açılır. Kapları miskten mühürle mesdud, gayet temiz ve nefis. Diğer bir mâna ile: İçiminde bir hitâmı, güzel bir nihâyeti olan bir şarab ki {خِتَامُهُ مِسْكٌ} hitâmı misk ❁ hâtimesi, kesimi misk: içildiği zaman sonu bir misk kokar, içilirken zâika lezzetinin kemâlini ihlâl etmemek için misk kokusu içimin hitâmında duyulmaya başlar. Ve bu hâl hem o râyihanın hem de o içkinin latif hassalarından birini teşkil eder. İçildiği zaman kemâl-i safâsından dolayı gerek içenlerde ve gerek bulunduğu kapta bir keder, bir tortu bırakmaz, yalnız bir misk kokusu bırakır. Bir de "hitâm" "hâtem" gibi mühür mânasına geldiğinden "hitâmı misk" demek mührü misk demek olabilir. Kıraatlerin bazısında خَاتَمُهُ مِسْكٌ ve خَاتِمُهُ مِسْكٌ okunması da bu mânayı teyid eyler. Bununla beraber bir şeyin mührü onun sonu, hâtimesi demek olduğundan kabına ve içimine nazaran yine zikrolunan iki mâna cârîdir. Bu surette de misk kokusu[3] onun levâzımından olup en ziyade hâtimesinde tecellî eder demek olur. Ve hitam ve hâtimesinin böyle misk olması nihâyetinin bir visal neş'esinde karar edeceğini de koklatmış olur ki yüzlerde parıldayan o na'îm revnakı bu sürûrun tezahürüdür. İşte ebrâra böyle hitâmı misk bir

---

1 H: "başka".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXXI, 92:
ذكر الله تعالى لهذا الرحيق صفات: الصفة الأولى: قوله: «مختوم»... وهناك خمر آخر تجري منها أنهار كما قال: «وأنهار من خمر لذة للشاربين» (محمد ١٥/٤٧) إلا أن هذا المختوم أشرف في الجاري.

3 H: "kokusunu".

rahîk-i mahtûm sunulur {وَف۪ى ذٰلِكَ} ve işte ancak onda... إلخ ❁ Bu cümle rahîkin vasıfları arasında bir cümle-i mu'terizadır. Bundan sonraki vasfını beyandan evvel, tam bu misk kokusunun duyulması lahzasında ona imrendirerek sür'atle müsabakaya tergīb ve teşvik için araya dercolunmuştur. ذٰلِكَ İsm-i işareti "na'îm" veya "rahîk"a ircâ' edilebilirse de rahîkin evsâfı arasında olduğu için ona ircâ'ı nazma daha muvâfık, hitâmına ircâ' ise hem nazm hem mânaca daha[1] muvâfıktır. Zira rahîkın kemâlini tecellî ettiren hitâmı zikirde karib[2] olmakla beraber tahkikte ba'îd olduğu için ذٰلِكَ'nin [5663] mânasına daha münâsibdir. Bu zarfın takdîmi de kasr içindir. Yani dünya şarablarında lezzetlerinde değil, o gün ebrâra sunulacak olan bu miskiyyü'l-hitâm rahîkte, bâhusus bu misk olan hitamda {فَلْيَتَنَافَسِ} münâfese etsin, imrenmeye yarışsın şimdi {الْمُتَنَافِسُونَ} birbiriyle münâfese edenler ❁ bu dünyada nefâset yarışı edip imrenecek olanlar. Çünkü bir misk olan bu hâtime, bu ebedî neş'e öyle enfes, öyle yüksektir ki asıl münâfesede müsabaka edilecek şey odur.

"**Münâfese**" başkasında görülen bir kemâle imrenip ona yetişmek veya daha ileri gitmek için nefislerin nefâsette yarışması hissidir ki nefsin şerefinden ve uluvv-i himmetinden neş'et eder. Hased ile arasında fark açıktır. Hâsid kemâle düşmandır; mahsûdun zararından, nimetinin zevâlinden memnun olur. Münâfis, yarışçı ise kemâle âşıktır. O karşısındakinin sukūtunu değil, kendisinin daha ileri gitmesini ister. Bunda münâfese ve müsabaka ise لِمِثْلِ هٰذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ [es-Sâffât 37/61] mûcebince hüsn-i amelde müsabaka ile olur. Bunun {وَمِزَاجُهُ مِنْ تَسْن۪يمٍ} mizâcı da tesnîmdendir. ❁ O rahîk içileceği zaman içine tesnîmden de katılır. Bununla mezcolunan rahîk sadesinden daha nefis olur. Çünkü tesnîm daha yüksektir.

"**Tesnîm**" esasen hörgüçleyerek yukarı yükseltmek, terfî' etmek mânasına masdar olup yükseklik mânasıyla cennet çeşmelerinden bir çeşmenin ismidir. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre cennet

1 H -"muvâfık, hitâmına ircâ' ise hem nazm hem mânaca daha".
2 H: "garib".

içkilerinin en yükseğidir.[1] Kelbî'den rivayet edildiğine göre ehl-i cennete fevklerinden gelir.[2] Ve denilmiştir ki havada müsennem olarak cereyan edip kablarına kifayeti kadar munsab olur. Ve onu yüksek olanlar içer, içenleri yükseltir. Nitekim şöyle tefsir buyuruluyor: {عَيْنًا} Yani bir ayn, bir çeşme ki ❁ o tesnîm [5664] {يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ} mukarrebûn onunla[3] içerler ❁ yani aynıyla içerler, sade o tesnîmi içer, şürblerini onunla yaparlar. Mukarrebîn derecesinde olmayan sâir ebrâra, ashâb-ı yemîne ise memzûcen sunulur. Buradaki بِهَا'ya birkaç vechile mâna verilmiş ise de İbn Abbas Hazretleri demiştir ki: "Ehl-i cennetin içkilerinin eşref ve a'lâsı tesnîm'dir. Çünkü mukarrebûn onu sırf olarak içerler, ashâb-ı yemîne ise mezcolunur."[4] Demek ki وَمِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ ashâb-ı yemîn olan ebrâr hakkındadır. عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ da onlardan daha yüksek olan mukarrebûn hakkındadır. Ve âyetin terakki ifade eden siyâkından da tesnîmin o rahîk-ı mahtûmdan efdal ve a'lâ olduğu anlaşılır. Zira Sûre-i Vâkı'a'da mükellefîn üç[5] sınıfa tasnif olunmuş, وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ. أُولَٰئِكَ الْمُقَرَّبُونَ [56/10-11] buyurulmuş olduğundan mukarrebûn, huzûr-i Hak'ta bütün merâtibin ilerisinde bulunan sâbikūndur. Yukarıki[6] يَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ'dan ve حَسَنَاتُ الْأَبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُقَرَّبِينَ ma'rûfesinden de anlaşıldığı üzere ebrâr, mukarrebînin dûnunda olarak Vâkı'a'daki ashâb-ı yemîn demek olur. Onun için مِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ ashâb-ı yemînden olan ebrârın mezcini, عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ da sırf tesnîmin mukarrebîn şarabı olduğunu ifade etmiş olur. Onun için buna şu mânaları vermişlerdir: "Ayn-ı tesnîmi mukarrebûn içer, o onların şarabıdır." Yahut "mukarrebûn tesnîm ile kanar, onunla mütelezziz olurlar"; yahut "bâ", "min" mânasına olarak[7] "mukarrebîn ondan içer. Mukarrebîn onunla mezcederek o rahîki

1 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 406; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3410. Krş. Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8.
2 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 406. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 299; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 83:

عن الكلبي في قوله تعالى: «من تسنيم» قال: تسنم عليهم ينصب عليهم من فوق وهو شراب المقربين.

3 B: "olanlar".
4 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 406; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3410:

عن ابن عباس في قوله تعالى: «من تسنيم» قال: تسنيم أشرف شراب أهل الجنة وهو صرف للمقربين ويمزج لأصحاب اليمين.

5 B: "için".
6 H: "Yukarıda".
7 H, M ve B: "yahut 'من' 'با' mânasına olarak".

içerler" mânasına olmak daha zâhir gibi görünürse de bunda mukarrebîn ile ebrârın mertebeleri fark edilmemiş ve tesnîmin mukarrebîn şarabı olmasının vechi zâhir olmamış olur. Yahut da onun memzûcen içilmesi bile mukarrebîne mahsus olduğu ve bu surette de sâbikūn-ı[1] mukarrebûn mertebesine varmayan ebrâr ondan içemeyecekleri gibi mukarrebînin de sırfen değil ancak memzûcen içebilecekleri söylenmiş olur. Arada müsabakayı emreden tenâfüs cümlesine bunun bir [5665] münasebeti varsa da *Bahr*'da mezkur olduğu üzere İbn Abbas gibi İbn Mes'ûd'dan, Hasan'dan, Ebû Sâlih'ten dahi "mukarrebûn onu sırfen içer ve ebrâra mezcolunur"[2] diye mervî olan mâna daha müveccehtir. Ve cumhûra göre ebrâr ashâb-ı yemîn, mukarrebûn sâbikūndur. Ma'amâfîh bazıları "bu âyette ebrâr ile mukarrebûn bir mânayadır, cennette mütena"im olanlara ıtlak edilmiştir" demişler ise de burada da ebrâr ile mukarrebîni fark etmeyenler âyetin zevkine erememişler demektir. Râzî burada İbn Abbas'ın kavlini nakilden sonra şöyle demiştir: "Ben de derim ki, bu şuna delâlet eyler: Nehirler fazilette mütefâvittir. Demek ki tesnîm, cennet nehirlerinin efdali, mukarrebûn da ehl-i cennetin efdalidir. Ve rûhânî cennette 'tesnîm' ma'rifetullah ve Allah'ın vech-i kerîmine nazar lezzetidir. 'Rahîk' de mevcûdât âleminin mütalaasıyla ibtihacdır. Mukarrebûn, tesnîmden başkasını içmezler, yani ancak vechullâhı mütalaa ile meşgul olurlar. Ashâb-ı yemînin ise içkileri memzuc olur. Nazarları gâh O'na gâh mahlûkātına olur."[3]

Tatfiften nehiy ve ba's ü cezâ gününe imana davet siyâkında ehl-i cürm olan füccâr ve mahcûbûn ile ehl-i birr ü ihsan olan ebrâr ve mukarrebînin âhirette[4] birinin siccînde, birinin illiyyînde olan

---

1 H: "sâbikūnu".
2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 301; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3410; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 431.
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 93:
وأقول: هذا يدل على أن الأنهار متفاوتة في الفضيلة فتسنيم أفضل أنهار الجنة والمقربون أفضل أهل الجنة والتسنيم في الجنة الروحانية هو معرفة الله ولذة النظر إلى وجه الله الكريم والرحيق هو الابتهاج بمطالعة عالم الموجودات فالمقربون لا يشربون إلا من التسنيم أي لا يشتغلون إلا بمطالعة وجهه الكريم وأصحاب اليمين يكون شرابهم ممزوجا فتارة يكون نظرهم إليه وتارة إلى مخلوقاته.
4 H -"âhirette".

mukadderâtlarını amellerine göre tartıp[1] anlattıktan sonra bunların dünya ve âhirette yekdiğerine karşı olan bazı hâllerini de anlatmak üzere buyuruluyor ki:

{اِنَّ الَّذٖينَ اَجْرَمُوا} Fi'l-hakīka o cürm işleyenler ❁ yani o mütecaviz esîm olan mükezzibler {كَانُوا مِنَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا يَضْحَكُونَ} iman edenlere gülüyorlardı ilh... ❁ Mekke'de Ebû Cehil, Velîd b. Mugīre, Âs b. Vâil ve emsâli Kureyş müşrikleri Ammar, Suheyb, Habbâb, Bilâl gibi fukarâ-yı mü'minîn ile istihzâ ediyorlardı. Sebeb-i nüzul bu olduğu mervîdir.[2] Abduh bunu şöyle ifade etmiştir: "Allah teâlâ bu [5666] âleme Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin bi'setiyle rahmet buyurduğu zaman kavmin kibârı ve urefâsı umûmî dalâlette ve kara kuvvet re'yinde idi, Hak daveti gizli idi, ona ancak Aleyhissalâtu vesselâm'ın sesi yükseliyordu. Sonra da hevâları kalblerine olan Hak yolunu silmemiş bulunan ve ona lebbeyk deyip davetine icâbet eden zu'afâdan bazıları da onu fısıldıyor, ümid ettiklerine gizlice söylüyor ve korktuklarına bağıramıyordu[3]. Ve mâlumdur ki kendisini kudret ve kesretle müte'azziz addedenler, meşrebi muhalif olan ve kuvvet ve adetçe ondan zayıf olduğu hâlde onu tanımadığı bir şeye davet eden kimselere gülerler. İşte Ebû Cehil, Velîd b. Mugīre ve Âs b. Vâil ve emsâli Kureyş cemaatinin hâli de böyle idi ve bid'atin ta'ammüm ettiği ve fırkaların çoğaldığı ve bâtıl tarîkler içinde tarîk-i Hakk'ın gizli kaldığı ve dinin mânası bilinmez olduğu ve ibarelerinden, üslublarından rûhu atılıp bâtınlara tetâbuk etmez zavâhir ve gönüllerden tâkip olunmayan harekât ve rüsûm bırakıldığı ve şehvetler tahakküm edip nâs yiyip içmeye, ziynete ve lükse ve menâsıb u elkāba ta'alluk eden şeylerden mâ'adâ amele sevk u teşvik edecek rağbet kalmadığı, himmetler yalancı şereflere takıldığı ve herkes yapmadığı şeylerle medh olunmayı sevdiği ve nâkıslar noksanlarını kâmilleri

1 B: "tertib".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXIX, 85:

قوله عز وجل: «إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا» أشركوا: أبا جهل والوليد بن المغيرة والعاص بن وائل السهمي وأصحابهم من مشركي مكة «كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا»: عمار وخبَّاب وصهيب وبلال وأصحابهم رضي الله عنهم من فقراء المؤمنين «يَضْحَكُونَ» وبهم يستهزئون ومن إسلامهم يتعجبون.

3 B: "bağırmıyordu".

tenkīs ile istikmâl etmek istedikleri zamanlarda da hep öyle olur, Hak sesi dinlenmez, Hakk'a çağıranları istihzâ eder, tahkir ederler. Bu âyet-i kerîmenin nassı da kendilerine muntabık olur."[1]

{وَاِذَا مَرُّوا بِهِمْ} Ve onlara uğradıklarında ❁ mü'minler o mücrimlerin (veya bilakis) yanlarından geçtiklerinde {يَتَغَامَزُونَ} mücrimler tegāmüz ederlerdi ❁ birbirlerine gamz eylerler[2], göz uçlarıyla işaret ederlerdi {وَاِذَا انْقَلَبُٓوا اِلٰٓى اَهْلِهِمُ} ve o mücrimler, bulundukları mevki'lerden hânelerine, [5667] ailelerine döndükleri[3] zaman da {انْقَلَبُوا فَكِهٖينَ} zevklenerek, mü'minlere yaptıklarını söyleşip eğlenerek gülüşe gülüşe giderlerdi.

"**Fekihîn**" müfredi "fekih", "fükâhe"den {وَاِذَا رَاَوْهُمْ} ve mü'minleri, uzaktan yakından herhangi bir yerde gördüklerinde de o mücrimler {قَالُوا} derlerdi {اِنَّ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ} cidden bunlar ❁ ki bunlarla muradları yalnız gördükleri değil, umumiyetle mü'minler cinsi {لَضَٓالُّونَ} şüphesiz dalâletteler ❁ yolunu kaybetmiş şaşkın[4] sapıklar, yani göz önünde hazır[5] dünya nimetine, dünya zevkine bakmıyorlar da aslı var mı yok mu belli olmayan âhiret sevâbına inanarak akılsızlık ediyor, yanlış yola gidiyorlar diye bütün mü'minlerin şaşkınlığına, dalâletine hükmediyorlardı ve bunu tekidlerle kuvvetli kuvvetli söylüyorlardı. {وَمَٓا اُرْسِلُوا عَلَيْهِمْ حَافِظٖينَ} Hâlbuki öyle diyen mücrimler o mü'minlerin üzerlerine, Allah tarafından muhafız gönderilmemişlerdi ❁ kendileri sonunu düşünmeyerek cürm içinde yuvarlanırken onlara acıyorlarmış gibi rüşd ü dalâletlerine hakemlik veya şâhidlik etmeye hakları yoktu. {فَالْيَوْمَ} Bu gün de ❁ yani o kâfirlerin

1 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme)*, s. 47:
ذلك لأنه حين رحم الله هذا العالم ببعثة النبي صلى الله عليه وسلم كان كبار القوم وعرفاؤهم على رأي الدهماء وفي ضلال العامة وكانت دعوة الحق خافتة لا يرتفع بها إلا صوته عليه السلام ثم يهمس بها بعض من يلبيه ويجيب دعوته من الضعفاء الذين لم تطمس أهواؤهم سبيلَ الحق إلى قلوبهم فيُسرّ بها إلى من يرجوه ولا يستطيع الجهر بها لمن يخافه ومن شأن القويّ المستعز بالقدرة والكثرة أن يضحك ممن يخالفه في المنزع ويدعوه إلى غير ما يعرفه وهو أضعف منه قوة وأقل عدداً. كذلك كان شأن جماعة من قريش كأبي جهل والوليد بن المغيرة والعاص بن وائل وأشياعهم وهكذا يكون شأن أمثالهم في كل زمان متى عمت البدع وتفرقت الشيع وخفي طريق الحق بين طرق الباطل وجهل معنى الدين وأزهقت روحه من عباراته وأساليبه ولم يبق إلا ظواهر لا تطابقها البواطن وحركات أركان لا تشايعها السرائر وتحكمت الشهوات فلم تبق رغبة تحدو بالناس إلى العمل إلا ما تعلق بالطعام والشراب والزينة والرياش والمناصب والألقاب وتشبثت الهمم بالمجد الكاذب وأحب كل واحد أن يحمد بما لم يفعل وذهب الناقص يستكمل ما نقص منه بتنقيص الكامل واستوى في ذلك الكبير والصغير والأمير والمأمور والجاهل والملقب بلقب العالم. إذا صار الناس إلى هذه الحال، ضعف صوت الحق وازدرى السامعون منهم بالداعي إليه وانطبق عليهم نص الآية الكريمة.

2 M ve B: "gamzeleriyle".

3 M (ilk baskı): "dönükleri".

4 H -"şaşkın".

5 H: "zâhir".

inanmadıkları bu ba's u kıyam ve cezâ günü de {الَّذٖينَ اٰمَنُوا} iman edenler {مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ} kâfirlere gülecekler ❁ o mü'minler {عَلَى الْاَرَآئِكِ يَنْظُرُونَ} erîkeler üzerinde bakacaklar ❁ o kâfirlerin o kibr u gururdan[1], o zevk ve eğlenceden sonra cezâlarını çekmek üzere cehenneme yaslandıklarını illiyyûn sandalyelerinden, cennet hacelelerinden seyrederek gülecekler. {هَلْ ثُوِّبَ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ} [5668] Nasıl, kâfirlere ettiklerinin sevâbı verildi mi? ❁ Evet hep ettiklerini buldular, cezâsını çektiler. Mü'minlerin o gün kâfirlere gülmesi, kâfirlerin önce onlara gülmelerinin cezâsıdır.

"**Tesvîb**" ve "**isâbe**" sevab vermek demektir. "Sevab" da esasen "cezâ" gibi, hayır veya şer herhangi bir şeyin karşılığıdır. Sonra da "sevab" hayırda meşhur olmuştur. Nitekim lisânımızda "cezâ" şerde şâyi' olmuştur. Burada "tesvîb" tecziye mânasınadır. İstifham da takrir[2] içindir. "Sevab" ile tâbir olunması, kâfirlerin istihzâ ile gülmelerine karşı bir tehekküm ifade etmek üzere فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَلٖيمٍ [Âl-i İmrân 3/21; et-Tevbe 9/34; el-İnşikâk 84/24] kabîlinden de olur.

1 H: "gurur eden".
2 H: "tekrar".

[5669]

سُورَةُ الْاِنْشِقَاقِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسٌ وَعِشْرُونَ اٰيَةً

İNŞİKĀK SÛRESİ

İnşikāk, yahut انشقت Sûresi bilâ hilâf Mekkîdir.

Âyetleri: Basrî ve Şâmî'de yirmi üç, mâ'adâda yirmi beştir.

Kelimeleri: Yüz yedi.

Harfleri: Dört yüz kırk.

Fâsılası: ت، ه، ا، ر، ق، م، ن harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اِذَا السَّمَٓاءُ انْشَقَّتْ ﴿١﴾ وَاَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ ﴿٢﴾ وَاِذَا الْاَرْضُ مُدَّتْ ﴿٣﴾ وَاَلْقَتْ مَا فِيهَا
وَتَخَلَّتْ ﴿٤﴾ وَاَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ ﴿٥﴾ يَٓا اَيُّهَا الْاِنْسَانُ اِنَّكَ كَادِحٌ اِلٰى رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ ﴿٦﴾
فَاَمَّا مَنْ اُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِه۪ ﴿٧﴾ فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا ﴿٨﴾ وَيَنْقَلِبُ اِلٰٓى اَهْلِه۪ مَسْرُورًا ﴿٩﴾
وَاَمَّا مَنْ اُوتِيَ كِتَابَهُ وَرَٓاءَ ظَهْرِه۪ ﴿١٠﴾ فَسَوْفَ يَدْعُوا ثُبُورًا ﴿١١﴾ وَيَصْلٰى سَعِيرًا ﴿١٢﴾
اِنَّهُ كَانَ ف۪ٓي اَهْلِه۪ مَسْرُورًا ﴿١٣﴾ اِنَّهُ ظَنَّ اَنْ لَنْ يَحُورَ ﴿١٤﴾ بَلٰٓى اِنَّ رَبَّهُ كَانَ بِه۪ بَص۪يرًا ﴿١٥﴾
فَلَٓا اُقْسِمُ بِالشَّفَقِ ﴿١٦﴾ وَالَّيْلِ وَمَا وَسَقَ ﴿١٧﴾ وَالْقَمَرِ اِذَا اتَّسَقَ ﴿١٨﴾ لَتَرْكَبُنَّ طَبَقًا عَنْ
طَبَقٍ ﴿١٩﴾ فَمَا لَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٢٠﴾ وَاِذَا قُرِئَ عَلَيْهِمُ الْقُرْاٰنُ لَا يَسْجُدُونَ ﴿٢١﴾ بَلِ الَّذ۪ينَ
كَفَرُوا يُكَذِّبُونَ ﴿٢٢﴾ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يُوعُونَ ﴿٢٣﴾ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَل۪يمٍ ﴿٢٤﴾ اِلَّا الَّذ۪ينَ
اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ اَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ ﴿٢٥﴾

[5670] **Meâl-i Şerîfi**

Semâ inşikāk ettiği (1) ve Rabbini dinleyip haklandığı vakit (2) ve Arz meddedildiği (3) ve içindekini atıp boşaldığı (4) ve Rabbini dinleyip haklandığı vakit (5) ey o insan! Sen cidden Rabbine doğru çabalar da

çabalar, nihâyet O'na mülâkī olursun (6). O vakit kitabı sağ eline verilen (7) kolay bir hesab ile muhasebe olunur (8) ve mesrur olarak ehline gider (9). V e amma kitabı "arkasında" verilen (10) "helâk!" diye çağırır (11) ve sa'îre yaslanır (12). Çünkü o ehlinde mesrur idi (13). Çünkü hiç inkılâb görmeyecek sanmıştı (14). Hayır, çünkü Rabbi onu gözetiyordu (15). İmdi kasem ederim o şafaka (16) ve geceye ve derlediğine (17) ve derlendiği[1] zaman o Ay'a (18) ki sizler binip binip geçeceksiniz elbette tabakadan tabakaya (19). O hâlde onlara ne var ki iman eylemezler? (20) Ve karşılarında Kur'an okunduğu vakit [5671] *secde etmezler? (21) Hatta o küfredenler tekzib ederler (22). Hâlbuki Allah içlerindekini biliyor (23). Onun için onlara elîm bir azâb müjdele (24). Ancak iman edip sâlih ameller yapanlar başka, onlara tükenmez bir ecir var (25).*

❁ {اِذَا السَّمَٓاءُ انْشَقَّتْ} Semâ inşikāk ettiği: yarıldığı veya parçalandığı semânın inşikākı, bu âlemin tebeddülü için fevkinden gelen emr-i ilâhînin nüzul ve tahakkuk etmek üzere semâda zuhurudur. Bunun başlangıcı infitâr, nihâyeti tayy: كَطَيِّ السِّجِلِّ[2] لِلْكُتُبِ [el-Enbiyâ 21/104] sonra da كَمَا بَدَأْنَٓا اَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ [el-Enbiyâ 21/104] mebde'i gibi iadedir. Bu suretle inşikāk bir taraftan dünya semâsının yıkımı diğer taraftan uhrâ semâsının kuruluşudur. İnşikākın başlangıcı Sûre-i Furkān'daki يَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَٓاءُ بِالْغَمَامِ وَنُزِّلَ الْمَلٰٓئِكَةُ تَنْزِيلًا [25/25] âyeti mantûkunca semânın gamâm ile yarılışı ve melâikenin peyderpey indirilişi ve bu suretle emr-i ilâhînin gelmeye başlayışı diye tefsir olunmuştur ki, Sûre-i Bakara'da هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّٓا اَنْ يَأْتِيَهُمُ اللّٰهُ فِى ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَقُضِىَ الْاَمْرُ [2/210] âyeti mûcebince kazâ-i emir bunun tamamı demektir. "Gamâm" bulut veya ak bulut demek olan "gamâme"nin cem'idir ki Şihâb'ın beyânına göre inşikāk sırasında hâdis olup içinde suhuf-ı a'mâl ile melâike inecek olan bir dabâb, yani bir sis denilmiştir. Semâ bidâyeten bir duhan olarak yaratıldığı gibi semânın herhangi bir tarafında ecrâmın birinde bi-emrillah vâki' olacak bir infilâktan husûle gelecek bir gamâm ile de semâda bir infitâr ve inşikāk

1 H: "derlediği".
2 H, M ve B: "السماء".

vukū'a gelmiş olur. Nitekim semânın infitârı ile kevâkibin intişârı beraber zikrolunmuştu. Kādî haşiyesi Şihâb'da[1] der ki: "يَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَٓاءُ بِالْغَمَامِ [el-Furkān 25/25] ile tefsir olunması İbn Abbas'tan me'surdur[2]. Bu olmasaydı burada onu terketmek evlâ olurdu. Çünkü infi'âl babından inşikākın ihtiyar olunmasında kemâl-i kudrete ve sanki şakka ihtiyaç yokmuş gibi inkiyâda delâlet eden bir mâna vardır. Zeccâc 'وَانْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ [el-Hâkka 69/16] medlûlünce kıyamet hevliyle inşikāk edecek' [5672] demiş, bunun gamâm ile olmasına münâfî olmayacağı da söylenmiştir. Hazret-i Ali'den bir rivayette bu inşikākın mecerreden olacağı da mervîdir. Bazı âsârda 'mecerre, semânın kapısıdır.' Ehl-i Hey'et derler ki 'mecerre histe temeyyüz etmeyen birçok yıldızlardır.'"[3] Mecerrelerin seçilemeyen birçok yıldızlar mecmû'ası olduğunda eski ve yeni hey'etçilerin ittifâkı var demektir. Yeni hey'etçilerin de kanaatleri budur. Bazı ifratçılar mecerrelerin birtakım yıldızlar olduğunu yeni hey'etçiler yeni teleskoplarla keşfetmişlerdir zannıyla ileri geri birçok sözler söylüyorlarsa da bu yeni değildir. Şüphesiz ki bunların teşekkülünde câlib-i dikkat bir hususiyet vardır. Mecerreler bizim görebildiğimiz semânın en yüksek bu'dunda bir mevki'-i mahsusta olduğundan oradan başlayacak inşikākın mâfevkten gelen bir inşikāk demek olacağı da anlaşılır. Böyle bir infitâr ile başlayacak olan inşikāk-ı semânın nihâyet tayy ve kazâ-i emre kadar gittikçe inkişaf eden birtakım safahâtı vardır ki bunlar يَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَٓاءُ بِالْغَمَامِ [el-Furkān 25/25], فَاِذَا[4] انْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ [er-Rahmân 55/37], وَانْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ [el-Hâkka 69/16], وَفُتِحَتِ السَّمَٓاءُ فَكَانَتْ اَبْوَابًا [en-Nebe' 78/19] âyetleriyle ifade olunmuştur. Burada bu inşikāk safahâtının mebde'inden müntehâsına, yani kazâ-i emre kadar mecmû'unun vaktine işaret olmak üzere اِذَا her

1 H: "Şihâb".
2 B: "mervîdir".
3 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 338:
قوله: («إذا السماء انشقت» بالغمام) قد مرّ بيانه، وقوله: (كقوله تعالى: «يوم تشقق السماء االغمام») إشارة إلى أنّ القرآن يفسر بعضه بعضا وهذا مأثور عن ابن عباس ولولاه لكان تركه هنا أولى لأنّ في اختيار الإنفعال ما يدل على كمال القدرة والإنقياد حتى كأنها غنية عن الشق، وقال الزجاج: تنشق بهول القيامة قيل: وهو لا ينافي كونه بالغمام (وعن علي رضي الله تعالى عنه: تنشق من الْمَجَرَّةِ) والمجرّة كالمضرّة، في الآثار إنها باب السماء وأهل الهيئة يقولون إنها نجوم صغار مختلطة غير متميزة في الحس.
4 H, M ve B: "و".

cümlede tekrar olunmayıp semâya ait انْشَقَّتْ، وَاَذِنَتْ، وَحُقَّتْ fiillerinin mecmû'u bir اِذَا, Arz'a ait olanlar da bir اِذَا tahtında cem' olunarak iki اِذَا ile zikredilmiştir. Yani semâ yarıldığı[1] {وَاَذِنَتْ لِرَبِّهَا} ve Rabbini dinlediği vakit ✿ burada اَذِنَ "üzün" kelimesinden kulak vermek, dinlemek mânasından olarak inkiyad ve itaatte mecazdır. Nitekim lisânımızda da "kulak vermek" dinlemek, söz dinlemek, emir dinlemek, inkıyad ve itaat etmek mânasına kullanıldığı gibi şâirin:

صُمٌّ إِذَا سَمِعُوا خَيْرًا ذُكِرْتُ بِهِ   وَإِنْ ذُكِرْتُ بِشَرٍّ عِنْدَهُمْ أَذِنُوا

Benim anıldığım bir hayr işittiklerinde sağırdırlar, yanlarında bir şer ile anıldığımda da kulak verir [5673] dinlerler[2] demek olan beytinde de أَذِنُوا o mânayadır. Yani bidâyet-i hilkatte semâ duhan iken Allah ona ve Arz'a ائْتِيَا طَوْعاً اَوْ كَرْهاً buyurduğu zaman اَتَيْنَا طَٓائِعِينَ [Fussilet 41/11] diye tav'an ona inkıyad edip bütün tabiatlarıyla vücûda geldikleri gibi, inşikāk emri verildiği zaman da semâ hiç mukāvemet etmeksizin hemen inşikāk edip Rabbinin irade ve kudretinin tesirine inkıyad eylediği ve binâen'aleyh inşikāka müterettib ahkâm husûle geldiği vakit {وَحُقَّتْ} ki semâ ona "hakīk", lâyık kılınmıştır. ✿ Yani semânın hakikatine, tabiatına yaraşan da odur. Çünkü ilk yaratılışında اَتَيْنَا طَٓائِعِينَ demiş, Allah'ın emrine itaat, tabiatı olmak üzere vücûda getirilmiştir. Diğer bir mâna ile o semâya hak, vâcib kılınmıştır; ائْتِيَا طَوْعاً اَوْ كَرْهاً buyurulmuş olduğu için tav'an inkiyad etmese kerhen inkiyâda mecbur olurdu. Onun için dinleyip tav'an ve tab'an inşikāk etmese kerhen ve cebren şakkolunurdu[3]. Biri liyâkatten, biri vücubdan olan bu iki mânaca وَحُقَّتْ'de vâv âtıfe olmayıp cümle-i mu'teriza olarak اِذَا'nın medhûlünden[4] ayrı olmuş olur. Çünkü bu liyâkat ve hak, semâya yalnız inşikāk zamanında değil, haddizâtında sâbittir. "Hak" fiili, "şu şuna ehaktır, hakīktir, müstahiktir" gibi liyâkat mânasına kullanıldığı zaman حق له، به gibi mechul sîgasıyla kullanılır.

---

1 H: "yaratıldığı".
2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 309.
3 B: "şakkolurdu".
4 H: "medlûlünden".

Lâkin her mechul okunanın o mânadan olması lâzım gelmez, vücub ve îcab mânasında لام veya على ile sılalanır. حق لها وحق عليها gibi burada لام ve على bu iki mânadan şöyle tefsir olunmuştur: أي: جعلت السماء محقوقة أي: حقيقة جديرةً بالإستماع والإنقياد ولا تمتنع yani "semâ dinleyip inkıyad etmeye, imtinâ' etmemeye şâyan kılınmıştır" demek olup mâna, kudret-i rabbâniyeye her mümkinin mutâva'atı vâcib ve hak olduğunu ilandır. Yahut حق الله عليها بالإنقياد أي: أوجب بمعنى حكم عيها بوجوب الإنقياد له yani Allah kendisine inkıyâdı semâ üzerine vâcib kılmıştır[1]. Binâen'aleyh semânın O'na inkıyâdı haktır, vâcibdir. Yine bu mânalarda [5674] olarak حق لها أن تنشق لشدة الهول "hevlin şiddetinden dolayı ona inşikāk vâcib olmuştur" diye de tefsir edilmiştir. Bu surette vâv âtıfe[2] olup cümle اِذَا'nın medhûlünde dâhil olur. Bunun üçü de inşikākın tahakkukunu teyid etmiş ve ona terettüb edecek umûra taarruz etmemiş oluyor. Biz ise bundan daha başka bir mâna anlıyoruz, şöyle ki: وَاَذِنَتْ لِرَبِّهَا yalnız inşikāk emrini değil, onunla beraber melâikenin nüzûlü ve daha sâir ahkâm-ı rabbâniyenin[3] icrâsı gibi inşikāka müterettib olan evâmir-i ilâhiyeye inkıyad ve itaat, yani هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّٓا اَنْ يَأْتِيَهُمُ اللّٰهُ فٖى ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ [el-Bakara 2/210], وَالْمَلَكُ عَلٰٓى اَرْجَٓائِهَاۜ وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ [el-Hâkka 69/17] mazmunlarına işaret, حُقَّتْ da el-Hâkka'dan havâkk-ı umûrun vâki' olacağı Hâkka'nın tahakkuku veya hakkın galebesi ve ihkākı mânalarından biriyle وفعلت بها الحاقه، أو جعلت السماء محقوقة أي: مغلوبة للحق yani semâya Hâkka vâki' olduğu veya semâ haklandığı: emr-i Hakk'a mağlub olup hak ihkāk edildiği vakit demek olarak وَقُضِىَ الْاَمْرُ [el-Bakara 2/210], وَجَٓاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا [el-Fecr 89/22] mazmunlarına işaret olmak daha müfid ve beliğ olacağı kanaatindeyiz. {وَاِذَا الْاَرْضُ مُدَّتْ} Ve Arz meddolunduğu ❁ dağları dereleri dekk ile tesviye edilip قَاعًا صَفْصَفًا. لَا تَرٰى فٖيهَا عِوَجًا وَلَٓا اَمْتًا [Tâhâ 20/106-107] düzletildiği veya çekilip uzatılarak se'ası ziyadelendirilip genişletildiği {وَاَلْقَتْ مَا فٖيهَا} ve içinde ne varsa attığı ❁ ölüleri kabirlerinden fırlattığı; وَاَخْرَجَتِ الْاَرْضُ اَثْقَالَهَا [ez-Zilzâl 99/2] mısdakınca içindeki ağırlıklarını,

---

1 H: "kılınmıştır".
2 H: "atf".
3 H: "rubûbiyenin".

künûzünü ve me'âdinini döktüğü. Sa'îd b. Cübeyr gibi birtakımları künûzün ihrâcı Deccâl'in hurûcu sırasında olduğuna binâen burada yalnız mevtâya kasretmişler[1] ise de Katâde'den mervî olan evvelkidir.[2] {وَتَخَلَّتْ} Ve tamamen boşaldığı ❁ Âlûsî'nin naklettiği üzere Ebu'l-Kāsım-ı Hatlî[3] *Dîbâc*'da İbn Ömer radıyallahu anh'tan tahric etmiştir ki Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle [5675] buyurmuştur: أَنَا أَوَّلُ مَنْ تَنْشَقُّ عَنْهُ الأَرْضُ فأَجْلِسُ جَالِسًا فِي قَبْرِي وَإِنَّ الأَرْضَ تَحَرَّكَ بي فَقُلْتُ لَهَا: مَا لَكِ؟ فقَالَتْ: إنَّ رَبِّي أَمَرَنِي أَنْ أُلْقِيَ ما في جوفي، وأن أتخلى فَأَكُونَ كَمَا كُنْتُ إِذْ لا شَيْءَ فِيَّ، وذَلِكَ قَوْلُه تعالى: «وَأَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ» "ben, Arz kendisinden inşikāk edeceklerin evveliyim. Hemen kabrimde cülus ederek otururum ve Arz benimle hareket etmeye başlar. 'Ne oluyorsun?' derim, 'Rabbim bana içimdekini atıp boşalmamı, boşalıp da vaktiyle bende hiçbir şey yokken olduğum gibi olmamı emretti' der. İşte bu Allah teâlâ'nın وَاَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ kavlidir."[4] Öyle boşaldığı {وَاَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ} ve Rabbini dinleyip haklandığı vakit ❁ bunda da söz evvelki gibidir. اِذَا'nın tekrarı[5] semâya ait olanlarla Arz'a ait olanların bir nevi hususiyetle istiklâline, yani inşikāk u Hâkka'nın iki safhasına işaret içindir. Bu اِذَا'lar bir taraftan yukarıki sûrenin âhirine bir taraftan da bundan sonrasına merbut gibi mülâhaza olunabilmek üzere, cevâbı bir bakışa mahzuf bir bakışa da mezkur denilebilecek bir üsluptadır. Onun için bazıları bu اِذَا'ların şart mânasından mücerred zarfiyye olup cevâba muhtaç olmadığını söylemişlerdir ki bu surette bâlâda zikrolunan "tesvib ve cezâ ne vakit?" suâl-i mukadderine karşı اِذَا السَّمَٓاءُ... إلخ diye cevap

---

1 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 235; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 270; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 436:

ألقت ما في بطنها من الموتى وتخلت عمن على ظهرها من الأحياء، قاله ابن جبير.

2 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 409; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 311:

عن قتادة في قوله تعالى: «وألقت ما فيها وتخلت» قال: ألقت أثقالها وكنوزها وتخلت منهما.

3 H, M ve B: "Cîlî".

4 Ebü'l-Kāsım el-Hatlî, *ed-Dîbâc,* thk. İbrâhim Sâlih, Dâru'l-Beşâir, 1994, s. 102; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 456; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 287-288:

عن ابن عمر، عن النبي صلى الله عليه وسلم، في قول الله عز وجل: «إذا السماء انشقت. وأذنت لربها وحقت» قال: فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أنا أول من تنشق عنه الأرض، فأجلس جالسا في قبري فيفتح لي بابا إلى السماء بحيال رأسي حتى أنظر إلى العرش، ثم يفتح لي بابا من تحتي إلى الأرض السابعة حتى أنظر إلى الثرى، ثم يفتح لي بابا عن يميني حتى أنظر إلى الجنة ومنازل أصحابي، وإن الأرض تحركت تحتي، فقلت لها: ما لك أيتها الأرض؟ قالت: إن ربي أمرني أن ألقي ما في جوفي وأن أتخلى فأكون كما كنت إذ لا شيء فيّ، فذلك قول الله: «وألقت ما فيها وتخلت. وأذنت لربها وحقت» أي: سمعت وأطاعت، وحق لها أن تسمع وتطيع.

5 H: "takrîri".

olabilir. Bazıları şartiyye olup cevâbı tehvil[1] için hazfedilmiş olduğunu söylemişlerdir ki, "o vakit neler neler olacak, şimdi beyâna sığmaz" demek olur. Bazıları Tekvîr ve İnfitâr Sûreleri karînesiyle "o vakit herkes ne yaptığını anlar demektir" demişler. Bazıları da "اَذِنَتْ، وَحُقَّتْ fiillerinin mânasında cevap mündericdir" demişler. Fakat en doğrusu cevap şu iki âyetten birinin mazmûnundadır: {يَٓا اَيُّهَا الْاِنْسَانُ اِنَّكَ} Ey insan haberin olsun ki sen {كَادِحٌ اِلٰى رَبِّكَ كَدْحاً} Rabbine doğru çabalar da çabalarsın.

"**Kedh**" tırmalamak ve kendisine tesir edecek vechile [5676] hayr veya şer bir işe emek vererek cidd ü cehd ile çalışıp çabalamak mânalarına gelir ki burada bununla tefsir edilmiştir; yani bütün hayâtında ölüm ve mâba'dinde Rabbinin acı veya tatlı ereceğin emrine doğru didinir çabalarsın {فَمُلَاقٖيهِ} nihâyet O'na mülâkī olursun. ❁ işte Ahfeş, Müberred gibi bazıları اِذَا'ların cevâbı فَأَنْتَ مُلَاقِيهِ mânasına bu فَمُلَاقٖيهِ'dir demişler, bazıları da bu âyetin cevap makāmında olduğunu söylemişler, diğer bazıları da bunu şart ile cezâ arasında cümle-i mu'teriza addedip اِذَا'ların asıl cevâbı şu olduğunu söylemişlerdir ki en yakışanı da budur: {فَاَمَّا مَنْ اُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمٖينِهٖ} O vakit kitabına yemîni ile erdirilen ❁ defter-i a'mâli veya i'lâmı sağ eliyle veya sağ eline verilen (*Sûre-i Hâkka'ya bak*) {فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَاباً يَسٖيراً} hemen bir hisâb-ı yesîr ile muhasebe olunur geçer.

"**Hisâb-ı yesîr**" hiç münakaşa edilmeyen kolay bir hisab ki Resûlullah bunu arz ve sade kitaba bakılıp geçiştirilmek ile tefsir etmiştir. Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Ebû Dâvûd Hazret-i Âişe'den rivayet etmişlerdir: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem لَيْسَ أَحَدٌ يُحَاسَبُ إِلَّا هَلَكَ 'hesâba çekilen bir kimse başka değil, behemehâl helâk olur' buyurdu. 'Yâ Resûlallah, Allah teâlâ beni sana feda kılsın, فَاَمَّا مَنْ اُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمٖينِهٖ. فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَاباً يَسٖيراً buyurmuyor mu?' dedim, buyurdu ki: ذَاكَ[2] الْعَرْضُ يُعْرَضُونَ وَمَنْ نُوقِشَ الْحِسَابَ هَلَكَ 'O arzdır, arzolunurlar ve her kim hesabda münakaşa olunursa helâk olur.'"[3] Bir de İmam Ahmed ve Abd b.

1 M (ilk baskı): "tahvil".
2 H, M ve B: "ذلك".
3 Buhârî, Tefsîr, 84.

Humeyd ve İbn Merdûye ve Hâkim, sahih diye yine Hazret-i Âişe'den rivayet etmişlerdir ki: "Resûlullah'ı dinledim, namazının bazısında اَللّٰهُمَّ حَاسِبْنِي حِسَابًا يَسِيرًا 'Allahım beni hisâb-ı yesîr ile muhasebe et!' diyordu. Namazdan çıkınca 'yâ Resûlallah' dedim, 'hisâb-ı yesîr nedir?' Buyurdu ki أَنْ يُنْظَرَ فِي كِتَابِهِ فَيُتَجَاوَزَ عَنْهُ 'kitabına bakılıp da geçiştirilivermesi, yani [5677] günahlarının affolunuvermesidir.'"[1] {وَيَنْقَلِبُ اِلٰٓى اَهْلِه۪ مَسْرُورًاۜ} Geçer ve mesrur olarak ehline döner ❁ sevinerek هَٓاؤُ۬مُ اقْرَؤُ۫ا كِتَابِيَهْۚ [el-Hâkka 69/19] der. Ehli, mü'minlerden olan yârânı ve müte'allikātı ve Allah teâlâ'nın cennette bilhassa onun için hazırladığı hûr u gılmândır. {وَاَمَّا مَنْ اُو۫تِيَ كِتَابَهُ وَرَٓاءَ ظَهْرِه۪} Ve amma kitabı zahrının verâsında, yani sırtı arkasında[2] verilen ❁ el-Hâkka Sûresi'nde بِيَم۪ينِه۪ mukabilinde بِشِمَالِه۪, burada وَرَٓاءَ ظَهْرِه۪ denilmesi ikisinden de murad bir olduğuna delâlet eder. İkisinde de terslik, şeâmet, zorluk, hakāret ve tehlike mânası vardır. Onun için وَرَٓاءَ ظَهْرِه۪, "بِشِمَالِه۪"[3] diye tefsir edilmiş, "arkalarından sollarına verilir" denilmiştir. Bazıları da "sağ eli boynuna, sol eli arkasına bağlanıp kitabı arkasının gerisinden verilir" demişlerdir. Soldan verilmesi şeâmet ve ma'kûsiyetine, arkasından verilmesi de وَلَيَحْمِلُنَّ اَثْقَالَهُمْ وَاَثْقَالاً مَعَ اَثْقَالِهِمْ [el-Ankebût 29/13] medlûlü üzere o kitabın hükmünce veballeri sırtlarına yükletilmek mânasıyla cezâlarının ağırlığına; yahut "şimal", amellerinin solaklığıyla kesblerinin tersliğine, "verâe zahrihi" de فَنَبَذُوهُ وَرَٓاءَ ظُهُورِهِمْ [Âl-i İmrân 3/187] medlûlünce dünyada Kitabullâh'ı arkalarına atıp zıddına gittikleri veya kendi işlerini kendileri görmeyip arkalarından bekledikleri cihetle âhirette hükümleri tebliğ olunurken yüzlerine bakılmayarak ümid ve intizarlarının hilâfına ve hâtır u hayâllerine gelmez bir surette aleyhlerinde olarak arkalarından tebliğ olunacağına da işaret olur ki bu son mâna gelecek olan اِنَّهُ ظَنَّ ta'lîlinden de anlaşılır. Böyle kitabı arkasından verilen {فَسَوْفَ يَدْعُوا ثُبُوراً} artık "helâk" diye bağırır.

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 48; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 313:
عن عائشة قالت: سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول في بعض صلاته: «اللهم حاسبني حسابا يسيرا» فلما انصرف، قلت: يا نبي الله، ما الحساب اليسير؟ قال: أن ينظر في كتابه فيتجاوز عنه، إنه من نوقش الحساب يومئذ يا عائشة هلك وكل ما يصيب المؤمن يكفر الله عز وجل به عنه حتى الشوكة تشوكه.

2 B: "zahrının verâsından, yani sırtı arkasından".

3 H ve B: "'بِشِمَالِه۪', وَرَٓاءَ ظَهْرِه۪".

"**Sübûr**" helâk demektir. Yani "vâ sübûrâ: ey helâk! Nerdesin gel, yetiş imdadıma; helâk olayım da bu dertten kurtulayım!" diye feryat eder {وَيَصْلٰى سَعِيراً} ve sa'îre [5678] yaslanır ❁ cehenneme girer. {اِنَّهُ كَانَ فِىٓ اَهْلِهِ مَسْرُوراً} Çünkü o ehlinde mesrur idi ❁ Dünyada, evinde, ailesi, kavmi içinde ferahlı, refahlı[1], keyfi yerinde, zevk u safâsında idi. Âhiret ve âkıbeti düşünmez, gam ve keder içinde ıztırab çekenlere acımaz, dünyanın tehavvülâtını hesâba almaz idi. {اِنَّهُ ظَنَّ} Çünkü o zannetmişti ki {اَنْ لَنْ يَحُورَ} asla dönmeyecek, inkılâb görmeyecek ❁ sürûru kedere çevrilmeyecek, ölmeyecek, hiçbir azâb ve mes'ûliyet çekmeyecek sanmıştı.

"**Havr**" bir kemâlden sonra noksan ve zevâle rücû' ve inkılâbdır. Nitekim bir hadîs-i şerîfte نَعُوذُ بِاللهِ مِنَ الْحَوْرِ بَعْدَ الْكَوْرِ "kevrden sonra havrden Allah'a sığınırız"[2] buyurulmuştur ki, sarık sarıldıktan sonra tersine çözülüp bozulması gibi arttıktan sonra noksana, kemâlden sonra zevâle, salâhtan sonra fesâda, terakkīden sonra tedennîye rücû' ve inkılâb demektir. Burada اِنَّكَ كَادِحٌ اِلٰى رَبِّكَ كَدْحاً فَمُلَاقِيهِ buyurulduğu üzere mevt ve ba's ile Allah'a rücû'dur. {بَلٰى} ❁ Hayır, onun zannı gibi değil, keyfine kalmayacak inkılâb görecek, Rabbine rücû' edecektir. {اِنَّ رَبَّهُ كَانَ بِهِ بَصِيراً} Çünkü Rabbi ona basîr bulunuyor. ❁ Bütün yaptıklarını görüp gözetip duruyor. Binâen'aleyh onu kaçırmaz, behemehâl çevirecek, hesâbını görüp cezâsını verecektir. {فَلَٓا اُقْسِمُ} ilh. فاء Geçen beyânât üzerine neticeyi tefrî' ve takrirdir. {بِالشَّفَقِ}

"**Şefak**" akşam güneş battıktan sonra ufukta görünen kırmızılığın ismidir. Ki aslı tül gibi rikkat ve incelik manasındandır شيء شفق denilir ki inceliğinden dolayı [5679] tutunamayan[3] şey demektir. Kalbin inceliği mânasına şefkat ve korku mânasına "işfâk" da hep rikkat mânasındandır. Lisânımızda "şafak" fecr, yani sabahın tanı mânasına da şâyi' olmuş ise de bu âmiyâne bir tâbirdir. Arapça'da ve ıstılâh-ı şer'de ve hey'etçiler

---

1 H: "ferahlı".
2 Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn,* III, 287. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 82; Müslim, Hac, 426.
3 H: "tutunmayan".

ıstılâhında "şafak", fecre mukabil olarak gurubdan sonraki kırmızılıktır ki akşam namazı vaktidir. İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Hazretleri kırmızılıktan sonraki beyazlık olduğuna kāil olmuştur ki Ebû Hüreyre ve Ömer b. Abdülaziz hazerâtının[1] da kavlidir.[2] İmâm-ı A'zam'ın cumhur kavline rücû'u da mervîdir. Tafsîli *Hidâye*[3] etrafındadır. O beyazlığın zevaliyle bi'l-ittifâk yatsı namazı vakti girmiş olur. Burada murad dünyâ hayat ile mesrur olanlara karşı her gün[4] bir akşama münçer olarak tehavvül etmekte bulunan âlemin inkılâbâtındaki menâzırın ihtilâfını duyurmak olduğu için evvelâ akşamın kırmızı şafağına, sâniyen {وَالَّيْلِ} geceye {وَمَا وَسَقَ} ve mâvesakına.

"**Vesak**" zamm ve cem', yani derleyip toplamak, biriktirip yüklenmek mânasınadır. Nitekim altmış sâ'a bir deve yükü toplamak itibariyle "vesak" denilir. Gecenin mâvesakı da derleyip topladığı muhteveyâtı demek olur. "Vesak"tan ifti'âl olan "ittisak" da aslı "ivtisak" olup derli toplu düzgün ve muntazam olmak mânasınadır. Sâlisen {وَالْقَمَرِ اِذَا اتَّسَقَ} ittisâkı zamanında Kamer'e ❁ yani derlenip toplanarak muntazam bedr olduğu zaman Ay'a kasem edilip de buyuruluyor ki: {لَتَرْكَبُنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ} Elbette ve elbette siz tabaktan tabaka bineceksiniz ❁ şafağın, leylin ve muhteveyâtının, Kamer'in tehavvülâtı gibi hâlden hâle veya tabakadan tabakaya[5] veya karından karna intibak eden birbirinden üstün tehavvülât ve inkılâbata binecek, beyan olunduğu üzere sonunda Rabbinize gideceksiniz.

[5680] "**Tabak**" kelimesi, esasen mutabakat ve mutâbık mefhûmuyla birçok mânalara gelir. *Kāmûs* sâhibinin *Besâir*'de beyânı vechile bu madde mütezâyif isimlerden olup aslında bir şeyi diğer bir şeyin mikdârınca fevkinde kılmak mânasınadır. Sonra o fevkinde olan şeyde

1 H: "hazretlerinin".
2 H nüshasında sayfanın kenarına kırmızı bir kalemle şöyle bir ilave yapılmıştır: "Ebû Bekir, Ömer, Mu'âz ve Âişe radıyallâhu anhüm hazerâtının mezhebleri budur.
3 B +"ve".
4 H: "hangi".
5 H -"veya tabakadan tabakaya".

ve bu münasebetle bir şeye uygun olan şeyde, sonra derece ve menzilede[1] ve ahvâl ve etvârda isti'mal olunmuştur. Bu suretle bir şeyin kapağına veya örtüsüne ve bir çiftin teki gibi mutâbık ve uygununa ve "tabak" ve "sini" dediğimiz kaplara ve "tabaka"nın cem'i veya ism-i cinsi olarak tabakāt ve merâtib mânasına ve bâhusus bir terakki mülâhazasıyla bir hâle mutâbık olan diğer hâle ve karn ve asır mânasına ve yirmi seneye ve bel kemiklerinin arasındaki yufkaca intibak kemiklerine ve cebel-i zühreye ıtlak olunur. Ve yeryüzüne de "tabaku'l-arz" denilir.[2] Burada en ziyade "yekdiğerine mutâbık hâlden hâle geçeceksiniz" diye tefsir edilmiştir ki en şümullü mânası budur. Birtakımları mutabakatı şiddet-i hevlde mutabakat ile takyid[3] eylemişler ise de bu zâhir değildir. Birçokları "tabaka"nın cem'i olarak tabakāttan tabakāta, bazıları karndan karna, asırdan asra demişler, bazıları da yirmi seneden yirmi seneye tehavvülâta işaret olduğunu söylemişlerdir.

Nu'aym[4] b. Hammâd'ın ve Ebû Nuaym'ın tahric ettiklerine göre Mekhul demiştir ki: "Her yirmi senede evvel bulunmadığınız bir hâlde bulunursunuz."[5] İbn Münzir'in ve İbn Ebî Hâtim'in rivayetinde de her yirmi senede evvel üzerinde bulunmadığınız bir emr ihdas edersiniz.[6] Bazıları da bir zamandaki cemâ'at-i beşer mânasına karndan karna قَرْنًا بَعْدَ قَرْنٍ ümmetten ümmete demişlerdir. Nitekim Resûlullah'ı amcası Hazret-i Abbas b. Abdülmuttalib medhederken şöyle demişti:

وَأَنْتَ لَمَّا وُلِدْتَ أَشْرَقَتِ الْ ‏ أَرْضُ وَضَاءَتْ بِنُورِكَ الْأُفُقِ

تُنْقَلُ مِنْ صَالِبٍ إِلَى رَحِمٍ ‏ إِذَا مَضَى عَالَمٌ بَدَا طَبَقُ

---

1 H: "menzilde".
2 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 925-926. Krş. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 496-498.
3 H -"ile takyid".
4 M: "Naîm".
5 Nu'aym b. Hammâd, *el-Fiten,* I, 39; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* V, 184; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 291:

عن مكحول في قوله عز وجل: «لتركبن طبقا عن طبق» قال: في كل عشرين سنة تكونون في حال غير الحال التي كنتم عليها.

6 İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, X, 3412; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 125; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 291:

عن مكحول في قوله: «لتركبن طبقا عن طبق» قال: في كل عشرين عاما تحدثون أمرا لم تكونوا عليه.

"Sen doğduğun vakit Arz aydınlandı ve nûrunla ufuk [5681] parladı. Bir sulbden bir rahime geçiyordun, bir âlem geçince bir tabak peyda oldu."[1] Yani "yeni bir karn, geçenlerin hepsinden üstün birbirine uygun müterakkī bir cemiyet zuhur etti" demektir. Bunların hepsi insanların gerek ferd ve gerek cemiyet itibariyle hayatta bir kararı olmayıp ölüm ve âhirete doğru Allah'a rücû' edinceye kadar tehavvülden tehavvüle geçmeye mahkum olduklarını ifade ediyor. Bu suretle dünyada hayât-ı beşer tavırdan tavra terakki ve tedennîye giden mütemâdî bir inkılâb demek olduğu ve bunun için beyan olunduğu üzere nihâyet Allah'a varıp hesab vermek lâbüd bulunduğu anlatılmış oluyor.

"Rukûb", tehavvül ve telâkīden mecaz veya hakikati üzere olup hâl mecâzen merkubdur. Hâlin hâle mutabakatı ikinci hâlin evvelkine bir hadde telâkīsi veya galebesidir. Yoksa bütün zat ve evsâfta ittihad veya mümâselet değildir. Zira mutabakat zat ve mâhiyette değil etrafta cereyan eder. Binâen'aleyh biri elem biri lezzet, biri hayat biri memat gibi muhtelif ahvâlin yekdiğerine bir hadde mutabakatı olabilir. Bununla beraber ikisi de elem, ikisi de lezzet olmak gibi aynı cinsten iki hâlin zaman ve mekân veya derece farkıyla intibâkı da olabilir. Bu suretle rukûb ve tabakta bir yolculuk, ya yukarı veya aşağı giden bir inkılâb tasvir ve tehyîci vardır. Hâlin birisi dünya birisi âhirettir. Dünya bir inkılab âlemi bir geçit, âhiret bir dâru'l-karârdır. Bu karar da ya sürurda veya sa'îrdedir. Hitab umûma olduğuna göre bu ihbarda inkılâbın terakki veya tedennî olabilmesi itibariyle bir cihetten vaad, bir cihetten va'îd vardır. Hitab, Resûlullah'a ve mü'minîne olduğuna göre de bunda hem kat'î bir vaad[2] hem de İslâm'ın emr-i ilâhîye intibak ile Allah'a rücû' için dâima âhirete doğru te'âlî rûhunu telkin eden ve zaferden zafere götürecek olan yüksek bir terakki umdesi vardır ki Allah'tan başka hiçbir gayede tevakkufu [5682] tecviz ettirmez ve din rûhunun câmid ve kör

1 Bk. İbn Kuteybe, *Garîbü'l-hadîs,* I, 359; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* IV, 213; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 291.

2 B -"bir cihetten va'îd vardır. Hitab, Resûlullah'a ve mü'minîne olduğuna göre de bunda hem kat'î bir vaad".

körüne bir görenekle mâzîye veya hâle saplanıp kalmaktan ibaret bir atâlet hissi değil; nizamsız, intibaksız, gayesiz giden ve hiçbir yekün ifade etmeyerek her adımında ibtidâî kalan perişan bir teceddüd ve inkılâb hevesi de değil; mebde'den me'âda, kademe kademe bir intibak nizâmı içinde Allah için dâima ileri gitmek ve likāullâha ermek isteyen bir terakki aşk[1] ve imanı ile hareket olduğunu anlatır. Onun için bir hadîs-i şerifte مَنِ اسْتَوَى يَوْمَاهُ فَهُوَ مَغْبُونٌ "iki günü müsâvî olan aldanmıştır"[2] diye vârid olmuştur. Bunda insanı bütün inkılâbâtın fevkine çıkaracak bir terakki düstûru, bir i'tilâ va'd u tebşîri bulunduğuna bilhassa Kamer'in ittisâkına kasem edilmesiyle de işaret edilmiş demektir. Bundan dolayı با'nın fethiyle müfred olarak لَتَرْكَبَنَّ kıraatine göre hitab evvelemirde Peygamber'e ait olarak Resûlullah'ın Leyle-i İsrâ'da olduğu vechile semâdan semâya, dereceden dereceye, rütbeden rütbeye kurb-i ilâhîye mi'râcı vukū' bulacağını va'd ü tebşir olduğu dahi İbn Abbas ve İbn Mes'ûd'dan rivayet edilmiştir.[3] وَالَّيْلِ وَمَا وَسَقَ kaseminin de buna bir münâsebet-i mahsûsası vardır. Buhârî'de Mücâhid'den İbn Abbas, لَتَرْكَبَنَّ طَبَقاً عَنْ طَبَقٍ "hâlen ba'de hâlin" dedi. "Hâzâ nebiyyüküm sallallâhu aleyhi ve sellem" dedi[4] diye rivayet de bunu gösterir. Şu hâlde با'nın zammıyla cemi' olarak لَتَرْكَبُنَّ kıraati de Peygamber'le beraber ona ittibâ' eden müslimîne hitab olarak onların da Peygamber'e ittibâ'ı nisbetinde hâlden hâle, tabakadan tabakaya kurb-i Hakk'a yükselecekleri haber verilmiş ve hilâfına gidenlerin o inkılâbât içinde mağlub ve makhur olacakları anlatılmış olur. Hâsılı bu âyette hâlden hâle veya tabakadan tabakaya terakki her yüz senede veya her yirmi senede bir tehavvül ve teceddüd

---

1 H: "aşkı".

2 İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Menâmât,* s. 116. Krş. Câhız, *er-Resâil,* I, 140:

عن الحسين بن موسى الخراساني عن شيخ من بني سليم قال: رأيت النبي صلى الله عليه وسلم في منامي فقلت: يا رسول الله ما حالك قال: أحدثك؟ قلت: حدثني، قال: من استوى يوماه فهو مغبون ومن كان غده شرا من يومه فهو ملعون ومن لم يكن في زيادة فهو في نقصان ومن كان في نقصان كان الموت خيرا له.

3 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 251. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 324; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3412; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* X, 477:

وذكر عن عبد الله بن مسعود أنه قرأ: «لتركبَن» وفسر: لتركبن السماء حالا بعد حال.

4 Buhârî, Tefsîr, 84:

قال ابن عباس: «لتركبن طبقا عن طبق». حالا بعد حال، قال هذا نبيكم صلى الله عليه وسلم.

ile mutabakat mefhumlarına alâkadar tabak ve rukûb mazmunlarında hayatın seyr-i terakki veya tedennîsinde kanun olan mühim hakikatler vardır. Hayat, muhîte [5683] mutabakat diye mülâhaza edildiğine göre de en yüksek hayat, en yüksek muhîte mutabakat demek olur. En yüksek muhit ise بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ [Fussilet 41/47], عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ [el-Burûc 85/9], هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُۚ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ [el-Hadîd 57/3], وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْ [el-Hadîd 57/4] olan Allah teâlâ'dır. Binâen'aleyh en yüksek hayat her hâlükârda Allah teâlâ'nın emrine intibak ederek O'nun likāsına yükselmekle olur. O yükselişti̇r ki وَاِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ [el-Ankebût 29/64] buyurulan hayât-ı âhire saadetinin aksâsıdır. Nitekim evvelki sûrede mukarrebînin o tesnîm menba'ından içecekleri beyan olunmuştu. O'na yükselmek için de O'ndan beride hiçbir gaye ve maksadda durup kalmamak, her tehavvül ve inkılâb hatvesinde ancak O'nun emrini nazar-ı i'tibâra alarak yürümek ve lüzûmunda O'nun yoluna can vermekten çekinmemek îcab eder. Çünkü her ne yapılsa bir inkılâb âlemi olan dünyanın hiçbir şeyinde bekāya ihtimal[1] yoktur. Onun semâsı da Arz'ı da haklanacak, bâkī ancak Zü'l-celâl ve'l-ikrâm olan Rabbin vechi kalacaktır. Allah'a tav'an gitmek istemeyen nasıl olsa kerhen gidecek ve o kıyametin şiddet ve hevli içinde onun ikrâmından mahrum, celâline mahkum olacaktır. {فَمَا لَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ} O hâlde o insanlara ne var ki iman etmezler? ❁ Hakikat böyle iken, yani beyan olunduğu üzere bu dünyada inkılâb muhakkak, tabaktan tabaka tehavvülât ile âhirete gitmek ve huzûr-ı Hak'ta hesab vermek zarûrî olduğu ve iman edenlere o güzel âkıbet mev'ud bulunduğu hâlde nelerine güvenirler de Allah'a ve Resûlüne ve âhirete iman etmezler! İman edip de o güzel âkıbete ermek için güzel amellere çalışmazlar? İman etmemekle ne kazanırlar? Allah'a gitmekten kaçınmakla bulundukları hâlde kalacaklarını ve inkılâb görmeyeceklerini mi zannederler? {وَاِذَا قُرِئَ عَلَيْهِمُ الْقُرْاٰنُ لَا يَسْجُدُونَ} Ki karşılarında Kur'an okunduğu vakit secde etmezler ❁ boyun eğmezler, hakikati [5684] teslim etmezler, emr ü nehyine itaat

1 H: "bekā ihtimâli".

ve inkıyad eylemezler, secde etmeleri lâzım gelirken secde etmezler. Aleyhissalâtü vesselam bir gün وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ [el-Alâk 96/19] okumuş da secde etmiş, beraberinde bulunan mü'minler de secde etmişlerdi, Kureyş de başları ucunda el çırpmış ve ıslık çalmışlardı, bu âyet nâzil oldu diye rivayet edilmiştir.[1] İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Hazretleri bununla burada secde-i tilâvetin vücûbuna istidlâl eylemiştir. Şâfiî de sünnet demiştir. İbn Abbas radıyallahu anhümâ'dan "mufassalda secde yoktur" diye rivayet edilmiş[2] ise de Ebû Hüreyre radıyallahu anh burada secde etmiş ve "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin bunda[3] secde ettiğini gördükten sonra secde ettim vallahi" demiştir.[4] Enes radıyallahü anh da demiştir ki: "Ebû Bekir'in, Ömer'in, Osman'ın, Ali'nin radıyallahu anhüm arkalarında namaz kıldım, hepsi de secde ettiler."[5] Yani namazda bu sûreyi okudular, burada bilhassa secde-i tilâvet yaptılar. Ma'amâfîh sûrenin, âhirine kadar okunup da rükû'a gidilecek olursa namazın rükû' ve sücûduyla secde-i tilâvet sâkıt olur. Vâcib değildir diye Hasan'dan vârid olan rivayetin mahmili de bu olmak gerektir.

{بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُكَذِّبُونَ} Hatta küfredenler tekzib bile ediyorlar ❁ Kur'ân'a ve âhirete yalan diyorlar. {وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يُوعُونَ} Hâlbuki Allah içlerinde ne saklıyorlar biliyor.

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* IV, 640; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 728:
وذلك أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قرأ ذات يوم «وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ» فسجد وسجد المؤمنون معه وكانت قريش يصفقون فوق رؤوسهم ويصفرون وكان الذي يصفر قريب القرابة من رسول الله صلى الله عليه وسلم فذلك قوله «وَما كانَ صَلاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكاءً وَتَصْدِيَةً» فلما سجد رسول الله صلى الله عليه وسلم لم يسجدوا وسخروا منه وكان إذا قرأ آذوه بالصفير والتصفيق فأنزل الله عز وجل «فَما لَهُمْ لا يُؤْمِنُونَ، وَإِذا قُرِئَ عَلَيْهِمُ الْقُرْآنُ لا يَسْجُدُونَ».

2 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* IV, 71:
عن ابن عمر وابن عباس قالا: ليس في المفصل سجدة.

3 B: "burada".

4 Buhârî, Sücûdü'l-Kur'ân, 11:
عن أبي رافع قال: صليت مع أبي هريرة العتمة فقرأ: «إذا السماء انشقت» فسجد فقلت: ما هذه؟ قال: سجدت بها خلف أبي القاسم صلى الله عليه وسلم فلا أزال أسجد فيها حتى ألقاه.

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 728. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 104; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 292:
وبه احتج أبو حنيفة رضى الله عنه على وجوب السجدة وعن ابن عباس: ليس في المفصل سجدة وعن أبى هريرة رضى الله عنه: أنه سجد فيها وقال: والله ما سجدت فيها إلا بعد أن رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يسجد فيها. وعن أنس: صليت خلف أبي بكر وعمر وعثمان فسجدوا. وعن الحسن: هي غير واجبة.

“Yû‘ûn”, kap mânasına “vi‘â”dan if‘âldir. Mâzîsi جَمَعَ فَاَوْعٰى [el-Me‘âric, 70/18] gibi “ev‘â”dır ki kaba doldurup saklamak mânasındandır. Yani tekzib ederlerken gönüllerinde ne gibi muzmer fikirler, bozuk akideler, fena maksadlar besliyorlar, tasdik etmeleri îcab ederken neden dolayı tekzîbe gidiyorlar, tekzib ile neler kazanmak, kaplarına neler doldurmak, mü'minlere neler yapmak, defterlerine neler yazdırmak [5685] istiyorlar, hepsini Allah tamamıyla biliyor. {فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَلِيمٍ} Onun için kâfirleri elîm bir azâb ile müjdele ❁ de onunla sevinsinler! {اِلَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} Ancak iman edip sâlih ameller yapanlar müstesnâ ❁ ale'l-umûm mü'minlerin kâfirlerden istisnâsı[1] istisnâ-yı munkatı‘ olursa da kâfirler içinden iman edenlere nazaran muttasıldır. {لَهُمْ} Onlar için ❁ yani iman edip de sâlih ameller yapanlar için {اَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ} mennolunmaz, yani kendi kesbleri olmak itibariyle minnetsiz, yahut kesilmez ebedî[2] bir ecir vardır.

---

1 B -“istisnâsı”.
2 H -“ebedî”.

[5686]

سورة البروج مكية وهي اثنتا وعشرون آية

BURÛC SÛRESİ

Burûc Sûresi bilâ hilâf Mekkî'dir.

Âyetleri: Yirmi ikidir.

Kelimeleri: Yüz dokuzdur.

Harfleri: Dört yüz elli sekizdir.

Fâsılası: ج، د، ق، ر، ب، ط، ظ harfleridir.

Bu sûre bilhassa yukarıda وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يُوعُونَ [el-İnşikâk 84/23] âyetiyle işaret buyurulduğu üzere kâfirlerin mü'minlere karşı besledikleri gayza ve mü'minlerin onlardan gördükleri mihnete katlanarak Allah yolunda şehadet ile fevz-i kebîre erdiklerine dair dünya inkılâblarından bir inkılâb misâlini muhtevî olarak evvelki sûre gibi mü'minlere vaadi ve kâfirlere va'îdi ve Kur'ân'ın şânına tenbîhi tazammun eder. Kureyşin mü'minlere işkence etmeleri sebebiyle nâzil olduğu anlaşılıyor.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَالسَّمَٓاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِۙ ﴿١﴾ وَالْيَوْمِ الْمَوْعُودِۙ ﴿٢﴾ وَشَاهِدٍ وَمَشْهُودٍۜ ﴿٣﴾ قُتِلَ اَصْحَابُ
الْاُخْدُودِۙ ﴿٤﴾ اَلنَّارِ ذَاتِ الْوَقُودِۙ ﴿٥﴾ اِذْ هُمْ عَلَيْهَا قُعُودٌۙ ﴿٦﴾ وَهُمْ عَلٰى مَا يَفْعَلُونَ
بِالْمُؤْمِنِينَ شُهُودٌۜ ﴿٧﴾ وَمَا نَقَمُوا مِنْهُمْ اِلَّٓا اَنْ يُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِۙ ﴿٨﴾ اَلَّذِي
لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌۜ ﴿٩﴾ اِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ
وَالْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا فَلَهُمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ وَلَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيقِۜ ﴿١٠﴾ اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا
وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۜ ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْكَبِيرُۜ ﴿١١﴾ اِنَّ
بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌۜ ﴿١٢﴾ اِنَّهُ هُوَ يُبْدِئُ وَيُعِيدُۚ ﴿١٣﴾ وَهُوَ الْغَفُورُ الْوَدُودُۙ ﴿١٤﴾ ذُوالْعَرْشِ

الْمَجِيدُۙ ﴿١٥﴾ فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُۜ ﴿١٦﴾ هَلْ اَتٰيكَ حَدِيثُ الْجُنُودِۙ ﴿١٧﴾ فِرْعَوْنَ وَثَمُودَۜ ﴿١٨﴾
بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي تَكْذِيبٍۙ ﴿١٩﴾ وَاللّٰهُ مِنْ وَرَٓائِهِمْ مُحِيطٌۚ ﴿٢٠﴾ بَلْ هُوَ قُرْاٰنٌ مَجِيدٌۙ
﴿٢١﴾ فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ ﴿٢٢﴾

[5687] **Meâl-i Şerîfi**

O semâ-i zâti'l-burûca (1) ve o yevm-i mev'ûda (2) ve şâhide[1] *ve meşhûda kasem olsun (3). Tel'în edildi sâhipleri o uhdûdun (4) o çıralı ateşin (5). O vakit ki üzerine oturmuştular (6) mü'minlere yaptıklarına karşı şâhid de oluyorlardı (7). Onlardan kızdıkları da yalnız Azîz, Hamîd olan Allah'a iman etmeleri idi (8). [5688] Ki bütün semâvât ve Arz mülkü O'nundur ve Allah, her şeye şâhiddir (9). O kimseler ki mü'minîn ve mü'minâta fitne yapmışlar, sonra da tevbe etmemişlerdir, muhakkak artık onlara cehennem azâbı var ve onlara*[2] *yangın azâbı vardır (10). O kimseler ki iman etmişler ve sâlih ameller işlemişlerdir, muhakkak onlara altından ırmaklar akar cennetler var; işte o, o büyük kurtuluş odur (11). Hakikat Rabbinin tutuşu şedîddir (12). Çünkü O hem mübdi'*[3] *hem mu'îddir (13). Onunla beraber Gafûr'dur, çok sevgili "Vedûd"dur (14). O Arş'ın sâhibi, şanlı "Mecîd"dir (15). Dilediğini yapar "fa"âlun limâ yürîd"dir (16). Geldi ya sana kıssası o orduların (o cünûdun) (17) Firavun ve Semûd'un (18). Fakat o küfredenler hâlâ bir tekzibde (19). Hâlbuki Allah arkalarından kuşatmış (20). Fakat o şanlı bir Kur'an'dır (21). Bir Levh-i Mahfuz'da (22).*

{وَالسَّمَٓاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ} ❁ Vav kasem için, "semâ-i zâti'l-burûc": burûclu, yani burçlarla müzeyyen semâ.

"**Burûc**" mâlum ki "burc"un cem'idir. "Burc" aslında zâhir şey demek olup sonra her bakanın gözüne çarpacak vechile zâhir olan yüksek köşk,

1 H ve B: "şâhid".
2 H -"cehennem azâbı var ve onlara".
3 H ve B: "mübdi'".

kasr-ı âlî mânasında hakikat olmuştur. Şehir surlarının[1], kalelerin yüksek yerlerine de aynı vechile “burc” denilmiştir. Bunlara teşbih tarikiyle veya zuhur mânasıyla semâdaki yıldızlara veya büyüklerine veya bazı yıldızların ictimâʻından müteşekkil suretlere de ıtlak olunmuş ve bâhusus mâruf olan Hamel, Sevr, Cevzâ[2], Seratan, Esed, Sünbüle, Mîzan, Akreb, Kavs, Cedî, Delv, Hût on iki burçta hakikat olmuştur. Onun için hey'et ve nücûm ıstılâhında “burc” tâbiri altısı şimâlî ve altısı cenûbî olan bu on ikiye mahsus olup diğerlerinde “suret” tâbiri kullanılmıştır (*Sûre-i Furkān'da geçen* تَبَارَكَ الَّذِى جَعَلَ فِى السَّمَٓاءِ بُرُوجاً وَجَعَلَ فِيهَا سِرَاجاً وَقَمَراً مُنِيراً *[25/61] âyetinin tefsirine bak*). Semâda bu on iki burcun bulundukları sahaya “mintakatü'l-burûc” tesmiye edilir. Burada İbn Cerîr gibi [5689] birçokları bu on iki burc ile tefsir etmişler;[3] birtakımları kasırlar, yani köşkler, bazıları menâzil-i Kamer olan nücûm, bazıları büyük kevkebler, bazıları da semânın kapıları demişlerdir. Sâhib-*Keşşâf* der ki: “Bu on iki burçtur. Bunlar teşbih üzere semânın köşkleridir. Menâzil-i Kamer olan nücûm da denilmiş. Kevâkibin büyükleri zuhûrundan dolayı ‘burûc’ tesmiye edildi de denilmiş, semânın ebvâbı da denilmiştir.”[4] Bunun hâsılı burçların birer köşk mefhûmuyla tasvîrini tercih etmektir. Bu mâna[5] teşbih tarîkiyle yıldızların hepsinde mülâhaza olunabilirse de yüksek yüksek bâriz teşekküller arzeden mecmûʻalar[6] kasdedilmesi daha zâhirdir. Bu meyanda on iki burç itibârî olmakla beraber en mâruf mânası olmak haysiyetiyle daha mütebâdir olur. Maʻamâfîh zikrolunan tefsirlerden her birinde bir fâide-i mahsûsa bulunduğu da derkârdır. Hangisine göre mülâhaza edilse “semâ-i zâti'l-bürûc” dünya semâyı en

---

1 H: “burçlarının”.
2 M (ilk baskı): “Cevca”.
3 Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 332:
وأولى الأقوال في ذلك بالصواب أن يقال: معنى ذلك: والسماء ذات منازل الشمس والقمر وذلك أن البروج جمع برج وهي منازل تتخذ عالية عن الأرض مرتفعة ومن ذلك قول الله: «ولو كنتم في بروج مشيدة» هي منازل مرتفعة عالية في السماء وهي اثنا عشر برجا، فمسير القمر في كل برج منها يومان وثلث فذلك ثمانية وعشرون منزلا ثم يستسر ليلتين ومسير الشمس في كل برج منها شهر.
4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 729:
هي البروج الاثنا عشر وهي قصور السماء على التشبيه وقيل: الْبُرُوجِ النجوم التي هي منازل القمر وقيل: عظام الكواكب. سميت بروجا لظهورها وقيل: أبواب السماء.
5 H -“burçların birer köşk mefhûmuyla tasvîrini tercih etmektir. Bu mâna”.
6 H ve B: “mecmûʻlar”.

yüksek tabakasıyla ifade etmiş olur. {وَالْيَوْمِ الْمَوْعُودِ} Ve o yevm-i mev'ûda ❁ ki mü'minlere vaad, kâfirlere va'îd olan kıyamet günü, cezâ günüdür. {وَشَاهِدٍ وَمَشْهُودٍ} Ve şâhide[1] ve meşhûda kasem olsun ki ❁ bu "şâhid" ve "meşhûd", huzur mânasına "şuhûd"dan da "şehâdet"ten de olabilir ve bundan dolayı burada birçok vecihler söylenmiş ise de en zâhir olan mâna o gün hazır olup da o kıyameti gören veya onda şâhidlik edecek olanlarla görülecek ve şehadet edilecek olan hâilelerin ve vukū'âtın hepsine şâmil olmak üzere herhangi bir şâhid ve meşhud olmasıdır. Binâen'aleyh Allah teâlâ bu dünyanın en yüksek muhîtiyle[2] kıyamet gününe ve onun bütün muhteveyâtına kasem eylemiştir. Bu kasemin cevâbı اِنَّ الَّذٖينَ فَتَنُوا yahut اِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ olup aradakiler[3] mu'terizadır. Çünkü قُتِلَ'de cevab alâmeti yoktur, zira mâzî-i müsbet kaseme cevap olunca لَقَدْ قُتِلَ gibi لام ve قَدْ dâhil olmak lâzımdır, ancak kelâm [5690] uzadığı zaman قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَا [eş-Şems 91/9] gibi birisinin hazfi câiz olabilirse[4] de "kutile"de hiçbiri yoktur denilmiş ise de, bazıları burada da kasem uzamış olduğu için لَقُتِلَ takdîrinde olarak لام'ın hazfedilmiş olması câiz olacağını söylemişler ve mâna itibariyle de bunu yakın bulmuşlardır. Lâkin لام ve قَدْ ikisinin de hazfi cây-ı nazar olduğundan asıl cevâbın mahzuf olup "kutile" cümlesinin cevab makāmına ikāme edilmiş olması daha doğru olacağı da beyan olunmuştur. Sûrenin sevki küffârın eziyetlerine karşı mü'minlerin imanda tesbîti[5] ve mü'minlere eziyet edenlerin âkıbet ashâb-ı uhdûd gibi mel'un ve makhur olacaklarını anlattığından asıl cevâbın mazmûnu şu olur: Mü'minler kâfirlerden görecekleri mihnet ve ezâya karşı imanlarında sabr u sebat etmelidirler. Çünkü mü'minlere eziyet edenler âkıbet kahrolunacaklardır[6]. Nitekim {قُتِلَ اَصْحَابُ الْاُخْدُودِ} katledildi ashâb-ı uhdûd ❁ burada "kutile" hakikat mânasına olmak tecviz edilmiş ise de ma'nevî helâke de şâmil olmak üzere tel'in, yani

---

1 H ve B: "şâhid".
2 H: "mâhiyetiyle".
3 H ve M (ilk baskı): "aradakilere".
4 H: "ola, birisi".
5 H: "tesbit"
6 B: "kahrolacaklardır".

rahmet-i ilâhiyeden tard suretiyle kahr u tenkil mânasına tefsiri daha mâruftur[1].

"**Uhdûd**" ve "**Hadd**", yerde olan uzun hendek veya yarığa, bir de kamçı ile dövülen kimselerin bedenlerinde yol yol kan oturarak moraran kamçı yerlerine denir. Burada bedel-i iştimâl suretiyle şöyle îzah ediliyor: {اَلنَّارِ} O ateş ki {ذَاتِ الْوَقُودِ} vekūdlu ۞ tutuşturacak odunu çırası çok, yani o alevli ateşi müştemil olan uhdûdun, o ateş hendeğinin sâhipleri ki mü'minleri imanlarından vazgeçirmek üzere içine atmak[2] için böyle ateş hendekleri yaptıklarından dolayı "ashâb-ı uhdûd" nâmını almışlar. Lâkin kalblerdeki imanı bu suretle yakmaya çalışanlar muvaffak olamamış, bilakis tel'in edilerek mağlub ve makhur ve [5691] bednâm olmuşlardır. Bunların kimler ve nerelerde olduğuna ve Yemen'de[3], Necran'da, Irak'ta, Şam'da, Habeş'te, Mecus veya Yehûd veya bazı mülûk tarafından yapıldığına dair müte'addid rivayetler nakledilmiş ise de Kur'an'da tâyinlerine kasd ta'alluk etmediğinden ancak vasıf ve fiilleriyle zikrolunmuşlardır.

Ebû Hayyân der ki: "Müfessirîn, ashâb-ı uhdûd hakkında ondan ziyade akvâl zikretmişlerdir. Her kavlin de bir uzun kıssası vardır. Biz onları bu kitabımıza yazmak istemedik. Hepsinin mazmûnu şudur: Kâfirlerden birtakım kimseler yerde hendekler açtılar ve onlara ateş yaktılar, mü'minleri ona arzettiler, dininden döneni bıraktılar, imanda ısrar edeni yaktılar; ashâb-ı uhdûd mü'minleri yakanlardır."[4] Kaffâl tefsirinde de demiştir ki: "Ashâb-ı uhdûd kıssasında muhtelif rivayetler zikretmişlerdir. Ma'amâfîh içlerinde sahih denecek derecede bir şey yoktur. Ancak şunda müttefiktirler ki mü'minlerden bir kavim, kavimlerine yahut üzerlerinde hâkim olan kâfir[5] bir melike muhalefet

1 B: "muvâfıktır".
2 H: "atılmak".
3 H ve B: "Yemîn'de".
4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 444:
وذكر المفسرون في أصحاب الأخدود أقوالا فوق العشرة ولكل قول منها قصة طويلة كسلنا عن كتابتها في كتابنا هذا ومضمنها أن ناسا من الكفار خدوا أخدودا في الأرض وسجروه نارا وعرضوا المؤمنين عليها فمن رجع عن دينه تركوه ومن أصر على الإيمان أحرقوه وأصحاب الأخدود هم المحرقون للمؤمنين.
5 H: "kāhir".

etmişler, o da onları uhdûda attırmıştır. Ve zannederim ki" demiş, "bu vâkı'a Kureyş indinde meşhur idi. Allah teâlâ bunu Resûlünün ashâbına zikrederek dinleri hakkında mâruz oldukları ezâlara sabr u tahammül lüzûmuna tenbih buyurmuştur. Çünkü haberlerde meşhur olduğu üzere Kureyş müşrikleri mü'minlere eziyet ediyorlardı."[1] Bu babda muhaddisînin en ziyade tercih eyledikleri rivayet, Müslim, Tirmizî, Nesâî ve daha bazılarının Suheyb'den Hazret-i Peygamber'e merfû'an tahric ettikleridir ki Tirmizî ona sade "hasen^ün garîb^ün" demiştir, "sahih" dememiştir.[2] Onun için biz de yalnız Kur'ân'ın beyânıyla iktifâ edelim: Hangi kavimden olursa olsun ashâb-ı ubdûd tel'in edildiler {إِذْ هُمْ عَلَيْهَا قُعُودٌ} o vakit ki onlar o ateşin üzerine oturmuşlardı ۞ yani etrafına toplanmışlar karşısından seyrediyorlardı. Bu vaziyet [5692] kendi haklarında bilâhare felâketi müstelzim olduğuna işaret için

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 110:

وقال القفال: ذكروا في قصة أصحاب الأخدود روايات مختلفة وليس في شيء منها ما يصح إلا أنها متفقة في أنهم قوم من المؤمنين خالفوا قومهم أو ملكا كافرا كان حاكما عليهم فألقاهم في أخدود وحفر لهم، ثم قال: وأظن أن تلك الواقعة كانت مشهورة عند قريش فذكر الله تعالى ذلك لأصحاب رسوله تنبيها لهم على ما يلزمهم من الصبر على دينهم واحتمال المكاره فيه فقد كان مشركو قريش يؤذون المؤمنين...

2 Müslim, Zühd, 73; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 85; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 329. Krş. *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 413:

عن صهيب: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: كان ملك فيمن كان قبلكم وكان له ساحر فلما كبر قال للملك: إني قد كبرت فابعث إلي غلاما أعلمه السحر فبعث إليه غلاما يعلمه فكان في طريقه إذا سلك راهب فقعد إليه وسمع كلامه فأعجبه فكان إذا أتى الساحر مر بالراهب وقعد إليه فإذا أتى الساحر ضربه فشكى ذلك إلى الراهب فقال: إذا خشيت الساحر فقل: حبسني أهلي وإذا خشيت أهلك فقل: حبسني الساحر فبينما هو كذلك إذ أتى على دابة عظيمة قد حبست الناس فقال: اليوم أعلم آلساحر أفضل أم الراهب أفضل فأخذ حجرا فقال: اللهم إن كان أمر الراهب أحب إليك من أمر الساحر فاقتل هذه الدابة حتى يمضي الناس، فرماها فقتلها ومضى الناس فأتى الراهب فأخبره فقال له الراهب: أي بني، أنت اليوم أفضل مني، قد بلغ من أمرك ما أرى وإنك ستبتلى فإن ابتليت فلا تدل علي وكان الغلام يبرئ الأكمه والأبرص ويداوي الناس من سائر الأدواء فسمع جليس للملك كان قد عمي فأتاه بهدايا كثيرة فقال: ما هاهنا لك أجمع إن أنت شفيتني فقال: إني لا أشفي أحدا، إنما يشفي الله فإن أنت آمنت بالله دعوت الله فشفاك فآمن بالله فشفاه الله فأتى الملك فجلس إليه كما كان يجلس فقال له الملك: من رد عليك بصرك؟ قال: ربي. قال: ولك رب غيري؟ قال: ربي وربك الله. فأخذه فلم يزل يعذبه حتى دل على الغلام فجيء بالغلام فقال له الملك: أي بني، قد بلغ من سحرك ما تبرئ الأكمه والأبرص وتفعل وتفعل؟ فقال: إني لا أشفي أحدا، إنما يشفي الله، فأخذه فلم يزل يعذبه حتى دل على الراهب فجيء بالراهب فقيل له: ارجع عن دينك فأبى فدعا بالمئشار فوضع المئشار في مفرق رأسه فشقه حتى وقع شقاه ثم جيء بجليس الملك فقيل له: ارجع عن دينك فأبى فوضع المئشار في مفرق رأسه فشقه به حتى وقع شقاه ثم جيء بالغلام فقيل له: ارجع عن دينك فأبى فدفعه إلى نفر من أصحابه فقال: اذهبوا به إلى جبل كذا وكذا فاصعدوا به الجبل فإذا بلغتم ذروته فإن رجع عن دينه وإلا فاطرحوه. فذهبوا به فصعدوا به الجبل فقال: اللهم اكفنيهم بم شئت. فرجف بهم الجبل فسقطوا وجاء يمشي إلى الملك فقال له الملك: ما فعل أصحابك؟ قال: كفانيهم الله. فدفعه إلى نفر من أصحابه فقال: اذهبوا به فاحملوه في قرقور فتوسطوا به البحر فإن رجع عن دينه وإلا فاقذفوه. فذهبوا به فقال: اللهم اكفنيهم بم شئت. فانكفأت بهم السفينة فغرقوا وجاء يمشي إلى الملك فقال له الملك: ما فعل أصحابك؟ قال: كفانيهم الله. فقال للملك: إنك لست بقاتلي حتى تفعل ما آمرك به. قال: وما هو؟ قال: تجمع الناس في صعيد واحد وتصلبني على جذع ثم خذ سهما من كنانتي ثم ضع السهم في كبد القوس ثم قل: باسم الله رب الغلام ثم ارمني فإنك إذا فعلت ذلك قتلتني. فجمع الناس في صعيد واحد وصلبه على جذع ثم أخذ سهما من كنانته ثم وضع السهم في كبد القوس ثم قال: باسم الله رب الغلام، ثم رماه فوقع السهم في صدغه فوضع يده في صدغه في موضع السهم فمات فقال الناس: آمنا برب الغلام، آمنا برب الغلام، آمنا برب الغلام. فأتي الملك فقيل له: أرأيت ما كنت تحذر، قد والله نزل بك حذرك، قد آمن الناس. فأمر بالأخدود في أفواه السكك فخدت وأضرم النيران وقال: من لم يرجع عن دينه فأحمُوه فيها أو قيل له اقتحم. ففعلوا حتى جاءت امرأة ومعها صبي لها فتقاعست أن تقع فيها فقال لها الغلام: يا أمه، اصبري فإنك على الحق.

bilfiil ateşin üzerine oturmuşlar gibi tasvir olunmuştur. {وَهُمْ عَلٰى مَا يَفْعَلُونَ بِالْمُؤْمِنٖينَ شُهُودٌ} Mü'minlere yaptıklarına karşı şâhid de oluyorlardı ❁ öyle katı yürekli kâfirler idi ki hem mü'minleri ateşe atıyorlar, hem de o fecâat karşısında oturup seyr ü temâşa etmekten zevk alıyorlardı. Yahut diğer bir mâna ile mü'minlere yaptıkları kendi başlarına geçmiş, o azâbı kendileri de görmüşlerdi. Acaba o mü'minler ne yapmışlar, onları o derece intikāma sevkedecek neler yapmışlar da kızmışlardı denirse {وَمَا نَقَمُوا مِنْهُمْ} onlardan, beğenmedikleri o mü'minlerden o derece kızdıkları şey de başka değil {اِلَّٓا اَنْ يُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ} ancak Allah'a iman etmeleri idi. ❁ اَنْ اٰمَنُوا ❁ buyurulmayıp da muzâri' ile اَنْ يُؤْمِنُوا buyurulması ileri doğru imanda ısrarlarına işarettir. Yani o mü'minler kızılacak, kendilerinden intikam alınmaya kalkışılacak başka bir şey yapmıyorlar, ancak Allah'a inanıyorlar ve o iman ile gitmek istiyorlardı, O Allah'a ki {الْعَزٖيزِ} Azîz ❁ bütün izzet O'nun, kimse O'nun izzetine karşı gelemez {الْحَمٖيدِ} Hamîd ❁ bütün hamd O'nun, kimse O'nun karşısında hamd ü tâzime lâyık olamaz. {اَلَّذٖى} O ki {لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} bütün göklerin ve yerin mülk ve saltanatı hep O'nun ❁ hepsinde dilediği gibi tasarruf eder. İşte o mü'minler ancak O Allah'ın mülküne, izzet ve hamdine inandıkları ve bu imanlarında devam etmek istedikleri için o uhdûdcular onlara kızıyorlar ve yaptıklarını yapıyorlardı. {وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهٖيدٌ} Hâlbuki Allah her şeye karşı şehîddir. ❁ Hâzır nâzırdır. [5693] Bu cümle yalnız son âyete değil, وَهُمْ عَلٰى مَا يَفْعَلُونَ بِالْمُؤْمِنٖينَ شُهُود'a kadar hepsine tezyil olarak mü'minlere vaad ve onlara işkence edenlere va'îddir. Çünkü "her şeye şâhid olan Zü'l-celâl iki tarafın da fiillerine şâhiddir ve ona göre cezâlarını verir" demek olur. Onun için bu cümlenin istiklâline tenbih olmak üzere وَهُوَ diye zamir ile iktifâ olunmayıp İsm-i Celâl izhar olunmuştur. Bundan bu suretle icmâlen anlaşılan va'îd ve vaad, şu âyetlerle tasrih ve tafsil olunuyor: {اِنَّ الَّذٖينَ} ❁ Bu hem şehâdet-i ilâhiyenin hükmünü tafsil, hem ashâb-ı uhdûdun tel'in olunmasının daha umûmî bir kübrâ ile ta'lîli, hem de kasemin cevâbını tefsir makāmındadır. Yani haberiniz olsun: O kimseler ki: {فَتَنُوا الْمُؤْمِنٖينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ} mü'minîn ve mü'minâta fitne

yapmışlar ۞ imanlarından çevirmek için onlara belâ olmuş, mihnet ve ezâ etmişler. {ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا} sonra da tevbe etmemişlerdir {فَلَهُمْ} ondan dolayı onlara muhakkak {عَذَابُ جَهَنَّمَ} cehennem azâbı vardır. ۞ Bu küfürlerinin azâbıdır. {وَلَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيقِ} Ve onlara yangın azâbı vardır. ۞ Bu da gittikçe tevessü' etmesi itibariyle[1] bir yangına benzeyen fitnelerinden dolayı kendilerini saracak olan diğer bir ateş azâbıdır. Bunun âhirette veya dünyada olması hakkında iki kavil vardır. Buna mukabil {إِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْكَبِيرُ}dir. ۞ "Fevz-i kebîr" büyük kurtuluş, büyük muraddır. Râzî der ki: "Ashâb-ı uhdûd kıssası ve bâhusus bu âyet şuna delâlet eder: Azîm ihlâk ile küfre ikrah olunan mükrehe evlâ olan korkutulduğu şeye karşı sabretmektir. Ve o hâlde اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيمَانِ [en-Nahl 16/106] [5694] diye kelime-i küfrü izhar, ruhsat gibidir. Kezzab Müseylime Hazret-i Peygamber'in ashâbından iki zâtı tutmuştu, birine 'benim Allah'ın Resûlü olduğuma şehadet eder misin?' dedi, 'evet' dedi, bunu bıraktı. Diğerine de öyle söyledi, o 'hayır sen kezzabsın' dedi, bunu katletti. Aleyhissalatu vesselâm da buyurdu ki: 'Bırakılan ruhsatı aldı, onun için لَا تَبِعَةَ عَلَيْهِ beis yok, katlolunan ise fazlı aldı, فَهَنِيئًا لَهُ işte ona mübarek olsun.'"[2] (*Sûre-i Kehf'te* اِنَّهُمْ اِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ يَرْجُمُوكُمْ اَوْ يُعِيدُوكُمْ فِى مِلَّتِهِمْ وَلَنْ تُفْلِحُوا اِذًا اَبَدًا *[18/20] bak*). Bu va'd ü va'îdi daha ziyade teyid ve takviye için buyuruluyor ki: {اِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ} Şüphesiz Rabbinin batşı çok şiddetlidir. ۞ Yâ Muhammed.

"**Batş**" unf u savlet ile sert bir surette tutuştur. Böyle iken bir de şiddet ile tavsîfi[3] o şiddetin fevkalâde olan fezâ'atini tefhim içindir. Murad, Allah teâlâ'nın cebâbire ve zalemeyi muâhaze ve ta'zîbde kudretinin şiddetini beyandır. Ki bu va'îdi teyiddir. {اِنَّهُ هُوَ يُبْدِئُ وَيُعِيدُ} Zira ancak O'dur ki hem mübdi' hem mu'îddir. ۞ Hem bed'i hem iadeyi yapar. Onun için

---

1 H: "ihtimâliyle".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 113:
قصة أصحاب الأخدود ولا سيما هذه الآية تدل على أن المكره على الكفر بالإهلاك العظيم الأولى له أن يصبر على ما خوف منه وأن إظهار كلمة الكفر كالرخصة في ذلك. روى الحسن أن مسيلمة أخذ رجلين من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم فقال لأحدهما: تشهد أني رسول الله فقال: نعم فتركه وقال للآخر مثله فقال: لا بل أنت كذاب، فقتله فقال عليه السلام: أما الذي ترك فأخذ بالرخصة فلا تبعة عليه وأما الذي قتل فأخذ بالفضل فهنيئا له.

3 H: "tavsif".

O'nun batşı mahlûkāttan hiçbirinin batşına benzemez, gayet şiddetlidir. Çünkü mahlûkātın batşı ne mebde'e ne de meʻâda nâfiz ve hâkim olmaz. Binâenʻaleyh Allah'ın azâbı kulların azâbı ile kıyas kabul etmez. İbn Zeyd ve Dahhâk demişlerdir ki: "Hilkati tâ mebde'inden inşâ eder, sonra da kıyamet günü haşr[1] ile iade eyler."[2] İbn Abbas'tan mervî olan diğer bir mâna ile her bed' olunanı O ibdâ' eder, her iade olunanı O iade eyler, başka birinin dahli olmaz.[3] Onun için O'nun batşı gayet şiddetlidir. Yine İbn Abbas'tan şöyle bir mâna mervîdir: Küffâra azab etmeye başlar, sonra da iade eyler. Cehennem ateşi onları yer, nihâyet kömür olurlar, sonra da onları yeni bir hilkat ile iade eder.[4] Bu mâna كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ [en-Nisâ 4/56] mazmûnu olmak gerektir. Diğer bir mâna ile: O muâhaze ve azâbını[5] mebde'de, yani dünyada yaptığı gibi meʻâdda [5695] yani âhirette de yapar. Ashâb-ı uhdûd gibi cebâbire ve zalemenin batş u taʻzîbi اِنَّمَا تَقْضِى هٰذِهِ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا [Tâ-hâ 20/72] mantûkunca yalnız dünyada kalır. Ölüm ile ondan kurtulunur. Fakat ölmekle Allah'tan kurtulunmaz. O'nun batşı dünyadan âhirete, şiddetten şiddete ebediyen devam edip gidebilir. {وَهُوَ الْغَفُورُ} Onunla beraber Gafûr'dur O ❁ bu da vaadi teyid ve vaʻîddeki ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا kaydının da fâidesine işarettir. {الْوَدُودُ} Vedûd'dur. ❁ çok sevgili veya çok sevimlidir. Mahabbet, sevgi mânasına "vüdd"den "vedûd", feʻûl bi-maʻnâ fâʻil, yani çok muhib veya bi-maʻnâ mefʻûl, yani çok mahbub[6] mânalarına gelebilir. Ve ikisiyle de tefsir edilmiştir. Gafûr'a münâsib olan evvelkisidir.[7] Yani ihsânı çok {ذُوالْعَرْشِ} Arş'ın sâhibi ❁ mâliki, yahut bütün kâinat mülk ve saltanatının sâhibi {الْمَجِيدُ} Mecîd'dir. ❁ Zat ve sıfâtında büyük, azîmü'ş-şândır. Çünkü vâcibü'l-vücûd, bütün sıfât ve esmâ-i kemâliyeyi

---

1 B: "neşr".

2 Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 345:

قال: سمعت الضحاك يقول في قوله: «يبدئ ويعيد» يعني: الخلق... قال ابن زيد في قوله: «يبدئ ويعيد» قال: يبدئ الخلق حين خلقه ويعيده يوم القيامة.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 445-446:

وقال ابن عباس: عام في جميع الأشياء، أي كل ما يبدأ وكل ما يعاد.

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 446. Krş. Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 345:

وقال الطبري: يبدىء العذاب ويعيده على الكفار ونحوه عن ابن عباس قال: تأكلهم النار حتى يصيروا فحما ثم يعيدهم خلقا جديدا.

5 H: "azabın".

6 H -"veya bi-maʻnâ mefʻûl, yani çok mahbub".

7 H -"Gafûr'a münâsib olan evvelkisidir".

câmi'dir. {فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُ}dir. ❁ Her ne murad ederse dilediği gibi yapar da yapar[1], iradesi hiç şaşmaz. Onun için va'd ü va'îdini yerine getireceğinde de asla şüphe yoktur. Helâk etmek murad ettiklerini muhakkak ihlâk eder, fevze erdirmek murad ettiklerini de muhakkak erdirir. {هَلْ اَتٰيكَ حَدٖيثُ الْجُنُودِ} ❁ İstifham takrir içindir ki Allah'ın fa"âlun limâ yürîd olduğunu ve batşının şiddetini misâl ile takrir ve düşmanlarına karşı Resûlullah'a va'd-i nusretle tesliyedir. "Cünûd"dan murad peygamberlere karşı toplanmış olan ordular, cemaatlerdir. Yani {فِرْعَوْنَ وَثَمُودَ} Firavun ve Semud ❁ kavmi gibiler ki bunların kıssaları, Allah'a ve resullerine[2] karşı küfr ü tuğyanları ve Allah'ın onları [5696] ordularına ve kuvvetlerine rağmen nasıl tutuverip de helâk ve ta'zîb eylediği Kur'ân'ın müte'addid yerlerinde anlatılmıştır. İmanı olanlar bunlardan ibret alırlar. {بَلِ الَّذٖينَ كَفَرُوا فٖى تَكْذٖيبٍ} Fakat küfredenler bir tekzib içinde müstağraktırlar. ❁ Bu بَلْ mu'âsır kâfirlerin hâlini beyâna intikal içindir. Yani bunlar anlatıldığı hâlde kâfirler hâlâ Allah teâlâ'nın kuvvet ve kudretine ve Kur'ân'ın va'd ü va'îd ile beyânâtının hakkiyetine inanmıyorlar, o büyük fevze ermek istemiyorlar da "bunlar yalandır, asılsızdır" diye bir tekzib sevdâsı içine dalmışlar, âkıbetlerinin fenalığını düşünmüyorlar. {وَاللّٰهُ مِنْ وَرَٓائِهِمْ مُحٖيطٌ} Hâlbuki Allah arkalarından kuşatmış ❁ kitaplarını arkalarından verecek, O'nun ilm ü kudretinden çıkıp kurtulmalarına imkân yok. {بَلْ} ❁ Evvelki "bel"e nâzır olarak onların küfür ve tekziblerini red için Kur'ân'ın şânını beyâna intikaldir. Yani kâfirler tekzib ediyorlar amma {هُوَ} o ❁ hadîs, yani bunları anlatan bu kitap {قُرْاٰنٌ مَجٖيدٌ} yüksek şanlı bir Kur'an'dır. ❁ Kitaplar içinde, şeref ü şânı en yüksek, üslûbu hepsinden âlî, mazmûnu kizb ü töhmetten ârî, binâen'aleyh iman ile okunup amel edilmesi lâzım gelen bir kitaptır. {فٖى لَوْحٍ مَحْفُوظٍ} Ki bir Levh-i Mahfuz'dadır. ❁ Allah'ın hıfzıyla tahriften, yanlışlıktan masûn bir levhte sâbit ve mahfuzdur. Bu levh lisân-ı şer'de meşhur olan Levh-i Mahfuz'dur ki Sûre-i Yâsîn'de وَكُلَّ شَيْءٍ اَحْصَيْنَاهُ فٖٓى اِمَامٍ مُبٖينٍ [36/12] buyurulduğu üzere bütün eşyânın yazıldığı sahîfe-i vücuddur. Onun da aslı ümmü'l-kitâb olan ilmullahtır.

---

1 H -"da yapar".
2 B: "Resûlüne".

[5697]

سُورَةُ الطَّارِقِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ سَبْعَ عَشْرَةَ اٰيَةً

TÂRIK SÛRESİ

Târık Sûresi Mekkîdir.

Âyetleri: On yedidir.

Fâsılası: ق، ب، ظ، ر، ع، ل، ا harfleridir.

Bu sûrelerin mazmunlarının yekdiğerine münasebeti vücûh ile âşikârdır. Bâhusus burada Levh-i Mahfuz'dan her nefs üzerindeki hâfıza intikal itibariyle de düşünülmesi lâzım gelen güzel bir münasebet vardır. Sûre-i Bürûc tıvâl-i mufassalın sonu, Târık da evsât-ı mufassalın evvelidir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

وَالسَّمَٓاءِ وَالطَّارِقِۙ ﴿١﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الطَّارِقُۙ ﴿٢﴾ اَلنَّجْمُ الثَّاقِبُۙ ﴿٣﴾ اِنْ كُلُّ نَفْسٍ
لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌۜ ﴿٤﴾ فَلْيَنْظُرِ الْاِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَۜ ﴿٥﴾ خُلِقَ مِنْ مَٓاءٍ دَافِقٍۙ ﴿٦﴾ يَخْرُجُ مِنْ
بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَٓائِبِۜ ﴿٧﴾ اِنَّهُ عَلٰى رَجْعِه۪ لَقَادِرٌۜ ﴿٨﴾ يَوْمَ تُبْلَى السَّرَٓائِرُۙ ﴿٩﴾ فَمَا لَهُ
مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍۜ ﴿١٠﴾ وَالسَّمَٓاءِ ذَاتِ الرَّجْعِۙ ﴿١١﴾ وَالْاَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِۙ ﴿١٢﴾ اِنَّهُ
لَقَوْلٌ فَصْلٌۙ ﴿١٣﴾ وَمَا هُوَ بِالْهَزْلِۜ ﴿١٤﴾ اِنَّهُمْ يَك۪يدُونَ كَيْداًۙ ﴿١٥﴾ وَاَك۪يدُ كَيْداًۚ ﴿١٦﴾
فَمَهِّلِ الْكَافِر۪ينَ اَمْهِلْهُمْ رُوَيْداً ﴿١٧﴾

[5698] **Meâl-i Şerîfi**

Kasem olsun o semâya ve Târık'a (1). Bildin mi Târık ne? (2). O necm-i sâkıb (3). Bir nefis yoktur ki illâ üzerinde bir hâfız olmasın (4). Onun için insan düşünsün neden yaratıldı? (5). Bir atılgan sudan yaratıldı (6) ki sulb ile sîneler arasından çıkar (7). Elbette O onu döndürmeye kādirdir (8) Yoklanacağı gün bütün serâir (9). O vakit ona ne bir kuvvet

vardır ne de bir nâsır[1] (10). Kasem olsun o semâ-i zât-i rec'e (11) ve o arz-ı zât-i sad'a (12) ki o her hâlde bir keskin hükümdür (13) şaka değildir (14). Haberin olsun ki onlar hep hile kuruyorlar (15). Ben de kurarım hilelerine hile (16). Onun için o kâfirleri imhâl eyle: mühlet ver onlara biraz (17).

{وَالسَّمَٓاءِ} ❁ Vâv kasem, "semâ" mâruf olan göğe ve mutlak yüksek mânasına cismânî ve rûhânî her yüksekliğe ve binâen'aleyh cevv-i havaya ve buluta ve yağmura veya yağmurdan husûle gelen nebâtât ve erzâka dahi ıtlak olunur. Burada bazıları matar, yani yağmur mânasına demişler ise de cumhûrun dediği gibi mâruf olan semâ olmak zâhirdir ki yukarıda infitâr ve inşikâkı ve burçları ihtar olunan semâ demek olur. Ma'amâfîh Arş'a kadar cismânî ve rûhânî mutlak yükseklik mânasına olması da kasemin cevâbına pek münasibdir. Kasemin [5699] fâidesi, yemin edilen şeylerin ehemmiyetine nazar-ı dikkati celb ile haberi takviyedir. Burada iki şeye kasem olunuyor. Birisi semâ, birisi de {وَالطَّارِقِ} ❁ "Târık", aslında "tark"tan ism-i fâ'ildir. "Tark" bir ses işitilecek vechile şiddetle vurmak, çarpmaktır. Muhtelif levâzımında tevsî'an kullanılmıştır. Çekiç ve çomak[2] mânasına "mitraka" ondandır, "tarîk" de ondandır, çünkü yolcular ona ayak vururlar. Bu suretle "târık" esasen tokmak vurur gibi şiddetle vuran demek olduğu hâlde sonra ayak vurmak, yol tepmek mefhûmuyla örf-i lügatta yola giden yolcuya isim olmuş ve bunda iştihar edip hakikat olmuştur. Sonra bilhassa gece gelen mânasında tahassus etmiştir ki geceleyin gelip kapı çalan veya gönül hoplatan ziyaretçi mefhûmunu ifade eder ve masdarında "tark" ve "turuk" denilir. Sonra bu mânadan tevessü'an her ne olursa olsun geceleyin zuhur edip göze gönle çarpan her şeye, hatta hayâlî suretlere dahi ıtlak edilmiştir. Nitekim şâir:

طرق الخيال ولا كليلة مدلج　　　سدكًا بأرحلنا ولم يتعرج

1 B: "nasîr".
2 B: "çakmak".

demiştir. Bizim "zihne çarpmak" tâbirimiz de bu kabîldendir. Bir de "Târık", hâssaten sabaha karşı doğan sabah yıldızına dahi denilir. Burada "Târık", kasem ile cevâbı arasında muʻteriza olarak şöyle tefsir olunuyor:

{وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الطَّارِقُ} Bildin mi Târık ne? {اَلنَّجْمُ الثَّاقِبُ} O necm-i sâkıb ۞ yani kasem olunan o Târık, necm-i sâkıbdır. "Necm-i sâkıb", delik mânasına "sakb"dan delen yıldız demek olup ziyânın kuvvetinden dolayı zulmeti deliyor gibi görünen her parlak yıldıza ıtlak olunur. Nitekim aynı mefhum ile şihâblara da "sâkıb" denilir. Bir de "kuş yukarı yükseldi" demek olan ثقب الطائر tâbirinde olduğu vechile "sakb" irtifâʻ mânasına gelir ki bazıları bu mânadan "necm-i sâkıb" mürtefiʻ, yüksek yıldız demek olduğunu [5700] söylemişlerdir. Şu hâlde اَلنَّجْمُ الثَّاقِبُ lâm[1] cins olmak üzere gece doğan herhangi bir parlak veya mürtefiʻ yıldız cinsi veya ahd olarak sabah yıldızı ve İbn Abbas'tan bir rivayete göre Cediy yıldızı[2] veya وَالنَّجْمِ Sûresi'nin başında geçtiği vechile Süreyyâ veya necm-i Kur'an olmak da muhtemildir. En mütebâdiri sabah yıldızı olmakla beraber Târık maʻneviyyâta da ıtlak edilebildiğine وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ [en-Nahl 16/16] medlûlünce necmde bir hidâyet ve irşad mânası bulunduğuna göre "necm-i sâkıb"dan murad, geceleyin semâda doğan herhangi bir parlak yıldızın göze çarpması hâlinde ziyânın şuurumuzda parlayışı gibi semâ-i maʻnevîden nefislerimize vârid olup vicdânımıza nüfuz ve hâfızamıza intikaş ederek bizi enfüsî ve âfâkī zulümâttan çıkaran iman ve yakīn nûrlarıyla tuluʻât-ı maʻneviye[3] ve irşâdât-ı rabbâniyeye şümûlü daha muvâfıktır. Yani semâya ve sizi zulmetlerde tenvir için yıldız gibi

---

1 M: "lâmı".

2 Cediy burcu değil, Cediy yıldızı ki şimal kutbunda benât-ı naʻş ile beraberce deveran eden bir kevkebdir. *Kāmûs* şârihinin beyânına göre müneccimler ona tasğir sîgasıyla "Cüdey" derler, bu nam ile cediy burcundan tefrik ederler. Cediy, delve muttasıl olan burca dahi denilir (*Kāmûs Tercemesi* [IV, 901]). *Sıhâh-ı Cevherî*'de Cediy kutbun yanında bir yıldızdır ki, onunla kıble bilinir demiştir [Cevherî, *es-Sıhâh,* VI, 2299]. "Benât-i Naʻş" Türkçe'de "Yedi Kardeşler" tâbir olunan Dübb-i Ekber ve Dübb-i Asgar namları verilen yıldız suretleridir. "Naʻş" bunların gövdeleri olan şekli resmeyleyen dörder yıldız, "Benât" bunların kuyrukları denen üçer yıldızdır. Abdurrahmân-ı Sûfî'nin [ö. 376/986] *Suver-i Kevâkib*inden ve *Tâcü'l-Arûs*'tan anlaşıldığı üzere burada murad Dübb-i Asgar'ın kuyruğundaki parlak yıldızdır ki Kutup Yıldızı, Demir Kazık denilir. Araplar buna "Cediy", müneccimler tasğir ile "Cüdey" derler [Zebîdî, *Tâcu'l-arus,* XXXVII, 331] [Müellifin notu].

3 H: "maʻneviyeye".

şuurunuza çarpan ve maddiyatınızı delip gönüllerinize nüfuz eden Hak nûruna kasem olsun. {اِنْ كُلُّ نَفْسٍ} Hiçbir nefis yoktur ki {لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ} ille[1] üzerinde bir hâfız olmasın.[2] ❁ Her nefis üzerinde her hâlde mutlak bir hâfız vardır. Onu her hâlinde bütün mevcudiyetiyle [5701] bütün ef'âl ve harekâtını ve ona ta'alluku olan her şeyi görür gözetir; hepsi O'nun hıfzı, nezâret[3] ve murakabesi tahtında cereyan eder. Ki O Levh-i Mahfûz'u da hıfz eden Allah teâlâ'dır. Bir nefis ne kadar yüksek olursa olsun her hâlinde üzerinde bir hâfız bulunmaktan âzâde kalamaz, hiçbir zaman kendi kendine mühmel ve metruk bırakılmaz, her lahza kontrol altındadır. وَاِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ. كِرَامًا كَاتِبِينَ. يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ [el-İnfitâr 82/10-12] buyurulduğu üzere insanlar üzerine her yaptıklarını bilerek yazan kirâmen kâtibîn ve لَهُ مُعَقِّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ اَمْرِ اللّٰهِ [er-Ra'd 13/11] Allah'ın emriyle her insanı önünden ve arkasından muhafaza ederek tâkip eden muhafız melekler bulunmakla beraber, Sûre-i Kāf'da وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ [50/16] âyetinde geçtiği vechile onlar insanın nefsindeki her gizli vesveseye nüfuz etmez; fiillerini, kavillerini, kararlarını kayd u zabt ederlerse de bütün bâtınını ihâta eylemezler. Fakat habl-i verîdden daha yakın عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيظٌ [Hûd 11/47; Sebe' 34/21], وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ[4] شَيْءٍ رَقِيبًا [el-Ahzâb 33/52], عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ [el-Bürûc 85/9; Sebe' 34/47; Fussilet 41/53; el-Mücâdele 58/6; el-Hac 22/17; el-Mâide 4/117], عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ [Âl-i İmrân 3/119-154; el-Mâide 5/7; en-Enfâl 8/43; Hûd 11/5; Lokman 31/23; Fâtır 35/38; ez-Zümer 39/7; eş-Şûrâ 42/24; el-Hadîd 57/6; et-Teğâbün 64/4; el-Mülk 67/13] olan Allah teâlâ hepsinin üzerinde hâfızdır ve bütün muhafızlar O'nundur. İnsanın hâfızası da O'nun hıfzının âyâtından biridir. Ebû Ümâme radıyallahu anh'tan Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Mü'mine yüz altmış melek müvekkel kılınmıştır, onlar bal çanağından sinek kovalar

---

1 H ve B: "illâ".

2 Burada لَمَّا illâ mânasınadır. İn, nâfiyedir, mim şeddesiz olarak okunduğu kıraate göre in muhaffefe, lâm ibtidâiyye, mâ zâidedir. İkinci tefsir buna işarettir [Müellifin notu].

3 H: "nezâreti".

4 H, M ve B: "بكل".

gibi mü'minden şeytanları kovarlar. İnsan tarfetü'l-ayn kendine bırakılsa şeytanlar onu kapışıverirlerdi."[1] Bazıları burada "hâfız"ı bu koruyucu muhafaza melekleriyle, bazıları da[2] a'mâli kaydeden kirâm-ı kâtibîn[3] murakabe melekleriyle tefsir etmek istemişlerse de asıl murad her iki mâna ile hepsinin üzerinde hâfız-ı hakīkī olan Allah teâlâ'dır. Bazıları da burada "hâfız"ı akıl diye anlamak istemişlerdir. Lâkin söylediğimiz gibi akıl ve hâfızası da Allah'ın âyât ve âsârından birisidir. Nefis, semâyı ve Târık'ı onunla idrak ve kendisiyle mukayese ederek üzerindeki hâfızı marifete yol bulur. Bundan dolayı akıl tarîkiyle [5702] bu davayı isbat veya nakil tarîkiyle bu ihbâra tefrî' olarak buyuruluyor ki:

{فَلْيَنْظُرِ الْاِنْسَانُ} Onun için insan nazar etsin ۞ fevkindeki semâya ve geceleyin zulmeti delen parlak veya yüksek yıldız gibi göze gönle çarparak nefsine vârid olan Târık'a bakıp zâhir ve bâtınından nasıl yüksek bir hıfz ve murakabe altında bulunduğunu anlamak ve ona göre fenalıktan sakınıp âkıbetinde mesrur olabileceği vazifeleri cehd ile yapmak üzere kendini düşünsün {مِمَّ خُلِقَ} neden, ne şeyden yaratıldı? ۞ Bazıları buradan nefs-i insânînin heykel-i mahsüs denilen bedenden ibaret olduğunu ve bu suretle bu suâlin insana mücerred hakāretini düşündürmek siyâkında îrad edildiğini söylemişlerse de bu tamamen doğru değildir. Zira فَلْيَنْظُرِ الْاِنْسَانُ emrinden ilk evvel insanın bedenden[4] ibaret değil; nazar eden, yani düşünen şey demek olduğu anlaşılır ki bu da Sûre-i Kıyâme'de geçtiği vechile بَلِ الْاِنْسَانُ عَلٰى نَفْسِه۪ بَص۪يرَةٌ [75/14] mazmûnunun tamamen aynıdır. Gerçi cevapta insanın bedeni itibariyle hilkati, mebde'i[5] anlatılmış ise de bundan insanın bedenden ibaret olması lâzım gelmeyip etvârından bir tavra ait olarak beden ile de alâkadar bulunduğu anlaşılmış olur. Sâniyen, bu suâlin sevkinde insanın üzerinde bulunan hâfız ve murâkıb

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 734. Krş. İbn Ebi'd-Dünyâ, *Mekâidü'ş-şeytân,* s. 96; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 167; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 209-210:

وروى عن النبي صلى الله عليه وسلم: وكل بالمؤمن مائة وستون ملكا يذبّون عنه كما يذب عن قصعة العسل الذباب. ولو وكل العبد إلى نفسه طرفة عين لاختطفته الشياطين.

2 H -"'hâfız'ı bu koruyucu muhafaza melekleriyle, bazıları da".
3 B: "bazıları da âlem-i gaybdan kirâm-ı kâtibini".
4 H: "bedeninden".
5 B: "Gerçi cevapta insanın bedenden ibaret olması".

karşısında acz ü hakāretine bir tenbih bulunduğunda şüphe yok ise de asıl siyak yalnız o hakāreti düşündürmek değil, onu o hakir mebde'den yaratıp yükselterek mütefekkir insan mertebesine getiren Hâlık teâlâ'nın halk u hıfzındaki kudretinin büyüklüğünü düşündürerek O'nun ircâ'a[1] kudretini tanıtmak ve binâen'aleyh يَوْمَ تُبْلَى السَّرَٓائِرُ'de sırlarının pâk olması için gurûra saplanmayıp Allah'a doğru yükselmek üzere kendi nefsinden cehd sarf eylemesi lüzûmunu anlatmaktır ki nazar, bu cehdin mebde'i demektir. Onun için hilkatinin başlangıcında [5703] nutfe hâlinde iken bile rahime intikal etmek için bir nevi cehd demek olan dıfk[2] vasfı bilhassa tasrih olunarak cevâbında buyuruluyor ki: {خُلِقَ مِنْ مَٓاءٍ دَافِقٍ} Dâfik bir sudan yaratıldı.

"**Dıfk**" fiili, dökmek, atmak gibi müte'addî olduğu için suyun vasfı medfûk veya mündefik olmak iktizâ ederken dâfik denilmesi şüphe yok ki şâyân-ı dikkattir. Bunda üç vecih söylemişlerdir[3].

Birincisi, Zeccâc'ın Sîbeveyh'ten naklettiği üzere تامر ve لابن gibi nisbet mânasıyla dıfklı demek olarak yine medfuk meâlinde olmasıdır.

İkincisi, عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ [el-Hâkka 69/21; el-Kâri'a 101/7] gibi isnâd-ı mecâzî tarîkiyle ism-i mef'ulden fâil ile tâbir edilmiş olmasıdır. Ferrâ demiştir ki: "Sıfat mevkiinde bunu ehl-i Hicaz diğerlerinden daha çok yaparlar سِرٌّ كَاتِمٌ، هَمٌّ نَاصِبٌ، لَيْلٌ نَائِمٌ gibi."[4]

Üçüncüsü, İmam Halil'den ve Kutrub'dan[5] "dıfk" ve "dufuk" insibab mânasına da geldiği nakledilmiştir.[6] Fakat hangisi de olsa bunun bu suretle

---

1 H: "icrâ".

2 B: "dâfık".

3 B: "söylenmiştir".

4 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 255:

وقوله عز وجل: «من ماء دافق» أهل الحجاز أفعل لهذا من غيرهم، أن يجعلوا المفعول فاعلا إذا كان في مذهب نعت كقول العرب: هذا سر كاتم وهم ناصب وليل نائم و«عيشة راضية» وأعان على ذلك أنها توافق رءوس الآيات التي هن معهن.

5 H ve B: "Kurtub'dan".

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 119. Krş. Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn,* V, 120; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* V, 311:

ولما كان هذا الماء مدفوقا اختلفوا في أنه لم وصف بأنه دافق على وجوه الأول: قال الزجاج: معناه ذو اندفاق كما يقال: دارع وفارس ونابل ولابن وتامر، أي درع وفرس ونبل ولبن وتمر وذكر الزجاج أن هذا مذهب سيبويه. الثاني: أنهم يسمون المفعول باسم الفاعل... الثالث: ذكر الخليل في الكتاب المنسوب إليه دفق الماء دفقا ودفوقا إذا انصب بمرة واندفق الكوز إذا انصب بمرة ويقال في الطيرة عند انصباب الكوز ونحوه: دافق خير وفي كتاب قطرب: دفق الماء يدفق إذا انصب.

ifadesinde bir nükte bulunmak lâzım gelir. Bu ise suda bir cehd tasavvur ettirmek üzere dıfkın ona nisbet edilmiş olmasıdır. مِنْ ibtidâiyedir, teb'îz olması da لَيْسَ مِنْ كُلِّ الْمَاءِ يَكُونُ الْوَلَدُ hadîs-i sahîhi[1] mazmûnuna muvâfık olur ki dâfik bir suyun bir cüz'ünden demek olur. Tenvin de tahkir içindir, mâ'-i mehîn mânasındadır[2]. Lâkin keyfemettefak atılan her dâfik sudan değil, şu vasıf ile muttasıf olan dâfik sudan ki {يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَآئِبِ} sulb ile terâib arasından çıkar.

"**Sulb**", "sulüb", "saleb", "sâlib", yargından kuyruk sokumuna kadar arka kemiğine denir ki "omurga[3] kemiği", "amûd-ı fikarî" ve "bel" tâbir olunur. Dimağdan inen ve nuhâ'-i şevkī denilen [5704] ve cümle-i asabiyenin ana hattı olan korkar ilik[4] onun içinde iner. Beden teşekkülünün salâbet mihveri demek olan bir rüknüdür[5].

"**Terâib**" de "terîbe"nin[6] cem'idir. Sadır, göğüs kemiklerine denir ki "göğüs tahtası" tâbir olunur. İki meme ile boyun halkası kemiklerinin aralığına veya göğsün sağ tarafından dört ve sol tarafından dört kaburgalara veya iki el, iki ayak ve iki göze dahi denilir. Bilhassa göğüste kılâde, yani gerdanlık mevzi'ine ıtlak olunur. Demek ki sırttaki fıkraların mukabili olarak göğüs kemiğinin sağ ve sol kaburgalara teşa"ub eden her boğumu bir terîbe[7] olup mecmû'una "terîb" ve "terâib" denilmiştir. Bu suretle asıl terâib göğüs tahtasının mihverini teşkil eden ve boyundan memeler arasına doğru inen kemikler olup etrafı mülâhazasıyla sînenin kılâde mevzi'ine ve hey'et-i mecmû'asına ıtlak olunur. Nitekim İmruü'l-Kays'ın

مُهَفْهَفَةٌ بَيْضَاءُ غَيْرُ مُفَاضَةٍ   تَرَائِبُهَا مَصْقُولَةٌ كَالسَّجَنْجَلِ

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 47, 49.
2 B: "mânasınadır".
3 M: "okürga".
4 Buna "kokar ilik" dahi derlerse de cümle-i asabiyenin mihveri olmak itibariyle hassasiyetini ifade etmek üzere korkar olması, kokar olmasından daha muvâfık görünür [Müellifin notu].
M: "iylik".
5 H ve B: "rükündür".
6 B: "teribe'nin".
7 B: "teribe".

beytinde "âyine gibi saykallanmış" diye vasfettiği terâib kemikler değil, sînenin kendisidir. Sulb ile terâib bedenin arkadan ve önden iki cidârını bel ve bağır gibi esaslı iki rüknüyle ifade etmiş oluyor ki bunların arası tenasül cihazlarını muhtevîdir. Şu hâlde sulb ile terâib arası[1] bedenin hey'et-i mecmû'asıyla alâkadar olarak ortasında bulunan tenasül cihazlarından kinaye olur. Aynı zamanda sulb erkeğe, terâib kadına işaret olarak beynleri ictimâ'dan kinaye olmak da sulbün erkek, sînenin kadın hakkında daha mâruf ve bâriz olması itibariyle te'ârufa daha yakındır. Gerçi يَخْرُجُ "mâ-i dâfik"in sıfatı olmak akreb bulunduğu cihetle zamir ona râci' olacağına nazaran dâfik erkeğin suyunda zâhir olduğu gibi sulb ve terâib [5705] beyninden de erkeğin sulbü ile terâibi arası mütebâdir olur ise de ictimâ' hâlinde erkek ve kadın her birinin sulb ve terâibi arasına, yahut sulb erkeğe terâib kadına ait olarak ikisinin de sebebiyetine işaret olmak daha müveccehtir. Çünkü bu surette bu vasfın fâidesi daha cem'iyyetli olur.

Müfessirînin burada başlıca iki kavli vardır:

Birisi, ilk söylediğimiz gibi mâ-i dâfik erkeğin suyu, sulb ve terâib arası da erkeğin sulb ve terâibi arası olmaktır. Bunda kadın ciheti nefyedilmiş değil, ancak sarahaten taarruz olunmayıp مِنْ اَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ. مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ [Abese 80/18-19] gibi akdemine işaretle iktifâ kılınmış olur.

İkincisi, erkeğin sulbünden ve kadının terâibinden yahut ikisinin de sulb ve terâibi arasından çıkan iki suyun mecmû'una işaret olmaktır. Çünkü tâ Âl-i İmrân Sûresi'nin başında geçtiği üzere Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den "erkek ve kadından hangisinin suyu -kuvvetçe- galebe ederse çocuğun ona müşabeheti gālib olur" diye rivayet olunduğuna nazaran çocuk erkekle kadın suyunun bir ictimâ'ından hâsıl olur. Bunun iki su olduğu hâlde sulb ile terâib arasından çıkar dâfik bir su diye ifade olunmasının sebebi de şöyle îzah edilmiştir.

1 H -"tenasül cihazlarını muhtevîdir. Şu hâlde sulb ile terâib arası".

Birincisi, erkekle kadın ikisi ictimâ' hâlinde şey'-i vâhid gibi olduklarından dolayı burada bu tâbir güzel olmuştur.

İkincisi, bir şeyin iki sebebi olduğu zaman "bu şununla şunun arasında oldu" demek muvâfık olur. O hâlde "dâfik" denilmesi de ba'zın vasfını külle ıtlak kabîlindendir. Bir kısmı dâfik olmak hasebiyle mecmû'a da o vasıf verilmiştir. Yahut kadının suyu da rahime dökülmek hasebiyle onda da bu sıfat mülâhaza edilebilir. Bu iki kavil üzerine burada "kadının da menisi var mıdır yok [5706] mudur? Varsa çocuğun tevellüdünde aslolan hangisidir?" tarzında bazı münakaşalar olmuş, kadının da bir suyu bulunduğunu ve buna şer'an onun menisi tâbir olunduğunu ve alekanın husûlü için telkihte iki tarafın da alâkadar olduğunu münakaşaya mahal yoktur. Fakat kadının suyu erkeğin nutfesi gibi hayâtî maddeyi ihtivâ ediyor mu yoksa mezi gibi bir mu'âvin hizmeti yapmakla kalıyor mu? Çocuğun hilkatinde ikisi de müctemi'an fâil birer unsur mudur, yoksa biri fâil biri kābil midir? Bu cihetler aranmıştır.

Kur'an âyetlerinin "türâb", "tîn", "salsâl", "hame-i mesnûn", "sülâletin min tîn"den sonra mebde' olarak gösterdiği "mâ-i mehîn", "nutfe", "mâ-i dâfik" hep erkeğin nutfesinde zâhir olmasına ve kadın menisi hakkında bir sarahati bulunmamasına nazaran bir kısım ulemâ, veledin husûlünde unsur-i aslî erkeğin suyu olduğuna kāil olmuş ve kadının suyunu bir unsur-i hayat değil, bir mu'âvin mâhiyetinde mülâhaza ederek kavl-i evveli ihtiyar eylemişlerdir[1]. Diğer taraftan ulûkun, yani telkīhin husûlünde kadından da bir maddenin inzimam ve iştirâki bilâhare müşabehet tezahürâtından dahi tebeyyün etmesine ve hadiste de bunun kadın menisinin iştirak ve galebesine nisbet edilmiş olmasına mebnî kadından inzimam eden fâil veya kābil bir unsurun dahi nazar-ı i'tibâra alınması lâzım gelmiştir ki bu unsur kadının "bezr" veya "büyeyza" tâbir olunan ve telkih edilen yumurtacığıdır. Ve kadın suyunun bir meni gibi addedilmesi rahimin üstünde "mebîz" denilen yumurtalıktan çıkan bu

1 H: "etmişlerdir".

yumurtacıklar dolayısıyladır. لَيْسَ مِنْ كُلِّ الْمَاءِ يَكُونُ الْوَلَدُ hadisi[1] mûcebince veled erkek suyunun küllünden değil bir cüz'ünden olduğu gibi kadın suyunun da hepsinden değil, bu yumurtacığındandır. Hafî olan telkih emrinde bunun vazifesinde üç ihtimal vardır.

[5707] Birincisi, erkek tohumunun fâiliyet[2] ve inkişâfına yalnız zemin teşkil eden bir kābil ve münfa'il olmasıdır.

İkincisi, onun ile ihtilât ve imtizac ederek mecmû'unun fâiliyet[3] ve inkişâfıdır.

Üçüncüsü, erkek nutfesi bunun fâiliyetine[4] yalnız bir sebeb-i münebbih gibi olup cenînin usûlü o yumurtacıktan inkişaf etmesidir. İşte müfessirîn يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَآئِبِ'de birinci ve ikinci ihtimaller üzerinde yürümüşler, üçüncü ihtimâli nazar-ı i'tibâra almamışlardır. Bu münasebetle burada erkek ve kadın sularıyla zikrolunan üç ihtimal hakkındaki nazariyelere dair biraz îzâhâtta bulunmak fâideden hâlî olmayacaktır.

Allah teâlânın sun' u kudretine ve hıfz u inayetine istidlâl ile mebde' ve me'âd ihtar olunmak üzere insanın etvâr-ı hilkati Sûre-i Mü'minûn'da وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ. ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِى قَرَارٍ مَكِينٍ. ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ اَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا اٰخَرَ فَتَبَارَكَ اللّٰهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِينَ. ثُمَّ اِنَّكُمْ بَعْدَ ذٰلِكَ لَمَيِّتُونَ. ثُمَّ اِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ تُبْعَثُونَ [23/12-16] âyetleriyle dokuz mertebeye tasnif buyurularak zikrolunmuştu[5] ki birincisi "sülâletin min tîn", ikincisi "nutfe", üçüncüsü "aleka", dördüncüsü "mudga", beşincisi "izâm", altıncısı "lahm", yedincisi "halk-ı âhar", sekizinci "mevt", dokuzuncusu "ba's"tir. Birincisi olan sülâletin min tîn hakkında orada söz geçmişti. Burada da nefs-i insânî üzerindeki hıfz-ı ilâhî ile onun ircâ'a kudreti düşündürülmek üzere

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 47, 49.
2 H: "faaliyet".
3 H: "faaliyet".
4 H: "faaliyetine".
5 H: "zikrolunmuştur".

bütün o merâtib مِمَّ خُلِقَ. خُلِقَ مِنْ مَٓاءٍ دَافِقٍ. يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَٓائِبِ. اِنَّهُ عَلٰى رَجْعِهٖ لَقَادِرٌ mazmunlarında hulâsa edilerek فَلْيَنْظُرِ الْاِنْسَانُ diye insana nazar emredilmiş ve bu nazar için evvelemirde en bâriz olan mâ-i dâfik mebde'inden hareket usûlü gösterilmiştir. Gerçi bu hakikatte ثُمَّ جَعَلْنَاهُ[1] نُطْفَةً فٖى قَرَارٍ مَكٖينٍ [el-Mü'minûn 23/13] ile beyan buyurulan ikinci mertebedir. Fakat fi'l-hâl nazar yürütülmek için en zâhir ve en yakın olan mebde' bu olduğu cihetle ekser âyetlerde evvelâ bu mebde'e nazar-ı dikkat celbolunmuştur. Burada يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَٓائِبِ [5708] vasfında bu suyun hem tekevvünü mebde'lerine hem de yedinci mertebe olan halk-ı âharla doğum lahzasına kadar tekâmülü haysiyetlerine teşrîhî, fizyoloji ve embriyoloji[2] (ruşeymî)[3] nokta-i nazardan işaretler vardır. Bunlar fizikî, kimyevî, hayâtî (biyoloji) cihetlere kadar teşa"ub ederse de burada en ziyade matlub olan hayâtî haysiyettir. Bu meyanda mebhas-ı cenîn ve mebhas-ı ruşeym "embriyoloji"[4] nâmıyla zamanımızda ayrıca bir tasnif ve tetebbu'a tâbi' tutulan şu'be-i fen de bu zikrolunan nazarı vazife edinerek tâkip eden fünûn-i tecribiyedendir. Bunun tedvîni umumiyetle tabâbet nokta-i nazarından olduğu için yazılan eserler hep o gayeyi isdihdaf ettiklerinden dolayı ilâhiyât bakımından istidlâl ile meşgul olmazlar ise de teşrih, ensâc, vezâifü'l-a'zâ gibi onda da hilkat-i insana nazarla kudret-i hâlıka istidlâl ve ahlâkī, dînî, insanlık vazifesini takdir nokta-i nazarından bahsimize ta'alluk eden nice nice âyât-ı tekvîniye mütalaa edilmekte bulunduğundan فَلْيَنْظُرِ الْاِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ emrine tevfîkan ber vech-i âtî bazı mebâhis mütalaa etmeliyiz.

Tabîb-i İslâmî Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye* nâm eserinde[5] diyor ki: "Allah sübhânehu ve teâlâ hıfz-ı şahs vezâifini îcad buyurduğu gibi hıfz-ı nev'[6] vezâifini de gereği vechile îcad buyurmuştur. Onun için onu bazı vazifeler gibi

---

1 H, M ve B: "فجعلناه".
2 H: "amperiyoloji"; M ve B: "amberiyoloji".
3 B: "ruşeym".
4 H: "amperiyoloji"; M: "ambiriyoloji"; B -"embriyoloji".
5 M: "eserimde".
6 H: "nev'î".

yalnız iradenin taht-ı hükmüne koymamış, tevâlüd ihtiyâcı hikmetine muvâfık kılmıştır. Zira sırf iradeye tâbi' kılsa idi nev'in tekessüründe[1] birçok ihtilâl husûle gelirdi. Fakat Hak sübhânehu ve teâlâ bizde bir meyl-i garîzî ve meclisi[2] tenâsül a'zâlarında bulunan bâtınî ve vicdânî bir ihsas halk buyurmuştur. Bu a'zâda o his, midede açlık hiss-i bâtınîsi menzilesindedir. Ve meyl, hakikatte tenasül a'zâlarına menûttur. Onun için bu a'zâ, fiilini îfâya kādir olmadığı zaman o his bulunmaz ve sabâvet sinninde iğdiş (اخْصَاءَ) edildiği takdirde asla hissolunmaz. Amma açlık [5709] vesâire hissi gibi bu hiss-i bâtının esbâbına gelince onu idrâk mümkin olmaz. Meninin vücûdunu ve havsalât-ı meneviyede meksini onun esbâbından olmak üzere zikretmişlerdir. Gerçi bunun ona mu'în olduğunda şüphe yoktur. Çünkü uzun müddet terkolunduğu zaman talep kuvvetlenir. Zira bu zamanda madde-i munkazife cidden çoğalır, lâkin bu bir sebeb-i müstakil değildir. Çünkü münhemik olanlarda alışkınlığından dolayı mücâma'aya büyük bir meyil bulunur. Hâlbuki iffet sâhibi olan kuvvetli ricâl öyle değildir. Çünkü onlarda o meyil az olur. Bu his kadınlarda da bulunur, lâkin bunlarda ifrâz-ı menevî bulunmaz, muhh ve muhayha (dimağ ve dimağçe)den her birinin de hakikatte bu vazifenin mebâdîsinde dahli vardır. Bu babda muhayyilenin tesiri de ona vâzıh bir burhandır. Bu zikrolunandan mâ'adâ bu son iki uzvun her birinde de bir meyil bulunur ki bu emrin tevellüdünde onun da dahli vardır. Mücâma'a hâlinde erkeğin fiili kadının tenasül a'zâsına erkeğin alûk-ı sâilini kazf için i'dâd edilmiş olan uzvunu, yani ihlîli idhal etmek ve duhûlü müddetinde o sâili kazfeylemektir. Lâkin bu müzdevic maksadın husûlü için ihlîlin inti'âz denilen tezahür sebebi ile idhâle kâfi bir kıvam iktisab etmesi gerektir. Bu tezahür ise erkeğin o hiss-i bâtın sebebiyle iştiyak duyduğu zaman hâsıl olur. O vakit[3] ihlîle iki mücevvef cisminde mütevezzi' şiryanlar vâsıtasıyla büyük mikdarda kan indifâ' eder, sonra bu kan ev'iyede ihtikan eyler. O sırada

1 M ve B: "tekâsür".
2 H: "meclis-i".
3 B: "zaman".

bu iki mücevvef cismin kābil-i inti'âz olan nescinde ve kanât-ı bevilde ve haşefede hakīkī bir ihtikān-ı demevî husûle gelir. Bu ihtikan da bu ensicede severân-ı şehvet ile husûle gelen teheyyüce nisbet olunmak gerektir. Onunla kadîb zarûrî bir salâbet kesbeder. Ve onunla kanât-ı ferciyye-i rahmiyeye duhûlü tamam olur. Onda husûle gelen tenebbüh erkeğin sâir cihaz-ı tenasülîsine sirâyet eder, o vakit ünseyeynin ifrâzı çoğalır. [5710] Nitekim çiğnerken guded-i[1] lü'âbiyeden lü'âb ifrâzı çoğalır. Sonra o vakit meni, kesretle havsalât-ı meneviyeye gelir, ondan da bu havsaleler tenebbüh eder, sonra tekabbuz edip onu kanât-ı kāzife vâsıtasıyla kanât-ı bevle def' eder. O sıra bu kanât, devriyle tekallus eyler ve bu teşennücî tekabbüz ona mücâvir adalâtın hepsinde hâsıl olur. İşte bu birbirini tahrik eden kuvvetler sebebiyle meni mehbilde uzağa atılır, o duhul vaktinde kadının vazifesi bi'l-külliye kāsırdır. Çünkü onun zâhirî tenâsül a'zâsı teheyyü' eder, hazırlanır; o teheyyü'le ona ihlîlin duhûl-i mihrezîsi[2] hâsıl olur. Meğer ki duhûlü ta'vîk eden bir mâni' bulunsun; gışâ-i bekâret gibi ve fercin kābil-i intisab olan nescinde husûle gelen ihtikān-ı hayâtî ve adale-i âsırasının fiili gibi ki bu son ikisinin menfaati ihlîli sıkıp müsademesini mümkin olduğu kadar tam kılmaktır. Kadın da şehvet-i mülezzizenin severânında erkekle müşareket eder. Onun da ferc ve bızrında[3] erkekte bulunan keyfiyet gibi ve hatta daha ziyade bir ihtikan intisâbı bulunur. Bu iş kazîbin idhâlinin neticesi vâsıtasıyla husûle gelir, o sıra ihtilâc-ı mülezziz mücâma'a müddetince istimrar eder ve tedrîcen tezayüd eyler, hatta bir dereceye gelir ki kadın erkekte husûle gelen hâle mümâsil müdhiş teşennücî bir hâletle musâb olur. İşte o zaman mebîzler ile nefîrlerde bir tesir hâsıl olur ki ondan alûk vukū' bulur.

Fizyolojik[4] mâhiyeti böyle şerh olunan mücâma'at, tevâlüdün neş'et eylediği yegâne fi'l-i tenâsülîdir. Lâkin irâde bunu gerek istîlâ etsin gerek etmesin, her hâlde bu fiil, techîzî (ihzârî) bir fiilden başka bir şey

---

1 H ve B: "gudde-i".
2 B: "mihrezesi".
3 M: "bazrınde".
4 H, M ve B: "Fiziyolojî".

değildir. Yeni bir şahsın tekvîni için yaklaştırmaya ve erkekle dişiden ifraz olunacak mevâddı dökmeye hizmet etmekte hazma tekaddüm eden ef'âle şebîhtir. Bu bâbda mâkul olan tecâribe göre vâzıh olan şudur ki alûkun husûlüne mu'în, ricâlden neş'et eden menidir. "Mezî" denilen seyyâl ve "vedî" [5711] denilen seyyâl ancak sâil-i menevîyi geçirmek için müsevviğ ve muhallil menzilesindedirler. Lâkin bu sâil-i dâfik kadının cihâz-ı tenâsülîsinden hangi mahalle[1] kadar vâsıl olur? Bu mâlum değildir. Bunda ulemânın re'yi, tenâsülün husûlü hakkında ihtiyar ettikleri tarîklere göre muhteliftir. Bazıları demiştir ki: Bu sâil-i menevî mehbilde tevakkuf eder. Çünkü bunların zu'munca oradan massolunur, sonra deveran yollarından mebîze teveccüh eder. Bazıları da demiştir ki rahime vâsıl olur, sonra buhar olarak su'ûd eder, mebîze kadar varır da alûk hâsıl olur. Ahîren bazıları da zan tarîkiyle demişlerdir ki: Rahime vâsıl olur sonra oradan iki boru (nefîr) ile ahzolunur ki bu borular rahime ve mebîzayna muttasıl iki kanâttırlar ve iki boru hey'etindedirler. O vakit onlarda bir ıntısab hâsıl olur. Binâen'aleyh onu mebîzayna, onlardan[2] da yine rahime tevcih ederler. Zâhir budur ki bu re'y-i ahîr hakka akrebdir. Zira mâlum olmuştur ki alûk ancak mebîzlerde tamam olur. Nitekim bu, rahim hâricinde hamilden tevazzuh eder. Şu da mâlum ve muhakkaktır ki meni rahime indifâ' eder ve cimâ' hâlinde kazîbin ucu labüd fevha-i rahimin vasatına vâsıl olur. Bunun ise erkekten çıkan sâil-i menevînin tecvîf-i rahime duhûlünden başka fâidesi yoktur. Kaldı ki sâil-i menevî rahimde çok bulunmuştur. Sınâ'î alûk (sun'î telkih) için yapılan mâkul tecribelerden de tahakkuk etmiştir ki farzolunan nesîm-i menevî alûkun husûlünde tek başına kifayet etmez, belki meninin mebîzlere bi-nefsihi müsademesi lâzımdır. O vakit onun onlara vusûlü için ise nefîrlerden başka yol yoktur. Bu re'yin hakka akreb olmasının bir delîli de "nüzüvv" akibinde fetih yapılan hayvanlarda nefîrin sayvânı mebîzayna temas hâlinde müşahede edilmiş ve bezrenin (kadın yumurtacığının) bu iki kanâtta, yani nefîrlerde durduğu da müşahede edilmiştir.

1 H: "mahallere".
2 B: "oradan".

Şimdi de alûkta meniden ve kadın maddesinden [5712] husûle gelen şeyden bahsedelim, çünkü bu sırr-ı hafîye ıttılâʻ ona marifetle olabilir. Şu bilinmelidir ki kadında iki mebîz, erkekte husyeteyn menzilesindedir. Çünkü husyelerin istîsâliyle olduğu gibi, mebîzlerin[1] istîsâliyle de akamet hâsıl olur. Bir de bunlar sinn-i bülûğda zâhir bir surette nümüv peydâ ederler. On buğdaya muʻâdil olan sıkletleri bu sinde iki dirheme muʻâdil olur. Yine bu sinde satıhlarında mukaddemâ mevcud olmayan küçük havsalalar müşahede olunur. Bu fennin ulemâsının kısm-ı aʻzamı bu havsalaları bezrenin menşe'i itibar etmişlerdir. Sonra zübul eder ve sinn-i yeiste zâil olur. Tecribecilerin büyük bir kısmı alûktan[2] az bir zaman sonra zebholunan hayvanlarda, mebîzaynda mükevven küçük habbeler içinde bir habbe bulmuşlardır ki onda küçük bir bukʻa tebeyyün etmiş, ondan evʻiye ve aʻsâb neş'et ediyor. Hacimleri de bu bezrenin hacmi ziyadeleştikçe ziyadeleşiyor, sonra infisal ediyor, bazı hayvânâtta ona mahsus kanâta, kadınlarda da borulardan birine dâhil oluyor, sonra da ondan rahime veya onun makāmına kāim olana intikal ediyor. O hâlde denebilecektir ki: Bu vazifede bütün hayvânât arasında fark ancak şundan ibarettir: Bazılarında bu bezre hâriçte yumurtlandıktan[3] sonra yavru oluyor. Bazılarında da batında[4] onun için hazırlanmış olan mahzene tevdîʻ olunduktan sonra yavru oluyor. Ve bu vazifedeki bu ihtilâftan dolayı hayvânât iki büyük fırkaya inkisam eder: yumurta ile tevâlüd eden hayvanlar, hayy mevcûdât doğuran hayvanlar.[5] Bu zikrolunan mukaddimelerin muktezâsına göre mebîzden infisal eden ve rahime sukūtundan sonra mahallinde bâkī kalan eseri müşahede olunan bu bezrenin kadından neş'et ettiği muhakkak olur.

O hâlde meninin mebîze veya rahime sukūtu müddetinde tevâlüd vazifesindeki tesirine gelelim: Bu vazifede fiʻl-i uzvî pek cüz'îdir. Onun için havâssımız onu [5713] müşahededen âcizdir. Biz bundan

---

1 M: "mebizelerin".
2 M: "uluktan".
3 H: "yumurtladıktan".
4 H: "bâtında".
5 Nitekim kulaksızlar yumurtlar, kulaklılar doğrur diye mâruf olagelmiştir [Müellifin notu].

ancak şunu biliyoruz ki meninin mebîze dokunması bu acîb vazifenin husûlü için âdeten zarûrîdir. Sâir vazifeler gibi cemî'-i a'zânın kemâl-i intizâmına ve bâhusus ait olduğu a'zânın hayâtî (biyolojik)[1] havâssının kemâline mütevakkıf olan bu vazifenin neticesi de onu tahakkuk ettiren umûrdandır. Bu vazife kimyevî ve fizikî fiillere muhalif olduğu cihetle bunu hayâtî vezâif-i uzviyeden addetmemiz lâzimedendir. Bazı tecribeciler bunun hakikatine vâkıf olmak için son derece bezl-i cehd etmişler bununla beraber ancak zannî bir sözden başka bir şey elde edememişlerdir. Velâkin bu zannî kelâmdan da bi'l-külliye sarf-ı nazar edemeyiz, belki ehl-i fennin iştigal ettikleri akvâl-i zanniyeyi de muhtasaran söylememiz îcab eder, şöyle ki:

Bunların muhtelif re'yleri üç kavle râci' olur: Birinci kavil,[2] demişlerdir ki: cenin (ruşeym) önce inâsın[3] mebîzında bulunur ve usûl-i cenînin infiraz ettiği bu uzva has bir fiil ile onda tekevvün eder. Bu haysiyetten mebîzdeki bezre (yumurtacık) bu 'kâin-i cedîd'in cümlesini muhtevî olur. Ancak bu kâin tek başına hayâta ihtisâsı bulunmamak haysiyetiyle bâkir tavuk yumurtası gibidir. Yavrunun cemî'-i usûlünü muhtevî olsa da binefsihi yavrulayamaz. Onun için bu cenin de erkeğin menisi temas etmeden hayatı kābil olmaz. Ve bu tarikatça etfâlin babalarına müşabeheti 'o sırada hülâmî bir kıvamda bulunan o bezreye (yumurtacığa) ihtilât eden erkek menisi ile şiddetli tenevvü'ât husûle gelmesi' sebebiyle tavzih olunmak mümkin olur. Bu seyyâlin o yumuşak bezrede tesiri mührün yumuşak mumda tesirine benzer ki mum o eseri hıfzeder kalır. O hâlde erkek mücâma'atta kuvvetini ne kadar çok sarfederse ona müşabehet de o kadar yakın olur. İrsî marazların intikālini de bu keyfiyet ile şerh mümkin olur. Sonra bi-hasebi'z-zâhir alâkanın[4] bâtını dişiden neş'et eder. Bilakis zâhiri de [5714] erkekten neş'et eder demek olur, o hâlde feres ve himar gibi nevileri muhtelif iki hayvanın nüzüvvünden netice olan katır, zâhirinden erkeğe bâtınından dişiye müşâbih olur.

---

1 H, M ve B: "biyoloji".
2 B: "Birincisi".
3 H ve B: "insan".
4 B: "alakanın".

İkinci kavil; iki meninin: erkek menisi ile dişi menisinin rahimde ihtilâtı hakkında söyledikleri tarîkat-ı kadîmedir ki Hipokrat'ın ve Calinos'un ve daha diğerlerinin müellefâtında meşruh olan budur. Müteahhirînden bazıları da buna kāil olmuştur. Bu tarîkata zâhib olanlar derler ki erkeğin cisminden her uzuv, uzvî denilen birtakım cüz'iyyât def' eder. Erkeğin de kadının da gözlerinden kulaklarından vesâir a'zâlarından neş'et eden bu cüz'iyyât erkekten[1] ve dişiden[2] gelen ve binyenin esasını teşkil eyleyen bir bâtın kalıbı etrafında saflanıp dizilirler. Bu tarîkat ebeveyne müşabehet tarîkatı olmak gerektir.[3]

Kavl-i sâlis; bezriyyûn 'tohumcular' tarîkatıdır ki ahsen-i turuktur. Bunda da muhtelif akvâl vardır.

Evvelkisi; mütekaddimîn şunu ihtiyar etmişlerdir: Nutfeteynin ihyâsı rahimde olur. Ve bu gayet latîf bir unsur-ı asabî vâsıtasıyla husûle gelir, Pythagoras[4] ona kāil olmuştu. Yahut bir imtizâc-ı mıknatîsî ile veya erkeğin sâil-i menevîsi ile olur.

İkincisi, telkih mahalli mebîz olduğuna kāil olanlar derler ki ictimâ' ancak mebîzde olur ve el'an müteahhirînin büyük bir kısmının re'yi budur. Ancak bunlar da şunda ihtilâf etmektedirler. Bu ictimâ', madde-i meneviyenin mehbile duhûlünden sonra imtisâsı ve deverân-ı dem tarîkinden mebîze gitmesi ile midir? Bazılarının re'yi budur. Yoksa buhâr-ı[5] menevî vâsıtasıyla mı veya mezc-i mıknatîsî ile mi veya tehyîc-i elektirikī ile mi yahut mücerred vat'dan husûle gelen ıztırab ile midir? Muhtelif kaviller vardır.

Üçüncüsü; hayvânât-ı sağîreye (hüveyyinâta) kāil [5715] olanların kavilleridir[6]. Bunlardan kiminin re'yince telkih, rahimde bezrin müşareketi olmadan hâsıl olur. Kiminin re'yince de mezkur hayvancıklar mebîzin

1 H -"vesâir a'zâlarından neş'et eden bu cüz'iyyât erkekten".
2 H: "dışından".
3 H -"Bu tarîkat ebeveyne müşabehet tarîkatı olmak gerektir".
4 M: "Fiysâgurs".
5 H: "bunları".
6 B: "kavlidir".

havsalalarını rahimde beraber terâküm etmek için cezbederler de telkih, rahimde hâsıl olur. Kimi de şöyle farzetmiştir: Bu hayvancıklardan birisi rahimde bezrini cezbeder de ondan küçük bir menfez açarak içine dâhil olur. Ve telkih bu lahzada husûle gelir[1]. Prikus ve Domas, Bukrat'ın ve Aristoteles'in re'yine rücû' ederek tecvîf-i rahim, meclis-i telkih olduğunu ihtiyar etmişler ve bunu birtakım umûr ile tekid eylemişlerdir. Ezcümle tecribelerinde ne nefîrde ne mebîzde o hayvancıklardan bir şey bulmamışlar, hâlbuki rahimde ve karneyninde çok bulmuşlardır. Bir de bezir ihtilâttan evvel bir tabaka-i muhâtiye ile gılıflanmaya muhtaçtır. Bunu ise mebîzden rahime giderken nefîrden alır. Bir de bunlar doğrudan doğru mebîzden aldıkları bezre sun'î telkīhin husûlünü müşahede edememişlerdir. Hâlbuki onlarca nefîrin geçirdiği bezri sınâ'î telkih ile ihyâdan daha kolay bir şey yoktu. Lâkin ona karşı şu işkâl varid olmuştur: Ruviş madde-i müvellideyi, yani meniyi zâniye bir karının -ki o sırada kocası öldürmüştü- nefîrinde bulmuştur. Bunun gibi bazıları da o hâlde katlettikleri hayvânâtın dişilerinde bulmuşlardır. Bazıları da köpeklerde ve sığırlarda o gibi müşahedelerde bulunmuşlardır. Kurbağaların yumurtasını telkih ancak önce koyu bir dühn-i muhâtîye[2] batırılmakla mümkin olduğu bizce mâlum bulunduğu cihetle kadınlarda husûlünü de ona kıyas edebiliriz. Prikus ve Domas'ın gayr-i kābil-i telkih buldukları büzûra gelince zâhir oluyor ki onlar onu mebîzden kuvvetle ayırırlarken âletler onda mutlak bir tegayyür ihdas etmiştir. Ne nefirî bir hamlin vücûdu ve ne nısfını nefîrde nısfını mebîzde müşahede ettikleri cenin müşahesi ne de çok müşahede [5716] edilmiş olan 'hâric ani'r-rahm haml' sâbit olmadığı farzına[3] göre de söz ber vech-i âtî esere ibtinâ edecektir.

---

1 Bu hâl tavuk ve emsali yumurtalarında görüldüğü üzere aleka hâlidir [Müellifin notu].
2 H: "duhânı muhtevî"; B: "duhân-ı muhâtîye".
3 H: "tarzına".

Nutfelerin ihtilâtı: Doğrusu telkih hareketi bize hafîdir. Bu babda nihâyet söyleyeceğimiz: Mebîzin hâvî olduğu havsalalardan birisi büluğdan sonra sür'atle büyür ve uzvun sathından yükselir ve gışâ-i zâhirîsi yavaş yavaş incelir, sonra mücâma'at vaktinde çatlar, ondan bir küçük bezr çıkar ki o hakīkī bezredir. Çıkınca mebîzden bulunduğu mahal üzerinde hacamat şişesi hey'etinde tarafı[1] mevzû' bulunan nefîre dâhil olur. Çatlamazdan evvel o bezreyi muhtevî olan mahfazaya bazıları 'cism-i asgar' (küçük cisim) demişlerdir. Sonra o mahfaza çatladığı zaman ondan küçük bir cerh hâsıl olur, tedrîcen iltiham eder ve mahallinde bir pürüz veya umku muhtelif çukur bir eser bırakır, 'cism-i asgar' denilen asıl bu pürüz veya eserdir. Bu fennin ulemâsı demişlerdir ki: Bu iki kavlin[2] tahkīki yeni bir teftişe muhtaçtır. Bazıları demiştir ki: 'Ben kadınların mebîzinde hatta telkihten evvel sararmış bir kütle hatta soğan hacminde ba'zı da fındık gibi kütleler müşahede ettim. Yardıktan sonra da onda ahyânen bir hâlet müşahede ettim ki yumuşamamış[3] bir deren-i ri'evî gibi bazen dâne dâne iltisak etmiş bir mâdde-i müncemide manzarası gibi bazen de merkezinden dairesine doğru yumuşamaya başlamış bir keys manzarası gibi ve mebîzin sathı üzerinde bundan husûle gelen büzûr bazı kere cidden büyük oluyor ve olgunluk hâlinde temezzuk ettiği vakit de ondan bir tecvif hâsıl oluyor ki ancak betâetle iltiham eyler, sonra da derin bir çukur bırakır da mukaddemâ orada vücûduna delâlet eyler. Bir bezr için hâsıl olanın iki, üç veya daha ziyadesi için de husûlü mümkindir. Ve bezrenin intişârı gibi gerek cimâ' hâlindeki ıztırab vâsıtasıyla severân-ı elektrikî ile ve gerek buhâr-ı menevî ile ve gerek hayvânât-ı [5717] sağîre ve gerek mâdde-i meneviyeden herhangi bir unsur ile olsun her telkihten sonra mebîzinden bir bezre infisal etmek lâzım geliyor ki ondan fi'l-hâl ne türlü olursa olsun onu intâc

1 H: "taraf-ı".
2 Telkīhin mebîzde veya rahimde olması kavilleri [Müellifin notu].
3 H: "yumuşamış".

eden kâine müşâbih bir kâin hâsıl oluyor. Gerekse unsur-ı meni kadının nutfesine doğrudan doğru vâsıl olsun gerekse umûmî deverâna dâhil olduktan sonra vâsıl olsun. Müşahedelerden sâbit olan ancak budur. Bundan ziyadesi bilinmiyor.[1]

---

1 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., I, 47-52:

قد أوجد الله سبحانه وتعالى وظائف حفظ النوع على ما ينبغي كما أوجد وظائف حفظ الشخص كذلك فلم يجعلها كبعض الوظائف متمحضة لأن تكون تحت سلطان الإرادة فقط وفاء بمرام احتياج التوالد، إذ لو كان كذلك لحصل اختلال كثير في تكاثر النوع، بل جعل سبحانه وتعالى فينا ميلا غريزيا وأحساسا باطنيا وجدانيا مجلسه في أعضاء التناسل فهو في هذه الأعضاء بمنزلة الحس الباطن الذي للمعدة وهو الجوع، وهذا الميل في الحقيقة منوط بأعضاء التناسل فلا يوجد إذا لم تكن هذه الأعضاء قادرة على فعل وظائفها ولا يحس به أصلا إذا فعل الخصاء في سن الصبا، وأما أسباب هذا الحس الباطن فلا يمكن إدراكها كالحس بالجوع وغيره، وقد ذكروا أن من أسبابه وجود المني ومكثه في الحوصلات المنوية ولا ريب في أن هذا الأمر سبب معين على ذلك من حيث إن تطلب الجماع يقوى إذا ترك فعله زمنا طويلا؛ إذ في هذا الزمن تكون المادّة المنقذفة كثيرة جدّا لكن ليس هذا سببا فريدا من حيث إن المنهمكين فيه لهم ميل عظيم للجماع بخلاف الرجال الأقوياء ذوي العفة فإن هذا الميل يكون فيهم قليلا، وهذا الحس يوجد أيضا في النساء، لكن لا يوجد فيهم إفراز منوي، وكل من المخ والمخيخ في الحقيقة له دخل في مبادئ هذه الوظيفة وتأثير المخيلة في هذا الأمر أوضح برهان على ذلك ويوجد سوى ما ذكر في كل من هذين العضوين الأخيرين ميل له دخل في تولد هذا الأمر، وفعل الرجال في حال الجماع أن يدخل الرجل في أعضاء تناسل المرأة العضو المعدّ لقذف السائل العلوقي أعني الإحليل وأن يقذفوا هذا السائل في مدّة دخول هذا العضو، لكن لأجل حصول هذا القصد المزدوج ينبغي أن يكون الإحليل مكتسبا بسبب ما يظهر فيه مما يسمى بالانتصاب يبسا كافيا لإدخاله وهذه الظاهر تحصل للرجل إذا كان مشتاقا للجماع بسبب هذا الحس الباطن فيندفع للإحليل مقدار عظيم من الدم بواسطة الشرايين المتوزعة في جسميه المجوفين، ثم يحتقن هذا الدم في الأوعية فعند ذلك يحصل احتقان حقيقي دموي في النسيج القابل للانتصاب من هذين الجسمين المجوفين، وفي قناة البول والحشفة أيضا، وينبغي أن ينسب هذا الاحتقان إلى تهيج يحصل في هذه الأنسجة بسبب ثوران شهوة الجماع، ومع هذا فالقضيب يكتسب صلابة ضرورية يتمّ بها دخوله في القناة الفرجية الرحمية، والتنبه الذي يحصل له يسري إلى باقي الجهاز التناسلي من الرجل، فعند ذلك يكثر إفراز الأنثيين كما يكثر إفراز اللعاب من الغدد اللعابية عند المضغ، ثم يجيء المني عند ذلك بكثرة في الحوصلات المنوية، فتنتبه منه هذه الحوصلات ثم تنقبض وتدفعه بواسطة القناة القاذفة له إلى قناة البول فتتقلص هذه القناة بدورها، ويحصل هذا الانقباض التشنجي لجميع العضلات المجاورة هناك فبمساعدة هذه القوى المحركة لبعضها تقذف المني بعيدا في المهبل، ووظيفة المرأة في هذا الوقت أي وقت دخول الذكر فيها قاصرة بالكلية، فإن أعضاء تناسلها الظاهرة تتهيأ تهيأ به يحصل دخول الإحليل فيها دخولا مخزيا، إلا إذا وجدت عوائق تعوق دخوله كغشاء البكارة وكالاحتقان الحيوي الذي يحصل لنسيج الفرج القابل للانتصاب، وفعل العضلة العاصرة للفرج ومنفعة هذين الأخيرين أن يضغطا على الإحليل ويجعلا مصادمته تامة ما أمكن، والمرأة تشارك الرجل في ثوران الشهوة الملذذة فيوجد في بظرها وفرجها احتقان انتصابي بكيفية كالكيفية التي توجد في الرجل وزيادة، وهذا يحصل بواسطة نتيجة إدخال القضيب فيها، فعند ذلك يستمر الاختلاج الملذذ مدّة الجماع، ويتزايد على التدريج حتى يصل إلى درجة تبقى فيها المرأة مصابة بحالة تشنجية مدهشة مماثلة للحالة التي تحصل للرجل، فحينئذ يحصل في المبيضين والبوقين تأثير يحصل منه العلوق.

المبحث الثاني في العلوق: الجماع الذي شرحناه آنفا هو الفعل التناسلي الفريد الذي منه ينشأ التوالد، لكنه سواء استولت عليه الإرادة أو لم تستول عليه ليس إلا فعلا تجهيزيّا شبيها بالأفعال المتقدّمة على الهضم في كونه ينفع في تقريب وصب الموادّ المنفرزة من الرجال والنساء لأجل تكوين شخص جديد، ومن الواضح على حسب التجارب المعقول فيه أن المني الناشئ من الرجال هو المعين على حصول العلوق، وأما السيال المسمى بالمذي والسيال المسمى بالودي فليسا إلا بمنزلة مسوغ ومحلل للسائل المنويّ، لكن لم يعلم إلى أي محل من الجهاز التناسلي من الناس يصل هذا السائل المندفع، والعلماء قد اختلف فيه رأيهم على حسب ما اختاروه من الطرق في حصول التناسل، فبعضهم قال: إن هذا السائل المنوي يقف في المهبل لكونه زعم أن يمتص منهم ثم يتجه إلى المبيض من سبل الدورة وبعضهم قال: إنه يصل إلى الرحم ثم يتصاعد بخارا حتى يصل إلى المبيض فيحصل العلوق، وبعضهم وهو الأخير قال على سبيل الظن: إنه يصل إلى الرحم ثم يؤخذ منه بالبوقين اللذين هما قناتان متصلتان بالرحم والمبيضين، وهما على هيئة البوقين يحصل لهما عند ذلك الانتصار فيوجهانه إلى المبيضين ومنهما إلى الرحم، والظاهر أن الرأي الأخير هو الأقرب إلى الحق فإنه قد علم أن العلوق لا يتم إلا في المبيضين كما يتضح هذا من الحمل خارج الرحم، ومن المعلوم المحقق أن المني يندفع إلى الرحم ولا بدّ أن طرف القضيب في حال الجماع يكون واصلا إلى وسط فوهة الرحم ولا فائدة لذلك إلا دخول السائل المنوي الخارج من الرجل إلى تجويف الرحم على أنه قد وجد السائل المنوي في الرحم كثيرا، وقد تحقق من التجاريب المعقولة للعلوق الصناعي أن النسيم المنوي المفروض لا يكفي وحده في حصول العلوق، بل لا بد من أن يصادم المني بنفسه المبيضين، ولا سبيل حينئذ لوصوله إليهما إلا البوقان، ودليل قرب هذا الرأي للحق أيضا أنه شوهد في الحيوانات التي فتحت عقب النزوان صيوان البوق تلامس للمبيضين، وشوهد أيضا وقوف البذرة في هاتين القناتين أي البوقين، وينبغي الآن أن نبحث عما يحصل من المني ومن المادة الناشئة من المرأة في العلوق، فإنه بمعرفة هذا الأمر يطلع على هذا السر الخفي، فنقول: (اعلم) أن المبيضين في المرأة بمنزلة الخصيتين في الرجل، فإن باستئصالها يحصل العقم كما يحصل من استئصال الخصيتين ولأنهما في سن البلوغ ينموان نموا ظاهرا فيصير ثقلهما الذي كان يعادل عشر قمحات معادلا في هذا السن لدرهمين، وفي هذا السن أيضا يشاهد في سطحهما حوصلات صغيرة لم تكن موجودة فيهما قبل، وقد اعتبر معظم العلماء هذه الحوصلات منشأ للبذرة، ثم تذبل وتزول في سن اليأس (واعلم) أن معظم المجرّبين قد وجدوا في الحيوانات التي ذبحت بعد العلوق وزمن قليل حبة من الحبوب الصغيرة المكونة للمبيضين قد تبين فيها بقعة صغيرة منها تنشأ الأوعية والأعصاب، ويزيد حجمها كلما زاد حجم هذه البذرة، ثم تنفصل وتدخل في قناة معدّة لها في بعض

Erkeğin nutfesi: Meni hurûc ederken iki sâili ihtivâ eder. Birisi lebenîdir, azdır, bunun aslı prostat (kestanecik) denilen guddeye

---

الحيوانات، وفي أحد البوقين في النساء، ثم تنتقل منها إلى الرحم، أو ما يقوم مقامه فإذا يمكن أن يقال إنه لا فرق بين جميع الحيوانات في هذه الوظيفة إلا من حيث إن في بعضها تتفرّخ هذه البذرة في الخارج بعد أن تباض منها، وفي بعضها تتفرّخ في الباطن بعد أن تستودع في مخزن معدّ لها، فمن الاختلاف المذكور لهذه الوظيفة تنقسم الحيوانات على فرقتين عظيمتين حيوانات تتوالد بالبيض، حيوانات تلد موجودات حية، فعلى مقتضى ما تقدّم يكون من المحقق كون المرأة تنشأ منها هذه البذرة المنفصلة من المبيض التي يبقى في محلها أثر يشاهد بعد سقوطها في الرحم، وينبغي لنا الآن أن نتكلم على تأثير المني في وظيفة التوالد مدّة سقوطه في المبيض أو في الرحم، فنقول: الفعل العضويّ لهذه الوظيفة ليس إلا جزئيا، ولذلك عجزت حواسنا عن مشاهدته، ولم نعرف من ذلك إلا أن ملامسة المني للمبيض ضرورية لحصول هذه الوظيفة العجيبة، ومما يحقق هذا الأمر نتيجة هذه الوظيفة التي تستدعي كسائر الوظائف كمال انتظام جميع الأعضاء، وكمال الخواص الحيوية للأعضاء القائمة بها، ومن حيث إنها مخالفة للأفعال الكمياوية والطبيعة فمن اللازم أن نعدّها القائمة من الوظائف العضوية الحيوية، وقد بذل بعض المجرّبين غاية جهدهم في أن يقفوا على حقيقتها، ومع ذلك فلم يحصلوا إلا كلاما ظنيا، ولكن لا يمكننا أن نصرف النظر عن هذا الكلام الظني بالكلية، بل لا بدّ من أن نتكلم باختصار على ما اشتغل به العلماء من الأقوال الظنية فنقول: (اعلم) أن آراءهم المختلفة ترجع إلى ثلاثة أقوال، القول الأوّل أنهم قالوا: إن الجنين من حيث إنه يوجد قبل في مبيض الإناث، ويتكون فيه بفعل خاص لهذا العضو الذي تنفرز منه أصول الجنين، فيكون ما في المبيض محتويا على جميع هذا الكائن الجديد غير أن هذا الكائن من حيث إنه لا يختص بحياة وحده فهو كبيض الدجاجة البكر الذي هو وإن كان محتويا على جميع أصول الفرخ إلا أنه لا يمكن أن يتفرّخ بنفسه، فهذا الجنين لا يقبل الحياة إلا من مماسة مني الذكر له، وبهذه الطريقة يمكن توضيح مشابهة الأطفال لآبائهم بسبب ما يحصل لهم من التنوعات الشديدة بمني الذكور الذي يختلط بالبذرة التي يكون قوامها حينئذ هلاميّا، فتأثير هذا السيال في البذرة الرخوة كتأثير الخاتم في الشمع اللين الذي يبقى حافظا لهذا الأثر، فكما صرف الرجل أكثر قوته في الجماع كانت المشابهة له أكثر قربا، ويمكننا أيضا أن نشرح انتقال الأمراض الموروثة بهذه الكيفية، ثم إن باطن العلقة بحسب الظاهر ناشئ من الأنثى بعكس ظاهرها فهو ناشئ من الذكر، ففي تزوج حيوانين مختلفي النوع كفرس وحمار يكون الناتج منه وهو البغل مشابها للذكر من الظاهر والأنثى من الباطن. القول الثاني: الطريقة القديمة التي قالوها في اختلاط المنين مني الرجل ومني الأنثى في الرحم، وهي المشروحة في مؤلفات أبيوقراط وجالينوس وغيرهما، وقد قال بها أيضا بعض المتأخرين وأهل هذه الطريقة يقولون: إن كل عضو من جسم الرجل يدفع جزئيات تسمى عضوية، وهذه الجزئيات الناشئة من الأعين والآذان وغيرهما للرجل أو المرأة تصطف حول قالب باطن يتكون منه أساس البنية يأتي من الرجل ومن المرأة، ولعل هذه الطريقة طريقة المشابهة للأبوين. القول الثالث: طريقة البذريين وهي أحسن الطريق، وفيها أقوال: الأول: المتقدّمون، فاختاروا أن إحياء النطفتين يكون في الرحم، وأن ذلك يحصل بواسطة عنصر عصبي في غاية اللطافة، وبذلك قال فيثاغورس أو بامتزاج مغناطيسي وبالسائل المنوي للذكر. الثاني: القائلون بأن محل البذر هو المبيض، فيقولون: إن الاجتماع لا يكون إلا في المبيض، وهو رأي معظم المتأخرين الآن غير أنهم اختلفوا في حصول ذلك هل هو بامتصاص المادة المنوية بعد دخولها في المهبل وذهابها للمبيض من طريق دورة الدم –وهذا رأي بعضهم واختاره روجيس– أو بواسطة البخار المنوي أو بمزج مغناطيسي أو بإثارة كهربائية أو من مجرد الاضطراب الذي يحصل بالوطء أقوال. الثالث: القائلون بالحيوانات الصغيرة فمنهم من يرى أن التلقيح يحصل في الرحم بدون مشاركة البذر، ومنهم من يرى أن الحيوانات المذكورة تجذب في الرحم حوصلات المبيض للتراكم معها هناك فيحصل التلقيح، ومنهم من فرض أن واحد من تلك الحيوانات يجذب بذرة في الرحم فيدخل فيها برفعه صماما صغيرا منها وفي هذه اللحظة يحصل التلقيح، وأما بريقوس ودوماس فرجعا إلى رأي بقراط وأسطاطاليس، واختار أن تجويف الرحم هو مجلس التلقيح وأكد ذلك بأمور، منها أنهما لم يجدا في تجرباتهما شيئا من تلك الحيوانات في البوق ولا في المبيض مع أنهما وجدا كثيرا منها في الرحم وقرنيه، ومنها أن البذر محتاج قبل الخلط إلى أن يغلف بطبقة مخاطية ولا يأخذ ذلك إلا من البوق في ذهابه من المبيض إلى الرحم، ومنها أنهما لم يشاهدا حصول التلقيح الصناعي للبذر الذي أخذا من المبيض مباشرة مع أنه لا شيء أسهل عندهما من أحياء البذر الذي اجتازه البوق، لكن يشكل على ذلك أن رويش شاهد المادّة المولدة أعني المني في بوق امرأة زانية قتلها زوجها عند ذلك، وبعضهم وجد مثل ذلك في إناث حيوانات قتلها كذلك، وبعضهم شاهد مثل ذلك في كلاب وبقر، وحيث علم عندنا أنه لا يمكن تلقيح بيض الضفادع إلا بتغطيها قبل ذلك بدهان مخاطي سميك ساغ لنا أن نقيس على ذلك حصوله أيضا في النساء، وأما البذور التي وجدها بريقوس ودوماس غير قابلة للتلقيح، فيظهر أنهما لم يفصلاها بقوة من المبيض إلا بعد أن أحدثت الآلات تغيرا فيها، فعلى فرض أنه لم يثبت وجود حمل بوقي، ولا مشاهدة الجنين الذي شاهدوا نصفه في البوق ونصفه في المبيض، ولا الحمل الخارج عن الرحم الذي شوهد سيأتي على الأثر.

المبحث الثالث في اختلاط النطف: اعلم أن حركة التلقيح خفية علينا ونهاية ما نقول فيها إن واحدة من الحوصلات المحوية في المبيض تعظم بسرعة بعد البلوغ وتعلو عن سطح العضو ويرق غشاؤها الظاهر شيئا فشيئا ثم في وقت الجماع تنشق فتبرز منها بذرة صغيرة هي البذرة الحقيقية قد تدخل حالا في البوق الموضوع طرفه بهيئة المحجم على المحل الذي فيه البذرة من المبيض فالمحفظة التي تحتوي على البذرة قبل أن تنشق سماها بعضهم الجسم الأصغر، ثم إذا انشقت المحفظة حصل منها جرح صغير دام يلتحم تدريجيا يترك في محله ثنية أو أثرة هابطة يختلف عمقها، وتلك الثنية أو الأثرة المسماة بالجسم الأصغر، والظاهر أنها المختار عند بريقوس ودوماس. قال علماء هذا الفن: وتحقيق هذين القولين يحتاج لتفتيش جديد. قال بعضهم: إني شاهدت في مبيض النساء حتى قبل التلقيح كتلة كصفرّة، بل كتلا في حجم بسلة وتارة كبندقة وبعد شقها شاهدت فيها أحيانا حالة فجاجة كدرنة رئوية غير لينة وتارة كمنظر مادّة متجمدة محببة تلتصق بما يلامسها، وتارة كمنظر ليس يأخذ في اللين من مركزه إلى دائرته، والبذور الذي تحصل منها على سطح المبيض تارة تكون عظيمة جدا فإذا تمزقت عند كمالها حصل منها تجويف لا يلتحم إلا ببطء، ويترك بعده انخفاضا عميقا يكون أثر يدل على وجودها فيه قبل، وما يحصل لبذرة يمكن حصوله بثنتين أو ثلاث أو أكثر، وسواء حصل انتشار البذرة بواسطة الاضطراب الذي يحصل حالة الجماع أو بثوران كهربائي أو ببخار منوي أو بحيوانات صغيرة أو بأيّ عنصر كان من المادّة المنوية فيلزم بعد كل تلقيح أن ينفصل من المبيض بذرة يحصل منها حالا مهما كان تنوعها كائن مشابه للكائن المنتج لها سواء وصل عنصر المني باستقامة إلى نطفة المرأة أو لم يصل إلا بعد أن دخل في الدورة العامة، فهذا ما ثبت من المشاهدات ولا يعرف منها أزيد من ذلك.

nisbet olunur. İkincisi beyaz, koyu, gıreviyyü'l-manzar (ak tutkal manzarasında)dır. Bunun da ifrâzı husyeteyne nisbet olunur[1]. Bunda hayat maddesi bulunur. Ve tahkik ettiklerine göre insan menisinden her yüz yirmi beş cüz, yüz on iki buçuk cüz suyu yedi buçuk cüz muhâtî[2] mâdde-i hayvâniyeyi, bir ve rubu' cüz sodayı, yani kılâyı ve üç buçuk ve rubu' cüz fosfat kilsi, yani yanmış kemik gibi bir türâbı ihtivâ eder. Onda bunlardan mâ'adâ bir mâdde-i muhâtıye ve bir mâdde-i tayyâre ve kükürt de bulunur. Meni bir kabda örtülü veya örtüsüz bırakıldığı vakit yirmi yirmi beş dakika sonra su gibi incelir ve bunun sebebi mâlum değildir. Harâret hafif dahi olsa bu temeyyu' hâsıl olur. Ve iyice teshin edildiğinde terkîbi tehallül eder. Ve ondan birçok nışadır neş'et eder. Meselâ bir sahanda havaya mâruz bırakılırsa eğer hava hâr ve kuru ise koyulaşır ve katılır ve onda fosfat kils billûrâtı peydâ olur. Ve az şeffaf, kolay kırılır kışırlar olur. Ve eğer hava hâr ve râtıb ise terkîbi kurumadan tegayyür eder, sararır, hamızlaşır ve ondan te'affün etmiş balık kokusu gibi bir koku kokar. Sonra küflenir. Meninin havâssındandır ki ne sıcak ne de soğuk suda cıvıtmadan evvel erimez. İnsandan infisâli hâlinde meni bir suya düşerse kabın dibine iner ve biraz in'ikad eyler sonra bir miktarı erir, [5718] kalanı da suyun içinde atılmış pamuk tozuntuları gibi dağılır, o vakit süzülür de süzüntü "hammâm-ı mâriye" üzerinde kuruyuncaya kadar teshin edilirse ondan bir râyiha kokar ki meninin kendine mahsus râyihasıdır. Ve biraz sarıya mâil lü'lüî bir hey'et iktisab eder. Ve ondan kabın cüdrânında cidden hafif bir tabaka kalır. Kabın dibinde kalan bakıyyeden alınıp da o tabaka üzerine eriyinceye kadar dökülür, sonra sâil kurutulur da ondan kalan[3] bakıyye mâ-i mukattarla mu'âlece edilir sonra da bu su su'ûd ederse ondan bir hulâsa olur ki ibâd-ı şems'in[4] gök rengini kızartır ve bu madde et hulâsasına benzer, çünkü teshin edildiğinde kızarmış et kokusu kokar, kömür olup yanıncaya

1 B: "olunuyor".

2 H: "muhât".

3 H -"bakıyyeden alınıp da o tabaka üzerine eriyinceye kadar dökülür, sonra sâil kurutulur da ondan kalan".

4 Bazı Arapça sözlüklerde ayçiçeğine "abbâdu'ş-şems" denilmektedir.

kadar teshin devam ederse ondan biraz kül kalır ki kılâ emlâhını (sodayı) ihtivâ eyler.[1]

Erkek menisinin mevdû' bulunduğu a'zâ: Husyeteyn, iki habl-i menevî, iki havsale-i meneviye iki de kanât-ı kāzife-i meneviyedir. Meni husyelerde ifraz olunup ev'iye-i âtiye denilen ev'iye-i mahsûsasından te'âkub üzere geçer, habl-i menevî kanât-ı nâkılesinden havsalaya gider. Husyenin nesc-i hâssı olan bu ev'iye-i âtiye gayet ince (çözülünce dokuz yüz metreye kadar imtidad edebildiği söylenen) huyût-ı mütezâ'ifeden mürekkeb olup birbirine inzimam ve fürû'a, sonra cüzû'a tefemmüm ederek örülmüş ve hepsi cânib-i ulvîde ceyb denilen küçük bir tecvîfe müteveccih vi'âlardır ki bu cüzû'un sayısı ondan on ikiye ve bazen yirmiye kadar olur. Ve bunların ictimâ'ından re's-i husyede berbah denilen kısım tekevvün eder ve ondan kanât-ı nâkıle-i meni neş'et eyler. Habl-i menevî, şiryan ve verid ve ev'iye-i lenfâviye ve kanât-ı nâkıle-i meniden müteşekkil olup bunların mecmû'u bir nesc-i halevî vâsıtasıyla birbirine munzam olur. Ve bu habl-i menevî husyenin hâffe-i ulyâsından irtifâk-ı âneye su'ûd edip orada halka-i ürbiyeden (kalça halkası) nüfuz ederek batna dâhil olup havsala-i meneviyeye ittisal eder ve oradan kanât-ı [5719] kāzife neş'et eyler. Eymen ve eyser iki havsale-i meneviye mesanenin esfelinde unuku arkasında hâlibeynin indigāmı önünde ve mi'â-i müstakīmin a'lâsında katân, yani sulb önünde mevzû' her

---

1 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 42-43:

اعلم أن المني وقت خروجه يكون محتويا على سائلين: أحدهما لبني قليل ينسب أصله للغدة المسماة بالبروستا وثانيهما أبيض ثخين غروي المنظر ينسب إفرازه للخصيتين، ويوجد فيه مادة الحياة، وكل مائة وخمسة وعشرين جزءا على ما حققوه من مني الإنسان يحتوي على مائة واثني عشر جزءا ونصف جزء من الماء وسبعة أجزاء ونصف من مادة مخاطية حيوانية وجزء وربع من الصودا أي القلى وثلاثة أجزاء ونصف وربع من فوصفات الكلس، أي تراب مثل حريق العظم ويوجد فيه خلاف ذلك مادة مخاطبة ومادة طيارة وكبريت وإذا ترك المني في إناء سواء كان مغطى أو بغير غطاء، صار رقيقا كالماء بعد عشرين دقيقة أو خمس وعشرين ولا يعرف سبب ذلك، وهذه الميوعة تحصل وإن كانت الحرارة خفيفة، وإذا سخن جيّدا تحلل تركيبه ونشأ عنه كثير من النوشادر وإن ترك معرّضا للهواء في صحن مثلا وكان الهواء حارّا جافا يثخن وتظهر فيه بلورات فوصفات الكلس وينعقد ويصير قشورا سهلة الكسر قليلة الشفافة يقرب منظرها من منظر القرن وإن كان حارا رطبا يتغير تركيبه قبل جفافه فيصفر ويحمض وتفوح منه رائحة كرائحة السمك العفن ثم يتكرج، ومن خواص المني أنه لا يذوب في الماء الحار ولا البارد إلا بعد إماعته، وإذا سقط المني حال انفصاله من الإنسان في ماء فإنه ينزل إلى قعر الإناء وينعقد قليلا ثم يذوب منه مقدار وينتشر ما بقي منه في الماء كأنه ندف صغيرة، فإذا رشح حينئذ وسخن المترشح على حمام ماريه حتى جف، تفوح منه رائحة خاصة وهي رائحة المني المعروفة ويكتسب هيئة لؤلؤية تميل إلى قليل اصفرار وتبقى منه على جدران الإناء طبقة خفيفة جدا، فإذا أخذ ما بقي في قعر الإناء وصب على تلك الطبقة حتى ذابت فيه ثم جفف السائل وعولج ما بقي منه بالماء المقطر ثم صعد الماء المذكور تحصلت منه خلاصة تحمر اللون الأزرق لعباد الشمس، وهذه المادة تشبه خلاصة اللحم لأنها إذا سخنت تفوح منها رائحة اللحم المشوي، وإن دام التسخين حتى تفحمت واحترقت بقي منها رماد قليل يحتوي على أملاح القلى.

birinin tûlü iki, arzı yarım santim kadar iki küçük havsale-i gışâiyedir ki menfaatleri meniye mahzen olmaktır. Meni onlarda hıfzolunur ve mübâda'a zamanında onlardan çıkıp kanât-ı kāzife vâsıtasıyla atılır. İki kanât-ı kāzife ise iki havsale-i meneviyenin kanât-ı dâfi'asıyla kanât-ı nâkılenin ictimâ'ından mükevven birer santim kadar tûlünde olup havsaleteynden geçer ve mecrâya açılırlar.[1]

Dişinin suyu; evvelâ biraz lüzûceti bulunan bir sâil-i mâyi'dir[2] ki mehbilin cüdrânından ve şufreyn kurbünden ifraz olunur. Çünkü onun tarafında hafifçe guddeler nescine benzer bir nesc vardır. Bu sâil, zükûrun menisine muhaliftir. Çünkü hafiftir, şeffaftır, râik (yani sâfî)dir: Bunda zükûr menisinde bulunan hayattan bir şey yoktur. Lâkin kudret-i ilâhiye fevhe-i fercde o ev'iye-i intısâbiyeyi yaratmış ve bu sâilin nüzûlünü tam bir lezzet ile müterâfık kılmıştır ki mebîzda telkih için kadının a'zâ-i tenasüliyesi tenebbüh etsin. Sâniyen, erkekteki husyeler menzilesinde olan hacimleri fındık gibi ve hey'etleri lîfî, basık beyzî şekilde bulunan iki mebîz dahi lüzûcetli bir sâili muhtevî[3] levni sarıya mâil küçük küçük havsalalardan müelleftirler ki Allâhu a'lem cenin bezirlerini (rüşeymi) müştemildirler.[4] Rahimin iki cânibi üzerinde a'lâdan her biri bir cânibde

---

1 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 40-41:

المبحث الثالث في الأعضاء التي يستودع فيها المني في الذكور: اعلم أن الأعضاء التي يستودع فيها المني هي الخصيتان والحبيلان المنويان والحوصلتان المنويتان والقناتان القاذفتان للمني، أما الخصيتان وهما اثنتان إحداهما يمنى والأخرى يسرى فوضعهما في الكيسين شكلهما بيضي تأليفهما من غشاء ليفي ونسيج خاص وأوعية دموية ولينفاوية. أما الغشاء الليفي فشبيه بالصلبة متين قوي يضم الخصية ويبعث زوائد خيطية إلى باطن الخصية ثم يتجه جميعها نحو الجانب العلوي للخصية ويتكون من الغشاء المذكور تجويف صغير في هذا الجانب يسمى جيب الأوعية الآتية بالمني. وأما النسيج الخاص للخصية فهو رخو لبابي لونه يميل للصفرة مركب من خيوط متضاعفة رقيقة جدّا تنضم وتنقسم إلى فروع ثم جذوع وتتضفر. وهذه الأوعية تسمى بالأوعية الآتية بالمني، يتجه جميعها إلى الجيب يمكن حقنها، وعدة هذه الجذوع من عشرة إلى اثني عشر وقد تكون عشرين، وباجتماعها مع بعضها يتكون منها في رأس الخصية البربخ وينشأ منها القناة الناقلة للمني. وأما الحبيل المنوي فمكوّن من اجتماع الشريان والوريد والأوعية اللينفاوية والقناة الناقلة للمني وجميع ذلك ينضم مع بعضه بواسطة نسيج خلوي وهذا الحبيل يصعد صعودا يقرب للعمودية من الحافة العليا للخصية إلى ارتفاق العانة، ومن هناك يدخل في البطن نافذا من الحلقة الأربية ويتصل بالحوصلة المنوية، ومن هناك تنشأ القناتان القاذفتان للمني وأما الحوصلتان المنويتان فوضعهما في أسفل المثانة وأعلى المستقيم، وهما حوصلتان صغيرتان غشائيتان طول كل واحدة نحو قيراطين وعرضها نصف قيراط ومنفعتهما أنهما مخزن للمني يحفظ فيهما في غير وقت المباضعة ويخرج منهما في وقتها. وأما القناتان فهما مكوّنتان من اجتماع القناة الدافعة التي للحوصلتين المنويتين والقناة الناقلة، طولهما نحو قيراط تمرّان من الحوصلتين وتنفتحان في المجرى.

2 H: "mâîdir".

3 H: "menevî".

4 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 43:

هو سائل مائي فيه بعض لزوجة ينفرز من جدران المهبل لا سيما من قرب الشفرين لأن في طرفه منسوجا يشبه منسوج الغدد شبها خفيفا وهذا السائل مخالف لمني الذكور لأنه خفيف شفاف رائق لا يوجد فيه شيء من الحياة التي توجد في مني الذكور ووجود الحياة المذكورة لا يختص بمني الآدميين بل يوجد في مني غيرهم من الحيوانات إلا أن القدرة الإلهية جعلت تلك الأوعية الانتصابية في فوهة الفرج وجعلت نزول هذا السائل بلذة تامة لتتنبه الأعضاء التناسلية للمرأة لأجل التلقيح في المبيض، والمبيضان هما جسمان بيضيا الشكل مفرطحان حجمهما كحجم الفندقة وهيأتهما ليفية وهما مؤلفان من حوصلات صغيرة لونها مائل للصفرة محتوية على سائل لزج وهذان المبيضان هما المشتملان على بذور الأجنة والله تعالى أعلم.

iki sakbe vardır. Bunlara rahim boruları denilen iki[1] nefîr (fallup nefîri) bitişmiştir. İmtidadları sakbelerden rahimin cânibeyni üzerinde unuk kurbuna doğru muhâzât üzeredir. Kuturları cidden küçüktür. Unsî tarafları rahimde müsbet vahşî tarafları sâib, münbasıt, müşerşerdir ki buna nefîrin sayvanı denilir. Mebîzi kucaklar, mebîzler nefîrin bu sayvanları içinde mevzûʻdurlar, [5720] satıhlarında büklümler, pürtükler ve mesafeler ve iki mebîz arasında on beşten yirmiye kadar şeffaf havsalacıklar vardır ki hacimleri is habbeleri gibidir. Bunlar da sarıya mâil lüzûcetli bir seyyâli ihtivâ ederler. İşte mebîzlerin menfaati böyle birtakım havsalaları ihtivâ etmektir[2] ki[3] bu havsalalar bilâhare erkek menisinden nümüvvü kābil olmak üzere önce tekvin olunmuş birer bezr diye zan ve telakkī olunmaktadır. Bunları rahime nakleden de nefîrlerdir[4] (fıkıhta erkek menisi beyaz, galîz ve dıfıklı, kadın menisi rakīk, sarı ve dıfıksız olur diye târif olunması da bu îzâhât ile mütenâsibdir.) Bu suretle veled, sulb ile terâib arasından çıkan iki suyun mecmûʻundan husûle gelir. Erkeğin dâfik olan menisi birçok miktarda habbât-ı meneviyeyi ihtivâ eyler ki her biri nümüvvünden sonra neş'et ettiği kâine şebîh kâinat olmak mümkin ve iyi bir aslı muhtevî olup ondan mecmûʻ-i asabî tevellüd eder ve dişi ona ancak viʻâî bir unsur ifade eyler.[5] İnsan bu vechile nutfe mertebesinden üçüncü mertebe olan aleka tavrına geçer ki o tutmuş olan nutfe olup cidden muhtelif zamanlarda

---

1 H -"sakbe vardır. Bunlara rahim boruları denilen iki".

2 H: "etmektedir.".

3 H -"ki".

4 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 41:

وعلى جانبي الرحم من الأعلى ثقبان، كل واحد من جانب يتصل بهما البوقان. وأما العنق فطوله من عشرة خطوط إلى قيراط وقطره من الأمام إلى الخلف من ستة خطوط إلى عشرة وجزؤه العلوي يتصل بالرحم ويحيط به المهبل والسفلي يبرز في قعر المهبل ويوجد في رأسه فتحة توصل بتجويف الرحم محدودة بشفتين تتميزان إلى مقدمة وخليفة وأما البوقان الرحميان فإمتدادهما من الثقبين على جانبي الرحم إلى محاذاة قرب العنق، طولهما من أربعة قراريط إلى خمسة، قطرهما صغير جدّا، وطرفهما الأنسى مثبت في الرحم والوحشي سائب ومنبسط مشرشر يسمى بصيوان البوق يحضن المبيض وأما المبيضان فوضعهما في صيوان البوق، شكلهما بيضي أصغر في الحجم من الخصيتين وفي سطحهما غضون وتكرش ومسافات وفيما بينهما حوصلات صغيرة شفافة عدتها من خمسة عشر إلى عشرين وحجمها كحبة الدخن، تحتوي على سيال لزج يميل للصفرة، منفعتهما أنهما يحتويان على حوصلات يظن أنها بذر فيه تكوين سابق قابل للنمو من مني الذكر والذي ينقله إلى الرحم البوقان.

5 Bk. İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 43:

الأمشاج الأخلاط جمع مشج أو مشيج من مشجت الشيء إذا خلطته كما تقدم، وصف النطفة به لما أن المراد بها مجموع الماءين يخلق منهما الولد فمني الرجل يحتوي على مقدار كثيرا من الحياة المنوية التي يمكن أن تصير كلها بعد نموها كائنات شبيهة بالكائن الناشئة هي منه، ويصير محتويا على أصل جيد يتولد منه المجموع العصبي والأنثى إنما تفيده العنصر الخلويّ الوعائي.

rahimin dâhilinde müşahede olunur. Bezrenin ihtivâ eylediği şeffaf bir sâilin vasatında muzlim, küçük bir nokta-i asliyedir. Ve bu nokta ulemânın re'yine göre lifaflarına mültesıktır[1]. Bazılarının re'yince ise o sâilin vasatında sâbihtir ve el'an bezrenin rahimde zuhûrunun vakti tahkik olunamamıştır. Bukrat altı günde sâilin vasatında şeffaf bir küre-i sağīre olur demiş, bazıları da ancak on beş günden sonra müşahede olunabileceğini söylemiştir. Birçok tecribelerden anlaşıldığına göre bezrenin mebîzden rahime nakli için biraz gün lâzım olduğu anlaşılmış ise de hayvânâttan her nev'in efrâdı için bu zaman bir mi değil mi tâyin olunamamıştır. Zâhir olan tavşanda üç gün, köpeklerde altıdan yediye[2] veya[3] sekize kadardır denilmiş, bazıları ceninde şekl-i beşerînin ancak otuz beş günde başladığına ve o [5721] zaman bal arısı büyüklüğünde olduğuna zâhib olmuş, daha başka sözler de söylenmiştir."[4] İşte insan o mâ-i dâfikten böyle aleka, sonra mudga, sonra azm, sonra lahm iktisâ ederek yedinci mertebede bir halk-ı âhar olarak nihâyet kadının sulb ü terâibi arasından doğar.

Bu ictimâ'a ve böyle hayâtî birtakım vezâifin îfâsı hikmetiyle min tarafillah itkān üzere yapılıp mestur ve mahfuz mevzi'lerde müretteben gereği gibi yerleştirilmiş olan tenasül cihazlarına "sulb ü terâib beyni" tâbiriyle işaret olunması ve bunları tahdid[5] eden hadlerin bilhassa sulb ü terâib ile ifade buyurulması ve bu arada hurûcun mâ-i dâfike nisbet edilmesi[6] şüphe yok ki bu vazifenin bütün esrârını ihtivâ eden

---

1 B: "mütelâsıktır".
2 H: "ziyadeye"; B: "ziyade".
3 H -"veya".
4 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 52-53:

قوله تعالى: «ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً» [المؤمنون ٣٢/٤١] أي حولنا النطفة عن صفاتها إلى صفات العلقة وهي المني السائل فتشاهد داخل الرحم في أزمنة مختلفة جدّا نقطة صغيرة أصلية مظلمة في وسط سائل شفاف تحتوي عليه البذرة وتلك النقطة على رأي العلماء ملتصقة بلفائفها وعلى رأي بعضهم سائبة سابحة في وسط هذا السائل وفيه مباحث: **المبحث الأوّل في تكون العلقة:** اعلم أنه لم يحقق إلى الآن وقت ظهور البذرة في الرحم، قال بقراط: إنها في اليوم السادس تصير كرة صغيرة شفافة في وسط سائل شفاف ورأي بعضهم أنها لا تشاهد إلا بعد خمسة عشر يوما وبعض المؤلفين الذين مشوا على مذهب القدماء في أن التلقيح يحصل في الرحم، قالوا: إن البذرة تتكون أوّلا ثم الأغشية، وبعضهم عكس الحال لكن لم يعين أحد منهم اليوم الذي يمكن فيه مشاهدة العلقة في الرحم ووقعت تجربات كثيرة فهم منها أنه لا بدّ لنقل البذرة من المبيض إلى الرحم من بعض أيام ولكن لم يعلم أهل هذا الزمن واحد لجميع أفراد كل نوع من الحيوانات والظاهر أن هذا الدور ثلاثة أيام للأرنب ومن ستة إلى سبعة أو ثمانية للكلاب وذهب بعضهم إلى أن الجنين لا يبتدئ فيه الشكل البشري إلا في نحو اليوم الخامس والثلاثين وأنه يكون حينئذ في عظم النحلة...

5 H ve B: "tehdid".
6 B: "olunması".

nükteleri mutazammındır. Bu evvelâ iki sert kemik arasında mahsur olarak ıztırablı[1] bir vazifenin îfâsına ve îfâsı sırasında mahfûziyet ve mestûriyet lüzûmuna işaret olduğu gibi bu kemikler dimağdan gelen sinir teşkilâtının bütün teşa"ubâtına alâkadar olmak itibariyle bu vazife îfâsı şümûllü bir hassasiyet ile alâkadar olarak nefs-i müdrikenin irâdî ve gayr-i irâdî hükmü arasında cereyan eylediğine ve binâen'aleyh bundan hilkat-i beşerin mütalaasıyla وَاِذْ اَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنٖٓى اٰدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْۚ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْۜ قَالُوا بَلٰى [el-A'râf 7/172] mazmûnu üzere Hâlık teâlâ'nın kudretine ve nefs-i insânî üzerindeki hıfz u nezâretine istidlâl ve intikal etmek bedîhî olacağına da tenbih vardır.

Râzî'nin naklettiği vechile burada bazı mülhidler Kur'an'da böyle mâ-i dâfikten bahsedilerek[2] يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَٓائِبِ diye tavsif edilmesine ta'n etmek istemişler ve demişlerdir ki: "'Sulb ile terâib arasından çıkar' denilmekten murad, meni bu mevzi'lerden infisal eder, yani dediğiniz gibi husyeteynden sulbe doğru tevellüd eder demek ise öyle değildir. Çünkü o hazm-ı râbi'in, yani demin fazlasından tevellüd eder ve bedenin cemî'-i eczâsından infisal eyler, hatta her uzuvdan tabiatını ve hâssıyetini[3] alır da ondan [5722] onların, yani o a'zânın misli tevellüd etmeye müsta'id olur. Ve onun için görülür ki cimâ'da ifrat edenin bütün a'zâlarına za'f istîlâ eyler. Ve eğer murad, meninin en mühim eczâsı burada tevellüd eyler demek ise bu da zayıftır. Çünkü en mühim eczâsı dimağda terbiye olunur. Buna delil de surette dimağa benzemesidir. Bir de onu çok sarfedenin evvelâ gözlerinde zaaf zâhir olur. Ve eğer murad, meninin müstekarrı buradadır demek ise bu da zayıftır, çünkü onun müstekarrı ev'iye-i menidir. Bunlar ise beyzateynden itibaren birbirine mültef ev'iyedir. Ve eğer murad meninin mahreci[4] buradadır demekse bu da zayıftır, zira his gösteriyor ki öyle değildir."[5] Yukarıki îzâhâttan

---

1 H: "ıztırâbî".
2 B: "bahsedilirken".
3 H: "hassâsiyetini".
4 H: "hârici".
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 120; İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 62-63:

sonra bu itirazların bi-gayri hak söylenmiş safsatalardan ibaret olduğunu anlamak kolay olur. Bunda sade dimağ işinden ve bir de ifrâtın zararından bahis itibariyle iki fâide varsa da bunları vesile edinerek yapılan itirazlar vâhî ve sulb ile terâib beyninden hurûc mefhûmundaki şümulden gaflettir. Bir kere meninin tevellüd ve infisâli ve a'zânın ondan tevellüdü keyfiyetleri hakkındaki sözler sırf tevehhüm ve zann-ı za'îftir. Ve şüphe yok ki kelâm-ı ilâhî ittibâ'a daha ehaktır. "Sulb ile terâib arası" hakikat ve kinayesiyle bütün ahşâyı ve tenasül cihazlarını ihtivâ ve sinirleri hatta bütün bedeni ve hatta ictimâ'ı iş'âr eyleyen gayet cem'iyyetli ve bu babda bütün esrârı müştemil en güzel bir tâbirdir. Ve mâlum ki meninin hâlis meni olarak tevellüd ve infisâli ve müstekarrı sulbe bağlı olan havsala-i meniye müntehîdir. Ve tenâsül yapması için dıfk ve mahreci de ictimâ' hâlinde mehbilden rahime doğru kadının sulb ü terâibi arasında olmakla meşruttur ve o suretle halkedilmiştir. Onun için burada da "mâ-i dâfik" mutlak bırakılmayıp bu şarta işaret için bu sıfatla tavsif olunmuştur. Sâniyen şüphe yok ki en mühim a'zâ ve hatta hepsi sade bu vazifede değil, her işte alâkadardır. Bu meyanda en büyük cüz de [5723] dimağdır. Arkada sulb, dimağdan gelen nuhâ'-i şevkînin kal'ası olduğu gibi önden gerden[1] ve sîne ve teferru'âtıyla terâib de öyledir. Bu vechile sinir teşekkülâtının mesnedi olan sulb ile terâib arası bir de her hayvanda dâima mütenebbih olan ve ihtiyâcâtının tatmin[2] ve istîfâsına me'mur bulunan meyl-i garîzîyi ifade eder. Bu bakımdan da şunu söyleyelim ki: Bizim ihtiyaçlarımızı istîfâ için hazırlanmış olan eşyâdan merkez-i muhhîde (ilk[3] merkez-i dimağda) husûle gelen tesir dâima bu tesirin husûlü sırasında ahşânın bulunduğu hâle göre olur. Meselâ basar veya şemm[4] hâssesine bir gıda arzolunduğu zaman mide ona muztar ise

واعلم أن الملحدين طعنوا في هذه الآية فقالوا: إن كان المراد من قوله: «يخرج من بين الصلب والترائب» أن المني إنما ينفصل من تلك المواضع فليس الأمر كذلك، لأنه إنما يتولد من فضلة الهضم الرابع وينفصل عن جميع أجزاء البدن حتى يأخذ من كل عضو طبيعته وخاصيته فيصير مستعدا لأن يتولد منه مثل تلك الأعضاء ولذلك فإن المفرط في الجماع يستولي الضعف على جميع أعضائه، وإن كان المراد أن معظم أجزاء المني يتولد هناك فهو ضعيف، بل معظم أجزائه إنما يتربى في الدماغ، والدليل عليه أن صورته يشبه الدماغ ولأن المكثر منه يظهر الضعف أولا في عينيه، وإن كان المراد أن مستقر المني هناك فهو ضعيف، لأن مستقر المني هو أوعية المني، وهي عروق ملتف بعضها بالبعض عند البيضتين، وإن كان المراد أن مخرج المني هناك فهو ضعيف، لأن الحس يدل على أنه ليس كذلك.

1 M: "kerden".
2 M: "tetmim".
3 M: "ilik".
4 H: "şâmme".

onun idrâki lezzetâver ve ona istîlâ iştiyâkı kuvvetli olur. Hâlbuki mide dolgun bulunduğu zaman aynı gıdayı nefis ihmal eder veya tiksinir de idrak merkezi o hayvanda onu teb'îde mahsus hareketler ihdas eyler. Ve işte bu hâl tenâsül vazifesine mahsus fiillerde ve daha diğerlerinde de cereyan eder. Bundan anlaşılır ki idrak merkezinin ecnebî cisimler tesirine ait hükmü onların ahşâ için ehemmiyeti ve 'adem-i ehemmiyeti ile mütenâsibdir. Ve bu hükmün husûlü için havâss-ı zâhire ile idrak olunan ve a'sâbdan merkez-i idrâke intikal eyleyen tesirin fi'l-hâl bu merkezden ahşâya in'ikas etmesi de zarûrî olmak lâzım gelir. Bu keyfiyet, zarûrî olmakla beraber bu teessür yalnız kendisine ihtiyaç bulunan uzva in'ikas etmekle kalmaz, cümle-i asabiyenin (sinir takımının) hepsine sirâyet eder. Ve şimşek gibi büyük bir sür'atle a'zânın hepsine tesir eyler. Bir yırtıcı hayvan, meselâ bir kurt farzedelim, bir yerde bulunuyor ki orada hem dişisini hem de bir koyunu bir anda görmesi mümkin oluyor. Havâs, beyne ancak bu iki hayvanın şekl-i zâhirîsinin tesirini nakleder. Onun üzerine beyinden[1] sâdır olacak hüküm de iki türlü olur. Çünkü dişisini görmekle tenâsül a'zâsı uyanır, koyunu görmekle de yemek iştihâsı uyanır. Eğer onda yemek ihtiyacı [5724] mütesaltın[2] ise evvelâ koyunu avlayıp yemek için saldırır. Ve eğer bâh ihtiyacı mütesaltın[3] ise dişisine hücum eder. Buna bu iki tesirin ihtilâfı muhtelif iki hayvandan sâdır olduğu içindir diye itirazın mânası da yoktur. Çünkü bu ihtilâf, sırf o iki tesirin bir anda vâsıl olduğu iki haşvin ihtilâfından husûle geliyor. Kurt iğdiş olsaydı şüphesiz dişisini bırakıp avına koşacaktı, ve bir koyunu bir taraftan bir kurt bir taraftan da bir koç görseydi kurt yemeye, koç aşmaya koşacaktı. Bunlar gibi daha birçok misâllerden anlaşılır ki bir şeyden iki haşivdeki tesirine göre muhtelif iki hüküm neş'et eder. Biri erkek biri dişi iki kaplanı bir araya getirsek şebak zamanının gayride birbirinden kaçınır, şebak zamanında ise yanaşırlar. Aralarında müşterek olan bu tesir evvelkinin aksine olur. Demek ki aynı tesirlerden[4] ahşânın

---

1 H -"beyinden".
2 B: "mütesallıt".
3 B: "mütesallıt".
4 H: "tesirden".

hâline göre muhtelif fiiller hâdis olduğu ve bunların dâima bütün ahşâya ân-ı vâhidde mün'akis olduğu ve ihtiyâcı daha çok olan haşvin beyne tesirini diğerlerinden daha şiddetle reddettiği meczumdur. Ve ahşânın matlublarına dair idrak merkezine vukū' bulan tebliğden ve bu matlubların istîfâsı için i'dâd edilen fiillerden zihnî tezâhürât vücûda gelir. Ve her ne zaman hayvan bu matlubların idrâki ile bunların istîfâlarına mahsus hareket arasında bir zaman geçirmezse onun ef'âli başka değil, ancak kuvve-i ilhâmiyeden (*enstinque*'den)[1] sâdır olur. Zira yalnız bu kuvve-i ilhâmiyedir ki[2] ednâ derece-i terkibde bulunan[3] hayvânâtın fiilleri bununla tamam olduğu gibi terkibce ekmel olan hayvânât hatta vilâdeti akibinde insan da öyledir. Lâkin beyin nemalanmaya, zihin itkāna başladıkça insanın nefsine marifeti başlar. Bu vazifeler nümüvde en yüksek dereceye vâsıl olduğu zaman haşvî te'sîrâtın beyin üzerinde evvelki gibi sultası kalmaz. O vakit evvelki ihtiyaçlardan ta'cîl olunan fiiller kuvve-i zihniye ile türlü surette tenevvü' etmiş olur. Ve [5725] bu kuvveden öyle yeni ihtiyaçlar tehaddüs eyler ki bunların o gayesi hıfz-ı hayat olan ihtiyâcâta ta'allukları olmadığı zâhir olur. Bu suretle hayattan fedâkârlığı istilzam eden bu zihnî ihtiyaçlar ya kendinden başka gaye gözetmeyen abes, lehv ü la'b zevkinden ibaret bir sukūt ve aklî ve bedenî bir sû'-i isti'mâl olur. Bunlar اَلَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَهْوًا وَلَعِبًا'dir [el-A'râf 7/51; el-En'âm 6/70], yahut kendinden fedâkârlıkla ibâdullaha[4] nâfi' olmak için Hak yolunda can fedâ etmek derecesine kadar varacak ilâhî bir gāye-i kemâl istihdaf eden yüksek bir zevk-i rûhânî olur ki bunlar da يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ. خِتَامُهُ مِسْكٌ'dir. Bu ihtiyaçların da cümle-i asabiyeye intikalleri keyfiyeti evvelkilerin[5] intikāli keyfiyetine muhalif olmaz, bu suretle bu kuvvenin ahşâ-i batniyede de ukdeleri ve şubeleri vardır ki bunlar sulb ü terâib arasıdır. Bu hikmet ile de Allah teâlâ sulb ü terâibi bilhassa zikir buyurmuştur. Bundan da anlaşılır ki dimağa işaret edilmemiş diye

1 B: "*estinque*'den".
2 H ve M +"hayvânâtın".
3 B -"ednâ derece-i terkibde bulunan".
4 B: "abdullaha".
5 H: "evvelkilerine".

sulb ü terâib beyninden bahse itiraz eden mülhidler, bunların sinir takımı ile münasebetini ve sinir takımının dimağa aidiyetini bilmediklerinden dolayı o lafları söylemişler ve imanları olmadığı için kelâm-ı ilâhînin irşâdâtından mahrum kalmışlardır.

Bu vechile insanın nutfeden hilkatine nazar-ı dikkati celbetmenin fâidesi de pek büyüktür. Çünkü yukarıda da ihtar ettiğimiz vechile bu insana kendini tanıtacak ve ondan üzerinde hâfız u nigehbân Vâhid-i Kahhâr olan sâni'-i muhtârın sun' u kudretini anlatacak en zâhir delillerdendir.

Evvelâ: Sûre-i İnsan'ın başında da geçtiği vechile insanın bedeninde terkîbât-ı acîbe ekserdir. Binâen'aleyh onun sümük gibi hakir ve basit görünen bir maddeden halkı kādir-i muhtârın vücûduna ve kudretine edeldir[1]. Bir nutfenin fikr ü nazar, akl u hâfıza, aşk-ı me'âlî sâhibi bir insan hâline getirilmesi ne büyük sun' u kudrettir?

[5726] Sâniyen: İnsanın kendi ahvâline ıttılâ'ı başkalarının ahvâline ıttılâ'dan ekserdir. Onun için bu, delâlette daha etemdir.

Sâlisen: İnsanın bu ahvâli hem evlâdında[2] hem sâir hayvânâtın tevellüdâtında müşahedesi mütemâdîdir. Onun için bununla sâni'-i muhtâra istidlâl akvâdır.

Râbi'an: Bununla istidlâl, hâfız-ı hakîm sâni'-i muhtârın vücûduna kat'iyyen delâlet ettiği gibi kezâlik ba'sin ve haşr u neşrin sıhhatine delâleti de kat'îdir. Çünkü insanın hudûsu vâlideynin[3] bedeninde ve hatta bütün âlemde müteferrik eczânın cem'i ve ona rûh nefhi sebebi ile olduğu için onu öyle cem' ü tesviye edip de düzgün bir insan yapan sâni'in kudreti düşünülünce mevt ile o eczânın teferrukundan sonra onları cem'e ve evvelki gibi düzgün mahluklar yapmaya kādir olduğunu itiraf elbette vâcib olur. Onun için buyuruluyor ki:

---

1 H ve B: "delildir".
2 H, M ve B: "evlâdından".
3 H: "vâlidenin".

{إِنَّهُ عَلٰى رَجْعِهٖ لَقَادِرٌ} Şüphesiz o yaradan o insanı döndürmeye elbette kādirdir. ❁ Yani o yaratılış tarzına gerek icmâlen ve gerek tafsîlen nazar edilince onu ibtidâen yaradanın ircâʻa kudreti ölümle çevirip baʻsederek huzûruna dikmeye ve o suretle kendini tanıtmaya kâdir olduğu tebeyyün eder ve bu suretle size onu ihbar eyler. Burada وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ [el-Bakara 2/245; Yûnus 10/56; Hûd 11/34; el-Kasas 28/70-88; Yâ-sîn 36/22-83; Fussilet 41/21; ez-Zuhruf 43/85] mazmûnunu ifade eden bu ircâʻ insanın Sûre-i Mü'minûn'da zikrolunan dokuz tavrından sekizinci ve dokuzuncu mertebe olarak ثُمَّ اِنَّكُمْ بَعْدَ ذٰلِكَ لَمَيِّتُونَ. ثُمَّ اِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ تُبْعَثُونَ [el-Mü'minûn 23/15-16] âyetleriyle haber verilen mevt ve kıyamet günü baʻs tavırlarını nâtıktır. Onun için bunu tasrîhen şöyle buyuruluyor: {يَوْمَ تُبْلَى السَّرَٓائِرُ} Bütün sırların yoklanacağı, imtihan meydanına çıkarılıp bildirileceği gün ❁ ki o arz u hesab günüdür.

"**Serâir**" "serîre"nin cemʻidir ki kalblerde gizlenen [5727] akideler, niyetler, mahabbetler, kinler, garazlar gibi sırf umûr-ı bâtıneden olan esrâra ve gizli surette yapılan iyi veya kötü hafî amellere şâmildir. Bu sırların iblâsı, yoklanılması da iyisini kötüsünü, pisini temizini ayırmak için izhar[1] olunup teftiş ve tedkik olunarak seçilmesi ve tanınmasıdır. Bazı hadislerde "tevhid, savm, salât, zekât, cenâbetten gusül Allah teâlâ'nın يَوْمَ تُبْلَى السَّرَٓائِرُ buyurduğu serâirdir" diye vârid olmuştur.[2] Bunların serâir olmasında iki vecih vardır. Birisi bunların sıhhati sırf umûr-ı kalbiyeden olan tasdîke ve niyete mütevakkıf olmasıdır. İkincisi de tevhidden mâʻadâsı mahza umûr-ı taʻabbüdiyeden[3] olmasıdır. Maʻamâfîh hadisten murad hasr olmadığı ve güzel serâirin esaslarını beyan olduğu da derkârdır. Çünkü âyetteki "serâir" iyi ve kötü bütün serâire âm u şâmil olduğu ve zuhûrundan korkulacak serâir-i habîseye

1 H: "ihzar".

2 Beyhakī, *Şuʻabu'l-îmân,* IV, 266. Krş. Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 358; Saʻlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 217; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 466; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 452:
عن أبي الدرداء قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ضمن الله عز وجلّ خلقه أربعًا: الصلاة والزكاة وصوم رمضان والغسل من الجنابة وهن السرائر التي قال الله عز وجلّ: «يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ».

3 H: "kalbiyeden".

şümûlü hasebiyle büyük bir inzar siyâkında îrâd edilmiş bulunduğu zâhir olduğundan tahsis olunamaz. Onun için Hasan-ı Basrî Hazretleri şair Ahvas'ın:

سَيَبْقَى لَهَا فِي مُضْمَرِ الْقَلْبِ وَالْحَشَا[1] سَرِيرَةُ وُدٍّ يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ

beytini işittiği zaman "Ve's-semâi ve't-târıktan ne kadar gaflet etmiş!" diye şâiri techil[2] eylemiştir.[3] Çünkü şair kendisinin kalb ve ahşâsı muzmerinde mahbûbesine ait bir mahabbet sırrının yevme tüble's-serâir'de dahi sır olarak kalacağını iddia etmiş bulunuyor. Bu yevm ilk nazarda zannedilebileceği gibi "kādir"in zarfı değil, "rec‘"e müte‘alliktir, çünkü kudret o gün ile mukayyed değil, her zaman için mutlaktır. Onun için bunun bir cümle-i istînâfiye olması daha muvâfıktır. Yani "o ircâ‘ ne vakit?" denilirse o, yevme tüble's-serâir'dir {فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍ} ki o vakit o insan için ne bir kuvvet vardır ne de bir nâsır[4] ۞ yani Allah'a karşı kendisini müdafaa etmek, sırlarını meydana döktürmemek için o gün insanın ne kendinde bir kuvvet [5728] bulunur ne de hâriçten[5] bir yardımcı. Çünkü اَلْمُلْكُ يَوْمَئِذٍ لِلّٰهِ'dır [el-Hac 22/56]. O hâlde o gün o insanın ortaya dökülen esrârı yüz karartmayacak güzel, temiz pak sırlar ise, o kimse öyle bir kalb-i selîm ile Hak teâlâ'nın huzûruna varmış ise ona ne mutlu! Yok eğer o esrâr içinde yüzler karası olacak, ortaya dökülmesi elîm azab teşkil edecek iğrenç şeyler ise vay hâline! O gün يَوْمَ لَا[6] يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ. اِلَّا مَنْ اَتَى اللّٰهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ'dir [eş-Şu‘arâ 26/88-89]. Onun için insan neden yaratıldığına bakmalı da sulb ile terâib arası gibi bir kafes, bir geçit olan dünyada Hâlık'ın kendisine verdiği kuvveti sû'-i isti‘mâl etmemeli, nefsini ahşâsının süflî ve iğrenç te'sîrâtına kaptırmamalı[7], üzerinde dâima bir hâfız ve nâzır bulunduğunu bilerek yevme tüble's-serâir'de temiz

---

1 H: "واخشا".
2 H: "tahcil".
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 736; Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XV, 310:
وعن الحسن أنه سمع رجلا ينشد: «سيبقى لها في مضمر القلب والحشا سريرة ودّ يوم تبلى السّرائر» فقال: ما أغفله عما في «وَالسَّماءِ وَالطَّارِقِ»؟
4 B: "nasîr".
5 H: "hâricinde".
6 B -"لا".
7 B: "kapılmamalı".

esrâr[1] ile huzûr-ı Hakk'a varmak için lekesiz bir kalb-i selîm ile hareket etmeli, bu dünya geçidinde mihnetlere göğüs gererek bu ten kafesinden îmân-ı kâmil ve amel-i sâlih ile Allah'a gitmeye cehd eylemelidir.

{وَالسَّمَٓاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ} O semâ-i zât-ı rec'e {وَالْاَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِ} ve o arz-ı zât-ı sad'a kasem olsun ki ۞ "rec'", ircâ' veya rücû' mânalarına müte'addî de lâzım da olduğuna göre "semâ-i zâti'r-rec'", rec'i bulunan semâ: dönümlü semâ veya döndürümlü semâ demek olabilir. Bundan ilk zihne çarpan mâna semânın kendisinde veya muhtevî olduğu ecrâm ve ecsâmda ve hâdisâtta tekerrür eden devrî harekât ve tehavvülâtın hepsine şâmil olan rücû' veya ircâ'dır. Kādî Beyzâvî gibi bazıları bundan semânın her devresinde hareket ettiği mevzi'e rücû'u mânasına olabileceğini söylemiş[2] ise de bizzat semânın kendisi, felekleri hareket ettiğine dair bir delil mâlum olmadığı ve eflâkin harekâtı hakkındaki eski hey'et nazariyeleri sâbit görülmediği cihetle menkul tefsirlerde bu rec'i[2] semânın kendisine nazaran değil, içindekilerin devr ü tehavvülâtına nazaran tefsir etmişlerdir ki dönüp duran veya [5729] döndürülüp duran semâ demek olur. İbn Zeyd'den menkul olan semâ, mâruf semâdır. Rec'i de Şems ü Kamer'in ve kevâkibin hâlden hâle ve menzileden menzileye rücû'udur.[3] İbn Abbas'tan mervî olan da yağmurlu bulut سَحَابٌ فِيهِ الْمَطَرُ diye tefsirdir[4].[5] Hansâ'nın:

يَوْمَ الْوَدَاعِ تَرَى دُمُوعًا جَارِيَه   كَالرَّجْعِ فِي الْمُدْجِنَةِ السَّارِيَة

"Vedâ günü öyle akan gözyaşları görürsün ki geceleyin gelip kaplayan ve mütemâdiyen yağdıran kara buluttaki rec'e: yani yağan mütevâlî yağmura benzer" demek olan beytinde, kezâlik bir kılıç vasfeden

1 H: "eserler".
2 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 304:

ترجع في كل دورة إلى الموضع الذي تتحرك عنه.

2 H ve B: "rec'-i".
3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 452. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 361:

وقال ابن زيد: الرجع مصدر رجوع الشمس والقمر والكواكب من حال إلى حال ومن منزلة إلى منزلة، تذهب وترجع.

4 H: "tefsiridir".
5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 361:

عن ابن عباس: «والسماء ذات الرجع» قال: السحاب فيه المطر.

Hüzelî'nin:

أَبْيَضُ كَالرَّجْعِ رَسُوبٌ إِذَا   مَا ناح فِي مُحْتَفَلٍ يَخْتَلِي[1]

beytinde geldiği vechile Arapça'da rec'in yağmur ve su mânasına isti'mâli müte'âreftir. Zeccâc ve sâir eimme-i lügatın beyânına göre "rec'"in yağmura ıtlâkı vaz'î bir isim olarak değil, mecazdır. Ve bu mecazın hüsnünde birkaç vecih söylemişlerdir. 1. Tercî'-i savttan me'huzdur ki sesi tekrar tekrar iade ve hurûfu vasletmektir. Yağmur da tekrar tekrar dönüp yağdığı için "rec'" denilmiştir. 2. Rücû'una tefe"ülen söylenmiştir. 3. Her sene dönüp rızık getirdiği içindir. 4. Bir de denilmiştir ki bulutların yerdeki deniz ve sâir sulardan çıkan su buharından husûle gelmesi dolayısıyla güya semânın Arz'dan aldığı suyu yine geriye ircâ' ve iade etmiş olması mülâhaza edilmiştir.[2] Bu surette mercû' mânasına olarak iade edilmiş, döndürülmüş demektir. *Kāmûs*'ta mezkur olduğuna göre göle ve suyun anafor yaptığı su durağı yere ve menfaat ve fâideye ve baharda biten nebâta dahi ıtlak olunur.[3] Bundan dolayı ekser müfessirîn burada "rec'"i yağmur diye tefsir etmişlerdir. Bu surette "semâ" mâruf mânasına olabileceği gibi Mücâhid'den mervî olduğu üzere bulut [5730] mânasına olmak da[4] muhtemildir.[5] Şu hâlde meâli: Döndürüp döndürüp yağmur yağdıran semâ, yahut dönüp dönüp yağan bulut demek olur. "Rec'"in böyle yağmur ve su ile tefsîri hilkat-i insanda zikri geçen mâ-i dâfik meselesine nazaran bir nevi mürâ'ât-ı nazîr sanatı ifade etmiş olur. Hasan'dan rivayette de "yağmur ve rızık, çünkü her sene

---

1 Bembeyaz yağmur suyu gibi berrak bir seyf-i resûb ki her ne zaman bir mecma'da öterse* biçer [Müellifin notu].
* B: "görünse".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 122:
قال الزجاج: الرجع المطر لأنه يجيء ويتكرر. واعلم أن كلام الزجاج وسائر أئمة اللغة صريح في أن الرجع ليس اسما موضوعا للمطر بل سمي رجعا على سبيل المجاز ولحسن هذا المجاز وجوه أحدها: قال القفال: كأنه من ترجيع الصوت وهو إعادته ووصل الحروف به فكذا المطر لكونه عائدا مرة بعد أخرى سمي رجعا وثانيها: أن العرب كانوا يزعمون أن السحاب يحمل الماء من بحار الأرض ثم يرجعه إلى الأرض وثالثها: أنهم أرادوا التفاؤل فسموه رجعا ليرجع ورابعها: أن المطر يرجع في كل عام.

3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 254-255.

4 H: "daha".

5 Buhârî, Tefsîr, 86; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 360:
وقال مجاهد: «ذات الرجع»: سحاب يرجع بالمطر.

döner rızık getirir" denilmiştir[1] ki bunda su, nebat ve fâide mânalarına da şümûl vardır. Bir de "rec'"i "ibâdın amelleriyle rücû' ettiklerinden dolayı melâike" diye tefsir etmişlerdir[2] ki semâdan zemine inip çıkan ve bi'l-cümle hâdisât-ı deverâniye ile eserleri görülen kuvâ-yı melekûtiye diye mülâhaza etmek de muvâfık olur. Ma'amâfîh hangisi olursa olsun kelâmın asıl siyâkı yukarıki اِنَّهُ عَلٰى رَجْعِه۪ لَقَادِرٌ hükmünce yevme tüble's-serâir'de ircâ' ve iadeyi teyid ve isbat ile alâkadar olduğundan dolayı hepsinde de ircâ' ve iade mefhûmu melhuz olmak iktizâ eder. En meşhur olan yağmur mânasına olduğuna göre dahi bu ircâ' mefhûmu ile hilkatteki[3] iade kanununa işaret maksud olduğunda şüphe edilmemek lâzım gelir. Onun için gerek ecrâmın devirleri, tulû' ve gurûbları rüzgârın bulutların cereyanları gibi kütlevî ve gerek ziyâ ve zulmet ve harâret[4] ve burûdet ve rutûbet ve yübûset te'âkubâtı[5] gibi gayr-i kütlevî bütün harekât ve tehavvülâtı ve kevn ü fesaddan sonra iadeyi ifade eden mutlak ircâ' mefhûmuyla bütün bu tefsirlere şâmil semâvî bir fiil ve tesir mânası kasdedilmekle hepsi tevfik edilmiş ve bu ihtilâflar kesilmiş olur.

"Arz-ı zât-ı sad'"a gelince: "**Sad'**", şakk u infitar gibi çatlak demek olduğu cihetle bunda da iki vecih söylenmiştir:

Birincisi: ثُمَّ[6] شَقَقْنَا الْاَرْضَ شَقًّا. فَاَنْبَتْنَا ف۪يهَا حَبًّا. وَعِنَبًا ilh. [Abese 80/26-28] mazmûnu üzere Arz'ın nebat için çatlayışına işarettir ki bu münasebetle mecâzen nebâtâta da "sad'" ıtlak olunur.

İkincisi: Umûmiyetle Arz'da bulunan ve gerek hars, [5731] gerek sâir sebeple husûle gelen çatlaklar, yarıklar, harklar, hendekler, vadiler ve yolcuların çiğneyip iz yaptığı yollar gibi herhangi bir çatlaklığa işaret olmasıdır.

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 360:

عن الحسن، في قوله: «والسماء ذات الرجع» قال: ترجع بأرزاق الناس كل عام.

2 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 248; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 453:

ويحتمل خامساً: ذات الملائكة لرجوعهم إليها بأعمال العباد.

3 B: "hakikatteki".

4 B: "hareket".

5 H: "te'akkubâtı".

6 H, M ve B: "انا".

Üçüncüsü de bilhassa kubûra işaret olmasıdır ki insanın merâtib-i hilkatinde mevt ile ba'ṡ ü nüşur arasında berzah olmak itibariyle rahm-i mâder menzilesindedir. Hem defin hem de nüşur için insıda' eder. Bu üç mânanın üçünde de Arz'ın sad'ı, çatlayışı üzerinde icrâ olunan te'sîrâta bir infi'al ve mutâva'at mânası ifade etmekte birleşir, o hâlde semânın rec'i yukarıdan gelen fiil ve tesiri[1], Arz'ın sad'ı da aşağıda bulunan kābiliyet ve mutâva'atı ifade etmek itibariyle semâ ve Arz rec' u sad'ında biri diğerini derâguş ederek telkih eden zevceyn mesabesinde olup bunlar arasından tevellüd etmiş olan insanın yine bunlar arasından, sulb ü terâib arasından çıkar gibi çıkarak Allah'a rücû' etmek üzere âlem-i âhirete gideceğine ve bütün bunlar Allah teâlâ'nın halk u hıfzıyla nezâreti ve sun' u kudreti tahtında cereyan etmekte bulunduğuna tenbih ve irşad olunmuş olur. Bundan dolayı sûfiyyeden bazıları semâvâta "âbâ" ve arziyyâta "ümmehât" tâbir etmişlerdir. Bâhusus "rec'"i yağmur, "sad'"ı nebat diye mülâhaza ettiğimiz takdirde mâ-i dâfikin bezreyi telkihi, yağmurun muhît-i semâ içinde bir bezre demek olan Arz'ı inbat[2] için telkīhi kabîlinden olup asıl hilkat-i hayâtın mahza fi'l-i ilâhî olduğuna bir îmâ dahi yapılmış olur. سُبْحَانَ الَّذٖى خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا [Yâ-sîn 36/36] Hâsılı ne tarafından bakılırsa bakılsın yukarıdan icrâ-yı tesir eden bir ircâ', bir döndürüş ve çeviriş tecelliyâtı, aşağıda bir çatlayış bir teessür ve mutâva'atla kevn ü fesâda kābiliyet tezâhürâtı bulunduğu muhakkaktır.

İşte sizin arasında bulunduğunuz o döndürüşlü semâya ve o çatlayışlı Arz'a kasem olsun {اِنَّهُ} ki o ❁ size [5732] mebde' ve me'âda ta'alluk eden bu âyâtı bildirerek o ircâ' ve rücû'u haber veren Kur'an {لَقَوْلٌ فَصْلٌ} şüphesiz bir kavl-i fasıldır ❁ hak ve bâtılı fasledip ayıran kat'î bir söz, keskin bir hükümdür {وَمَا هُوَ بِالْهَزْلِ} ve asla hezl, şaka değildir. ❁ Târıktan, necm-i sâkıbdan, nefisden, üzerindeki hâfızdan, kudret-i hâlıktan, yevme tüble's-serâir'den bahsederken mevt ve rücû'u, mebde' ve müntehâyı göstermek üzere mâ-i dâfikten, sulb ü terâibden bahsetmesi şiir ve mizah

1 B: "tesirdir".
2 M: "enbat".

kabîlinden bir şaka değildir. Hepsi ciddi ve haktır. Onun için onu hak kulağıyla dinlemeli, ahkâm ve irşâdâtından istifade edip yevme tüble's-serâir'de hak murâda ermelidir. {اِنَّهُمْ} Haberin olsun onlar ❁ o kâfirler, sebeb-i nüzûl olan Mekke kâfirleri {يَكِيدُونَ كَيْدًا} bir keyd kuruyorlar ❁ yani Kur'ân'ı ibtal ve nûrunu ıtfâ ile emr-i Hakk'a karşı gelmek için birtakım hîle kuruyorlar, entrikalarla tedbirler almak istiyorlar. {وَاَكِيدُ كَيْدًا} Ben de hîlelerine karşı hîle kuruyorum ❁ ki اِنَّ كَيْدٖى مَتٖينٌ [el-A'râf 7/183; el-Kalem 68/45], سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ'dur [el-A'râf 7/182; el-Kalem 68/44]. {فَمَهِّلِ الْكَافِرِينَ} Onun için o kâfirleri imhâl eyle {اَمْهِلْهُمْ رُوَيْدًا} mühlet ver onlara biraz. ❁ Çünkü Ve'n-Nâzi'ât'ta geçtiği üzere كَاَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَهَا لَمْ يَلْبَثُوا اِلَّا عَشِيَّةً اَوْ ضُحٰيهَا'dır [79/46].

"Emhil", "mehhil"den bedeldir. "Ruveyden" aslında mehhil mânasına "rud" masdarının tasgīridir. اَمْهِلْهُمْ مهيلًا "bir mühletçik imhâl et" demek gibidir. Ebû Hayyân'ın beyânına göre imhâl mânasına "irvâd" masdarının terhîm ile tasgīridir.[1] Ve bu tasğīr tahkir ve taklil içindir. Bundan başka bu kelimenin iki sûret-i isti'mâli daha vardır, birisi emir mânasına ism-i fiil olur, "ruveyden Zeyden" denir, [5733] "Zeyd'e mühlet ver" demek olur. Birisi de hâl olarak kullanılır, سَارُوا رُوَيْدًا denilir, "ağır ağır acelesiz yürüdüler" demektir. Burada mef'ûl-i mutlaktır. "Mehlen kalîlen" yahut "imhâlen kalîlen" demektir.

Bu suretle de Sûre-i Târık bitti. Bunu Sûre-i A'lâ tâkip edecektir.

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 449:

رويدا: مصدر أرود يرود، مصغر تصغير الترخيم وأصله إروادا. وقيل: هو تصغير رود، من قوله: يمشي على رود: أي مهل.

[5734]

سُورَةُ الْاَعْلٰى مَكِّيَّةٌ وَهِيَ تِسْعَ عَشْرَةَ اٰيَةً

A'LÂ SÛRESİ

"Sebbih Sûresi" dahi denilen Sûre-i A'lâ cumhûra göre Mekkîdir. Âlûsî'nin nakline göre İbnü'l-Feres[1] bunda zekât-ı fıtr ve bayram namazına işaret bulunduğundan dolayı Medenî olduğunu da bazılarından rivayet etmiş,[2] Celâl-i Suyûtî de bunu Buhârî'nin ve İbn Sa'd'ın ve İbn Ebî Şeybe'nin Berâ b. Âzib'den rivayet ettikleri şu hadis ile reddeylemiştir:[3] Berâ b. Âzib radıyallahu anh demiştir ki: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin ashabından bize ilk gelen Mus'ab b. Umeyr ve İbn Ümmi Mektûm idi, geldiler bize Kur'an okutmaya başladılar. Sonra Ammâr ve Bilâl ve Sa'd geldi, sonra yirmi kişi içinde Ömer b. Hattab radıyallahu anh geldi, sonra Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem geldi, ehl-i Medine'nin Aleyhissalatü vesselâm ile ferahlandıkları kadar bir şey ile ferahlandıklarını görmedim, hatta çocukları ve sıbyânı görüyordum[4] ki, 'bu işte Resûlullah, geldi!' diyorlardı, ben سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى'yı onun gibi birkaç sûre içinde okuyuncaya kadar gelmemişti."[5]

Âlûsî'nin kaydına göre Berâ Atâ, İbn Abbas'tan, Yezîd-i Nahvî İkrime'den ve Hasan b. Ebu'l-Hasan'dan şöyle rivayet etmişlerdir: Kur'an'dan Mekke'de ilk nâzil olan اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ, sonra نٓ, sonra Müzzemmil, sonra Müddessir, sonra Tebbet, sonra اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ, sonra سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ'dir.

---

1 M: "İbni ğars".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 313. Krş. İbnü'l-Feres el-Endelüsî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* thk. Salâhuddîn Bû Afîf, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006, III, 616:

وتسمى سورة سبح والجمهور على أنها مكية وحكى ابن الفرس عن بعضهم أنها مدنية لذكر صلاة العيد وزكاة الفطر فيها.

3 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 52:

قلت: ويرده ما أخرجه البخاري عن البراء بن عازب قال...

4 H: "gördüm".

5 Buhârî, Tefsîr, 87:

عن البراء رضي الله عنه قال: أول من قدم علينا من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم مصعب بن عمير وابن أم مكتوم فجعلا يقرئاننا القرآن ثم جاء عمار وبلال وسعد ثم جاء عمر بن الخطاب في عشرين ثم جاء النبي صلى الله عليه وسلم فما رأيت أهل المدينة فرحوا بشيء فرحهم به حتى رأيت الولائد والصبيان يقولون: هذا رسول الله قد جاء، فما جاء حتى قرأت: «سبح اسم ربك الأعلى» في سور مثلها.

[5735] İmam Ahmed ve Bezzâr ve İbn Merdûye Hazret-i Ali kerremallâhu vechehu'dan tahric etmişlerdir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bu سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى sûresini çok severdi" demişti.[1] Ebû Ubeyd'in[2] Ebû Temîm'den tahric eylediği bir hadiste de, Aleyhissalâtü vesselâm buna أَفْضَلُ الْمُسَبِّحَاتِ nâmını vermişti.[3] Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve Hâkim ve Beyhakī Hazret-i Âişe'den tahric eylemişlerdir, demiştir ki: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem vitirde birinci rekatta سَبِّح, ikincide قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ üçüncüde قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ ve Mu‘avvizeteyn okurdu."[4] Tirmizî'den mâ‘adâ yine bunların Übey b. Ka‘b'dan rivayetlerinde Mu‘avvizeteyn yoktur.[5] İbn Ebî Şeybe, İmam Ahmed, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce Nu‘man b. Beşir'den tahric eylemişlerdir: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem, îdeynde ve cuma günü سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى ve هَلْ اَتٰيكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ okurdu ve eğer cumaya rast gelirse ikisini de okurdu.[6] Taberânî Abdullah b. Hâris'ten tahric eylemiştir: "Resûlullah'ın kıldığı son namaz akşamdır, birinci rekatta سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى ikincide قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ okudu" demiştir.[7]

Sûre-i Târık'ın âhiri, kâfirlerin keydine karşı emr-i ilâhî ile Resûlullah'ın ileride gālibiyeti vaadini tazammun ediyordu. Bu sûrede وَنُيَسِّرُكَ[8] لِلْيُسْرٰى

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 96:

عن علي، قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يحب هذه السورة: سبح اسم ربك الأعلى.

2 B: "Ubeyde'nin".

3 Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân,* s. 259:

عن أبي تميم قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إني نسيت أفضل المسبحات، فقال أبي بن كعب فلعلها «سبح اسم ربك الأعلى» قال: نعم.

4 Tahâvî, *Şerhu Me‘âni'l-âsâr,* I, 285; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 566. Krş. Ebû Dâvûd, Salât, 337; Tirmizî, Vitr, 9:

عن عائشة أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يوتر بثلاث يقرأ في أول ركعة بـ«سبح اسم ربك الأعلى» وفي الثانية «قل يا أيها الكافرون» وفي الثالثة «قل هو الله أحد» والمعوذتين.

5 Ebû Dâvûd, Salât, 337. Krş. Nesâî, Kıyâmu'l-leyl, 37:

عن أبي بن كعب قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يوتر بـ«سبح اسم ربك الأعلى» و«قل للذين كفروا» و«الله الواحد الصمد».

6 Müslim, Cum‘a, 62; Ebû Dâvûd, Salât, 241; Nesâî, Kıyâmu'l-Leyl, 13:

عن النعمان بن بشير قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يقرأ في العيدين وفي الجمعة بـ«سبح اسم ربك الأعلى» و«هل أتاك حديث الغاشية». قال: وإذا اجتمع العيد والجمعة في يوم واحد يقرأ بهما أيضا في الصلاتين.

7 *Müsnedü'l-Bezzâr,* VI, 127; Heysemî, *Mecma‘u'z-zevâid,* II, 118:

عن عبد الله بن الحارث بن عبد المطلب قال: آخر صلاة صلاها بنا رسول الله صلى الله عليه وسلم المغرب فقرأ في الركعة الأولى «سبح اسم ربك الأعلى» وفي الثانية «قل يا أيها الكافرون».

8 H, M ve B: "وسنيسرك".

ile onu tasrih ve tahakkukunu teyid etmek üzere evvelemirde Rabbinin a'lâ ismiyle teminat vererek şükran vazifesinin îfâsı siyâkında onu tesbihe davet için سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى diye başlayacak ve bunun bayram yapılmaya lâyık bir tebşir olduğuna işaretle beraber âhiretin daha hayırlı ve daha bekālı olduğunu ve binâen'aleyh hakīkī bayramın asıl o vakit olacağını anlatacaktır.

Âyetleri: Bilâ hilâf on dokuzdur.

Fâsılası: Yalnız ا harfidir. [5736]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰىۙ ﴿١﴾ اَلَّذٖى خَلَقَ فَسَوّٰىۖ ﴿٢﴾ وَالَّذٖى قَدَّرَ فَهَدٰىۖ ﴿٣﴾ وَالَّذٖٓى
اَخْرَجَ الْمَرْعٰىۖ ﴿٤﴾ فَجَعَلَهُ غُثَٓاءً اَحْوٰىۜ ﴿٥﴾ سَنُقْرِئُكَ فَلَا تَنْسٰىۙ ﴿٦﴾ اِلَّا مَا شَٓاءَ اللّٰهُۜ
اِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفٰىۜ ﴿٧﴾ وَنُيَسِّرُكَ لِلْيُسْرٰىۚ ﴿٨﴾ فَذَكِّرْ اِنْ نَفَعَتِ الذِّكْرٰىۜ ﴿٩﴾
سَيَذَّكَّرُ مَنْ يَخْشٰىۙ ﴿١٠﴾ وَيَتَجَنَّبُهَا الْاَشْقَىۙ ﴿١١﴾ اَلَّذٖى يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرٰىۚ ﴿١٢﴾
ثُمَّ لَا يَمُوتُ فٖيهَا وَلَا يَحْيٰىۜ ﴿١٣﴾ قَدْ اَفْلَحَ مَنْ تَزَكّٰىۙ ﴿١٤﴾ وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهٖ فَصَلّٰىۜ ﴿١٥﴾
بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَاۘ ﴿١٦﴾ وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ وَاَبْقٰىۜ ﴿١٧﴾ اِنَّ هٰذَا لَفِى الصُّحُفِ الْاُولٰىۙ
﴿١٨﴾ صُحُفِ اِبْرٰهٖيمَ وَمُوسٰى ﴿١٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Tesbih et Rabbinin a'lâ ismine (1). O Rabbin ki yarattı da düzenine koydu (2). O Rabbin ki takdir etti de hidâyet buyurdu (3). O Rabbin ki o mer'âyı çıkardı (4). Sonra da onu karamsı bir sel kusuğuna çevirdi (5). Bundan böyle sana Kur'an [5737] okutacağız da unutmayacaksın (6). Yalnız Allah'ın dilediği başka, çünkü O açığı da bilir gizliyi de (7). Ve seni en kolay yola muvaffak kılacağız (8). Onun için öğüt ver, öğüt fâide verirse (9). Saygısı olan öğüt alacaktır (10). Pek bedbaht olan da ondan kaçınacaktır (11). O ki en büyük ateşe yaslanacaktır (12). Sonra ne ölecek

onda ne hayat bulacaktır (13). Doğrusu felâh buldu tezekkî eden (14) ve Rabbinin ismini anıp da namaz kılan (15). Fakat siz dünyâ hayâtı tercih ediyorsunuz (16). Hâlbuki âhiret daha hayırlı ve daha bekālıdır (17). Haberiniz olsun ki vardır bu evvelki suhuflarda (18). İbrâhim ve Mûsâ’nın suhuflarında (19).

{سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى} Rabbinin a‘lâ ismini tesbih ile tenzih et ❁ yani seni yetiştiren ve kâfirlerin keydini başlarına geçirecek olan Rabbin zâtında her şeyden üstün, hepsinden yüksek a‘lâ olduğu gibi, O’nun sıfât ve esmâsı da bütün sıfatların, müsemmâsını tanıtan isimlerin en yükseği, en a‘lâsıdır. O’nun esmâ-i hüsnâsından birisi de el-A‘lâ ism-i şerîfidir. Onun için sen O’nun bütün isimlerini O’na lâyık olmayacak eksikliklerden tenzih ve takdis ederek O’na tesbih et. Binâen‘aleyh O’nun zâten ve sıfaten kendisine mahsus olan Allah, er-Rahmân, Hallâk, Rezzâk, Âlimü’l-gayb, Ekber, A‘lâ gibi isimleri başkasına ıtlak câiz olmayacağı gibi, ef‘âl ve sıfâtını anlatmak için vârid olan isimleri de sâde lügatta mevzû‘ olan ve eşyâya iştirâki bulunan mânalarla değil, O’nun şân-ı ulûhiyetine[1] lâyık olmayacak noksan şâibelerinden tecrid ve tenzih ederek لَيْسَ كَمِثْلِه۪ شَیْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] olan zât-ı kibriyâsına yaraşan şer‘î bir mâna ile mülâhaza etmek ve ibtizal ve istihfâfı iş‘âr edecek mahal ve ahvâlden sıyânet eyleyip saygı ve tâzim ile zikreylemek lâzım gelir. Bundan dolayı keyd, mekr, intikam gibi ef‘âl-i ilâhiye hakkında vârid olan isimler dahi şân-ı ilâhîde noksan şâibelerinden tenzih olunarak yüksek bir mânada mülâhaza edilmelidir. Şüphe yok ki evvelki sûrenin [5738] âhirinde اِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْدًا. وَاَكِيدُ كَيْدًاۚ. فَمَهِّلِ الْكَافِرِينَ اَمْهِلْهُمْ رُوَيْدًا [et-Târık 86/15-17] buyurulması akibinde burada böyle ism-i Rabb’in a‘lâ olduğunun ihtârı O’nun keyd ü imhâlinde ulüvv ve galebesiyle Peygamber’e olan vaadin tahakkuk ve incâzına bir teminattır. Ve böyle Rabbinin a‘lâ ismine tesbih ile emir, O’na karşı vazîfe-i şükrâna davettir. Şundan da gaflet etmemek lâzım gelir ki ismi tenzih eblağ bir surette

1 M: “ulviyyetine”.

müsemmâyı tenzihtir. Çünkü müsemmânın ulviyet[1] ve kudsiyeti ismin ulviyet ve nezâhetiyle ifade olunur. Bundan dolayı burada bazıları besmelede geçtiği üzere إِلَى الْحَوْلِ ثُمَّ اسْمُ السَّلَامُ عَلَيْكُمَا mısrâ'ında[2] olduğu gibi "isim" lafzı "mukham"dır demiş, bazıları da "isim"den murad müsemmâdır,[3] bazıları da isim müsemmânın aynıdır demiş iseler de hepsinin murâdı ismin tenzîhinden müsemmânın tenzîhi lâzım geleceğini ve asıl maksad sade lafzı değil, sıfât[4] ve esmâsıyla müsemmânın zâtını tenzîhe râci' olduğunu anlatmak diye telâkkī olunmak gerektir. Nitekim Sâhib-*Keşşâf* da تَسْبِيحُ اسْمِهِ تَعَالَى: تَنْزِيهُهُ عَمَّا لَا يَصِحُّ فِيهِ مِنَ الْمَعَانِي الَّتِي هِيَ إِلْحَادٌ فِي أَسْمَائِهِ سُبْحَانَهُ كَالْجَبْرِ وَالتَّشْبِيهِ مَثَلًا... وَأَنْ يُصَانَ عَنِ الْإِبْتِذَالِ وَالذِّكْرِ، لَا عَلَى وَجْهِ الْخُشُوعِ وَالتَّعْظِيمِ demekle[5] bunu anlatmak istemiştir. İmam Ahmed ve Ebû Dâvûd ve İbn Mâce ve daha diğerleri Ukbe b. Âmir-i Cühenî'den rivayet etmişlerdir, demiştir ki: "فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ [el-Vâkıa 56/74, 96; el-Hâkka 69/52] nâzil olduğunda Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bize buyurdu ki: 'اِجْعَلُوهَا فِي رُكُوعِكُمْ onu rükû'unuzda yapın', sonra سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى nâzil olunca da 'onu sücûdunuzda yapın اِجْعَلُوهَا فِي سُجُودِكُمْ' buyurdu."[6] Ve mâlumdur ki rükûda سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ secdede سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى denilir. Yine İmam Ahmed ve Ebû Dâvûd ve Taberânî ve *Sünen*'de Beyhakī İbn Abbas'tan rivayet etmişlerdir ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى'yı okuduğu zaman سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى derdi.[7] Görülüyor ki bunlar sâde ismi tenzih değil, müsemmâyı tenzihtir. Ma'amâfîh رَبِّيَ الْأَعْلَى, رَبِّيَ الْعَظِيمِ diye büyük, yüksek, münezzeh isimleriyle tenzihtir. Buna nazaran فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ denildiği gibi burada da

---

1 M: "ulviyyeti".
2 *Dîvânu Lebîd b. Rebî'a el-Âmirî,* nşr. Hamdû Tammâs, Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004, s. 51.
3 H -"bazıları da "isim"den murad müsemmâdır".
4 H ve B: "sıfat".
5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 737-738:
تسبيح اسمه عز وعلا: تنزيهه عما لا يصح فيه من المعاني التي هي إلحاد في أسمائه، كالجبر والتشبيه ونحو ذلك، مثل أن يفسر الأعلى بمعنى العلو الذي هو القهر والاقتدار، لا بمعنى العلوّ في المكان والاستواء على العرش حقيقة، وأن يصان عن الابتذال والذكر، لا على وجه الخشوع والتعظيم
6 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 155; Ebû Dâvûd, Salât, 150; İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 20:
سمعت عقبة بن عامر الجهني يقول: لما نزلت «فسبح باسم ربك العظيم» قال لنا رسول الله صلى الله عليه وسلم: اجعلوها في ركوعكم، فلما نزلت «سبح اسم ربك الأعلى» قال: اجعلوها في سجودكم.
7 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 232; Ebû Dâvûd, Salât, 152:
عن ابن عباس أن النبي صلى الله عليه وسلم كان إذا قرأ «سبح اسم ربك الأعلى» قال: سبحان ربي الأعلى.

سَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْاَعْلٰى denilmek zâhir [5739] olurdu. İsme mukham diyenlerin murâdı budur. Lâkin söylediğimiz vechile Rabb’in kendisini tenzih maksud olduğu gibi isminin tenzîhi de maksud olduğuna tenbih için سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى buyurulmuştur. الْاَعْلٰى “Rabb”in de, “ism”in de vasfı olabilir; ihtirâzî değil, kâşifedir. Zira başka rab yoktur, gerçi esmâ çoktur ve beyinlerinde merâtib vardır. Meselâ ism-i zât olan Allah ism-i celîli hepsinden üstün ism-i[1] câmi‘dir. “İsm-i A‘zam” tâbiri de vardır. Bu itibar ile azîmi, a‘zamı, aliyyi, a‘lâsı şüphesiz ki vardır. Lâkin esmâ-i ilâhiyenin hepsi esmâ-i hüsnâ olduğu için diğer isimlere nazaran cümlesi a‘lâdır, tenzîhi lâzımdır. Bilhassa “A‘lâ” ismi veya vasfı da bu mânayı nâtık olmak itibariyle bir sıfat-ı kâşife demektir. Bu haysiyetle “el-A‘lâ” “Rabb’e nazaran vasıf, “ism”e nazaran atf-ı beyan müfâdını ifade etmektedir. İki takdirde de “ulüv”den murad mekânî yükseklik değil, kudret ve âsârda, kuvvet ve ahkâmda ekmeliyet mânasına üstünlüktür. Tesbih kavlî ve fiilî olur ve yukarılarda da geçtiği üzere namaz ve bâhusus nâfile namaz mânalarına da müte‘âref olmuştur. Tesbîh-i kavlî lisânen yapılan tenzih ve takdistir ki سُبْحَانَ اللهِ demek bunun alemi olmuştur. İbâd tarafından tesbîh-i fiilî kalben tevhid ve tenzîhe itikad, fiilen de onu ifade eden ef‘âl ile ibadettir ki namaz, mâlen bedenen cihad, bi’l-fiil emr bi’l-ma‘rûf ve nehy ani’l-münker o cümledendir. فَسُبْحَانَ اللهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ’da [er-Rûm 30/17] namaz mânasına olduğu geçmişti. “İsm”e izâfetle namaz mânasına olduğu zaman بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ gibi باء ile sılalanmak lâzım gelir. Çünkü namaz isme kılınmaz, isim ile kılınır. Burada da *Bahr*’da İbn Abbas’tan صَلِّ بِاسْمِ رَبِّكَ الْأَعْلَى mânasına tefsir edilmiş olduğu ve harf-i cerrin hazfolunmuş bulunduğu dahi nakledilmiştir.[2] Lâkin hilâf-ı zâhirdir. Âlûsî’nin nakline göre İsâmuddin demiştir ki: “‘İsm’ ile murad eser olmak da ba‘îd değildir. ‘Rabb-i A‘lâ’nın[3] âsârını noksandan tenzih et’ demek olur. Çünkü Allah sübhânehu [5740] ve teâlâ’nın eseri de

---

1 M ve B -“ism-i”.

2 İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz,* V, 468; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît,* X, 455. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb,* XXXI, 127:

وقال ابن عباس: معنى الآية: صلّ باسم ربك الأعلى كما تقول ابدأ باسم الله وحذف حرف الجر.

3 H: “Rabbü’l-âlemîn’in”.

O'na delâlet etmek itibariyle ismi gibidir. Bu surette mahlûkātı Allah teâlâ'nın mahlûku olmak haysiyetiyle ve مَا تَرٰى فِى خَلْقِ الرَّحْمٰنِ مِنْ تَفَاوُتٍ [el-Mülk 67/3] kavline münâfî olacak vechile ayıplamaktan men' olunmuş[1] olur."[2] Âlûsî'nin dediği gibi mâba'dindeki sıfatlarda bunu andıracak bir vecih bulunmakla beraber "ism"in mâruf olan mânasını mâni' bir karîne olmadığı hâlde zarûretsiz bir tevil gibi görünür. Bundan her şeyi haddizâtında tenzih gibi bir şirk mânası tevehhüm etmemelidir. Çünkü maksad mahlûkātın kendilerine nazaran bizzat kendilerini tenzih değil, tasrih olunduğu üzere Allah teâlâ'nın mahlûku olmaları ve O'na delâlet eylemeleri haysiyetiyle ayıpdan, eksiklikten tenzih olduğu ifade olunmuştur ki bu da Allah teâlâ'nın sıfatı olan halk fiilini ve delâlet eylediği sıfâtı tenzîhe ve وَاِنْ مِنْ شَىْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ [el-İsrâ 17/44] mazmûnuna râci'dir. Âlemden hâlık[3] ve sâni'a, sıfât-ı fi'liyesinden sıfat-ı zâtiye ve ma'neviyesine istidlâl ederken zihnimizde husûle gelen hâlık, rab, kādir, âlim ve sâire gibi mefhumlarla suver-i zihniyemiz dahi O'nun âsârı olmak itibariyle bunda dâhil olur ki "esmâ-i ilâhiye" dediğimizde akl u nakilden edindiğimiz bu mefhumlar ve kelimelerdir. Bunlar hem eşyânın sâni'ine delâlet eden vechi مَا يُعْلَمُ بِهِ الصَّانِعُ olan âlemin vech-i delâlet olan suver-i ilmiyesi, hem de Hâlık teâlâ'nın bize celâl ve ikram ifade eden eseri ve âyâtı demek olan vechidir ki biz Allah'ı bunlarla hepsinin mâverâsında tanırız. كُلُّ مَا خَطَرَ بِبَالِكَ وَاللّٰهُ وَرَاءَ ذٰلِكَ'dir, buna nazaran "isim", delâlet-i vaz'iyesi bulunan lafızdan ibaret değil, müsemmâya aklen de vech-i delâlet olan mefhumlara, nisbetlere muntabık olarak مَا يُعْلَمُ بِهِ الصَّانِعُ mânasına teşmil edilmiş oluyor. Bundan dolayı Şeyh Abduh İsam'ın bu fikrini şu suretle ifade ederek yegâne bir mâna gibi göstermiş de demiştir ki: "Bu gibi âyetlerde ismullah[4] مَا يُعْرَفُ بِهٖ O'nu marifete sebep olandır, Allah ise bize sıfâtıyla tanınır, bizim zihinlerimiz O'nu ancak

---

1 M: "olmuş".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 315:

وقال عصام الدين: لا يبعد أن يراد الاسم الأثر أي سبح آثار ربك الأعلى عن النقصان فإن أثره تعالى دال عليه سبحانه كالاسم فيكون منعا عن عيب المخلوقات أي من حيث إنها مخلوقة له تعالى على وجه ينافي قوله تعالى «ما تَرى فِي خَلْقِ الرَّحْمنِ مِنْ تَفاوُتٍ».

3 H: "halk".

4 B -"ismullah".

âlim, kādir, hakîm ilh... diye halkında [5741] nazarımızın bizi kendisine delâlet ve vicdânımızın hidâyet eylediği vechile tanır, ve Sûre-i Rahmân’da تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ [er-Rahmân 55/78] diye ذُو ile okunan kıraatte Zü’l-celâli ve’l-ikrâm olmakla vasfolunan isim de budur. Ve bu مَا يُعْرَفُ بِهِ الْمُسَمّٰى mânasına isim, وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُوالْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ [er-Rahmân 55/27] kavl-i celîlindeki “vech”tir. Çünkü “vech”, “sâhibinin kendisiyle tanındığı”dır. Belki vech sâhibi ancak vechiyle tanınır. وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَٓاءَ كُلَّهَا [el-Bakara 2/31] kavlinde mezkur olan esmâ da bu mânaca isimdendir ki eşyânın kendisiyle tanındığı rüsûmu demektir. Bu vechile Allah’ın ismi de zihinlerimizin Allah’a teveccüh etmesi ne ile mümkin oluyorsa odur. Allah bize bu ismi tesbih ile emrediyor. Yani O’nda mahlûkāta benzemek[1] yahut onlardan birisinde aynıyla zuhur etmek yahut şerîk veya veled ittihaz eylemek veya bunlar kabîlinden O’na lâyık olmayacak bir noksan bulunmaktan tenzih etmemizi emrediyor. Biz O’na akıllarımızı ancak şöyle tevcih ederiz: O her şeyin hâlıkıdır, ilmi mevcûdâtın bütün inceliklerini muhîttir ilh... Nitekim اَلَّذٖى خَلَقَ فَسَوّٰى ilh... buyurulur. Bizim O’nu böyle bütün kâinâtı halk ve îcad ve tesviye etmiş, takdir ve hidâyet eylemiş olmak gibi evsâf ile tanımamız îcab eder.”[2] Görülüyor ki “ism”in bu târif ve îzâhı İsam’ın eser mânasıyla îzah ederek فَإِنَّ أَثَرَهُ تَعَالَى دَالٌّ عَلَيْهِ سُبْحَانَهُ كَالْإِسْمِ dediği mâna üzerinde bir intikal hatvesini tazammun eden bir târiftir ki bunun hâsılı, “isim”de muteber olan delâlet-i vaz‘iyeyi, delâlet-i akliye ve tabî‘iyeye ta‘mîm etmektir ve binâen‘aleyh bir mecazdır. Bizâtihi âlemi tenzih ve takdis mânası tevehhüm olunmamak ve tenzihte gözetilen kayd-ı haysiyet iyi mülâhaza edilmek şartıyla haddizâtında sahih bir mânadır. Karîne-i mücevvize

---

1 B: “benzememek”.

2 Muhammed Abduh, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Kerîm (Cüz’ü Amme)*, s. 47:

اسم الله في مثل هذه الآية هو ما يعرف به والله انما يعرف لنا بصفاته فلا تعرفه أذهاننا إلا بأنه العالم القادر الحكيم إلى آخر ما دلنا عليه النظر في خلقه وهدانا إليه الوجدان السليم في وصفه وهذا هو الإسم الذي يوصف بأنه ذو الجلال والإكرام في قراءة من قرأ في سورة الرحمن «تبارك اسم ربك ذو الجلال والإكرام» والإسم بهذا المعنى «ما يعرف به المسمى» هو الوجه في قوله تعالى «ويبقى وجه ربك ذو الجلال والإكرام» فإن الوجه يعرف به صاحبه بل لا يكاد يعرف صاحب الوجه إلا بوجهه والإسم بهذا المعنى هو المذكور في قوله تعالى «وعلم آدم الأسماء كلها» أي رسوم الأشياء وما تعرف الأشياء به فإسم الله هو ما يمكن لأذهاننا أن تتوجه إليه به والله يأمرنا بتسبيح هذا الإسم أي تنزيهه عن أن يكون فيه ما لا يليق به من شبه المخلوقات أو ظهوره في واحد منها بعينه أو اتخاذه شريكا أو ولدا أو ما ينحو هذا النحو فلا نوجه عقولنا إليه إلا بأنه خالق كل شيء المحيط علمه بدقائق الموجودات كما قال «الذي خلق فسوى» فعلينا أن نعرفه بأنه خلق الكائنات وأوجدها وسواها... وأنه الذي قدر فهدى.

vardır.[1] Ancak esmâ-i ilâhiye tevkīfî olması esasına ve zâhirden sarf-ı nazar için karîne-i mâni'a zâhir bulunmamasına nazaran mecaza udûl ba'îd[2] olur. Şu kadar ki bunda müsemmâya delâleti bir mefhum vâsıtasıyla olan esmâ-i sıfât ve ef'âlin vech-i delâletlerini bir îzah fâidesi vardır. [5742] Sûfiyye mizâcınca da sıfât zâtın, esmâ sıfâtın, âsâr esmânın muktezâsı olan ahkâmı olduğuna göre âsâr esmânın kendisi değil, ahkâmıdır. İsam'ın buna[3] isim gibi dâll demesi de hakikaten isim olmadığını iş'ârdır. Meselâ "mahluk" eser, "hâlık" isim, "halk" sıfat, bu isim ve sıfatla muttasıf olan "Zât-ı Hak" da mevsuf ve müsemmâ olan Zât-ı A'lâ'dır. Ve bu isimlerin sıfatların tenzîhi ile tenzîhi matlub olan O'dur, âsârın kendisi değildir. Tenzîhin mânası da dediğimiz gibi bu esmâ ve sıfâtı âsâr ve mahlûkātın şuûn-ı imkâniyesinden tecrid ederek hepsinden üstün tutmak ve şirke sapan veya O'nu halkına teşbih ile târif eden mülhidlerin yaptığı gibi onlara ona lâyık olmayan bir mâna karıştırmamaktır. Şu hâlde asıl maksad zâtı tesbih[4] olduğu hâlde doğrudan doğru onun[5] tesbîhi emrolunmayıp da ismin tesbîhi emrolunması tesbîh-i kavlî bakımından tenzîh-i zat ancak ismin nezâhetiyle ifade olunabileceğinden, tesbîh-i fi'lî bakımından da zât-ı baht bizim dünyada ukūl ve ezhânımızın doğrudan doğru teveccüh ve idrâkinden çok yüksek ve O'na teveccüh ve marifetimizin ancak sıfâtına delâlet eyleyen esmâ veya âsâr ile kābil olabileceğinden dolayı demek olur. Gerçi rü'yetullâha kāil olan ehl-i sünnete göre tecellî-i zat dahi câiz demek ise de o uhrevîdir. Sûrenin âhirinde قَدْ اَفْلَحَ مَنْ تَزَكّٰى. وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّه۪ فَصَلّٰى buyurulması tesbîhin kavlî ve fi'lîden e'am olduğunu anlatır. Sonra وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ وَاَبْقٰى buyurulması da uhrevî tecelliyâtın ekmeliyetini tansis eyler. Biz bu bahsi şöyle hulâsa etmek isteriz: "İsim" مَا يُعْرَفُ بِهِ الْمُسَمَّى mânasıyla lafzî, aklî, tabî'î delâletlerin hepsinden e'am olarak zihinlerimizin zât-ı müessire teveccühüne sebep olan ve bizde ona dair

---

1 H -"Karîne-i mücevvize vardır".
2 H: "bedî'".
3 B: "bunu".
4 H: "teşbih".
5 M ve B: "onu".

bir vech-i marifet ifade etmek üzere birtakım suver-i zihniye ve mefhûmât husûle getiren bilcümle sıfât ve âsâra dahi şâmil olabilirse de mantık ve rûhiyâtta mâlum olduğu üzere bizim idrâkât ve tasavvurâtımızı ifade eden mefhumların [5743] en vâzıh ve en itkanlı olanları suver-i lafziye ve kelâmiye ile ifade ve tebliğ olunabilen mefhumlar olmak hasebiyle, “isim” denildiği[1] zaman bundan tam mânasıyla mütebâdir olan hakikat bize müsemmâlarını lisânî suretler iktisâ ederek gerek alem[2] ve gerek evsâf hâlinde ifade eden esmâ ve sıfâttır. Fi’l-vâki‘ تَأَمَّلْ سُطُورَ الْكَائِنَاتِ فَإِنَّهَا مِنَ الْمَلَإِ الْأَعْلَى إِلَيْكَ رَسَائِلُ meşhûresi mûcebince kâinat satırlarının hangisi teemmül olunsa bize Mele’-i A‘lâ’dan birer risale oldukları tebeyyün eder. Fakat bunların birer risale olabilmesi sade şuurumuza ilişmeleriyle değil, zihinlerimizde giyinmiş[3] oldukları sûret-i kelâmiyeleri iledir ki o mefhumlar bunların mantuk ve medlulleridir. Onun için burada da اسْمَ رَبِّكَ’den murad gerek ism-i zat ve gerek ism-i sıfat olarak Allah teâlâ’nın zatı[4] ve sıfatına delâlet için söylenilecek, düşünülecek olan lisânî isimler olmak zâhir ve mütebâdirdir ki, bunların en güzelleri de Kitap ve sünnette vârid olan esmâ-i hüsnâdır. Bu cihetle bunlar sem‘e tevakkuf eden lisânî ve şer‘î haysiyetleri hâiz olduğu gibi mantuk ve mefhumları itibariyle aklî haysiyeti de hâizdirler. Bu sebeple burada tesbih ve tenzih emrinin vechine işaret olmak üzere “rabbike’l-a‘lâ” ismi ihtar olunmuş, sonra da bu rubûbiyet ve ulviyetin tavzih ve isbâtı için şu sıfatlarla tavsif buyurulmuştur:

{اَلَّذٖى خَلَقَ} O ki yarattı ❁ her şeyin hâlıkıdır. O ilk evvel halketme fiili, hâlıkiyet sıfatı, Hâlık isim ve vasfıyla bilinir. Şüphe yok ki yaratan Hâlık, yaratılan mahluktan yüksek ve üstündür. O mahlûkta bulunan imkân ve hudûs, illete ihtiyaç gibi noksan vasıflardan münezzehtir. Binâen‘aleyh Hâlık ile mahlûku esmâ ve sıfâtta karıştırmamalı, Hâlık’ın ismini a‘lâ tanıyarak tesbih ve tenzih etmelidir. “El-A‘lâ” “Rabb”in sıfatı olduğuna

1 H: “dediğimiz”.
2 H: “âlem”.
3 H -“olabilmesi sade şuurumuza ilişmeleriyle değil, zihinlerimizde giyinmiş”.
4 B: “zatına”.

göre, bu اَلَّذٖى mevsulleri de "Rabb"in sıfatıdır. Lâkin "a'lâ" "ism"in sıfatı veya beyânı olduğuna göre -ki daha zâhirdir- [5744] bunun da "ism"e sıfat olması lâzım gelir. Yoksa "Rab" ile sıfatı arası faslolunmuş olur. Bu ise nahven câiz değildir. Hâlbuki halk "ism"in fiili değil, müsemmâsının fiili olduğu için "ism"e sıfat olması mâkul olmaz. Bu surette, اَلَّذٖى sıfat olmayıp هُوَ الَّذي takdîrinde cümle-i istînâfiye olmak evlâ olur. Ma'amâfîh halk doğrudan doğru muktezâ-yı zat olmayıp tekvin sıfatının muktezâsı olmak hasebiyle Hâlık isminin hükmü olmasına binâen isim üzerine icrâ edilmiş olması da güzel bir nüktedir. Nitekim Ehl-i sünnet âlim^{un} bi-ilmihi, kādir^{un} bi-kudretihi, mürîd^{un} bi-irâdetihi, mütekellim^{un} bi-kelâmihi, hâlık^{un} bi-sıfatihi[1] ve fi'lihi demekle, sûfiyye de âsâr ve ahkâm esmânın muktezâsıdır demekle bu nükteye işaret etmişlerdir. Evet, O Hâlık yarattı da {فَسَوّٰى} tesviye etti ❁ yarattığını muhtelif suretler içinde düzenine koyup düzgünleştirdi. Sade basit bir halk ile bırakmadı, birçok halklar yaptı. Ve onları bir nizam ile ta'dîl ve tesviye de buyurdu. Ki bu da "rab" isminin muktezâsı olan rubûbiyetin hükmüdür. Bundan dolayı O'nun bir ismi de "Rabb-i adl"dir.[2] Ve şüphe yok ki rab, merbubdan a'lâ ve üstündür. Şu da şân-ı rubûbiyetin bir tafsîlidir:

{وَالَّذٖى قَدَّرَ فَهَدٰى} Ve O ki takdir etti de hidâyet buyurdu ❁ yarattığı her şeye قَدْ جَعَلَ اللّٰهُ لِكُلِّ شَىْءٍ قَدْرًا [et-Talâk 65/3] vefkince ilm ü iradesiyle bir kader tâyin eyledi: Cinslerinde, nevilerinde ferdlerinde, sıfatlarında, fiillerinde, ecellerinde birtakım hususiyetlerle[3] birer had ve mikdar tahsis etti. İmkân tabiatında[4] hep bir ve müsâvî olan eşyâdan her birini vücudda yekdiğerinden birer mikdar ile temayüz ettirerek muhtelif mâhiyetler, muhtelif hüviyetler ile tenvî' ve takyid ve tahdid[5] eden birer biçim takdir buyurdu da ona göre her birini kendilerinden tab'an veya ihtiyâren sâdır olacak husûsiyyât ile hâriçlerinden [5745] sâdır

1 H: "sıfâtihî".
2 H ve B: "âdil'dir".
3 H: "husûsiyetleriyle".
4 H: "tâbirinde".
5 B: "tehdid".

olacak husûsiyyât arasında vâsıl olacakları gāye-i hilkatlerine doğru tevcih buyurdu. Ona göre hâssıyetler[1], meyiller, ilhamlar halkı, deliller nasbı, âyetler inzâliyle mâ-hulika-lehleri olan mikdâra müyesser kılmak üzere yoluna koydu, hükm-i rubûbiyetle terbiye sayesinde[2] mebde'den müntehâya, dünyadan âhirete doğru her birini yetiştireceği neticeye âkıbete îsâl veya irşad etmektedir. Bu meyanda insana da akıl ve din hidâyetleriyle kendini ve yolunu göstermekte ve muhâtab-ı hâs olan zât-ı Muhammedîye nübüvvet ve risaleti mukadder kılıp hidâyet ve muvaffakiyet ihsan buyurmuştur.

Ecrâmın yekdiğeri etrafında feleklerindeki seyr ü hareketleri ve besâitten mürekkebâta doğru ecsâmın, me'âdinin, nebâtâtın, hayvânâtın ahvâli tetebbu' ve tedkik olunursa her birinde akıllara hayret veren ve nıtâk-ı nukūle[3] sığmaktan uzak bulunan ne kadar derin, ne kadar ince, ne kadar büyük ilm ü kudret ile idare ve hidâyet tecelliyâtı görülür. Bilhassa insana mahsus olan zâhir ve bâtından hidâyet envâ'ı,[4] bâhusus akıl ve din hidâyeti ise onların merhalelerle üstünde, derecelerle fevkindedir. Bununla beraber hiçbiri kādirsiz[5] olmadığı gibi hiçbiri de mikdarsız, hadsiz değildir. Hepsi kemmiyet kanunlarının hükmü altında mekādîr-i mahsûsa ile mahduddur. Hiçbirinde nâmütenâhî kudret-i külliye yoktur. O ancak onları takdir edip yollarına koyan Mukaddir, Hâdî, Alîm, Kadîr'in san'atı ve O'nun şân-ı rubûbiyetidir. Şüphe yok ki bu takdir ve hidâyeti yapan ilim ve kudret-i rabbâniye hidâyete muhtaç olan ve mikdâr-ı mahsus ile mukayyed bulunan mukadder kâinâtın hepsinden a'lâ ve üstündür. Bazıları burada "hidâyet"i akıl ve din hidâyeti gibi insana mahsus olan hidâyet ve irşad ile, bazıları da ale'l-umûm zîhayât olanlara ait olmak üzere yaşadıkları müddette kendilerine göre muhtaç olacakları erzâk vesâir levâzım-ı hayâtın takdîriyle onlardan intifâ' yollarını [5746] tanıtmak ve kaçılacaklardan kaçılıp koşulacaklara

---

1 B: "husûsiyetler".
2 H: "siyâkında".
3 H: "ukūle".
4 B +"ve".
5 H: "kadîrsiz"; B: "kadrsiz".

koşulmak ve ona göre uzvî vazifelerini îfâ ettirmek mânasıyla hayvânâta müte'allik ilhâmât ve sevk-i fıtrî ile tefsir etmişlerse de, doğrusu insanlara mahsus olan ve bilhassa Resûlullah'a ait bulunan hidâyet ve irşad bunun en yüksek misâl ve mâ-sîka-lehi olmakla beraber, هَدٰى ıtlakının zâhiri قَالَ رَبُّنَا الَّذٖٓى اَعْطٰى كُلَّ شَىْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدٰى [Tâhâ 20/50] gibi her şeyi gerek tabîî ve gerek ihtiyârî surette hilkati gayesine tevcih mânasıyla umum eşyâya şâmil olmaktır. Öyle ki bir kürenin diğerine doğru mihver veya mahrekinde devri, bir cüz'ün diğer bir cüz'e incizâbı, bir gazın inbisat ve inkıbâzı, bir taşın yerine düşmesi, bir ma'denin tebellürü, bir tuzun suda erimesi, bir kömürün müvellidü'l-humûza ile işti'âli, bir zerrenin uzviyete sevki, bir hüceyrenin bir hüceyreyi telkīhi gibi hâdisâtın husûlü dahi hep bu hidâyet cümlesinde dâhildir.

قَدَّرَ bütün mahlûkātı zevât ve sıfâtında her birinin hususiyetlerine göre takdirlerine şâmildir. Semâvât ve Arz, kevâkib ve anâsır, me'âdin, nebâtât, hayvânât ve insanlardan her birine cüsse ve cesâmetçe birer mikdâr-ı mahsus, yine her birine bekādan bir müddet-i mahsûsa ve sıfât ve elvândan, tu'ûm ve revâyihten, evzâ' ve etvârdan, hüsn ü kubuhtan, saadet ve şekāvetten, hidâyet ve dalâletten bir mikdâr-ı ma'lûm takdir edip وَاِنْ مِنْ شَىْءٍ اِلَّا عِنْدَنَا خَزَٓائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُٓ اِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ [el-Hicr 15/21] buyurduğu gibi, bir kader-i ma'lûm ve bir kader-i mahsus ile tahdid ve tahsis eylemiştir ki, bu mânada a'lâ-yı illiyyînden esfel-i sâfilîne kadar bütün eşyâ ve avâlim dâhildir. Onun için bunun tefsir ve tafsîline cildlerle yazı yazılsa kifayet etmez, her birini sâha-i şuhûdda tedkik îcab eder. Bununla beraber indallah mâlum olan o sırr-ı kader bizim için zuhûrundan evvel tamamen mâlum da olmaz. Sonra هَدٰى şunu gösterir ki: Tabî'at-ı imkâna nazaran her şey ale's-seviyye vücud ve ademden her hususiyete kābil olmakla beraber, [5747] Hâlık'ın takdir ve tahsîsi ile vücudda her mizac bir kuvve-i hâssaya müsta'id kılınmıştır. Ve her kuvve ancak muayyen fiillere sâlih olmuştur. Tabiatta ıttırad ve atâlet kanunu diye ifade olunan tabî'at-ı imkâna nazaran her cisim, nâmütenâhî harekâta kābil farzolunurken cisimlerin mahdud ve mütenâhî hareketler

içinde vücudlarının tükenip tabiatlarının hitâma erdiğini görürüz ki, bu işte Hâlık’ın o tabiata tahsis buyurduğu bir kader-i mâlum, bir isti‘dâd-ı mahsustur. Ve her biri bir fi‘l-i muayyene masdar olan bu hâs kuvvelerin o eczâ ve a‘zâ ve ecrâmda halkıyla maslahatının itmâmı için gāye-i mahsûsalarına tevcîhi[1] de o takdir dairesinde hidâyet-i mahsûsadır. Bütün bunların üzerinde mukaddir ve hâdî olarak hâkim olan kudret-i rabbâniyenin hepsinden yüksek olduğu zâhir bulunmakla O’nun ism-i a‘lâsı bütün bunlardaki mahdûdiyet ve noksan şâibelerinden tenzih olunmalı ve binâen‘aleyh O’nun emr ü tedbîri kâfirlerin keydine gālib olacağında şüphe etmemelidir. O halk u tesviye ve takdir ve hidâyet şevâhidi ile beraber şu vasıf da buna bilhassa şâhiddir:

{وَالَّذٖٓى اَخْرَجَ الْمَرْعٰى} Ve o ki o mer‘âyı çıkardı ❁ Ve’n-Nâzi‘at’ta اَخْرَجَ مِنْهَا مَٓاءَهَا وَمَرْعٰيهَا وَالْجِبَالَ اَرْسٰيهَا مَتَاعاً لَكُمْ وَلِاَنْعَامِكُمْ [79/31-33] buyurulduğu üzere insanların ve hayvanlarının temettu‘[2] ve intifâ‘ları için güdek ve yaylım yeri olan o mer‘âyı; o otlaklar, o yaylalar, mezra‘alar, bahçeler, ormanlardaki türlü nebâtât ve eşcâr ve esmârı kudret-i rabbâniyesiyle ter ü taze yetiştirip çıkardı {فَجَعَلَهُ غُثَٓاءً اَحْوٰى} sonra da onu kapkara bir gusâya çevirdi ❁ gübre ve kömür hâline getirdi ki en bâriz kābiliyetleri yanıp tutuşarak ateşe hizmet etmektir. Ve işte hakka karşı keyd arkasında koşan kâfirlerin ve insanlığın cismânî zevklerinden öte kadr ü kıymetini tanımayan bedbahtların âkıbeti de bundan beter [5748] olarak geleceği vechile ebedî büyük ateşe odun ve çıra olmaktan ibarettir.

“Gasy” ve “gaseyân” mânalarıyla alâkadar olan “**gusâ**”, lügat ve tefsirlerde beyan olunduğuna göre sel suyunun mer‘alardaki otları, çöpleri birbirlerine katarak sürükleyip getirdiği ve derelerin etrafına fırlattığı ot çöp, yaprak ve köpük makūlesi halîtalara denir ki “sel kusuğu” tâbiriyle tercemesini muvâfık gördüm. Âlûsî’nin *Mecma*‘dan[3] nakline göre aslı[4]

---

1 H: “tevcîh”.
2 B: “temettu‘u”.
3 H: “*Mecmû‘a*’dan”.
4 B: “asıl”.

perakende cinslerden[1] ahlâttır. Arab, perakende kabilelerden toplanmış olan kavme "ahlât" ve "gusâ" tâbir ederler.[2] "**Ehvâ**" karamsı, esmer, koyu yeşil, isli doru[3] renklere ıtlak olunur. Burada esved veya esmer veya ahdar mânalarıyla tefsir edilmiştir. Birinci ve ikincide "gusâ"ya sıfat, üçüncüde mer'âya râci' olan فَجَعَلَهُ zamirinden hâl olması mülâhaza olunmuştur ki, "kapkara veya esmer bir gusâya çevirdi" yahut "yemyeşil iken bir gusâya çevirdi" demek olur.

Burada biri icmâlî biri tafsîlî iki nazar vardır:

Birincisi: Mer'âlardaki yeşil nebâtâtın kuruyup dökülerek veya hayvânât tarafından yenilip[4] ifraz edilerek sel sularının süpürüp sürükleyeceği gübre ve teressübât hâline getirilmesidir ki o zaman kömür gibi siyah veya esmer, kābil-i ihtirak bir madde olur kalır.

İkincisi: Tabakāt-ı Arz ve maden ilimlerinde bahsedildiği üzere karbon (fahm) teşekkülâtına ait "turb" denilen kābil-i ihtirak madde ile taş kömürlerinin sûret-i tekevvününe işaret olmasıdır ki, her iki surette de insanlığı sırf cismânî ve hayvânî bedenden ibaret telakkī eden ve bütün zevklerini وَالَّذِينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْاَنْعَامُ [Muhammed 47/12] buyurulduğu üzere hayvan gibi yiyip içip bedenî şehvetlerini istihsâlde arayanların âkıbetlerine nazar-ı dikkati celb vardır.

Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye'de bu âyetin tefsirine müte'allik olmak üzere tabakātü'l-arz ulemâsının [5749] ahcâr-ı fahmiye hakkındaki nazar ve keşiflerinden bahs ile der ki:

"Yevmiyye gazlı arazi sathı üzerindeki tecviflerde ve az mâileli[5] vâdilerde ve bataklık olan engin yerlerde nebâtâttan birtakım teressübât tekevvün eder ki bunlar tehallül ettikçe onlardan kābil-i ihtirak bir cisim husûle gelir ve bu rüsûblar ancak ahvâl-i mahsûsada tekevvün eder. Akarsularda

---

1 H: "cisimlerden".
2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 16:
وأصله على ما في المجمع الأخلاط من أجناس شتى والعرب تسمى القوم إذا اجتمعوا من قبائل شتى أخلاطا وغثاء.
3 M: "turu".
4 M (ilk baskı): "yerilip".
5 B: "mâili".

ve derin havzalarda ve suyu bazı zamanlar kuruyan mahallerde tekevvün etmez. Bu cisme 'turb' tesmiye olunur. Bunun tekevvünü[1] bilhassa suda ale'd-devâm mağmur nebâtât-ı haleviyenin terâkümünden neş'et eder ve bunlar sâir nebâtât-ı mâiye envâ'ı gibi sür'atle çoğalırlar. Rüsûbun asıl hamuru, yani su nebatlarının hepsini muhīt olan madde onlardan tekevvün eder. Bazen de nehir sularının cezbettiği müte'addid nebâtât-ı arzıye dahi onlara inzimam edip tehallüllerine yardım eder ve çok kere onların muhtelif derinliklerinde ve husûsen aşağı kısımlarına doğru defnolunmuş büyük ağaçlar bulunur. Rüsûbun tekevvün ettiği kum ve tafel (kuru balçık) üzerinde terâküm etmiş bulunurlar. Bazen de bu ağaçlar amûdî olarak mevzû' olurlar. Ekseriya da mekânlarında turbun tekevvün ettiği o mekânın engininde müsbet köklerinin yakınında kırılmış bulunurlar. Ahyânen bu ağaçlar turbun tekevvününden evvel sâbit oldukları mekânda defnolunmuş tam ormanlardan neş'et ediyor gibi bir düziye bırakılmış bir hâlde kesîrü'l-aded olur. Ve bunlar asrımızın nebatlarına nisbet olunur eşcâr-ı ratenciye ve pelid (bellût) envâ'ıdırlar. Bazen de lisân-ı usfur envâ'ından olurlar. Eşcâr-ı ratenciye takrîben hâlet-i tabî'iyesi üzere bâkīdirler. Çünkü bunlar salâbetini muhafaza ederler. Lâkin kurumuş ve tuza tehavvül etmiş olmakla kararmışlardır. Turbun tekevvün ettiği sahalarda sığır boynuzları, deve kemikleri gibi memeli hayvanlar bekāyâsı da bulunur. [5750] Turbun tekevvün ettiği sahalar muhtelif arazi envâ'ı üzerinde irtikaz eder. Ahyânen de tebellür etmiş arazi üzerinde irtikaz eyler, ve her hâlde kum veya balçık rüsûbâtı ile başlamamış olması nâdirdir. Mevâdd-ı turbiyeden bazısında öyle nebâtât bakıyyeleri bulunur ki birbiri üzerine terâküm etmiş muhtelif sihanda kütle-i vâhide olmuş cüz'-i süflîsine doğru daha ziyade kararmış ve giriftleşmiştir. Bazısında da yekdiğerinden munfasıl tabakalar şeklindedir. Bunlar kendilerini örten mütevâlî rüsûblarından mükevven muhtelif sihanda rüsûbât ile ayrılmışlardır. Bu rüsûbât da kumdan ve cîrî (alçı) yahut tafelî hacer-i mârından mükevvendir. Ve birçok tatlı su

1 H: "tekevvününü".

kavka'alarını ve ırmak sularının cezbeylediği berrî kavka'aları ihtivâ eyler. Ve çok kere turbun sathı sularla örtülüdür. Bazen de rutûbete münâsib muhtelif nebatlar biten bir arz ile örtülü olur. Yukarıda turbun ancak derinliği az sular tahtında tekevvün ettiğini söylemiştik. Lâkin cidden kalın turb rüsûbları da vardır. Bunlar ahvâl-i mahsûsada tekevvün etmişlerdir. Bu rüsûbların bulunduğu mekânlarda zann-ı gālibe göre tekevvünleri esnasında peyderpey hübût hâsıl olmuştur. Buna delil turb içindeki nebât-ı arz tabakaları ve mevâdd-i turbiye sahasında yerlerine yıkılmış ormanlar gibi atılmış ağaçlardır. Bunlar öyle ahvâldir ki o arza bir zaman kuruluk ârız olmuş, sonra diğer bir zaman sularla örtülmüş ve hâkezâ demektir. Mevâdd-i turbiyenin sath-ı arz üzerinde intişârı çoktur. Onun için bütün irtifâ'larda arzın muhtelif boşluklarını işgal ederek muhtelif vüs'atta havzalara tevezzü' etmiş olur. Bir kısmı Alp dağlarında olduğu gibi dağ başlarında ve Fransa'nın merkezinde ve emsâlinde olduğu gibi mürtefi'[1] sutûh-ı cebeliyede bulunur. Engin ovalarda da büyük mikdarda bulunur. Hatta Prusya'da ve Hollanda'da olduğu gibi büyük genişlikleri kaplar. Turbun ekserisi nehir nebatlarından tekevvün ettiği gibi [5751] bazısı da denizlerde muttasıl bataklıklarda tekevvün eder. Buralarda rüsûbât-ı turbiye üşniyye envâ'ından ve nebâtât-ı bahriyeden tekevvün eder. Nitekim bahr-ı muhîtin kumluk sahillerinde öyledir. Bazen de dağlar üzerinde nebâtât yapraklarından ve râtib vâdilerin diplerinde terâküm eden muhtelif bekāyâdan ârızî rüsûb hâsıl olur ve bundan[2] gayr-i ceyyid bir turb tevellüd eder. İhtirak için isti'mâli mümkin olmaz.[3]

---

1 H: "muhtelif".
2 H: "bunlardan".
3 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 6-7:
اعلم أنه يتكون على سطح الأراضي الغازية يوميا في تجاويف منها وفي الأودية ذات الانحدار القليل وفي الأماكن المنخفضة ذات المستنقعات رسوبات من نباتات متى تحللت تحصل منها جسم قابل للاحتراق ولا تتكون هذه الرسوبات إلا في أحوال مخصوصة فلا تتكون في المياه الجارية ولا في البرك العميقة ولا في المحال التي يجف ماؤها في بعض الأحيان وإنما تتكون في المحال التي تبقى فيها المياه الراكدة على الدوام وفي عمق قليل الغور وهذا الجسم يسمى عندهم بـ«التورب» وتكونه ينشأ خصوصا عن تراكم النباتات الخلوية المغمورة في الماء على الدوام وهي تتكاثر بسرعة كأنواع النباتات المائية فهي التي تتكون منها العجينة الأصلية للرسوب أي المادة التي تحيط بجميع النباتات المائية وربما ساعدتها في تحللها ويضاف إليها عدة نباتات أرضية جذبتها مياه الأنهار وكثيرا ما توجد أشجار كبيرة مندفعة في غور مختلف منها وخصوصا نحو جزئها السفلي فتوجد متراكمة على الرمل والطفل اللذين يتكون منهما الرسوب وأحيانا تكون هذه الأشجار موضوعة وضعا عموديا والغالب أنها تتكسر في مكانها بقرب جذورها المثبتة في قاع ذلك المكان الذي تكون فيه التورب وأحيانا تكون هذه الأشجار كثيرة العدد ملقاة

Taş kömür: Arzın içinde bulunan kömür teressübâtının turb gibi yekdiğeri üzerine terâküm etmiş nebâtâttan teşekkül ettiğinde şekkedilmiyor. Bunun delîli, o kömürde ve turbda büyük hurdebînlerle keşfolunan bekāyâ ve kezâlik ittisâlindeki mevâdd-ı tîniyede bulunan sâklar ve evrâk-ı adîdedir. Arziyyâtçıların bu meselede re’yleri müttefiktir. Ancak terâkümün keyfiyeti hakkında müttefik değildirler. Bazıları demişlerdir ki: Rüsûbât-ı fahmiye enhâr sularının yahut mukaddemâ bazı yerlerde mevcud olan denizlerin dalgalarının getirdiği büyük hacimde nebâtâtın gömülmesinden neş’et etmiştir. Bazıları da demiştir ki: Bu rüsûbâtın ekserisi mekşuf arzın havzımsı hufrelerinde oluyor. Su ağızları da ona mücâvir nebâtât bekāyâsını sevketmiş olur. Evvelki kavil merduddur. Çünkü bu surette bazı bilâdda bulunan tabakalar gibi cidden kalın kömür tabakaları tekevvün etmek için suların getirdiği büyük hacimli nebâtâtın büyük bir irtifâ‘ı bulunmak iktizâ eder. Yani sihanı bir ve sülüs yahut üç yahut kırk zirâ‘ olan kömür tabakaları kırk veya yetmiş beş veya yüz yirmi zirâ‘ sihanında haşeb tabakası iktizâ eyler, bunu ise akıl tecviz etmez. Çünkü bu tabakalar ne nehirlerin sathı üzerinde ne de denizlerin birçoğunun sathı üzerinde yüzmez. İkinci kavilde ise su‘ûbet yoktur. Bu ancak taş kömürün tekevvün ettiği uzvî maddelerin terâküm etmesi için lâzım gelen zamanı iktizâ eder.

في تجاه واحد فكأنها تنشأ عن غابات تامة اندفنت في المكان الذي كانت ثابتة فيه قبل تكون التورب وهي تنتسب إلى نباتات عصرنا هذا وهي أشجار راتنجية وأنواع من البلوط وقد تكون من أنواع لسان العصفور فالأشجار الراتنجية باقية على حالتها الطبيعية تقريبا لأنها حافظة لصلابتها لكن لما جفت واستحالت إلى غبار اسودت ويوجد في الفجوات التي يتولد فيها التورب بقايا حيوانات ثديية وهي عظام البقر وقرون الإبل ونحو ذلك والفجوات التي يتولد فيها التورب تركز على أنواع مختلفة من الأراضي وأحيانا تركز على المتبلور وفي جميع الأحوال يندر أن لا تكون مبتدئة برسوبات من رمل أو طفل أو بزلط ومن المواد التوربية ما تكون فيها بقايا النباتات المتراكمة على بعضها كتلة واحدة مختلفة الثخن أكثر اسودادا واندماجا نحو جزئها السفلى ومنها ما يكون على شكل طبقات منفصلة عن بعضها برسوبات مختلفة الثخن مكونة من الرسوبات المتوالية التي غطتها وهذه الرسوبات مكونة من رمل ومارن حجري جيري أو طفلي وتحتوي على كثير من قواقع المياه العذبة والقواقع الأرضية التي جذبتها مياه الأنهر وكثيرا ما يكون سطح التورب مغطى بالمياه وقد يكون مغطى أيضا بأرض تنبت فيها نباتات مختلفة تناسبها الرطوبة وقد قدمنا أن التورب لا يتكون إلا تحت المياه القليلة الغور لكن هناك رسوبات من التورب ثخنية جدا فالظاهر أنها تكونت في أحوال مخصوصة فالأماكن التي توجد فيها هذه الرسوبات حصل فيها على غلبة الظن متتابع في أثناء تكونها والذى يدل على ذلك طبقات الأرض النباتية التي في التورب والأشجار المقلاة في قاع المواد التوربية فكأنها غابات وقعت في محلها فهذه أحوال يعرض فيها جفاف الأرض زمنا ثم انغمارها بالمياه زمنا آخر وهكذا والمواد التوربية كثيرة الانتشار على سطح الأرض فتكون متوزعة أحواصا مختلفة الاتساع في جميع الارتفاعات شاغلة لتجاويف الأرض المختلفة فيوجد منها على قمم جبال كما في جبال الألب وعلى الأسطحة الجبلية المرتفعة كما في مركز فرنسا ونحوها ويوجد منها مقدار عظيم في السهول المنخفضة حتى أنها تغطي اتساعا كبيرا منه كما في بروسيا والهولانده وكما أن غالب التورب تكوّن من النباتات النهرية تكون بعضه أيضا في مستنقعات كانت تتصل بالبحار فهناك رسوبات توربية مكونة من أنواع الأشنة والنباتات البحرية كما في الشواطئ الرملية من البحر المحيط وأحيانا يحصل على الجبال رسوب عارض من أوراق النباتات وبقايا مختلفة تتراكم في قيعان الأودية الرطبة فيتولد منها تورب غير جيد لا يمكن استعماله للاحتراق.

Zâhirde bu zaman cidden uzun olmuştur. Asrımıza kadar kalmış kadîm ormanlarda [5752] senevî tekevvün eden karbon mikdarı hakkında bazıları demiştir ki: Bundan her karnda sihanı yüzde bir buçuk bir fahm tabakası tekevvün eder. Lâkin hayvânâtın tekevvününden evvel eski zamanda cev birtakım buharlarla meşhun idi, ondan cidden kuvvetli bir nebat olmuştu. Arz'ın bâtınından[1] da birçok hâmız-ı karbonik su'ûd ediyordu. O sebeple nebâtâtın bâtınında karbon sür'atle tesebbüt edebiliyordu. Hem tekevvünü uzun zaman iktizâ eden yalnız fahm-ı hacerî rüsûbâtı değildir. Rüsûbların hepsi öyledir. Cidden büyük sihan iktisab etmiş olan kavka'î cîrî[2] (kavka'alı ve alçılı) rüsûbât-ı haceriyenin tekevvünü kurûn-i adîde iktizâ eder. Rüsûbât-ı fahmiyeyi turba teşbih edenlerin re'yi şununla da müeyyeddir: Gerek fahm-i hacerîde[3] ve gerek turbda büyük hurdebinlerle birçok zehreleri hafî nebâtât-ı haleviye bekāyâsı keşfolunuyor. Kezâlik Arz'da cezirleriyle, dikili eşcâr ile ve onların şist-i fahmîde[4] mahfuz yapraklarıyla müeyyed, kezâlik muhtelif genişlikteki havzalarda yekdiğerinden munfasıl olarak bulunmalarıyla dahi müeyyeddir. Bütün bu ahvâl açık arzın hufrelerinde tekevvün etmiş birtakım bataklık yerlere delâlet eder.[5]

---

1 B: "batnından".
2 H: "kavka'-i cîrî".
3 H: "hâricîde".
4 "Şist" tabakāt-ı Arz ıstılâhında kullanılan kelimelerdendir ki aslı Yunanca olup varak, yaprak mânasınadır. Suhûr-i Arziyenin teşekkülâtında "mikâşisti", "talk-ı* şisti" tâbirleri meşhurdur. Şu hâlde "şist-i fahmî" varak-ı fahmî demek olursa da ıstılah kullanılmıştır [Müellifin notu].

* H: "talkı".

5 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 7-8:

لا شك أن الرسوبات الفحمية التي توجد في باطن الأرض تكونت من نباتات تراكمت على بعضها كالتورب ودليل ذلك البقايا التي تكشف فيه وفي التورب بالمنظار المعظم وكذا السوق والأوراق العديدة التي توجد في المواد الطينية التي تصاحبه وقد اتفقت آراء الجيولوجيون على هذه المسألة غير أنهم لم يتفقوا على كيفية التراكم فبعضهم قال: إن الرسوبات الفحمية ناشئة عن اندفان نباتات كبيرة الحجم حملتها مياه الأنهار أو تيارات البحار التي كانت موجودة قديما في بعض الأماكن وقال بعضهم: إن أغلب هذه الرسوبات تكون في حفر بركية من أرض مكشوفة وكانت مياه الترع تحمل إليها أيضا بقايا النباتات المجاورة لها والقول الأول مردود، لأن النباتات الكبيرة الحجم التي حملتها تقتضي أن تكون ذات سمك عظيم لتكون طبقات ثخينة جدا من الفحم كالطبقات التي توجد في بعض البلاد أي أن طبقات الفحم التي ثخنها ذراع وثلث أو ثلاثة أو أربعون ذراعا تستدعي طبقة من الخشب ثخنها نحو أربعين ذراعا أو خمسة وسبعين أو مائة وعشرين ذراعا وهذا لا يجوزه العقل فإن هذه الطبقات لا تطفو على سطح الأنهار ولا على سطح أغلب البحار والقول الثاني لا صعوبة فيه فلا يستدعي إلا ما يلزم من الزمن لتراكم المواد العضوية التي تكون منها الفحم الحجري والظاهر أن الزمن المذكور كان طويلا جدا، قال بعضهم: في شأن مقدر الكربون الذي يتكون سنويا في الغابات القديمة الباقية إلى عصرنا أنه لا يتكون منه في كل قرن إلا طبقة واحدة فحمية ثخنها واحد ونصف من مائة، لكن لما كان الجوّ في الزمن القديم قبل تكوّن الحيوانات مشحونا بأبخرة كان منه نبات قوي جدّا، وكان يتصاعد من باطن الأرض كثير من حمض الكربونيك فكانت النباتات تثبت الكربون في باطنها بسرعة وعلى كل فليست رسوبات الفحم الحجري وحدها هي التي يستدعي تكونها زمنا طويلا بل جميع الرسوبات كذلك فالرسوبات الحجرية الجيرية القوقعية التي

Münasebet gelmişken bu babdaki mütalaaları biraz daha tafsil edelim:

Kur'an'dan da anlaşıldığı üzere Arz ibtidâen musattah idi, dağlar yoktu. Sularla mağmur ve muztarib idi. Sonra bu Arz'da nebâtâttan bazı neviler bulundu, bu müddete mahsus olan nebâtâtın eşkâli zamanımıza mensub nebâtâtın şekillerine muhalif idi, üşniyye (yosun) fasîlesinden ve kibrit[1] nebatı fasîlesinden idi ki bunlar zehreleri hafî terkibleri basit nebâtâttır. Lâkin ibtidâ-i [5753] hilkatte hacimleri büyük ve adedleri çoktu. Bu nebatlardan arz-ı fahmî tekevvün etmiştir. Kābil-i ihtirak olan bu cevher, hayvânâtın tekevvününden evvel eski zamanlarda bulunan nebâtâttan mütehassıldır. Sonra dağların tekevvünü sebebiyle Arz'ın büyük derinliklerinde medfun kalınca tabiat[2] ve hey'eti tenevvü' ettikten sonra zamanımıza kadar kalmış ve bazı anâsırını kaybedince zift ve katranlı maddeler içirilmiş bir kömüre istihâle etmiştir ki bu maddeler mevâdd-ı nebâtiyede husûle gelen batî tahlilden mütehassıldır. Bu suretle anlaşılıyor ki matbahlarda, fırınlarda, sobalarda, buhar makineleri ve sâirede kullanılan ve hava gazı istihsal olunan taş kömürü ormanların tekevvün ettiği nebâtât maddesinden ibarettir. Ve bu madde eski zamanlarda bataklıklarda bitmiştir. Ve müddet-i fahmiye için başlıca vasf vaktiyle küre-i Arz'ı tamamıyla örtmekte bulunan nebâtât gibi büyük olmasıdır. Zira cev o vakit çok harâretli ve çok rutûbetli idi. Onun için müddet-i fahmiye nebâtâtının nisbet olunduğu ecnâs şimdi ancak bilâd-ı hârrede yaşıyabiliyor. Ve bu nebâtât-ı hafriyyenin[3] büyük nümüvvü delâlet ediyor ki cev o vakit rutûbet ile meşbû' idi ve derece-i harâret urûzun hepsinde bir idi. Fena bulmuş olan nebâtât envâ'ının derece-i nümüvvü bir ve bunların istivâ dairesinde de kutub dairesinde de bulunduğu bi'l-müşâhede mâlum olduğu cihetle bundan istintac olunur ki tekevvün-i Arz'ın üçüncü devri olan o zamanda cemî'-i cihâtta derece-i

---

اكتسبت ثخنا عظيما جدّا استدعى تكونها قرونا عديدة ورأى من يشبه الرسوبات الفحمية بـ«التورب» يعضد ببقايا النباتات الخفية الظهر الخلوية العديدة التي تكشف بالمنظار المعظم في الفحم الحجري وفي التورب ويعضد أيضا بالأشجار المنغرسة بجذورها في الأرض وبأوراقها المحفوظة في الشست الفحمي وبوجودها في أحواض مختلفة الاتساع منفصلة عن بعضها فهذه الأحوال كلها تدل على أماكن ذات مستنقعات متكونة في حفر أرض مكشوفة.

1 M: "kibriti".

2 M: "tabiatı".

3 H ve B: "fahmiyyenin".

harâret müsâvî idi. Bütün kürede ancak bir kutur vardı. O zamanki nebâtâtın acîb olan vasfı hârikulâde olan nümüvvüdür. Serhasiye[1] envâ'ı ki zamanımızda ondan ancak bilâd-ı bâridede haşîşiyye-i hâlide nebâtâtı biter, o vakit ondan şimdiki katran (tennüb) ağaçlarından daha yüksek büyük ağaçlar tekevvün ediyordu. Kibrit nebâtı da[2] böyledir: Zamanımızda irtifâ'ı bir zirâ' iken eski zamanlarda irtifâ'ı otuz üç kırk zirâ'a [5754] kadar varıyor, kutru da bir buçuk zirâ' oluyordu. İşte müddet-i fahmiyedeki geniş ormanlar bu mürtefi' ağaçlardan tekevvün ediyor ve bunlar arzı kutubdan kutba tamamen örtüyordu.

Müddet-i fahmiyeyi beyan için iki müddete taksim etmek gerektir. Evvelkisi; hacer-i cîrî-i fahmî müddetidir ki bunda mühim rüsûbât-ı bahriye tevellüd etmiştir. İkincisi de müddet-i fahmiyedir. İşte fahm-i cîrînin tekevvünü bu iki müddette ve hususiyle ikinci müddette husûle gelmiştir. Evvelâ hacer-i cîrî-i fahmî müddeti: adaları örtmekte bulunan nebâtât-ı serhasiye yahut zeyl-i feres yahut kibrit nebâtı[3] yahut fasîle-i mahrûtiye nebâtâtına müşâbih zât-ı filkateyn nebâtâtı[4] envâ'ından imiş. Zâtü'l-evrâkı'l-halkıye envâ'ı ve zâtü'l-hutûm envâ'ı zâtü'l-filkateynden olarak bitmiş ve nesli munkatı'[5] olmuş fasîlelere nisbet olunuyorlar. Kasab-ı fârisî envâ'ından büyük irtifâ'da nebâtât bu müddette çok imiş ve bu ağaçlardan her birinin tûlü on üç zirâ'dan on beş zirâ'a kadar olurmuş.

Sâniyen müddet-i fahmiye: Arz'ı örten acîb nebatların kesretiyle muttasıftır. O zaman nebâtât nümüvde müteşabihtir. Devr-i fahmî nebâtı zamanımızdaki nebâta bi'l-külliye muhaliftir. Devr-i fahmîye ait ahvâl-i hayâtiye ve arziyeden o aslî nebâtın temeyyüz ettiği sıfatlar bilinir. Müstemir yağmurlar, şiddetli harâret, müstemir sisle mestur hafif ziyâ, bunlardan husûsî bir nebat tevellüd ediyormuş ki zamanımızda ona

1 M: "Serahsiyye".
2 M: "kibrîti nebatî de".
3 M: "kibrit nebâtî".
4 H: "nebâtı".
5 H: "munkariz".

benzerinin husûlü kābil olmuyor. Bununla beraber o zamanın nebâtını tasavvur etmek istenilince senenin üç yüz günü yağmur düşen ve güneşi müstemir bir sis ile mestur bulunan[1] bazı adaları ve sahilleri teemmül etmek gerektir ki öyle cezîrenin nebâtından, müddet-i fahmiyede küre-i Arz’ı örten nebat takrîbî olarak tasavvur olunabilir. O cezîrede şecer-i [5755] serhas envâ‘ından ormanlar tekevvün ediyor ki gölgesinde haşîş-i serhasî envâ‘ı, bataklıkları hâvî arz üstünde bir zirâ‘a kadar nemalanıp yükseliyor. Onların altında da birçok hafî nebâtât-ı sagîre bitiyor. İşte bu nebâtâtın hey’eti o müddet-i fahmiyedeki nebâtât gibidir. Ve bu nebâtâtın dediğimiz gibi ecnâsı azdır, lâkin o az fasîleler birçok envâ‘ı ihtivâ ediyorlardı. Avrupa’da fahmî araziden kazılan serhasiye envâ‘ı iki yüz elli nevidir. Hâlbuki el’an Avrupa’da biten serhasiye envâ‘ının adedi ancak elli nev‘e bâliğ oluyor. Çıplak büzürlü zâtü’l-filkateyn nebâtâtın sayısı da yüz yirmi neviden ziyadedir. Hâlbuki el’an yaşayan yirmi beş nevidir.[2]

---

1 “Şibloye ceziresi gibi” demiş ise de bilemedim, araştırmalı [Müellifin notu].

2 İskenderânî, *Keşfü’l-Esrâri’n-Nûrâniyyeti’l-Kur’âniyye,* I, 8-10:

اعلم أن الأرض قد كانت مسطحة ولا جبال بها وكانت مغمورة بالمياه وهذه الأرض يوجد فيها بعض أنواع من النباتات وأشكال النباتات الخاصة بالمدة المذكورة كانت تخالف أشكال النباتات المنسوبة إلى زماننا هذا فكانت من فصيلة الأشنة وفصيلة الكبريت النباتي وهي نباتات بسيطة التركيب خفية الزهر، لكنها كانت في ابتداء الخلقة أكبر حجما وأكثر عددا وهذه النباتات تكونت منها الأرض الفحمية وهذا الجوهر القابل للاحتراق متحصل من النباتات التي كانت في الزمن القديم قبل تكون الحيوانات فلما اندفنت تحت سمك عظيم من الأرض بسبب تكوّن الجبال بقيت إلى زماننا هذا بعد أن تنوّعت طبيعتها وهيئتها ولما فقدت بعض عناصرها استحالت إلى فحم مشرب بمواد قارية وقطرانية هي متحصل التحليل البطيء الذي حصل في الموادّ النباتية فعلم أن الفحم الحجري الذي يستعمل في المطابخ والتنانير والآلات البخارية ونحو ذلك ويستحضر منه غاز «الاستصباح» ليس إلا مادة النباتات التي تتكون منها الغابات وكانت تنبت في المستنقعات في قديم الزمن والوصف الرئيسي للمدّة الفحمية هو عظم نحو النباتات التي كانت تغطي الكرة الأرضية بتمامها، لأن الجو كان ذا حرارة قوية ورطوبة كثيرة فالأجناس التي تنسب إليها نباتات المدة الفحمية لا تعيش الآن إلا في البلاد الحارة، وهذه النباتات الحفرية نموها العظيم يدل على أن الجو كان متشعبا بالرطوبة وكانت درجة الحرارة واحدة في جميع العروض فكان نمو النباتات التي تكوّن منها الفحم الحجري واحد في جميع نقط الأرض وحيث علم بالمشاهدة أن الأنواع النباتية التي فنيت كانت درجة نموها واحدة وأنها كانت في دائرة الاستواء وفي الدائرة القطبية يستنتج أن درجة الحرارة كانت واحدة في جميع الجهات في الزمن المذكور الذي هو الثالث من تكون الأرض وأنه لم يكن إلا قطر واحد في الكرة بتمامها والوصف العجيب الذي يوجد في نباتات الزمن المذكور هو نموها الخارق للعادة فأنواع «السرخس» التي لا يتكوّن منها في عصرنا هذا إلا نبات حشيشية خالدة في البلاد الباردة، كان يتكون منها أشجارا أعظم ارتفاعا من أشجار التنوب ومثل ذلك يقال في أنواع الكبريت النباتي التي ارتفاعها ذراع واحد في زماننا هذا وكان ارتفاعها في الزمن القديم اثنين وثلاثين ذراعا إلى أربعين وكان قطرها ذراعا ونصفا وهذه الأشجار المرتفعة هي التي تكونت منها الغابات المتسعة في المدة الفحمية وكانت تغطي الأرض بتمامها من قطب إلى آخر. ولأجل بيان المدة الفحمية ينبغي تقسيمها إلى مدتين:

الأولى: مدة الحجر الجيري الفحمي التي تولدت فيها رسوبات بحرية مهمة.

والثانية: المدة الفحمية فقد حصل تكون الفحم الجيري في هاتين المدتين وخصوصا المدة الثانية وأما مدة الحجر الجيري الفحمي فاعلم أن النباتات التي كانت تغطي الجزائر كانت من أنواع «السرخس» أو «ذيل الفرس» أو الكبريت النباتي أو نباتات ذات فلقتين تشبه نباتات الفصيلة المخروطية فالأنواع ذات الأوراق الحلقية والأنواع ذات الختوم تنسب إلى فصائل نبتت وانقطع نسلها وكانت من ذات الفلقتين والنباتات العظيمة الارتفاع من أنواع القصب الفارسي كانت كثيرة في هذه المدة وكان طول كل من هذه الأشجار من ثلاثة عشر ذراعا إلى خمسة عشر وجذوعها عقدية وهي تنمو بواسطة ساق أرضية يخرج منها أزرارا أرضية جديدة والمدة الفحمية تتصف بكثرة النبات العجيب الذي كان يغطي الأرض وكانت النباتات إذ ذاك متشابهة في النمو ونبات الزمن الفحمي كان يخالف نبات

Fahm-ı hacerînin keyfiyyet-i tekevvünü: Taş kömürü uzun müddet arzda kalan nebâtâttaki cüz'î tehallülün neticesinden ibaret olduğunu ve bu fennin ulemâsı bu re'yde müttefik bulunduklarını söylemiştik. Fi'l-vâki' taş kömürü madenlerinde bu nebâtâtın bekāsı çok kere müşahede olunuyor ve arz-ı fahmî onların cüzû'u ve evrâkı ile temeyyüz[1] ediyor, kaç kereler fahm-ı hacerî tabakātında büyük ağaçların cüzû'unu[2] da bulmuşlardır. İhtimal ki fahm-ı hacerînin bâtın-ı arzda vücûdu, uzaktan gelmiş nebâtâtın indifâ'ından neş'et etmiş, bunları nehirler yahut denizler sürüklemiş, büyük kasırgalar gibi satıhları üzerinde yüzdürmüş getirmiş, sonra muhtelif yerlerde durmuş, sonra da birtakım arazi ile neftlenmiştir ve ihtimal ki onun tekevvün ettiği nebâtât yerlerinde yaratılmış ve nemalanmış da sular vâsıtasıyla intikal etmemiştir. Bu surette menşe', yaratılmış sonra bulduğumuz mekânlarında ölmüş nebâtât kütlesinin tehallülüdür. Yukarıda geçtiği vechile evvelki ihtimal ba'îd, ikinci ihtimal akla karibdir. Zira bunda fahm-i hacerînin tekevvün ettiği mevâdd-ı uzviyenin terâkümü için iktizâ eden zamandan başka bir şey lâzım gelmez. Arâzî-i fahmiye tabakātının tevâzîsi ve onda eczâ-i dakīka intibâ'âtının hıfzı [5756] delâlet eder ki bu tabakalar tam bir sükûnetle tekevvün etmiştir. Bundan şu netice çıkar ki: fahm-ı hacerî, nebâtâtın mekânlarında, yani nemâ buldukları bataklık mahallerde ölüp tehallül etmesinden neş'et etmiştir.

Şu da mülâhaza olunsun ki: Fahm-ı hacerî müddetinde kışr-ı Arz'dan ancak esfelinde sâil bir kütle üzerine mürtekiz esnek ince bir gılaf[3]

زماننا هذا بالكلية ومن الأحوال الجوية والأرضية بالزمن الفحمي تعرف الصفات التى بها يتميز هذا النبات الأصلي فالأمطار المستمرة والحرارة الشديدة والضوء الخفيف المستور بضباب مستمر كان يتولد عنها نبات مخصوص لا يمكن الحصول على ما يشبه في عصرنا هذا ومع ذلك إذا أريد تصور نبات ذلك الزمن ينبغي التأمل في بعض جزائر من البحر الهادئ أو شاطئه كجزيرة «شبلوية» التي يسقط فيها المطر مدة ثلاثمائة يوم من السنة والشمس فيها مستورة بضباب مستمر فنبات هذه الجزيرة يتصور منه على وجه التقريب النبات الذي غطى الكرة الأرضية في المدة الفحمية فأنواع من «السرخس الشجري» يتكون منها في هذه الجزيرة غابات تنمو في ظلها أنواع السرخس حشيشية ترتفع إلى ذراع فوق أرض ذات مستنقعات وينبت تحتها أنواع كثيرة من نباتات صغيرة خفية فهيئة هذه النباتات كنباتات هذه المدة الفحمية وكانت هذه النباتات قليلة الأجناس كما قلنا لكن الفصائل القليلة كانت تحتوي على أنواع كثيرة فأنواع «السرخس الحفرية» من الأرض الفحمية بأوروبا مائتان وخمسون نوعا مع أن أنواع السرخس التي تنبت بأوروبا الآن لا يصل عددها إلا إلى خمسين نوعا والنباتات ذات الفلقتين ذات البذور العريانة كان عددها أكثر من مائة وعشرين نوعا والأنواع التي تعيش منها الآن خمسة وعشرون نوعا.

1 H: "temâyüz".
2 M ve B: "cüzuu".
3 H: "gılıf".

tekevvün etmişti. Şimdiki denizlerimiz gibi Ay ve Güneş’in câzibelerine tebe‘an içindeki seyyal kütle de ale’t-ta‘kīb[1] husûle gelen yükselip alçalma hareketleriyle muztarib bulunuyordu. Bu iki hareketten muhtelif bu‘udda, müddetler içinde büyük bir hubût neş’et ediyordu. Zâhir-i Arz hubût ettikçe sular o ormanları, zemen-i[2] fahmî nebâtâtından olan büyük kütleleri bürüyor, sonra onların fevkinde diğer ormanlar bitiyor, sonra yine[3] Arz hubût edince onları da sular bürüyordu. Bu çifteli tezahür, yani nebâtâtın su altında kalması ve yine aynı mekânda yeni ormanların nemâ bulması halleri te‘âkub ettikçe fahm-ı hacerînin tekevvün ettiği büyük nebâtât kütleleri terâküm etmiş ve bunun husûlü birçok kurûn-ı adîdede olmuştur. O hâlde o eski zaman nebatlarında husûle gelen istihâleler nedir ki onlar zift ile meşhun bir kütle-i fahmiyeye tehavvül etmiş? O suların bürüdüğü nebatların kütleleri hafif, isfencî idi, el’an bataklıklarda tekevvün eden turba benziyordu. Suda meks edince onlarda cüz’î bir ta‘affün ve tahammür hâsıl[4] olmuştur ki bunu şundan fazla îzah mümkin olmuyor: O eski zaman nebatlarında husûle gelen tehallül[5], seyyâl birtakım ma‘denî gazların tekevvünü ile müterâfık idi ki haceri onları içiyordu. Onun teşerrüb ettiği zuyût-ı katrâniyenin menşe’i de zift-i şiytî[6] (şiyt-i kārî[7]) envâ‘ıdır. Turbî tabakaları üzerlerine[8] örten arazinin altına gömüldükten sonra o gazların intişârı devam etmiş ve fahm-ı hacerî o büyük inzimam hâlinde o arazinin sıklet ve tazyîkiyle o büyük kesâfet-i [5757] mümeyyizesini iktisab eylemiştir. O arazinin cevfinden çıkan harâretin de onda büyük tesiri olmuştur. Fahm-ı hacerî[9] tabakātındaki ihtilâflar bu iki sebebe nisbet olunmalıdır: Tazyik ve harâret-i merkeziyenin tesirinden vukū‘a gelen teshin. Onun için alt tabakalar üst tabakalardan daha kuru ve daha sıkıdır. Çünkü aşağıda

1 B: “ale’t-te‘âkub”.
2 B: “zemînî”.
3 B -“yine”.
4 H: “nasıl”.
5 B: “tehavvül”.
6 M ve B: “şiyîti”.
7 H: “kar‘î”.
8 H: “üzerine”.
9 H: “hâricî”.

harâretin tesiri daha yüksek ve yukarıdan üzerine vâki' olan tazyik daha kuvvetlidir. Defe'ât ile mükerrer tecribelerden fahm-ı hacerînin keyfiyyet-i tekevvünü tevazzuh etmiş, haşeb ve diğer mevâdd-ı nebâtiye üzerine tazyik ve harâret tesiriyle cidden sıkı bir fahm-ı hacerînin[1] tekevvününe muvaffakiyet hâsıl olmuştur. Bu tecribede kullanılan cihaz ile mevâdd-ı nebâtiyeyi su ile ıslak çamur ile muhât olarak tazyik ve uzun müddet tesiri devam etmek üzere yüksek harârete arz mümkin oluyordu ve bu cihaz muğlak değildi lâkin gazların ve buharların çıkmasına mâni' oluyor, o suretle mevâdd-ı nebâtiyenin tehallülü, tekevvün ettikleri anâsırın infisâline mâni' olacak bir tazyik tesiriyle rutûbet ile meşhun bir vasatta[2] (milyoda) husûle geliyordu. Bu cihaza muhtelif tabiatta ahşab biçmeleri konulunca ondan bazen parlak, bazen de donuk taş kömürüne müşâbih hâsılât tekevvün etmiştir. Bu ihtilâflar da tecribeye[3] arzolunan ahşab sunûfunun ihtilâfından neş'et eylemiştir ki kömür envâ'ının ihtilâfı da bununla ta'lîl olunur; vallahu a'lem."[4]

---

1 H: "hâricînin".
2 M: "vastta".
3 B: "tecâribe".
4 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 10-11:

قد قلنا: إن الفحم الحجري ليس إلا نتيجة تحلل جزئي في النباتات التي كانت في الأرض مدة طويلة وقد أجمع علماء الفن على هذا الرأي فكثيرا ما يشاهد في معادن الفحم الحجري بقايا هذه النباتات التي بجذوعها وأوراقها تتميز الأرض الفحمية وقد وجدوا مرارا جذوع أشجار كبيرة في طبقات الفحم الحجري ويحتمل أن وجود الفحم الحجري في باطن الأرض ناشئ عن اندفاع نباتات آتية من بعد حملتها الأنهار أو البحار فكانت طافية على سطحها كروامس كبيرة جدّا ثم وقفت في أماكن مختلفة ثم نفطت بأراضي أو أن النباتات التي تكون منها خلقت ونمت في أماكنها فلم تنقل بواسطة المياه فنشوؤه تحلل كتلة من نبات خلقت ثم ماتت في الأماكن التي نجدها فيها الآن والاحتمال الأول بعيد إذ عليه يلزم أن تكون النباتات التي حملتها المياه كانت ذات سمك عظيم حتى تكون منها طبقات ثخينة من الفحم كما ذكرنا ذلك فيما تقدّم وأما الاحتمال الثاني فقريب من العقل إذ لا يلزم عليه إلا الزمن الضروري لتراكم المواد العضوية التي تكون منها الفحم الحجري فإن توازي طبقات الأراضي الفحمية وحفظ انطباعات الأجزاء الدقيقة فيها يدل على أن هذه الطبقات تكونت مع الهدء التام فينتج من ذلك أن الفحم الحجري إنما نشأ من تحلل النباتات في أماكنها أي في المحال التي نمت فيها هذه النباتات.

واعلم أن القشرة الأرضية لم يتكون عنها في مدة الفحم الحجري إلا غلاف رقيق مرن مرتكز على كتلة سائلة أسفله وكانت مضطربة بحركتي الارتفاع والهبوط المتعاقبتين الحاصلتين في الكتلة السائلة الباطنية التي كانت منقادة إلى الجذب القمري والشمسي كما هو الشأن في بحارنا الآتية فكان ينشأ عنهما هبوطهما هبوطا عظيما في مدد مختلفة البعد عن بعضها والظاهر أن المياه غمرت الغابات والكتل العظيمة من نباتات الزمن الفحمي لما هبطت الأرض ثم نبتت غابات أخرى فوقها، ثم غمرتها المياه عند هبوط الأرض أيضا فبتعاقب هذه الظاهرة المزدوجة أي انغمار النباتات بالمياه ونمو غابات جديدة في مكان عينه تراكمت كتل النباتات العظيمة التي تكوّن عنها الفحم الحجري وكان حصول ذلك في قرون كثيرة عديدة فإن قيل: ما الاستحالات التي حصلت في نباتات الزمن القديم حتى تحولت إلى كتلة فحمية مشحونة بالقار؟ قلنا: إن النباتات التي غمرتها المياه كانت كتلتها خفيفة إسفنجية تشبه التورب الذي يتكون الآن في المستنقعات فلما مكثت في المياه حصل فيما تعفن جزئي وتخمر لا يمكن الإفصاح عنه بأكثر من أن يقال: إن التحلل الذي حصل في نباتات الزمن القديم كان مصحوبا بتكون غازات معدنية سائلة المتشرب به الفحم الحجري ومنشأ الزيوت القطرانية المتشربة بها أنواع الشيت القاري وقد استمر انتشار تلك الغازات بعد اندفان طبقات التورب تحت الأراضي التي غطتها وقد اكتسب الفحم الحجري الكثافة العظيمة المميزة له وحالة الانضمام بثقل هذه الأراضي وضغطها له وكذلك الحرارة المتصاعدة من جوف الأراضي كان لها تأثير عظيم في ذلك وينبغي أن تنسب الاختلافات التي في طبقات الفحم الحجري إلى هذين السببين أعني الضغط والتسخين الواقع من تأثير الحرارة المركزية ولذا كانت الطبقات السفلى أكثر جفافا واندماجا من الطبقات العليا، لأن الحرارة التي أثرت فيها كانت أكثر

İşte icmâlî bir nazarla bakıldığı zaman mer‘alarda ter ü taze çıkan nebâtâtın bir müddet sonra kuruyup çürüyerek gübre ve kömür gibi kara bir gusâya çevrildiği görüldükten başka, tafsîlî bir nazarla bakıldığı zaman da bütün maden kömürlerinin dahi mâhiyeti nebâtâtın sular içinde ölüp tehallül ederek çevrildiği kara bir gusâdan ibaret olduğu ve binâen‘aleyh غُثَٓاءً اَحْوٰى tâbirinin buna da işaret etmekte bulunduğu anlaşılır. Allah teâlâ bu Arz üzerinde ne mer‘alar, ne nebatlar, ne ormanlar çıkarmış [5758] sonra da onları ziftli, katranlı kapkara gusâya çevirmiştir. Bütün bunlar O’nun halk u tesviyesi, takdir ü tahvîli ile rubûbiyetinin eseridir. Ve işte insanlığı sırf nebâtî ve hayvânî surette sade bedenî gayelerle anlamak isteyen bedbahtların âkıbetleri de böyle kara bir gusâdan ibaret olan maden kömürleri gibi kābil-i ihtirak olmaktan başka bir şey değildir[1]. Bunları bu suretle ihbar ve ihtar edip anlatmak da o Rabb-i A‘lâ’nın kendisini insanlığa tanıtmak için ayrıca bir hidâyet ve irşâdı olduğunda şüphe yoktur. Bundan dolayı umum mahlûkāta olan hidâyet-i âmmeyi icmâlen beyandan sonra insanlara olan[2] hidâyetin en büyük misâl ve şâhidi olmak üzere bilhassa Resûlullah’a olan hidâyet-i mahsûsasını beyan ve tefhim için buyuruluyor ki:

{سَنُقْرِئُكَ} Bundan böyle seni okutacağız[3] ۞ yani وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ رُوحاً مِنْ اَمْرِنَاۜ مَا كُنْتَ تَدْرِى مَا الْكِتَابُ [eş-Şûrâ 42/52] hitâb-ı izzetiyle ihtar olunduğu üzere sen kitab nedir, okumak nedir bilmezken bundan böyle Rûh-i Emîn, Rûhu’l-Kudüs olan Cibrîl vâsıtasıyla sana okuyacağın bir kitap olan Kur’ân’ı vahyederek indirip belleteceğiz, ineni[4] ve indirileceği kıraate muvaffak edeceğiz. Yahut vahiy ile seni Kur’an ve kıraat sâhibi

---

ارتفاعا وكان الضغط الواقع عليها أقوى وقد اتضح من التجربة المتكررة مرارا كيفية تكون الفحم الحجري وحصل النجاح في تكون فحم حجري مندمج جدّا بتأثير الحرارة والضغط على الخشب وعلى مواد نباتية أخرى وكان الجهاز الذي استعمل في هذه التجربة يتأتى معه تعريض مواد نباتية محالة بالطين المندى بالماء ومضغوطة إلى حرارة مرتفعة واستمر تأثيرها زمنا طويلا ولم يكن هذا الجهاز مغلقا، لكن يمنع تصاعد الغازات والأبخرة بحيث إن تحلل المواد النباتية كان يحصل في وسط مشحون بالرطوبة بتأثير ضغط يمنع انفصال العناصر التي تكونت منها فلما وضعت نشارة أخشاب ذات طبيعة مختلفة في هذا الجهاز تكونت منها متحصلات تشبه الفحم الحجري اللامع تارة والفحم الحجري المعتم تارة أخرى وهذه الاختلافات ناشئة عن اختلاف صنوف الخشب التي عرضت للتجربة وبها يعلل اختلاف أنواع الفحم والله سبحانه وتعالى أعلم.

1 H: “değildirler”.
2 H -“hidâyet-i âmmeyi icmâlen beyandan sonra insanlara olan”.
3 B: “sana okuyacağız”.
4 H: “inen”.

yapacağız. Bu suretle bu fevkalâde hidâyet ve risâlet-i ilâhiyeye delâlet eyleyen bir âyet, bir mucize olacak {فَلَا تَنْسٰىۙ} artık unutmayacaksın ❁ Bu unutmamak, bu derece kuvvetli bir hıfza sâhip olmak da diğer bir âyet ve mucize olacak. Nitekim bunun istikbal için va'd ü ihbârı ve öylece vukū'u da ayrıca bir mucize olacaktır. Bu delâlet eder ki okutmaktan murad ezbere okutmaktır. Yoksa yüzüne yazı okumak değildir. Bazıları da demişlerdir[1] ki unutmamaktan asıl murad, mûcebiyle amel etmektir {اِلَّا مَا شَٓاءَ اللّٰهُ} Meğer ki Allah dileye ❁ Çünkü O [5759] unutturmak isterse unutturur. Yani böyle unutturmamayı[2] kat'iyyen va'd ü ihbar etmek Allah'ın artık onu unutturmaya kudreti yetişmeyecek demek değildir. O'nu hiçbir şey âciz bırakamaz. Böyle kuvvetli bir hâfıza kudreti verdikten sonra O dilerse onu selbeder. Unutturacağını tamamen unutturabilir ki bu bir nesh olur. O vakit de مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَٓا اَوْ مِثْلِهَا [el-Bakara 2/106] hükmü cereyan eder. Fakat Allah'ın inâyetiyle sen bundan böyle unutmayacaksın, böyle bir mucizeye de mazhar olacaksın. Denilmiştir ki istisnâ kıllet içindir. Nitekim *Sahîh-i Buhârî*'de rivayet edilmiştir: Aleyhissalâtü vesselâm namazda kıraatinde bir âyet atlamıştı. Sabah namazı idi. Übeyy onu neshedildi sanmış, sual etmişti.[3] Aleyhissalâtü vesselâm "unuttum" buyurmuştu.[4] Resûlullah'ta böyle nâdiren nisyan vâki' olursa Allah teâlâ onu bırakmaz, hatırlatır veya hatırlatacak bir sebep müyesser kılardı. Nasıl ki *Bahr*'da zikredildiği[5] vechile Abbâd b. Bişr'in[6] kıraatini işittiğinde "Bu bana filan ve filan sûrede, şu ve şu âyeti hatırlattı" buyurmuştu.[7] İşte اِلَّا مَا شَٓاءَ اللّٰهُ böyle nisyân-ı kalîli istisnâ olmalıdır denilmiş ise de, cüz'î bir an için vâki' olan böyle birkaç nisyan tilâveti nesih mânasında olan müstemir

1 H: "demiştir".
2 M ve B: "unutmamayı".
3 H -"Sabah namazı idi. Übeyy onu neshedildi sanmış, sual etmişti".
4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 123; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* VII, 345:
عن أبي بن كعب قال: صلى بنا النبي صلى الله عليه وسلم الفجر وترك آية فجاء أبي وقد فاته بعض الصلاة فلما انصرف قال: يا رسول الله نسخت هذه الآية أو أنسيتها؟ قال: لا، بل أنسيتها.
5 H: "zikrolunduğu".
6 H, M ve B: "Beşîr".
7 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 456. Krş. Buhârî, Fezâilü'l-Kur'ân, 26:
قال عليه الصلاة والسلام حين سمع قراءة عباد بن بشير: لقد ذكرني كذا وكذا آية في سورة كذا وكذا.

insâ mâhiyetinde olmayıp, kıraat ve salâtta ümmetin hâlî olamayacağı[1] bu gibi nisyanlar hakkında ta‘lîm-i ahkâm kabîlinden demektir. Yahut فَلَا تَنْسٰى vaadinden mukaddemdir. Bunun için bazıları da demişlerdir ki bu istisnâ kıllet mânasına olarak nefiyden mecazdır. Nitekim bazen “onu söyleyen pek az bulunur” derler de “bu söylenmez” demek mânasını kasdederler.

وَلَا عَيْبَ فِيهِم غَيْرَ أَنَّ سُيُوفَهُمْ　　　لَهُنَّ فُلُولٌ مِنْ قِرَاعِ الكَتَائِبِ

“Onlarda hiç ayıp yoktur, şundan başka ki ordularla çarpışmaktan kılıçlarında bazı gedikler vardır”[2] beytinde olduğu gibi istisnânın nefiyde tekid için kullanıldığı da mâruftur. Zira ordularla çarpışmanın neticesi yalnız [5760] kılıçlarında bazı gediklerden ibaret olması[3] kahramanlar için bir ayıp değil, yüksek bir medihtir. Ayıpsızlığı yüksek bir medh ile tekid için bu istisnâ ile مَدْحٌ بِمَا يُشْعِرُ الذَّمَّ denilen bir bedî‘ sanatı yapılmıştır ki burada da bu kabîldendir. Âlûsî’nin beyan ettiği üzere Kāzî hâşiyesinde İsam demiştir ki: “Bu veche göre istisnâ, nefyin umumunu tekid içindir, nakz-ı umum için değildir. Buna umûm-ı[4] evkāttan istisnâ da denilir. Yani ‘hiçbir vakit unutmayacaksın, ancak Allah nisyânını dilediği vakit müstesnâ, lâkin Allah da onu dilemeyecek, binâen‘aleyh hiç unutmayacaksın’ demek olur. Bu mâna ehl-i cennet hakkında خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ اِلَّا مَا شَٓاءَ رَبُّكَ [Hûd 11/107, 108] âyetindeki istisnânın mânası gibidir. Ferrâ buna zâhib olmuş ve demiştir ki: ‘Bu istisnâ ile Allah teâlâ Peygamberine hiçbir şeyi unutturmayı dilememiş, yalnız şunu anlatmıştır ki وَلَئِنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذ۪ٓى اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ [el-İsrâ 17/86] buyurduğu vechile dilese unutturur, kādirdir, fakat dilememiştir.’[5] Nitekim Peygamber’e لَئِنْ اَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ [ez-Zümer 39/65] buyurulmakla ondan elbette bir şirk vukū‘ bulacağını

1 H: “olmayacağı”.
2 Beyt Nâbiğa’ya aittir. Bk. Mufaddal ed-Dabbî, *Emsâlü’l-Arab,* s. 169.
3 B: “ibret alması”.
4 B: “umûmî”.
5 Ferrâ, *Me‘âni’l-Kur’ân,* III, 256:

لم يشأ أن ينسى شيئًا وهو كقوله: «خالِدِينَ فِيها ما دامَتِ السَّماواتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا ما شاءَ رَبُّكَ» ولا يشاء. وأنت قائل فِي الكلام: لأعطينك كل ما سَأَلت إِلَّا ما شئتُ وإِلَّا أن أشاءَ أن أمنعَك والنية ألا تمنعه وعلى هَذَا مجاري الْإِيمَان يستثنى فيها ونية الحالف التمام.

değil, vukū'u farzolunduğu takdirde bile fesad ve mahzûruna işaretle 'adem-i vukū'u[1] tekid olunmuş olduğu gibi, burada da bundan sonra nisyânın velev az olsun vukū'una değil, asla vâki' olmayacağına ve şu kadar ki onun unutmaması kendi kuvvetinden değil, mahza Allah'ın fazl u ihsânından olduğuna tenbih içindir. İşte bu istisnânın fâidesi 'adem-i nisyan vaadinin böyle mahza meşiyyet-i ilâhiyeden[2] münba'is bir ihsân-ı ilâhî olduğunu beyan suretiyle tekiddir."[3] Ebû Hayyân Ferrâ'nın bu tevcîhine ilişmek istemiş[4] ise de onun zevk-i edebîsini kavrayamamış olduğu anlaşılıyor. Âlûsî gibi Abduh da Ferrâ'nın bu tevcîhini takdirde isabet eylemişlerdir.[5] Ancak bu surette nisyandan murad müstemirren nisyandır. Binâen'aleyh müstakir olmamak üzere haberde vârid olduğu gibi bir iki an için li-hikmetin vâki' olan cüz'î nisyan buna münâfî olmaz. Ve şu hâlde gerek kıllet mânasına gidilsin gerek tekidi mânasına gidilsin iki takdirde de [5761] murad bir olmuş olur. Yani nisyân-ı müstemir vâki' olmamak bu vaad mûcebince Peygamber'in mu'cizâtından birisidir. Birkaç defa li-hikmetin nisyân-ı cüz'î vâki' olmak da buna münâfî olmaz. Bu vaad ve meşiyyetin bütün esmâyı câmi' olan Allah ism-i celîline isnad ile beyânı da terbiye-i mehâbet[6] ve bu va'd ü meşiyyetin sâir esmâ ve sıfâtta değil de hepsini câmi' olan ulûhiyet unvânı üzerine deverânına tenbih ve "Rabb-i A'lâ"dan murâdı da takrirdir. Sonra bu va'd ü hikmet şununla da tekid ve beyan olunmuştur:

---

1 M: "vuku'".

2 B -"olduğuna tenbih içindir. İşte bu istisnânın fâidesi 'adem-i nisyan vaadinin böyle mahza meşiyyet-i ilâhiyeden".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 318:

وفي الحواشي العصامية على أنوار التنزيل أن الاستثناء على هذا الوجه لتأكيد عموم النفي لا لنقض عمومه. وقد يقال الاستثناء من أعم الأوقات فلا تنسى في وقت من الأوقات إلا وقت مشيئة الله تعالى نسيانك لكنه سبحانه لا يشاء وهذا كما قيل في قوله تعالى في أهل الجنة «خالِدِينَ فِيها ما دامَتِ السَّماواتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا ما شاءَ رَبُّكَ» وقد قدمنا ذلك وإلى هذا ذهب الفراء فقال: إنه تعالى ما شاء أن ينسى النبي صلّى الله عليه وسلم شيئا إلا أن المقصود من الاستثناء بيان أنه تعالى لو أراد أن يصيره عليه الصلاة والسلام ناسيا لذلك لقدر عليه كما قال سبحانه «وَلَئِنْ شِئْنا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنا إِلَيْكَ» ثم إنّا نقطع بأنه تعالى ما شاء ذلك وقال له صلّى الله عليه وسلم «لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ» مع أنه عليه الصلاة والسلام لم يشرك البتة وبالجملة ففائدة هذا الاستثناء أن يعرف الله تعالى قدرته حتى يعلم صلّى الله عليه وسلم أن عدم النسيان من فضله تعالى وإحسانه لا من قوته أي حتى يتقوى ذلك جدا أو ليعرف غيره ذلك وكأن نفي أن يشاء الله تعالى نسيانه عليه الصلاة والسلام معلوم من خارج ومنه آية «لا تُحَرِّكْ بِهِ لِسانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ» الآية (القيامة ١٦/٧٥). وقد أشار أبو حيان إلى ما قاله الفراء وإلى الوجه الذي قبله وأباهما غاية الإباء لعدم الوقوف على حقيقتهما...

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 457.

5 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 68.

6 H: "mahabbet".

{إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفٰى} Şüphesiz ki O, Allah, cehri de bilir gizliyi de ❁ her şeyden ve ahvâlinizden açık ve zâhir olanını[1] da bilir, gizleneni de. Binâen‘aleyh bu okutma ve unutturmama vaadini de ona göre her şeyi muhît olan ilmiyle yapıyor. Buna tamamıyla emniyet ve itimad etmek ve tesbih eylemek lâzım gelir. Diğer bir mâna ile: O cehren[2] yüksek sesle okunanı da bilir, gizli okunanı da. Sırasına göre vahy-i zâhir veya bâtın ile açık veya gizli oku ve unutmayıp mûcebince amel eyle. Bu cümle mu‘terizadır. Şu da سَنُقْرِئُكَ'ye ma‘tuftur. {وَنُيَسِّرُكَ[3] لِلْيُسْرٰى} Ve seni yüsrâya müyesser, yani muvaffak kılacağız. ❁ Her hususta en kolay yola veya gayeye erdireceğiz. Bu muvaffakiyeti sana kolaylıkla yapabileceğin bir haslet ve rüsuhlu bir meleke edeceğiz. Binâen‘aleyh dinin her bâbında: ilimde, tâlimde, amelde, hidâyet ve ihtidâda en kolay şeriat ve tarîkata[4] muvaffak olacaksın, en zor gayelere kolaylıkla ermek senin ve dininin hâssası olacak. Bunda zâhir ve bâtından vahiy telakkīsini ve ondaki semâhatli ve harecsiz şeriat ve ahkâmın gerek tekmîl-i nefse ve gerek tekmîl-i gayra müte‘allik nevâmîs-i ilâhiyenin ihâtasını teysir dahi münderic olur. Îmân-ı tevhid, ihlâs, ilm-i hak, usûlüyle sa‘y ü amel her kolaylığın başı [5762] olmakla beraber kolaylığın başı da Allah teâlâ'nın tevfîkidir. İşte böyle zâhir ve bâtından okutup unutturmamakla en kolay yola teysir ve tevfik de vaad edilmiştir. {فَذَكِّرْ} Onun için oku, unutma da tezkir et. ❁ onun mutazammın olduğu ahkâm ve ma‘ârifi halka tâlim ve tebliğ ile va‘z u nasihat et, öğüt ver, düşündür {إِنْ نَفَعَتِ الذِّكْرٰى} eğer va‘z u tezkir fâide verirse ❁ ki herkes için olmasa bile az çok fâideden hâlî olmaz. Nitekim وَذَكِّرْ[5] فَإِنَّ الذِّكْرٰى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ [ez-Zâriyât 51/55] buyurulmuştur. Müfessirîn demişlerdir ki: Resûlullah mutlaka tezkir ile me'mur olduğundan bu şart, esas itibariyle takyid için değil, tekid ve bir dereceye kadar tahfif içindir. Tekid olması: çünkü haddizâtında beliğ

---

1 B: "olanı".
2 B: "cehrin".
3 H, M ve B: "وسنيسرك".
4 B -"amelde, hidâyet ve ihtidâda en kolay şeriat ve tarîkata".
5 H, M ve B: "فذكر".

olan bir tezkir muhatablar hakkında bir menfaat ifade etmekten hâlî olmaz. Muhatabların ondan intifâ' etmek isteyip istememeleri ise diğer bir şeydir. O hâlde "tezkir bir fâide verirse" demek, muhakkak olan bir şarta ta'lîk mânasında olur. Bu ise "vaaz et, çünkü vaazın bir fâidesi olmak muhakkaktır" demek gibi bir tekid ifade eder. Aynı zamanda bunu bu suretle ifadede bir tahfif vardır ki o da şudur: Resûlullah tevhîde, dîn-i hakka davet hususunda وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ [et-Tûr 52/48] emrine tevfîkan her türlü tehlikelere göğüs gererek ve küffârdan gördüğü ezâlara ve cefâlara sabr u tahammül ederek عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ [et-Tevbe 9/128] diye tavsif buyurulduğu üzere nâsa acıyor, kavminin imana gelerek saadete ermelerine hırs besliyor[1] ve bu suretle لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ اَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ [eş-Şu'arâ 26/3] mısdâkınca kendini ezecek derecede tebliğ ve irşâdın her türlüsünü yaptığı hâlde kâfirler küfür ve tuğyanda ileri gitmekten başka bir şey yapmıyorlardı. Salâh menfaati ümidiyle yapılan bir va'z u tezkîrin böyle salâh yerine tuğyânın iştidâdına sebep olması ise bir menfaat değil, bir zarar manasında oluyordu. Bundan dolayı muhatablar hakkında fâide [5763] olmayıp da zarar melhuz olan husûsâtta tezkir vâcib kılınmayıp terkine ruhsat bulunduğuna ve belki فَاَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلّٰى عَنْ ذِكْرِنَا [en-Necm 53/29] mantûkunca i'râz evlâ olacağına işaret ile bir tahfif ve teysir olmak üzere burada tezkir emri اِنْ نَفَعَتِ الذِّكْرٰى ile bir kayd u şart suretinde ifade buyurulmuştur. Şu hâlde bunun hâsılı şu olmuş olur: Muhatablara fâide yerine zarar getireceği bi't-tecribe tebeyyün ettiği takdirde vaaz ve tezkir vâcib değil ise de, asl olduğu üzere az çok bir fâide melhuz bulunursa dinleyip istifade edecek olanları nazar-ı mülâhazaya alarak vaaz etmek ehline vâcib olur. Çünkü {سَيَذَّكَّرُ مَنْ يَخْشٰى} saygısı olan tezekkür edecek dinleyecek, nasihat alacak, düşünecektir. {وَيَتَجَنَّبُهَا الْاَشْقٰى} En bedbaht olan da kaçınacaktır. {اَلَّذٖى} O ki ۞ o bedbaht ki {يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرٰى} en büyük ateşe, yani âhirette ebedî olan cehennem ateşine yaslanacaktır. {ثُمَّ لَا يَمُوتُ فٖيهَا وَلَا يَحْيٰى} Sonra da orada ne ölecek ne de hayat bulacaktır. ۞ Ölmez ki dünya azâbından kurtulduğu

---

1 H -"kavminin imana gelerek saadete ermelerine hırs besliyor".

gibi kurtulsun, hayat yani zevk ve menfaati olan bir hayat da bulmaz ki çektiği azâbı ona vesile addederek sabr u tahammül etsin. Bundan büyük bedbahtlık tasavvur olunmaz. Şüphe yok ki bu, mer‘aların kara bir gusâ olan kömüre çevrilmesinden çok büyük bir bedbahtlıktır. Ve işte va‘z u nasihat dinlemekten kaçınanların âkıbeti de budur. Onun için onlara bakmamalı da az da olsa dinleyip intifâ‘ edecek olan saygılıları gözeterek va‘z u nasihat etmelidir. Demişlerdir ki cehennemde ölmemek kâfirlere mahsustur. Amma usât-ı mü'minînden cehenneme girenler orada öleceklerdir. Buna Müslim'in Ebû Sa‘îd'den rivayet ettiği şu hadis ile istidlâl eylemişlerdir: "Nârın ehli olan ehl-i nâr orada ölmezler de dirilmezler de, amma günahları sebebiyle nâr[1] [5764] isabet etmiş olan bir kısım nâs, Allah teâlâ onları öldürecek, nihâyet kömür olduklarında şefaate izin verilecek, sonra takım takım getirilecek, cennet ırmaklarına serilecekler. 'Ey ehl-i cennet, bunların üzerine su ifâza edin!' denilecek de sel milinde dâne biter gibi bitecekler."[2] Ma‘amâfîh şunu da bilmek lâzım gelir ki kâfirlerin cehennemde ölmemesi de رَبَّنَٓا اَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَاَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ [el-Mü'min 40/11] âyetinden anlaşılan iki ölümü[3] ölüp iki hayat ile azab için ba‘s olunduktan sonra demektir ki ondan sonra ne ölecek ne de dirileceklerdir. Bazıları da demişlerdir ki "ne ölmek ne de dirilmek" tâbiri şiddet-i azâb ile ebedî sürünmekten kinayedir.

{قَدْ اَفْلَحَ} Muhakkak felah buldu ۞ Kendini fenalıklardan kurtarıp murâda erdi {مَنْ تَزَكّٰى} tezekkî eden ۞ va‘z u tezkîri dinleyip temizlenen, tefeyyüz eden, kalbini şirkten ve kötü ahlâktan, bedenini maddî ve mânevî pisliklerden temizleyip iman ve ihlâs ve gusül ve abdest ile paklanan ve zekâtını verip huzûr-ı ilâhîde temize çıkmak için çalışan {وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّه۪} ve Rabbinin ismini anıp ۞ O'nun huzûruna varacağını düşünerek "Allahu ekber" diye tekbir alıp {فَصَلّٰى} da namaz kılan ۞ beş vakit namazı

---

1 H: "her".

2 Müslim, Îmân, 306; İbn Mâce, Zühd, 37:

عن أبي سعيد قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أما أهل النار الذين هم أهلها فإنهم لا يموتون فيها ولا يحيون ولكن ناس أصابتهم النار بذنوبهم –أو قال: بخطاياهم– فأماتهم إماتة حتى إذا كانوا فحما أذن بالشفاعة فجيء بهم ضبائر ضبائر، فبثوا على أنهار الجنة ثم قيل: يا أهل الجنة: أفيضوا عليهم، فينبتون نبات الحبة تكون في حميل السيل، فقال رجل من القوم: كأن رسول الله صلى الله عليه وسلم قد كان بالبادية.

3 H: "ölüm".

ve bâhusus vârid olan rivayete göre bayram namazını kılan kimseler. Bu âyetin zâhiri kalb ve beden temizliğiyle terbiye-i nefse, tevhid, tekbir gibi zikr-i lisâna وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ [et-Tevbe 9/18] mazmûnu üzere ibâdât-ı[1] bedeniye ve mâliyenin esası olan vâcib zekât ve namaza tenbih olmasıdır. İbn Münzir gibi bazılarının İbn Abbas'tan rivayetleri de böyledir. Bazıları farzlarla beraber mümkin olduğu kadar nevâfile de şümûlünü söylemişlerdir. Çünkü mutlaktır, ıtlâkı üzere cereyanı asıldır. İbn Mes'ûd'dan: رَحِمَ اللّٰهُ امْرَأً تَصَدَّقَ وَصَلَّى "tasadduk edip namaz kılan kimseye Allah teâlâ rahmet buyurdu" diye [5765] vârid olmuştur.[2] Bu suretle bir kısım müfessirîn de bayram namazına gitmezden evvel başının zekâtı olan sadaka-i fıtrı veren, sonra da tekbir ile bayram namazını kılan demişlerdir[3] ki bundan farz namazları meyânında bayram namazının da vücûbu, zekâttan sadaka-i fıtrın da vücûbu anlaşılmış olur. Râzî'nin beyânına göre bu tefsir İkrime'nin, Ebu'l-Âliye'nin, İbn Sîrîn'in, İbn Ömer'in kavilleridir. Resûlullah'a merfû'an da rivayet edilmiştir.[4] *Keşşâf*'ta mezkur olduğu üzere Hazret-i Ali kerremallâhu vechehu'dan dahi şöyle mervîdir: "Bu tezekkî sadaka-i fıtr ile tasadduktur" ve demiştir ki "Kitâbullah'ta başkasını bulamasam da bu yetişir: قَدْ اَفْلَحَ مَنْ تَزَكّٰى yani zekât-ı fıtrı verip musallâya teveccüh eden ve Rabbinin ismini zikredip iftitah tekbîriyle bayram namazı kılan."[5] Dahhâk'tan rivayette de وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّه۪ فَصَلّٰى "musallâya giderken Rabbinin ismini zikredip, yani tekbir alarak gidip de bayram namazı kılan" diye mervîdir.[6] Sa'lebî tefsirinde bu rivayetlere şöyle itiraz edilmiştir: Bu sûre bi'l-icmâ' Mekkîdir. Hâlbuki Mekke'de ne

---

1 H: "ibâdet-i".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 247:

وكان ابن مسعود رحمه الله يقول: رحم الله أمرأ تصدّق ثم صلي ثم يقرأ هذِه الآية.

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 248; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 740; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 485.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 136:

«قد أفلح من تزكى» يعني من تصدق قبل مروره إلى العيد «وذكر اسم ربه فصلى» يعني ثم صلى صلاة العيد بعد ذلك مع الإمام. وهذا قول عكرمة وأبي العالية وابن سيرين وابن عمر وروي ذلك مرفوعا إلى النبي صلى الله عليه وسلم.

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 740:

وعن على رضى الله عنه أنه التصدق بصدقة الفطر وقال: لا أبالى أن لا أجد في كتابي غيرها لقوله «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى» أى أعطى زكاة الفطر فتوجه إلى المصلى فصلى صلاة العيد وذكر اسم ربه فكبر تكبيرة الإفتتاح.

6 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 740:

وعن الضحاك: وذكر اسم ربه في طريق المصلى فصلى صلاة العيد.

mâlî zekât ne de îd yoktu.[1] Buna cevâben de demişlerdir ki bu Mekke'de ihzârî surette nâzil olup hükmü teahhur etmiş olabilir. Bir de sûrenin Mekkî olması esah ise de icmâ'î değildir. Bâlâda geçtiği üzere Medenî olduğuna kāil olanlar da olmuştur. Bu tafsîlâttan şu neticeyi almak lâzım gelir ki buradaki namazı, sebeb-i nüzûl bile olsa yalnız bayram namazına hasretmek lâzım gelmeyeceği gibi, tezekkîyi de yalnız zekât-ı mâlîye ve o meyanda bilhassa sadaka-i fıtra tahsis lâzım gelmez. "Tezekkî" bâtınî, zâhirî temizlik ve tefeyyüz mânasıyla tezekkî-i a'mâl ve tezekkî-i maldan e'am olduğu gibi, "salât" da beş vakit namazdan e'am olarak bayram namazı ve vitir gibi vâcib olan namazlara dahi şâmil olmak lâzım gelir. Onun için hükmü Mekke'de mümkin olduğu kadar tatbik edilmiş bulunduğu gibi Medine'de de zekât-ı mâlî ve fitre ve bayram namazı dahi [5766] bu hükümde dâhil olarak tatbik edilmiş ve binâen'aleyh hükmünün ale'l-ıtlâk değil, bazı mütenâveli itibariyle kısmen teahhur etmiş olduğu anlaşılır. Ve şu hâlde sadaka-i fıtrı ve bayram namazını söyleyenlerin murâdı da hasr değil, bunların dahi bu âyet hükmünde dâhil bulunduğunu ve o suretle tatbik edildiğini söylemek demektir. Ve hatta söylendiği vechile mümkin olduğu kadar nevâfilin bu medh ü sitâyişte duhûlü ıtlâkın zâhirine muvâfık olduğu gibi, tezekkî ve zikir ve salâtın zikri de kalbî ve lisânî, mâlî ve bedenî bi'l-cümle ibâdâtın aslı olmak itibariyle hepsine işaret olması dahi sahih ve mervîdir.

{بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا} Fakat siz gāfil insanlar, o felâhı her şeye tercih ederek o tezekkîye çalışacak yerde öyle yapmıyorsunuz da dünyâ hayâtı tercih ediyorsunuz ❁ onun ziynetini, eğlencesini, yemesini, içmesini, kadınlarını, lezzetlerini takdim ediyor, onlarla iştigāli ve o yolda mallar sarf u istihlâkini hoşlanıyorsunuz da âhiret felah ve saadetini hazırlayan temiz ve güzel amelleri arkaya atıyorsunuz. Bayram yapmak istediğiniz vakit de temizlik, tasadduk, zikir, namaz, hayr u hasenât gibi sonu felah olan amellerden ziyade gelip geçici dünya lezzetlerinden zevk alıyorsunuz. Ki bu da iki kısımdır.

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 251:

قلت: ولا أدري ما وجه هذا التأويل، لأن هذِه السورة مكية بإجماع ولم يكن بمكة عيد ولا زكاة فطر والله أعلم.

Birisi: Âhireti hiç hesâba almayarak yalnız dünya lezzetlerine bağlanmaktır ki bu اِنَّ الَّذٖينَ لَا يَرْجُونَ لِقَٓاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَاطْمَاَنُّوا بِهَا وَالَّذٖينَ هُمْ عَنْ اٰيَاتِنَا غَافِلُونَ اُولٰٓئِكَ مَأْوٰيهُمُ النَّارُ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ [Yûnus 10/7-8] mısdâkınca likāullâhı arzu etmeyip sade dünyâ hayâta râzı ve mutmain olan ve ibadet etseler bile yalnız رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا diyenlerin hâlidir ki bunlar وَمَا لَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ [el-Bakara 2/200] mûcebince âhiret hayâtından nasibleri olmayan ve اَلَّذٖى يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرٰى ثُمَّ لَا يَمُوتُ فٖيهَا وَلَا يَحْيٰى hükmünce o büyük ateşe yaslanacak olan bedbahtlar, kâfirlerdir. [5767] Birisi de رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً [el-Bakara 2/201] demekle beraber te'âruz hâlinde dünyayı âhirete tercih edenler, dünya zevki için âhıreti feda eyleyen gāfil veya âsî mü'minlerdir. Bunların da اُولٰٓئِكَ لَهُمْ نَصٖيبٌ مِمَّا كَسَبُوا [el-Bakara 2/202] mûcebince kesblerine göre âhiretten bir nasibleri vardır. {وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ وَاَبْقٰى} Hâlbuki âhiret daha hayırlı ve daha devamlıdır. ❁ Binâen'aleyh fâni olan dünyâ hayat ne kadar zevkli olursa olsun âkil ve zeki olan insanların âhireti tercih ederek tezekkî ve felâha çalışmaları ve böyle olanlar için dâima sonu önünden hayırlı olacağını bilmeleri lâzım gelir. Yoksa dünyâ hayâtı tercih edenler için gün günden fena olmak ve sonu bedbinlikle hüsranda karar kılmak zarûrî bir kāide olur. Âhireti tercih ederek dâima ilerisi için temizliğe ve iyiliğe nasb-ı nazar eden ve o iman ile başının vergisini verip Rabbinin ismini anarak O'na gitmek üzere namazını kılan, ibadetini yapan kimseler dünyada ne kadar mihnet ve ıztırab görseler âkıbetten bedbin olmaz, ye'se düşmez, günden güne felah ve saadete doğru gitmeye ve hüsn-i hâtimeye muvaffak olurlar. Onlar için gaye dünyâ hayatta kalmak değil, onun âlâmından kurtulup rızâullâha kavuşmaktır.

{اِنَّ هٰذَا} Haberiniz olsun ki ❁ bu tezkir, âhiretin dünyadan hayırlı ve devamlı olması ihtârı, yahut قَدْ اَفْلَحَ مَنْ تَزَكّٰى ihbârı veya bu sûre mazmûnu, yani Kur'ân'ın inzal ve ikrâsı ve hıfzı ile yüsrâya teysîri tazammun eden risâlet-i Muhammediyenin muvaffakiyeti tebşîri {لَفِى الصُّحُفِ الْاُولٰى} suhuf-i ûlâda vardır. ❁ Evvelki peygamberlere verilmiş olan sahifelerde, kitaplarda da mezkur ve mev'uddur. Bâhusus {صُحُفِ اِبْرٰهٖيمَ وَمُوسٰى} İbrâhim

ile [5768] Mûsâ’nın sahifelerinde ۞ vardır. Bunun “suhuf-i ûlâ”dan bedel-i kül olması da muhtemil ise de zâhir bedel-i ba‘z olmaktır.

“**Suhuf**” esasen kitap mânasına “sahîfe”nin cem‘i olup Tevrat, Zebur, İncil, Kur’an dört büyük kitaptan mâ‘adâ olarak enbiyâya indirilmiş olan risalelerde müte‘âref olmuştur. Bu mâna ile Mûsâ’nın suhufu Tevrat’tan evvel indirilmiş olan on suhuf, İbrâhim’inki de on suhuf idi diye nakledilmiştir. Yani dîn-i İslâm’ın burada beyan olunmuş olan bu hakikati, Rabb-i A‘lâ’yı tevhid ve tenzih, okumak, va‘z u tezkir, saygı, tezekkî ve zikr u salât ile felah, âhiretin dünyadan hayırlı ve bekālı olması esasları, her dinin esası olan ve evvelki peygamberlere indirilmiş ilk suhuflarda ve bilhassa İbrâhim ve Mûsâ’nın suhuflarında mezkur bulunan emr-i Hak’tır. Ve din nâmına buna muhalif olan şirk, teslis ve teşbih ve dünyayı âhirete tercih gibi bedbin fikirler, akideler doğru değildir. Ve binâen‘aleyh bütün güçlüklere rağmen risâlet-i Muhammediyenin ve bu dîn-i hakkın yüsrâya muvaffakiyeti bütün bunların bir neticesi olmak üzere emr-i muhakkaktır. وَنُيَسِّرُكَ[1] لِلْيُسْرٰى ile de işaret buyurulduğu üzere هُوَ الَّذٖٓى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَدٖينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّٖينِ كُلِّهٖ [et-Tevbe 9/33; el-Feth 48/28; es-Saf 61/9] hükmünün zuhur edeceğinde şüphe edilmemelidir. İbrâhim ve Mûsâ’ya inananların buna da inanmaları lâzım gelir. Abd b. Humeyd ve İbn Merdûye ve İbn Asâkir Ebû Zer radıyallahu anh’tan rivayet etmişlerdir: “Dedim ki: ‘Yâ Resûlallah, Allah teâlâ kaç kitap indirdi?’ Buyurdu ki: ‘Yüz dört kitap: Elli sahife Şît’e, otuz sahife İdrîs’e, on sahife İbrâhim’e, on sahife de Tevrat’tan evvel Mûsâ’ya indirdi. Tevrat’ı, İncil’i, Zebur’u, Furkān’ı da indirdi.’[2] Dedim ki: ‘Yâ Resûlallah, İbrâhim’in sahifeleri ne idi?’ Buyurdu ki: ‘Hepsi emsâl idi: Ey o mübtelâya tasallut eden mağrur melik, ben seni dünyayı birbirine yığasın diye göndermedim, velâkin mazlûmun duasını Benden reddedesin diye gönderdim; çünkü Ben mazlûmun duasını kâfir de olsa reddetmem. [5769] Ve aklına karşı

1 H, M ve B: “وسنيسرك”.
2 B -“Tevrat’ı, İncil’i, Zebur’u, Furkān’ı da indirdi”.

mağlub olmadıkça âkile gerektir ki üç saati ola: Bir saatinde Rabbine münâcat ede ve bir saatinde nefsini muhasebe ede ve yaptığını düşüne, bir saatinde helâlinden hâceti[1] için tenhâ kala, çünkü bu saatte öbür saatler için bir yardım ve cem'iyyet-i hâtır ve ferağ hâsıl olur. Ve âkile zamanına basîr, şe'nine mukbil, lisânına hâfız olmak gerektir. Çünkü[2] kelâmını amelinden sayan kimse az söyler, meğer ki mâya'nîsi hakkında olsun. Âkil üç şeyi tâlib olmak gerektir: Maîşetini ıslah veya me'âdına hazırlık veya haramda olmayarak telezzüz.' Dedim ki: 'Yâ Resûlallah, Mûsâ'nın suhufu ne idi?' Buyurdu ki: 'Hepsi ibret idi: Taaccüb ederim ölüme yakīni olup da sevinene, ateşe yakīni olup da gülene. Dünyayı ve ehline olan tekallübâtını görüp de ona gönül bağlayana, kadere yakīni olup da öfkelenene, hesâba yakīni olup da[3] amel etmeyene.' Dedim ki: 'Yâ Resûlallah! İbrâhim ve Mûsâ'nın suhufundakilerden sana bir şey indirildi mi?' "Evet yâ Ebâ Zer قَدْ اَفْلَحَ مَنْ تَزَكّٰى. وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّه۪ فَصَلّٰى. بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا. وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ وَاَبْقٰى' buyurdu" demiştir.[4] Ma'amâfîh Âlûsî'nin dediği gibi hadîsin sıhhatini Allah bilir.[5]

Bunun üzerine اَلَّذ۪ى يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرٰى. ثُمَّ لَا يَمُوتُ ف۪يهَا وَلَا يَحْيٰى mısdâkınca âhirette ateşe yaslanacak bedbahtlarla felah bulacak mes'udların hâllerini tafsil ederek tezkîre devam olunmak üzere Sûre-i Gāşiye gelecektir.

---

1 H: "necâtı".
2 B: "Zira".
3 H -"öfkelenene, hesâba yakīni olup da".
4 İbn Hibbân, *es-Sikāt,* II, 120-121; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* XXIII, 278. Krş. Ebû Nuaym, *Hilye-tü'l-evliyâ,* I, 168:

قال: يا رسول الله صلى الله عليه وسلم كم أنزل الله من كتاب؟ قال: مائة كتاب وأربعة كتب أنزل على شيث خمسين صحيفة وعلى إدريس ثلاثين صحيفة وأنزل على إبراهيم عشر صحائف وأنزل على موسى قبل التوراة عشر صحائف وأنزل التوراة والإنجيل والزبور والفرقان. قال: يا رسول الله فما كانت صحف إبراهيم؟ قال: كانت أمثالا كلها: أيها الملك المسلط المبتلى المغرور إني لم أبعثك لتجمع الدنيا بعضها على بعض ولكن بعثتك لترد عني دعوة المظلوم فإني لا أراها ولو كانت من كافر وعلى العاقل ما لم يكن مغلوبا على عقله أن يكون له ساعات: ساعة يناجي فيها ربه وساعة يحاسب فيها نفسه وساعة يتفكر فيها في صنع الله عز وجل وساعة يخلو فيها لحاجته من الحلال فإن هذه الساعة عون لتلك الساعات واستجمام للقلوب وعلى العاقل أن يكون بصيرا بزمانه مقبلا على شأنه حافظا للسانه فإنه من حسب كلامه من عمله قل كلامه إلا فيما يعنيه وعلى العاقل أن يكون طالبا لثلاث: مرمة لمعاش أو تزود لمعاد أو تلذذ في غير محرم وقال: يا رسول الله فما كانت صحف موسى؟ قال: كانت عبرا كلها: عجبت لمن أيقن بالموت ثم يفرح وعجبت لمن أيقن بالقدر ثم ينصب وعجبت لمن أيقن بالحسان غدا ثم لا يعمل. قال: هل أنزل الله عليك شيئا مما كان في صحف إبراهيم وموسى؟ قال: يا أبا ذر تقرأ «قد أفلح من تزكى وذكر اسم ربه فصلى».

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 323:

والله تعالى أعلم بصحة الحديث.

[5770]

سُورَةُ الْغَاشِيَةِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ سِتٌّ وَعِشْرُونَ اٰيَةً

GĀŞİYE SÛRESİ

Gāşiye Sûresi bilâ hilâf Mekkîdir.

Âyetleri: Yirmi altıdır.

Fâsılası: م، ر، ت، ع، ه[1] harfleridir

Resûlullah'ın bu sûreyi cumada Cum'a Sûresi'yle beraber okur idiği geçmişti.[2] Evvelki sûrenin âhirinde tezekkî edenin felah bulacağı ve âhiretin dünyadan hayırlı olduğu haber verilmişti. Bu sûre, Gāşiye hadîsi ile felâhın mânasını ve hayriyetin vechini îzah edecek, dünyanın âhiri lâbüd bir gāşiye, müstevlî bir beliyyeye müntehî olacağını ve asıl felah ve saadet o gāşiyeden muvaffakiyetle çıkıp nimete eren ve bu suretle ilelebed sa'yinden hoşnut kalan mes'udlara ait olacağını beyan ile tezkîre devam eyleyecektir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

هَلْ اَتٰيكَ حَد۪يثُ الْغَاشِيَةِۜ ﴿١﴾ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ خَاشِعَةٌۙ ﴿٢﴾ عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌۙ ﴿٣﴾ تَصْلٰى نَاراً
حَامِيَةًۙ ﴿٤﴾ تُسْقٰى مِنْ عَيْنٍ اٰنِيَةٍۜ ﴿٥﴾ لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ اِلَّا مِنْ ضَر۪يعٍۙ ﴿٦﴾ لَا يُسْمِنُ وَلَا
يُغْن۪ي مِنْ جُوعٍۜ ﴿٧﴾ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاعِمَةٌۙ ﴿٨﴾ لِسَعْيِهَا رَاضِيَةٌۙ ﴿٩﴾ ف۪ي جَنَّةٍ عَالِيَةٍۙ ﴿٠١﴾
لَا تَسْمَعُ ف۪يهَا لَاغِيَةًۜ ﴿١١﴾ ف۪يهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌۢ ﴿٢١﴾ ف۪يهَا سُرُرٌ مَرْفُوعَةٌۙ ﴿٣١﴾ وَاَكْوَابٌ
مَوْضُوعَةٌۙ ﴿٤١﴾ وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌۙ ﴿٥١﴾ وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌۜ ﴿٦١﴾ اَفَلَا يَنْظُرُونَ اِلَى الْاِبِلِ
كَيْفَ خُلِقَتْۗ ﴿٧١﴾ وَاِلَى السَّمَٓاءِ كَيْفَ رُفِعَتْۗ ﴿٨١﴾ وَاِلَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْۗ ﴿٩١﴾

---

1 H -"ه".

2 *Muvatta'*, Cum'a, 19; İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 90; Ebû Dâvûd, Salât, 241:

عن عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود أن الضحاك بن قيس سأل النعمان بن بشير: ماذا كان يقرأ به رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم الجمعة على إثر سورة الجمعة؟ قال: كان يقرأ «هل أتاك حديث الغاشية».

وَاِلَى الْاَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ ﴿٢٠﴾ فَذَكِّرْ اِنَّمَٓا اَنْتَ مُذَكِّرٌ ﴿٢١﴾ لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيْطِرٍ ﴿٢٢﴾ اِلَّا مَنْ تَوَلّٰى وَكَفَرَ ﴿٢٣﴾ فَيُعَذِّبُهُ اللّٰهُ الْعَذَابَ الْاَكْبَرَ ﴿٢٤﴾ اِنَّ اِلَيْنَٓا اِيَابَهُمْ ﴿٢٥﴾ ثُمَّ اِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ ﴿٢٦﴾

[5771] **Meâl-i Şerîfi**

Geldi mi sana o gāşiye hadîsi (1). Birtakım yüzler o gün eğilmiş zillete düşmüştür (2) çalışmış fakat boşuna yorulmuştur (3). Kızışmış bir ateşe yaslanırlar (4). Kızgın bir menba'dan sulanırlar[1] (5). Yiyecekleri yok ancak bir darî' (6). Ne besler ne açlıktan kurtarır (7). Birtakım yüzler de o gün mes'uddur (8). Sa'yinden hoşnuttur (9). Yüksek bir cennette (10) ki onda lağviyyâttan bir kelime işitilmez (11). Onda cârî bir menba' (12). Onda [5772] yüksek serîrler (13) konulmuş küpler (14) dizilmiş koltuklar, yastıklar (15) serilmiş nefis döşemeler (16). Ya hâlâ bakmazlar mı o deveye nasıl yaratılmış? (17). Ve o[2] göğe nasıl kaldırılmış? (18). Ve o dağlara nasıl dikilmiş? (19). Ve o Arz'a nasıl satıhlanmış? (20). Haydi ihtar et; sen şimdi sırf bir öğütçüsün (21). Üzerlerine musallat değilsin (22). Ancak tersine giden ve küfreden başka (23). Ki Allah onları en büyük azab ile ta'zîb edecek (24). Muhakkak onlar döne dolaşa Bize gelecekler (25). Sonra da muhakkak Bize hesab verecekler (26).

{هَلْ اَتٰيكَ} ❁ Bu istifham ehemmiyetle dinlemeye teşvik ve takrir içindir. {حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ}

"**Gāşiye**" esasında "gaşy"den ism-i fâil olarak bir şeyi her tarafından sarıp bürüyen salgın, sargın, müstevlî şey demektir ki "tâ"sı mevsûfu itibariyle te'nîs veya mübalağa veya bazı ahvâlde vasfiyetten ismiyete nakl içindir. At eğerinin örtüsüne ve kalb zarına ve insanı veya hayvanı içinden saran derde ve kâbus gibi her taraftan saran salgın müstevlî belâya ıtlak olunur ki اَفَاَمِنُوٓا اَنْ تَأْتِيَهُمْ غَاشِيَةٌ مِنْ عَذَابِ اللّٰهِ [Yûsuf 12/107] bu

1 H -"Kızgın bir menba'dan sulanırlar".
2 B -"o".

mânadandır. Bu mânadan lâm ile الْغَاشِيَة de kıyametin isimlerindendir. Çünkü birdenbire şiddetiyle halkı saracak ve ehvâli, umûmu bürüyecektir. Bazıları demiştir ki: "الْغَاشِيه", النَّارُ وَتَغْشٰى وُجُوهَهُمُ [İbrâhim 14/50] buyurulduğu üzere kâfirlerin, ashâb-ı nârın yüzlerini saracak olan nârdır;[1] النَّارُ الْغَاشِيَةُ meâlindedir. Bazıları da o cehennem ateşinin içine[2] düşüp onu saracak olan ehl-i nârdır demişler, cumhur evvelkini sûrenin siyâkına muvâfık görmüşlerdir.

"**Hadîs**" herkes tarafından birbirlerine nakil ve rivayet edilerek söylenmeye, hikâye edilmeye ve her söylenişinde taze gibi dinlenmeye lâyık söz ve haber demektir ki, bu gâşiye hadîsi de dâima böyle ehemmiyetle [5773] dinlenilmesi lâzım gelen bir haberdir. {وُجُوهٌ} birtakım yüzler. ❁ Nice kimseler {يَوْمَئِذٍ} o gün ❁ yani o gâşiye sardığı gün {خَاشِعَةٌ} huşû' etmiştir. ❁ Evvel hakkı saymazken o gün havf u haşyetle boynunu bükmüş, zillete düşmüştür. {عَامِلَةٌ} âmildirler. ❁ Yani vaktiyle gereği gibi çalışmazlarken bugün hepsi ezici ameller içinde çalışmakta {نَاصِبَةٌ} zahmet çekmektedirler. Yahut vaktiyle çalışmamış, amel etmemiş değiller, çalışmışlar, amel yapmışlar. Fakat boşuna zahmet çekmiş[3], meşakkate düşmüşlerdir. ❁ Zira bugün işe yarayacak vechile Allah için hak, doğru yolda sâlih amellere çalışmamışlar; bâtıl din, bozuk fikir ve itikad ile küfre saparak çalışmışlar, beyhûde zahmet ve meşakkat çekmişler, şimdi de onun cezâsını çekiyorlar. "Âmilet^ün^ nâsıbet^ün^" ikinci ve üçüncü haberdir. Yahut "nâsıbe" sıfattır. Bunların "hâşi'a" gibi "yevmeiz^in^" ile mukayyed olup olmadığına göre birkaç vechile tefsiri rivayet edilmiştir.

Birincisi hepsinin de "yevmeiz^in^" ile mukayyed olmasıdır ki "evvel huşû' etmez, Hak yolunda çalışmazlarken bugün boynunu eğmiş zilletler içinde tahammül edilmez ezici amellerle amelelik etmekte, nasab, te'ab ile meşakkatler çekmektedirler" demek olur. Bugün bu

---

1 H -"kâfirlerin, ashâb-ı nârın yüzlerini saracak olan nârdır".
2 H: "işine".
3 B: "çekmişler".

amel ve meşakkat, bundan sonra beyan olunacağı vechile cehennem ateşi içinde esaret zincirlerini, tomruklarını sürükleyerek aşağı yukarı bata çıka boğuşup durmalarıdır. Bu mâna İbn Abbas'tan menkuldür.[1]

İkincisi, "Âmiletün nâsıbetün", "yevmeiz" ile mukayyed olmayıp mutlak olarak mâzîye ait olmasıdır. Bu surette "bunlar vaktiyle dünyada çalışmışlar, ameller yapmışlar, ibadetler etmişler, lâkin iyi yapıyoruz zu'muyla küfr ile bâtıl [5774] yolda çalışmış bulunduklarından bütün amelleri habt olunup sa'yleri heder olmuş, boşuna zahmet ve meşakkat çekmekle kalmışlar[2], bugün zillete düşmüşlerdir" demek olur ki Sûre-i Kehf'in âhirindeki قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْاَخْسَرِينَ اَعْمَالاً. اَلَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ اَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا. اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ رَبِّهِمْ وَلِقَٓائِهٖ فَحَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَزْنًا. ذٰلِكَ جَزَٓاؤُهُمْ جَهَنَّمُ بِمَا كَفَرُوا وَاتَّخَذُوا اٰيَاتِى وَرُسُلِى هُزُوًا [18/103- 106] ve Sûre-i Furkān'daki وَقَدِمْنَٓا اِلٰى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَٓاءً مَنْثُورًا [25/23] âyetlerinin mazmûnunu hulâsa demektir[3]. Zeyd b. Eslem'den mervî olan bu mâna İbn Abbas'tan da diğer bir rivayettir.[4] Âhiret dârü'l-amel olmayıp dârü'l-cezâ olmak itibariyle amelin dünyada olması daha zâhir olduğundan birçokları bu mânayı tercih etmişler ve bununla savma'alarda, manastırlarda râhibler gibi şiddet ve gulüv iltizam ederek dalâl üzere çalışan ehl-i dalâlin amellerinin butlânına işaret edilmiş olduğunu söylemişlerdir. Nitekim Buhârî'de قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ اَلنَّصَارَى demiştir.[5] Bu surette "نَاصِبَة", عَامِلَة'nin sıfatı olmak gerektir.

Üçüncüsü, İkrime'den mervî olandır ki "âmile" dünyada, "nâsıbe" uhrâda demektir. Bunun mânası zannedildiği gibi ayrı ayrı zarflar takdîri demek değil; "âmile" ism-i fâili mâzî mânasına, "nâsıbe" ism-i

1 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XX, 27. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 462; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* IV, 420:
وقال الكلبي: يجرون على وجوههم في النار وعنه وعن غيره: يكلفون ارتقاء جبل من حديد في جهنم فينصبون فيها أشد ما يكون من النصب بمعالجة السلاسل والأغلال والخوض في النار كما تخوض الإبل في الوحل وارتقائها في صعود من نار وهبوطها في حدور منها إلى غير ذلك من عذابها وقاله ابن عباس.

2 H: "kalmamışlar".

3 H: "etmektir".

4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 266. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 742; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 325:
وقال سعيد بن جبير وزيد بن أسلم: هم الرهبان وأصحاب الصوامع وهي رواية أبي الضحي عن ابن عباس رضي الله عنهما.

5 Buhârî, Tefsîr, 88.

fâili hâl veya devam mânasına mahmul olduğunu söylemektir ki amel dünyaya, cezâ âhirete ait olmak mülâhazasıyla bu mâna da ba'îd değildir. Bu surette de[1] "nâsıbe" üçüncü haberdir. Ve şununla mübeyyendir: {تَصْلٰى نَارًا حَامِيَةً}

"**Hâmiye**" yani yüksek derece-i harârette şiddetli kızışgın bir ateşe gerilip yaslanırlar. {تُسْقٰى مِنْ عَيْنٍ اٰنِيَةٍ} bir ayn-ı âniyeden iskā olunurlar. ❁ "Ayn" burada da iskā karînesiyle çeşme, pınar, menba, kaynak gibi su gözü mânasına olduğu zâhirdir. Lâkin bu göz bir soğuk su gözü değil, "âniye" حَمِيمٍ اٰنٍ [er-Rahmân 55/44] denilen son derece hâr, kaynar, gayet kızgın, âteşîn bir menba'dır. {لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ اِلَّا مِنْ ضَرِيعٍ} -Tâ[2] [5775] yukarılarda zakkum, Sûre-i Hâkka'da da hasr ile وَلَا طَعَامٌ اِلَّا مِنْ غِسْلِينٍ 69/36]] geçmiş idi- ❁ Onun için burada da "darî'"i[3] gıslîn veya zakkum ile aynı şey olmak üzere شَجَرٌ مِنْ نَارٍ ateşten bir ağaç diye tefsir edenler varsa da, hasr başka başka sınıflara nazaran olarak her birinin başka bir mânada olması da kābildir. Bu babda birkaç mâna beyan etmişlerdir. Tefsîr-i Râzî'de Hasan'dan bir rivayette "elîm" mü'lim, "semî'" müsmi', "bedî'" mübdi' mânasına olduğu gibi, "darî'" da mudarri'[4] mânasına olur. Tenâvülünde sertliği, acılığı, yakıcılığı ile onları zillet ü tazarru'a mecbur eden bir şeyden başka taâm yok demektir. Sâniyen; ekser müfessirîn demişlerdir ki "darî'", şibrıkın kurusudur. "Şibrık" bir nevi dikendir ki yaş iken onu deve yer, kuruyunca kaçınır, semm-i kātildir.[5] İbn Cerîr der ki: "Arabda 'darî'' şibrık denilen bir nebattır ki kuruduğu zaman ehl-i Hicaz 'darî'' nâmını verirler. Sâirleri 'şibrık' derler. Bir zehirdir."[6] İkrime'den rivayetinde: Yere yapışık dikenli bir ağaçtır ki baharın Kureyş

---

1 H -"de".
2 H -"Tâ".
3 H: "darî'".
4 M: "'elîmün mü'limün, semîun müsmiun, bedîun mübdiun' mânasına olduğu gibi, 'darîun' da mudarriun".
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 140:
روي عن الحسن أيضا أنه قال: الضريع بمعنى المضرع كالأليم والسميع والبديع بمعنى المؤلم والمسمع والمبدع ومعناه إلا من طعام يحملهم على أن يضرعوا ويذلوا عند تناوله لما فيه من الخشونة والمرارة والحرار وثالثها: أن الضريع ما ييبس من الشبرق وهو جنس من الشوك ترعاه الإبل ما دام رطبا فإذا يبس تحامته وهو سم قاتل.
6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 384:
والضريع عند العرب: نبت يقال له الشبرق وتسميه أهل الحجاز الضريع إذا يبس ويسميه غيرهم: الشبرق، وهو سم.

ona "şibrık" derler, kuruyup çöp olduğu zaman da "darî'" derler.[1] Ebû Hayyân'ın nakillerine göre darî' şibrıktır ki fena bir mer'adır. Üzerinde yayılan hayvan ne yağ bağlar ne et. İbn Ayzâre-i Hüzelî'nin[2] şu beyti ondandır:

وَحُبِسْنَ فِي هَزْمِ الضَّرِيعِ فَكُلُّهَا   حَدْبَاءُ دَامِيَةُ الْيَدَيْنِ حَرُودُ[3]

Ebû Züeyb de şöyle demiştir.

رَعَى الشِّبْرِقَ الرَّيَّانَ حَتَّى إِذَا ذَوَى   وَصَارَ ضَرِيعًا بَانَ عَنْهُ النَّحَائِصُ[4]

Bazı lügaviyyîn, arfec kurusunun kırıntısı[5] demiş, Zeccâc avsec gibi bir ot demiş, Halil de yeşil ve gayet [5776] fena kokulu bir ottur ki deniz atar demiştir. *Kāmûs*'ta bu mânalardan başka hurma ağacının dikenine ve bulanık müte'affin sularda ve urûku[6] arza vâsıl olmayıp su içinde olur bir ota dahi denildiğini de kaydetmiştir.[7] Ki bu ot سَبِّحْ Sûresi'nde **فَجَعَلَهُ غُثَاءً اَحْوٰى**'da da [el-A'lâ 87/5] beyan olunduğu üzere türbün ve ma'den kömürlerinin menşe'i olan nebâtât-ı haleviyeden demek olur. Demek ki Arapça'da "darî'" insanın değil hayvanın bile yemesi kābil olmayan dikenli, sert veya yumuşak olsa da gayet fena kokulu zehir zenberek birkaç türlü dikene ve nebâta ıtlak olunurmuş. Şu hâlde burada bunlardan herhangi birinin hususiyeti değil, yenilip yutulmak ihtimâli olmayan elîm bir şey olması vasfı maksud olmalıdır. Bu mâna denildiği gibi bir darâ'at ve zillet ile sızlandırmak mefhûmunu îmâ eden "darî'"

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 384:

عن عكرمة في قوله: «ليس لهم طعام إلا من ضريع» قال: هي شجرة ذات شوك، لاطئة بالأرض فإذا كان الربيع سمتها قريش الشبرق فإذا هاج العود سمتها الضريع.

2 M nüshasında şairin ismi "İbni Azzarei Hüzelî" şeklinde yazılmış olmakla birlikte Abdülkadir Bayam'ın "Hak Dini Kur'an Dili'ndeki Arapça Şiirlerin Temel Kaynaklarla Mukayesesi II" isimli makalesinde (*Bilimname* XIX, 2010/2, s. 164) doğrusunun "İbn Ayzâre el-Hüzelî" şeklinde olduğu kaydedilmektedir.

3 O develer darî' çukurlarında habsolunmuşlar da hepsi kambur, elleri kanamış, hared illetine* uğramış [Müellifin notu].
* H: "illerine".

4 Sîrâb,* taze şibrıkı otladı nihâyet solup da darî' olunca o semiz kısır develer ondan uzaklaştı [Müellifin notu].
* M: "Seyrab".

5 "Arfec", *Kāmûs Tercemesi*'nde bazıları sütleğen nevinden "beş parmak" denilen ot demişler [Müellifin notu].

6 H: "urûk-ı".

7 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 336.

lafzıyla ifade edilmiş {لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنٖى مِنْ جُوعٍ} ۝ vasfıyla da îzah olunmuş demektir. Yine bundan dolayı Sa'îd'den rivayet olunduğu üzere bazı müfessirîn bunu taş diye tefsir etmiş, İbn Zeyd'den de şöyle rivayet edilmiştir: Dünyada darî', Arabın "darî'" dediği yapraksız kuru dikendir. Âhirette darî' de ateşten bir dikendir.[1] İbn Abbas'tan rivayette: Ateşten bir ağaçtır.[2] *Kāmûs*'ta alâ kavl^in: Cehennemde acı sabırdan acı, lâşeden daha bed kokulu ve ateşten daha yakıcı bir şeydir[3] demekle de bunu anlatmıştır. Murad böyle yenilip yutulmak ihtimâli olmayan bir şey yemek mecburiyetine düşmek, azâbının elem ve fecaatteki şiddetini iş'âr olduğuna göre "zakkum", "gıslîn", "darî'" hepsi Sûre-i Müzzemmil'deki طَعَامًا ذَا غُصَّةٍ [73/13] boğaza duran yutulmaz taâmı birer suretle tavzih demek olur ki bunlar mecburiyet altında yenseler bile لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنٖى مِنْ جُوعٍ'dur. Ne besler ne de açlığa fâidesi olur. Sade inletir de inletir, sızlatır da sızlatır. Bunlar muztarib beşeriyetin dünyada büyük açlık ve felâket, esaret hengâmlarında gördükleri âlâm ve ıztırâbâttan[4] istidlâl olunabilecek birer mefhum ile âhiret azâbının akıllara sığmaz acılıklarını düşündürmektir.

[5777] İşte o gāşiye bir kısım[5] yüzler için böyle sargın bir beliyye-i uzmâdır. Onlara mukabil {وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ} birtakım yüzler de o gün {نَاعِمَةٌ} latîf, na'îm içinde mes'ud.

"**Nâ'ime**" letâfet mânasına "nu'ûmet"ten müştak latîf, yani تَعْرِفُ فٖى وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعٖيمِ [el-Mutaffifîn 83/24] mazmûnunca nimet ve saadet eseri olan neş'e, letâfet, yumuşaklık, zâhir, yahut nimetten müştak, nimete konmuş, na'îm içinde mütena''im mânalarına iki vechile tefsir olunmuştur ki birisi eser, birisi sebeb, ikisi de mes'ûdiyeti müfîd {لِسَعْيِهَا رَاضِيَةٌ}

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 385:
قال ابن زيد في قوله: «ليس لهم طعام إلا من ضريع» قال: الضريع: الشوك من النار. قال: وأما في الدنيا فإن الضريع الشوك اليابس الذي ليس له ورق تدعوه العرب الضريع وهو في الآخرة شوك من نار.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 385:
عن ابن عباس قوله: «ليس لهم طعام إلا من ضريع» يقول: شجر من نار.

3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 336.

4 B: "ıztırâbâtın".

5 H: "birtakım".

saʿylerine râzı, çalıştıklarından dolayı hoşnutlar ❁ Çünkü boşuna çalışmamışlar, amelleri Allah'ın emr ü rızâsına muvâfık yolda cereyan eylemiş, kabule iktiran etmiş, saʿyleri o dehşetli günde semeresini vermiş, nimet ve saadete ermişler ve bu muvaffakiyet kendilerinde hiss-i atâleti değil, daha ziyade saʿy neş'esi uyandırmıştır. {فٖى جَنَّةٍ عَالِيَةٍ} Âlî bir cennettedirler. ❁ Hem mekânen hem mekâneten yüksek, öyle ki {لَا تَسْمَعُ فٖيهَا لَاغِيَةً} orada bir lâğıye, yani lağv veya boş bir kelime, yahut beyhûde şeylerle meşgul bir cemaat işitmezler, yahut işitmezsin ey muhatab.

"**Lâğıye**" kelime-i[1] lâğıye veya[2] cemâʿat-i lâğıye yahut lağv mânasına "âkıbet" gibi masdar olmak üzere üç kavil vardır. "Lağv" de "lâğıye" mânasına olarak ilgā ve ıskātı gerek olan, ehemmiyet verilecek bir fâidesi olmayan boş, mânasız, herze, heder, beyhûde şeylere ıtlak olunur ki "lağveyât" ve "lağviyyât" tâbir olunur akvâl ve efʿâlden eʿamdır. Kelime-i lâğıye bilhassa hata ve sebb ü şetm gibi fâhiş söze denir. Cennette bunlar işitilmez لَا يَسْمَعُونَ فٖيهَا لَغْواً وَلَا كِذَّاباً'dir [en-Nebe' 78/35]. Cennetin yüksekliğini îzah sırasında ilk evvel bu vasıf ile tavsîfi evvelemirde [5778] naʿîm-i cennetin ve ehl-i cennetin nezâhetini işʿâr ile mü'minleri ahlâk-ı fâzılaya tergībdir. Zira cennet, nimet, hoşnutluk, saadet denilince birtakım zihinler dünyada[3] refah u servet kısmet olmuş, şehevât ve hevesâta düşkün birçoklarının ahvâlinde görüldüğü üzere vakit geçirmek için oyunlar, eğlenceler, hakīkī bir fâideyi tazammun etmeyen lağviyyâta dair beyhûde kaviller, fiiller, neticesi hiçten ibaret olan şeyler için dediler, kodular, entrikalar, edeb kaydıyla mukayyed olmaksızın gevezelikler, şımarıklıklar, yüksek bir zevk ve maharet imiş ve bu gibi ahvâl ile keyif çatmak nimet ve saadetin mütemmimlerinden olan gayeler imiş ve binâenʿaleyh cennet saadeti de böyle lağviyyâttan ibaret olacakmış gibi tevehhüm ve tahayyül edebileceğinden, böyle bir ihtimâli defʿ için evvelâ cennetin yüksekliği anlatılırken orada lağviyyâtın yeri olmadığı ve ehl-i cennetin öyle boş ve beyhûde şeylerle iştigāli şöyle

1 B: "kelimesi".
2 H -"veya".
3 H -"hoşnutluk, saadet denilince birtakım zihinler dünyada".

dursun onları işitmekten bile âzâde ve münezzeh bulundukları anlatılmış ve bu suretle mü'minlere lâyık olan da Sûre-i Mü'minûn'da وَالَّذٖينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ [23/3] diye tasrih olunduğu üzere bu ahlâk ile mütehallık olmak, hem yalnız darlık ve hâcet zamanlarında değil, nimetleri izdiyad edip hâllerinde vüs'at hâsıl olduğu nisbette de lağvden ihtirazda ileri gitmek ve hatta yalnız dâr-ı teklif olan dünyada değil, kendilerinden tekâlîfin kalktığı ve hiç gazab ve nikmet bulunmayan sâha-i rahmete vâsıl oldukları zaman bile ondan tenzih olunmak ve binâen'aleyh nimetleri, nimet kadri bilmeyen cühelâ ve süfehânın sebeb-i felâketleri olan nimetler kabîlinden olmayıp ebedî saadete mazhar olan ehl-i fazl u ciddin nimetleri kabîlinden olmasını istemektir. Yine şâyân-ı dikkattir ki cennetin ve nimetin yüksekliği vasıfları anlatılırken evvelâ daha ziyade nüfûs-i âliyenin ve irfanda, kemâlât-ı vicdâniyede makāmât-ı refî'a[1] sâhibi olanların şanlarına lâyık olan rûhânî ve mânevî haslet [5779] takdim olunmuş, sa'ye rızâ, sonra da lağvdan nezâhet zikredilmiştir. Herhangi bir hususta mertebe-i rızâya ermek büyük zevk ise de sa'ye rızâ: sa'yinden hoşnutluk, insanı makām-ı hamde erdiren lezzetlerin en yükseğidir. Çünkü لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى [en-Necm 53/39], لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ'dir [el-Bakara 2/286]. Hayat, haddizâtında faaliyet demek olduğu için hakikatte zevk-i hayat, gayesine masruf olan sa'y zevkinden ibarettir. Sa'yin zevki de gayesine isabetindedir. Onun için sa'yinin güzel semeresini gören rûhun hazzı her lezzetin fevkinde ve bu suretle sa'yden hoşnutluk her hoşnutluğun başında bir hazz-ı rûhânîdir. Gayesine isabet etmeyen sa'y ve amel sonunda عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ hükmünce nasab ve te'ab ve inkisâr-ı hayâl ile elem ü hüsrandan ibaret kalacağı gibi, gayesiz olan veya gayesi bir ehemmiyeti hâiz olmayan sa'yler de lağv u abes[2] olmak itibariyle ona mülhaktır. Onun için sa'yinden hoşnutluk rûhun en yüksek hazlarından olduğu gibi, lağvden nezâhet de onun tekemmülü şerâitinden bulunmak hasebiyle cennet-i âliyenin evsâfında evvelâ bu iki saadet takdim edilmiş, sonra da dünyâ hayatta tanınmakta

1 H ve B: "râfi'a".
2 H: "nasab".

olan cismânî lezzetlere benzer huzûzât zikrolunmuştur. Şöyle ki: {فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ} Onda: o cennette akan bir menba ❁ istenilen yere cereyan eden bir kaynak ki her tarafa hayat mâye ve neş'esi dağıtır. Defe'ât ile geçtiği üzere cennette uyûn, müte'addiddir. Burada müfred getirilmesi cinsi itibariyle demek olur. Yahut en umûmî olan birine işaret edilmiştir. Her hâlde tenvin vahdet için değil, tefhıym içindir. Tenkîri de mâruf olan menbalardan olmayıp مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ[1] cümlesinden olduğuna işarettir ki mâba'di de böyledir. {فِيهَا سُرُرٌ مَرْفُوعَةٌ} O cennette, o akan menba civarında rif'atli serîrler.

"**Serîr**" üzerinde sürur ile oturulan taht, sandalye [5780] veya yatılan karyola ve köşk kabîlinden şeylere ıtlak olunur; rif'ati de zeminden yüksekliği veya şerefi itibariyledir. {وَاَكْوَابٌ} Küpler ❁ kulpu olmayan küp, sürahi, bardak gibi meşrubat kapları {مَوْضُوعَةٌ} yakınlarına konmuş ❁ istedikleri zaman اِنَّ الْاَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُوراً. عَيْناً يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللّٰهِ [el-İnsân 76/5-6] fehvâsınca içmelerine âmâde, yine o cennette {وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ} sıra sıra dizilmiş nümrukalar[2] ❁ nûn'un zammı veya kesri ile نمرقه dayanmak için konulan koltuk yastığı. {وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌ} Serilmiş yahut câbecâ yayılmış zürbiyyeler; zâ'nın zammı veya kesri ile "zürbiyye" nefis ve fâhir döşemeler. *Kāmûs*'ta mezkur olduğu üzere "zerâbiyy" sararmış ve kızarmış olmakla beraber yeşilliği de bulunan otlara dahi denir ve fiilinde ازربت النَّبَاتُ أَيْ اِصْفَرَّتْ وَاحْمَرَّتْ وَفِيهِ خُضْرَةٌ denilir. Döşemelere ıtlâkı buna teşbih suretiyle olduğu da söylenmiştir. Lâkin Râgıb demiştir ki: "Zerâbiyy" fi'l-asl bir mevzi'e mensub benekli dokumalardır. Sonra döşemelere istiare olunmuştur."[3] Ferrâ'nın beyânına göre ince tüylü halılardır.[4] Tanâfisle himl-i rakīk, nemârik ve zerâbî yekdiğeri makāmında da kullanıldığından *Sıhâh-ı Cevherî* aralarını ayırmıştır.[5]

---

1 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8; Müslim, Cennet, 2.
2 H ve B: "nümrûklar".
3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 379:
الزَّرَابِي: جمع زُرْبٍ وهو ضرب من الثياب محبّر منسوب إلى موضع.
4 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 258:
الزَّرَابِي: جمع زُرْبٍ، وهو ضرب من الثياب محبّر منسوب إلى موضع.
5 Bk. Cevherî, *es-Sıhâh,* I, 143; IV, 1561.

Nitekim Hind'in:

نَحْنُ بَنَاتُ طَارِق نَمْشِي عَلَى النَّمَارِقِ

recezinde "nemârik" zerâbî mânasına kullanılmıştır. Çünkü âdeten yastık üzerinde yürünmez. Ma'amâfîh sâirleri farklarını göstermiş oldukları gibi âyette de zâhirdir.

{أَفَلَا يَنْظُرُونَ اِلَى الْاِبِلِ... اِلخ} ❁ Yukarıya bir tefrî' olan bu cümlenin fâ ile rabtındaki mâna gâşiye hadîsini ve mutazammın olduğu evsâf-ı acîbe ile ba's kaziyyesini[1] inkâr edenlere karşı hilkatin en göz önünde bulunan [5781] şeylerinde bile görülüp duran acâibliklere nazar-ı dikkati celb ile Hâlık'ın kudretini ihtar ve boşuna yorgunluk olan yolsuz çalışmalardan ve lağviyyâttan kurtulmak ve sa'yinden hoşnut olacağı işler yapmak için zeminden semâya, semâdan zemîne, en yakınlarından en uzaklarına kadar eşyânın hilkat tarzlarını taharrî ve tetebbu' ederek O'nun sünnetlerini ve kudretinin acâibâtını ve tasarrufu keyfiyetlerini ve ona göre evâmir ve ahkâmını fehm ü istinbat ile gâşiye gününün şedâidinden korunacak ve saadetine erdirecek güzel ve nâfi' amellere sevk ü teşviktir ki evvelki sûrede suhuf-i ûlâda olduğu anlatılan tezekkî mazmûnunun suhuf-i uhrâda mütemmim ve mükemmili demek olan bir[2] tezkir olmak hasebiyle sonunda فَذَكِّرْ emriyle tâkip olunmuştur. Bu tezkir için gâşiye hadîsinden sonra Arz ve semânın keyfiyet-i hilkati ile Hâlık'ın kudretine nazar-ı dikkat celb olunurken ilk önce devenin ileri sürülmesi birden bire nazara[3] acîb gelirse de bu acîblikte de ma'nâ-yı maksûda isabet nokta-i nazarından berâ'at-i istihlâl gibi bir bedâ'at vardır. Zira maksad bakılması mu'tad olan ve pek âdî gibi görünen şeylerin bile keyfiyet-i hilkatleri acâibât ile meşhun bulunduğunu duyurmak olduğu ve deve hilkatinin hakikaten acâibliğiyle beraber Arabın en yakından nazarına çarpması lâzım geldiği düşünülürse, bunun

1 H -"ve mutazammın olduğu evsâf-ı acîbe ile ba's kaziyyesini".
2 H -"bir".
3 H: "nazar-ı".

hilkat-i âlemi seyr için mebde'-i nazar ittihaz edilmesi en muvâfık bir hareket olduktan başka serilmiş döşeklerden bir lahzada deveye atlatarak ondan semâya, ondan cibâle, onlardan muhît-i Arz'a bir tedkik seyahati yaptıran intikalde bir garâbet ve aynı zamanda fâsılalarda kıvrık hâ'dan şiddetli uzun tâ'ya geçen bir inbisat ile ifadeye başkaca bir tehavvül verilmesi hilkatteki acâibâtı göstermek maksadına her vechile intibak eden bedî'î[1] sanatları ihtivâ ettiği anlaşılır. Bu sayılan şeylere nazar da bütün[2] âleme nazarı tazammun eder. Fâ siyâkın iktizâ ettiği mukaddere ma'tuf olarak hâsıl-ı mâna [5782] şu olur: Gāşiye hadîsi böyle haber verildiği, dünyanın âhiri ya beyhûde ameller yüzünden bîtâb olarak zillet ü sefaletle ateşe yaslanmak veya yolunda cereyan eden güzel ve müsmir amellerle ni'met ü saadete ererek sa'yinden ilelebed hoşnut olmaktan ibaret idiği anlatıldığı hâlde bulunduğu âlemi ve yaratanın hükm ü kudretini düşünmeyip de dünyayı âhirete tercih eden gāfiller hâlâ önünü sonunu görmek ve sonunda hoşnut olacağı fâideli ameller yolunu aramak ve gereği gibi istifade etmek için nazar etmezler mi o her gün gözleri önünde kullanıp durdukları, etinden, sütünden, yününden, derisinden,[3] işinden, gücünden, türlü menâfi'inden intifâ' etmek için türlü meşakkatlere[4] soktukları deveye {كَيْفَ خُلِقَتْ} nasıl yaratılmış? ۞ Ne acîb hilkati var? Birçok hayvanların hilkatine benzemeyen iri cüssesi, şiddetli kuvveti, acâib[5] hey'eti başka hayvanların iktifâ etmediği cüz'î alef ve dikenli mikenli mer'alarla iktifâ ederek ağır yüklerle uzun uzun seferlere ve günlerce susuzluğa tahammül eden sabr u metaneti[6] ve oturup kalkmaktaki vaziyeti ve o kuvvet ve cesâmetiyle beraber en zayıf bir hayvandan, bir koyundan, bir merkebten daha ziyade ve hatta bir çocukla bile yedilip güdülebilecek derecede itaat ve inkıyad ile insanlara musahhar kılınarak istihdam edilmesi ve gittiği bir yolu

---

1 H: "bedî'".
2 H -"bütün".
3 B: "derisinden, yününden".
4 H: "müşkilâtlara".
5 H ve B: "acîb".
6 Devenin sekiz gün kadar susuzluğa tahammül ettiği ve buna ayn'ın kesri ve şîn'in, sükûnuyla "ışr" denildiği ve bazen bunu dahi geçtiği ve o zaman "hıvâzî" denildiği beyan olunmuştur [Müellifin notu].

birçok insanlardan daha sağlam bir hâfıza ile belleyip çıkarması[1] ve kalınlığına rağmen güzel sesle hidâ olunduğu zaman müteessir olarak şevk u tarab ile [5783] coşması gibi ahvâli ne acâib şeylerdir. İnsan kendi zekâsıyla bu acîb hilkat arasındaki fark ve münasebeti düşünür, o iri acîb hayvana karşı kendi maddî kuvvetinin küçüklüğünü mukayese ve onunla beraber kendinin onu istihdam edebilecek surette galebesi esrârını ve bundan daha güzel istifade yollarını araştırırsa şüphe yok ki her şeyden evvel Hâlık teâlâ'nın sun'undaki acâibâtı, kudretindeki vüs'ati ve her şeye bir hususiyet bahşeden iradesindeki tahsîsâtı ve hepsini münâsebât-ı mahsûsalarına göre bir nizam ile idare eden emr ü hükmünü ve binâen'aleyh insanların da ona göre acı veya tatlı bir âkıbete yürümekte bulunduğunu anlaması ve o yolda iman ve irfan ile ilerisi için şevk ile çalışması îcab eder. İlâhî tahsîsâtın ehemmiyeti ilm ü marifet gibi mânevî kuvvetlerin maddî kuvvetlere tefevvuk ve hâkimiyetini sarih bir misâl ile anlatmak için insanlar elinde musahhar olan devenin keyfiyet-i hilkatini mebde'-i nazar ittihaz etmek herkes için en açık ve en fâideli bir misâl olduğunda şüphe yoktur. Gerçi fil daha[2] büyüktür ve onun hilkatinde de bâriz bir acîblik vardır. Lâkin o deve gibi temiz bir hayvan olmadıktan başka onun kadar göz önünde değil ve bâhusus[3] Arabın nazarından uzaktır. Deve ise Arabın ehass-ı emvâlindendir. Hele "darî'"in zikrinden sonra deveye bir atf-ı nazar etmenin de başkaca bir münasebet ve letâfeti vardır. Sonra seyr ü sefer etmek üzere deveye binen bir kimse boyundan hayli yüksek bir irtifâ'a çıkmış olur. Yukarı baktığı zaman fevkinde semâyı, sağa sola baktığı zaman dağları, aşağıya baktığı

---

1 Râzî der ki: "Ben bir cemaat ile bir mefâzede bulundum. Yolu kaybettik, bunun üzerine bir erkek deveyi öne saldılar, arkasına düştüler. O deve tepeden tepeye, bir yandan bir yana in'itâf ederek gidiyor, cemaat de onu tâkip ediyordu. Nihâyet uzun bir zamandan sonra yola vardı. Biz o hayvanın bir kere geçtiği o inhinâları nasıl tahayyül edip de hâfızasında tuttuğuna ve bu kadar ukalâ cemaatinin çıkaramadığı bir yolu bulup çıkardığına taaccüb ettik." [Müellifin notu].
Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 144-145:
ومنها أني كنت مع جماعة في مفازة فضللنا الطريق فقدموا جملا وتبعوه فكان ذلك الجمل ينعطف من تل إلى تل ومن جانب إلى جانب والجميع كانوا يتبعونه حتى وصل إلى الطريق بعد زمان طويل فتعجبنا من قوة تخيل ذلك بالحيوان أنه بالمرة الواحدة كيف انحفظت في خياله صورة تلك المعاطف حتى أن الذين عجز جمع من العقلاء إلى الاهتداء إليه فإن ذلك الحيوان اهتدى إليه.

2 H: "dahî".

3 H: "bilhassa".

zaman da sath-ı arzı görür. Ve bu nazarlar ne kadar genişler ne kadar derinleşirse insanın bulunduğu âleme dair vukūfu ve Hâlık teâlâ'nın sun' u kudreti ve nimetlerinin vüs'ati ve istikbâlin ehemmiyeti ve yoluyla sa'y ü gayretin kıymeti hakkında marifeti de öyle genişler ve derinleşir.

Ebu'l-Abbas Müberred gibi bazıları burada deveye [5784] nazardan semâya nazara geçmeyi ba'îd[1] görerek ma'tuflar arasında daha mütecânis bir münasebet düşünmek üzere semâ karînesiyle "ibil"den murad sehâb olduğuna kāil olmuştur. Sâhib-*Keşşâf* der ki: "Bunun murâdı 'ibil'in 'gamâm', 'müzn', 'rebab', 'gaym', 'gayn' vesâire gibi bulut isimlerinden olduğunu söylemek değil, birçok Arab eş'ârında bulutun deveye teşbih edilmiş olduğunu görerek burada da teşbih ve mecaz tarîkiyle 'ibil'den sehâb murad olunmasını tecviz olmalıdır."[2] Fakat mecaza hâcet yoktur. Deveye nazardan semâya nazara geçirmek bilhassa vâdilerinde, bâdiyelerinde, uzak seyr ü seferlerinde deveye ihtisâsı mâlum bulunan Arabın irşâdı bakımından[3] gayet tabîî ve latiftir. Deve en istifadeli malı olup da ona bakmamak, acîb hilkatini düşünmemek nasıl büyük gaflet ise; deveye binip de semâya bakmamak, Hâlık'ın kudret ve azametini mütalaaya dalmamak[4] daha büyük gaflettir. Onun için buyuruluyor ki:

{وَاِلَى السَّمَٓاءِ} Ve o semâya ❁ gece gündüz müşahede edip durdukları hayretengiz göğe bakmazlar mı {كَيْفَ رُفِعَتْ} nasıl yükseltilmiş?[5] ❁ Yukarı doğru yükselen cevv-i hava üstünde derin bir bu'd u imtidad içinde her biri bir felekte direksiz dayaksız yüzüp duran lâ-yu'ad ecrâm ve kevâkibiyle o zînet ve füshatiyle, bütün nazarları kaplayan o aşılmaz muhîte nasıl bir irtifâ' verilmiş {وَاِلَى الْجِبَالِ} ve o dağlara ❁ yerden o semâya doğru ser çekerek dikilip nazarları tahdid[6] eden ve türlü menâfi'i

---

1 H: "bedî'".
2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 745. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 464:
ولم يدع من زعم أن الإبل السحاب إلى قوله، إلا طلب المناسبة ولعله لم يرد أن الإبل من أسماء السحاب كالغمام والمزن والرباب والغيم والغين وغير ذلك وإنما رأى السحاب مشبها بالإبل كثيرا في أشعارهم فجوز أن يراد بها السحاب على طريق التشبيه والمجاز.
3 H: "bulunmadan".
4 H -"Hâlık'ın kudret ve azametini mütalaaya dalmamak".
5 H: "yükseltilmiştir?".
6 H: "tehdid".

ile intifâ' edilip duran dağlara bakmazlar mı {كَيْفَ نُصِبَتْ} nasıl dikilmiş? ❁ Nasıl vaziyetlerle konulup tesbit edilmiş? {وَاِلَى الْاَرْضِ} Ve o Arz'a ❁ ve üzerinde yaşadıkları ve altlarında zelûl ve münkād buldukları ve yarın içine gömülecekleri [5785] Arz'a bakmazlar mı? {كَيْفَ سُطِحَتْ} Nasıl satıhlanmış? ❁ O dağlar, vâdilerle beraber ovalar denizler[1] gibi düzlüklerden nasıl bir satıh ile kaplanıp üzerinde hayat ve seyr ü sefer kābil olacak vechile düzlenmiş döşenmiş. Bu satıh husûle gelinceye kadar nasıl tekallübler, tehavvüller vukū'a getirilmiş? Neler yıkılmış neler yapılmış? Ne halklar, ne tesviyeler, ne işler cereyan etmiş? Bugün ne hâle gelmiş? Yarın neler olması muhtemil? Hâsılı nasıl ve ne gibi bir âlemde bulunuyorlar? Ne olmuş ne olacaklar? Bütün bunlara tedebbür ve ibret nazarıyla bakıp da yaradanın kudretini, gāşiye hadîsinin mutazammın olduğu ba's ü nüşûrun, cezâ ve mükâfâtın hakkıyetini, sa'yinden râzı olmak için hak yolunda çalışmanın lüzûmunu düşünmezler mi? Görülüyor ki bu nazar, âlemin Arz u semâsıyla hepsine nazar demektir. Bununla beraber Arz'ın bir cüz'ünden başlayıp semâdan ve dağlardan dolaşarak nihâyet sath-ı Arz'ın keyfiyetini tedkīke getirilmiştir. Zira وَلَكُمْ فِى الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ اِلٰى حِينٍ. قَالَ فِيهَا تَحْيَوْنَ وَفِيهَا تَمُوتُونَ وَمِنْهَا تُخْرَجُونَ [el-A'râf 7/24-25] buyurulduğu üzere Arz insanlar için bir zamana kadar hayattan nasib alınacak bir yurttur. Onda yaşanacak, onda ölünecek, ondan çıkarılıp haşr u neşr ile âhirete gidilecektir. Onun için bulunduğu yurdu ileri geri hudûd ve keyfiyetiyle tanıyıp قُلْ سِيرُوا فِى الْاَرْضِ ثُمَّ انْظُرُوا[2] كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ [el-En'âm 6/11] müeddâsınca âkıbeti anlamak ve ona göre hayatını câhilâne ve beyhûde şeylerle geçirmeyip iman ve irfan ile güzel amellere çalışmak lüzûmuna tenbih olunmuştur. Şâyân-ı dikkattir ki burada bu keyfiyyât[3] tafsil olunmamış, yalnız halk, ref', nasb, satıh keyfiyetlerine icmâlen nazar-ı dikkat celbolunmuştur. Demek ki bunlar şuhûd âleminde bilfiil mevcud şeyler olduğu için tafsîli insanların mücerred taharrî ve tedkik nazarlarıyla bilinebilecek ulûm ve ma'ârif-i

1 H: "ovaları denizleri".
2 H, M ve B: "فانظروا".
3 B: "keyfiyet".

akliye mevzularındandır. Demek ki bunlara hüsn-i nazar matlûb-ı ilâhîdir. Ve bu nazar ve tecribe ile [5786] edinebileceğimiz ma'lûmâtın ma'rifetullah için bir ehemmiyet-i mahsûsası vardır. Kur'ân'ın birçok yerlerinde bilhassa ihtar edilen bu gibi âyât-ı tekvîniye hilkatte bilfiil mevcud bulunduğu cihetle böyle icmâlen vâki' olan işârât-ı ilâhiyeye "tezkir" nâmı verilmiştir. Çünkü bunlar taharriyyât-ı akliye ve tecribiye ile bilinecek şeyler olduğu için esbâb-ı ilimleri esasen ukūlün fıtratında merkuzdur. Bu suretle burada bilhassa hayvânât, hey'et, coğrafya, tabakāt-ı Arz ve târîh-i tabîî denilen aklî ve tecribî ilimlerin fâidelerine ve Müslümanların onlarla da iştigāli lüzûmuna ve ancak bunları gāye-i marifet addetmeyip Hâlık'ın tasarrufâtı keyfiyetleriyle kudreti âyâtını ve kanunlarını tanımak ve kâfirlerin bâtıl ve yanlış akidelerini reddederek hayât-ı âhire için dünyâ hayattan nasib almak üzere vazife yollarını fehm ü istinbâta vâsıta telakkī eylemek hususlarına bir delâlet vardır. Fi'l-vâki' Arz'ı ve ahvâlini ve Arz üzerinde hayat kāidelerini en iyi bilenler ve bilgileri nisbetinde iyi çalışan milletler diğerlerine galebe edegelmişler, içinde bulundukları dünyâ hayatı ve dünyanın boş ve aldatıcı lezzetlerini aksâ-yı emel edinip de onunla kalmak isteyen âtıl, havâî milletler veya nereye gittiğini bilmeyerek câhilâne bir hırs ve çılgınlıkla etrafına saldıran hırçın kavimler mağlub ve perişan olagelmişlerdir. Dünyâ hayatı tercih edenler de etmeyenler de nasıl olsa bu hayattan çıkıp gitmişler ve ancak iman ve irfan ve ihlâs ve îkān ile âhiret için çalışan ve güzel amellerle Hakk'a kavuşanlar ebedî saadet ve bahtiyarlığı kazanmışlardır. Şüphe yok ki bu nazar icmâlî de tafsîlî de olabilir. İcmâli bu âyetlerle anlatılmış, tafsîli de nazarlarımızın bi'l-müşâhede keşf ü tedkīkine havâle kılınmış, hâlâ bakmayanlara اَفَلَا يَنْظُرُونَ diye itâb buyurulmuştur. Bunun üzerine buyuruluyor ki: {فَذَكِّرْ} O hâlde tezkir et ۞ yani hâlâ bakmıyorlar, bunlara nazar edip düşünmüyorlarsa sen onlara va'z u nasihat ile hatırlat, bakmaları [5787] lüzûmunu veya o nazarın netâicini tebliğ ve ihtar et, tezkir ile iktifâ et de daha ziyade zorlama, zorla düşündüreceğim diye uğraşma {اِنَّمَا اَنْتَ مُذَكِّرٌ} çünkü sen ancak bir müzekkirsin ۞ sade

tebliğ ve ihtâra me'mur bir nasihatçı, bir öğütçüsün {لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيْطِرٍ} üzerlerine musallat cebbar değilsin. ۞ Zorla nazar ettirip düşündürecek, her istediğin şeyi yaptıracak, kalblerine hükmedip dilediğin gibi itikad ettirecek değilsin. اِنَّكَ لَا تَهْدٖى مَنْ اَحْبَبْتَ [el-Kasas 28/56] {اِلَّا مَنْ تَوَلّٰى وَكَفَرَ} Ancak her kim aksine gidip küfür ederse ۞ yani tezkir ve ihtârı dinlemez ve bu irşâda karşı küfran eyleyerek küfürde ısrar eylerse {فَيُعَذِّبُهُ اللّٰهُ الْعَذَابَ الْاَكْبَرَ} ondan dolayı Allah onu en büyük azab ile ta'zîb edecektir ۞ ki en büyük azab, âhiret azâbıdır. وَلَعَذَابُ الْاٰخِرَةِ اَكْبَرُ [ez-Zümer 39/26; el-Kalem 68/33] Ona bazen dünya azâbı dahi munzam olursa da o âhiret azâbına nisbetle küçük kalır. {اِنَّ اِلَيْنَٓا اِيَابَهُمْ} Her hâlde onların dönüşleri nihâyet Bizedir. ۞ Ne kadar yüz çevirseler[1], ne kadar kaçmaya çalışsalar âkıbet dönüp Bize geleceklerdir. {ثُمَّ اِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ} Sonra da hesabları muhakkak Bize aittir. ۞ Yani hesablarını başkası değil, Allah görecek, Allah'a hesab vereceklerdir. Binâen'aleyh o en büyük azabdan kurtulmalarına imkân ve ihtimal yoktur.

Şimdi bu sûrede zikrolunan nazarların hâsıla-i ibretini biraz tafsil ile Allah'a rücû' âkıbetinin bir tavzîhi siyâkında zaman tehavvülâtına dikkati celb ile başlayan Ve'l-Fecri Sûresi gelecektir.

---

1 M ve B: "çevirirseler".

[5788]

سُورَةُ الْفَجْرِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَلٰثُونَ اٰيَةً

FECR SÛRESİ

Bu Fecr Sûresi Mekkîdir. Ebû Hayyân *Bahr*'da Mekkî olması cumhur kavli olup Ali b. Talha'nın Medenî dediğini de kaydeylemiştir.[1]

Âyetleri: Hicâzîde otuz iki, Kûfî ve Şâmîde otuz, Basrîde yirmi dokuzdur.

Fâsılası: ر، د، ب، ن، م، ا، ت، ه harfleridir. حَيَاتِي، جَنَّتِي fâsılalarında يا redif olduğundan asıl fâsıla harfi تا sayılmıştır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَالْفَجْرِۙ ﴿١﴾ وَلَيَالٍ عَشْرٍۙ ﴿٢﴾ وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِۙ ﴿٣﴾ وَالَّيْلِ اِذَا يَسْرِۚ ﴿٤﴾ هَلْ فِي ذٰلِكَ قَسَمٌ
لِذِي حِجْرٍۜ ﴿٥﴾ اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍۙ ﴿٦﴾ اِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِۙ ﴿٧﴾ اَلَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا
فِي الْبِلَادِۙ ﴿٨﴾ وَثَمُودَ الَّذِينَ جَابُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِۙ ﴿٩﴾ وَفِرْعَوْنَ ذِي الْاَوْتَادِۙ ﴿١٠﴾ اَلَّذِينَ
طَغَوْا فِي الْبِلَادِۙ ﴿١١﴾ فَاَكْثَرُوا فِيهَا الْفَسَادَۙ ﴿١٢﴾ فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍۙ ﴿١٣﴾
اِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِۜ ﴿١٤﴾ فَاَمَّا الْاِنْسَانُ اِذَا مَا ابْتَلٰيهُ رَبُّهُ فَاَكْرَمَهُ وَنَعَّمَهُ فَيَقُولُ رَبِّي
اَكْرَمَنِۜ ﴿١٥﴾ وَاَمَّا اِذَا مَا ابْتَلٰيهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ فَيَقُولُ رَبِّي اَهَانَنِۚ ﴿١٦﴾ كَلَّا بَلْ
لَا تُكْرِمُونَ الْيَتِيمَۙ ﴿١٧﴾ وَلَا تَحَاضُّونَ عَلٰى طَعَامِ الْمِسْكِينِۙ ﴿١٨﴾ وَتَأْكُلُونَ التُّرَاثَ
اَكْلًا لَمًّاۙ ﴿١٩﴾ وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّاۜ ﴿٢٠﴾ كَلَّا اِذَا دُكَّتِ الْاَرْضُ دَكًّا دَكًّاۙ ﴿٢١﴾
وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّاۚ ﴿٢٢﴾ وَجِيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْاِنْسَانُ وَاَنّٰى
لَهُ الذِّكْرٰىۜ ﴿٢٣﴾ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِيۚ ﴿٢٤﴾ فَيَوْمَئِذٍ لَا يُعَذِّبُ عَذَابَهُ اَحَدٌۙ ﴿٢٥﴾

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 469:

هذه السورة مكية في قول الجمهور. وقال علي بن أبي طلحة: مدنية.

وَلَا يُوثِقُ وَثَاقَهُٓ اَحَدٌۜ ﴿٢٦﴾ يَٓا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُۗ ﴿٢٧﴾ اِرْجِعٖٓى اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةًۚ ﴿٢٨﴾ فَادْخُلٖى فٖى عِبَادٖىۙ ﴿٢٩﴾ وَادْخُلٖى جَنَّتٖى ﴿٣٠﴾

[5790] **Meâl-i Şerîfi**

Kasem olsun ki fecre (1) ve leyâl-i aşre (2) ve şef' ü vetre (3) ve geceye: geçeceği sıra (4). Nasıl, bunlarda bir akıl sâhibi için bir kasem var değil mi? (5) Görmedin mi Rabbin nasıl yaptı Âd'a? (6) İreme Zâti'l-imâd'a (7). - Ki o beldeler içinde misli yaratılmamıştı- (8). Ve vâdilerde kayaları kesen Semûd'a (9). Ve o kazıkların sâhibi Firavun'a (10). Onlar ki o memleketlerde tuğyan etmişlerdi de (11) onlarda fesâdı çoğaltmışlardı (12). Onun için Rabbin de üzerlerine bir azab kamçısı yağdırıverdi (13). Şüphesiz ki Rabbin öyle mirsâd ile gözetmektedir (14). Amma insan, her ne zaman Rabbi onu imtihan edip de ona ikram eyler, ona nimetler verirse, o vakit "Rabbim bana ikram etti" der (15). Amma her ne zaman da imtihan edip rızkını daraltırsa o vakit de "Rabbim bana ihânet etti" der (16). Hayır hayır, doğrusu siz yetime ikram etmiyorsunuz (17). Ve birbirinizi miskini it'âma teşvik eylemiyorsunuz (18). Hâlbuki mîrâsı öyle bir yiyiş yiyorsunuz ki dermecesine (19). Ve malı öyle bir seviş seviyorsunuz ki yığmacasına (20). Hayır hayır, Arz "dekken dekkâ" düzlendiği (21) ve Rabbinin emri gelip melek "saffen saffâ" dizildiği vakit (22) ki cehennem de o gün getirilmiştir, o insan o gün anlar, fakat o anlamadan ona ne fâide? (23) "Ah" der; "nolurdu ben önce hayâtım için (sağlığımda hayırlar) takdim etmiş olsa idim" (24). Artık o gün onun ettiği azâbı kimse edemez (25) ve onun vurduğu bağı kimse vuramaz (26). Ey o Rabbine mutî' olan nefs-i mutma'inne! (27) Sen dön O Rabbine hem râziye olarak hem marziyye de (28) gir kullarım içine (29) gir cennetime (30).

[5791] {وَالْفَجْرِ... إلخ} ❁ Bu sûrenin evvelinde kasem ile birtakım şeylere nazar-ı dikkat celbolunmuştur ki bunlar âlemdeki inkılâbâta delâlet eyleyen ve insanı zulmetten nûra, kederden sürûra götüren ve bu suretle

kendilerinden evvel kendilerini ihdas eden Hâlık teâlâ'nın rubûbiyetini iş'âr eyleyen zaman hâdiseleridir. Bunların ta'rîf ve tenkirlerine ve "lâm"larındaki ahid veya cins veya istiğrak ihtimalleri itibariyle derece-i şümûllerine ve tâyin ve tefsirlerine dair müfessirînin birçok sözleri ve rivayetleri vardır.

"**Fecr**" mâlum ki gece karanlığının çatladığı sabahın ilk beyazlığıdır[1] ki lisânımızda "şafak atması, tan sökmesi" tâbir olunur. Evvel olan amûdîsine "fecr-i kâzib", ufkîsine "fecr-i sâdık" tesmiye olunur. Kâzibine şer'an savm, salât hükmü ta'alluk etmez, muteber olan sâdıkıdır. Bu suretle fecir, cihânın zulmetten nûra geçmek üzere gülümsediği en neş'eli, mes'ud bir demidir. Bu itibar ile lâmı cins olarak وَالصُّبْحِ اِذَا تَنَفَّسَ [et-Tekvîr 81/18] gibi cins-i fecre kasem şüphesiz ki mânalıdır. Birçoklarının da kavli budur. Bununla beraber bazı sabahların daha ziyade hususiyetleri bulunduğunda da şüphe yoktur. Bu itibar ile de lâmı[2] ahd olarak cuma, bayram gibi eyyâm-ı mübarekeden birinin fecri mülâhaza olunabilir. Bu surette[3] en mütebâdiri Mücâhid'den mervî olduğu üzere kurban bayramı gününün fecri olmaktır ki zilhiccenin onuncu günüdür.[4] Evvelki buna dahi şâmil olursa da bunda daha ziyade bir hususiyet ve cem'iyyet ile sürûra işaret vardır. Şu da buna karîne gibidir: {وَلَيَالٍ عَشْرٍ} Ve leyâl-i aşre ۞ çünkü ale'l-ıtlâk "aşr" denilince zilhiccenin aşrı, yani birinden bayram günü olan onuncusuna kadar onu tebâdür ettiğinden "leyâl-i aşr" bu on gece demek olur. Ma'amâfîh ramazanın aşr-i ahîri ve muharremin aşûrasına kadar onu da sayılı onlardandır. [5792] Bunlar hakkında da rivayet vardır.[5] Gerçi burada ahde delâlet eden lâm getirilmeyip nekre olarak وَلَيَالٍ عَشْرٍ denilmesi, muayyen bir aşr maksud olmayıp bunların

1 M ve B: "beyazıdır".
2 H: "lâm-ı".
3 H: "suretle".
4 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3423:

عن مجاهد في قوله: «والفجر» قال: فجر يوم النحر وليس كل فجر.

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 397. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 293-294:

قال ابن زيد في قوله: «وليال عشر» قال: أول ذي الحجة؛ وقال: هي عشر المحرم من أوله.

İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3423:

عن ابن عباس في قوله: «وليال عشر» قال: هي العشر الأواخر من رمضان.

her birine ve belki her ayın koyu mehtâbına tekaddüm eden ilk on gecesine ihtimâlini iş‘âr edebilirse de mutlak müşekkek[1] olduğu zaman kemâline masruf olması kāidesince bunun “lâm”dan müstağnî olarak en mâruf olan aşr-i zilhicceye hamli mütebâdir olduğu gibi, tenvînin de sade tenkir için değil tefhıym için olarak bu gecelerin şeref-i mahsûsuna daha[2] ziyade bir tenbih ifade ettiği de beyan olunmuştur. Bir de denilebilir ki bunun tenkîri muayyen bir sene zilhiccesinin aşrı maksud olmayarak ferd-i münteşire işaret olmak içindir. Diğer bir aşr olması ihtimâli melhuz olsa dahi her hâlde murad, sonu fecir gibi bir neş’e ve sürûra müntehî olan bir on gece olmak iktizâ eder. Onuncu sabahı îd-i adhâ olan aşr-i zilhicce de buna evfak, sonra leyle-i kadri muhtevî olması ihtimâli ve îd-i fıtra müntehî bulunması itibarı ile ramazanın aşr-i ahîri de muvâfıktır. Bu vechile “leyâl-i aşr” dünya ömrü mesabesinde olarak sûrenin âhirine bir berâ‘at-i istihlâl mânasında da olmuş olur. Bu aşrin kurban bayramından aşr-i evvel olduğuna Hâkim sahih diyerek ve daha bir cemaat İbn Abbas’tan rivayet etmişlerdir. İbn Zübeyr’den ve Mesrûk ve Mücâhid ve İkrime ve daha başkalarından da rivayet olunmuştur.[3] İmam Ahmed, Nesâî ve Hâkim sahih diyerek ve Bezzâr ve İbn Cerîr ve İbn Merdûye ve *Şu‘ab*’da Beyhakī[4] Hazret-i Câbir’den de “Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem وَالْفَجْرِ وَلَيَالٍ عَشْرٍ, عَشْرُ الْأَضْحَى’dır buyurdu” diye merfû‘an rivayet etmişlerdir.[5] Bundan dolayı İbn Cerîr demiştir ki: “Savâb olan kavil bunların aşr-i adhâ olmasıdır. Çünkü ehl-i tevilden hüccet bunun üzerinde icmâ‘ etmiştir.”[6] Ve denilmiştir ki Hazret-i Mûsâ’nın mîkātında وَاَتْمَمْنَاهَا بِعَشْرٍ فَتَمَّ مٖيقَاتُ رَبِّهٖٓ اَرْبَعٖينَ لَيْلَةً [el-A‘râf 7/142]

1 M: “müşekkin”.
2 H: “dahî”.
3 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 568. Krş. Taberî, *Câmi‘u’l-beyân,* XXIV, 396:

عن ابن عباس رضي الله عنهما، «والفجر» قال: فجر النهار «وليال عشر» قال: عشر الأضحى.

4 H -“ve Bezzâr ve İbn Cerîr ve İbn Merdûye ve *Şu‘ab*’da Beyhakī”.
5 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 327. Krş. Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ,* X, 335; Taberî, *Câmi‘u’l-beyân,* XXIV, 397; Hâkim, *el-Müstedrek,* IV, 245:

عن جابر عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إن العشر عشر الأضحى والوتر يوم عرفة والشفع يوم النحر.

6 Taberî, *Câmi‘u’l-beyân,* XXIV, 397:

والصواب من القول في ذلك عندنا: أنها عشر الأضحى لإجماع الحجة من أهل التأويل عليه.

buyurulan aşr de aşr-i zilhiccedir.[1] Bu aşrin fazileti hakkında eserler de vardır. Ezcümle Ahmed ve Buhârî [5793] İbn Abbas'tan merfû'an rivayet eylemişlerdir: "'Günlerden hiçbiri yoktur ki onlarda amel eyyâm-ı aşirden efdal ve Allah azze ve celle'ye daha sevgili olsun.' 'Yâ Resûlallah, fî-sebîlillah cihad da mı değil?'[2] denildi, 'fî-sebîlillah cihad da değil, ancak nefsiyle ve malıyla fî-sebîlillah cihad edip de onlardan bir şey ile dönmeyen müstesnâ' buyurdu."[3] Ma'ahâzâ İbn Münzir ile İbn Ebî Hâtim İbn Abbas'tan ramazanın son aşri olduğunu da rivayet etmişlerdir, Dahhâk'ten de böyle rivayet olunmuştur.[4] Hatta bazıları bunun müttefek^un aleyh olduğuna kāil olmuş ve Hazret-i Âişe'den sıhhati müttefek^un aleyh olan bir hadis ile buna istidlâl eylemiştir:[5] Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ demiştir ki: "Aşr, yani ramazanın aşr-i ahîri dâhil olunca Resûlullah kuşağını sıkar (şedd-i mi'zer eder)[6] gecesini ihyâ eyler, ehlini de îkaz ederdi."[7] Lâkin bu hadis burada mervî olan "aşr"i beyan siyâkında değil, bilhassa kadir gecesi faziletini taharrî siyâkında olması, bir de kavl-i nebîyi değil, fi'l-i nebîyi hikâye etmesi hasebiyle tefsir nokta-i nazarından Câbir hadîsinin tercîhi iktizâ eyler. Bununla beraber görülüyor ki âyette de rivayetlerde de ihtimal munkatı' değildir. "Leyâl-i aşr" aşr-i adhâda akvâ olmakla beraber ikisine de, hatta aşr-i muharreme de sâdık olabilir. Herhangisi olursa olsun kasemden anlaşılan asl-ı mâna[8]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 396-397:

عن مسروق «وليال عشر» قال: عشر ذي الحجة وهي التي وعد الله موسى صلى الله عليه وسلم.

عن مجاهد قال: ليس عمل في ليال من ليالي السنة أفضل منه في ليالي العشر وهي عشر موسى التي أتمها الله له.

2 H -"değil?".

3 Buhârî, Îdeyn, 11. Krş. Ebû Dâvûd, Savm, 61; Tirmizî, Savm, 52; İbn Mâce, Sıyâm, 39:

عن ابن عباس عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: ما العمل في أيام العشر أفضل من العمل في هذه. قالوا: ولا الجهاد؟ قال: ولا الجهاد، إلا رجل خرج يخاطر بنفسه وماله فلم يرجع بشيء.

4 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3423. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 294; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 334:

عن ابن عباس في قوله: «وليال عشر» قال: هي العشر الأواخر من رمضان.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 334:

بل زعم التبريزي الاتفاق على أنهن هذه العشر وأنه لم يخالف فيه أحد واستدل له بعضهم بالحديث المتفق على صحته.

6 "Şedd-i mi'zer" kuşağı sıkı bağlamak, keff-i nefisten, terk-i mülâmeseden kinayedir. Ehlini îkaz da teheccüd için uyandırmasıdır [Müellifin notu].

7 Buhârî, Fadlu Leyleti'l-Kadr, 4:

عن عائشة رضي الله عنها قالت: كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا دخل العشر شد مئزره وأحيا ليله وأيقظ أهله.

8 B -"Herhangisi olursa olsun kasemden anlaşılan asl-ı mâna".

dünya inkılâbâtının hükmünü anlatmak üzere bir muvaffakiyet ve sürûr ile inkişâfa ve binâen'aleyh bir îde müntehî olan muvakkat, zahmetli ibadet ve mücahede saatlerinin kıymetine ve bunları gaflet ve isyan ile geçirenlerin ebedî hüsrânına tenbihtir. Nitekim sûrenin mündericâtı da bu mazmûnu tavzih edecektir. {وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِ} Ve şef' ve vetre ۞ yani çifte ve teke. Râzî der ki: "Şef' vetr, Arabın اَلْخَسَا وَالزَّكَا[1] âmmenin zevc ve ferd [5794] dediğidir. Yûnus[2] demiştir ki: "Ehl-i âliye adedde feth ile 'vetr', 'zahil'de, yani öc ve intikam almak mânasında kesr[3] ile 'vitr' derler. Temîm ise ikisinde de kesr[4] ile 'vitr' derler."[5] Bunun îzâhı: "Şef'" ve "vetr" kelimeleri masdar ve isim olarak kullanılır, masdar olduğu zaman "eş-şef'" bir şeyi diğerine zammetmek demek olup çiftlemek ve şefaat etmek mânalarına gelir. Vetr de "îtar" gibi teklemek ve ahz-ı sâr etmek, yani öc almak mânalarına gelir. Ve öce kine "tire" denilir. İsim olduğu zaman da "şef'" çift, "vitr" tek demek olur. Nitekim iki rekat namaza "bir şef'" denildiği gibi, tek namaza da "vitr" denilir. Demek ki "şef' u vetr" şefaat ve intikam, çiftleme ve tekleme, çift ve tek mânalarına muhtemil bir cem' u fark ifade eder. Burada da "el-vetr" Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde vâv'ın kesriyle, aşerenin mütebâkīsinde feth ile okunmuştur. Yûnus'un zikrolunan kavline göre kesr iki mânaya da muhtemil ise de feth ile "vetr" ancak adedde, yani tek veya tekleme mânasınadır. Ve buna Kureyş lügatı demişlerdir. Âlûsî der ki: "وتر kesr ile de okunmuştur, bu Temim lügatıdır. Cumhur kıraati feth üzeredir ve bu Kureyş lügatıdır. Sâhib-i *Matla*'ın beyânına göre de 'şef'' mukabili 'vetr' de 'habr' ve 'hibr' gibi feth ü kesr ile lügattır. Amma 'tire', yani hıkd ü kin mânasına 'vitr'de mesmû' olan yalnız kesrdir. Ma'âmâfîh Asma'î

1 "Hasâ" ferd, yani tek; "zekâ" zevc, yani çift. (*Kāmûs,* [IV, 941-942]) [Müellifin notu].
2 Yûnus b. Habîb ed-Dabbî el-Basrî en-Nahvî (ö. 182/798), Basra dil mektebinin meşhur âlimlerinden biridir. Bk. Ali Bulut, "Yûnus b. Habîb", *DİA*, XLIII, 606-607.
3 H: "kasr".
4 H: "kasr".
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 149:
الشفع والوتر هو الذي تسميه العرب الخسا والزكا والعامة الزوج والفرد، قال يونس: أهل العالية يقولون الوتر بالفتح في العدد والوتر بالكسر في الذحل وتميم تقول وتر بالكسر فيهما معا.

bunda da iki lügat hikâye etmiştir."[1] İşte cumhur kıraati feth ile olduğu, bu da ancak aded mânasında Kureyş lügatı bulunduğu için müfessirîn burada kesr kıraatlerini[2] de bu mânaya hamlederek intikam mânasını hiç kāle almamışlar, adede müte'allik olan çift ve tek mânaları üzerinde yürümüşlerdir ki şef' ve vetr tekābülünden zâhir olan da budur. Gerçi kesr kıraati ikisine de muhtemil ve اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ ile anlatılan azgın müfsidler üzerine sabb-ı sevt-i azâb gazab ve intikām-ı ilâhîyi mübeyyin olması hasebiyle "vetr"in bu mânaya hamline bir karîne olabilirse de, feth kıraati [5795] buna müsaid görülmediği gibi şef' ve vetr tekābülü de şefaat ve intikam mânasında mâruf olmadığından bu mâna hafî bir îmâdan ibaret kalmış olur. O hâlde çift ve tek tâbirinden[3] ne anlamak lâzım gelir? Lâmlar cinse mahmul olduğu surette şüphe yok ki bu tâbir bütün eşyâya şâmildir. Zira eşyâ ya çift veya[4] tek olmaktan hâlî olmaz. Bu takdirde cemî'-i eşyâya kasem edilmiş olur. Bundaki fâide ise zaman tehavvülâtının her şeye sereyânına nazar-ı dikkati celb ile fânîliğini bir ihtardan ibaret olur. Bu takdirde murad كُلُّ شَیْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88] müeddâsınca vechullahdan mâ'adâ olan eşyâ olmak lâzım gelir. Lâmlar ahde mahmul olduğu surette de şef' veya vetr olmakla mâruf birçok şeylere muhtemil olur. Bundan dolayı müfessirîn burada otuzdan fazla vücûh zikretmişlerdir. Bunlardan rivayeten en kuvvetli olanlardan birkaç tanesini zikredelim:

1. Buhârî'de dahi Mücâhid'den mervî olduğu üzere الشَّفْعِ mahluk olan her şey, وَتْرِ Allah teâlâ.[5] Bu surette وَمِنْ كُلِّ شَیْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ. فَفِرُّوا اِلَى اللّٰهِ اِنّ۪ى لَكُمْ مِنْهُ نَذ۪يرٌ مُب۪ينٌ [ez-Zâriyât 51/49-50] mazmûnu olur. سُبْحَانَ الَّذ۪ى خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا [Yâsîn 36/36]. Esmâ-i hüsnâ hadîsinde de

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 335:

«والوتر» بكسر الواو وهي لغة تميم والجمهور على فتحها وهي لغة قريش وهما لغتان كالحبر والحبر بمعنى العالم على ما قال صاحب المطلع في الوتر المقابل للشفع وأما في الْوِتْرِ بمعنى الترة أي الحقد فالكسر هو المسموع وحده والأصمعي حكى فيه أيضا اللغتين.

2 H: "kıraatini".

3 H: "tâbirlerinden".

4 M ve B: "ya".

5 Buhârî, Tefsîr, 89:

وقال مجاهد: كل شيء خلقه فهو شفع، السماء شفع، والوتر الله تبارك وتعالى.

إِنَّ اللّٰهَ وِتْرٌ يُحِبُّ الْوِتْرَ vârid olduğu[1] mâlumdur. Her mahlûkun bir misli veya zıddı vardır ki bir şef' teşkil ederler: Küfr ü iman, saadet ve şekāvet, hüdâ ve dalâlet, leyl ü nehar, semâ ve Arz, bahr ü berr, cinn ü ins, rûh ve cisim hep çifttir. Allah teâlâ ise lâ şerîke leh, لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَىْءٌ [eş-Şûrâ 42/11], vitr, ehad, sameddir.[2]

2. İmam Ahmed ve Tirmizî, İmran b. Husayn radıyallâhu anh'tan rivayet etmişlerdir[3] ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'e وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِ'den sual olundu da "salât bazısı şef' ve bazısı vitrdir" buyurdu. Tirmizî buna Katâde'den garîb demiştir.[4] Bunu[5] İmran'dan, Abd b. Humeyd ve İbn Cerîr ve İbn Münzir ve İbn Merdûye ve İbn Ebî Hâtim de rivayet etmişler. İbn Ebî Hâtim sahih demiştir.[6]

[5796] 3. İbn Abbas'tan: Zürâre b.[7] Evfâ ve İkrime ve ondan Katâde ve Dahhâk demişlerdir ki: Şef' yevm-i nahr, vetr yevm-i arefedir.[8] Leyâl-i[9] aşr de, Câbir hadîsine evfak olan da budur. Allah teâlâ ilm-i ilâhîsinde bu aşr gecelerinin sâir günlere fazlını ve bu iki günün de bu gecelerin sâirlerine fazl ü hayrını bildirmek üzere bu on geceye ve iki güne kasem buyurmuştur[10]. Kurban bayramının ilk günü zilhiccenin onuncu günü olmakla çift, dokuzuncu arefe günü tektir. Ve bunlar asıl erkân-ı haccın edâ olunabildiği birinci ve ikinci günlerdir. Arafat'a yetişen hacca yetişmiş olur. Yevm-i nahrda da itmam edebilir. Bir de nahr günü tek kalmayarak nazîrleri de ona munzam olur. Sonra iki gün hem nahr hem teşrik, dördüncü bir de yalnız teşrik olur. Bu sebeplerle arefeye "vitr", yevm-i nahra "şef'" nâmı verilmiştir. Bu surette bu âyetler, yeknesak olarak hep

---

1 Müslim, Vitr, 5. Krş. Buhârî, De'avât, 68.
2 M: "vitrün, ehadün, samedündür".
3 B: "edilmiştir".
4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 442; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 89:
عن عمران بن حصين عن النبي صلى الله عليه وسلم في قوله عز وجل «والشفع والوتر» فقال: هي الصلاة: منها شفع ومنها وتر.
5 H: "Bunun".
6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 399-400; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3423.
7 H, M ve B +"ebî".
8 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 397-398:
قال: ثنا زرارة بن أوفى قال: قال ابن عباس: الشفع: يوم النحر والوتر: يوم عرفة.
9 M: "Leyalii".
10 H: "buyurulmuştur".

kurban bayramına ta'alluk etmiş olacağından hem vâzıhan mütenâsib hem de mânidardır. *Keşşâf* hâşiyesinde Tîbî[1] demiştir ki: "İmran b. Husayn hadîsiyle rivayet olunan salât tefsiri Resûlullah'a merfû' olduğu için لَا مَحِيدَ عَنْهُ olan, yani tercihi lâzım gelen tefsirdir."[2] Lâkin *Bahr*'da Ebû Hayyân da der ki: "Câbir hadîsi isnadca İmran b. Husayn hadîsinden esahtır.[3] Ahd müte'addid olduğundan dolayı lâm'ı cinse hamleden diğer birtakım müfessirîn de bunları hasr tarîkiyle değil, bazı vücûh ile tefsir kabîlinden addederek tevhîde delâlet veya dince fâide, yahut mâkabline ve mâba'dine münasebet nokta-i nazarından zâhir gördükleri daha birçok şeyler saymışlar ise de hepsinin esası zikrettiğimiz dört vecihde toplanmaktadır. İbn Cerîr demiştir ki: "En doğrusu Allah teâlâ şef' ve vetre kasem etmiş ne şef'den ne vetrden bir nev'i[4] ne haber[5] ne de akıl ile tahsis etmemiştir. Her şef' ve her vetr bu kasemde dâhildir."[6] Hasan-ı Basrî Hazretleri de şef' ve vetr her adede kasem olduğunu söylemiştir.[7] Ma'amâfîh Câbir ve İbn [5797] Abbas rivayetleri üzere aşr-i zilhicce geceleri ve arefe ve kurban bayramı günleriyle tefsir hem âyetlerin tenâsukuna hem sûrenin mazmûnuna nazaran evfak ve ibretlidir. Bunda şef' ve vetrin muhtemil olabileceği mânaların hepsine îmâ ve işaret bulunmakla beraber âlemde hayattan uhrevî bir îd ve sürûra ermek için aşr geceleri gibi mahdud olan beş on günlük ömürde cem'an ve ferden ibadet ve mücahede lüzûmuna en vâzıh bir misâl ile tenbih de edilmiş oluyor. "Leyâl" denilmekle buna işaret olunduğu gibi bilhassa şununla da bu mâna anlatılmış demektir:

---

1 M: "Taybî".

2 Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* XVI, 418:

وقلت: هذا هو التفسير الذي لا محيد عنه.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 470. Krş. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XX, 40:

وهو أصح إسنادا من حديث عمران بن حصين فيوم عرفة وتر لأنه تاسعها ويوم النحر شفع لأنه عاشرها.

4 H: "nev'"; B: "nev'ine".

5 B -"ne haber".

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 400:

والصواب من القول في ذلك أن يقال: إن الله تعالى ذكره أقسم بالشفع والوتر ولم يخصص نوعا من الشفع ولا من الوتر دون نوع بخبر ولا عقل، وكل شفع ووتر فهو مما أقسم به مما قال أهل التأويل إنه داخل في قسمه هذا لعموم قسمه بذلك.

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 400:

عن قتادة أنه سئل عن الشفع والوتر فقال: قال الحسن: هو العدد.

{وَالَّيْلِ اِذَا يَسْرِ} Ve giderken, yani geçtiği sırada geceye kasem olsun ۞ nitekim Müddessir'de وَالَّيْلِ اِذْ اَدْبَرَ [74/33] buyurulmuştu.

"**Yesr**" aslı "yesrî"dir. Fâsıla için yâ hazfolunarak râ'nın kesresiyle iktifâ olunmuştur, meczum değildir. Onun için Nâfi', Ebû Amr, Ebû Ca'fer kıraatlerinde vasılda, İbn Kesîr ve Ya'kūb kıraatlerinde vakıfta ve vasılda yâ ile يَسْرِى okunur. "İsrâ" gibi gece gitmek mânasına "sürâ" ve "sirâyet"ten muzâri'dir. Gecenin gece gitmesi, gece içinde gece mülâhaza ettirir gibi katmerli bir ifadedir.[1] Bu gibi makamda tecrid mu'tad olduğundan mücerred yürümek mânasına hamli müte'âref ise de, bunda diğer iki nükte vardır. Birisi, geceden murad zulmet olduğuna ve zulmetin zevâle[2] yüz tuttuğu lahzaya işaret olması, birisi de gecenin bir de gam ve elemle alâkadar olduğuna ve o gam ve elemin geçmek üzere bulunduğu lahzaya işaret olmasıdır. Ki bu demler sabaha yakın olan mübarek seher vakitleridir. Bu itibar ile "fecr" ve "leyl" cins için olmak daha şümullü olur ise de bayram sabahı ve sabahı bayram olan gecenin seheri olmak daha cem'iyyetli ve daha revnaklıdır. Birtakım müfessirîn de bunun leyle-i cem' denilen Müzdelife gecesi olduğunu söylemişlerdir. [5798] {هَلْ فِى ذٰلِكَ قَسَمٌ لِذِى حِجْرٍ} Bunda: bu kasemlerde veya bu zikrolunan şeylerde aklı kendisini fenalıktan men' edecek bir akıl sâhibi için büyük bir kasem veya kasem edilir,[3] and verilir bir şey var değil mi? ۞ Elbette var, çünkü bunlar öyle hâdiseler, öyle şeylerdir ki bir akıl sâhibinin bunlara ehemmiyet vermemesi bunların feyz ü berekâtından[4], hâssa-i irşâdiyesinden istifade etmek, kuvvet almak istememesi ihtimâli yoktur. Ancak tam bir akıl sâhibi bizzat bu hâdiselerin kendilerinde değil, onların muhdisi olan ve bu inkılâbâtı tedbir[5] ve idare eyleyen Rabbine istidlâl ederek en büyük kasemi bunların Rabbine kasemde bulur. Zira اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ'dur [er-Ra'd 13/28]. Bütün bu hâdisât

1 H -"Gecenin gece gitmesi, gece içinde gece mülâhaza ettirir gibi katmerli bir ifadedir".
2 H: "zevâli ile".
3 H +"veya".
4 B: "bereketinden".
5 B: "takdir".

ve inkılâbât içinde mütekallib olan kalbler Allah'ı anmadan itmi'nânı[1] bulamaz. Bu kasemlerden bunu anmak için de iki vech-i delâlet vardır. Birisi: Mücâhid'den rivayet olunduğu üzere "el-vitr"den doğrudan doğru Allah'ı anlamaktır. Bu takdirde bunlar içinde en büyük kasem bir bunda bulunmuş olup istifham doğrudan doğru takrîrî olur. İkincisi de bunların her birini âyât-ı[2] ilâhiyeden biri telakkī ederek onlara kasemden asıl murad delâlet ettikleri Rabb-i Vâhid'e kasem olduğunu, yani hâsıl-ı mâna وَرَبِّ الْفَجْرِ ilh... mânasına râci' bulunduğunu anlamaktır. Bu takdirde istifham[3] bunların bizzat kendilerinde değil, delâlet eyledikleri bir rabbe kasemde âkil için bir kasem vardır cevâbını telkin etmek üzere min vech^in inkârî min vechin takrîrî olmuş olur. Fahr-ı Râzî bu vechi şöyle ifade etmiştir: " هَلْ فِى ذٰلِكَ قَسَمٌ bir istifhamdır. Bundan murad da tekiddir. Bu bir[4] kimsenin bir hüccet-i bâhire zikredip de 'nasıl, bu zikrettiğimde bir hüccet var mı?' demesi gibidir. Mâna: Sâhib-i lüb olan bir kimse bilir ki Allah teâlâ'nın kasem ettiği bu şeylerde tevhid ve rubûbiyete delâlet eden delâil ve acâib vardır. Bunlar hâlıkına [5799] delâletleri itibariyle kasem olunmaya lâyıktırlar demek olur. Kādî[5] demiştir ki: 'Bu âyet, söylediğimiz vechile, kasem bu umûrun rabbine vâki' olduğuna delâlet eyler. Zira bu âyet delâlet eyler ki bunda beliğ bir kasem vardır. Ve mâlum ki kasemde mübalağa ancak Allah'a kasem iledir. Ve çünkü âkilin bu umûra yemin etmesinden nehiy vârid olduğu muhakkaktır.'"[6] Bu îzâhât[7] emsâli kasemler hakkında da unutulmamak[8] gerektir.

---

1 H ve B: "itmi'nân".
2 H: "âyet-i".
3 B: "Bu takdirde ise tefhıym".
4 B -"bir".
5 Râzî tefsirinde 'Kādî'den murad Beyzâvî olamayacağı* bellidir. Kādî Ebû Bekr Bâkıllânî veya Kādî Abdülcebbar olacaktır [Müellifin notu].

* H ve B: "olmayacağı".

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 151:
قوله: «هل في ذلك قسم» استفهام والمراد منه التأكيد كمن ذكر حجة باهرة ثم قال: هل فيما ذكرته حجة؟ والمعنى أن من كان ذا لب علم أن ما أقسم الله تعالى به من هذه الأشياء فيه عجائب ودلائل على التوحيد والربوبية فهو حقيق بأن يقسم به لدلالته على خالقه. قال القاضي: وهذه الآية تدل على ما قلنا: أن القسم واقع برب هذه الأمور لأن هذه الآية دالة على أن هذا مبالغة في القسم. ومعلوم أن المبالغة في القسم لا تحصل إلا في القسم بالله ولأن النهي قد ورد بأن يحلف العاقل بهذه الأمور.

7 H: "îzâhâtı".
8 H: "unutmamak".

"**Hicr**" men' ve hacr mânasından me'huz olarak akıl mânasınadır. Zira akıl, sâhibini fenalıktan nehyetmek itibariyle "nühâ" denildiği gibi, münasebetsizlikten men' etmek itibariyle de "hicr" tesmiye olunur. Binâen'aleyh "zî-hicr" tam akıl sâhibi demek olur. Bu kasemin cevâbına gelince, bunda da iki vecih vardır. Birisi; cevap إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ'dır. Arada âyetler mu'terizadır. İkincisi Sâhib-*Keşşâf*'ın dediği gibi asıl cevap mahzuf olup delîli olan اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ... إلى ...فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ onun makāmına ikāme olunmuştur. Binâen'aleyh esas mâna şu olur: Bunlara kasem olsun ki Rabbin kâfirlere azab edecektir. {اَلَمْ تَرَ} Görmedin mi? ❁ Bu görmekten murad, kalben rü'yet, yani ilimdir[1]. Âsâr ve ahbârdan görmüş gibi bilmektir. Âd ve Semûd, Firavun haberleri dillerde destan olarak tevâtüren naklolunagelmiştir. Âd ve Semûd, Arab-ı bâideden olup Arabistan'da bulunuyorlardı, âsâr ve harabeleri[2] görülüyordu. Mısır kıtası da Arabistan'a yakın olmakla beraber Firavun kıssalarını Araplar ehl-i kitaptan da işitiyorlardı. Aslı[3] meşhud olan tevâtür dahi görülmüş gibi şüpheden uzak zarûrî ilim ifade ettiğinden ve bu kıssalar Kur'an'da da taraf-ı ilâhîden mükerreren haber verildiğinden dolayı bu ilim "rü'yet" ile ifade olunmuştur. Hitab, zâhirde Peygamber'e ise de bunu [5800] duyup bilenlerin umûmuna da aittir. Bunları anlatmanın fâidesi de kâfirleri inzar, mü'minleri irşad ve evvelki sûrede zikrolunduğu üzere Arz'ın ahvâline nazardan edinilecek ibret misâllerinden bazılarını tafsildir. Çünkü sath-ı Arz'ın keyfiyetleri tedkik olunurken böyle münkariz olmuş akvâmın eserleri, harabeleri de görülerek âlemin tekallübâtından mebde' ü me'âd için ibret alınmış fâideli amellerle beyhûde amellerin farkına varılmış olur. Yani görmez misin; {كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ} Rabbin nasıl etti Âd'e? ❁ Nasıl azab ile helâk etti?

İbn Haldun'un da zikrettiği üzere tarihçiler Arabı Arab-ı bâide, Arab-ı âribe, Arab-ı müsta'ribe, Arab-ı müsta'cime diye dörde tasnif

1 B: "ilmîdir".
2 H ve B: "haberleri".
3 H ve B: "Asl-ı".

ederek mülâhaza etmişlerdir. "Arab-ı bâide"[1] helâk ve münkariz olmuş en eski Araplardır ki Âd, Semûd, Tasm, Cedîs bunlardandır. "Arab-ı âribe" hâlis Araplar demektir ki Kahtânîlerdir. "Arab-ı müsta'ribe" Araplaşmış Araplar demektir. İsmâil aleyhisselâm evlâdından olan ve Hazret-i Peygamber'in nesebini teşkil eden Adnânîler bundandır. Cedd-i Nebî olan İbrâhim aleyhisselâm Arap olmadığı için oğlu İsmâil aleyhisselâm'dan olan evlâdına "Arab-ı müsta'ribe" denilmiştir. Arap lisânı bunlarla yükselmiştir. "Arab-ı müsta'cime" acemleşmiş Arap demektir ki İslâm fütûhâtıyla cihâna intişar edip muhtelif akvâm ile ihtilât ederek lisanları Kur'ân'ın nâzil olduğu fesâhati kaybederek ucmelik karışmıştır. Nessâbûn demişlerdir ki Âd, Nûh[2] aleyhisselâm'ın oğullarından Sâm'ın oğlu İrem'in oğlu Avs'ın oğlu Âd'ın evlâdından bir kavimdir ki; Benî Hâşim'e "Hâşim", Benî Temîm'e "Temîm" denildiği gibi "Âd" ismi sonra bu kabileye ad olmuş ve bunların[3] mütekaddimînine "Âd-i Ûlâ", müteahhirînine "Âd-ı Uhrâ" (veya ahîre veya âhire) denilmiştir. Zikrolunan neseb gerek sahih olsun gerek olmasın bu kavim "Âd" nâmıyla mâruf ve bu nâm ile Arap beyninde meşhur olmuştur. [5801] Bunlar daha büyük dedeleri olan "İrem" nâmıyla da telkib edilmiş; ancak Âd-ı İrem Âd-ı Ûlâ'nın ismi midir, Âd-ı Ahîre'nin ismi midir bunda ihtilâf olunmuştur. Sûre-i Necm'de وَاَنَّهُ اَهْلَكَ عَاداًۨ الْاُو۫لٰى [53/50] buyurulduğuna nazaran burada da Âd-ı İrem'in Âd-ı Ûlâ olduğuna kāil olan müfessirîn daha çok görünüyor. Oğuzlulara "Oğuz", Selçuklulara "Selçuk" denilmesi kabîlinden böyle bazı şahıs isimlerinin sonradan mensûbu olan kavim ve kabilesine isim olarak da ıtlâkı şâyi' olduğuna göre kütüb-i sâlifede pek uzun ömürlerle yâd edilen bazı isimlerin böyle olması hatıra gelir. {اِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِ} İreme zâti'l-imâd'e ❁ "İrem", ta'rîf ve te'nîs ile gayr-i munsarif olduğundan fetha[4] ile mecrurdur. Bu İrem hakkında da üç kavil söylenmiştir. Birisi kabile

---

1 H: "âbire".
2 B -"Nûh".
3 H: "onların".
4 H: "feth".

ismi olmasıdır ki bu surette "Âd"ı beyan için atf-ı beyan olur. Mücâhid ve Katâde demişlerdir ki aynıyla bir kabile ismidir. Yine Mücâhid'den mervîdir ki[1] İrem, kadîm demektir. İbn İshak da demiştir ki: İrem, Âd'ın hepsinin atasıdır.[2] Şu hâlde dedelerinin ismine nisbetle Âd-ı Ûlâ, yahut ûlâsı ve uhrâsıyla bütün Âd demek olur. Zira İrem Âd'ın dedesi olduğuna göre İrem kabilesi Âd kabilesinden e'am olmak lâzım gelir.[3] Bu takdirde "İrem"in sıfatı olan ذَاتِ الْعِمَادِ de imadlı, direkli demek olarak üç vechile tefsir edilmiştir:

1. "İmâd" direk, üstüvâne mânasına "amed" gibi müfred veya cemi' olarak "refî'u'l-imâd" tâbirinde olduğu gibi uzun boylu veya boyları uzun olmaktan kinayedir. Çünkü وَاذْكُرُوا اِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ وَزَادَكُمْ فِى الْخَلْقِ بَصْطَةً [el-A'râf 7/69] buyurulduğu üzere Âd kavmi uzun, iri cüsseli olduklarından boyları direğe teşbih edilmiş demektir. Nitekim "racül^ün amed^ün[4] ve umüddân^ün" denilir ki uzun demektir. Bu İbn Abbas'tan mervîdir.[5]

2. İkrime ve Mukātil demişlerdir ki göçüp kondukları evlerinin direkleri demek olup çadır halkı [5802] olduklarına işaret olur.[6] Nitekim وَاذْكُرْ اَخَا عَادٍۜ اِذْ اَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْاَحْقَافِ [el-Ahkâf 46/21] buyurulduğu vechile Ahkāf taraflarında[7] idiler.

3. İbn Zeyd'den mervî olduğuna göre binâlarının direkleri demektir.[8] Çünkü اَتَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ اٰيَةً تَعْبَثُونَ [eş-Şu'arâ 26/128] buyurulduğu üzere yüksek yerde veya geçit başında bir alâmet binâ ediyorlardı.

---

1 B -"aynıyla bir kabile ismidir. Yine Mücâhid'den mervîdir ki".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 471. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 320:

وقال مجاهد وقتادة: هي قبيلة بعينها. وقال ابن إسحاق: إرم هو أبو عاد كلها... وقال مجاهد أيضا: إرم معناه القديمة.

3 B -"İrem kabilesi Âd kabilesinden e'am olmak lâzım gelir".

4 B: "amûd^ün".

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 472:

فقال ابن عباس: هي كناية عن طول أبدانهم، ومنه قيل: رفيع العماد، شبهت قدودهم بالأعمدة، ومنه قولهم: رجل عمد وعمدان أي طويل.

6 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 472:

وقال عكرمة ومقاتل: أعمدة بيوتهم التي كانوا يرحلون بها لأنهم كانوا أهل عمود.

7 H: "tarafından".

8 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 472:

وقال ابن زيد: أعمدة بنيانهم.

İkincisi: Râzî'nin nakline göre Ebû Rükayş "Ürûm Âd'ın kabirleridir" demiş ve بِهَا أُرُومُ كَهَوَادِي الْبُخْتِ mısrâ'ını inşad eylemiştir.[1] Fi'l-vâki' *Kāmûs*'ta da mezkur olduğu üzere "irem"in cem'i olan "ârâm" gibi "ürûm" da nişan ve alâmet olarak dikilen mîl ve menar gibi şeylere ıtlak edilir. Ve Âd kavminin kabirlerine denir. مَفَازَةٌ لَيْسَتْ فِيهَا آرَامٌ denilir ki, içinde hiç alâim olmayan çöl demektir. Ve bazılarının kavlince "ârâm" bilhassa Âd'e nisbet olunan kadîm alâmetlere denir ki müfredi "irem"dir.[2] Bu itibar ile "ireme zâti'l-imâd" direkli, sütunlu irem, yani kubûr veya âsâr ve alâim demek olur ki, evvelki mânada bu, "imâd"ın bir mânası olarak mülâhaza edilmiş idi. Bunda ise iremin kendisi olmuş oluyor. Bu surette "Âd"ı beyan için "ehl-i irem" takdîrinde olmak[3] lâzım gelir.

Üçüncüsü: Ebû Hayyân'ın tasrîhine göre cumhûrun kavlince burada "İrem" Âd'e mensub olan bir medine, yani büyük bir şehir ismidir ki vaktiyle Yemen'de olduğunu ve "Zâtü'l-İmâd" denildiğini söylemişlerdir. Bunun cennet evsâfını işitmiş olan Şeddâd b. Âd tarafından ona nazîr olmak üzere yeryüzünde âdeten bulunması muhal veya müsteb'ad bir surette senelerce mesâî ile yaptırılmış ve fakat içine girmesi nasip olmadan kendisinin ve ehlinin[4] ihlâk edilmiş bulunduğunu hikâye etmişler[5] ve bu suretle "Cennet-i İrem", "Bâğ-ı İrem" nâmı mesel olmuştur[6]. Bu hikâyenin mutazammın olduğu evsâfa göre Cennet-i İrem, bu dünyada tahakkuku muhtemil olmayan muhayyel bir gaye olmak üzere tasvir edilmiş ve kuvvet ve şiddet [5803] misâli olan Şeddâd böyle bir gaye kurarak senelerce onu tahakkuk ettirmek için çalışmış olduğu hâlde içine girmeye muvaffak olmadan helâk olup gitmiş olduğu

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 153:

قال أبو الدقيش: الأروم قبور عاد، وأنشد:

بها أروم كهوادي البخت.

2 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 169.

3 H: "demek".

4 H: "ahâlinin".

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 472:

وذكر المفسرون أن ذات العماد مدينة ابتناها شداد بن عاد لما سمع بذكر الجنة على أوصاف بعيد أو مستحيل عادة أن يبنى في الأرض مثلها وأن الله تعالى بعث عليها وعلى أهله صيحة قبل أن يدخلها هلكوا جميعا.

6 H -"ve bu suretle "Cennet-i İrem", "Bâğ-ı İrem" nâmı mesel olmuştur".

anlatılmış demek olur. Müslümanlardan birisi ona girecek diye bir haber vârid olduğuna ve Abdullah b. Kılâbe'nin devesini ararken ona girdiğine dair bir rivayet naklederlerse de sahih değildir.[1] Hâfız İbn Hacer mevzû' olduğunu söylemiştir.[2] Şeddâd'ın cenneti Bâğ-ı İrem muhayyel bir efsanedir. Âhireti inkar edip de dünyada iken cennete girmek isteyenlerin mahrumiyetlerini tasvir etmek itibariyle dillerde destan olmuş bir temsildir. Hâsılı bu üçüncü kavle göre "ireme zâti'l-imâd" Âd kavminin büyük direkler, üstüvâneler üzerinde binâ etmiş oldukları "Zâtü'l-İmâd" ve "İrem" nâmlarıyla yâd olunan büyük bir şehrin ismidir. Muhammed b. Ka'b buna İskenderiye demiş, İbn Müseyyeb ve Makbürî[3] Dımaşk demişler ki muradları bunların mevki'leri olduğu zâhirdir.[4] Fakat bunlara ta'n etmişler, Âd'ın menâzili Uman'dan Hadramevt'e doğru Ahkāf tarafları olduğunu söylemişlerdir. Lâkin anlaşılıyor ki onlar Âd-ı İrem'in Âd-ı Ûlâ değil Âd-ı Uhrâ olduğuna kāil olmuşlar, belki bir vakitler İskenderiye ve Şam taraflarını da istîlâ etmiş olan Amâlika'nın -ki قَالُوا يَا مُوسٰٓى اِنَّ فٖيهَا قَوْمًا جَبَّارٖينَ [el-Mâide 5/22] âyetinde geçtiği üzere "cebbârîn" nâmıyla da yâd olunmuş Âd gibi iri cüsseli bir kavim idi- Âd-ı Uhrâ'dan olduklarını söylemek istemişlerdir. İrem'in şehir olduğunu söyleyenler de Âd-ı Uhrâ'yı kasdetmiş olmak gerektir. Nitekim Ve'n-necmi Sûresi'nde وَاَنَّـهُٓ اَهْلَكَ عَادًاۨ الْاُو۫لٰى [53/50] âyetinde Sâhib-*Keşşâf* Âd-ı Ûlâ kavm-i Hûd, Âd-ı Uhrâ İrem diye zikretmiştir.[5] Çokları İrem şehrinin Yemen'de olduğuna kāildirler ki bunun Me'rib olması da pek melhuzdur. Şeddâd'ın Aden taraflarında köşkleri altın ve gümüşten, üstüvâneleri zeberced ve yakuttan, muhayyiru'l-ukūl

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 338. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 327-331:

وعن عبد الله بن قلابة أنه خرج في طلب إبل له فوقع عليها فحمل ما قدر عليه مما ثمّ وبلغ خبره معاوية فاستحضره فقصّ عليه فبعث إلى كعب فسأله فقال: هي إرم ذات العماد وسيدخلها رجل من المسلمين في زمانك أحمر أشقر قصير على حاجبه خال وعلى عقبه خال يخرج في طلب إبل له ثم التفت فأبصر ابن قلابة فقال: هذا والله ذلك الرجل. وخبر شداد المذكور أخوه في الضعف بل لم تصح روايته كما ذكره الحافظ ابن حجر فهو موضوع كخبر ابن قلابة.

2 İbn Hacer, *el-Kâfi'ş-şâf,* s. 184. Krş. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân,* IV, 546:

قلت: آثار الوضع عليه لائحة.

3 H ve B: "Makbûrî".

4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 318-320.

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 429:

عاد الأولى: قوم هود، وعاد الأخرى: إرم.

türlü eşcâr ve enhârdan yüzlerce sene yapmak için çalışıp da tam içine [5804] gireceği zaman kendisinin ve ehlinin semâdan bir sayha ile helâk oldukları söylenen İrem cenneti hikâyesi ise ölmeden dünyada cennete girmek isteyenlerin sûret-i hirmanlarını anlatan tahyîlî bir tasvir olmak zâhirdir. İrem'in bir medine olduğunu söyleyen bu üçüncü kavilde de "İrem" Âd'dan atf-ı beyan olmak için "ehl-i İrem" takdîrinde olmak veya bedel-i iştimal yapılmak iktizâ eyler. "Zâti'l-imâd" da "İrem"in sıfatı veya ondan bedel olur. Birinci vecihte ashâb-ı hayme olan Âd-ı Ûlâ'nın vasfı, üçüncü vecihte ise ikisine de muhtemil olmak üzere üç vecihte ûlâ ve uhrâ bütün Âd'ın vasfı anlatılmış demek olur.

{اَلَّتِى} Öyle zâti'l-imâd veya öyle imâd, yahut öyle İrem ki {لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِى الْبِلَادِ} beldeler içinde misli yaratılmamıştı ❁ bu tavsif, İrem'in bî-misil[1] bir belde olmasında zâhirdir. O kavmin kuvvet ve kāmette misli yaratılmamıştı mânasında olmak muhtemil ise de, şehir olması daha mütebâdirdir[2]. Misli yaratılmamış olması da o zamana kadar demek olmalıdır.

{وَثَمُودَ} Ve Semûd'a ❁ nasıl yaptı {الَّذِينَ} onlar ki {جَابُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ} vâdide kayayı kesip biçiyorlardı ❁ Bu suretle kendilerine evler yapıyorlardı ki bu Allah'ın onlara vermiş olduğu bir kuvvet ve san'at idi. "Cevb" bir şeyi yaka biçer gibi kesip biçmektir. Mesafe kat' etmeye de "cevb" tâbir olunur. Nitekim جُبْتُ الْبِلَادَ جَوْبًا denilir, "o memleketlerde cevelân ettim, hepsini baştan başa kat' eyledim" demektir. İbn Abbas demiştir ki: "Beldeleri dolaşırlar ve وَتَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا [eş-Şu'arâ 26/149] buyurulduğu üzere dağlardan, kayalardan yontma evler, havuzlar ve istedikleri gibi binâlar yaparlardı." Mukātil demiştir ki: "'Vâdî' Vâdi'l-kurâ'dır." Ve denilmiştir ki dağları, kayaları, mermerleri ilk yontan [5805] Semûd idi, bin yedi yüz kadar medine yapmışlardı, hepsi taştan idi. Bir de denilmiş ki vâdilerini kesmişler, sularını yonttukları bir kayanın içine mahzen

---

1 H ve B: "bî-misâl".
2 M ve B: "mütebadir".

hâlinde celbetmişlerdi.[1] Semûd dahi Âd gibi Arab-ı bâideden meşhur kabiledir, denilmiştir ki dedeleri Semûd'un ismini almışlardır. Semûd Cedîs'in biraderi ve bu ikisi Âber b. İrem b. Sâm b. Nûh oğullarıdır. "Âber" yerine "Kâsir" de denilmiş ve bunun Tevrat'ta Câsir b. İrem b. Sâm denilen oğlu İrem'in Tevrat'ta "Aram" diye mâruf bulunduğu[2] söylenmiştir. Nessâbûnun zikrettikleri bu neseb, sahih olsun olmasın, Areb'de Semûd ve Şam ile Hicaz arasında Hicr'de menzilleri mâruftur. Nasıl helâk edildikleri de müte'addid sûrelerde geçmiştir.

{وَفِرْعَوْنَ ذِى الْاَوْتَادِ} Ve o evtâdın, kazıkların sâhibi Firavun'a ۞ nasıl yaptı, bilmez misin? Mûsâ ve Firavun kıssaları da müte'addid sûrelerde geçti. "Evtâd" mâlum ki "veted"in cem'i olup kazıklar demektir. Kur'an'da وَالْجِبَالَ اَوْتَاداً [en-Nebe' 78/7] diye dağlara da "evtâd" tâbir edilmiş olduğu mâlumdur. Kazık, kuvvet ve sebat vesâitinden olduğu için "zü'l-evtâd" vasfı da kuvvet ve sebat ifade eder. Bu tâbir, bizim "dünyaya kazık kakmak istiyor" tâbirimizin de menşe'i gibidir. Müfessirîn bunun hakkında da birkaç vecih söylemişlerdir. Askerinin ve kondukları yerlerde çaktıkları çadır kazıklarının çokluğu, işkencelerinin şiddeti ve şâirin فِي ظِلِّ مَلِكٍ رَاسِخِ الْأَوْتَادِ dediği gibi kuvvetli mülk ve ricâl sâhibi olması mânalarından kinaye olduğu söylenmiştir. Katâde'nin Saîd b. Cübeyr'den rivayetinde de "o evtâd birtakım melâ'ib idi, onun altında onun için oynarlardı" denilmiştir.[3] Ma'âmâfîh bundan bizim[4] en açık olarak anlayabileceğimiz mâna, bu evtâd Mısır'da mâruf olan dağ gibi ehramlara işaret olmasıdır. اَلَيْسَ لِى مُلْكُ مِصْرَ [ez-Zuhruf 43/51] diyen Firavun bu ehramlara sâhip bulunuyor ve bunlarla dünyaya kazık kakmak istediklerini gösteren bir

---

1 Bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 154:
فقال الليث: الجواب قطعك الشيء كما يجاب الجيب يقال: جاب يجوب جوبا. وزاد الفراء: يجيب جيبا ويقال: جبت البلاد جوبا أي جلت فيها وقطعتها، قال ابن عباس: كانوا يجوبون البلاد فيجعلون منها بيوتا وأحواضا وما أرادوا من الأبنية، كما قال: «وتنحتون من الجبال بيوتا» قيل: أول من نحت الجبال والصخور والرخام ثمود، وبنوا ألفا وسبعمائة مدينة كلها من الحجارة، وقوله: «بالواد» قال مقاتل: بوادي القرى.

2 H: "olduğu".

3 Bk. Ömer Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr,* XV, 337-338; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 154; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* IV, 425:
وقال مجاهد: كان يوتِدُ الأوتاد في أيدي النَّاس. وقيل: هي أوتادٌ نصبَها للعذاب، يشدُّ النَّاس إليها يعذِّب بها، وكذا فعل بامرأته، مدَّها إلى أربعة أوتاد، وجعل على صدرها رحًى. وقال قتادة: هي ملاعبُ كان يَلعب له بها، ويضرب تحتها بالأوتاد. وهو عن ابن عبَّاس في رواية. وقيل: هي أوتاد خيام عسكره، وكانت في غاية الكثرة. وقيل «ذِي الْأَوْتَادِ» أي: ذي الْمُلْك والرِّجال، قال الشَّاعر: في ظلِّ مَلِكٍ راسخِ الأوتادِ.

4 B -"onun için oynarlardı" denilmiştir. Ma'âmâfîh bundan bizim".

emel ve [5806] kuvvet ibraz ediyordu. Ehramların hepsi bir Firavun'a ait olmasa da her firavun onlara sâhip olduğu gibi, Mûsâ'nın Firavun'u da bütün firavunluğun mümessili olarak mevzû'-i bahis demektir. Ehramların mâhiyeti halka fâideli bir şey değil[1], firavunların zulümleriyle keyifleri için oynanmış melâ'ib demektir. Ve demek ki bunların altında onlar için birçok oyunlar oynanmıştır. Mısırlı Şeyh Abduh demiştir ki: "Mısırlıların bıraktıkları ebniye-i bâkiyeden 'evtâd' ile tâbir ne güzeldir. Çünkü bunlar ehramdır ve görenin gözünde manzaraları Arz'a çakılmış birer kazık manzarasıdır. Hatta Mısırlıların büyük heykellerinin aksâmındaki şekli de maklub evtâd[2] şeklidir. Her kısım enli olarak başlar, başladığından ince bir uçla nihâyet bulur. Firavun'a nisbeti sahih olan evtâd bunlardır. Hem de muhatap için ma'huddur."[3] İşte Âd o imâdları, Semûd o kestikleri kayaları, Firavun bu kazıkları ile dünyaya kazık kakmak isteyen şiddetli, kuvvetli, uzun emelli kimselerdi. {اَلَّذِينَ طَغَوْا فِى الْبِلَادِ} Onlar ki o beldelerde tuğyan etmişlerdi ❁ Her biri kuvvetlerine mağrur, arzularına tâbi' olarak bulundukları memleketlerde hak ve adalet hudûdunu aşıp halkın ve Hâlık'ın hukūkuna tasallut ve tecavüzde ileri gitmişlerdi {فَاَكْثَرُوا فِيهَا الْفَسَادَ} de oralarda dâhilen ve hâricen fesâdı çoğaltmışlardı. ❁ Zulüm, israf, sefâhetle çok fesad yapmış; nizâmı, ahlâkı,[4] efkârı bozmuşlardı. {فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ} Rabbin de üzerlerine bir azab kamçısı döküverdi ❁ yani her birinin üzerine azabdan bir kamçıyı döker, yağdırır gibi şiddet ve tevâlî ile indirip mütevâlî darbelerle çarpıverdi ki tafsîli birçok sûrelerde geçti.

"**Sevt**", aslında karıştırmak mânasına masdar olup deriden örülmüş katları birbirine karıştırılmış olan kamçıda şâyi' olmuştur. Birbirine ihtilât etmiş türlü azâbın [5807] darbeleri kamçıya teşbih olunarak tevâlî üzere indirilmesi de şiddetle dövmek ve yağdırmak gibi "sabb" tâbiriyle

---

1 H: "değildir".
2 M: "evta".
3 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme)*, s. 79-80:
وما أجمل التعبير عما ترك المصريون من الأبنية الباقية بالأوتاد فإنها هي الأهرام ومنظرها في عين الرائي منظر الوتد الضخم المغروز في الأرض بل أن شكل هياكلهم العظيمة في أقسامها شكل الأوتاد المقلوبة يبتدئ القسم عريضا وينتهي بأدق مما ابتدأ وهذه هي الأوتاد التي يصح نسبتها إلى فرعون على أنها معهودة للمخاطبين.
4 H: "nizâm-ı ahlâkı".

ifade olunmuştur. Azâbın nekre olması ile de her birine olan azâbın başkalığına işaret kılınmıştır. {اِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ} Muhakkak ki Rabbin her hâlde mirsâd ile gözetmektedir. ❁ Bu cümle kasemin cevâbını tekid veya ta'zîbi ta'lîldir. "**Mirsâd**" râsıdların rasad ettikleri, gözettikleri[1] mekândır (*Amme'de* اِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا *[78/21] bak*). Kelâmda isti'âre-i temsîliye vardır. Yani seni yetiştiren, her işini tedbir eden Rabbin kulları üzerinde mirsâddan gözeten bir râsıd gibi her dem ve her hâlde gözetip duran bir şâhid ve nâzırdır. Hiçbir şeyi kaçırmaz, her birine bakar ameline göre mücâzat eder. Onun için yeryüzünde fesâdı çoğaltıp duran ehl-i tuğyan Allah'tan, Allah'ın azâbından kaçıp kurtulacaklarını zannetmesinler.

Rabbinin şânı bu: Kullarının âhiret için sa'yini gözetir. İnsana gelince onun da buna göre Rabbinin rızâsı için çalışması iktizâ eder. {فَاَمَّا الْاِنْسَانُ} Fakat o insan ❁ gâfil insan öyle yapmaz da dünya zevklerini gözetir. Onun için {اِذَا مَا ابْتَلٰيهُ رَبُّهُ} her ne zaman Rabbi onu imtihan eder, mükellef kılar, ibraz edeceği hâle göre âhirette mes'ul etmek, ona göre mücâzat veya mükâfat eylemek üzere imtihan muamelesi yapar, vazife tahmil eder {فَاَكْرَمَهُ} de o sebeple ona ikram eyler ❁ hoşuna gidecek ikbal ve câh ile yüze çıkarır {وَنَعَّمَهُ} ve onu ten'îm eyler ❁ bol bol nimet ve mal ile rızkını çoğaltır, refaha erdirirse. Ebussuud ve ona tebe'an Âlûsî فَاَكْرَمَهُ'da "fâ"yı tefsîriye addetmiş ve "çünkü ikram ve ten'îm ibtilâ ile murâdın aynıdır" demişlerse[2] de fikrimizce bu doğru değildir. Bu فَا sebebiye olmalıdır. Zira murad, mutlak ikram ve [5808] ten'îm değil, imtihan ve teklif hizmetiyle mukayyed ikram ve ten'îmdir. Bu sebepledir ki iki ikram arasında fark vardır. İnsana dünyada olan ikram ve ten'îm böyle imtihan hikmetiyle olduğu, bunun ise hesab ve mes'ûliyeti ağır bulunduğu hâlde gâfil insan onu düşünmez de {فَيَقُولُ رَبّ۪ٓي اَكْرَمَنِ} "Rabbim bana ikram etti" der ❁ bilâ kayd ü şart mutlak surette ikram olunmuş gibi mahzuz olur, sevinir. Kendisini Allah'ın ilelebed mükrem kıldığı sevgili kullarından imiş gibi farzeder. O yüzden büyük felâketlere

1 H ve B -"gözettikleri".
2 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 524; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 340:
والفاء في قوله تعالى «فأكرمه ونعمه» تفسيرية فإن الإكرام والتنعيم عين الابتلاء.

düşebileceğini ve asıl ikramın uhrevî muvaffakiyette olduğunu mülâhaza etmez. Ve ondan dolayı mes'ûliyeti hesâba almayarak zevk u sefâhete, tuğyân u fesâda dalar, küfrâna hüsrâna gider.

{وَاَمَّٓا اِذَا مَا ابْتَلٰيهُ} Ve amma her ne zaman Rabbi onu imtihan eder ❁ sabrına göre âhirette mükâfat etmek üzere imtihan muamelesi yapar {فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ} da o sebeple ona rızkını daraltırsa ❁ bunun da hesabda hafifliğini ve âhirette ecr ü sevâbının büyüklüğünü ve binâen'aleyh bu başkaca[1] bir kerem ve himâyet[2] olduğunu da düşünmez de {فَيَقُولُ رَبّٖٓى اَهَانَنِ} "Rabbim bana ihânet (اهانت) etti" der ❁ Rabbim bana hor baktı, tahkir etti diye gücürgenir. Rızık az da olsa yine şükrü bilinmek lâzım geldiğini ve azın kadrini bilmeyen çoğunkini de bilmeyeceğini farketmeyerek rızık darlığını kendisine mahza bir horluk ve hakāret telakkī eder de Rabbinin sâir nimetlerini kāle almaz. Çünkü nazarı fazilette değil, dünya zevkindedir. {كَلَّا} Hayır hayır ❁ imtihan için olan rızık genişliğini[3], dünya refah ve nimetini mutlak ikram saymak da doğru değil, rızık darlığını mutlak ihânet ve hakāret saymak da doğru değildir. İkisi de birer imtihandır. Hüküm, imtihanda muvaffakiyete [5809] göre neticede belli olacaktır. Belki ikram sanılan bir istidrac ile neticede zillet, ihânet sanılan da bir vikāye ile neticede ikram çıkacaktır. اَلْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۚ وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ اَمَلًا [el-Kehf 18/46] {بَلْ} ❁ Kavlî takbihten fiilî takbîhe, ferdden cem'e intikal ile tekdir ve tevbihte terakki ve mekârim-i ahlâka sevktir. Yani ey Rabbinden hep ikram bekleyen ve rızkının daralıvermesini horluk ve hakāret telakkī eden insanlar! Doğrusu siz vazifelerinizi yapmazken Rabbinizden ne yüzle ikram beklersiniz ki {لَا تُكْرِمُونَ الْيَتٖيمَ} yetime ikram etmiyorsunuz ❁ Rabbinizin size imtihan için ikram etmiş olduğu nimetlerden üzerinize düşen vazifeyi yapmıyor, yetime birr ü ihsan ile ikram etmeniz lâzım gelirken etmiyorsunuz; nasıl olur da siz Rabbinizin indinde ikrâma lâyık olursunuz? {وَلَا تَحَٓاضُّونَ} ❁ Tefâ'ül bâbından aslı تَتَحَاضُّونَ'dir. Nâfi',

1 H: "başka".
2 B: "hürmet".
3 M ve B: "genişliğine".

İbn Kesîr, İbn Âmir kıraatlerinde hâ'nın zammıyla elifsiz لَا تَحُضُّونَ okunur. Ebû Amr ve Ya'kūb kıraatlerinde de bu fiiller hep yâ ile gāib sîgası üzerine لَا[1] يُكْرِمُونَ، وَلَا يَحُضُّونَ، وَيَأْكُلُونَ، وَيُحِبُّونَ okunur. {عَلٰى طَعَامِ الْمِسْكِينِ} Ve miskini it'âma, yani yoksul fukarânın karnını doyurmaya, bakımları esbâbına birbirinizi teşvik ve tergīb etmiyorsunuz. ❁ Bu hususta birbirinizle müsabaka etmeniz lâzım gelirken siz bilakis ondan kaçınıyor, birbirinizi tenfir ediyorsunuz. Belki onlar üzerinden geçinmek isteyip tuğyan ediyorsunuz. {وَتَأْكُلُونَ التُّرَاثَ} ❁ "**Türâs**" aslı وراث olup miras demektir. Vâv mazmum olmakla tâ'ya kalbolunmuştur. Yani ne yetime ikrâmı ne de fakire it'âmı hoşlanmadığınız hâlde başkasından mevrus kalan malı yiyorsunuz. {اَكْلًا} Öyle bir yiyiş [5810] yiyorsunuz ki {لَمًّا} lemm suretiyle ❁ "**Lemm**" iyisine kötüsüne bakmayıp cem' etmek, derip toplamak, bir de bir yere inip konmak mânalarına gelir. Burada "ekl"in sıfatı olmak hasebiyle haramına helâline bakmayıp yiyişte toplamak, toptan yemek, yahut hazıra konarak nereden geldiğini düşünmeksizin acımadan yemek mânalarını ifade eder ki ikisi de hak ve hukuku gözetmeyerek şiddetli hırs ve iştihâ ile oburcasına yemek demek olur. Müfessirînin beyânına göre murad, yetimlerin ve vereseden sâirlerinin hukūkunu gözetmeyerek hırs ile mirasın hepsine konmak istemek, yahut alnı terlemeden eline geçen mirası hayra yaratmayıp[2] birçok mirasyedilerin yaptığı gibi israf ve sefâhetle zevk u safâ yolunda yiyip bitirmek huylarının zemmidir. Hem mirası öyle bir yiyiş[3] yiyorsunuz {وَتُحِبُّونَ الْمَالَ} ve hem malı seviyorsunuz. {حُبًّا} Öyle bir seviş ki {جَمًّا} çok, yığmacasına[4] ❁ bütün hırs ile. Düşünmüyorsunuz ki sâhibinin elinde hayır için sarfedilmeyip yığılan mal, mirasyedilerin ellerinde sefâhet yollarında yenilip telef olup gidiyor. Kazanıp yığana vizr ü vebâlinden başka bir şey kalmıyor. Bütün bunlar âhireti düşünmemek, Hak teâlâ'nın mirsâd ile gözetmekte olduğunu hesâba almamaktan neş'et eder.

---

1 H, M ve B: "ولا".
2 B: "yatırmayıp".
3 H -"yiyiş".
4 H: "çoğatmasına".

{كَلَّا} Hayır hayır ❁ öyle yapmayın, mirasa, mala öyle hırs ile sarılmayın da hayatta fırsat elinize geçmiş iken Allah için güzel amellere çalışın, hayırlar takdim edin; yetime ikram, fukarâya it'âm için birbirinizi teşvik ederek hayırda müsabaka edin, âhireti gözetin. Çünkü {إِذَا دُكَّتِ الْاَرْضُ} ❁ Sûre-i Hâkka'da وَحُمِلَتِ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً [69/14] bak. "**Dekk**" duvar ve dağ kabîlinden şeyleri çarpıp hurdühaş etmek ve tesviye eylemek mânalarına geldiği ve "dekk" ile "dakk"ın müşâbeheti ve farkı [5811] geçmişti. {دَكًّا دَكًّا} ❁ Bu tekrar mücerred tekid için değil istî'âb ve tevâlîyi ifade içindir. "Fevc fevc, alay alay geldiler" demek gibidir. Yani Arz mütevâlî sarsıntı ve çarpışmalarla dekkten dekke, çarpıla çarpıla yıkılıp düzlendiği, hebâen mensûrâ toz duman olduğu {وَجَٓاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا} ve Rabbin saf saf melekle[1] geldiği vakit ❁ Hak teâlâ'nın böyle gelmesi mekândan mekâna intikal mânasına olmayacağı mâlumdur. Onun için bu gelişin mânasında müfessirîn birkaç vecih söylemişlerdir. Münzir b. Saîd demiştir ki: "Bu mecî'in mânası nukle mecî'i[2] değil, Hak teâlâ'nın halka zuhûrudur. Nitekim Tâmme'nin, Sâhha'nın gelmesi de böyledir."[3] Bir kısım müfessirîn "mâna, hazf-i muzâf ile وَجاءَ اَمْرُ رَبِّكَ Rabbinin emri, hükm ü kazâsı veya kahrı geldiği vakit demektir" demişler. Birçokları da Allah teâlâ'nın kudret ve saltanatı âyâtının zuhur ve tebeyyününü temsil olduğuna kāil olmuşlardır. Şân-ı ilâhî bir hükümdarın bizzat hâzır olarak icrâ-yı siyaset ettiği hâliyle temsil olunmuştur. Zira onun bizzat huzûruyla zâhir olan heybet yalnız vüzerâ ve vükelâsının ve bütün asâkir ve havâssının huzûruyla zâhir olan heybet ve saltanattan yüksek olur. {وَجِٓيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ} Ki o gün cehennem de getirilmiştir. ❁ وَبُرِّزَتِ الْجَحِيمُ لِلْغَاوِينَ [eş-Şu'arâ 26/91] buyurulduğu vechile azgınlar için ibraz ve izhar olunmuş, artık inkârına, ihtirâzına imkân kalmayacak surette meydana çıkarılmıştır. {يَوْمَئِذٍ} O gün ❁ "izâ"dan bedeldir. Cevâbı şudur: {يَتَذَكَّرُ الْاِنْسَانُ} o insan anlar ❁ o gāfil insan evvel dünyada anlamadığı hakikati o gün

1 H: "meleklerle".
2 B: "mecîsi".
3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 480:
قال منذر بن سعيد: معناه: ظهوره للخلق هنالك ليس مجيء نقلة وكذلك مجيء الصاخة ومجيء الطامة.

anlar. Tutmak istemediği öğüdü tutmak ister {وَاَنّٰى لَهُ الذِّكْرٰى} amma ona o [5812] anlamadan ne fâide? ❁ Çünkü iş işten geçmiş, geri dönüp de bir iş yapmak ihtimâli kalmamış, o anlamanın hükmü azab ve hüsrânın şiddetini duymak, hasret, ve nedâmetle[1] şöyle inlemekten ibaret olur: {يَقُولُ} Der: {يَا لَيْتَنٖى قَدَّمْتُ لِحَيَاتٖى} ❁ Takdimden murad ilerisi için önceden hayırlı ameller yapmaktır. لِحَيَاتٖى'de lâm ta'lîl ve tevkīt içindir. Ta'lîl olduğu takdirde "hayat"tan murad âhiret hayâtı, tevkīt olduğu takdirde[2] ise dünya hayâtı olur. Yani der ki: "Ah, ne olurdu ben hayâtım için yahut hayâtımda önceden hayırlar yapmış, sâlih ameller takdim etmiş olsa idim!.." {فَيَوْمَئِذٍ} Hâsılı o gün {لَا يُعَذِّبُ عَذَابَهُٓ اَحَدٌ. وَلَا يُوثِقُ وَثَاقَهُٓ اَحَدٌ} ❁ buradaki "azâbehû" ve "vesâkahû" zamirlerinde iki vecih vardır. Birisi Allah'a râci' olmasıdır ki "Allah'ın o gün o insana ettiği azâbı kimse edemez ve vurduğu bağı kimse vuramaz" demek olur. Bundan murad da o günkü azâbın şiddetini, kayd u bendin kuvvetini beyan olur. Birisi de insana râci' olmasıdır ki bu daha râcihtir. Bu surette mâna şu olmalıdır: "O gün öyle diyecek olan insanın kendine[3] ettiği azâbı başka birisi etmez ve kendine vurduğu bendi kimse öyle sıkı vuramaz." Çünkü bugün bu azab ve bend ona sırf kendi küfrünün ve kötü amellerinin cezâsı olduğundan kendi kendine etmiş demektir ki وَمَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ [en-Nisâ 4/79] mazmûnudur. Kisâî ve Ya'kūb kıraatlerinde لَا يُعَذَّبُ ve لَا يُوثَقُ , ذال'in ve ثا'nın fethiyle mechul okunur ki bunda zamirin o insana râci' olduğu müte'ayyindir. Onun azâbı gibi kimse ta'zîb olunmaz ve onun bağlanışı gibi kimse bağlanmaz.

Dünyaya gönül bağlayan ve itmi'nânını ancak dünya lezâizinde bulan kâfir insanın âkıbeti bu olduğu anlatıldıktan sonra buna mukabil Allah'a gönül bağlayan ve itmi'nânını ancak O'nun zikr ü itaati ile rızâsında bulan [5813] nefs-i mutmainnenin âkıbeti anlatılmak için de buyuruluyor ki:

---

1 H: "nedâmetiyle".
2 H -"'hayat'tan murad âhiret hayâtı, tevkīt olduğu takdirde".
3 H -"kendisine".

{يَٓا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ} Ey nefs-i mutmainne! ❁ ilh... Sözün gelişi bu hitâbın da o gün olacağını anlatıyor. اِرْجِعِى emrinin de fi'l-hâl olmayıp istikbâle ait olması zâhirdir. Onun için müfessirîn bunun kavil takdîriyle hikâye suretinde zikredilmiş olduğunu söylemişlerdir. Bu üslûb-i ifade Kur'ân'ın i'câzı tarzlarından birisidir. Bunda sâmi'i derhâl istikbâle hazırlayacak bir telkin vardır. Yani o gün kâfir insan hakikati anlayıp يَا لَيْتَنِى قَدَّمْتُ لِحَيَاتِى diyecek, öyle olmayıp hakkı önce anlamış, iman etmiş, itmi'nânını iman ve ihlâs ile Rabbine hayır takdim etmekte bulmuş olan her nefs-i mutmainneye de Rabbi Allah teâlâ diyecek ki: Ey o nefs-i mutmainne {اِرْجِعِٓى اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً} dön Rabbine hem râzıye olarak hem marziyye ❁ öyle bir hâlde dön ki sen Rabbinden hoşnut, Rabbin de senden hoşnut. رَضِىَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ [el-Beyyine 98/8] {فَادْخُلِى فِى عِبَادِى} Dön de gir kullarım içine ❁ Bana ihlâs ile kulluk eden, Bana ihtisas ile temayüz eyleyen hâlis ibâd-ı sâlihîn zümresine katıl وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَالرَّسُولَ فَاُولٰٓئِكَ مَعَ الَّذِينَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّنَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَٓاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ اُولٰٓئِكَ رَفِيقًا [en-Nisâ 4/69] {وَادْخُلِى جَنَّتِى} ve gir cennetime ❁ onlarla beraber. Müfessirînin beyan ettiği diğer bir mâna ile: Mukarrebîn sırasına dizil ve onların nûrlarıyla parla. Zira kudsî temiz rûhlar, nüfûs-ı zekiyye karşılıklı aynalar (merâyâ-yı mütekābile) gibi mütekābilen birbirine in'ikas ettikçe nûrları artar. Diğer bir mâna ile: Cesetlere gir, onlarla birlikte dâr-ı sevâba gir.

Yukarılarda da geçtiği üzere "nefs" bir şeyin kendisi denilen zât ve hakikatidir. Nitekim "o binefsihî kāim" [5814] denilir. Bizâtihî, yani kendi kendine duruyor demektir. İnsanın nefsi de "ben" dediği zât ve hakikati, kendisidir ki kendisine muhtelif şuûnâtı içinde vahdetle bir şuuru, duygusu vardır. Bu itibar ile biri duyan, şâ'ir, biri de duyulan, meş'ur olmak üzere iki haysiyeti hâizdir. Nefsin hakikati bu iki haysiyetin vahdet ve intıbâkı noktasındadır. Bununla beraber uyku, gaflet, baygınlık, ölüm hâllerinde olduğu gibi yekdiğerinden ayrılan bu haysiyetlerden her biri itibariyle dahi mülâhaza olunur da bazen yalnız hassâsiyet, bazen mücerred temyiz ve idrak ile irade mebde'i olarak

kendisiyle gayrısını şuur ile temyiz veya tevhid eden rûha dahi "nefs" ıtlak edilir ki "nefs-i hassâse" veya "şehevâniye", "nefs-i derrâke" veya "nâtıka" denilmesi bundandır. Bu mânaca nefse lisânımızda "can" tâbir olunur. Duyan insan ile duyulan insan arasına hâil girebildiği, yani insanın şuuruyla meş'ûru her zaman muntabık olmayıp ayrılabildiği de meczum ve muhakkaktır. Demek ki insanın nefsine intıbâkı, cihet-i vahdeti kendisinde değil, kendisinin fevkinde bir hakikattedir ki o insanın ve her şeyin Rabbi olan Allah teâlâ'dır. وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهٖ وَاَنَّهُٓ اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ [el-Enfâl 8/24] buyurulduğu üzere Allah teâlâ kişi ile kalbinin arasına hâil olur. Ve onun için insanlar hep O'na haşrolunur, O'na toplanır. قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ى [el-İsrâ 17/85] mısdâkınca rûh, emr-i Rab olduğu gibi اَللّٰهُ يَتَوَفَّى الْاَنْفُسَ ح۪ينَ مَوْتِهَا وَالَّت۪ى لَمْ تَمُتْ ف۪ى مَنَامِهَا [ez-Zümer 39/42] buyurulduğu üzere insanın rûhu, şuuru kendinden ayrıldığı ölüm ve uyku sırasında nefisleri kabzeden Allah'tır. Onun için insan kendinden geçtiği zaman kendini kendinde duymaz olmakla yok olup gitmiş değil, rûhu ve bütün hakikati ile dönüp Allah'a rücû' etmiştir. O vakit artık insan kendisini kendinde değil, ancak Rabbinin huzûrundaki bütün hakikatiyle duyacak, ona göre ya mu'azzeb veya râziye ve marziyye hoşnut olacaktır. Artık ebedî ve nâmütenâhî olan bu azab veya hoşnutluğa nazaran şüphe yok ki birkaç günlük dünya [5815] azab ve lezzetleri hiçtir. Hâsılı insanın nefsi, şâir ve meş'ur her iki haysiyetle "ben" dediği zât hakikatidir. Yalnız idrâki haysiyetiyle rûha da ıtlak edilir. Onun için burada çokları zât mânasına bazıları da rûh mânasına telakkī etmişlerdir. Şu hâlde nefs-i mutmainne, itmi'nâna ermiş zât veya rûh demek olur. Râzî der ki: "İtmi'nân, istikrar ve sebattır. Bu istikrârın keyfiyetinde de birkaç vecih vardır.

Birincisi, hiçbir şüphe ile bulanmayacak vechile hakka yakīn zevkine ermektir. Nitekim وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْب۪ى [el-Bakara 2/260] kavlinden murad budur.

İkincisi, لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [Yûnus 10/62] medlûlünce havf ü hüzünden sarsılmayacak vechile emniyet hâsıl etmektir. Bu hâssa ise

ölüm sırasında ve ba's sırasında ve cennete duhûl sırasında اَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَاَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ [Fussilet 41/30] hitâbı[1] işitilmekle olur.

Üçüncüsü, Kur'an ve burhan mutabıktırlar ki bu itmi'nân ancak zikrullah ile olur. Kur'an اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ [er-Ra'd 13/28] diyor. Burhan da iki vechiledir: Birisi kuvve-i âkile esbâb ve müsebbebât silsilesinde terakki ettikçe lizâtihî mümkin olan herhangi bir sebebe vâsıl olsa akıl ona diğer bir sebep talep eder. Onunla durup kalmaz, mütemâdiyen her şeyden daha a'lâsına intikal eder. Bu terakkīde tâ bütün hâcetlerin kesildiği ve bütün zarûretlerin müntehî olduğu vücûdu kendinden, lizâtihî Vâcibü'l-vücûd'a müntehî oluncaya kadar gider. Onun önünde hâcet durduğu için akıl da durur ve ona itmi'nan hâsıl eder. Kuvve-i âkile mümkinâttan herhangi bir şeye nazar ve iltifat etmiş ise onda istikrârı muhaldir. Vâcibü'l-vücûd'un celâline nazar edip hepsinin O'ndan olduğunu bildiği zaman da O'ndan intikal etmesi muhaldir. Demek ki itmi'nân ancak Vâcibü'l-vücûd'u zikir ile hâsıl olur. Bir de abdin ihtiyâcâtı gayr-i mütenâhîdir. Allah'ın imdâdı olmadıkça da mâsivânın [5816] hepsinin bekāsı, kuvveti mütenâhîdir. Gayr-i mütenâhî ise mütenâhî ile telâfi olunamaz. Onun için abdin nihâyetsiz olan hâceti mukabilinde Allah'ın nihâyetsiz olan kemâli lâzımdır ki istikrar hâsıl olabilsin. O hâlde sâbit olur ki her kim ma'rifetullâhı Allah'ın gayri bir şey için ihtiyar ederse o mutmain değildir. Onun nefsi nefs-i mutmainne değildir. Amma her kim ma'rifetullâhı onun gayri bir şey için olmayarak ihtiyar ederse işte o nefs-i mutmainnedir. Böyle olan her kimsenin ise ünsü üns billah, şevki şevk ilallah, bekāsı bekā billah, kelâmı ma'allahtır. Onun için o kimse dünyadan müfârakatı sırasında lâ-cerem اِرْجِعٖٓى اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً hitâbıyla muhatap olur. Bu öyle bir kelâmdır ki bundan insan ancak ilâhî kuvve-i fikriyede yahut tecrid ve tefridde kemâle yettiği zaman istifade eder."[2] Demek ki nefs-i

1 H -"hitâbı".
2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 161:

الإطمئنان هو الإستقرار والثبات وفي كيفية هذا الإستقرار وجوه أحدها: أن تكون متيقنة بالحق فلا يخالجها شك وهو المراد من قوله: «ولكن ليطمئن قلبي» وثانيها: النفس الآمنة التي لا يستفزها خوف ولا حزن ويشهد لهذا التفسير قراءة أبي بن كعب «يا أيتها النفس الآمنة المطمئنة» وهذه الخاصة قد تحصل

mutmainne haddizâtında istikrârı olmayan ve kendileri ihtiyaçtan âzâde[1] bulunmayan esbâb ve müsebbebât silsilelerinden geçip bizzat müessir olan Mebde'-i A'lâ'yı mârifete yükselerek O'nu tanımak gayesinde karar kılan ve vücûdunda ve sâir şuûnunda O'nun gayrısından müstağnî olarak O'na ancak O'nun için tevhid ve ihlâs ile mutî' ve münkād olan nefs demektir ki, bu târifin hâsılı بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُٓ اَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهٖۖ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Bakara 2/112] mazmûnu üzere Allah için İslâm ve ihsan ile havf u hüzünden halâsa[2] îkānı, وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْر۪ي نَفْسَهُ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/207] mazmûnu üzere nefsini yalnız rızâullâhı talebe bağlayarak tabî'at-ı hayvâniyeden nefs-i emmâre tekāzâsından, nefs-i levvâme melâmetinden, mâsivâya esaret kaydlarından kurtarıp ilâhî ahlâk ile tahalluk ederek Allah yolunda mal ve canıyla yetişebildiği hayrı yapacak hakīkī hürriyeti kazanmak karârıdır. Nitekim bundan sonraki sûrede فَكُّ رَقَبَةٍ [el-Beled 90/8][3] ile bu mâna tasrih edilmiştir. Hakk'a itmi'nân ile mü'min, hiçbir şekk ü vehim çalkalamayacak vechile yakīn serinliğine ermiş nefis, yahut hiçbir havf ü hüzün sarsmayacak nefs-i âmine diye târif de onun birer [5817] ifadesidir. İbn Cerîr'in nakline göre İbn Abbas'tan: Nefs-i mutmainne, musaddıka. Katâde'den: Allah'ın vaadine mutmain, kavlini musaddık. Mücâhid'den: Allah, rabbi olduğunu musaddık mûkın ve her yaptığı işte O'nun emrine müslim ve münkād. Diğer bir ifade ile: Allah rabbi olduğuna îkān etmiş, gönlünü ancak O'na vermiş, kalbi O'nun emriyle çarpar, nefs-i münîbe ve muhbite. Diğer bir ifade ile: Likāullâha îkān

---

عند الموت عند سماع قوله: «ألا تخافوا ولا تحزنوا وأبشروا بالجنة» وتحصل عند البعث وعند دخول الجنة لا محالة وثالثها: وهو تأويل مطابق للحقائق العقلية فنقول: القرآن والبرهان تطابقا على أن هذا الاطمئنان لا يحصل إلا بذكر الله، أما القرآن فقوله: «ألا بذكر الله تطمئن القلوب» وإما البرهان فمن وجهين الأول: أن القوة العاقلة إذا أخذت تترقى في سلسلة الأسباب والمسببات فكلما وصل إلى سبب يكون هو ممكنا لذاته طلب العقل له سببا آخر فلم يقف العقل عنده بل لا يزال ينتقل من كل شيء إلى ما هو أعلى منه حتى ينتهي في ذلك الترقي إلى واجب الوجود لذاته مقطع الحاجات ومنتهى الضرورات فلما وقفت الحاجة دونه وقف العقل عنده واطمأن إليه ولم ينتقل عنه إلى غيره فإذا كلما كانت القوة العاقلة ناظرة إلى شيء من الممكنات ملتفة إليه استحال أن تستقر عنده وإذا نظرت إلى جلال واجب الوجود وعرفت أن الكل منه استحال أن تنتقل عنه فثبت أن الاطمئنان لا يحصل إلا بذكر واجب الوجود. الثاني: أن حاجات العبد غير متناهية وكل ما سوى الله تعالى فهو متناهي البقاء والقوة إلا بإمداد الله وغير المتناهي لا يصير مجبورا بالمتناهي فلا بد في مقابلة حاجة العبد التي لا نهاية لها من كمال الله الذي لا نهاية له حتى يحصل الاستقرار فثبت أن كل من آثر معرفة الله لا لشيء غير الله فهو غير مطمئن وليست نفسه نفسا مطمئنة، أما من آثر معرفة الله لشيء سواه فنفسه هي النفس المطمئنة وكل من كان كذلك كان أنسه بالله وشوقه إلى الله وبقاؤه بالله وكلامه مع الله فلا جرم يخاطب عند مفارقته الدنيا بقوله: «ارجعي إلى ربك راضية مرضية» وهذا كلام لا ينتفع الإنسان به إلا إذا كان كاملا في القوة الفكرية الإلهية أو في التجريد والتفريد.

1 H -"âzâde".
2 H: "halâs".
3 "(Fekk-i rakabe) esîr bir boyun kurtarmak".

etmiş, gönlü onunla çarpar الَّتِي أَيْقَنَتْ[1] بِلِقَاءِ اللَّهِ وَضَرَبَتْ لَهُ جَأْشًا diye[2] mervî olan tefsirler de

اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ اِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَاِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيَاتُهُ زَادَتْهُمْ اِيمَانًا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ [el-Enfâl 8/2]

اِلٰهٌ وَاحِدٌ فَلَهُ اَسْلِمُوا وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ. اَلَّذِينَ اِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَالصَّابِرِينَ عَلٰى مَا اَصَابَهُمْ وَالْمُقِيمِى الصَّلٰوةِ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ [el-Hacc 22/34-35]

وَاَنِيبُوا اِلٰى رَبِّكُمْ[3] [ez-Zümer 39/54] gibi âyetler mazmunlarına dahi işaret ederek yekdiğerini mütemmim olan târiflerdir.

Sûfiyyenin[4] de nefsin merâtibi ve makāmâtı ve ahvâli üzerinde uzun sözleri vardır. Hatta bütün tasavvuf مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ düstûruyla[5] onun üzerinde dolaşır. Ezcümle nefsi şu merâtib üzere tasnif ederler: Nefs-i emmâre, nefs-i levvâme, nefs-i mutmainne, nefs-i râzıye, nefs-i marziyye, nefs-i mülheme, nefs-i zekiye.

فَاَمَّا الْاِنْسَانُ اِذَا مَا ابْتَلٰيهُ رَبُّهُ... إلخ Cehûl ve zalûm olan nefs-i emmârenin cehalet ve hubb-i dünya ile zulm ü kibir ve sefâhete ve câh ü mâle meyil ve hırs gibi tabîʻat-ı şehevâniye ve cismâniyesini beyan ettiği gibi, sonunda يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْاِنْسَانُ وَاَنّٰى لَهُ الذِّكْرٰى. يَقُولُ يَا لَيْتَنِى قَدَّمْتُ لِحَيَاتِى ile de kendini levmeden nefs-i levvâme tabiatı ve fakat bu levmin zamanı geçmiş olduğundan dolayı fâidesi olmayıp hükmü ebedî azab ve vesâkta kalmak olduğu anlatılmakla nefs-i emmâre ve nefs-i levvâme hükümleri gösterilmiş, sonra da vaktiyle hakkı anlayıp o mertebelerden irtikā etmiş olan nefs-i mutmainnenin hükmü anlatılmıştır.

---

1 H, M ve B: "اتقنت".
2 Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 424.
3 H, M ve B: "الله".
4 H: "Sûfiyye".
5 Saʻlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 133; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* X, 208; Sâgānî, *el-Mevzûʻât,* s. 35.

Nefs-i mutmainneye bu hitap ne zamandır? Bunda üç kavil vardır: Ölüm zamanında olması, ba‘s zamanında [5818] olması, hesâbın tamamında olmasıdır. Kelâmın gelişine nazaran en zâhiri de bu denilmiştir. Çünkü siyak bunun da يَا لَيْتَنِى قَدَّمْتُ لِحَيَاتِى denilen günde ve ona mukabil olarak söylenmesinde zâhirdir. Bu surette rücû‘un mânası hesab görülen mevkıften Allah teâlâ'nın inayet ve ikramıyla emir buyurduğu mahalle demektir. Yahut hesab neticesine ihtimam ve amellerin kabul olunup olunmayacağı endişesi ile meşgul olan kalbin tahliyesiyle yine evvelki gibi mâsivâya iltifattan kat‘-ı nazar ederek tamamıyla Rabbine dön, O'nu mülâhaza ile meşgul ol demek de olabilir. Zira nefs-i mutmainnenin şânından birisi de Rabbinin huzûrunda hesab verileceğine itmi'nân ile iman etmiş olduğundan dolayı hesâba ehemmiyet vermek, amellerinin kabul ve rızâya mukārin olup olmadığını düşünmektir. Gerek bilâ-hesab velâ sual geçecek olsun, gerekse hesâb-ı yesîr ile geçecek olsun amellerinin hesâbının tamam olduğu tebliğ edilirken ona böyle "haydi hesab ve sual endişesinden tamamıyla[1] sıyrıl da Rabbine dön" denilmesi büyük bir tatyib ve tebşir olduğu şüphesizdir. O hâlde "râzıye" seni bu ebedî na‘îme erdiren Rabbinden râzı ve hoşnut, marziyye de Rabbin indinde marzî ve makbul; yani selîm kalbin, güzel sa‘y ü amelin hasebiyle Rabbin de senden râzı olarak, seni en büyük fevz olan rızâsına, rıdvânına eriştirmek üzere dön demektir. (فَادْخُلِى) fâ, tefsîriye olarak rücû‘u beyandır.

İkrime ve Dahhâk'ten rivayet olunduğuna göre bu hitab ile اِرْجِعِى emri ba‘s sırasındadır.[2] Yani "ey mevt ile sükûna ermiş olan nefs-i mutmainne! Rabbin ve yegâne merci‘in olan Allah teâlâ'nın huzûruna râzıye ve marziyye olarak dön de ebedî hayata er" demek olur. Bu surette nefse rûh diyenler فَادْخُلِى فِى عِبَادِى'de duhûlü rûhların ayrılmış oldukları cesedlere duhûl ile tefsir etmişlerdir ve bunun İbn Abbas'tan ve İbn

---

1 H: "tamamen".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XV, 346. Krş. Taberî, *Câmi‘u'l-beyân,* XXIV, 424-425:

وعن عكرمة والضحاك أن ذلك القول عند البعث.

Cübeyr'den mervî olduğunu da söylemişlerdir.[1] وَادْخُلِى جَنَّتِى'de birlikte dâr-ı sevab olan cennete duhûldür.

[5819] İbn Zeyd ve daha birçokları da bu hitâbın mevt sırasında söyleneceğine kāil olmuşlardır.[2] Abd b. Humeyd ve İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim ve İbn Merdûye ve *Hilye*'de Ebû Nuaym İbn Cübeyr'den rivayet etmişlerdir[3] ki: Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin yanında يَٓا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ okunmuştu. Ebû Bekir radıyallâhu anh "bu hakikaten güzel" dedi. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem de أَمَا إِنَّ الْمَلَكَ سَيَقُولُ لَكَ عِنْدَ الْمَوْتِ haberin olsun ki melek sana onu ölümün sırasında söyleyecektir" buyurdu.[4] Hakîm-i Tirmizî de bunun gibi *Nevâdiru'l-Usûl*'de Sâbit[5] b. Aclân tarîkiyle Selim b. Âmir'den, Hazret-i Sıddîk radıyallâhu anh'tan rivayet eylemiştir.[6] Bu surette "nefs" rûh mânasına olup rücû'u rûhun bedenden iftirâkıyla Rabbine doğru râzıyet[en] marziyye gitmesidir. فَادْخُلِى فِى عِبَادِى ilh... Fâ, ta'kībiye olarak bilâ terahî âlem-i ervâhta mukarrebîn silkine duhûl veya sonra ba's ile sâlihîn zümresine duhûl, وَادْخُلِى جَنَّتِى onlarla beraber cennete duhûl demek olur. İbn Cerîr ve İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtim, Ebû Sâlih'ten rivayet etmişler ki: Bu âyette اِرْجِعِى اِلٰى رَبِّكِ inde'l-mevttir. Rabbine rücû'u dünyadan hurûcudur. Kıyamet günü olunca da ona ادْخُلِى فِى عِبَادِى. وَادْخُلِى جَنَّتِى denecektir demiştir.[7] Bu mâna zâhir gibi görünse de yukarıda ihtar olunduğu üzere يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْاِنْسَانُ siyâkına nazaran

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 424:

عن ابن عباس قوله: «يا أيتها النفس المطمئنة ارجعي إلى ربك راضية مرضية قال: ترد الأرواح المطمئنة يوم القيامة في الأجساد.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 347. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 425; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3431; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 363-368:

وقال ابن زيد وجماعة: إن ذلك القول عند الموت.

3 H -"ve *Hilye*'de Ebû Nuaym İbn Cübeyr'den rivayet etmişlerdir"; H +"der".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 424; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3430; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 367:

عن سعيد قال: قرئت: «يا أيتها النفس المطمئنة ارجعي إلى ربك راضية مرضية» عند النبي صلى الله عليه وسلم فقال أبو بكر: إن هذا لحسن، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أما إن الملك سيقولها لك عند الموت.

5 H: "Sa'îd".

6 Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl,* I, 109-110.

7 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3431. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 424-425:

عن أبي صالح رضي الله عنه في قوله: «ارجعي إلى ربك» قال: هذا عند الموت رجوعها إلى ربها خروجها من الدنيا فإذا كان يوم القيامة قيل لها: فادخلي في عبادي وادخلي جنتي.

bu hitâbın da o güne ait olması iktizâ edeceğinden ba'de'l-ba's hesâbın tamamında söylenmesi azhar[1] görülmektedir. Şu hâlde bu eserlerin bu siyâka tevfîki مَنْ مَاتَ فَقَدْ قَامَتْ قِيَامَتُهُ[2] medlûlünce mevt gününün kıyamet gününe mülhak olması haysiyetiyle o günün hükmü ölümden itibar edilmek, yahut bu emirlerin sonuncusu olan وَادْخُلِي جَنَّتِي emri o güne ait olduğu için her biri değil de mecmû'u itibariyle o siyakta îrâd edilmiş bulunduğunu kabul eylemek suretiyle kābil olur. Bir de denilmiştir ki: Bu hitab üç mevtında söylenecektir. Zira İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtim, Zeyd b. Eslem'den rivayet etmişler: Demiş ki bu âyette nefs-i [5820] mutmainne ölüm sırasında ve ba's sırasında ve cem' günü cennet ile tebşir olunmuştur.[3] Bu rivayet zikrolunan vücûhun hepsine muntabık olur. Bütün bu tafsîlât söylendiği gibi âyet mâkabli karînesiyle يَقُولُ اللّٰهُ: يَٓا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ meâlinde kavil takdîriyle ihbar mânasında olduğuna göredir ki cumhûrun muhtârı budur. Buna göre bu hitâbın ve emirlerin teşrî'î değil tekvînî olması iktizâ eder. Hâlbuki ihbârât-ı sâbıkadan sonra sûrenin hâtimesi olmak üzere bu hitâbın taraf-ı ilâhîden teşrî'î surette doğrudan doğru[4] inşâî bir hitab olması da pek melhuzdur. Ve atıfsız olarak fasl ile îrâd edilmesi de yalnız mâkabline mübâyenetinden dolayı değil, bunun nüfûs-i mutmainne tarafından re'sen ve bilhassa istimâ'ı maksud olduğuna tenbih için olur. Bundan dolayı bir kısım müfessirîn de bunun nefs-i mutmainneye dünyada da her zaman için hitab olduğuna kāil olmuştur. Bu bize daha vâzıh ve daha fâideli görünmektedir[5]. Bu surette rücû' ile emir rücû'-i irâdî olarak her işte ve bütün umûrunda râzıye olmak kaydıyla Allah teâlâ'ya ve emr ü takdîrine rücû' ile emirdir. Gerçi verilen tafsîlâta göre nefs-i mutmainne mefhûmunda bu rücû' dâhil ise de serrâ ve darrâda kazâ ve

---

1 H: "zâhir".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 49; Makdisî, *el-Bed'ü ve't-târîh,* II, 236; Deylemî, *el-Firdevs,* I, 285:

عن أبي قبيس قال: شهدت جنازة فيها علقمة، فلما دفن قال: أما هذا فقد قامت قيامته.

3 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3431:

عن زيد بن أسلم رضي الله عنه «يا أيتها النفس المطمئنة» الآية قال: بشرت بالجنة عند الموت وعند البعث ويوم الجمع.

4 H -"bu hitâbın taraf-ı ilâhîden teşrî'î surette doğrudan doğru".

5 M ve B: "görülmektedir".

kadere hüsn-i rızâ ve bu suretle bu imtihan ve ibtilâ âleminin müşkilâtını iktiham nefs-i emmâre ve nefs-i levvâme tabiatına muvâfık olmadığı gibi, nefs-i mutmainne tabiatı için dahi kolay olmayıp bu mertebe nefs-i mutmainnenin kemâli mertebesi olan nefs-i râzıye hasleti olduğu ve indallah mardî olmak da buna mütevakkıf bulunduğu cihetle râzıye marziyye kayıdlarıyla tasrîhen emrolunmuştur. Bu surette fâ sebebiye olarak فَادْخُلِى فِى عِبَادِى dünyada rızâullâha muvâfık a'mâl-i sâlihayı çoğaltarak üzerlerinde Şeytan'ın sultası olmayan hâlis muhlis[1] ibâdullah zümresine dâhil olmaya çalışarak dünyada ve âhirette o zümreye dâhil olmak, وَادْخُلِى جَنَّتِى de âhirette onlarla beraber cennete dâhil olmak ile emir olmuş ve bu vechile mutmainnenin yine bâlâda beyan olunan vücûh ile âhiretteki hüsn-i [5821] âkıbeti dahi bir netice olmak üzere iş'âr edilmiş olur. Ve işte böyle bir nefs-i mutmainne ile geçirilecek olan dünya ömrü îd-i adhâya tekaddüm eden bir leyâl-i aşr ve hâlis ibâd-ı sâlihîn zümresi içinde cennete duhûl lahzası da o gecelerin bürüyüp geçtiği en büyük bir îd-i saadetin fecr-i sâdıkıdır.

Yâ Rab, bu satırları[2] acz ü taksir içinde sahîfe-i ömrüne yazmaya çalışan bu abd-i hakīri ve bunları hüsn-i nazarla okuyup ona hayırhah olanları öyle[3] bir nefs-i mutmainne ile râzı ve marzî olarak Sana rücû' edip cennetinle cemâline eren hâlis kulların zümresine ilhak eyle.

اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ نَفْسًا مُطْمَئِنَّةً تُؤْمِنُ بِلِقَائِكَ وَتَرْضَى بِقَضَائِكَ وَتَقْنَعُ بِعَطَائِكَ.[4]

---

1 H -"muhlis".
2 H: "sureleri".
3 B: "böyle".
4 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 99:
حدثني أبو أمامة أن النبي صلى الله عليه وسلم قال لرجل: قل: اللهم إني أسألك نفسا بك مطمئنة، تؤمن بلقائك وترضى بقضائك وتقنع بعطائك.

[5822]

سُورَةُ الْبَلَدِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ عِشْرُونَ اٰيَةً

BELED SÛRESİ

El-Beled Sûresi tamamen Mekkîdir.

Âyetleri: Yirmidir.

Fâsılası: د، ا، ن، ه harfleridir.

Evvelki sûre zamanın eşref saatlerine kasem ile başlamış, insanın refah veya darlıkla[1] ibtilâsını, mal hırsı, miras yiyiciliği, yetime, fukaraya bakmamak gibi mezmum huylarıyla âkıbetinin acılığını zikrettikten sonra nefs-i mutmeinnenin îd-i ekber olan hüsn-i hâtimesiyle hitam bulmuş olduğu gibi, bu sûre de mekânın en mübarek beldesine kasem ve onun fethine işaret ile başlayıp insanın meşakkatle yaratıldığını, mal sâhibi olanlardan matlub bulunan فَكُّ رَقَبَةٍ. اَوْ اِطْعَامٌ فٖي يَوْمٍ ذٖي مَسْغَبَةٍ yüksek iki haslet ile nefs-i mutmeinne için itmi'nân eseri ve yümn sebebi olan bazı hasletleri ve buna mukabil küfr ü tekzîbin şeâmetiyle sû'-i âkıbetini hulâsa edecektir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

لَٓا اُقْسِمُ بِهٰذَا الْبَلَدِۙ ﴿١﴾ وَاَنْتَ حِلٌّ بِهٰذَا الْبَلَدِۙ ﴿٢﴾ وَوَالِدٍ وَمَا وَلَدَۙ ﴿٣﴾ لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ
فٖي كَبَدٍۜ ﴿٤﴾ اَيَحْسَبُ اَنْ لَنْ يَقْدِرَ عَلَيْهِ اَحَدٌۢ ﴿٥﴾ يَقُولُ اَهْلَكْتُ مَالًا لُبَدًاۜ ﴿٦﴾ اَيَحْسَبُ اَنْ
لَمْ يَرَهُٓ اَحَدٌۜ ﴿٧﴾ اَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِۙ ﴿٨﴾ وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِۙ ﴿٩﴾ وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِۚ ﴿١٠﴾
فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَۘ ﴿١١﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْعَقَبَةُۜ ﴿١٢﴾ فَكُّ رَقَبَةٍۙ ﴿١٣﴾ اَوْ اِطْعَامٌ فٖي يَوْمٍ
ذٖي مَسْغَبَةٍۙ ﴿١٤﴾ يَتٖيمًا ذَا مَقْرَبَةٍۙ ﴿١٥﴾ اَوْ مِسْكٖينًا ذَا مَتْرَبَةٍۜ ﴿١٦﴾ ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذٖينَ
اٰمَنُوا وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَتَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِۜ ﴿١٧﴾ اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِۜ ﴿١٨﴾
وَالَّذٖينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِنَا هُمْ اَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِۜ ﴿١٩﴾ عَلَيْهِمْ نَارٌ مُؤْصَدَةٌ ﴿٢٠﴾

---

1 H: "darlık".

[5823] **Meâl-i Şerîfi**

Yo... Kasem ederim bu beldeye (1) sen hill iken bu beldede (2) ve bir vâlidle veledine ki (3) hakikaten Biz insanı bir meşakkat içinde yarattık (4). O kendisine karşı kimse güç yetiremez mi sanıyor? (5) "Ben yığın yığın mal telef ettim" diyor (6). Onu bir gören olmadı mı sanıyor?[1] (7) Vermedik mi Biz ona iki göz (8) ve bir dil ve iki dudak? (9) İki de tepe gösterdik (10). Fakat o göğüs veremedi[2] o akabeye (sarp yokuşa)[3] (11). Bildin mi o [5824] *sarp yokuş ne? (12) Fekk-i rakabe (esir bir boyun kurtarmak)[4] (13). Veya salgın bir açlık gününde yemek yedirmek (14) yakınlığı olan bir yetime[5] (15) veya toprak döşenen bir miskine (16). Sonra olamadı[6] o iman edip de sabra vasiyetleşen ve merhamete vasiyetleşenlerden (17). Ki onlardır işte meymenet sâhibleri (ashâb-ı meymene) (18). Âyetlerimize küfredenler ise onlardır işte şeâmet sâhibleri (ashâb-ı meş'eme) (19). Üzerlerine bir ateş bastırılıp kapıları kapanacak (20).*

{لَٓا اُقْسِمُ} ❁ Sûre-i Kıyâme'ye bak {بِهٰذَا الْبَلَدِ} ❁ "Bu belde"den murad Beled-i[7] Haram, yani Mekke-i Mükerreme olduğunda müfessirînin icmâ'ı vardır. *Kāmûs*'ta "el-Beled" ve "el-Belde" Mekke-i Mükerreme'nin ismidir. Şerhinde der ki: "Süreyyâ'ya 'en-Necm' ıtlâkı kabîlinden tefhıym içindir."[8] *Besâir*'de beyan olunduğuna göre: "'Beled' ve 'belde' muhit ve mahdud ve muayyen olan ve içinde duranların ictimâ' ve ikāmetleriyle müteessir bulunan mekâna denir. Şehre 'belde' ıtlâkı bu cihetledir[9]. Mâmur olmayan mefâzeye 'belde' ıtlâkı vuhûş mekânı ve toprağa ıtlâkı haşerât mekânı ve makbereye ıtlâkı emvât mekânı olmalarına mebnîdir. İki kaş arasındaki açıklığa 'belde' ıtlâkı mahdud olan mekân-ı mezkûra

1 H: "zannediyor".
2 H: "vermedi".
3 H, M ve B: "(akabeye) sarp yokuşa".
4 H, M ve B: "(Fekk-i rakabe) esir bir boyun kurtarmak".
5 H: "kimseye".
6 H: "olmadı".
7 B: "Belde-i".
8 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 1084.
9 H: "cümledendir".

teşbih iledir[1]. Devenin göğsündeki döşüne ıtlâkı da öyledir. Bazen insanın göğsüne de istiare olunur. Ve zikrolunan teessür itibariyle eser ve nişan mânasına ve ikāmet itibariyle[2] lüzum ve ikāmet ve ilzam mânalarına ve vatandan ayrılmamış bir kimsenin diğer bir yerde mütehayyir olması münasebetiyle hayret ve zihin donukluğu mânalarına dahi kullanılır."[3] Bu tafsîlâttan anlaşılır ki Mekke-i Mükerreme'ye lâm-ı ahd ile "el-Beled" denilmesi اِنَّ اَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذٖى بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمٖينَ. فٖيهِ اٰيَاتٌ بَيِّنَاتٌ [Âl-i İmrân 3/96-97] vasfı mûcebince Beyt-i Atîk olan mübarek Ka'be-i Mu'azzama ile birtakım âyât-ı beyyinâtı hâvî bir "harem-i âmin" olmak itibariyle âlemin hayretengiz bir sîne-i fazileti hâlinde [5825] hürmetle tanınması vâcib, mübarek, mâruf bir şehir olduğuna işarettir. Cenâb-ı Allah insanın meşakkat içinde yaratılmış olduğunu ve binâen'aleyh Rabbine doğru yükselmek için bu âlemde meşakkatlere göğüs germesi lâzım geleceğini tekid ile beyan için burada bu beldeye ve buna ma'tuf olan vâlid ve velede kasem etmiştir ki yukarıki sûreden bu gibi kasemlerin hakikatte onların Rabbine râci' olduğu anlaşılmıştı. Evvelki sûrede leyâl-i aşr, aşr-i zilhicce ve şef' u vetr hac günleri olan bayram ve arefe olduğuna göre burada haccın îfâ olunduğu belde-i harâma kasem edilmesindeki münasebet de âşikârdır. Lâkin şâyân-ı dikkattir ki bu kasem pek mutlak bırakılmamış, şu cümle-i hâliye veya mu'teriza ile takyid veya ta'kīb edilmiştir: {وَاَنْتَ حِلٌّ بِهٰذَا الْبَلَدِ} Sen hill iken bu beldede ۞ veya bu beldeye, yani sen burada bulunurken veya buradan çıkıp da sonra feth ile gireceğin zaman, yahut sen ki hillsin bu beldede, yani harem-i âmin olan bu beldede senin hakkına hürmet edilmiyor, burada bir ava bile taarruz haram iken sana taarruz helâl sayılıyor. Binâen'aleyh sen ona, o meşakkatlere göğüs ger, çünkü insan meşakkatte yaratılmıştır.

1 B: "içindir".
2 B -"eser ve nişan mânasına ve ikāmet itibariyle".
3 Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 272-273. Krş. Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, I, 1084:
والبلد لغة: المكان المحدود المتأثر باجتماع قطانه وإقامتهم فيه وجمعه بلاد وبلدان وسميت المفازة بلدا لكونها موضع الوحشيات والمقبرة بلدا لكونها موطن الأموات (والبلدة منزل من منازل القمر) والبلد: البلجة ما بين الحاجبين تشبيها بالبلد لتحدده وسميت الكركرة بلدة لذلك وربما استعير ذلك لصدر الإنسان ولاعتبار الأثر قيل: بجلده بلدة: أى أثر وجمعه أبلاد، قال: وفى النحور كلوم ذات أبلاد وأبلد: صار ذا بلد كأنجد وأتهم وبلد: لزم البلد ولما كان اللازم لوطنه كثيرا ما يتحير إذا حصل فى غير وطنه قيل للمتحير: بلد فى أمره وأبلد وتبلد.

Bu mânaca cümle i'tiraziyedir. Yahut sen bu beldede bir an için hill hâlinde olacaksın, dilediğini yapmak helâl olacak, o hâlde bu beldeye kasem ederim yâ Muhammed! Birinci ve bu üçüncü mânada cümle-i hâliye, hâl-i mukārine veya mukaddere dir. "Hill" kelimesi "haram", "harem", "ihram" mukabili olarak "helâl" gibi masdar ve tesmiye bi'l-masdar kabîlinden vasıf ve isim olur. Haram olmayıp helâl olmak veya helâl olan ve Mekke'de harem havzasından hâriç olan mahal ve o hill mahalde olmak ve ihramdan çıkmak veya çıkan[1]; ve yeminin uhdesinden çıkmak mânalarına gelir ki asıl mefhûmu helâl gibi çözmek mânasındandır, bir serbestlik ifade eder. Bir şeye hulûl etmek, konmak mânasına olabildiği de [5826] söylenmiştir. Burada muhatab olan Hazret-i Peygamber'e bir vasıf olduğu zâhirdir. Bu da işaret olunduğu üzere başlıca üç mâna ile mülâhaza olunabilir. Kādî Beyzâvî evvelâ hulûl mânasını takdim ederek demiştir ki: "Allah sübhanehu ve teâlâ beled-i harama kasemi Aleyhissalatü vesselâm'ın onu hulûlü ile takyid eylemiştir ki bunda Peygamber'in mezîd-i fazlını izhar ve mekânın şerefi ehlinin şerefi ile olduğunu iş'âr vardır."[2] "Hill"in hulûl mânasından vasıf olmasını münakaşa edenler olmuş ve hulûlden vasıfta "hill" değil, "hâll" denildiği ileri sürülmüş ise de Âlûsî bu münakaşanın kıllet-i tetebbu'dan neş'et ettiğini söylemiştir.[3] Ma'amâfîh "hulûl"den murad, Hazret-i Peygamber'in sade Mekke'de ikāmetinden ibaret de olmamak lâzım gelir. Zira öyle olsa idi "hill" lafzına lüzum olmaksızın وَاَنْتَ حِلٌّ بِهٰذَا الْبَلَدِ denilmek kâfi idi. O hâlde maksad onunla beraber bilhassa oradan hicret edip de bilâhare feth ile oraya gireceği hâle de işaret olmasıdır. Bu suretle hem oradan çıkmaya bâ'is olacak meşakkatlere tahammül lüzûmuna tenbih hem de اِنَّ الَّذٖى فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْاٰنَ لَـرَٓادُّكَ اِلٰى مَعَادٍ [el-Kasas 28/85] buyurulduğu üzere güzel bir me'âda kadar döndürülüp bu beldeye serbest olarak geleceği vaadiyle bir tebşir ve tesliyeyi tazammun eyler.

---

1 H: "çıkış".

2 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 313:

أقسم سبحانه بالبلد الحرام وقيده بحلول الرسول عليه الصلاة والسلام فيه إظهاراً لمزيد فضله وإشعاراً بأن شرف المكان بشرف أهله.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 350:

والقول بأن الصفة من الحلول حال لا حل ومصدر حل بمعنى نزل الحلول والحل بفتح الحاء والحلل فقط ناشيء من قلة التتبع.

Onun için İbn Cerîr ve daha diğerlerinin rivayet ettiği üzere İbn Abbas bunun tefsirinde demiştir ki: "Yâ Muhammed! Bu beldede kıtal ancak sana bir an için helâl olacak, fakat senden başkasına değil."[1] Mücâhid de demiştir ki: "Allah teâlâ Aleyhissalatü vesselâm'a bir gündüzün bir saatinde bu beldeyi helâl kıldı, 'onda her ne yaparsan hilldesin, muâhaze olunmayacaksın' buyurdu."[2] Ebû Sâlih ve Katâde ve İbn Atıyye ve İbn Zeyd ve Hasan ve Dahhâk'ten dahi bu mâna rivayet edilmiştir, ve lafzı şöyledir: يَقُولُ سُبْحَانَهُ: أَنْتَ حِلٌّ بِالْحَرَمِ فَاقْتُلْ إِنْ شِئْتَ أَوْ دَعْ وَذلِكَ يَوْمُ الْفَتْحِ "Allah sübhânehu buyuruyor[3] ki: 'Sen bu haremde hillsin, o vakit dilersen katlet dilersen etme.' Ve o fetih günü idi."[4] Aleyhissalâtu vesselâm o gün Ebû Berze Sa'îd b. [5827] Harb-i Eslemî'ye emredip mürted Abdullah b. Hatal'ın boynunu Kâbe örtüsüne yapışmış iken vurdurmuş idi ki bu İbn Hatal'a Kureyş "iki kalbli" derlerdi. İslâm izhar etmiş, sonra irtidad edip İslâm aleyhinde birtakım şenâ'atler yapmış idi. Yukarılarda Mekke'nin fethinden bahsedilirken geçmiş idi ki Resûlullah o saat üç dört kişinin daha katlini emreylemiş ve o güne kadar ömrünü Resûlullah'a harp ve adâvet ile geçiren katle müstahik niceleri ise affolunup hakla bâtılı ayıran o feth-i mübînin bütün katli böyle birkaç kişiden ibaret kalarak neticesi rahmet-i âmme olmuş idi. Yine o gün Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuş idi ki: "Allah teâlâ semâvat ve Arz'ı halkettiği gün Mekke'yi haram kıldı, o, kıyâm-ı Sâ'at'e kadar da haramdır. Benden evvel kimseye helâl olmadı, benden sonra da hiç kimseye helâl olmayacaktır. Bana da bir gündüzün bir saatinden başka helâl olmadı. Onun için onun ağacı budanmaz, otu biçilmez, avı ürkütülmez, lukatası da araştırıp soran (münşid)inden başkasına helâl olmaz." Bunun[5] üzerine Hazret-i

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3432. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 430:
عن ابن عباس «لا أقسم بهذا البلد» قال: مكة «وأنت حل بهذا البلد» قال: أنت يا محمد يحل لك أن تقاتل به وأما غيرك فلا.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 430-431:
عن مجاهد «وأنت حل بهذا البلد» قال: أحل لرسول الله صلى الله عليه وسلم ما صنع فيه ساعة... قال: لا تؤاخذ بما عملت فيه وليس عليك فيه ما على الناس.

3 B: "buyurdu".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 350. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 431.

5 H ve B: "Bu".

Abbas "yâ Resûlallah! İzhırdan mâ'adâ,[1] çünkü o bizim kuyûnumuz ve kubûrumuz ve büyûtumuz içindir" demişti, Resûlullah da إِلَّا الْإِذْخِرِ ''izhırdan mâ'adâ" buyurmuştu.[2] Buna nazaran وَاَنْتَ müsned-i ileyhinin takdîmi ihtisas için, حِلٌّ'deki tenvin de taklil için demek olur ki bir saat ile beyan olunmuştur. Bu cümlede بِهٰذَا الْبَلَدِ tekrar olunup da zamir ile iktifâ edilmemesi bu beldeye ayrıca bir tâzim ifade etmek veyahut Resûlullah'ın hilli hâlinde yeni bir zuhur kesbedeceğine işaret olmak içindir.

{وَوَالِدٍ وَمَا وَلَدَ} ۞ Evvelki هٰذَا الْبَلَدِ üzerine ma'tuf olarak bunlar da muksem^un bihtir: "Vâlid" ata, "mâ-veled" tevlid eylediği mevlûdu, veledi, zürriyeti. Bunda da müfessirînin birkaç vechi menkuldür:

1. "Vâlid" Âdem ve "mâ-veled" zürriyetidir. Bu [5828] Mücâhid'den mervîdir.[3] Bunlara kasem edilmesi, çünkü nev'-i benî Âdem yeryüzünde mahlûkāt-ı ilâhiyenin en acîbidir. Beyan, nutuk, tedbir, istihrâc-ı ulûm onlarda, Allah'a davet eden enbiyâ ve dininin ensârı onlardandır. هُوَ الَّذٖى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمٖيعًا ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَٓاءِ [el-Bakara 2/29] buyurulduğu üzere Arz'daki şeylerin hepsi onlar için yaratılmış, sonra da semâdan nasibedâr edilmiş, Âdem'e esmâ tâlim olunmuş, melekler ona secdeye me'mur kılınmış وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنٖٓى اٰدَمَ [el-İsrâ 17/70] buyurulmuştur. Bu surette benî Âdem nev'inin sâlihi[4] gayr-i sâlihi ayrılmayarak hepsine kasem edilmiş demektir. Çünkü ilk fıtrat bakımından hepsi birdir. Mazhar-ı acâib olan bu bünye ve terkibde hepsi müşterektir. Ma'amâfîh bir de denilmiştir ki kasem, Âdem ile evlâdından sâlihînedir[5]. Çünkü salâhı olmayanlar, sanki Âdem evlâdından değil, behâim hükmündedirler.

---

1 H ve B -"üzerine Hazret-i Abbas "yâ Resûlallah! İzhırdan mâ'adâ".

2 Buhârî, Meğāzî, 50; Müslim, Hac, 445:

عن مجاهد: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قام يوم الفتح فقال: إن الله حرم مكة يوم خلق السماوات والأرض فهي حرام بحرام الله إلى يوم القيامة لم تحل لأحد قبلي ولا تحل لأحد بعدي ولم تحلل لي إلا ساعة من الدهر، لا ينفر صيدها ولا يعضد شوكها ولا يختلى خلاها ولا تحل لقطتها إلا لمنشد. فقال العباس بن عبد المطلب: إلا الإذخر يا رسول الله فإنه لا بد منه للقين والبيوت، فسكت ثم قال: إلا الإذخر فإنه حلال.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 432. Krş. Buhârî, Tefsîr, 90:

عن مجاهد «ووالد وما ولد» قال: الوالد: آدم، وما ولد: ولده.

4 H: "sâlih".

5 H: "sâlihinedir".

Onlar hakkında اِنْ هُمْ اِلَّا كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ [el-Furkân 25/44], صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ [el-Bakara 2/18] buyurulmuştur.

2. "Vâlid" İbrâhim ve "mâ-veled" İsmâil ve Muhammed aleyhimüsselâm, yahut "vâlid" İbrâhim ve İsmâil ve "mâ-veled" Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem'dir. Önce Mekke'ye kasem edilmiş olması ve "ente hill^ün^" buyurulması bunu andırır. Çünkü o İbrâhim aleyhisselâm'ın binası, oğlu İsmâil aleyhisselâm'ın menşe'i, zürriyetinden Muhammed aleyhisselâm'ın mevlidi olan mahallidir[1]. Bununla Sûre-i Bakara'da geçen وَاِذِ ابْتَلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاَتَمَّهُنَّ قَالَ اِنّٖي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَاماً قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتٖي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمٖينَ . وَاِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَاَمْناً وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرٰهٖيمَ مُصَلًّى وَعَهِدْنَٓا اِلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ وَاِسْمٰعٖيلَ... إلى ...وَاِذْ يَرْفَعُ اِبْرٰهٖيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَاِسْمٰعٖيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا اِنَّكَ اَنْتَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ . رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَٓا اُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحٖيمُ. رَبَّنَا وَابْعَثْ فٖيهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ... إلخ [el-Bakara 2/126-129] âyetleri mazmûnu icmal edilmiş olur. Ve "men veled" denilmeyip de "ve mâ veled" denilmesi وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ [Âl-i İmrân 3/36], وَالسَّمَٓاءِ وَمَا بَنٰيهَا'deki [eş-Şems 91/5] nükteler gibi "ma"nın bir taaccüb mânasına da îmâ etmesidir ki, "acîbü'ş-şân mevlud" demek olur.

3. İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim, Ebû İmran'dan: "Vâlid" İbrâhim aleyhisselâm ve "mâ-veled" onun cemî'-i veledi diye [5829] rivayet eylemişlerdir.[2] Lâkin قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتٖي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمٖينَ [el-Bakara 2/124] âyeti zâlimleri ahd-i ilâhîden ihraç ettiği için bunu da mü'minlerine tahsis etmek lâzım gelir. Nitekim كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إبْرَاهِيمَ de öyledir. Ve bir kısım müfessirîn bu tahsîsi tasrih etmişlerdir. Bu surette ikinci veche karîb olmakla beraber ondan eşmel olur.

---

1 H -"olan mahallidir".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 433; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3433:

قال: سمعت أبا عمران الجوني يقرأ: «ووالد وما ولد» قال: إبراهيم وما ولد.

4. Maverdî'den: "Vâlid" Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ve "mâ-veled" ümmeti olmak da muhtemildir.[1]

5. İbn Abbas'a nisbet olunarak denilmiştir ki: Murad, her vâlid ve mevluddur.[2] Bunda gerek zevi'l-ukūlden ve gerek gayrısından her vâlid ve mevlud dâhil olabileceğine göre bu mânanın şümûlü birinciden çok daha geniştir. Ve "mâ-veled" tâbirinden en zâhir olan budur. İbn Cerîr "savab olan budur" demiş.[3] Râzî de der ki: "Bu münasibdir. Çünkü bütün halkın hürmeti bu kelâmda dâhildir."[4] Belli ki bütün halktan murâdı vilâdet cereyan eden bütün zîhayat halk demektir.

6. İkrime tarîkiyle yine İbn Abbas'tan bir de şu rivayet edilmiştir ki: "'Vâlid' her bir doğuran ve 'mâ-veled' de doğurmayan demektir."[5] Bu iki vechile anlaşılabilir: Birisi: Âdem ve meleke[6] tekabülü olmak üzere kendisi doğmuş, şahsı veya nev'i veya cinsi itibariyle doğurmak da şânından olduğu hâlde doğurmamış demek olur ki, bu mâna "mâ" mevsul olmakla beraber "vâlid"e tekabülünden[7] istinbat olunabilir. Yani "ve mevlûd^ün gayr-i vâlid" meâlinde olur. Çünkü her doğuran "vâlid"de dâhildir. Bu surette beşinci vecihten pek farkı olmaz. Diğer birisi de "mâ" nâfiye olmaktır ki nâkiller böyle telakkī etmişlerdir. Bu surette her doğuran ve doğurmayan îcab ve selb tekabülüyle bütün eşyâya şâmil olur. Ve evvelki sûredeki وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِ'in [el-Fecr 89/3] bir mânasındaki şümûle benzer. Lâkin bunda atıf, sahih olmak için وَوَالِدٍ وَالَّذِي مَا وَلَدَ

---

1 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 275:

ويحتمل خامساً: أن «الوالد» النبي صلى الله عليه وسلم لتقدم ذكره «وما ولد» أُمتّه لقوله عليه السلام «إنما أنا لكم مثل الوالد أعلّمكم» فأقسم به وبأمّته بعد أن أقسم ببلده مبالغة في تشريفه.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 432:

عن ابن عباس «ووالد وما ولد» قال: هو الوالد وولده.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 433:

والصواب من القول في ذلك: ما قاله الذي قالوا: إن الله أقسم بكل والد وولده لأن الله عم كل والد وما ولد وغير جائز أن يخص ذلك إلا بحجة يجب التسليم لها من خبر أو عقل ولا خبر بخصوص ذلك ولا برهان يجب التسليم له بخصوصه فهو على عمومه كما عمه.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 165:

وخامسها: يعني كل والد ومولود وهذا مناسب لأن حرمة الخلق كلهم داخل في هذا الكلام.

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 432; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 275:

عن عكرمة عن ابن عباس في: «ووالد وما ولد» قال: الوالد: الذي يلد، وما ولد: العاقر الذي لا يولد له.

6 H: "melâike".

7 M: "tekabülden".

takdîrinde mahzuf bir mevsul gözetmek lâzım gelir. Böyle mevsûlün [5830] hazfını ise nahivde Basriyyûn tecviz etmemiş olduklarından bu vecih zayıf addedilmiştir. Atfa nazaran en zâhiri bu beldeye münasebeti mâruf olan vâlid ve veled olmaktır. Bunda da meşhur olan İbrâhim ve İsmâil aleyhimesselâm'dır. Bu cihetle ikinci vecih azhardır. Mutlak olarak zâhir olan da insan hilkatiyle alâkadar olan ve vâlid nedir, mevlud nedir takdir edebilen her vâlid ile evlâdı olmaktır. Bu ise beşinci vecihtedir. Bunda evvelki vecihler[1] evleviyetle dâhil olur.

Bu kasemlerle tekid ve takviye edilerek bildirilen cevap şudur: {لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فٖى كَبَدٍ} Hakikaten Biz insanı bir kebed: bir şiddet ve meşakkat içinde yarattık ۞ (Sûre-i İnsan'ın başına bak). İnsan hayâta bir lahzada kolaylıkla gelivermiş olmadığı gibi kolaylıkla geçip gidiverecek de değildir. O, ciğerlere işleyecek şiddetli bir meşakkat ile muhât olarak ve inâyet-i ilâhiye ile tavırdan tavra o meşakkatler içinden geçirtilerek yaratılmış, hayâta çıkarılmış, o suretle insan olmuştur. Demek ki mihnet ve meşakkat içinden insanlık gayesine ermek insan hilkatinin bir lâzımı ve Hâlık'ın bir kanunudur. İnsan haddizâtında âciz ve bîtâb iken Hâlık teâlâ'nın teşekküre şâyan büyük bir inayet ve himayetine mazhar olmuştur. O hâlde insan, kâmil bir insan olmak için bunu bilerek mihnet ve meşakkate göğüs germek ve o meşakkat içinde onu koruyup hayâta çıkaran, kuvvet veren Hâlık'a şükrünü edâ etmek üzere vazifeye ikdam ve öyle acıklı şâyân-ı merhamet kullara merhamet ederek halâs ve rızâ yoluna gitmek lâzım gelir. Cumhûrun muhtârına göre bu âyetin müfâdı budur.

Kâfın ve bânın fethiyle "kebed", bânın kesri veya sükûnuyla ciğer mânasına olan كَبد (kebid/kebd) maddesindendir. Müfessirînin bunda da birkaç vechi vardır:

1. Sâhib-*Keşşâf* der ki: "'Kebed', aslı كَبِدَ الرَّجُلُ كَبَدًا فَهُوَ أَكْبَدُ [5831] kavlindendir ki ciğeri ağrıdı ve şiştiği zaman söylenir ve o adama 'ekbed'

---

1 B -"evvelki vecihler".

denir. Sonra tevsî‘ edilip her bir te‘ab ü meşakkatte kullanılmıştır. Meşakkatlere karşı koymak mânasına ‘mükâbede’ bundan me’huzdur. Nitekim ‘ihlâk etti’ mânasına tâ ile كَبَتَهُ denilir, aslı كَبَدَهُ’dir ki ‘ciğerine sapladı’ demektir.”[1] Diğer birtakımları da demişlerdir ki “kebed” esasen şiddet mânasınadır. تَكَبَّدَ اللَّبَنُ Bundandır ki “süt, yoğurt koyulaştı, katılaştı” demektir.[2] Bu iki kavil arasında fark evvelkisinde “kebed” ismi ciğere mevzû‘ yapılmış, sonra ondan şiddet müştak kılınmış, ikincisinde lafız şiddete ve koyuluğa mevzû‘ yapılmış, sonra ondan uzvun ismi müştak kılınmıştır.

2. “Kebed”, istivâ ve istikāmet mânasına denilmiştir ki ciğerin düzgünlüğünden, yahut “kebed-i semâ”[3] tâbirinden mülâhaza edilmiş demektir. Bunda insanın diğer hayvanlar gibi sürünmeyip belinin doğruluğu ve gidişinde istikāmeti ve mânen yükselme kābiliyeti ile خَلَقَ فَسَوّٰى [el-A‘lâ 87/2] mazmûnu[4] gözetilmiş oluyorsa da feth ile “kebed”den bu mânaya intikal çok ba‘îddir.

3. “Kebed” hilkatin şiddet ve kuvveti denilmiştir. Hâlık’ın kudretiyle tekebbüd ettirilip bedenine kuvvet verilmek suretiyle demek olur ki evvelki mâna bunu da tazammun edebilir. Bu tekebbüd mefhûmu *Keşfü’l-Esrâr*’da uzvî vazife (fizyoloji) bakımından nutfenin tehassür ve incimâdı tarzıyla biraz tenvir edilmek istenilerek denilmiştir ki: “Bu bize bazı zamanlar nutfenin tehassür ve incimâdında husûle gelen hâli anlatabilir. Bunun bir nazîri de şudur: Meselâ göğsün iç zarı gibi bir gışâ-yı maslîde bir iltihab husûle geldiği zaman ibtidâ onda çok ve saf bir seyyâl-i[5] maslî müşahede olunur. Sonra az [5832] mikdarda bir posa olur

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 754:
والكبد: أصله من قولك: كبد الرجل كبدا فهو أكبد: إذا وجعت كبده وانتفخت، فاتسع فيه حتى استعمل في كل تعب ومشقة. ومنه اشتقت المكابدة، كما قيل: كبته بمعنى أهلكه وأصله: كبده، إذا أصاب كبده.

2 Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît,* XXIV, 17; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb,* XXXI, 166:
ومنه تكبد اللبن إذا غلظ واشتد، ومنه الكبد: كأنه دم يغلظ ويشتد.

3 “Kebed-i semâ”, semânın ortası, nısf-ı nehar noktasıdır. Çünkü kebed, insan ve hayvanın karaciğerine denildiği gibi yürek, ciğerler, dalak vesâire gibi bütün eczâ-i cevfiyesine ve her şeyin vasatına, en mu‘zam ve çok yerine de denilir [Müellifin notu].

4 H: “mânası”.

5 H: “seyyâle-i”.

ve ağdalanır, hatta harârete arzolunduğu zaman yumurta akı gibi olur. Sonra onda mayalı hamur tecvifleri gibi tecvifler ve küçük küçük havsalacıklar hâdis olur ki intizamlarına göre saf saf olabilirler. Sonra birbirlerine ağızlar açılır ve muztarib bir seyyal ile dolan birtakım vi'âî kanallara tehavvül eder. Sonra bu ev'iye ile iltihab mahalline[1] mücâvir ev'iye-i şe'ariye arasında ağızlaşmalar (tefemmümler) tevellüd eder. Bu suretle yeni tekevvün eden bu gışâya da hayât-ı âmme sirâyet eyler. Bu müşahededen gerçi her[2] madde-i hayvâniyede seyyallerin câmidlere tehavvülü ıztırârî olduğu hükmünü bilemez[3] isek de bunun fâideli olduğunda da şüphe yoktur. Zira biz bununla bâtınî vazifelerden bir vazifeye muttali' oluyor ve ekser ahvâlde bize gizli kalan esrârdan bir sır anlamış bulunuyoruz."[4] Râzî der ki: "Bu üç vecih bilindikten sonra deriz ki: Birinci veche göre murad yalnız dünya şedâidi olmak da, yalnız tekâlîf şedâidi olmak da,[5] yalnız âhiret şedâidi olmak da muhtemil, hepsi olmak da muhtemildir.

Evvelkisi: لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فٖى كَبَدٍ Yani onu birtakım etvârda halkettik ki hepsi şiddet ve meşakkattir. Sulbden geçerken ve anasının karnında, sonra emzik zamanında, sonra bulûğunda geçimliğini tahsilde, sonra da ölümde.

İkincisi: Dinde zahmet. Hasan demiştir ki: 'Meserret hâlinde şükür ile uğraşır, sıkıntı hâlinde sabır ile uğraşır ve ibadetleri edâda mihnet ile uğraşır.'

Üçüncüsü: Âhiret şedâidi, ölüm, melek suâli, kabir zulmeti, sonra ba's ve Allah'a arz, tâ karârını buluncaya kadar ki ya cennette ya cehennemde.

---

1 H: "mahallerine".
2 H ve B: "bir".
3 H ve B: "bilmez".
4 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 33:
والوجه الثاني: أن الكبد مشتق من تكبد إذا غلظ أي تخثر ويمكن أن هذا يدلنا في بعض الأحيان على ما يحصل في تخثر النطفة أي تجمدها ونظير ذلك إذا حصل إلتهاب لغشاء مصلى مثلا كالغشاء المستبطن للصدر شوهد في الإبتداء سيال مصلى غزير صاف ثم يصير عكرا قليل الكمية وينعقد حتى يصير كبياض البيض إذا عرض للحرارة ثم يحدث فيه ذلك تجاويف كتجاويف العجين المحمر وحويصلات صغيرة تكاد على حسب انتظامها أن تكون صفوفا ثم ينفتح بعضها في بعض وتستحيل القنوات وعائية ممتلئة بسيال مضطرب منها اضطرابا ظاهرا ثم تتولده تفممات بين هذه الأوعية والأوعية الشعرية المجاورة لمحل الإلتهاب وتسري الحياة العامة في هذا الغشاء المتكوّن تكوّنا جديدا وهذه المشاهدة وإن لم نعلم منها الحكم بأن استحالة السوائل إلى الجوامد مضطرّة في كل مادّة حيوانية إلا أنها نافعة لأننا قد أطلعنا بها على وظيفة من الوظائف الباطنة وفهمنا سرّا من الأسرار التي تخفى علينا في أكثر الأحوال.
5 H -"yalnız dünya şedâidi olmak da, yalnız tekâlîf şedâidi olmak da".

Dördüncüsü: Lafız bunların hepsine mahmul olmaktır ki hak da budur."[1] Râzî bunlara şunu da ilâve ederek der ki: "Bence bunda bir vecih daha vardır. Şöyle ki: Bu dünyada lezzet yoktur, o lezzet zannedilenler elemden [5833] halastır. Meselâ yemekte tahayyül olunan lezzet açlık eleminden bir halâstır. Giyimde tahayyül olunan lezzet, sıcak ve soğuk gibi elemlerden halâstır. Demek ki dünyada insanın hâli ya elem veya bir elemden halâs ile diğerine intikaldir. لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فٖى كَبَدٍ'in mânası bu demektir. Bundan zâhir olur ki insan için ba's ve kıyamet lâbüddür. Zira insan hilkatini tedbir eyleyen Hakîm'in[2] ondan maksudu teellüm ise, bu rahmete lâyık değildir. Ve eğer maksûdu ne müteellim ne mütelezziz olmaması ise onu 'ademde bırakıp yaratmamak da bu matlûba kâfi gelirdi. Hâlbuki O, insanı bu dünyada bir kebed, meşakkat ve mihnet içinde halketmiştir. O hâlde bu dünya yurdundan başka bir âhiret yurdu lâzımdır ki orası saadet, lezzet, keramet yurdu olsun.

'Kebed'de ikinci istivâ vechi İbn Abbas'tan nakledilmiş, 'fî kebed: diğer hayvânât menkûsen baş aşağı yürürlerken insan yukarı doğru kāim ve müntesıb olmak üzere yaratıldı' demiştir ki, bu hilkat ile imtinan demek olur. Üçüncü şiddet-i hilkat vechi hakkında: Kelbî demiştir ki 'bu âyet Benî Cumah'tan[3] Ebu'l-Eşed künyesinde bir adam hakkında nâzil oldu, öyle kuvvetli idi ki ayaklarının altına Ukaz sahtiyanını kor, onu ayaklarının altından çekerlerdi. Sahtiyan parçalanır ayakları kımıldamazdı. Şunu bilmek lâzım gelir ki vecih evvelki vecihtir."[4] Sebeb-i nüzul hâs olabilirse

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 166:
إذا عرفت هذا فنقول أما على الوجه الأول فيحتمل أن يكون المراد شدائد الدنيا فقط وأن يكون المراد شدائد التكاليف فقط وأن يكون المراد شدائد الآخرة فقط وأن يكون المراد كل ذلك. أما الأول: فقوله: «لقد خلقنا الإنسان في كبد» أي خلقناه أطوارا كلها شدة ومشقة، تارة في بطن الأم ثم زمان الإرضاع ثم إذا بلغ ففي الكد في تحصيل المعاش ثم بعد ذلك الموت. وأما الثاني: وهو الكبد في الدين، فقال الحسن: يكابد الشكر على السراء والصبر على الضراء ويكابد المحن في أداء العبادات. وأما الثالث: وهو الآخرة فالموت ومساءلة الملك وظلمة القبر ثم البعث والعرض على الله إلى أن يستقر به القرار إما في الجنة وإما في النار. وأما الرابع: وهو يكون اللفظ محمولا على الكل فهو الحق.

2 H: "Hâkim'in".

3 H: "Cumuh'tan".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 166:
وعندي فيه وجه آخر وهو أنه ليس في هذه الدنيا لذة البتة بل ذاك يظن أنه لذة فهو خلاص عن الألم فإن ما يتخيل من اللذة عند الأكل فهو خلاص عند ألم الجوع وما يتخيل من اللذات عند اللبس فهو خلاص عن ألم الحر والبرد فليس للإنسان إلا ألم أو خلاص عن ألم وانتقال إلى آخر فهذا معنى قوله: «لقد خلقنا الإنسان في كبد» ويظهر منه أنه لا بد للإنسان من البعث والقيامة لأن الحكيم الذي دبر خلقة الإنسان إن كان مطلوبه منه أن يتألم فهذا لا يليق بالرحمة وإن كان مطلوبه أن لا يتألم ولا يلتذ ففي تركه على العدم كفاية في هذا المطلوب وإن كان مطلوبه أن يلتذ فقد بينا أنه ليس في هذه الحياة لذة وأنه خلق الإنسان

de "insan"dan murad bazılarının sandığı gibi muayyen bir insan değil, âmmdır, herkes dâhil olur. Böyle daha birçok müfessirler gibi Âlûsî de demiştir ki: "Kebed hakkında birinci mihnet ve meşakkat mânasından mâ'adâ akvâlin hepsi zayıftır, itimad edilmez. Fakat o birinciyi Hâkim sahih olarak ve daha bir cemaat İbn Abbas'tan rivayet ettikleri[1] gibi seleften daha diğerlerinden dahi rivayet edilmiştir. 'İnsan'dan zâhir olan da mutlaka cins-i insandır."[2] Bu suretle evvelâ bir kübrâ makāmında mihnet[3] ve meşakkate tahammül, insanlığın hilkatte bir lâzımesi olduğu beyânıyla [5834] Resûlullah'a bir tesliye ve teşvik yapıldıktan ve daha önceden وَاَنْتَ حِلٌّ بِهٰذَا الْبَلَدِ vaadiyle istikbaldeki muvaffakiyeti tebşir olunduktan sonra kuvvetine güvenip de Resûlullah'a karşı hürmetsizlik edenlere tevbih ve o kübrânın daha bazı netâicini tefrî' siyâkında buyuruluyor ki: {اَيَحْسَبُ اَنْ لَنْ يَقْدِرَ عَلَيْهِ اَحَدٌ} O insan kendisine karşı kimse güç yetiremez mi sanıyor? ❁ Belli ki burada اَيَحْسَبُ zamiri zikri geçen cins-i insana râci' olmakla beraber her insan demek değil, ahd-i zihnî mâhiyetinde olarak bu vasıf ile muttasıf mağrur ve mütekebbir bazı insanlardır. Bunun sebeb-i nüzûlü zikri geçen kuvvetine mağrur Ebu'l-Eşed Useyd b. Keledete'l-Cumahî[4] denilmiş, Amr b. Abdi Ved denilmiş, Velid b. Mugīre denilmiş, Ebû Cehil b. Hişam denilmiş, Hâris b. Âmir b. Nevfel b. Abdi Menâf denilmiş; anlaşılıyor ki bunların hepsi sebeb-i nüzul olmuştur. İstifham tevbih içindir, taaccüb için de denilmiştir. {يَقُولُ اَهْلَكْتُ مَالاً لُبَدًا} "Ben yığın yığın mal telef etmişim" diyor. ❁ Bunu mü'minlere karşı azamet satmak üzere gurur ve iftihar ile söylüyor ve

---

في هذه الدنيا في كبد ومشقة ومحنة فإذًا لا بد بعد هذه الدار من دار أخرى لتكون تلك الدار دار السعادات واللذات والكرامات. وأما على الوجه الثاني وهو أن يفسر الكبد بالاستواء فقال ابن عباس: في كبد أي قائما منتصبا والحيوانات الأخر تمشي منكسة فهذا امتنان عليه بهذه الخلقة. وأما على الوجه الثالث: وهو أن يفسر الكبد بشدة الخلقة فقد قال الكلبي: نزلت هذه الآية في رجل من بني جمح يكنى أبا الأشد وكان يجعل تحت قدميه الأديم العكاظي فيجتذبونه من تحت قدميه فيتمزق الأديم ولم تزل قدماه واعلم أن اللائق بالآية هو الوجه الأول.

1 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 570; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3433:
عن ابن عباس رضي الله عنهما «لقد خلقنا الإنسان في كبد» قال: في شدة خلق في ولادته ونبت أسنانه وسوره ومعيشته وختانه. هذا حديث صحيح على شرط الشيخين ولم يخرجاه.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 351:
وهذه الأقوال كلها ضعيفة لا يعول عليها بخلاف الأول وقد رواه الحاكم وصححه وجماعة عن ابن عباس وروي عن غير واحد من السلف... والظاهر أن المراد على ما عداه جنس الإنسان مطلقا.

3 H -"mihnet".

4 H: "Cumuhî".

gösteriş için sarfettiği malları kasdediyor. Sarfa "ihlâk" ve "itlâf" tâbir olunması hakīkī menâfi'e sarfedilmeyip boşuna istihlâk ile zâyi' edilmiş olduğunu anlatmak içindir. Çünkü süfehâ takımı bir fakirin karnını doyurmayı hoşlanmaz da sefâhet ve gösteriş için mal telef etmekle iftihar eder, onu büyüklük zanneyler. Bu mâna evvelki sûredeki mirasyedilikle de mütenâsibdir. Resûlullah'a adâvetinin şiddetini izhar için ona düşmanlık yolunda sarfettiği malları kasdettiği de söylenmiştir. Sebeb-i nüzûl Hâris b. Nevfel olduğu, rivayetin de mahza Resûlullah'a îzâ için söylendiği zikrolunmuştur. Mukātil'den mervîdir ki: Hâris b. Nevfel bir günah işlediği zaman Resûlullah'tan istiftâ ederdi, Aleyhissalâtu [5835] vesselâm da ona keffâret emreylerdi. "Muhammed'e itaat ettiğimden beri keffârât ve tebi'âtta çok mal telef ettim" اَهْلَكْتُ مَالًا لُبَدًا فِي الْكَفَّارَاتِ وَالتَّبِعَاتِ demiş.[1] Bu ise din yolunda sarfedilen malların boşuna bir istihlâkten ibaret olduğunu iddia ile hayıflanarak dine itiraz etmek ve Peygamber'e itaat etmemek için söylenmiş demektir. Bazıları da demişlerdir ki: Murad evvelki mânadır. Ancak **يَقُولُ** hâl değil, istikbal içindir. Bunu kıyamet günü söyleyecek demektir, çünkü o ettiği sarfiyatın kendisine fâide vermediğini o gün cezâsını çekerken anlayacaktır.

"**Lübed**" "sured" vezninde çok mal mânasınadır ki, sanki birbiri üstüne yığıla yığıla keçe gibi birbirine geçmiştir. {اَيَحْسَبُ اَنْ لَمْ يَرَهُٓ اَحَدٌ} Onu hiçbir gören olmadı mı zannediyor? ۞ Bu istifhamda da iki vecih vardır.

Birincisi: İnzardır. O ihlâk ve telef ettim diye mağrurlandığı malı sarfederken o insanı kimse görmedi mi zannediyor da öyle iftihar etmek istiyor. Şüphe yok ki sarf ve ihlâk ettiyse onu Ehad olan Allah teâlâ

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 701-702. Krş. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 484; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XX, 64; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 482:

نزلت هذه الآية في الحارث بن عمرو بن نوفل بن عبد مناف القرشي وذلك أنه أصاب ذنبا وهو بالمدينة فأتى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: ما كفارته؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اذهب فاعتق رقبة أو أطعم ستين مسكينا. قال: ليس غير هذا؟ قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: هو الذي أخبرتك. فرجع من عند رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو مهموم مغموم حتى أتى أصحابه فقال: والله ما أعلم إلا أني لئن دخلت فى دين محمد إن مالي لفي نقصان من الكفارات والنفقة في سبيل، ما يظن محمد إلا أنا وجدنا هذا المال في الطريق لقد أنفقت مالا لبدا يعني مالا كثيرا فأنزل الله عز وجل «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسانَ فِي كَبَدٍ...».

görmüştür. Ve o malları öyle gösteriş için veya Peygamber'e adâvet için sarf ile telef etmiş olduğundan dolayı cezâsını verecek, onun hakkından gelecektir. Ve o vakit o, onları öyle ihlâk ettiğine nâdim olacaktır demek olur.

İkincisi de Kelbî'den rivayet edildiği üzere sarf iddiasını tekzibdir.[1] Yani o kāil yalan söylüyor, bir şey sarfetmediği hâlde birçok mal ihlâk ettim diye yalan ile övünüyor. Allah onun ne yaptığını, sarfedip etmediğini görmedi mi zannediyor da öyle yalanı ile övünüyor? Hayır, hiç kimse görmediyse Allah onu görmüştür, söylediğinin hilâfını yaptığını bilir ve cezâsını vermeye kādirdir demek olur. Evvelki vecih, bu mânayı da işrab edebileceği için daha müfiddir.

Şimdi Allah teâlâ umumiyetle meşakkat içinde [5836] halkettiği insana ve bu meyanda bilhassa kuvvet ve malıyla iftihar eden o mağrur insana olan eltâf ve inâyet-i şâmilesinden bazılarını ihtar ve gāye-i hilkate[2] irşad ile imtinan ederek onun ahvâline ilmini ve muhasebe ve mücâzâtına kudretini takrir ve nüfûs-ı mutmeinnenin meymenetli mümtaz hasletleriyle nüfûs-ı münkirenin meş'um haslet ve âkıbetlerini tefhim ve bu suretle "kebed"in mânasını tavzih siyâkında buyuruyor ki:

{اَلَمْ نَجْعَلْ} Ya yapmadık mı, yaratıp vermedik mi {لَهُ} ona ۞ o meşakkat içinde yarattığımız umum insan meyanında bilhassa o sözü söyleyen mağrur insana? {عَيْنَيْنِ} İki göz ۞ baksın, görülecekleri[3] görsün diye, o hâlde o yaptıklarını görüyor da onu ve o gözleri yaratan ve gözetip duran Allah görmez mi? Bu iki gözden murad iki zâhir gözü olabileceği gibi biri zâhir gözü, biri kalb gözü olmak da muhtemildir. {وَلِسَانًا} Ve bir dil ۞ ki birçok menâfi'e âlet olduğu gibi sâir hayvanların dillerinden mümtaz olarak bilhassa merâmını ifade için de âlet oluyor, ve hatta gösteriş ve riyâ için söylediği o lafı veya yalanı bile Allah'ın verdiği o lisan

---

1 Vâhidî, *et-Tefsiru'l-basît,* XXIV, 21; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 167:

وقال الكلبي: كان كاذبًا، لم ينفق ما قال، فقال الله: أيظن ما رأى الله ذلك منه فعل أو لم يفعل، أنفق أو لم ينفق.

2 M ve B: "halkına".

3 B: "görecekleri".

ile söylüyor. {وَشَفَتَيْنِ} Ve iki dudak ❁ ki birbirine uygun olarak ağzını lüzûmuna göre açar kapar. Söylemesinde, yemesinde, içmesinde ve sâir birçok akvâl-i[1] mahsûsasında onlardan isti'âne eder; o hâlde onları hayırlı şeylere açmak, muzır şeylere, nâsezâ lakırdılara kapamak lâzım gelmez mi? Onları yaratan ve her lahza gözetip duran Allah, onları ve onlarla yapılan ve onlara girip çıkan şeyleri bilmez olur mu? Bu istifham takrîrî olduğu için mânanın hâsılı نَعَمْ جَعَلْنَا "evet yaptık" meâlindedir. Şu da o hâsıla ma'tuftur: {وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ} Ve[2] ona iki necid gösterdik. ❁ Nûn'un fethi ve cîm'in [5837] sükûnuyla "**necd**" tepe gibi etraf ve havâlisinden mürtefi' olan tümsek arza denilir. Bu mâna iledir ki Arabistan'da engin Tihâme mukabili olan ve Necd-i Hicaz, Necd-i Ârız[3] diye ikiye ayrılan mürtefi' kısma Necd denildiği gibi, Yemen ülkesinin nihâyetinde bilâd-ı Mehre'den bir arz-ı mahsûsa dahi Necd denilmiştir. Yüksek ve açık yola, âlî mertebelere çıkan, yüksek işler gören adama "Tallâ'u's-senâyâ" denildiği gibi, umûrda sâbit, gālib mânasına "tallâ'u encüd, tallâ'u encide, tallâ'u'n-nicâd" denilmesi dahi o mânadandır ve başkalarının âciz oldukları zor işleri becerip içinden çıkan şecî', bahadır kimseye ve gamm u gussaya dahi "necd" denilir. "Necd", hasma galebe etmek ve pek terlemek mânalarına masdar da olur. "Necdet" ve "necâdet" de bahadırlık, kahramanlıktır. Bir de "necd" sînede tümsekliği veya süt yolu olması hasebiyle "sedy", yani meme mânasında mâruftur. Arabda أَمَا وَنَجْدَيْهَا مَا فَعَلْتُ "inan ana memelerine kasem olsun ki yapmadım" diye yemin etmek şâyi'dir ki, bu bizim Türkçe'de "anamdan emdiğim süt haram olsun bu böyledir" diye edilen yemine benzer. Burada "necd" kelimesi bütün bu mânaları îmâ etmekle beraber yukarıdaki "kebed", aşağıdaki "akabe" ile mütenâsib olmak üzere mücâhid bir kahramana gösterilen iki tepe gibi yüksek iki gaye, iki yol mânası telkin etmektedir. Bazıları ayneyn ve lisan ve şefeteyn karînesiyle bidâyet-i hilkati mülâhaza ederek iki necdi iki meme mânasına anlamak istemişlerdir. Bunu İbn Abbas'tan

---

1 B: "ahvâl-i".
2 H -"Ve".
3 H: "Arz".

ve Dahhâk'ten ve hatta Hazret-i Ali'den rivayet edenler de olmuştur.[1] Fi'l-vâki' doğum olacağına doğru ana memesinin sütle hazırlanmaya başlaması ve yavrunun doğar doğmaz ilhâm-ı fıtrî ile emmesini bilmesi rahmet-i rahmâniye ve hidâyet-i rabbâniyenin delâil-i bâhiresinden bir ni'met-i sübhâniye olmak itibariyle haddizâtında imtinâna lâyık ve bunun dil ve dudaklarla yapılması da bu mânaya muvâfık olduğunda şüphe yok ise de, bu nimet daha umûmî olup [5838] insan dilinin ve dudağının temayüz ettiği nimetlerden olmadığı gibi, insanın da bidâyet-i hâline ait ni'am-ı cemîledendir[2]. Âyetin siyak ve sibâkı ise bundan istikbâle ve insanın mükellefiyetine ta'alluk eden daha geniş ve daha yüksek bir mâna murad olunduğuna delâlet etmektedir. Onun için müfessirîn bu ihtimâli "kīle" diye nakletmekle beraber burada "necdeyn" tümsek tepe veya doğrudan doğru yüksek yol mânasından mecaz olarak biri hayr biri şer iki yüksek gayeye giden, biri meymenetli biri meş'um iki yüksek tarîk mânasına olduğunu daha sahih ve daha kuvvetli rivayet ve dirayetle teyid ederek beyan etmişler ve bunun Sûre-i İnsan'daki إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا [76/3] meâlinde olduğunu söylemişlerdir. Ezcümle Buhârî de Mücâhid'den hayr u şer demiştir.[3] Ve İbn Cerîr şu rivayetleri tahric[4] eylemiştir: Rebî' b. Huseym'den[5]: Bunlar sedyeyn[6] değil. Abdullah b. Mes'ûd'dan: وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ Hüdâ ve dalâlet, sebîlü'l-hayri ve'ş-şer. İkrime'den ve Mücâhid'den: Hayr u şer.[7] Dahhâk'ten: Necdü'l-hayri ve necdü'ş-şer. Hasan'dan mürselen: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem demiştir ki: "Onlar iki necddir: Necd-i hayr ve necd-i şer, demek ki necd-i şer, size necd-i hayrdan daha sevgili kılınmamıştır." Katâde'den: "Bize zikrolundu ki Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu:

---

1 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 428; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 439; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 482.

2 H: "cemîlesindendir".

3 Buhârî, Tefsîr, 90:

وقال مجاهد: ...«النجدين» الخير والشر.

4 H: "tercih".

5 H, M ve B: "Haysemden".

6 H: "sedyân".

7 B -"İkrime'den ve Mücâhid'den: Hayr u şer".

'Eyyühe'n-nâs! Onlar iki necddir, necdü'l-hayr ve necdü'ş-şer; demek ki necd-i şer size necd-i hayırdan daha sevgili değildir.'" İbn Zeyd'den: Ve hedeynâhü'n-necdeyn'de "tarîk-i hayr ve şer" dedi, ve إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ kavl-i ilâhîsini okudu.[1] İbn Mes'ûd'dan Hâkim sahih[2] demiş[3], Taberânî ve daha başkaları da rivayet eylemiş, Taberânî Ebû Ümâme'den de merfû'an rivayet etmiştir.[4] *Dürrü Mensûr*'da Firyâbî[5] ve Abd b. Humeyd rivayetleriyle Hazret-i Ali kerremallahu vechehu "bazı insanlar 'necdeyn sedyeyn' diyorlar, hayır onlar hayr u şerdir" demiştir diye zikredilmiş.[6] [5839] Âlûsî bunun Şîa tefsirlerinden *Mecma'u'l-Beyân*'da da mezkur olduğunu söylemiştir.[7] Burada Hasan ve Katâde'den nakledilen hadîs-i şerîf mazmûnu ayrıca şâyân-ı dikkattir. Bununla birtakımlarının zannettiği gibi insan fıtratının hayırdan ziyade şerri sevdiği ve binâen'aleyh insanda şer meylinin asıl olduğu davası reddedilmiş demektir. Doğrusu mutlak insan[8] fıtratı ikisine de ale's-seviyye kābildir. Birinin galebesi tâlî sebeplerledir. Nitekim tâ Sûre-i Bakara'da geçtiği üzere Âdem'in zenbi Şeytan'ın iğvâsına aldanmasındandır. Şu hâlde nefs-i emmârenin şerri emri, ya hayır ve menfaat zannıyla bir cehalet veya sû'-i terbiye ve itiyad ile fıtrattan inhirâfın neticesidir. Demek ki insanın zalûm ve cehûl olması

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 437-39:

عن الربيع بن خثيم قال: ليسا بالثديين... عن عبد الله «وهديناه النجدين» قال: الخير والشر... قال: نجد الخير، ونجد الشر... عن ابن عباس قوله: «وهديناه النجدين» يقول: الهدي والضلالة... يقول: سبيل الخير والشر... عن عكرمة في قوله: «وهديناه النجدين» قال: الخير والشر... عن مجاهد قال: الخير والشر... سمعت الضحاك يقول في قوله: «وهديناه النجدين» نجد الخير ونجد الشر... عن الحسن قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: هما نجدان: نجد خير ونجد شر فما جعل نجد الشر أحب إليكم من نجد الخير... عن قتادة «وهديناه النجدين» : ذكر لنا أن نبي الله صلى الله عليه وسلم كان يقول: أيها الناس إنما هما النجدان: نجد الخير ونجد الشر فما جعل نجد الشر أحب إليكم من نجد الخير... قال ابن زيد في قول الله: «وهديناه النجدين» قاطع طريق الخير والشر، وقرأ قول الله: «إنا هديناه السبيل».

2 H: "sâlih".

3 H -"demiş". Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 570:

عن عبد الله «وهديناه النجدين» قال: الخير والشر. هذا حديث صحيح الإسناد ولم يخرجاه.

4 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* IX, 225:

عن عبد الله: «وهديناه النجدين» قال: سبيل الخير والشر.

Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 262:

عن أبي أمامة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أيها الناس، هلموا إلى ربكم إن ما قل وكفى خير مما كثر وألهى، يا أيها الناس إنما هما نجد خير ونجد شر فما جعل نجد الشر أحب إليكم من نجد الخير.

5 M: "Faryabî"; B: "Fârâbî".

6 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 522:

وأخرج الفريابي وعبد بن حميد عن علي رضي الله عنه أنه قيل له: إن ناسا يقولون: إن النجدين الثديين، قال: الخير والشر.

7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 353.

8 H: "insanın".

da kemâl ve terakkisi de sûret-i umûmiyede mutlaka muktezâ-yı fıtrat değil, tâlî esbab ve ilel dolayısıyladır ve onun içindir ki insan terbiyesine ve kişinin iyiliğine kötülüğüne[1] göre ahlâkını tehzib veya ifsad edebilir. Bundan anlaşılır ki:

اَلظُّلْمُ مِنْ شِيَمِ النُّفُوسِ فَإِنْ[2] تَجِدْ ذَا عِفَّةٍ فَلِعِلَّةٍ لَا يَظْلِمُ

diyen şâirin[3] nüfûsta zulmü hılkī ve tabîî addedip de yalnız iffeti ârızî[4] bir illet ile ma'lul addetmesi doğru değildir. İnsan hayra da şerre de müsta'id olarak ikisine de tâlî sebep ve illet ile yürür ve hangisini istihdaf ederse ona gider. Nefis emmâre de olur, mutmeinne de olur. Ancak bu tefsire şöyle bir sual hatıra gelir: Hayır gayesinin ve tarîkinin yüksekliği mâlum ve müsellemdir, ona "necd" tesmiye edilmesi muvâfık olduğunda şüphe yoktur. Lâkin şer tarîkinde ne yükseklik tasavvur olunabilir ki ona da "necd" denilsin? O engin bir uçurum değil midir? Fi'l-vâki' öyledir, fakat ona gidenler hayr gibi bir yükseklik tahayyülüyle gittikleri ve hayr şerre gālib olduğu için tağlib tarîkiyle ikisine de "necd" ıtlak edilmiş, sonra da bu yükseklik asıl hayrda olduğu bundan sonra "akabe"nin tefsiriyle anlatılmıştır. [5840] Bununla beraber şunu da mülâhaza etmek lâzım gelir ki: insanın kendisine başkasından gelen hayr u şerre nisbeti ile kendisinin kendisine veya başkalarına[5] yapacağı hayr u şerre nisbeti arasında mühim fark vardır. İnsan şüphesiz ki kendisine yapılan hayrı sevmesi, şerri sevmemesi tabîîdir. Kendisinin başkasına veya mutlaka hayr u şer yapmasına gelince: hakkı bunun da öyle olması, hayrın mutlaka hayr olduğu için sevilmesi, şerrin mutlaka şer olduğu için sevilmemesi iktizâ ederse de mücerred hayır ve şer tabiatının hükmü olan bu hak izâfetle değişebildiği cihetle insan tabiatı için bir gāye-i kemâl olmakla beraber ibtidâ-i hâlde ve fi'liyyâtta muhteliftir. Maddî

---

1 H -"kötülüğüne".
2 M ve B: "وان".
3 Sâhib b. Abbâd, *el-Emsâlü's-sâire min şi'ri'l-Mütenebbî,* thk. Muhammed Hasan Âlu Yâsîn, Bağdâd: Mektebetü'n-Nahda, 1385/1965, s. 33.
4 H: "arazî".
5 H: "başkasına".

tabiat, atâleti fiile tercih edeceğinden dolayı rûhu zayıf olan tembel insan elden gelecek hayra ağzını açar da bir cehd sarfı îcâb eden sa'y u amelden kaçınır, ne hayr yapmasını ister ne de şer. Çünkü şer fiillerin birçoğu da hayr yapmak kadar zor ve hatta bazı vücûh ile daha zordur. Firavun olmak Firavun ile uğraşmaktan kolay değildir. Bu cihetle hayr u şer faaliyeti, atâlet tabiatı karşısına dikilmiş iki tepe, iki necd gibidir ki ikisi de necâdet ister. Zikrolunan hadis gösteriyor ki insan fıtratında hayr devâ'îsi, şer devâ'îsinden az değildir. Zannedildiği gibi insan mutlaka şer yapmasını hayr yapmaktan daha çok sever değildir. Rûh-i insan ikisine de müsta'iddir. Kimisinde birisi kimisinde de diğeri daha ziyade inkişaf eder ve hangisi inkişaf ederse insanın âkıbeti o olur. Ve insan henüz hayır yapmaya kādir olmadığı ilk yaratılışından itibaren tâ sonuna kadar muhîtinde hayr ve şer, lezzet ve elem ile muhât bulunur. Ki kebed içinde yaratılmasının mânası da budur. O ne kendine ne başkasına bir hayr yapmaya ne de kendisinden şerri def' etmeye bizzat kādir olmadığı hâlde Allah teâlâ onu o meşakkat âlemi içinde dilediği kadar korur, büyütür, hayr ve şer yapabilecek [5841] kuvvet ve çağa eriştirir. Dil ve dudaklara kadar bu mâna takrir edilmiştir. Bu çağa kadar acz-i mahz içinde bulunan insan birçok âlâm ve zahmete mâruz olmakla beraber mücerred rahmet-i rahmâniyeye medyundur. Bundan itibaren de istitâ'ati nisbetinde O'nun şükrünü îfâ için hayrı şerri temyiz ederek hayr yapmak, kendine ve ibâdullâha şerden sakınmak ile mükelleftir ve işte وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ ile bu iki gaye gösterilmiştir. Gāye-i hayr, gāye-i şer, atâlete nazaran bunun ikisi de seyr ü hareket ve sabr u tahammül ile meşakkat îcâb eden, birinde i'tilâ ve selâmet, birinde de sukūt ve felâket muhakkak olan iki tepe gibidir ki insan bunları aşmak mecburiyetindedir. Hayr tepesine gitmek hidâyet, şer tepesine gitmek dalâlettir. Şu hâlde وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ ile bunun ikisine birden hidâyet, ikisinin de yollarını bildirerek hayra sülûk ve şerden ihtirâzı emir, ta'bîr-i âharla hayrı emir emr bi'l-ma'rûf, şerden nehy nehy ani'l-münker demektir. Zira hidâyet bir hayr ve irşad olduğundan hayr tarîkine irşad emr ü tergībi, şer tarîkine

irşad nehy ü tahzîri ifade eder. Bu suretle mütekābil olan bu iki necde hidâyet, şuna yürü, şuna yürüme gibi biri müsbet biri menfi mütekābil iki yol göstermek demek olur. Hidâyette necd-i hayr müsbet, necd-i şer menfîdir. Necd-i şerden sakınmak necd-i hayra tırmanmak: işte bütün necâdet, kuvvet, kahramanlık, yükseklik, saadet bundadır. Bunu îzah ile neticeyi tefhim için buyuruluyor ki:

{فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ} Fakat o, kuvvetine, malına güvenen mağrur insan o akabeye iktiham edemedi.

"**Akabe**" engin bir vâdiden yüksek bir dağa doğru çıkan sarp yokuş demektir.

"**İktihâm**" hız ve tazyik ile bir şeye atılmak, saldırmak, kahramanlıkla[1] hücum etmektir ki düşünmeden bir [5842] işe kendini atmak mânasına "kuhm"dan gelir. Bu "iktihâm" kelimesi lisânımızda pek şâyi' olmuş bir tâbirdir. Zorlayıp atılmak mânasıyla "müşkilâtı iktiham" diye mef'ûl-i bih ile sılalanır, Arapça'daki aslına göre ise "müşkilâta iktiham" diye mef'ûl-i ileyh dediğimiz surette sılalanmış oluyor. Yani o yüksek gayeye ermek için çıkılması lâzım gelen o sarp ve çetin yokuşa göğüs verip de onun müşkilâtını yenmek üzere ona kendini atacak bir kahramanlık, bir necâdet gösteremedi. Bundan anlaşılıyor ki iki necidde müsbet asıl yükseklik sarp yokuş birindedir ki[2] o necd-i hayrdır. İktihâmı değil, ihtirâzı lâzım gelen şer gayesi veya yolu hakikatte iniş kabîlinden olmakla ona "necd" tesmiyesi tağlib tarîkiyledir. Burada "akabe" tâbiri de "necd" gibi yüksek zor amellerden istiare olarak mecazdır. İktiham olunması lâzım gelen bu akabeden murad hayır necdi olduğu anlatılmak için şöyle tefsir olunuyor:

{وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْعَقَبَةُ} Bildin mi o akabe, iktihâmı büyük bir kahramanlık olan o zor yüksek iş, o sarp yokuş nedir? {فَكُّ رَقَبَةٍ} Bir rakabeyi fekketmek. ❁ Mâlum ki "**rakabe**" boyun demek olup zikr-i cüz irâde-i kül tarîkiyle

1 B -"kahramanlıkla".
2 B -"iki necidde müsbet asıl yükseklik sarp yokuş birindedir ki".

mecaz olarak zat ve şahıs mânasında müte'âreftir ve bilhassa hürriyetini kaybetmiş esir veya memlükte şâyi'dir. Binâen'aleyh fekk-i rakabe esaret bağıyla bağlanmış[1] bir boyunu, bir kimseyi esaretten kurtarıp hürriyete kavuşturmaktır ki bu evvelâ insanın kendi hürriyetine mâlik olarak nefsini kurtarmış olmasına mütevakkıf ve bunun en basit misâli köle âzâd etmektir ve bunun fazileti çoktur. Buhârî, Müslim, Tirmizî ve sâirede Ebû Hüreyre radıyallahu anh'tan mervîdir; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Her kim bir mü'min rakabe âzâd ederse Allah teâlâ onun her uzvuna mukabil âzâd edenin bir uzvunu cehennem ateşinden âzâd eyler" [5843] حَتَّى الْفَرْجَ بِالْفَرْجِ.[2] İmam Ahmed ve İbn Hibban ve İbn Merdûye ve Beyhakī, Berâ' radıyallahu anh'tan rivayet eylemişlerdir ki bir a'râbî "yâ Resûlallah! Bana bir amel öğret ki beni cennete koysun" demişti. "Bir neseme âzâd et veya bir rakabe fekket" buyurdu. "Onun ikisi bir değil mi?" dedi, buyurdu ki "hayır, bir neseme âzâd etmek onu âzâd etmekte senin münferid olmandır. Fekk-i rakabe ise onun ıtkına yardım etmendir."[3] Yani fekk-i rakabe müstakillen veya müşteriken âzâd etmekten e'amdır. Bir ferdi hürriyete kavuşturmak böyle büyük bir fazilet ve kahramanlık olunca bir kavmin, bir cemaatin hürriyetini kurtarmak ne büyük kahramanlık olacağını anlamalı. "Fekk-i rakabe"nin diğer bir mânası daha vardır ki o da كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ [et-Tûr 52/21] mûcebince her nefsin halâsı kazancına bağlı olduğu için insanın a'mâl-i sâliha kesbiyle kendisini cehennem azâbından kurtarması demektir ki, bu kurtarış أَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ "en büyük düşmanın iki yanın arasındaki nefsindir"[4] buyurulan nefs-i emmârenin azgın hevâlarıyla Şeytan'ın iğvâlarına karşı mücahede

1 H -"Binâen'aleyh "fekku rakabe" esaret bağıyla bağlanmış".

2 Buhârî, Keffârât, 5; Müslim, Itk, 23:

عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من أعتق رقبة مسلمة أعتق الله بكل عضو منه عضوا من النار حتى فرجه بفرجه.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 299; İbn Hibbân, *es-Sahîh,* I, 531; Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 461:

عن البراء بن عازب قال: جاء أعرابي إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: يا رسول الله علمني عملا يدخلني الجنة، فقال: لئن كنت أقصرت الخطبة لقد أعرضت المسألة، أعتق النسمة وفك الرقبة. فقال: يا رسول الله أوليستا بواحدة؟ قال: لا، إن عتق النسمة أن تفرد بعتقها وفك الرقبة أن تعين في عتقها...

4 Hakîm et-Tirmizî, *Edebü'n-nefs,* thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, Dâru'l-Mısrıyye, 1413/1993, s. 100; Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Âdâbu's-sohbe,* thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 1410/1990, s. 67; Beyhakī, *ez-Zühdü'l-kebîr,* s. 156; Deylemî, *el-Firdevs,* III, 408.

etmekle olur. Nitekim o mağrur insanın bu akabeyi iktiham edememesi de bunlarla mücahede kahramanlığını yapamamasından dolayıdır. İşte o sarp yokuş böyle esir bir boyunu kurtarmak {اَوْ اِطْعَامٌ فٖى يَوْمٍ ذٖى مَسْغَبَةٍ} veya salgın yani umûmî bir açlık gününde it'âm etmek, yemek yedirmektir ۞

"**Mesğabe**" "seğab"dan mimli masdar ki açlık ve bâhusus meşakkat ve yorgunluk içinde açlık. Ebû Hayyân'ın beyânına göre umûmî olan açlıktır,[1] susuzlukta da kullanılır. Umûmî olması mânası "zî"den anlaşılmak gerektir. Zira "fî yevmi mesğabe", açlık günü denilmemiş, açlıklı, "zî mesğabe" denilmiştir ki umumiyetle açlık hâssası olan gün demek olur. Fi'l-vâki' böyle umûmî bir açlık zamanında yemek yedirebilmek can kurtarmak demek olduğu [5844] cihetle fekk-i rakabe gibi büyük bir kahramanlıktır. Hem de kimlere it'âm? {يَتٖيماً ذَا مَقْرَبَةٍ} Karâbeti olan, yani yakınlığı olan bir yetime ۞ ki zâhiri, neseb yakınlığıdır. Bununla beraber komşuluk yakınlığı dahi olabilir. Neseb ve din yakınlığı müreccah olduğu şüphesizdir. {اَوْ مِسْكٖيناً ذَا مَتْرَبَةٍ} Yahut topraklı bir miskine. ۞ "**Metrabe**" de "türâb"dan mimli masdar olarak topraklanmak demektir. "Zâ metrabe" Türkçemizde "toprak döşenip taş yaslanan" tâbir edildiği vechile şiddetli fakr u ihtiyaçtan kinayedir. Öyle umûmî açlık zamanlarında böyle şiddetli fakr u ihtiyaç ile sefalet içinde kalmış birçok kimseler bulunabileceği cihetle uzak yakın böyle bir bîçâreye yemek yedirebilmek şüphesiz ki iktihâmı büyük kuvvet-i kalb ile bir himmete mütevakkıf olan sarp bir akabedir. İşte kendisine kimsenin gücü yetmezmiş gibi mağrurlanan ve "ben yığın yığın mal telef ettim" diye iftihar etmek isteyen o insan ne öyle ne de böyle[2], bu akabeyi iktiham edemedi, böyle bir kahramanlığa hiçbir vechile girişemediği gibi {ثُمَّ كَانَ} sonra da olamadı. ۞ Bu كَانَ, اقْتَحَمَ üzerine ma'tuf olduğundan mâna menfîdir; فَلَا اقْتَحَمَ وَلَا كَانَ demektir. Yani onların hiçbirine girişemedikten, o malın şükrünü edâ edecek kahramanlardan olamadıktan başka {مِنَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَتَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِ}

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 479:

السغب: الجوع العام وقد يقال: سغب الرجل، إذا جاع.

2 M ve B: "öyle".

iman edip de birbirlerine sabır tavsiye eden, merhamet tavsiye eyleyen sabırlı, merhametli mü'minlerden de olamadı ❁ ki {اُو۬لٰٓئِكَ} onlar, o yüksek evsâf ile muttasıf olan, o kahramanlığı yapan, esir halâs eylemek veya öyle zor bir günde bir yetime veya bîçâreye yemek yedirmek suretiyle can kurtaran, bunlara istitâ'ati yoksa iman edip de birbirine sabır ve merhamet tavsiye etmek [5845] suretiyle tesliyet ve kalb kuvveti vermeye çalışan mü'minler {اَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ} meymenet sâhipleri, kitapları sağ taraflarından verilecek ashâb-ı yemin, kendilerine ve başkalarına uğurlu kimselerdir. {وَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِنَا} Bizim âyetlerimize küfreden, inanmayarak nankörlük eden kâfirler ise ❁ ki o mağrur da bunlardandır {هُمْ اَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ} onlar şeâmet sâhipleridir. Meş'umluktan kurtulmayan, kitapları sollarından verilecek ashâb-ı şimâl, kendilerine de başkalarına da uğursuz kimselerdir ki {عَلَيْهِمْ نَارٌ مُؤْصَدَةٌ} üzerlerine bir ateş bastırılıp kapıları kapanacaktır.

"**Mu'sade**" "îsâd"dan ism-i mef'uldür. آصَدْتُ الْبَابَ denir ki "kapıyı kapadım, sımsıkı kilitledim" demektir. Üzerlerine ateşin yakılıp fırın gibi kapısının kapanması ateşin şiddetini îcab edeceğinden cehennemde azablarının şiddet ve ebediyetinden kinayedir.

[5846]

سُورَةُ الشَّمْسِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسَ عَشْرَةَ اٰيَةً

ŞEMS SÛRESİ

Ve'ş-Şemsi Sûresi ki "Sûre-i Şems" dahi denilir, hilâfsız Mekkîdir.

Âyetleri: On beştir. Mekkî'de on altıdır ki فَكَذَّبُوهُ فَعَقَرُوهَا da bir âyet sayılmıştır.

Fâsılası: ا harfidir. On beş هَا zamiri rediftir. Fâsıla harfleri onların üstündeki eliflerdir. Mekkî'de birisi فَعَقَرُوهَا'nın vâvı demek olur.

Evvelki sûrede necdeyne hidâyet zikredilmiş, ashâb-ı meymene ve ashâb-ı meş'eme tefrik olunup sonu ashâb-ı meş'emeye âhiret azâbı va'îdiyle[1] bitirilmişti. Bu sûrede de necdeyne hidâyetin mânasına فَاَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوٰيهَا ile bir tefsir ve iki fırkaya قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَا. وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰيهَا diye bir fezleke yapılmış ve bir dünya azâbı misâliyle hitam verilmiştir. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

وَالشَّمْسِ وَضُحٰيهَاۖ ﴿١﴾ وَالْقَمَرِ اِذَا تَلٰيهَاۖ ﴿٢﴾ وَالنَّهَارِ اِذَا جَلّٰيهَاۖ ﴿٣﴾ وَالَّيْلِ اِذَا يَغْشٰيهَاۖ ﴿٤﴾ وَالسَّمَٓاءِ وَمَا بَنٰيهَاۖ ﴿٥﴾ وَالْاَرْضِ وَمَا طَحٰيهَاۖ ﴿٦﴾ وَنَفْسٍ وَمَا سَوّٰيهَاۖ ﴿٧﴾ فَاَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوٰيهَاۖ ﴿٨﴾ قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَاۖ ﴿٩﴾ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰيهَاۜ ﴿١٠﴾ كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِطَغْوٰيهَاۖ ﴿١١﴾ اِذِ انْبَعَثَ اَشْقٰيهَاۖ ﴿١٢﴾ فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللّٰهِ نَاقَةَ اللّٰهِ وَسُقْيٰيهَاۜ ﴿١٣﴾ فَكَذَّبُوهُ فَعَقَرُوهَاۖ فَدَمْدَمَ عَلَيْهِمْ رَبُّهُمْ بِذَنْبِهِمْ فَسَوّٰيهَاۖ ﴿١٤﴾ وَلَا يَخَافُ عُقْبٰيهَا ﴿١٥﴾

[5847] **Meâl-i Şerîfi**

Kasem olsun o Güneş'e ve parıltısına (1) ve Ay'a: uyduğu zaman ona (2) ve gündüze: açtığı zaman onu (3) ve geceye: sararken onu[2] (4) ve göğe

1 H: "vaadiyle".
2 H -"ve geceye: sararken onu".

ve onu binâ edene (5) ve yere ve onu döşeyene (6) ve bir nefse ve onu düzenleyene (7) sonra da ona bozukluğunu ve korunmasını ilham eyleyene ki (8) gerçek felah bulmuştur onu temizlikle parlatan (9) ve ziyan etmiştir onu kirletip gömen (10). Semûd inanmadı azgınlığından (11) o en yaramazları fırladığı zaman (12) ki o vakit demişti onlara Allah'ın resûlü: "Gözetin Allah'ın nâkasını ve sulanışını" (13). Fakat inanmadılar ona da devirdiler onu. Âlemlerin Rabbi de günahlarını başlarına geçiri geçiriverdi de o yeri düzleyiverdi (14). Öyle ya, o sonundan korkacak değil ki (15).

{وَالشَّمْسِ وَضُحٰيهَا} ❁ Ve'n-Nâzi'ât'ta geçtiği üzere "duhâ"nın asıl hakikati Güneş'in doğduğu mer'î ufuktan yükselip ziyâsının işrak ve inbisâtıyla bakanlara iyân olmasıdır. Sonra da o vakitte hakikat olmuştur. O vakit [5848] vakt-i kerahet geçmiş bulunur. O işrâkın bidâyetine "dahve"[1] (kuşluk), biraz sonrasına "duhâ" (kaba kuşluk), daha sonrasına, zevâle yakına kadar feth ve med ile "dahâ" (koca kuşluk) denir. Kuşluk vakti kesilen kurbana da "udhiyye" ve "dahiyye" denilmiş, sonra da ta'mîm olunmuştur. Burada ضُحٰيهَا Güneş'e muzâf olması hasebiyle müfessirîn bunu Güneş'in işrak ile parlayan ziyâsı diye tefsir etmişlerdir. Evvelâ Güneş'in zâhir olsun olmasın bütün hususiyetleriyle ale'l-ıtlâk kendisine, sonra da bilhassa zuhûru hâlindeki ziyâsına kasem ile başlanmıştır. Çünkü âlemînin sirâc-ı vehhâcı olan Güneş tulû'unda da gurûbunda da havâss-ı mahsûsasıyla manzûmesindeki hareket ve hayat tehavvülâtının başlıca bir menşe' ve medârı, ziyâsı ile de bize âfâkımızdaki cismânî âlemin en büyük vâsıta-i tenvir ve izhârı ve bu suretle hâlıkının lütf u inayetini ve kudret ü azametini tanıtan enfüsî ve rûhânî[2] tenvîrâtı idrâke vesile olan en açık bir âyet-i pür-itibarıdır. Güneş'ten bize doğru intişar eden mahsüs gayr-i mahsüs, bildiğimiz bilmediğimiz nice menâfi' bulunabilmekle beraber bunlar içinde en bâriz olan harâret ve ziyâdır. Duhâda[3] en ziyade hissedilen de bu ikisidir. Güneş pek âteşîn

1 H: "dahv".
2 B: "nûrânî".
3 B: "Dünyada".

bir menba'-ı harâret olmak itibariyle evvelki sûrenin âhirindeki nâr ile münasebetdardır. Fakat Güneş denilince evvelâ gözümüze çarpan ziyâdır. Ziyâ doğduğu ve aksettiği şeylerin hâricî hududlarıyla eşbâhını hâmil olarak gözü olan şuur sâhiplerine göstermek üzere karşımızda temessül ettirir. Ve bu temessüller bizim gözlerimizden şuur nûruyla kavranılarak nefsimizde eşyânın hâricî suretleriyle ta'ayyününe vesile olur ve ziyânın böyle âfâk ile enfüs arasında peyderpey akislerle şuura iktirânından husûle gelen bu ta'ayyünâttan ve bunlara inzimam eden diğer hislerimizden gönlümüzde peyderpey rûhâniyyât ve ma'neviyyât âlemi teşekkül ve inkişaf eder ve biz bunları "ene" ile "lâ ene" arasında birer âyet [5849] olarak okuya okuya, akıl ve rûhumuzla mazmun ve medlullerine şuur edine edine ve zevk u irademizi onlara tevcih ve tevfik ede ede hakāyık-ı eşyâyı mütalaaya ve onların âfâkī ve enfüsî cihet-i vahdetinden vech-i Hakk'ı marifet gayesine yol buluruz. O vechile gözlerimiz gönüllerimiz Hak nûrundan tenevvür ederek bedr-i tâbân gibi aydınlanır ve nefislerimiz ondan aldığı feyz-i ilham ile maddî zulmetlerden sıyrıla sıyrıla pâk ve nûrânî hakikat âleminde itmi'nân üzere neşv ü nemâ bulup ilmen ve amelen tezekkî ve tefeyyüz ederek رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً Rabbine rücû' eder de فَادْخُلِى فِى عِبَادِى. وَادْخُلِى جَنَّتِى hitâbıyla felâha eren nüfûs-i zekiyyeden olur. Ziyânın şuurumuza iktirânından evvel hâricî mâhiyet ve hakikati her ne olursa olsun onun tam mânasıyla ziyâ oluşu, bizim şuur nûrumuzla izdivac ederek hem âfâkī hem enfüsî bir haysiyetle gözümüzde parlayışında ve binâen'aleyh bizi kendimizden ötesiyle birleştiren idrak nûrunun en zâhir bir misâli oluşundadır. Bunun en zâhiri Güneş'in ziyâsı, onun en zâhiri de duhâsıdır. Bundan dolayı Güneş bize her şeyden evvel ziyâsıyla görünür. Güneş denildiği zaman da biz her şeyden evvel ziyâsını anlarız ve ondan cirmine ve sâir husûsiyyâtına intikal ederiz ki, bu bize şuurumuzdan kendimize ve mâverâmıza intikālimizin de bir misâlini vermiş olur. Zira gözü ve şuuru olmayanlar için nûr ve ziyâ ve Güneş mefhûmu yoktur. Onun için zâhir ve gāib bütün husûsiyyâtına alâkadar olmakla beraber bilhassa muhîti tenvir ile nefislerimize karşı irşad hâssasını hâiz olarak şuurumuzun

timsâl-i zâhirîsi bulunan ziyâsı haysiyetine dikkati celbetmek hikmetine mebnî olduğu tavzih olunmak üzere وَضُحٰيهَا buyurulmuş ve yine o nükte ile ardından ziyânın muhtelif etvârı ve zıddı olan zulmetin istîlâsı hengâmeleri içinde semâ ve Arz'da mahsüsâttan ma'kūlâta doğru seyr-i âfâkī ile ma'rifetullâha, sonra da nefsin rûhânî kıymeti ve şerr ü hayrını müdrik olacak [5850] vechile ilhâma kābil bir seviyede tesviyesi ciheti tasrih olunarak ma'kūlât ve ma'neviyyât ile seyr-i enfüsîde tezekkî ve terakki ve felâha sevk ü irşad için şu kasemler müzdevic bir surette tevâlî ettirilmiştir:

{وَالْقَمَرِ} Ve Kamer'e ❁ Güneş'ten mâ'adâ Ay'a da kasem olsun, fakat her zaman değil {اِذَا تَلٰيهَا} ona tâlî olduğu zaman ❁ yani Güneş'e uyduğu, onun gurûbunu müte'âkib onu andırır bir surette doğduğu zaman ki bu tam mânasıyla ayın on dördünden on altısına kadar "leyâl-i bîz" denilen bedir gecelerinde zâhirdir. Gerçi ibtidâ hilâlinden on beş on altısına kadar, hatta sonundaki mihâk gecesinden mâ'adâ her gece az çok mülâhaza edilebilirse de on altısından sonra Şems'in gurûbundan gitgide teahhur ve tenâkusla uzaklaştığı için tâkip ve teba'iyetten çıkmaya başladığı gibi, peyderpey büyüdüğü ilk haftalarında da henüz cirmi tamam[1] olmadan veya tamama yaklaşmadan evvel bir güneşin arkasından ona tâbi' ikinci derecede bir güneş doğuyormuş gibi tam mânasıyla Şems'e tâlî olmuş olmaz. Ancak ayın ortalarında bedir gecelerindedir ki Güneş'in gurûbu sırasında veya akabinde onu andıracak vechile dolgun bir surette nûrlu olarak doğar ve sabaha kadar da mehtâbı imtidad eder ve o vakit ona tam mânasıyla Güneş'in tâlîsi demek zâhir olur.

"**Telâ**" "tülüv"den fi'l-i mâzîdir, تلوت وتليت diye yâî de vâvî[2] de olur. Nitekim دحا gibi طحا da öyledir. "Tülüv" tâbi' olmak, birine uyup ardınca gitmektir. Okumak mânasına "tilâvet" de bundandır. Râzî der ki: "Kamer'in Şems'e tâlî olmasında birkaç vecih vardır:

1 H: "cirm-i tâm".
2 H: "vâvî de yâî".

1. Şems'in gurûbunda Kamer'in tulû'da bekāsıdır ki şehrin nısf-ı evvelinde olur. Şems gurûb edince Kamer izâede ona tâbi' olur. Bu İbn Abbas'tan Atâ'nın kavlidir.

[5851] 2. Şems gurûb edince Kamer'in de gurûbda ona tâbi' olmasıdır ki hilâl gecesi olur. Bu Katâde ile Kelbî'nin kavlidir.

3. Ferrâ demiştir ki: Bu tülüvden murad Kamer'in Şems'ten ziyâ almasıdır ki, 'fülan şu husussta fülâna tâbi' olur' denilir ki onu ondan alır demektir.[1]

4. Zeccâc demiştir ki: إِذَا تَلٰيهَا istidâre ve kemâl zamanıdır. O vakit Kamer, ziyâ ve nûrda Şems'e tâlî gibi olur. Yani ziyâsı kemâle yetince tenvirde Şems'in makāmına kāim gibi olur ki bu leyâl-i bîzdedir.

5. Cirminin bi-hasebi'l-his büyüklüğünde[2] ve bu âlemin mesâlihi, hareketine merbut olmakta."[3] Bu vecihlerden her biri husûsî bir mâna ifade etmekle beraber mecmû'u Şems'in arkasından Kamer'in ona bir uyuşu veya bir benzeyişi hâlini ve binâen'aleyh إِذَا تَلٰيهَا "ona uyup benzediği zaman" demek olduğunu, bunun da tulû' veya gurûbda, nûr veya hacimde veya menfaatte mülâhaza olunabileceğini anlatmış oluyor. Bu mefhum Kamer'in tehavvülâtında nûrunu Şems'ten ahzettiğini dahi dolayısıyla anlatmış olursa da إِذَا تَلٰيهَا kaseme bir kayd olarak zikredildiği için o tehavvülâtın her zamanına değil, bilhassa Güneş'e en ziyade uyduğu veya benzediği zaman ile takyîdini îcâb ediyor. Bu ise Zeccâc'ın beyan ettiği vechile Kamer'in tâlî bir güneş gibi olduğu bedir gecelerinde zâhirdir. Siyâk-ı kelâm hareket üzerinde değil, ziyâ üzerinde olmak itibariyle de bu mâna zâhirdir. Tülüv teba'iyet, tâkip; bir hareket mânasını dahi tazammun veya istilzam ederse de bunun ziyâ itibariyle

---

1 Bu mâna Kamer'de her zaman vardır. Ancak mihâkta belli olmaz. Buna göre إِذَا تَلٰيهَا kaydı yalnız ayın son gecesinden ihtiraz demek olur [Müellifin notu].

2 "Bi-hasebi'l-his" denilmesi, vâki'de Şems çok büyük olduğu içindir [Müellifin notu].

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXXI, 174:

وفي كون القمر تاليا وجوه أحدها: بقاء القمر طالعا عند غروب الشمس وذلك إنما يكون في النصف الأول من الشهر إذا غربت الشمس فإذا القمر يتبعها في الإضاءة وهو قول عطاء عن ابن عباس وثانيها: أن الشمس إذا غربت فالقمر يتبعها ليلة الهلال في الغروب وهو قول قتادة والكلبي وثالثها: قال الفراء: المراد من هذا التلو هو أن القمر يأخذ الضوء من الشمس يقال: فلان يتبع فلانا في كذا أي يأخذ منه ورابعها: قال الزجاج: تلاها حين استدار وكمل فكأنه يتلو الشمس في الضياء والنور يعني إذا كمل ضوؤه فصار كالقائم مقام الشمس في الإنارة وذلك في الليالي البيض وخامسها: أنه يتلوها في كبر الجرم بحسب الحس وفي ارتباط مصالح هذا العالم بحركته.

bir teba'iyet ve hareket olması yaraşır. Çünkü Kamer harekette Arz'a, ziyâda Şems'e tâbi'dir. Arz'ın etrafında devreder. Güneş'e olan vaz'ına göre nûru tehavvül eyler, hareketi nazar-ı i'tibâra [5852] alan beşinci vecihte Kamer'in hareketi doğrudan doğru Şems'in hareketine tâbi' olduğu zannedilmemek için ziyâ cihetiyle cirminin hissen büyümesi, hareket cihetiyle de hareketine bu âlemin mesâlih ve menâfi'i merbut olması itibariyle müşabehet mânasına bir teba'iyet olduğunu tasrih eylemiştir. Bunlar ise dördüncü vecihte dâhil demektir. Üçüncü vecih, ma'nâ-yı lâzımî olmak gerektir. İkinci vecih, ilk hilâle nazar-ı dikkati celbetmek itibariyle muvâfık ise de yalnız gurûbda tâkibe kasr itibariyle[1] tercih bilâ müreccih gibidir. Birinci vecih hilâlden tam bedre kadar nısf-ı evvelde yevmen fe-yevmen mütezâyid olan tekâmül safahâtını göstermek itibariyle dördüncüden daha şümullü ve maksud Kamer'in Şems'e ikbal ve teveccühü arttığı ve tulû'u onun gurûbunu tâkip ettiği müddetçe nûrunu artıra artıra gâye-i kemâle ve âdetâ ikinci bir güneşi andıran bedir hâline gelişi ihtar olduğuna göre hepsinden daha müfiddir. Fakat asıl maksud, Şems'in duhâsı gibi Kamer'in de o gâye-i kemâlde olan mehtâbına ve bunun ziyâ-yı Şems'e tâbi' ve tâlî olduğunu anlatarak bununla nefs-i mülhemenin kemâl ü tesviyesine bir tavti'e yapmak olduğuna göre dördüncü vecih evceh ve azhardır. Bu suretle müstenîr olan Kamer'e kasem dahi ziyânın âteşîn olan harûrî hususiyetinden tecerrüd ederek mahz-ı nûr hâlinde akseden ve mahsüsten[2] ma'kūle, şâhidden gāibe, eserden müessire intikāle vesile olan diğer bir tavrına kasem olmuş olur. Eğer تَلٰى tilâvetten isti'âre-i tebe'iyye olarak mülâhaza olunup da Kamer'in mehtâbında hissimizden gāib bulunan Şems'in akseden ziyâsını Arzımıza neşrederek onu zevi'l-ukūle delâlet-i akliye ile andırması, bir kāriin Kitâbullah'tan bir âyet okuyarak mânasını delâlet-i lafziye ile anlatmasına benzetilecek olursa, hem nefs-i mülhemenin tezekkîsi hâline hem Kur'ân'ın "nûr" tesmiye edilmesine dahi işaret edilmiş olacağı cihetle pek beliğ bir vecih olacaktır.

1 B -"muvâfık ise de yalnız gurûbda tâkibe kasr itibariyle".
2 H: "mahsüsâtın".

[5853] {وَالنَّهَارِ اِذَا جَلّٰيهَا} ❁ "**Tecliye**", tecellî ettirmek; cilâ ve vuzuh vermek, yani iyice açıp izhar eylemektir. Zamir, zâhir olan Şems'e râci'dir. Güneş ziyâsının fevka'l-ufuk zuhur ve intişar vakti demek olan gündüzün Güneş'i açıp izhar etmesi zamanı ise havada sis ve bulut gibi bir kapanıklık eseri bulunmayan açık gündüz zamanı demektir. Bu da ziyâ-yı Şems'in tam bir inkişaf ile diğer bir tavrına kasemdir. Nehar, ziyâ-yı Şems'in Arz'a akseden bir tecellîsi olduğu hâlde Şems'in tecliyesine fâil yapılması, yani Güneş'in eseri olan ziyânın Güneş'te müessir gösterilerek "gündüz güneşi açtığı vakit" denilmesi ve duhâ ve Kamer'den sonra bir de buna kasem edilmesi elbette şâyân-ı dikkattir. Bunda Güneş'in âfâk ve enfüste tecellîsi mâni' bulunmamakla meşrut idiğine ve eserin lâzımı dahi zât-ı müessire delâlette âmil olduğuna ve bu delâletin cilâ ve hafâsı eserin cilâ ve hafâsı ile mütenâsib bulunduğuna tenbih vardır. Yani nehâr-ı hissî Güneş ziyâsına, ziyâ da Güneş'e delâlet eyler. Güneş'in görülmesi ziyâsının hissolunması vâsıtasıyladır. Ziyânın bizde bir intibâ'ı[1] olan gündüz ne kadar mâni'den sâlim, açık olursa ziyâ da o nisbette celî ve ziyâ ne kadar mâni'den sâlim ve açık olursa Güneş de o nisbette mütecellî olur. Gündüz hava bulutlu olunca Güneş doğrudan doğru görülmez, dolayısıyla ma'kūl olarak bilinir.

{وَالَّيْلِ} Ve geceye kasem olsun {اِذَا يَغْشٰيهَا} onu, yani Güneş'i bürürken ❁ Bu da gecenin Güneş'i ve bütün âfâkı sarıp kaplayarak nûr ve ziyâyı tamamen örtmeye başladığı veya örtmekte istimrar üzere bulunduğu hâlindeki koyu karanlık hengâmına kasemdir ki açık gündüzün ve ziyânın tam zıddı olan zulmete, zulmet-i ârızaya ve mâni'in haylûleti zamanına dikkati celb ile "eşyâ zıddıyla münkeşif olur" kāidesince yine ziyânın ehemmiyetine ve bâhusus zâhirî nûr ve ziyânın gāib olduğu bir [5854] hengâmda gāib olmayıp onun yokluğunu duyan ve onunla müteessir olan nefsî şuurun kıymetine de zımnen tenbihtir. Bunda maddenin nûr ve ziyâ tecellîsine mâni' olan zulmânî tabiatıyla Kamer'in mihâkına ve nefsin cehalet, küfür, gamm u kasvet, gaflet ü atâlet veya şehvet

1 H: "intibâhı".

perdelerinin gaşeyânıyla Hak hidâyetinden mahrûmiyeti hâllerine ve fena lahzasına dahi işaret vardır. Onun için evvelki kasemler tebşîrî, bu kasem inzârî bir mâhiyeti hâizdir. Evvelkilerde mâzî sîgası ile اِذَا تَلٰيهَا، اِذَا جَلّٰيهَا denildiği hâlde bunda muzâri' sîgasıyla اِذَا يَغْشٰيهَا buyurulması nûr mâzî dahi olsa müfid ve hükm ü ehemmiyeti hâiz ise de zulmetin ehemmiyeti ancak ilk hücum lahzasıyla istimrârı hengâmında olduğuna bir işarettir. Yani bürüyeceği sıra veya bürürken.

Bir de Sûre-i Fecr'de geçtiği üzere bunlara kasemden asıl murad onların hudûsları ve nefiste şuura iktiran eden evsâfları ile delâlet eyledikleri Rabbü'l-âlemîn'i ihtar olduğundan dolayı buyuruluyor ki:[1]

{وَالسَّمَٓاءِ وَمَا بَنٰيهَا} Ve semâya ve onu öyle acîb bir surette binâ edene ❁ بَنٰيهَا. رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوّٰيهَا [en-Nâziât 79/27-28] mazmûnunca ondaki mu'allak kevâkib ve ecrâmı yaratıp aralarındaki yüksek ve geniş mesafe ve irtifâ' ile beraber yekdiğerine muttasıl bir binâ eczâsı gibi mahz-ı kudretle bağlayarak o yükseklikte muvazenesine koyup içinde yaşanacak merfû' ve müzeyyen bir binâ hâlinde inşâ ve tesviye eyleyen Allah teâlâ'ya, yahut onu öyle binâ edişine, tarz-ı inşâsına, kanunlarına {وَالْاَرْضِ وَمَا طَحٰيهَا} ve bâhusus onun içinde yaşadığınız Arz'a ve onu döşeyene ❁ bir döşek gibi döşeyip üzerinde hayat ve temekkün kābil olacak vechile altınıza seren O Hâlık'a veyahut öyle döşeyişine: döşeyişindeki bedî' tarz u surete وَالْاَرْضَ بَعْدَ ذٰلِكَ دَحٰيهَا [en-Nâziât 79/30] bak. ط ile طَحٰى Ve'n-Nâzi'ât'ta geçen دال ile دَحٰى gibi ve aynı mânada olarak [5855] döşeyip yaymak, düzgün sermek mânasına "tahv"dandır. Yâî de olurlar[2]. Düzgün münbasıt arza "tahâ", büyük ve yayvan gölgeliğe "tahiyye", "mathiyye" ve "mathuvve" denilir. Arz'ın tahvi ve dahvi kışr-ı Arz'ın tekvîniyle sathının hayâta elverişli bir surette döşenmesidir. Müfessirîn derler ki: Böyle olması onun kürevî olmasına münâfî değildir. وَاِلَى الْاَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ [el-Ğâşiye 89/20] ihtârı mûcebince tecribî nazar ve istidlâl ile sâbittir ki Arz hendesî mânasıyla

1 H -"Bir de Sûre-i Fecr'de geçtiği üzere bunlara kasemden asıl murad onların hudûsları ve nefiste şuura iktiran eden evsâfları ile delâlet eyledikleri Rabbü'l-âlemîn'i ihtar olduğundan dolayı buyuruluyor ki:".

2 H: "olur".

tam bir küre olmamakla beraber kürevî, yani küremsidir. Dağları ve dereleri, ovaları ve denizleri gibi girinti ve çıkıntılarıyla kutuplarının basıklığı kürevîliğine mâni' olmaz. Hacminin büyüklüğüne nazaran bunlar onun üstünde bir portakal kabuğunun pürüzleri mesabesinde kalır. Bu döşenişin دَحٰى ve طَحٰى tâbirleriyle ifadesi de bunu anlatır. Nitekim karpuz ve kabak gibi sâksız olarak Arz üzerinde döşenip yayılan sebze ve nebâtâta "mutahhiye" denilir.

Bunlar hep berhayat ve insan hilkatinin mukaddimesi ve bunları idrak ile zulmetten[1] çıkıp Hâlık'ına marifet ve mûcebince ahlâk seviyesine yükselecek kābil-i ilham bir nefsin tesviyesi kaziyyesi ile alâkadar olduğunu ihtar için de buyuruluyor ki: {وَنَفْسٍ وَمَا سَوّٰيهَا} Ve bir nefse ve onu tesviye edene ❁ yani düzenine koyan Allah'a, yahut tesviye edişine. نَفْسٍ'de tenkir tefhıym veya teksir içindir. Tefhıym için olunca müfahham bir nefs-i hâs demek olur, ki hususiyeti ya şahsî veya nev'î veya cinsî olabilir. Şahsî mülâhaza olunduğu surette nefs-i Âdem veya nefs-i Muhammedî tebâdür eder. Nev'î olduğu surette mümtaz bir nevi nefis, yani sâir nüfûsa reis olmaya sâlih nübüvvete mazhar nefs-i kudsiye nev'i demek olup nüfûs-ı enbiyâya şâmil olur. Fakat bu iki takdirde kasemin gelecek olan cevâbında دَسّٰيهَا ve زَكّٰيهَا zamirlerinde istihdam [5856] gözetilmek îcâb eder.[2] Cins olduğu takdirde ise bir cins nefis, nüfûs-i hayvandan mümtaz nefs-i insânî cinsi demek olur ki cevâba bu daha mülâyimdir. Teksir için olmasını tercih edenlerin murâdı da bu olmalıdır. Yani herhangi bir nefs-i insânî murad olunmak lâzım gelir. Zira mutlak teksir kasdolunursa birçok nüfustan herhangi bir nefis demek olur. Bu ise uzvî bir bedende bir birlik ve kemâl ifade edebilen

---

1 B: "zulumâttan".

2 Edebiyatta mâlumdur ki: Bir zamir merci'inden murad olunan mânadan diğer bir mânada kullanılmış olursa ona "istihdam" tâbir olunur. Bedî'î sanatlardan sayılır. إِذَا نَزَلَ السَّمَاءُ بِأَرْضِ قَوْمٍ رَعَيْنَاهُ وَإِنْ كَانُوا غِضَابًا beyti bunun meşhur misâlidir. Şâir "bir kavmin arazisine semâ indiğinde biz o semâyı ra'y ederiz, otlatırız, o kavim öfkelenseler bile" dediği zaman evvelâ semâyı yağmur mânasına, sonra ona râci' olan رَعَيْنَاهُ zamirini ot mânasına kullanmakla istihdam yapmıştır. Bizde ıstılâhât-ı edebiyede zâhir bir lafzı iki müte'allaka göre iki mânada kullanmaya "istihdam" denilmesi de buna benzer. Nâcî'nin *Istılâhât-ı Edebiye*'sinde "Bahar erdi açıldı sevdiğim, hem fasl-ı dey hem gül" mısraı buna misâl getirilmiştir ki, "açıldı" fiili kış hakkında uzaklaşmak, gül hakkında da inkişaf etmek mânasına kullanılmıştır [Müellifin notu].

herhangi bir nefse, nefs-i hayvânî ve nefs-i nebâtîye dahi şâmil olur. Ancak mutlak kemâline sarfolunmak veya tesviye ve ilhâm-ı[1] fücur ve takvâ karîneleriyle takyid edilmek suretiyle nefs-i nâtıka-i insâniye cinsine tahsis olunabilir. Tefhıym-ı cinsî murad olunduğu takdirde ise bilhassa nefs-i insânî cinsi olan nefs-i müdrike doğrudan doğru anlaşılır. Nefis, rûh ile bedenden mürekkeb olan zat veya bedeni müdebbir olan rûhtur. Bedenin tesviyesi, hilkatinin إِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِى [el-Hicr 15/29; Sâd 38/72] müeddâsınca rûh nefhine kābil bir seviyeye getirilmesidir. Nefsin tesviyesi ise nefh-i rûh ile kemâline müsta'id olmak üzere a'zâsının ve kuvâ-yı[2] zâhire ve bâtınesinin düzenine konulmasıdır. وَمَا بَنٰيهَا، وَمَا طَحٰيهَا، وَمَا سَوّٰيهَا bu üç mevzide مَا'nin mevsûle veya masdariye olması hakkında müfessirînin iki kavli vardır. Mevsul olması doğrudan doğru fiillerin fâili olan Sâni' teâlâ'yı bildirmesi hasebiyle daha zâhir ve siyâka daha uygundur. Ancak Allah teâlâ hakkında مَا ile tâbir olunması hilâf-ı zâhir görünür. Bundan dolayı Ferrâ, Zeccâc, Müberred, Katâde ve daha birçokları [5857] masdariyye olarak binâsı, tahvi, tesviyesi diye tefsir edilmesine zâhib olmuşlardır. Bu surette gelecek فَأَلْهَمَهَا fiili de onlara ma'tuf olduğundan masdar tevilinde olarak ilhâmı demek olur. Zemahşerî'nin îrad ettiği fesad[3] vârid olmaz. Lâkin bunda da bu dört fiilin tahtında müstetir fâil zamirlerinin mercileri zikredilmemiş olması hilâf-ı zâhir olur. Zamirin merci'i hükmen mâlum bulunmak da kâfi olabilir ise de fiili ihtardan asıl maksad fâilini tezkir olduğu cihetle مَا'nın mevsul olması daha zâhir ve nazımda daha âhenklidir. مَنْ yerinde مَا denilmiş olması ise iki sebepdendir. Birisi مَا'da ibham daha kuvvetli olmak ve taaccüb mânasında da kullanılmak itibariyle "acîbü'ş-şân bânî" mânasına veya zât-ı ilâhîyi tamamıyla idrak mümkin olmadığına îmâ nüktesidir. Birisi de Allah'ı tanımayanlara bu fiillerle târif edilmek üzere "o sizin tanımadığınız Allah bunları yapan Sâni'

---

1 B: "ilhâmı".
2 B: "kuvve-i".
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 759:
جعلت «ما» مصدرية في قوله «وَما بَناها» «وَما طَحاها» «وَما سَوَّاها» وليس بالوجه لقوله «فَأَلْهَمَها» وما يؤدى إليه من فساد النظم.

teâlâ'dır" demek mânasını ifade içindir. Masdariyye olduğu surette ise bu mâna dolambaçlı olarak anlatılmış olacaktır. Bundan dolayı biz de mealde mevsûlü tercih ederek tefsirde masdariyyeye dahi işaret eyledik. Görülüyor ki Güneş'ten başlayan ve gecesi gündüzü ve Arz ve semâsıyla âlemi dolaştıran kasem, âfâkī delâilden sonra nefsin idrâki delâletiyle Hâlık teâlâ'ya ircâ' edilmiştir. O Hâlık teâlâ ki nefs-i insânîyi yaratıp tesviye buyurmuş {فَاَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوٰيهَا} kābiliyet vermiş de ona fücûrunu ve takvâsını ilham eylemiştir.

"**İlhâm**" aslında bir şeyi bir defada yutmak mânasına "lehm"den if'âl olup lahzada yutturmak mânasınadır. Bundan bir mânayı gönle ilkā ve telkin eylemek mânasında müte'âref olmuştur. "**Fücûr**" haktan udûl etmek, hak yolunu yarıp nizâmından çıkarak fısk u isyâna düşmektir. Bilhassa zina etmek, yalan söylemek, daha Türkçesi edepsizlik etmek mânasına ve öyle şer ve masiyet olan fiillere de ıtlak olunur. "**Takvâ**" da bunun zıddı olarak, nefsi [5858] kurtarmanın, Allah'ın vikāyesinde fenalıktan korunmanın ismidir. Neticesi korunmak olan hayr ve tâat fiillerine şâmil olur. Şu hâlde bir nefse fücûrunu ve takvâsını ilham, fücur yapmamasını ve ondan korunmasını kalbine duyurmak ve binâen'aleyh onu ikisi arasında muhtâr bırakmak mânasına zannolunabilirse de asıl mâna fücûrun fücur, yani nefse zarar, bozukluk; takvânın takvâ, yani nefsi koruma, iyi olduğunu duyurmak, binâen'aleyh fiili veya terki fücur ve şer olan işlerden sakınmak, takvâ ve hayr olan işleri yaparak korunmak lâzım geldiğini telkin eylemektir. Zira "fücur" mefhûmu zemmi ve binâen'aleyh nehyi, "takvâ" mefhûmu da medhi ve binâen'aleyh emri iktizâ eyler. Bir de "takvâ" mücerred ma'nâ-yı masdarî değil ism-i masdar olduğu için burada buna mukabil olan "fücur" dahi fücur yapmak mânasına masdar olmayıp fiili veya terki fücur olan şer ve masiyet işleri mânasına isim olmak yaraşır. Bu cihetle de fücur ve takvâyı ilham, bir nefse "bunları yap" diye ikisinin de yapılmasını ilham mânasına olmayıp, herhangi bir fiilde "şu fücurdur, şer ve masiyettir, nefsi fenalığa sürüklemektir, şu cihetle zarardır, yapma; şu da takvâdır, hayr u tâattir, fenalıktan korunuştur,

yap" diye bir nefse şer ve hayrı, kötüyü iyiyi, zarar ve menfaati beyan ve telkin ederek birinden sakınıp birini yapmak iyi olacağını duyurmak demek olur. Şüphe yok ki Allah teâlâ her nefse bir iyilik, kötülük, kâr ve zarar duygusu vermiştir. Bunun birisi netice itibariyle o nefis hakkında tehlike, birisi de kazanç ve muvaffakiyettir. Onun için insan zarardan kaçınır, kâra atılır. Bu icmal ile ilham, fıtrî olarak her nefiste umumiyetle cârîdir. Şu kadar ki insan âkıbet itibariyle hangi şeyin iyi, hangi şeyin kötü olduğunu her hususta aklıyla her zaman bilemez. Bâhusus ferdî ömrün kifayet edemeyeceği derecede uzun tecribelere mütevakkıf olan şeyleri bir nakl ü tebliğ olmadıkça hiç bilemez. [5859] Bunlar nüfûs-i mülheme-i kudsiyeye vahiy ile veya asırlarca tecribe ile bilinir. Bir de birçok insanlar iyiyi kötüyü, hak ve âtî nokta-i nazarından değil de sonu ne olursa olsun bugün için ve yalnız kendine, kendinin âcilen duyacağı zevke göre ölçer. Başkalarını kendisi gibi düşünmez, diğerlerinin elem ve zararına ehemmiyet vermez. Kendine iyi zannettiği şeyin başkalarına kötü olup olmadığını ve kendi hakkında ilerisi için dahi iyi olacak vechile haddizâtında ve Hak nazarında iyi ve kârlı olup olmayacağını hesâba almaz. Veya "gün bugündür" der, ilerisine inanmaz da birçok fenalıkları mücerred kendisine bugün için bir zevk veya fâide olduğundan dolayı yapar, birçok iyiliklerden de bugün kendine zor geldiği için kaçınır. Hâlbuki bu insan esas itibariyle elem ve lezzet, kötülük ve iyilik, şer ve hayr hislerini duymakta bulunduğu için başkalarını da kendisi gibi düşünerek hak fikriyle hareket etse ve tafsîlini bilmediği veya tecribe etmediği şeyleri bilenlerden sorsa ve bulamadığı ve tâyin edemediği takdirde de o işin kendine ait olduğunu ve zevkine hoş geldiğini veya gelmediğini bir tarafa bırakarak umûmî surette haddizâtındaki hakkını[1] düşünüp kalbine, vicdânına müracaat eylese Hak teâlâ onun kalbine onun fücur mu veya takvâ mı olduğunu ilham eyler, duyurur. Çünkü o bir şer ise mutlaka gönlü bulanır, "yapmasam iyi olur" der. Hayr ise bir itmi'nân duyar.[2] Onun için hadîs-i şerifte اِسْتَفْتِ قَلْبَكَ وَاِنْ اَفْتَاكَ الْمُفْتُونَ

1 H -"tarafa bırakarak umûmî surette haddizâtındaki hakkını".
2 H -"'yapmasam iyi olur' der. Hayr ise bir itmi'nân duyar".

"kalbine danış müftüler sana fetva verseler bile"[1] ve دَعْ مَا يرِيبُكَ إِلَى مَا لَا يرِيبُكَ "seni işkillendirecek şeyi bırak, işkillendirmeyeceğe geç"[2] buyurulmuştur. Meğer ki şerri itiyad ede ede fıtratı tamamen bozulmuş, خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ [el-Bakara 2/27] takımından olmuş bulunsun. Bu suretle bu âyet evvelki sûredeki وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ'i [el-Beled 90/10] bir tefsir demektir. İki necd, biri şer olan fücur biri de hayr olan takvâ gayesi, hidâyet de bunları ilham ve beyan ile fücurdan nehy, takvâyı emirdir. Fücûrun [5860] hayrdan evvel zikredilmesi ise def'-i mazarrat celb-i menfaatten akdem, ta'bîr-i âharla temizleme, süslemeden mukaddem olduğu içindir. Zira maksad fücurdan tahzir, takvâya tergībdir. İşte o zikrolunan zâhirî tenvîrâtı yaratan ve onlarla beraber daha birçok nimetleri hâvî semâyı binâ eden ve Arz'ı döşeyen ve bunları ve kendini ve nîk ü bedi idrak edecek nefs-i mülhemeyi ibdâ' ve tesviye edip de ona bâtın[3] nûruyla fücur ve takvâsını ilham eyleyen Hak teâlâ'ya kasem olsun ki {قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَا} o nefsi tezkiye eden kimse, yani fücurdan temizleyip takvâ ile terbiye ve tenmiye ederek feyizlendiren kimseler -diğer bir mâna ile Allah'ın öyle tezkiye ettiği nefs-i mülheme-i zekiyye- gerçek felah buldu فَادْخُلِى فِى عِبَادِى، وَادْخُلِى جَنَّتِى [el-Fecr 89/29-30] hitâbına mazhariyetle kurtulup murâda erdi. ۞ {وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰيهَا} Onu[4] tedsiye eden kimse de, yani korumayıp fücur ile tereddî ettirerek gömen dessas kimseler, yahut diğer bir mâna ile Allah'ın öyle tereddî ettirip gömdüğü nefs-i fâcire ve deniyye de gerçek hâib ve hâsir oldu. ۞ Kendini kurtaramayıp bütün hayâlleri ma'kus ve her ümidden mahrum olarak يَا لَيْتَنِى قَدَّمْتُ لِحَيَاتِى [el-Fecr 89/24] diye diye ebedî azab, kopmaz vesak[5] içinde hasret ve hüsrâna düştü gitti. Ekser müfessirînin beyânına göre kasemlerin cevâbı bu iki cümledir. Asl olan cevâbında لقد denilmek ise de kasem uzamış

1 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kūtü'l-kulûb,* I, 262. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 228; Ebû Nuaym, *Hilye*, IX, 44.

2 Tirmizî, Kıyâmet, 60:

عن أبي الحوراء السعدي قال: قلت للحسن بن علي: ما حفظت من رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ قال: حفظت من رسول الله صلى الله عليه وسلم: دع ما يريبك إلى ما لا يريبك، فإن الصدق طمأنينة، وإن الكذب ريبة وفي الحديث قصة.

3 H ve B: "bütün".

4 B: "Ona".

5 B: "vüsuk".

olduğu için لام hazf olunmuştur. Buna göre bu sûrenin rûhu ve bütün mâ-sîka-lehi bu iki cümlede fezleke edilmiştir.

Yukarıdan beri defa'ât ile geçtiği üzere "tezkiye" keskin ze (ز) ile zekâtın aslı olan "zekâ"dan tef'îldir.[1] Bu ise "arılık"[2] dediğimiz temizlik, paklık, tahâret mânasıyla artıp büyümek demek olan "nemâ", feyz u bereket mânâsınadır. [5861] Binâen'aleyh ز ile "tezkiye" tathir ve tenmiye, temizlemek ve feyizlendirip büyütmek ve temize çıkarmak mânalarına gelir. Bu suretle "nefsi tezkiye" tâbiri başlıca üç mânada kullanılır:

Birincisi[3], onu kirletecek küfür, cehalet, kötü hisler, yanlış itikadlar, fena ahlâklar gibi fücurdan temizlemek.

İkincisi, temizleyip koruyarak iman, ilm ü irfan, iyi, hayırhâh hisler, güzel, ilâhî ahlâk gibi takvâ hasletleriyle terbiye edip ilâhî tecelliyâta mazhar olarak, muhîtine zekât verecek, hayr u bereket neşredecek vechile feyizlendirmektir ki, bu iki mâna ile nefsi tezkiyeye çalışmak, onu yaratanın bir hakkı olmak üzere insanın vazifesi ve menfaati muktezâsıdır. Onun için kesbi itibariyle insana ve sebebiyeti itibariyle mürşid ve muallim gibi âharîne ve takdîr u tevfik ve halkı itibariyle Allah'a nisbet olunur. Burada zâhir olan mâna da budur.

Üçüncüsü, tezkiye-i nefs, nefsin temizliğini takdir veya son derece feyz ü nemâsına ermiş olduğuna hükmetmek suretiyle temize çıkarmak, övmek mânasına gelir. Nitekim şâhidi tezkiye etmek bu mânadandır. İnsanın bu mâna ile nefsini tezkiyeye hakkı yoktur. Henüz âkıbetini görmeyen ve sırr-ı kaderi bilmeyen insan için böyle bir iddia ve temedduh gurur ve cehalet ile sukūttur. Ve'n-Necmi Sûresinde فَلَا تُزَكُّٓوا اَنْفُسَكُمْۜ هُوَ اَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقٰى [53/32] diye insanların kendilerini tezkiyeden nehyolunmaları bu mâna iledir. Onun için burada bu mâna mülâhaza olunacak olursa مَن nefisten ibaret زَكّٰى'nın fâili, tahtında müstetir

---

1 Keskin ze ile زكا ve زكاة'ı ذال ile olan ذكا ve ذكاة zannetmemelidir. ذال ile ذكا، ذكاة ateş pek alevlenmek mânasına ve bundan akıl keskinliği, "intelligence" mânasına, bir de kesmek boğazlamak mânasınadır. Böyle ذال ile "tezkiye" de pek alevlendirmek ve iyi boğazlamak mânalarına* gelir [Müellifin notu].
* H ve B: "mânasına".

2 H: "ârîlik".

3 M ve B: "Birisi".

هُوَ zamiri onu tesviye ve ilhâma mazhar eyleyen Allah'a, ها zamiri nefisten ibaret olan مَن'e râci' râbıta olarak "Allah'ın tezkiye ettiği nefis felah buldu" diye anlamak lâzım gelir. Evvelki mânada ise مَن insan, زَكّٰى'nın fâili ona râci', هُوَ zamiri râbıta, ها zamiri de nefse râci' olarak "Nefsini tezkiye eden insan, felah buldu" diye anlamak da [5862] kâfidir. Mütebâdir olan da budur. Mu'tezile bu mânada ısrar etmek istemişlerse de Ehl-i Sünnet ikinci vechi de tecviz etmişler, her[1] mânasıyla tezkiyenin Allah'a isnâdı daha doğru olduğunu söylemişlerdir. Onun için mealde iki veche de muhtemil bir surette ifade edilmiş, tefsirde iki vecih dahi gösterilmiştir. Fi'l-vâki' insanın nefsini, rûhunu tezkiyeye çalışması sonunda menfaati kendine ait olan bir vazifesidir. İnsan iradesini buna sarfetmekle اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ [Muhammed 47/7] mûcebince Allah'a hizmet ederek Allah'ın nusretine erer. İmam Ahmed ve İbn Ebî Şeybe ve Müslim ve Nesâî Zeyd b. Erkam'dan rivayet etmişlerdir ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem اَللّٰهُمَّ آتِ نَفْسِي تَقْوَاهَا وَزَكِّهَا أَنْتَ خَيْرُ مَنْ زَكَّاهَا أَنْتَ وَلِيُّهَا وَمَوْلَاهَا "Allahım, benim nefsime takvâsını ver ve onu tezkiye buyur, Sen onu tezkiye edenlerin en hayırlısısın. Sen onun velîsi ve mevlâsısın" diye dua ederdi.[2] Taberânî ve daha bazılarının İbn Abbas'tan rivayetinde de Aleyhissalâtü vesselâm bu âyeti tilâvet eylediği zaman vakfeder ve bu duayı söylerdi.[3] Bundan ve Buhârî ve Müslim ve Ebû Dâvûd'da buna müte'allik rivayet olunan bazı hadislerden dolayı bazıları bu mânanın daha müreccah olduğunu ve bu surette بَنٰيهَا، سَوّٰيهَا، اَلْهَمَهَا، زَكّٰيهَا fiillerinin hepsinde fâil zamiri yeknesak olarak Allah teâlâ'ya râci' olacağı cihetle nazmın daha mütenâsık olacağını söylemişlerdir. Lâkin asıl mesele insanın kendisi hakkında kendi kesbiyle mes'ûliyetini anlatmak olduğu cihetle evvelki vecih daha müfiddir. Resûlullah'ın dua etmesi de kesbi cümlesindendir. مَنْ دَسّٰيهَا da böyledir.

---

1 M: "hem".

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 371; Müslim, Zikr, 73; Nesâî, İsti'âze, 13.

3 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XI, 106:

عن ابن عباس قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا مر بهذه الآية «ونفس وما سواها فألهمها فجورها وتقواها» وقف ثم قال: اللهم آت نفسي تقواها أنت وليها ومولاها وخير من زكاها.

"**Tedsiye**" "tezkiye"nin zıddıdır. "Desv", bir şey neşv ü nemâ bulmayıp bodur ve cılız kalmak ve gizlenmek mânalarınadır. Bundan tef'îl olan "tedsiye" de bir kimseyi desîse ile iğvâ edip ifsad eylemek mânasına gelir. Ma'amâfîh demişlerdir ki bu kelimenin aslı "dess"den müştak "tedsîs"tir. Muzâ'af[1] olduğu için mâzîsi "dessese"de üçüncü sin تقضض البازي yerinde تقضي البازي gibi harf-i illete kalb [5863] edilmiş, "dessâ" olmuştur. "Dess" ve "dissîsâ" bir şeyi bir şeyin altına gömüp gizlemek ve toprağa gömmek mânasınadır. Bizim "desîse" tâbirimizin aslı "dissîsâ" masdarıdır. "Desîs" hiçbir ilaç ile def' olunmayan[2] koltuk kokusuna ve casusa ve küle gömülüp kebap olmuş ete ıtlak olunur. "Dessâs" da bir nevi habis yılana denir. İşte "tedsîs" ve "tedsiye" bu mânalarla alâkadar olarak çok dess ve desîse yapmak, bir şeyi desîse ile bozup fenalaştırmak ve pek örtüp gizlemek, gömmek mânalarını ifade eder. Şâir demiştir ki:

وَأَنْتَ الَّذِي دَسَّسْتَ عَمْرًا فَأَصْبَحَتْ　　حَلَائِلُهُ مِنْهُ أَرَامِلَ ضُيَّعَا[3]

"Ve sen osun ki Amr'ı berbat ettin gömdün de halîleleri ondan dul oldular dağıldılar." Demek ki nefsi tedsiye rûhu fezâil ile tezkiye etmeyip fısk u fücur ve kötü ahlâk ile fesâda vermek, sonunda kokup gömülmeye mahkum süflî beden kirleri, katı behîmî gayeler, riya gibi şeytânî ve zulmânî hislerle tefessüh ettirerek maddiyyâta defnetmek ve âhirette küle gömülmüş desîs kebab gibi cehennem ateşine kapatmaktır. İlhâm-ı ilâhî ile tezkiyenin, nûr-ı nehâr ve semâya, tedsiyenin zulmet-i leyl ile Arz'a münasebeti de[4] âşikârdır. Allah'ın fıtrat-ı beşere nefhetmiş olduğu o rûhu, o ilâhî nûru böyle gömmek ise ne büyük haybet, ne büyük hüsrandır. Bunu bir misâl ile tavzih için buyuruluyor ki:

{كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِطَغْوٰيهَا} ilh... ❁ Mükerreren geçtiği üzere Semûd Arab-ı bâideden, yani tamamen helâk ve munkariz olmuş ve helâkleri kıssası dillere destan olarak kalmış meşhur bir kavimdir. Müte'addid sûrelerde

---

1 B: "Muzâri'".
2 M: "olmıyan".
3 H, M ve B: "صيعا".
4 H -"de".

beyan olunduğu üzere Allah teâlâ onlara peygamber olarak Sâlih aleyhisselâm'ı ba‘s buyurmuş; sıdkına âyet, mucize istediklerinde هٰذِهٖ نَاقَةُ اللّٰهِ لَكُمْ اٰيَةً فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فٖى اَرْضِ اللّٰهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُٓوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ [el-A‘râf 7/73] buyurulduğu vechile bir Allah nâkası, hârikulâde bir dişi deve âyet olarak gösterilmiş ve لَهَا شِرْبٌ وَلَكُمْ شِرْبُ يَوْمٍ مَعْلُومٍ [eş-Şu‘arâ 26/155] [5864] mûcebince onun suvarılmasına münâvebe suretiyle bir gün tahsis olunmuş ve Allah'ın arzında yayılmak üzere bırakılması ve kötülükle dokunulmaması, dokunulduğu takdirde elîm bir azab geleceği haber verilmiş idi ki, devenin hilkati bir âyet olduğu gibi bu haber de bir âyet oluyordu. O kavim buna inanmamış, tekzib ile karşılamış idi. Yalan bir fücur olduğu gibi hak ve sâdık olan bir[1] haberi tekzib etmek de bir fücur, bir yalan; bir peygamberin ihbârını tekzib ise onu gönderen Allah'a küfürdür. "Da‘vâ" vezninde "tağvâ" tuğyan, azgınlık mânasına masdardır. Kayaları kesip biçen Semûd kuvvetlerine güvenerek tuğyanları sebebiyle peygamberlerine inanmayıp tekzib ettiler {اِذِ انْبَعَثَ اَشْقٰيهَا} en şakīleri atılıp kıyam ettiği sıra ❁ yani o tekzîbin zâhirî alâmeti o vakit oldu. İçlerinden en azgın bedbahtları olan birisi ki Kudar b. Sâlif diye meşhurdur, o azâb va‘îdini tekzib ederek nâkayı tepelemeye kıyam ettiği sıra zâhir oldu. Bütün kavim de onu ve maiyyetini men‘ etmeyip sükût ettikleri ve bıraktıkları cihetle onlar da onun gibi tekzib etmiş ve tuğyanda ona iştirak eylemiş oldular. {فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللّٰهِ} O vakit Allah'ın Resûlü, yani Sâlih aleyhisselâm (وَاِلٰى ثَمُودَ اَخَاهُمْ صَالِحًا [Hûd 11/61]) onlara şöyle demişti {نَاقَةَ اللّٰهِ} ❁ tahzir üzere mansub[2] olmakla fiili mahzuftur. Yani sakının, dokunmayın Allah'ın nâkasına, peygamberine âyet kıldığı deveye {وَسُقْيٰيهَا} ve onun sukyâsına ❁ gününde onun iskāsına, suvarılmasına mahsus olan suyuna da dokunmayın {فَكَذَّبُوهُ} fakat o eşkā ve maiyyeti ve dolayısıyla o kavim o Allah'ın resûlünü tekzib ettiler ❁ söylediklerine, o tahzir ve inzâra inanmadılar {فَعَقَرُوهَا} da onu, o nâkayı devirdiler ❁ vurup öldürdüler.

---

1 H -"bir".
2 H ve M: "mensub".

[5865] "**Akr**"ın aslı bir hayvanın ayaklarını biçip yıkarak öldürmektir. {فَدَمْدَمَ عَلَيْهِمْ رَبُّهُمْ بِذَنْبِهِمْ} Rableri de üzerlerine o günahlarıyla bir demdeme ediverdi. ❁ Hışmını bası basıverdi, azâbını tatbik ediverdi; فَاَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ [el-Hicr 15/73-83; el-Mü'minûn 23/41], فَاَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ [el-A'râf 7/78, 91; el-Ankebut 29/37], فَاَخَذَتْهُمْ صَاعِقَةُ الْعَذَابِ الْهُونِ [Fussilet 41/17] buyurulduğu üzere bir sayha, bir recfe, bir hûn azâbı yıldırımla çarpıp yere sererek hepsini kırdı geçirdi. {فَسَوّٰيهَا} Hem de onu müsâvî yaptı ❁ o demdemeyi, o azâbı yalnız en şakīlerine ve bilfiil onun maiyyetinde bulunanlara değil, Sâlih'e iman etmeyen, sükût ve terk ile o eşkāya iştirak etmiş bulunanların hepsine, çoluğuna çocuğuna[1] ale's-seviyye[2] tatbik etti, hepsini düpedüz kökünden helâk etti, yahut yeri üzerlerine geçirip düzleyiverdi. Bu tesviye de evvelki tesviyenin bir mukabili demektir.

"**Demdeme**" beyan olunduğuna göre دَمَّ fiilinden mükerrerdir. "Demme" tılâ etmek, yani boya veya yaldız sürmek, badana yapmak, gemiyi zift ile kalafatlamak gibi bir şeyi bir şeye sürüp sıvamaktır. Yeri düzlemek ve bir kimseye şiddetli azab etmek ve bir adamın başını ezmek ve halkı kırıp geçirmek mânalarına gelir. "Demdeme" bunun mükerreri olarak katlısını yapmaktır ki fiilde birbiri ardınca bir tekerrür ile her tarafından kaplayacak bir ihâta ve kuvvet ifade eder. دَمْدَمَ عَلَيْهِ الْقَبْرَ denilir ki, "kabri üzerine yıkıp basa basa tamamen intibak ettirdi" demektir. *Sıhâh-ı Cevherî*'de der ki: دَمْدَمْتُ الشَّيْءَ أَلْزَقْتُهُ بِالْأَرْضِ وَطَحْطَحْتُهُ yani bir şeye demdeme yaptım demek onu yere yamadım[3] ve sürte sürte ezdim demektir.[4] *Kāmûs*'ta دَمْدَمَ الْقَوْمَ وَدَمْدَمَ عَلَيْهِمْ طَحَنَهُمْ فَأَهْلَكَهُمْ kavme demdeme etti, üzerlerine demdeme yaptı, onları öğüttü de ihlâk etti demektir[5] ki mükerrer tılâ mânasından me'huzdur. Kezâlik hışm u gazab mânasına gelir, أَخَذَتْهُ الدَّمْدَمَة denilir ki "onu hışım tuttu" demektir. Hışm u gazabla homurdanarak söz söylemek [5866] mânasına da gelir, دَمْدَمَ عَلَيْهِ "ona karşı

---

1 M ve B: "hepsini, çoluğunu çocuğunu".
2 H -"ale's-seviyye".
3 M (ilk baskı): "yamdım".
4 Cevherî, *es-Sıhâh,* V, 1921.
5 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 1108.

gazablı gazablı gürleyerek söyledi" demektir.[1] Müfessirîn burada başlıca mükerrer sıvama ve kabri tamamen bastırma mânasından; günahlarını başlarına geçirip üzerlerine hışımla azâbı tatbik etmek ve istîsâl ile helâk eylemek, kırıp geçirmek mânalarına tefsir etmişler. فَسَوّٰيهَا'daki هَا zamirinin de işaret ettiğimiz vechile "demdeme" masdarına veya o karîne ile "arz"a râci' olduğunu söylemişlerdir ki, birisi azâbın ale's-seviyye hepsine ta'mîmini, birisi de o demdemenin yere geçirilmek suretiyle olduğunu ve sakin oldukları yerlerinin başlarına geçmiş düpedüz bir harabeye çevrildiğini veya helâkleriyle arzın düzeltilmiş bulunduğunu ifade eder. "Demdeme"ye rücû'u daha zâhir ve şu zamire de muvâfıktır: {وَلَا يَخَافُ عُقْبٰيهَا} Ve O, onun âkıbetinden korkmaz ❁ yani Allah yaptığı ukūbetin âkıbetinden, "acaba sonunda bir zarar veya mes'ûliyet gelir mi?" diye endişe edecek değildir. O sonunda yaptıklarının hesâbını vermeye mecbur olan ve ona göre verdiği cezâlarda, ettiği ikāblarda âkıbetinden korkması lâzım gelen mahluk mülûk ve hükkâma benzemez. Çünkü O'nun mâ-fevkinde O'nu mes'ul edecek, O'na bir zarar verebilecek hiçbir kuvvet ve kudret yoktur; O Zât-ı Hak'tır. Her şeye kendisinden ehak, her ne yapsa hakkıdır.[2] Bütün mülk O'nun olduğu için mülkünde لَا يُسْـَٔلُ عَمَّا يَفْعَلُ [el-Enbiyâ 21/23], فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُ [Hûd 11/107; el-Bürûc 85/16] olarak dilediğini yapar, kimsenin itiraz ve müdahaleye hakk u salâhiyeti olmadığı gibi zerrece bir zarar edebilmek ihtimâli de yoktur. O helâk ettiği mahlûkātın daha iyisini yaratmaya ve helâklerinden sonra da onlara dilediği sevab ve ikābı yapabilmeye kādir olduğu için O'nun ihlâkı kendi hakkında bir zarar teşkil etmeyeceği gibi başkası hakkında bir zulüm değil, mahz-ı adl ü hak olur. Zira Zât-ı Hakk'ın fevkinde bir hak mi'yâr ve mebde'i yoktur. O nefisleri önce tesviye edip yaratan Allah onları bu suretle umûmî olan günahlarından dolayı ikābda tesviye etmekle bir [5867] haksızlık değil, adalet yapmış olur. Bu îzâha göre vâv istînâfiye olarak لَا يَخَافُ zamiri "Rabb"e râci'dir. Cümle mahlûkun mes'ûliyetini Hâlık'ın lâ-yüs'elü ammâ yef'al olduğunu takrir ile

1 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 286.
2 B -"O Zât-ı Hak'tır. Her şeye kendisinden ehak, her ne yapsa hakkıdır".

ukūbetinin şiddetiyle beraber hakkāniyetini tavzih ve tesviyeden hatıra gelebilecek mahzur tevehhümünü def'dir. Allah teâlâ hakkında korku asla mutasavver olamayacağı için bu ifade onların Allah indinde zillet ve hakāretlerini tasvir için bir isti'âre-i temsîliye olduğu da söylenmiştir. Bundan başka burada diğer iki vecih daha söylenmiştir.

İkincisi: لَا يَخَافُ zamirinin "Resûl"e râci' olmasıdır ki "o Resul ne oldu?" suâl-i mukadderine karşı, "o Resul bu ukūbetin âkıbetinden korkmaz, zira o onları tahzir etmiş, risalet vazifesini yapmış olduğu için ona[1] korku ve mes'ûliyet yoktur" demek olup, فَلَمَّا[2] جَٓاءَ اَمْرُنَا نَجَّيْنَا صَالِحًا وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا [Hûd 11/66] mazmûnuyla nüfûs-ı zekiyyenin felâhına misâl olur.

Üçüncüsü de Süddî, Dahhâk, Mukātil ve Zeccâc'ın kavillerince vâv hâliye olarak zamir "eşkā"ya râci' olmaktır.[3] "Hâlbuki o eşkā yaptığı cinayetin âkıbetinden korkmuyordu" demek olur. Müfessirînin bazısı, kasemin cevâbı bu Semûd kıssasının medlûlü olmak üzere sûrenin âhirinde mukadder olduğuna kāil olmuşlardır. Buna göre sûrenin asıl mâ-sîka-lehi hâsıl-ı mâna şu olur: Şems'e ve duhâsına ilh... kasem olsun ki sizin içinizden Resûlullah'ı tekzib edenlere azâbı muhakkaktır. Evvelki vecihte ise قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَا، وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰيهَا kübrâ makāmında asıl cevap olup bu kıssa onu misâl ile isbat ve teyid olduğundan netice[4] şöyle tefrî' edilmek lâzım gelir: İşte Allah'ın ilham ve hidâyetine ittibâ' edip nefislerini takvâ ile tezkiye edenler felah bulduğu gibi, tezkiye etmeyip de bilakis fücur ve masiyet ile ifsad etmiş olanlar Allah'ın resûlünü tekzib edip şakīlerine ittibâ' eden ve o yüzden günahlarıyla helâk olup giden Semûd gibi Resûlullah'ı tekzib ve azgınlara ittibâ' ederek kendilerini âkıbet azâba mahkum edip [5868] hâib ve hâsir olurlar. O hâlde Allah'ın

---

1 H -"ona".

2 H, M ve B: "ولما".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 490. Krş. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XX, 80:
وقال السدي والضحاك ومقاتل والزجاج وأبو علي: الواو واو الحال والضمير في يخاف عائد على أشقاها أي انبعث لعقرها وهو لا يخاف عقبى فعله لكفره وطغيانه

4 H -"netice".

Resûlüne ve nûru olan Kur'ân'a iman ve ittibâ' ve nefislerinizi takvâ ile tezkiye ve tenmiyeye çalışınız ki felah bulasınız. Denilmiş ki bilhassa Semûd kıssasıyla vaaz, ilk muhatab olan Arapların diyarlarına yakın olduğu içindir. Tevil ve işaret nokta-i nazarından da denilebilir ki bu kıssanın tahsîsi, çünkü bunda nâkatullah bedene, Sâlih rûha, sükyâsı marifete işaret olduğuna göre Semûd kıssası nefs-i insâniyenin ahvâline münasib, bu sûre de nefsin saadet ve şekāvetteki merâtibini beyan siyâkında olduğu için bilhassa bu kıssa zikrolunmuştur.[1]

---

1 H +"otuzuncu cüzden birinci kısmın hitâmı".

[5869]

سورة الليل مكية وهي احدى وعشرون آية

LEYL SÛRESİ

Ve'l-Leyli Sûresi Mekkîdir. Ancak Ali b. Ebî Talha Medenîdir demiş, bazısı Mekkî ve[1] bazısı Medenîdir de denilmiş.

Âyetleri: Hilâfsız yirmi birdir.

Fâsılası: ا harfidir.

Sebeb-i nüzûlü: Cumhur, Hazret-i Ebû Bekir radıyallâhu anh şânında nâzil olduğunu söylemişlerdir. Bu İbn Mesud ve İbn Abbas ve gayrilerinden esânîd-i sahîha ile rivayet olunmuştur.[2] Süddî Ebû Dehdah-ı Ensârî radıyallâhu anh hakkında nâzil olduğunu söylemiştir, şöyle ki: Bir münafığın evinde bir hurma ağacı vardı, ondan civarında bulunan yetimlerin hânesine bazı "belah"[3] ben düşmüş alaca hurma koruğu düşerdi, o münafık gider onu onlardan alırdı. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ona "onu o yetimlere bırak, onun bedeline sana cennette bir nahle var" buyurmuştu, o dinlemedi. Bunun üzerine Ebû Dahdah onu bütün hâiti ile satın aldı, "ben o cennetteki nahleye bunu o yetimlere hibe edeceğim" dedi, Aleyhissalâtü vesselâm da "yap" buyurdu. Binâen'aleyh onu hibe etti, bu sûre nâzil oldu demiştir.[4] Bazıları da وَسَيُجَنَّبُهَا الْاَتْقٰى...الخ Ebû Bekir hakkında nâzil oldu demiş, [5870] mâ'adâsından sükût eylemiş, bazı müfessirînden de bunun mücma'un

---

1 B -"ve".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 365. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 471, 479; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3440; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 181; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 492:

فالجمهور على أنها نزلت في شأن أبي بكر الصديق رضي الله تعالى عنه، وروي ذلك بأسانيد صحيحة عن ابن مسعود وابن عباس وغيرهما

3 Hurmanın altı mertebesi vardır: tal', sonra hilâl, belah, büsr, rutab, temr [Müellifin notu].

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 365. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 459-460; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XX, 90:

وقال السدّي: إنها نزلت في أبي الدحداح الأنصاري وذلك أنه كان في دار منافق نخلة يقع منها في دار يتامى في جواره بعض بلح فيأخذه منهم فقال له صلّى الله عليه وسلم: دعها لهم ولك بدلها محل في الجنة، فأبى فاشتراها أبو الدحداح بحائطها فقال للنبيّ صلّى الله عليه وسلم: أهبها لهم بالنخلة التي في الجنة. فقال صلّى الله عليه وسلم: افعل، فوهبها فنزلت.

aleyh olduğu naklolunmuştur. Râzî Kaffâl'den naklen demiştir ki: "Bu sûre Hazret-i Ebû Bekir ve müslimîne infâkı ve Ümeyye b. Halef ve buhl ü küfrü haklarında nâzil oldu. Böyle olmakla beraber mânaları umûmîdir. Baksanıza, evvelinde اِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتّٰى âhirinde فَاَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظّٰى buyurulmuştur."[1] Ümeyye b. Halef yerine Ebû Süfyan b. Harb diyenler de vardır.[2]

وَالشَّمْسِ وَضُحٰيهَا'dan sonra bu sûrenin leyl ü nehâra kasem ile başlaması pek mütenâsib olduğu gibi, ondaki قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَا. وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰيهَا mazmûnunu bunda bir nevi tafsil[3] vardır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

وَالَّيْلِ اِذَا يَغْشٰىۙ ﴿١﴾ وَالنَّهَارِ اِذَا تَجَلّٰىۙ ﴿٢﴾ وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰىۙ ﴿٣﴾ اِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتّٰىۜ ﴿٤﴾ فَاَمَّا مَنْ اَعْطٰى وَاتَّقٰىۙ ﴿٥﴾ وَصَدَّقَ بِالْحُسْنٰىۙ ﴿٦﴾ فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرٰىۜ ﴿٧﴾ وَاَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنٰىۙ ﴿٨﴾ وَكَذَّبَ بِالْحُسْنٰىۙ ﴿٩﴾ فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرٰىۜ ﴿١٠﴾ وَمَا يُغْن۪ي عَنْهُ مَالُهُٓ اِذَا تَرَدّٰىۜ ﴿١١﴾ اِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدٰىۘ ﴿١٢﴾ وَاِنَّ لَنَا لَلْاٰخِرَةَ وَالْاُولٰى ﴿١٣﴾ فَاَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظّٰىۚ ﴿١٤﴾ لَا يَصْلٰيهَٓا اِلَّا الْاَشْقٰىۙ ﴿١٥﴾ اَلَّذ۪ي كَذَّبَ وَتَوَلّٰىۜ ﴿١٦﴾ وَسَيُجَنَّبُهَا الْاَتْقٰىۙ ﴿١٧﴾ اَلَّذ۪ي يُؤْت۪ي مَالَهُ يَتَزَكّٰىۚ ﴿١٨﴾ وَمَا لِاَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزٰىۙ ﴿١٩﴾ اِلَّا ابْتِغَٓاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْاَعْلٰىۚ ﴿٢٠﴾ وَلَسَوْفَ يَرْضٰى ﴿٢١﴾

[5871] **Meâl-i Şerîfi**

Kasem olsun bürürken o geceye (1) ve açıldığı zaman o gündüze (2) ve erkeği dişiyi yaratana (3) ki sizin sa'yiniz dağınıktır (4). Bundan böyle amma her kim vergi verir korunur (5) ve hüsnâyı tasdik eylerse (6) Biz onu yüsrâya (en kolayına) kolaylayacağız (7). Ve amma her kim

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 181:

قال القفال رحمه الله: نزلت هذه السورة في أبي بكر وإنفاقه على المسلمين وفي أمية بن خلف وبخله وكفره بالله إلا أنها وإن كانت كذلك لكن معانيها عامة للناس، ألا ترى أن الله تعالى قال: «إن سعيكم لشتى» وقال: «فأنذرتكم نارا تلظى».

2 Bk. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 721; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 492.

3 H: "tafsîli".

bahillik eder ve istiğnâ gösterir (8) ve hüsnâyı tekzib eylerse (9) onu da usrâya (en zoruna) kolaylayacağız (10). Ve yuvarlandığı zaman onu malı kurtaramayacak (11). Her hâlde doğruyu göstermek Bize (12) ve her hâlde sonu da Bizim önü de (âhiret de dünya da) (13). Ben size bir ateş haber verdim ki köpürdükçe köpürür (14). Ona ancak en şakī olan yaslanır (15). O ki tekzib etmiş ve tersine gitmiştir (16). O en müttakī olan ise ondan uzaklaştıkça uzaklaştırılacaktır[1] *(17). O ki malını verir, tezekkî eder (18) ve onda hiç kimsenin mükâfat edilecek bir nimeti yoktur (19). Ancak Rabb-i a'lâsının rızâsını aramak için verir (20). Ve elbette o rızâya erecektir (21).*

{وَالَّيْلِ} ❁ Bu sûrenin evvelindeki kasemler, evvelki sûredeki kasemlerin bir telhîsi olmakla beraber tertîbi itibariyle ayrıca şâyân-ı dikkattir. Orada nûrdan zulmete geçerek, fenâ ve insilâh âleminden mârifetullaha ve ma'rifet-i nefse gidiş yolu gösterilmiş ve zulümât-ı bedende kalanlara sonunda haybet ve hüsran ile kıssa-i Semûd zikredilmiş idi. Burada ise zulmet-i [5872] fenâdan nûr-ı şuhûda doğru tecellî, tezekkî ve nemâ ile bekā-billâha gidilecek ve sonunda rızâya erilecektir. O bir inzar ile nihâyet bulmuştu, bu inzar ile başlayıp tebşîre doğru gidecektir. Evvelki sûre helâk ve ukūbet ihtârıyla hitam bulduğu için bu sûreye leyle kasem ile başlanıp nehârın tecellîsine ve hilkatin erkek ve dişi ile inkişâfına ve mesâînin ihtilâfına geçilmesinde وَلَا يَخَافُ عُقْبٰيهَا ihtârının bir vechini de tavzih vardır. Bir kavmin ve hatta bütün âlemin helâk ve fenasıyla Hâlık'a bir eksiklik, bir ziyan gelmez, O'nun kudretine bir tevakkuf ârız olmaz. O geceyi gündüz yapar ve dilediği gibi erkeği dişiyi yine yaratarak hilkate inkişaf verir. Bu münasebetle zulmetten nûra, inzardan tebşîre doğru gidilmek ve bişâret yolu gösterilmek üzere evvelâ leyle kasem olunmuştur ki âfâkī, enfüsî zulmete işarettir. Onun için şu kayd ile takyid olunmuştur: {إِذَا يَغْشٰى} Bürürken veya bürüyeceği zaman ❁ yani karanlığıyla Güneş'i veya gündüzü veya örtebileceği her şeyi ile âfâkı ve hatta gam u kasveti وَهُوَ الَّذِى يَتَوَفّٰيكُمْ بِالَّيْلِ [el-En'âm 6/60]

---

1 H: "uzaklaşacaktır".

buyurulduğu üzere vefat mânasında olan nevm ü gafleti ile gözleri ve gönülleri bütün şuur ve enfüsü sarıp bürüyor, kaplıyor olduğu hâle veya kaplayacağı istikbâle; hâsılı hâlde ve istikbalde insanı farktan cem'e, kesretten halvete, şuhuddan fenâya götürmek üzere hücum ettiği veya edeceği koyu şiddetli hengâme ki tamamen istîlâ etmiş bulunursa fenâ-i küllî içinde istiğrak hâsıl olur. Bununla evvelki sûredeki وَالَّيْلِ اِذَا يَغْشٰيهَا'ya [eş-Şems 91/4] işaret edilmiş olmakla beraber mef'ûlün hazfinde daha ziyade bir ta'mîm ve ibham ile tehvil vardır. Binâen'aleyh "leyl"in lâmı cinse masruf olarak gece cinsinin böyle bir lahzasına veya ahde mahmul olarak hakîkī ve mecâzî bütün mânasıyla en müdhiş gecelerin böyle bir savleti hengâmına işaret olabilir. اِذَا tahakkuk ifade etmek ve muzâri' hâl ve istikbâle muhtemil olmak itibariyle bu hâlde veya istikbalde tahakkukuna da tenbih [5873] olunmuştur. Bu vechile bunda Semûd'un helâki sırası gibi bir beldenin veya bir kavmin battığı, batacağı esnada saran âsâr-ı gazab ve âlâmı hikâye-i hâl suretinde bir ihtar ve ale'l-umûm hâb u gaflet veya şiddet ü kasvet ve bâhusus bi'set-i seniyye sıralarında dünyayı sarmış bulunan devr-i cehalet hâline ve istikbâle ait olmak üzere de sekerât-ı mevt veya kıyamet ahvâline[1] işaret dahi vardır. Bu kayıd gösteriyor ki leyl ile hâdisât ve mümkinâtta aslolan 'adem-i aslîye değil, bilhassa sonradan ârız olan veya olacak olan fenâ hâlinde 'adem-i ârızî zulmetine kasem olunarak evvelemirde onun bir tahakkukuna nazar-ı dikkat celbolunmuştur ki, bu lahza eşyâda كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ. وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ [er-Rahmân 55/26-27] ve كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88] âyetlerinin okunduğu lahzadır. Bunu okuyanlar hükm-i fenâdan geçip vech-i bekāya giderler. Onlara o lahza-i fenâdan nûr-i vahdetle şühûd-ı bekā tecellî eder, bu vechile zulmetten nûra götürülmek üzere buyuruluyor ki:

{وَالنَّهَارِ اِذَا تَجَلّٰى} Ve nehâra kasem olsun tecellî ettiği vakit. ❁ Evvelki sûrede nehârın Şems'i tecliye ettiği vakte kasem edilmişti. Bunda ise

---

1 H -"ve istikbâle ait olmak üzere de sekerât-ı mevt veya kıyamet ahvâline".

nehârın kendi tecellîsine kasem edilmiştir.[1] Bunda hak güneşinin vahdetle tecellîsine ve İslâm'ın zuhûruna işaret vardır. يَغْشٰى ve تَجَلّٰى zamirleri zâhiren biri "leyl"e biri "nehâr"a râci' olmakla beraber, hakikatte ikisi de Hâlık teâlâ'ya râci'dir. Gaşy O'nun, tecellî O'nundur. Bundan dolayı kasemi O'na ircâ' ederek buyuruluyor ki:

{وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰى} Ve erkeği dişiyi yaratan o büyük kudret sâhibi Hâlık'a ❁ yahut "mâ" masdariye olduğuna göre yaradışına. Bunda tecellînin vahdetten kesrete seyrine, ve evvelki sûrede tesviyesi geçen nefsin erkek ve dişiye tenevvü'üne ve bu hitapların ikisine de şümûlüne, ve yokları var eden ve çoklukları birleştirerek tanzim ve tesviye eyleyen Hâlık'ın birliğine ve hayatta fâiliyet[2] ve [5874] kābiliyetle izdivac ve ictimâ' nizâmının ehemmiyetine tenbih vardır. Bundan dolayı sa'y ü amelde teşettütten tahzir ile tevhid ve intizâma teşvik için kasemin cevâbında buyuruluyor ki:

{اِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتّٰى} Sizin sa'yiniz müteşettittir. ❁ Yani mesâîniz birbirini tutmaz surette müteferrik, dağınık, nizamsızdır. Hâlbuki hayat ve felah nizâm-ı tevhid ile te'âvün ve ictimâ'a merbuttur. Nitekim وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللّٰهِ جَمٖيعاً وَلَا تَفَرَّقُوا [Âl-i İmrân 3/103] buyurulmuştur. Yahut sa'yleriniz çok farklıdır. Kimi iyi çalışır kimi kötü, kimi yüksek kimi aşağı, kimi imanlı kimi imansız.

"**Şettâ**" "şetît"in cem'i olup müteferrik, dağınık, perâkende ve perişan mânasınadır. Müfessirîn burada bunu hükümleri muhtelif, birbirinden uzak, kimi iman ve itaat ve hasenât gibi hayr u hidâyet, kimi küfr ü isyan ve seyyiât gibi şerr ü dalâldir meâlinde tefsir etmişlerdir. Çünkü gayeleri, hükümleri muhtelif olan sa'ylerin hâsılı ayrılık, perişanlıktır. Hayra koşan şerre koşandan elbette ayrılır. Bu surette mâna اَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِناً كَمَنْ كَانَ فَاسِقاًۜ لَا يَسْتَوُنَ [es-Secde 32/18], اَمْ حَسِبَ الَّذٖينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّـَٔاتِ اَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِۙ سَوَٓاءً مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْۜ سَٓاءَ مَا يَحْكُمُونَ [el-Câsiye 45/21]

1 B -"Bunda ise nehârın kendi tecellîsine kasem edilmiştir".
2 B: "fa'âliyet".

âyetleri mazmûnuna râci‘ olur. وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ. اِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَۜ وَلِذٰلِكَ خَلَقَهُمْ [Hûd 11/119] mazmûnuna göre ihtilâf ve ittifak ile mülâhaza da mümkindir. Bununla beraber asıl murad, câhiliyette olduğu gibi teşettüt ve tefrikanın kendisinden tahzir ve gönüllerde fikr-i tevhid ile amellerde intizâma sevk olmak[1] daha zâhirdir. Zira say‘de teşettüt ve perişanlık yekdiğerini nâkız olmak itibariyle haddizâtında atâletten daha fena olan boşuna bir te‘ab ve ictinâbı lâzım gelen bir şerdir. Bunun menşe'i de nefislerde muhtelif gayelere koşan hevâ ve teşehhiyâtın ihtilâfıyla gönüllerin küfr ü şirk ve masiyet buhranları içindeki perişanlığıdır. Allah'ın birliğine hakkıyla iman edememekten münba‘is olan bu hâl ise ferdin de cemiyetin de perişanlığıdır. Nitekim [5875] bu mâna Sûre-i Hac'da وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَكَاَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَٓاءِ فَتَخْطَفُهُ الطَّيْرُ اَوْ تَهْوٖى بِهِ الرّٖيحُ فٖى مَكَانٍ سَحٖيقٍ [22/31] ve Sûre-i İbrâhim'de مَثَلُ الَّذٖينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ اَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍۨ اشْتَدَّتْ بِهِ الرّٖيحُ فٖى يَوْمٍ عَاصِفٍۜ لَا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلٰى شَيْءٍ[2] ذٰلِكَ هُوَ الضَّلَالُ الْبَعٖيدُ [14/18] âyetleriyle tavzih olunmuştur. Şu beyan, teşettütü tafsildir denilmiş ise de söylediğimiz gibi وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللّٰهِ جَمٖيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا [Âl-i İmrân 3/103] mazmûnu üzere zıddına tergīb ile teşettütten tahzir için hükümlerini tafsil olması bizce daha muvâfıktır.

{فَاَمَّا مَنْ اَعْطٰى} Fakat amma her kim i‘tâ etmiş ❁ Malının hukuku olan vergisini vermiş, وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ [el-Bakara 2/2] gibi infak âyetlerinde beyan olunduğu ve daha yakında Sûre-i Beled'de geçtiği vechile hayır necdine çıkan akabeyi iktiham etmek üzere fekk-i rakabe ve darlık günlerinde bîçârelere it‘âm ve müslimîni düşmanlara karşı müdafaa ve takviye eylemek gibi vücûh-i hayra sarf ve infak eylemiş {وَاتَّقٰى} ve korunmuş, takvâ yolunu tutmuş ❁ Allah'tan korkup tâat yolunu tutarak kendini teşettütten, fenalıktan, menhiyyâttan sakınmış, اَلَّذٖينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَٓائِرَ الْاِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ اِلَّا اللَّمَمَ [en-Necm 53/32] vasfına mazhar müttakī olmuş, Allah'ın vikāyesine girmiş {وَصَدَّقَ بِالْحُسْنٰى} ve hüsnâyı tasdik

1 H ve B: "olunmak".
2 H, M ve B: "لا يقدرون على شيء مما كسبوا".

eylemiş ise ❁ hakikatte bir güzellik ve güzellerin en güzeli bulunduğuna inanmış; iyiyi kötüyü, fazileti rezîleti fark etmiş, iyilik güzellik yaptıkça güzelliklerin en güzele doğru gittikçe artacağına, iyilik yapanlara ilerisi daha iyi olacağına inanmış, inanarak muhsinler hakkında nikbin olarak çalışmış لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰى وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ [Yûnus 10/26], وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا [eş-Şûra 42/23], وَيَجْزِىَ[1] الَّذِينَ اَحْسَنُوا بِالْحُسْنٰى [en-Necm 53/31], وَلَا نُضِيعُ[2] اَجْرَ الْمُحْسِنِينَ [Yûsuf 12/56], وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ [el-Bakara 2/58], وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ اَحْسَنَ الَّذِى كَانُوا يَعْمَلُونَ [el-Ankebût 29/7] gibi âyetlerle va'd ü beyan olunduğu üzere ihsan eden, Allah'ı görüyor gibi sıdk u ihlâs ile güzellik yapanlara yaptıkları[3] hasenâtın ileride artırılarak daha güzeliyle karşılığı, daha ziyadesiyle ecr ü mükâfâtı[4] verileceğini sonunda en güzel âkıbete hüsn-i hâtime [5876] ile sonraki hayatta cennet ve cemâle erdirileceğini, velhâsıl muhsinler müttakīler hakkında dünyanın sonu, âhiret daha güzel olacağını tasdik eylemiş, bu vaadin, bu en güzel hasletin, bu en güzel kelimenin, bu daha güzel mükâfâtın, bu en güzel âkıbetin doğruluğuna inanmış, bunu kendisine akide ve sîret edinmiş ise.

"**Hüsnâ**" mâlum ki yukarılarda geçtiği üzere "ahsen" ism-i tafdîlinin müennesi, daha güzel veya en güzel mânasına sıfat olduğu hâlde, mevsûfunun hazfiyle isim olarak kullanılmıştır. Burada "haslet-i hüsnâ" en güzel haslet: iman ve ihsan hasleti veya "kelime-i hüsnâ" en güzel kelime: kelime-i tevhid, yahut bir hakka delâlet eyleyen kelime, "ahsen-i kavl" ki kelime-i tevhid, Kur'an, hüsnâ âyetleri evleviyetle dâhil olur. Veya "millet-i hüsnâ", en[5] güzel dîn ü millet, millet-i İslâm, veya "mesûbe-i hüsnâ" daha güzel karşılık, yahut en güzel sevap ve mükâfat, cennet diye birkaç vechile tefsir edilmiştir. Hepsinin meâli bir demek ise de siyâka nazaran en zâhir ve en müfid olan mâna ihsan eden, Allah

---

1 H, M ve B: "ليجزى".
2 H, M ve B: "يضيع".
3 B -"yaptıkları".
4 H: "mükâfat".
5 B: "daha".

için güzellik yapan muhsinlere ileride daha güzeliyle karşılık, âkıbet en güzel sevap ve mükâfat mefhûmuyla mesûbe-i hüsnâ veya âkıbet-i hüsnâ mânası veya bunu vaad eyleyen hüsnâ âyetleridir. Tasdîk-i hüsnâ, hüsnâ âyetleri mazmûnu üzere ihsâna daha güzeli ve ziyadesiyle veya en güzel sevap ve âkıbet ile mükâfat olunacağına iman ve imanını fiilen sadakat ile isbat mânasına mülâhaza olunmak, amelî nokta-i nazardan daha fâidelidir. İʿtâ ve ittikā gibi ihsâna mukabil hüsnâyı tasdik eden, onun doğruluğuna inanarak sadakat eden kimse şüphesiz gücü yettiği kadar gıll ü gışsız ihsan yapmaya ve o hüsnâyı tahakkuk ettirmeye çalışır. Öyle kimse dünyanın sonu önünden, âhireti ûlâsından daha güzel olacağı imanıyla nikbin olur. Lâkin herkes hakkında ve mutlaka değil, ihsan şartıyla muhsinler hakkında nikbin olur. Fazileti, rezileti, iyiyi kötüyü tefrik eder, faziletin [5877] önü zor acı[1] olsa da sonu pek güzel saadet olduğuna, rezîletin önü rahat ve lezzet olsa da sonu pek fena bedbahtlık olduğuna kāil olarak fazilet yolunda mâlen bedenen çalışıp müşkilâtı iktiham etmeyi, rezâilin lezzetini elem bilip devâʿîsinden korunmayı hoşlanır. İyilik hakkında nikbin olduğu kadar da kötülük hakkında bedbin olur ve böyle bir kimse ihsandan hazz u zevk duyacağı için iʿtâ ve ittikāyı huzur ve itmi'nân-ı kalb ile seve seve yapar, hayra sarfeylediği mal ve cehde acımaz ve fenalıktan korunmak için meşakkatlere katlanmaktan, fedakârlık etmekten yılmaz. وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ der [el-Haşr 59/9; et-Teğâbün 64/16]. Bu suretle hüsnâya[2] iman, tertîb-i vücûdîde iʿtâ ve ittikāya mukaddemdir. O fazilet ve ihsan, o tasdîke terettüb eder. Böyle iken zikirde iʿtâ ve ittikānın takdim edilmesinde iki nükte vardır.

Birincisi tasdikten murad yalnız bâtınen nazarî ve kavlî haysiyette değil, amelî haysiyetiyle[3] dahi tasdik olduğuna, yani mücerred doğrudur demek değil, fiilen sadakatle icrâsı dahi matlub ve bilfiil iʿtâ ve ittikā ihsanda tebeʿî bir şey değil, ilk evvel yapılması lâzım gelen birer asl-ı maksud bulunduğuna, bununla beraber iman olmayınca da hakikatte

1 B -"acı".
2 H: "hüsnâyı".
3 B: "haysiyetle".

hükümleri olmayacağına[1] tenbihtir. Çünkü hüsnânın tasdîk-i fi'lîsi i'tâ ve ittikānın vücûduyladır. Yani fiiliyyâtta hiç eseri zâhir olmayan tasdîke burada zikrolunacak yüsrâ vaadi terettüb etmez.

İkincisi müsebbeb sebebden, ivaz mu'avvazdan, ecr ü mükâfâta istihkak vazife ve amelden muahhar olduğu ve hüsnâ ihsânın gāye-i müterettibesi bulunduğu için tahakkukta i'tâ ve ittikādan muahhardır. Tasdîkin tehiri de hüsnâya ta'alluku hasebiyle olmuştur. Böyle her kim i'tâ ve ittikā etmiş ve hüsnâyı tasdik eylemiş ise {فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرٰى} Biz onu yüsrâya müyesser kılacağız. ❁ En kolay yola, yani en ziyade kolaylık ve rahata erdiren فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَاباً يَسِيراً وَيَنْقَلِبُ اِلٰٓى اَهْلِه۪ مَسْرُوراً [el-İnşikâk 84/8-9] [5878] mantûkunca kolay hesab ile cennete girmek gibi refâh ü saadet yolu olan hayır yoluna hazırlayacağız, kolaylıklara muvaffak kılacağız. Sûre-i Beled'de geçtiği üzere başkaları için iktihâmı müşkil bir akabe olan hayır yolu (necd-i hayr) onun için en kolay yol olacak, o o müşkilâtı kolaylıkla iktiham edecek, hayır amellere kolaylıkla muvaffak olup rahat ve saadete erecektir. Müfessirîn demişlerdir ki işbu فَسَنُيَسِّرُهُ'de teysir tehyi'e etmek, âmâde kılmak mânasınadır. Zira يَسَّرَ الْفَرَسَ denilir ki "gemini ve eğerini vurup atı binmek için müheyyâ kıldı, hazırladı" demektir. Buradaki teysir de bu mânadan istiaredir. Hüsnâyı hakkıyla tasdik eden ihsânın neticesi hakkında nikbin olan kimse i'tâ ve ittikā ile hayr ü hasenâtı ne kadar zor olsa seve seve aşk u ikdam ile yapacağından zorlukla değil, kolaylıkla ve zevk u haz ile yapar ve binâen'aleyh o hüsnâya kolaylıkla ererek saadete kavuşur ve aynı zamanda o i'tâ ve ittikā ona gittikçe o saadet yolunu kolaylaştırır. Esbâb ve vesâitini teksir ile maksada vusûlü teshil eyler. {وَاَمَّا مَنْ بَخِلَ} Ve amma buhl etmiş ❁ malını[2] kıskanıp da vergi vermekten kaçınmış {وَاسْتَغْنٰى} ve istiğnâ etmiş ❁ yani kendini gınâya ermiş, en güzel âkıbeti bulmuş, ilerisi için hiçbir ihtiyâcı kalmamış, artık korunmaktan vâreste olmuş ganî addederek hâline, ferdiyetine saplanmış, istikbâlini hesâba

---

1 B: "olamayacağına".
2 B -"malını".

almayıp[1] malıyla dünya şehevâtıyla ukbâ nimetlerinden istiğnâ göstermiş {وَكَذَّبَ بِالْحُسْنٰى} ve hüsnâyı tekzib eylemiş ❁ daha güzele veya en güzele inanmamış, cennet nimetleriyle muhsinlerin âkıbeti daha güzel olacağı hakikatine yalan demiş, hâsılı "gün günden beterdir, ihsânın korunmanın fâidesi yoktur" diyerek âkıbet hakkında bedbin olmuş ise {فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرٰى} onu usrâ'ya müyesser kılacağız ❁ ateşe [5879] girmek gibi en zor ve en güç âkıbete götüren yola müyesser kılacağız, en zor âkıbete hazırlayacağız, o zorluğu yenemeyecek, zorluklar onun tepesine binecektir. {وَمَا يُغْنٖى عَنْهُ مَالُهُٓ اِذَا تَرَدّٰى} Ve o çukura[2] yuvarlandığı yahut helâk olduğu vakit onu malı kurtaramayacaktır. ❁ Kıyıp veremeyerek topladığı ve onunla zengin olmak, müstağnî kalmak istediği mal onu kabre yuvarlanmaktan, helâk ile esfel-i sâfilîne gitmekten kurtaracak değil, bilakis azab ve hüsrânını artıracaktır.

"**Tereddâ** (تَرَدّٰى)" helâk mânasına "redâ"dan yahut yuvarlanmak mânasına "tereddüd"dendir. İkinci surette aslı "tereddede" olup تَقَضِّيَ الْبَازِي gibi yâ'ya[3] kalb olunmuştur. Nitekim "mütereddiye" bundandır.

{اِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدٰى} ilh... ❁ Yukarıki beyânâtı takrir ile va'z u irşad için istînaftır. Yani haberiniz olsun ki her hâlde hidâyet ve irşad Bizedir. Felâha çıkaran doğru yolu göstermek, hakk u savâbı beyan etmek, resul göndermek, kitap indirmek, âfâkta edille nasbetmek, enfüste kalblere iyiyi kötüyü ilham eylemek rubûbiyetin şânına ait bir iştir. Allah'ın hidâyeti olmayınca siz kendiliğinizden onu yapamazsınız, ona göre hidâyeti kabul ettirip de hakk u hayr yoluna gitmek de sizin meşiyyetinize mevdû' bir keyfiyettir. {وَاِنَّ لَنَا لَلْاٰخِرَةَ وَالْاُولٰى} Ve şüphe yok ki sonu da Bizimdir, önü de ❁ Evvel ü âhir mülk Bizim, hakk-ı tasarruf Bizimdir. Mu'âraza veya müdahale edecek başka bir mâlik yoktur. O hâlde ne âhirette ne de dünyada Allah'tan başka hükm ü meşiyyeti nâfiz olacak bir merci' bulmanıza ve O'nun hidâyetinden müstağnî olup da

---

1 H: "kalmayıp".
2 H -"çukura".
3 H: "veya".

kendinizi kurtarmanıza imkân yoktur. O ne derse öyle olacaktır. Hidâyet O'nun hidâyeti, asıl irade O'nun iradesi, hüküm O'nun hükmüdür. O'nun iradesi, hidâyeti, hükmü hilâfına gitmek [5880] isteyen arzularınız, meşiyyetleriniz, hükümleriniz hep dalâldir. O'nun meşiyyetinize mevdû' olarak gösterdiği hidâyeti kabul etmeyip aksine gitmek istediğiniz takdirde zarar edecek olan O değil, ancak sizsinizdir. {فَاَنْذَرْتُكُمْ نَاراً تَلَظّٰى} İşte size bir inzar yaptım, bir ateş haber verdim ki alevlendikçe alevlenir, köpürdükçe köpürür.

"Telezzâ (تَلَظّٰى)" muzâri' müennes, aslı "tetelezzâ"dır (تتلظى). Mazi olsa idi -nâr müennes olduğu için- تلظت denilmesi lâzım gelirdi. Bir ateş ki {لَا يَصْلٰيهَٓا اِلَّا الْاَشْقٰى} ona ancak en şakī, en bedbaht olan yaslanır.

"Eşkā"dan murad kâfir olduğu anlatılmak için şununla beyan ve tefsir olunmuştur: {اَلَّذٖى كَذَّبَ} O ki tekzib etmiş ❁ Hak hidâyetine yalan demiş {وَتَوَلّٰى} ve yüz çevirmiştir ❁ doğruya yalan demiş, iltifat etmemiştir. Ki işte bu kâfirdir. Takdîr-i ilâhîde en şakī en bedbahttır, o ateşe yaslanıp kalacaktır. Tekzib etmeksizin i'râz eden fâsık ise en şakī değil şakīdir, o ateşe girerse de yaslanıp kalmaz. {وَسَيُجَنَّبُهَا الْاَتْقٰى} O etkā olan, yani hem küfürden hem masiyetten korunan en müttakī ise o ateşten uzaklaştıkça uzaklaştırılacak, çok uzaklaştırılacaktır. ❁ Çünkü o ona yaslanıp kalmak şöyle dursun asla girmeyecek, üzerinden kolaylıkla geçip cennete gidecektir. {اَلَّذٖى يُؤْتٖى مَالَهُ يَتَزَكّٰى} O etkā ki malını verir tezekkî eder ❁ temizlenir, tefeyyüz eyler, felah bulur. Yahut "yetezekkâ" hâl olduğuna göre: Tezekkî etmek, indallah temizlenip nemâlanmak üzere malını verir {وَمَا لِاَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزٰى} ve onda başka bir kimsenin bir nimeti yoktur ki [5881] karşılığı, mükâfâtı verilecek olsun. ❁ Yani hiç kimseye medyun ve minnettar değildir ki verirken ona karşılık olarak versin, yahut herhangi bir kimseye verdiği vergiyi ondan bir karşılık, bir mükâfat bekleyerek vermez. {اِلَّا ابْتِغَٓاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْاَعْلٰى} Ancak Rabb-i a'lâsının rızâsını aramak için verir, o ciheti gözetir. "Onu bulacak mı?" denirse: {وَلَسَوْفَ يَرْضٰى} Kasem olsun ki O muhakkak râzı olacaktır. ❁

لام kasem veya ibtidâ için, سَوْفَ istikbalde tahkik[1] içindir. "Yerdâ" zamiri "etkā"ya da "Rabb"e de râci' olabilir. Çokları etkāya rücû'unu zâhir görmüşler, o etkā Rabbinden razı olacak demişlerdir ki Rabbinin aradığı rızâsını bulup razı oluncaya kadar ni'met ü atâsına erecektir demek olur. İmam Râzî "Rabb"e rücû'u daha karîb ve daha beliğ olduğunu, çünkü Allah teâlâ'nın rızâsı kulun rızâsından eblağ bulunduğunu söylemiştir[2] ki, Rabbi de ondan razı olacak, rızâsına erdirip marzîsi kılacaktır. Rabb-i a'lâsının rızâsını arayan o etkā daha önce Rabbinden râzı olduğu gibi, aradığı rızâya erip marzî dahi olarak رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً [el-Fecr 89/28] vasfı tahakkuk edecektir demek olur. وَرِضْوَانٌ مِنَ اللّٰهِ اَكْبَرُۜ ذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ [et-Tevbe 9/72]

Hâkim, sahih diye Âmir b. Abdullah b. Zübeyr'den, babasından rivayet etmiş, demiştir ki: "Ebû Kuhâfe, oğlu Ebû Bekir radıyallâhu anh Hazretleri'ne 'seni görüyorum ki birtakım zayıf köleler âzâd edip duruyorsun, madem ki bunu yaptın bari kuvvet olacak ve önünde duracak birtakım celâdetli adamlar âzâd etseydin' demişti. O da 'babacığım, ben ancak murâdımı murad ediyorum إنَّمَا أُرِيدُ مَا أُرِيدُ' dedi. Bunun üzerine فَاَمَّا مَنْ اَعْطٰى وَاتَّقٰى... إلى ...وَمَا لِاَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزٰى nâzil oldu."[3] İbn Cerîr der ki: "Âsâr vârid olan sahîhi budur. Demişlerdir ki: Bu, Ebû Bekir âzâd ettiklerini âzâd etmesi sebebiyle onun hakkında nâzil oldu. Bana Muhammed b. İbrâhim Enmâtî tahdis etti, dedi: bize Hârûn b. Mâruf tahdis etti, dedi: bize Bişr b. [5882] Serî tahdis etti, dedi: bize Mus'ab b. Sâbit, Âmir b. Abdullah'dan, babasından şöyle tahdis etti, dedi ki: Bu âyet Ebû Bekir Sıddîk hakkında nâzil oldu: وَمَا لِاَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزٰى.

1 H: "tahakkuk".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 189:

وفيه عندي وجه آخر وهو أن المراد أنه ما أنفق إلا لطلب رضوان الله ولسوف يرضى الله عنه وهذا عندي أعظم من الأول لأن رضا الله عن عبده أكمل للعبد من رضاه عن ربه.

3 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 572:

عن عامر بن عبد الله بن الزبير عن أبيه قال: قال أبو قحافة لأبي بكر: أراك تعتق رقابا ضعافا فلو أنك إذ فعلت ما فعلت أعتقت رجالا جلدا يمنعونك ويقومون دونك. فقال أبو بكر: يا أبت إني إنما أريد ما أريد لما نزلت هذه الآيات فيه «فأما من أعطى واتقى وصدق بالحسنى فسنيسره لليسرى» إلى قوله عز وجل «وما لأحد عنده من نعمة تجزى إلا ابتغاء وجه ربه الأعلى ولسوف يرضى» هذا حديث صحيح على شرط مسلم ولم يخرجاه.

اِلَّا ابْتِغَٓاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْاَعْلٰى. وَلَسَوْفَ يَرْضٰى"[1]

حدثنا ابن عبد الأعلى قال: حدثنا ابن ثور عن معمر قال: أخبرني سعيد عن قتادة: وَمَا لِاَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزٰى kavlinde dedi ki: "Ebû Bekir hakkında nâzil oldu, birtakım insanları kendilerinden ne cezâ ne şükûr iltimas etmeyerek i'tâk etmişti. Altı yahut yedi kişi ki Bilal ve Âmir b. Füheyre onlardandır."[2] İbn Ebî Hâtim ve Ebu'ş-Şeyh ve İbn Asâkir İbn Mes'ûd'dan tahric etmişlerdir, demiş ki: "Hazret-i Ebû Bekir, Bilal'i Ümeyye[3] b. Halef'ten bir bürde ile on vukıyyeye iştirâ edip âzâd etti. Allah teâlâ da وَالَّيْلِ اِذَا يَغْشٰى... إلى قوله اِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتّٰى...'yı inzal eyledi."[4] Radıyallâhu anhüm ve radû anh.

Şimdi bu sûreyi de Duhâ ve İnşirah ve Tîn sûreleri takip edecektir.

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 479:

هو الصحيح الذي جاءت به الآثار عن أهل التأويل وقالوا: نزلت في أبي بكر بعتقه من أعتق... حدثني محمد بن إبراهيم الأنماطي قال: ثنا هارون بن معروف قال: ثنا بشر بن السري قال: ثنا مصعب بن ثابت عن عامر بن عبد الله عن أبيه قال: نزلت هذه الآية في أبي بكر الصديق: «وما لأحد عنده من نعمة تجزى إلا ابتغاء وجه ربه الأعلى ولسوف يرضى».

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 479-480:

حدثنا ابن عبد الأعلى قال: ثنا ابن ثور عن معمر قال: أخبرني سعيد عن قتادة في قوله «وما لأحد عنده من نعمة تجزى» قال: نزلت في أبي بكر أعتق ناسا لم يلتمس منهم جزاء ولا شكورا، ستة أو سبعة منهم بلال وعامر بن فهيرة.

3 H ve B: "Übey"; M (ilk baskı): "Ümmey".

4 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3440:

عن ابن مسعود أن أبا بكر الصديق اشترى بلالا من أمية بن خلف ببردة وعشر أواق فأعتقه لله فأنزل الله: «والليل إذا يغشى» إلى قوله «إن سعيكم لشتى» سعي أبي بكر وأمية وأبي إلى قوله: «وكذب بالحسنى» قال: لا إله إلا الله إلى قوله: «فسنيسره للعسرى» قال: النار.

[5883]

سُورَةُ الضُّحٰى مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اِحْدٰى عَشَرَةَ اٰيَةً

DUHÂ SÛRESİ

Duhâ Sûresi de Mekkîdir.

Fâsılası: ث، ر، ا harfleridir.

Evvelki sûre leyl ile başlayıp etkāya rızâ ile hitam bulmuştu. Etkāların başı ise Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem olduğundan onun akabinde terakki suretiyle Resûlullah'a olan ve onun rızâsına ta'alluk eyleyen atâ ve ni'met-i rabbâniyenin tahdîsini nâtık olan bu sûre geliyor. İmam Râzî'nin dediği gibi evvelki sûre Ebû Bekir radıyallahu anh, bu ve bundan sonraki de Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin sûreleri olduğu cihetle Hak celle ve alâ, Sıddîkı ile Resûlü arasında başka bir[1] vâsıta olmadığına bir işaret olmak üzere beynlerini diğer bir sûre ile fasletmemiştir. Bu suretle bu tertibde ve sûrelerin mazmûnunda mertebe-i sıddîktan mertebe-i risâlete yükselen bir terakki vardır.[2]

Sebeb-i nüzûlü: Birkaç gün vahyin kesilmesi ile Resûlullah'ın bir sıkılması olmuştur ki bu babda muhtelif rivâyât vardır: Tirmizî'de Esved b. Kays'tan Cündeb[3] el-Becelî[4] radıyallahu anh'tan; dedi ki: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ile bir gārda idim, parmağı kanadı, bundan dolayı Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem هَلْ أَنْتِ إِلَّا اِصْبَعٌ دَمِيتِ وَفِي سَبِيلِ اللّٰهِ مَا لَقِيتِ 'Sen ancak bir parmaksın[5] ki kanadın, Allah yolundadır bütün de çattığın' dedi. [5884] Cebrâil aleyhisselâm da betâet etti, müşrikler 'Muhammed bırakıldı' dediler, bunun üzerine Allah teâlâ

---

1 H -"bir".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 191:

سورة والليل سورة أبي بكر وسورة الضحى سورة محمد عليه الصلاة والسلام ثم ما جعل بينهما واسطة ليعلم أنه لا واسطة بين محمد وأبي بكر فإذا ذكرت الليل أولا وهو أبو بكر ثم صعدت وجدت بعده النهار وهو محمد...

3 H, M ve B +"b.".

4 M: "büceli".

5 H: "peygambersin".

مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلٰى'yi indirdi." Bu hadîs hasendir sahîhtir.[1] Buhârî'de: Esved b. Kays demiştir ki: "Cündeb b. Süfyan radıyallahu anh'ı işittim, şöyle dedi: 'Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem rahatsızlandı, iki üç gece kalkmadı, bir kadın geldi, «yâ Muhammed! Ben umarım ki şeytanın seni bırakmış olsun, görüyorum ki iki üç gecedir sana yaklaşmadı» dedi. Bunun üzerine Allah azze ve celle وَالضُّحٰى. وَالَّيْلِ اِذَا سَجٰى. مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلٰى'yı indirdi.'"[2] İbn Ebî Hâtim de Cündeb-i Becelî'den[3]; demiştir ki: "Resûlullah'ın parmağına bir taş atılmıştı, مَا أَنْتِ إِلَّا اِصْبَعٌ دَمِيتِ وَفِي سَبِيلِ اللهِ مَا لَقِيتِ dedi. Sonra iki üç gece kaldı, kalkmadı, bir kadın ona: 'Şeytanını görmüyorum, her hâlde seni terketmiş' dedi. Bunun üzerine Allah teâlâ وَالضُّحٰى. وَالَّيْلِ اِذَا سَجٰى. مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلٰى'yı indirdi."[4] Hâkim, Zeyd b. Erkam radıyallahu anh'tan; demiştir ki: "تَبَّتْ يَدَٓا اَبٖى لَهَبٍ... إلخ nâzil olunca Ebû Leheb'in karısı Ümmü Cemîl'e 'Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem seni hicvetti' denildi, bunun üzerine karı, Aleyhissalâtü vesselâm'a geldi, Aleyhissalâtü vesselâm bir kalabalıkta oturuyordu. 'Yâ Muhammed! Beni neye hicvettin?' dedi. 'Vallahi seni ben hicvetmedim, seni Allah teâlâ hicvetti buyurdu.' Karı 'hiç sen beni odun yüklenirken, yahut boynumda bükülmüş iple gördün mü?' dedi, gitti, Resûlullah bekledi, vahiy inmiyordu. Derken o karı geldi, 'sâhibini görmüyorum, her hâlde sana vedâ etmiş, darılmış' مَا أَرَى صَاحِبَكَ إِلَّا قَدْ وَدَّعَكَ وَقَلَاكَ[5] dedi, Allah teâlâ da onu inzal buyurdu."[6] Anlaşılıyor ki bu sûre تَبَّتْ'den sonra

---

1 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 93:

عن جندب البجلي قال: كنت مع النبي صلى الله عليه وسلم في غار فدميت إصبعه فقال النبي صلى الله عليه وسلم: هل أنت إلا إصبع دميت وفي سبيل الله ما لقيت، قال: وأبطأ عليه جبريل فقال المشركون: قد ودع محمد، فأنزل الله تعالى: «ما ودعك ربك وما قلى» هذا حديث حسن صحيح.

2 Buhârî, Tefsîr, 93:

حدثنا الأسود بن قيس قال: سمعت جندب بن سفيان رضي الله عنه قال: اشتكى رسول الله صلى الله عليه وسلم فلم يقم ليلتين أو ثلاثا فجاءت امرأة فقالت: يا محمد إني لأرجو أن يكون شيطانك قد تركك لم أره قربك منذ ليلتين أو ثلاث، فأنزل الله عز وجل: «والضحى والليل إذا سجى ما ودعك ربك وما قلى» قوله: «ما ودعك ربك وما قلى» تقرأ بالتشديد والتخفيف بمعنى واحد: ما تركك ربك، وقال ابن عباس: ما تركك وما أبغضك.

3 M: "bücelîden".

4 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3442:

حدثني الأسود بن قيس أنه سمع جندبا يقول: رمي رسول الله صلى الله عليه وسلم بحجر في أصبعه فقال: هل أنت إلا أصبع دميت ولفي سبيل الله ما لقيت؟ قال: فمكث ليلتين أو ثلاثا لا يقوم فقالت له امرأة: ما أرى شيطانك إلا قد تركك، فنزلت «والضحى والليل إذا سجى ما ودعك ربك وما قلى».

5 H, M ve B: "وقلى".

6 Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 573:

عن زيد بن أرقم رضي الله عنه قال: لما نزلت «تبت يدا أبي لهب وتب» إلى «وامرأته حمالة الحطب في جيدها حبل من مسد» قال: فقيل لامرأة أبي لهب: إن محمدا قد هجاك، فأتت رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو جالس في الملأ فقالت: يا محمد على ما تهجوني؟ قال: فقال: إني والله ما هجوتك ما

nâzil olmuş ve o sözü söyleyen kadın da Ebû Leheb'in karısı Ümmü Cemîl imiş. Taş atılıp mübarek parmağının kanaması hâdisesi Tâif'e gidişte olduğuna göre, demek ki o zaman Cündeb-i Becelî[1] Hazretleri'yle birlikte bir mağaraya girmişlerdi. Vahyin teahhurunun sebebi hakkında da birkaç rivayet vardır. Müfessirînden bir kısmı Sûre-i Kehf'in sebeb-i nüzûlünde geçtiği üzere sorulan suâle karşı "yarın haber [5885] veririm" deyip de istisnâ yapmamış, "inşallah" dememiş olması idi demişler.[2] Bir de denilmiş ki: Hazret-i Osman radıyallahu anh Aleyhissalâtü vesselâm'a bir üzüm veya hurma salkımı takdim etmiş idi, bir sâil geldi, Resûlullah onu ona verdi, sonra Osman ondan bir dirheme satın aldı, yine takdim eyledi. Sâil yine geldi, yine verdi, üçüncüsünde latife ederek "sen sâil misin yoksa tâcir misin[3], yâ fülân!" buyurdu, onun üzerine vahiy günlerce teahhur etti, Resûlullah ondan sıkıldı, sonra bu[4] nâzil oldu.[5] Demek ki o söylenenler de bu arada söylendi.

İbn Ebî Şeybe *Müsned*'inde ve Taberânî ve İbn Merdûye Havle hadîsiyle rivayet eylemişlerdir: Havle radıyallahu anhâ Resûlullah'a hizmet ederdi, demiştir ki: "Bir enik Resûlullah'ın serîri altına girmiş, ölmüş, haberimiz olmamış. Resûlullah dört gün durdu, vahiy inmiyordu. 'Yâ Havle' dedi, 'Resûlullah'ın odasında ne oldu ki bana Cibrîl gelmiyor?' Ben de 'yâ Nebiyyallah, o günden beri de bize hayırlı bir gün gelmedi' dedim. Bürdesini aldı, giydi ve çıktı. Ben gönlümde 'odayı süpürsem, hazırlasam' dedim, hemen süpürgeyi serîrin altına saldım, ağır bir şeye rastladım, bırakmadım, ölü bir enik karşıma çıktı.

هجاك إلا الله، قال: فقالت: هل رأيتني أحمل حطبا أو رأيت في جيدي حبلا من مسد؟ ثم انطلقت فمكث رسول الله صلى الله عليه وسلم أياما لا ينزل عليه فأتته فقالت: يا محمد ما أرى صاحبك إلا قد ودعك وقلاك، فأنزل الله عز وجل «والضحى والليل إذا سجى ما ودعك ربك وما قلى» هذا حديث صحيح كما حدثناه هذا الشيخ إلا أني وجدت له علة.

1 M: "Bücelî".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 467; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 376:

قال المفسرون: سألت اليهود رسول الله صلى الله عليه وسلم عن ذي القرنين وأصحاب الكهف وعن الروح فقال: سأخبركم غدًا، ولم يقل: إن شاء الله، فاحتبس عنه الوحي.

3 B: "tüccar mısın".

4 B: "da".

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 376. Krş. Ömer Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr,* XV, 393:

وقيل: إن عثمان أهدى إليه صلّى الله عليه وسلم عنقود عنب وقيل عذق تمر فجاء سائل فأعطاه ثم اشتراه عثمان بدرهم فقدمه إليه عليه الصلاة والسلام ثانيا ثم عاد السائل فأعطيه وهكذا ثلاث مرات فقال عليه الصلاة والسلام ملاطفا لا غضبان: أسائل أنت يا فلان أم تاجر؟ فتأخر الوحي أياما فاستوحش فنزلت.

Onu elimle aldım, evin arkasına attım, derken Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem geldi, mübarek sakalı titriyordu, vahiy nâzil olduğu vakit onu bir titreme alırdı. 'Yâ Havle, beni ört!' buyurdu, Allah teâlâ وَالضُّحٰى وَالَّيْلِ... إلى ...فَتَرْضٰى'yı inzal buyurmuştu[1]."[2] Bu rivayette inkıtâ' dört gün olmuş oluyor. İbn Cüreyc'den on iki gün, Kelbî'den on beş gün, on küsur da denilmiş. İbn Abbas'tan yirmi beş gün, Süddî ve Mukātil'den kırk gün diye de rivayetler vardır. Belli ki bu gibi müddetlere ilim, mebde'ine ilim ile mütefâvit olur. Onu tamamıyla bilmek Resûlullah'ın kendisinden olabilir. Bu ise merfû'an rivayet edilmemiştir. Sahih olarak mâlum olan şudur ki bir müddet vahyin teahhuru vâki' olmuştur ve Resûlullah bundan hüzn ü ıztırab duymuş [5886] ve ahvâlinden bu hissedilmiştir ve iki üç gece kıyam etmediği görülünce onun her hâlini tâkip eden müşrikler[3] öyle söylenmeye bir vesile de bulmuştur. Cenâb-ı Hak da onun kalb-i şerîfine itmi'nân vermek üzere bu sûreyi inzal buyurmuştur. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَالضُّحٰىۙ ﴿١﴾ وَالَّيْلِ اِذَا سَجٰىۙ ﴿٢﴾ مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلٰىۜ ﴿٣﴾ وَلَلْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ
الْاُولٰىۜ ﴿٤﴾ وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰىۜ ﴿٥﴾ اَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيماً فَاٰوٰىۖ ﴿٦﴾ وَوَجَدَكَ
ضَٓالاًّ فَهَدٰىۖ ﴿٧﴾ وَوَجَدَكَ عَٓائِلاً فَاَغْنٰىۜ ﴿٨﴾ فَاَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْۜ ﴿٩﴾ وَاَمَّا السَّٓائِلَ
فَلَا تَنْهَرْۜ ﴿١٠﴾ وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ ﴿١١﴾

---

1 M ve B: "Allah teâlâ وَالضُّحٰى وَالَّيْلِ... إلى ...فَتَرْضٰى nâzil olmuştu".

2 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XXIV, 249; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 482; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 376:

ثنا حفص بن سعيد القرشي حدثتني أمي عن أمها وكانت خادم رسول الله صلى الله عليه وسلم: أن جروا دخل البيت ودخل تحت السرير ومات فمكث نبي الله صلى الله عليه وسلم أياما لا ينزل عليه الوحي فقال: يا خولة ما حدث في بيت رسول الله جبريل لا يأتيني فهل حدث في بيت رسول الله حدث، فقلت: والله ما أتى علينا يوم خير من يومنا، فأخذ برده فلبسه وخرج فقلت: لو هيأت البيت وكنسته، فأهويت بالمكنسة تحت السرير فإذا شيء ثقيل فلم أزل حتى أخرجته فإذا بجرو ميت فأخذته بيدي فألقيته خلف الدار فجاء نبي الله ترعد لحييه وكان إذا أتاه الوحي أخذته الرعدة فقال: يا خولة دثريني، فأنزل الله: والضحى والليل إذا سجى ما ودعك ربك وما قلى.

3 B: "müşriklere".

Meâl-i Şerîfi

O duhâya (1) ve dindiği zaman o geceye kasem olsun ki (2) vedâ etmedi Rabbin sana ve darılmadı (3). Ve her hâlde sonu senin için önünden daha hayırlı (4). Ve ileride Rabbin sana atâ edecek, öyle atâ edecek ki rızâya ereceksin (5). O seni bir yetim iken barındırmadı mı? (6) Ve seni yol bilmez iken yola koymadı mı? (7) Ve seni bir yoksul iken zengin etmedi mi? (8) Öyle ise amma yetime kahretme (9) ve amma sâili azarlama. (10) Fakat Rabbinin nimetini anlat da anlat (11).

[5887] {وَالضُّحٰى} Kasem olsun o duhâya ❁ "Duhâ" diye mâruf olan kuşluk zamanına ki Güneş'in parlayıp yükselmeye başladığı, gündüzün gençliği zamanıdır. Lâm, cins için olur. Yahut duhâlar içinde mümtaz bir duhâya ki, lâm ahd için olarak hakikat güneşinin ufuk-ı Muhammedîden doğup رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ olarak âlemlere risaletle ziyâlar saçmaya başladığı zamana işarettir. Hitab Resûlullah'a olmak itibariyle bu ahd mânası râcih olur. Bundan dolayı vech-i Muhammedîye veya teklîm-i ilâhî zamanına işaret olduğu da söylenmiştir. Nitekim طٰهٰ'da وَاَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ ضُحًى [20/59] âyetinden anlaşıldığı üzere halkın toplanıp Mûsâ'nın sâhirlere galebe ettiği vakit de ma'hud bir kuşluk zamanıdır.

{وَالَّيْلِ اِذَا سَجٰى} Ve o geceye: Sükûna erdiği, kararını bulup dindiği zaman ❁ yani tam kıvamına gelip durduğu, içindekilerin sükûn bulduğu vakit ki evvelinden bir müddet geçtiği orta demleridir. O vakit zulmet artacağı kadar artmış, örteceğini örtmüş, kararını bulmuş, bir de ses sedâ kesilmiş dinmiş olur. Karanlığın çöktüğü, ortalığı örttüğü veya rüzgârın kesildiği veya gecenin tükendiği sıra diye de mülâhaza olunabilir ki her birinin duhâya bir tekabülü veya bir vechile bir[1] mümaseleti vardır. Biri neşe, biri gam, yahut zevâl-i[2] gam ifade eder.

"**Secâ** (سَجٰى)" "ulüvv" vezninde "sücüvv"dendir. "Sücüvv" mutlaka sükûn, yani bir şey kararını bulup dinmek, sâkin olmak mânasınadır.

---

1 H -"bir".
2 B: "zevâli".

"Bahr-i sâcî" dalgasız durgun deniz, "tarf-ı sâcî" sâkin, baygın göz, "leyl-i sâcî" de sâkin, durgun, rüzgârsız gece demektir. "Seciyye" dahi sükûn mânasından me'huz olup insanın nefsinde sâkin ve sâbit huy, meleke demektir. "Tesciye" de örtmek mânasına gelir. Bu vechile gecenin sükûnu demek olan sücüvvü[1] zamanı, iyice durgunluğu ile tam kararması, örtüp kaplaması veya nihâyete erip geçmesi zamanı diye de telakkī edilmiştir. İbn Arabî [5888] سَجَا الَّيْلُ اِشْتَدَّ ظَلَامُهُ demiş,[2] İbn Münzir ve daha bazıları İbn[3] Cübeyr'den: اِذَا اَقْبَلَ فَغَطّٰى كُلَّ شَيْءٍ diye,[4] İbn Cerîr ve İbn Merdûye, Avfî tarîkiyle İbn Abbas'tan: سَجَا، اَقْبَلَ diye,[5] İbn Münzir ile İbn Ebî Hâtim de ondan سَجَا إِذَا ذَهَبَ diye tahric eylemişlerdir.[6] Cumhûrun beyânına göre asıl sücüvv sükûn demek olduğu ve leyl-i sâcî rüzgârsız gecede şâyi' bulunduğu için murad, "gaşy"de[7] olduğu gibi zulmetin şiddet ve savletini değil, هُوَ[8] الَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فٖيهِ [Yûnus 10/67] mantûkunca bilhassa sükûn ve sükûneti zamanını ihtar olmak zâhirdir ki bu sükûn geceleyin ıztırab duyulmayacak vechile hâsıl olan herhangi bir sükûn-ı hissî ve mânevî ile huzur ve istirâhate veya gecenin bitmesi gibi kederin zevâli hengâmına da şâmil olur. Bu suretle وَالَّيْلِ zulmet ve kedere ve binâen'aleyh tehavvülât-ı hayatta âlâm ve ekdâr veya mevt ile fânilik kasvetinin istîlâsı ve vahyin inkıtâ'ı ile nûr-ı marifetin ufûlü ve rûhun inkıbâzı hâllerine işaret olmakla burada murad o zulmet ve kederin kendisi değil, bilhassa öyle bir hâlde husûle gelen huzur ve sükûnu ihtar, yani gecenin duyulmaması hâlinde olduğu gibi vahyin fütûrunda da bir dinleniş ve tebettül bulunduğunu veya

---

1 B: "sücüvv".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 495; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 373:

وقال ابن الأعرابي: سجا الليل: اشتد ظلامه.

3 B -"İbn".

4 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3442:

عن سعيد بن جبير رضي الله عنه: «والليل إذا سجى» قال: إذا أقبل فغطى كل شيء.

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 482:

عن ابن عباس: «والليل إذا سجى» يقول: والليل إذا أقبل.

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 484; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 541:

عن ابن عباس: «والليل إذا سجى» يقول: إذا ذهب.

7 B: "gāşiyede".

8 H, M ve B: "وهو".

gecenin geçmesi, sabahın başlaması deminde olduğu gibi vahyin fütûru zamanı bitip yeniden başlamasıyla kederin neş'eye tehavvül eylediği zamanı duyurmaktır. Şu hâlde وَالضُّحٰى hayâtın ve nûr-ı marifetin şa'şaa ile parlamaya başladığı genç ve dinç bir neş'e zamanını, rûh tecelliyâtını ifade ettiği gibi; لَيْل ona mukabil mutlak bir zulmeti, beden küdûretini iş'âr etmekle beraber اِذَا سَجٰى kaydı o zulmetin sükûnu demindeki huzur ve istirâhatle te'ab ü kederin zevâli ve gelecek uhrevî bir[1] neş'enin istibşârı hengâmını ifade etmiş olur ki, bunun sebeb-i nüzûle ve ber vech-i âtî gelecek cevaplar ile bu sûre mazmûnundaki müterakkī va'd ü tebşîre münasebeti ne güzeldir. Hâsılı, zulmetten nûra, nûrdan zulmete saat be-saat değişen zaman tehavvülâtı içinde bilhassa ilk hayat [5889] ve marifet neş'esinin terakki demi olan parlak duhâya ve ona ârız olmakla beraber gelecek bir hayat ve saadet neş'esinin mukaddimesi ve mübeşşiri olan gecenin dindiği sükûnu hengâmına kasem olsun ki yâ Muhammed {مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ} Rabbin seni tevdî' etmedi ❁ vedâ edip bırakıvermedi.

"**Tevdî'**" aslında misafirin vedâ etmesi, yani giderken kalanlara "hoşca kalın, Allah'a ısmarladık" gibi vaad, bolluk, hoşluk, âkıbet duasıyla bırakıp gitmesi ve böyle vedâ ile teşyî' edilmesi demek olup sonra mutlaka terkedip bırakmak mânasına da kullanılmıştır. Allah teâlâ hakkında mâruf mânasıyla vedâ ve teşyî' mutasavver olmadığından burada da terk mânasıyla müfesserdir. Sebeb-i nüzûl de buna diğer bir karînedir. Yani bırakmadı {وَمَا قَلٰى} ve darılmadı ❁ bırakmaması dargınlıktan, gazabdan bırakmamak değil, rahmet ü inayetinden bırakmamaktır. Çünkü bırakmamak iki vechile olur: Birisi lütuf, birisi kahr ifade eder. Yoksa اَيَحْسَبُ الْاِنْسَانُ اَنْ يُتْرَكَ سُدًى [el-Kıyâmet 75/36] mazmûnunca hiçbir insan mühmel olarak ale'l-ıtlâk terkedilmez. Rubûbiyetin muktezâsı sırr-ı teklif ile ya eser-i rahmet veya eser-i gazabın taht-ı hükmünde bulunur. Duhâ ve leyl tekabülünde buna da işaret vardır. Bundan dolayı bırakılmamaktan bir eser-i gazab hatıra gelmemek için وَمَا قَلٰى diye buğz u gazab nefy olunarak idâme-i rahmet mânası teyid olunmuştur. Bu

---

1 H -"ve istirâhatle te'ab ü kederin zevâli ve gelecek uhrevî bir".

daha ziyade tavzih olunarak da buyuruluyor ki: {وَلَلْاٰخِرَةُ} Ve her hâlde âhire ❁ bulunduğun her hâlin sonu, meselâ hayâtının ibtidâsına nazaran risalet hayâtı, risaletin ibtidâsında vahyin vürûduna nazaran[1] kesilişi hâli, vahyin inkıtâʿına nazaran tekrar böyle başlayışı hâli, böyle bu sûrenin nüzûlünden sonra dembedem vâsıl olacağın her hâlin peyderpey sonu, nihâyet [5890] ölümden sonra âhiret nimeti: Hâsılı risaletin ibtidâsına nazaran sonrası ve hayat ve memâtında bulunduğun ve bulunacağın her hâlin önüne nazaran sonu ve bütün dünyaya nazaran âhiret {خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْاُولٰى} senin için ûlâdan: evvelinden dâima hayırlıdır. ❁ Yani sen böyle hâlden hâle, hayırdan daha hayırlısına mütemâdiyen terakki edip gideceksin. "Evvel" ve "âhir"in müennesi olan "ûlâ" ve "âhiret", dünya ve âhiret demek gibi olmakla beraber evvelki ve sonraki, önü ve sonu mefhûmuyla ondan farklı olarak da kullanılır. "Dünya" mukabili "âhiret", dâr-ı âhire veya hayât-ı âhire demek olarak ölümden sonrasında müteʿâreftir. Hâlbuki "evvel" mukabili "âhire" herhangi bir ön mukabili sonu ve içinde bulunulan hâlin mâzîsine tekabül eden istikbâlini de ifade eder. Meselâ bu sûrenin nüzûlü hâlinde "ûlâ" ve "âhire" denince ölümden evveli ve sonrası mânasından ziyade bu hâlden evvelki mâzî ile bu hâlden sonraki bütün âtîye şâmil olan istikbal mânasına ilerisi anlaşılmak yaraşır. Bu mâna ile "âhiret senin için ûlâdan daha hayırlıdır" demek, "senin bulunduğun her hâlin sonu senin için önünden dâima daha hayırlıdır. Yani sen günden güne, hâlden hâle ileri doğru dâima hayırdan hayra terakki edeceksin, nihâyet vefâtından sonra da âhiret hayâtın dünya hayâtından daha hayırlı olacak" demek olur. Yoksa "bu andan itibaren ölümün, hakkında dünya hayâtından daha hayırlıdır" demek değildir. Eğer böyle[2] olsa idi "şu anda ölmek senin için daha hayırlıdır" demek olur ve bununla Peygamber vefâta davet edilmiş bulunur ve bundan sonra dünyada yaşaması, hakkında daha hayırlı olmamış olurdu. Hâlbuki bu sûre Mekkî olduğu için Peygamber

1 H -"nazaran".
2 B: "öyle".

bundan sonra da dünyada اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ [el-Mâide 5/3] âyetinin ve اِذَا جَٓاءَ نَصْرُ اللّٰهِ sûresinin nüzûlü senesine kadar yaşamış, İslâm'ın asıl zuhur ve galebesi hayât-ı [5891] Muhammedînin bu safhasında tecellî etmiş ve binâen'aleyh günden güne hayırda terakkīye giden bu yaşayışın da evvelkinden hayırlı olduğu ve irtihâlinden sonrasının da hakk-ı risaletpenâhîlerinde daha hayırlı olacağı tebeyyün eylemiştir. Hulâsa burada âhiret sade "dâr-ı dünya" mukabili "dâr-ı âhiret" demek olmayıp ondan e'amdır. "Ûlâ" da yalnız "dâr-ı dünya" mânasına "dâr-ı ûlâ" demek değil, dâima Peygamber'in bulunduğu hâle nazaran hâlet-i ûlâ ve hâlet-i uhrâ mânasına olmak evlâdır. Bu mânada âhiretin dünyadan daha hayırlı olması da dâhildir. İbn Atıyye ve daha bir kısım müfessirîn bunu bidâyet ve nihâyet mânasıyla şöyle tefsir etmişlerdir: نِهَايَةُ أَمْرِكَ خيرٌ مِنْ بِدَايتِهِ لَا تَزَالُ تتزَايَدُ[1] قُوَّةً وَتَتَصَاعَدُ رِفْعَةً "her hâlde senin işinin nihâyeti bidâyetinden daha hayırlıdır. Dâima kuvvetin tezâyüd ve rif'atin terakki edip gidecek."[2] Belli ki bundan maksud, sade dünyada demek değil, dünyada ve ukbâda demektir. Burada böyle "âhire"yi âhiretten e'am mâna ile "sonu önünden daha hayırlı" diye anlamak, bu âyetin mâkabline rabtı itibariyle daha vâzıh ve ibhamdan sâlim olduğu gibi, "dünya" mukabili "âhiret"e, yani vefattan sonrasına da şâmil olduğu için Taberânî'nin *Evsat*'ta, Beyhakī'nin *Delâil*'de İbn Abbas'tan tahric eyledikleri şu hadîse de münâfî olmaz. Demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu عُرِضَ عَلَيَّ مَا هُوَ مَفْتُوحٌ لِأُمَّتِي بَعْدِي فَسَرَّنِي فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى: ولَلْآخِرَةُ خيرٌ لَكَ مِنَ الْأُولَى 'benden sonra ümmetime fetholunacak şeyler bana arzolundu da beni mesrur etti. Akabinde de Allah teâlâ وَلَلْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْاُو۫لٰى'yı inzal buyurdu."[3] Bundan bu âyetin ayrıca bir sebeb-i nüzûlü bulunduğu, "âhiret"in de vefattan sonraya ait olarak "dünya" mukabili olduğu zâhir

1 H, M ve B: "تزايد".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 377:

وقال ابن عطية وجماعة: يحتمل أن يراد بهما نهاية أمره صلّى الله عليه وسلم وبدايته فاللام فيهما للعهد أو عوض عن المضاف إليه أي: لنهاية أمرك خير من بدايته لا تزال تتزايد قوة وتتصاعد رفعة.

3 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* I, 179:

عن علي بن عبد الله بن عباس عن أبيه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «عرض علي ما هو مفتوح لأمتي بعدي، فسرني». فأنزل الله تعالى: «وللآخرة خير لك من الأولى» إلى قوله: «فترضى» أعطاه الله في الجنة ألف قصر من لؤلؤ، ترابها المسك، في كل قصر ما ينبغي له.

görünüyorsa da bunu evvelki sebebi zımnında olarak veya mâkabline rabtı itibariyle ta'mîm ederek anlamak mânen daha kuvvetli olacaktır. Demek olur ki bu sûre nâzil olurken vahiy, yalnız nazm u mânanın inzâliyle va'd ü ihbar hâlinde kalmamış, bu mânanın istikbaldeki sûret-i [5892] tahakkuku da mükâşefe hâlinde iyânen gösterilmiştir ki, bu da mu'cizâttan bir mucize demektir. Nitekim Kisrâ ve Kayser mülklerinin ve Kostantiniyye'nin fethi hakkındaki haberler[1] dahi bu cümledendir. Şu hâlde diğer bir kısım müfessirînin dedikleri gibi burada da "âhiret" mâruf olduğu üzere "dünya" mukabili olarak "âhiret senin için dünyadan daha hayırlıdır" diye tefsir edilecek olursa, bunu evveline rabt için şu mazmunda anlamak lâzım gelir: "Sakın keder etme, Rabbin sana vedâ etmedi ve darılmadı, onun için bu dünyanın gündüzü de gecesi de senin için hayırlıdır. Vahyin vürûdunda da inkıtâ'ında da hakkında hayır vardır,[2] vefâtına kadar çok hayrlara ereceksin. Bununla beraber dünyadan gidince o hayırlar kesilecek de sanma, senin için âhiret her hâlde bu dünyadan daha hayırlı olacak." Bu mazmun "hayr" kelimesinin ism-i tafdil olmasından müstebân olur. Zira âhiretin daha hayırlı olmasından dünyanın da hayırlı olması lâzım gelir. Ancak bunda[3] dünyadaki hayrın müterakkī bir surette tezâyüdü anlaşılmaz. Öbür vecihte ise her hâlde sonu önünden daha hayırlı olarak bu mâna da anlaşılır. لَكَ "Senin için" diye tahsis edilmesinde lâm-ı ihtisâsın mânası da cemî'-i mâ'adâya nazaran değil, ezâ eden kâfirlere nazaran kasrdır. Ona iman eden ümmeti hakkında da âhiretin ûlâdan hayırlı olmasına mâni' olmaz. Çünkü Peygamber'e tâbi' olan ondandır فَمَنْ تَبِعَنِى فَاِنَّهُ مِنّ۪ى [İbrâhim 14/36] ve Peygamber'in hayrı bütün ümmetine hayırdır. Dünyadaki hayrından kâfirler bile müstefid olur. Ancak âhiret hayrı yalnız mü'minlere mahsustur. Bu hayriyet daha ziyade tavzih ve takviye edilmek üzere de şöyle buyuruluyor:

---

1 Bk. Buhârî, Cihâd, 93; Ahmed bin Hanbel, *el-Müsned,* II, 176, IV, 335; Hâkim, *el-Müstedrek,* IV, 468; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid,* VI, 218; Vâkıdî, *el-Meğāzî,* II, 450.

2 H -"Vahyin vürûdunda da inkıtâ'ında da hakkında hayır vardır".

3 B: "dünyada".

{وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ} ۞ Bu lâm, وَلَلْاٰخِرَةُ gibi lâm-ı ibtidâ olarak وَلَاَنْتَ سَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ takdîrinde olması da ve her ikisinin kasem olması da tecviz edilmiştir. İki surette de cümlenin mazmûnunu tekid ile takviye içindir. Kasem ile tekid daha kuvvetlidir.

[5893] "**Sevfe**" istikbalde tahakkuk[1] ifade eden harf-i tenfistir. رَبُّكَ isminin zamir yerinde izhârıyla hitâbın iadesi rubûbiyet tecelliyâtının tevâlîsiyle taltif üzerine taltiftir. Yani ve muhakkak sana böyle hayırdan hayra rubûbiyeti[2] eltâfı tevâlî eden, seni böyle terbiye ve ıstıfâ ile yetiştiren Rabbin ileride sana öyle atâ edecek, öyle atâ edecek; fazl u kereminden sana öyle verecek, öyle verecek ki {فَتَرْضٰى} tamamen râzı olacak, rızâya ereceksin ۞ bütün dileklerin husûle gelecek, hiçbir hüzn ü inkisar ve mihnet ü intizar şâibesi kalmayacak derecede safâ ve bekā âleminde hoşnut olacaksın, ki bu rızâ makāmı marzî olmaya tekaddüm eden رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً makāmından daha yüksek olarak مَرْضِيَّة رَاضِيَه makamıdır. رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً makāmı, temayülât-ı nefsiyeden tecerrüd ile mutlaka Hakk'ın leh ve aleyhdeki kazâ ve kaderi, cemâl ve celâli ahkâmına râzı olup her işinde kendinin değil, yalnız Hakkın rızâsını arayıp Hak teâlâ indinde marzî olmaya sa'y makāmıdır. Bu, مَرْضِيَّة رَاضِيَه makamı ise kendisinin Hak teâlâ indinde marzî olduğunu hakka'l-yakīn tanıtan cemâl tecellîsinde nefsin bütün temâyülâtının dahi lehinde olarak, inkişâfını bularak gāye-i merâma ermek suretiyle hoşnutluk makamı, عَسٰٓى اَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَاماً مَحْمُوداً [el-İsrâ 17/79] buyurulan makām-ı Mahmûd-ı Muhammedîdir. Bu atânın istikbal sîgasıyla ifade edilmesine nazaran kemâl-i uhrevî bir va'd-i kerîm olduğunda şüphe yoksa da mebâdîsi itibariyle[3] dünyadaki füyûzât-ı nefsiye, ulûm-i evvelîn ve âhirîne vukuf, zuhûr-ı emr, fütûhât ile i'lâ-yı din ve neşr-i hakk u hayr için mücâhedâtta muvaffakiyyât[4] gibi gerek asr-ı saadette ve gerek daha

1 B: "tahakkuku".
2 H: "rubûbiyet".
3 B -"ifade edilmesine nazaran kemâl-i uhrevî bir va'd-i kerîm olduğunda şüphe yoksa da mebâdîsi itibariyle".
4 B: "muvaffakiyet".

sonraları vukū'a gelen ve gelecek olan atâyâya dahi şâmildir. Nitekim hicret-i seniyye ile başlayan nusret-i ilâhiye, feth-i Mekke ve sâire ile intişâr-ı İslâm bundan sonra olmuştur. Bununla beraber وَاِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِیَ الْحَيَوَانُ [el-Ankebût 29/64], وَالدَّارُ الْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ [el-A'râf 7/169], وَاِنَّمَا تُوَفَّوْنَ اُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ [Âl-i İmrân 3/180] olduğu için asıl rızâ, hayât-ı [5894] uhreviyede olacağından va'd u atânın asıl ehemmiyeti de ondadır. İbn Ebî Hâtim'in Hasan'dan tahrîcinde هِيَ الشَّفَاعَة demiştir.[1] İbn Münzir ve İbn Merdûye ve Ebû Nuaym *Hilye*'de Harb b. Şüreyh tarîkiyle rivayet etmişlerdir; demiş ki: "Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin alâ ceddihim ve aleyhimüssalâtü vesselâm Hazretleri'ne 'ne dersin' dedim, 'Ehl-i Irak'ın bahsettikleri şefaat hak mıdır?' 'Îvallah' dedi, 'Muhammed b. Hanefiyye, Ali keremallahu veche'den bana tahdis eyledi ki: «Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuştur: 'Ben ümmetime şefaat edeceğim tâ Rabbim bana «râzı oldun mu yâ Muhammed!» diye nidâ edinceye kadar; o vakit «evet yâ Rabbi râzı oldum!» diyeceğim.' Sonra bana teveccüh edip şöyle dedi: 'Ey Iraklılar: Siz Kitâbullah'ta en ümitli âyet قُلْ يَا عِبَادِیَ الَّذِينَ اَسْرَفُوا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا [ez-Zümer 39/53] dersiniz.' 'Evet, biz öyle deriz' dedim, 'fakat' dedi, 'biz ehl-i beyt de hep deriz ki: Kitâbullah'ta[2] en ümitli âyet وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى'dır ve o şefaattir' dedi."[3]

İbn Cerîr'in İbn Abbas'tan tahrîcinde; bu âyette demiştir ki: "Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin rızâsından birisi de ehl-i beytinden birisinin nâra girmemesidir."[4] Hatîb'in *Telhîs-i*

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3443:

عن الحسن رضي الله عنه أنه سئل عن قوله: «ولسوف يعطيك ربك فترضى» قال: هي الشفاعة.

2 B: "Kitâbullah'tan".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 379. Krş. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* II, 307; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* III, 179:

أخرج ابن المنذر وابن مردويه وأبو نعيم في الحلية من طريق حرب بن شريح قال: قلت لأبي جعفر محمد بن عليّ بن الحسين على جدهم وعليهم الصلاة والسلام: أرأيت هذه الشفاعة التي يتحدث بها أهل العراق أحق هي؟ قال: أي والله حدثني محمد بن الحنفية عن عليّ كرم الله تعالى وجهه أن رسول الله صلّى الله عليه وسلم قال: أشفع لأمتي حتى ينادي ربي أرضيت يا محمد؟ فأقول: نعم يا رب رضيت، ثم أقبل عليّ فقال: إنكم تقولون يا معشر أهل العراق إن أرجى آية في كتاب الله تعالى: يا عِبادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلى أَنْفُسِهِمْ لا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً (الزمر ٥٣/٣٩) قلت: إنا لنقول ذلك، قال: فكلنا أهل البيت نقول: إن أرجى آية في كتاب الله تعالى: وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضى، وقال: هي الشفاعة.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 487:

Müteşâbih'te[1] ondan diğer vechile rivayetinde ise onun rızâsı ümmetinin hepsinin cennete girmesidir.[2] Aleyhissalatü vesselâm'ın ümmetine karşı büyük şefkatinin muktezâsı da budur. Çünkü o ümmetine harîs, mü'minlere raûf u rahîmdir. Âlûsî'de *Dürr-i Mensûr*'dan naklen mezkur olduğu üzere Müslim, İbn Ömer Hazretleri'nden şöyle tahric eylemiştir ki: "Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem İbrâhim aleyhisselâm[3] hakkındaki فَمَنْ تَبِعَنِى فَاِنَّهُ مِنّى [İbrâhim 14/36] 'bana uyan bendendir' kavlini, Îsâ aleyhisselâm hakkındaki اِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَاِنَّهُمْ عِبَادُكَ... إلخ [el-Mâide 5/118] 'sen onlara azab edersen kullarındır ilh..' kavlini okudu. İki elini kaldırdı da اَللّٰهُمَّ أُمَّتِي أُمَّتِي dedi ve ağladı. Allah teâlâ da 'yâ Cibrîl, git Muhammed'e söyle: Biz seni ümmetin hakkında irzâ edeceğiz ve seni [5895] utandırmayacağız."[4] Bu güzel va'd ü tebşîri dinlerken şunu da unutmamak lâzım gelir ki Peygamber'in rızâsı Allah'ın rızâsındadır. Allah'ın rızâsı olmayan bir hususa Peygamber'in râzı olması farzolunamaz[5]. Yoksa Peygamber Allah'ın marzîsi olmamış olur. Allah'ın izni olmayınca da kimsenin şefaat etmesine ihtimal yoktur. مَنْ ذَا الَّذِى يَشْفَعُ عِنْدَهُٓ اِلَّا بِاِذْنِهِ... إلخ [el-Bakara 2/255] Allah ise küfre râzı olmaz وَلَا يَرْضٰى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ [ez-Zümer 39/7], وَلٰكِنَّ اللّٰهَ حَبَّبَ اِلَيْكُمُ الْاِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِى قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ اِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَۜ اُولٰٓئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ [el-Hucûrât 49/7] Peygamber'in ümmeti hakkında rızâsı ve şefaati de iman ve ittibâ' ile mütenâsibdir. شَفَاعَتِي لِأَهْلِ الْكَبَائِرِ مِنْ أُمَّتِي hadîsi[6] de kebâire teşvik için değil, "ümmetî"

عن ابن عباس، في قوله: «ولسوف يعطيك ربك فترضى» قال: من رضا محمد صلى الله عليه وسلم ألا يدخل أحد من أهل بيته النار.

1 H: "*Telhis*'te".

2 Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm,* thk. Sekîne eş-Şihâbî, Dımaşk, 1405/1985, I, 173. Krş. Beyhakī, *Şuabu'l-îmân,* III, 44; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 542:

حدثني جدي عبد الصمد بن علي قال: حدثني أبي عن جدي عن رسول الله صلى الله عليه وسلم: في قول الله تعالى: «ولسوف يعطيك ربك فترضى» قال: لا يرضى محمد وأحد من أمته في النار.

3 H -"İbrâhim aleyhisselâm".

4 Müslim, Îmân, 346. Krş. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 542-543; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 380:

عن عبد الله بن عمرو بن العاص أن النبي صلى الله عليه وسلم تلا قول الله عز وجل في إبراهيم: «رب إنهن أضللن كثيرا من الناس فمن تبعني فإنه مني» الآية. وقال عيسى عليه السلام: «إن تعذبهم فإنهم عبادك وإن تغفر لهم فإنك أنت العزيز الحكيم» فرفع يديه وقال: اللهم أمتي أمتي، وبكى فقال الله عز وجل: يا جبريل، اذهب إلى محمد وربك أعلم فسله ما يبكيك؟ فأتاه جبريل عليه السلام فسأله فأخبره رسول الله صلى الله عليه وسلم بما قال وهو أعلم فقال الله: يا جبريل، اذهب إلى محمد فقل: إنا سنرضيك في أمتك ولا نسوءك.

5 B: "farzolunmaz".

6 Ebû Dâvûd, Sünnet, 23; Tirmizî, Kıyâmet, 11.

izâfetiyle iman ve ittibâʿ nisbetinin kıymetini tesbit içindir. Bu kebâirde küfür dâhil değildir. Gerçi atâ-i Muhammedînin menâfiʿinden dünyada ehl-i küfrün dahi istifade ettiğinde[1] şüphe yoksa da bu istifade imana iktiran etmedikçe dünyada kalır. Âhiret için hüsran ve azâb-ı azîm olur.

Buna karşı "madem ki Allah Peygamber'e râzı oluncaya kadar atâ buyuracağını vaad eylemiştir, bu vaadi alan Peygamber, mü'min ve kâfir umumiyetle herkes hakkında bir afv-ı umûmî ilânını istemeli ve cehennemi bütün bütün kapattırmadan râzı olmamalıydı. Halka şefkat ve semâhat-i Muhammediye bunu iktizâ eder idi" demeye kadar gitmemeli, bu suretle küfrü, zulmü, şirk ü seyyiâtı, fısk u isyânı tervic, adâlet-i ilâhiyeyi taʿtîl; hürriyeti, merhamet ve şefkati sû'-i istiʿmâl ile mehâsini mesâvîye feda etmeyi, beşeriyet ve halk nâmına hayır sanmamalı, Allah rızâsını ehl-i şerre tevcih[2] ile âhiret safâsını dünya gibi bulandırmamalıdır. Bunlara ne Allah râzı olur ne kul. Allah kullarının hesâbına küfre, füsûk[3] u isyâna râzı olmadığı hâlde Peygamberde O'nun hilâfına bir izin ve rızâ farzetmek onu makām-ı rızâdan ıskāta kalkışmak olur. يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلٰٓئِكَةُ صَفّاًۜ لَا يَتَكَلَّمُونَ اِلَّا مَنْ اَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ وَقَالَ صَوَاباً [en-Nebe 78/38] mûcebince hak ve savab söylemeyenlerin huzûr-ı Rahmân'da tekellüme hakk u salâhiyetleri yoktur. Bununla beraber [5896] قُلْ يَا عِبَادِىَ الَّذِينَ اَسْرَفُوا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاًۜ اِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ [ez-Zümer 39/53] âyeti mümkin olan afv-ı umûmînin en genişini ilan etmiştir. Şüphe yok ki cemîʿ-i zünûb küfür ve şirke dahi şâmildir. Fakat gaflet etmemek îcâb eder ki bu afv-ı umûmî âyeti, arkasındaki وَاَنِيبُوٓا اِلٰى رَبِّكُمْ وَاَسْلِمُوا hitâbıyla inâbe ve islâma, yani Allah'a rücûʿ ve dehâletle iman ve inkıyâda davet içindir. Geçmişteki günahlar büyüklüğünden dolayı asla afv u mağfiret olunamaz zannıyla ye'se düşenlerin inâbe ve islâm ile mağfirete erebileceklerini, yani اَلْإِسْلَامُ يَجُبُّ مَا قَبْلَهُ "İslâm mâkablini keser atar, yeni doğmuş gibi pâk eder"[4]

---

1 H: "edeceğinde".
2 B: "tervic".
3 B: "fısk".
4 Ahmed bin Hanbel, *el-Müsned,* IV, 198, 204:

olduğunu ilan ederek iman ve islâma ve zünûbdan tevbeye teşviktir. Yoksa zünûb ve me'âsîye teşvik için değildir. Allah ve Peygamber tanımayan, rahmet ve mağfiret-i ilâhiye ile alâkadar olmayan, azâbı görünceye kadar onları taleb yolunda bir tevbe ve iltică hatvesi atmayan musır küfr ü inad erbâbı azgınların o afv-ı umûmîden ne hissesi olabilir ki Peygamber onu istesin; Allah'ın onlar için hazırladığı ve onların kendi elleriyle, kesbleriyle körükledikleri cehennem ateşinin söndürülmesine Allah ve Peygamber[1] râzı olsun!... Bunlar hakkında evvelki sûrede وَاَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنٰى. وَكَذَّبَ بِالْحُسْنٰى. فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرٰى [el-Leyl 92/8-10], فَاَنْذَرْتُكُمْ نَاراً تَلَظّٰى. لَا يَصْلٰيهَٓا اِلَّا الْاَشْقٰى. اَلَّذٖى كَذَّبَ وَتَوَلّٰى [el-Leyl 92/14-16] buyurulmuştur. Bu sûrede de خَيْرٌ لَكَ ihtisâsı ile onlardan ihtirâza işaret olunmuştur. فَمَنْ تَبِعَنٖى فَاِنَّهُ مِنّٖى [İbrâhim 14/36] medlûlünce Peygamber'e ittibâ' eden de ondandır.

Hulâsa bu hayriyette, bu atâ-i Muhammedîde ümmete şefaat kaziyyesi pek mühim bir asıldır. Bundan ümmetin hissesi de ittibâ' ile mütenâsibdir. Ma'amâfîh lâfzın umûmuna nazaran atânın şefaate münhasır olması da lâzım gelmez. Onun için Ebû Hayyân'ın tasrih ettiği vechile demişlerdir ki evlâ olan dünyevî atıyyelere de, türlü envâ'ıyla uhrevî atıyyelere de umûmudur ve elbette uhrevî atıyyeler dünyevî atıyyelerden çok büyüktür.

Resûlullah için dâima sonrası evvelinden daha hayırlı [5897] olduğu kaziyyesine itmi'nânı takrir için daha evvelinden meşhud olan ni'am-i celîle ile istişhad olunmak üzere, bu sûrenin nüzûlünden evvel de sonunun önünden hayırlı olageldiği bir istikrâ tarzında ihtar edilerek buyuruluyor ki:

{اَلَمْ يَجِدْكَ يَتٖيمًا فَاٰوٰى} ilh... ❁ Allah teâlâ'nın esmâ-i hüsnâsından birisi de "Vâcid" ism-i şerîfidir ki "vücud", "vicdan", "vecd" (vâv'ın harekât-ı

أن عمرو بن العاص قال: قلت: يا رسول الله أبايعك على أن تغفر لي ما تقدم من ذنبي؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الإسلام يجب ما كان قبله وإن الهجرة تجب ما كان قبلها.

1 H: "Peygamberi".

selâsesiyle) masdarlarının fâilidir. Bunun asıl meşhur mânası varlık ve buluş ve zenginliktir. Allah teâlâ vücûdun da, vicdânın da, ilmin de, vücdün[1], zenginliğin, kudretin de sâhibi ve fâili mânasına Vâcid'dir. Allah teâlâ'ya "mevcud" ıtlâkının cevâzında müteahhirîn ittifak etmişlerse de "mevcud" ism-i mef'ûl olup yoğiken vücud verilmiş şeylerde, yani vücûd-i hâdiste kullanıldığı için mütekaddimînde Allah'a "mevcud" ıtlâkından çekinenler olmuştur. Menkul olan esmâ-i hüsnâda da "mevcud" ismi vârid olmayıp "Vâcid" ve "Hak" isimleri vârid olmuştur. "Vâcid" ile "mevcud" tekabülünden en zâhir olan mâna "Vâcid", "mevcûd"un fâili, sâhib-i vücud veya fâ'il-i vücud, yani mûcid mânasına olmaktır. Lâkin وجده fiili اوجده mânasına müte'âref olmadığından sülâsîden "mevcud" ism-i mef'ûlünü alâ-gayr-i kıyas olarak "îcâd"ın ism-i mef'ûlü makāmında mülâhaza etmişler, buna göre "vâcid"in de alâ-gayr-i kıyas olsun "mûcid" mânasında mülâhaza edilmesi iktizâ ederken bunu söylememişlerdir ve burada Allah'a nisbet olunan وجد، يجد fiillerini de علم mânasına tefsir etmişlerdir. Mahlûka nisbet olunan buluş ve vicdan, müsâdefe ve ef'âl-i kulûbdan ilim mânalarına gelir. Lâkin mahlûkun buluşu da bilişi de 'adem veya cehl ile mesbuktur. Allah teâlâ hakkında ise bu tasavvur olunamayacağından mutlak ilim ile tefsir olunmak lâzım geleceğini söylemişlerdir. Buna göre mâna: "Seni bir yetim bilip yahut yetim[2] iken bilip de barındırmadı mı?" demek olur. Lügaten وجد'nin fâ'iline "vâcid", mef'ûlüne "mevcud" denilmek [5898] sahih olur. Bu itibar ile اَلَمْ يَجِدْكَ، وَوَجَدَكَ fiillerinin fâili olan Allah teâlâ Vâcid, mef'ûlü ve muhatabı olan Hazret-i Peygamber mevcud olmak lâzım geleceğine göre mâna: "Rabbin seni yetim olarak mevcud edip de barındırmadı mı? Yani yetim edip de barındırmadı mı? ilh.." meâlinde olması yakışmaz değil ise de, lisanda[3], وجد fiilinin böyle îcad mânasına isti'mâli kıyâsî olmadığından dolayı müfessirîn bu ciheti kāle almamış, "bulmak" mânasından istiare

1 H ve B: "vücûdun".
2 H -"yetim".
3 H -"lisanda".

olarak bir mef'ûle müte'addî [veya][1] doğrudan doğru iki mef'ûle müte'addî ef'âl-i kulûbdan ilim mânasına olmasını muvâfık bulmuşlardır. İstiare olması, "bulmak" dediğimiz musâdefe mânasıyla vicdan, 'adem veya taharrî ile sebki iktizâ ettiğinden dolayı Allah teâlâ hakkında mümteni' olmasından;[2] fakat Allah'a nisbet olunan buluş vücd[3], ibtidâen îcad ve tekvin mânasına olabileceği gibi ıstıfâ mânasına da olabilir. Burada fikrimizce bunun en muvâfıkı bu fiillerin ıstıfâ mânasına olmasıdır. Zira birçok mevcudlar arasından birisini ıstıfâ edip seçmek, kıymetli bir şey arayıp bulmak mânasına teşbih ve temsil suretiyle ifade edilmekte ehemmiyeti iş'âr eden bir belâgat nüktesi vardır. Bu üç âyetten her birinde de böyle müterakkī bir ıstıfâ mânası vardır. Nitekim bu ıstıfâ mânasına "yetîm" lafzında bedî' bir işaret bulunduğunu ihtar etmişlerdir. Zira asıl yetim, küçükken babadan öksüz kalan demek olup bunda tek başına yalnız kalmış olmak mânası vardır. Onun için tek ve nazîrsiz veya pek nâdir bulunur kıymetli şeye de "yetîm" denilir. Misli yok gayet kıymetli inciye "dürr-i yetîm" denilmesi de bundandır. Siyerde mâlum olduğu üzere Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem babası Abdullah b. Abdülmuttalib'den yetim olarak dünyaya gelmişti, dedesi Hazret-i[4] Abdülmuttalib müşârün ileyh oğlu Abdullah'ı hurma almak için Yesrib'e göndermişti, o orada vefat etmişti. O sırada Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem henüz rahm-i mâderde altı aylık [5899] cenin idi. Binâen'aleyh doğarken yetim olarak doğmuştu. Anası Hazret-i Âmine ile beraber

1 H, M ve B -"veya".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 380:

وفي مفردات الراغب: لوجود اضرب وجود بالحواس الظاهرة ووجود بالقوى الباطنة ووجود بالعقل وما نسب إلى الله تعالى من الوجود فبمعنى العلم المجرد إذ كان الله تعالى منزها عن الوصف بالجوارح والآلات، وقد فسره بعضهم هنا بالعلم وجعل مفعوله الأول الضمير ومفعوله الثاني يَتِيماً وبعضهم بالمصادفة وجعله متعديا لواحد ف»يَتِيماً» حالا وأنت تعلم أن المصادفة لا تصح في حقه تعالى لأنها ملاقاة ما لم يكن في علمه سبحانه وتقديره جل شأنه، فلا بد من التجوز بها عن تعلق علمه عز وجل بذلك.

Bursevî, *Rûhu'l-beyân,* X, 456:

أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيماً مات أبواك فَآوى جواب ألم او نسق قاله ابن خالويه اى قد وجدك ربك والوجود بمعنى العلم ويتيما مفعوله الثاني اى الم يعلمك الله يتيما فجعل لك مأوى تأوى اليه يقال أوى فلان الى منزله يأوى أويًا على فعول رجع ولجأ وآويته انا إيواء والمأوى كل مكان يأوى اليه شيء ليلا او نهارا اى يرجع وينزل ويجوز ان يكون الوجود بمعنى المصادفة ويتيما حال من مفعوله يعنى على المجاز بان يجعل تعلق العلم الوقوعى الحالي مصادفة والا فحقيقة المصادفة لا تمكن فى حقه تعالى.

3 H: "vücûd".

4 H -"Hazret-i".

dedesi Abdülmuttalib'in yanında idi, sonra altı yaşında iken vâlidesi de vefat etti. Daha sonra da sekiz yaşında iken dedesi Abdülmuttalib vefat etti, o vakit de onun vasiyeti ile amcası Hazret-i Ebû Tâlib vasîsi olarak tekeffül edip yanına aldı, güzel baktı ve çocukluğunda da kendisinde diğer çocuklarda görülmeyen fevkalâdelikler görüldüğü cihetle ona çok itina etti. Mervîdir ki Ebû Tâlib bir gün biraderi Abbas'a "birader" dedi, "sana Muhammed'den gördüğümü haber vereyim mi?" "Evet" dedi. "Ben" dedi, "onu kendime zammettim, gece ve gündüz bir saat ondan ayrılmaz oldum. Onu kimseye emniyet edemiyordum. Hatta kendi döşeğimde uyutuyordum. Bir gece soyunup benimle beraber uyumasını emrettim, baktım ki yüzünde[1] bir hoşnutsuzluk gördüm, bana muhalefet etmesini de hoşlanmadı, 'amcacığım, yüzünü benden çevir de soyunayım, çünkü ben cesedime bakmanı sevmem' dedi. Sözüne taaccüb ettim, gözümü çevirdim, döşeğe girdi, ben de girdim. Baktım ki aramızda bir sevb var, vallahi ben onu döşeğime koymamıştım, o gayet yumuşak miske batırılmış gibi hoş kokulu idi, cesedine bakayım diye cehdettim bir şey göremedim. Çok vakit de ben onu döşeğimden kaybederdim, aramaya kalkardım, kalktım mı 'ha amca ben buradayım' derdi, dönerdim ve çok vakit ondan taaccüb ettiğim bir kelâm işitirdim, bu da geceden biraz geçince olurdu. Bizler yemekte içmekte besmele çekmez, hamd etmezdik, o ise yemeğin evvelinde بِسْمِ اللهِ الْأَحَدِ derdi, yemekten fâriğ olunca da اَلْحَمْدُ لله derdi, ben ondan taaccüb ederdim. Ben ondan ne bir yalan ne bir gülmek ne de câhillik görmedim. Çocuklar oynarlarken de onlarla beraber durmazdı, ömrüme kasem olsun ki bu, büyük bir feyizden bir nişânedir."[2]

---

1 B: "üzerinde".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 380-381. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 196:
روي أن عبد المطلب بعث ابنه عبد الله أبا رسول الله صلّى الله عليه وسلم يمتار تمرا من يثرب فتوفي ورسول الله صلّى الله عليه وسلم جنين قد أتت عليه ستة أشهر فلما وضعته كان في حجر جده مع أمه فماتت وهو عليه الصلاة والسلام ابن ست سنين، ولما بلغ عليه الصلاة والسلام ثماني سنين مات جده فكفله عمه الشفيق الشقيق أبو طالب بوصية من أبيه عبد المطلب وأحسن تربيته صلّى الله عليه وسلم. وفي الكشاف ماتت أمه عليه الصلاة السلام وهو ابن ثماني سنين فكفله عمه وكان شديد الاعتناء بأمره إلى أن بعثه الله تعالى وكان يرى منه صلّى الله عليه وسلم في صغره ما لم ير من صغير.
روي أنه قال يوما لأخيه العباس: ألا أخبرك عن محمد صلّى الله عليه وسلم بما رأيت منه. فقال: بلى. قال: إني ضممته إليّ فكنت لا أفارقه ساعة من ليل ولا نهار ولم ائتمن عليه أحدا حتى أني كنت أنومه في فراشي، فأمرته ليلة أن يخلع ثيابه وينام معي فرأيت الكراهية في وجهه وكره أن يخالفني فقال: يا عماه اصرف وجهك عني حتى أخلع ثيابي إني لا أحب أن تنظر إلى جسدي، فتعجبت من قوله وصرفت بصري حتى دخل الفراش فلما دخلت معه الفراش إذا بيني

فِي الْمَهْدِ يعرب عَنْ سَعَادَةِ جَدِّهِ　　　أَثَرُ النَّجَابَةِ سَاطِعُ البُرْهَانِ[1]

[5900] "**Îvâ**" bir şeyi diğerine zammetmek, ircâʻ eylemek mânasından bir yurda, bir me'vâya kondurup barındırmak demektir. Cenab-ı Allah Hazret-i Peygamber'i ibtidâ babadan yetim olarak vücûda getirmiş iken güzel bir surette barındırmış, sonra anadan, sonra dededen yetim etmiş yine barındırmış, bu suretle peyderpey sonunu önünden daha hayırlı yapmak üzere terbiye ve ıstıfâ buyurmuş, hiçbir zaman terkedip de bırakmamıştır. Ve demişlerdir ki, burada bedîʻ tefsirlerden olmak üzere يَتِيماً kavlinde dürr-i yetim mânasına da işaret vardır; şöyle demek olur: Seni halk içinde nazîrsiz, sadef-i imkânda misilsiz olarak ıstıfâ edip de kalbini kendisine ircâʻ ile hıfz u himayesinde barındırmadı mı? Şüphesiz ki barındırdı değil mi?[2] {وَوَجَدَكَ ضَٓالاًّ} ❁ Evvelki cümlenin hâsılına maʻtuftur. Zira nefye dâhil olan istifhâm-ı inkârî menfîyi inkâr ile müsbeti takrir olduğundan bunlar da onun hâsılına atf ile istifhâm-ı takrîrî suretinde ifade olunmuştur. "Lem" ile menfî olan يَجِدْ muzâriʻine atf olarak onun hükmünde dâhil olması da câizdir ki اَمَّا وَجَدَكَ يَتِيماً فَاٰوٰى. وَوَجَدَكَ ضَٓالاًّ فَهَدٰى demek olur.

"**Dâll**" mâlum ki yitik, yol hususunda mütehayyir, yahut yanlış yola giden sapık mânalarına gelir. مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰى [en-Necm 53/2] buyurulmuş olan Resûlullah hiçbir zaman akl ü dinde sapık mânasına dâll olmamıştır. Muvahhid yetişmiş, hiçbir puta secde etmemiş, Allah'tan başka ilâh tanımamış, ahlâkı temiz, hiçbir fâhişe irtikâb etmemişti; her hususta emîn tanınmıştı. Binâenʻaleyh dalâl-i şirk, amelde dalâl-i hevâ onun zât-ı kerîminden baʻîd idi. Allah teâlâ

وبينه ثوب والله ما أدخلته في فراشي فإذا هو في غاية اللين وطيب الراحة كأنه غمس في المسك، فجهدت لأنظر إلى جسده فما كنت أرى شيئا وكثيرا ما كنت أفقده من فراشي فإذا قمت لأطلبه ناداني: ها أنا يا عم فارجع، وكنت كثيرا ما أسمع منه كلاما يعجبني وذلك عند ما مضى بعض الليل وكنا لا نسمي على الطعام والشراب ولا نحمد وكان يقول في أول الطعام: بسم الله الأحد، فإذا فرغ من طعامه قال: الحمد لله، فكنت أعجب منه ولم أر منه كذبة ولا ضحكا ولا جاهلية ولا وقف مع الصبيان وهم يلعبون وهذا لعمري غيض من فيض:

في المهد يعرب عن سعادة جده　　　أثر النجابة ساطع البرهان.

1 Muhammed b. Aydemir el-Müstaʻsımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve beyti'l-kasîd,* thk. Kâmil Selmân, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1436/2015, VIII, 196.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-meʻânî,* XV, 381. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 767-768:

ومن بدع التفاسير على ما قال الزمخشري أن يتيما من قولهم درة يتيمة والمعنى ألم يجدك واحدا في قريش عديم النظير فآواك والأولى عليه أن يقال ألم يجدك واحدا عديم النظير في الخليقة لم يحو مثلك صدف الإمكان فآواك إليه وجعلك في حق اصطفائه.

onu bidâyetinden itibaren o gibi sapıklıklardan münezzeh kılmıştı, nazar-ı sahîh bahşetmişti. Bununla beraber nübüvvetten evvelki akl ü dirayetiyle[1] nübüvvetten sonraki ilm ü hidâyeti arasında da büyük bir fark vardı ki bu fark sabâvet ile büluğ arasındaki [5901] farktan daha büyüktü. Aleyhissalâtü vesselâm nübüvvetinden evvel de kavminin, Arap müşriklerinin dinindeki fesâdı görmüştü. Karşısında bulunan Yahudîlik ve Nasrâniyet, iki dinin çığırından çıkmış olduğunu da sezmişti. Fakat sülûk edilmesi lâzım gelen ve mücerred akıl ile idrak ve ihâtası kābil olmayan hak din ve şeriatının ne olması lâzım geleceğini ve dünyayı sarmış olan buhran içinden nasıl çıkılıp da hakka erileceğini tâyinde mütehayyir idi. Kitap okumasını bilmez, cihâna rûh neşredecek olan iman ve islâmın erkân-ı tafsîliyesinden وَاِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ [Yûsuf 12/3], وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ [el-Ankebût 29/48] ve مَا كُنْتَ تَدْرِى مَا الْكِتَابُ وَلَا الْاِيمَانُ [eş-Şûrâ 42/52] buyurulduğu üzere gāfil idi. İşte burada وَوَجَدَكَ ضَٓالًّا buyurulması bu suretle nübüvvetten evvel ve sabâvet sıralarındaki gaflet ve tehayyür hâline işarettir. Yani sen, nübüvvetten önce akılların yol bulamadığı hakāyık ve şerâyi'den gāfil ve yol arayan bir yitik hâlinde mütehayyir iken, Rabbin seni bulup ıstıfâ edip de {فَهَدٰى} hidâyet buyurmadı mı? ۞ Verdiği vahiy, indirdiği kitap ile bilmediklerini bildirerek doğru yolu göstermedi mi? {وَوَجَدَكَ عَٓائِلًا فَاَغْنٰى} Ve seni âil iken bulup ıstıfâ edip de iğnâ etmedi mi?

"**Âil**" ayle, yani fakr u ihtiyaç sâhibi yoksul, bir de çok iyâl sâhibi, yani kendisine muhtaç olan ailesi yoksulları çok, çok yoksullu mânalarına gelir. Burada iki[2] mâna ile de tefsir vârid olmuştur.

Birincisi "sen serveti yok bir yoksul iken yine seni ıstıfâ edip ganî kılmadı mı?" demektir. Resûlullah'a pederinden bir nâka ile bir cariyeden başka miras kalmamıştı, sonra Allah teâlâ onu ibtidâ Şam'a yaptığı ticaret seferinden husûle gelen bereketli kâr ile Hazret-i Hatice'yi

1 M: "dirayetiy"; H ve B: "dirayeti".
2 H: "Buradaki".

tezevvücünden sonra da bütün servetini hibe etmesiyle iğnâ etmiş, daha sonra Hazret-i Ebû Bekir de malının [5902] hepsini Allah için Resûlullah'a getirmiş, "iyâline ne bıraktın?" buyurduğunda "Allah ve Resûlünü" demişti.[1] Daha sonra da Allah teâlâ'nın ihsan buyurduğu fütûhât ve ganâim ile gınâ hâsıl olmuştu. Lâkin bu fütûhât, Medine'ye hicretten sonra olduğu için bu sûrenin nüzûlü sırasında değil, وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى mazmûnunca ileride mev'ud olan atâyâ meyânındadır.

İkincisi "sen yoksullu[2] idin, birçok iyâlin, muhtac ashâbın var idi. Senin yüzünden, ilm ü irşâdından feyz bekliyorlardı. Allah seninle onları iğnâ etti, hidâyete erdirdi" demek olur. Lâkin zâhir olan evvelkisidir. Bunların mâkabline rabtıyla mâna şu olmuş oluyor: Görülüyor ki bunların hepsinde sonu evvelinden hayırlı olmuştur. İşte böyle senin için bundan sonra da her hâlin sonu evvelinden daha hayırlıdır. Şimdi buna şu üç netice terettüb eder:

{فَاَمَّا} O hâlde amma ❁ yani hâl böyle olunca sen de Rabbinin bu mevcud ve mev'ud atâ ve nimetlerinin şükrânesi olmak üzere {الْيَتِيمَ} yetime ❁ herhangi bir yetime {فَلَا تَقْهَرْ} sakın kahretme ❁ zayıf sayıp da hor bakma ki hakkını zâyi' etmeyesin. Çünkü yetimliği tattın ve hakkındaki lütf-ı ilâhîyi gördün. Râgıb'ın *Müfredât*'ında kahr, galebe ve tezlil ikisidir, her birinde de kullanılır.[3] Şu hâlde ikisi de menhîdir. Yetimi zayıf saymamalı ve zelil etmemeli; şânına, hukūkuna riayet ve itina eylemelidir. Râzî'de mezkur olduğu üzere bu âyet Hazret-i Peygamber Hazret-i Hatice'nin çocuğuna bağırdığı zaman nâzil olmuştur.[4] Bir

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 382. Krş. Ebû Dâvûd, Zekât, 40; Tirmizî, Menâkıb, 16:

وجدك عديم المقتنيات فأغناك بما حصل لك من ربح التجارة وذلك في سفره صلّى الله عليه وسلم مع ميسرة إلى الشام وبما وهبته لك خديجة رضي الله تعالى عنها من المال وكانت ذا مال كثير فلما تزوجها عليه الصلاة والسلام وهبته جميعه له صلّى الله عليه وسلم لئلا يقول قائل ما يثقل على سمعه الشريف عليه الصلاة والسلام وبمال أبي بكر الصديق رضي الله تعالى عنه وكان أيضا ذا مال فأتى به كله رسول الله فقال عليه الصلاة والسلام: ما تركت لعيالك؟ فقال: تركت الله تعالى ورسوله صلّى الله عليه وسلم.

2 H ve B: "yoksul".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 687:

القَهْرُ: الغلبة والتّذليل معا ويستعمل في كلّ واحد منهما.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 200:

وروي: أنها نزلت حين صاح النبي صلى الله عليه وسلم على ولد خديجة.

sayhadan veya bir yüz ekşitmeden[1] dolayı “amma kahretme” diye itab buyurulunca tezlil edilir, malı veya hakkı yenilirse nasıl olur? İbn Mes‘ûd radıyallahu anh'tan Resûlullah'a merfû‘an: “Her kim bir yetimin başını [5903] silerse elinin geçtiği her kıla mukabil ona kıyamet günü bir nûr olur.”[2] Hazret-i Ömer radıyallahu anh'tan kezâlik merfû‘an: “Yetim ağladığı zaman onun ağlamasından Arşu'r-Rahmân ihtizaz eder, Allah teâlâ melâikesine buyurur ki: ‘Ey melâikem[3], şu babası toprakta gaybedilmiş olan yetimi ağlatan kimdir?’ Melâike ‘sen a‘lemsin yâ Rab’ derler, Allah teâlâ da buyurur ki: ‘Şâhid olunuz, her kim bunu susturur hoşnut ederse ben de onu kıyamet günü hoşnut etmeyi taahhüd ediyorum.’” Bundan dolayı Hazret-i Ömer bir yetim gördüğü zaman başını[4] siler ve ona bir şey verirdi diye mervîdir.[5] Fakat keyfiyyet-i meshi, nasıl sildiği hakkında sahih bir şey vârid olmamıştır. Bir hadîs-i şerîfte de Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem أَنَا وَكَافِلُ الْيَتِيمِ كَهَاتَيْنِ اِذَا اتَّقَى اللهَ عَزَّ وَجَلَّ “Ben ve yetime tekeffül eden şu ikisi gibiyiz, Allah azze ve celle'den korkarsa” buyurmuş ve şehadet parmağıyla orta parmağını göstermiştir.[6] Daha bunun gibi birçok haberler vardır.

{وَاَمَّا السَّٓائِلَ فَلَا تَنْهَرْ} Ve amma sâili sakın nehr etme ۞ İsteyeni yahut soranı azarlama, yani azarlayarak kovma da lutfet: hâcetini bitir, yahut yumuşak dille reddet. Müfessirînden birtakımları, sâilden murad dünyaya dair bir şey isteyen dilencidir demişler; وَفٖٓى اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِ [ez-Zâriyât 51/19] âyetinde de buna bir delâlet vardır. لِلسَّائِلِ حَقٌّ وَإِنْ جَاءَ عَلَى الْفَرَسِ “Sâil at üzerinde gelse bile bir hakkı vardır”[7] diye bir

1 H: “ekşitmesinden”.
2 İbn Zebr er-Raba‘î, *Vasâya'l-ulemâ inde hudûri'l-mevt,* thk. Salah Muhammed el-Haymî - Abdülkadir el-Arnaût, Dımeşk: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986, s. 21; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* IV, 512; Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XV, 383. Krş. Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 21:
سمعت ابن مسعود يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من مسح على رأس يتيم كان له بكل شعرة تمر عليها يده نور يوم القيامة.
3 H: “meleklerim”.
4 M ve B: “yaşını”.
5 Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 506; Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XV, 383:
وكان عمر إذا رأى يتيمًا مسح رأسه وأعطاه شيئًا.
6 *Muvatta',* Şa‘ar, 5; Ahmed bin Hanbel, *el-Müsned,* II, 375. Krş. Buhârî, Talâk, 23; Müslim, Zühd, 42:
أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: أنا وكافل اليتيم له أو لغيره في الجنة كهاتين إذا اتقى، وأشار بإصبعيه الوسطى والتي تلي الإبهام.
7 Ahmed bin Hanbel, *el-Müsned,* I, 201; Ebû Dâvûd, Zekât, 33.

hadis de şâyi‘ olmuştur. Âlûsî'nin beyânına göre İmam Ahmed buna "aslı yoktur" demiş, fakat Ebû Dâvûd bunu[1] Hazret-i Hüseyin b. Ali radıyallahu anhümâ'dan mevkūfen rivayet edip sükût eylemiş, Irâkī "senedi ceyyiddir" demiş, ona tâbi‘ olanlar da olmuş, İbn Abdilber "kavî değildir" demiş, çokları İmâm Ahmed'in kavline itimad etmişlerdir.[2] Hazret-i Âişe'den ve gayrısından da لَوْ صَدَقَ السَّائِلُ مَا أَفْلَحَ مَنْ رَدَّ "sâil sadık olsa reddeden felâh bulmazdı" diye rivayet edilmiş, İbn Medînî[3] "bunun da aslı yoktur" demiş.[4] Ma‘âmâfîh [5904] Taberânî *Kebîr*'de Ebû Ümame'den merfû‘an ona yakın olan şu hadîsi rivayet eylemiştir: لَوْلَا أَنَّ الْمَسَاكِينَ يُكَذِّبُونَ مَا أَفْلَحَ مَنْ رَدَّهُمْ "Eğer miskinler yalan söylemeselerdi onları reddeden felâh bulmazdı."[5] Buna ilişene vâkıf olmadım. Bununla beraber demişlerdir ki sâili azarlamanın menhî olması sualde ilhah etmediği surettedir. Eğer ilhah eder de redd-i leyyin fâide vermezse o vakit zecirde beis yoktur.[6] Zira لَا يَسْـَٔلُونَ النَّاسَ اِلْحَافًا [el-Bakara 2/273] medhi, ilhâhın mezmum olduğunu ifade eder. Mezmum olan da ta‘zîre değer. Ebü'd-Derdâ, Hasan, Süfyan ve daha birtakımları da burada "sâil"den murad mal sâili değil, ilim ve din sâili, soran demek olduğuna kāil olmuşlardır ve denilmiştir ki evvelki kavle göre de bu bi'd-delâle evleviyetle sâbit olur. Çünkü mal dilencisine istediğini vermeye gücü yeten kimse redd-i leyyin ile reddedip de bir şey vermediği takdirde va‘îd vârid olmamıştır. Hâlbuki ilmi sual eden kimseye ilmi olan bir kimsenin cevap vermemesi öyle değildir. Hadisde: مَنْ سُئِلَ عَنْ عِلْمٍ فَكَتَمَهُ أُلْجِمَ بِلِجَامٍ مِنْ نَارٍ "bir ilimden sual olunup da onu ketmeden kimse ateşten bir gem ile gemlenir" diye vârid olmuştur.[7] Bu kavli daha zâhir görenler olmuştur. Fakat mutlak "sâil" lafzı dilenci mânasında asıl olmakla beraber dileyen

1 H, M ve B: "buna".
2 H -"çokları İmâm Ahmed'in kavline itimad etmişlerdir".
3 B: "Medenî".
4 Fettenî, *Tezkiretü'l-mevdû‘ât,* İdâretü't-Tıbâ‘âti'l-Münîriyye, 1343, s. 61.
5 Taberânî, *el-Mu‘cemü'l-kebîr,* VIII, 246; İbn Adî, *el-Kâmil fî du‘afâi'r-ricâl,* VI, 13; Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XV, 383.
6 Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XV, 383:
ثم النهي على النهر على ما قالوا إذا لم يلح في السؤال فإن ألح ولم ينفع الرد اللين فلا بأس بالزجر.
7 Ahmed bin Hanbel, *el-Müsned,* II, 263; Ebû Dâvûd, İlim, 10:
قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من سئل عن علم فكتمه ألجم بلجام من نار يوم القيامة.

veya dilenen[1] veya hangi suretle olursa olsun isteyen veya soran mutlaka[2] tâlib mânasına da muhtemildir. Müteʻallakına, makāmına göre fark edilir. *Kāmûs*'un beyânına göre "suâl", "mes'ele" asıl dilenmek mânasına mevzûʻdur. Mutlak taleb, istemek ve sormak mânasına da müteʻâreftir.[3] *Besâir*'in tafsîline göre "suâl" maddesi bir şeyi taleb ve istidʻâ eylemektir ki, bir kimseden bilmeyi yahut bilmeye müeddî olan şeyi yahut mal veya mala müeddî olan bir şeyi isteyip dilemek, yani sormak veya dilenmek suretiyle istemektir. Maʻnâ-yı evvelin cevâbı lisan iledir. Sorulan şey ne ise dil ile cevab verilir. El bunda lisânın halefidir. Söyleneceği [5905] yazı veya işaret ile edâ eder. Maʻnâ-yı sânînin cevâbı ise el ile olur, matlûbunu verir. Bunda lisan, elin halefidir. Vaad eder yahut hayır diye reddeder. Sormak mânasında[4] ikinci mefʻûle bazen bi-nefsihî bazen da harf-i cer ile teʻaddî eder. سَأَلَهُ كَذَا وعَنْ كَذَا وبِكَذَا derler. عَنْ ile teʻaddîsi ekserdir. "Dilenmek" mânasında da bi-nefsihî yahut من ile teʻaddî eder; وَسْـَٔلُوا اللّٰهَ مِنْ فَضْلِه [en-Nisâ 4/32], وَاِذَا سَاَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعاً [el-Ahzâb 33/53] gibi.[5] Hulâsa aslı dilenmek mânasında hakikat, sormak mânasında da sahih haber istemek münasebetiyle istiare denilmiştir.[6] Şu hâlde sualde asıl olan bir hâcet hâlinde istemek veya sormaktır. Sâilde dilenci mânası esas ve dilencide zarûrî hâcet mikdârı bir şey istemek zâhir olduğu cihetle, mutlak "sâil" denilince ikisine de muhtemil olarak gerek mal gerek ilim isteyen dilenci demek olur. İhtiyaç hâlinde olmayarak hakkını istemek veya emir yahut[7] imtihan yahut izʻâc tarîkiyle bir şey istemek veya sormak hakikatte sual değildir. Mal suâli zelîlâne hâcetini istemek

---

1 Mâlum ki lisânımızda "dilemek" irade ve meşiyyet mânasına kullanılır. "Dilenmek" ise ehas olarak tese"ül mânasınadır, zilleti tazammun eder [Müellifin notu].

2 H: "mutlak".

3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 1351.

4 H: "mânasından".

5 Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 162-164:

والسؤال: استدعاء معرفة أو ما يؤدى إلى المعرفة واستدعاء مال أو ما يؤدى إلى المال فاستدعاء المعرفة جوابه باللسان واليد خليفة له بالكتابة أو الإشارة واستدعاء المال جوابه باليد واللسان خليفة لها إما بوعد أو بردّ. تقول: سألته عن الشيء سؤالا ومسألة... والسؤال إذا كان للتعريف تعدى إلى المفعول الثانى تارة بنفسه وتارة بالجار نحو سألته كذا وسألته عن كذا وبكذا وبعن أكثر... وأما إذا كان السؤال لاستدعاء مال فإنه يتعدى بنفسه وبمن نحو قوله تعالى: «وإذا سألتموهن متاعا» وقوله: «واسألوا الله من فضله».

6 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 1352.

7 H: "veya".

mânasına bir dilenmek olduğu gibi, ilim suâli sormak da öğrenerek cehlini izâle etmek kasdıyla mütevâzı'âne bir istifsar suâli olmak gerektir. Burada ise mef'ul mezkur olmamakla beraber önce hem mal hem ilim ihtiyaçları zikredilmiş bulunduğu için bu karîne ile sâil gerek mala ve gerek ilme dair bir şey isteyen muhtaç tâlib mânasına anlaşılmak iktizâ eder. Bu vechile iki kavlin ikisi de cem' edilmiş olur. İkinci kavlin asıl fâidesi yüzsüz, cerrar, musır mal dilencilerini ihraçtır. Çünkü öğrenmek maksadı olmayarak soran[1] buraya dâhil olmamak lâzım gelir. Fakat ihtiyaç ve kasd, umûr-ı hafiyyedendir. Zâhiren herhangi bir sual, bir ihtiyaç mânası ifade ettiğinden sâile ilk suâlinde sû'-i zan etmeye hak yoktur. Suâlinde ilhah ve ısrârına[2] göre sâdık veya kâzib olduğuna istidlâl edilebilir. O hâlde[3] herhangi bir sâil olursa olsun evvelemirde azarlanmamalı, istediği verilmezse bile kovulmamalı, incitilmemelidir. İlhâh ve ısrârı takdîrinde de anlaşılan hâline [5906] göre lâyıkıyla karşılanmalıdır. Muztar ve muhtâca kudret dâhilinde mümkin olan mu'âvenet farz mertebesine kadar varabilir. Mezmum olan bir sual ise, derecesine göre münkerden nehyi iktizâ eder, o zaman azarlamak yaraşır, çünkü mü'mine ezâ da haramdır.[4] Memduh bir sual ise, azarlamak incitmek mutlaka menhî ve haram, kudreti olan için muvâfık cevab tahdîs-i nimet olmak üzere vâcib veya mendub olur. İlim dilenmek umumiyetle memduhtur. Bunda ezâ ve hürmetsizlik derecesine varmamak şartıyla ilhah ile yalvarmak da müstahsendir[5]. Mal dilenmek umumiyetle mezmumdur. Ancak başka bir kesb çaresi bulamayan muhtaç için bir ruhsattır. Böylelere yardımı düşünmek ise kudreti olanlar için bir borçtur. Şu hâlde ihtiyâcı olmadan dilenen mezmum dilenciler azara lâyık olduklarından dolayı ikinci kavilde olduğu gibi bu nehiyde dâhil olmamak lâzım gelirse de nefs-i suâl, ihtiyaç delîli olduğu için derhâl hilâfına hüküm doğru olmayacağından herhangi bir sâili hilâfı sâbit olmadıkça azarlamak yetime kahretmek gibi menhîdir.

---

1 B: "sonra".
2 B: "ilhah ve ısrar hâlinde".
3 B -"göre sâdık veya kâzib olduğuna istidlâl edilebilir. O hâlde".
4 B -"o zaman azarlamak yaraşır, çünkü mü'mine ezâ da haramdır".
5 B: "müstehabdır".

{وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ} Ve amma Rabbinin nimetini ❁ gerek mevcud ve gerek mev'ud olan nimetini {فَحَدِّثْ} hemen tahdis et ❁ anlat da anlat. Sade lafını ederek ve gösteriş yaparak mağrurlanmak için değil; hakkını takdir, şükrünü îfâ etmek için eserini gösterecek, başkalarını da istifade ettirecek vechile kavlî veya fiilî hadis ile anlat. Bu üç âyet "fe-emmâ"daki fâ ile mâkabline müterettib olmak itibariyle şunu ifade eder: Rabbinin sana atâ kıldığı gibi yetime şefkat, sâile merhamet, Allah'ın muhtaç kullarına maldan[1] mal, ilimden ilim, vaadden vaad ile atâ ve ihsan ederek sonunun önünden, âhiretin dünyadan daha hayırlı olduğunu duyur. Böyle tahdîs-i nimet ile Rabbinin büyüklüğünü âleme tanıt.

[5907] **İhtar**: Bu Ve'd-Duhâ Sûresi'nin hâtimesinde ve sonra Kur'ân'ın âhirine kadar her sûrenin hâtimesinde tekbir sünnettir. Resûlullah'tan mervî ve teâmüldür. Kıráet-i seb'a eimmesinden İbn Kesîr tarîkiyle rivayet edilmiştir. Râvîsi Ebû Hasan Bezzî demiştir ki: "İkrime b. Süleyman'a okudum, dedi ki: İsmâil b. Abdullah b. Kostartin'e okudum. Ve'd-Duhâ'ya geldiğimde şöyle dedi: Hatmedinceye kadar her sûrenin hâtimesinde tekbir al, çünkü ben Abdullah b. Kesîr'e okudum. Ve'd-Duhâ'ya geldiğimde hatmedinceye kadar tekbir al dedi ve Abdullah b. Kesir bana haber verdi ki Mücâhid'den okumuş, o bunu emretmiş ve haber vermiş ki İbn Abbas radıyallahu anhümâ ona bunu emretmiş ve haber vermiş ki Übeyy b. Ka'b radıyallahu anh ona bunu emretmiş ve haber vermiş ki Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ona bunu emretmiş." Bunu sahih kaydıyla Hâkim ve İbn Merdûye ve *Şu'ab*'da Beyhakī ve kıraat kitapları tahric ve nakleylemişlerdir.[2] Nîsâbûrî *Garâibü'l-Kur'ân* tefsirinde bu rivayeti kaydettikten sonra da demiştir ki: "İmâm Şâfiî'den de Ve'd-Duhâ'nın hâtimesinde Kur'ân'ın âhirine kadar tekbîri sünnet gördüğünü bize rivayet etmiştir. Kunbül'den de böyle

---

1 B -"maldan".

2 Hâkim, *el-Müstedrek,* III, 344; Beyhakī, *Şuabu'l-îmân,* III, 427; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* XIV, 319: ثنا أحمد بن محمد بن القاسم بن أبي بزة قال: سمعت عكرمة بن سليمان يقول: قرأت على إسماعيل بن عبد الله بن قسطنطين فلما بلغت والضحى قال لي: كبر كبر عند خاتمة كل سورة حتى تختم، وأخبره عبد الله بن كثير أنه قرأ على مجاهد فأمره بذلك وأخبره مجاهد أن ابن عباس أمره بذلك وأخبره ابن عباس أن أبي بن كعب أمره بذلك وأخبره أبي بن كعب أن النبي صلى الله عليه وسلم أمره بذلك. هذا حديث صحيح الإسناد، ولم يخرجاه.

rivayet olunmuştur. Bunda sebep, zikrolunduğu üzere vahiy gecirgeyip de bu sûre nâzil olunca Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bunu tasdîkan 'Allahu ekber' demiştir."[1] Kıraatten *Zübdetü'l-İrfân*'da şöyle tenbih eder: "Mâlumunuz olsun ki Ve'd-Duhâ'nın hâtimesinde ve ondan sonra Kur'ân'ın âhirine kadar her sûrenin hâtimesinde tekbir sünnettir. Resûlullah'ın fiilinden sâbittir. Binâen'aleyh her sûrenin âhirinde 'Allahu ekber' deyiniz. قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ'i hatmettiğinizde de tekbir alınız, sonra Fâtihatü'l-Kitâb'ı ve Bakara'nın evvelini 'müflihûn'a kadar okuyunuz. Sonra hatim duası ediniz, buna 'hâll-i[2] mürtehil' denilir. Bunların hepsinde hadîsler vardır, meşhurdur."[3] Bununla beraber hâmişinde de şu tenbihi yapar: "Şu da mâlum olsun ki tekbir [5908] kurrâdan hiçbirisince lâzım değildir. Çünkü Kur'an'dan değildir. Ebu'l-Feth-i Fârisî demiştir ki: 'Her hatmeden için onu yapmak lâbüddür demeyiz. Lâkin her kim yaparsa güzeldir, cemîldir, her kim de yapmazsa ona harec yoktur. O sünnettir, çünkü Bezzî'nin Şâfiî'den nakli şöyledir: Bana dedi ki: Tekbiri terk edersen Resûlullah'ın sünnetlerinden birisini terk etmiş olursun. İbn Abbas da Übey'den rivayet etmiştir: Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ'i okuduğunda Fâtiha'yı da مُفْلِحُونَ'a kadar okudu كَذَا فِي سِرَاجِ الْقَارِى."[4] Nîsâbûrî'nin dahi tasrih ettiği vechile tekbirin lafzında bazıları yalnız "Allahu ekber" ile iktifâ eder. Diğerleri[5] tehlil ile beraber لَا إِلٰهَ اِلَّا اللهُ وَاللهُ اَكْبَرُ der, وَلِلّٰهِ الْحَمْدُ diye tahmîdi zammeden de vardır.

---

1 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 519-520:
وروي عن الشافعي أنه رأى التكبير سنة في خاتمة وَالضُّحى إلى آخر القرآن وهكذا روي عن قنبل والسبب فيه أنه حين انقطع الوحي على ما سبق ذكره وأنزلت السورة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: الله أكبر، تصديقا لما أتى به وتكذيبا للكفار.

2 H ve B: "hall-i".

3 Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân,* thk. Mustafa Atilla Akdemir, Dubai: Câizetü Dubai, 1442/2020, II, 288:
واعلموا –وفقكم الله تعالى وإيانا– أن التكبير سنة ثابتة من فعل رسول الله صلى الله عليه وسلم في خاتمة «والضحى» وخاتمة كل سورة بعدها إلى آخر القرآن فقولوا عند آخر كل سورة: «الله أكبر» فإذا ختمتم «قل أعوذ برب الناس» كبّروا ثم اقرؤا فاتحة الكتاب وأول البقرة إلى قوله تعالى: «المفلحون» ثم ادعوا بدعاء الختمة وهذا يسمى: الحالُّ الْمُرْتَحِلُ، وفي جميع ذلك أحاديث مشهورة.

4 Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân,* II, 288, 293. Krş. Dânî, *Câmiu'l-beyân,* İmârât: Câmiatü'ş-Şârika, 1428/2007, IV, 1747; İbnü'l-Kāsıh, *Sirâcü'l-kārî,* nşr. Ali ed-Dabbâ', Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî, 1373/1954, s. 399:
قال أبو الفتح فارس: لا نقول إنه لا بد لمن ختم أن يفعله لكن من فعله فحسن جميل ومن لم يفعله فلا حرج عليه وهو سنة لقول البزي عن الشافعي رضي الله عنه، قال لي: إن تركت التكبير فقد تركت سنة من سنن رسول الله صلى الله عليه وسلم.

5 B -"bazıları yalnız "Allahu ekber" ile iktifâ eder. Diğerleri".

Vahyin inkıtâ'ı tehlikesi gibi bir keder sırasında bir duhâ parıltısıyla gelen ve hüzün gecesini sükûna erdirerek Rabbinin devâm-ı inayeti ile âhiretin ûlâdan daha hayırlı olduğunu ve ilerideki atânın büyüklüğüyle gāye-i rızâya erileceğini tebşir eden ve hayât-ı Muhammedînin evveliyle[1] âhirini mukayese ederek bi'n-netîce yetime şefkat ve maddî ve mânevî muhtaçlara merhamet hislerini uyandırarak tahdîs-i nimet emriyle hitam bulan bu sûre-i kerîmenin nihâyetinde tam bir iman ve inşirah ile tahdîs-i nimete şitâb ederek "Allahu ekber" diye bir tekbir almanın ne güzel bir imtisâl, ne hoş bir i'lân-ı inşirah,[2] ne büyük bir hiss-i şükran ifade ettiğini ve bu hiss-i şükrânın ilâ-nihâye yenilene yenilene devam etmesi de nasıl arzuya şâyân bulunduğunu duymamak kābil değildir. Fakat bu tekbirin bu sûreler âhirinde Kur'an'dan bir cüz olduğu zannı[3] verilmemek ve farz olarak değil de o zevk ve mânayı duyanların duygularına müfevvaz bulunduğu anlatılmak için kıraatlerde tevâtür ile nakledilmemiş ve terki câiz olmak üzere Resûlullah'ın fiili ve bir tarîk ile emri olmak üzere husûsî surette rivayet edilmiştir. Ki bunun hâsılı mendub ve müstehab olarak teâmül olmuş bulunmasıdır. [5909] Elyevm teâmül de böyledir. Ekseriya "Allahu ekber" denilir, çok vakit de اَللّٰهُ اَكْبَرُ لَا إِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاللّٰهُ اَكْبَرُ[4] وَلِلّٰهِ الْحَمْدُ denilir. Bu bahsin tafsîli için Cezerî'nin *Neşr-i Kebîr*'ine müracaat oluna.

Şimdi hüzünleri açan bu ferah ve inşirah üzerine artık dünyada hiçbir zahmet ve zorluk kalmadı zannıyla atâlete düşülmemek, ancak her zorluğun yanında kolaylıklar bulunduğunu bilerek tahdîs-i nimet için daha ziyade çalışmak, hem yalnız nimeti görmekle kalmayıp Zât-ı Mün'im'e nasb-ı nazar etmek ve bütün rağbetini O'na tevcih ederek O'na doğru gitmek için çalışmak lüzûmu anlatılmak üzere de bu sûreyi ber vech-i âtî İnşirah Sûresi tâkip etmiştir.

---

1 H: "evvel ve".
2 H -"ne güzel bir imtisâl, ne hoş bir i'lân-ı inşirah".
3 H -"zannı".
4 H +"اَللّٰهُ اَكْبَرُ".

[5910]

سورة الانشراح مكية وهي ثماني آيات

İNŞİRÂH SÛRESİ

Bu, İnşirâh Sûresi'dir. Cumhûra göre Mekkîdir. Ve'd-duhâ'dan sonra nâzil olmuştur. Hatta Tâvus ve Ömer b. Abdülaziz bunu onun tetimmesi addederek ikisini bir sûre saymış ve bir rekatta okumuş oldukları rivayet edilmiştir. Lâkin mütevâtir olan ale'l-umûm mushaflarda araları besmele ile ayrılmış ve aşere kıraatlerinin hepsinde de iki sûre olarak okunagelmiş olduğu cihetle bir sûre sayılmaları doğru değildir. Aralarında şiddet-i ittisal bulunmakla beraber evvelkisi vahyin inkıtâ'ı ile husûle gelen gam ve dıyk-ı sadr zamanında nâzil olarak inşirah bahşetmiş, ikincisi ise inşirah hâlinde nâzil olarak onun hükmünü beyan ve nimetten mün'ime tergīb etmiş olmak itibariyle farklıdırlar. Bu, evvelkinden[1] ziyade bir kuvvet ifade etmekte olduğu cihetle Bikā'î bunun Medenî olduğuna kāil olmuş,[2] İbn Merdûye de Câbir b. Abdullah'dan usr ve yüsr âyetlerinin Medine'de nâzil olduğuna dair bir hadis de rivayet eylemiştir.[3] Bu sûrenin müfâdına nazaran Medenî olması yakışmaz değil ise de hadîsin sıhhatinde tevakkuf edilmiş ve Mekkî olduğu tesbit olunmuştur.

Âyetleri: Bi'l-ittifak sekizdir.

Fâsılası: ب، ا، ك harfleridir. [5911]

---

1 B: "evvelkilerden".

2 Bikā'î, *Nazmü'd-dürer,* XXII, 116:

فإن هذه السورة مدنية عند ابن عباس رضي الله عنهما.

3 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 550; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 385:

وأخرج ابن مردويه عن جابر بن عبد الله قال: بعثنا رسول الله صلى الله عليه وسلم ونحن ثلثمائة أو يزيدون علينا أبو عبيدة بن الجراح ليس معنا من الحمولة إلا ما نركب فزودنا رسول الله صلى الله عليه وسلم جرابين من تمر فقال بعضنا لبعض: قد علم رسول الله صلى الله عليه وسلم أين تريدون وقد علمتم ما معكم من الزاد فلو رجعتم إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فسألتموه أن يزودكم، فرجعنا إليه فقال: إني قد عرفت الذي جئتم له ولو كان عندي غير الذي زودتكم لزودتكموه، فانصرفنا ونزلت «فإن مع العسر يسرا إن مع العسر يسرا» فأرسل نبي الله إلى بعضنا فدعاه فقال: أبشروا فإن الله قد أوحى إلي «فإن مع العسر يسرا إن مع العسر يسرا» ولن يغلب عسر يسرين.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَۙ ﴿١﴾ وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَۙ ﴿٢﴾ اَلَّـذ۪ٓي اَنْقَضَ ظَهْرَكَۙ ﴿٣﴾ وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَۜ ﴿٤﴾ فَاِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراًۙ ﴿٥﴾ اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراًۜ ﴿٦﴾ فَاِذَا فَرَغْتَ فَانْصَبْۙ ﴿٧﴾ وَاِلٰى رَبِّكَ فَارْغَبْ ﴿٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Şerh etmedik mi senin çün bağrını? (1). Ve indirmedik mi senden o bârını? (2). Ki[1] zâr etmişti bütün zahrını? (3). Ve yükseltmedik mi senin zikrini? (4). Demek ki zorlukla beraber bir kolaylık var (5). Evet, o[2] zorlukla beraber bir kolaylık var (6). O hâlde boşaldın mı yine kalk yorul (7). Ve ancak Rabbine rağbet et, hep O'na doğrul (8).

{اَلَمْ نَشْرَحْ} Şerh etmedik mi? ❁ Açıp genişletmedik mi {لَكَ} senin için ❁ senin saadetin için {صَدْرَكَ} sadrını ❁ göğsünü de nefesine genişlik, kalbine ferah, nefsine kuvvet ve inbisat vermedik mi? Hâl ve istikbalde, dünya ve âhirette bütün muradları îzah edip de her müşkili yenecek büyük bir rûh ile hayretten hidâyete, gamdan sürûra, darlıktan genişliğe erdirmedik[3] mi? Râgıb demiştir ki: "'Şerh'in aslı eti ve o kabîl şeyleri bastetmek, yani açıp genişletmektir, 'şerh-i sadr' da bundandır ki ilâhî bir nûr[4] ve Allah tarafından bir sekînet ve bir rûh ile onu genişletmektir."[5] [5912] Şihab da der ki: "Aslı bast-ı lahm olduğu ve bunda bir mezellet ve içini ve onda gizli olanı zâhire çıkarmayı müstelzim bir tevsî' bulunduğu için şerh ve genişlik kalb hakkında da isti'mâl olunmuştur[6]. Hüznünü izâle ederek meserret verecek şeyi idraki bir şerh ve tevsî' addolunmuştur. Çünkü onun sıkıntısını açacak ve hemmini izâle edecek geniş bir nefes aldırmak

---

1 H -"Ki".
2 H -"o".
3 H: "indirmedik".
4 B: "ruh".
5 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 449:

أصل الشَّرْح: بسط اللّحم ونحوه، يقال: شَرَحْتُ اللّحم وشَرَّحْتُهُ ومنه: شَرْحُ الصّدر أي: بسطه بنور إلهي وسكينة من جهة الله وروح منه.

6 H: "olur".

gibi herhangi bir sebep, bir duygu, bir ilham ile ondan gāib veya ona hafî bulunan meserreti mûcib bir şey zâhir olur ki, bu bir kitabı îzah etmek mânasına şerh denilmek gibidir. Sonra da bu mâna kalbin mahalli olan sadrda mübalağa için isti'mâl olunmuştur. Çünkü bir şeyin genişlemesi zarfının da genişlemesini iktizâ eder. Onun için işitirsin ki sürûra bast ve genişlik, zıddına da kabz ve darlık tesmiye ederler. Bu birkaç mertebe vesâit ile kinayeye müteferri' olan mecazlardandır. Lâkin şüyû'undan sonra hafâ kalkmış, vesâit mürtefi' olmuştur."[1] Bu beyan şerhin bir şerhidir. Şihab, şerh-i lahmdan şerh-i kalbe ve ondan şerh-i sadra intikal ederek gitmiştir. Lâkin şerh-i lahmdan, göğüs açıp genişletmeye, ondan nefes genişliğine ve kalbin inbisâtına ve ondan nefsin mânevî olan sürur ve inkişâfına geçmek daha muvâfıktır.

"**Sadr**" her şeyin ön ve baş tarafı olduğu gibi, insanın gövdesinin de belinden başına doğru ön ve içinden kalb ve ciğerleri hâvî bulunan üst kısmı, yani sîne, göğüs veya bağır dediğimizdir. Arkadan sırta da "zahr" denilir. Mahalliyet veya cüz'iyet alâkasıyla kalb veya nefisten kinaye de olur. Dıştan göğüs darlığı zaaf emaresi sayıldığı ve içten göğüs darlığı dıyk-ı sadr, nefes darlığı, kalb sıkıntısı ve elem ve ıztırab ve tahammülsüzlük demek olduğu gibi dışından göğüs genişliği, vüs'at-i sadr kuvvet alâmeti, göğüs açılması arz-ı iştiyak, içten inşirâh-ı sadr nefes genişliği, rahat; inşirâh-ı kalb rûhen sürur ve şevk, karîha ve ma'lûmât ve tahammül vüs'ati [5913] mânalarını ifade eder. Bu suretle "şerh-i sadr" esasen göğsünü bağrını açıp genişletmek demek olduğu hâlde bununla kalbe ferahlık vermek ve nefsi herhangi bir fiil ve kavle açıp neş'e ve sürur ile telakkīye genişletmek mânasından kinaye edilmek de müte'âref olmuştur. Öyle ki "şerh" ve "inşirâh-ı sadr" denildiği zaman maddeten göğsü veya kalbi açmak veya yarmaktan ziyade mânevî olan bu sürur

---

1 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 372:

قلت: لما كان أصله بسط اللحم وفيه مذلة وتوسيع مستلزم لإظهار باطنه وما خفي منه استعمل في القلب الشرح والسعة لأنه محل الإدراك لما يسر وضده فجعل إدراكه لما فيه مسرة يزيل ما يحزنه شرحا وتوسيعاً وذلك لأنه بإلهام ونحو مما ينفس كربه ويزيل همه بظهور ما كان غائبا عنه وخفيا عليه مما فيه مسرته كما يقال شرح الكتاب إذا وضحه ثم استعمل في الصدر الذي هو محل القلب مبالغة فيه لأنّ اتساع الشيء يتبعه اتساع ظرفه ولذا تسمع الناس يسمون السرور بسطا ويقال في المثل البسط صدف ثم سموا ضدّ ضيقاً وقبضاً وهو من المجاز المتفرّع على الكناية بوسايط وبعد الشيوع زال الخفاء وارتفعت الوسايط.

ve inbisat mânası anlaşılır. Âlûsî der ki: "Aslı fesh ve tevsi'a[1] olup îzahta şâyi' olduğu gibi sürûr-ı nefste de şâyi' olmuştur. Hatta bunda hakīkat-i örfiyedir denilse ba'îd olmaz ve bu kalbe ta'alluk ettiği zamandır. 'Kalbini şununla şerh etti' demek, onunla mesrur etti demektir. Çünkü kalb, nefsin menzili gibidir. Âdeten de menzilin tevsî'i ondaki nâzilin sürûrunu müstelzim olur. Kalbin mahalli olan sadra ta'alluk ettiği, 'şerh-i sadr' denildiği zaman da böyledir. Bu ekseriya kalb genişliğini de ifade eder. Çünkü âdeten bir menzilin etrafını genişletmek menzilin genişliğiyle mütenâsib olur. Etrafı da genişletir ki behceti ziyade olsun. Bundan bi'l-vâsıta nefsin sürûruna intikal olunur. Kalb veya sadra ta'alluk ettiği zaman bazı kere bir de ma'lûmâtın teksîri mânası murad olunur. Denilmiş ki sanki ma'lûmât geniş bir fezâya muhtaç imiş ve kalb de onun mahalli imiş gibi tahayyül olunur da ma'lûmât çoğaldıkça kalbin de geniş olması lâzım geleceği mülâhaza edilir. Bazı kere de bundan nefistekinin teksîri murad olunur. Denilmiştir ki bu da ma'lûmâtın tevsî'i nefsin tevsî'ini iktizâ eder mülâhazasıyladır. Bazı kere de 'şerh-i sadr' ile, nefsin kuvve-i kudsiye ve envâr-ı ilâhiye ile teyidi mânası murad olunur. Öyle ki nefis ma'lûmât alaylarının meydanı, melekât yıldızlarının semâsı, envâ'-ı tecelliyâtın arşı, vâridât sürülerinin ferşi olur da artık onu bir şe'n bir şe'nden işgal etmez, onun indinde olacak, olan, olmuş müsâvî olur ve bu mânalardan her biri makāmına göre murad olunur. Allah teâlâ'nın Resûlüne [5914] imtinânı makāmı olan bu makāma en münâsib olan mâna ise -Râgıb'ın da anlattığı vechile- bu sonuncu mânadır. Ma'amâfîh diğer mânalar da tecviz edilmiştir."[2] Zâhir olan bu inşirâhın Ve'd-duhâ

1 H ve B: "tevsî'a".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 385-386:

الشرح في الأصل الفسح والتوسعة وشاع استعماله في الإيضاح ومنه: شرح الكتاب إذا أوضحه لما أن فسح الشيء وبسطه مستلزم لإظهار باطنه وما خفي منه وكذا شاع في سرور النفس حتى لو قيل إنه حقيقة عرفية فيه لم يبعد وذلك إذا تعلق بالقلب كان قيل شرح قلبه بكذا أي سره به لما أن القلب كالمنزل للنفس ويلزم عادة من فسح المنزل وتوسعته سرور النازل فيه وكذا إذا تعلق بالصدر الذي هو محل القلب وربما يؤذن ذلك بسعة القلب لما أن العادة كالمطردة في أن توسعة ما حوالى المنزل إنما تكون إذا كان المنزل واسعا فيوسع ما حواليه لتحصيل زيادة بهجة ونحوها فيه فينتقل منه إلى سرور النفس بالواسطة وقد يراد به إذا تعلق بالقلب أو الصدر أيضا تكثير ما فيه من المعلومات فقيل: يتخيل أنها تحتاج إلى فضاء تكون فيه وأن ذلك محل لها فمتى كانت كثيرة اقتضت أن يكون محلها واسعا ليسعها وقد يراد بها تكثير ما في النفس من ذلك فقيل أيضا بتخيل أن تكثير معلوماتها يستدعي توسيعها وتوسيعها يستدعي توسيع ذلك لتنزيله منزلة محلها وقد يراد به تأييد النفس بقوة قدسية وأنوار إلهية بحيث تكون ميدانا لمواكب المعلومات وسماء لكواكب الملكات وعرشا لأنواع التجليات وفرشا لسوائم الواردات فلا يشغله شأن عن شأن ويستوي لديه يكون وكائن وكان ووجه نسبته إلى الصدر على نحو ما مر وإرادة القلب من الصدر والنفس من القلب بعلاقة المحلية ونحوها مما لا تميل إليه النفس وإرادة كل مما ذكر بقرينة المقام والأنسب بمقام الامتنان هنا إرادة هذا المعنى الأخير وجوز غيره.

Sûresi'nin nüzûlüyle hâsıl olmasıdır. Ma'amâfîh سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ sûresinde de bunun bir mukaddimesi bulunduğu gibi bundan sonra Sûre-i Kadr'e kadar bunun mukaddimât ve netâicini bir îzah vardır.

Müfessirîn "şerh-i sadr"da iki kavil zikretmişlerdir. Birisi[1] -haberlerde vârid olduğu üzere sabâvetinde veya nübüvveti sırasında[2] veya İsrâ gecesinde cismânî bir ameliye suretinde göğsü şakkedilerek kalbi çıkarılıp yıkanıp yine yerine konduktan sonra iman ve hikmet ile doldurulmuş olmasıdır ki bu münakaşalıdır[3]. Maddî kalb yıkanmasının iman, ilim, hikmet, şefkat gibi mâneviyyât ile alâka ve münasebetine kāil olmayanlar bu babdaki rivayetleri mâkul görmeyerek reddetmişler. Bu ameliyenin esas itibariyle imkânını ve maddî temizliğin mânevî temizlik ile de alâka ve münasebetini düşünenler de kabul etmiş, bununla beraber burada murad o olduğunda ısrar etmemişlerdir. Nübüvvetten evvel mukaddimâtı olan irhâsât ve kerâmât dahi inkâr olunamazsa da sûrelerin tertîbine nazaran buradaki şerh-i sadrın ne nübüvvetten evvel ne de nübüvvet sırasında değil, Ve'd-duhâ'nın nüzûlüyle yahut da sonra olması zâhirdir. Bu cihetle cismânî mânaya da delâlet eyleyen en kuvvetli rivayet ise Mi'râc gecesine dair olarak Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'de[4] Katâde'den mervî olan şu hadistir; demiştir ki: "Bize Enes b. Mâlik, Mâlik b. Sa'sa'a'dan[5] Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den tahdis etti. Peygamber buyurdu ki: 'Ben Beyt'in yanında uyur uyanık arası bir hâlde iken içinde zemzem suyu bir altın tasla bana gelindi[6] de sadrım şuraya ve şuraya kadar şerh edildi.'" Katâde demiş ki: "Enes'e 'ne kasdediyor?' dedim, 'karnımın aşağısına kadar' dedi. Buyurdu ki: 'Derken kalbim çıkarıldı da [5915] zemzem suyuyla yıkandı, sonra yerine iade edildi, sonra iman ve hikmet dolduruldu, sonra Burak getirildi, onun üzerine Cibrîl aleyhisselâm ile beraber gittim, tâ

1 B: "Birincisi".
2 B: "sıralarında".
3 H -"münakaşalıdır".
4 B: "Nesâî'den".
5 H: "Sa'd'dan".
6 B: "geldi".

semâ-i dünyaya vardık. ilh el-hadis..."[1] Bundan en vâzıh olarak anlaşılan beyne'n-nevmi ve'l-yakaza misâlî bir inkişaf ve müşahede olması ve asıl neticenin iman ve hikmet dolarak[2] Mi'râc'ın vukū' bulmasıdır. Burada bu mâna murad olunabilir ve bu vechile bu sûre Mi'râc'a işaret olabilir. Ve'd-duhâ'nın nüzûlü esnasında da bir inkişaf ve müşahede vukū'u geçmiş olduğuna göre de bir mi'râc olmuş demektir. İsrâ gecesiyle Ve'd-duhâ'nın nüzûlü arasında ne kadar zaman bulunduğu mâlum değil ise de Mi'râc hadislerinde bu sûrelerin mazmunlarına tesadüf edildiği ve Ve'd-duhâ'daki "leyl"den murad Leyle-i İsrâ olduğuna dair de bir rivayet bulunduğu cihetle bunların Mi'râc ile alâkadar olduğunu kabul etmek lâzım gelir. Bunda ise cismânî şerh ihtilâflı, rûhânî şerh ittifaklı olduğu için herhangisi olursa olsun şerh-i sadrdan asıl murad, gaye olan son mâna olmak iktizâ eyler, o da iman ve hikmet ile hakikat inşirâhıdır ki cisimler onun için çalışır ve ona feda edilir. Hakikatte bir elem olan cismânî ameliyeler onun bir vesilesi olmak itibariyle kolaylıkla iktiham olunur. Onun için şu ikinci kavil ihtilâfsızdır:

İkincisi: "Şerh-i sadr"dan murad, marifet ve tâate râci' olandır ki bunu da birkaç vechile îzah etmişlerdir:

1. Aleyhissalâtü vesselâm ins ü cinne meb'us olunca Allah'tan başka mâbuddan ve âbidden berâet ile ins ü cinne münâza'a etmek ibtidâ zor gelmiş, göğsünü daraltmıştı. Fakat Allah teâlâ ona öyle âyetler göstermişti[3] ki onlarla bütün o müşkilâtı iktihâma vüs'at bulmuş ve yüklenmiş olduğu her meşakkat, her şey gözünde küçülmüş idi. O suretle ki kalbinden bütün hümûmu çıkarmış, ancak bir hemm bırakmıştı; nafakası iyâli gāilelerini tınmaz, ins ü cinden teveccüh eden ezâlara ehemmiyet vermez [5916] olmuştu, hatta onlar gözünde sinekten küçük olmuşlardı. Ne

---

1 Müslim, Îmân, 264. Krş. Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 6; Tirmizî, Tefsiru'l-Kur'ân, 94; Nesâî, Salât, 1:
عن قتادة عن أنس بن مالك –لعله قال: عن مالك بن صعصعة رجل من قومه– قال: قال نبي الله صلى الله عليه وسلم: بينا أنا عند البيت بين النائم واليقظان إذ سمعت قائلا يقول: أحد الثلاثة بين الرجلين، فأتيت فانطلق بي فأتيت بطست من ذهب فيها من ماء زمزم فشرح صدري إلى كذا وكذا –قال قتادة: فقلت للذي معي: ما يعني؟ قال: إلى أسفل بطنه– فاستخرج قلبي فغسل بماء زمزم ثم أعيد مكانه ثم حشي إيمانا وحكمة ثم أتيت بدابة أبيض يقال له: البراق، فوق الحمار ودون البغل، يقع خطوه عند أقصى طرفه فحملت عليه ثم انطلقنا حتى أتينا السماء الدنيا...

2 H: "olarak".

3 H: "göstermiştir".

tehditlerinden korkar ne de mallarına, câhlarına[1] meylederdi. Şu hâlde "şerh-i sadr" dünyanın hakāretine, âhiretin kemâline ilimden ibaret olur ki bunun nazîri Sûre-i En'âm'da فَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ اَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْاِسْلَامِۚ وَمَنْ يُرِدْ اَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً'dır [6/125]. Buhârî'de de İbn Abbas'tan «اَلَمْ نَشْرَحْ» شَرح الله صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ diye zikrolunur demekle[2] yalnız bu mâna gösterilmiştir. En'âm'da da geçtiği üzere rivayet olunmuştur ki: "Yâ Resûlallah! Sadr inşirah eder mi?" dediler, "evet" buyurdu. "Onun alâmeti nedir?" dediler, "dâr-ı gururdan tecâfî, dâr-ı hulûda inâbe ve nüzûlünden evvel ölüm için hazırlıktır" buyurdu.[3] Bunun hâsılı şudur: Allah'a ve va'd ü va'îdine sıdk ile iman insana dünyada zühdü ve âhirete rağbeti ve mevte hazırlanmayı îcab eder.

2. Resûlullah'ın sînesi bütün mühimmâta açılmıştı; telaş etmez, muztarib olmaz, şaşırmaz, sıkıntı ve ferah hâllerinin ikisinde de münşerih bulunur, mükellef olduğu vazifesini edâ ile meşgul olurdu.

قَلْبَكَ denilmeyip de صَدْرَكَ denilmesi bu şerhin vüs'atine, yani yalnız bâtında kalmayıp âsârı zâhirde de tecellî ettiğine tenbih olmalıdır. Yani Resûlullah'ın sînesi وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ [el-Hicr 15/88] muktezâsınca bütün mü'minlere re'fet ve şefkatle açıktır. Bir de اَلَمْ نَشْرَحْ صَدْرَكَ denilmekle iktifâ olunmayıp da لَكَ denilmesinde nükteler vardır.

Birisi "lâm"ın "lâm"a tekabülüdür. Yani اِلَّا لِيَعْبُدُونِ [ez-Zâriyât 51/56], وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ لِذِكْرٖى [Tâ-hâ 20/14] buyurulduğu vechile "sen bütün tâatı Benim için yaparsın, Ben de yaptığımı senin için yaparım" demek olur.

İkincisi de risâletin menâfi'i, sevâbı Allah'a değil, Resûl'e ait olduğuna tenbih olur. Yani "Benim için değil, senin için şerh ettik."

---

1 B: "canlarına".

2 Buhârî, Tefsîr, 94:

ويذكر عن ابن عباس «ألم نشرح» شرح الله صدره للإسلام.

3 İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd,* s. 106; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 76; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XII, 98:

عن أبي جعفر –رجل من بني هاشم وليس محمد بن علي– قال: تلا رسول الله صلى الله عليه وسلم هذه الآية: «أفمن شرح الله صدره للإسلام» (الزمر ٢٢/٣٩) قال: إذا دخل النور الصدر انشرح وانفسح، قيل: هل لذلك من آية تعرف بها؟ قال: نعم، التجافي عن دار الغرور والإنابة إلى دار الخلود والاستعداد للموت قبل الموت.

Üçüncüsü bu şerhte mazarrat[1] ihtimâlini selb içindir. Yani aleyhine değil, bütün âkıbeti hayr olmak [5917] üzere lehine şerh ettik[2]. Çünkü gāfillerde olduğu gibi birçok ferahların, inşirahların sonu felâket olur. Nitekim حَتّٰٓى اِذَا[3] فَرِحُوا بِمَٓا اُو۫تُٓوا اَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَاِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ [el-En'âm 6/44], سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ [el-A'râf 7/182; el-Kalem 68/44] buyurulmuştur. "Nûn" ile اَلَمْ نَشْرَحْ buyurulup da اَلَمْ اَشْرَحْ buyurulmamasında da iki vecih vardır: Nûn tâzim nûn'u olması itibariyle mün'imin azameti nimetinin azametine delâlet eyler[4]. Cemi' nûn'una hamledildiği takdirde de mâna şu olur. "Bu şerhi yaparken doğrudan doğru yalnız yapıvermedim, meleklerimi de çalıştırdım. Sen o melâikeyi önünde ve etrafında görüyordun ki kalbin kuvvet bulsun da risâleti o kuvvet-i kalb ile edâ edesin." Bu suretle Sûre-i Cin'deki فَلَا[5] يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ اَحَدًا. اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَسُولٍ فَاِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهٖ رَصَدًا. لِيَعْلَمَ اَنْ قَدْ اَبْلَغُوا رِسَالَاتِ رَبِّهِمْ وَاَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ [72/26-28] mazmûnuna da işaret olur.

{وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ} ❁ "**Vaz'**" mutlak koymak mânasına olduğu gibi aşağılatmak, indirmek, ıskāt etmek mânalarına da gelir. Burada yükü[6] indirmek mânasınadır ki bütün bütün ıskāt etmek veya hafifletmekten e'am olabilir. Zira "vizr" ağır yük demektir. Günah ve vebâl mânası da bundandır. {اَلَّذٖٓى اَنْقَضَ ظَهْرَكَ} ❁ "Vizr"in sıfatıdır[7]. "**İnkāz**" nıkz yahut nakīz yapmaktır. "Nıkz" yıkıntıya, bozuntuya ve seyr ü sefer sebebiyle zebûn olmuş deveye denildiği gibi, bir şeyin bozulurken, üzülürken, ezilirken, koparken ve bir yükün yıkılmaya mütemâyil bir vaziyette çıkardığı sese; sahtiyan, ağaç, yük, araba gıcırtısı, mafsalların, kemiklerin çıtırtısı[8] ve bazı kuşların çığırtısı[9] ve bir şişenin ağzı sorulurken çıkan mıcırtısı gibi seslere de "nıkz" ve "nakīz" ve böyle ses etmeye "inkāz"

1 B: "mazeret".
2 H: "ettim"; M (ilk baskı): "ettin".
3 H -"حتى اذا".
4 H: "eder".
5 H, M ve B: "ولا".
6 B: "yük".
7 H: "sıfâtıdır".
8 H: "çatırtısı".
9 B -"mafsalların, kemiklerin çıtırtısı ve bazı kuşların çığırtısı".

denilir. Şu hâlde "inkāz-ı zahr" yükün sırta ağır basarak kemiklerini çatırdatması veya üzüp zayıf düşürmesi, zâr u zebun etmesi demek olur. Ki bizim "belini kütletti", "kemiklerini birbirine geçirdi" tâbirlerimiz gibi ağırlık, zorluk tasvîrinde [5918] meseldir. Burada murad Peygamber'e mukaddemâ tahammülü ağır gelmiş olan zorlukların böyle bir bâr-ı girân hey'etinde temsîlen tasvîridir. Bazıları, nıkz deve gibi zayıflanmak mânasından, çokları da nakīz çıkarmaktan kemikleri gıcırdatmak, çatırdatmak[1] mânasına mülâhaza etmişlerdir. İbn Cerîr demiştir ki: "اَنْقَضَ ظَهْرَكَ zahrına ağır bastı da ona vehn[2] verdi, kağşattı demektir. Bu, Arabın şu kavlindendir ki deve seferden döndükte sefer onu zayıflatmış, etini gidermiş olduğu zaman o deveye 'bu nıkz-ı sefer' derler."[3] Râzî ve sâirleri de demişlerdir ki: "Lügat ulemâsı şöyle dediler: Bunun aslı şudur: Sırta yük ağır bastığı zaman onun bir nakīzi, yani hafif bir sesi işitilir. Nakīz mahmillerin, rihâlin, adlâ'ın, ba'îrin[4] yük bastığı zamanki sesidir."[5] Evvelkinde "zahr"ın mef'ûl-i bih olması zâhir denebilirse de ikincide gayr-i zâhirdir. Çünkü bu mânaca "inkaz" seslendirmek değil, seslenmek mânasına lâzım olduğundan ses zahrın[6] değil, yükün sesi olmak lâzım gelir. Bundan dolayı bunu sebebine isnad kabîlinden mecâza hamletmişler, seslenmeye sebep olacak derecede ağır basmak mânasına أي حمله على النقيض وأثقله diye tefsir eylemişlerdir ki, bunun aslı اَنْقَضَ بِهِ ظَهْرَكَ yani "o yükle sırtın gıcırdamış,[7] bel kemiklerin çatırdamış" demek olur. Bunun için biz de iki veche dahi muhtemil olmak üzere "zahrını zâr etmiş olan o bâr-ı girânı senden indirdi, attı" meâlinde ifade eyledik. Lâkin burada اَنْقَضَ'ya böyle müte'addî mânası verilmek için çalışılmasına benim gönlüm pek razı olmuyor. Bu ses

1 B: "çatırdamak".
2 H: "vahy".
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 493:
يقول: الذي أثقل ظهرك فأوهنه وهو من قولهم للبعير إذا كان رجيع سفر قد أوهنه السفر وأذهب لحمه: هو نِقْضُ سَفَر.
4 B: "berîin".
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 207:
أنقض ظهرك فقال علماء اللغة: الأصل فيه أن الظهر إذا أثقل الحمل سمع له نقيض أي صوت خفي وهو صوت المحامل والرحال والأضلاع أو البعير إذا أثقله الحمل.
6 H: "zâhir".
7 H -"bunun aslı اَنْقَضَ بِهِ ظَهْرَكَ yani "o yükle sırtın gıcırdamış".

Resûlullah'ın sırtına değil, sırtındaki o ağır yüke, vizre ait olmalı. Murad da Resûlullah'ın arkasındaki o ağır yükün gıcırtısından, ezâsından çok müteessir olduğunun beyânı olmalıdır, demek istiyorum. Bu mânayı anlatmak için de ظَهْرَكَ mef'ûl-i bih değil, فِي ظَهْرِكَ mânasında[1] mef'ûl-i fîh olmalıdır. Gerçi nahivde zarf-ı mekândan[2] fî'nin hazfi[3] pek câiz değil ise de cihât-ı sitt, cânib ve cihet, hâriç ve dâhil gibi müstesnâlarda câiz [5919] olduğu mâlumdur. "Zahr"[4] da cihât-ı sitten half mânasıyla mülâhaza edildiği surette fî'nin hazfi[5] câiz olmak lâzım gelir ve bu mâna isnâd-ı mecâzîden daha yakın ve daha güzeldir. Şöyle demek olur: Sırtında gıcırdamakta, bu suretle sana ezâ vermekte olan o vizri, o ağır yükü senden attık, indirdik.

Bir kısım müfessirîn burada "vizr"i وَهُمْ يَحْمِلُونَ اَوْزَارَهُمْ عَلٰى ظُهُورِهِمْ [el-En'âm 6/31] gibi ağır günah mânasına hamlederek vaz'-ı vizri لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَاَخَّرَ [el-Feth 48/2] gibi günahı mağfiret mânasına telakkī etmişlerdir. Lâkin "zenb" tâbiri peygamberlerden sudûru câiz olabilen zelle ve hilâf-ı evlâ gibi sağāire şâmil olabilirse de, ağırlık mânasını mutazammın bulunan "vizr"in sağāire ıtlâkı münâsib olmayacağı gibi, ağırlığı bilhassa اَلَّذٓى اَنْقَضَ ظَهْرَكَ diye ehemmiyetle büyütülmüş olan "vizr"in sağīre mâhiyetinde küçük kusurdan ibaret telakkī edilmesi de hiç münâsib görünmez. Gerçi bunun bu ağırlığı haddizâtında büyük günah olmasından değil, huluku[6] azîm[7] olan Peygamber'in en küçük bir günahtan bile şiddetle müteessir ve mağmum olması hasebiyle olduğu güzel bir vecih olabilirse de hilâf-ı zâhir olmaktan kurtulmaz. Onun için bunun günah mânasına değil ağır yük, hıml-i sakīl, bâr-ı girân mânasıyla Peygamber'i nübüvvetten evvel veya nübüvvetin bidâyetlerinde[8] son

---

1 H: "mânasından".
2 H -"mef'ûl-i fîh olmalıdır. Gerçi nahivde zarf-ı mekândan".
3 H: "zarfı".
4 H ve B: "Zâhir".
5 H: "zarfı".
6 B: "huluk-ı".
7 H: "hukūku a'zam".
8 H -"hilâf-ı zâhir olmaktan kurtulmaz. Onun için bunun günah mânasına değil ağır yük, hıml-i sakīl, bâr-ı girân mânasıyla Peygamber'i nübüvvetten evvel veya nübüvvetin bidâyetlerinde"; B: "bidâyetinde".

derece gamlandıran ve tahammülü ağır gelen birtakım zorluklar demek olması daha doğrudur ve çoklarının muhtârı da budur. Bu zorluklar, bu ağırlıklar hakkında tefsirlerde başlıca şunlar sayılmıştır:

1. Bâlâda da geçtiği üzere nübüvvetten evvel câhiliye âlemi içindeki hayret hâlinin sıkleti. Zira ibtidâ[1] sırf akl-ı kâmili ile nazar eden, bir taraftan kavminin şirk ü cehalet içindeki hâllerinin fenalığı, bir taraftan da kendisini ʿademden vücûda getiren ve yetim iken barındırıp yetiştiren, hayat, akıl ve güzel seciyelerle nimetler veren Allah teâlâ'nın üzerindeki nimetlerini görmüş ve bunların büyüklüğüne karşı Rabbine nasıl ve ne yolda itaat ve [5920] hizmet edeceğini de bilememiş olduğundan dolayı vicdânında büyük ıztırablar duymuştu. Nübüvvet gelince bu hayret zâil olmuş, onun muktezâsı olan vizir üzerinden atılmıştır. Şu mâlumdur ki bir yükün ağırlığı vermiş olduğu ezâ ve elem ile mütenâsib olduğu gibi, bir günahın ağırlığı da neticesindeki azâbın şiddetine göredir. Bu cihetle gerek yük, gerek günah ağırlığı hakikatte rûha ait olan bir elem ve azab ağırlığı olmakta birleştiği için yük bir günah, günah bir yük gibi mülâhaza olunarak ikisi de bir ağırlık mefhûmuyla vizr mânasında birleştirilir. Gönülde duyulan gam ve eleme "vizr" tâbir edilmesi bu itibar iledir. Ancak yük elemi zâil olarak sonu bir ecr ü hazza müntehî olmak itibariyle elemi müteahhir olan günahtan ayrılır. O cihetle vizr olmaktan çıkar, nimet olur. Büyük bir kâr için nice ağır yükler, acı gamlar bir nimet şevkiyle karşılanarak yolu bulununca hazz u sürûr içinde kolaylıkla çekilir. Günah ise kendisi bir zevk olsa bile neticesi elem olduğundan bunun aksine olur. Bir de nimet haddizâtında herkes için memduhtur. Fakat leîm ve denî olan kimseler hizmet mukabilinde olmayarak cabadan nimet yiyip durmaktan hayâ etmez, utanmaz da buldukça şımarır. Kerîm, âlîcenab kimse ise gördüğü inʿâma karşı hizmet edememiş veya o nimeti yerine sarf eyleyememiş olmaktan sıkılır, müteezzî olur ve bir hizmet yolu bulmaksızın o nimete nâil olup durmak kendisine girân gelir. وَمَا لِاَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزٰى [el-Leyl 92/19]

1 B -"ibtidâ".

vasfına mâsadak olmak ister. O sırada o mün'im bir nevi hizmet teklif edince o hizmet ağır bile olsa onun edâsını canına minnet bilerek o ağırlık ona hafif görünür. İşte nübüvvet gelince Hazret-i Peygamber'den o hayret zâil olmuş bulunduğu gibi, o ilmin ve bu kerîm ahlâkın hükmüyle o gam ve elem kendisinden mürtefi' olmuş ve o zorluklar suhûlete münkalib olmuştur.

2. Nübüvvetin gelmesiyle yol görünmüş, hayret [5921] hâlindeki evvelki zorluklar sıyrılmış ise de bu kere de daha büyük bir endişe ve haşyet Resûlullah'ın omuzlarına yüklenmiş bulunuyordu. O da risâlet vazifesinin hakkıyla telakkī ve îfâsındaki azîm meşakkat ve mes'ûliyet endişesi ve girişeceği mücahedede muvaffakiyetin derecesini ve kusur ettiği surette Hakk u halk muvâcehesindeki tehlikesini düşünmek kaziyyesi idi ki buna "a'bâ-i risâlet = risâlet yükleri" tesmiye olunur. Zira اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا [Fâtır 35/28] mûcebince ilim ziyadeleşip marifet arttıkça haşyetullah da artıyor, evvel iyi bilinmeyen nice âhiret endişeleri yüz gösteriyordu. Evvelâ Cibrîl'e ilk mülâkātında bütün cühd ü tâkatini saran[1] شَدِيدُ الْقُوٰى. ذُومِرَّةٍ [en-Necm 53/5-6] bir heybet ü kudretin istîlâsı içinde titremiş kalmıştı. Buna tedrîcen alıştıktan sonra da etraftan kâfirlerin o zamana kadar görülmeyen ezâ ve cefâ ve türlü dedikodularla husûmet ve adâvetlerini görmeye başlamıştı ve henüz وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ [el-Mâide 5/67] va'd ü tebliğini almamış, وَلَلْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْاُو۫لٰى. وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى [ed-Duhâ 93/4-5] va'd ü tebşirlerini telakkī etmemiş ve henüz mufassal ta'lîmât almamıştı. Bir müddet için dinlendirilmek üzere vahyin fetret ve inkıtâ'ından dolayı duyduğu yalnızlık ve işittiği şemâtetten dolayı[2] da çok mağmum olmuştu. Bu suretle kendisini[3] yalnız dünyevî âlâm değil, Rabbine karşı bir günah etmiş olmak endişesiyle uhrevî olan gamlar da sarmış, işte bunlar onun sırtına basan ve belini kıracak gibi kemiklerini çatırdatıp yüreğini sızlatan bir vizr, bir bâr-ı girân gibi boynuna yüklenmişti. Cenâb-ı Hak, vahyin tevâlîsi ve

1 H: "sonra".
2 B -"duyduğu yalnızlık ve işittiği şemâtetten dolayı".
3 H, M ve B: "kendisine".

Ve'd-duhâ'nın inzâliyle bunların bir kısmını büsbütün üzerinden atmış, bir kısmını da alıştırmak, kendisine ve âhirete olan keşf ü ıttılâʻını tezyid eylemek suretiyle tahfif etmiş, ondan sonra dünyayı gözüne sinek kadar göstermeyecek, اَلدُّنْيَا لَا يَعْدِلُ عِنْدَ اللهِ جَنَاحَ بَعُوضَةٍ[1] dedirtecek derecede kalbine inşirah ve nefsine lâhûtî bir kuvvet vermiş, Kur'ân'ın feyziyle dünya ve âhiret nâm u şânını, zikir ve haysiyetini yükseltmeye başlamış idi. Onun için buyuruluyor ki:

[5922] {وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ} Yine senin için zikrini, nâm u şânını yükseltmedik mi? ❁ Birtakımlarına verilen ve netice itibariyle haklarında âfet olan şöhretler gibi aleyhe değil sırf lehine olarak yükselttik mânası ifade edilmek için لَكَ yine "zikr"e takdim olunarak tekrar tasrih edilmiştir. "Zikr" burada لَقَدْ اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ [el-Enbiyâ 21/10] gibi şeref ü şân mânasınadır. Bununla beraber Kur'an ve fikir mânasına[2] da işaret olabilir. Resûlullah'ın nâm u şânının yüksekliği Sûre-i Bakara'da تِلْكَ الرُّسُلُ âyetinde geçen وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ[3] دَرَجَاتٍ [2/253] mazmûnu üzere bütün enbiyâ ve rusül içinde derecât ile yüksekliğidir ki, bunun hulâsası nâm u şânının nâm-ı ilâhîyi tâkip etmesidir. Allah anıldıkça onun da anılmasıdır. Ebû Yaʻlâ'nın, İbn Cerîr'in, İbn Münzir'in, İbn Ebî Hâtim'in, İbn Hibbân'ın ve İbn Merdûye'nin ve *Delâil*'de Ebû Nuaym'ın Ebû Saʻîd-i Hudrî radıyallâhu anh'tan tahric ettikleri üzere Resûlullah buyurmuştur ki: "Cibrîl aleyhisselâm bana geldi de, 'Rabbim ve Rabbin buyuruyor ki: «Bilir misin senin zikrini nasıl yükselttim?»' 'Allah teâlâ aʻlem' dedim, dedi ki إِذَا ذُكِرْتُ ذُكِرْتَ مَعِى 'Ben anıldıkça sen de maiyyetimde anıldın.'"[4] Bu ise nâm u şan yüksekliğinin en büyük mertebesini beyandır. Allah denilince Resûlü beraber anılır, لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ denilince beraberinde مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللهِ denilir. مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ اَطَاعَ اللهَ, [en-Nisâ 4/59] اَطِيعُوا اللهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ

1 Bk. Tirmizî, Zühd, 13:

عن سهل بن سعد قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لو كانت الدنيا تعدل عند الله جناح بعوضة ما سقى كافرا منها شربة ماء.

2 H: "nâmına".

3 H, M ve B +"فوق بعض".

4 *Müsnedü Ebû Yaʻlâ,* II, 513, no: 1380; Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 495:

وعن أبي سعيد الخدري عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه قال: أتاني جبريل فقال: إن ربي وربك يقول: كيف رفعت ذكرك؟ قال: والله أعلم، قال: إذا ذكرت ذكرت معي.

[en-Nisâ 4/80], وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهٖيداً. مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِ [el-Feth 48/28-29] buyurulmuştur. Bu nâm u şan, bu beraber zikr ü yâd ise her yüksekliğin fevkindedir. Nitekim Hazret-i Hassân'ın şu beyti de bu yüksekliğe işarettir:

أَغَرُّ عَلَيْهِ لِلنُّبُوَّةِ خَاتَمٌ — مِنَ اللَّهِ مَشْهُودٌ يَلوُحُ وَيَشْهَدُ

وَضَمَّ الْإِلٰهُ اسْمَ النَّبِيِّ إِلَى اسْمِهِ — إِذَا قَالَ فِي الْخَمْسِ الْمُؤَذِّنُ: أَشْهَدُ[1]

اِنَّ اللّٰهَ وَمَلٰٓئِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّۜ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلٖيماً [el-Ahzâb 33/56]

[5923] {فَاِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراً} ۞ فا fasîha olarak mâkablinden mâba'dine istikrâ ve istişhad ile tefrî' tarzında yahut fâ-i ta'lîliye olarak mâkablini ta'lîl ve ta'diye suretinde ilerisi için de vaaddir. اِنَّ o vaadi tahkiktir. Vaad, sevkin îcâbıdır[2]. الْعُسْرِ'de ال fasîha suretinde zâhiren ahd olmak lâzım gelirse de cüz'îden küllîye intikal ile hakikatte vaadi ifade için istiğrâka işarettir. Ta'lîl suretinde ise kübrâ demek olduğu için doğrudan doğru istiğraktır. Demek ki mâna şu olur: "O şerh-i sadr, vaz'-ı vizr, ref'-i zikir madem ki oldu, demek ki o senin çektiğin zorlukla beraber büyük bir kolaylık varmış, o hâlde daha da vardır." Yahut: "Çünkü her zorlukla beraber bir kolaylık vardır. Ondan dolayı seni kolaylığa erdirdik, yine de erdiririz." Meşhur olduğu üzere burada مَعَ, بَعْدَ mânasınadır. Tekārüb, tekārüne teşbih olunarak ifade olunmuştur. Çünkü o şerh-i sadr ve vaz'-ı vizr, inkāz-ı zahrdan sonra olmuştur. Hâsılı bu böyle olduğu gibi ilerisi için de böyledir. سَيَجْعَلُ اللّٰهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْراً'dır [et-Talâk 65/7]. Bir iş dıyk oldukda müttesi' olur.[3] {اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراً} ۞ Bu da evvelkini teyid ve tekid olmakla beraber istînaf ile vaadden vaade ta'mîm hâlinde bir tekiddir. Burada ال istiğrak için olmak iktizâ eder. Lâkin evvelki istiğrak olduğuna göre bu ona işaretle ma'hud olur ve şöyle demek olur: Evet, o her zorlukla

---

1 "O parlak alınlı ki üzerinde nübüvvet hâtemi vardır. Allah'tan şehadet edilmiş meşhuddur. Parıldar ve şâhid olur. Ve Allah o Peygamber'in ismini ismine zammetmiştir: Beş vakitte müezzin أَشْهَدُ dediği zaman" [Müellifin notu].

2 B: "içindedir".

3 *Mecelle*, 18. madde.

beraber bir kolaylık vardır. Yani o zorluk iktiham edilirse o kolaylığa erilir. Çünkü kolaylığın var olmasından herkesin de mutlaka ona ermesi lâzım gelmez. O kolaylığa inanıp o zorluğa ehemmiyet vermeyip de Allah'ın izniyle sabr u tahammül eyleyen ona erer. Nitekim Ve'l-leyli'de فَاَمَّا مَنْ اَعْطٰى وَاتَّقٰى. وَصَدَّقَ بِالْحُسْنٰى. فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرٰى [92/5-7] buyurulmuştur. Şu hâlde bundan sonra da bir zorluğa tesadüf edersen onu da başka bir kolaylığın tâkip edeceğini veya beraberinde bir kolaylık bulunduğunu bil, bu vaadi tasdik et de o zorluktan yılma, onu da [5924] inşirâh-ı sadr ile karşıla. Burada[1] ma'a (مَعَ) ba'de (بَعْدَ) mânasınadır. Zira usr ve yüsr ezdâddan olduğu için ictimâ'ları câiz olmaz. Bir mahal üzere te'âkub ve tevârüd ederler. Şu kadar ki bir mahalle vürudları itibariyle maiyyet ile de mülâhaza olunabilirler. Yani bir cihetten zor görünen bir şeyde diğer cihetten bir kolaylık vardır. O şeyi o kolay cihetini bularak yapabilen kolaylığına erer. Her usru bir yüsrün tâkip edeceğine inanmak da o usrun yalnız sonunda değil, beraberinde de bulunan bir yüsr cihetidir. Bu itibar ile hüsnâyı tasdik eden ve ona göre çalışan mü'minler için her usrda iki yüsr var demektir ki bunun birine dünyevî birine uhrevî demek muvâfık olur. Rivayet olunmuştur ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bu nâzil olunca ferah ve sürûr ile gülerek çıkmış, "لَنْ يَغْلِبَ عُسْرٌ يُسْرَيْنِ bir usr iki yüsre galebe edemez, اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراً. اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراً" diyordu.[2] Bu mâna ekseriyetle "usr"un ma'rife, "yüsr"ün nekre olmasıyla îzah edilmiştir ki ikinci "usr"da ahid mânası mülâhazasına râci'dir. Ma'amâfîh bu daha ziyade bu âyetlerin üstündeki ve altındaki فا'larla mâkabline ve mâba'dine olan irtibat ve mülâzemesinden münfehimdir. Ahd ise evvelki "usr"da[3] sarih veya zımnî olan istiğrâkın ahdi olmak iktizâ eder.[4] Her usrla beraber yüsrün bulunabilmesini de îzah ettiğimiz[5]

---

1 H -"Burada".
2 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 438; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 495:
عن الحسن في قوله تعالى: «إن مع العسر يسرا» قال: خرج النبي صلى الله عليه وسلم مسرورا فرحا وهو يضحك وهو يقول: لن يغلب عسر يسرين، لن يغلب عسر يسرين «إن مع العسر يسرا إن مع العسر يسرا».
3 B: "sûrede".
4 B -"sarih veya zımnî olan istiğrâkın ahdi olmak iktizâ eder".
5 H: "etti".

vechile münakaşasız olarak anlamak mümkindir.[1] Yani yüsrün varlığı herkes için husûlünü iktizâ etmez. Meselâ "kâfire ölüm ve cehennemde ne kolaylık var?" gibi sual vârid olmaz. "Cennet vardı amma o iman etmedi" diye cevap verilir. İstiğrak mânasına ve iman şartına şu da delâlet eyler: İmam Mâlik *Muvattâ*'da Zeyd b. Eslem'den rivayet etmiştir ki Ebû Ubeyde, Hazret-i Ömer b. Hattâb'a (radıyallâhu anhümâ) yazmış, Rûm'un çokluğunu ve onlardan tehavvüfünü, endişesini anlatmıştı[2]. Hazret-i Ömer de ona: "Emmâ ba'd, şu muhakkak ki mü'min bir kalbe herhangi bir şiddet inerse Allah teâlâ [5925] ona arkasından bir ferec verir ve bir usr iki yüsre galebe edemez" diye yazmıştır.[3] "Mü'min bir kalbe"[4] denilmekle imanın muktezâsı olan itmi'nân ve sabra da işaret vardır. Onun için sızlanan mü'minin âhiret sevâbını zâyi' etmesi de bu istiğrâka münâfî olmaz. Bununla beraber hepsinde de hükmün umûmu yine Allah'ın meşiyyetiyle mukayyeddir. Tevfik O'ndandır. Onun için bu hüküm ve vaadi hem ileriye ta'mîm ve tefrî' hem de Allah'ın lütfuna ircâ' siyâkında buyuruluyor ki:

{فَاِذَا فَرَغْتَ} O hâlde boşaldığın vakit ❁ yani her usra bir yüsr müekkeden[5] mev'ud olduğu için bir vazifeden, bir ibadetten fâriğ olup bir usrdan bir yüsre geçtiğin, biraz dinlendiğin, meselâ aldığın vahyi tebliğ eylediğin, ferâizini îfâ ettiğin vakit {فَانْصَبْ} yine yorul ❁ iş bitti diye rahata düşüp kalma da yine zahmet ihtiyar edip diğer bir ibadet için kalk, çalış, yorul, farz bittiyse nâfileye geç, namaz bittiyse duaya geç ki yüsr de tezâyüd etsin, şükürde devam etmiş olasın. "Nasab" mâlum ki te'abdır. Yüsr atâlete sâik olmamalı sa'ye müşevvik olmalıdır ki onun üzerine de diğer[6] yüsr terettüb ederek terakki hâsıl olsun. {وَاِلٰى رَبِّكَ} ❁

---

1 H -"vechile münakaşasız olarak anlamak mümkindir".
2 M ve B: "anlamıştı".
3 *Muvatta'*, Cihâd, 6:
وحدثني عن مالك عن زيد بن أسلم قال: كتب أبو عبيدة بن الجراح إلى عمر بن الخطاب يذكر له جموعا من الروم وما يتخوف منهم. فكتب إليه عمر بن الخطاب: أما بعد. فإنه مهما ينزل بعبد مؤمن من منزل شدة يجعل الله بعده فرجا. وإنه لن يغلب عسر يسرين. وأن الله تعالى يقول في كتابه «يا أيها الذين آمنوا اصبروا وصابروا ورابطوا واتقوا الله لعلكم تفلحون» (آل عمران ٣/٢٠٠).
4 Görebildiğimiz kadarıyla ilgili hâdiseye ait bütün rivayetlerde kalb kelimesi yerine kul (abd) geçmektedir.
5 H: "mukaddem".
6 B -"diğer".

Takdim, kasr içindir. Yani ve ancak Rabbine {فَارْغَبْ} o hâlde rağbet et. ❁ Her ne umarsan O'ndan um, O'ndan berideki esbâb ü ilelde veya gayelerde tevakkuf[1] edip kalma, başka maksada bağlanma da bütün mesâînde ancak O'na teveccüh et, mütemâdiyen O'na doğru yürü, O'na doğrul; bütün lütuf ve minnet O'nundur. Onun için sade nimete ve esere rağbet ile kalmamalı, nimetten mün'imi görüp hep O'na doğru yürümeli, O'nun için çalışmalıdır. Gāye-i murad O'dur.

Bu sûreden şu kāideler istihrac olunur: إِذَا ضَاقَ الْأَمْرُ اِتَّسَعَ iş sıkıştığı zaman genişler ve الْغُرْمُ بِالْغُنْمِ nimet külfete [5926] göredir. Ta'bîr-i âharla külfet nimet ile mütenâsibdir ve إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ[2] bir işten maksad ne ise hüküm ona göredir. Allah için çalışan Allah'a erer.

Bu vechile bu iki sûre bilhassa Resûlullah'ın hâl ü şânını anlatarak feyzinin daha ziyade neşr ü ta'mîmini ve bi'n-netîce nimetten mün'ime geçerek ancak Allah'a rağbet etmesini ihtar ettikten sonra ekmel-i[3] ferdin hâlinden nev'in hâline ve mü'minlerin âkıbetinin de güzelliğine geçilerek bu iki sûrenin bir bağlanışı olmak ve hükm-i âhiret ile dinin sübûtu takrir edilmek üzere Ve't-Tîn Sûresi gelecektir.

---

1 H: "teveffuk".
2 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 1.
3 H: "ekmeli.".

[5927]

سُورَةُ التِّينِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانِ آيَةً

TÎN SÛRESİ

Ve't-Tîni Sûresi de Mekkîdir. *Bahr*'da Katâde'den ve İbn Abbas'tan Medenî olduğuna dair bir rivayet dahi zikredilmiş[1] ise de İbn Dureys[2] ve Nehhâs ve İbn Merdûye ve Beyhakī ondan cumhur kavline muvâfık rivayet eylemişlerdir. وَهٰذَا الْبَلَدِ الْاَمِينِ diye huzûra işaret de bunun Mekke'de nüzûlünü iş'âr eder. Çünkü "Beled-i Emîn"den murad bütün müfessirînin ittifâkıyla Mekke'dir[3].[4]

Âyetleri: Sekizdir.

Fâsılası: م، ن harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَالتِّينِ وَالزَّيْتُونِ ﴿١﴾ وَطُورِ سِينِينَ ﴿٢﴾ وَهٰذَا الْبَلَدِ الْاَمِينِ ﴿٣﴾ لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِي اَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ﴿٤﴾ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ اَسْفَلَ سَافِلِينَ ﴿٥﴾ اِلَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ اَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ ﴿٦﴾ فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدُ بِالدِّينِ ﴿٧﴾ اَلَيْسَ اللّٰهُ بِاَحْكَمِ الْحَاكِمِينَ ﴿٨﴾

[5928] Meâl-i Şerîfi

Kasem olsun o tîne ve o zeytûne (1) ve o Tûr-i Sînîn'e (2) ve bu Beled-i Emîn'e (3) ki Biz insanı en güzel bir biçimde yarattık (4). Sonra da çevirdik esfel-i sâfilîne kaktık (5). Ancak iman edip yarar ameller yapan kimseler başka, onlar için kesilmez bir ecir vardır (6). O hâlde sana dini ne tekzib ettirir? (7). Allah "Ahkemü'l-hâkimîn" değil mi? (8).

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 502:

وقال ابن عباس وقتادة: مدنية.

2 H ve B: "Dâris"; M: "Darîs".

3 H: "Mekkîdir".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 393. Krş. İbnü'd-Dureys, *Fezâilü'l-Kur'ân,* s. 33:

وأخرج عنه ابن الضريس والنحاس وابن مردويه والبيهقي ما يوافق قول الجمهور ويؤيده إشارة الحضور في قوله تعالى «وَهذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ» فإن المراد به مكة بإجماع المفسرين فيما نعلم.

{وَالتّ۪ينِ وَالزَّيْتُونِ} ❁ "**Tîn**" incir demek ise de burada öyle terceme etmek pek muvâfık olmayacaktır. Zira müfessirînin birçoğunun beyânına göre burada "tîn" ve "zeytûn" birer ism-i alem mevki'indedirler. Alem olmuş adların ise tercemesine kalkışmak doğru değildir, çünkü onlar mefhumlarıyla değil, lafızlarıyla müsemmâlarını târif ederler. "İncir Köyü" denilmekle bilinen bir köy "Tîn Karyesi" diye terceme edilmekle târif olunmuş olmayacağı gibi, "Tîn" nâmıyla anılan bir dağı veya mescidi veya beldeyi de "İncir" diye anlatmaya kalkışmak îzah değil, teşviş olur. Fi'l-vâki' tefsirler burada "tîn" ve "zeytûn" hakkında başlıca iki kavil nakleylemişlerdir:

Birisi: Bir kısım müfessirîn demişlerdir ki; zâhir-i "tîn" ve "zeytûn"dan murad, bu nam ile meşhur olan incir ve zeytin yemişleri veya ağaçlarıdır. Zira lügaten zâhir olan bu olduğu gibi Hasan'dan, Mücâhid'den, İkrime'den, İbrâhîm Nehaî'den, Atâ'dan, Mukātil'den, Kelbî'den ve daha bazılarından هُوَ تِينُكُمْ وَزَيْتُونُكُمْ هذَا "sizin şu inciriniz ve zeytininiz"[1] yahut اَلتِّينُ الَّذِي يُؤْكَلُ وَالزَّيْتُونُ الَّذِي يُعْصَرُ "tîn o yenilen ve zeytin o sıkılan"[2] yahut اَلْفَاكِهَةُ الَّتِي يَأْكُلُهَا[3] النَّاسُ "nâsın yediği yemiş"[4] tâbirleriyle rivayet edilmiş ve İbn Abbas'a da nisbet olunmuştur. Bunlardan ise bir mecaz veya kinaye kasdına karîne bulunmayınca zâhir olan incir ve [5929] zeytin diye bildiğimiz meyveler olmaktır. Lâkin bu surette insan hilkatinin güzelliğini veya çirkinliğini ve âkıbetinin acılığını veya tatlılığını takrir ederken incir ve zeytine kasem ile başlamanın münasebeti ne olduğunu da düşünmek lâzım geleceğinden, incir ve zeytinin insan hayâtı için hem gıda, hem fâkihe hem devâ, hem ticaret nokta-i nazarından fâideleri pek çok olan meyvelerin en güzel ve en mübareklerinden olduğunu îzâha çalışmışlardır, ki biz bunu burada tafsîle lüzum görmüyoruz. İnsan yaşamak için maddî ve mânevî erzâka muhtaçtır. Maddî erzâkın en mühimleri tatlı ve tuzlu

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 501-502; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* X, 570; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 143.
2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 751; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 501-503.
3 H ve M: "تأكل"; B: "يؤكل".
4 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3448; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 556.

veya yağsız ve yağlı me'kûlât, bunların en güzelleri de meyvelerdir. İşte incir ve zeytin ya meyvelerin en nâfi'[1] ve en mübarekleri olmak itibariyle hususiyetlerine veya zikr-i hâs irâde-i âm tarîkiyle tatlı veya tuzlu, yağsız veya yağlı ale'l-umûm ehemmiyetli me'kûlâtı temsil edecek birer misâl, "Tûr-i Sînîn" ve "Beled-i Emîn" de mânevî erzâka mahal olan mevâki'-i mübareke olmalarına binâen bunlara kasem edilmiştir demek olabilir. Ma'amâfîh insan hilkati nokta-i nazarından düşünüldüğü zaman وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰى [el-Leyl 92/3] kaseminin tazammun ettiği vechile bu iki meyvenin dişi ve erkekten kinaye olmaları ihtimâli de ba'îd değildir. Bu kavle göre "tîn" ve "zeytûn", incir ve zeytin diye terceme olunabilir.

Diğer kavle gelince: Birçok müfessirîn de demişlerdir ki: Burada "tîn" ve "zeytûn"dan murad yemiş değil, bu isimler ile yâd olunur mübarek yerlerdir. "Tûr-i Sînîn" ve "Beled-i Emîn" ile beraber zikri de buna karînedir. Âlûsi de "birçoğunun zâhib olduğu üzere bunlar mübarek, şerefli buk'alara kasemdir" diye bu kavli tercih eylemiştir.[2] Bunlar nereleri olduğuna gelince de birer dağ ismi, birer mescid ismi, birer belde ismi olması hakkında üç kavil zikreylemişlerdir, şöyle ki:

1. Birer dağdırlar. İbn Cerîr de Katâde'den: "Tîn", Dımaşk'ın bulunduğu cebel, "Zeytûn" Beyt-i Makdis'in [5930] bulunduğu cebeldir. İkrime bir rivayette de bunlar iki cebeldir.[3] Rebî'den: Hemedan ile Hulvan arasında iki dağ, Şam dağları.[4] Sa'îd b. Mansûr ve İbn Ebî Hâtim, Ebû Habib Hâris b. Mıhmar'dan[5]: "Tîn" "Tûr-i Tînâ"[6], "Zeytûn" "Tûr-i Zeytâ" denilen dağlardır. İyi incir ve zeytin bittiği için bu namlarla tesmiye olunmuşlardır.[7] İmâm Râzî bunu İbn Abbas'ın kavli

---

1 H ve B: "nâfi'i".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 395. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 774:

والغرض من القسم بتلك الأشياء الإبانة عن شرف البقاع المباركة وما ظهر فيها من الخير والبركة ويرجع إلى القسم بالأرض المباركة وبالبلد الأمين.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 502-503:

عن قتادة في قوله: «وَالتِّينِ» قال: الجبل الذي عليه دمشق «وَالزَّيْتُونَ» الذي عليه بيت المقدس... عن عكرِمة «وَالتِّينِ وَالزَّيْتُونِ» قال: هما جبلان.

4 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 276. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 211:

قال الفراء: وسمعت رجلًا من أهل الشام وكان صاحب تفسير قال: التين جبال ما بين حلوان إلى همدان، والزيتون: جبال الشام، وَطُورِ سِينِينَ: جبل.

5 H, M ve B: "Muhammed'den".

6 B: "Tîn".

7 *Sünenü Saîd b. Mansûr,* VIII, 382-383:

olmak üzere naklederek şöyle der: "İbn Abbas demiştir ki bunlar arz-ı mukaddesten iki dağdır, incir ve zeytin menbiti olduklarından dolayı bunlara Süryânî'de Tûr-i Tînâ, Tin dağı ve Tûr-i Zeytâ, Zeytin Dağı denilmiştir. Bu takdirde Allah teâlâ enbiyâ yetişen yerlere kasem etmiş demektir. "Tîn" denilen dağ Îsâ aleyhisselâm'ın, "Zeytûn" Şam, Benî İsrâil enbiyâsının ekserîsinin mahall-i biʻseti, "Tûr" Mûsâ aleyhisselâm'ın mahall-i biʻseti, "Beled-i Emîn" de Muhammed aleyhisselâm'ın mahall-i biʻsetidir. Şu hâlde hakikatte kasemden murad enbiyâya tâzim ve derecelerini iʻlâm demek olur.[1]

2. İki mesciddirler. İbn Zeyd Tîn Dımaşk mescidi, Zeytûn Beyt-i Makdis mescidi demiş; Kaʻb da "Tîn" Dımaşk mescidi, "Zeytûn" İliya mescidi, İbn Abbas'tan bir rivayette de "Tîn" Nûh mescidi, "Zeytûn" Beyt-i Makdis mescididir.[2]

3. İki beldedir. Kaʻb'dan: "Tîn" Dımaşk, "Zeytûn" Beyt-i Makdis'tir. Şehr b. Havşeb de "Tîn" Kûfe, "Zeytûn" Şam demiştir.[3] Murâdı Kûfe'nin bulunduğu arz demek olacaktır ki Nûh aleyhisselâm'ın menzili denilir.

Demek ki "tîn" ve "zeytûn" esasen mâlum incir ve zeytin meyveleri ve ağaçları olmakla beraber bunların yetiştiği bereketli yerler olmakla mâruf iki dağ ve onlarda iki belde ve onlarda iki mescid dahi "Tîn" ve "Zeytûn" namlarıyla tanınmış, bunlar da Tûr-i Sînâ ve Mekke gibi din

---

عن أبي حبيب الحارث بن مِخْمَرٍ قال: أربعة أجبال مقدسة بين يدي الله عز وجل: طور زيتا وطور سينا وطور تينا وطور تيمانا وهو قول الله عز وجل: «والتين والزيتون وطور سينين وهذا البلد الأمين» أما طور زيتا فبيت المقدس وأما طور سينا فالطور وأما طور تينا فدمشق وأما طور تيمانا فمكة.

Saʻlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 16. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-meʻânî,* XV, 394:

قال مقاتل بن حيان: هما طوران يقال لأحدهما طور تينا والآخر طور زيتا، لأنهما ينبتان التين والزيتون.

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 211:

قال ابن عباس: هما جبلان من الأرض المقدسة يقال لهما بالسريانية طور تينا وطور زيتا لأنهما منبتا التين والزيتون فكأنه تعالى أقسم بمنابت الأنبياء فالجبل المختص بالتين لعيسى عليه السلام والزيتون الشأم مبعث أكثر أنبياء بني إسرائيل والطور مبعث موسى عليه السلام والبلد الأمين مبعث محمد صلى الله عليه وسلم فيكون المراد من القسم في الحقيقة تعظيم الأنبياء وإعلاء درجاتهم.

2 Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 502-503; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 211:

عن كعب أنه قال في قول الله: «وَالتِّينِ وَالزَّيْتُونِ» قال: التين: مسجد دمشق والزيتون: بيت المقدس... قال: أخبرنا ابن وهب، قال: قال ابن زيد وسألته عن قول الله: «وَالتِّينِ وَالزَّيْتُونِ» قال: التين: مسجد دمشق والزيتون مسجد إيلياء... عن ابن عباس قوله: «وَالتِّينِ وَالزَّيْتُونِ» يعني مسجد نوح الذي بني على الجوديّ والزيتون: بيت المقدس، قال: ويقال: التين والزيتون وطور سينين: ثلاثة مساجد بالشام.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 211:

المراد من التين والزيتون بلدان فقال كعب: التين دمشق والزيتون بيت المقدس وقال شهر بن حوشب: التين الكوفة والزيتون الشام.

menşe'i mübarek, şerefli yerler sayılmış olduğundan burada hayat için maddî, mânevî rızkın ve incir ve zeytin gibi nâfi' semereler verecek sa'y ü amelin ve mekânın ehemmiyetine ve bilhassa incir ve zeytinin lezzet, [5931] kıymet ve menâfi'ine[1] dahi îmâ ve işaret ile beraber, daha ziyade enbiyâ menşe'i din matla'ı olmakla mâruf kudsî yerlere kasem edilmiştir. Bundan dolayı sâhib-*Keşf*'in[2] dediği gibi bunların mecmû'u dînî ve dünyevî hayr u bereketiyle Arz-ı Mukaddes'e ve emin bir beldeye kasem demek olur.[3] Yalnız incir ve zeytine kasemde ise bu âhenk ve şümûlü anlamak güçtür. Onun için "tîn"i ve "zeytûn"u sâde incir ve zeytin meyveleri diye terceme etmemeli, gerek Îseviyette gerek Mûseviyette gerek İslâm'da الَّذِى بَارَكْنَا حَوْلَهُ [el-İsrâ 17/1] mûcebince mübarek tanınan ve hayr u bereketinden istifade için salâhta müsabaka ile çalışılması arzu edilen Arz-ı Mukaddes'e dahi işaret olmak üzere ma'hud "tîn" ve "zeytûn" isimleriyle şöyle demelidir: Kasem olsun o tîne ve zeytûne {وَطُورِ سِينِينَ} ve Tûr-i Sînîn'e ❁ Ve Sînîn Dağı'na ki Hazret-i Mûsâ'nın teklîm-i ilâhîye mazhar olduğu dağ olup, sîn'in kesri veya fethi ve nûn'un meddiyle "Tûr-i Sînâ" ve "Tûr-i Seynâ" diye de mâruf ve meşhurdur. Âhiri kasr ile medsiz "Tûr-i Seyna" dahi denildiği *Kāmûs*'ta mezkûrdur.[4] *Bahr*'da "bunun Şam'da bir dağ olduğunda ihtilâf yoktur" demiş,[5] Şihab da bu meşhûrun hilâfı olduğu, çünkü bugün mâruf olan Tûr-i Sînâ'nın Akabe ile Mısır arasındaki Tîh kurbunda bulunduğu beyânıyla itiraz etmiş[6] ise de,

---

1 B: "menfaatine".

2 B: "*Keşşâf*'ın". Bahsi geçen *Keşf, Keşşâf* şârihlerinden Ömer b. Abdurrahman el-Fârisî el-Kazvînî'nin (ö. 745/1345) *el-Keşf an müşkilâti'l-Keşşâf* adlı eseridir, bazen *el-Keşf ale'l-Keşşâf, Keşfü'l-Keşşâf* gibi isimlerle de anılır.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 395:

وبيّن ذلك في الكشف بقوله: وذلك أنه فصل بركتي الأرض المقدسة الدنيوية والدينية بذكر الشجرتين أو ثمرتيهما والطور الذي نودي منه موسى عليه السلام وناب المجموع مناب والأرض المباركة على سبيل الكناية فظهر التناسب في العطف على وجه بين إذ عطف البلد على مجموع الثلاثة لأنها كالفرد بهذا الاعتبار كأنه قيل: والأرض التي باركنا فيها دينا ودنيا والبلد الآمن من دخله في الدارين وذلك بركة يتضاءل دونها كل بركة ويتضمن ذلك أن شرف تلك البقاع بمناجاة موسى عليه السلام ربه عز وجل أياما معدودة وكم نوجيت في البلد الأمين ثم قال: والحمل على الظاهر أريد المنابت أو الشجر أن يفوته المناسبة بين الأولين والبلد الأمين لأن مناسبة طور سينين للبلد غير مناسبته لهما والكلام مسوق للأول انتهى. فتأمل فإنه دقيق.

4 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 660.

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 503:

ولم يختلف في طور سيناء أنه جبل بالشام وهو الذي كلم الله تعالى موسى عليه السلام عليه.

6 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 375:

والمشهور خلاف ما قاله أبو حيان فإن المعروف اليوم بطور سينا ما هو بقرب التيه بين مصر والعقبة وطور زيتا في البيت المقدس فليحرّر.

Bahr'ın maksadı da Mısır arzına mukabil ve Filistin'e dahi şâmil olan mutlak Arz-ı Şam olmalıdır. "İhtilâf yoktur" denilmesi bunu işʿâr eder. Nitekim İbn Cerîr de hep Şam'da bir dağdır, bir mübarek dağdır diye rivayet eylemiştir.[1]

"**Tûr**" dağ ve bilhassa nebatlı dağ, cebel-i zû-nebat demektir. "**Sînîn**" o dağın bulunduğu ve muzâf kılındığı bukʿanın ismi olup "beyrun" ve emsâli gibi muamele olunarak cemiʿ suretinde vâv, yâ ile iʿrâblandığı, bazı kere de yâ ile bırakılıp nûn'a iʿrâb harekeleri verildiği söylenmiştir. Zâhiri "Sînler Dağı" demek gibidir. Ahfeş demiştir ki: "'Sînîn' [5932] şecer mânasına cemʿdir[2], müfredi 'sîne'dir. Sanki 'Tûr-i Eşcâr' demek gibidir."[3] Kelbî'den de Tûr-i Sînîn, اَلْجَبَلُ ذُو الشَّجَرِ ağaçlı dağ diye mervîdir.[4] Bunlar فَلَمَّٓا اَتٰيهَا نُودِىَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْاَيْمَنِ فِى الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ اَنْ يَا مُوسٰى... إلخ [el-Kasas 28/30] âyetinde bukʿa-i mübarekedeki şecere-i Mûsâ'ya işaret olsa gerektir. İbn Ebî Hâtim, İbn Münzir, Abd b. Humeyd, İbn Abbas'dan "'sînîn' hasen, yani güzel demektir" diye rivayet etmişler, Dahhâk'ten de böyle rivayet olunmuş, İkrime'den de bunun güzel mânasına olması Habeş lisânı olduğu ziyadesiyle rivayet olunmuştur.[5] İbn Cerîr ve İbn Asâkir Katâde'den de "sînîn" mübarek, güzel, ağaçlı dediğini rivayet eylemişlerdir. Maʿamâfîh İbn Cerîr demiştir ki: "Bu kavillerden savab olan, Tûr-i Sînîn cebel-i mâruftur diyenlerin kavlidir. Çünkü tûr nebatlı dağ demektir, 'sînîn'e izâfeti onu târif içindir. Eğer hasen, mübarek mânasınadır diyenlerin dediği gibi 'Tûr'a[6] sıfat olsa idi

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIV, 505:

عن قتادة «وَطُورِ سِينِينَ» قال: جبل بالشام مُبارك حسن.

2 B: "cemîʿdir".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 394. Krş. Cevherî, *es-Sıhâh,* V, 2141:

وقال الأخفش: سِينِينَ جمع بمعنى شجر واحدته سينة فكأنه قيل طور الأشجار.

4 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 440; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIV, 504:

وقال الكلبي: هو التين والزيتون اللذان تأكلون وأما طور سينين فهو الجبل ذو الشجر.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 394. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3448:

وأخرج ابن أبي حاتم وابن المنذر وعبد بن حميد عن ابن عباس أن قال: سِينِينَ هو الحسن. وأخرج عبد بن حميد نحوه عن الضحاك وكذلك أخرج هو وجماعة عن عكرمة بزيادة بلسان الحبشة.

Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIV, 504:

عن عكرِمة في قوله: «وَطُورِ سِينِينَ» قال: هو الحسن وهي لغة الحبشة يقولون للشيء الحسن: سِينا سِينا.

6 B: "Tûr".

'Tûr' tenvinli olurdu, çünkü bir şey bir dâ'î bulunmadıkça sıfatına muzâf kılınmaz."[1] Yani "sînîn" güzel, mübarek mânasına olsa idi "Tûr-i Sînîn" sıfat terkîbi olmak lâzım gelir, "tûr" munsarıf olduğundan tenvin almak îcab ederdi. Hâlbuki tenvin olmadığından terkib izâfet terkîbidir diyor. Bu da ekseriyetle kabul edilmiş bulunuyorsa da zikrolunduğu üzere güzel, mübarek mânasınadır diyenler terkibin vasfî olduğuna kāil olmuş değillerdir. "Şecer" veya "mevzi" gibi mevsuf takdîriyle veya sıfat-ı gālibe kabîlinden isim olarak târif için muzâf-ı ileyh yapılmış olmasına mâni' olmaz. Maksadları güzel dağ demekten ibaret değil, mevzi'inin veya otunun, ağacının mübarekliğini, güzelliğini beyan mânasına mübarek, güzel dağ demek olmasında ve Hazret-i Mûsâ'ya teklîm-i ilâhî vâki' olan mâruf Tûr-i Sînâ'ya bu mâna ile "Tûr-i Sînîn" denilmiş bulunmasında bir mahzur olmadığı gibi, Kur'an'da onun hakkında vârid olan "Vâdî-i Mukaddes", "Vâdî-i Eymen", "Buk'a-i Mübareke'de şecere" vasıflarına da pek ziyade münasebeti vardır. Burada ahsen-i takvimden bahse mukaddime [5933] olmaya da yakışır, bu suretle o tîn ve zeytûn ve Tûr-i Sînîn üçüne kasem, arz-ı mukaddese kasem mânasında olur. Şu da üçü mecmû'una ma'tuf olur: {وَهٰذَا الْبَلَدِ الْاَم۪ينِۙ} Ve bu Beled-i Emîn'e ۞ yani yâ Muhammed bu bulunduğun, doğup[2] büyüdüğün, ba's buyurulduğun, hitâb-ı izzetle emniyete erdiğin, emîn vasfıyla mâruf olan beldeye de kasem olsun. Ki müfessirîn buna bi'l-ittifâk Mekke demişlerdir. Çünkü Sûre-i Beled'de de geçtiği üzere الْبَلَد Mekke'nin bir ismi olduğu gibi, وَاِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَاَمْناًۜ وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرٰه۪يمَ مُصَلًّى [el-Bakara 2/125] buyurulduğu üzere nâsa bir sevab yeri, bir emn ü eman olan Beyt ve Makām-ı İbrâhim onda ve اَوَلَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَماً اٰمِناً يُجْبٰٓى اِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ [el-Kasas 28/57] buyurulan Harem-i âmin onda olduğu için Beled-i âmin[3] unvanıyla mâruf olan da odur. Âlûsî'nin zikrine göre merfû' bir hadîste de وَهُوَ مَكَانُ الْبَيْتِ الَّذِي هُوَ هُدًى لِلْعَالَمِينَ وَمَوْلِدُ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَبْعَثُهُ

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 505:
وأولى الأقوال في ذلك بالصواب: قول من قال: طور سينين جبل معروف، لأن الطور هو الجبل ذو النبات فإضافته إلى سينين تعريف له ولو كان نعتا للطور كما قال من قال معناه حسن أو مبارك لكان الطور منّونا وذلك أن الشيء لا يُضاف إلى نعته لغير علة تدعو إلى ذلك.

2 H: "doğduğun".

3 B: "emîn".

o âlemlere hidâyet olan Beytin mekânı ve Resûlullah'ın mevlidi ve meb'asidir diye vârid olmuştur.[1] Bundan bu sûrenin Mekke'de nâzil olduğu anlaşılırsa da hicretten evvel mi, sonra mı olduğu anlaşılmaz. Hicretten sonra nâzil olanlar Mekke'nin fethinden sonra Mekke'de nâzil olmuş bulunsalar bile Medenî sayıldığına göre, hicretten evvel nüzûlü mânasına Mekkî olmasını iktizâ etmez, Medenî de olabilir. Şu hâlde bu Sûre Mekke'nin fethinden sonra orada nâzil olmuş ise Katâde'den mervî olduğu üzere Medenî demek olur. Cumhûrun Mekkî demesi de Mekke içinde nâzil olması mânasıyla tevil olunabilir ve bu mâna bu sûrenin mâkabline bir netice gibi olan mazmûnuna da pek yakışır[2] ise de Mekkî olmakta meşhur olan mâna hicretten evvel olmasıdır. Şu hâlde Resûlullah'a bu te'mînât daha o zaman verilmiş demektir.

"**Emîn**" "emânet"ten fâil mânasına fa'îl, gadr u hıyânetten ârî, kendisine bırakılan şeyi iyi hıfzedici emniyetli demektir. Bu mânada "âmin" ism-i fâili mesmû' [5934] değildir deniliyor. حَرَماً اٰمِناً gibi emîn makāmında kullanılması zû-emn, emniyetli meâlinde olarak nisbet mânasına olduğu söylenmiştir. Çünkü ism-i fâil olarak "âmin" emni alan, yani korkusu olmayan yahut emniyet eden veya emn ü eman veya emanet veren demektir. Beldenin eminliği de içinde bulunan kimseleri emin bir adamın emaneti hıfzetmesi gibi hıfzeder, tecavüzden korur olmasıdır ki teşbîhî bir mânadır veya emn ü emandan mef'ul, me'mun mânasınadır ki korkulmaz, korkutulmaz, emniyet ve âsâyiş içinde demektir. Beldenin bu mânaca emîn olması da içindeki halkın me'mun olması, yani gāilelerinden korkulmaması mânasına isnâd-ı mecâzîdir. Şu hâlde emniyetli demek iki mânayı dahi ifade edebilir. Mekke-i Mükerreme'nin böyle beled-i[3] emîn oluşu ise جَعَلَ اللّٰهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَاماً لِلنَّاسِ [el-Mâide 5/97] mûcebince taraf-ı ilâhîden nâsın durumu için Beyt-i Haram yapılmış olan Ka'be-i Mu'azzama makāmının harîmi

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 393. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 774.
2 B: "yaraşır".
3 H: "belde-i".

olması ve ziraatsiz bir vâdi olduğu hâlde Hazret-i İbrâhim'in رَبَّنَٓا اِنّٓى اَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِى بِوَادٍ غَيْرِ ذِى زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِۙ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلٰوةَ فَاجْعَلْ اَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوٓى اِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ [İbrâhim 14/37] duasına mazhar olarak اَوَلَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَماً اٰمِناً يُجْبٰٓى اِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَىْءٍ [el-Kasas 28/57] ve اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّا جَعَلْنَا حَرَماً اٰمِناً وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ [el-Ankebût 29/67] minnetleri mısdâkınca âmin bir harem bulunması ve Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin mevlid ve meb'ası olması, وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَاَنْتَ فِيهِمْۜ وَمَا كَانَ اللّٰهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ [el-Enfâl 8/33] va'd-i ilâhîsi mûcebince ahâlisinin hem Resûlullah içlerinde bulunduğu müddetçe hem de Allah teâlâ'nın mağfiretine tâlib olarak istiğfar eyledikleri müddetçe ta'zîb olunmayacaklarına dair te'mînât bahşedilmiş bulunması haysiyetleriyledir. Emniyet ise hayâtın en mühim şartlarından olduğu cihetle Mekke'ye böyle "Beled-i Emîn" unvânıyla kasem edilmesi bunun bu emniyet itibariyle Tîn ve Zeytûn ve Tûr-i Sînîn diye işaret olunan ve nizâ'dan sâlim bulunmayan arz-ı mukaddes buk'alarından daha mukaddes ve binâen'aleyh ahid [5935] ve kasem-i ilâhîde daha yüksek bulunduğunu anlatan ve bu suretle bu kasemlerde maddî tattan[1] mânevî emniyet zevkine doğru yükselen bir terakki vardır ki bu bize insan hilkati için yurt emniyetinin ehemmiyetini ve yurtların, beldelerin kıymeti hakīkī emniyeti ile mütenâsib, bunun da din ile alâkadar olduğunu anlatır. Bu vechile "Beled-i Emîn" vasfı Mekke'yi göstermekle beraber sâir beldelerin de kıymetleri en ziyade emniyet ve âsâyiş nokta-i nazarından ölçülmesi îcab edeceğine işaret eyler ki, bu işaret وَضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلاً قَرْيَةً كَانَتْ اٰمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَداً مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِاَنْعُمِ اللّٰهِ فَاَذَاقَهَا اللّٰهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ. وَلَقَدْ جَٓاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ فَكَذَّبُوهُ فَاَخَذَهُمُ الْعَذَابُ وَهُمْ ظَالِمُونَ. فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ حَلَالاً طَيِّباً وَاشْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُونَ [en-Nahl 16/112-114] mazmûnudur. İşte Tîn, Zeytûn, Tûr-i Sînîn, bu Beled-i Emîn isimlerinin tanınmış olan ahid mânalarıyla

---

1 B: "maddiyyâttan".

zihinlere sarâhaten veya delâleten ifade ettiği bu mâna ve mazmunların ale'd-derecât ehemmiyeti kasem ile ihtar olunduktan sonra bu kasemlere cevap olarak buyuruluyor ki:

{لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فٖى اَحْسَنِ تَقْوٖيمٍ} Hakikaten Biz insanı ahsen-i takvîmde halkettik ❁ yani insan cinsini maddeten ve mânen doğrultmanın, kıvâma koymanın, biçimlendirmenin en güzelinde; en güzel biçimde olarak yarattık. "Fî ahseni takvîm" كَائِنًا فِي تَقْوِيمٍ اَحْسَنَ تَقْوِيمٍ mânasında zarf-ı müstekar olarak "insan"dan hâldir.

"**Takvîm**" eğriyi doğrultmak, kıvâma, nizâma koymak, kuvvet biçmek, kıymetlendirmek mânalarına gelir. Tenvîni tenkir ve tefhıym için olarak "ahsen-i takvîm" herhangi bir takvîmin veya büyük bir takvîmin en güzeli demek olur. Bu ise her mânasıyla takvîmin en güzel biçimi demek olacağından maddî mânevî her türlü güzelliğe şâmil olur. Belinin doğrulmasından, endâmının güzelleşmesinden, kuvâ ve [5936] melekâtının yükselmesinden, akl ü irfan ve ahlâkıyla ilâhî hüsne ermesine kadar gider. Belinin doğrulmasını, kāmetinin istikāmetini bütün bu mânalardan kinaye olarak veya zâhirden bâtına geçmek, zeminden semâya yükselmek için bir mebde' hâlinde mülâhaza edebiliriz.

Bahr'da der ki: "Nehaî ve Mücâhid ve Katâde suret ve havâssının güzelliği demişler, kāmetinin doğruluğu da denilmiş ve Ebû Bekir b. Tâhir akl ü idrak ve temyiz ile tezyîni demiş, İkrime de şebâbı ve kuvveti demiş ise de evlâsı her ahsen olana umûmudur."[1] Yani gerek kadd ü kāmetinin doğruluğu ile günden güne artan sûret-i hissiyesinin[2] güzelliği ve gerek aklının, zihninin âyât-ı hakk u hayrı ve ihtar olunan mehâsin ve me'âlîyi idrak edebilecek vechile güzel kābiliyeti ve gerek ilâhî ahlâk ve evsâf ile tahalluk ve ittisaf edebilecek derecede inkişaf ve[3] tekemmüle müsâid olan ahlâk güzelliği gibi sûreten ve mânen her türlü güzelliğe

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 503:
في أحسن تقويم، قال النخعي ومجاهد وقتادة: حسن صورته وحواسه وقيل: انتصاب قامته وقال أبو بكر بن طاهر: عقله وإدراكه زيناه بالتمييز وقال عكرمة: شبابه وقوته والأولى العموم في كل ما هو أحسن.

2 B -"günden güne artan sûret-i hissiyesinin".

3 H -"evsâf ile tahalluk ve ittisaf edebilecek derecede inkişaf ve".

şâmildir. Gerek fizikî ve cismânî bakımdan, gerek ahlâk ve mâneviyat itibariyle rûhânî bakımdan insan en güzel bir kıvâma erebilecek en güzel bir biçimde yaratılmıştır. Hakikaten insan mâhiyetine, insanlık âlemine im'ân-ı nazarla bakan ve onun zâhirinde ve sırrındaki dekāyıkta fikrini cevelân ettiren kimse onu bazı ecillenin dediği gibi gayb u şehadet mecrâlarının mecma'ı, ifade ve istifade felekleri neyyireyninin matla'ı, Kalem-i Hak ile kitâb-ı hilkate yazılmış sutûr-ı[1] acâibin mütûn u nusûsunu hâvî ve onlardaki ilâhî esrâr ve bedâyi'in olmuş ve olacak mazmunlarını şârih bir nüsha-i câmi'a görür[2] ve Hazret-i Ali'ye nisbet olunan şu mazmûnun sıdkına âgâh olur:

دَوَاؤُكَ فِيكَ وَلَا تَشْعُرُ   وَدَاؤُكَ مِنْكَ وَمَا تُبْصِرُ
وَتَزْعُمُ أَنَّكَ جِرْمٌ صغيرٌ   وَفِيكَ انْطَوَى الْعَالَمُ الْأَكْبَرُ

İlâcın sendedir de farkında olmazsın
Derdin de sendedir fakat ki görmezsin

Sanırsın ki sen sade küçük bir cirimsin
Hâlbuki sende dürülmüş en büyük âlem

[5937] Menkuldür ki: Kādî Yahya b. Eksem ve bazı Hanefiyye, zevcesine "sen Kamer'den daha güzel olmamış isen boşsun" diyen bir kimseye talâk vâki' olmaz diye fetvâ vermişler ve bu âyet ile istidlâl eylemişlerdi[3].[4] Şüphe yok ki bu güzelliği yalnız cirm-i sağīrde, maddî şekl ü kıyafette arayan hata etmiş olur. Yüzler ne kadar yaldızlansa onda bir mehtab parıltısı olmaz, fakat mehtâbı gören göz, hüsn ü aşkı sezen bir öz vardır ki güzellik ondadır. Mâşuklarını mâh-ı tâbândan, hurşîd-i rahşândan daha güzel olarak tavsif eden şâirlerin mâcerâ-yı aşkı inleyen hesâba gelmez şiirlerinde parlayan câzibe-i hüsn ü ân bile sade topraklara

---

1 H: "sûret-i".
2 B: "görünür".
3 H ve B: "eylemişlerdir".
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 396. Krş. Ebû Ali et-Tenûhî, *el-Ferec ba'de'ş-şidde,* thk. Abbûd eş-Şâlcî, Beyrût: Dâru Sâdır, 1398/1978, IV, 377; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 415:

وعن يحيى بن أكثم وبعض الحنفية أنهما أفتيا من قال لزوجته: إن لم تكوني أحسن من القمر فأنت طالق بعدم وقوع الطلاق واستدلا بهذه الآية في قصة مشهورة.

gömülmeye mahkum maddî suretin değil, gönüllerde kaynaşan rûhânî bir tecellînin cilvesidir. Hüsn ü aşk[1] zâhire dikilen bir suret değil, gönülde kaynayan bir mânadır.

Hayâliyle tesellîdir gönül meyl-i visâl etmez
Gönülden özge bir yâr olduğun âşık hayâl etmez

diyen şâir de bu mânayı terennüm etmek istemiştir.

Hâsılı insanın güzelliği ahsen-i takvîmde olması duygusuz olan şekl ü suretinde değil, duygusunda ve bâhusus hüsn denilen mânayı anlamasında ve o duygudan güzellerin güzeli Ahsenü'l-Hâlıkīn'i ve O'nun hüsn-i mutlakla en güzel olan sıfât-ı[2] kemâlini tanıyıp O'nun ahlâkıyla mütehallık olmasındadır; insan fıtratının kıvâmı ve namzed olduğu tekâmülü budur. İnsan ilk doğuşunda bu kemâlde olarak değil, fakat bu kıvâma, bu kemâle, bu güzelliğe doğru doğrulmak kābiliyeti verilmek mânasına takvîmin en güzelinde yaratılmıştır. Yoksa onda hiçbir fânîlik şâibesi, bir süfliyet hâli bulunmazdı. Hâlbuki öyle olmadığı görülüp duruyor. Efrâdın hüsnünde merâtib olduğu ve her ferdin fânîlikten, âlem-i süflîden, hüsn-i mutlaka yaraşmayan şâibelerden, ihtiyaçlardan bidâyeten bir hissesi, zenb ü vizri denilen ve günden güne atılması [5938] lâzım gelen bir derdi bulunduğu ve bu suretle beden bârını ata ata rûhların temizliğe ve felâha gittiği ve böyle birtakımlarının yükselmesine mukabil diğer birçoklarının da hiçbir hisse-i hüsnü kalmayarak en sefil derekelere kadar yuvarlanıp durduğu meşhud bulunuyor. Onun için buyuruluyor ki:

{ثُمَّ} Sonra ❁ bunda zâhir olan terâhî-i zamânîdir. Ma'amâfîh rütbî olmak da melhuzdur deniliyor. Bu surette bazı insanlar bidâyeten de ahsen-i takvîmde olmamış olur. Bundan da teklîf-i mâlâyutâk münakaşası açılmak lâzım gelir. Doğrusu ahsen-i takvîmden hiç hissesi olmayana[3] insan ismi sâdık olmaz. Bir insan denilince elbette ondan bir

1 B -"rûhânî bir tecellînin cilvesidir. Hüsn ü aşk".
2 B: "sıfat-ı".
3 B: "olmayan".

hissesi olmuştur. O hâlde terâhî rütbî değil, zamânîdir. Yani bir zaman sonra {رَدَدْنَاهُ اَسْفَلَ سَافِلِينَ} onu, o ahsen-i takvîmde yaratılan insanı esfel-i sâfilîne çevirdik ❁ aşağıların aşağısına döndürdük, yahut sefillerin en sefili yaptık. Yahut o güzel biçimden tahvil ettik de maddeten mânen kötülemiş en sefil bir hâlde cehenneme veya cehennemin en aşağı tabakasına doğru ittik. Temizlik yerine eğrilik, güzellik yerine çirkinlik, terakki yerine tedennî, sıhhat yerine za'f u maraz, gençlik yerine kocalık, akl u marifet yerine cehalet, bunaklık, sa'y ü amel yerine atâlet, hürriyet yerine esaret, refah yerine darlık, izzet yerine zillet, lezzet yerine elem ile erzel-i ömre, ondan hayâta mukabil ölüme, çürüyüp kokmaya, ondan kıyamette, dünyaya mukabil cehenneme veya cehennemin en alt tabakasına doğru kaktık فِى الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ [en-Nisâ 4/145] olacak kadar merdud kıldık.[1]

[5939] {اِلَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} Ancak iman edip sâlih ameller işleyen, o ahsen-i takvîme yaraşır, Allah'ın rızâsına uyarak[2] ilerisi, âhireti için hayra yarar, semere verir, güzel işler yapan kimseler müstesnâ ❁ bunlar öyle merdud olmaz, o süfliyet derekesine düşmez, sûrî hüsnü, maddî kıvâmı zâyi' etseler bile ona mukabil halâsa, ahsen olan hüsn-i mutlaka, daha ziyade sevimliliğe, o iman ve amelin semerâtını iktitaf edecek hüsn-i hâtimeye doğru giderler. Çünkü {فَلَهُمْ اَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ} onlar için öyle bir ecir vardır ki kesilmez, tükenmez veya minnet edilmez, bilâ minnet ebediyen devam eder; o bedenler amelden kaldığı, fenâya gittiği hâlde de o ecir minnetsiz olarak ilelebed devam eder. ❁ Binâen'aleyh onlar sefil olmak şöyle dursun çalışma külfetinden dahi âzâde olarak o ahsen-i takvîmin gāye-i kemâline ermiş, hüsnâ ve ziyâde'siyle cemâl-i

---

1 "Red" çevirmek, kabul etmeyip itmek ve kötületmek, tereddî ettirmek mânalarına gelir. Çevirmek, ca'l ve tasyîr mânasında iki mef'ûle te'addî eder, "esfele sâfilîn" ikinci mef'ul olur. Diğerlerinde حَالَ كَوْنِهِ اَسْفَلَ سَافِلِينَ "sâfillerin esfeli hâlinde çirkin, murdar olarak ittik, kötülettik" mânasına hâl, yahut hazf u îsâl ile إِلَى اَسْفَلِ سَافِلِينَ esfel-i sâfilîne doğru veya esfel-i sâfilîne kadar ittik, kaktık, [5939] kötülettik, alçalttık mânasına mef'ûl-i ileyh olur. Bu üçüncü mânada "esfel-i sâfilîn" cehennemin alt tabakası فِى الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ demektir. "Sâfilîn" de onun üzerindeki tabakalarda bulunan ehl-i cehennemdir. İkinci de erzel-i ömrü ve bedenin ölüm hâlindeki te'affününü ifadede zâhirdir. Evvelkisi ikisine de sırasıyla şamildir. Bir de esfel-i sâfilîn, süflî şehevâtına düşkün aşağılık, alçak kimselerin, şeytanların taht-ı esaretinde en sefil derekeye düşenlere işaret olur. Fakat ehl-i cehennem mânasında dâhildir [Müellifin notu].

2 H -"Allah'ın rızâsına uyarak".

Hakk'a kavuşmuş olur. İşte o Tîn ve Zeytûn'un, o Tûr-i Sînîn'in, o Beled-i Emîn'in asıl ihtar ettiği mâna da budur. Hâlık teâlâ'nın lütf ü ihsânına ve emr ü hükmüne, bu mücâzat ve mükâfat kanunu ile mes'ûliyete iman edip mûcebince Allah için güzel ameller işleyerek o ahsen-i takvîmi gāye-i kemâline götürmeye çalışanların kesilmez bir ecr ü mükâfâta ermeleri, bunlardan mâ'adâsının, yani iman ile amel-i sâlihi olmayanların da esfel-i sâfilîne yuvarlanmaları kaziyyesidir. İmanı olmayanların her ne yapsalar o sefalet ve süfliyete düşecekleri muhakkaktır. Dinin bütün mânası da bu cezâ ve mes'ûliyette, bu iman ile Allah için amel-i sâlih kanununda hulâsa olunur ki, bu kul [5940] tarafından iman ve itaat ile amel-i sâlih, Allah tarafından da iyilik ve kötülük yollarını bildirerek iyiliğe iyilik, kötülüğe kötülük[1] ile ecr ü cezâyı tazammun eder. اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] buyurulan islâm da bu iki haysiyeti ihtivâ eder. Yani din, Allah ile ahsen-i takvîmde yarattığı kullar beyninde bir nisbet, bir tâbi'iyet[2] kanunudur ki kullar tarafından fiiline göre cezâya inanıp iman ve amel-i sâlih ile selâmete ermek, Allah tarafından mânası da iyiyi kötüyü, güzeli çirkini bildirip ona göre hükm ü cezâsını tatbik ederek kötüleri esfel-i sâfilîne iterken iman ile amel-i sâlih yapan iyileri âlem-i süflîden âlem-i ulvîde selâmete çıkarmak, kesilmez ecr ü mükâfat ile bezm-i ehadiyete almaktır. Onun için idi ki evvelki sûrenin âhirinde وَاِلٰى رَبِّكَ فَارْغَبْ buyurulmuş idi. İşte burada bu ecr ü cezâ hulâsa edilmiş, dinin mânası da bu mükâfat ve mücâzat kanununda toplanmış bulunduğu için netice olarak buyuruluyor ki: {فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدُ بِالدّ۪ينِ} O hâlde artık sana dini ne tekzib ettirebilir? ۞ Bu hakikat böyle iken: Bu ecr ü cezâ, o ahsen-i takvîm ile hilkat, sonra esfel-i sâfilîne red ve iman ile amel-i sâlihe tükenmez ecir bir taraftan meşhud, mâkul, menkul bunca şevâhid ve delâili[3] ile mâlum, bir taraftan da bu vaad ve ihbâr-ı ilâhî ile müeyyed ve muhakkak ve sırf maddî bakımla bakıldığı zaman bile çalışmayanların ücret alamadığı[4] ve bedenlerin nihâyet çürüyüp kokarak

1 H: "kolaylığa kolaylık".
2 H: "teba'iyet".
3 H ve B: "delâil".
4 B: "almadığı".

atıldığı göz önünde durur iken bundan sonra artık sana "din yalandır, o cezânın, o ecrin aslı yoktur" diye yalan söyletecek ve binâen'aleyh seni imandan ve amel-i sâlihten alıkoyup o tükenmez ecirden mahrum edecek ve yalancılıkla, dinsizlikle esfel-i sâfilîne ittirecek ne gibi bir sebep olabilir? Ey o ahsen-i takvîmde yaratılmış ve sonra esfel-i sâfiline red tehlikesine mâruz bulunmuş olan insan! Yahut yâ Muhammed! Bu hakikat, bu ecr ü cezâ böyle sâbit ve dünyada bile görülüp dururken ve [5941] sende bu ahsen-i takvîm ve iman gibi huluk-ı azîm varken sana "din hakkında yalan söylüyorsun" diye kizb isnad ettirecek ne gibi bir sebeb olabilir? {اَلَيْسَ اللّٰهُ بِاَحْكَمِ الْحَاكِم۪ينَ} Allah ahkemü'l-hâkimîn değil mi? ۞ Hâkimlerin hâkimi, hükümdarların hükümdarı değil mi? Hâkimler, hükümdarlar, isyan edenlere cezâ, itaat edenlere, iş görenlere ecr ü mükâfat verir bir din demek olan cezâ ve mes'ûliyet kanunlarını tatbik ediyorlar da onların hepsinin üzerinde hâkim olan Allah teâlâ hükmünü infaz etmez, ecr ü cezâ vermez, dinini yürütmez olur mu? Elbette olmaz. Hiç şüphe yok ki insanı o ahsen-i takvîm ile yaratan Allah ahkemü'l-hâkimîndir. O'nun dini her dinden üstün Hak dinidir. O dinini yürütecek, güzel ile çirkini, yalancıyı doğruyu ayıracak, iman edip sıdk u hulûs[1] ile güzel güzel ameller yapan mü'minlere ecir verecek, kâfirleri, dinsizleri de esfel-i sâfilîne yuvarlayacaktır. O hâlde insan olan dine yalan dememeli, cezâyı inkâr etmemeli; insan kuvvetli olunca haklı olur, her yaptığı yanına kalır, cezâ görmez, kānûn-ı cezâ âcize hastır sanmamalı, hâkim hükmünde kendi kuvvetine mağrur olup da hak ve adaletten ayrılmamalı. O Ahkemü'l-hâkimîn'in hükm ü kudretinden korkmalı, esfel-i sâfilîne yuvarlanmaktan sakınmalı, O'nun dini ile mütedeyyin olmalı, O'na iman edip Allah'ın kullarına karşı adalet ve âlemde salâha hizmet ile o tükenmez ecre ermelidir. Yoksa o ahsen-i takvîmi yaratan Allah'ı ahkemü'l-hâkimîn değildir zanneden kendine yazık etmiş olur. Bu suretle bu âyet, kâfirlere inzar, mü'minlere tebşirdir. Tirmizî, Ebû Dâvûd ve İbn Merdûye Ebû Hüreyre'den rivayet eylemişlerdir[2] ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem: "Her kim Ve't-Tîni ve'z-Zeytûni

---

1 H: "ihlâs"; M (ilk baskı) ve B: "halâs".

2 H: "etmişlerdir".

بَلَى وَأَنَا عَلَى ذلِكَ مِنَ الشَّاهِدِينَ okuyup da اَلَيْسَ اللّٰهُ بِاَحْكَمِ الْحَاكِمِينَ'e geldiğinde 'belâ, ben de ona şâhidlerdenim' desin buyurmuştur.[1] Bazı rivayetlerde de Resûlullah bu âyete geldiği vakit سُبْحَانَكَ فَبَلَى derdi.[2]

[5942] Bu sûrede insanın hilkati ve dinin hakikati bu vechile tesbit ve telhis edilerek hem evvelki sûreler bir hulâsaya bağlanmış, hem de bundan sonraki sûrelere bir temhid yapılmıştır. Din yalan değil hak, Allah Ahkemü'l-hâkimîn olunca, "oku, Rabbinin ismiyle oku" diye okutmaya başlamak ne kadar güzel ve ne kadar yerindedir.

---

1 Ebû Dâvûd, Salât, 153; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 95:

سمعت أبا هريرة يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من قرأ منكم بـ«والتين والزيتون» فانتهى إلى آخرها «أليس الله بأحكم الحاكمين» فليقل: بلى وأنا على ذلك من الشاهدين.

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 559; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 398. Krş. Ebû Dâvûd, Salât, 152:

وأخرج عبد بن حميد عن صالح أبي الخليل قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا أتى على هذه الآية «أليس الله بأحكم الحاكمين» يقول: سبحانك فبلى.

[5943]

سُورَةُ الْعَلَقِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ تِسْعَ عَشْرَةَ آيَةً

ALAK SÛRESİ

Buna "İkra Sûresi" ve "Sûre-i Alak" dahi denilir. Mekkî olduğunda hiç hilâf yoktur. Ancak ilk nâzil olan bu mudur, değil midir bunda ihtilâf edilmiştir. İbn Cerîr ve *Kebîr*'de Taberânî Ebû Recâ-i Utâridî'den şöyle rivayet eylemişlerdir; demiş ki: "Ebû Mûsâ el-Eş'arî bize ikrâ eder, yani Kur'an tâlim eylerdi, bizi halka hâlinde oturturdu. Üzerinde iki beyaz sevb vardı, bu sûreyi: اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ tilâvet ettiğinde 'bu sûre Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne ilk nâzil olan sûredir' der idi."[1] Bunun gibi *Müstedrek*'te Hâkim, *Delâil*'de Beyhakī Hazret-i Âişe'den de rivayet etmişlerdir.[2] Birçokları Mücâhid'den de: "Kur'an'dan ilk nâzil olan اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ sonra نٓ وَالْقَلَمِ'dir" diye nakleylemişlerdir.[3] Buna mukabil Buhârî ve Müslim, Ebû Seleme b. Abdurrahman'dan şunu rivayet etmişler; demiş ki: "Câbir b. Abdullah'a: 'Kur'an'dan evvelâ inzal olunan hangisidir?' diye sordum, يَٓا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ dedi. 'اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ diyorlar' dedim, 'ben size Resûlullah'ın bize tahdis ettiğini tahdis eyliyorum' dedi"[4] diye hadîsi sevk ile bir istidlâl yapılmıştır. Bu hadiste fetret-i vahiyden bahsederken şöyle denilmiştir: "Ben yürüyordum, o esnada semâdan bir ses işittim, gözümü kaldırdım, bir de gördüm ki Hirâ'da bana gelen melek semâ ile Arz arasında bir kürsîde oturmuş, ondan korktum, döndüm, زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي dedim, o vakit يَٓا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ. قُمْ فَاَنْذِرْ. وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ.

---

1 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 240. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 521-522:

عن أبي رجاء العطاردي عن أبي موسى الأشعري رضي الله عنه قال: تعلمنا القرآن في هذا المسجد –يعني مسجد البصرة– وكنا نجلس حلقا حلقا وكأنما أنظر إليه بين ثوبين أبيضين وعنه أخذت هذه السورة: «اقرأ باسم ربك الذي خلق» قال: وكانت أول سورة أنزلت على محمد صلى الله عليه وسلم.

2 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 240; Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* II, 155:

عن عائشة رضي الله عنها قالت: أول سورة نزلت: «اقرأ باسم ربك الذي خلق».

3 Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân,* s. 364; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 522:

عن مجاهد: إن أول ما نزل من القرآن «اقرأ باسم ربك الذي خلق» و«نون والقلم».

4 Buhârî, Tefsîr, 74; Müslim, Îmân, 257:

عن يحيى بن أبي كثير: سألت أبا سلمة بن عبد الرحمن عن أول ما نزل من القرآن قال: «يا أيها المدثر» قلت: يقولون: «اقرأ باسم ربك الذي خلق» فقال أبو سلمة: سألت جابر بن عبد الله رضي الله عنهما عن ذلك وقلت له مثل الذي قلت فقال جابر: لا أحدثك إلا ما حدثنا رسول الله صلى الله عليه وسلم.

وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ. وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ'u inzal buyurdu, [5944] derken vahiy kızıştı tetâbu' etti."[1] Bunda görülüyor ki meleğin daha evvel Hirâ'da gelmiş olduğu anlatılmıştır. Daha evvel Hirâ'da meleğin gelmesi ise اِقْرَأْ'ın nüzûlüdür. Şu hâlde bunun mânası ilk nübüvvet için اِقْرَأْ nâzil olmuştu, fetret-i vahiyden sonra ilk risalet ve davet için الْمُدَّثِّرُ nâzil oldu demektir. Bir de Fâtiha'da geçtiği üzere *Delâil*'de Beyhakī ile Vâhidî'nin Yûnus b. Bükeyr tarîkiyle Yûnus b. Ömer'den, babasından, Ebû Meysere Amr b. Şürahbil'den tahric eyledikleri ricâli sikāt olan bir hadîs-i mürsel ile ihticac olunarak Fâtiha'nın evvel nâzil olduğu söylenmiştir.[2] Câbir b. Zeyd de evvel nâzil olan اِقْرَأْ sonra نٓ sonra يٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ sonra يٓا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ sonra Fâtiha olduğuna cezmeylemiştir.[3] Lâkin bu ihtilâflı görünen evveliyet, bu sûrelerin tamamları itibariyle midir yoksa başlarında bazı âyetleri itibariyle midir, bu rivayetlerde bunlar sarih görülmüyor. Meseleyi bu bakımdan tedkik edenler Fâtiha tefsirinde de geçtiği üzere sahih olarak şu neticeye vâsıl olmuşlardır ki âyet itibariyle Kur'an'dan ilk nâzil olan bu اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ sûresinin başından مَا لَمْ يَعْلَمْ'e kadar beş âyettir. Tam sûre itibariyle de Fâtiha'dır. Fâtiha bundan ve Müddessir'in ve Müzzemmil'in evvellerinden sonra nâzil olmakla beraber tam sûre olarak nâzil olduğundan sûre itibariyle evvel olan Fâtiha, âyet itibariyle evvel olan da اِقْرَأْ'dır. İmam Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Müslim ve Abd b. Humeyd ve Abdürrezzak ve daha diğerleri İbn Şihab tarîkiyle Urve b.

---

1 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 4:

قال ابن شهاب وأخبرني أبو سلمة بن عبد الرحمن أن جابر بن عبد الله الأنصاري قال وهو يحدث عن فترة الوحي فقال في حديثه: بينا أنا أمشي إذ سمعت صوتا من السماء فرفعت بصري فإذا الملك الذي جاءني بحراء جالس على كرسي بين السماء والأرض فرعبت منه فرجعت فقلت: زملوني زملوني، فأنزل الله تعالى: «يا أيها المدثر قم فأنذر» إلى قوله «والرجز فاهجر» فحمي الوحي وتتابع.

2 Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* II, 158:

حدثنا يونس بن بكير عن يونس بن عمرو عن أبيه عن أبي ميسرة عمرو بن شرحبيل أن رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم قال لخديجة: إني إذا خلوت وحدي سمعت نداء وقد والله خشيت أن يكون هذا أمرا، فقالت معاذ الله ما كان الله ليفعل بك فوالله إنك لتؤدي الأمانة وتصل الرحم وتصدق الحديث، فلما دخل أبو بكر وليس رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم ثم ذكرت خديجة حديثه له وقالت: يا عتيق اذهب مع محمد إلى ورقة، فلما دخل رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم أخذ أبو بكر بيده فقال: انطلق بنا إلى ورقة، فقال: ومن أخبرك؟ قال: خديجة، فانطلقا إليه فقصا عليه فقال: إذا خلوت وحدي سمعت نداء خلفي: يا محمد يا محمد، فأنطلق هاربا في الأرض، فقال: لا تفعل فإذا أتاك فاثبت حتى تسمع ما يقول ثم ائتني فأخبرني، فلما خلا ناداه: يا محمد قل: «بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين» حتى بلغ «ولا الضالين» قل: لا إله إلا الله، فأتى ورقة فذكر ذلك له فقال له ورقة أبشر ثم أبشر فأنا أشهد أنك الذي بشر به ابن مريم وأنك على مثل ناموس موسى وأنك نبي مرسل وأنك سوف تؤمر بالجهاد بعد يومك هذا ولئن أدركني ذلك لأجاهدن معك...

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 399:

وجزم جابر بن زيد بأن أول ما نزل «اقرأ» ثم «ن» ثم «يا أيها المزمل» ثم «يا أيها المدثر» ثم الفاتحة.

Zübeyr'den, Hazret-i Âişe radıyallahu anhâ'dan bed'-i vahiy hadîsinde -ki Fâtiha'da tamamı nakledilmişti- ilk vahyin rü'yâ-yı sâdıka ile başladığını beyandan sonra Hirâ gārında meleğin gelip tazyik ile tutup sıkıp da اِقْرَأْ dediğini, مَا أَنَا بِقَارِئٍ diye cevap verdiğini, bunun üzerine bir daha sıkıp yine مَا أَنَا بِقَارِئٍ diye cevap verdiğini, üçüncüde yine bütün cühdüne erinciye kadar sıkıp bırakıp da اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذٖى خَلَقَ. خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ. اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ. اَلَّذٖى عَلَّمَ بِالْقَلَمِ. عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ dediğini rivayet eylemiş olduklarından ve [5945] hepsinden esah olan bu rivayette ise مَا لَمْ يَعْلَمْ'e kadar âyât diye zikr ü tasrih edilmiş bulunduğundan, ilk nâzil olanın bu âyetler olduğu esah olarak sâbit bulunmaktadır. Sade اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ ile iktifâ eden bazı rivayetten murad, sûrenin tamamına işaret olduğunu zannedenler olmuş ise de bu mücmel, مَا لَمْ يَعْلَمْ'e kadar tasrih eden[1] rivayet müfesser demek olduğundan müfesserin mücmele müreccah olması lâzım gelir. Tamamı birden nâzil olan sûrelerin pek az olup ceste ceste ve ekseriya beşer veya onar âyet nâzil olduğu mâlum bulunduğu gibi, bunlarda da beşer âyet zikrolunduğu ve bu sûrenin mâba'di de mazmunlarına nazaran bilâhare davetin başlamasıyla mu'ârazanın vukū'undan sonra nüzûlüne delâlet eylediği ve namazın teşrî'inden sonra olduğu anlaşılan bu âyetlerin Ebû Cehl'in tuğyânı sebebiyle nâzil olduğu hakkında da Buhârî vesâirede rivayetler nakledilmekte bulunduğu cihetle ilk nâzil olan bu sûrenin tamamı değil başından beş âyet, ve tam sûre olarak nâzil olanın Fâtiha olduğu ve muhtelif rivayetlerin bu vechile tevfîki bu bâbdaki kavillerin ve rivayetlerin gerek rivayet ve gerek dirayet bakımından en sahihi bulunduğu tahkik edilmiştir. Onun için Zemahşerî'nin İbn Abbas ve Mücâhid'den: "Bu sûre evvelü mâ-nezeldir, müfessirînin ekserisi ise evvelü mâ-nezel Fâtiha, sonra Sûre-i Kalem'dir" sözü dahi Fâtiha'da geçtiği vechile bu mâna ile îzah ve tevfik edilmiştir. Hâsılı esah olan rivâyâta göre bu sûrenin beş âyetinin evvelü mâ-nezel olması, Fâtiha'nın tam sûre olarak evvelü mâ-nezel olmasına ve bu arada başka sûrelere ait

1 H: "edilen".

birtakım âyetlerin nâzil olmuş bulunmasına münâfî değildir ve şu hâlde İbn Abbas ve Mücâhid kavliyle ekser müfessirînin kavilleri arasında hakikatte münâfat yoktur ve binâen'aleyh sâhib-*Keşf* gibi Fâtiha'nın ilk nâzil olan sûre olduğu sâbit değildir[1] zannedenlerin [5946] fikri sahih değildir. Kur'ân'ın gerek âyet ve gerek sûre tertîbinde nüzul sırası gözetilmeyerek Mekkî ve Medenî sûrelerin ve âyetlerin takdim ve tehir ile mezcedilip daha ziyade mâna münasebeti gözetilmiş bulunmasında ise mehâsin-i nazm ve i'câz-ı[2] Kur'an nokta-i nazarından çok büyük hikmetler vardır ki, bunun en bârizi hayâtın seyr ü inkişâfında ve zaman hâdisât ve inkılâbâtının cereyanlarıyla tahlil ve terkîbinde dâima evvel ile âhir beynindeki vahdet ve tenâsuk nizâmını düşündürmektir. Meselâ bu beş âyet Fâtiha'dan evvel nâzil olmuştur diye bunları sûreden ayırıp da tertibde Fâtiha'dan evvele koymaya kalkışmak gibi bir üslub tâkip edilecek olsa idi, ne bu sûre kalır ne de Kur'ân'ın sûreleri ve âyetleri beyninde bir âhenk bulunurdu. Öyle yapılmayıp Kur'ân'ın herhangi bir kısmı okunurken ve hatta herhangi bir emr-i zî-bâle şürû' ederken بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ diye başlanmakta hem her şeyden evvel اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ emrinin mânasını tatbik hem de nazm-ı Kur'ân'ı hiç haleldar etmeksizin bütün vücûhuyla hıfz u sıyânet vardır. Bu sûrelerin bu suretle Kur'ân'ın hitâmına doğru buraya konulmasında şüphesiz ki ilk sırasında anlaşılan mânadan ziyade bir mânası vardır. Henüz okunacak bir kitap verilmeden "oku oku" denilmekle الٓمٓ. ذٰلِكَ الْكِتَابُ "işte o kitab" diye başlayarak kıraat olunacak kitabı tamamladıktan sonra, hitâmına doğru "oku oku" diye emredilmesindeki mâna elbette farklıdır. Bunda devr-i kemâlden, mürûr-ı zamandan[3] sonra da nübüvvetin ilk hâlini ihtar ile âhiri evvele ircâ' eden bir tecdid ve hiçbir zamanda kıraatten istiğnâ hâsıl olmayacağını anlatmak üzere فَاِذَا فَرَغْتَ فَانْصَبْ. وَاِلٰى رَبِّكَ فَارْغَبْ [el-İnşirâh 94/7-8] mazmûnu mûcebince biri bitince diğerine başlamak suretiyle bir devam

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 400:

وفي الكشف: ...وأما قول من قال من المفسرين أول ما نزل الفاتحة فبطلانه أظهر من أن يذكر، انتهى.

2 H: "ircâ'-ı"; B: "îcâz-ı".

3 H: "zaman".

mânası vardır. İlk nüzûlünde okumaya bed' için vârid olan bu müekked emir sonradan[1] da tekrar tekrar devam mânasını ifade etmek ve bu suretle evvelki sûrede geçen ahsen-i takvim ile ahkemü'l-hâkimîn olan Allah [5947] dininin îcâbını tafsil eylemek siyâkında buraya dercolunmuştur ve onun içindir ki bunun başında ilk nâzil olan beş âyet, sonradan istiğnanın mahzurunu beyan ve Allah'a rücû'u takrir eden كَلَّٓا اِنَّ الْاِنْسَانَ لَيَطْغٰى. اَنْ رَاٰهُ اسْتَغْنٰى. اِنَّ[2] اِلٰى رَبِّكَ الرُّجْعٰى âyetleriyle tâkip olunmuştur. Demek ki dîn-i İslâm ibtidâ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ... اِقْرَأْ diye okumak emriyle gelmiş ve sonra da insan bir mertebeye gelir de okumaktan, ilimden, din ve ubûdiyetten müstağnî olur zannedilmemek ve mebde' ve münteha birleştirilerek her nihâyet bir bidâyet gibi bilinmek için bu emri tazammun eden bu sûre buraya derc buyurulmuştur. Bu mâna وَقُلْ رَبِّ زِدْنٖى عِلْمًا [Tâ-hâ 20/114], وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتّٰى يَأْتِيَكَ الْيَقٖينُ [el-Hicr 15/99] âyetlerinin de mantûkudur.

Âyetleri: Hicâzî'de yirmi, Irâkî'de on dokuz, Şâmî'de on sekizdir.

Fasılası: ق، م، ا، ه، ب harfleridir. Bunlar sırasıyla terkib olunursa قُمْ اهب "kalk bağışlıyayım" yahut "kalk heybet ver" mânaları çıkar.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذٖى خَلَقَۚ ﴿١﴾ خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍۚ ﴿٢﴾ اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُۙ ﴿٣﴾ اَلَّذٖى عَلَّمَ بِالْقَلَمِۙ ﴿٤﴾ عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْۜ ﴿٥﴾ كَلَّٓا اِنَّ الْاِنْسَانَ لَيَطْغٰىۙ ﴿٦﴾ اَنْ رَاٰهُ اسْتَغْنٰىۜ ﴿٧﴾ اِنَّ اِلٰى رَبِّكَ الرُّجْعٰىۜ ﴿٨﴾ اَرَاَيْتَ الَّذٖى يَنْهٰىۙ ﴿٩﴾ عَبْدًا اِذَا صَلّٰىۜ ﴿١٠﴾ اَرَاَيْتَ اِنْ كَانَ عَلَى الْهُدٰىۙ ﴿١١﴾ اَوْ اَمَرَ بِالتَّقْوٰىۜ ﴿١٢﴾ اَرَاَيْتَ اِنْ كَذَّبَ وَتَوَلّٰىۜ ﴿١٣﴾ اَلَمْ يَعْلَمْ بِاَنَّ اللّٰهَ يَرٰىۜ ﴿١٤﴾ كَلَّا لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِۙ ﴿١٥﴾ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍۚ ﴿١٦﴾ فَلْيَدْعُ نَادِيَهُۙ ﴿١٧﴾ سَنَدْعُ الزَّبَانِيَةَۙ ﴿١٨﴾ كَلَّاۜ لَا تُطِعْهُ وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ ﴿١٩﴾

1 H: "sonra".
2 H, M ve B: "وان".

Meâl-i Şerîfi

Oku ismiyle o Rabbinin ki yarattı (1) insanı bir alaktan[1] yarattı (2). Oku, O keremine nihâyet olmayan Rabbindir (3) kalem ile öğreten de (4). O insana bilmediği şeyleri öğretti (5). Sakın okumamak etme, çünkü insan muhakkak tuğyan eder (6) kendini müstağnî görmekle (7). Her hâlde nihâyet[2] Rabbinedir dönüş (8). Baksana o nehyedene (9) bir kulu namaz kıldığında (10). Baksana o hidâyet[3] üzere giderse (11) yahut takvâ ile emrederse fena mı? (12).[4] Baksana, tekzib eder, aksine giderse iyi mi? (13). Her hâlde Allah'ın görüyorduğunu bilmiyor mu? (14). Sakın, celâlim hakkı için eğer (akıllanıp) vazgeçmezse muhakkak sürükleyeceğiz elbet Biz o alnı (15) yalancı, cânî bir alnı (16). O vakit çağırsın o kurultayını, meclisini (17). Biz çağıracağız zebânileri (18). Sakın onu dinleme de secde et ve yaklaş (19).

{اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ} Oku O Rabbinin ismiyle ❁ yani O'nun yüce adıyla, Allah ism-i celîli ile başlayarak oku; okumaya, kıraat etmeye başla. Bâlâda geçtiği üzere bu emir, nâzil [5949] olurken ibtidâ Hirâ mağarasında zât-ı Muhammedî'ye melek gelip canına tak diyen şiddetli bir tazyik ile sadece اِقْرَأْ demiş, o vakte kadar zât-ı Muhammedî okumak bilmediği için مَا أَنَا بِقَارِئٍ "ben okumuş değilim" yani "okumak bilmem ki, ne okuyayım?" demişti. Bunun üzerine yine şiddetli bir tazyik ile اِقْرَأْ demiş, o da yine مَا أَنَا بِقَارِئٍ demişti. Demek ki o ilk iki اِقْرَأْ emri henüz Kur'an değil, kıraat denilen fiile şurû' için heceletme kabîlinden ihzârî bir emr ü teklif idi, Kur'an üçüncü defaki tazyikten sonra olan işbu اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ emriyle başlamıştı. Şu hâlde bu emir, ilk nüzûlünde hem tekvînî bir mâhiyette Hazret-i Peygamber'i okumazken okur yapmış, hem ta'lîmî bir surette nazmıyla makrüvvü tâyine başlamış, hem mânasıyla ilk vazifenin böyle yaratan, terbiye eden Allah'ı tanıtmak[5] ve O'nun ismiyle okumaya

---

1 B: "alekadan".
2 H: "hidâyet".
3 H: "o mu?".
4 H -"üzere giderse (11) yahut takvâ ile emrederse fena mı? (12)".
5 H: "tanımak".

başlamak olduğunu teklîfî bir surette tefhim eylemiştir. Bu ibtidâ şöyle demek olur: Gerçi sen bu vakte kadar okumadın وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهٖ مِنْ كِتَابٍ [el-Ankebût 29/48] kitabın mâhiyetini, imanın esası neden ibaret bulunduğunu bilmezdin مَا[1] كُنْتَ تَدْرٖى مَا الْكِتَابُ وَلَا الْاٖيمَانُ [eş-Şûrâ 42/52] fakat işte yaratmak denilen fiilin sâhibi olup kâinatı yaratan ve seni yaratıp yetiştiren, sana ve her işine mâlik bulunan Rabbin seni kudretiyle şu anda bir okur yaptı, okunacak bir Kur'an bir kitap indirmeye başladı. Böyle tâlim olunduğu gibi O Rabbinin ismiyle başlayarak oku!

فَاِذَا قَرَأْتَ الْقُرْاٰنَ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ [en-Nahl 16/98] âyetinde de geçtiği üzere "kıraat"in hakikati, kelâmı keyfemettefak söylemekten daha güzel bir surette muntazamen rabtederek birbiri ardınca ağızdan sesle çıkarmaktır ki, gerek ezberden ve gerek yüzünden gerek hafî ve gerek celî mutlaka okumak demektir. Kitabın kitap olması için bilfiil yazılmış olması şart olmadığı gibi, okumak için de mutlaka yazı şart değildir. Gözle mütalaaya, zihinden tezekküre okumak ıtlâkı da mecazdır. Ve hakikatte kıraatin kemâli ezbere okumaktır. Hadîs-i nebevîde vârid olduğu üzere [5950] yüzünden okumanın sevab ve fazileti zabt u hıfza vesile olması itibariyledir.[2] Resûlullah'ın kıraati yazıya ihtiyâcı olmaksızın mintarafillah kendine böyle nâzil olan Kur'ân'ı hıfzından ekmel surette kıraattir ki, kendi kendine veya namazda veya diğerlerine tebliğ için okumaya, okutmaya ve yazdırmaya şâmildir. İşte mukaddemâ hiç kitap okumamış, yazı yazmamış olan Nebiyy-i Ümmî'ye bu emir ile bir mucize olarak okunacak bir kitap verilmeye başlanmış ve kendisi yazmadan okuyacak, okutacak, emir tarîkiyle yazdırtacak[3] bir kıraat kudreti ihsan buyurmuştur. Ve buna besmele ile başlanması da emrolunmuştur. Ve bunun hikmet-i[4] rubûbiyet muktezâsı olduğu da bilhassa رَبِّكَ izâfetiyle

---

1 H, M ve B: "وما".

2 Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân,* s. 104. Krş. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* thk. Yâsir b. İbrâhim, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003, X, 267:

عن بعض أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: فضل قراءة القرآن نظرا على من يقرؤه ظاهرا كفضل الفريضة على النافلة.

3 H: "yazdıracak".

4 B: "hikmeti".

anlatılmıştır. "Hiçbir kitap okumadan ve kalem[1] ile yazıyı bellemeden böyle bir kıraat mucizesi nasıl mümkin olur?" gibi bir şüpheye meydan bırakılmamak için kalem[2] işine kadar gelinmek üzere ber vech-i âtî hâlıkıyet vasfı ve hilkat mebde'i ile rubûbiyet hükmü ihtar ve tavzih olunarak buyuruluyor ki: {اَلَّذٖى خَلَقَ} O Rabbin ki yarattı ❁ yani yoğu yaratmak kendisinin sıfatı olan yahut seni ve her şeyi yaratan Rabbinin ismiyle oku, ki {خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ} O insanı bir alaktan yarattı ❁ "**Alak**" "aleka"nın cem'i telakkī edilmiştir. Beyzâvî "insan" cemi'[3] mânasında olduğu için cemi'lenmiştir der.[4] *Kāmûs* ve etrafından anlaşıldığı üzere asıl lügatta işbu "alak" maddesi yapışıp ilişmek mânasına mevzû'dur. Ve mutlaka ilişken ve yapışkan nesneye de denir. Bundan mutlaka kana ve kırmızı kana ve bâhusus uyuşuk kana ıtlak olunmuş, ondan bir cüz olmak itibariyle veya doğrudan doğru ilişiklik mânasıyla rahimdeki tutuğa da "aleka" denilmiştir. Yapışkanlığından dolayı sülüğe ve kuyu makarasına ve ipine ve makaranın iliştirilip ipi geçirilen takıntısına ve işlek yola dahi "alak" denilir,[5] bütün bunlar maddî mânadır. [5951] Bunlardan mâ'adâ "alak" rûhânî ve mânevî olarak "alâka" gibi aşk ve mahabbet mânasına geldiği de lügatta musarrahtır. Müfessirîn, halkın maddî haysiyetini nazar-ı i'tibâra alarak nutfenin telkīhinden sonra husûle gelen "aleka"nın[6] cem'i olmasıyla iktifâ etmişler ve bunu ednâdan a'lâya terakkiyi[7] göstermek için zâhir görmüşlerdir. Lâkin mânevî haysiyete dahi şâmil olmak üzere mutlak bir alâka[8], bir ilişik mânasına müfred olarak mülâhaza edilmesine hem alekanın yaratılmasına dahi mebde' olan ve rabbânî bir izâfetten ibaret bulunan rûhî ilişiğe kadar insanın bütün mebâdî-i hilkatine şâmil, hem de okunanın rûhî bir sevgi ve alâka

---

1 H: "kelam".
2 B: "kelam".
3 B: "cemî'".
4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 325:

«مِنْ عَلَقٍ» جمعه على الْإِنْسانَ في معنى الجمع.

5 Bk. Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 910-911; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 957-958.
6 B: "alâkanın".
7 H: "terakki".
8 H: "aleka".

ile tâkip edilmesi hususuna daha açık bir tenbîhi müfid olacağı cihetle daha ince, daha derin, daha beliğ olur. Bu surette meâle şöyle demeli: "O insanı bir ilişikten yarattı." Ma'âmâfîh iki takdirde de hâsıl-ı mâna şudur: Bir alekadan, yahut mücerred bir ilişikten bir insan halkeden ve ale'l-ıtlâk halketmek kendinin şânı olan Rabbin hiç okumamış olanı da böyle bir emir ile elbette okutur. Onun için oku O'nun ismiyle {اِقْرَأْ} oku ❁ tekrarı ifade eden bu ikinci emir okumak melekesinin tekrar ile husûle geleceğine tenbih olmak üzere evvelkini tekid için bir tekrar olduğu gibi, mâba'di karînesiyle başkalarına tebliğ veya imlâ için okumak üzere ikinci bir emir de olur. Bundan dolayı kalem[1] ile yazı meselesi burada tasrih olunarak imkân suâlinin halli vâv-ı istînâfiye[2] veya i'tirâziye veya hâliye ile şöyle itmam olunuyor: {وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ} Ve O ekrem Rabbindir, ❁ رَبُّكَ mübtedâ, الْاَكْرَمُ sıfatı, اَلَّذٖى haberdir. الْاَكْرَمُ haber, اَلَّذٖى onun sıfatı olmak da câizdir. İki takdirde de müsned ma'rife olduğu cihetle kasr vardır. Evvelki vecih, siyâka daha muvâfık ve nübüvvet ile ikrâmın kalem[3] ile ikramdan daha yüksek olduğunu ifadede daha zâhirdir. Yani başkası değil, O her kerimden daha kerim olan; [5952] keremine, kerâmetine nihâyet olmayan, ivazsız, garazsız, korkusuz, endişesiz lütf u hilmiyle[4], sebepli veya sebepsiz mu'tad ve gayr-i mu'tad kerem ü inayetle in'âm ü ihsan eden kerametler, mucizeler bahşeyleyen ve hakikatte kerim yalnız kendisinden ibaret bulunan O[5] yaratan ve sana ismiyle başlayarak okumayı emreden Rabbindir ancak {اَلَّذٖى عَلَّمَ بِالْقَلَمِ} O kalem ile tâlim eden de ❁ kalem ile yazıyı öğreten, o vâsıta ile ilim belleten de O'dur. Yoksa bir alaktan yaratılmış olan insanlar ne kalem bilirdi ne yazı. {عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ} O insana öyle bilmediği şeyleri öğretti ❁ insanda olmayan kuvveleri, isti'dadları, melekeleri yaratarak ve deliller nasb u ikāme ederek ve âyetler inzal eyleyerek vehbî olarak da öğretti, kesbî olarak da öğretti. İşte öyle ekrem olan Rabbin sen hiç okumamışken

1 H: "kelam".
2 B: "istifhâmiye".
3 H: "kelam".
4 H ve B: "hilm ile".
5 H: "ve".

mahz-ı kereminden sana ledünnî bir ilim vererek böyle bir emir ile seni kaleme muhtaç etmeden de okutur, bilmediğin şeyleri bildirir ve bildirdi. Onun için sen de O'nun ismiyle bu Kur'ân'ı oku, oku. Beyzâvî der ki: "Allah sübhânehu insanı ehass-ı merâtibden (أخس المراتب) a'lâsına nakleden ve nimetini izhar[1] ile rubûbiyetini takrir ve ekremiyetini tahkik siyâkında insanın mebde' ve[2] müntehâ hâlini ta'dâd buyurup bu suretle evvelâ marifetine aklen delâlet eyleyene[3] işaret, sâniyen de sem'an delâlet eyleyene tenbih buyurmuştur."[4]

Doğrudan doğru hilkati mütalaanın ma'rifetullâha delâleti aklîdir. Kıraat ve kitabette ise okuyan ve yazandan nakil haysiyeti ile delâlet-i sem'iye vardır. Bu suretle Kur'an aklî delâili dahi hâvî olmakla beraber onlar onun medlûlü olduğundan asıl kendi delâleti delâlet-i lafziye ve sem'iyedir. Peygamber'in Allah'tan öğrenerek okuduğunu nakil ve ifade eder demek olur. Kur'ân'ın ilk nâzil olan âyetinin böyle akl u sem'i câmi', tekvînî, teşrî'î emirlerle "oku oku" diyerek ve kıraatin, kitabetin, ilmin tâlimi, [5953] insana en büyük kerem-i rabbânî cümlesinden olduğunu ihtar ederek gelmesi elbette çok ehemmiyetli, çok şâyân-ı dikkattir. Burada Peygamber'in kıraat için yazıya ihtiyâcı olmadığı iş'âr olunmakla beraber şüphe yok ki kalem ile tâlimin de büyük bir ikrâm-ı rabbânî olduğu beyan buyurulmuş ve bu suretle ümmet okuyup yazmaya teşvik ve tergīb olunmuştur. Şu kadar ki bunu anlatırken Peygamber'in yazı yazmaksızın okuması, sâhib-kitab olması hakkındaki kerem-i ilâhîyi, yani nübüvvet ve risaletini isbat nokta-i nazarından daha yüksek olduğu da ifade edilmiştir. Nitekim bu mâna Sûre-i Ankebût'ta [29/48] وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ اِذًا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ âyetinde tasrih olunmuştur. "Şu hâlde kalemin bu ehemmiyetini ifade eyleyen âyeti ilk kıraat emriyle beraber telakkī eden Peygamber bundan

1 H: "ihzar".
2 H ve M -"ve".
3 H: "eyleyen".
4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 325:
وقد عدد سبحانه وتعالى مبدأ أمر الإنسان ومنتهاه إظهاراً لما أنعم عليه من أن نقله من أخس المراتب إلى أعلاها تقريراً لربوبيته وتحقيقاً لأكرميته وأشار أولاً إلى ما يدل على معرفته عقلاً ثم نبه على ما يدل عليها سمعا.

sonra kalem ile yazıyı da öğrenip yazmak lâzım gelmez miydi?" suâli vârid olmaz. Fi'l-vâki' Peygamber'in kendi eliyle[1] hiç yazı yazmadığı ve Sûre-i A'lâ'da سَنُقْرِئُكَ فَلَا تَنْسٰى [87/6] buyurulduğu üzere taraf-ı ilâhîden okutulanı unutmayacağına dair kendisine te'mînât verildiğinden hıfz u zabt için de yazmaya ihtiyâcı olmadığı, fakat nâzil olanı ümmetin hıfzı için vahiy kâtiblerine okuyup yazdırdığı mâlumdur. Acaba kendi yazmamakla beraber yazılanı okumayı nübüvvetten sonra da bilmiyor mu idi? Bu hususta da[2] meşhur olan "hayır"dır. Nitekim Hudeybiye musâlahanâmesinde yazılan bir kelimeyi silmek için hangisi olduğunu Hazret-i Ali'ye sorduğu mâruftur. Ma'amâfîh *Şifâ* ve etrafında mezkur olduğu üzere sonradan kâtibi Hazret-i Muaviye'ye أَلِق الدَّوَاةَ وَحَرِّفِ الْقَلَمَ وَطَوِّلِ الْبَاءَ وَفَرِّقِ السِّينَ وَلَا تُعَوِّرِ الْمِيمَ وَحَسِّنِ اللَّهَ وَمُدَّ الرَّحْمَنَ وَجَوِّدِ الرَّحِيمَ Yani "divite lîka koy, kalemi yan kes, bâ'yı uzat, sîn'i fark ettir, mîm'i köreltme, Allah'ı tahsin, er-Rahmân'ı med, er-Rahîm'i tecvid eyle"[3] meâlinde besmelenin hüsn-i hattını emr u târif ettiğine dair bazı eserlere nazaran yazıyı bildiği de söylenmiştir. Bunu husûsî bir vahiy ile söylemiş olması melhuz olmakla beraber bu اِقْرَأْ emrinden sonra yirmi üç [5954] sene Kur'ân'ı okumak ve yazdırmak vazifesi olmuş olan Hazret-i Peygamber'in bu müddet zarfında yazıyı da bellemiş olması müsteb'ad değil, mâkuldür. Bu onun hiç okumamış yazmamış ümmî iken bi-emrillah okur nebî olması mucizesine münâfî olmaz, menhî de değildir. Mukaddemâ okumuş yazmış olsa idi اِذًا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ buyurulduğu üzere mubtıller onun Allah tarafından indirildiğinde şüphe edebilirler idiyse de, nübüvvetten sonra okur olması gibi yazıyı bilmesi de şüphe değil, teyid olur ve bu âyetlerin tergībine de yakışır. Fakat bilfiil yazmadığı ve başka kitap mütalaa etmediği muhakkaktır.

{كَلَّا} ❁ Sûrenin bundan ilerisi hayli zaman sonra nâzil olduğu anlaşılıyor. Ve nüzûlüne sebep de Ebû Cehil olduğu rivayet ediliyor.

---

1 H: "diliyle".
2 H -"da".
3 Kâdî İyâz, *eş-Şifâ,* I, 358. Krş. Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân,* thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Dâru İbn Hazm, 2008, I, 436; Deylemî, *el-Firdevs,* V, 394.

Ezcümle Buhârî ve Tirmizî'de İbn Abbas'tan rivayet edildiği üzere "eğer Muhammed'i Ka'be'de namaz kılarken görürsem boynunu çiğnerim" demişti.[1] Bu sebeple كَلَّا ile tahzir, evvelemirde ona ait olmak üzere öyle azgın kâfir insana hitabdır. Çünkü evvelinde zâhiren red'[2] ve zecr teveccüh edecek bir şey yoktur, denilmiş, bu surette كَلَّا sûrenin evveline merbut olmamış, Ebû Cehil'in sözünü reddederek ona tevcîh-i hitab etmiş oluyor. Bu ise hilâf-ı zâhirdir. Kur'an'da gâh sağa gâh sola telvîn-i hitab üslûbu çok, bu sûrede اَرَاَيْتَ'lerle de müte'addid olarak âhenkli bir surette yapılmış ise de, mâkabline bir irtibâtı iktizâ eden bu كَلَّا ile telvin zâhir olmuyor. Onun için bazıları da burada "kellâ" zecr için değil, hakkā mânasına olarak mâba'dini tekiddir, hitab yine Peygamber'edir demişler. Bizim anladığımıza göre hitâbın evvelâ Resûlullah'a olması zâhir[3], "kellâ"nın da mâkablindeki tekrar tekrar kıraat emirlerinin hilâfından men' ü tahzir ile emri[4] takviye olması nazmın insicâmı itibariyle de muvâfık olduğundan mâna şu olmak lâzım gelir: Sakın okumamazlık etme yâ [5955] Muhammed {اِنَّ الْاِنْسَانَ لَيَطْغٰى} çünkü insan muhakkak tuğyan eder ۞ azar, haddini aşar, hakka karşı gelir, halka ziyan eder. {اَنْ رَاٰهُ اسْتَغْنٰى} kendini müstağni görmekle ۞ kendini artık ihtiyâcı yokmuş, gayeye ermiş, gınâ mertebesine gelmiş görmek, o re'y ü itikadda bulunmak sebebiyle azar. Onun için hiçbir zaman istiğnâ etme de Rabbinin ismiyle oku, tekrar tekrar oku,[5] emirlerini yerine getir, zira {اِنَّ اِلٰى رَبِّكَ الرُّجْعٰى} haberin olsun ki nihâyet rücû' Rabbinedir.

"**Rüc'â**" "büşrâ" vezninde rücû' mânasına masdardır. Yani dönüş O'nadır, O'ndan kurtuluş yoktur. Onun için hangi mertebede olursa olsun istiğnâ etmemeli, tuğyandan sakınmalıdır. Bu hitab da Resûlullah'adır. Bununla beraber asıl murad istiğnâ ve tuğyan edenlere inzardır. Onun için sebeb-i nüzul olan müstağnî azgının tuğyânı bir misâl hâlinde gösterilerek buyuruluyor ki:

---

1 Buhârî, Tefsîr, 96/4; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 96:
قال ابن عباس: قال أبو جهل: لئن رأيت محمدا يصلي عند الكعبة لأطأن على عنقه، فبلغ النبي صلى الله عليه وسلم فقال: لو فعله لأخذته الملائكة.

2 H: "redd".

3 B: "zâhirdir".

4 H: "emr(-i)".

5 B -"tekrar tekrar oku".

{اَرَاَيْتَ} ❁ Yukarılarda da geçtiği üzere gerek bir mef'ûle ta'addî eden "rü'yet" veya "re'y"den, gerekse iki mef'ûlüne ta'diye eden ilim mânasından "gördün mü? Gördün a, baksan a, mâlumun a, anladın a" gibi nazar-ı dikkat celbeden bir hitab ile "ne dersin? Görüşün, re'yin, bilgin ne ise bana haber ver" demek mânasına kullanılır bir istifhamdır ki ekseriya maksad hakikaten istifham ve istihbar olmayıp, sorulan hâle nazar-ı dikkati celb ile bir takbih veya tevbih veya ta'cîb olur. Onun için biz de yerine göre "gördün mü? Ne dersin? Söyle bakalım! Baksan a" diye terceme edegeldik. Burada üç اَرَاَيْتَ vardır. Müfessirîn bunların tefsirinde birçok vecihler beyan etmişlerdir.

Birincisi, hepsinin de aynı muhataba, yani hitâb-ı hâs ile Peygamber'e ve hitâb-ı âm ile insana [5856] müteveccih olması kābil olduğu gibi, tarafeyn beyninde bir muhakeme veya bir hitâbet üslûbuyla sağa sola telvîn-i hitab olmak da kābil ve daha mânalıdır. Bu birincinin evvelâ Hazret-i Peygamber'e hitab olduğu zâhirdir, dolayısıyla da hitab şânından olan herkese hitab olur. Bunda bir azgını cürm-i meşhud hâlinde ihzar ederek "gördün mü? Baksan a şuna kendini müstağnî saydığı için nasıl azgınlık ediyor!" diye takbih ile Peygamber'e ve dolayısıyla insanlığa bir irâe ve teşhir vardır. Yani yâ Muhammed! Yahut ey insan, baksana:

{الَّذٖى يَنْهٰى. عَبْدًا اِذَا صَلّٰى} O nehyeden azgına, bir kulu namaz kıldığında ❁ namaz kılan bir kulu bilhassa namaz kıldığı sıra nehyetmek ne büyük cür'et, ne büyük azgınlıktır! İşte bu, o nehyi, kendini müstağnî gördüğünden dolayı yapıyor. Kıraatten bahsolunurken namaza geçilmesi onda kıraatin bir rükün olması ve namazın[1] bütün ibadetlere esas ve dinin direği bulunması hasebiyledir. Ve bu gösterir ki bu âyetlerin nüzûlü namazın teşrî'inden sonradır. İbn Atıyye'nin beyânına göre burada namaz kılan bir abdden murad Resûlullah, nehyeden de Ebû Cehil olduğunda müfessirîn ihtilâf etmemişlerdir. Ahmed, Müslim, Nesâî ve daha başkalarının Ebû Hüreyre'den rivayetlerinde: Ebû Cehil

1 H: "namazı".

Resûlullah'ı namaz kılarken görürse muhakkak boynunu çiğneyip yüzünü sürteceğine dair Lât u Uzzâ'ya yemin etmiş, sonra da Resûlullah namaz kılarken dediğini yapmak için varmış, fakat birdenbire arkasına dönmüş, elleriyle korunarak çekilmiş, "ne oldu sana?" denildiğinde "onunla benim aramda ateşten bir hendek, bir hevl ve birtakım kanatlar var" demiş. Resûlullah da "bana yaklaşaydı melâike onu parça parça ederlerdi" لَوْ دَنَى مِنِّي اخْتَطَفَتْهُ الْمَلَائِكَةُ عُضْوًا عُضْوًا buyurmuş. Allah teâlâ da كَلَّٓا اِنَّ الْاِنْسَانَ ilâ âhiri's-sûre inzal buyurmuştur.[1] Tirmizî'nin rivayetinde de [5957] Peygamber namaz kılarken Ebû Cehil "ben seni bundan nehyetmedim mi! Ben seni bundan nehyetmedim mi!" diyerek varmıştır.[2] Ümeyye b. Halef Selman'ı namazdan nehyederdi[3] diye Hasan'dan mervî olan rivayet sahih olamaz. Çünkü Selman'ın islâmı hicretten sonra Medine'de olduğunda hilâf bulunmadığı gibi, sûrenin Mekkî olduğunda da hilâf yoktur. Eğer Selman'dan başka Bilal vesâire gibi diğer biri hakkında vâki' ise âyetin hükmü âm olduğu için ona ve emsâline de şâmil olacağında şüphe yoktur. Ebû Hayyân'ın nakline göre Tebrizî demiş ki: "Burada 'salât'tan murad öğle namazıdır, denilmiş ki[4] bu İslâm'da ilk kılınan cemaattir. Ebû Bekir, Ali ve sâbikūndan bir cemaat beraberdi, bunlar namaz kılarlarken Ebû Tâlib oğlu Ca'fer'le beraber uğramıştı. Ona 'haydi amucanın oğlunun cenahında sen de kıl' dedi ve kendisi mesrûren gitti. Ve Ebû Tâlib şu beyitleri söylüyordu:

---

1 Müslim, Kıyâmet, 38. Krş. Ahmed bin Hanbel, *el-Müsned,* II, 370; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 339, 429:
عن أبي هريرة قال: قال أبو جهل: هل يعفر محمد وجهه بين أظهركم؟ قال فقيل: نعم. فقال: واللات والعزى لئن رأيته يفعل ذلك لأطأن على رقبته أو لأعفرن وجهه في التراب. قال فأتى رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو يصلي زعم ليطأ على رقبته. قال فما فجئهم منه إلا وهو ينكص على عقبيه ويتقي بيديه. قال فقيل له: مالك؟ فقال: إن بيني وبينه لخندقا من نار وهولا وأجنحة. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لو دنا مني لاختطفته الملائكة عضوا عضوا، قال: فأنزل الله عز وجل –لا ندري في حديث أبي هريرة أو شيء بلغه–: «كلا إن الإنسان ليطغى، أن رآه استغنى، إن إلى ربك الرجعى، أرأيت الذي ينهى، عبدا إذا صلى، أرأيت إن كان على الهدى، أو أمر بالتقوى، أرأيت إن كذب وتولى (يعني أبا جهل)، ألم يعلم بأن الله يرى، كلا لئن لم ينته لنسفعا بالناصية، ناصية كاذبة خاطئة، فليدع ناديه، سندع الزبانية، كلا لا تطعه».

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 96:
عن ابن عباس قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم يصلي فجاء أبو جهل فقال: ألم أنهك عن هذا؟ ألم أنهك عن هذا؟ ألم أنهك عن هذا؟ فانصرف النبي صلى الله عليه وسلم فزبره فقال أبو جهل: إنك لتعلم ما بها ناد أكثر مني، فأنزل الله: «فليدع ناديه، سندع الزبانية» فقال ابن عباس: والله لو دعا ناديه لأخذته زبانية الله.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 778:
وعن الحسن أنه أمية بن خلف كان ينهى سلمان عن الصلاة.

4 H -"Burada 'salât'tan murad öğle namazıdır, denilmiş ki".

إِنَّ عَلِيًّا وَجَعْفَرًا ثِقَتِي　　عِنْدَ مُلِمِّ الزَّمَانِ وَالْكُرَبِ
وَاللّٰهِ لَا أَخْذُلُ النَّبِيَّ وَلَا　　يَخْذُلُهُ مَنْ يَكُونُ مِنْ حَسَبِي
لَا تَخْذُلَا وَانْصُرَا ابْنَ عَمِّكُمَا　　أَخِي لِأُمِّي مِنْ بَيْنِهِمْ وَأَبِي[1]

Resûlullah da bununla ferahlanmıştı."[2] Âlûsî der ki: "Bunda nazar vardır. Çünkü namaz hiç hilâfsız İsrâ gecesinde farz kılınmıştır. İsrâ'ın hicretten bir sene evvel olduğuna da İbn Hazm icmâ' iddia etmiştir. İbn Fâris de hicretten bir sene ve üç ay evvel olduğuna cezm eylemiş, Süddî de bir sene ve beş ay demiştir. Ebû Tâlib'in vefatı ise hicretten üç sene kadar evveldir. Zira Hazret-i [5958] Hatice'nin vefatından üç veya beş gün mukaddemdir. Onun vefatı ise sahîhi bi'setten on sene sonradır. Şu hâlde Ebû Tâlib namazın farziyetini idrak etmemiştir. Gerçi Kādî İyaz Zührî'den İsrâ'nın bi'setten beş sene sonra olduğunu nakletmiş, Nevevî ve Kurtubî de bunu tercih eylemiş iseler de buna söz edilmiştir[3]."[4] Lâkin Âlûsî'nin bu itirazını biz vârid görmüyoruz. Çünkü İsrâ'da farz kılınan mutlak namaz değil, beş vakit namazdır. Binâen'aleyh ondan evvel Müzzemmil'de geçtiği vechile gece kıyâmının farz olması gibi bir öğle namazının da farz kılınmış olmasına münâfî olmaz. Kaldı ki mezkur rivayette salât-i zuhr denilmiş, farz olduğu tasrih de olunmamıştır. Hazret-i Ömer'in islâmı üzerine ilk olarak alenen kılındığı rivayet olunan namaz da bu olmak gerektir. Ancak sebeb-i nüzul olan vak'adaki namaz öğle namazı olsa bile âyette de murad yalnız odur demek doğru

---

1 *Ali ve Ca'fer benim mu'temedlerimdirler*
Zamanın şiddeti ve sıkıntısı esnasında.

Vallahi ben o Peygamber'i yardımsız bırakmam
Benim hasebimden olan da bırakmaz.

Bırakmayın, yardım edin oğluna amcanızın
Amcalarınız arasından ana baba bir kardeşimin [Müellifin notu].

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 509. Krş. Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil,* Tanta: Dâru'l-Beşîr, 1408, s. 109; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 307; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* LXXII, 126.

3 H: "edilmemiştir".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 405:

وفي هذا نظر لأن الصلاة فرضت ليلة الإسراء بلا خلاف، وادعى ابن حزم الإجماع على أنه كان قبل الهجرة بسنة وجزم ابن فارس بأنه كان قبلها بسنة وثلاثة أشهر وقال السدي بسنة وخمسة أشهر وموت أبي طالب كان قبل الهجرة بنحو ثلاث سنين لأنه كان قبل وفاة خديجة بثلاثة وقيل بخمسة أيام وكانت وفاتها بعد البعثة بعشر سنين على الصحيح فأبو طالب على هذا لم يدرك فرضية الصلاة. نعم حكى القاضي عياض عن الزهري ورجحه النووي والقرطبي أن الإسراء كان بعد البعث بخمس سنين لكن قيل عليه ما قيل فليراجع.

olmaz. Çünkü âyet mutlaktır. Meşrû‘ olan herhangi bir namaza şâmildir. Gerek farz ve gerek nâfile herhangi bir namazdan nehiy namazdan nehiy olmak haysiyetiyle bu tuğyan hükmüne dâhildir. Meğer ki esâs-ı nehy namazın kendisinden değil de ahvâl-i mukārinesinden biri itibariyle olsun o vakit câiz olabilir. Meselâ vakt-i kerâhette veya mağsub bir yerde namaz kılmaktan nehiy bu hükme dâhil olmaz. Çünkü bunlardan nehiy namazın kendisinden değil, mukārini bulunan zaman veya mekândan dolayıdır. Ma‘amâfîh bazıları ihtiyat ederek bu gibi ahvâlde bile nehiyden tehâşî etmiş ve yalnız beyân-ı hakikat ile iktifâ eylemişlerdir. Nitekim rivayet olunur ki Hazret-i Ali kerremallahu vecheh musallâda bayram namazından evvel namaz kılan bazı kimseleri gördüğü zaman "Resûlullah'ı böyle yaparken görmedim" demiş, "öyle ise neye nehyetmiyorsun?" denilmesine[1] karşı da "اَرَاَيْتَ الَّذٖى يَنْهٰى. عَبْدًا اِذَا صَلّٰى vaʻîdi altına girmekten korkarım."[2] Diğer bir rivayette de "bir kulu namaz kılarken nehyetmeyi arzu [5959] etmem velâkin onlara Resûlullah'tan gördüğümü söylerim" demiştir.[3] Yine bu nükte iledir ki İmâm-ı A‘zam Ebû Hanîfe rahmetullahi aleyh Hazretleri, kendisine İmam Ebû Yûsuf "musallî rükûdan başını kaldırırken اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِي der mi?" diye sorduğu zaman "رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ der" diye cevap vermiş, nehyi tasrih eylememiştir.[4] Sâir ibadetlerden nehiy de namazdan nehye kıyas olunur. Bu babda kavlen nehy ile fiilen ve hâlen nehiy arasında fark da yoktur. Bir insanı meşgul ederek namazdan, ibadetten alıkoymak da bu hükümde dâhildir. O da Ebû Cehil gidişidir.

{اَرَاَيْتَ} Baksan a ❁ yani bak, gör, düşün, bil de haber ver bakalım ne dersin {اِنْ كَانَ عَلَى الْهُدٰى. اَوْ اَمَرَ بِالتَّقْوٰى} ❁ bu kaziyye şartiyye olduğundan

---

1 B: "demelerine".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 222; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 532:

روي عن علي عليه السلام أنه رأى في المصلى أقواما يصلون قبل صلاة العيد فقال: ما رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يفعل ذلك، فقيل له: ألا تنهاهم؟ فقال: أخشى أن أدخل تحت قوله: «أرأيت الذي ينهى عبدا إذا صلى» فلم يصرح بالنهي عن الصلاة.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XV, 408:

وفي رواية: لا أحب أن أنهى عبدا إذا صلى ولكن أحدثهم بما رأيت من رسول الله صلّى الله عليه وسلم.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 222; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 532:

وأخذ أبو حنيفة منه هذا الأدب الجميل حيث قال له أبو يوسف: أيقول المصلي حين يرفع رأسه من الركوع: اللهم اغفر لي؟ قال: يقول «ربنا لك الحمد» ويسجد ولم يصرح بالنهي.

cezâsı mahzuftur. كَانَ، اَمَرَ zamirleri "abd"e de nehyedene de râci' olabilir. Ve ona göre اَرَاَيْتَ hitâbı da mukabiline teveccüh eder. "Abd"e râci' olduğu takdirde hitab, nehyedene tahvil ile telvin edilmiş olur ki bu daha nüktelidir. Mâna şu olur: "Düşünsene ey namaz kılan bir kulu nehyeden azgın insan! Eğer o kul hidâyet, doğruluk, hak üzere gitse yahut onunla beraber daha yükselerek diğerlerine de takvâ ile Allah'tan korkup fenalıktan sakınmakla emretse ne olur? Fena mı olur? Sen onu Allah'ın iyi kötü her şeyi görüyor olduğunu bilmez de senin nehyini dinler mi sanıyorsun?" Nehyedene râci' olduğu takdirde ise hitab, yine evvelki siyakta olarak "abd"e müteveccih olup[1] mâna şu olur: "Ey o kıraatle me'mur olup da namaz kılan kul! Yâ Muhammed! O namazdan nehyeden bu azgın insanı gördün a, şimdi şunu bir düşün: Eğer öyle azgınlık etmeyip de hakk u hidâyet üzere gitse yahut namazdan nehyedeceğine Allah korkusuyla korunmak emretse ne iyi olurdu? O hâlâ Allah'ın görüyor olduğunu bilmedi değil mi?" {اَرَاَيْتَ} ❁ Bunda da iki vecih muhtemildir ve [5960] Peygamber'e hitab olduğuna göre şöyle demek olur: Baksana, yahut gördün a yâ Muhammed! Sen doğru olduğun, hakkı söylediğin hâlde {اِنْ كَذَّبَ} eğer o namazdan nehyeden azgın tekzib ediyor, inanmıyor {وَتَوَلّٰى} ve öyle tekzib ile imansızlıkla haktan yüz çeviriyor, tersine gidiyorsa iyi mi olur? Nehyeden azgına hitab olduğuna göre de şöyle demek olur: Baksana, ey o kulu namazdan nehyeden azgın! Eğer o kul senin nehyini dinleyip hakkı tekzib etse, namaz kılmayıp tersine gitse iyi mi olur? {اَلَمْ يَعْلَمْ بِاَنَّ اللّٰهَ يَرٰى} Bilmedi mi ki her hâlde Allah görüyor? ❁ Sonra kendisine varılacak olan Allah her hâlde doğruyu da eğriyi de, iyiyi de kötüyü de hepsini görür ve herkesin ameline göre cezâsını verir. Bu اَلَمْ يَعْلَمْ zamiri de اَرَاَيْتَ hitâbının mukabiline ait olarak bir bakıma "abd"e bir bakıma da nehyedene râci'dir. Hitab nâhiye olduğu surette "abd"e râci' olup istifhâm-ı inkârî olarak: "O kul Allah'ın hepsini gördüğünü bilir. Senin nehyini dinlemez

1 H -"hitab, yine evvelki siyakta olarak "abd"e müteveccih olup".

ey azgın!" demek olur. Hitab Peygamber'e olduğu surette de nâhîye[1] râci' olup istifhâm-ı takrîrî olarak: "O azgın hâlâ bilmedi mi? Hâlâ bilmediyse bilsin ki Allah her iki takdirde de hepsini görüp duruyor yâ Muhammed!" demek olur ve ikisinde de o azgına tehdîdi ifade eder. *Keşşâf*'ın dediği gibi iki şartın ikisinin de cevâbı yapmak câiz olsa bile şartların cezâları mahzuf olarak bunun bir cümle-i istînâfiye olması daha muvâfıktır. {كَلَّا} ❁ O azgının hâlinden red'[2] u tahzirdir. Yani hakikat onun zannettiği gibi değil, sakın {لَئِنْ} ❁ لام kasem için tavtı'edir, yani şân-ı [5961] ulûhiyete kasem olsun, celâlim hakkı için eğer {لَمْ يَنْتَهِ} o azgın vazgeçmezse ❁ o istiğnâ ile tuğyandan, o nehiyden vazgeçip akıllanmazsa {لَنَسْفَعاً} ❁ tenvin, tekid için olan nûn-ı muhaffefeden mübeddeldir. لَنَسْفَعَنْ demektir. Çünkü fiile tenvin dâhil olmaz.

"**Sef'**" şiddetle tutup çekmektir, yani muhakkak yakalayıp sürükleyeceğiz elbet[3] {بِالنَّاصِيَةِ} o nâsıyeyi ❁ yahut nâsıyesiyle.

"**Nâsıye**" mâlum ki alındaki saç, perçem demektir. Onun bittiği cebheye, alına, yani alnın üstünde başın ön tarafına dahi ıtlak olunur. Burada murad baştan ve dolayısıyla şahıstan kinayedir. Onun için şu bedel ile îzah olunuyor: {نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ} Yalancı, hatîekâr; cânî bir nâsıyeyi ❁ bu bedelin nekre olarak getirilmesi emsâline ta'mîm içindir. كَاذِبَة، خَاطِئَة ile tavsîfi de hem nekrenin ma'rifeden bedeliyetini tashih, hem sürüklenmenin illetini beyan hem de sürüklenecek nâsıyeden murad nefs-i şahsı olduğunu îzahtır. Zira yalanı söyleyen hatîeyi, cinayeti işleyen odur. Ma'âmâfîh kinaye hakikatin de iradesine mâni' olmaz. {فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ} O vakit çağırsın o nâdîsini. ❁ "**Nâdî**" halkın meşveret gibi bir şey için konuşmak üzere bir yere toplanmaları mânasına "nedve"den gelir. Nitekim İslâm'dan evvel Mekke'de Kureyş'in toplandığı parlaman [*parlement*] binâsına "Dârü'n-Nedve" denilirdi. Nâdî orada ve o gibi yerlerde toplanan hey'ettir ki "bezm", "meclis", "mahfil", "kongre",

1 H: "nehye".
2 H ve B: "redd".
3 B -"elbet".

"parlaman" tâbirleri gibidir. Yeni Türkçe'de bu gibi büyük ictimâ'lara eski bir tâbir ile "kurultay" denilmek şâyi' olduğu için فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ "çağırsın kurultayını" diye terceme olunmak zamanımız şîvesine daha uygun gelir. Tirmizî'de [5962] de rivayet olunduğu üzere Ebû Cehil, nâdîce ekseriyet kendisinin olduğunu söylediği[1] cihetle bu âyetle ona işaret olunmuş, şu cevap ile karşılanmıştır: {سَنَدْعُ الزَّبَانِيَةَ} ❁ "**Zebânî**", "**Zebâniye**" azab melâikelerine isim olmuştur. Demişlerdir ki asıl lügatta şurta, yani zâbıta kuvveti demektir. Lafzı cemi'dir. Bazıları "abâdîd" gibi lafzından müfredi yoktur demişler, bazıları da müfredi "zibniyye"[2] yahut "zibnî" demişler ki def' mânasına "zebn"e nisbet demektir. Buna göre cem'inde "zebâniye" yâ'nın teşdîdiyle olmak lâzım gelirse de tahfif olunmuş demektir. Bu zebânîlerin davetinden anlaşılır ki o yalancı, cânî nâsıye cehenneme sürüklenecektir. {كَلَّا} Sakın ❁ tahzir üzerine tahzirdir. {لَا تُطِعْهُ} Ona itaat etme ❁ öyle müstağnî yalancı, cânî, namazdan nehyeder azgını dinleme; Rabbine itaatle okumakta sebat eyle {وَاسْجُدْ} ve secde et ❁ Rabbinin emrine inkıyad ile oku ve secdeye devam et {وَاقْتَرِبْ} ve yaklaş ❁ secde ile, namaz ile ve yakınlığa sebep olan sâir ibadet[3] ve ubûdiyet ile kulluk ederek Biz Rabbine yaklaş. Çünkü hadîs-i sahîhte de vârid olduğu üzere أَقْرَبُ مَا يَكُونُ الْعَبْدُ إِلَى رَبِّهِ وَهُوَ سَاجِدٌ "kulun rabbine en yakın olabileceği hâl secde ederkendir."[4] Bir hadîs-i kudsîde de لَا يَزَالُ الْعَبْدُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أَكُونَ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَقَلْبَهُ... إلخ[5] "Kul Bana fazla ibadetlerle mütemâdiyen yaklaşır, o derece ki nihâyet Ben onun işittiği kulağı, gördüğü gözü, duyduğu kalbi olurum. Benimle işitir, Benimle görür, Benimle duyar" buyurulmuştur. Burada "secde" yukarıdaki salât karînesiyle namaz mânasına olmak dahi muhtemil ise de hakikati üzere

---

1 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 96:

...فقال أبو جهل: إنك لتعلم ما بها ناد أكثر مني، فأنزل الله: «فليدع ناديه، سندع الزبانية» فقال ابن عباس: والله لو دعا ناديه لأخذته زبانية الله.

2 H: "zebâniye".

3 B: "ibâdât".

4 Müslim, Salât, 215; Ebû Dâvûd, Salât, 151.

5 Bk. Buhârî, Rikāk, 38; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 221/7880; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* II, 248:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله قال: من عادى لي وليا فقد آذنته بالحرب، وما تقرب إلي عبدي بشيء أحب إلي مما افترضت عليه، وما يزال عبدي يتقرب إلي بالنوافل حتى أحبه، فإذا أحببته كنت سمعه الذي يسمع به، وبصره الذي يبصر به، ويده التي يبطش بها، ورجله التي يمشي بها، وإن سألني لأعطينه، ولئن استعاذني لأعيذنه، وما ترددت عن شيء أنا فاعله ترددي عن نفس المؤمن؛ يكره الموت وأنا أكره مساءته.

bilhassa kendi mânasında olmak daha zâhirdir. Zira وَاقْتَرِبْ namaz ve sâir envâ'-ı kurbete şâmildir. Secdenin ayrıca tahsîsi [5963] أَقْرَبُ مَا يَكُونُ hadîsi mûcebince ehemmiyetini tansistir. Çünkü secde bütün yakınlığın esası olan huzû' ve inkıyâdın ekmel suretidir. *Sahîheyn*'de sâbit olduğu üzere Aleyhissalâtü vesselâm اِذَا السَّمَٓاءُ انْشَقَّتْ'da ve bu sûrede tilâvet secdesi yapmıştır. Biz de okuyalım, Allahu ekber deyip secdeye kapanalım ve Allah'a peyderpey yakınlığa çalışalım, nihâyet dönüş O'nadır.

[5964]

سُورَةُ الْقَدْرِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسُ اٰيَاتٍ

KADİR SÛRESİ

Bu Kadir Sûresi, Ebû Zer rivayeti üzere اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ sûresi de tesmiye olunur. Ebû Hayyân "Ekser kavlinde Medenîdir, maʻamâfîh Mâverdî aksini hikâye etmiş, Vâhidî[1] de Medine'de nâzil olan ilk sûre olduğunu zikreylemiştir" diyor.[2] Aynî buna Ebu'l-Abbâs'ın "bilâ hilâf Mekkîdir" dediğini de ilâve ediyor.[3] Râzî'de ve Nîsâbûrî'de Mekkî,[4] *Keşşâf*, Beyzâvî ve Ebussuud ve daha birtakımlarında muhtelef^un fîhâ diye kaydetmişler.[5] *İtkān*'da da "bunda iki kavil vardır, ekseriyet Mekkî olmasıdır" demiştir.[6] Buna dair daha bazı rivayet de gelecektir.

Âyetleri: Beştir. Mekkî ve Şâmî'de altıdır. Farkı, üçüncü "leyletü'l-kadr" âyetidir.

Fâsılası: ر harfidir.

Evvelki sûreye münasebeti ondaki secde ve "iktirab"[7] emirlerinin bir taʻlîli siyâkında olmasıdır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ ف۪ي لَيْلَةِ الْقَدْرِۚ ﴿١﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِۜ ﴿٢﴾ لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ اَلْفِ شَهْرٍۜ
﴿٣﴾ تَنَزَّلُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَالرُّوحُ ف۪يهَا بِاِذْنِ رَبِّهِمْۚ مِنْ كُلِّ اَمْرٍۙ ﴿٤﴾ سَلَامٌۛ هِيَ حَتّٰى مَطْلَعِ الْفَجْرِ ﴿٥﴾

---

1 Vâhidî'nin böyle bir görüşüne rastlayamadık ancak Ali b. Hüseyin b. Vâkid'in böyle bir sözü nakledilmektedir. Bk. Saʻlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 55:

قال علي بن الحسين بن واقد: هي أول سورة نزلت بالمدينة.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 513. Krş. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 311:

هذه السورة مدنية في قول الأكثر وحكى الماوردي عكسه وذكر الواحدي أنها أول سورة نزلت بالمدينة.

3 Aynî, *Umdetü'l-kārî,* XIX, 308:

قال أبو العباس: مكية بلا خلاف.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 228; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 535.

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 780; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 327; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 569.

6 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 53:

سورة القدر: فيها قولان والأكثر أنها مكية.

7 M: "ıkterib".

[5965] **Meâl-i Şerîfi**

Elhak[1] Biz indirdik onu kadir gecesi (1). Ne bildirdi ki sana, ne kadir gecesi? (2). Bin aydan hayırlıdır[2] o kadir gecesi (3). İner peyderpey melâike ve Rûh onda, izniyle Rablerinin[3] her bir emirden[4] (4). Bir selâmdır o tâ tan atana kadar (5).

{اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ} Elhak Biz indirdik onu ۞ yani oku da ancak Bize secde ve ibadet et, çünkü şân-ı azametimizle Biz indirdik onu; o okunan Kur'ân'ı. Kudret-i ilâhiye her kuvvetin fevkinde her kemâli câmi' olduğuna tenbih için azamet nûnuyla[5] اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ "Biz indirdik onu" buyurulması münzilin azametini ifade ederken münzelin şânına tâzimi de ifade eder. Münzelin ismi tasrih olunmayarak ه zamiriyle iş'âr olunması dahi onun tasrîhine lüzum olmayacak vechile zihinlerde mâlum bulunduğuna işaret olmak itibariyle şânının yüksekliğine ikinci bir tenbih, sonra kadir gecesinde indirildiğini beyan ile kadir gecesinin kadr ü fazileti anlatılması da yine onun kadr ü şerefini tavzihtir. اِنَّا aslı اِنَّنَا'dır. اِنَّ hükmü tahkik ile tekid eder. نا onun ismi olarak müsned-i ileyh, اَنْزَلْنَاهُ fiil ve fâil bir cümle-i fi'liye olarak haberi olduğundan isim ve haber mecmû'u olan اِنَّٓا اَنْزَلْنَا bir cümle-i fi'liyeyi mutazammın bir cümle-i ismiyedir ki, müsned-i ileyh olan mütekellim zamiri نا bir mübtedâ bir de fâil olarak tekerrür etmiş olmakla iç içe iki hükmü tazammun eden müekked bir kelâmdır. İlm-i me'ânîde mâlum olduğu üzere bu kabîl cümleler kasr veya tekavvî-i[6] hükm ifade ederler. Sade bir cümle-i ismiye bile devam ve sübut ifade ettiğinden bu ve emsâli cümleler اِنَّ ve cümle-i ismiye ve isnâdın [5966] tekerrürü hasebiyle üç katlı bir tekid ve makāmına göre de kasr ifade eden pek muhkem cümlelerdir. ه zamirinin merci'ine gelince; cumhûr-ı müfessirîn Kur'ân'a râci'dir demişlerdir. Buhârî'de mezkur olan da "hâ"

---

1 "Hakkā" denilse daha uygun olacak, lâkin yeni yazıda "hakka" (حقه) gibi okunacağından ve med işareti koymak da kābil olmadığından* dolayı "elhak" demeyi tercih ediyorum [Müellifin notu].
* M: "olamadığından".

2 M: "hayırdır".

3 B: "Rabbinin".

4 H: "emrinde"; B: "emrinden".

5 H ve B: "unvânıyla".

6 B: "takviye-i".

Kur'an'dan kinayedir.[1] Râzî bunda müfessirînin icmâ'ını söylemiş,[2] Cibrîl'e veya diğerine rücû'unu söyleyenler yok değilse de onları hilâf saymamıştır. Şihab, zaafından dolayı demiş[3] ise de mâna itibariyle hakīkī bir hilâf addetmediği için olmak gerektir. Zira Kur'ân'a rücû'u ile Cibrîl'e rücû'u birbirini müstelzim demektir. Diğer vecihlerde, Kur'an külle ve ba'za dahi sâdık olmak haysiyetiyle "o Kur'an" mefhûmuna dâhil olur. Âlûsî'nin naklettiği vechile Hattâbî إِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ zamiri Allah teâlâ'nın اِقْرَأْ kavline işaret olduğunu ve ondan dolayı bu sûrenin ondan sonraya konulduğunu söylemiştir. Kādî Ebû Bekir İbnü'l-Arabî de bunu beğenmiş, "bu cidden bedî'dir" demiştir.[4] اِقْرَأْ Kur'ân'ın ilk nâzil olan âyeti olduğu cihetle onun inzâli Kur'ân'ın indirilmeye başlaması demek olacağı cihetle zamirin ona ircâ'ı da hakikatte cumhur kavline muhalif olmaz. Ancak zamirin merci'i evvelki sûrede geçmiş olmak itibariyle "o Kur'ân'ı" demek gibi lafzen de sarih olmuş olur. Ve inzâli, inzâle başlamakla tevile hâcet kalmaz. Çünkü Kur'ân'a râci'dir diyenlerin bir kısmı Şa'bî'den mervî olduğu üzere "inzâl"i[5] ibtidâ ile tefsir etmişler ve demişlerdir ki bütün Kur'ân'ın mecmû'u bir gecede değil, yirmi üç senede nücûmen nâzil olduğu mâlum bulunduğundan شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٓى اُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْاٰنُ'da [el-Bakara 2/185] olduğu gibi burada da murad yirmi üç sene imtidad eden inzâlin mebde'i olmak iktizâ eyler. Onun için zamirin evvelü mâ nezel olan اِقْرَأْ emrine ircâ'ı aynı mânayı daha ziyade bir vuzuh ile ifade etmiş olmakla beraber, "inzâl"i "ibtidâ-i inzal" ile tevile hâcet bırakmayan güzel bir mâna olur. Ve sûrenin Mekkî ve Medenî olması rivayetlerinin ikisine de tevâfuk eyler.

---

1 Buhârî, Tefsîr, 97:

«أنزلناه» الهاء كناية عن القرآن.

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 228:

أجمع المفسرون على أن المراد: إنا أنزلنا القرآن في ليلة القدر ولكنه تعالى ترك التصريح بالذكر لأن هذا التركيب يدل على عظم القرآن من ثلاثة أوجه...

3 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 381. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 411-412:

وهو ضمير أريد به القرآن هنا بالاتفاق كما قاله الإمام وكأنه لم يعتد بقول من قال: إنه لجبريل عليه الصلاة والسلام أو غيره لضعفه فلا يرد عليه نقضاً.

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 411:

وقال الخطابي: المراد بالكتابة في قوله تعالى فيها «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ» الإشارة إلى قوله تعالى «اقْرَأْ» (العلق ١/٩٦) ولذا وضعت بعد وارتضاه القاضي أبو بكر بن العربي وقال: هذا بديع جدا.

5 M: "inzale".

Bundan başka sûrenin Medenî olması rivayetine göre [5967] zihn-i âcizâneme daha yakın görünen bir ihtimal[1] vardır ki, o da bu zamirin اِقْرَأْ sûresi nihâyetinde لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ kavlindeki "sef'"e râci' olarak o vaadin Bedir'de incâzına işaret olmasıdır. Bu surette Ebû Cehl'in o yalancı, cânî kafasının kesilip cehenneme doğru sürüklendiği Bedir nusretinin nüzûlüne işaret olarak وَمَٓا اَنْزَلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ [el-Enfâl 8/41] mânasında olmuş olur. "Yevm" geceye de şâmil olduğu cihetle bundan Bedir Vak'ası kadir gecesinin sabahında olduğu ve o va'd-i celîlin incâzı Yevmü'l-Furkān olan o günün gecesinden başladığı da anlaşılır. شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٖى اُنْزِلَ فٖيهِ الْقُرْاٰنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدٰى وَالْفُرْقَانِ [el-Bakara 2/185] âyeti de bu mâna ile tefsir olunabilir. Çünkü Bedir Vak'ası da şehr-i ramazanın on yedinci günü olmuştur. Ve Âlûsî'nin kaydettiği vechile leyle-i kadir ramazanın on yedinci gecesi olduğu, çünkü Bedir Vak'ası onun sabahında vukū' bulduğu Hasan'dan da rivayet edilmiştir.[2] Şu kadar ki bu ancak sûrenin Medine'de nüzûlü rivayetine göre sahih olabilir ve ekseriyetin muhtârına göre kadir gecesinin ramazanda olmasına münâfî olmaz. Fakat bir hayli hadislerin delâletine nazaran ramazanın aşr-ı ahîrinde aranması ve en ziyade yirmi yedinci gece olması hakkındaki rivayetlere tevâfuk etmez, Mekkî olması rivayetine de uymaz. Medenî olmasını tercih edenlerin asıl vechi de bu olmak gerektir. Ma'âmâfîh cuma gününde icâbet saatinin gizlendiği gibi leyle-i kadrin de bütün sene içinde gizlenmiş olduğu, bilhassa ramazanda ve bâhusus aşr-ı ahîrinde teklerde veya çiftlerde bâhusus yirmi yedisinde[3] olması da ağleb-i ihtimal bulunduğu hakkındaki en sağlam rivayet mülâhaza edilince kadir gecesi Bedir Gecesi'nden ibaret demek değil, lâkin Bedir Gecesi kadir gecelerinden biri idi, o sene kadir ramazanın on yedisine müsâdif olmuştu diye anlamak daha doğru olur. Şu hâlde bütün akvâle hilâfsız olarak şâmil olacak vechile en kat'î ve müttefek[un]

---

1 H: "isti'mâl".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 413:

وعن الحسن البصري السابعة عشرة لأن وقعة بدر كانت في صبيحتها.

3 H -"teklerde veya çiftlerde bâhusus yirmi yedisinde".

aleyh olan mâna, zamirin kül veya ba'z mutlak Kur'ân'a ircâ'ıdır. [5968] اِقْرَأْ veya Bedir de bu mâna dâhilinde birer ihtimâl-i karîbdirler.

"İnzâl"in mânasına gelince: İbn Cerîr ve sâirede mezkur olduğu üzere ekser rivayet tefsirleri İbn Abbas'tan şu ifadeleri nakletmişlerdir:

1. İkrime'den: Kur'an hepsi bir cümle olarak ramazanda leyle-i kadirde dünyâ semâya indi, sonra Allah Arz'da bir şey ihdas etmek, vahy eylemek murad ettikçe ondan indirdi, tâ ki cem' etti.[1]

2. Hakîm b. Cübeyr'den: Kur'an bir gecede semâ-i ulyâdan semâ-i dünyâya cümle-i vâhide olarak indi, sonra senelerde tefrik olundu ve İbn Abbas: فَلَٓا اُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ [el-Vâkı'a 56/75] âyetini okudu, "müteferrikan nâzil oldu" dedi.[2]

3. Sa'îd b. Cübeyr'den: "Kur'an cümle-i vâhide olarak leyle-i Kadir'de semâ-i dünyâya indi de mevâki'-i nücûmda oldu, Allah onu Resûlüne bazısı bazısı ardınca indiriyordu" deyip sonra okudu وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْاٰنُ جُمْلَةً وَاحِدَةًۚ كَذٰلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهٖ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا [el-Furkān 25/32].[3]

4. Kur'an cümle-i vâhide olarak indi, semâ-i dünyâda Beyt-i İzzet'e kondu ve onu Cibrîl aleyhisselâm Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem'e ibâdın kelâmının ve amellerinin cevâbıyla indirdi. Aynî'nin *Buhârî* şerhinde ifadesine göre cümle-i vâhide olarak leyle-i kadirde Levh-i Mahfûz'dan semâ-i dünyâya indirildi de Beyt-i İzzet'e kondu, Cibrîl aleyhisselâm onu sefereye imlâ etti, sonra da Cibrîl onu Peygamber'e nücûmen indiriyordu. Evveli ile âhiri beyni yirmi üç sene oldu.[4] İbn Cerîr'de Şa'bî'den de iki rivayet vardır:

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 531:

عن عكرِمة عن ابن عباس قال: نزل القرآن كله مرة واحدة في ليلة القدر في رمضان إلى السماء الدنيا فكان الله إذا أراد أن يحدث في الأرض شيئًا أنزله منه حتى جمعه.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 532:

عن حكيم بن جبير عن ابن عباس قال: نزل القرآن في ليلة من السماء العليا إلى السماء الدنيا جملة واحدة ثم فرّق في السنين، وتلا ابن عباس هذه الآية: «فَلا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ» قال: نزل متفرّقا.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 532:

عن سعيد بن جُبير عن ابن عباس في قوله «إِنَّا أَنزلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» قال: أنزل القرآن جملة واحدة في ليلة القدر إلى السماء الدنيا فكان بموقع النجوم فكان الله ينزله على رسوله بعضه في أثر بعض، ثم قرأ: «وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلا».

4 Aynî, *Umdetü'l-kārî,* XI, 129, XIX, 308:

1. Bize bâliğ oldu ki: Kur'an cümle-i vâhide olarak semâ-i dünyâya indi.

2. Kur'ân'ın evveli leyle-i kadirde indi.[1] Onun için tefsirlerde başlıca bu iki vecih üzere yürümüşlerdir. [5969] Evvelkisinde zamir Kur'ân'ın küllüne râci' ve "inzal" mâruf olduğu üzere def'aten indirmek mânasında, ikincisinde ise ibtidâ-i inzal mânasına olmuş bulunuyor. Zamirin اِقْرَأْ emrine gönderilmesi de bu ikinci mânayı daha vâzıh ve hiç tevilsiz olarak ifade etmiş oluyor. Üçüncü olarak arzettiğimiz vechile "sef'"e gönderilerek Bedir'e işaret olması da Medenî olması rivayetine göre en yakın ve en münâsib bir mâna görünüyor. Kur'ân'a nisbet olunan "inzâl"in mânası Sûre-i Bakara'nın başında da geçtiği üzere âlem-i gaybden âlem-i şehâdete izhar[2] demek olduğu için Kur'an'da istikbâle müte'allik olarak îrad edilen bir va'd ü va'îdin incâzı, haber verilen bir hâdisenin fiile çıkarılması mânasına da sâdıktır.

{فِى لَيْلَةِ الْقَدْرِ} Kadir gecesinde ۞ yani kadir gecesi indirdik, yahut kadir gecesi hakkında indirdik. Çünkü bazıları zamiri bu sûre mânasına Kur'ân'a ircâ' ederek "bu sûreyi kadir gecesi hakkında, yani kadir gecesinin şeref ve faziletini beyan için indirdik" meâlinde tefsir etmişlerdir ki hazf-i muzâfa veya فِى'yi sebebiyete haml eylemişlerdir demek olur. Gerçi bundan sonraki âyetler kadir gecesinin hayr u faziletini beyan için sevkolunduğu cihetle bu sûrede bu mâna da yok değildir. Fakat bu âyeti buna hamletmek nâkıstır. Zira doğrudan doğru zarfiyet mümkin iken sebebiyete veya hazf-i muzâfa gitmek hilâf-ı zâhir olduğu gibi, sûrenin asıl sevki doğrudan doğru gecenin kadrinden evvel onda indirilmiş olan münzelin, yani zamirin merci'inin kadr ü şerefini beyan için olmak lâzım gelir. Yoksa o Kur'ân'ın kadir gecesinde indirildiği

---

«إنا أنزلناه» أي: القرآن جملة واحدة في ليلة القدر من اللوح المحفوظ إلى السماء الدنيا فوضعناه في بيت العزة وأملاه جبريل عليه السلام على السفرة ثم كان ينزله جبريل عليه السلام على محمد صلى الله عليه وسلم نجوما فكان بين أوله إلى آخرة ثلاثة وعشرون سنة.

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 531-532:

عن الشعبيّ أنه قال في قول الله: «إِنَّا أَنزلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» قال: نزل أول القرآن في ليلة القدر.

عن الشعبيّ في قوله: «إِنَّا أَنزلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» قال: بلغنا أن القرآن نزل جملة واحدة إلى السماء الدنيا.

2 B: "ihzar".

söylenmeden doğrudan doğru kadir gecesinin faziletini beyâna geçildiği surette kadir gecesinin en büyük feyzinden sükût edilmiş olacağı gibi sûrenin mâkabline münasebeti gözetilmemiş, tertibde buraya konulmasının hikmetine işaret edilmemiş olur. Evvelki mânada [5970] ise sûrenin sevki bâlâda kıraati emrolunan Kur'ân'ın kadrini beyan için olup gecenin kadri onun zımnında bundan sonraki âyetlerin mâ-sîka-lehi olduğundan gerek mâkabline gerek mâba'dine münasebeti tamdır. Onun için rivayeten de dirayeten de mu'avvel olan vecih evvelkisidir.

"**Kadr**" قدر يقدر fiilinin masdarı olarak esası güç yetirmek demek olup hükm ü kazâ, takdir, şeref ü azamet ve tazyik mânalarına gelir. Râzî der ki: "'Kadr' ve 'kader' birdir. Ancak sükûn ile masdar, feth ile isimdir."[1] "Leyle-i kadir" denilmesinde de müfessirîn bu mânalardan her birine göre birkaç vecih beyan etmişlerdir.

Birincisi; İbn Cerîr'in Mücâhid'den naklettiği vechile hüküm gecesi demektir[2] ki Sûre-i Duhân'da اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ فٖى لَيْلَةٍ مُبَارَكَةٍ اِنَّا كُنَّا مُنْذِرٖينَ. فٖيهَا يُفْرَقُ كُلُّ اَمْرٍ حَكٖيمٍ [44/3-4] buyurulduğu üzere her hakîm emrin, yani takdîr-i ilâhîde hükmolunmuş umûrun yahut birçok umûra hâkim büyük muhkem emirlerin fark edildiği, ayırt olunduğu mübarek gece demektir. Zira ekser müfessirînin kavlince o leyle-i mübâreke leyle-i kadirdir. Şabanın nısfı gecesi olan leyle-i berat diyenlere göre de orada söz geçmişti, bak. Bu mâna ile çokları "leyle-i kadir" demek "leyle-i takdir"[3] demek olduğunu söylemişlerdir. Lâkin eşyânın umûr ve ahkâmın mekādîr ve evkātını tâyin mânasına asıl takdir ezelî olduğu cihetle burada murad o hüküm ve takdîrin izhar ve infâzı ile hüküm ve kazâ olmak lâzım gelir. Âyette يُفْرَقُ buyurulması da buna delâlet eyler. "Kader" ve "kazâ" yekdiğeri mânasına da kullanıldığı için bazıları kazâ, bazıları da hüküm diye ifade eylemişlerdir. Bunu bir sene zarfındaki âcâl

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 229:

والقدْر والقدَر واحد إلا أنه بالتسكين مصدر وبالفتح اسم.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 532:

عن مجاهد «ليلة القدر» ليلة الحكم.

3 B -"leyle-i takdir".

ve erzâk gibi umûrun kazâsı diye takyid ederek târif etmek bazı rivayete binâen şâyi' olmuş ise de كُلُّ اَمْرٍ حَكِيمٍ'den zâhir olan yalnız bir sene ile mukayyed değil, birçok senelere ve asırlara ve devirlere ta'alluku olan umûr-ı mühimme ve mu'azzamadır. Meselâ Kur'ân'ın [5971] nüzûlü senelerce imtidâdı mukadder, ahkâmı kıyamete kadar a'sâr ve ahkāba hâkim, risalet kezâlik, Bedir, bütün fütûhât-ı İslâm'ın mebde'i olan bir zafer. Kadir gecesinin asıl kadri de böyle feyzi şâmil hakîm emirlerin infaz olunduğu hükm ü kazâ gecesi olmasındadır.

İkincisi; Zührî'den mervî olduğu üzere "kadr" bizim de "kadr ü haysiyet" tâbir ettiğimiz vechile şeref ve azamet mânasına olmasıdır ki azamet ve şeref gecesi demek olur. Çünkü خَيْرٌ مِنْ اَلْفِ شَهْرٍ'dir.

Üçüncüsü; tazyik mânasına olmasıdır ki tazyik gecesi demek olur. Zira o gece inen melâikeye Arz dar gelir denilmiştir. Bu bize şunu ifade eder ki büyük, şerefli vukū'âtın zuhûru sonundaki hayr ü selâmetin azameti nisbetinde büyük bir şiddet ve tazyik ile alâkadardır. Nitekim Kur'ân'ın nüzûlü de meleğin şiddetli tazyîki ile[1] başlamıştı. Şu hâlde "leyle-i kadir"de bu üç mânanın üçü de var demektir. Bu sûrede لَيْلَةُ الْقَدْرِ unvânının üç defa zikredilmiş olması da buna bir işarettir. {وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ} Ve ne bildirdi sana ne kadir gecesi? ۞ Yahut bildin mi nedir kadir gecesi; yani o kadir gecesi öyle büyük bir gecedir ki sırf senin kendi dirayetine kalsa idi onun mâhiyetini, kadrinin derecesini bilemezdin; fakat o ineni Biz Rabbin indirdiğimiz gibi bunu da ber vech-i âtî Biz bildirdik. Bu şöyle de ifade olunabilir: Bildin mi hem ne kadir gecesi? {لَيْلَةُ الْقَدْرِ} o kadir gecesi ۞ bu, âyetleri altı sayan Mekkî ve Şâmî'de bir âyettir. {خَيْرٌ مِنْ اَلْفِ شَهْرٍ} bin aydan daha hayırlıdır. ۞ O gece amel ve ibadet ve mücahede ile erilecek olan hayr ü sevab, onsuz bin ay amel ile kazanılacak olan hayr ü sevabdan daha çok, daha ziyade hayırlıdır. Bir had ve mikdar ile tâyin ve tahdid edilmeyecek kadar çok hayırlıdır. Artık ne kadar daha çok [5972] hayırlı olduğunu Allah bilir. Bu mahza Allah

---

1 H -"alâkadardır. Nitekim Kur'ân'ın nüzûlü de meleğin şiddetli tazyîki ile".

teâlâ'nın Muhammed ve ümmetine bir fazl ü ihsânıdır[1]. Bu tafdil için asgarî olarak bin adedinin mikyas gösterilmesi tahsis için değil, teksir içindir. Böyle iken "bin seneden" veya "bin asırdan"[2] denilmeyip de اَلْفِ شَهْرٍ diye bilhassa ay ile ifade olunmasının vechine gelince, bu hususta birkaç rivayet vardır:

1. İbn Münzir'in ve İbn Ebî Hâtim'in ve *Sünen*'de Beyhakī'nin Mücâhid'den rivayet ettikleri vechile: Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Benî İsrâil'den bir erin Allah yolunda bin ay silah giyinmiş olduğunu anlatmıştı, Müslümanlar buna taaccüb ettiler ve amelleri kendilerine pek kāsır göründü. Allah teâlâ da bu sûreyi inzal buyurdu.[3]

2. İbn Ebî Hâtim'in Ali b. Urve'den rivayetine göre: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bir gün Benî İsrâil'den dört kişinin seksen sene Allah'a ibadet edip tarfetü'l-ayn masiyette bulunmadıklarını anlatmış, Eyyûb'u, Zekeriyyâ'yı, Hazkīl b. Acûz'u, Yûşa' b. Nûn'u zikreylemişti. Ashâb-ı kirâm buna taaccüb ettiler. Bunun üzerine Cibrîl gelip "yâ Muhammed! Ümmetin o birkaç neferin seksen sene ibadetinden taaccüb ettiler. Allah teâlâ sana ondan daha hayırlısını inzal buyurdu" diye اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ ilh... okudu da "işte bu senin ve ümmetinin taaccüb ettiğinizden daha hayırlıdır" dedi, Resûlullah da mesrur[4] oldu.[5]

3. İmam Mâlik'in *Muvattâ*'da zikrettiğine göre, Resûlullah'a ümmetlerin ömürleri gösterilmişti, Resûlullah kendi ümmeti efrâdının

---

1 H: "inayetidir".

2 B -"asırdan".

3 *Tefsîru Mücâhid,* s. 740. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 533; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3452:
عن مجاهد قال: بلغني أنه كان في بني إسرائيل رجل لبس السلاح في سبيل الله ألف شهر فلم يضعه عنه فذكر ذلك رسول الله صلى الله عليه وسلم لأصحابه فعجبوا من قوته فأنزل الله عز وجل: «ليلة القدر خير من ألف شهر» يقول الله: ليلة القدر خير لكم من تلك الألف شهر التي لبس ذلك الرجل فيها السلاح في سبيل الله فلم يضعه عنه.

4 B: "mansur".

5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3452:
عن علي بن عروة قال: ذكر رسول الله صلى الله عليه وسلم يوما أربعة من بني إسرائيل عبدوا الله ثمانين عاما لم يعصوه طرفة عين فذكر أيوب وزكريا وحزقيل بن العجوز ويوشع بن نون قال: فعجب أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم من ذلك فأتاه جبريل فقال: يا محمد عجبت أمتك من عبادة هؤلاء النفر ثمانين سنة لم يعصوه طرفة عين فقد أنزل الله خيرا من ذلك، فقرأ عليه «إنا أنزلناه في ليلة القدر وما أدراك ما ليلة القدر ليلة القدر خير من ألف شهر» هذا أفضل مما عجبت أنت وأمتك، فسر بذلك رسول الله صلى الله عليه وسلم والناس معه.

ömürlerini kısa addederek başkalarının uzun ömürde yaptıkları amellere yetişememelerinden endişe etmişti. Allah teâlâ da ona leyle-i kadri verdi ve onu diğer ümmetlerin bin ayından daha hayırlı kıldı[1].[2] Bu rivayetlere göre bin ayın tahsîsi seksen küsur senenin bu ümmet içinde bir insan için ekseriyet itibariyle uzun bir ömür olmasına işaret demek olur.

4. Tirmizî ve İbn Cerîr ve Hâkim ve Taberânî ve İbn Merdûye ve *Delâil*'de Beyhakī, Kasım b. Fazl-ı Haddânî tarîkiyle Yûsuf [5973] b. Sa'd (bazılarında Yûsuf b. Mâzin, İbn Cerîr'de Îsâ[3] b. Mâzin)den Hazret-i Hasan b. Ali radıyallâhu anhümâ'ya isnad edilen bir hadis rivayet eylemişler; Yûsuf b. Sa'd demiş ki: "Muaviye'ye bey'attan sonra Hasan b. Ali'ye bir recül kalktı da 'mü'minlerin yüzlerini kararttın' yahut 'ey mü'minlerin yüzlerini karartan!' dedi. (İbn Cerîr'in lafzında: "İsa b. Mâzin dedi ki: Hasan b. Ali radıyallâhu anh'a: 'Ey mü'minlerin yüzlerini karartan, kalktın da şu recüle, yani Muaviye b. Ebî Süfyan'a bey'at ettin!' dedim") bunun üzerine Hazret-i Hasan şöyle dedi 'رَحِمَكَ اللّٰه bana itâb etme, çünkü Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne rüyada Benî Ümeyye, minberi üzerinde gösterildi, bu fenasına gitmişti, bunun üzerine nâzil oldu: اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ Yâ Muhammed! Yani cennette bir nehir, hem de اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ فٖى لَيْلَةِ الْقَدْرِ. وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ. لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ اَلْفِ شَهْرٍ يَمْلِكُهَا بَنُو أُمَيَّةَ يَا مُحَمَّدُ! yani o kadir gecesi Benî Ümeyye'nin melik olacağı bin aydan daha hayırlıdır yâ Muhammed." Ve bunu rivayet eden Kāsım, "fi'l-vâki' Benî Ümeyye'nin mülkünü hesab ettik bin ay ediyor, ne ziyade ne eksik" dedi demişlerdir.[4] Buna göre خَيْرٌ مِنْ اَلْفِ شَهْرٍ Emeviyye Devleti'nin müddetine ve aynı zamanda onun da bir hayır olduğuna

1 H -"ve onu diğer ümmetlerin bin ayından daha hayırlı kıldı".

2 *Muvatta'*, İ'tikâf, 15:

عن مالك أنه سمع من يثق به من أهل العلم يقول: إن رسول الله صلى الله عليه وسلم أري أعمار الناس قبله أو ما شاء الله من ذلك فكأنه تقاصر أعمار أمته أن لا يبلغوا من العمل مثل الذي بلغ غيرهم في طول العمر فأعطاه الله ليلة القدر خير من ألف شهر.

3 H: "Yûsuf".

4 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 97. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 533-534; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* III, 89; Hâkim, *el-Müstedrek,* III, 192; Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* VI, 509-510:

عن يوسف بن سعد قال: قام رجل إلى الحسن بن علي بعد ما بايع معاوية فقال: سودت وجوه المؤمنين أو يا مسود وجوه المؤمنين، فقال: لا تؤنبني رحمك الله فإن النبي صلى الله عليه وسلم أري بني أمية على منبره فساءه ذلك فنزلت: «إنا أعطيناك الكوثر» يا محمد يعني نهرا في الجنة ونزلت: «إنا أنزلناه في ليلة القدر وما أدراك ما ليلة القدر ليلة القدر خير من ألف شهر» يملكها بعدك بنو أمية يا محمد. قال القاسم: فعددناها فإذا هي ألف شهر لا تزيد يوما ولا ينقص.

işaret etmiş ve gāibden haber veren bir mucizeyi de tazammun eylemiş oluyor. Hazret-i Peygamber'in minberi Medine'de konulmuş olduğu için bazıları bundan sûrenin Medenî olduğuna istidlâl olunacağını da söylemişlerdir. Birtakımlarının zannetmek istedikleri gibi Emevîlerin mutlaka aleyhinde değil, onlara hayır isbat etmiş olmak itibariyle lehlerinde demek olan bu hadîsin sıhhati tesbit edilebilmiş olsa idi اَلْفِ شَهْرٍ'in mânasını ve vech-i tahsîsini tefsir için en vâzıh bir delil olurdu. Lâkin sıhhati tesbit edilememiş, ancak zayıf mı yoksa münker mi olduğunda ihtilâf edilmiştir. Tirmizî der ki: "Bu bir hadîs-i garîbdir, biz bunu ancak bu vech ile tanıyoruz. Ve Kāsım b. Fadl hadîsinden Yûsuf b. Sa'd'dan bir de Kāsım b. [5974] Fadl'dan, Yûsuf b. Mâzin'den denilmiş, Kāsım b. Fadl-i Haddânî sikadır. Yahya b. Sa'îd ve Abdurrahman b. Mehdî onu tevsik etmişlerdir. Fakat Yûsuf b. Sa'd mechul bir recüldür. Biz ise bu hadîsi bu lafız ile ancak bu vecihten tanıyoruz."[1] Bunun hulâsası *Dürr-i Mensûr*'da da zikrolunduğu üzere zayıf demektir.[2] Süyûtî *İtkān*'da der ki: "Bu hadis ile sûrenin Medenî olduğuna istidlâl olunuyorsa da Mizzî[3] bu hadise münker demiştir."[4] Ma'âmâfîh Âlûsî'nin naklettiği vechile Hatîb, İbn Abbas'tan da ve kezâ İbn Müseyyeb'den de şu lafız ile tahric eylemiş: Nebiyyullah sallallâhu aleyhi ve sellem dedi ki: "أُرِيتُ[5] بَنِي أُمَيَّةَ يَصْعَدُونَ مِنْبَرِي فَشقَّ ذلك عَلَيَّ فَأُنْزِلَتْ: إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ bana rüyada Benî Ümeyye gösterildi, minberime çıkıyorlardı, bu bana ağır geldi, bunun üzerine اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ فٖى لَيْلَةِ الْقَدْرِ indirildi"[6] ve Celâl-i Süyûtî *Dürr-i Mensûr*'da bunu dahi zikrettikten sonra "şu hâlde Mizzî'nin[7] o hadis münkerdir[8]

1 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 97:
هذا حديث غريب لا نعرفه إلا من هذا الوجه من حديث القاسم بن الفضل وقد قيل عن القاسم بن الفضل عن يوسف بن مازن والقاسم بن الفضل الحداني هو ثقة وثقه يحيى بن سعيد وعبد الرحمن بن مهدي ويوسف بن سعد رجل مجهول ولا نعرف هذا الحديث على هذا اللفظ إلا من هذا الوجه.

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 569.

3 H, M ve B: "müzenî", Hatanın Âlûsî'den kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

4 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 53. Krş. İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VI, 273:
قال المزي: وهو حديث منكر.

5 H ve B: "أرأيت".

6 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* IX, 45; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 411.

7 H, M ve B: "müzenînin".

8 H: "munkatı'dır".

kavlinde bence tereddüt vardır"[1] diye inkârdan sarf-ı nazar ederek za'f ile iktifâ etmek istemiştir. İbn Cerîr de أَلْفِ شَهْرٍ'in tefsîrinde gerek Benî İsrâil âbidi[2] ve gerek bu Emeviyye hadîsi rivayetini dahi zikrettikten sonra "bu akvâl içinde Tenzîl'in zâhirine en yaraşan kavil leyle-i kadirde amel, leyle-i kadir bulunmayan bin ay amelden daha hayırlıdır diyenlerin kavlidir. Diğer kaviller birtakım me'ânî-i bâtıle davalarıdır ki onlara ne[3] haberden ne akıldan ne de Tenzîl'de mevcut bir delâlet yoktur" diye karar vermiştir.[4] Böyle karar vermek ise rivayet ettiği o haberleri redd ü inkâr demek olduğu cihetle bu da Müzenî'ye iştirak eylemiş demektir.

Tarihe müracaat edildiği surette de ilk bakışta hesabca bir tehâlüf görünür. Zira bin ay seksen üç sene dört ay eder. Hâlbuki Hazret-i Hasan'ın emri Hazret-i Muaviye'ye teslîmi tarihi olan kırk bir senesi rebiülevvelinden veya rebiülâhirinden veya cumâdelûlâsından itibaren [5975] Emevîlerin sonuncusu olan İkinci Mervan'ın[5] katledildiği yüz otuz iki senesi âhirine kadar sayıldığı takdirde Emeviyye mülkünün[6] müddeti doksan bir sene on ay yahut dokuz yahut sekiz ay eder ki, bin yüz yahut bin yüz bir yahut bin yüz iki aya bâliğ olur. Şu hâlde arada lâekal yüz ay kadar bir fark var demektir. Ma'amâfîh bu babda salâhiyetdar olan İbn Esîr ve Kādî Cemâlüddin ve Ebu'l-Fidâ gibi müverrihler bu farkın ehemmiyeti olmadığına kāil olarak mezkur hadîsi kabul edip nakleylemişlerdir. Nitekim Ebu'l-Fidâ şöyle der: "Benî Ümeyye hulefâsı on dörttür; evvelleri Muaviye b. Ebî Süfyan ve âhirleri Mervân-ı Ca'dî'dir ve mülklerinin müddeti doksan küsur senedir. Bu ise takrîben bin aydır.

---

1 Bu ifade Süyûtî'de bulunmamaktadır. Âlûsî'ye âit olmalıdır. Bk. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 411:

ففي قول المزني هو منكر تردد عندي.

2 H: "abîdi".

3 B -"ne".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 534:

وأشبه الأقوال في ذلك بظاهر التنزيل قول من قال: عملٌ في ليلة القدر خير من عمل ألف شهر ليس فيها ليلة القدر، وأما الأقوال الأخر فدعاوي معان باطلة لا دلالة عليها من خبر ولا عقل ولا هي موجودة في التنزيل.

5 "Mervân-ı Ca'dî" ve "Mervân-ı Hımâr"* dahi denilen Mervan b. Muhammed b. Mervan b. Hakem'dir ki yüz otuz iki senesi cumâdelâhiresinde Zab Muharebesi'nde münhezim ve zilhiccede maktul olmuştur [Müellifin notu].
* B: "Hımârî".

6 B: "mülûkünün".

Kādî Cemâlüddin b. Vâsıl rahimehullah der ki: 'İbn Esîr, *Tarih*'inde şöyle demiştir: «Hazret-i Hasan Kûfe'den yürüdüğü zaman ona bir recül ârız oldu da, 'ey mü'minlerin yüzlerini karartan = yâ müsevvide vücûhi'l-mü'minîn!' dedi, o da 'bana levmetme, çünkü Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'e menâmında gösterilmiş idi ki Benî Ümeyye onun minberine[1] recülen fe-recülen çıkıyor. Bu onun fenasına gitti, bunun üzerine Allah teâlâ inzal buyurdu اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْـكَوْثَرَ ve اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ فٖى لَيْلَةِ الْقَدْرِ... لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ اَلْفِ شَهْرٍ.'»'"[2] Görülüyor ki: Bu müverrihler buna itiraz etmeyip اَلْفِ شَهْرٍ'in takrîbî surette Benû Ümeyye'nin mülküne işaret olmasını kâfi görerek hadîsi tarih nokta-i nazarından kabul eylemişlerdir. Buna göre asıl maksad mefhum, adedi tahkik değil, Benî Ümeyye mülkünün mahdud olan hayriyetine ve müddetine takrîbî bir işaret ile Peygamber'e verilmiş olan kadir gecesinin gayr-i mahdud olan[3] hayrını beyandır demek olur. Müverrihler zayıf olan rivayetleri de kayd edegeldikleri cihetle bundan [5976] haddizâtında hadîsin sıhhatini kabul lâzım gelmezse de tarih nokta-i nazarından edilecek itiraza bir cevap teşkil etmek itibariyle bunun bir ehemmiyeti bulunduğu da inkâr olunamaz. Bu itibar ile hadîs-i mezkur münker sayılmamak lâzım gelir. Ancak Tirmizî'nin "Kāsım b. Fadl sikadır" demesine, onun ise Benî Ümeyye mülkünün ne ziyade ne eksik bin ay olarak hesab edilmiş olduğunu söylemesine nazaran bunun takrîbî değil, tahkīkī olması iktizâ eder. Şu hâlde müverrihlerin sözü ile bunu nasıl telif etmeli veyahut hangisini tercih eylemeli suâli vârid olur.

Bizim kanaatimize göre muhaddisin[4] mevsuk bir muhaddis olmak itibariyle tahkīki, müverrihin[5] müverrih olmak itibariyle takrîbinden

---

1 H -"minberine".

2 Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer,* I, 184:

وهم أربعة عشر خليفة أولهم معاوية بن أبي سفيان وآخرهم مروان الجعدي وكان مدة ملكهم نيفاً وتسعين سنة وهي ألف شهر تقريباً، قال القاضي جمال الدين ابن واصل رحمه الله: إن ابن الأثير قال في تاريخه: إنه لما سار الحسن من الكوفة عرض له رجل فقال: يا مسود وجوه المؤمنين، فقال لا تعذلني فإن رسول الله صلى الله عليه وسلم أُري في منامه أن بني أمية ينزون على منبره رجلا فرجلا فساءه ذلك فأنزل الله تعالى «إنا أعطيناك الكوثر» و«إنا أنزلناه في ليلة القدر... ليلة القدر خير من ألف شهر» يملكها بعد بنو أمية.

3 B -"kadir gecesinin gayr-i mahdud olan".

4 H ve B: "muhaddisîn".

5 H: "müverrihîn".

daha müreccah olmak lâzım gelir. O hâlde mâlum olan tarihe karşı bunun vechi ne olabilir? Bunda fikrimizce üç vecih muhtemildir:

Birincisi, hadîsin bazı rivayetinde يَصْعَدُونَ عَلَى مِنْبَرِي bazı rivayetinde ينزون عَلَى مِنْبَرِي lafızlarıyla ifade edilmiş olduğuna göre mazmûnu Benî Ümeyye'nin minbere çıkışı, yani mülkte terakkīsi müddeti üzerindedir. Bu ise Hişam b. Abdülmelik ile nihâyet bulmuş, ondan sonraki sekiz sene devr-i inkıraz, yani minberden iniş zamanı olmuştur. Hazret-i Muaviye'nin istiklâli kırk bir sene cumâdelûlâsında, Hişâm'ın vefatı yüz yirmi beş senesi rebîülevvelinde[1] olduğuna göre mecmû'u seksen üç sene on ay eder. Bundan ikinci Muaviye'nin isti'fâsı ile Mervân'ın cülûsuna kadar geçen fâsıla-i zaman gibi beş altı ay müddet tarh edilince mütebâkī tam seksen üç sene dört ay kalır ki bu da Kāsım'ın dediği gibi ne ziyade ne eksik olarak tam bin ay eder.

İkincisi, mecmû'-i müddet olan doksan iki seneden Yezid'in vefatı üzerine Abdullah b. Zübeyr Hazretleri'nin mu'ârız olarak hilâfeti müddeti olan dokuz seneye [5977] yakın zaman da Emeviyye'nin istiklâlinden tarhedilmek lâzım geleceğine de işaret olabilir ki bu da ale't-tahkīk gün hesabıyla tedkik olunsa aynı neticeye varılabilir.

Üçüncüsü, Emeviyye mülûku içinde birinci Yezid'in zamanında Hazret-i Hüseyin'in şehid edilmesi, dokuzuncuları olan İkinci Yezid b. Abdülmelik'in, on birincileri olan İkinci Velid b. Yezid b. Abdülmelik'in[2] fısk u fücurları hasebiyle hayırsızlıkla mâruf olan sekiz küsur sene müddetleri doksan ikiden tarhedildiği surette de seksen üç sene küsur ay kalır ki bu da aynı netice demektir. Şu hâlde bin ay ile iktifâ olunması bu üç ihtimalden birine ve hatta her birine işaret olacağı cihetle اَلْفِ شَهْرٍ takrîbî değil, tahkīkī olarak bu husustaki istikbâli bütün inceliğiyle ifade eden bir vahy-i mu'ciz olmuş olur. Bu surette Râzî'nin hikâye ettiği vechile Kādî Abdülcebbar'ın ber vech-i âtî itirazı da vârid olmaz.

1 H -"Hişâm'ın vefatı yüz yirmi beş senesi rebîülevvelinde".
2 H -"on birincileri olan İkinci Velid b. Yezid b. Abdülmelik'in".

Kādî Abdülcebbar zikrolunan rivayete ta'n ederek demiştir ki: "Bu bin ayın Benî Ümeyye eyyâmı olması ba'îddir. Çünkü Benî Ümeyye eyyâmı mezmumdur. Allah teâlâ kadir gecesinin faziletini zikrederken öyle mezmum olan günlerle mukayese ederek zikretmez."[1] Yani خَيْرٌ ism-i tafdil olduğu için, "bin aydan daha hayırlıdır" demek o bin ayın da hayır olmasını iktizâ eder. Bu ise Benî Ümeyye günlerinin zemmi değil, medhi demek olacağı cihetle yakışmaz diye ta'n eylemiştir. Râzî de buna karşı demiştir ki: "Bu ta'n zayıftır. Zira Benî Ümeyye'nin eyyâmı sa'âdet-i dünyeviye itibariyle büyük günlerdir, onun için Allah teâlâ'nın şöyle demiş olması mümteni' olmaz: 'Ben sana bir gece verdim ki sa'âdet-i dîniye itibariyle[2] o gece Benî Ümeyye günlerinin sa'âdet-i dünyeviyesinden çok daha hayırlı ve efdaldir.'"[3] Fi'l-vâki' Benî Ümeyye günlerinin Resûlullah'a hoş gelmeyecek, fenasına gidecek mesâvîsi, şer cihetleri de bulunmakla beraber [5978] büyük fütûhâtı ve İslâm'ın o sırada geçirmekte olduğu tefrika ve ihtilâl buhranlarının önüne geçerek vahdetinin iadesi gibi dînî, dünyevî hayr u saadet cihetleri de çok olduğu inkâr olunamaz. اَلْفِ شَهْرٍ hakkında bizim arzettiğimiz mülâhazaya göre ise şer cihetleri tarh u tayy olunarak öyle hayrı ihtivâ eden aylarla iş'âr edilmiş[4] olduğu cihetle zikrolunan ta'n ve itirazın vârid de olmayacağı anlaşılır. Ve fi'l-hakīka leyle-i kadir gerek meşhûru vechile Kur'ân'ın ilk nâzil olduğu nübüvvet gecesi olarak mülâhaza edilsin gerekse Bedir gecesi olsun iki takdirde de onun nice nice asırlara devletlere hâkim olan hayr u bereketi Benî Ümeyye devletinin en hayırlı eyyâm ve şuhûrundan daha hayırlıdır. Onların hayırlı günleri de bin ay kadar olacaktır denilmekte vâzıh bir mâna ve mucize bulunduğunu inkârın mânası

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 231; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 416:

طعن القاضي في هذه الوجوه فقال: ما ذكر من ألف شهر في أيام بني أمية بعيد لأنه تعالى لا يذكر فضلها بذكر ألف شهر مذمومة وأيام بني أمية كانت مذمومة.

2 H -"büyük günlerdir, onun için Allah teâlâ'nın şöyle demiş olması mümteni' olmaz: 'Ben sana bir gece verdim ki sa'âdet-i dîniye itibariyle".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 231:

واعلم أن هذا الطعن ضعيف وذلك لأن أيام بني أمية كانت أياما عظيمة بحسب السعادات الدنيوية فلا يمتنع أن يقول الله تعالى: إني أعطيتك ليلة هي في السعادات الدينية أفضل من تلك السعادات الدنيوية.

4 B -"u tayy olunarak öyle hayrı ihtivâ eden aylarla iş'âr edilmiş".

yoktur. Sonra bunu[1] birtakımlarının zannettiği vechile Benî Ümeyye'nin sırf aleyhine telakkī etmek doğru olmayacağı gibi her vechile lehlerine telakkī etmek de doğru olmayacaktır. Bununla beraber hadîsin rivayeten sıhhati tevsik edilemeyip naklî kıymeti bi'n-netîce Tirmizî'nin dediği gibi zayıf olmaktan kurtarılamadığı cihetle tefsiri yalnız buna ibtinâ ettirmek de doğru olamaz[2]. Onun için en güzel mâna bu rivayetlere ihtimal ile beraber İbn Cerîr'in dediği gibi mutlak olarak leyle-i kadirde amel, leyle-i kadir bulunmayan bin ay amelden daha hayırlıdır diye anlamaktır ki bu da onun hayriyeti gayr-i mahdud olduğunu beyan ile Peygamber ve ümmetine bir tebşîr-i mahsustur. Şimdi onun hayriyeti şöyle beyan olunuyor:

{تَنَزَّلُ} ❁ Fi'l-i muzâri', aslı تَتَنَزَّلُ'dür. Yani iner de iner: peyderpey iner {الْمَلٰٓئِكَةُ} melekler {وَالرُّوحُ فِيهَا} ve Rûh onda ❁ Şihâb'ın beyânına göre bu فِيهَا zamirinde iki vecih vardır.

[5979] Birisi "leyle"ye[3] râci' olmasıdır ki, bu surette "Rûh" melâikeye mâtuf olarak; "o gecede melâike ve Rûh peyderpey iner" demek olur, zâhiri de budur.

İkincisi, "melâike"ye râci' vâv da hâliye olmaktır ki, "Rûh içlerinde olarak melâike iner" demektir. Ekser müfessirînin kavline göre "Rûh"tan murad Cibrîl'dir. Bazıları da "Rûh" büyük bir melektir ki semâvât ve Arz'ı yutsa ona bir lokma olur demişler.[4] Burada وَلَا تَايْـَٔسُوا مِنْ رَوْحِ اللّٰهِ [Yûsuf 12/87] gibi revh u rahmet mânasına olduğunu da söylemişlerdir ve daha muhtelif kaviller vardır (*Amme'de, Sûre-i Meâric'de, Sûre-i İsrâ'da* قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي *[17/85] âyetinde geçen tafsîlâta da bak*). Her hâlde bundan "Rûh"un melâikeden ehas olduğu anlaşılır. Bazıları bunların semâ-i dünyaya indiğini söylemişlerse de zâhir, arza ve kadre mazhar

1 B: "bunun".
2 B: "olmaz".
3 H ve B: ""leyl'e".
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 417. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 234:
والروح عند الجمهور هو جبريل عليه السلام وخص بالذكر لزيادة شرفه مع أنه النازل بالذكر. وقيل ملك عظيم لو التقم السماوات والأرض كان ذلك له لقمة واحدة.

olan kimselere inmeleridir. {بِاِذْنِ رَبِّهِمْۚ} Rablerinin izniyle ❁ inerler, âyette "Rab" müfred, muzâf-ı ileyhi olan "hüm" zamiri cemi'dir. Lisânımızda "Rablerinin" diye tercemesinde "Rab" cemi' imiş gibi bir iltibas hâsıl oluyor. Yanlış anlaşılmasın, murad "kendilerinin Rabbi olan Allah teâlâ'nın izniyle inerler" demektir. وَمَا نَتَنَزَّلُ اِلَّا بِاَمْرِ رَبِّكَ [Meryem 19/64] buyurulduğu üzere melâikenin nüzûlü Allah'ın emriyle olduğu mâlum iken bunu tasrîhin fâidesi bu işin bilhassa ehemmiyet ve azametine tenbihtir. {مِنْ كُلِّ اَمْرٍ} Her emirden ❁ bu مِنْ mâkabline de mâba'dine de müte'allik olabilir. Evvelkine göre ecliyye olarak تَنَزَّلُ'ye müte'allik, yani "o gece infâzına takdir ta'alluk eden her emir için demektir" deniliyor. Ma'amâfîh "izn"e müte'allik[1] olması daha yakındır. "Hep hayra müte'allik veya dine ve dünyaya müte'allik infaz olunacak her emirden izniyle" demek olur ki bu surette izni tasrîhin asıl hikmeti bu ta'mîm olduğu da anlaşılır. Zira bu gece ilerisi için hâkim, her türlü mukadderâtın tâyin ve tefrîki gecesi olduğundan sâir evkātta olduğu gibi sade bir emr-i mahsûsa müte'allik [5980] izin ile değil, her emirden izin ile inerler. قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي [17/85] mûcebince "Rûh" emr-i rabbânîden olduğu cihetle burada مِنْ كُلِّ اَمْرٍ, "Rûh"un Rûh-ı A'zam ve melâikenin nüzûlü de o Rûh-ı A'zam'ın nüzûlü maiyyetinde olduğunu mânen bir beyan gibi de olur. يُنَزِّلُ الْمَلٰٓئِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ اَمْرِه۪ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِه۪ [en-Nahl 16/2] mazmûnu olmak da melhuzdur. "Rûh"un Cibrîl ile tefsîri bu mânaların hepsine sâlihtir. Ancak her emrin hayr u şerre de umûmu ihtimâline karşı kadre mazhar olacaklar hakkında şer ihtimâlini def' için buyuruluyor ki: {سَلَامٌ} Bir selâm ❁ yani mahz-ı selâmettir. Yahut taraf-ı ilâhîden bir selâmdır. Melâike mü'minlere selâm verir dururlar. مِنْ كُلِّ اَمْرٍ buna merbut olduğuna göre her emirden, korkulu her şeyden selâmettir. Yahut selâmet müjdesi, selâmet tebliği olan bir selâmdır. {هِيَ} O gece {حَتّٰى مَطْلَعِ الْفَجْرِ} tâ fecrin tulû'una veya tulû'u zamanına kadar ❁ daha Türkçesi tan atıncaya, sabah oluncaya kadar. Bu mânaya göre

1 H -"yani 'o gece infâzına takdir ta'alluk eden her emir için demektir' deniliyor. Ma'amâfîh 'izn'e müte'allik".

سَلَامٌ mukaddem haber, هِىَ muahhar mübtedâdır. Bu takdirde سَلَامٌ'da vakfedilmemek lâzım gelir. Lâkin bundan başka İbn Abbas'tan mervî olarak سَلَامٌ üzerine vakıf da tecviz edilmiştir ki bu surette "selâm" mahzuf mübtedânın haberi olarak هِيَ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ سَلَامٌ meâlinde bir cümle, هِىَ حَتّٰى مَطْلَعِ الْفَجْرِ de mübtedâ ve haber olarak ayrı bir cümle olmuş olur. Masdarın ma'mûlünü takdim câiz olmadığı hakkındaki kā'ide-i nahviye ile olan itiraza zarfların bundan istisnâsıyla cevap verilmiş olduğu da meşhurdur. Bununla beraber bize öyle geliyor ki burada "selâm", قَالُوا سَلَامًاۜ قَالَ سَلَامٌ [Hûd 11/69] kavlindeki "selâm" gibi haberi mahzuf mübtedâ yahut "min külli emr" mukaddem haber olarak melâikeden veya doğrudan doğru taraf-ı ilâhîden selâm olmak üzere bir cümle-i mu'teriza olması münakaşaya hiç mahal bırakmaz ve herhangisi olursa olsun asıl murad kadir gecesinin mutazammın olabileceği bir tazyik mefhûmundan veya emrin umûmundan dolayı Peygamber ve ümmetine bir şerr ü zarar [5981] ihtimâlini def' ile mahza hayr u selâmeti takrir ve tebşirdir. Tîbî gibi bazıları سَلَامٌ'da vakfı tecviz etmemişler ve demişlerdir ki: "Bu surette هِىَ حَتّٰى مَطْلَعِ الْفَجْرِ beyânının bir fâidesi olmaz. Çünkü her gecenin sabaha kadar olduğu mâlumdur. Fakat bunda da o fevkalâde olan hayr u selâmetin bazı saatlere münhasır olmayıp sabaha kadar mümted olduğu, lâzım-ı fâide-i haber kabîlinden olarak, iş'âr edilmek fâidesi bulunacağı inkâr olunamaz. İşte kadir gecesi büyük büyük mukadderâtın tâyin ve infâzı zımnında[1] her emirden me'mûriyeti hâiz melâikenin ve Rûh'un peyderpey nüzûlüyle Arz üzerinde büyük bir tazyik husûle getiren fevkalâde büyük bir rûhâniyete mazhar ve sabah oluncaya kadar böyle hayır ve selâmet olan büyük bir gecedir. Böyle bir gecenin sabahı ise mahz-ı hayr u selâmet olacağı evleviyetle sâbit olur. Yani burada[2] hayr u selâmet mânasına nazaran "hattâ" gayesinde mefhûm-ı muhalif yoktur, hattâ gece mefhûmuna nazaran ıskāt-ı mâverâ ifade ederse de asıl ma-sîka-leh olan hayr u selâmet mefhûmuna nazaran ıskāt için değil,

1 H: "zamanında".
2 H +"da".

medd-i hükm içindir. Zira وَالصُّبْحِ اِذَٓا اَسْفَرَ [el-Müddessir 74/34] ve وَالضُّحٰى kasemlerinden de müstebân olduğu üzere fecrin tulû'u ve sabahın isfârı ve duhânın intişârı âdeten bişâret delilidir. Nitekim Râzî'nin nakli vechile bu gecenin gündüzünü istitbâ' etmesi meselesinde İmam Şa'bî demiştir ki: "Evet gündüzü de gecesi gibidir.[1] Bunun selâm u selâmet olmasına verilen mânalar şunlardır:

1. Melâikenin mü'minlere selâm ve duasının kesreti,

2. Şürûr ve âfâttan sâlim olmak mânasına ayn-ı selâmet ve menfaat ve hayr olması ki şeytanın tasallutundan selâmet mânası[2] da bunda dâhildir.

3. Ebû Müslim'in kavline göre müz'ic rüzgarlardan, sâ'ikalardan ve bunlara mümâsil ezâlardan sâlim olmasıdır,

4. Eczâsından her birinde ibadet bin aydan hayırlı olmakta tefâvütten sâlim olmasıdır. Çünkü diğer gecelerde farz sülüs-i evvelinde, nefl evsatında, dua seherde olmak müstehabdır[3].[4]

[5982] Şu da mâlum olsun ki bu mübarek gecede dua mesnundur. O icâbet vakitlerinden birisidir. İmam Ahmed ve sahih diyerek Tirmizî ve Nesâî ve İbn Mâce ve daha diğerleri Hazret-i Âişe'den şöyle rivayet etmişlerdir; demiştir ki: "'Yâ Resûlallah!' dedim; 'Kadir Gecesi'ne rastlarsam[5] ne diyeyim?' Buyurdu ki: 'اَللّٰهُمَّ اِنَّكَ عَفُوٌّ تُحِبُّ الْعَفْوَ فَاعْفُ عَنِّي Allah'ım sen afüvsün, affı seversin, benden af buyur de!'".[6] Kezâlik namaz ve sâir envâ'-ı ibâdât ile cehd ederek çalışmak da mesnundur. Süfyân-ı Sevrî demiştir ki: "O gece dua namazdan daha ehabdır. Kur'an okuyup da dua ederse güzel olur. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri ramazan geceleri cehd ile çalışır ve tertil ile Kur'an okurdu.

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 234:

قال الشعبي: نعم يومها كليلتها.

2 H -"ki şeytanın tasallutundan selâmet mânası".

3 H: "müstahsendir".

4 Bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 236.

5 B: "rastlasam".

6 Tirmizî, De'avât, 84. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 171, 183; İbn Mâce, Duâ, 5:

عن عائشة قالت: قلت: يا رسول الله، أرأيت إن علمت أي ليلة ليلة القدر ما أقول فيها؟ قال: قولي: اللهم إنك عفو تحب العفو فاعف عني.

Rahmet âyeti geçtikçe ister, azab âyeti geçtikçe te'avvüz ederdi."[1] İbn Receb de demiştir ki: "Ekmel olan namaz, kıraat, dua, tefekkür beynini cem' etmektir. Aleyhissalâtü vesselâm bunların hepsini yapardı. Bâhusus aşr-ı ahîrde daha ziyade yapardı." Bazıları demişlerdir ki teravih ile kıyam husûle gelir.[2] Beyhakī Enes b. Mâlik radıyallâhu anh'tan şöyle rivayet etmiştir: "Resûlullah buyurdu ki: 'Her kim şehr-i Ramazan çıkıncaya kadar akşam ve yatsı namazlarını cemaat ile kılarsa kadir gecesinden çok bir haz alır.'"[3] Mâlik ve İbn Ebî Şeybe ve İbn Zencûye ve Beyhakī Sa'îd b. Müseyyeb'den rivayet eylemişlerdir ki: "Kadir gecesi yatsı namazında cemaatte hazır bulunan ondan nasibini almış olur."[4] İbn Hacer-i Heytemî rahmetullâhu aleyh *Tuhfetü'l-Muhtâc*'da der ki: "Kadir gecesini görene ketmetmesi[5] mesnundur. Onun kemâliyle fazlına ancak Allah teâlâ'nın muttali' kıldığı kimseler nâil olur."[6] Kadir gecesini görmek ne demek olduğu hakkında da ulemâ hayli bahisler yapmışlardır. Âlûsî'nin beyânı vechile zâhir olan budur ki: Onu görmek demek ona mahsus olan envâr ile melâikenin nüzûlü gibi hasâise ilmi ifade eden alâmâtı görmek yahut öyle bir ilmi ifade eden ve hakikati ancak ehline mâlum olan bir keşfe ermektir.[7]

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 421:

وقال سفيان الثوري: الدعاء في تلك الليلة أحبّ من الصلاة، ثم أفاد أنه إذا قرأ ودعا كان حسنا وكان صلّى الله عليه وسلم يجتهد في ليالي شهر رمضان ويقرأ فيها قراءة مرتلة لا يمر بآية رحمة إلّا سأل ولا بآية عذاب إلّا تعوذ.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 421:

وذكر ابن رجب أن الأكمل الجمع بين الصلاة والقراءة والدعاء والتفكر وقد كان عليه الصلاة والسلام يفعل ذلك كله لا سيما في العشر الأواخر. ويحصل قيامها على ما قال البعض بصلاة التراويح.

3 Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* V, 284. Krş. Abdürrezzâk, *el-Musannef,* II, 226; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 421:

عن أنس بن مالك قال قال النبي صلى الله عليه وسلم: مَن صلّى المغرب والعشاء في جماعةٍ حتى ينقضي شهرُ رمضان فقد أصاب من ليلة القدر بحظٍّ وافرٍ.

4 *Muvatta',* İ'tikâf, 16. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* II, 252; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* V, 282; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 421:

عن مالك أنه بلغه أن سعيد بن المسيب كان يقول: من شهد العشاء من ليلة القدر فقد أخذ بحظه منها.

5 H: "hatmetmesi".

6 İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-Muhtâc,* Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1357/1983, III, 463; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 421:

ويسن لرائيها كتمها ولا ينال فضلها أي: كماله إلا من أطلعه الله عليها.

7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 421:

والظاهر أنه عنى برؤيتها رؤية ما يحصل به العلم له بها مما خصت به من الأنوار وتنزل الملائكة عليهم السلام أو نحوا من الكشف المفيد للعلم مما لا يعرف حقيقته إلّا أهله.

[5983] Kadir gecesi meşhûru vechile Kur'ân'ın nâzil olduğu veya sabahında Bedir zaferinin vukūʿ bulduğu gece olduğuna göre, o bir kere olmuş geçmiştir. Her sene ramazanda olacak olan onun şeref ve hatırasıdır demek olur. Nitekim bazıları onun bir kere olup mürtefiʿ olduğuna kāil olmuşlardır. Lâkin kadir gecesi onlardan dolayı değil, onlar kadir gecesine müsâdif olmuş olduğuna göre leyle-i kadir bütün sene içinde gizli olup en ziyade ramazanda[1] ve en ziyade aşr-ı ahîrde ve en ziyade yirmi yedinci veya sonuncu gece olmak ihtimâli ağleb bulunan mübarek bir takdir gecesi olarak tekerrür[2] eder ki, mâruf olan cumhûr kavli de budur. Ve خَيْرٌ مِنْ اَلْفِ شَهْرٍ âyetinden zâhir olan da bu gecenin seyyidü'l-eyyâm olan cuma ve arefe gecelerinden de efdal olmasıdır. Maʿamâfîh bunda da hayli münakaşa edilmiştir. Bu âyet mûcebince bunun Miʿrâc gecesinden de efdal olması iktizâ eder. Fakat yukarılarda da[3] geçtiği üzere Resûlullah hakkında Miʿrâc gecesi efdal, ümmet hakkında da kadir gecesi efdal olduğu söylenmiştir. Lâkin kadir gecesi sene içinde devreder gizli bir gece olduğuna göre bu azîm vukūʿâtın hepsi birer kadir gecesine tesadüf etmiş olmak bütün ihtilâfı refʿ edecek olan en güzel bir vecih olmuş olur. Bunlar içinde Kur'ân'ın ilk nâzil olduğu kadir gecesi ise hepsinden efdal olan yegâne kadir gecesi olmak gerektir ki, her ramazanın yirmi yedinci gecesi bunun devr-i senevîsi olmak şerefiyle hafî olan kadir gecesine isabeti en ziyade melhuz bulunan bir gece olduğu cihetle ekseriyet kavli burada toplanmıştır. Bunun gündüzünde de gecesi gibi dua ve ibadet ile mücahede mesnun[4] olur. Ki bunda ihtilâf-ı metâliʿ hasebiyle husûle gelen tefâvüt de bertaraf edilmiş olur. Zira mâlumdur ki Arz üzerinde bir yerde gece olurken diğer bir yerde gündüz olur, her iklimde bulunan kendi gecesini ihyâ ile aynı hayr u selâmetten müstefid olabilirse de [5984] gündüzüyle beraber hesab olunmak icâbet için daha ihtiyatlı demektir.

1 B -"en ziyade ramazanda".
2 H ve B: "tekarrur".
3 B -"da".
4 B: "mansus".

Bütün bu beyandan sonra sûrenin mâkabline rabtından çıkacak olan mâna da şu olur: "O okunması emrolunan Kur'ân'ı böyle bir kadir gecesinde indiren Biz Rabbin Azîmü'ş-şân olduğumuz için ancak Bize secde et ve yaklaş." Bu mânada ise Mi'râc Gecesi'nin daha yüksek olduğunu anlamak kābil olur. Cenâb-ı Allah biz kullarını da leyle-i kadrin hayr u fazlına eren ibâd-ı sâlihîni zümresine ilhak eyleye. Âlûsî'nin kaydettiği vechile sûfiyye ıstılâhında leyle-i kadir sâlikin Mahbûb-ı Hakk'a nisbetle kadr ü mertebesini tanıyacağı bir tecellî-i hâssa erdiği gecedir ki o gece sâlikin ayn-ı cem'e ve marifette bâliğler makāmına ilk duhûlü vaktidir. Nitekim İbn Fârız bu mânada şunu ne güzel söylemiştir:

وَكُلُّ اللَّيَالِي[1] لَيْلَةُ الْقَدْرِ إِنْ دَنَتْ　　　كَمَا كُلُّ أَيَّامِ اللِّقَا يَوْمُ جُمُعَةٍ

"Eğer o sevgili yaklaşırsa bütün geceler kadir gecesidir, nasıl ki bütün likā günleri Cuma günüdür." Şeyh'in bu beytinde cuma gününün leyle-i kadirden efdal olması kavline de işaret vardır. وَاللهُ الْهَادِي وَلَا مَقْصُودَ إِلَّا هُو

1 B: "الليل".

[5985]

سُورَةُ الْبَيِّنَةِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانِ اٰيَاتٍ

BEYYİNE SÛRESİ

Beyyine Sûresi, Kayyime Sûresi, Münfekkîn[1] Sûresi, Beriyye Sûresi, Lemyekün Sûresi dahi denilen bu sûrenin Mekkî veya Medenî olduğunda ihtilâf edilmiştir. *Bahr*'da der ki: "Cumhur kavlinde Mekkîdir. İbn Zübeyr ve Atâ b. Yesâr Medenî demişlerdir. Bunu İbn Atıyye söylemiş, hâlbuki *Kitâb-ı Tahrir*'de 'Medenîdir, cumhur kavli budur.' Ebû Sâlih, İbn Abbas'tan Mekkî olduğunu rivayet etmiş. Yahya b. Sellâm[2] da bunu ihtiyar eylemiştir."[3] Âlûsî der ki: "İbnü'l-Feres[4] de 'eşher olan Mekkî olmasıdır' demiş, İbn Merdûye de bunu Hazret-i Âişe'den rivayet eylemiş, ma'âmâfîh İbn Kesîr bunun Medenî olduğuna cezmetmiş ve buna şununla istidlâl eylemiştir: İmam Ahmed b. Hanbel ve *Mu'cem-i Sahâbe*'de İbn Kāni' ve Taberânî ve İbn Merdûye, Ebû Habbetü'l-Bedrî'den[5] tahric eylemişlerdir, demiştir ki: 'لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ âhirine kadar nâzil olduğunda Cibrîl aleyhisselâm: «Yâ Resûlallah! Rabbin sana bunu Übey'e okumanı emrediyor» demiş, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem de Übey radıyallahu anh'a: «Cibrîl bana bunu sana okutmamı[6] emretti buyurdu», Übey, «ben anıldım da mı yâ Resulallah!» dedi, «evet» buyurdu, o da ağladı ve işte bu esahtır.'"[7] Yani Medenî olması esahtır. Buhârî'de de Katâde'den

---

1 H ve B: "Münâfıkīn".
2 M: "Selam".
3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 517-518:
هذه السورة مكية في قول الجمهور. وقال ابن الزبير وعطاء بن يسار: مدنية، قاله ابن عطية. وفي كتاب التحرير: مدنية وهو قول الجمهور. وروي أبو صالح عن ابن عباس أنها مكية، واختاره يحيى بن سلام.
4 M: "Îbni Gars".
5 H, M ve B: "Haysemetel'bedrîden".
6 H: "okumamı".
7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 424. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 139; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 489; İbn Kāni', *Mu'cemü's-sahâbe,* thk. Salâh b. Sâlim el-Musarrâtî, el-Medînetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-Gurabâ, 1418, I, 125; III, 48:
وقال ابن الفرس: الأشهر أنها مكية ورواه ابن مردويه عن عائشة وجزم ابن كثير بأنها مدنية واستدل على ذلك بما أخرجه الإمام أحمد وابن قانع في معجم

Enes b. Mâlik radıyallahu anh'tan şöyle rivayet eylemiştir: Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri: "Allah teâlâ bana [5986] لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا'yu sana okumamı emretti" buyurdu. "Allah benim adımı da mı andı وسماني" dedi, "evet" buyurdu, bunun üzerine Übey ağladı فبكى.[1] Buhârî'nin diğer iki rivayetinde ise لَمْ يَكُن yerine Kur'an denilmiştir.[2]

Âyetleri: Sekizdir, Basrî'de dokuz.

Fâsılası: ه Harfidir.

Evvelki sûreye münasebeti: Ondaki inzâlin hikmetini beyan gibi olmasıdır.

Sûre-i Hucurât'tan Sûre-i Burûc'a kadar "tıvâl-i mufassal" denildiği gibi, oradan bu لَمْ يَكُن sûresine kadar "evsât-ı mufassal", bundan âhire kadar da "kısâr-ı mufassal" denilir. Kütüb-i fıkhiyede beyan olunduğu üzere sabah ve öğle namazlarının farzlarında tıvâl-i mufassal, ikindi ve yatsıda evsât-ı mufassal, akşamda kısâr-ı mufassal okunmak müstahsendir, yani zarûret ve hâcet hâli müstesnâ olmak üzere bu namazlarda bu sûreler mikdârınca okumak sünnet[3], her rekatta bunlardan tam bir sûre okumak müstahsendir.[4] Hazret-i Ömer radıyallahu anh Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazmıştı: "Fecir ve zuhurda tıvâl-i mufassal ile, asr ve işâda evsât-ı mufassal ile, mağribde kısâr-ı mufassal ile kıraat et."[5] Mufassal

---

الصحابة والطبراني وابن مردويه عن أبي خيثمة البدري قال: لما نزلت «لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ» إلى آخرها قال جبريل عليه السلام: يا رسول الله إن ربك يأمرك أن تقرئها أُبيًّا فقال النبي صلّى الله عليه وسلم لأُبَيّ رضي الله تعالى عنه: إن جبريل عليه السلام أمرني أن أقرئك هذه السورة، فقال أبي: أوقد ذكرت ثم يا رسول الله؟ قال: نعم، فبكى. وهذا هو الأصح.

1 Buhârî, Ashâbu'n-Nebî, 46; Tefsîr, 98:

عن أنس بن مالك رضي الله عنه: قال النبي صلى الله عليه وسلم لِأُبَيّ: إن الله أمرني أن أقرأ عليك «لم يكن الذين كفروا من أهل الكتاب» قال: وسماني؟ قال: نعم، فبكى.

2 Buhârî, Tefsîr, 98:

عن أنس رضي الله عنه قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم لِأُبَيّ: إن الله أمرني أن أقرأ عليك القرآن، قال أبي: آلله سماني لك؟ قال: الله سماك لي، فجعل أبي يبكي. قال قتادة: فأنبئت أنه قرأ عليه: «لم يكن الذين كفروا من أهل الكتاب».

عن أنس بن مالك أن نبي الله صلى الله عليه وسلم قال لِأُبَيّ بن كعب: إن الله أمرني أن أقرئك القرآن، قال: آلله سماني لك؟ قال: نعم، قال: وقد ذكرت عند رب العالمين؟ قال: نعم، فذرفت عيناه.

3 H: "sünnettir".

4 H -"her rekatta bunlardan tam bir sûre okumak müstahsendir".

5 Serahsî, *el-Mebsût,* I, 163. Krş. Abdürrezzâk, *el-Musannef,* II, 394:

...لحديث عمر رضي الله تعالى عنه فإنه كتب إلى أبي موسى الأشعري رضي الله تعالى عنه أن اقرأ في الفجر والظهر بطوال المفصل وفي العصر والعشاء بأوساط المفصل وفي المغرب بقصار المفصل.

yukarılarda[1] da geçtiği üzere Kur'ân'ın süb'-i sâbi'ine ıtlak olunur, çünkü besmele ile çok fasl edilmiştir, yahut fâsılaları çoktur yahut bunlarda mensuh pek azdır. Mufassalâtın evveli nereden başladığı hakkında ihtilâf edilmiş ise de sahih olan Hucurât'tan başlamasıdır. İbn Ebî[2] Şerif bu ihtilâfı şöyle nazm etmiştir:

مُفصَّلُ قُرْآنٍ بِأَوَّلِهِ أَتَى　　　خِلَافٌ: فَصَافَّاتٌ وَقَافٌ وَسَبِّحْ
وَجَاثِيَةٌ مُلْكٌ وَصَفٌّ قِتَالُهَا　　　وَفَتْحٌ ضُحَى حُجُرَاتُهَا ذَا الْمُصَحَّحْ[3]

İtkān da Rahmân ve İnsan, iki kavil daha naklederek on iki kavle iblâğ eylemiştir.[4] Lâkin Hanefiyyece esahh olan zikrolunduğu üzere Hucurât'tan başlar. *Dürr-i Muhtâr*'da Burûc'u tıvâlden, Lemyekün'ü evsâttan saymış, gayeyi muğayyâda idhal eylemiştir, tafsîli İbn Âbidîn'de vardır.[5] [5987]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ مُنْفَكِّينَ حَتّٰى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُۙ ﴿١﴾
رَسُولٌ مِنَ اللّٰهِ يَتْلُوا صُحُفًا مُطَهَّرَةًۙ ﴿٢﴾ فِيهَا كُتُبٌ قَيِّمَةٌۜ ﴿٣﴾ وَمَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ اُوتُوا
الْكِتَابَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَةُۜ ﴿٤﴾ وَمَٓا اُمِرُٓوا اِلَّا لِيَعْبُدُوا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ
الدِّينَ حُنَفَٓاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُوا الزَّكٰوةَ وَذٰلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِۜ ﴿٥﴾ اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا
مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ فٖى نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَاۜ اُولٰٓئِكَ هُمْ شَرُّ الْبَرِيَّةِۜ ﴿٦﴾ اِنَّ
الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِۙ اُولٰٓئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِۜ ﴿٧﴾ جَزَٓاؤُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتُ

1 H: "yukarıda".
2 H, M ve B -"Ebî".
3 H: "فالمصحح". İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik,* Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, I, 360; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* I, 540.
4 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 221:
والمفصل: ما ولي المثاني من قصار السور سمي بذلك لكثرة الفصول التي بين السور بالبسملة وقيل لقلة المنسوخ منه ولهذا يسمى بالمحكم أيضا... واختلف في أوله على اثني عشر قولا: أحدها: ق لحديث أوس السابق قريبا. الثاني: الحجرات وصححه النووي. الثالث: القتال عزاه الماوردي للأكثرين. الرابع: الجاثية حكاه القاضي عياض. والخامس: الصافات. السادس: الصف. السابع: تبارك حكى الثلاثة ابن أبي الصيف اليمني في نكته على التنبيه. الثامن: الفتح حكاه الكمال الذماري في شرح التنبيه. التاسع: الرحمن حكاه ابن السيد في أمياله على الموطأ. العاشر: الإنسان. الحادي عشر: سبح حكاه ابن الفركاح في تعليقه عن المرزوقي. الثاني عشر: الضحى حكاه الخطابي ووجهه بأن القارئ يفصل بين هذه السور بالتكبير وعبارة الراغب في مفرداته: «المفصل من القرآن السبع الأخير».
5 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* I, 540.

عَدْنٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدٖينَ فٖيهَٓا اَبَدًاۜ رَضِىَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُۜ ذٰلِكَ لِمَنْ خَشِىَ رَبَّهُ ﴿٨﴾

[5988] **Meâl-i Şerîfi**

Ehl-i kitab ve müşriklerden o küfredenler infikâk[1] edecek değildi gelinceye kadar kendilerine beyyine (1). Allah'tan bir resul, peyderpey mutahhar sahifeler okur (2) öyle ki onlarda bütün "kütüb-i kayyime". (3). Böyle iken o kitap verilmiş olanlar ancak geldikten sonra ayrıldılar kendilerine o beyyine (4). Hâlbuki onlar ancak şununla emrolunmuşlardı: Hakperest muvahhid (hanîfler) olarak dini Allah için hâlis kılarak yalnız Allah'a ibadet etsinler ve namazı dürüst kılsınlar ve zekâtı versinler, ve odur "dîn-i kayyime" (5). Küfr edenler, gerek ehl-i kitabdan olsun gerek müşriklerden, muhakkak cehennem ateşindedirler, orada muhalled[2] kalacaklardır, onlardır bütün "şerrü'l-beriyye" (6). Muhakkak ki iman edip yarar[3] ameller yapanlar, onlardır bütün "hayru'l-beriyye" (7). Onların mükâfâtı Rableri indinde altından ırmaklar akar cennetlerdir, onlar içinde[4] ebediyen muhalled olacaklar[5], Allah onlardan hoşnut, onlar da ondan hoşnut, bu işte Rabbine haşyet duyanlara (8).

{لَمْ يَكُنِ} Değildi {الَّذٖينَ كَفَرُوا} o küfredenler {مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكٖينَ} ehl-i kitab ve müşriklerden ❁ "min" teb'îziye veya beyâniye, mahzûfa müte'allik olup الكائنون من أهل الكتاب والمشركين yahut كائنين من أهل الكتاب والمشركين takdîrinde zarf-ı müstekar, o küfredenlerin hâli veya sıfatıdır. Bu iki kısımdan kâfirler veya iki kısım kâfirler ki bazısı ehl-i kitab bazısı müşrik, yahut hem ehl-i kitabdan hem de müşriklerden olan kâfirler demek olabilir. Zira vâv'ın atfı rabttan sonra da evvel de olmak mümkindir. Bu üçüncü takdirde bilhassa ehl-i kitabdan oldukları hâlde Allah'a veled isnad etmek veya teşbîhe kāil olmak gibi herhangi

1 H: "infak".
2 H +"olarak".
3 B: "hayır".
4 H -"içinde".
5 B: "kalacaklar".

bir vechile sarih veya zımnî şirke kāil olanlar kasdedilmiş olur. [5989] Üçüncü âyette yalnız ehl-i kitab zikrolunmasına bu mâna daha akrebdir. Ehl-i kitab Yehûd ve Nasârâdır. Burada "ehl-i kitab" unvânıyla ifade edilmeleri bunlar içinden Allah'a küfredenlerin küfürleri, yani Kur'ân'a ve Resûlullah'a iman etmemeleri, mensub oldukları kitablarına: Tevrat'a ve İncil'e dahi küfür mânasında olduğunu iş'âr içindir. Müşrikler, Allah tealâ'ya esnâmdan veya gayrısından her ne suretle olursa olsun şirk itikad edenler, yani Allah'tan başkasına ulûhiyet isnad eyleyenlerdir ki putperestlerden e'amdır. Zât-ı ilâhın[1] ta'addüdüne kāil olan her nevi "politeist"lere[2] ve Allah'ı tanımayıp اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى [en-Nâziât 79/24] ve مَا عَلِمْتُ[3] لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرِى [el-Kasas 28/38] diyen Firavun gibi vahdet suretinde olsun hevâsını ilâh ittihaz eden veya Allah'tan başka herhangi bir şeye müstakillen veya müştereken mâbudluk pâyesi verenlerin hepsine şâmildir. Çünkü Allah teâlâ zâtında ma'bûd bi'l-hak olduğu için O'ndan ulûhiyetin selbine imkân olamayacağı[4] cihetle O'ndan başka herhangi bir şeye gerek iştirak ve gerek istiklâl suretiyle mâbudluk isnad etmek haddizâtında şirkdir. Vahdet-i zât ile beraber sıfâtın kesreti şirki iktizâ etmez. Şirk ancak zât-ı ilâhda küllî veya cüz'î kesret itikadındadır. Onun için zevât-ı selâse demek olan ekānîm-i selâsenin ittihâdı suretiyle iddia edilen teslis tevhîdi hakikatte tevhid değil, zatın hem ta'addüdü hem ittihâdı davasını tazammun ettiği için hem şirk hem tenakuzdur. Burada لام cins için olarak الْمُشْرِكِينَ gerek putperest ve gerek sâire ale'l-umûm müşriklere şâmildir, gerçi bazıları ahde hamlederek putperestlere tahsis etmişler. "Çünkü Mekke ve Medine ve havâlisinde bulunan Arap müşrikleri putlara tapıyorlardı, burada maksud da onlardır" demiş iseler de ahd mânası daha evvel الَّذِينَ كَفَرُوا'da mülâhaza edilmek kâfidir. O ma'hud kâfirler umum ehl-i kitab ile umum müşrikler cinsi içinde bazıları olmuş olur. Böyle ehl-i kitab cinsi ile müşrikler cinsi [5990]

1 H: "Allah'ın".
2 H: "putperestlere".
3 H, M ve B -"عَلِمْتُ".
4 B: "olmayacağı".

içinden küfretmiş olan o kâfirler, yahut ehl-i kitabdan olmakla beraber müşrik olan o kâfirler {مُنْفَكّ۪ينَ حَتّٰى تَأْت۪يَهُمُ الْبَيِّنَةُ} kendilerine beyyine gelinceye kadar infikâk edecekler değil idi ❁ yani bulundukları o hâllerinden ayrılacak, ayırtlaşacak değiller idi.

"Münfekkîn" لَمْ يَكُنْ'ün haberidir. حَتّٰى da ona müte'alliktir.

"**Beyyine**" mâlum ki nûr gibi kendisi beyyin, yani gayet açık olup da başkasını da beyan eden açıklatan demektir. Onun için müdde'înin davasını açık, vâzıh surette beyan ve isbat eden şâhide, sağlam nâtık hüccete ve mucizeye "beyyine" ıtlak edilir. Burada da hakkı beyan ve isbat edecek açık ve kat'î hüccet-i nâtıka veya mu'cize demektir ki murad ne olduğu şununla beyan olunmuştur: {رَسُولٌ مِنَ اللّٰهِ} Allah'tan bir resul ❁ "beyyine"den bedeldir. Yahut هي رسول takdîrinde mübtedâ-i mahzûfun haberi olarak "beyyine"yi tefsirdir. Yani Allah tarafından risaletle gönderilmiş bir peygamber gelinceye kadar infikâk edecek değillerdi[1]. Öyle bir resul ki {يَتْلُوا صُحُفًا مُطَهَّرَةً} mutahhar, yani tahriften, töhmetten, yanlışlıktan, bâtıl şüphesinden ârî, kirli eller dokunmaz لَا يَمَسُّهُٓ اِلَّا الْمُطَهَّرُونَ [el-Vâkı'a 56/79] mısdâkınca gayet temiz sahifeler okur. (*Abese Sûresi'nde geçen* فِى صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ. مَرْفُوعَةٍ مُطَهَّرَةٍ. بِاَيْد۪ى سَفَرَةٍ. كِرَامٍ بَرَرَةٍ *[80/13-16] âyetlerine bak*) Öyle temiz sahifeler ki {ف۪يهَا كُتُبٌ قَيِّمَةٌ} onlardadır bütün kütüb-i kayyime ❁ yani doğru sâbit kitaplar, bozulmaz, pâyidâr hak yazıları o temiz sahifelerin içindedir. Ki bunlar işte o اِقْرَأْ diye okunması emrolunan Kur'an sahifeleri, Kur'an sûreleridir. O kâfirler, böyle temiz sahifeler okuyacak bir Allah resûlü gelinceye[2] kadar bulundukları hâl ve [5991] vaziyetten, din ve akideden ayrılacak değillerdi, öyle bir beyyine gelmedikçe tamamen hak ve tevhid dinini bilip de birleşecek ve hâllerini değiştirecek bir vaziyette bulunmuyorlardı ve bunda mâzur olabilirlerdi. Zira وَمَا كُنَّا مُعَذِّب۪ينَ حَتّٰى نَبْعَثَ رَسُولًا'dır [el-İsrâ 17/15]. Lâkin öyle bir beyyine, bir Allah resûlü geldikten sonra küfre sapıp da[3] eski

1 B: "değillerdir".
2 H -"gelinceye".
3 H: "sebep de".

hâllerinden ayrılmamakta ısrar etmelerine hiçbir sebep ve mazeret olamazdı ve işte onun için böyle bir resul gönderilmiş ve kadir gecesi o Kur'an indirilmiştir. {وَمَا تَفَرَّقَ الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ} Fakat o kendilerine kitap verilenler ❁ yani o ehl-i kitab, veya bilhassa onların ulemâsı olan okur yazar takımı {اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَةُ} ancak kendilerine o beyyine geldikten sonra ayrıldılar, tefrikaya düştüler. ❁ Kimisi o beyyineye, o resûle iman ettiği hâlde kimisi küfre sapıp eski hâllerinde kalmakta ısrar ederek tefrika çıkardılar. O beyyine karşısında câhiller ve müşrikler için bile mazeret kalmamış iken kitap verilmiş olanların hiçbir mazereti kalmadığı ve mücerred hevâ ve inadlarından dolayı küfür ve tefrikaya saptıkları ve binâen'aleyh beyan olunacağı üzere müşrikler gibi cehennem azâbına istihkakları bu suretle şüphesiz olarak tebeyyün etmiş oldu.

Fahr-ı Râzî, tefsirinde bu üç âyet hakkında der ki: Vâhidî *Kitâbü'l-Basît*'te: "Bu âyet Kur'an'daki âyetlerin gerek nazım ve gerek tefsir itibariyle en zorudur ve kibâr-ı ulemâdan birtakımları bunda sendelemiştir" demiş,[1] fakat işkâlin keyfiyetini telhis etmemiştir. Ben derim ki işkâlin vechi şudur: Âyetin takdîri "o küfredenler kendilerine Allah'tan resûlü olan beyyine gelinceye kadar infikâk edecek değildiler[2]" demektir. Sonra infikâkleri ne şeyden, Allah teâlâ onu zikretmemiştir. Lâkin murad, bulundukları küfür hâlinden demek olduğu mâlumdur. Binâen'aleyh takdir لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مُنْفَكِّينَ عَنْ كُفْرِهِمْ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُ الَّتِي هِيَ الرَّسُولُ [5992] demek olur. Sonra da حَتّٰى intihâ-i gaye içindir. O hâlde bu âyet şunu iktizâ eder ki o resul gelince onların küfürlerinden münfek olmaları lâzım gelir. Bundan sonra da وَمَا تَفَرَّقَ الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَةُ buyurulmuştur. Bu ise o resul gelince onların küfürleri artmış olmasını iktizâ ediyor. İşte bundan dolayı iki âyet beyninde zâhiren bir münâfat var gibi görünüyor. İşte benim zannıma göre işkâlin müntehâsı budur: Buna cevap ise birkaç vechiledir:

1 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XXIV, 208-209.
2 H ve B: "değildirler".

Birincisi ve en güzeli Sâhib-*Keşşâf*'ın telhis ettiği vecihtir. Şöyle ki: Ehl-i kitab ve putperest iki fırkadan kâfirler, bi'set-i Muhammediyye'den evvel diyorlardı ki: "Biz bulunduğumuz dinimizden ayrılmayız onu terketmeyiz, tâ o Tevrat ve İncil'de yazılı mev'ud olan Peygamber gelinceye kadar" ki o Peygamber Muhammed aleyhisselâm'dır. Allah teâlâ evvelâ onların o sözlerini hikâye etmiş, sonra da وَمَا تَفَرَّقَ الَّذٖينَ اُوتُوا الْكِتَابَ buyurmuştur. Yani "onlar o Peygamber geldiği zaman hak üzerinde ittifak ile bir kelimede toplanmak vaad ediyorlardı, sonra da haktan asıl ayrılmaları ve küfürde kararları o Resul gelince oldu" demektir ki, bunun kelâmda nazîri fakir bir fâsık kendisine nasihat eden vâize "Allah bana bir zenginlik verinceye kadar ben bu hâlden ayrılmam" demiş, sonra da Allah ona zenginlik vermiş fakat o bunun üzerine fıskını daha ziyade artırmış, o vakit o vâiz de ona "sen zengin oluncaya kadar fıskdan ayrılmayacaktın, hâlbuki başını asıl zengin olduktan sonra fıska daldırdın!" demiş olması gibidir ki, bu sırf onu tevbih ve ilzam için evvelki sözünü ihtar demektir.[1] Bu cevâbın hâsılı şu olur: لَمْ يَكُنِ الَّذٖينَ كَفَرُوا... مُنْفَكّٖينَ حَتّٰى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُ kavli onlardan hikâyedir وَمَا تَفَرَّقَ الَّذٖينَ اُوتُوا الْكِتَابَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَةُ kavli de vâki'i ihbardır. Mâna da "onlar vaadlerinde durmadılar, dediklerinin hilâfı oldu" demektir.

İkincisi: لَمْ يَكُنِ الَّذٖينَ كَفَرُوا "O kâfirler kendilerine o [5993] beyyine gelince dahi küfürlerinden infikâk edecek değillerdi" mânasındadır. Kādî Abdülcebbar böyle demiş, lâkin lügatta حَتّٰى'nın bu mânası olmadığı söylenmiştir.[2]

Üçüncüsü: Münfekkîn küfürden infikâke değil, beyyine olarak gelecek resûlün menâkıb ve fezâilini anmaktan[3] infikâk etmedikleri mânasına olmalıdır. Yani Muhammed aleyhisselâm gelinceye kadar onun menâkıbını zikretmekten ayrılmıyorlardı. Fakat o gelince ayrıldılar, her

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 782.
2 Râzî böyle diyor, ma'amâfîh "hattâ"nın terakkī ifade ettiği yok değildir [Müellifin notu].
3 H ve B: "anlamaktan".

biri bir kavil söyler oldular demektir. Ki bunun nazîri Sûre-i Bakara'da geçen وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ [2/89] âyeti olur.

Dördüncüsü: Resul gelinceye kadar küfürden münfek olmayacaklardı demektir. حَتّٰى kelimesi de o geldikten sonraki hâlin evvelkinin hilâfına olmasını iktizâ eyler, vâki' de böyle olmuştur. Çünkü mecmû'u o küfürde kalmadılar, bazısı mü'min bazısı da kâfir oldular. Bu kadarı da 'hattâ'nın medlûlüyle amele kâfîdir.

Beşincisi: Peygamber'in bi'setinden evvel kâfirler küfürlerinde tereddüdsüz idiler, bulundukları dinin hakkiyetine cezmederek itikad ediyorlar, ondan ayrılmıyorlardı. Yehûd yahudîliğinde, Nasrânî[1] nasrânîliğinde, müşrik şirkinde, hâsılı her biri kendi dininde kalmak, ondan ayrılmamak azm ü itikadında müttefik bulunuyorlardı. Fakat Resûlullah ba's olununca alışmış yapışmış oldukları eski dinleri hakkındaki cezm ü itikadları mütezelzil ve evvelki fikr ü kanaatleri perişan oldu; her biri kendi dininde, mezhebinde, davasında sarsıldılar, ayrılmaya başladılar.[2] Ma'amâfîh tamamıyla imana da gelmediler,

---

1 H: "Nasârâ".
2 Bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 237-238. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 208-209: قال الواحدي في كتاب البسيط: هذه الآية من أصعب ما في القرآن نظما وتفسيرا وقد تخبط فيها الكبار من العلماء، ثم إنه رحمه الله تعالى لم يلخص كيفية الإشكال فيها وأنا أقول: وجه الإشكال أن تقدير الآية: لم يكن الذين كفروا منفكين حتى تأتيهم البينة التي هي الرسول، ثم إنه تعالى لم يذكر أنهم منفكون عن ماذا لكنه معلوم، إذ المراد هو الكفر الذي كانوا عليه فصار التقدير: لم يكن الذين كفروا منفكين عن كفرهم حتى تأتيهم البينة التي هي الرسول، ثم إن كلمة حتى لانتهاء الغاية فهذه الآية تقتضي أنهم صاروا منفكين عن كفرهم عند إتيان الرسول ثم قال بعد ذلك: «وما تفرق الذين أوتوا الكتاب إلا من بعد ما جاءتهم البينة» وهذا يقتضي أن كفرهم قد ازداد عند مجيء الرسول عليه السلام فحينئذ يحصل بين الآية الأولى والآية الثانية مناقضة في الظاهر، هذا منتهى الإشكال فيما أظن والجواب: عنه من وجوه أولها وأحسنها الوجه الذي لخصه صاحب الكشاف وهو أن الكفار من الفريقين أهل الكتاب وعبدة الأوثان كانوا يقولون قبل مبعث محمد صلى الله عليه وسلم: لا ننفك عما نحن عليه من ديننا ولا نتركه حتى يبعث النبي الموعود الذي هو مكتوب في التوراة والإنجيل وهو محمد عليه السلام، فحكى الله تعالى ما كانوا يقولونه ثم قال: «وما تفرق الذين أوتوا الكتاب» يعني أنهم كانوا يعدون اجتماع الكلمة والاتفاق على الحق إذا جاءهم الرسول ثم ما فرقهم عن الحق ولا أقرهم على الكفر إلا مجيء الرسول، ونظيره في الكلام أن يقول الفقير الفاسق لمن يعظه: لست أمتنع مما أنا فيه من الأفعال القبيحة حتى يرزقني الله الغنى، فلما رزقه الله الغنى ازداد فسقا فيقول واعظه: لم تكن منفكا عن الفسق حتى توسر وما غمست رأسك في الفسق إلا بعد اليسار بذكره ما كان يقوله توبيخا وإلزاما وحاصل هذا الجواب يرجع إلى حرف واحد وهو أن قوله: لم يكن الذين كفروا منفكين عن كفرهم حتى تأتيهم البينة، مذكورة حكاية عنهم وقوله: «وما تفرق الذين أوتوا الكتاب» هو إخبار عن الواقع والمعنى أن الذي وقع كان على خلاف ما ادعوا وثانيها: أن تقدير الآية: لم يكن الذين كفروا منفكين عن كفرهم وإن جاءتهم البينة، وعلى هذا التقدير يزول الإشكال هكذا ذكره القاضي إلا أن تفسير لفظة حتى بهذا ليس من اللغة في شيء وثالثها: أنا لا نحمل قوله: منفكين على الكفر بل على كونهم منفكين عن ذكر محمد بالمناقب والفضائل والمعنى لم يكن الذين كفروا منفكين عن ذكر محمد بالمناقب والفضائل حتى تأتيهم البينة قال ابن عرفة: أي حتى أتتهم، فاللفظ لفظ المضارع ومعناه الماضي وهو كقوله تعالى: «ما تتلوا الشياطين» (البقرة ١٠٢/٢) أي ما تلت والمعنى أنهم ما كانوا منفكين عن ذكر مناقبه ثم لما جاءهم محمد تفرقوا فيه وقال كل واحد فيه قولا آخر رديا ونظيره قوله تعالى: «وكانوا من قبل يستفتحون على الذين كفروا فلما جاءهم ما عرفوا كفروا به» (البقرة ٨٩/٢) والقول المختار في هذه الآية هو الأول، وفي الآية وجه رابع وهو أنه تعالى حكم على الكفار أنهم ما كانوا

kimisi iman ettiyse de kimisi de etmedi, tefrika çıkardılar. Fakat böyle eski dinlerinin çürüklüğünü anlamış oldukları hâlde o Resûl'e iman etmeyip de tefrika çıkaran ehl-i kitabın bu teferrukları ilimsizlikten, [5994] delilsizlikten dolayı şekk ü şübheye bir hakları olduğu için değil, kendilerine apaçık beyyine geldikten ve hak tebeyyün eyledikten sonra mücerred hevâ ve inatlarından dolayı oldu. Evvelki âyette "infikâk", sonrakinde "tefrika" tâbir olunmasında bu mânaya bir işaret vardır. Çünkü bir şeyin bir şeyden infikâki ona yapışmış iken kopup ayrılması demektir. Tefrika da dağılmaktır. Bu suretle de Peygamber'in bi'setinden sonraki hâl evvelkine[1] benzememiştir. Bu da حَتّٰى'nın medlûlüdür. Râzî bu beş vechi hikâye ve beyan etmiş olmakla beraber kavl-i muhtâr birinci vecih olduğunu da ihtar eylemiştir. Ancak birinci vecihte "infikâk"in müte'allakını مُنْفَكِّينَ عَنْ كُفْرِهِمْ diye "küfr" lafzıyla takdir etmiştir. Sâhib-*Keşşâf* ise دِينِهِمْ lafzıyla takdir eylemiş. Evvelki âyetin hâsıl-ı mânası "onlar beyyine gelmedikçe dinlerine yapışacaklar, onu bırakmayacaklardı" demek olduğunu söylemiştir.[2] İşkâlin halli nokta-i nazarından maksad bir olmakla *Keşşâf*'ın ifadesi daha incedir ve üçüncü, dördüncü, beşinci vecihlere de muhtemildir. Ebussuud ve daha birçokları da *Keşşâf*'ın birinci vechi üzerinde yürümekle beraber "infikâk"in müte'allakını mukaddemâ üzerinde bulundukları şey عَمَّا كَانُوا عَلَيْهِ diye takdir etmişler ve bunu o vaadle tefsir ederek şöyle demişlerdir: "Yani mukaddemâ üzerinde bulundukları hâldir ki âhir zamanda ba'solunacak Resûl'e iman ve hakka ittibâ' edeceklerine dair vaad ve incâzına azimleridir. Ehl-i kitabdan bu vaadin vukū'unda şüphe yoktur. Hatta onlar onunla

---

منفكين عن كفرهم إلى وقت مجيء الرسول، وكلمة حتى تقتضي أن يكون الحال بعد ذلك بخلاف ما كان قبل ذلك والأمر هكذا كان لأن ذلك المجموع ما بقوا على الكفر بل تفرقوا فمنهم من صار مؤمنا ومنهم من صار كافرا ولما لم يبق حال أولئك الجمع بعد مجيء الرسول كما كان قبل مجيئه كفى ذلك في العمل بمدلول لفظ حتى، وفيها وجه خامس: وهو أن الكفار كانوا قبل مبعث الرسول منفكين عن التردد في كفرهم بل كانوا جازمين به معتقدين حقيقته ثم زال ذلك الجزم بعد مبعث الرسول بل بقوا شاكين متحيرين في ذلك الدين وفي سائر الأديان ونظيره قوله: «كان الناس أمة واحدة فبعث الله النبيين مبشرين ومنذرين» (البقرة ٢١٣/٢) والمعنى أن الدين الذي كانوا عليه صار كأنه اختلط بلحمهم ودمهم فاليهودي كان جازما في يهوديته وكذا النصراني وعابد الوثن فلما بعث محمد عليه الصلاة والسلام اضطربت الخواطر والأفكار وتشكك كل أحد في دينه ومذهبه ومقالته وقوله: منفكين مشعر بهذا لأن انفكاك الشيء عن الشيء هو انفصاله عنه فمعناه أن قلوبهم ما خلت عن تلك العقائد وما انفصلت عن الجزم بصحتها ثم إن بعد المبعث لم يبق الأمر على تلك الحالة.

1 H: "evvelkisine".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 782:

أنهم متشبثون بدينهم لا يتركونه إلا عند مجيء البينة.

Allah'tan fütûhât diliyorlar, اَللّٰهُمَّ افْتَحْ عَلَيْنَا وَانْصُرْنَا بِالنَّبِيِّ الْمَبْعُوثِ فِي آخِرِ الزَّمَانِ diye dua ediyorlardı ve müşriklerden olan düşmanlarına karşı 'bizim dediğimizi tasdik edecek bir peygamberin çıkması zamanı yaklaştı. Biz onunla beraber olup sizi Âd u İrem gibi katledeceğiz' diyorlardı. Müşriklerin o vaadde bulunduğuna gelince, gerek ki[1] ehl-i kitabtan şâyi' olduktan sonra onların da müteahhirîni onun sıhhatına itikad ederek o vaadde bulunmuş olsunlar. Nitekim böyle [5995] olduğuna şu da şehadet eder ki Resûlullah hakkında gidip ehl-i kitaba soruyorlar: 'Bu sizin kitabınızda mezkur olan mıdır?' diyorlardı. Bu suretle hepsi O Peygamber gelinceye kadar o vaad ve azimden ayrılmadılar. Fakat o geldikten sonra ehl-i kitab küfre saparak tefrika çıkardılar."[2]

Bunun hulâsası: O kâfirler Peygamber gelinceye kadar bulundukları hâlden infikâk etmediler ve etmemeleri lâzım gelirdi, lâkin ettiler demek oluyor. Fi'l-vâki' "infikâk"in müte'allakı, onların bulundukları hâl olmak daha zâhirdir. Ancak bunu o vaad ve azm ile tefsir etmek Sûre-i Bakara âyetine muvâfık olsa da müşriklere teşmîli itibariyle biraz dolambaçlı geliyor ve bundan murad bulundukları dinleri veya küfürleri olmak daha[3] mütebâdir görünüyor. Bundan ise infikâk etmemeleri değil, bilakis infikâk etmeleri[4] matlub olmak iktizâ eder. Çünkü tefrikanın sebebi odur. Beyyinenin de gelmesi ona karşıdır. Bu sebeple bunu bu esas üzere, yani bulundukları hâlden infikâk mânasına olarak bâlâda îzah ettiğimiz diğer bir vech ile anlamak, gerek حَتّٰى'nın mefhûm-i gayesi ile işkâlin halli ve gerek nazmın siyâk u sibâkı nokta-i nazarından bize daha zâhir görünmüştür. Zira Sûre-i Mâide'de geçen يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ

1 H -"ki".
2 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 573-574:
«منفكين» أي عما كانوا عليه من الوعد باتباع الحق والإيمان بالرسول المبعوث في آخر الزمان والعزم على إنجازه وهذا الوعد من أهل الكتاب مما لا ريب فيه حتى إنهم كانوا يستفتحون ويقولون: اللهم افتح علينا وانصرنا بالنبي المبعوث في آخر الزمان، ويقولون لأعدائهم من المشركين: قد أظل زمان نبي يخرج بتصديق ما قلنا فنقتلكم معه قتل عاد وإرم، وأما من المشركين فلعله قد وقع من متأخريهم بعد ما شاع ذلك من أهل الكتاب واعتقدوا صحته بما شاهدوا من نصرتهم على أسلافهم كما يشهد به أنهم كانوا يسألونهم عن رسول الله صلى الله عليه وسلم هل هو المذكور في كتابهم وكانوا يغرُّونهم بتغيير نعوته عليه السلام وانفكاك الشيء من الشيء أن يزايله بعد التحامه كالعظم إذا انفك من مفصله وفيه إشارة إلى كمال وكَادة وعدهم أي لم يكونوا مفارقين للوعد المذكور بل كانوا مجمعين عليه عازمين على إنجازه «حتى تأتيهم البينة» التي كانوا قد جعلوا إتيانها ميقاتا لاجتماع الكلمة والاتفاق على الحق فجعلوه ميقاتا للانفكاك والافتراق وإخلاف الوعد.
3 B +"daha".
4 H -"değil, bilakis infikâk etmeleri".

لَكُمْ عَلٰى فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ اَنْ تَقُولُوا مَا جَٓاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ [5/19] âyeti mûcebince Resûlullah'ın bi'setinden önceki zaman dinlerin tahrif ve teşvîşe uğradığı müşrikle gayr-i müşrikin karıştığı ve hakk u bâtılın seçilemez[1] bir hâle geldiği fetret zamanıdır. Fetret zamanları ise وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتّٰى نَبْعَثَ رَسُولاً hükmüne[2] nazaran mes'ûliyet teveccüh etmeyen bir mazeret zamanı demektir. Böyle bir zamanda hakkı bâtıldan ayırt ettirecek kat'î ve vâzıh bir beyyine gelinceye kadar iman ve küfür hükümleri tâyin edilemeyeceği ve bir hüccet-i mülzime bulunamayacağı cihetle herkesin bulunduğu hâl üzere kalması, yani istishab kāidesi asl olur. Ve beşeriyetin böyle hakk u bâtılı seçemeyecek bir fetret ve zulmet içinde kaldığı zamanlardır ki taraf-ı ilâhîden [5996] enbiyâ ba's olunarak hak ve vazife yolu tenvir olunmuş ve ona göre mü'min ve kâfir ayırt edilerek hükm-i mes'ûliyet tatbik edilmiştir. İşte اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ Sûresi'nin arkasından o hikmet-i nüzûlü beyan siyâkında bu لَمْ يَكُنْ Sûresi de Peygamber[3] gelinceye kadar olan fetret zamanının hükmünü beyan ile başlamış ve kütüb-i kayyimeyi hâvî suhuf-i mutahhara olan Kur'ân'ın inzâliyle beyyine-i ilâhiye olan Resûlullah'ın bi'setinden evvel ehl-i kitabdan ve müşriklerden bulunan kâfirler bulundukları hâllerinden ayrılmamakta mâzur olsalar da, hak dini beyan eden bu beyyine geldikten sonra bilhassa[4] ehl-i kitabın buna iman etmeyip de evvelki hâllerinde kalmak için tefrika çıkarmaları mahz-ı küfür ve binâen'aleyh azâba istihkaklarını mûcib olduğunu anlatmıştır. Şu hâlde mâna "o küfredenler küfürlerinden, dinlerinden veya vaadlerinden infikâk etmemişlerdi veya etmeyeceklerdi ve etmemeleri lâzım gelirdi" demek değil, şöyle demek olmalıdır: "O kâfirler o beyyine olan Peygamber gelinceye kadar bulundukları hâlden, dinlerinden, âdetlerinden infikâk edecek vaziyette değillerdi. Çünkü kendilerine hakkı beyan edecek olan o beyyine henüz gelmemişti. Fetret zamanında bulunuyorlardı, onun için onlara hakk u hayrı anlatacak kat'î

1 H ve B: "seçilmez".
2 B: "hikmete".
3 H -"Peygamber".
4 B -"hak dini beyan eden bu beyyine geldikten sonra bilhassa".

bir beyyine olmak üzere bu kitap indirilerek peyderpey okumak üzere Allah tarafından o Resul gönderildi. O geldikten sonra ise müşriklerden evvel ehl-i kitab olanların ona iman edip evvelki yanlış hâllerinden vazgeçmeleri, hakka karşı tefrika çıkarmamaları iktizâ ederdi. Hâlbuki onlar öyle yapmadılar, O Resûl'e karşı tefrikaya düştüler, müşrikler gibi küfrettiler ve böyle tefrikaya düşmeleri ve bu suretle küfretmeleri de başka bir sebebe mebnî değil, sırf o beyyine kendilerine geldikten sonra mücerred bağy u inadlarından ve eski hâllerinden ayrılmak istememelerinden neş'et etti."

{وَمَٓا اُمِرُوا} Hâlbuki onlar o kendilerine kitap verilmiş [5997] olanlar evvel ve âhir başka bir şey ile değil {اِلَّا} ancak şununla emrolunmuşlardı ki {لِيَعْبُدُوا اللّٰهَ} yalnız Allah'a ibadet etsinler ۞ gerek evvelki kitaplarında, Tevrat ve İncil'in esasında ve gerek bu Kur'an ile me'mur oldukları vazifeleri bu idi ki başka bir garaz ve maksada hizmet etmesinler, ancak Allah'ı mâbud tanısınlar, O'na ibadet ve ubûdiyet etsinler; o suretle ki {مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ} dini ona hâlis kılarak ۞ hiçbir şirk şâibesi karıştırmaksızın şu veya bu garaza âlet etmeksizin sâfî ve temiz niyet ve ihlâs ile ancak O'na tevcih ve tahsis ederek {حُنَفَٓاءَ} hanifler olarak ۞ yani bâtıl akidelerden, eğri ve yanlış fikir ve ahlâktan sıyrılıp dâima hakka, doğruluğa meyleden hakperest müslim, muvahhid olmak suretiyle dini Allah için hâlis kılarak Allah'a ibadet etsinler, ecir ve mükâfâtı O'ndan beklesinler.

Yukarılarda da defa'ât ile geçtiği üzere "hunefâ" "hanîf"in cem'i olarak İslâm'ın akide ve ahlâk ve ictimâ'iyet[1] itibariyle bir vasf-ı mümeyyizini göstermektedir. Ekseriya "hanîf" Hazret-i İbrâhim'in milleti olarak مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفاًۜ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ [el-En'âm 6/161] gibi müşriklere mukabil, bazen de حُنَفَٓاءَ لِلّٰهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهٖ [el-Hac 22/31] mutlak olarak, bazen de burada olduğu gibi tevhid ve ihlâs ile dinde salâh ve istikāmeti te'kîd ü takrîr siyâkında zikrolunmuştur. Bütün bunlardan anlaşılan haniflik Hazret-i İbrâhim'in din ve milletinin vasfı olmakla beraber

1 H: "ictimâ'iyyât".

yalnız ona mahsus değil, umumiyetle müşrikliğin zıddı olarak bütün enbiyânın milleti olan tevhid ve ihlâs dininin unvânı olmasıdır. Onun için Şehristânî *Milel ü Nihal*'de "hunefâ"yı ale'l-umûm müşriklerin mukabili olmak üzere ma'nâ-yı e'ammıyla Sâbiîlere tekabül ettirerek zikretmiştir.[1] Ma'nâ-yı e'ammıyla Sâbiîlik ise ale'l-umûm [5998] müşrikliğin esası olan eski dindir. Şimdi bazı yeni eserlerde buna Seybele-Ceybele [Kybele] dini denildiğini ve son zamanlarda âsâr-ı atîka dolayısıyla mevzû'-i bahis edilmeye başlayan eski Eti yahut Hitit, yahut Hetlerin de bu seybel, yani sâbî dinine mensub olduklarını söylüyorlar. İşte hunefâ bütün bu şirk dinlerine karşı dini Allah için hâlis kılmak ve ancak Allah'a ibadet etmek üzere davet ve mücahedeye me'mur olan peygamberlerin milletini teşkil eden ve bâtıldan sakınıp hakka meyl eyleyen muvahhid müslimlerdir. Onun için Sûre-i Hac'da فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْاَوْثَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ. حُنَفَٓاءَ لِلّٰهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهٖ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَكَاَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَٓاءِ فَتَخْطَفُهُ الطَّيْرُ اَوْ تَهْوٖى بِهِ الرِّيحُ فٖى مَكَانٍ سَحٖيقٍ [22/30-31] buyurulmuş olduğu gibi, Sûre-i Şûrâ'da شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدّٖينِ مَا وَصّٰى بِهٖ نُوحاً وَالَّـذٖى اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهٖٓ اِبْرٰهٖيمَ وَمُوسٰى وَعٖيسٰٓى اَنْ اَقٖيمُوا الدّٖينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فٖيهِۜ كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكٖينَ مَا تَدْعُوهُمْ اِلَيْهِ da [42/13] buyurulmuştu. Bunların hâsılı ise haniflik, esnâm ve evsâna tapmak sefâletinden, tezvirden, sahte bâtıl akidelerden ictinab ederek Nûh'un, İbrâhim'in, Mûsâ'nın, Îsâ'nın ve Muhammed aleyhisselâm'ın yaptıkları gibi dini Allah için tevhid ve ihlâs ve istikāmetle doğrultmak ve onda tefrika çıkarmayıp dâima doğrulukla toplanmaya çalışmaktır. "Hanîf" kelimesinin iştikākı da bu mânayı müfiddir. Zira "hanîf" "hanef"ten müştaktır. Müfessirînin ve ehl-i lügatın beyânına göre "hanef" meyil ve istikāmet mefhumlarını tazammun eder; asl-ı "hanef" yanlışlıktan doğruya, eğrilikten istikāmete meyil mânasına mevzû', bazen meyil, bazen da sade istikāmet mânasına kullanılır. Ayağının ayası veya baş

---

1 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* I, 38; II, 63:

ثم اعلم أن الملة الكبرى هي ملة إبراهيم الخليل عليه السلام وهي الحنيفية التي تقابل الصبوة تقابل التضاد.

الفصل الأول: الصابئة: قد ذكرنا فيما تقدم أن الصبوة في مقابلة الحنيفية وفي اللغة: صبأ الرجل، إذا مال وزاغ فبحكم ميل هؤلاء عن سنن الحق وزيغهم عن نهج الأنبياء قيل لهم الصابئة.

parmakları vahşiden ünsiye, yani içe doğru mâil olan kimseye “ahnef” denilmesi ise tefe”ül için veya iki mertebe mecâz-ı mürseldir. Demek ki lügaten de “hanîf” dâima istikāmete mâil olan demektir. Dinde istikāmet de بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ [el-Bakara 2/112] buyurulduğu üzere muhsin olarak ancak Allah'a yüz tutmak, اِنَّ الَّذٖينَ قَالُوا رَبُّنَا اللّٰهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا [Fussilet 41/30] buyurulduğu üzere ancak Allah'ı rab bilip ef'âl ve harekâtında ancak O'nun emr ü hükmüne tâbi‘ olarak o [5999] iman üzere istikāmetle yürümektir. Bundan dolayı ekseriya “hanîf”i hakperest muvahhid diye tercemeyi muvâfık görmüşüzdür. Ma‘amâfîh tefsirler daha bazı târifler de nakletmişlerdir,[1] ezcümle burada “hunefâ” İbn Abbas'tan “huccâc” diye, Katâde'den “hıtanlı (yani sünnetli) olanlar ve ananın ve mahremlerin nikâhını haram tanıyanlar” diye,[2] Rebî‘ b. Enes'ten “namazda kıbleye istikbal edenler” diye,[3] Mücâhid'den[4] “İbrâhim aleyhisselâm'ın dinine tâbi‘ olanlar” diye rivayet eylemişlerdir[5] ki hac, hitan, istikbâl-i kıble, “dîn”i İbrâhim'in şe‘âirinden birisiyle târif demek olduğundan buna râci‘ demektir. Bunlardan başka Ebû Kılâbe'den لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْ رُسُلِهٖ [el-Bakara 2/285] mûcebince “peygamberlerin hepsine iman edenler” diye,[6] daha bazılarından da جامعين كل الدين “dinin hepsini câmi‘ olanlar” diye nakl ü târif edilmiştir ki bu son ikisi de mütekāribdir[7]. Lâkin bunların ekserîsi mefhum ile değil, mâsadak veya bazı havâs itibariyle târif olduğu için tam târif değildir. Ancak bazı cihetleri tavzih için naklolunur. Muhtâr olan târif evvelâ îzah ettiğimiz vechile “bütün

---

1 H -“Ma‘amâfîh tefsirler daha bazı târifler de nakletmişlerdir”.

2 Taberî, *Câmi‘u'l-beyân,* XXIV, 541:

عن ابن عباس في قوله: «مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ» يقول: حجاجا مسلمين غير مشركين، يقول: ويقيموا الصلاة ويؤتوا الزكاة ويحجوا وذلك دين القيمة... عن قتادة قوله: «وَمَا أُمِرُوا إلا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ» والحنيفية: الختان وتحريم الأمهات والبنات والأخوات والعمات والخالات والمناسك.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 244; Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XV, 429:

قال الربيع بن أنس: الحنيف الذي يستقبل القبلة بصلاته.

4 B -“‘namazda kıbleye istikbal edenler’ diye, Mücâhid'den”.

5 *Tefsîru Süfyân es-Sevrî,* s. 212; Taberî, *Câmi‘u'l-beyân,* III, 106-107:

حدثنا سفيان عن ابن أبي نجيح عن مجاهد: «حنفاء» قال: متبعين.

Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XV, 429:

وعن مجاهد: بمتبعين دين إبراهيم عليه السلام.

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 244; Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XV, 429:

قال أبو قلابة: الحنيف الذي آمن بجميع الرسل ولم يستثن أحدا منهم، فمن لم يؤمن بأفضل الأنبياء كيف يكون حنيفا.

7 H: “mütekāribdirler”.

bâtıl akidelerden İslâm'a mâil olan" diye hulâsa edilmiştir Cemî'-i rusüle iman ve her dini câmi' olmak da bununla olur. Ve işte bütün kitaplar ve peygamberler dini yanlış akidelerden tasfiye ederek اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] olan hak tevhid ve ihlâs ile yalnız Allah'a ibadet etmek ve insanlığı selâmete erdirmek için gönderilmişlerdir. Onun için ehl-i kitab da evvel ve âhir bununla me'mur olmuşlardı ki Allah'a böyle dîni muhlis hanif olarak ibadet etsinler {وَيُق۪يمُوا الصَّلٰوةَ} ve namazı kılsınlar {وَيُؤْتُوا الزَّكٰوةَ} ve zekâtı versinler {وَذٰلِكَ} ve işte bu üç esas[1]: Dini ihlâs ile Allah'a ibadet, ikāme-i salât, i'tâ-yı zekât {د۪ينُ الْقَيِّمَةِ} dîn-i kayyimedir. ❁ Yani sâbit ve payidâr kalacak olan milletin dinidir. Ta'bîr-i âharla yukarıda zikri geçen kütüb-i kayyimenin, doğru, bozulmaz [6000] sâbit hak kitaplarının beyan ettiği dindir. Demek olur ki bu üç esas bütün hak dinlerinin hiç değişmeyen en muhkem esasıdır. Namaz ile zekât da imandan sonra bütün ibâdâtın[2] aslü'l-usûlüdür. Diğerleri fürû'dur. Bunların sûret-i edâsı itibariyle tafsîlâtı her peygamberin zamanına ve şeriatına göre değişebilirse de asıl salât ve zekât hepsinde sâbittir. Şu hâlde din için mutlaka[3] bir ekānîm-i selâse umdesi tanımak lâzımsa onu Eb, İbn, Rûhu'l-Kudüs diye mâbudun zâtında teslis ile şirke saparak değil; tevhid, namaz, zekât diye iman ve amel erkânında tanımak lâzım gelir. Hâlbuki o kitap verilenler bu doğru ve sâbit dini ve bu emri tanımadılar, ihlâs ve tevhid ile Allah'a kulluk etmekten kaçındılar;[4] فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ اَضَاعُوا الصَّلٰوةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ [Meryem 19/59] mısdâkınca şehvetlerinin arkasına düşerek namazı zâyi' ettiler, zekât vermeye yanaşmadılar, tefrika çıkardılar. Bunun üzerine ale'l-umûm küfrün ve imanın âhiretteki hükümleri ayırt edilerek beyan olunmak üzere şöyle buyuruluyor:

{اِنَّ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا} Haberiniz olsun ki küfredenler ❁ evvelki الَّذ۪ينَ كَفَرُوا ahde mahmul olsa bile bu, sevk itibariyle istiğrak için küllî olmak iktizâ eder. Zira küfrün hükmünü beyan için kübrâ mevki'indedir. Ancak bu

1 M: "esası".
2 H: "ibadetlerin".
3 H: "mutlak".
4 H -"ihlâs ve tevhid ile Allah'a kulluk etmekten kaçındılar".

külliyet o beyyine geldikten sonra küfredenlere ait olmak üzere bunda da bir ahd mânası yok değildir. Binâen'aleyh şöyle demek olur: O beyyine geldikten sonra ona küfreden bütün kâfirler {مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ} gerek ehl-i kitabdan olsun gerek müşriklerden olsun {فٖى نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدٖينَ فٖيهَا} hepsi muhalled olmak üzere cehennem ateşindedirler. ❁ Kıyamet günü cehenneme gidecekler, onda muhalled kalacaklardır. Diğer bir mâna ile küfür, cehennemde hulûda sebep olmak itibariyle ayn-ı[1] ateş hükmündedir. Bir de [6001] denilmiştir ki: Onların bulundukları küfür ve me'âsî hâli hakikatte aynıyla ateştir. Bu neş'ette araz suretinde zuhur ederse de neş'et-i uhrâda o suretten çıkar, hakīkī sureti ile ateş olarak zuhur eder. Bu iki mânaca "onlar dünyada cehennem ateşinin içindedirler, âhirette de onda muhalled olarak kalacaklardır" demek olur. Bu hulûdun sebebi: Çünkü {اُولٰٓئِكَ} onlar ❁ o sıfatla muttasıf olanlar, yani o beyyine geldikten sonra ona küfredip tefrika çıkaranlar {هُمْ شَرُّ الْبَرِيَّةِ} hep şerrü'l-beriyyedirler ❁ halkın en şerridirler[2], en şerrin[3] yeri de cehennem olmak gerektir.

"**Beriyye**" Nâfi' ve İbn Zekvan[4] "berîe" okumuşlardır ki ikisi de bir asıldandır. Halk mânasına برأ den fa'île bi-ma'nâ mef'ûle olarak "bârî"nin mef'ûlü olup "halk" ve "halîka"[5] gibi bütün mahlûkāta ıtlak edilir. Bilhassa beşerde de müte'âreftir. Bazıları hemzesiz "beriyye" türâb mânasına olan "berâ"dan müştak olarak topraktan yaratılan mahluk demek olduğunu ve binâen'aleyh "berîe" topraktan mahluk olmayan melâikeye ve cinne dahi şâmil olursa da, "beriyye"nin onlara şâmil olmayacağını ve bu suretle beşer mânasına olması daha yakın bulunduğunu söylemişlerdir. İki kıraate göre de bazıları burada bilhassa beşer mânasına olmasını tercih etmişler, sebep olarak da umum mahlûkātın en şerri Şeytan olduğunu söylemişlerdir ki karîne-i akliye ile tahsis demek olur. Lâkin buna da اِنَّ الْمُنَافِقٖينَ فِى الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ [en-Nisâ 4/145] mûcebince münafıkların

1 H ve B: "aynı".
2 H: "şerîridirler".
3 H: "şerîrin".
4 B: "Zevkān".
5 H ve B: "hâlika".

da diğer kâfirlerden daha şer olduğu ileri sürülerek itiraz edilmiştir. Ve bundan dolayı murad mü'minlere nazaran kasr-ı izâfîdir diye cevap verilmiş ise de bu münakaşalara hâcet yoktur. Zira burada murad, küfrün asıl hükm-i uhrevîsini beyan olduğu[1] cihetle küfür sıfatında münafıklar da Şeytan da bu umumda dâhil olarak açık ve gizli [6002] bütün kâfirler ale'l-umûm mahlûkātın en şerridirler[2] denilmek doğru olacağı gibi, Şeytan mevzudan hâriç olarak gerek ehl-i kitab ve gerek müşriklerden mücahir veya münafık bütün kâfirler beşerin en şerridirler[3] demek de doğrudur. Buna mukabil {اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا} haberiniz olsun ki iman edip de ❁ yani bu beyyineye iman edip Allah için dine muhlis, hanif olarak, mûcebince {وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} sâlih ameller işleyenler ❁ sade namaz ve zekât gibi dinin erkân-ı asliyesinden olan amellere mahsus değil, gerek usûlden gerek fürû'dan, gerek ferâizden gerek nevâfilden, gerek ibâdâttan[4] gerek mu'âmelâttan Allah rızâsına muvâfık olacak salâha hizmet eden, hayra yarar bütün iyi ve fâideli amelleri işlemek ve menhiyyâttan sakınmak da amel-i sâlih mefhûmunda dâhildir. Zira amel fi'l ü terke şâmildir. Ve mâlum ki الصَّالِحَاتِ lâm ile muhallâ cemi' olduğu için hepsine istiğrâkı ifade eder. Lâkin bundan her ferdin her amel-i sâlihi yapmakla mükellef olduğu da zannedilmemelidir. لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا [el-Bakara 2/286] muktezâsınca herkesin hissesi ehliyet ve vüs'uyla mütenâsibtir. Râzî der ki: "وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ cem'in cem'e mukabelesi kabîlindendir. Onun için bir[5] kişinin cemî'-i sâlihâtı yapmakla mükellef olması lâzım gelmez. Belki her mükellefin bir hazzı, salâhiyeti vardır. Zenginin hazzı vermekte, fakirin hazzı da almaktadır."[6] Elverir ki herkes kendi hâlince salâha çalışsın. {اُولٰٓئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ} İşte onlar hayrü'l-beriyyedir. ❁ Bütün halkın en hayırlısıdır. Amelce de hayırlısı, indallah makamca da hayırlısıdır. Demek ki iman edip de amel-i sâlihe çalışmazsa onlar halkın

---

1 H: "olunduğu".
2 H: "şerîridirler".
3 H: "şerîridirler".
4 H: "ibadetten".
5 B: "her".
6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 248:
قوله «وعملوا الصالحات» من مقابلة الجمع بالجمع فلا يكلف الواحد بجميع الصالحات بل لكل مكلف حظ فحظ الغني الإعطاء وحظ الفقير الأخذ.

en şerri[1] olmasalar bile en hayırlısı da değildirler. "Hayrü'l-beriyye" hem iman edip hem sâlihât işleyenlerdir. {جَزَٓاؤُ۬هُمْ} Onların cezâsı ❁ yani o iman [6003] ve amellerine karşılık ecr ü mükâfâtı[2] {عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ}dır {خَالِد۪ينَ ف۪يهَٓا اَبَدًاۜ} içlerinde ebeden muhalled olarak ❁ orada cismânî ve rûhânî türlü nimetlerle ebediyen mütena"im olacaklar. Bunların evvelâ "hayrü'l-beriyye" diye medihlerinin takdîmi, sâniyen bu nâil olacakları nimetlerin amelleri karşılığı olduğunu anlatmak üzere "cezâ" tâbiriyle ifade edilmesi, sâlisen bunun Allah teâlâ indinden[3] olmasının tasrîhi, râbi'an bunun tedrîcen kemâle erdirmek demek olan "terbiye" mefhûmunu müş'ir rubûbiyet unvânıyla ifadesi, hâmisen bunun onlara râci' هم zamirine izâfetle ifade olunarak terbiye ve ubûdiyette şeref-i mahsuslarına işaret olunması, sâdisen "cennât"ın ikāmet mefhûmunu iş'âr eden Adn'e izâfetle beraber cem'in cem'e tekabülüyle her birine bir cennet düşecek kadar kesret ve vüs'atine işaret olmak üzere cemi' sîgasıyla ve aynı zamanda misli görülmedik ve târife sığmayacak surette yüksekliğine, fehâmet-i[4] şânına tenbih için nekre olarak îrad edilmesi, sâbi'an mâye-i hayat olan feyz ü nimetinin ve letâfet ü behcetinin müstemirren mütezâyid olan hüsn-i cereyânını duyurmak üzere تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ vasfıyla tavsîfi, sâminen onlarda hâl-i mukaddere olmak üzere ebediyet demek olan hulûdun tasrîhiyle beraber bir de "ebediyen" kaydıyla tekid edilmesi o mü'minlerin hüsn-i hâlleriyle mükâfatlarının büyüklüğünü beyan nokta-i nazarından ne kadar şâyân-ı dikkattir. Fi'l-vâki' "hulûd" ebediyet demek olduğu cihetle sade خَالِد۪ينَ ف۪يهَا denilmekle de aynı mâna ifade edilmiş olur. Ancak "hulûd" uzun müddet kalmak mânasına da kullanıldığı cihetle bu ihtimâli def' için اَبَدًا ile tekid de olunmuştur. Bu tekid ekser âyetlerde ehl-i cehennemin hulûdunda da ehl-i cennetin hulûdunda da vardır. Fakat görülüyor ki bu sûrede kâfirlerin nâr-ı cehennemde hulûdu "ebeden" ile tekid [6004]

1 H: "şerîri".
2 H: "mükâfat".
3 H: "indinde".
4 H: "fehâmeti".

edilmemiş olduğu hâlde, mü'minlerin cennetlerde hulûdu sarâhaten te'bîd ile de tekid edilmiştir. Tefsîr-i Râzî'de buna iki vecih söylenmiştir. Birincisi: Rahmetin gazabdan daha ziyade olduğuna tenbihtir. İkincisi: Ukūbât[1], hudûd, keffârât tedâhul eder. Lâkin sevâbın aksâmı tedâhul etmez.[2]

Bir de bu yüksek karşılıktan daha büyük olan fazl-ı ilâhî beyan ve tebşir olunmak üzere şu cümle-i istînâfiye ile buyuruluyor ki: {رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ} Allah onlardan râzı olmuş {وَرَضُوا عَنْهُ} onlar da O'ndan râzı olmuşlardır. ❁ Çünkü bütün metâlibin aksâsı, bütün lezzetlerin a'lâsı olan rızâullâha ermişler; gözlerin görmediği kulakların işitmediği, hiçbir beşerin hâtırı ermediği rıdvân-ı ekbere kavuşmuşlar, râzıyeten marziyye mertebesini geçip marziyyeten râzıye makāmına ermişlerdir. {ذٰلِكَ[3]} Bu mükâfat ve rıdvan ise {لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ} Rabbine haşyet duyanlara mahsustur. ❁ Yani bu muvaffakiyetin yegâne sebebi ve hikmeti Allah haşyetini duymaktır. Yukarılarda da geçtiği üzere "haşyet" tâzim ile sevgi neticesi olan saygı mânasına bir korkudur. Onun için haşyet tâatta hüsn-i mutlaka lâyık ihsâna yaklaştıracak yüksek bir aşk heyecânı uyandıran güzel bir hâlet-i rûhiyedir. Nitekim Sûre-i Mü'minûn'da وَالَّذٖينَ يُؤْتُونَ مَٓا اٰتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ [23/60] buyurulmuştur. رَأْسُ الْحِكْمَةِ مَخَافَةُ اللهِ hadîsinde[4] de "mehâfet"ten asıl murad bu haşyet mânasıdır. Bunun derecesi de ilm ü marifetin derecesi ile mütenâsibdir. Ondan dolayı اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا [Fâtır 35/28] buyurulmuştur. Bir de "haşyet" mücerred "havf"tan şiddetli olmak gerektir. Nitekim melâikenin vasfında هُمْ[5] مِنْ خَشْيَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ [el-Mü'minûn 23/57] diye haşyet "işfâk"a mukārin olarak zikredilmiştir. "İşfak" ise korkunun en şiddetli derecesidir. İmâm Râzî'nin ihtar ettiği

1 B: "Ukūbet".
2 Râzî, üç vecih bildirmiştir. Bk. *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 247:
ما السبب في أنه لم يقل هاهنا «خالدين فيها أبدا» وقال في صفة أهل الثواب: «خالدين فيها أبدا»؟ والجواب: من وجوه أحدها: التنبيه على أن رحمته أزيد من غضبه وثانيها: أن العقوبات والحدود والكفارات تتداخل أما الثواب فأقسامه لا تتداخل وثالثها: روي حكاية عن الله أنه قال: يا داود حببني إلى خلقي، قال: وكيف أفعل ذلك؟ قال: اذكر لهم سعة رحمتي، فكان هذا من هذا الباب.
3 H, M ve B: "وذلك".
4 Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl,* III, 84; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* II, 202.
5 H, M ve B: "وهم".

vechile bu âyete [6005] اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا âyeti zammolunarak mülâhaza olununca mecmû'u ilmin ve ulemânın fazlına bir delil teşkil eder, şöyle ki: O cennet ve rıdvân Allah haşyetini duyanlara mahsustur. Allah haşyetini duyanlar ise ancak ulemâdır. Şu hâlde netice: O cennet ve rıdvan ulemâya mahsustur. Bundan şu da anlaşılır ki kendisinin ehl-i cennetten olduğu tebşir olunan kimseler haşyetullahtan fâriğ olmak şöyle dursun, daha ziyade hiss-i haşyetini artırmaları lâzım gelecektir. Ondan dolayıdır ki enbiyânın haşyeti hepsinden ziyadedir. Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm şöyle buyurmuştur: أعرفكم بالله أخوفكم من الله وأنا أخوفكم منه[1] "Allah'ı en tanıyanınız Allah'tan en korkanınızdır. Ben ise O'ndan en korkanınızım."[2]

Bu haşyeti duymayanlara duyurmak için bunu Zelzele Sûresi tâkip edecek ve hayr u şerrin cezâsı ne zaman ve nasıl olduğunu haber verecektir.

---

1 B -"وأنا أخوفكم منه".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 252.

[6006]

سُورَةُ الزِّلْزَالِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانِي اٰيَةً

ZİLZÂL SÛRESİ

Zilzâl Sûresi, Zelzele Sûresi, اِذَا زُلْزِلَتِ Sûresi denilen bu sûre İbn Abbas ve Mücâhid ve Atâ kavillerinde Medenîdir.[1] *İtkān*'da buna İbn Ebî Hâtim'in Ebû Sa'îd-i Hudrî radıyallâhu anh'tan tahric eylediği şu hadis ile de istidlâl eylemiştir: Ebû Sa'îd-i Hudrî radıyallahu anh demiştir ki: "فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ ilh. nâzil olunca 'yâ Resûlallah!' dedim, 'ben her hâlde amelimi görecek miyim?' 'Evet' buyurdu, 'o, büyüğe büyük?' dedim, 'evet' buyurdu; 'küçüğe küçük?' dedim, 'evet' buyurdu. 'وَاثَكْلَ أُمِّي vay anamın ağladığına!" dedim, 'sevin yâ Ebâ Sa'îd!' buyurdu, 'çünkü hasene on misliyledir ilh...'"[2] Müşârun ileyh Ebû Sa'îd ancak Medine'de bulunmuş ve Uhud'dan sonra bâliğ olmuş olduğu için bu rivayet bu âyetin ve dolayısıyla bu sûrenin Medine'de nüzûlü rivayetlerini teyid eylemiş olur.[3]

Âyetleri: Kûfî'de ve Medenî-i evvelde sekiz, bâkīsinde dokuzdur. Fark[4] اَشْتَاتًا'dir.

Fâsılası: هما harfleridir.

Tirmizî ve Beyhakī ve gayrılarının İbn Abbas'tan merfû'an rivayet eyledikleri sahih bir hadiste "اِذَا زُلْزِلَتِ Kur'ân'ın nısfına mu'âdildir"

---

1 Âlûsî'deki ifade farklıdır. Bk. *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 433:

ويقال سورة إذا زلزلت وهي مكية في قول ابن عباس ومجاهد وعطاء ومدنية في قول قتادة ومقاتل.

2 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3456:

عن أبي سعيد الخدري قال: لما نزلت «فمن يعمل مثقال ذرة خيرا يره ومن يعمل مثقال ذرة شرا يره» قلت يا رسول الله، إني لراء عملي؟ قال: «نعم»، تلك الكبار الكبار؟ قال: «نعم» قلت: الصغار الصغار؟ قال: «نعم» قلت: واثكل أمي؟ قال: أبشر يا سعيد فإن الحسنة بعشر أمثالها يعني إلى سبعمائة ضعف ويضاعف الله لمن يشاء، والسيئة بمثلها أو يغفر الله ولن ينجو أحد منكم بعمله، قلت: ولا أنت يا رسول الله؟ قال: ولا أنا إلا أن يتغمدني الله منه برحمة.

3 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 54; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 433:

سورة الزلزلة: فيها قولان ويستدل لكونها مدنية بما أخرجه ابن أبي حاتم عن أبي سعيد الخدري قال: لما نزلت «فمن يعمل مثقال ذرة خيرا يره» الآية، قلت: «يا رسول الله إني لراء عملي» الحديث. وأبو سعيد لم يكن إلا بالمدينة ولم يبلغ إلا بعد أحد.

4 B: "Farkan".

diye, diğer bir hadiste de "rub'u" diye vârid olmuştur.[1] Evvelkinin vechi şöyle beyan olunmuştur: Kur'ân'ın ahkâmı dünya ahkâmı ve âhiret ahkâmı olmak üzere iki kısımdır. Bu sûre de icmâlen âhiret ahkâmını müştemildir, ihrâc-ı eskāl ve [6007] hadîs-i ahbâr ile Kāri'a'dan ziyadedir. Diğerinin vechi de: Bu sûrenin takrir eylediği ba'se iman bir hadîs-i şerîfte rivayet olunan imanın dörtte biridir. Tirmizî'nin rivayet ettiği vechile hadîs-i şerîf şöyledir: لَا يُؤْمِنُ عَبْدٌ حَتَّى يُؤْمِنَ بِأَرْبَعٍ: يَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَأَنِّي رَسُولُ اللهِ بَعَثَنِي بِالْحَقِّ وَيُؤْمِنُ بِالْمَوْتِ وَيُؤْمِنُ بِالْبَعْثِ بَعْدَ الْمَوْتِ وَيُؤْمِنُ بِالْقَدَرِ "Bir kul şu dörde iman etmedikçe mü'min olmaz: Allah'tan başka tanrı olmadığına ve benim Allah'ın hak ile gönderdiği resûlü olduğuma şehadet eyler ve mevte iman eyler ve mevtten sonra ba'se iman eyler ve kadere iman eyler."[2]

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

إِذَا زُلْزِلَتِ الْاَرْضُ زِلْزَالَهَاۙ ﴿١﴾ وَاَخْرَجَتِ الْاَرْضُ اَثْقَالَهَاۙ ﴿٢﴾ وَقَالَ الْاِنْسَانُ مَا لَهَاۚ ﴿٣﴾ يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ اَخْبَارَهَاۙ ﴿٤﴾ بِاَنَّ رَبَّكَ اَوْحٰى لَهَاۜ ﴿٥﴾ يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ اَشْتَاتاً لِيُرَوْا اَعْمَالَهُمْۜ ﴿٦﴾ فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُۜ ﴿٧﴾ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرّاً يَرَهُ ﴿٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Arz o sarsıntısıyla sarsıldığı (1) ve Arz ağırlıklarını çıkardığı (2) ve insan "noluyor buna?" dediği vakit (3) o gün bütün haberlerini anlatır. (4) Çünkü Rabbin ona vahy eylemiştir (5). O gün nâs, müteferrik surette fırlayacaklardır, amelleri kendilerine gösterilmek için (6). Ki her kim

1 Tirmizî, Fezâilü'l-Kur'ân, 10:

عن أنس بن مالك قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من قرأ «إذا زلزلت» عدلت له بنصف القرآن ومن قرأ «قل يا أيها الكافرون» عدلت له بربع القرآن ومن قرأ «قل هو الله أحد» عدلت له بثلث القرآن. هذا حديث غريب لا نعرفه إلا من حديث هذا الشيخ الحسن بن سلم.

عن ابن عباس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إذا زلزلت» تعدل نصف القرآن و«قل هو الله أحد» تعدل ثلث القرآن و«قل يا أيها الكافرون» تعدل ربع القرآن.

عن أنس بن مالك: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لرجل من أصحابه: هل تزوجت يا فلان؟ قال: لا والله يا رسول الله ولا عندي ما أتزوج به، قال: أليس معك «قل هو الله أحد» قال: بلى، قال: ثلث القرآن، قال: أليس معك «إذا جاء نصر الله والفتح» قال: بلى، قال: ربع القرآن، قال: أليس معك «قل يا أيها الكافرون»، قال: بلى، قال: ربع القرآن، قال: أليس معك «إذا زلزلت الأرض» قال: بلى، قال: ربع القرآن، قال: تزوج تزوج.

2 Tirmizî, Kader, 10.

zerre mikdârı bir hayır [6008] *işlerse onu görecek (7). Her kim de zerre mikdârı bir şer işlerse onu görecek (8).*

{زِلْزَالَهَا} Arz'ın o zilzâli ❁ zelzelesi, yerin hareket-i Arz dediğimiz zangır zangır sarsıntısıdır. "Zell" hareket mânası ifade ettiği için "zelzele" ve "zilzâl" onun muzâ'afı olarak tekerrürü ifade eder. Bilhassa izâfetle ifade edilmesi Arz'ın mümkin olabilen bütün şiddet ve dehşetiyle sarsıntısına işarettir ki murad Sûre-i Hac'da geçtiği üzere اِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ [22/1] buyurulan, Vâkı'a'da ve daha birçok sûrelerde اِذَا رُجَّتِ الْاَرْضُ رَجًّا. وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا. فَكَانَتْ هَبَٓاءً مُنْبَثًّا [el-Vâkı'a 56/4-6] gibi âyetlerle beyan ve ihbar edilmiş olan kıyamet zelzelesidir. {وَاَخْرَجَتِ الْاَرْضُ اَثْقَالَهَا} ❁ Arz'ın eskālini, yani ağırlıklarını çıkarmasında iki rivayet vardır. Birisi, ölüleri kabirlerinden fırlatıp çıkarmasıdır ki وَاِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ [el-İnfitâr 82/4] âyetinin mazmûnudur. Bu ise ba's demek olacağından nefha-i sâniyeye işaret olur. Birisi de içindeki definelerin, hazinelerin, madenlerin meydana çıkarılmasıdır ki bunun da nefha-i ûlâda, yani ilk zelzelede olması zâhirdir. Bazı haberlerde eşrât-ı Sâ'at'ten olan Deccal'in günlerinde Arz'ın kenzleri meydana çıkacak diye vârid olmuştur.[1] Bunu da bazıları ona hamleylemiş ise de o zelzeleden evvel olan ihrâcât olduğu, hâlbuki burada murad zelzele ile hudûse gelecek ihrâcât olmak zâhir bulunduğu cihetle demişlerdir ki bu, Deccal'in zamanında çıkarılanlardan başka olarak kalmış olan bütün künûz ve defâinin zelzele ile fırlatılıp çıkarılmasıdır. Ancak nefha-i ûlâda mı nefha-i sâniyede mi? Bunda da her iki ihtimâli söyleyenler olmuştur. Bazıları demişlerdir ki: Bu zelzeleden murad birinci zelzeledir. Arz o vakit künûzünü çıkaracak, yeryüzü altın dolacak[2] da ona iltifat eden olmayacak, altın o zaman sanki insana şöyle bağıracak: [6009] "Sen benim için dinini ve dünyanı tahrip etmiyor muydun?" Sonra onun çıkarılmasının neticesi bir de يَوْمَ يُحْمٰى عَلَيْهَا فٖى نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوٰى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْۜ هٰذَا مَا كَنَزْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ [et-Tevbe 9/35] hükmünün zâhir olması olur ki bu da ikinci nefhadan

1 Bk. Nuaym b. Hammâd, *el-Fiten,* II, 481; Müslim, Zekât, 62; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 456.
2 H ve B: "olacak".

sonra olur. Nakkāş, Zeccâc, Münzir b. Sa'îd gibi bir hayli müfessirîn de her iki rivayeti cem' ile "eskāl" hem mevtâ hem künûz ikisine de şâmil olduğunu söylemişlerdir. Zâhir olan da bu olmalıdır. İbn Abbas'tan da iki rivayet olduğu söylenmiştir.[1] İkisinde de bunu, zikrolunduğu üzere nefha-i sâniyeye yahut her iki nefha müddetini bir vakit itibar ederek ikisine de hamledenler olmuş ise de nefha-i sâniye يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ اَشْتَاتًا ile beyan olunacağına nazaran bu ihrâcı nefha-i ûlâ hâli olarak anlamak اِذَا'nın da tekrar edilmemiş olması itibariyle daha zâhirdir. Yıkım nefhası olan nefha-i ûlada ölülerin çıkarılması ise hay olarak değil, ölü olarak fırlatılıp[2] fırlatılıp[3] atılmaları demek olur ki, o vakit يَوْمَ تَرْجُفُ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَث۪يبًا مَه۪يلًا [el-Müzzemmil 73/14] olduğu gündür اذَا رُجَّتِ وَحُمِلَتِ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً [el-Hâkka 69/14] olduğu ve الْاَرْضُ رَجًّا. وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا. فَكَانَتْ هَبَٓاءً مُنْبَثًّا [el-Vâkı'a 56/4-6] olmak üzere bulunduğu hengâmdır. يَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَةُ [en-Nâziât 79/6] olmaktadır. Henüz تَتْبَعُهَا الرَّادِفَةُ [en-Nâziât 79/7] olmamış, فَاِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ. فَاِذَا هُمْ بِالسَّاهِرَةِ [en-Nâziât 79/13-14] kumandası daha verilmemiştir. Bu bi't-temsîl henüz bir volkanın patladığı, bir harbin evzârını ortaya atmaya başladığı mobilizasyon esnasındaki ıztırâbât gibi mukaddime kabîlinden olarak وَاِذَا الْاَرْضُ مُدَّتْ. وَاَلْقَتْ مَا ف۪يهَا وَتَخَلَّتْ [el-İnşikâk 84/3-4] mısdâkınca boşalma hengâmıdır ki o harbin neticesine erip de evzârını indireceği, وَاَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ [el-İnşikâk 84/2-5] hükmünün zuhur edeceği asıl haklanma ve hesab devrini açacak olan nefha-i sâniye ondan sonra olacaktır.

"**Eskāl**" tahrik ile "cebel" vezninde "sekal"in cem'idir ki Râzî'nin ifadesince "sekal" metâ'-ı beyt, yani ev eşyasıdır.[4] *Kāmûs*'ta "sekal" müsafirin, yani yolcunun "ağırlık" tâbir olunan metâ' ve haşemine ve

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 434:

فقد قال ابن عباس: أي موتاها وقال النقاش والزجاج ومنذر بن سعيد: أي كنوزها وموتاها وروي عن ابن عباس أيضا.

2 B -"fırlatılıp".

3 H: "fırlatıp fırlatıp".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 254:

في الأثقال قولان: أحدهما أنه جمع ثقل وهو متاع البيت «وتحمل أثقالكم» (النحل ١٦/٧).

sâhibinin çokluk kullanmayıp hıfz u sıyânet eylediği nefis ve kıymetli şeye denir. Nitekim إِنِّي تَارِكٌ فِيكُم الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللهِ وَعِتْرَتِي hadîs-i şerîfinde[1] [6010] "sekaleyn" bu mânadandır. İns ü cinne "sekaleyn" denilmesi Arz'ın içinde ve üzerinde bulunmaları itibariyle onun sekali, ağırlığı gibi olmalarından, yahut amellerinin günahlarının ağırlığındandır denilmiştir.[2] Ve demişlerdir[3] ki meyyit, Arz'ın içinde iken onun ağırlığı, Arz'ın üstünde iken ona ağırlıktır.[4] "Künûz" da Arz'ın nefâisi olmak mânasına eskālidir. "Eskāl" yolcunun ağırlıkları, metâ' ve haşemi mânasına olduğuna göre وَاَخْرَجَتِ الْاَرْضُ اَثْقَالَهَا buyurulmakla o zelzele hâlinde Arz seferberlik yapan bir yolcuya ve içindeki emvât ve künûzu o yolcunun ağırlığını teşkil eden metâ' ve haşemine teşbih edilmek suretiyle bir isti'âre-i mekniye yapılmış demek olur.

"Eskāl" kesr ü sükûn ile "sikl"in[5] (ثقل) cem'i olabileceği de söylenmiştir ki himl-i batn[6], yani karın yükü mânasınadır. Bunun da künûz ve emvâta ıtlâkı teşbih ve istiare suretiyledir. Bu mâna وَاَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ [el-İnşikâk 84/4] âyetine daha muvâfıktır. Râzî "eskāl"in "esrâr" mânasına olmasını da ikinci bir kavl olarak nakleylemiştir.[7] Yani o gün Arz bütün esrârı keşfedecek, açıklayacak; يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ اَخْبَارَهَا buyurulduğu üzere lehte veya aleyhte şehadet edecek demektir. Âlûsî buna "me'sûra muhalif ve ba'îddir" demiş[8] ise de muhtemildir. Ma'amâfîh en kuvvetli vecih, Arz'ın seferberliğini ifade eden birinci vecihtir. Yani tahrik ile "sekal"in cem'i olmasıdır. Arz'ın zikri geçmiş iken zamir mevki'inde

---

1 İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ,* II, 194; Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe,* II, 779; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* V, 169.
2 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 1195.
3 B -"denilmiştir".
4 Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân,* II, 306; Sicistânî, *Garîbu'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Edîb Abdülvâhid, Dâru Kuteybe, 1416/1995, s. 87; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 319; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 254:

إذا كان الميّت فى بطنها فهو ثقل لها وإذا كان فوقها فهو ثقل عليها.

5 M: "sıkal".
6 H: "bâtın".
7 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 254.
8 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 434:

ومنهم من فسر الأثقال هاهنا بالأسرار وهو مع مخالفته للمأثور بعيد.

tekrar izhârı ziyade takrir içindir. Arz'ın gayr-i Arz'a tebdîline îmâ için de denilmiştir. Zâhir-i hâl bu ihrâcın zelzele sebebiyle olmasıdır. Lâkin terettüb kasdedilmeyerek her iki hâdise re'sen birlikte olarak mülâhaza ettirilmek için "fâ" ile atf edilmeyip bir اِذَا tahtında "vâv" ile وَاَخْرَجَت buyurulmuştur.

Hulâsa: O zilzâl ve ihrac olduğu {وَقَالَ الْاِنْسَانُ مَا لَهَا} ve insan "buna ne oluyor" dediği vakit ❁ böyle denilmesi hevlin azametini tasvir içindir. Yani o zelzele ve ihrâcı [6011] her gören insan dehşetinin azametinden şaşırarak "bu Arz'a ne oluyor? Nedir bu hâl!" diye beht ü telâşa düştüğü o belâlı vakit. Bazıları demişlerdir ki: Onu kâfirler öyle söyleyecek, مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا[1] [Yâsîn 36/52] diyecekler, mü'minler ise هٰذَا[2] مَا وَعَدَ الرَّحْمٰنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ [Yâsîn 36/52] diyecekler. Fakat bu fark nefha-i sâniye ile ba'sdedir. İlk zelzelede ise mü'min ve kâfir her insana umûmu zâhirdir. وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِي[3] الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ شَٓاءَ اللّٰهُ [ez-Zümer 39/68] {يَوْمَئِذٍ} ❁ اِذَا'dan bedeldir. Yani o vâkı'alar olduğu gün o Arz {تُحَدِّثُ اَخْبَارَهَا} bütün haberlerini tahdis eyler, ❁ havâdislerini hâlen veya kālen haber vererek anlatır. {بِاَنَّ رَبَّكَ اَوْحٰى لَهَا} Çünkü Rabbin ona, yani Arz'a vahy eylemiştir. ❁ Tahdis etmesini sür'atle emr ü telkin etmiştir de o sebeple Arz o haberleri söyler, anlatır. *Keşşâf*'ta der ki: "Arz'ın tahdis ve îhâsı mecazdır. Yani Allah teâlâ Arz'da öyle ahvâl ihdas buyurur ki onlar lisan ile tahdis makāmına kāim olur. Hatta 'ne oluyor buna' diyenler o ahvâle bakarlar da onun ne için zelzeleye tutulduğunu ve ne için o ölüleri dışarı attığını bilir. Ve bu vak'alar peygamberlerin inzar ve tahzir edip durdukları vâkı'a olduğunu anlarlar. Bu mânaca vahiy kün-feyekûn emri gibi tekvînî olmuş olur. Ma'amâfîh bir de denilmiştir ki Allah teâlâ Arz'ı o zaman hakikaten intak edecektir de o üzerinde işlenmiş olan hayr u şerri haber verecektir. Resûlullah'tan da rivayet olunmuştur ki herkese

---

1 H, M ve B +"هذا".
2 B -"هذا".
3 H, M ve B -"من في".

karşı üzerinde[1] ne amel yaptığına şehadet edecektir[2]."[3] Arz'a vahiy onun kābil-i hayat olan eczâsına vahiy olarak mülâhaza edilirse bu tahdis ve vahyin hakikaten nutuk veya kitabet hâlinde ihbar ve i'lâm mânasına olarak anlaşılmasında müşkilât çekilmez. Hâsılı onun ne olduğu o vakit hakikat göz önüne döküldüğü zaman anlaşılacaktır. اِذَا'nın cevâbı تُحَدِّثُ'dür.

[6012] {يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ اَشْتَاتًا} O gün insanlar fırka fırka, muhtelif hâlde sudûr edeceklerdir. ❁ "**Sudûr**" "vürûd"un zıddıdır. "Vürûd", suya gitmek olduğu gibi sudûr da sudan dönmektir. Ta'bîr-i âharla "vârid" gelen, "sâdır" giden demektir. Yani varmış oldukları yerden dönüp çıkacaklar, kabirlerinden mevkıfa, mahşere doğru muhtelif surette fırlayacaklar, kimisi yüz aklığıyla kimisi yüz karasıyla, kimisi selâmet, kimisi korkular, dehşetler içinde, kimisi binitli, kimisi yayan, kimisi serbest, kimisi zincirlerle mukayyed, hâsılı kimisi bahtiyar, kimisi bedbaht, yahut[4] İbn Abbas'tan mervî olduğu üzere يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ اُنَاسٍ بِاِمَامِهِمْ [el-İsrâ 17/71] mûcebince her din ve millet sâhibi ayrı olarak kendi önderleri arkasında, yahut وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادٰى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ [el-En'âm 6/94] buyurulduğu üzere her ferd ilk yaradılışı gibi tek başına olarak, yahut bazılarının kavlince aktâra göre dağılmış olarak sâdır olacaklar. Yahut mahşere vürûd ettikten sonra kimisi kitabını sağından almış ashâb-ı yeminden olarak cennete gitmek üzere kimisi de kitabını solundan veya arkasından almış ashâb-ı şimâlden olarak cehenneme gitmek üzere mahşerden ayrılacaklar {لِيُرَوْا اَعْمَالَهُمْ} amelleri

---

1 H -"işlenmiş olan hayr u şerri haber verecektir. Resûlullah'tan da rivayet olunmuştur ki herkese karşı üzerinde".

2 B -"Resûlullah'tan da rivayet olunmuştur ki herkese karşı üzerinde ne amel yaptığına şehadet edecektir".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 784:

فإن قلت: ما معنى تحديث الأرض والإيحاء لها؟ قلت: هو مجاز عن إحداث الله تعالى فيها من الأحوال ما يقوم مقام التحديث بالنسيان حتى ينظر من يقول مالها إلى تلك الأحوال فيعلم لم زلزلت ولم لفظت الأموات وأنّ هذا ما كانت الأنبياء ينذرونه ويحذرون منه. وقيل: ينطقها الله على الحقيقة وتخبر بما عمل عليها من خير وشر وروي عن رسول الله صلى الله عليه وسلم تشهد على كل أحد بما عمل على ظهرها.

Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 99:

عن أبي هريرة قال: قرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم هذه الآية: «يومئذ تحدث أخبارها» قال: أتدرون ما أخبارها؟ قالوا: الله ورسوله أعلم، قال: فإن أخبارها أن تشهد على كل عبد أو أمة بما عمل على ظهرها تقول: عمل يوم كذا كذا وكذا فهذه أخبارها.

4 H -"yahut".

kendilerine gösterilmek için ۞ ki hayır veya şer her ne işlemişlerse ona göre cezâsını almak üzere amellerini hakkıyla görsünler, defterleriyle mîzanlarıyla hesablarına vâkıf olsunlar. Bu mâna sudûrun mahşere doğru olmasına nazarandır. Mahşerden sudûra nazaran ise "hayır veya şer her ne ise amellerinin cezâsını görsünler, yani ehl-i cennet cennete, ehl-i cehennem cehenneme girsinler" demek olur. {فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ. وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرّاً يَرَهُ} Zira her kim bir zerre mikdârı hayır işlerse onu görecektir, her kim de bir zerre mikdârı şer işlerse onu görecektir. ۞ فَا irâenin neticesini tafsil içindir. "**Zerre**" görülür görülmez derecede gayet küçük karıncadır. Güneşin şuâ'ında sezilebilen [6013] hebâya da denilir. İbn Abbas'tan mervîdir ki elini toprağa sokmuş kaldırmış sonra üflemiş de "işte bunlardan her biri bir miskal zerre" demiştir. İkisi de kıllette meseldir. Gerçi bizim bir zerre dediğimizin içinde bile bir âlem vardır. Fakat mes'ûliyetin asgarî derecesi beşerî hissin ta'alluk edebileceği en küçük mikyas ile ifade edilmiştir. Asıl murad ise en cüz'î bir hayr veya şerrin bile ind-i ilâhîde zâyi' edilmeyeceğini beyandır.

[6014]

سُورَةُ الْعَادِيَاتِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اِحْدٰى عَشْرَةَ اٰيَةً

ÂDİYÂT SÛRESİ

Ve'l-Âdiyâti Sûresi, İbn Mes'ûd ve Câbir ve Hasan ve İkrime ve Atâ kavillerince Mekkî, Enes ve Katâde kavlince ve İbn Abbas'tan iki rivayetin birisinde de Medenî denilmiştir.[1] Bezzâr ve İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtim ve *Efrâd*'da Dârekutnî ve İbn Merdûye İbn Abbas'tan şöyle bir rivayet tahric eylemişler: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bir hayl, yani bir süvari takımı göndermişti, bir ay geçti ondan bir haber gelmiyordu, o sebeple Ve'l-âdiyâti ilh... nâzil oldu."[2] Âlûsî'nin zikrettiği vechile Aleyhissalâtü vesselâm Benî Kinâne'ye bir seriyye göndermiş ve üzerine nukabâdan bir zât olan Münzir b. Amr[3] el-Ensârî'yi tâyin eylemişti, Peygamber'e bir ay bunların haberi gecikmişti, münafıklar da "onlar katlolundular" demişlerdi. Bu sûre onların selâmetini ihbar ve tebşir için nâzil oldu diye rivayet olunmuştur[4] ki bunlar Medenî olduğunu gösterir.

Âyetleri: Hilâfsız on birdir.

Fâsılası: ا، د، ر harfleridir.

Bu sûre dahi Arz'ın bir zelzelesi mânasında olan ve[5] bir kıyamet gününü andıran harb hareketlerini ve kuvvetlerini ihtar ile hayr u şer

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 441:

مكية في قول ابن مسعود وجابر والحسن وعكرمة وعطاء، مدنية في قول أنس وقتادة وإحدى الروايتين عن ابن عباس.

2 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3457; Dârekutnî, *el-Efrâd* (el-Eczâü's-sânî ve's-sâlis ve'r-râbi' ve's-sâdis ve's-sâlis ve semânûn), nşr. Câbir b. Abdullah es-Serî', 1429, s. 28; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 599-600:

عن ابن عباس قال: بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم خيلا فاستمرت شهرا لا يأتيه منها خبر فنزلت «والعاديات ضبحا» ضبحت بأرجلها.

3 H ve B: "Âmir".

4 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 584; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 444. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 801; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 171:

روي أن رسول الله صلى الله عليه وسلم بعث إلى أناس من بني كنانة سرية واستعمل عليها المنذر بن عمرو الأنصاري وكان أحد النقباء فأبطأ عليه عليه السلام خبرها شهرا فقال المنافقون «إنهم قتلوا» فنزلت السورة إخبارا للنبي صلى الله عليه وسلم بسلامتها وبشارة له بإغارتها على القوم ونعيا على المرجفين في حقهم ما هم فيه من الكنود.

5 B -"ve".

amellerin görünüşü hengâmını bir nevi tavzih ve dünyayı âhirete tercih edenleri tehdit ve nihâyet cezâ gününün bir tasvîri olmak itibariyle [6015] evvelki sûrenin bir adîlidir. Ondaki zelzele ile bundaki koşuş, çakış ve çarpışma, ondaki ihrâc-ı eskāl ile bundaki baʻsere-i kubûr, ondaki tahdîs-i ahbâr ve rü'yet-i aʻmâl için sudûr ile bundaki tahsîl-i mâ fi's-sudûr arasındaki alâka ve münasebet de âşikârdır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحاًۙ ﴿١﴾ فَالْمُورِيَاتِ قَدْحاًۙ ﴿٢﴾ فَالْمُغ۪يرَاتِ صُبْحاًۙ ﴿٣﴾ فَاَثَرْنَ بِه۪ نَقْعاًۙ ﴿٤﴾
فَوَسَطْنَ بِه۪ جَمْعاًۙ ﴿٥﴾ اِنَّ الْاِنْسَانَ لِرَبِّه۪ لَكَنُودٌۚ ﴿٦﴾ وَاِنَّهُ عَلٰى ذٰلِكَ لَشَه۪يدٌۚ ﴿٧﴾ وَاِنَّهُ
لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَد۪يدٌۜ ﴿٨﴾ اَفَلَا يَعْلَمُ اِذَا بُعْثِرَ مَا فِي الْقُبُورِۙ ﴿٩﴾ وَحُصِّلَ مَا فِي الصُّدُورِۙ
﴿١٠﴾ اِنَّ رَبَّهُمْ بِهِمْ يَوْمَئِذٍ لَخَب۪يرٌ ﴿١١﴾

Meâl-i Şerîfi

O harıl harıl koşular koşan (1) çakarak da ateşler saçan (2) ve sabahleyin baskın basan (3) derken savurup da bir toz duman (4) bir derneği o demde ortalayan kuvvetlere kasem eylerim ki (5) pek nankördür o insan Rabbine (6). Ve o kendi şâhiddir[1] buna (7). Ve o sevdiği için serveti katıdır, çetindir ona (8). Fakat bilmeyecek mi deşildiği zaman o kabirdekiler (9) ve derildiği zaman o sadırdakiler (10). O gün O Rableri onlara elbette habîrdir (11).

{وَالْعَادِيَاتِ} ❁ Vâv kasemdir. "Âdiyat" hızla koşmak, seğirtmek mânasına "adv"den ism-i fâil cemʻ-i [6016] müennes-i sâlimdir. Binâenʻaleyh at, deve ve sâir koşanların hepsine ıtlak olunabilir. *Kāmûs* sâhibinin *Besâir*'de beyânına göre bu "adv" maddesi esasen tecavüz mânasına mevzûʻdur. Gâh yürüyüş itibariyle mülâhaza edilir, ona "adv", yani seğirtmek tâbir olunur. Ve gâh kalbî olarak mülâhaza edilir, ona "adâvet" ve "muʻâdât", yani düşmanlık tâbir olunur. Gâh da adaleti

1 B: "şâhididir".

ihlâl itibariyle mülâhaza edilir ona[1] da "udvan", yani zulüm ü te'addî tâbir olunur. Ve gâh da mekân ve mahal itibariyle mülâhaza edilir, ona da "advâ" yani sirâyet tâbir olunur. Sâir mânalar bundan müteferri'dir. "Ganî" vezninde "adî" ve "sâriye" vezninde "âdiye" dâima harb u kıtâle koşup hücum eden cemaate denir. Bazıları "adî" piyade muhâcimlerine, "âdiye" süvari muhâcimlerine mahsus olduğunu söylemiştir.[2] Burada Hazret-i Ali'den mervî olarak Arafat'a giden huccâcın develeriyle tefsîrine dâir bir rivayet nakledilmiş[3] ise de İbn Abbas'tan mervî olduğu üzere süvarilerin atları olmak âyetlerin mazmûnuna nazaran zâhirdir ve ekser müfessirîn bunu ihtiyar eylemişlerdir. Zira {ضَبْحاً} ❁ "**Dabh**" atların koşu esnasındaki nefeslerinin sesleridir ki "sahîl"[4] denilen[5] kişnemek değil, yemi ve sâhibini gördüğü zaman yaptığı gibi "hamhame" denilen sesi de değil, hızlı nefes sesi olan bir harıltı ve hohlamadır. Denilmiştir ki "dabh" bir at, bir de köpek koşarken olur. Takdîr-i kelâm تضبح ضبحا veya "dâbihât"[6] mânasındadır. Sonra {فَالْمُورِيَاتِ قَدْحاً} ❁ "**kadh**" çakmak çakmak[7], yani hızla çarpmak, اورى يورى ايراءً çakmakla ateş çıkarmaktır. Bu da atların koşarlarken hızlarından tırnaklarıyla çarptıkları taşlardan çakmak gibi ateşler çakarak gitmelerinde zâhirdir. Ki bu geceleyin görüleceği ve hız eseri olduğu cihetle onların hem kuvvetlerini hem de geceleyin koştuklarını iş'âr eder. En açık olan mâna da budur. Ma'amâfîh bunu daha diğer mânalarla îzah edenler de olmuştur:

---

1 B -"'adâvet' ve 'mu'âdât', yani düşmanlık tâbir olunur. Gâh da adaleti ihlâl itibariyle mülâhaza edilir ona".

2 Fîrûzâbâdî, *Besâir*, IV, 31. Krş. Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 1066:
العَدْو والعُدُوّ والتَعْداءُ والعَدَوان محرّكة بمعنى وهو التجاوز ومنافاة الإلتئَام فتارة يعتبر بالقلب فيُسمّى المعاداة والعداوة وتارة بالمشى فيقال له العَدْو وتارة فى الإخلال بالعدالة فيقال له العُدْوان والعَدْو قال الله تعالى: «فَيَسُبُّوا الله عَدْواً بِغَيْرِ عِلْمٍ» أَى عُدْوَانًا وتارة بأجزاء المقَرّ فيقال له: العُدَواءُ، يقال: مكان ذو عُدَواء أَى غير متلائم الأجزاء، والتعادى أَيضاً: الأَمكنة الغير المتساوية.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 559:
عن ابن عباس حدثه قال: بينما أنا في الحجر جالس أتاني رجل يسأل عن «الْعَادِيَاتِ ضَبْحًا» فقلت له: الخيل حين تغير في سبيل الله ثم تأوي إلى الليل فيصنعون طعامهم ويورون نارهم. فانفتل عني فذهب إلى علي بن أبي طالب رضى الله عنه وهو تحت سقاية زمزم فسأله عن «الْعَادِيَاتِ ضَبْحًا» فقال: سألتَ عنها أحدًا قبلي؟ قال: نعم، سألت عنها ابن عباس فقال: الخيل حين تغير في سبيل الله، قال: اذهب فادعه لي، فلما وقفت على رأسه قال: تفتي الناس بما لا علم لك به والله لكانت أول غزوة في الإسلام لبدر وما كان معنا إلا فرسان: فرس للزبير وفرس للمقداد فكيف تكون العاديات ضبحا! إنما العاديات ضبحا من عرفة إلى مزدلفة إلى منى، قال ابن عباس: فنزعت عن قولي ورجعت إلى الذي قال علي رضي الله عنه.

4 H ve B: "sâhil".

5 B: "dene".

6 H: "ضابحت"; B: "ضبحت".

7 H -"çakmak".

[6017] 2. Bir kısım müfessirîn demişlerdir ki: Gerçi bu âyetlerden murad atlardır. Lâkin ateş çakmaları, sâhipleriyle düşmanları arasında harbi kızıştırmaları, harb ateşini tutuşturmalarıdır.[1] Nitekim كُلَّمَٓا اَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ [el-Mâide 5/64] buyurulmuştur. Ve harb kızıştığı zaman حَمِيَ الْوَطِيسُ "fırın kızıştı" denilmek de meseldir.[2]

3. Bunlar geceleyin hâcetleri ve yemekleri için ateş yakan gāzilerdir, "فَالْمُورِيَاتِ cemâatün mine'l-guzâttır" denilmiş,[3] nitekim "âdiyât"ı huccâc develerine hamledenler de Arafat'tan geceleyin Müzdelife'ye Meş'ar-ı Harâm'a gelip orada ateş yakan huccâc demişlerdir.[4]

4. Ağır, müheyyic sözler söyleyerek adâvet ateşi çakıp tutuşturan diller denilmiş[5] ki bu mânada "kadhan" lisan ile kadha hamlolunabilir.

5. Mekr ü hud'a ateşi çakan fikirlerdir denilmiş, bu mâna da İbn Abbas'tan rivayet edilmiştir. Zira لَأَقْدَحَنَّ لَكَ ثُمَّ لَأُورِيَنَّ لَكَ yani "ben sana bir çakmak çakayım, sonra bir ateş çıkarayım da gör" denilir ki "bir hud'a yapayım, başına bir iş çıkarayım, bir şer, bir harb uyandırayım da gör" demektir.[6]

6. İkrime demiştir ki: فَالْمُورِيَاتِ قَدْحًا süngüler, silahlardır.[7] Buna göre zamanımızın ateş saçan silahları hiçbir mecaz mülâhazasına hâcet kalmaksızın bunda evleviyetle dâhil olmuş bulunur. Bâhusus sûrenin Mekkî olması rivayetine göre o zaman İslâm'da ne at ne silah olmadığı cihetle bu âyetler bütün istikbâle ait demek olacağından bu mâna ve

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 178:

وقال قتادة: هي الخيل تهيج الحرب ونار العداوة بين أصحابها وفرسانها.

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 260; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 528.

3 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 241-242. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 178:

وروى سعيد بن جبير عن ابن عباس: هي الخيل تُغيرُ في سبيل الله ثم تأوي إلى الليل فيصنعون طعامهم ويورُون نارهم والموريات على هذا القول الجماعات من الغزاة.

4 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 242. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 562:

وقال محمد بن كعب: فالموريات قدحًا ليلة المزدلفة يعني الحاج إذا أوقدوا نيرانهم بها وعلى هذا قول من قال بالعاديات أنها الإبل.

5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 178. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 561:

عكرمة: هي ألسِنةُ الرجال توري النَّار من عظيم ما تتكلم به.

6 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 178:

مجاهد وزيد بن أسلم: هي مكر الرجال والعرب تقول: إذا أراد الرَّجل أن يمكر بصاحبه قال: أما والله لأقدحنَّ لك ثم لأورينَّ لك.

7 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 260; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 550. Krş. *Tefsîru İbn Fûrek,* thk. Süheyme binti Muhammed, Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, 1430/2009, III, 261:

قال عكرمة: الموريات قدحا الأسنة.

şümul daha vâzıhtır. Bu suretle burada sonradan peyderpey zuhur edecek böyle ateşler saçan silahlarla istikbâlin kuvâ-yı harbiyesine dahi işaret edilmiş olmakla buna nazaran الْعَـادِيَات ضَبْـحًا yalnız atlara değil, harıl harıl hızlı sür'atlerle hücum eden motorlu akın vâsıtalarının dahi hepsine şâmil olmuş bulunur. Bu âyetlerde tamamen tercemesi kābil olmayan kelimelerin hususiyetlerine ve cem'iyyetlerine dikkat edilir ve bunların aralarında [6018] peyderpey tertip ifade eden fâ'larla îrad olundukları da mülâhaza olunursa, bunlar sade bir seriyyenin değil, her zamanın peyderpey inkişaf edecek taarruz vâsıtalarını iş'âr eden âyetler olduğu takdir olunabilir.

7. Nihâyet bir de فَالْمُـورِيَاتِ قَـدْحًا, "فَالْمُنْجِحَاتِ أَمْرًا" yani işi başarmış: maksudlarını[1] bulmuş, gazâ veya hac her ne ise matlublarına muvaffak olmuş olanlar diye tefsir edilmiştir. Zira hâcetini bitirmiş, işinde[2] muvaffak olmuş kimseye أَوْرَى زَنْدَهُ "o çakmağını çaktı" denilir ki murâdına erdi demektir. Bu surette münciha cemaatin vasfı olup جَمَاعَت مُنْجِحَه mânasına râci' olur. Yahut atların süvarilerinin vasfını beyan olur. Bu mânada Cerîr:

وَجَدْنَا الْأَزْدَ أَكْرَمَهُمْ جَوَادَا   وَأَوْرَاهُمْ إِذَا قَدَحُوا زِنَادَا

demiştir. Bir de فُلَانٌ إِذَا قَدَحَ أَوْرَى وَإِذَا مَنَحَ أَرْوَى derler ki; "fülân çakmağı çakınca yandırır ve ihsan edince kandırır, yani sîrab eder" demektir. Bu mânalardan birincisi doğrudan doğru hakikat, diğerleri mecaz olmak hasebiyle en zâhir olan evvelkidir.[3] Ancak bugün silahların ateş çakması mânası da bir hakikat olduğu unutulmamak lâzım gelir.

{فَالْمُغِيرَاتِ صُبْحًا} ۞ اغاره وغارت lügatta akın eylemek, yani sür'atle gitmek veya baskın etmek, talan yapmak mânalarına, bir de "gavr"a,

---

1 B: "maksadlarını".

2 H: "içinde".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 260. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 243:

وسابعها: فالموريات قدحا أي فالمنجحات أمرا يعني الذين وجدوا مقصودهم وفازوا بمطلوبهم من الغزو والحج ويقال للمنجح في حاجته: ورى زنده، ثم يرجع هذا إلى الجماعة المنجحة ويجوز أن يرجع إلى الخيل ينجح ركبانها قال جرير:

وجدنا الأزد أكرمهم جوادا   وأوراهم إذا قدحوا زنادا

ويقال: فلان إذا قدح أورى وإذا منح أورى، واعلم أن الوجه الأول أقرب لأن لفظ الإيراء حقيقة في إيراء النار وفي غيره مجاز ولا يجوز ترك الحقيقة بغير دليل.

yani engin araziye girmek mânasına gelir ki lisânımızda da olduğu üzere akın, gāret, en ziyade baskın ve talan mânasında müte'âreftir. Deveye hamledenler, huccâcın sabahleyin Mina'ya sür'atle gelmeleri mânasına anlamak istemişlerse de, düşmana baskın için akın eden süvariler olmak daha mütebâdirdir. Bunun sabah vakti yapılması da hem geceleyin düşmanın vâkıf olamayacağı bir surette tertibat alarak hazırlanmak hem de yaptığını yapacağını iyi görüp bir yanlışlığa meydan vermemek üzere hücûmu sabahleyin göz göre göre yapmak ekseriya daha sâlim olmak hasebiyle gāretlerde [6019] mu'tad bulunmasındandır. Harb tarihlerinde gece baskınlarının da yerine göre muvaffak olduğu yok değilse de tehlikesinin daha çok olduğu dahi münker değildir.

{فَاَثَرْنَ بِه۪ نَقْعًاۙ} Derken o dem, bir toz duman savurmuşlardır. ❁ Bu cümle-i fi'liye evvelki ism-i fâillerin[1] delâlet eyledikleri fiiller üzerine mâtuftur. Zira ism-i fâiller[2] üzerindeki ال'lar ism-i mevsul olduğundan dolayı sılaları fiil mânasındadırlar. Onun için hâsıl-ı mâna واللاتي عدون فأورين فأغرين فأثرن demektir. Ancak bunun burada sarih fiile tahvîli bir nükte ister ki o da maksadın bu lahzada tahakkukuna işaret olmalıdır. اَثَرْنَ ihtiyar, şurû' ve tetebbu' mânalarına "eser"den olmak dahi mümkin ise de, severân ettirmek, yani tehyic edip savurtmak mânasına "isâre"den olarak tefsir edilmiştir. Zâhir olan da budur. بِه۪ zamiri sabah vaktine râci'dir.

"**Nak'an**" lügatta toz ve birikmiş su ve haykırmak veya kayırtmak ve katletmek mânalarına gelir. Burada en ziyade gubar, yani toz mânasına tefsir edilmiştir ki akın esnasında savrulan toz duman demektir. Bu evvelce koşu esnasında da savrulmuş ise de îrâ[3] gündüz görülmeyip gece göründüğü gibi bu da gece görülmeyip gündüz zâhir olduğu için sabah vakti zikredilmiştir. Bu suretle evvelki kadh u îrânın[4] da gece vakti olduğuna işaret olunmuştur. Bundan başka bu toz, sonradan barutun

1 H: "fiillerin".
2 H: "fiiller".
3 H: "iğrâ".
4 H: "iğrânın".

keşfine de işaret olabilir. Bununla beraber "nak'an" muhtelif mânalarına nazaran hücum esnasındaki feryatlara, dökülen terlere ve kanlara da delâlet ve îmâdan da hâlî değildir.

{فَوَسَطْنَ بِهٖ جَمْعًا} Derken onunla, yani o nak' ile, yahut o demde bir cemiyeti ortalamışlardır. ❁ Bir düşman derneğini, ordusunu tam ortasından vurup içine dalarak yahut çevirip ortaya alarak[1] mağlup ve perişan [6020] eylemişlerdir. Böyle yapan kuvvetlere kasem olsun ki {اِنَّ الْاِنْسَانَ} o insan ❁ bir kısım efrâdı itibariyle insan cinsi {لِرَبِّهٖ لَكَنُودٌ} Rabbine kenûddur. ❁ Yani çok nankördür. Üzerindeki nimetinin hakkını tanımaz, şükrünü edâ etmez. Yahut gördüğü nimetlerini, mazhar olduğu füyûzâtını hesâba almaz, O'na karşı vazifesini yapmaz, unutur da hep mâruz olduğu mesâib ve müşkilâtı anarak şikâyet ve itiraz eder durur. Kâfir, çıfıttır.

"**Kenûd**" "anûd" vezninde kefûr, yani çok küfrân-ı nimet edici demektir. Çok levm ve küfreden cahûd mânasına da tefsir edilmiştir. Bir şey bitirmeyen verimsiz araziye ve kocasının hukūkuna iyiliklerine küfran eden nankör karıya ve yemeğini müsafirden sakınarak yalnızca yiyen cimriye ve müstahikkine atâsını men' eden leîme ve mutlaka bahîl ve nâkese ve inadına âsî ve günahkâra ve kölesini, uşağını çok döven kimseye "kenûd" ıtlak edilir. Burada ekseriyetle tabî'at-ı insâniyeye ait olmak üzere çokları[2] "kefûr bi'n-ni'me" demişlerdir. Zeccâc kâfir[3] demiş, Hasan-ı Basrî mesâibi sayar, nimeti unutur levvâm demiş,[4] İbn Cerîr Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan şöyle bir hadis de rivayet eylemiştir; demiş ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem: اِنَّ الْاِنْسَانَ لِرَبِّهٖ لَكَنُودٌ dedi; لَكَفُورٌ الَّذِي يَأْكُلُ وَحْدَهُ وَيَضْرِبُ عَبْدَهُ وَيَمْنَعُ رِفْدَهُ yani "o kefûr ki yalnız yer ve kölesini döver ve vergisini men' eder."[5] {وَاِنَّهُ عَلٰى ذٰلِكَ لَشَهِيدٌ} ❁ Bu zamirde

1 H +"yahut".
2 H -"çokları".
3 H: "kefûr".
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 567. Krş. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 285:
عن الحسن في قوله «إِنَّ الإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ» قال: لوام لربه، يعد المصائب وينسى النعم.
5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 566. Krş. Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn,* V, 331:
عن أبي أمامة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إن الإنسان لربه لكنود» قال: لكفور الذي يأكل وحده ويضرب عبده ويمنع رفده.

de iki vecih vardır. Taberî gibi bazıları "Rabb"e ircâ' ederek "Allah ise onun üzerinde şâhiddir, görüp duruyor" mânasını vermişlerdir.[1] Bu masiyetten zecr için bir tehdit ve inzar demek olur. Zamirin karîbine rücû'u asıl olması kāidesine nazaran da bu vecih evlâ gibi görünür. Lâkin kelâmın mevzû'u insan olmak ve bundan sonraki zamir de ona râci' bulunmak hasebiyle [6021] bunun da "insan"a rücû'u nazmın insicâmına daha muvâfıktır. Onun için çokları: "Hem o insan kendisi o nankörlüğüne şâhiddir" demek olmasını tercih eylemişlerdir. Yani başkaca delil ve isbâta hâcet yoktur. İnsan öyle olduğuna kendisi şehadet eder. Zira o nankörlük eseri onun üzerinde o kadar âşikârdır ki kendi ahvâlini basiret ile mütalaa eder ve kölesine uşağına ve taht-ı idaresinde olanlara karşı muamelesini bir mülâhaza eylerse kendinin Rabbine çok nankörlük etmekte bulunduğunu inkâr edemez, kendi vicdânında ikrar eder. Yahut dünyada etmezse biraz sonra beyan olunacağı üzere âhirette kendi aleyhine şehadet edecek, günahlarını itiraf eyleyecektir. Bu mânada "vâv" âtıfe olduğundan bu da kasemin ikinci cevâbı demektir. Üçüncü {وَاِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ} ve fi'l-vâki' o insan hubb-i hayr için pek şedîddir. ❁ "Hayr" Kur'ân'ın اِنْ تَرَكَ خَيْراً [el-Bakara 2/180] gibi birçok âyetlerinde mal mânasına ve bâhusus çok mal, servet mânasına geldiği gibi burada da umumiyetle mal diye tefsir olunmuştur. Mala "hayr" ıtlak edilmesinin sebebi tab'-ı insânînin ona mâil olmasından, dünya menfaati bulunmasından dolayı ekser insanların onu mutlaka hayır gibi zu'm etmeleridir[2] ki burada o zu'm zemmedilmiştir. "Şedîd" de bahîl veya kavî mânasına olmak üzere iki vecih ile îzah edilmiştir. Yani mal ve serveti mutlaka hayır zannederek sevdiği için bahîldir, sıkıdır. Allah için o malın hakkını vermek, hayra sarf etmek, umûmî menfaatlere hizmet eylemek istemez, kıskanır. Yahut malı, dünya menfaatini sevmek için çok kuvvetlidir. Onu kazanmak, eline geçirip toplamak hususunda kavîdir, harîstir, fakat onun hakkını, şükrünü ödemeye, Allah için kulluk

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 567:

يقول تعالى ذكره: إن الله على كنوده ربه لشهيد: يعني لشاهد.

2 H: "zannetmeleridir".

etmeye gelince zayıflığını ileri sürerek on para vermek istemez, kaçınır da kaçınır, nankörlük eder. Rivayetler bu iki mâna üzerindedir. Maʻamâfîh "hayr" mâruf mânasında, "şedîd" de münkabız olup sıkılmak mânasında "şiddet"ten olmak üzere *Keşşâf* üçüncü bir vecih daha söylemiştir ki daha açık görünür; şöyle ki o insan hayrâta, [6022] hayır işlere sevgi beslemez, münbasıt olmaz, münkabız olur, canı sıkılır, mâlen ve bedenen bir hayır teklif olununca hoşlanmaz, zoruna gider, sertelir, sertelir[1] amma {اَفَلَا يَعْلَمُ} ya sonra bilmeyecek mi? ❁ Neticeyi ihtar ile inzar ve vaʻîddir. Yani öyle servet hırsı, dünya menfaati sevdasıyla bahîllik, nekeslik, nankörlük yapmakla ne fena hareket etmiş, kendi hakīkī menfaatinin nasıl hilâfına gitmiş olduğuna bugün şehadet etmiyorsa sonra da anlamayacak, itiraf etmeyecek onun cezâlarını çekmeyecek mi sanıyor? {اِذَا بُعْثِرَ مَا فِى الْقُبُورِ} ❁ (*Sûre-i İnfitar'da* وَاِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ *[82/4] âyetine bak*). O zelzele, o kıyamet günü Arz'ın ağırlıklarını çıkardığı ve o kabirlerde gömülenler deşilip fırlatıldığı {وَحُصِّلَ مَا فِى الصُّدُورِ} ve o sudûrdakiler tahsil edildiği, muhassalası alındığı[2] vakit ❁ yani gönüllerde saklanan bütün gizli sırlar, niyetler, garazlar, olgun hâsılat gibi derilip toplanıp bütün hâsılasıyla meydana konduğu vakit muhakkak o nankör insanlar dünyada neler ettiklerini anlayacaklar, çünkü {اِنَّ رَبَّهُمْ بِهِمْ يَوْمَئِذٍ} o gün O Rableri onlara ❁ O nimetlerine karşı nankörlük ettikleri Rabbü'l-âlemîn, o insanlara onların bütün mevcûdiyetleriyle bütün yaptıklarına {لَخَبِيرٌ} elbette habîrdir. ❁ Hiçbir zerresinden gāfil değil, içlerini dışlarını hepsini bilir, evvel de bilir, sonra da bilir. Fakat o gün hepsini kendilerine bildirecektir. Onlar unuttuysalar da O bilir. اَحْصٰيهُ اللّٰهُ وَنَسُوهُ'dur [el-Mücâdele 58/6]. O hakları ödenmeyen malların, servetlerin, o hırsla biriktirilerek gömülen hazinelerin, definelerin hepsini o gün çıkaracak, يَوْمَ يُحْمٰى عَلَيْهَا فِى نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوٰى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ هٰذَا مَا كَنَزْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ [et-Tevbe 9/35] mantûkunca cehennem ateşinde kızdırılarak onlarla alınları, yanları, belleri dağlanacaktır. Bunun dünyada başlıca bir misâli

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 788:

أو أراد: أنه لحب الخيرات غير هش منبسط ولكنه شديد منقبض.

2 H -"muhassalası alındığı".

bu sûrenin başındaki kasemlerle ihtar [6023] olunduğu üzere ateşler çakarak gelip cemiyetleri perişan eden harb akınları altında kalanların hâlleridir. Bu münasebetle burada Sûre-i Enfâl'de geçen وَاَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهٖ عَدُوَّ اللّٰهِ وَعَدُوَّكُمْ وَاٰخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْۚ لَا تَعْلَمُونَهُمْۚ اَللّٰهُ يَعْلَمُهُمْ [8/60] mazmûnu üzere Allah yolunda kuvvet hazırlamak için seve seve mal sarfederek hayra çalışmak ve ferdî servet hırsıyla bahîllik ve nankörlük etmemek lüzûmu ihtar olunmuş ve aynı zamanda dünya istîlâlarında ölümle kurtulmak kābil olduğu hâlde kabirdekilerin deşildiği ve sadırdakilerin derildiği ve zerresine varıncaya kadar hayr u şer amellerin cezâsı görüleceği gün teveccüh edecek olan ebedî azabdan kurtulmak kābil olmayacağı anlatılarak insanlar Allah için hayırperverliğe sevkolunmuştur. Râzî der ki: "Burada vaaz hissesi şudur: Ey insan, sen dünya menfaati hırsıyla hakk u hayra karşı gelmek için sînende türlü hisler besler, fâidesiz şeylere hazırlanırsın; kabirler binâ eder, tabut satın alır, kefen dokur biçersin. Bunların ise hepsi kurtların hissesidir, hani Rabbin Rahmân'ın hazzı nerede? Bir kadın bile hâmil olduğu vakit çocuğuna giyecek hazırlar, ona 'senin çocuğun yok, bu hazırlık nedir?' denilecek olsa, 'yarın karnımdaki deşilip çıkacak değil mi?' der. Rabbin de sana 'bu Arz'ın karnındakilerin hepsi deşilecek değil mi? Hani hazırlık?' diyor."[1]

Bunun üzerine o kabirdekiler deşilip o sadırdakiler derilirken hepsine habîr olan Rabb'in huzûrunda neticenin ne olacağı anlatılmak üzere de bunu ber vech-i âtî Sûre-i Kāri'a tâkip edecektir.

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 263:

واعلم أن حظ الوعظ منه أن يقال: إنك تستعد فيما لا فائدة لك فيه فتبني المقبرة وتشتري التابوت وتفصل الكفن وتغزل العجوز الكفن فيقال: هذا كله للديدان فأين حظ الرحمن! بل المرأة إذا كانت حاملا فإنها تعد للطفل ثيابا فإذا قلت لها: لا طفل لك فما هذا الاستعداد؟ فتقول: أليس يبعثر ما في بطني؟ فيقول الرب لك: ألا يبعثر ما في بطن الأرض فأين الإستعداد.

[6024]

سُورَةُ الْقَارِعَةِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اِحْدٰى عَشْرَةَ اٰيَةً

KĀRİʿA SÛRESİ

El-kāriʿa sûresi bilâ hilâf Mekkîdir.

Âyetleri: Basrî ve Şâmî'de sekiz, Hicâzî'de on, Kûfî'de on birdir. Farkı birinci قَارِعَةُ ile iki مَوَازِينُهُ'dur.

Fâsılası: ه، ت، ش harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اَلْقَارِعَةُۙ ﴿١﴾ مَا الْقَارِعَةُۚ ﴿٢﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْقَارِعَةُۜ ﴿٣﴾ يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِۙ ﴿٤﴾ وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِۜ ﴿٥﴾ فَاَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَاز۪ينُهُۙ ﴿٦﴾ فَهُوَ ف۪ي ع۪يشَةٍ رَاضِيَةٍۜ ﴿٧﴾ وَاَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَاز۪ينُهُۙ ﴿٨﴾ فَاُمُّهُ هَاوِيَةٌۜ ﴿٩﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا هِيَهْۜ ﴿١٠﴾ نَارٌ حَامِيَةٌ ﴿١١﴾

Meâl-i Şerîfi

O kāriʿa (1) nedir o kāriʿa? (2) Ne bildirdi ki sana, nedir o kāriʿa? (3) O gün ki nâs çırpınıp yayılan pervâneler gibi olacak (4). Dağlar da didilmiş elvan yünler gibi atılacaktır (5). İşte o vakit mîzanları ağır basan kimse (6) o artık hoşnut bir [6025] hayattadır (7). Fakat mîzanları hafif gelen kimse (8) o vakit onun anası hâviyedir (9). Ve bildin mi hâviye nedir? (10) Kızışmış bir ateş (11).

{اَلْقَارِعَةُ} O kāriʿa ❁ o çarpacak belâ, yani kıyamet. Çünkü "kāriʿa", "karʿ"dan müştaktır. ق ر ع maddesinden "karʿ" şiddetli bir ses çıkaracak derecede şiddetle dayanıp çarpmaktır. قَرَعَ بِالْعَصَا "sopayı başına çaldı." Tokmak mânasına "mıkraʿa", kapı çalmak mânasına "karʿ-ı bâb", kılıçla çarpışmak mânasına تقارع بالسيوف bundandır. Bu suretle çarpan her şeye

"kāri'a", cem'inde "kavâri'" denilir. Sonra dehrin başlara çarpan büyük hâdiselerine "kāri'a" denilmiştir. Nitekim وَلَا يَزَالُ الَّذٖينَ كَفَرُوا تُصٖيبُهُمْ بِمَا صَنَعُوا قَارِعَةٌ [er-Ra'd 13/31] buyurulmuştur. Kur'ân'ın inzar âyetlerine de "kavâri'-i Kur'ân" tâbir olunur. Bilhassa lâm ile "el-kāri'a" da "el-hâkka" gibi kıyametin isimlerinden olmuştur ki mebde'i nefha-i ûlâ, müntehâsı fasl-ı kazâdır. Bu tesmiyenin sebebinde de birkaç vecih söylenmiştir:

1. Nâsın akıllarını alacak, ödlerini patlatacak olan sayha-i ûlâdır; وَنُفِخَ فِى الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ [ez-Zümer 39/28] buyurulduğu üzere sa'k nefhasında olacaktır مَا يَنْظُرُونَ اِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً [Yâsin 36/49] buyurulması da bunu teyid eyler.

2. Âlemin tahrîbi zamanında ecrâm-ı ulviye ve süfliyenin şiddetle çarpışacaklarından dolayıdır.

3. "Kāri'a" insanları ehvâl ve efzâ' ile çarpan demektir. Bu ise semâda infitar ve inşikāk, Şems ü Kamer'de tekvir, kevâkibde intisar, dağlarda dekk ü nesf, Arz'da tayy ü tebdil iledir. Bu Kelbî'nin kavlidir.[1]

4. Hak düşmanlarını hızy ü azab ve nekâl ile çarpacağından dolayıdır ki bu da Mukātil'in kavlidir[2].[3] Bazı muhakkıkīn demiştir ki bu Kelbî'nin kavlinden evlâdır. Çünkü وَهُمْ مِنْ فَزَعٍ يَوْمَئِذٍ اٰمِنُونَ [en-Neml 27/89] buyurulmuştur. Ma'amâfîh bu sûrede gelecek beyan ile iktifâ olunmak daha muvâfıktır.

[6026] {مَا الْقَارِعَةُ} Nedir o kāri'a? ۞ "Mâ" vaz'ında mâhiyet ve hakikatten sualdir. Fakat burada murad hakikaten sual değil, "o ne dehşetli kāri'adır!" meâlinde tehvil için olması zâhirdir. Nitekim {وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْقَارِعَةُ} ne bildirdi sana ki nedir o kāri'a ۞ buyurulması da onun hakikati halkın ilmi dairesinden hâriç, yani fiilen görülmedikçe

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 265:

وثالثها: أن القارعة هي التي تقرع الناس بالأهوال والإفزاع وذلك في السموات بالانشقاق والانفطار وفي الشمس والقمر بالتكور وفي الكواكب بالانتثار وفي الجبال بالدك والنسف وفي الأرض بالطي والتبديل وهو قول الكلبي.

2 H -"bu da Mukātil'in kavlidir".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 265. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* IV, 811; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 261:

ورابعها: أنها تقرع أعداء الله بالعذاب والخزي والنكال وهو قول مقاتل.

şiddet ve dehşetinin azametini hiç kimsenin, hatta Peygamber’in bile dirayetle bilemeyeceğini ihtar etmek suretiyle o tehvil tekid ve takviye olunmuştur. Zamir ile ifade edilmeyip de “kāri‘a” isminin üç defa izhar ile tekrar olunması da o tehvîli terbiye ve takrir içindir. Bundan dolayı Râzî’nin zikrettiği vechile birtakım müfessirîn اَلْقَارِعَةُ مَا الْقَارِعَةُ’nın i‘râbı tahzir bâbından olduğuna kāil olmuşlardır. Çünkü “sakın kendini, arslan var arslan!” mânasında اَلْأَسَدَ اَلْأَسَدَ “arslan arslan!” diye tahzir nasb ile de, ref‘ ile de câizdir.[1] Buna göre mâna “sakının kendinizi kāri‘a var, çok korkunç kāri‘a, öyle ki onun ne büyük kāri‘a olduğunu görmeyince dirayetle bilemezsiniz” demek olur. Bunun aslı اتق fiilinin mef‘ûlü olarak nasbdan mübeddeldir. Diğer bir kısım müfessirîn de سَتَأْتِيكُمُ الْقَارِعَةُ “size kāri‘a gelecek, çok dehşetli kāri‘a” mânasına olduğunu söylemişlerdir. Fakat fiil takdîrine hâcet olmayarak “el-kāri‘a” doğrudan doğru mübtedâ, “me’l-kāri‘a” da haber ve mübtedâ olarak cümlesi onun haberi olmak ve tahzir ve tehvil fahvâ-yı kelâmdan anlaşılmak yukarıki sûreye nazaran da gösterildiği vechile, mukadder suâlin cevâbı olmak daha zâhir ve daha müreccahtır. {يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ} ۞ Bu يَوْمَ’nin zâhiri zarfiyet üzere mansub olmaktır ki, تقْرَعُ يَوْمَ yani “o kāri‘a o gün çarpacak ki ilh…” demek olur. Sâhib-*Keşşâf* bu vechi ihtiyar eylemiştir.[2] “An o günü” diye mukadder اُذْكُرْ ile mansub olduğunu da söyleyenler olmuştur. Bir de يَوْمَ, يَكُونُ cümlesine muzâf olmak [6027] hasebiyle feth üzere mebnî mahallen merfû‘ olarak mübtedâ-i mahzûfun haberi de olur, ki Ebussuud’un beyânı vechile Kûfiyyûnun muhtârı budur. هي يوم yani “o kāri‘a o gündür ki..” demek olur. “Gün”den murad da vakt-i medîddir. {كَالْفَرَاشِ} ۞ “**Ferâş**” “ferâşe”nin cem‘idir. Geceleri ışık ve ateş etrafında çırpınıp uçarak kendisini şu‘le içine atan ve Fârisîde olduğu gibi lisânımızda da “pervâne” diye mâruf olan küçük kelebeklere denir. Şu‘leye çarptıktan sonra kanatlarını yayıp döşendiği cihetle “ferâşe” tesmiye edilmiştir.[3]

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb,* XXXII, 265:

في إعراب قوله: القارعة ما القارعة وجوه أحدها: أنه تحذير وقد جاء التحذير بالرفع والنصب تقول: الأسد الأسد، فيجوز الرفع والنصب.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 789:

الظرف نصب بمضمر دلت عليه القارعة أى: تقرع يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ…

3 Bir vapurun çarkına “pervâne” dememiz de mütemâdiyen kanatlarıyla çırpınarak dönmek hususunda ona teşbih suretiyledir [Müellifin notu].

{الْمَبْثُوثِ} Yayılmış ۞ demek olduğu cihetle onların kesret ü intişar ile çırpınıp çırpınıp yayılış, dağılış ve seriliş hâllerini bilhassa ifade etmektedir. Bundan zâhir olan da sa'k hâlidir. Şiir ve edebiyatta pervâne, kendisini ateşe atıncaya kadar şem'e ve şu'leye düşkünlüğü sebebiyle fedâilikte mesel olmuştur. Nitekim Şeyh Sa'dî feryâdıyla meşhur olan bülbüle aşkı tâlim için:

ای مرغ سحر عشق زپروانه بیاموز
کان سوخته را جان شد و آواز نیامد

"Ey seher kuşu! Aşkı pervâneden öğren. Zira o yanmış suhtenin canı gitti de sesi çıkmadı, yani sen de onun gibi can ver de feryat edip durma!" demiştir. Şüphe yok ki Sa'dî, bununla bir ateşperestlik remzi değil, aşk-ı ilâhîde sabr u ihlâs ile bir fedâkârlık misâli kasdeylemiştir. Bu mâna ile bizim divan edebiyatında da nârdan ziyade nûr üzerine dönen pervâneye dâir

Döner pervâne-âsâ bâşıma her ârifi billâh
Dilim bezm-i hakikatte çerâğ-ı rûşen olmuştur.

gibi binlerce mazmun söylenmiştir.

[6028] *Mevlid-i Nebevî*'de Süleyman Efendi'nin

Bir aceb nûr kim Güneş pervânesi

mısrâ'ı da bunun en güzellerindendir. Lâkin görülüyor ki bu âyette "ferâş-ı mebsûs" diye ifade olunan pervânelerin hâli öyle medh u gıbta olunacak bir hâlet olarak değil, son derece sakınılması lâzım gelen kâri'anın dehşetini, en büyük bir felâket perişanlığının şiddet ve fezâ'atini temsil siyâkında zikrolunmaktadır. Bu itibar ile burada ateşperestlerin ve onlar gibi bâtıl akideleriyle kendilerini ateşlere atanların hâllerindeki fecaate dahi bir işaret yok değil ise de yalnız onları değil, iyi ve kötü bütün insanları saracak olan ve gerek hak uğrunda ve gerek bâtıl peşinde can vermek için çırpınıp serilenlerin hepsine ta'alluku bulunan bir

günün hevlini tasavvur ettirmektedir. Âlûsî'nin naklettiği üzere *Te'vîlât* sâhibi demiştir ki: "Bunun tevilinde birkaç vecih üzere ihtilâf etmişler ise de hepsi bir mânaya râci'dir: O günün hevlinden hayret ve ıztırâba işarettir. Katâde'den rivayet olunduğu vechile birtakımları şunu ihtiyar eylemişler ve demişlerdir ki insanlar mahşere çağırıldıkları sıra çağıran dâ'îye doğru uçuşmakta ve nizamsız gelip gidişteki perişanlıkta ve za'f u zillette ve kesret ü intişarda uçuşup çırpınan müteferrik pervânelere teşbih olunmuşlardır."[1] Bu mâna ise اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ sûresindeki يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ اِلٰى شَيْءٍ نُكُرٍ. خُشَّعًا اَبْصَارُهُمْ يَخْرُجُونَ مِنَ الْاَجْدَاثِ كَاَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنْتَشِرٌ. مُهْطِعِينَ اِلَى الدَّاعِ [el-Kamer 54/6-8] mazmûnu olduğundan buradaki "ferâş-ı mebsûs" teşbîhi oradaki "cerâd-ı münteşir" teşbîhi mânasında demek olur. Nitekim Ferrâ, Arz'da intişar eden ve dehşetle yekdiğeri üzerine yığılan gavğā-i cerâd, yani çekirge hurdelerine[2] de "ferâş" denildiğini söylemiş[3] olduğundan "ferâş-ı mebsûs" "cerâd-ı münteşir" demek olduğuna kāil olanlar da olmuştur. Lâkin umumiyetle lügat ve tefsirlerde mâruf olan "ferâş", bâlâda beyan olunduğu üzere pervânelerdir. Bununla beraber ikisine de teşbihten maksud o günün dehşetinden hayret ve ıztırâbı tasvir olmak [6029] itibariyle asıl mâna bir demektir. Şu kadar ki "cerâd-ı münteşir"de zarar haysiyeti, pervânede ise ibtilâ haysiyeti daha bâriz görünür. Bir de pervâneler heyecânı zamanında hep bir cihete değil, her biri muhtelif cihette deveran ederek dağılır, bayılırlar; çekirgeler ise intişârında kesret ile yığılarak bir semte müteveccihen çıvgın bir hâlde dalgalanır giderler. Bu itibar ile "ferâş-ı mebsûs" ba's zamanında muhtelif insanların muhtelif cihetlere fırlayıp yayılışları hâlini, "cerâd-ı münteşir" de kesret ile bir semte sevkedilişleri hâlini ifade eder denilmiştir.

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 448. Krş. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* X, 604-605:
وقال صاحب التأويلات: اختلفوا في تأويله على وجوه لكن كلها ترجع إلى معنى واحد وهو الإشارة إلى الحيرة والاضطراب من هول ذلك اليوم واختار غير واحد ما روي عن قتادة وقالوا: شبهوا في الكثرة والإنتشار والضعف والذلة والمجيء والذهاب على غير نظام والتطاير إلى الداعي من كل جهة حين يدعوهم إلى المحشر بالفراش المتفرق المتطاير.

2 H: "mürdelerine".

3 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 286:
يريد: كغوغاء الجراد يركب بعضه بعضا، كذلك الناس يومئذ يجول بعضهم في بعض.

Hâsılı o gün o kāri'a öyle çarpacak ki insanlar ferâş-ı mebsûs gibi olacak {وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ} dağlar da ıhn-i menfûş gibi olacak. ۞ Dağlar böyle olunca insanların ne hâle geleceği artık kıyas olunabilirse olunsun. O hâlde rahmet-i ilâhiye yetişmeyecek olursa vay o insanların hâline.

"**Ihn**" yün ve bâhusus muhtelif renkte elvan yün; "**menfûş**" da didilmiş, yani eczâsı parmaklarla birbirinden ayrılıp dağılmakta veya hallaçla atılmakta bulunan demektir ki zerre zerre uçuştuğu hâldir. Zira dağlar evvelâ dekkolunacak, sonra "kesîben mehîlâ" olacak, sonra bulut gibi geçerek ıhn-i menfûş gibi olacak,[1] sonra da serab olacaktır. Bu iki hâl, yani insanların ferâş-ı mebsûs gibi ve dağların ıhn-i menfûş gibi olmaları hâli bizim idrâkâtımıza göre bütün küre-i Arz'ın bir volkan gibi infilak edip patlaması hâlini tasavvur ettirdiği gibi, son zaman muharebelerinin o hâli almaya doğru giden tahrîbâtı manzaralarını da göz önüne getirmektedir. Bununla beraber burada yalnız insanları nihâyet ölüme sevketmek üzere parçalayıp seren sa'ka-i[2] memât değil, evvelki sûrenin اِذَا بُعْثِرَ مَا فِى الْقُبُورِ [el-Âdiyât 100/9] âyetinden anlaşıldığı vechile يَخْرُجُونَ مِنَ الْاَجْدَاثِ [el-Kamer 54/7] mantûkunca kabirlerden fırlatıp ba's ü nüşûr ile âhirette hesab ve mîzan için mahşere sevkedecek olan kıyam [6030] nefhasına kadar şâmil bir mânadadır[3] ve bu itibar iledir ki hakikati bizim dirayetlerimizin tasavvurları hudûdundan hâriç ve ancak ihbâr-i ilâhî ile gayb-i Hakk'a eren iman sahasına dâhil bir haysiyeti hâiz olduğu وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْقَارِعَةُ hitâbıyla ifham olunmuştur. Bundan dolayı kıyametin mebde'i olan fezâ nefhasından فَرِيقٌ فِى الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِى السَّعِيرِ [eş-Şûra 42/7] ayırdımının tahakkuk edeceği fasl-ı kazâ hengâmına kadar imtidad edecek olan bu kāri'a günü iki safhaya münkasim demektir ki birincisi nefha-i sa'k ile nefha-i kıyâmın ayırdım günü olan mîzan ve fasıl hengâmına kadar olan haşr ü neşir safhası,

1 H -"sonra bulut gibi geçerek ıhn-i menfûş gibi olacak".
2 H: "sâ'ika-i".
3 H: "mânadır".

ikincisi de insanların فَرٖيقٌ فِى الْجَنَّةِ وَفَرٖيقٌ فِى السَّعٖيرِ olmak üzere iki kısma ayrıldıkları fasl ü hüküm lahzasından ötesi, yani ehl-i cennetin cennete, ehl-i cehennemin cehenneme sevk ve idhalleriyle hükmün icrâsı devri demek olan ebediyet safhasıdır. İşte kāri'anın umûma şâmil olan birinci safhasını beyandan sonra netice ve müntehâsı bulunan ve insanları sa'îd ve şakī iki kısma ayıracak olan bu ikinci safhasını tafsil ile buyuruluyor ki:

{فَاَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازٖينُهُ} İşte o gün mîzanları ağır basan her kimse…

"**Mevâzîn**" "mîzân"ın cem'idir. Zira aslı[1] "vezn"den vâv ile "mivzân"dır. Vâv sâkin mâkabli meksur olduğu için yâ'ya kalbedilmiştir. Ma'amâfîh "mevâzîn", "mevzûn"un cem'i de olur. Mâlum ki "mîzan" tartı âleti, eşyânın veznini, yani sıklet nisbetini ölçmeye mahsus olan terazi demektir. Ma'amâfîh sıklete mahsus olmayarak adalet ve hukuk gibi mânevî olan herhangi bir nisbeti mukayese ile tâyin için dahi mecaz olarak kullanılır. Nitekim cem'[2] ve tarh gibi bir hesab ameliyesinin doğruluğunu denemek için yapılan mukabil ameliyeye "mîzan" tâbir edilmek müte'âref olduğu gibi, bir hesab defterinin matlub ve zimmetinin mukayesesine dahi "mîzan" denilir ve yine mâlum ki [6031] bir mîzânın ağır gelmesi, ağır basması, onunla tartılan mevzûnun ağırlığıyla mütenâsibdir. Asıl maksud da mevzûnun veznidir. Onun için burada da "mevâzîn", "mîzân"ın veya "mevzûn"un cem'i olmak üzere iki kavil rivayet edilmiştir. Nitekim Râzî der ki: "'Mevâzîn'de iki kavil vardır.

Birisi 'mevzûn'un cem'i olmasıdır ki indallah vezin ve kıymeti olan ameldir. Ferrâ buna kāil olmuş ve demiştir ki: 'Bunun nazîri «bende senin dirheminin mîzânı, senin dirheminin vezni ile bir dirhem var» ve «benim evim senin evinin tam mîzânında ve veznindedir. Yani tam hizasında veya dengidir» denilmesindeki mânadır.'

1 H: "asl-ı".
2 H: "cemî'".

İkincisi 'mîzân'ın cem'idir. İbn Abbas demiştir ki: 'Mîzânın bir dili ve iki kefesi vardır. Onda ancak ameller vezn olunur. Mutî'in hasenâtı en güzel surette getirilir, rüchânı olunca cennet onun olur. Kâfirin de seyyiâtı en çirkin surette getirilir, vezni hafif gelir, nâra girer.' Hasan'dan da 'iki kefesi vardır, fakat tavsif olunamaz' diye mervîdir. Mütekellimîn demişlerdir ki hasenât ve seyyiâtın kendileri husûsâ inkızâlarından sonra kābil-i vezn değildir. Ancak yazılmış oldukları suhuf-i a'mâl tartılır. Yahut nûr hasenât alâmeti kılınır, zulmet seyyiât alâmeti kılınır; yahut hasenât sûret-i hasene ile, seyyiât sûret-i kabîha ile tecessüm eder de o suretle sıklet ve hıffet zâhir olur. Bunun fâidesi de adâlet-i ilâhiye izhar ve mazeretler kat' edilmek için halkın toplandığı cem'iyyet-i kübrâ içinde hasenât sâhibinin güzel hâl ve etvârı zâhir olarak sürûru müzdâd olması ve seyyiât sâhibinin çirkin hâl ve etvârı zâhir olarak kepaze ve rüsvay olmasıdır."[1] Bazıları da "vezn" kazâ-yı sevî ve hükm-i âdildir demişler. Mücâhid, A'meş ve Dahhâk buna kāil olmuşlar. Müteahhirînden birçoğu da bunu ihtiyar eylemişler[2] ve demişlerdir ki: "Mîzan ile ancak ecsâmın sıkletleri mikdârı bilinebilir, a'râzı münkazıye olan a'mâlin mekādîri onunla nasıl vezn olunur?" Lâkin şunu itiraf etmek lâzım gelir ki bunun mânası mutlak mîzan ve vezni inkâr değil, a'mâlin cismânî [6032] mîzan ile tartılamayacağını söylemektir. Yoksa velev mânevî olsun iki şey beyninde bir hak mi'yâr ve mîzânı olmayınca bir adalet tecellîsi tasavvur olunamaz. Onun içindir ki اَللّٰهُ الَّـذٓى اَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ [eş-Şûrâ 42/17] buyurulmuştur. وَنَضَعُ الْمَوَازٖينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيٰمَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْـًٔا [el-Enbiyâ 21/47] buyurulduğu üzere kıyamet günü için konulacak olan adalet mîzanları da aynı mânada olarak adaleti hakkıyla tecellî ettirmek

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 267-268. Krş. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 287; Semerkandî, I, 504; *Tefsîru İbn Fûrek,* III, 265; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* I, 447:

واعلم أن في الموازين قولين: أنه جمع موزون وهو العمل الذي له وزن وخطر عند الله وهذا قول الفراء قال: ونظيره يقال: عندي درهم بميزان درهمك ووزن درهمك وداري بميزان دارك ووزن دارك أي بحذائها والثاني: أنه جمع ميزان، قال ابن عباس: الميزان له لسان وكفتان لا يوزن فيه إلا الأعمال فيؤتى بحسنات المطيع في أحسن صورة فإذا رجح فالجنة له ويؤتى بسيئات الكافر في أقبح صورة فيخف وزنه فيدخل النار وقال الحسن: في الميزان له كفتان ولا يوصف، قال المتكلمون: إن نفس الحسنات والسيئات لا يصح وزنهما، خصوصا وقد انقضيا بل المراد أن الصحف المكتوب فيها الحسنات والسيئات توزن أو يجعل النور علامة الحسنات والظلمة علامة السيئات أو تصور صحيفة الحسنات بالصورة الحسنة وصحيفة السيئات بالصورة القبيحة فيظهر بذلك الثقل والخفة وتكون الفائدة في ذلك ظهور حال صاحب الحسنات في الجمع العظيم فيزداد سرورا وظهور حال صاحب السيئات فيكون ذلك كالفضيحة له عند الخلائق.

2 H -"Müteahhirînden birçoğu da bunu ihtiyar eylemişler".

üzere vaz‘ olunacak hak kanunu olmalıdır[1] ki kıyametin bütün şûriş ve buhrânı onun izhar ettiği adalet mîzânıyla hall ü fasla erilecektir[2] demek olur. Bu mâna ile mîzânın tatbîki ise yalnız ecsâmda değil, a‘râzda da cereyan eder. Nasıl ki harâret ve burûdet gibi a‘râzdan olan şeyler de kendilerine mahsus mîzanlarla tartılır. Şu hâlde وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ [el-A‘râf 7/8] buyurulduğu üzere kıyamet günü hak olduğunda şüphe olmayan vezn-i a‘mâlin de gereği gibi bir mîzânı olmak ve her mîzan gibi onun da nokta-i tevâzünü işʿâr eden bir dil ile iki tarafı bulunmak iktizâ ederse de, amellerin hakikatine göre bunun mâhiyet ve keyfiyetinin tâyin ve tavsîfi bizim idrak ve dirayetimizin ihâtası sahasından uzaktır. Onun için demişlerdir ki vezn ü mîzânın hakkiyetine iman lâzım olmakla beraber keyfiyetinin tafsîline iman şart değildir. Ma‘amâfîh şunu da itiraf etmek iktizâ eder ki amellerin cismânî bir surette vezni de hiç tasavvur olunamaz değildir. Zira ameller kendileri mâhiyetleri itibariyle cisim değil iseler[3] de eserleri itibariyle cismânî haysiyet ve kıymetleri hâiz olduklarında da şüphe yoktur. Bütün ecsâmın hilkati fi‘l-i ilâhî olduğu gibi insanlar en güzel sun‘u amelleriyle müsabaka ve imtihan edilmek için yaratılmışlar ve hayat ve[4] memat ile mübtelâ kılınmışlardır. Bu cihetle ameller Allah yanında değeri olan sevab veya ikāb ile karşılanmak için âhirette üzerlerine terettüb edecek âsâr nokta-i nazarından iktisab edecekleri surete göre bir mîzan ile tartılmak iktizâ eder. Dünyada bunların akıl ve mantık, ilim, şeriat itibariyle mîzanları indirilmiş olduğu gibi indallah hakikat [6033] âlemindeki haysiyetlerine göre de bir mîzanları var demektir ki, bu onların âhiret neş'etinde zuhûr edecekleri hakīkī suretleriyle mütenâsib olan bir mîzan olarak rûhânî ve cismânî her iki haysiyetle de tecellî edebilir. İşte İbn Abbas Hazretleri'nden mervî olan hasenâtın sûret-i haseneleri ve seyyiâtın sûret-i kabîhaları ile tartılmaları kaziyyesi de âsâr itibariyle vezinleri demek olacağı gibi, defter-i a‘mâlin

1 B: "olmasıdır"; H: "demektir".
2 H: "erecektir".
3 B: "değillerse".
4 M -"ve".

vezni veya alâmetleri olan nûr ve zulmetin vezni hakkındaki kaviller veya rivayetler de yine âsâr itibariyle vezin mânasına râci' olur. Bunların her birine delâlet eden eserler de vârid olmuştur. Binâen'aleyh vezn-i a'mâlin netice itibariyle hüküm ve adâlet-i ilâhiyeyi izhar mânası müteyakkan olmakla beraber lâyık olan herhangi bir suret ile mîzân-ı Hak'ta hakikaten vezni mânası da imkânsız değildir ve şu hâlde a'mâlin mutlaka vezin ve mîzânını inkâr küfür olursa da keyfiyeti hakkındaki tafsîlâtı inkâr küfre müeddî olmaz. Bundan dolayı Âlûsî demiştir ki: "Bu âyet vezn-i a'mâle işarettir ve buna hakikat olarak iman vâcibdir. Ancak münkiri ikfâr olunmaz."[1] Ve bu vezin, tetâyür-i[2] suhuftan ve sağdan ve soldan verilip alınışından ve suâl ü hesabdan sonradır. Vâhidî ve daha başkaları böyle zikretmişlerdir. Ve *Kenzü'l-Esrâr* sâhibi de buna cezm eylemiştir.[3] Ve o, bir lisânı ve Arz u semâvâtın atbâkı gibi iki kefesi bulunan bir mîzan ile olacaktır ki mâhiyetini ancak Allah bilir.

İbn Abbas'tan ve Hasan-ı Basrî'den böyle rivayet olunmuştur ve *Şerh-i Makāsıd*'da müfessirînden çoğuna nisbet edilmiştir.[4] *Nevâdiru'l-Usûl*'de mezkur olduğuna[5] göre mekânı da cennet ile nâr arasıdır.[6] Eşher ve esah olan da bu, cemî'-i ümem ve cemî'-i a'mâl için zikrolunduğu [6034] üzere bir mîzandır. Cemi' sîgasıyla مَوَازِينُهُ buyurulması ise ya كَذَّبَتْ عَادٌ الْمُرْسَلِينَ [eş-Şu'arâ 26/123] gibi tâzim için veya شابت مفارقه kabîlinden eczâsı itibariyle, yahut itibârî tegāyürle efrâdının ta'addüdü itibariyledir ki şâirin

لمعان برق أو شعاع شموس

1 Yani zâhiri vechile cismânî mânayı inkâr edip de adalete haml gibi mecaza kāil olanlar küfre nisbet olunmaz. Zira onlar münkir değil, müevvildirler. Nassın da tevile ihtimâli derkârdır. Yoksa mutlaka vezn Kur'an'da sarih olduğu için inkârı küfür olacağında şüphe yoktur [Müellifin notu].

2 H: "tetayyür-i".

3 H -"Ve *Kenzü'l-Esrâr* sâhibi de buna cezm eylemiştir".

4 Taftazânî, *Şerhu'l-Makāsıd,* thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1419/1998, V, 120-121.

5 B -"nisbet edilmiştir. *Nevâdiru'l-Usûl*'de mezkur olduğuna".

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 448. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* IX, 23-26:

وهذا إشارة إلى وزن الأعمال وهو مما يجب الإيمان به حقيقة ولا يكفره منكره ويكون بعد تطاير الصحف وأخذها بالأيمان والشمائل وبعد السؤال والحساب كما ذكره الواحدي وغيره وجزم به صاحب كنز الأسرار بميزان له لسان وكفتان كإطباق السماوات والأرض والله تعالى أعلم بماهيته وقد روي القول به عن ابن عباس والحسن البصري وعزاه في شرح المقاصد لكثير من المفسرين ومكانه بين الجنة والنار كما في نوادر الأصول.

mısrâ‘ındaki “şümûs” gibidir. “Mevzûn”un cem‘i olduğuna göre ise tevile hâcet yoktur. Sıklet de rüchan mânasına olmak münakaşasız olur.

Böyle mevâzîni ağır basan, güzel amelleri gālib gelen kimse[1] {فَهُوَ فٖى عٖيشَةٍ رَاضِيَةٍ} artık o bir îşe-i râzıyededir. ❁ Râzı bir hayat, hoşnut bir geçim ve yaşayış içindedir. Hakikatte râzı ve hoşnut olmak ayşın, hayâtın şânı değil, sâhibinin sıfatı olduğundan zâhiren ifadenin hakkı, ayş râzı olmak[2] değil, marzî olmak, yani عِيشَةٍ مَرضِيَّة denilmek iken hilâf-ı zâhir olarak فٖى عٖيشَةٍ رَاضِيَةٍ buyurulması beliğ bir nükteyi hâizdir ki rızânın tasavvurlar fevkinde olan kemâlini belâgatle ifade ederek sâhibinin o hayâta ehliyet-i kâmilesini, hem râzıye hem marzıyye makāmında bulunduğunu iş‘âr eyler. Yani öyle güzel bir hayat ve maîşet ki güzel amelleriyle ona sebep olan kimseyi sade râzı ve hoşnut etmekle kalmaz, aynı zamanda onu يَٓا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ. اِرْجِعٖٓى اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً. فَادْخُلٖى فٖى عِبَادٖى. وَادْخُلٖى جَنَّتٖى [el-Fecr 89/27-30] mısdâkınca nefs-i râzıye makāmından nefs-i marzıyye makāmına yükselterek ebediyen mes‘ud edecek ve ondan asla ayrılmak istemeyecek vechile kendisini bütün hoşnutlukla sarar, ebedî bir rızâ ve hoşnûdî muhîti içinde ihâta eder, kuşatır, donatır. Âlûsî der ki: “Meşhur olan burada ‘râzıye’ nisbet bâbından olmaktır, yani zât-ı rızâ, rızâlı hoşnutluklu bir ayş demektir. Nefs-i kelimede[3] veya isnadda mecaz olarak ‘râzıye’nin marzıyye mânasına olması da tecviz edilmiştir ki bunun hakikati sâhibinin râzı olacağı bir ayş demek olur. Me‘ânî kitaplarında mukarrer olduğu [6035] üzere bunda isti‘âre-i mekniye ve tahyîliye dahi tecviz edilmiştir. Lâkin bazı ecille burada nefis bir beyanda bulunmuş ve demiştir ki ‘niseb bâbından olanlar[4] ذي كذا diye te’vil olunur ve müennes getirilmez, çünkü bir mevsuf üzerine cereyan ettirilmeyip câmidlere ilhak olunur.’ Sîrâfî’den de şöyle nakledilmiş: عٖيشَةٍ رَاضِيَةٍ’de ها’nin sukūtu meselesinde yaptıkları ta‘lîle kadh ederek demiştir ki: ‘Hâlbuki bunda iki vecih vardır: Birisi o maîşet, ehline râzı olmuştur, onlardan hoşnut

---

1 M: “kısım”.
2 B -“olmak”.
3 H: “kelâmda”.
4 H: “olur ki”; B: “olarak”.

olarak kendilerine mülâzimdir. Onları bırakmaz, ayrılmaz mânasına olmasıdır. Diğeri de ها 'allâme', 'râviye' gibi mübalağa için olmaktır. Bir de şöyle tevcih olunmuştur. ها'nın lüzûmu يا'nın sukūtuyla bünyeye halel vermemek içindir; ناقة مشلية ve كلبة مجرية gibi. Hâlbuki ظبية مطفل ومشدان derler, müf'il ve mif'al bâbı müenneslenmez, ma'amâfîh مصكّة gibi bazılarında ها idhal ettikleri de vardır.' Sonra demiştir ki: 'Kabûle layık olan budur. Bunun hâsılı birkaç vecihle cevaptır.

Birincisi burada 'râziye' nisbet bâbından değil, ism-i fâildir, mânanın[1] lâzımı murad olunmuştur. Zira bir şeye râzı olan ve dileyen ona mülâzemet eder, bu mecâz-ı mürsel veya istiaredir. İsnadda mecaz olup zikrolunan mâna, hâsılını[2] beyan olmak da câizdir.

İkincisi, ها mübalağa için olmaktır. Bu da 'allâme' gibi fe''âl veznine muhtas değildir. Onun için 'râviye' ile de temsil eylemiştir.

Üçüncüsü, mu'telde ها'nın ilhâkı bünyeyi muhafaza için olmaktır. 'Mısakke' ya şâzdır yahut mu'telli muzâ'afa benzetmektir.'" Âlûsî bunu naklettikten sonra "bunu hıfzet çünkü nefistir, kitapların ekserîsi ondan hâlîdir"[3] diye de bir ihtar yapmıştır. Birçok hususta bu عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ terkîbi[4] misâl olarak zikredilegeldiği için biz de bu îzâhı kaydetmeye lüzum gördük.

[6036] {وَاَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ} Ve ammâ mîzanları hafif gelen her kimse ❁ yani hasenesi olmayan yahut seyyiâtı ağır basıp[5] da hasenâtı hafif

---

1 H: "mânen".
2 H: "hâsılı".
3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 449. Krş. *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 392:
«فَهُوَ فِي عِيشَةٍ راضِيَةٍ» المشهور جعل ذلك من باب النسب أي ذات رضا وجوز أن تكون راضِيَةٍ بمعنى المفعول أي مرضية على التجوز في الكلمة نفسها وأن يكون الإسناد مجازيا وهو حقيقة إلى صاحب العيشة وجوز أن يكون في الكلام استعارة مكنية وتخييلية على ما قرر في كتب المعاني لكن ذكر بعض الأجلّة هاهنا كلاما نفيسا وهو أن ما كان للنسب يؤول بذي كذا فلا يؤنث لأنه لم يجر على موصوف فألحق بالجوامد ونقل عن السيرافي أنه قال: يقدح فيما عللوا به سقوط الهاء في عِيشَةٍ راضِيَةٍ وفيه وجهان أحدهما أن تكون بمعنى أنها راضية أهلها فهي ملازمة لهم راضية بهم والآخر أن تكون الهاء للمبالغة كعلامة ورواية ووجه بأن الهاء لزمت لئلا تسقط الياء فيخل بالبنية كناقة مشلية وكلبة مجرية وهم يقولون ظبية مطفل ومشدان وباب مفعل ومفعال لا يؤنث وقد ادخلوا الهاء في بعضه كمصكة، انتهى. ثم قال: إن هذا حقيق بالقبول ومحصله الجواب بوجوه أحدهما أن راضِيَةٍ هنا فيه ليس من باب النسب بل هو اسم فاعل أريد به لازم معناه لأن من شاء شيئا ورضي به لازمه فهو مجاز مرسل أو استعارة ويجوز أن يراد أنه مجاز في الإسناد وما ذكر بيان لمعناه الثاني أن الهاء للمبالغة ولا تختص بفعال ولذا مثل برواية أيضا والثالث أنه يجوز إلحاق الهاء في المعتل لحفظ البنية ومصكة إما شاذ أو لتشبيه المضاعف بالمعتل، انتهى. فاحفظه فإنه نفيس خلا عنه أكثر الكتب.
4 H: "tâbiri".
5 H: "basan".

gelen kısımdan olan kimse {فَاُمُّهُ هَاوِيَةٌ} artık onun anası hâviyedir. ❁ Yani varacağı yeri yatağı, kucağına sığınacağı ana vatanı hâviyedir. Barınacak yeri kalmayacak, artık "hâviye" denilen cehennem uçurumunun kucağına atılacaktır. Diğer bir mâna ile o öyle sukūt edecektir ki anası ağlayıp yıkılacaktır. Diğer bir mâna ile onun ümm-i dimağı, yani beyninin kökü hâviye olacak, tepetakla cehennemin dibine atılacak, öyle kaynayacaktır. O hâviyenin ne olduğuna, mâhiyetine gelince şöyle beyan buyuruluyor: {وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا هِيَهْ} Bildin mi ki o hâviye nedir? ❁ مَا istifhâm-ı inkârî هِيَهْ hâviyeye râci' müennes zamiri هي'dir. Âhirindeki ها fasıla için hâ-i sekittir. Aslı ما هي'dir. Mâhiyeti neden ibarettir? {نَارٌ حَامِيَةٌ} bir nâr-ı hâmiyedir. ❁ Yani şiddetli, kızışgın[1] bir ateş, bundan sonraki sûrede "cahîm" diye zikrolunacak olan cehennem ateşi, daha sonra Hümeze Sûresi'nde târif olunacak olan Allah ateşidir.

Kāmûs'ta هاوية ve الهاوية cehennemin isimlerindendir. Yukarıdan aşağıya düşmek, sukūt etmek mânasına "hüviy" ve "heveyan"dan müştak ism-i fâil olarak sâkıt mânasına gelir ve cevv-i hevâ gibi içi boş, derin, düşüldükçe düşülür engin uçuruma, "mehvât"[2] gibi sukūt mahalline denilir. هوة çukur demek olduğu gibi, hâviye de mütemâdiyen aşağı doğru düşen uçurum, veya uçuruma düşen demek olabilir. Bu mânadan cehenneme isim olmuştur.[3] Ve Âlûsî'nin naklettiği vechile denilmiştir ki: "Ona hâviye ıtlak edilmesi gayet derin olmasındandır."[4] Bazıları da nârın en aşağı kapısına[5] tahsis etmişlerdir. İncil tercemelerinde de "hâviye"ye tesadüf olunur. "Ümm-i hâviye" denilmesine gelince: Bunda işaret ettiğimiz vechile üç mâna söylenmiştir.

[6037] Birincisi "ümm", ana mânasından me'vâ, yani varılacak, kucağına sığınılıp barınılacak yurt ve yatak mânasına istiare tarîkiyle mecazdır. Zira ana kucağı çocuğun sığınıp barınacağı ilticâgâhı olmak

---

1 B: "kızgın".
2 H ve B: "مهوط".
3 Bk. Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 1347; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 1235-1236.
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 449:

وذكر أن إطلاق ذلك عليها لغاية عمقها وبعد مهواها.

5 H: "tabakasına".

hasebiyle "me'vâ" ona teşbih edilmiştir ki bunda pek acıklı bir tehekküm vardır. Nihâyet sığınıp varacağı en şefkatli anası, hâmîsi, kızgın ateş olan hâviyeden ibaret bulunan bir kimsenin hâlindeki felâket ve fecaatin şiddet ve azametini teemmül etmeli.

İkincisi, Araplar bir kimsenin helâkine dua makāmında kinaye tarîkiyle هوت أمه derler ki "anası ağlayıp düşesi bayılası" demek gibidir. Zira bir kimse düştüğü, helâk olduğu zaman anası ağlar, merakından düşer bayılır. Bu bizim "anası ağlasın" yahut "anası ağladı", yahut "anası ağlayasıca" tâbirlerimizi andırır. Ma'amâfîh "kahrolası", "Allah canını alası" قاتله الله duaları gibi هوت أمه duası da her zaman vukū'u matlub olan dualardan olmayıp ta'accüb ve takdir ve medih için de söylenir. Nitekim Ka'b b. Sa'd-i Ganevî'nin[1] şu beyti bu kabîlden olarak mâruftur:

هَوَتْ أمُّهُ مَا يَبْعَثُ الصُّبْحُ غَادِياً   وَمَاذَا يرد اللَّيْلَ حينَ يَؤُوبُ[2]

Hamâse'nin şu beyti de o kabîldendir:

هَوَتْ أُمُّهم ماذا بهم يومَ صُرِّعوا   بجيشان من أسباب مجدٍ تَصَرَّما
أَبَوْا أنْ يَفِرُّوا والقَنا في نحورهم   وأَنْ يَرْتَقُوا من خَشيةِ الموتِ سُلَّما
ولو أَنَّهُمُ فَرُّوا لكانوا أَعِزَّةً   ولكنْ رأَوْا صبراً على الموتِ أكرما[3]

İşte Katâde'den bir rivayet olarak mervî olduğu üzere birçok müfessirîn فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ işbu "hevet ümmühû" tâbirinden olduğunu söylemişlerdir. Sâhib-*Keşşâf* ve *Müfredât*'ta Râgıb bunu tercih eylemişler.[4] Sâhib-i *Keşf*[5] bunun عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ [6038] kavline tıbak sanatını hâvî olması

1 H ve B: "Kanevî'nin".

2 Anası ağlaya düşsün: O giderken sabah ne gönderdi ve dönerken gece ne çevirdi; yani ne kahraman, ne afacan adamdı! [Müellifin notu]. Bk. Asma'î, *el-Asma'iyyât,* thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1993, s. 95; İbn Düreyd, *Cemheratü'l-lüga,* I, 229.

3 Anaları bayılası: Ne olmuştu onlara yıkıldıkları gün Ceyşan nam mahalde, inkıtâ' etmiş olan mecd ü şeref esbâbından dolayı. Mızraklar gerdanlarında iken kaçmak ve ölüm korkusundan bir merdivene çıkmak istemediler, eğer kaçsalardı yine aziz olacaklardı velâkin ölüme karşı sabrı daha ziyade âlicenâblık gördüler [Müellifin notu]. Bk. Tebrîzî, *Şerhu Dîvâni'l-Hamâse,* Beyrut: Dâru'l-Kalem, I, 386.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 790. Krş. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 849:

«فَأُمُّهُ هاوِيَةٌ» من قولهم إذا دعوا على الرجل بالهلكة: هوت أمّه، لأنه إذا هوى أى سقط وهلك فقد هوت أمّه ثكلا وحزنا.

5 H ve B: "*Keşşâf*".

itibariyle daha güzel, daha bedi‘ olduğunu söylemiş,[1] Tîbî[2] de buna azhar demiştir.[3] Bu mânada “ümm” hakikaten ana demek olduğu gibi, “hâviye” de cehennemin ismi değil, sâkıta mânasına demektir. Yani “anası düşmüştür” demek olup bununla kāri‘a helâk ü ukūbetinin şiddetinden kinaye edilmiş olur. Bunun inceliğinde şüphe yoktur. Lâkin bu surette “mâhiye” zamiri “hâviye”ye râci‘ olmayıp kelâmın medlûlünden anlaşılan, yani anasını ağlatan “dâhiye”ye râci‘ olmak lâzım gelir. Hâlbuki evvelki mânada “hâviye”ye rücû‘u zâhir, istiare itibariyle mübalağa belâgati da şüphesiz olduğu için daha vâzıhtır.

Üçüncüsü, yine Katâde’den ve Ebû Sâlih’ten ve İkrime ve Kelbî ve sâireden mervî olduğu üzere “ümm” “ümm-i dimağ” ve “ümm-i re’s”, yani başından beyninin aslı ve kökü mânasına olmaktır ki bu surette “hâviye” cehennem demek de, ona sâkıta demek de olabilir. Yani “beyninin kökü hâviye olmuştur” yahut “tepetaklak hâviyeye yuvarlanmıştır” demek olur. Çünkü tepesi aşağı olarak cehenneme atılacaktır. Binâen‘aleyh “mâhiye” zamirinde de[4] iki vecih cereyan eder. Nâr, هِيَ نَارٌ[5] takdîrinde mübtedâ-i mahzûfun haberidir.

“**Hâmiye**” yani şiddet-i harâret mânasına “hâmî”den kızgın, kızışgın[6] demektir. حَمِيَ الْوَطِيسُ ‘‘fırın kızıştı” demek olduğu gibi, حَمِيَ الشَّمْسُ وَالنَّارُ “güneş ve ateş kızıştı, harâretleri şiddetlendi” demektir. Masdarı “hamyen” ve “humyen” ve “humüyyen” gelir. Ateş zaten kızgın demek iken “nâr” denildikten sonra bir de “hâmiye” diye tavsîfi, sâir ateşlerin buna nisbetle sanki hâmiye değil, soğuk imişler gibi hafif kalacaklarını iş‘ar eden bir teşdiddir. İşte o kāri‘ada mîzanları hafif gelenlerin âkıbeti budur اَلْعِيَاذُ بِالله.

---

1 Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî,* XV, 450:

وفي الكشف أن هذا أحسن ليطابق قوله سبحانه في «عِيشَةٍ راضِيَةٍ» وما فيه من المبالغة.

2 M: “Taybî”.

3 Tîbî, *Fütuhu’l-gayb,* XVI, 556:

وأظهر التفسيرين الأول، لأن «فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ» مقابل لقوله «فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَّاضِيَةٍ» والهلاك أنسب إلى العيش لأنه الحياة المختصة بالحيوان.

4 B -“de”.

5 H: “نور”.

6 B -“kızışkın”.

[6039]

سُورَةُ التَّكَاثُرِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانِ آيَاتٍ

TEKÂSÜR SÛRESİ

Tekâsür Sûresi, buna ashâb arasında "Makbüre[1] Sûresi" denildiği dahi mervîdir. Meşhuru, Mekkîdir. Maʿamâfîh ihtilâf da edilmiştir. Ebû Hayyân: Cemî'-i müfessirîn kavlince Mekkîdir, Buhârî Medenî demiştir, diyor.[2] Suyûtî de: "Eşheri Mekkîdi, muhtâr olan Medenîdir" demiş.[3] Âlûsî de Mekkî olduğunu ale'l-ıtlâk zikrettikten sonra Ebû Hayyân'ın kavlini ve Suyûtî'nin âtîde nakledeceğimiz esbâb-ı nüzûl meyanında Medeniyyeti andıran İbn Ebî Hâtim rivayetiyle muhtârına istidlâlini nakledip "Medenî olduğuna edillenin kuvvetinden dolayı bazı ecille 'hak olan budur' dedi"[4] diye bir tercih kaydeylemiştir.[5] Lâkin Mekkiyyeti eşher denildikten sonra ona karşı âhâd ile istidlâlin kuvveti garib olur.

Âyetleri: Bi'l-ittifak sekizdir.

Fâsılası: ر، ن، م harfleridir.

Bu sûre, Kāriʿa üzerine bir nasihat ve inzardır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اَلْهٰيٰكُمُ التَّكَاثُرُۙ ﴿١﴾ حَتّٰى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَۜ ﴿٢﴾ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَۙ ﴿٣﴾ ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ
تَعْلَمُونَۜ ﴿٤﴾ كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَق۪ينِۜ ﴿٥﴾ لَتَرَوُنَّ الْجَح۪يمَۙ ﴿٦﴾ ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ
الْيَق۪ينِۙ ﴿٧﴾ ثُمَّ لَتُسْـَٔلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّع۪يمِ ﴿٨﴾

---

1 "Ashabın bu sûreyi el-Makbüre/el-Makbere diye adlandırdığı rivayet edilmiştir". Bk. İdris Şengül, "Tekâsür Sûresi", *DİA*, XL, 339.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 535:

هذه السورة مكية في قول جميع المفسرين وقال البخاري: مدنية.

3 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 54:

سورة ألهاكم: الأشهر أنها مكية ويدل لكونها مدنية –وهو المختار– ما أخرجه ابن أبي حاتم عن ابن بريدة أنها نزلت في قبيلتين من قبائل الأنصار تفاخروا... الحديث.

4 B: "dedi".

5 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 451:

ولقوة الأدلة على مدنيتها قال بعض الأجلّة إنه الحق.

[6040] **Meâl-i Şerîfi**

Oyaladı o çokluk kuruntusu sizleri (1) tâ ziyaret edişinize kadar kabirleri (2). Öyle değil, ileride bileceksiniz (3). Sonra öyle değil, ileride bileceksiniz (4). Öyle değil, ilme'l-yakīn bilseniz (5) kasem olsun o cahîmi çaresiz göreceksiniz (6). Sonra kasem olsun onu çaresiz ayne'l-yakīn göreceksiniz[1] (7). Sonra kasem olsun o gün o na'îmden muhakkak sorulacaksınız (8).

{اَلْهٰيكُمُ} İlhâ etti sizleri ❁ "**İlhâ**[2]" "lehv"den if'âldir. Vâv râbi'aten vâki' olduğu için, yâ'ya kalb edildiğinden elif yâ'dan mübeddel olarak yazılır. Eğlence demek olan "lehv"in aslı gaflet olduğundan "ilhâ" eğlemek, boş bir şey ile iğfal ve işgal eyleyerek oyalamak, işinden alıkoymaktır.

{التَّكَاثُرُ} "**Tekâsür**" ❁ Çokluk kurumu, gururu, iddiası. Kesretten tefâ'ul. "Biz çoğuz", "hayır biz çoğuz" diye yekdiğeriyle çokluk yarışı, çokluk gösterişi etmek, çokluk sevdâsı veya çokluk izhârı ile kurumlanmak, tefâhur eylemektir ki ehl-i dünyanın umûmiyetle kapılıp aldandığı bir gurur hâletidir. Neyin çokluğu ve neden alıkoyduğu zâhiren tasrih olunmayarak "ilhâ" ve "tekâsür" mutlak zikredilmiştir. Zira makāmın iktizâsına göre zihin muhtemil olan her şeye zâhib olabilmek itibariyle ıtlâkın bir belâgat-i şâmilesi vardır. Bununla beraber mânen takyîde delâlet eder karîne de yok değildir.

Evvelâ: "İlhâ" oyalamak, iştiğal edilmesi lâzım gelen hakīkī maksaddan ve mühim olan iş ve vazifeden eğleyip [6041] alıkoymak demek olduğu ve bundan evvelki sûrede "kāri'a" ve "mîzan" zikredilmiş bulunduğu gibi, bundan sonra da kabirler zikrolunacağı cihetle "ilhâ" gerek vâcib ve gerek mendub vezâif ve a'mâlden, insanın hakikaten işine yarar mâya'nîsi, maksûdu olması lâzım gelen zikir, marifet, tefekkür, tedebbür, şükür, tâat ve ibadet gibi umûr-ı mühimmeden alıkoymak; "tekâsür" de buna mukabil âhirette işe yaramayacak, o kāri'a günü ameller

1 H -"Sonra kasem olsun onu çaresiz ayne'l-yakīn göreceksiniz".
2 M: "ELHA".

tartılırken mîzanda ağır basmayacak, o nâr-ı hâmiyeden korumayacak ve binâen'aleyh fâni dünyada insanı aldatıp âhirete yalnız hesab, hüsran, azab bırakacak olan gurur meta'ı şeylerin çokluğuyla tefâhur demek olacağı anlaşılır ki, Sûre-i Hadîd'deki اَنَّمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِى الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِ [57/20] âyeti mantûku demektir. Nitekim Buhârî'de İbn Abbas'tan "mal ve evlâdda tekâsür" denilmiştir.[1]

Sâniyen التَّكَاثُرُ'de ال ahd için olarak sebeb-i nüzûldeki mânaya işaret olur. Bunda[2] ise birkaç rivayet vardır. Birçok müfessirînin zikrettiklerine göre Benî Abdi Menaf ile Benî Sehm, "hangimiz daha çoğuz" diye tefâhur edişmişlerdi[3]. Abdi Menaf oğulları çok geldi, bunun üzerine Benî Sehm "bizi" dediler "câhiliyede bağy helâk etti; haydin hem sağ olanlarımızı hem ölmüş bulunanlarımızı sayışalım!" bunda da Sehm oğulları çok geldi, bu sûre bunun üzerine nâzil oldu, bazı rivayette de kabirlere kadar gittiler.[4] İbn Ebî Hâtim'in Ebû Büreyde'den bir tahrîcine göre de; ensar kabilelerinden[5] Benî Hâris ve Benî Hars tefâhur ve tekâsür etmişler, bir taraf "bizde fülân ve fülân gibiler var" demiş, diğerleri de öyle demişler, böyle dirileriyle tefâhur ettikten sonra "haydin kabirlere gidelim" demişler, varmışlar, bir taraf kabirlere işaret ederek "sizde fülân ve fülân gibiler var mı?" demiş, diğerleri de o suretle mukabele etmişlerdi اَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُ bunun üzerine nâzil oldu, demiştir.[6] Bu iki rivayete göre demek sebeb-i

---

1 Buhârî, Tefsîr, 102:

وقال ابن عباس: «ألهاكم التكاثر» من الأموال والأولاد.

2 H: "Burada".

3 H ve B: "etmişlerdi".

4 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 819; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXX, 204. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 535:

وذلك أن حيين من قريش من بني عبد مناف بن قصي وبني سهم بن عمرو بن مرة بن كعب كان بينهم لحاء فافتخروا فتعادى السادة والأشراف فقال بنو عبد مناف: نحن أكثر سيدا وأعز عزيزا وأعظم شرفا وأمنع جانبا وأكثر عددا فقال بنو سهم لبني عبد مناف: مثل ذلك فكاثرهم بنو عبد مناف بالأحياء، ثم قالوا: تعالوا نعد أمواتنا حتى أتوا المقابر يعدونهم فقالوا: هذا قبر فلان وهذا قبر فلان فعد هؤلاء وهؤلاء موتاهم فكاثرهم بنو سهم بثلاثة أبيات لأنهم كانوا أكثر عددا في الجاهلية من بني عبد مناف فأنزل الله في الحيين «أَلْهَاكُمُ التَّكَاثُرُ».

5 H: "kabirlerinden".

6 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3459:

حدثني عن ابن بريدة في قوله: «ألهاكم التكاثر» قال: نزلت في قبيلتين من قبائل الأنصار، في بني حارثة وبني الحارث تفاخروا وتكاثروا فقالت إحداهما: فيكم مثل فلان بن فلان وفلان؟ وقال الآخرون مثل ذلك، تفاخروا بالأحياء ثم قالوا: انطلقوا بنا إلى القبور، فجعلت إحدى الطائفتين تقول: فيكم مثل فلان؟ يشيرون إلى القبر ومثل فلان؟ وفعل الآخرون مثل ذلك فأنزل الله «ألهاكم التكاثر حتى زرتم المقابر» لقد كان لكم فيما رأيتم عبرة وشغل.

nüzûl ölülerle[1] dahi iftihar edecek derecede adet ile tekâsürdür. Bu mânada olan tekâsürler de [6042] delâleten buna ilhak edilmek lâzım gelir. Ancak evvelkinde bilfiil kabirlere kadar gidilmemiş, sade kabirlerde bulunan ölülerin nam ve adedi anılarak tefâhur olunmuştur. Diğerinde ise bilfiil kabirlere kadar da gidilmiştir. Bir de ensar Medine'de olduğu için bununla sûrenin Medenî olduğuna da istidlâl edilmiştir. Evvelki ise meşhûru vechile Mekkî olduğunu gösterir.

Bunlardan başka, İbn Cerîr ve Âlûsî'nin kaydettiği vechile Buhârî, Übey b. Ka'b radıyallâhu anh'tan tahric eylemişlerdir; demiştir ki: "Biz şu لَوْ أَنَّ لِابْنِ آدَمَ وَادِيَيْنِ مِنْ مَالٍ لَتَمَنَّى وَادِيًا ثَالِثًا وَلَا يَمْلَأُ جَوْفَ ابْنِ آدَمَ إِلَّا التُّرَابُ ثُمَّ يَتُوبُ اللّٰهُ عَلَى مَنْ تَابَ yani 'Âdemoğlunun iki vâdi malı olsa üçüncü bir vâdi daha temenni ederdi, âdemoğlunun karnını ancak toprak doldurur, sonra Allah tevbe edene kabul ile nazar buyurur' kelâmını Kur'an'dan görürdük, اَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُ الى آخرها nâzil oldu."[2] Tirmizî ve İbn Cerîr Abdullah b. Şihhir'den tahric eylemişlerdir ki; müşârün ileyh Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin huzûruna varmış, Resûlullah اَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُ okuyormuş, buyurmuş: يَقُولُ ابْنُ آدَمَ: مَالِي مَالِي، وَهَلْ لَكَ مِنْ مَالِكَ إِلَّا مَا تَصَدَّقْتَ فَأَمْضَيْتَ أَوْ أَكَلْتَ فَأَفْنَيْتَ أَوْ لَبِسْتَ فَأَبْلَيْتَ yani "Âdemoğlu 'malım malım' der, hâlbuki malından sana ancak tasadduk edip geçirdiğin, yahut yiyip tükettiğin, yahut giyip çürüttüğünden başka ne var?" Tirmizî "bu hadis hasendir, sahihtir" der.[3] İbn Cerîr de der ki: "Resûlullah'ın اَلْهٰيكُمُ okuyup da akabinde öyle buyurması 'tekâsür'ün mal tekâsürü olduğunu iş'ar eder."[4] İşte bu rivayetlerden dolayı müfessirînin bir kısmı evvelki rivayetlere nazaran bu tekâsürden murad adet çokluğuyla tefâhur

---

1 H: "ölülere".

2 Buhârî, Rikāk, 10:

أخبرني أنس بن مالك أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «لو أن لابن آدم واديا من ذهب أحب أن يكون له واديان ولن يملأ فاه إلا التراب ويتوب الله على من تاب» وقال لنا أبو الوليد: حدثنا حماد بن سلمة عن ثابت عن أنس عن أبي قال: كنا نرى هذا من القرآن حتى نزلت «ألهاكم التكاثر».

3 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 102; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 580:

عن مطرف بن عبد الله بن الشخير عن أبيه أنه انتهى إلى النبي صلى الله عليه وسلم وهو يقرأ: «ألهاكم التكاثر» قال: يقول ابن آدم: مالي مالي، وهل لك من مالك إلا ما تصدقت فأمضيت أو أكلت فأفنيت أو لبست فأبليت؟ هذا حديث حسن صحيح.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 580:

وقوله صلى الله عليه وسلم بعقب قراءته «ألهاكم» ليس لك من مالك إلا كذا وكذا، ينبئ أن معنى ذلك عنده: ألهاكم التكاثر: المال.

olduğuna kāil olmuşlar, bir kısmı da sonraki[1] rivayete nazaran mal tekâsürü olduğuna kāil olmuşlardır. Evvelkiler sebeb-i nüzûl olmakta zâhir olduğu gibi sonraki de Resûlullah'tan vârid olan sahih bir tefsir olduğu cihetle Buhârî'nin de işaret ettiği vechile ikisini de cem' etmek âyetin ıtlâkına daha muvâfık ve evvelâ beyan olunan îzâha ve Sûre-i Hadid âyetine de mutabıktır. Şu hâlde bundan [6043] ale'l-umûm her şeyde çokluk yarışının mezmum olması lâzım gelmez, çokluğuyla iftihar edilecek şeyler de vardır. Râzî der ki: "Âyet tekâsür ve tefâhurun mezmum olduğuna delâlet ediyor. Akıl da sa'âdât-ı[2] hakīkiyede tekâsür ve tefâhurun gayr-i mezmum olduğuna delâlet eder. Hazret-i Abbas'ın sikāyet elinde olmasıyla tefâhuru üzerine Hazret-i Ali: 'Ben kılıcımla küfrün hortumunu kestim, küfür müsle, yani burnu kulağı kesik oldu da siz Müslüman oldunuz' demişti, bu onların gücüne gitmişti, bunun üzerine Sûre-i Tevbe'de[3] اَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَٓاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَجَاهَدَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ [9/19] âyeti nâzil oldu diye vârid olan rivayet de bu cümledendir. وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ [ed-Duhâ 93/11] âyetinin tefsirinde de insanın başkaları tarafından kendisine iktidâ olunacağını zannettiği takdirde tâat ve mehâsin-i ahlâk ile tahdîs-i nimet olmak üzere iftihar etmesi câiz olduğuna dair söz geçmişti[4]. Binâen'aleyh sâbit olur ki: Mezmum olan mutlak tekâsür değildir. Belki ilimde, tâatte, ahlâk-ı hamîdede tekâsür memduh ve mahmuddur. Ve hayrâtın aslı odur. Onun için اَلتَّكَاثُرُ'deki الف لام istiğrak için değil, ahd-i sâbık içindir ki o da dünya lezâiz ve alâyıkıyla tekâsürdür. Çünkü Allah'a tâat ve ubûdiyetten alıkoyan odur. Bu cihet akıllarda mukarrer ve edyânda müttefek[un] aleyh olduğu cihetle tekâsür üzerine harf-i târif idhâli güzel olmuştur."[5] Biz de şunu ilâve edelim ki: Hayrâtta müsabaka, yarış yalnız

1 H ve B: "sonra".
2 H ve B: "sa'âdet-i".
3 B: "Hadid'de".
4 M ve B: "geçmiştir".
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 270:
الآية دلت على أن التكاثر والتفاخر مذموم والعقل دل على أن التكاثر والتفاخر في السعادات الحقيقية غير مذموم ومن ذلك ما روي من تفاخر العباس بأن السقاية بيده وتفاخر شيبة بأن المفتاح بيده إلى أن قال علي عليه السلام: وأنا قطعت خرطوم الكفر بسيفي فصار الكفر مثلة فأسلمتم، فشق ذلك عليهم

câiz olmakla kalmaz aynı zamanda سَابِقُوا emirleriyle me'mûr[un] bih olduğunda da şüphe yoktur; فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ [el-Bakara 2/148; el-Mâide 5/48] emir, وَفِى ذٰلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ [el-Mutaffifîn 83/26] tergībdir. Râzî'nin akıldan murâdı da bu gibi nusûsun[1] delâletleri olmak gerektir. Bununla beraber hayrât ve tâatteki çokluk yarışında da Allah için ihsan ve ihlâs ve tahdîs-i nimet hâlleriyle riyâ ve kibir tarzında gurur ve tefâhuru ayırmak, وَلَا تَفْرَحُوا بِمَٓا اٰتٰيكُمْ [el-Hadîd 57/23], اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالاً فَخُوراً [en-Nisâ 4/36] gibi âyât-ı celîle mazmunlarını unutmamak lâzım gelir. Zira hayır ve güzel amellerin güzelliği ve mîzanda ağır gelmesi [6044] yalnız kemiyetlerindeki çokluğundan dolayı değil, daha ziyade keyfiyetlerindeki hulûs ve ihsan iledir. Zira قُلْ لَا يَسْتَوِى الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ اَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ [el-Mâide 5/100] buyurulmuştur. Burada mezmum olan tekâsür de o gibi güzel amellerden alıkoyan ve mâhiyetinde bir nevi lehv bulunan tekâsürdür. Bunun nihâyet kabre gidinceye kadar aldatan öyle dünyevî şeylere müte'allik tekâsür olduğuna şu da delâlet eyler: {حَتّٰى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ} ta makbereleri ziyaretinize kadar ❁ buna üç mâna verilmiştir.

Birinci: İlk zikrolunan sebeb-i nüzûl rivayetlerine[2] göre: Tekâsür, kesret davasıyla gurur ve iftihar sizleri[3] öyle oyaladı, Allah'a tâat, ve gazabından korunmak için yapılacak kârlı işlerinizden öyle alıkoydu ki dirileri bitirdiniz de hatta kabirlerdeki ölüleri saymaya, onlarla iftihar etmeye kadar gittiniz. Hâlbuki kabirleri ziyaret edenlerin çoklukla mağrurlanması, ölülerle övünüp sevinmesi değil, onlardan ibret alarak gafletten uyanması ve o[4] kızgın ateşten kurtulmak için mîzanda ağır basacak sâlih amellere çalışmaları iktizâ eder, demektir. Bu surette birinci rivayete göre mekābiri ziyaret ölüleri saymakla tefâhurdan mecaz

---

فنزل قوله تعالى: «أجعلتم سقاية الحاج» (التوبة ١٩/٩) الآية. وذكرنا في تفسير قوله تعالى: «وأما بنعمة ربك فحدث» (الضحى ١١/٩٣) أنه يجوز للإنسان أن يفتخر بطاعاته ومحاسن أخلاقه إذا كان يظن أن غيره يقتدي به فثبت أن مطلق التكاثر ليس بمذموم بل التكاثر في العلم والطاعة والأخلاق الحميدة هو المحمود وهو أصل الخيرات فالألف واللام في التكاثر ليسا للاستغراق بل للمعهود السابق وهو التكاثر في الدنيا ولذاتها وعلائقها فإنه هو الذي يمنع عن طاعة الله تعالى وعبوديته ولما كان ذلك مقررا في العقول ومتفقا عليه في الأديان لا جرم حسن إدخال حرف التعريف عليه.

1 H: "hususun".
2 H: "rivayetine".
3 B: "sözleri".
4 H -"o".

veya kinaye olmuş olur ki *Keşşâf* bunu tercih eylemiştir.[1] İkinci rivayete göre ise mecaz ve kinayeye hâcet yoktur. İkisinde de أَلْهٰيكُمْ ve زُرْتُمْ fiilleri hakikati üzere mâzî mânasındadırlar. Onun için ekser müfessirîn âyetin zâhiri evvelki rivayetler mûcebince vâki' olan adeden tekâsür ve tefâhura daha ziyade muntabık olduğunu söylemişlerdir. İbn Cerîr'in rivayet ettiği vechile Katâde şöyle demiştir: "Biz Benî fülândan ekseriz, biz Benî fülândan akdemiz diyorlar ve hâlbuki her gün sonlarına kadar düştükçe düşüyorlardı, vallahi hep böyle gittiler, nihâyet hepsi ehl-i kubûrdan oldular."[2] Şu hâlde bu mânada olan diğer vâhî tekâsür ve tefâhur gururları bundan [6045] bi'l-ibâre değil, bi'd-delâle anlaşılmış, bundan sonraki كَلَّا zecri de bu sebeple yapılmış olur.

İkinci: Tekâsür, yani dünya hırsı, mal ve evlâd ve adet çokluğuyla tefâhur sevdâsı sizleri öyle iğfal etti, eğledi, oyaladı ki kabirlere gittiğiniz ölüm lahzasına kadar, yani canlarınız çıkıncaya kadar ömürlerinizi öyle dünyayı tutmak için sarfettiniz, boşuna eğlence ile geçirdiniz, âkıbetiniz, âhiretiniz için sa'y ü amelde bulunmadınız, sade mal ve evlâd çoğaltmayı düşündünüz, nihâyet ölüm hâline geldiniz, ölmek gömülmek üzere bulunuyorsunuz. Ey öyle olan gāfiller! Sizler kendinizi kurtaramayacaksınız, cehennemi boylayacaksınız demektir. Bu surette kabir ziyareti ölüm hâlinden veya ölümden ibaret olur. Nitekim bu mânada Ahtal şöyle demiş:

لَنْ[3] يُخْلِصَ الْعَامَ خَلِيلٌ عِشْرًا   ذَاقَ الضِّمَادَ أَوْ يَزُور قَبْرًا[4]

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 791:

والمعنى: أنكم تكاثرتم بالأحياء حتى إذا استوعبتم عددهم صرتم إلى المقابر فتكاثرتم بالأموات. عبر عن بلوغهم ذكر الموتى بزيارة المقابر تهكما بهم وقيل كانوا يزورون المقابر فيقولون: هذا قبر فلان وهذا قبر فلان عند تفاخرهم. والمعنى: ألهاكم ذلك –وهو مما لا يعنيكم ولا يجدى عليكم في دنياكم وآخرتكم– عما يعنيكم من أمر الدين الذي هو أهم وأعنى من كل مهم.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 579:

عن قتادة «ألهاكم التكاثر حتى زرتم المقابر» قال: كانوا يقولون: نحن أكثر من بني فلان ونحن أعد من بني فلان، وهم كل يوم يتساقطون إلى آخرهم والله ما زالوا كذلك حتى صاروا من أهل القبور كلهم.

3 H: "ان".

4 "Bu sene, hiçbir dost (yahut hiçbir zevc) on gece âsûde kalamayacak (veya safâ ile işret edemeyecek), ya yara sargısının acısını tatmıştır, yahut kabri* ziyaret edecektir." "Halil", noktalı veya noktasız, "aşr", ayn'ın fethi veya kesri iki rivayet vardır [Müellifin notu] Bk. İbn Düreyd, *Cemheretü'l-lüga,* II, 659.

* H ve B: "kabir".

Cerîr de ona şöyle demiştir:

زَارَ الْقُبُورَ أَبُو مَالِكٍ فَأَصْبَحَ أَلْأَمَ زُوَّارِهَا[1]

Üçüncüsü: Tirmizî, İbn Cerîr ve İbn Münzir ve daha bazıları Hazret-i Ali kerremallâhu vechehû'dan tahric eylemişlerdir. Demiştir ki: "Biz kabir azâbı hakkında şekkeder dururduk, tâ اَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُ nâzil olana kadar."[2] Demek ki حَتّٰى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ "kabir azâbını tadıncaya kadar" demektir. Yahut bu mânayı iş'ar etmekte ve bunun bilhassa tekâsür kendilerini oyalamış olanlara ta'allukunu göstermektedir. Çünkü o harîs kâfirler kabre girdikleri veya girecekleri gün o gafletten uyanacak, bütün ömürlerince çoğaltmak için oyalandıkları fâni şeylerden ayrıldıklarını ve yalnız vebâlini yüklenip kaldıklarını göreceklerdir. [6046] Bu iki vecihte kabre girince o lehiv ve tekâsürün kalmayacağına işaret edilmiş olur. Ve زُرْتُم ya muzâri' mânasında olup vukū'unun muhakkak olmasına binâen mâzî sîgasıyla ifade edilmiştir yahut mâzîde ölmüş bulunanlar tağlib olunmuş, yahut tekâsür hırsı yüzünden ölmek üzere bulunanlar veya efrâdın tekâsür hırsı ile inkırâza yüz tutmuş olan kavim kabre gitmek, kabir azâbı çekmek hâlinde tasvir edilmiş demek olur. Hatta ان زُرْتُم takdîrinde olarak masdar ile müevvel, yani "ziyaretinize kadar" demek olduğu için zaman mânasından münselih de olur. Tamamen mâzî mânasını muhafaza etmek üzere Ebû Müslim, "Allah teâlâ bu sûreyi kıyamet günü kâfirlere serzeniş olarak söyleyecek" demiş[3] ise de, كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ hitâbı bu mânaya pek yakışmaz, kıyamette değil, dünyada veya kabirde bir hitap olmasını iktizâ eder.

Hikâye olunur ki: A'râbî'nin birisi bu âyeti işittiği zaman şöyle demiştir: "Kâbe'nin Rabbine kasem ederim ki kavim kıyamet için ba's

---

1 "Ebû* Mâlik kabirleri ziyaret etti, fakat onları ziyaret edenlerin en leîmi, en alçağı oldu." [Müellifin notu] Bk. *Dîvânu Cerîr bi şerhi Muhammed b. Habîb,* I, 371; Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga,* X, 102.

* B: "Bu".

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 102; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 580:

عن علي قال: ما زلنا نشك في عذاب القبر حتى نزلت «ألهاكم التكاثر».

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 271:

قال أبو مسلم: إن الله تعالى يتكلم بهذه السورة يوم القيامة تعييرا للكفار.

olunacak, çünkü zâir munsariftir[1], mukīm değildir." Ömer b. Abdülaziz Hazretleri'nden de şöyle[2] rivayet olunmuştur: "Ziyaret eden kimse lâbüd dönecek, ya cennete, ya nâra gidecektir" demiş. Zâirin ziyaret yerinde çok durmaması da gerek olduğu için denilmiştir ki: "Bunda ölülerin[3] kabirlerde pek çok durmayacağına işaret vardır."[4]

Bâlâdaki îzâhâttan anlaşılacağı vechile âyette حَتّٰى, تَكَاثُرُ'ün de اَلْهٰا'nın da gāyesi[5] olmak muhtemildir. "Öyle tekâsür ettiniz ki hatta kabirleri ziyaret ettiniz, ölülerle tefâhur eylediniz", yahut "öyle ilhâ etti, eğlendirdi ki ölülerle tefâhur etmek üzere kabirleri ziyaret ettiniz, o derece eğlendiniz", yahut "ölünceye, ölecek hâle gelinceye, kabir acısını tadıncaya kadar eğlendiniz" demek olabilir. Evvelki sebeb-i nüzûl rivayetleri birinci ve ikinciye, sonraki de sonrakine muvâfık olur. Evvelkilerde gāye[6] mugayyâda [6047] dâhil olarak kabir ziyareti tekâsür ve ilhânın a'zamî haddi demek olur. Sonrakinde ise gāye[7] mugayyâdan hâriç olup kabre gidilmekle tekâsür ve ilhâ nihâyete ermiş, kalmamış olur. Âyetin zâhirine en muvâfık olan da evvelkilerdir. Bu ise kabir ziyareti tekâsürün, ilhânın son derecesi olmak itibariyle zemm ü neyhini ifade eden bir tevbih demektir. Lâkin bu zem ve nehiy mutlak değil, mezarlar ve mezardakilerle tekâsür ve tefâhur ve ilhâ mâhiyetinde olmak kaydıyla mukayyeddir. Şu hâlde böyle olmayanlar bu hükme dâhil olmaz, mefhûm-ı muhalifte kalmış bulunur ki bunun da icmâlen hükmü burada meskûtün anh olmak veya mefhûm-ı gaye ile amel edenlere göre cevâza işaret eylemektir. Meskûtün anh olduğu takdirde de âhireti tezekkür hikmetiyle meşrûiyeti hadîs-i nebevî ile beyan olunmuştur. Zira Ebû Dâvûd'un rivayet ettiği vechile نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ فَزُورُوهَا فَإِنَّهَا

---

1 H: "müsafirdir".
2 H -"şöyle".
3 H: "ölenlerin".
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 452:
يحكى أن أعرابيا سمع ذلك فقال: بعث القوم للقيامة ورب الكعبة فإن الزائر منصرف لا مقيم وعن عمر بن عبد العزيز أنه قال: لا بد لمن زار أن يرجع إلى جنة أو نار وفيه أيضا إشارة إلى قصر زمن اللبث في القبور.
5 H, M ve B: "gayeti".
6 H, M ve B: "gayet".
7 H, M ve B: "gayet".

كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ daha şâyi' olan diğer bir lafızda: تُذَكِّرُكُم الْآخِرَةَ[1] أَلَا فَزُورُوهَا[2] yani "sizi ziyaret-i kubûrdan nehyetmiştim, haydin onları ziyaret edin çünkü o size âhireti andırır" buyurulmuştur. Gerçi bu hadis mütevâtir olmadığı için âyeti ne tahsis ne takyîd ü nesh edemez. Onun için bunda söylenen nehiy, âyetteki nehiydir denemez. Lâkin âyetin sâkit veya mücmel olduğu noktaları beyan eder. Ve önce kubûr ziyaretinin taraf-ı Peygamberîden nehyedilmiş bulunduğunu[3] da ihbar eyler. Bundan dolayı Fahr-ı Râzî bu âyetin mânasını îzah ederken der ki: "Bununla Allah teâlâ onları nefislerinden ta'cib ediyor ki şöyle demek gibidir: 'Siz ne büyük şaşkınlık ediyorsunuz! Farzediniz ki siz ölülerinizle daha çoksunuz, fakat ondan ne çıkar, size onun ne menfaati olur?' Zira ziyaret bir mevzi'e gitmektir, bu ise birçok maksadlarla olur. Onların en mühimi ve riayete en lâyık olanı kalbi inceltmek ve hubb-i dünyayı izâle ederek âhireti düşünmektir. Çünkü kabirleri müşahede etmek onu îrâs eder. Nitekim [6048] Aleyhissalâtü vesselâm كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ أَلَا فَزُورُوهَا فَإِنَّهَا تَذْكِرَةٌ[4] buyurmuştur. Sizler ise onun aksini yaptınız, kalb kasveti ve hubb-i dünyaya istiğrak ile kabirleri ziyaret ettiniz. İşte kaziyye böyle mün'akis olduğu için Allah teâlâ da bunu ta'cib ma'rızında zikir buyurdu."[5] Yine bu mânadan dolayı denilmiştir ki: "Bu âyet geçmişlerle çokluk taslamak ve onunla mübâhat ve tefâhur etmek için ziyâret-i kubûru iksar edenlere tevbihtir. İbret almak için ve âhireti düşünmek için ziyaret edenlere değil. Nitekim نَهَيْتُكُمْ... إلخ Ebû Dâvûd hadîsi onun meşrûiyetine işaret eder."[6] Bu söz doğrudur. Zira âyet, ziyâret-i kubûru

1 Ebû Dâvûd, Cenâiz, 81:

عن ابن بريدة عن أبيه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: نهيتكم عن زيارة القبور فزوروها فإن في زيارتها تذكرة.

2 Hâkim, *el-Müstedrek,* I, 532.

3 H: "olduğunu".

4 Bk. Hâkim, *el-Müstedrek,* I, 532.

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 270:

فكأنه تعالى يعجبهم من أنفسهم ويقول: هب أنكم أكثر منهم عددا فماذا ينفع، والزيارة إتيان الموضع وذلك يكون لأغراض كثيرة وأهمها وأولاها بالرعاية ترقيق القلب وإزالة حب الدنيا فإن مشاهدة القبور تورث ذلك على ما قال عليه السلام: «كنت نهيتكم عن زيارة القبور ألا فزوروها فإن في زيارتها تذكرة» ثم إنكم زرتم القبور بسبب قساوة القلب والاستغراق في حب الدنيا فلما انعكست هذه القضية، لا جرم ذكر الله تعالى ذلك في معرض التعجيب.

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 452-453:

وقيل: هذا تأنيب على الإكثار من زيارة القبور تكثرا بمن سلف ومباهاة وتفاخرا به لا اتعاظا وتذكرا للآخرة كما هو المشروع ويشير إليه خبر أبي داود «نهيتكم...».

ale'l-ıtlâk zemmetmiş değil, tekâsür ve tefâhur suretiyle ziyaretleri zemm ü tevbih etmiş, diğer ciheti mefhûm-ı gāye ile meskut bırakmış, onun da âhireti tezkir için olanlarını hadis meşrû kılmıştır. Fakat gariptir ki Âlûsî buna وَلَا يَخْفٰى أَنَّ الْآيَةَ بِمِعْزَلٍ عَنْ ذٰلِكَ diye âyetin ta'alluku olmadığını söyleyerek itiraz etmiş, sonra da kısmen tasdik ederek "evet mezardaki ile tefâhur etmek veya ziyaret ile mübâhat eylemek için kubûr ziyaretinin zemminde söz yoktur. Nasıl ki mutasavvıfeye nisbet iddia eden ceheleden birçokları meşâyıhın (aleyhimü'r-rahme) kubûrlarını ziyarette öyle yapıyorlar, onunla beraber tâat itikad ettikleri birtakım münkerât, yol diye tuttukları birtakım şenâyi' ve daha ne işler yapmaktadırlar ki onlara satırların sîneleri dar gelir" demiştir.[1] Görülüyor ki kendisi de zemmi[2] tefâhur ve tebâhî ile takyid etmiş, sonra da onu birtakım münkerât ve şenâyi' irtikâbına vesile ittihaz eden ceheleye şiddetle hücum etmeye zemin tutarak kabir ziyareti itti'âz ve tezekkür için de olsa câiz değilmiş zannettirecek gibi ileri gitmiştir. Maksadı hadîsin delâlet eylediği ibret ve tezkir hikmetiyle meşrû olan ziyareti inkâr değil, mefhûm-ı muhalif muteber olmamak itibariyle âyetin ondan sâkit olduğunu ve asıl mantûku mezmum olan ziyaretleri zem siyâkında bulunduğunu söylemek olacaktır. Fakat [6049] bu münasebetle hadîsin işareti ile meşrûiyet cihetini dahi îzah etmiş olan evvelki sözü intikad etmesi doğru değildir. Fi'l-vâki' şeref ü şan ile gitmiş ekâbir-i eslâfın, âbâ ve ecdâdın mehâsin ve kemâlâtına vâris olmayan, onların hayrât ve hasenâtlarıyla ahlâkī faziletlerini[3] daha ileri götürmek için kendilerinde yaşatmayan, onların hayat ve âkıbetlerini mülâhaza ve tefekkür ile ibret almak, o suretle kendisinin sonunu düşünmek istemeyip de sade onların nam ve şanlarıyla öğünmek, ölmüşlerin çokluğuyla mağrurlanmak, çürümüş kemikleriyle iftihar etmek, gömülmüş bulundukları kabirleri çiğneyerek üzerlerinde düğün ve eğlence yapar gibi ciciler bicilerle eğlenmek, yanı

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 453:
ولا يخفى أن الآية بمعزل عن ذلك، نعم لا كلام في ذم زيارة القبور للتفاخر بالمزور أو للتباهي بالزيارة كما يفعل كثير من الجهلة المنتسبين إلى المتصوفة في زياراتهم لقبور المشايخ عليهم الرحمة هذا مع ما لهم فيها من منكرات اعتقدوها طاعات وشنائع اتخذوها شرائع إلى أمور تضيق عنها صدور السطور.
2 H: "zem".
3 B: "ahlâk-ı fâzılalarını".

başında aç kalan komşusunu düşünmeyip de kimseye fâidesi olmaz, israftan başka ad verilmez masraflar bile yaparak gösteriş için kabir ziyaretlerine gidenlerin kabir ziyaretini[1] aksi garazlarla sû'-i isti'mâl etmiş, tekâsür kendilerini iğfal eylemiş, tamamen اَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُ. حَتّٰى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ mantûkunda dâhil ve zemm ü tevbîhine müstahik olduklarını ihtar etmek doğrudur. Lâkin kabir ziyaretinin meşrû olan ciheti yokmuş ve bu âyette ondan bahis münasebet almazmış gibi zannettirmek doğru değildir. Kütüb-i fıkhiyede ziyâret-i kubûrun meşrûiyeti ve âdâbı hakkında bahis vardır. Ezcümle *Dürr-i Muhtâr*'da: "Ziyâret-i kubûrda beis yoktur, velev kadınlar için olsun. Çünkü كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ أَلَا فَزُورُوهَا[2] hadîsi vardır."[3] *İmdâd*, *Müctebâ*, *Bahr* ve *Redd-i Muhtâr*'da: "Doğrusu hadiste emrolunduğu için mendubdur."[4] *Redd-i Muhtâr*'da: "Her hafta ziyaret olunur, efdal olan cuma, cumartesi, pazar, pazartesi, perşembe günleridir. ilh..."[5] *Fethu'l-Kadîr*'de: "Sünnet kāimen duadır. Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm Bakî'a çıktığında öyle yapıyordu ve diyordu ki: اَلسَّلَامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ[6] وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللّٰهُ بِكُمْ لَاحِقُونَ yani 'selâm sizlere mü'minler kavminin yurdu, biz de inşaallah [6050] sizlere lâhik olacağız".[7] *Şerh-i Lübâb*'da: "Ziyaretin[8] âdâbındandır: Zâir, müteveffânın baş ucundan değil ayak ucundan gelir, lâkin bu mümkin olduğu takdirdedir. Yoksa Aleyhissalâtü vesselâm bir meyyitin başı ucunda Sûre-i Bakara'nın evvelini, diğer bir meyyitin ayak ucunda da âhirini

---

1 H: "ziyaretlerini".

2 Bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* III, 219; Hâkim, *el-Müstedrek,* I, 532.

3 Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr,* thk. Abdülmün'im Halil İbrâhim, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002, s. 123:

ولا بأس... بزيارة القبور ولو للنساء لحديث «كنت نهيتكم عن زيارة القبور ألا فزوروها».

4 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* II, 242:

(قوله وبزيارة القبور) أي لا بأس بها، بل تندب كما في البحر عن المجتبى فكان ينبغي التصريح به للأمر بها في الحديث المذكور كما في الإمداد.

5 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* II, 242:

وتزار في كل أسبوع كما في مختارات النوازل. قال في شرح لباب المناسك: إلا أن الأفضل يوم الجمعة والسبت والاثنين والخميس.

6 Denilir ki "dâr" lafzı mukhamdır yahut zikr-i lâzım kabîlindendir. Çünkü dâra selâm verilince sâkinlerine evleviyetle verilmiş olur (İbn Âbidîn) [Müellifin notu].
İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* II, 242:

قال ط: ولفظ الدار مقحم أو هو من ذكر اللازم لأنه إذا سلم على الدار فأولى ساكنها.

7 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* II, 142:

والدعاء عندها قائما كما كان يفعل صلى الله عليه وسلم في الخروج إلى البقيع ويقول: السلام عليكم دار قوم مؤمنين وإنا إن شاء الله بكم لاحقون أسأل الله لي ولكم العافية.

8 B -"Ziyaretin".

okumuş olduğu sâbittir.[1] Âdâbından biri[2] de sahih olan 'esselâmu aleyküm' lafzıyla selâm vermektir, 'aleykümüsselâm' değil. Zira şöyle vârid olmuştur: اَلسَّلَامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللّٰهُ بِكُمْ لَاحِقُونَ نَسْأَلُ اللّٰهَ لَنَا وَلَكُمُ الْعَافِيَةَ Sonra kāimen dua eder, oturursa hâl-i hayâtındaki mertebesine göre uzak veya yakın oturur ve Kur'an'dan kolayına geleni okur. Ezcümle: Fâtiha ve Sûre-i Bakara'nın evvelini **مُفْلِحُون**'a kadar ve[3] Âyete'l-kürsî ve Âmene'r-resûlü ve Sûre-i Yâsîn ve Tebâreke el-Mülk ve Sûre-i Tekâsür ve on iki yahut on bir yahut yedi yahut üç kere İhlâs, okuyabildiğini okur, sonra اَللّٰهُمَّ أَوْصِلْ ثَوَابَ مَا قَرَأْنَاهُ إِلَى فُلَانٍ أَوْ إِلَيْهِمْ 'Allah'ım okuduğumuzun sevâbını fülâna (yahut onlara) îsâl eyle' der."[4] Gerek kıraat ve gerek sâir amellerden meyyite sevab ihdâsı hakkında İbn Âbidîn'de tafsîlât vardır. Hulâsası: "Hac ani'l-gayr bahsinde ulemâmız tasrih etmişlerdir ki insan, salât veya savm veya sadaka veya diğer amelinin sevâbını başkasına yapabilir (*Hidâye*). Hatta *Muhît*'den naklen *Tatarhâniyye*'nin zekâtında: Tasadduk eden için efdal olan cemî'-i mü'minîn ve mü'minât için niyet etmektir, çünkü o onlara vâsıl olur, kendi ecrinden de bir şey eksilmez.[5] *Bahr*'da: Bir kimse namaz kılsa veya oruç tutsa veya sadaka verse de sevâbını gerek ahyâdan ve gerek emvâttan başkasına yapsa câiz olur. Ve sevâbı ehl-i sünnet ve'l-cemâ'a indinde onlara vâsıl olur (*Bedâyi'*).[6] Hafız İbn

---

1 Bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XII, 444; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* XI, 472; Deylemî, *el-Firdevs,* I, 284; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* III, 44. Krş. Beyhakī, *es-Sünenü'l-Kübrâ,* IV, 39:

سمعت ابن عمر يقول: سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول: إذا مات أحدكم فلا تحبسوه وأسرعوا به إلى قبره وليقرأ عند رأسه بفاتحة الكتاب وعند رجليه بخاتمة البقرة في قبره.

2 H: "birisi".

3 B -"Fâtiha ve Sûre-i Bakara'nın evvelini مُفْلِحُونَ'e kadar ve".

4 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* II, 242-243:

وفي شرح اللباب للمنلا على القارئ: ثم من آداب الزيارة ما قالوا من أنه يأتي الزائر من قبل رجلي المتوفى لا من قبل رأسه لأنه أتعب لبصر الميت بخلاف الأول لأنه يكون مقابل بصره لكن هذا إذا أمكنه وإلا فقد ثبت أنه عليه الصلاة والسلام قرأ أول سورة البقرة عند رأس ميت وآخرها عند رجليه ومن آدابها أن يسلم بلفظ «السلام عليكم» على الصحيح لا «عليكم السلام» فإنه ورد «السلام عليكم دار قوم مؤمنين، وإنا إن شاء الله بكم لاحقون ونسأل الله لنا ولكم العافية» ثم يدعو قائما طويلا وإن جلس يجلس بعيدا أو قريبا بحسب مرتبته في حال حياته... ويقرأ من القرآن ما تيسر له من الفاتحة وأول البقرة إلى المفلحون وآية الكرسي وآمن الرسول وسورة يس وتبارك الملك وسورة التكاثر والإخلاص اثني عشر مرة أو إحدى عشر أو سبعا أو ثلاثا ثم يقول: اللهم أوصل ثواب ما قرأناه إلى فلان أو إليهم.

5 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* II, 243. Krş. Mergīnânî, *el-Hidâye,* I, 178:

صرح علماؤنا في باب الحج عن الغير بأن للإنسان أن يجعل ثواب عمله لغيره صلاة أو صوما أو صدقة أو غيرها كذا في الهداية بل في زكاة التتارخانية عن المحيط: الأفضل لمن يتصدق نفلا أن ينوي لجميع المؤمنين والمؤمنات لأنها تصل إليهم ولا ينقص من أجره شيء.

6 Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi',* II, 212; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik,* III, 63; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* II, 243:

فإن من صام أو صلى أو تصدق وجعل ثوابه لغيره من الأموات أو الأحياء جاز ويصل ثوابها إليهم عند أهل السنة والجماعة.

Teymiyye, kıraat sevâbının Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne ihdâsını men' etmek istemiş, çünkü 'onun cenâb-ı refî'ine ancak izniyle cür'et olunabilir, o ise ona salavat[1] getirmek ve onun için vesile istemektir' demiş. Sübkî ve daha diğerleri ise bu [6051] gibi hususta[2] izn-i hâssa ihtiyaç olmadığını İbn Ömer'den ve daha başkalarından misâl irâesiyle beyan ederek onu reddetmişler. ilh"[3]

İmâm-ı A'zam, İmam Ebû Yûsuf'a *Vasiyyetnâme*'sinde şöyle demiştir: "Sultanından ilme muvâfık olmayan bir şey gördüğün vakit onu kendisine itaatinle beraber an, çünkü onun eli senin elinden kuvvetlidir. Ona 'ben senin sultan olduğun, başkaları üzerinde sultayı hâiz bulunduğun[4] şeyde sana mutî'im; ancak sîretinde ilme muvâfık olmayan bir şey arzedeceğim' dersin. Bunu sultanın yanında bir kere yaparsan kâfîdir. Zira muvâzabet ve devam edersen belki sana kahrederler. Bunda da dinin kal'ı[5] olur. Şayet senin dinde ciddiyetini ve emr bi'l-ma'rûfa hırsını anlamak için onu bir iki kere yaparsa bir kere daha yaptığı zaman yanına sen yalnızca gir ve dinde nasihat et, eğer ehl-i bid'at ise sultan olsa da münazara[6] et, Allah'ın kitabından ve Resûlullah'ın sünnetinden mâhazarını[7] söyle; kabul ederse ne a'lâ, etmezse artık seni ondan hıfzetmesini Allah teâlâ'dan dile ve ölümü an. Üstâdın ve kendilerinden ilim ahzettiğin kimseler için istiğfar eyle ve tilâvete devam et, kubûru ve meşâyıhı ve mevâzi'-i mübarekeyi çok ziyaret eyle."[8]

---

1 B: "salât".
2 H: "husûsâta".
3 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* II, 243:
ذكر ابن حجر في الفتاوى الفقهية أن الحافظ ابن تيمية زعم منع إهداء ثواب القراءة للنبي صلى الله عليه وسلم لأن جنابه الرفيع لا يتجرأ عليه إلا بما أذن فيه وهو الصلاة عليه وسؤال الوسيلة له قال: وبالغ السبكي وغيره في الرد عليه بأن مثل ذلك لا يحتاج لإذن خاص، ألا ترى أن ابن عمر كان يعتمر عنه صلى الله عليه وسلم عمرا بعد موته من غير وصية وحج ابن الموفق وهو في طبقة الجنيد عنه سبعين حجة وختم ابن السراج عنه صلى الله عليه وسلم أكثر من عشرة آلاف ختمة وضحى عنه مثل ذلك. اه
4 H -"başkaları üzerinde sultayı hâiz bulunduğun".
5 H: "kal'".
6 B: "münâza'a".
7 H ve B: "mehâzîrini".
8 İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir,* s. 371:
وإذا رأيت من سلطانك ما لا يوافق العلم فاذكر ذلك مع طاعتك إياه فإن يده أقوى من يدك، تقول له: أنا مطيع لك في الذي أنت فيه سلطان ومسلط علي غير أني أذكر من سيرتك ما لا يوافق العلم فإذا فعلت مع السلطان مرة كفاك لأنك إذا واظبت عليه ودمت لعلهم يقهرونك فيكون في ذلك قمع للدين فإذا فعل ذلك مرة أو مرتين ليعرف منك الجهد في الدين والحرص في الأمر بالمعروف فإذا فعل ذلك مرة أخرى فادخل عليه وحدك في داره وانصحه في الدين

Hep bunlar ziyâret-i kubûrun da meşrûiyetini, hikmetini, zamanını, usul ve âdâbını göstermektedir. Şâyân-ı dikkattir ki bunlarda ölülerden bir şey istemek, "yetiş yâ fülân" gibi istimdad etmek yoktur. Ancak selâm vermek, نَسْأَلُ اللّٰهَ لَنَا وَلَكُمُ الْعَافِيَةَ gibi gerek diriler ve gerek ölüler hakkında selâmet ve mu'âfiyet için Allah'a dua etmek ve Kur'an okuyup sevâbını hediye etmek ve bilhassa geridekilerin de onlara iltihak edeceğini düşünerek îmân-ı kâmil ile gitmek için hazırlanmak üzere "inşaallah" diye meşiyyet-i ilâhiyeye sığınmak vardır ki, bunun hâsılı ölülerden bir şey dilenmeksizin onlara sade rûhlarını şâd edecek, indallah [6052] mertebelerini yükseltecek sevap hediye edip her ne dileyecekse Allah'tan dilemek ve bütün kalbiyle âhireti, sonunda o kabirlere gidileceği ve o kabirlerin deşileceği ve gönüllerdekinin derileceği, insanların ferâş-ı mebsûs ve dağların ıhn-i menfûş gibi olacağı ve amellerin tartılıp mîzanları ağır basanların îşe-i râzıyeye[1] ve hafif gelenlerin nâr-ı hâmiyeye ayrılacağı[2] günü düşünüp Allah'a îmân-ı kâmil ve amel-i sâlih ile ermek azmini takviye ederek insanları aldatan tefâhur ve tekâsür hırsından sıyrılıp mîzanda ağır basacak hayır işlerle hayâtın feyz ü semeresini iktitâfa çalışmaktır. Ölenler, indallah mertebelerine göre ya îşe-i râzıyeye[3] veya nâr-ı hâmiyeye girmek üzere Allah'a rücû' etmiş veya ircâ' olunmuşlardır. Berhayat olanlar da اَلْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ[4] sevdikleriyle haşrolunacaklarından iyileri sevenler iyilerle, kötüleri sevenler de kötülerle haşrolunacaklardır. Sevginin kıymeti de وَالَّذِينَ اٰمَنُوا اَشَدُّ حُبًّا لِلّٰهِ [el-Bakara 2/165] Allah için olmak ve قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِى يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ [Âl-i İmrân 3/31] emri mûcebince Allah için ittibâ' bulunmak haysiyetiyledir. Yoksa ölenler indallah ne kadar iyi olurlarsa olsunlar تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْۚ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْۚ وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ [el-Bakara 2/141] hükmünce geçmişlerdir.

وناظره إن كان مبتدعا وإن كان سلطانا فاذكر له ما يحضرك من كتاب الله تعالى وسنة رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم فإن قبل منك وإلا فاسأل الله تعالى أن يحفظك منه واذكر الموت واستغفر للأستاذ ومن أخذت عنهم العلم وداوم على التلاوة وأكثر من زيارة القبور والمشايخ والمواضع المباركة.

1 H: "râziye".

2 B -"ve amellerin tartılıp mîzanları ağır basanların îşe-i râzıyeye ve hafif gelenlerin nâr-ı hâmiyeye ayrılacağı".

3 B: "râziye".

4 Buhârî, Edeb, 96; Müslim, Birr, 165.

Onların kazancı kendilerine, sizin kazancınız sizedir; siz onların amellerinden mes'ul olacak değilsinizdir. Onun için onlarla tefâhur ve[1] tekâsürün mânası yoktur. اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُ Mîsâkı mûcebinde ibadet ve isti'âne ise ancak Allah'adır. Allah için halka i'âne memduh ve me'mûr^un bih ise de halktan tese''ül mezmumdur. Dirilerden istenmesi câiz olmayan şeyleri ölülerden istemenin hiç yakışmayacağı da bedîhîdir. Onlardan istifade onların ahvâl ve sîretlerini düşünerek ilmî, amelî eserlerinden ve güzel sîretlerini yaşatmak suretiyle rûhâniyetlerinden istifadedir.[2] Onun için İbn Âbidîn [6053] rahmetullâhi aleyh *Redd-i Muhtâr*'da der ki: "Evliyâ, Allah'a yakınlıkta mütefâvittirler. Ziyaret edenlerin menfaatleri de marifetleri ve sırları nisbetindedir."[3] Bir insanın bir kitaptan bir müşkilini halletmesi geçmişlerden bir istifadesi olduğu gibi, bir kabri ziyaretle bir kitap okur gibi tefekkürün uyandıracağı hatıralara göre bir tesir alması da tabîîdir. Bunun en güzeli de husûle gelen rikkat-i kalb ile âhiret hissini duyup o intibah ile hayâta dönmek ve gaflet perdesini sıyırıp kalan ömrünü hayr u hasenât ile Hakk'a kavuşanlara iltihak etmek üzere Hak yolunda sâlih amellerle geçirmek azmini beslemektir ki, hadîs-i şerifte buna "çünkü o size âhireti tezekkür ettirir" diye tenbih buyurulmuştur. Böyle intibah ile ibret alınması lâzım gelen kabir ziyaretini zıddına olarak tefâhur gurûruyla tekâsür için yapmak kasvetin, gafletin son derecesi olduğundan dolayı öyle yapanlara اَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُ. حَتّٰى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ hitâbıyla tenbih buyurulmuştur. Bu îzah, kabir ziyareti hakikat mânasına olduğu takdirdedir. Buna "tekâsür sizi tâ kabirleri ziyaret edişinize kadar ilhâ etti, yani kabirleri ziyaret ettiğiniz zaman o tekâsür ve ilhâ kalmadı veya kalmaz" mânası verildiği takdirde gāye mugayyâdan hâriç olacağından kabir ziyaretlerinin dünya hırsına

---

1 M -"ve".

2 İbn Kemâl merhum, risalelerinden "Hadîs-i Erba'în" diye kırk hadîsi şerheden bir risalesinde üçüncü hadis olarak إِذَا تَحَيَّرْتُمْ فِي الْأُمُورِ فَاسْتَعِينُوا مِنْ أَهْلِ الْقُبُورِ hadîsini de zikr ve şerh etmiştir, fakat tahrîcini, senedini zikreylememiş olduğundan bu hadis şâyi' olmakla beraber lafzının sıhhati tesbit edilememiştir. Ma'amâfîh mânası dua ta'abbüd mâhiyetinde olmamak şartıyla zikrettiğimiz gibi kābil-i îzahtır, şüphe yok ki وَاسْتَع۪ينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ [el-Bakara 2/45] daha doğrudur [Müellifin notu].

3 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* II, 242:

وأما الأولياء فإنهم متفاوتون في القرب من الله تعالى ونفع الزائرين بحسب معارفهم وأسرارهم.

tekâsür ve ilhâya[1] nihâyet vereceğine de işaret edilmiş olur. Lâkin yukarıda beyan olunduğu üzere müfessirîn bu takdirde kabir ziyareti hakikat mânasına olmayıp ölümden kinaye olacağını söylemişlerdir. Çünkü tekâsüre sûret-i kat'iyyede nihâyet veren ölümdür. Gerçi bir ölü başında bulunmak ve bir cenazeyi kabre götürüp defnetmek veya sonra kabrini ziyaret eylemek hâllerinde de îzah olunduğu vechile kalbi olanlara bu intibah ve tezkir hükmü inkişaf etmez değil ise de, bu umûmî ve kat'î olmadığı gibi bunlar hakikatte hep ölümün fer'i ve lâzımıdırlar. Bir de bunlar murad olunduğu takdirde memnû' ve mezmum değil, kelâmın sevki gayeye müteveccih [6054] olarak vâcib veya mendub olmak iktizâ eder. Yani asıl maksad ilhâyı beyan ile zecr ü tevbihten ziyade ziyâret-i kubûra sevk demek olur. Fakat bu haddizâtında güzel bir mâna olmakla beraber, bundan sonraki كَلَّا ile zecre muvâfık olmaz. Çünkü sevk îcâbınca kelâmın men' u zecri doğrudan doğru ziyarete müteveccih olmak lâzım gelir, bu ise tenâfî ve tenakuz olur. Bundan anlaşılır ki kelâmın mâ-sîka-lehi ziyâret-i kubûr değil ilhâ ve tekâsür ile tevbihtir. Kelâmın men' u zecri de ona müteveccihdir. Evvelki vecihlerde ise tekâsür için olan mezmum ziyâret-i kubûr mevzû'-i bahis olarak gāye mugayyâda dâhil olduğu için bu mahzur vârid olmadığı gibi gāye mugayyâdan, mâ-sîka-lehden hâriç olmak üzere mevt mânasına olduğu takdirde de vârid olmaz. Ve meal şu olur: Tekâsür sizleri öyle iğfal etti ki tâ canlarınız çıkıncaya, tenleriniz kabirlere girinceye kadar. {كَلَّا} İş öyle değil ۞ sakının öyle kabir ziyaretine varıncaya kadar tekâsür ve tefâhur ile oyalanmayın, sonu kabre varan dünyada ehem olan vazifeyi unutup da boş, fâni şeylerle eğlenip oyalanmak, tekâsürle mağrurlanmak aklı olanlara yakışmaz, hakikat zannettiğiniz gibi değil {سَوْفَ تَعْلَمُونَ} ileride bileceksiniz ۞ ne büyük gaflette bulunduğunuzu, bulunduğunuz[2] hâlin sonu ne kadar fena olduğunu âkıbetini gördüğünüz vakit anlayacaksınız. {ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ} ۞ Evvelkini tekiddir. ثُمَّ, ikincinin evvelkinden eblağ olduğuna delâlet içindir. Bir de evvelki ölüm sırasında veya kabirde,

---

1 H: "ilhâ".
2 H -"bulunduğunuz".

ikincisi de nüşur sırasında denilmiştir. {كَلَّا} Evvelki zecirleri bir daha tekiddir. Râzî der ki: "Bu iadenin güzel oluşu, çünkü her mevzi'de كَلَّا'ya [6055] diğer mevzi'indekinden başka bir şey tâkip ettirilmiştir. Bu şöyle demek gibidir: 'Yapmayın, azâba müstahik olacaksınız; yapmayın daha diğer zararlara giriftar olacaksınız.' Bu gibi tekrarlar ise büleğā indinde mekruh değil güzeldir, müfiddir. Fakat Hasan'dan mervî olduğu üzere bu üçüncü كَلَّا'nın hakkā mânasına olması da yakışır,[1] yani doğrusu {لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ} yakīn[2] biliş bilseniz! ❁ Lisânımızda Arabîden olan "yakīn" ile sırf Türkçe olan "yakın" kelimelerini birbirine karıştırmamalıdır. Türkçe "yakın" Arapça "karîb" demek olduğu mâlumdur. Ma'amâfîh Arapça olan "yakīn" de dilimize öyle mâl olmuştur ki çokları Türkçe "yakın"ı bile Arabîsi gibi yazarlar. Bu kelimenin ilmî ve edebî ıstılâhımızda kıymeti çok büyüktür. Bütün ilm ü fende aranan gaye bu yakīne ermektir. Onun için "ilme'l-yakīn", "ayne'l-yakīn", "hakka'l-yakīn" tâbirleri de birer klişe olmuştur. Yukarılarda da geçtiği üzere "yakīn" aslında şeksiz ve tereddütsüz ilim mânasına "yakn"[3] gibi masdar veya mübalağalı ism-i fâil olup "ilm"in sıfatından[4] olarak müte'âreftir. Müteyakkan mânasına "mâlum"un sıfatı olarak[5] da kullanılır. Bilhassa ölümün de ismi olmuştur. Râgıb der ki: "'İlm'in sıfatı olan 'yakīn', fehmin sebâtıyla nefsin sükûnudur. 'Marifet'in ve 'dirayet'in ve emsâlinin fevkindedir. 'İlm-i yakīn' denilir, 'ma'rifet-i yakīn' denilmez."[6] Seyyid'in beyânına göre de lügatta "yakīn", şek olmayan ilimdir. Istılahta "o şey şöyledir diye öyle itikaddır ki başka türlü olması mümkin değil itikādı ile beraber vâkı'a mutabık ve zevâli gayr-i mümkin bir itikād ola."[7] Bu târifin ve ilme'l-yakīn, ayne'l-yakīn,

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 272:

وكان الحسن رحمه الله يجعل معنى «كلا» في هذا الموضع بمعنى حقا كأنه قيل: حقا لو تعلمون علم اليقين.

2 M: "yakın".

3 H: "yakīn".

4 H: "sıfâtından".

5 H -"müte'âreftir. Müteyakkan mânasına "mâlum"un sıfatı olarak".

6 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 892. Krş. Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* II, 102; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 453:

اليَقِينُ من صفة العلم فوق المعرفة والدّراية وأخواتها، يقال: علم يَقِينٍ، ولا يقال: معرفة يَقِينٍ، وهو سكون الفهم مع ثبات الحكم.

7 Seyyid Şerîf Cürcânî, *et-Ta'rîfât,* s. 259:

اليقين في اللغة: العلم الذي لا شك معه، وفي الاصطلاح: اعتقاد الشيء بأنه كذا مع اعتقاد أنه لا يمكن إلا كذا مطابقًا للواقع غير ممكن الزوال.

hakka'l-yakīn mertebelerinin îzâhı hakkında Sûre-i Bakara'da وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ [2/4] ve Sûre-i Vâkı'a'da اِنَّ هٰذَا لَهُوَ حَقُّ[1] الْيَقِينِ [56/95] âyetlerinde söz geçmişti, bak. Burada şunu söyleyelim ki: Bu âyette mef'ûl-i mutlak olan عِلْمَ الْيَقِينِ terkîbinde yakīnin üç mânasına göre üç ihtimal vardır.

[6056] Birincisi, "yakīn" "ilm"in sıfatı olmak mânasıyla mevsûfun sıfata[2] veya âmmın hâssa izâfeti kabîlinden olmasıdır ki "yakīn ilim", "yakīn denilen sağlam biliş" demektir.

İkincisi, ilmin mâlumuna izâfeti kabîlinden olmasıdır ki emr-i müteyakkana ilim, yani "yakīnen mâlumunuz bulunan şeyleri bilişiniz gibi" demektir. Ekser müfessirîn bu mânayı söylemişlerdir.

Üçüncüsü, "el-yakīn", mevt mânasına olarak "mevte ilim, ölümü biliş, yahut mevt ilmi, ölüm bilgisi ile ilerisini bilseniz" demek olur. Bazı müfessirîn de burada bu mânayı vermişlerdir. İnsanların ölümü bilişleri üç mertebedir.

Birincisi, her aklı olan, emsâlinin ölümünden istikrâ ve kıyas tarîkiyle bi'l-istidlâl kendinin öleceğini de şeksiz bilir ki bu ilme'l-yakīndir.

İkincisi, ihtizar hâlinde melâikeyi ıyânen görmesiyle ölümünü bilir ki bu da ayne'l-yakīndir.

Üçüncüsü, tam öldüğü andaki biliştir ki o da hakka'l-yakīndir. Önce ilme'l-yakīn, ayne'l-yakīn mâlumu olan yakīn o zaman kendisi olarak tahakkuk etmiştir. İlme'l-yakīn, bu üç mertebeye âm olarak da kullanılır. Bu mânalarla "ilm-i yakīn" ve "ilm-i mevt" tâbiri, meselâ ilm-i hisab, ilm-i tıb, ilm-i hayat, ilm-i rûh, ilm-i ilim, ilm-i din, ilm-i hikmet tâbirleri kabîlinden olarak mâna "yakīn bilgisini, ölüm bilgisini hakkıyla bilseniz de o ilim ile ilerisini âkıbetteki cezâyı bilseniz!" demek olur. Sonra, bütün müfessirîn burada لَوْ'in cevâbı mahzuf olduğunda müttefik görünüyor. Ancak takdîrinde bir iki vecih söylemişlerdir:

---

1 H, M (ilk baskı) ve B: "وانه لحق".
2 H: "sıfatı".

1. Eğer ilerisini ilme'l-yakīn bilseniz öyle yapmazdınız, tekâsür sizi oyalamazdı[1], diye mâkabli ile tâyindir.

2. Zihinler mümkin olabilen her vechi düşünsün diye ibham ile tehvîli a'zamî derecede büyütmek üzere [6057] haziftir ki, "eğer ilerisini ilme'l-yakīn bilseniz neler neler yapardınız; yani öyle çalışır, öyle işler yapardınız ki şimdi onun künhü târif ve tavsîfe sığmaz. Lâkin bilmiyorsunuz, cehl ü gurur ile yanlış gidiyorsunuz, tekâsür ve tefâhurla vakit geçiriyorsunuz" demek olur. Muhakkikīnin muhtârı da bu ikinci vecihtir.

Birçok kimseler "ilim" denilince ilmin[2] lafını etmek, onunla süflî ve fâni maksadlar elde eylemek zanneder. Lakırdısıyla tefâhur ve tekâsür etmeyi, ilmi ve ilim nâmını makāsıd-ı hasîse için kullanmayı hüner sayar. Hâlbuki düşünülürse müfessirînin ihtar ettikleri vechile bu âyette ulemâya çok büyük tehdit vardır: Zira bu âyet delâlet eyler ki tekâsürün âkıbetindeki âfet ve felâkete yakīn hâsıl olsa idi tefâhur ve tekâsürden vazgeçerlerdi. Bu ise şunu iktizâ eyler: Demek ki tekâsür ve tefâhuru terketmeyenlerde yakīn hâsıl olmaz. O hâlde ilmin hakikatini sezmeyerek sû'-i isti'mâl eden, bildiklerine imanı olmayan, bilgisiyle ilme yaraşır amelde bulunmayan, onunla beraber âlim nâmını taşımak isteyenlerin vay hâline, vay hâline![3] İlmin şi'ârından birisi ve hatta en birincisi hüsn-i amelin en şiddetli bâ'islerinden olmasıdır: O, amel zamanında önünde bulunursa rehber, müşevvik, vâiz olur. Amel vakti fevt olduktan sonra olursa o vakit de hasret ve nedamet olur. Bu hasret şöyle bir misâl ile temsil olunur: Bir yolcu kafilesi karanlık bir yerden geçmişler, geçerken ayaklarına ilişen birtakım taşlardan zahmet çekmişler, birçokları sade o zahmetten bir an evvel sıyrılıp çıkmayı düşünerek geçip gitmişler, bazıları da o karanlıkta onlardan biraz alıp ceplerine torbalarına koymuşlar. Sonra karanlıktan çıktıkları vakit bakmışlar ki

1 B: "alıkoymazdı".
2 B -"ilmin".
3 H -"vay hâline".

o taşlar cevâhir imiş, o vakit her iki kısım da hasret[1] ve nedametle âh çekmiş. Almış olanlar "âh neye daha çok almadık!" diye gam yemişler, almayanlar da "âh... neye biz hiç almadık!" diye çırpınıp dövünmüşler. İşte kıyamet günü ehl-i[2] [6058] kıyametin hâli bunun gibi olacaktır. Çalışanlar "neye daha iyi[3] çalışmadık" diye, çalışmayanlar da "neye biz çalışmadık" diye tehassür edeceklerdir.[4] Onun için gençler, hayat ve memat için zulmetleri tenvir edecek olan yakīn ilmine çalışmalı, ilmi olanlar da güçleri yetebildiği kadar bilgilerini âhirette işlerine yarayacak, mîzanlarında ağır basacak sâlih ameller yapmak için tatbik ve icrâya çalışmalı; dünya zevki geçirmeye, dünyada kalacak servetler toplamaya uğraşmamalı, kazançlarını[5] hakk u hayr uğrunda sarfeylemelidirler. Zira bu dünya eğlenecek yer değildir, istikbal geçidi, sırat çok tehlikelidir. Buyuruluyor ki:

{لَتَرَوُنَّ الْجَح۪يمَ} Vallahi o cahîmi lâbüd[6] göreceksiniz. ۞ O cahîm, evvelki sûredeki "hâviye", "nâr-ı hâmiye" denilen kızgın ateştir. Bununla o tefsir edilmiş, cehennem ateşi demek olduğu da anlatılmıştır. İlk bakışta bu âyet yukarıki لَوْ'in cevabı ve lâmı[7] ibtidâ zannedilir. Lâkin öyle değildir. Demin beyan olunduğu vechile لَوْ'in cevâbı mahzuf, bu lâm, kasem için olarak cümle mahzuf cevabın ta'lîli makāmında re'sen vaîddir. Bunun doğrudan doğru لَوْ'e cevap[8] olmamasının sebebini müfessirîn şöyle îzah etmişlerdir: Zira لَوْ, لِامْتِنَاعِ الشَّيْءِ لِامْتِنَاعِ غَيْرِهِ'dir. Yani asıl vaz'ı: Şartının 'adem-i vukū'undan dolayı cevâbının 'adem-i vukū'unu ifade içindir. Şu hâlde bu cümle ona cevap olsa idi mâna, ilm-i yakīn bulunmadığından dolayı o cehennemin görülemediğini[9] anlatmaktan ibaret olurdu. Hâl

---

1 H: "hasâret".
2 H ve B -"ehl-i".
3 H -"iyi".
4 Tirmizî, Zühd, 59:
سمعت أبا هريرة يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما من أحد يموت إلا ندم، قالوا: وما ندامته يا رسول الله؟ قال: إن كان محسنا ندم أن لا يكون ازداد وإن كان مسيئا ندم أن لا يكون نزع.
5 H: "kazançları".
6 H ve B: "elbette".
7 H ve B: "lâm-ı".
8 B -"cevap".
9 H ve B: "görülmediğini".

bu ise sözün cereyânından ve bundan sonraki âyetlerin tevâlîsinden anlaşılıyor ki murad, o cahîmin şimdi niçin görülmediğini beyan değil, ileride muhakkak olarak görüleceğini beyan ile inzardır. Bu ise bunun لَوْ'e cevap değil, müstakillen ibtidâ-i kelâm olduğuna karînedir. Bu surette de[1] lâm'ın kasem için olması zâhirdir. Gerçi bunu لَوْ'e cevap yaparak ve "rü'yet"i ilim mânasına kalb rü'yetine [6059] hamlederek dolayısıyla o inzar ve va'îd mânasını anlamak da mümkindir. "Eğer ilme'l-yakīn bilseniz elbette o cahîmi görecektiniz, yani göreceğinizi muhakkak bilecek, anlayacaktınız. Lâkin bilmiyorsunuz, onun için şimdi görmüyor anlamıyorsunuz amma ileride göreceğiniz muhakkak" demek olabilir. Fakat bu daha dolambaçlı, daha uzun bir tevil ve takdir olur. Obirisi ise daha sade ve daha vâzıhtır.

{ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ} ۞ Bu "ayne'l-yakīn" terkîbindeki "ayn"da da iki vecih vardır. Birisi: "Ayn" göz mânasına olmasıdır. "Yakīn gözüyle ıyânen önünüzde göreceksiniz" demek olur. "Rü'yet"ten zâhir olan budur. Bu surette evvelki "rü'yet" va'îd, ikinci "rü'yet" mahşerde, sıratta müşahede demektir. Diğeri de "ayn" zat mânasına olmaktır ki "yakīnin zâtından, kendisinden ibaret olan bir görüşle göreceksiniz" demek olur. Müfessirînin çoğu burada mâna bu olduğunu söylemişlerdir. Bu ise hakka'l-yakīn mânasının aynı demektir. Bunda bilen, biliş ve bilinen; gören, görüş ve görünen hep aynı şey olarak ittihad etmiş olur. Böyle biliş ve görüş de el-iyâzu billah ancak o cehenneme girmekle olur. Onun için buna göre de demişlerdir ki evvelki "rü'yet" inde'l-vürûd, sonraki "rü'yet" inde'd-duhûldür.

{ثُمَّ لَتُسْـَٔلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّع۪يمِ} Sonra vallahi o gün o na'îmden muhakkak sorulacaksınız.

"**Na'îm**" kendisiyle telezzüz olunan her türlü nimete şâmildir. Hayat, sıhhat ve afiyet ve hatta içilen bir yudum tatlı, soğuk su dahi bunda dâhildir. Sözün gelişine nazaran hitab tekâsür kendilerini lehv ile oyalamış olanlara, o na'îmden murad da öyle lehv ü gafletle, telezzüz ve

1 B -"de".

tena"um edilerek dinden veya dinin vezâif ve tekâlîfinden işgal eyleyen nimetler olmak[1] zâhir görünür. Bu surette sualden, sorgudan murad da o gün elden [6060] gidecek olan o nimetleri başa kakmak, onların acılarını, azablarını çektirmektir. Onun için *Keşşâf*'ta der ki: "'İnsanın mes'ul ve mu'âteb olacağı na'îm nedir? Çünkü hiç nimeti olmayan kimse yoktur?' dersen, derim ki: O bütün himmeti lezzetlerini istîfâya masruf olan, ancak hoş yemek ve yumuşak giyinmek ve vakitlerini lehv ü tarabla geçirmek için yaşayan, ilm ü amele lâyık oldukları ehemmiyeti vermeyen, nefsine onların meşakkatlerini yükletmek istemeyen kimselerin nimetleridir. Amma Allah teâlâ'nın sırf kulları için halk buyurduğu nimeti ve rızıkları ile müstefid olup onlarla ilim tahsîline ve mûcebince güzel ameller yapmaya dürüşmek[2] için kuvvet alan ve şükrünü edâya çalışan kimseler ondan vârestedir. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri rivayet olunduğu üzere ashâbıyla bir hurma yiyip üzerine su içtiklerinde اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي أَطْعَمَنَا وَسَقَانَا وَجَعَلَنَا[3] مُسْلِمِينَ diye hamd ederek buna işaret buyurmuştur."[4] Bunda dinden büsbütün gaflet eden kâfirler dâhil olduğu gibi tekâlîf-i dîniyeden gaflet eden fâsık mü'minler de dâhil olur. Yani bunlar hep o na'îmden mes'ul olacaklardır, şükrünü bilen sâlih mü'minler değil. Beyzâvî bunu şöyle hulâsa etmiştir: "'Na'îm', yani o sizi ilhâ eden na'îm demektir. Hitab, dünyası dininden ilhâ eyleyen her kimseye, na'îm de onu işgal eyleyene mahsustur. Çünkü karîne ve قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللّٰهِ الَّتِى اَخْرَجَ لِعِبَادِهٖ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ [el-A'râf 7/32] gibi birçok nusûs ona delâlet eder. Ma'amâfîh ikisi de âmdır. 'Herkes şükründen mes'ul olacaktır' da denilmiş, 'âyet küffâra mahsustur' da denilmiş."[5] Fi'l-vâki' Hasan ve Mukātil'den ve İbn Abbas'tan mervî olarak bazı müfessirîn bu sûredeki hitapların kâfirlere, binâen'aleyh bu

---

1 H: "demek".
2 H, M ve B: "duruşmak".
3 B +"من".
4 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* V, 358; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 289-290:
وجاء في الحديث أن النبي عليه السلام أكل هو وجماعة من أصحابه تمراً –وروي بُسْراً– وشربوا عليه ماء فقال: الحمد للّٰهِ الذي أطعمنا وسقانا وجعلنا مسلمين.
5 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 334-335:
«ثُمَّ لَتُسْئَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ» الذي ألهاكم والخطاب مخصوص بكل من ألهاه دنياه عن دينه والنَّعِيمِ بما يشغله للقرينة والنصوص الكثيرة كقوله: «مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ»، «كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ» (المؤمنون ٥١/٢٣) وقيل يعمان إذ كل يسأل عن شكره وقيل الآية مخصوصة بالكفار.

âyetteki suâlin de mücâzat suâli olarak onlara mahsus olduğuna kāil olmuşlar, وَهَلْ نُجَازٖى اِلَّا الْكَفُورَ [es-Sebe' 34/17] buyurulmuş olmasıyla da istidlâl eylemişlerdir.[1] Fakat bundan murad küfrân-ı nimet olduğuna göre evvelki mânaya müsâvî olur. Diğer bir kısım müfessirîn de sûrenin [6061] âhirindeki bu hitâbın gerek kâfir gerek mü'min, gerek fâsık gerek sâlih umum insanlara ait bir hitab, "na'îm"in de her nimete şâmil cins-i na'îm olduğuna kāil olmuşlardır. Bu surette "sual"den murad yalnız başa kakmak için tevbih ve ikāb sorgusu demek olmayıp küfran veya şükrânı tebeyyün ettiren[2] ve ona göre ya mücâzat veya mükâfat ile neticelenecek olan sual demek olur. Buna bir hayli haberlerle istidlâl eylemişlerdir. Ezcümle: Tirmizî'nin Abdullah b. Zübeyr'den, babasından rivayet ettiği üzere ثُمَّ لَتُسْـَٔلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعٖيمِ nâzil olduğu zaman Zübeyr b. Avvam radıyallâhu anh: "Yâ Resûlallah, biz hangi na'îmden sual olunacağız إِنَّمَا هُمَا الْأَسْوَدَانِ: اَلتَّمْرُ وَالْمَاءُ o iki karadan ibaret: Hurma ve su!" demişti. Resûlullah أَمَا إِنَّهُ سَيَكُونُ "haberiniz olsun ki o olacak" buyurdu.[3] Ebû Hüreyre'den rivayette: "Nâs yâ Resûlallah! Biz hangi na'îmden sual olunacağız? Onlar iki esvedden ibaret, düşman hazır, kılıçlarımız[4] boyunlarımızda!" demişlerdi, Resûlullah "إِنَّ ذلِكَ سَيَكُونُ" buyurdu.[5] Tirmizî evvelkine hasen ve ikinciden esah demiştir.[6] Yine Ebû Hüreyre'den; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Kıyamet günü ilk evvel sorulacak -yani abde na'îmden sorulacak ilk sual- ona 'biz senin cismine sıhhat vermedik mi? Ve seni soğuk suya kandırmadık mı?' denilmektir." Tirmizî buna garîb demiştir.[7] Hazret-i

---

1 Bk. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 820-821; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, V, 519; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXXII, 274.

2 H: "edenlerin".

3 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 102:

حدثنا سفيان بن عيينة عن محمد بن عمرو بن علقمة عن يحيى بن عبد الرحمن بن حاطب عن عبد الله بن الزبير بن العوام عن أبيه قال: لما نزلت: «ثم لتسألن يومئذ عن النعيم» قال الزبير: يا رسول الله وأي النعيم نسأل عنه وإنما هما الأسودان: التمر والماء؟ قال: أما إنه سيكون. هذا حديث حسن.

4 H: "kılıcımız".

5 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 102:

عن أبي بكر بن عياش عن محمد بن عمرو عن أبي سلمة عن أبي هريرة قال: لما نزلت هذه الآية: «ثم لتسألن يومئذ عن النعيم» قال الناس: يا رسول الله، عن أي النعيم نسأل فإنما هما الأسودان والعدو حاضر وسيوفنا على عواتقنا؟ قال: إن ذلك سيكون. وحديث ابن عيينة عن محمد بن عمرو عندي أصح من هذا، سفيان بن عيينة أحفظ وأصح حديثا من أبي بكر بن عياش.

6 Bu hadîsin mânası "o sual mutlaka olacak" demek olabileceği gibi, "o sual olunacağınız na'îm ileride olacak" demek de olabilir [Müellifin notu].

7 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 102:

Ömer'den rivayet olunmuştur; "hangi na'îmden sorulacağız yâ Resûlallah! Hâlbuki diyarımızdan ve emvâlimizden çıkarıldık?" demişti, Resûlullah da "sizleri sıcaktan ve soğuktan koruyan meskenlerin, ağaçların,[1] çadırların gölgeleri ve sıcak günde soğuk su" buyurmuştur.[2] مَنْ أَصْبَحَ آمِنًا فِي سِرْبِهِ مُعَافًى فِي بَدَنِهِ وَعِنْدَهُ قُوتُ يَوْمِهِ فَكَأَنَّمَا حِيزَتْ لَهُ الدُّنْيَا بِحَذَافِيرِهَا yani "kendi yurdunda[3] emniyette[4], bedeni âfiyette, gününün azığı yanında olan kimse sanki dünya tamamıyla ona tahyiz (ve tahsis) edilmiş, onun [6062] olmuş gibidir."[5] hadîsi de ona yakındır. Bir de Resûlullah zamanında bir genç Müslüman olmuştu, Resûlullah ona اَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُ sûresini öğretmişti, sonra da ona bir kadın tezvic etmişti. Kadının yanına girip de büyük bir cihaz [çeyiz] ve çok bir nimet görünce "ben bunları istemem" diyerek çıktı gitti, Aleyhissalâtü vesselâm sebebini sual edince "sen bana ثُمَّ لَتُسْـَٔلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعٖيمِ diye öğretmedin mi? Ben onlardan cevap vermeye güç yetiremem" dedi, diye rivayet olunmuştur.[6] Ve Enes'ten mervîdir ki: "Bu âyet nâzil olduğu zaman bir muhtaç kalkmış, 'benim üzerimde nimetten bir şey var mı?' demişti, Resûlullah: ظِلّ، نَعْلَيْنِ، مَاءٌ بَارِد buyurdu.[7] Bu hususta rivayet olunan haberlerin en şâyi'i Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve daha diğerlerinin Ebû Hüreyre'den rivayet ettikleri şu hadistir: "Bir gün Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem çıkmıştı; Ebû Bekir, Ömer radıyallâhu anhümâ'ya rast geldi, 'bu saatte sizi evlerinizden çıkaran nedir?' buyurdu,

---

سمعت أبا هريرة يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن أول ما يسأل عنه يوم القيامة يعني العبد من النعيم أن يقال له: ألم نصح لك جسمك ونرويك من الماء البارد؟ هذا حديث غريب.

1 B -"ağaçların".

2 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 288; Ömer Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr,* XV, 466; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 274:

عن ابن عباس أن عمر رضي الله عنه قال: وأي نعيم نسأل عنه يا رسول الله وقد أخرجنا من ديارنا وأموالنا! فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ظلال المساكن وظلال الشجر والأخبية التي تقيكم من الحر والماء البارد في اليوم الحار والصحة.

3 H, M (ilk baskı) ve B: "yolunda".

4 M: "emniyyetite".

5 İmam Muhammed, *el-Kesb,* s. 57. Krş. Buhârî, *el-Edebü'l-müfred,* s. 112/300; Tirmizî, Zühd, 34.

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 274:

وروي أن شابا أسلم في عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم فعلمه رسول الله سورة ألهاكم ثم زوجه رسول الله امرأة فلما دخل عليها ورأى الجهاز العظيم والنعيم الكثير خرج وقال: لا أريد ذلك، فسأله النبي عليه الصلاة والسلام عنه فقال: ألست علمتني «ثم لتسئلن يومئذ عن النعيم» وأنا لا أطيق الجواب عن ذلك.

7 Dârekutnî, *el-İlel,* thk. Mahfûzurrahman Zeynullah, Riyâd: Dâru't-Taybe, 1405/1985, XII, 16; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 226; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 274:

عن أنس قال: لما نزلت: «ثم لتسئلن يومئذ عن النعيم» قام رجل محتاج فقال: يا رسول الله، هل علي من النعمة شيء؟ قال: نعم، النعلين والظل والماء البارد.

'açlık yâ Resûlallah!' dediler. 'Nefsim yed-i kudretinde olan Zât-ı a'lâ'ya kasem ederim ki beni de sizi çıkaran çıkardı, öyle ise kalkın' buyurdu, maiyyetinde kalktılar, ensar'dan bir zâtın evine gittiler. Vardılar ki o evinde yok, zevcesi; 'buyurun merhaba' dedi, Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem 'fülân nerede?' buyurdu, 'bize iyi su almaya gitti' dedi, derken ensârî geldi, Peygamber'i ve iki musâhibini görünce 'Elhamdülillah, bugün benden daha kerîm misafirli kimse yok' dedi, hemen gitti bir عِذْق (hurma dalı) getirdi, büsrü de temri de vardı, 'bundan buyuradurun' dedi ve kendisi bıçağı aldı, Resûlullah 'sakın sağılır kesme!' buyurdu, o hemen onlar için bir koyun kesti, o koyundan ve o hurmadan yediler ve su içtiler, vaktâ ki doydular ve kandılar, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Ebû Bekir ve Ömer'e buyurdu ki: 'Nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a kasem ederim ki kıyamet günü bu na'îmden sorulacaksınız.'"[1] İbn Hibbân'ın ve İbn Merdûye'nin İbn Abbas'tan rivayetlerinde [6063] de, Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem ve sâhibeyni Ebû Eyyûb el-Ensârî Hazretleri'nin menziline gittiler, zevcesi "merhaba Nebiyallah sallallâhu aleyhi ve sellem ve men me'ah" dedi, derken Ebû Eyyûb geldi bir ızk kesti, Hazret-i Peygamber "bunu bizim için neye kestin, meyvesinden toplasaydın[2] ya!" buyurdu, "yâ Resûlallah hem temrinden hem büsründen hem rutabından tenâvül buyurmanızı arzu ettim" dedi. Sonra bir oğlak kesti yarısını kebap etti, yarısını pişirdi, huzûr-i nebevîye getirip koyduğu zaman oğlaktan biraz aldı, onu bir yufkaya (reğīfe) koydu da "yâ Ebâ Eyyûb! Bunu Fâtıma'ya yetiştir, zira günlerden beri o böylesini tatmadı" buyurdu, Ebû Eyyûb da onu Fâtıma radıyallâhu anhâ'ya yetiştirdi. Vaktâ ki yediler ve doydular, Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem "ekmek, et, temr, büsr, rutab" buyurdu ve

---

1 Müslim, Eşribe, 140; Tirmizî, Zühd, 39:

عن أبي هريرة قال: خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات يوم أو ليلة فإذا هو بأبي بكر وعمر فقال: ما أخرجكما من بيوتكما هذه الساعة؟ قالا: الجوع يا رسول الله. قال: وأنا والذي نفسي بيده لأخرجني الذي أخرجكما، قوموا فقاموا معه فأتى رجلا من الأنصار فإذا هو ليس في بيته فلما رأته المرأة قالت: مرحبا وأهلا، فقال لها رسول الله صلى الله عليه وسلم: أين فلان؟ قالت: ذهب يستعذب لنا من الماء، إذ جاء الأنصاري فنظر إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وصاحبيه ثم قال: الحمد لله، ما أحد اليوم أكرم أضيافا مني. قال: فانطلق فجاءهم بعذق فيه بسر وتمر ورطب فقال: كلوا من هذه، وأخذ المدية فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: إياك والحلوب، فذبح لهم فأكلوا من الشاة ومن ذلك العذق وشربوا فلما أن شبعوا ورووا قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لأبي بكر وعمر: والذي نفسي بيده لتسألن عن هذا النعيم يوم القيامة، أخرجكم من بيوتكم الجوع ثم لم ترجعوا حتى أصابكم هذا النعيم.

2 M: "toplasandı".

mübarek gözleri yaşardı, "nefsim yed-i kudretinde olan Zât-ı a'la'ya kasem ederim ki işte bu, sorulacağınız na'îmdir, Allah teâlâ ثُمَّ لَتُسْـَٔلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ buyurdu, bu işte o kıyamet günü sual olunacağınız[1] na'îmdir." Bu, ashâbına ağır geldi, bunun üzerine Aleyhissalâtü vesselâm buyurdu ki: "Böylesine isabet edip de el sürdüğünüz vakit بِسْمِ اللهِ deyin, doyduğunuz vakit de الْحَمْدُ لِلهِ الَّذِي أَشْبَعَنَا وَأَنْعَمَ عَلَيْنَا وَأَفْضَلَ 'hamdolsun Allah'a ki bizi[2] doyurdu ve in'âm buyurdu, fazlıyla ihsan buyurdu' deyiniz, çünkü bu ona kefaftır."[3] Daha bunlar gibi hadislerden dolayı bu suâlin mü'min ve kâfire âm olduğuna kāil olmuşlarsa da bu son hadis *Keşşâf*'ın da ihtar[4] eylediği vechile şükredenlerin bu sualden âzâde olacaklarına delâlet etmektedir.[5] Fakat İmâm Râzî *Tefsîr-i Kebîr*'inde demiştir ki: "El-hak sual nimetlerin, gerek lâbüd olanlar ve gerek olmayanlar hepsinden mü'mine ve kâfire âm olmaktır. Zira Allah teâlâ'nın bahşettiği şeylerin hepsi O'nun masiyetine değil tâatine sarfolunmak vâcibdir. O hâlde sual de hepsinden vâki' olur. Bunu rivayet olunan şu hadîs-i nebevî de tekid eyler: 'Kıyamet günü, dört şeyden sual olunmadıkça [6064] kulun

1 B: "sorulacağınız".
2 H: "bizleri".
3 İbn Hibbân, *es-Sahîh,* II, 488-490:

عن ابن عباس قال: خرج أبو بكر بالهاجرة إلى المسجد فسمع بذلك عمر فقال: يا أبا بكر، ما أخرجك هذه الساعة؟ قال: ما أخرجني إلا ما أجد من حاق الجوع، قال: وأنا والله ما أخرجني غيره فبينما هما كذلك إذ خرج عليهما النبي صلى الله عليه وسلم فقال: «ما أخرجكما هذه الساعة؟» قالا: والله ما أخرجنا إلا ما نجد في بطوننا من حاق الجوع، قال: «وأنا والذي نفسي بيده ما أخرجني غيره، فقوما» فانطلقوا حتى أتوا باب أبي أيوب الأنصاري وكان أبو أيوب يدخر لرسول الله صلى الله عليه وسلم طعاما كان أو لبنا فأبطأ عنه يومئذ فلم يأت لحينه فأطعمه لأهله وانطلق إلى نخله يعمل فيه فلما انتهوا إلى الباب خرجت امرأته فقالت: مرحبا بنبي الله صلى الله عليه وسلم وبمن معه فقال لها نبي الله صلى الله عليه وسلم: «فأين أبو أيوب؟» فسمعه وهو يعمل في نخل له فجاء يشتد فقال: مرحبا بنبي الله صلى الله عليه وسلم وبمن معه، يا نبي الله، ليس بالحين الذي كنت تجيء فيه فقال له النبي صلى الله عليه وسلم: «صدقت». قال: فانطلق فقطع عذقا من النخل فيه من كل التمر والرطب والبسر فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «ما أردت إلى هذا ألَا جنيت لنا من تمره» فقال: يا نبي الله أحببت أن تأكل من تمره ورطبه وبسره ولأذبحن لك مع هذا، قال: «إن ذبحت فلا تذبحن ذات دَرّ»، فأخذ عناقا أو جديا فذبحه وقال لامرأته: اخبزي واعجني لنا وأنت أعلم بالخبز فأخذ الجدي فطبخه وشوى بطنه فلما أدرك الطعام وضع بين يدي النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه فأخذ من الجدي فجعله في رغيف فقال: «يا أبا أيوب أبلغ بهذا فاطمة فإنها لم تصب مثل هذا منذ أيام» فذهب به أبو أيوب إلى فاطمة فلما أكلوا وشبعوا قال النبي صلى الله عليه وسلم: «خبز ولحم وتمر وبسر ورطب» ودمعت عيناه «والذي نفسي بيده إن هذا لهو النعيم الذي تسألون عنه، قال الله جل وعلا: «ثم لتسئلن يومئذ عن النعيم» فهذا النعيم الذي تسألون عنه يوم القيامة»، فكبُر ذلك على أصحابه فقال: «بل إذا أصبتم مثل هذا فضربتم بأيديكم، فقولوا: بسم الله، فإذا شبعتم فقولوا: الحمد لله الذي هو أشبعنا وأنعم علينا وأفضل، فإن هذا كفاف بها»...

4 H: "ihtiyar".
5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 793:

فإن قلت: ما النعيم الذي يسئل عنه الإنسان ويعاتب عليه فما من أحد إلا وله نعيم؟ قلت: هو نعيم من عكف همته على استيفاء اللذات ولم يعش إلا ليأكل الطيب ويلبس اللين ويقطع أوقاته باللهو والطرب لا يعبأ بالعلم والعمل ولا يحمل نفسه مشاقهما فأما من تمتع بنعمة الله وأرزاقه التي لم يخلقها إلا لعباده وتقوّى بها على دراسة العلم والقيام بالعمل وكان ناهضا بالشكر فهو من ذاك بمعزل وإليه أشار رسول الله صلى الله عليه وسلم فيما يروى أنه أكل هو وأصحابه تمرا وشربوا عليه ماء فقال: الحمد لله الذي أطعمنا وسقانا وجعلنا مسلمين.

ayakları kımıldamaz: Ömründen, onu nede ifnâ etti?[1] Gençliğinden, onu nede çürüttü?[2] Malından, onu nereden kazandı ve neye sarfetti? İlminden, onunla ne yaptı?' Zira Aleyhissalâtü vesselâm'ın bu zikrettiklerinde her nimet dâhil olur."[3] Bununla beraber Râzî şunu da ihtar eylemiştir: "Lâkin kâfire olan sual tevbih suâlidir, çünkü o şükrü terketmiştir. Mü'mine olan sual teşrif suâlidir, çünkü şükür ve itaat etmiştir."[4] Bunun hâsılı burada mes'ûliyetin mânası her nimetin sû'-i isti'mâline, mahalline sarfolunup olunmadığına göre sevab veya ikāb terettüb etmesi mânasına mükellefiyetin hükmü olan mes'ûliyet demek olur. Bu mes'ûliyet ise gerek kâfir gerek mü'min her mükellef için şüphesizdir. Vazifesini îfâ etmeyip nimeti sû'-i isti'mâl eden ikāb için mes'ul, vazifesini hüsn-i îfâ edenler de ecr ü sevab ile taltif için mes'uldür, hiçbiri ihmal edilecek değildir. Ve şüphe yok ki nimet ne kadar çok olursa vazifesi de o nisbette çok ve zor, mes'ûliyeti de o nisbette büyük ve ağır olur. Onun için burada tekâsürün ilhâsı mevzû'-i bahis olmuştur. Onun için Resûlullah ve ashâbı maîşetlerinde ümmetin en fakirleriyle hemhâl olarak tekâsürden son derece ihtiraz buyurmuşlardır. Yukarılarda da mâlum olduğu üzere Hazret-i Peygamber ve Hazret-i Ebû Bekir fakr-ı ıztırârî ile fakir değillerdi, zikrolunan o açlık hâlleri bütün ellerindekini Allah için ümmetin ihtiyâcâtına sarfetmekten mahzuz oldukları fakr-ı ihtiyârî ile kerem ve sabır hâlleri idi, Sûre-i İsrâ'daki وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً اِلٰى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُوماً مَحْسُوراً [17/29] âyeti de bu gibi sebeplerle iktisâdı tavsiye ederek nâzil olmuştu.[5] Şu hâlde mükellefiyetin bir lâzımı demek olan mes'ûliyet yalnız kâfirlere mahsus olamaz, elbette mü'minlere dahi âmm u şâmildir. Bununla beraber Râzî'nin pek mutlak olan ta'mîminde de birkaç noktadan işkâl vardır.

---

1 H: "ettiği".
2 H: "çürüttüğü".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 275-276:
والحق أن السؤال يعم المؤمن والكافر عن جميع النعيم سواء كان مما لا بد منه [أو لا] وليس كذلك لأن كل ذلك يجب أن يكون مصروفا إلى طاعة الله لا إلى معصيته فيكون السؤال واقعا عن الكل ويؤكده ما روي عنه عليه الصلاة والسلام أنه قال: «لا تزول قدما العبد يوم القيامة حتى يسأل عن أربع: عن عمره فيم أفناه وعن شبابه فيم أبلاه وعن ماله من أين اكتسبه وفيم أنفقه وعن علمه ماذا عمل به» فكل النعيم من الله تعالى داخل فيما ذكره عليه الصلاة والسلام.
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 275:
واعلم أن الأولى أن يقال: السؤال يعم المؤمن والكافر، لكن سؤال الكافر توبيخ لأنه ترك الشكر وسؤال المؤمن سؤال تشريف لأنه شكر وأطاع.
5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, VII, 2327; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XVI, 325.

Evvelâ; فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِ [el-Bakara 2/173] mûcebince zarûret hâllerinde اِثْم merfû' olduğundan dolayı zarûret [6065] mikdârında mes'ûliyet, mürtefi' demektir. O hâlde ıztırar derecesi sual ve hesabdan istisnâ veya tahsis edilmek iktizâ eder. Nitekim *Zevâid-i Zühd*'de Abdullah b. İmam Ahmed'in ve Deylemî'nin Hasan'dan tahric eyledikleri şu hadis de buna delâlet eyler: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki; demiş: ثَلَاثٌ لَا يُحَاسَبُ بِهِنَّ الْعَبْدُ: ظِلُّ خُصٍّ يَسْتَظِلُّ بِهِ وَكِسْرَةٌ يَشُدُّ بِهَا صُلْبَهُ وَثَوْبٌ يُوَارِي عَوْرَتَهُ "üç şey, kul onlarla muhasebe edilmez: Gölgeleneceği bir hus (bir çatı) gölgesi ve belini sağaltacağı bir ekmek kırığı ve avretini örteceği bir sevb."[1] Bu suretle Râzî'nin nimeti ıtlâkı üzere "mâ lâbüdde minhü"den ta'mîmi cây-i nazardır.

Sâniyen, asıl korkulacak mesele tevbih ve ikāb suâlidir, bunu ise Râzî kâfirlere hasretmiş olmakla ta'mîm etmiş değil, hitap kâfirleredir diyenlere iştirak etmiş oluyor.

Sâlisen, tevbîhin sebebini îzah ederken şükrü terk ve teşrîfin sebebini şükür ve tâat ile ta'lîl ediyor, hâlbuki şükür ve tâat eden mü'min-i kâmildir. Fâsık mü'min olmakla beraber tâatsizlik etmiş, lehv ü tekâsüre kapılmıştır. O hâlde tevbih suâli de yalnız kâfirlere mahsus olmayıp fâsıklara, âsîlere de şâmil olmak lâzım gelir. Mükellefiyetin lâzımı olan mes'ûliyet de bunu îcâb eder. Şu hâlde meseleyi *Keşşâf*'ın îzah ve Beyzâvî'nin telhis ettiği vechile bu âyette suâli[2] tevbih ve mücâzat suâline, hitâbı gerek kâfir gerek mü'min tekâsür kendilerini ilhâ edenlere, ta'mîmi de lâm-ı ahd ile ilhâ eden na'îme tahsis ederek anlamak en doğru tefsirdir. Nitekim bundan sonraki Asr Sûresi'ndeki اِلَّا الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ... إلخ istisnâsıyla bu mâna tamamen beyan ve tavzih olunmuştur.

1 Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 14.
2 H: "suâl-i".

[6066]

سُورَةُ الْعَصْرِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَلَثُ اٰيَاتٍ

ASR SÛRESİ

Asr Sûresi, İbn Abbas ve İbn Zübeyr ve cumhur kavillerince[1] Mekkîdir. Mücâhid ve Katâde ve Mukātil Medenî demişler.[2]

Âyetleri: Bilâ hilâf üçtür.

Fâsılası: ر harfidir.

Bu sûre-i celîle gayet sade ve kısa olmakla beraber geçen sûrelerin bütün nasihatlerini zübde eden bir cem'iyyeti hâizdir. Kendilerini tekâsür iğfal etmeyen kimselerin hâllerini beyan ile ثُمَّ لَتُسْـَٔلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ âyetinin tefsirini de tazammun ettiği için ondan sonraya konmuştur. İmâm Şâfiî'den menkuldür, demiştir ki: Başka bir şey nâzil olmasa idi Kur'an'dan bu sûre insanlara yeterdi, bu Kur'ân'ın bütün ulûmunu müştemildir.[3]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

وَالْعَصْرِۙ ﴿١﴾ اِنَّ الْاِنْسَانَ لَف۪ي خُسْرٍۙ ﴿٢﴾ اِلَّا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ ﴿٣﴾

---

1 M ve B: "kavlince".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 457:

مكية في قول ابن عباس وابن الزبير والجمهور ومدنية في قول مجاهد وقتادة ومقاتل.

3 *Tefsîru'l-İmâm eş-Şâfi'î,* thk. Ahmed b. Mustafa el-Ferrân, Dâru't-Tedmîriyye, 1427/2006, III, 1461:

قال الشَّافِعِي رحمه الله: لو ما أنزل الله حجة على خلقه إلا هذه السورة لكفتهم، قال الشَّافِعِي رحمه اللَّه: الناس في غفلة عن هذه السورة: «وَالعَصر...».

İbn Kesîr, *Tefsîru Kur'âni'l-Azîm,* VIII, 479:

وقال الشافعي رحمه الله: لو تدبر الناس هذه السورة لوسعتهم.

Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 457:

فقد روي عن الشافعي عليه الرحمة أنه قال: لو لم ينزل غير هذه السورة لكفت الناس لأنها شملت جميع علوم القرآن.

[6067] Meâl-i Şerîfi

Kasem olsun ki asra (1) insan mutlak[1] bir hüsranda (2). Ancak o kimseler başka ki iman edip sâlih ameller işlediler ve hep hakka vasiyetleştiler ve sabra vasiyetleştiler (3).

{وَالْعَصْرِ} ۞ Vâv وَالضُّحٰى gibi kasem için. *Kāmûs*'ta zikrolunduğu üzere "**asr**" kelimesi lügatta isim olarak dehr, gündüz ve gece, gündüzün zevalden evvel ve sonra iki tarafı, gadât ve aşiy ve bilhassa öğleden sonra güneşin kızarmasına kadar olan ikindi vakti, ve reht ve aşiret ve yağmur; masdar olarak da hapsetmek, men' etmek ve vergi vermek ve sıkıp suyunu çıkarmak mânalarına gelir. Ve bir şeyin vakt-i mahsûsuna da ayn'ın harekât-ı selâsesiyle "asr", "ısr", "usr"[2] denilir. Nitekim جَاءَ وَلَمْ يَجِئْ لِعصرٍ، نَامَ وَلَمْ يَنَمْ لِعصرٍ "geldi, fakat vaktinde gelmedi; uyudu fakat vaktinde uyumadı" demektir. Gündüzle geceye ve sabah ile akşama "asrân" denilir.[3] Lâm-ı cins ile وَالْعَصْرِ makāmına göre bunların her birinin cinsine veya ıtlak hâlinde hepsine muhtemil olduğu gibi, lâm-ı ahd ile de içlerinden muayyen birine ve meselâ bir ikindi vaktine veya herhangi bir şeyin muayyen bir zamanına masruf olur. Ondan dolayı lisânımızda "asr" mutlak zaman ve bilhassa içinde bulunulan zaman ve karn, yani seksen veya yüz senelik bir zaman mânalarına şâyi' olmuştur. Burada müfessirîn başlıca ikindi namazı, ikindi vakti, dehr ve zaman, bâhusus asr-ı Muhammedî, yani Resûlullah'ın ba's buyurulduğu zaman, âhir zaman mânaları üzerinde yürümüşlerdir. İbn Cerîr, dehr; sâatün min sââti'n-nehâr[4], ikindi mânaları hakkındaki rivayetleri zikrettikten sonra der ki: "Bu hususta savab olan kavil şudur: Rabbimiz teâlâ asra kasem etmiştir. 'Asr' dehrin ismidir, ikindidir, leyl ve nehardır. Bu ismin şâmil olduğu mânalardan birini [6068] tahsis etmemiştir. Onun için bu ismin lâzım olduğu her mâna bu kasemde dâhil olur."[5] Demek olur ki

---

1 H: "mutlakā".
2 H ve M +"usur".
3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 542.
4 H ve B: "sâati'n-nehâr".
5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 589:
عن ابن عباس في قوله: «وَالْعَصْرِ» قال: العصر: ساعة من ساعات النهار... عن الحسن «وَالْعَصْرِ» قال: هو العشيّ. والصواب من القول في ذلك

"asr" müte'addid mânalara gelen bir lafz-ı müşterek olduğu ve birini tâyine karîne bulunmayıp hepsine de haml sahih olabileceği cihetle مَا يُطْلَقُ عَلَيْهِ الْعَصْرُ asr ıtlak olunan her şey" mânasıyla umûmuna hamletmek en doğrusudur.

O hâlde burada müfessirînin zikrettikleri mânalardan her birinin vechini düşünmek iktizâ eder:

1. İkindi namazı. Mukātil demiştir ki: Allah teâlâ ikindi namazına kasem buyurmuştur. Zira حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى [el-Bakara 2/238] âyetinde[1] salât-ı vustâ cumhûra göre ikindi namazı olduğu cihetle onun bir fazîlet-i mahsûsası vardır. Hendek vak'asında Aleyhissalâtü vesselâm شَغَلُونَا عَنِ الصَّلَاةِ الْوُسْطَى صَلَاةِ الْعَصْرِ buyurmuştu.[2] Bir hadiste de مَنْ فَاتَتْهُ صَلَاةُ الْعَصْرِ فَكَأَنَّمَا وُتِرَ أَهْلَهُ وَمَالَهُ "ikindi namazı geçen sanki ehli[3] ve malı itlâf edilmiş gibidir" diye vârid olmuştur.[4] İkindi vakti gündüzün âhirine doğru insanların en ziyade kesb ü ticaret için dünya işlerine daldıkları şuğl zamanı olmak itibariyle ikindi namazının o sırada zorluğuyla beraber yüksek bir hâssa-i münebbihesi vardır. Binâen'aleyh ona kasem ile faziletine nazar-ı dikkati celb eylemekte mühim bir mâna vardır.

2. İkindi vakti. Katâde demiştir ki: İkindi namazının vakti olmak ve "duhâ"ya mukabil birtakım delâil-i kudreti hâvî bulunmak itibariyle Allah teâlâ duhâya kasem buyurduğu gibi ikindi vaktine kasem buyurmuştur. Fi'l-vâki' ikindi vakti gündüzün âhiri olmak hasebiyle dünyada diğer mahlûkāt ve hayvânâtın yaratılışından[5] sonra yaratılan ve binâen'aleyh hilkat gününün ikindisinde yaratılmış demek olan

---

أن يقال: إن ربنا أقسم بالعصر والعصر اسم للدهر وهو العشيّ والليل والنهار ولم يخصص مما شمله هذا الاسم معنى دون معنى فكلّ ما لزِمه هذا الاسم فداخل فيما أقسم به جلّ ثناؤه.

1 H: "âyetlerinde".

2 Müslim, Mesâcid, 205. Krş. Buhârî, De'avât, 58:

عن علي قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم الأحزاب: «شغلونا عن الصلاة الوسطى صلاة العصر، ملأ الله بيوتهم وقبورهم نارا». ثم صلاها بين العشاءين بين المغرب والعشاء.

3 B: "ehl".

4 Müslim, Mesâcid, 201. Krş. Buhârî, Menâkıb, 22:

عن سالم بن عبد الله عن أبيه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: من فاتته العصر فكأنما وتر أهله وماله.

5 H: "yaratılışlarından".

nev'-i insanın hilkati zamanını andırdığı gibi, dünyada bir gün mesabesinde demek olan insan ömrünün de son demlerini andırdığı ve ikindi vakti geçip de birşey kazanamadan evine dönecek olanların [6069] hâli de pek acıklı, hüsranlı olduğu cihetle evvelki sûredeki tekâsürün iğfâlini beyandan sonra bu sûrede insanların hüsrânı anlatılırken ikindi vaktine kasem olunarak nazar-ı dikkat celbolunmasının da ikindi namazına kasem olunmak gibi ehemmiyetli bir mânası vardır. Ma'amâfîh şu mâna daha şümullüdür:

3. Dehr. Sûre-i İnsan'da beyan olunduğu üzere "dehr"in asıl mânası Râgıb'ın dediği gibi âlemin[1] bidâyet-i vücûdundan inkızâsına kadar olan müddet, yani zamân-ı küldür. Bu mânaca külle ve cüz'e ıtlak olunan "zaman"dan ehastır. "Zaman" ona da, eczâsına da ıtlak olunur. Bununla beraber "dehr" uzun zamana ve âlemin müddet-i bâkıyesine ve herhangi bir şeyin hayâtı müddetine, yani ömrüne ve mutlak zaman mânasına da kullanılır ki daha şümullüdür. Bundan dolayı ekseriya "asr"ı dehr ile tefsir ederken müfessirîn "dehr ve zaman" demişler ve "asr"ı dehr ile tefsirin vechinde ve dehr ve zamana kasemin hikmetinde de birkaç vecih beyan etmişlerdir:

Birincisi: İbn Cerîr'in rivayet ettiği vechile Hazret-i Ali radıyallâhu anh'tan وَالْعَصْرِ وَنَوَائِبِ الدَّهْرِ، اِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ وَإِنَّهُ فِيهِ إِلَى آخِرِ الدَّهْرِ yani "asra ve dehrin nevâibine: nevbet nevbet gelen mesâibine kasem olsun ki doğrusu insan bir hüsran içindedir ve dehrin âhirine kadar onun, o hüsrânın içindedir" diye okuduğu işitilmiş[2] ve bu bir tefsir addedilmiştir. Demek ki "asr", dehr mânasınadır ve dehre kasemin hikmeti de onun insana mütemâdiyen musibetler yağdıran acı ve büyük hâdisât ve tehavvülâtına tenbihtir. Bir de bu tefsirde hüsranda kalanların ilelebed kalacaklarını beyan vardır. Ma'amâfîh denebilir ki bunda "asr"ın yalnız dehr mânasına değil, sıkmak ve habsetmek mânasına da bir işaret vardır. Ancak bu

---

1 B: "âlem".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 589:

عن عمرو ذي مر قال: سمعت عليا رضى الله عنه يقرأ هذا الحرف: والعصر ونوائب الدهر، إن الإنسان لفي خسر وإنه فيه إلى آخر الدهر.

mâna kasemin müstesnâ tarafını değil, müstesnâ minh tarafını, yani hüsran tarafını takviyede zâhirdir.

İkincisi: Denilmiştir ki "dehr" Hâlık teâlâ'nın kudretine [6070] delâlet eyleyen her türlü acâibâtı müştemildir.[1] Onun için ona "Ebu'l-aceb" denilmiştir. Küllî veya cüz'î, mu'tad veya gayr-i mu'tad, acı veya tatlı, kârlı veya zararlı her türlü harekât ve hâdisât, tehavvülât ve inkılâbât onda vâki' olur. Devletler, milletler, nimetler, felâketler onda zuhur eder, onda büyür, onda hitam bulur, onda kalır. Hatta dehr ve zaman denilen şey kendisi "a'cebü'l-acâib"dir[2]. O, bir taraftan peyderpey bir hareket ve cereyan arzeden bir tehavvül mi'yârı, bir taraftan da o harekâtın mâverâsında bir sükûn ve sübut ifade eden sade bir imtidâd mi'yârı olarak görünür.

Ma'dûma benzer bir varlık, varlığa benzer bir yokluk gibidir. Râzî derki "akıl ona yok diye hükmedemez; çünkü devirler, seneler, aylar, günler, saatlerle cüzlere taksim olunur. Ziyade ve noksan ve mutabakatla mâzî ve müstakbel olmakla hükmolunurken nasıl ma'dum olur? Bununla beraber mevcud diye de hükmolunamaz, çünkü hâlihâzır gayr-i münkasim bir andır. Mâzî ve müstakbel ise ma'dumdurlar. Ma'dûma ise vücud ile nasıl hükmolunur?"[3] Onun için felâsife ve mütekellimîn zaman mevcud mudur, ma'dum mudur, mevhum mudur? Bizim ona ilmimiz bedîhî midir, intizâ'î midir? diye bahisler etmişler durmuşlardır.

Mâzî hayâl, manzar-ı âtî henüz 'adem!
Hâl oynatır şuurumu bilmem nedir bu dem?

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 277:

وثانيها: أن الدهر مشتمل على الأعاجيب لأنه يحصل فيه السراء والضراء والصحة والسقم والغنى والفقر.

Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 458:

وقال ابن عباس: هو الدهر أقسم عز وجل به لاشتماله على أصناف العجائب ولذا قيل له أبو العجب وكأنه تعالى يذكر بالقسم به ما فيه من النعم وأضدادها لتنبيه الإنسان المستعد للخسران والسعادة

2 H: "ebü'l-acîb'dir".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 277:

بل فيه ما هو أعجب من كل عجب وهو أن العقل لا يقوى على أن يحكم عليه بالعدم فإنه مُجَزَّأ مقسم بالسنة والشهر واليوم والساعة ومحكوم عليه بالزيادة والنقصان والمطابقة وكونه ماضيا ومستقبلا فكيف يكون معدوما؟ ولا يمكنه أن يحكم عليه بالوجود لأن الحاضر غير قابل للقسمة والماضي والمستقبل معدومان فكيف يمكن الحكم عليه بالوجود؟

Bir an imiş meâli kitâb-ı vücûdumun
Ömrüm şu gamgüsârım olan satr-ı mürtesem.

Bir Arap şâiri de:

وأرى الزمان سفينة تجري بنا   نحو المنون ولا نرى حركاته

"Zamanı öyle görüyorum ki bir gemi: bizimle ölüme doğru akıp gidiyor, fakat harekâtını görmüyoruz" demiştir.[1] Zaman böyle varlıkla yokluk arasında nîk ü bed, ni'met ü nikmet, serra vü darrâ, sıhhat ü maraz, gınâ u fakr, kâr ve zarar gibi ezdâdı câmi', türlü acâibâtı hâvî olmak [6071] itibariyle ehemmiyetine binâen ona kasem edilerek onun içinde bulunan insanın hüsran veya kazanç nokta-i nazarından ahvâline nazar-ı dikkat celbolunmuştur.

Üçüncüsü: İnsanın ömrü en kıymetli sermayesidir. Ne kazanacaksa onunla kazanacaktır. O ömür ise dehrden bir cüzdür. Onunla akmaktadır. Hatta insan için dehr ömründen hatta ömrünün içinde bulunduğu lahzasından ibaret gibidir. Kârsız geçen her lahza, o nefis sermayeden heder edilen bir ziyan, bir hüsrandır. Bununla beraber senelerce zâyi' edilen bir ömür, içinde bulunduğu son bir lahzada kendisine ebedî cenneti kazandıracak sâlih bir iş yapmaya muvaffak olabilirse geçen bütün zâyi'âtı telâfi ederek o hüsrandan kurtulmuş ve o insan için en şerefli şey ve bütün dehr o lahzadan ibaret olmuş olur. Bu sayede insan ömrünün içinde bulunduğu her lahzasını fırsat bilerek onunla geçirmiş olduğu fırsatları kazâ ile telâfîye bir dereceye kadar imkân bulur. Nitekim وَهُوَ الَّذٖى جَعَلَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يَذَّكَّرَ اَوْ اَرَادَ شُكُوراً [el-Furkān 25/62] buyurulmakla ona işaret edilmiştir. Böyle vaktinin kıymetini bilmek mânasınadır ki sûfiyye, "sûfî ibnü'l-vakt olmalıdır; yani ömrünün ve bilhassa fiilen içinde bulunduğu vakt-i hâlin kıymetini bilmeli ve onunla yarın âhireti için ne kâr ne hayr edebilmek mümkin ise onu kazanmaya çalışmalıdır" demişlerdir. Nasıl ki "bugünün yarını yoktur" diye âhirete inanmayanlar da bilakis dünya zevkini sürerek gönüllerinde kâm almak için "gün

1 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 558.

bugündür, saat bu saattir, ne yapacaksak şimdi yapmalıyız" diyerek herçibâdâbad vaktine uyup çıkarını çıkarmak mânasına "ibnü'z-zaman" olmak, zaman geçince onunla beraber geçip gitmek isterler. Maksadları muhtelif olmakla beraber ikisi de:

Öğren rüsûm-ı asrı, lisân-ı zemâneyi
Bak tab'-ı nâsa vakte münasib tekellüm et

demeyi hoşlanırlar. Çünkü vakit gerek istihsâl gerek [6072] istihlâk, gerek kâr gerek zarar için yapılacak iş zamanıdır. İşte vakit böyle bir fırsat ve ömür bütün ânâtıyla böyle kâr ve zarara mâruz bir sermaye ve zaman böyle bir taraftan inkızâ bir taraftan izdiyad etmek üzere bulunan usûl-i ni'amdan[1] bir nimet olmak hasebiyle vakt ü zamanın kadrini takdir ile ömrün kıymet ve mâhiyetine nazar-ı dikkati celb için asra kasem edilmekte mühim mânalar vardır. Birbirini îzah demek olan bu iki vecihte asrın dehr ü zaman mânası mülâhaza olunurken men' ve atâ mânalarına da işaret edilmiş bulunduğu hafî değildir. Bunlar kasemin gelecek cevâbında hem müstesnâ minh ve hem müstesnâ taraflarına nâzır, teyid cihetlerini de hâizdir.

Dördüncüsü; yine vech-i mezkur üzere insan ömrünün hâsılı demektir, zaman geçtikçe insanın ömrü eksilir ve binâen'aleyh kendisinden bir cüz' gitmiş bulunur. Nitekim şöyle denilmiştir:

إِذَا مَا مَرَّ يَوْمٌ مَرَّ بَعْضِي وَلَا شَيْءَ بِأَنْفَس لِي مِنْ عُمْرِي

"Her gün geçtikçe benim birazım gider, benim için ise ömrümden enfes[2] bir şey yoktur."[3] O hâlde o gidenin mukabilinde bir kesb olmazsa o noksan ayn-ı hüsrandan ibaret olur. Bununla beraber acîbdir ki insan geçen cüz'ünün yerine ne kazandığını hesab etmez de gün geçtikçe büyüdüğünü zu'm eder, hatta vakit geçirmekle eğleniyorum, rahat ediyorum diye sevinir, onun için denilmiştir ki:

---

1 H: "nizamdan".
2 H: "nefis".
3 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 558.

إِنَّا لَنَفْرَحُ بِالْأَيَّامِ نَقْطَعُهَا   وَكُلُّ يَوْمٍ مَضَى نَقْصٌ مِنَ الْأَجَلِ

"Biz günleri geçiriyoruz diye ferahlanıyoruz, hâlbuki her geçen gün ecelden, ömürden bir eksikliktir."[1] Bu itibar ile asra kasemde şu mâna olur: O acîb olan asra, zamana iyi dikkat ediniz, çünkü o geçtikçe insan büyüyorum, çoğalıyorum, yaşıyorum zannıyla sevinir, halbuki o asır [6073] mütemâdiyen onun ömrünü yemekte, o geçen leyl ü nehar vücûdunu kemirmekte ve bu suretle o her dem hüsran içinde kalmaktadır. Ancak iman edip de güzel ameller yapanlar ilh... müstesnâdır. Onlar ziyan etmez kâr ederler. Bu mâna iledir ki 1332 sene-i hicriyesi harb-i umûmîden önce tedkīkāt-ı şer'iye meclisi reisi iken irtihal eden üstâdım Büyük Hamdi Efendi nâmıyla mâruf el-Hâc Mahmud Hamdi b. Ahmed b. Abdullah el-Kayserî[2] رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ Hazretleri'nin vefatı ve Balkan Muharebesi'nin teessürâtı dolayısıyla yazdığım

خَطْبٌ تَنَاكَرَهُ النُّفُوسُ بَانَا   رَدَعَ الْمُنَى وَارْعَدَ الْحُسْبَانَا
اَلْخَطْبُ ذُو شِرَعٍ وَشِرْعَةُ خَطْبِنَا   دَوْسُ النُّفُوسِ لِيُنْبِتَ السَّعْدَانَا
وَعَدَ الرَّبِيعُ الْحَيَّ عَيْشًا نَاعِمًا   فَغَدَا يَصُبُّ عَلَيْهِمْ حِدْثَانَا... إلخ[3]

matla'ıyla başlayan mersiyede şöyle demiştim:

إِنَّ الْحَيَاةَ تَغُرُّنَا وَمَمَاتُنَا   مِنْ ضَرْعِهَا يَسْتَرْضِعُ الْأَلْبَانَا
فَالْمَرْؤُ بَيْنَ زَفِيرِهَا وَشَهِيقِهَا   يَحْيَى يَظُنُّ وَيَنْسِجُ الْأَكْفَانَا[4]

1 İbn Ebi'd-Dünyâ, *ez-Zühd,* s. 190.
2 H: "Abdülhâlık Kayserî".
3 Nefislerin hoşlanmayacakları bir musibet zuhur etti, bütün ümniyeleri azarladı ve zanları titretti, hesabları sarstı, musibet şir'a şir'a: yol yol, türlü türlüdür*; bizim musibetimizin şir'ası, kanunu da yerlerinde Sa'dân dikeni bitirmek için harman döver gibi nüfus dövmek, ezmektir. Bahar obaya, latif bir dirlik bir refah va'd etmişti, derken üzerlerine musibetler hâdiseler dökmeye başladı ilh... [Müellifin notu].
* B: "türlü".
4 Hayat bizi aldatıyor, hâlbuki memâtımız onun memesinden sütlerini emiyor: Yani ölümümüzü emzirip büyüten, kucağında besleyen ana, ölümün anası hayat iken o bizi aldatıyor da kişi, hayâtın* zefîr ve şehîkı ile nefesleri arasında kendisini yaşıyor zannediyor, hâlbuki kefenler dokuyor. O zefîr ve şehîk, o nefes alışveriş, kefenleri dokuyan mekiklerin hareketinden ibaret iken insan yaşıyorum zannediyor da aldanıyor. Düşünmüyor ki insanın nefesleri arasında dokunan bedeninin ve derisinin ensâcı kendisini ölüm için saran birer kefen gibidir [Müellifin notu].
* B: "hayâtını".

Beşincisi: Bir de birtakım kimseler gördükleri fenalıkları, çektikleri hüsranları hep dehre, zamana isnad ederek zamandan şikayet ederler ve zamanların[1] nuhûsetinden bahsederler. Hâlbuki:

يَقُولُونَ الزَّمَان لَهُ فَسَاد　　　وَمَا فَسَدَ الزَّمَانُ وَهُمْ فساد

[6074] "'Zaman bozuldu fesâdı var' diyorlar. Zaman bozulmadı, kendileri fesad"[2] denildiği vechile fesad, fenalık zamanın değil, insanların kendilerindedir. İşte asra kasem edilmekte zamanın ehemmiyetini ihtar ile bir de o zu'mu red mânası vardır. Zira kasem, yemin edilen şeyin şerefini iş'ar[3] eder. Bu şöyle demek olur: Haddizâtında asrın, zamanın aybı, kabahati, zararı yoktur, o değerli bir nimettir. İnsanlar zamanın kadrini bilip de hepsi salâha çalışmadıkları için salâha çalışmayanlar hüsrandadır, Allah cezâlarını verir. Bu mâna لَا تَسُبُّوا الدَّهْرَ فَإِنَّ الدَّهْرَ هُوَ اللّٰه hadîs-i şerîfiyle[4] işaret olunan mânadır. Bu tafsîlâttan anlaşılır ki asrı böyle dehr ü zaman mânasına hamletmek, en umûmî ve en şümullü mânası olmak itibariyle diğer mânaların fâidelerine dahi şâmil olabilecektir. Böyle olduğu hâlde daha sarih olmak için وَالدّهْرِ denilmeyip de وَالْعَصْرِ buyurulması, وَمَا يُهْلِكُنَٓا اِلَّا الدَّهْرُ [el-Câsiye 45/24] diyen Dehriyyûnun zu'mlarına bir ihtimal şâibesi verilmemek fâidesini hâiz olduğu gibi, "asr"ın zikrolunan husûsî mânalarının da ehemmiyetlerini[5] ihtardan hâlî olmaz. Zira mutlak asrın, dehrin ehemmiyetini[6] kasem ile ihtar etmek, onun en mühim olan aksâmını taharrîye sevkeder. Bu ise bilhassa lâm-ı ta'rîf ile mu'arref[7] olmak hasebiyle de en ziyade muhataplara yakından

---

1 B: "zamanlarının".

2 İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-ferîd,* II, 188:

أبو جعفر الشيباني قال: أتانا يوما أبو ميّاس الشاعر ونحن في جماعة فقال: ما أنتم فيه وما تتذاكرون؟ قلنا: نذكر الزمان وفساده. قال: كلا، إنما الزمان وعاء وما ألقي فيه من خير أو شرّ كان على حاله. ثم أنشأ يقول:

أرى حللا تصان على أناس　　　وأخلاقا تداس فما تصان

يقولون الزمان به فساد　　　وهم فسدوا وما فسد الزمان

3 H -"mânası vardır. Zira kasem, yemin edilen şeyin şerefini iş'ar".

4 Müslim, Elfâz, 5. Krş. Buhârî, Edeb, 101:

عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: لا تسبوا الدهر فإن الله هو الدهر.

5 B: "ehemmiyetini".

6 H -"ihtardan hâlî olmaz. Zira mutlak asrın, dehrin ehemmiyetini".

7 H: "mâruf".

alâkası olan asrı düşündürmek lâzım gelir. Bu da herkese evvelemirde kendi bulunduğu zamanın hudud ve eczâsını ihtar eyler. Bunda ise ilk muhatab Resûlullah olduğu cihetle lâm, ahde mahmul olmak üzere:

4. Bu asırdan murad, asr-ı nübüvvet, yani asr-ı Muhammedî olmak tebâdür eder. Bunda mutlak asrın her mânası bulunmakla beraber hepsinden mümtaz olan bir fazilet ve hususiyetle büyük bir cem'iyyet de vardır. Bu da üç mertebe üzere mülâhaza olunabilir:

Evvelâ, Hâtemü'n-nebiyyîn olan Resûlullah'ın ilk ba's buyurulduğu zaman ki her tarafta dinler çığırından çıkmış; nübüvvet, fazilet, hakk u adalet, ma'rifetullah [6075] ışıkları sönmüş; âlemi cehalet, küfür ve şirk zulmetleriyle zulm ü cevr, bağy ü fesad, şerr ü hasar kaplamakta bulunmuş iken bir leyle-i kadirde اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ emriyle Kur'an nâzil olarak nûr-ı nübüvvet tulû' etmişti. لَمْ يَكُنْ Sûresi'nde geçtiği üzere dîn-i kayyimenin neşriyle insanlığı şerrü'l-beriyyenin istîlâsından, hüsrân-ı küllîden kurtarmak için salâha davet ile cennet ve rıdvan yolunu göstermeye başlamış, bu suretle kurûn-ı vustâdan son asra geçiren tehavvülât ve inkılâbatın mebde'i olmuştu. O vakit bu asra kasem ederek اِنَّ الْاِنْسَانَ لَفٖى خُسْرٍۙ. اِلَّا الَّذٖينَ اٰمَنُوا... إلخ buyurulmasının mânası şüphesiz ki mühimdir.

Sâniyen, bi'set-i seniyyeden vefata kadar olan asr-ı saadettir ki biri mücahede, biri de feth ü nusret ile muvaffakiyât[1] iki safhadan ibaret olan bu asırda nûr-ı nübüvvet gittikçe parlamaya başlayıp hüdâ ve dîn-i hak لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّٖينِ كُلِّهٖ [et-Tevbe 9/33; el-Feth 48/28; es-Saff 61/9] bütün âleme yayılmak üzere hak ve bâtıl tefrik olunmuş, kazanç ve hüsran yolları ayırt edilerek قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ [el-Bakara 2/256] hükmü zâhir olmuştu. Bu asra kasemdeki mâna ise daha mühimdir.[2] Nihâyet bi'set-i seniyyeden, daha doğrusu hicret-i seniyyeden ilâ âhiri'd-dehr bütün kurûn-ı ahîreyi ihtivâ eden âhir zamandır ki, bu asır bütün dehrin ve bütün enbiyâ asırlarının ahkâm ve âsârını gayesine erdirecek olan risâlet-i Muhammediyenin imtidâdı müddeti mânasına

1 M ve B: "muvaffakiyet".
2 H -"Bu asra kasemdeki mâna ise daha mühimdir".

asr-ı Muhammedîdir. Ve işte asrın en cem'iyyetlisi bu asırdır. Ve bir[1] kısım müfessirînin dediği gibi bizce de en ziyade mütebâdir olan bu asırdır.[2] Burada bilhassa bunun ehemmiyeti ihtar olunmak üzere asra kasem olunmuştur. Zira Sûre-i Kasas'ta وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَٓا اَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْاُو۫لٰى [28/43] âyetinde işaret olunduğu üzere Kur'an'da târîh-i beşer nokta-i nazarından zamanın üç kısma taksîmine işaret olunmuştu. Hazret-i Mûsâ'ya Tevrat'ın nüzûlünden evvel geçen, yani Firavun'un helâkiyle nihâyet bulan zaman kurûn-ı ûlâ zamanı ve Tevrat'ın nüzûlüyle açılan zaman da Hâtemü'l-enbiyâ'ya kadar [6076] kurûn-ı vustâ zamanı, Hâtemü'l-enbiyâ'nın zuhûruyla başlayan kurûn-ı ahîre de âhir zaman, yani Muhammed ve ümmetinin asrı demek olduğundan وَالْعَصْرِ denince bu asır anlaşılmak iktizâ eder. Bir gün sabah, öğle ve ikindi üç vakit olarak mülâhaza edildiğine göre bazı hadislerde Âdem'in hilkati hilkat-i âleme nazaran Arz'da nebâtât ve hayvânâtın yaratıldığı son günün asrı, yani ikindisi hâlinde tasvir edildiği gibi dünyada nev'-i beşerin ömrü de bir gün itibar edilerek asr-ı Muhammedî bugünün ikindisi misâlinde temsil edilmiştir. Nitekim Buhârî ve sâirede şu hadis mâruftur: "Sizden evvel geçmişlere nisbetle sizin vaktiniz, ikindi namazıyla gurûb-ı şems arası kadardır. Sizin meselinizle sizden evvelkilerin meseli tıpkı o adamın meseline benzer ki bir ecîr istîcâr etmiş, sabahtan öğleye kadar kim çalışırsa bir kırat demiş; Yehûd çalışmış, sonra öğleden asra, yani ikindiye kadar kim çalışırsa bir kırat demiş; Nasârâ çalışmış, sonra da asrdan akşama kadar kim çalışırsa iki kırat demiş, siz çalışmışsınız. Bunun üzerine Yehûd ve Nasârâ kızdılar, 'biz daha çok çalışmışken daha az ücret aldık' dediler, Allah teâlâ da 'ben sizin ücretinizden bir şey kestim mi?' buyurdu; 'hayır' dediler, 'o hâlde bu benim fazlımdır onu dilediğime veririm' buyurdu. Bu suretle siz az amelle çok ecre nâil oldunuz."[3] (İncillerde de buna benzer bir temsil bulunduğu geçmişti).

1 H: "bu".
2 B -"Ve bir kısım müfessirînin dediği gibi bizce de en ziyade mütebâdir olan bu asırdır".
3 Buhârî, Enbiyâ, 51, İcâre, 8; Tirmizî, Emsâl, 7:
عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إنما أجلكم في أجل من خلا من الأمم ما بين صلاة العصر إلى مغرب الشمس وإنما مثلكم ومثل اليهود والنصارى كرجل استعمل عمالا فقال: من يعمل لي إلى نصف النهار على قيراط قيراط، فعملت اليهود إلى نصف النهار على قيراط قيراط ثم قال: من يعمل لي من نصف

Bir kısım müfessirîn bu hadis ile istidlâl ederek demişlerdir ki: Bu hadis, asrın Hazret-i Peygamber'e ve كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ [Âl-i İmrân 3/110] buyurulan ümmetine mahsus olan zaman olduğuna delâlet eyler. Allah teâlâ Resûlünün وَاَنْتَ حِلٌّ بِهٰذَا الْبَلَدِ [el-Beled 90/2] diye mekânına ve لَعَمْرُكَ [el-Hicr 15/72] diye ömrüne kasem buyurduğu gibi burada da asrına kasem buyurmuştur. Binâen'aleyh bütün bu îzâhâttan sonra hâsıl-ı mâna şu olur: Yâ Muhammed! Her mânasıyla asra ve bâhusus pek büyük hâdisâta sahne[1] olmak ve gerek tazyîki gerek verimi itibariyle bütün geçmiş zamanların [6077] hulâsası, dehrin ikindisi demek olan son asra, yani bütün ümmetlerin hesâbı görülmek üzere bulunan ve senin asrın olan âhir zamana kasem olsun ki {اِنَّ الْاِنْسَانَ} hakikaten insan ❁ lâm, istisnâ karînesiyle istiğrak içindir, yani her insan bütün nev'-i beşer her asırda ve her zamanda ve husûsiyle asr-ı ahîrde bulunan insanlar ber vech-i âtî müstesnâ olanlardan mâ'adâ hepsi {لَفٖى خُسْرٍ} mutlak[2] bir hüsran içindedir. ❁ "Küfr" ü "küfran" gibi "hüsr" ü "hüsran", kazanacak yerde ziyan etmek, sermayeyi zâyi' eylemek, nihâyet iflâs ile hasret ü hırman içine düşmektir. Tenvin de tâzim ve tenvî' içindir. Yani büyük bir hüsran veya bir nevi hüsran içinde müstağraktır. Çünkü insanın sermayesi ömrüdür, o ise her nefes, her saat sarfolunup giderek[3] tükenmekte ve her nefes geçtikçe o na'îmin sual ve hesâbı yaklaşmaktadır. Eğer o nefesler insanın her istediği zaman istediği gibi yapacak vechile kendisinin olsaydı, kendi sun' u îcâdı bulunsaydı o ömür tükenmez, insan onu dilediği gibi sarfetmekte[4] hiçbir hasâra düşmezdi. Fakat o insanın kendi milki değil, yaratan Hâlık teâlâ'nın milki olup O'nun nâmına güzel tasarruf ederek kârından istifade etmesi için insana mahdud ve hesaplı bir surette verilmiş âriyet sermaye kabîlindendir. İnsanın bütün istifadesi onun

---

النهار إلى صلاة العصر على قيراط قيراط، فعملت النصارى من نصف النهار إلى صلاة العصر على قيراط قيراط ثم قال: من يعمل لي من صلاة العصر إلى مغرب الشمس على قيراطين قيراطين، ألا فأنتم الذين يعملون من صلاة العصر إلى مغرب الشمس على قيراطين قيراطين ألا لكم الأجر مرتين فغضبت اليهود والنصارى فقالوا: نحن أكثر عملا وأقل عطاء، قال الله: هل ظلمتكم من حقكم شيئا؟ قالوا: لا، قال: فإنه فضلي أعطيه من شئت.

1 H: "sebep".
2 H: "muhakkak".
3 H: "giderken".
4 H -"o ömür tükenmez, insan onu dilediği gibi sarfetmekte".

sarf u mübâdelesinden hâsıl olacak kâra bağlıdır. Onun için لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى'dır [en-Necm 53/39], كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهٖينٌ'dir [et-Tûr 52/21]. Bu suretle insan o sermayeyi veren sâhibine ödedikten sonra hesap günü kendisine kalacak olan kâra göre kendisini kurtaracak ve o nisbette mütena"im olacak veya açığına göre mes'ul ve müflis olarak hüsran ve azabda kalacaktır. Mîzânın ağır veya hafif basmasının hâsılı da budur. O hâlde zamanın acı veya tatlı hâdiselerle cereyânı içinde her sarfolunan nefeste bir ziyan vardır ki onu ancak karşılığında Allah için [6078] yerine konup onunla tartılacak olan kâr ödeyebilecektir. Ömürden her geçen saat, her sarfolunan nefes ya bir işe sarfolunur ya boşuna geçer, boşuna geçtiyse elbette bir ziyandır. Bir işe sarfolunduysa o iş ya hayır ve salâh olan bir tâattir veya şerr ü fesad olan bir masiyettir veya ne o ne o, ikisi ortası mubah olan bir iştir. Bir mubah ise bir eseri kalmamak itibariyle boşuna geçmiş gibidir. Bir şer ise muhakkak bir hüsrandır. Eğer bir tâat ise onu veya daha diğer birini ondan daha güzel bir surette yapmak da mümkindir. Çünkü Allah teâlâ'ya huzû' ve huşû' merâtibi gayr-i mütenâhîdir. Çünkü Allah teâlâ'nın kahr u celâli merâtibi ve hüsn-i mutlak tecelliyâtı gayr-i mütenâhîdir. Onun için insanın Allah'a ilmi ne kadar çok olursa haşyet ve mahabbeti de o nisbette çok, tâat ve amelde tâzimi o nisbette etemm ü ekmel olur. O hâlde her nefeste daha güzelini yapmayıp[1] da ednâsıyla kalmakta da kârdan olsa bile bir nevi ziyan vardır. Bu itibar ile insan her lahza bir nevi hüsrandan hâlî değildir demek olur. Bununla beraber bunlara asrın, zamanın cereyânı içinde her taraftan hücum etmekte bulunan mâni'aları, tazyik edici diğer büyük hâdiseleri de munzam olarak mülâhaza edilirse insanın her lahza nasıl bir tehlike ve hüsran içinde bulunduğu zâhir olur. Her an nimet ve refah içinde bulunulduğu[2] farzedilse bile her dem ömrü ölüme doğru gitmekte bulunan insanın bir hüsran içinde bulunduğunu inkâr etmek kābil olmaz. Zira her geçen nefes bir ölümdür. Bundan dolayı

1 M: "yapamayıp".
2 B: "bulunduğu".

Râzî der ki: "Bu âyet insanda hüsran ve haybetin asl olduğuna delâlet eyler. Bunun takrîri şudur: İnsanın hakîkî saadeti âhireti sevmek, dünya elem ve lezzetine iltifat etmemektedir. Bununla beraber âhirete dâ'î olan esbâb ise zâhirdir ki o havâss-i hams ve şehvet ve gazabdır. Onun için ekser halk hubb-i dünya ile meşgul ve onu talebde müstağraktır ve ondan dolayı hüsran ve [6079] helâktedirler.[1] {اِلَّا الَّذٖينَ} Ancak o kimseler müstesnâ ❁ şu zikrolunacak dört vasıf ile muttasıf olanlar hüsranda değil, kârdadırlar:

1. {اٰمَنُوا} ki iman etmişler ❁ Fâtiha'da ve Sûre-i Bakara'nın başında ve sâirede geçtiği üzere bütün âlemlerin rabbi Rahmân-ı Rahîm, din gününün mâliki Allah'ın birliğini ve indirdiğini tasdik edip O'na ihlâs ile ibadet ve tâate ikrar vermişler, وَصَدَّقَ بِالْحُسْنٰى [el-Leyl 92/6] buyurulduğu üzere hüsnâya i'tikād-ı sahih ile itikad edip fazilet ile rezîletin; salâh ile fesâdın, doğru ile eğrinin, mü'min ile kâfirin, mutî' ile âsînin, haklı ile haksızın Allah yanında farkı olduğuna ve hayır amellerin iyi, şer amellerin kötü cezâsı verileceği âhiret gününe, din gününe inanmışlar.

2. {وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} Ve iman ile sâlih ameller işlemişler ❁ yani imanları yalnız gönüllerinde ve dillerinde kalmamış, bütün hislerine, akıllarına, mevcudiyetlerine nüfuz ederek iradelerine sâhip olmuşlar da yaptıkları işleri iman ve itikadlarına muvâfık, Allah'ın rızâsına, indirdiği ahkâma uygun, hak ve hayır olduğuna kāni' olarak yapmışlar, hep salâha çalışıp kendileri ve ehl ü iyalleri ve kavimleri ve insanlık için salâh, sonu hayır ve menfaat olan işler لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلاً [el-Mülk 67/2] buyurulduğu üzere güçleri yettiği kadar güzel ameller yapmışlar, emrolunan vazifeleri edâ, nehyolunan kebâir ve fevâhişten ictinab eylemişlerdir ki bunların esası Kitap ve Sünnet'te tafsil olunmuştur. Zamanına göre cüz'iyyâtı da icmâ' ve ictihadlarına bırakılmıştır. İmandan sonra Hak teâlâ'nın

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXXII, 280:

واعلم أن هذه الآية كالتنبيه على أن الأصل في الإنسان أن يكون في الخسران والخيبة، وتقريره أن سعادة الإنسان في حب الآخرة والإعراض عن الدنيا، ثم إن الأسباب الداعية إلى الآخرة خفية، والأسباب الداعية إلى حب الدنيا ظاهرة، وهي الحواس الخمس والشهوة والغضب، فلهذا السبب صار أكثر الخلق مشتغلين بحب الدنيا مستغرقين في طلبها فكانوا في الخسران والبوار.

emrine tâzim ve halkına şefkat ve menfaat esasında hulâsa edilen amel-i sâlih başlıca iki nevidir. Birisi bedenî ibadetler gibi mükellefin evvelen ve bizzat kendisine nâfi' olan ve kendi salâhına yarayan ameller, birisi de [6080] zekât ve sadaka gibi başkalarına nâfi' olan amellerdir. Birine mükemmil-i nefs, birine de mükemmil-i gayr, yahut birine fazilet, diğerine fazl tâbir olunur. Bunun en mühimi de hakka davet ve hak yolunda mücahededir. Onun için bunlar iman ve sâlih amel ile kuvve-i nazariye ve ameliyelerini tekemmül ettirmeye çalıştıktan mâ'adâ Allah için birbirlerinin ve başkalarının kemâl ve salâhına da çalışarak hakka davet ve fazl u ıslah ile ikmâl-i gayra himmet hususunda yekdiğeriyle andlaşmayı ve hep hak yolunda yardımlaşmayı da vazife bilmiş olduklarından dolayı amel-i sâlihin bilhassa bu iki kısmına işaret ile buyuruluyor ki:

3. {وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ} Ve hakka vasiyetleşmişler ❁ yani bütün azimleri hakka müteveccih, imanları da amelleri de kavilleri de hep hakka masruf olmuş; çünkü hakka masruf olmayan her şey bâtıldır, hasardır, hüsran olmayacak iman ve amel de ancak Hakk'a iman ve Hak yolunda ameldir. Onun için bunlar büyük küçük birbirlerine, hemcinslerine riyâkârlık, münafıklık, ziyankârlık, ilişiksizlik veya tebasbus ve dalkavukluk etmeyip bütün iyilik Hakk'ın yedinde olduğunu bilerek ve fâni, geçici, aldatıcı, hasâra götürücü şeylere aldanmayıp her şeyin hakkını gözeterek hep birbirlerine hak tavsiye etmişler; her işte hak, sâbit, doğru olanı yapmayı, hak üzere birleşmeyi, hep hakka davet eylemeyi, emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münkeri, hâsılı dâima hak ve istikāmet üzere hareketi tavsiye ve nasihat edişmişler, öyle and edip o yolda muamele eylemişler, imanları da amelleri de hep hakka masruf olmuş.

4. {وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ} Ve sabra vasiyetleşmişler ❁ yani hak ve hayır yolunda sabra vasiyetleşmişlerdir. Çünkü zamanın acâibliği, dünyanın iğfâli, nefislerin temâyülâtı, [6081] hüsrâna gidenlerin çokluğu karşısında hayır yapmak, hak söylemek, hak yolunda gitmek birçok acılar çekmeye, zorluklara katlanmaya, mücahede etmeye, butlan,

iflas geçitlerini atlamaya, bunlar da sabra mütevakkıftır. Onun için Sûre-i Lokman'da emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker yapanlara اَقِمِ الصَّلٰوةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلٰى مَٓا اَصَابَكَۜ اِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْاُمُورِ [31/17] diye isabet edecek musibetlere sabır tavsiye edilerek onun azme mütevakkıf büyük işlerden olduğu anlatılmıştı. Burada da bunların[1] birbirlerine hak tavsiye ederken aynı zamanda sabır da tavsiye ettikleri bilhassa anlatılmıştır. Nitekim Sûre-i Beled'de "akabe"yi iktiham eden ve iman edip de birbirlerine hem merhamet hem sabır tavsiye edenlerin meymenet sâhipleri oldukları anlatılmıştı. Hak yolunda can veren şehitlerin indallah ebedî hayâta nâiliyetleri de sabır sayesindedir. Ölüm nasıl olsa mukadder olan bu âlemde böyle hak yolunda güzel iş görmek için can vermek ve öyle Hakk'a kavuşmaktan daha büyük ne saadet olabilir? Fakat öyle bir azim, öyle bir akabeyi iktiham etmek kolay değildir. İşte bu müstesnâlar öyle birer akabe olan müşkil, zor vaziyet ve ahvâlde caymamayı, yılmamayı, bıkmamayı, zaaf göstermemeyi ve böylelikle birbirlerini yardımsız, tesellîsiz bırakmayıp gerek tâat ve amel ve gerek âlâm ve mesâib ve gerek şehevâta karşı sabr u metanet tavsiye etmeyi kendilerine şi'âr edinmişlerdir. Mâlum ki sabır nefsin iyi bir iş yapmak veya fenalıklardan[2] kaçınmak için acıya, meşakkate tahammül kuvvetidir. Başlıca iki nevi olarak mülâhaza edilir.

Birisi elem ve külfete sabırdır ki bununla tâat ve mücahedenin ve güzel amellerin meşakkatlerine tahammül olunarak ulüvv-i himmet ashâbının nâil oldukları muvaffakiyetlere erilir.

Birisi de lezzet ve şehevâta karşı sabırdır ki bununla da haramdan, menhiyyâttan ve hoş görünüp de sonu [6082] fena olan aldatıcı, tehlikeli, maddeten veya mânen muzır şeylerin zararlarından sakınılır, korunulur. حُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَحُفَّتِ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ hadîs-i şerîfinde[3] iki cihete de işaret vardır. Sabrın derecesi hususunda fıtrî kābiliyetin bir

1 B -"bunların".
2 H: "fenalıktan".
3 Müslim, Cennet, 1.

hükmü bulunduğu münker olmamakla beraber terbiyenin, itiyâdın ve binâenʻaleyh azm ü iradenin ve onun için de imanın ehemmiyeti çok büyüktür. Bu cihetle sabır, efʻâl-i ihtiyâriyeden olarak efʻâl-i mükellefîn meyânında tavsiye olunduğu gibi, يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ [Âl-i İmrân 3/200] diye emrolunmuştur. Çünkü اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِينَ'dir[1] [el-Bakara 2/153; el-Enfal 8/46]. اِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ اَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ'dir [ez-Zümer 39/10]. وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ. اَلَّذِينَ اِذَآ اَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّآ اِلَيْهِ رَاجِعُونَ. اُولٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ'dur [el-Bakara 2/156-157]. Onun için hadislerde de اَلصَّبْرُ مِفْتَاحُ الْفَرَجِ "sabır, genişliğin anahtarıdır"[2], مَنْ صَبَرَ ظَفَرَ "sabreden zafer bulur"[3] diye vârid olduğu gibi, dilimizde de "ilmin başı sabırdır", "sabrın sonu selâmettir" diye mesel[4] olmuştur. Bu îzâhâttan ve sözün gelişinden anlaşılır ki memduh olan ve tavsiye edilen sabır, iman ve amel-i sâlih ile hak ve hayır yolunda sabırdır ki bu şecaat, sadakat, mertlik şiʻârıdır. Yoksa her kötülüğe katlanmak, her zillete boyun eğmek, pislikler içine düşüp de her ne pahasına olursa olsun ondan çıkmaya kurtulmaya çalışmamak, çabalamamak[5], ilişik etmemek, bâtılda, fenalıkta herçibâdâbâd saplanıp kalmak ve şerre rızâ demek olan atâlet, zillet ve meskenet ile sukūttan ibaret bulunan duygusuzluk değildir. Çünkü وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ'dir [el-Münâfıkûn 63/8]. وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذُّلِّ'dür [el-İsrâ 17/111]. Ve çünkü şerre rızâ şer, küfre rızâ küfürdür. Ve hilm-i himârî mezmumdur; onun için safvetini bulanmaktan koruyacak bâdireleri, çakışları olmayan, yani hiç âsâr-ı gazab göstermeyen hilimde hayır yoktur diyen şâirin şu beytini yukarılarda da geçtiği üzere Resûlullah beğenmişti:

وَلَا خَيْرَ فِي حِلْمٍ إِذَا لَمْ تَكُنْ لَهُ　　　بَوادِرُ تَحْمِي صَفْوَهُ أَنْ يُكَدَّرَا[6]

---

1 B -"اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِينَ 'dir".
2 Deylemî, *el-Firdevs,* II, 415.
3 Eksem b. Sayfî'nin sözüdür. Bk. Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn,* s. 290.
4 B: "meşhur".
5 B -"çabalamamak".
6 Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü eş'âri'l-Arab,* thk. Ali Muhammed el-Becâdî, Nehdatü Mısr li't-Tıbâʻa, ts. s. 37-38:

Ve hadîs-i sahihte مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ فإن[1] لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ فإن[2] لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ وَذَلِكَ أَضْعَفُ الْإِيمَانِ [6083] "sizden her kim bir münker, bir biçimsizlik görürse onu eliyle değiştirsin. Ona gücü yetmeyen diliyle, ona da gücü yetmeyen kalbiyle ki o imanın en zayıfıdır" buyurulmuştur.[3] وَاِذَا رَاَيْتَ الَّذٖينَ يَخُوضُونَ فٖٓي اٰيَاتِنَا فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتّٰى يَخُوضُوا فٖي حَدٖيثٍ غَيْرِهٖۜ وَاِمَّا يُنْسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرٰى مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمٖينَ[4] [el-En'âm 6/68. Krş. en-Nisâ 4/140] âyeti de bu mânayı ifade eder. Ma'amâfîh bu gibi sabredilmemesi lâzım gelen ahvâlde de telaş ve tehevvürle hareket etmeyip قُلْ هٰذِهٖ سَبٖيلٖٓي اَدْعُٓوا اِلَى اللّٰهِ عَلٰى بَصٖيرَةٍ اَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنٖي[5] [Yûsuf 12/108] buyurulduğu üzere basîret ile hareket etmelidir.

İşte ancak böyle iman, sâlih ameller, tevâsî bi'l-hak, tevâsî bi's-sabr dört vasıf ile muttasıf olan kimseler hüsranda değil, müstesnâdırlar. Bu müstesnâlardan mâ'adâsı mutlak bir hüsrandadırlar. Bunun dördü de Hakk'a îmân-ı kâmilin bir tezahürü demektir. Hak, haddizâtında sâbit ve mütehakkık olduğu ve inanmanın hükmü de inanılana[6] tâbi' bulunduğu için Hakk'a iman hiçbir zaman yanlış çıkmayacak ve bütün mekân ve zamanın fevkinde hayât-ı hak ile yaşayacak olan ebedî bir nimet ve saadet olduğundan, dünya da o Hakk'a îmân-ı kâmilin bir tezahüründen ibaret olup da O'nun yolunda güzel amellere sarfedilmiş bulunan bir hayat, bir ömür hiçbir zaman boşa gitmez, hüsrâna düşmez.

عن الشعبي بإسناده قال: أنشد نابغة بني جعدة النبي صلى الله عليه وسلم هذا البيت: الطويل

بَلغنا السّما مجداً وجُوداً وسُؤدداً　　وإنّا لَنرجو فَوقَ ذلكَ مَظهَرَا

فقال النبي صلى الله عليه وسلم: إلى أين يا أبا ليلى؟ فقال: إلى الجنّة بك يا رسول الله! قال: نعم، إن شاء الله، فلما أنشده:

ولا خَيرَ في حِلْمٍ إذا لم تكن لهُ　　بَوادِرُ تَحمي صَفوَهُ أن يُكَدَّرَا

ولا خَيرَ في جَهْلٍ إذا لم يكن لهُ　　حَليمٌ إذا ما أَورَدَ الأمرَ أَصْدَرَا

قال له النبي: صلى الله عليه وسلم: لا فض الله فاك! فبنو جعدة يزعمون أنه كان إذا سقطت له سنٌّ نبتت مكانها أخرى.

1 H, M ve B: "ومن".
2 H, M ve B: "ومن".
3 Müslim, Îmân, 78:
عن طارق بن شهاب وهذا حديث أبي بكر قال: أول من بدأ بالخطبة يوم العيد قبل الصلاة مروان فقام إليه رجل فقال: الصلاة قبل الخطبة، فقال: قد ترك ما هنالك، فقال أبو سعيد: أما هذا فقد قضى ما عليه، سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: من رأى منكم منكرا فليغيره بيده فإن لم يستطع فبلسانه فإن لم يستطع فبقلبه وذلك أضعف الإيمان.
4 H, M ve B: "اِنَّكُمْ اِذاً مِثْلُهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ جَامِعُ الْمُنَافِقٖينَ وَالْكَافِرٖينَ فٖي جَهَنَّمَ جَمٖيعاً".
5 H, M ve B: "اتبعن".
6 B: "inanıla".

Böyle bir imana mazhar olmayan nefisler de hüsrandan kurtulmaz. Hiç imanı olmayanların kurtulamayacağı açık olduğu gibi, bâtıla iman etmiş olanların da o iman semeresi olan amelleri o bâtılın butlânıyla zâil olup gideceği dahi şüphesizdir. Fakat bu âyet şunu iktizâ ediyor ki Hakk'a iman etmekle beraber sâlih ameller yapmayan ve hak ve sabır tavsiye etmeyen kimseler de bir nevi hüsrandan hâriç kalmamış olurlar. Demek olur ki "iman olunca amelsizlik ziyan etmez" diyen Mürcienin kavilleri hak değildir. Doğrusu ehl-i sünnetin dedikleri gibi imanı olup da imanına göre âmil olmayan fâsıklar, âsîler için de bir nevi hüsran vardır. Zira ebedî olmamakla beraber [6084] usât-ı mü'minîn için de cehennem vardır. İman en sonunda onları da halâs eder ise de seyyiâtı hasenâtından ağır gelen mü'minler de günahları temizlenene kadar cehennem azâbı olan hüsrânı göreceklerdir.

Başta beyan olunduğu üzere bu sûrenin tafsîli bütün Kur'an demek olduğundan daha ne kadar îzah edilse tükenmez. Taberânî *Evsat*'ta ve Beyhakī *Şu'ab*'da Ebû Medîne'den[1] -ki sohbeti vardır- şöyle dediğini rivayet eylemişlerdir: "Resûlullah'ın[2] ashâbından iki kişi mülâkat ettiklerinde biri diğerine وَالْعَصْرِ sûresini okumadan,[3] sonra da biri diğerine selam vermeden ayrılmazlardı."[4]

Bizlerin de asrımızın gidişini ve ömürlerimizin geçişini anlayıp düşünerek birbirlerimize hak ve sabır tavsiye etmeye ve Hak teâlâ'ya îmân-ı kâmil ile güzel amellere muvaffakiyet dilemeye ihtiyâcımız ne kadar çok, ne kadar çok!... Buna mukabil böyle hak ve hayır tavsiye eden müstesnâlarla alay ederek onlara türlü türlü ta'n ü teşnî' edenlerin de hesâbı yok. Fakat bunun üzerine bilhassa öylelerinin hüsrânındaki şiddeti beyan için de Hümeze Sûresi geliyor.

1 H, M ve B: "huzeyfeden". Hatanın Âlûsî'deki tashiften kaynaklandığı anlaşılmaktadır.
2 B: "Resûlullah".
3 H +"ve".
4 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* V, 215; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* XI, 348; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* X, 233, 307. Krş. Ebû Dâvûd, *ez-Zühd,* s. 341; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 457:
عن أبي مدينة الدارمي وكانت له صحبة قال: كان الرجلان من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم إذا التقيا لم يفترقا حتى يقرأ أحدهما على الآخر «والعصر إن الإنسان لفي خسر» ثم يسلم أحدهما على الآخر. قال علي بن المديني: اسم أبي مدينة عبد الله بن حصن.

[6085]

سُورَةُ الْهُمَزَةِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ تِسْعُ اٰيَاتٍ

HÜMEZE SÛRESİ

Bu Hümeze Sûresi'dir, hiç hilâfsız Mekkîdir.

Âyetleri: Dokuzdur.

Fâsılası: ه harfidir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍۙ ﴿١﴾ اَلَّذٖى جَمَعَ مَالًا وَعَدَّدَهُۙ ﴿٢﴾ يَحْسَبُ اَنَّ مَالَهُٓ اَخْلَدَهُۚ ﴿٣﴾ كَلَّا لَيُنْبَذَنَّ فِى الْحُطَمَةِۘ ﴿٤﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْحُطَمَةُۜ ﴿٥﴾ نَارُ اللّٰهِ الْمُوقَدَةُۙ ﴿٦﴾ اَلَّتٖى تَطَّلِعُ عَلَى الْاَفْـِٔدَةِۜ ﴿٧﴾ اِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُؤْصَدَةٌۙ ﴿٨﴾ فٖى عَمَدٍ مُمَدَّدَةٍ ﴿٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Veyl bütün "hümeze lümeze" gürûhuna (1). Ona ki bir mal toplamış ve onu saymaktadır (2). Malı kendisini muhalled kılmış sanır (3). Hayır, celâlim hakkı için atılacaktır o tamuya (hutameye)[1] (4). Ve bildin mi hutame ne? (5) Allah'ın tutuşturulmuş ateşi (6) ki çıkar gönüller üstüne (7). O kapatılacaktır onlar üstüne (8) uzatılmış sütunlarda (9).

[6086] {هُمَزَةٍ} ⊛ Sûrenin de ismi olmak münasebetiyle mealde aynen muhafazasını daha muvâfık gördüğümüz bu "hümeze" kelimesi "hemmâz", "gammâz" gibi "hemz"den mübalağa sîgasıdır ki "lu'ane"[2], "duhake" gibi âdeti ifade eder. Asıl mefhûmu hemzi çok yapan, âdet edinenler demektir. "Hemz" *Kāmûs*'un beyânına göre "gamz" vezninde ve mürâdifidir. El ile cimdirmek ve dürtmek, kakmak, vurmak -nitekim "mihmez", "mihmâz", yani "mahmız", mıdıl ve çekiç veya mıdıllı değnek

1 H, M ve B: "(tamuya) hutameye".
2 H: "lu'âne".

demek olan "mıhmeze" bu mânalardandır- ve bir dar yere sıkıştırmak -ki "hemze" bu mânadandır, çünkü mahrecinden sıkıntı ile çıkar- ve ısırmak ve kırmak ve yere çalmak mânalarına gelir. Ve şu hâlde "hümeze" bunlardan birini veya hepsini çok yapan, âdet edinen demek olur. Bu itibar ile "hâmiz" gibi çimdikçi, çekiştirici, dürtüştürücü, kakıştırıcı, vurucu, kırıcı, atıcı, sıkıcı, ısırıcı mefhumlarını ifade edebilir. Lâkin örf-i lügatta "hâmiz" ve "hemmâz"dan daha mübalağalı olarak "hümeze" inceden inceye veya geriden geriye istihfaf ve istihzâ ederek şunun bunun namusu ve haysiyeti ile oynayıp incitmeyi, zemm ü kadh ile gıybet ederek ayıplayıp kınamayı, şunu bunu dürtüştürerek öteye beriye koğuculuk etmeyi âdet ve san'at edinmiş çekiştirici gammaz mânasına müte'âref olmuştur ki, böyle olan kimseler fırsat buldukça "hemz"in her mânasını yapar. Eli erdiği insanları cımbızlar, çimdikler, dürter, kakar, ısırır, çarpar gibi kırar incitir, o yolda geçinir. Onun için bu mânaların hepsinden kinaye olarak "hümeze" gammazlığı âdet ve san'at edinmiş kimselere ıtlak edilmiştir. Yani asıl hakikati el ile sıkmak, cimdirmek, dürtmek, vurmak, kırmak iken ağızla dille ısırmak, zemm ü gıybet ve istihfaf ile gönül incitmek ve kırmak mânasında kinaye olarak şâyi' olmuştur.[1] Kinayeler hakikatin de iradesine mâni' olmayacağı cihetle كُلِّ هُمَزَه'de her mâna dâhil olur. [6087] Yani gerek el ile gerek dil ile maddeten veya mânen şunu bunu itip kakmayı, kırıp incitmeyi âdet edinmiş gammazlar gürûhunun hepsi cehennem uçurumunda, veyl deresinde, hüsran içinde kahrolmaya mahkumdurlar, vay hâllerine! Sonra "lümeze" de "hümeze" gibidir, mızrak saplar gibi ta'n etmek, ayıplamak ve kaş göz kırparak, işaret ederek eğlence suretiyle birini diğerine göstermek mânalarına olan "lemz"den "lümeze" dahi dâima herkesi ta'yîb etmeyi ve şuna buna ayıp ve nakîsa isnad ederek eğlenmeyi âdet edinmiş, kendini beğenmiş atak demektir ki "hümeze"ye mürâdif ve farklı olarak da kullanılır.[2] Zemahşerî'nin beyânına göre "hümeze"nin aslı

---

1 Bk. Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 529; *Besâir,* V, 343-344; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 867-868; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 460.

2 Bk. Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 850.

kırıcı mânasından, "lümeze"nin aslı da ta'n edici saplayıcı mânasındandır. *Keşşâf*'ta der ki: "'Hemz', 'hezm' gibi kesr, yani kırmak, 'lemz' de ta'n etmektir. 'Lemezehû ve lehezehû' denilir, 'Ta'anehû' demektir. Murad, nâsın ırzlarını namuslarını kırmak ve gıybetlerini yapmak ve haklarında ta'n etmektir. Ve 'lu'ane'[1], 'duhake' gibi 'fu'ale' binası onun, o kimsenin alışmış olduğu âdeti bulunduğuna delâlet eyler, şâir:

وَإِنْ أُغَيَّبْ فَأَنْتَ الْهَامِزُ اللُّمَزَه

demiştir."[2] Daha evvel İbn Cerîr de Ziyâd-ı A'cem'in: "Bana mülâkī olduğun zaman yalandan bana meveddet göstererek yanaşırsın ve eğer gıyabda bulunursam o vakit de hâmiz, lümeze kesilirsin" demek olan işbu:

تُدْلِي بِوُدِّي إِذَا لَاقَيْتَنِي كَذِبًا   وَإِنْ أُغَيَّبْ فَأَنْتَ الْهَامِزُ اللُّمَزَهْ

beyti[3] ile "hümeze" nâsı gıybet edip buğzettiren, "lümeze" de gıybet edip ta'n eyleyen demek olduğuna istişhad eylemiş ve bazı rivayetler naklederek demiştir ki: "İbn Abbas'tan; 'Allah teâlâ'nın veyl ile başladığı kimseler kimlerdir?' diye sorulduğunda 'nemîme, yani koğuculuk ile gezenler, dostlar arasını ayıranlar, en büyük ayıp arayanlar' demiştir.[4] Mücâhid'den de üç muhtelif kavil rivayet [5088] edilmiştir.

1. 'Hümeze' nâsın etlerini yer olan, 'lümeze' ta''ân[5] ve atak.

2. Bunun aksine olarak; 'hümeze' ta''ân[6], 'lümeze' nâsın etlerini yer olan,

---

1 H: "lu'âne".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 794-795. Krş. Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân,* II, 311:

الهمز: الكسر كالهزم واللمز: الطعن. يقال: لمزه ولهزه طعنه والمراد: الكسر من أعراض الناس والغض منهم واغتيابهم والطعن فيهم وبناء «فعلة» يدل على أنّ ذلك عادة منه قد ضرى بها ونحوهما: اللعنة والضحكة. قال: وإن أغيّب فأنت الهامز اللّمزه.

3 Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân,* II, 311, Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 595.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 595-596:

عن أبي الجوزاء قال: قلت لابن عباس: من هؤلاء هم الذين بدأهم الله بالويل؟ قال: هم المشاءون بالنميمة، المفرقون بين الأحبة، الباغون أكبر العيب.

Vekî', *ez-Zühd,* s. 764:

عن أبي الجوزاء قال: قلت لابن عباس: من هؤلاء الذين ندبهم الله إلى الويل قال: «ويل لكل همزة لمزة»؟ قال: هم المشاؤون بالنميمة، المفرقون بين الإخوان، الباغون البرآء العنت.

5 B: "ta'n".

6 B: "ta'n".

3. 'Hümeze' 'lümeze', birisi nâsın etlerini yer olan, diğeri ta"ân[1]. Bu delâlet eyler ki bu haberi tahdis eyleyenlere bu iki kelimenin tevilinde işkâl vâki' olmuş, onun için ondan rivayet edenler ihtilâf eylemişlerdir."[2] Râzî de وَلَا تَلْمِزُٓوا اَنْفُسَكُمْ [el-Hucurât 49/11] âyetiyle *Keşşâf*'ın ifadesi üzere beyandan sonra der ki: "Müfessirînin bunda müte'addid elfâzı vardır:

Birincisi: İbn Abbas'tan 'hümeze' muğtâb, gıybetçi; 'lümeze' ayyâb, ayıpçı.

İkincisi: İbn Zeyd'den: 'Hümeze' el ile, 'lümeze' lisan ile.

Üçüncüsü: Ebu'l-Âliye'den: 'Hümeze' yüze karşı, 'lümeze' arkadan.

Dördüncüsü: 'Hümeze' cehren, 'lümeze' sırren kaş ve gözle.

Beşincisi: 'Hümeze lümeze' nâsa hoşlanmayacakları lakablar[3] takanlar; Velîd b. Mugīre bunu yapardı, lâkin bu riyâset mansıbına yakışmaz, döküntülerin âdetindendir. Bunda nâsın sözlerini, fiillerini, seslerini güldürmek için taklit edenler de dâhil olur.

Altıncısı: Hasan'dan: 'Hümeze' gözünü kırparak celîsine hemz eden, 'lümeze' ihvânını kötülükle zikredip ayıplayan.

Yedincisi: Zikrolunduğu üzere İbn Abbas'tan nemîme ile gezenler, ahbâb beynini açanlar, nâsın ayıbını arayanlar." Bunları naklettikten sonra Râzî şu ihtârı da yapar: "Bilinmeli ki bu vecihlerin hepsi de mütekāribdir, bir asla râci'dir, o da ta'n ve izhâr-ı ayb mânasıdır. Sonra da bu iki kısımdır: Ya hased ve kin sırasında olduğu gibi cidd ile olur, yahut da eğlence ve güldürme kabîlinden hezl ile olur. Bunlardan her biri de ya dine ve [6889] tâate müte'allik bir emirde olur veya dünyaya ta'alluk eder. Bu da surete ve yürümek, oturmak, kalkmak gibi şeylere

1 B: "ta'n".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 596:
عن مجاهد «وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ» قال: الهمزة يأكل لحوم الناس واللمزة: الطعان. وقد رُوي عن مجاهد خلاف هذا القول، وهو ما حدثنا به أبو كُرَيب قال: ثنا وكيع عن سفيان عن ابن أبي نجيح عن مجاهد «وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ» قال: الهمزة: الطعان واللمزة: الذي يأكل لحوم الناس... ورُوي عنه أيضا خلاف هذين القولين وهو ما حدثنا به ابن بشار قال: ثنا يحيى قال: ثنا سفيان عن ابن أبي نجيح عن مجاهد «وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ» قال: أحدهما الذي يأكل لحوم الناس والآخر الطعان. وهذا يدلّ على أن الذي حدث بهذا الحديث قد كان أشكل عليه تأويل الكلمتين فلذلك اختلف نقل الرواة عنه فيما رووا على ما ذكرت.

3 H: "lakırdılar".

ta'alluk eder ki envâ'ı çoktur ve gayr-i mazbuttur. Sonra bu dört kısımda izhâr-ı ayb bazen hâzır için olur, bazen de gāib için olur. Her iki takdirde de ya lafız ile olur veya baş ve göz ve sâire ile olur. Ve bunların hepsi nehiy tahtında dâhildir. Ancak bahis lafzın lügatça neye mevzû' olduğundadır. Lafzın mevzû' olduğu lafzen menhî olur, mevzû' olmadığı da delâleten menhî olur. Peygamber'e ta'alluk edince de daha büyük cürm olur."[1] Sâhib-*Keşşâf* bir de demiştir ki: "'Hümeze lümeze' mîm'in sükûnuyla da okunmuştur. Bu ise gülünç şeyler, garib ve tuhaf gevezelikler yapan zevzek maskaradır ki kendisine hem gülünür hem sövülür."[2] Demek ki mîm'in sükûnuyla olan fethiyle olanın ma'kûsu gibi bir mâna ifade ediyor. Üstün olan fâil, sâkin olan mef'ul mânasında olmuş oluyor. Nitekim حا'nın fethiyle "duhake"[3] şuna buna çok gülen edepsize denir, حا'nın sükûnuyla "duhke" de çok gülünen, herkese gülünç olan maskaraya denir. Kezâlik ayn'ın fethiyle "lu'ane"[4] çok lânet eden, ayn'ın sükûnuyla "lu'ne" çok mel'un demektir. Demek ki sâkin okunan, üstün okunandan daha alçaktır. O hâlde üstünün zemminden daha alçağın zemmi evleviyetle anlaşılır. Onun için âyette "hümeze lümeze" mîm'in fethiyledir. Aşere kıraatlerinin hepsinde[5] hatta şâzlar da dâhil olmak üzere on dört kıraatte mîmler üstün okunmuştur. Çünkü اَلَّذٖى جَمَعَ مَالاً'den de

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 283-284:

وللمفسرين ألفاظا أحدها: قال ابن عباس: الهمزة المغتاب، واللمزة العياب وثانيها: قال أبو زيد: الهمزة باليد واللمزة باللسان وثالثها: قال أبو العالية: الهمزة بالمواجهة واللمزة بظهر الغيب ورابعها: الهمزة جهرا واللمزة سرا بالحاجب والعين وخامسها: الهمزة واللمزة الذي يلقب الناس بما يكرهون وكان الوليد بن المغيرة يفعل ذلك، لكنه لا يليق بمنصب الرياسة إنما ذلك من عادة السقاط ويدخل فيه من يحاكي الناس بأقوالهم وأفعالهم وأصواتهم ليضحكوا وقد حكى الحكم بن العاص مشية النبي صلى الله عليه وسلم فنفاه عن المدينة ولعنه وسادسها: قال الحسن: الهمزة الذي يهمز جليسه يكسر عليه عينه واللمزة الذي يذكر أخاه بالسوء ويعيبه وسابعها: عن أبي الجوزاء قال: قلت لا بن عباس: «ويل لكل همزة لمزة» من هؤلاء الذين يذمهم الله بالويل فقال: هم المشاؤون بالنميمة، المفرقون بين الأحبة، الناعتون للناس بالعيب.

واعلم أن جميع هذه الوجوه متقاربة راجعة إلى أصل واحد وهو الطعن وإظهار العيب ثم هذا على قسمين فإنه إما أن يكون بالجد كما يكون عند الحسد والحقد وإما أن يكون بالهزل كما يكون عند السخرية والإضحاك وكل واحد من القسمين إما أن يكون في أمر يتعلق بالدين وهو ما يتعلق بالصورة أو المشي أو الجلوس وأنواعه كثيرة وهي غير مضبوطة ثم إظهار العيب في هذه الأقسام الأربعة قد يكون لحاضر وقد يكون لغائب وعلى التقديرين فقد يكون باللفظ وقد يكون بإشارة الرأس والعين وغيرهما وكل ذلك داخل تحت النهي والزجر إنما البحث في أن اللفظ بحسب اللغة موضوع لماذا فما كان اللفظ موضوعا له كان منهيا بحسب اللفظ وما لم يكن اللفظ موضوعا له كان داخلا تحت النهي بحسب القياس الجلي ولما كان الرسول أعظم الناس منصبا في الدين كان الطعن فيه عظيما عند الله فلا جرم قال: ويل لكل همزة لمزة.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 795:

وقرئ: ويل لكل همزة لمزة، بسكون الميم: وهو المسخرة الذي يأتى بالأوابد والأضاحيك فيضحك منه ويشتم.

3 H: "duhâke".

4 H: "lu'âne".

5 B: "hepsinden".

anlaşılacağına göre asıl murad kendini beğenmiş, herkesten üstünlük taslayarak âlemi eğlenircesine şunu bunu gizliden açıktan yüzünden veya arkasından eliyle veya diliyle taşlayıp inciten, namus ve haysiyetiyle oynayan gammazlıkla koğucukla yüze çıkıp yaşamak, eğlenmek isteyen atakan mağrurların hüsrânını beyandır ki, bunlar daha evvelki sûrede geçen tekâsür kendilerini iğfal etmiş olanlardandır[1]. Bundan sonraki sûrede ashâb-ı fîlden bahsolunması da buna delâlet eyler.

[6090] Bunun sebeb-i nüzûlüne gelince: İbn Cerîr'in Muhammed b. Sa'd tarîkiyle İbn Abbas'tan tahrîcine göre: Nâsa lemz ü hemz eder bir müşrik idi. Hasan, Verkā[2], İbn Ebî Nüceym'den de Cemîl b. Âmir Cümehî hakkında nâzil oldu denilmiş. Hasan, Verkā'dan naklen demiştir ki "hümeze lümeze Cemîl b. Âmir hakkında nâzil oldu, fakat bir kimseye has değildir." Bazı ehl-i arabiye de "bu" demiş, "Arabın âmmı zikrederek vâhidi kasdetmesi kabîlindendir. Nitekim sözde birisi diğerine 'ben seni asla ziyaret etmeyeceğim' demesine karşı, 'her kim beni ziyaret etmezse ben de onu ziyaret etmem' denilir ki maksad 'ziyaret etmeyeceğim' diyene cevaptır."[3] Lâkin diğerlerinin dediği gibi doğrusu maksad hâssı irade değil, lafzın umûmu vechile bu sıfatta olanların hepsi murad olunmaktır. Mücâhid de وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ "bir kimseye has değildir" demiştir[4]. *Keşşâf*'ta da der ki: "Ahnes b. Şerîk[5] hakkında nâzil oldu, âdeti gıybet ve vakî'a[6] idi denilmiş, Ümeyye b. Halef hakkında da denilmiş,[7]

1 B: "bulunanlardır".
2 B: "Verrâk".
3 Bundan maksad umûma delâletini nefyetmek değil, sevkin bilhassa sebeb-i nüzûl olanlara teveccühünü beyan olmak gerektir [Müellifin notu].
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 597-598:
عن ابن عباس قوله: «وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ» قال: مشرك كان يلمز الناس ويهمزهم... قال: ثنا الحسن قال: ثنا ورقاء، جميعا عن ابن أبي نجيح عن رجل من أهل الرقة قال: نزلت في جميل بن عامر الجمحي... قال: ثنا ورقاء في قوله «هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ» قال: ليست بخاصة لأحد، نزلت في جميع بني عامر؛ قال ورقاء: زعم الرقاشي... وقال بعض أهل العربية: هذا من نوع ما تذكر العرب اسم الشيء العام وهي تقصد به الواحد كما يقال في الكلام إذا قال رجل لأحد «لا أزورك أبدا»: كل من لم يزرني فلست بزائره، وقائل ذلك يقصد جواب صاحبه القائل له: لا أزورك أبدا... وقال آخرون: بل معنيّ به كل من كانت هذه الصفة صفته ولم يقصد به قصد آخر. ذكر من قال ذلك: ...عن مجاهد في قول الله: «وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ» قال: ليست بخاصة لأحد. والصواب من القول في ذلك: أن يقال: إن الله عمّ بالقول كلّ همزة لمزة، كلّ من كان بالصفة التي وصف هذا الموصوف بها، سبيله سبيله كائنا من كان من الناس.
5 M: "şürayk".
6 H ve B: "vâkı'a".
7 H -"Ümeyye b. Halef hakkında da denilmiş".

Velîd b. Mugīre ve Resûlullah'a gıybeti hakkında da denilmiştir. Sebebin has ve va'îdin âm olarak o çirkinliğe mübaşeret edenlerin hepsine şâmil olması da câizdir."[1] Bunun zâhiri vechile umûmu murad olduğuna aşağıda[2] اِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُؤْصَدَةٌ diye bunlara cemi' zamiri gönderilmesi karînedir. Ancak bu كُلِّ'ün evvelemirde şöyle müfred[3] olarak bir bedel ile târif ve tavsif olunması da bu umûm içinde bir hususiyet kasdedilmiş olduğunu da anlatır, zira {اَلَّذٖى} ilh... ❁ Müfreddir. Fakat mârife olduğundan nekre olan كُلِّ'ün sıfatı olamaz[4]. كُلِّ'den bedel yahut zem üzere mansubdur. Demek ki veyl ile hükmün asıl hedefi ve kelâmın sevkinden asıl maksad budur. Gammazlığa, lemmazlığa sâik olan sebep ve illet de bu demektir ki {جَمَعَ مَالاً} bir mal [6091] toplamıştır. ❁ İbn Âmir, Hamza, Kisâî, Ebû Cafer, Revh, Halef ve A'meş, mîm'in teşdîdiyle tef'îl bâbından جَمَّعَ okumuşlardır[5] ki bunda teksir mânası olduğundan şöyle demek olur: Şuradan buradan bir mal biriktirmiştir {وَعَدَّدَهُ} ve hep onu saymaktadır. ❁ Yani o malın hukūkunu: nereden gelip nereye gitmesi lâzım geleceğini, onunla ne gibi hayırlar yapabileceğini düşünmeyerek işi gücü sade onun sayısını zabtedip çoğaltmak ve ona güvenmektir. Yahut etrafındakilere sade onu saydırıp onunla iftihar etmek, o suretle gözleri malda işleri güçleri gammazlıkta olan hümeze lümeze gürûhunu başına toplayarak kendini onlara tanıtmak, başlarına geçmektir. Çünkü o hümeze lümeze gürûhunun çoğunun malı olmamakla beraber emeli gammazlıkla mal toplamak olduğundan öylelerinin başına toplanır ve onu sayarlar. Ve bu mânaya işaret için olmalıdır ki اَلَّذٖى müfred olarak كُلِّ'den bedel yapılmış اَلَّذِينَ جَمَعُوا مَالاً وَعَدَّدُوهُ denilmemiştir. Sonra da bunların cem'iyyetine tenbih için عَلَيْهِمْ diye cemi' zamiri gönderilmiştir. Ma'amâfîh اَلَّذٖى her biri itibariyle de müfred getirilmiş olmak melhuzdur. Zira nekreye muzâf

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 795:
وقيل: نزلت في الأخنس بن شريق وكانت عادته الغيبة والوقيعة وقيل: في أمية بن خلف وقيل: في الوليد بن المغيرة واغتيابه لرسول الله صلى الله عليه وسلم وغضه منه ويجوز أن يكون السبب خاصا والوعيد عاما...

2 B -"aşağıda".

3 B: "mürâdif".

4 B: "olmaz".

5 B: "okunmuştur".

olan kül, küll-i ifrâdîdir. Bunlar niçin böyle yapar? Zira {يَحْسَبُ اَنَّ مَالَهُٓ اَخْلَدَهُ} sanır ki malı kendisini muhalled kılmıştır. ❁ Kılacak değil de kılmıştır zanneder. Öyle hayra yaramayan, sayılmak için biriktirilmiş malın, kendini kurtarmak şöyle dursun başına belâ, felâketlerine sebep olacağını düşünmez de o onu her tehlikeden kurtaracak, dünyaya kazık kaktıracak, ondan öyle ahd almış, artık hulûd muhakkak imiş gibi zanneder. Bütün emellerini onun üzerine kurar. {كَلَّا} Hayır hayır ❁ iş öyle zannettiği gibi değildir. İnsanı kurtaracak, hulde[1] götürecek şey mal değil, evvelki sûrede beyan olunduğu [6092] üzere Hakk'a iman ve ilim ile amel-i sâlihtir. {لَيُنْبَذَنَّ} ❁ Lâm kasem için, "nebz" bir şeyi tahkir[2] suretiyle fırlatıp atıvermek, nûn da tekid nûnudur. Yani Allâh zü'l-celâl'e kasem olsun ki o mala güvenip hep onu sayıp da halkı eğlenircesine kırıp inciten, herkesin hukuk ve haysiyetiyle oynayan o mağrur hümeze ve lümeze, o atak gammaz her hâlde kemâl-i hakāret ve sefalet ile atılacaktır {فِى الْحُطَمَةِ} hutameye ❁ önüne geleni kırıp geçirmek, yalayıp yutmak âdeti olduğundan dolayı bir adına da "hutame" denilmiş olan cehennemin içine. "Hümeze", "lümeze" vezninde "hutame", Kāri'a'da "hâviye", "nâr-ı hâmiye", Tekâsür'de "cahîm" diye ismi geçen cehennemin isimlerindendir. Bazıları dördüncü, bazıları altıncı, bazıları da ikinci tabakası demişlerdir. *Mevlid*'de "Korkarım ki yerleri ola tamu" denildiği gibi, eski Türkçelerde cehenneme "tamu" denildiği cihetle burada "hutame"yi "tamu" diye terceme etmek de yakışabileceğinden dolayı mealde ona da işaret eyledik. Ma'amâfîh "tamu" hapishane, zindan mânasına olan "dam"dan gibi görünür. Bu da وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيراً [el-İsrâ 17/8] mazmûnuna muvâfıktır. "Hutame" kelimesinin aslı ise kırıp geçirmek demek olan "hatm"dan müştaktır: Bu fu'ale[3] vezni de âdet ifade ettiği için "hutame" son derece kırmak âdeti ve tabiatı olan, yani kıran geçiren demek olur. Ve Türkçemizde "fülân yere kıran girdi" demek de orası kırıldı, tükendi, mahvoldu mânasını ifade eder. Kızgın

---

1 H ve B: "hulûde".
2 H: "tahrik".
3 H ve B: "fu'âle".

ateşin de tabiatı böyle önüne geleni kırıp geçirmek, mahvetmek, ta'bîr-i âharla yalayıp yutmak olduğundan böyle kırıp geçirici, yahut yalayıp yutucu ateş mefhûmuyla cehenneme de "hutame" denilmiş demektir. Nitekim ekûl, yani çok yiyici obur kimseye de ateşe teşbîhen "hutame" denir ki, كَأَنَّمَا فِي جَوْفِهِ التَّنُّورُ "sanki içinde fırın var gibi her verileni yalayıp yutuyor" demektir. Bir de شَرُّ الرِّعَاءِ اَلْحُطَمَه tâbiri vardır ki "çobanların en fenası hutame olandır; yani güttüğü sürüyü kırıp geçirendir" [6093] demek olur. Burada cehennemin "hutame" ismiyle söylenmesi, sûreten ve mânen "hümeze"ye mutabakat[1] içindir. Çünkü ikisi de bir vezindedir. Sâniyen "hümeze"de başkalarının kadr ü haysiyetini, gönlünü kırmak mânası bulunduğu gibi "hutame"de de kırıp geçirmek mânası vardır. Sâlisen "hümeze lümeze"de nâsı gıybet ederek اَيُحِبُّ اَحَدُكُمْ اَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ اَخِيهِ مَيْتًا [el-Hucurât 49/12] mazmûnu üzere etlerini yemek mânası bulunduğu gibi, ateşte de deriyi, eti yemek mânası[2] vardır. Bundan dolayı hümeze lümezeye bir hutame ile adâlet-i ilâhiye icrâ[3] edilecek demektir. Lâkin bu ateşin diğer ateşlere benzemeyen bambaşka bir ateş olduğu anlatılmak üzere tehvil için buyuruluyor ki: {وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْحُطَمَةُ} Ve bildin mi hutame ne? ❁ Yahut ne dehşetli hutame? {نَارُ اللّٰهِ} O, Allah'ın ateşi, Allah ateşidir. ❁ Allah'a izâfeti lisânımızda da "Allah'ın belâsı" dediğimiz gibi tefhıym ve tehvil içindir ki Allah teâlâ'nın gazab ve celâline bilhassa delâlet etmesi itibariyle hevl ü şiddetinin büyüklüğünü ifade eder. Yani mâlum olan ateşlerle mukayese edilmeyecek derecede öyle celâlli ve fevkalâde büyük bir ateş ki {الْمُوقَدَةُ} îkad olunmuş ❁ Allah'ın emriyle yakılmış, tutuşturulmuştur. Ebediyen sönmek bilmez. Hazret-i Ali kerremallâhu vecheh şöyle demiştir: "Ne acâibdir[4] o insanlar ki altından ateş kaynayıp dururken yeryüzünde Allah'a isyan ederler."[5] Bugünkü arziyyatçıların nazariyelerine göre de Arz'ın içindeki ateşe nazaran

---

1 B: "mutabakatı".
2 H -"bulunduğu gibi, ateşte de deriyi, eti yemek mânası".
3 B: "adâlet-i ilâhiyeye ircâ'".
4 H: "acîbdir".
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 286:
قول علي عليه السلام: عجبا ممن يعصي الله على وجه الأرض والنار تسعر من تحته.

üzerinde bulunduğumuz kabuğu yumurtanın içine nisbetle üzerindeki iç zarı kadar ince sayılmaktadır. Fakat bu ateşin onlara benzemediği ve sade cisimler yakan bir ateş değil, maddiyâtı geçip de maneviyâtı saran, cesetlerden başka canlara, gönüllere kadar çıkan bir ateş olduğu anlatılmak üzere şöyle vasfolunuyor: {اَلَّتِى} Öyle [6094] tutuşturulmuş bir ateş ki {تَطَّلِعُ عَلَى الْاَفْـِٔدَةِ} yüreklerin, kalblerin içi, merkezi demek olan fuadların, yani idrak mahalli olan gönüllerin üstüne çıkar. ❁ Tenden geçer rûhlara, maneviyâta muttali' olur, çatar, sarar, canlar yakar. Gerçi onları öldürmez, لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيٰى [Tâhâ 20/74] olur, lâkin uzanır sarar, azab eder. Çünkü küfrün, habis akidelerin, fena niyetlerin menba'ı onlardır. Râzî'nin zikrettiği üzere, Hazret-i Peygamber'den rivayet olunmuştur ki: "Nâr, ehlini yer, nihâyet ef'ideye muttali' olunca müntehî olur, sonra Allah teâlâ etlerini, kemiklerini diğer bir neş'etle iade eder."[1] كُلَّمَا[2] نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُوداً غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ [en-Nisâ 4/56] âyeti de buna delâlet eyler.

"**Ittılâ'**" bir şeyin üzerine çıkmaktır. İlmî olan "ıttılâ'" ve "mütâla'a" da bundan me'huzdur. "Fuadların üzeri" tâbiri belli ki dimağı da ihtivâ eyler. Ateşin böyle hayâtın merkezi olan kalblerin içini bütün üzerinden sarması, onlara muttali' olması azâbının şiddetini ve ihâtasını beliğ bir beyandır. Âlûsî demiştir ki: "Erbâb-ı işaret bunda rûhânî azâbın şiddetine işaret olduğunu söylerler."[3] {اِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُؤْصَدَةٌ} Muhakkak o ateş onların: O hümeze lümeze gürûhunun üzerlerine îsad olunacak, yani üzerlerine bastırılıp kapıları kapanacaktır. {فٖى عَمَدٍ مُمَدَّدَةٍ} Temdid olunmuş, uzatılmış amudlar; direkler yahut imadlar, dayaklar, dikmeler içinde olarak ❁ bu, ya مُؤْصَدَةٌ tahtında "nâr"a râci' هي zamirinden hâldir. O ateşin kapıları kapanırken tazyikle açılmamak için uzun uzun dikmeler,

---

1 İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd* (mülhak), s. 87; İbn Ebi'd-Dünyâ, *Sıfatü'n-Nâr,* s. 94; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 286:

عن خالد بن أبي عمران بسنده إلى النبي صلى الله عليه وسلم قال: إن النار تأكل أهلها حتى إذا اطلعت على أفئدتهم انتهت ثم يعود كما كان ثم تستقبله أيضا فتطلع على فؤادهم فهو كذلك أبدا، فذلك قوله: «نار الله الموقدة التي تطلع على الأفئدة».

2 H ve B: "كما".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 462:

وأرباب الإشارة يقولون: إن ما ذكر إشارة إلى العذاب الروحاني الذي هو أشد العذاب.

dayaklarla dayanacak, o hâlde o suretle kapatılacaktır, demek olur. Bunda bir fırının içini iyice yakıp da tamamen kızdırmak için kapısını sağlam dayayarak kapamak tarzında bir tasvir var demektir. Yahut عَلَيْهِمْ zamirinden hâldir. Bu surette evvelki mâna olabileceği gibi bir de uzun uzun sürüklenmesi kābil [6095] olmayan direkler hâlinde tomruklar içinde kımıldanamayacakları bir surette azab ve işkencelerini tasvir ve beyan olur[1].

"**Amed**" *Bahr*'ın beyânına göre ism-i cemi', diğerlerinin beyânına göre cemi'dir. Râgıb ve Ferrâ "amûd"un cem'i demiş,[2] Ebû Übeyde "imâd"ın cem'i demiştir[3].[4] "İmâd" dayak, dayanacak şey demek olduğu cihetle mutlaka direk olması lâzım değildir. "Amûd"un da imâd olması lâzım değildir. Beynlerinde umûm ve husus min vech var demektir. Ebû Bekr, Hamza, Kisâî, Halef ayn'ın ve mîm'in zammıyla "umud" okumuşlardır ki bunun sarih cemi' olduğunda şüphe yoktur. "Amûd" mâlum ki direk, sütun demektir ve kasd mânasına "amd"den me'huzdur. Bir kavmin kıvâm-ı umûru olan ulusuna "amûd-i kavm" denilir, askerin kumandanına "amûd-i ceyş" denilir, kılıcın sırtında olan yola "amûd-i seyf" denilir. İnsanın göğsünde "rehâbe" (korkuluk kemiği) dedikleri dil gibi kemikten göbeğin aşağısına doğru uzanan damara, kezâlik insanın sırtına "amûd-i batn" denilir. Bir de "amûd" hüzün ve kederinin şiddetinden direk gibi donup kalan gayet hazin ve meraklı kimseye denir. Bunlar mülâhaza edilince عَمَدٍ مُمَدَّدَةٍ o ateş gönüllerini saranların bedenlerine veya onları ihâta etmiş olan zebanilerin cesametlerine[5] işaret de olabilir. İbn Abbas'tan bunların onları ihâta eden ateş sütunları demek

---

1 H: "vardır".

2 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 291:

قال الفراء: والعمد والعمد جمعان للعمود، مثل: الأديم والأدم والأدم والإهاب والأهب والأهب والقضيم والقضم والقضم ويقال: إنما عمد من نار.

3 Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân,* II, 311:

«فِي عَمَدٍ» وفي عمد جمع العماد.

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 542:

وقرأ الأخوان وأبو بكر: في عمد بضمتين جمع عمود وهارون عن أبي عمرو: بضم العين وسكون الميم وباقي السبعة: بفتحها، وهو اسم جمع، الواحد عمود. وقال الفراء: جمع عمود، كما قالوا: أديم وأدم. وقال أبو عبيدة: جمع عماد.

5 H -"veya onları ihâta etmiş olan zebanilerin cesametlerine".

olduğu da mervîdir.[1] Hakîm-i Tirmizî'nin *Nevâdiru'l-Usûl*'de Ebû Hüreyre'den merfû'an tahric eylediği bir hadiste de şöyle vârid olmuştur: Allah teâlâ usât-ı mü'minîni nârdan çıkardıktan sonra ki en uzun duran yedi bin sene duracaktır, Allah azze ve celle nâra ateşten kapaklar, ateşten enserler[2], ateşten amudlarla birtakım melâike gönderecek, o kapakları onların üzerlerine kapayacaklar, o enserlerle[3] sıkıştıracaklar, o amudları uzatıp bastıracaklar, ne bir revh[4] girecek ne bir gam çıkacak bir halel kalmayacak. [6096] Cebbar azze ve celle Arş'ı üzerinde onları unutmuş gibi bırakacak, ehl-i cennet na'îmleriyle meşgul olacaklar, artık ondan sonra o ehl-i nâr hiçbir istiğāse edemeyecekler, söz kesilecek, artık onların sözleri bir zefîr ü şehîkten ibaret kalacak ve işte اِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُؤْصَدَةٌ. فِى عَمَدٍ مُمَدَّدَةٍ budur.[5] اَللّٰهُمَّ اَجِرْنَا مِنَ النَّارِ وَأَدْخِلْنَا الْجَنَّةَ مَعَ الْأَبْرَارِ

---

1 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 625. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 600; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 462:

وأخرج عبد بن حميد وابن جرير وابن المنذر عن ابن عباس في قوله: «إنها عليهم مؤصدة» قال: مطبقة «في عمد ممددة» قال: عمد من نار... وأخرج ابن جرير عن ابن عباس «في عمد ممددة» قال: أدخلهم في عمد فمدت عليهم بعماد وفي أعناقهم السلاسل فسدّت بها الأبواب.

2 M: "egserler".

3 M: "egserlerle".

4 M: "ruh".

5 Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl,* II, 36-37:

وعن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إنما الشفاعة يوم القيامة لمن عمل الكبائر من أمتي ثم ماتوا عليها فهم في الباب الأول من جهنم لا تسود وجوههم ولا تزرق أعينهم ولا يغلون بالأغلال ولا يقرنون مع الشياطين ولا يضربون بالمقامع ولا يطرحون في الأدراك فمنهم من يمكث ساعة ثم يخرج ومنهم من يمكث فيها يوما ثم يخرج ومنهم من يمكث فيها شهرا ثم يخرج ومنهم من يمكث فيها سنة ثم يخرج وأطولهم مكثا فيها مثل الدنيا من يوم خلقت إلى يوم أفنيت وذلك سبعة آلاف سنة... فيخرج أهل التوحيد منها إلى عين بين الجنة والصراط يقال لها نهر الحياة... ثم إن الله تعالى يبعث إليهم ملائكة بأطباق من نار ومسامير من نار وعمد من نار فيطبق عليهم بتلك الأطباق ويشد بتلك المسامير ويمد بتلك العمد ولا يبقى فيه خلل يدخل فيه روح ولا يخرج منه غم وينساهم الجبار على عرشه ويتشاغل أهل الجنة بنعيمهم ولا يستغيثون بعدها أبدا وينقطع الكلام فيكون كلامهم زفيرا وشهيقا فذلك قوله تعالى: إنها عليهم مؤصدة في عمد ممدة.

[6097]

سُورَةُ الْفِيلِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسُ اٰيَاتٍ

FİL SÛRESİ

Fil Sûresi hiç hilâfsız Mekkîdir.

Âyetleri: Beştir.

Fâsılası: ل harfidir.

Şunu bunu dürtüştürüp çekiştiren gammazların, lemmazların ve bütün emelleri[1] mal toplamakta olanların işleri güçleri keyd ü hîle olduğu cihetle onların uhrevî olan hüsranları anlatıldıktan sonra bu sûrede de Allah teâlâ'nın dünyada dahi büyük büyük fitneleri, hîleleri[2], kurumları, kuruntuları[3] hârikulâde bir surette bozup dağıtan kudretine meşhud bir misâl-i ibret olmak üzere Resûlullah'ın doğduğu sene Kâbe'yi yıkmak için hücum etmiş olan ashâb-ı filin nasıl perişan edildiği gösterilerek ve Allah'ın Resûlüne inayeti, Beyt'e inayetinden akvâ ve etem olduğuna ve hatta bu hâdise onun terbiyesi mukaddimâtından bulunduğuna[4] ve binâen'aleyh Peygamber'e keyd yapmak isteyenlerin keydleri kendi başlarına geçirileceğine işaretle Resûlullah'a ve mü'minlere tesliyet ve takviyet verilmiş, ve Allah'ın kudretine karşı mal ve mülkün ve hiçbir hîle ve fendin hükmü olamayacağı anlatılmıştır. Şöyle ki: [6098]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِاَصْحَابِ الْف۪يلِ ﴿١﴾ اَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ ف۪ي تَضْل۪يلٍ ﴿٢﴾ وَاَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا اَبَاب۪يلَ ﴿٣﴾ تَرْم۪يهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجّ۪يلٍ ﴿٤﴾ فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ ﴿٥﴾

1 H ve B: "amelleri".
2 H -"hîleleri".
3 H -"kuruntuları".
4 B -"ve hatta bu hâdise onun terbiyesi mukaddimâtından bulunduğuna".

Meâl-i Şerîfi

Görmedin mi, nasıl etti Rabbin ashâb-ı file? (1). Kılmadı mı tedbirlerini müstağrak tadlîle (2). Saldı da üzerlerine sürü sürü kuşlar (Ebâbil) (3). Atıyorlardı onlara "siccil"den taşlar (4). Derken kılıverdi onları bir yenik hasıl gibi (5).

{اَلَمْ تَرَ} Görmedin mi? ❁ Hitab Peygamber'edir. "Rü'yet" basariyeden istiare olarak rü'yet-i kalbiyedir, yani "gözünle görmüş gibi muhakkak bilmiyor[1] musun yâ Muhammed!" Çünkü söylenecek olan ashâb-ı fil vak'ası, o vakit onu gözleriyle gören şâhidleri henüz kesretle mevcud, hattâ o zamana yetişmiş, Mu'allakāt-ı Seb'a şâ'irlerinden olup yüz altmış sene kadar muammer olan meşhur Lebid gibi kimseler berhayat oldukları gibi aynı zamanda bir tarih mebde'i olarak herkesçe de mütevâtiren mâlum bir vak'a bulunuyordu. Hatta "fili çekenlerden iki kişinin kötürüm, a'mâ olarak kalıp Mekke'de dilendiklerini gördüm" diye Hazret-i Âişe'den rivayet dahi vardır.[2] Bu sebeple o zaman vak'ayı görmüş bulunan herhangi bir kimseye veya hitab âm olmak dahi mümkin ise de Peygamber'e hitab olması daha zâhirdir. Zira bu vak'a Peygamber'in [6099] mevlidine mukaddime olan âyât-ı ilâhiyeden olduğu ve Kur'ân'a ilk muhatab olan da Hazret-i Peygamber bulunduğu[3] cihetle bilhassa رَبُّكَ hitabı da ona karînedir. Görmedin mi? {كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ} Nasıl yaptı Rabbin? ❁ Dikkate şâyândır ki: "mâ-fe'ale = ne yaptı?" diye fiilin mâhiyetinden değil, nasıl, ne keyfiyette yaptı diye keyfiyetinden sorulmuştur. Çünkü bu istifham acâibliği ihtar içindir. Hâdisenin acîb, fevkalâde garib bir hârika olan ciheti de keyfiyetidir. Zât-ı fi'l mâhiyeti itibariyle sade bir ihlâk ve imâte fiili diye mülâhaza olunacak olursa ef'âl-i ilâhiye de ihyâ gibi imâte ve ihlâkin de âdet üzere tabîî denilen surette cereyan edegelen aksâmı çok olduğundan, bu itibar ile mâhiyetine taaccüb edilmeyebilir. Hâlbuki aynı fiil keyfiyeti, sûret-i cereyânı itibariyle mülâhaza edildiği

---

1 H: "biliyor".

2 İbn İshâk, *es-Sîre,* s. 65; İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 57; *Müsnedü'l-Bezzâr,* XVIII, 257:

عن عائشة زوج النبي صلى الله عليه وسلم قالت: لقد رأيت قائد الفيل وسائسه أعميين مقعدين يستطعمان بمكة.

3 M ve B: "olduğu".

zaman alelâde mi, yoksa bir acîbe mi olduğu görülür. Meselâ bir insandan bir insan yaratmak haddizâtında pek büyük bir kudret ve sanat olduğu hâlde alışılmış bulunduğu için acîb görülmez. Hiç insan yokken bir insan yaratmak acîb görülür. Çünkü tecribede misline muttarid surette tesadüf edilmemiştir. İşte burada da hâdisenin acâibliği[1] bilhassa keyfiyeti mülâhazadan[2] anlaşılacağı; murad da garib bir hârika, acîb bir hâile olan bu ilâhî fiilin acâibliğini[3] ihtar olduğu cihetle keyfiyetine nazar-ı dikkat celbolunmuştur. Ki mütekellimîn buna "vech-i delil" tâbir etmişler ve medhe istihkak zevâtı görmekte değil, böyle keyfiyetleri görmekte ve onların delâletiyle hakīkī kıymeti anlamakta olduğunu söylemişlerdir. Zira keyfiyetlerin inceliğinden zühûl edenler zât-ı mâhiyyâtı hakkıyla idrak edemezler. Onun için bu fiilin de keyfiyetini iyi mülâhaza etmeyenler onu alelâde bir şeymiş gibi farzetmekle hakikati anlayıverdik zannederek aldanırlar. İşte Allah teâlâ böyle gafletlere düşülmemek ve bu fiilin acâibliğini göstermek üzere bilhassa [6100] keyfiyetine nazar-ı dikkati celb ile buyuruyor ki: Görmedin mi, nasıl yaptı Rabbin {بِاَصْحَابِ الْفِيلِ} ashâb-ı fîle? ۞ O vak'ası mâlum ve meşhud olan ma'hûd[4] fil sâhiplerine. Bu nâm ile meşhur Ebrehe ordusuna ki Yemen'i istîlâ etmiş Habeş valisi iken maiyyetindeki Habeş vesâireden mühim bir ordu ile Mahmud (Mamud) denilen fillerine istinad ederek ve karşılarına çıkanı çiğneyip tepeleyerek Kâbe'yi yıkmak için gelmişlerdi de yıkmaya muvaffak olamadan perişan olup gitmişlerdi ve bundan dolayı kendilerine "ashâb-ı fil" denilmiş ve bu sene, Araplar beyninde عَامُ الْفِيلِ "Fil Yılı" diye mâruf olarak bir tarih mebde'i ittihaz olunmuştu; "filan şey fil yılında, yahut fil yılından şu kadar sene evvel veya sonra oldu" diye anlatırlardı. Bu suretle Hazret-i Peygamber'in de bu fil yılında doğmuş olduğu biliniyordu ki en sağlam rivayete göre Hazret-i Peygamber bu vak'adan elli gün sonra doğmuştu. Hicrette[5] Resûlullah

---

1 B: "acîbliği".
2 H: "mülâhazasından".
3 B: "acîbliğini".
4 H -"ma'hûd".
5 H: "Hazret-i".

elli iki elli üç yaşlarında bulunduğu cihetle târîh-i hicrîye elli iki sene zammedilince mevlid-i nebevî senesi olan fil senesi bulunmuş olur ki, bulunduğumuz işbu bin üçyüz[1] elli altı sene-i hicriyesinde bin dört yüz sekiz sene demek olur. *Siyer-i İbn Hişam* şerhi[2] *Ravzu'l-ünüf*'te "kıssa-i fil, İskender tarihinin sekiz yüz seksen ikinci senesi muharreminin evvelinde oldu" diye Nakkāş tefsirinden nakleder.[3] Buna göre hicrette Resûlullah elli iki yaşında demek olur. Çünkü hicret, İskender tarihinin dokuz yüz dört senesidir. Böyle "ashâb-ı fil" diye mâruf olan Ebrehe ordusuna taraf-ı rabbânîden yapılan fiilin acîb olan keyfiyeti dört âyet ile icmâlen şöyle beyan buyuruluyor:

1. {اَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِى تَضْلِيلٍ} Kılmadı mı keydlerini tadlilde: fendlerini, düzenlerini tadlîle müstağrak kılmadı mı?[4] Yani birçok zâyi'ât içinde bırakarak bozup mahv u perişan [6101] etmedi mi? ❁ Mâlum ki "keyd", "mekr" gibi gizli bir sû'-i kasd tertib etmek, diğerine bir mazarrat yapmak için gizli bir surette tedbir kurmaktır. Ve o suretle kurulan hîleli tedbîre ve öyle ince ve hud'alı tedbîre mütevakkıf olduğundan dolayı harb ve kıtâle dahi denilir. Lisânımızda "keyd"e "düzen", "fend", "oyun", "dolap", "tuzak" dahi tâbir ederiz. Keydi tadlîl, idlâl gibi tedbîri şaşırtmak ve dalâle mahkûm etmek demek olursa da teksir mânasıyla beraber "dalle anhü" gibi عن ile ulanan ve gāib ve zâyi' olmak demek olan "dalâl"den müştak olarak bütün bütün kaybettirip tamamen tazyî' ile ibtal eylemek mânasını ifade eder. Sâhib-*Keşşâf*'ın beyan ettiği üzere ضَلَّلَ كَيْدَهُ denilir ki "dâll, zâyi' kıldı" demektir. Nitekim وَمَا دُعَٓاءُ الْكَافِرِينَ اِلَّا فِى ضَلَالٍ [er-Râ'd 13/14] âyetinde "dalâl" bu mânayadır. Ve babasının mülkünü zâyi' etmiş olduğundan dolayı İmri'ü'l-Kays'a da "dalîl" denilmiştir.[5] Bunun için

---

1 H: "ikiyüz".
2 H: "şerh-i"; B -"şerhi".
3 Süheylî, *er-Ravzu'l-ünüf,* I, 156-157:

وفي تفسير النقاش أن السيل احتمل جثثهم فألقاها في البحر وكانت قصة الفيل أول المحرم من سنة اثنتين وثمانين وثمانمائة من تاريخ ذي القرنين.

4 M: "kılmadımı?".
5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 799. Krş. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, *ed-Dîbâc,* s. 1; Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakātü fühûli'ş-şu'arâ,* thk. Mahmud Muhammed Şâkir, Cidde: Dâru'l-Medenî, I, 54:

وقيل لامرئ القيس: الملك الضليل، لأنه ضلل ملك أبيه، أى: ضيعه.

tazyî' ve ibtal ile tefsir eylemişlerdir. Bu mâna bizde, “filan işte fülan adam bütün bütün kaybetti, fülan ona kaybettirdi” denilmesine benzer. فِى de zarfiyet için olduğu ve zarf, mazrûfu ihâta eyleyeceği cihetle keydlerinin böyle tadlil içine bırakılması, tadlîle müstağrak kılınması demek olur. Bunu sade “tedbirlerini şaşırtmadı mı!” diye terceme edivermek kolay gibi gelirse de, beyan olunduğu üzere bunda yalnız tedbîri şaşırtmaktan daha yüksek bir mâna bulunduğundan gaflet edilmemek gerektir. Çünkü bütün tedbirleri butlan içine boğdurulmuş, hepsi kaybettirilip mahvedilmiş olmak daha beliğ bir mânadır. Onun için: أَلَمْ يُضَلِّلْ كَيْدَهُمْ “keydlerini tadlil etmedi mi” denilmiyor da اَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِى تَضْلِيلٍ “tadlil içine bırakmadı mı? Tadlîle müstağrak kılmadı mı?” deniliyor. İstifham da takrîrî olduğundan “gördün a, kıldı” demektir. Ve ondan dolayı ma'tûfunda وَاَرْسَلَ gelecektir. Onların keydleri, düzenleri ne idi? Tevâtüren mâlum olduğu üzere filleriyle gelip Kâbe'yi yıkmak ve San'â'da [6102] yaptırmış oldukları Kulleys[1] nâmındaki kiliseyi onun

---

1 Kāf'ın zammı ve lâm'ın feth u teşdîdiyle “Kulleys” kelimesi, “kilise” lafzından zannedilebilirse de Araplar kiliseye “kenîse” demiş oldukları gibi, *Siyer-i İbn Hişam* şerhi *Ravzu'l-ünüf*'de Süheylî bunu şöyle anlatmıştır: “Bu kenîseye ‘Kulleys’ nâmı verilmesi binâsının irtifâ'ından ve ulüvvünden dolayıdır. ‘Kalânis’ de bundandır. Çünkü kalensüveler, külahlar başların üstündedir. Bir adam kalensüve giydiği zaman da تَقَلْنَسَ الرَّجُلُ وَتَقَلَّسَ denilir. Ve taâmı madeninden ağzına kaldırmakta da قلَسَ طَعَامًا denilir.” (Süheylî, [*er-Ravzu'l-ünüf*, I, 136]) Bundan anlaşılıyor ki ‘Kulleys’ bizim ‘kubbeli’ veya ‘kuleli’ dediğimiz gibi külahlı ve yüksek demek oluyor. Sonra da bunu şöyle târif ediyor: “Ebrehe bu kenîsenin binâsında Yemen ahâlisini çok tezlil etmiş ve onları türlü angaryalara koşmuştu. Ona boncuklu (مجزع) mermerler ve altın nakışlı taşlar naklettiriyordu ve bunları Süleyman aleyhisselâm'ın sâhibesi Bilkīs'in kasrı harabesinden getirtiyordu ki bu kenîseden hayli fersah bir mevzide idi, orada onun mülkü bekāyâsı* vardı, bundan isti'âne ediyordu. Ve içine altından ve gümüşten salîbler, âcdan ve abanostan minberler koymuştu ve hatta binâsını daha yükseltmek ve ondan tâ Aden tarafını seyretmek istiyordu, ve onda çalışan işçi güneş doğmazdan işe başlamazsa elini kestiriyordu. Kendisi helâk ve habeşliler tamamen kırılıp perişan olunca bu kenîsenin bütün etrafı bir harabe oldu, artık onu kimse imar etmedi ve havalisinde yılanlar ve yırtıcı hayvanlar çoğaldı ve oradan her kim bir şey almak isterse bir musibete uğrardı. O zamandan tâ Ebu'l-Abbas zamanına kadar kantarlarla mal değen bunca altın ve gümüşle murassa âlâttan ve ahşaptan kimse bir şey almıyordu. Ebu'l-Abbas'a oranın bu hâli anlatıldı, o, Yemen vâlisi İbn Rebî'i gönderip orayı tamamen yıktırdı ve satılması mümkin olan mermerlerinden ve sâir âlâtından birçok mal hâsılât elde edildi, ondan sonra da bütün âsârı münderis olup haberi kesildi.” [Müellifin notu]
* B: “bakıyyesi”.
Süheylî, *Ravzu'l-ünüf*, I, 136-137:
خبر القليس مع الفيل وذكر بنيان أبرهة للقليس: وهي الكنيسة التي أراد أن يصرف إليها حج العرب وسميت هذه الكنيسة القليس لارتفاع بنائها وعلوها، ومنه القلانس لأنها في أعلى الرءوس ويقال تقلنس الرجل وتقلس إذا لبس القلنسوة وقلس طعاما أي ارتفع من معدته إلى فيه وكان أبرهة قد استذل أهل اليمن في بنيان هذه الكنيسة وجشمهم فيها أنواعا من السخر وكان ينقل إليها العدد من الرخام المجزع والحجارة المنقوشة بالذهب من قصر بلقيس صاحبة سليمان عليه السلام وكان في موضع هذه الكنيسة على فراسخ وكان فيه بقايا من آثار ملكها فاستعان بذلك على ما أراده في هذه الكنيسة من بهجتها وبهائها ونصب فيها صلبانا من الذهب والفضة ومنابر من العاج والآبنس وكان أراد أن يرفع في بنائها حتى يشرف منها على عدن وكان حكمه في العامل إذا طلعت عليه الشمس

yerine ikāme ederek halkı ona çevirmekti, bu garaza ermek için gizli açık birtakım teşebbüslerde bulunmuşlar, Mekke'nin üç fersah mesafesinde Mugammes denilen mevki'e kadar gelmişlerken Mahmud dedikleri fili oradan beri Mekke'ye sevkedemediler, ibtidâ tedbirleri bununla bozuldu. Sonra da beyan olunacağı üzere "asf-ı me'kûl" gibi mahv u perişan oldular. Kâbe'yi yıkamadıktan başka kendileri helâk ve kiliseleri harab oldu gitti, öyle değil mi? İşte böyle bir sû'-i kasdi, böyle bir vaziyette böyle aksine çevirip de ibtal eden ancak Rabbindir. Rabbin onu yaptı:

2. {وَاَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا اَبَابِيلَ} Saldı da üzerlerine birçok [6103] kuşlar ebâbîl ۞ alay alay, fırka fırka, bölük bölük birbiri ardınca katar katar muhtelif cihetlerden. "**Tayr**" mâlum ki uçan kuş demek olan "tâir"in cem'idir. "Tayr^an^" diye nekre olarak getirilmesi de bunların tanınmadık garib birtakım kuşlar olduğunu iş'âr eder. Fi'l-vâki' bu kuşların o zamana kadar oralarda görülmemiş irili ufaklı, siyah, yeşil, beyaz takım takım garib kuşlar olduğu da rivayet edilmiştir. Cedd-i nebevî Hazret-i Abdülmuttalib "ne Necdî ne de Tihâmî" demiş.[1] "Tayr^an^"dan[2] sıfat veya hâl veya atf-ı beyan olması muhtemil bulunan "ebâbîl" de garibdir. Bir kısım müfessirîn bu "ebâbîl" kelimesi "şemâtît" ve "abâdîd"[3] ve emsâli gibi müfredi olmayan cemî'lerdendir, fırkalar demektir demişler. Ferrâ "Arabdan müfredini işitmedim" demiş.[4] Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ da

---

قبل أن يأخذ في عمله أن يقطع يده... فلما هلك ومزقت الحبشة كل ممزق وأقفر ما حول هذه الكنيسة فلم يعمرها أحد وكثرت حولها السباع والحيات وكان كل من أراد أن يأخذ شيئا منها أصابته الجن فبقيت من ذلك العهد بما فيها من العدد والخشب المرصع بالذهب والآلات المفضضة التي تساوي قناطير من المال لا يستطيع أحد أن يأخذ منها شيئا إلى زمن أبي العباس فذكر له أمرها وما يتهيب من جنها وحياتها فلم يرعه ذلك وبعث إليها بابن الربيع عامله على اليمن معه أهل الحزم والجلادة فخربها وحصلوا منها مالا كثيرا ببيع ما أمكن بيعه من رخامها وآلاتها فعفا بعد ذلك رسمها وانقطع خبرها ودرست آثارها...

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 849-852; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 282-284:

وبمكة يومئذ أبو مسعود الثقفي جد المختار وكان مكفوف البصر يقيظ بالطائف ويشتو بمكة وكان رجلا نبيلا تستقيم الأمور برأيه وهو أول فاتق وأول راتق وكان خلا لعبد المطلب فقال له عبد المطلب: يا أبا مسعود، ماذا عندك هذا يوم لا يستغنى عن رأيك، قال له أبو مسعود: اصعد بنا الجبل حتى نتمكن فيه فصعدا الجبل فتمكنا فيه... ثم قال أبو مسعود لعبد المطلب: انظر نحو البحر ما ترى؟ فقال: أرى طيرا بيضا قد انساب مع شاطى البحر. فقال: ارمقها ببصرك أين قرارها؟ قال: أراها قد أزرت على رءوسنا. فقال: هل تعرفها؟ قال: لا والله، ما أعرفها ما هي بنجدية ولا تهامية ولا غربية ولا شرقية ولا يمانية ولا شامية وإنها تطير بأرضنا غير مؤنسة...

2 B: "Tayr^an^'da".

3 "Şemâtît" müteferrik kıt'alar, "abâdîd" nâstan her cihete giden fırkalar demektir (Âlûsî, [*Rûhu'l-me'ânî,* XV, 468]) [Müellifin notu].

4 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, III, 292. Krş. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 55; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 605:

وقوله عز وجل: «أَبابِيلَ» لا واحد لها مثل: الشماطيط والعباديد والشعارير كل هذا لا يفرد له واحد وزعم لي الرؤاسي وكان ثقة مأمونًا: أنَّه سمع واحدها: إِبَّالة لا ياء فيها...

"bunun müfredi olduğunu söyleyen görmedim" demiş[1].[2] *Kāmûs*'ta da "fırak demektir, vâhidi yok cemi'dir" diyor.[3] İbn Cerîr'in naklettiği vechile Abdullah b. Mes'ûd'dan fırak[4], İbn Abbas'tan birbiri ardınca يَتْبَعُ بَعْضُهَا بَعْضًا, Abdullah b. Hâris b. Nevfel'den ibil-i müebbele[5] gibi ekātî', yani besi develeri gibi bölük bölük, katar katar; Sa'îd b. Abdurrahman b. Ebzâ'dan[6] müteferrika, Hasan ve Katâde'den kesîre, Mücâhid'den شَتَّى مُتَتَابِعَة مُجْتَمِعَة yani muhtelif ardı ardınca, müctemi' hâlde. İbn Zeyd'den: şuradan buradan her taraftan gelmiş muhtelif diye rivayet olunmuş ve İbn Cerîr bunları "müteferrik, birbiri ardınca muhtelif nevâhîden" diye hulâsa eylemiştir.[7] Ma'amâfîh müfessirînden ve lügaviyyûndan bir kısmı da "ebâbîl"in müfredi "ibbâle" veya "ibbevl" veya "ibbîl" olduğunu söylemişlerdir. Ebû Ca'fer Revâsî bunun müfredi olarak "ibbâle"yi işittiğini söylemiş, Kisâî de nahviyyûnun "ibbevl" dediklerini, bazılarının da "ibbîl" dediklerini işittim demiştir.[8] Zemahşerî "ebâbîl", "hazâik" (yani cemaat) diye [6104] tefsir ettikten sonra der ki: "Bunun vâhidi 'ibbâle'dir. Arapların darb-ı mesellerinde ضِغْثٌ على إبَّالَةٍ tâbiri vardır. 'İbbâle' büyük[9] huzme demektir. Bir kuş cemaati birbirine sıkışmakta büyük bir huzmeye teşbih olunmuştur. 'Abâdîd', 'şemâtît' gibi (müfredi yoktur da denildi.)"[10] Râgıb da "'ibbâle' odun huzmesine teşbîhendir.

1 H -"Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ da 'bunun müfredi olduğunu söyleyen görmedim' demiş".
2 Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân,* II, 312:

«طَيْراً أَبابِيلَ» جماعات فى تفرقة، جاءت الطير أبابيل من هاهنا وهاهنا ولم نر أحدا يجعل لها واحدا.

3 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 959:

وأبابيل: فرق، جمع بلا واحد.

4 B: "fırka".
5 H: "müebbel".
6 H, M ve B: "Sa'îd b. Abdurrahman Bezzî'den".
7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 605-606:

عن عبد الله في قوله: «طَيْرًا أَبَابِيلَ» قال: فرق... عن ابن عباس في قوله: «طَيْرًا أَبَابِيلَ» قال: يتبع بعضُها بعضا... عن إسحاق بن عبد الله بن الحارث بن نوفل أنه قال في: «طَيْرًا أَبَابِيلَ» قال: هي الأقاطيع كالإبل المؤَبَّلة... عن سعيد بن عبد الرحمن بن أبزى «طَيْرًا أَبَابِيلَ» قال: متفرّقة... عن الحسن «طَيْرًا أَبَابِيلَ» قال: الكثيرة... عن قتادة قال: الأبابيل: الكثيرة... عن مجاهد في قول الله: «أَبَابِيلَ» قال: هي شتى متتابعة مجتمعة... قال ابن زيد في قوله: «طَيْرًا أَبَابِيلَ» قال: الأبابيل: المختلفة تأتي من ها هنا وتأتي من ها هنا أتتهم من كلّ مكان... يقول تعالى ذكره: وأرسل عليهم ربك طيرا متفرقة يتبع بعضها بعضا من نواح شتى.

8 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 605:

وزعم أبو جعفر الرُّؤاسِيّ وكان ثقة أنه سمع أن واحدها: إبالة. وكان الكسائي يقول: سمعت النحويين يقولون: إبول، مثل العجول. قال: وقد سمعت بعض النحويين يقول واحدها: أبيل.

9 H +"büyük".
10 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 799:

'Ebâbîl' 'ibbîl'in cem'idir. Deve bölükleri gibi müteferrik demektir" diyor.[1] *Kāmûs*'ta da şöyle diyor: "'İbbâle', 'ibâle', 'ibbevl'[2], 'ibbîl', 'îbâl' kuştan, attan, deveden bir kıta (bölük) yahut peyderpey gelen bölüklerden her biri (ki katar demek olur) ve 'ibbâle' huzme (bir bağ) demektir ضِغْثٌ على إبَّالَةٍ 'bir bağ üzere bir demet' tâbiri de meseldir. Belâ üzerine belâ mevkiinde îrad olunur."[3] "Ebâbîl" bunlardan birinin cem'i olduğu surette de mâna küme küme muhtelif bölükler hâlinde katar katar, alay alay, birçok kuşlar demek olur ki bu da İbn Cerîr'in beyan ettiği mâna demektir. Ancak "ebâbîl" "ibbâle"nin cem'i olduğuna göre bunda ضِغْثٌ على إبَّالَةٍ meselinin mânasına işaret olarak إبَّالَةٌ عَلَى إبَّالَةٍ demek gibi bir mâna daha muhtemil olur. Zira ضِغْثٌ على إبَّالَةٍ büyük belâ üzerine bir küçük belâ daha meâlinde olduğu hâlde bunda büyük belâ üzerine büyük belâ, hatta belâlar hâlinde denilmek gibi bir mâna anlaşılmak iktizâ eder ki, bu el-Kāri'a'da geçtiği üzere "hâviye"nin هوت امه tâbirinden müştak olmasına benzer. Yani bu kuşları onlara belâ üzerine belâ olmak üzere belâlar yığını hâlinde gönderdi demek olur. Fakat kimse bundan böyle bir mâna anladığını söylememiştir. Bununla beraber Zemahşerî'nin mezkur meseli şâhid olarak getirmesi buna işaretten hâlî olmasa gerektir. Bu mânalarca "ebâbîl" "tayr"ın sıfatı veya hâlidir. Bundan başka "ebâbil" nâmıyla mâruf olmuş ve kırlangıca benzer bir kuş vardır ki ayaklarının uçları kıvrık olmak hasebiyle yere konunca uçamadığından yuvalarını hep yüksek yerlere yapar ve yüksecik yerlerden atılarak uçarlar. *Kāmûs* şârihinin ve [6105] mütercimінin zikrettikleri vechile bazıları "ebâbîl"in dağ kırlangıcı dedikleri bu kuş olduğuna zâhib olmuşlardır.[4] Ekseriya bu kuşların vasfında أَمْثَالُ الْخَطَاطِيفِ "kırlangıçlar emsâli", وَأَكُفُّهَا كَأَكُفِّ الْكِلَابِ "avuçları kelb avuçları gibi" diye rivayet edilmek[5] dolayısıyla bu şâyi'

«أَبابِيلَ» حزائق، الواحدة: إبالة. وفي أمثالهم: ضغث على إبالة، وهي: الحزمة الكبيرة، شبهت الحزقة من الطير في تضامّها بالإبالة. وقيل: أبابيل مثل عباديد وشماطيط لا واحد لها.

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 60:

والإبّالة: الحزمة من الحطب تشبيهاً به، وقوله تعالى: «وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْراً أَبابِيلَ» أي: متفرّقة كقطعات إبلٍ، الواحد إبّيل.

2 H ve B: "ebbevl".

3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 1144.

4 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 1144.

5 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 53; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 607.

olmuştur. Bu takdirde "ebâbîl" "tayr"a atf-ı beyan demek olur. Ve "ebâbîl" lafzının müfredi yoktur denilmesine de uyar. Lâkin yukarıda görüldüğü üzere eimme-i müfessirîn "ebâbîl"in böyle bir nevi kuş ismi olduğunu söylememiş, muhtelif surette bölük bölük peyderpey gelen sürüler ile çokluklarını ifade eden bir sıfat veya hâl mânasıyla îzah etmiş oldukları ve âyetin sevki de bilhassa bu kuşların garâbetini iş'âr eylediği cihetle bunu atf-ı beyan gibi bir kuş ismi olarak anlamak doğru görünmez, müvelled olmak gerektir. Gerçi söylediğimiz gibi bunların hacimleri kırlangıçlar kadar olduğu şâyi' ve hortumları kuş hortumları ve avuçları köpek avuçları gibi diye İbn Abbas'tan mervî[1] ise de, rivayetlerin mecmû'u bunların hepsi bir nevi kuş olmayıp gerek hacim ve gerek renk itibariyle muhtelif olduğunu anlatmaktadır. Binâen'aleyh ma'rekelerde lâşeler üzerinde dolaşan kartallar, kara kuşlar gibi irileriyle kargalar gibi ortaları ve sinek avlayan kırlangıçlar gibi küçükleri ve siyah, beyaz ve yeşil ve alaca muhtelif renkleriyle türlü türlü ve birbiri ardınca tâkip ederek gelen muhtelif sürüleriyle irili ufaklı alay alay kuşlar demek olur ki, bunların Yemen'den doğru ve deniz tarafından geldikleri de rivâyât-ı vâkı'a cümlesindendir. Ve böyle bir fırtına gibi birdenbire bir kuş akınının saldırması acîb bir surette onların başına bir belâ yağdırdı, şöyle ki:

3. {تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجّيلٍ} O kuşlar onlara, yani ashâb-ı file siccilden taşlarla atış ediyorlardı. ❁ "**Siccîl**" İbn Hişam, *Siyer*'de demiştir ki: "Yûnus-ı Nahvî ve Ebû Ubeyde bana şöyle ihbar ettiler: Siccîl, Arabın indinde şedîd sulb [6106] yani katı sert demektir. Bazı müfessirîn bunun Fârisî iki kelime olup Arabın bir kelime yapmış olduğunu zikretmişlerdir: 'Senc ü cîl', yani hacer ü tîn."[2] Fi'l-vâki' İbn Cerîr vesâire de İbn Abbas'tan mervî olduğu üzere en meşhur mânasında "siccîl"

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 607:

عن ابن عباس قال: لها خراطيم كخراطيم الطير وأكفّ كأكفّ الكلاب.

2 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 55:

وأما السجيل، فأخبرني يونس النحوي وأبو عبيدة أنه عند العرب: الشديد الصلب... ذكر بعض المفسرين أنهما كلمتان بالفارسية جعلتهما العرب كلمة واحدة وإنما هو سنج وجل يعني بالسنج: الحجر والجل: الطين يعني: الحجارة من هذين الجنسين: الحجر والطين.

Farisî olan "seng, gil" muharrefidir.[1] "Seng" taş, "gil" çamur demek olduğu için kiremit gibi çamurdan tehaccür etmiş taş, demek ki Arab bunu bir kelime yaparak katı sert mânasında kullanmıştır. Âlûsî'nin beyânına göre bazıları bunun Arabî olan büyük kofa mânasına "secl"den olduğuna kāil olmuş, taşın büyük kofadan olmasının mânası da kofadan dökülen su gibi mütevâliyen yağması mânasına bir istiare olduğunu söylemiştir.[2] Zemahşerî der ki: "'Siccîn', küffarın amel defterlerinin adı olduğu gibi, 'siccîl' de azablarının yazıldığı divanın alemi gibidir. Sanki yazılmış müdevven azâb cümlesinden taşlarla[3] demek gibidir. İştikākı da irsal mânasına olan 'iscâl'dendir. Çünkü azab اَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا [el-Fîl 105/3], فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ [el-A'râf 7/133] gibi irsal ile tavsif olunur."[4] Buna göre "siccîl" gönderilmiş, mürsel mânasına olarak azab defterine isim olmuş demek oluyor. Fakat bu surette diğer bazılarının dediği gibi defter mânasına olan "sicil" lafzından müştak olması daha çok yakışır ve bu bir ma'nâ-yı şer'î olmak lâzım gelir. Bu iki mânaca "siccîl" o taşların geldiği mahalli göstermiş olur. Rivayetlerde bu taşların mercimek ve nohut kadar, mercimekten büyük ve nohuttan küçük veya fındık kadar ve koyun gübresi kadar olduğu ve her kuşun bir ağzında iki de ayaklarında olmak üzere üçer taşı hâmil bulunduğu ve kime isabet ettiyse başından girip ötesinden çıkarak delik deşik eylediği nakledilmiştir.[5]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XV, 434; XXIV, 608:

أما السجيل فقال ابن عباس: هو بالفارسية: سنك وجل، «سنك» هو الحجر و«جل» هو الطين. يقول: أرسلنا عليهم حجارة من طين.

عن ابن عباس «حِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ» قال: سنك وكل.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 468-469:

وقيل: هو عربي من السجل بالكسر وهو الدلو الكبيرة ومعنى كون الحجارة من الدلو أنها متتابعة كثيرة كالماء الذي يصب من الدلو ففيه استعارة مكنية وتخييلية.

3 H: "taşlar".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 799-800:

وسجيل: كأنه علم للديوان الذي كتب فيه عذاب الكفار كما أن سجينا علم لديوان أعمالهم، كأنه قيل: بحجارة من جملة العذاب المكتوب المدون، واشتقاقه من الإسجال وهو الإرسال، لأن العذاب موصوف بذلك «وأرسل عليهم طيرا»، «فأرسلنا عليهم الطوفان».

5 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 52-53; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 609, 614-615:

فأرسل الله تعالى عليهم طيرا من البحر أمثال الخطاطيف والبلسان، مع كل طائر منها ثلاثة أحجار يحملها: حجر في منقاره وحجران في رجليه أمثال الحمص والعدس، لا تصيب منهم أحدا إلا هلك وليس كلهم أصابت...

İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3466:

عن عبيد بن عمير الليثي قال: لما أراد الله أن يهلك أصحاب الفيل بعث الله عليهم طيرا نشأت من البحر كأنها الخطاطيف، بكف كل طير منها ثلاثة أحجار مجزئة، في منقاره حجر وحجران في رجليه، ثم جاءت حتى صفت علي رؤسهم ثم صاحت وألقت ما في أرجلها ومناقيرها، فما من حجر وقع منها على رجل إلا خرج من الجانب الآخر، إن وقع على رأسه خرج من دبره وإن وقع على شيء من بدنه خرج من الجانب الآخر وبعث الله ريحا شديدا فضربت أرجلها فزادها شده فأهلكوا جميعا.

Ebû Nuaym'ın Nevfel b. Ebû Muâviye ed-Dîlî'den[1] tahric ettiğine göre demiştir ki: "Ben ashâb-ı file atılan taşları gördüm, nohut kadar ve mercimekten büyük bir sırça kırığıyla sıyrılmış sanki bir zafar boncuğu gibi حمر بحتمة كأنها جزع ظفار."[2] Ebû Nuaym'ın *Delâil*'de İbn Abbas'tan tahrîcinde fındık [6107] kadar,[3] İbn Merdûye'nin rivayetinde كَبَعْرِ الْغَنَمِ koyun gübresi kadar.[4] *Keşşâf* ve daha bazı tefsirlerde İbn Abbas'ın bunlardan birazını Ümmü Hânî'nin evinde bir kafîz (ölçek) kadar cez'-i zafârî gibi bir kırmızılıkla çizgili olarak görmüş olduğu da menkuldür.[5] Bunlarda bu taşların birer boncuk kadar sert ve çizgili olarak tehaccür etmiş olan salâbetini bir ifade vardır ki, siccînin şiddet ve salâbet mânasını da îzah etmiş oluyor. Âyette bu taşların hacimleri hakkında bir sarahat yoksa da "hicâraten" tenkîrinden gayr-i mâruf birtakım taşlar olduğu, "siccîl"den de sertlikleri veya mühlik oldukları, siyâk-ı ifadeden bunların müşahede edilmiş bulundukları anlaşılıyor. Böyle nohut ve fındık kadar bir dolu yağmuru bile açıkta ansızın yakaladığı insanları telef ettiği mâlumdur, Şu hâlde açıkta bulunan bir orduya böyle semâdan tayyarelerle mitralyoz bombardımanı yapar gibi alay alay kuşlarla fırlatılan fevkalâde taşların isabeti altında kalanların hâli ne olacağını tasavvur etmek ise kolay olur. İşte bunun neticesi şu oldu:

عن عكرمة في قوله: طيرا أبابيل قال: طير بيض وفي لفظ: طيور خضر جاءت من قبل البحر كان وجوهها وجوه السباع، لم تر قبل ذلك ولا بعده فاثرت جلودهم مثل الجدري فإنه أول ما رؤي الجدري.

1 H, M ve B: "Deylemî'den".

2 Ebû Nuaym, *Delâilü'n-nübüvve*, s. 150; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 632; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 469:

سمعت نوفل بن معاوية الدئلي يقول: رأيت الحصاة التي رمي بها أصحاب الفيل حصى مثل الحمص وأكبر من العدس حمر مختمة كأنها جزع ظفار.

3 Ebû Nuaym, *Delâilü'n-nübüvve*, s. 144. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3465; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 469:

فلما توجه شمر وأصحابه بالفيل وقد أجمعوا ما أجمعوا طفق كلما وجهوه إلى مكة أناخ وبرك فإذا صرفوه عنها من حيث أتى أسرع السير فلم يزل كذلك حتى غشيهم الليل وخرجت عليهم طير من البحر لها خراطيم كأنها البلس شبيهة بالوطاويط حمر وسود فلما رأوها أشفقوا منها وسقط في أذرعهم فقال شمر: ما يعجبكم من طير خمال جنبها الليل إلى مساكنها، فرمتهم بحجارة مدحرجة كالبنادق تقع في رأس الرجل فتخرج من جوفه.

4 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 631. Krş. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 291; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 469:

وأخرج ابن مردويه عن ابن عباس... قال: وكانت من جزع أظفار مثل بعر الغنم فرمتهم بها.

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 797. Krş. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 292; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 622:

وعن ابن عباس رضى الله عنهما أنه رأى منها عند أم هانئ نحو قفيز مخططة بحمرة كالجزع الظفاري.

4[1]. {فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ} Derhâl onları, o ashâb-ı fili Rabbin asf-ı me'kûl gibi kılıverdi ❁ "**Asf**" esasında eğip bükmek, kırıp dökmek mânalarına alâkadar olarak masdar ve isim olur bir kelimedir. Burada وَالْحَبُّ ذُوالْعَصْفِ [er-Rahmân 55/12] gibi isim olduğu bellidir. Müfessirîn bunun ekin yaprağı demek olduğunu söyleyerek birkaç vecih zikretmişlerdir:

1. Hasattan sonra tarlada kalan ve rüzgâr önünde savrulan ve hayvanlar tarafından yenen ekin yaprağı döküntüsü.

2. Kırılıp savrulan saman.

3. Başak çıkmazdan evvelki taze yapraklar.

4. Evinsiz, içi boş kapçıktan ibaret kalan dâne. Bunların hepsine "asf" denebilirse de *Kāmûs*'ta da mezkur olduğu üzere "asf"ın asıl mânası بَقْلُ الزَّرْعِ'dir.[2] Yani taze ekin, [6108] gök ekin yaprağıdır ki kuruyup kırılınca saman olur. er-Rahmân Sûresi'nde وَالْحَبُّ ذُوالْعَصْفِ "o çimli dâneler" diye terceme etmiştim. Ekin yetişmezden mukaddem, henüz yeşil iken biçilmeye de "asf" denir ki çayır gibi hayvana yedirilir. Böyle taze iken biçilen ekin tutamlarına "asûf", içinde henüz dânenin bulunduğu başak çıkmazdan toplanmış yapraklarına "asîfe",[3] o sararmış ekin başağından[4] dökülen kırıntılara, saman çöplerine "usâfe" denilir. Henüz yeşil iken biçilen veya biçilmeden çayır gibi hayvana verilen gök ekine lisânımızda "hasıl" ve bazı yerlerde "kasıl" tâbir edilir. Onun için biz de mealde "asf"ı "hasıl" diye terceme etmeyi muvâfık bulduk. "**Me'kûl**" mâlum ki yenmiş, yenik demektir. Bu كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ teşbîhinin mânasında da birkaç vecih vardır:

1. "Zer'-i me'kûl", yenilmiş ekin denilmiş ki, bunda iki mâna melhuz olabilir. Birisi hayvanlar girmiş yemiş, hurdühaş çiğnemiş, berbat etmiş

---

1 H, M ve B: "5".

2 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 837:

العصف: بقل الزرع، وقد أعصف الزرع و«كعصف مأكول» أي: كزرع أكل حبه وبقي تبنه أو كورق أخذ ما كان فيه وبقي هو لا حب فيه أو كورق أكلته البهائم.

3 العصيفة، الورق المجتمع الذي ليس فيه السنبلة *Kāmûs* [Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 838] [Müellifin notu].

4 B: "başaklarından".

taze ekin demek olur ki kırılıp serilişlerini tasvir etmiş olur. Bir de yenmiş olmak neticesinden kinâye olarak gübre hâline gelmiş, sonra da kuruyup eczâsı darmadağınık olmuş demek olur ki, leşlerinin[1] te'affün edip dağılması gübre eczâsına teşbih edilmiş, fakat edeb-i Kur'an üzere ifadenin nezâheti muhafaza edilmek için netice mebde'iyle beyan olunmuştur. Nitekim كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ [el-Mâide 5/75] "Îsâ ve anası yemek yerlerdi" demek, "kazâ-i hâcet ederlerdi" mânasına hadesten kinaye olduğu hâlde nezâhet için öyle ifade buyurulmuştur. Mukātil'in, Katâde'nin, Atâ'nın kavilleri budur. İbn Cerîr ve Fahr-i Râzî gibi birçok müfessirîn bu vechi tercih eylemişlerdir.[2]

2. "Ükâl", düşmüş yani kurt yemiş, böcek yeniği olmuş ekin yaprağı demektir ki böyle ekin evin tutmayacağı gibi ekseriya yenik yapraklar delik delik [6109] olduğundan ashâb-ı filin maksadlarına ermeden bedenlerinin delik deşik olması manzarası böyle yenik ekin yapraklarına teşbih edilmiş ve belki kurtlar, böcekler, mikroplar yiyerek çürüyüşlerine işaret edilmiştir. Bu, lügat itibariyle ince bir mâna demek olduğundan Zemahşerî bunu tercih etmişe benziyor ki takdim etmiştir.[3]

3. Yine aynı mâna ile dâneleri yenmiş sade kapçıktan, samandan ibaret kalmış ekin yaprağı demek olur ki bunda asıl me'kul olan asfın kendisi değil, dâneleri olduğundan kelâmda hazf-i muzâf veya isnâd-ı mecâzî var demektir. Bu surette de canlarının çıkıp cesedlerinin kalışı veya taşların hararetiyle içlerinin yanışı, dânesi yenik boş kapçığa teşbih edilmiş olur. Ma'amâfîh zihne tebâdür eden mâna evvelki vecihtir. Bir yenik hasıl gibi denilmekte de bu vecihler anlaşılabilir. "Asf"da yaprağın kırılışı, bükülüşü, biçilişi mânalarına îmâ bulunduğu gibi[4], arzettiğimiz vechile lisânımızdaki mânasıyla "hasıl"da da taze iken biçilişi ve yenilişi

---

1 B: "lâşelerinin".

2 Bk. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 853; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 615; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 293.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 800:
وشبهوا بورق الزرع إذا أكل، أى: وقع فيه الأكال: وهو أن يأكله الدود. أو بتبن أكلته الدواب وراثته ولكنه جاء على ما عليه آداب القرآن كقوله «كانا يأكلان الطعام» أو أريد: أكل حبه فبقى صفرا منه.

4 M: "bigi".

mânası vardır. فَجَعَلَهُمْ'deki فا sebebiyetle beraber ta'kīb ifade ettiği için, taşların remyi üzerine bunun derhâl serî' bir surette oluverdiği de anlatılmış demektir.

İşte Allah teâlâ ashâb-ı fili böyle akıllara gelmez acîb ve serî' bir surette bir asf-ı me'kul gibi yapıverdi. Karşılarında zâhiren mukāvemet edecek bir kuvvet görmeyen, fillerine ve çokluklarına güvenerek istedikleri gibi Kâbe'yi yıkacaklarını zanneden müstevlî bir orduyu böyle semâvî bir âfet ile yenik bir ekin yaprağı gibi ansızın yerlere serip mahv u perişan ediverdi. Bunu böyle yapıveren Allah'ın dilediği zaman onların emsâline de bu kabîlden hatırlara gelmez, tasavvur olunmaz belâlar, azablar verebileceğinde ve bu kudret sâhibinin evvelki sûrede geçtiği vechile hümeze lümeze gürûhunu da tutup hutameye fırlatıvereceğinde ne şüphe?

[6110] Bu acîb hâdise ashâb-ı fil hakkında ne kadar fecî ve hâil bir azab ve nikmet olmuşsa ehl-i Mekke hakkında da o nisbette ibret alınması lâzım gelen büyük ve hârikulâde bir nimet ve âyet-i Rabbâniye olmuştur. Fakat bu, o zaman müşrik olan ve Kâbe'yi putlarla doldurmuş bulunan Mekkelileri himaye için değil, hatta yalnız Kâbe'ye olan i'tinâ-yı ilâhîden dolayı da değil, وَطَهِّرْ بَيْتِىَ لِلطَّٓائِفِينَ وَالْقَٓائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ [el-Hâc 22/26] emri vechile o beyti tathir ve tevhîdi i'lâ ve ilan için dünyaya gelmek üzere bulunan Zât-ı Muhammedî'nin vilâdetine mukaddime[1] olarak onun şân u terbiyesine bilhassa inâyet-i ilâhîyi ifade eden bir fi'l-i Rabbânî olduğuna tenbih için sûrenin başında اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكُم buyurulmamış, رَبُّكَ buyurulmuştur. Ki bunun hâsılı iki sûre sonra اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ diye hulasa edilecektir. Bu suretle bu sûre Peygamber'e tekrim, mü'minlere bişaret, kâfirlere inzar ve bilhassa o nimetin kadrini bilmeyen Kureyş kâfirlerine imtinan ile itabdır.

Fahr-i Râzî der ki: "Bu fil vak'ası mülhidlere karşı cidden pek mühim bir vak'adır[2]. Çünkü birtakım kuşlar gönderilip de onlarla bir kavmi

1 B: "mukaddem".
2 H: "vâkı'adır".

bırakıp diğer bir kavmi taşlattırarak[1] öldürmek tabiat kanunlarından bir şey ile îzah edilemez. Ve buna diğer birtakım rivayetler gibi zayıftır denilmek de kābil olamaz. Çünkü fil yılı ile Resûlullah'ın bi'seti arasında geçen müddet henüz kırk küsür seneden ibaret bulunuyor ve Resûlullah bu sûreyi tilâvet eylediği zaman Mekke'de bu vak'ayı müşahede etmiş olanlardan hayli bir cemaat karşısında duruyordu[2]. Eğer vak'anın bu suretle nakli zayıf olsa idi onlar 'işte yalanını tuttuk' diye elbette yüzüne çarparlardı. Hâlbuki bunun hakkında 'hayır öyle bir şey olmadı, yalan yanlış söylüyorsun' diye inkâr ve itiraza kalkışan kimse çıkmadı. O hâlde demek ki bu vak'anın bu sûrede anlattığı keyfiyette meşhud olduğu ve buna ta'n etmeye yol olmadığı kat'iyyen mâlumdur."[3] Râzî'nin bu ihtârı pek [6111] yerindedir. Sûrenin Mekkî olduğu ve Mekke'de iken düşmanların çokluğu "Kur'ân'ı kendi söylüyor da Allah'a iftira eyliyor" diyenler; mecnun, sâhir, şâir diye atıp tutanlar ve ümem-i sâlife kıssaları hakkında "eskilerin masalları" diye istihzâ edenler ve onunla yarışmak isteyen birçok şâirler ağızlarına geleni söylemekte bulundukları ve Peygamber'in bunları söyletmeyecek, ağızlarını açtırmayacak[4] maddî bir cebr ü tehdid kuvvetini hâiz olmadığı, mü'minlerin gayet az ve maddeten mağlub bir hâlde bulunduğu, hâsılı hücum edebilecekler için zemîn ü zaman tamamen müsâid olduğu ve bununla beraber bunlardan hiçbirinin bu fil kıssası hakkında bir taarruzda bulunmadığı göz önüne getirilirse, bunca şâhidler içinde bu kıssanın bu sûrede beyan olunduğu keyfiyette cereyânına ta'n etmek kābil olmadığı ve bunun herkesçe müsellem ve mütevâtir, ilme'l-yakīn sâbit bir hakikat olduğu tebeyyün eder. Bu şerâit altında hiç şüphe yoktur ki eğer bu beyanda inkâr ve tekzib edilebilecek zayıf bir nokta olsa idi Kur'ân'a, Peygamber'e hücum

1 M ve B: "taşlattırılarak".
2 H: "bulunuyordu".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 289:
واعلم أن قصة الفيل واقعة على الملحدين جدا، لأنهم ذكروا في الزلازل والرياح والصواعق وسائر الأشياء التي عذب الله تعالى بها الأمم أعذارا ضعيفة، أما هذه الواقعة فلا تجري فيها تلك الأعذار، لأنها ليس في شيء من الطبائع والحيل أن يقبل طير معها حجارة فتقصد قوما دون قوم فتقتلهم ولا يمكن أن يقال: إنه كسائر الأحاديث الضعيفة لأنه لم يكن بين عام الفيل ومبعث الرسول إلا نيف وأربعون سنة ويوم تلا الرسول هذه السورة كان قد بقي بمكة جمع شاهدوا تلك الواقعة ولو كان النقل ضعيفا لشافهوه بالتكذيب، فلما لم يكن كذلك علمنا أنه لا سبب للطعن فيه.
4 M: "açdırtmıyacak".

için bahane arayan bunca hasımlar en muvâfık fırsatı bulmuş olur, bütün şâirler ve şâhidler bu vesile ile yalanı yüze çarpmak için tekzib kasideleri yağdırırlar ve Ebû Cehil gibi nüfuzlu Kureyş ve Dârü'n-Nedve başbuğları da ellerinden gelen bütün kuvvetleriyle onları kışkırtırlar da kışkırtırlardı[1] ve o vakit Sûre-i Hâkka'da geçtiği üzere وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْاَقَاوِيلِ. لَاَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ. ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ [69/44-46] hükmü tamamen zâhir olurdu. Hâlbuki hakkı tekzib için her türlü iftiraları, cinayetleri, sû'-i kasdları gözlerine almış olan o hasımlar bu sûre ve bu kıssa hakkında öyle bir teşebbüste bulunmamışlar, bilakis İbn Hişâm'ın *Siyer*'inde mezkur olduğu üzere evvel ü âhir birçokları o kıssanın doğruluğu hakkında şiirler söylemişlerdir.[2] Demek ki bu, biraz evvel "Ve'l-asr" ile işaret olunan "asr"ın kurûn-ı vustâya nihâyet vererek yeni bir karn açmak üzere zuhûra gelmiş [6112] acâibâtından bir numûne-i ibret ve herkesçe Kâbe'nin mevcudiyeti gibi inkâr edilemeyecek[3] bir hakikat idi. Daha demin, وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ diye hak tavsiyesini insanları hüsrandan kurtaracak sâlih amellerin başında olarak ihtar[4] eden Kur'ân'ın fil vak'ası hakkındaki bu kat'î ve müsbet beyânâtını nazariyyât ile mu'tâdımız olan tabiat kanunlarına ircâ' edeceğiz diye uğraşmamalı, ilhâda sapmamalı da tabiatlar üzerinde hâkim ve mutasarrıf olan Hak teâlâ'nın fevkalâde olan bir fi'l-i rabbânîsi, bir irâde-i sübhânîsi olduğunu tesbit ederek ondan ona göre ibret ve netâic istihrâcına çalışmalıdır. Çünkü kâinatta vukū'a gelen mu'tad ve gayr-i mu'tad bütün hâdisât, eşyâyı kendi tabiatlarının atâletine bırakmayarak üzerlerinde tehavvül husûle getiren yaratıcı bir kudretin tesiri tezahürüdür. O tekerrür ettikçe bize âdî ve tabîî görünür; tecribemiz, istikrāmız, mantıkımız, fenlerimiz sahasına girer. Tekerrür etmedikçe de acîb, garîb, şaz, münferid bir vak'a olarak görünür; mantıklarımıza, tekniklerimize sığmaz; tecribelerimizin, bildiğimiz kanunların hükmüne tâbi' olmaz, fakat yaradanın kudretini gösteren

1 H: "kışkırlar da kışkırlardı".
2 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 57-61.
3 H ve B: "edilmeyecek".
4 B: "ihtisar".

meşhûdâtımız veya mesmûʻâtımızdan olarak fevkalâde keyfiyyât-ı mahsûsasıyla bir mesel hâlinde yine maʻlûmâtımız içinde kalır, iman sahamızı genişletir ve zabtolunan bu gibi nevâdir ve husûsiyyâtın bir daha misline tesadüf edilebilirse kānûnîleştirilebilmesi için tecribe kıymetinden istifadeye çalışılır. Bundan dolayı fenler hep muʻtad tecribelerden istihrac edilen neticeleri, kānûnî külliyyât hâlinde taʻmîme çalışmakla beraber külliyyât ile îzah edilemeyen, şâz ve münferid olan garib hâdiseleri inkâr edip atıvermez, bilakis onu müşahedesine göre tesbit ederek ileride bir istikrâya zemin olmak üzere istatistik hâlinde ihsâ eder. Ve hatta büyük fen adamları daha ziyade öyle garib hâdiseleri taharrî ederek onlardan yeni yeni neticeler almaya ve bu suretle fenn-i beşerin terakkisine hizmet etmeye [6113] çalışırlar. Çünkü müşahede fennin başında gelir, o da nakl ile tesbit ve taʻmîm olunur. Zamanların bir ifadesi demek olan tarih de vukûʻâtın olduğu gibi zabt ve ifadesinden ibaret olmak lâzım gelir. Tarihleri gönüllerine, arzularına göre değil de ilm ü hakka hizmet için vâkıʻa göre yazacak olan[1] müverrihler evvelâ gerek âdî ve gerek garip ve nâdir vukûʻâtı mâlumu veya mesmûʻu olduğu gibi zabt ve tesbit etmeye çalışır. Kendi fikr ü mütalaasını ilâve edecekse onların mertebelerine göre cereyanlarını tâkip ederek söylemesi ve her zaman olagelen âdî ve mebzul vukûʻâttan ziyade garib ve nâdir olarak şâhidi veya râvîsi olduğu hâdisâtı kaçırmamaya dikkat etmesi iktizâ eder. Onun içindir ki en ciddi, en hakîmâne[2] yazılmış tarihler inanılmaz gibi görünen nice garâibler[3] zabtetmişlerdir ki bunlar yalnız nazarî fikirlere göre kıyas ile değil, râvîlerinin ilmen ve ahlâken kıymetlerine ve hıfz u fehm ve sıdk u sadakat itibariyle mazbut kuvvetlerine göre intikad edilerek ve hakikate hizmet için yazılanlarla şeytanet, melʻanet veya eğlence için yazılanlar[4] seçilerek mütalaa olunmak iktizâ eyler. Esas müşahedeye müstenid olarak tevâtüren mâlum olmuş bir vakʻanın

---

1 H -"olan".
2 H: "hâkimâne".
3 M: "garâibeler"; B: "garîbeler".
4 H -"şeytanet, melʻanet veya eğlence için yazılanlar".

mislini görmüyoruz diye inkâra veya tevile kalkışmak ne fen, ne de tarih nokta-i nazarından doğru değildir. Bâhusus asrımızın acâibâtını görüp duranlar için hiç doğru değildir. Bir sahrada bir ordu üzerine ansızın bir kuş akını ve onlarla semâdan dolu gibi taş yağdırılması ne kadar garib olursa olsun haddizâtında imkânsız bulunmadığı ve âdete muhalif olsa da akla muhalif hiçbir tenakuzu muhtevî olmadığı gibi, Müzdelife'de Muhassir Vâdisi denilen dere içinde ansızın böyle bir taş yağmuruna tutulan böyle semâvî bir âfet içinde kalan kimselerin de bir ekin[1] gibi kırılıp hurdühaş olmaları gayet tabîîdir. Ancak biz o kuşların ne gibi hislerle uçtuklarını ve nasıl bir his ile o taşları gagalarına [6114] ve ayaklarına alıp alıp attıklarını bilemeyiz. Yalnız bundan ilâhî, rabbânî bir irade ve kudretin tecellîsini pek açık olarak anlarız, ki bunu tabîî zannedilen her hâdisede dahi anlamamız lâzım gelir. Ashâb-ı fil vak'ası hakkında Kur'ân'ın bu âyetlerle anlattığı keyfiyet bu vak'anın[2] öyle inkârına mecâl olmayan en bâriz hutûtunu ve en müsbet keyfiyyâtını gösterdiği ve Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem doğduğu yılın[3] ve belki günün unvân-ı târihîsi bulunan bu hârikanın müşâhidleri içinde ve bütün muâsırları gibi onun sûret-i cereyânıyla tafsîlâtını bütün muhîtinden dinleye dinleye büyümüş bulunduğu ve bu derece yakın ve umûmî şuhûd ve tevâtürü ile bilgi, rü'yet ile müşahede bilgisine müntehî

---

1 H: "akın".

2 H: "vâkı'anın".

3 Buhârî'nin şuyûhundan İbrâhîm Münzirî demiştir ki: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin doğduğu sene fil senesi olduğunda ulemâdan kimsenin şekki yoktur ve buna icmâ vardır. Hilâfı vehimdir. Âlûsî'nin naklettiği üzere sikāt-ı muhaddisînin meşâhirinden İbn Hibban, *Tarih*'inde 'Aleyhissalâtü vesselâm'ın vilâdeti, fil senesi Allah teâlâ'nın ashâb-ı fil üzerine o kuşları gönderdiği gün idi' diye mezkurdur. İbn Abbas'ın 'Aleyhissalâtü vesselâm yevm-i filde doğdu' sözünden zâhir olan da budur. Yukarıda zikrettiğimiz vechile Süheylî elli gün sonra doğduğunu ve vak'a muharremde vilâdet rebîülevvel'de olduğunu tesbit eylemiş, Hâfız Dimyâtî de elli beş gün sonra olduğunu söylemiştir. Meşhur olan Süheylî'nin dediği gibi elli gündür. İbn Abbas'ın 'yevm-i filde' demesi, âm-ı filde mânasına olmak muhtemildir [Müellifin notu].
Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 464-465. Krş. *Târîhu İbn Ma'în* (rivâyetü İbn Muhriz), Dımeşk: Mecma'u'l-Lügati'l-Arabiyye, 1405/1985, I, 146; İbn Hibbân, *es-Sikāt,* I, 15; Süheylî, *er-Ravzu'l-ünüf,* I, 156-157:

قال إبراهيم بن المنذر شيخ البخاري: لا يشك في ذلك أحد من العلماء وعليه الإجماع وكل ما خالفه وهم... قيل ولادته عليه الصلاة والسلام في اليوم الذي بعث الله تعالى فيه الطير على أصحاب الفيل من ذلك العام وهو المذكور في تاريخ ابن حبان وهو ظاهر قول ابن عباس: ولد عليه الصلاة والسلام يوم الفيل. وذهب السهيلي أنه صلّى الله عليه وسلم ولد بعدها بخمسين يوما وكانت في المحرم والولادة في شهر ربيع الأول وقال الحافظ الدمياطي: بخمسة وخمسين يوما، وقيل بأربعين، وقيل بشهر. والمشهور ما ذهب إليه السهيلي.

olduğu için ona taraf-ı rabbânîden "görmedin mi" اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِاَصْحَابِ الْفِيلِ diye hitab buyurulmuş ve buna karşı[1] o günkü muârızlarından bile şakk-ı şefe eden olmamıştır. O günden bugüne kadar Kur'an nasıl mütevâtir ise ashâb-ı fil vak'ası da[2] bu sûrede beyan olunduğu vechile şüphesiz[3] mütevâtirdir. Tafsîlâtına müte'allik olan rivâyâta gelince onların buna muvâfık olan kadr-i müşterekleri, ittifaklı noktaları öyle olsa da ihtilâflı olan ve telifi kābil olmayan hususlar mütevâtir olmak şöyle dursun hepsi sahih bile olamayacağı açık bulunduğundan bunları rivayet itibariyle senedlerinin kıymetine ve dirayet itibariyle de bu âyetlerin sarahatine uygunluklarının [6115] derecesine göre sahîhi sakīmi, zayıfı vâhîsi intikad olunmak lâzım gelir ki tefsirler bunlara işaret etmişlerdir.

Kıssa, tarihlerde mâlum olduğu için bu bahsi bu kadarla kessek iyi olurdu. Fakat bu arada bir çiçek ve kızıl kızamık جدرى وحصبه hastalıklarından[4] da bahsedildiği ve bununla bir taraftan vak'anın güya tabîîleştirilerek fevkalâde olan ehemmiyeti âdîleştirileceği, bir taraftan da mikroplara temas etmek itibariyle daha ziyade inceleştirilmiş olacağı zannıyla âyet sarih olan mânasından çıkarılarak kuşların ve taşların mânası buraya doğru eğilmek istenildiği cihetle bunları tavzih için rivayetleri kayd ile sözü biraz daha uzatmak lüzûmu hâsıl olmuştur.

Evvelâ, bu babdaki rivayetleri tafsîlâtıyla toplayan İbn İshak ve İbn Hişâm ve İbn Cerîr ve sâire ehl-i siyer ve tefsir bu vak'ayı şöyle anlatmışlardır:

Yemen'de Himyerîlerden Tübba' Hassan'ın kardaşı Amr tarafından katli üzerine çıkan ihtilâl neticesinde hükûmeti zabtetmiş olan ehl-i huructan Lahnia Zûşenâtîr'i öldürüp de mülkü eline almış olan ve Tübba' Hassan'ın biraderi Tebban Es'ad'ın[5] oğlu Zür'a Zûnüvâs

1 B -"ve buna karşı".
2 B -"da".
3 B: "şüphe".
4 M ve B: "hastalığından".
5 H -"ve Tübba' Hassan'ın biraderi Tebban Es'ad'ın".

Yahudîliği iltizam etmiş ve o vakit Necran'dan hâlis tevhid esası üzere intişar etmekte bulunan muvahhid Îsevî mü'minleri çevirmek için uhdûd vak'asını ihdas ederek katliam yapmıştı. Bu meyanda Tübba'ın oğullarından Devs Zûsa'leban nâmında birisi bir ata binip kaçarak kurtulmuş ve Rum kayserine gelerek vak'ayı haber verip Zûnüvâs'a karşı ondan yardım istemişti, o da "sizin memleketiniz bize uzaktır fakat Habeş melikine yazayım o da bu dindedir ve size yakındır" demiş ve buna yardım edilip intikāmı alınması için Necâşî'ye yazmıştı. Bunun üzerine Necâşî[1] Habeş'ten yetmiş bin kişilik bir ordu tertip edip üzerlerine Eryat nâmında birini kumandan nasbederek [6116] sevketmişti Ebrehetü'l-Eşrem[2] bunun maiyyetinde idi. Devs Zûsa'leban dahi beraber olarak denizden Yemen sahiline çıktılar, Zûnüvâs maiyyetindeki Yemen kabâiliyle karşı geldi çarpıştılar. Askerinin münhezim olduğunu görünce atını denize sürüp ka'r-ı deryâya daldı boğuldu, o vakit Yemenlilerden birisi لَا كَدَوْسٍ وَلَا كَإِغْلَاقِ رَحْلِهِ "ne Devs gibi ne de onun yük bağlayışı gibi" demişti, bu Yemen'de mesel olmuştu. Eryat da Yemen'e girip zabtetmiş, senelerce orada Habeş nâmına saltanat sürmüştü. Sonra Ebrehe ona karşı münaza'a etmiş, Habeşliler ikiye bölünmüş, birbirinin[3] üzerine yürümüşler, nihâyet Ebrehe Eryat'ı mübarezeye davet edip kölesi Atûde'yi arkasında saklayarak bir desîse ile Eryat'ı öldürüp yerine geçmişti. Necâşî bunu işitince gazab etmiş, bilâdını çiğneyip nâsiyesini kesmedikçe Ebrehe'yi bırakmayacağına yemin etmişti. Ebrehe başını tıraş ettirmiş ve bir torbaya Yemen toprağından da doldurarak Necâşî'ye göndermiş "Melikim! Eryat[4] senin bir kulundu ben de bir kulunum, senin emrinde ihtilâf ettik, ikimiz de

---

1 B -"Bunun üzerine Necâşî".

2 Ebrehe Habeş lisânında ak yüzlü demek imiş, İbn İshak gibi ekseriyetin kavlinde bu Ebrehe Habeşli olup Ebû Yeksûm ve İbn Sabah dahi denilen Ebrehe'dir. Süheylî, İbn Selâm tefsirinden bunun Ebû Yeksûm değil, Himyerî olan Ebrehe İbn Sabah olduğunu ve Habeşlilerin bunu Yemen'e emir yapmış olduklarını dahi nakleylemiştir. Eşrem, burnu yirik demektir [Müellifin notu].
Bk. Süheylî, *er-Ravzu'l-ünüf,* I, 119; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 356:
وأبرهة بالحبشة هو الأبيض الوجه وفي هذا قوة لقول من قال إن أبرهة هذا هو أبرهة بن الصباح الحميري وليس بأبي يكسوم الحبشي وإن الحبشة كانوا قد أمروا أبرهة بن الصباح على اليمن، وهذا القول ذكره ابن سلام في تفسيره.

3 B: "birbirlerinin".

4 B: "Ervat".

sana mutî' idik, ancak ben Habeş emrini zabt u rabta[1] daha kādir ve siyaset ve idarede ondan daha mâhir idim, hakkımdaki yeminini işittim, bütün başımı kazıttım ve arzımın toprağından da bir torba ile takdim ettim, ayağınızın altında çiğneyiniz de yemininiz yerini bulsun" diye yazmıştı. Necâşî de bunu hoşlanmış, buna karşı "emrim gelinceye kadar yerinde dur" diye yazmıştı, bu suretle Ebrehe Yemen'de kalmıştı. Sonra bu Ebrehe San'â'da Kulleys yapmış, o zaman oralarda misli görülmedik bir[2] kenîse binâ etmiş, Necâşî'ye "melikim! Senin için bir kilise binâ ettim ki misli görülmemiştir, Arab'ın haccını da buna çevirmedikçe durmayacağım" diye yazmıştı. [6117] Araplar da Ebrehe'nin Necâşî'ye böyle yazdığını haber almıştı. Câhiliyede Arapların nesî' denilen[3] ayları geriletme işini yapan, yani takvim için müneccimbaşılık gibi nesî'cilik cihetine sâhip olduğundan dolayı "Nesee" unvânı verilen Benî Fukaym kabilesinden birisi kızmış, -meşhur olduğu vechile- gidip o kilisenin kıblesi tarafına oturuvermiş, kirletmiş, sonra da çıkıp kaçmış, Ebrehe de bunu haber alınca gazab püskürerek Kâbe'yi gidip yıkmaya yemin etmiş, bir rivayette de bir Arap kafilesi kilisenin civarında bir ateş yakmışlarmış. Rüzgârın sevkiyle ateş sirâyet edip kilisede yangın olmuş, Ebrehe bundan gazaba gelip Habeşlilere hazırlık emrini vermiş, hazırlanmışlar, techîzâtını ikmal etmişler ve denildiğine göre altmış bin kişilik bir ordu, beraberlerinde Necâşî'nin fili olan ve "Mahmud" denilen büyük bir fil, başkaca da sekiz veya on iki yahut daha çok âdî filler ile -ki o zaman harblerde tank gibi fil kullanılırmış- hareket etmişler. Araplar bunu işitince telâşa düşmüşler, buna karşı harb etmeyi vazife addetmişler. Yemen eşraf ve mülûkünden Zûnefr nâmında birisi kendi kavmini ve diğer Araplardan iltihak edenleri Ebrehe ile harbe ve Beyt-i Harâm'ı müdafaaya davet eylemiş, çarpışmış fakat bozulmuşlar ve Zûnefr esir edilmiş, Ebrehe'ye getirilmiş, katlini irade edince "ey melik beni katletme, umarım ki benim, senin yanında kalmam senin için katlimden

1 B: "rabt u zabta".
2 H -"kulleys yapmış, o zaman oralarda misli görülmedik bir".
3 Sûre-i Tevbe'de اِنَّمَا النَّسٖٓيءُ زِيَادَةٌ فِى الْكُفْرِ [9/37] âyetinin tefsirine bak [Müellifin notu].

daha hayırlı olur" demiş, o da onu[1] öldürtmekten vazgeçip bağlattırarak yanında hapsetmiş, Ebrehe halîm bir adam imiş. Sonra Ebrehe maksadına devam ederek yürümüş, Has'am arazisine geldiğinde Nüfeyl b. Habîb-i Has'amî, Has'am'ın iki kabilesi olan Şehran ve Nâhis kabileleri ve sâir iltihak eden Arap kabâili ile mukabele ederek çarpışmış, bunlar da bozulmuşlar ve Nüfeyl esir edilmiş, bu da katlolunacağı sırada "Ey melik, beni öldürme! Bu Arap arzında ben sana [6118] kılavuzluk ederim, Has'am'ın şu iki kabilesi de benim iki elimdir, sem'an ve tâ'aten" demiş, bunun üzerine tahliye olunup maiyyetinde delîl olarak çıkmışlar. Nihâyet Tâif'e geldiklerinde Mes'ûd b. Mu'attib b. Mâlik-i Sekafî Sakif ricâlinden birtakımlarıyla karşı çıkıp "ey Melik, biz senin kullarınız, sana mutî' ve münkādız, bizde sana muhalefet edecek yok ve senin kasdettiğin Beyt bizim beytimiz değil -yani Tâif'te bulunan Beytüllât değil- Mekke'deki Beyt'i kasdediyorsun, biz de sana kılavuzluk edecek kimseler göndeririz" demişler, o da onlardan geçmiş. Mekke yolunu göstermek üzere Ebû Rigal nâmında birisini vermişler, bu Ebrehe'yi Tâif yolunda Mugammis denilen mâruf mevzie indirmiş, fakat iner inmez Ebû Rigal ölmüş, oraya gömülmüş, hâlâ Arab orada onun kabrini taşlarlar. Sonra Ebrehe Mugammis'te iken Habeşlilerden fil kumandanı Esved b. Maksud nâmında birisini bir süvari bölüğüyle Mekke'ye kadar göndermiş, Kureyş ve sâireden Tihâmelilerin mallarını sürüp getirtmiş,[2] bu arada cedd-i Nebî Hazret-i Abdülmuttalib'in de iki yüz kadar devesini sürüp götürmüşler. O zaman Abdülmuttalib Kureyş'in büyüğü ve ulusu bulunuyordu. Bunun üzerine Kureyş, Kinâne, Hüzeyl ve Harem'de bulunan diğer kabileler harb edecek oldular, sonra da tâkatleri yetmeyeceğini anlayarak vazgeçtiler. Ebrehe Himyerîlerden Hunâta nâmında birisini Mekke'ye gönderdi, "git bu beldenin reisini, şerifini bul, ona şöyle[3] söyle, Melik diyor ki: 'Ben size harb etmek için gelmedim, ancak şu beyti yıkmak için geldim. Eğer bize harb ile taarruz etmezseniz

1 H: "bunu".
2 H -"Kureyş ve sâireden Tihâmelilerin mallarını sürüp getirtmiş".
3 B -"şöyle".

bizim sizin kanlarınıza ihtiyacımız yok, şayet benimle harb etmek istemiyorsa onu al bana getir'" dedi. Hunâta Mekke'ye gelince Abdülmuttalib'i gösterdiler, me'mur olduğu sözü söyledi, Abdülmuttalib de ona "vallahi biz ona harb etmek fikrinde değiliz, ona tâkatimiz yok, bu Allah'ın bir Beyt-i Harâm'ı ve halîli İbrâhim [6119] aleyhisselâm'ın beytidir. Eğer O men' ederse O'nun beyti, O'nun hürmetidir. Yok eğer bırakıverecek olursa vallahi bizde onu müdafaa edecek kuvvet yoktur" tarzında cevap verdi. Ve onunla beraber oğullarından bazılarını yanına alarak askerin bulunduğu yere gitti, varınca Zûnefr'i sordu, o kendisinin sâdık dostu imiş, yanına varmış, "nasıl şu bizim başımıza gelen hâle sende bir derman var mı?" demiş, o da "bir melikin elinde esir olan ve sabah akşam katline intizar edip duran bir adamın ne dermanı olur? Bende senin başına gelen hâle bir derman yok, ancak filin seyisi Enîs'e haber gönderebilirim, ona seni tavsiye eder ve hakkında tâzim etmesini ve senin için melikten istîzan edivermesini ve eğer yapabilirse onun nezdinde[1] hayr ile bir şefaatte bulunuvermesini recâ edebilirim. Yapabilirse gider ne söyleyebilirsen söylersin" cevâbında bulunmuş idi. Abdülmuttalib "bu bana yeter" dedi, bunun üzerine Zûnefr Enîs'i çağırtıp ona "Abdülmuttalib Kureyş'in seyyidi ve Mekke menba'ının sâhibidir. Düzde nâsa, dağ başlarında vuhûşa it'âm eder. Melik bunun iki yüz devesini sürdürmüş onun için yanına girmesine istîzan ediver ve gücün yettiği kadar yararlıkta bulunuver" dedi. O da "yaparım" deyip Abdülmuttalib'i Zûnefr'in vasfettiği gibi vasfederek arzetti. Abdülmuttalib gayet iri ve pek yakışıklı, insanlar güzeli idi. Ebrehe onu görünce iclâl ile tâzim ve ikram etti, kendinden aşağı oturtmayı[2] münasib görmedi, yanında serîrine oturtmasını[3] da Habeşlilerin görmesini istemedi, serîrinden inip minderine oturdu, onu da beraberinde yanına oturttu. Sonra tercümanına "'hâcetin nedir?' diye söyle ona" dedi. Tercüman söyledi, o da "hâcetim Melik'in sürdürmüş olduğu iki yüz devemi bana geri vermesidir" dedi. Tercüman bunu anlatınca Ebrehe

1 H: "üzerinde".
2 H: "oturmayı".
3 H: "oturmasını".

tercümanına "söyle" dedi, "ben seni görünce gözümde büyük görünmüştün, fakat söz söyleyince gözümden düştün. Ben senin dinin [6120] ve atalarının dini olan Beyt'i yıkmaya gelmişken sen onu bırakıyorsun da bana sürdürmüş olduğum iki yüz deveni mi söylüyorsun?" Abdülmuttalib buna karşı "ben o develerin sâhibiyim, o Beyt'in ise bir Rabbi vardır. Onu men' edecek odur" dedi. O "benden men' edemez[1]" dedi. Abdülmuttalib de "ben ona karışmam, işte sen işte O" dedi. İbn İshak demiştir ki: Bazı ehl-i ilmin zu'muna göre Ebrehe Hunâta'yı gönderdiği zaman Abdülmuttalib ile beraber Benî Bekr'in reisi Amr b. Nüfâse b. Adî ve Hüzeyl'in reisi Huveylid b. Vâhile dahi gitmişler, bu ikisi Ebrehe'ye Beyt'i yıkmayıp dönmek üzere Tihâme emvâlinin sülüsünü arzetmişler, Ebrehe kabul etmemiş; İbn İshak, buna "oldu mu olmadı mı Allahu a'lem" demiş; "fakat Ebrehe Abdülmuttalib'e develerini iade etti, oradan ayrıldılar, gelince Abdülmuttalib Kureyş'e haberi anlattı ve askerin sarkıntısından sakınmak için Mekke'den çıkıp dağların tepelerine ve aralıklarına[2] çekilmelerini emretti. Sonra Abdülmuttalib kalktı, Kâbe kapısının halkasını tuttu, beraberinde Kureyş'ten birkaç nefer de kalktı. Allah'a dua ediyorlar, Ebrehe ve ordusuna karşı nusretini diliyorlardı. Abdülmuttalib kapının halkasını tutarak şöyle dedi:

لَاهُمّ إنَّ الْعَبْدَ يَمْنَعُ   رَحْلَهُ فَامْنَعْ حِلَالَك
لَا يَغْلِبَنّ صَلِيبُهُمْ   وَمِحَالُهُمْ غَدْواً مِحَالَكَ
إِنْ كُنْتَ تَاركهم وقبْلتنا   فأمْرٌ مَا بَدَا لَكَ[3]

---

1 H: "etmez".

2 H: "arkalarını".

3 Fâtiha'da geçtiği üzere "lâhümme" "Allâhümme" mânasınadır, yani "İlâhî! Kul göçünü, ehlini sakınır esirger, sen de hilâlini: Buraya konmuş, hürmeti tehlikeye mâruz bulunmuş olanları sakın, esirge. Onların salibleri ve kuvvetleri yarın Senin kuvvetine, havline* asla galebe edemez. Eğer Sen onları bizim kıblemizle -bir rivayette 'Kâbemizle'- bırakıverecek olursan o da Senin bileceğin bir iş, ancak Sana mâlum olan bir hikmete mebnîdir." Bazı rivayetlerde bu son beytten evvel şu iki beyt de vardır:

جروا جموع بلادهم   والفيل كي يسبوا عيالك
عمدوا حماك بكيدهم   جهلا وما رقبوا جلالك

"Bilâdlarının cemaatlerini çektiler getirdiler, bir de fili ki iyâlini yağma etmek için, düzenleriyle cehaletlerinden Senin koruna kasd ettiler, celâlini nazar-ı i'tibâra almadılar." Diğer daha bazı rivayetleri de vardır. Fakat en sahihi zikrolunan kadardır [Müellifin notu].

* H: "havâlîne".

İbn Hişam der ki: "Bunun bu kadarı sahih olanıdır. İkrime b. Amr b. Hâşim[1] b. Abd-i Menâf da şöyle söyledi: [6121]

لَاهُمَّ اخز الأسود بن مقصود — الآخذ الهجمة فيها التقليدْ
بين حراء وثبير فالبيد — يحبسها وهي أولات التطريد
فضمها إلى طماطم سود — أخفره يا رب وأنت محمود[2]

Sonra Abdülmuttalib halkayı bıraktı, maiyyetindekilerle beraber dağ başlarına çekildiler, Ebrehe Mekke'ye girince ne yapacak, gözetiyorlardı. Sabah olunca Ebrehe girmeye hazırlandı ve askerini ta'biye etti, Mahmud dedikleri fili de hazırladılar. Mekke'ye doğru tevcih ettiler, derken Nüfeyl b. Habib varıp[3] filin yanına yanaşmış, kulağını tutmuş, bir şey söyleyerek bırakıvermiş, fil çökekalmıştı, yani düşmüştü. Nüfeyl de sıvışıp kaçarak dağa çıkmıştı. Fili kaldırmak için zorladılar, teberlerle başına vurdular, dövdüler, kaldıramadılar. Çengeller içine aldılar, ötesini berisini dürtüştürerek çektiler, kanattılar, yine dayandı. Yemen'e doğru çevirdiklerinde kalkıp koşuyordu, bunu birkaç defa yaptılar, sonra yine Mekke'ye çevirdiler, yine yıkıldı. Sersem etmek için şarap içirdiler, yine fâide vermedi, demek ki hayvan orada diğerlerinin görmediği bir tehlike hissetmişti. Bu hâl Muhassir Vâdisi yanında oluyordu, bu sırada Allah teâlâ denizden üzerlerine أَمْثَال الخطَاطِيفِ وَالْبَلَسَان kırlangıçlar ve belesan[4]

---

1 B: "Âmir b. Hişâm".

2 "İlâhî! Kepaze et o Esved b. Maksud'u; o kılâdeli kılâdeli yüzlerce sürüleri alan, Hira ve Sebir arasında sonra da çöllerde iken onları hapsederek kovmakta ve o kara tımtımlara, siyah Habeşlere zammetmekte bulunan o filcinin ahdini boz ya Rab! Mahmud sensin!" [Müellifin notu].

3 H -"varıp".

4 "Belesan" lügatta pelesenk ağacıdır, burada bir kuş zannediliyorsa da bu nam ile mâruf bir kuş bilinmiyor. İbn Esîr *Nihâye*'de şöyle diyor: "Abbâd* b. Mûsâ 'Ben bunu zerâzir, yani sığırcık zannediyorum' deniş, hâlbuki 'belesan' Mısır'da biter çok yapraklı bir ağaçtır, mâruf bir yağı vardır. Ebû Mûsâ *Garîb*'inde onu zikretmiştir." [İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* I, 152: قال عباد بن موسى: أظنها الزرازير والبلسان شجر كثير الورق ينبت بمصر وله دهن معروف. هكذا ذكره أبو موسى في غريبه]. Şu hâlde maksad ya çokluk itibariyle belesenk ağacının yapraklarının çokluğuna yahut hacim itibariyle ağacın büyüklüğüne teşbihtir. Süheylî'nin İbn Hişam şerhinde ifadesi büyüklükte teşbih olmasını andırıyor [*er-Ravzu'l-ünüf,* I, 156-158]. Demek ki o vakitler Mısır'da biten pelesenk ağaçları pek büyük değil bodur ağaçlardan imiş. Sığırcık kuşları kadar olanlar ise pek büyük kuşlardan olmaz. Fakat sibâ' gibi başları bulunduğu rivayetine göre küçük kuşların arkasından büyük yırtıcı kuşların da gelmiş olduğu anlaşılıyor, "ebâbîl"in alay alay mânası da türlü garip kuşları îmâ eder [Müellifin notu].

* M: "Ubad".

emsâli birçok kuşlar gönderiverdi, her kuş biri gagasında ikisi iki ayağında nohut ve mercimek emsâli üç taşı hâmil [6122] bulunuyordu. Bu taşlar onlardan kime rastlarsa o helâk oluyordu, hepsine de isabet etmiş değildi. Çıkıp kaçmaya başladılar ve geldikleri yolu tutmak istiyorlar, Yemen yolunu göstersin diye hep Nüfeyl'i soruşturuyorlardı. O vakit Nüfeyl onların başlarına gelen bu hâli görünce şöyle demişti:

أَيْنَ الْمَفَرُّ وَالْإِلَهُ الطَّالِبُ وَالْأَشْرَمُ الْمَغْلُوبُ لَيْسَ الْغَالِبُ[1]

Bir de şu gazeli söylemişti:

أَلَا حُيِّيتَ عَنَّا يَا رُدَيْنَا نَعِمْنَاكُمْ عَنِ الْإِصْبَاحِ عَيْنَا
رُدَيْنَةُ لَوْ رَأَيْتِ -فَلَا تَرَيْهِ- لَدَى جَنْبِ الْمُحَصَّبِ مَا رَأَيْنَا
إِذا لَعَذَرْتِنِي وَحَمِدْتِ أَمْرِي وَلَمْ تَأْسَيْ عَلَى مَا فَاتَ بَيْنَا
حَمِدْتُ اللَّهَ إِذْ أَبْصَرْتُ طَيْرًا وَخِفْتُ حِجَارَةً تُلْقَى عَلَيْنَا
وَكُلُّ الْقَوْمِ يَسْأَلُ عَنْ نُفَيْلٍ كَأَنَّ عَلَيَّ لِلْحُبْشَانِ دَيْنَا[2]

Kaçışıyorlar, her yolda düşüşüyorlardı. Ve her sığındıkları yerde helâk oluyorlardı, Ebrehe de cesedinden[3] musâb olmuştu, onu beraberlerinde çıkardılar; parmak ucu kadar parmak ucu kadar (أَنْمُلَة أَنْمُلَة), parça parça dökülüyorlardı, her parça döküldükçe arkasından cerahat, irin ve kan akıyordu. Nihâyet onu öyle San'â'ya kadar götürdüler, bir kuş yavrusu gibi olmuştu. Zannettiklerine göre kalbi parçalanıncaya kadar ölmemişti."[4]

---

1 "Nereye kaçacaksın? Tâkip eden, Allah!.. Eşrem ise mağlub, gālib değil" [Müellifin notu].

2 "Sağlık verilmedi mi sana bizden, ey Rüdeyne!
Bu sabah biz size gözleriniz aydın olsun dedik.

Rüdeyne görseydin -fakat görme onu-
O Muhassab'ın, çakıllı derenin yanında bizim gördüğümüzü

Göreydin her hâlde beni mâzur görürdün ve yaptığım işi beğenirdin
Ve arada fevt olana gam yemezdin.

Ben Allah'a hamd ettim birtakım kuşlar gördüğüm
Ve üzerimize atılan taşlardan korktuğum zaman.

Kavmin hepsi Nüfeyl'i soruyorlardı
Sanki benim üzerimde Habeşlilere bir borç varmış!" [Müellifin notu].

3 B: "cesetlerden".

4 Bk. İbn İshâk, *es-Sîre,* s. 59-65; İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 41-54; Ezrakī, *Ahbâru Mekke,* I, 134-148; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 609-614.

İşte umumiyetle rivayetlerde vak‘anın tafsîli böyledir. Yukarıda geçtiği üzere kuşların daha ziyade cesâmeti ve renklerinin siyahlığı, yeşilliği, beyazlığı ve taşların insan başı kadar [6123] olanlarının da bulunduğu ve Necâşî'ye kadar gidebilen bir kişiden başka hepsinin orada helâk olduğu hakkında da daha bazı rivayetler var ise de meşhur olan öyledir.

İbn İshak bunlardan başka bir de tek bir haber olarak demiştir ki: "Bana Ya‘kūb b. Utbe tahdis etti, ona şöyle[1] tahdis olunmuş: Arabistan'da Hasbe ve Cüderî, yani kızamık ve çiçek ilk evvel o sene görülmüş, harmel ve hanzal ve uşer denilen acı ağaçlar dahi ilk evvel o sene görülmüş."[2] Bunu İbn Hişam İbn İshak'tan bu suretle rivayet ettiği gibi, İbn[3] Cerîr de İbn Humeyd'den, o Seleme'den, o İbn İshak'tan, o Ya‘kūb b. Utbe b. Mugīre b. Ahnes'ten aynı surette tahric eylemiştir.[4] Görülüyor ki bu yalnız Ya‘kūb b. Utbe'den bir tek rivayet olduğu, o da tevsik ederek değil, kendisine öyle tahdis olunmuş أَنَّهُ حُدِّثَ diye mechûle isnad ederek zayıf bir surette rivayet etmiştir. Hem de ashâb-ı filin çiçekten kırıldığını söylememiş, Arabistan'da çicek ve kızamık hastalıklarıyla üzerlik, Ebû Cehil karpuzu gibi zehirli ağaçların ilk olarak o sene görüldüğünü söylemiştir ki, o doğru ise bu[5] iki fıkra beraber düşünülmek ve binâen‘aleyh o, hâdisenin[6] kendisi değil, o pisliklerin sebep olduğu diğer bir neticesi telakkī edilmek iktizâ eder. Ancak bundan başka olarak İbn Cerîr'in Ya‘kūb[7] Hüşeym, Husayn tarîkiyle İkrime'den naklen şöyle bir tahrîci vardır: İkrime

---

1 B -"şöyle".

2 İbn İshâk, *es-Sîre,* s. 65:

حدثني يعقوب بن عتبة بن المغيرة ابن الأخنس قال: حدثت أنه أول ما روي في أرض العرب الحصبة والجدري ومرائر الشجر من العشر والحرمل وأشباه ذلك عام الفيل.

İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 54:

قال ابن إسحاق: حدثني يعقوب بن عتبة أنه حدث: أن أول ما رئيت الحصبة والجدري بأرض العرب ذلك العام وأنه أول ما رئي بها مرائر الشجر الحرمل والحنظل والعشر ذلك العام.

3 H -"İbn".

4 Taberî, *Câmi‘u'l-beyân,* XXIV, 614-615:

حدثنا ابن حميد قال: ثنا سلمة عن ابن إسحاق عن يعقوب بن عتبة بن الْمُغيرة بن الأخنس أنه حدّث أن أوّل ما رُؤيت الحصبة والجدريّ بأرض العرب ذلك العام وأنه أوّل ما رؤي بها مُرار الشجر: الحرملُ والحنظلُ والعُشرُ ذلك العام.

5 H: "bunun".

6 H -"iki fıkra beraber düşünülmek ve binâen‘aleyh o, hâdisenin".

7 Bu Ya‘kūb'un, evvelki Ya‘kūb b. Utbe olmadığı belli [Müellifin notu].

طَيْرًا اَبَابِيلَ kavlinde demiş ki: "Yeşil kuşlardı, denizden[1] çıkmıştı, sibâ' başları gibi başları vardı"[2] ve demiş ki: "Beraberlerindeki taşlarla onlara remy ediyorlardı. Demiş ki onlardan birisine isabet ettiği vakit onda cüderî çıkıyormuş, cüderînin ilk görüldüğü gün o imiş, o günden ne evvel ne de sonra görülmemiş."[3]

İkrime'den nakledilen bu haber öbüründen farklıdır. Bunda kuşların atmış oldukları taşların isabet ettiği [6124] kimselerde cüderî çıkartmış olduğunu tasrih itibariyle tefsîre ta'alluk eder bir vecih vardır. Buna nazaran asf-i me'kûl gibi kılınmaları taşların yalnız hâricen kurşun gibi cerh ve ihlâkinden ibaret kalmayıp aynı zamanda cesedlerinin dâhilinden de derhâl bir çiçek illeti patlatmak[4] suretiyle delik deşik kırılıp serilmeleri ile de alâkadar olmuş oluyor ki bunda garâbet çatallaşmış bulunuyor. Hem kuşlara taşlatmak, hem de o taşların tesiriyle aynı zamanda çiçek çıkartıp kırmak, iki garâbetle vak'anın keyfiyetindeki acâibliği[5] daha ziyade artırıyor. Bilâ mukāvemet hedefine vâsıl olmak üzere bulunan müstevlî bir ordunun tam Mekke'ye girmek üzere[6] bulunduğu bir sırada ansızın başlarına semâdan taş yağdırılıvermesi garib bir hârika olduğu gibi, öyle bir lahzada ansızın salgın ve misli görülmedik bir çiçek hastalığıyla serilmeye başlayıvermesi ve teşebbüs edilen maksadın bu suretle akim kalıp bütün tedbirlerin bozulmuş olması dahi başlı başına hârika olan bir garîbedir. Taş yağması ne kadar garib olursa olsun yağan taşların altında kalanların yaralanması, kırılıp ölmesi tabîî sayılabileceği hâlde bu taşların yaralaması aynı zamanda bir de çiçek illeti yaparak öldürmesi tabîî değil, garîbe üstüne garîbe olur. Diğer rivayetlerde

---

1 B: "deniz".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 607:

حدثنا يعقوب قال: ثنا هشيم قال: أخبرنا حصين عن عكرمة في قوله: «طَيْرًا أَبَابِيلَ» قال: كانت طيرا خرجت خضرا، خرجت من البحر، لها رءوس كرءوس السباع.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 608:

حدثني يعقوب قال: ثنا هشيم قال: أخبرنا حصين عن عكرمة قال: كانت ترميهم بحجارة معها، قال: فإذا أصاب أحدهم خرج به الجُدَرِيّ، قال: كان أوّل يوم رُؤي فيه الجدريّ، قال: لم ير قبل ذلك اليوم ولا بعده.

4 B: "patlamak".

5 H ve B: "acîbliği".

6 H -"bulunan müstevlî bir ordunun tam Mekke'ye girmek üzere".

kuşlarla taşlanan askerin çiçekten kırıldığına dair bir söz yoktur. Ancak Ebrehe'nin kendisinin cesedinden musâb olarak parça parça dökülüp çürüyüşü hakkındaki îzâhât başkaca bir illet olabilmek ihtimâliyle beraber onun mühlik bir çiçek olması zannını da verebilir. İşte çiçeğe dair olan sözün bütün esası, Ya'kūb b. Utbe'nin ucu mechûle varan mübhem ve zayıf bir hikâyesiyle nihâyet Husayn'ın İkrime'den menkul olan bu haberidir. Fakat görülüyor ki Kur'ân'ın zâhirine muvâfık olan şâyi' rivayetler karşısında bunun ikisi de hususiyeti itibariyle münferid birer tek haber olmakla beraber biri mechulde biri de İkrime'de kesilmiş [6125] munkatı' veya mevkuf haberlerdir. İkrime'nin birçok rivayetleri İbn Abbas'tan olduğuna göre bunun da ondan olması farzedilebilirse de sâbit değildir.

Binâen'aleyh rivayeten zayıf oldukları gibi dirayeten de garibdirler. Arabistan'da çiçek ve kızamık hastalıklarının ilk olarak o sene görülmüş ve bir daha görülmemiş olması garib görülmezse de harmel ve hanzal gibi acı ağaçların ilk olarak o sene görülmüş olması ve taşların yağmasıyla beraber çiçek hastalığının salgın hâlini alıvermesi garîbe üstüne garîbedir. Onun için buna münker diyenler olmuştur. Bununla beraber imkân ve ihtimal dâhilindedir. Bundan dolayı tefsirlerin çoğu bunu kāle almamış oldukları hâlde bazıları da ihtimâli nazar-ı dikkate alarak ihmal etmemek için za'fına işaret etmek suretiyle وَعَنْ عِكْرِمَةَ أَنَّ مَنْ أَصَابَهُ الْحَجَرُ جَدَّرَتْهُ وَهُوَ أَوَّلُ جُدَرِيٍّ ظَهَرَ diye icmâlen kaydedivermişlerdir. Şu hâlde gerek Kur'ân'ın gerek diğer rivayetlerin zâhirine karşı bu ihtimâli nazar-ı i'tibâra alacak olanlar, bunu istinad ettikleri râvînin söylediği gibi iki taraflı garâbetini gözeterek anlamak ve bununla[1] vak'anın keyfiyetindeki acâiblik izâle ediliverecekmiş gibi âdîlik sevdâsında bulunmamak îcab eder.

Bu îzahtan da maksadımız şuna gelmektir: Tetebbu'uyla tanınmış Avrupa müverrihlerinden Avusturyalı Hammer meşhur *Osmanlı Tarihi*'nin otuz beşinci bâbında ikinci Sultan Selim zamanında Yemen'in fethi münasebetiyle İslâmiyetten evvelki Arap tarihine ilişirken fil

1 H -"iki taraflı garâbetini gözeterek anlamak ve bununla".

vak'asına da şöyle bir fıkra ile temas etmiş: "İşbu fil senesinde Habeş hükümdarı Kâbe üzerine yürürken kuşların askeri üzerine attığı taşlarla, ihtimal ki bir çiçek illet-i sâriyesiyle tevakkufa mecbur olmuştur."[1] "İhtimal ki" demesi zikrolunan rivayete işaret eder gibi olmakla beraber, bunu hâricen taş atmaksızın zuhur etmiş sârî bir çiçek illeti ihtimâli gibi ifade etmesi, sonra da "kırılıp helâk [6126] olmuştur" demeyip de "tevakkufa mecbur olmuştur" deyip geçmesi, vak'anın ehemmiyetini nazardan ıskāt yolunda kurnaz bir kalem oyunu olmuştur. Ma'amâfîh Hammer için bu kadar tetebbu' ve taşların atılışını tasrih ile beraber çiçek illetini sade bir ihtimalden ileri götürmeyerek hakka oldukça tekarrub etmesi şâyân-ı takdir görülmek iktizâ eder. Fakat Hammer'in bile bir ihtimalden ileri götürmediği bu çiçek illeti sözünü teessüf olunur ki Abduh fâhiş bir tedlîs ü teşviş ile tevâtür meyânına karıştırıp rivayetlerin ittifak ettiği sahih bir haber imiş gibi ileri sürmeye çalışmış ve güzel bir başlangıçla başlayan kelâmını güya bir incelik göstermek üzere mikroplara bulamıştır. Onun için burada onun sözlerini gözden geçirerek doğrusunu eğrisini ayıklamak bir vazife olmuştur.

Abduh bu sûrenin tefsirinde evvelâ diyor ki: "Bu sûre-i kerîme bize şunu öğretiyor: Allah sübhânehu Peygamberine ve onun risaletinin bâliğ olacağı kimselere kudretinin büyüklüğünü ve her kudretin O'nun önünde ve O'nun saltanatına boyun eğdiğini ve O'nun ibâdı fevkinde kāhir olup onları O'ndan hiçbir izzetin men' edemeyeceğini ve hiçbir kuvvetin O'na karşı gelemeyeceğini anlatan işlerinden bir büyük işini hatırlatmak, düşündürmek murad ediyor. O büyük iş de şudur: Bir kavim, fillerine güvenerek Allah'ın bazı kullarının emirlerine galebe etmek ve kendilerine şerr ü ezâ eriştirmek istemişlerdi; Allah teâlâ o kavmi ihlâk, keydlerini red, tedbirlerini ibtal ediverdi. Hem adedlerinin hem hazırlıklarının çokluğuna itimad ederlerken onlar kendilerine hiçbir fâide vermedi. İşte bu âyetlerden bu mâna ile iktifâ edip de bunun üzerine ona bir tafsil[2] ilâve etmesek mümkin olurdu ve bu kadarı ibret

1 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi,* haz. Mümin Çevik, Erol Kılıç, İstanbul: Hikmet Neşriyat, III, 564.
2 H +"ve".

ve vaaz[1] için kâfî gelirdi, nitekim ashâb-ı uhdûdda bu kadarla iktifâ etmiştik".[2]

[6127] Fi'l-vâki' Abduh bu kadarla iktifâ etmiş olsaydı çok iyi yapmış olur ve tefsirin hakkını vermezse de hiç olmazsa tağlîte sebebiyet vermemiş ve bu büyük işi küçültmeye gitmemiş bulunurdu, fakat bu kadarla iktifâ edemeyip diyor ki: "Lâkin bu sûrede bizim için tafsil câizdir, çünkü fil vak'ası bu âyetlerde vârid olduğu gibi haddizâtında mâruf ve rivayeti mütevâtirdir, hatta onu mebde'-i tarih ittihaz etmişlerdi. Onunla hâdisâtın vakitlerini tahdid ediyorlardı; 'fil yılında doğdu', 'fil yılından iki sene sonra şöyle oldu' diyorlardı. Ve daha bunun gibi."[3]

Yukarıda arzettiğimiz vechile fil vak'ası hakkında bu söz de doğrudur. Ancak Abduh'un bu ifadesinden sanki tevatür olmasa imiş tefsirde tevatür derecesine varmayan sahih rivayetlerle tafsil câiz olmazmış ve sanki kendisinin vereceği tafsîlât hep mütevâtir imiş gibi bir mâna da çıkıyor ki bunun ikisi de doğru değildir. Zira iman ve itikad farz olmak için tevâtür şart ise de itikadın sıhhati ve amelin vücûbu için tevâtür şart olmayıp sened-i sahih ile sâbit ahbâr-ı âhâd dahi delîl-i kâfî olabileceği gerek ibret ve nasihat ve ahlâkī fazilet ve gerek ekser vekāyi'-i târihiyede olduğu gibi mücerred ma'lûmât kabîlinden olan husûsâtta sıhhati tam ve sâbit olmasa bile yalan ve uydurma, mevzû' olduğu sâbit olmayan zayıf rivayetler dahi tenvîr-i efkâr zımnında zikir ve tafsil olunmak câiz ve sırf indî olan mütalaalardan daha iyi ve daha fàideli olduğu müttefek[un] aleyhtir. İkincisi, göreceğimiz vechile Abduh verdiği tafsilde mütevâtirle kalmamış, tevâtüre karşı zayıf ve indî mütalaa ile ihticâca kalkışmıştır, mütevâtir olan kısmı şöyle hulâsa ediyor:

---

1 H: "vaz'".

2 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l*-Kur'âni'l-*Kerîm (Cüz'ü Amme)*, s. 157:
السورة الكريمة تعلمنا أن الله سبحانه يريد أن يذكر نبيه ومن تبلغه رسالته بعمل عظيم من أعماله الدالة على عظم قدرته وأن كل قدرة دونها فهي خاضعة لسلطانها وأنه القاهر فوق عباده لا يمنعهم منه عزة ولا تتعاصى عليه منهم قوة ذلك العمل العظيم هو أن قوما أرادوا أن يتعززوا بفيلهم ليغلبوا بعض عباده على أمرهم ويصلوا إليهم بشر وأذى فأهلكهم الله ورد كيدهم وأبطل تدبيرهم بعد أن كانوا في ثقة بعددهم فلم يفدهم ذلك شيئا وكان يمكننا أن نكتفي بذلك المعنى من الآيات ولا نزيد عليه أدنى تفصيل وهو كاف في الإعتبار والعظة كما اكتفينا بذلك في أصحاب الأخدود.

3 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l*-Kur'âni'l-*Kerîm (Cüz'ü Amme)*, s. 157:
لكن في هذه السورة يجوز لنا التفصيل لأن واقعة الفيل في ذاتها كما ورد في هذه الآيات معروفة متواترة الرواية حتى أنهم جعلوها مبدأ تاريخ يحددون به أوقات الحوادث فيقولون «ولد عام الفيل» و«حدث كذا لسنتين بعد عام الفيل» ونحو ذلك.

"Bu vâkı'ada mütevâtir olan şudur: Yemen'e galebe etmiş olanlardan Habeşî bir kumandan Ka'be-i müşerrefeye tecavüz ve Arabı ona hacdan men' etmek için, [6128] yahut kahr u tezlil için Kâbe'yi hedm eylemek istemişti. Bunun için bir ceyş-i cerrâr, yani çok bir ordu ile Mekke'ye teveccüh etti, ziyadesiyle terhib[1] etmek ve kalblere havf u dehşet doldurmak için beraberinde bir fil veya birçok filler de istishab eyledi. Önüne geleni mağlub ederek durmaksızın yürüdü, tâ Mekke'nin yakınında Mugammes'e kadar vâsıl oldu, sonra ehl-i Mekke'ye harb için gelmeyip ancak Beyt'i yıkmak için geldiğini haber vermek üzere elçi gönderdi. Bunun üzerine onlar korktular, dağların tepelerine kaçtılar, ne yapacağına bakıyorlardı."[2]

Ne Ebrehe'nin ne de Abdülmuttalib Hazretleri'nin isimlerini bile kâle almayan bu ifade eksik olmakla beraber doğrudur ve mütevâtirdir. Lâkin bu mütevâtir cümlesinden göstererek ilâve ettiği şu fıkralara gelince ki: "İkinci gün ise Habeş askeri içinde dâ-i cüderî ve hasbe fâş oluverdi" diyor.[3] Buna mütevâtir demek ise yalan olmuştur. Gerçi hâdise ikinci gün olmuştur. Lâkin bu telakkī, bu sûret-i ifade Abduh'un sırf kendi vaz'ıdır. Gerek kitaplarda gerek lisanlarda mütevâtir olan ancak Kur'ân'ın beyan ettiği vechile kuşlarla taşlanarak helâk olduklarıdır. Abduh, Allah teâlâ'nın kudretinin büyüklüğüne delâlet etmek üzere tezkir buyurduğunu söylediği ve azîm amellerinden bir amel diye tavsif eylediği büyük işin mütevâtir olduğu vechile bir hârika olmasını nedense söylemek istememiş, seng kilden yuvalar yapan kırlangıçlara benzer birtakım kuşlara fındık, nohut, mercimek kadar ve kuzuları, tavşanları, yılanları ve sâireyi pençelerine takıp takıp veya gagalarına alıp alıp semâya kaldıran kara kuşlara, kartallara, leyleklere benzer

---

1 H: "tahrip".

2 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l*-Kur'âni'l-*Kerîm (Cüz'ü Amme)*, s. 157:

وما تواتر من الواقعة هو أن قائدا حبشيا ممن كانوا قد غلبوا على اليمن أراد أن يعتدي على الكعبة المشرفة ويهدمها ليمنع العرب من الحج إليها أو ليقهرهم ويذلهم فتوجه بجيش جرار إلى مكة لذلك واستصحب معه فيلا أو فيلة كثيرة زيادة في الإرهاب وحشر الخوف إلى القلوب ولم يزل سائرا يغلب من يلاقيه حتى وصل إلى المغمس بالقرب من مكة ثم أرسل إلى أهل مكة يخبرهم أنه لم يأت لحربهم وإنما أتى لهدم البيت ففزعوا منه وانطلقوا إلى شعف الجبال ينتظرون ما هو فاعل.

3 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l*-Kur'âni'l-*Kerîm (Cüz'ü Amme)*, s. 157:

وفي اليوم الثاني فشا في جند الحبشي داء الجدري والحصبة.

birtakım kuşlara da insan kafaları kadar ve daha büyük ve daha küçük taşlar attırabilecek hiçbir kudret güya yokmuş, güya semâdan taş yağdığı görülmemiş gibi bir zu'ma düşürecek tarzda bir tevile sapmayı, [6129] o büyük işi âdî gibi göstermeyi bir fevkalâdelik saymıştır. Abduh'un bunu burada tevâtür sözleri arasında bir tedlis olarak vaz' etmiş bulunduğu şu sözleriyle de sâbittir, zira buna delil olarak şöyle diyor:

"İkrime demiştir ki 'bu, bilâd-ı Arabda ilk zâhir olan cüderîdir'[1] Ya'kūb b. Utbe de tahdis ettiğinde demiştir ki 'bilâd-ı Arabda hasbenin ve cüderînin ilk görüldüğü o senedir.'"[2]

Görülüyor ki Abduh "ikinci günü Habeş ordusunda çiçek ve kızamık illeti fâş oldu" lâkırdısını bu iki sözden istidlâl ve istihrac etmek suretiyle kendi fikrinden söylemiştir. Hâlbuki yukarıda görüldüğü vechile evvelâ bunlar mütevâtir değil, rivâyât içinde zayıf birer haberdirler, gösterilmek istenildiği gibi birbirlerini teyid edecek şekilde rivayet edilmiş de değillerdir. Sâniyen: Abduh bunları da rivayet olunduğu gibi söylememiş, her birinin murâdını îzah eden canlı fıkralarını tayyedip birbirine uydurarak nakleylemiştir. Gördük ki İkrime kuşları ve attıkları taşları söylemekle beraber, o taşlar kime isabet ettiyse cüderî çıkarttığını ve bunun ilk görülen cüderî olduğunu söylemiştir. İkinci günü taşlar atılır atılmaz cüderînin zuhur ve intişar edivermesi ise ayrıca bir garîbedir; bunu söylemek başka, sade "orduda cüderî illeti salgın oluverdi" demek yine başkadır. Zira böyle bir salgın zuhur etmek için mikropların hayli gün evvel faaliyete geçmiş bulunması lâzımdır. Bir de İkrime hasbeden bahsetmemiştir. Hasbe, yani kızamık Ya'kūb b. Utbe'nin sözünde var. O da bunu "arz-ı Arabda cüderî ve hasbenin ilk görüldüğü o sene ve mirâr-i şecer, harmel, hanzal, uşerin ilk görüldüğü de o senedir" diye tahdis olunuduğunu söylemiştir. Bu ise fil vak'asından ziyade fil senesi ilk görülen hâdiseleri anlatmış olmuyor mu?

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 799; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 565; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 467:

وعن عكرمة: من أصابته جدّرته وهو أوّل جدري ظهر.

2 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-*Kur'âni'l-*Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 157:

قال عكرمة: وهو أول جدري ظهر ببلاد العرب وقال يعقوب بن عتبة فيما حدث أن أول ما رؤيت الحصبة والجدري ببلاد العرب ذلك العام.

Üzerlik ve ebûcehil karpuzu gibi mezbeleliklerde çıkan zehirli ağaçlar Habeş [6130] ordusunun kırıldığı lahzada çıkıvermiş olmayıp o sene zarfında lâşelerinin yerlerinde çıkmış olacağı gibi, bu karîne ile çiçek ve kızamığın da bu kabîlden olarak tâlî hâdiseler olduğunu anlamak iktizâ etmez mi? Haydi cüderî bu iki münkatıʻ haberin kadr-i müştereki göründüğü için bu noktada birbirini tefsir ediyor denilsin, ve bu itibar ile İkrime'nin kavli tefsir bakımından öbürüne takdim edilsin; o hâlde onun taşını hazfedip berikinin hasbesini onun yerine koymak neden neş'et etti? Yoksa "hasbe" kelimesinin kızamıktan başka çakıl mânasına dahi gelmesinden de bir mâna çıkarılmak mı istenildi? Her ne de olsa mütevâtirin yanında İkrime ve Yaʻkūb'dan ileri gitmeyen bu zayıf ve munkatıʻ bir rivayetten zorlamacasına çıkarılan böyle bir mütalaanın bu şekilde bir vazʻ u tedlis ile araya sokulup da mütevâtir diye gösterilmesi ve bâhusus mütevâtirden başkasıyla tefsirin tafsîlini câiz değil gibi telakkī ettirmek isteyen mukaddimeden sonra böyle yapılması, Abduh'un keskin dilini ve kalemini kirleten büyük bir hata olmuştur. Sonra da bunlara şunu zammediyor: "Ve bu veba onların cisimlerine öyle yaptı ki mislinin vukūʻu nâdir olur. Etleri dağılıp düşüyordu. Ordu ve sâhibi bundan son derece korktu, dönüp kaçtılar. O Habeşî de musâb oldu, etleri mütemâdiyen parça parça parmak ucu kadar parmak ucu kadar düşüyordu, nihâyet sadrı çatladı ve Sanʻâ'da öldü."[1]

Burada "veba" tâbir etmiş; veba, tâun kolera demek ise de tâun gibi umûmî salgın belâ mânasına kullanmış olacak, fakat iltibaslı olduğu için yerinde değildir. Bu "veba" tâbiri rivayetlerin hiçbirinde yoktur, "mislinin vukūʻu nâdir olur" sözü de kendi ifadesidir, bununla vakʻanın âdî çiçek veya veba olmadığını söylemiş oluyor. Doğrusu bunun hey'et-i umûmiyesiyle misli görülmemiştir, bir de rivayetlerde askerin etlerinin dağılıp düşmesi yoktur, taşların tepelerinden inip arkalarından çıkmaya [6131] başladığı ve geldikleri yoldan kaçmak için yol aradıkları ve her

---

1 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l*-Kur'âni'l-*Kerîm (Cüz'ü Amme)*, s. 157-158:

وقد فعل ذلك الوباء بأجسامهم ما يندر وقوع مثله فكان لحمهم يتناثر ويتساقط فذعر الجيش وصاحبه وولوا هاربين وأصيب الحبشي ولم يزل يسقط لحمه قطعة قطعة وأنملة أنملة حتى انصدع صدره ومات في صنعاء.

tarikte dökülüp düştükleri ve her menhelde helâk oldukları vardır. Ancak Habeşî dediği Ebrehe hakkında söylediği gibi cesedinden musâb olup San'â'ya varıncaya kadar eti mütemâdiyen parça parça, enmile enmile düşe düşe bir kuş civcivi gibi kaldığı ve nihâyet kalbi parçalanıncaya kadar ölmediği mezkurdur. Bunun ise gayet şedid bir cüderî olması mümkin olduğu gibi bir frengi veya misli görülmedik bir illet olması da mümkindir. Bunun arkasından Abduh bir de şöyle diyor: هذَا مَا اتَّفَقَتْ عَلَيْهِ الرِّوَايَاتُ وَيَصِحُّ الْإِعْتِقَادُ بِهِ "İşte bu, rivayetlerin üzerinde ittifak ettiğidir ve buna itikad sahih olur."[1]

"Hâzâ, işte bu" dediği sözün gelişine nazaran yukarıdan beri buraya kadar verdiği tafsîlin hepsi demek oluyor ki hiç doğru değildir. Bununla Abduh araya sıkıştırdığı çiçek ve kızamık lakırdısını da bütün rivayetlerde müttefek[un] aleyh imiş gibi göstermiş ve mütevâtir olan kuş ve taş fıkraları kâle alınmaksızın bütün vak'anın misli nâdir bir çiçek ve kızamık vebasından ibaret olduğuna hükmederek itikadı sahih olacağı iddiasına kadar gitmiş ve sanki Kur'ân'ın hâricindeki rivayetlerin tafsîlinde kuşlarla taş atılması müttefek[un] aleyh değilmiş de İkrime ile Ya'kūb'un rivayetlerine bile tevâfuk etmeyen: وَفِي الْيَوْمِ الثَّانِي فَشَا فِي جُنْدِ الْحَبَشِي دَاءُ الْجُدَرِى وَالْحَصْبَة lakırdısı müttefek[un] aleyh imiş diye itikad ettirmeye çalışmış, sonra da sûredeki "tayr"ı tevile kalkışmış bulunuyor.

Kendi zu'mu öyle olabilir, lâkin kendi kanaatini söylemek başka, rivayete isnad etmek yine başkadır. Hâlbuki tevâtürü naklederken kendi vaz'ını dess ü tedlis ile dahi kalmayıp da هذَا مَا اتَّفَقَتْ عَلَيْهِ الرِّوَايَاتُ diye umûma karşı isnadda bulunması açık bir yalan olmuştur.[2]

[6132] Hâlbuki rivayetin belâsı, vaz'dır. Herhangi niyetle olursa olsun metnen veya seneden hadis vaz' edenlerin de yaptıkları budur. Vaz' da

---

1 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-*Kur'âni'l-*Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 158.

2 Bu Amme cüz'ü tefsirini de bir cem'iyyet-i hayriyye-i İslâmiyenin a'zâsından bazı ihvânının ihtârı üzerine o cemiyetin dershânelerinde okunmak ve nefislerinde akāid-i selîmeye bir maşrık ve a'mâl u ahlâklarının ıslâhına bir [6132] âmil olmak üzere bin üç yüz yirmi bir sene-i hicriyesinde bilâd-ı mağribiyeye, yani Avrupa'ya seferinde vakit bulup yazdığını dibacesinde söylemiştir ki, bilâd-ı mağrib münasebetiyle "akāid-i selîme maşrıkı" tâbirinde bir tevriyesi* hissolunmuştur [Müellifin notu].
* M: "tavri yesi"; B: "tavr-ı ye'si".

gerek doğrudan doğru metin vaz'ı olsun ve gerekse metni tağyir olsun, gerekse kavîyi zayıfa zayıfı kavîye isnad suretiyle senedde olsun hepsi yalandır. Rivayetlerde söylediği şekilde mevcud bile olmayan bir sözü müttefek[un] aleyh göstermesi ise böyle bir vaz' olmuştur. Gerçi ilimde yeni keşifler bulmak, yeni münakaşalar açmak, yeni tarîkler, menba'lar aramak, nazariyyâta nazardan, tecribiyyâta tecribeden, nakliyyâta da nakl ve rivayetten tedkik ve tahkik icrâ etmek, rivayetlerin kadr-i müşterekini bulmak, cezrini istihrac ve istinbat ederek zayıfı kavîyi ayırmak, te'âruz ve ihtilâfâtın tevfîki çarelerini aramak, kuvvetine za'fına göre garâibi seçmek ve onlardan yeni yeni neticeler istihsâline çalışmak şüphe yok ki mezmum değil memduhdur, asıl ilim vazifesi odur. Fakat rivayette sadakat da o vazifenin başında olmak lâzım gelir. Bütün rivayetlerin müttefikan kaydettiği ve bâlâda geçtiği üzere en anûd hasımların bile inkâr edemediği irsâl-i tayr ve remy-i hacer gibi müttefek[un] aleyh kadr-i müşterek[1] noktasını "böyle şey olmaz" gibi mücerred nazariyatçılıkla atıp da hiçbir ittisâli tahric olunamayan ve binâen'aleyh tam bir haber-i vahid bile olmayan munkatı' bir tek haberin aklen de garib bir surette rivayet edilmiş bulunan cüderî fıkrasını هذَا مَا اتَّفَقَتْ عَلَيْهِ الرِّوَايَاتُ diye maşrık-ı akāide hediye etmeye kalkışmak bir âlime yaraşacak şeylerden değildir. Ve böyle hatalar hasbe'l-beşeriyye her âlimde bulunması tabîî olan ictihâdî hefevât kabîlinden de değildir. Şeyhlik vüsûkuna mâni' olan avârız-ı [6133] ehliyetten olur. Kitabına ربنا عليك توكلنا وإليك أنبنا وإليك المصير. ربنا لا تجعلنا فتنة للذين كفروا واغفر لنا ربنا إنك أنت العزيز الحكيم. فتحت لي يا رب أبواب فضلك وعرفتني ما شئت من أسرار قولك فبأيّ لِسان أحمدك وَبِأَيَّةِ جارحة أشكرك، أسألك المعونة على بيان الحق لإرشاد المستعدين لقبوله من الخلق وأن تجعل الكلمة العليا لكتابك المبين والسلطة العظمى لهدي خاتم المرسلين سيدنا محمد صلى الله عليه وسلم وعلى جميع النبيين ومن تبعهم على الصراط المستقيم واقتفى أثرهم في الصالحات والسير القويم وأرشد اللهم هذه الأمة العانية إلى ما فيه لها السلامة والعافية ولا تجعلها حربًا للهادين المهتدين ولا فتنة للضالّين الْمُضِلّين münâcâtıyla[2] başlayan ve nice güzel fikirler söyleyen Muhammed Abduh merhumun Allahını ve Resûlünü sevdiğinde ve kelime-i ulyânın Kur'ân-ı Mübîn'de

---

1 H -"ve remy-i hacer gibi müttefek[un] aleyh kadr-i müşterek".
2 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 2.

olduğunu bildiğinde ve ona iman ile hürmet ve beyân-ı hakka hizmet ederek halkı[1] tenvir ve irşad etmek ve günden güne garbın sultasına düşerek ezilmekte bulunan ümmetin selâmet ve âfiyetini aramak için çalıştığında şüphe etmeye hak yok ise de, onca da kelime-i ulyâ Kur'an'da olduğu, bütün rivayetler de bunu musaddık bulunduğu için ona karşı esrarşinaslık iddiasıyla ortaya atmış olduğu büyük yanlışı ihtar etmek de hakkı bilenlerin vazifesi olduğunda şüphe yoktur. Onun bu babda yegâne istinadgâhı olarak gösterdiği İkrime ve Ya'kūb rivayetleri de söylediği gibi olmadığı ber vech-i bâlâ defa'ât ile ihtar olunduktan sonra, burada açık bir yalan görünen iş bu هذَا مَا اتَّفَقَتْ عَلَيْهِ الرِّوَايَاتُ sözünü tevil için söylenebilecek tek bir vecih vardır. O da bu هذا ism-i işaretini kelâmının evvelinden âhirine bütün tafsîline göndermeyip yalnız sonundaki veba fırkasından berisine ve daha doğrusu en nihâyetinde "Habeşî" dediği Ebrehe'nin sûret-i musâbiyeti hakkındaki son fıkraya ircâ' etmektir ki, "onun eti mütemâdiyen parçalana parçalana dökülerek nihâyet San'â'da kalbi çatlayıp öldüğü müttefek[un] aleyhtir" demek olur. Gerçi hepsinin helâk olup ancak bir kişinin Necâşî'ye kadar giderek haberi yetiştirdikten sonra orada öldüğü hakkında da bir rivayet varsa da, o da[2] buna pek muhalif denemeyeceği cihetle bu son fıkra doğru olur. Bunun biraz da zaman geçmiş olmak münasebetiyle bir çiçek olması [6134] muhtemil bulunur. Ma'amâfîh bu tevil evvelki sözlerindeki yanlışlığı düzeltmeyeceği gibi sözün cereyânına göre maksadına da kâfi olmaz. Gerek sûrede ve gerek rivayetlerde müttefek[un] aleyh olarak sâbit ve mütevâtir olan kuş ve taş fıkralarını hazf ile vak'anın yalnız çiçek ve kızamık salgınından ibaret olmak üzere itikadı sahih olacağı hakkındaki davasına kifâyet etmez, ve böyle tağlit edici bir ifade ve tevil ile sûrenin vuzûhunu çığırından çıkararak tefsir ve tevil davasına kıyam doğru olmaz. Hâlbuki onun maksadı bütün beyânâtının müttefek[un] aleyh bulunduğu iddiasıyla şu tevile[3] gelmek olduğu anlaşılıyor, diyor ki: "Bu sûre-i kerîme

1 H: "hakkı".
2 H -"o da".
3 B -"şu tevile".

muhakkak olarak bize şunu beyan ediyor ki, o çiçek yahut kızamık Allah teâlâ'nın rüzgâr ile irsal edeceği kuşlardan azîm fırkalar vâsıtasıyla ordunun efrâdı üzerine düşen kuru taşlardan neş'et etmiştir."

Bu apaçık[1] bir tahriftir, sûrede böyle bir beyan yoktur. Bu arada bir rüzgâr, bir fırtına da belki olmuştur, lâkin sûrede ona dair bir beyan olmadığı gibi kuşların gönderilmesi rüzgâra mütevakkıf da değildir. Kuşlar aldıkları bir ilham ve his üzerine neredeyse uçar uçar gelirler, ve onların nasıl ve ne gibi bir his ve ilham aldıklarını bizim için şimdi tâyin de mümkin olmaz. Sonra sûrede طَيْراً ma'rife değil nekredir, مِنَ الطَّيْرِ değildir. Demek o zamana kadar oralarda tanınmadık garib kuşlardır. Hem de alay alay, fırka fırka, çoktur. "Ebâbîl"in firak-ı azîme demek olması doğru, "siccîl"e kuru, yâbis demek de bir dereceye kadar doğru,[2] fakat âyette taşların kuşlar vâsıtasıyla yalnız sukūtu söylenmiyor, kuşların o taşlarla bilhassa endaht ettikleri söyleniyor. Sonra da sûrede ne cüderî ne de hasbe vesâire beyan olunmamıştır. Ancak kuşların taşlarla endaht etmesi ile ashâb-ı filin derhal asf-ı me'kul gibi kılınmış oldukları beyan olunmuştur ki bunun bir çiçek [6135] oluvermesi de, bir kızamık veya kızıl oluvermesi de, bir veba oluvermesi[3] de, hiç bilinmedik bambaşka bir âfet oluvermesi de mümkindir. Tecribesiz, müşahedesiz ihtimâlât-ı akliye inhisar altına alınamaz. Göz önünde nice çıbanlar, hastalıklar görülüyor ki hekimler teşrîhini koyamıyorlar. Bununla beraber taşlar atılır atılmaz aynı gün içinde dönüp kaçacak kadar bir çiçek veya kızamık salgınının husûle gelivermesi de hilâf-ı zâhirdir, zâhiri taşların te'sîr-i hâricîsiyle kırılarak delik deşik dökülmüş helâk olmuş olmalarıdır. Çiçek veya kızamık olduysa te'affünlerinden neş'et ederek Ebrehe'de olduğu gibi sonradan olmuştur, ve Ya'kūb b. Utbe'nin nakline göre arz-ı Arabda acı ağaçlarla beraber o sene görülmüştür. Sûre, insaf ile okununca Abduh'un bu ifadesinde de nas üzere ilâve yapmış olduğunu ma'a't-teessüf itiraf etmemek kābil olmaz. Şimdi de bunun üzerine şu neticeyi almak istiyor da diyor ki:

1 B: "pek açık".
2 H ve B -"'siccîl'e kuru, yâbis demek de bir dereceye kadar doğru".
3 B: "bulunuvermesi".

"Binâen'aleyh senin için şöyle itikad eylemek[1] câiz olur ki bu kuşlar bazı emrâz cerâsîmini hâmil olan sinek veya sivrisinek cinsindendir[2] ve bu taşlar rüzgârların sevkiyle bu hayvanların ayaklarına takılan yâbis, mesmum çamurdan olup bir cesede yapışınca onun mesâmmâtına girmiş, onda[3] cismin ifsâdı ve etinin dökülmesiyle nihâyet bulan o karhaları fışkırtmıştır ve bu zayıf kuşlar Allah teâlâ'nın beşerden helâkini murad ettiğini ihlâk etmekte en büyük cünûdundan addolunur ve şimdi mikrop denilen o zayıf hayvan da onlardan hâriç olmaz ve o[4] birçok fırkalar ve cemaatlerdir ki sayılarını ancak Bârîsi ihsâ edebilir."[5]

Görülüyor ki Abduh burada kuşları evvelâ bir sinek, sonra da bir mikrop, taşları da sinek ayağına bulaşacak kadar bir toz yapıp çıkmış ve yukarıdan beri rivayetlerden onları tayy ve nassın beyânını tağyir ederek döşenişi bu neticeye gelmek olmuştur. Doğrusunu açıkça [6136] herkesin anladığı ve bildiği gibi söyledikten sonra bu münasebetle mikroplardan da bahsederek zamanının halkına biraz ma'lûmât vermiş olsa fena olmaz, bir vaaz da olabilirdi. Allah teâlâ'nın koca bir Nemrud'u bir sivrisinekle öldürdüğü meşhur meseldir. Bununla beraber onun en büyük cünûdu sinekten ibaret imiş gibi zannettirmek de hatadır. Bütün göklerin ve yerin cünûdu O'nundur وَلِلّٰهِ جُنُودُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ'dır [el-Feth 48/4, 7]. Gerçi "tayr" kanadıyla havada uçan demek olduğuna göre sineklere de ıtlak edilebilir, lâkin rüzgârla sineklerin ayaklarına bulaşacak tozlara taş denilemeyeceğini, "taşlar atan tayr" denildiği zaman da bundan murad bir sinek olamayacağını herkes anlar. Kelâmda bu gibi karînelerin delâleti nazar-ı i'tibâra alınmayınca da hiçbir söz anlaşılmaz. Bununla beraber

---

1 B: "etmek".
2 H: "cinslerindendir".
3 B: "o da".
4 B: "bu".
5 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 158:
فيجوز لك أن تعتقد أن هذا الطير من جنس البعوض أو الذباب الذي يحمل جراثيم بعض الأمراض وأن تكون هذه الحجارة من الطين المسموم اليابس الذي تحمله الرياح فيعلق بأرجل هذه الحيوانات فإذا اتصل بجسد دخل في مسامه فأثار فيه تلك القروح التي تنتهي بإفساد الجسم وتساقط لحمه وإن كثيرا من هذه الطيور الضعيفة يعد من أعظم جنود الله في إهلاك من يريد إهلاكه من البشر وأن هذا الحيوان الصغير الذي يسمونه الآن بالميكروب لا يخرج عنها وهو فرق وجماعات لا يحصي عددها إلا بارئها.

mutlak, müşekkek[1] olduğu zaman kemâline masruf olacağından örfte mutlakā[2] "tayr" denildiği zaman ondan sinek anlaşılmaz, sinek dilimizde de meşhur olduğu üzere uçsa da kuş değildir. Bir insan "kuş yemeyeceğim" diye yemin etse sinek yutmakla yemininde hânis olmaz. Burada "itikad" sözünden maksad âlemde sineklerin veya mikropların varlığına itikad meselesi de değildir. O ayrıca bir müşahede ve tecribe ile herkesin her zaman görebilmesi mümkin olan şeylerden, ulûm-i âdiyedendir. Burada maksad o târihî vak'ada Kur'ân'ın haber verdiği ve rivayetlerin de[3] görüldüğünü söylediği kuşlardır.[4] Abduh'un ifadesince tevâtüren bir tafsil olmadıkça bunların tafsil ve tâyinine itikad etmek câiz olmamak lâzım gelirken ve burada bu kuşların sinek veya mikrop olduğuna dair hiçbir haber de duyulmuş değil iken bunların sinek cinsinden olduğuna itikad etmek nasıl câiz olur? Sonra da hiçbir zarûret-i akliye yokken, o kuşların attıkları taşları "sineklerin ayaklarına bulaşmış tozlardır" diye tefsir ve itikada kalkışmak nasıl câiz olur? Burada mikroptan bahsetmiş olmak ve bu suretle de zamana göre bir [6137] incelik göstermek için sinekleri ve dolayısıyla mikropları ihtar etmek üzere ne görülen kuşları unutturmaya ne de âyetlerin mânasını eğmeye lüzum yoktu. Sineklere taş attırmayı, kuşlara taş attırmaktan daha mâkul göstermekte veya tehaccür etmiş çamurdan, seng kilden olan mer'î taşları sinek ayağına ilişen[5] görünmez kuru çamur tozdan ibaret diye itikad ettirmeye çalışmakta, sonra bu tozların bedenlere yapışınca mesâmmâta girişini efrâd üzerine kuru taşların sukūtu diye çapraşık düşündürmekte de bir mâna yoktu. Vak'anın on dört asırdır âlemin işitegeldiği ve sûrenin apaçık anlattığı gibi alay alay kuşların siccîlden attığı acâib taşlarla fevkalâde keyfiyette bir fi'l-i rabbânî olduğu beyan olunduktan sonra, كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ teşbîhinin içinde ükâl, yani kurt yeme illeti ve helâk olanların lâşelerinin te'affünâtı

1 M: "müşekkik".
2 H: "mutlak".
3 H -"de".
4 H +"O ayrıca bir müşahede ve tecribe ile herkesin her zaman görebilmesi mümkin olan şeylerden, ulûm-i âdiyedendir. Burada maksad o târihî vak'ada Kur'ân'ın haber verdiği ve rivayetlerin de görüldüğünü söylediği kuşlardır".
5 M: "işilen".

dolayısıyla mikroplara da işaret bulunabileceğinden bahseylemek ve hastalığın tâyini iddiasında bulunmaksızın, hummevî veya intânî ve istilâî marazlardan herhangi birisi olabileceğini, fakat burada maksad onun mâhiyetini tâyin değil, helâkin keyfiyetindeki fevkalâde acâibliği göstermek olduğunu söylemek hem doğru, hem de fâideli olurdu. Lâkin Abduh böyle yapmamış, tevâtürü tafsil edeceğim derken onu atıp خَالِفْ تُعْرَفْ fehvâsınca kimsenin söylemediği bir söz söylemek için tenakuzlara düşmüştür. Bundan dolayı suâl-i mukaddere güya cevap olmak üzere şöyle diyor:

"Allah teâlâ'nın tuğyan edenleri kahretmekte kudreti eserinin zuhûru o kuşların ne dağ başları cesâmetinde olmasına, ne Ankā-i muğrib nev'inden olmasına, ne elvân-ı mahsûsası bulunmasına, ne de o taşların mikdarlarının ve tesirleri keyfiyetinin bilinmesine tevakkuf etmez, Allah'ın herşeyden cündü vardır.

وَفِي كُلِّ شَيْءٍ لَهُ آيَةٌ تَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ الْوَاحِدُ

Her şeyde O'nun bir âyeti vardır
O'nun bir olduğuna delâlet eyler

[6138] Âlem-i kevnde bir kuvvet yoktur ki O'nun kuvvetine boyun eğmesin."[1]

Evet, kudret-i ilâhiyenin eserinin zuhûru sırf O'nun ilminden, irade ve tekvîninden başka hiçbir şeye mütevakkıf değildir. Fakat böyle olması Abduh'un davasının lehine değil, aleyhinedir, çünkü o, kuşların büyüklüğüne mütevakkıf olmadığı gibi sineğe, mikroba, çiçeğe kızamığa da mütevakkıf değildir. O nasıl dilerse öyle yapar, o hâlde sineklerle çiçek çıkarttıracağım diye uğraşıp durmanın mânası yoktur. Ancak şunu da ihtar etmek lâzım gelir ki hiçbir şeye mütevakkıf olmayan kudretullâhın

1 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme)*, s. 158:
ولا يتوقف ظهور أثر قدرة الله تعالى في قهر الطاغين على أن يكون الطير في ضخامة رؤوس الجبال ولا على أن يكون من نوع عنقاء مغرب ولا على أن يكون له ألوان خاصة به ولا على معرفة مقادير الحجارة وكيفية تأثيرها. فلله جند من كل شيء.
وفي كل شيء له آية تدل على أنه الواحد
وليست في الكون قوة إلا وهي خاضعة لقوته.

eserinin zuhûrunu bizim bilmemiz, onun bir dereceye kadar olsun keyfiyetini bilmemize mütevakkıftır. Hiçbir keyfiyetini tanımadığımız, işitmediğimiz bir şey bize zâhir olmuş olmaz. Biz herhangi bir şeyi tanımak için onu Allah'ın bize izhar ettiği vechile bilmeye muhtâcız, onun için bu sûrede hepsinden evvel keyfiyet ihtar olunmuştur. O hâlde ashâb-ı fil vak'asını tanımak için de Allah bize bu sûrede nasıl bildirdiyse öyle tanırız ve öyle itikad eyleriz, rivayetlerden de derecesine göre alabildiğimiz tafsîlâtı alırız. Ne sıhhati ne kizbi sâbit olmayan nâkıs haberlere itikad etmeyerek ihtimal nazarıyla bakarız. Sıhhati senediyle sâbit olan ve daha kuvvetlisine mu'ârız mevsuk haberlere de haber-i vâhid bile olsa itikadı vâcib saymamak şartıyla inanabiliriz. Lâkin görmediğimiz ve keyfiyetine dair bir haber işitmediğimiz, delil denecek bir eser de bulamadığımız bir şeyi indî bir mülâhaza ile nasıl bilebiliriz? O hâlde vak'ayı görenler, haber verenler, bütün rivayetler Kur'ân'ın dediği gibi kuşları, taşları söyleyip dururken ve kuş, taş ne demek olduğu herkesçe mâlum ve kudret-i ilâhiyede bunların hepsi mümkin iken bunları haber verildiği gibi anlamayıp ve "ihtimal ki bunlarla beraber[1] İkrime'nin dediği gibi bir çiçek salgını da olmuştur" demeyip de yalnız [6139] sinekle çiçek çıkartmaya çalışmakta ve azgın bir kavmi helâk etmek için Hâlık teâlâ'yı çiçek ve kızamık maddesine muhtaç imiş gibi göstermekte maksad nedir? لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللهِ Böyle iken Abduh, Allah teâlâ'nın beyânıyla iktifâ etmeyip zu'munca tesirin keyfiyetini tâyinde ısrar ederek ve Hâlık'ı maddeye muhtaç imiş gibi göstererek ve ma'amâfîh ifadesine biraz daha çekidüzen vererek sözünü şöyle hulâsa ediyor:

"İşte Beyt'i yıkmak isteyen o azgın üzerine Allah teâlâ o kuşlardan ona cüderî veya hasbe maddesini îsal edecek şeyi gönderdi de Mekke'ye girmeden evvel onu da ihlâk etti, kavmini de ihlak etti. Bu ise Allah teâlâ'dan bir nimettir ki Beytini, dininin kuvvetiyle himaye edecek Resûlünü (sallallâhu aleyhi ve sellem) gönderinceye kadar hıfzetmek için

---

1 H: "haber".

ehl-i Haremini vesenî oldukları hâlde o nimet ile bürüdü, korudu. Her ne kadar o nimet, Allah'tan düşmanlarına, o cürm ü günahı olmayan Beyt'e tecavüz etmek istiyen ashâb-ı file inmiş bir nikmet[1] ise de... İşte bu, bu sûrenin tefsirinde üzerine itimad sahih olandır" diyor.[2]

Bu sözün içinde "o kuşlardan ona cüderî veya hasbe maddesini îsâl edecek şey gönderdi" fıkrasından mâʻadâsına itimad sahih olabilirse de o fıkraya itimad asla sahih olamaz[3], çünkü bir kere o tefsir değil, usûl tâbirince ziyade ale'n-nastır. Nazımda ona hiç delâlet yok, ne akıldan ne nakilden onu öyle tâyin ve takyid ettirecek bir delil de yoktur. Siccîlden taş bir madde ise de, bunun cüderî veya hasbeye bir ihtisâsı yoktur. Lût kavmi hakkında da حِجَارَةً مِنْ سِجّيلٍ مَنْضُودٍ [Hûd 11/82], حِجَارَةً مِنْ طِينٍ [ez-Zâriyât 51/33] buyurulmuş ve bundan kimse cüderî ve hasbeye dair bir hususiyet anlamamıştır. Sonra âyette irsâlin mefʻûlü طَيْراً iken onu madde-i cüderîye ve cemîʻ zamirlerini müfrede tebdil eden bu ifadede cüderî ve hasbe maddesi sanki mahluk değil de kadîm imiş ve sanki Hâlık teâlâ onu dilediği yerde yaratamazmış da cüderî ve hasbe yapmak için o maddeyi [6140] îsal etmek mutlaka şart imiş, ve sanki asıl fâil o madde imiş de vâsıl olduğu yerde muhakkak onları yapıverir imiş gibi zımnî davaları dahi îham vardır. Hâlbuki bizim irâdî fiillerimiz için zarûrî gibi görünen maddî ve tabîî şerâit, Allah'ın fiillerinde ve bâhusus tabiatları tahvil eden ibdâʻî fiillerinde hiç şart olmadığını göstermek bu sûrenin bâriz mazmûnu iken ve kudret-i ilâhiyenin eseri o gibi şartlara tevakkuf etmeyeceği daha demin söylenmiş iken eʻam olan taşları cüderî ve hasbe maddesine tahsis ederek maddecilere hoş görünmek için sûrenin ıtlâkını takyid ile tağyir eden bir fıkraya tefsir diye itikad nasıl sahih olur? Onun için bu fıkra kaldırılıp onun yerine âyette olduğu gibi "Allah teâlâ üzerlerine fırka fırka kuşlar gönderip onlara çamurdan

---

1 B: "nimet".

2 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 158:
فهذا الطاغية الذي أراد أن يهدم البيت، أرسل الله عليه من الطير ما يوصل إليه مادة الجدري أو الحصبة فأهلكته وأهلكت قومه قبل أن يدخل مكة وهي نعمة من الله غمر بها أهل حرمه على وثنيتهم حفظا لبيته حتى يرسل من يحميه بقوة دينه صلى الله عليه وسلم وإن كانت نقمة من الله حلت بأعدائه أصحاب الفيل الذين أرادوا الإعتداء على البيت بدون جرم اجترمه ولا ذنب اقترفه. هذا ما يصح الإعتماد عليه في تفسير السورة.

3 B: "olmaz".

tehaccur etmiş acâib[1] taşlar attırarak o azgını ve kavmini maksadlarına erdirmeden helâk etti" denilirse sahih olur, ve ifadenin mütebâkīsi de sevkten hâsıl olan lâzım-ı mâna olmak üzere doğru bir tefsir olurdu. Onun için o fıkra mevcud iken şöyle demesi de hiç doğru değildir:

"Bundan mâʻadâsı eğer rivayet sahih ise tevilsiz kabûlü sahih olmayacak şeylerdendir."[2] Bundan mâʻadâsı bütün rivayetlerin ittifak ettiği üzere âyette olduğu gibi kuşların gönderildiğini ve onlarla[3] taşların atıldığını bâlâda beyan ettiğimiz tevilsiz olarak kabul etmekten ibaret olan tefsirdir. Bundan ötesi ise tefsiri alâkadar etmez, nihâyet târihî birer maʻlûmât-ı zâide olur. Abduh'un[4] zayıf bir rivayeti bahane ederek nazmı tağyir eder surette yapmak istediği ve kendisinden başka kimsenin söylemediği tevile itimad sahihtir deyip de âyeti tevilsiz olarak kabul eden ve mütevâtir rivayetlere de muvâfık olan tefsirleri "şayet rivayet sahih ise tevilsiz kabûlü sahih olmaz" diye şek ile redde kalkışması tenakuz üstüne tenakuz olan bir müşâgabesidir ki, bunu şöyle itmam etmek istemiştir:

[6141] "Bir de dört ayaklı hayvânâttan cismen en iri hayvan olan fil ile izzetlenmek isteyen bir kimsenin nazara zâhir olmayan ve gözle görülmeyen küçük bir hayvan ile kaderin sevkettiği yerde tutup helâk etmek kudreti iʻzam edecek şeylerdendir, şüphe yok ki âkil indinde bu daha büyük ve daha acâib[5] ve daha bâhirdir."[6]

Abduh evvelce kuşları göze görünecek kadar bir sinek yaptığı, mikrobu da onların içine kattığı hâlde son sözünde sinekleri bırakarak nazara zâhir olmaz, gözle görülmez mikroplardan ibaret gibi göstermiş

---

1 B: "acîb".
2 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme)*, s. 158:
وما عدا ذلك فهو مما لا يصح قبوله إلا بتأويل إن صحت روايته.
3 B: "onlara".
4 B: "Abduh".
5 H ve B: "acîb".
6 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme)*, s. 158:
ومما تعظم به القدرة أن يؤخذ من استعز بالفيل وهو أضخم حيوان من ذوات الأربع جسما ويهلك بحيوان صغير لا يظهر للنظر ولا يدرك بالبصر حيث ساقه القدر. لا ريب عند العاقل أن هذا أكبر وأعجب وأبهر.

ve bu suretle kudretin büyüklüğü âkil indinde daha ziyade zâhir ve acîb olacağını söyleyerek sözüne hitam vermiştir. Bu söz de burhânî değil, şi'rî bir muğâlatadır. Evet, sade bir file değil, altmış bin denilen kesretli bir orduya ve mühimmâtına da güvenen bir mağruru, küçük bir mikrop ile helâk edivermek büyük bir kudret olduğunda şüphe yoktur. Ve fili de, mikrobu da, her şeyi de yaratan Allah teâlâ'nın mu'tad ve gayr-i mu'tad her işinde kudretinin büyüklüğü âkil indinde sâbittir. Bu büyüklüğün mânası da اِنَّمَٓا اَمْرُهُٓ اِذَٓا اَرَادَ شَيْـًٔا اَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [Yâsin 36/82] buyurduğu[1] üzere dilediği şeyi hiçbir kayd u şarta muhtaç olmayarak bir كُنْ emriyle dilediği gibi yapıverir bir kudret olmasıdır. Ancak görünmezle yapması bâtınî kalır, görünürle yapması zâhir olur. Onun için Nemrud'un bir menenjiti[2], beyin humması bir sinekle mesel olmuştur. Fakat yukarıda da ihtar ettiğimiz vechile insanlar mu'tad şekilde görünen işleri âdî görmeye alışmış bulunduklarından dolayı i'zam etmedikleri gibi, gözle görülmeyen ve nazara zâhir olmayan mikropları görmeden, bilmeden evvel kimsenin onlardan haberi olmaz ki onunla fili yahut file güveneni mukayese etsinler de bundan kudretin büyüklüğünü anlasınlar. Böyle bir mukayesede görünen küçük bir kuşun galebesi daha bâhirdir. Filin sevkedilememesi [6142] de öyledir. Bin dört yüz sene evvel, henüz insanlara mikrobun bildirilmemiş, gösterilmemiş olduğu bir zamanda vak'anın sebeb-i zâhirîsi olmak üzere bilmedikleri mikroptan bahsedip de onunla fili mukayeseye davet etmeye kalkışmak mânasız olurdu, onda sebeb-i zâhirî mikrop değil, zuhur eden hastalıktan ibaret kalırdı. O vakit sûre اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِاَصْحَابِ الْفِيلِ. اَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِى تَضْلِيلٍ. فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ diye üç âyetten ibaret olur ve aradaki iki âyet onlar için mânasız olduğu gibi bizim için de mikrobu ne kuş, ne de taş tanımadığımızdan dolayı hiçbir fâidesi olmaz, ve yukarıda söylediğimiz gibi o vakit Peygamber'in düşmanları buna karşı bütün hücûmu yaparlardı. Hâlbuki file ve orduya mukabele görünmez şeylerle değil de o fili isyan ettirerek ve uzaktan yakından görülebilecek kuşlar ve dolu gibi taşlarla orduyu helâk

---

1 B: "buyurulduğu".
2 H: "menenjit".

edivermek hem âkil indinde ve hem umum indinde elbette daha zâhir ve daha bâhir ve daha acîb ve o kudretin bizim gibi tabîî şartlarla mukayyed olmayan büyüklüğünü göstermekte elbette daha açıktır. O vak'a gibi bu sûre de böyle[1] hârikaları inkâr eden ve Hâlık'ın kudretini şirk ile takyîde kalkışan azgınlara, mülhidlere karşı açık bir burhan göstermek üzere vak'anın müşâhidleri huzûrunda nâzil olmuş, kimse de "biz öyle kuş ve taş görmedik" diyememiştir. Ancak onunla beraber sonradan çiçek ve kızamıktan ve zehirli ağaçlardan bahseden olmuştur. İnsaf ile düşünüp de söylemeli ki bu sûre nâzil olduğu zaman bu lisânı anlayan Arab büleğā ve şu'arâsının طَيْرًا اَبَابِيلَ ile حِجَارَةٍ مِنْ سِجّٖيل'den göze görünmez fırka fırka mikrop veya mikroplu taşlar mânasını anlamış oldukları ve bu âyetlere öyle bir mâna vermiş bulundukları kabul olunabilir mi? Bunu olduğu gibi anladıktan sonra olsa olsa كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ'den de taze ekin yiyen küçük böcekler, kurtlar, güveler mânasını ve belki de taşların neticesinde bir çiçek kırılışını anlayan olmuştur. Bu bedâhet karşısında Abduh'un gerek rivayet ve gerek dirayet vüsûkunu zâyi' edip [6143] eserindeki güzel ve fâideli fikirlerini de kıymetten düşürmesine teessüf edilmez mi? Sonra da ona aldanarak تَرْمٖيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجّٖيلٍ âyetini "mikroplu taşlar attılar" diye terceme eden bazı mütercimlerin aldanışına acınmaz mı?[2] Bu sözlerimiz hüsn-i niyeti olan ehl-i irfanadır. Yoksa garazkârlıkla ne söylediğini bilmez, taşları tırtıl gibi kuş tersleri diye istihzâ ederek onunla bir ordunun korkudan panik oluverdiğini söz diye söylemekten utanmayan ve Peygamber'i hâşâ bir Hıristiyan râhibinin çırağı yapmak için maiyyetinde Mısır'a ve İstanbul'a kadar seyahat ettirmeye çalışan ve Levh-i Mahfûz'u hiyeroglif, sahifeleri taş, taşları kuş çakıldağı görmek, göstermek isteyen ve yalancılığı yegâne hüner farzeden hümeze lümeze gürûhuna hutameden başka ne yaraşır? Hayat içinde bin dört yüz sene evvel olmuş bir vak'ayı bugün indî bir kıyas ile inkâr edivermek, masal

---

1 H: "öyle".

2 İzmirli İsmail Hakkı *Me'ânî-i Kur'ân* isimli mealinde ilgili âyeti "ki onlara tuğladan yapılmış taşlar atmışlardı" diye tercüme ettikten sonra buraya koyduğu dipnotta şöyle bir açıklama yapmıştır: "O taşlar ile askere çiçek hastalığı bulaşmış idi. Ordu çiçek hastalığından kırılmıştı. Deniz tarafından gelen kuşlar hastalığı nakleden sinekler olabilecek" (*Me'ânî-i Kur'ân,* 1927, II, 571).

deyip geçmek kolay gibi görünürse de, onu[1] yanlış tutmak için her cihetten fırsat gözetip duran muâsır, müşâhid hasımlar muvâcehesinde bîpervâ haykırmak kolay değildir. O zaman Peygamber'e her taraftan gayz püsküren düşmanları bile ne inkâra ne tevile sapmamışken[2], bugünkü dostları içinde ona inanamayıp da tevile kalkışanlara:

Düşman kadar olsun siper et sûret-i hakkı
Ey dost, Hüseyin olmaz isen bari Yezid ol

denmez mi?

Zira bu vak'a hakkında o zaman söylenmiş olan şiirler bile onun muhalifler nazarında dahi meşhud ve mütevâtir olduğunu isbâta kâfîdir. Bunların hepsini burada teşrih ve ta'dâda mahal yoktur. Birkaçını yukarıda zikretmiştik, burada da meşhurlarından bir ikisini daha kaydedelim: İbn Hişâm'ın kayd u zabt ettiği üzere İbn İshak demiştir ki: "Allah teâlâ Habeşlileri Mekke'den red ve indirdiği nikmet ile musâb kılınca Arab Kureyş'i büyüttü; [6144] "bunlar ehlullah, Allah, onlardan dolayı kıtal yapıverdi, düşmanlarının hakkından geliverdi" dediler ve şâirler birçok şiirler söylediler. Bunlar da Allah'ın Habeşlilere yaptığını ve onların keydini Kureyş'ten nasıl reddettiğini zikrediyorlardı. Ezcümle Abdullah b. Ziba'ra b. Adî b. Kays b. Adî şöyle demişti:

تَنَكلوا عن بَطنِ مَكَّةَ إِنَّها — كانَت قَديماً لا يُرامُ حَريمُها
لَم تُخلَقِ الشِعرى لَيالي حُرِّمَت — إِذ لا عَزيزَ مِنَ الأَنامِ يَرومُها
سائِل أَميرَ الحبشِ عَنا ما رَأى — وَلَسَوفَ يُنبى الجاهِلينَ عَليمُها
ستونَ أَلفاً لَم يَؤبوا أَرضَهُم — بَل لَم يَعِش بَعدَ الإِيابِ سَقيمُها
كانَت بِها عادٌ وَجُرهُمُ قَبلَهُم — وَاللّهُ مِن فَوقِ العِبادِ يُقيمُها[3]

1 M ve B +"bir"
2 B: "saplanmamışken".
3 "Mekke deresinden defolun, çünkü kadîmden beri O'nun harîmine ilişilmez. O haram kılındığı geceler Şi'râ halkedilmemişti, enâmdan ona taarruz edecek bir aziz yoktur. Habeş kumandanına sor ne gördü, bilmeyenlerine de bileni haber verecektir. Altmış bin, yerlerine dönemediler, hatta döndükten sonra da onların sakîmi yani Ebrehe yaşamadı. Onlardan evvel de orada Âd ve Cürhüm vardı, Allah kulların fevkinden onu ikāme buyuruyor" [Müellifin notu].

Ebu Kays Sayfî b. Eslet b. Cüşem b. Vâil de şöyle demiştir:

ومن صنعه يومَ فيل الحبو ... ش إذ كلما بعثوه رزم
محاجنهم تحت أقرابه ... وقد شرموا أنفه فانخرم
وقد جعلوا سوطه مِغْوَلاً ... إذا يمموه قفاه كلم
فولى وأدبر أدراجه ... وقد باء بالظلم من كان ثم
فأرسل من فوقهم حاصباً ... فلفهم مثل لف القزم
تحض على الصبر أحبارهم ... وقد ثأجوا كثؤاج الغنم[1]

Haniflerden Ümeyye b. Ebu's-Salt b. Ebû Rebî'a Sekafî de şöyle demiştir:

إِنَّ آياتِ رَبِّنا ثاقبات ... لا يُماري فيهِنَّ إِلا الكَفورُ
خَلَقَ الليلَ وَالنَهارَ فَكُلٌّ ... مُستَبينٌ حِسابَهُ مَقدورُ
ثُمَ يَجلو النَهارَ رَبٌّ رحيم ... بمَهاةٍ شُعاعُها مَنشورُ
حَبس الفيل بالمغمس حَتى ... ظَلَّ يَحبو كَأَنَهُ مَعقورُ
لازِماً حَلقَةُ الجِرانِ كَما قطسر ... مِن صَخرِ كَبكَبٍ مَحدور
حَولَهُ مِن مُلوكِ كِندَةَ أَبطا ... لٌ مَلاويثُ في الحُروبِ سَقورُ

[6145]

خَلَّفوهُ ثُمَّ اِبذَعَرّوا جَميعاً ... كُلُهُم عَظمُ ساقِهِ مَكسورُ
كُلُ دين يَومَ القِيامَة عِندَ اللهِ ... إِلاّ دين الحَنيفةِ بورُ[2]

1 "Allah'ın sun'undan birisi de Habeşlerin fil günüdür, çünkü bütün gönderdikleri sevkiyatları yerinde kaldı, helâk oldu. Sopaları, çengelleri o filin böğürleri altında idi, burnunu da yirmişler, yırtılmıştı.* Kamçısını miğvel, şiş teber yapmışlardı, kasdettiklerinde kafası yarılmıştı. Öyle iken dönüp gerisin geri geldiği yola gitti ve orada bulunanın hepsi zulme gelmişti, derken Allah üstlerinden bir çakıl yağdıran gönderiverdi de onları kuzuları dürercesine dürüverdi. Ahbarları sabra teşvik ediyorlardı, onlar ise koyun gibi bağırıyorlardı. ilh..." [Müellifin notu].
* H: "burnundan yirmişler, yırtmışlardı".

2 "Hakikaten Rabbimizin âyetleri parlaktır. Onlarda pek kâfir olanlardan başkası mücadele etmez, geceyi ve gündüzü yaratmış, hepsi âşikâr, hesâbı makdur, sonra gündüze cilâ verir bir Rabb-i Rahîm. Bir güneşle ki şu'âı menşur. Fili Mugammes'te habsetti, hatta vurulmuş ayakları kırılmış ma'kūr gibi kıçın kıçın sürünüyordu, boyun halkası yere sürtülerek ki tıpkı bir dağın kayasından bir kutur düşmüş gibi. Etrafında Kinde mülûkünden pehlivanlar, harblerde sergerde şâhinler vardı, onu bıraktılar hepsi târumâr oldular, hepsinin bacağının kemiği kırılmıştı. Kıyamet günü Allah yanında hanîf dininden başka her din helâktedir." Bu şiiri söyleyen Ümeyye b. Ebu's-Salt şirkten, Yahûdiyetten, Nasrâniyetten çekinmiş; ma'amâfih İslâm'a girmeden de ölmüştü. [Müellifin notu].

Daha bunlar gibi birtakım şiirler vardır.

Şu muhakkak ki bu vak'anın en ibret alınacak noktası Hakk'a karşı kuvvetlerine güvenerek mücerred zulüm ve tahrip[1] maksadıyla tecavüz için Kâbe üzerine hareket eden ve önüne geleni çiğneyen saldırıcı bir ordunun tam Mekke'nin yanına gelip de hedef ve maksadına vâsıl olmak üzere bulunduğu gün karşılarında zâhirî ve beşerî hiçbir mukāvemet ve esbâb-ı müdafaa yok iken hatır ve hayâle gelmez bir surette bütün tedbir ve düzenlerinin min-tarafillah tadlîle müstağrak kılınıvermiş olması, yani اَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِي تَضْلِيلٍ âyetidir. Diğer âyetler, kuşların akını, taşların yağdırılışı da bunun mahza taraf-ı rabbânîden olduğunu en açık bir surette izhar için[2] keyfiyetine ta'alluk eden tâlî âyetlerdir. Ve bunun böyle fevkalâde zâhir olan keyfiyyet-i icrâsından dolayıdır ki onu müşrikler bile yalnız Allah'tan bilmişlerdir.

Fahr-ı Râzî burada şöyle bir sual sorar: "Küffâr-ı Kureyş eski bir zamandan beri Kâbe'yi putlarla doldurmuş değil miydiler? Bu ise hiç şek yok ki Kâbe'nin duvarlarını tahrip etmekten daha çirkin, daha büyük kabahattir. O hâlde Allah teâlâ o azâbı niçin tahrip kasdında bulunanlara musallat kıldı da onu putlarla dolduranlara teslît etmedi?" Sonra da buna şu cevâbı verir: "Çünkü Kâbe'ye putları koymak Hakkullâh'a te'addî, Kâbe'yi tahrip [6146] ise halkın hakkına te'addîdir. Bunun nazîri kuttâ'-ı tarîk, bâğī, kātildir[3]. Bunlar Müslüman bulunsa bile şer'an katlolunurlar. Hâlbuki kocamış, ihtiyar ve a'mâ ve sâhib-savma'a ve kadın kendi hâllerinde iken kâfir iseler de katlolunmazlar, çünkü halka zararları te'addî etmez."[4]

---

1 B: "terhib".
2 B -"için".
3 B: "bağī, katldir".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 290:
أليس أن كفار قريش كانوا ملأوا الكعبة من الأوثان من قديم الدهر، ولا شك أن ذلك كان أقبح من تخريب جدران الكعبة، فلِمَ سلط الله العذاب على من قصد التخريب ولم يسلط العذاب على من ملأها من الأوثان؟ والجواب: لأن وضع الأوثان فيها تعد على حق الله تعالى، وتخريبها تعد على حق الخلق، ونظيره قاطع الطريق والباغي والقاتل يقتلون مع أنهم مسلمون ولا يقتل الشيخ الكبير والأعمى وصاحب الصومعة والمرأة وإن كانوا كفارا، لأنه لا يتعدى ضررهم إلى الخلق.

Bunun hâsılı şer'-i ilâhîde dünyevî cezâ, hukūk-ı ibâda zarar ve tecavüz dolayısıyladır, mücerred hakkullah olan hususta[1] azab asıl âhirettedir, demek oluyor. Bundan[2] başka yukarıda îzah olunduğu üzere bu hâdisenin[3] asıl hikmeti, Allah dininin neşri için dünyaya gelmek üzere bulunan Resûlullah'ın vilâdetine bir mukaddime ve onun davetine icâbete bir ihzar[4] idi. Onun için bu sûre, Peygamber'in şânında ve ona hitab ile nâzil olduktan sonra bunu da Kureyş Sûresi tâkip edecektir.

---

1 H: "husûsâta".
2 H: "Bunun".
3 H -"başka yukarıda îzah olunduğu üzere bu hâdisenin".
4 H: "izhar".

[6147]

سُورَةُ الْقُرَيْشِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اَرْبَعُ اٰيَاتٍ

KUREYŞ SÛRESİ

Bu Kureyş Sûresi'dir, لِاِيلَافِ قُرَيْشٍ Sûresi dahi denilir, Mekkîdir. Ma'amâfîh Dahhâk ve İbn Sâib Medenî demişlerdir.[1]

Âyetleri: Hicâzî'de beş, diğerlerinde dörttür.

Fâsılası: ش، ف، ت harfleridir. Hicâzî'de جُوعٍ'un "ayn"ı da vardır.

Bunun اَلَمْ تَرَ Sûresi'ne tefrî'i andırır açık bir münasebeti vardır. Bundan dolayı ikisini bir sûre gibi zannedenler olmuş ise de doğru değildir. Ayrı ayrı birer sûre oldukları tevâtüren ve bütün mushaflarda besmele ile ayrılmış olmalarından mâlum ve sâbit olduğu gibi, fâsılalarının başkalığından da bellidir.

Fil vak'asını gören ve herkesten ziyade ondan mütena''im ve müstefid olan ve binâen'aleyh Allah'ın birliğiyle tevhid dinine herkesten evvel sarılması lâzım gelen Kureyş olduğu hâlde, Resûlullah'ın bi'seti üzerine onun davetine karşı putperestlikte ısrar etmek isteyerek ilk evvel küfr ü isyâna ve adâvet ü mümâna'ata kalkışan onlar olduğu ve sonra Mekke'nin fethinde anlaşıldığı üzere onların islâmıyla dîn-i tevhîdin bütün Arabistan'a ve oradan cihâna intişar edeceği derkâr bulunduğu cihetle Sûre-i Fil'den sonra burada ilk evvel Kureyş'in ehemmiyetlerine işaret için ismini tasrih ve kâfirlerine itâb ederek tevhid ile Allah'a ve ubûdiyete sevk için buyuruluyor ki: [6148]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

لِاِيلَافِ قُرَيْشٍ ﴿١﴾ اِيلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَٓاءِ وَالصَّيْفِۚ ﴿٢﴾ فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هٰذَا الْبَيْتِۙ ﴿٣﴾
اَلَّذ۪ٓي اَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَاٰمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ ﴿٤﴾

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 547. Krş. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 345:
هذه السورة مكية في قول الجمهور، مدنية في قول الضحاك وابن السائب.

Meâl-i Şerîfi

Îlâfı için Kureyş'in (1) sefere îlâfları yazın kışın (2). Hiç olmazsa onun için kulluk etsinler Rabbine bu Beyt'in (3) ki onları açlıktan doyurdu ve korkudan emîn buyurdu (4).

{لِإِيلَافِ قُرَيْشٍ} ❁ Kur'ân'ın asıl resmî imlası Mesâhif-i Osmâniye'nin hepsinde لِئِيلَٰفِ قُرَيْشٍ إِلَٰفِهِمْ şeklindedir. *Şâfiye* şerhi *Şeyh Radî*'de dahi beyan olunduğu üzere Kûfî hattatların kudemâsı, mütevassıt eliflerin hepsini muttariden hazfederler, meselâ كافرون'u كفرون, ناصرون'u نصرون,[1] سلطان'ı سلطن ve bunların emsâlini hep böyle elifsiz yazarlardı. Basrîlerde ve müteahhirînde ekseriyetle bu elifleri yazmak kāide olmakla beraber الله ve رحمن gibi[2] bazı isimler umumiyetle elifsiz yazıldığı gibi Osman, Süleyman, Muaviye isimlerinde de bazıları elifi hazfetmişlerdir.[3]

Şu hâlde hatt-ı Arabî kāidesince burada لِئَلَٰفِ قُرَيْشٍ ئِيلَٰفِهِمْ yahut لِإِيلَافِ قُرَيْشٍ إِيلَافِهِمْ diye iki imlâ câiz olabilirdi, sonraki mushaflarda müteahhirîn üslûbu üzere ekseriya ikinci vechile eliflerin izhârı umûma kolaylık olmak için tecviz olunmuş ise de Kur'an imlâsının birçok yerlerde Arabî hat kāidelerine dahi uymayan hususiyetleri bulunduğu ve bunun aynı suretle mahfûziyeti lüzûmu dahi [6149] unutulmamak iktizâ eyler. Burada Kur'ân'ın asıl resm-i hattı ise Kûfî kāidesine yakın olmakla beraber tam aynı olmayıp, söylediğimiz gibi لِئِيلَٰفِ قُرَيْشٍ إِلَٰفِهِمْ'dir. *İthaf* da Kur'an resm-i hattının böyle olduğunu beyan ederek der ki: "Bütün mushaflar لِئِيلَٰفِ'de "yâ"nın isbâtı ve إِلَٰفِهِمْ'de hazfi ve ikisinde de fâ'dan evvel elif'in hazfi üzerine icmâ' eylemiştir."[4] Yani Hazret-i Osman mushaflarının hepsi bunun üzerinde müttefiktir. Bunun sebebi de yazı

1 H: "ناصرون".
2 H -"gibi".
3 Necmü'l-eimme Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî, *Şerh Şâfiyeti İbn Hâcib,* thk. Muhammed Nûr el-Hasen vd., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1395/1975, III, 332:
قوله «نقصوا الألف من ذلك وأولئك ومن الثلث والثلثين» وذلك لكثرة الاستعمال «ونقص كثير» من الكتاب «الواو من داود» لاجتماع الواوين وبعضهم يكتبها ونقص «بعضهم الألف من عثمان وسليمان ومعاوية» والقدماء من وراقي الكوفة كانوا ينقصون على الإطراد الألف المتوسطة إذا كانت متصلة بما قبلها نحو الكفرون والنصرون وسلطن ونحوه.
4 Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâfü fuzalâi'l-beşer,* thk. Şa'bân Muhammed İsmâil, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987, II, 631:
أجمع المصاحف على إثبات الياء في «لإيلف» وحذفها في «إلفهم» وحذف الألف قبل الفاء فيهما.

değişmeksizin mâruf olan üç kıraat üzere okunabilmesini muhafaza etmek olmalıdır. Çünkü Ebû Cafer kıraatinde evvelkisi hemzesiz yâ-i meksûre[1] ile لِيلَافِ ikincisi يا'sız hemze ile الافهم okunur. Bunun ikisi de müfâ'ale babından "müâlefe" mânasına "îlâf" demek olup birincisinde hemze yâ'ya telyîn olunmuştur. İbn Âmir kıraatinde de birincisi يا'sız hemze ile لإلاف ikincisi hemze ve يا ile sâir kıraatler gibi إيلَافِهِمْ okunur. Mütebâkī kıraatlerin hepsinde ise ikisi de hemze ve يا ile لِإيلَافِ قُرَيْشٍ إيلَافِهِمْ diye okunur.

Bunların mâna itibariyle farkına ve fâidesine gelince: Hepsi de "ilf" ve "ülfet"ten olmakla beraber "îlâf" اٰلَفَ يُولِفُ إِيلَافًا if'âl babından ülfet ettirmek mânasına masdar-ı ma'lûm ve ülfet ettirilmek mânasına masdar-ı mechûl olabileceği gibi اٰلَفَ يُؤٰلِفُ مُؤٰلَفَةً وَإِلَافًا وَإِيلَافًا diye mufâ'ale babından üçüncü masdar da olabilir, ve bu surette "ilâf"[2] ve "müâlefe" gibi ülfet edişmek, yani anlaşmak, antlaşmak, mu'âhede (antant) yapmak mânasına olur. Ekser kıraate göre zâhiri if'âl babından göründüğü için çokları ülfet ettirmek veya ettirilmek[3], yani alıştırmak, alıştırılmak mânasıyla tefsir etmişlerdir ki bunda Kureyş'e izâfeti mef'ûlüne veya fâ'iline izâfet olmak muhtemildir. Lâkin ya'sız "ilâf" ancak müfâ'ale bâbından olduğu ve kıraatler birbirini tefsir etmiş olmak daha zâhir bulunduğu için bir kısım müfessirîn de Ebû Cafer ve İbn Âmir kıraatleri karînesiyle ikisinin de mufâ'ale bâbından mu'âhede mânasına olduğunda ısrar [6150] eylemişlerdir. Nitekim *Kāmûs*'ta da der ki: "Tenzîl'de 'îlâf', ahd ve hufâre (خفاره) ile icâzeye şebîhtir, yani ahd ü eman ve korkunç yoldan yolcuların emn ü selâmetle gidip gelmeleri zımnında yasakcılık ve himaye tarzında verilen icazet (pasaport) geçirtme ruhsatnâmesine[4] benzer, emr ü taahhüddür."[5] Bunda Kureyş'e izâfeti fâiline izâfet olmak zâhirdir. "Îlâf"ın bu mânası da "ülfet"ten me'huz ise de bunda husûsî

1 H: "yani meksur".
2 H ve B: "îlâf".
3 B -"veya ettirilmek".
4 M: "ruhsatiyyesine".
5 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 792; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 521:
والإيلاف في التنزيل: العهد وشبه الإجازة بالخفارة

bir örf ve ıstılah mânası da bulunduğu ve her iki mânanın bir lafız ile ifadesine imkân bulamadığımız, bir de "îlâf" kelimesi sûrenin ismi gibi olduğu için mealde aynen muhafazasını daha muvâfık ve doğru bulduk. Zira bunu yalnız ülfet ve i'tilâf ettirmek, alıştırmak, alıştırılmak yahut antlaşma, anlaşma diye bir ihtimal üzerine hasretmek doğru olmayacaktır.

Râgıb'ın beyânına göre "ülfet", i'tilâf mânasına isim olup aslında iltiyâm ile ictimâ'dır.[1] Yani esasında i'tilâf ve ünsiyet gibi uyuşup kaynaşma suretiyle ictimâ' mânası vardır, onun için itiyad demek olan alışmak ve ayrılmamak demek olan lüzum ve uygunluğu ifade eden ısınıklık mânaları da onun lâzımıdır. Ahd, anlaşmak, antlaşmak suretiyle "i'tilâf" da "ülfet"ten me'huzdur. Binâen'aleyh ايلَاف قُرَيْشٍ Kureyş'i alıştırmak, ısındırmak, Kureyş'in alıştırılması, alışması demek olabileceği gibi, Kureyş'in birbiriyle[2] yahut başkalarıyla ahidleşmesi, antlaşması[3], anlaşması, i'tilaf etmesi veya ettirmesi mânalarını da ifade eder.

"**Kureyş**" Arab içinde Adnânîlerden, Adnânîler içinde Mudarîlerden, Mudarîler içinde Kinânîlerden, Kinânîler içinde Nadr b. Kinâne evlâdından olan meşhur, büyük kabilenin ismidir. Âlûsî'nin beyânına göre Kurtubî buna "akvâlin esah ve esbeti" demiş ve bazıları fukahânın da buna kāil olduğunu söylemiştir.[4] Lâkin Ebu'l-Fidâ ve sâirenin beyânına göre sahih olan; Kureyş Fihr b. Mâlik b. Nadr b. Kinâne evlâdıdır, Fihr [6151] evladından olmayanlar Kureyş sayılmaz. Bunun ekser-i kavl olduğu söylenmiş,[5] hatta Zübeyr b. Bekkâr, nessâbûnun

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 81:

والإلف: اجتماع مع التئام، يقال: ألّفت بينهم، ومنه: الأُلفة ويقال للمألوف: إلف وأليف.

2 H: "birbirleriyle".

3 H -"antlaşması".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 471. Krş. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XX, 202:

وقريش ولد النضر بن كنانة وهو أصح الأقوال وأثبتها عند القرطبي. قيل: وعليه الفقهاء.

5 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer,* I, 107. Krş. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 93:

والصحيح أن قريشاً هم بنو فهر الذي سنذكره... وفهر المذكور هو قريش فكل من كان من ولده فهو قرشي ومن لم يكن من ولده فليس قرشياً.

bunda ictimâ'ları olduğunu söylemiştir.[1] Kāf'ın fethi ile "karş" kesmek ve şuradan buradan birtakım şeyler toplayıp birbirine zamm u ilhak ederek karıştırmak, ve cenkte birbirine karışıp mızrakları[2] birbirine karmakarışık tokuşturmak mânalarına masdar olur ki, Türkçemizde "karışmak", "karıştırmak" masdarına lafzen ve mânen benzetilebilir. Nitekim harbde mızraklar birbirine girip karıştığı zaman تَقَارَشَتِ الرِّمَاحُ denilir ki "süngüler, mızraklar karıştı, birbirine girdi" demektir, "tekarruş" da tecemmu' mânasınadır. Kāf'ın kesriyle "kırş" deniz canavarlarından birinin ismi imiş ki deryâdaki diğer hayvanları yer, kahreder ve kendisi yenilmezmiş. Bunun da tasğīri kāf'ın zammıyla "kureyş" gelir. Fihr b. Mâlik b. Nadr, şiddet ve kuvvetinden dolayı bu isim veya bu lakab ile tesmiye olunmuş ve onun sülalesine nisbette "Kureşî" veya "Kureyşî" denilmiştir. Künyesi "Ebû Gālib"dir. Bazıları da demişlerdir ki bu kabileye Kureyş denilmesi Fihr zamanında değildir. Bunlar Huzâ'îlerin Mekke'yi zabtı ve Kâbe'nin anahtarlarını onlardan almaları üzerine dağılmışlardı, sonra Resûlullah'ın ecdâdından ve Fihr'in[3] sülâlesinden Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Gālib b.[4] Fihr, bu dağılmış olan kabileyi derleyip toplayarak Huzâ'îlerden Kâbe'nin anahtarlarını istirdad ederek şereflerini yeniden tesis eylediği zaman, Fihr evlâdından olanların hepsine "Kureyş" ve nisbetinde "Kureşî" yahut "Kureyşî" denilmiştir. Ebu'l-Fidâ der ki: "İbn Sa'îd Mağribî'nin nakli böyledir, buna göre 'Kureyş' Fihr'in kendisinin değil, evlâdının ismi olmuştur."[5] Ve bu surette "Kureyş" tecemmu' mânasına olan "tekarruş"tan müştak olarak terhîm tarîkiyle tasğīr edilmiş demektir, zira ziyade bâbdan tasğīr sîgası ancak terhîm ile kābil olur. Ferrâ, ticaretlerinden dolayı tekessüb

---

1 Halebî, *İnsânu'l-uyûn fî sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427, I, 26; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 471:

قال بعضهم: وهو جماع قريش عند الأكثر، قال الزبير بن بكار: أجمع النسابون من قريش وغيرهم على أن قريشا إنما تفرقت عن فهر.

2 H: "mızraklı".

3 B: "Fihr".

4 B -"Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Gālib b.".

5 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer,* I, 107:

وقيل إن قصي بن كلاب لما استولى على البيت وجمع أشتات بني فهر سموا قُرَيشاً، لأنه قرش بني فهر أي جمعهم حول الحرم، فقيل لهم قريش. كذا نقله ابن سعيد المغربي فعلى هذا يكون لفظة قريش اسماً لبني فهر لا لفهر نفسه.

mânasına [6152] "tekarruş"tan olduğunu söylemiştir.[1] *Siyer-i İbn Hişâm*'da der ki: "Kureyş'e 'Kureyş' denilmesi 'tekarruş'tandır. 'Tekarruş' ticaret ve iktisab mânasınadır. Ru'be b. Accâc şöyle demiştir:

قَدْ كَانَ يُغْنِيهِمْ عَنِ الشُّغُوشِ   وَالْخَشْلِ مِنْ تَسَاقُطِ الْقُرُوشِ

شَحْمٌ وَمَحْضٌ لَيْسَ بِالْمَغْشُوشِ

'Şuğûş' bir nevi buğday, 'haşl' halhal ve bilezik başları, 'kurûş' da ticaret ve iktisabdır."[2] Bu recezde[3] ticaret ve kazanç mânasına olan "kurûş", lisânımızda ticaret için mübadele vâsıtası olan nukūd için vâhid-i kıyâsî olarak kullandığımız "guruş" kelimesiyle açıktan münasebetdar görünür. Bundan "tekarruş" kuruşlanmak, ticaret edip kazanmak demek olur. Bir kavle göre "Kureyş" ismi bundan me'huzdur. Âlûsî'nin beyânına göre bazıları da teftiş mânasına "takrîş"ten olduğunu, çünkü bunların atalarından beri ihtiyaç sâhiplerinin hâcetlerini teftiş ederek arayıp sormak ve huccâcın eksiklerini gediklerini gözetip çaresini araştırmak âdetleri bulunduğunu söylemişlerdir. Gerek ziyadeden olsun gerekse aslı üzere sülâsîden olsun, "Kureyş" kelimesinden tasğîrin tâzim için olduğunda söz yoktur. Nitekim şu beyitteki:

وَكُلُّ أُنَاسٍ سَوفَ تَدخُلُ بَينَهُم   دُوَيهِيَةٌ تَصفَرُّ مِنْهَا الْأَنَامِلُ[4]

"Düveyhiye"nin tasğīri tâzim için olduğu meşhurdur.[5] Ve îzah olunacağı vechile Hâşim[6] ve biraderinin de Kureyş'i îlâfta büyük hizmeti

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 471:

وقال الفرّاء: هو من التقرش بمعنى التكسب، سموا بذلك لتجارتهم.

2 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 93-94:

وإنما سميت قريش قريشا من التقرش والتقرش: التجارة والاكتساب... قال ابن هشام: والشغوش: قمح يسمى الشغوش. والخشل: رءوس الخلاخيل والأسورة ونحوه. والقروش: التجارة والاكتساب. يقول: قد كان يغنيهم عن هذا شحم ومحض. والمحض: اللبن الحليب الخالص.

3 H: "reczede".

4 "İnsanların hepsinin her hâlde aralarına girecek bir dâhiyecik, musibetcik ki ondan parmakların uçları sararır." Burada "düveyhiye" diye tasğîr sîgasıyla ifade olunan musibetcikten murad ölümdür ve tasğîr bunun en küçüğünün bile büyüklüğünü ve dehşetini ifade için zıddıyla kinaye gibidir [Müellifin notu]. *Dîvânu Lebîd b. Rebî'a,* nşr. Hamdû Tammâs, Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004, s. 85.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 471. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 802:

وقيل من التقريش وهو التفتيش... سموا بذلك لأن أباهم كان يفتش عن أرباب الحوائج ليقضي حوائجهم وكذا كانوا هم يفتشون على ذي الخلة من الحاج ليسدوها وقيل من التقرش وهو التجمع... سموا بذلك لتجمعهم بعد التفرق والتصغير إذا كان من المزيد تصغير ترخيم وإذا كان من ثلاثي مجرد فهو على أصله وأيّا ما كان فهو للتعظيم...

6 B: "حشم".

olmuştur[1]. Mâlum ki Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri Muhammed b. Abdullah b. Abdülmuttalib b. Hâşim b. Abdi Menaf b. Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Gālib b. Fihr b. Mâlik b. Nadr b. Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyas b. Mudar b. Nizar b. Me'ad b. Adnan, Adnan da daha hayli batın ötede İsmâil b. [6513] İbrâhim aleyhimesselâm[2] zürriyeti olmak hasebiyle neseb-i nebevî dahi İbrâhîmî, İsmâîlî, Adnânî, Mudarî, Kinânî, Kureşî, Hâşimîdir.

Şu hâlde diğer âyât ve mu'cizâttan kat'-ı nazarla yalnız bu cihet nazar-ı i'tibâra alındığı, Kusay'ın ve Hâşim'in Kureyşi îlâftaki şeref ve hizmeti ve fil vak'ası dolayısıyla da Beyt ve ehl-i Beyt hakkında tezahür eden inâyet-i rabbâniye mülâhaza edildiği surette bile Hazret-i Peygamber'in tevhid davetine ilk evvel Kureyş'in koşması lâzım gelirken, yine ilk evvel onların şirkte ısrar ederek muhalefet ve mümâna'ata kıyam etmeleri bu sûrenin sebeb-i nüzûlü olmuştur.

لِإِيلَافِ'deki lâm'ın mânasında üç vecih söylenmiştir: 1. İbn Cerîr gibi bazıların[3] muhtârına göre taaccüb için olup mahzuf اعجبوا fiiline müte'allik olmaktır ki, "Kureyş'in kış yaz rıhlet ve[4] sefere ülfetleşip bu Beyt'in Rabbine kulluk etmemelerine taaccüb edin, o şâyân-ı taaccübdür" demek olur.[5] Bu mâna sûrenin istiklâline ve فَلْيَعْبُدُوا emrinin tefrî'ine nazaran münâsib bir mâna olmakla beraber seferin mutlaka zemmini iş'âr eder gibi olması hasebiyle pek muvâfık değildir.

2. Ta'lîl için olmaktır, bunda da iki vecih vardır.

Birisi, evvelki sûredeki جَعَلَهُمْ veya كَيْفَ فَعَلَ fiillerine müte'allik olmaktır. Bunu bazıları sûrenin istiklâline münâfî görerek bu sûrenin başında o

1 H: "bulunmuştur".
2 H: "aleyhisselâm".
3 H: "bazılarının".
4 H -"ve".
5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 621:
والصواب من القول في ذلك عندنا أن يقال: إن هذه اللام بمعنى التعجب وأن معنى الكلام: اعجبوا لإيلاف قريش رحلة الشتاء والصيف وتركهم عبادة ربّ هذا البيت الذي أطعمهم من جوع وآمنهم من خوف فليعبدوا ربّ هذا البيت الذي أطعمهم من جوع وآمنهم من خوف والعرب إذا جاءت بهذه اللام فأدخلوها في الكلام للتعجب اكتفوا بها دليلا على التعجب من إظهار الفعل الذي يجلبها...

fiillerden birini takdir etmek daha muvâfık olacağını, yani "öyle yaptı ki Kureyş'in îlâfı için" mânasına olmasını tercih eylemişlerdir. Bu surette "îlâf" bir nimet olarak zikredilmiş demektir. Lâkin buna karşı denilmiştir ki Kur'ân'ın hepsi bir sûre gibi mânen yekdiğerine merbut olmak itibariyle bir sûrenin diğerine mânen bir ta'alluku onun haddizâtında bir sûre olabilmesine mâni' olmamak lâzım gelirse de, fil vak'asını yalnız Kureyş'in rıhlete îlâfı ile ta'lil [6154] doğru olmaz, çünkü bu rıhlet ve seferden murad Yemen'e ve Şam'a ticaret için sefer olduğuna göre, Kureyş'in bu rıhlete ülfeti ve bu bâbda Yemen ve Şam hükûmetleriyle mu'âhede ve i'tilâfları yalnız fil vak'asından sonra değil, daha evvelden ve bilhassa Abdi Menaf oğulları Hâşim ve biraderleri zamanından beri yapageldikleri bir ülfet olduğu mâlum bulunduğundan dolayı, fil vak'ası bu ülfeti husûle getirmek için oldu demek sahih olmaz. Gerçi ashâb-ı fil maksadlarına muvaffak olsalardı bu ülfet kalmayacaktı ve onların o suretle def' ü helâk edilmeleri gerek sâir Arab kabâili ve gerek etraftaki mülûk nazarında hürmet ve haysiyetlerini artırarak kendilerine daha ziyade ısınmalarına ve ülfetlerini artırmalarına başlıca bir sebep olmuş olmak itibariyle bunu o vak'anın fâide ve semerelerinden başlıca birisi saymak ve bu cihetle lâm'ı[1] ta'lîlden ziyade başlıca bir âkıbet için mülâhaza etmek doğru olabilirse de, bunu fil vak'asının yegâne illeti ve hikmeti imiş gibi mülâhaza etmek doğru değildir. Onun için bunu fil vak'asının ne bir illet-i hâriciyesi ne de bir illet-i gâiyesi, yani sırf onun neticesi olan bir hikmet-i müterettibesi olarak değil, onunla da bir münasebeti bulunmakla beraber Allah teâlâ'nın bilâhare dinini izhar etmek üzere Beyt dolayısıyla Kureyş'e daha evvelden nasib edip bu sûrede beyan buyurmuş olduğu ayrıca bir in'âmı olan bir îlâf ve ülfet olarak mülâhaza etmek lâzımdır. Bu ise لِإِيلَافِ'deki lâm'ın ta'lîl için olmakla beraber yukarıki sûre mazmûnuna değil, ancak ilerideki فَلْيَعْبُدُوا emrine müte'allik olmasıyla mümkindir. Fâ'nın mâba'di mâkablinde âmil olamayacağına dair meşhur bir nahiv kāidesi var ise de,

1 B: "lâm-ı".

وَاِيَّاىَ فَاتَّقُونِ [el-Bakara 2/41], وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ [et-Tegābün 64/13] gibi emsâli vechile buradaki fâ'nın da ona mâni' olacak kabîlden olmadığı beyan olunmuş ve bâhusus nahiv eimmesinden İmam Halil ve Sîbeveyh bu lâm'ın فَلْيَعْبُدُوا'ya müte'allik olduğunu beyan ve tasrih etmişler,[1] *Keşşâf* gibi [6155] lisan muhakkikleri de bunu ihtiyar eylemişlerdir.[2] Bu ta'alluk doğrudan doğru olmasa bile izmar ve tefsir suretiyle sahih olacağında hiç tereddüde mahal yoktur. Bu sebeplere binâen biz de mealde bu vechi açık olarak tercih ve ihtiyar eyledik. Hitab da Resûlullah'a olup Kureyş'e emir, emr-i gāib olduğu için mânanın hâsılı şu olmuş olur: Yâ Muhammed! Rabbinin ashâb-ı file o yaptığından mâ'adâ Kureyş kabilesine daha birçok in'âm-ı mahsûsu olmuş ve olacaktır, bunlardan başlıca birisi onlarda veya onların lehine olan îlâf, yani husûle getirilen ve daha ziyade getirilmesi matlub bulunan ülfet ve i'tilâftır ki fil vak'asından sonra bilhassa ihtâra şayandır. Ondan dolayı herkesten evvel iman ve ubûdiyet etmeleri lâzım gelirken etmeyen o Kureyş'e tebliğ eyle ki: Onların husûle getirilmiş ve getirilecek ülfet ve i'tilâfı için, {اِيلَافِهِمْ} -evvelki "îlâf" yahut "îlâf"tan bedel-i kül veya ba'zdır- ❁ yani bilhassa o {رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ} kış ve yaz rıhletine îlâfları ❁ kışın ve yazın göçe, sefere ülfet ettirildikleri veya daha ziyade ettirilmeleri için, yahut kış ve yaz seferde vardıkları yerlerde ülfet ve ünsiyete mazhar edilmeleri için, yahut kış ve yaz seferi hakkında etraf ile ülfetleşerek anlaşıp antlaşmaları, ahidleşmeleri için.

"**Rıhlet**" mâlum ki göç, sefer demektir. "Îlâf" if'âlden olduğuna göre "rıhlet" onun mef'ûl-i bihi, müfâ'aleden olduğuna göre de cârrın hazfıyla لِرِحْلَةِ takdîrinde mef'ûl-i lehidir. İşbu kış ve yaz İbn Abbas'tan rivayet edildiği üzere Kureyş ticaret için kışın Yemen'e, yazın da Şam tarafına Busra'ya sefer ederlerdi, kezâlik gerek ticaret ve gerek sâir maksadla yazın

---

1 Sîbeveyh, *el-Kitâb,* thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hancı,1408/1988, III, 127:

...ونظيرها: «لإيلاف قريشٍ» لأنه إنما هو، لذلك «فليعبدوا». فإن حذفت اللام من «ان» فهو نصبٌ كما أنَّك لو حذفت اللام من «لإيلاف» كان نصباً.

هذا قول الخليل.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 800:

«لِإِيلافِ قُرَيْشٍ» متعلق بقوله «لِيَعْبُدُوا» أمرهم أن يعبدوه لأجل إيلافهم الرحلتين.

sayfiye olarak Tâif'e göçerler, kışın da Mekke'ye göçerlerdi.[1] Nakkāş tefsirinde dört rıhletleri olduğu zikrolunmuş, İbn Atıyye bu kavlin merdud olduğunu söylemiş[2] ise de *Bahr*'da der ki: "Reddolunması muvâfık değildir, çünkü ashâb-ı îlâf dört birader idi ki bunlar Abdi Menaf oğullarıdır. Hâşim Şam meliki ile [6156] i'tilâf ederdi; ondan atlar almış, onunla Şam ticaretine emniyet bulmuştu. Abdi Şems Habeş'e, Muttalib Yemen'e, Nevfel de Fâris'e i'tilâf ederdi, bunlara 'mücîrîn'[3] denilirdi. Sâir Kureyş tüccarları bu dört kardeşin adlarıyla[4] ticarete giderler, ondan dolayı onlara da taarruz olunmazdı. Ezherî 'el-îlâf شِبْه الْإِجَازَةِ بِالْخُفَارَةِ yani hufâre[5] denilen yasakçılıkla koruyuşa[6] benzer' demiştir. Böyle olunca bu dört biraderin hufâretinde (himayesinde) olarak tüccarın bulunduğu bu dört mevki itibariyle Kureyş'in dört rıhleti olmak رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ diye ifade olunan iki rıhlete münâfî olmaz. 'Rıhlet' ism-i cins olarak bir ve daha ziyade sefere de şâmil olabilir. Nitekim şâir bu dört kardeşi medhettiği şu beyitlerle bu mânayı anlatmıştır:

يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ الْمُحَوِّلُ رَحْلَهُ   هَلَّا نَزَلْتَ بِآلِ عَبْدِ مَنَافِ
الْآخِذُونَ الْعَهْدَ مِنْ آفَاقِهَا   وَالرَّاحِلُونَ لِرِحْلَةِ الْإِيلَافِ
وَالرَّائِشُونَ وَلَيْسَ يُوجَدُ رَائِشٌ   وَالْقَائِلُونَ هَلُمَّ لِلْأَضْيَافِ
وَالْخَالِطُونَ غَنِيَّهُمْ لِفَقِيرِهِمْ   حَتَّى يَصِيرَ فَقِيرُهُمْ كَالْكَافِ[7]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 622-623. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 472:
عن الكلبيّ «رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ» قال: كانت لهم رحلتان: رحلة في الشتاء إلى اليمن ورحلة في الصيف إلى الشأم... عن ابن عباس «إِيلافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ» قال: كانوا يشْتون بمكة ويَصِيفون بالطائف.

2 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 526. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 472:
وقال النقاش: كانت لهم أربع رحل، وهذا قول مردود.

3 H, M ve B: "müttecirîn".

4 H ve M: "atlarıyla".

5 H: "hufre".

6 M: "kuruyuşa".

7 "*Ey yükünü, seferlerini tahvil eden adam!*
Abdi Menaf ailesine inseydin a...

Onlar âfâkından and almışlardır,
Ve rıhleti îlâf için sefer ederler.

Bir bahşiş veren bulunmazken onlar bahşiş verirler
Ve misafirlere buyurun derler.

Ve zenginlerini fakirlerine karıştırırlar
O derece ki hatta fakirleri kifayetli gibi olurlar" [Müellifin notu].

Bahr'ın sözü burada bitti.[1] Yukarıda kaydettiğimiz vechile *Kāmûs*'ta da Tenzîl'deki "îlâf"ın ahd ve شِبْه الْإِجَارَةِ بِالْخُفَارَةِ mânası beyan edildikten ve bu ahdi ilk alan Hâşim olduğu zikredildikten sonra sûrenin meâli şöyle îzah edilmiştir: "Kureyş, Harem-i şerîf'in sükkânı idiler, etraflarında halk vurulup çarpılırken onlar erzaklarının celbinde ve yazın, kışın seferlerinde emniyetle gidip geliyorlardı. Bir ârızaya uğradıkları zaman 'biz Allah'ın ehl-i haremiyiz' diyorlar ve bundan dolayı kendilerine kimse taarruz etmiyordu. Hâşim Şam'a îlâf ediyordu, Abdi Şems Habeş'e, Muttalib Yemen'e, Nevfel Fâris'e, sâir Kureyş tüccarı da bu [6157] kardeşlerin tutamaklarıyla bu şehirlere gidip geliyorlar ve o sayede onlara da taarruz olunmuyordu. Bu dört biraderden her biri kendi seferi nâhiyesinin melikinden bir ahd ü eman vesikası almıştı."[2] *Kāmûs* tercemesi *Okyanus*'un[3] bunu îzahında da mezkur olduğu üzere Kureyş halkı öteden beri ehl-i ticaret ise de ticaretleri hemen hemen Mekke ve etrafına münhasır gibiydi. İbtidâ Hâşim b. Abdi Menaf Şam melikinden ahd ü eman almıştı. Bir defa Hâşim Şam tarafına azîmet edip vâsıl oldukta şeref ü şânı, Şam'da hükümran olan kayserin mesmû'u olup huzûruna davet ve riayet eylemişti. Hâşim bu vesile ile münasebet getirip Kureyş tüccarının bazı Yemen ve Hicaz emti'asıyla Şam ülkesine emn ü selâmetle gidip gelmeleri için ahd ü emânı mutazammın bir ruhsatnâme istemiş, o da matlûbu üzere resmî bir vesika vermiş olmakla ondan sonra Kureyş tüccarı Şam tarafına ülfet ettirilir olmuştu. Bunu gören biraderleri de zikrolunduğu üzere Habeş'ten, Yemen'den, İran'dan

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 549:

ولا ينبغي أن يرد فإن أصحاب الإيلاف كانوا أربعة إخوة وهم: بنو عبد مناف هاشم، كان يؤلف ملك الشام، أخذ منه حبلا فأمن به في تجارته إلى الشام وعبد شمس يؤلف إلى الحبشة والمطلب إلى اليمن ونوفل إلى فارس فكان هؤلاء يسمون المجيرين فتختلف تجر قريش إلى الأمصار بحبل هؤلاء الإخوة فلا يتعرض لهم. قال الأزهري: الإيلاف شبه الإجارة بالخفارة، فإذا كان كذلك جاز أن يكون لهم رحل أربع باعتبار هذه الأماكن التي كانت التجار في خفارة هؤلاء الأربعة فيها وفيهم يقول الشاعر يمدحهم...

2 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 792-793; *Besâir,* II, 4:

والإيلاف في التنزيل: العهد وشبه الإجازة بالخفارة وأول من أخذها هاشم من ملك الشام وتأويله: أنهم كانوا سكان الحرم آمنين في امتيازهم وتنقلاتهم شتاء وصيفا والناس يتخطفون من حولهم فإذا عرض لهم عارض قالوا: نحن أهل حرم الله فلا يتعرض لهم أحد أو اللام للتعجب أي: اعجبوا لإيلاف قريش، وكان هاشم يؤلف إلى الشام وعبد شمس إلى الحبشة والمطلب إلى اليمن ونوفل إلى فارس وكان تجار قريش يختلفون إلى هذه الأمصار بحبال هذه الإخوة فلا يتعرض لهم وكان كل أخ منهم أخذ حبلا من ملك ناحية سفره أمانا له.

3 H: "*Okyanus*".

böyle birer ahd almışlardı ki bunlar birer "kapitülasyon" demek olur, bu suretle Kureyş kabilesi yaz kış seferlerinde bu dört biraderin "hufâret" denilen delâlet ve himayesi nâmı altında emniyet ile gidip geliyorlardı.[1]

Bu îzahlardan da anlaşılıyor ki "îlâf" tâbiri iki haysiyetle iki mâna ifade etmiş oluyor. Birisi uyuşup anlaşarak bir ahd ü i'tilâf akdetmek ki, bu mânada müfâ'ale bâbından olan "îlâf" ve "ilâf" sarih, birisi de diğerini alıştıracak vechile "hufâre" denilen delâlet ve himaye suretiyle koruyarak ülfete sevketmektir ki, bunda da if'âl bâbından olan "îlâf" sarihtir. Bu sûrede bu kelimenin bedel tarîkiyle iki defa zikredilmesinden de her birinin bir mânaya işaret olması muhtemil olduğu gibi, İbn Âmir kıraati de[2] birincinin "ilâf", ikincinin "îlâf" olmasında sarihtir. Bu itibar ile de mealde "îlâf" lâfzının bu iki mânaya şâmil olmak üzere aynen muhafazası lüzûmu tebeyyün [6158] eder. Bütün bu mânalarda رِحْلَةَ الشِّتَٓاءِ وَالصَّيْفِ'de ticaret seferi mânası esas olmuş oluyor. Ma'amâfîh bu îlâf Kureyş'e ait olmakla beraber seferin de mutlaka onlara ait olması lâzım gelmez. Bu hufâret suretiyle Kureyş başkalarını da sefer ve rıhlete îlâf etmiş olmak muhtemildir. Bundan başka Fahr-ı Râzî'nin ikinci bir kavil olarak zikrettiği vechile bu kış ve yaz rıhletinden murad sâir halkın hac ve umre için Mekke'ye sefer ve rıhletleri olmak, Kureyş'in bu rıhlete îlâfından murad da emniyet ve âsâyişi temin ile âfâkī halkı ona ısındıracak vechile rağbetin tezyîdine hizmet etmek olabilir.[3] Nazmın buna da ihtimâli vardır, fakat meşhur olan evvelkisidir.

Geçen tafsîlâttan da anlaşıldığı vechile Kureyş'in bu rıhletlere ülfeti fil vak'asından sonra başlamış değildir. Çünkü Hâşim ve biraderlerinin fil vak'asından evvel, bu vak'anın ise hayli sonra Abdülmuttalib zamanında olduğu mâlumdur. Şu kadar ki ashâb-ı fil maksadlarına muvaffak olup da Kâbe'yi hedm etselerdi Kureyş'in bu ehemmiyeti ve bütün bu îlâf ve

---

1 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 521.
2 H ve B: "kıraatinde".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 297:
القول الثاني: أن المراد رحلة الناس إلى أهل مكة فرحلة الشتاء والصيف عمرة رجب وحج ذي الحجة لأنه كان أحدهما شتاء والآخر صيفا وموسم منافع مكة يكون بهما ولو كان يتم لأصحاب الفيل ما أرادوا لتعطلت هذه المنفعة.

i'tilâf menfaatleri fevt olacağı muhakkak olduğundan, vak'anın bunları teyid ve takviye etmiş olduğu da şüphesizdir. İki sûre arasında asıl vech-i münasebet de budur.

Şunu da nazar-ı i'tibâra almak iktizâ eder ki: Mef'ûl-i leh mutlaka husûlî olmak lâzım gelmez; illet-i gāiye, fâide-i müterettibe kabîlinden bi'n-netîce husûle getirilmek üzere tahsîlî de olur. Meselâ "sevdiği için söyledi" denildiği gibi, "sevdirmek için söyledi" de denilebilir. Onun için لِاِيلَافِ قُرَيْشٍ "Kureyş'in o zamana kadar husûle gelmiş bulunan îlâfı için" demek olabileceği gibi, o zamana kadar henüz tamamıyla husûle gelmeyip daha ziyade ileride husûlü murâd-ı ilâhî olan ve yalnız Mekke ve Arabistan havâlisine değil, bütün cihâna karşı ülfet ve i'tilâf ile yüksek bir medeniyet, emn ü âsâyişi taahhüd edecek mütekâmil bir îlâf ve te'lîf dahi olur ki, bu da sade âdî [6159] ufak tefek ticaret işleriyle değil, Beyt-i Şerîf'in ve risâlet-i Muhammediyenin ve dîn-i tevhîdin kadrini hakkıyla bilerek ve hakikaten Beled-i Emîn'in[1] ve Harem-i Şerîf'in ehli olacak ahlâk ve etvâra sâhip olarak ve ashâb-ı fil gibi zuhûru melhuz mütecaviz düşmanlara karşı mücahede ve Allah'a kulluk için birleşerek اَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَجَاهَدَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ [et-Tevbe 9/18] mazmûnu ile hareket etmek üzere yaz ve kış her mevsim için iktizâsına göre seferberlik edebilecek vechile bir îlâf ve ülfet hâsıl etmekle, yani dîn-i İslâm'a sarılmakla olacaktır. Onun için burada bâlâda îzah olunduğu üzere husûle gelmiş bulunan îlâfın ve ticaretin de şükrü lâzım gelen bir ni'met-i rabbâniye olduğuna işaretle beraber asıl ileride husûlü matlub olan yüksek îlâf ve i'tilâfın mebnâsı bulunan tevhîd-i[2] ibadet ve ubûdiyete sevk için îlâf nimeti bilhassa ihtimam ifade etmek üzere takdim olunmuştur. Binâen'aleyh sâhib-*Keşşâf*'ın beyan ettiği vechile mâna şu olur: Allah teâlâ'nın ta'dâda gelmez sâir nimetlerini hesap edemeseler[3], düşünmeseler bile Kureyş hiç olmazsa sırf bu îlâf nimeti için {فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هٰذَا الْبَيْتِ} bundan böyle bu Beyt'in

1 H: "Emîn'e".
2 H: "tevhîdi".
3 H: "etmeseler".

Rabbine ibadet ve ubûdiyet etsinler ❁ Yani da'vet-i Muhammediye üzerine serkeşlik etmeyip hakkı tanısınlar, şirk ü isyandan vazgeçsinler de ashâb-ı filin taarruzundan muhafaza buyurulmuş Beyt-i Atîk olan şu Kâbe'nin şerîk ve nazîrden münezzeh bir Rabbine ibadet etsinler, yalnız O'nu mâbud tanıyıp O'nun emri mûcebince ibadet ve ubûdiyetle kulluk yapsınlar, o Beyt'in ehli olacak rabbânî ahlâk ile tahalluk ederek O'na hizmet için îcab eden vazifeyi yapmak üzere kış yaz her türlü mücahede ile yüksek îlâfa hazırlansınlar. {اَلَّذٖى} ❁ "Rabb"in sıfatıdır, yani bu Beyt'in o Rabbi ki {6160} {اَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ} onları, o Kureyş'i büyük bir açlıktan doyurdu ❁ "cû'"un ve "havf"ın tenvinleri tefhıym ve tehvîl içindir. Bu açlık ve doyum hakkında üç kavil vardır. Birisi: İbrâhîm aleyhisselâm'ın رَبَّنَٓا اِنّٖٓى اَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتٖى بِوَادٍ غَيْرِ ذٖى زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِۙ رَبَّنَا لِيُقٖيمُوا الصَّلٰوةَ فَاجْعَلْ اَفْـِٔدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوٖٓى اِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ [İbrâhim 14/37] duasına işaret olmasıdır ki Beyt-i Muharrem'in yanında Mekke ziraatsız bir vâdi olduğu hâlde Hazret-i İbrâhîm'in duası ve Kâbe'nin hurmeti sayesinde İbrâhîm zürriyetinden İsmâil ve evlâdının ve onlardan olan Kureyş'in وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ mısdâkınca semerâttan merzuk olarak yaşayabilmesidir. İkincisi de yine bu dua semeresi ve Beyt'in bereketi olarak Kureyş'in beyan olunduğu üzere yaz ve kış ticaret seferlerine îlâfı vâsıtasıyla o muhitte tabîî olması lâzım gelen açlıktan korunmuş olmalarıdır ki, burada en zâhir olan budur. Üçüncüsü de Yûsuf seneleri gibi süren şiddetli kahta işaret olduğunu dahi söylemişlerdir ki cîfeleri ve kemikleri bile yemişler ve Hazret-i Peygamber'in duası berekâtıyla kurtulmuşlardı da Kureyş kâfirleri yine imana gelmemişlerdi. Sûre-i A'râf'ta وَمَٓا اَرْسَلْنَا فٖى قَرْيَةٍ مِنْ نَبِيٍّ اِلَّٓا اَخَذْنَٓا اَهْلَهَا بِالْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ [7/98] âyetinde ve daha bazı yerlerde buna dair söz geçmişti, bak. {وَاٰمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ} Ve müthiş bir korkudan emin buyurdu ❁ ki bu da ashâb-ı filin def' edilmiş olan korkusudur. Bununla beraber اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا اٰمِنًا وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ el-Ankebût 29/67] buyurulduğu üzere etraflarından halk vahşet ve şekāvet içinde vurulup çarpılıp dururken Kureyş Beyt'in civarında harem-i âmin, beled-i emîn olan Mekke ve havâlisinde emniyet

buldukları gibi, ehl-i harem seferlerinde de îlâf ile korkudan emin olarak gidip geliyorlardı. Hâlbuki o Beyt'in, o haremin ehli olabilmek için bütün cihâna karşı o etrafın cehalet ve şekāvetini ıslah ve emniyet ü âsâyişini tesis ve ihtiyaç içinde kıvranan fukarâ ve mesâkîne gereği vechile yardım etmek ve Allah'ın birliğini bilerek O'nun yolunda ve O'nun ahkâmını icrâ uğrunda mücahede ederek O'na lâyık kul olmak, [6161] hâsılı hak ve tevhid dini olan İslâm'a kemâl-i iman ve sıdk u sadakatle sarılarak Ve'l-Asr Sûresi'nde icmâl olunan esas üzere çalışmak lâzımdır.

Görülüyor ki Elemtere Sûresi'ne merbut gibi görünen bu sûre, buradan yukarıki sûrelere de ircâ'-ı nazar ettirerek ta Ve't-Tîni Sûresi'ndeki وَهٰذَا الْبَلَدِ الْاَمِينِ âyetini hatırlatmıştır, orada فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدُ بِالدِّينِ buyurulduğu gibi, buraya kadar dîn-i kayyimenin esasları hulâsa edildikten sonra burada da اَرَاَيْتَ الَّذٖى يُكَذِّبُ بِالدِّينِ diye Mâ'ûn Sûresi başlayacaktır.

[6162]

سورة الماعون مكية وهي سبع آيات

MÂ‘ÛN SÛRESİ

Bu Mâ‘ûn Sûresi’ne “Eraeyte Sûresi”, “Dîn Sûresi” dahi denilir, cumhur kavlinde Mekkîdir. *Dürr-i Mensûr*’da mezkur olduğu üzere İbn Abbas’tan ve İbn Zübeyr’den de İbn Merdûye öyle tahric eylemiştir.[1] Lâkin *Bahr*’da İbn Abbas ve Katâde kavlinde Medenî olduğu söylenmiş,[2] Dahhâk’ten de böyle nakledilmiştir. Âlûsî’nin nakline göre müfessir Hibetullah-ı Darîr[3] “yarısı Mekke’de Âs b. Vâil, yarısı da Medine’de münafık Abdullah b. Übey sebebiyle nâzil oldu” diye de bir kavil söylemiştir.[4] “Mâ‘ûn” zekât mânasına da geldiğine ve zekât Medine’de farz kılınmış olduğuna göre bu sûrenin tamamen veya kısmen Medenî olması dahi melhuz ise de, Mekkî sûrelerde de mutlak zekâta dair âyetlerin bulunduğu ve Mekke’de zekât tafsîlen farz kılınmamış ise de icmâlen tergīb ve teşvik yapılmış olduğu inkâr olunamayacağı, kezâlik münafıklar Medine’de olmuş olmakla beraber Mekke’de henüz İslâm’ın intişar etmemiş bulunduğu azlık içinde de riya ve nifak yapanların bulunabilmesi dahi müsteb‘ad olmayacağı cihetle, cumhûrun dediği gibi meşhûru üzere sûrenin tamamen Mekkî olması elbette daha doğrudur.

Âyetleri: Irâkī’de yedi, bâkīsinde altıdır. Fark مُصَلِّينَ’dedir.

Fâsılası: ن، م harfleridir.

[6163] Bundan evvel de işaret olunduğu üzere Fil Sûresi’yle Kureyş Sûresi’nin âhiri Ve’t-Tîni Sûresi’nde وَهٰذَا الْبَلَدِ الْاَمِينِ âyetindeki emniyeti

---

1 Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr,* VIII, 641:

أخرج ابن مردويه عن ابن عباس قال: أنزلت «أرأيت الذي يكذب» بمكة. وأخرج ابن مردويه عن عبد الله بن الزبير مثله.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît,* X, 552:

هذه السورة مكية في قول الجمهور، مدنية في قول ابن عباس وقتادة.

3 H: “Dârî”.

4 Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî,* XV, 474:

وحكي ذلك أيضا عن الضحاك. وقال هبة الله المفسر الضرير: نزل نصفها بمكة في العاص بن وائل ونصفها في المدينة في عبد الله بن أبي المنافق.

bir îzah ve ihtar olduğu gibi, dinin ve ibadetin rûh ve ehemmiyetini tanıtmak üzere dinsizlerle mürâîlerin, münafıkların huylarını[1] birer numûne ile göstererek hulâsa eden bu[2] sûre dahi Kureyş Sûresi'ndeki فَلْيَعْبُدُوا emrini tanımayanların ba'ṡ ü cezâya inanmayanların hâlinden tutarak evvelki sûreleri de düşündürmek üzere tâ Ve't-Tîni Sûresi'ndeki فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدُ بِالدِّينِ âyetini ihtar eyleyen bir âyet ile başlamıştır ki, bu ihtârın hâsılı: "Bak! Dini tekzib edenler insanın yaratıldığı 'ahsen-i takvim'den ne kadar aşağı düşüyorlar? Gör, anla da dinin rûh ve kıymetini bil" demek olur.

"**Mâ'ûn**" lügat ve tefsirlerin beyânına göre zekâta, atıyye ve ihsâna ve az çok menfaati bulunan herhangi bir şeye, ve konu komşu arasında âriyet olarak verilip alınmak şânından olan çanak çömlek, kap kacak, sofra, balta kürek ve daha böyle ev metâ'ı ve âlât ve edevâta dair yardımlık şeylere ve kimseden kıskanılmaz[3] olan mübtezel şeylere ıtlak olunur şümullü bir kelimedir. Bunun aslında, iştikākında ihtilâf edilmiş, Kutrub gibi bazıları az bir şey mânasına معن'den fâ'ûl[4] vezninde olduğunu söylemiştir ki "ma'n", مَا لَهُ مَعْنَةٌ denilir ki "onun bir azcık bile bir şeyi yok" demektir. Bu bizim Türkçemizde "onun bir kıymığı bile yok", yahut "bir zırnığı bile yok" tâbirimize benzer, bu surette mîm'i aslîdir. *Kāmûs* da bu esas üzere almıştır.[5] Bazıları da aslı iâne ve yardım demek olan "me'ûnet"tir, elif hâ'dan ivazdır demişler, bu surette mîm zâiddir. Aslı "mekrum" gibi mef'ul[6] vezninde iken, elif'in de ziyadesiyle ma'fûl veznini almıştır. Diğer bazıları da iâne mânasına "avn"dan ism-i mef'ûl olup aslı "ma'vûn" iken aynü'l-fi'li fâu'l-fi'li yerine geçirilerek "mev'ûn" yapılıp vâv elif'e kalbolunarak "mâ'ûn" denilmiş olduğuna kāil olmuşlardır. Şu hâlde bu üç veche göre [6164] "mâ'ûn" esasında az çok menfaati olan bir cıymık şey, yahut yardım veya yardımlık demek gibi

---

1 B: "huyları".
2 H, M ve B: "bir".
3 H +"kıskanılmaz".
4 B: "fe'ûl".
5 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 1234-1235.
6 H ve B: "mekrûm gibi mef'ûl".

olarak zikrolunan mânalarda kullanılmıştır. Bu sûrede Hazret-i Ali'den ve oğlu Muhammed b. Hanefiyye'den ve İbn Abbas'tan ve İbn Ömer'den ve Zeyd b. Eslem'den ve Dahhâk ve İkrime'den rivayeten zekât mânasına tefsir edilmiş, Râʻî'nin şu beytinde de bu mânaya kullanılmıştır:[1]

عَرَبٌ، نَرَى لله مِنْ أَموالِنا   حَقَّ الزَّكَاةِ مُنَزَّلًا تَنْزِيلا
قومٌ عَلَى الْإِسْلَامِ لَمَّا يَمْنَعُوا   مَاعُونَهُمْ وَيُضَيِّعُوا التَّهْلِيلَا[2]

Diğer birçokları da İbn Mesʻûd'dan, çanak çömlek gibi nâsın âriyet alıp verir olduğu kıskanılmaz, cüz'î şey mânasıyla tefsir eylemişlerdir.[3] Sûrenin ismi de olmak hasebiyle aynen muhafaza etmek daha muvâfık olursa da, biraz bir mefhum anlaşılabilmek için mealde "yardımlık" diye terceme ederek iki mânaya da işaret eylemeyi daha fâideli gördük.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اَرَاَيْتَ الَّذ۪ي يُكَذِّبُ بِالدّ۪ينِۜ ﴿١﴾ فَذٰلِكَ الَّذ۪ي يَدُعُّ الْيَت۪يمَۙ ﴿٢﴾ وَلَا يَحُضُّ عَلٰى طَعَامِ الْمِسْك۪ينِۜ ﴿٣﴾ فَوَيْلٌ لِلْمُصَلّ۪ينَۙ ﴿٤﴾ اَلَّذ۪ينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَۙ ﴿٥﴾ اَلَّذ۪ينَ هُمْ يُرَٓاؤُ۫نَۙ ﴿٦﴾ وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ ﴿٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Gördün mü o dini tekzib edeni? (1) Odur ki işte iter yetimi (2). Ve kayırmaz doyurmak üzere miskini (3). Fakat veyl o namaz kılanlara ki (4) namazlarından yanılmaktadırlar (5). Onlar ki mürâîlik ederler (6). Ve yardımlığı sakınır (zekâtı vermezler) (7).

[6165] {اَرَاَيْتَ} gördün mü? ❁ Hitab yine Resûlullah'a ve dolayısıyla umûmen hitâba kābiliyeti olanların her birinedir. İstifham, taaccüb suretiyle ihzar içindir. Âlemde açlık ve tokluk ve havf ü emniyet gibi

1 Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 635-637.
2 Bk. Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü eş'âri'l-Arab,* s. 736-739; Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 635; Ebû Bekir el-Enbârî, *ez-Zéhir fî meʻânî kelimâti'n-nâs,* I, 313.
3 Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 637-641:

أن أبا العبيدين سأل ابن مسعود عن الماعون قال: هو ما يتعاوره الناس بينهم، الفأس والقدر والدلو.

yekdiğerini tâkip etmekte olan acı ve tatlı hâlleri görüp duran ve îlâf ve i'tilâf ile te'âvün ve cemiyet içinde yaşamak ihtiyâcında bulunan insanlar içinde[1] Hak teâlâ'nın cezâ ve mükâfâtını inkâr edenlerin, dine inanmayanların bulunması taaccüb edilecek bir şey olduğuna tenbih ederek onların hâlet-i rûhiyeleriyle hüviyetlerini tanıtmak ve öylelerin huylarındaki düşkünlüklerden mü'minleri sakındırmak için nazar-ı dikkati celbdir. Yani yâ Muhammed! Kureyş içinde küfredenlerin neler yaptıklarını görerek anladın, tanıdın a {الَّذٖى يُكَذِّبُ بِالدّٖينِ} o dini tekzib edeni.

Burada da "dîn" en mutlak ve en esaslı mefhûmu olan ceza mânasınadır (*Ve't-tîni'ye bak*). Yani insanların yaptıkları iyilik veya kötülük mukabilinde Hak teâlâ'nın iyiliğe güzel sevab ile mükâfat ve kötülüğe kötü itab ile mücâzat edeceğini, ta'bîr-i âharla herkesin bir gün olup da فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ. وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرّاً يَرَهُ [ez-Zilzâl 99/7-8] mısdâkınca ettiklerini bulmaları Allah teâlâ'nın inanılması, inkıyad ve teslim olunup mûcebince amel edilmesi lâzım gelen muhakkak bir hükmü[2], bir Hak dini olduğunu tasdik etmeyip de "dinin aslı yoktur, o yalandır" der, cezâya inanmaz olan kimseyi gördün a... Mukātil'den bunun Âs b. Vâil-i Sehmî hakkında nâzil olduğu rivayet edilmiş ki kıyameti inkâr eder, çirkin işler yaparmış.[3]

Süddî'den Velid b. Mugīre hakkında nâzil olduğu rivayet edilmiş,[4] Mâverdî de Ebû Cehil hakkında nâzil olduğunu nakleylemiş,[5] ve rivayet olunmuştur ki Ebû Cehil bir yetimin vasîsi bulunuyordu. Bir gün o yetim çırılçıplak ona gelmiş, kendi malından bir şey [6166] istemişti. Ebû Cehil onu itivermiş ve aldırmamış idi. Kureyş'in ekâbiri de çocuğa "Muhammed'e git de sana şefaat ediversin" demişler, istihzâ etmek istemişler, yetim onların maksadlarını bilmediği için Resûlullah'a

---

1 H -"yaşamak ihtiyâcında bulunan insanlar içinde".
2 H: "kanunu".
3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 871:
«أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالدِّينِ» يعنى بالحساب، نزلت فى العاص ابن وائل السهمي وهبيرة بن أبي وهب المخزومي زوج أم هاني بنت عبد المطلب.
4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 331.
5 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 350.

gelip iltimas etmesini istemişti. Aleyhissalâtü vesselâm hiçbir muhtâcı reddetmek âdeti olmadığı için kalkmış, onunla beraber Ebû Cehil'in yanına gitmişti. Ebû Cehil "buyurun" deyip merhaba etmiş ve yetimin malını vermişti. Kureyş bunun üzerine Ebû Cehil'e serzeniş etmişler, "sen de sapıttın, Muhammed gibi Sâbîleştin[1]" demişler, "hayır" demiş, "sapıtmadım, velâkin onun sağında solunda birer harbe gördüm, vermezsem vuracak diye korktum."[2] İbni Abbas'tan bir rivayette de hem bahil hem mürâî bir münafık hakkında nazil oldu denilmiştir.[3] Demek ki bu sûre bunların birisi veya hepsi sebebiyle nâzil olmuştur, fakat hükmü onlara mahsus değil, öylelerin hepsine şâmildir.

{فَذٰلِكَ الَّذٖى} ❁ Fâ, sebebiyye veya şart-ı mahzûfun cevâbı olarak mâba‘dinin mâkabline terettübünü ifade eder. ذٰلِكَ mübtedâ, الَّذٖى mevsûlü[4] haberdir. Müsnedin ma‘rife olması da kasr ifade eder. Yani gördünse bilirsin a, görmedinse de bil: işte cezâya inanmadığından dolayı öyle dinsiz imansız olan kimselerdir ki {يَدُعُّ الْيَتٖيمَ} yetimi iter ❁ öksüzü[5] zayıf gördüğü ve Allah'tan korkmadığı için insaf ve merhamet etmeyerek kakar kakıştırır, kahr u hakāretle kovar azarlar. {وَلَا يَحُضُّ عَلٰى طَعَامِ الْمِسْكٖينِ} Ve miskin, bîçâre yoksulun yiyeceğine dair teşvik ve tergībde bulunmaz. ❁ Kendisi doyurmadığı gibi gerek kendi ta‘allukātından ve gerek sâir vakt ü hâli müsâid olanlardan sâir kimselerin bakıp gözetmesi, it‘âm etmesi için de kayırmaz; bir yardımda, tavsiyede, teşvikte bulunmaz, bîçârelerin hâlini düşünmez, fukarâya bakılmasına taraftar olmaz.

[6167] Burada "ta‘âm"dan murad it‘âm olduğu için "it‘âmü'l-miskîn" demek daha zâhir olacak iken "ta‘âm" denilmesi nüktelidir. Bunda[6]

---

1 H: "sabîleştin".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 301-302:

وروي أنه كان وصيا ليتيم فجاءه وهو عريان يسأله شيئا من مال نفسه فدفعه ولم يعبأ به فأيس الصبي فقال له أكابر قريش: قل لمحمد يشفع لك، وكان غرضهم الاستهزاء ولم يعرف اليتيم ذلك، فجاء إلى النبي صلى الله عليه وسلم والتمس منه ذلك وهو عليه الصلاة والسلام ما كان يرد محتاجا فذهب معه إلى أبي جهل فرحب به وبذل المال لليتيم فعيره قريش فقالوا: صبوت، فقال: لا والله ما صبوت، لكن رأيت عن يمينه وعن يساره حربة خفت إن لم أجبه يطعنها في.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 302:

وروي عن ابن عباس أنها نزلت في منافق جمع بين البخل والمراءاة.

4 H ve B: "mevsûl-i".

5 H: "öksüz".

6 B: "Bundan".

aç olan bir miskinin kudreti olanlar tarafından verilecek taâma milki imiş gibi diyaneten bir hakkı ta'alluk ettiğine işaret vardır ki وَفِى اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ [ez-Zâriyât 51/19] âyetinin mantûkudur. Bu suretle istihkākın şiddetine tenbih ve başa kakmaktan nehyedilmiş demektir. Yani öyle bir bîçâreyi doyuran kimse onun kendi hakkı olan bir taâmı vermiş, borcunu ödemiş gibidir. يَدُعُّ، وَلَا يَحُضُّ fiilleri istimrar ifade eder muzâri' olmak hasebiyle bu âyetlerin yukarıya rabtından çıkan mânanın hâsılı şu olur: Cemiyet hâlinde îlâf ve i'tilâf içinde yaşamak ihtiyâcında bulunan ve Allah'ın inayetiyle açlıktan kurtulmuş ve korkudan emniyete erdirilmiş olan insanların Allah'a ibadet ve kulluk etmeleri ve bu kulluğu yapmak için de öksüzlere, kimsesizlere bakmak, açlara bîçârelere yemek yedirip derman aramak için yardımlaşmaları Hak dininin îcâbı olan bir vazifeleri olduğu ve güçleri yeterken bunu yapmayanların Allah yanında cezâya çarpılacakları muhakkak iken, bunun zıddına yetimi itip kakarak hakkını yemek ve yanıbaşındaki yoksul bîçârenin en mübrem ihtiyâcı olan yiyeceği hakkında bir delâlet ve teşvikte bile bulunmayacak kadar hamiyetsizlik, merhametsizlik etmek insanlık hesâbına taaccüb ve teessüf olunmak lâzım gelen pek acı bir zül, bir düşkünlük olmakla beraber böyle yetimi kakmak ve fukarâya bakmamak gibi insafsızlıklar dine yalan diyen kimselerin yapageldikleri âdeti, huyu demektir. Her ne kadar bir insanın dine inanmaması taaccüb edilecek bir şey olsa da inanmadıktan sonra o fena huylar ona tabîî gibi olacağı cihetle pek taaccüb edilmez, asıl taaccüb edilecek cihet dindar görünenlerin bedenen ve mâlen vazife ve ibadetlerinden gafleti ve mürâîlik edip de cüz'î bir yardımdan sakınacak derece bahillik etmeleridir. Onun için [6168] buyuruluyor ki: {فَوَيْلٌ لِلْمُصَلّٖينَ} Fakat veyl o musallîlere ❁ yani vay hâllerine, yazıklar olsun o cehennemin "veyl" denilen ve kan irin akan deresine düşecek namaz kılanlara, daha doğrusu namaz kılıyor mü'min görünenlere {اَلَّذٖينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ} ki onlar namazlarından sehv etmişlerdir, yanılmışlardır ❁ dinin direği ve kulların cem'iyyet-i kalb ile huzûr-ı Hakk'a durarak bir yükselişi, likāullâha bir nevi visâli

demek olan ve binâen‘aleyh O'nun zikriyle avn u inayetinden ferden ve cemâ‘aten meded ve hidâyet alarak O'nun rızâsına doğru yoldan tekarrub etmek üzere emrine göre kulluk vazifelerini ihlâs ile yapmak için şevk u intibah almak lâzım gelen namazlarından gaflet ile yanılmaktadırlar. Dikkate şâyândır ki namazlarında sehiv değil, namazlarından sehiv ile muâhaze buyurulmuştur. Çünkü bazen namaz içinde sehv etmek, yanılmak hasbe'l-beşeriye ictinâbı kābil olmayan avârızdandır. Ondan dolayı Atâ b. Dînâr'dan mervî olduğu üzere denilmiştir[1] ki "hamdolsun Allah'a namazda sehv ile muâhaze etmemiş, فِي صَلَاتِهِمْ سَاهُون[2] buyurmamış, عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ buyurmuştur."[3] Namazdan sehv etmenin mânasında da müfessirînin bir hayli tafsilleri vardır: Başlıcası namazın ehemmiyetinden gaflet edip onu gereği gibi ciddi bir vazife olarak yapmamaktır ki kılınıp kılınmadığına aldırmamak, vaktine dikkat etmemek, geçip geçmediğine mübâlât etmeyip vaktinden tehir eylemek, terkinden müteessir olmamak, kıldığı vakit de Allah için hâlis niyet ile kılmayıp dünyevî birtakım maksadlar, garazlar için münâfıkāne bir surette kılmak, açıkta el yanında kılarsa gizlide kılmamak, kıldıklarını da Hakk'ın huzûrunda hayâtın rûhânî ve cismânî bütün tehavvülâtını temessül ettirecek bir ta‘abbüd ve tâzim olarak değil de Hazret-i Mevlânâ'nın dediği gibi "ser bezemîn düm behevâ" yahut Türkçe bir tâbirde [6169] söylendiği gibi "iki yatış bir kıntış bakış"tan ibaret bir gösteriş veya bir eğlenti hâlinde yapmak suretlerine şâmil olur. Söz musallî denilenlerde olduğu için büsbütün terk bu mevzudan hâriç olmak gerektir. Bu bâbda İbn Cerîr rivayet ettiği iki haberle de istidlâl eylemiştir. Birisi Sa‘d b. Ebî Vakkas radıyallâhu anh'tan, demiştir ki: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne اَلَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ'den sordum. ‘Onlar namazı vaktinden tehir edenlerdir' buyurdu."[4] Birisi de Ebû Berzete'l-Eslemî radıyallâhu anh'tan,

1 M: "denilmişti".
2 H: "سهو".
3 Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 335-336. Krş. Taberî, *Câmi‘u'l-beyân,* XXIV, 633; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* X, 625:
عن عطاء بن دينار أنه قال: الحمد لله الذي قال: «الذين هم عن صلاتهم ساهون» ولم يقل «في صلاتهم».
4 Taberî, *Câmi‘u'l-beyân,* XXIV, 632-633:
عن سعد بن أبي وقاص قال: سألت النبيّ صلى الله عليه وسلم، عن «الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلاتِهِمْ سَاهُونَ» قال: هم الذين يؤخّرون الصلاة عن وقتها.

demiştir ki: "İşbu اَلَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ âyeti nâzil olduğu zaman Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Allahu ekber, bu sizin için her birinize bütün dünya kadar atıyye verilmekten daha hayırlıdır. Onlar o kimselerdir ki namaz kılarsa namazının bir hayrı olacağını ummaz, terkederse Rabbinden korkmaz.'"[1] Bunda siyâk u sibâka nazaran kıldıkları birkaç vakit namazdan dolayı mağrur olup yanılıp da din ondan ibaret imiş gibi sâir ibadet ve ubûdiyet vazifelerini yapmayanlar da dâhil olur. Zira birçok kereler[2] geçtiği üzere dinin rûhu Allah'ın emrine ihlâs ile tâzim ve bütün havl ü kuvveti ve cezâ ve mükâfâtı O'ndan bilerek, O'nun nâmına halkına şefkat[3] esasında toplanır. Onun için Kur'an'da imandan sonra sâlih amellerin esası olmak üzere namaz ve zekât beraber zikrolunagelmiştir. Böyle iken dindar geçinen birtakım kimseler vardır ki namaz kılar görünürler de sade onunla bütün dînî vazifelerini îfâ edivermişler gibi farzederek yanılırlar, zekât gibi diğer vazifelere ehemmiyet vermez kaçınırlar, Allah için istemeyi hoşlanırlar da Allah için cüz'î bir şey vermekten, Allah'ın kullarına yardım etmekten ve Allah'ın emirlerinin îfâsı için lâzım gelen masraflara güçleri yettiği kadar iştirak etmekten imtinâ' ederler. Hâlbuki böylelerle mescidler mâmur olmaz. Çünkü Sûre-i Tevbe'de اِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللّٰهِ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ وَلَمْ يَخْشَ اِلَّا اللّٰهَ [9/18] buyurulduğu üzere mescidleri ancak Allah'a ve âhiret gününe [6170] iman edip namazı dürüst kılan ve zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkusu olmayan kimseler mâmur eder. Ve اِنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَٓاءِ وَالْمُنْكَرِؕ وَلَذِكْرُ اللّٰهِ اَكْبَرُ [el-Ankebût 29/45] buyurulduğu üzere namaz fahşâ ve münkerden nehyeder olduğu ve böyle Allah'ın zikri olan namaz en büyük vâiz olmak lâzım geldiği hâlde onun nehy ü tezkîrinden fahşâ ve münkerâttan vazgeçmeyen, salâh ve ubûdiyet vazifelerini düşünmeyen, Allah için yardım borçlarını

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 633:

عن أبي برزة الأسلميّ قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لما نزلت هذه الآية: «الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلاتِهِمْ سَاهُونَ»: الله أكبر هذه خير لكم من أن لو أعطي كلّ رجل منكم مثل جميع الدنيا، هو الذي إن صلى لم يرج خير صلاته وإن تركها لم يخف ربه.

2 B: "kere".

3 B: "şefaat".

vermekten bile sakınan kimseler de namazın mânasından, nehy ü tezkîrinden gaflet ederek namazlarından sehv etmiş olurlar. Ma‘amâfîh bu âyetin mazmunu şu iki âyet ile de îzah olunuyor: {اَلَّذٖينَ هُمْ يُرَٓاؤُنَ} Onlar ki mürâîlik ederler ❁ gösteriş yaparlar. Her ne amel yapsalar Allah için yapmazlar da halka gösteriş için ve herkesin göreceği yerde yaparlar. {وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ} Ve mâ‘ûnu men ederler ❁ zekâtı vermezler, yahut kimsenin esirgemeyeceği âriyet gibi cüz'î bir yardımlığı bile sakınır, kimseye bir damla bir şey vermek istemezler, öyle hasis öyle nâkes olurlar, böyle olanların zekât vermeyecekleri ise evleviyetle anlaşılır.

İşte böyle namaz kılar dindar görünüp de namazlarından yanılan, mürâîlik, gösteriş yapıp da cüz'î bir yardımdan bile kaçınan kimselerin bu hâlleri dinsizin dini tekzib etmesinden değil ise de yetimi kakıştırmasından, fukarâya yardım etmemesinden daha ziyade şâyân-ı taaccübdür, veyl onlara.

Görülüyor ki Fil Sûresi'nden sonra Kureyş Sûresi bu[1] Mâ‘ûn Sûresi ile tavzih olunarak buradan "veyl" kelimesi ile lafzen ve يَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ ile de mânen Hümeze Sûresi'nin وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍۙ.اَلَّذٖى جَمَعَ مَالاً وَعَدَّدَهُۙ يَحْسَبُ اَنَّ مَالَهُٓ اَخْلَدَهُ [104/1-3] mazmûnuna bağlandıktan ve Sûre-i Fil'de اَلَمْ تَرَ burada اَرَاَيْتَ hitablarıyla Peygamber'e "görmedin mi? Gördün a" diye birer tenbîh-i [6171] beliğ ile tenbih buyurulduktan sonra bunun arkasından Asr Sûresi gibi yukarıki bütün sûrelerin hâsılını üç âyetle zübdeleyen ve Kur'ân'ın en veciz sûresi ve bilhassa Ve'd-Duhâ'dan beri gelen sûrelerin mazmûnu üzerinde hepsinin tetimmesi olan Kevser Sûresi'yle de şân-ı Muhammedî hulâsatü'l-hulâsa olarak tebliğ ve tefhim edilecektir.

---

1 H -"bu".

[6172]

سُورَةُ الْكَوْثَرِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَلٰثُ اٰيَاتٍ

KEVSER SÛRESİ

Kur'an'da en kısa sûre Sûre-i Kevser'dir. Bikā'î'nin ve Şihâb'ın tasrihleri vechile buna "Sûre-i Nahr" dahi denilir.[1] *Keşşâf*'ta, Râzî'de, Beyzâvî'de, Ebussuud'da ve daha birçoklarında hep Mekkiye demişlerdir. Ebû Hayyân meşhurda ve cumhur kavlinde Mekkî, Hasan ve İkrime ve Katâde kavlinde Medenî demiştir.[2] Buhârî şerhi Aynî'de "Sûre-i Kevser inde'l-cumhur Mekkîdir, Katâde ve Hasan ve İkrime Medenî dedi" de denilmiştir. Bu ihtilâfın sebebi ise sebeb-i nüzûlündeki ihtilâftır. İbn Abbas'tan: "Âs b. Vâil'de[3] nâzil olmuştur. Çünkü Hazret-i Peygamber'in hakkında "ebter" demişti. Ukbe b. Ebû Mu'ayt'ta[4] da denilmiş. İkrime'den: "Kureyş'ten bir cemaat hakkındadır"; Ebû Cehil de denilmiş, Süheylî, Ka'b b. Eşref hakkında olduğunu da söylemiş ve "bundan sûrenin Medenî olması lâzım gelir" demiş, "hâlbuki bu cây-ı teemmüldür" der.[5] Beyzâvî haşiyesinde Şihâb der ki: "Mekkî veya Medenî olduğunda *er-Ravzu'l-ünüf* de bir ihtilâf nakletmiştir ki sebeb-i nüzûlünde naklettiği akvâl üzerine mebnî bir ihtilâftır: "Ebû Cehil إِنَّ مُحَمَّدًا أَبْتَر dediği zaman nâzil oldu" denilmiş, onu Âs b. Vâil söyledi de denilmiş, buna nazaran Mekkîdir, meşhur da budur. "Onu Ka'b b. Eşref söyledi de nâzil oldu" dahi denilmiş, bir de Nebiyy-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin oğlu Hazret-i Kāsım vefat ettiğinde Âs أَصْبَحَ مُحَمَّدٌ أَبْتَر "Muhammed ebter oldu" demişti. Onun üzerine nâzil

---

1 Bikā'î, *Nazmu'd-dürer,* XXII, 287; *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 401.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 555:

هذه السورة مكية في المشهور وقول الجمهور مدنية في قول الحسن وعكرمة وقتادة.

3 H: "Vâil'den".

4 M: "ma'yette".

5 Aynî, *Umdetü'l-kārî,* XX, 3:

وقيل: سورة الكوثر وهي مكية عند الجمهور وقال قتادة والحسن وعكرمة: مدنية وسبب الاختلاف فيه لأجل الاختلاف في سبب النزول فعن ابن عباس: نزلت في العاص ابن وائل فإنه قال في حق النبي صلى الله عليه وسلم: الأبتر، وقيل: في عقبة بن أبي معيط. وعن عكرمة: في جماعة من قريش وقيل: في أبي جهل وقال السهيلي: في كعب بن الأشرف، قال: ويلزم من هذا أن تكون السورة مدنية وفيه تأمل.

oldu denilmiş, bu ikisine nazaran da [6173] Medenîdir.[1] Fakat Şihâb'ın bu son fıkrasında açık bir yanlış vardır. *Er-Ravzu'l-ünüf*'te Süheylî'nin ifadesinde bu dördüncü fıkra yoktur. Hazret-i Kāsım'ın vefatı ve Âs'ın lakırdısı Medenî gösterilmek açık bir zühuldür. Bunların Mekkî olduğu mâlumdur. Gerçi Yahudî Ka'b b. Eşref Medineli ise de geleceği üzere lakırdısı Mekke'de olmuştur. Aynî'nin وَفِيهِ تَأَمُّلٌ dediği de budur. Sonra Şihâb *Neşr*'den şunu nakleylemiştir: Müslim ve Ebû Dâvûd ve Nesâî'de Enes b. Mâlik'ten: demiştir ki: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bir iğfâ, yani bir ımızganma hâlinde dalmıştı, derken tebessüm ederek başını kaldırdı, 'bana ânifen bir sûre inzal olundu' buyurdu da okudu: بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اِنَّا اَعْطَيْنَاك[2]... إلخ bitirdikten sonra da buyurdu ki 'bilir misiniz Kevser nedir?' 'Allah ve Resûlü a'lem' dediler, buyurdu ki: 'Bir nehirdir, onu bana[3] Rabbim azze ve celle cennette verdi, onda pek çok hayır (hayr-ı kesîr) var. Ümmetim kıyamet günü ona vürud edecek, kapları yıldızlar sayısıncadır. Derken içlerinden bir kul halecan ile çekilir atılır, «yâ Rab! O benim ümmetimdendir»[4] derim, buyurulur ki: «Bilmezsin senden sonra onlar neler ihdas ettiler.»'[5] Bu, sahih bir hadistir. Besmelenin sûre ile beraber nüzûlüne ve sûrenin Medenî olduğuna delâlet eyler, hâlbuki bunu bilenler onun Mekkî olduğuna icmâ' etmişlerdir."[6] Yani Mekkî olması daha kuvvetlidir.

---

1 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 401-402. Krş. Süheylî, *er-Ravzu'l-ünüf,* III, 243:
وفي كونها مكية أو مدنية اختلاف نقله في الروض الأنف مبني على الاختلاف في سبب نزولها على أقوال نقلها فقيل: نزلت لما قيل أبو جهل لعنه الله: أنّ محمداً أبتر وقيل: قاله العاصي بن وائل فعلى هذا هي مكية وهو المشهور وقيل: قاله كعب بن الأشرف فنزلت وقيل: نزلت لما مات القاسم ابن النبيّ صلى الله عليه وسلم فقال العاص: أصبح محمد أبتر، فعلى هذين هي مدنية.

2 M: "اعطينا".

3 H -"bana".

4 H: "ümmetimindir".

5 Müslim, Salât, 53. Krş. Ebû Dâvûd, Sünnet, 26; Nesâî, İftitâh, 21:
عن أنس قال: بينا رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات يوم بين أظهرنا إذ أغفى إغفاءة ثم رفع رأسه متبسما فقلنا: ما أضحكك يا رسول الله؟ قال: أنزلت علي آنفا سورة، فقرأ: «بسم الله الرحمن الرحيم. إنا أعطيناك الكوثر. فصل لربك وانحر. إن شانئك هو الأبتر» ثم قال: أتدرون ما الكوثر؟ فقلنا: الله ورسوله أعلم، قال: فإنه نهر وعدنيه ربي عز وجل عليه خير كثير، هو حوض ترد عليه أمتي يوم القيامة، آنيته عدد النجوم فيختلج العبد منهم فأقول: رب إنه من أمتي، فيقول: ما تدري ما أحدثت بعدك. زاد ابن حجر في حديثه: بين أظهرنا في المسجد، وقال: ما أحدث بعدك.

6 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr,* thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ', el-Matba'atü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, I, 196. Krş. *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 402 (müellif tercümeyi Şihâb'ın metnine göre yapmıştır):
وهذا الحديث يدل على أن البسملة نزلت مع السورة وفي كونها منها أو في أولها احتمال وقد يدل على أن هذه السورة مدنية وقد أجمع من نعرفه من علماء العدد والنزول على أنها مكية والله سبحانه وتعالى أعلم.

Eimme-i Hanefiyye ve Mâlikiyye bu hadisi bildikleri hâlde daha kuvvetli delillerden dolayı bu hadis ile besmelenin sûreden cüz olmasına istidlâl etmedikleri gibi, bunu bilen müfessirîn de bununla sûrenin Medenî olmasına istidlâl eylememişler, Mekkî olduğunda ittifak etmişlerdir. Çünkü bu hadîsin tarîkleri müte'addid olmakla beraber hepsi Hazret-i Enes'ten mervî olduğu için nihâyet haber-i vâhiddir.[1] Haber-i vâhid ise müstefîz, meşhur ve mütevâtir gibi daha kuvvetli bir rivayet ile [6174] te'âruz ettiği noktada istidlâlden sâkıt olur. Şu hâlde Mekkî olduğu meşhur iken hilâfına pek de sarih olmayan haber-i vâhidle istidlâl doğru olmamak lâzım gelir, icmâ'a karşı ise evleviyetle öyledir. Ancak bu babda *Neşr*'in söylediği icmâ', tesbit edilmiş değildir, bâlâda geçtiği üzere hilâf da mervîdir. Ona binâen Şihâb şöyle demiştir: "*Neşr*'in icmâ'a dair zikrettiği, bâlâda işittiğin hilâftan dolayı sahih değildir, lâkin savab olan Medenî olmasıdır. Bazılarının bu babda bir telîfi vardır. Onda bu sûrenin iki kere nâzil olduğunu tashih eylemiştir ve o hâlde işkâl yoktur."[2] Lâkin icmâ' olmasa[3] bile Mekkiyyetin meşhur olduğunu söylemiş olan Şihâb'ın sonra bu istidlâl ile Medenî olmasına savab diye hükmetmesi doğru olamayacağı gibi, buna savab dedikten sonra iki kere nüzûlün sıhhati ile telîfin işkâli kaldıracağını söylemesi de doğru olmaz. Çünkü savâbın hilâfı hata demek olur. Bununla beraber ona savab demekte Şihâb yalnız değildir. Süyûtî de *İtkān*'da demiştir ki: "Sûre-i Kevser; savab olan Medenî olmasıdır. Nevevî'nin Müslim şerhindeki tercîhinden dolayı ki, Müslim Enes'ten tahric eylediği hadiste şöyle demiştir: بَيْنَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ أَظْهُرِنَا Resûlullah bizim aramızda bulunduğu bir sıra إِذْ أَغْفَى إِغْفَاءَةً فَرَفَعَ رَأْسَهُ مُتَبَسِّمًا فَقَالَ أُنْزِلَتْ عَلَيَّ آنِفًا سُورَةٌ فَقَرَأَ: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ» حَتَّى خَتَمَهَا... اَلْحَدِيث."[4] Mâlum ki ımızganma gibi iğfâ

---

1 Gerçi Kevser hadisleri haber-i vâhid değil ise de bu hadîsin nüzûle delâlet eyleyen fıkrası haber-i vâhiddir [Müellifin notu].

2 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 402. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 478:

وما ذكره من الإجماع غير صحيح لما سمعته لكن الصواب أنها مدنية (أقول) لبعضهم هنا تأليف صحح فيه أنها نزلت مرّتين وحينئذ فلا إشكال.

3 B: "olması".

4 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 55:

سورة الكوثر: الصواب أنها مدنية ورجحه النووي في شرح مسلم لما أخرجه مسلم عن أنس قال: بيننا رسول الله صلى الله عليه وسلم بين أظهرنا إذ أغفى إغفاءة فرفع رأسه متبسما فقال: أنزلت علي آنفا سورة فقرأ: «بسم الله الرحمن الرحيم إنا أعطيناك الكوثر» حتى ختمها... الحديث.

hâli Resûlullah'ın vahiy hâllerindendir. Bu hadîsin diğer rivayetlerinde بَيْنَ أَظْهُرِنَا kaydı yoktur. Burada ise bu zikrolunmuştur. Medenî olmasına delil olan da bu kayıddır, yoksa Hazret-i Enes Medenî olduğundan dolayı her rivayet ettiğinin Medenî olması iktizâ etmez. Çünkü hepsinde bizzat meşhûdunu rivayet etmiş olmak lâzım gelmez. Mi'râc vesâire gibi Mekkî vukū'âtta olduğu vechile mesmû'unu rivayet etmiş olması da kâfîdir ve çoktur. Nitekim Kevser'in cennette bir nehir olduğuna dair Buhârî'nin, Tirmizî'nin ve İbn Cerîr'in Enes'ten rivayet eyledikleri müte'addid hadîsler Mi'râc'a müte'alliktir, [6175] ezcümle Katâde'nin Enes'ten rivayetlerinde Nebiyyullah sallallâhu aleyhi ve sellem Mi'râc'a çıkarıldığı vakit cennette ona mücevvef bir nehir arzolundu, yanındaki melek eliyle vurdu ondan bir misk çıkardı, Muhammed o meleğe 'bu ne?' dedi, 'bu sana Allah'ın verdiği Kevser' dedi ve Sidre-i Müntehâ ref' olundu. İşte o zaman Peygamber azîm bir eser gördü.'[1] Diğer birinde: 'Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: «Ben semâya uruc ettirildiğim zaman bir nehre vardım, kenarları mücevvef inci kubbeleri idi, 'bu ne yâ Cibrîl?' dedim, bu sana Rabbinin verdiği Kevser'dir' dedi» ilh."[2] diye tahric olunmuş ve bunlar daha diğer rivayetlerle teyid edilmiştir. Mi'râc'ın[3] ise Mekke'de olduğu mâlum bulunduğundan Hazret-i Enes bunlarla meşhûdunu değil, merfû'an veya mürselen mesmû'unu haber vermiştir. Şu hâlde iğfâ hadîsi de diğer Mi'râc hadislerindeki beyne'n-nevmi ve'l-yakaza gibi Mekkî olan vak'anın şöhretine veya Resûlullah'tan semâ'ına binâen rivayet olabilirdi. Ancak[4], بَيْنَ أَظْهُرِنَا kaydı bulunduğuna göre meşhûdu rivayette zâhir ve Hazret-i Enes Medenî olduğu cihetle,

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 649. Krş. Buhârî, Tevhîd, 37; Ebû Dâvûd, Sünnet, 26; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 108:
عن قتادة عن أنس قال: لما عُرج بنبيّ الله صلى الله عليه وسلم في الجنة أو كما قال عرض له نهر حافتاه الياقوت المجوف أو قال: المجوب فضرب الملك الذي معه بيده فيه فاستخرج مسكا فقال محمد للملك الذي معه: ما هَذَا؟ قال: هذا الكوثر الذي أعطاك الله، قال: ورفعت له سدرة المنتهى فأبصر عندها أثرا عظيما، أو كما قال.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 649. Krş. Buhârî, Rikāk, 53:
عن قتادة عن أنس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لما عرج بي إلى السماء أتيت على نهر حافتاه قباب اللؤلؤ المجوف قلت: ما هذا يا جبريل؟ قال: هذا الكوثر الذي أعطاك ربك...

3 H ve B: "Mi'râc".

4 M: "Ancan".

bu sûrenin Medenî olduğuna delâlet eyler. Nevevî besmele hakkında bu hadîsi tercih etmiş olduğundan Süyûtî bunu nazar-ı i'tibâra alarak "savab olan Medenî olmasıdır" diye meşhûra karşı bunu tasvîbe kadar gitmiş ise de, meşhur olan[1] cumhur kavlini böyle bir haber-i vâhidin ne kadar sahih olursa olsun bir tarîkiyle tahtı'e etmek savab[2] olamaz. Olsa olsa bunu ikinci bir nüzul rivayeti saymak kābil olur. Gerçi ikinci bir nüzûlün mâna ve fâidesini inkâr edenler olmuş ise de yine *İtkān*'da tafsil olunduğu üzere Fâtiha'da ve İhlâs'ta söylendiği gibi vukū'unu ve bazı ahkâm nokta-i nazarından fâidesini isbat edenler de vardır,[3] Mücâhid de bunlardandır. Burada da fâidesi kurban kesmek emrinin ve bayram namazının tatbîkātı itibariyle mülâhaza olunabilir. Ve Medenî olmasını tercihe meyledenlerde bu cihetin bir tesiri vardır. Lâkin icmâ' ile olmasa bile [6176] ekseriyetle müfessirînin söyledikleri vechile bu sûrenin Mekkî olması hakkındaki meşhur kavli mercuh veya hata addetmek için sebep yoktur. İbn Cerîr'in tafsil ettiği rivayetlerde Katâde ve İkrime ve Mücâhid'den dahi menkul olan Mekkî olmasıdır.[4] Ebû Hayyân'ın ve ona tebe'an Âlûsî'nin bunları Medenî kavlinde göstermeleri dahi sağlam değildir.[5]

Nevevî'nin tercihi sözüne gelince; Müslim şerhinde Nevevî bu sûrenin Medenî olmasını tercih etmiş değildir, bilakis sebeb-i nüzul yalnız Âs b. Vâil dediklerini söylemekle Mekkî olduğunu tercih eylemiş demektir. Ancak Nevevî bu hadis ile Şâfiî kavlinde olduğu gibi besmelenin sûreden cüz olduğunu tercih etmek istemiştir. Çünkü bundan evvel Müslim onun hilâfını isbat eden hadisleri tercîhen rivayet etmiştir. Demek ki Hanefiyye ve Mâlikiyye'nin dedikleri gibi bu hadis daha kuvvetlileriyle mu'ârız olduğundan dolayı ma'mûl^{ün} bih değildir, *Neşr*'in "bunu bilenler hilâfına icmâ' etmiştir" demesi de buna işarettir. Şu hâlde Nevevî'nin besmele hakkındaki tercihinden Süyûtî'nin bu sûrede Medeniyyeti tasvîbe

---

1 H -"meşhûra karşı bunu tasvîbe kadar gitmiş ise de, meşhur olan".
2 H: "sevab".
3 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 130-131.
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 657.
5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 555; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 478.

istidlâl etmesi doğru değildir, çünkü Nevevî sebeb-i nüzul, Âs b. Vâil diye tasrih ediyor, sarahat karşısında delâlete itibar olunmaz.

Sebeb-i nüzûle gelince: Bu babdaki rivayetler, kısmen bâlâda geçtiği üzere Hazret-i Peygamber'e dininden dolayı buğzeden bazı düşmanları tarafından "ebter" denilmiş olması sebebiyle bu sûrenin nâzil olduğu esasında müttefiktir. Ancak söyleyen kimdir ve ne suretle söylenmiştir[1], bunun hakkında rivayetler muhteliftir. Çokları İbn Abbas'tan, Sa'îd b. Cübeyr'den, Mücâhid'den, Katâde'den mervî olduğu üzere Âs b. Vâil'in söylediğini zikretmişler, Mücâhid'den Âs b. Vâil أَنَا شَانِئ مُحَمَّدٍ وَمَنْ شَنَأَهُ النَّاسُ فَهُوَ أَبْتَر yani "benim Muhammed'e buğzum var, nâsın buğz ettiği de ebterdir" demişti.[2] Katâde'den; Âs b. Vâil: "Ben [6177] Muhammed'in şâni'iyim, o ebterdir, arkası yoktur لَا عَقِبَ لَهُ" demiştir.[3] Bazıları da "Ukbe b. Ebû Mu'ayt[4], Pevgamber hakkında 'onun veledi yok, o ebterdir' dedi" demişler.[5] İbn Zeyd demiş ki: "Bir recül 'Muhammed ebterdir, zannettiğiniz gibi onun akibi (arkası) yoktur' diyordu, Allah teâlâ اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ buyurdu."[6] Yine İbn Cerîr'in İkrime'den üç tarîk ile rivayeti vechile diğerleri de Kureyş'ten bir cemaat demişler.

1. İkrime'den; اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ اُوتُوا نَصِيباً مِنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ وَيَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هٰؤُلَٓاءِ اَهْدٰى مِنَ الَّذِينَ اٰمَنُوا سَبِيلاً [en-Nisâ 4/51] âyetinde demiştir ki: "Ka'b b. Eşref Mekke'ye gelmişti, ehl-i Mekke ona 'biz mi hayırlıyız, yoksa şu kavminden münbetir sanevber mi (kopuk çam mı)? Biz huccâcın ehliyiz ve menhar-i büdün (yani develerin, iri kurbanların, kesildiği yer) bizim yanımızdadır' dediler, Ka'b b. Eşref de 'siz hayırlısınız'

---

1 H: "söylemiştir".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 657.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 657:

عن قتادة «إن شانئك هو الأبتر» قال: هو العاص بن وائل، قال: أنا شانئ محمدا وهو أبتر ليس له عقب، قال الله: «إن شانئك هو الأبتر» قال قتادة: الأبتر: الحقير الدقيق الذليل.

4 M: "Ma'yet".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 657:

عن شمر بن عطية قال: كان عقبة بن أبي معيط يقول: إنه لا يبقى للنبي صلى الله عليه وسلم ولد وهو أبتر فأنزل الله فيه هؤلاء الآيات: «إن شانئك» عقبة بن أبي معيط «هو الأبتر».

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 657:

قال ابن زيد في قوله: «إن شانئك هو الأبتر» قال: الرجل يقول: إنما محمد أبتر ليس له كما ترون عقب، قال الله: «إن شانئك هو الأبتر».

dedi. Allah teâlâ da onun hakkında bu âyeti ve Peygamber'e o lakırdıyı söyleyenler hakkında da اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ'i indirdi."[1]

2. Yine İkrime'den: Hazret-i Peygamber'e vahiy gelince Kureyş بَتِرَ مُحَمَّدٌ مِنَّا "Muhammed bizden koptu" demişlerdi. اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ nâzil oldu, yani "sana kopuklukla atan kendisi kopuktur."[2]

3. İkrime'den, İbn Abbas'tan: "Ka'b b. Eşref Mekke'ye geldiği vakit ona vardılar da 'biz ehl-i sikāyet ve sedânetiz, sen de ehl-i Medine'nin seyyidisin, biz mi hayırlıyız yoksa şu kavminden münbetir sanevber mi? O kendisini bizden hayırlı zu'm ediyor'[3] dediler, o da 'hayır siz hayırlısınız' dedi, bunun üzerine اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ nâzil oldu ve yine onun üzerine اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا نَص۪يباً مِنَ الْكِتَابِ [en-Nisâ 4/51] ilâ kavlihi نَص۪يراً inzal buyuruldu[4]."[5] Bunun Mekke'de söylendiği sarih olmakla beraber bazıları Ka'b b. Eşref'in Medineli olması hasebiyle veya Mekke'ye gidişi hicretten sonra olduğu mütalaasıyla bundan nüzûlün Medeniyyetini istidlâl eylemişler demek olur. Bunlardan anlaşılan ebter [6178] demekten maksadları "tuttuğu işin, yani nübüvvet davasının sonu gelmez, neticesi çıkmaz" demek, yahut "kavminden ayrılmış, arkası yok, zayıf, hakir" demek olur. Âlûsî'nin nakline göre de: İbn Sa'd ve İbn Asâkir, Kelbî tarîkiyle Ebû Sâlih'ten, o da İbn Abbas'tan şöyle tahric eylemişlerdir: "Resûlullah'ın ekber evlâdı Kāsım, sonra Zeyneb, sonra Abdullah, sonra Ümmü Külsûm, sonra Fâtıma, sonra Rukayye idi. Kāsım aleyhisselâm Mekke'de vefat etti ki evlâdından ilk ölen idi.

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 657-658:
عن عكرمة في هذه الآية: «ألم تر إلى الذين أوتوا نصيبا من الكتاب يؤمنون بالجبت والطاغوت ويقولون للذين كفروا هؤلاء أهدى من الذين آمنوا سبيلا» قال: نزلت في كعب بن الأشرف، أتى مكة فقال لها أهلها: نحن خير أم هذا الصنبور المنبتر من قومه ونحن أهل الحجيج وعندنا منحر البدن، قال: أنتم خير، فأنزل الله فيه هذه الآية وأنزل في الذين قالوا للنبي صلى الله عليه وسلم ما قالوا: «إن شانئك هو الأبتر».

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 658:
عن عكرمة «إن شانئك هو الأبتر» قال: لما أوحي إلى النبي صلى الله عليه وسلم قالت قريش: بتر محمد منا، فنزلت: «إن شانئك هو الأبتر» قال: الذي رماك بالبتر هو الأبتر.

3 H: "zannediyor".

4 H: "nâzil oldu".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 658:
عن عكرمة عن ابن عباس قال: لما قدم كعب بن الأشرف مكة أتوه فقالوا له: نحن أهل السقاية والسدانة وأنت سيد أهل المدينة فنحن خير أم هذا الصنبور المنبتر من قومه يزعم أنه خير منا؟ قال: بل أنتم خير منه، فنزلت عليه: «إن شانئك هو الأبتر» قال: وأنزلت عليه: «ألم تر إلى الذين أوتوا نصيبا من الكتاب...» إلى قوله «نصيرا».

Sonra da Abdullah aleyhisselâm vefat etti, bunun üzerine Âs b. Vâil-i Sehmî 'onun nesli kesildi, o ebterdir' dedi. Allah teâlâ da إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ'i inzal buyurdu."[1] İbn Ebû Hâtim'in ve İbn Cerîr'in Şimr[2] b. Atıyye'den tahriclerinde de: "Ukbe b. Ebû Mu'ayt[3], Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem hakkında 'onun akibi kalmıyor, o ebterdir' derdi. Allah teâlâ da onun hakkında bunu indirdi: إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ."[4] Taberânî ile İbn Merdûye de Ebû Eyyûb'dan şöyle tahric etmişlerdir, demiştir ki: "Resûlullah'ın oğlu İbrâhim vefat ettiğinde müşrikler birbirlerine gittiler, 'bu sâbî bu gece ebter oldu' dediler, Allah teâlâ da اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ Sûresini inzal buyurdu."[5] Abd b. Humeyd ve gayrısı da İbn Abbas'ın bu âyette o Ebû Cehil'dir (yani onun hakkında nâzil oldu) dediğini rivayet etmişlerdir. İbn Abbas'tan rivayetin bu kadarında beis yoktur. Lâkin Ebû Hayyân'ın ondan, "İbrâhim b. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem vefat ettiği zaman Ebû Cehil ashabına çıktı بَتِرَ مُحَمَّدٌ dedi. Allah teâlâ da إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ'i inzal buyurdu" diye hikâye etmesi[6] sahih olamaz[7], çünkü Ebû Cehil'in helâki İbrâhim aleyhisselâm'ın vefatından evvel olduğu muhakkaktır[8]. Atâ'dan da Ebû Leheb hakkında nâzil olduğu menkuldur, cumhur Âs b. Vâil hakkında nüzûlü üzerindedir.[9]

---

1 İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ,* III, 7; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* III, 126; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 482:
عن بن عباس قال: كان أكبر ولد رسول الله صلى الله عليه وسلم القاسم ثم زينب ثم عبد الله ثم أم كلثوم ثم فاطمة ثم رقية فمات القاسم وهو أول ميت من ولده صلى الله عليه وسلم بمكة ثم مات عبد الله فقال العاص بن وائل: لقد انقطع نسله فهو أبتر، فأنزل الله تبارك وتعالى: إن شانئك هو الأبتر.

2 M: "Şemir".

3 M: "Ma'yet".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 657; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3471.

5 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir,* IV, 179:
عن أبي أيوب قال: لما مات إبراهيم ابن رسول الله صلى الله عليه وسلم مشى المشركون بعضهم إلى بعض فقالوا: إن هذا الصابئ قد بتر الليلة فأنزل الله تعالى: «إنا أعطيناك الكوثر» إلى آخر السورة.

6 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 557.

7 B: "olmaz".

8 İbrâhim yerine Kāsım denilmiş olsaydı sahih olabilirdi, Ebû Hayyân'ın bu hatası bir kalem sehvi olabilir, lâkin Şihab'ın Kāsım'ın vefatıyla Âs'ın lafına Medenî demesi nâsih-i evvelden zühûl gibi görünüyor [Müellifin notu]. (Bu dipnot H nüshasında yoktur).

9 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 482:
وأخرج عبد بن حميد وغيره عن ابن عباس أنه قال في الآية هو أبو جهل أي لأنها نزلت فيه وهذا المقدار في الرواية عن ابن عباس لا بأس به وحكاية عنه أنه لما مات إبراهيم ابن رسول الله صلّى الله عليه وسلم خرج أبو جهل إلى أصحابه فقال: بتر محمد عليه الصلاة والسلام، فأنزل الله تعالى «إِنَّ شانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ» لا تكاد تصح لأن هلاك اللعين أبي جهل على التحقيق قبل وفاة إبراهيم عليه السلام وعن عطاء أنها نزلت في أبي لهب والجمهور على نزولها في العاصي بن وائل.

[6179] Bu rivayetlerden anlaşılan da kâfirler ebter demekle nesli kesik mânasını kasdetmişler, bununla da asıl tuttuğu işin, yani nübüvvet davasının arkası gelmeyip akim, güdük kalacağı mânasını murad ederek şemâtet ve izhâr-ı adâvet eylemişlerdir. İşte sebeb-i nüzul rivayetleri içinde yalnız Hazret-i İbrâhim'in vefatı üzerine söylenmesi rivayeti, sûrenin Medenî olmasına delâlet eyleyen yegâne rivayettir, diğerlerinin hepsi de Mekkî olduğunu gösterir, meşhur olan cumhur kavli de budur.

Âyetleri: Hilâfsız üçtür.

Fâsılası: ر harfidir.

Bu sûre-i kerîme, vecâzetiyle beraber nice letâif[1] ve işârâtı câmi' olarak geçen sûrelerin bir tetimmesi ve sonraki sûrenin de bir aslı gibidir. Bilhassa Mâ'ûn Sûresi'ne münasebeti de ona mukabele gibi olmasıdır. Ezcümle orada dinsizin ve münafıkın sıfatı olan tekzîbe mukabil isbat, insafsızlığa ve buhle mukabil atâ ile hayr-ı kesîr, salâttan sehve mukabil salâta devam, riyaya mukabil لِرَبِّكَ ihtisâsı ile ihlâs, mâ'ûnu men'e mukabil kurban ve fedakârlıkla tasadduk ve it'âm arasındaki tekabül münasibetleri bilhassa ihtâra şâyândır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَۜ ﴿١﴾ فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْۜ ﴿٢﴾ اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ ﴿٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Biz verdik sana hakikatte kevser (1). Sen de Rabbin için namaz kıl ve kurban kesiver (2). Doğrusu sana buğz edendir ebter (3).

[6180] {اِنَّا} ۞ اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ Sûresine bak. {اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ} ۞ Hitab Resûlullah'adır, "i'tâ" da mâlum ki atıyye vermek, ihsan eylemektir. Yani yâ Muhammed! Emin ol ki Biz Hak Rabbin şân-ı azametimizle sana mahza atıyye ve ihsan olarak kevser verdik, kevser.

---

1 H: "latîf".

"**Kevser**" asıl lügatta çokluk demek olan "kesret"ten "cevher" gibi fev'al vezninde vasıf veya bir isim olup Râzî'nin ve Ebû Hayyân'ın ifadeleri vechile kesreti ifrat derecede olan, yani çok, pek çok, gayet çok şey demektir. Oğlu seferden gelen bir a'rabiyyeye: بِمَ آبَ ابْنُكَ "oğlun ne ile geldi?" denildiğinde آبَ بِالْكَوْثَرِ "'kevserle geldi" dediğini ve bunun "çoook[1] şeyle geldi" demek olduğunu naklederler.[2] *Kāmûs*'ta da şöyle der: اَلْكَثِيرُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ "'Kevser'[3] her şeyin çoğu, وَالْكَثِيرُ الْمُلْتَفُّ مِنَ الْغُبَارِ birbirine sarılıp burulmuş olan çok toz, ve İslâm ve nübüvvet, ve Tâif'te bir mektebin adı, ve 'saykal' vezninde 'keyser' gibi, 'hayyir mi'tâ[4]' yani çok hayırlı, çok vergili adam, ve seyyid yani efendi adam ve nehir mânasınadır ve cennette mahsus bir nehir adıdır ki cennetin bütün ırmakları ondan teşa"ub eder, Sûre-i Kevser bunu işrab eder."[5] Şu hâlde kelimenin yalnız iştikākına nazaran lügattaki esas mefhûmu mülâhaza olunur ve i'tâ ve ihsan edildiği haber verilen şeyin de hayırlı güzel bir şey olması lâzım geleceği, bâhusus i'tâ edenin Allah teâlâ olması ve bunun i'tâsı şân-ı azametle beyan buyurulması kelâm-ı rabbânîde "kevser" nâmıyla yâd olunmasından da bunun hakikaten Allah teâlâ indinde sâbit, yani ebedî ve nâmütenâhî bir kesret ifade ettiği de düşünülürse, bundan ilk anlaşılacak açık mefhum "hayr-ı kesîr", yani çok pek çok hayır demek olacağında şüphe edilmez. Ancak bunun mâsadak itibariyle ne olduğuna ve lisân-ı dinde daha husûsî bir mânası olup olmadığına gelince, bu hususta müfessirînin türlü beyânâtına tesadüf olunur ki *Tahrîr*'de[6] yirmi altı kavle [6181] kadar sayılmıştır.[7] Bunlar içinde en mâruf olanlardan birkaçını olsun söylememiz îcab eder.

---

1 B: "çok".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 313; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 556:
أما الكوثر فهو في اللغة فوعل من الكثرة وهو المفرط في الكثرة، قيل لأعرابية رجع ابنها من السفر، بم آب ابنك؟ قالت: آب بكوثر، أي بالعدد الكثير.

3 H -"Kevser".

4 H: "mu'tâ".

5 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 468; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 653:
والكوثر: الكثير من كل شيء والكثير الملتف من الغبار والإسلام والنبوة وقرية بالطائف كان الحجاج معلما بها والرجل الخير المعطاء كالكيثر كصيقل والسيد والنهر ونهر في الجنة تتفجر منه جميع أنهارها.

6 İbnü'n-Nakīb el-Makdisî'nin (ö. 698/1298) *et-Tahrîr ve't-tahbîr li-akvâli eimmeti't-tefsîr fî me'âni kelâmi's-semî'i'l-basîr* isimli hacimli tefsir kitabı (Bk. Abdülhamit Birışık, "İbnü'n-Nakīb el-Makdisî", *DİA*, XXI, 165-166).

7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 479.

Birincisi: Birçok tefsirlerde selef ve halefçe meşhur ve müstefîz olan mâna "kevser" cennette bir nehrin ism-i mahsûsu olmasıdır. Zira yukarıda da geçtiği üzere bu mâna Hazret-i Peygamber'den sahih olarak rivayet edilmiştir: "Kevser Rabbimin cennette bana verdiği bir nehir -bazı rivayetlerde bir havzdır- ki hayr-ı kesîr ondadır. Ümmetim kıyamet günü varıp ondan içecekler, evânîsi (kabları) yıldızlar adedincedir. İçlerinden kul olur halecan ile çekilir atılır, 'yâ Rabbi, o benim ümmetimdendir' derim, 'bilmezsin senin ardından o neler yaptı' buyurulur"[1] meâlinde olan hadiste "hayr-ı kesîr" mefhûmu da tasrih olunarak cennette bir nehir veya havuz olduğu bilhassa beyan buyurulmuştur. İmam Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Müslim ve İbn Mâce ve Nesâî ve İbn Cerîr ve daha diğerleri bu nehrin târifi hakkında "kenarları mücevvef inci kubbeleri, içinden misk-i ezfer çıkar, sütten daha beyaz, baldan daha tatlı, arz u tûlü maşrık ve mağrib arası kadar, derinliği yetmiş bin yıllık, ondan içen bir daha susamaz, ondan abdest alan ebeden perişan olmaz, benim ahdimi bozan; benim ehl-i beytimi katleden ondan içmez" gibi vasıflarla Enes'ten, Hazret-i Âişe'den, İbn Ömer'den, İbn Abbas'tan müte'addid hadisler rivayet eylemişlerdir.[2] Birçok hadislerde de "havz" vârid olduğu mâlumdur. Bundan dolayı ikisinden[3] murad bir midir, havz nehrin menba'ı veya munsabbı gibi midir, yoksa ayrı mıdır diye bahs edilmiştir. Meşhuru havz mahşerdedir. Bazıları mîzandan ve sırattan evveldir demişler,[4] diğer bazıları da onlardan sonra cennetin kapısına yakın ve ümmet-i Muhammed'den ehl-i cennetin aralarındaki hukuku helâlleşmek için habsolunacakları yerde olduğunu söylemişlerdir. Âlûsî der ki: "Buna göre havz, tebdil olunacak arzda demek olur."[5] Kādî Zekeriya, Peygamber sallallâhu aleyhi [6182] ve sellem Hazretleri'nin biri sırattan evvel, biri de sırattan sonra olmak üzere iki havzı olup ikisine

1 Bk. Müslim, Salât, 53; Ebû Dâvûd, Sünnet, 26; Nesâî, İftitâh, 21.
2 Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 67, 112, 158, III, 152; Buhârî, Tefsîr, 108; Müslim, Salât, 53; İbn Mâce, Zühd, 39; Ebû Dâvûd, Salât, 124, Sünnet, 26; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 108; Nesâî, İftitâh, 21.
3 H +"de".
4 H -"Meşhuru havz mahşerdedir. Bazıları mîzandan ve sırattan evveldir demişler".
5 H +"de".

de Kevser denildiğini nakleylemekle beraber sahihi havzın sırattan sonra ve Kevser'in cennette olduğunu ve onun munsabbı olduğu için havza da kevser denilmiş bulunduğunu söylemiştir. Ve yine Âlûsî'nin beyânına göre denilmiştir ki: "Bu havz mânasına kevser, Aleyhissalâtü vesselâm'ın zikrolunan nehir gibi havâssından değildir, belki sâir enbiyâ aleyhimüssalâtü vesselâm hazerâtının da havzları vardır. Ümmetlerinin mü'minleri ona vürud edeceklerdir.[1] Nitekim Tirmizî hadîsinde إِنَّ لِكُلِّ نَبِيٍّ حَوْضًا وَإِنَّهُمْ يَتَبَاهَوْنَ أَيُّهُمْ أَكْثَرُ وَارِدَةً وَإِنِّي أَرْجُو أَنْ أَكُونَ أَكْثَرَهُمْ وَارِدَةً 'her peygamberin bir havzı vardır ve hep onlar hangisinin vâridesi daha[2] çok diye tebâhî ederler, ve ben muhakkak onların en çok vâridelisi olacağımı umarım' buyurmuştur ki bu hadis, Tirmizî'nin dediği gibi hasen garîbdir."[3] Onun için bu havzlara iman ve itikad vâcib değildir. Fakat Aleyhissalâtü vesselâm'ın havzına dair olan hadisler tevâtüre[4] yakın derecede meşhur olduğu için ehl-i sünnet indinde ona iman vâcib olduğu akaid kitaplarında mezkurdur. Ma'âmâfîh Mu'tezile'den ona imanın vücûbuna kāil olmayanlar vardır.[5] Şüphesiz ki bu sûre mûcebince Resûlullah'a Kevser'in i'tâ edilmiş olduğuna imanın bi'l-ittifak vâcib olduğunda söz yoksa da, onun bir nehir veya havz olmasına itikad sahih olmakla beraber vâcibdir denemez. Zira daha diğer kaviller de vardır, şöyle ki:

İkincisi: İkrime'den mervî olduğu üzere şeref-i nübüvvettir,[6] zira nübüvvet dâreynin hayırlarını hem dünya hem din saadetini müstelzim umûmî riyaseti câmi' ve binâen'aleyh ibtidâen atâ-yı rahmânî, hem de intihâen atâ-yı rahîmîyi hâiz hayr-ı kesîrdir. وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ

---

1 Mâlum ki "vürûd" bir menba'a su içmeye gitmek, "sudûr" da içip dönmektir [Müellifin notu].

2 H -"daha".

3 Tirmizî, Kıyâmet, 14.

4 B -"tevâtüre".

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 479:

ويكون على هذا في الأرض المبدلة وقيل: له صلّى الله عليه وسلم حوضان حوض قبل الصراط وحوض بعده ويسمى كل منهما على ما حكاه القاضي زكريا كوثرا وصحح رحمه الله تعالى أنه بعد الصراط وأن الكوثر في الجنة وأن ماءه ينصب فيه ولذا يسمى كوثرا وليس هو من خواصه عليه الصلاة والسلام كالنهر السابق بل يكون لسائر الأنبياء عليهم الصلاة والسلام يرده مؤمنو أممهم. ففي حديث الترمذي: «إن لكل نبي حوضا وإنهم يتباهون أيهم أكثر واردة، وإني أرجو أن أكون أكثرهم واردة». وهو كما قال حديث حسن غريب. وهذه الحياض لا يجب الإيمان بها كما يجب الإيمان بحوضه عليه الصلاة والسلام عندنا خلافا للمعتزلة النافين له لكون أحاديثه بلغت مبلغ التواتر بخلاف أحاديثها فإنها آحاد بل قيل: لا تكاد تبلغ الصحة.

6 İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekāik,* s. 562; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 647:

عن عكرمة قال: سمعته يقول: الكوثر الخير الكثير: النبوة والكتاب.

خَيْرًا كَثِيرًا [el-Bakara 2/269] diye hayr-ı kesîr olduğu beyan buyurulan hikmetin en yüksek derecesidir. Râzî'nin tafsil [6183] ettiği vechile çünkü rubûbiyetten sonra ikinci mertebedir, onun için مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ [en-Nisâ 4/80] buyurulmuştur, imanın bir rüknü olmuştur ve ma'rifetullah esasının gusnu gibidir. Zira nübüvvete marifet için evvelâ Allah teâlâ'nın zâtına, ilmine, kudretine, hikmetine marifet tekaddüm etmek lâzımdır, nübüvvete marifet hâsıl olunca da ondan sem', basar ve bazılarının kavlince sıfât-ı haberiye ve vicdâniye gibi sâir sıfatlara marifet müstefâd olur. Gerçi nübüvvet sâir enbiyâya da verilmiştir, fakat Hâtemü'n-nebiyyîn olan Peygamberimizin[1] bu yüksek menkabeden hazz u nasîbi hepsinden çoktur. O hepsinden evvel zikredilmiş, hepsinden sonra ba's buyurulmuştur, bütün sekaleyne meb'ustur, bütün enbiyâdan evvel haşrolunacak, dinine nesh vârid olmayacaktır. Onun huluk-ı azîmi ve fezâili add ü ihsâ olunabilmekten efzundur.[2] Râzî burada mâlum olan sâir peygamberlerin mu'cizâtıyla onun mucizeleri arasında hulâseten bir mukayese yürüttükten sonra demiştir ki: "Allah teâlâ onu ıstıfâ buyurduğu kullarına takdim edip وَاِذْ اَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّنَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ [el-Ahzâb 33/7] buyurmuş ve ona böyle bir risalet vermiş olduğu için câizdir ki o risalete kevser tesmiye ederek اِنَّا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ buyurmuştur."[3] Şu hâlde kevseri[4] Peygamber'in fezâil-i kesîresi, ahlâk-ı azîmesi, her hayrı câmi' olan Kur'an, tevhid, İslâm, ilim ve hikmet diye tefsir eden kaviller dahi bütün mu'cizât-ı Muhammediyeye işareti tazammun eden nübüvvet ve risâlet-i Muhammediyye'nin levâzımında dâhil olur. Bunların her birinin de hayr-ı kesîr olduğunda şüphe olmadığı için kevser bunların ayrı ayrı her biriyle de bir ıtlâk-ı şer'î olmuştur. Risâlet-i Muhammediyenin havâssından olan Makām-ı Mahmûd'u da bu meyanda zikretmek iktizâ eder. Nitekim birtakım

---

1 M: "Peygamberimiz".
2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 313-314.
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 315:
فلهذا قدمه الله على الذين اصطفاهم فقال: «وإذ أخذنا من النبيين ميثاقهم ومنك ومن نوح» فلما كانت رسالته كذلك جاز أن يسميها الله تعالى كوثرا.
4 B: "kevser".

müfessirîn de bunu söylemişlerdir. Evvelki sûrede dini tekzib edenlere mukabil olarak mülâhaza edilince burada "kevser"den, "hayr-ı kesîr"den zihne ilk tebâdür eden mâna, bilhassa İslâm [6184] yahut Kur'an yahut bütün mu'cizâtıyla rahmeten li'l-âlemîn olan risâlet-i Muhammediye olur. Bunların her biri cennet nehirlerinin menba'ı olan bir nehrin feyz-i cereyânı ile temsil de olunabilir. Bundan mâ'adâ;

Üçüncüsü: Ümmetinin ulemâsıdır, hakikaten ilmen ve ahlâken verese-i enbiyâ olan ulemâ hayr-ı kesîrdir. O vahiy menba'ından feyz alarak Resûlullah'ın zikrini ihyâ, dininin âsârını, şer' u hulkunun me'âlimini neşr için ümmete hayr ü fazilet tâlim etmek itibariyle cennette rıdvan menba'ından akan kevser nehrine benzerler. Enbiyâ ma'rifetullah usûlünde müttefik olup da şeriatta muhtelif olarak halkın salâhı için rahmet-i ilâhiye nâşirleri olduğu gibi ulemâ-yı ümmet de kalbleri tevhîd-i hak ve vicdanları ahlâk-ı Muhammedî üzere rıdvan neş'esiyle şer'-i Muhammedî'nin usûlünde müttefik ve ahvâl ve zamana göre fürû' ve cüz'iyyâtında muhtelif olarak halka rahmet neşrederler. Yine Râzî der ki: "Bunda fazilet iki vechiledir: Birisi rivayet olunduğu üzere kıyamet günü her peygamber getirilir, ümmeti de ardınca gelir. Nice peygamber maiyyetinde bir iki kişi gelir, bu ümmetin ulemâsından her bir âlim de getirilir. Birçoğunun ardınca binlerle kişi de gelerek hepsi Resûlullah'ın nezdinde toplanırlar, öyle ki bazı ulemânın tâbi'leri diğer peygamberlerden bininin tâbi'inden kesretli olur. İkincisi ulemâ, vahiyden me'huz olan nusûsa ittibâ' etmeleri haysiyetiyle musîbdirler. Kitabı mahfuz ve mazbut olan bu ümmetin ulemâsı bütün himmet ve cehdlerini sarfedip meşakkatler çekerek yaptıkları istinbat ve ictihadda da musîbdirler, bazıları hata etmiş olsalar bile onlar dahi ibtidâ, hüsn-i niyetle hakkı arayıp cehdlerini sarfettiklerinden dolayı me'curdurlar."[1]

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 313:

ثم الفضيلة من وجهين أحدهما: أنه يروى أنه يجاء يوم القيامة بكل نبي ويتبعه أمته فربما يجيء الرسول ومعه الرجل والرجلان ويجاء بكل عالم من علماء أمته ومعه الألوف الكثيرة فيجتمعون عند الرسول فربما يزيد عدد متبعي بعض العلماء على عدد متبعي ألف من الأنبياء. الوجه الثاني: أنهم كانوا مصيبين لاتباعهم النصوص المأخوذة من الوحي وعلماء هذه الأمة يكونون مصيبين مع كد الاستنباط والاجتهاد أو على قول البعض: إن كان بعضهم مخطئا لكن المخطئ يكون أيضا مأجورا.

İsabet eden on sevaba nâil olursa sarf-ı cehd edip de hata edenin bir sevaba nâil olacağı bir hadîs-i şerîfte beyan olunmuştur,[1] fakat hakkı[2] aramayıp[3] da ictihad nâmına hevâ ve isteklerine tâbi‘ [6185] olanların ilim haysiyetiyle hareket etmemiş olduklarından dolayı bu hayır ve faziletten hâriç ehl-i hevâ olduklarını ise ihtâra hâcet yoktur. Ma‘amâfîh bu mâna da ilm ü hikmet mânası tahtında mülâhaza olunabilir.

Dördüncüsü: Etbâ‘ ve eşyâ‘ının kesretidir, Allah teâlâ ona o kadar çok hayırlı ashâb ve etbâ‘ ihsan buyurmuştur ki, Sûre-i Vâkı‘a'da geçtiği üzere ehl-i cennetin nısfından ziyadesi onun ümmetinden olacağı sahih hadislerle va‘d ü tebşir olunmuştur.[4] Râzî'nin zikrettiği vechile şu mealde rivayet olunan bir hadîs-i şerîf ile de istidlâl edilmiştir; Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: "Ben, İbrâhim Halîlullah'ın duası ve Îsâ'nın tebşir eylediğiyim, kıyamet günü makbûlü'ş-şefâ‘ayım, o vakit ben bütün peygamberlerle beraber bulunurken bize insanlardan bir ümmet zuhur edecek, hepimiz onlara gözlerimizi dikeceğiz, her peygamber onların kendi ümmeti olmasını arzu edecek, göreceğiz ki abdest âsârından alınları ve elleri, ayakları parlıyor غُرٌّ مُحَجَّلُونَ مِنْ آثَارِ الْوُضُوءِ Görünce ben diyeceğim ki 'Kâbe'nin Rabbi hakkı için bunlar benim ümmetim.' Derken onlar hesabsız olarak cennete girecekler, sonra bize evvelkilerin iki misli kadar diğer bir ümmet daha zâhir olacak, yine gözlerimizi dikeceğiz, her peygamber onların kendi ümmeti olmasını arzu edecek, göreceğiz ki abdest âsârından alınları ve elleri, ayakları parlıyor. Ben yine 'Kâbe'nin Rabbi hakkı için bunlar benim ümmetim' diyeceğim, onlar da hesabsız olarak cennete girecekler. Sonra bize o ref‘ olunanların üç misli ref‘ olunacak, yine gözlerimizi dikeceğiz" deyip birincilerde ve ikincilerde anlattığı gibi söyledikten sonra Resûlullah

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 187:

فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إذا قضى القاضي فاجتهد فأصاب فله عشرة أجور وإذا اجتهد فأخطأ كان له أجر أو أجران.

2 B -"hakkı".

3 H: "arayıp".

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 391. Krş. Buhârî, Enbiyâ, 10; Müslim, Îmân, 376:

عن أبي هريرة قال: لما نزلت «ثلة من الأولين وقليل من الآخرين» (الواقعة ١٤/٥٦) شق ذلك على المسلمين فنزلت «ثلة من الأولين وثلة من الآخرين» (الواقعة ٣٩/٥٦) فقال: أنتم ثلث أهل الجنة بل أنتم نصف أهل الجنة وتقاسمونهم النصف الباقي.

buyurmuştur ki: لَيَدْخُلَنَّ ثَلَاثُ فِرَقٍ مِنْ أُمَّتِي الْجَنَّةَ قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَهَا أَحَدٌ مِنَ النَّاسِ "nâstan hiç kimse girmeden evvel benim ümmetimden üç fırka muhakkak ve muhakkak cennete girecektir."[1] Aleyhissalâtü vesselâm'ın[2] تَنَاكَحُوا تَنَاسَلُوا تَكْثُرُوا فَإِنِّي أُبَاهِي بِكُمُ الْأُمَمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَوْ بِالسِّقْطِ "nikâhlanınız, tenasül ediniz, çoğalınız, çünkü kıyamet [6186] günü ben sizinle ümmetlere mübâhât edeceğim, hatta bir sıkt ile bile" buyurmuş olduğu hadis de mâlumdur.[3] Sıkt gibi henüz mükellefiyet haddine ermemiş olanlarla bile mübâhât edecek olan Peygamber'in öyle cemm-i gafîr olan ümmetin kesretiyle ne kadar şâd olacağını teemmül etmeli, bu da pek büyük bir nimet olmak hasebiyle bunu ihtar siyâkında da اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ buyurulması dahi elbette güzeldir. Ve bu mânada ulemâ dahi dâhil olur.

Beşincisi: Hazret-i Peygamber'in evlâdlarının kesretidir, bu sûrenin nüzûlü Aleyhissalâtü vesselâm'ın oğlunun vefatı üzerine ona ebter diye şemâtet etmeye kalkışan düşmanlarını red için olması sebebiyle bilhassa bu mâna ile tebşir dahi pek mütenâsibdir, yani "düşmanların zannettiği gibi senin oğullarının li-hikmetin vefatıyla neslin kesilecek değil,[4] bilakis sana murûr-ı zaman ile kesilip tükenmeyecek çok, pek çok nesil vereceğiz" demek olur ki hakikaten de öyle olmuştur. Ma'amâfîh bu mânayı üçüncü âyetten anlamak daha açık olur. Bunlardan başka daha bazı ni'am ve fezâil zikrolunmuştur. Fakat bütün bu mânalar söylenmekle beraber müfessirlerin çoğu "hayr-ı kesîr" mânasında ısrar etmişlerdir, çünkü asıl lügaten mefhum olan en şümullü mâna odur. Diğerlerine kevser ıtlâkı hep bu "hayr-ı kesîr" mefhûmu itibariyledir, bunda dünyevî uhrevî

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 315:

وروي أنه عليه الصلاة والسلام، قال: أنا دعوة خليل الله إبراهيم وأنا بشرى عيسى وأنا مقبول الشفاعة يوم القيامة فبينا أكون مع الأنبياء إذ تظهر لنا أمة من الناس فنبتدرهم بأبصارنا ما منا من نبي إلا وهو يرجو أن تكون أمته فإذا هم غر محجلون من آثار الوضوء فأقول: أمتي ورب الكعبة فيدخلون الجنة بغير حساب ثم يظهر لنا مثل ما ظهر أولا فنبتدرهم بأبصارنا ما من نبي إلا ويرجو أن تكون أمته فإذا هم غر محجلون من آثار الوضوء فأقول: أمتي ورب الكعبة، فيدخلون الجنة بغير حساب ثم يرفع لنا ثلاثة أمثال ما قد رفع فنبتدرهم وذكر كما ذكر في المرة الأولى والثانية ثم قال: ليدخلن ثلاث فرق من أمتي الجنة قبل أن يدخلها أحد من الناس.

2 H: "vesselâm".

3 eş-Şâfi'î, *el-Ümm,* V, 154. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 539; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 315:

فبلغنا أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: تناكحوا تكثروا فإني أباهي بكم الأمم حتى بالسقط.

4 B -"senin oğullarının li-hikmetin vefatıyla neslin kesilecek değil".

tasavvur olunabilen ve henüz tasavvur olunamayan[1] her hayr-ı kesîr de dâhil olabilir. İbn Cerîr ve İbn Asâkir bunu Mücâhid'den rivayet etmiş oldukları gibi Sa'îd b. Cübeyr'den, İbn Abbas'tan meşhur olan da budur.[2] Buhârî ve İbn Cerîr ve Hâkim Ebû Bişr[3] tarîkiyle Sa'îd b. Cübeyr'den, İbn Abbas radıyallahu anhümâ'dan şöyle rivayet eylemişlerdir: "'Kevser', Allah teâlâ'nın ona, yani Resûlüne i'tâ buyurduğu hayırdır" dedi. Ebû Bişr: "Ben, Sa'îd'e 'birçok kimseler o cennette bir nehirdir diyorlar' dedim, 'cennetteki nehir, Allah teâlâ'nın ona atâ buyurduğu hayırdandır' cevâbını [6187] verdi"[4] diye de îzah eylemiştir, ve bu cevap aynen İbn Abbas'ın kendisinden de nakledilmiştir.[5]

Şimdi burada şöyle bir sual hatıra gelebilir: "'Kevser"in cennette bir nehir olduğu hakkındaki hadîsler sahih ve hatta selef ve halefte tevâtüre yakın bir derecede meşhur ve müstefîz iken, doğrudan doğru Resûlullah'tan sâbit olan bu tefsire karşı diğer mâna ve ihtimallerden bahsetmek nasıl câiz olur? Ve bunca müfessirler böyle müte'addid kavillere nasıl zâhib olurlar?

Buna cevap, "hayr-ı kesîr" mefhûmunun kat'iyyet ve şümûlüyle beraber hadislerin bir misâl ile tefsir olması ihtimâlidir. Şöyle ki, hadîsin birinde فِيهِ خَيْرٌ كَثِيرٌ denilmesinden de anlaşıldığı üzere hayr-ı kesîr mânası lafzın esaslı mefhûmu olduğu ve âyette الْكَوْثَرَ'in lâmı ahde hamlolunduğu takdirde dahi bu mefhûmun sübûtunda tereddüde mahal olmadığı gibi, hadislerin de mutlak olan i'tâyı yalnız ahirete tahsis mânasına olmayıp kevserin yalnız akıl ile bilinmesi kābil olmayan ve ancak müşahede ve nübüvvet haberiyle bilinebilecek olan en mühim bir misâli ile[6] tefsir

1 B: "olunmayan".
2 Bk. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 295; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 648; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 364.
3 B: "Beşîr".
4 Buhârî, Tefsîr, 108:
حدثنا أبو بشر عن سعيد ابن جبير عن ابن عباس رضي الله عنهما أنه قال في الكوثر: هو الخير الذي أعطاه الله إياه. قال أبو بشر: قلت لسعيد بن جبير: فإن الناس يزعمون أنه نهر في الجنة؟ فقال سعيد: النهر الذي في الجنة من الخير الذي أعطاه الله إياه.
5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 479:
وحكي هذا الجواب عن ابن عباس نفسه أيضا.
6 H -"bilinmesi kābil olmayan ve ancak müşahede ve nübüvvet haberiyle bilinebilecek olan en mühim bir misâli ile".

kabîlinden olması muhtemil bulunduğu ve binâen'aleyh mefhûmu tefsir ederken Kur'ân'ın açık olan ıtlak ve şümûlünü dahi muhafaza ederek tefsir eylemek her şüpheden sâlim olacağı cihetle müfessirîn zikrolunan ve yalnız taraf-ı risaletten ayrıca beyan ile bilinebilecek olan nehir ve havz hadisleriyle beraber lafzın mâkul olan bütün ihtimâlâtını dahi mülâhaza[1] ve tefekkür ettirmek üzere "hayr-ı kesîr" mefhûmu üzerinde diğer birçok misâllerini de tefsir siyâkında zikretmeyi vazife bilmişler ve söylenen kavillerin hepsi de âyetin mazmûnunda dâhil ve diğer edille ve karâin ile de müeyyed bulunduğu için bu babda yekdiğerini hata ve dalâle dahi nisbet eylememişler[2], ancak rivayeten zâhir olan hadisler vechile "hayr-ı kesîr"in menba'ı olan cennette bir nehr-i mahsus diye mi, yoksa dirayeten zâhir olup birçok misâllerle îzah [6188] edilebilecek olan mutlakā hayr-ı kesîr mefhûmu ile mi tefsir etmek daha sahih ve daha evlâ olacağında ihtilâf eylemişlerdir. Nitekim İbn Abbas'ın da nehir hadîsini söylemekle beraber Sa'îd b. Cübeyr'den rivayet olunduğu vechile "o da hayr-ı kesîrdendir" demiş olması nehir tefsirini misâl ile tefsir telakkī etmiş olduklarını gösterir. Onun için bütün tefsirlerin hâsılı iki vecih üzerinde hulâsa edilir: Birisi cennette bir nehir ki hayr-ı kesîr ondadır. Birisi de mutlaka hayr-ı kesîr. Bundan dolayıdır[3] ki Râgıb *Müfredât*'ında bu iki mânayı tesbit ederek şöyle der: "اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ o cennette bir nehirdir ki enhâr-ı cennet ondan teşa"ub eder denildi, bir de o, o hayr-ı azîmdir ki Allah teâlâ onu Peygamberi sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne i'tâ kılmıştır denildi. Sahî adama da kevser denilir ve bir şey son derece kesretle çoğaldığı vakit de تَكَوْثَرَ الشَّيْءُ denilir."[4]

Evvelki sûrede geçtiği gibi dini tekzib edenlere tam mukabil olmak üzere Allah teâlâ'nın hisler, akıllar mâverâsında hazîne-i gaybından

---

1 H -"ederek tefsir eylemek her şüpheden sâlim olacağı cihetle müfessirîn zikrolunan ve yalnız taraf-ı risaletten ayrıca beyan ile bilinebilecek olan nehir ve havz hadisleriyle beraber lafzın mâkul olan bütün ihtimâlâtını dahi mülâhaza".

2 H: "eylemişler".

3 B: "dolayı".

4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 703:

وقوله: «إِنَّا أَعْطَيْناكَ الْكَوْثَرَ» قيل: هو نهر في الجنّة يتشعّب عنه الأنهار وقيل: بل هو الخير العظيم الذي أعطاه النبيّ صلّى الله عليه وسلم وقد يقال للرّجل السّخيّ: كَوْثَرٌ ويقال: تَكَوْثَرَ الشيءُ: كَثُرَ كَثْرَةً متناهية.

cereyan eder nice gizli âsâr-ı celâl ve cemâli muhakkak olduğuna iman eden sırf din neş'esiyle, sırrî bir zevk ile mülâhaza edilince ehâdîs-i şerîfenin temsil ve tasvîri gibi cennette bir nehir olması daha derin ve[1] daha zevkli, daha mânalıdır. Bununla ebedî, kudsî bütün hayr gayelerinin menba'-ı rıdvandan[2] nâmütenâhî feyiz cereyânıyla tecelliyât-ı sırriyesi hakīkat-ı Muhammediye'de zuhur edeceği misâlî surette anlaşılacağından başka, o nehrin kendisine Mi'râc'da gösterildiği ve onun üzerine Sidre-i Müntehâ ref' olunarak eser-i azîm müşahede ettirildiği, yani فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى [en-Necm 53/9] sırrı tecellî ettiği de bu hadislerde haber verilmiş olduğundan, bu mânada اِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشٰى، مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰى، لَقَدْ رَاٰى مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى [en-Necm 53/16-18] mazmunlarıyla bilhassa Mi'râc'a dahi işaret edilmiş olur. O hâlde buna mukaddime ve vesile olarak verilmiş olan sâir atâyâ-yı rabbâniyeye delâlet ise evleviyetle sâbit [6189] olacağı ve onlar mefhûm-ı lügavî ile zâhiren de anlaşılabileceği cihetle Resûlullah hâssaten nehr-i mezkûru ihbar ile iktifâ buyurmuş demektir. Lâkin yalnız sırrî bir zevk ile değil de herkes için daha vâzıh olmak üzere aklî bir zevk ve nazarla mülâhaza edildiği surette yine hadîs-i şerîfin işaret eylediği vechile mutlaka "hayr-ı kesîr" mefhûmuyla tefsir etmek daha açık ve şümullü ve umûmun tefekkür edebilmesi itibariyle daha fâideli olduğu da zâhirdir. Bu surette dîn-i İslâm, وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُوتِيَ خَيْراً كَثِيراً [el-Bakara 2/269] buyurulan hikmet, وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ [el-Enbiyâ 21/107] buyurulan nübüvvet ve risâlet-i Muhammediye, bâhusus Kur'an, Kur'ân'ın ihtivâ ettiği bütün hayr u fezâil, ezcümle süver-i Kur'âniyede وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ [el-Kalem 68/4], عَسٰٓى اَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَاماً مَحْمُوداً [el-İsrâ 17/79], اِنَّ فَضْلَهُ كَانَ عَلَيْكَ كَبِيراً [el-İsrâ 17/87], وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى [ed-Dûha 93/5] gibi âyetlerde Resûlullah'a bilhassa bahş ve vaad buyurulduğu beyan olunan dünyevî, uhrevî bilcümle atâyâ ve füyûzât-ı ilâhiye, şer'inin bakāsı, ümmetinin ulemâsı, hayırlı etbâ' ve eşyâ'ının,[3] nesl ü evlâdının kesreti, Mi'râc'da

1 H -"daha derin ve".
2 H: "rıdvan".
3 B -"ümmetinin ulemâsı, hayırlı etbâ' ve eşyâ'ının".

mazhar olduğu mevâhib, nihâyet şefaati, cennetteki nehr-i mahsûsu ilh... hep "hayr-ı kesîr" mefhûmunda dâhil misâl ve mâsadakı olarak mülâhaza ve tafsil olunur.

Böyle biri mefhum, biri daha ziyade mâsadak ifade eden bu iki tefsir ile "kevser" kelimesi lisân-ı şer'de vasfiyetten ismiyete naklolunarak dîn-i İslâm ve nübüvvet-i Muhammediyenin dünyevî ve uhrevî füyûzât-ı ledünniyesinin ismi olmuştur.

Sûre-i Tevbe'de فَمَا مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا فِى الْاٰخِرَةِ اِلَّا قَلِيلٌ [9/38] buyurulduğu üzere mâlum ki dünyâ hayat metâ'ı[1] âhirete nazaran kalîl, pek az bir şeydir, çünkü fânîdir, geçicidir, mütenâhîdir. Allah teâlâ'nın kevser buyurduğu atâ ise çok pek çok demek olduğu için geçici dünya metâ' ve servetinden ibaret olmayıp âhirette ve Allah indinde çok[2], ebedâ kesilmez, tükenmez atâ-i gayr-i meczûz olduğu gerek "kevser" lafzının müeddâsı ve gerek Ve'd-duhâ'da geçen وَلَلْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْاُولٰى [93/4] [6190] hükmünün muktezâsı olarak anlaşılmak lâzım geleceği gibi, sûrenin âhirinde de bunun asla kesilmeyeceği ayrıca tansis olunmuştur. Ve işte "kevser"in bilhassa cennette bir nehir olduğunu Resûlullah'ın beyânı da dünyevî olan cihetlere ehemmiyet vermeyip asıl uhrevî olan bu ciheti tasrîhen tefsir olmuştur. Şu hâlde Ve'd-duhâ Sûresi'nde وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى [93/5] diye istikbal sîgasıyla vaad buyurulmuş olan "atâ" burada daha kuvvetli ve daha kesretli olmak üzere اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ diye mâzî sîgası ve "kevser" lafzıyla ifade buyurulmuştur. Bu ise onun dünyada iken tahakkuk etmiş emr-i vâki' olduğunu iş'âr eder. O hâlde en çok ve en mühim kısmı âhirette tahakkuk edecek olan bu "atâ"nın böyle ifade edilmiş olmasının nüktesini düşünmek iktizâ eder. Zira bu اَعْطَيْنَا fiili ya ihbar ya inşâdır. İhbar olduğuna göre mâzîde verilmiş bir i'tâyı haber vermiş olur, hibe ve temlik akidlerinde olduğu gibi bir inşâ ifade ettiğine göre de fi'l-hâl bir i'tâyı îcab ve inşâ etmiş olur, ve usûlce mâlum olduğu üzere bu gibi akidlerde kullanılan

1 H ve B: "metâ'-ı".
2 H -"çok".

mâzî sîgaları lügaten bi'l-ibâre ihbâra mevzûʻ olmakla beraber şerʻan da bi'l-iktizâ inşâya delâlet eylediklerinden dolayı doğrusu burada ihbar ile beraber inşâ dahi vardır. Fakat iʻtânın, temlîkin mâzîde veya hâlde tahakkuk etmiş olmasından muʻtânın tenâhîsi ve inkıtâʻı lâzım geleceği zannedilmemeli, iʻtânın müteʻallakı kendi mâhiyetine göre mülâhaza edilmelidir. Gerçi "teberruʻât, kabz ile tamam olur" kāidesine göre iʻtânın tamam olması muʻtânın tamamen vücûda çıkarılarak teslîmine mütevakkıf ise de, âhiret naʻîmi nâmütenâhî olduğu için kevserin istikbaldeki bütün cereyânıyla fi'l-hâl tamamının vücûda çıkarılarak teslîmi ihtimalden hâriçtir. Bundan dolayı müfessirîn burada mâzî ile tâbirin nüktesinde birkaç vecih söylemişlerdir:

1. Bazıları istikbalde vukūʻun tahakkukuna binâen mâzî ile tâbir olunduğunu söylemişlerdir. Bu وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَـرْضٰى [ed-Dûha 93/5] gibi istikbalde bir [6191] vaadin tahakkukunu ifade ederse de mâzîde veya hâlde bir inşâ ifade etmeyeceği cihetle hilâf-ı zâhirdir.

2. Denilmiştir ki bunda iʻtânın büyüklüğüne ve icrâsı geri bırakılmayıp emr-i mer'î olduğuna işaret edilmiştir, bunu şu iki vecih îzah eder:

3. Zaman mânası maksud olmayarak bu iʻtânın[1] ezelde mukadder bir hükm-i rabbânî olduğunu ve Allah teâlâ'nın iğnâ ve isʻâd yahut ifkār ve işkā ile hüküm ve takdîri hâdis olmayıp ezelî bulunduğunu işʻârdır.

4. Bir şeyin aslını, menbaʻını, esbâb ve illetini vermek ve onun bütün istikbaldeki fürûʻ ve netâici ve zevâid ü semerâtı ile tamamını vermektir. Nitekim bir bahçeyi hibe ve teslim onun senelerce husûle gelecek hâsılâtının da temlîkini itmam etmiş olacağı gibi, bir evin anahtarını teslim de o evi teslim demektir. Bu vechile dünyevî hayırların esbâbını bahşetmek dünya hayırlarını bahşetmek olacağı gibi, dünyada uhrevî hayırların esbâbını bahşetmek de âhiret hayırlarını bahşetmek olur. İşte kevseri bahşetmek böyle evvel ü âhiri sır ve gayb âleminde bulunan

1 H: "iʻtinânın".

hayr-ı kesîri bütün menâbi'i ile bahşetmektir[1]. O, hakīkat-ı Muhammediye'ye ezelde takdir olunarak i'tâ emri ile verilmiş, bu sûrenin nüzulü esnâsında bilfiil verilmiş bulunan mevhûbât-ı rabbâniye ile de[2] ileride ona terettübü mukadder olan füyûzât-ı ilâhiyenin esbâbı verilmiş olmak haysiyetiyle istikbalde cereyan edecek olanların hepsi de hâlde temsil ettirilerek verilmiş, takdîr-i ezelî hükmünce ilerisinin kesilmeyeceği de taahhüd olunmuştur. "Kevser"i cennet nehirlerinin menba'ı olan bir nehir diye târif[3] de bunu anlatır. Çünkü Kur'an'da cennet nimetlerinin cereyânı جَنَّاتٍ[4] تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَٓا اَبَدًا [en-Nisâ 4/57, 122; el-Mâide 5/119; et-Tevbe 9/100; et-Teğâbün 64/9; et-Talâk 65/11; el-Beyyine 98/8] diye nehirlerle anlatıldığı gibi, Sûre-i Muhammed'de müttakīlere vaad olunan cennet na'îminin cereyanları ve zevk ü lezzetleri مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِى وُعِدَ الْمُتَّقُونَۜ فِيهَٓا اَنْهَارٌ مِنْ مَٓاءٍ غَيْرِ اٰسِنٍۚ وَاَنْهَارٌ... إلخ [Muhammed 47/15] âyetinde bozulmaz su nehirleri ve tadı değişmez süt nehirleri ve [6192] içenlere lezzet şarab nehirleri ve süzme bal nehirleri ile temsil olunduğu mâlumdur. Onun için "kevser"in cennette Peygamber'e verilmiş bir nehir olarak kendisine Mi'râc'da gösterildiğinin beyan olunması ve sütten daha beyaz, baldan daha tatlı ve tînetinden misk-i ezfer çıkar ilh... gibi vasıflarla târif ve tavsif olunması ve ümmetinin kıyamet günü ona vürud edip içeceklerinin haber verilmesi de gösterir ki o süt ve bal cennet nehirlerinin temsîlidir. Ve kevser onların hepsinden hoş ve üstün olarak Peygamber'e mahsus menba'ı olup müttakīlere mev'ud cennet ırmaklarının ondan tefeccür edeceği Sûre-i Muhammed âyeti üslûbu üzere ve ona işareten bir beyan olduğundan gaflet edilmemek iktizâ eyler. Binâen'aleyh evvelki sûrelerden sonra Sûre-i Mâ'ûn'u müte'âkib mâzî sîgasıyla اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ buyurulmasında ezelden bir ihbar, hâlde bir inşâ, nâmütenâhî istikbal için de bir[5] taahhüd mâhiyetinde Resûlullah'a ve ümmetine hakīkat-ı Muhammediye

---

1 H: "bahşetmiştir".
2 B -"de".
3 H: "tefsir".
4 M: "جناب".
5 H -"bir ihbar, hâlde bir inşâ, nâmütenâhî istikbal için de bir".

hâssasından olmak üzere tebşir üstüne tebşir olarak şu mânalar var demektir: Yâ Muhammed! Biz Rabbü'l-âlemîn seni vücûda getirmezden mukaddem sana bütün saadetin sebeplerini, hayr menba'larını mahz-ı atâ ve ihsan olarak takdir ve tehyi'e edip önceden verdik. Seni bu yüksek fıtratla vücûda getirip yetiştirdikten, sen okumazken اِقْرَأْ emriyle suhuf-ı mutahharayı[1] okuttuktan ve sen hak rûhuyla[2] onların hakkını îfâ ve şükrünü edâ etmek üzere din ve ubûdiyet ile hayra iştigāle başladıktan sonra[3] onlara terettüb ettireceğimiz ve o menba'lardan akıtmasını ezelden takdir ve taahhüd eylediğimiz dünyevî uhrevî netâic ve semerât, ecr ü mesûbât, hayr ü berekât da şimdiden senin olmuştur. Tekzib edenlerin tekzîbine rağmen[4] sana o yüksek fıtratı, nimetlerimizin sırât-ı müstakīmi olan dini, لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّ۪ينِ كُلِّه۪ [et-Tevbe 9/33; el-Feth 48/28; es-Saff 61/9] her dine üstün olacak olan hak tevhid dinini, اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] olan İslâm'ı, وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُو۫تِيَ خَيْرًا كَث۪يرًا [el-Bakara 2/269] buyurulan hikmeti, [6193] رَحْمَةً لِلْعَالَم۪ينَ [el-Enbiyâ 21/107] olan risaleti ve ins ü cinnin bir mislini getiremeyeceği hüdâ, nûr, kitâb-ı mübîn olan, وَاِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ [el-Hicr 15/9] mûcebince hıfzı taahhüd buyurulan Kur'ân'ı, onun mutazammın olduğu va'd ü va'îdi ile rahmet ü rıdvânı, huluk-ı azîmi, velhasıl evvel ü âhiri hamd olan hakīkat-i Muhammediyeye takdir ve tahsis buyurulan fezâil-i kesîre ve beyyinât-ı vefîreyi bahşetmekle sana dünya ve âhiretin hayr-ı kesîri ve cennet nehirlerinin menba'ı olan kevser atâ kılınmış bulunuyor. Bir atâ ki hem en hoş, hem gayet çok, veren mu'tîsi de bütün âlemlerin Rahmân, Rahîm Rabbi; seni Mi'râc'a çıkaran, sana وَلَلْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْاُو۫لٰى، وَلَسَوْفَ يُعْط۪يكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى [ed-Duhâ 93/4-5] buyuran, اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ [el-İnşirâh 94/1] buyuran, اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ [el-Alak 96/3] buyuran, sana Kadir gecesini veren ve daha sen dünyaya gelirken Beyt'i yıkmak üzere gelmiş ashâb-ı fili o acîb keyfiyette def' ü perişan edip seni yetiştiren

---

1 B: "müteahhireyi".
2 B: "nûruyla".
3 H -"onların hakkını îfâ ve şükrünü edâ etmek üzere din ve ubûdiyet ile hayra iştigāle başladıktan sonra".
4 H -"senin olmuştur. Tekzib edenlerin tekzîbine rağmen".

Azîmü'ş-şan Rabbin. Emin ol ki senin hayr u feyzin, berekâtın[1] kesilmek ihtimâli yoktur, ardınca enbiyâ veresesi olan ulemâ, hayırlı ümmet, hayırlı zürriyet ve evlâd gibi pek çok ashâb ve etbâ' gelecek, onlar da senden feyz alarak âhirette, o Makām-ı Mahmûd'da senin maiyyetinde Livâ-i Hamd altında o kevserin bütün lezzetlerden[2] daha tatlı daha hoş olan kesilmez, tükenmez cereyânından mütena"im ve mütelezziz olacaklar. Onun için şimdi bu kevser atıyyesinin şükrünü edâ etmek üzere {فَصَلِّ} haydi namaz kıl. ❁ Fâ, sebebiyetle önündeki emirlerin mâkabline terettübünü ifade içindir. Çünkü atâ ehemmiyeti nisbetinde şükr ü tâati, şükür لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَاَزِيدَنَّكُمْ [İbrâhim 14/7] hükmünce ziyadeye istihkākı iktizâ eylediği cihetle kevser atıyyesi bu emirlerin ekmel surette îfâsını îcab eyler. Kevser mefhûmu Kur'an'da mezkur olan hayırların hepsine şâmil olmak itibariyle de bu terettüb yukarıda geçen sûrelerin mecmû'una ve en sonunda Sûre-i Mâ'ûn'a bir hulâsa hâlinde terettübü dahi tazammun eyler. Binâen'aleyh şöyle demek olur: Hâl böyle olduğundan, yani sana o kevseri bahşettiğimizden dolayı o [6194] nisbette çok şükretmek üzere ibadet ve hayr ile iştigal et de, o فَلْيَعْبُدُوا [el-Kureyş 106/3] emrini dinlemeyenlerin, dini tekzib edenlerin ve namazlarından yanılanların hilâfına olarak evvelâ namaz kıl, namaza devam et. Çünkü namaz kalben ve lisânen ve bütün a'zâ-i beden ile yapılan şükrün aksâmını câmi' ve tâzimin aksâsı demek olan ibadetin başı, dinin direği, gönüllerin likāullâha bir nevi visâli olarak hayatın bütün cereyânıyla Allah'ın büyüklüğünü, celâl ve cemâliyle kudret ve eltâfının azametini duymak ve ona göre hakkullâha ve hukūk-ı ibâda müte'allik müşkilâtı yenmek üzere يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ [el-Bakara 2/153] mantûkunca Allah'tan isti'âne ile rûha kuvvet almaktır. Onun içindir ki bunu bilenler namazdan aldıkları zevk u huzuru dünyada hiçbir şeyde bulamazlar. اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ [er-Ra'd 13/28], وَلَذِكْرُ اللّٰهِ اَكْبَرُ'dır [Ankebut 29/45], ve onun içindir ki Resûlullah

1 H: "bereketin".
2 H ve B: "lezzetlerinden".

وجُعِلَتْ قُرَّةُ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ demiştir.[1] Namazı böyle bir zevk ile kılmak ise kalbi her garazdan tecrid ederek ibadet ancak Allah'ın hakkı bulunduğunu ve Allah'tan başkasına açıktan veya gizliden mâbudluk hissesi verip de gönlü ona takarak ibadet ve kulluk etmenin o hakka tecavüz ve Allah'ın hür yarattığı, Allah'tan başka kimsenin sırrına vâkıf olamayacağı insanlık vicdânını fânilere kendi eliyle teslim edip de azâb-ı elîme sokmak "zulm-i azîm" olan şirk olduğunu bilmek ve binâen'aleyh her işinde Allah'ın rızâsına tekarrub[2] için gönlünü yalnız onu yaratan, O Allâmü'l-guyûb olan, ne kahr u gazabına, ne de eltâf ü atâsına pâyân olmayan Allah zü'l-celâl'e teslim ederek likā-i Hakk'ın zevk-i vahdetini selâmet-i vicdan ile duymaya mütevakkıftır ki, "kevser"in bir mânası olan ve اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] buyurulan İslâm'ın asıl mânası da bu ihlâs ile tevhiddir. Namazı böyle ihlâs ile Allah'a yüz tutarak mahza şükr ü tâzim ile Allah'a[3] tekarrub için kılmayanlar, şirk, riya karıştıranlar, Allah'ın hakkını vermek istemeyenler evvelki sûrede geçtiği üzere namazlarından yanılmış [6195] olurlar[4]. Ondan dolayı namazın ve bütün ibadetlerin rûhu demek olan bu nokta bilhassa tasrih olunarak buyuruluyor ki: {لِرَبِّكَ} Rabbin için kıl ❁ "lâm" اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ'da olduğu gibi istihkak veya ihtisas içindir; "yalnız Rabbinin hakkı olarak, bilhassa Rabbine yüz tutarak tevhid ve ihlâs ile kıl" demek olur. Başta azamet nûn'u ve mütekellim zamiriyle اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ buyurulmuşken, burada لَنَا denilmeyip yine Peygamber'e hitab olan zamire muzâf "Rab" ism-i mahsûsuyla hâssaten rubûbiyet tasrih olunarak لِرَبِّكَ diye zamirden zâhire iltifatta da birçok nükteler vardır. Bu evvelâ, mütekellim zamirini îzah ile mu'tînin vahdetini beyandır, sâniyen emrin haysiyetini beyandır. Yani emir, rubûbiyetin hakkı ve mâlikiyetle hükm-i terbiyenin muktezâsı olduğunu ifade eder. Bu emir sade verilmiş olan atâdan dolayı değil, Rabbine memlûkiyet ve merbûtiyetle hükm-i terbiyenin muktezâsı

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 285; Nesâî, Işratü'n-Nisâ, 1.
2 H: "terettüb".
3 B -"yüz tutarak mahza şükr ü tâzim ile Allah'a".
4 H ve B: "olanlardır"; M (ilk baskı): "olurlardır".

olarak ileride daha ziyade gāye-i kemâle yürüyen bir nisbet-i ihtisas ile mahza ibadet ve ubûdiyet için sıdk u sadâkatle[1] îfâ olunmayı ve binâen'aleyh her hususta Rabbinin rızâsını arayarak O'na lâyık olan her hayrı, emr-i mahsus olmadan bile yapmaya âmâde bulunmayı îcab eder. Çünkü tekarrubun kemâli yalnız ferâizle değil, daha ziyade nevâfil iledir.

Sâlisen, bu izâfet muhatab hakkında ahd ile mâlum bir nisbet-i ihtisas ile bir rubûbiyet-i mahsûsayı ve muhatabın ubûdiyet-i hâssasını ifade eder ki, bunda da ayrıca bir izhâr-ı tekrim ve şeref-i mahsus ile emrin ekmel surette îfâsına bir sevk ü tergīb vardır. İşte namazın bütün bu mülâhazalarla mahza rubûbiyet hakkı olarak Allah için hulûs-i niyet ile kılınması lüzûmunu anlatmak üzere "salli" emri istihkak veya ihtisas lâm'ıyla لِرَبِّكَ kaydıyla takyid buyurulmuştur. Bundan dolayı bunun hâsılını فَاشْتَغِلْ بِالْعُبُودِيَّةِ خَالِصًا لِوَجْهِ رَبِّكَ الْكَرِيمِ خِلاَفًا لِلْمُشْرِكِينَ وَالْمُكَذِّبِينَ وَالْمُرَائِينَ diye [6196] ifade etmişlerdir[2] ki, şöyle demek olur: "O hâlde sen o müşriklerin, mükezziblerin, mürâîlerin hilâfına olarak O seni yetiştiren, sana o kevseri veren ve her emrine sâhip olup bilhassa kendisine şeref-i ihtisas ile daha ziyade tekrim edecek olan Kerîm Rabbinin rızâsı için O'na hâlis olarak ubûdiyet ile iştigal et, O'nun için ihlâs ile namaz kıl {وَانْحَرْ} ve nahr yap ❁ namaz kılmakla beraber kurban da kes, mâ'ûnu men' edenlerin hilâfına fedâkârlık ederek kıymetli, canlı mallardan, bâhusus deve gibi iri bedenlerden mahza Rabbinin nâmına hayr için boğazlayıver de وَاَطْعِمُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ [el-Hac 22/36] وَاَطْعِمُوا الْبَٓائِسَ الْفَقِيرَ [el-Hac 22/28] buyurulduğu üzere muhtaçlara yedir, fiilen tahdîs-i nimet ile Rabbinin kerem ü atâsını duyur, bayram yap. Bu وَانْحَرْ emri, صَلِّ emri üzerine ma'tuf olduğu için لِرَبِّكَ kaydı bunda da câriîdir; صَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ, "وَانْحَرْ لِرَبِّكَ" meâlindedir, ikisinin de Allah için hulûs-i niyet ile yapılmasını emreder. Allah için olmayan namaz namaz olmayacağı gibi, Allah için kesilmeyen de kurban olmaz. Kurban olmak şöyle dursun Allah'ın ismi anılmayıp amden terkolunan veya Allah'tan

---

1 H -"mahza ibadet ve ubûdiyet için sıdk u sadâkatla".
2 B: "edilmiştir".

başkasının ismi çağırılarak kesilenler مَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ [el-Mâide 5/3; en-Nahl 16/115] olduğu için zebîha bile olmaz, meyte gibi yenmesi haram olur (*Sûre-i Mâide'ye bak*). Vâv da cem' için olduğundan ta'kīb veya[1] terâhîden e'am olarak bu iki emrin ihlâs ile mutlaka cem'ini ifade eder. Baştaki fâ'nın terettüb ifade etmesi, "nahr"ın da şükür olarak "atâ"ya terettübünü iktizâ ederse de, salâttan teahhuruna mâni' olmadığı cihetle hemen onu tâkip etmesi de iktizâ etmez, öyle olsaydı فَانْحَرْ buyurulurdu. Ma'âmâfîh mümkin olduğu kadar tesrî'inde nedbden de hâlî olmaz. Bir nahr günü mâruf olduğuna göre de ona masruf olması tebâdür eyler. Kelâmın siyâkı da vâv'ın mutlak cem'[2] mânası üzerinde bu iki emrin cem'idir, mâ'ûnu men' edenlere tekabülü de bu iki emrin cem'iyledir: hem namaz kılmak hem nahr yapmak. İhlâs ile namaz şükrün kalbî, lisânî, bedenî her [6197] nev'ini câmi' olmakla beraber mâlî ibadeti müştemil olmadığından, sade namazla iktifâ olunmayıp onunla beraber mâlî fedâkârlıkla kurban keserek hayr yapmak dahi emrolunmuş ve bu suretle Sûre-i Sâffat'ta geçtiği vechile Hazret-i İbrâhim'in sünneti olarak cereyan edegelen Kurban Bayramı'na da işaret buyurulmuştur. Şunu da unutmamak lâzım gelir ki kurban kesmek, zekât ve sadaka-i fıtır vermekten daha fazla bir fedâkârlık ifade eden bir ibadettir. Onun için bunda da kudret şart olmakla beraber zekât kadar kudret-i müyessire de şart değildir.

Lafızdan zâhir olduğu gibi yukarıki sûre de delâlet eder ki bu صَلِّ emri namaz demek olan "salât"tandır, "tasliye"den ve sade dua mânasından değildir. Bu "salât"tan murad hangi namaz olduğu hakkında birkaç kavil vardır. 1. Ebû Müslim salât-ı mektûbe, yani farz namazlar olmasını tercih eylemiştir. İbn Cerîr ve İbn Münzir bunu İbn Abbas'tan da rivayet eylemişlerdir.[3] Emrin vücub ifade etmesi bunda zâhir gibi görünürse de bu bir emirden bütün farz namazların[4] vücûbunu, yani farziyetini

1 H: "ve".
2 H ve B: "cem'i".
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 653; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 318.
4 M ve B: "namazlarının".

anlamak zâhir değildir. Onların farziyeti bu emirle değil, اَقِمِ الصَّلٰوةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ اِلٰى غَسَقِ الَّيْلِ [el-İsrâ 17/78], اِنَّ الصَّلٰوةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا [en-Nisâ 4/103] gibi diğer birçok emirler ve âyetlerle sâbittir. Bundan evvel de Resûlullah namaz kılıyordu, onun için bu mânayı anlatmak isteyen müfessirîn bunu اَقِمِ الصَّلٰوةَ gibi "salâta devam et" diye tefsir eylemişlerdir ki vücub nefs-i salâta değil, devamına müteveccih olmuş olur. Devam da esasen me'mûr[un] bih olduğundan bu emir bir tekidden ibaret kalmış bulunur ki bu da hilâf-ı zâhir demektir. Meğer ki bu sûre de Mi'râc'da nâzil olmuş bulunsun da o zaman beş vakit namaz farz kılınırken bu emir de verilmiş bulunsun.

2. Farzlara da nevâfile de şâmil cins-i salât denilmiştir. Çokları bunu tercih eylemişlerdir. Bu mâna da yalnız emrin nedbe hamliyle anlaşılmaz, bunun vechi şöyle [6198] mülâhaza olunabilir: Emir vücub ifade ediyorsa da burada hükmün asıl mehattı[1] لِرَبِّكَ kaydı olduğu için vücûbun asıl müte'allakı salât ve nahrın kendileri değil de Allah için olmaları kaydıdır, bu ise şöyle demek olur: Gerek farz ve gerek nâfile kılacağın namazları hulûs-i niyet ile Allah için kıl, mutlaka namaz cinsinden hangisi olursa olsun yalnız Allah için olarak bilhassa niyet ile kılınması şarttır, farzdır. Yoksa namaz olmaz, kurban da böyledir. Kurban kesmek farz olmasa bile kesilince Allah için kesilmesi farz olur. Bu surette de nefs-i salâtın ve nahrın vücûbu meselesi bu âyetten başka delillere ait olmuş olur. Bu mânayı tercih etmek isteyen müfessirîn de buna اِجْعَلْ صَلَاتَكَ وَنَحْرَكَ لِلّٰهِ وَحْدَهُ خِلَافًا لِلْمُشْرِكِينَ وَالْمُرَائِينَ "namazını ve kurbanını yalnız Allah için yap, müşriklerin, mürâîlerin hilâfına olarak sen ancak Rabbine tahsis et. Çünkü müşrikler putlara tapar ve putlar için kurban keserlerdi, mürâîler de halka gösteriş için kılarlar." Bu mânanın esas itibariyle doğru olduğunda, yani لِرَبِّكَ'den bu mâna anlaşıldığında şüphe yok ise de mesele bundan ibaret görünmüyor. Burada kevser atıyyesine müterettib olarak Allah için namazla beraber nahrın ve nahr ile müterâfık bir namazın dahi Peygamber'e vücûbu tebâdür ediyor. Yani emrin

1 H: "menâtı".

vücûbu yalnız لِرَبِّكَ kaydına değil, o kayd ile meşrut olarak mukayyede dahi müteveccih olmak zâhirdir, mâʿûnu menʿ edenlere tekabülü ve onu müteʿâkib zikri de buna bir karînedir. Bu ise bütün namazların Allah için kılınması lüzûmunu anlatmakla beraber bilhassa bir şükür namazı ile bir kurbanın vücûbunu da ifade eder. Onun için:

3. Bir kısım müfessirîn de demişlerdir ki bu namazdan murad bayram namazı, "nahr"dan murad da dahâyâ[1], yani kurban bayramında kesilen kurbanların nahrıdır. Bundan başka,

4. Mücâhid, Atâ ve İkrime'den mervî olduğu üzere bir kısım müfessirîn de bu namazdan murad bayram [6199] sabahı Müzdelife'de kılınan sabah namazı, "nahr"dan murad da Minâ'da kesilen kurbanlar olduğunu söylemişlerdir.[2] Lâkin bu sûrenin nüzûlü Mekkî olduğuna göre bu iki mânanın tahsîsi de müşkildir. Zira Mekke'de iken bayram namazı kılındığı mâlum değildir. Bunun bayram namazı olduğunu söyleyenler Medenî olmasına meyletmişlerdir, hatta Saʿîd b. Cübeyr'den bu âyetin Hudeybiye'de nâzil olduğuna ve Resûlullah'ın Adhâ hutbesini îrad edip iki rekât namaz kıldıktan sonra kurbanları kestiğine dair bir rivayet de vardır.[3] Ve bununla namazın kurbanı kesmeye takdîmi vâcib olduğuna istidlâl edenler de olmuştur. İki defa nüzûle kāil olanlar da buna istinad etmek istemiştir. Bu surette kevser إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحاً مُبِيناً [el-Feth 48/1] mazmûnu üzere Hudeybiye sulhune bir işareti de tazammun etmiş olur. Fakat Mekkiyyetin şöhreti karşısında bu rivayetin de sıhhati tesbit edilememiştir[4]. Mekke'de iken haccın farziyeti dahi sâbit olmadığından dördüncü kavildeki tahsis de cây-ı nazardır. Şu hâlde bütün bu kavillerin mecmûʿuna nazaran en doğrusu şu neticeye gelmek olur: Burada evvelâ kevser kendisine verilen Hazret-i Peygamber'in

1 H: "dahâye".
2 Bk. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIV, 653.
3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIV, 655:
عن سعيد بن جُبير أنه قال: كانت هذه الآية يعني قوله: «فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ» يوم الحديبية أتاه جبريل عليه السلام فقال: انحر وارجع فقام رسول الله صلى الله عليه وسلم فخطب خطبة الفطر والنحر ثم ركع ركعتين ثم انصرف إلى البُدن فنحرها فذلك حين يقول: «فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ».
4 H ve B: "edilmemiştir".

husûsiyeti mevzû'-i bahistir. Bu âyet ile sâbit olan vücub, Peygamber'e mahsustur, onun havâssındandır. Bunun bilhassa bir şükr ü sürur namazı ve münkirlere rağmen atâ-yı rabbânîyi izhar ile tahdîs-i nimet için halka ve bâhusus muhtaç olanlara fî-sebîlillah bir ziyafet ve ikram olmak üzere kurban kesmek ile de müterâfık bir namaz olmasına nazaran bayram namazlarına ve bâhusus hacda bulunmayanlar hakkında kurban bayramı namazına esas olan bir namaz olmak üzere daha Mekke'de iken Peygamber'e vâcib kılınmış olması iktizâ eyler ki buna da en yakışan kuşluk namazı olmasıdır. Fi'l-vâki' Resûlullah'a beş vakit namazdan fazla olarak teheccüd ve duhâ namazlarının da yazılı namazlardan olarak vâcib olduğu mâlumdur. وَانْحَرْ emriyle de bunun hac [6200] günleri olan nahr günleriyle daha ziyade bir alâkası bulunduğu anlaşılır. Bu suretle bunda farz namazlara devam ve hatta nâfileye de teşvik mânası bulunmakla beraber şükür ve ibadet için sade onlarla iktifâ olunmaması ve hatta yalnız cins-i salât gibi bedenî ibadetlerle de kalınmayıp kurban kesmek suretiyle mâlî fedakârlıklarda dahi bulunulması ve böyle bütün ibadetlerin قُلْ اِنَّ صَلَاتِى وَنُسُكِى وَمَحْيَاىَ وَمَمَاتِى لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، لَا شَرِيكَ لَهُ وَبِذٰلِكَ اُمِرْتُ وَاَنَا اَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ [el-En'âm 6/162-163] mazmûnu üzere münhasıran Allah için yapılması hak İslâm dininin, kevser atıyyesinin îcâbı olduğuna delâlette açıktır. Onun için Resûlullah Mekke'de iken dahi bu minval üzere hareket etmiş, beş vakit farz namazlardan mâ'adâ daha[1] diğer namazlar kılmaya muvâzabet eylemiş, ezcümle vitir ve duhâ namazlarına da kendi hakkında mektûbâttan olarak muvâzabet kılmış, hac farz değil iken de nahr günlerinde ve onun hâricinde kurbanlar da kesmiştir. Ve demek ki kurbanı keserken kuşluk veya bilhassa bir şükür namazı da kılmıştır. Sonra da Medine'de ümmet için zilhiccenin onuncu nahr günü kurban bayramı namaz ve kurbanı meşrû kılınmıştır[2]. Fakat ümmet için bu namaz ve kurbanın sübut ve takrîri doğrudan doğruya bu âyet ile değil, Medine'de Peygamber'in emr ü sünnetiyle vâki' olmuştur. Gerçi

1 B -"bu minval üzere hareket etmiş, beş vakit farz namazlardan mâ'adâ daha".
2 H: "kılmıştır".

Peygamber'e ittibâ'ın vücûbuna binâen ona olan وَانْحَرْ emriyle ümmetin nisâba mâlik olanlarına dahi udhiyenin[1] vücûbuna istidlâl olunabilir ve Medine'de nüzûlüne kāil olanlar buna zâhib olmuşlar ise de usûl-i fıkıhta beyan olunduğu üzere Peygamber'in havâssından olan fiillerde ittibâ'ın vücûbu sâbit olmaz. Onun için burada şu hadîs-i şerîf ile de o istidlâle cevap verilmiştir: ثَلَاثٌ كُتِبَتْ عَلَيَّ وَلَمْ تُكْتَبْ عَلَيْكُمْ اَلضُّحَى وَالْأُضْحِيَةُ وَالْوِتْرُ "Üç şey benim üzerime yazıldı (yani farz kılındı) sizin üzerinize yazılmadı: Duhâ namazı, udhiye kurbanı, vitir namazı."[2] Demek ki Peygamber'e farz olduğu hâlde ümmete farz olmayan şeyler vardır. Buradaki "صَلِّ، وَانْحَرْ" emirleri de böyle demektir. [6201] Bunlar ümmet hakkında başkaca bir emir veya nehiy bulunmadıkça olsa olsa Peygamber'in sünneti olarak meşrû olur. Ta'mîme delâlet eder surette zannî bazı delâilin iktirânıyla da şüpheli delil ile sâbit mânasına vâcib de olabilir. Nitekim vitir bu mâna ile vâcib veya farz-ı amelîdir denilir. Bayram namazı ve kurbanı da böyledir. *Hidâye* ve sâir fıkıh kitablarında udhiyeye dair şu hadislerle de istidlâl edilmiştir: İmam Ahmed ve İbn Mâce'nin rivayetleri üzere مَنْ وَجَدَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ وَلَمْ يُضَحِّ فَلَا يَقْرَبَنَّ مُصَلَّانَا "maldan bir vüs'at bulup da udhiye kurbanı kesmeyen bizim namazgâhımıza yaklaşmasın."[3] Bir de şu emr-i nebevî vardır: ضَحُّوا فَإِنَّهَا سُنَّةُ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيم "Udhiye kurbanı kesiniz, çünkü o babanız İbrâhîm aleyhisselâm'ın sünnetidir."[4] Tirmizî'de: "Udhiye vâcib midir?" diye bir adam İbn Ömer radıyallahu anhümâ'dan sordu, müşârun ileyh ضَحَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمُسْلِمُونَ "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem udhiye kurbanı kesti, Müslümanlar da kesti" dedi. Adam yine suâlini tekrar etti, o da "anlamıyor musun, ضَحَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمُسْلِمُونَ" dedi.[5] Tirmizî der ki: "Bu hadis hasendir sahihtir, elyevm ehl-i ilim indinde amel bunun üzerinedir. Udhiye vâcib değil (yani farz değil) lâkin Resûlullah'ın sünnetlerinden bir sünnettir."[6] Yine

---

1 H: "ubûdiyetinin".

2 Bk. Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi',* I, 270; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 318; İbn Hacer, *et-Telhîsu'l-habîr,* thk. Hasan b. Abbâs b. Kutb, Kahire, Müessesetü Kurtuba, 1416/1995, III, 256-257.

3 Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 321; İbn Mâce, Edâhî, 2; Ebû Dâvûd, Edâhî, 2.

4 Serahsî, *el-Mebsut,* XII, 8.

5 B -"Adam yine suâlini tekrar etti, o da 'anlamıyor musun, ضَحَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمُسْلِمُونَ' dedi".

6 Tirmizî, Edâhî, 11:

Tirmizî'de İbn Ömer'den: "Resûlullah Medine'de on sene ikāmet etti, hep udhiye kurbanı yapıyordu."[1] Berâ b. Âzib'den: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bir nahr günü bize hutbede buyurdu ki: 'Hiçbiriniz namaz kılıncaya kadar zebh etmesin.' Bunun üzerine dayım kalktı, 'yâ Resulallah bugün et günü, bunda mekruh var mı; ben ehlimi ve hânemin ehlini ve komşularımı it'âm için kurbanımı acele kesmiştim?' dedi. 'Öyle ise bir daha kes' buyurdu. 'Yâ Resulallah! Yanımda bir anâk-ı[2] leben (bir süt oğlağı) var, iki et koyunundan daha hayırlıdır, onu keseyim mi?' dedi. 'Evet, o senin iki nesîkenin[3] (yani iki kurbanının) hayırlısıdır, senden sonra bir ceze'a [6202] (çebiş) dahi kifayet etmez' buyurdu." Bu babda Câbir'den ve Cündeb'den ve Enes'ten ve Uveymir b. Eş'ar'dan ve İbn Ömer'den ve Ebû Zeyd-i Ensârî'den dahi rivayetler vardır. Bu hadis hasendir[4], sahihtir, ekser ehl-i ilim indinde amel bunun üzerinedir: Mısırda, yani cuma ve bayram namazları kılınan kasabada imam, bayram namazını kılıncaya kadar kurban kesilmemelidir. Bazı ehl-i ilim de bayram namazı kılınmayan köy ahâlisi için fecrin tulû'unda kesmeye ruhsat olduğunu söylemiştir ki İbn Mübârek'in kavlidir ve bütün ehl-i ilim keçinin ceza'ı (bir yaşını doldurmayan çebişi) kifâyet etmez, fakat koyunun ceza'ı kifâyet eder demişlerdir.[5] Ve koyunun ceza'ı (toklu) altı yedi ay da olabilir. Bunlar gösteriyor ki kurban bayramı namazından sonra kurban kesmek Resûlullah'ın fiil ve emriyle sâbit olmuştur, ona farz olmakla beraber ümmeti için farz kılınmamış, onun terketmediği ve

---

عن جبلة بن سحيم أن رجلا سأل ابن عمر عن الأضحية أواجبة هي؟ فقال: ضحى رسول الله صلى الله عليه وسلم والمسلمون، فأعادها عليه فقال: أتعقل؟ ضحى رسول الله صلى الله عليه وسلم والمسلمون. هذا حديث حسن. والعمل على هذا عند أهل العلم أن الأضحية ليست بواجبة ولكنها سنة من سنن رسول الله صلى الله عليه وسلم يستحب أن يعمل بها. وهو قول سفيان الثوري وابن المبارك.

1 Tirmizî, Edâhî, 11:

عن ابن عمر قال: أقام رسول الله صلى الله عليه وسلم بالمدينة عشر سنين يضحي كل سنة.

2 B: "anak-ı".

3 H: "nesekinin".

4 H, B ve M (ilk baskı): "hasenden".

5 Tirmizî, Edâhî, 11:

عن البراء بن عازب قال: خطبنا رسول الله صلى الله عليه وسلم في يوم نحر فقال: لا يذبحن أحدكم حتى يصلي، قال: فقام خالي فقال: يا رسول الله هذا يوم اللحم فيه مكروه، وإني عجلت نسكي لأطعم أهلي وأهل داري أو جيراني، قال: فأعد ذبحك بآخر فقال: يا رسول الله عندي عناق لبن وهي خير من شاتي لحم أفأذبحها؟ قال: نعم وهي خير نسيكتيك ولا تجزئ جذعة بعدك. وفي الباب عن جابر وجندب وأنس وعويمر بن أشقر وابن عمر وأبي زيد الأنصاري. هذا حديث حسن صحيح. والعمل على هذا عند أكثر أهل العلم أن لا يضحى بالمصر حتى يصلي الإمام وقد رخص قوم من أهل العلم لأهل القرى في الذبح إذا طلع الفجر وهو قول ابن المبارك. وقد أجمع أهل العلم أن لا يجزئ الجذع من المعز وقالوا: إنما يجزئ الجذع من الضأن.

bayram namazından evvel kesilmesini kâfi görmediği bir sünneti olarak tekarrur etmiştir. Böyle bir sünnet ise dinde şeʻâirden olarak tarîkat-ı meslûke olmuş mânasına bir sünnettir ki farza yakındır. Bu gibilere katʻî farz mânasına vâcib denilmezse de, terkinde "mescidimize yaklaşmasın" gibi vaʻîd şüphesi bulunduğu takdirde Hanefi fıkhında mâlum olduğu üzere şüpheli delil ile sâbit mânasına vâcib de ıtlak olunur ki şibh-i farz demektir. Onun için İmâm-ı Aʻzam'dan zâhir-i rivayette vâcibdir. Diğerlerinin "vâcib değil" demeleri ise farz değil mânasınadır. Bununla beraber vâcib veya sünnet olan kurbanlar udhiyeye mahsus da değildir. Nüzûr, hac nüsük ve şeʻâirinden[1] olan kurbanların bir kısmı vâcib olduğu gibi, hac ve nezir hâricinde şükür ve tasadduk için akīka ve sâire gibi sünnet ve mendub olarak tetavvuʻ ve nevâfil kabîlinden de kurbanlar kesilir ki tafsîli fıkıh kitaplarında aranmalıdır.

Burada وَانْحَرْ emrinin esas mânasına gelelim: Bu belli ki "nahr"dan müştaktır, "nahr" kelimesi de isim ve [6203] masdar olarak kullanılır. İsim olan "nahr" göğsün boyun tarafına gelen boğaz çukuruna doğru gerdanlık yerine denir. Masdar olan "nahr" ise; Râgıb vesâir ehl-i lügatın beyânına göre aslında nahra isabet ettirmek, yani vurmak veya dokunmak veya boğaz çukuruna bıçak sokmak suretiyle nahra rastlamak demektir.[2] Deve ibtidâ oradan kesildiği için onda gālib olmuştur, bundan mutlaka zebh etmek, boğazlamak mânasına da kullanılmıştır. "İntihar" da bundan me'huzdur. Sûre-i Mâide'de geçtiği üzere mâlum ki "zebh", "lebbe" denilen çene altından kesmekle de olur. وَانْحَرْ emri de bu masdar olan "nahr"dandır. Zâhir olan da boğazlamak mânasına "nahr"dandır. "Nahr" ve "zebh" mutlaka kurban için olmak lâzım gelmeyip mücerred etini yemek veya satmak için de olabilirse de, zilhiccenin onuncu günü olan kurban bayramının üç gününe de kurban kesmek mânasına "nahr günleri" denilmek müteʻâref bulunduğu[3] gibi, burada sevk-i

---

1 B: "şeʻâirden".

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 794:

النَّحْرُ: موضع القلادة من الصدر ونَحَرْتُهُ: أَصَبْتُ نَحْرَهُ ومنه: نَحْرُ البعير.

3 B -"olan kurban bayramının üç gününe de kurban kesmek mânasına "nahr günleri" denilmek müteʻâref bulunduğu".

kelâm şükür ve ibadet mânası üzerinde olduğu için de kurban mânası zâhirdir. Bundan dolayı “namaz kıl, kurban kes de kurban bayramı yap” mânasına[1] da olabilir. Fakat وَانْحَرْ emrinin mef‘ûlü zikredilmemiş, neyin kurban edileceği[2] tâyin olunmamıştır. Bu cihet mücmeldir. Bu şöyle demek olabilir: Nahr denilen ibadeti de yap, yahut Rabbine kurban için boğazlanmak şânından olanları boğazla. Yahut nahr bayramı yap, bunun hepsi de Allah için kurban kesmek mânasına “nahr” fiilinde hulâsa edilir. Demek ki bunda mef‘ûlün cinsini tâyin maksud olmayarak, yahut ta‘mîme işaret olunarak Allah için hayır olmak üzere boğazlanmak şânından olan ehemmiyeti hâiz herhangi bir kurbana irâka-i dem ile nefs-i fiilin îkā‘ı matlubdur. Arabın örfünde “nahr” deve kesmekte gālib olduğu ve Sûre-i Hac'da وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَآئِرِ اللّٰهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ[3] فَاذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهَا صَوَآفَّ فَاِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَاَطْعِمُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ كَذٰلِكَ سَخَّرْنَاهَا لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ [22/36] âyetinde de “büdn” zikrolunduğu cihetle ekser müfessirîn burada “nahr”ın [6204] boğazlamak mânasına olduğunu göstermek için وَانْحَرِ الْبُدْنَ diye takdir ve tefsir eylemişlerdir.[4] Maksad deveye hasr değil, en mârufuyla en büyüğüne işaret olarak “bedeneleri, deve gibi iri gövdeli, ehemmiyetli kurbanlıkları kes” demek olduğunu anlatmaktır. Ebû Hayyân *Bahr*'da der ki: “‘Nahr'dan murad hedy, nüsük, dahâyâ nahrıdır, cumhur böyle demiştir. O vakit cihad yoktu, onun için salât ve nahr bu ikisiyle emrolunmuştur”[5].[6] Âlûsi de ekseriyetin dahâyâ nahrı murad olması üzerinde olduğunu söylemiştir.[7] Hepsinin de maksadı

---

1 H: “mânasında”.

2 H: “neyi kurban edeceği”.

3 H, M ve B -“لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ”.

4 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 880; *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 467; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 653-654.

5 Ebû Hayyân'ın burada cihâdı zikri şâyân-ı dikkattir, “yoktu” demesi [*el-Bahru'l-muhît,* X, 556] cumhur kavli vechile sûrenin Mekkî olmasına göredir. Medine'de olsaydı bu sûrede cihâda işaret de bulunmak lâzım gelirdi. Çünkü Medine'de كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ [el-Bakara 2/216-246] nâzil olmuştur, bu ise diğer nahrlardan daha mühimdir diye bir istidlâli tazammun etmiş oluyor. Şu hâlde Medenî olduğuna kāil olanların burada cihâda da bir işaret anlamaları iktizâ eder. Buna şu iki cevaptan birisi verilebilir: Birisi nahrda buna da bir îmâ olduğu söylenebilir. Birisi de sulhun seyyidü'l-ahkâm olduğuna tenbih için bu sûrede cihad emri zikrolunmadığı söylenebilir ki, Hudeybiye'den bahsedenler bunu söylemişler demektir. Teemmel! [Müellifin notu]

6 Ebû Hayyân, el-Bahru'l-muhît, X, 556:

والنحر: نحر الهدي والنسك والضحايا، قاله الجمهور ولم يكن في ذلك الوقت جهاد فأمر بهذين.

7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 481:

والأكثرون على أن المراد بالنحر نحر الأضاحي.

"nahr"ın kurban kesmek mânasına olduğunu anlatmaktır. Yoksa murad yalnız deve kesmekten ibaret olduğunu söylemek değildir. Usûl-i fıkıh tâbirince söyleyecek olursak, "nahr" boğazlamak mânasında zâhirdir, fakat mef'ûlü hakkında mücmeldir. Ne gibi hayvanların bu kurban için kesilebileceği diğer delillerle beyâna muhtaçtır. Sûre-i En'âm'da ثَمَانِيَةَ اَزْوَاجٍ [6/143] buyurulan koyun, keçi, deve, sığır, erkek ve dişi en'âmın sekizinin de büyüklerinden bayram kurbanı kesilebileceği fıkıhta tafsil olunduğu üzere sünnet-i nebeviye ile beyan olunmuştur. "Nahr" devede daha mâruf olmakla beraber diğerlerinin de nahr şânındandır. Bu itibar ile "nahr", "zebh" mânasına olmakla beraber[1] kurbanın büyüklüğüne ve binâen'aleyh gövdeli, kıymetli a'lâ cinsinden ekmel suretle kesilmesine itina, bir de hac ve kurban bayramı gününün adı olmak münasebetiyle nahr gününe işaret için devede gālib olan "nahr" lafzıyla ifade olunmuş demek olur. Ganem hakkında لُحُومُهَا شِفَاءٌ hadîsi delâletiyle [6205] koyun eti daha şifâlı olduğu için daha iyidir, kemmiyetçe değilse de keyfiyetçe a'lâsıdır, ve kurbanın en esaslı, en umûmî nisâbıdır. خَيْرُ الْأُضْحِيَةِ اَلْكَبْشُ "Udhiyenin en hayırlısı koçtur" diye bir hadis de vardır.[2] Hadis ve fıkıh kitaplarında mezkur olduğu üzere Resûlullah'ın udhiyesinde boynuzlu güzel iki koçu بِسْمِ اللهِ وَاللهُ أَكْبَر diyerek ve ayağını boyunlarına koyarak kendi eliyle kestiği meşhurdur. ضَحَّى رَسُولُ الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِكَبْشَيْنِ أَمْلَحَيْنِ أَقْرَنَيْنِ ذَبَحَهُمَا بِيَدِهِ وَسَمَّى وَكَبَّرَ وَوَضَعَ رِجْلَهُ عَلَى صِفَاحِهِمَا.[3] Câbir radıyallahu anh'tan rivayet edildiği üzere de demiştir ki: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ile beraber musallâda adhâ namazında hazır bulundum, hutbesini bitirince minberden indi, bir koça vardı. Resûlullah onu بِسْمِ اللهِ وَاللهُ أَكْبَرُ هَذَا عَنِّي وَعَمَّنْ لَمْ يُضَحِّ مِنْ أُمَّتِي 'bismillahi vallahu ekber, bu benden ve[4] ümmetimin kurban kesemeyenlerinden[5]' diyerek kendi eliyle zebh etti."[6] Deve ve sığır cinsi bedenelerin yedi kişiye kurban

1 H -"diğerlerinin de nahr şânındandır. Bu itibar ile "nahr", "zebh" mânasına olmakla beraber".
2 Tirmizî, Edâhî, 17.
3 Buhârî, Edâhî, 14; Müslim, Edâhî, 17.
4 B -"ve".
5 B: "kesmeyenlerinden".
6 Ebû Dâvûd, Edâhî, 8; Tirmizî, Edâhî, 20:

عن جابرِ بن عبد الله قال: شهدتُ مع رسولِ اللهِ صلى الله عليه وسلم الأضحى بالْمُصلَّى فلما قضى خطبتَه نزلَ من منبره وأُتي بكبش فذبَحه رسولُ الله صلى الله عليه وسلم بيده وقال: باسمِ اللهِ واللهُ أكبرُ، هذا عني وعمَّنْ لم يُضَحِّ من أُمتي.

olabileceği de beyan buyurulmuştur. Bir kişi keserse elbette daha büyük hayır ve sevab olur, ancak bunların da yavruları kifayet etmez. Hac ve udhiye kurbanlarından mâ'adâ gerek nezir yani adak ve gerek adamadan sırf tetavvu' olarak tasadduk ve şükür için kesilecek sâir kurbanlar ise eti yenir her hayvandan ve her zaman kesilebilir. Binâen'aleyh mutlak kurban deve nahrına münhasır olmadığı gibi, udhiye ve hacca ait nüsük ve keffârât kurbanları dahi deveye mahsus olmadığından وَانْحَرْ emri de deveye mahsus değil, "nahr günü" tâbirinde olduğu gibi kurban zebh etmek mânasına olmak muvâfıktır. Bunu nahr-ı büdün ile tefsir edenlerin murâdı da develere tahsis için değil, boğazlamak mânasını anlatmak ve kurbanların bedenlilerine itinayı iş'âr etmek için olduğundan dolayı Ebû Hayyân ve Âlûsî de cumhûrun ve ekseriyetin kavlini o vechile hulâsa etmişlerdir.[1] Ancak Âlûsî'nin beyânında uhdiyeye hasr zâhirdir. ثَلاَثٌ كُتِبَ عَلَيَّ... إلخ hadîsine[2] muvâfık olan da budur.[3]

[6206] Cumhur kavlinin hilâfına gelince: İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre Ebu'l-Ahvas[4] وَانْحَرْ emrinin "göğsünü kıbleye tekabül ettir" mânasına istikbâl-i kıble ile emr olunduğunu söylemiştir.[5] Ferrâ da buna zâhib olmuş ve tevilinde şöyle demiştir: "'مَنَازِلُهُمْ تَتَنَاحَرُ 'menzilleri tenâhur eder' tâbirinde olduğu vechile karşı karşıya tekabül mânasına gelir, şu beyt de bu mânadandır:

أبا حكم هل أنت عم مجالد وسيد أهل الأبطح المتناحر[6]

'El-ebtahi'l-mütenâhır' göğüs göğüse karşılıklı dere demektir. Bu

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 556.

2 Bk. Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi',* I, 270; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 318; İbn Hacer, *et-Telhîsu'l-habîr,* III, 256-257.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 481:

والأكثرون على أن المراد بالنحر نحر الأضاحي واستدل به بعضهم على وجوب الأضحية لمكان الأمر مع قوله تعالى «فَاتَّبِعُوهُ» (الأنعام ٦/١٥٣-١٥٥) وأجيب بالتخصص بقوله صلى الله عليه وسلم: ثلاث كتبت عليّ ولم تكتب عليكم: الضحى والأضحية والوتر.

4 B: "Ebu'l-Havâs".

5 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 651:

وأخرج ابن أبي حاتم عن أبي الأحوص «فصل لربك وانحر» قال: استقبل القبلة بنحرك.

6 "Ey Ebâ Hakem! Sen Mücâlid'in amucası ve mütenâhir, yani nahr nahra, göğüs göğüse karşılıklı dere ahâlisinin, Mekke ahâlisinin seyyidi misin?" [Müellifin notu].

mânadan ‘nahr’, kıbleye istikbâl mânasını ifade edebilir.”[1] Fi’l-vâki‘ “tenâhur” lügatta intihar etmek ve boğazlaşmak mânasına geldiği gibi göğüse isabet ettirmek, göğüs göğüse karşılaşmak mânasından mecaz olarak evlerin ve dere kenarlarının karşılaşması gibi mutlaka tekabül mânasına da gelebilir ise de, mâruf olan mânayı bırakıp da mecaz üstüne mecaz olarak kıbleye istikbâl mânasını anlamaya kalkışmak doğru olmaz. “Nahr”ın da tenâhur mânasına geldiği kabul edilecek olunca bundan göğüs göğüse cihâdı, mücahedeyi anlamak daha ziyade yakışırdı. Nüzûlün Medenî olduğunu söyleyenlere göre bunda bir işkâl olmayacağı gibi, Mekke’de de ileriye ait bir emir olabilirdi. Mutlak emir, fevri îcab etmeyeceği gibi, kurban hakkında da geçtiği vechile vâv da terâhîye mâni‘ olmazdı.

Bundan başka İbn Ebî Hâtim ve Hâkim ve İbn Merdûye ve *Sünen*’de Beyhakī Hazret-i Ali kerremallahu vechehu’dan şöyle bir rivayette bulunmuşlardır; demiş ki: “Bu اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ sûresi nâzil olduğunda Resûlullah ‘Rabbimin bana emrettiği bu nahîre[2] (yani boğazlanacak) nedir?’ diye Cibrîl aleyhisselâm’a sordu[3], o dedi: ‘Nahîre[4] değil, lâkin namaz için tahrîme yaptığında tekbir alırken ve [6207] rükû‘ ederken ellerini kaldırmanı sana emrediyor. Çünkü o bizim salâtımız ve yedi semâdaki melâikenin salâtıdır; ve her şeyin bir ziyneti vardır, namazın ziyneti de her tekbirde iki elini kaldırmaktır.”[5] Lâkin Suyûtî bunun senedine zayıf demiş,[6] İbn Kesîr “bu hadîs cidden münkerdir”

---

1 Ferrâ, *Me‘âni’l-Kur’ân,* III, 296:

«فصل لربك وانحر» استقبل القبلة بنحرك وسمعت بعض العرب يقول: منازلنا تتناحر، هذا بنحر هذا، أي: قبالته وأنشدني بعض بني أسد:

أبا حكم ها أنت عم مجالد   وسيد أهل الأبطح المتناحر

فهذا من ذلك ينحر بعضه بعضا.

2 B: “nahire”.

3 B: “sordum”.

4 B: “Nahire”.

5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, X, 3470; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 586; Beyhakī, *es-Sünenü’l-kübrâ,* II, 110:

عن علي بن أبي طالب قال: لما نزلت هذه السورة على النبي صلى الله عليه وسلم «إنا أعطيناك الكوثر فصل لربك وانحر» قال رسول الله: يا جبريل ما هذه النحيرة التي أمرني بها ربي؟ فقال: ليست بنحيرة ولكنه يأمرك إذا تحرمت للصلاة ارفع يديك إذا كبرت وإذا ركعت وإذا رفعت رأسك من الركوع وإذا سجدت فإنها صلاتنا وصلاة الملائكة الذين في السماوات السبع وإن لكل شيء زينة وزينة الصلاة رفع اليدين عند كل تكبيرة.

6 Süyûtî, *Cem‘u’l-cevâmi‘,* XVII, 298.

demiş,[1] İbn Cevzî de *Mevzû'ât*'ta saymıştır.[2] İbn Cerîr bir de Ebû Ca'fer[3] Hazretleri'nden iftitah tekbirinde el kaldırmak demiş olduğunu nakleylemiş,[4] Buhârî, *Târih*'inde ve Dârekutnî *İfrâd*'da yine Hazret-i Ali'den "namazda sağ elini sol bileğinin üzerine koy da sonra ikisini göğsüne koy" demiş olduğunu tahric etmişler,[5] Ebu'ş-Şeyh ve *Sünen*'de[6] Beyhakī Enes'ten merfû'an[7] ve bazıları İbn Abbas'tan da böyle rivayet eylemişler[8] ise de bunların da sıhhati sâbit olamamıştır. Süyûtî Hazret-i Ali'den ikinci hadîsi İbn Ebî Hâtim'in ve Hâkim'in lâ-be'se bih olan bir senedle tahric eylediklerini söylemiş,[9] Dahhâk ile Süleyman-ı Teymî de "namazdan sonra duada ellerini göğsüne kaldır" demiş oldukları da nakledilmiştir.[10] Bunlar kurban kesmeye iktidârı olmayanlar hakkında veya namazın âdâbına müte'allik bazı rivayetler olabilirse de, "nahr"ın mâlum ve meşhur olan kurban kesmek mânasını bırakıp âyeti bunlarla tevile kalkışmak ve bu suretle وَانْحَرْ emrini de صَلِّ emrine idhal eylemeye çalışmak asla doğru olmaz, bunların hepsi nihâyet namaza ait şeylerdir. Sade bununla sûre namaz kılmayanlara ve mürâîlik edenlere mukabil ihlâs ile namaz faziletini emretmiş olursa da, mâ'ûnu men' etmelerine mukabil Allah için halka mu'âvenet olan bir hayır ve kerem fazl u faziletini ihtivâ etmiş olmaz, bu da kevser atıyyesine mazhariyet şerefinin şükrü esasıyla mütenâsib olmaz. "Nahr"ın kurban kesmekte mâruf olduğu ve Kur'ân'ın üslûbunda namaz emirlerinden sonra ekseriya zekât ve infak

---

1 İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 503:

وقد روى ابن أبي حاتم هاهنا حديثا منكرا جدا فقال...

2 Zehebî, *Telhîsu Kitâbi'l-Mevzû'ât li'bni'l-Cevzî,* thk. Yâsir b. İbrâhim b. Muhammed, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998, s. 176.

3 Ca'fer-i Sâdık Hazretleri'nin pederi Muhammed Bâkır Hazretleri [Müellifin notu].

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 652:

عن أبي جعفر «فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ» الصلاة، وانحر: برفع يديه أول ما يكبر في الافتتاح.

5 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* VI, 437. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 652; Dârekutnî, *İfrâd*, s. 165:

عن علي رضي الله عنه: «فصل لربك وانحر» وضع يده اليمني على وسط ساعده على صدره.

6 H: "Abbâs'tan".

7 Bk. Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* II, 46-47; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 650.

8 Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 650-651; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 481.

9 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 481:

وقال الجلال في الحديث الآخر عن الأمير كرم الله تعالى وجهه: أخرجه ابن أبي حاتم والحاكم بسند لا بأس به.

10 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 481:

وعن الضحاك وسليمان التيمي أنهما قالا: معناه ارفع يديك عقيب الصلاة عند الدعاء إلى نحرك.

emirleri ve âyetleri zikrolunageldiği ve müşriklerin dualarını ve [6208] kurbanlarını putlar ve tâgūtlar nâmına yaptıkları da mülâhaza edilince, bu emrin onlar hilâfına namazdan mâ'adâ Allah için kurban keserek zekâttan dahi fazla bir fedâkârlıkla kıymetli mallara kıyıp ibâdullâha hayr ve mu'âvenette bulunmak kevser atıyyesine şükretmek üzere bedenen ve mâlen ibadet ve hayr ile iştigāli emretmiş olması en açık ve en esaslı mâna olduğunda tereddüd edilmez. Bu esas tesbit edildikten sonra bundan mümkin ve muhtemil olabilen diğer birtakım işaretler daha anlamakta ise zevk ve irfan için hacr yoktur. Bu vecihle işbu, فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ âyeti Sûre-i En'âm'ın âhirindeki قُلْ اِنَّ صَلَاتٖى وَنُسُكٖى وَمَحْيَاىَ وَمَمَاتٖى لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ، لَا شَرٖيكَ لَهُ وَبِذٰلِكَ اُمِرْتُ وَاَنَا اَوَّلُ الْمُسْلِمٖينَ [6/162-163] âyetindeki emri ve Ve'd-Duhâ Sûresi'nin âhirindeki وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ [93/11] emrinin kevser atıyyesine şükrâne[1] olmak üzere fiilî bir îzâhını ifade eder. Bundan dolayı biz de meâlde "kurban kesmek" tâbiriyle ifadeyi "boğazla" demekten daha muvâfık bulduk, ki tefsirinin hâsılı şu olur: Sana o kevseri verdiğimizden dolayı haydi sen Rabbinin atâsına hem kalben, hem lisânen, hem bütün cevârihinle[2] bedenen ve mâlen her vechile şükretmek üzere Rabbin için ihlâs ile namaz kıl, namaz kılmakla beraber kurban da kes, O'na böyle tevhid ve ihlâs ile fedâkârâne ibadet,[3] ubûdiyet ve çok hayr işleyerek tahdîs-i nimet et, Rabbinin sana olan atâsı kesilmek ihtimâli yoktur. {اِنَّ شَانِئَكَ} Doğrusu senin şâni'in ❁ sana şeneânı olan; buğz, kin tutan, hınç besleyen her kim olursa olsun {هُوَ الْاَبْتَرُ} odur ancak ebter ❁ güdük, ardı arkası kesilecek, nesl ü nesebi, iyi adı, sanı kalmayacak odur, sen değilsin yâ Muhammed! Senin ardınca gelecek hayırlı zürriyetin de, evlâdın gibi etbâ' ve ensârın, sevgili ümmetin de çoğalacak; dinin, kitabın, güzel adın, sanın, feyz ü fazlın bâkī kalacak,[4] âhirette de beyâna [6209] sığmaz, kesilmez, tükenmez ecre ereceksin. Böyle kevsere, hayr-ı kesîre buğz edenin, onu sevmeyenin hayırsız kalacağında ise şüphe yoktur.

---

1 H: "şükrân".
2 H: "cevherinle".
3 H +"ve".
4 B -"dinin, kitabın, güzel adın, sanın, feyz ü fazlın bâkī kalacak".

"**Şâni'**" işaret ettiğimiz vechile وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلٰٓى اَلَّا تَعْدِلُوا [el-Mâide 5/8] âyetinde geçtiği üzere buğz u adâvet etmek, kin tutmak mânasına "şeneân"dan ism-i fâil olarak mubğız, buğz eden demektir. Anlaşılıyor ki murad buğz edip geçmiş olan değil, buğzunda devam ve ısrar edendir. Yani zaman ve hudûs mânası değil, devam ve sübût mânası maksuddur. Onun için izâfeti lafzıyye değil, ma'neviyyedir. Binâen'aleyh bilâhare tevbe edip imana gelenler bu hükümden hâriç kalır. "Ebter" uyûbdan olduğu için ef'al-i tafdîl değil, sıfat-ı müşebbehedir. Müennesi "betrâ" gelir, kesiklik[1] mânasına "betr"den müştaktır. Binâen'aleyh esas mefhûmu kesik demek ise de örfte kuyruk kesilmesinde şâyi' olmuştur. Onun için[2] kuyruğu kesik hayvana "ebter" denildiği gibi, kuyruğu kesik küçük ayn gibi yazılan hemze elife (ء) "ayn-ı betrâ" tâbir olunur, ki Türkçe'de müzekkerine de müennesine de "güdük" denilir. Kuyruk arkada olmak hasebiyle sonunda arkası olmayan, yani zürriyeti olmayan, kendinden sonra eseri kalmayan kimselere veya sonu gelmeyen, sonunda hayr olmayan işe de istiare suretiyle "ebter" denilmiştir. كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَمْ يُبْدَأْ فِيهِ بِاسْمِ اللهِ فَهُوَ[3] أَبْتَرُ "Ehemmiyetli olan herhangi bir iş Allah'ın ismiyle başlanmazsa o iş ebterdir" hadîsinde[4] "ebter" sonu gelmez, sonunda hayrı olmaz, nâkıs, güdük kalır demektir. Çünkü كُلُّ شَىْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ'dir. [el-Kasas 28/88] Daha sonra, "ebter" hakīr ü zelîl mânasına da gelir. Burada هُوَ gerek zamîr-i fasıl ve gerek mübtedâ olsun "el-ebter" müsnedi ma'rife olduğu için cümle kasr ifade ettiğinden dolayı ebterlik mefhûmunu Peygamber'den külliyen nefy ile ona buğz edene hasrettiği[5] cihetle "ebter" kelimesinden anlaşılması muhtemil olabilen mânaların, noksanların [6210] hepsini sâhib-kevser olan Resûlullah'tan nefy ile ona her buğz edene isbat etmek suretiyle sebeb-i nüzulde zikrolunduğu üzere "ebter" diyen şahsın muhakkak ebterliğini haber vermiş olmakla başta

---

1 B: "keskin".

2 B -"örfte kuyruk kesilmesinde şâyi' olmuştur. Onun için".

3 B -"فهو".

4 Bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* IX, 364; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* I, 175, 183, 233; Nevevî, *el-Ezkâr,* s. 112; Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi',* IV, 229, 393.

5 B: "kasrettiği".

zürriyetsizlik mânası olmak üzere muhtemil olan her mâna bu kasrda dâhil olmak lâzım gelir ki, bu şöyle demek olur: "Yâ Muhammed! Sana kesilmek ihtimâli olmayan kevser verilmiş olduğu için sende hiçbir vechile, hiçbir mâna ile ebterlik, güdüklük ihtimâli yoktur. Sana oğlunun vefatından dolayı ebter diyerek buğz u sebb edenin kendisi her mânasıyla ebterdir, çünkü sana öyle buğz edenlerin hepsi hakikatte mutlaka ebterdir. Onlarda mutlak ebterlik mânası vardır." İşte yukarıda beyan olunan tefsirin şümûlü kasrın bu mazmûnundan müstefâddır. Bu suretle bunda bir taraftan kevserin kesilmek ihtimâli olmayan bir hayr-ı kesîr olduğu tasrih edilmiş bulunuyor, bir taraftan da onun sâhibine buğz edenlerin umûmiyetle ebterliği kübrâ makāmında bir illet ve delil suretinde haber verilmekle ebter diyen kâfirin ebterliğini de bilhassa haber vermiş bulunuyor ki buna ilm-i bedî'de "mezheb-i kelâmî" tâbir olunur. Bundan dolayı bazıları bunun Âs b. Vâil veya Ebû Cehil veya Kureyş'ten bir cemaat veya Ka'b b. Eşref, herhangisi ise sebeb-i nüzul olan ma'hud şahsa veya eşhâsa mahsus olduğuna zâhib olmuşlarsa da müştak üzere hüküm, müştakk^un minhin illiyetini ifade edeceğinden "şâni'" vasfıyla ifadesi zâhiren âm olduğunu iş'âr eyler. Fi'l-vâki' Resûlullah'a buğz etmiş olanlar hep ebter olmuşlardır. Ya maddeten nesl ü nesebi veya mânen hayr u zikri kesilmiş, nihâyet hakīr ü zelîl olarak bednâm olup gitmişlerdir. Zürriyeti, eseri bulunanların da evlâdlarından, eserlerinden hayr u intifâ'ları kalmamıştır. Çünkü onların neslinden salâh ile İslâm'a girmiş olanlardan kâfir atalarının dua ve istiğfar ve sâir suretle intifâ'ları [6211] kesilmiş, aralarında ismet munkatı' olmuş[1], bu evlâdlar hep Peygamber'in ümmet ve etbâ'ı, mânevî evlâdı olmuşlar, مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا اَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا اُولِى قُرْبٰى [et-Tevbe 9/113] hükmüne tâbi' kalmışlardır. Salâhı, imanı olmayanların ise zaten hayrı yoktur, onlar hayrü'l-halef olmazlar. Dua bile etseler وَمَا دُعَٓؤُا الْكَافِرِينَ اِلَّا فِى ضَلَالٍ [er-Ra'd 13/14; el-Mü'min 40/50] hükmünce hep dalâl içinde boşa gider, ölümlerinden sonra eserlerinin de indallah,

1 H ve M: "olmuşlar"; B: "olmuştur".

âhiret için kendilerine hiçbir hayr u fâidesi olmaz, o azîm azabdan kurtarmaz. أُولٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ اِلَّا النَّارُۘ وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا ف۪يهَا وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ [Hûd 11/16], فَلَا[1] يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ'dur [el-Bakara 2/86, 162; Âl-i İmrân 3/88]. Bununla beraber şundan da gaflet edilmemek lâzım gelir ki Peygamber'e şeneân[2] ile buğz u adâvet, ona iman etmemekten ibaret olan küfürden ehas, daha şiddetli bir küfürdür. Bunun fiilen izhârı ona fiilen harb ilânı olacağı gibi kavlen izhârı da o mânada olarak sebb ü şetm olur. Bunun ise Hak şer'inde istihkākı harb ve katildir[3]. Peygamber'e sırf dininden dolayı adâvet ederek "ebter" veya "münbetir sanevber = kesik çam" diye buğz u şemâtet izhar eden şâni'i de ona öyle sebb ile küfr etmiş olduğundan وَانْحَرْ emrinden sonra tahkik ile beraber illiyet de ifade eden اِنَّ ile ta'lîl siyâkında اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ buyurulmasında ona öyle sebbedenlerin önünde olmazsa sonunda kesilmeye müstahik olduklarına işaret ve hatta sonlarında bir hayırları kalmayıp büsbütün bednâm olacaklarını ihtar, Resûlullah'ın ise onların zıddına olarak hayr u feyzinin ve âsâr u fazlının[4] kesilmeyeceğini ihbar vardır. Bundan dolayı Resûlullah'ın keder etmeyip de Rabbinin atâsına şükretmek üzere ibadet ve ubûdiyet ile iştigal ederek namaz kılıp kurban kesmesi ve böyle hayr için fedâkârlıkla tahdîs-i nimet eylemesi emrolunmuştur. Ona "ebter" diyen buğzcu onun erkek evlâdının vefatını bahane etmiş olduğundan dolayı burada Peygamber'in zürriyetinin de kesilmeyeceği ilk evvel anlaşılması lâzım gelen bir mâna olduğu için, bundan kız evlâdı ve onların evlâdı ve evlâdının evladı da [6212] müteselsilen evlâddan, a'kābdan, zürriyetten olduğuna istidlâl edilmiştir, bu da doğrudur. Bununla beraber Resûlullah'ın müte'addid erkek evlâdı da olmuş iken bunların muammer olmayıp da onun zürriyetinin yalnız kız evlâdlarından tekessür etmiş olmasının da elbet bir mânası ve hikmeti olmak lâzım gelir. Bu da Hâtemü'n-nebiyyîn olması ile îzah[5] edilmiştir.

---

1 H, M ve B: "ولا".
2 B: "şeneânı".
3 B: "kıtaldir".
4 H: "fezâilinin".
5 H: "izhar".

Onun rûhânî kuvveti gibi cismânî kuvvetinin de feyz ü kemâli tebeyyün ettirilmek üzere kendisine hem oğul hem kız zürriyetler de verilmiş, fakat şeref-i nübüvvet kendisiyle hatmedildiği ve binâen'aleyh onun dini, kitabı kıyamete kadar bâkī olup kendisinden sonra peygamber ba's olunmayacağı cihetle, oğullarının bekāları hâlinde nübüvvete mazhar edilmeleri bu hikmete muvâfık olmayacağı gibi nübüvvetsiz olarak bekāları da tam mânasıyla hayrü'l-halef olmalarına mâni' ve şanlarına nakīsa olacağından, onların masum olarak vefatları hem kendi haklarında hem de şân-ı risalet hakkında daha hayırlı, daha kudsî olmuştur. Bundan başka bi'setinin[1] umûmiyeti, dininin intişârı ve ümmetinin tekessürü nokta-i nazarından bunun ümmet hakkında dahi hayr olduğunda ve bu suretle de Resûlullah'ın ümmetine üsve olması kendisinin ecr ü feyzini daha yükseltmiş bulunduğunda da[2] tereddüde mahal yoktur. Zira oğullarının kendisinden sonra bekāları takdîrinde nübüvvete mazhar edilmeyince hiç olmazsa imamet velâyetine vâris kılınmaları yakışırdı, bu ise imamet velâyetini ehliyetten ziyade neseb verâsetine hasretmek olacağından bu inhisar da bi'set-i Muhammediyenin umûmiyetine لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ [et-Tevbe 9/33; el-Feth 48/28; es-Saff 61/9] hikmetiyle gönderilen hüdâ ve Hak dininin gayesine اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰيكُمْ [el-Hucurât 49/13], اَنْ[3] تُؤَدُّوا الْاَمَانَاتِ اِلٰى اَهْلِهَا [en-Nisâ 4/58], ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلَٓائِفَ فِي الْاَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ[4] [Yûnus 10/14. Krş. el-En'âm 6/165; Fâtır 35/39], لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا [Hûd 11/7; el-Mülk 67/2], فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ اِلَى اللّٰهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا [el-Mâide 5/48] gibi fazl u fazilet esaslarıyla bütün âlemde zuhur ve intişârı hikmetlerine münâfî bulunurdu. Bu inhisar maksud olmayınca da bu yüzden ümmet için fitneye bir sebeb-i zâhirî [6213] olurdu. Kadınlarda ise nübüvvet ve imamet kaziyyesi esasen vârid olmadığı için kızları hakkında bu

1 H: "risaleti".
2 B -"da".
3 H, M ve B: "وان".
4 H, M ve B: "هو الذي جعلكم خلائف في الارض فينظر كيف تعملون".

mahzurlar vârid olmaz. Bu vechile Resûlullah'ın zürriyetinin[1] kız evlâdından tefeyyüz ettirilip de erkek evlâdının muammer olmamasının zâhir olan mâkul hikmet ve mânası bu iki sebepte hulâsa edilebilir: Kendisinden sonra nübüvvet olmaması, imamet ve velâyetin de verâset-i nesebiyeye hasredilmemesi. Yoksa câhiliyenin zannettiği gibi oğulların vefatıyla zürriyetin büsbütün munkatı' olacağı ve kız evlâdının evlâdı evlâd ve zürriyetinden ma'dud olmayacağı için değildir. Ve belli ki bu son âyet gayba ta'alluk eden ihbârı da müştemildir.

İşte şân-ı Muhammedî'yi kevserle anlatan ve ez-her cihet şükr ü mahmidetle namaz kılıp kurban keserek bayram yapılmaya lâyık tebşîrâtı ihtivâ eden bu sûre-i celîle vecâzetiyle beraber böyle birçok letâif ve hikmeti müştemildir. Râzî tefsirinde bunun Ve'd-Duhâ'dan beri gelen sûrelere olan münasebâtıyla[2] daha birçok işârât ve letâifini pek güzel beyan ve tafsil eylemiş ve ezcümle demiştir ki: "Bu sûrenin letâifinden biri de şudur: Allah yoluna giden sâlikler için üç derece vardır. En yükseği: Bütün kalbleri ve rûhları ile Allah teâlâ'nın nûr-i celâline müstağrak olmalarıdır. İkincisi, bedenen de tâat ve ibâdât[3] ile meşgul olmalarıdır. Üçüncüsü, nefsi lezzât-ı mahsüse ve şehevât-ı âcileye dökülmekten men' etmek makāmında olmalarıdır. İşte اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ evvelki makāma işarettir ki o da rûh-i kudsînin sâir ervâh-ı beşeriyeden gerek kemmiyet ve gerek keyfiyetçe temeyyüz[4] etmiş olmasıdır. Kemmiyetçe temeyyüzü[5]: Çünkü mukaddimâtı ekserdir, keyfiyetçe temeyyüzü[6] de o mukaddimâttan neticelere intikalde sâir rûhlardan çok daha serî' olmasıdır. فَصَلِّ لِرَبِّكَ İkinci mertebeye işaret, وَانْحَرْ da üçüncü mertebeye işarettir, çünkü nefsi peşin lezzetlerinden men' etmek nahr ve zebh mecrâsına cârîdir. Sonra da اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ [6214] buyurulmuştur; bunun mânası da şudur: Seni şu mahsüsât ile şehevât-ı âcileye davet

---

1 H, M ve B: "zürriyetini".
2 B: "münasebetiyle".
3 H ve B: "ibadet".
4 H: "temâyüz".
5 H: "temâyüzü".
6 H: "temâyüzü".

eyleyen nefis yok mu, o fânîdir; bâkıyât-ı sâlihât ise Rabbin indinde daha hayırlıdır وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ اَمَلًا [el-Kehf 18/46], o ise ebediyen bâkī olan rûhânî saadetler, rabbânî marifetlerdir."[1]

Bu sûrenin mutazammın olduğu emirlerin en mühim ciheti لِرَبِّكَ kaydının ifade ettiği tevhid ve ihlâs olduğu için, bunu ayrıca sarâhatle ilan ve tavzih siyâkında قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ sûresi tâkip etmiştir.

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 307-308:

في لطائف هذه السورة أن السالكين إلى الله تعالى لهم ثلاث درجات: أعلاها أن يكونوا مستغرقين بقلوبهم وأرواحهم في نور جلال الله وثانيها: أن يكونوا مشتغلين بالطاعات والعبادات البدنية وثالثها: أن يكونوا في مقام منع النفس عن الانصباب إلى اللذات المحسوسة والشهوات العاجلة فقوله: «إنا أعطيناك الكوثر» إشارة إلى المقام الأول وهو كون روحه القدسية متميزة عن سائر الأرواح البشرية بالكم والكيف. أما بالكم فلأنها أكثر مقدمات وأما بالكيف فلأنها أسرع انتقالا من تلك المقدمات إلى النتائج من سائر الأرواح وأما قوله: «فصل لربك» فهو إشارة إلى المرتبة الثانية وقوله: «وانحر» إشارة إلى المرتبة الثالثة فإن منع النفس عن اللذات العاجلة جار مجرى النحر والذبح، ثم قال: «إن شانئك هو الأبتر» ومعناه أن النفس التي تدعوك إلى طلب هذه المحسوسات والشهوات العاجلة أنها دائرة فانية وإنما الباقيات الصالحات خير عند ربك وهي السعادات الروحانية والمعارف الربانية التي هي باقية أبدية.

[6215]

سُورَةُ الْكَافِرُونَ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ سِتُّ آيَاتٍ

KÂFİRÛN SÛRESİ

قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ Sûresi ve bundan hikâye iʿrabıyla الْـكَافِرُونَ Sûresi[1] ve lisânımızda müteʿâref olduğu üzere ...قُلْ يَا Sûresi denilen bu sûre dahi Mekkîdir. Dânî bi'l-ittifak demiş. *Bahr*'da ise: "Cumhur kavlinde Mekkîdir, Katâde'den Medenî olduğu da rivayet olunmuş" diyor.[2] Katâde'den hilâfı da nakledilmiş, ancak İbn Merdûye, İbn Zübeyr'den Medenî olduğunu tahric eylemiş, bu sebeple Âlûsî Dânî'nin bi'l-ittifak demesine "mahallinde değildir" diye ilişmiş[3] ise de, Medenî rivayeti garib demek olacağından sahîhi bi'l-ittifak Mekkî demek olur. İbn Ebî Hâtim'in Zürâre b.[4] Evfâ'dan tahric ettiği vechile bu sûreye "Mukaşkışe" dahi denilir[5] ki uyuz ve çiçek illeti gibi illetlerden iyileştirmek demek olan "kaşkaşe"den müştak olup şirk ve nifak dertlerinden berî kılan mânasına "müberri'e" demektir.[6] "Kaşkaşe" Türkçemizde defʿ etmek, kovalamak mânasına "kışkışlamak" ile de terceme olunsa yakışmaz değildir.

Cemâlü'l-kurrâ'da mezkur olduğu üzere buna "İbadet Sûresi" dahi denilmiş olduğu gibi,[7] İhlâs Sûresi dahi denilir.[8] Ondan dolayı قُلْ هُوَ اللّٰهُ

---

1 Yani "Sûretü'l-Kâfirîn"* denilmez, zira maksad "yâ eyyühe'l-kâfirûn" hitâbını lafzen ihtisar ile hikâyedir, "Kâfirler Sûresi" demek değildir. Onun için lisânımızda قُلْ يَا Sûresi diye meşhur olmuştur [Müellifin notu].

* B: "Kâfirûn".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 558:

هذه مكية في قول الجمهور. وروي عن قتادة أنها مدنية.

3 Dânî sadece Mekkî olduğunu söylüyor. Bk. Ebû Amr ed-Dânî, *el-Beyân,* s. 293. Âlûsî'de ise bu kelime Devvânî olarak geçiyor: *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 484:

وأيّا ما كان فقول الدواني إنها مكية بالاتفاق ليس في محله.

4 H, M ve B +"ebî".

5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, X, 3471:

عن زرارة بن أوفى قال: كانت هذه السورة تسمى المقشقشة.

6 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* IV, 133. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 484:

عن أبي عمرو بن العلاء قال: كانت «قل يا أيها الكافرون» (تسمى) المقشقشة أي أنها تبرئ من الشرك ويقال قشقش البعير إذا رمى بجربه.

7 Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ,* thk. Abdülhak Abdüddâyim Seyfü'l-Kādī, Beyrut: el-Kütübü's-Sekāfiyye1419/1999, I, 202:

ثم «قل يا أيّها الكافرون» ويقال لها: الكافرون، ويقال: سورة الكافرين، ويقال لها أيضا: سورة العبادة.

8 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 323.

ile ikisine "İhlâsayn" tâbir olunur.[1] Nitekim Resûlullah'ın sabah ve akşam namazlarının [6216] sünnetlerinde قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ ile قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ okuduğunu İbn Ömer'den ve Hazret-i Âişe'den rivayet eden hadislerde "İhlâsayn" denildiği de görülür.[2]

Âyetleri: Hilâfsız altıdır.

Fâsılası: د ،م ،ن (نمد) harfleridir.

Bu sûre, Kevser'in mutazammın olduğu ihlâs ile ibadet emrinin ilânını âmir ve aynı zamanda Peygamber'e buğz eden ebterlerin küfürlerine karşı da bir cevap mevkiinde olarak onun mazmûnunu bir tafsil gibidir. İmam Ahmed'in ve *Evsat*'ta Taberânî'nin rivayet ettikleri bir hadiste; Zeyd b. Hârise'nin biraderi Cebele b. Hârise, Resûlullah'a "bana uykum sırasında okuyacağım bir şey öğret" dediği zaman bu sûreyi okumasını emir buyurmuştur.[3] Bezzâr ve İbn Merdûye Habbâb'a[4] emreylediğini de rivayet eylemişler[5],[6] Beyhakī de *Şu'ab*'da Enes'e de uykusu sırasında okuması emrolunduğunu rivayet eylemiştir[7].[8] Ebû Ya'lâ ve Taberânî şu hadîsi de merfû'an[9] rivayet etmişlerdir: أَلَا أَدُلُّكُمْ عَلَى كَلِمَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنَ الْإِشْرَاكِ بِاللهِ تَعَالَى؟ تَقْرَؤُنَ «قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ» عِنْدَ مَنَامِكُمْ "Sizi Allah teâlâ'ya şirk koşmaktan koruyacak bir kelime anlatayım mı size? Uykunuz sırasında قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ okursunuz[10]."[11] Deylemî de Abdullah b. Cerâd'dan

---

1 Ali el-Kārî, *Mirkātü'l-mefâtîh,* IV, 1492:

وكان صلى الله عليه وسلم يواظب على قراءتها في أول ركعات الوتر وقراءة الإخلاصين في الركعتين الأخريين.

2 Bk. Müslim, Müsâfirîn, 98; İbn Mâce, İkāme, 9, 102; Tirmizî, Salât, 191, 202.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* thk. Şuayb Arnaût, XXXIX, 440. Krş. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* I, 272, II, 275:

عن الحارث بن جبلة قال: قلت: يا رسول الله علمني شيئا أقوله عند منامي. قال: إذا أخذت مضجعك من الليل فأقرأ: «قل يا أيها الكافرون» فإنها براءة من الشرك.

4 M: "Hababe".

5 H ve B: "eylemiştir".

6 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 657-658. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 484:

وأخرج البزار والطبراني وابن مردويه عن خباب أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إذا أخذت مضجعك فاقرأ «قل يا أيها الكافرون» وأن النبي صلى الله عليه وسلم لم يأت فراشه قط إلا قرأ «قل يا أيها الكافرون» حتى يختم.

7 B -"Beyhakī de *Şu'ab*'da Enes'e de uykusu sırasında okuması emrolunduğunu rivayet eylemiştir".

8 Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* IV, 133. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 484:

عن أنس قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لمعاذ: اقرأ «قل يا أيها الكافرون» عند منامك فإنها براءة من الشرك.

9 B -"merfû'an".

10 H: "okuyunuz".

11 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XII, 241.

şöyle rivayet etmiştir: "Resûlullah buyurdu ki: 'Münafık kuşluk namazı kılmaz ve قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْكَافِرُونَ okumaz."[1] Taberânî, *Evsat*'ta İbn Ömer'den ve *Sağīr*'de Sa'd b. Ebî Vakkas'tan rivayet eylemiştir ki: "Bu sûre Kur'ân'ın rub'una mu'âdildir."[2] Bunun vechinde bir hayli söz söylenmiş ise de en basiti şöyle anlamaktır: Kur'ân'ın mazmûnu bir bakışa göre şu suretle hulâsa olunabilir: İbâdât, mu'âmelât, âhiret ahkâmı ve kısas. Bu sûre ise ibadetin rûhu olan tevhid ve ihlâs ilânını âmir olduğu için rub'una mu'âdil demek olur.

Sebeb-i nüzûlü: Ebû Hayyân der ki: "Bunun nüzûlü esbâbından olarak şöyle zikretmişlerdir: Aleyhissalâtü [6217] vesselâm'a kâfirler 'bırak bu tuttuğun davayı, biz sana istediğin kadar mal, servet verelim; kerîmelerimizden dilediğini tezvic edelim ve seni üzerimize melik yapalım. Eğer bunu yapmazsan gel bizim ilâhlarımıza tap, biz de senin ilâhına tapalım, müşterek olalım, hayr hangisinde ise ona hepimiz de nâil olmuş oluruz' demişlerdi. Bir de onun en çok şâni'i Kureyş'ten olduğu ve bir sene kendilerinin mâbudlarına ibadet etmesini ve kendilerinin de bir sene onun mâbuduna ibadet edeceklerini söylemiş olduklarından dolayı onlardan teberrî ve o teklîfin asla olacak şey olmadığını ihbar için Allah teâlâ bu sûreyi indirdi."[3]

İbn Hişam *Siyer*'inde der ki: "Bana bâliğ olanda; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Kâbe'yi tavaf ediyorken Esved b. Muttalib b. Esed b. Abduluzzâ ve Velid b. Mugīre ve Ümeyye b. Halef ve Âs b. Vâil-i Sehmî önüne gerildiler, bunlar kavimleri içinde yaşlı kimselerdi. 'Yâ Muhammed, gel biz senin taptığına tapalım, sen de bizim taptığımıza tap, biz ve sen emirde müşterek olalım. Eğer senin taptığın bizimkinden

---

1 Deylemî, *el-Firdevs*, IV, 203:

عبد الله بن جراد: المنافق لا يصلي صلاة الضحى ولا يقرأ قل يأيها الكافرون.

2 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, I, 66. Krş. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, IV, 109; Tirmizî, Fezâilü'l-Kur'ân, 10:

عن ابن عمر قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «قل هو الله أحد» تعدل ثلث القرآن و«قل يا أيها الكافرون» تعدل ربع القرآن.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 558:

وذكروا من أسباب نزولها أنهم قالوا له عليه الصلاة والسلام: دع ما أنت فيه ونحن نمولك ونزوجك من شئت من كرائمنا ونملكك علينا وإن لم تفعل هذا فلتعبد آلهتنا ونحن نعبد إلهك حتى نشترك فحيث كان الخير نلناه جميعا. ولما كان أكثر شانئه قريشا وطلبوا منه أن يعبد آلهتهم سنة ويعبدوا إلهه سنة أنزل الله تعالى هذه السورة تبريا منهم وإخبارا لا شك فيه أن ذلك لا يكون.

hayırlı ise biz ondan hazzımızı almış oluruz ve eğer bizim taptıklarımız seninkinden hayırlı ise sen de ondan hazzını almış olursun' dediler, Allah teâlâ da onlar hakkında قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ. لَٓا اَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ sûreyi tamamen indirdi."[1] İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim ve *Mesâhif*'te İbn Enbârî, Ebu'l-Bahterî'nin[2] mevlâsı Sa'îd b. Meynâ'dan öyle[3] tahric de eylemişlerdir.[4] Müfessirînin ekseriyetle zikrettikleri şu suretledir: Kureyş'in ileri gidenlerinden bir takım, Resûlullah'a "sen gel bizim dinimize tâbi' ol biz de senin dinine tâbi' olalım, bir sene sen[5] bizim mâbudlarımıza ibadet edersin bir sene de biz senin mâbuduna ibadet ederiz" dediler. Resûlullah "Ma'âzallah Allah'a başkasını şerîk koşmaktan!" dedi. Onlar "o hâlde bizim ilâhlarımızın bazısına[6] istilâm ediver (el sürüver) de seni tasdik edelim ve ilâhına ibadet eyleyelim" dediler, bu sebeple bu sûre nâzil oldu. Resûlullah [6218] sabahleyin Mescid-i Haram'a gitti, Kureyş'ten dolgun bir heyet vardı. Başları üzerine dikildi de bu sûreyi okudu, onlar da ümitlerini kestiler.[7] İbn Cerîr'in ve Râzî'nin kaydettikleri vechile قُلْ اَفَغَيْرَ اللّٰهِ تَأْمُرُٓونّٓى اَعْبُدُ اَيُّهَا الْجَاهِلُونَ [ez-Zümer 39/64] âyeti de bu sebeple nâzil olmuştu.[8] Onda Allah'tan başkasına ta'abbüd emrettiklerinden dolayı cehaletleri ile tevbih ederek "ey câhiller" diye hitab emredilmişti, bundan da daha ağır olarak "ey kâfirler" diye hitab emrolunuyor ve bu vechile esbâb-ı mûcibesi beyan olunarak onların dininden teberrî ve hak tevhid dini ile tedeyyün lüzûmu tebliğ buyuruluyor, şöyle ki:

---

1 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 362:

واعترض رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو يطوف بالكعبة –فيما بلغني– الأسود بن المطلب بن أسد بن عبد العزى والوليد بن المغيرة وأمية بن خلف والعاص بن وائل السهمي وكانوا ذوي أسنان في قومهم فقالوا: يا محمد، هلم فلنعبد ما تعبد وتعبد ما نعبد فنشترك نحن وأنت في الأمر فإن كان الذي تعبد خيرا مما نعبد كنا قد أخذنا بحظنا منه وإن كان ما نعبد خيرا مما تعبد كنت قد أخذت بحظك منه. فأنزل الله تعالى فيهم: قل يا أيها الكافرون، لا أعبد ما تعبدون...

2 M: "Ebil'buhturînin".

3 H: "şöyle".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 662; İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, X, 3471; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 485.

5 B -"sen".

6 B: "bazılarına".

7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 485. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 297:

وفي رواية أن رهطا من عتاة قريش قالوا له صلّى الله عليه وسلم: هلم فاتبع ديننا ونتبع دينك تعبد آلهتنا سنة ونعبد إلهك سنة. فقال عليه الصلاة والسلام: معاذ الله تعالى أن أشرك بالله سبحانه غيره، فقالوا: فاستلم بعض آلهتنا نصدقك ونعبد إلهك، فنزلت فعدا صلّى الله عليه وسلم إلى المسجد الحرام وفيه الملأ من قريش فقام عليه الصلاة والسلام على رؤوسهم فقرأها عليهم فأيسوا.

8 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 662; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 329.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْكَافِرُونَۙ ﴿١﴾ لَٓا اَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَۙ ﴿٢﴾ وَلَٓا اَنْتُمْ عَابِدُونَ مَٓا اَعْبُدُۚ ﴿٣﴾ وَلَٓا اَنَا۬ عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْۙ ﴿٤﴾ وَلَٓا اَنْتُمْ عَابِدُونَ مَٓا اَعْبُدُۜ ﴿٥﴾ لَكُمْ د۪ينُكُمْ وَلِيَ د۪ينِ ﴿٦﴾

Meâl-i Şerîfi

De ki: "Ey kâfirler! (1) Tapmam o taptıklarınıza (2). Siz de tapanlardan değilsiniz benim Mâbuduma (3). Hem ben tapıcı değilim sizin taptıklarınıza (4). Hem de siz tapıcılardan[1] değilsiniz benim Mâbuduma (5). Size dininiz, bana dinim" (6).

{قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْكَافِرُونَ} ❁ Bu nidâya قُلْ emriyle başlanmasında Râzî kırk kadar nükte saymıştır,[2] tafsîli uzun gider. En birincisi Hazret-i Peygamber'in kendi tarafından değil [6219] Allah teâlâ'dan sarih emir ile bilhassa tebliğ ve ilan edilmek üzere risalet vazifesi olarak söylenildiğini ilk baştan anlatmaktır. Zira Fahr-i Âlem sallallâhu aleyhi ve sellem umûrunda rıfk u mülâyemetle me'mur idi; ona فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْۚ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَل۪يظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ [Âl-i İmrân 3/159] buyurulmuş, وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَم۪ينَ [el-Enbiyâ 21/107][3] buyurulmuştu. Allah'a daveti de en güzel yolda olmak üzere اُدْعُ اِلٰى سَب۪يلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّت۪ي هِيَ اَحْسَنُ [en-Nahl 16/125] diye emrolunmuştu. Bununla beraber يَٓا اَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَۜ وَاِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ [el-Mâide 5/67] hitâbıyla[4] da kendisine her indirileni tebliğ etmesi, etmezse risaleti yerine getirmemiş olacağı da emredilmiştir. Burada ise muhatablarına "ey kâfirler!" diye en ağır vasıf ile nidâ edeceği ve[5] çünkü beyan ve tebliğ olunacak hükm-i Hakk'ın hakīkī sebebi onların değişmeyecek olan kâfirlik sıfatları olduğundan dolayı burada

1 B: "tapıcı".
2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXXII, 323-329.
3 B -"buyurulmuş, وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَم۪ينَ".
4 H: "hidâyetiyle".
5 B -"ve".

bu sıfatın tasrîhi lâzım geldiği cihetle, "bu ağır hitab o rıfk u mülâyemet emirlerine nasıl lâyık olur?" diye bir itiraza mahal bırakmamak ve hakkın beyânı için bunu tasrih lâzım olduğu ibtidâen anlatılmak üzere "bunu ben kendiliğimden söylemiyorum, me'mur olarak söylüyorum" demiş olmak için evvelâ قُلْ emri tasrih edilmiştir. Ve bunun Sûre-i Kevser'den sonraya konulmuş olmasıyla da hem bu emrin, فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ gibi kevser atıyyesine müretteb emirlerden olduğuna, hem de Peygamber'e öyle buğz u adâvet beslemekte musır olanların ebterlikleri, hayrdan mahrumiyetleri gibi kâfirlikleri de ayrılmaz sâbit vasıfları ve onlara böyle nidâ kendilerinin iltizam eyledikleri gerekleri olmuş bulunduğuna da bir siyak işareti yapılmış ve bu suretle sebeb-i nüzul olan ve kabûlüne ihtimal olmayan mütenâkız, yapılmaz teklifleri, yani putlarına tapılmak[1] şartıyla Allah'a ibadet edeceklerini[2] ileri sürmeleri de musır oldukları o buğz u şeneânın bir neticesi olduğuna dahi işaret olunmuştur. Onun için ecille-i müfessirîn demişlerdir ki: Burada böyle "ey kâfirler!" diye nidâ ale'l-umûm kâfir bulunanlara değil, [6220] ebedâ imana gelmeyeceklerini Allah teâlâ'nın bildiği birtakım kimselere mahsustur. Çünkü kâfirler içinde ehl-i kitabda olduğu vechile Allah'ı mâbud tanıyanlar bulunduğu gibi, bilâhare imana gelip ibadet edenler ve edecekler de bulunduğu için, onlara karşı "siz Allah'a ne şimdi ne de ileride ibadet edecek değilsiniz" denilmeyeceği âşikârdır. O hâlde evvelâ ta'mîm edip sonraki âyetlerle tahsis etmekten ise, ibtidâen lâm-ı ahd ile sebeb-i nüzûle işaret olarak "ey o kâfirler!" diye husûsa haml eylemek daha evlâ olur ki bu hususiyet de hakka mübğız olup da imana gelmeyecekleri ilm-i ilâhîde mâlum bulunmak itibariyle olan sıfat-ı sâbiteleri olmuş oluyor. Bu ise sebeb-i nüzul olanların yalnız şahıslarına değil, değişmesi ihtimâli kalmamış olan küfürlerinden dolayı olduğu için asıl[3] maksad küfürden teberrî olarak bu nidâ öylelerinin hepsine delâleten şâmil olur ise de, herhangi bir kimsenin veya kavmin ileride

1 B: "putlara tapmak".
2 H -"yani putlarına tapılmak şartıyla Allah'a ibadet edeceklerini".
3 M: "aslı".

imana gelip gelmeyeceğini Allah'tan başkası[1] bilemeyeceği cihetle bu hitâbın hâricen fiiliyyât itibariyle tatbîki Kureyş içinde sebeb-i nüzul olanlara münhasır kalmış demek olur. Yoksa قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ diye emrolunduğundan dolayı henüz istikbâli mâlumumuz olmayan şahıs veya cemaat herhangi bir kâfire "yâ kâfir!" yahut "ey kâfirler!" diye tahkir ve teşnî' ederek hitab etmek lâzım veya câiz olur zannedilmemelidir. Bu emrin muayyen eşhâsa karşı fiiliyyâtta tatbîki sebeb-i nüzûle münhasır demek olduğundan dolayı ale'l-umûm kâfirler hakkında mücâdele-i hasene ile davet ve yoluyla mücahede ve sâire gibi mu'âmelâta müte'allik ahkâm-ı umûmiyeye muhalefeti de yoktur. Bunu Müslüman mücerred küfürden, şirkten, nifaktan ve Allah'ın bildiği o kabîl kâfirlerden kalben teberrî ederek iman ve ibadetinde tevhid ve ihlâs ile dinine sarılmak için okur, zamanına ve îcâbına göre bunu def' makāmında okumak da mücâdele-i hasene ve hikmet olur. Onun için bu sûrenin umûmî olarak cârî ve bâkī olan [6221] hükmü küfür ve nifaktan teberrî için gizli, açık her hâlde tilâvettir. Fakat taarruz için değil, teberrî için tilâvet ve sade bir hâtıra-i târihiye olarak değil, kendi nefsine nasihat olarak dinine[2] ihlâs ve itikadını takviye için tilâvettir. Hadîs-i nebevîde şirkten kurtaracak bir kelime olmak üzere uyku sırasında okunmasının tavsiye buyurulması[3] da bu hükm ü hikmeti ifade eder. Bunun böyle olması ise mücahedeye ve ibadet ve dinin tafsîlâtına dair olan ahkâm-ı umûmiyesine müte'allik vezâif ile iştigāle mâni' de olmaz. Hâsılı bununla umum kâfirlere bir taarruz emrolunmamış olduğu gibi, mücâdele-i haseneden ve mücahededen men' olunmuş da değildir. Binâen'aleyh bunun mutazammın olduğu ahkâmda, umûmî ahkâma nazaran nâsih veya mensuh tasavvuruna lüzum yoktur. Ancak nüzul sebebi olan ve Kureyş içinden asla imana gelmeyecekleri haber verilmiş bulunan o kâfirlere mahsus olarak لَـكُمْ دِينُكُمْ وَلِىَ دِينِ denilmiş olduktan sonra, bilâhare

1 H: "başka kimse".
2 B: "kendi".
3 Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân,* s. 264; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 456; Ebû Dâvûd, Edeb, 106: عن فروة بن نوفل عن أبيه قال: أتيت رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: مجيء ما جاء بك، قال: قلت: جئت لتعلمني كلمات أقولهن عند منامي، فقال: اقرأ قل يا أيها الكافرون ثم نم على خاتمتها فإنها براءة من الشرك.

Medine'den onlara harb edilmesinde ve Mekke'nin fetholunup putların[1] iptal olunmasında ve Sûre-i Berâe'nin nüzûlüyle ale'l-umûm müşriklerin Mescid-i Haram'a yaklaştırılmamasında ve nihâyet bütün Arabistan'da İslâm'dan mâ'adâ dinlerin men' olunmasında o husûsî kâfirlere olsun لَكُمْ دِينُكُمْ diye verilmiş bulunan müsaade hükmünü nesih var mıdır, yok mudur? Bu mevzû'-i bahis olmuştur. Eğer bu sade bir red veya sonunda cezâlarının ağırlığı ile inzar değil de tarafeynin[2] dinlerinde serbestlikleri esası üzerine bir mütareke teklîfi mâhiyetinde ise onlar kabul etmiş ve îcâbına riayet eylemiş bulundukları takdirde sonradan onlara harb ilânını emreden ahkâm bu husûsî mukaveleyi neshetmiş olurdu. Kezâlik bu onlara verilmiş mutlak bir müsaadeden ibaret olsaydı yine neshedilmiş bulunurdu. Hâlbuki mutlak bir müsaadeden ibaret olmayıp وَلِىَ دِينِ ile mütekābil olduğu açıktır. Mütekābilen bir mukavele teklîfi olması ihtimâline [6222] göre ise onlar bu teklîfi kabul etmemişler, Peygamber'in dînî serbestliğini istememişler, küfürde o derece ileri gitmişlerdir. Kabul ettikleri farzolunsa bile asla riayet eylemeyip nakz eyledikleri ve hatta katline bile teşebbüs eyledikleri mâlum ve muhakkaktır. O hâlde onlarca asla kabul edilmemiş veya nakz edilmiş bulunan bir mukavelenin bir hükmü farzolunamaz ki neshine hâcet olsun. Ne müsaade ne de mukavele teklîfi olmayıp beyan olunacağı üzere mahza red veya inzar olduğu takdirlerde ise neshe lüzum olmayacağı âşikârdır. Binâen'aleyh Âlûsî'nin de ihtar ettiği gibi bu sûre her vechile muhkemdir, bunda nesholunmuş bir hüküm yoktur.[3] Ma'amâfîh sonundaki لَكُمْ دِينُكُمْ fıkrasının seyf âyetleriyle mensuh olduğunu söyleyenler de olmuştur.[4] Demek olur ki bunlar الْكَافِرُون'nun umûma hitab olması ihtimâlini لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِىَ دِينِ âyetinin de kabul şartı gözetmeyerek[5] ale'l-ıtlâk bir mütareke ilânı olması ihtimâlini dahi mülâhaza eylemişlerdir. Böyle

1 H -"putların".
2 B: "tarafeyninin".
3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 489-490.
4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 404; Kirmânî, *Garâibü't-tefsîr,* II, 1400; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 561; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 489.
5 H ve B: "gözetilmeyerek".

bütün dünyaya "ey kâfirler!" diye nidâ edip de kabul şartını gözetmeksizin umûmuna karşı mütareke ilânı ise hikmet-i bi'setle kābil-i telif değildir. Ancak kabulleri şartıyladır ki bunun bir mânası olabilir, kabul etmeyenler veya kabul edip de nakz edenler hakkında da söylediğimiz vechile neshe hâcet kalmaz. Fakat böyle umûmî bir mütarekenin mevcud olmadığını bütün ihtimâlâtı nazar-ı dikkate alarak anlatmış olmak için bunun ibtidâen bir mütareke ilânı olduğu mücerred bir ihtimal olarak farzedildiği takdirde bile mensuh olmak lâzım geleceğini söylemişlerdir, ve bu daha kestirme olduğu için şâyi' de olmuştur. Esâs-ı maksad öyle bir mütareke hükmünün cârî olmadığını bildirmek olmasına nazaran her iki kavilde de netice bir demek olursa da, nesih tasavvuru bu sûrede sade teberrîden fazla olarak ibtidâen ale'l-ıtlâk bir mütareke hükmünün sübûtunu ve lüzûmu hâlinde cihâdı men'e delâlet eder bir kaydın vücûdunu [6223] farza mütevakkıftır. Hâlbuki kabulsüz mütareke hükmü düşünülemeyeceği gibi böyle bir teklîfe umûmî olsun husûsî olsun "ey kâfirler!" diye hitab ederek başlanmak da mâkul olmaz. قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ emri her şeyden evvel bir mücahede telkin eder. Bunun sonunda "dininiz sizin olsun, hayr ü şer cezâsı, mes'ûliyeti size aittir, sonra karışmam ha!" demek de bir müsaade değil, اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ [Fussilet 41/40] kabîlinden bir tehdid veya لَٓا اِكْرَاهَ فِى الدِّينِ [el-Bakara 2/256] esası üzere bir def' ü red ile teberrî olmakta zâhirdir. O hâlde ibtidâen mütareke sâbit olmayınca intihâen nesih de vârid olmaz. Binâen'aleyh hitab, umûmî olsa da husûsî olsa da bu sûrenin hiçbir âyetinde nesih yoktur, hepsi muhkemdir. Yalnız evvelâ umûma hamledildiği takdirde ikinci ve üçüncü âyetlerle tahsis iktizâ edeceğine göre bu sebeple îzah olunduğu üzere husûsa hamli evlâdır. Yani ey o Allah'tan başkasına tapan ve bundan böyle imana gelmeyecekleri Allah'a mâlum bulunan müşrik kâfirler! {لَٓا اَعْبُدُ} Tapmam ❁ ne şimdi ne ileride gönül verip ibadet etmem {مَا} o nesnelere ki {تَعْبُدُونَ} siz tapıyorsunuz ❁ yani o mâbud yerine koyup durduğunuz ve benim de tapmamı istediğiniz o şeylere ben ibadet ve ubûdiyet etmem. Buna karşı onların "biz Allah'a da ibadet ederiz" diyebilmeleri ihtimâlini def' etmek ve murad "Allah'tan

başkasına ibadet etmem" demek olduğu anlatılmak üzere, onların ne hâlen ne istikbâlen Allah'a ibadet etmeleri ihtimâli kalmayacak derecede şirk ve küfür tabiatları olmuş kimseler olduğu şöyle beyan ve ihbar buyuruluyor: {وَلَٓا اَنْتُمْ عَابِدُونَ} Ve siz ibadet ediciler değilsiniz {مَا} o Mâbud'a ki {اَعْبُدُ} ben ibadet ederim ۞ yani benim ibadet edip durduğum Mâbudum Allah'a ibadet şânından olanlardan değilsiniz. Siz ona tapmıyorsunuz da, tapmazsınız da. Zira bundan evvelki sûrelerden anlaşıldığı üzere ibadetin [6224] şartı ihlâstır, Allah'ın birliğine iman etmeyince O'na ibadet edilmez. Allah'a ibadet eden O'ndan başka mâbud tanımaz. Allah'a başkalarını şerîk koşarak veya Allah'tan başkasını Allah diye tahayyül ederek tapmak Allah'a ibadet değil, O'nu tanımamaktır. Onun için müşrikler Allah'a ibadet ediyoruz zannetseler bile ibadet etmiş olmazlar, kendi hayâl ve hevâlarına taparlar, bundan dolayı قُلْ اَفَغَيْرَ اللّٰهِ تَأْمُرُٓونّ۪ٓي اَعْبُدُ اَيُّهَا الْجَاهِلُونَ [ez-Zümer 39/64] buyurulmuştu. Aradaki bu fark daha ziyade tavzih ve takviye olunmak üzere de buyuruluyor ki: {وَلَٓا اَنَا۬ عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ} Hem ben tapıcı değilim sizin taptıklarınıza ۞ yani sade şimdi tapıyor olduklarınıza değil, bi'setten evvel mâzîde taptıklarınız dahi dâhil olmak üzere hiçbirine ibadet edici değilim: Ne taparım ne de tapmışım.

İbtidâen muzâri' sîgasıyla مَا تَعْبُدُونَ, burada mâzî sîgasıyla مَا عَبَدْتُمْ buyurulması, onların hâlde olduğu gibi mâzîdeki ta'abbüdlerine de Peygamber'in iştirak etmemiş olduğuna işaret eder. Bundan dolayı bazıları buradaki عَابِد ism-i fâilinin mâzî mânasına olduğunu söylemişlerdir. Mâzîde olsun, hâlde olsun, istikbalde olsun hiçbir zaman onlara ibadet edici değilim diye nefy-i küllî daha kuvvetli olur. Şu kadar ki ism-i fâilin mef'ûl-i bihte ameli için hâl veya istikbal mânaları şart olduğuna binâen burada mef'ûl-i bih olan mâ-i mevsûlde âmil bulunan عَابِد ism-i fâilinin mâzî mânasına olabilmesi münakaşa edilmiştir. Fakat bu itiraz مَا'nın masdariyye olması takdîrinde vârid olmaz, çünkü o zaman mef'ûl-i mutlak olabilir, bunda amel için ise hâl veya istikbal mânası şart değildir. O hâlde مَا masdariyye olduğuna göre mâna şu olur: Ben sizin tapışınızı, o şirk ibadetini hiçbir zaman tapıcı değilim, yahut o

sizin benden istediğiniz şirk ibadetinizi mâzîde dahi yapmadım ve hiçbir zaman yapacaklardan da değilim. Öyle ne tapmışım, ne de taparım. Sizin tapışınızı yapanlardan değilim {وَلَٓا اَنْتُمْ عَابِدُونَ مَٓا اَعْبُدُۜ} Siz de benim ibadet etmekte [6225] bulunduğum Mâbuduma ibadet edicilerden değilsiniz. Hiçbir zaman değilsiniz, etmediniz, etmiyorsunuz, edecek de değilsiniz. Yahut siz de benim edeceğim tevhid ve ihlâs ile ibadeti[1] etmediniz, etmiyorsunuz ve etmezsiniz. Bu iki âyet ilk bakışta evvelkilerin bir tekrarı gibi görünür. Bunda müfessirlerin iki vechi vardır: Birisi mahza tekid ile takviye için tekrar edilmiş olmasıdır ki üçüncü menfî cümle ismiyye olarak daha kuvvetli bir surette birinciyi, dördüncü de aynıyla ikinciyi[2] mâna itibariyle tekid eder denilmiştir. Ferrâ buna zâhib olmuş ve demiştir ki: "Kur'an Arab lügatıyla nâzil olmuştur, tekid ve ifham için kelâmı tekrar etmek de onların âdetlerindendir; mücîb 'belâ belâ = evet evet' der, imtinâ' eden 'lâ, lâ = hayır hayır' der كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَۙ. ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ [et-Tekâsür 102/3-4] kavl-i celîli de bunun üzerinedir. Ve şu beyitleri inşâd eylemiştir:

كائن وكم عندي لهم من صنيعة　　　أيادي سنوها عليّ وأوجبوا

Ve:

نعق الغراب ببين ليلى غدوة　　　كم كم وكم بفراق ليلى ينعق

Ve:

هلا سألت جموع كن　　　دة يوم ولوا أين أينا

Nazımda ve nesirde bunun emsâli çoktur. Burada tekidin fâidesi de o kâfirlerin ümitlerini kesmek ve ebedâ küfürde kalacaklarını tesbit eylemektir."[3] Tîbî[4] de bunu ihtiyar eylemiştir.[5] Lâkin, burada atıf vardır;

---

1 B: "ibadet".

2 H, M ve B: "üçüncüyü".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 486. Krş. Şerîf el-Mürtezâ, *el-Emâlî,* thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1373/1954, I, 121:
يتراءى أن فيه تكرارا للتأكيد فالجملة الثالثة المنفية على ما في البحر توكيد للأولى على وجهه أبلغ لاسمية المؤكدة والرابعة توكيد للثانية وهو الذي اختاره الطيبي وذهب إليه الفرّاء وقال: إن القرآن نزل بلغة العرب ومن عادتهم تكرار الكلام للتأكيد والإفهام فيقول المجيب: بلى بلى والممتنع: لا لا وعليه قوله تعالى: كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ وأنشد قوله:... وهو كثير نظما ونثرا وفائدة التأكيد هاهنا قطع أطماع الكفار وتحقيق أنهم باقون على الكفر أبدا.

4 M: "Taybî".

5 Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* XVI, 611:
والقولُ الثاني: هو أن يُسلَّمَ حصولُ التكرار وهو لوجهين: أحدُهما أن التكرار يفيد التوكيد وكلّما كانت الحاجة إلى التوكيدِ أشدَّ كان التكرير أحسن، ولا موضع أحوج إلى التأكيد من هذا المقام لأنهم رجعوا إليه في هذا المعنى مرارًا وطمعوا فيه لما رأوا فيه من الحرص على إيمانهم. وقال محيي السُّنة: قالَ أكثرُ أهلِ

hâlbuki cümlelerin tekidi ثُمَّ'den başka âtıf ile olmaz diye itiraz edilmiştir. Fakat tecviz edenler vâv'ı da ثُمَّ'ye kıyas eylemişler demektir. Lâkin bu surette atfın en zâhir şekli de bu dördüncü cümleyi üçüncüye atfettikten sonra mecmû'unu evvelki iki cümlenin mecmû'una atfederek bu iki âyet mecmû'uyla evvelki iki âyet mecmû'unu tekid olmalıdır. Gerçi üçüncü birinciye, dördüncü ikinciye atf u tekid olmak lafzen ve mânen daha muvâfık gibi görünür ve Ebû Hayyân'ın ifadesinin zâhiri de [6226] bu ise de,[1] bu surette tekid ile müekkedin, ma'tuf ile ma'tûf-i aleyhin araları ecnebî ile ayrılmış olacağından tâbi' ile metbû'un arasını ecnebî ile fasıl nahivce câiz olamaz[2]. Şu hâlde bunda lügavî mânasıyla bir tekid ve takviye zâhir olsa da ıstılah mânasıyla tekid, zâhir değildir. Bu bir atıftır, atıf ise az çok bir başkalık ifade eder, onun için cumhur bu âyetlerde mânen tekrar olmadığını ve binâen'aleyh sade tekid değil, her birinin bir tesis olduğunu beyan eylemişlerdir. Zira muzâri' ve ism-i fâil sîgalarının hâl ve istikbâl ve istimrar ve devam mânalarına nazaran müte'addid vecihlerle farkları olabileceği gibi, مَا'ların da mevsul veya mevsuf yahut masdariyye olabilmeleri ihtimallerine göre muhtelif farklar melhuzdur. Bunların darbı ve her birinin siyâkına nazaran olan hususiyeti de mülâhaza edilince burada tekidden başka daha birçok vecihler hâsıl olabileceğinden bu farkları muhtelif surette îzah eylemişlerdir. Çokları menfî olan muzâri' ve ism-i fâil sîgalarının hâl, istikbal, mâzî her mânalarına göre zaman farklarını gözetmişler, bazıları da evvelki iki مَا'yı mevsul veya mevsuf, sonraki iki مَا'yı de masdariyye olmak üzere tefrik[3] etmişler, bazıları da iki vechi cem' eylemişlerdir. Zamanı tefrik edenler, bir kısmı evvelkilerin hâl, ikincilerin istikbal için olmasını, bir kısmı da aksini tercih etmişlerdir.

العلم إن القرآن نزل بلسانِ العرب وعلى مجاري خطابِهم ومن مذاهبِهم التكرارُ وإرادة التأكيد والإفهام كما أن من مذاهبهم الاختصار للتخفيف والإيجاز. وقلتُ: هذا الوجهُ هو الذي اخترناه لطباقه المقام.

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 560.
2 H: "olmaz".
3 H: "fark".

Keşşâf şöyle demiştir: "Mâna: Ben müstakbelde benden istediğinizi, o ilâhlarınıza ibadeti yapmam, siz de müstakbelde o benim sizden istediğimi, benim ilâhıma ibadeti yapacak değilsiniz. Ve ben sizin taptıklarınıza geçmişte bile asla tapmadım, yani câhiliyede bile benden putlara ibadet maʻhud olmamıştır, o hâlde o benden İslâm'da nasıl ümid olunabilir! Siz de benim ibadet eylemekte olduğum Mâbuduma hiçbir vakit ibadet etmediniz."[1] Ebussuud da bunu ihtiyar eylemiştir.[2]

[6227] Bu mânada لَٓا اَعْبُدُ nefy-i istikbal, birinci وَلَٓا اَنْتُمْ عَابِدُونَ de öyle, مَا'lar mevsul olmakla beraber mâbuddan ibaret değil, masdariyyede olduğu gibi ibadetten ibaret, وَلَٓا اَنَا عَابِدٌ vâv hâliyye olmak muhtemil olarak nefy-i mâzî, ikinci وَلَٓا اَنْتُمْ عَابِدُونَ umum evkāta şâmil olmak üzere nefy-i müstağrak demek olur. Bu suretle her cümlenin ayrı bir mâna ifade etmesinin bir[3] şekli sebeb-i nüzûle göre anlatılmıştır.

Buna iki vechile itiraz edilmiştir: Birisi لَا'nın hâle de istikbâle de ihtimâli varken evvelkilerin istikbâle tahsîsidir. Zira Ahfeş, Zeccâc ve sâire gibi bir kısım müfessirîn evvelkileri hâle, ikincileri istikbâle hamletmişlerdir. Lâkin maksad hasr olmayıp sebeb-i nüzulde taleb, istikbâle ait olduğundan ve لَٓا اَعْبُدُ nefy-i istikbalde meşhur bulunduğundan dolayı ilk cevâbın onu red ile başlaması, sonra daha ziyade terakki için mâzî ve cemîʻ-i evkāta kadar gidilmesi daha kuvvetli olmuştur.

İkincisi yukarıda işaret ettiğimiz vechile mâzî mânasında olan ism-i fâilin mefʻûl-i bih olan mâ-i mevsûlde ameli meselesidir. Zira Kisâî bunu kabul etmiş ise de cumhur reddederler, *Keşşâf* nahivce bunda Kisâî mezhebini iltizam etmiş denilmek de müstebʻad görünür.[4]

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 809:
والمعنى: لا أفعل في المستقبل ما تطلبونه منى من عبادة آلهتكم ولا أنتم فاعلون فيه ما أطلب منكم من عبادة إلهى وَلا أَنا عابِدٌ ما عَبَدْتُّمْ أى: وما كنت قط عابدا فيما سلف ما عبدتم فيه يعنى لم تعهد منى عبادة صنم في الجاهلية فكيف ترجى منى في الإسلام وَلا أَنْتُمْ عابِدُونَ ما أَعْبُدُ أى: وما عبدتم في وقت ما أنا على عبادته.

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 611.

3 H -"bir".

4 Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 809.

Bundan dolayı evvelkilerin istikbâle, ikincilerin hâle hamledilmesi daha muvâfık olacağını söylemişlerdir. Fakat üçüncüde mâzî sîgasıyla مَا عَبَدْتُمْ buyurulması, buradaki "âbid"de mâzî mânasının da işaret suretiyle olsun mülâhazasına bir karîne gibidir. Onun için hâl ve istikbal mânasını ihmal câiz olamayacağı gibi mâzî mânası da ihmal olunmamak lâzım gelir. O hâlde amel ya bazılarının dediği gibi mâkabline müşâkele suretiyledir, yahut مَا ibadet mânasına hamledilmek itibariyle masdariyye gibi mef'ûl-i mutlak menzilesinde olduğundan dolayıdır. Böyle olunca da sonrakilerde مَا'yı masdariyye yapmak, nefiyde mâzî hâl istikbâl üçüne de şâmil olacak [6228] vechile mutlak ism-i fâile teslît eylemek siyâk-ı nefyde vârid olan nekrenin umûm-i istiğrak mânasına daha muvâfık ve tekidlerin hepsinden kuvvetli müterakkī bir tesis olduğu gibi netice için de ayrıca bir temhid olur. Onun için biz de yukarıda bu yolda îzah eyledik.

Görülüyor ki burada ibadet fiilinin türlü tasrifleriyle birçok nüktelere işaret olunmuştur. "Mâ"ların mânalarına ve "vav"ların rabt suretlerine nazaran da bunların yekdiğerine darbından o kadar çok tefsir vecihleri tebârüz ediyor ki tafsîli şöyle dursun ta'dâdı bile uzundur. Ancak şunu da söyleyelim ki مَا تَعْبُدُونَ، مَٓا اَعْبُدُ fiilleri hâldir, bunların gerek mevsul ve gerek masdariyyet üzere tercemelerinde biz hâl mânasını açık ve kısa olarak ifade edemiyoruz. Çünkü dilimizde fiili hâlden ve muzâri'den sıla sîgası yapmak yoktur, biz yalnız "olduğu, olacağı" gibi mâzîden veya istikbalden sıla yapıyoruz. Mâzî sılasını mâzîde ve hâlde müşterek kullanıyoruz. Onun için tercemede bunları "taptığınız, taptığım" diye ifade etmiş bulunuyoruz, olsa olsa "tapıyorduğunuz, tapıp durduğunuz, tapıyor bulunduğum" diyebileceğiz ki bunlar da hâli mâzî ile hikâye oluyor. Hâlbuki bütün bunlar esas itibariyle mâzî olan مَا عَبَدْتُمْ fiilinin mânasıdır, buna[1] da "taptığınız" diyoruz. Burada ise bu farkın ehemmiyeti bulunduğundan tefsirde ihtar lâzımdır. Zira muhatablar tarafından hem مَا تَعْبُدُونَ hem مَا عَبَدْتُمْ diye hem hâl hem mâzî sîgaları

1 H: "bunda".

tasrih edilmiş olduğu hâlde Peygamber'e ait olanda sade مَٓا اَعْبُدُ diye hâl fiili tasrih olunmuş, mâzî zımnen geçilmiş olmasında mühim bir nükte vardır ki, o da Peygamber'in ittibâ' olunması lâzım gelen fiili, ibadeti zamân-ı[1] hâldeki, yani nübüvvetinden itibaren olan ibadeti olduğuna tenbihtir. Madem ki vaziyet böyledir, {لَـكُمْ د۪ينُكُمْ} sizin olsun dininiz ۞ bana gerekmez âdet edindiğiniz o küfr ü şirk itikad ve ibadeti; bütün mes'ûliyeti, hesâbı, cezâsı, [6229] vebâli ile sırf size aittir, bana tecavüz edemez. Yani ben ondan tamamen berîyim. Binâen'aleyh benden onun kabûlünü asla ummayın.

Müfessirînin ekserîsi demişlerdir ki: Bu لَـكُمْ د۪ينُكُمْ yukarıki لَٓا اَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ kavliyle وَلَٓا اَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ kavlini takrirdir. Yani onların mazmûnu olan kararı tebliğdir. {وَلِيَ د۪ينِ} Bana da dinim ۞ tevhid ve ihlâs ile Allah'a ibadet ve tâatten ibaret olan اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19], هُوَ الَّـذ۪ٓي اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَد۪ينِ الْحَقِّ [el-Feth 48/28] buyurulan hak İslâm dini de benimdir, onun ecr ü sevâbı, kevseri de ancak bana aittir, sizin ondan nasibiniz yoktur. د۪ينِ Aslı د۪ين۪ي'dir, kesre ile iktifâ olunarak mütekellim yâ'sı hazf edilmiştir. Bu da وَلَٓا اَنْتُمْ عَابِدُونَ مَٓا اَعْبُدُ kavlini takrirdir. Burada Fahr-i Râzî, tefsirinde üç meseleden bahseylemiştir:

"Birinci Mesele: İbn Abbas demiştir ki: Allah'a küfrünüz sizin, O'na tevhid ve ihlâs da benim, o hâlde onların küfürlerine izin verilmiş denilebilir mi? Hayır, çünkü Aleyhissalâtü vesselâm küfürden men' için gönderilmiştir, ona izin vermesi nasıl tasavvur olunur? Velâkin maksud şu emirlerden biridir: Birincisi: Bundan maksud اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ [Fussilet 41/40] gibi tehdiddir. İkincisi şöyle demek gibidir: 'Ben sizi hak ve necâta davet için gönderilmiş bir peygamberim, böyle iken madem ki kabul edip bana ittibâ' etmiyorsunuz, o hâlde bırakın da beni şirke davet etmeye kalkışmayın.' Üçüncüsü: 'Dininiz sizin olsun, eğer helâk sizin için bir hayr ise ona sarılın, ben dinimi bırakmam.' (Bu îzah, dinin bütün mânalarını muhtevî olarak en meşhur mânası olan ve esası mebde' ve

1 B: "zamânı".

me'âda müte'allik itikad ve amele râci' bulunan millet mânasına göredir). Bu âyetin tefsirinde ikinci kavil: 'Din' hesabdır. 'Sizin hesâbınız size, benim hesâbım banadır, hiçbirimizin amelinden diğerine bir mes'ûliyet teveccüh etmez' demektir. Üçüncü kavil: 'Din'den murad cezâsı, üzerine terettüb edecek ikāb veya sevabdır. Yani 'sizin dininizin [6230] cezâsı sizin, benim dinimin cezâsı benimdir' de. Onlara dinlerinin cezâsı olan vebal ve ikāb elverir, sana da senin dininin mükâfâtı olan tâzim ve sevab yetişir. Dördüncü kavil: وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِى دِينِ اللّٰهِ'da [en-Nûr 24/2] 'din' muayyen ukūbet demek olan had olduğu gibi burada da ukūbet mânasınadır (bu, 'cezâ' mânasından ehastır, Türkçemizde kullandığımız 'cezâ' demektir). Binâen'aleyh mâna şu olur: 'Benim Rabbimden gelecek ukūbetiniz size, sizin putlarınızdan gelecek ukūbet de bana aittir, lâkin sizin putlarınız bir şey yapamaz, ben onların ukūbetinden korkmam. Fakat göklerin ve yerin Vâhid-i Kahhârı olan Rabbü'l-âlemîn'in ukūbetinden sizin aklen dahi korkmanız lâzım gelir.' Beşinci kavil: 'Din' فَادْعُوا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ [el-Mü'min 40/14] gibi dua mânasına gelir. Yani sizin duanız, yalvarmanız sizin olsun, kâfirlerin duası ise dalâldedir, boşunadır. وَمَا دُعَٓؤُا الْكَافِرِينَ اِلَّا فِى ضَلَالٍ [el-Mü'min 40/50] O taptıklarınıza ne kadar dua etseniz onlar sizin duanızı işitmez, bi'l-farz işitseler bile istediğinizi veremezler, اِنْ تَدْعُوهُمْ لَا يَسْمَعُوا دُعَٓاءَكُمْۚ وَلَوْ سَمِعُوا مَا اسْتَجَابُوا لَكُمْ'dür [Fâtır 35/14]. Bu kadarla da kalmaz, kıyamet günü size zarar da ederler. وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يَكْفُرُونَ بِشِرْكِكُمْۜ وَلَا يُنَبِّئُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ'dir [Fâtır 35/14]. Benim Rabbim ise her şeye habîrdir, iman edenlerin dileklerini verir; وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ اٰمَنُوا [eş-Şûrâ 42/26] buyuruyor, ادْعُونِى اَسْتَجِبْ لَكُمْ [el-Mü'min 40/60] buyuruyor, اُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِۙ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِى وَلْيُؤْمِنُوا بِى لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ [el-Bakara 2/186] buyuruyor. Altıncı kavil: 'Din' âdet mânasına gelir. Mânası: 'Sizin eslâfınızdan ve şeytanlardan me'huz olan o şirk âdetiniz sizin olsun, benim melâike ve vahy ile Rabbimden aldığım âdetim de benim. Siz şeytanlara ve ateşe kavuşuncaya kadar âdetinizde durun, ben de Rabbime, cennet ve rıdvânına.'

İkinci mesele: لَـكُمْ دِينُكُمْ hasr ifade eder, mânası sizin dininiz sizedir[1], sizden başkasına değil لَا لِغَيْرِكُمْ, benim dinim de banadır, gayrime değil لَا لِغَيْرِي demektir. Ve bu وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰى [el-En'âm 6/164], وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى'ya [en-Necm 53/39] işarettir. Bu da baştaki قُلْ emri mülâhazasıyla şöyle demek olur: 'Ben böyle vahy ü tebliğ ile me'mûrum, sizler de imtisal ve kabul ile me'mursunuz. Ben mükellef olduğum vazifemi yaptım, teklîfin uhdesinden çıktım, sizin küfürde ısrarınızdan bana hiçbir zarar [6231] gelmek ihtimâli yoktur, bütün zarar size aittir.'"[2] Ancak Râzî'nin bu ifadesinde hasrın tasvîrinde selbî cihetleri "sizden başkasına değil (لَا لِغَيْرِكُمْ), benden başkasına değil (لَا لِغَيْرِي)" diye ta'mîm, dolayısıyla olmuştur. Sevke nazaran izâfet tarafeyn arasında olduğu için kasırlar da "sizedir bana değil, banadır size değil" diye evvelâ tarafeyn arasında tasvir olunmak zâhirdir. Râzî de buna ber vech-i bâlâ sözünün nihâyetinde işaret eylemiş demektir. Ebussuud bunu daha vâzıh olarak şöyle tasvir etmiştir: "Sizin dininiz ki işrâkten ibarettir, o sizin için husûle maksurdur, sizin umduğunuz gibi benim için husûle tecavüz etmez, binâen'aleyh ona boşuna ümidlerinizi, kuruntularınızı takmayın, çünkü o muhâlâttandır. Benim dinim ki tevhiddir o da bana maksurdur, sizin için husûle tecavüz etmez, çünkü siz onu muhâle ta'lîk ettiniz ki o muhâl benim sizin ilâhlarınıza ibadet veya onlara istilâm[3] etmekliğimdir. Öyle

---

1 H ve B: "sizindir".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 332-333:

ففيه مسائل: المسألة الأولى: قال ابن عباس: لكم كفركم بالله ولي التوحيد والإخلاص له فإن قيل: فهل يقال: إنه أذن لهم في الكفر قلنا: كلا فإنه عليه السلام ما بعث إلا للمنع من الكفر فكيف يأذن فيه ولكن المقصود منه أحد أمور أحدها: أن المقصود منه التهديد كقوله «اعملوا ما شئتم» وثانيها: كأنه يقول: إني نبي مبعوث إليكم لأدعوكم إلى الحق والنجاة فإذا لم تقبلوا مني ولم تتبعوني فاتركوني ولا تدعوني إلى الشرك وثالثها: لكم دينكم فكونوا عليه إن كان الهلاك خيرا لكم ولي دين لأني لا أرفضه القول الثاني: في تفسير الآية أن الدين هو الحساب أي لكم حسابكم ولي حسابي ولا يرجع إلى كل واحد منا من عمل صاحبه أثر البتة القول الثالث: أن يكون على تقدير حذف المضاف أي لكم جزاء دينكم ولي جزاء ديني وحسبهم جزاء دينهم وبالا وعقابا كما حسبك جزاء دينك تعظيما وثوابا القول الرابع: الدين العقوبة: «ولا تأخذكم بهما رأفة في دين الله» يعني الحد فلكم العقوبة من ربي ولي العقوبة من أصنامكم، لكن أصنامكم جمادات فأنا لا أخشى عقوبة الأصنام وأما أنتم فيحق لكم عقلا أن تخافوا عقوبة جبار السموات والأرض القول الخامس: الدين الدعاء، «فادعوا الله مخلصين له الدين» أي لكم دعاؤكم «وما دعاء الكافرين إلا في ضلال» «وإن تدعوهم لا يسمعوا دعاءكم ولو سمعوا ما استجابوا لكم» ثم ليتها تبقى على هذه الحالة فلا يضرونكم، بل يوم القيامة يجدون لسانا فيكفرون بشرككم وأما ربي فيقول: «ويستجيب الذين آمنوا» «ادعوني أستجب لكم» «أجيب دعوة الداع إذا دعان» القول السادس: الدين العادة... معناه لكم عادتكم المأخوذة من أسلافكم ومن الشياطين ولي عادتي المأخوذة من الملائكة والوحي، ثم يبقى كل واحد منا على عادته حتى تلقوا الشياطين والنار وألقى الملائكة والجنة. المسألة الثانية: قوله «لكم دينكم» يفيد الحصر ومعناه لكم دينكم لا لغيركم ولي ديني لا لغيري وهو إشارة إلى قوله: «ألا تزر وازرة وزر أخرى وأن ليس للإنسان إلا ما سعى» أي أنا مأمور بالوحي والتبليغ وأنتم مأمورون بالامتثال والقبول فأنا لما فعلت ما كلفت به خرجت من عهدة التكليف وأما إصراركم على كفركم فذلك مما لا يرجع إلي منه ضرر ألبتة.

3 H ve B: "istîlâm".

yaparsan biz de senin ilâhına ibadet ederiz, diye bana vaad ettiğiniz de ayn-i işrâktir. Onların 'bir sene sen bizim ilâhlarımıza ibadet edersen bir sene de biz senin ilâhına ibadet ederiz' demeleri de iki tarafın iki ibadette şirketleri esasına mübtenî olduğu için müsnedin takdîminden müstefâd olan kasrın kasr-ı ifrad olması îcab eder. Bir de لَكُمْ دِينُكُمْ kasrı لَٓا اَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ kavlini, bu وَلِيَ دِينِ kasrı da وَلَٓا اَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ kavlini takrir olmak câizdir. Şöyle demek olur: 'Bana ancak benim dinimdir sizin dininiz değil.'"[1] Bu surette müsnedin müsned-i ileyhe kasrı olmuş olur.

Üçüncü mesele: Yine Râzî der ki: "Nâsın bir mütareke sırasında bu âyet ile temessül etmeleri âdet olmuştur, bu ise câiz değildir. Çünkü Kur'an temsil olunmak için (yani mesel hâlinde söylenmek için) değil, tedebbür olunup da mûcebince amel olunmak için indirilmiştir."[2]

Âlûsî buna ilişerek şöyle demiştir: "Bunda iktibas kapısını sedde bir meyil vardır, hâlbuki sahih olan iktibâsın [6232] cevâzıdır. Aleyhissalâtü vesselâm'ın kelâmında, sahabe, eimme ve tâbiînin birçoklarının kelâmlarında vâki' olmuştur. Celâl-i Suyûtî'nin de فِي إِزَالَةِ الْإِقْتِبَاسِ عَنْ وَجْهِ جَوَازِ الْإِلْتِبَاسِ bir risâle-i kâfiyesi vardır."[3] Fakat iktibâsın cevâzı da her yerde değil, münasib ve ihtirâma münâfî olmayan mevrid ve mânalarda olabileceğini unutmamak lâzım gelir. Râzî "Kur'an temessül için indirilmedi" demekle temessülü mutlak surette nefyetmiş görünüyor ise de, tedebbür ve amel kaydını esas tutmuş olduğuna göre maksadı tedebbürsüz olan temessülü nehyetmek ve bundan dolayı bu âyet ile mütareke mevkiinde temessül tedebbürsüzlük olacağı için câiz olamayacağını söyleyerek bu âyette mütareke mânası olmadığını ihtar

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 612:

والمعنى أن دينكم الذي هو الإشراك مقصور على الحصول لكم لا يتجاوزه إلى الحصول لي أيضا كما تطمعون فيه فلا تعلّقوا به أمانيكم الفارغة فإن ذلك من المحالات وأن ديني الذي هو التوحيد مقصور على الحصول لي لا يتجاوزه إلى الحصول لكم أيضا لأنكم علّقتموه بالمحال الذي هو عبادتي لآلهتكم أو استلامي إياها ولأن ما وعدتموه عين الإشراك وحيث كان مبنى قولهم: تعبد آلهتنا سنة ونعبد إلهك سنة، على شركة الفريقين في كلتا العبادتين كان القصر المستفاد من تقديم المسند قصر إفراد حتما ويجوز أن يكون هذا تقريرا لقوله تعالى «ولا أنا عابد ما عبدتم» أي ولي ديني لا دينكم.

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 333:

جرت عادة الناس بأن يتمثلوا بهذه الآية عند المتاركة وذلك غير جائز لأنه تعالى ما أنزل القرآن ليتمثل به بل ليتدبر فيه ثم يعمل بموجبه.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 490:

وفيه ميل إلى سد باب الاقتباس والصحيح جوازه فقد وقع في كلامه عليه الصلاة والسلام وكلام كثير من الصحابة والأئمة والتابعين وللجلال السيوطي رسالة وافية كافية في إزالة الالتباس عن وجه جواز الاقتباس.

eylemek olduğu anlaşılır. Nitekim Âlûsî kendisi de mütareke mânası olmamasını tercih ile âyetin muhkem olduğunu tasrih etmiş ve demiştir ki: "Evlâ olan mensuh olmayacak bir mâna ile tefsir olunmaktır, çünkü nesh hilâf-ı zâhirdir, zarûret olmadıkça ona gidilmez."[1] Fi'l-vâki' Kādî Beyzâvî de şöyle demiştir: "Bunda ne küfre izin ne de cihaddan men' yoktur ki kıtal âyeti ile mensûh olsun, meğer -allâhümme-[2] mütareke ile tefsir edildiği takdirde ola."[3]

Bu sûreyi ber vech-i âtî Nasr Sûresi'nin tâkip etmesi de bunun mensuh olmak şöyle dursun, nasr ve fetih mukaddimâtından olan mücahede kabîlinden olduğuna işaret eder.

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 490:

والأولى أن تفسر بما لا تكون عليه منسوخة لأن النسخ خلاف الظاهر فلا يصار إليه إلّا عند الضرورة.

2 Bu tâbir, Arapça lisân-ı ilimde kullanılan "Allâhümme illâ..." tâbiri yerinde bizde de şâyi' olmuştur ki, bunda "Allahümme", "yardım et Allahım" mânasında bir dua olarak cümle-i mu'teriza mevkiindedir. Ve gayet zayıf bir söz söylenildiğine işaret için kullanılır; "böyle demekten başka çarem kalmadı, bu da pek zayıftır, yardım et yâ Allah" demek olur [Müellifin notu].

3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 343:

فليس فيه إذن في الكفر ولا منع عن الجهاد ليكون منسوخاً بآية القتال، اللهم إلا إذا فسر بالمتاركة.

[6233]

سُورَةُ النَّصْرِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ ثَلٰثُ اٰيَاتٍ

NASR SÛRESİ

Buna Sûre-i Nasr ve اِذَا جَٓاءَ Sûresi denilir, Medenîdir. İbn Mes'ûd'dan buna Sûre-i Tevdî'[1] dahi denildiği mervîdir, çünkü bunda Hazret-i Peygamber'in irtihâline bir îmâ vardır.[2] Buhârî'de Hazret-i Âişe'den: اِذَا جَٓاءَ نَصْرُ اللّٰهِ وَالْفَتْحُ nâzil olduktan sonra Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem her kıldığı namazda سُبْحَانَكَ رَبَّنَا وَبِحَمْدِكَ اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِي derdi, rükû'unda, sücûdunda bunları çok söyler olmuştu.[3] Yine Buhârî'de İbn Abbas'tan, demiştir ki[4]: "Hazret-i Ömer beni meclisine Bedir ihtiyarlarıyla beraber alırdı. Buna bazısı içerlemiş gibi 'bunu niçin bizimle beraber alıyorsun, bizim onun kadar oğullarımız var?' demiş, Ömer de 'o bildiğiniz cihetten' demiş. Yine bir gün beni çağırdı, onlarla beraber aldı, sonra anladım ki o gün beni onlara göstermek için çağırmış, dedi ki: 'اِذَا جَٓاءَ نَصْرُ اللّٰهِ وَالْفَتْحُ kavl-i ilâhîsi hakkında ne dersiniz?' bazıları 'bize nusret ve fetih ihsan edildiğinde Allah'a hamd ve istiğfar etmemiz emrolundu' dediler, bazısı da sükût etti, bir şey söylemedi. Bana 'sen de mi böyle söylüyorsun yâ İbn Abbas?' dedi. Ben 'hayır' dedim, 'ya ne diyorsun?' dedi, 'o' dedim, 'Resûlullah'ın ecelidir, ona onu bildirdi. Allah'ın nusreti ve fetih geldiği vakit o senin ecelin alâmetidir, artık فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ اِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا

---

1 H: "Tevhîd".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 491. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 448; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 812:
وعن ابن مسعود أنها تسمى سورة التوديع لما فيها من الإيماء إلى وفاته عليه الصلاة والسلام وتوديعه الدنيا وما فيها.

3 Buhârî, Tefsir, 110:
عن عائشة رضي الله عنها قالت: ما صلى النبي صلى الله عليه وسلم صلاة بعد أن نزلت عليه: «إذا جاء نصر الله والفتح» إلا يقول فيها: سبحانك ربنا وبحمدك، اللهم اغفر لي.
عن عائشة رضي الله عنها قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يكثر أن يقول في ركوعه وسجوده: «سبحانك اللهم ربنا وبحمدك، اللهم اغفر لي» يتأول القرآن.

4 B -"demiştir ki".

buyuruyor' dedim. Ömer 'benim bildiğim de ancak senin[1] söylediğindir' dedi."[2]

Âlûsî der ki: "İbn Abbas'tan ve gayrısından müte'addid rivayetlerde, bu sûre nâzil olduğu zaman Aleyhissalâtü [6234] vesselâm'ın نُعِيْتُ إِلَى نَفْسِي 'bana vefatım haber verildi' buyurduğu vârid olmuştur.[3] Beyhakī'nin rivayetinde: 'Bu sûre nâzil olduğunda Aleyhissalâtü vesselâm Hazret-i Fâtıma radıyallâhu anhâ'yı çağırıp قَدْ نُعِيْتُ إِلَى نَفْسِي buyurmuş, o da ağlamış, sonra da gülmüş, sorulduğunda Hazret-i Fâtıma demiştir ki: 'Vefatını haber verdi ağladım, sonra da «bana ehlimden ilk iltihak edecek[4] sensin» dedi, güldüm' demiştir."[5] Bunun Haccetü'l-Vedâ'da teşrik günlerinde, yani Mekke'de nâzil olduğuna dair bir rivayet vardır,[6] bundan Mekkî olduğunu zannetmemelidir, çünkü Medenî demek esahh-ı kavle göre yalnız Medine içinde nâzil olan demek değil, Medine'ye hicretten sonra nâzil olan demek olduğundan ondan sonra gerek seferde ve gerek hazarda, gerek Medine'de ve gerek Mekke'de nâzil olanların hepsine Medenî denilir. Ma'amâfîh gerek evvel, gerek sonra Mekke'de nâzil olanlara Mekkî diyenler de olmuştur. Bu mâna ile buna da Mekkî denilirse de yanlış anlamamalıdır, en doğrusu evvelkidir. Ve denilmiştir ki: Bu sûre, âyet itibariyle değil, fakat sûre itibariyle Kur'ân'ın en son nâzil olanıdır. Âlûsî'nin kaydettiği vechile Müslim ve İbn Ebî Şeybe ve İbn Merdûye İbn Abbas'tan şöyle rivayet eylemişler: Bütün Kur'an'dan en son nâzil

1 M ve B -"senin".
2 Buhârî, Tefsir, 110:
عن ابن عباس قال: كان عمر يدخلني مع أشياخ بدر فكأن بعضهم وجد في نفسه فقال: لم تدخل هذا معنا ولنا أبناء مثله؟ فقال عمر: إنه من حيث علمتم، فدعا ذات يوم فأدخله معهم، فما رئيت أنه دعاني يومئذ إلا ليريهم قال: ما تقولون في قول الله تعالى: «إذا جاء نصر الله والفتح» فقال بعضهم: أمرنا نحمد الله ونستغفره إذا نصرنا وفتح علينا، وسكت بعضهم فلم يقل شيئا فقال لي: أكذاك تقول يا ابن عباس؟ فقلت: لا، قال: فما نقول؟ قلت: هو أجل رسول الله صلى الله عليه وسلم أعلمه له، قال: «إذا جاء نصر الله والفتح» وذلك علامة أجلك «فسبح بحمد ربك واستغفره إنه كان توابا» فقال عمر: ما أعلم منها إلا ما تقول.
3 Bk. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 297; İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 193; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 217.
4 M ve B: "lâhık olacak".
5 Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* VII, 167:
عن ابن عباس قال: لما نزلت «إذا جاء نصر الله والفتح» دعا رسول الله صلى الله عليه وسلم فاطمة رضي الله عنها فقال: «إنه قد نعيت إلي نفسي» فبكت ثم ضحكت، قالت: وأخبرني أنه نعي إليه نفسه فبكيت فقال لي: «اصبري فإنك أول اهلي لاحقا بي» فضحكت.
6 Abd b. Humeyd, *el-Müntehab,* thk. Mustafa el-Adevî, Dâru Belensiye, ts., II, 62:
عن ابن عمر: أن هذه السورة أنزلت على رسول الله صلى الله عليه وسلم في أوسط أيام التشريق بمنى وهو في حجة الوداع: «إذا جاء نصر الله والفتح».

olan sûre إِذَا جَٓاءَ نَصْرُ اللّٰهِ'dir.[1] Bununla beraber Beyzâvî'de ve sâirede çokları bunun feth-i Mekke'den evvel nâzil olduğunu söylemişlerdir.[2] *Bahr*'da, Hayber gazâsından dönüşte nâzil olduğu ve bundan sonra Resûlullah'ın iki sene yaşadığı zikredilmiştir.[3] Hatta Hayber gazâsı yedinci sene olduğu cihetle iki seneden ziyade eder. Ve şu hâlde Peygamber'in vefatını îmâ etmesi vefatı sıralarında[4] nâzil olmasından değil, alâmâtını sayarak önceden haber vermiş olmasındadır ki iki üç sene evvel gayb haberi verilmiş,[5] yani nusret, fetih gelmek ve nâsın İslâm'a alay alay girmeye başladıklarını görmek; "bu üç muvaffakıyeti görmeden sen vefat etmeyeceksin, fakat bunları gördüğün vakit Rabbine gitmeye hazır ol" denilmiş demek olur.

[6235] Âyetleri: Bi'l-ittifak üçtür.

Fâsılası: ح، ا harfleridir.

Bu sûre evvelki sûredeki ihlâs ve tevhid ile ibadetin mükâfatlarından olarak Kevser'in dünyada bir nevi tezahürü demek olan İslâm'ın feyz u intişârı kaziyyesini ihbar siyâkında, وَلِىَ دِينِ'de [el-Kâfirûn 109/6] Peygamber'e muzâf olan "din"den murad Allah dini olan İslâm olduğunu dahi beyan ederek Peygamber'in son vazifelerini bildirdiği cihetle evvelki sûrenin bir âkıbeti olmak üzere onunla mütenâsibtir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

إِذَا جَٓاءَ نَصْرُ اللّٰهِ وَالْفَتْحُۙ ﴿١﴾ وَرَاَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ ف۪ي د۪ينِ اللّٰهِ اَفْوَاجاًۙ ﴿٢﴾ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُۜ اِنَّهُ كَانَ تَوَّاباً ﴿٣﴾

---

1 Müslim, Tefsîr, 21. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 260:
عن عبيد الله بن عبد الله بن عتبة قال: قال لي ابن عباس: تعلم، وقال هارون: تدري آخر سورة نزلت من القرآن نزلت جميعا؟ قلت: نعم «إذا جاء نصر الله والفت». قال: صدقت.

2 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 344.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 562:
هذه مدنية نزلت منصرفه صلى الله عليه وسلم من غزوة خيبر وعاش بعد نزولها سنتين.

4 H: "sırasında".

5 H ve B: "olmasındadır ki iki üç sene evvel gayb haberi verilmiş".

Meâl-i Şerîfi

Gelip de Allah'ın nusreti ve feth (1) gördüğün vakit nâsı girerlerken Allah dinine fevcâ fevc (2), artık tesbih et Rabbine hamdiyle ve mağfiretini dile, muhakkak ki o bir Tevvâb bulunuyor (3).

{إِذَا جَٓاءَ} ❁ إِذَا Tahakkuk ifade eder bir zarf-ı zaman olduğu için fi'l-i mâzîye dâhil olur, şart mânasına delâlet ettiği cihetle de mâzînin mânasını müstakbele kalb ederek şartın istikbalde tahakkukunu ifade eyler. Burada şartı جَٓاءَ ile ona ma'tuf olan رَاَيْتَ fiillerinin mecmû'udur, cevâbı da فَسَبِّحْ ve ma'tûfudur.

إِذَا'nın bu vechile tahakkuk ifade etmesinden dolayı burada mâkablinin de mülâhazasıyla şu mâna hâsıl olur: [6236] "Yâ Muhammed! Seni gönderen, senin yegâne mâbudun olan Allah'ın nusreti ile fetih gelecek, hem sen nâsın Allah dinine fevc fevc girmeye başladıklarını göreceksin. كَتَبَ اللّٰهُ لَاَغْلِبَنَّ اَنَا وَرُسُلٖي [el-Mücâdele 58/21], اِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْاَشْهَادُ [el-Mü'min 40/51], اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ [Muhammed 47/7] buyurulmuştur, sen Allah'ın resûlü olduğun ve evvelki sûre mazmûnu üzere tevhid ve ihlâs ile Allah'a ibadet ve ubûdiyet edip sırf O'nun dinine sarıldığın, bu suretle mücahede ederek ona yardım ettiğinden dolayı bunlar muhakkak olacak, işte bunlar tahakkuk ettiği vakit فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ ilh.

{نَصْرُ اللّٰهِ} Allah'ın nusreti ❁ düşmanlara karşı gālib ve muzaffer kılacak olan mev'ud yardımı, نَصْرٌ مِنَ اللّٰهِ وَفَتْحٌ قَرٖيبٌ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنٖينَ [es-Saff 61/13] buyurulan yardımı {وَالْفَتْحُ} ve fetih ❁ Zemahşerî der ki: "'Nasr' ile 'feth' arasında ne fark vardır ki ona atfedilmiş? dersen, derim ki: 'Nasr' iğāse ve düşman üzere üstün kılmaktır, 'feth' de feth-i bilâddır ve mâna Resûlullah'ın Arab'a veya Kureyş'e zaferi ve Mekke'nin fethidir. Allah'ın mü'minlere nusreti ve şirk bilâdını[1] onlara fethi cinsidir de denilmiştir."[2]

---

1 H: "bilâdının".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 810:

فإن قلت: ما الفرق بين النصر والفتح حتى عطف عليه؟ قلت: النصر الاغاثة والاظهار على العدوّ ومنه: نصر الله الأرض غاثها، والفتح: فتح البلاد والمعنى: نصر رسول الله صلى الله عليه وسلم على العرب أو على قريش وفتح مكة وقيل: جنس نصر الله للمؤمنين وفتح بلاد الشرك عليهم.

Râzî tefsirinde de der ki: "'nasr' matlûbun tahsîline i'ânedir, 'feth' de ona müte'allik olan matlûbun husûle getirilmesidir, nusret fethe sebeptir, onun için atfedilmiştir.

İkinci bir vecih: 'Nusret' dinin kemâli, 'feth' dünyevî ikbaldir ki tamamı nimettir, bunun nazîri اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَت۪ي'dir [el-Mâide 5/3].

Üçüncü bir vecih: 'Nusret' dünyada maksûda zafer, 'feth' de وَفُتِحَتْ اَبْوَابُهَا [ez-Zümer 39/ 73] buyurulduğu üzere cennete ait olmaktır. Akvâlin azheri[1] 'nasr'ın Kureyş'e veya bütün Arab'a galebe, 'feth'in de Mekke fethi olmasıdır."[2] İbn Abbas'tan menkul olan da Mekke'nin fethidir[3] ki ona "fethu'l-fütûh" yani "fetihlerin fethi" denilir,[4] nitekim buna mukaddime[5] olan Hudeybiye mu'âhedesine de "feth-i mübîn" denilmişti.[6] [6237] Şu hâlde asıl mâna sade Kureyş'e veya Arab'a karşı nusretin ve Mekke fethinin hususiyetleri üzerine değil, bunlar ileride bunlara terettüb edecek fütûhâtın miftâhı, İslâm'a fütûhât kapılarının açılışı demek olması hasebiyle bu galebe ve fethin gelmesi, gelecek bütün fütûhâtın gelmeye başlaması mânasına râci' olduğundan dolayı birçok müfessirîn bu nasr u fethi cinse haml eylemişlerdir ki bu mâna Kevser'in i'tâsında beyan olunan mâna gibi olarak اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَت۪ي [el-Mâide 5/3] buyurulan güne işaret olmuş[7] olur. Haccetü'l-Vedâ'da teşrik günlerinde Mina'da nâzil olduğu rivayetine göre bu mâna daha yakın olur. Ancak bu takdirde اِذَا'daki istikbal mânası

---

1 H: "azher-i".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 336:

الجواب: من وجوه أحدها: النصر هو الإعانة على تحصيل المطلوب والفتح هو تحصيل المطلوب الذي كان متعلقا وظاهره أن النصر كالسبب للفتح، فلهذا بدأ بذكر النصر وعطف الفتح عليه وثانيها: يحتمل أن يقال: النصر كمال الدين والفتح الإقبال الدنيوي الذي هو تمام النعمة ونظير هذه الآية قوله: «اليوم أكملت لكم دينكم وأتممت عليكم نعمتي» وثالثها: النصر هو الظفر في الدنيا على المنى والفتح بالجنة كما قال: «وفتحت أبوابها» وأظهر الأقوال في النصر أنه الغلبة على قريش أو على جميع العرب.

3 Buhârî, Tefsîr, 110.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 337. Krş. Câhız, *er-Resâil,* I, 186, IV, 118:

نقل عن ابن عباس أن الفتح هو فتح مكة وهو الفتح الذي يقال له: فتح الفتوح.

5 H +"de".

6 el-Feth 48/1; Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 64; Saîd b. Mansûr, *es-Sünen,* VII, 367; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 275.

7 H -"olmuş".

جَٓاءَ fiilinde değil, rü'yetin bazı kısmı itibariyle mülâhaza olunmak lâzım gelir. Bu îzahtan sonra şu neticeye de gelebiliriz ki "fetih"ten murad yalnız memleket fethinden ibaret olmayıp daha ziyade kalblerin iman ve İslâm'a fethi demek olur, Mekke fethi üzerine en ziyade terettüb eden fütûhât, dîn-i İslâm'ın derhâl intişar edivermiş olması ve yirmi seneden beri Kureyş kâfirlerinin mümâna'atından dolayı hakkın kabûlüne kapalı duran kalblerin Mekke ve Tâif fethinden sonra akın akın İslâm'a açılıvermiş bulunmasıdır. Onun için İsâm demiştir ki: "يَدْخُلُونَ فٖى دٖينِ اللّٰهِ اَفْوَاجًا'ya münâsib[1] olan, 'feth'in mü'minlere din kapısının açılması mânasına hamlolunması da kalbe çarpan mânalardandır."[2] Yukarılarda da geçtiği üzere Mekke'nin fethi hicretin sekizinci senesi ramazanında olmuştu, Resûlullah'ın maiyyetinde muhâcirîn ve ensar ve sâir mü'minlerden on bin kişilik muntazam bir ordu vardı, iki bin kişi de sonradan iltihak etmişti. Aleyhissalâtü vesselâm Mekke'de on beş gün kaldı, ilk girdiği zaman Kâbe'nin kapısında durup[3] لَا إِلٰهَ إِلَّا اللَّه وَحْدَهُ وَنَصَرَ عَبْدَهُ وَهَزَمَ الْأَحْزَابَ وَحْدَهُ demişti. Sonra da "ey ehl-i Mekke! Şimdi ben size ne yapacağım dersiniz?" buyurdu. "Hayır yapacaksın, kerîm bir kardeş ve kerîm bir kardeş oğlu" dediler. "Haydi [6238] gidiniz, siz tulekāsınız اِذْهَبُوا أَنْتُم الطُّلَقَاءُ" buyurdu, bu suretle onları âzâd etti, onun için onlara "tulekā" tâbir olundu.[4] O zamana kadar İslâm'a girenler birer ikişer giriyorlardı. Buhârî Amr b. Seleme'den şöyle tahric eylemiştir, demiştir ki: "Fetih olunca her kavim İslâm ile Resûlullah'a mübâderet etti, bütün kabileler İslâm'a gelmek için Mekke'nin fethini gözetiyorlardı ve 'onu kavmi ile bırakın, eğer onlara galebe ederse o peygamberdir' diyorlardı."[5]

---

1 H: "mütenâsib".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 493:

وقال عصام الدين: يحتمل أن يكون الخطاب في «رَأَيْتَ النَّاسَ» عاما لكل مؤمن ثم قال: وما يختلج في القلب أن المناسب بقوله تعالى «يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْواجاً» أن يحمل قوله سبحانه «وَالْفَتْح» على فتح باب الدين عليهم، انتهى.

3 H: "durdu".

4 Taberî, *Târîh*, III, 60-61:

عن قتادة السدوسي أن رسول الله ص قام قائما حين وقف على باب الكعبة ثم قال: لا إله إلا الله وحده لا شريك له صدق وعده ونصر عبده وهزم الأحزاب وحده ألا كل مأثرة أو دم أو مال يدعى فهو تحت قدمي هاتين إلا سدانة البيت وسقاية الحاج.... يا معشر قريش ويا أهل مكة، ما ترون أني فاعل بكم؟ قالوا: خيرا، أخ كريم وابن أخ كريم ثم قال: اذهبوا فأنتم الطلقاء، فاعتقهم رسول الله صلى الله عليه وسلم وقد كان الله أمكنه من رقابهم عنوة وكانوا له فيئا فبذلك يسمى أهل مكة الطلقاء.

5 Buhârî, Megāzî, 50:

Hasan'dan da: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Mekke'yi fethedince a'râbîler 'Allah teâlâ ehl-i Mekke'yi ashâb-ı filden korumuşken o madem ki onlara karşı muzaffer oldu, o hâlde sizin ona eliniz erişmez' dediler ve fevc fevc Allah dinine girdiler."[1] Bunlardan anlaşılır ki "fetih"ten murad cumhurun dediği gibi Mekke'nin fethi olmakla beraber o yalnız âdî bir şehrin fethinden ibaret değil, Kâbe'nin fethi olduğundan aynı zamanda kalblerin Allah dinine, İslâm kapısının umum insanlığa açılışı ve bu suretle fetihlerin fethi olmuştur. Derhâl bütün Arabistan'a ve oradan bütün cihâna yayılan İslâm fütûhât-ı maddiye[2] ve mâneviyesi Kâbe kapısının açılmasıyla başlamıştır. Şu da bunu iş'âr eyler: {وَرَاَيْتَ النَّاسَ} ۞ Bâlâda söylendiği vechile bu "رَاَيْتَ", جَٓاءَ'ye ma'tuf olarak اِذَا mecmû'unun başına dâhil bulunduğundan mecmû'u[3] birden bir vakit ve bir şart olmak üzere mülâhaza edilmek lâzım gelir. Râzî'nin dediği gibi "nâs"tan zâhir olan, Arab'ın gayriye de şâmil olmak üzere umum insanlardır,[4] fakat bu ta'mîm, ibtidâ Arab'dan başladığı cihetle ilk evvel Arab'a masruf olmak iktizâ eder. Onun için ekser müfessirîn Arab demişlerdir. Asıl maksad da istiğrâk-ı hakîkī ile her ferd-i insânînin[5] değil, umum-i örfî ile insanlık âleminin duhûle başladığını görmek veya bilmektir وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ [ez-Zâriyât 51/56] buyurulduğu üzere insanlık hilkatinden ve akıldan maksud Allah'ı tanıyıp ibadet etmek olduğu cihetle hakkı [6239] tanımayanların اُولٰٓئِكَ كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ [el-A'râf 7/179] hükmünde olduklarına da işaret olabilir. "Rü'yet"ten zâhir olan da gözle görmektir. İki mef'ûlüne ta'diye eden ef'âl-i kulûbdan olarak ilim mânasına olmak da muhtemil denilmiştir. Yani Allah'ın

---

عن عمرو بن سلمة قال: قال لي أبو قلابة: ألا تلقاه فتسأله؟ قال فلقيته فسألته فقال: كنا بماء ممر الناس وكان يمر بنا الركبان فنسألهم: ما للناس، ما للناس؟ ما هذا الرجل؟ فيقولون: يزعم أن الله أرسله أوحى إليه أو: أوحى الله بكذا، فكنت أحفظ ذلك الكلام وكأنما يغرى في صدري وكانت العرب تلوم بإسلامهم الفتح فيقولون: اتركوه وقومه فإنه إن ظهر عليهم فهو نبي صادق، فلما كانت وقعة أهل الفتح بادر كل قوم بإسلامهم وبدر أبي قومي بإسلامهم...

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 438. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 493:

قال الحسن: لما فتح رسول الله صلى الله عليه وسلم مكة قالت العرب بعضها لبعض: أما إذ ظفر محمد بأهل الحرم وقد كان الله أجارهم من أصحاب الفيل فليس لكم به يدان، فكانوا يدخلون في دين الله أفواجا.

2 B: "mütemâdiye".
3 B: "mecmû'unu".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 339:

ظاهر لفظ الناس للعموم...

5 M: "insanın".

mev'ud olan nusreti ve fetih[1] geldiği ve sen insanları gördüğün veya eser-i hâricîsiyle anlayıp bildiğin vakit ki {يَدْخُلُونَ} giriyorlar ❁ "rü'yet" basarî olduğuna göre "nâs" mef'ûl, bu cümle "nâs"tan hâldir; "giriyorlarken" demek olur. "Rü'yet" kalbî olduğuna göre de onun ikinci mef'ûlüdür; "nâsı giriyorlar gördüğün vakit" demek olur. دَخَلُوا buyurulmayıp يَدْخُلُونَ buyurulması da hepsinin duhulleri tamam olmuş olmayıp girmeye başladıklarını ve peyderpey gireceklerini iş'âr eder. Ve işte bu itibar iledir ki "nâs" Arab'dan mâ'adâya da şâmil olur ve istikbaldeki duhuller de bu hâle mütelâhık[2] olacağı anlaşılır. Yani giriyorlar ve girecekler {فِى دِينِ اللّٰهِ} Allah dinine ❁ yani hak islâm milletine ki Allah indinde din odur, ondan başka din isteyenin dini kabul olunmaz; اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19], وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْاِسْلَامِ دِيناً فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُۚ وَهُوَ فِى الْاٰخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ 'dir [Âl-i İmrân 3/85]. Allah'a tav'an teslim olup da inkıyad etmeyen, nihâyet kerhen inkıyad etmeye mecbur olur, ona ircâ' edilir. وَلَهُٓ اَسْلَمَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ طَوْعاً وَكَرْهاً وَاِلَيْهِ يُرْجَعُونَ [Âl-i İmrân 3/83] Öyle giriyorlar ki {اَفْوَاجاً} fevc fevc; alaylarıyla cemaat cemaat. ❁ Bu da "nâs"a râci' olan يَدْخُلُونَ zamirinden hâldir. Râgıb der ki: "'Fevc' sür'atle geçen cemaattir"[3], mutlak cemaat mânasına da gelir.[4] Şu hâlde her iki mâna itibariyle bizim "alay" tâbirimize müşâbihtir. Burada mutlak cemaat mânasına olmakla beraber "efvâc^{en}" diye cemi'lenmesi haysiyetiyle de fevcâ fevc, alay alay demek olacağından dolayı bu duhûlün peyderpey gelen bir geçit resmi manzarası ifade etmiş olacağından gaflet olunmamak iktizâ eyler. Bu manzara ise لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ [et-Tevbe 9/33; el-Feth 48/28; es-Saff 61/9] vaadi mûcebince bu hak dinin bütün dinlere galebesinin zuhûru [6240] manzarasıdır ki bu, Mekke'nin fethi ile Resûlullah'ın vefatı arasında başlamıştır.

---

1 B: "fethi".
2 B: "müte'allik".
3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 646:

الفوج: الجماعة المارة المسرعة وجمعه أفواج.

4 Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn,* thk. Ahmed Muhammed Harrât, Dımeşk: Dâru'l-Kalem, ts., VIII, 643; Âlûsî, Rûhu'l-me'ânî, XV, 492:

...كأنّ هذا هو الأصل ثم أطلق وإن لم يكن مرور ولا إسراع.

Ebû Ömer b. Abdülber demiştir ki: "Resûlullah'ın vefatında Arab'da kâfir kalmamıştı. Mekke'nin fethini müte'âkib Huneyn ve Tâif muharebelerinden sonra hepsi İslâm'a girmişti. Kimi kendi gelmiş, kimi de fevc fevc vefdlerini, murahhas hey'etlerini göndermişlerdi."[1] İbn Atıyye de demiştir ki: "Bunun kâfir kalmamıştı demesinden murad Allahu a'lem putperest Arab kalmamıştı demek olmalıdır. Çünkü Benî Tağlib Nasârâsı Resûlullah'ın hayatında henüz İslâm'a girmiş olmayıp cizye vermeyi kabul eylemişlerdi."[2] O hâlde murad ehl-i Mekke, Tâif, Yemen,[3] Hevâzin ve emsâli abede-i evsân olmuş olur. İkrime ve Mukātil'den bir rivayette de "nâs"tan murad ehl-i Yemen denilmiş, onlardan yedi yüz kişi murahhas (vefd) olarak gelmiş, İslâm'ı kabul etmişlerdi.[4] Bu münasebetle اَلْإِيمَانُ يَمَانٍ وَالْحِكْمَةُ يَمَانِيَةٌ "iman Yemânî'dir, hikmet de Yemânî'dir, yani Yemen tarafına mensubdur"[5] hadîsi de mâruftur. Mekke'nin fethiyle akabindeki Huneyn muharebesi ve Tâif muhasarasından başka bir harb olmaksızın, ondan sonra Peygamber'in vefatına kadar iki sene zarfında bütün Arabistan'ın her tarafından akın akın, fevc fevc heyetler gelerek İslâm'a girmişler, Necranlılar ve Benî Tağlib gibi henüz doğrudan doğru İslâm'ı kabul etmemiş bulunanlar da İslâm zimmet ve tâbi'iyetini kabul etmişler, İslâm milleti içine girmişlerdi, ve bu suretle hâriçteki devletlere karşı da İslâm davet ve fütûhâtının kapısı açılmış bulunuyordu ki hep bunlar لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ [et-Tevbe 9/33; el-Feth 48/28; es-Saff 61/9] vaadinin zuhûra başlamış olması idi ve bu günler

---

1 İbn Abdilber, *el-İstîâb,* IV, 1638. Krş. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 532; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 563; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 493:

قال أبو عمر: لم يبق عربي بعد حنين والطائف إلا أسلم، منهم من قدم على النبي صلى الله عليه وسلم ومنهم من لم يقدم عليه وقنع بما أتاه به وافد قومه من الدين عن النبي صلى الله عليه وسلم.

2 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 532:

قال القاضي أبو محمد: والمراد والله أعلم عرب عبدة الأوثان، وأما نصارى بني تغلب فما أراهم أسلموا قط في حياة رسول الله صلى الله عليه وسلم، لكن أعطوا الجزية

3 B -"Yemen".

4 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 532. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 905; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 668; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 399; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 340; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 563:

وقال مقاتل: المراد بالناس أهل اليمن وفد منهم سبعمائة رجل، وقاله عكرمة.

5 Buhârî, Megāzî, 70:

عن أبي هريرة رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: أتاكم أهل اليمن هم أرق أفئدة وألين قلوبا، الإيمان يمان والحكمة يمانية...

اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتٖى [el-Mâide 5/3] buyurulmuş olan günler idi. Bununla Resûlullah'ın risalet ve tebliğ vazifesi hitâma ermiş ve bundan sonrası ümmetin uhde-i emanet ve kifayetine kalan vezâif olmuş oluyordu. Bundan dolayı buyuruluyor ki: İşte muhakkak olacak olan bu vukū'ât olduğu, yani mev'ud olan o nasr u feth geldiği [6241] ve sen insanların böyle fevc fevc Allah dinine girmeye başladıklarını gördüğün vakit {فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ} artık tesbih et Rabbine hamd ile ❁ seni inayet ve terbiye-i hâssasıyla yetiştirip hüdâ ve hak dini ile göndererek لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّٖينِ كُلِّهٖ [et-Tevbe 9/33; el-Feth 48/28; es-Saff 61/9] vaadini yerine getirmek üzere o hamd ü tebcîle şâyân muvaffakiyetlere erdiren, sana Kevser'i verip düşmanlarını ebter kılan Rabbinin büyük atâ ve ihsânına mazhariyetten dolayı O'na lâyık her türlü övgü ve ta'zîmât ile hamd ederek O'nun zât-ı sübhânîsini her vechile, yani zâtında, sıfâtında, ef'âlinde, esmâsında şânına yaraşmayan eksiklik şâibelerinden tenzih ve takdîse daha ziyade devam et. Demek ki bütün bunlardan: nusret ve fetihten ve neşr-i dinden netice, gāye-i hikmet tesbih ve tahmiddir. دَعْوٰيهُمْ فٖيهَا سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فٖيهَا سَلَامٌۚ وَاٰخِرُ دَعْوٰيهُمْ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ [Yûnus 10/10] buyurulduğu üzere ehl-i cennetin cennette de evvel ve âhir duaları tesbih ve tahmiddir. وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ [el-Bakara 2/30] mantûkunca meleklerin de işi odur. Ve hatta her şey kendi hususiyetine göre Hâlıkına hamd ile tesbih ettiğine nazaran hamd ile tesbih bütün hilkatin gayesi demektir وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ وَلٰكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبٖيحَهُمْ [el-İsrâ 17/44]. Yukarılarda geçmişti ki "tesbîh" esasen balığın suda, kuşun ve atın havada, nücûmun eflâkte hızla geçişleri gibi sür'atle geçmek, yani hızla yüzmek mânasına "sibâhat"ten tef'îl olduğu için çok yüzdürmek mânasının lâzımı olarak çok uzaklaştırmak veya paklıkta, temizlikte çok ileri götürmek mânasından me'huz olarak tenzihte müte'âref olmuştur. Râgıb der ki: "'Tesbîh' Allah teâlâ'yı tenzihtir, bunun aslı da Allah'a ibadette sür'atle gidiştir, 'ib'âd'[1] اَبْعَدَهُ اللّٰهُ 'Allah ırak etsin' gibi şer hakkında kullanıldığı gibi, 'tesbîh' de fi'l-i hayra tahsis edilmiştir ve 'tesbîh' gerek

1 H: "ib'ad".

kavil ve gerek fiil ve gerek niyet ibâdâtın[1] hepsine de ıtlak olunur. فَلَوْلَٓا اَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّح۪ينَ [es-Sâffât 37/143] مِنَ الْمُصَلِّينَ diye tefsir edilmiştir,[2] maʿamâfîh evlâ olan [6242] üçüne de şâmil olmaktır."[3] "Elhamdülillah" demek hamdin bir ifâde-i mahsûsası olduğu gibi, "sübhânallah" demek de tesbîhin bir alem-i mahsûsu olduğundan dolayı *Kāmûs*'ta mezkur olduğu üzere "tesbîh", sübhânallah demek mânasına da gelir, ve yerine göre sübhânallah demek[4] taaccüb makāmında da söylenir. Eğer taaccüb fevkalâde bir güzellik münasebetiyle istihsan makāmında ise yaratanı bu bedîʿ sunʿuyla tenzih mânasında olur, ve eğer bir münasebetsizliğe taaccüb ile istihcan makāmında ise, "Hâlık teâlâ'yı ondan tenzih ederim" mânasında olur[5].[6] "Sübhân" kelimesinin esmâ-i hüsnâdan olarak Zât-ı Bârî'ye ıtlak olunduğu da zikrolunmuştur.[7] Ebü'l-Bekā *Külliyyât*'ında da şöyle mezkurdur: "Kur'an'da 'tezekkî' islâm mânasına olduğu gibi, 'tesbîh' de hep salâttır. Maʿamâfîh Kur'an'da 'tesbîh' vücûh ile tenzih mânasına da[8] vârid olmuştur. 'Tesbîh'ten tenzih ve zikr-i mücerred murad olduğunda harf-i cerr ile taʿaddî etmez, سَبَّحَ بِاللهِ denilmez. Fiil, yani salâta makrun[9] tenzih murad olunduğu zaman ise bu murâda tenbih için harf-i cer ile taʿaddî eder. Bir de 'tesbîh' tâʿât ve ibâdât[10] ile, 'takdîs' de maʿârif ve iʿtikādât ile olur. 'Tesbîh' lâyık olmayanı nefiydir, 'takdîs' lâyık

1 H ve B: "ibadetin".
2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* III, 620; *Tefsîru Süfyân es-Sevrî,* s. 254; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXI, 109.
3 Bunda "tesbîh"in bilhassa namaza ıtlak olunduğu dahi anlaşılmış oluyor ki namazda tesbih ve tenzih bulunduğu için zikr-i cüz irâde-i kül kabîlinden denilir. مِنَ الْمُسَبِّح۪ينَ'i مِنَ الْمُصَلِّينَ diye tefsir edenler bu mânaya hamletmişlerdir, bilhassa nevâfil namazlara da denildiği geçmişti [Müellifin notu].
Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 392:
والتسبيح: تنزيه الله تعالى، وأصله: المر السريع في عبادة الله تعالى، وجعل ذلك في فعل الخير كما جعل الإبعاد في الشر فقيل: أبعده الله وجعل التسبيح عاما في العبادات قولا كان أو فعلا أو نية، قال: «فلولا أنه كان من المسبحين» قيل: من المصلين والأولى أن يحمل على ثلاثتها.
4 H -"mânasına da gelir, ve yerine göre sübhânallah demek".
5 H -"ve eğer bir münasebetsizliğe taaccüb ile istihcan makāmında ise, "Hâlık teâlâ'yı ondan tenzih ederim" mânasında olur".
6 Bk. Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 222-223; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 894-895:
وسبحان من كذا: تعجب منه... وسبح تسبيحا: قال: سبحان الله
7 Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 81:
حدثنا أبي ثنا ابن نفيل ثنا النضر بن عربي قال: سأل رجل ميمون بن مهران عن سبحان الله. فقال: اسم يعظم الله به ويحاشى به من السوء.
حدثني أبو الأشهب عن الحسن قال: سبحان الله اسم لا يستطيع الناس أن ينتحلوه.
8 H: "mânasında".
9 B: "mukārin".
10 H ve B: "tâat ve ibadet".

olanı isbattır "فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ", سُبْحَانَ اللهِ وَبِحَمْدِهِ mânasınadır."[1] Yani burada bâ ile ta'addî etmiş değildir, tesbîhin hamd ile cem'i emrolunmuştur. Râzî der ki: "Hak teâlâ'nın sıfatları selb ü îcab, nefy ü isbatta mülâhaza olunur. Sülûb ise îcâbâta mukaddemdir. 'Tesbîh' Vâcibü'l-vücûd'un sıfât-ı selbiyesine işarettir ki bunlar celâl sıfatlarıdır. 'Tahmîd' de sıfât-ı sübûtiyeye işarettir ki bunlar da ikram sıfatlarıdır."[2]

Şu hâlde tesbih ile hamdin cem'i Zü'l-celâli ve'l-ikrâm ismi hükmünce celâl ve ikram sıfatlarının isbat ve izhârı [6243] demek olur. Bu şöyle de îzah olunur: Yine müfessirînin zikrettikleri vechile Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'e 'tesbîh'ten sual olunduğunda buyurmuştur ki: تَنْزِيهُ اللهِ مِنْ كُلِّ سُوءٍ "Allah teâlâ'yı her ârızadan, şâibeden tenzihtir."[3] Bu ise gerek sıfât-ı zâtiyesinde ve gerek sıfât-ı fi'linde nefiy veya isbâtı câiz ve layık olmayacak her nakīsadan nezîh demek olur. Binâen'aleyh "tesbîh" Allah teâlâ'nın zâtında, sıfâtında, ef'âlinde, esmâsında nezâhet ve paklığını ifade eder. Bu da hâdisât ve mümkinâtın şânından olan çirkinliklere, eksikliklere ve kemâl-i ilâhîye münâfî bulunan ahvâle karşı sıfât-ı fi'lden olan gazab ve celâl sıfâtının tecellîsini ve zâtında hiçbir noksan kabul etmeyen sıfât-ı cemâlin, hüsn-i ekmelin bütün paklığıyla tahakkukunu istilzam eyler. Bundan dolayıdır ki وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ مِنْ خيفَتِهِ [er-Ra'd 13/13] kavl-i ilâhîsi tesbîhin sıfât-ı celâl ile alâkasını açık olarak ifade etmektedir. O hâlde tesbîhin hakikati, hamdin hakikati gibi doğrudan doğru Allah teâlâ'nın kendisine mahsus olan ve Subbûh, Kuddûs, Hamîd ism-i şerîflerinin muktezâsı bulunan fiildir. Mahlûkāta

---

1 Ebü'l-Bekā, *el-Külliyyât,* s. 253, 297-298:
كل تسبيح في القرآن فهو الصلاة والتزكي: الإسلام... التسبيح: إذا أريد به التنزيه والذكر المجرد لا يتعدى بحرف الجر، فلا تقول: «سبحت بالله» وإذا أريد به المقرون بالفعل وهو الصلاة فيتعدى بحرف الجر تنبيها على ذلك المراد. والتسبيح: بالطاعات والعبادات والتقديس: بالمعارف والاعتقادات والتسبيح: نفي ما لا يليق والتقديس: إثبات ما يليق. والتسبيح حيث جاء في القرآن يقدم على التحميد نحو: «سبح بحمد ربك» «وسبح بحمده» وقد جاء التسبيح بمعنى التنزيه في القرآن على وجوه...

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 342:
واعلم أن صفات الحق محصورة في السلب والإيجاب والنفي والإثبات، والسلوب مقدمة على الإيجابات فالتسبيح إشارة إلى التعرض للصفات السلبية التي لواجب الوجود وهي صفات الجلال والتحميد إشارة إلى الصفات الثبوتية له وهي صفات الإكرام.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XV, 31; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* VII, 25; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIV, 172:
عن طلحة بن عبيد الله قال: سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم عن تفسير «سبحان الله» فقال: هو تنزيه الله من كل سوء.

ait olan tesbih ise her birinin mevâhib-i fıtriyesine göre mümkin olabilen istitâʿat-i mahsûsası nisbetinde gerek fiilen ve gerek kavlen ve gerek iʿtikāden onun izhar ve ilanı için emr-i ilâhîye ittibâʿdan ibarettir. Bu haysiyetledir ki "tesbîh" kavil, fiil,[1] niyet ve itikada şâmil olmak üzere ve bilhassa namaz mânasına ve "sübhâneke" ve "sübhânallah" gibi tenzîhi ifade eden ezkâr ile senâ mânalarına gelmektedir. Ve onun için burada ekser müfessirîn mutlaka tenzih ile, bazıları da namaz ile, diğer bazıları da "sübhânallah" demek ile tefsir eylemişler, bazıları da سُبْحَانَ الَّذٖى سَخَّرَ لَنَا هٰذَا [ez-Zuhruf 43/13] gibi tesbîh-i taaccüb olarak bu muvaffakiyetin şâyân-ı hayret bir surette büyüklüğünü tesʿîd için olduğunu anlatmışlardır. Ebussuud bu vecihleri şöyle hulâsa eylemiştir: "Rabbine hamdederek 'sübhânallah' de, yahut kimsenin kalbine hutur etmeyecek [6244] vechile sana o şâyân-ı hayret galebe ve muvaffakıyetleri müyesser kıldığından dolayı O'nun o güzel, o bedîʿ sunʿuna hamd ederek taaccüb et, yahut ziyade inʿâmından dolayı ziyade ibadet ve senâ olmak üzere O'nu tesbih ve hamd ederek zikret. Yahut nimetine hamd ederek O'nun için namaz kıl. Kâbe'nin kapısını açtığı zaman Resûlullah'ın sekiz rekʿat kuşluk namazı kılmış olduğu rivayet olunmuştur.[2] Yahut vaadini yerine getirdiğinden dolayı hamd ederek O'nu zâlimlerin söylediklerinden tenzih et, yahut ikram sıfatlarına hamd ederek celâl sıfatlarıyla senâ et."[3]

Resûlullah'ın birçok âyetlerde geçtiği üzere daha evvelden dahi tesbih ve hamd ile emrolunduğu ve binâenʿaleyh fetihten evvel dahi tesbih ve hamd etmekte bulunduğu mâlum olmak hasebiyle buradaki emrin devam veya tezyid veya diğer bir nükte ile bir maʿnâ-yı mahsus[4] ifade etmesi lâzım geleceğinden zikrolunan vücûh ile müfessirîn bunu

---

1 B: "kavli, fiili".

2 Buhârî, Megāzî, 48, Taksîru's-Salât, 12. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 811:

عن ابن أبي ليلى: ما أخبرنا أحد أنه رأى النبي صلى الله عليه وسلم يصلي الضحى غير أم هانئ فإنها ذكرت: أنه يوم فتح مكة اغتسل في بيتها ثم صلى ثماني ركعات، قالت: لم أره صلى صلاة أخف منها غير أنه يتم الركوع والسجود.

3 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 616-617:

فقل «سبحان الله» حامدا له أي: فتعجَّب لتيسير الله تعالى ما لم يخطر ببال أحد من أن يغلب أحد على أهل حرمه المحترم واحمده على جميل صنعه... أو فاذكره مسبِّحا حامدا زيادة في عبادته والثناء عليه لزيادة إنعامه عليك أو فصلِّ له حامدا على نعمه. روي أنه لما فُتح باب الكعبة صلّى صلاة الضحى ثماني ركعات، أو فنزِّهه عما يقوله الظلمة حامدا له على أن صدق وعدَه، أو فاثنِ على الله تعالى بصفات الجلال حامدا له على صفات الإكرام.

4 B -"veya tezyid veya diğer bir nükte ile bir maʿnâ-yı mahsus".

anlatmak istemişlerdir. Şu muhakkaktır ki Allah teâlâ'nın celâl ve ikram tecelliyâtı hiçbir lahza munkatı' olmadığından dolayı her zaman O'na tesbih ve hamd vazifedir, ve hamd Fâtiha'da îzah olunduğu üzere yalnız ni'met-i gayr-i vâsıleden dolayı değil ni'met-i vâsıleden dolayı da olur. Ve o zaman "hamd" şükür mânasında olur. Binâen'aleyh celâl ve ikram tecelliyâtı tezâyüd ettiği nisbette de tesbih ve hamdin tezyîdi îcab eder. Zira nimet ve ikrama erince mün'imi ve sıfât-ı[1] celâlini unutmak ve celâl eseri karşısında cemâl ve ikram tecelliyâtını unutmak, hüsrâna götüren cehil ve küfran huylarındandır. Nasr u fetihte ise bir taraftan izhâr-ı celâl, bir taraftan da ikram ile vaade vefâ vardır. Binâen'aleyh bunların tahakkukuyla tesbih ve hamd vazifesi bitmiş olmayıp asıl bu muvaffakiyeti müşahededen sonra tesbih ve hamdin ziyadesiyle îfâsı maksuddur. En yüksek paklık ile en yüksek hamd ü şükür zevki asıl o zamandır. Ve asıl o [6245] zamandır ki kalbin daha yüksek bir ferağ ve temizlikle Hak teâlâ'nın celâl ve cemâli neş'esini duyarak O'na müteveccih olması lâzımdır. Nitekim فَاِذَا فَرَغْتَ فَانْصَبْ، وَاِلٰى رَبِّكَ فَارْغَبْ [el-İnşirâh 94/7-8] buyurulmuştu[2], ve onun için ehl-i cennetin bütün davası da tesbih ve hamddir. İşte سُبْحَانَ اللّٰهِ وَبِحَمْدِهٖ diye zikre muvâzabet de bu zevk ü neş'e ile cemâl-i Hakk'a olan o şevk ü rağbetin ilân ve izhârı ve rûhun bütün külliyetiyle O'na tevcîhi demek olduğu gibi, tâ ibtidâ-i risalette وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ [el-Müddessir 74/5] buyurulmuş olan esnâmın bu feth u zafer üzerine kırılması ve zâhir ü bâtında şirk âsâr ve ahlâk ve âdâtının silinmesi için tathîrât icrâsı da o tesbih ve tenzîhin muktezâsıdır. Bundan dolayı burada سَبِّحْ emri, Allah teâlâ'yı zikr ü tenzîhin teksîrini ifade ederken zâhir ü bâtının tathîri emrini de ifade etmiş olur. Fakat ânifen ihtar olunduğu üzere tesbih ve tahmîdin hakikati yine Allah'a mahsus olduğu için her kim olursa olsun dünyada hiçbir mahlûkun O'nu bütün kemâliyle[3] îfâsı kābil olmaz; abd ma'sum olsa da münezzeh sübhân olamaz. Her ne kadar huluk-i azîm olan ilâhî ahlâk ile tahalluk

1 H: "sıfat-ı".
2 M ve B: "buyurmuştu".
3 B: "mânasıyla".

etse, قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى [en-Necm 53/8] olsa dahi Hâlık teâlâ'nın لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَیْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] olan Zât-ı sübhânîsine nisbetle mahlûkun kusur ve noksanı mâhiyetinin lâzımıdır, onun bütün kemâli اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ [el-Fâtiha 1/5] mîsâkıyla Allah teâlâ'nın avn u inayetinden aldığı feyz-i[1] imdâda bağlıdır. Her hususta nasr u fetih O'ndandır, nitekim Resûlullah لَا أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَى نَفْسِكَ "ben Sana senâyı sayıp tüketemem, Sen kendini senâ ettiğin gibisin" demiştir.[2] مَا عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ vârid olmuştur[3].[4] Bu kusuru örtecek, bu eksikliği ikmal edecek olan da ancak Allah teâlâ'nın mağfiretidir. O da taleb edene mev'ud olduğundan buna işaret olarak da buyuruluyor ki: {وَاسْتَغْفِرْهُ} Ve O'na istiğfar et ❁ Sûre-i Muhammed'de فَاعْلَمْ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ [47/19] [6246] buyurulduğu üzere gerek kendin ve gerek ümmetin için mağfiretini dile ki, لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَاَخَّرَ [el-Feth 48/2] hükmü de zâhir olarak bütün temizlikle Rabbine rücû' edesin. {اِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا} Çünkü O muhakkak bir tevvâb bulunuyor ❁ tevbe ile kendine rücû' edenleri öteden beri kabul ile mağfiret edegelmiştir. Binâen'aleyh istiğfar ve tevbe edenler kabûlünü ümid etsinler. Kelâmın zâhiri غَفَّارًا denilmek iken تَوَّابًا buyurulması nüktelidir. Tesbîhin hamde iktirânı gibi, bununla istiğfârın tam fâidesi tevbeye iktirânı hâlinde olacağına bir tenbih vardır. İstiğfar, رَبَّنَا اغْفِرْ لِى [İbrâhim 14/41] yahut اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْتَغْفِرُكَ "yâ Rab bana mağfiret et, bize mağfiret buyur, mağfiretini niyaz ederim" gibi dua ve niyaz ile mağfiret istemektir. Tevbe ise yukarılarda îzah olunduğu üzere günaha nedâmet ve bir daha yapmamak üzere azm ile rücû'dur. İnsan başkalarının günahları için de istiğfar edebilir, Kur'an'da رَبَّنَا[5] اغْفِرْ لِى وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ [İbrâhim 14/41] gibi bunun

---

1 H: "feyz ü".

2 Müslim, Salât, 222; İbn Mâce, İkāme, 117; Ebû Dâvûd, Salât, 338; Tirmizî, Deavât, 112.

3 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* II, 184. Krş. İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekāik,* s. 478; İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Kubûr,* s. 87; Mervezî, *Ta'zîmu kadri's-salât,* I, 262; Hâkim, *el-Müstedrek,* III, 93:

عن جابر بن عبد الله قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما في السماوات السبع موضع قدم ولا شبر ولا كف إلا وفيه ملك قائم أو ملك راكع أو ملك ساجد فإذا كان يوم القيامة قالوا جميعا: سبحانك ما عبدناك حق عبادتك إلا أنا لم نشرك بك شيئا.

4 لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَاَخَّرَ [el-Feth 48/2] gibi Resûlullah'a nisbet olunan "zenb"in mânası da böyle anlaşılmak gerektir [Müellifin notu].

5 H, M ve B: "رب".

pek güzel misâlleri vardır. Onun için burada da وَاسْتَغْفِرْهُ emri Peygamber'in sade kendisi için olmak lâzım gelmeyip ümmeti için de olur. Ve hatta daha ziyade ümmeti için denilmiştir. Lâkin kimse başkasının namına tevbe edemez, bununla beraber istiğfar tevbeyi de tazammun edebilir. Âlûsî'nin naklettiği vechile İbn Receb demiştir ki: "Mücerred istiğfar, duada mağfiret talebiyle beraber tevbedir, أَسْتَغْفِرُ اللهَ وَأَتُوبُ إِلَيْهِ gibi tevbeyi de zikrederek istiğfar ise sade mağfiret talebiyle duadır." Bir de demiştir ki: "Mücerred istiğfar geçmiş günaha nedâmetle onun şerrinden vikāyeyi dua ile talep ve gelecek günahın şerrinden[1] de onu yapmamaya azm ile vikāyeyi taleptir. Ve işte لَا صَغِيرَةَ مَعَ الْإِصْرَارِ وَلَا كَبِيرَةَ مَعَ الْاِسْتِغْفَارِ ısrar ile sağīre yoktur, istiğfar ile de kebîre yoktur[2] gibi vârid olan eserlerde ısrârı men' eden ve mücerred olarak zikredilen istiğfardan murad böyle nedâmet ve azm ile tevbeyi mutazammın olan istiğfardır. [6247] Eğer geçmiş günaha nedâmet yoksa o sade duadır, nedâmete mukārin ise tevbedir."[3] Bunun hâsılı; şer'an istiğfâra mev'ud ve müterettib olan ahkâm, tevbe mânasında olan istiğfardadır, mutlak olarak "istiğfar" denildiği zaman o murad olunur. Tevbe, nedâmet mânası bulunmayan ve günahına pişman olmaksızın sadece onun afv u mağfiretini istemekten ibaret kalan istiğfar, sade bir duadır, makbul olmamak gerektir. Çünkü hem günaha pişmanlık duymamak hem de onun mağfiretini istemek Allah'a karşı sû'-i edebdir, ancak bu kişinin kendi günahı hakkındadır. Bir de bu âyette ihtibak sanatı olduğu söylenmiştir. Asıl kelâm "O'na istiğfar et, çünkü O bir gaffârdır, ve tevbe et çünkü O bir tevvâbdır" demek olup her birinden birinin hazfiyle diğerine işaret edilmiştir.

---

1 H -"vikāyeyi dua ile talep ve gelecek günahın şerrinden".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* VIII, 245. Krş. Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* I, 188; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* X, 261:

عن سعيد بن جبير أن رجلا قال لابن عباس: كم الكبائر، أسبع هي؟ قال: إلى سبعمائة أقرب منها إلى سبع، غير أنه لا كبيرة مع استغفار ولا صغيرة مع إصرار.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 495. Krş. *Tefsîru İbn Receb el-Hanbelî,* cem' ve tertîb: Târık b. İvazullah b. Muhammed, Riyâd: Dâru'l-Âsıme, 1422/2001, II, 650-651

وذكر ابن رجب أن الاستغفار المجرد هو التوبة مع طلب المغفرة بالدعاء والمقرون بالتوبة فأستغفر الله تعالى وأتوب إليه سبحانه هو طلب المغفرة بالدعاء فقط. وقال أيضا: إن المجرد طلب وقاية شر الذنب الماضي بالدعاء والندم عليه ووقاية شر الذنب المتوقع بالعزم على الإقلاع عنه وهذا الذي يمنع الإصرار كما جاء: ما أصر من استغفر ولو عاد في اليوم سبعين مرة، ولا صغيرة مع الإصرار ولا كبيرة مع الاستغفار. والمقرون بالتوبة مختص بالنوع الأول فإن لم يصحبه الندم على الذنب الماضي فهو دعاء محض، وإن صحبه ندم فهو توبة، انتهى.

Sûrenin başında da işaret olunduğu üzere İmam Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde ve *Sahîh-i Müslim*'de ve daha başkalarında Hazret-i Âişe'den rivayet olunmuştur ki[1]: "Resûlullah son zamanlarında سُبْحَانَ اللهِ وَبِحَمْدِهِ أَسْتَغْفِرُ اللهَ وَأَتُوبُ إِلَيْهِ kavlini çok söyler olmuştu ve sorulduğunda: 'Rabbim bana ümmetimde bir alâmet göreceğimi haber verdi ve onu gördüğüm zaman hamd ile tesbih ve istiğfar etmemi emir buyurdu' demişti."[2] *Tefsîr-i Keşşâf*'ta der ki: "Tesbih emriyle beraber istiğfar emri dinin kıvâmı olan emir ile emri tekmil içindir. Yani dinin kıvâmı tâat ile masiyetten korunmak beynini cem'dedir, bir de Resûlullah'ın ismetiyle beraber bu emir ümmetine lütuf olmak içindir. Bir de istiğfar Allah için tevâzudan ve hazm-ı nefsdendir[3] ve bundan[4] dolayı nefsinde bir ibadettir. Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin 'ben gece ve gündüz yüz kere istiğfar ederim'[5] dediği de rivâyât-ı sahîha cümlesindendir."[6]

Âlûsî der ki: "Âbid her ne kadar bezl-i mechud etse de Mâbud'un celâline lâyık olanı gereği gibi îfâda kusurdan hâlî olamayacağına işaret için birçok tâatlerden sonra [6248] istiğfar da meşrû' kılınmıştır, onun için zikretmişlerdir ki: Farz namazı kılan kimse için akabinde üç kere istiğfar etmesi,[7] teheccüd kılanın seher vakitleri dilediği kadar istiğfar etmesi ve hacının hacdan sonra istiğfar etmesi meşrû' kılınmıştır. وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْاَسْحَارِ [Âl-i İmrân 3/17], ثُمَّ اَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللّٰهَ

---

1 B -"ki".

2 Müslim, Salât, 220. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 35:
عن عائشة قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يكثر من قول سبحان الله وبحمده أستغفر الله وأتوب إليه. قالت: فقلت: يا رسول الله، أراك تكثر من قول: سبحان الله وبحمده أستغفر الله وأتوب إليه. فقال: خبرني ربي أني سأرى علامة في أمتي فإذا رأيتها أكثرت من قول: سبحان الله وبحمده أستغفر الله وأتوب إليه، فقد رأيتها «إذا جاء نصر الله والفتح» فتح مكة «ورأيت الناس يدخلون في دين الله أفواجا. فسبح بحمد ربك واستغفره إنه كان توابا».

3 M: "nefsidendir".

4 M ve B: "ondan".

5 Müslim, Zikir 42. Krş. Ebû Dâvûd, Vitir 26; İbni Mâce, Edeb 57:
عن الأغر المزني وكانت له صحبة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إنه ليغان على قلبي وإني لأستغفر الله في اليوم مائة مرة.

6 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 811-812:
والأمر بالاستغفار مع التسبيح تكميل للأمر بما هو قوام أمر الدين من الجمع بين الطاعة والاحتراس من المعصية وليكون أمره بذلك مع عصمته لطفا لأمته ولأنّ الاستغفار من التواضع لله وهضم النفس فهو عبادة في نفسه. وعن النبي صلى الله عليه وسلم: إنى لأستغفر في اليوم والليلة مائة مرة.

7 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 275, 279; Ebû Dâvûd, Salât, 358, Tirmizî, Salât, 224:
عن ثوبان مولى رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا أراد أن ينصرف من صلاته استغفر ثلاث مرات ثم قال: اللهم أنت السلام ومنك السلام تباركت يا ذا الجلال والإكرام.

اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ [el-Bakara 2/199] Kezâlik abdestin nihâyetinde[1] ve her meclisin hitâmında istiğfârın meşrû‘ olduğu da rivayet olunmuştur: Resûlullah herhangi bir meclisten kalkarken de سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَبِحَمْدِكَ أَسْتَغْفِرُكَ وَأَتُوبُ إِلَيْكَ derdi.[2] Bu vechile istiğfar emrinden anlaşıldığı nakledilen vefat haberine bir remiz var demektir, meşhuru da bu işaret, emr-i dinin tekâmülüyle davet vazifesinin tamama yaklaşmış olduğuna delâletten anlaşılmıştır."[3]

هُوَ الَّذٖٓى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَدٖينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّٖينِ كُلِّهٖ [es-Saff 61/9] âyetleri Resûlullah'ın irsâli, Hak dininin bütün dinlere karşı izhârı hikmeti için olduğunu anlattığı ve فَاِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذٖى نَعِدُهُمْ اَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ [el-Mü'min 40/77] gibi âyetlerde de kâfirlere karşı yapılmış olan va‘îdlerin bazısı Peygamber'in vefatından evvel dünyada göreceğine işaret buyurulduğu gibi, bu sûrede de nasr ve fethin geleceği ve halkın alay alay dîn-i hakka girmeye başladıklarını Resûlullah'ın muhakkak göreceği vaad olunarak bu görüş tahakkuk ettiği zaman tesbih ve hamd ile istiğfârın emrolunması ve sonra buna ta‘lîl makāmında "Tevvâb" ism-i şerîfiyle hitam verilmesi ve tesbih ve hamd ehl-i cennetin evvel ve âhir gāye-i davası olduğunun mâlum bulunması ve "mağfiret"te örtmek, "Tevvâb"da rücû‘u kabul etmek mânalarının da esas olması düşünülünce, muhakkak bir va‘d-i kerîm ile onun sûret-i kat‘iyyede incâzını ifade eden bu اِذَا جَٓاءَ، وَرَاَيْتَ، فَسَبِّحْ ta‘lîkinin birçok nüktelere delâlet eyleyen müfâdının hâsılı: O vakit gelince, vaadin tamam olup risalet vazifesinin hitâma ererek اِرْجِعِى emrinin

---

1 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* IV, 113. Krş. Tirmizî, Tahâret, 41; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* IX, 37:
عن أبي سعيد الخدري قال: من توضأ ثم فرغ من وضوئه ثم قال: سبحانك اللهم وبحمدك أشهد أن لا إله إلا أنت أستغفرك وأتوب إليك، ختم عليها بخاتم فوضعت تحت العرش فلا تكسر إلى يوم القيامة.

2 Ebû Dâvud, Edeb, 32:
عن أبي بَرْزَةَ الأسلمي قال: كان رسولُ الله صلى الله عليه وسلم يقول بأَخَرَةٍ إذا أراد أن يقوم مِن المجلس: «سبحانك اللهم وبِحمدك أشهد أن لا إله إلا أنت أستغفِرُك وأتوب إليك» فقال رجلٌ: يا رسول الله صلى الله عليه وسلم، إنكَ لَتقُولُ قولاً ما كنتَ تقوله فيما مضَى، فقال: «كفارةٌ لما يكونُ في المجلسِ».

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XV, 494:
وللإشارة إلى قصور العابد عن الإتيان بما يليق بجلال المعبود وأن بذل المجهود شرع الاستغفار بعد كثير من الطاعات فذكروا أنه يشرع لمصلي المكتوبة أن يستغفر عقبها ثلاثا وللمتهجد في الأسحار أن يستغفر ما شاء الله تعالى وللحاج أن يستغفر بعد الحج فقد قال تعالى «ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» وروي أنه يشرع لختم الوضوء، وقالوا: يشرع لختم كل مجلس وقد كان صلّى الله عليه وسلم يقول إذا قام من المجلس: «سبحانك اللهم وبحمدك أستغفرك وأتوب إليك» ففي الأمر بالاستغفار رمز من هذا الوجه على ما قيل إلى ما فهم من النعي، والمشهور أن ذلك للدلالة على مشارفة تمام أمر الدعوة وتكامل أمر الدين.

tahakkuk edeceğini ve binâen'aleyh o alâmetler görülünce vaadin sıdkını ve hakkındaki inayet ve tecelliyât-ı ilâhiyenin kudsiyet ve azametini görmüş, Kevser'in zevk-i [6249] cereyânını müşahede eylemiş olan zât-ı Muhammedî'nin o neş'e-i muvaffakıyetle mutmain ve musaffâ, lekesiz olarak bu âlem-i fânîden, bu dâr-ı imtihan ve ma'reke-i zünûb olan dünyadan çekilip rûh-i pâk[1] ve sırr-ı pâk ile hakka'l-yakīn likāullâha kavuşmak üzere tesbih, hamd ve en ziyade ümmeti için istiğfar ederek إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ [el-Bakara 2/156] hükmüne hâzır ve âmâde bulunması lüzûmunu iş'âr olduğu sezilir ki bunda وَلِيَ دِينِ [el-Kâfirûn 109/6] mazmûnundaki ihlâs ve tebşîrin de bir îzah ve incâzı vardır. Rivayet olunmuştur ki, bu sûre nâzil olduğunda Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bir hutbe îrad edip şöyle buyurmuştu: إِنَّ عَبْدًا خَيَّرَهُ اللّٰهُ بَيْنَ الدُّنْيَا وَبَيْنَ لِقَائِهِ فَاخْتَارَ لِقَاءَ اللّٰهِ "Bir kul, Allah onu dünya ile kendi likāsı arasında muhayyer kıldı, o Allah'ın likāsını ihtiyar eyledi." Bunun ne demek olduğunu Ebû Bekir radıyallahu anh anlamıştı da "nefislerimiz ve mallarımız, atalarımız ve evlâdlarımızla sana fedâ olalım!" demişti.[2] Yine rivayet olunmuştur ki: Resûlullah bunu ashâbına okuduğu vakit sevinmişler, fakat Hazret-i Abbas radıyallahu anh ağlamıştı. Aleyhissalatü vesselâm "neye ağlıyorsun amca?" buyurdu, "sana vefatın haber veriliyor" نُعِيَتْ إِلَيْكَ نَفْسُكَ dedi, "evet dediğin gibi" إِنَّهَا لَكَمَا تَقُول buyurdu.[3] Hazret-i Ömer'in ve İbn Abbas'ın bunu anlayışları da yukarıda zikrolunmuştu.

Nasr, fetih ve rü'yet bu üç şarta tesbih ve hamd, istiğfar, bu üç emrin terettübüne müte'allik nükteleri beyan ederken Râzî tefsirinde der ki: "Hak yolcularının seyrinde iki tarîk vardır; kimisi مَا رَأَيْتُ شَيْئًا إِلَّا وَرَأَيْتُ اللّٰهَ بَعْدَهُ

1 M: "kâk"; B: "hak".

2 Buhârî, Menâkıbu'l-Ensâr, 45:
عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم جلس على المنبر فقال: إن عبدا خيره الله بين أن يؤتيه من زهرة الدنيا ما شاء وبين ما عنده فاختار ما عنده فبكى أبو بكر وقال: فديناك بآبائنا وأمهاتنا، فعجبنا له وقال الناس: انظروا إلى هذا الشيخ، يخبر رسول الله صلى الله عليه وسلم عن عبد خيره الله بين أن يؤتيه من زهرة الدنيا وبين ما عنده وهو يقول: فديناك بآبائنا وأمهاتنا، فكان رسول الله صلى الله عليه وسلم هو المخير وكان أبو بكر هو أعلمنا به...

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 812. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 905; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 448:
وروى أنه لما قرأها رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم على أصحابه استبشروا وبكى العباس فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ما يبكيك يا عم؟» قال: نعيت إليك نفسك. قال: «إنها لكما تقول» فعاش بعدها سنتين لم ير فيهما ضاحكا مستبشرا.

'hiçbir[1] şey görmedim ille[2] ondan sonra Allah'ı gördüm' demiştir. Kimisi de مَا رَأَيْتُ شَيْئًا إِلَّا وَرَأَيْتُ اللهَ قَبْلَهُ 'hiçbir şey görmedim ille[3] ondan evvel Allah'ı gördüm' demiştir. Şek yok ki bu tarîk daha ekmeldir[4] zira me'âlim-i hikemiye itibariyle müessirden esere inmek, eserden müessire çıkmaktan mertebece[5] daha yüksektir. Riyâzât erbâbının [6250] fikirlerince de nûr[6] kaynağı vâcibü'l-vücûd, zulmet kaynağı mümkinü'l-vücûd olduğundan vâcibü'l-vücudda istiğrak elbette daha şereflidir, hem asl ile tâbi'e istidlâl tâbi' ile asla istidlâlden daha kuvvetlidir.[7] Bu anlaşıldıktan sonra bu âyet de işte bu iki tarîkin eşrefi olan tarîke delâlet eylemektedir. Zira Hâlık ile iştigāli nefs ile iştigāle takdim ederek evvelâ Hâlık'a ait iki emr: tesbih ve hamd zikrolunmuş, sonra da üçüncü mertebede istiğfar zikredilmiştir ki hem Hâlık'a, hem de halka iltifat olan memzuc bir hâlettir. Tesbih sıfat-ı celâl olan sıfât-ı selbiyeye, tahmid de sıfat-ı ikram olan sıfât-ı sübûtiyeye delâlet ettiğinden dolayı celâli mülâhaza ikrâmı mülâhazaya takdim olunmak için tesbih hamde takdim olunmuş, sonra da Hâlık'tan halka[8] nüzul tarîkiyle istiğfar zikredilmiştir. Çünkü bunda nefsin kusurunu ve Hakk'ın cûdunu görmek ve nefs için aslah ve ekmel olanı talep etmek vardır. Mâlum ki kul, Allah'tan gayrısının mütalaasıyla meşgul olduğu nisbette Allah teâlâ'nın Hazret-i celâlini mütalaadan mahrum olur, istiğfârın tesbih ve tahmidden sonraya tehiri bu dakīkaya işaret eyler."[9]

---

1 B: "Bir".
2 B: "illâ".
3 B: "illâ".
4 Sûre-i Âl-i İmrân'da اِنَّ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ [3/190], Sûre-i Yûnus'ta اَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ [10/31], حٰمٓ فُصِّلَتْ'te اَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ اَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ'e [41/53] bak [Müellifin notu].
5 H -"mertebece".
6 H: "ruh".
7 B -"hem asl ile tâbi'e istidlâl tâbi' ile asla istidlâlden daha kuvvetlidir".
8 B: "hilkatin Hâlık'a".
9 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 341-342:
الوجه الثاني: أن للسائرين طريقين فمنهم من قال: ما رأيت شيئا إلا ورأيت الله بعده، ومنهم من قال: ما رأيت شيئا إلا ورأيت الله قبله، ولا شك أن هذا الطريق أكمل، أما بحسب المعالم الحكمية فلأن النزول من المؤثر إلى الأثر أجل مرتبة من الصعود من الأثر إلى المؤثر وأما بحسب أفكار أرباب الرياضات فلأن ينبوع النور هو واجب الوجود وينبوع الظلمة ممكن الوجود فالاستغراق في الأول يكون أشرف لا محالة ولأن الاستدلال بالأصل على التبع يكون أقوى من الاستدلال بالتبع على الأصل وإذا ثبت هذا فنقول: الآية دالة على هذه الطريقة التي هي أشرف الطريقين وذلك لأنه قدم الاشتغال بالخالق على الاشتغال بالنفس فذكر أولا من الخالق أمرين أحدهما: التسبيح والثاني: التحميد ثم ذكروا في المرتبة الثالثة الاستغفار وهو حالة ممزوجة من الالتفات إلى الخالق وإلى الخلق واعلم أن صفات الحق محصورة في السلب والإيجاب والنفي والإثبات والسلوب مقدمة على الإيجابات فالتسبيح إشارة إلى التعرض للصفات السلبية التي لواجب الوجود وهي صفات الجلال والتحميد إشارة إلى الصفات الثبوتية له وهي صفات الإكرام ولذلك فإن القرآن يدل على تقدم الجلال على الإكرام ولما أشار إلى هذين

Lâkin şunu da unutmamak lâzım gelir ki burada halka olan bu nüzul halkta kalmak için değil, halktan Hâlık'a ekmel vechile rücû‘ ve O'nun mağfiretiyle lütf-i cemâline müstağrak olmak üzere huzûr-ı ehadiyetine kabul için olduğuna tenbîhen nihâyeti "Tevvâb" ism-i şerîfiyle hatm olunmuştur. Bunda zikrolunan iki tarîkin ikisini de câmi‘ olmak üzere halka nüzulden sonra yine Hâlık'a rücû‘ ve evvel ve âhir tevhid ile me‘âd ve müntehâda karar vardır. وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى [en-Necm 53/42], هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ [el-Hadîd 57/3], اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ [el-Bakara 2/156].

Kevser kendisine verilmiş olan Fahr-i âlem sallallâhu aleyhi ve sellem nihâyet böyle mansur ve muzaffer olarak kendisine fütûhat kapıları açıldığı ve halkın alay alay, akın akın Allah dinine girmeye başladıklarını gördüğü ve bu suretle din tekâmül ederek [6251] risalet vazifesi hitâma erip mûcebince dünyada icrâ-yı ahkâm etmek üzere bütün dünya maddeten ve mânen kendisine teveccüh eylemiş bulunduğu sırada لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى، وَاَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرٰى، ثُمَّ يُجْزٰيهُ الْجَزَٓاءَ الْاَوْفٰى، وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى [en-Necm 53/39-42] hükmünce iki mükâfâtın tecellîsi karşısında bulunuyordu. Birisi zafer ve fethin muktezâsı olarak dünya saltanat ve ganimetinin teveccühü, birisi de onu kazandıran Allah dininin muktezâsı olarak o fâni dünya ikbâline meyl ü iltifat etmeyip Allah'ın lütf u inayetiyle mahza Allah için yapılmış olan o mesâî ve mücahedenin ecrini hiçbir dünyevî garazla kirletmeyerek وَلَلْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْاُولٰى [ed-Duhâ 93/4] hükmünü tahakkuk ettirmek üzere bu muvaffakıyetle şükran içinde pâk, musaffâ olarak Allah'a kavuşmak. Bir nâmı da Tevdî‘ Sûresi olan bu sûre işte bu saatin hulûlünde onun artık tesbih ve hamd ederek bundan böyle bu dîn-i ekmelin icrâ-yı ahkâmını ümmetine tevdî‘ ve mihnet ü fenâ âlemi olan bu cismâniyet âlemine vedâ edip Rabb'in likāsını istemesine işaret ediyordu. Hazret-i Yûsuf mülkte muvaffakıyetinin neticesinde رَبِّ قَدْ اٰتَيْتَنٖى مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنٖى مِنْ تَأْوٖيلِ الْاَحَادٖيثِۚ فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَنْتَ وَلِيّٖ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۚ تَوَفَّنٖى مُسْلِمًا وَاَلْحِقْنٖى بِالصَّالِحٖينَ [Yûsuf 12/101] diye müslim

---

النوعين من الاستغفار بمعرفة واجب الوجود نزل منه إلى الاستغفار لأن الاستغفار فيه رؤية قصور النفس وفيه رؤية جود الحق وفيه طلب لما هو الأصلح والأكمل للنفس ومن المعلوم أن بقدر اشتغال العبد بمطالعة غير الله يبقى محروما عن مطالعة حضرة جلال الله فلهذه الدقيقة أخر ذكر الاستغفار عن التسبيح والتحميد.

olarak alınıp sâlihlere ilhâkını istediği gibi, Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem de hutbesinde إِنَّ عَبْدًا خَيَّرَهُ اللهُ بَيْنَ الدُّنْيَا وَبَيْنَ لِقَائِهِ فَاخْتَارَ لِقَاءَ اللهِ diye işaret eylediği vechile dünyayı bırakıp Allah'ın likāsını ihtiyar eyledi.[1]

Hicretin onuncu senesi اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِى وَرَضِيتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دِينًا [el-Mâide 5/3] âyetinin nâzil olduğu veda haccını [6252] yaptıktan ve أَلَا هَلْ بَلَّغْتُ؟ أَلَا هَلْ بَلَّغْتُ؟ "Bakınız tebliğ ettim mi? Bakınız tebliğ ettim mi?" diye diye îrad buyurduğu meşhur vedâ hutbesini îrad eyledikten sonra Medine'ye[2] avdet buyurmuştu, hep hamd ile tesbih ediyordu. Bu arada son âyet olarak وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللهِ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ [el-Bakara 2/281] âyeti nâzil olmuştu. Derken on birinci sene-i hicriyesi saferinin sonlarında bir baş ağrısından rahatsızlanarak rebîülevvelin on ikinci gününe kadar devam eden bu rahatsızlığı esnasında dahi son üç günden mâ'adâsında Mescid-i Sâadet'e çıkıp namazı kıldırmaktan kalmamıştı. Bu esnada bir gün Fazl b. Abbas ile Ali b. Ebû Tâlib Hazretleri'nin ikisi arasında minbere çıkıp hamd ü senâ ettikten sonra îrad buyurduğu hutbesinde: "أَيُّهَا النَّاس ben kimin sırtına bir değnek vurdumsa işte sırtım, benden kısas etsin ve eğer ben bir kimsenin ırzına şetm etmiş isem işte ırzım, ona kısas etsin. Ben kimsenin malını almışsam işte malım, ondan alsın ve benim tarafımdan husumet olur diye korkmasın, o benim şânımdan değildir" dedi, indi, öğle namazını kıldıktan sonra yine minbere döndü, evvelki sözünü tekrar eyledi. Bunun üzerine üç dirhem iddia eden bir kişiye derhâl bedelini

---

1 "Emir vârid olunca bu tahyir ve ihtiyârın mânası nedir?" denilirse, bunda iki vecih vardır. Birisi ve meşhuru enbiyâya vefatları emrinin cebrî surette değil, tekvîninden evvel irade ve ihtiyârına müfevvaz olarak tahyir suretinde tebliğ olunmuş olmasıdır. Bu takdirde buradaki سَبِّحْ وَاسْتَغْفِرْ emirleri nedb için olmuş olur. İkincisi de teklîfî olarak vücub için olduğu takdirde de Peygamber'in onu kerhen değil, hüsn-i rızâ ve iştiyak ile seve seve kabul ve ihtiyar eylemiş olmasıdır. Hazret-i Yusuf'un "müslimen" demesi buna işarettir. İki takdirde de ansızın, emr-i tekvînî ile değil, önceden ihbar ile vâki' olduğundan, teklif vücub için de olsa ittibâ'ın ihtiyar ile olmasına mâni' olmaz. Rücû' ile ircâ'ın, yani ihtiyârî rücû' ile cebr u ikrah* ile ircâ'ın farkı da budur, yoksa herkes وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ'dur [el-Bakara 2/245] [Müellifin notu].
* B: "kahr".

2 B: "Mekke'ye".

verdi,[1] sonra şöyle buyurdu: "Haberiniz olsun dünya mahcubluğu âhiret mahcubluğundan ehvendir."[2] Sonra ashâb-ı Uhud'a dua etti ve onlar için istiğfar eyledi, sonra da bâlâda zikrolunduğu üzere "bir kul, Allah onu dünya ile likāsı beyninde muhayyer kıldı da o Allah'ın likāsını ihtiyar etti" buyurdu. Hazret-i Ebû Bekir bunun üzerine ağlamıştı da فَدَيْنَاكَ بِأَنْفُسِنَا وَأَمْوَالِنَا وَآبَائِنَا وَأَوْلَادِنَا demişti, sonra da ensarı tavsiye buyurdu.[3] Ancak üç gün mescide çıkamamıştı[4], ezan okununca "Ebû Bekir'e emredin, nâsa namazı kıldırsın" buyurdu.[5] Rebîülevvelin on ikinci günü, pazartesi günü -ki mevlidi günüdür- Hazret-i Âişe'den rivayet olunduğu vechile önündeki bardağa mübarek[6] elini batırıp su ile yüzünü mesh ediyor, اَللّٰهُمَّ أَعِنِّي عَلَي سَكَرَاتِ الْمَوْتِ "Allahım [6253] bana ölüm sekerâtına karşı yardım buyur" diye dua ediyordu.[7] Kuşluk vakti idi, derken ağırlaştı, Hazret-i Âişe kucağına almıştı, bu fâni âleme gözünü yumdu, son kelâmı بَلِ الرَّفِيقُ الْأَعْلَى "hayır, Refîk-i A'lâ" diye Rabbine arz-ı iştiyak oldu,[8] maksûdu olan likāullâha kavuştu (وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ *[Âl-i İmrân 3/144] bak*). Sallallâhu aleyhi ve alâ âlihi ve sahbihi.

التَّحِيَّاتُ لِلّٰهِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهُ السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللّٰهِ الصَّالِحِينَ أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ. اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ

1 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 255.
2 Taberî, *Târîh*, III, 190. Krş. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* III, 104:

ألا وإن فضوح الدنيا أيسر من فضوح الآخرة.

3 Buhârî, Menâkıbu'l-Ensâr, 11:

...فخرج النبي صلى الله عليه وسلم وقد عصب على رأسه حاشية برد قال: فصعد المنبر ولم يصعده بعد ذلك اليوم فحمد الله وأثنى عليه ثم قال: أوصيكم بالأنصار فإنهم كرشي وعيبتي وقد قضوا الذي عليهم وبقي الذي لهم فاقبلوا من محسنهم وتجاوزوا عن مسيئهم.

4 H: "çıkmamıştı".
5 Buhârî, Ezân, 39.
6 H -"mübarek".
7 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 258; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 42; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 64, 70, 77; İbn Mâce, Cenâiz, 64:

عن عائشة أنها قالت: رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو يموت وعنده قدح فيه ماء وهو يدخل يده في القدح ثم يمسح وجهه بالماء ثم يقول: اللهم أعني على سكرات الموت.

8 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 651, 655; *Müsnedü İshâk b. Râhûye,* II, 261; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 274.

إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ. رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلاَةِ وَمِن ذُرِّيَّتِي رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاء رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ. اَللّٰهُمَّ اَحْيِنَا عَلَى دِينِهِ وَأَمِتْنَا عَلَى سُنَّتِهِ وَاحْشُرْنَا تَحْتَ لِوَائِهِ. سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَبِحَمْدِكَ وَنَسْتَغْفِرُكَ وَنَتُوبُ إِلَيْكَ، فَلْيَكُنْ آخِرَ دَعْوَانَا اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.

Bu muvaffakıyete, bu güzel hâtimeye, böyle tesbih ve hamd ile Allah'ın mağfiretine kavuşturan Allah dinine mukabil bu nimetin kadrini bilmeyip küfr ü küfranda ısrar eden ve kendilerine لَكُمْ دِينُكُمْ [el-Kâfirûn 109/6] denilen ve tevbeye yanaşmayan kâfirlerin sû'-i âkıbetleriyle cezâları da en bâriz bir misâl ile gösterilmek ve Peygamber'in vefatıyla İslâm'ın fütûhat ve intişârına halel gelmeyip ona düşmanlık edenlerin yine muradlarına eremeyecekleri anlatılmak üzere, bunun akabinde Hazret-i Peygamber'in amcası iken ona iman şerefine nâil olmayıp küfür ve husumet edenlerle beraber olduğundan dolayı haseb ü nesebi, servet ü mesâîsi kendisine fâide vermemiş olan Ebû Leheb'in ebedî hüsrânını anlatan Tebbet Sûresi gelecektir.

[6254]

سُورَةُ اللَّهَبِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسُ اٰيَاتٍ

TEBBET SÛRESİ

Bu Tebbet Sûresi ki Mesed Sûresi de denilir, bilâ hilaf Mekkîdir. Buhârî, Tirmizî ve daha başkaları İbn Abbas'tan rivayet etmişlerdir ki: وَاَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْاَقْرَبِينَ [eş-Şu'arâ 26/214] âyeti nâzil olunca Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Safâ'ya çıkıp يَا صَبَاحَاه diye nidâ etmişti; "bu kim?" dediler, başına toplandılar, onlara "ne dersiniz? Ben size şu dağın arkasından birtakım atlar çıkacak diye haber versem beni tasdik eder misiniz?" buyurdu, "biz sende bir yalan[1] tecribe etmedik" dediler, "öyle ise ben sizi önümde şiddetli bir azab ile inzar ediyorum" buyurdu. Ebû Leheb, "تَبًّا لَكَ yuh sana! Bizi bunun için mi topladın?" dedi ve kalktı, bunun üzerine تَبَّتْ يَدَٓا اَبٖى لَهَبٍ وَتَبَّ nâzil oldu.[2] Bazı rivayetlerde onu söylemekle beraber iki eliyle bir taş alıp Resûlullah'a atmak da istemişti.[3] Beyhakī'nin *Delâil*'de yine İbn Abbas'tan bir rivayetinde: Ebû Leheb şı'bdan çıkıp Kureyş'e muzâhir olduğu zaman, "Muhammed, bize olduğunu görmediğimiz birtakım şeyler vaad ediyor, ölümden sonra olacağını zu'm eyliyor, benim elime ne koydu!..." deyip iki elini üflemiş de, "تَبًّا لَكُمَا yuf size, ben sizde Muhammed'in söylediklerinden bir şey görmüyorum" demişti. Bunun üzerine تَبَّتْ يَدَٓا اَبٖى لَهَبٍ nâzil oldu denilmiştir.[4] Nîsâbûrî tefsîrinde: "İbn Abbas demiştir ki: 'Resûlullah

---

1 H +"bir yalan".

2 Buhârî, Tefsîr, 111:

عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: لما نزلت: «وأنذر عشيرتك الأقربين» ورهطك منهم المخلصين، خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى صعد الصفا فهتف: يا صباحاه، فقالوا: من هذا، فاجتمعوا إليه فقال: «أرأيتم إن أخبرتكم أن خيلا تخرج من سفح هذا الجبل، أكنتم مصدقي» قالوا: ما جربنا عليك كذبا، قال: «فإني نذير لكم بين يدي عذاب شديد» قال أبو لهب: تبا لك، ما جمعتنا إلا لهذا، ثم قام فنزلت: «تبت يدا أبي لهب وتب» وقد تب. هكذا قرأها الأعمش يومئذ.

3 *Tefsîru İbn Fûrek,* III, 297; Ömer Nesefî, *et-Teysîr,* XV, 523; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 349.

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 497. Krş. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 351; Ebû Nuaym, *Delâilü'n-nübüvve,* s. 278:

روى البيهقي في الدلائل عن ابن عباس أيضا أن أبا لهب قال لما خرج من الشعب وظاهر قريشا: إن محمدا يعدنا أشياء لا نراها كائنة يزعم أنها كائنة بعد الموت فماذا وضع في يديه ثم نفخ في يديه، ثم قال: تبا لكما ما أرى فيكما شيئا مما يقول محمد صلّى الله عليه وسلم، فنزلت «تَبَّتْ يَدا أَبِي لَهَبٍ».

sallallâhu aleyhi ve [6255] sellem ilk ba'ṡ olunduğu vakit emrini gizli tutuyor ve Mekke şı'bında namaz kılıyordu, tâ وَاَنْذِرْ عَشٖيرَتَكَ الْاَقْرَبٖينَ [eş-Şu'arâ 26/214] emri nâzil olana kadar üç sene. O vakit Safâ'ya çıktı, 'yâ Âle Gālib!' diye nidâ etti, onlar mescidden ona çıktılar, Ebû Leheb 'işte Gālib sana geldi, ne var yanında?' dedi, sonra 'yâ Âle Lüey!' diye nidâ etti, Lüey'den olmayanlar döndü, yine Ebû Leheb 'işte Lüey geldi, ne var?' dedi, sonra 'yâ Âle Kilâb!' dedi, sonra 'yâ Âle Kusay' dedi, yine Ebû Leheb 'işte Kusay sana geldi ne var yanında?' dedi, o vakit buyurdu ki: 'Allah bana en yakın ma'şerimi inzar eylememi emretti, en yakınlarım da sizlersiniz. Sizler lâ ilâhe illallah demedikçe ben size ne dünyadan bir hazza[1] ne âhiretten bir nasîbe mâlik değilim. Onu derseniz Rabbinizin indinde onunla lehinize şehadet edeceğim.' Bunun üzerine Ebû Leheb 'تَبًّا لَكَ yuf sana, bizi onun[2] için mi çağırdın!' dedi, bu sûre nâzil oldu."[3] Bir de denilmiştir ki: Resûlullah, amcalarını toplamış onlara bir sahfede bir taâm takdim etmişti, onlar onu istihkar ettiler, "bizim her birimiz bir koyun yer" dediler, "öyle ise yeyin" buyurdu. Yediler, doydular, yemekten az bir şey eksilmişti. Sonra "فَمَا عِنْدَكَ senin yanında ne var?" dediler, onun üzerine onları İslâm'a davet etti. Ebû Leheb de o söylediğini söyledi.[4] Ve yine rivayet olunmuştur ki: "Ben İslâm'a gelirsem bana ne var?" dedi, "müslimîne olan" buyurdu. "Ben onlara tafdil olunmayacak mıyım?" dedi, Nebi sallallâhu aleyhi ve sellem "ne ile tafdil olunacaksın?" buyurdu, o vakit Ebû Leheb: "benimle başkasının müsâvî olacağı bu dine yuh olsun! تَبًّا لِهذَا الدِّين الَّذِي يَسْتَوِي أَنَا وَغَيْرِي" dedi, تَبَّتْ يَدَٓا اَبٖى لَهَبٍ

1 H: "zerre".

2 H: "bunun".

3 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 588. Krş. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* II, 527; Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 298; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 499:

قال ابن عباس: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يكتم أمره في أول المبعث ويصلي في شعاب مكة ثلاث سنين إلى أن نزل قوله «وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ» فصعد الصفا ونادى: يا آل غالب، فخرجت إليه من المسجد فقال أبو لهب: هذه غالب قد أتتك فما عندك؟ ثم نادى: يا آل لؤي، فرجع من لم يكن من لؤي فقال: هذه لؤي قد أتتك فما عندك؟ فقال: يا آل كلاب، ثم قال بعده: يا آل قصي، فقال أبو لهب: هذه قصي قد أتتك فما عندك، ثم قال: إن الله قد أمرني أن أنذر عشيرتك الأقربين وأنتم الأقربون، إني لا أملك لكم من الدنيا حظا ولا من الآخرة نصيبا إلا أن تقولوا لا إله إلا الله فأشهد لكم بها عند ربكم، فقال أبو لهب عليه اللعنة: تبا لك ألهذا دعوتنا؟ فنزلت السورة.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 348:

أنه جمع أعمامه وقدم إليهم طعاما في صحفة فاستحقروه وقالوا: إن أحدنا يأكل كل الشاة، فقال: كلوا فأكلوا حتى شبعوا ولم ينقص من الطعام إلا اليسير ثم قالوا: فما عندك؟ فدعاهم إلى الإسلام فقال أبو لهب ما قال.

وَتَبَّ nâzil oldu.[1] Târık-ı Muhâribî'den[2] de şöyle mervidir, demiştir ki: "Resûlullah'ı Zi'l-mecâz çarşısında gördüm; 'يَا أَيُّهَا النَّاس lâ ilâhe illallah deyin felâh bulasınız' diyordu, arkasından da bir adam ona taş atıyordu, ökçelerini kanatmıştı, 'onu dinlemeyin!' diyordu. 'Bu kim?' dedim, 'Muhammed ve amcası' dediler."[3] Yine İbn Abbas demiştir ki: "Ebû [6256] Leheb, Peygamber hakkında 'o sâhirdir' diyerek kavmi ondan soğutur, görüşmeden giderlerdi. Çünkü kabilenin pîri ve Peygamber'in babası gibi olduğundan ittiham edilmezdi. Fakat bu sûre nâzil olup da işitince gazab ile şiddetli adâvet izhar etmeye başlamış ve ondan dolayı müttehem olup artık Resûlullah aleyhinde sözü kabul edilmemeye başlanmış, bütün sa'yi boşa gitmişti."[4] Bu rivayetlerin cem'inde bir münâfat yoktur, sebeb-i nüzûl gerek birisi ve gerek hepsi, herhangisi olursa olsun bu sûre evvel nâzil olan sûrelerdendir. Hatta yukarıda geçtiği vechile وَالضُّحٰى'dan evvel nâzil olmuştur. Böyle iken burada Peygamber'in zafer ve muvaffakıyetiyle ona küfr ve adâvet edenlerin başında bulunan amcası Ebû Leheb'in hâl ve âkıbeti yan yana getirilerek nusret ile hızlânın, şükran ile küfrânın, hüsn-i hâtime ile sû'-i hâtimenin fark ve mukayesesi yakından gösterilmek, bir de Peygamber'in vefatından sonra dahi düşmanlar fitne çıkarmak isteseler de dininin bekā ve intişârına mâni' olamayacaklarına işaret olmak üzere âhirden evvele ircâ'-ı nazar ettirilmek, sonra da İhlâs ve Muavvizeteyn ile Kur'an hatm olunmak üzere bu sûre Nasr Sûresi'nin ardınca konmuştur.

Âyetleri: Beştir.

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 348; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 589:
وروي أنه قال أبو لهب: فما لي إن أسلمت فقال: ما للمسلمين، فقال: أفلا أفضل عليهم؟ فقال النبي عليه الصلاة والسلام بماذا تفضل؟ فقال: تبا لهذا الدين يستوي فيه أنا وغيري، فنزلت تَبَّتْ يَدا أَبِي لَهَبٍ.

2 H: "tarîk-i muhâribînden"; B: "Târık-ı muhâribînden".

3 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 332. Krş. Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 589:
عن طارق المحاربي قال: رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم بسوق ذي المجاز وأنا في بياعة أبيعها، قال: فمر وعليه جبة له حمراء وهو ينادي بأعلى صوته: أيها الناس، قولوا لا إله إلا الله تفلحوا، ورجل يتبعه بالحجارة قد أدمى كعبيه وعرقوبيه وهو يقول: يا أيها الناس، لا تطيعوه فإنه كذاب، قال: قلت: من هذا؟ قالوا: هذا غلام بني عبد المطلب، قلت: فمن هذا الذي يتبعه يرميه بالحجارة؟ قالوا: عمه عبد العزى وهو أبو لهب.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 349; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 589:
قال ابن عباس: لأنه كان يدفع القوم عنه بقوله: إنه ساحر، فينصرفون عنه قبل لقائه لأنه كان شيخ القبيلة وكان له كالأب فكان لا يتهم، فلما نزلت السورة وسمع بها غضب وأظهر العداوة الشديدة فصار متهما فلم يقبل قوله في الرسول بعد ذلك فكأنه خاب سعيه وبطل غرضه.

Fâsılası: ب، د harfleridir.

"Tebbet" "tebâb"dandır. "Tebâb" helâk ve helâke götüren hüsran, ve emeği boşa çıkıp murâdına ermemek, yani muvaffakıyetin zıddı olan haybet, yuf olmak, yuh olmak, berbad olmak mânalarına gelir, تَبًّا لَهُ، تَبًّا لَكَ tâbirleri "yuf ona, yuh sana" gibi levm ve beddua makāmında kullanılır.

Buhârî'de "'tebâb' hüsran, 'tetbîb' tedmîrdir"[1] der[2]. Râgıb "'tebâb' hüsranda istimrardır" demiş,[3] ekser müfessirîn de helâke götüren hüsran veya helâk demişlerdir. [6257]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

تَبَّتْ يَدَٓا اَب۪ي لَهَبٍ وَتَبَّۜ ﴿١﴾ مَٓا اَغْنٰى عَنْهُ مَالُهُ وَمَا كَسَبَۜ ﴿٢﴾ سَيَصْلٰى نَاراً ذَاتَ لَهَبٍۚ ﴿٣﴾ وَامْرَاَتُهُۜ حَمَّالَةَ الْحَطَبِۚ ﴿٤﴾ ف۪يج۪يدِهَا حَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ ﴿٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Yuh oldu iki eli Ebû Leheb'in, kendi de yuh[4] (1). Ne malı fâide verdi ona ne kazandığı (2). O bir alevli ateşe yaslanacak (3) karısı da, odun hamalı olarak (4) gerdanında bir ip ki fitillisinden (5).

{تَبَّتْ} tebâb oldu ❁ bu fiil esasen ihbâra mevzû' olmakla beraber ibare veya işaretiyle inşâ dahi olur. İnşâ olması ya tekvînî surette hüsrânı inşâ, yahut Arabın örfü üzere قُتِلَ الْاِنْسَانُ "kahrolası" gibi beddua üslûbunda hüsran ve helâke istihkākı anlatarak lâzımı olan zemm ü takbîhi inşâ mânasında olur. İlk nüzûle nazaran çokları bu mânaya haml eylemişlerdir. Bundan dolayı "elleri kurusun" diye terceme edilmesi de şâyi' olmuştur. "Eli kurusun" tâbiri daha ziyade شَلَّتْ يَدُهُ yani "eli çolak

---

1 Buhârî, Tefsîr, 111:

تباب: خسران، تتبيب: تدمير.

2 H -"der".

3 Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, s. 162:

التب والتباب: الاستمرار في الخسران.

4 H -"yuh".

olsun" mânasında zâhirdir, bununla beraber mecaz olarak "müflis olsun,[1] elinde avucunda bir şey kalmasın, tutacağını tutamasın, her tuttuğu boşa çıksın" gibi hüsrâna dua ve inkisar makāmında da kullanılır ki böyle terceme edenlerin maksadı da odur. Bunu "yuf olsun, yuha gitsin, berbat olsun" diye ifade etmek, تَبًّا لَه'de olduğu gibi "tebâb"ın [6258] mânasına daha uygun görünür. Ancak Ebû Leheb Bedir'i müte'âkib ye's ü hirman ile vefat etmiş olup اِذَا جَٓاءَ Sûresi'nin nüzûlünde onun hüsran ve helâki tahakkuk etmiş bulunduğu cihetle, bu sûrenin tertibde buraya konulması bunda ihbar mânası maksud olduğuna ve hatta Peygamber'in bu şanlı vefatıyla dahi Ebû Leheb'in murâdı hâsıl olmayıp bilakis hüsrânı gittikçe daha ziyade tahakkuk etmiş olacağına bir işareti tazammun eder. Bu da lâzımı olarak yine zemm ü takbîhi dolayısıyla ifade etmesine mâni' de olmaz. Yani sade "yuf olsun" değil, yuf oldu, yuha gitti {يَدَا} iki eli ❁ sağdan soldan, gerek müsbet gerek menfî, gerek tutmak gerek itmek için kullanmak istediği bütün esbâb ve vesâiti, gerek dünyaya gerek dine uzatmak istediği eller ikisi de hüsrâna düştü. O Peygamber'in zaferine ve hak dininin izhârına mâni' olmak ve küfre sarılmak için müracaat ettiği maddî mânevî her şey kendi aleyhine çıktı da "yuh" diye üflediği elleri hakikaten yuh oldu {اَبٖى لَهَبٍ} Ebû Leheb'in ❁ Peygamber'e küfr ü adâvette ileri giden ve dîn-i İslâm'ın neşrine mâni' olmak için her türlü fitne ve fesad ateşlerini alevlendirmeye çalışan Ebû Cehil ve emsâli azgın kâfirlerin küfr ü tuğyanları Kur'an'da anlatılmış olmakla beraber hiçbirinin adı sarâhaten zikredilmemiş olduğu hâlde Ebû Leheb'in bilhassa zikrolunması, hem de Peygamber'e dair olan Nasr Sûresi'yle Allah'a dair olan İhlâs Sûresi arasında zikredilmesi şâyân-ı dikkattir, bu

Evvelâ: Ona وَامْتَازُوا الْيَوْمَ اَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ [Yâsin 36/59] mazmûnu üzere bir temâyüz vermektir. Onun Peygamber ile Allah arasına girmek, feyzine mâni' olmak isteyen âteşîn düşmanlar arasında kāle alınmaya değer bir imtiyâz-ı mahsûsu hâiz bulunduğunu iş'âr eder. Çünkü Ebû Leheb Peygamber'in baba bir amcası olmak haysiyetiyle bir şeref-i

1 B -"mânasında zâhirdir, bununla beraber mecaz olarak "müflis olsun".

[6259] mahsûsu hâiz bulunuyordu. Böyle iken bu şeref ve nimetin kadrini takdir etmediği ve ona yardım edecek yerde bilakis mâni' olmak için küfr ü adâvetle ateş püskürmek isteyenlerin önüne düştüğü cihetle bunun hepsinden ziyade teessüfe şâyân olduğunu ihtar ederek yine Peygamber'in şânını tebcil ve neseb şeref ü haysiyetlerinin fevkinde olan cilve-i Hakk'ın büyüklüğüne tenbih olur.

Sâniyen: "Ebû Leheb" şahsı gösteren bir künye olmakla beraber lügaten bu terkîbin asıl mefhûmu "alev babası" demek olması itibariyle bunun Peygamber'e ve İslâm'a karşı ateş püskürmek isteyip de kendini cehenneme atmış olan kâfirlerin cümlesinin mümessili mânasında olmak haysiyetiyle onun hüsrânı hepsinin hüsrânına misâl yapılmıştır ki, يُرِيدُونَ اَنْ يُطْفِؤُا نُورَ اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى اللّٰهُ اِلَّٓا اَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ [et-Tevbe 9/32] mazmûnuna işaret olur. Künyeler ism-i alem olmakla beraber yerine göre Hâtim'in cûd ile, Ebû Hanîfe'nin ilim ile iştihârı gibi vasfiyet ifade edebildiklerinden dolayı ilm-i me'ânîde "Ebû Leheb" isminin de "ateş babası" demek olmasından dolayı kinaye suretiyle cehennemî vasfına delâlet eylediği meşhur bir misâl olarak söylendiğine ve kinayeler hakikatin iradesine mâni' olmayacağına binâen burada bu mânanın ehemmiyet-i mahsûsası vardır. Yani maksad yalnız Ebû Leheb'in şahsını söylemekten ibaret olmayıp vasfına ve bu vasıfta ona benzeyenlerin hâllerine de işaret edilmiş demek olur. Onun asıl ismi Abdüluzzâ b. Abdülmuttalib iken yanakları pek kırmızı olduğu için ateşe teşbih olunarak "Ebû Leheb" denilmiş, bu künye ile şöhret bulmuştu. "Pek âteşîn, çok ateşli" demek gibi bu "alev babası" künyesi ona bidâyeten yüzünün parlaklığı veya cevvâliyeti, hiddet ve şiddeti itibariyle bir medih vasfı mülâhaza olunarak verilmiş, fakat bunun hakikatinde bir ateş kaynağı olmak veya ateşi sevmek mânası bulunduğu ve ateşin en şiddetlisi de cehennem ateşi olduğu için ef'âl ve harekâtı [6260] itibariyle onun neticesi kendini ateşe sürükleyerek cehennemîlik[1] unvânı olmuş, ehl-i cehennemin babası olmak mânasına mesel olmak üzere kullanılmıştır. Burada bu nüktenin

1 H ve B: "cehennemlik".

maksud olduğuna bilhassa سَيَصْلٰى نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ ile tenbih buyurulmuştur. Yani Peygamber'in amcası olmak gibi yüksek bir neseb ve karâbet ve haseb ve haysiyet şerefini hâiz olduğu hâlde imana gelmeyip de ona küfr ü adâvette ısrar ettiğinden dolayı Ebû Leheb'in hâli böyle hüsran olur, o neseb ve haseb onu kurtarmazsa, Peygamber'e buğzedip de tevbe etmeyen diğerlerinin ne kadar ebter ve bedbaht olacakları ibret nazarıyla teemmül olunsun.

Keşşâf'ta der ki: "Tekniye tekrim ifade ederken burada künye ile anılmasında üç vecih vardır. Birisi ismiyle değil, künyesiyle şöhretidir, ikincisi ismi Abdüluzzâ olduğu için ondan udûl olunmuştur. Üçüncüsü meâli نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ olan ehl-i nârdan olduğu için künyesi, hâline uygun olmasıdır. Şirrîre 'Ebu'ş-şer', hayr sâhibine 'Ebu'l-hayr' denilmesi kabîlinden de 'Ebû Leheb' denilir."[1] Evet, Ebû Leheb'in iki eli yuha, hüsrana gitti, tebâb oldu {وَتَبَّ} kendi de tebâb oldu, ۞ murâdına eremeyip hüsran ile ziyan ve helâk oldu, yuh oldu gitti. Ebû Leheb, Peygamber'e karşı Kureyş ile beraber olduğu hâlde hastalığından dolayı Bedir'e bizzat iştirak edememiş, fakat mâlen yardım ederek Ebû Cehil'in kardeşi Âs b. Hişam'ı bedel göndermiş idi.[2] Kendisi "adese" denilen çiçek kabîlinden bir illete tutulmuş, Kureyş'in kırıldığını haber alınca Bedir'den yedi gün sonra kahrından helâk olmuştu. Âlûsî ve daha sâirlerinin de naklettiği vechile Kureyş adeseden tâun gibi sakındıkları için sirâyet korkusuyla ailesinden bile kimse yanına [6261] yaklaşmamış, ölüsü üç gün kalmış ve kokmuş idi. Nihâyet ârdan korktukları için Sûdânîlerden birkaç kişiyi ücretle tutmuşlar, onlar götürüp gömmüşler, bir rivayette bir çukur kazıp ağaçlarla içine kakmışlar, örtünceye kadar da üzerine taş

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 814:

فإن قلت: لم كناه والتكنية تكرمة؟ قلت: فيه ثلاثة أوجه، أحدها: أن يكون مشتهرا بالكنية دون الاسم... والثاني: أنه كان اسمه عبد العزى فعدل عنه إلى كنيته. والثالث: أنه لما كان من أهل النار ومآله إلى نار ذات لهب وافقت حاله كنيته فكان جديرا بأن يذكر بها ويقال: أبو لهب، كما يقال: أبو الشر للشرير وأبو الخير للخير.

2 Âs b. Hişam Ebû Leheb'e dört bin dirhem riba borcuyla iflas etmişti, o borcu mahsub edilmek üzere Ebû Leheb onu bedel göndermişti. (*Siyer-i İbn Hişam* ve *Şerh-i Süheylî*) [Müellifin notu].
İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 610; Süheylî, *er-Ravzu'l-ünüf,* V, 63:

إلا أن أبا لهب بن عبد المطلب تخلف وبعث مكانه العاصي بن هشام بن المغيرة وكان قد لاط له بأربعة آلاف درهم كانت له عليه أفلس بها، فاستأجره بها على أن يجزئ عنه، بعثه فخرج عنه وتخلف أبو لهب.

atmışlar, diğer bir rivayette çukur da kazmamışlar, bir duvarın dibine dayayıp arkasından örtülünceye kadar taş atmışlardı.[1]

Demek ki ondan on beş sene kadar evvel Kur'ân'ın haber verdiği gibi olmuştu, ma'amâfîh murad, sade böyle oluşundan ibaret değil, dünyada maksadına nâil olamadığı gibi âhirette çekeceği azabdan dolayı cismânî ve rûhânî her vechile ebedî hüsrâna düşerek ziyan ve helâk olmasıdır.

{مَٓا اَغْنٰى عَنْهُ} ❁ bu مَا istifhâm-ı inkârî veya doğrudan doğru nâfiyedir, ve hüsrânını îzahtır. Yani ne fâide verdi ona? Hiçbir fâide vermedi, onu kurtaracak hiçbir hayra yaramadı {مَالُهُ} malı {وَمَا كَسَبَ} ve kazandığı, yahut kazancı: meksûbâtı veya kesbi ❁ bu مَا, mevsul veya masdariyyedir. Ma'amâfîh evvelki gibi istifhâm-ı inkârî veya nâfiye olması da melhuzdur. "Ne fâide verdi ona malı? Ve ne kazandı? Onu felâketten kurtaracak hiçbir şeye yaramadı ve kendisi hiçbir hayır kazanmadı"[2] demek de olabilir; lâkin "malı da fâide vermedi ona, kesbi de" mânasına olmak, iki elin hüsrânını beyâna daha muvâfıktır. Malı sermayesi, kesbi de sermayesinden kazandığı kâr, hâsılât ve vâridat, yahut kazanmak için tuttuğu kazanç yolu, ticaret ve sâire; yahut malı babasından miras aldığı mal, kesbi kendi kazandığı, yaptığı işler; yahut daha zâhiri malı eskisi ve yenisi bütün malına, kesbi ve kazandığı da gerek malından sarf ve istihlâk ve gerek sâir esbâbdan intifâ' suretiyle fikr ü arzusuna göre kendi hesâbına ettiği istifade, aldığı hazz u nasib, yani sa'y ü [6262] ameli, çektiği emeği ile yaptığı işler ve nâil olduğu şeylere şâmil olmaktır ki, bunda kesb ü iradesi ta'alluk ederek gaye edinip vâsıl olduğu bütün meksûbâtı: evlâdı, mevki'-i ictimâ'isi, itikadınca kendine, kavmine, âdetine iyilik nâmına yaptığı işleri, sonra Peygamber'e karşı yaptığı keyd ü adâvet hepsi dâhil olur. İbn Abbas'tan: "mâkeseb"i velededir,[3] ve naklolunmuştur ki:

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 499. Krş. Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 345; Bikā'î, *Nazmu'd-dürer,* XXII, 338; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 620:

وهلك أبو لهب نفسه بالعدسة بعد وقعة بدر لسبع ليال فاجتنبه أهله مخافة العدوي وكانت قريش تتقيها كالطاعون فبقي ثلاثا حتى أنتن فلما خافوا العار استأجروا بعض السودان فاحتملوه ودفنوه، وفي رواية حفروا له حفرة ودفعوه بعود حتى وقع فيها فقذفوه بالحجارة حتى واروه، وفي أخرى أنهم لم يحفروا له وإنما أسندوه لحائط وقذفوا عليه الحجارة من خلفه حتى توارى فكان الأمر كما أخبر به القرآن.

2 B +"da".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 815. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 677:

وعن ابن عباس: ما كسب ولده.

Ebû Leheb'in oğulları nizâ' ederek kendisine muhakeme olmuşlar, derken yanında birbiriyle çarpışmaya başlamışlardı. Ebû Leheb kalkıp ayırmak için aralarına girmişti, birisi itiverip düşmüştü, bunun üzerine gazaba gelip "çıkarınız yanımdan bu kesb-i habîsi" demişti.[1] Bir hadîs-i şerîfte de: إِنَّ أَطْيَبَ مَا يَأْكُلُ الرَّجُلُ مِنْ كَسْبِهِ وَإِنَّ وَلَدَهُ مِنْ كَسْبِهِ "her adamın yiyeceğinin en temizi kesbindendir, evlâdı da kesbindendir" diye vârid olmuştur.[2] Dahhâk'ten: "Mâkesebi amel-i habîsi, yani Resûlullah'a adâvette keydidir" diye,[3] Katâde'den de "mâkesebi, bir iyilik yapıyorum zannıyla yaptığı ameldir ki وَقَدِمْنَٓا اِلٰى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَٓاءً مَنْثُوراً [el-Furkān 25/23] mânasındadır" diye nakledilmiş[4] ve rivayet olunmuştur ki "eğer kardeşimin oğlunun söylediği hak ise ben ondan malımı ve evlâdımı fidye vererek kurtulurum" dermiş.[5] Fakat bu mânaların birisi diğerine münâfî değildir, maksad tahsis değil, misâl demektir. "Kesb" hepsine de şâmil olduğundan mâna şöyle olmak zâhirdir: Ne malı ne de hiçbir kazancı kendisine fâide vermedi, onu hüsran ve helâkten kurtarmadı. Zira: {سَيَصْلٰى نَاراً} o bir nâra yaslanacak ki ۞ yarın âhirette bir ateşe girecek ki {ذَاتَ لَهَبٍ} pek lehebli ۞ gayet alevli, dünyada misli görülmedik son derece şiddetli bir alev, iltihâbı olan bir ateş, yani sade cisimleri yakan bir ateş değil, rûhları sarıp gönüllere muttali' olan نَارُ اللّٰهِ الْمُوقَدَةُ. اَلَّتٖى تَطَّلِعُ عَلَى الْاَفْـِٔدَةِ [el-Hümeze 104/6-7] buyurulan cehennem ateşi. {وَامْرَاَتُهُ} Karısı da ۞ ki Harb'ın kızı Ümmü Cemîl ve Ebû Süfyan b. [6263] Harb'ın kız kardeşi imiş. Bu isimlerin mânalarındaki îmâlar da şâyân-ı dikkattir. Bu سَيَصْلٰى'nın tahtında müstetir Ebû Leheb'e râci' olan هُوَ zamirine ma'tuftur, yani Ebû Leheb'in yalnız kendisi değil, karısı da o

---

1 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 473; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 677. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 815:
عن أبي الطفيل قال: كنت عند ابن عباس يوما فجاء بنو أبي لهب يختصمون إليه في شيء بينهم فاقتتلوا عنده في البيت فقام يحجز بينهم فدفعه بعضهم فوقع على الفراش فغضب ابن عباس فقال: أخرجوا عني الكسب الخبيث، «ما أغنى عنه ماله وما كسب» يعني ولده.

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 31; Ebû Dâvûd, Büyû', 79; İbn Mâce, Ticârât, 1.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 352. Krş. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 366:
قال الضحاك: ما ينفعه ماله وعمله الخبيث يعني كيده في عداوة رسول الله.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 352:
قال قتادة: وما كسب أي عمله الذي ظن أنه منه على شيء كقوله: وقدمنا إلى ما عملوا من عمل.

5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 467; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 499:
قال أبو لهب لأصحابه: إن كان ما يقول ابن أخي حقًّا فإنِّي أفتدي نفسي بمالي وولدي فأنزل الله تعالى: «مَا أَغْنَى».

ateşe yaslanacak. {حَمَّالَةَ الْحَطَبِ} ۞ Diğer kıraatlerin hepsinde حَمَّالَةٌ haber olarak ötre okunur, bu surette Ebû Leheb'e ma'tuf olmayıp cümle ondan hâl olur. Bizim Âsım kıraatinde ise üstün okunur, vâv atf olur, bunda iki vecih mümkindir:

Birisi: امْرَأَةٌ'den hâl olmaktır ki karısı da odun hamalı olarak cehenneme girecek, Ebû Leheb'i götürecek veya onun ateşinin alevini artırmak için dünyada küfrüne, arzusuna hizmet ettiğinden dolayı cehennemde de azâbına o suretle iştirak ile hizmet edecek. Çünkü فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ اُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ [el-Bakara 2/24], اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ اَمْوَالُهُمْ وَلَا اَوْلَادُهُمْ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا وَاُولٰٓئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ [Âl-i İmrân 3/10] buyurulduğu üzere cehennemin odunu, çırası kâfirler olduğundan küfre hizmet cehenneme odun taşımak mânasında olur. Bu suretle onun sırtındaki cehennem odunu da Ebû Leheb'in kendisi olmak en beliğ[1] mâna olur.

İkincisi: Zemm üzere mansub olarak, yani "o hammâlete'l-hatab karı" demek olmasıdır. Bu surette وَامْرَاَتُهُ'de vakf câizdir. Bunda da "hatab"dan murad Ebû Leheb olmak gerektir. Bundan başka bir de حَمَّالَةَ الْحَطَبِ tâbiri nemmam, koğucu, öteye beriye laf götüren fesadcı mânasına mecaz olarak mesel olmuştur. Sâhib-*Keşşâf* der ki: "Nâs arasında nemîmelerle[2] koğuculuk eden müfside يَحْمِلُ الْحَطَبَ بَيْنَهُمْ 'aralarında odun taşıyor' denilir, 'beynlerinde nâire îkād ediyor, şer îrâs eyliyor' demektir.

Nitekim

مِن البِيضِ لم تصْطَدْ عَلَى ظَهْرِ لَأْمَةٍ   وَلَمْ تَمْشِ بَيْنَ الْحَيِّ بِالْحَطَبِ الرَّطْبِ[3]

1 M: "baliğ".
2 H: "nemmamlarla".
3 Beyazları, yani yüzleri ak temiz kimseleri avlamaya çalışmadın, alçaklığın sırtına binerek ve oba arasında yaş odunla yürümedin* [Müellifin notu].
* H: "yaş odun taşımadın".
Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* V, 376.

[6264] diyen şâir bu mânayı söylemiş, 'yaş odun'[1] demesi de dumanı çok olacağından dolayı şerrin ziyade[2] olacağına işaret eylemiştir."[3] Bu mâna lisânımızda "kundakçılık etmek" tâbiriyle ifade olunur. "Yangına körükle gitmek" tâbiri de buna müşâbihtir. Lâkin lisânımızda "odun hamalı" tâbirinden biz bu mânaları anlamayız, sade bir tezlil anlarız. Bâhusus izzet ve servet içinde büyümüş bir kadının odun hamallığı etmesi acıklı bir sefalettir. Bundan koğuculuk, müfsidlik mânasını anlamak için ya "kundakçı" demek, yahut حَمَّالَةَ الْحَطَبِ tâbirini terceme etmeyerek mesel hâlinde aynen söylemek daha muvâfık olur. Bu mânaca hâl, nâra duhûlün sebebi olan dünyadaki hâl ile ta'lîl de olmuş olur. Fakat asıl mâna dünyadaki aile şeref ve haysiyetine ve servet ü izzetine rağmen âhiretteki sefalet ve hakāretini duyurmak ve Ebû Leheb'in arzusuna mutâva'at edenler içinde en sakınması lâzım gelen karısının bile böyle ateş içinde hakāretle kendisinin azâbını teşdîde hizmet etmekte bulunduğunu ifade eylemek olduğu cihetle, biz diğer vecihleri de nazar-ı dikkate alarak "odun hamalı" diye anlatmayı daha vâzıh gördük. Zira bir de İbn Zeyd'den ve daha başkalarından rivayet olunmuştur ki: Resûlullah'ın geçeceği yola Ebû Leheb'in karısı geceleyin diken dalları bıraktırmak suretiyle ona ezâ etmek isterdi,[4] onun için bu tâbir ile tezlil edilmiştir. Ma'âmâfîh bu rivayet de onun Peygamber'e ezâ etmek ve dinin neşrine mâni' olmak için kocasının fikrine hizmet etmek üzere gizliden gizliye nemîme ve sâir suretle iz'âc etmeye çalıştığını temsîlen bir ifade olarak mülâhaza edilirse mânaların hepsi birleşmiş olur. {فِى جِيدِهَا حَبْلٌ} ۞ Bu cümle de "hammâle"nin tahtında müstetir هِيَ zamirinden hâldir. Yani gerdanında ziynet yerine bir ip ki...

---

1 H, M ve B: "bir yaş odun".

2 H: "çok".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 815:

ويقال للمشاء بالنمائم المفسد بين الناس: يحمل الحطب بينهم، أى: يوقد بينهم النائرة ويورّث الشر. قال:

من البيض لم تصطد على ظهر لأمة　　　ولم تمش بين الحيّ بالحطب الرّطب

جعله رطبا ليدل على التدخين الذي هو زيادة في الشر.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 679:

قال ابن زيد في قوله: «وَامْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ» قال: كانت تأتي بأغصان الشوك فتطرحها بالليل في طريق رسول الله صلى الله عليه وسلم.

"**Cîd**" boyun demek ise de "unuk" gibi sade boyun değil, [6265] bilhassa gerdanlık gibi huliyyât ile süslü veya süslenmeye lâyık güzel ra'nâ boyunlar hakkında söylenir. Onun için فِي عُنُقِهَا denilmemiş, فٖى جٖيدِهَا buyurulmuştur, gerçi burası tahkir makāmıdır; وَجَعَلْنَا الْاَغْلَالَ فٖٓى اَعْنَاقِ الَّذٖينَ كَفَرُوا[1] [Sebe' 34/33] gibi gull ve emsâli ile tezlil ve tahkir mevkilerinde de "unuk" zikr olunur, lâkin burada "odun hamalı" diye tahkirden sonra فِي عُنُقِهَا حَبْلٌ "boynunda bir ip" denilseydi ziyade bir mâna olmazdı. Hâlbuki "cîd" şâirin وأَحْسَنُ مِنْ جِيدِ الْمَلِيحَةِ حُلِيّها dediği gibi ziynet ve medh ile söylenir, bu fark lisânımızda da vardır. Biz de bu o makamda "gerdan" tâbirini kullanırız, bu sebeple burada tahkirden sonra فٖى جٖيدِهَا denilmekle kadının kadınlık onurunu tehyic etmek suretiyle bu hâlin fecâatini bir telkin vardır. Binâen'aleyh bunu sade boynunda bir ip diye anlamamalı, "gerdanında, o dilber boynunda gerdanlık yerine[2] bir ip" diye anlamalıdır ki اَوَمَنْ يُنَشَّؤُا فِى الْحِلْيَةِ وَهُوَ فِى الْخِصَامِ غَيْرُ مُبٖينٍ [ez-Zuhruf 43/18] fehvâsı üzere ziynet ile gerdanlıklarla tezyin ve i'zâz edilerek yetiştirilen ve muhâsame ve cidâl mevkilerinde bulunmaması iktizâ eden bir gerdanın hamallık ipi ile tezlil edilmesindeki hakāret ve tehekkümün acılığındaki belâgat duyulabilsin. Fi'l-vâki' Sa'îd b. Müseyyeb'den ve sâireden mervîdir ki: Onun gerdanında cevâhirden bir kılâde-i fâhire, kıymetli bir gerdanlık vardı.[3] Öyle iken onun yerine bir ip ki {مِنْ مَسَدٍ} mesedden ❁ sağlam elyaftan, kuvvetli tellerden bükülmüş, kıvratılmış, örülmüş fitillisinden. Râgıb'ın *Müfredât*'ında: "'Mesed' hurma cerîdinden, yani şahlarından ittihaz edilir de mesd olunur, yani fitillenir; sağlam bükülüp örülür lifdir. امْرَأَة مَمْسُودَة de hilkati, habl-i memsûd yani bükülmüş ip gibi dernekli kadındır."[4]

---

1 H, M ve B: "فى اعناقهم".

2 H ve B -"gerdanlık yerine".

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 328; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 501:

قتادة: قلادة من ردع، الحسن: إنما كانت خرزات في عنقها، سعيد بن المسيب: كانت لها قلادة في عنقها فاخرة فقالت لأنفقها في عداوة محمد.

4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 768:

المسد: ليف يتخذ من جريد النخل، أي: من غصنه فيمسد، أي: يفتل. قال تعالى: حبل من مسد، وامرأة ممسودة: مطوية الخلق كالحبل الممسود.

Bunun hâsılı "mesed" hurma lifinden bükülmüş sağlam bir urgan demek oluyor. Lâkin Zemahşerî diyor ki: "'Mesed" iplerden fetl-i şedîd ile fetl edilmiş olandır. Yani şiddetli bükülmüş olandır, liften olsun deriden olsun, [6266] başkalarından olsun. Şâir وَمَسَدُ أَمْرٍ مِنْ أَيَانِقِ demiştir.[1] رَجُلٌ مَمْسُودُ الْخَلْقِ hilkati memsud adam, sağlam yapılı kavî adam demektir."[2] *Kāmûs*'ta mîm'in fethi ve sîn'in sükûnuyla "mesd" ip bükmek ve yolda bir düziye cidd ü te'abla sürüp gitmek mânasınadır, مَسْدُ الْحَبْلِ denilir, فَتَلَهُ demektir. Fethateynle "mesed" demirden olan çark okuna ve iğine denilir, ve hurma lifinden ve bir kavilde mukl ağacının lifinden bükülmüş ipe ve bazılarınca mutlaka bükülmüş ipe denir, yahut muhkem ve metîn bükülüp örülmüş olan ipe denir[3].[4] *Besâir*'de beyânına göre "mesd" masdar ve fethateynle "mesed" isimdir, memsud mânasınadır ki pek muhkem örülmüş ipe denir. أَيْ «فِى جِيدِهَا حَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ» جَعَلَ فِي جِيدِهَا حَبْلٌ حَدِيدٌ قَدْ لَوَى لَيًّا شَدِيدًا yani "gerdanında şiddetli buruluşla burulmuş demir bir ip yapılmış olarak" demektir.[5] Demek ki "mesed" esâsen memsud mânasına olarak hurma veya mukl ağacının lifleri gibi kuvvetli elyaftan bildiğimiz kendir urganlar tarzında fitil fitil, kat kat bükülmüş kıvratılmış veya örülmüş sağlam urgan demek olup sağlam, kuvvetli olmak mânasıyla kıl, deri, demir gibi herhangi şeyden olursa olsun ip hâlinde bükülmüş veya örülmüş olan muhkem ve metîn telli, fitilli urgan ve halat ve zincir makūlesinin hepsine de ıtlak olunmuştur. Burada da murad ipin maddesinden ziyade kuvvetini, kıvraklığını ifade olduğundan en kuvvetlisi olarak ne mülâhaza edilebilirse onu ihtar

---

1 "Nâkalardan daha hızlı, daha kıvrak geçen mesed" ki tamamı şöyledir:

إن سرك الارواء غير سائق   فاعجل بغرب مثل غرب طارق

ومسد أمر من أيانق   ليس بأنياب ولاحقائق [Müellifin notu].

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 815-816:

المسد: الذي فتل من الحبال فتلا شديدا من ليف كان أو جلد أو غيرهما. قال: «ومسد أمرّ من أيانق» ورجل ممسود الخلق مجدوله.

3 B -"yahut muhkem ve metîn bükülüp örülmüş olan ipe denir".

4 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 319:

المسد: الفتل وإدآب السير ومحركة: المحور من الحديد وحبل من ليف أو ليف المقل أو من أي شيء كان أو المضفور المحكم الفتل.

5 Fîrûzâbâdî, *Besâir,* IV, 507:

المسد: الليف. يقال: حبل من مسد، قال تعالى: «في جيدها حبل من مسد» وقيل: المسد: حبل من خوص ويقال: حبل مسد –بالتحريك– أى ممسود، أى مفتول قد مسد وأجيد فتله فالمسد المصدر والمسد الاسم كالقبض والنفض. ودل قوله تعالى: «في جيدها حبل من مسد» أن السلسلة التى ذكرها الله تعالى فتلت من الحديد فتلا محكما كأنه جعل فى جيدها حبل حديد قد لوى ليا شديدا.

eder demektir. اِنَّٓا اَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلَا۬ وَاَغْلَالًا [el-İnsân 76/4] mazmûnu üzere cehenneme giden kâfirlere mev'ud olan da zincirler ve bağlardır. Bir gerdana gerdanlık yerine yakışan da bir zincirdir, fakat bir odun hamalının sırtına aldığı odunu bağlayıp uçlarını gerdanlık yerine sarkıtacağı sağlam ipin de bir zincir olması değil, liften bir urgan olması yakışır.

[6267] Bu tasvirde kâfirin hassâsiyetine dokunan en acıklı manzaralardan birisi de budur: Sırtında cehennem odunu olan kocasını taşırken gerek iftihar ettiği gerdanlık ve gerek örgülü kıvrak saçlarının gerdanında sarkışı, yanacağı ateşin odununu kendi taşıyan bir odun hamalının boynuna düğümleyip geçirdiği tazyîki kuvvetli lif urganının fitil fitil boynundan sarkışı[1] hâlinde tasvir olunmuş, dünyada Allah yoluna sarfolunmayan o servet ve kesbin, o şükrü bilinmeyen şeref ve hasebin âkıbetindeki hakāretle[2], zillet ve fecâatine bir mesel yapılmıştır. Ve işte o ateş babası Ebû Leheb parlaklığına ve birtakım meziyetine rağmen Allah'a ve Resûlüne karşı küfür ocağı yakmak istediğinden dolayı o ateşe odun olarak böyle hüsran ve helâke gitmiş ve karısıyla beraber bu suretle âleme mesel olmuştur. Tâ risâletin bidâyetinde haber verilmiş olan bu hakikat böylece tahakkuk etmiş Resûlullah'ın tebliğ ettiği vechile Allah'ın birliğine iman etmediği için onun şefaatinden müstefîd olamamış, ne nesebinin şerefi, ne de mal ve kesbi gibi hasebinin kuvveti ile kendini hüsrandan kurtaramayıp ona تَبًّا لَكَ dediğine tevbe de nasib olmayıp böyle tebâb olmuş gitmiştir[3]. نَعُوذُ بِاللهِ مِنْ سُوءِ الْخَاتِمَةِ

---

1 H -"yanacağı ateşin odununu kendi taşıyan bir odun hamalının boynuna düğümleyip geçirdiği tazyîki kuvvetli lif urganının fitil fitil boynundan sarkışı".

2 B: "hareketle".

3 Bu sûrenin nüzûlünden sonra Ebû Leheb artık imana gelemezdi. Çünkü o takdirde Allah teâlâ'nın ihbârı* yalan çıkmak lâzım gelirdi, bu ise mümteni'dir. Bundan sonra iman edememekte mecbur ve tevfîk-i ilâhî kendisinden meslub** olmuş demek olur ise de, bu ihbardan evvel haddizâtında imanı mümkin idi. Ona iman teklîfi mâlâyutâk olmazdı. Demek ki ezelde ilm-i ilâhîde de hakikat bu min-val üzere idi. Ona pek az zaman bir iman imkânı verilmiş, kalbi çabuk hatm olunmuştu. Gerçi ilim, mâluma tâbi' olduğu için takdîr-i ezelî cebri îcab etmez, fakat sırr-ı kader tebliğ olunduktan sonra da irâde-i hak tebeyyün etmiş olacağından irâde-i abdin imkânı artık selb olunmuş demek olur. Olmasa bile fiile çıkması men' edilmiş bulunur, abd için bu irade ve tab'-ı kalb müddetinin azlığı veya çokluğu ciheti ise hilkatlerin tefâvütü gibi mücerred takdîr-i ilâhî meselesi olarak cebrîdir. Nasıl ki peygamberin peygamber yapılıp da başkalarının yapılmaması kesbî değil mücerred takdîr-i ilâhîdir ve bundan dola-

Şimdi biri, tesbih ve hamd ve istiğfar ile Allah'a giden, biri de hüsran [6268] ve hakāretle ateşe giden iki âkıbet böyle beyan ve hulâsa edildikten sonra o güzel hâtimeye ermek ve o tebâb ü hüsrandan kurtulmak için yegâne çare Allah dinine sarılmak ve onun için de evvelâ tevhid ve ihlâs ile Allah'ı tanımak, sonra da mâsivânın şerrinden O'nun hıfz u inayetine sığınmaktan ibaret olduğu anlatılarak ma'rifetullahta karar kılınmak[1] üzere hâtime olarak da Allah târif edilerek tevhid ve ihlâs ile O'na iltica emrolunacaktır.

---

yıdır ki Ebû Leheb'in kesbi fâide vermemiştir. Bununla beraber اَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فٖيهِ مَنْ تَذَكَّرَ وَجَٓاءَكُمُ النَّذٖيرُ [el-Fâtır 35/37] mûcebince az çok bir tezekkür müddeti herkese verilmiştir. Ebû Leheb gibiler o tezekkür müddetinden istifade etmemiş*** olanlardır [Müellifin notu].

* B: "haberi".

** H: "münselib".

*** B: "edememiş".

1 H: "kılmak".

[6269]

سُورَةُ الْاِخْلَاصِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اَرْبَعُ اٰيَاتٍ

İHLÂS SÛRESİ

Fâtiha gibi bu sûre-i celîlenin de birçok adları vardır, en meşhurları İhlâs ve قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ'dir. Bu sûre dinin üssü'l-esâsı olan tevhîdi en hâlis ve[1] en güzel surette ifade ettiği için buna "İhlâs" denilmiş olduğu gibi "Esas" da denilmiştir. Allah teâlâ Âyete'l-Kürsî ile bu İhlâs Sûresi'nde olduğu kadar Kur'an'dan başka hiçbir kitapta, İslâm'dan başka hiçbir dinde böyle güzel târif olunmamıştır. Hâfız İbn Receb'in Ka'b'dan, Zemahşerî'nin Übey ve Enes'ten mervî olarak zikrettikleri vechile "Semavât ve Arz قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ Sûresi üzerine tesis olunmuştur"[2] diye vârid olan haber aklen dahi hilâfına ihtimal olmayan bir hakikattir. Zâtında vücûdu vâcib, kemâl-i mutlakı câmi', ihtiyaçtan ve şerîk ü nazîrden münezzeh bir varlık olmasaydı hiçbir şey olamazdı[3]. Histe ve akılda birbirleriyle birleştikleri görülüp duran bütün semâları, arzları ile âlem hep O'nun birliğine delâlet eyleyen, hep O'nun varlığını ve birliğini bildiren âyât ve delâil olarak yaratılmış mânasına bu sûrenin mazmûnu üzerine müessestir. Bundan dolayı bu sûreye Tevhîd Sûresi, Tefrîd Sûresi, Tecrîd Sûresi, Necât Sûresi, Velâyet Sûresi, Ma'rifet Sûresi[4] dahi denilmiştir. Çünkü bu sûrenin mazmûnuna marifetle Allah tanınmış olur. Bir adam namaz kılmış bu sûreyi okumuştu, Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem إِنَّ هذَا عَبْدٌ عَرَفَ رَبَّهُ "bu, Rabbini tanımış, ârif bir kul" buyurdu[5] diye bir

---

1 H -"en hâlis ve".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 503. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 819:

وعن كعب كما قال الحافظ ابن رجب: أسست السماوات السبع والأرضون السبع على هذه السورة قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ. ورواه الزمخشري عن أبي وأنس مرفوعا ولم يذكره أحد من المحدثين المعتبرين كذلك.

3 H: "olmazdı".

4 H -"Tecrîd Sûresi, Necât Sûresi, Velâyet Sûresi, Ma'rifet Sûresi".

5 Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr,* I, 298; İbn Hibbân, *Sahîh,* I, 194; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 357:

عن جابر أن رجلا قام فركع ركعتي الفجر فقرأ في الأولى «قل يا أيها الكافرون» حتى انقضت السورة فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «هذا عبد آمن بربه» ثم قام فقرأ في الآخرة «قل هو الله أحد» حتى انقضت السورة فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «هذا عبد عرف ربه» قال طلحة: فأنا أستحب أن أقرأ هاتين السورتين في هاتين الركعتين.

eserde vârid [6270] olmuştur. Buna Sûre-i Cemâl de denmiştir[1]. Zira اَحَدٌ، صَمَدٌ، لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ، وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً اَحَدٌ cemâl-i a'lânın vasfıdır. Sûre-i Nisbe de denilmiş, çünkü Tirmizî'nin de rivayet ettiği vechile müşrikler Resûlullah'a اُنْسُبْ لَنَا رَبَّكَ "bize Rabbinin nesebini söyle" demeleri üzerine nâzil olmuş,[2] Allah teâlâ'nın nesebden münezzeh olduğunu bildirmiştir. Bir de Taberânî, Osman b. Abdurrahmân-ı Tarâikī tarîkiyle şöyle bir hadîs rivayet eylemiş: "Her şeyin bir nisbeti vardır, Allah teâlâ'nın nisbeti de قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ. اَللّٰهُ الصَّمَدُ'dir" denilmiş[3] ise de Âlûsî der ki: "Hâfız İbn Receb buna 'cidden zayıftır, Osman menâkîr rivayet eder' demiş,[4] *Mîzân*'da da bu hadîs mevzû'dur demiştir."[5]

Doğrusu bu sûre لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ ile Allah hakkında nesebi nefy etmektedir. Buna Sûre-i Samed ve Sûre-i Muavvize dahi denilmiştir. Nesâî, Bezzâr ve İbn Merdûye sened-i sahih ile Abdullah b. Üneys'ten rivayet etmişlerdir, demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem, göğsüme elini koydu da bana قُلْ dedi, ben ne diyeceğimi bilemedim, sonra قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ buyurdu, söyledim bitirdim, sonra قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ. مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ buyurdu, söyledim bitirdim, sonra قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ buyurdu, söyledim bitirdim. Bunun üzerine Resûlullah buyurdu ki: 'İşte böyle te'avvüz et, te'avvüz edenlerin hiçbiri bunlar gibisiyle te'avvüz etmemiştir.'"[6] İbn Abbas'tan bir rivayette kabir sıkıntılarına mâni' olduğu için Sûre-i Mâni'a da denilmiş, okunduğu zaman melekler dinlemeye hâzır olduğu için Sûre-i

---

1 H: "denmiştir".

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 112:

عن أبي بن كعب أن المشركين قالوا لرسول الله صلى الله عليه وسلم: انسب لنا ربك، فأنزل الله: «قل هو الله أحد. الله الصمد» فالصمد الذي لم يلد ولم يولد لأنه ليس شيء يولد إلا سيموت وليس شيء يموت إلا سيورث وإن الله عز وجل لا يموت ولا يورث «ولم يكن له كفوا أحد» قال: لم يكن له شبيه ولا عدل وليس كمثله شيء.

3 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* I, 222.

4 *Tefsîru İbn Receb el-Hanbelî,* II, 654.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 503:

أخرجه الطبراني من طريق عثمان بن عبد الرحمن الطرايفي عن الوازع بن نافع عن أبي سلمة عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلم: لكل شيء نسبة ونسبة الله تعالى «قل هو الله أحد الله الصمد» وهو كما قال الحافظ ابن رجب ضعيف جدا وعثمان يروي المناكير وفي الميزان أنه موضوع.

6 Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* VII, 198; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 682:

عن عبد الله الأسلمي أن رسول الله صلى الله عليه وسلم وضع يده على صدره ثم قال: «قل» قال: فلم أدر ما أقول، ثم قال لي: «قل» قلت «قل هو الله أحد» ثم قال لي «قل» قال قلت: «قل أعوذ برب الفلق من شر ما خلق» حتى فرغت ثم قال لي: «قل» قال: قلت: «قل أعوذ برب الناس» حتى فرغت منها فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «هكذا فتعوذوا، فما تعوذ المتعوذون بمثلهن قط».

Mahzar dahi denilmiş, şirkten berî kıldığı için[1] Berâe Sûresi denilmiş, hâlis tevhîdi tezkir ettiği için Sûre-i Müzekkire denmiş, bir hadîs-i şerîfte "her şeyin bir nûru vardır, Kur'ân'ın nûru da قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ'dir"[2] diye vârid olduğu için Nûr Sûresi de denilmiş, bunun tazammun ettiği tevhid olmayınca iman tamam olmayacağı için İman Sûresi dahi denilmiş; قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ ile bu, lâ ilâhe illallah kelime-i tevhîdinin nefy ü isbâtı menzilesinde mânen birbirlerine merbut oldukları için bunlara İhlâseyn ve Mukaşkışeteyn dahi denilmiştir.[3]

[6271] Nüzûlü: Mekkî Medenî olması hakkında iki kavil vardır. *Keşşâf* ve Râzî Mekkî olmasını tercih etmişler, Beyzâvî ve Ebussuud muhtelef[ün] fîh demişlerdir. *Bahr*'da[4] Abdullah, Hasan, İkrime, Atâ, Mücâhid ve Katâde kavlinde[5] Mekkîdir. İbn Abbas ve Muhammed b. Ka'b ve Ebü'l-Âliye ve Dahhâk kavlinde Medenîdir, demiş,[6] *İtkān*'da da "sebeb-i nüzûlünde müte'ârız iki hadisten dolayı iki kavil vardır, bazıları nüzûlün tekerrürüyle beynlerini cem' etmişlerdir, sonra bana Medenî olmasının tercihi zâhir oldu"[7] demiştir. Müte'ârız iki hadis dediği de sebeb-i nüzûlün müşrikler veya Yehûd olması hakkındaki[8] iki rivayettir. İbn Cerîr bunu şöyle tafsil eder: "Zikrolundu ki müşrikler Resûlullah'a Rabbü'l-izzet'in nesebinden sual ettiler, Allah teâlâ da cevâben bu sûreyi inzal buyurdu. Bazıları da hayır, Yehûdun gelip 'bu halkı Allah halketti, fakat Allah'ı kim halketti?' diye sormalarından dolayı onlara cevâben nâzil oldu demişlerdir.

Müşriklere cevaben indi diyenler Ebü'l-Âliye tarîkiyle Übeyy b. Ka'b'dan ve Şa'bî tarîkiyle Câbir'den şöyle rivayet etmişlerdir: Müşrikler

---

1 B -"Sûre-i Mahzar dahi denilmiş, şirkten berî kıldığı için".
2 Fîrûzâbâdî, *Besâir,* I, 553:

العشرون: سورة النور، لما فى الخبر: إن لكل شيء نورا، ونور القرآن «قل هو الله أحد».

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 503-504.
4 H: "Buhârî'de".
5 B -"Abdullah, Hasan, İkrime, Atâ, Mücâhid ve Katâde kavlinde".
6 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 570:

هذه السورة مكية في قول عبد الله والحسن وعكرمة وعطاء ومجاهد وقتادة، مدنية في قول ابن عباس ومحمد بن كعب وأبي العالية والضحاك.

7 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 55:

سورة الإخلاص: فيها قولان لحديثين في سبب نزولها متعارضين. وجمع بعضهم بينهما بتكرر نزولها ثم ظهر لي بعد ترجيح أنها مدنية كما بينته في أسباب النزول.

8 H: "hakkında".

أُنْسُبْ لَنَا رَبَّكَ dediler, Allah teâlâ da **قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ** inzal buyurdu. İkrime'den: Müşrikler Resûlullah'a اَخْبِرْنَا عَنْ رَبِّكَ، صِفْ لَنَا رَبَّكَ مَا هُوَ وَمِنْ أَيِّ شَيْءٍ هُوَ 'Rabbinden bize haber ver, Rabbini bize vasf u târif et, o nedir ve nedendir? Yani mâhiyeti nedir, faslı nedir?' dediler, Allah teâlâ da **قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ** ilâ âhiri's-sûre inzal buyurdu. Yine Ebü'l-Âliye'den أُنْسُبْ لَنَا رَبَّكَ diyen "kāde-i ahzâb yani ahzâb kumandanları idi, Cibrîl de bu sûreyi getirdi.

Yehûdun suâlinden dolayı diyenler: Abd b. Humeyd, Seleme'den İbn İshak'tan, Muhammed'den, Sa'îd'den şöyle rivayet etmişlerdir: Peygambere Yehûddan bir reht geldi, 'yâ Muhammed هٰذَا اللّٰهُ خَلَقَ الْخَلْقَ فَمَنْ خَلَقَ الْحَقَّ' dediler, Hazret-i Peygamber gazablandı, hatta rengi değişti, Rabbi için gazabından onlara şiddetle çıkıştı, derken Cibrîl geldi onu teskin etti, اِحْفَظْ عَلَيْكَ جَنَاحَكَ 'cenâhını üzerinde tut, yani sâkin [6272] ol yâ Muhammed! Allah'tan suallerine cevap geldi, Allah buyuruyor ki' dedi: **قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ. اَللّٰهُ الصَّمَدُ. لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ. وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً اَحَدٌ**. Resûlullah bunu onlara okuyunca da 'bize Rabbini vasfet, onun hilkati nasıl, pazusu nasıl,[1] kolu nasıl?' dediler, bu kere de Peygamber evvelkinden daha şiddetli gazablandı, yine Cibrîl geldi, evvelki gibi söyledi ve suallerinin şöyle cevâbını getirdi: **وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهٖ وَالْاَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَالسَّمٰوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهٖ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ** [ez-Zümer 39/67]. Katâde'den de: Yehûddan birtakım kimseler Peygamber'e gelip أُنْسُبْ لَنَا رَبَّكَ dediler. Onun üzerine **قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ** ilâ âhiri's-sûre nâzil oldu."[2]

---

1 H ve B -"pazusu nasıl".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 687-688:

ذُكر أن المشركين سألوا رسول الله صلى الله عليه وسلم عن نسب ربّ العزّة فأنزل الله هذه السورة جوابا لهم. وقال بعضهم: بل نزلت من أجل أن اليهود سألوه فقالوا له: هذا الله خلق الخلق فمن خلق الله؟ فأُنزلت جوابا لهم.

ذكر من قال: أنزلت جوابا للمشركين الذين سألوه أن ينسب لهم الربّ تبارك وتعالى... عن أبي العالية عن أبي بن كعب قال: قال المشركون للنبيّ صلى الله عليه وسلم: انسُب لنا ربك، فأنزل الله: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ»... عن عكرمة قال: إن المشركين قالوا: يا رسول الله أخبرنا عن ربك، صف لنا ربك ما هو ومن أي شيء هو؟ فأنزل الله: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» إلى آخر السورة... عن أبي العالية «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ» قال: قال ذلك قادة الأحزاب: انسُب لنا ربك، فأتاه جبريل بهذه... عن الشعبي عن جابر قال: قال المشركون: انسُب لنا ربك، فأنزل الله «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ».

ذكر من قال: نزل ذلك من أجل مسألة اليهود: حدثنا ابن حميد، قال: ثنا سلمة، قال: ثني ابن إسحاق عن محمد عن سعيد قال: أتى رهط من اليهود النبي صلى الله عليه وسلم فقالوا: يا محمد هذا الله خلق الخلق فمن خلقه؟ فغضب النبيّ صلى الله عليه وسلم حتى انتُقِع لونه ثم ساورهم غضبا لربه فجاءه جبريل عليه السلام فسكنه وقال: اخفض عليك جناحك يا محمد، وجاءه من الله جواب ما سألوه عنه قال: يقول الله: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ» فلما تلا عليهم النبي صلى الله عليه وسلم، قالوا: صف لنا ربك كيف خلقه وكيف عضده وكيف ذراعه، فغضب النبيّ صلى الله عليه وسلم أشدّ من غضبه الأول وساورهم غضبا فأتاه جبريل فقال له مثل مقالته وأتاه بجواب ما سألوه عنه: «وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّماوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ»... عن قتادة قال: جاء ناس من اليهود إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقالوا: أنسب لنا ربك، فنزلت: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» حتى ختم السورة.

Râzî'nin nakline göre üçüncü bir kavil de Nasârânın suâli sebebiyle nâzil olmuştur. Atâ, İbn Abbas'tan şöyle rivayet eylemiştir: "Necran vefdi geldiği zaman 'bize Rabbini vasfet, O ne şeyden, ne cevherden?' demişlerdi, Resûlullah 'Rabbim bir şeyden değildir, o eşyânın hâlıkıdır' dedi, bunun üzerine قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ nâzil oldu. Onlar 'O vâhid, sen de vâhidsin' dediler, لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَىْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] buyurdu. 'Bize sıfatını[1] artır' dediler,[2] اَللّٰهُ الصَّمَدُ dedi. 'Samed nedir?' dediler, 'halkın bütün havâyicinde kendisine müracaat ettiği' اَلَّذِي يَصْمُدُ إِلَيْهِ الْخَلْقُ فِي الْحَوَائِجِ dedi, 'artır' dediler, لَمْ يَلِدْ 'Meryem gibi doğurmuş değil, وَلَمْ يُولَدْ Îsâ gibi doğurulmuş da değil' وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً اَحَدٌ dedi."[3]

Mutlaka "müşrikîn" lafzıyla rivayetten ma'hud Mekke müşrikleri tebâdür etmek itibariyle bundan Mekkî olması zâhir gibi görünür ise de, Ebü'l-Âliye'nin bunu sonraki rivayetinde kāde-i ahzâb diye tefsir etmiş olması ve meşhur Ahzâb vak'ası Medine'de vukū'a gelmiş ve ona Yahudîlerin de iştirak etmiş bulunması, bir de Allah hakkında öyle sual soranlar her kim olursa olsun müşrik demek olacağı mülâhaza edilince bu rivayetlerin mecmû'undan bu sûrenin Medenî olduğunu anlamak daha müreccah olur, Süyûtî'nin "sonra bana Medenî olduğu zâhir oldu" demesinin sebebi de bu olmak gerektir. Yani müşriklerin suâli yalnız Mekke'de iken olması lâzım gelmez ve Allah teâlâ [6273] hakkında acz, ihtiyaç, şirket gibi eksiklik tasavvur etmek demek olan neseb veya mahlukluk suâli sormak ulûhiyetin tenâsül ve tevâlüdüne kāil olan ale'l-umûm müşriklerin şânı olduğundan, bu sûre Allah'a veled veya vâlid veya eş ve nazîr veya herhangi bir ihtiyaç isnad eden cüz'î küllî, celî hafî her türlü şirk erbâbının hepsini reddeden ve Allah'ı hak sıfatıyla tenzih ederek

---

1 H: "sıfâtını".

2 B -"لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَىْءٌ buyurdu. 'Bize sıfatını artır' dediler".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 357:

الثالث: أنها نزلت بسبب سؤال النصارى روى عطاء عن ابن عباس قال: قدم وفد نجران فقالوا: صف لنا ربك أَمِنْ زبرجد أو ياقوت أو ذهب أو فضة؟ فقال: إن ربي ليس من شيء لأنه خالق الأشياء، فنزلت: «قل هو الله أحد» قالوا: هو واحد وأنت واحد، فقال: «ليس كمثله شيء» قالوا: زدنا من الصفة، فقال: «الله الصمد» فقالوا: وما الصمد؟ فقال: الذي يصمد إليه الخلق في الحوائج، فقالوا: زدنا فنزل: « لم يلد» كما ولدت مريم «ولم يولد» كما ولد عيسى «ولم يكن له كفوا أحد» يريد نظيرا من خلقه.

vasf u târif eyleyen en güzel bir cevap olduğunda şüphe yoktur. Mâlum ki nüzûlüne sebep olan sâillerin hususiyeti, cevâbın umum ve şümûlüne mâni' olacak değildir. Böyle nesh cereyan etmek ihtimâli olmayan âyât ve süverde tarihin, zamanın da bir hükmü olamayacağından sebeb-i nüzûlün Mekkî veya Medenî olmasının bilinmesinin de hüküm nokta-i nazarından hiçbir farkı yoktur. Bu gibilerde esbâb-ı[1] nüzûl vukū'î olmak üzere cerayân-ı hâli beyan için ziyade ma'lûmât kabîlinden zikrolunur. Binâen'aleyh Nasârânın teslisini de red olduğunda şüphe yoktur.

Âyetleri: Dörttür, Mekkî ve Şâmî'de beştir. لَمْ يَلِدْ de bir âyet sayılmıştır.

Fâsılası: Yalnız dâl harfidir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌۚ ﴿١﴾ اَللّٰهُ الصَّمَدُۚ ﴿٢﴾ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْۙ ﴿٣﴾ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ ﴿٤﴾

Meâl-i Şerîfi

De, O Allah tek bir "Ehad"dir (1). Allah, O eksiksiz Samed'dir (2). Doğurmadı[2] ve doğurulmadı (3). O'na bir küfüv de olmadı (4).

[6274] {قُلْ} ❁ hitab Resûlullah'a ve dolayısıyla hitab şânından olanların hepsinedir. Emrin tasrîhinde bu târifin bilhassa beyân-ı ilâhî olduğunu ifade ile aynen söylenmesi ve tebliği matlub olduğuna tenbih vardır. Kavil makūle ve melfûza şâmil olur, kemâli de lafız ve mânanın cem'indedir. Yani sade kendinden bir düşünce ve sırf aklî ve nazarî delillerden bir istidlâl olarak değil, Allah'ın kendi bildirdiği hak kelâmı olduğunu şeksiz şüphesiz kalbinle tasdik ve dilinle takrir ederek kendi nefsinde söylediğin gibi başkalarına da tebliğ et, söyle; herkes de böyle söylesin وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ mazmûnu mûcebince böyle söyle diye tavsiye etsin. {هُوَ} O ❁ mübtedâ olan bu zamirin bu sûrede merci'i geçmemiştir. Sebeb-i nüzûle nazaran sual edilmiş bulunan Allah'a râci'

1 B: "sebeb-i".
2 B: "doğmadı".

olması lâzım gelir, yukarıki sûrelerden birine nazaran da en yakın olarak إِذَا جَٓاءَ Sûresi'nde zikrolunan "Allah" ismi hatıra gelir. Fakat sûre müstakil olduğu ve müstakil olarak okunduğu zaman bunların hiçbiri zâhir bulunmadığı gibi haberi de yine "Allah" ismi geldiği cihetle evvelemirde ibham içinde ma'lûmiyet, ma'lûmiyet içinde[1] bir ibham ifade eden bu zamirin merci'i şâyân-ı dikkattir. Bundan dolayı muhatabların hâline göre bunda bir iki vecih zikredilmiştir: Birisi evvel ü âhir عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ شَهٖيدٌ her şey üzerinde hâzır u nâzır şâhid olan Vâcibü'l-vücud Hak teâlâ'nın zâtına râci' olmasıdır. Nitekim İbn Sînâ bu sûrenin tefsîrinde bu zamir Allah teâlâ'nın mertebe-i zâtında ancak هُوَ yani "O" demekten başka bir vechile idrak ve ifade olunamayacağına işaret olduğunu söylemiştir.[2] Yani kendisini ancak kendisi bilen, zâtını akılların idrâki kābil olmadığından dolayı mertebe-i zâtında[3] ancak هُوَ demekle târif edilebilecek olan Vâcibü'l-vücud Hak teâlâ'nın zâtı, hüviyeti demektir.

Fahr-ı Râzî de demiştir ki: "Burada هُوَ، اللّٰهُ، اَحَدٌ üç lafız vardır. Her biri tâlibînin[4] makāmâtından bir makāma [6275] işarettir. Birinci makam, mukarrebîn makāmıdır ki Allah'a gidenlerin makamlarının en yükseğidir. Bunlar ki eşyânın min haysü hiye hiye mâhiyyât[5] ve hakāikine[6] bakmışlar, Allah'tan başka mevcud görmemişlerdir. Çünkü lizâtihi vücûdu vâcib olan ancak Hak teâlâ'dır, mâ'adâsı lizâtihi mümkindir. Lizâtihi mümkin olan da min haysü hüve hüve[7] nazar edilince ma'dumdur[8]. Onun için onlar akıl gözleriyle Hak sübhânehu ve teâlâ'dan mâ'adâ mevcud

---

1 B -"ma'lûmiyet, ma'lûmiyet içinde".

2 Bk. Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* Beyrut: el-Müessesetü'l Câmiiyye, 1403/1983, s. 106-108:

ولما كانت الهوية الإلهية مما لا يمكن أن يعبر عنها لجلالتها وعظمتها إلا بأنه هو هو ثم شرحُ تلك الهوية إنما يكون بلوازمها... فلهذا لما أشار بقوله «هو» إلى الهوية المحضة البسيطة حقا التي لا يمكن أن يعبر عنه بشيء سوى أنه هو، وكان لابد من تعريفها بشيء من اللوازم عقب ذلك بذكر أقرب الأشياء لزوما له.

3 B -"akılların idrâki kābil olmadığından dolayı mertebe-i zâtında".

4 H: "tâlibinin".

5 H ve B: "mâhiyet".

6 B: "hakikatine".

7 B: "hiye hiye".

8 Bu ifadeye iyi dikkat etmeli, vahdetçilik diye mümkinâttan ibaret olan âlemi vâcibu'l-vücud görmek isteyen panteistlerin küfr ü ilhâdına düşmekten sakınmalıdır. Mümkinât vücûda gelmek için illete muhtaçtır, varlığı kendisinden olmayan şeyler haddizâtında kendine kalınca yok demektir, onun için أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللهَ بَاطِلُ'dır. [Müellifin notu] Bk. *Dîvânu Lebîd b. Rebî'a el-Âmirî,* s. 85.

görmezler. هُوَ işâret-i mutlakadır,[1] fakat işaret, mutlak olsa da müşârün ileyh muayyen olunca o mutlak o muayyene masruf olacağından o mukarrebîn nazarında هُوَ denilince Hak sübhânehu ve teâlâ'ya işaret olur, ve onlar iki mevcud görmediklerinden dolayı 'o' demek onlar için irfân-ı tam husûlüne kâfi olur."[2]

Bu iki mülâhazaya göre, هُوَ Allah teâlâ'nın ismine değil, zâtına râci'dir demek oluyor, fakat bunu böyle anlamak için هُوَ lafzını zamir değil, esmâ-i hüsnâdan bir ism-i ilâhîdir diye telakkī etmek daha muvâfık olur. Nitekim zamir tavsif olunmadığı hâlde وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّحِيمُ'de [el-Bakara 2/163] Rahmân, Rahîm sıfatlarıyla tavsif olunduğundan dolayı هُوَ'nin esmâ-i ilâhiyeden olduğunu söyleyenler olmuştu. O hâlde gerek zamir ve gerek isim olarak Zâtullah'a işaret olduğuna göre bu "Hüve" mübtedâsının haberi "Allah" ism-i celâli, "ehad" de haber ba'de haber olarak mâna "O Allah'tır, ehaddir" demek olur. "Hüve" denilmekle mutlak bir varlık ifade edilmiş olduğu için mümkinâtın, mahlûkātın haddizâtında varlık görmeyen ve hakīkī varlık olarak yalnız kendi zâtından başka bir illete muhtaç olmayıp kendisi bizâtihi ve lizâtihi vücûdunu muktezî ve bir an için bile yokluğunu farz ve tasavvur etmek mümteni' [6276] olan Vâcibu'l-vücûd bir zât-ı Hakk'ı tanıyanlara karşı "O" demekle bir târif yapılmış olur.

İkinci makam, ashâb-ı yemînin makāmıdır ki bunlar Hakk'ı mevcud tanırlar, halkı da mevcud tanırlar,[3] onun için bunların nazarında mevcûdâtta lâ-cerem kesret hâsıl olur. Biri vücûdu vâcib olup yok olması imkânı olmayan Zât-ı Hak, diğeri de yok iken var, var iken yok olabilen

1 H ve B: "işareti mutlaktır".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 360:

اعلم أن قوله: «هو الله أحد» ألفاظ ثلاثة وكل واحد منها إشارة إلى مقام من مقامات الطالبين فالمقام الأول: مقام المقربين وهو أعلى مقامات السائرين إلى الله وهؤلاء هم الذين نظروا إلى ماهيات الأشياء وحقائقها من حيث هي هي فلا جرم ما رأوا موجودا سوى الله لأن الحق هو الذي لذاته يجب وجوده وأما ما عداه فممكن لذاته والممكن لذاته إذا نظر إليه من حيث هو هو كان معدوما فهؤلاء لم يروا موجودا سوى الحق سبحانه وقوله: هو إشارة مطلقة والإشارة وإن كانت مطلقة إلا أن المشار إليه لما كان معينا انصرف ذلك المطلق إلى ذلك المعين فلا جرم كان قولنا: هو إشارة من هؤلاء المقربين إلى الحق سبحانه فلم يفتقروا في تلك الإشارة إلى مميز، لأن الافتقار إلى التمييز إنما يحصل حين حصل هناك موجودان وقد بينا أن هؤلاء ما شاهدوا بعيون عقولهم إلا الواحد فقط فلهذا السبب كانت لفظة «هو» كافية في حصول العرفان التام لهؤلاء.

3 H -"halkı da mevcud tanırlar".

halk kesreti; ondan dolayı bunlara "Hüve" demek Hakk'a işarette kâfi gelmez, Hakk'ı halktan temyiz ettirecek bir mümeyyiz lâzımdır. Bunlar ondan Zât-ı Hakk'ı anlamak için "Hüve" lâfzına Allah isminin de iktirânına muhtaçtırlar, işte bunlar için هُوَ اللّٰهُ denilmiştir. Çünkü Allah, mâʻadâsı kendiye muhtaç, kendisi mâʻadânın hepsinden müstağnî bütün sıfât-ı kemâli câmiʻ, zâtında ulûhiyete müstahik bir mevcud demektir.

Üçüncü makam ashâb-ı şimâlin makāmıdır ki hepsinin aşağısıdır. Bunlar vâcibu'l-vücudun, ilâhın birden ziyade olmasını tecviz ederler[1], işte bunları red ve sözlerini ibtal için "ehad" diye de tasrih edilerek قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ denilmiştir.[2]

Bu "Hüve" zamirinde diğer bir vecih de zamîr-i şân olmaktır ki meşhur olan da budur. Gerek sûrenin istiklâli ve gerek lisânî[3] belâgat itibariyle bu daha zâhirdir. Mâlum ki zamîr-i şân söylenecek olan bir cümlenin ehemmiyetini işʻâr için mübhem olarak evveline getirilip şâna ircâʻ edilerek, emr ü şân: söylenecek gayet mühim söz, "hakikat şudur" mânasına önündeki cümle ile beyan edilir. Bu surette haberi اللّٰهُ اَحَدٌ cümlesi olur. Bunda "Hüve" zamiri hakikatte ifadesi matlub zât-ı maksûdu[4] her şeyden evvel tanınması lâzım gelen mutlak bir şân olarak duyuran bir mübtedâ; onu bâtında ve zâhirde bütün sıfât-ı kemâli ile tecellî ettiren اللّٰهُ ism-i celâli de mübtedâ; اَحَدٌ bunun zâtını kesretten tenzih ile birliği vasfını isbat eyleyen haberi, bu haberle Allah'ın birliğini ifade [6277] eden bu cümle dahi هُوَ mübtedâsının haberi olarak onunla birleşip onu beyan eylemiştir. Demek ki o şân, Allah'ın birliği kaziyyesinden ibarettir, kaziyyede de maksad ve mazmun hükümden

---

1 B: "edenler".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 360-361:

المقام الثاني: وهو مقام أصحاب اليمين وهو دون المقام الأول وذلك لأن هؤلاء شاهدوا الحق موجودا وشاهدوا الخلق أيضا موجودا فحصلت كثرة في الموجودات فلا جرم لم يكن هو كافيا في الإشارة إلى الحق بل لا بد هناك من مميز به يتميز الحق عن الخلق فهؤلاء احتاجوا إلى أن يقرنوا لفظة الله بلفظة هو فقيل: لأجلهم «هو الله» لأن الله هو الموجود الذي يفتقر إليه ما عداه ويستغني هو عن كل ما عداه والمقام الثالث: وهو مقام أصحاب الشمال وهو أخس المقامات وأدونها وهم الذين يجوزون أن يكون واجب الوجود أكثر من واحد وأن يكون الإله أكثر من واحد فقرن لفظ «الأحد» بما تقدم ردا على هؤلاء وإبطالا لمقالاتهم فقيل: «قل هو الله أحد».

3 H: "lisan"; B: "lisânın".

4 H: "zâtı maksud".

ibaret olduğu için beyânı matlub olan o mühim şân, ancak Allah'ın birliği hükmünden ibaret olmuş olur. O Allah; celâl ve cemâl bütün kemâl sıfatlarıyla varlık kendinin olmakla ulûhiyet kendisinin hakkı, yani bihakkın mâbud olan Hak teâlâ {اَحَدٌ} ehaddir ۞ ikincisi olmayan tek birdir. Evvel ve âhir şerîkten[1] münezzeh لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] hep bir, yegâne birdir.

Nihâye'de: "Allah teâlâ'nın esmâsında Ehad هُوَ الْفَرْدُ الَّذِي لَمْ يَزَلْ وَحْدَهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ آخَرُ ezel ve lâyezâlde hep bir olan ve beraberinde diğeri bulunmayan ferd, tektir. Bu bir isimdir ki beraberinde zikrolunabilecek adedi nefy için binâ kılınmıştır; مَا جَاءَنِي أَحَدٌ 'bana hiçbir ehad gelmedi' dersin, bunda hemze vâv'dan bedeldir aslı 'vehad'dır[2], çünkü vahdettendir."[3]

"Ehad" lafzı bir demek olan "vâhid" mânasında dahi kullanılır ise de aralarında mühim farklar vardır. "Vahdet"in mâ'adâyı nefy etmek demek olan esas mânasında "ehad" eblağdır, "vâhid" itibarî de olabilir. "Ehad" ise zâtında ne kesr ne mâ'adâ hiçbir aded kabul etmeyen, hiçbir vechile iki olması ihtimâli olmayan hakīkī birdir; hep bir, dâima bir, mâ'adâsı hiç olan birdir. Demişlerdir ki: "Vâhid" ile "ehad" müterâdif değillerdir. Râzî'nin naklettiği vechile Ezherî demiştir ki: "'Ehadiyet' ile Allah teâlâ'dan başka bir şey tavsif olunmaz. Meselâ 'recül^ün^ ehad^ün^', 'dirhem^ün^ ehad^ün^' denilmez; 'recül^ün^ vâhid^ün^', 'dirhem^ün^ vâhid^ün^' denilir, ferd, yani tek demektir. 'Ehad' Allah'ın sıfatlarından bir sıfattır ki kendisine muhtastır. Onda[4] O'na hiçbir şey iştirak edemez. Bundan başka 'vâhid' ile 'ehad' arasında daha birkaç vechile fark zikretmişlerdir: Birincisi 'vâhid' 'ehad'de dâhil olur, 'ehad' 'vâhid'de dâhil olmaz, [6278] (yani ehad vâhiddir, lâkin her vâhid, ehad olmaz.) 'Ehad' denilmekle 'vâhid' denilmiş olur, 'vâhid' denilmekle 'ehad' denilmiş olmaz.

---

1 H ve B: "şirkten".
2 B: "vâhiddir".
3 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* I, 27:
في أسماء الله تعالى «الأحد» وهو الفرد الذي لم يزل وحده ولم يكن معه آخر وهو اسم بُنِيَ لِنفي ما يذكر معه من العدد، تقول ما جاءني أحد، والهمزة فيه بدل من الواو وأصله وَحَد لأنه من الوحدة.
4 B: "Ondan".

İkincisi: فُلَانٌ لَا يُقَاوِمُهُ وَاحِدٌ 'fülâna vâhid mukāvemet edemez' denildiği zaman 'bir mukāvemet edemez' demek olduğundan 'lâkin iki mukāvemet eder' demek câiz olur. Hâlbuki فُلَانٌ لَا يُقَاوِمُهُ أَحَدٌ denildiği zaman 'lâkin iki mukāvemet eder' denemez. Çünkü 'ona hiç mukāvemet edecek yoktur' demek olur.

Üçüncüsü 'vâhid' isbatta, 'ehad' nefyde kullanılır. İsbatta رَأَيْتُ رَجُلًا وَاحِدًا 'bir recül gördüm' denir, nefyde ise مَا رَأَيْتُ أَحَدًا 'bir ehad görmedim' denilir, umum ifade eder."[1]

Râgıb der ki: "'Ehad' iki suretle isti'mâl olunur: Birisi yalnız nefyde birisi de isbatta. Nefye muhtas olanı nâtıklar cinsine istiğrak içindir. Aza ve çoğa gerek ictimâ' gerek iftirak tarîkiyle hepsine mütenâvil olur. مَا فِي الدَّارِ أَحَدٌ 'evde ehad yok' gibi ki 'ne bir ne iki ne daha ziyade ne müctemi'an ne de müteferrikan hiç kimse yok' demektir. Bu mâna için isbatta isti'mâli sahih olmaz. Çünkü iki zıddın nefyi sahih olursa da isbâtı sahih olmaz. Bu mânaca فِي الدَّارِ أَحَدٌ denilse bunda hem münferid vâhidi isbat, hem de gerek müctemi'an gerek müteferrikan vâhidin mâfevkini isbat bulunmuş olurdu, bunun ise asla olamayacağı zâhirdir. Bu, böyle vâhidin mafevkine mütenâvil olduğu içindir ki cemi' ile مَا مِنْ أَحَدٍ فَاضِلِينَ denilmek sahih olur. Nitekim **فَمَا مِنْكُمْ مِنْ اَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزٖينَ** [el-Hâkka 69/47] buyurulmuştur. İsbatta müsta'mel olan 'ehad'e gelince: O da üç vechiledir:

Evvelkisi: Aşerâta zammolunan vâhidde kullanılır: اَحَدَ عَشَرَ، أَحَدٌ وَعِشْرُونَ gibi. İkincisi: muzâf veya muzâf[un] ileyh olarak 'evvel' mânasına kullanılır. **اَمَّٓا اَحَدُكُمَا فَيَسْقٖى رَبَّهُ خَمْرًا** [Yûsuf 12/41] kavl-i kerîmi gibi ve يَوْمُ الْأَحَدِ dedikleri gibi ki 'yevmü'l-evvel' demektir. Üçüncüsü mutlaka vasf olarak kullanılır ki **قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ** buyurulduğu üzere bu ancak Allah

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 359-360. Krş. Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga,* V, 127:
والقول الثاني: أن الواحد والأحد ليسا اسمين مترادفين قال الأزهري: لا يوصف شيء بالأحدية غير الله تعالى لا يقال: رجل أحد ولا درهم أحد كما يقال: رجل واحد أي فرد به بل أحد صفة من صفات الله تعالى استأثر بها فلا يشركه فيها شيء. ثم ذكروا في الفرق بين الواحد والأحد وجوها أحدها: أن الواحد يدخل في الأحد والأحد لا يدخل فيه وثانيها: أنك إذا قلت: فلان لا يقاومه واحد، جاز أن يقال: لكنه يقاومه اثنان بخلاف الأحد فإنك لو قلت: فلان لا يقاومه أحد لا يجوز أن يقال: لكنه يقاومه اثنان وثالثها: أن الواحد يستعمل في الإثبات والأحد في النفي، تقول في الإثبات: رأيت رجلا واحدا وتقول في النفي: ما رأيت أحدا فيفيد العموم.

teâlâ'nın vasfındadır. [6279] Aslı 'vehad'dır[1] velâkin 'vehad' gayrısında kullanılır. Nitekim Nâbiga:

كأنّ رَحْلِي [2] وَقَدْ زَالَ النَّهَارُ بِنَا   بِذِي الْجَلِيلِ عَلَى مُسْتَأنِسٍ وَحَدِ

demiştir."[3]

Ebussuud ve daha başkalarının beyânına göre hemzesi vâv'dan mübdel olan "ehad" isbattakidir.[4] فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللّٰهِ اَحَداً [el-Cin 72/18], وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً اَحَدٌ gibi, nefye mülâzım olan ve umum murad edilen "ehad" öyle değildir, onun hemzesi aslîdir. İkisi de aslîdir dahi denilmiştir. Bu sûrede ikisi de zikredilmiştir.

"Ehad" ile "vâhid" arasını Sa'leb şöyle fark etmiştir: "'Ehad'e ibtidâen aded binâ edilmez,[5] أَحَدٌ وَاثْنَانِ denilmez, وَاحِدٌ وَاثْنَانِ denilir de رَجُلٌ أَحَدٌ denilmez رَجُلٌ وَاحِدٌ denilir" demiştir.[6] (Lâkin Râzî'nin nakline göre İmam Halil, أَحَدٌ وَاثْنَانِ denilmek de câiz olduğunu söylemiştir ki bunda "vâhid" mânasına demektir.[7]) Hanefiyyeden bazıları da farkı şöyle nakleylemiştir: Ehadiyet hiçbir hâlde cüz'iyete ve adediyete muhtemil olmaz, vâhidiyet ise ikisine de muhtemil olur: مِائَةٌ وَاحِدَةٌ وَأَلْفٌ وَاحِدٌ denilir, ne مِائَةٌ اَحَدٌ, ne de أَلْفٌ اَحَدٌ denilmez. Hattâbî "ehadiyet zâtın teferrüdü, vâhidiyet sıfatta[8] müşareketi

---

1 B: "vâhid'dir".
2 H, M ve B: "رجلى".
3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 66-67:
«أحد» يستعمل على ضربين: أحدهما: في النفي فقط والثاني: في الإثبات. فأما المختص بالنفي فلاستغراق جنس الناطقين ويتناول القليل والكثير على طريق الاجتماع والافتراق، نحو: ما في الدار أحد، أي: لا واحد ولا اثنان فصاعدا لا مجتمعين ولا مفترقين ولهذا المعنى لم يصح استعماله في الإثبات، لأنّ نفي المتضادين يصح ولا يصحّ إثباتهما فلو قيل: في الدار واحد لكان فيه إثبات واحدٍ منفرد مع إثبات ما فوق الواحد مجتمعين ومفترقين وذلك ظاهر الإحالة ولتناول ذلك ما فوق الواحد يصح أن يقال: ما من أحدٍ فاضلين، كقوله تعالى: «فَما مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حاجِزِينَ» وأمّا المستعمل في الإثبات فعلى ثلاثة أوجه: الأول: في الواحد المضموم إلى العشرات نحو: أحد عشر وأحد وعشرين. والثاني: أن يستعمل مضافا أو مضافا إليه بمعنى الأول كقوله تعالى: «أَمَّا أَحَدُكُما فَيَسْقِي رَبَّهُ خَمْراً» وقولهم: يوم الأحد. أي: يوم الأول ويوم الاثنين. والثالث: أن يستعمل مطلقا وصفا وليس ذلك إلا في وصف الله تعالى بقوله: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» وأصله: وحد ولكن وحد يستعمل في غيره نحو قول النابغة:
كأنّ رحلي وقد زال النهار بنا   بذي الجليل على مستأنس وحد.
4 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 623.
5 İbtidâen denilmesi احد عشر gibi sonradan olanlardan ihtirazdır [Müellifin notu].
6 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 623-624.
7 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 359:
قال الخليل: يجوز أن يقال «أحد اثنان» وأصل أحد وحد إلا أنه قلبت الواو همزة للتخفيف وأكثر ما يفعلون هذا بالواو المضمومة والمكسورة كقولهم: وجوه وأجوه، وسادة وإسادة.
8 B: "sıfâtta".

nefy içindir" demiş, muhakkikīnden bunun aksi de nakledilmiştir; yani ehadiyet, ne zâtında ne de sıfâtında şerîki olmayan bir tektir. Allah teâlâ hakkında bunlar birbirinden ayrılmadığı için vâhid ile ehad bir isim hükmündedir denilmiş, onun için bir kısım müfessirîn burada "ehad"ı "vâhid" ile tefsir etmişlerdir. Nitekim İbn Abbas'ın ve Ebû Ubeyde'nin de bunu "vâhid" diye tefsir ettikleri söylenmiş ve "vâhid" tecezzî ve inkisâmı kabul etmeyendir diye târif edilmiştir.[1] Allah teâlâ hakkında "vâhid" ve "ehad" birbirinden ayrılmamak itibariyle ikisi de birdir diye tefsir etmek herkesin anlaması için daha kolay olur, çünkü ehad vâhiddir. Fakat bununla arada hiç fark yoktur [6280] zannedilmemelidir. Ebu'l-Bekā, *Külliyyât*'ında "ehad"ın "vâhid" mânasına da geldiğini, bununla beraber aradaki bazı farkları kaydettikten sonra der ki: "İki vecihten her birine göre de 'ehad' ile murad olunan vâhid, cemî'-i vücûhtan vâhiddir, çünkü ehadiyet gerek adedî, gerek terkîbî, gerek tahlîlî[2] ta'addüd envâ'ının hepsinden müsâlemet-i sırfedir, nisbî olan kesret-i vücûdiyenin ehadiyeti zâtta istihlâkidir[3], onun için tenzih makāmında vâhide tercih olunur. Zira vâhidiyet adedî ta'addüdün intifâsından ibarettir. Kesret-i ayniye[4] vâhidiyette de müntefî olur ise de onda kesret-i nisbiye ta'akkul edilir."[5] Bunu şöyle de îzah etmişlerdir: "Vâhid" muhtelif merâtibde birliklere söylenebilir, "ehad" ise onun ekmelidir. Mutlak müşekkek[6] olduğu

1 Bk. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 510. Krş. "Tefsîru Sûreti'l-İhlâs", *Mecmû'u resâili Hâfız İbn Receb el-Hanbelî,* thk. Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî, Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1424/2003, II, 539; *Tefsîru İbn Receb el-Hanbelî,* II, 665-666:

وفرق ثعلب بين أحد وواحد بأن أحدا لا يبنى عليه العدد ابتداء فلا يقال: أحد واثنان كما يقال: واحد واثنان ولا يقال: رجل أحد كما يقال: رجل واحد ولذلك اختص به سبحانه وفرق بعضهم بينهما أيضا بأن الأحد في النفي نص في العموم بخلاف الواحد فإنه محتمل للعموم وغيره فيقال: ما في الدار أحد ولا يقال: بل اثنان ويجوز أن يقال: ما في الدار واحد بل اثنان ونقل عن بعض الحنفية أنه قال في التفرقة بينهما: إن الأحدية لا تحتمل الجزئية والعددية بحال والواحدية تحتملها لأنه يقال: مائة واحدة وألف واحد ولا يقال: مائة أحد إلّا ألف أحد... وفرق الخطابي بأن الأحدية لتفرد الذات والواحدية لنفي المشاركة في الصفات، ونقل عن المحققين التفرقة بعكس ذلك ولما لم ينفك في شأنه تعالى أحد الأمرين من الآخر قيل الواحد الأحد في حكم اسم واحد، وفسر الأحد هنا ابن عباس وأبو عبيدة كما قال الجوزي بالواحد... وفسر بما لا يتجزأ ولا ينقسم.

2 H, M ve B: "tafsîlî".

3 H: "istihlâktir".

4 B: "vâhidiye".

5 Ebu'l-Bekā, *el-Külliyyât,* s. 52-53:

الأحد: هو بمعنى الواحد... وعلى كل من الوجهين يراد بالأحد ما يكون واحدا من جميع الوجوه، لأن الأحدية هي البساطة الصرفة عن جميع أنحاء التعدد عدديا أو تركيبا أو تحليليا فاستهلاك الكثرة النسبية الوجودية في أحدية الذات ولهذا رجح على الواحد في مقام التنزيه، لأن الواحد منه عبارة عن انتفاء التعدد العددي فالكثرة العينية وإن كانت منتفية في الواحدية إلا أن الكثرة النسبية تتعقل فيها.

6 M: "müşekkik".

zaman kemâline masruf olacağından burada "ehad"i "vâhid" diye tefsir edenlerin murâdı da daha ziyadesi, daha ekmeli mümkin olmayan vahdetle muttasıf vâhid demek olduğu anlaşılmak lâzım gelir.

Bu münasebetle burada "vahdet" birlik mefhûmuyla "vâhid" lafzının mânalarından da biraz bahsetmek iktizâ eder.

İbn Sînâ'nın *Şifâ*'sında ve *Şerh-i Mevâkıf*'ta ve sâirede tafsil olunduğu üzere "'vahdet', vücûda müsâvî[1], yani mefhumda değil hamlde müsâvî olur. Herhangi bir vahdeti olan fi'l-cümle mevcuddur ve her mevcûdun bir vahdeti vardır. Hatta kesîrin bile. Birçok şeyler bir mâhiyette birleşerek bir mevcud olur, meselâ bir on, onların biridir. Ve böyle olması vahdet ile kesretin tekabüllerine de mâni' olmaz. Zira bir şeye aynı haysiyetle ârız olmuş değillerdir. Aralarındaki o tesâvîden dolayı vahdeti, vücûdun[2] kendisi zannedenler olmuştur. Hâlbuki doğru değildir. Bir cismi parçalamak birliğini yok etmek olsa da varlığını yok etmek olmaz, kezâlik çoğa çok olduğu haysiyetten var denilir de bir denilmez; 'vahdet' ile 'vücud' hüve hüvesine mefhumda değil, mevzû'da birleşirler. 'Vahdet' mâhiyetin de aynı değildir. 'Vahdet' mâhiyet [6281] üzerine zâid bir mefhumdur. Onun için mâhiyet vahdeti de kesreti de kābil olur. Ve vahdet, kesretten evveldir. 'Vahdet'i şöyle târif etmişlerdir: Şeyin hakikatte kendisine müşareket eder umûrda inkısam etmez olmasıdır, gerek nokta gibi hiç inkısam etmesin, gerekse a'zâsına münkasim Zeyd gibi hakikatine muhalif eczâya inkısam etsin. 'Kesret'i de: şeyin hakikatinde müşârik olur umûra inkısam eder haysiyette olmasıdır. Ma'amâfîh vahdet, şeyin inkısam etmez olması haysiyeti, kesret inkısam eder olması haysiyeti demek daha iyidir. Çünkü o inkısâmın cüz'îye veya eczâya olması asıl hadden hariç tâlî bir haysiyettir. Fakat inkısam denilince yalnız eczâya inkısam tebâdür etmemek, hem de vahdet mülâhazasında ilk nokta-i nazar, şirketi nefy ile cüz'îye 'adem-i inkısam olduğu anlaşılmak için o tasrih olunmuştur. Bu suretle vahdetin mertebeleri olabildiği gibi

1 H, M (ilk baskı) ve B: "müsavık".
2 H ve B: "vücûdunun".

'vâhid' denilen şeyin vahdetle ittisâfı da zâtî ve arazî kısımlarına ayrılır. Vâhidin kesîre tekabülü de zâtî değil, arazîdir[1]. Bundan dolayı bir şey bir cihetten vâhid iken diğer cihetten veya cihetlerden kesîr olabilir, ancak vâhid olduğu cihetten kesîr olmaz. İmdi vâhid cüz'iyyâta hiç inkısam etmezse, yani tasavvuru çoğa hamledilmesine mâni' olursa o, şahsî vâhiddir, tasavvuru şirkete mâni' olmaz da cüz'iyyâta inkısam edebilirse o, gayr-i şahsî vâhiddir. Şahsî vâhid, eğer hiç inkısam kabul etmezse, yani cüz'îlere münkasim olmadığı gibi cüzlere de ayrılmazsa işte o hakîkî vâhiddir, onun inkısam etmez olmaktan başka bir mefhûmu yoksa o vahdetin kendisidir. Eğer ondan başka da bir mefhûmu varsa ya bir vaz'ı vardır, ya yoktur. Eğer bir vaz'ı varsa, yani işâret-i hissiyeyi kâbil ise o noktadır, vaz'ı yoksa o müfârıktır, yani yalnız işâret-i akliyeyi kâbil mücerreddir (bizim 'ene', 'ben', 'o' diye ifade edebildiğimiz duygumuz gibi). Ve eğer şahsî vâhid, cüz'iyyâta inkısam etmemekle beraber mikdârı[2] eczâya [6282] inkısâmı kabul ederse o eczâ ya birbirine müşâbihtir, ya muhteliftir. Müşâbih ise o bi'l-ittisâl vâhiddir, cism-i basît gibi; yok eğer muhtelif ise o da bi'l-ictimâ' vâhiddir, bir ağaç gibi.

Gayr-i şahsî vâhide gelince, ki o bir cihetten vâhid diğer cihetten kesîrdir, onun vahdeti ciheti ya zâtîsidir, yani o kesretlerin mâhiyetinden hariç değildir, yahut arazîdir, mâhiyetten hariçtir. Eğer zâtî ise o zâtî ya mâhiyetinin tamamıdır, bu nev'an vâhiddir veya mâhiyetin cüz'üdür. Bu cüz tamâm-ı müşterek ise cinsen vâhiddir, değil ise faslıyla vâhiddir. Ve eğer cihet-i vahdet ârız ise vahdeti arazîdir, vâhid bi'l-arazdır[3]. Bu ârız o kesretlere tab'an[4] ya mevzû' olur, 'gülen ile ağlayan insanlıkta birdir' gibi veya mahmul olur, 'pamuk ve kar beyazlıkta birdir' gibi. Evvelkine 'vâhid bi'l-mevzû'', ikinciye 'vâhid bi'l-mahmul' denilir. Ve[5] eğer cihet-i vahdet ne zâtî ne de arazî[6] olmazsa, yani asla mahmul olmaz ise ona da

1 B: "ârızîdir".
2 H: "mikdâr-ı".
3 M: "bil'arzdır".
4 H ve B: "tebe'an".
5 H -"Ve".
6 H: "ârızî".

'vâhid bi'n- nisbe' veya 'bi'l-münasebe' denilir[1] ki 'nefsin bedene nisbeti melikin medineye nisbetidir' denilmesi böyledir. Bu iki nisbet, tedbir mânası itibariyle birdir demek olur, tedbir ise nisbetin mahmûlü değil, nefsin ve melikin ârızıdır. Bunlar anlaşıldıktan sonra vâhidin bu aksâma ıtlâkı ale's-seviyye değil, teşkik ile olduğu ve vâhid denilmeye hangisinin daha evlâ olacağı da anlaşılmış olur ki, şahsî vâhid nev'iyle vâhidden evlâ, o cinsiyle vâhidden evlâ, o faslıyla vâhidden evlâ, böyle zâtîsiyle vâhid, emr-i arazî[2] ile vâhidden evlâ, o da bi'n-nisbe vâhidden evlâdır. Şahsî vâhid aksâmından da hiç inkısam kabul etmeyen hakīkī vâhid, bi-vech^in-mâ inkısam kabul edenden evlâdır. Demek ki vâhidler hakikatleri ile muhteliftirler. Vücûdât-ı hâssa hakikatleri muhtelif olmakla beraber, mutlak vücud mefhûmunda arazî[3] olarak mevcud diye iştirak [6283] ettikleri gibi vahdet mefhûmunda da arazî[4] olarak vâhid diye iştirak etmiş olurlar. Onun için vâhidlerin her hükümde iştirakleri lâzım gelmez. Vücûdîsi de vardır, itibârîsi de vardır, mâhiyet üzere zâid olanı da vardır, nefs-i mâhiyet olanı da vardır[5], cüz'-i mâhiyet olanı da vardır. Sâir ahkâmda da böyledir. Meselâ bazısında cevher, diğer bazısında araz olabilir, bunlar kolay anlaşılabilmek için gayr-i şahsî vahdetlerin envâ'ına göre isimler verilmiştir: Nevide olan vahdete 'mümaselet', cinste 'mücaneset', keyfiyette 'müşabehet', kemmiyette 'müsâvat', şekilde 'müşâkele', vaz'da 'müvâzât' ve muhâzât', etrafta 'mutabakat', nisbette 'münasebet' denilmiştir."[6]

Hep bunlar aded ile alâkadar olan vâhidlerdir. Kezâlik şahsî vâhid de bunlardan biri veya birkaçı ile adede dâhil olabilir, meselâ bir misli veya nazîri onun gibi bir şahıs daha bulunarak ikisi bir küllün birer cüz'ü veya bir küllînin cüz'îleri olabilirler. Misli olmayan vâhide

1 Vâhid bi'n-nisbe vâhid-i hakīkī mukabili olarak nisbî vâhid mânasına da kullanılırsa da onlar içinde en ziyade bu sonuncuda ehas olarak kullanılmıştır [Müellifin notu].
2 H ve B: "ârızî".
3 H ve B: "ârızî".
4 H ve B: "ârızî".
5 H -"nefs-i mâhiyet olanı da vardır".
6 Bk. Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, IV, 21-51.

"ferd", "mütevahhid", "vahîd"[1] denilir ki bizim "tek", "biricik", "yegâne" dediğimizdir. Meselâ bizim âlemimizde Arz tek, Kamer tek, Güneş tektir, ferddirler, bununla beraber teklikleri de izâfîdir, her cihetle tek değildirler. Meselâ, cisim olmakta, kürevî olmakta ferd değildirler, sonra misilleri de mümkindir. Eşhâsa, cüz'iyyâta "ferd" ıtlak edişimiz de ferdiyetin tam mânasıyla her cihetten değil, temayüz ettikleri birer vecih itibariyle izâfî ve imkânîdir. Bu vech iledir ki ferdde birçok kıymetler toplanıp birleşerek vech-i Hakk'ın birliğine bir âyet olurlar ki biz onu, sade "ben", "sen", "o" diyerek duyduğumuz birlik şuurlarının delâletiyle kesretler içinden seçer ve nihâyet aded fikrini de silerek bütün o kesretlerin kıymetleri kendisinde tenzîh-i tâm ile birleşen hakīkī ferd şuuruna ereriz ki, o vakit اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ [er-Ra'd 13/28], وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ [el-Bakara 2/210], وَمَٓا اَمْرُنَٓا اِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ [el-Kamer 54/50] sırrı zâhir olur. Ve işte o, bütün kesretler kendisinde müstehlek olup bütün kıymetler kendisinde birleşen, bütün varlığı tutan, ezelî ebedî vücûd-i [6284] dâim[2] kendisinin olup bir ikincisini[3] farz bile tenakuz olan o tek vâhid duygusu, hakīkī ferd duygusudur, ehad duygusudur. Bu nefy edilince her şey nefy edilmiş olur. Yukarıda beyan olunduğu üzere "ehad nefyde umum ifade eder" denilmekle de bu mâna anlatılmıştır, لَا أَحَدَ demek "hiçbir şey yok" demektir. Onun için cemî'-i mâ'adâyı nefyeden tam mânasıyla teklik, hakīkī infirad mefhûmu düşünülmeden "vâhid" demekle ehad ifade edilmiş olmaz. Nitekim Râgıb da şöyle demiştir: "'Vahdet' infiraddır, 'vâhid' dahi hakikatte asla cüz'ü olmayan şeydir. Sonra her mevcûda ıtlak olunmuştur, adedlerden herhangisi olsa ona 'vâhid' demek sahih olur; bir on, bir yüz, bir bin denilir. O hâlde 'vâhid' lafz-ı müşterektir, altı vech üzere isti'mâl olunur. Birincisi cinste yahut nevide vâhid olandır, insan ve feres cinste vâhiddir; 'Zeyd ve Amr nevide vâhiddir' dememiz gibi.

---

1 H ve B: "vâhid".
2 H: "dâimî".
3 H ve B: "ikincisi".

İkincisi: İttisal ile vâhid olandır, ya hilkaten 'şahs-ı vâhid' demek gibi, veya sınâat cihetinden[1] ki 'hırfet-i vâhide' demek gibi,

Üçüncüsü: Nazîri olmadığı için vâhid olandır, ya hilkatte ki 'Şems vâhiddir' demek gibi, veya fazilet davasında ki 'fülân, asrının vâhididir' demek gibi ve نَسِيجٌ وَحْدَه 'biricik dokunmuş' denilmek gibi.

Dördüncüsü: Parçalanamadığı için vâhid olandır, ya küçüklüğünden dolayı ki 'hebâ' gibi veya salâbetinden dolayı ki 'elmas' gibi.

Beşincisi: Mebde' içindir, ya adedin mebde'i için 'vâhid, isneyn' gibi veya hattın mebde'i için 'nokta-i vâhide' gibi; bütün bunlarda vahdet ârızdır[2].

Allah teâlâ'nın vasfı olduğunda 'vâhid'in mânasına gelince ne tecezzî ne de tekessür sahih olmayan demektir ve bu vahdetin su'ûbetinden[3] dolayı Allah وَاِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَحْدَهُ اشْمَاَزَّتْ قُلُوبُ الَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ [ez-Zümer 39/45] buyurmuştur[4] ki 'vahad'[5] münferid [6285] (tek, yalnız) demektir. Bâlâda geçtiği üzere bununla Allah'ın gayrı da vasfolunur, fakat 'ehad'[6] ile Allah'tan mâ'adâsı vasfolunmaz."[7]

Ebu'l-Bekā'nın *Külliyyât*'ında da hulâsa olarak şöyle der: "Vahdet, ıtlak olunur ve onunla tecezzî ve inkısam bulunmamak murad olunur. Bu mânada 'vâhid' çok kullanılır, bazen de 'vahdet' ta'addüd ü kesretin mukabiline ıtlak olunur. Bu mânaca da 'ehad' ve 'ferd' çok ıtlak edilir.

1 H: "cinsinden".
2 H: "arazidir"; B: "ârızîdir".
3 M (sonraki baskılar): "subbetinden"; B: "sübûtundan".
4 B: "buyurulmuştur".
5 H, M ve B: "vâhid".
6 H ve B: "ahd".
7 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 857-858:
الوحدة: الانفراد، والواحد في الحقيقة هو الشيء الذي لا جزء له البتّة ثمّ يطلق على كلّ موجود حتى إنه ما من عدد إلّا ويصحّ أن يوصف به فيقال: عشرة واحدة ومائة واحدة وألف واحد فالواحد لفظ مشترك يستعمل على ستّة أوجه: الأوّل ما كان واحدا في الجنس أو في النّوع كقولنا: الإنسان والفرس واحد في الجنس وزيد وعمرو واحد في النّوع. الثاني: ما كان واحدا بالاتّصال إمّا من حيث الخلقة كقولك: شخص واحد وإمّا من حيث الصّناعة كقولك: حرفة واحدة. الثالث: ما كان واحدا لعدم نظيره إمّا في الخلقة كقولك: الشّمس واحدة وإمّا في دعوى الفضيلة كقولك: فلان واحد دهره وكقولك: نسيج وحده. الرابع: ما كان واحدا لامتناع التّجزّي فيه إمّا لصغره كالهباء وإمّا لصلابته كالألماس. الخامس: للمبدإ، إمّا لمبدإ العدد كقولك: واحد اثنان وإمّا لمبدإ الخطّ كقولك: النّقطة الواحدة. والوحدة في كلّها عارضة وإذا وصف الله تعالى بالواحد فمعناه: هو الذي لا يصحّ عليه التّجزّي ولا التكثّر ولصعوبة هذه الوحدة قال تعالى: «وَإِذا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ» والوحد المفرد ويوصف به غير الله تعالى، كقول الشاعر: «على مستأنس وحد» وأحد مطلقا لا يوصف به غير الله تعالى وقد تقدّم فيما مضى.

'Vâhid'in iki mânası vardır: Birisi 'vahdet' kendisiyle kāim olandır. Bu mânaca 'vâhid' inkısam ve tecezzî etmeyendir.

İkincisi de zâtında nazîri ve ef'âl ve sıfâtında şebîhi olmayandır. Vücudda bu iki mânanın ikisiyle de hakikaten ittisaf eden Allah teâlâ'dan başka yoktur, çünkü mevcûdâttan cevher-i ferd gibi tecezzî etmeyen de misline ve emsâline munzam olabilir. Arş ve Kürsî gibi nazîri olmayan ve Şems ü Kamer gibi nev'i şahsına münhasır bulunanların hepsine nazîr isbâtı mümkindir. Fakat Bârî teâlâ'nın tecezzî ve inkısâmı muhâldir ve O'nun misli de yoktur, nazîri de yoktur, şebîhi de yoktur. Ve tevhîdin üç mertebesi vardır: Birincisi tevhîd-i zât mertebesidir. Bu istihlâk makāmı, fenâ fillah makāmıdır ki Allah'tan başka mevcud yoktur (var zannedilenlerin hepsi fâni olur da yalnız bir tek Zâtullah mevcud kalır). لَا مَوْجُودَ إِلَّا اللهُ

İkincisi tevhîd-i sıfât mertebesidir ki, müteferrik olan her kudreti O'nun kudret-i şâmilesinde ve her ilmi O'nun ilm-i kâmilinde muzmahil görmek ve hatta her kemâli O'nun kemâlinin envârından bir lem'a görmektir.

Üçüncüsü tevhîd-i ef'âl mertebesidir ki bu da vücudda Allah'tan başka müessir yok olduğu ilme'l-yakīn veya ayne'l-yakīn[1] veya hakka'l-yakīn tahakkuk etmektir."[2]

Velhâsıl ehadiyet, eblağ ve ekmel olduğu, yani "vâhid" [6286] denilebilenlerin hepsine "ehad" denilemeyeceği için "ehad"ı "vâhid" ile tefsir edenlerin de murâdı, üzerinde kesr veya zamm ile aded tasavvur

1 B -"veya ayne'l-yakīn".

2 Ebu'l-Bekā, *el-Külliyyât,* s. 931-932:

والوحدة: ...تطلق ويراد بها عدم التجزئة والانقسام ويكثر إطلاق الواحد بهذا المعنى. وقد تطلق بإزاء التعدد والكثرة، ويكثر إطلاق الأحد والفرد بهذا المعنى... والواحد لها معنيان: أحدهما: ما قامت به الوحدة وهو كون الشيء بحيث لا ينقسم إلى أمور متشاركة في الماهية ويقابلها الكثرة فالواحد بهذا المعنى لا ينقسم ولا يتجزأ... والثاني: ما لا نظير له في ذاته ولا شبيه له في أفعاله وصفاته. وليس في الوجود من يتصف بالمعنيين حقيقة سوى الله تعالى لأن ما لا يتجزأ من الموجودات كالجوهر الفرد ينضم إلى مثله وأمثاله وما لا نظير له منها كالعرش والكرسي. وكل ما انحصر نوعه في شخصه كالشمس والقمر فإثبات النظير لها ممكن والباري سبحانه يستحيل عليه التجزيء والانقسام فلا مثل له ولا نظير ولا شبيه... واعلم أن للتوحيد ثلاث مراتب: مرتبة توحيد الذات وهو مقام الاستهلاك والفناء في الله فلا موجود [في الحقيقة] إلا الله ومرتبة توحيد الصفات وهو أن يرى كل قدرة متفرقة في قدرته الشاملة وكل علم مضمحلا في علمه الكامل بل يرى كل كمال لمعة من عكوس أنوار كماله. ومرتبة توحيد الأفعال وهو أن يتحقق ويعلم بعلم اليقين أو بعين اليقين أو بحق اليقين أن لا مؤثر في الوجود إلا الله...

olunabilen vâhidlerin biri demek olmayıp en kâmil ve tam mânasıyla hakīkī vâhid demek olduğunu anlamak iktizâ eyler ki, bu bütün mânasıyla bir ve eşi mümkin olmayan tek demek olur. Onun için bazı ecille bunu şöyle tefsir etmiştir: "Zâtı, hâricen ve zihnen terkib ve ta'addüdden ve bunları istilzam eyleyen cismiyet gibi, tehayyüz gibi ve hakikatinde ve hakikatinin ulûhiyeti iktizâ eyleyen vücûb-ı vücûd, kudret-i zâtiye, hikmet-i tâmme ve sâir havâssında müşâreket gibi şâibelerden münezzeh olan vâhid." Bu ifade İbn Sînâ'nın bu sûre-i celîleye olan tefsirinden muktebes ve nefy-i sıfât tevehhümünü def' için bir ihtar gibidir.[1]

İbn Sînâ demiştir ki: "'Ehad' Allah teâlâ'nın cemî'-i vücûhtan vâhid olduğuna ve O'nda asla kesret bulunmadığına delâlet eyler: Ne kesret-i mâneviye ki mukavvimât ve ecnâs ve fusûl (yani bir had teşkil edecek eczâ-i mahmûle) kesreti ve madde ve suret gibi aklen mütemâyiz eczâ-i hâriciye (yani eczâ-i gayr-i mahmûle) kesreti, ne de cisim gibi bi'l-kuvve veya bilfiil diye ayrılan kesret-i hissiye yoktur. Ve bu, Allah sübhânehû ve teâlâ'nın zâtı, vech-i kerîmine lâyık bisâtat-ı[2] hakka ve vahdet-i kâmileye nakīsa olacak olan cins ve fasıl, madde ve suret, a'râz, eb'âz, a'za, eşkâl, elvân ve sâir hâllerden münezzeh olmasını[3] tazammun eyler. O kendisine bir şey benzemekten veya bir şey ona müsâvî olmaktan yüce azîz ve celîl sübhândır."[4]

"Ehaddir, vâhiddir, benzeri müsâvîsi yoktur" demek bile bir tavsif olduğu cihetle bundan maksad âsâr ve ahkâm ifade eden sıfâtı inkâr değil, sıfâtın zâtta kesreti îcâb etmediğini, çünkü Allah teâlâ'nın zâtı,

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 510:
وقال بعض الأجلّة: ...فهو ما يكون منزه الذات عن أنحاء التركيب والتعدد خارجا وذهنا وما يستلزم أحدهما كالجسمية والتحيز والمشاركة في الحقيقة وخواصها كوجوب الوجود والقدرة الذاتية والحكمة التامة المقتضية للألوهية وهو مأخوذ من كلام الرئيس أبي علي بن سينا في تفسيره السورة الجليلة حيث قال...

2 H: "bisâtât-ı".

3 H -"eb'âz, a'za, eşkâl, elvân ve sâir hâllerden münezzeh olmasını"; H +"mânasını".

4 Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* s. 110:
فقوله تعالى «أحد» دال على أنه واحد من جميع الوجوه وأنه لا كثرة هناك أصلا لا كثرة معنوية أعني كثرة المقومات كالأجناس والفصول أو كثرة الأجزاء العقلية كالمادة والصورة في الجسم أو كثرة حسية بالقوة أو بالفعل كما في الجسم وذلك يتضمن البيان لكونه منزها عن الجنس والفصل والمادة والصورة والأعراض والأبعاض والأعضاء والأشكال والألوان وسائر وجوه النسبة التي تثلم الوحدة الكاملة والبساطة الحقة اللائقة بكرم وجهه جل جلاله وتعالى أن يشبهه شيء أو يساويه شيء.

sıfâtının terkib ve takvîmiyle tekavvüm ve teşekkül eden mâhiyyât[1] gibi mürekkeb olmayıp zât ve sıfâtıyle bütün vücûhdan bir [6287] ve şerîk ü nazîrsiz tek olduğunu ve onun için O'nun ulûhiyeti vasfına iştirak mümkin olmadığını beyandır ki, İbn Sînâ bunu *Şifâ* ve *İşârât*'ında tafsil ve tavzîh eylemiştir. *İşârât*'ında der ki: "Belki sen şöyle dersin: Eğer ma'kūlât zikrettiğin gibi mütebâyin suretler olup akıl ile ve bazısı bazısı ile ittihad etmezse Vâcibu'l-vücûd'un her şeyi bilir olduğu da itiraf olununca, O'nun vâhid-i[2] hak olmayıp kendisinde kesret bulunmuş olmak lâzım gelmez mi? Buna deriz ki: Hayır, çünkü O, zâtını bizâtihî bildiği, sonra eseri de mümteni' olmayıp zâtı kesretlerin illeti kayyum olduğu için zâtını lizâtihî bilmesine kesreti bilmesi de lâzım olur. Kesret, zâtta dâhil ve onu mukavvim olarak değil, müteahhir lâzım olarak gelmiş ve tertib[3] üzere gelmiştir. Zâttan gerek mübâyin ve gerek gayr-i mübâyin levâzımın kesreti vahdete halel vermez. İzâfî ve gayr-i izâfî levâzım kesreti[4] ve sülûb kesreti olur. Ve esmânın kesreti bu sebepledir, lâkin bunun vahdâniyyet-i zâtta tesiri yoktur إلخ."[5] *Şifâ*'sında da ma'kūlâtın Allah teâlâ'ya nisbeti ve O'nun sıfât-ı îcâbiye ve selbiyesi zâtında kesret îcâb etmeyeceğini ve behâ-i a'zam ve mecd-i gayr-i mütenâhî O'nun olduğunu îzah ve aklî lezzetin tafsîli hakkında bir fasl-ı mahsus vardır ki hulâsası sıfâtın birbirine mugāyir olmayarak aynı zâta râci' olmasıdır, ezcümle der ki: "Vâcibu'l-Vücûd'un birinci sıfatı vücuddur. Diğer sıfatların bazısında mânen bir izâfet ile bu vücud, bazısında da bir selb ile yine bu vücud olur ve hiçbiri O'nun zâtında ne kesret ne mugāyeret îcab etmez. O'na 'vâhid' denildiğinde ondan inkısâmın selbi, şerîkin

---

1 H: "mâhiyeti"; B: "mâhiyet".
2 M: "vâhid".
3 B: "terkib".
4 B -"vahdete halel vermez. İzâfî ve gayr-i izâfî levâzım kesreti".
5 İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât,* s. 166:
ولعلك تقول إن كانت المعقولات لا تتخد بالعقل ولا بعضها مع بعض لما ذكرتَ ثمّ قد سلّمت أنّ واجب الوجود يعقل كلّ شيء فليس واحدًا حقًّا بل هناك كثرة فنقول: إنّه لَمّا كان يعقل ذاتَه بذاته ثم يلزم قيّوميّته عقلا بذاته لذاته أن يعقل الكثرة جاءت الكثرة لازمة متأخّرة لا داخلة في الذات مُقوّمة وجاءت أيضا على ترتيب وكثرةُ اللوازم من الذات مباينة أو غير مباينة لا يثْلِم الوحدة والأوّل يَعرض له كثرة لوازم إضافية أو غير إضافية وكثرة سلوب وبسبب ذلك كثر أسماء لكن لا تأثير لذلك في وحدانية ذاته.

selbi ile yine o vücûdun kendisi kasdolunur. O'na 'âkil'[1] denildiğinde de hakikatte O mücerredin madde ve alâikına ihtilâtın cevâzı meslub olarak bir izâfet itibariyle yine o mücerredin kendisi kasdolunur. 'Evvel' denildiğinde de hepsinin bu vücûda izâfeti maksuddur."[2] Kādir[3], hayy, mürîd gibi daha bazı sıfatları ile de yine böyle bir izâfet veya [6288] selb ile Vâcibu'l-vücûd'un kendisi murad olunduğunu söyledikten sonra da der ki: "Hak teâlâ'nın sıfatlarını bu vech üzere ta'akkul edersen anlarsın ki bunlarda O'nun zâtı için eczâyı veya herhangi bir vechile kesreti îcab eden bir şey yoktur."[4] Sonra da İbn Sînâ bu faslı şu sözlerle bitirir: "Bir mâhiyetin mahz-ı aklî ve noksan şâibelerinin hepsinden berî her cihetten vâhid hayr-ı mahz olması fevkinde güzellik de olamaz[5]. Onun için bütün cemâl ve mahz-ı behâ Vâcibu'l-vücûd'a mahsustur, O her şeyin cemâlinin mebde'idir. Her bir şeyin cemâl ü behâsı ise gereği gibi olmasıdır. Artık anlamalı ki Vâcibu'l-vücûd'da gerek olduğu üzere olanın cemâli nasıldır?[6] Cemâl, selâmet, hayır, müdrik hep mahbûb ve mâşuktur, bunun hepsinin mebde'i de ya hissî ya hayâlî ya vehmî veya zannî veya aklî idrâkidir. İdrak derinlik ve tahkikçe[7] ne derece eşed ve idrak olunan zâten ne kadar ekmel ve eşref ise kuvve-i müdrikenin onu sevmesi ve onunla telezzüzü o derece çok olur. Kemâl ve cemâl ve behânın gayesinde olan zâtını o gāye-i kemâl ve cemâl ve behâ ile ve hem âkili hem ma'kūlü hakikatte vâhid olarak tam ilim ile bilen Vâcibu'l-vücûd'un zâtı kendisine a'zam-ı âşık ve a'zam-ı mâşuktur, ve en büyük lezzet O'nundur. Çünkü lezzet mülâyimi mülâyim olduğu cihetten

---

1 H, M ve B: "âlim".

2 İbn Sînâ, *eş-Şifâ (el-İlâhiyyât)*, s. 337:

وإذا حققت تكون الصفة الأولى لواجب الوجود أنه إنٌّ وموجود ثم الصفات الأخرى بعضها يكون المعنى فيها هذا الوجود مع إضافة وبعضها هذا الوجود مع سلب وليس ولا واحد منها موجبا في ذاته كثرة ألبتة ولا مغايرة... وإذا قال له «واحد» لم يعن إلا هذا الوجود نفسه مسلوبا عنه القسمة بالكم أو القول أو مسلوبا عنه الشريك. وإذا قال: عقل وعاقل ومعقول، لم يعن بالحقيقة إلا أن هذا المجرد مسلوب عنه جواز مخالطة المادة وعلائقها مع اعتبار إضافة ما. وإذا قال له «أول» لم يعن إلا إضافة هذا الوجود إلى الكل.

3 H: "Kadîr".

4 İbn Sînâ, *eş-Şifâ (el-İlâhiyyât)*, s. 338:

فإذا عقلت صفات الأول الحق على هذه الجهة، لم يوجد فيها شيء يوجب لذاته أجزاء أو كثرة بوجه من الوجوه.

5 H: "olmaz".

6 اَلَّذٖى اَحْسَنَ كُلَّ شَىْءٍ خَلَقَهُ [es-Secde 32/7] [Müellifin notu].

7 H: "tehlikece".

idraktir. Lezzet-i hissiye mülâyimi ihsas[1], lezzet-i akliye mülâyimi ta'akkuldür. Bu vechile Evvel teâlâ da efdal-i müdreki efdal-i idrak ile efdal-i müdriktir. Demek ki efdal-i lezzet de O'nundur. Bu öyle bir emirdir ki ona hiçbir şey kıyas edilemez. Bizde bu mânaları ifade edecek başka tâbir olmadığı için bu isimleri kullanıyoruz; binâen'aleyh bunları nâhoş bulan başkalarını kullansın.[2]

[6289] Şunu bilmek gerektir ki aklın ma'kūlü idrâki hissin mahsüsü idrâkinden daha kuvvetlidir, çünkü akıl, emr-i bâkī-i küllîyi idrak eder. Onunla ittihad edip alâ vech[in]-mâ hüve hüve olur ve onu zâhiri ile değil künhüyle idrak eyler, mahsüsü his ise öyle değildir. Onun için bir mülâyime aklımız ermekle bize vâcib olan lezzet, bir mülâyimi hissetmemizle olan lezzetin fevkindedir, öyle ki aralarında nisbet yoktur. Lâkin bazen bir ârıza olur da kuvve-i müdrike telezzüz etmesi lâzım gelen şeyden avârız hasebiyle telezzüz etmez olur, nitekim marîz bir ârızadan dolayı tatlıyı hoşlanmaz. Bizim de bedende olduğumuz (hissiyâtımıza merbut bulunduğumuz) müddetçe hâlimizin öyle[3] bir marîz gibi olduğu bilinmek iktizâ eder. Çünkü kuvve-i akliyemizin kemâli bilfiil hâsıl olduğunda bir şeyin nefsinde îcab ettiği lezzeti bedendeki bir engelden dolayı kendimizde bulamayız. Bedenden tecerrüd etsek hakīkī mevcûdâtı,[4] hakīkī güzellikleri, hakīkī lezzetleri mütalaa ederek ma'kūlün ma'kūle ittisâli suretiyle onlara ittisal ve intıbak eyleyerek bir âlem-i[5] aklî olmuş hâlde bulunan zâtımızı mütalaa ile bulacağımız lezzet ve behâya

---

1 H: "his".

2 لَهُ الْاَسْمَٓاءُ الْحُسْنٰى mûcebince en güzel isimler Allah'ındır, en güzel olmak için de mahlûkātta duyulan* güzelliklerin levâzımından olan noksan şâibelerinden tecrid ve tenzih olunarak لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ mısdâkı üzere ehadiyete layık bir mânada anlaşılmak lâzım gelir. Onun için esmâ-i ilâhiye lügavî ve örfî mânaların fevkinde vaz'-ı [6289] şer'î ile tevkīfîdir; "âşık", "mâşuk", "aşk" ve "lezzet" isimleri vârid olmamıştır. Bunlar aklî mânadan ziyade hissî mâna telkin ederler. Kur'an'da "mahabbet" ve "rızâ" vârid olmuştur ki daha nezihdir, a'zam-ı makāsıd sevmek, sevilmek; a'zam-ı lezzât** rızâdır. İbn Sînâ lezzet-i akliyenin ehemmiyetini anlatmak isterken bunları söylemek daha muvâfık olurdu, lâkin örfte aşk mahabbetin bir kemâli gibi mülâhaza olunduğundan ma'kūlün zevkini hissettirmek için hissiyâtı tahrik etmek istemiştir [Müellifin notu].

* M: "doyulan".

** H: "lezzet".

3 B: "böyle".

4 B -"bulamayız. Bedenden tecerrüd etsek hakīkī mevcûdâtı".

5 M: "âlimi".

nihâyet olmazdı. Hep bu mânaları bundan sonra îzah edeceğiz. Şimdi şunu bilmelidir ki, her kuvvenin lezzeti kendisine kemâlinin husûlüdür: Hissin mülâyimi[1] mahsüsât, gazabın intikam, ümidin zaferdir, ve her şeyinki kendine mahsus[2] olandır. Nefs-i nâtıkanınki de bilfiil âlem-i aklî olmasıdır. İmdi Vâcibu'l-vücûd zâtında ma'kuldür; ta'akkul edilsin edilmesin ve mâşuktur, ta'aşşuk edilsin edilmesin."[3] Bunu müte'âkib "mebde'-i evvelin tedbîrinden eşyânın sudûru" hakkındaki makāle-i tâsi'ada "mebde'-i evvelin fâiliyetinin sıfatı" hakkındaki birinci [6290] fasılda da şöyle başlar: "İmdi bize zâhir olmuştur ki: Küllün vâcibu'l-vücûd bir mebde'i vardır. Bir cinste dâhil değil, bir had veya burhan tahtında vukū'a gelmez, kemmiyetten ve keyfiyetten ve mâhiyetten ve mekândan ve zamandan ve hareketten münezzeh; misli yok, şerîki yok, zıddı yok ve o cemî'-i vücûhdan vâhid, çünkü gayr-i münkasim. Ne bilfiil eczâda ve ne muttasılda olduğu gibi farz ve vehm ile eczâda, ne de zâtı, birbirine mütegâyir birtakım aklî mânalardan mürekkeb olarak onların birleşmesiyle bir cümle olmak suretiyle akılda asla inkısâmı yok, ve o kendine[4] has olan vücûdunda hiç müşâreket edilememesi

1 H, M ve B: "mülâyim".
2 B: "mahsüs".
3 İbn Sînâ, *eş-Şifâ (el-İlâhiyyât)*, s. 338-339:

ولا يمكن أن يكون جمال أو بهاء فوق أن تكون الماهية عقلية محضة، خيرية محضة، بريئة عن كل واحد من أنحاء النقص، واحدة من جهة، فالواجب الوجود له الجمال والبهاء المحض وهو مبدأ جمال كل شيء وبهاء كل شيء وبهاؤه هو أن يكون على ما يجب له فكيف جمال ما يكون على ما يجب في الوجود الواجب؟ وكل جمال وملاءمة وخير مدرك فهو محبوب معشوق ومبدأ ذلك كله إدراكه. أما الحسي وأما الخيالي وأما الوهمي وأما الظني وأما العقلي وكلما كان الإدراك أشد اكتناها وأشد تحقيقا والمدرك أكمل وأشرف ذاتا فإحباب القوة المدركة إياه وإلتذاذها به أكثر.

فالواجب الوجود الذي هو في غاية الكمال والجمال والبهاء الذي يعقل ذاته بتلك الغاية والبهاء والجمال وبتمام التعقل وبتعقل العاقل والمعقول على أنهما واحد بالحقيقة تكون ذاته لذاته أعظم عاشق ومعشوق وأعظم لاذ وملتذ فإن اللذة ليست إلا إدراك الملائم من جهة ما هو ملائم فالحسية إحساس الملائم والعقلية تعقل الملائم وكذلك فالأول أفضل مدرك بأفضل إدراك لأفضل مدرك فهو أفضل لاذ وملتذ ويكون ذلك أمرا لا يقاس إليه شيء وليس عندنا لهذه المعاني أسام غير هذه الأسامي فمن استبشعها استعمل غيرها.

ويجب أن يعلم أن إدراك العقل للمعقول أقوى من إدراك الحس للمحسوس، لأنه أعني العقل يعقل ويدرك الأمر الباقي الكلي ويتحد به ويصير هو هو على وجه ما ويدركه بكنهه لا بظاهره وليس كذلك الحس للمحسوس فاللذة التي تجب لنا بأن نعقل ملائما هي فوق اللذة التي تكون لنا بأن نحس ملائما ولا نسبة بينهما. لكنه قد يعرض أن تكون القوة المدركة لا تستلذ بما يجب أن تستلذ به لعوارض كما أن المريض لا يستلذ الحلو ويكرهه لعارض فكذلك يجب أن يعلم من حالنا ما دمنا في البدن فإذا حصل لقوتنا العقلية كمالها بالفعل لا تجد من اللذة ما يجب للشيء في نفسه وذلك لعائق البدن ولو انفردنا عن البدن كنا بمطالعتنا ذاتنا وقد صارت عالما عقليا مطابقا للموجودات الحقيقية والجمالات الحقيقية واللذات الحقيقية متصلة بها اتصال معقول بمعقول نجد من اللذة والبهاء ما لا نهاية له وسنوضح هذه المعاني كلها بعد.

واعلم أن لذة كل قوة حصول كمالها لها فللحس المحسوسات الملائمة وللغضب الانتقام وللرجاء الظفر ولكل شيء ما يخصه وللنفس الناطقة مصيرها عالما عقليا بالفعل فالواجب الوجود معقول عقل أو لم يعقل ومعشوق عشق أو لم يعشق.

4 H ve B: "kendisine".

haysiyetinden vâhiddir. O, bu vahdetle[1] ferddir, ve O tamam olmak için intizar edecek bir şey kalmamış tâmmü'l-vücûd olduğu için vâhiddir ki bu, vâhidin vücûhunun ehadidir. Bunda vâhid ancak vech-i selbî üzeredir, ecsâmın ittisal veya ictimâ' veya diğer vechile vâhid olması gibi bir zâta veya müte'addid zevâta lâhık olur. Vücûdî bir mânadan ibaret bir vahdet ile vâhid değildir. Ulûm-i tabî'iyede geçen mebâhisten gayr-i mücessem ve gayr-i mütenâhî bir kuvvetin vücûdu ve onun hareket-i evveliyeye mebde' olduğu tevazzuh etmişti. Ondan sonra da vâcibu'l-vücûdun vücûdu cemî'-i cihâttan bizâtihî vâcib olduğu tebeyyün etti إلخ."[2]

Râzî tefsîrinde der ki: "Allah teâlâ'nın sıfâtı ya izâfiye (sübûtiye) veya selbiyedir. İzâfiyesi: Âlim, kādir, mürid, hallâk dememiz[3] gibi, selbîsi de: Cisim değil, cevher de değil, araz da[4] değil dememiz gibidir. Mahlûkāt evvelâ sıfatın birinci nev'ine, sâniyen de ikinci nev'ine delâlet eyler, ve bizim 'Allah' dememiz, sıfât-ı izâfiyenin mecâmi'ine delâlet eyler, 'ehad' dememiz de sıfât-ı selbiyenin mecâmi'ine delâlet eyler.[5] Binâen'aleyh اَللّٰهُ اَحَدٌ dememiz, ukūl-i beşeriyeye layık olan irfânı ifadede tam olur. Allah lafzı sıfât-ı izâfiyenin mecâmi'ine delâlet eder diyoruz: Çünkü Allah ibadete müstahik olan zâttır, ibadete istihkāk ise [6291] ancak îcad ve ibdâ'da istiklâl ile olur. Îcâdda istiklâl ise tam kudret, nâfiz irade ve külliyyât ü cüz'iyyât bütün ma'lûmâta müte'allik ilim ile olur. Ve işte bunlar sıfât-ı izâfiyenin mecâmi'idir. Sıfât-ı selbiyenin mecâmi'i de

---

1 B: "cihetle".

2 İbn Sînâ, *eş-Şifâ (el-İlâhiyyât)*, s. 340-341:

فقد ظهر لنا أن للكل مبدأ واجب الوجود غير داخل في جنس أو واقع تحت حد أو برهان بريء عن الكم والكيف والماهية والأين والمتى والحركة لا ند له ولا شريك له ولا ضد له وأنه واحد من جميع الوجوه لأنه غير منقسم لا في الأجزاء بالفعل ولا في الأجزاء بالفرض والوهم كالمتصل ولا في العقل بأن تكون ذاته مركبة من معان عقلية متغايرة تتحد منها جملة وأنه واحد من حيث هو غير مشارك ألبتة في وجوده الذي له فهو بهذه الوحدة فرد وهو واحد لأنه تام الوجود ما بقي له شيء ينتظر حتى يتم وقد كان هذا أحد وجوه الواحد وليس الواحد فيه إلا على الوجه السلبي، ليس كالواحد الذي للأجسام، لاتصال أو اجتماع أو غير ذلك مما يكون الواحد فيه بوحدة هي معنى وجودي يلحق ذاتا أو ذواتا.

وقد اتضح لك فيما سلف من العلوم الطبيعية وجود قوة غير متناهية غير مجسمة وأنها مبدأ الحركة الأولية وبان لك أن الحركة المستديرة ليست متكونة تكونا زمانيا وقد بان لك من هناك من وجه ما أنه مبدأ دائم الوجود وقد بان لك بعد ذلك أن واجب الوجود بذاته واجب الوجود من جميع جهاته.

3 B: "dediğimiz".

4 H -"da".

5 H -"ehad dememiz de sıfât-ı selbiyenin mecâmi'ine delâlet eyler".

ehadiyettir. Çünkü o hakikatin nefsinde terkib ve ta'addüd cihetlerinin hepsinden münezzeh müfred olmasıdır. Çünkü mürekkeb olan her mâhiyet, eczâsından her birine muhtaçtır ve eczâsından her birisi[1] onun gayrıdır. Onun için her mürekkeb olan gayrısına muhtaçtır.[2] Her gayra muhtaç olan da lizâtihî mümkindir, binâen'aleyh her mürekkeb olan lizâtihî mümkindir.[3] Kâinâtın[4] hepsinin mebde'i olan ilâhın mümkin olması ise mümteni'dir. Binâen'aleyh o nefsinde ferddir, ehaddir. Ehad olunca da mütehayyiz olmaması vâcib olur. Çünkü her mütehayyizin sağı soluna mugāyirdir. Böyle olan da münkasimdir. O hâlde ehadin mütehayyiz olması da muhâldir. Mütehayyiz olmayınca hayyizlerden, cihetlerden hiçbir şeyin içinde değildir, bir şeye hulûl etmemesi de vâcib olur. Çünkü mahalli ile beraber ehad olmaz, bir şeye mahal de olmaz, çünkü hâlliyle beraber ehad olmaz,[5] ne hâll ne mahal olmayınca hiç mütegayyir de olmaz. Ehad olunca vâhid olması da vâcib olur. Çünkü iki vâcibu'l-vücûd farzolunsa vücubda iştirak etmiş, ta'ayyünde temâyüz eylemiş olurlardı. İştirak edilen ise temayüz edilenin gayrı olacağından vâciblerin her biri de mürekkeb olmuş olur, binâen'aleyh ehadiyet vâhidiyeti de müstelzim olur, tam mânasıyla tek olan tam mânasıyla bir olur."[6]

---

1 H: "biri".
2 B -"her mürekkeb olan gayrısına muhtaçtır".
3 H -"binâen'aleyh her mürekkeb olan lizâtihî mümkindir".
4 H: "Kâinât".
5 B -"çünkü hâlliyle beraber ehad olmaz".
6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 361:
أن صفات الله تعالى إما أن تكون إضافية وإما أن تكون سلبية، أما الإضافية فكقولنا: عالم قادر مريد خلاق، وأما السلبية فكقولنا: ليس بجسم ولا بجوهر ولا بعرض والمخلوقات تدل أولا على النوع الأول من الصفات وثانيا على النوع الثاني منها، وقولنا: الله يدل على مجامع الصفات الإضافية، وقولنا: أحد يدل على مجامع الصفات السلبية، فكان قولنا: الله أحد تاما في إفادة العرفان الذي يليق بالعقول البشرية، وإنما قلنا: إن لفظ الله يدل على مجامع الصفات الإضافية وذلك لأن الله هو الذي يستحق العبادة واستحقاق العبادة ليس إلا لمن يكون مستبدا بالإيجاد والإبداع والاستبداد بالإيجاد لا يحصل إلا لمن كان موصوفا بالقدرة التامة والإرادة النافذة والعلم المتعلق بجميع المعلومات من الكليات والجزئيات وهذه مجامع الصفات الإضافية وأما مجامع الصفات السلبية فهي الأحدية وذلك لأن المراد من الأحدية كون تلك الحقيقة في نفسها مفردة منزهة عن أنحاء التركيب وذلك لأن كل ماهية مركبة فهي مفتقرة إلى كل واحد من أجزائه وكل واحد من أجزائه غيره فكل مركب فهو مفتقر إلى غيره وكل مفتقر إلى غيره فهو ممكن لذاته فكل مركب فهو ممكن لذاته فالإله الذي هو مبدأ لجميع الكائنات ممتنع أن يكون ممكنا فهو في نفسه فرد أحد وإذا ثبتت الأحدية وجب أن لا يكون متحيزا، لأن كل متحيز فإن يمينه مغاير ليساره وكل ما كان كذلك فهو منقسم فالأحد يستحيل أن يكون متحيزا وإذا لم يكن متحيزا لم يكن في شيء من الأحياز والجهاد ويجب أن لا يكون حالا في شيء، لأنه مع محله لا يكون أحدا ولا يكون محلا لشيء، لأنه مع حاله لا يكون أحدا وإذا لم يكن حالا ولا محلا لم يكن متغيرا البتة لأن التغير لا بد وأن يكون من صفة إلى صفة وأيضا إذا كان أحدا وجب أن يكون واحدا إذ لو فرض موجودان واجبا الوجود لاشتركا في الوجوب ولتمايزا في التعين وما به المشاركة غير ما به الممايزة فكل واحد منهما مركب فثبت أن كونه أحدا يستلزم كونه واحدا.

Râzî bu îzahtan sonra sıfâtın kesreti, zâtta kesreti îcâb etmeyeceğini de kısaca anlatmak için burada şöyle sual ve cevap ile der ki: "Bunun üzerine eğer denilirse: 'Şeyin ehad olması nasıl ta'akkul olunur? Çünkü bir hakikat ehadiyet ile tavsif olununca burada bir o hakikat, bir o ehadiyet, bir de ikisinin mecmû'u yok mu? Bu ise ehad değil, sâlisü selâse (üçün biri) olmaz mı?'

[6292] Cevap: Ehadiyet o hakikate aittir, ehad diye hükmolunan zât o hakikatin kendisidir. Onunla ehadiyetten husûle gelen mecmû' değildir. Yani ne üç ne de iki zât yok, cüzsüz, şerîksiz her kemâl kendisinin olan bir tek zât vardır. Zâtı ve sıfât-ı[1] kemâli ile ehadiyet kendisinden ayrılmayan vücûdu[2] vâcib olmakla tapılacak ancak bir tek ilâh vardır ki o Allah'tır. Allah ism-i celâli, hakikatte en güzel sıfatların sübûtî ve selbî hepsinin sâhibi olan Hak teâlâ'nın ism-i zâtı, 'ehad' ismi de cüz ve şerîki nefyederek bütün sıfât-ı selbiyenin ifadesi olduğu için اللّٰهُ اَحَدٌ kelâmı, Allah teâlâ'nın izâfî, selbî bütün sıfâtıyla zâtının birliğini ifade etmiş olur."[3]

Şüphe yok ki bütün mesele âlemde kendimiz de dâhil olduğumuz hâlde yokken var, varken yok edilip durduğunu görmekte olduğumuz âfâkī, enfüsî kesretlerin mebde' ve merci'i olan Allah teâlâ'nın birliğini tanıtmak olduğu için O'nunla O'nun eseri, halkı olan kesretler beynindeki nisbeti ifade eden sıfâtı mülâhaza etmek de zarûrîdir. Ulûhiyet mülâhazası bir sıfat mülâhazasıdır. Kuvvetsiz madde, fiilsiz fezâ, ilimsiz tabiat gibi sıfatsız olarak sadece o diye mülâhaza olunan zât medlûlünde vasıf demek olan bir kemâl, bir hüsn ve hayr mülâhaza edilmiş olmaz. Olmayınca da bir hamd ü senâya lâyık olup olmadığı tanınmış olmaz. Hâlbuki ulûhiyet, mâbudluk her hamd ü medhe

1 B: "sıfâtı".
2 B: "vücûd-ı".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 361:
فإن قيل: كيف يعقل كون الشيء أحدا فإن كل حقيقة توصف بالأحدية فهناك تلك الحقيقة من تلك الأحدية ومجموعهما فذاك ثالث ثلاثة لا أحد؟
الجواب: أن الأحدية لازمة لتلك الحقيقة فالمحكوم عليه بالأحدية هو تلك الحقيقة لا المجموع الحاصل منها ومن تلك الأحدية فقد لاح بما ذكرنا أن قوله: «الله أحد» كلام متضمن لجميع صفات الله تعالى من الإضافيات والسلوب.

istihkākı ifade eden sübûtî ve selbî nâmütenâhî kemâl sıfatlarının güzellik, yükseklik nisbetlerinin hepsini câmi' en has en mümtaz bir sıfattır ve bu imtiyaz ve ihtisas O'nun hakikatte zâtî[1] vahdetinin müfâdıdır. Bununla muttasıf olan zâtın birden ziyade olmasına ve onun zâtında ve sıfâtında şerîki bulunabilmesine münâfîdir. Allah ism-i şerîfi, ism-i zât olmakla beraber Zât-ı mahzın ismi değil, ilâhlık sıfatıyla muttasıf olan Zât-ı ekmelin ismidir. Bundan dolayı bu ismin târifinde "Allah, kemâl sıfatlarının hepsini câmi' Vâcibu'l-vücûd'un zâtının ismidir" diye ifade [6293] olunur. Kemâl sıfatlarının hepsini câmi' vâcibu'l-vücûd sıfatı ise her hamd ü senâya istihkākı ifade eden ve kemâl-i a'lâ olan tek ulûhiyet sıfatıdır. Ve Allah teâlâ'nın zâtına mahsus ve zâtının muktezâsı bir sıfat-ı sübûtiyedir: Allah, ilâhtır denilir اِنَّمَا اللّٰهُ اِلٰهٌ وَاحِدٌ [en-Nisâ 4/171]. Sübûtî olduğu için de vücûb-i vücûd, ilim, kudret, tekvin, rubûbiyet gibi sıfât-ı sübûtiye mecâmi'inin hepsini câmi', ehass-ı sıfâttır. Bundan dolayı Râzî Allah isminin sıfât-ı sübûtiye mecâmi'ine delâletini söylemiştir. Ma'amâfîh yalnız sıfât-ı sübûtiyeyi değil, sıfât-ı selbiyeyi de ihtivâ ederek sâbit olan bir sıfat-ı sübûtiyedir. Çünkü çirkinlik ve eksiklik sıfatları nefyedilmeden kemâl sâbit olmaz, bu itibar ile "Allah" ism-i celâli sıfât-ı selbiyeye de delâlet eyler, mâruf olan da budur. Fakat bu delâlet, ulûhiyet sıfât-ı[2] sübûtiyesinin zımnında olmak hasebiyle sarih değildir, müşriklerin şirke düşmesi de bundandır. Onun için burada لَيْسَ كَمِثْلِه۪ شَيْءٌ gibi sıfât-ı selbiye mecâmi'ine delâleti "ehad" ismi ile tasrih edilmiştir. Çünkü yukarıki îzâhâttan da anlaşıldığı üzere ehadiyet tecezzîyi, ta'addüdü, şirki nefyeden bir sıfat-ı selbiyedir ve böyle olduğu da لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ. وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ ile îzah buyurulmuştur. Râzî bu nüktelere tenbih ederek sıfât ve esmânın kesreti Nasârânın zu'm ettikleri gibi zâtta kesreti iktizâ etmeyeceğini de anlatmış, İbn Sînâ gibi o da sıfâtın tegayyürü, zâtın hakikatinde ayrı ayrı birer vücud teşkil edecek, onun mevkūf^un aleyhi olacak eczâ-i hâriciye veya akliye olmak suretiyle değil, hepsi bir vücûda râci' niseb ve izâfât kabîlinden olmak suretiyle

1 H: "zât(-ı)".
2 H: "sıfat-ı".

nisbî olduğunu söylemiştir ki bu mesele, akāidde "sıfat zâtın aynı mı gayrı mı" diye meşhur olan bir bahsin mevzûʻudur. Hukemâ ve sûfiyye ve bir kısım mütekellimîn "hüve hüvesine aynı" demişler diye meşhurdur, lâkin sıfatta nisbet veya selb mülâhaza edildiği cihetle nisbette hüve hüvesine aynı zât demek pek doğru görünmez. Âlim aynı zât olsa da ilim âlimin kendisidir demek iyi [6294] anlaşılmaz. Maksad, aynı zâta râciʻ olduğunu söylemektir. "Zât sıfattır" veya "sıfat zâttır" demek bir tenakuz gibi olacağı, gayrıdır demek de vücudda mütemâyiz iki zât varmış gibi bir farzı iktizâ eyleyeceği cihetle Eşʻarî "lâ hüve ve lâ gayruh = ne aynı ne de gayrı" demiştir ki sıfat, zât ile kāim olduğundan hakikatte iki şey yok demektir ve bu daha eslemdir. Bir kısım mütekellimîn de mefhumda temâyüzü gözeterek sıfat denilen zât denilenin aynı olamayacağını, aynı olmayınca da gayrı denilmek lâzım geleceğini söylemişlerdir ki bunlar ayniyet ve gayriyeti iki nakīz tekābülü olarak mülâhaza eylemişlerdir. Umûmî ezhâna bu daha mülâyim gelirse de bunu söylerken bir zâta mukabil gayr denildiği zaman vücudda diğer bir zât varmış gibi bir tevehhüme düşmekten sakınmak îcab eder. Çünkü zihin sıfatı[1] da zât gibi bir mevzuʻ hâlinde tecrid ederek nâʻitin menʻûta ihtisâsı suretiyle sıfatın sıfatı, sıfatın sıfatı diyerek düşünüp giderken mebde'-i hareketini unutursa sıfatları da zât diye telakkī etmekte yanılır. "Zât" ve "sıfat" kelimesinin lisandaki muhtelif merâtibinden zuhûl eder.

Bu münakaşalardan maksad ise nâmütenâhî kemâl sıfatlarını zât-ı Hak'ta isbat ile beraber zâtta kesret olmadığını, hepsinin bir zâta râciʻ olduğunu anlatmaktır. İslâm'da hukemâ, sûfiyye, mütekellimîn hepsi de zâtta kesret olmadığından fiilin kesreti gibi sıfatın[2] kesreti dahi zâtta bir tecezzî veya taʻaddüd ifade etmeyeceğinde müttefiktir. Bunu şöyle hulâsa edelim:

Allah teâlâ sıfât-ı zâtiyesinin mecmûʻundan teşekkül etmiş mürekkeb bir mâhiyet değildir, taʻbîr-i âharla O'nun zâtı sıfâtının muktezâsı

1 H: "sıfâtı".
2 H: "sıfâtın".

değil, sıfâtı zâtının muktezâsıdır, sıfatın hakīkī mânası da budur. Onun vücûdu bizâtihî vâcib olduğu gibi sıfâtı da başka olarak değil, aynı zâtıyla vâcibdir. Ve biz sıfât-ı ilâhiyeyi düşünmekle edindiğimiz mefhumlardan nefsimizde Allah teâlâ'nın hüviyetini [6295] teşkil eden bir mefhum edinmiş olmayız, ancak O'na olan nisbet ve ihtiyâcâtımızı duymuş ve O'nun tecelliyâtına delâletler edinmiş, esmâ ve ahkâmına marifet hâsıl etmiş oluruz.

Fâtiha'da bütün hamdin Allah'a mahsus olduğu beyan olunurken "Allah" ism-i zâtı, ulûhiyet vasfı ile bütün kemâl ve cemâl sıfatlarının hepsini birden câmi' olduğu anlatılmak üzere bütün yüksek nisbetlerin toplandığı رَبِّ الْعَالَمِينَ. اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ sıfatlarıyla tavsif olunup ibadet ve isti'âne O'na tahsis edilmiş, sonra da bu esmâ ve sıfât "âlemîn"in[1] delâleti ve Kur'ân'ın beyânâtı ile tafsil olunup nihâyet O'nun zât ve sıfâtının ehadiyeti karşısında bütün kesretlerin müstehlek olduğu tanıtılmak üzere قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ buyurulmuştur. Şu hâlde bizim duyduğumuz, bildiğimiz, düşündüğümüz kesretlerin, adedlerin hiçbiri: ne cevâhiri ne a'râzı, ne eczâsı ne küllü, ne cüz'iyyâtı ne küllîsi O değildir, O'nun ikincisi de değildir. Mertebe mertebe hepsi de O'nun halk ve emriyle O'nu haber veren dâlli, âyâtı, kelimâtıdırlar. Kelimelerin medlullerine, isimlerin müsemmâlarına, alâmetlerin, âyetlerin, nişânelerin mevzû'-i lehlerine, eserlerin müessirlerine delâlet eyledikleri gibi hep O'na delâlet eyler, hep O'na olan nisbetlerini ifade ederler. Vücudları kendilerinden ve kendileri için olmadığından dolayı gerek âfâkta ve gerek enfüste varlıkları müddetince hep O'na olan ihtiyaç ve alâkalarını ve hep kendi hiçlikleriyle O'ndan aldıkları kuvveti, kıymeti, mânayı anlatırlar. Onun için "heme Ô'st = hep O'dur" demek de bir mâna ile doğrudur. Çünkü hepsinin kıymet-i vücûdiye ve ilmiyesi O'na delâlet ve rücû'dan ibarettir. Kelimenin hüküm ve kıymeti mânasına râci'dir. Vücûd-i dâim O, matlûb-i kül O'dur. O'ndan başka hiçbir şey, hep olamaz, yani vücûdun bütün kemâlini câmi' olamaz. Bütün âlem

---

1 H ve B: "âleminin".

ne kadar kemâl eserini hâiz olursa olsun merâtib-i imkân nâmütenâhî olduğundan bulunduğu her mertebede kemâl nâmütenâhî ve daha [6296] yüksek tekâmüle kābil olarak rubûbiyet kanununun taht-ı hükmündedir. Onun henüz fiile çıkmamış yarını, sonu, âhireti vardır. Bütün kemâl kendisinde bilfiil olan ise, Evvel ve Âhir olan Hayy u[1] Kayyûm Vâcib teâlâ'dır. Evvel ve âhir,[2] zâhir ve bâtın hep birleşmeden "hep" olamaz, hiçbir tekâmüle ihtiyacı olmayan "hep bir" ancak O Rabbü'l-âlemîn olan Allâhu Ehad'dir. Onun için yukarıda zikrettiğimiz vechile, sâbikūn O'ndan başka varlık tanımamışlar; كُلُّ شَىْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88], كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ. وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ [er-Rahmân 55/26-27], لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ [el-Mü'min 40/16] mısdâkını her lahza müşahede etmişlerdir. O'nu duymayanlar da yarın duyarlar.

Hanbelîlerden İbn Akīl şöyle demiş: "Bizce sahih olacak kavil, sıfâtı isbat ile beraber Allah teâlâ'nın ilâhiyetinde vâhid olmasıdır başka değil."[3] Beyan olunduğu üzere ilâhiyet sıfatı kemâlin hepsini câmi', yani hepsinin birleştiği ehass-ı sıfât olduğundan bu şöyle demek olur: Mutlak vücûdun nâmütenâhî her kemâli, ilâhiyet vasfında toplanarak ancak Allah'ta birleşmiştir. Sıfâtın her biri itibariyle vâhid olması îcab etmezse de mecmû'u olan ilâhiyet sıfatında vâhiddir, ondan başka ilâh yoktur. Bu ifade bazı sıfâtta teşbîhe müsaittir, mahlûkātta da kemâl sıfatlarından birtakımları bulunabilir. Nitekim âlim, raûf, rahîm, adl gibi bazı esmâ ve sıfât ile ibâdın da tavsif ve tesmiyesi tecviz edilmiştir, lâkin nâmütenâhî kemâlâtın, bütün celâl ve ikram sıfatlarının en tam mânasıyla hepsinin birden bir mahlukta bulunması muhâldir. İlâhiyet, yani en büyük sevgi ve en büyük haşyet ve tâzim ve her türlü hamd ü senâ ile ibadete istihkāk demek olan mâbudluk ancak Allah'a mahsustur. İnsan mahlûkātta gördüğü herhangi bir kemâle bağlanıp da ona kul

1 M: "hayyi".
2 H -"olan Hayy u Kayyûm Vâcib teâlâ'dır. Evvel ve âhir".
3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 510:

وقال ابن عقيل الحنبلي: الذي يصح لنا من القول مع إثبات الصفات أنه تعالى واحد في إلهيته لا غير.

olmamalı, ondan derhâl Allah teâlâ'nın nâmütenâhî kemâl ve cemâline istidlâl ederek bütün varlığıyla[1] O'na bağlanmalı, O'na kulluk etmelidir. Bir Allah'tan başka tapılacak yoktur demek olur. Ve bu mânaca [6297] اللّٰهُ اَحَدٌ demek اللّٰهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ takdîrinde olarak وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ [el-Bakara 2/163] meâlinde gibi olur. Lâ ilâhe illallah kelime-i tevhîdiyle umûmun mükellef olduğu ve herkes için fehmi kābil olan tevhid de budur. Yani ulûhiyette şirki[2] nefiydir. Bu mâna sıfâtı teksir ile beraber onların kesretini bir tek ilâhiyet vasfında tevhid ederek zâtı sıfatta[3] tevhiddir. Öyle ki birçok zâtlar ve onlarda bazı sıfatlar mümkin olsa da bütün sıfâtı câmi' ulûhiyet vasfıyla vâcib olan ancak bir tek zâttır. Şüphe yok ki bu mâna sahihtir ve imanın ilk şartıdır. Bununla beraber şundan gaflet edilmemek de lâzım gelir ki "Allah ilâh-ı vâhiddir" demekte "Allah yalnız ilâhiyetinde vâhiddir" demekten fazla mâna vardır. İlâhiyette vahdet bunun en müteyakkan mânası olmakla beraber ekmel mânası değildir. Ekmel mânası gerek zâtında ve gerek sıfâtının her birinde ve gerek mecmû'u itibariyle ilâhiyette, yani her vechile vahdet-i kâmiledir. "Yalnız ilâhiyette vâhiddir" demek, zâtı ehass-ı sıfât olan bir sıfatta tevhid demek olan vâhidiyet, imanın ilk şartı olarak kâfi olsa bile ehadiyetin mânasını tefsir için kâfi olamaz. Bundan dolayı Âlûsî'nin kaydettiği üzere yine Hanbelîlerden ve selefiyye denilenlerden Hâfız İbn Receb gibi diğerleri demiştir ki: "Allah sübhânehû ilâhiyetinde ve rubûbiyetinde vâhiddir, O'ndan başka mâbud da yok, rab de yoktur, ve Allah teâlâ'yı vârid olan sıfât ile tavsif eyledikten sonra da هو zamiri gerek şân ve gerek mes'ûl^ün^ anha[4] râci' olsun iki vecih üzere de murad vâhidiyyet-i kâmile olduğunu ihtiyar eylemiştir."[5]

---

1 H: "varlığını".
2 H ve B: "şerîki".
3 H ve B: "sıfâtta".
4 M: "mes'uli anhe".
5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 510:

وقال غيره من السفليين كالحافظ ابن رجب: هو سبحانه الواحد في إلهيته وربوبيته فلا معبود ولا رب سواه عز وجل، واختار بعد وصفه تعالى بما ورد له سبحانه من الصفات أن المراد الواحدية الكاملة وذلك على الوجهين كون الضمير للشأن وكونه للمسؤول عنه.

İbn Kayyim el-Cevziyye[1] *Medâricü's-sâlikîn*'de[2] tevhîdin biri marifet ve itikāda, biri de kasd ve amele ait olmak üzere ilmî ve irâdî iki kısmını beyan ederken sıfatsız[3] olarak sade zâtı tevhîdin amelî hiçbir kıymet ve ehemmiyeti olamayacağını ve sıfâtı nefyedilerek mâbud olduğu iddia edilen herhangi bir zâtın Kur'an'da beyan olunduğu [6298] üzere müşriklerin taptığı görmez, işitmez, ne menfaate ne zarara gücü yetmez putlardan hiç farkı olmayacağını söyledikten sonra, Allah teâlâ'nın nâmütenâhî her hamd ü senâya müstahik olduğunu ve O'nun sıfatları gayr-i mütenâhî olmakla kendisinden başkasının onları tamamen bilemeyeceğinden dolayı hakkıyla hamd ü senâsını da îfâ edemeyeceğini ve bu nâmütenâhî sıfatların hepsi Fâtiha'da hamdde icmâl olunup tafsîli ilâhiyet, rubûbiyet, rahmet ve mülk sıfatlarında[4] hulâsa ve tevhid edilmiş bulunduğunu ve binâen'aleyh gerek ilmî ve gerek irâdî tevhîdin bu sıfatlarla ilâhiyet ve rubûbiyeti tevhîde râci' olduğunu söylemiş ve tevhîd-i zât ile uğraşanların hepsini mu'attıle-i sıfât Cehmiyye diye göstermiş,[5] ve bununla beraber murad bütün sıfâtın bir sıfatta tevhîdi mi, bir zâtta tevhîdi mi, zâtın sıfatta tevhîdi mi bu noktaları tavzih etmemiştir. İbn Akīl'in وَاحِدٌ فِي إِلٰهِيَّتِهِ لَا غَيْرُ demesinin zâhiri zâtı ancak mecmû'-ı sıfât demek olan bir sıfatta tevhid görünür. Bunu kâfi görmeyen İbn Kayyim ve İbn Receb'in ilâhiyette ve rubûbiyette vâhid demeleri de zâtı birkaç sıfatta tevhid olmuş oluyor. Bu ifadelerin zâhiri ise

1 H, M ve B: "Cevzî".
2 H, M ve B: "*Mesâlikü's-Sâirîn*'de".
3 H: "sıfâtsız".
4 B: "sıfatlarından".
5 İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn,* thk. Muhammed el-Mu'tasimbillâh el-Bağdâdî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1416/1996, I, 48-49:

التوحيد نوعان: نوع في العلم والاعتقاد ونوع في الإرادة والقصد ويسمى الأول: التوحيد العلمي والثاني: التوحيد القصدي الإرادي لتعلق الأول بالأخبار والمعرفة والثاني بالقصد والإرادة وهذا الثاني أيضا نوعان: توحيد في الربوبية وتوحيد في الإلهية فهذه ثلاثة أنواع. فأما توحيد العلم: فمداره على إثبات صفات الكمال وعلى نفي التشبيه والمثال والتنزيه عن العيوب والنقائص وقد دل على هذا شيئان: مجمل ومفصل. أما المجمل: فإثبات الحمد له سبحانه وأما المفصل: فذكر صفة الإلهية والربوبية والرحمة والملك، وعلى هذه الأربع مدار الأسماء والصفات. فأما تضمن الحمد لذلك: فإن الحمد يتضمن مدح المحمود بصفات كماله ونعوت جلاله مع محبته والرضا عنه والخضوع له فلا يكون حامدا من جحد صفات المحمود ولا من أعرض عن محبته والخضوع له وكلما كانت صفات كمال المحمود أكثر كان حمده أكمل وكلما نقص من صفات كماله نقص من حمده بحسبها ولهذا كان الحمد كله لله حمدا لا يحصيه سواه لكمال صفاته وكثرتها ولأجل هذا لا يحصي أحد من خلقه ثناء عليه لما له من صفات الكمال ونعوت الجلال التي لا يحصيها سواه ولهذا ذم الله تعالى آلهة الكفار وعابها بسلب أوصاف الكمال عنها فعابها بأنها لا تسمع ولا تبصر ولا تتكلم ولا تهدي ولا تنفع ولا تضر وهذه صفة إله الجهمية التي عاب بها الأصنام نسبوها إليه، تعالى الله عما يقول الظالمون والجاحدون علوا كبيرا...

vahdet, yani şerîki olmamak evvelemirde sıfatın sıfatı olup zâtın vahdeti bir sıfat veya sıfatlar dolayısıyla olmasını iktizâ eyler ki bu elbette doğru değildir. Vâhid, ehad sıfatlardan evvel zâtın sıfatıdır[1]; evvelâ zât, zâtında tevhid edilmedikçe sade sıfatta tevhîdi işrâkten[2] ibaret olur. İki üç şey bir sıfatta birleşebilir, "şirket" denilen de müte'addid zevâtın bir şeyde veya birkaç şeyde birleşmesinden başka bir şey değildir. Müşriklerin yaptığı da müte'addid zevâtı ilâhiyet vasfında vahdet-i cinsiye veya nev'iye ile birleştirmektir. Nasârâ da teslisinde "Baba ilâh kendi ilâhlığı cevherinden oğula ve Rûhu'l-kudüs'e birer cevher vermiş, her biri birer ilâh olan üç uknûm, yani Eb, İbn, Rûhu'l-kudüs üç zât hem cevherde hem ilâhiyet vasfında birleşip bir ilâh olmuş" [6299] demekle evvelâ Allah'ı bir cevherden üç şahsa tecezzî ettirip sonra da üç şahsı cevherlerinin cinsiyle ilâhlık[3] sıfatında[4] birleştirerek bir şahıs yapmışlar ve bu suretle üç zâtı hem cevherde hem sıfatta teşrik ederek soyadında birleştirir gibi birleştirmişler; "üç şahıs bir şahıstır, üç ilâh bir ilâhtır çünkü cevherleri bir, sıfatları bir" demişlerdir. Bütün bunlara karşı her türlü şirk şâibelerini nefy ile teşkikleri izâle için Allah teâlâ'nın ehadiyetini tanıtmak üzere قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ buyurulmuştur. Şu herkesçe mâlumdur ki birçok sıfatların cüz' olarak değil, sıfat olarak yalnız bir zâtta toplanması şirk iktizâ etmez bilakis kemâl ve teferrüdünü iktizâ eyler. Müte'addid zevâtın bir vasıfta veya herhangi bir şeyde birleşmesi ise ayn-ı şirktir. Çünkü sıfât tedâhül eder de zevât tedâhül etmez. Bundan dolayı ulemâmız demişlerdir ki "Zâtullah'ta sıfâtın ta'addüdüne kāil olmaktan şirk lâzım gelmez, fakat sıfatta[5] birleşen zevâtın ta'addüdüne kāil olmak mahz-ı şirktir."

"Lâ ilâhe illallah = Allah'tan başka ilâh yok" demek zâtı bir tek olan Allah'tan başka ilâhiyet ile muttasıf, "ilâh" ismine müstahik hiçbir zât yoktur. İlahlık O'nun zâtına mahsus demektir, yoksa Allah ilâhiyet

---

1 H: "sıfâtıdır".
2 B: "iştirakten".
3 H -"ilâhlık".
4 H: "sıfâtında".
5 H: "sıfâtta".

sıfatına[1] mahsustur, yalnız ilâhlığında birdir demek değildir. Yani zâtı sıfata[2] kasr değil, sıfatı[3] zâta kasrdır. İbn Akīl'in "Allah ilâhiyetinde vâhiddir, başka değil" demekten murâdı da budur, ancak "ilâhiyetten mâ'adâ sıfatların da O'na münhasır olması iktizâ etmez" mânasını da îhâm ettiği için İbn Kayyim ve İbn Receb ve emsâli rubûbiyet sıfatını da tasrîhe lüzum görmüşlerdir. İbn Kayyim mülkü de tasrih eylemiştir. Hâfız İbn Receb'in "vâhidiyet-i kâmile" demesi de zâtında ve ilâhiyeti muktezî olan bütün sıfâtında hakīkī vahdete tenbihtir ki, ehadiyet ancak vahdet-i kâmile ile tefsir olunabilir. Doğrusu Allah teâlâ'nın esmâ-i hüsnâsında başkasına ıtlâkı câiz olmayan esmâ ve sıfât Allah, ilâh, rab isimlerine ve sıfatlarına münhasır değildir; Rahman, Kuddûs, Sübbûh, Sübhân, Âlimü'l-gaybi ve'ş-şehâde, Alâ külli şey'in [6300] kadîr, Hallâk, Hâliku külli şey, Ahsenü'l-hâlikīn gibi daha birçok isimler ve sıfatlar vardır ki mahlûkāttan hiçbirine ıtlak olunmaz. O, bunların her birinde de vâhid, ferddir. Semî', basîr, habîr gibi Allah'tan başkasına ıtlak olunan isimler dahi mahlûkāttaki noksan sıfatlarından tenzih ve tecrid olunup sâir esmâ-i ilâhiyeye münâsib bir mefhum ile Allah'a ıtlak olunur. Onun için Fâtiha'da dahi geçtiği vechile esmâ ve sıfât-ı ilâhiye sade hakīkat-i lügaviyeleriyle değil, gāyâtı[4] murad olunarak birer hakīkat-i şer'iye olmak üzere ıtlak edildiği de لَيْسَ كَمِثْلِه۪ شَيْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] hükmünce ihtar olunagelmiştir. Allah teâlâ sade ilâhiyet ve rubûbiyet sıfatlarında değil, sıfât ve esmâsının her birinde de vâhiddir; onun için اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâhâ 20/5] gibi teşbîhi andıran müteşâbih sıfatlar dahi لَيْسَ كَمِثْلِه۪ شَيْءٌ muhkemine[5] tevfîkan tenzih ile telakkī edilmek lâzım gelir.

Esmâ-i ilâhiyenin hepsi mümkin olabilen nâmütenâhî tekâmüllerin fevkinde kemâl-i a'lâya sahip olan hüviyyet-i Hakk'a nisbet için mevzû'dur. Bütün celâl ve ikram sıfatlarını câmi' olan kemâl-i a'lâ ise bizde temessül

---

1 B: "sıfâtına".
2 H ve B: "sıfâta".
3 H ve B: "sıfâtı".
4 B: "gāyeti".
5 H -"muhkemine".

edebilen hâdis mefhumların mazmûnu değil medlûlüdür, içinde değil ötesindedir. Hatta kemâl-i a'lâ birtakımlarının zannettiği gibi kemâl-i mutlak da değildir. Mutlak, a'lâya da ednâya da ıtlak olunabilir. A'lâ, ednânın noksanlarından mücerred yükseklikleri câmi' olarak a'lâdır. "En güzel" demek "güzel" demekten ibaret olmadığı gibi, "her güzel" demekten ibaret de değildir; hiçbir güzelde bulunmayan güzellikleri câmi', hepsinden üstün, yegâne güzel demek olduğu mâlumdur. Vücûd-ı mutlakı vücûd-ı a'lâ zannedenler yanılırlar, her duyduğunu a'lâ sanır sarılırlar, sonra da yokluğunu görüp darılırlar.[1] Biz bu güne [6301] kadar vücûda gelmiş olan âlemlerin hepsini vâsıl olabildikleri kemâllerin hey'et-i mecmû'asıyla birden bilip de bütün âlemin kendimizde temessül ettiğini düşünerek yine vücûd-i a'lâyı, kemâl-i a'lâyı bilmiş, düşünmüş olmayız, yarın için daha yüksek kemâllere doğru hareketimiz imkânını selb edemeyiz, vücûdda fikr-i terakkīyi tevkif edemeyiz, ve kelime ile topladığımız bütün kemâlât-ı mümkine ve mefrûza, o nâmütenâhî terakki mecmû'u[2] elbette bugünkünden daha yüksektir, fakat bu da kemâl-i a'lâ değildir. Çünkü zâtında kendisi kendi varlığına kâfi gelmeyip yoklukla da alâkadar olan ma'lul kemâlât mecmû'udur. Kemâl-i a'lâ bunları bir taraftan yaratıp bir taraftan yok edip duran ve ezel ü ebedde bütün varlık mülk ü saltanatı kendinin olan ve binâen'aleyh daha yükseği mümkin ve mutasavver olmayan Hak teâlâ'nın vücûd-ı hâssıyla Zât-ı ehadiyetine mahsustur ki, O'nun hüviyetinden[3] kendisinden başkasıyla bihakkın tâbir mümkin olmaz. O bizim mahsüsât veya ma'kūlâtımızla çizdiğimiz suretlerin, hadlerin çerçevesi[4] içine girmez. O her şeyden evvel iken her şeyden âhir, her şeyden zâhir iken her şeyden bâtındır, O'na zâtında ancak "O" denebilir.

1 "Mutlak", "mukayyed" mukabili olduğundan ıtlâkı üzere cereyan edince mücerrede ve mahlûta, kâmile ve gayr-i kâmile mütenâvil olur. Bazı da kemâline masruf olur, ve mücerred mânasına kullanılır. Son zamanlarda "hakīkī" gibi "izâfî" ve "nisbî"ye mukabil olarak kullanılması da lisânımızda pek şâyi' olmuştur. Binâen'aleyh Vücûd-i Vâcib'e "vücûd-i mutlak" denildiği zaman vücûd-i ekmel mânası anlamak lâzım gelir [Müellifin notu].

2 H: "mecmû'unu".

3 B: "kuvvetinden".

4 H: "çevresi".

Sıfât-ı ilâhiyeyi ifade eden esmâ-i ilâhiye bize O'nun kendisini tahlil ile O'na bir had tâyin ettirecek mefhumları ifade için değil, bizim kendimizde ve âlemimizde O'na olan nisbetlerimizi[1] tahlil ederek hâdisâtın mutazammın olduğu mertebe-i ıtlâkın fevkinde bir tecrid ile her kemâl kendisinin olan Zât-ı Hakk'a delâlet için vaz' olunmuştur. Meselâ ilim denildiği zaman biz kendimizde bulduğumuz ilim[2] mefhûmunu bütün derecâtıyla teemmül ederek bildiğimiz hâdis ve nisbî ilimden mutlak ilim mefhûmuna ve ondan her şeyi olduğu ve olacağı gibi hiç eksiksiz muhît ve binâen'aleyh gāib ve şâhid bütün kemâlâtı câmi' kadîm ilm-i ekmel kendisine mahsus olan Zât-ı Hakk'a fikir ve irademizi her cihetten tevcih etmemiz [6302] lâzım gelir, öyle ki biz o ilmin içinde olduğumuz hâlde O, bizim ilmimizin mâverâsında muhît-i küldür ve O ancak "O"dur. Ve biz O'na erebilmek için kendimizden geçmemiz iktizâ eder. "Allah'ın yetmiş bin hicâbı vardır, açıverse onun sübühât-ı vechi (yüzünün tecellî-i celâli) bütün göz erimini, yani her şeyi yakardı"[3] meâlindeki hadîs-i nebevî mazmûnu tecellî eyler, çünkü O'nun karşısında bütün kesretler müstehlek olur. Bunu sezmek O'nun Vâhid-i Kahhâr sıfatını sezmektir. Bunu sezmek[4] de bütün cemâl ve kemâlin O'nda bilfiil tahakkukunu sezmektir. Başka yok, zât ve sıfât ve ef'âliyle ancak "O" var olduğunu tanımaktır. Demek olur ki esmâ-i ilâhiyenin her biri de bütün selbî ve sübûtî celâl ve ikram sıfatlarıyla zâtındaki birliğine delâlette birdir. Ancak bizde olan vech-i delâlet itibariyle mertebe mertebe fark ve kesret zâhir olur. O zâtında bir olduğu içindir ki zâtının muktezâsı olan ilâhiyetinde de bir, rubûbiyetinde de, mülkünde de bir, ilminde de bir[5], kudretinde de[6] bir, hep celâl ve ikrâma râci' olan nâmütenâhî sıfât ve esmâsında da birdir. Fakat bütün niseb

---

1 H: "nisbetimizi".

2 H -"denildiği zaman biz kendimizde bulduğumuz ilim".

3 Müslim, Îmân, 293. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 400, 405; İbn Mâce, Mukaddime, 13: عن أبي موسى قال: قام فينا رسول الله صلى الله عليه وسلم بخمس كلمات فقال: إن الله عز وجل لا ينام ولا ينبغي له أن ينام، يخفض القسط ويرفعه، يرفع إليه عمل الليل قبل عمل النهار وعمل النهار قبل عمل الليل، حجابه النور –وفي رواية أبي بكر: النار– لو كشفه لأحرقت سبحات وجهه ما انتهى إليه بصره من خلقه.

4 H -"O'nun Vâhid-i Kahhâr sıfatını sezmektir. Bunu sezmek".

5 H -"bir".

6 B -"mülkünde de bir, ilminde de bir, kudretinde de".

ve ahkâmın medârı ilâhiyet sıfatı olduğu, bütün vicdan ve vücûdun vecd ile bağlandığı câzibe-i hakk u hayr, ilâhiyet sıfatında sarâhatle toplandığı için sıfat-ı[1] zâtiye olarak ilâhiyette vahdet bütün levâzımında teferrüdü iktizâ ettiğinden dolayı zât ve sıfât ve esmâ, cemî'-i vücûhdan vahdet-i kâmileyi istilzam eylediği ve cemî'-i esmâyı câmi' olan "Allah" ism-i celîli de bu haysiyetle ism-i zât olduğu cihetle ilâhiyette vahdet denilmekle zât ve sıfât ve esmâ[2] her birinde ve hepsinde bütün levâzımıyla vahdet kasdedilmiş olduğunu anlamak lâzım gelir. Böyle olunca da zâtında da vâhiddir, vücûdunda da vâhiddir, rubûbiyetinde de vâhiddir,[3] rahmâniyetinde[4] vâhiddir, hallâkıyetinde[5] vâhiddir diye ilh... ta'dâda lüzum kalmaz, ve yine bundan dolayıdır ki ilâhiyetinde vahdete itikad edilmedikçe imanın şartı olan [6303] tevhid yapılmış olmaz. Yalnız zâtında birdir veya vücûdunda birdir, rubûbiyetinde birdir, diye marifet imana kâfi gelmez, "lâ ilâhe illallah" denmiş olmaz. Ma'amâfîh "Allah zâtında bir olmayarak ilâhiyetinde birdir" demek de zâtında ve ilâhiyetinde şirk[6] koşmaktan başka bir şey olmaz.

Hâsılı "Allah birdir" demek gerek zâtı, gerek sıfâtı, gerek esmâsı hangi nokta-i nazarla mülâhaza edilirse edilsin hep birdir, hiç şerîki olmayan bir tek hakikattir. Onun için ilâhlık ona mahsustur, o ilâhiyetinde de hakīkī ve zâtî birlikle birdir demek olur. Binâen'aleyh O'na birçok esmâ ve sıfât ile marifet edinmek O'nun zâtında kesret veya zâtına bir nazîr isbat etmek mânasına olmayacağı gibi, vahdet sıfatıyla tanımak da ona bir had ve nihâyet isbat etmek mânasına değildir. Kendisinden mâ'adâyı selb eden bir sıfat-ı selbiyedir, Allah'ın vahdeti adedde vahdet dediğimiz kesrette vahdet değildir. Kesret[7] onun halk sıfatına râci' olan mahlûkātında, mülkündedir ki O'nun bir emriyle var, bir emriyle yok

---

1 H ve B: "sıfât-ı".
2 H -"cemî'-i vücûhdan vahdet-i kâmileyi istilzam eylediği ve cemî'-i esmâyı câmi' olan "Allah" ism-i celîli de bu haysiyetle ism-i zât olduğu cihetle ilâhiyette vahdet denilmekle zât ve sıfât ve esmâ".
3 H -"rubûbiyetinde de vâhiddir".
4 H ve B +"de".
5 H ve B +"de".
6 H ve B: "şerîk".
7 B: "Kesrette".

olan niseb ve izâfâttan ibarettir. Mâlum ki aded iki ile başlar, ikiden ilâ gayri'n-nihâye sayabildiğimiz adedlerin hepsi de birer adeddir, kesrette vahdettir, bunların[1] hepsinde kesir de mümkindir, emsâl de mümkindir. Bunda a'mâl-i erba'a cereyan edebilir; bir taksim iki, bir taksim üç gibi kesirlere suret yaptığımız vâhidlerin hepsi mahreclerine göre itibar olunan aded vâhidleridir. Bu suretle bir de adedlerin başlangıcı olan vâhid vardır ki bunda kesir, tecezzî mümkin değildir; darb, taksim, tarh kābil olmaz, fakat mislini veya emsâlini zamm ile cem'i[2] mümkindir. Kendisi aded olmamakla beraber adedden cüz' olabilir, cem'i mümkin demek de cinsi mümkin demektir, cinsi bulunamazsa tek olur. Bir sayı sayarken bir diye başladığımız bu vâhid kendisi aded olmamakla beraber adedin mebde'i yani birincisi olabilmek itibariyle hesabda aded gibi [6304] mülâhaza olunur. Buna aded, sayı demek mecaz olsa da aded yolunda vâhid demek hakikattir. Bu da nisbî vâhid demek olduğundan "vâhid-i kıyâsî" dahi tâbir olunmuştur. Binâen'aleyh[3] aded tarîkiyle vâhid denildiği zaman içinde parçası veya dışında misli mümkin olan vâhid demek olur, böyle kesrette vahdet her şeyde bulunabilir. Bu ise ekmel mânasıyla vahdet-i hakīkiye değildir. Allah teâlâ'nın birliği ise ne içinde ne dışında kesir ve misil[4] mümkin olmayan ve her mânasıyla şirk ve ta'addüdü nefyeden birliktir. O'na "Evvel" demek ikincisi var demek değil, sâbıkı yok demektir. O'na "Âhir" demek de sâbıkı var demek değil[5] lâhiki yok demektir. Onun için O'na Evvel ve Âhir isimleri söylenirken birlikte söylenmelidir. O'na adedde anladığımız mâna ile "mebde'" demek de doğru değildir, O kendisine mümâsil bir ikincinin başlangıcı değildir, hatta esmâ-i hüsnâda "mebde'" ismi vârid olmamıştır, "Mübdî"[6] ve "Mu'îd" isimleri vârid olmuştur. Sayılmaya kalkışılacak olursa O'na "Bir" denilir kalınır, O her nokta-i nazardan bir, hep bir, hep tektir,

---

1 B -"hepsi de birer adeddir, kesrette vahdettir, bunların".
2 H: "cem'".
3 B -"'vâhid-i kıyâsî' dahi tâbir olunmuştur. Binâen'aleyh".
4 B: "misli".
5 B -"sâbıkı yok demektir. O'na "Âhir" demek de sâbıkı var demek değil".
6 H: "Mübdi'".

كَانَ اللّٰهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ'dir[1] ve اَلْاٰنَ كَمَا كَانَ'dır.[2] İmâm-ı A'zam *Fıkh-ı Ekber*'de: "Allah teâlâ مِنْ حَيْثُ الْعَدَدِ değil, مِنْ حَيْثُ أَنَّهُ لَا شَرِيكَ لَهُ وَاحِدٌ" demekle bu mânayı anlatmıştır.[3] Şerîki nefy, cüz'îde müsâvîyi, mukabili de nefiydir. Yine bundan dolayı Sâhib-*Keşşâf* da اَللّٰهُ اَحَدٌ "lâ sâniye leh", yani "ikincisi yok" diye tefsir eylemiştir[4] ki ne zımnında ne hâricinde demektir. Bütün tefsirler de aded tarîkiyle vâhid demek olmadığına tenbih eylemişlerdir.

Yine Fahr-ı Râzî tefsîrinde der ki: "Ma'rifetullah, cennet-i hâzıradır. Zira cennet senin aklına ve arzuna muvâfık olana nâil olmandır. Onun içindir ki Âdem'in aklı hevâsına münâza'a ettiğinde cennet ona cennet olmamıştı, ve yine onun içindir ki kabir, mü'mine zindan değildir. Çünkü onun aklına ve arzusuna mülâyim olan ona orada hâsıl olmuştur.

Bunun beyânı: Akıl, hasenât kendisine tevdî' olunacak [6305] bir emîn ister, şehvet de kendisinden lezzetli şeyler talep olunacak bir ganî ister. Daha doğrusu akıl himmet-i âliye sâhibi bir insan gibidir, mevlâsından başkasına münkād olmaz. Hevâ ise bir otlakçıya benzer ki bir zenginin huzûrunu işittiği vakit bir ihsânına nâil olmak ümidiyle neşelenir. Daha doğrusu akıl geçmiş nimetlere şükretmek için mevlâsını tanımak ister, hevâ da ondan beklenecek nimetlere tama' ettiği için onu tanımak ister, ikisi de onu istedikleri gibi âlim ve ganî olarak tanıyınca ona sarılırlar. Akıl 'ben senden başkasına şükretmem' der, şehvet de 'ben senden başkasından dilenmem' der. Sonra da şüphe gelir, 'ey akıl! Şükrü

---

1 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 1:

عن صفوان بن محرز أنه حدثه عن عمران بن حصين رضي الله عنهما قال: دخلت على النبي صلى الله عليه وسلم وعقلت ناقتي بالباب فأتاه ناس من بني تميم فقال: اقبلوا البشرى يا بني تميم، قالوا: قد بشرتنا فأعطنا مرتين، ثم دخل عليه ناس من أهل اليمن فقال: اقبلوا البشرى يا أهل اليمن إذ لم يقبلها بنو تميم، قالوا: قد قبلنا يا رسول الله، قالوا: جئناك نسألك عن هذا الأمر قال: «كان الله ولم يكن شيء غيره وكان عرشه على الماء وكتب في الذكر كل شيء وخلق السماوات والأرض» فنادى مناد: ذهبت ناقتك يا ابن الحصين، فانطلقت فإذا هي يقطع دونها السراب فوالله لوددت أني كنت تركتها.

2 Ali el-Kārî, *Mirkātü'l-mefâtîh,* IX, 3633. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 362; *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VI, 130:

ولهذا وقع في عبارة السادة الصوفية: كان الله ولم يكن معه شيء، ثم قالوا: والآن على ما عليه كان، لأن وجود الشيء الممكن في جنب وجود الواجب كلا شيء.

3 Mustafa Öz, *İmam-ı Azamın Beş Eseri,* s. 70:

والله تعالى واحد لا من طريق العدد ولكن من طريق أنه لا شريك له.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 817:

كأنه قيل: الشأن هذا، وهو أنّ الله واحد لا ثاني له.

yalnız O'na nasıl tahsis ettin? Belki O'nun bir misli de vardır! Ve ey şehvet! Yalnız O'na nasıl bağlandın? Belki şurada başka bir kapı daha vardır!' der. Bunun üzerine akıl mütehayyir kalır ve o rahat bulanır.[1] O vakit akıl, yakīn cevherini bulmak için istidlâl âleminde seyahat etmek ister, (hakka hidâyet edecek olan ise ancak Allah'tır). İşte Hak teâlâ kuluna hidâyet etmek ve hizmet ve şükrü ile iştigal lezzetini bulandırmamak üzere Resûlünü göndermiş ve ona 'kendinden söyleme, Benim doğrudan doğru sâdık olarak bildiğim şu kelâmımı söyle' diyerek قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ buyurmuş, vahdâniyetini sana sem' ile haber vererek bildirip nazar ve istidlâl zahmetlerinden kurtarmıştır."[2]

{اَللّٰهُ الصَّمَدُ} Allah O Samed'dir ❁ O hep bir her şey kendisinin ve her dileğin merci'i, hiç eksiksiz maksûd-i kül olan şanlı uludur. Ve hakikatte ekmel, Samed ancak O'dur.

"**Samed**" ismi hakkında lügat nokta-i nazarından mülâhaza olunacak esaslı iki mâna mervîdir. Birincisi, "hamd" vezninde kasd mânasına "samd" masdarından masmûd-i ileyh, yani kasd doğrudan doğru kendisine müteveccih olan maksud mânasına olmaktır. صَمَدَ صَمْدَهُ tâbiri mâruftur ki "dosdoğru, düpe düz, hiç inhirafsız ona kasd [6306] ve teveccüh etti" demektir. Mâlum ki "kasd"da bir noktaya doğrudan doğru teveccüh mânası vardır, bu mâna ile bir kavmin seyyidine, yani umûr ve ihtiyâcâtında maksud ve merci'i olan ve mâfevki bulunmayan en şerefli ulusuna, en büyük efendisine "samedü'l-kavm" denilir. Ve mutlaka kadri yüksek, âlîşan mânasına da gelir ki "masmûd"un lâzım mânasıdır.

---

1 B -"Bunun üzerine akıl mütehayyir kalır ve o rahat bulanır".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 359:

اعلم أن معرفة الله تعالى جنة حاضرة إذ الجنة أن تنال ما يوافق عقلك وشهوتك ولذلك لم تكن الجنة جنة لآدم لما نازع عقله هواه ولا كان القبر سجنا على المؤمن لأنه حصل له هناك ما يلائم عقله وهواه، ثم إن معرفة الله تعالى مما يريدها الهوى والعقل فصارت جنة مطلقة وبيان ما قلنا: أن العقل يريد أمينا تودع عنده الحسنات والشهوة تريد غنيا يطلب منه المستلذات بل العقل كالإنسان الذي له همة عالية فلا ينقاد إلا لمولاه والهوى كالمنتجع الذي إذا سمع حضور غني فإنه ينشط للانتجاع إليه، بل العقل يطلب معرفة المولى ليشكر له النعم الماضية والهوى يطلبها ليطمع منه في النعم المتربصة فلما عرفاه كما أراده عالما وغنيا تعلقا بذيله فقال العقل: لا أشكر أحدا سواك وقالت الشهوة: لا أسأل أحدا إلا إياك، ثم جاءت الشبهة فقالت: يا عقل كيف أفردته بالشكر ولعل له مثلا؟ ويا شهوة كيف اقتصرت عليه ولعل هاهنا بابا آخر؟ فبقي العقل متحيرا وتنغصت عليه تلك الراحة فأراد أن يسافر في عالم الاستدلال ليفوز بجوهرة اليقين فكأن الحق سبحانه قال: كيف أنغص على عبدي لذة الاشتغال بخدمتي وشكري، فبعث الله رسوله وقال: لا تقله من عند نفسك بل قل هو الذي عرفته صادقا يقول لي: قل هو الله أحد، فعرفك الوحدانية بالسمع وكفاك مؤنة النظر والاستدلال بالعقل.

İkincisi; bir de hiç cevfi, boşluğu olmayan, eksiksiz gediksiz, deliksiz, nüfûz edilmez şeye denir ki "musmed" gibidir. Buna lisânımızda "som" tâbir olunur. Nitekim *Lehce*'de: "Som, yekpâre, sald, kavî, bütün, içi dolu, kaplama olmayan musmed" diye târif edilmiş, "som gümüş, som pelesenk, som abanos" tâbirleriyle de istişhâd eylemiştir. "Som sırma" tâbirimiz dahi meşhurdur. Bunda hâlislik mânası vardır. Bu mânada[1] "samed" tıkamak mânasına olan "samd" masdarı ile de alâkadardır. Şişenin tıkacına "sımad" denilmesi de bundandır, bu mânaca aslı "samet" olup dâl tâ'dan münkalib olmuş demektir; bundan lâzım-ı mâna olarak dâim ve bâkī mânasına da gelir. Ve harb ve kıtal hengâmında asla susamaz, acıkmaz olan kimseye dahi denilir, ve mutlaka yemez içmez mânasına da olur. Râzî der ki: Ehl-i lügattan müteahhirînden bazısı toz kabul etmez, bir şey girmez, bir şey çıkmaz emles, yani yalabık taşa da "samed" denildiğini söylemiştir,[2] ki bu bizim "som taş" tâbirimiz gibidir.

Müfessirlerin ekserîsi tâ yukarıda da işaret olunduğu üzere birinci mânadan olarak sıfat-ı sübûtiye olduğunu söylemişler, bazıları da ikinci mânadan olarak sıfat-ı selbiye olmasını nakleylemişler, bazıları da hem sıfat-ı sübûtiye hem de sıfat-ı selbiye mânalarını mutazammın olarak tefsir eylemişlerdir ki bunda ikisini de nazar-ı i'tibâra almak vardır, en lâyıkı da budur. Bunu[3] lafz-ı müşterekin iki hakikat mânasına birden irade tarîkiyle değil, esmâ-i ilâhiyede gāyâtı[4] murad olmak haysiyetiyle iki mânanın hangisine hamedilse lâzımı maksud olacağı [6307] cihetle umûm-ı mecaz hâlinde ikisinin de ekmel olan lâzımını irade[5] tarîkiyle birleştirmelidir. İbn Cerîr Mücâhid'den ve Hasan'dan ve İkrime'den "samed, lâ-cevfe leh" demektir diye Sa'îd b. Müseyyeb'den, "ahşâsı yok" diye, Şa'bî'den, "yemez içmez" diye, yine İkrime'den ve daha bazılarından

1 B: "mânadan".
2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXXII, 362:
وقال بعض المتأخرين من أهل اللغة: الصمد هو الأملس من الحجر الذي لا يقبل الغبار ولا يدخله شيء ولا يخرج منه شيء.
3 B: "Bunda".
4 B: "gāyeti".
5 H: "ifade".

da kendisinden bir şey hurûc etmez diye rivayet eylemiştir.[1] Bu meyanda en yüksek rivayet, Abdullah b. Büreyde'nin "her hâlde Peygamber'e ref' etmiştir, biliyorum, اَلصَّمَدُ الَّذِي لَا جَوْفَ لَه'dir dedi" diye vâki' olan bir rivayettir.[2] Türkçemizde bu mânalar "eksiksiz, gediksiz, deliksiz, som" diye ifade olunabilir ve bu ihtiyaçsızlıktan, gınâ-i tamdan, kemâl-i a'lâdan kinaye de olur. Ebü'l-Âliye ve Muhammed b. Ka'b gibi bazıları da لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ bunun mânası olduğunu söylemişler,[3] Rebî' b. Enes'ten "kendisine âfât[4] ârız olmaz", Mukātil b. Hayyan'dan[5] "kendisinde hiç ayıp ve eksiklik olmayan", İbn Keysan'dan "mahlûkāttan hiçbirinin sıfatıyla tavsif olunmaz" diye mervîdir. Hasan'dan ve Katâde'den mervî olduğu üzere bazıları da "lem yezel ve lâ yezâl, fâni olmaz bâkī, dâim" demişlerdir.[6] İbn Enbârî demiştir ki: "Ehl-i lügat beyninde samed, 'nâsın havâic ve umûrunda kendisine samd eder (yani doğrudan doğru maksud ve matlub edinerek müracaat ve ilticâ eyler) ve mâfevki yok seyyid' demek olduğunda ihtilâf yoktur."[7] Zeccâc da demiştir ki: "'Samed' su'dud[8], yani ululuk kendisine müntehî olan, kendisine samd olunan, yani her şey ona dayanır, onu maksad ve merci' edinir olandır."[9]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 690-691:

عن مجاهد قال: «الصَّمَد» الذي لا جوف له... عن الشعبي أنه قال: «الصمد» الذي لا يأكل الطعام ولا يشرب الشراب... عن سعيد بن المسيب قال: «الصمد» الذي لا حِشوة له... عن عكرمة قال: «الصمد» الذي لا يخرج منه شيء.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 691; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* II, 22:

عن عبد الله بن بريدة عن أبيه قال: لا أعلمه إلا قد رفعه، قال: «الصَّمَد» الذي لا جوف له.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 691:

عن أبي العالية قال: «الصمد» الذي لم يلد ولم يولد، لأنه ليس شيء يلد إلا سيورث ولا شيء يولد إلا سيموت فأخبرهم تعالى ذكره أنه لا يورث ولا يموت.

عن محمد بن كعب: الصمد: الذي لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا أحد.

4 B: "vefat".

5 H -"'kendisine âfât ârız olmaz', Mukātil b. Hayyan'dan".

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 362-363:

قال الحسن البصري: الذي لم يزل ولا يزال ولا يجوز عليه الزوال كان ولا مكان، ولا أين ولا أوان، ولا عرش ولا كرسي، ولا جني ولا إنسي وهو الآن كما كان... قال ابن كيسان: هو الذي لا يوصف بصفة أحد. التاسع: قال مقاتل بن حبان: هو الذي لا عيب فيه. العاشر: قال الربيع بن أنس: هو الذي لا تعتريه الآفات.

7 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 571-572; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 511:

وقال ابن الأنباري: لا خلاف بين أهل اللغة أن الصمد هو السيد الذي ليس فوقه أحد، الذي يصمد إليه الناس في أمورهم وحوائجهم.

8 H: "Süded"; M: "sûded"; B: "sedâd".

9 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* V, 377-378. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 511:

وتفسير «الصَّمَد» السَيد الذي ينتهي إليه السُّؤددُ وقيل الصمد الذي لا جوف له، وقيل الصمد الذي صَمَدَ له كل شيءٍ والذي خلق الأشياء كلها، لا يستغنى عنه شيء وكلها تدل على وحدانيته.

Ali b. Ebî Talha[1], İbn Abbas'tan şöyle rivayet eylemiştir: "'Samed' su'dudünde[2] kâmil olan seyyid ve şerefinde kâmil olan şerîf ve azametinde kâmil olan azîm ve hilminde kâmil olan halîm ve ilminde kâmil olan alîm ve hikmetinde kâmil olan hakîm, velhâsıl şeref ve ululuk envâ'ının hepsinde ekmel olandır."[3]

Ebû Hüreyre'den: "اَلْمُسْتَغْنِي عَنْ كُلِّ أَحَدٍ، اَلْمُحْتَاجُ إِلَيْهِ كُلُّ أَحَدٍ herkesten müstağnî, herkes[4] ona muhtaç"; Sa'îd b. Cübeyr'den: [6308] "Bütün sıfât ve ef'âlinde kâmil". Süddî'den: "Regāibde maksud, mesâibde müstegās"; Ca'fer-i Sâdık'tan: "Gālib-i gayr-i mağlub". Hüseyin b. Fudayl'dan: "يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ وَيَفْعَلُ مَا يَشَاءُ hükmünü tâkip edecek yok, kazasını reddedecek yok" diye mervîdir.[5] Yine İbn Cerîr Ebû Ca'fer Taberî der ki: "Arap indinde 'samed' اَلسَّيِّدُ الَّذِي يُصْمَدُ إِلَيْهِ الَّذِي لَا أَحَدَ فَوْقَهُ'dır, yani mâfevki olmayan masmûd-i ileyh, kendisine kasd ve müracaat edilir seyyid demektir, eşrâfına da öyle tesmiye ederler, şâirin şu kavli bundandır:

أَلَا بَكَرَ النَّاعِي بِخَيْرَيْ بَنِي أَسَدْ   بِعَمْرِو بْنِ مَسْعُودٍ وَبِالسَّيِّدِ الصَّمَدْ

Zibrikan[6] da وَلَا رَهِينَةَ إِلَّا سَيِّدٌ صَمَدُ demiştir. Böyle olunca kelimenin tevilinde evlâ olan Kur'ân'ın nâzil olduğu lisanda mâruf olan mânadır. İbn Büreyde'nin babasından rivayet ettiği hadis sahih olsa akvâlin sıhhatte evlâsı olurdu. Çünkü Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem, Allah teâlâ'nın murâdını ve indirdiğinin mânasını herkesten daha iyi bilir."[7]

---

1 B: "Tâlib".

2 H: "Südedinde"; M ve B: "sûdedinde".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 692:

عن علي عن ابن عباس في قوله: «الصَّمَدُ» يقول: السيد الذي قد كمُل في سُؤدده، والشريف الذي قد كمل في شرفه والعظيم الذي قد عظم في عظمته والحليم الذي قد كمل في حلمه والغني الذي قد كمل في غناه والجبَّار الذي قد كمل في جبروته والعالم الذي قد كمل في علمه والحكيم الذي قد كمل في حكمته وهو الذي قد كمل في أنواع الشرف والسؤدد وهو الله سبحانه هذه صفته لا تنبغي إلا له.

4 B: "herkesin".

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 362-363. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 515:

الخامس: قال السدي: الصمد هو المقصود في الرغائب المستغاث به عند المصائب. السادس: قال الحسين بن الفضل البجلي: الصمد هو الذي يفعل ما يشاء ويحكم ما يريد، لا معقب لحكمه ولا راد لقضائه... الحادي عشر: قال سعيد بن جبير: إنه الكامل في جميع صفاته وفي جميع أفعاله. الثاني عشر: قال جعفر الصادق: إنه الذي يغلب ولا يغلب. الثالث عشر: قال أبو هريرة: إنه المستغني عن كل أحد.

6 "Zibrikan" Kamer demek olup, ashâbdan Husayn b. Bedr'in güzelliğinden dolayı lakabı olmuştur [Müellifin notu].

7 Taberî, XXIV, 692-693:

Râgıb da der ki: "'Samed' emirde masmûd-i ileyh olan seyyiddir. Ve صَمَدَ صَمْدَهُ، قَصَدَ قَصْدَهُ 'dosdoğru ona kasdetti, ona doğru doğruldu' demektir. Bir de denilmiştir ki samed ecvef olmayandır, ecvef olmayan ise iki şeydir. Birisi insandan dûndur, birisi de a'lâdır: Bârî ve melâike gibi. 'Allâhu's-samed' kavliyle maksad da o birtakımlarının ilâhlık isnad ettikleri kimselerin hilâfına olduğuna tenbihtir, وَاُمُّهُ صِدّ۪يقَةٌۜ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ [el-Mâide 5/75] buyurulmakla da buna işaret olunmuştur."[1] Yani Nasârâ Hazret-i Îsâ'ya ve anasına ilâhlık isnad etmişlerdi, onları red için "Îsâ ve anası yemek yerlerdi" diye ihtiyaçlarını ve hades sâhibi olduklarını ihtar ile bunların ilâh olamayacaklarına tenbih olarak Sûre-i Mâide'de كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ buyurulduğu gibi, burada da Allah'ın eksiksizliğini beyan ile "es-Samed" buyurulmasında o mânaya bir tenbih de vardır. "Lâ-cevfe leh, yemez içmez" diye [6309] tefsirde bu mânaya işaret açık olduğu için bunu tercih edenler bu inceliğe nazar-ı dikkati celb için tercih etmişlerdir. Bunda "samed" yalnız sıfât-ı selbiyeden olmuş olur. Bununla beraber, cevfi, boşluğu, eksiği, ihtiyâcı olmamak, tam mânasıyla eksiksiz olmak, tam gınâdan kinaye olarak sübûtî sıfatları da müstelzim olabilir. Ancak kendi eksiği, ihtiyâcı olmamak, muhtaç olanların hâcetlerini bitirmek ve işlerinde merci' ve maksudları olmak yüksekliğini tasrih etmiş olmaz. Evvelki mâna ise bunu tasrih etmekle sıfât-ı sübûtiye kemâlâtını müstelzim olduğu gibi, eksiksizliğin müstelzim olduğu mânaları da istilzam eyler, lügatça da bu mâna mâruf olduğundan ekser müfessirîn bunu ahzeylemişler, onun için Sâhib-*Keşşâf* şöyle demiştir: "'Samed' kasd mânasına صَمَدَ إِلَيْهِ'den fe'al[2] bi-ma'nâ mef'ûl olup havâicde

---

قال أبو جعفر: الصمد عند العرب: هو السيد الذي يُصمد إليه، الذي لا أحد فوقه، وكذلك تسمى أشرافها ومنه قول الشاعر:

أَلا بَكَرَ النَّاعي بِخَيْرَيْ بَنِي أَسَدْ   بِعَمْرِو بْنِ مَسْعُودٍ وبالسَّيِّدِ الصَّمَدْ

وقال الزبرقان:

وَلا رَهِينَةً إلا سَيِّدٌ صَمَدُ

فإذا كان ذلك كذلك فالذي هو أولى بتأويل الكلمة المعنى المعروف من كلام من نزل القرآن بلسانه، ولو كان حديث ابن بُريدة عن أبيه صحيحا كان أولى الأقوال بالصحة، لأن رسول الله صلى الله عليه وسلم أعلم بما عنى الله جل ثناؤه وبما أنزل عليه.

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 492-493:

الصَّمَدُ: السَّيِّدُ: الذي يُصْمَدُ إليه في الأمر وصَمَدَهُ: قصد معتمدا عليه قصده، وقيل: الصَّمَدُ الذي ليس بأجوف، والذي ليس بأجوف شيئان: أحدهما لكونه أدون من الإنسان كالجمادات والثاني أعلى منه وهو الباري والملائكة والقصد بقوله: «اللَّهُ الصَّمَدُ» تنبيها أنه بخلاف من أثبتوا له الإلهيّة وإلى نحو هذا أشار بقوله: «وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كانا يَأْكُلانِ الطَّعامَ».

2 H ve B: "fe'âl".

masmûd-i ileyh olan seyyiddir, ve mâna şudur: O, tanıdığınız, gökleri ve yeri ve sizleri yaratan hâlıkınız diye ikrar ettiğiniz Allah'tır, O vâhid ve ilâhiyet ile müteferriddir. O'na ortaklık edilmez ve O her mahlûkun doğrudan doğru kasdeylediği, muhtaç olduğu maksuddur. O'ndan istiğnâ edemezler, O ise onların hepsinden müstağnî ganîdir[1]."[2] İbn Sînâ da gınâ-i tâm ile mebde'-i kül ve gāye-i kül mânasında mülâhaza etmiş ve *İşârât*'ta "ganî"yi şu mealde târif eylemiştir: "Bilir misin ganî nedir? Tam ganî zâtında, ve zâtından mütemekkin olduğu sıfâtında ve zâtının gayrısına nisbetle olan sıfât-ı kemâliyye-i[3] izâfiyesinde kendisinden hâriç bir şeye ta'alluk ve ihtiyâcı olmayandır ki onun fiilinin gayesi kendisine mübâyin olmaz. Binâen'aleyh zâtının veya zâtından mütemekkin olduğu şekil veya hüsün gibi hâlin, veya ilim ve âlimiyet veya kudret ve kādiriyet gibi izâfeti bulunan bir hâlin tamam olması için kendisinden hâriç bir şeye muhtaç olan tam ganî değil, kesbe muhtaç bir fakirdir. Başkasının ona nisbeti itibariyle mülâhaza olunan ve izâfât-ı[4] mahzadan ibaret olan sıfâtında ta'alluk gınâ-yı tâmma [6310] halel vermez."[5] Zira bunlarda fakir olan o[6] değil, ona muhtaç olan gayrdır. Demek ki O hâlık olmak için mahlûka muhtaç değil, mahluk O'na muhtaçtır. O âleme muhtaç değil, âlem O'na muhtaçtır.[7] Her şeyin maksûdu O, kendisinin maksûdu kendisidir. O başkasıyla tekemmül etmez, başkası O'nunla tekemmül eder. Onun için O'nun ef'âline mahlûkātına ait hikem ve mesâlih olan gayeler terettüb eyler, fakat onların hiçbirisi O'nun için illet-i gāiye, garaz değildir. Ve onun için Evvel ve Âhir O'dur.

---

1 H ve B: "müstağnîdir".
2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 818:
والصَّمَدُ فعل بمعنى مفعول من صمد إليه إذا قصده وهو السيد المصمود إليه في الحوائج. والمعنى: هو الله الذي تعرفونه وتقرّون بأنه خالق السماوات والأرض وخالقكم وهو واحد متوحد بالإلهية لا يشارك فيها وهو الذي يصمد إليه كل مخلوق لا يستغنون عنه وهو الغني عنهم.
3 H: "kemmiyyet-i".
4 H ve B: "izâfet-i".
5 İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât,* s. 143:
أتعرف ما الغني؟ الغَني التام هو الذي يكون غير متعلّق بشيء خارج عنه في أمور ثلاثة: في ذاته وفي هيئات متمكنة من ذاته وفي هيئة كمالية إضافية حتى لذاته. فمن احتاج إلى شيء آخر خارج عنه حتى يتم له ذاته أو حال متمكنة من ذاته مثل شكل أو حسن أو غير ذلك أو حال لها إضافة ما كعلم أو عالمية وقدرة أو قادرية فهو فقير يحتاج إلى كسب.
6 H: "bu".
7 B -"O âleme muhtaç değil, âlem O'na muhtaçtır".

Bir de "gınâ-yı tâm", zâtında hiçbir tegayyür kabul etmeyendir diye de târif olunur. Muhyiddîn-i Arabî de *Fütûhât-ı Mekkiye*'sinde esmâ-i hüsnânın şerhinde Samed isminde der ki: "Hazret-i Samediyetin[1] ekser tafsîlâtını *Mevâkı'u'n-Nücûm* kitabımızda uzv-i kalbde tecellî-i samedânîde beyan ettik, bu kitapta da ondan lâyık olanı inşaallah zikredelim. Bu hazret iltica ve istinad hazretindendir ki, herhangi bir emre muhtaç olan her fakir ona iltica eyler. Zira bilir ki muhtaç olduğu emir bu hazrettedir, binâen'aleyh bu hazretin gınâsı iftikār olunan bu umûr[2] iledir. Onda فَإِنَّ اللّٰهَ[3] غَنِىٌّ عَنِ الْعَالَم۪ينَ [Âl-i İmrân 3/97] buyurulan gınâ-yı nefsî var mı yok mu? Buna bu mevzide ihtiyaç duyulmaz, bu hazrette hâcet messeden fukarânın iftikārına sebep olup da muhtaç oldukları umûr onun indindeki hazinelerde var mı, bunu bilmektir. Nitekim وَاِنْ مِنْ شَىْءٍ اِلَّا عِنْدَنَا خَزَٓائِنُهُ [el-Hicr 15/21] vârid olmuştur. İşte lede't-tahkīk o, bu hazretin aynıdır, başka değil. Hak teâlâ 'indinde her şeyin mutlaka hazineleri var' olmak haysiyetiyle o sameddir. Ve lâkin hazineler ma'lûmât-ı sâbiteden ibarettir. Çünkü onlar O'nun indinde sâbittir, onları bilir ve görür, ve bütün içlerindekileri de görür. Bilir görür de onlardan dilediğini vücûda çıkarır ve dilediğini bırakır. Ve onlar hazâinde olmakla onlarda hasr u tenâhî tahayyül olunur, hâlbuki gayr-i mütenâhîdirler. Ve işte efkar-ı fukarâ o hazinelerde muhtezin[4] olan eşyâdır. Çünkü onlar o hazinelerden vücûda çıkmak isterler ki kendilerini ayniyle zevkan[5] [6311] görsünler, çünkü onların vücûda çıkarılanlarında henüz îcâd edilmeyenlerine iftikār ibkā edilmiştir. Onun için mevcut olan mevcut olmayana niyâbeten de Allah'ın onu îcâdına aynı ihtiyaç ile muhtaçtır. Onun için mevcut olan, o hazinedekine, vücûda iftikârı hususunda muîn gibidir, ve bu iftikar insanın yanında olmayan bir emri o hazinelerdekinden yanında olmasını[6] talep etmeyi nefsinde, vicdânında

1 H: "Samedâniyetin".
2 B: "emr".
3 H, M ve B: "والله".
4 B: "muhtez".
5 B -"zevkan".
6 B: "olmayanı".

duymasıdır. Şunu bilmeli ki: Hak indindeki hazineler iki nevidir. Bir nevi muhtezinât-ı mevcûde için olan hazâin-i vücûdiyedir.[1] Meselâ Zeyd'in indindeki bir şey, bir cariye veya bir uşak veya bir at veya bir kumaş veya bir ev veya herhangi bir şey, işte Zeyd onun hizânesidir, o şeyde mahzundur, ikisi de Allah indindedir, çünkü eşyânın hepsi Allah'ın yedindedir. Şimdi Amr Zeyd'in yanındaki o şey her ne olursa olsun kendi yanında olmak için Allah'a müftekır olur. Allah da onu ona bağışlamayı veya satmayı veya ondan hoşlanmayıp kurtulmayı Zeyd'in kalbine ilkā eder de onu Amr'a verir. İşte bunun gibiler hep Hakk'ın indindeki hazâinindendir, ve bütün âlem hep bu minval üzere yekdiğerinin hem hazineleri hem de kendisi ayn-ı muhtezindir. Binâen'aleyh âlem bir mahzûnun hazinesidir ve bir muhtezinin bir hazineden bir hazineye intikālidir. Ondan hiçbir şey hazinesinin gayrısına indirilmez, hepsi Hakk'ın indinde mahzundur. Hakikatte o onun içinden hiçbir şeyi çıkmayan hazinesidir, Hak'tan mâ'adâsının ise muhtezini ondan diğerinin hazinesine çıkar. Hazâine iftikar, hazâinden hazâine[2] olur. Hepsi de Allah'ın yedinde ve onun indindedir. Onun için umûrda ilticâ ve istinad olunacak samed ancak O'dur. Ve mütevekkil olanlar tevekkül ettikleri şeye tevekkülleri hâlinde o hazrete tutunurlar. Kimi Allah'a tevekkül eder, kimisi[3] de esbâba tevekkül eder, şu kadar ki esbâb kendilerine itimad ve ilticâ edenlere çok [6312] vakitlerde hıyanet eder. Hak teâlâ ise kendisine tefvîz-i umûr edip de tevekkül edeni muhakkak selâmete çıkarır. İmdi bütün hazineler O'nun indinde olduğu, senin de o hazinelerden ve binâen'aleyh O'nun indinde bulunduğunu bilirsen kalbin ona yetmiş olacağından O senin indinde, sen O'nun indinde, o hâlde[4] sen kendi indindesindir. O hâlde sende samedden bir nasip vardır, çünkü Allah'a ma'rifet-i hâdise ancak seninle olur. Ondan dolayı o ma'rifet-i hâdisede O seni kasdeder, zira o hâdis marifet ancak seninle zâhir olur. Ancak seninle zâhir olanda ise

1 Diğer nevi yukarıdan anlaşıldığı üzere henüz vücûda çıkmamış olan hazâin-i ilmiyedir [Müellifin notu].
2 H: "hâzinden hâzine".
3 M ve B: "kimi".
4 B -"o hâlde".

samed sensin demektir, bu sana ve senin kendisi için husûle geldiğin zâta bu mertebe bu hazretten hâsıl olmuştur. Velâkin Rabbin nehyinde dur ve onu tedebbür et, namazda kıblene sütre edineceğin şey hakkında Resûlünün lisânı üzere buyurduğunu düşün[1] ki o şeyi sağ veya sol yana biraz meylettiresin de لَا تَصْمُدْ إِلَيْهِ صَمْدًا ona samden, yani sütreye doğrudan doğru düpedüz kasd ve teveccüh etmeyesin. Bu, gayret-i ilâhiyedendir, o kendisinin gayrıya doğrudan doğruya samd ile kasd ve teveccühü[2] istemez. Maʻamâfîh bunda kevnde dahi bi-vechin-mâ samediyeti isbat vardır. Ve işte Şâriʻin işaret eylediği bu kadarı mü'minin samediyetten nasibidir. Câhil doğrudan doğru esbâba kasd ve teveccüh [6313] eder de sağa yahut sola meyil hükmünü kaziyyenin aksine olarak Hakk'ın samediyetine çevirir. Hâlbuki Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ancak sütrede sağa veya sola meyli meşrû kılmıştır. Sütre sebeptir, sağ ile sebeb-i kavîye, sol ile de sebeb-i zaʻîfe tenbih eylemiştir. Allah'tan külliyet ile çıkan sebep sâhib-i[3] yemînidir (yani sebeb-i kavîdir, Hakk'a teveccühte onun[4] diğer sebeplere tercîhen sağa meylettirilmesi meşrûdur). Hak'tan kendisine bir bârika lâyih olmuş olan kimsenin ise sebebe itimadı zayıftır da o, sebebi zayıf taraftan (soldan) kılmıştır, zira sebebi isbat lâbüddür, fakat dosdoğru samd ü kasdı ancak Allah'adır

1 Önünden geçilmesi melhuz olan yerde namaz kılan kimsenin sütreyi terketmesi mekruhtur. Gerek sahrada ve gerek gayrısında olsun secde edeceği yerden geçilmesi melhuz olan bir yerde namaz kılacak kimse ekalli bir arşın uzunluğunda, bir parmak kalınlığında önüne bir sütre dikmek müstehabdır. Bir hadîs-i nebevîde إِذَا صَلَّى أَحَدُكُمْ فَلْيُصَلِّ إِلَى سُتْرَةٍ وَلَا يَدَعْ أَحَدًا يَمُرُّ بَيْنَ يَدَيْهِ buyurulmuştur [*Müsnedü'l-Bezzâr,* XII, 304]. Ve sünneti sütreye yakın durmaktır. "Biriniz namaz kıldığında sütreye yakın olsun ki Şeytan namazını kesmesin [إِذَا صَلَّى أَحَدُكُمْ فَلْيُصَلِّ إِلَى سُتْرَةٍ وَلْيَدْنُ مِنْهَا، لَا يَقْطَعُ الشَّيْطَانُ عَلَيْهِ صَلَاتَهُ]" diye de hadîs-i nebevî vârid olmuştur [İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 410]. Ve sütreyi sağ veya sol* iki kaşından bir** yana koymak ve doğrudan doğru düpedüz ona durmamak da sünnettir. Zira Mikdad radıyallâhu anh'tan mervîdir, demiştir ki: مَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي إِلَى عَمُودٍ وَلَا شَجَرَةٍ إِلَّا جَعَلَهُ عَلَى حَاجِبِهِ الْأَيْمَنِ أَوِ الْأَيْسَرِ وَلَا يَصْمُدُ إِلَيْهِ صَمْدًا Yani "Resûlullah'ı bir amûda veya ağaca doğru namaz kılarken görmedim, mutlaka onu sağ veya sol kaşı üzerine kılar ve ona samden samd eylemez, yani düpedüz, dosdoğru karşısına almaz, ondan meylederdi" [Bk. Ebû Dâvûd, Salât, 105]. *Merâkī'l-Felâh*.
Yer sert olur da değnek dikilmezse tûlen veya arzen yere koyar. Bir şey bulamazsa bir hat çizer, ki maksud hayâli bağlayıp hatırı dağıtmamaktır. (كذا) [Şürünbülâlî, *Merâkī'l-Felâh,* s. 134-135] [Müellifin notu].
* M: "solu".
** H, M ve B: "biri".

2 B: "teveccüh".

3 B: "sâhibi".

4 B: "onu".

وَلَا يُصْمَدُ إِلَّا إِلَى اللهِ صَمْدًا bunu iyi bil, işte sana tenbih ettim ve nasihat eyledim, وَاللهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِى السَّبِيلَ [el-Ahzâb 33/4]."[1]

"Samed" isminde doğrudan doğru kasd ü iltica mânasının hakīkī ve ve izâfî haysiyetlerini incelikle anlatan Şeyh'in bu îzâhı, anlayabilecekler için insanlık marifet ve vazifesinin Hak'tan başka hedefi olmamak lâzım geldiğini tebârüz ettirmek itibariyle cidden güzel nasihattir. Bu îzah "samed"in "havâicde masmûd-i ileyh" mânasının îzâhıdır, masmûd-i ileyh olmakta iltica ve istinad olunmak mânası, bunun için de gınâ bulunmak mânası lâzım olduğunu tebârüz ettiriyor, bunlar güzeldir. Ancak iki nokta cây-i nazardır. Birisi gınâda وَاللهُ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ mantûkunca sıfat-ı[2] selbiye olan gınâ-yı nefsîyi mülâhazaya hâcet görmemiş, birisi de وَاِنْ مِنْ شَىْءٍ اِلَّا عِنْدَنَا خَزَٓائِنُهُ [el-Hicr 15/21] mânasıyla sıfat-ı[3] sübûtiye

1 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* IV, 295:

هذه الحضرة استوفينا أكثر تفاصيلها في كتاب مواقع النجوم لنا في عضو القلب منه في التجلي الصمداني فلنذكر في هذا الكتاب ما يليق به إن شاء الله فنقول إن هذه الحضرة هي حضرة الالتجاء والاستناد التي لجأ إليها واستند كل فقير إلى أمر ما لعلمه أن ذلك الأمر الذي افتقر إليه في هذه الحضرة فغناها إنما هو بهذه الأمور الذي افتقر إليها بسببها وهل لها الغني النفسي الذي لقوله «فَإِنَّ اللهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعالَمِينَ» أم لا فذلك لا يحتاج إليه في هذا الموضع والذي تمس الحاجة إليه في هذه الحضرة معرفة كون هذه الأمور التي يفتقر الفقراء إليها بسببها هل لها وجود في خزائن عندها كما جاء «وَإِنْ من شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنا خَزائِنُهُ» فهي عين هذه الحضرة لا غير إذا حققت الأمر فالحق من حيث إنه ما من شيء إلا عنده خزائنه هو الصمد ولكن ليست الخزائن إلا المعلومات الثابتة فإنها عنده ثابتة يعلمها ويراها ويرى ما فيها فيخرج منها ما شاء ويبقى ما شاء وهي مع كونها في خزائن فيتخيل فيها الحصر والتناهي و إنما هي غير متناهية فأفقر الفقراء تلك الأشياء المختزنة فإنها تطلب الخروج من تلك الخزائن إلى الوجود حتى تراه ذوقا بعينها فإن الذي وجد منها ألقى فيه افتقار ما لم يوجد منها فافتقر نيابة عن الذي لم يوجد إلى الله أن يوجده لعين افتقاره إليه فهو كالمعين لذلك المختزن في افتقاره إلى الوجود وهو ما يجده الإنسان في نفسه من الطلب لأمر ليس عنده ليكون عنده مما هو في تلك الخزائن واعلم أن الخزائن التي عند الحق على نوعين نوع منها خزائن وجودية لمختزنات موجودة كشيء يكون عند زيد من جارية أو غلام أو فرس أو ثوب أو دار أو أي شيء كان فزيد خزانته وذلك الشيء هو المختزن وهما عند الله فإن الأشياء كلها بيد الله فيفتقر عمرو إلى الله تعالى في ذلك الذي عند زيد أن يكون عنده كان ما كان فيلقي الله في قلب زيد أن يهب ذلك الشيء أو يبيعه أو يزهد فيه ويكرهه فيعطيه عمرا فمثل هذا من خزائن الحق التي عنده والعالم على هذا كله خزائن بعضه لبعضه وهو عين المختزن والعالم خزانة مخزون وانتقال مختزن من خزانة إلى خزانة فما أنزل منه شيء إلى غير خزانة فكله مخزون عنده فهو خزانته على الحقيقة التي لا يخرج شيء عنها وما عدا الحق فإن المختزن يخرج عنها إلى خزانة أخرى فالافتقار للخزائن من الخزائن إلى الخزائن والكل بيد الله وعنده فهو الصمد الذي يلجأ إليه في الأمور ويعول عليه وبهذه الحضرة يتعلق المتوكلون في حال توكلهم على ما توكلوا عليه فمنهم المتوكل على الله ومنهم المتوكل على الأسباب غير أن الأسباب قد تخون من اعتمد عليها ولجأ إليها في أوقات والحق تعالى لا يسلم من توكل عليه وفوض أمره إليه...

وإذا علمت إن الخزائن عنده وأنت الخزائن فأنت عنده وقد وسعه قلبك فهو عندك وأنت عنده فأنت عندك فلك من الصمدية قسط لأنه لا تكون المعرفة بالله الحادثة إلا بك فيصمد إليك فيها إذ لا تظهر إلا بك فأنت الصمد فيما لا يظهر إلا بك ومن هذه الحضرة حصلت لك ولمن حصلت هذه المرتبة ولكن قف عند نهي ربك وتدبره لما قال لك على لسان رسوله في الشيء الذي تستتر به عند الصلاة في قبلتك أن تميل به نحو اليمين أو الشمال قليلا ولا تصمد إليه صمدا فهذا من الغيرة الإلهية إن يصمد إلى غيره صمدا وفيه إثبات للصمدية في الكون بوجه ما فذلك القدر الذي أشار إليه الشارع يكون حظ المؤمن من الصمدية والجاهل يصمد إلى الأسباب صمدا ويجعل حكم الميل إلى اليمين والشمال لصمدية الحق عكس القضية وإنما شرع النبي صلى الله عليه وسلم في السترة الميل إلى اليمين أو الشمال ينبه على السبب القوي باليمين وعلى السبب الضعيف بالشمال الخارج فالخارج عن الله بالكلية هو صاحب اليمين والذي لاح له بارقة من الحق ضعف اعتماده على السبب فجعله من الجانب الأضعف إذ لا بد من إثبات السبب ولا يصمد إلا إلى الله صمدا فاعلم ذلك فقد نبهتك ونصحتك «وَاللهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ».

2 H ve B: "sıfât-ı".

3 H: "sıfât-ı".

olan gınâyı mülâhaza ettiği hâlde bunda her şeye mâlik olmak hem de her birinden birer tane olarak mecmû'unun bir hazinesine değil, her birinin nâmütenâhî hazinelerine mâlik olmak mânası sarih, bunda da gınâ-yı nefsî mânası dahi zâhir iken muhtaç olunan şeylerden birine veya birkaçına mâlik olmak samediyet mefhûmunun sübûtu için kâfi imiş gibi göstermiş olmasıdır. Bundan dolayıdır ki kevnde, âlem-i esbâbda [6314] bi-vechin-mâ samediyet mülâhaza etmiştir. Hâlbuki samediyet bazı hâcette maksud ve mültecâ olmak değil, bütün hâcâtta müntehâ olarak maksud ve mültecâ olmaktır. Onun için lügat mânasını beyan edenler, hem "sîga-i müntehe'l-cumû'" ile havâicde masmûd-i ileyh diye tasrih etmişler, hem de لَا أَحَدَ فَوْقَهُ fevkinde kimse yok" olması kaydına tenbih eylemişler,[1] اَلسَّيِّدُ الَّذِي يَنْتَهِي إِلَيْهِ السُّودَدُ demekle de bu müntehâ olan ekmeli[2] söylemişlerdir. Hâsılı samed lafzında bizim "som" tâbirimizde olduğu gibi bir eksiksizlik ve tamamiyet mânası vardır. Onun için kasd mânasından olduğu zaman da maksûdiyette tamamiyet ifade eder. Hâlbuki gınâ-yı nefsî, yani istiğnâ-yı zâtî bulunmadan gınâ-yı tam bulunmaz, müntehâ olmaz; gınâ-yı tam bulunmayan da hazinelerine ihtiyâcı[3] var demek olacağından buhl[4] mutasavver olur, atâ ümid edilmez. Hem gınâ-yı nefsîsi olmayanda tam izzet bulunmaz, mağlub edilmek ve binâen'aleyh izin ve müsaadesi olmaksızın hazinesindekiler cebren alınmak ve hatta kendisi ifnâ olunmak mümkin olur. Ve o hâlde bizzat maksud ve mültecâ kendisi olmaz ve لَا يُصْمَدُ إِلَّا إِلَيْهِ صَمْدًا mânası tahakkuk etmez, onun için Ebû Hüreyre'den rivayette اَلْمُسْتَغْنِي عَنْ كُلِّ أَحَدٍ، اَلْمُحْتَاجُ إِلَيْهِ كُلُّ أَحَدٍ diye istiğnâ-yı tâm tasrih olunduğu gibi *Keşşâf* ve İbn Sînâ dahi buna[5] işaret eylemişlerdi. Fakat Şeyh sade tam mânasıyla hakīkī samediyeti değil de hazâin-i ilâhiyeden olan ve ma'rifet-i hâdise ile Allah'ı tanımak için delâil-i Hak'tan bulunan kevn ve esbâb âleminde ve bâhusus insanda dahi bi-vech[in]-mâ maksud olan nisbî mânayı dahi anlatmak

---

1 H -"فَوْقَهُ fevkinde kimse yok" olması kaydına tenbih eylemişler".
2 H: "kemâli".
3 H -"olmaz; gınâ-yı tam bulunmayan da hazinelerine ihtiyâcı".
4 H: "dühûl".
5 H: "bunu".

istediği ve örfte buna da "samed" ıtlak edilmek vâki' olduğu cihetle bunda gınâ-yı nefsî mülâhazasına lüzum görmemiş ve ihtiyaç bulunan bir emrin bulunması mânasına gınâ ile iktifâ eylemiştir. Ma'amâfîh tam mânasıyla samediyetin Allah'a mahsus olduğunu "hepsi Allah'ın yedinde ve Allah'ın indindedir, umûrda ilticâ ve itimad olunacak samed ancak O'dur. Esbâb, itimad edenlere çok vakitlerde hıyanet [6315] eder" diye ihtar ve kevn ve esbâbda sâbit olan bi-vech[in]-mâ samediyet nasibi ile samediyet iddia olunmaktan ve ona samed denilmekten nehyetmiş, küllî veya cüz'î sebebi ihmâl etmemek, külliyetine cüz'iyetine göre ona kuvvetli veya zayıf meylin meşrû olduğunu söylemek ile beraber Allah'tan mâ'adâsına râbıta-i külliye ile kasd ve tevekkül etmemeyi ve namazda kıble meselesini bütün umûrunda örnek tutarak esbâbı sağa veya sola alarak ve en doğrusu sola alarak bütün külliyetiyle kasd ve niyetini doğrudan doğru Allah teâlâ'ya doğrultmak lüzûmunu tenbih ve nasihat eylemiş ve bununla اَللّٰهُ الصَّمَدُ kavl-i celîlindeki kasrın mânasına da işaret eylemiştir. Zira, burada الصَّمَدُ ma'rifedir, müsnedin ma'rife olması da kasr ifade eder. Bunun mânası: "Sizin 'samed' denince anladığınız, tanıdığınız, kasdettiğiniz hakikat bütün cinsiyle Allah'a mahsustur" demek olur. Bu takdirde Allah'tan mâ'adâsına "samed" ıtlak olunamaz[1]. Ve lâm, ahd-i[2] cinse mahmul demek olur. Fakat lâm, ahd-i hâricîye mahmul olmak daha mütebâdirdir, bu takdirde ise "samed" denilince mâfevki tasavvur olunmayacak vechile her zihne tebâdür edecek olan en mümtaz mânasıyla mâruf bir tek samed maksud olur ki bu da ehadiyet ile zikri geçen Allah'tır. Bu surette mutlaka "samed" isminin Allah'a kasrı yoktur,[3] Allah'tan mâ'adâsına da herhangi bir vechile denilebilir, nitekim Arabın örfünde de öyledir. Ancak "es-Samed" ekmel mânasıyla ve ehadiyet vasfıyla muttasıf olarak Allah'ın esmâsından ve O'na mahsus olur ki İbn Esîr *Nihâye*'de bu mânaları şöyle hulâsa etmiştir:

1 H: "olunmaz".
2 H: "ahdi".
3 H -"surette mutlaka "samed" isminin Allah'a kasrı yoktur".

"Allah teâlâ'nın esmâsında es-Samed: Su'dud[1] kendisine müntehî olan seyyiddir, dâim ve bâkī de denilmiş, lâ-cevfe leh de denilmiş, اَلَّذِي يُصْمَدُ إِلَيْهِ فِي الْحَوَائِجِ de denilmiştir ki يقصد demektir. Hazret-i Ömer'in şu hadîsi de ondandır: إِيَّاكُمْ وَتعَلُّمَ الْأَنَسَابِ والطَّعْنَ فِيهَا فَوَالَّذِي نَفْسُ عُمَرَ بِيَدِهِ لَوْ قُلْتُ لَا يَخْرُجُ مِنْ هذَا الْبَابِ إِلَّا صَمَدٌ مَا خَرَجَ إِلَّا أَقَلُّكُمْ 'ensâbı öğrenip de onlara ta'n etmekten sakınınız, canım yed-i kudretinde olan [6316] Allah'a kasem ederim ki, «şu kapıdan ancak samed çıksın» desem pek azınız çıkardı.'[2] Bu sözde samed su'dudünde[3] müntehî olan (yani siyâdetinde, şeref ve haysiyetinde, efendiliğinde, yahut beyliğinde nihâyet dereceye yükselmiş olan) yahut havâicde kasdedilir olan demektir.[4], Muaz b. Cemuh hadîsinde Ebû Cehil'in katlinde: فَصَمَدْتُ لَهُ حَتَّى أَمْكَنَتْنِي مِنْهُ غِرَّةٌ 'onun için samd ettim' demesi de 'ona kasdedip onun için durdum, gafletine intizar ettim' demektir. Hazret-i Ali hadîsinde: فَصَمْداً صَمْداً حَتَّى يَتَجَلَّى لَكُمْ عَمُودُ الْحَقِّ 'size amûd-i Hak tecellî edinceye kadar samden samdâ' denilmesi de bu mânadandır."[5] Görülüyor ki Hazret-i Ömer'in kelâmında "samed" nekre olarak insanlar hakkında da kullanılmıştır. Kavmin seyyidi mânasına "samedü'l-kavm" denilmesi de bu kabîldendir. İşte Muhyiddîn-i Arabî bunun bi-vech^in-mâ sâbit olan izâfî bir samediyet nasîbi olduğunu ihtar ve tam mânasıyla samediyetin Allah'a mahsus olduğunu beyan eylemiştir. Bu ise gınâ-yı tâmmı ifade etmek için gınâ-yı nefsîyi de müstelzimdir.

---

1 H: "Sûdeden"; M: "Suvded".

2 Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga,* XII, 106.

3 H ve M: "suvdedinde".

4 Ma'amâfîh Hazret-i Ömer'in bu kelâmında "samed"* hiç ta'n olunamayacak** ayıpsız eksiksiz mânasına olmak da pek ziyade yakışır, fakat zikrolunan iki mâna da bunu tazammun veya istilzam eyler [Müellifin notu].
* B -"samed".
** H ve B: "olunmayacak".

5 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* III, 52:

في أسماء الله تعالى «الصمد» هو السيد الذي انتهى إليه السودد. وقيل هو الدائم الباقي. وقيل هو الذي لا جوف له. وقيل الذي يصمد في الحوائج إليه: أي يقصد.

(هـ) ومنه حديث عمر رضي الله عنه «إياكم وتعلم الأنساب والطعن فيها فوالذي نفس عمر بيده لو قلت لا يخرج من هذا الباب إلا صمد ما خرج إلا أقلكم» هو الذي انتهى في سودده أو الذي يقصد في الحوائج.

وفي حديث معاذ بن الجموح في قتل أبي جهل «فصمدت له حتى أمكنتني منه غرة» أي ثبت له وقصدته وانتظرت غفلته.

ومنه حديث علي: فصمدا صمدا حتى ينجلي لكم عمود الحق.

Fahreddin Râzî de "samed"i bazılarının sıfat-ı sübûtiye ve bazılarının da sıfat-ı selbiye olarak bâlâda zikrettiğimiz vechile masmûd-i ileyh ve lâ-cevfe leh esaslı iki ma'nâ-yı lügavî üzerinden on sekiz mânaya kadar tefsir ettiklerini, ve on sekizincisi de "eksilmeden artmadan ve tegayyürât ve tebeddülâta mevrid olmaktan ve ezminenin, emkinenin ânât ve cihâtın ihâtasından[1] münezzeh" diye ifade edildiğini anlattıktan sonra der ki: "Üçüncü vecih de 'es-samed' lafzının bütün bu mânaların hepsine hamlidir ki bu da muhtemildir, çünkü vücûb-i zâtîye delâleti hasebiyle cemî'-i sülûba ve mübdi'-i kül olduğuna delâleti hasebiyle de nu'ût-i ilâhiyenin hepsine delâlet eyler. İkinci mesele de: 'Allâhu's-samed' demek vücudda Allah'tan mâ'adâ bir samed [6317] olmamasını iktizâ eyler, 'es-samed' havâicde masmûd-i ileyh ve zâtında tegayyür kabul etmeyen diye târif olununca da vücudda Allah'tan başka böyle bir mevcud bulunmamak lâzım gelir. Binâen'aleyh bu âyet de Allah'tan başka ilâh olmadığına delâlet eyler. O hâlde اللّٰهُ اَحَدٌ zâtında hiçbir vechile ne terkib ne telif bulunmamak mânasına bir olduğuna işaret, اَللّٰهُ الصَّمَدُ de şürekâyı[2], emsâl ve ezdâdı nefy mânasına bir olduğuna işaret olur.

Âyette bir iki sual kaldı; birinci sual: Niçin 'ehad' nekre, 'es-samed' ma'rife gelmiştir?"[3] Bazıları demişlerdir ki: Nefy ve adedin gayride 'ehad' Allah'tan başkasına ıtlak edilmediğinden dolayı ma'rife hükmünde olduğundan târifine lüzum yoktur, lâkin 'samed' öyle değildir.[4] Râzî de bu suâlin cevâbında şöyle demiştir: "Ekser halkın vehminde her mevcud

---

1 B -"ve ezminenin, emkinenin ânât ve cihâtın ihâtasından".

2 H ve B: "şürekâ-yı".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 363:

الثامن عشر: أنه المنزه عن قبول النقصانات والزيادات وعن أن يكون موردا للتغيرات والتبدلات وعن إحاطة الأزمنة والأمكنة والآنات والجهات.

وأما الوجه الثالث: وهو أن يحمل لفظ الصمد على الكل وهو محتمل، لأنه بحسب دلالته على الوجوب الذاتي يدل على جميع السلوب وبحسب دلالته على كونه مبدأ للكل يدل على جميع النعوت الإلهية.

المسألة الثانية: قوله: «الله الصمد» يقتضي أن لا يكون في الوجود صمد سوى الله وإذا كان الصمد مفسرا بالمصمود إليه في الحوائج أو بما لا يقبل التغير في ذاته لزم أن لا يكون في الوجود موجود هكذا سوى الله تعالى فهذه الآية تدل على أنه لا إله سوى الواحد، فقوله: «الله أحد» إشارة إلى كونه واحدا بمعنى أنه ليس في ذاته تركيب ولا تأليف بوجه من الوجوه، وقوله: «الله الصمد» إشارة إلى كونه واحدا بمعنى نفي الشركاء والأنداد والأضداد. وبقي في الآية سؤالان: السؤال الأول: لم جاء أحد منكرا وجاء الصمد معرفا؟

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 512:

وقيل: إن «أحد» في غير النفي والعدد لا يطلق على غيره تعالى فلم يحتج إلى تعريفه بخلاف «الصمد» فإنه جاء في كلامهم إطلاقه على غيره عز وجل، أي كما في البيتين السابقين فلذا عرف.

mahsüstür, hâlbuki her mahsüsün münkasim olduğu sâbittir, onun için hiç inkısam kabul etmeyen mevcud ekser halkın hatırına gelmez. Amma samed[1], havâicde masmûd-i ileyh maksud, bu mâna Arab için, belki ekser halk için mâlumdur, nitekim وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ [ez-Zuhruf 43/87] buyurulmuştur. İşte ehadiyet ekser halk indinde mechul ve münekker, samediyet ise cumhûr-ı halkça ma'lûmu's-sübût olduğu için 'ehad' tenkir ile 'bir ehad', 'es-samed' de 'o samed' diye ta'rîf ile getirilmiştir."[2] Buna şöyle demek bizce daha iyi anlaşılacaktır: Müşrikler, Allah'ı ve ulûhiyetini tanıyorlarsa da O'nun ulûhiyette birliğini, ehadiyetini tanımıyorlardı, "Allah" isminin ve ulûhiyet sıfatının birliği iktizâ ettiğini bilmiyorlardı. Ve onun için muhtelif hâcetlerini, muradlarını, maksudlarını, müte'addid ilâhlarda arıyorlar ve muhtelif merâtibde samedler düşünüyorlardı. Ulûhiyetin bir samediyet ifade ettiğini, ilâh, mâbud demek, en baş metbû', maksud demek olduğunu biliyorlarsa da en baş olmanın birlik iktizâ eylediğini ve bütün maksadlarının, bütün samediyetin bir tek maksudda, bütün kâinâtın hâlıkı olan bir [6318] hak ilâhta toplanacağını ve ona göre maksadlarının hepsini bir noktada, bir kelimede birleştirmek lâzım geldiğini bilmiyorlardı. Bundan dolayı da bir hedefte, bir merci'de toplanması ihtimâli olmayan muhtelif gönüllerle türlü mâbudlar, türlü türlü samedler arkasında nizâ'[3] ve şikāk içinde yüzüyorlardı, ve yine bundan dolayı "lâ ilâhe illallah" denildikçe اَجَعَلَ الْاٰلِهَةَ اِلٰهاً وَاحِداًۚ اِنَّ هٰذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ [es-Sâd 38/5] diye şaşıyorlardı. İşte ulûhiyetin her vechile hakīkī vahdet îcab ettiğini bilmediklerinden dolayı o haber verilirken evvelâ ehemmiyetine itina olunmak üzere zamîr-i şân ile başlanıp[4] هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ diye "ehad" nekre olarak haber verilmiştir ki, "siz bu büyük hakikati bilmiyorsunuz, haberiniz olsun ki Allah bir tektir"

---

1 B: "sade".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXXII, 363:

الجواب: الغالب على أكثر أوهام الخلق أن كل موجود محسوس وثبت أن كل محسوس فهو منقسم فإذا ما لا يكون منقسما لا يكون خاطرا بيان أكثر الخلق وأما الصمد فهو الذي يكون مصمودا إليه في الحوائج، وهذا كان معلوما للعرب بل لأكثر الخلق على ما قال: «ولئن سألتهم من خلقهم ليقولن الله» وإذا كانت الأحدية مجهولة مستنكرة عند أكثر الخلق وكانت الصمدية معلومة الثبوت عند جمهور الخلق لا جرم جاء لفظ «أحد» على سبيل التنكير ولفظ «الصمد» على سبيل التعريف.

3 H -"nizâ'".

4 B: "başlayıp".

demek olur. Buna karşı "bizim bildiğimiz, gönüllerimizde duyduğumuz bunca muhtelif ihtiyaçlara, türlü maksadlara bir Allah nasıl yetişir, nasıl kâfi gelir?" diye bir tereddüde düşülmemek için de her hâceti bitirecek, her maksada erdirecek eksiksiz som[1] ganî, som[2] maksud, yegâne merci' ancak Allah olduğu anlatılmak üzere hasr ifade etmek için lâm-ı ta'rîf ile اَللّٰهُ الصَّمَدُ buyurulmuştur ki şöyle demek olur: O sizin bildiğiniz, tanıdığınız, düşündüğünüz, düşüneceğiniz, muhtelif maksudların ve "samed" nâmı altında daha yükseği yoktur diye anladığınız muhtelif gayelerin hepsi her şeyin hâlıkı, bütün kâinâtın merci'i olan Allah teâlâ'nın samediyetinde birleşir. Tam mânasıyla samediyet O Ehad olan Allah'a mahsustur. O hiç eksiksiz maksûd-ı kül olan yegâne sameddir. Çünkü şerîki olan, ehad olmayan hakikatte samed olmaz, samed olmayan da ilâh olmaz. Bunu böyle anlamak için de "samed" lafzının lügat ve örfte mâlum olan mânaları, lafz-ı müştereki her iki mânasına birden haml suretiyle umûm-ı müşterek olarak değil, evvelâ umûm-ı mecaz hâlinde "mâ yutlaku aleyhi's-samed" mefhûmuyla, sâniyen hepsinin selbî ve sübûtî en yüksek kemâl olan levâzımıyla gâyâtı murad olunmak [6319] üzere mecaz bi-mertebeteyn tarîkiyle hakîkat-i şer'iye olarak mülâhaza edilmek îcab eder ki, işte zikrolunan türlü tefsirler bu maksadı îzah içindir.

Burada şunu söyleyelim ki müfessirînin birçoğu "samed"in târifinde "seyyid"i zikretmişler, birçoğu da hazfeylemişlerdir. Bunun sebebi Allah teâlâ'ya "seyyid" ıtlak olunup olunamayacağındaki ihtilâftır: Ma'amâfîh bir hadîs-i sahihte اَلسَّيِّدُ اَللّٰهُ = "asıl seyyid Allah'tır"[3] diye vârid olduğundan dolayı Süheylî demiştir ki: "Muzâf olarak Allah'a 'seyyid' ıtlak edilmez, meselâ 'melâikenin seyyidi, nâsın seyyidi, halkın seyyidi' denilmez."[4]

---

1 B: "son".
2 B: "son".
3 Ebû Dâvûd, Edeb, 10. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 24:
عن مطرف قال: قال أبي: انطلقت في وفد بني عامر إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقلنا: أنت سيدنا، فقال: «السيد الله» قلنا: وأفضلنا فضلا وأعظمنا طولا، فقال: «قولوا بقولكم أو بعض قولكم ولا يستجرينّكم الشيطان".
4 Süheylî, *er-Ravzu'l-ünüf,* VI, 258:
فكذلك لا يقال في الله تعالى: هو سيد الناس ولا سيد الملائكة وإنما يقال ربهم.

Lisânımızda "Allah efendimiz" denmez, "seyyidü'l-halk[1], seyyid-i kâinât, efendimiz" denildiği zaman da Resûlullah anlaşılır. Sonra halkın havâicde Allah'a kasdı, irâdî veya tabîî ve fıtrî olmaktan e'amdır, zira mâhiyyâtın[2] hepsi mümkin olan kemâllerinin vücûda çıkmasını talepte Allah teâlâ'ya müteveccihtir, كُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ [en-Nûr 24/41]. Allah teâlâ hem mübdi'-i kül, hem gāye-i küldür, onun için Evvel ü Âhir'dir. Binâen'aleyh bu iki âyette bu iki noktanın ehadiyet-i ilâhiyede birleştiğine tenbih vardır.[3] Şu hâlde ikinci sual: "Allah ism-i celîlinin tekrarının fâidesi nedir?" denilirse, bunda zikrolunan bu tenbihten mâ'adâ birkaç fâide vardır.

Birisi: Evvelki suâlin cevâbından anlaşılacağı üzere haberlerin birinin nekre, birinin ma'rife olarak getirilmesindeki fâideyi temindir. Zira tekrar edilmese iki haberin ya ikisinin de nekre veya ikisinin de ma'rife olması iktizâ ederdi.

İkincisi: İki haberden ikisinin de doğrudan doğru maksûd bi'l-ifâde olduklarına tenbihtir, onun için atıf da edilmemiştir.[4]

Üçüncüsü: "Ehad", "es-Samed" vasıflarından her birinin ta'yîn-i zâtta müstakil olduklarına tenbihtir, onun için ikincisinde هُوَ الصَّمَدُ diye zamir ile iktifâ da olunmamıştır.

[6320] Üçüncü sual olarak da: "İki cümlenin ikisi de müstakillen maksûd bi'l-ifâde iken birincinin takdim olunmasının hikmeti nedir?" denilirse, bunun da hikmeti müşriklere karşı evvelemirde ehadiyeti bildirmek ehem[5], samediyetin ise işaret ettiğimiz vechile ondan münba'is bir suâle cevap makāmında ve ona delil yahut netice gibi olmasıdır. Çünkü lizâtihî gınâ-yı tâm ile ganî ve mâsivâsı ona muhtaç olan ancak vâhid, mâsivâsı da ona muhtaç mümkin olur. Yahut ehadiyet samediyeti, gınâ-yı tâmmı müstelzim olur. Hâsılı bu cümle min vech^in delil ve min vech^in netice gibi olarak cümle-i müste'nife veya müekkidedir.

1 H: "seyyidü'l-hâlık".
2 H: "mâhiyetin".
3 H -"Binâen'aleyh bu iki âyette bu iki noktanın ehadiyet-i ilâhiyede birleştiğine tenbih vardır".
4 H, M ve B: "edilmiştir".
5 B: "hem".

Hâsılı Hak teâlâ evvelâ her vechile samd ve tâzim hakkı olan bütün celâl ve cemâl sıfatlarını câmi' ulûhiyetini, sonra O'nun herhangi bir vechile ta'addüd ve terkib şâibesinden ve hakikat ve havâssında müşâreket tevehhümünden[1] kemâl-i tenezzühünü îcab eden ehadiyetini, sonra da mâsivâdan istiğnâ-yı zâtîsi ile cemî'-i mahlûkātın vücûdunda, bekāsında ve sâir ahvâl ve makāsıdının husûlünde hep O'na ihtiyaçlarını ifade eden samediyetini beyandan sonra da O'na hâşâ[2] tenâsül isnad edenlerin "kızları var, oğlu var, melâike onun kızları, Îsâ onun oğlu, onu[3] kendisinin Allahlık cevherinden çıkardı, kendisi gibi ilâh yaptı, binâen'aleyh o babadır, anadır, oğuldur[4], hepsi ilâhlık itibariyle birdir, bir cevherdendir" diye şerîk ve nazîr iddia eyleyenlerin iddialarını sarâhatle tansîsan redd ü ibtal etmek üzere ehadiyet ve samediyeti, iktizâ eyledikleri bazı hükümleriyle tefsir ve îzah siyâkında buyuruluyor ki: {لَمْ يَلِدْ} O doğurmadı ❁ kendisinden, kendi zâtından bir cüz çıkarmadı. Allah ne vâlid ne de vâlide, ne baba ve ne de ana değildir. Çünkü doğurmak O'nda O'na mücânis yeni bir cüz'ün teşekkülüyle O'ndan infisal iktizâ eyler, bu ise O'nun zâtında bir taraftan terkîbi, hudûsu, ihtiyâcı, bir taraftan da tecezzî ve inhilâl ile tegayyürü, fânîliği iktizâ eyler. [6321] Doğuran parçalanır, fenâ bulur, doğurduğu da onunla mücânis olur. Doğurmak bizzat bâkī kalamayacak fânîler için bekā-i nev' ihtiyâcıyla alâkadardır. Bundan dolayı doğurmak, yerine kalacak evlâdı, nesli olmak, muhtaç fâniler için maksud bir kemâl olsa da, zâtında her kemâli câmi' ehad samed vâcibu'l-vücûd ilâh olan Allah teâlâ hakkında bir kemâl değil, bir eksiklik, bir nakīsa olur. Bütün bunlar ehadiyete, samediyete münâfîdir. Allah teâlâ ehad, samed olduğu için tecezzî etmez, O'ndan ne bir cüz ne bir cevher ne bir madde kopup ayrılmaz, çıkmaz, ve O'nun cinsi[5], nev'i, benzeri olmaz, hiçbir ihtiyâcı, eksiği, gediği bulunmaz. Ancak O'nun ilminde bulunan mümkinâttan dilediği O'nun

1 H: "teveccühünden".
2 H: "karşı".
3 B: "onun".
4 M: "oğludur".
5 H: "için".

sade yaratmasıyla[1] husûle gelir, "ol" demesiyle olur. Bu O'nun vücûd-ı hâssından bir parça kopup çıkmak suretiyle, O'ndan sudûr ve tevellüd tarîkiyle değil, ma'dûmu ibdâ' ve îcad etmesi suretiyle olur, اِذَا قَضٰٓى اَمْراً فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ'dur [Âl-i İmrân 3/47]. Fi'l-hakīka mümkin, illetsiz olarak hiç yoktan vücûda gelemez, nitekim Sûre-i Tûr'da اَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ اَمْ هُمُ الْخَالِقُونَ [52/35] buyurulmuştur. Onun için vücudda herhangi bir tegayyür ve hudûs gerek tekâmüle, tezâyüde, gerek tenâkusa doğru herhangi bir değişiklik bi'z-zarûre bir illete delâlet eyler. Her hâdis illetli, ma'lul olur. Muhakkak onu yapan bir fâile istinad eyler. İlliyet kanunu denilen bu mâna her aklın mâhiyetinde ilk istinad ettiği bir zarûrîsidir. Bu sebeple akıllar, fenler her hâdisede illet-i fâiliye taharrî eyler, onu bir illet-i fâiliyeye istinad etmeden kabul ve idrak edemez. Hakīkī illet-i fâiliye ise ma'lûlünü doğurmaz, yok iken ibdâ' eder, halkeder. Zira evvelemirde bir halk ve ihdas olmaksızın sudûr ve tevellüd, tecezzî ve infisal mümkin olmaz, her tevellüd ibtidâen bir yaradışa mütevakkıftır. Doğuranı doğuracak hâle getiren, onda doğacak cüz'ü husûle getirip yetiştirip doğuma sevkeden yaratandır. Doğuran illet-i hakīkiye değil, doğumun mahalli, geçit yolu, sebebidir. Müşrikler [6322] yaratmakla doğurmayı fark edemediklerinden dolayı illiyet kanununu[2] tevlid kanunundan ibaret zannetmişler ve onun için mahlûku hâlıktan[3], eseri müessirden tevellüd ediyor demeyi âdet edinmişlerdi. Sûre-i Sâffât'ta اَلَٓا اِنَّهُمْ مِنْ اِفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ. وَلَدَ اللّٰهُ [37/101-102] diye geçtiği vechile "Allah doğurdu" diye iftira ettikleri gibi cismaniyyât[4] mâverâsında mâba'de't-tabî'î (metafizik), göze görünmez gizli kuvvetler mânasına "cin" nâm-ı umûmîsi altında mülâhaza edilen melâike, cin şeytan gibi ulvî, süflî rûhâniyyâtı "Allah'tan tevellüd etmiştir, onlarla Allah arasında bir nesep vardır" diyerek onları birer veya yarımşar ilâh yapıp tapmışlardı وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَباًۜ وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ اِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ [es-Saffât 37/158].

1 B: "yaratılmasıyla".
2 H: "kanununun".
3 M (ilk baskı): "halktan".
4 H ve B: "cismâniyet".

Onların böyle ulûhiyette tenasül fikrine saplanmaları cehalet[1] idi. Fakat nübüvvet haberleri ile hâlıkı duymuş, hakīkī illiyetin بعد العدم خلق ile olduğunu anlamış iken sonraki Hıristiyanlığın ulûhiyeti Baba, Rûhu'l-kudüs, Oğul diye tevâlüd[2] ihtiyacı üzerine farzederek Allah'a vâlidlik ve veled isnad etmeleri hiç yakışmayan büyük bir dalâlet olmuştur (*Sûre-i Bakara'da* وَقَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَداًۙ سُبْحَانَهُۜ بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ. *[2/116-117] ve Sûre-i* بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَاِذَا قَضٰٓى اَمْراً فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ *Mâide'de* لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسٖيحُ ابْنُ مَرْيَمَ... لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ *[5/72-73] âyetlerine bak*).

Bu dalâletin daha garip ciheti de putperestler, Allah'a şirk[3] koşarken O'nu baş ilâh tanıdıkları ve diğerlerini tâlî addedip O'na denk ve müsâvî kılmadıkları hâlde Nasârâ teslîsinde üçünü de müsâvî kılmışlar, bununla beraber üçünü de oğulda birleştirmişlerdir. İşte bunların hepsini de üç nokta-i nazardan sarâhaten redd ü ibtal ile hakka irşad için buyurulmuştur ki: 1. O doğurmadı, 2. {وَلَمْ يُولَدْ} ve doğurulmadı ۝ kendi başkasını doğurmadığı, ne baba ne ana olmadığı gibi, ne tevellüd ne de tevâlüd suretiyle başkasından doğmadı, diğer bir veya iki asıldan bir cüz olarak çıkıp da veled dahi olmadı. O kadîmdir, hâdis değildir. Doğuran bir baba Allah veya ana Allah [6323] olmadığı gibi, doğurulmuş oğul veya kız bir veled Allah dahi yoktur, mümteni'dir. Çünkü doğuran fâni ve muhtaç, eksikli olacağı gibi, doğan da kadîm, lizâtihî vâcibü'l-vücûd olmaz. Sonradan olmuş hâdis ve aynı zamanda fânîye muhtaç eksikli olur. Ehad Samed olan Allah teâlâ'da ise ne sâbıkta ne lâhıkta 'adem ve eksiklik, hudûs ve fenâ bulunmak muhâldir. O ezelen ve ebeden hep bir ve dâima eksiksiz bâkī Samed'dir. Bundan şu da anlaşılır ki O vücudda başkasından doğmadığı gibi fikirde, marifette de doğurulmaz; bir kübrâdan, bir mebde'den istintac da edilmez, bir burhan, bir kāide

1 B: "ciheti".
2 H ve B: "tevellüd".
3 H ve B: "şerîk".

ve kanun altına sığmaz. Bütün âlem ve âlemden istinbat edilen fikirler, mânalar, kanunlar O'na delâlet-i tazammuniye ile delâlet etmez, bütün bunlar kendilerinin hudûs ve ihtiyaçlarıyla evvel ve âhir O'na olan[1] iftikar ve istinadlarını ilan ederek kendilerinden evvel ve kendileriyle beraber ve kendilerinden sonra O'nun varlığına ve birliğine ve bekāsına ve her şeyi ihâtasına delâlet-i iltizâmiye ile bi'l-evleviyye delâlet eylerler. O'nun zâtını teşrih etmez, aynlarıyla birbirlerine O'nun fi'l ü sun'unu duyururlar. Onun için O her şeyden sezilir zâhir, hiçbir şeyle bilinmez bâtındır; çünkü her şey O'nunla durur, O'nunla bulunur, O'nun hidâyetiyle bilinir[2] اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ [en-Nûr 24/35], اَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ [Fussilet 41/53]. O'nun kendini[3] ise ancak kendisi bilir ve ilmi de sudûr ve husûle muhtaç olacak fikir ve ta'akkul kabîlinden değildir. Nitekim Hazret-i Îsâ تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَٓا اَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ [el-Mâide 5/116] demiştir. Bu îzâhâttan[4] anlaşılır ki لَمْ يَلِدْ tegayyür ve fenâyı nefy ile bekāyı isbat, وَلَمْ يُولَدْ 'adem-i sâbıkı ve hudûsu nefy ile kıdemi isbattır. Kıdem ise bekādan akdem mülâhaza olunur. Bundan dolayı burada şöyle bir sual hatıra gelir: "O hâlde mâna itibariyle "لَمْ يُولَدْ", لَمْ يَلِدْ'den[5] evvel söylenmek iktizâ ederken bunun tehirine sebep nedir?" Bunda iki mühim nükte vardır. Allah teâlâ'nın kıdemi müşriklerce de inkâr edilmediği cihetle evvelâ لَمْ يَلِدْ [6324] hükmünün beyânı ehem olmuş, وَلَمْ يُولَدْ hükmü onu takrir için delil siyâkında olmak üzere tehir edilmiştir. Zira âdeten bunlar mütelâzım olduklarından doğurulmadığı itiraf olunanın doğurmadığı da itiraf olunmak iktizâ eder.

İkincisi لَمْ يَلِدْ babalığı, analığı nefyediyor, لَمْ يُولَدْ de oğulluğu nefyediyor. Nasârâ teslîsinde de evvelâ baba ilâh, sâniyen oğul ilâh iddia ettikleri ve vâlid, mevlûde zaten mukaddem olduğu için nefiyde de onları redde bilhassa işaret olmak üzere لَمْ يَلِدْ takdim ve لَمْ يُولَدْ tehir olunmuştur.

---

1 H -"olan".
2 H -"O'nun hidâyetiyle bilinir".
3 H ve B: "kendisine".
4 B: "îzahtan".
5 H, M ve B: "'لَمْ يَلِدْ', لَمْ يُولَدْ'den".

Burada Âlûsî Nasârânın kendi kitaplarında teslis akīdesini nasıl tasvir ettiklerini naklederek der ki: "Onlar kitaplarında şöyle diyorlar: 'Eb, sâlûstan birinci uknûmdur, İbn ikincidir, ondan ezelî bir sudûr ile ezeliyette ona müsâvî ezeliyetle sâdır olmuştur. Rûhu'l-kudüs üçüncüdür, o da ikisinden öyle sâdır olmuştur. İlâhiyet tabiatı ise bir tabiattır, ve bu tabiat üçten her birinde[1] vardır, ve her biri beraber olarak o tabiatla ittihad etmiştir. Ma'amâfîh bir cevher değil, üç cevherdirler. Eb İbn değil, İbn Eb değil, Rûhu'l-kudüs Eb de değil, İbn de değil, o ikisi de Rûhu'l-kudüs değiller, bununla beraber üçü de bir ilâh, çünkü üçünün de bir lâhûtu, bir tabiatı, bir cevheri var, ve beynlerinde temayüz bulunmakla beraber her biri lâhût ile müttehiddir. Birinci uknûm: Cevheri[2] vücûd-i vâcib, ikinci: Cevheri akıl,[3] ki ilim dahi denilir, üçüncü: cevheri irade[4] ki mahabbet dahi denilir. İmdi Allah üç ekānîm-i cevheriyedir, öyle ki üçü de hakīkī temayüzle temayüzleri üzere.' Bazen de ona izâfî ıtlak ediyorlar, yani birbirine[5] izâfetle diyorlar: 'Bir cevher ve bir tabiat Allah odur, ve onda gayrısı bulunuyor değil, belki her ne dâhil ise zâtının aynıdır'. Ve diyorlar ki: 'Allah'ta dört izâfet vardır. Evvelkisi: Uknûm-ı evvelde ta'akkulün fâiliyetidir. İkincisi Eb'in[6] aklının[7] sureti olan uknûm-ı sânîde ta'akkulün mef'ûliyetidir. Üçüncüsü: İrade kendilerinin [6325] olan uknûm-ı evvel ve sânîde kendinden[8] coşuş (inbisak, inbi'âs = spontanéité) fâiliyetidir. Dördüncüsü: Birinci ve ikinci uknûma ait irâde-i ilâhiye sevgisi olan uknûm-ı sâliste o coşuşun mef'ûliyetidir.' Ve diyorlar ki 'ekānîm-i ilâhiyede fâiliyet[9] ve mef'ûliyet tâbiri tevessü' tarîkiyledir. Yoksa Eb'de İbn cihetine fâiliyet übüvvetten başka değildir. Eb'de ve İbn'de Rûhu'l-kudüs cihetine fâiliyet bunun sudûru onlardan başlamasından başka değildir. İbn ve Rûhu'l-kudüs'te mef'ûliyet İbn'de

1 H, M ve B: "birinin de".
2 H: "Cevher-i".
3 H: "ikinci uknum: Cevher-i aklî".
4 H: "cevher-i irâdî".
5 H ve B: "birbirlerine".
6 H ve B: "İbn".
7 H: "aklın".
8 H ve B: "kendilerinden".
9 H: "fa'âliyet".

bünüvvetten ve rûhta coşuştan başka değildir.' Ve diyorlar ki: 'Gerçi bunlar tavr-ı beşeriyetin fevkinde ise de bunların hepsine iman vâcibdir.' Ve şöyle zu'm ediyorlar ki: Bu ekānîm-i selâsenin Havâriyyûndan telakkī etmiş oldukları birtakım isimleri de vardır: Tab'-ı ilâhîde birinci uknûma Eb (baba) denir. İkinci uknûma İbn (oğul), kelime, hikmet, nûr, ziyâ, şu'â' denir. Üçüncü uknûma Rûhu'l-kudüs ve mugrî (kışkırtıcı, müheyyic) denir ki Yunanca 'eraklît' (*heraclitedes*) dediklerinin mânası imiş.

Bu isimlerin ıtlâkının vechini beyan için de şöyle demişlerdir: 'Çünkü uknûm-ı evvel bir menba' ve mebde' menzilesindedir. Kendisinden sâdır olan uknûm-ı sânîye akıl fiili olan ve fâiline benzemeyi iktizâ eden bir fiil ile bütün tabiatını ve cevherini vermiştir, öyle vermiştir ki hatta onun sûret-i cevheriyye-i ilâhiyesi olan uknûm-ı sânî ona tam müsâvat ile müsâvî olmuştur. Îlâdın, yani doğurmanın haddi ise 'bir hayyin bir hay'dan bir âlet ve tabiatına müşabeheti iktizâ eden mukārin bir mebde' ile sudûru"'demektir, burada da böyle ve belki daha eblağdır. Çünkü ikincide ilâhî tabiatın kendisi bulunuyor, o hâlde evvelkine 'baba' denilince ikinciye 'oğul' denilmesinde bir bid'at olmaz. İkinciye 'kelime' denilmesi: Zira onun doğurulması bir hayvan ve nebat doğurulması gibi değil, akıl fiiliyledir[1], yani babanın lâhûtunu tasavvuru ve zâtını fehm eylemesiyledir. Şeksiz o suret kelimedir, çünkü [6326] kelime aklın mefhûmiyeti ve nutkudur. Ona 'hikmet' denilmesi: Çünkü o, Baba'dan ilâhî aklının fiili ile doğmuştur, o ise hikmettir.[2] Ona 'nûr', 'şu'â'' ve 'ziyâ' denilmesi de: Çünkü hikmet her nerede bulunursa onunla eşyânın hakāyıkına marifet ve nûr ve ziyâ ve şu'â'[3] gibi inkişafları hâsıl olur. Üçüncüye 'Rûhu'l-kudüs' denilmesi ise: Çünkü o baba ile oğuldan ikisinin bir olan irade fiiliyle sâdır olmuş ve onlardan bir fiil ile coşmuştur ki bu fiil iradenin sevgi ile sevgilisine doğru heyecânı gibidir, ve o Allah sevgisidir. Allah kendisi de sırf rûhtur, takaddüsü de

1 H ve B: "fiilidir".
2 H -"o ise hikmettir".
3 H: "ve şu'â' ve ziyâ".

onun aynıdır. Ve evvel ile sânîden her birine de rûh denilmek için bir vecih vardır, çünkü ittihad vardır. Lâkin evvel, rütbesine ve ikinciye olan izâfetine delâlet eyleyen bir isim ile (eb), ikinci de kezâlik öyle bir isim ile (ibn) anıldığı için müşterek olan isim üçüncüye tahsis edilmiştir. Ve her ne kadar bunda da İbn gibi ibn tabiatı ve cevheri varsa da buna 'ibn' denilmemiştir, çünkü bu, Eb'den fâiline müşâbeheti iktizâ eden akl-ı fi'lî ile sâdır olmamış, irade fiili ile sâdır olmuştur. Onun için evvelden sânî, Âdem'den Hâbil gibi, sâlis de ondan Havvâ gibidir, hepsi de bir hakikattir. Lâkin Hâbil'e 'oğul' denilir de 'kız' denilmez. Buna 'kışkırtıcı' denilmesi ise, çünkü bu Havâriyyûna gelip de Mesih aleyhisselâm'ın fıkdânından dolayı onları kışkırtmaya müheyyâ bulunuyordu.

Fâiliyet ve mef'ûliyete gelince: Bunlar hakikaten mevcud değildirler. Übüvvet ve bünüvvet onları muhdesâtta olduğu gibi iktizâ eylemez ve onun için muhdesâtta babaya oğlu için illet ve sebep denilirse de burada denilmez.' Bundan dolayı 'ekānîm-i selâse, cevher ve zâtta ve ibadete istihkakta ve fazilette müsâvîdir' diyorlar. Sonra bunlar bu kadarla kalmıyorlar,[1] bir de zu'm ediyorlar[2] ki: Uknûm-ı sânî olan kelime tecessüd edip Rûhu'l-kudüs kuvvetiyle Meryem-i Betûl'ün kanından eşref-i eczâsıyla ittihad eylemiş, ondan dolayı Mesih aleyhisselâm nâsut [6327] ile kelimeden mürekkeb olmuş ve kelime ittihâdiyle beraber bisâtatından da çıkmamış, tegayyür etmemiş, çünkü ittihâdın müntehî olduğu son had bu imiş. Onun için kelime cihetinde ittihâda mâni' olmadığı gibi Allah teâlâ'ya hiçbir şey dayanamayacağı için nâsut cihetinde de ittihâda mâni' yokmuş. Bu suretle zu'm etmişlerdir ki Mesih aleyhisselâm hem tam bir ilâh, hem tam bir insan, iki tabiat ile iki meşiyyet[3] sâhibi ki ikisi de ilâhî bir uknûm olan kelime ile kāim, onun için ona hem ilâhî sıfatlar hem beşerî sıfatlar ikisi beraber hamlolunur, lâkin iki haysiyetten. Daha sonra da bu kadarla da kalmamışlar: Tanbura bir nağme daha ilâve edip demişlerdir ki: 'Mesih bir gün Havâriyyûna bir ekmek yedirdi ve bir

---

1 H -"diyorlar. Sonra bunlar bu kadarla kalmıyorlar".
2 B -"Sonra bunlar bu kadarla kalmıyorlar, bir de zu'm ediyorlar".
3 H: "şahsiyet".

şarab içirdi de «benim» dedi, «etimi yediniz ve kanımı içtiniz de benimle ittihad ettiniz, ben ise Eb ile müttehidim» ilâ âhirih...' daha bunun gibi şüyûʿundan dolayı zikrine lüzum olmayan tantanalar (ki bunların butlânı hakkında Kur'an'da ezcümle Sûre-i Mâide'de

وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارٰى نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُهُۜ قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْۜ بَلْ اَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ خَلَقَ [5/18]

لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسٖيحُ ابْنُ مَرْيَمَ [5/72]

لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ [5/73]

ve Sûre-i Kehf'in başında وَيُنْذِرَ الَّذٖينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا. مَا لَهُمْ بِهٖ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِاٰبَٓائِهِمْۜ كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ اَفْوَاهِهِمْۜ اِنْ يَقُولُونَ اِلَّا كَذِبًا [18/4-5] buyurulmuştur). Bu zikrolunanlardan şu mâlum oluyor ki onlara göre 'Allah Mesihtir' denilmekle 'Mesih onun oğludur' denilmek arasında fark yoktur ve onun için Kur'an'da bu kavillerin her biri de onlara nisbet olunarak gelmiştir. Müfessirîn ve mütekelliminden birkaçının dedikleri gibi her birini onlardan bir mezhebin kavline tahsis etmeye hâcet yoktur"[1].[2]

---

1 Nasârâ teslîsinin Yunan felsefesinden, Eflâtun, Aristo, Revâkiyye* mezheblerini mezcederek vâhid, akıl, nefis üç mebde'-i işrak nazariyesiyle birbirine müterettib fakat gayr-i müsâvî üç uknûm hâlinde birleştirmiş olan İskenderâniyye** ve nâm-ı âhar Nevfelâtuniyye teslîsinden nasıl bir fark ve tehavvül ile geldiğini burada îzah etmek lüzumsuz olmakla beraber uzun süreceğinden, arzu edenler Avrupa târih-i felsefesinden *Mezâhib ve Metâlib* nâmındaki matbûʿ tercememizde hayli maʿlûmât ve mütalaa edinebilirler.

[6328] Burada ilâveten şunu kaydedelim ki: "Ekānîm", "uknûm"un cemʿidir ve *Kāmûs*'un beyânı vechile "uknûm" lafzı asıl demek olup esası Rumcadır [Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 1152]. "Ekānîm-i selâse" usûl-i selâse demektir. Frenkler "uknûm" yerine "hypostase" diyorlar ki bunun "hipo", takmasıyla Rumca kendi kendine*** tutunmak, yani kıyam bizâtihî demek olan "sitasis" lafzından mürekkeb olarak bizâtihî kāim, yani zât, mütemâyiz şahıs demek olduğunu da lügatlarında söylüyorlar. Demek ki "ekānîm-i selâse" ulûhiyetin üç aslı, kökü, cevheri olan üç zat, mütemâyiz üç şahıs demektir. Bunların birincisinden diğerleri sıra ile sâdır olmuş, her biri ayrı bir şahıs olmakla beraber üçü de yekdiğerinin tamamen mümessili olarak bir şahıs hâlinde birleşmiş üçü bir, her biri üç, hepsi bir olmuş diye iddia olunuyor [Müellifin notu].

* M: "Ruvakıyye":

** H ve B: "İskenderiyye".

*** H: "Rumca kendiliğinden".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 513-514:

وذلك على ما تضمنته كتبهم أنهم يقولون الأب هو الأقنوم الأول من الثالوث والإبن هو الثاني الصادر منه صدورا أزليا مساويا بالأزلية له وروح القدس هو الثالث الصادر عنهما كذلك والطبيعة الإلهية واحدة وهي لكل من الثلاثة وكل منها متحد معها ومع ذلك هم ثلاثة جواهر لا جوهر واحد فالأب ليس هو الابن والابن ليس هو الأب وروح القدس ليس هو الأب ولا الابن وهما ليسا روح القدس ومع ذا هم إله واحد إذ لهم لاهوت واحد وطبيعة واحدة وجوهر واحد وكل

[6328] Demek ki evvelâ hiçbir şeyden sâdır olmamış, vücûdu lizâtihî vâcib mebde'-i evvel ezelî bir Zât-ı Hak vardır, Allah da O'dur. Ulûhiyet de ancak O'nun hakkı olmak lâzım gelir. Çünkü O hiçbir şeyden sâdır olmuş değildir, mâ'adâsı ise O'na müsteniddir. İlim, irade, kudret birer zât değil O'nun bir olan zâtıyla kāim ezelî sıfatlarından ibaret olmak iktizâ eder, bunları ilâh değil, Vâcibü'l-vücûd'un ilâhiyet vasfının lâzımı olarak tek bir zât-ı ilâhın[1] iştirak kābil olmayan ezelî sıfatları diye tanıtmak aklen ve naklen en açık bir hakikat iken Nasârâ bunları akıl ve irade fiiliyle aynı tabiatta doğmuş birer zât olarak vaz' etmekle de kalmayıp tevhid etmek için zarf zarf içine kor gibi birbiri içinde, hepsi her biri

منهم متحد مع اللاهوت وإن كان بينهم تمايز والأول هو الوجود الواجب الجوهري والثاني هو العقل الجوهري ويقال له العلم والثالث هو الإدارة الجوهرية ويقال لها المحبة فالله ثلاثة أقانيم جوهرية وهي على تمايزها تمايزا حقيقيا وقد يطلقون عليه إضافيا أي بإضافة بعضها إلى بعض جوهر وطبيعة واحدة هو الله وليس يوجد فيه غيره بل كل ما هو داخل فيه عين ذاته ويقولون إن فيه –تعالى عما يقولون– أربع إضافات أولاها فاعلية التعقيل في الأقنوم الأول، ثانيتها مفعولية التعقل في الأقنوم الثاني الذي هو صورة عقل الأب، ثالثتها فاعلية الانبثاق في الأقنوم الأول والثاني اللذين لهما الإرادة، رابعتها مفعولية هذا الإنبثاق في الأقنوم الثالث الذي هو حب الإرادة الإلهية التي للأقنوم الأول والثاني وزعموا أن التعبير بالفاعلية والمفعولية في الأقانيم الإلهية على سبيل التوسع وليست الفاعلية في الأب نحو الابن إلّا الأبوة وفيه وفي الابن نحو روح القدس ليست إلّا بدء صدوره منهما وليست المفعولية في الابن وروح القدس إلّا البنوة في الابن والانبثاق في الروح ويقولون كل ذلك مما يجب الإيمان به وإن كان فوق الطور البشري ويزعمون أن لتلك الأقانيم أسماء تلقوها من الحواريين فالأقنوم الأول في الطبع الإلهي يدعى أبا والثاني ابنا وكلمة وحكمة ونورا وضياء وشعاعا، والثالث روح القدس ومغريا وهو معنى قولهم باليونانية أراكليط. وقالوا في بيان وجه الإطلاق: إن ذلك لأن الأقنوم الأول بمنزلة ينبوع ومبدأ أعطى الأقنوم الثاني الصادر عنه بفعل يقتضي شبه فاعله وهو فعل العقل طبيعته وجوهره كله حتى أن الأقنوم الثاني الذي هو صورة الأول الجوهرية الإلهية مساو له كمال المساواة وحد الإيلاد هو صدور حي من حي بآلة ومبدأ مقارن يقتضي شبه طبيعته وهنا كذلك بل أبلغ لأن للثاني الطبيعة الإلهية نفسها فلا بدع إذا سمي الأول أبا والثاني ابنا وإنما قيل للثاني كلمة لأن الإيلاد ليس على نحو إيلاد الحيوان والنبات بل يفعل العقل أي يتصور الأب لاهوته وفهمه ذاته ولا شك أن تلك الصورة كلمة لأنها مفهومية العقل ونطقه وقيل لها حكمة لأنه كان مولودا من الأب بفعل عقله الإلهي الذي هو حكمة وقيل له نور وشعاع وضياء لأنه حيث كان حكمة كان به معرفة حقائق الأشياء وانكشافها كالمذكورات وقيل للثالث روح قدس لأنه صادر من الأب والابن بفعل الإرادة التي هي واحدة للأب والابن، ومنبثق منهما بفعل هو كهيجان الإرادة بالحب نحو محبوبها فهو حب الله والله نفسه هو الروح الصرف والتقدس عينه ولكل من الأول والثاني وجه لأن يدعى روحا لمكان الاتحاد لكن لما دعي الأول باسم يدل على رتبته وإضافته إلى الثاني والثاني كذلك اختص الثالث بالاسم المشاع ولم يدع ابنا وإن كان له طبيعة الأب وجوهره كالابن لأنه لم يصدر من الأب بفعل يقتضي شبه فاعله يعني بفعل العقل، بل صدر منه فعل الإرادة فالثاني من الأول كهابيل من آدم والثالث كحواء منه والكل حقيقة واحدة لكن يقال لهابيل ابن ولا يقال لها بنت وقيل له مغري لأنه كان عتيدا لأن يأتي الحواريين فيغريهم لفقد المسيح عليه السلام وأما الفاعلية والمفعولية فلأنهما غير موجودين حقيقة والأبوة والنبوة هاهنا لا تقتضيهما كما في المحدثات ولذا لا يقال هنا للأب علة وسبب لابنه وإن قيل هناك فالثلاثة متساوية في الجوهر والذات واستحقاق العبادة والفضل من كل وجه.

ثم إنهم زعموا تجسد الأقنوم الثاني وهو الكلمة واتحاده بأشرف أجزاء البتول من الدم بقوة روح القدس فكان المسيح عليه السلام المركب من الناسوت والكلمة والكلمة مع اتحادها لم تخرج عن بساطتها ولم تتغير لأنها الحد الذي ينتهي إليه الاتحاد فلا مانع في جهتها من الاتحاد وكذا لا مانع في جانب الناسوت فلا يتعاصى الله تعالى شيء.

زعموا أن المسيح عليه السلام كان إلها تاما وإنسانا تاما ذا طبيعتين ومشيئتين قائمتين بأقنوم إلهي وهو أقنوم الكلمة ومن ثم تحمل عليه الصفات الإلهية والبشرية معا لكن من حيثيتين.

ثم إنهم زادوا في الطنبور رنة وقالوا: إن المسيح أطعم يوما الحواريين خبزا وسقاهم خمرا فقال: أكلتم لحمي وشربتم دمي فاتحدتم معي وأنا متحد مع الأب، إلى رنات أخر هي أشهر من أن تذكر.

ويعلم مما ذكرنا أنه لا فرق عندهم بين أن يقال إن الله تعالى هو المسيح وبين أن يقال إن المسيح ابنه وبين أن يقال إنه سبحانه ثالث ثلاثة ولذا جاء في التنزيل كل من هذه الأقوال منسوبا إليهم ولا حاجة إلى جعل كل قول لقوم منهم كما قال غير واحد من المفسرين والمتكلمين.

1 B: "ilâhînin".

içinde mütesâviyen mütedâhil, mütemâyizen müttehid, sâdır değil iken sâdır, sâdır iken gayr-i sâdır, bir iken üç, üç iken bir olmak gibi türlü tenakuzlarla dolu bir teslis tutturarak akıl ermez sırrî bir yolda ulûhiyeti üç zât olarak bir kelime ile Îsâ'ya, ondan da onun ulûhiyetine inanmak için akıllarını feda edenlere kadar indirmeye kalkmışlar, salîbi[1] de o sırrın tecessüdüne bir remiz yapmışlar, bu suretle hem şaşmışlar hem şaşırmışlar. Güya bununla Allah'ın zâtına ve işine akıl ermeyeceğini ve ancak O'na inanmak lâzım olduğunu anlatmak istemişler, onun için kendileri de bu teslîsin aklen anlaşılmaz bir sır olduğunu ve ancak Havâriyyûndan, Îsâ'dan, Allah'tan böyle telakkī edilmiş bulunduğundan dolayı inanılması ve hayretle sevilmesi vâcib bir akide, bir dogma[2] olduğunu söylemişlerdir. Hâlbuki akıl [6329] ermemek, idrak ve ihâta edememek, bilememek başka, kabul edilmesi imkânı olmayan sarih tenakuzu görüp de gayr-i mâkul demek yine başkadır. Bunda akıl, ermiyor değil, ermiş, mümteni' tenakuz olduğunu ihâta ederek imtinâ'ına hükmetmiştir. Maksad Allah teâlâ'nın zâtına ve işine akıl ermeyeceğine iman ettirmek ise O'na akıl ermez, O'nun zâtını tâyin ve tahdid için düşünmeye kalkmayınız, O'nun mahlûkātı, masnû'âtı, eltâfı, nimetleri ile tecellî eden âyâtını, sıfâtını düşününüz, تَفَكَّرُوا فِي آلَاءِ اللهِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي ذَاتِهِ[3] demek ve aklın tenakuz isbat ederek imtinâ'ını idrak ettiği muhâllere sır nâmı vererek O'nun zâtını târif ve tavsîfe kalkışmamak lâzım gelirdi. Çünkü bir şeyi muhâl ile târif etmek onun varlığını inkâr ile nakīzine inandırmaya çalışmaktır. Onun için Nasârânın teslîsi, hak olan Allah'a değil, O'nun mümteni' olan şerîklerine inandırmaya çalışmak gibi bir dalâl ve teşviş olmuştur. Mâkul olmadığı kabul edilmekle beraber menkul olduğu iddia edilen bu teslîsin Allah teâlâ kendisine ve Resûlü Îsâ'ya isnâdı yalan ve küfür olduğunu Kur'an'da birçok âyât ve süverde beyan buyurmuş ve bunlara

1 B: "sâlibi".
2 H, M ve B: "duğum".
3 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* VII, 2219. Krş. Hennâd b. es-Seriy, *ez-Zühd,* Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ, 1406, II, 469; Absî, *el-Arşu ve mâ ruviye fîh,* s. 343; Hakîm et-Tirmizî, *el-Emsâl,* s. 203:
حدثنا الحسن بن عرفة، ثنا علي بن ثابت عن الوازع بن نافع عن سالم بن عبد الله بن عمر عن أبيه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: تفكروا في آلاء الله ولا تفكروا في الله.

dair şüpheleri, tevehhümleri tafsîlen redd ü izâle ederek vahdâniyeti delillerine irşad eylemiştir. Varlığı ve birliği her şeyden akdem olarak zâhir, zât ve sıfât ve esmâsı ile künh-i celâl ve cemâli ukūl ve idrâkâtin ihâtasına sığmaktan münezzeh ve her şeyden üstün لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَىْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] olan Zât-ı ulûhiyet'in vücub ve vahdâniyetini her aklın yakīn ile sarılabileceği ve her gönlün iclâl ve tâzim ile şevk u incizab duyabileceği âyât-ı beyyinât ile anlatmış ve bâhusus Âyete'l-Kürsî'de ulüvv ü azamet-i ilâhiyeyi en beliğ bir beyan ile tebliğ ve tefhim eylemiş olduğu gibi, nihâyet bu sûre-i celîlede hepsini en sade, en veciz, en derin, en güzel bir belâgat ile icmâl ederek gizli açık bütün şirk ve noksan tevehhümleri kesilip atılmak üzere ehadiyet ve samediyet-i ilâhiye tesbit olunduktan sonra bütün [6330] müşriklerin وَلَدَ اللّٰهُ = Allah doğurmuş" [es-Sâffât 37/152] diye vâki' olan isnadlarını sarâhaten reddetmek ve bu meyanda bilhassa Hazret-i Îsâ'ya isnad olunan Nasârâ teslîsinin ekānîm-i selâsesi tertib sıralarına dahi işaret olunarak asılsızlığı gösterilmek üzere evvelâ sudûr davasına mebde' ittihaz edilen babalık isnâdının nefyi takdim olunup لَمْ يَلِدْ buyurulmuştur. Yani ezelde doğurmadı, lâyezâlde de doğurmaktan münezzehtir, O vâlidlik sıfatıyla ittisaf etmez. Çünkü yukarıda da zikrolunduğu üzere doğurmak bir şeyin dâhilinden hâricine mütemâyiz bir cüz'ün infisal ve hurûcuna mahal olmaktır, Allah'ın ise ne cüz'ü ne de hârici yoktur. Çünkü Ehad'dir, Samed'dir. O'nun her şeyi muhît olan ilminden hâriç bir şey olmadığı gibi ilmi de kendinden hâriç değildir. O'nun ilmi hâdis ilimler, ta'akkuller gibi husûlî surette değildir ki O'nda zâtından sudûr ve tevellüd mülâhaza edilsin. Onun için O'nun ezelde kendini bilmesi ile kendinde kendine müşâbih mütemâyiz bir zât daha doğuyor zannedilmek büsbütün cehalettir. Öyle olsa idi kadîmde hâdiste hiçbir ilim mümkin olmazdı. Kezâlik sıfâtının hiçbiri başka bir zât olmadığı gibi kendisinden sudûr ve tevellüd tarîkiyle hâsıl olmaz, ezelden kendisiyle kāimdir, ayrı bir zât olmayarak kadîmdir[1], sıfatların zât ile ittihâdı bir zâtın diğer bir zât ile ittihâdı değildir. Fiili[2] de tevellüd

1 H: "kāimdir".
2 H: "Fiil".

değil, hep yaratma suretiyledir. Nasârâ halk meselesini bildikleri hâlde bütün galatları sıfâtı zât olarak uknûm diye ahzetmiş olmalarıdır, diğerleri de yaratmayı anlayamamışlar, doğurmak sanmışlardır.

Belli ki "doğurmadı" demek vâlidliği ve vâlideliği nefyetmekle O'na nisbet olunan veledi de nefyetmiş olur. O doğurmuş olmayınca O'na doğurmuş demek olan babalık veya analık isnâdı yalan ve küfür olacağı gibi, gerek mâba'de't-tabî'ada ve gerek tabiatta, gerek maneviyyâtta ve gerek maddiyyâtta herhangi bir şeye O'ndan doğmuş, O'nun oğlu veya kızı, veledi, çocuğu, neticesi denilmek de câiz [6331] olamayacağı anlaşılır. O hâlde müşriklerin zu'm ettikleri gibi mâba'de't-tabî'ada melâikeye, ukūl ve ervâha, cinne, şeytana Allah'ın oğulları veya kızları veya ne oğul ne kız sadece evlâdı demek asla doğru olmayacağı gibi, tabiatta rûh nefhedilmiş olduğundan dolayı Âdem'e, Havvâ'ya, Îsâ'ya veya herhangi bir şeye de Allah'ın oğlu veya kızı, veledi[1] denilmek dahi asla câiz olmaz. Zira rûh da Allah'tan doğmuş değil, O'nun emri, mahlûkudur. Şu hâlde لَمْ يَلِدْ buyurmakla Allah teâlâ ilk evvel kendini vilâdet mebde'i demek olan babalık vasfından tenzih eylemiş olduğu gibi, doğurmuş olup da baba veya ana denilmek sahih olanların eksiksiz samed olamayacaklarından dolayı ilâh olamayacaklarını dahi anlatmış olmakla bununla evvelâ Nasârâ teslîsinin Eb uknûmu reddolunmuştur, yani Nasârâ teslîsinin birinci uknûmu babadır, Allah ise baba değildir, demek ki Nasârâ teslîsinin birinci uknûmu Allah değildir.[2] Eğer onunla Allah'ı kasdediyorlarsa O'na doğurmuş, baba demeleri yanlıştır. Bundan uknûm-ı sânî ve sâlisin de butlânı lâzım gelir. Zira baba olmayanın oğlu da kızı da olmaz. O hâlde Allah'tan tevellüd ettiği iddia olunanların hepsi de yalandır, hiçbiri Allah'ın veledi değildir, hiçbiri ilâh değildir, hepsi de mahlûkudurlar[3], Îsâ da ne Allah'ın oğlu ne de Allah'tır. Melâike de öyle akıl da öyle, rûh da öyle.

---

1 H -"veledi".
2 H -"demek ki Nasârâ teslîsinin birinci uknûmu Allah değildir".
3 H ve B: "mahlukturlar".

Ancak burada şöyle bir tevehhüm gelir: Allah'ın vâlidliği ile veledi nefyolunmaktan başkasından doğmuş herhangi bir veledden de mutlaka ulûhiyetin nefyi lâzım gelir mi? Acaba doğmuş olup da doğurmayan bir veled, doğuranından ekmel ve maksud netice olmak itibariyle bir ilâh olamaz mı? Ta'bîr-i âharla Allah'ın baba, ana olmamasından babasız, anasız olması da[1] lâzım gelir mi? Bir nâkıstan bir kâmil doğamaz mı? O hâlde vâlid olmayan bir veled ilâh olamaz mı? Böyle bir sual esas itibariyle butlânı açık bir vehim olduğu için bu iddiada bulunan [6332] olmamış ise de, evlâdın ana babadan ziyade bir tekâmüle mazhar olabildiği dahi inkâr olunamayacak meşhûdâttan olduğu ve tekâmülü yüksek bir sebebe isnad etmeyerek ve kâmilin nâkıstan tabîî olarak çıkıverdiğini de zannedenler bulunduğu, لَمْ يَلِدْ buyurulmakla bu cihet îzah edilmiş olmadığı için, bu cihetin de tamamen tasrîhi ile ekānîmden her birinin ayrı ayrı butlânı anlatılmak üzere sâniyen de وَلَمْ يُولَدْ buyurulmuştur. Yani Allah doğurmuş olmadığı gibi doğurulmuş da değildir. Vücûdu kendinden lizâtihî vâcib ezelî kadîmdir. Binâen'aleyh doğurulmuş olan oğul veya kız herhangi bir veled doğurmamış olsa bile ilâh olamaz. Çünkü o zâtında 'adem ile mesbuk ve doğurana muhtaçtır. Ne kadar tekâmül etmiş olursa olsun zâtında kendine mâlik değil, başkasından müstağnî, tam ganî, eksiksiz samed değildir. Allah يُخْرِجُ الْحَىَّ مِنَ الْمَيِّتِ [er-Rûm 30/19] buyurduğu üzere ölüden diri, topraktan zîhayat yaratır, çıkartır. Bu mânaca nâkıstan kâmil doğabilir, fakat o ilâh olamaz, mevluddur, hâdistir. Kemâli[2] zâtî değil arazîdir, mahluktur. Onun aslından artık olan kemâli[3] kendi tabiatından değil, hâlıkın yaratması ve terbiyesiyledir. Yoksa hiçbir şey kendinden ekmelini değil, mislini bile yapamaz, doğurulanları da Allah yaratır; ilâh ise doğurulmaz, tekâmüle muhtaç olmaz, bir başkasına istinad etmez sameddir. Onun için Nasârânın uknûm-ı evvelden sâdır olmuş, akl-i[4] fi'lî ile doğmuş "İbn" ve "Kelime" dedikleri uknûm-ı sânî bu cihetle de ilâh değildir, onunla

1 H -"da".
2 H: "kâmil".
3 H: "kâmili".
4 H: "aklî".

Meryem'den doğmuş olan Îsâ da ilâh değildir.[1] Bunlar kendi davalarında bile hem doğurulmuşlar, hem doğurmuşlardır, Îsâ baba olmamışsa da Meryem'in oğlu olmuştur, lem yûled değildir. Anası da kendisi de hem yemek yer hem çıkarırlardı.

Buna karşı "o ezelde Eb'den doğmuş ve O'nun ezeliyetine müsâvî bir doğuşla doğmuştur" demeleri de boştur. Böyle demek biri diğerine ezelden muhtaç demekten başka bir şey değildir. Muhtaç olanda ise ilâh tabiatı [6333] yoktur, kulluk tabiatı vardır. Madem ki doğmuştur, doğurulmak ihtiyâcında bulunmuştur, o ilâh olamaz. İlâha mensub, ilâhî olabilir. Hem ezelde doğmuş hem de doğuranın ezeliyetine müsâvî bir doğuşla doğmuş denilmek de ayn-ı tenakuzdur. Doğan doğurana mücânis olursa da her vecihle müsâvî olamayacağı gibi ezeliyette hiç müsâvî olamaz. Mertebeten muahhar olması tabîîdir, onun içindir ki onlar onu sânî diye ayırmak zarûretinden kurtulamamışlardır. Kaldı ki herhangi bir sudûr, bir ikinci farzı bir zaman farzıdır. Birden ikiye geçmek tasavvuru bir hareket demek olan bir intikal mânasını tazammun eder, yoksa iki ve ikinci denemez. Ezeliyet tasavvuru ise evveli yok tam bir vahdet tasavvurudur. Sâdır olmuşsa ezelî değildir, bi'l-farz ezelî ise ezeliyette müsâvî değildir, Îsâ'nın Meryem'den tevellüdü ezelî olmadığı ise mâlum.

3. {وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً اَحَدٌ} Ve O'na, ancak O'nadır ki hiçbir küfüv olmadı ۞ ne evvelinde doğuran bir sâbıkı, mâfevki ne de âhirinde doğmuş, doğacak bir lâhıkı, mâtahtı olmadığı gibi, O'na kadr ü şânında beraber olacak hiçbir vechile hiçbir[2] denk, ne zâtta ne sıfatta hiçbir müsâvî, hiçbir mümâsil, ne zıdlaşacak, ne birleşecek hiçbir eş, ne arkadaş, ne rakib hiçbir şerîk ü nazîr olmamıştır ve olamaz. Yani ezelde olmamıştır, O'ndan başka bir vâcibü'l-vücûd daha yoktur. Ezelde olmayınca sonradan lâyezâlde olması muhâl bulunduğunu da ihtâra hâcet yoktur.

---

1 H ve B -"onunla Meryem'den doğmuş olan Îsâ da ilâh değildir".
2 H: "bir".

Çünkü sonradan olanda ne kadar kemâl[1] farzedilse mümkin, hâdis ve mahluk olacağı için O'na müsâvî, O'na beraber olamaz. Onun için bütün âlem ve mâ-fîhâ, semâvât ve arzı, âfâk ve enfüsü, rûh ve cismi, maddesi sureti, mekânı zamanı, kürsîsi ve arşı, dünyası ve âhireti ile de O'na müsâvî ve beraber olamaz. Onlar[2] yokken O var, onları yarattıktan sonra kendilerinden daha yakın olarak [6334] beraberlerinde de var: وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَر۪يدِ [Kâf 50/16], وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْ [el-Hadîd 57/4], مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوٰى ثَلٰثَةٍ اِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةٍ اِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلَٓا اَدْنٰى مِنْ ذٰلِكَ وَلَٓا اَكْثَرَ اِلَّا هُوَ مَعَهُمْ [el-Mücâdele 58/7] Onlar fâni olduktan sonra da O var, كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُۜ لَهُ الْحُكْمُ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ [el-Kasas 28/88], اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ اَلْحَيُّ الْقَيُّومُۚ لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌۜ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ مَنْ ذَا الَّذ۪ي يَشْفَعُ عِنْدَهُٓ اِلَّا بِاِذْنِه۪ۜ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْد۪يهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْۚ وَلَا يُح۪يطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِه۪ٓ اِلَّا بِمَا شَٓاءَۚ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَۚ وَلَا يَؤُ۫دُهُ حِفْظُهُمَاۚ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظ۪يمُ [el-Bakara 2/255], هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُۚ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ [el-Hadîd 57/3], اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâhâ 20/5], لَيْسَ كَمِثْلِه۪ شَيْءٌۚ وَهُوَ السَّم۪يعُ الْبَص۪يرُ'dir [eş-Şûrâ 42/11]. İşte وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ bütün bu âyetlerin hulâsasıdır. كَانَ اللّٰهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ، وَالْآنَ كَمَا كَانَ = "Allah vardı ve onunla beraber bir şey yoktu",[3] "el'an da O olduğu gibidir"[4] hadîs-i şerîfinin mânası da budur, bu ehadiyettir. Şüphe yok ki ezelde, beraberi bir şey, bir küfvü olmayanın, sonradan bir beraberi, küfvü olabilmek ihtimâli ebedâ yoktur. O şimdi de ezelde olduğu gibidir. Öyle ehad, öyle sameddir. Ve böyle hiçbir küfvü, dengi olmamak O'na mahsustur. Her şeyin bir beraberi, bir eşi, zıddı veya misli, bir nazîri, bir küfvü olabilir; nitekim وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ [ez-Zâriyât 51/49] buyurulmuştur. Ancak Allah'ın küfvü yoktur, olmamıştır ve olamaz. Bu

1 H: "kâmil".
2 H: "Olanlar".
3 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 1:

قال: «كان الله ولم يكن شيء غيره وكان عرشه على الماء وكتب في الذكر كل شيء وخلق السماوات والأرض».

4 Ali el-Kārî, *Mirkātü'l-mefâtîh,* IX, 3633. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 362; *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VI, 130:

ولهذا وقع في عبارة السادة الصوفية: كان الله ولم يكن معه شيء، ثم قالوا: والآن على ما عليه كان.

kasr mânası ehemmiyetle anlaşılmak için كُفُواً , menfî "ehad"e takdim olunduğu gibi, لَهُ da "küfüven" üzerine takdim olunmuştur. Gerçi وَلَمْ يَكُنْ كُفُواً لَهُ أَحَدٌ denilmekle de bu mâna anlaşılırdı, zâhir olan da o idi. Çünkü ehad, لَمْ يَكُنْ'ün ismi, كُفُواً haberi olduğu için asl-ı kelâm وَلَمْ يَكُنْ اَحَدٌ كُفُواً لَه'dir. Kasr için haber, takdim olununca كُفُواً لَهُ اَحَدٌ denilmek lâzım gelirdi. Bundan dolayı Sâhib-*Keşşâf* der ki: "Fasih Arapça'da gayr-i müstekar olan zarf-ı lağv tehir olunur, takdim olunmaz. Sîbeveyh bunu kitabında tansis etmiştir, 'o hâlde bu en fasih olan kelâmda neye takdim olundu?' dersen, bu kelâm ancak Zât-ı Bârî'den küfvü nefy için sevk olunmuştur, bu mânanın döküldüğü merkez noktası ise bu zarftır. Onun için bu zarf itinaya en lâyık ve takdîmi en haklı en ehemmiyetli şeydir."[1] Ebû Hayyân da zamirin[2] Allah teâlâ'ya râci' olmasından dolayı ihtimam için takdim olunduğunu söylemiştir.[3] Hâsılı: [6335] لَهُ'da lâm küfüv'e sıle demek oluyor. Ve bundan dolayı menfî olan küfüv ancak Allah'ın küfvü olduğu anlaşılıyor. Bununla beraber bunda Allah'ın lizâtihî küfvü muhal ve mümteni' olmak mânasına 'adem-i kevnin ta'lîline de bir işaret olmak, yani لَمْ يَكُنْ'e de ta'alluku muhtemil olmak üzere takdim edilmiş bulunmak da bir nüktedir, ancak bu surette mâna makam karînesiyle وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً لَهُ اَحَدٌ meâlinde düşünülmek lâzım gelir. Çünkü vücûd-i vâcibin, ehadiyetin iktizâ ettiği mümteni' küfüv, kendinin küfvüdür, mümkinâtın küfvüne şâmil olacak vechile mutlak küfüv değildir, سُبْحَانَ الَّذٖى خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا [Yâsîn 36/36]. Hulâsa Allah kendinin hakkı olan ulûhiyetini kimseye vermez. Şirk davaları her ne suretle olursa olsun bâtıldır. Binâen'aleyh Allah'ı mahluk âlemin içine hulûl ve izdivac ettirerek nefs-i âlem yapan Revâkiyye[4] ittihadcılığı, kezâlik hulûlsuz olarak hüve hüvesine her şeyle ittihad ettiren süflî panteizm

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 818-819:

فإن قلت: الكلام العربي الفصيح أن يؤخر الظرف الذي هو لغو غير مستقر ولا يقدم وقد نص سيبويه على ذلك في كتابه، فما باله مقدّما في أفصح كلام وأعربه؟ قلت هذا الكلام إنما سيق لنفى المكافأة عن ذات الباري سبحانه وهذا المعنى مصبه ومركزه هو هذا الظرف فكان لذلك أهم شيء وأعناه وأحقه بالتقدم وأحراه.

2 B: "zamiri".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 572:

وتقدم على كفوا للإهتمام به، إذ فيه ضمير الباري تعالى.

4 M: "Ruvakiyye".

ittihadcılığı; kezâlik bir hayır hâlıkı, bir şer hâlıkı, biri nûr, biri zulmet iki mukabil mebde' olarak vâcibü'l-vücûd iki ilâh farzeden Sineviyye'nin ikilik iddiaları; Hindin, Yunanın teslis davaları hep bâtıl olduğu gibi, silsile-i merâtib üzere yekdiğerine müsâvî üç küfvün ittihâdı ile üç ilâhtan bir ilâh teşkîlini iddia eden Nasârânın ekānîm-i selâse iddiası da bâtıldır. Bir Allah var hiçbir vechile bir küfvü yoktur. O'ndan berisi hep mahluktur. كُفُو Hafs'tan mâ'adâ kıraatlerin hepsinde âhiri hemze ile كُفُؤًا , Hamza, Ya'kūb, Halef-i Âşir kıraatlerinde fâ'nın sükûnuyla beraber hemze ile okunur, Hafs'ta ise hepimizin mâlumu olduğu üzere fâ'nın zammı ve âhiri vâv okunur. Bu bir tek lügattır. Denilir ki Arapça'da[1] âhirinde mâkabli mazmum vâv olan isim "hüve"den başka yoktur, bir lügat olarak da "küfüv"[2] vardır.

Gerek vâv gerek hemze ile كُفُو ،كُفُؤ ve كُفْؤ hepsi de aynı mânada olup *Kāmûs*'ta dahi mezkur olduğu üzere; bir şeye kadr ü menzilette beraber, yani müsâvî olan [6336] şeye denir ki misil ve nazîr[3] demektir. Ma'amâfîh iki vechile ıtlak olunur.

Birincisi ve asıl mânası her biri diğerinin hâiz olduğu aynı hüküm ve kıymeti müstakillen hâiz olmakla yekdiğerinden müstağnî olarak birbirinin makāmına tamamen kāim olacak haysiyette kâfi, mu'âdil olmasıdır ki ittifakları hâlinde yekdiğerine mümâna'at etmeyerek yapacakları her şeyi münferiden veya müştereken yapabilirler, ihtilâfları hâlinde ise birbirine tamamen mümâna'at edebileceklerinden dolayı hiçbir şey yapamaz تَعَارَضَا تَسَاقَطَا olurlar ki buna "tekâfü'" (تَكَافُؤ) tâbir olunur. Bu haysiyetle "küfüv" yalnız muvâfakat itibariyle müsâvî bir eş ve arkadaştan ibaret değil, aynı zamanda zıt, müsâvî rakib ve mu'ârız mânasını da tazammun eder ki "misl" ve "nazîr" de öyledir. Bu mânaca iki erkek kezâlik iki dişi birbirine[4] küfüv olabilirler ise de bir erkekle bir dişi küfüv olamazlar.

---

1 B -"âhiri vâv okunur. Bu bir tek lügattır. Denilir ki Arapça'da".
2 H, M ve B: "küfüven".
3 B: "misli ve nazîri".
4 B: "herbirine".

İkincisi, her biri aynı kıymeti değil, mukabil bir kıymeti hâiz olmakla birinin diğerinden istiğnâsı ve makāmına ikāmesi kābil olmayıp maksadın husûlü için ikisinin de tam kıymetleriyle ictimâ'ı, izdivâcı şart olmaktır ki birine diğerinin çifti, tam yâri denilir, bu mânaca bir erkekle bir dişi küfüv olabilirler. Lisânımızda meşhur olduğu üzere nikahta küfüv bu mânadandır. Râgıb der ki: "كفأ، كفو kadr ü menzilettedir,[1] biri diğerine yamanıp da odanın gerisine perde yapılan parçaya كفاء denilmesi de bundandır. Münâkehada veya muharebede ve daha bunlar gibilerde 'fülân fülâna küfüvdür' denilir. مكافئة (mükâfat) da bundandır ki fiilde mukabele ve müsâvat demektir. Ve فُلَانٌ كَفَاءٌ لَكَ فِي الْمُضَادَّةِ 'fülân sana zıtlaşmakta denktir' denilir. Ve bir şeyi kalb etmeye, yani tersine çevirmeye, ve yüzün[2] koyu ters kapamaya اكفاء denilir ki şiirde ikfâ da bundandır"[3].[4]

[6337] Hâsılı "küfüv"; bizim "beraber", "müsâvî", "mu'âdil", "denk", "eş", "hemtâ", "hem'iyâr", "kafadar", "akran", "yar" dediğimiz mânalara şâmil olarak misil ve nazîr demektir. *Kāmûs* mütercimi Türkçe'de buna[5] "bektaş" tâbir edildiğini de söylemiştir.[6] Fakat biz bunu bu mânada kullanmaz olmuşuz, sade ism-i has olarak kullanıyoruz, mefhûmunu bilmiyoruz. Denk, kafadar mânası anlamıyoruz; ancak Âzerîlerin "dadaş" tâbirlerini duyuyoruz.

Burada "küfüv" siyâk-ı nefiyde vârid olduğu ve bâlâda beyan olunduğu üzere nefiyde isti'mâl olunan "ehad" de "hiçbir" demek olarak gerek

---

1 B: "Râgıb der ki: 'كفأ، كفو kadr ü menzilette".
2 H, M ve B: "yüzü".
3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 718:

الكفء: في المنزلة والقدر، ومنه: الكفاء لشقة تنصح بالأخرى، فيجلل بها مؤخر البيت. يقال: فلان كفء لفلان في المناكحة أو في المحاربة ونحو ذلك...
ومنه: المكافأة أي: المساواة والمقابلة في الفعل، وفلان كفؤ لك في المضادة، والإكفاء: قلب الشيء كأنه إزالة المساواة، ومنه: الإكفاء في الشعر.

4 Şiirde ikfâ, kafiyede harf-i revî harekesinin yakını bir harekeye veya harf-i revînin mahrecde yakını bir harfe değiştirilmesidir. Meselâ kesrenin zammeye, mîm'in nûn'a kafiye yapılması ikfâdır. *Kāmûs* mütercimin beyanı vechile [6337] Hazreciyye sâhibi ikfa ikincisi olup evvelkine "ıkvâ" denildiğini söylemiştir [Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 89]. Şiirde kafiye şart olduğundan bunlar kafiyenin tamamlığına mani' uyûbdan sayılır. Lisânımızda hareke değişmesi mutlaka uyûbdan sayılmıştır, ancak mahreclerini fark edemediğimiz, سين ثه، حا هه، ذال زه، دال ته gibi harflerin birbirine kafiye yapılabilmesini Ekrem ve Nâci zamanlarında müdafaa etmek isteyenler olmuştu [Müellifin notu].
5 H: "buna Türkçe'de".
6 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 88.

müctemi'an gerek münferiden hepsinin istiğrak ile nefyini ifade ettiği için gerek nikâh ve gerek sâir cihetle olsun "küfüv" ıtlak olunabilen her mânasıyla Allah teâlâ'dan nefyedilmiştir. Bazıları lem yelid ve lem yûled münasebetiyle اَنّٰى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ [el-En'âm 6/101] mazmûnu üzere nikâhta küfüv mânasına olmasını da tevâlüdü[1] nefy için kâfi görmek istemişlerse de ehadiyeti îzah için sadece bu kâfi değildir, bundan da mutlak küfvün nefyine intikāle lüzum vardır. Siyâk-ı nefiyde nekre de bunu îcâb eder. Yani Allah teâlâ'nın hiçbir vechile küfvü yoktur. Çünkü küfvü bulunan herhangi bir şey, bir iş yapmak için ya küfvüyle bi'r-rızâ[2] ictimâ'a veya küfvünün muvâfakatini, 'adem-i müdahalesini istihsâle ve hilâfı takdîrinde onun vücûdunu izâleye muhtaçtır. Hâlbuki "küfüv" tam denk olduğu için hiçbiri diğerine galebe edemeyeceği[3] cihetle ikisi de te'âruz ve tesâkut eder âciz[4] kalır, bir çöp bile kımıldatamazlar. Bir noktayı tahrik için müsâvî iki kuvvet mütekābilen tatbik edildiği zaman müsbet menfî yekdiğerinin tesirini ibtal ettiği için hareket mümkin olmaz. 1-1 müsâvî[5] sıfır olur. Zâtında böyle bir [6338] ihtiyaç ve acz mümkin olanların ise hiçbiri ilâh olamaz, buna "burhân-ı temânu'" denilir ki Sûre-i Enbiyâ'da لَوْ كَانَ فِيهِمَٓا اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا [21/22] âyetiyle ve Sûre-i İsrâ'da لَوْ كَانَ مَعَهُٓ اٰلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ اِذاً لَابْتَغَوْا اِلٰى ذِى الْعَرْشِ سَبٖيلاً [17/42] âyetleriyle beyan buyurulmuştur. Mâbudluk hakkı olan ilâh, hakīkī samed, ancak böyle kendisinde hiçbir vechile acz ü ihtiyac mümkin ve mutasavver olmayan ve kendinden mâ'adâsını dilediği zaman kahr u ifnâ edivermeye kādir bulunan gālib ve kahhâr olan ehaddir ki O Allah'tır. Hüsn-i aksâ, cemâl-i a'lâda mukabilinde hiçbir misil ve misâli bulunmayan ve asla infi'âl ve tegayyürü, zeval ve fenâyı kābil olmayan ve hüsn ü cemâlin lâzımı olan sevmek sevilmek için de kendi kendine kâfi bulunan ve tecellî-i tâmmına yine kendisinden başkasının tahammülü

1 H ve B: "tevellüdü".
2 H: "biraz".
3 H: "etmeyeceği".
4 H: "acz".
5 H -"müsâvî".

olmayan O hüsn-i fa''âldir ki O'nun tecelliyâtına mebde' ve müntehâ mümkin değildir. Kendini hicabsız olarak gösteriverdiği, tecellî-i tâm ile tecellî ediverdiği lahzada her gözü erebilen mâsivâyı kendinde müstehlek edip eritiverir. Onun için رَبِّ اَرِنٖٓى اَنْظُرْ اِلَيْكَ [el-A'râf 7/143] diyen Hazret-i Mûsâ'ya "len terânî" buyurmuş, sonra da فَلَمَّا تَجَلّٰى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسٰى صَعِقًا buyurmuştur. Ne süflî, ne himmetsiz, ne bedbahttır o kimseler ki binlerce misil[1] ve misâli bulunan, mahdud bir resim ve tasvîrin çerçevesi içine sığan ve "gönül" denilen sırr-ı meknûndan haberi bile olmayan bîçârelere, putlara gönül verip meclub ve[2] mağlup olup da perestiş eder, Ebû Leheb gibi tebâb olur giderler.

Hulâsa: Bu sûre-i celîle başta mahza inşâ ifade eden bir emir tahtında, ikisi mûcibe üçü sâlibe olarak bir mevzû'a râci' beş kaziyyeden ibaret dört âyet içinde gayet sade fakat derin ve muhît bir vecâzet ve belâgatle ma'ârif-i ilâhiye ve akāid-i İslâmiye tafsîlâtının bütün esasını ihtivâ etmektedir. Ve onun için bâlâda zikrolunduğu üzere hakkında vârid olan ahbâr ve âsâr vârid olmuştur. Evvelâ "kul" emrinin âmiri, bâtında sâbit bi-zâtihî müte'ayyin, künh-i Zâtı başkası için hakkıyla idraki gayr-i [6339] kābil, azîmü'ş-şân bir hüviyyet-i gaybiye olduğunu bir gāib zamiri ile iş'âr ederek ulûhiyet sıfatı ve ism-i celâli ile zâhire tecellî eden Allah teâlâ'nın ehadiyeti bir kaziyye-i evveliye ile bildirilmiş, sâniyen mânası vücûb-i vücûd, gınâ-yı tâm, kemâl-i cûd ile bütün halk için mebde'-i vücûd, gāye-i maksûd, merci'-i kül, yegâne rab demek olan samediyet ile ilâhiyetin mânası tefhim edilmiş; sâlisen, kâffe-i mevcûdâtı yokken[3] yaratan, hepsine birer hilkat verip mahz-ı keremiyle varlık hil'ati giydiren, celâl ve cemâl eseri yağdırarak hepsine ilâh olan o Ehad Allâhu's-Samed'den bâtında zâhirde hiçbir şeyin ne ilmin ne mâlumun, ne iradenin ne murâdın, ne fiilin ne mef'ûlün, ne mânanın ne sûretin, ne rûhun ne cismin, ne âfâkın ne enfüsün tevellüd tarîkiyle çıkmadığı, yani ilmi birbirinden doğan fikir ve ta'akkul hareketleri kabîlinden olmadığı

1 H: "misli".
2 H -"meclub ve".
3 H: "yoktan".

gibi, irade ve fiili ve masnû'âtı da kendisinde bir ihtiyaç bir tehavvül ve infisal ve kendisine bir müşâbehet ve mücâneset iktizâ edecek vechile zuhûra gelmediği, ve binâen'aleyh O'nun baba, ana olmaktan, veledi bulunmaktan, neticesi alınacak bir mukaddime vaziyetine düşmekten münezzeh olduğu, mahluk için akamete mâni' bir şeref ve meziyet olan vâlidlik sıfatının O her dilediğini كُنْ emriyle yapan ve tecezzî ve noksandan münezzeh olan Ehad-i Samed için kemâline münâfî, tenzîhi vâcib bir eksiklik olacağı, çünkü O'nun başkasından tevellüd etmiş olmayıp lizâtihî kadîm değişmez vâcibü'l-vücûd olduğu ve binâen'aleyh veled olmaktan da veledi bulunmaktan da münezzeh ve onun için vâlid veya mevlud olanların ilâh olması muhâl bulunduğu, velhâsıl O'nun ne fevkinde ne tahtında bir ilâh mümkin olmadığı gibi O'nunla beraber, O'na müsâvî hiçbir denk bir ehad bulunmak veya doğurulmak veya yaratılmak imkânı da olmadığı, O'nun zâtı ve sıfâtı şirket vukū'una mâni' yani lizâtihî hakkın mukabili lizâtihî bâtıl ve mümteni' olduğu ve onun için [6340] ulûhiyette şirk iddiaları hep bâtıl olduğu gibi tevhid nâmına tevlid ile teslis iddiaları da bâtıl bulunduğu üç cümle ile anlatılmış ve bu üçünün birbirine merbut olarak mecmû'unun birden ifadesi matlub olduğu anlatılmak üzere son iki cümle vâv ile atfedilmiş, ma'amâfîh en sonraki hepsinin de beyan ve takrîrine kâfi olduğu için atıf ile beraber müstakillen bir âyet olarak getirilmiştir. Bunun bâriz olan ince nüktelerinden birisi de biri evvelinde müsbet biri de âhirinde menfî olarak "ehad" lafzının iki defa zikredilmesi, iki âyete fâsıla yapılmasıdır ki bununla "ehad" lafzının Arapça'da iki sûret-i isti'mâlinin ikisine de tenbih olunmuştur. Zira bâlâda Râgıb'dan naklen beyan olunmuştu ki "ehad"in isbattaki mânasıyla nefiydeki mânası aynı değildir. Birinde tahsis birinde ta'mîm vardır, onun için iki fâsılada[1] zikri tekrardan ibaret olmamış, beliğ olmuştur.

Bunun hâsılı şöyle demek olur: Allah teâlâ, ikileşmesi veya yok olması veya değişmesi imkân ve ihtimâli olmayan hep birdir. Ne fevkinde ne

1 B: "fasılda".

tahtında ne beraberinde O'na ikinci olacak bir hep bir daha yoktur. Hem sade hep bir olarak değil, gerek münferiden gerek müctemi'an, gerek az gerek çok herhangi bir vechile O'na müsâvî veya mu'âdil, müşâbih veya mu'ârız hiçbir küfüv de yoktur. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur, olması mümkin değildir. Yani Allah'ın ehadiyetini tanımak, O'ndan şerîk ve nazîri büsbütün nefyetmek için "O'ndan başka bir ilâh yoktur" demek kâfi değildir; "O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur" diye mâ'adâyı nefy-i küllî ile nefyetmek îcab eder. Çünkü "O'ndan başka bir ilâh yoktur" denildiği zaman, "başka bir tek ilâh yok fakat birçok ilâh vardır" mânası da kasdolunabilir. Sâlibe-i külliye ile cins nefyedilmiş olmaz, sâlibe-i şahsiye veya cüz'iye melhuz olabilir. Onun için kelime-i tevhid "Lâ ilâhe illallah" diye nefy-i cins için olan "lâ" iledir, "leyse"ye müşâbih olan "lâ" ile değildir. [6341] وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّٓا اِلٰهٌ وَاحِدٌ [el-Mâide 5/73] âyetinde "mâ" ile ifade olunurken de nefiyde istiğrak için "min" getirilmiştir. اِنَّمَا اللّٰهُ اِلٰهٌ وَاحِدٌ [en-Nisâ 4/171] gibi "innemâ" da böyledir. İşte "ehad"in bir isbatta bir de nefiyde olarak iki defa zikrinde bu mühim nükte ile ehadiyet-i[1] ilâhiyeyi beyan ve takrir vardır. Allah öyle bir ehad, sameddir ki ona herhangi bir temâyüz veya tesâvî ile denk olacak ne bir vahdet ne de bir kesret mümkin değildir. O'nun ne birincisi ne ikincisi, ne üçüncüsü ilh... olacak hiçbir ilâh, öyle vücûdu vâcib hiçbir mevcud yoktur ve olamaz. O'ndan ötesi ve O'nun dengi olmadığı gibi O'ndan beri de bütün mevcûdât ve mümkinât hepsi toplansa O'na karşı hiçtir, hepsi kendi zâtlarında[2] hâlik ve ma'dumdur. Hepsi vücud ve bekāda hep O'na muhtaçtır. Kendisine asla 'adem ârız olmayan Zât-ı Hak O, hakīkat-i vücûd ancak O'nundur, mâ'adâsı kendilerinden ve kendileri için mevcud değildirler. Onlar birbirlerine küfüv olabilirler; birbirleriyle birleşir, birbirlerinden ayrılır, ictimâ', iftirak eder. Birbirlerinden doğar, birbirleriyle nizâ' eder, birbirlerine zıdd ü şer olabilirler. Fakat hiçbirisi

---

1 B: "ehad-i".
2 H: "zâtında".

kendiliklerinden değil, hepsi Allah'ın vergisi, müsaadesi iledir. Bütün onlar arasındaki nizâ' ve şikākı kesecek, ihtilâfları kaldıracak, iyiyi kötüyü seçip şerri def' hayrı teksir, zulmü ibtal, hakkı izhar eyleyecek olan hep O'nun inayet[1] ve hükmüdür. Bütün semâvât ve Arzıyla âlem, dünya ve âhiret O'nun ehadiyetine müstenid, samediyetiyle kāim, hükmüne, fermânına mahkumdurlar.

Bundan dolayıdır ki ta başta Enes'ten ve Übey'den rivayet olunduğu üzere bütün semâvât ve Arz'ın bu sûre üzerine müesses olduğu zikredilmiştir.[2] *Keşşâf Tefsiri*'nde bu sûrenin bütün Kur'ân'a mu'âdil olduğuna dair bir rivayete işaret olarak şöyle demiştir: "'Bu sûre, metninin kısalığı ve tarafeyninin tekārubuyla beraber niçin bütün Kur'ân'a mu'âdil olmuştur?' dersen, derim ki: Bir yükseğin yüksekliği niçin ise onun içindir. Bu başka değil, ancak Allah[3] [6342] teâlâ'nın sıfâtı ve adl ü tevhîdi üzere dürüldüğü içindir. Bunun fazlını itiraf edip de Resûlullah'ın kavlini tasdik eden kimse için delil olarak tevhid ilminin Allah'a olan nisbeti[4] şerefi kâfidir. Nasıl olmaz ki ilim mâluma tâbi'dir, onun şerefiyle şerîf, düşkünlüğüyle düşkün olur. Bu ilmin mâlumu ise Allah ve sıfâtı ve O'nun hakkında câiz olup olmayanlardır. O hâlde O'nun rütbesinin şerefini ve makāmının celâletini ve her ilmin üzerinde hâkimiyet ve istîlâsını ve hiçbirinin yetişemediği öğdüle erişmesini ne zannedersin? Her kim onu istihfaf ve istihkār ederse mâlumuna ilminin zaafından, O'na tâziminin azlığından, saygısının yokluğundan, âkıbetine nazardan uzak olmasındandır."[5]

---

1 B: "inayeti".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 503. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 819:

وعن كعب كما قال الحافظ ابن رجب: أسست السماوات السبع والأرضون السبع على هذه السورة قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ. ورواه الزمخشري عن أبي وأنس مرفوعا ولم يذكره أحد من المحدثين المعتبرين كذلك.

3 H -"Allah".

4 H: "nisbet-i".

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 819:

فإن قلت: لم كانت هذه السورة عدل القرآن كله على قصر متنها وتقارب طرفيها؟ قلت: لأمر ما يسود من يسود، وما ذاك إلا لاحتوائها على صفات الله تعالى وعدله وتوحيده وكفى دليلا من اعترف بفضلها وصدق بقول رسول الله صلى الله عليه وسلم فيها: إنّ علم التوحيد من الله تعالى بمكان وكيف لا يكون كذلك والعلم تابع للمعلوم، يشرف بشرفه ويتضع بضعه ومعلوم هذا العلم هو الله تعالى وصفاته وما يجوز عليه وما لا يجوز فما ظنك بشرف منزلته وجلالة محله وإنافته على كل علم واستيلائه على قصب السبق دونه ومن ازدراه فلضعف علمه بمعلومه وقلة تعظيمه له وخلوه من خشيته وبعده من النظر لعاقبته.

Bundan anlaşıldığına göre قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ تَعْدِلُ الْقُرْآنَ كُلَّهُ "'Kul huvallâhu ehad' bütün Kur'ân'a mu'âdil olur" diye bir hadîs-i nebevî rivayet edilmiş demektir.[1] *Kenzü'l-Ummâl*'de mezkur olduğu üzere bunu İbnü'l-Enbârî *Mesâhif*'te Hazret-i Enes'ten şöyle tahric eylemiştir: مَا يَمْنَعُ أَحدَكُمْ أَنْ يَقْرأَ «قُل هُو اللّٰهُ أَحدٌ» كُلَّ لَيْلَةٍ فَإِنَّهَا تعْدِلُ الْقُرْآنَ كُلَّهُ "ne men' eder her birinizi her gece قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ okumaktan? Çünkü o bütün Kur'ân'a mu'âdil olur."[2] Âlûsî'nin zikrettiği üzere *Müsned*'de İbn Lehîa tarîkiyle Ebû Sa'îd'den bir rivayette de "nısfına veya[3] sülüsüne" diye şek ile vârid olmuştur.[4] Merfû' ve mevkuf ekser rivayetlerde ise "sülüsüne" diye tâyin edilmiştir. Ezcümle şu hadisler: "Âciz olur mu biriniz bir gecede Kur'ân'ın sülüsünü okumaktan?" buyurdu, bu onlara zor geldi, buyurdu ki: "قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ okur o, Kur'ân'ın sülüsüne mu'âdil olur" (Ahmed *Müsned*'de, Buhârî, Ebû Ya'lâ, Ebû Sa'îd'den; İbn Hibbân *Sahîh*'inde, ve İbn Sünnî[5], ve Ebû Nuaym *Hilye*'de, ve Taberânî, İbn Mes'ud'dan; Beyhakī *Şu'ab*'da Ebû Eyyûb'dan; Hatîb Ebû Hüreyre'den).[6]

"Âciz olur mu her biriniz her gece Kur'ân'ın sülüsünü okumaktan?" buyurdu, "evet" dediler, "biz ondan daha âciz ve daha zayıfız." Buyurdu ki: "Allah azze ve celle Kur'ân'ı [6343] üç cüze ayırdı, قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ'i Kur'ân'ın cüzlerinden bir cüz kıldı" (Ahmed, Müslim, Ebu'd-Derdâ'dan).[7]

---

1 *Müsnedü Ebû Ya'lâ,* III, 57. Krş. Dârimî, Fezâilü'l-Kur'ân, 21:

عن أنس قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: أما يستطيع أحدكم أن يقرأ في الليلة «قل هو الله أحد» فإنها تعدل القرآن كله.

2 Ali el-Müttakī, *Kenzü'l-ummâl,* I, 597. *Kenzü'l-ummâl*'in kaynaklarından biri olan Süyûtî'nin *Cem'u'l-cevâmi*'inde (VIII, 192) hadis şöyle geçer:

ما يمنع أحدكم أن يقرأ «قل هو الله أحد» ثلاث مرات في كل ليلة فإنها تعدل القرآن كله. (ابن الأنباري في المصاحف عن أنس).

3 H: "ve".

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 15:

عن أبي سعيد الخدري قال: بات قتادة بن النعمان يقرأ الليل كله بـ«قل هو الله أحد» فذكر ذلك للنبي صلى الله عليه وسلم فقال النبي عليه السلام: والذي نفسي بيده لتعدل نصف القرآن –أو ثلثه–.

5 M: "senî".

6 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 8. Krş. Buhârî, Fezâilü'l-Kur'ân, 13; Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 259:

عن أبي سعيد الخدري عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: «أيعجز أحدكم أن يقرأ ثلث القرآن في ليلة» قال: فشق ذلك على أصحابه فقالوا: من يطيق ذلك؟ قال: يقرأ «قل هو الله أحد» فهي ثلث القرآن.

7 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 443, 447. Krş. Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 260:

عن أبي الدرداء عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «أما يستطيع أحدكم أن يقرأ ثلث القرآن في ليلة؟» قالوا: نحن أضعف من ذلك وأعجز قال: إن الله عز وجل جزأ القرآن ثلاثة أجزاء فجعل «قل هو الله أحد» جزءا من أجزاء القرآن.

Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Nefsim yedinde olan Allah'a kasem ederim o, yani قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ Kur'ân'ın sülüsüne mu'âdil olur" (Buhârî, ve İbn Hibbân, Ebû Sa'îd'den)[1].[2]

Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Toplanın, size Kur'ân'ın sülüsünü okuyacağım". Derken toplanan toplandı, sonra Nebiyyullah sallallâhu aleyhi ve sellem çıktı, قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ'i okudu, sonra girdi. Bazımız bazımıza dedi ki: "Sanırım ona semâdan bir haber geldi, girmesine sebep o oldu." Sonra Nebiyyullah sallallâhu aleyhi ve sellem çıktı da "ben" dedi, "size Kur'ân'ın sülüsünü okuyacağım demiştim, işte o Kur'ân'ın sülüsüne mu'âdil olur" (Müslim Ebû Hüreyre'den).[3]

"Her kim قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ. اَللّٰهُ الصَّمَدُ okursa Kur'ân'ın sülüsünü okumuştur" (Taberânî, İbn Ömer'den).[4] "Her kim bir kere قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ okursa Kur'ân'ın sülüsünü okumuş gibidir, iki kere okursa Kur'ân'ın sülüsânını okumuş gibidir, üç kere okursa bütün Kur'ân'ı okumuş gibidir." (Râfiî, Hazret-i Ali'den).[5] Daha bunlar gibi bir hayli rivayetler vardır.

Şu hâlde bunun vechi nedir? Bu hususta müfessirîn ve ulemânın iki kavli vardır:

A) Bir kısmı: Murad sevâbı itibariyle değil, mânası itibariyle üçte birine mu'âdil olmasıdır demişler ve buna Müslim hadîsinde üç cüz'e

---

1 H -"Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Nefsim yedinde olan Allah'a kasem ederim o, yani قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ Kur'ân'ın sülüsüne mu'âdil olur' (Buhârî, ve İbn Hibbân, Ebû Sa'îd'den)".

2 Buhârî, Fezâilü'l-Kur'ân, 13; *Sahîhu İbn Hibbân*, I, 338:

عن أبي سعيد الخدري أن رجلا سمع رجلا يقرأ «قل هو الله أحد» يرددها فلما أصبح جاء إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فذكر ذلك له وكأن الرجل يتقالّها فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: والذي نفسي بيده إنها لتعدل ثلث القرآن.

3 Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 261:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «احشدوا فإني سأقرأ عليكم ثلث القرآن» فحشد من حشد ثم خرج نبي الله صلى الله عليه وسلم فقرأ «قل هو الله أحد» ثم دخل فقال بعضنا لبعض: إني أرى هذا خبر جاءه من السماء فذاك الذي أدخله، ثم خرج نبي الله صلى الله عليه وسلم فقال: إني قلت لكم «سأقرأ عليكم ثلث القرآن» ألا إنها تعدل ثلث القرآن.

4 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* IX, 136:

عن عبد الله قال: من قرأ «قل هو الله أحد» فكأنما قرأ ثلث القرآن.

5 Ebü'l-Kāsım er-Râfiî el-Kazvînî, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn,* thk. Azîzullah el-Utâridî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye,1408/1987, III, 45. Krş. Hasan el-Hallâl, *Min fedâili sûreti'l-İhlâs ve ma li-kāriihâ,* thk. Muhammed b. Rızk b. Tarhûnî, Kahire: Mektebetü Lîne, 1412, s. 34, 43; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* XX, 172; Ali el-Müttakī, *Kenzü'l-ummâl,* I, 598:

سمعت علي بن أبي طالب سمعت النبي صلى الله عليه وآله وسلم يقول: من قرأ «قل هو الله أحد» مرة واحدة فكأنما قرأ ثلث القرآن ومن قرأها مرتين فكأنما قرأ ثلثي القرآن ومن قرأها ثلاثا فكأنما ختم القرآن.

taksim kaydıyla istidlâl eylemişlerdir. Ancak üç cüz'e taksîmin suretinde birkaç vecih söylemişlerdir ki başlıcaları şunlardır:

1. Kur'ân'ın me'ânîsi üç ilme râci' olur: İlm-i tevhid, ilm-i teşrî', ilm-i tehzîb-i ahlâk. Bu sûre ise son iki kısmın esası olan tevhîdi eblağ vech ile mübeyyindir.

[6344] 2. Denilmiştir ki: Kur'an bir bakıma akāid, ahkâm, kısas bu üçünü müştemildir, bu sûre ise hep akāide müte'alliktir.

3. Gazzâlî *Cevâhir*'de demiştir ki: "Kur'an'daki ulûmun anahatları[1] üç nevi ilimdir: Mebde'e ilim, me'âda ilim, bu ikisi arasındaki sırât-ı müstakīme ilim. Mebde'e ait demek olan bu sûre onun sülüsüne mu'âdil demek olur."[2] Fakat bizce bunda nazar vardır. Zira Allah sade mebde'den ibaret değil, Evvel ve Âhir'dir. Hem mebde' hem me'âd وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ'dur, sırât-ı müstakīm de doğrudan doğru O'na götüren yol olduğundan samediyetin gāye-i maksud olması mânasında merci'iyet ile beraber ona da işaret vardır. O hâlde bu taksime göre bu sûre hepsine mu'âdil demek olur.

4. Bir de denilmiştir ki: Kur'an'daki metâlibin en büyükleri kendileriyle iman ve İslâm'ın husûle geleceği üç asıldır ki bunlar Allah'a marifet, Peygamber'in sıdkını itiraf, âhirette Allah'ın huzûrunda kıyâma itikaddır. Bu sûre bu itibar ile onun sülüsüdür. Daha bunlardan başka vecihler de söylenmiştir ve denilmiştir ki herhangisi olursa olsun sülüs rivayetiyle küllüne mu'âdil olmak rivayeti arasında tenâfî de yoktur, çünkü tevhid bunların hepsinin aslı ve mâ'adâsı onun vesâilidir.

B) Diğer bir kısım ulemâ da murad sevab itibariyle sülüsüne mu'âdil olduğuna kāil olmuşlardır. Hadislerin zâhiri bu olduğunu söylemişlerdir. Buna itiraz olunarak denilmiştir ki: Hazret-i Peygamber sallallâhu

---

1 H: "anahtarları"; B: "anahtarı".

2 Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Reşîd Rızâ, Beyrut: Dâru İhyâi'l-ulûm, 1406/1986, s. 78: فاعلم أنّ [سورة] الإخلاص تعْدِلُ ثُلُثَ القرآن قطعاً، وارجع إلى الأقسام الثلاثة التي ذكرناها في مهمَّات القرآن، إذْ هي: معرفة الله تعالى ومعرفةُ الآخرة ومعرفةُ الصراط المستقيم، فهذه المعارف الثلاثة هي المهمة والباقي تَوابع وسورة الإخلاص تشتمل على واحد من الثلاث وهو معرفة الله وتوحيدُه وتقديسُهُ عن مُشَارِكٍ في الجنس والنَّوع.

aleyhi ve sellem “her kim Kur'an okursa her harfine on hasene vardır”[1] buyurmuş olduğundan tamamıyla Kur'an okumanın sevâbı bu sûrenin sevâbına nisbetle kat kat fazla olacağı âşikârdır.

Buna da şöyle cevap verilmiştir: Kur'an okuyan için iki türlü sevab vardır; birisi her harfine göre verilen tafsîlî sevab, birisi de hatim sebebiyle cümlesine birden [6345] verilen icmâlî sevabdır. قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ okumanın sevabı Kur'ânın hatim sevâbının sülüsüne mu‘âdil demektir, yoksa tafsîline değil. Bunun misâli nitekim bir kimse birine bir ev yaptırmak için ücret olarak yevmiye muayyen bir mikdar meblağ kararlaştırır, binâyı bitirdiği zaman da yevmiye ücretinden başka bir de bahşiş verir. Buhârî şerhi Kirmânî'de der ki: “‘Bütün Kur'ân'ın sülüsünü okumak sade bu sûreyi okumaktan elbette daha meşakkatlidir, o hâlde onun hükmü onun hükmüne nasıl müsâvi olur?’ denilirse, sülüsün kıraati sevâbı on katıyladır. Berikinin sevâbı ise onun bir katıdır. Teşbih aslındadır, ziyadesinde değildir, dokuzu ziyade meşakkat mukabilindedir.”[2] Şihâb-ı Hafâcî buna ilişerek demiştir ki: “Kelâmullah'ın me‘ânîsine nazar, âyâtını tedebbür eyleyen için olan sevab başka, anlamayarak okuyan için olan sevab başkadır. Murad: Her kim bunu edâsının hukūkuna riayet ederek ve ince mânalarını anlayarak okursa böyle teemmül ve tedebbür ile okuması Kur'ân'ın mânalarına bakmadan sülüsünü okumaya mu‘âdil, yahut ma‘rifetullâha ve tevhîde ta‘alluk etmeyen sülüsünü okumaya mu‘âdildir demek olmalıdır.[3] Zira eşref-i me‘ânî eşref-i elfâzdan bazısına zammolununca o cins elfâzdan birçoğuna mu‘âdil olmakta garâbet yoktur. Meselâ en nefis cevâhirle

---

1 Tirmizî, Fezâilü'l-Kur'ân, 16. Krş. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* I, 216:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من قرأ حرفا من كتاب الله فله به حسنة والحسنة بعشر أمثالها، لا أقول «الم» حرف ولكن ألف حرف ولام حرف وميم حرف.

2 Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî,* Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1401/1981, XXV, 98:

فإن قلت: المشقة في قراءة الثلث أكثر منها، قلت: المشقة في الأصل لا في الزائد فتسع فيها في مقابلة زيادة المشقة.

Hâşiyetü'ş-Şihâb, VIII, 413; Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XV, 505:

وفي شرح البخاري للكرماني: فإن قلت: المشقة في قراءة الثلث أكثر منها في قراءتها فكيف يكون حكمه حكمها؟ قلت: يكون ثواب قراءة الثلث بعشر وثواب قراءتها بقدر ثواب مرة منها لأن التشبيه في الأصل دون الزائد وتسع منها في مقابلة زيادة المشقة.

3 H -“demek olmalıdır”.

murassaʻ on miskal vezninde bir altın levha bin miskal ve daha ziyade altına müsâvî olabilir."[1]

Âlûsî de der ki: "Allah teâlâ'nın mahz-ı keremiyle çok bir meşakkat olmayan bazı ibadetler yine o cinsten kat kat meşakkatli olanların sevâbından daha çok bir sevab tahsis buyurmuş olmasına mâniʻ yoktur. Nitekim bazı zamanlarda, bazı mekânlarda bir ibadete diğerlerinden fazla sevab tahsis edilmiş, ve hatta aynı ibadet bazısında vâcib ve bazısında haram kılınmıştır ki, bunun hepsinde ancak Allah'ın kendi bildiği hikmetler vardır, bu da onlardan farklı değildir. Binâenʻaleyh her ne suretle olursa olsun bu sûreyi [6346] okuyana aynı Kur'ân'ın bu sûreyi müştemil olmayan bir sülüsünü aynı suretle okuyanın sevâbı kadar bir sevabın mahz-ı fazl olarak tahsis buyurulmuş olması istibʻâd olunmayıp hikmet-i tahsis, ilm-i ilâhîye tefviz olunmak gerektir. İbn Abdilberr de 'bu meselede sükût kelâmdan efdal ve eslem'[2] olduğunu söylemiştir."[3] Fi'l-vâkiʻ en sâlim olan da budur, bununla beraber *Keşşâf*'ın ihtârı da mühimdir.[4]

Bütün bunlardan sonra fikr-i âcizâneme sânih olan da şudur: Tâ Sûre-i Fâtiha'da besmelenin başında beyan ettiğimiz vechile ilm-i Kur'ân'ın mevzûʻu, ulûhiyeti haysiyetiyle Allah teâlâ'dır, yani Allah teâlâ

---

1 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 413:
والذي عندي فيه إنّ للناظر في معنى كلام الله المتدبر لآياته ثواباً وللتالي له وان لم يفهمه ثواب آخر فالمراد أنّ من تلاها مراعيا حقوق آدابها فاهماً دقيق معانيها كانت تلاوته لها مع تأملها وتدبرها تعدل ثواب تلاوة ثلث القرآن من غير نظر في معانيه أو ثلثا ليس فيه ما يتعلق بمعرفة الله وتوحيده ولا بدع في أشرف المعاني إذا ضم لبعض من أشرف الألفاظ أن يعدل من جنس تلك الألفاظ مقدارا كثيرا كلوح ذهب زنته عشرة مثاقيل مرصع بأنفس الجواهر يساوي ألف مثقال ذهب فصاعدا.

2 Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1376/1957, I, 445.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-meʻânî,* XV, 506:
والذي اختاره أن يقال لا مانع من أن يخص الله عز وجل بعض العبادات التي ليس فيها كثير مشقة بثواب أكثر من ثواب ما هو جنسها وأشق منها بأضعاف مضاعفة وهو سبحانه الذي لا حجر عليه ولا يتناهى جوده وكرمه فلا يبعد أن يتفضل جل وعلا على قارئ القرآن بكل حرف عشر حسنات ويزيد على ذلك أضعافا مضاعفة جدا لقارىء الإخلاص بحيث يعدل ثوابه ثواب قارئ ثلث منه غير مشتمل على تلك السورة ويفوض حكمة التخصيص إلى علمه سبحانه وكذا يقال في أمثالها وهذا مراد من جعل ذلك من المتشابه الذي استأثر الله تعالى بعلمه وليس هذا بأبعد ولا أبدع من تخصيص بعض الأزمنة والأمكنة المتحدة الماهية بأن للعبادة منه ولو قليلة من الثواب ما يزيد أضعافا مضاعفة على ثواب العبادة في مجاوره مثلا ولو كثيرة بل قد خص سبحانه بعض الأزمنة والأمكنة بوجوب العبادة فيه وبعضها بحرمتها فيه وله سبحانه في كل ذلك من الحكم ما هو به أعلم. وقال ابن عبد البر: السكوت في هذه المسألة أفضل من الكلام فيها وأسلم.

4 Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 819.

ile mahlûkātı ve bâhusus zevi'l-ukūl ve bilhassa insanlar beyninde bir taraftan ulûhiyet ve bir taraftan ubûdiyet demek olan nisbet-i ilâhiye ve rabbâniye itibariyle Allah teâlâ'dır. Fâtiha, başında bunu mübeyyin olduğu gibi bu sûre de Allah teâlâ'nın kendi bir târifi olmak itibariyle bütün ilm-i Kur'ân'ın kāim olduğu müsned-i ileyhi mübeyyindir. Bu haysiyetle bu sûre Fâtiha gibi bütün Kur'ân'ın bir hulâsası ve binâen'aleyh mu'âdili demektir. Sonra Kur'ân'ın mecmû'u Fâtihası, ortası, hâtimesi olmak üzere üç kısım demektir ki bu mülâhaza Gazzâlî'nin nokta-i nazarına müşâbihtir. Fâtiha mâlum ki ümmü'l-kitâb olan el-Hamd'dir. Hâtime de İhlâs ile mu'avvizeteyndir. قَسَمْتُ الصَّلَاةَ بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي hadîs-i kudsîsinin[1] delâleti üzere Fâtiha'nın yedi âyeti Allah ile kulu beyninde olarak iki kısma öyle bir taksim ile taksim buyurulmuştur ki bundan üç kısım husûle gelmiş oluyordu; birinci kısım üç âyet ile yalnız Allah'a ait, ikinci kısım bir âyet اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ bir ucu Allah'a bir ucu kullara ait, üçüncü kısım üç âyet sade kullara ait. Hâtimede de üç sûrenin birincisi olan قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ yalnız Allah'a ait, قُلْ اَعُوذُ'lerle O'na te'avvüz ise kullara ait olduğundan bir bakıma İhlâs, el-Hamd'in ve binâen'aleyh bütün Kur'ân'ın nısfına, bir bakıma da üçte birine mu'âdil demek olur. Şu hâlde bunların mânalarındaki incelikleri ve münasebetleri [6347] duyabildiği kadar duyarak okuyanlar o nisbette tafsîlen mu'âdil sevablara nâil olacağı gibi, mânasını anlamaksızın icmâlen iman ile okuyanlar da o nisbette icmâlen mu'âdil sevablarına nâil olurlar. Nazım, haddizâtında mânaya dâl olduğu, hurûfa göre sevab da nazmın tilâvetine ait bulunduğu için mev'ud olan sevabdan elbette hâlî olmaz. مَنْ جَٓاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَا [el-En'âm 6/160] vaadiyle bir harfe on sevab veren Allah'ın bir İhlâs'a da diğerlerinin tamamına veya nısfına ve sülüsüne mu'âdil sevab vermesine mâni' bulunmadığı gibi,

---

1 Müslim, Salât, 38; İbn Mâce, Edeb, 52; Ebû Dâvûd, Salât, 135:
عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من صلى صلاة لم يقرأ فيها بأم القرآن فهي خداج، ثلاثا، غير تمام. فقيل لأبي هريرة: إنا نكون وراء الإمام! فقال: اقرأ بها في نفسك فإني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: قال الله تعالى: قسمت الصلاة بيني وبين عبدي نصفين ولعبدي ما سأل. فإذا قال العبد: «الحمد لله رب العالمين» قال الله تعالى: حمدني عبدي، وإذا قال: «الرحمن الرحيم» قال الله تعالى: أثنى علي عبدي، وإذا قال: «مالك يوم الدين» قال: مجدني عبدي، وقال مرة: فوض إلي عبدي، فإذا قال: «إياك نعبد وإياك نستعين» قال: هذا بيني وبين عبدي ولعبدي ما سأل، فإذا قال: «اهدنا الصراط المستقيم، صراط الذين أنعمت عليهم غير المغضوب عليهم ولا الضالين» قال: هذا لعبدي ولعبدي ما سأل.

böyle tahsîsât-ı ilâhiyede يَفْعَلُ اللّٰهُ مَا يَشَٓاءُ [İbrâhim 14/27] ve يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ [el-Mâide 5/1] hükümlerinden başka sebep de aranmaz. İhlâs'a mukārin olarak mânayı anlamaya ve sonra mûcebince amel etmeye çalışmak da ayrıca birer hasene olduklarından dolayı şüphe yok ki onların sevâbı da munzam olunca ecir daha yükselir. Ve işte tefsir ve meal ile mânayı ve ahkâmı anlamaya ve anlatmaya çalışmadan da matlub budur, ve bu sûrenin fezâiline dair daha birçok hadisler de mervîdir, içlerinde kavî olanlar[1] da zayıf olanlar[2] da vardır. Bazıları bunun Kur'an'daki sûrelerin efdali olduğunu da söylemiş ise de, Fâtiha'nın her namazda okunması vâcib olduğu, لَا صَلَاةَ إِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ buyurulduğu[3] hâlde bunun öyle olmaması ona mâni'dir denilmese bile muvâfık da değildir.

Âlûsî der ki: "Bunun hakkında vârid olan ehâdîs-i sahîha fazlına kâfidir, hatta Kur'an'daki sûrelerin efdali bile denilmiştir. Buna *Müsned-i Dârimî*'de Ebû Mugīre'den, Safvân-i Külâ'î'den rivayet olunan şu hadis ile istidlâl edenler de olmuştur, şöyle ki: Bir adam 'Yâ Resûlallah! Kur'an'da[4] hangi sûre a'zamdır?' dedi, قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ buyurdu.[5] Yine *Müsned*'de Muaz b. Rifâ'a ve Üseyd b. Abdurrahman tarîkleriyle[6] Ukbe b. Âmir'den, demiştir ki: 'Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bana: «Tevrat'ta ve İncil'de ve Zebur'da ve Kur'ân-ı Azîm'de bulunan sûrelerin hayırlısı üç sûreyi öğreteyim mi sana?» buyurdu, «evet» dedim, bunun üzerine bana [6348] قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ، قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ، قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ'i okuttu[7], sonra da buyurdu ki: «Yâ Ukbe, sen bunları ve Tebbet'i bir gece unutma, hepsini oku»'[8] Tirmizî de bu hadîsin bir kısmını rivayet etmiş ve hasen demiştir. Ma'amâfîh bu, Kur'an'daki sûrelerin mutlaka efdali olduğuna delâlet etmez, belki efdal olanlardan olduğuna delâlet eyler. Kur'an sûrelerinden birini diğerinden efdal demeyi tecviz etmeyen, yani

1 H: "olanları".
2 H: "olanları".
3 İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ,* VI, 147. Krş. Titmizî, Salât, 69.
4 B: "Kur'an'dan".
5 Dârimî, Fezâilü'l-Kur'ân, 14.
6 H: "tarîkiyle".
7 H: "okudu".
8 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 148.

aralarında fazilet farkını inkâr edenler olmuşsa da İbn Hassâd demiştir ki: 'Bu babda vârid olan nusûsun kesreti ile beraber fazlda ihtilâfı inkâr edene ta'accüb olunur. Tafdîle kāil olanlar da vechini beyanda muhteliftirler, bazısı demiştir ki: Fazl, nefsin intikālâtı ve evsâf-ı ûlâyı tedebbür ve haşyeti itibariyle sevâbın büyüklüğüne ve tezâ'ufuna râci'dir. Diğer taraftan da denilmiştir ki: Hayır, zât-ı lafza râci'dir. Çünkü Sûre-i İhlâs'ın tazammun ettiği meselâ vahdâniyet ve sıfât-ı ilâhiyeye delâlet, meselâ Tebbet'te mevcud değildir, binâen'aleyh tafdil ancak me'ânî-i acîbe ve kesreti iledir.' Halîmî de Beyhakī'den şöyle nakletmiştir: 'Âyât ve süver beyninde tafdîlin mânası müte'addid şeylere râci'dir: Birisi onunla amel diğeriyle amelden evlâ ve nâs için lâzım olmaktır. Bu cihetle emir ve nehiy ve va'd ü va'îd âyetleri kısas âyetlerinden daha hayırlıdır denilir. Çünkü kıssalarla ancak emr ü nehyin, inzar ve tebşîrin tekidi matlubdur, nâs bunlardan müstağnî olmaz, kısastan bazen müstağnî olabilirler. Onun için usûl kabîlindne olan ve nâsa daha lâzım ve daha fâideli bulunanlar onlar hakkında tebe'î olanlardan daha hayırlı[1] olur. İkincisi, Allah teâlâ'nın esmâsını ta'dâd ve sıfâtını beyan ve azamet ve celâline delâlet eyleyen âyetlere[2] bunları müştemil olmayan âyetlere nazaran kadri daha âlî, şânı daha yüksek mânasına efdal denilir. Üçüncüsü, bir sûre bir sûreye, bir âyet bir âyete nazaran daha hayırlı denilmek şu mâna ile olur ki bunu okuyan kimse, okumakla uhrevî olan ilerideki sevabdan mâ'adâ peşin bir [6349] fâide ve tilâvetiyle husûle geliverecek bir ibadet iktisab edivermiş olur. Meselâ Âyete'l-Kürsî, İhlâs, Mu'avvizeteyn gibi ki bunlarda Allah teâlâ'yı yüksek sıfatlarıyla zikir bulunduğundan bu zikrin fazlına ve bereketine itikad ve itmi'nân ile bunları okuyan kimse kıraatiyle derhâl korkulan bir şeyden ihtiraz ve Allah'a i'tisam fâidesini hemen iktisab etmiş ve tilâvetiyle Allah'a bir ibadet yapmış olur. Hüküm âyetlerine gelince bunların nefs-i tilâvetiyle hüküm ikāme edilmiş olmaz, ancak ona ilim vâki' olur. Bir de şu mâna ile bir sûre bir sûreden efdal denilir ki, Allah teâlâ onun kıraatini diğerlerininkinin kat kat kıraati

1 B -"onlar hakkında tebe'î olanlardan daha hayırlı".
2 H: "âyetler".

gibi kılmış ve ona diğerlerine vermediği sevâbı vermiştir. Her ne kadar onun bu dereceye bâliğ olmasına sebep olan mâna bize zâhir olmasa bile... ki bunun nazîri[1] ezmine ve emkinenin tafdîlinde söylenildiği gibi ta'abbüdî olan tahsîsât-ı ilâhiyedir. Hâsılı, bu vecihlerin herhangi birisi itibariyle tafdil hepsinin kelâmullah olması itibariyle müsâvî ve ona nisbette müttehid olmalarına münâfî olmaz.'"[2] Hepsi de كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَۗ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْۚ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ'dır [ez-Zümer 39/23].

Korunacak insanlara hidâyet olmak üzere inzal buyurulmuş olan Kitâbullâh'ın بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ fâtihasıyla i'lân-ı tevhid ve îfâ-yı risalete başlamış olan Resûlullah'ın nihâyet va'd-i sıdk üzere atâ-i Kevser ve feth u zaferle tesbih ve hamd ederek Rabbinin likā-i mağfiretine eren şân-ı Muhammedîsi ile hüsn-i âkıbeti ve ona buğz edenlerin, zıddına gidenlerin Ebû Leheb ve karısı gibi nâra giden âkıbet-i elîmesiyle hüsrânı anlatıldıktan sonra bütün şirk şâibeleri kesilmek ve Nasârânın Hazret-i Îsâ hakkında düştükleri yanlışlığa düşülmemek

---

1 B: "zikri".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 506-507:

والأحاديث الصحيحة الواردة فيها تكفي في فضلها بل قيل لذلك إنها أفضل سورة في القرآن ومنهم من استدل عليه بما روى الدارمي في مسنده عن أبي المغيرة عن صفوان الكلاعي قال: قال رجل: يا رسول الله أي سور القرآن أعظم؟ قال: «قل هو الله أحد» وفي المسند من طريقي معاذ بن رفاعة وأسيد بن عبد الرحمن عن عقبة بن عامر قال: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلم: ألا أعلمك خير ثلاث سور أنزلت في التوراة والإنجيل والزبور والقرآن العظيم؟ قلت: بلى. قال: فأقرأني «قل هو الله أحد» و«قل أعوذ برب الفلق» و«قل أعوذ برب الناس» ثم قال: يا عقبة لا تنساهن ولا «تبت» ليلة حتى تقرأهن. وروى الترمذي بعض هذا الحديث وحسّنه ولا يدل على أنها أفضل سور القرآن مطلقا بل على أنها من الأفضل. وقال ابن الحصاد: العجب ممن ينكر الاختلاف في الفضل مع كثرة النصوص الواردة فيه واختلف القائلون بالتفضيل فقال بعضهم: الفضل راجع إلى عظم ومضاعفة الثواب بحسب انتقالات النفس وخشيتها وتدبرها عند أوصاف العلا. وقيل: بل يرجع لذات اللفظ فإن تضمنته سورة الإخلاص مثلا من الدلالة على الوحدانية وصفاته تعالى ليس موجودا في تبت مثلا فالتفضيل إنما هو بالمعاني العجيبة وكثرتها. ونقل الحليمي عن البيهقي أن معنى التفضيل بين الآيات والسور يرجع إلى أشياء:

أحدها أن يكون العمل بها أولى من العمل بأخرى وأعود على الناس وعلى هذا يقال في آيات الأمر والنهي والوعد والوعيد خير من آيات القصص لأنه إنما أريد بها تأكيد الأمر والنهي والإنذار والتبشير ولا غنى للناس عن هذه الأمور وقد يستغنون عن القصص فكان ما هو أعود عليهم وأنفع لهم مما يجري مجرى الأصول خير لهم مما يجعل تبعا لما لا بد منه.

الثاني أن يقال الآيات التي تشتمل على تعديد أسماء الله تعالى وبيان صفاته والدلالة على عظمته عز وجل أفضل بمعنى أنها أسنى وأجلّ قدرا مما لا تشتمل على ذلك.

الثالث أن يقال سورة خير من سورة أو آية خير من آية بمعنى أن القارئ يتعجل له بقراءتها فائدة سوى الثواب الآجل ويتأدى منه بتلاوتها عبادة كآية الكرسي والإخلاص والمعوذتين فإن قارئها يتعجل بقراءتها الاحتراز مما يخشى والاعتصام بالله تعالى ويتأدى بتلاوتها عبادة الله سبحانه لما فيها من ذكره تعالى بالصفات العلا على سبيل الاعتقاد لها وسكون النفس إلى فضل ذلك الذكر وبركته. وأما آيات الحكم فلا يقع بنفس تلاوتها إقامة حكم وإنما يقع بها علم. وقد يقال إن سورة أفضل من سورة لأن الله تعالى جعل قراءتها كقراءة أضعافها مما سواها وأوجب بها من الثواب ما لم يوجب سبحانه لغيرها وإن كان المعنى الذي لأجله بلغ بها هذا المقدار لا يظهر لنا وهذا نظير ما يقال في تفضيل الأزمنة والأمكنة بعضها على بعض على ما سمعت آنفا. وبالجملة التفضيل بأحد هذه الاعتبارات لا ينافي كون الكل كلام الله عز وجل ومتحد النسبة إليه سبحانه كما لا يخفى والله تعالى أعلم.

lüzûmu, ve hepsinden gāye-i maksad[1] ma'rifetullah olduğu ve şerîk ve nazîrden ve zıdd ü rakîbden münezzeh olmak ancak Allah'a mahsus ve bütün mâsivâ O'na muhtaç, evvel ve âhir O'nun ehadiyetinde fânî ve müstehlek ve ancak O'nun [6350] samediyetiyle kāim bulunduğu hâtime olarak hakka'l-yakīn tesbit edilmek üzere bu sûre-i celîlede sırr-ı tevhid her şâibeden ârî, her şüpheden âzâde hâlis bir îkān ile tâlim ve telkin olunarak Allah teâlâ'nın doğurmaz, doğurulmaz ve hiçbir vechile küfvü bulunmaz ehadiyet ve samediyet ile tanınması lüzûmu bildirilmiştir. O hâlde Peygamber dahi dâhil olmak üzere bütün âlemîn ve bilhassa zevi'l-ukūl için mahlûkātın merâtibinde yekdiğerine karşı olan şerlerden O'nun samediyetine sığınmaktan başka bir selâmet çaresi olmayacağı âşikâr olmakla, Fâtiha'da اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ اِهْدِنَا[2] buyurulduğu gibi hâtimede de o samediyetin hüküm ve mânasını bir beyan olmak üzere bu İhlâs'ın akabinde âfâkī veya enfüsî herhangi bir şer karşısında son çâre-i selâmet O'na esmâ-i hüsnâsıyla ilticâ ederek sığınmaktan ibaret olduğu ber vech-i âtî biri âfâkī biri enfüsî iki sığınma sûresi olan Mu'avvizeteyn ile son emir olarak tebliğ ve ferman buyurulmuştur.

1 H: "maksûd".
2 B -"اهدنا".

[6351]

سُورَةُ الْفَلَقِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسُ آيَاتٍ

FELAK SÛRESİ

قُلْ اَعُوذُ emriyle başlayan bu Felak Sûresi'yle bundan sonraki Nâs Sûresi'ne vâv'ın kesriyle "Mu'avvizeteyn" ve İhlâs ile beraber üçüne "Mu'avvizât" denilir ki "sığındırıcı sûreler" demektir. Resûlullah bir rahatsızlık duyduğu zaman ve her gece yatağına yatacağı sıra bu üç sûreyi okuyup ellerine üfleyerek mübarek başına ve yüzünden bed' ile aşağı doğru cesed-i saâdetlerine mesh eder ve bunu üç kere yapardı diye sıhâhta Hazret-i Âişe'den rivayet olunmuştur.[1] Mu'avvizeteyn'in ikisinin de beraber nâzil olduğunda pek söz yoksa da Mekkî mi Medenî mi oldukları ittifak ile tesbit olunamamış, bazıları Mekkî ve bazıları Medenî demişlerdir. Râzî Medenî demiş, *Keşşâf*, Beyzâvî, Ebussuud muhtelef[ün] fîhâ demişler.[2] *Bahr*'da: "Hasan, Atâ, İkrime, Câbir kavlinde ve Küreyb'in İbn Abbas'tan rivayetinde de Mekkîdir. İbn Abbas'tan Ebû Sâlih ve Katâde ve bir cemaat rivayetinde Medenîdir, ve denilmiştir ki sahîhi budur, ve Mu'avvizeteyn'in sebeb-i nüzûlü Yahudî Lebîd b. A'sam'ın[3] sihri kıssasıdır" diye kaydeylemiştir.[4] Lebîd'in bu sihri kıssası ise Medenîdir. Böyle iken *Nehir*'de "bu sûre Mekkîdir ve Mu'avvizeteyn'in sebeb-i nüzûlü Lebîd kıssasıdır" denilmesi[5] zühuldür. Onun için olmalıdır ki Âlûsî "sahih olan Medenî olmasıdır, çünkü sebeb-i nüzûlü Yehûdun sihridir. Onlar ise sıhâhta vârid olduğu üzere

---

1 Buhârî, Fezâilü'l-Kur'ân, 14:

عن عائشة: أن النبي صلى الله عليه وسلم كان إذا أوى إلى فراشه كل ليلة جمع كفيه ثم نفث فيهما فقرأ فيهما: «قل هو الله أحد» و«قل أعوذ برب الفلق» و«قل أعوذ برب الناس» ثم يمسح بهما ما استطاع من جسده يبدأ بهما على رأسه ووجهه وما أقبل من جسده يفعل ذلك ثلاث مرات.

2 Ebussuud'un bazı nüshalarında Medenî denilmiştir. Bk. Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 627.

3 B: "Âsım'ın".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 574:

هذه السورة مكية في قول الحسن وعطاء وعكرمة وجابر ورواية كريب عن ابن عباس، مدنية في قول ابن عباس في رواية صالح وقتادة وجماعة، قيل: وهو الصحيح وسبب نزول المعوذتين قصة سحر لبيد بن الأعصم اليهودي رسول الله صلى الله عليه وسلم.

5 Ebû Hayyân, *en-Nehrü'l-mâdd mine'l-Bahri'l-muhît,* V, 623:

هذه السورة مكية وسبب نزول المعوذتين قصة لبيد وما حُكي عنه.

sihri Medine'de yapmışlardı. Binâen'aleyh Mekkî olmasına [6352] sahih diyene iltifat olunmaz" demiştir.[1] *İtkān*'da Mekkî ve Medenî sûrelerin ta'dâdı hakkındaki rivayetler meyânında Ebû Ca'fer Nahhâs'ın *en-Nâsih ve'l-Mensûh* kitabında ricâl-i sikāt isnâd-ı ceyyid ile Ebû Amr b. Alâ'dan, Mücâhid'den, İbn Abbas'tan rivayetinde قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ، قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ، قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ Medenî sûreler meyânında,[2] Beyhakī'nin *Delâilü'n-Nübüvve*'sindeki senediyle İkrime ve Hasan[3] b. Ebi'l-Hasan'dan rivayetinde, فَلَق وقُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ وقُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ Mekkîler meyânında,[4] İbn Dureys'in *Fezâil-i Kur'ân*'daki senediyle İbn Abbas'tan rivayetinde de قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ sonra قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ sonra قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ Mekkîler meyânında,[5] Ebû Ubeyd'in *Fezâil-i Kur'ân*'ındaki senediyle Ali b. Ebî Talha'dan rivayetinde de Mekkîlerde, Ebû Bekir b. Enbârî'nin senediyle Katâde'den[6] rivayetinde de kezâlik Mekkîlerde saymış, ve Ebu'l-Hasen b. Hassâr'ın[7] *en-Nâsih ve'l-Mensûh* kitabında da yirmi sûrenin bi'l-ittifak Medenî ve on iki sûrenin muhtelef^fun fîh ve mâ'adâsının bi'l-ittifak Mekkî olduğu zikredildikten sonra tafsîli için şu kaside:

يا سائلي عن كتاب الله مجتهدا   وعن ترتب ما يتلى من السور
وكيف جاء بها المختار من مضر   صلى الإلٰه على المختار من مضر
وما تقدم منها قبل هجرته   وما تأخر في بدو[8] وفي حضر
ليعلم النسخ والتخصيص مجتهد   يؤيد الحكم بالتاريخ والنظر

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 517:
...مدنية في قول ابن عباس في رواية أبي صالح وقتادة وجماعة وهو الصحيح لأن سبب نزولها سحر اليهود كما سيأتي إن شاء الله تعالى وهم إنما سحروه عليه الصلاة والسلام بالمدينة كما جاء في الصحاح فلا يلتفت لمن صحح كونها مكية.

2 Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* 775, 777; Süyûtî, *el-İtkān,* I, 39-40.

3 H, M ve B: "Hüseyin".

4 Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* VII, 142:
حدثنا يزيد النحوي عن عكرمة والحسن بن أبي الحسن، قالا: أنزل الله من القرآن بمكة: اقرأ باسم ربك الذي خلق... والفلق، قل أعوذ برب الناس وقل هو الله أحد...

5 İbn Dureys, *Fezâilü'l-Kur'ân,* s. 33:
عن ابن عباس قال: أول ما نزل من القرآن بمكة، وما أنزل منه بالمدينة الأول فالأول، فكانت إذا نزلت فاتحة سورة بمكة فكتبت بمكة ثم يزيد الله فيها ما يشاء وكان أول ما أنزل من القرآن: اقرأ باسم ربك الذي خلق ثم ن والقلم ثم يا أيها المزمل ثم يا أيها المدثر ثم الفاتحة... ثم أعوذ برب الفلق ثم أعوذ برب الناس ثم قل هو الله أحد ثم والنجم إذا هوى...

6 Bu *Bahr*'dakinin hilâfınadır [Müellifin notu].

7 H: "Hasan'dan"; M ve B: "Hassadın".

8 H, M ve B: "بدر".

تعارض النقل في أم الكتاب وقد ... تؤول الحجر تنبيها لمعتبر
أم القرآن وفي أم القرى نزلت ... ما كان للخمس قبل الحمد من أثر
وبعد هجرة خير الناس قد نزلت ... عشرون من سور القرآن في عشر
فأربع من طوال السبع أولها ... وخامس الخمس في الأنفال ذي العبر
وتوبة الله إن عدت فسادسة ... وسورة النور والأحزاب ذي الذكر
وسورة لنبي الله محكمة ... والفتح والحجرات الغر في غرر
ثم الحديد ويتلوها مجادلة ... والحشر ثم امتحان الله للبشر
وسورة فضح الله النفاق بها ... وسورة الجمع تذكار لمدكر
وللطلاق وللتحريم حكمهما ... والنصر والفتح تنبيها على العمر
هذا الذي اتفقت فيه الرواة له ... وقد تعارضت الأخبار في أخر
فالرعد مختلف فيها متى نزلت ... وأكثر الناس قالوا الرعد كالقمر
ومثلها سورة الرحمن شاهدها ... مما تضمن قول الجن في الخبر
وسورة للحواريين قد علمت ... ثم التغابن والتطفيف ذو النذر
وليلة القدر قد خصت بملتنا ... ولم يكن بعدها الزلزال فاعتبر
وقل هو الله من أوصاف خالقنا ... وعوذتان ترد البأس بالقدر
وذا الذي اختلفت فيه الرواة له ... وربما استثنيت آي من السور
وما سوى ذاك مكي تنزله ... فلا تكن من خلاف الناس في حصر
فليس كل خلاف جاء معتبرا ... إلا خلاف له حظ من النظر

[6353] nazmedilmiş olduğunu, ki bunda Mu'avvizetân muhtelef[ün] fîh olanlardan sayılmış ve evvelâ bu okunan sûrelerin nüzul keyfiyeti, ve hicretten evvel mi, sonra seferde ve hazarda mı meseleleri Kur'âniyetin esasına ta'alluk etmeyip ancak hükmü[1] tarih ve nazarla teyid edecek bir müctehidin nesih ve tahsîsi bilmesi için alâkadar olacağı bir mesele olduğu anlatılmış, sonra da nâsın hilâfından darlığa düşülmemesi, can sıkılmaması, çünkü her vârid olan hilâfın muteber olmadığı, ancak nazar ve istidlâlden hazzı olan hilâfın nazar-ı i'tibâra alınması tenbih ve tavsiye olunmuş bulunduğunu nakleyledikten sonra Süyûtî nihâyet:

1 B: "hükm-i".

"Mu'avvizetân, muhtâr olan Medenîdirler, çünkü bunlar *Delâil*'de Beyhakī'nin tahric ettiği vechile Lebîd b. A'sam'ın[1] sihri kıssasında nâzil olmuşlardır" diye[2] Râzî gibi Medenî olmasını ihtiyar eylemiş, Âlûsî de muhtâr demekle iktifâ etmeyip وهو الصحيح diye hükmeylemiştir.[3]

Râzî'nin sebeb-i nüzûl olarak nakleylediği rivayetler şunlardır:

1. Şöyle rivayet olunmuş: Resûlullah'a Cibrîl aleyhisselâm geldi, "sana" dedi, "cinden bir ifrit bir keyd yapmak istiyor, döşeğine vardığında قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ ilâ âhiri's-sûreteyn."[4] Bu ancak Peygamber'den bir haberle bilinebilir, Mekkîye de Medenîye de muhtemildir.

2. Gözden sıyânet için okunmak üzere indirildiler denilmiş ve Sa'îd b. Müseyyeb'den şöyle rivayet olunmuştur: Kureyş "gelin bir açlık riyâzatı yapalım da Muhammed'e göz değdirelim" dediler, öyle yaptılar, sonra da geldiler, "ne sağlam pazun, ne kuvvetli sırtın, ne güzel yüzün var!" diye göz [6354] değdirmek istediler, Allah teâlâ da Mu'avvizeteyn'i indirdi.[5] Buna göre Mekkî demek olur.

3. Yahudi Lebîd b. A'sam'ın[6] sihri kıssasıdır ki Râzî buna cumhûr-ı müfessirîn kavli demiş ve bunun hakkında Mu'tezile ile bir münakaşadan da bahseylemiştir.[7] Bu kıssa hakkında en mâkul rivayet şudur:

Nesâî "Kitâbü'l-Muhârebe"de "mürted" bâbında "ehl-i kitab sâhirleri" hakkında Hennâd b. Serî[8] ihbârıyla Ebî Muâviye'den, o A'meş'ten, o Yezîd b. Hayyân'dan, o Zeyd b. Erkam'dan şöyle rivayet

---

1 H: "Âsım'ın".

2 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 44-45, 55. Krş. Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* VI, 248:

المعوذتان: المختار أنهما مدنيتان لأنهما نزلتا في قصة سحر لبيد بن الأعصم كما أخرجه البيهقي في الدلائل.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 517.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 368. Krş. Abürrezzâk, *el-Musannef,* X, 112; İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelefi'l-hadîs,* s. 264:

روي أن جبريل عليه السلام أتاه وقال: إن عفريتا من الجن يكيدك، فقال: إذا أويت إلى فراشك قل: أعوذ برب... السورتين.

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 368:

وثانيها: أن الله تعالى أنزلهما عليه ليكونا رقية من العين وعن سعيد بن المسيب أن قريشا قالوا: تعالوا نتجوع فنعين محمدا ففعلوا ثم أتوه وقالوا: ما أشد عضك وأقوى ظهرك وأنضر وجهك، فأنزل الله تعالى المعوذتين.

6 H: "Âsım'ın".

7 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 368.

8 H: "Senî"; B: "Serî'".

eylemiştir: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'e Yehûddan bir recül sihir yaptı, o yüzden birkaç günler müştekî oldu, derken Cebrâil aleyhisselâm geldi de 'sana, Yehûddan bir recül sihir yaptı, senin için filân kuyuda şöyle şöyle birtakım ukdeler akdeyledi (düğümler döğdü)' dedi. Bunun üzerine Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem gönderdi, onu çıkardılar, getirildi. Resûlullah da كَأَنَّمَا نَشَطَ مِنَ عِقَالٍ bir ikālden, yani bir diz bağından çözülmüş gibi kalktı, sonra da bunu o Yahudîye ne andı ne de yüzünü gördü."[1] Bundan başka Buhârî'de, Müslim'de, İbn Mâce'de Hazret-i Âişe'den Hişam b. Urve tarîkiyle birkaç rivayet vardır[2] ki Mu'tezile bunları kabul etmek istememiş, lâkin ehl-i hadis sübûtunu söylemişler ve bu suretle de delâil-i nübüvvetten bir mucizenin vukū'unu haber vermişlerdir. Şu kadar ki bu rivayetlerde bu kıssa Mu'avvizeteyn'in sebeb-i nüzûlü olduğu sarih değildir.

Buhârî'nin işaretine göre olsa olsa Sûre-i Bakara'da Yehûdun sihir ile iştigāline dair olan وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَۚ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ... إلخ... وَمَا هُمْ بِضَٓارِّينَ بِهٖ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ [2/102] âyetinin nüzûlüne sebep olduğu söylenebilir. Fakat Süyûtî'nin dediği gibi Beyhakī *Delâil*'de Hazret-i Âişe hadîsinin mâba'di olmak üzere zikreylediği rivayette verdiği tafsil ile Mu'avvizeteyn'in sebeb-i nüzûlü [6355] bu kıssa olduğunu tahric ve tasrih eylemiştir: İki melek gelip Lebîd b. A'sam'ın[3] Zervan kuyusunda muşt ve muşâta ve erkek hurma tal'ının kapçığı içinde tıb yaptığını haber vermekle sabahleyin Resûlullah ashâbı ile beraber kuyuya gitti, bir adam girip kuyunun kapak taşının altından tal'ının cüffünü[4] çıkardı, içinde Resûlullah'ın tarağı ve başının tarantısı vardı. Bir de mumdan bir timsâl yapılmış ve ona iğneler saplanmış ve onda on bir düğümlü bir de veter (yay kirişi)

1 Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* III, 450; *es-Sünenü's-suğrâ,* Tahrîmü'd-Dem, 20:
أخبرنا هناد بن السري عن أبي معاوية عن الأعمش عن ابن حيان يعني يزيد عن زيد بن أرقم قال: سحر النبي صلى الله عليه وسلم رجل من اليهود فاشتكى لذلك أياما فأتاه جبريل فقال: إن رجلا من اليهود سحرك، عقد لك عقدا في بئر كذا وكذا، فأرسل رسول الله صلى الله عليه وسلم فاستخرجها فجاء بها إليه فحللها فقام رسول الله صلى الله عليه وسلم كأنما نشط من عقال فما ذكر ذلك لذلك اليهودي ولا رآه في وجهه قط.

2 Buhârî, Cizye 14, Bed'ü'l-Halk 11, Tıb 46, Deavât 57; Müslim, Selâm, 43; İbn Mâce, Tıb, 45.

3 H: "Âsım'ın".

4 B: "cüfûnünü".

bulunmuştu, o vakit Cibrîl aleyhisselâm Mu'avvizeteyn'i getirdi, "Yâ Muhammed! قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ de bir düğüm çöz, مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ de bir düğüm çöz" dedi, nihâyet sûrelerin[1] ikisini de bitirdi. Düğümlerin hepsini çözdü. İğneleri çıkardıkça bir elem duyuyor ondan sonra da rahat buluyordu, "yâ Resûlallah katletsen" denildi, "Allah bana âfiyet verdi ve Allah'ın azâbından onun göreceği daha eşeddir[2]" buyurdu.[3] Bir rivayette de denilmiştir ki: Sihri yapan Lebîd b. A'sam[4] ve kızları idi, Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem hastalandı, bunun üzerine Cibrîl Mu'avvizeteyn ile nâzil oldu, sihrin mevzi'ini ve yapanını ve ne ile yaptığını haber verdi. Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem de Hazret-i Ali'yi ve Zübeyr'i ve Ammâr'ı gönderdi, bunlar kuyunun suyunu çektiler, kına suyu gibi olmuştu. Sonra kuyunun kapak taşını kaldırdılar tarak dişlerini çıkardılar, beraber bir de veter vardı, ona on bir düğüm düğümlenmiş ve iğneler saplanmıştı. Onu alıp Peygamber'e getirdiler o[5] onlara Mu'avvizeteyn'i okumaya başladı, her âyeti okudukça bir düğüm çözülüyor ve Aleyhissalâtü vesselâm bir hiffet buluyordu. İki sûrenin tamamında son ukde de çözüldü. Aleyhissalâtü vesselâm da bir ikālden sıyrılmış gibi kalktı.[6] Bu iki rivayetten evvelki rivayet daha doğrudur denilmiş[7] ve işte bu haberlerin sıhhatine kāil olan muhaddislerle bir

---

1 B: "sûrenin".

2 B: "şediddir".

3 Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* VII, 92-94:

عن عائشة قالت: كان لرسول الله صلى الله عليه وسلم غلام يهودي يخدمه، يقال له: لبيد بن أعصم وكان تعجبه خدمته فلم تزل به يهود حتى سحر النبي صلى الله عليه وسلم وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم يذوب ولا يدري ما وجعه فبينما رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات ليلة نائم. إذ أتاه ملكان فجلس أحدهما عند رأسه والآخر عند رجليه فقال الذي عند رأسه للذي عند رجليه: ما وجعه؟ قال: الذي عند رأسه مطبوب، قال الذي عند رجليه: من طبه؟ قال الذي عند رأسه: لبيد بن أعصم، قال الذي عند رجليه: بم طبه؟ قال الذي عند رأسه بمشط ومشاطة وجف طلعة ذكر بذي ذروان وهي تحت راعوفة البئر، فاستيقظ رسول الله صلى الله عليه وسلم فدعا عائشة فقال: يا عائشة! أشعرت أن الله عز وجل قد أنبأني بوجعي؟ فلما أصبح غدا رسول الله صلى الله عليه وسلم وغدا معه أصحابه إلى البئر فإذا ماؤها كأنه نقوع الحناء وإذا نخلها –الذي يشرب من مائها– قد التوى سعفه كأنه رؤوس الشياطين قال: فنزل رجل فاستخرج جف طلعة من تحت الراعوفة فإذا فيها مشط رسول الله صلى الله عليه وسلم ومن مراطة رأسه وإذا تمثال من شمع تمثال رسول الله صلى الله عليه وسلم وإذا فيها إبر مغروزة وإذا وتر فيه إحدى عشرة عقدة فأتاه جبريل عليه السلام بالمعوذتين فقال: يا محمد قل أعوذ برب الفلق، وحل عقدة، من شر ما خلق، وحل عقدة حتى فرغ منها ثم قال: قل أعوذ برب الناس، وحل عقدة حتى فرغ منها وحل العقد كلها وجعل لا ينزع إبرة إلا وجد لها ألما ثم يجد بعد ذلك راحة فقيل: يا رسول الله، لو قتلت اليهودي، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: قد عافاني الله عز وجل وما وراءه من عذاب الله أشد.

4 H: "Âsım'ın".

5 H: "ve".

6 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 629; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 521. Krş. İbn Hâleveyh, *İ'râbu'l-kırââti's-seb' ve ilelühâ,* Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1413/1992, II, 550.

7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 521:

والرواية الأولى أصح من هذه.

kısım müfessirîn sebeb-i nüzûlün bu olduğunu ve bu suretle bir kuyunun suyunu kına suyu hâline getirecek ve başındaki [6356] hurma ağacını kurutacak kadar bir tıb ve ilaç ile tesmim etmiş ve Resûlullah'ın beden ve a'sâbında bir rahatsızlığa sebep olmuş olan en gizli ve şiddetli bir sihri meydana çıkararak ibtal eyleyen ve delâil-i nübüvvetten olan ilâhî bir mucize zâhir olup risâlet kuvvet ve ismetinin tecellî etmiş bulunduğunu ve böyle gizli bir surette hücum eden sihre karşı galebe eden mucizenin Hazret-i Mûsâ'ya karşı açıktan meydan okuyan sehara-i Firavun'a karşı âsâ-yı Mûsâ'nın galebesi mucizesinden daha beliğ ve müessir bulunduğu kanaatiyle bu sûrelerin Medenî olması rivayetini tercih ve ihtiyar eylemişlerdir. Ancak şundan gaflet edilmemek lâzım gelir ki bu rivayetlerin hepsinin sıhhati kabul edildiği tadirde bile Resûlullah'a velev bir an için olsun bir sihir yapılmış olduğuna mutlaka itikadın vücûbunu ifade edecek kuvveti hâiz değildirler. Zira esas itibariyle haber-i âhâd hudûdunu geçmiş değildirler. Haber-i âhâdın sıhhati ise itikadın cevâzını ifade etse bile vücûbunu ifade eylemez. Hâlbuki bunda itikadın vücûbu şöyle dursun Kur'ân'ın nassına muhalif olduğundan dolayı câiz bile olamayacağına dahi kāil olanlar vardır. Nitekim İmâm Mâtürîdî'den[1] nakledildiğine göre Ebû Bekr Esam "burada mervî olan sihir hadîsi metruktur, çünkü bundan kâfirlerin Aleyhissalâtü vesselâm'a meshur demelerinin sıdkı lâzım gelecektir. Bu ise Kur'ân-ı Azîmü'ş-şân'ın nassına muhaliftir" demiş[2] ve Mu'tezile bu fikirde ısrar etmiş ve sihirden teessürün mansıb-ı nübüvvete yakışmayacağını söylemişlerdir. Gerçi Resûlullah'a sihir yapıldı da def' ve ibtal edildi demekle ona meshurdur demek arasında büyük fark vardır. Meshurdur demek, sihre mağlup olmuştur demek olur. Bu rivayetler mağlup olduğunu değil, bilakis mucize olarak galebesini haber vermekte ve bu haysiyetle

1 B: "Kurtubî'den".

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* X, 653:

قال أبو بكر الأصم: ذكروا في هذه السورة حديثا فيه ما لا يجوز فتركته.

Hâşiyetü'ş-Şihâb, VIII, 415:

ولذا نقل في التاويلات عن أبي بكر الأصم أنه قال: إنّ حديث السحر المروي هنا متروك لما يلزمه من صدق قولهم وهو مخالف لنص القرآن.

Kur'ân'ın nassını tahkik ve teyid[1] eylemektedir. Ve hasbe'l-beşeriyye Resûlullah'ın şahs-ı saâdetine, Uhud'da sinn-i şeriflerinin şehid olması, Hayber'de tesmîme [6357] kalkışılması gibi herhangi bir sebeple bir zarar ve elem veya maraz veya mevt ve katl gibi bir âfet ârız olabilmek ve hatta ahvâl-i âdiyede bir hayâl veya bir zühûl ve nisyan veya yapmak istediği bir fiili yapamamak gibi bir hâdise-i nefsiyeye mâruz olmak akıl ve kalbinin selâmetine ve aldığı vahyin kuvvetine mâni' olmayacağı gibi, sonra hıfz u inâyet-i ilâhiye ile bunlar tashih ve izâle olunmak mansıb-ı nübüvvete ve وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ [el-Mâide 5/67] vaadine münâfî olmayacağı da unutulmamak lâzım gelir. Onun için İmâm Mâzerî[2] şöyle demiştir: "Ehl-i bid'at bu hadîsi nübüvvet mansıbına hat ve teşkik olur diye inkâr etmişlerse de öyle değildir. Çünkü Allah teâlâ onu risâlete müte'allik umûrda masum kılmış, amma dünya umûrundan meb'us olmadığı bazı umûrda ve beşeriyete ârız olabilecek bazı hususta[3] müteessir olabilmesi de ba'îd değildir."[4] Kādî Iyâz[5] da *Şifâ-i Şerîf*te "Hazret-i Âişe hadîsinin rivayetlerinde sihir Hazret-i Peygamber'in aklına, kalbine, itikadına değil, ancak cesed-i şerîfine ve cevârihinin[6] zâhirine dokunmuş olduğu ve yapacak gibi tahayyül edip de yapmamış olduğu şey de yine rivayetin[7] birisinde musarrah olduğu üzere ehline yaklaşacağını zannedip de yaklaşamamasından ibaret bir tutukluktan başka bir şey olmadığı[8] beyan olunarak vârid olmuştur"[9] diye tavzih

1 H ve B: "tekid".
2 H: "Mâzinî"; M: "Mazinî".
3 H: "husûsâta".
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 521-522:
وقال الإمام المازري: قد أنكر ذلك الحديث المبتدعة من حيث إنه يحط منصب النبوة ويشكك فيها وإن تجويزه يمنع الثقة بالشرع وأجيب بأن الحديث صحيح وهو غير مراغم للنص ولا يلزم عليه حط منصب النبوة والتشكيك فيها لأن الكفار أرادوا بقولهم مسحور أنه مجنون وحاشاه ولو سلم إرادة ظاهره فهو كان قبل هذه القصة أو مرادهم أن السحر أثر فيه وأن ما يأتيه من الوحي من تخيلات السحر وهو كذب أيضا لأن الله تعالى عصمه فيما يتعلق بالرسالة وأما ما يتعلق ببعض أمور الدنيا التي لم يبعث عليه الصلاة والسلام بسببها وهي مما يعرض للبشر فغير بعيد أن يخيل إليه من ذلك ما لا حقيقة له.
5 H: "İvaz".
6 H: "cevâhirinin".
7 H: "rivâyâtın".
8 H -"üzere ehline yaklaşacağını zannedip de yaklaşamamasından ibaret bir tutukluktan başka bir şey olmadığı".
9 Kādî Iyâz, *eş-Şifâ,* II, 182. Krş Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 522:
فقد استبان لك من مضمون هذه الروايات أن السحر إنما تسلط على ظاهره وجوارحه لا على قلبه واعتقاده وعقله وأنه إنما أثر في بصره وحبسه عن وطء نسائه وطعامه وأضعف جسمه وأمرضه...

eylemiştir. Fi'l-vâki' Hazret-i Peygamber'in beşerî haysiyetten olan herhangi bir elem ve ârızasını nübüvvet ve risaleti haysiyetinden olan ismet ve kuvvetine sirâyet edermiş gibi tevehhüm etmek hiç de[1] doğru değildir. İşte ehl-i hadisten olan ulemâ[2] bilhassa bu noktayı tebârüz ettirmek ve bu haberlerde müessir bir sihre karşı bir mucizeye delâlet bulunduğunu tavzih eylemek için bu rivayetleri yekdiğeriyle telif ederek sıhhatini kabulde bir mâni' görmemişlerdir. Bununla beraber bu meseleyi bir ehl-i sünnet ve ehl-i bid'at ve i'tizâl meselesi gibi tasvir etmek de sihri haddinden fazla büyütmek gibi bir ifrattan [6358] hâlî olmaz. Hâlbuki sihri ve şerr ü zararını inkâra kalkışmak doğru olmadığı gibi onu haddinden fazla i'zâm etmek de doğru değildir. Sihir bir hud'a ve şeytanetten hâlî olmamakla beraber rûhânî veya cismânî olarak sınâ'î ve ta'lîmî bazı hakikatlerle memzuc da olabilir. Ve her ne olsa وَمَا هُمْ بِضَٓارّ۪ينَ بِه۪ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ'dır [el-Bakara 2/102], وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ حَيْثُ اَتٰى'dır [Tâhâ 20/69], اِنَّ اللّٰهَ سَيُبْطِلُهُ'dur [Yûnus 10/81]. Peygamber'e sâhir veya nübüvveti cihetinden meshur diyenin küfründe de şüphe yoktur. Burada üç mesele vardır: Evvelâ sihrin vukū'u, sâniyen Peygamber'in bir sihirden teessürünün vukū'u; sâlisen bu sûrelerin sebeb-i nüzûlü olup olmaması meseleleridir. Sihrin mâhiyeti her ne olursa olsun vukū'unu ve onunla iştigal edenlerin bulunageldiğini inkâr etmek, onun küfür ve fitne olduğunu inkâr etmek gibi hem Kur'ân'ın sarâhatine karşı küfür hem de tarihe karşı[3] cehalet olur. Peygamber'e bir sihir yapıldığına ve onun hasbe'l-beşeriyye ondan biraz müteessir ve müteelim olduğuna itikad etmek câiz olabilirse de vâcib değildir. Bu sûrelerin mazmûnunda sâhirlerin de şerrinden Allah'a isti'âze mânası açık olmakla beraber, sebeb-i nüzûlü yalnız sihirden ibaret olduğu da kat'iyyetle sâbit değildir, bu sûreler ondan daha yüksek ve daha şümullü kıymeti hâizdir. Bâlâdaki nakillerden anlaşıldığı üzere Beyhakī'nin dahi Mekkî ve Medenî rivayetleri kaydetmiş olmasına nazaran en doğrusu

---

1 H -"de".
2 H, M ve B: "ulemanın".
3 H -"küfür hem de tarihe karşı".

nüzul ve esbâb-ı nüzûlü[1] muhtelef[ün] fîhâ olduğunu söylemektir. Ve şu hâlde Süyûtî'nin Medenî olması muhtârdır diye tercîhi, Âlûsî'nin هُوَ الصَّحِيحُ diye tercihinden daha muvâfık olur.

Burada İbn Mes'ûd Hazretleri'nin cem'-i Kur'ân'a kadar bu iki sûrenin Kur'an'dan olduğuna vâkıf bulunmadığına dair de bir rivayet vardır.[2] Bu ise iki sebepten neş'et edebilir: Ya bu sûrelerin nüzûlü son zamanlarda olmasından, yahut Mekke'de iken hadîs-i kudsî kabîlinden iken Kur'an olmak üzere tesbîtine dair vahiy muahharan vârid olması hasebiyle müşârün ileyhin ona vâkıf olmamış [6359] bulunmasından olabilir. İki takdirde de Kur'âniyetleri Medenî olması lâzım gelir ki, bunu da Medenî olduğuna dair esbâb-ı tercihten olarak zikretmek muvâfık olur. Bu sûrelerin sebeb-i nüzûlü Peygamber'in vefatına yakın Yemen'de Esved-i[3] Ansî, Yemâme'de Müseylimetü'l-Kezzâb gibi nübüvvet iddiasıyla kıyam etmek istiyen deccallerin şerr ü fitneleri olmak da pek melhuzdur ki bâlâda zikrolunan birinci rivayetin mânası da bu olsa gerektir. Bunların yaptıkları da nâsın akidelerini bozmak için ukdelere üfürenlerin şerri cümlesinden ve en büyük sihirlerden[4] olduğunda da şüphe yoktur. Hem onlar dünyaya felak-ı[5] subh gibi parlamış olan nûr-i İslâm'ı karartmak için saldırmak isteyen gāsık kabîlindendir. Bu suretle bu sûrelerin sona dercedilmiş olması da pek münâsibdir. Allâhu a'lem.

Söz uzamış olmakla beraber sihirden bahsedilmiş olmak münasebetiyle şunu da söyleyelim ki: Sûre-i Bakara'da Yehûdun kitâbullah olan Tevrat'ı arkalarına atıp da iki nevi sihrin arkasına düştükleri, bunlardan birisi Süleyman aleyhisselâm'ın mülk ü saltanatı hakkında şeytanların küfr ile uydurup tâkip ettikleri siyâsiyyâta müte'allik sihir, birisi de Bâbilîlerin

1 H -"ve esbâb-ı nüzûlü".
2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 130, *el-Müsned* (Arnaût), XXXV, 118. Krş. İmâm eş-Şâfiî, *el-Ümm,* VII, 199; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne,* III, 1010:
عن زر قال: قلت لأبي: إن أخاك يحكهما من المصحف، قيل لسفيان: ابن مسعود؟ فلم ينكر قال: سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: «قيل لي فقلت» فنحن نقول كما قال رسول الله صلى الله عليه وسلم. قال سفيان: يحكهما: المعوذتين وليسا في مصحف ابن مسعود، كان يرى رسول الله صلى الله عليه وسلم يعوذ بهما الحسن والحسين ولم يسمعه يقرؤهما في شيء من صلاته فظن أنهما عوذتان وأصر على ظنه وتحقق الباقون كونهما من القرآن فأودعوهما إياه.
3 B: "evlâd-ı".
4 H: "sihirlerinden".
5 H ve B: "felek-i".

Hârut ve Mârut efsaneleri diye anılmakta bulunan ve aşk u alâkaya dair olarak karı ile koca beynini ayıracak kadar küfür ve fitneyi tazammun eden sihir olduğu وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَ [el-Bakara 2/102] âyetinde geçmiş ve orada sihrin sekize kadar sayılan envâʻından da bahsolunmuştu. Onları tekrara hâcet olmamakla beraber "sihr" kelimesinin lügavî ve örfî mânalarına dair bir hulâsa daha yapmadan geçmek de muvâfık olmayacaktır.

Nihâye'de der ki: "Arabın kelâmında 'sihr', صَرْفُ الشَّيْءِ عَنْ وَجْهِهِ bir şeyi vechinden sarf ve tahvil eylemektir."[1] *Kāmûs*'ta: "Sîn'in fethiyle 'sehr' akciğer ve zammıyla 'suhr' yüreğe denilir. Sîn'in kesriyle isim olarak 'sihr' كُلُّ مَا لَطُفَ وَدَقَّ مَأْخَذُهُ tutumu latif ve ince olan herhangi bir şeye ve fiile [6360] denir, masdar olarak da hudʻa yapmaya, ve cadılık ve gözbağcılık etmeye denilir."[2]

Râgıb der ki: "'Sahr' hulkūmun ucu ve ri'edir, 'sihr'in de bundan müştak olduğu, yani ciğere işletmek mânasından me'huz olduğu söylenmiştir, ve 'sihr' birkaç mânaya ıtlak olunur:

Birincisi: Hakikati olmayan tahyîlât ve hudʻaya denilir ki, el çabukluğuyla yaptığını gözlerden kaçırtmak suretiyle şaʻbezeci hokkabazların yaptıkları ve yaldızlı sözlerle kulakları avutarak nemmamların, koğucuların yaptıkları bu kabîldendir سَحَرُوا اَعْيُنَ النَّاسِ [el-Aʻrâf 7/116], يُخَيَّلُ اِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ [Tâhâ 20/66] buyurulması bu mâna üzerinedir. Kâfirler Mûsâ aleyhisselâm'a bu nazarla baktıklarından dolayı يَا اَيُّهَا السَّاحِرُ [ez-Zuhruf 43/49] demişlerdi.

İkincisi: Şeytan'a bir nevi tekarrub ile onun muʻâvenetini celbeylemektir ki هَلْ اُنَبِّئُكُمْ عَلٰى مَنْ تَنَزَّلُ الشَّيَاطِينُ. تَنَزَّلُ عَلٰى كُلِّ اَفَّاكٍ اَثِيمٍ [eş-Şuʻarâ 26/221-222] buna işarettir, وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ [el-Bakara 2/102] buyurulması da bunun üzerinedir.

---

1 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* II, 346.

2 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 405; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 381-383:

السحر، ويحرك ويضم: الرئة ج: سحور وأسحار... والسِّحرُ: كل ما لطف مأخذه ودقَّ، والفعلُ كمنع... وبالضم: القلب، عن الجرمي وسَحَرَ، كمنع: خَدَعَ.

Üçüncüsü: Avamın ('eğtâm'ın)[1] zâhib olduklarıdır ki: Kuvvetinden suver ve tabâyi'i tağyir eder. Meselâ insanı eşek yapar diye zu'mettikleri fiilin ismidir. 'Muhassılîn' indinde ise onun hakikati yoktur."[2] Râgıb'ın bu son sözünü sade Mu'tezile kavli imiş gibi telakkī edenler olmuş ise de öyle değildir. *Kāmûs* sâhibi de *Besâir*'de bunu şöyle ifade etmiştir: "Feth ile 'sahr', hulkūmun ucuna ve akciğere denir, bedenden ona muhâzî olan uzva da mecâzen ıtlak edilir. Kesr ile 'sihr' -ki Türkçemizde büyü ve cadılık dahi tâbir olunur- fi'l-asl bir adamın sahrine, yani akciğerine vurup onu mütegayyir ve sersem eylemek mânasına masdar olup sonra cadılıkta kullanılmıştır ki üç türlüdür:

Birisi: Sırf hudâ' ve tahyîlâttır ki hakikati yoktur, "şa'veze"[3] ve "gözbağcılık" tâbir olunur, hıffet-i yed ve sür'atten neş'et eder.

[6361] İkincisi: Şeytanlara tekarrub ederek bazı mertebe mu'âvenetlerini isticlâb ile olur.

Üçüncüsü: Küfrü irtikâb ile efsun ederek suver ve tabâyi'i güya tağyir ederler, meselâ bazı adamı güya eşek yaparlar, bu dahi gerçi müessirdir lâkin hakikati yoktur. Meshur olan kişi kendisini eşek olmuş kıyâsıyla öyle şîve yapar, her hâlde sihrin vukū'u vardır."[4] Bütün bunlarda ince bir hîle ve hud'a mânası bulunmakla beraber hakikati yoktur demek büsbütün yalandan ibarettir demek de olmayıp maddî veya rûhânî olarak gizli birtakım sebepler isti'mâli ile tahrîf-i hakikat edilerek

---

1 الغتمة: عجمة في المنطق ورجل أغتم: لا يفصح شيئا.

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 400-401:

السحر: طرف الحلقوم والرئة... وقيل: منه اشتق السحر وهو: إصابة السحر والسحر يقال على معان: الأول: الخداع وتخييلات لا حقيقة لها، نحو ما يفعله المشعبذ بصرف الأبصار عما يفعله لخفة يد وما يفعله النمام بقول مزخرف عائق للأسماع، وعلى ذلك قوله تعالى: «سحروا أعين الناس واسترهبوهم» وقال: «يخيل إليه من سحرهم» وبهذا النظر سموا موسى عليه السلام ساحرا فقالوا: «يا أيها الساحر ادع لنا ربك» والثاني: استجلاب معاونة الشيطان بضرب من التقرب إليه كقوله تعالى: «هل أنبئكم على من تنزل الشياطين تنزل على كل أفاك أثيم» وعلى ذلك قوله تعالى: «ولكن الشياطين كفروا يعلمون الناس السحر» والثالث: ما يذهب إليه الأغتام وهو اسم لفعل يزعمون أنه من قوته يغير الصور والطبائع فيجعل الإنسان حمارا ولا حقيقة لذلك عند المحصلين.

3 H, M ve B: "şa'bede".

4 Fîrûzâbâdî, *Besâir,* III, 197-198:

قيل: هو مأخوذ من السحر وهو طرف الحلقوم والرئة. قالت عائشة رضى الله عنها: مات رسول الله صلى الله عليه وسلم بين سحرى ونحرى، أى مستندا إلى صدرى وما يحاذى سحرى... والسحر يقال على معان: الأول: الخداع وتخييلات لا حقيقة لها نحو ما يفعله المشعوذ من صرف الأبصار عما يفعله بخفة يد... الثاني: استجلاب معاونة الشيطان بضرب من التقرب إليه... الثالث: ما يذهب إليه الأغتام وهو اسم لفعل يزعمون أنه من قوته يغير الصور والطبائع فيجعل الإنسان حمارا ولا حقيقة لذلك عند المحصلين.

yapılan ve mâhiyetinde mutlaka bir şeytanet ve hud'a mânası bulunan ve bu suretle birtakım kimseleri manyatize ederek (yani mıknatıslar gibi cezb ü teshir eyleyerek) iradesine râm eyleyen habis bir san'at diye de târif olunabilir. Nitekim Ebu'l-Bekā *Külliyyât*'ında bunların hepsine şâmil olmak üzere sihrin örfî mânasını şöyle târif eylemiştir: "Kesr ve sükûn ile 'sihr' nüfûs-ı habîsenin birtakım ef'âl ve ahvâle uğraşmasıdır ki o fiillere bazı hârikulâde umûr terettüb eyler, ma'amâfîh mu'ârazası müte'azzir olmaz."[1] Ve Ezherî'nin Ferrâ ve sâireden nakline göre asl-ı lügatta 'sihr' sarftır, yani çekip çevirmek, bir şeyi yönetinden çıkararak tağyir ve tahvil eylemektir.[2] Ve hiyel ve sanâyi' erbâbının âlât ve edevât i'ânesiyle yaptıkları fiillere ve el çabukluğuyla yapılanlara 'sihr' ıtlak edilmesi de bir şeyi cihetinden sarf ve tahvil[3] etmek mânası bulunmak itibariyle hakīkat-i lügaviyedir. Sihr-i kelâmî de, kelâmın garâbeti ve kalblerde müessir olan letâfetidir ki onları sihr gibi bir hâlden bir hâle tahvil eyler, إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا hadîsinin[4] mânası da (*Kāmûs*'un beyânı üzere) Allâhu a'lem şudur: İnsanı medheder, onda sâdık olur, dinleyenlerin kalblerini ona çevirir, aynı zamanda zem de eder, onda da sâdık olur, ona da kalblerini çevirir."[5] *Nihâye* de bu hadîsi şöyle îzah eylemiştir: "Yani beyânın bazısı vardır ki hak olmasa [6362] bile sâmi'înin kalblerini çevirir. Bir de denilmiştir ki bunun mânası: Bazı beyan vardır ki onunla sâhirin sihir ile kazandığı günah gibi günah kazanılır, buna göre hadis zem siyâkındadır.[6] Medh siyâkında olması da câizdir. Çünkü onunla kalbler istimâle olunur, dargınlar hoşnut edilir, sertler yumuşatılır,

---

1 Ebü'l-Bekā, *el-Külliyyât,* s. 510:

السحر، بالكسر والسكون: مزاولة النفوس الخبيثة لأفعال وأحوال يترتب عليها أمور خارقة للعادة لا يتعذر معارضته.

2 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* II, 241:

وقوله: «فَأَنَّى تُسْحَرُونَ» تصرفون ومثله «تؤفكون» أُفِك وسُحر وصُرف سَوَاء.

Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga,* IV, 170:

قلت: وأصل السِّحْرِ صرف الشيء عن حقيقته إلى غيره وقال الفرّاء فِي قول الله: «فَأَنَّى تُسْحَرُونَ» (الْمُؤْمِنُونَ ٢٣/٨٩) معناه فأَنَّى تُصْرَفُون ومِثْلُه «فأنّى تؤْفَكون» (فَاطِر ٣٥/٣) أُفِكَ وسُحِرَ سَوَاء.

3 B -"eylemektir. Ve hiyel ve sanâyi' erbâbının âlât ve edevât i'ânesiyle yaptıkları fiillere ve el çabukluğuyla yapılanlara 'sihr' ıtlak edilmesi de bir şeyi cihetinden sarf ve tahvil".

4 Buhârî, Nikâh 48, Tıb 50.

5 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 405:

و«إن من البيان لسحرا» معناه والله أعلم أنه يمدح الإنسان فيصدق فيه حتى يصرف قلوب السامعين إليه ويذمه فيصدق فيه حتى يصرف قلوبهم أيضا عنه.

6 Bu mâna İmam Mâlik'e nisbet olunmuştur [Müellifin notu].

indirilir. Sihr de kelâm-ı Arabda صَرْفُ الشَّيْءِ عَنْ وَجْهِهِ'dir."[1] Râgıb da bunun hakkında şöyle der: "Sihirden bazen hüsnü tasavvur olunur. Nitekim إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا denilmiştir. Bazen de fiilinin inceliği tasavvur olunur. Nitekim etıbbâ 'tabiat sâhirdir' derler."[2] Bunlardan anlaşılıyor ki sade hüsn ü letâfet ve incelik itibariyle sihir ıtlâkı mecazdır. Aslında sarf ve tağyir ile sırrî bir hud'a ve şeytanet mânası vardır, örfî mânası olan büyücülüğe, cadılığa ıtlâkı da bu itibar ile ve habâseti haysiyetiyledir. Târifinde "mu'ârazası müte'azzir olmaz" diye kayıtlanması da mucizeden farkını göstermek içindir. Arapça'da "sihr"e bir de "tıb" tâbir olunduğu ve sihir yapılana "matbûb" denildiği de anlaşılıyor ki bu bizim lisânımızda da vardır; "fülâna büyü yapılmış" yahut "o büyülü imiş" mânasına "ona ilaç yapılmış", "o ilaçlı imiş" denilmek de şâyi'dir. *Kāmûs* şârihi "sihr"e "tıb" ıtlâkının yılan sokana "selîm", sahraya "mefâze" tâbir edilmek gibi ifâkata tefe"ül için olduğunu söylemiştir. Ma'amâfîh bunun tabâbette edviye isti'mâliyle yapılan hazâkat[3] ve maharet kabîlinden bir tesir mülâhazasıyla ıtlak edilmiş olması da pek melhuzdur.[4]

---

1 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* II, 346:

فيه «إن من البيان لسحرا» أي منه ما يصرف قلوب السامعين وإن كان غير حق وقيل معناه إن من البيان ما يكتسب به من الإثم ما يكتسبه الساحر بسحره، فيكون في معرض الذم، ويجوز أن يكون في معرض المدح لأنه يستمال به القلوب ويترضى به الساخط ويستنزل به الصعب والسحر في كلامهم: صرف الشيء عن وجهه.

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 401:

وقد تصور من السحر تارة حسنه فقيل: «إن من البيان لسحرا» وتارة دقة فعله حتى قالت الأطباء: الطبيعة ساحرة.

3 B -"hazâkat".

4 Bahâüddîn Âmilî *Keşkül*'de *İrşâdü'l-Kāsıd ilâ Esne'l-Makāsıd* nâm kitaptan naklen şöyle kaydeylemiştir ki sihir amelinin, yani sihir yapmanın tahrîminde nizâ' yoktur, ancak ilminde nizâ' edilmiştir, zâhir olan ibâhasıdır. Hatta bazı nuzzâr farz-ı kifâye olduğuna zâhib olmuştur, zira olabilir ki bir sâhir zuhur eder de nübüvvet iddiasına kalkışır, bundan dolayı ümmet içinde onu keşfedecek ve kat' eyleyecek kimse bulunmak iktizâ eder. Bir de sihrin kātil olanı vardır ki onun da fâili kısâsen katlolunmak lâzım gelir. Sihrin bir hakīkīsi bir de gayr-i hakīkīsi vardır. Hakīkī olmayanına "اخذ بالعيون:* gözbağcılık" denilir. Firavun sâhirleri bunların ikisini de yapmışlardı. Evvelâ gayr-i hakīkīyi yaptılar, سَحَرُوا اَعْيُنَ النَّاسِ [el-A'râf 7/116] [6363] buyurulması buna işarettir, onun ardından da hakīkīyi yaptılar, وَاسْتَرْهَبُوهُمْ وَجَٓاؤُ بِسِحْرٍ عَظِيمٍ [el-A'râf 7/116] buyurulması buna işarettir. Sihrin esbâbı hafî olduğundan dolayı mechul bulunduğu ve recm-i zunûna mahal olduğu için yolları da muhteliftir. Hind tarîki (fakirizm) nefsi tasfiye ve şevâgil-i bedeniyeden bi-kaderi't-tâkati'l-beşeriyye tecriddir. Zira bunların re'yince o âsâr ancak nefs-i beşeriyeden** sâdır olur, felâsifenin müteahhirîni de Hind'in re'yindedirler. Türklerden bir kısmı da onlar gibi yaparlar. Nebıt tarîki: Muhtâr bir vakitte azimet ile rukye ve buhûra muzâf olarak matlub garaza münâsib birtakım şeyler yapmaktır, o şeyler bazen temâsîl ve nukūş olur, bazen düğümler düğümlenir ve üzerlerine üfürülür ve bazen yazılar yazılır, yere gömülür yahut suya atılır yahut havaya asılır yahut ateşte yakılır. O rukye de itikadlarınca matlub garazı yapacak yıldızlara tazarru'dur, o buhûr ise o yıldızlara nisbet edilen eczâ (akākīr)dır, zira itikadlarınca o âsâr ancak o yıldızlardan sâdır olur. Yunan tarîki:

[6363] Hâsılı lisânımızda "büyü", "ilaç", "avsun", "cadılık", "nirenk", "füsun" ve "efsun" gibi tâbirlerle yâd olunan "sihr" Frenkçe'de de "magie", ve "sorcellerie" tâbirleriyle yâd olunduğu anlaşılıyor. Bu münasebetle burada onların fikirleri de hulâsaten kaydedilmek fâidesiz olmayacaktır zannederim. *Larousse*'ta diyor ki: "'Mage' Midyalılarda ve Fürste ruhban sınıfı a'zâsı, Yunanlılarda ve Romalılarda müneccim, efsuncu, sâhir; 'magiciene' sihir san'atı yapan sihirbaz; mecâzen hayretengiz ve anlaşılmaz şeyler yapan şahıs; 'artistler büyük sehhârdırlar' denilir. 'Magie' (yani sihir) acayip birtakım ameller vâsıtasıyla, kavânîn-i tabî'iye hilâfına bazı âsâr istihsâli iddia olunan san'attır. Magie (sihir) eski [6364]

Eflâk ve kevâkibin rûhâniyetini teshir ve onlar huzûrunda durup tazarru' ederek kuvvetlerinin inmesini istemektir, çünkü bunların itikadlarınca bu âsâr eflâk ve kevâkibin ecrâmından değil, rûhâniyâtından*** sâdır olur. Sâibe ile aralarında fark budur. Kudemâ-i felâsife de bu re'ye mâildir. İbrânîlerin, Kıbtın ve Arabın tarîki ise, sanki sûret-i mahsûsada tertib olunmuş azîmetler, kasemler hâlinde mânaları mechul birtakım isimler zikrine itimaddır ki bunlarla bir hâzıra hitap ederler. Çünkü itikadlarınca bu âsâr ancak cinden sudûr eder ve bu kasemlerin cinleri kahreden melâikeyi teshir edeceğini iddia ederler" (Yine o kitaptan) "Neyrenciyyât; imtizâcâtın ve o gibilerin havâssını izhardır. [*] 'Neyrenc' Fârisîden mu'arreb-dir, aslı 'nevrenk'tir ki, 'yeni renk' demektir. Bazıları neyrenciyyâtı da sihre ilhak eylemişlerdir. Hatta bazıları sür'at-i hareket (sinema) ve hıffet-i yed (elçabukluğu) üzere müretteb ef'âl-i acîbeyi de ona ilhak etmişlerdir, fakat doğrusu böyle elçabukluğuyla yapılanlar bir ilim değil, hokkabazlıktır, bunları ulûm meyânında saymak lâyık değildir. Bazıları da âlât-ı garîbe ve halânın imtinâ'ı üzerine masnû' a'mâl-i acîbeyi de sihre ilhak eylemişlerdir, hakkı ise bu, hendese furû'undandır" [Müellifin notu].

[*] Zamanımız tâbirince havâss-ı kimyeviye izhârıyla yapılan te'sîrât-ı garîbe demek olur [Müellifin notu].

* M: "الحذ بالعيون".

** M: "beşerîden".

*** H ve B: "rûhâniyetinden".

Bahâeddin el-Âmilî, *el-Keşkûl,* Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî, 1403/1983, II, 309-310:

من كتاب إرشاد القاصد إلى أسنى المقاصد: لا نزاع في تحريم عمل السحر، إنما النزاع في مجرد علمه والظاهر إباحته بل قد ذهب بعض النظار إلى أنه فرض كفاية لجواز ظهور ساحر يدعي النبوة فيكون في الأمة من يكشفه ويقطعه وأيضاً نعلم أن منه ما يقتل فيقتل فاعله قصاصاً.

والسحر منه حقيقي ومنه غير حقيقي ويقال له الأخذ بالعيون وسحرة فرعون أتوا بمجموع الأمرين وقدموا غير الحقيقي وإليه الإشارة بقوله تعالى «سحروا أعين الناس» ثم أردفوه بالحقيقي وإليه الإشارة بقوله تعالى «واسترهبوهم وجاءوا بسحر عظيم» ولما جهلت أسباب السحر لخفائها وتراجمت بها الظنون اختلف الطرق إليها فطريق الهند تصفية النفس وتجريدها من الشواغل البدنية بقدر الطاقة البشرية لأنهم يرون أن تلك الآثار إنما تصدر عن النفس البشرية ومتأخروا الفلاسفة يرون رأي الهند وطائفة من الأتراك تعمل بعملهم أيضاً وطريق النبط عمل أشياء مناسبة للغرض المطلوب مضافة إلى رقية ودخنة بعزيمة في وقت مختار وتلك الأشياء تارة تكون تماثيل ونقوشاً وتارة تكون عقداً تعقد وينفث عليها وتارة كتباً تكتب وتدفن في الأرض أو تطرح في الماء أو تعلق في الهواء أو تحرق بالنار وتلك الرقية تضرع إلى الكواكب الفاعلة للغرض المطلوب وتلك الدخنة عقاقير منسوبة إلى تلك الكواكب لإعتقادهم أن تلك الآثار إنما تصدر عن الكواكب وطريق اليونان تسخير روحانيات الأفلاك والكواكب واستنزال قواها بالوقوف لديها والتضرع إليها لاعتقادهم أن هذه الآثار إنما تصدر عن روحانيات الأفلاك والكواكب لا عن أجرامها وهذا الفرق بينهم وبين الصابئة وقدماء الفلاسفة تميل إلى هذا الرأي وطريق العبرانية والقبط والعرب الإعتماد على ذكر أسماء مجهولة المعاني كأنها أقسام عزائم بترتيب خاص يخاطبون بها حاضراً لاعتقادهم أن هذه الآثار إنما تصدر عن الجن ويدعون أن تلك الأقسام تسخر ملائكة قاهرة للجن.

ومن الكتاب المذكور: النيرنجا إظهار خواص الامتزاجات ونحوها ونيرنج فارسي معرب وأصله نورنك أي لون جديد والنيرنجات ألحقها بعضهم بالسحر بل ألحق بعضهم به الأفعال العجيبة المرتبة على سرعة الحركة وخفة اليد والحق أن هذا ليس بعلم وإنما هو شعبدة لا يليق أن يعد في العلوم وبعضهم ألحق بالسحر أيضاً غرائب الآلات والأعمال الموضوعة على امتناع الخلاء والحق أنه من فروع الهندسة.

Mısırlılarda çok mergub idi. 'Magie noire' kara sihir; şeytanları celb için yapılan idi. 'Magie blanche' beyaz sihir; zâhiren fevkalâde, hakikatte ise esbâb-ı tabîʿiyeye medyun bazı âsâr husûle getirmek sanʿatıdır. Mecâzen şâyân-ı hayret eser, iğfal ve idlâl kuvveti mânalarına gelir. Nitekim 'üslub sihri' denilir.

Maglar, Zerdüşt dininin rüesâsı bilhassa nücûm, ahkâm-ı nücûm ve diğer fevka't-tabîʿa kuvvet isnad olunan tılsımât gibi fenlerle yetiştirilirdi ki 'magie' kelimesinde hala onların hatıraları saklanır. İradesine kuvâ-yı ulviyeyi münkād etmek, onları celbeyleyip muʿâvenetleriyle birtakım zuhûrât husûle getirmek, şirinlik yapmak, cezb ve teshir etmek, şifâ-yı âcil vermek gibi ilh... Acâib ve hârikulâde eserler isnad olunan bu iddiâî sanʿat, erkenden Yunanlılara idhal olunmuştu, lâkin bâtıl akide ile dessaslığın semeresi olarak her asırda ve câhil halkın hepsinde bulunur. Kurûn-ı vustâda sihir ile lekelenerek itham olunan her ferd şiddetle yakılırdı. Bugün sihirbazlık ve cadılık, 'sorcellerie' medeniyetin terakkisi önünde hemen hemen tamamıyla kaybolmuş gibidir. 'Sorcellerie' demek sorcier mesleki ve ameli demektir ki kurûn-ı vustâda bu bir cinayet gibi mülâhaza olunurdu. 'Sorcier'[1], yani cadı o şahıstır ki halk onun sihir ile fenalık yapmak için vakit vakit Şeytan ile hâl-i ictimâʿda bulunduğunu zuʿm ederlerdi. Bu zuʿm hâlâ gayr-i medenî halkta tamamen kaybolmamıştır. Mecaz olarak pek maharetli şahsa denir, ihtiyar fena karıya da 'koca cadı karı' denilir."[2]

---

1 M: "Sorsiye".

2 "MAGIE (jî) n. f. (gr. mageia; de magos, mage). Art prétendu de produire, au moyen de pratiques bizarres, des effets contraires aux lois naturelles: la magie fut très en honneur dans l'antique Egypte. Magie noire, qui avait pour objet l'évocation des démons. Magie blanche, art de produire certains effets merveilleux en apparence, dus en réalité à des causes naturelles. Fig. Effet étonnant, puissance de séduction: la magie du style. - Les mages, prêtres de la religion de Zoroastre, cultivaient surtout l'astronomie, l'astrologie et d'autres sciences occultes, ce qui leur a fait attribuer une puissance surnaturelle, dont le souvenir se conserve encore dans notre mot *magie.* Cet art prétendu, auquel on attribue des effets extraordinaires et merveilleux, comme de soumettre à sa volonté les puissances supérieures, de les évoquer et de produire, par leur assistance, des apparitions, des charmes, des enchantements, des guérisons subites, etc., fut introduit de bonne heure en Grèce. Mais, fruit spontané de la superstition et de la fourberie, on le trouve à tous les âges et chez tous les peuples ignorants. Au moyen âge, on brûlait vif tout individu qu'on soupçonnait entaché de magie; aujourd'hui, la magie, la sorcellerie ont à peu près complètement disparu devant les progrès de la civilisation."

"SORCELLERIE (sè-le-rî) n. f. (de *sorcier*). Opération, profession de sorcier: la sorcellerie était consi-

Görülüyor ki bunlarda kelime iştikākından kat'-ı nazarla hakikat ve mecaz mâna ve mâhiyet itibariyle bizimkilerin beyânâtından pek farklı değildir ve oldukça bir tarih de yapmış, bir ucunu Mısır'a, bir ucunu da Midyalılarla eski Fürse dayamıştır[1]. Midyalılar el-Cezîre'de olmak, Bâbil de orada bulunmak itibariyle bunun Bâbil'de Hârut ve Mârut hikâyeleriyle alâkadar olan sihir demek olacağını da [6365] anlamak iktizâ eder. "Mage" lafzı Latince "magus" lafzından diye gösterildiğine göre bu bizim "Mecus" dediğimiz olmuş oluyor. Şu hâlde Fransızların sihir mânasına kullandıkları "magie" tâbirinin asıl lügavî mânası Mecûsîlik, yani mecûsî işi, mecusluk san'atı demek olduğu anlaşılır. Sonra, sihrin zâhiren fevkalâde görünen, hakikatte ise esbâb-ı tabî'iyeye müstenid bulunan ve "beyaz sihir" tâbir olunan bir kısmından bahsediliyor ki bundan da sihrin bazı hakikatler karıştırılarak yapılan ve fakat o hakikat gösterilmediği için hârikulâde zannedilen bir kısmı bulunduğu da söylenmiş oluyor. Fi'l-vâki' sâhirler böyle cismânî ve rûhânî birtakım esbâb-ı tabî'iye isti'mâl ederek zâhiren fevka't-tabî'a, hârikulâde görünen birtakım âsâr-ı garîbe izhar eder ve böylelikle peygamberlerin mucizelerine ve evliyânın kerametlerine rekabet etmek de isterler. Ve bundan dolayıdır ki sihir, tâlim ve ta'allümü kābil bir hüner ve san'at kabîlinden olarak telakkī olunur. Hâlbuki fevka't-tabî'a olan mucize ve keramet kesb ile[2] değil, ancak mevhibe-i ilâhiye olarak kābil olur. Bununla beraber şu da inkâr olunamaz ki esbâb ve hâdisât-ı tabî'iye denilenler içinde kanunları îzah olunabilen ve fennî olarak san'at hâlinde muttariden tatbîki kābil olduğundan dolayı âdî ve tabîî

---

dérée au moyen âge comme un crime. Par ext. Tours d'adresse qui paraissent surnaturels."

"SORCIER (si-é), ÈRE adj. et n. (lat. sortiarius; de sors, sort). Personne que le peuple croyait autrefois en société avec le diable, pour faire des maléfices: la croyance aux sorciers n'a pas encore entièrement disparu chez les peuples sauvages. Fig. Personne fort habile. Fam. Vieille sorcière, se dit d'une femme vieille et méchante."

(Claude Augé (ed.), *Petit Larousse Illustré - Nouveau Dictionnaire Encyclopédique,* Paris, 1905)
(http://bruscand.audrey.free.fr/petit_larousse_der/index.php?entree=magie&valider=Valider)
(http://bruscand.audrey.free.fr/petit_larousse_der/index.php?entree=sorcier&valider=Valider)

1 H: "bağlamıştır".

2 H -"ile".

sayılanlar olduğu gibi, kanunları îzah[1] edilemeyerek ampirik surette tatbik edilebilen ve illiyeti mechul olarak tesadüf edilegelen nâdir ve gayr-i nâdir nice hâdiseler ve garîbeler bulunduğu da günden güne tezâyüd edip duran keşfiyyât ve müşahedelerle görülüp duruyor. Bu noktalar iyi mülâhaza edilince şu da anlaşılır ki medeniyetin terakkisi karşısında sihrin kaybolduğunu zannetmek de doğru değildir, bilakis fünûnun ve vesâit-i medeniyenin terakkisi içinde sihrin tebdîl-i şekl ile tenâsüh ederek türlü nâmlar ve şekillerle daha ziyade tevessü' etmekte olduğunu itiraf etmek îcab eder. Sâhirlerin ervâh ve nüfûs-ı âliyeyi celbetmek iddiaları yalan olduğunda [6366] şüphe yok ise de, ervâh-ı habîse ve nüfûs-ı sâfileyi celb ve teshir edebildikleri ve bu suretle nüfûs-ı âliyeyi de ızrâra çalıştıkları muhakkaktır. Ve bundan dolayı sihir en şenî' küfürler ve şeytanetlerle mütelâzimdir. Her zaman beşeriyet onun şerrinden Allah'a sığınmak ihtiyâcındadır.

Bu sûrenin âyetleri: Beştir.

Fâsılası: ق، ب، د harfleridir. ب ortada yalnız olarak tam mânasıyla bir fâsıla harfidir.

Münasebeti, İhlâs'ın nihâyetinde beyan olunduğu üzere doğumdan, küfüvden münezzeh olan eksiksiz samediyetin hükmüyle doğum, hudûs cereyan eden ve binâen'aleyh yekdiğerine karşı mertebe mertebe şerri ihtivâ eyleyen eksikli mahluk ve fâni fıtratın hükmünü son bir tavzih olmasıdır, yani Allah'ı ihlâs ile tanı, O'na şöyle ilticâ et:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِۙ ﴿١﴾ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَۙ ﴿٢﴾ وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ اِذَا وَقَبَۙ ﴿٣﴾ وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِۙ ﴿٤﴾ وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ اِذَا حَسَدَ ﴿٥﴾

1 B -"olunabilen ve fennî olarak san'at hâlinde muttariden tatbîki kābil olduğundan dolayı âdî ve tabîî sayılanlar olduğu gibi, kanunları îzah".

Meâl-i Şerîfi

De ki: Sığınırım Rabbine o felakın (1) şerrinden mâ-halakın (2) ve şerrinden bir gāsıkın daldığı zaman (3) ve o, ukdelere üfleyen nefeslerin şerrinden (4) ve şerrinden bir hâsidin hased ettiği zaman (5).

[6367] {قُلْ} De ❁ şâyân-ı dikkattir ki böyle "de", "söyle" diye emrolunduğu zaman bundan zâhir olan, me'mûrun bu emri değil, bununla söylenmesi emrolunan sözü söylemesi matlub olur. Onun için "Peygamber'in de bu sûreleri okurken قُلْ demeyip اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ، اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ، هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ diye başlaması iktizâ etmez miydi?" diye bir sual hatıra gelir. Bundan dolayı قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ'da mutlaka قُلْ denilmek vâcib, Tebbet'te قُلْ denilmemek[1] vâcib olduğunda ittifak bulunmakla beraber, İhlâs'ta ve Mu'avvizeteyn'de قُلْ denilmeyerek okunmasını tecviz edenler olmuşsa da mücerred dua niyetiyle söylendiği zaman bu câiz olsa bile Kur'an olarak okunduğu zaman[2] aynen okunmalıdır, çünkü mushaflarda öyle tesbit edilmiş, öyle vârid olmuştur. İmam Ebû Mansûr Mâtürîdî *Te'vîlât*'ta demiştir ki: "Zira bununla me'mur olan yalnız muhatabdan ibaret değil, onun gibi mükellef olan herkestir."[3] Onun için dehirler geçtikçe kalmak, bütün ibâdullâha emir ve tavsiye olunmak üzere aynen tesbit edilmiştir, bir de denilmiştir ki:[4] Bununla me'mur, okuyanın kendisidir. Allah teâlâ bu suretle şunu bildirmiştir ki bu mazmûnun makāmında herkes kendisine bunu söylemeyi emretsin, bunu bırakmasın. Hâsılı İhlâs'ın başında da işaret ettiğimiz vechile bu sûreler: قُلْ، قُلْ diye emir ile emrolunmuş gibi bir telkin ile okunur. Yani kendine ve herkese şöyle

---

1 H: "denilmek".

2 B -"bu câiz olsa bile Kur'an olarak okunduğu zaman".

3 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* X, 643, 659. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 511:

فنزلت هذه السورة معلمة بجميع من يُسأل عنه وجوابه ولذلك أثبت «قُلْ» ليكون مخاطبة كل مسئول عن ذلك أن قل، لا على تخصيص الرسول صلى اللَّهُ عليه وسلم بهذا الأمر.

ظاهره أمر لرسول الله صلى الله عليه وسلم بشيء مشار إليه وهو التعوذ وحق الإجابة في مثله أن يقول: أعوذ، لا أن يقول: «قل أعوذ» لكنه والله أعلم يخرج على وجهين: أحدهما: أن يكون ذلك أنزل بحق أن يصير ذلك أمرا لكل من بلغه وتعليما بالذي عليه من الاعتصام بالله تعالى والالتجاء إليه من شر الذي ذكره؛ ليعيذه... والوجه الثاني من وجهي الخطاب: أن يكون الخطاب لغيره وإن كان راجعا إلى مشار إليه فهو مما يشترك في معناه غيره فأبقى وأثبت ما به يصير مخاطبا من بلغ ذلك وهو قوله تعالى: «قل» حتى يدوم هذا إلى آخر الدهر وعلى هذا جميع ما فيه حرف الكلفة والمحنة أعني صيغة الأمر والله الموفق.

4 H -"'Zira bununla me'mur olan yalnız muhatabdan ibaret değil, onun gibi mükellef olan herkestir.' Onun için dehirler geçtikçe kalmak, bütün ibâdullâha emir ve tavsiye olunmak üzere aynen tesbit edilmiştir, bir de denilmiştir ki".

dua etmeyi söyle: {أَعُوذُ} Sığınırım ❁ "avz", "me'âz", "ıyâz", "isti'âze" bir fenalıktan korunmak için gayra ilticâ etmek, himayesini istemektir, ki sığınana "âiz" veya "müste'îz", sığınılana "müste'âz^ün bih"; kaçılan fenalığa "müste'âz^ün minh", sığınış tarzına, vesilesine "avze", sığındırıp koruyana "mu'îz", korunana "mu'âz" denilir. Yani hıfz u himâyesini isteyerek ilticâ eder korunurum {بِرَبِّ الْفَلَقِ} Rabbine o felakın.

[6368] "Şafak" vezninde "felak", birçok mânalara gelen acîb mazmunlu derin bir kelimedir, iştikākına nazaran en esaslı mânası yarmak mefhûmunu mutazammın olmak hasebiyle tıpkı "fıtrat" kelimesini andırır. Aslında lâm'ın sükûnuyla[1] "halk" vezninde yarmak, birdenbire çatlatıp ayırmak veya pürtletmek demek olan "felk" masdarından "mefluk" mânasına sıfat-ı müşebbehe olduğuna göre infilâk ettirilmiş, çatlatılıp yarılarak belirtilmiş demek olacağından ilk nazarda yarık, yahut çatlak diye tercemesi hatıra gelir. Fakat böyle yarık yahut çatlak mânasına lâm'ın fethiyle değil, tıpkı "meşkūk" mânasına "şakk" gibi masdarında olduğu vechile lâm'ın sükûnuyla "felk" kullanılır. Cem'inde de "şukūk" gibi "fülûk" deniliyor; meselâ ayağında yarık, çatlak var denecek yerde فِي رِجْلِهِ فَلْق أَيْ شَقّ، وَفُلُوق أَيْ شُقُوق deniliyor ki bu fark, "ferc" lafzı ile "ferec" lafzı arasındaki farka benzer. Yani feth ile "felak" sade çatlağın, çatlayışın kendisinden ibaret değil, daha ziyade ondan belirip inkişaf ederek husûle gelen neticenin vasfı demek olur. Meselâ bir çekirdeği çatlatmak bir felk, çatlaması bir infilâk, bir infitar, o çatlayış bir fıtrat, onda iki taraflı husûle gelen hey'et bir çatlak, bir felk, bir şaktır. Onun bir tarafı bir fılk, bir şıktır. O çatlağın iki şıkkı arasından netice olarak pürtleyip beliren, inkişaf ve inbisat eden tomurcuk, yaprak veya su veya ışık, parıltı, açıklık veya herhangi bir mahluk, (feth ile) "felak" demektir. Bu mâna iledir ki إِنَّ اللّٰهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰىۜ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّۜ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ. فَالِقُ الْاِصْبَاحِ [el-En'âm 6/95-96] buyurulmuştur. رَبِّ الْفَلَقِ vasfından da zâhir olan budur. O felakın fâlıkı: yarıp yaratıcısı, ölüden diri, diriden ölü çıkarıcı ve zulmeti yarıp

1 B -"tıpkı 'fıtrat' kelimesini andırır. Aslında lâm'ın sükûnuyla".

sabahı açıcı ve bu suretle yokluktan çıkarılarak doğup doğuran halkı birbirinden üreterek terbiye ede ede, hâcetlerini vere vere kābiliyetlerine göre yetiştirip sonlarına erdiren ve kendisi ehad, samed, lem yelid ve lem yûled ve lem yekün lehû küfüven ehad olan hâlık ve mürebbîsi demek [6369] olur. Bir de "falk" maddesinde yarmak, yarılmak mânasından başka bir sür'at ve şâyân-ı ta'accüb bir bedâ'at ve bir tazyik ve şiddet mânası dahi bulunur. Onun için hızından nâsı ta'accübe düşürecek derecede ifrat ve sür'atle koşmaya "tefelluk" denildiği gibi, acîb ve bedi' bir şey ihtirâ' etmeye "iflâk" veya "iftilâk" ve acîb mazmunlar, bedî' ve nâdir mânalar bulan yüksek şâire "müflık", ve emr-i acîbe "filk" ve "felîk" ve dâhiye ve beliyyeye "felîka"[1] ve "müflika" denilir. İşte bu mânalarla alâkadar bulunan bu "felk" maddesinden "felak" lafzının lügatta isim olarak ber vech-i âtî birçok mânaları beyan olunuyor:

1. 'Ademden yarılıp çıkan halk, yani ale'l-umûm mahlûkāt ve bâhusus dağlardan pınarlar, buluttan yağmurlar, arzdan tohumdan nebâtât, sulblerden zürriyet[2], rahimlerden evlâd gibi bir asıldan ayrılıp çıkan mahlûkāt ve mevâlîd. Bu mânada "felak", "mahluk" ve "meftur" mürâdifi gibi olarak iki mânasıyla "samed"e mukabil ve onunla mütezâyif olur. Yani "samed"in eksiksizliğine mukabil bu eksikli ve ona muhtaç olur. رَبِّ الْفَلَقِ izâfetinde de bunu bir beyan vardır.

2. Örfte bilhassa sabaha, yahut amûd-i subuhtan münşak, yani amûd şeklinde mümted olan aydınlığa veya sabah yeri ağarıp açılmaktan ibaret olan fecre denilir. Bu bizim Türkçemizde "tan" dediğimizin aynı demektir. "Tanlamak" ta'accüb etmek, bir şeyin birdenbire şuura çarpan letâfet veya şiddetinden acı veya tatlı bir intıbâ' ile belinleyip hayran olmak mânasına geldiğine göre bunda da "felk" gibi bir acîblik mânası vardır ki "şafak atmak" tâbiriyle ifade olunur. Bu mânaca "felak" mukabilinde zulmet demek olan "gasak" zikrolunur.

3. İki tepe beyninde vâki' alçak, oturaklı düz yere denir ve cem'inde "fülkān" gelir.

---

1 B: "fâlika".
2 B: "zürriyyât".

4. Zindanda mücrimlerin ayaklarına vurulan ve "mıktara" dahi tâbir olunan tomruğa ıtlak edilir ki bizim "falaka" tâbirimiz bunun müfredidir.

[6370] 5. Çanak dibinde kalan süt bakıyyesine denir.

6. Ekşiyip kesilmiş süte denir.

7. Cehennemin veya cehennemde bir kuyunun ismi olduğu da menkuldür.

Râgıb der ki: "قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ subuhtur, وَجَعَلَ خِلاَلَـهَٓا اَنْهَاراً [en-Neml 27/61] kavlinde zikrolunan enhâr da denildi. Allah teâlâ'nın Hazret-i Mûsâ'ya bildirip onunla denizi yardığı kelimedir de denildi."[1]

İbn Cerîr, birincisi cehennemde bir sicn veya cehennemde bir kuyu veya cehennem, ikincisi subuh, üçüncüsü halk olmak üzere İbn Abbas'tan ve sâireden üç rivayet kaydettikten sonra der ki: "Allah teâlâ Resûlüne اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ demekle emreylemiştir, kelâm-ı Arabda 'felak' ise felak-ı subuhtur, هُوَ أَبْيَنُ مِنْ فَلَقِ الصُّبْحِ وَمِنْ فَرَقِ الصُّبْحِ denilir ve câiz ki cehennemde 'felak' isminde bir zindan da vardır. Böyle olunca da Allah teâlâ رَبِّ الْفَلَقِ kavliyle 'felak' denilenin sade bazısını irade buyurduğuna bir delâlet vaz' eylemediği ve Allah teâlâ şânuhû yarattığı her şeyin rabbi olduğu için bununla ismi 'felak' olan her şey murad olunmak vâcib olur."[2] Bundan dolayı birçok müfessirîn e'am mânası olan halk ile tefsîrini tercih eylemişler, İbn Münzir ile İbn Ebî Hâtim de bunu İbn Abbas'tan rivayet etmişlerdir. İbn Sînâ dahi "felak" vücud nûruyla yarılmış olan 'adem zulmetidir demekle bu mâna üzere yürümüştür. Ma'amâfîh Câbir b. Abdullah ve İbn Zeyd ve Mücâhid ve Katâde ve

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 645:
وقوله: «قل أعوذ برب الفلق» أي: الصبح، وقيل: الأنهار المذكورة في قوله: «أمن جعل الأرض قرارا وجعل خلالها أنهارا» وقيل: هو الكلمة التي علم الله تعالى موسى ففلق بها البحر.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 699-702:
عن ابن عباس قال: «الفلق» سجن في جهنم... حدثني يونس قال: أخبرنا ابن وهب قال: سمعت خيثم بن عبد الله يقول: سألت أبا عبد الرحمن الحبلي عن «الفلق» قال: هي جهنم... عن ابن عباس: «أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ» قال: «الفلق» الصبح... والصواب من القول في ذلك أن يقال: إن الله جلّ ثناؤه أمر نبيه محمدًا صلى الله عليه وسلم أن يقول: «أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ» والفلق في كلام العرب: فلق الصبح، تقول العرب: هو أبين من فَلَق الصُّبح، ومن فرق الصبح. وجائز أن يكون في جهنم سجن اسمه فَلَق وإذا كان ذلك كذلك ولم يكن جلّ ثناؤه وضعَ دلالة على أنه عُني بقوله: «بِرَبِّ الْفَلَقِ» بعض ما يُدْعَى الفلق دون بعض وكان الله تعالى ذكره ربّ كل ما خلق من شيء وجب أن يكون معنيا به كل ما اسمه الفَلَق، إذ كان ربّ جميع ذلك.

İbn Cübeyr'den rivayet olunduğu üzere müfessirînin pek çoğu örfte en şâyiʿ olan sabah mânasıyla tefsîri zâhir görmüşlerdir, buna göre "Rabbü'l-felak" "sabahın rabbi", yani "tanın tanrısı" demek gibi olur. Bu surette "felak" zulmet akabinde nûr, darlıktan sonra genişlik, kapanıklıktan sonra açılış mânalarını müşʿir olmak hasebiyle ıyâzın, yani sığınmanın ona muzâf olan "Rab" ismine taʿalluk ettirilmesinde buna sığınanın sakındığı şerden kurtarılıp korunacağını işʿar [6371] eyleyen bir vaʿd-i kerîm ve parlak bir kudret misâlini hatırlatarak ümid ve recâsını takviye, ve hükm-i rubûbiyete itaatle ona ilticâ ve dehâlette ziyade cidd ü iʿtinâya tergīb vardır. Bir de denilmiştir ki bilhassa "felak"ın zikri onun kıyamet gününden bir numûne olması hasebiyledir. O hâlde evler kabirler gibi, uykular ölümün kardeşi, sabahleyin evlerinden çıkanların kimi neş'e ve sürûr içinde ve kimi borç ve ihtiyaç ile alacaklıların tazyîki veyahut kulların başına gelmekte bulunan sâir ahvâl ile gumûm ve şürûr içinde bulunması itibariyle baʿs ve meʿâd hâlini en ziyade andıran bir misâl olur. Kādî tefsîrinde der ki: "Burada رَبِّ ismi sâir esmâdan, yani 'felak'a izâfeti câiz olan diğer esmâ-i ilâhiyenin hepsinden ziyade mevkiʿindedir. Çünkü mazarratlardan kurtarmak terbiyedir."[1] Bu beyan, "felak"ın taʿmîmi mânasına göre zâhirdir. Çünkü müsteʿîze de müsteʿazün minhe de şâmildir, yani رَبِّ hem sığınan hem de sakınılan halkın rabbidir, Rabbü'l-âlemîn'dir. Sabah mânasına tahsis edildiği surette de O'nun hâlleri değiştiren, tavırları taklib eyleyen ve binâenʿaleyh gumûm ve ekdârı izâle eyleyecek olan kādir olduğunu işʿâr eyler.

İbn Sînâ söylediğimiz gibi "felak"ı nûr-i vücûd ile yarılmış olan ʿadem zulmetine hamlederek eʿam mânayı aldıktan sonra demiştir ki: "Burada 'Rab' ismini zikirde hakāik-i[2] ilimden bir sırr-ı latif vardır. Şöyle ki: Merbub hâlâtının hiçbir şeyinde rabden müstağnî olamaz, nitekim tıflın merbub olduğu müddetçe hâlinde bu müşahede olunur. Mâhiyyât-ı mümkine dahi Mebde'-i Evvel'in ifâzasından gayr-i müstağnî olduğu

---

1 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 348:

ولفظ الرب هنا أوقع من سائر أسمائه تعالى لأن الإعاذة من المضار تربية.

2 H ve B: "hakīkī".

için buna işaret olmak üzere 'Rab' ismi zikrolunmuştur. Bunda hafâyâ-yı ulûmdan diğer bir işaret daha vardır ki o da şudur: 'Avz' ve 'ıyâz' lügatta[1] gayrısına ilticâdan ibarettir. Gayra mücerred ilticâ ile emrolunup da ondan 'Rab' ile tâbir olununca bu delâlet eyler ki maksad hâsıl olmazsa onun 'adem-i husûlü o kendisine sığınılan müfîz-i hayrâta râci' bir emirden dolayı [6372] değil, kābiline[2] râci' bir emirden dolayıdır. Zira şu mukarrerdir ki kemâlâttan ve gayrısından hiçbir şeyde Mebde'-i Evvel Hak sübhânehû tarafından buhl yoktur. O sameddir, O'ndan hepsi hâsıldır, müsta'iddin kabûlü cihetini ona sarfetmesine mevkuftur. İşte إِنَّ لِرَبِّكُمْ فِي أَيَّامِ دَهْرِكُمْ نَفَحَاتٌ مِنْ رَحْمَتِهِ أَلَّا فَتَعَرَّضُوا لَهَا "dehrinizin günlerinde Rabbiniz rahmetinden nefhalar: esen hoş esintiler vardır, uyanın kendinizi onlara[3] arzedin"[4] hadîs-i şerifindeki işâret-i nebeviye ile murad budur. Eltâf-ı rabbâniyenin nefehâtı dâim ve halel ancak müsta'idden olduğunu beyan buyurmuştur."[5]

İbn Merdûye ve Deylemî, Abdullah b. Amr b. Âs'tan şöyle tahric eylemiştir; demiştir ki: "قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ kavl-i ilâhîsinden Resûlullah'a sordum, o buyurdu: 'Cehennemde bir sicndir onda cebbarlar,

---

1 H -"lügatta".
2 H: "kalbine"; B: "kabîline".
3 H: "onlara kendinizi".
4 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* III, 180. Krş. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XIX, 233; Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl,* thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404, s. 497:
عن محمد بن مسلمة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن لربكم عز وجل في أيام دهركم نفحات فتعرضوا لها، لعل أحدكم أن تصيبه منها نفحة لا يشقى بعدها أبدا.
5 Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* s. 117-118. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 518-519:
فالحاصل ان الفلق لظلمة العدم بنور الوجود هو واجب الوجود، والشرور غير لازمة منه أولا في قضائه بل ثانيا في قدره فأمر بالإستعاذة برب الفلق من الشرور اللازمة من الخلق.
فإن قيل: لماذا قال «برب الفلق» ولم يقل بإله الفلق وغير ذلك؟ قيل: إن فيه سرًّا لطيفا من حقائق العلم وذلك لأن الرب رب للمربوب والمربوب هو الذي لا يستغني في شيء من حالاته عن الرب. انظر إلى الطفل الذي يربيه والداه، فما دام مربوبا هل يستغني عن الرب؟
ولما كانت الماهيات الممكنة غير مستغنية في شيء من أوقات وجودها ولا من أحوال ثبوتها عن إفاضة المبدأ الأول لا جرم ذكر ذلك بلفظ الرب والإله أيضا كذلك. فإن الأفعال محتاجة إلى الإله لا من حيث اله لأن الإله من حيث هو اله هو المستحق للعبادة والمربوب لا يكون مقبولا بالقياس إلى المستحق للعبادة فالفلق لا بد له من فالق ورب ومؤثر ولا يحتاج إلى المعبود من حيث هو كذلك.
واعلم ان فيه إشارة أخرى من خفيات الأمور والعلوم وهو أن الإستعاذة والعوذ والعياذ في اللغة عبارة عن الإلتجاء إلى الغير، فلما أمر بمجرد الإلتجاء إلى الغير دل ذلك على أن عدم حصول الكمالات ليس لأمر يرجع إلى المفيض للخيرات، بل لأمر يرجع إلى قابلها وذلك يحقق الكلام المقرر من أنه ليست الكمالات ولا شيء منها مبخولا بها من عند المبدأ الأول بل الكل حاصل موقوف على أن يصرف المستعد وجه قبوله إليها وهو المعني بالإشارة النبوية على قائلها الصلاة والسلام: «إن لربكم في أيام دهركم نفحات من رحمته ألا فتعرضوا لها» بين أن نفحات الألطاف دائمة وإنما الخلل في المستعد.

mütekebbirler hapsolunur[1] ve cehennem ondan Allah'a isti'âze eyler.'"[2] Yine İbn Merdûye Amr b. Abese'den[3] de şöyle tahric eylemiştir: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bizimle namaz kıldı, قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ'ı okudu, sonra 'ey İbn Anbese bilir misin felak nedir?' buyurdu; 'Allah ve Resûlü a'lem' dedim, buyurdu ki: 'Cehennemde bir kuyudur. O kızıştırıldığı vakit cehennem kızışır, âdemoğlu cehennemden müteezzî olduğu gibi cehennem de o kuyudan müteezzî olur.'"[4] İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim, Ka'b'dan da şöyle tahrîc etmişlerdir: "Felak cehennemde bir evdir, o açıldığı vakit ehl-i nâr onun şiddet-i harâretinden sayha ederler."[5] Kelbî'den de: "Felak cehennemde bir vâdidir" diye rivayet edilmiş ve cehennemin kendisidir de denilmiştir.[6] *Keşşâf*'ın beyânına göre bu mâna, engin arza "felak" denilmesinden me'huzdur, bunun cem'i "fülkān" gelir,[7] "halak" ve "hulkān" gibi.[8] Bu suretle "Rabb"in buna izâfetle zikri azâbın en büyüğüne işaret ile ondan isti'âze edene tahlîsin vaadini tazammun eyler, sabah mânasına olduğu zaman ümide zafer vaadini ifade ettiği gibi bunda da en büyük tehlikeden tahlis ve vikāyeyi vaad var demek olur. Bazı ashâb-ı [6373] kirâmdan mervîdir ki: Şam'a gelip de ehl-i zimmetin dünya maîşetindeki vüs'at ve refahlarını gördüğü zaman لَا أُبَالِي أَلَيْسَ مِنْ وَرَائِهِم الْفَلَق "hiç ehemmiyet vermem, değil mi ki arkalarından o felak var?" demiş ve Ka'b'dan rivayet olunan mânaya işaret eylemiştir.[9] Âlûsî

---

1 B: "hapsolur".

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 688. Krş. Deylemî, *el-Firdevs,* III, 217:

وأخرج ابن مردويه والديلمي عن عبد الله بن عمرو بن العاصي رضي الله عنه قال: سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم عن قول الله: «قل أعوذ برب الفلق» قال: هو سجن في جهنم يحبس فيه الجبارون والمتكبرون وإن جهنم لتعوذ بالله منه.

3 H, M ve B: "Anbeseden".

4 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 688. Krş. İbn Ebi'd-Dünyâ, *Sıfatü'n-Nâr,* s. 44:

أخرج ابن مردويه عن عمرو بن عبسة رضي الله عنه قال: صلى بنا رسول الله صلى الله عليه وسلم فقرأ «قل أعوذ برب الفلق» فقال: يا ابن عبسه أتدري ما الفلق؟ قلت: الله ورسوله أعلم، قال: بئر في جهنم إذا سعرت جهنم فمنه تسعر وإنها لتتأذى به كما يتأذى بنو آدم من جهنم.

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 700; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, XIII, 941:

عن كعب أنه دخل كنيسة فأعجبه حُسنها فقال: أحسن عمل وأضلّ قوم، رضيت لكم الفلق، قيل: وما الفلق؟ قال: بيت في جهنم إذا فُتح صاح جميع أهل النار من شدّة حرّه.

6 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 536.

7 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 820:

من قولهم لما اطمأن من الأرض: الفلق. والجمع: فلقان.

8 Bk. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 519.

9 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 699. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 534-535:

حدثني يعقوب قال: ثنا هشيم قال: أخبرنا العوّام بن عبد الجبار الجولاني قال: قَدم رجل من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم الشأم، قال: فنظر

der ki: "'Felak'ın bu üç mânasından benim nazarımda tereccuh eden evvelki e'am mânasıdır, ki îcâd nûruyla yarılmış olan bütün mevcûdât-ı mümkineye ve bâhusus cibâlden uyûn, sehabdan emtâr, arzdan nebat, erhâmdan evlâd gibi bir asıldan doğup çıkan bütün mahlûkāta şâmil olur."[1] Bu surette "felak" "samed"in hilâfı ve "Rabbi'l-felak", "Rabbi'l-halk",[2] yahut "Rabbi'l-fıtrat" demek gibi olur. Bunun da evvelki sûreye münasebeti, yani doğmaktan doğurmaktan tegayyür ve fenâdan, şerîk ve nazîrden münezzeh olan Hâlık'ın karşısında O'nun mücerred halk ve îcâdıyla yaratılarak doğup doğuran ve haddizâtında hâlik ve fâni olan mahlûkātın hükmünü ve O'na ihtiyâcını beyan olduğu da zâhir olur. Bundan dolayı mealde "sığınırım Rabbine o fıtratın, şerrinden bütün hilkatın" ilh... diye terceme etmek fikr-i âcizâneme lafzen ve mânen münâsib gelmişti, fakat İbn Cerîr'in dediği gibi lügaten ve şer'an "halk" ıtlak olunanın hepsi مَا يُطْلَقُ عَلَيْهِ الْفَلَقُ mânasıyla sarâhate dâhil olmak ve aynı lafız, mahfuz tutulmakta zikrolunan fâidelerle beraber daha ziyade ince ve daha fazla bir şümul bulunmak hasebiyle şöyle demek daha müreccah göründü: Sığınırım Rabbine o felakın {مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ} şerrinden mâ-halakın ۞ Yani o Rabb'in yarattığı bütün halkın: Herhangisi olursa olsun şer şânından olan mahlûkātın kâffesinin şerrinden, ki maddî ve mânevî, dünyevî ve uhrevî, âfâkī ve enfüsî, tabîî ve ihtiyârî her türlü şerre şâmil olur. Binâen'aleyh ins ü cin ile bütün şeytanların şerrine, sibâ' u hevâm ve haşerat ve mikropların şerrine, sümûm ve nârın şerrine, zünûb ve hevânın şerrine, nefsin şerrine, amelin şerrine ilh... halk ıtlak olunabilen herhangi bir şeyin, şer ve [6374] zarar ıtlak olunabilen herhangi bir şerrine umum ve şümûlü vardır. Şu kadar ki murad umûmiyetle yekdiğerine karşı olan şerleri değil, müste'îze karşı olan şerleri olmak zâhirdir. İbn Sînâ gibi bazıları burada isti'âze eden nefs-i

---

إلى دور أهل الذمة وما هم فيه من العيش والنضارة وما وُسِّع عليهم في دنياهم، قال: فقال: لا أبا لك أليس من ورائهم الفلق؟ قال: قيل: وما الفلق؟ قال: بيت في جهنم إذ فُتح هَرّ أهْلُ النار.

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 518, 519:

الْفَلَقِ فعل بمعنى مفعول صفة مشبهة كقصص بمعنى مقصوص من فلق شق وفرّق وهو يعم جميع الموجودات الممكنة فإنه تعالى فلق بنور الإيجاد عنها سيما ما يخرج من أصل كالعيون من الجبال والأمطار من السحاب والنبات من الأرض والأولاد من الأرحام وخص عرفا بالصبح... ويترجح في نظري المعنى الأول للفلق.

2 H -"Rabbi'l-halk".

insânînin müste'az^ün minh olmaması[1] iktizâ edeceğini ve binâen'aleyh "mâ-halak"tan murad onun gayri olan ecsâm ve cismâniyyât[2] olmak lâzım geleceğini söylemiş ve rûh-i insânînin âlem-i emrden olmasına mebnî âlem-i halk demek olan mâ-halakta dâhil olmayacağına zâhib olmuş ise de, doğrusu rûh da mahluktur, müste'îzin kendisi de mâ-halakta dâhildir. Onun için isti'âze edilen şer ona sade hâricinden cebrî olarak gelecek olan âfâkī şerden ibaret olmayıp وَمَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ [en-Nisâ 4/79] hükmünce tab'an veya kasden veya hatâen ihtiyar ve iltizâmıyla kendi nefsinden gelen enfüsî şerre dahi şâmil olmak lâzım gelir. Nitekim أَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ "senin en yaman düşmanın iki yanın arasındaki nefsindir"[3] hadîs-i şerifinde de buna işaret olunmuştur. Bu vechile bu iki âyet, bu iki sûre mecmû'unun bütün mazmûnunu câmi'dir. Bundan sonrası ise bunun zımnında münderic olan aksâm içinde kesret-i vukū'undan dolayı isti'âzeye en çok hâcet messeden bazı kısımları tâyin ederek âfâktan enfüse doğru tavzih ve tafsil olup bu vechile bu sûrede daha ziyade âfâkī olanlar ihtar olunarak buyuruluyor ki: {وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ} Ve bir gāsıkın şerrinden {اِذَا وَقَبَ} vukūbu sıra ❁ yani girip daldığı, yahut bastığı, veya battığı zaman.

"**Gāsık**" kelimesi de birçok mâna ile tefsir edilmiş cem'iyyetli bir kelimedir. Bunun masdarı olan "gasak" veya "gusûk" veya "gasekān"[4], lügatta şiddetli karanlık, dolgunluk, akmak, dökülmek soğukluk ve kokarlık mânalarıyla alâkadardır, hepsinin esası de dolmak (imtilâ) veya akmak (seyelân), yahut dökülmek (insıbâb) [6375] mânalarından birisi olduğu beyan olunuyor. Gecenin zulmeti hücum edip dolarak pek karanlık olmasına masdar olarak "gasak" ve "gasakān" ve "gusûk"[5] denildiği gibi ilk koyu karanlığa dahi isim olarak "gasak" denilir. Bu cihetle "gasak" "felak"a tekabül ettirilir de مِنَ الْغَسَقِ إِلَى الْفَلَقِ "gasaktan

---

1 H ve B: "olması".
2 H ve B: "cismâniyet".
3 Hâris el-Muhâsibî, *Risâletü'l-müsterşidîn,* thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Haleb, Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiye, 1391/1971, s. 82; Hakîm et-Tirmizî, *Edebü'n-nefs,* s. 100.
4 H: "gasek^an".
5 H: "gusuk".

felaka kadar" denilir ki, "gecenin kararmasından sabahın aydınlığına kadar" demektir. Buğday içinde bulunan karacaya da "gasak" ıtlak edilir. Gözün dumanlanıp seçimsiz olmasına veya yaşarıp sulanmasına, yani iki suretle de göz kararmasına "gusûk"[1] ve "gasakān" tâbir olunur. Kezâlik yaradan sarı su akmasına ve buluttan yağmur çisemesine ve memeden süt dökülmesine, ve herhangi bir şeyin mutlaka insıbab suretiyle dökülmesine dahi "gasakān"[2] tâbir olunur. İçilemeyecek derecede gayet soğuk ve fena kokulu (bârid ve müntin) içki veya suya "gasak" ve "gassâk" denilir. Nitekim اِلَّا حَمِيماً وَغَسَّاقاً [en-Nebe' 78/25] bundandır. *Kāmûs* mütercimininin beyânına göre Türkçe'de de soğuk kokmuş suya "gasak" denilirmiş, bundan dolayı Cevâlîkī[3] bunun ta'rîb edilmiş yani Türkçe iken Araplaştırılmış olduğunu farzeylemiş ise de aksi daha zâhir göründüğünden mütercimi mûmâ ileyh buna razı olmamış, "garîb" demiştir.[4] Ma'amâfîh biz Türkçe soğuk kokmuş su mânasına "gasak" da bilmiyoruz, ancak lafzî bir müşabehetten bahsedecek olursak Arapça "gāsık" lafzının Türkçemizdeki "gasık" lafzını ve dolayısıyla kuvve-i şehevâniye mânasını andırabileceği söylenebilir, çünkü şehvet şerrinden sakınılması îcab eden şeylerin başında gelir.

Şimdi bu îzâhâttan anlaşılır ki "gāsık" asıl iştikākına nazaran gasak yapan veya gasekan eden yahut gasaklı mânasına ism-i fâil olmakla dolan, kararan, karanlık eden, akan, dökülen, domlu, posarık, soğuk olan mânalarına vasıf olarak ıtlâkı lügaten sahih olur. Burada murad ne olduğu hakkında da muhtelif tefsirler vârid olmuştur, fakat bunları söylemeden evvel "vakab"ın mânasını da [6376] îzah edelim: "**Vakab**" masdarı "vakb" ve "vukūb" gelir. Bunun aslı "vakbe" gibi çukurdur, kayalardaki hılkī çukurlara, oyuntulara ve bazı yalçın kayalarda bir iki adam boyu derinliğindeki kuyu tarzında oyuklara ve atın gözü üstündeki çukurlara ve insanın bedeninde göz ve omuz çukurları gibi çukurlara ve

1 H: "gusuk".
2 H: "gasek^{an}".
3 H: "Cevâlîkî"; B: "Cevâlikî".
4 Bk. Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 975-976.

çarkın ve makaranın iğ geçen deliklerine ve alık, yani ahmak ve denî kimseye "vakb" denildiği gibi, masdar olarak "vakb", "vukūb" da çukura girmek demek olup sonra mutlaka girmek[1] ve gāib olmak ve gelmek ve ikbal edip yönelmek ve zulmet dâhil olmak[2] yani karanlık basmak ve Güneş batmak ve Ay tutulmak yani husûfa girmek yahut mihâka girmek mânalarına kullanılmıştır. Onun için burada da "gāsık"a verilen mânaya göre mülâhaza edilmek lâzım gelir ki duhûl mânası hepsinde[3] kâfi olabileceği cihetle ekseriya bununla tefsir etmişlerdir. O hâlde "gāsık"a verilen mânalara gelelim:

1. "Gasak" imtilâ ve zulmet mânasında müte'âref olmak hasebiyle evvelâ bundan dolgun ve muzlim mânası mütebâdir, bundan da "felak" mukabilinde gece mânası[4] zâhir olduğundan dolayı "felak"a sabah mânası veren ekser müfessirîn bunu gece ile, "vukūb"u da gece karanlığının her şeye girip basmasıyla tefsir eylemişlerdir ki وَالَّيْلِ وَمَا وَسَقَ [el-İnşikāk 84/17][5] gibi, "karanlığı bastığı vakit bir gecenin şerrinden" demek olur. Bu surette şerrin geceye izâfeti hudûsuna zarf olması hasebiyle mülâbisine izâfet kabîlindendir ki "nehâr-ı sâim" gibi isnâd-ı mecâzî olup geceleyin vâki' olan şerden demektir. Karanlığının basması vaktiyle takyîdi de şerrin o zaman yayılmaya başlaması ve binâen'aleyh şer istîlâ etmeden önce isti'âze ile vikāyenin[6] temini elzem olması nüktesine mebnîdir. "Gāsık"ın böyle leyl ile ve "vukūb"un duhûl-i zalâm ile tefsîrini İbn Cerîr ve İbn Münzir İbn Abbas ve Mücâhid'den[7] ve İbn[8] Ebî Hâtim Dahhâk'ten tahric eylemişler, Hasan'dan da rivayet olunmuştur.[9] Zeccâc da buna zâhib olmuş, ancak "gāsıkı" bârid [6377] mânasına olarak[10] geceye hamleylemiş, gece gündüzden soğuk olduğu için ona "gāsık"

1 H -"demek olup sonra mutlaka girmek".
2 B -"ve gelmek ve ikbal edip yönelmek ve zulmet dâhil olmak".
3 H -"hepsinde".
4 H -"mütebâdir, bundan da "felak" mukabilinde gece mânası".
5 H, M ve B: "وَالَّيلِ إِذَا غَسَق".
6 B: "vikāyesinin".
7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 702.
8 H -"ve İbn Münzir İbn Abbas ve Mücâhid'den ve İbn".
9 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 689-690; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 520.
10 H: "alarak".

ıtlak edildiğini söylemiştir.[1] Râgıb "gasak"ın şiddet-i zulmet, "gāsık"ın gece mânasına olduğunu söylemiş ve demiştir ki: "Gāsıkın şerri târık[2] gibi, yani gece ansızın gelip çatan ârıza veya hayâlet gibi geceleyin olan nâibeden, yani belâ ve musibetten ibarettir."[3] Zemahşerî de "gasak-ı leyl"in aslı gözün yaşla, yaranın kanla dolması gibi imtilâ mânasına "gask"tan, yani zulmetin tekâsüfünden olduğunu söylemiştir.[4]

2. "Gāsık" Kamer'le, vukūbu da husûf veya ay nihâyetindeki mihâk ile tefsir olunmuş ve buna dair bir hadîs-i şerif de rivayet edilmiştir: İmam Ahmed, Tirmizî, Hâkim ve daha başkaları Hazret-i Âişe'den şöyle rivayet etmişlerdir, demiştir ki: "Bir gün Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Kamer'e baktı da 'yâ Âişe اِسْتَعِيذِي بِاللهِ مِنْ شَرِّ هذَا فَإِنَّ هذَا الْغَاسِقُ اِذَا وَقَبَ bunun şerrinden Allah'a isti'âze et, çünkü bu o غَاسِقٍ اِذَا وَقَبَ'dır' buyurdu." Tirmizî demiştir ki: "Bu hadis, hasen sahihtir."[5] Âlûsî "bunun sıhhatini teslim eyleyenin diğer bir tefsire udûl etmemesi gerektir" demiş[6] ise de, buna kasrın lüzûmunu men' ile cevap verilebilir. Zira, Kamer'in gāsık olmasının sıhhati teslim olunur da lafzın[7] zâhir olan ıtlâkının tek bir haber ile tahsîsi tecviz edilmeyip فَإِنَّ هذَا الْغَاسِقُ cümlesinde müsnedin târifi kasra hamlolunmayarak tevili de diğer delâil ile sahih olur. Kamer'e "gāsık" ıtlak edilmesinin vechine gelince bunda da[8] birkaç vecih vardır.

Birincisi: Bedir hâlinde nûr ile dolgunluğu itibariyledir, bu surette vukūbu husûfa dâhil olup kararmasıdır.

---

1 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* V, 379; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 520:

وقيل لليل غاسقٌ واللّٰه أعلم لأنه أبرد من النهار. والغاسق البارد.

2 H ve B: "şerr-i târık".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 606:

غسق الليل: شدة ظلمته قال تعالى: «إلى غسق الليل» (الإسراء ٨٧/٧١) والغاسق: الليل المظلم. قال: «ومن شر غاسق إذا وقب» وذلك عبارة عن النائبة بالليل كالطارق.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 820-821:

والغاسق: الليل إذا اعتكر ظلامه من قوله تعالى «إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ» ومنه: غسقت العين امتلأت دمعا وغسقت الجراحة امتلأت دما.

5 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 113:

عن عائشة : أن النبي صلى الله عليه وسلم نظر إلى القمر فقال: «يا عائشة، استعيذي بالله من شر هذا فإن هذا هو الغاسق إذا وقب» هذا حديث حسن صحيح.

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 520:

ومن سلم صحة هذا لا ينبغي له العدول إلى تفسير آخر.

7 B: "lafzen".

8 B -"da".

İkincisi: Seyr ü hareketinde, burûcu kat'ında sür'ati itibariyledir ki "gask" seyelândan cereyâna müste'âr olur.

Üçüncüsü: Nûru[1] Şems'ten müstefâd olup cirmi haddizâtında muzlim olması itibariyledir. Bu iki vecihte vukūbu şehrin âhirinde mihâka girerek gāib olmasıdır. [6378] Müneccimler husûf ve mihâk zamanını nahs sayarlar, sâhirler de marazı mûris sihir ile o zaman iştigal ederler. Sebeb-i nüzûl sihir olduğuna göre de bu münâsibdir denilmiş, yani şerrinin mânası Kamer'in nefsinde bir şerri olmasından değil, o zaman sâhirlerin sihir ile uğraşmaları hasebiyle bu yüzden şerre sebep olması demek olup şerrin Kamer'e izâfeti ednâ mülâbese demek olacağı söylenmiştir. Lâkin şerrin bu suretle tahsîsan tefsîri müneccimlerin, sâhirlerin zu'mlarına göre bir nevi mümâşâtı tazammun edeceğinden dolayı münâsib olmadığı gibi, bundan sonraki âyetten fazla bir mânayı da ifade etmiş olmaz. "Şems ü Kamer Allah'ın âyâtından[2] birer âyettirler, bunlar kimsenin ne ölümü ne de hayâtı için inkisaf etmez" hadîs-i şerîfiyle[3] anlatılmış olan maksad-ı şâri'e münâfî ve onunla ibtal edilen câhiliye zu'mlarını bir nevi tervic olmaktan hâlî kalmaz. Doğrusu Kamer'in husûf veya mihâkı zamanında şerrinin mânası da nûrun gaybûbetiyle zulmetin istîlâsındaki şer demek olacağından bu da birinci mânaya râci' olmuş olur. Çünkü mehtab gecelerinde gecenin vukūbu, yani zulmetin istîlâsı mânası tahakkuk etmez, وَالْقَمَرِ اِذَا تَلٰيهَا [eş-Şems 91/2] hükmü cârî olur. Bu haysiyetle Kamer'in vukūbu sade husûf veya mihâkından ibaret olmayıp gurûbuna da şâmil olabilirse de, bedir hâlindeki dolgun Kamer'in gurûbunu sabah tâkip edeceği için bunda gecenin vukūbu zamanı tahakkuk eylemez, onun için Kamer'in vukūbu daha ziyade husûf veya mihâk geceleriyle tefsir olunmuştur. Şu hâlde Hazret-i Âişe hadîsinin mânası da mehtab gecelerinin gāsık olmadığını,

1 B: "Nûr-ı".
2 B: "âyetlerinden".
3 Buhârî, Küsûf, 15:
سمعت المغيرة بن شعبة يقول: انكسفت الشمس يوم مات إبراهيم فقال الناس: انكسفت لموت إبراهيم، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الشمس والقمر آيتان من آيات الله، لا ينكسفان لموت أحد ولا لحياته فإذا رأيتموهما فادعوا الله وصلوا حتى ينجلي.

gecenin gāsık olması, Kamer'in vukūbu zamanına maksur bulunduğunu îzah etmek itibariyle gāsıkın gece veya muzlim mânasını bir tefsir demek olur, ve bu surette kasrın mânasını da tevile hâcet olmaksızın hadis sahih olur.

3. İbn Ebî Hâtim'in İbn Şihab'dan tahrîcine göre غَاسِقٍ اِذَا وَقَبَ gurûb ettiği vakit Şems'tir,[1] şu hâlde vukūbu, [6379] gurûbu demek olmakla bundan akşam şafakı gāib oluncaya kadar olan tamamıyla gurûbu mülâhaza edilince gece[2] zulmetinin girdiği zaman demek olacağından dolayı bunun da yine birinci mânayı bir îzah olduğu anlaşılır.

4. "Gāsık" Süreyyâ ve vukūbu sukūtudur, diye tefsir edilmiştir. İbn Cerîr'in İbn Vehb'den tahric ettiği vechile İbn Zeyd demiştir ki: "Araplar 'gāsık Süreyyâ'nın sukūtudur' derlerdi ve onun sukūtu sırasında emrâz ve tâun çok olur ve tulû'u sırasında mürtefi' olurdu." İbn Cerîr der ki: "Bu kavle kāil olanlar için Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den mervî bir eserden bir illet de vardır. Ebû Hüreyre'den Hazret-i Peygamber'e merfû'an rivayet olunmuştur: "وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ اِذَا وَقَبَ 'en-necmi'l-gāsık' buyurdu" demiştir.[3] Ve mâlum ki "en-Necm" Süreyyâ demektir, bundan başka Ve'n-Necmi sûresinde de geçtiği vechile إِذَا طَلَعَ النَّجْمُ اِرْتَفَعَتِ الْعَاهَةُ "Süreyyâ doğunca âfât mürtefi' olur" diye de bir hadîs-i şerîf mervîdir.[4] Rivayetlerin bazısında "Cezîretü'l-arabdan" kaydı da vardır,[5] Âlûsî der ki: "*Câmi'u's-Sağīr*'in Münâvî şerh-i kebîrinde diğer rivayetler de vardır, müracaat olunsun."[6] Ma'amâfîh bu surette de mâna, Süreyyâ'nın dahi bulunmadığı karanlık gecelerin şerri mânasına ircâ' olunabilir.

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3475:

عن ابن شهاب رضي الله عنه قال: الغاسق سقوط الثريا والغاسق إذا وقب الشمس إذا غربت.

2 H -"gece".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 703:

ولقائلي هذا القول عِلة من أثر عن النبيّ صلى الله عليه وسلم. وهو ما حدثنا به نصر بن عليّ... عن أبي هريرة عن النبيّ صلى الله عليه وسلم «وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ» قال: النجم الغاسق.

4 Bk. Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, s. 205; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 341.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 520.

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 520:

وفيه روايات أخر فليراجع شرح المناوي الكبير للجامع الصغير.

5. Sâhib-*Keşşâf* der ki: "Gāsık ile kara yılan, ve vukūbu sokması murad olunmak dahi câizdir."[1]

6. *Kāmûs* sâhibinin "vakb" maddesinde bir nakline göre "gāsık", ihtiras ile dolup kabaran kasık[2], vukūbu da saldırışı meâlinde de bir mâna söylenmiştir.[3] Bu iki mâna mu'avvel görülmezse de yılan sakınılması lâzım gelen en muzır düşmanlardan olmakta mesel olduğu gibi şehvet ve hırs da en büyük şürûr kaynağı olduğu düşünülürse bunlardan isti'âzeyi ihtar etmekteki fâidenin ehemmiyeti de inkâr olunamaz. Ancak *Kāmûs* mütercimi lügat vuzûhuna hizmet etmiş olmak için bunun ifadesinde açıkça gitmiş, setr-i avrete riayet lüzûmunu hissetmemiş [6380] gibi serâzadlık etmiştir. Bundan dolayı Âlûsî der ki: "Fîrûzâbâdî *Kāmûs*'ta 'vakb'[4] maddesinde bir kavil zikretmiş ve onu Gazzâlî ve daha başkasının İbn Abbas'tan hikâye eylediğini zu'm eylemiştir. Onun nisbeti sahih olduğunu zannetmem, çünkü akvâl arasında bir avret olduğu açıktır."[5]

7. Râzî'nin "bazı ârifînden işittim" diye nakleylediği mânadır. Bu iki sûrede mahlûkātın merâtibi şerhedildiğini ve şerrin ecsâm ve cismâniyyât âleminde vâki' olduğunu söyleyerek demiştir ki: "Ecsâm ya esîrî cisimler veya unsurî cisimlerdir. Ecsâm-ı esîriye مَا تَرٰى فٖى خَلْقِ الرَّحْمٰنِ مِنْ تَفَاوُتٍۜ فَارْجِعِ الْبَصَرَۙ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ [el-Mülk 67/3] buyurulduğu üzere ihtilâl ve futûrdan berî, hep hayırlıdırlar. Ecsâm-ı unsuriye ki kevn ü fesad cârî olan cisimlerdir, ya cemad veya nebat veya hayvandırlar. Cemâdât, kuvâ-yı nefsâniyenin hepsinden hâlîdirler, onun için bunlarda zulmet hâlis, envâr bi'l-külliye zâildir, وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ اِذَا وَقَبَ'dan murad budur. Nebâtât ise kuvve-i gāziye-i nebâtiye tûl, arz, umkta nemalanıp artandır, onun

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 821:

ويجوز أن يراد بالغاسق: الأسود من الحيات ووقبه: ضربه ونقبه.

2 H ve B: "gâsık".

3 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 142:

أو معناه: أير إذا قام، حكاه الغزالي وغيره عن ابن عباس.

4 H: "vukūb".

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 520:

وذكر المجد الفيروزآباديّ في القاموس في مادة وقب قولا في معنى الآية زعم أنه حكاه الغزالي وغيره عن ابن عباس ولا أظن صحة نسبته إليه لظهور أنه عورة بين الأقوال.

için bu kuvve-i nâmiye sanki[1] bu üç ukdeye üfleyen neffâsâttır. Hayvana gelince; kuvâ-yı hayvâniye havâss-ı zâhire ve havâss-ı bâtıne ve şehvet ve gazabdır, bunların hepsi de rûh-i insânîyi âlem-i gayba insıbabdan ve Allah teâlâ'nın kuds-i[2] celâli ile iştigalden alıkor. وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ اِذَا حَسَدَ'den murad da budur. Bu mertebeden sonra süfliyyâttan ancak nefs-i insânî kalır, onun için bu sûre kesilip nefs-i insânînin terakkide derecât-ı[3] merâtibi de bundan sonra Sûre-i Nâs'ta zikrolunmuştur."[4] Görülüyor ki bunda "gāsık" muzlim, karaltı mânasına olarak ecsâm-ı unsuriyeden hiç kuvve-i nâmiye ve hayvâniyesi yani uzviyeti bulunmayan herhangi bir cism-i câmide hamlolunmuştur ki "zulmet-i hâlisa" dediği bizim sırf atâlet hâssası ile mülâhaza ettiğimiz tabiattır. Vukūbu da hayyizdeki vaziyeti veya kevnden fesâda duhûlüdür. İbn Sînâ da bu mâna üzerinde yürümüş, fakat "gāsık"ı sırf cism-i [6381] câmide, madene[5] hasretmemiş, kuvve-i hayvâniye ile tefsir eylemiştir, ve demiştir ki: "Kuvve-i hayvâniye bir zulmet-i gāsika-i mütekeddiredir, yani bulanık bir kara kuvvettir ki müste'îz olan nefs-i nâtıkanın hilâfınadır. Çünkü nefs-i nâtıka cevherinde temiz, sâfî ve madde[6] küdûrât[7] ve alâikından berî cemî'-i suver ve hakāyıkı kābil bir fıtratta yaratılmıştır, o ancak hayvâniyetten televvüs eder kirlenir."[8]

---

1 H -"sanki".
2 H ve B: "kudsî".
3 H ve B: "derecâtı".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 367:
ثم من الظاهر أن الأجسام إما أثرية أو عنصرية والأجسام الأثرية خيرات، لأنها بريئة عن الاختلال والفطور على ما قال: «ما ترى في خلق الرحمن من تفاوت فارجع البصر هل ترى من فطور» (الملك ٣/٦٧) وأما العنصريات فهي إما جماد أو نبات أو حيوان، أما الجمادات فهي خالية عن جميع القوى النفسانية فالظلمة فيها خالصة والأنوار عنها بالكلية زائلة، وهي المراد من قوله: «ومن شر غاسق إذا وقب» وأما النبات فالقوة العادية النباتية هي التي تزيد في الطول والعرض والعمق معا، فهذه النباتية كأنها تنفث في العقد الثلاثة وأما الحيوان فالقوى الحيوانية هي الحواس الظاهرة والحواس الباطنية والشهوة والغضب وكلها تمنع الروح الإنسانية عن الانصباب إلى عالم الغيب والاشتغال بقدس جلال الله وهو المراد من قوله: «ومن شر حاسد إذا حسد» ثم إنه لم يبق من السفليات بعد هذه المرتبة سوى النفس الإنسانية وهي المستعيذة فلا تكون مستعاذا منها فلا جرم قطع هذه السورة وذكر بعدها في سورة الناس مراتب درجات النفس الإنسانية في الترقي.
5 H ve B: "madene".
6 H: "madde-i"; M: "maddei"; B: "maddî".
7 H ve B: "kudret".
8 Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* s. 118. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 523:
أما القوى الحيوانية فهي ظلمانية غاسقة متكدرة وقد علمت أن المادة هي منبع الظلمة والشر والعدم والنفس الناطقة التي هي المستعيذة خلقت في جوهرها نقية صافية مبرأة عن كدرات المادة وعلائقها، قابلة لجميع الصور والحقائق ثم إن تلك اللطافة والأنوار لا تزول عنها إلا بهيئات ترتسم فيها من القوى الحيوانية التخيلية والوهمية وغيرهما من الشهوة والغضب والأمور التي تحصل في الشيء من الخارج تكون متجددة فإذا تلك الظلمة متجددة.

Bizim fikrimizce âyetlerin eʿamdan ehassa doğru gidişine nazaran bunu ne sade cism-i câmid kısmına ne de kuvve-i hayvâniyeye tahsis etmeyip nebâtât ve hayvânâta şâmil olacak vechile mutlak cism-i unsurî diye ahzetmek, sonra kuvve-i nebâtiyeyi, sonra da kuvve-i hayvâniyeyi yahut şehvet ve gazabı tahsis eylemek daha muvâfık olur. Bu surette gāsıkın şerri, asıl hâssası atâlet iken üzerinde rubûbiyet hükmü ile kevn ü fesad cârî olan ve "felak"a mukabil karaltılar teşkil eden zulmânî madde âleminin kevn ü fesâdı hâlindeki bütün şerlere şâmil olacağı cihetle, insanın karşısında ahz-ı mevkiʿ ederek üzerine dalan cismânî herhangi bir kara kuvvetin veya hayâletin âfetini işʿar edeceği gibi, "vukūb" çukura girmek demek olması itibariyle âkıbet kabre girmeye mahkum olan fâni bedenin cismânî tabiatın inhıtat ve fenası hengâmındaki şerrinden ve sûʾ-i hâtimeden istiʿâzeyi dahi ifade etmiş olur.

8. Zikrolunan mânalardan her biri bir misâl ile îzah kabîlinden olarak "gāsık" beşeriyete ârız ve murâdına hâil elem[1] ve ıztırâbına bâʿis olabilen herhangi bir kara musibet demek olduğu da söylenmiştir ki, insanın vicdânına herhangi bir zulmet ilkā edebilen kara şey demek olur. Zira maddî veya mânevî şer ve zarar, gam ve keder, karanlık ve karalık ile tavsif olunur. Bu takdirde vukūbu, hücûmu demektir. Yukarıda îzah ettiğimiz vechile gece ile tefsîrin hâsılı da Râgıb'ın "târık gibi her [6382] nâibe" diyerek işaret ettiği üzere bu mânaya ircâʿ olunabilir. Fi'l-vâkiʿ İbn Cerîr de gece, Süreyyâ, Kamer rivayetlerini kaydettikten sonra demiştir ki: "Bence akvâlin savâba evlâ olanı şöyle demektir: Allah teâlâ Peygamberine gāsıkın şerrinden istiʿâze etmesini emretmiştir, 'gāsık' ise muzlim olandır. Gece karardığı vakit غسق الليل يغسق غسوقا denilir. اِذَا وَقَبَ da 'zalâmına girdiği vakit' demektir, Katâde وَقَبَ'ın mânasında ذهب der idi. Gece zalâmına girdiği vakit gāsıktır. En-necm ufûl ettiği vakit gāsıktır. Kamer de vukūbunda gāsıktır.[2] Allah teâlâ bunların hiçbirini tahsis

ولما كان جوهر النفس غاسق وقب أي ظلمة أقبلت ولما كان الأقرب من جوهر النفس الناطقة تتكدر بتلك الهيئات الغاسقة عندما تقب أي تدهم وتقبل أوردها عقب ما ذكر ما هو أعم منها.

1 H: "olan".

2 B -"En-necm ufûl ettiği vakit gāsıktır. Kamer de vukūbunda gāsıktır".

etmemiş, ta'mîm eylemiştir, o hâlde 'gāsık' denilebilenin her birinin de vukūbu zamanındaki şerrinden isti'âze ile emrolunmuştur."[1]

❁ {وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ} Ve o ukdelere üfleyicilerin[2] şerrinden yani iplere, ipliklere, döğdükleri düğümlere, yahut gönüllerde düğümlü azimler, itikadlar, tutkunluklar içine üfleyen, yahut öyle ukdeler içinde anlaşılmaz muğlak bir hâlde olarak üfürükçülükle efsun yapan büyücü nefislerin, yahut karıların, yahut cemaatlerin şerrinden. "Nefs" (نفث) etmek bizim "nefes etmek" tâbir ettiğimiz üflemektir ki, biraz tükürüklü veya tükürüksüz olarak üfürür gibi yapmaktır. Sâhib-*Keşşâf* "tükürükle nefhdir" demiş,[3] Sâhib-*Levâmih*[4] de "nefhe benzer tükürüksüz olarak rukye de yapılır. Tükürükle olursa 'tefl', yani 'tüf tüf'[5] diye tüflemek tâbir olunur" demiştir. İbn Kayyim de: "Sâhirler sihir yaptıkları zaman fiillerinin tesirine habis nefeslerinin bazı eczâsı karışan bir nefesle isti'âne ederler" diye nakleylemiş, Âlûsî bundan dolayı Sâhib-*Keşşâf*'ın dediğine daha doğru demiştir.[6] Fi'l-vâki' Râgıb da der ki: "'Nefs' tükrük fırlatmaktır, ve bu 'tefl'den[7] ekaldir. Rukyecinin ve sâhirin nefsi de ukdeler içine nefs etmesidir. وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ buyurulmuştur. 'Yılan zehir nefseder' denilmesi de bundandır. نُفَاثَة üfürüntü, لَا بُدَّ لِلْمَصْدُورِ أَنْ يَنْفُثَ [6383] 'göğüs darlığı olan elbette üfüler' diye de bir mesel vardır."[8] Lâkin *Nihâye*'de, 'nefs' 'nefh'e şebîhtir ve tefl'den ekaldir, çünkü tefl her hâlde tükrükten

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 704:

وأولى الأقوال في ذلك عندي بالصواب أن يقال: إن الله أمر نبيه صلى الله عليه وسلم أن يستعيذ «وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ» وهو الذي يُظْلم، يقال: قد غَسَق الليل يَغسق غسوقا: إذا أظلم «إِذَا وَقَبَ» يعني: إذا دخل في ظلامه؛ والليل إذا دخل في ظلامه غاسق والنجم إذا أفل غاسق والقمر غاسق إذا وقب ولم يخصص بعض ذلك بل عمّ الأمر بذلك فكلّ غاسق فإنه صلى الله عليه وسلم كان يُؤمر بالاستعاذة من شره إذا وقب وكان يقول في معنى وقب: ذهب.

2 B: "üfleyenlerin".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 821:

والنفث النفخ من ريق.

4 H, M ve B: "levami'".

5 H, M ve B: "tüh tüh".

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 521. Krş. *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 415:

والنفث النفخ مع ريق كما قال الزمخشري وقال صاحب اللوامح: هو شبه النفخ يكون في الرقية ولا ريق معه فإن كان بريق فهو تفل والأول هو الأصح لما نقله ابن القيم من أنهم إذا سحروا واستعانوا على تأثير فعلهم بنفس يمازجه بعض أجزاء أنفسهم الخبيثة.

7 H ve B: "tef'îl'den".

8 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 816:

النفث: قذف الريق القليل وهو أقل من التفل ونفث الراقي والساحر أن ينفث في عقده، قال تعالى: «ومن شر النفاثات في العقد» ومنه: الحية تنفث السم، وقيل: لو سألته نفاثة سواك ما أعطاك، أي: ما بقي في أسنانك فنفثت به، ودم نفيث: نفثه الجرح، وفي المثل: لا بد للمصدور أن ينفث.

bir şey karışmadan olmaz"[1] demesinden anlaşılan nefste tükrük şart değildir. *Kāmûs* sâhibi de böyle "nefs, nefh gibidir ve teflden ekaldir" demiş[2] ve mütercimi bunu şöyle îzah eylemiştir: "'Tefl' mânasından ekal olarak üfürmektir ki buna 'üflemek' tâbir olunur. Rukyehanların üflemesi gibi tükürüksüz olur, ve 'tefl' azca tükürük ile 'tüf tüf' diye üfürmektir ki 'tüflemek' tâbir olunur. نفث الشيطان yalancılık kısmından olan şiir ve gazeliyyâta ıtlak olunur. النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ sâhirelere[3] ıtlak olunur ki ipi düğümleyip ona efsunla üfledikleri içindir. Müellifin sevâhir ile tefsîri nüfûs, yahut nisâ itibarına mebnîdir. Zira ekseri cadılık nisvân kârıdır."[4] Demek olur ki "nefs"in esasında biraz tükürük fırlatmak olsa bile "nefh" gibi tükürüksüz sade nefes etmekle de olur. Nitekim lisânımızda "nefes edici", "okuyucu", "üfürükçü" tâbir olunan rukyehanlarda mâruf olan tükürüksüz üflemektir, fakat mazarrat için sihir yapan habis sâhirlerde yılanın dişinden zehir fışkırtması gibi tükürük savurtmak da âdet olduğu anlaşılıyor. Bununla beraber hava, rüzgâr, nefes üfürmek demek olan "nefh", "rûh nefh eylemek" tâbirinde olduğu üzere can vermek, hayat ve ilim mebde'i olan rûhu ifâza eylemek mânasına kullanıldığı gibi, ان روح القدس نفث في روعي... إلخ "Rûhu'l-Kudüs kalbime nefs (نفث) eyledi" ilh..."[5] hadîs-i şerîfinde vârid olduğu üzere rûhun kalb ve vicdâna bir mâna ve ilim veya söz vahy ü ilkā eylemesi mânasına da istiare tarîkiyle olsa bile "nefs" ıtlak olunduğunda dahi şüphe yoktur. Demek ki "nefs" etmenin habis kısmına mukabil olarak bir de kudsî kısmı vardır. Va'z ü nasihatte, tâlim ve terbiyede, rûhî tedavilerde olduğu gibi güzel hakîmâne sözler, hayırlı niyetler, kudsî mânalar ve nefesler sarfıyla yapılan telkīnât-ı rûhiye bu kabîldendir. Fakat burada mevzû'-i bahis, şerrinden isti'âze [6384] edilmesi emrolunan habis nefesler olduğu, bunda da mâruf olan

---

1 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* V, 88:

وهو شبيه بالنفخ وهو أقل من التفل، لأن التفل لا يكون إلا ومعه شيء من الريق.

2 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 177:

نفث ينفث وينفث وهو كالنفخ وأقل من التفل.

3 H ve B: "sâhirlere".

4 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 691.

5 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* X, 191; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 79; *Müsnedü'l-Bezzâr,* VII, 314.

sâhirlerin, sâhirelerin zehre benzeyen habis tükürüklü üfürükleri ile efsunları bulunduğu için نَفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ onlar hakkında şâyi' olmuştur.

Bunu îzah için "ukad"ın mânalarını da tahlil etmek lâzım gelir. "فِى الْعُقَدِ", نَفَّاثَاتِ 'ın zarfı veya zarf-ı müstekar olarak onların hâlidir.

"**Ukad**" mâlum ki "ukde"nin cem'idir. "**Ukde**" bir şeyin uçlarını derleyip birbirine sıkı tutturmak, yani düğüm bağlamak, düğmek[1] ve düğümlemek demek olan "akd" maddesinden isim olduğu için esas mânası düğüm demektir. Fakat "akd" hissî ve mânevîden e'am olarak[2] kullanıldığı cihetle "ukde" dahi "akd" gibi sade hissî bir düğümden ibaret olmayarak birçok mânalara gelir. Ondan dolayı "düğüm" denilince alelâde bir ip düğümünden ibaret zannedilmemek için *Kāmûs*'tan, *Nihâye*'den, Râgıb'dan bazı mühim mânalarını kaydedelim: *Kāmûs*'ta[3]:

1. Ukde, düğüm ve düğüm yeri,

2. Beldeler üzerine velâyet;[4] nitekim *Nihâye*'de der ki: "Hazret-i Ömer hadîsinde هَلَكَ أَهْلُ الْعَقْدِ وَرَبِّ الْكَعْبَةِ 'emsâr üzerine velâyet ashâbı helâk oldu' demektir, umerâ için sancak bağlanmasından me'huzdur."[5]

3. Vülât, için akd olunan bey'at, ki Übey hadîsinde هَلَكَ أهلُ العُقْدَة وربِّ الْكَعْبَةِ bu mânadandır, yani bey'at-i ma'kūde demektir.[6]

4. Sâhibinin milk itikad ettiği akar.

5. Ağacı çok ve girift yer.

6. Develer için otluğu kâfi otlak.

---

1 H: "yani düğüm yapmak, düğüm".

2 *Kāmûs* şârihi der ki: "İştikāk eimmesinin tasrîhine göre 'akd'in aslı 'hall'in nakīzidir. Sonra bey', nikâh vesâire gibi akidler envâ'ında kullanılmıştır. Sonra da tasmim ve i'tikād-ı câzim'de kullanılmıştır" [Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 1212-1215] [Müellifin notu].

3 H -"*Kāmûs*'ta".

4 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 300:

والعقدة، بالضم: الولاية على البلد، ج: كصرد، والضيعة، والعقار الذي اعتقده صاحبه ملكا وموضع العقد: وهو ما عقد عليه والبيعة المعقودة لهم.

5 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* III, 270:

وفي حديث عمر «هلك أهل العقد ورب الكعبة» يعني أصحاب الولايات على الأمصار، من عقد الألوية للأمراء.

6 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* III, 270:

ومنه حديث أبي «هلك أهل العقدة ورب الكعبة» يريد البيعة المعقودة للولاة.

7. Bir kimsenin kifâyet derecede maîşeti kendisine bağlı bulunan şey.

8. Arz-ı muhsıbe, yani bolluk yer.

9. Ağaç yemeye muztar kalmış mevâşî.

10. Herhangi bir şeyin vücûbu, kat'iyyeti, lüzûmu ki ukde-i nikâh, bey' vesâire bundandır. Kalbdeki itikada, şiddetli ilişiğe, azm ü tasmîme, re'y ü nazara "ukde" denilmesi de [6385] bunda dâhildir. Nitekim *Nihâye*'de: "Dua hadîsinde: لَكَ مِنْ قُلُوبِنَا عُقْدَةَ النَّدَمِ 'sana kalblerimizden ukde-i nedem', nedâmete akd-i azim demektir ki tevbeyi tahkiktir. Yine bir hadiste لآمُرَنَّ بِرَاحِلَتِي تَرْحَل ثُمَّ لَا أَحُلُّ لَهَا عُقْدَةً حَتَّى أَقْدَمَ الْمَدِينَةَ 've elbette râhilemi emrederim, rıhlet eder, sonra Medine'ye gelene kadar onun için bir ukde çözmem'[1], 'ona gelene kadar azmimi bozmam' demektir. Bir hadiste de أَنَّ رَجُلًا كَانَ يُبَايِعُ وَفِي عُقْدَتِهِ ضَعْف "bir adam alışveriş ediyordu ukdesinde za'f vardı', yani 're'yinde ve kendi mesâlihine nazarında' demektir."[2]

11. Kin ve gazaba da cemi' sîgasıyla "ukad" denir, تَحَلَّلَتْ عُقَدُهُ "düğümleri çözüldü", "gazabı sükûn buldu" demektir.

12. "Ukde" kamışa da ıtlak olunur ve bazı mevzi'lerin de alemidir, ilh... Hepsi düğüm mânasına müteferri'[3] nice mânalar ki çoğunu ve cümlesini belki bu âyette mülâhaza kābildir. Râgıb da *Müfredât*'ta "akd"in evvelâ "akd-i habl" ve "akd-i binâ" gibi ecsâm-ı sulbede kullanıldığını, sonra da akd-i bey', ahd ve sâire gibi me'âniye istiare edildiğini söyledikten sonra der ki: "'Ukde' akdolunanın ismidir; nikâhtan, yeminden ve sâireden. قال: وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ [el-Bakara 2/235] ve dil tutukluğuna denir, 'lisânında ukde var' demek tutukluk pelteklik var demektir. النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ'da 'ukde'nin cem'idir, ve bu sâhirenin akdettiğidir[4] ki aslı

1 Bk. Müslim, Hac, 475.
2 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 270:
وفي حديث الدعاء «لك من قلوبنا عقدة الندم» يريد عقد العزم على الندامة وهو تحقيق التوبة. ومنه الحديث «لآمرن براحلتي ترحل ثم لا أحل لها عقدة حتى أقدم المدينة» أي لا أحل عزمي حتى أقدمها وقيل: أراد لا أنزل فأعقلها حتى أحتاج إلى حل عقالها. وفيه «أن رجلا كان يبايع وفي عقدته ضعف» أي في رأيه ونظره في مصالح نفسه.
3 H: "müte'âreftir".
4 B: "akdettiği".

'azîmet'tendir, onun için ona[1] 'ukde' denildiği[2] gibi 'azîmet' de denilir. Ve bundandır ki sâhire 'mu'akkid' denilir ve 'ukde-i mülk onun' denilir. نَاقَةٌ عَاقِدَة وَعَاقِد telkīhı tutunca kuyruğunu kısan nâka, تَيْسٌ أَعْقَدُ وَكَلْبٌ أَعْقَدُ kuyruğu kıvrık teke veya köpektir, köpeklerin çatışmasına da teâkud denilir."[3]

Demek ki sâhirin, sâhirenin üflediği, akdettiği ukdeler, düğümlediği düğümler bu mânalarla alâkadar bir azm ve azîmet düğümüdür ki asıl uçları onların nefislerinde düğümlenmiş olup onunla diğerleri üzerinde iradelerini şeytanetle yürütmek isterler, bir akiddeki el sıkma kabîlinden, zâhirdeki ip düğümü de onun bir tezahürüdür.

[6386] O "azîmet" denilen şeyin ne olduğuna gelince: Evvelâ mâlum ki "azm" ve "azîmet" bir işin icrâsına akd-i kalbdir, yani kat'î rabt-ı kalb ile kasd ü teveccüh kılmaktır, cidd ü sabr ile sa'y ü ihtimam diye de târif edilir. Böyle azm ile yapılması îcab eden büyük hayırlı işlere ve ruhsat ciheti aranmayarak icrâsı matlub olan ehem[4] ferâize "azîmet" ve "azâim" ve "avâzim" denilir. Sâhirin ukdesinde esas olan şer ve şeytanete ta'alluk eden bir akd-i kalb ile tâkip[5] olunur bir azîmettir ki, Râgıb bunu şöyle târif etmiştir: "O azîmet bir ta'vîz, yani bir sığındırma efsunudur ki sanki sen onunla Şeytan'ın üzerine sende iradesini infaz etmesine bir akid yapmışsın, onu bağlayıp düğümlemişsin gibi tasavvur olunur."[6]

Bu îzâhâttan şu neticeye gelmiş oluyoruz ki: Ukdelere, tükürüklü veya tükürüksüz üflemek ukdenin hissî ve mânevî tasavvur olunabilen her mânasına göre onun gerek akdi, gerek halli nokta-i nazarından nefes

1 H: "buna".
2 B -"ki aslı 'azîmet'tendir, onun için ona 'ukde' denildiği".
3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 576-577:

العقد: الجمع بين أطراف الشيء ويستعمل ذلك في الأجسام الصلبة كعقد الحبل وعقد البناء ثم يستعار ذلك للمعاني نحو: عقد البيع والعهد وغيرهما... والعقدة: اسم لما يعقد من نكاح أو يمين أو غيرهما قال: «ولا تعزموا عقدة النكاح» وعقد لسانه: احتبس وبلسانه عقدة أي: في كلامه حبسة... «النفاثات في العقد» جمع عقدة وهي ما تعقده الساحرة وأصله من العزيمة ولذلك يقال لها: عزيمة كما يقال لها: عقدة ومنه قيل للساحر: معقد وله عقدة ملك وقيل: ناقة عاقدة وعاقد: عقدت بذنبها للقاحها وتيس وكلب أعقد: ملتوي الذنب وتعاقدت الكلاب: تعاظلت.

4 H -"ehem".
5 B: "takviye".
6 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 565:

والعَزِيمَةُ: تعويذ كأنّه تصوّر أنّك قد عقدت بها على الشّيطان أن يمضي إرادته فيك وجمعها: العَزَائِمُ.

sarf eylemek ilkāât ve telkīnât ile nefisler üzerinde tehyîcât ve tahrîkâtta bulunmak gibi bir vechile mülâhaza olunabilir. Mevzû'-i bahis ise şer olan nefsler olduğu, bunun hâsılı ve en bâriz misâli de işleri güçleri küfr ü fitne olan sâhirlerin efsun düğümleriyle şunu bunu bağlamak, teshir etmek için püf püfleyerek veya tüh tühleyerek azm ü azîmetle sarfettikleri şeytanetli üfürükleri veya tükürükleriyle mülâhaza olunduğu için نَفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ sâhirlerin, cadıların unvânı olmuş ve bundan dolayı ekseriyetle النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ (es-sevâhir) sâhireler, cadılar diye tefsir olunmuştur. Burada câlib-i dikkat noktalardan birisi de "neffâsât"ın cemi' müennes olarak getirilmiş olmasıdır. Onun için bunun müennes olan mevsûfunu takdirde üç vecih söylenmiştir.

Birincisi: Zâhiri vechiyle nisâ takdir olunarak النساء النفاثات "üfleyici karılar" demek olmasıdır, bunda da iki vecih vardır: Birisi, bâlâda işaret olunduğu üzere cadılık ekseriyetle kadınların şi'ârı olması ve sihr [6387] işinde[1] kadın rolünün gālib bulunmasıdır. Birisi de erkeklerin azm ü kuvvetleri üzerinde kadın hîlesinin, kadın tuzaklarının şirreti veya kadın câzibesinin yüreklere işleyen füsunkâr tesiridir ki bunu sihrin hakikatine inanmayanlar dahi itiraf ederler. Ma'amâfîh iki vechin ikisi de bir mânaya râci'dir denilebilir.

İkincisi: Dişiye ve erkeğe şâmil olmak üzere "nüfûs" takdîriyle النفوس النفاثات üfleyici nefisler" demek olmasıdır. Zira Arapçada sîn ile "nefs" kelimesi müennestir. Bu mâna erkeğe ve dişiye ferdlere ve cemiyetlere sâdık olmak itibariyle daha şümullü olduğu ve sebeb-i nüzûl sayılan rivayetlere muvâfık bulunduğu için umûmiyetle en tercih olunan vecih budur. Onun için mealde bu mâna gösterilmiştir.

Üçüncüsü de: الجماعات النفاثات "üfleyici cemaatler" diye "cemaatler" takdir edilmesidir. Çünkü sâhirlerin ictimâ'ıyla yapılan sihir daha eşeddir. Bu da erkeğe ve dişiye şâmil olursa da ferdlere şümûlü zâhir olmaz.

---

1 B: "içinde".

Bu vecihler de anlaşıldıktan sonra beyan olunan mânaların hâsılına gelelim. Tefsirlerde buna başlıca üç mâna verilmiştir:

1. Umûmiyetle şâyi' olan mânadır ki, şöyle demişlerdir: İpliklere düğümler döğüp de onlara üfleyerek rukye ve efsun yapan sâhire karıların veya nefislerin veya cemaatlerin şerrinden. İbn Cerîr bunu "rukye ederlerken iplik ukdelerine üfleyen sâhirelerin[1] şerrinden" diye anlattıktan sonra "ehl-i tevil de, yani müfessirler de dediğimiz gibi söylemiştir" diyerek şunları nakleyler: Muhammed b. Sa'd tarîkiyle İbn Abbas'tan: وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ sihir karışan rukyeler. Hasan'dan: Sevâhir ve sehara. Katâde'den: وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ okumuş ve "şu rukyelerin sihir karışanından sakınınız" demiştir. Tâvus'tan: "Rukye-i mecânîn"den daha ziyade şirke [6388] yakın bir şey yoktur, demiştir.[2] Mücâhid ve İkrime de demiştir ki: النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ "İplik ukdelerinde rukyelerdir." İkrime demiştir ki iplik ukdelerinde ahzdır, (yani "bağlama" tâbir olunan tutukluktur ki Arapça'da "ahze" denilir). İbn Zeyd'den: النَّفَّاثَاتِ ukdelerde sâhirelerdir.[3] Fakat bu rivayetlerde iplik ukdesi ile tahsîsi ancak Mücâhid ve İkrime'den vârid olmuştur. Bu tafsîlin fâidesi, sihir karışmayan, yani şerr ü şeytanet için olmayıp da ondan tehaffuz ve bir maraz veya âfete Allah'tan şifâ niyâzı için kendine veya diğerine hulûs-i kalb ve niyyet-i salâh[4] ile bir dua veya âyet okuyup üflemek kabîlinden olan nefeslerin cevâzına işarettir. Çünkü bunda kimseyi ızrar veya iğfal veya Allah'tan başkasına te'avvüz ve[5] илticâ mânası yoktur, bu sûrelerde قُلْ اَعُوذُ emirleri de her şerden Allah'a sığınmak lüzûmunu nâtıktır. Resûlullah'ın kendisine

1 H ve B: "sâhirlerin".
2 "Rukyetü'l-mecânîn", mecnunların rukyesi: Delileri okuma ile tedavi, yahut cincilerin efsunu, okuyup üflemesi iki mânaya muhtemildir [Müellifin notu].
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 704-705:
ومن شرّ السواحر الّلاتي ينفُثن في عُقَد الخيط حين يرّقِين عليها. وبنحو الذي قلنا في ذلك قال أهل التأويل... حدثني محمد بن سعد قال: ثني أبي قال: ثني عمي قال: ثني أبي عن أبيه عن ابن عباس «وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ» قال: ما خالط السِّحر من الرُّقي... عن الحسن «وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ» قال: السواحر والسَّحرَة... عن معمر قال: تلا قتادة: «وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ» قال: إياكم وما خالط السِّحر من هذه الرُّقَى... عن ابن طاوس عن أبيه قال: ما من شيء أقرب إلى الشرك من رُقْية المجانين... عن مجاهد وعكرِمة «النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ» قال: قال مجاهد: الرُّقَى في عقد الخيط وقال عكرِمة: الأخذ في عقد الخيط... قال ابن زيد في قوله: «وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ» قال: النفاثات: السواحر في العقد.
4 H: "hâlisa"; B: "sâlih".
5 H: "ile".

ve diğerlerine bu suretle okuyup üflediği ve böyle hayır için rukyeye müsaade eylediği sâbit ve bu sebeple gerek rûhânî ve gerek cismânî nice hastaların şifâyâb olduğu da vâki' ve meşhuddur. Ancak okuyuculukla sihirbazlık edenlerin de şerrinden korunmak için bu âyetin hükmü ile sihir karışan rukyelerden sakınılması lüzûmu ihtar olunmuş, ukdeleri iplik düğümleri diye tahsis edenler de böyle düğümlere üflemenin sihir kabîlinden olduğunu anlatmak istemişlerdir. Ma'amâfîh mutlaka rukye ve ta'vîz ile isti'âne, yani okumakla tedavi câiz olup olmayacağı hakkında da ihtilâf edilmiştir: Şüphe yok ki bu sûrelerde ve diğer âyetlerde emrolunduğu üzere herkesin Allah'a isti'âze ederek kendisi ve sâirleri için dua etmesi, okuması sade meşrû' değil, me'mûr^un bihtir. Lâkin bunun[1] tedavi için kendine okutmak, tâbir olunan mâna ile rukye denilen tarzda yapılmasında Râzî'nin beyan ettiği üzere ihtilâf olunmuştur. Bazıları rukyeyi, yani okuma ile tedaviyi [6389] men' eylemişler, şu hadis ile istidlâl etmişlerdir[2]: إِنَّ لِلّٰهِ عِبَادًا لَا يَكْتَوُونَ وَلَا يَسْتَرْقُونَ وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ "Allah'ın birtakım kulları vardır ki kendilerine ne keyy ne de rukye yaptırmazlar, yani dağlanmazlar ve başkalarının nefesiyle tedavi istemezler, ve ancak Rablerine tevekkül ederler."[3] Bir hadiste de: لَمْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ مَنِ اكْتَوَى وَاسْتَرْقَى "Allah'a tevekkül etmemiştir dağlanan ve rukye isteyen"[4] buyurulmuştur. Bunun îzâhı Buhârî'nin ve daha mufassal olarak Müslim'in Husayn b. Abdurrahman'dan senedleriyle rivayet ettikleri şu hadistedir; demiştir ki: "Sa'îd b. Cübeyr'in yanında idim. 'Dün gece düşen yıldızı hanginiz gördü?' dedi, 'ben' dedim. Sonra da 'amma, ben bir namazda değildim, böcek sokmuştu' dedim. 'Ne yaptın?' dedi. اسْتَرْقَيْتُ 'Rukye ettirdim, okuttum' dedim. 'Seni ona ne sevketti?' dedi, 'Şa'bî'nin bize tahdis ettiği bir hadis' dedim. 'Şa'bî size ne tahdis etti?' dedi, 'Büreyde b. Husayb-i Eslemî'den لَا رُقْيَةَ إِلَّا مِنْ عَيْنٍ أَوْ حُمَةٍ «gözden veya sokmadan başkasında rukye yoktur» dediğini bize tahdis eyledi' dedim. Bunun üzerine dedi ki:

1 H: "bunu".
2 H: "eylemişlerdir".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 370. Krş. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* X, 408; *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî,* I, 320.
4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 253.

'İşittiğini tutan iyi yapmıştır, velâkin İbn Abbas bize Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den şöyle tahdis eyledi: «Peygamber buyurdu ki: 'Bana ümmetler arz olundu; peygamber gördüm yanında bir cemaatçik, peygamber gördüm yanında bir iki recül, peygamber gördüm yanında kimse yok. Derken bana bir sevâd-ı azîm kaldırıldı, zannettim ki benim ümmetim, derken bana denildi ki: "Bu Mûsâ ve kavmidir velâkin ufka bak." Baktım ki yine bir sevâd-ı azîm, derken bana denildi ki "diğer ufka bak." Baktım ki bir sevâd-ı azîm.[1] "İşte" denildi, "bu senin ümmetin" ve beraberlerinde bilâ hisâb velâ-azâb cennete girecek yetmiş bin vardı.' Peygamber bunu söyledi, sonra kalktı menziline girdi, nâs bu bilâ-hisâb velâ-azâb cennete girecekler kimler olduğu hakkında bahse daldı. Bazıları 'bunlar Resûlullah'a sohbet edenler olsa gerek' dediler, bazıları da 'bunlar İslâm'da doğup da Allah'a [6390] hiç şirk[2] koşmamış olanlar olsa gerek' dediler, daha birtakım şeyler söylediler. Derken Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem çıktı, 'ne bahsediyorsunuz?' dedi, haber verdiler, buyurdu ki: هُمُ الَّذِينَ لَا يَرْقُونَ وَلَا يَسْتَرْقُونَ وَلَا يَتَطَيَّرُونَ وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ 'onlar o kimselerdir ki rukye yapmazlar, rukye istemezler, tetayyur, yani teşe''üm de etmezler ve ancak Rablerine tevekkül ederler.'»'"[3] Fakat *Buhârî*'de, *Mesâbîh*'te ve *Meşârık*'ta[4] لَا يَرْقُونَ yoktur ve hadis şöyledir: هُمُ الَّذِينَ لَا يتطيَّرون وَلَا يَسْتَرْقُونَ وَلَا يَكْتَوُونَ وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ "onlar o kimselerdir ki teşe''üm etmezler, rukye istemezler, dağlanmazlar ve ancak Rablerine tevekkül ederler".[5] Bu daha sahihtir. Bu hadis, İhlâs'ta "samed"in mânasını

---

1 B -"derken bana denildi ki "diğer ufka bak." Baktım ki bir sevâd-ı azîm".

2 H: "şerîk".

3 Müslim, Îmân, 374. Krş. Buhârî, Tıb, 17:

حدثنا هشيم أخبرنا حصين بن عبد الرحمن قال: كنت عند سعيد بن جبير فقال: أيكم رأى الكوكب الذي انقض البارحة؟ قلت: أنا، ثم قلت: أما إني لم أكن في صلاة ولكني لدغت، قال: فماذا صنعت؟ قلت: استرقيت، قال: فما حملك على ذلك؟ قلت: حديث حدثناه الشعبي، فقال: وما حدثكم الشعبي؟ قلت: حدثنا عن بريدة بن حصيب الأسلمي أنه قال: لا رقية إلا من عين أو حمة، فقال: قد أحسن من انتهى إلى ما سمع ولكن حدثنا ابن عباس عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: عرضت علي الأمم فرأيت النبي صلى الله عليه وسلم ومعه الرهيط والنبي ومعه الرجل والرجلان والنبي ليس معه أحد، إذ رفع لي سواد عظيم فظننت أنهم أمتي فقيل لي: هذا موسى صلى الله عليه وسلم وقومه ولكن انظر إلى الأفق فنظرت فإذا سواد عظيم فقيل لي: انظر إلى الأفق الآخر فإذا سواد عظيم فقيل لي: هذه أمتك ومعهم سبعون ألفا يدخلون الجنة بغير حساب ولا عذاب، ثم نهض فدخل منزله فخاض الناس في أولئك الذين يدخلون الجنة بغير حساب ولا عذاب فقال بعضهم: فلعلهم الذين صحبوا رسول الله صلى الله عليه وسلم، وقال بعضهم: فلعلهم الذين ولدوا في الإسلام ولم يشركوا بالله، وذكروا أشياء فخرج عليهم رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: ما الذي تخوضون فيه؟ فأخبروه فقال: هم الذين لا يرقون ولا يسترقون ولا يتطيرون وعلى ربهم يتوكلون.

4 B: "*Meşrık*'ta".

5 Buhârî, Tıb, 41; Begavî, *Mesâbîhu's-sünne,* III, 445.

îzahta geçtiği üzere esbâba gönül vermeyen ve âlâm ve mesâib karşısında sarsılmayarak makām-ı tevekkülün en yüksek mertebesinde bulunan nüfûs-ı râzıye ashâbı ekâbir-i ehlullah hakkında olduğu âşikârdır. Onun için bunlardan key ve istirkānın terki evlâ olacağına istidlâl olunabilirse de umum için mutlaka men' u nehyine istidlâl muvâfık olmaz. Yine Buhârî, Müslim ve sâir sıhâhta rukyeye müsaade eden hadisler de çoktur, ezcümle Câbir b. Abdullah hadislerinde demiştir ki: "Benim bir dayım vardı, akrepten rukye ederdi, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem rukyelerden nehiy buyurdu, onun üzerine, vardı 'yâ Resûlallah, sen rukyelerden nehiy buyurdun, ben ise akrepten rukye ederim' dedi. Resûlullah da: 'Sizden her kimin kardeşine bir menfaat etmeye gücü yeterse yapsın' buyurdu."[1] Avf b. Mâlik Eşca'î hadîsinde de demiştir ki: "Biz câhiliyede rukye ederdik, dedik ki 'yâ Resûlallah, onun hakkında ne buyurursun?' 'Rukyelerinizi bana arzediniz, rukyelerde beis yoktur, onda şirk olmadıkça' buyurdu."[2] Ebû Sa'îd-i Hudrî hadîsinde: "Ashâb-ı Resûlullah'dan birtakım kimseler seferde idiler, Arap obalarından birine uğradılar, onlara müsâfir olmak istediler, müsâfir etmediler. 'İçinizde bir rukye eden (okuyucu) var mı? Zira obanın seyyidi [6391] ledîgdir (yani yılan veya akreb sokmuştur)' dediler. Ashab içinden bir recül -ki Ebû Sa'îd kendisidir- 'evet' dedi, vardı onu Fâtihatü'l-Kitâb ile rukye etti. Bunun üzerine adam iyi oldu, ona bir bölük ganem verildi, o onu kabul etmek istemedi, 'Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'e arzetmeden almam' dedi, ve Peygamber'e vardı anlattı, 'yâ Resûlallah! Vallahi yalnız Fâtihatü'l-Kitâb ile rukye ettim' dedi. Resûlullah tebessüm buyurdu da 'sen onun rukye olduğunu ne bildin?' dedi, sonra da 'onu onlardan alın, bana da sizinle beraber bir sehm ayırın' buyurdu[3]."[4] Daha bunlar gibi

---

1 Müslim, Selâm, 62:
عن جابر قال: كان لي خال يرقي من العقرب فنهى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن الرقى، قال: فأتاه فقال: يا رسول الله، إنك نهيت عن الرقى وأنا أرقي من العقرب! فقال: من استطاع منكم أن ينفع أخاه فليفعل.

2 Müslim, Selâm, 64:
عن عوف بن مالك الأشجعي قال: كنا نرقي في الجاهلية فقلنا: يا رسول الله، كيف ترى في ذلك؟ فقال: اعرضوا علي رقاكم، لا بأس بالرقى ما لم يكن فيه شرك.

3 H -"bana da sizinle beraber bir sehm ayırın' buyurdu".

4 Müslim, Selâm, 65:

hadisler delâlet ediyor ki nehyedilmiş olan rukyeler hakikatleri mechul olan, sihir ihtimâli ve şirk mânası bulunan rukyelerdir.

Bazıları da üflemeyi men‘ etmişlerdir, İkrime demiştir ki: "Rukye eden üflememeli ve meshetmemeli ve akid yapmamalıdır." İbrâhim-i Neha‘î'den de "selef rukyelerde üflemeyi mekruh görürlerdi" diye menkuldür. Bazısı da demiştir ki: "Dahhâk'in yanına girdim, veca‘ı vardı. 'Sana ta‘vîz okuyayım mı yâ Ebâ Muhammed?' dedim, 'peki, velâkin üfleme' dedi, ben de Mu‘avvizeteyn'i okudum." Halîmî demiştir ki: "Rukye eden üflememek ve meshetmemek ve akid yapmamak gerektir diye İkrime'den mervî olan kavil, ke'enne bu hususta o şuna zâhib olmuştur: Allah teâlâ akidde nefsi isti‘âze olunacaklardan kılmıştır. Binâen‘aleyh menhî olması vâcib olur, fakat bu istidlâl zayıftır çünkü نفث في العقد ancak ervâh ve ebdâna muzır sihir olduğu vakit mezmum olur. Amma bu nefs ervâh ve ebdânı ıslah için olursa haram olmamak vâcib olur."[1] Ma‘amâfîh Nesâî'de Ebû Hüreyre'den şu hadis de mervîdir: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: مَنْ عَقَدَ عُقْدَةً ثُمَّ نَفَثَ فِيهَا فَقَدْ سَحَرَ وَمَنْ سَحَرَ فَقَدْ أَشْرَكَ وَمَنْ تَعَلَّقَ شَيْئًا وُكِلَ إِلَيْهِ "her kim bir ukde akdeder[2] de sonra ona nefsederse sihir yapmıştır (yani sihir işlerinden bir iş yapmıştır), sihir yapan da şirk etmiştir. Her kim bir şeye takılırsa (bir [6392] menfaati olur veya zararı def‘ eder diye gönül takar, itikad eylerse veya o itikad ile muska ve nazarlık gibi bir şey takınırsa) ona havale edilir."[3] Yani yalnız Allah'a sığınmayıp da o şeye bağlandığı, ondan umduğu, hâlbuki Allah'ın izni olmayınca hiçbir şeyin ne menfaati ne mazarratı olamayacağı için o takıldığı şeyden hiçbir fâide görmez, Allah'ın avn ü inâyetinden

---

عن أبي سعيد الخدري أن ناسا من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم كانوا في سفر فمروا بحي من أحياء العرب فاستضافوهم فلم يضيفوهم فقالوا لهم: هل فيكم راق؟ فإن سيد الحي لديغ أو مصاب! فقال رجل منهم: نعم. فأتاه فرقاه بفاتحة الكتاب فبرأ الرجل فأعطي قطيعا من غنم فأبى أن يقبلها وقال: حتى أذكر ذلك للنبي صلى الله عليه وسلم، فأتى النبي صلى الله عليه وسلم فذكر ذلك له فقال: يا رسول الله، والله ما رقيت إلا بفاتحة الكتاب! فتبسم وقال: وما أدراك أنها رقية؟ ثم قال: خذوا منهم واضربوا لي بسهم معكم.

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 370:

ومنهم من أنكر النفث، قال عكرمة: لا ينبغي للراقي أن ينفث ولا يمسح ولا يعقد وعن إبراهيم قال: كانوا يكرهون النفث في الرقى وقال بعضهم: دخلت على الضحاك وهو وجيع فقلت: ألا أعوذك يا أبا محمد؟ قال: بلى ولكن لا تنفث، فعوذته بالمعوذتين. قال الحليمي: الذي روي عن عكرمة أنه ينبغي للراقي أن لا ينفث ولا يمسح ولا يعقد، فكأنه ذهب فيه إلى أن الله تعالى جعل النفث في العقد مما يستعاذ منه فوجب أن يكون منهيا عنه إلا أن هذا ضعيف، لأن النفث في العقد إنما يكون مذموما إذا كان سحرا مضرا بالأرواح والأبدان فأما إذا كان هذا النفث لإصلاح الأرواح والأبدان وجب أن لا يكون حراما.

2 H: "ukdeler".

3 Nesâî, Tahrîmü'd-Dem, 19.

mahrum olur. Âyetin tefsîriyle bu hadîsin münasebeti de zâhirdir. Bu da mutlaka nefsi nehyetmemiş, sihirbazlık tarzında düğümler dökerek, şunu bunu bağlamak için okuyup üflemeleri nehyetmiş ve son fıkrasıyla da nefsi telkinlerin mutlaka bir hükmü olduğu ve bu suretle mevhum şeylere itikadın ve Allah'tan başkasına sığınmanın mazarratını anlatmış demektir. Bunun hâsılı da beyan olunduğu üzere sihir mânası karışan ukdeli, ne olduğu belirsiz, mechul ve muğlak, şüpheli, akide veya beden üzerinde mazarrat olması melhuz şeytânî üfürükçülükten ve mevhûmâta kapılmaktan tahzirdir. Onun için müfessirînin çoğu mânayı hep sihir üzerinde dolaştırmışlar ve mutlaka değil, fakat sihir karışan rukyelerden sakınmayı söylemişler, iplik düğümleyerek okumayı da sihir tarzından saymışlar, İkrime gibi bazıları da[1] nefsetmeyi ve el sürmeyi bile şüpheli telakkī eylemişlerdir[2] ki muradları tükürüklü üfürükler ve sinirler bozacak sıvamalar olmak gerektir. Yoksa şeytânî habis nefslere mukabil kudsî, rahmânî nefsler ve nefesler[3] dahi bulunduğu ve mâneviyyâtın maddiyyâta, maddiyyâtın mâneviyyâta geçmesi için velev cüz'î olsun bir sebeb-i âdîye teşebbüs dahi lâbüd bulunduğu inkâr olunmuş değildir. لِكُلِّ شَيْءٍ دَوَاءٌ "her şeyin bir devâsı vardır"[4] hadîsi mûcebince emrâz-ı rûhiyeye rûhânî, emrâz-ı cismâniyeye cismânî sebeplerle tedavi meşrû' olduğu gibi karışık olanlara[5] da karışık tedavi elbette meşrû' olur; şu şart ile ki tesir, esbâbdan değil, Allah'tan bilinmeli ve hepsinde de entrikadan, sihirbazlıktan, şarlatanlıktan, [6393] iğfal ve ızrardan sakınmalıdır. Bu cihetle emrâz-ı cismâniye tedavisinde bile gerek tabîbin ve gerek marîzin ahlâk ve itikad itibariyle hâlet-i rûhiyelerinin dahi ehemmiyet-i mahsûsası bulunduğundan rûhânî kıymet, hüsn-i niyet ve selâmet-i i'tikad hepsinin başında gelir. Yoksa tabâbet nâmına yapılan zararlar, efsunculuk, üfürükçülük nâmıyla yapılan zararlardan az değildir.

1 B -"sihir tarzından saymışlar, İkrime gibi bazıları da".
2 H: "etmişler".
3 H -"ve nefesler".
4 Müslim, Selâm, 69:
عن جابر عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه قال: لكل داء دواء فإذا أصيب دواء الداء برأ بإذن الله عز وجل.
5 H: "olanlar".

Bâhusus bunları Allah için benî nev'ine hizmet ve menfaatten ziyade sırf mal kazancı için vâsıta yapan ve ağır ağır ücretler almak üzere alışveriş akidleri yapmadan bir nefes sarfetmek bile istemeyen mütetabbiblerin, şarlatanların zararları, hiçbir zaman cinciliği, üfürükçülüğü san'at ittihaz edenlerden aşağı kalmamıştır. Böylelerin de وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ'de dâhil efsunculardan sayılması lâzım gelir. Hatta yalnız tabâbette değil, yukarıda "ukde"nin tafsil olunan mânalarına göre her meslek ve san'atta hak ve hayır fikrinden ayrılarak insan aldatmak, şer saçmak için nefes sarfedenlerin hepsi de bu mazmunda dâhil olan, isti'âze edilmesi lâzım gelen nüfûs-i neffâseden olduğu da unutulmamak iktizâ eder. Bunların böyle olması ise mukabilinde mahza hak ve hayır için cidd ü istikāmetle Allah yolunda nefes sarfedenlerin mevcudiyetlerini ve kıymetlerini inkâra sebep teşkil etmez. Bundan dolayı hulûs-i niyet ve temiz nefeslerle Allah'a sığınarak Allah'tan şifâ niyaz ederek okuyup üflemeyi de mutlaka sihirbazlık gibi telakkī etmek doğru olmaz. Onun için rukyeyi tecviz[1] edenler sıhâhta mervî olan bir hayli hadis ile istidlâl eylemişlerdir ki Râzî bunlardan şunları kaydeylemiştir:

1. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bir rahatsız olmuştu. Cibrîl aleyhisselâm ona rukye etti de بِسْمِ اللهِ أَرْقِيكَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ يُؤْذِيكَ وَاللهُ يَشْفِيكَ yani: "Bismillah, okur rukye ederim sana seni inciten her şeyden, Allah da sana şifâ verir" dedi, diye rivayet edilmiştir.[2]

2. İbn Abbas demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bize bütün evcâ'dan ve [6394] hummâdan şu duayı tâlim ederdi: بِسْمِ اللّٰهِ الْكَرِيمِ، أَعُوذُ بِاللّٰهِ الْعَظِيمِ مِنْ شَرِّ كُلِّ عِرْقٍ نَعَّارٍ وَمِنْ شَرِّ حَرِّ النَّارِ.[3]

---

1 B: "tecâvüz".

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 58:

عن أبي سعيد الخدري قال: اشتكى رسول الله صلى الله عليه وسلم فجاءه جبريل فرقاه فقال: بسم الله أرقيك، من كل شيء يؤذيك، من كل عين وحاسد يشفيك، أو قال: الله يشفيك.

3 "Ne'âr"; "na'ra"dan; haykıran, sızlayan, âsi ve serkeş fitnekâr mânalarına gelir [Müellifin notu]. Tirmizî, Tıb, 26; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 369:

عن ابن عباس أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يعلمهم من الحمى ومن الأوجاع كلها أن يقول: بسم الله الكبير، أعوذ بالله العظيم من شر كل عرق نعار ومن شر حر النار.

3. Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: "Bir kimse eceli gelmemiş bir hastanın yanına girer de yedi kere أَسْأَلُ اللهَ الْعَظِيمَ رَبَّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ أَنْ يَشْفِيَكَ 'niyaz ederim o azîm Allah'a, o Arş-ı Azîm'in Rabbine ki sana şifâ versin' derse şifâ bulur."[1]

4. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bir hastanın yanına girdiğinde şöyle derdi: أَذْهِبِ الْبَاسَ رَبَّ النَّاسِ، اشْفِهِ أَنْتَ الشَّافِي، لَا شِفَاءَ إِلَّا شِفَاؤُكَ، شِفَاءً لَا يُغَادِرُ سَقَمًا "gider o be'si, nâsın Rabbi, ona[2] şifâ ver, Sensin şâfî, Senin şifândan başka şifâ yok, bir şifâ ki dert bırakmaz".[3]

5. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazret-i Hasan ile Hazret-i Hüseyin'e ta'vîz eder, أُعِيذُكُمَا بِكَلِمَاتِ اللهِ التَّامَّةِ مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ وَهَامَّةٍ وَمِنْ كُلِّ عَيْنٍ لامَّةٍ "ikinizi de Allah'ın kelimât-ı tâmmesine sığındırırım, her şeytan ve şom kazadan ve kötü gözden" derdi ve buyururdu ki "babam İbrâhim de oğulları İsmâil ve İshâk'ı böyle ta'vîz ederdi."[4]

6. Osman b. Ebi'l-Âs-ı Sekafî'den; demiştir ki: "Resûlullah'a vardım ve bende bir veca' vardı, beni bitireyazmıştı. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Sağ elini onun üzerin koy ve yedi kere şöyle de: بِاسْمِ اللَّهِ، أَعُوذُ بِعِزَّةِ اللَّهِ وَقُدْرَتِهِ مِنْ شَرِّ مَا أَجِدُ' ben de yaptım, Allah bana şifâ verdi."[5] Bunda şâyân-ı dikkattir ki Resûlullah ona okumamış, onun kendisine okutmuştur.

7. Aleyhissalâtü vesselâm sefere çıkıp da bir menzile konduğu zaman şöyle derdi: يَا أَرْضُ، رَبِّي وَرَبُّكِ اللَّهُ أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ شَرِّكِ وَشَرِّ مَا فِيكِ وَشَرِّ مَا يَخْرُجُ مِنْكِ

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 239; Ebû Dâvûd, Cenâiz, 12; Tirmizî, Tıb, 32:
عن ابن عباس عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: ما من عبد مسلم يعود مريضا لم يحضر أجله فيقول سبع مرات: أسأل الله العظيم، رب العرش العظيم أن يشفيك، إلا عوفي.

2 H: "onu".

3 Müslim, Selâm, 47. Krş. Buhârî, Merdâ, 20:
عن عائشة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان إذا عاد مريضا يقول: أذهب الباس رب الناس، اشفه أنت الشافي، لا شفاء إلا شفاؤك، شفاء لا يغادر سقما.

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 236; Ebû Dâvûd, Sünnet, 22; Tirmizî, Tıb, 18:
عن ابن عباس أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يعوذ حسنا وحسينا يقول: «أعيذكما بكلمات الله التامة، من كل شيطان وهامة ومن كل عين لامة» وكان يقول: كان إبراهيم أبي يعوذ بهما إسماعيل وإسحاق.

5 İbn Mâce, Tıb, 36; Ebû Dâvûd, Tıb, 19; Tirmizî, Tıb, 29:
عن عثمان بن أبي العاص الثقفي أنه قال: قدمت على النبي صلى الله عليه وسلم وبي وجع قد كاد يبطلني فقال لي النبي صلى الله عليه وسلم: «اجعل يدك اليمنى عليه وقل: باسم الله، أعوذ بعزة الله وقدرته من شر ما أجد، سبع مرات» فقلت ذلك فشفاني الله.

وَشَرِّ مَا يَدِبُّ عَلَيْكِ وَأَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ أَسَدٍ وَأُسُودٍ وَحَيَّةٍ وَعَقْرَبٍ وَمِنْ شَرِّ سَاكِنِي الْبَلَدِ وَوَالِدٍ وَمَا وَلَدَ
"Yâ Arz! Benim Rabbim senin de Rabbin Allah'tır, Allah'a sığınırım senin şerrinden, ve sendekinin şerrinden ve senden çıkanın şerrinden ve senin üzerinde debelenenin şerrinden ve[1] Allah'a sığınırım esedden ve esvedden ve yılandan ve akrepten ve beldenin sâkinlerinin ve doğuranın ve doğurduğunun şerrinden."[2]

[6395] Bunlarda üflemeye dair bir işaret yoktur. Ve bunların meşrûiyeti için başka delîle hâcet olmaksızın Kur'an'daki dua ve isti'âze emirleri ve bu sûreler kâfidir. Bununla beraber Resûlullah'ın nefs ve meshi de sâbittir.

8. Sûrenin tâ başında geçtiği vechile Resûlullah her gece Mu'avvizât'ı okur ellerine üfler, yüzüne ve cesedine meshederdi. Bundan başka, yine Hazret-i Âişe'den sıhâhta mervîdir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ehlinden birisi hastalandığı vakit ona Mu'avvizât'ı üflerdi, vefat ettiği hastalığında da ben okuyup üflüyor ve kendi eliyle kendisini meshediyordum, çünkü onun yed-i saâdetinin bereketi benim elimden çok büyük idi."[3] Bununla beraber Resûlullah'ın kendisine başkasının okumasını istemediğini anlatan şu rivayet de çok mühimdir, yine *Sahîh-i Müslim*'de: Hazret-i Âişe demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bizden bir insan rahatsız olduğu vakit onu sağ eliyle mesheder, sonra şöyle derdi: أَذْهِبِ الْبَاسَ رَبَّ النَّاسِ وَاشْفِ أَنْتَ الشَّافِي، لَا شِفَاءَ إِلَّا شِفَاؤُكَ، شِفَاءً لَا يُغَادِرُ سَقَمًا Vaktâ ki Resûlullah hastalandı ve ağırlaştı, sağ elini tuttum, onun yaptığını yapmak istedim, elini elimden çekti, sonra اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِي وَاجْعَلْنِي مَعَ الرَّفِيقِ الْأَعْلَى dedi, ben bakagittim, ne bakayım emir

---

1 B -"senden çıkanın şerrinden ve senin üzerinde debelenenin şerrinden ve".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 369. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 132; Ebû Dâvûd, Cihâd, 80:

روي أنه عليه السلام كان إذا سافر فنزل منزلا يقول: يا أرض، ربي وربك الله أعوذ بالله من شرك وشر ما فيك وشر ما يخرج منك وشر ما يدب عليك وأعوذ بالله من أسد وأسود وحية وعقرب ومن شر ساكني البلد ووالد وما ولد.

3 Müslim, Selâm, 50:

عن عائشة قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا مرض أحد من أهله نفث عليه بالمعوذات فلما مرض مرضه الذي مات فيه جعلت أنفث عليه وأمسحه بيد نفسه لأنها كانت أعظم بركة من يدي.

tamam olmuştu."[1] Bunlardan mâ'adâ Resûlullah'ın harbde ve sâirede mecruh olanlara okuyup dokunmasıyla derhâl şifâ hâsıl olanlar da çoktur, fakat onlar onun nübüvveti havâssından olan mu'cizât kabîlinden olduğu için diğerleri hakkında istidlâl olunmaz. Ma'amâfîh yine Hazret-i Âişe "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ensardan bir ehl-i beyte humeden, yani akrep gibi zehirli hayvan sokmasından rukyeye ruhsat verdi" demiştir[2] ki, bu da Câbir hadislerini müeyyiddir, bunda emmek tıbben de müfîd olduğuna göre tükürmenin de bir vechi mülâhaza edilebilir. Bundan başka bir de gözden rukyeye müsaade edilmiş olduğu ve bu sebeple لَا رُقْيَةَ إِلَّا مِنَ الْعَيْنِ وَالْحُمَه denildiği[3] de mezkurdur. Göz değmek hâdisesi bir hâlet-i [6396] nefsâniye olmak hasebiyle bunda da rûhânî bir nefes ve telkīnin fâidesi zâhir demektir.

Şimdi bütün bunlardan hâsıl olan netice de şudur ki: Sihir şâibesi olmamak üzere rûhî veya bedenî salâh için me'sur dualarla rukye câiz olmakla beraber istirkā[4], yani kendini başkasına okutmak, rukye talep etmek, Allah'a sığınmak ve dua etmek için başkasının tavassutunu dilenmek mânasını tazammun etmek itibariyle şer'an memduh değildir, o bâlâda zikrolunan hadisler mûcebince Allah'ın bilâ-hisab velâ-azab cennete girecek has kulları ondan sakınırlar. Bundan dolayı fıkh-ı Hanefîde bu mesele şu vechile muharrerdir: Şâfî ancak Allah teâlâ olduğuna ve devâyı ona sebep kıldığına itikad ettiği takdirde tedavi ile iştigalde beis yoktur. Amma şâfî devâdır diye itikad ederse değil (كذا في السراجية).[5] Şunu bilmelidir ki zararı izâle eden esbâb üç kısma ayrılır:

---

1 Müslim, Selâm, 46:

عن عائشة قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا اشتكى منا إنسان مسحه بيمينه ثم قال: أذهب الباس رب الناس واشف أنت الشافي، لا شفاء إلا شفاؤك، شفاء لا يغادر سقما، فلما مرض رسول الله صلى الله عليه وسلم وثقل أخذت بيده لأصنع به نحو ما كان يصنع فانتزع يده من يدي ثم قال: اللهم اغفر لي واجعلني مع الرفيق الأعلى، قالت: فذهبت أنظر فإذا هو قد قضى.

2 Müslim, Selâm, 53:

عن عائشة قالت: رخص رسول الله صلى الله عليه وسلم لأهل بيت من الأنصار في الرقية من الحمة.

3 Buhârî, Tıb, 17; Müslim, Îmân, 374:

عن عمران بن حصين رضي الله عنهما قال: لا رقية إلا من عين أو حمة.

4 H: "istirâk".

5 *el-Fetâva'l-Hindiyye,* V, 354:

(الباب الثامن عشر في التداوي والمعالجات وفيه العزل وإسقاط الولد) الاشتغال بالتداوي لا بأس به إذا اعتقد أن الشافي هو الله تعالى وأنه جعل الدواء سببا أما إذا اعتقد أن الشافي هو الدواء فلا، كذا في السراجية.

Birincisi maktû'un bihtir: Susuzluk zararını gideren su ve açlık zararını gideren ekmek gibi. İkincisi maznundur: Hacamat etmek, kan almak, müshil içmek vesâir ebvâb-ı tıbba ait mu'âlecât yapmak gibi. Üçüncüsü de mevhumdur, rukye gibi. İmdi maktû'un bih olanın terki tevekkülden değildir, hatta ölüm korkusu olduğu takdirde terki haramdır.[1] Amma mevhum olana gelince tevekkülün şartı onun terkidir. Zira Resûlullah (sallallâhu aleyhi ve sellem ve âlihî) mütevekkilîni onunla vasfeylemiştir. لَا يَسْتَرْقُونَ... إلخ. İkisi arasında mütevassıt derecede olan maznûna gelince ki etıbbâ indindeki esbâb-ı zâhire ile müdâvat böyledir, bunu yapmak tevekküle münâfî değildir, mevhûmun hilâfınadır, terki de haram değildir, maktû'un bihin hilâfınadır. Belki bazı ahvâlde ve bazı eşhâs hakkında terki fiilinden efdal [6397] olur, bu iki derece beyninde bir derecedir (كذا في الفصول العمادية في الفصل الرابع والثلاثين).[2] Marîze ve meldûğa karşı okumak yahut bir varaka yazıp ta'lîk etmek, yahut bir tasa yazıp yıkayıp içirmek[3] gibi Kur'an ile istirkā hakkında ihtilâf edilmiştir. Atâ, Mücâhid ve Ebû Kılâbe mubah olduğuna, Nehaî ve Basrî kerâhetine kāil olmuşlardır. *Hizânetü'l-Fetâvâ*'da böyledir, fakat meşâhîrde inkâr edilmeyerek sâbit de olmuştur (*Hizânetü'l-Müftîn*). Ta'vîz, yani muska takınmakta beis yoktur velâkin halâda ve mukārenet zamanında çıkarır (*Garâib*). Bir kadın kocası sevmediği için sevsin diye muska yaptırmak isterse *Câmi'u's-Sağîr*'de der ki bu haramdır helal olmaz (كذا في الحاوي للفتاوى) (*Fetâvâ-yı Hindiyye*, cild 5, Kitâbu'l-Kerâhiye 18. bâb, Tedâvî ve Mu'âlece).[4] Görülüyor ki burada rukye ile tedavi terki evlâ mevhum

---

1 Zira ölmeyecek kadar yemek içmek farz ve intihar etmek haramdır. Onun için semm-i kātil içmek haram olduğu gibi yemeyi içmeyi terk ile ölüme sebebiyet vermek de haramdır. Binâen'aleyh zararı izâlesi yemek içmek gibi kat'î olarak mâlum bulunan esbâb ile tedavi ve tehaffuz ölüm tehlikesi karşısında vâcib ve terki haram olur [Müellifin notu].

2 *el-Fetâva'l-Hindiyye,* V, 355:

اعلم بأن الأسباب المزيلة للضرر تنقسم إلى مقطوع به كالماء المزيل لضرر العطش والخبز المزيل لضرر الجوع وإلى مظنون كالفصد والحجامة وشرب المسهل وسائر أبواب الطب أعني معالجة البرودة بالحرارة ومعالجة الحرارة بالبرودة وهي الأسباب الظاهرة في الطب وإلى موهوم كالكي والرقية أما المقطوع به فليس تركه من التوكل بل تركه حرام عند خوف الموت وأما الموهوم فشرط التوكل تركه إذ به وصف رسول الله صلى الله عليه وسلم وآله المتوكلين وأما الدرجة المتوسطة وهي المظنونة كالمداواة بالأسباب الظاهرة عند الأطباء ففعله ليس مناقضا للتوكل بخلاف الموهوم وتركه ليس محظورا بخلاف المقطوع به بل قد يكون أفضل من فعله في بعض الأحوال وفي حق بعض الأشخاص فهو على درجة بين الدرجتين كذا في الفصول العمادية في الفصل الرابع والثلاثين.

3 H: "içmek".

4 *el-Fetâva'l-Hindiyye,* V, 356:

kısmından sayılmıştır, mevhum denilmekten murad da hiç aslı yok yalan demek değil, "maktû'"un ve zann-ı gālib demek olan "maznun"un mukabili, yani zannın mercuh, zayıf tarafı yüzde elliden aşağı düşen kısmı demektir ki tıbbî tedavilerin de birçoğu böyledir; isabeti yüzde yüz olan maktû', yüzde elliden yukarı olan maznun, yüzde elliden aşağı olan da mevhum kısmındandır. Zamanımızda tıbbî fenlerin terakki etmiş olmasına rağmen hayâtın, emrâzın tam bir hudûdu çizilmiş olmadığı gibi fennî tedavi de ampirik olmaktan çıkarılmış değildir, hayat yine mechûlât ve esrâr ile doludur. Onun için zikrolunan üç kısım hakkındaki hüküm artık değişmiştir veya değişir gibi zannetmemelidir, bu taksim her zaman için düstur olacak ilmî bir taksimdir. Bugün de tıbda fenn-i[1] tedavinin yüzde yüz isabet iddia ettiği bir deva tesbit edilmiştir denemiyor, kinin gibi en sağlam sayılan ilaçların bile yüzde seksen doksan ihtimal içinde telakkī edildiği mâlumdur. Biiznillah yüzde yüz sayılabilecek bir hayli ilaçların bulunduğu farzolunsa bile bunlar maktû' kısmında dâhil demek olacağından dolayı zikrolunan taksim [6398] değişecek değildir. Birçok masraflara[2] fedâkârlıklara katlanılarak[3] tâkip edilen tedavilerin birçoğu da nice ukdelerle dolu esrâr perdeleri içinde zayıf bir ihtimâlin verdiği asgarî bir ümit ile tatbik edilmek itibariyle rukyeden farklı değildir, aynı zamanda tıb tedavilerinin müfîd olmadığı bazı emrâz ve avârızın bir rukye ile zâil olabildiği de öteden beri görülegelmiş vâkı'âttandır.

Mukabilinde bir şer ve zarar melhuz olmadıkça mümkin olan en zayıf bir fâide ihtimâlinden dahi insanları men' etmek doğru olmaz ve yüzde bir değil, binde bir, milyonda bir misâle müstenid bir ihtimal dahi olsa mukabilinde bir zarar ihtimâli bulunmayan bir fâide mülâhazası mücerred tevehhüm değil, az çok delilden neş'et eden bir şüphe demek

---

واختلف في الاسترقاء بالقرآن نحو أن يقرأ على المريض والملدوغ أو يكتب في ورق ويعلق أو يكتب في طست فيغسل ويسقى المريض فأباحه عطاء ومجاهد وأبو قلابة وكرهه النخعي والبصري كذا في خزانة الفتاوى. فقد ثبت ذلك في المشاهير من غير إنكار... كذا في خزانة المفتين. ولا بأس بتعليق التعويذ ولكن ينزعه عند الخلاء والقربان كذا في الغرائب. قال إن أرادت امرأة أن تضع التعويذ ليحبها زوجها بعدما كان يبغضها ذكر في الجامع الصغير أن ذلك حرام كذا في الحاوي للفتاوى.

1 H: "fennî".
2 H ve B: "masraflarla".
3 H: "katlanarak".

olduğundan ihtiyaç hâlinde daha kuvvetlisi bulunamayınca onunla amel tecviz edilir, ve öyle bir tesellinin ale'l-ıtlâk men'i de mâkul[1] olmaz. Fakat insanların sihirbazlara, şeytanlara kapılması da en ziyade bu gibi şüpheli ahvâl içinde vukū'a gelir ve onun için zarar ihtimallerinin de iyi düşünülmesi îcab eder. İlm-i usûl kavâ'idine nazaran ise kat'î delil ile itikad ve amel vâcibdir, hilâfına kavî delil bulunmayan zannî delil ile itikad vâcib olmasa da inde'l-hâce amel vâcib olur. Vehim ve şüpheye itibar yoktur, ancak ihtiyat mevki'inde vehim ve şüpheyi kesmek için müfid olduğu zaman nazar-ı i'tibâra alınabilir. Bu esas üzere fıkıhta da şifâ Allah'tan bilinmek şartıyla tedavinin kat'î olanıyla amel vâcib, inde'l-havf terki haram, maznun olanıyla amel câiz, ahvâl ve eşhâsa göre bazen fiili, bazen de terki evlâ, mevhum olanıyla da amel menhî değil ise de terki evlâ denilmiş, rukye de mevhum kısmından sayılmıştır. Mevhum olmasının sebebi de dua olması itibariyle değil, okuyanın nefesinde sebebiyet mülâhazası itibariyledir.

Şu hâlde bu îzâhâttan anlaşılır ki rukye ile tedavi halkın pek çoğunun zannettiği gibi dindarlığın îcâbı ve [6399] şer'in emrettiği bir şey değil, nihâyet bir müsaadedir. Asıl diyânetin muktezâsı onu terk ile Allah'a mütevekkil olmak ve ancak Allah'a sığınıp O'na kendisi doğrudan doğru dua etmek ve duasına başkalarının tavassutunu istememektir. Mü'minin mü'mine gerek huzûrunda ve gerek gıyâbında duası meşrû' ve müstahsen ve hatta vazîfe-i dîniyesi bulunduğunda ve الدُّعَاءُ مُخُّ الْعِبَادَةِ hadîs-i şerîfi[2] mûcebince dua ibadetin, dindarlığın iliği olduğunda şüphe yok ise de dua etmek başka, okuyup üflemek, başkasının nefesinden meded beklemek yine başkadır. Allah teâlâ duayı emretmiş, ادْعُونٖٓي اَسْتَجِبْ لَكُمْ [el-Mü'min 40/60] buyurmuş, اِنّٖي قَرٖيبٌۜ اُجٖيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِ [el-Bakara 2/186] buyurmuş, قُلْ مَا يَعْبَؤُا بِكُمْ رَبّٖي لَوْلَا دُعَٓاؤُكُمْ [el-Furkân 25/77] buyurmuş, fakat şirkten, kendinden başkasına duadan nehyetmiş, قُلْ اِنَّمَٓا اَدْعُوا رَبّٖي وَلَٓا اُشْرِكُ بِهٖٓ اَحَدًا [el-Cîn 72/20] buyurmuştur.

---

1 B: "makbul".
2 Tirmizî, Deavât, 2.

Kezâlik Kur'an'da ve Resûlünün lisânıyla en güzel duaları tâlim eylemiş ve nihâyet bu sûrelerle de bütün şerlerden doğrudan doğru kendisine sığınılmasını emreylemiştir. Okuyup üfleyecek olan bunları bellesin, her zaman kendine hırz-ı cân edinsin[1]. Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den mervî olduğu üzere her gece ve her ihtiyâcında temiz temiz, hulûs-i kalb ve itikad ile okusun, kendine üflesin, mü'min kardeşlerine de hem dua hem tavsiye etsin, temiz nefesle dua edenlerin dualarının berekâtını da inkâr etmesin, buna söz yok. Fakat Allah teâlâ böyle dua ve icâbet kapısını herkese açtığı, ona umûmiyetle herkesi çağırdığı, herkesin doğrudan doğru ilticâsını istediği ve şirk şâibesini kabul buyurmadığı hâlde O'na doğrudan doğru dua ve ibadet ile dehâlet ve ilticâyı bırakıp da "ben o kapıya gidemem, ne isteyeceğimi de bilemem" diye dua dellâlı aramaya ve onun nefesinden meded ummaya kalkışmak diyânetin îcâbı değil câhiliye âdetidir. Nâs bundan gâfil olup kendine okutup üflemeyi dindarlık iktizâsı zanneylediği cihetle burada bu tafsîlât ile sözü uzatmaya lüzum görüldü, والله الموفق.

[6400] 2. Bir de النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ düğümlere üfleyen kadınlar, اَلنِّسَاءُ الْكَيَّادَاتُ yani hîlebaz kadınlar, yahut erkekleri fitneye düşüren, onlara mehâsinini arzederek taarruz edip meftun eyleyen fitnekâr kadınların şerrinden diye tefsir edilmiştir.[2] Râzî'nin beyânına göre Ebû Müslim bu sonuncuyu ihtiyar eylemiştir ki, erkeklerin azm ü iradelerinde, re'y ve nazarlarında icrâ-yı tesir ile tasarruf eden kadınlar demek olur. Bu surette "ukde" azîmet, yani akd-i kalb ve re'y ü[3] nazar mânasına, yahut ip düğümünden müste'âr, "nefs" de ipin düğümünü yumuşatmak için tükürmekten müste'âr olup mâna şu olmuş olur: Kadınlar erkeklerin gönüllerine üfler gibi verdikleri heyecanlar ve yumuşatıcı tesirlerle onları re'yden re'ye, azîmetten azîmete çevirir türlü fitneye düşürürler,

---

1 B: "eylesin".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 821-822:
ويجوز أن يراد بهن النساء الكيادات، من قوله «إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ» تشبيها لكيدهن بالسحر والنفث في العقد أو اللاتي يفتن الرجال بتعرّضهن لهم وعرضهن محاسنهن كأنهن يسحرنهم بذلك.

3 M ve B: "re'yi".

onun için Allah onların şerrinden isti'âzeyi emreylemiştir. Bu mâna اِنَّ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ وَاَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ [et-Teğâbün 64/14] mazmûnuyla اِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ [Yûsuf 12/28] mazmûnuna muvâfıktır. Râzî der ki: "Bu kavil güzeldir, fakat ekser-i müfessirînin kavli hilâfına olmasa..."[1]

Lâkin yukarıda geçtiği vechile sihirbaz ukdesinin aslı azîmette olduğu ve onun da mutlaka iplik düğümü mânasına tahsîsi vâcib olmayıp maksad[2] örfî ve lügavî e'am mânasıyla mutlaka sâhirler ve sâhireler demek olacağına göre bu kavil de ondan hâriç değil, onun bir vechi demek olur.

3. İbn Sînâ'nın ve bazı ârifînin ihtiyar eylediği vecihtir ki ukdelere üfleyen nefisler, yahut kuvveler demek olarak ecsâm-ı unsuriye içinde uzvî veya âlî denilen gerek hayvânât ve gerek nebâtât bütün ecsâm-ı nâmiyenin nemâsı mebde'i olup nefs-i nebâtî ve kuvve-i nâmiye ve kuvve-i gāziye denilen uzvî kuvvelere işaret olmasıdır ki, ale'l-umûm uzviyette olduğu gibi beden-i insânîde de tegaddî ve tenasül vazifelerinin meyli demek olan şehvet heyecânının ilk mebde'i ve şartı bu kuvve, [6401] bu nefis ve sâir kuvâ-yı hayvâniye ve hissiye bunun mütemmim ve mükemmili olduğuna göre bu mâna evvelki mânaların illeti mesabesinde olan şehvet kuvvesine de işaret olarak hepsinden e'am demek olur. Ve hatta bu itibar ile "kuvve-i şehevâniye" demek daha zâhir olur. İbn Sînâ "gāsik"ı kuvve-i hayvâniyeye[3] hamlederek demiştir ki: "Kuvve-i hayvâniye müste'îz olan nefs-i nâtıkanın hilâfına olarak küdûretli bir zulmet-i gāsika, yani bulanık bir kara kuvvettir. Çünkü nefs-i nâtıka cevherinde temiz, sâfî ve madde küdûrât[4] ve alâikından berî, cemî'-i suver ve hakāyıkı kābil bir fıtratta yaratılmıştır. O ancak hayvâniyetten

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXXII, 374-375:
القول الثاني: وهو اختيار أبي مسلم: من شر النفاثات أي النساء في العقد أي في عزائم الرجال وآرائهم وهو مستعار من عقد الحبال والنفث وهو تليين العقدة من الحبل بريق يقذفه عليه ليصير حله سهلا فمعنى الآية أن النساء لأجل كثرة حبهن في قلوب الرجال يتصرفن في الرجال يحولنهم من رأي إلى رأي ومن عزيمة إلى عزيمة فأمر الله رسوله بالتعوذ من شرهن كقوله: «إن من أزواجكم وأولادكم عدوا لكم فاحذروهم» فلذلك عظم الله كيدهن فقال: «إن كيدكن عظيم» واعلم أن هذا القول حسن، لولا أنه على خلاف قول أكثر المفسرين.

2 H: "maksud".

3 H -"demek daha zâhir olur. İbn Sînâ "gāsik"ı kuvve-i hayvâniyeye".

4 B: "küdûret".

kirlenir, televvüs eder. النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ da kuvve-i hayvâniyenin şartı olan kuvâ-yı nebatiyeye işarettir, çünkü o tûl arz umk, cemî'-i cihâttan hacim ve mikdârı artırması haysiyetiyle üç ukdeye üflüyor gibidir (hatta teneffüs hayât-ı nebâtî iktizâsından olduğuna göre 'nefsetmek, üflemek' bunda mecaz değil, hakikattir. Nebâtâtın boğum yerlerinde de 'ukde' hakikattir denilebilir). Nefs-i insânî ile kuvâ-yı nebâtiye beyninde alâka hayvâniyet vâsıtasıyla[1] olduğu için lâcerem kuvve-i hayvâniyenin zikri kuvâ-yı nebâtiyeye takdim olunmuştur. Bu iki kuvveden cevher-i nefse lâzım gelen şer ise onda beden alâikını muhkemleştirmek ve ona muvâfık, cevherine lâyık, gıda ile tegaddîsine mâni' olmaktır, ona lâyık gıda da semâvât ve Arz melekûtunu ihâta ve nukūş-ı bâkıye ile intikaştır."[2] Bazılarının dediği gibi "gāsık" cism-i câmide, madene işaret olduğuna göre de ve bizim dediğimiz gibi mevâlîd-i selâseye ve beden-i insânîye şâmil cism-i unsurîye işaret olduğu takdirde de bu mâna cereyan eder. Evvelki mânalar da buna teferru' eyler.

Bütün bunlardan sonra burada الْعُقَدِ bâlâda *Nihâye*'den naklen zikrolunan Hazret-i Ömer ve Übey hadislerindeki هلك اهل العقد ve هلك اهل العقدة gibi velâyet ve akd-i bey'at, ta'bîr-i âharla "ukde-i mülk" mânasına olmak ve [6402] hatta o hadisler bu âyetin bir mazmûnu bulunmak da çok muhtemildir. Bu ukdelere üfleyenlerin üflemeleri ve şerleri ise bir taraftan hukūk-ı ibâdı uhdelerine alan zimamdârânın sû'-i idareleri, câh hırsları, tahakküm ve te'addî dâ'iyeleriyle o ukdeleri

---

1 B: "vasfıyla".

2 Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* s. 118-120. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 523:

أما القوى الحيوانية فهي ظلمانية غاسقة متكدرة وقد علمت أن المادة هي منبع الظلمة والشر والعدم والنفس الناطقة التي هي المستعيذة خلقت في جوهرها نقية صافية مبرأة عن كدرات المادة وعلائقها، قابلة لجميع الصور والحقائق ثم إن تلك اللطافة والأنوار لا تزول عنها إلا بهيئات ترتسم فيها من القوى الحيوانية التخيلية والوهمية وغيرهما من الشهوة والغضب والأمور التي تحصل في الشيء من الخارج تكون متجددة فإذا تلك الظلمة متجددة ولما كان جوهر النفس غاسق وقب أي ظلمة أقبلت ولما كان الأقرب من جوهر النفس الناطقة تتكدر بتلك الهيئات الغاسقة عندما تقب أي تدهم وتقبل أوردها عقب ما ذكر ما هو أعم منها... ثم قوله تعالى «ومن شر النفاثات في العقد» إشارة إلى القوى النباتية الموكلة فإن القوى النباتية موكلة بتدبير البدن ونشوه ونموه والبدن عقد حصلت من عقد بين العناصر المختلفة المتنازعة إلى الإنفكاك، لكنها من شدة انفعال بعضها عن البعض صارت بدنا حيوانيا والنفاثات فيها هي القوى النباتية فإن النفث سبب لأن يصير جوهر الشيء زائدا في المقدار في جميع جهاته أعني الطول والعرض والعمق وهذه القوى هي التي تؤثر في زيادة الجسم المغتذي والنامي في جميع الجهات المذكورة... فالنفاثات في العقد هي القوى النباتية ولما كانت العلاقة بين النفس الإنسانية والقوى النباتية بواسطة القوى الحيوانية لا جرم قدم ذكر القوى الحيوانية هلى ذكر القوى النباتية وبالجملة فإن الشر اللازم من هاتين القوتين في جوهر النفس استحكام علائق البدن وامتناع تغذيها بالغذاء الموافق لها اللائق بجوهرها وهو الإحاطة بملكوت السموات والإنتقاش بالنقوش الباقية.

sıkıştırmak yolundaki zulüm ve tegallüb hareketleri; bir taraftan da Allah'tan korkmaz ehl-i bağy ve isyânın halkı iğvâ ve ifsad ile hak ukdeleri çözmek, fitne ve ihtilâl çıkarmak için sarfettikleri nefeslerle yaptıkları tahrîkât, çevirdikleri entrikaları demek olarak iki veche şâmil olur ki, bunların ikisi de Allah'a isti'âze edilmesi lâzım gelen en büyük şerlerdendir. Ma'amâfîh bunlar da sihrin صَرْفُ الشَّيْءِ عَنْ وَجْهِهِ demek olan umûmî mânasında dâhil olacağına göre birinci mânada dâhil demektir.

Şu hâlde hulâsa: "Ukad", hissî, mânevî, hakikat mecaz birçok mânalara muhtemil olmakla beraber esas mânası düğüm demek olduğu için ip düğümünde zâhirdir. Lâkin maksad alelâde bir ip veya iplik düğümünü bağlamak veya çözmek için üflemek veya tükürmekten ibaret olmadığı da zâhirdir. Çünkü her iplik düğümünde şer mülâhaza olunmayacağı da âşikârdır. Bundan dolayı murad tâbirin hakikati üzere düğüme üflemekten ibaret değil, sihirden kinâyedir. Bu suretle نَفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ nüfûs-ı sâhire mânasına örf olmuş bulunduğundan mâna ale'l-umûm[1] sâhirlerin ve sâhirelerin şerrinden isti'âzedir. Sihir fiili de iplik düğümüne münhasır değildir. Onun için bunu sihrin herhangi bir şeyi vechinden sarf ve tahvil etmek mânasıyla anlamak muvâfık olur ki, bu da zikrolunan mânaların hepsine şâmil olur.

{وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ} Ve herhangi bir hâsidin ❁ başkasında gördüğü bir nimeti çekemeyip de ona göz diken, onun mutlaka zevâlini temenni eden hasedcinin {اِذَا حَسَدَ} hased [6403] ettiği vakit şerrinden ❁ yani nefsindeki hasedinin muktezâsını fiile çıkarmaya kalkıştığı, mahsûduna karşı kavlen ve fiilen ızrar mebâdîsini, şer mukaddimâtını tertib ve icrâya başladığı vakit şerrinden. Çünkü hased kuvvede kaldıkça hâsidin kendinden başkasına zararı yok demektir, diğer bir ifade ile de denilmiştir ki: Hased galeyan edip de mahsûduna karşı kin ve gazab ve kasd-ı adâvetle nefs-i habîsini tevcih eylediği vakit ki, "göz değme" tâbir olunan hâlet ve âfet de ekseriya o lahzada olur. Onun için hased ile göz değmek mütelâzım

---

1 B -"sâhire mânasına örf olmuş bulunduğundan mâna ale'l-umûm".

gibi mülâhaza olunur. O sırada hâsidin nefsi öyle bir keyfiyet-i habîse ile tekeyyüf eder ki o his ile fırlattığı bednazarların şerâresi[1], mahsûdu zayıf buluverdiği takdirde bazen onu yıldırım gibi çarpar. Ve nice hâsidler ve kötü gözlüler vardır ki hased gözüyle baktıkları zaman bazı yılanların gözleriyle bakışlarındaki ezâ gibi ezâlandırırlar. Bu his ile harekete geçen habis nefisler ise her hîleye başvurur, ellerinden gelen her fenalığı göze alırlar. Ve onlar için mahsûdun helâkinden başka bir suretle teselli kābil olmadığından dolayı o yolda içlerini yiye yiye kendilerini de yakar, helâk ederler. Ancak hasedin muktezâsını icrâya kalkışmayıp da yalnız kendi nefsinde sakladığı ve bu yolda nefsi ile mücahede edebildiği takdirde mahsûda bir şerri dokunmaz ve nefsiyle mücahedesinden dolayı me'cur bile olursa da, gönlünde o hased hissi devam ettikçe kendi kendini yer, zararı sırf kendine olur. إِذَا حَسَدَ diye takyid buyurulması bu farka işaret için olduğunu söylemişlerdir. Bundan başka hâsidin şerrinden murad, onun günahı ve hasedi zamanında ve eserini izhar vaktindeki hâlinin kötülüğü, çirkinliği olmak da câizdir. İşte bütün bu zikrolunanların şerrinden O felakın Rabbine sığınırım de, bu vechile O اَللّٰهُ الصَّمَدُ'e sığın, çünkü hepsini yaratan ve hepsinin şerrinden koruyacak olan O'dur, ve O'na öyle ihlâs ile sığınanlara O'nun hıfz u himayesi mev'uddur. فَاللّٰهُ خَيْرٌ حَافِظاًۖ وَهُوَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ [Yûsuf 12/64].

[6404] "**Hased**" nedir? Râgıb'ın beyânına göre: "Hased, bir nimetin müstahikkından zevâlini temennidir, ekseriya o nimetin izâlesine sa'y ile de müterâfık olur. Ve rivayet olunmuştur ki mü'min gıbta eder, münafık hased eder[2]."[3] *Kāmûs*'un ve sâirenin beyânına göre de o nimetin kendisine tahvîlini isteyip istememekten e'amdır.[4] Yani hasedde aslolan

1 M: "şirâresi".

2 Ebû Nuaym, *Hilye,* VIII, 95:

سمعت الفضيل بن عياض يقول: الغبطة من الإيمان والحسد من النفاق والمؤمن يغبط ولا يحسد والمنافق يحسد ولا يغبط والمؤمن يستر ويعظ وينصح والفاجر يهتك ويعير ويفشي.

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 234:

الحسد: تمنّي زوال نعمة من مستحق لها وربما كان مع ذلك سعي في إزالتها وروي: المؤمن يغبط والمنافق يحسد.

4 Bk. Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 277; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 1120:

حسده الشيء، وعليه، يحسده ويحسده حسدا وحسودا وحسادة، وحسده: تمنى أن تتحول إليه نعمته وفضيلته، أو يسلبهما، وهو حاسد من حسد وحساد وحسدة، وحسود من حسد.

mâna bir nimetin, bir faziletin, bir kemâlin sâhibinden zevâlini arzu etmek, kendisine geçmesini gerek istesin gerek istemesin başkasında bulunmasını mutlaka çekememektir. Öyle ki "onunki onda dursun da sana da verelim" deseler memnun olmaz, keşke onunki mutlaka gitse de kendisine hiçbir şey verilmese bile hoşlanır. Bâhusus hased olunan nimet, hâsid tarafından gasbolunmak kābil olmayan fezâil-i zâtiye ve kemâlât-ı nefsiye kabîlinden olursa hâsid o zaman bütün bütün fazilet düşmanı kesilir ve onu kendine tahvil edemediğinden dolayı mahsûdunu bi-gayri hak mutlaka imhâ etmekle mütesellî olmak ister, el-ıyâzu billah.

Hulâsa: Hâsid kendinin onmasını değil, diğerinin onmamasını ister. Eğer başkasından zevâli istememekle beraber kendisine de onun gibisini veya daha iyisini isterse o hased etmek değil, gıbta etmek, imrenmektir. Bunları Âlûsî şöyle anlatmıştır: "Bilinmeli[1] ki 'hased' gayrın nimetinin zevâlini temenniye ıtlak olunur, bir de gayrıda bulunan fakr veya sâir herhangi bir noksanın devamını, ve 'adem-i nimetin hâli üzere istıshâbını temenniye ıtlak olunur, (ki evvelkisine lisânımızda 'çekememezlik', ikincisine de 'onduğunu istememezlik' tâbir olunur) şâyi' olan evvelki ıtlaktır. Her iki mâna ile de hâsid Allah indinde ve Allah'ın kulları indinde mebguzdur. Meşhur olduğu üzere hased kebâirden ma'duddur, lâkin tahkik budur ki garîzî, cibillî olan hased, muktezâsı olan ezâ ile mutlaka amel edilmeyip de onunla muttasıf olan kimse nefsiyle mücahede ederek kardeşine Allah'ın seveceği vechile [6405] muamele ederse onda günah olmaz, belki o cibillî hased sâhibi nefsiyle mücahede edip kardeşine hüsn-i muamele ettiğinden dolayı büyük sevâba nâil olur. Çünkü tab'a muhalefette büyük meşakkat bulunduğu hafî değildir. Bunlardan başka 'gıbta'ya da mecazen 'hased' ıtlak edildiği vardır, hem örf-i evvelde bu şâyi' idi. 'Gıbta' ise kardeşinde bulunan nimetin zevâlini temenni etmeyerek onun gibi senin de olmasını temenni eylemendir ki bunda beis yoktur. Nitekim şu hadîs-i nebevî bu mânadandır: لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَتَيْنِ: رَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ مَالًا فَسَلَّطَهُ عَلَى هَلَكَتِهِ فِي الْحَقِّ وَرَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ الْحِكْمَةَ فَهُوَ يَقْضِي بِهَا وَيُعَلِّمُهَا النَّاسَ

1 B: "Bilmeli".

'Şu ikiden başkasında hased yoktur: Bir adam ki Allah ona mal vermiş ve hakta istihlâkine taslit buyurmuştur, ve bir adam ki Allah ona hikmet vermiştir, onunla amel eder ve onu nâsa öğretir'[1]."[2]

Demek ki şer olan hasedin asıl mânası başkasında bir nimet görmekten müteezzî olup onun zevâlini istemektir ki bizim "çekememezlik" tâbir ettiğimizdir, birtakımlarının zannettiği ve hayli şâyi' olduğu vechile "kıskançlık" demek değildir. "Kıskançlık" bazen "hased" demek dahi olursa da daha ziyade Arapça'da "gayret" tâbir olunandır, nitekim *Kāmûs* mütercimi Âsım Efendi de şöyle der: "'Gayret'[3], 'gayr', 'gār'[4], 'gıyâr': Nam ve nâmusa halel verecek hâletten hamiyet eylemek mânasınadır ki 'kıskanmak' tâbir olunur."[5] Meselâ erkeğin karısını başkasından kıskanması, kezâlik kadının kocasını başkasından kıskanması hased değil, gayret ve hamiyettir, bu memduhtur. Fakat birisi diğerinin karısını veya kocasını veya evlâdını veya malını veya güzelliğini veya herhangi bir nimet ve meziyetini, şerefini çekememek, ona göz dikmek, onun ondan zevâlini arzu etmek haseddir, mezmumdur. Buna[6] da "kıskanmak" tâbir edildiği yok değil ise de, bu çekememezliği bir gayret ve hamiyet mânasında mübalağa suretiyle kullanmak kabîlinden mecaz demektir. Yani yerinde olmayan bir kıskanmaktır. Her ne olursa olsun kıskanmak mutlaka [6406] hased demek değildir, ondan e'am olabilir. Binâen'aleyh "hased"i sade "kıskanmak" diye terceme etmek doğru değildir. Hased mezmumdur, ona bir kıskanmak denir ise "elin hakkını sâhibinden

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 385. Krş. Buhârî, İlim, 15.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 523:

وليعلم أن الحسد يطلق على تمني زوال نعمة الغير وعلى تمني استصحاب عدم النعمة ودوام ما في الغير من نقص أو فقر أو نحوه والإطلاق الأول هو الشائع والحاسد بكلا الإطلاقين ممقوت عند الله تعالى وعند عباده عز وجل آت بابا من الكبائر على ما اشتهر بينهم، لكن التحقيق أن الحسد الغريزي الجبلي إذا لم يعمل بمقتضاه من الأذى مطلقا بل عامل المتصف به أخاه بما يحب الله تعالى مجاهدا نفسه لا إثم فيه بل يثاب صاحبه على جهاد نفسه وحسن معاملته أخاه ثوابا عظيما لما في ذلك من مشقة مخالفة الطبع كما لا يخفى ويطلق الحسد على الغبطة مجازا وكان ذلك شائعا في العرف الأول وهي تمني أن يكون له مثل ما لأخيه من النعمة من غير تمني زوالها وهذا مما لا بأس به ومن ذلك ما صح من قوله صلّى الله عليه وسلم: لا حسد إلا في اثنتين...

3 H -"Gayret".

4 H: "Garr".

5 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 594.

6 B: "Bunda".

kıskanmak" diye ifade edilmelidir. Hâlbuki gayret ve hamiyet demek olan kıskanmak memduh ve makbul bir haslettir. Tefeyyüz, terakki, tekemmül[1], iffet, hakkın himayesi, nimetin muhafazası onunla hâsıl olur, meğer ki kendi hakkının ilerisine tecavüz etmek suretiyle ifrat olsun; o vakit gayret, hamiyyet-i câhiliye ve hased mânasında olmuş olur. Râgıb'ın "hased"i târifinde "nimetin müstahikkından zevâlini temenni" diye "müstahik" kaydını koyması da mühimdir. Bundan anlaşılır ki "hased"de zulüm mânası da vardır, ve o hâlde bir nimetin müstahikkının gayrısından zevâlini istemek hased değil gayret ve adalet demek olur. Binâen'aleyh bir gāsıbın gasbettiği nimetin zevâlini temenni etmek hased demek olmadığı gibi, onun yed-i mubtılesinin izâlesiyle hakkı sâhibine teslim etmeye çalışmak da şer değil, gayret edilmesi lâzım gelen bir hayır, bir vazîfe-i hamiyet demektir. Lâkin bir müstahikkın nâil olmuş bulunduğu bir nimetten kalben müteezzî olup da onu çekememek, zevâlini temenni etmek hased ve zulümdür. Fakat bu fiile çıkmayıp hadîs-i nefs kabîlinden kuvvede kaldıkça hâside zararı olursa da başkasına dokunmaz. Amma kuvveden fiile çıkarılmak istenip de o nimeti bilfiil izâleye sa'y edildiği zaman fiilen zulüm ve bağy olan hased olmuş olur ki o vakit onun şerrinden Allah'a sığınmak lâzım gelir. O artık hiçbir hak ve insaf tanımaz, mümkin olabilen her türlü mekr ü hîleye başvurur, her türlü sihirbazlığı göze alır, fırsat bulabildiği kadar ukdelere üfürdükçe üfürür, نَفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ olanların[2] hepsini de şerrine âlet etmeye çalışır. Bu da nüfûs-ı habîsede kuvve-i şeheviye ile gazabiyenin ve bilhassa kuvve-i gazabiyenin bir tuğyânı demek olduğundan dolayı İbn Sînâ burada da şöyle demiştir:

[6407] "وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ اِذَا حَسَدَ" beden ve kuvveleri ile nefs-i nâtıka beyninde husûle gelen nizâ' demektir. Hâsid, kuvve-i hayvâniye ve nebâtiyesi haysiyetinden bedendir, mahsud da nefs-i nâtıkadır. Bu

1 H: "tekâmül".
2 H: "bunların".

suretle[1] beden, nefs üzerine bir vebaldir. O hâlde ondan i'râz ettiği surette o nefsin hâli ne güzeldir! Ve eğer onunla televvüs[2] etmiş değilse ondan mufârakatıyla ne büyük lezzete erecektir!"[3] Bu da mânanın bir lübbü ve isti'âzenin rûhunu beyan demektir ki hâsılı:

أَقْبِلْ عَلَى النَّفْسِ وَاسْتَكْمِلْ مَطَالِبَهَا   فَأَنْتَ بِالرُّوحِ لَا بِالْجِسْمِ إِنْسَانُ

"*Rûha dön ve onun metâlibini olgunlaştır, çünkü sen cisim ile değil, rûh ile insansın*"[4] mazmûnuna nazar-ı dikkati celbdir. Bunu şöyle hulâsa edebiliriz: Ey nefs-i insânî! Bütün mahlûkātın, bâhusus kevn ü fesad şânından olan maddiyyâtın, cismânî kuvvelerin, bâhusus aldatıcı hayvânî ve nebâtî kuvvelerin, o şehvet ve gazabın şerrinden o felakın Rabbine sığın. Çünkü onlar seni çekemez, bedende bırakmak, çukura gömmek, helâke götürmek isterler, onun için sen o fıtrat nûrunun, insanlık rûhunun kadrini bil de onu yaratan Hak Rabbine sığın.

Görülüyor ki bu sûrede nefs-i insânîye zararı melhuz olan ve dîn ü dünyaca teharrüz ve tevakkī olunması lâzım gelen şerlerin hepsi ihsâ olunarak onlardan Allah'a te'avvüz emrolunmuş ve bu suretle halâs vaad buyurulmuş demektir. Bundan dolayı Resûlullah bunlar nâzil olduğu zaman ferahlanmış ve bunlarla te'avvüze devam buyurmuştur. Çünkü bu, ikincisiyle beraber te'avvüz için her emri câmi'dir. Evvelâ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ isti'âze olunacak şürûr mebâdîsinin hepsine icmâlen şâmildir; sonra da gāsık, neffâsât, hâsid üçü[5] onların merâtibini veya en mühimlerini [6408] bir tafsildir. Gerçi o icmâlde ve hatta neffâsât ve hâsidde müste'îz

---

1 H: "surette".

2 H: "tevessül".

3 Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* s. 120. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 523:

«ومن شر حاسد اذا حسد» عنى به النزاع الحاصل بين البدن وقواه كلها وبين النفس... وإن المنبع للشرور بحسب النفس الإنسانية هو القوى الحيوانية والنباتية وعلائق البدن وإن كان ذلك وبالا وكلا عليها فما أحسن حالها عند الإعراض عن ذلك وما أعظم لذتها بالمفارقة عنه إن كانت تفارقه بالذات وبالعلاقة بجميع الحالات.

4 Büstî, *Kasîdetü unvâni'l-hikem,* s. 36:

أقبل على النَّفس واستكمل فضائلها   فَأَنت بِالنَّفسِ لَا بالجسم إِنْسَان.

5 B -"üçü".

olan nefsin kendisi de dâhil olabilir. Fakat tekabül karînesiyle müsteʿîz, müsteʿâzün minh'de dâhil olmamak zâhir olduğuna nazaran bu sûre daha ziyade insanı hâriçten veya bedeninden ızrar eden âfâkī şürûrda zâhirdir. Bu suretle kelam eʿamdan başlayıp bilhassa hased ile nüfûs-ı insaniye şürûruna müntehî olmuştur.[1] Bunun üzerine bunlardan istiʿâze eden nefsin tekemmülü[2] merâtibi ile ona bâtınından gelecek enfüsî şerrin tafsîline ve bu suretle نَفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ'ın da min vechin beyan ve tefsîrine işaret olmak ve ondan da bilhassa istiʿâze ile vaad itmam buyurulmak üzere ber vech-i âtî Nâs Sûresi ile hitam verilmiştir. Bir de şâyân-ı dikkattir ki şerlerinden istiʿâze olunan مَا خَلَقَ'daki "mâ" mevsûfe veya mevsûle olabilmek ihtimâline mebnî maʿrife veya nekre olması muhtemildir. "Gāsık", "hâsid" nekre ve müfred, aradaki النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ maʿrife ve cemiʿ olarak getirilmiştir. Bunun nüktesinde Zemahşerî ve Râzî "zira her gāsık, her hâsid şirrîr değildir. Hatta bazen hayırda gıbta mânasına hased hayır bile olur, fakat her neffâse şer olduğuna işarettir"[3] demişlerse de, bu pek zâhir değildir. Zira ferd-i münteşir hâlinde istiğrak üzere her bir gāsıkın vukūbu ve her bir hâsidin hasedi zamanında[4] şerrinden külliyen istiʿâze matlub olduğu daha zâhirdir. Lâkin gāsık ile hâsidin şerri, ekseriya karanlıkta ve mechûliyet içinde tanınmayarak geriden geri cereyan eder; neffâseler, sihirbazlar ise ekseriya tanındıkları, bilindikleri hâlde yüzlere güle güle, gönüllere üfleye üfleye şirretliklerini yaparlar. Gāsık bir eşkıya gibi ansızın basar, hâsid de bir kundakçı gibi sakalı[5] yakar; sâhirler, cadılar ise dost kılığında yankesici gibi[6] göz göre göre çarparlar. Ve böyle olması onların hîlelerinin ince ve hafî olmasına mâniʿ de olmaz. İşte bunlar

1 H -"Bu suretle kelam eʿamdan başlayıp bilhassa hased ile nüfûs-ı insaniye şürûruna müntehî olmuştur".
2 H: "tekâmülü".
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 822; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 375:
فإن قلت: فلم عرف بعض المستعاذ منه ونكر بعضه؟ قلت: عرفت النفاثات، لأن كل نفاثة شريرة ونكر غاسق، لأنّ كل غاسق لا يكون فيه الشر، إنما يكون في بعض دون بعض وكذلك كل حاسد لا يضرّ ورب حسد محمود وهو الحسد في الخيرات.
4 H: "zımnında".
5 M: "saklı".
6 B -"ansızın basar, hâsid de bir kundakçı gibi sakalı yakar; sâhirler, cadılar ise dost kılığında yankesici gibi".

içinde en ziyade bile bile şerlerine düşülenler neffâseler olduğu ve örf-i âmda da en ziyade şirretle [6409] mâruf olanlar bunlar bulunduğu için النَّفَّاثَاتِ lâm-ı ahd veya istiğrak ile ma'rife ve cemi' olarak îrâd edilmiş olmak bizce daha doğru ve daha zâhir görünmektedir. Nâs Sûresi'nde الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ'ın ma'rife olması da "neffâsât" gibidir. Bu cihetle de o bunun tetimmesi olan bir beyânı demektir.

[6410]

سُورَةُ النَّاسِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ سِتُّ اٰيَاتٍ

NÂS SÛRESİ

Nüzûlü Felak ile beraber olduğu ve Medenî olmasının muhtâr bulunduğu önce geçmişti.

Âyetleri: Altıdır.

Fâsılası: Yalnız س harfidir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِۙ ﴿١﴾ مَلِكِ النَّاسِۙ ﴿٢﴾ اِلٰهِ النَّاسِۙ ﴿٣﴾ مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِۙ ﴿٤﴾
اَلَّذٖى يُوَسْوِسُ فٖى صُدُورِ النَّاسِۙ ﴿٥﴾ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ ﴿٦﴾

Meâl-i Şerîfi

De ki: Sığınırım Rabbine nâsın (1) Melikine nâsın (2) İlâhına nâsın (3) şerrinden o sinsi vesvâsın (4). Ki vesvese verir sînelerinde nâsın (5). Gerek cinden gerekse ins (6).

{بِرَبِّ النَّاسِ} Nâsın Rabbine ❁ bütün insanların kendilerine ve emirlerine mâlik terbiye edici sâhibine, yani [6411] halk ve emriyle insanlar yaratan ve sun' u kudretiyle o gāsık kara topraktan o duygusuz, muzlim maddeden tan gibi parlayan duygulu insanlar yetiştiren, onlara yaramaz şeyleri atıp yarar şeyleri süze süze ifâza ederek lutf u terbiyesiyle tavırdan tavra, hâlden hâle tekemmül ettirerek büyüte büyüte akl u iz'ân verip insanlık levâzımını, insanlık vazifelerini duyurarak bütün mahlûkāt içinde mümtaz bir hâlde hemcinsiyle birlikte cemiyet hâlinde yaşayacak hâle getiren ve getirmekte bulunan ve bu suretle onlara terbiye fikriyle rubûbiyet mefhûmunu öğreterek kendi varlığını sezdirip hak ve hayr uğrunda çalışmak yolunu gösteren Mevlâsına {مَلِكِ النَّاسِ}

o nâsın melikine ❁ yani o terbiye ile yetiştirilen, akıl melekeleri[1], insanlık kuvveleri inkişâfa başlayan insanların hepsini hükmü altında tutarak bütün melekât ve kuvvelerini nizâm-ı hayr ile gāye-i kemâllerine doğru faaliyete sevketmek üzere mertebelerine ve ilm ü hikmetinin iktizâsına göre emr ü nehy ile idare eden hükümdarına, daha açıkçası nisbî mâna ile Rab ve melik[2] değil, مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِى الْمُلْكَ مَنْ تَشَٓاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَٓاءُۘ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَٓاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَٓاءُۜ بِيَدِكَ الْخَيْرُ [Âl-i İmrân 3/26] mantûkunca dilediğine mülk verip şah yapan, dilediğini de padişah iken indirip atan; dilediğini aziz, dilediğini zelil etmek kudretini hâiz olan mülk-i dâim ile rubûbiyet-i kâmile kendisine mahsus bulunan melikler meliki, padişahlar padişahı, hükümdarlar hükümdarına, yani {اِلٰهِ النَّاسِ} nâsın ilâhına ❁ o insanların hak mâbuduna, yani aklî melekeleri tekemmül etmiş; hakkı nâhaktan, hakikati hayâlden, güzeli çirkinden, hayrı şerden, zevk-i bâkīyi zevk-i fânîden, gāye-i maksûdu vâsıtadan, küfrânı şükrandan fark ve temyiz edecek vicdanları ma'rifet-i Hak'la tenevvür eylemiş, bulundukları âlemin ve kendi nefislerinin mâhiyetini öğrenmiş; hikmet-i vücûdlarını, nereden gelip nereye gittiklerini, bütün o cünbüş-i [6412] cihanşümûlden, bu gavgā-yı kâr u zârdan[3] kazanç ne olduğunu, o sevgilerin, saygıların, o ümitlerin, arzuların, o hâcetlerin, dileklerin nereye bağlanacağını, gülen yüzlerin neye güldüğünü, dökülen dillerin neye döküldüğünü, ağlayan gözlerin neye ağladığını, çırpınan kalblerin ne ile tatmin edileceğini; binâen'aleyh nelerden kaçınıp nelere koşmak, neye gönül verip neye dayanmak, neye sığınmak, neye tapmak lâzım geldiğini anlamış, vücudda tecellî eden, zâhir ve bâtından vicdanları saran gayb ve şuhûda hâkim olan Hakk'ın cemâlindeki celâlin, celâlindeki cemâlin ebedî zevkini duyarak her işinde ihlâs u ihsân ile O'na yüz tutmuş, uğurunda can vermeyi canına minnet bilerek hükm ü rızâsına teslîm-i nefs etmiş kalb-i selîm sâhibi ergin insanların gāye-i maksud edinerek ibadet edegeldikleri ve âkil ve bâliğ bütün insanların halâsları

1 B: "melekleri".
2 H: "mâlik".
3 B: "zarardan".

için iman ve ibadet ile mükellef bulundukları Hak Tanrı'ya, hâsılı: Halk ve emr, îcad ve i'dam, ihyâ ve imâte, sevab ve ikāb ile tasarruf-i küllîye kudret-i tâmme ve samediyet-i kâmile ile celâl ve ikramda tevahhüd iktizâ eyleyen, ulûhiyet ancak kendinin hakkı olan o Ehad Samed Allah'a sığınırım.

"Rab" ismi "rabbü'd-dâr" ve "rabbü'l-mâl" gibi izâfetle kullanıldığı zaman Allah'tan mâ'adâya da söylenebilir. "Melik" isminin de, ondan ehas olmakla beraber Allah'tan mâ'adâya ıtlak edildiği mâlumdur. Fakat ulûhiyet asla şirk kabul etmediği, lâ ilâhe illallah olduğu için "ilâh" ismi şer'an ve hakikaten Allah'a mahsustur. Binâen'aleyh "Rab" e'am, "melik" ehas, "ilâh" daha esastır. Burada ise murad Allah teâlâ olduğu iyice anlaşılmak için "Rabbi'n-nâs" "Meliki'n-nâs" ile, "Meliki'n-nâs" da "İlâhi'n-nâs" ile beyan buyurulmuştur. Gerçi bunların "Rabb"e sıfat veya bedel olması da tecviz olunabilir ise de, Zemahşerî ve sâir muhakkıkīn atf-ı beyan olmalarını ihtiyar eylemişlerdir.[1] Fakat burada evvelâ şunu düşünmek iktizâ eder: Allah teâlâ yalnız insanların değil, her şeyin rabbi ve bütün âlem O'nun rubûbiyeti, melekûtu, [6413] ulûhiyeti nizâmı altında dizili olduğu hâlde, burada niçin "Rab" ismi evvelâ insanlara izâfetle tahsis buyurulup da sonra مَلِكِ النَّاسِ. اِلٰهِ النَّاسِ diye beyâna lüzum görülmüş ve niçin نَاسِ üç defa tekrar edilmiştir? Bunun nüktesi:

Evvelâ: Kur'ân'ın hikmet-i nüzûlü insanların terbiyesi, insanları sırât-ı müstakīme hidâyet ve irşad olduğu cihetle, bunu evvelinde olduğu gibi âhirinde de bilhassa ihtar ile nüfûs-ı insâniye terbiyesine inâyet-i[2] rabbâniyenin mezîd-i ihtisâsını anlatmak ve bu vechile Kur'ân'ın âhirinden evveline ircâ'-i nazar ettirmektir. قُلْ اَعُوذُ emirleri Fâtiha'nın اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ duasına son cevap olarak doğrudan doğru bir sığındırma ve koruma irşâdı olmak hasebiyle Sûre-i Bakara'nın evvelindeki هُدًى لِلْمُتَّقِينَ [2/2] mazmûnunun bir mısdâkı olduğu gibi, يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِى خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ buyurulması da بِرَبِّ النَّاسِ

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 823; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 631.
2 B: "i'tinâ-yı".

لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ [el-Bakara 2/21] hitâbını hatırlatarak âhiri evvele bağlamıştır. Hatimde[1] evvele dönülerek hâll-i[2] mürtehil yapılması da bu nükte ile mütenâsibdir[3].

Sâniyen: Ebussuud'un beyan ettiği vechile bunda "i'âzeye şâyân bir isti'âze minhâcına" yani korumaya[4] lâyık bir sığınış yoluna irşad vardır. Çünkü Rabbine sığınanın efrâdından bir ferd bulunduğu insanlar cinsi zımnında terbiyesi, memlûkiyeti, ubûdiyeti ile Rabbine intisab ve tevessülü rahmet ve re'fetin tezâyüdü esbâbındandır. Ve Allah teâlâ'nın bunu böyle emir buyurması ve bu suretle korumayı kat'iyyen vaadine delâlet eder delâil-i keremdendir. Bir de burada isti'âze olunan şer bilhassa insanlara adâvet ile mâruf olan Şeytan'ın şerridir, bundan korunmak için insanların ona karşı Allah'ın terbiyesi tahtında melekûtu içinde ubûdiyeti saffında dizilmelerini tansistir. اِنَّ عِبَادٖى لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ [el-İsrâ 17/65] "Benim hâlis kullarım üzerinde senin saltanatın yoktur" kavl-i celîli mantûku üzere Şeytan'ın nüfuz ve tasallutundan korunacaklarına bir işaret de vardır.[5] Bir insan ferdinin böyle اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ. مَلِكِ النَّاسِ. اِلٰهِ النَّاسِ [6414] diye mertebeden mertebeye en mütekâmil cemiyet nizâmı içinde isti'âze etmesi, "yâ Rabbî, yâ Melikî, yâ İlâhî! Beni terbiye edip yetiştiren Sen, benim tâbi' olduğum hükümdârım Sen, benim bütün mevcûdiyetimi veren ve bütün muradlarımı verecek olan, kendisine en yüksek sevgi ve saygı ile ibadet ve kulluk etmek borcum ve en üstün vazifem bulunan mâbudum, Tanrım, yegâne sığınacağım, penâhım Sensin. Ben ancak Sana sığınırım ve sığınıyorum" demek mânasında olmakla beraber, öyle demekten daha beliğdir. Çünkü insanlık merâtibinin en mütekâmil saffı bulunan ilâhîler saffında ehlullah

1 H: "Hâtimede".
2 H ve B: "hall-i".
3 B: "münasebetdardır".
4 H ve B: "korunmaya".
5 Bk. Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 631-632:

وتخصيص الإضافة بـ«الناس» مع انتظام جميع العاملين فى سِلك ربوبيته تعالى وملكوته وألوهيّته للإرشاد إلى منهاج الاستعاذة المرضيّة عنده تعالى الحقيقةِ بالإعاذة فإنّ توسّل العائذ بربه وانتسابَه إليه تعالى بالمربوبية والمملوكية والعبودية فى ضمن جنس هو فرد مِن أفراده مِن دواعي مزيدِ الرحمة والرأفة وأمرُه تعالى بذلك من دلائل الوعد الكريم بالإعاذة لا محالة ولأنّ المستعاذ منه شرُّ الشيطان المعروف بعداوتهم.

ففى التنصيص على انتظامهم فى سلك عبوديته تعالى وملكوته رمزٌ إلى إنجائهم من مَلَكة الشيطان وتسلّطِه عليهم حسبما ينطق به قوله تعالى «إِن عبادى لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سلطان».

cemaati içinde bir mevki alacak vechile korunmak üzere rubûbiyetin en yüksek ve en küllî tecellîsi demek olan ulûhiyet hükm ü inâyetine an cemâʿatin sığınmak hem kudret ve rahmetin şümûlünü itiraf ile hamd ü senânın yüksekliği hem de buhulden, hodgâmlıktan sakınarak benî nevʿine vâsıl olan nimetleri kendine vâsıl olmuş sayacak kadar hiss-i şükran ile hayırhâhlığı mutazammın olmak itibariyle elbette ferden sığınmaktan daha beliğdir, ve onun için cemaatle olan ibadet ve duanın fazileti daha yüksektir. Beyzâvî gibi bazı müfessirîn رَبِّ النَّاسِ diye tahsîsin nüktesi burada istiʿâze olunan vesvese şerrinin nüfûs-ı insâniyeye mahsus bir şer olduğunu söylemekle iktifâ etmişlerse[1] de kâfi değildir.

"Nâs"ın tekrar edilip de مَلِكِهِم ve اِلٰهِهِم diye zamir ile iktifâ olunmamasının sebebine gelince; Sâhib-*Keşşâf* bunu atf-ı beyan olmasının îcâbına hamlederek demiştir ki: "Çünkü atf-ı beyan, beyan içindir; binâenʿaleyh ızmar değil, izhar mazınnesi olmuştur."[2] Râzî bununla beraber "bir de" der, "bu tekrar insanların şerefini artırmayı iktizâ eyler[3], çünkü Allah teâlâ kendisini insanların rabbi, insanların meliki, insanların ilâhı olmasıyla tanıtıyor demektir. Eğer insanlar mahlûkātın eşrefi olmasa idi elbette kitabının [6415] hâtimesinde kendisini insanların rabbi ve meliki ve ilâhı diye târif etmez, kitabını bu târif ile hatmeylemezdi."[4]

Bu îzâha göre النَّاسِ üçünde de aynı mânada olarak mahza beyan ve takrir ve insanlık şerefini tezyid için tekrar olunmuştur. Demek olur ki Ebussuud da bunu ihtiyar eylemiştir.[5] Âlûsî de "bir şeyin maʿrife

---

1 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 350:
«بِرَبِّ النَّاسِ» لما كانت الاستعاذة في السورة المتقدمة من المضار البدنية وهي تعم الإنسان وغيره والاستعاذة في هذه السورة من الأضرار التي تعرض للنفوس البشرية وتخصها عمم الإضافة ثمَّ وخصصها بالناس ها هنا فكأنه قيل: أعوذ من شر الموسوس إلى الناس بربهم الذي يملك أمورهم ويستحق عبادتهم.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 823:
فإن قلت: فهلا اكتفى بإظهار المضاف إليه الذي هو الناس مرّة واحدة؟ قلت: لأنّ عطف البيان للبيان فكان مظنة للإظهار دون الإضمار.

3 H: "eder".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 377:
ولأن هذا التكرير يقتضي مزيد شرف الناس، لأنه سبحانه كأنه عرف ذاته بكونه ربا للناس، ملكا للناس، إلها للناس ولولا أن الناس أشر مخلوقاته وإلا لما ختم كتابه بتعريف ذاته بكونه ربا وملكا وإلها لهم.

5 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 632:
وتكرير المضاف إليه لمزيد الكشف والتقرير والتشريف بالإضافة.

olarak i'âdesi hâlinde, ikinci evvelin aynı olmak" kā'ide-i ekseriyesine binâen bunu tercih eylemiş[1] ise de, fâsılanın fâsılasız olarak aynen tekrârı hilâf-ı zâhir olmak ve atf-ı beyan da "nâs"a değil, "Rabb"e ait bulunmak hasebiyle her birinde muzâf-ı ileyhin muzâfına göre başkaca bir mâna beyan etmiş olması daha doğru ve daha fâidelidir. Mezkur kāidenin ekseriyeti de hilâfına karîne bulunmamakla mukayyed olduğu mâlumdur. Onun için bunu daha ziyade ta'mîk edenler burada tekrar olmayıp bu nüktelerden başka bir de nüfûs-ı insâniyenin derecâtına ve terakkīdeki merâtibine bir tenbih dahi bulunduğunu söylemişlerdir. İbn Sînâ ve bazı ârifîn demişlerdir ki: "Zira nefs-i insânî asıl fıtrafında ma'rifetullah ve mahabbetullah ile intikāşa müsta'iddir, fakat evvelemirde bu marifetlerden hâlî olur -nitekim وَاللّٰهُ اَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْـًٔا [en-Nahl 16/78] el-âye... buyurulmuştur- buna 'akl-ı heyûlânî' mertebesi denilir. Sonra ikinci mertebede onda evveliyyât, bedîhiyyât denilen ilk ilimler hâsıl olur ki bunlarla fikrî mechûlleri arayıp bilmeye tevassul[2] olunur, ve buna 'akl bi'l-meleke' mertebesi tâbir edilir[3]. Sonra da âhir-i emirde o mechûlât-ı fikriye kuvveden fiile çıkarılır ki buna da 'akl bi'l-fi'l' mertebesi denilir. İşte قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ nefs-i insânî merâtibinden ilk mertebeye işarettir ki bu, onun gerek bedîhî ve gerek kesbî bütün ulûmdan hâlî bulunduğu hâlidir. Nefsi bu mertebede onu terbiye edecek ve o bedîhî marifetlerle tezyin eyleyecek mürebbîye muhtaçtır. Sonra o bedîhî bilgilerin husûle geldiği ikinci mertebede onlardan fikrî ilimlere intikal melekesi husûle gelir ki مَلِكِ النَّاسِ [6416] bu mertebeye işaret eyler. Sonra da üçüncü mertebede ulûm-i fikriyenin kuvveden fiile çıkmasıyla nefsin tam kemâli hâsıl olur ki اِلٰهِ النَّاسِ da bu mertebeye işaret eyler. Demek ki burada 'nâs'ın üç defa zikri aynı mânada tekrar olmayıp her birinde nefs-i insânînin bir mertebesine işaret olunarak Hak sübhânehû ve teâlâ kendisini insanlığın her mertebesinde tecellî eden hüküm ve tasarrufuna

---

1 Bk. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 525.
2 H: "tevessül".
3 H: "olunur".

göre birer isim ile tesmiye buyurarak tanıtmıştır."[1] Râzî Felak Sûresi'nde bunu nakletmekle beraber burada bu farkı şöyle hulâsa eder: "Evvelâ 'rabb'i zikr ile başlamıştır, o tedbir ve ıslah[2] ile tasarruf edendir. Bu ise Hak teâlâ'nın insana olan ilk nimetlerindendir. Ta onu terbiye ederek yetiştirip ona akıl verinceye kadar ki o vakit insan kendisinin memluk ve Rabbinin melik[3] olduğuna delîli anlar. Onun için ikincide 'melik'[4] zikrolunmuştur, sonra da O'na ibadet lâzım ve üzerine vâcib olduğunu ve mâbudunun o ibadete müstahik bulunduğunu anlayınca O'nun ilâh olduğunu tanır. Bir de abdin Rabbinden ilk tanıdığı, onun indindeki ni'am-ı zâhire ve bâtıneden in'âm eder mün'im olmasıdır, bu Rab'dir. Sonra onun bu sıfatlarına marifetten celâletini ve halktan istiğnâsını marifete intikal eder, o vakit O'nun melik[5] olduğunu bilir. Çünkü melik başkası kendisine muhtaç, kendisi başkasından ganî olandır. Sonra abd O'nu böyle tanıyınca O'nun celâlet ve kibriyâda vasfedenlerin vasfı fevkinde bulunduğunu ve O'nun izzet ve azametinde akılların veleh ve hayrette kaldığını anlar ve o vakit O'nu perestiş edilecek yegâne ilâh olarak tanır."[6] Beyzâvî de bunu şöyle ifade etmiştir: "Bu nazm-ı celîlde O Rabb'in sığınmaya lâyık i'âzeye kādir ve O'na mümâna'at gayr-i kābil olduğuna delâlet ile beraber, hâlıkını tanımak için teveccüh eden ehl-i nazarın

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 367-368:
سمعت بعض العارفين فسر هاتين السورتين على وجه عجيب فقال... وذكر بعدها في سورة الناس مراتب درجات النفس الإنسانية في الترقي وذلك لأنها بأصل فطرتها مستعدة لأن تنتقش بمعرفة الله تعالى ومحبته إلا أنها تكون أول الأمر خالية عن هذه المعارف بالكلية ثم إنه في المرتبة الثانية يحصل فيها علوم أولية بديهية يمكن التوصل بها إلى استعلام المجهولات الفكرية ثم في آخر الأمر تلك المجهولات الفكرية من القوة إلى الفعل فقوله تعالى: «قل أعوذ برب الناس» إشارة إلى المرتبة الأولى من مراتب النفس الإنسانية وهي حال كونها خالية من جميع العلوم البديهية والكسبية وذلك لأن النفس في تلك المرتبة تحتاج إلى مرب يربيها ويزينها بتلك المعارف البديهية ثم في المرتبة الثانية وهي عند حصول هذه العلوم البديهية يحصل لها ملكة من الانتقال منها إلى استعلام العلوم الفكرية وهو المراد من قوله: «ملك الناس» ثم في المرتبة الثالثة وهي عند خروج تلك العلوم الفكرية من القوة إلى الفعل يحصل الكمال التام للنفس وهو المراد من قوله: «إله الناس» فكأن الحق سبحانه يسمي نفسه بحسب كل مرتبة من مراتب النفس الإنسانية بما يليق بتلك المرتبة.

2 B: "ihlâs".

3 H ve B: "mâlik".

4 B: "mâlik".

5 H ve B: "mâlik".

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 376-377:
وأيضا بدأ بذكر الرب وهو اسم لمن قام بتدبيره وإصلاحه وهو من أوائل نعمه إلى أن رباه وأعطاه العقل فحينئذ عرف بالدليل أنه عبد مملوك وهو ملكه فثنى بذكر الملك، ثم لما علم أن العبادة لازمة له واجبة عليه وعرف أن معبوده مستحق لتلك العبادة عرف أنه إله، فلهذا ختم به وأيضا أول ما يعرف العبد من ربه كونه مطيعا لما عنده من النعم الظاهرة والباطنة وهذا هو الرب ثم لا يزال يتنقل من معرفة هذه الصفات إلى معرفة جلالته واستغنائه عن الخلق فحينئذ يحصل العلم بكونه ملكا، لأن الملك هو الذي يفتقر إليه غيره ويكون هو غنيا عن غيره ثم إذا عرفه العبد كذلك عرف أنه في الجلالة والكبرياء فوق وصف الواصفين وأنه هو الذي ولهت العقول في عزته وعظمته فحينئذ يعرفه إلها.

merâtibini de işʻâr vardır. Çünkü o, ilk nazarda kendi üzerinde gördüğü niʻam-ı zâhire ve bâtıneden kendisinin bir rabbi olduğunu bilir, sonra nazarda derinleşir, nihâyet tahakkuk [6417] eder ki O Hak sübhânehû cümleden ganî ve her şeyin zâtı O'nun, ve emrinin mesârifi O'ndandır. O Melik-i Hak'tır. Sonra bununla istidlâl eder ki ibadete müstahik olan ancak O'dur, başka yoktur. Bir de bunda sıfatın[1] ihtilâfını ihtilâf-ı zât menzilesine tenzil ile muʻtad istiʻâze vecihlerinin hepsi münderic olur; yani âdet, mühim bir belâya dûçar olan kimse işini evvelâ vâlideyni gibi ulusuna ve mürebbîsine arzeder, onlar defʻine kādir olmazlarsa melikine, sultanına refʻ eder, o da tezallümünü izâle etmezse onu Melikü'l-mülûk ve her iştikā ve ilticânın merciʻ-i müntehâsı olan Hak teâlâ'ya şikayet eder. Bu âdet üzere burada Allah'a hem rubûbiyet sıfatıyla, hem melikiyet sıfatıyla, hem ulûhiyet sıfatıyla sığınmak vecihleri cemʻ edilmiştir ki, bunda istiʻâze olunan âfetin büyüklüğüne de işaret vardır."[2]

Bazıları tekrar olmadığını anlatmak için daha sade olarak şöyle demişlerdir: "İlk nâs cenîn ve etfâl gibi terbiyeye muhtaç olanlar, ikincisi siyasete muhtaç olan gençler ve kâhiller, üçüncüsü sırf Allah'a müteveccih olan[3] müteʻabbidler ve yetkinlerdir."[4] Görülüyor ki üç nâs arasında bu gösterilen farkların hepsi de mühim ve şâyân-ı dikkattir. Bazısı daha felsefî, bazısı daha edebî, bazısı da sade olmakla beraber hepsi de mütekāribdir. Lisan nokta-i nazarından bunların karînesi de muzâf olan "rab" ve "melik" ve "ilâh" isimlerinin mefhum ve müteʻallaklarındaki[5] umum ve husus farkıdır. "Rab" ismi "terbiye"den olmak, terbiye hakkı da mâlikiyete[6] mütevakkıf bulunmak itibariyle zevi'l-ukūlden olanlara

---

1 H ve B: "sıfâtın".

2 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 350:

وفي هذا النظم دلالة على أنه حقيق بالإعاذة قادر عليها غير ممنوع عنها وإشعار على مراتب الناظر في المعارف فإنه يعلم أولاً بما عليه من النعم الظاهرة والباطنة أن له ربا، ثم يتغلغل في النظر حتى يتحقق أنه غني عن الكل وذات كل شيء له ومصارف أمره منه فهو الملك الحق ثم يستدل به على أنه المستحق للعبادة لا غير وتدرج وجوه الاستعاذة كما يتدرج في الاستعاذة المعتادة تنزيلاً لاختلاف الصفات منزلة اختلاف الذات إشعاراً بعظم الآفة المستعاذ منها.

3 B -"gençler ve kâhiller, üçüncüsü sırf Allah'a müteveccih olan".

4 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 417; Âlûsî, *Rûhu'l-meʻânî,* XV, 525:

فالناس الأول بمعنى الأجنة والأطفال المحتاجين للتربية والثاني الكهول والشبان لأنهم المحتاجون لمن يسوسهم والثالث الشيوخ لأنهم المتعبدون المتوجهون لله تعالى.

5 M: "mütealiklerindeki".

6 H: "melikiyete".

da olmayanlara da ta'alluk ettiği için e'amdır. Bu karîne ile رَبِّ النَّاسِ'da "nâs" âkil gayr-i âkil ale'l-umûm insan cinsine şâmil olmak lâzım gelir. "Melik" ismi ise mîm'in zammıyla "mülk" veya "melekût"tan olduğu, bu da mîm'in kesriyle "milk"ten ehas olarak cumhûr-ı ukalâ üzerinde siyaset ile tedbir ve idâre-i umûr mânasından geldiği, "melekût" da bunun mübalağası bulunduğu için "melik" "rab"den ehastır. Nitekim Râgıb der ki: [6418] "'Mîm'in zammıyla 'mülk', cumhur üzerinde emr ü nehy ile tasarruftur ve ukalâ üzerinde siyasete muhtastır. Onun için مَلِكِ النَّاسِ denilir de مَلِك الْأَشْيَاءِ denilmez."[1] Şu hâlde "meliki'n-nâs"daki "nâs" ale'l-umûm insan cinsi içinden aklı eren insanlar olmak lâzım gelir. En derin sevgi, en yüksek tâzim ile ibadete istihkākı ifade eden ilâhlık, hak tanrılık ise ekmel-i sıfât olduğundan bunun muzâf olduğu üçüncü "nâs" da akıl ve vicdan, iman ve iz'ân, ahlâk ve irfan, fikr-i insaf, hüsn-i amel gibi insanlık melekelerinde az çok bir kemâl, bir erginlik, bir yetkinlik bulunan insanlar olmak tebâdür eder. Şu hâlde evvelki "nâs" rubûbiyet hükmünce hepsinden e'am olarak henüz ilk terbiyeye muhtaç ve akıl melekesi husûle gelmemiş cenin ve etfâl gibiler dahi dâhil olmak üzere lâm-ı istiğrak ile ale'l-umûm insanlar cinsine şâmil olmak zâhirdir. Yani terbiye edilip yetiştirilmiş, büyütülmüş insanlar dahi hâriç olmaz. Çünkü melikiyet ve ilâhiyet hükmüne dahi şâmil olan rubûbiyet hükmü onlarda fiilen sâbittir. Ve gerek bidâyetinde gerek nihâyetinde hiçbir insan ondan âzâde ve müstağnî değildir, şu kadar ki bunda ilk mertebe dahi dâhil bulunduğundan terakki merâtibindeki farkı tebârüz ettirmek isteyenler bilhassa onu anlatmayı mühim görmüşlerdir. Maksadları ibtidâî insanlara tahsis değildir, gerçi "nâs" tâbiri bazen âdî insanlar mânasına tahkir için kullanılmak dahi müte'âref ise de, bu mâna "nâs" mefhûmundaki umûmiyetten münba'is olduğu gibi, "rab" isminin izâfeti de bir şeref ifade ettiğinden dolayı burada tahkir kasdına münâfî olacağından, bunun muktezâsı olan ta'mîmi tahsîse karîne yoktur. Lâm,

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 774:

الملك: هو المتصرّف بالأمر والنّهي في الجمهور وذلك يختصّ بسياسة الناطقين ولهذا يقال: مَلِكُ الناسِ، ولا يقال: مَلِك الأشياءِ.

istiğrâka hamledilmek lâzım gelir. Yoksa rubûbiyeti melikiyet ve ilâhiyet ile beyâna vecih kalmaz, arada mübâyenet bulunmuş olurdu; hatta tekrarı tercih edenler bundan dolayı tercih etmişlerdir. Ancak atf-ı beyanda asıl maksud mefhûmu beyan değil, mâsadakı[1], müsemmâyı beyandır. [6419] "Ebû Hafs Ömer" denildiği zaman, Ebû Hafs ile Ömer arasında beyan, mefhûmu değil müsemmâyı beyandır. Ve onun için Ebû Hayyân "atf-ı beyanda meşhur olan sıfat ile değil, ism-i câmidle olmaktır" diye *Keşşâf*'a ilişmiştir.[2] Âlûsî de buradakilerin ism-i câmid hükmünde olduğu beyânıyla ona cevap vermiştir[3] ki maksadı مَلِكِ النَّاسِ، اِلٰهِ النَّاسِ isimleri burada vasfiyet haysiyetiyle değil, esmâ-i ilâhiyeden olmak üzere sırf isim mevki'inde olarak atf-ı beyan olduklarını söylemek olacaktır. O hâlde ikinci "nâs" evvelkinin büsbütün aynı olmak iktizâ etmeyeceği gibi, büsbütün gayrı olmak da iktizâ etmez. Şu kadar ki burada ma'nâ-yı murâda intikal için vasfiyet mânasıyla izâfetin beyanda âlet-i mülâhaza gibi tasavvuruna ihtiyaç bulunduğu da inkâr edilemez. Binâen'aleyh maksad "nâs"ı beyan değil, "rab" mefhûmunu da beyan değil, Zât-ı Rabb'i daha ehas olan sıfat[4] veya isimleriyle beyan olduğundan dolayı, her birinde "nâs"ın ona göre mülâhazası daha zâhir olur. Bu suretle ikinci "nâs"ta lâm'ı ahd ile istiğrâk-ı örfîye hamle bir karîne bulunmuş olacağından, bu evvelkinden ehas olarak terbiye olunan insanlar içinden yetişmeye, melekât-ı akliye ve kuvâ-yı insâniyesi inkişâfa başlamış, her birinde bi'l-irâde sa'y ü amel salâhiyeti husûle gelmiş, bundan dolayı nizâm-ı hayrı ihlâl edecek vechile yekdiğeriyle tenâzu' ve tezâhum kābiliyeti yüz göstermiş olup da hikmet-i fıtratları olan menfaatleri hak ve adalet dairesinde telif ve nizâ'ları bertaraf edilerek ve her biri ehliyet ve liyâkatine göre sa'y ü amel ile mükellef tutularak cemiyet hâlinde te'âvün ve tenâsur üzere yaşayabilmeleri için siyasete ve "akl bi'l-fi'l"

---

1 H ve B: "maksadı".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 578:

وعطف البيان المشهور أنه يكون بالجوامد.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 524:

وإن لم يكن جامدا فهو في حكمه.

4 H ve B: "sıfât".

denilen fikr ü idrak ile sevk ü idare ve hıfz u himayeye muhtaç bütün âkil bâliğ insanlar cumhûru olmak lâzım gelir ki, küçük büyük gelmiş geçmiş ve gelecek ale'l-umûm insan cinsi üzerinde rubûbiyeti cârî olan tek rab, ve böyle bütün âkil bâliğ insanlar üzerinde mülkü, melekûtu hâkim ve dâim tek melik [6420] şüphesiz ki ne insanlar içinden ne de mahlûkāttan birisi olmak mümkin olmaz. Bu en yüksek, en mütekâmil insanların ibadet ve ubûdiyet ile kulluğu kendilerine en mukaddes vazife bildikleri ve mahabbet ve rızâsını maksad-ı aksâ edindikleri ve bu şevk ile O'nun sevgili merbub ve memlukleri safında dizilmeyi canlarına minnet saydıkları yegâne mâbud, O gönülleri doyulmaz ebedî visâl şevkiyle titreten, güzellik edenlerde daha yüksek hüsnâ neş'esini uyandırarak her an[1] kendisine doğru sıdk-ı mücahede ile tekarrub aşkını tehyic eden, her temiz sevgide bir lemha-i cemâli nefesleri tıkayan, yürekleri çatlatan, akılları medhuş ve sergerdân eden, her elîm korkuda bir cilve-i celâli tecellî eyleyen ulûhiyet saltanatı şerîksiz olarak kendisine mahsus bulunan Hak teâlâ olabilir, ve onun için اِلٰهِ النَّاسِ diye beyan buyurulmuştur. Ve o hâlde bu üçüncü "nâs" âkil insanlar içinden enbiyâ ve sıddîkīn ve şühedâ ve sâlihîn ve Allah'ın birliğine iman edip de onlara uyan ve onlara refik olmak, onlarla haşr olunmak isteyen hâlis mü'minîn ve mü'minât ve müslimîn ve müslimât gibi kâmil insanlar; yani Fâtiha'da اَلَّذٖينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّٖينَ ve Sûre-i Bakara'nın başında وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ. اُو۬لٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ [2/4-5] buyurulan insanlar olmak iktizâ eder. Hakikaten sığındırılıp korunmaları vaad olunanlar da bunlardır. Bununla beraber nâsın böyle rubûbiyet, mülk, ilâhiyet hükümleri tahtında birer âyette üç tavır ile iadesi, كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْۚ ثُمَّ يُمٖيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيٖيكُمْ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ [el-Bakara 2/28], قُلِ اللّٰهُ يُحْيٖيكُمْ ثُمَّ يُمٖيتُكُمْ ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ اِلٰى يَوْمِ[2] الْقِيٰمَةِ لَا رَيْبَ فٖيهِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ [el-Câsiye 45/26] gibi âyetlerde ihtar olunan ihyâ ve imâte merâtibi ile me'âd etvârını da hatırlatmaktan hâlî değildir. Bu bakımdan şöyle demek

1 B: "ne".
2 H, M ve B: "ليوم".

olur: İnsanlar emvât iken yani hayatsız arz, câmid madde, ölü toprak iken onları rubûbiyeti hükmüyle ihyâ edip insan yapan Rabbü'n-nâs'a, sonra o hayattaki insanları mülkü hükmüyle idare ederken siyaset edip öldüren Meliki'n-nâs'a, sonra da o öldürdüğü [6421] insanları ulûhiyeti hükmüyle ebedî âhiret hayâtıyla yeniden diriltip toplayarak cezâlarını vermek üzere huzûr-ı ilâhîsine ircâ' edecek olan, yani kudreti bu kadar büyük ve muhayyiru'l-ukūl olan İlâhi'n-nâs'a sığınırım de. O'na böyle sığınmak ise, sonunda muhakkak olan ircâ'-ı[1] cebrîden evvel her emrine âmâde olmak üzere rücû'-i ihtiyârî demek olan tevbe ve inâbe ile لَا يَزَالُ الْعَبْدُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أَكُونَ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَقَلْبَهُ hadîs-i kudsîsi[2] mısdâkınca tekarrub ederek bekā billah'ta karar azmi olmuş olur ki, bu d a اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ mîsâkının netîce-i fi'liyesi demek olan felah ve fevz-i azîmdir. Ne mutlu buna eren kullara!

Şimdi görülüyor ki: Evvelki sûrede sığınılan "müste'az^ün^ bih" ancak bir sıfat ile zikrolunmuştu: رَبِّ الْفَلَقِ Hâlbuki isti'âze olunan âfet, mâhalak'ın şerri üç nevi âfât[3] sayılmıştı: Gāsık, neffâsât, hâsid. Bu sûrede ise sığınılan Rabbi'n-nâs, Meliki'n-nâs, İlâhi'n-nâs üç sıfatla zikrolunuyor, isti'âze olunan ise bir şerdir. Demek ki bu şer, bu âfet evvelki âfetlerin hepsinden büyük, hepsinden tehlikelidir ve bundan korunmayı insan hayâtının bütün safahâtında ve bâhusus son deminde ehass-ı maksad bilmek lâzım gelir, ve demek ki isti'âze için senâ dahi, istenilen matlûbun kadrine göre olmak îcâb eder. İnsana hâricinden gelen âfâkī şerler ne kadar büyük zarar ve fenalık olursa olsun, ona ne kadar acı elem ve ıztırab verirse versin, onda insanın kendi düşüncesinden, itikādından, iradesinden, kesbinden bir sebebiyet bulunmadıkça, o şey onun hakikatine nüfuz etmez, rûhunu kirletmez, indallah mes'ul etmez. Hakikatte onun hesâbına bir şer sayılmaz. Bilakis o yüzden elem ve zahmet çektiği için me'cur ve müsâb bile olur. Çünkü o onun yaptığı bir

---

1 H: "icrâ-yı".
2 Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 256; Buhârî, Rikāk, 38; İbn-i Mâce, Fiten, 16; İbn Hibbân, *Sahîh,* II, 58/347; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 221/7880; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* II, 248.
3 H ve B: "âfet".

şey değildir. Onun mes'ûliyeti fâiline aittir. Hâlbuki insanın kendinden gelen veya az çok meyl ü iradesine iktiran ettirilerek kendine yaptırtılan[1] şer kendi şerridir, o ondan mes'uldür; rûhunu kirletmiş kendi kendine düşmanlık etmiş olur. Nefs-i insânînin en büyük âfeti işte böyle kendi içinden gelen fenalık, içindeki [6422] bozukluk, imansızlık, iradesizlik, himmetsizlik, yanlış anlayış, yanlış düşünüş, fena temayül, aldanış, basiretsizlik, kararsızlık, hâsılı bir kelime ile şüphecilik, müvesvisliktir;

Mecrûhu sanma cerh-i mücerreddir öldüren
Âfât-ı bâtıniyedir aslı musibetin

Onun için Kur'ân'ın evvelinde reybi nefy ile iman ve âhirete îkān korunmanın, felâhın ilk şartı olarak tesbit edildiği gibi, sonunda da her şerre sürükleyen sinsi vesvesenin[2] şerrinden isti'âze emrolunarak buyuruluyor ki: {مِنْ} ۞ اَعُوذُ'ye müte'allik {شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ} şerrinden o hannâs vesvâsın[3] ۞ yani geri geri çekilip sinen, sinip sinip aldatmak, Hak yolundan geriletip fenalığa sürüklemek için döne döne vesvese vermek âdeti olan o dönek, o sinsi, o geriletici vesvese kaynağının şerrinden sığınırım.

"**Vesvâs**" esasen vesvese mânasına ism-i masdar veya muza"af[4] rubâînin masdarı bu vezinde de geldiğine göre masdar olmakla beraber çok vesveseci müvesvis mânasına mübalağa için sıfat ve isim olarak kullanılmıştır ki ayn-ı vesvese kesilmiş, vesvese kaynağı demek gibidir[5]. Lâm ile "el-vesvâs", Şeytan'ın bir ismi olmuştur, çünkü *Keşşâf*'ın dediği gibi bütün şuğlü, san'atı ve dâima üzerine düştüğü hep vesvese ve iğvâdır, öyle vesvese vermekle mâruf olan odur.[6] *Bahr*'da Ebû Hayyân der ki: "'el-vesvâs' Şeytan'ın ismi demişlerdir; bununla beraber 'vesvâs'

1 H ve B: "yaptırılan".
2 H: "vesvâs'ın".
3 H: "vesvâs-ı hannâsın".
4 H ve B: "muzâ'af".
5 H: "demektir".
6 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 823:
سمى بالمصدر كأنه وسوسة في نفسه، لأنها صنعته وشغله الذي هو عاكف عليه.

şehvetlerin fısıldadığı vesveseye de denilir ki menhî olan hevâ-yı nefstir."[1]

"Vesvese" nedir? *Keşşâf*'ın ve Râgıb'ın da söyledikleri vechile "vesvese" esasen "fis, hiş" demek, yavaş fısıltı yapmak, fiskos etmek gibi gizli sese, hems-i hafîye denilir; huliyyât hışıltısına, "vesvâsü'l-huliy" denilmesi bundandır.[2] *Kāmûs*'un kaydettiği vechile avcının ve köpeklerin yavaşça seslerine "vesvese" ve "vesvâs" denilmesi de bundandır.[3] Bundan hâtıra-i redîeye, yani nefsin veya Şeytan'ın kalbe ilkā ettiği [6423] hayırsız, fâidesiz, alçak hâtıra ve dağdağaya "vesvese" denilmek müte'âref ve meşhur olmuştur, dilimizde mâruf olan da budur. وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهٖ نَفْسُهُ [Kâf 50/16] âyeti nefsin vesvesesi hakkında, فَوَسْوَسَ اِلَيْهِ الشَّيْطَانُ [Tâhâ 20/120] âyeti de şeytanın vesvesesi hakkındadır.

"**Hannâs**"a gelince: "Hunûs"tan mübalağalı ism-i fâil veya o vezinde ism-i mensûb olarak "vesvâs"ın sıfatıdır. Çok hunûs edici, hunûs âdeti olan demektir.

"Küvviret" Sûresi'nde بِالْخُنَّسِ. اَلْجَوَارِ الْكُنَّسِ [et-Tekvîr 81/15-16] âyetinde dahi geçmiş olan "hunûs" lügatta lâzım olarak teahhur ve rücû', yani gerilemek ve geri dönmek, ve inkıbaz ve gaybûbet, yani sıkılıp büzülmek, sinip gāib ve nâbedîd olmak mânalarıyla alâkadar olduğu gibi, müte'addî olarak geriletmek, munkabız etmek, sindirip gāib etmek mânalarına gelir. Müfessirîn ekseriyetle lâzımdan teahhur ve inkıbaz ile sinmek mânasını esas tutarak tefsir eylemişlerdir ki, bundan "hannâs" geri çekilerek veya büzülüp sinerek fırsat bulunca dönmek âdeti olan demek oluyor. Onun için biz bunu "sinsi" diye terceme etmeyi muvâfık bulduk. *Keşşâf*'ta: "Hunûsa mensûb, âdeti hunûs yani teahhur etmek olandır. Çünkü Sa'îd b. Cübeyr'den rivayet olunmuştur

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 579:

قالوا: اسم من أسماء الشيطان؟ والوسواس أيضا: ما يوسوس به شهوات النفس وهو الهوى المنهي عنه.

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 869:

وهو صوت الحلي والهمس الخفيّ.

Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 823:

والوسوسة: الصوت الخفي ومنه: وسواس الحلي.

3 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 580:

والوسواس: الشيطان، وهمس الصائد والكلاب.

ki insan Rabbini zikrettiği vakit Şeytan hunûs eder, geri kaçar; gaflet edince de döner vesveseye başlar."[1] Râgıb da der ki: "'Hannâs' hunûs eden, yani Allah anıldığı zaman munkabız olan şeytandır."[2] Bunlara göre "vesvâs-i hannâs" şeytan demek olmuş oluyor ki müfessirînin çoğu da bunu söylemişlerdir. Sûrenin âhirinde bu şeytan مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ diye taʿmîmen beyan olunacağına göre bu da kâfidir; bununla beraber Ebû Hayyân bunun nefse de şümûlünü ve tam sinsilik mânasını göstererek *Bahr*'da demiştir ki: "'el-hannâs', اَلرَّاجِعُ عَلَى عَقِبَيْهِ الْمُسْتَتِر أَحْيَانًا izi üzere geri dönen, vakit vakit gizlenendir. Ve bu vasıf şeytanda mütemekkindir, kul Allah [6424] teâlâ'yı zikrettiği vakit şeytan teahhur eder, çekinir; şehevâta gelince bu da iman ile ve melekin ilhâmıyla ve haya ile siner, çekinir. Şu hâlde bu iki mâna 'vesvâs'ta münderic olur, مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ da 'şeytanlardan ve insanların nefislerinden' demek olur. Yahut 'vesvâs' ile murad şeytan ve kötü karînlerden yaldızcı, kışkırtan, مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ da o 'vesvâs'ı beyan olur."[3]

"Hunûs" müteʿaddî olabileceğine göre de "hannâs" geriletici veya sindirici demek olur. Şeytan ve şehevât hakkında bu da doğrudur, çünkü bunlar vesveseleriyle insanı geriletir, insanlık rûhunu hak yolunda terakkiden alıkor. Akıl ve fikrini çelerek sabr u metânetini, azm ü iradesini kırarak iman ve îkāndan, sâlih ameller için mücahededen çekindirir; sırf hayvânî, behîmî, fâni zevklere ve yanlış yollarla[4] türlü hîlelere, hudʿalara sevkederek geriletir, tedennî, tereddî ettirerek fâni hayatta çürütüp bitirmek ister. Allah anıldıkça, Hak korkusu göründükçe geriler, siner, fırsat buldukça döner, yüz buldukça şımarır, musallat oldukça olur,

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 824:

والْخَنَّاسِ الذي عادته أن يخنس، منسوب إلى الخنوس وهو التأخر كالعواج والبتات لما روى عن سعيد بن جبير: إذا ذكر الإنسان ربه خنس الشيطان وولى فإذا غفل وسوس إليه.

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 300:

قوله تعالى: «مِنْ شَرِّ الْوَسْواسِ الْخَنَّاسِ» أي: الشيطان الذي يَخْنُسُ أي ينقبض إذا ذكر الله تعالى.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 579:

والخناس: الراجع على عقبه المستتر أحيانا وذلك في الشيطان متمكن إذا ذكر العبد الله تعالى تأخر وأما الشهوات فتخنس بالإيمان وبلمة الملك وبالحياء فهذان المعنيان يندرجان في الوسواس ويكون معنى «من الجنة والناس» من الشياطين ونفوس الناس أو يكون الوسواس أريد به الشيطان والمغري: المزين من قرناء السوء فيكون «من الجنة والناس» تبيينا لذلك الوسواس.

4 B: "yollara".

musallat olduğunu da düğümlere[1] üfleye üfleye evhâm ve hayâlât içinde sindire sindire zelîl ü bednâm eder bırakır. Bu mâna itibariyle de yine "sinsi" diye tercemesi muvâfık olur.

İbn Sînâ demiş[2] ki: "'Vesvâs' vesvese îkā' eden kuvvedir, bu da nefs-i hayvânîyi isti'mâle geçişi, sonra da hareketi aksine oluşu cihetiyle kuvve-i mütehayyiledir. Zira nefsin asıl vichesi mebâdî-i mufârıkayadır, kuvve-i mütehayyile onu madde ve alâikıyla iştigāle doğru tuttuğu vakit o kuvve hunûs etmiş, yani aksine hareket eylemiş olur."[3] Bazıları da demiştir ki kuvve-i vehmiyedir. Çünkü o mukaddimâtta akla müsâ'id olur, fakat iş neticeye gelince çekinir, vesvese vermeye teşkik etmeye başlar.[4]

Âlûsî'nin bunlara karşı: "Kelâmullahı böyle tefsir etmek vesvâs-ı hannâsın şerrinden olduğu hafî değildir"[5] diye [6425] atması da revâ olmamıştır. Zira vehm ü hayâl atılınca vesvesenin yeri kalmaz. Allah'ın kelâmını, yarattığı hilkate nazar ve âfâk ve enfüsteki âyâtını tefekkür ve mütalaa ederek anlamaya çalışmak Şeytan'ın vesvesesi değil, Kur'ân'ın nazar ve tefekkür emirlerinin îcâbı olduğu da unutulmamak gerektir. Nitekim Beyzâvî de vesvese vereni "kuvve-i vehmiye gibi" diyerek îzah etmiştir.[6] Bunu bir temsil değil, sade tanzîre hamledip de vehm ü hayâl vesveselerinin şerrini isti'âzeden hâriç bırakmak Şeytan'ın en çok kullanmak istediği vâsıtalarını ihmal etmek demektir.

---

1 H: "düğümler".

2 H: "demiştir".

3 Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* s. 124-125. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 526:

الوسواس هو القوة التي توقع الوسوسة وهي القوة المتخيلة بحسب صيرورتها للنفس الحيوانية ثم ان حركتها تكون بالعكس فإن النفس وجهها إلى المبادئ المفارقة فالقوة المتخيلة إذا جذبتها إلى الإشتغال بالمادة وعلائقها فتلك القوة تخنس إلى التحرك بالعكس.

4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 350; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 526:

«الَّذِي يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ» إذا غفلوا عن ذكر ربهم وذلك كالقوة الوهمية فإنها تساعد العقل في المقدمات فإذا آل الأمر إلى النتيجة خنست وأخذت توسوسه وتشككه.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 526:

ولا يخفى أن تفسير كلام الله تعالى بأمثال ذلك من شر الوسواس الخناس.

6 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 350:

وذلك كالقوة الوهمية.

"Vesvâs"ın vesvese îkā' eden kuvve demek olduğunda ve vesvesenin tahayyül ve tevehhüm ile alâkadar bulunduğunda vesveseye düşülmeye sebep yoktur, ancak bunu tahsîse kalkışmayıp da şu beyân-ı ilâhînin umum ve şümûlü üzere anlamak elbette daha doğrudur. Zira "vesvâs-ı hannâs nedir?" diye tereddüde düşülmemek için şöyle beyan ve tavzih buyurulmuştur: {اَلَّذٖى يُوَسْوِسُ فٖى صُدُورِ النَّاسِ} O ki nâsın sînelerinde vesvese verir durur ۞ yani insanların içlerinde: gerek ferden içlerinde, gönüllerinde ve gerek cem'iyyeten içlerinde aralarında, yahut Allah'ı unutanların göğüsleri bağırları içinde havâss-ı zâhire ve bâtınelerinden hatırlarına, gönüllerine türlü[1] vesvese sokar, sezilir sezilmez fiskos eder gibi yavaşçadan gıcıklayarak kötü telkinler yapar, fena fena temâyülât, alçak alçak hissiyyât uyandırır. Bu suretle akıl ve fikirlerini çeler, türlü fenalıklara düşürür. Allah yoluna gitmekten, insanlık gayesine ermekten alıkor, nihâyet din ve imandan çıkarır, ebedî helâke sürükler. O vesvâs-ı hannâs işte böyle her şerrin başı olan vesveseyi gāfil insanların sînelerinde fısıldayıp duran sinsi âmil her ne ise odur.

İbn Sînâ der ki: "Nefsin birinci matıyyesi sudûrdur, zira nefs-i insânînin ilk müte'allakı kalbdir, onun vâsıtasıyla sâir a'zâya yayılır, onun için vesvesenin tesiri evvelâ sudûrda olur."[2]

[6426] Müfessirîn diyorlar ki burada اَلَّذٖى mevsûlünün i'râbında üç vecih câizdir: Birincisi, sıfat olarak mahallen mecrur olmaktır ki "vesvâs"ın sıfat-ı müfessiresi demektir. İkincisi, onu tefsir için cümle-i istînâfiye olmak üzere هُوَ الَّذِي takdîrinde haber olarak merfû' olmaktır. Üçüncüsü, zamm üzere mansub olmaktır. Bu iki veche göre "el-hannâs"ta vakıf hasen olur. Birincisine göre ise *Tefsîr-i Kevâşî*'de "vakıf câiz olmaz" demiş, lâkin Tîbî[3] buna "vakfın 'adem-i cevâzında nazar vardır. Çünkü fâsıla vardır" diye ilişmiş, *Keşf*'te de[4] demiştir ki "sıfat olunca hüsün

---

1 B +"türlü".

2 Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* s. 125:
انما يوسوس في الصدور التي هي المطية الأولى للنفس لما قد ثبت ان المتعلق الأول للنفس الإنسانية هو القلب وبواسطته تنبعث القوى في سائر الأعضاء فتأثير الوسوسة أوّلاً في الصدور.

3 M: "Taybî".

4 H: "*Keşşâf*ta da".

müsellem değildir, meğer Allâhümme vakfı hasen bir fâsıla-i hâssada bu gibisine de şâmil olması hakkında bir veche göre olsun."[1] Zira Kur'ân'ın her fâsılası güzeldir, her âyetinde vakıf da güzel olmak lâzım gelir. Âyetlerde vakıf, Resûlullah'ın sünnetidir diye de bir rivayet vardır.[2] Bu النَّاسِ'dan murad Allah'ı zikirden gaflet edenler, yani gaflet hâlinde olan insanlar olmak zâhirdir. Onun için bunun "nâsî" yani unutan mânasına olmasını da tecviz etmişlerdir.

{مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ} Cinden ve insten ۞ yani o vesvese veren gerek gizli cin tâifesinden, cinnîlerden olsun ve gerek mâlum insanlardan, insîler[3] kısmından olsun o vesvâs-ı hannâs ikisine de şamildir. İkinci bir mâna ile: Cinden de vesvese verir, insten de vesvese verir, yani cinlerden, mâba'de't-tabî'î gizli mahluklardan bahsederek onlara ilişik ettirerek o cihetten de vesvese verir, insanlardan bahsederek onlara ilişik ettirerek o cihetten de vesvese verir. İbn Sînâ'nın anlayışına göre cin istitardan, ins istînastandır, umûr-ı müstetire havâss-ı bâtıne, umûr-i müste'nese havâss-ı zâhiredir, vesvâs, kalbe vesveseyi bunlardan verir.[4] Üçüncü bir mâna ile gerek cinden olan ve gerek insten olan nâsın sadırları içinde vesvese verir, [6427] bu suretle cinni de azıtır, insi de azıtır. Dördüncü bir mâna ile de, yani gizli açık cin ve insin şerrinden.

Bu mânaların vechi: Buradaki مِن'in mânası ve ta'allukudur. Bunda müfessirîn üç, dört vecih zikretmişlerdir: Birincisi مِن beyâniye olarak اَلَّذٖى يُوَسْوِسُ'yü beyan olmasıdır ki dolayısıyla "vesvâs"ın cinslerini beyan olur. Yani o vesvese veren vesveseci şeytan iki türlüdür: Biri mâba'de't-tabî'î (metafizik) sahada gizli takımdan, cinnîler soyundan; biri de tabîî

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 526. Krş. Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* XVI, 654:

ومحل الموصول إما الجر على الوصف وإما الرفع والنصب على الذم والشتم ويحسن أن يقف القارئ على أحد هذين الوجهين على «الْخَنَّاسِ» وأما على الأول ففي الكواشي أنه لا يجوز الوقف وتعقبه الطيبي بأن في عدم الجواز نظر للفاصلة وفي الكشف أنه إذا كان صفة فالحسن غير مسلم اللهم إلّا على وجه وهو أن الوقف الحسن شامل لمثله في فاصلة خاصة.

2 Tirmizî, Kırâât, 1:

عن أم سلمة قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يقطع قراءته، يقرأ «الحمد لله رب العالمين» ثم يقف «الرحمن الرحيم» ثم يقف، وكان يقرؤها «ملك يوم الدين».

3 H: "insler".

4 Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* s. 125:

الجن هو الإستتار والناس هو الإستئناس فالأمور المستترة وهما الحواس الظاهرة والباطنة.

sahada açık ünsiyet edilen mâlum insanlar soyundandır. Bu mâna Sûre-i En'âm'da geçtiği üzere وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِى بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا [6/112] âyeti mazmûnuna mutabık olarak "vesvâs"ın[1] ins ve cin şeytanlarından e'am olduğunu ve hepsinin şerrinden Allah'a sığınmak lüzûmunu beyan olur, en açık mâna da budur. Ebû Zer radıyallâhu anh'tan mervîdir ki: Bir adama[2] "sen Allah'a sığındın mı ins şeytanından?"[3] demiştir.[4] İkincisi مِن ibtidâiye olarak يُوَسْوِسُ'ye müte'allik olmasıdır ki vesvese vereni değil verdiği vesvesenin mebde'ini, cihet-i ta'allukunu göstermiş olur. "Gâh cinlerden vesveselendirir, gâh insanlardan vesveselendirir" demek olur. Bu veche göre "cin" en umûmî mânasıyla melâikeye dahi şâmil olabilir. Gerçi melek şer değil, ve vesvese vermez ise de vesveseciler onlardan da bahsederek vesvese ve iğfâlâtta bulunabilirler. Üçüncüsü, فِى صُدُورِ النَّاسِ'daki "nâs"ı beyan olmasıdır ki Ferrâ ve daha birtakımları buna kāil olmuşlar ve demişlerdir ki: "Nâs", cinne de ıtlak olunur. Nitekim Sûre-i Cin'de نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ [72/1] ve رِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ [72/6] denildiği gibi Kelbî'den menkul olduğu üzere نَاسٌ مِنَ الْجِنِّ dahi denilir. Bu surette "o vesvâs cinden olan nâsa da insten olan nâsa da vesvese verir" demek olur.

Sâhib-*Keşşâf* der ki: "Ben bunu doğru bulmam, çünkü cinne 'cin' denilmesi ictinanlarından, gizliliklerinden [6428] dolayıdır, nâsa 'nâs' denilmesi de 'beşer' denilmesi gibi zuhurlarından dolayıdır ki, ibsar mânasına olan 'înâs'tan me'huzdur, 'nâs' tâbirinin ikisine de söylendiği vâki'[5] ve sahih ve sâbit olsa bile Kur'ân'ın fesâhatine ve tasannu'dan uzak olmasına münâsib olmaz. Bu mânayı anlamak için النَّاس ile "en-nâsî" murad olunmak daha iyidir ki, يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ اِلٰى شَىْءٍ نُكُرٍ [el-Kamer 54/6] gibi مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ'da [el-Bakara 2/199] kesr ile okunduğu[6]

1 B -"vesvâs'ın".
2 B: "adam".
3 H: "şeytanlarından".
4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 551; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 824. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XII, 53: ويحتج بخبر أبي ذر رضي الله عنه أنه قال لرجل: هل تعوذت بالله من شياطين الإنس، لقوله: «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ».
5 B: "vakit".
6 Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 302.

gibi olur. Sonra da bu 'nâsî' cin ve ins ile beyan edilir, çünkü sekaleyn, Allah teâlâ'nın hakkını nisyan ile mevsuf iki nevidirler."[1] Fakat bu da hilâf-ı zâhir olmakla beraber bu surette "sadr"ın cem'i olan "sudûr"un müfred olan "nâsî"ye izâfeti de zevke pek mülâyim gelmez. Bu veche kāil olanların asıl[2] maksadı burada "ins" ve "insî"yi[3] mutlak insandan[4] ehas olarak ona mukabil olan "cinni" de mutlak insan cinsi ve mâhiyeti dâhilinde mülâhaza etmek olsa gerektir. Çünkü "ins" mutlak insan mânasına geldiği gibi, insanın ünsiyet ettiği enîsine, yâr ve hemdemi mânasına da gelir. Buna mukabil olan da tanımadığı yabancısı, mechûlü demek olur. Yine bu mânaya yakındır ki insanın nefsi ve vücûdu tarafına gelene "insî" ve öte tarafına "vahşî" tâbir olunur, meselâ elin iç yüzü ve ayağın üstü "insî", elin dış tarafı ve ayağın tabanı "vahşî"dir, ve teşrihte bu mâna meşhurdur. Kezâlik "cin" gece zulmeti ve istitar mânasından olarak havâsdan mestur olan şeylere ve ale'l-umûm rûhânîlere ve rûhâniyyûndan bilhassa bir kısmına derecât üzere ıtlak edildiği gibi -ki Sûre-i En'âm âyetinde [6/112] geçmişti, bak- nâsın toplandığı çok ve kalabalık cemiyetin en çok ve gür yerine de dâhilini setr ettiği için جِنُّ النَّاسِ وَجَنَانُ النَّاسِ denildiği lügatta mâlumdur.[5] Şu hâlde فِى صُدُورِ النَّاسِ'da "nâs" mâlum ve mechul umum insanlar, مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ'daki "nâs" da ehas mânasıyla "insî"nin[6] cem'i "enâsî" muhaffefi "nâs", yani me'nus insanlar demek olur. Cinne de bunun mukabili yabancı, gizli, tanınmadık, mechul insanlar, demek gibi olarak ikisi ale'l-umûm insanları beyan olmuş olur. "Vesvâs" da ale'l-umûm insanlar [6429] cinsine vesvese veren maddî, mânevî, uzak, yakın her ne ise o demek olur. Bu mâna da haddizâtında mühimdir, ve lafzın muhtemelâtından da olabilir. Ancak bunda "cinn"in

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 824:
وما أحقه، لأن الجن سموا «جنا» لاجتنانهم والناس «ناسا» لظهورهم من الإيناس وهو الإبصار كما سموا بشرا ولو كان يقع الناس على القبيلين وصح ذلك وثبت: لم يكن مناسبا لفصاحة القرآن وبعده من التصنع وأجود منه أن يراد بالناس: الناسي كقوله «يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ» كما قرئ «مِنْ حَيْثُ أَفاضَ النَّاسِ» ثم يبين بالجنة والناس، لأنّ الثقلين هما النوعان الموصوفان بنسيان حق الله عز وجل.

2 H -"asıl".

3 H: "insâ'yı".

4 H: "insanlardan".

5 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 1187.

6 H -"insî'nin".

mânasını tahsis ile beraber, daha ziyade beyâna muhtaç olan "vesvâs"ı bırakıp da zâhir olan "nâs"ı beyana geçmek vardır ki muvâfık değildir. Onun için bu üçüncü vecih, mâna itibariyle doğru olsa bile nazımdan anlaşılması itibariyle pek zayıf ve pek dolambaçlı olduğu için ta'kīdden hâlî değildir; bununla tefsir, fesâhat-i Kur'ân'a muvâfık olmaz. Yalnız "cin" ve "ins"in has bir mânasını da anlatmak için zikrolunmuştur. Dördüncü bir vecih de مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ vesvâsı beyan veya cârrın iadesi ve muzâf takdîriyle مِن شرِّ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ mânasında bedel olmaktır[1] ki bunun da hâsılı birinci vecih gibi olur. Bütün bu vecihler içinde en açığı birinci vecihtir. Bu suretle[2] "cinne" havâssın mâverâsında olan mâba'de't-tabî'î sahayı, "nâs" da tabîî sahayı beyan demektir. Vesvese mutlaka bunların birinden veya her ikisinden gelir.

İşte bütün bunların şerrinden ve bâhusus vesvesesi şerrinden insanların rabbi, insanların meliki, insanların ilâhı olan Ehad, Samed Allah-ı Zü'l-celâl'e sığınmak hâtime olarak emredilmiş ve bu vechile sığınanların inâyet-i ilâhiyeye mazhariyetle korunarak hüsn-i hâtimeye erecekleri vaad buyurulmuştur ki, bunun üzerine şükrâne olarak اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ diye Fâtiha'dan başlamak ne güzeldir.

Bu sûre-i celîlenin harfleri tekrarsız olarak sayıldığında[3] yirmi iki harftir, Fâtiha harfleri de böyledir. Âlûsî'nin nakline göre bunun nüzul senelerine remz olduğunu söyleyenler olmuştur. Çünkü Kur'ân'ın yirmi iki senede nâzil olduğunu rivayet edenler de vardır. Lâkin meşhûru yirmi üç senedir.[4] Şu hâlde yirmi iki seneden fazla olmakla beraber tam yirmi üç seneye de dolmamış olduğunu söylemek hepsini tevfik etmiş olur. Gerçi lisânî bir vaz', [6430] aklî veya tabîî bir delâleti olmayarak mahza tesadüf kabîlinden görünen bu gibi tevâfuklara ahkâm terettüb ettirilecek

1 H ve B: "olmasıdır".
2 B: "surette".
3 Ki hurûf-i med ayrıca sayıda dâhildir [Müellifin notu].
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 526:
ثم إنه قيل إن حروف هذه السورة غير المكرر اثنان وعشرون حرفا وكذا حروف الفاتحة وذلك بعدد السنين التي أنزل فيها القرآن فليراجع، وبعد أن يوجد الأمر كما ذكر لا يخفى أن كون سني النزول اثنتين وعشرين سنة قول لبعضهم والمشهور أنها ثلاث وعشرون اه.

kadar ihticâca sâlih, ifadesi maksud bir ma'nâ-yı murad nazarıyla bakmak doğru olmaz ise de, hakikatte ilm-i ilâhîye nazaran tesadüf mülâhazası vârid olamayacağı ve her tesadüfün dahi nefsü'l-emirde bir hikmet ve mânası bulunmak iktizâ edeceği teemmül olunursa bu gibi tesadüflerin yerine göre remzî bir mâna ifadesinden hâlî kalmayacağı da inkâr edilemez. Bu sebeple bunları da letâif-i işârât[1] ve müstetbe'ât-ı terâkîb kabîlinden olan zevkī nüktelere mülhak remizler, îmâlar hâlinde kayd ve mütalaa etmek fâideden hâlî olmaz. Kur'an'da bu kabîlden de birçok incelikler bulunduğu mâlum, ma'amâfîh müteşâbihât vâdisi demek olan bu gibi nüktelerden muhkemât hilâfına mânalar çıkarmaya kalkışmak, hurûfîlik zeyg u dalâliyle bâtınîlik zulmetlerine sürüklenmek demek olacağı, bunun ise Kur'ân'ın zulmetten nûra götüren açık beyânına münâfî olduğu da şüphesiz olmakla beraber, muhkemâta aykırı olmayarak sezilen, duyulan lem'alar, lemhalar, ince ince irfanları, zevkleri okşayan remizler, îmâlar, kālden ziyade hâle ait olan ve ehlinden başkasına keşf-i nikāb etmeyen bedî'alar da ne kadar incelense o kadar müfîd, o kadar latif[2] olur. Meselâ Kur'ân'ın evveli besmelenin "bâ"sı ile başladığı, âhiri de nâsın "sîn"i ile hitam bulduğu mülâhaza edilince, bunun "bes", yani "yetişir, kâfi, işte o kadar" demek gibi olduğu, bunun da مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ [el-En'âm 6/38] mazmûn-ı muhkemine mutabık olarak Kur'ân'ın başka bir kitaba, diğer bir delîle ihtiyaç bırakmayacak derecede usûl-i dînin hepsini hâvî kâfi bir hidâyet rehberi olduğuna bir remz, yani اَوَلَمْ يَكْفِهِمْ اَنَّٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلٰى عَلَيْهِمْۜ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرٰى لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ [el-Ankebût 29/51] mazmûn-ı muhkemine de işaret olması gibi anlayışlar, boş değil hoştur. Nitekim şu Fârisî beyit de bu mânada söylenmiştir: [6431]

أول و آخر قرآن ز چه آمد با سين   يعني أندر دو جهان رهبر ما قرآن بس

Evvel ü âhir-i Kur'an neye bâ, sîn geldi.
Yani rehber iki âlemde bize Kur'an bes.

1 H: "işaret".
2 H: "tatlı".

Bunu bizde mâruf olan "Allah bes, bâkī heves" mazmûnuyla anlamak da Kur'ân'ın evvel ü âhir bütün makāsıdını muhtevî olmak itibariyle daha cem'iyyetli olacağını ihtar[1] eylemek dahi şüphesiz ki fâidelidir. Bunda Sûre-i Tevbe'nin âhirindeki فَاِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِىَ اللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۜ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ[2] رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ [9/129] ve Sûre-i Yâsîn'in âhirindeki فَسُبْحَانَ الَّذٖى بِيَدِهٖ مَلَكُوتُ كُلِّ شَىْءٍ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ [36/83] gibi âyetlere bilhassa işaret bulunmakla beraber, Fâtiha'daki isti'âne ile hâtimedeki isti'âze emirlerinin tevhid ve ihlâs gayesinde bir tatmîni vardır ki umûmiyetle matlub olan hüsn-i hâtime de budur. Bununla beraber bu işaretleri harflerin ma'nâ-yı remzîsinden çıkarmaya hâcet de yoktur. Fâtiha ve Sûre-i Bakara'nın evveli ile İhlâs ve Mu'avvizeteyn bu üç sûrenin mâna ve mazmûnu mülâhaza edildiği zaman doğrudan doğru me'ânî arasındaki insicam ve münasebât ve evvel ü âhir arasındaki âheng-i vahdet silsile-i fikriye ve beyâniyesiyle de o nükteleri ilham etmeye kâfidir, ve bu âhenk ve tenâsüb bize Kur'an sûrelerinin tertîbi de vahiy ile olduğu hakkındaki mezhebimizin kuvvet ve isabetini gösterir. Onun için sırf rumûzâtından sânih[3] olan mânalar murâd-ı ilâhî olduğuna hükmetmek doğru olmayacağı hakkında ulemânın ihtârını unutmamak ve maksûdu karanlık yollarda aramayıp sırât-ı müstakīme sarılmak ehass-ı makāsıd olduğunu dâima göz önünde tutmak lâzımdır.

Din günü selâmete ermek için doğru yola hidâyet talebi evvel-i makāsıd[4] olduğu gibi, o yolda insanlık merâtibinin aksâ-yı kemâli olan bekā billah saadetine kavuşmak için de gizli açık her türlü vesveseden, reyb ü gümandan sakınarak tam bir îkān ile Allah teâlâ'nın rubûbiyetine, melekûtuna, ulûhiyetine sığınmak âhir-i makāsıd[5] [6432] olduğunun hâtime olarak beyan buyurulmuş olması şüpheden âzâde olarak gösteriyor ki insanlığın gāye-i saâdeti îkān ile ittikādadır, hüsn-i hâtime

1 B: "ihtiyar".
2 H ve B: "واليه".
3 H ve B: "sahih".
4 M: "maksad".
5 H ve M: "maksad".

onunladır وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّق۪ينَ'dir [el-A'râf 7/128; el-Kasas 28/83]. Ve işte lâ-raybe fîh olan bu Kitâb-ı ekmel böyle هُدًى لِلْمُتَّق۪ينَ olarak indirilmiştir. Mûcebince amel edenler de hep o güzel âkıbete ermiştir. Mûcebince amel de Allah'ın lutf u tevfîkiyledir. Bize düşen اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُ mîsâkıyla O'nu istemek ve îkān ü ihlâs ile O'na sığınmaktır.

Bu abd-i âciz de hamd ü tesbih ile O'nun lutf-i terbiyesine, feyz-i mülküne, inâyet-i ilâhiyesine, rahmet ü gufrânına sığınarak hem kendim hem milletim, ihvân-ı dînim hakkında vesveselerden âzâde kalb-i selîm ve vicdân-ı müstakīm ile o âkıbet-i hüsnâya tevfîkini diler ve on iki seneden beri gece ve gündüz aşk-ı Hak ile, gözlerinden nokta be-nokta eşk-i revân dökerek altmış senelik sahîfe-i hayâtıma Kelâmullah'ın meal ve tefsîrini yazmaya çalışan hâme-i[1] nâtüvânım bu noktada "Allah bes bâkī heves" diyerek hâtimeye vaz'-ı imzâ etmek isterken râz-âşnâ-yı[2] cûd-i Hak olmaktan bir an fâriğ kalmak istemeyen kalb-i nizârım da bu ibtihâl ile hatm-i mekāl eder.

Geldim likāna ermek için işbu menzile
Haşr et erenlerinle beni eyleyip kerem
Bir ân imiş meâli kitâb-ı vücûdumun
Ömrüm şu tercemânım olan satr-ı mürtesem
Levh-i rızâya yazdır ilâhî bu satırımı
Her dem nevâ-yı hamdini kaydeylesin kalem.

رَبِّ هَبْ ل۪ى حُكْمًا وَاَلْحِقْن۪ى بِالصَّالِح۪ينَ. وَاجْعَلْ ل۪ى لِسَانَ صِدْقٍ فِى الْاٰخِر۪ينَ. وَاجْعَلْن۪ى مِنْ وَرَثَةِ جَنَّةِ النَّع۪يمِ. رَبَّـنَا هَبْ لَنَا مِنْ اَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ اَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّق۪ينَ اِمَامًا. رَبَّـنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِاِخْوَانِنَا الَّذ۪ينَ سَبَقُونَا بِالْا۪يمَانِ وَلَا تَجْعَلْ ف۪ى قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا رَبَّـنَٓا اِنَّكَ رَؤُفٌ رَح۪يمٌ.

رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ اَوَّلاً وَاٰخِرًا. سُبْحَانَكَ مَا اَعْظَمَ شَانك. وَمَا اَجَلّ بُرْهَانَك. مِنْكَ الْفَاتِحَة. وَاِلَيْكَ الْخَاتِمَة. اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمّد وَعَلَى آلِ مُحَمَّد كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى

1 H: "hame'-i".
2 H: "âşiyân-ı".

إبْرَاهِيم وَعَلَى آلِ إبْرَاهِيم إنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيد وَبَارِك عَلَى مُحَمّد وَعَلَى آلِ مُحَمَّد كَمَا بَارَكْتَ عَلَى إبْرَاهِيم وَعَلَى آلِ إبْرَاهِيم إنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيد. وَحْشُرْنَا مَعَ الّذينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالّينَ.

"Yâ Rab! Bana bir hüküm ihsan et ve beni sâlihîn zümresine ilhak buyur, ve sonrakilerde bana bir sadâkat dili, "zikr-i cemîl" tahsis eyle. Ve beni na'îm cennetinin[1] vârislerinden kıl. Yâ Rabbenâ! Bizlere eşlerimizden ve zürriyetlerimizden[2] gözler sürûru ihsan buyur ve bizleri müttakīlere pîşvâ kıl. Yâ Rabbenâ! Bizlere ve bizden önce iman ile geçen ihvânımıza mağfiret buyur, ve iman edenlere karşı kalblerimizde bir kin tutturma. Yâ Rabbenâ! Şüphe yok ki Sen Raûfsun, Rahîmsin. Yâ Rabbenâ! Sanadır hamd evvel ve âhir. Sübhâneke yâ Rab! Şânın ne büyük! Burhânın ne yüce! Fâtiha Senden, hâtime Sana! Allâhümme salli alâ Muhammed...

اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمّد وَعَلَى آلِ مُحَمَّد كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إبْرَاهِيم وَعَلَى آلِ إبْرَاهِيم إنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيد وَبَارِك عَلَى مُحَمّد وَعَلَى آلِ مُحَمَّد كَمَا بَارَكْتَ عَلَى إبْرَاهِيم وَعَلَى آلِ إبْرَاهِيم إنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيد. وَحْشُرْنَا مَعَ الّذينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالّينَ.»

Elhamdülillâh Hamdi tamâm bu

Tarihe "Nûr-ı Tefsîr-i Kur'an"

الحمد لله حمدى تمام بو

تاريخه {نور تفسير قرآن}

١٣٥٧

12 Cümâde'l-âhire 1357
8 Ağustos 1938

1 H: "cennetlerinin".
2 H: "zürriyetimizden".

KELİME VE KAVRAMLAR DİZİNİ

C

D

E

F

G

H

I

İ

K

L

M

N

Ö

R

S

Ş

T

U

Ü

V

Y

Z

MEKÂN, EKOL, GRUP ve KURUM İSİMLERİ DİZİNİ

B

C

D

E

F

G

N

O

P

R

S

Ş

T

KİŞİ İSİMLERİ DİZİNİ

C

D

E

F

G

H

I

İ

J

K

N

O

Ö

P

R

S

Ş

T

U

Ü

V

Y

Z

ESER İSİMLERİ DİZİNİ

C

D

E

F

G

H

İ

İ

K

N

V

Z